

મજમુદાર મણિરાંકર જટારાંકર ક્રીકાણી અંધમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

કાકીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિરાંકર જટારાંકર ક્રીકાણીની ચાદમીરી કાવમ રાખવા સારૂ જીનામદમાં એક સમારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું તે ફંડમાં ભરાએલા રૂ. ૨:૦૦૦ જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાક્ષરણ ટકાની સરકારી પ્રોપીસરી નીચે સોસાયટીએ લીધેલી છે તેના બાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી આપાન્તરરૂપે અથવા અસલ રૂપે, તેમજ દંબેલ પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લૉજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખાવવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં સદરકુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિરાંકર જટારાંકર ક્રીકાણી અંધમાળા” તરફ રૂ. ૧૦ સોસાયટીએ ઉપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે:—

૧. દર્શનશાસ્ત્રસંબંધી ચર્ચા.	૦-૩-૦
૨. પાતાંજલ યોગદર્શન.	૨-૦-૦
૩. શ્રીમદ્ભસ્ય શાંકરભાષ્યાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ.	૫-૦-૦
૪. શ્રીમદ્ભસ્ય શાંકરભાષ્યાનુવાદ, ક્રિતીય ભાગ.	૫-૦-૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,
અમદાવાદ તા. ૧૨-૧૧-૧૦

બગલ્લુદ તો રોગાન વિઠિયા ।
તેન દન્યાદય ।
ચીકાનંદ, (રામદૂતાના)

ક્રમબાંધકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ રચેલા અન્ય ગ્રન્થોઃ—

સંસ્કૃત ગ્રન્થો—

(યૌગ્ય સંસ્કૃત સીવીકામાં)

- ૧ મઠિકાવ્યં મહિનાયમ્ પ્રણીતસર્વપદીનસમેતમ્ ।
- ૨ રેવાગણિતમ્ (સમ્રાટ્જગદ્વાયમ્ પ્રણીતમ્) (અંક ૧૧૨) ।
- ૩ વકાવલી (વિદ્યાધરચિતા) મહિનાયમ્ રચિતતરલોપેતા ।
- ૪ પ્રતાપરુદ્રચરિત્રમ્ (વિદ્યાનાથમ્ પ્રણીતમ્) કુમારસ્વામિરચિતરત્નાપજોપેતમ્ ।
- ૫ વૈયાકરણમ્ (કૌણ્ડભટ્ટવિરચિતમ્) ।

(૭૫૫ છે).

વજ્રાપાચન્દ્રિકા (લક્ષ્મીધરમ્ પ્રણીતા) ।

(તૈયાર થાય છે).

ગુજરાતી—

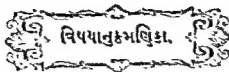
- ૧ સંસ્કૃતશિક્ષિકા (૭૫૫ છે).
- ૨ સંસ્કૃત પ્રથમ પુસ્તક (ઘડોદરાની ' જ્ઞાનમંજુષા ' માં).
- ૩ સંસ્કૃત દ્વિતીય પુસ્તક (ડૉ. માંડારકરનાં ભાષાન્તર).
- ૪ કર્તવ્ય (સ્વામીસંકૃત ' જ્યૌતિ ' નું ભાષાન્તર ૨ જી આવૃત્તિ).
- ૫ ઇંગ્લેન્ડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ.

(વકલકૃત અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી).

અંગ્રેજી—

Brief History of England.

The Sanskrit Teacher, (in the press).

ઢિનીપાઘ્યાય.

તૃતીયપાઢ.

૧ વિપદધિકરણ

સૂ. ૧ ન વિપદધુનેઃ ।

અઃકાઠ (ઉપધ ધુ) નથી, અધુનિધી ૧-૨

સૂ. ૨ અલિ તુ ।

પદ્ધ (અન્ધ સુનિર્મિત અઃકાઠની ઉપધિ) છે ૨-૪

સૂ. ૩ ગૌણ્યસંભવાત્ ।

(અઃકાઠની ઉપધિ કહેનરી સુનિ) ઢેઢી (ધવી ધુમ છે), અસંભવધી ૪-૬

સૂ. ૪ રાધ્યાય ।

અને સુનિધી (અઃકાઠની અનુપધિ છે) ૬

સૂ. ૫ સ્વાર્થકસ્ય પ્રપ્તરાધ્યયત્ ।

ઢેઢને (સ્વસ્ત રાઢને ઢેઢ અને મુખ્ય પ્રલેખ) ઢાવ, પ્રપ્ત રાઢની ઢેઢે ૭-૮

સૂ. ૬ પ્રતિભાષ્ટાનિરપ્પનિરકાવ્ચન્દેન્યઃ ।

પ્રતિભાની અઢાનિ (અધા વસ્તુસમ્બંધના પ્રપ્તધી) અઢવનિરેઢધી (ઢાવ છે), રાઢનેધી ૬-૧૬

સૂ. ૭ ધાવદિકારં તુ વિભાગો લોકઢવત્ ।

પદ્ધ લેટલા વિઢાઢ છે નેટલા વિઢાઢ છે, લેઢની ઢેઢે ૧૬-૨૨

૨ માતરિધ્યાધિકરણ ।

સૂ. ૮ ધતેન માતરિધ્યા ધ્યાવ્યાતઃ ।

ઢેઢી ઢાધુ ધ્વાઢ્વાન ધથે ૨૩-૨૪

૩ અસંભવાધિકરણ ।

સૂ. ૯ અસંભવસ્તુ સતોઢનુપપત્તેઃ ।

પદ્ધ સ્વસ્તક (પ્રપ્તને) અસંભવ છે, અનુપધિધી ૨૫-૨૬

૪ લેઢોઢધિકરણ

સૂ. ૧૦ લેઢોઢિત્તલધાઢાઢ ।

લેઢ લેઢે (પવનધી ઉપધ ધુ છે)ઃ કેમકે (સુનિ) કહે છે ૨૬-૨૬

૫ અધધિકરણ

સૂ. ૧૧ અધઃ ।

પદ્ધે (લેઢે-લેઢધી ઉપધ ધુ છે, કેમકે સુનિ કહે છે) ૨૬-૩૦

૬ પૃથિવ્યધિકારાધિકરણ

સૂ. ૧૨ પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ

પૃથિવી (અન્નશબ્દથી વિવક્ષિત છે), અધિકારથી, રૂપથી, અને અન્ય
શબ્દોથી ... ..

૭ તદ્મિધ્યાનાધિકરણ

સૂ. ૧૩ તદ્મિધ્યાનાદેય તુ તલ્લિજ્ઞાત્ સઃ ।

તેના (ધર્મરના) અભિધ્યાનથીજ (જૂતોને વિષે શ્રુતિપ્રતિપાદિત ધર્મજ્ઞ
ઉપપન્ન થાય છે). તે (ધર્મર સાક્ષાત્ સર્વકર્તા છે), તેના (અનર્થા-
મિત્વ) સિંગથી ... ..

૮ વિપર્યયાધિકરણ

સૂ. ૧૪ વિપર્યયેણ તુ ક્રમોઽત્ ઉપપદ્યતે ચ ।

પણુ આથી (પ્રવચનો) ક્રમ ઉઘટી રીતે (યતો યુક્ત છે) અને ઉપપન્ન
થાય છે ... ..

૯ અન્તરાવિજ્ઞાનાધિકરણ

સૂ. ૧૫ અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિજ્ઞાદિતિ ચૈન્નાવિદોપાત્ ।

(શ્રક્ષ અને જૂતોની) વચ્ચે વિજ્ઞાન અને મન (શ્રુતિમાં કથા છે તેથી
તેમનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કોઈક અન્તરાત્ પ્રદેશમાં) ક્રમે (અલ્પ
કરવાં), તેમનાં સિંગ છે તેથી એમ કહેશે તો નહિ; કેમકે (જૂત
અને કરણ વચ્ચે) વિશેષ નથી ... ..

૧૦ ચરાચરવ્યપાધ્યયાધિકરણ

સૂ. ૧૬ ચરાચરવ્યપાધ્યયસ્તુ સ્વાત્તલ્લપદેશો ભાતસ્તદ્ભાવમાધિત્યાત્

તેનો (જન્મમરણનો) વ્યપદેશ બે ચરાચરવિષયક છે તે (મનને વિષે)
ગોણુ છે; કેમકે તેના (શરીરના) બાવે તેને (જન્મમરણ શબ્દનો)
ભાવ છે ... ..

૧૧ આત્માધિકરણ

સૂ. ૧૭ નાત્માઽધુતેર્નિત્યત્યાજ્ય તામ્યઃ ।

આત્મા (ઉત્પન્ન થતો) નથી, શુનિ નથી તેથી અને નિત્ય છે તેથી, તે-
ઓને (શુનિઓને) લીધે ... ..

૧૨ જ્ઞાધિકરણ

સૂ. ૧૮ જ્ઞોઽત્ પયઃ ।

(એ આત્મા) નિત્ય ચૈતન્ય છે, એથીજ ... ..

૧૩ ઉત્ક્રાન્તિગત્યધિકરણ

સૂ. ૧૯ ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ।

(જીવના) ઉત્ક્રમણ, ગમન, અને આગમનનું (અવજ છે તેથી જીવ પ-
રિચિદ્ધ છે) ... ..

સૂ. ૨૦ સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ।

અને બે પાછલાંને (ગતિ અને આગતિનો) પોતાના આત્મા (કર્તા સાથે
સંબંધથી જીવ અણુ છે) ... ..

- સૂ. ૨૧ માનુરતત્ત્વોત્તરિતિ ચેષેતપાધિકારાત્ ।
(અવ) અણુ નથી, તેનો નથી એવી કૃતિ છે તેથી, એમ (કહેશે)
તો (એ કુખ) નથી, કાર અધિકાર છે તેથી ... ૫૩-૫૪
- સૂ. ૨૨ સ્વશબ્દોન્માનામ્યાં ચ ।
વળી સ્વશબ્દ અને ઉન્માનાથી (અવ અણુ છે) ... ૫૪-૫૫
- સૂ. ૨૩ અવિરોધમ્બન્દનયત્ ।
અન્દનની પેઠે અવિરોધ છે ... ૫૫
- સૂ. ૨૪ અવસ્થિતિવૈરોધ્યાદિતિ ચેષામ્યુપગમાદુદિ દિ ।
(હરિશ્ચન્દનની) અવસ્થિતિવિરોધથી (દુષ્ટાન્ત અને દાદાન્તિક વચ્ચે વૈવચ્ચ છે) એમ કહેશે તો તે કુખ નથી, કેમકે આત્માની અવસ્થિતિવિરોધનો સ્વીકાર છે; કારણ કે હૃદયને વિષે (આત્માની સ્થિતિ વેદાન્તોમાં પ્રમાણ છે) ... ૫૫-૫૮
- સૂ. ૨૫ ગુપ્તાદા લોકયત્ ।
અથવા ગુપ્તથી લોકની પેઠે, (અવનું કાંઈ વિરુદ્ધ નહિ થાય) ... ૫૮-૫૯
- સૂ. ૨૬ વ્યતિરેકો ગન્ધયત્ ।
(અણુ પણ અવનો ચૈતન્ય ગુપ્તથી) વ્યતિરેક મન્દની પેઠે થશે ... ૫૯-૬૦
- સૂ. ૨૭ તથા ચ દર્શયન્તિ ।
અને તેમ (કૃતિ પણ) દર્શાવે છે ... ૬૦
- સૂ. ૨૮ પૃથ્વગુપ્દેશાત્ ।
પૃથ્વ ઉપદેશથીજ (આત્મા) ચૈતન્ય વરુક્તિરવ્યાપી છે એમ સમજાય છે ૬૧
- સૂ. ૨૯ તદ્વપસારત્યાગુ તદ્વપપદેશઃ પ્રાગ્વયત્ ।
પણ તેના (શુદ્ધિના) ગુણ જેનો સાર છે એવો છેવાથી, તેનો (શુદ્ધિના જેવો) અપદેશ છે, પ્રાગ્વની પેઠે ... ૬૧-૬૬
- સૂ. ૩૦ યાપદાત્મમાયિત્યાથ ન દોષસ્તદર્શનાત્ ।
(શુદ્ધિસંયોગ) આત્મા સંસારી છે ત્યાંથી છેવાથી (એ) દોષ નથી; કેમકે તેનું (વાવદાત્મભાવી સંયોગનું) કૃતિમાં દર્શન છે. ૬૬-૬૮
- સૂ. ૩૧ મુક્ત્યાદિવ્યત્યસ્ય સત્તોઽભિવ્યક્તયોગાત્ ।
પણ મુક્ત્ય આદિની પેઠે વિષયના છે એવી (એ આત્મશુદ્ધિસંયોગની) અભિવ્યક્તિ મુખ છે ... ૬૮-૬૯
- સૂ. ૩૨ નિત્યોપલગ્નિધમ્સક્તોઽન્યતરનિયમો વાઽન્યથા ।
અન્યથા (શુદ્ધિ ન સ્વીકારીએ તો) નિત્ય ઉપલગ્નિધ કે અનુપલગ્નિધનો પ્રસંગ થાય, અથવા બે (આત્મા અને શુદ્ધિ)માંથી એકનો નિવંધ (શક્તિનો પ્રતિબંધ) થાય ... ૬૯-૭૧

૧૪ કર્ત્રધિકરણ

- સૂ. ૩૩ કર્તા શાર્ત્તાર્પત્ત્યાત્ ।
(અવ) કર્તા છે, શાર્ત્ત (એથી) પ્રયોજનવાળું છે તેથી ... ૭૨-૭૩
- સૂ. ૩૪ વિહારોપદેશાત્ ।
વિહારના ઉપદેશથી (અવ કર્તા છે) ... ૭૩

મુ. ૩૫ ઉપાદાનાત્ ।

ઉપદાનથી (છવ કતાં છે) ... ૭૪

મુ. ૩૬ વ્યવદેશાદ્ય ક્રિયાયાં ન ચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ ।

અને ક્રિયાને વિષે વ્યવદેશ છે તેથી (છવ કતાં છે), નહિ તો નિર્દેશનો વિપર્યય થાય ... ૭૪-૭૫

મુ. ૩૭ ઉપલગ્નિયવૃત્તિનિયમઃ ।

ઉપલગ્નિની પેઠે અનિયમ છે ... ૭૫-૭૬

મુ. ૩૮ શક્તિવિપર્યયાત્ ।

શક્તિના વિપર્યયથી (છવ કતાં છે) ... ૭૬

મુ. ૩૯ સમાધ્યમાયાદ્ય ।

સમાધિના અભાવથી યત્ન (છવ કતાં છે) ... ૭૭

૧.૫ ભાગ્યધિકરણ

મુ. ૪૦ વયા ન તત્તોભવયા ।

યત્ન એમ તથા બે પ્રકારે ... ૭૮-૮૧

૧.૬ વ્યાપ્ત્યધિકરણ

મુ. ૪૧ વ્યાપ્ત્ય તદ્વૃત્તેઃ ।

યત્ન યત્ન પ્રકારી (સમારની અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય એ યુક્ત છે) કેમકે તેની મુનિ છે ... ૮૧-૮૨

મુ. ૪૨ જન્યવ્યવસ્થાદિકાનુ વિહિતપ્રતિવિજ્ઞાપૈયધ્યાદિભ્યઃ ।

યત્ન (૪૧૨) કરેલા પ્રવલની અપેક્ષાવાળો છે; (શાસ્ત્રે) વિહિત અને પ્રતિવિદ્ધ કરેલુ વ્યવસ્થા ન થાય હતાકિ કારણથી... ૮૩-૮૪

૧.૭ ધર્માધિકરણ ।

મુ. ૪૩ ધર્મો નાનાવ્યવદેશાદ્યથા ચાપિ દાતાક્રિતયાદિત્યમધી-

યત્ન યત્ન ।

(છવ ઉદાહરણ) અંત છે, તિત્ત તરીકે વ્યવદેશ છે તેથી, અન્ય રીતે યત્ન (વ્યવદેશ છે), એક શાસ્ત્રાવાગાઓ (જસનું) શાસ્ત્ર, કિતવ-ત્વ આદિ રીતે અભવવ કરે છે ... ૮૨-૮૩

મુ. ૪૪ મન્ત્રવર્ણાદ્યઃ ।

વળી મન્ત્રવર્ણી (છવ અંત છે એમ સમજવ છે) ... ૮૪

મુ. ૪૫ યદિ વ્ય સર્વેતે ।

વળી સર્વેતે છે ... ૮૫

મુ. ૪૬ પ્રકારાદિકર્મકેવ વચઃ ।

૪૨ અપ્રમા એમ (છવની પેઠે સંચારદુષ્ણ અનુભવને) નથી, પ્રકારા-દિની પેઠે ... ૮૬-૮૭

મુ. ૪૭ અસ્તિ વ્ય ।

અને સ્વરૂપનો કરે છે ... ૮૮-૧૦૦

મુ. ૪૮ મનુષ્યાદિપ્રાણી દેહસંજ્ઞાવાગ્ધ્યોતિગદિવ્યઃ ।

મનુષ્ય અને ૧૦૮૨ દેહસંજ્ઞાથી (છે) અપેક્ષા આદિની પેઠે. ... ૧૦૦-૧૦૨

સૂ. ૪૯ અસન્તતેઘ્યાવ્યતિકરઃ ।

અને અસન્તતિથી (૩મ અને ૧૮નો) અનિકર નથી ... ૧૦૩

સૂ. ૫૦ આભાસ ઘષ ચ ।

અને (૮૫ પરમાભાનો) આભાસજ છે ... ૧૦૩-૧૦૬

સૂ. ૫૧ અદ્વાનિયમાત્ ।

અદ્વાના અનિયમથી ... ૧૦૬-૧૦૭

સૂ. ૫૨ અમિસન્ધ્યાદિપ્યપિ ધૈવમ્ ।

અમિસંધિ અદિને વિષે પણ એજ રીતે છે ... ૧૦૭

સૂ. ૫૩ પ્રદેશાદિતિ ચેદ્વાન્તર્માયાત્ ।

પ્રદેશથી (અવસ્થા થયે) એમ (કહેશે) તો તે (બુદ્ધ) નથી; કેમકે
(સર્વ આભાસોનો સર્વ શરીરોને વિષે) અન્તર્તાવ છે ... ૧૦૭-૧૧૦

અતુર્યપાદ.

૧ પ્રાણોત્પત્ત્યધિકરણ

સૂ. ૧ તથા પ્રાણાઃ ।

(એમ આકાશાદિ પરમ્પ્રજ્ઞના વિકાર છે) તેમ પ્રાણો (પરમ્પ્રજ્ઞના વિકાર છે) ... ૧૧૧-૧૧૪

સૂ. ૨ ગોણ્યસંમયાત્ ।

ગોણી (ઉત્પત્તિ)ના અસંભવથી (પ્રાણો પરમ્પ્રજ્ઞના વિકાર છે) ... ૧૧૫-૧૧૭

સૂ. ૩ તત્પ્રાકૃત્કૃતેઘ્ ।

અને તેની (જન્મ-મર્યાદાથી) પૂર્વે કૃતિ છે તેથી (પ્રાણોની પણ મુખ્યજન્મ-મર્યાદા છે) ... ૧૧૭-૧૧૮

સૂ. ૪ તત્પૂર્વકત્વાદ્યાચઃ ।

વાણી, (પ્રાણ અને મન) તત્પૂર્વકે (તેજ, જળ, અને અગ્નિ પૂર્વે કલાં છે એની એવી) દેવાથી (પ્રાણની ઉત્પત્તિનું અમરણ અસિદ્ધ છે) ... ૧૧૮-૧૧૯

૨ સાતગત્યધિકરણ

સૂ. ૫ સાતગતૈર્વિદોષિતત્વાચ્ ।

(પ્રાણ) સાત છે, (કૃતિથી એવી) અભિવ્રતિ છે તેથી અને વિરોધપણથી પણ ... ૧૧૯-૧૨૧

સૂ. ૬ હસ્તાદયસ્તુ સ્વિતોઽત્તો નૈવમ્ ।

પણ હસ્તાદિ (સાતથી વધારે પ્રાણ કૃતિમાં છે) અને (સાતથી વધારે) છે તેથી (સાતજ પ્રાણ છે) એમ નથી ... ૧૨૨-૧૨૭

૩ પ્રાણાનુત્વાધિકરણ

સૂ. ૭ અણયઃ ।

અને (પ્રાણ) અણ છે. ... ૧૨૭-૧૨૮

૪ પ્રાણશ્લેષ્યાધિકરણ

સૂ. ૮ શ્લેષ્યા ।

અને મુખ્ય પ્રાણ (શ્વસનો વિકાર છે) ... ૧૨૮-૧૨૯

૫ વાયુક્રિયાધિકરણ

સૂ. ૯ ન વાયુક્રિયે વૃથમુપદેશાત્ ।

(તે મુખ્ય પ્રાણ) વાયુ કે ક્રિયા નથી, વૃથા ઉપદેશ છે તેથી ... ૧૩૦-૧૩૨

સૂ. ૧૦ ચક્ષુરાદિવત્તુ તત્સહસ્રિષ્ટપાદિભ્યઃ ।

પણ ચક્ષુરાદિની પેઠે (પ્રાણ જીવનો ઉપકારમૂળ છે), તેની સાથે તેનું શાસન છે, ઇત્યાદિથી ... ૧૩૨-૧૩૩

સૂ. ૧૧ અકરણત્વાદ્ય ન દોષસ્તપાદિ દર્શયતિ ।

અને (પ્રાણ) અકરણ હોવાથી (અન્ય વિષય પ્રસન્ન થાય એ) દોષ નથી; કેમકે (શ્રુતિ) દર્શાવે છે ... ૧૩૩-૧૩૪

સૂ. ૧૨ પચ્ચવૃત્તિર્મનોવદ્ વ્યપદિરયતે ।

મનની પેઠે (મુખ્ય પ્રાણ) પાંચ વૃત્તિવાળો કહેવાય છે ... ૧૩૪-૧૩૬

૬ શ્લેષ્યાણુત્વાધિકરણ

સૂ. ૧૩ અણુશ્ચ ।

અને (મુખ્ય પ્રાણ) અણુ છે ... ૧૩૬

૭ જ્યોતિરાષ્ટ્રધિકરણ

સૂ. ૧૪ જ્યોતિરાષ્ટ્રધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ।

પણ (પ્રાણ આદિનું) અગ્નિ આદિથી અધિષ્ઠાન છે, શ્રુતિમાં તે કહ્યું છે તેથી ... ૧૩૭-૧૩૮

સૂ. ૧૫ પ્રાણયતા શમ્વાત્ ।

પ્રાણુવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબંધ છે) શ્રુતિથી ... ૧૩૮-૧૪૦

સૂ. ૧૬ તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ।

અને તેના (શારીરના) નિત્યત્વથી ... ૧૪૦-૧૪૧

૮ ઇન્દ્રિયાધિકરણ

સૂ. ૧૭ ત ઇન્દ્રિયાણિ તદ્વપદેશાદન્યત્ર શ્લેષ્યાત્ ।

તે (પ્રાણો) ઇન્દ્રિયો છે, તેના (ભેદના) વ્યપદેશથી, એષ્ટ (પ્રાણ)થી અન્યત્ર ... ૧૪૧-૧૪૨

સૂ. ૧૮ ભેદશ્રુતેઃ ।

ભેદશ્રુતિથી ... ૧૪૩

સૂ. ૧૯ વૈલક્ષણ્યાદ્ય ।

વૈલક્ષણ્યથી ... ૧૪૩-૧૪૪

૯ સંજ્ઞામૂર્તિરૂપ્યધિકરણ

સૂ. ૨૦ સંજ્ઞામૂર્તિરૂપિસ્તુ ત્રિવૃત્કુર્ચંત ઉપદેશાત્ ।

પરંતુ નામ અને રૂપની વ્યાક્રિયા તો ત્રિવૃત્ત કરનારની છે, ઉપદેશથી ... ૧૪૪-૧૪૬

સુ. ૨૧ માંસાદિ મૌર્મ્ય યથાશબ્દમિતરયોઽથ ।

માંસાદિ કાર્ત્ત્વ્ય ભૂમિનું મુલનુસારે છે અને યોગ્ય તેનું (જળ અને તેજનું). ૧૪૮

સુ. ૨૨ ઘેરોપ્યાલુ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ।

પણ વિશેષ કોનાથી, વિશેષ અપદેશ છે ... ૧૪૦

તૃતીયાધ્યાય.

મૃથમખાદ.

૧ તદન્તરપ્રતિપત્ત્યધિકરણ

સુ. ૧ તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિવ્યક્તઃ પ્રદ્યનિરૂપણમ્યામ્ ।

જીઝ તેની (દેહની) પ્રાપ્તિને વિષે (અથ જૂનોના મૂકમ સાથે)

પરિવેશિત થયેથી અથ છે, પ્રથમ અને નિરૂપણથી ... ૧૪૧-૧૪૫

સુ. ૨ ક્ષ્યાત્મકત્વાલુ મૂલસ્વાત્ ।

પણ (જળ) અત્યંત કોનાથી (અથ કેવલ જળથી સંગ્રહ નથી), બા-

હુલથી (કેવલ જળનો નિદેશ છે) ... ૧૪૫-૧૪૭

સુ. ૩ પ્રાણગતેઽથ ।

અને પ્રાણની અતિથી ... ૧૪૭

સુ. ૪ ક્ષ્યાદિગતિમુનેરિતિ શ્વેદ્ર માલગ્યાત્ ।

જાતિ આપિને વિષે (પ્રાણની) અતિ છે એથી કૃતિ છે તેથી (પ્રાણો

અવની સાથે જતા નથી) એમ કહેશે તો તે મુલ નથી; કેમકે કૃતિ શોણ છે ... ૧૪૭-૧૪૮

સુ. ૫ પ્રથમેઽથવગાદિતિ શ્વેદ્ર તા વય મુરુપત્તૌ ।

પ્રથમને (અગ્નિને) વિષે (જળનું) અત્યંત છે એમ એ કહેશે તો તે

મુલ નથી, તેજ (જળ ત્યાં પણ અભિવ્રેત છે), ઉપપતિથી ... ૧૪૮-૧૪૯

સુ. ૬ મધુનત્વાદિતિ શ્વેદ્રાદિકારિણાં પ્રતીતિઃ ।

(જળ સાથે સંગ્રહ થયેલા અથ અમલ કરે નહિ) મુનિમાં નથી તેથી

એમ સંકા કરી મુલ નથી; કેમકે હિ આદિ કરનારાઓની પ્રતી-
તિ છે ... ૧૪૯-૧૫૦

સુ. ૭ માલં વાનાત્મવિસ્તારણાદિ દર્શયતિ ।

પણ (અને) અમલ (અથ) શોણ છે, આત્મને નથી અલગતા તેથી, કેમકે

(કૃતિ) દર્શને છે ... ૧૫૦-૧૫૧

૨ કૃતાત્મવાધિકરણ

સુ. ૮ કૃતાત્મવેદનુસાધવાન્ દદમ્મનિગ્ધાં વધેનમનેયં ચ ।

કરેદને (હિ આદિ કરેને) ક્ષય થયે અનુસંધાન (અથ અપદેશ

કરે છે), મુનિ અને સમુદિથી એમ થયે છે તેમ અને એમ નહિ

(તેથી વિપરીત રીતે) ... ૧૫૧-૧૫૨

સૂ. ૯ ચરણાદિનિ ષંત્રોપલક્ષણાગેનિ કાર્ત્વ્યાગ્નિનિઃ ।

ચરણી (અનુશય મિદ્ધ જનો નથી) એમ કહેશે તો એ રોગ નથી;

(ચરણશ્રુતિ) ઉપવશવાથે ॥ એમ કાર્ત્વ્યાગ્નિ માને છે ... ૧૭૧

સૂ. ૧૦ આનર્ચક્યમિતિ ષંત્ર તદ્વેશન્યાત્ ।

(શીલનું) આનર્ચક્ય થશે એમ કહેશે તો તે વૃજા નથી; કારણ કે

(કર્મને) તેની અપેક્ષા છે ... ૧૧૧-૧૧૨

સૂ. ૧૧ સુરુતદુષ્ટને વ્યેતિ વાદરિઃ ।

પણ (ચરણ શબ્દનો અર્થ) સુરુત ને દુષ્ટનજ છે એમ વાદરિ માને છે, ૧૭૩-૧૭૮

૩ ધનિદ્વાદિકાર્યાધિકરણ

સૂ. ૧૨ ધનિદ્વાદિકારિણામપિ વ્ય ધ્રુતમ્ ।

હૃદિ આદિ નથી કરતા નેમનું પણ (ચન્દ્રમડળમન) ધ્રુતિમાં કશું છે, ૧૭૮

સૂ. ૧૩ સંયમને શ્વનુભૂયેતરંગમારોહાયરોહી તદ્વનિદનાન્ ।

બીજાઓ તો યમાશ્રમમાં (પોતાના દુષ્ટત્યોને અનુશય વાતના) અનુભવે

છે પછી તેમના આરોહ અને અવરોહ થાય છે, કેમકે તે મનિનું

દર્શન છે ... ૧૭૬-૧૮૦

સૂ. ૧૪ સ્મરન્તિ ચ ।

સ્મૃતિઓ પણ એ કહે છે. ... ૧૮૦

સૂ. ૧૫ અપિ ચ સ્મર ।

વળી સાત (નરકો સ્મૃતિમાં છે) ... ૧૮૦

સૂ. ૧૬ તદ્રાપિ તદ્વયાપારાદવિરોધઃ ।

તેમાં પણ તેનો વ્યાપાર છે તેથી અવિરોધ છે ... ૧૮૦-૧૮૧

સૂ. ૧૭ વિદ્યાકર્મજોરિતિ તુ પ્રકૃતયાત્ ।

પણ વિદ્યા અને કર્મના માર્ગમાં (બેઓ જતા નથી નેમને તૃતીય સ્થાન

છે) પ્રકૃત છે તેથી... ... ૧૮૧-૧૮૩

સૂ. ૧૮ ન તૃતીયે તથોપલક્ષ્યેઃ ।

તૃતીય સ્થાનમાં (પંચસંખ્યાનો નિયમ આદરવો મુજ) નથી; કેમકે તેમ

ઉપશબ્ધ થાય છે ... ૧૮૩

સૂ. ૧૯ સર્વેત્તપિ ચ લોકે ।

વળી લોકમાં સ્મરણ છે ... ૧૮૩-૧૮૪

સૂ. ૨૦ વર્ડનાથ ।

અને દર્શનથી... ... ૧૮૪

સૂ. ૨૧ તૃતીયશબ્દાયરોધઃ સંજોક્તસ્ય ।

તૃતીય શબ્દથી સ્વેદજનો સંબંધ છે ... ૧૮૪-૧૮૫

૪ સામાન્યાપત્ત્યધિકરણ

સૂ. ૨૨ સામાન્યાપત્તિરુપસત્તેઃ ।

(શબ્દોના અવરોહમાં આકાશાદિની સાથે) સામ્યની પ્રતિપત્તિ છે,

ઉપપત્તિથી. ... ૧૮૫-૧૮૭

૫ ગાનિચિરોપાધિકરણ

મૂ. ૨૩ ગાનિચિરોપાધિકરણમ્ ।

(આપાદિભાવે અવરધાન) અનિચિરકાળ યનુ નથી, વિશેષ છે તેથી. ૧૮૭-૧૮૮

૬ સંન્યાધિષ્ઠિતાધિકરણ

મૂ. ૨૪ સંન્યાધિષ્ઠિતેષુ પૂર્વેષ્વમિત્તાપાન્ ।

અન્ય છવોથી અધિષ્ઠિત થયવાને (ત્રીદિ આદિને) તિરે (અનુશયીઓ સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે) પૂર્વની પેઠે, અવરદેશ છે તેથી... ૧૮૮-૧૮૯

મૂ. ૨૫ અનુસમિતિ ચેન્ન કાન્દાન્ ।

(અનુસર્ગ) અનુસ છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, સુતિથી ... ૧૮૯-૧૯૦

મૂ. ૨૬ રેતઃસિન્ધોગોડય ।

પણી (અનુશયી છવોનો) રેતનું સિન્ધન કરનાર સાથે યોગ થાય છે... ૧૯૦-૧૯૧

મૂ. ૨૭ યોગેઃશરીરમ્ ।

યોનિથી શરીર ૧૯૨

દ્વિતીયપાઠ.

૧ સંન્યાધિકરણ

મૂ. ૧ સંન્યે છુટિરાદ દિ ।

સ્વપ્રમાં (અવરધ) સ્પષ્ટિ છે: કેમકે (મુતિ) કહે છે ... ૧૯૩-૧૯૪

મૂ. ૨ નિર્માતાં વેકે પુજાન્વચ્ચ ।

વળી એક (શાખાવાગાઓ આત્માને કામોનો) નિર્માતા (કહે છે) અને પુજાદિ (કામ છે)... ૧૯૪-૧૯૫

મૂ. ૩ માપામાત્રં તુ કાન્ત્યેનાનમિધ્યક્ત્વરૂપત્વાન્ ।

પણ (સ્વપ્રમાસ્ટિ) માપામાત્ર છે: સમસ્તતાથી (પરમાર્થ વસ્તુધર્મથી) તેનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત યનુ નથી તેથી ... ૧૯૫-૧૯૬

મૂ. ૪ સૂચકઃ દિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદ્ઃ ।

(સ્વપ્રમાં પરમાર્થનો હેશ પણ નથી એમ નહિ) કેમકે (સ્વપ્ર) સૂચક છે, સુતિથી, અને તે અવજનારાઓ કહે છે ... ૧૯૬-૨૦૧

મૂ. ૫ પરામિધ્યાનાસુ તિરોહિતં તતો હસ્ય ચન્ધવિપર્યયો ।

પણ પર (આત્માના) અભિધ્યાનથી તિરોહિત થયતી (છવની શક્તિ અવિર્ભૂત થાય છે) કારણ કે એના (છવના) બન્ધ અને મોક્ષ (ઉશ્ચરથી) છે ... ૨૦૧-૨૦૨

મૂ. ૬ દેહયોગાદા સોડપિ ।

અથવા દેહયોગથી તે પણ (છવના જ્ઞાન ને અર્થનો તિરોભાવ) થાય છે ૨૦૩-૨૦૪

૨ તદ્માયાધિકરણમ્ ।

- સૂ. ૭ તદમાવો નાહીયુ તચ્છુતેરાત્મનિ ચ ।
નાહીઓમાં અને આત્મામાં તેનો (સ્વપ્રદર્શનનો) અભાવ છે; કેમકે તેની શ્રુતિ છે ... ૨૦૪-૨૧૩
- સૂ. ૮ અતઃ પ્રયોધોડ્સાત્ ।
એથી એમાંથી (આત્મામાંથી) પ્રયોધ (ઉપદેશ કયો છે) ... ૨૧૩
- કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધ્યધિકરણ
સૂ. ૯ સ્વ યજુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિમ્થઃ ।
પણ તેજ (૯૫ જે શ્રદ્ધ સાથે એકીમૂલ થયો છે તે તેમાંથી પ્રતિશુદ્ધ થાય છે), કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ, અને વિધિથી ... ૨૧૩-૨૧૬
- બુધ્ધ્યાધિકરણ
સૂ. ૧૦ મુગ્ધેઽર્ધસંપત્તિઃ પરિદ્રોપાત્ ।
મુગ્ધને વિષે અર્ધ સંપત્તિ છે, પરિશેષથી ... ૨૧૭-૨૧૮
- અમયલિપ્તધિકરણ
સૂ. ૧૧ ન સ્થાનતોઽપિ પરમ્યોમયલિપ્તં સર્વત્ર હિ ।
સ્થાનથી પણ પર શ્રદ્ધ અને ક્ષિતિવાળુ નથી; કારણ કે સર્વત્ર (વિશેષના ત્યાગસહિતજ શ્રદ્ધનો ઉપદેશ કરાય છે) ... ૨૨૦-૨૨૧
- સૂ. ૧૨ ન મેદાદિતિ શ્વેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ।
એથી (એમ) નથી એમ કહેશો તો તે શુદ્ધ નથી, પ્રત્યેક (ઉપાધિ-ભેદને) વિષે (શ્રદ્ધ) એવું નથી એવું વચન છે તેથી. ... ૨૨૧-૨૨૨
- સૂ. ૧૩ અપિ જૈયમેકે ।
વગી એક (શાખાવાળાઓ) એમ (અવળું કરાવે છે) ... ૨૨૨-૨૨૩
- સૂ. ૧૪ અરૂપયદેષ હિ તત્પ્રધામત્યાત્ ।
૧૫ વચરતુંજ (શ્રદ્ધ નહીં કરતું) કેમકે (શ્રુતિવક્ત્રો) તે (૩૫વચરતું શ્રદ્ધ) એમાં પ્રધાન છે એવાં છે ... ૨૨૩-૨૨૪
- સૂ. ૧૫ પ્રકાશયચ્ચાયૈયધ્યાત્ ।
અને પ્રકાશની પેઠે (શ્રદ્ધનો આકારોપદેશ વિરુદ્ધ નથી) કેમકે (આકાર પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો) અર્થ નથી ... ૨૨૪-૨૨૫
- સૂ. ૧૬ આહ ચ તન્માત્રમ્ ।
અને (શ્રુતિ શ્રદ્ધ) ચૈતન્યમાત્ર (છે એમ) કહે છે ... ૨૨૫
- સૂ. ૧૭ દર્શયતિ ચાપો અપિ સ્મર્યતે ।
વગી (શ્રુતિ) દર્શાવે છે અને સ્મૃતિમાં પણ છે ... ૨૨૬-૨૨૭
- સૂ. ૧૮ અત યજ ચોપમા સૂર્યકાદિવન્ ।
એથીજ સૂર્યપ્રતિબિંબ આદિની પેઠે એમ ઉપમા છે. ... ૨૨૭
- સૂ. ૧૯ અમ્યુદપ્રહણાણુ ન તથાત્યમ્ ।
પણ તે પ્રકારે એવાપણું (ઉપમા) નથી; કેમકે જળની પેઠે શ્રદ્ધને વિષે મંદણ નથી. ... ૨૨૭-૨૨૮

सू० २० वृद्धिहासभाक्त्यन्तर्भाषादुभयसामञ्जसादेयम् ।

(ક્રિયાધિને વિષે) અન્તર્ભાવ છે તેથી (આત્મા તેના) વૃદ્ધિ અને ક્ષયને
જાણે છે; (દૃશ્યન્ત અને દાર્શનિક જે) બંનેના ઘટિતપણાને લીધે એમ
(અવિરોધ) છે. ... ..

सु० २१ दर्शनाय ।

જાને (અતિના) દર્શનથી. ... ૨૨૬-૨૩૭

६. प्रकृतैस्तथायस्याधिकरण ।

सु० २२ प्रकृतैतावस्यं हि प्रतिपेक्षति ततो प्रवीति च भूयः ।

प्रकृत श्लेषापदानो (परिच्छिन्न श्लेषपदानो) (नेति नेति कृति)

પ્રતિષેધ કરે છે અને તેથી વિશેષ કહે છે ૨૩૭-૨૪૩

सू० २३ तदप्युक्त्वा हि ।

૧૧. જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ (શુક્ર) ૫૬૭ ... ૨૪૪

सू० २४ अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।

૧૧મી સંરક્ષનસમયે (લોરીઓ એ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે), અત્યધ

જાને જાનુઆરી (એમ સમગ્રય છે) ૨૪૪-૨૪૫

सू० २५ प्रकाशादिवद्यापिशोष्यं प्रकाशाच्च कर्मण्यभ्यासात् ।

પ્રકાશ આદિની પેઠે (પર અને અપર આત્માનો) અભેદ છે, અને

પ્રકાશ એટલે ચિદાત્મા કંઈને વિષે (ધ્યાનાદિ કંઈને—ઉપાધિને વિષે

સેઠ પામે છે), [વસ્તુનઃ એકત્વ છે] (અતિની) પુનરુજ્જિધી ... ૨૪૬

५० २६ भतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ।

એથી જનતાની સાથે (એવ એકતા પામે છે); કારણ કે જિન છે ૨૪૬

सू. २७ उभयव्यपदेशात्तद्विष्णुण्डलयत् ।

પણ બંને વ્યવસ્થા છે તેથી સર્પ અને હુલ્લની પેડ (છવ અને ૫૨-

માત્રમાત્રે સંખ્યા છે) ... ૨૫૭

सू० २८ प्रकाशाधययद्वा वैजस्व्यात् ।

અમવા પ્રહાસ અને તેના આશયની પેઠે, તેજસ્વ છે તેથી ૨૪૯

२७ २९, पृथपद्मा ।

અમવા પૂર્વની ચેડ ૨૪૮

सू. ३० प्रतिपेयाथ ।

ବ୍ୟୟ ଅନୁସୂଚୀ

७ वराधिकरण

सू० ३। परमताः सेतून् मानसंघर्षभेदपददोषः ।

એથી (જાણી)પર (ઉ), સેતુના, ઉન્માનના, સત્રન્ધના, અને બેડના

બાપરેસદી... ૨૪૬-૩૫૧

५० ३२ सामान्यास्तु ।

પણ સામાન્યથી (પ્રશ્નનો જોરો બપોરે છે) ૨૫૧-૨૫૨

મુ. ૩૩ મુલ્યગણ: પાદ્યમ્ ।					
(ઉન્નમનપદેશ) ઉપાગના માટે (છે), પાદની પેઠે ...	...	...	...	...	૨૫૩
મુ. ૩૪ જ્ઞાનવિરોધાન્ પ્રકાશાદિયમ્ ।					
અજ્ઞાનવિરોધની અપેક્ષાથી (સજ્ઞાનપદેશ અને બેદબ્યપદેશ યુક્ત છે)					
પ્રકાશ અદિની પેઠે ...	...	...	...	...	૨૫૪
મુ. ૩૫ ઉપરમેશ ।					
ઉપરપરિથી પદ્ય (પેરો સજ્ઞા છે) ...	...	...	...	...	૨૫૫
મુ. ૩૬ જ્ઞાનાન્નપ્રવિરોધાન્ ।					
તેજ અન્નના પ્રતિરોધથી (પ્રકાશી પરતસ્તુ નથી) ...	...	...	...	...	૨૫૫-૨૫૬
મુ. ૩૭ મનેત સર્વગત-જ્ઞાનામશાસ્ત્રાદિભ્યઃ ।					
એથી (આન્માન્) અવગતત્વ (સિદ્ધ થાય છે), આવામશાસ્ત્ર, આદિથી ૨૫૬-૨૫૭					
જ્ઞાન-પ્રકાશ					
મુ. ૩૮ જ્ઞાનમય ઉપગમેઃ ।					
જ્ઞા એથી (હજારથી વધુ યુક્ત છે), ઉપગમિથી ...	...	...	...	...	૨૫૭-૨૫૮
મુ. ૩૯ મુલ્યવાદ ।					
મુલ્યવાદોન છે તેથી પદ્ય (હજાર હજારનું છે) ...	...	...	...	...	૨૫૮
મુ. ૪૦ જ્ઞાન પ્રિમિતિસ્ત્વ જ્ઞાન ।					
જ્ઞાનને જ્ઞાનને (હજારના માને છે), એથીજ (ઉપગમિથી અને જ્ઞાનથી) ૨૫૯-૨૬૦					
મુ. ૪૧ પૂર્વ મુ કાવચાયત્તો દેવુત્તમદેશાન્ ।					
અહીં વધુ તે પૂર્વદેશ (હજારદેશ હજારનું માને છે), તેનું તરીકે વ્ય-					
વેશ છે તેથી ...	...	...	...	...	૨૬૧

गृहीतपाद.

भाई रेडाल्फो ब्रुनासो दि रुइय

- મુ. ૧. સર્વેષામ્ભવપ્રત્યયં શ્રોત્રતાપચિદોષાન્ ।
 સર્વે વેદાન્ત્યા પ્રત્યયો (એકજ વચઃ વુજા છે), શ્રોત્રતા આદિનો અવિ-
 દેય છે તેથી ૨૧૨-૨૧૬
 મુ. ૨. એવાચિદિ શેષેષજ્ઞાનમયિ ।
 (સુખ્ય) એવી (સર્વે વેદાન્તોનાં વિજ્ઞાનેથી એક પ્રતીતિ થતી) તથા
 એ એકદેવે તે તે વુજા તથા, એક વિજ્ઞાનાં પદ્ય (એવો સુખ-
 એક વિજ્ઞાન થય છે) ૨૧૬-૨૨૧
 મુ. ૩. આપ્યવદ્યવદ્યવેદહિ સમાચરિત્રિકાગણ્ય મવવચ નપ્રિયમઃ ।
 એ-અવચે (એ થતે છે ૫ દેવેઃ વચાવરનાં તે પ્રકારે (આપવે-
 દેવે કહ્યું છે), અને અવિદ્યે છે અને અવચી પેઠે તેથી નિવચ છે ૨૨૧-૨૨૨
 મુ. ૪. સર્વેષામ્ભવ ।
 (સર્વ) સર્વ (એક એક છે એવ) કહે છે ૨૨૨-૨૨૩

૨ ઉપસંગહારાધિકરણ

સુ. ૫ ઉપસંગહારોડધામેદાદિધિનોપવન્ન મમાને ચ ।

વિદ્યા સમાન છે એવી સિદ્ધિ થયે (વિદ્યાન બુદ્ધેનો) ઉપસંગહાર માથ
છે; અર્થનો અમેદ છે તેથી, વિધિદેવની પેઠે ... ૨૭૬

૩ શાન્દયાગ્યાધિકરણ

સુ. ૬ શાન્દયાગ્યં શાન્દ્યાદિનિ શેષાધિનોગ્ન ।

(વાજસનેયીઓની વિદ્યા છન્દોઓની વિદ્યાથી) નિષ છે, મુનિથી એમ
સાક્ષી કરતી બુદ્ધ નથી, અવિરંધ છે તેથી ... ૨૭૫-૨૭૭

સુ. ૭ ન યા પ્રજાત્યભેદાન્ પત્રોપરીપશ્યાદિચન્ ।

(વિદ્યાનુ શ્રેષ્ઠ ન્યાય) નયોજ; પ્રજાત્ય ભેદથી, પરીપરીક્ષત્વ જ્ઞાતિ-
ની પેઠે ... ૨૭૭-૨૮૨

સુ. ૮ સંજ્ઞાત્યેનકુલમલિ નુ નદપિ ।

સંજ્ઞાથી (વિદ્યાનુ શ્રેષ્ઠ છે એમ) એ (કહેલો તો) ને (બુદ્ધ નથી),
તે કહ્યું છે, તે (સદાનુ શ્રેષ્ઠ) (મસિદ્ધ સેદવાની વિદ્યામા) પણ છે. ૨૮૨-૨૮૭

૪ વ્યાસધિકરણ

સુ. ૯ વ્યાસેષ સમજસમ ।

પણ (સર્વ વેદમાં જોડારની) વ્યાપ્તિ છે તેથી (ઉદ્ગીય એ વિશેષણ છે
એ) નિરવગ છે ... ૨૮૭-૨૮૮

૫ સર્વાભેદાધિકરણ

સુ. ૧૦ સર્વાભેદાદમ્યજ્ઞમે ।

(કથયિન્ રક્ષે કહેલા) એ (બુદ્ધે) અન્વય (પણ અર્થ), સર્વ
અમેદ છે તેથી ... ૨૮૮-૨૯૦

૬ આનન્દાધિકરણ

સુ. ૧૧ આનન્દાદયઃ પ્રધાનમ્ ।

આનન્દ કદાદિ પ્રધાનના (ધર્મો સર્વે સર્વે સમજવાના છે), ... ૨૯૧

સુ. ૧૨ પ્રિયસિરસ્વાપમાનિરુપચ્ચાપચ્ચૈ દિ ભેદે ।

પ્રિયસિરસ્વ કદાદિ (ધર્મોની અન્વય) અપ્રાપ્તિ છે, કેમકે ઉપચય
અને અપચય ભેદને વિષે (સમય છે), ... ૨૯૨-૨૯૪

સુ. ૧૩ દત્તે સ્વર્ધસામાન્યાન્ ।

અન્વ ધર્મો તો (સર્વે પ્રતીત માથ છે), અર્થસામાન્યથી ... ૨૯૪

૭ આપ્યાનાધિકરણ

સુ. ૧૪ આપ્યાનાય પ્રયોજનામાવાન્ ।

(પુરુષજ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે) આપ્યાને માટે
(દિગ્દિવથી પર અર્થ છે, અર્થથી પર મન છે એમ પ્રતિપાદન કરાવું
નથી) પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી ... ૨૯૪-૨૯૬

સુ. ૧૫ આત્મશાસ્ત્રાચ્ ।

પત્તી આત્મશાસ્ત્રથી (પુરુષજ પ્રતિપાદ છે), ... ૨૯૬-૨૯૭

૮ આત્મગૃહીત્યધિકરણ

મૂ. ૧૬ આત્મગૃહીતિરિતરચદુત્તરાત્ ।

(અહિં પર) આત્માનું ચક્રણ છે, અન્યની પેઠે, ઉત્તર (વિશેષ) થી. ૨૬૭-૨૬૮

મૂ. ૧૭ અન્યયાદિતિ ચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ।

(વાક્યના) અન્યથી (પરમાત્માનું ચક્રણ નથી) એમ બે કહેયો તો

(અમે કહીએ છીએ કે તે યુક્ત) થયે, અવધારણથી ... ૩૦૦-૩૦૪

૯ કાર્યોપયાનાધિકરણ

મૂ. ૧૮ કાર્યોપયાનાદપૂર્વમ્ ।

(આચરન વિધેય છે એમ ઉપપન્ન થતું નથી), કાર્ય તરિકે કશું છે

તેથી; (પણ) અપૂર્વ (જળનું અનન્ન તરિકે બે ચિન્તન છે તેનુંજ

વિધાન છે) ... ૩૦૫-૩૦૮

૧૦ સમાનાધિકરણ

મૂ. ૧૯ સમાન યથં ચામેદાત્ ।

સમાન શાખામાં પણ એ પ્રમાણે છે (વિધાનું એક છે); ઉપાસ્યના

અસેદથી ... ૩૦૯-૩૧૧

૧૧ સંબંધાધિકરણ

મૂ. ૨૦ સંબંધાદેવમન્યત્રાપિ ।

એમ અન્યત્ર પણ (થતું યુક્ત છે), એક વિધાના સંબંધને લીધે ... ૩૧૨-૩૧૩

મૂ. ૨૧ ન યા વિશેષાત્ ।

અથવા (બંને ઉપનિષદની બંને સ્થળે પ્રાપ્તિ) નથી, વિશેષ છે તેથી... ૩૧૩-૩૧૪

મૂ. ૨૨ દર્શયતિ જ્ઞ ।

અને (શ્રુતિનું જ્ઞિગ) દેખાડે છે ... ૩૧૫

૧૨ સંભૂત્યધિકરણ

મૂ. ૨૩ સંભૂતિદ્યુગ્ધાત્સ્યપિ ચાતઃ ।

સંભૂતિ અને યુગ્ધાપ્તિ એનો સમાહાર પણ (ઉપસંહાર કરવા યુક્ત

નથી), એથીજ (સ્થાનવિશેષયોગથીજ) ... ૩૧૫-૩૧૭

૧૩ પુરુષવિદ્યાધિકરણ

મૂ. ૨૪ પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેયામનાસ્માનાત્ ।

પુરુષવિદ્યાને વિષે જેમ (એક શાખાવાળા પેઢી અને તાણીની શ્રુતિ છે)

તેમ અન્યની (તૈત્તિરીયોની) શ્રુતિ નથી તેથી (બે પુરુષવિદ્યા એક

નથી) ... ૩૧૮-૩૨૧

૧૪ વેદાધિકરણ

મૂ. ૨૫ વેદાધર્ષમેદાત્ ।

વેદ આદિના (મન્ત્રોના) અર્થનો (સંનિધિમાંની ગ્રંથવિદ્યાથી) બેઠે છે

તેથી (એ મન્ત્રોનો ઉપસંહાર નથી) ... ૩૨૧-૩૨૬

૧૫ હાન્યધિકરણ

મૂ. ૨૬ હાતૌ તૂપાયનશમ્દરોચત્વાત્ કુસાચ્છન્દસ્તુત્યુપમાનયત્તદુક્તમ્ ।

કેવલ હાનની શ્રુતિ છે તોપણ (એને વિને ઉપાયનનો સંનિધાન યોગ્ય

છે); કેમકે હાન શબ્દ ઉપાસન શબ્દનો શેષ છે; કુષા, છન્દ, સ્મૃતિ,
અને ઉપાસનની પેઠે; એ (એનું કારણ પૂર્વમીમાંસામાં) કહ્યું છે ૩૩૦-૩૩૮

૧૬ સાંપરત્યાધિકરણ

સૂ. ૨૭ સાંપરત્યે તર્તમ્યામાવાત્ તથા શન્યે ।

તેહથી અપસર્પણસમયે (એ સુદૃઢદુષ્ટતકાન થાય છે), તર્તમ્યનો-
પ્રાસંગ્યનો અભાવ છે તેથી; કારણ કે તેજ પ્રમાણે અન્ય સાંખ્યાવા-
ળાઓ (મવલુ કરાવે છે). ... ૩૩૯-૩૪૦

સૂ. ૨૮ છન્દત્ત ઉત્તયાવિરોધાત્ ।

છન્દાથી, ઉત્તયાના અવિરોધથી. ... ૩૪૧

૧૭ ગતેરર્થવત્ત્વાધિકરણ

સૂ. ૨૯ ગતેરર્થવત્ત્વમુમયયાઽવ્યયા દિ વિરોધઃ ।

ચતિનું (દેવધાનમાંનું) અર્થવત્ત્વ ઉત્તયા છે; કેમકે અન્યથા (હૃદયે
તો સ્મૃતિ સાથે) વિરોધ થાય. ... ૩૪૧-૩૪૨

સૂ. ૩૦ ઉપપન્નસ્તદ્ગુણનાયોપલક્ષ્યેલ્લોકયત્ ।

(એ ઉત્તયાલાભ) યુક્ત છે; કારણ કે અતિકારણમૂલ અર્થ ઉપલબ્ધ થાય
છે, હોકમાં હોય છે તેમ ... ૩૪૨

૧૮ મનિયમાધિકરણ

સૂ. ૩૧ મનિયમઃ સર્વાસામયિરોધઃ સામ્યાનુમાનામ્યામ્ ।

(દેવધાનમાં અતિ વિશે) સર્વ (સમુલ્લેખિતામાં અનિયમ છે, અને)
અવિરોધ છે, શબ્દ અને અનુમાનથી ... ૩૪૩-૩૪૫

૧૯ યાવદ્ધિકારાધિકરણ

સૂ. ૩૨ યાવદ્ધિકારમયદિયતિરાધિકારિણામ્ ।

અધિકારપર્યન્ત અધિકારિણોની અવસ્થિતિ છે. ... ૩૪૫-૩૪૬

૨૦ અક્ષરવ્યધિકરણ

સૂ. ૩૩ અક્ષરધિયાં ત્યયરોધઃ સામાન્યતઃજ્ઞાવાધ્યામીપસદયત્-
કુલ્લમ્ ।

અક્ષરને વિશે દ્વેતનિવેષ શુદ્ધિ કરાવનારા શબ્દોનો ઉપસંકાર છે, સામા-
ન્યથી (વિશેષ નિરાકારણ પ્રજ્ઞપ્રતિપાદન પ્રકાર સર્વે સમાન છે
તેથી) અને તદ્વાવધી (તેજ પ્રજ્ઞની સર્વે પ્રત્યક્ષતા છે તેથી),
સ્ત્રોતસહ (ઉપસદ્ધને વિશે પુરોગાત દ્રવ્યચાગા બાર દ્વિમ વિદિત છે
તેના મંત્રો) ની પેઠે, તે કહ્યું છે (પૂર્વમીમાંસામાં) ... ૩૪૬-૩૪૮

૨૧ રૂપધિકરણ

સૂ. ૩૪ રૂપદામનનાત્ ।

રૂપતાપરિચિન્ન દ્વિત્વયુક્ત વેવરૂપની સ્મૃતિ છે તેથી (વિદ્યનું એકત્વ છે) ૩૪૫-૩૪૬

૨૨ અન્તરત્યાધિકરણ

સૂ. ૩૫ અન્તરા મૂલપ્રામણ્યત્ સ્વાત્મનઃ ।

સ્વાત્મ સર્વનાર છે એમ સ્મૃતિ છે તેથી, ખૂસમુદ્દની પેઠે (વિદ્યાનો
અભેદ છે) ... ૩૪૭-૩૪૮

મૂ. ૩૬ અન્યથા મેદાનુપપત્તિરિતિ ચેન્નોપદેશાન્તરવત્ ।

અન્યથા (વિવાહેદ ન સ્વીકારાય તો) (શ્રુતિનો) ભેદ અનુપપન્ન છે એમ

એ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, બીજા ઉપદેશની પેઠે. ... ૩૫૮-૩૬૦

૨૨ વ્યતિહારાધિકરણ

મૂ. ૩૭ વ્યતિહારો વિશિષ્યન્તિ હીતરવત્ ।

વ્યતિહાર (આધ્યાનને માટે છે) (કારણ કે શ્રુતિકારો) વિશેષ કહે છે,

અન્યત્રની પેઠે. ... ૩૬૦-૩૬૨

૨૪ સત્યાપાધિકરણ

મૂ. ૩૮ સૈવદિ સત્યાદયઃ ।

(તે સનાતિવા) એકજ છે, (તેથી) સત્ય આદિ (ગુણોનો ઉપસંહાર છે). ૩૬૩-૩૬૬

૨૫ કામાપાધિકરણ

મૂ. ૩૯ કામાદીનરય સત્ર વ્યાપ્તનાદિધ્યઃ ।

મનકામ આદિ જે અન્યત્ર (જાતોગ્યમાં ઉપવચ્ચ થાય છે તેનો)

ત્યાં (વાજસનેયકમાં પણ સંગ્રહ કરવો), સ્થાન આદિ (સમાન છે) તેથી... ૩૬૬-૩૬૮

૨૬ ભાદરાધિકરણ

મૂ. ૪૦ ભાદરાદ્ભોગઃ ।

(ભોજનનો લોપ લોચ તોપત્ત પ્રાણામિલોચનો) અલોપ છે, આદરથી... ૩૬૯-૩૭૧

મૂ. ૪૧ ઉપલ્લિનેડનસ્તદ્વચનાન્ ।

(ભોજન) ઉપલિખન થવે એથી (ભોજનદ્રવ્યથી) (પ્રાણામિલોચ કરવું),

તેનું વચન છે તેથી. ... ૩૭૧-૩૭૪

૨૭ તત્ત્વિર્પાણાધિકરણ

મૂ. ૪૨ તત્ત્વિર્પાણાનિયમસ્તદ્દુષ્ટેઃ પૃથગ્વ્યવસ્થિતિવચ્ચઃ કલમ્ ।

તેનાં (ઉદ્ભવ આદિ ક્રમોનાં અંગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં) ઉપાસનો

(તે તે ક્રમોમાં) (નિત્ય પર્લમથીન્વ આદિની પેઠે) નિયમિત થતાં

નથી; કેમકે અનિવચ્ય શ્રુતિમાં એવામાં આવે છે; કેમકે પૃથક્ ૧૭-

ક્રમેક્રમની પ્રિદ્વિનો અપ્રતિબંધ-(ઉપવચ્ચ થાય છે) ... ૩૭૪-૩૭૬

૨૮ પ્રદાનાધિકરણ

મૂ. ૪૩ પ્રદાનવદેવ તદુત્તમ્ ।

(૧ગુને પ્રાપ્તોને ૧૫૪ ઉપદેશ છે તેથી તેઓને પૃથક્ક મમજવા)

પ્રદાનની પેઠે, તે (પૂર્વનીનાં સામાં) કશું છે ... ૩૭૬-૩૮૪

૨૯ ટિલ્લમુયમ્વાધિકરણ

મૂ. ૪૪ ટિલ્લમુયમ્વાલદિ ચત્વીયસ્તદ્વિ ।

(મનથી સંપાદિત અગ્નિ સ્વાન્ત, કેવલવિદ્યત્મક છે), ત્રિય ધર્માન્

છે તેથી; કેમકે તે ત્રિય (પ્રકરણથી) વધારે બળવાન છે, તે પણ

(૧૧૩૫માં કહ્યું છે) ... ૩૮૪-૩૮૬

મૂ. ૪૫ પૂર્વવિદ્યતાઃ પ્રકરણાન્ જ્ઞાન્ ત્રિયા માનમવન્ ।

(મનવિદ્ય આદિ અગ્નિનો) પૂર્વતઃ-કિયામવ અગ્નિના પ્રકાર-એક છે,

પ્રકરણથી, (એ સંપાદિત અગ્નિનો) દિવસે છે, મનકની પેઠે... ૩૮૬-૩૮૭

સુ. ૪૧ અતિદેશાચ ।

અને અતિદેશી ૩૮૮

સુ. ૪૩ વિધેય નુ નિર્ધારણાન્ ।

પરુ (એ મનધિન્ આદિ અગ્નિઓ) વિધેયમક છે, નિર્ધારણ છે તેથી. ૩૮૮

સુ. ૪૮ દરોનાચ ।

અને (મનધિન્ આદિ અગ્નિઓ સ્વતન્ત્ર છે તેને વિષે વિષ) દેખાય છે તેથી ૩૮૮

સુ. ૪૯ મુલ્યાદિવલીયસ્વાચ ન ઘાઘઃ ।

મુલ્યાદિ વિશેષ જગવાન્ છે તેથી (સ્વતન્ત્રપદ્ધતે) બાધ નથી. ... ૩૮૯-૩૯૦

સુ. ૫૦ અનુપન્ધાદિમ્વા પ્રસાન્તરપૃથક્કૃત્વવદ્ દૃષ્ટ્ય તતુલ્લમ્ ।

અનુપન્ધ આદિ કારણેથી (મનધિન્ આદિ સ્વતન્ત્ર છે), એમ પ્રસા-
ઓ કમંદી અને અન્વ પ્રસાણેથી પૃથક્ છે તેમ. (રાજસૂચ પ્રકર-
ણમાં પડેલી અવિદિનો પ્રકરણથી ઉત્તર) દેખાય છે; તે (પ્રથમ
કારણમાં) કશું છે... .. ૩૯૧-૩૯૪

સુ. ૫૧ ન સામાન્યાદ્યુપલમ્બેર્મૃત્યુવજ દિ લોકાપત્તિઃ ।

માનસસદ્સામાન્યથી પરુ (મનધિન્ આદિ કિવાયે) નથી; કેમકે (મુતિ
આદિ દેતુઓથી તેઓ કેવલ પુરુષને અર્થે છે એમ) ઉપલમ્બ થાય
છે, મૃત્યુની પેઠે (સમિધ્ આદિ સાદૃશથી) લોક એટલે જુલોક
(અગ્નિશાલ) આજ કારણે નથી ૩૯૪-૩૯૫

સુ. ૫૨ પરેણ વ્ દાન્દસ્ય તાદ્રિષ્યં મૂયસ્વાત્વનુપન્ધઃ ।

આત્મજના કાશ્વરુમાં તાદ્રિષ્ય—કેવલવિદ્યાવિધિત્વ એ મુતિજનું (પ્રયોજન
છે), અગ્નિના વણા અવશ્યેની વિદ્યામાં સંપત્તિ છે તેથી, (વિદ્યાનો
અગ્નિ સાથે) અનુપન્ધ છે ૩૯૫-૩૯૬

૩૦ વેદાત્મ્યાધિકરણ

સુ. ૫૩ વક્ષ આત્મનઃ શરીરે માયાત્ ।

કેટલાક આત્માને (અશાય માને છે), શરીરને વિષે તે છે તેથી .. ૩૯૬-૩૯૭

સુ. ૫૪ વ્યતિરેષસ્તદ્વાયામાયિત્વાથ તૂપલમ્બિવત્ ।

આત્મા (૨૬થી) અવ્યતિરિજા નથી, પરુ વ્યતિરિજાજ છે, તે (૨૬)
લોક છે ત્વંમુખીજ તે લોક છે એમ નથી, ઉપલમ્બની પેઠે ... ૩૯૬-૪૦૨

૩૧ મહાપરબ્રહ્માધિકરણ

સુ. ૫૫ મહાપરબ્રહ્માસ્તુ ન ગાધામુ દિ પ્રતિવેદમ્ ।

પરુ (હિદ્રીયાદિ) કમંદી સાથે બેકાશથી (વિદ્યાઓ) દરેક વેદમાં પો-
તાની સામાર્થજ (અવશિષ્ટ થતી નથી). ૪૦૨-૪૦૫

સુ. ૫૬ મન્ત્રાદિપદ્માવિરોધઃ ।

અવશ્ય મન્ત્ર આદિની પેઠે અવિરોધ છે ૪૦૫-૪૦૬

સૂ. ૩૬ અન્યથા મેદાનુપપત્તિરિતિ ચેન્નોગદેશાન્તરયમ્ ।

અન્યથા (વિદ્યાભેદ ન સ્વીકારાય તો) (શ્રુતિનો) ભેદ અનુપપન્ન છે એમ
એ કહેશે તો તે ખુબ નથી, જીમ ઉપદેશની પેઠે. ... ૩૧૮-૩૧૯

૨૩ વ્યતિહારાધિકરણ

સૂ. ૩૭ વ્યતિહારો વિદિગ્યન્તિ હીતરયમ્ ।

વ્યતિહાર (આધ્યાનને માટે છે) (કારણ કે શ્રુતિકારો) વિશેષ કહે છે,
અન્યત્રની પેઠે. ... ૩૧૯-૩૧૨

૨૪ સત્યાધિકરણ

સૂ. ૩૮ સૈવહિ સત્યાદયઃ ।

(તે સત્યવિદ્યા) એકજ છે, (નેથી) સત્ય આદિ (ખુલ્લેનો ઉપસંહાર છે). ૩૧૨-૩૧૬

૨૫ કામાધિકરણ

સૂ. ૩૯ કામાદીતરય તત્ર ચાયતનાદિભ્યઃ ।

સત્યકામ આદિ બે અન્યત્ર (જાન્યોત્તરમાં ઉપવચ્ચ થાય છે તેનો)
ત્યાં (વાજસનેયકમાં પણ સંબંધ કરવો), સ્થાન આદિ (સમાન
છે) તેથી... ૩૧૬-૩૧૮

૨૬ આદરાધિકરણ

સૂ. ૪૦ આદરાદ્લોપઃ ।

(ભોજનનો લોપ લોચ તોપણ પ્રાણાગ્નિહોત્રનો) અલોપ છે, આદરથી... ૩૧૮-૩૭૧

સૂ. ૪૧ ઉપલિતેઽતસ્તદ્વચનાત્ ।

(ભોજન) ઉપલિપ્ત થયે એથી (ભોજનદ્રવ્યથી) (પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું),
તેવું વચન છે તેથી. ... ૩૭૧-૩૭૪

૨૭ તક્ષિર્ધારણાધિકરણ

સૂ. ૪૨ તક્ષિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દુષ્ટેઃ પૃથગ્વ્યવસ્થિતિવચ્ચઃ ફલમ્ ।

તેનાં (ઉત્ત્રીય આદિ કર્મના અંગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં) ઉપાસનો
(તે તે કર્મોમાં) (નિત્ય પર્લમથીત્વ આદિની પેઠે) નિયમિત થતાં
નથી; કેમકે અનિયમ શ્રુતિમાં લેવામાં આવે છે; કેમકે પૃથક્ રજ-
કર્મરૂળની સિદ્ધિનો અપ્રતિબંધ- (ઉપવચ્ચ થાય છે) ... ૩૭૪-૩૭૬

૨૮ પ્રદાનાધિકરણ

સૂ. ૪૩ પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ।

(વાયુને પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે તેથી તેઓને પૂમકજ સમજવા)
પ્રદાનની પેઠે, તે (પૂર્વગ્રાંથમાં) કહ્યું છે ... ૩૭૬-૩૮૪

૨૯ લિઙ્ગભૂયસ્ત્યાધિકરણ

સૂ. ૪૪ લિઙ્ગભૂયસ્ત્યાત્તદ્દિ બલીયસ્તદ્વપિ ।

(મનથી સંપાદિત અગ્નિ સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે), ઢિંગ ઘણાંજ
છે તેથી; કેમકે તે ઢિંગ (પ્રકરણથી) વધારે બળવાન છે, તે પણ
(પૂર્વગ્રાંથમાં) કહ્યું છે) ... ૩૮૪-૩૮૬

સૂ. ૪૫ પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્ સ્યાત્ ક્રિયા માનસવત્ ।

(મનસ્વિત્ આદિ અગ્નિઓ) પૂર્વના-ક્રિયામય અગ્નિના પ્રકાર-ભેદ છે,
પ્રકરણથી, (એ સંપાદિક અગ્નિઓ) ક્રિયાશેષ છે, માનસની પેઠે... ૩૮૬-૩૮૭

સુ. ૪૬ અતિદેશાચ ।

અને અતિદેશથી ૩૮૮

સુ. ૪૭ વિષય તુ નિર્ધારણાત્ ।

પરુ (એ મનશિન્ આદિ અજિનો) વિષયમક છે, નિર્ધારણ છે તેથી. ૩૮૮

સુ. ૪૮ દર્શનાચ ।

અને (મનશિન્ આદિ અજિનો સ્વતન્ત્ર છે તેને વિરે વિંચ) દેખાવ છે તેથી ૩૮૮

સુ. ૪૯ મુક્તાદિચલીયસ્વાચ ન વાચાઃ ।

મુક્તાદિ વિશેષ જગત્ના છે તેથી (સ્વતન્ત્રપદ્ધતે) લાખ નથી. ... ૩૮૯-૩૯૦

સુ. ૫૦ અનુવનપાદિચ્ચઃ પ્રમાન્તરપૃથક્ત્વયદ્ દૃષ્ટ્ય તનુકમ્ ।

અનુવનપ આદિ કારણથી (મનશિન્ આદિ સ્વતન્ત્ર છે), એમ પ્રમા-
નો કહેથી અને અન્ય પ્રમાણથી પૃથક્ છે તેમ. (સાચસૂચ પ્રકર-
ણમાં પડેથી અવિદિનો પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ) દેખાવ છે; તે (પ્રથમ
કારણમાં) કહ્યું છે... .. ૩૯૧-૩૯૪

સુ. ૫૧ ન સામાન્યાદ્યુપલબ્ધેર્મનુષંગ દિ લોકાપતિઃ ।

માનસરૂપસામાન્યથી પણ (મનશિન્ આદિ કિયારી) નથી; કેમકે (મુતિ
આદિ દેવુઓથી તેઓ દેવલ પુરુષને અર્થે છે એમ) ઉપલબ્ધ થાવ
છે, મનુષ્ય પે (સમિધ આદિ સાદુરૂપથી) લોક એટલે ભુલોક
(અમિદાવ) પ્રાપ્ત કરીને નથી ૩૯૪-૩૯૫

સુ. ૫૨ પરેષ ચ શબ્દસ્ય તાદ્વિષ્ણં મૂલસ્વાસ્ત્યનુબન્ધઃ ।

આશયના પ્રાણભૂમાં તદ્વિષ્ણ—દેવલવિદ્યાવિષ્ણ એ મુનિનું (પ્રયોજન
છે), અજિના વણા અવલોકીની વિદ્યામાં સ્થપિત છે તેથી, (વિદ્યાનો
અજિ સાથે) અનુવનપ છે ૩૯૫-૩૯૬

૧૦ વેદાન્ત્યાધિકરણ

સુ. ૫૩ દશ માત્રતઃ સરીરે માયાત્ ।

દેશકઃ આત્માનો (અધ્યત્મ અને છે), સરીરને વિષે તે છે તેથી .. ૩૯૬-૩૯૭

સુ. ૫૪ અતિરેકસ્વજ્ઞાપામાયિન્વાચ મૂલમ્બિધયત્ ।

આત્મા (દેહથી) અતિરેકિત નથી, પણ અતિરેકિત છે, તે (દેહ)
દેહ છે તદ્વતીત ને દેહ છે એમ નથી, ઉપલબ્ધિની પે ... ૩૯૮-૪૦૨

૧૧ અજ્ઞાપદ્યાધિકરણ

સુ. ૫૫ અજ્ઞાપદ્યાસ્તુ ન જ્ઞાતાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ।

પરુ (ઉદ્ધેશક) કહેતે સાથે એકાદથી (વિદ્યાનો) દેહ કેટલાં પે-
તાની દાખાવે (અવરોધક થતી નથી). ૪૦૨-૪૦૫

સુ. ૫૬ અજ્ઞાપદ્યાપરિણેષઃ ।

અવલોકન આત્માની પે અવિદેશ છે ૪૦૫-૪૦૬

૩૨ ભૂમજ્યાયસ્ત્વાધિકરણ

સૂ. ૫૭ ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્યાયસ્ત્વં તથાહિ દર્શયતિ ।

સમસ્ત વેદાનરોપાસનાનું પ્રાધાન્ય છે, કેમકે શ્રુતિ દેખાડે છે. ... ૪૦૬-૪૦૮

૩૩ શબ્દાદિમેદાધિકરણ

સૂ. ૫૮ નાના શબ્દાદિમેદાત્ ।

(વિદ્યા) ભિન્ન છે, શબ્દ આદિના બેદથી... ... ૪૦૯-૪૧૧

૩૪ વિકલ્પાધિકરણ

સૂ. ૫૯ વિકલ્પોઽવિશિષ્ટકલત્વાત્ ।

(વિદ્યાઓનો) વિકલ્પ છે, સમાન રૂળ છે તેથી. ... ૪૧૨-૪૧૩

૩૫ કામ્યાધિકરણ

સૂ. ૬૦ કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચીયેત્ ન યા પૂર્વદેત્યમાયાત્ ।

પણ કામ્યવિદ્યાઓ તો યથાકામ સમુચિત ચાય કે નહિ; પૂર્વ દેતુના અભાવથી ... ૪૧૩-૪૧૪

૩૬ યથાશ્રયમાયાધિકરણ

સૂ. ૬૧ અજ્ઞેષુ યથાશ્રયમાયઃ ।

કર્મોગ ઉપાસનાઓમાં આશ્રયને અનુસરતો ભાવ છે. ... ૪૧૪

સૂ. ૬૨ શિષ્ટેષ્વ ।

અને ઉપદેશ ૩ તેથી... ... ૪૧૪

સૂ. ૬૩ સમાહારાત્ ।

સમાહાર છે તેથી. ... ૪૧૫

સૂ. ૬૪ ગુણસાધારણ્યશ્રુતેષ્વ ।

અને ગુણ સાધારણ છે એવી શ્રુતિ છે તેથી ... ૪૧૫

સૂ. ૬૫ ન યા તત્સદ્દમાયાશ્રુતેઃ ।

અથવા (આશ્રિત ઉપાસનો આશ્રયને અનુસરતાં) નથી, તેના સદ્ભાવની શ્રુતિ નથી તેથી. ... ૪૧૬-૪૧૭

સૂ. ૬૬ દર્શનાથ્ ।

શ્રુતિ (ઉપાસનાનો અસદ્ભાવ) દેખાડે તેથી ... ૪૧૮

ચતુર્થપાદ.

૧ પુરુષાર્પાધિકરણ

સૂ. ૧ પુરુષાર્પોઽતઃશબ્દાદિતિ યાદરાયણઃ ।

એથી (વેદાન્તવિદિત આત્મસાક્ષી) પુરુષાર્પ છે, શ્રુતિથી એમ આદરાયણ (માને છે) ... ૪૧૯-૪૨૦

સૂ. ૨ રોપત્વાત્ પુરુષાર્પવાદો યથાગ્નેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ।

(આત્મા ક્રિયાનો કર્તા તરીકે) રોપ ૩ તેથી પુરુષાર્પવાદ અર્થવાદન છે, જેમ અન્ય કર્મોમાં છે તેમ એમ જૈમિનિ (માને છે) ... ૪૨૦-૪૨૨

- સુ. ૩ આચારદર્શનાત્ ।
કર્મનો આચાર દેખાવ છે તેથી... ... ૪૨૨-૪૨૩
- સુ. ૪ સત્સંગુતેઃ ।
તેની (વિદ્યા કર્મનું અંગ છે તેની) શ્રુતિ છે તેથી... ... ૪૨૩
- સુ. ૫ સમન્યારમ્ભણાત્ ।
સાથે અનુભવનું છે તેથી... ... ૪૨૩
- સુ. ૬ સદ્વત્તો વિધાનાત્ ।
વિજ્ઞાનવાદને (કર્મનું) વિધાન છે તેથી ૪૨૪
- સુ. ૭ નિયમાદ્ય ।
વળી નિયમથી... ... ૪૨૪-૪૨૫
- સુ. ૮ અધિકોપદેશાનુ વાદરાયણસ્યેયં સદ્દર્શનાત્ ।
પણ અધિકારો ઉપરેય ॥ તેથી બાદરાયણનું (મત અવસ્થિત છે) એ પ્રમાણે (શ્રુતિમાં) તેનું દર્શન છે તેથી... ... ૪૨૫-૪૨૭
- સુ. ૯ મુલ્યં મુ દર્શનમ્ ।
દર્શન તો મુલ્ય છે ૪૨૭-૪૨૮
- સુ. ૧૦ મહાર્પણિકી ।
શ્રુતિ અધાર્પણિક છે ૪૨૮
- સુ. ૧૧ વિભાગઃ શતયત્ ।
વિભાગ છે, શતની ધેડે... ... ૪૨૯
- સુ. ૧૨ અધ્યયનમાત્રયતઃ ।
અધ્યયનમાત્રયુક્તને (કર્મનો વિધે છે) ૪૨૯-૪૩૦
- સુ. ૧૩ માયિદોષાત્ ।
અવિદ્યેષે (નિવૃત્તિવિધાન છે તેથી) (વિદ્વાન્નો વિદ્યેય) નથી... ૪૩૦
- સુ. ૧૪ ક્ષુતયેઽનુમતિર્ધા ।
અમયા (વિદ્યાની) સ્તુતિને માટે (કર્મનું) અનુજ્ઞાન છે ... ૪૩૦
- સુ. ૧૫ કામકારેણ લૈકે ।
વળી ધર્મશાસ્ત્રી કેટલાકે (અન્ય જીવનાં સાધનો વિષે પ્રયોજનના અભા-
વનો ધરામર્શ કરે છે) ૪૩૧
- સુ. ૧૬ વપમર્દ ચ ।
વળી (અનિદ્રાકૃત પ્રવંચસ્વરૂપનો) (શ્રુતિકારો) નાશ (કહે છે)... ૪૩૧
- સુ. ૧૭ કુર્ણરેતઃપુ ચ શબ્દે દિ ।
છિન્નરેતસુ આશ્રમોમાં વિદ્યાની શ્રુતિ છે; કેમકે શ્રુતિમાં (તે આશ્રમો-
નું અવગમન છે) ૪૩૨

૨ પરામર્શાધિકરણ

- સુ. ૧૮ પરામર્શો જૈમિનિરત્નોદ્ધના આપવદતિ દિ ।
(છિન્નરેતસુ આદિ શાંતોમાં) જૈમિનિ (અન્ય આશ્રમનો) ધરામર્શ

(માને છે); તેઓ ચોદનાચઠ્ઠ નથી; કેમકે (શ્રુતિ અન્ય આશ્ર-
મનો) અપવાદ કરે છે. ... ૪૩૩-૪૩૬

મૂ. ૧૯. અનુષ્ટેયં ચાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ।

(અન્ય આશ્રમ) અનુષ્ટેય છે એમ બાદરાયણ (માને છે) સામ્યની
શ્રુતિ છે તેથી ... ૪૩૬-૪૩૮

મૂ. ૨૦. વિધિર્યા ધારણયત્ ।

અથવા વિધી છે, ધારણની પેઠે ... ૪૩૮-૪૪૪

૩ ક્રુતિમાત્રાધિકરણ

મૂ. ૨૧. ક્રુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્યન્વાત્ ।

(ઉદ્દીધાચંક શ્રુતિવાક્યો અને એવાં) સ્તુલ્યચંક છે, (કર્મનાં અંગ ત-
રીકે તેમનું) ઉપાદાન છે તેથી એમ બે કહેસો તો તે યુગ નથી;
(વિશ્વચંક સેવાથી) અપૂર્વ અર્થનું વિધાન થાય છે તેથી... ૪૪૫-૪૪૬

મૂ. ૨૨. માવશામ્નાય ।

અને વિવિસઠ્ઠ છે તેથી (ઉદ્દીધાચંક શ્રુતિવાક્યો વિશ્વચંક છે) ... ૪૪૭-૪૪૮

૪ પારિશ્રવ્યાધિકરણ

મૂ. ૨૩. પારિશ્રવ્યાયાં ક્ષતિ ચેન્ન વિશેષિતત્યાત્ ।

(આશ્રવાનશ્રુતિઓ) પારિશ્રવને અર્થ છે એમ કહેસો તો તે યુગ
નથી; (કેટલાંક આશ્રવાનોજ) વિશેષિત છે તેથી. ... ૪૪૯-૪૫૦

મૂ. ૨૪. તથા ધૈરવાક્યતોયમ્ધ્યાત્ ।

તેમજ (આશ્રવાનોની વિધાઓ સાથે) ધૈરવાક્યતાનો ઉપસંગ્રહ છે
તેથી ... ૪૫૦-૪૫૧

૫ અગ્રીચનાયધિકરણ

મૂ. ૨૫. અતઃ પથ ચાગ્રીચનાયતપેક્ષા ।

એટલેજ અગ્રીચના આદિની અપેક્ષા નથી ... ૪૫૧

૬ સર્વાંગેશધિકરણ

મૂ. ૨૬. સર્વાંગેશા આ યજ્ઞાદિશ્રુતેસ્થયત્ ।

જ્યાં સર્વ આશ્રમકર્મની (વિધાને) અપેક્ષા છે; યજ્ઞાદિશ્રુતિથી, અથવા પેઠે. ૪૫૨-૪૫૩

મૂ. ૨૭. શમદમાનુષેનઃ જ્યાત્ તથાપિ નુતરિષ્ઠેસ્તદ્દક્ષતયા તેવાયમાય-
ચરણાનુષ્ટેયન્વાત્ ।

(એકે દિવિદિવસિ એમ વર્તમાન અપરેશથી વિધી નથી) તોપણ
(વિવિદિવસિ) શમદમ.દિથી યુગ થતું એટલે; વિધાના અંગ તરીકે
તેનું વિધન છે તેથી તે અવગ્રહ અનુષ્ટેય છે. ... ૪૫૪-૪૫૬

૭ સર્વાંગાનુષ્ટિયાધિકરણ

મૂ. ૨૮. સર્વાંગાનુષ્ટિયા પ્રાચીનાત્તે સદ્દર્શનાત્ ।

અને સર્વ અંગનો અનુષ્ઠાન સ્તુલ્યચને વિશેષ છે; (શ્રુતિમાં) તેનું
દર્શન છે તેથી ... ૪૫૬-૪૫૮

સુ. ૨૯ અપાઘાત્ ।

(અશ્વમશ્વવિશ્વમશ્વમશ્વ) નાથ ન થાય તેથી (અશ્વમશ્વમશ્વ) ... ૪૫૫

સુ. ૩૦ અપિ ચ સ્મર્યતે ।

વળી (અપિ:કાગમાં સર્વાંશ્વમશ્વની) સ્મૃતિ છે. ... ૪૫૦

સુ. ૩૧ શાન્દ્યાતોડકામકારે ।

(અશ્વમશ્વમશ્વની પ્રતિષેધક) કૃતિ સ્વેન્કાકૃતપ્રવૃત્તિના નિરસનમાં છે;

જેથી (સર્વાંશ્વમશ્વમશ્વ અશ્વમશ્વમશ્વ) ... ૪૫૦

૮ આધમકર્માધિકરણ

સુ. ૩૨ વિહિતવ્યાધ્યાધમકર્માપિ ।

આધમકર્મ (અધુમકર્મે) પત્તુ (અવરથ કરવું), વિહિત છે તેથી. ... ૪૫૧-૪૫૨

સુ. ૩૩ સદ્ધારિયેન ચ ।

અને સદ્ધારી છે તેથી. ... ૪૫૨

સુ. ૩૪ સર્વંયાપિ ત વ્યોમવલિહાત્ ।

સર્વંયા પત્તુ-નિલ તરીકે ને કાશ્વ તરીકે પત્તુ-અનુકેવ વસારિયો) તેજ

ઉ-મિલ નથી-કલ્પવૃક્ષ છે-મુતિવૃક્ષ ને સ્મૃતિવૃક્ષ છે તેથી. ... ૪૫૩-૪૫૪

સુ. ૩૫ મનમિત્તં ચ દર્શયતિ ।

વળી (મનમિત્તં આધમકર્મને મુતિ રાખાદિથી) અનમિત્તવ દર્શાવે છે. ૪૫૪-૪૫૫

૯ વિધુતાધિકરણ

સુ. ૩૬ મન્તરા વાપિતુ તદ્દુષ્ટે ।

આધમ વિના રહેનારને પત્તુ (વિધાને વિષે અધિકાર છે મુનિમાં) તે

દેખાય છે તેથી. ... ૪૫૫

સુ. ૩૭ અપિ ચ સ્મર્યતે ।

(સર્વં અધિનું ચોક્ષિય) સ્મૃતિમાં પત્તુ છે. ... ૪૫૬

સુ. ૩૮ વિદોપાનુમદ્ય ।

વળી (વિદુર આદિઓને) ધર્મવિદ્યેથી (વિધાને) અનુકેવ છે ... ૪૫૬-૪૫૭

સુ. ૩૯ મનસ્વિતરકાવો લિહાત્ ।

પત્તુ જેથી બીજું વધારે સારું છે, કિન્તુ. ... ૪૫૭-૪૫૮

૧૦ તદ્દુતાધિકરણ

સુ. ૪૦ તદ્દુતસ્ય મુ નાતજ્ઞાવો ઝમિનેરપિ નિષમાતદ્દુતામાધેય્યઃ ।

પત્તુ તદ્દુતને-એવે તે સિધ્ધિ બેટકે ઉપરનોશ્વ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને-અન-

કેવ વળી નથી-તેમાંથી પ્રવૃત્તિ વળી નથી-અધિનિયતી પત્તુ (જેમાં

સમને છે), નિષમથી, અનુકેવ-પ્રત્યક્ષોડ્ધોડ્ધકૃતિના અશ્વમશ્વ-

ને નાત:વર્ણ-વિદ્યારના અશ્વમશ્વ. ... ૪૫૮-૪૫૯

૧૧ આધિકારિકાધિકરણ

સુ. ૪૧ ન આધિકારિકમપિ વગનાનુમાતદ્દુતામાધેય્યઃ ।

આધિકારિકાધિકાર મિત્તું કરવું (પ્રાધિકાર પત્તુ નેટકેવે વિષે વળી

મુનિ નથી, પત્તુ-અનુકેવ અનુકેવ છે તેથી) ને પ્રાધિકાર અનુકેવ

છે તેથી. ... ૪૫૯-૪૬૦

૨૦ ૪૨ ઉપપૂર્વમપિ ત્વેકે માયમશનવત્તદુક્તમ્ ।

પણ કેટલાક (આચાર્યો) એને ઉપપદપૂર્વક પાતક-ઉપપાતક-(માને છે),
(એથી ઉપકૃતાંનું પેડે નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો) ભાવ (ધરે છે),
આશનની પેડે, તે કહ્યું છે (પ્રમાણુવશ્યપૂર્ણ) ૪૭૧-૪૭૩

૧૨ ચહિરધિકરણમ્

૨૦ ૪૩ યદિસ્તૂમયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ્છ ।

(જીભરેતમની આશ્રમથી પ્રત્યુત્તિ મહાપાતક થાઓ કે ઉપપાતક થાઓ)
પણ બને રીને પણ (તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તોપણ તેઓ શિ-
રોથી) બહિષ્કાર્ય છે, સ્મૃતિથી અને આચારથી... ... ૪૭૪

૧૩ ક્ષ્યાપ્યધિકરણ

૨૦ ૪૪ ક્ષ્યાપિતઃ કાલધુનેરિત્યાગ્રેયઃ ।

સ્વામીને ક્ષ્યાપી શ્રુતિ છે (ઉપાસનાનું કર્તૃત્વ છે) એમ આગ્રેય માને છે... ૪૭૫-૪૭૬

૨૦ ૪૫ આર્ગિયામિત્યૌદુલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિક્રીયતે ।

(ઉપાસના એ) કતિવશકર્મ છે એમ ઔદુલોમિ (માને છે), કેમકે તે
સાંચ કર્મને માટે (ચજમાનથી કતિવશનું) પરિક્રમણ થાય છે. ... ૪૭૬-૪૭૭

૨૦ ૪૬ ધુનેષ્ઠ ।

અને શ્રુતિથી... ... ૪૭૭

૧૪ સદ્કાર્યસ્મરવિધિધિકરણ

૨૦ ૪૭ સદ્કાર્યસ્મરવિધિઃ વક્ષેણ તૃતીયં તદ્વત્તો વિખ્યાદિયત્ ।

અન્ય મદકારીનો વિધિ છે—વિધાના સદકારી મોનતો બાક્ય ને પાંડિ-
તની પેડે વિધિ છે. (શ્રવણ ને મનની અપેક્ષાએ) એ મોન તૃતીય
છે, તદાનુનું-વિધાનાનું એ મોન છે, એકદશન પ્રાપ્તિ છે, પણ વિખ્યા-
દિની-પ્રધાન વિધિની પેડે ૪૭૭-૪૮૦

૨૦ ૪૮ કૃષ્ણમાયાન્ નુ મૃદિજોત્સર્ગહારા ।

(યજ્ઞ કે અન્ય આશ્રમમાં વિદિત સમાધિનો મૃદસ્થાશ્રમમાં) કૃષ્ણ-
ભરે સંભવ છે તેથી મૃદસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે (સંન્યાસનો અ-
ભાવ છે મટે નહિ) ૪૮૧

૨૦ ૪૯ મૌનવદિતેગ્યામ્યાયુવદેશાન્ ।

મૌનની પેડે અન્ય (જગ્યાગીને વાનપ્રસ્થ)નો પણ ઉપદેશ છે તેથી ... ૪૮૧-૪૮૨

૧૫ અનાવિષ્કૃત્વંદુધિકરણ

૨૦ ૫૦ અનાવિષ્કૃત્વંદુધિકરણમ્ ।

(સંન્યાસી મૃદુ, ઈ) અવિષ્કૃત ન કરના તેણે (આવશ્યક રહેતું); (મા-
નના મન વિરોધે) અન્ય છે તેથી ૪૮૨-૪૮૪

૧૬ વેદિકાર્યધિકરણ

૨૦ ૫૧ વેદિકાર્યધિકરણમ્ ।

વેદિક પણ (વિદ્યમાન છે); પ્રશ્નને-પ્રકારને (વિગ્રહાવનને) પ્ર-
શ્નના ન કરે તે; (શ્રુતિમાં) ને કેમકે છે તેથી ૪૮૪-૪૮૭

૧૭ મુક્તિફલાનિયમાધિકરણ

સૂ. ૫૨ યં મુક્તિફલાનિયમસ્તદવસ્થાવધૃતેસ્તદવસ્થાવધૃતેઃ ।

એ પ્રમાણે મુક્તિફળને વિષે નિયમ નથી; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત

થઈ છે; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત થઈ છે ૪૮૭-૪૮૦

ચતુર્થાધ્યાય.

પ્રથમપાદ.

૧ આયુષ્યધિકરણ

સૂ. ૧ આયુષ્તિરસહુપદેદાત્ ।

(પ્રલયની) આયુષિ (કરવી બેઠાં), અસકૃત્ ઉપદેશ છે તેથી ... ૪૮૧-૪૮૪

સૂ. ૨ લિહ્વાય ।

અને દિગ્બળી (પ્રલયની આયુષિ છે) ૪૮૪-૪૮૬

૨ આત્મત્યોપાસનાધિકરણ

સૂ. ૩ આત્મેનિ તુપમચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ।

(પરમેશ્વર) આત્મા છે એમ (બ્રહ્માણી) સ્વીકારે છે, અને (વેદાન્ત-
વાક્યો દર્શિત) આત્મા તરીકે મહત્વ કરાવે છે ... ૫૦૦-૫૦૩

૩ પ્રતીકાધિકરણ

સૂ. ૪ જ પ્રતીકે ન હિ સઃ ।

પ્રતીકને વિષે (આત્મા તરીકે શુદ્ધિ કરવી) નહિ; કેમકે તે (ઉપાસક)

(પ્રતીકોને આત્મા તરીકે વિચાર્યો) નહિ ... ૫૦૩-૫૦૫

૪ પ્રજ્ઞાદૃષ્ટ્યધિકરણ

સૂ. ૫ પ્રજ્ઞાદૃષ્ટ્યકર્માત્ ।

(આદિલ આદિને વિષે) પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિ છે, ઉત્કર્ષથી... ૫૦૫-૫૦૭

૫ આદિત્યાદિમત્યધિકરણ

સૂ. ૬ આદિત્યાદિમત્યચ્ચાક્ર ઉપપત્તેઃ ।

(ઉદ્ગોષાદિને વિષે) આદિત્યાદિ શુદ્ધિ કરવી; અંશને વિષે (કર્મસમૃદ્ધિ)

ઉપપત્તિ થાય છે તેથી. ... ૫૦૮-૫૧૨

૬ આસીનાધિકરણ

સૂ. ૭ આસીનઃ સંભવાત્ ।

ભેદાત્ (ઉપાસના કરવી) સંભવ છે તેથી. ... ૫૧૩

સૂ. ૮ ધ્યાનાય ।

અને ધ્યાનથી (ઉપાસના એ ભેદાનું કામ છે). ... ૫૧૩

સૂ. ૯ અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ।

અને અચલત્વની અપેક્ષા કરીને (પૃથિવી ધ્યાયનિ એમ કહ્યું છે)... ૫૧૪

સૂ. ૧૦ સ્મરતિ ચ ।

અને (ઉપાસનાના અંશ તરીકે આસનને સિદ્ધો) સ્મરે ૩ ... ૫૧૪

૭ પદ્મામતાધિકરણ

સૂ. ૧૧ યથૈકામતા તત્રાવિશેષાત્ ।

ત્યાં એકામતા છે ત્યાં (આસન કરતું) વિશેષ નથી તેથી ... ૫૧૪-૫૧૫

૮ પ્રાપ્ત્યાધિકરણ

સૂ. ૧૨ આ પ્રાપ્ત્યાત્ તત્રાપિ દિ દષ્ટમ્ ।

પ્રાપ્ત્યપર્યન્ત (પ્રત્યક્ષી આવૃત્તિ કરવી); કારણ કે તેમાં પણ (શ્રુતિ)

એમાં આવે છે. ... ૫૧૬-૫૧૭

૯ તદ્ધિગમાધિકરણ

સૂ. ૧૩ તદ્ધિગમ ઉત્તરપૂર્વાંચયોરત્તેષ્વિનાશૌ તદ્વ્યવદેશાત્ ।

તેનું-પ્રશ્નનું જ્ઞાન થયે ઉત્તર પાપનો અરથેય ને પૂર્વનો વિનાશ થાય છે,

તેનો અપરેશ છે તેથી ... ૫૧૮-૫૨૨

૧૦ દત્તાર્થાન્વેષાધિકરણ

સૂ. ૧૪ દત્તાર્થાન્વેષમસંસ્તેષઃ પાતે તુ ।

અન્વેષો-પુરુષકર્મનો પણ એ પ્રમાણે પાપની પેડે અરથેય (ને વિનાશ)

છે; (વિદ્વાને સરીરનો) પાત થયે (મુક્તિ)જ છે. ... ૫૨૨-૫૨૪

૧૧ અનારમ્ભકાર્યાધિકરણ

સૂ. ૧૫ અનારમ્ભકાર્યે વય તુ પૂર્વે તદ્વચેઃ

એનું ૧૭ ઉત્પત્તિ થતું નથી એવાંજ પૂર્વ (સુશ્રુત ને દુશ્રુત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-

થી ક્ષીત્ર થાય છે) દેહપાતની અવધિ (શ્રુતિમાં છે) તેથી. ... ૫૨૪-૫૨૭

૧૨ અગ્નિદોષાધિકરણ

સૂ. ૧૬ અગ્નિદોષાદિ તુ તત્કાર્યાંવેષ તદ્દર્શનાત્ ।

પણ અગ્નિદોષાદિ તેનાજ-જ્ઞાનનાજ કાર્યને માટે-મુક્તિને માટે છે; શ્રુ-

તિમાં ને તે જનકેતુ છે એમ દેખાય છે તેથી ... ૫૨૭-૫૨૬

સૂ. ૧૭ અનોડમ્યાપિ દોષેષામુખયોઃ ।

એથી-અગ્નિદોષાદિ નિત્ય કર્મથી અન્વ પણ (કાર્યવશત્ સાધુશ્રુત્યા ને

પાપશ્રુત્યા) કેટલાક સામીઓમાં છે. (કાર્યકર્મ ને નિષિદ્ધકર્મ વિદ્યા

પ્રતિ અન્વ છે એમાં) બંનેની-બીમિતિ ને બદલાવતુની (સંમતિ છે) ૫૩૦

૧૩ યદેવાધિકરણ

સૂ. ૧૮ યદેવ વિદ્યેતિ દિ ।

કારણ કે 'યદેવ વિદ્યા' ઇત્યાદિ શ્રુતિ (કેવલ-વિદ્યાથી અસંયુજ અ-

ગ્નિદોષાદિ કર્મ થીવંતુ છે એમ સમજવે છે) ... ૫૩૦-૫૩૨

સૂ. ૧૯ યોગેન ત્વિતરે કાવચિત્વા સંપન્ને ।

પણ અત્યંતકર્મનાં પુરુષ ને પદ્મ એની ક્ષીત્ર કરી તે અત્યંતપદ્મ

રૂ.૧ છે ... ૫૩૨-૫૩૩

દ્વિતીયપાદ.

૧ પાશ્વસંપત્ત્યધિકારણ

મુ. ૧ પાશ્વમતસિ દર્શનાદ્દશાથ.

વાણીની રત્તિ મળેને વિષે (લઘુ પામે છે), દેખાવ છે તેથી, રહેને શબ્દથી. ૫૩૪-૫૩૬

મુ. ૨ મત પથ સર્વાણ્યનુ.

એથીજ સર્વ (દિગ્દિશો) (મનની) પાછળ જાય છે-લઘુ પામે છે. ૫૩૬

૨ મતસંપત્ત્યધિકારણ

મુ. ૩ મત્તમા પ્રાણ ઉત્તમા.

તે મન પ્રાણને વિષે (લઘુ પામે છે), ઉત્તર વાડથી (સમજાય છે) ૫૩૬-૫૩૭

૩ પ્રાણસંપત્ત્યધિકારણ

મુ. ૪ સોઽપ્યસે તદુપગમાદિભ્યઃ.

તે એટલે પ્રાણ જાણ્યને વિષે-જીવને વિષે લઘુ પામે છે, તેનું-પ્રાણનું નેને

વિષે ઉપગમનાદિ કાચ છે તેથી. ... ૫૩૮-૫૩૯

મુ. ૫ મૂતેષુ તદ્દુપગે.

(પ્રાણસહિત લઘુ) (તેજસહિત ઉત્તર રહે આરંભ) પંચમૂતોમાં

લઘુ થાય છે, તેની સુતિ છે તેથી. ... ૫૪૦-૫૪૦

મુ. ૬ મૈકસિદ્દર્શનતો હિ.

એકમાં (તેજમાં) (લઘુ અવરિષ્ટ થયો) નથી; કારણ કે (મત ને

પ્રતિષ્ઠાન-મૂતિ ને મૂતિ) દર્શાવે છે. ... ૫૪૦-૫૪૧

૪ પ્રાણ્યુપગમાધિકારણ

મુ. ૭ સમાના વાગ્યુપગમાદમૂત્યં વાનુપોષ્ય.

(દેવવાન) મનેના આરમની પૂર્વે (વિદ્યાન ને અવિદ્યાનને ઉત્ક્રાન્તિ સમાન

છે) (અવિદ્યાથી કહેલમૂતને) જાગ્રતા વિના (વિદ્યાનનું એ આપે-

કિડ) અમૂત્ય છે. ... ૫૪૨-૫૪૩

૫ તદ્દર્શનધિકારણ

મુ. ૮ તદ્દર્શનૈઃ સંસારવ્યવસ્થાનુ.

તે તેજ એકપર્યન અવરિષ્ટ રહે છે, સંસારને વ્યવસ્થા છે તેથી. ... ૫૪૩-૫૪૪

મુ. ૯ મૂત્યં પ્રમાણનથ તથોપત્તયે.

(ઉપ તેજ) પ્રમાણમાં (ને સ્વપ્નમાં) મૂત્ય છે, તેથી રીને ઉપત્તય

થાય છે તેથી. ... ૫૪૪

મુ. ૧૦ મૌપમદેનાથ.

એટલે-મૂત્ય છે તેટલું (હરિત્ય) ઉપમદેટી (તેનું ઉપમદેટ થઈ નથી). ૫૪૫

મુ. ૧૧ મદેવ ચોપમદેવ ક્રમ્પા.

અને ને રાત્રી એ મૂત્ય તેજનેજ પદ છે, ઉપમદેટી. ... ૫૪૫

૬ ઉત્ક્રાન્તિદર્શનધિકારણ

મુ. ૧૨ દર્શનૈઃ સંસારવ્યવસ્થાનુ.

(નિદ્રા સ્વપ્ન સ્વપ્નને ઉત્ક્રાન્તિ નથી), દર્શન છે તેથી એક રહેલો

તે તે જુદા નથી; એકો લઘુ (મૂત્યની ઉત્ક્રાન્તિને દર્શન છે). ૫૪૫-૫૪૬

મૂ. ૧૩ સ્પષ્ટો હોકેવામ્ ।

કારણ કે કેટલાકની-કાણોની (શાખામાં પરબ્રહ્મનેતાના પ્રાણોની દેહથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ) સ્પષ્ટ (ઉપલબ્ધ થાય છે, તેથી તેની ઉત્ક્રાન્તિ નથી, પણ એનેજ વિશે-પરમાત્માને વિશે લખ છે) ... ૫૪૮-૫૫૦

મૂ. ૧૪ સ્મરંતે ચ ।

અને સ્મરૂનિ પણ છે. ... ૫૫૦-૫૫૧

૭ યાગાદિભ્યાધિકરણ

મૂ. ૧૫ તાનિ વરે તથા હ્રાહ ।

તે-પ્રા.૫.૫ હિન્દિયો-પરબ્રહ્મમાં (લીન થાય છે); કેમકે શ્રુતિ એમ કહે છે. ૫૫૧-૫૫૨

૮ અદિમાગાધિકરણ

મૂ. ૧૬ અદિમાગો યજમાન્ ।

(વિદ્યાર્થીઓનો ગ્રન્થ સાથે અત્યંત) અવિભાગજ છે, વચન છે તેથી. ૫૫૨

૯ નરોહોશાધિકરણ

મૂ. ૧૭ નરોહોશાધિકરણં નામકાશિતઠારો વિદ્યાસામર્થ્યાન્ તદ્વચનગ-
ત્વનુશ્ચિતિયોગાચ હાર્દાનુશ્ચીતઃ સત્તાધિકરણા ।

તેનો-૧.૬ અદિ સમુદયની વૃત્તિ એને વિશે લીન થઈ છે એવા ઉત્ક્રા-
મણ કરનાર અવનો-આધાર એ હકય તેનું ઘોલન થાય છે, તે ઘોલ-
નથી (વિદ્યાનુને ને અવિદ્યાનુને) દ્વાર પ્રકાશિત થાય છે; (નેમાં
અવિદ્યાનુ અન્ધ સ્થાનોથી નિષ્ક્રમણ કરે છે, વિદ્યાનુ તો મૂર્ધસ્થાન-
દીપ) વિદ્યાના સામર્થ્યથી ને ને સચુજી વિદ્યાની અંતઃકૃત ગતિ-મૂર્ધ-
સ્થાનની ને-નેના ખ્યાનનુ વિધાન છે તેથી, હૃદયસ્થ ગ્રન્થથી અનુશ્ચિ-
તઃ સ્વયં એકબે ને એકબે નાટીથી (નિષ્ક્રમણ કરે છે). ... ૫૫૩-૫૫૪

૧૦ સ્વપ્નધિકરણ

મૂ. ૧૮ સ્વપ્નનુમાર્ગી ।

(વિષ્ણુને કે સ્વે મરણ પામેલો) સ્વપ્નનો અનુમાર્ગી થાય છે. ... ૫૫૪

મૂ. ૧૯ વિગિ એનિ શેષ સ્વપ્નપ્રકરણ વાચદેહમાયિજ્વાદર્શનમિ ચ ।

સ્વે મ-નુ પામેલો (સ્વપ્નનો અનુમાર્ગી) થતો નથી એમ કહેમો તો
તે વૃત્ત નથી, કેમકે સ્વપ્નને દેહપર્યંત છે, ને શ્રુતિ કર્મને પણ છે. ૫૫૬-૫૫૭

૧૧ દ્વિગ્નિગ્નયકાધિકરણ

મૂ. ૨૦ દ્વિગ્નિગ્નયકાધિકરણમિ દ્વિગ્નિગ્નયે ।

અને ને. ૩૨૫થી દ્વિગ્નિગ્નયમાં પણ (મરણ પામેલો વિદ્યાનુ વિદ્યાનુ
સાથે કહે છે) ... ૫૫૭

મૂ. ૨૧ વૈગ્નિગ્નયઃ પ્રતિ ચ સ્મરંતે સ્માર્તે લીને ।

વૈગ્નિગ્નય (એ દિવસ અદિવિગ્નિગ્નય) સ્મરૂનિમાં છે; ને એ લીન ને
કે અન્ન સ્મરૂનિવચન છે. ... ૫૫૮-૫૫૯

તૃતીયપાદ.

૧ ઔર્ચિરાધિકરણ

મુ. ૧ ઔર્ચિરાદિના તત્ત્વચિત્તે :

(પ્રશ્નકોષ પ્રાપ્ત કરવા હચ્છનાર સર્વ) ઔર્ચિરાદિથીજ (જાય છે), તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી. ... ૫૧૦-૫૧૩

૨ વાત્સ્યધિકરણ

મુ. ૨ વાત્સ્યમ્વાદવિરોધવિરોધાભ્યામ્ ।

સંવત્સરની પછી ને આદિત્યની પહેલાં વાધુને પ્રાપ્ત કરે છે, અવિરોધથી ને વિરોધથી. ... ૫૧૩-૫૧૫

૩ તદ્વિદધિકરણ

મુ. ૩ તદ્વિરોધધિકરણઃ સંવન્ધ્યાત્ ।

વિષ્ણુકોષથી ઉપર વરુણ (સંબદ્ધ થાય છે) (વરુણનો જગદ્વાસ વિષ્ણુ સાથે) સંબન્ધ છે તેથી. ... ૫૧૫

૪ આતિવાહિકાધિકરણ

મુ. ૪ આતિવાહિકાસ્તત્સિદ્ધાન્ત્ ।

(તે ઔર્ચિરાદિ) મન્ત્રાવસ્થાને પદ્યોચ્ચારનાર છે, તેનું ક્ષિપ્ત છે તેથી. ... ૫૧૬-૫૧૭

મુ. ૫ હમયમ્પ્રામોદ્યાન્ તત્સિદ્ધેઃ ।

બંનેના-માર્ગ ને માર્ગમાં જનારના-અજ્ઞાનથી તે-નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી (ક્ષિપ્ત ન્યાય યુગ્મ છે). ... ૫૧૭

મુ. ૬ વૈષ્ણુતેનૈષ તત્સત્સવ્યુત્તેઃ ।

ત્યાંથી વિષ્ણુ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે વિષ્ણુકોષમાં આવેલા અમાનવ પુરુષ વડેજ (તેઓ વરુણદિ કોઈને વિષે યોરવાઈ પ્રશ્નકોષ જાય છે), તેની મુનિ છે તેથી. ... ૫૧૮-૫૧૯

૫ કાર્યાધિકરણ

મુ. ૭ કાર્યે વાદરિરસા ગત્યુપપત્તેઃ ।

કાર્ય (પ્રશ્ન મન્ત્રવ્ય છે) એમ જાણિ (માને છે); કેમકે (એ કાર્યપ્રશ્ન) મન્ત્રાભ્ય થાય એ ઉપપત્ત છે. ... ૫૧૯-૫૨૦

મુ. ૮ વિરોધિતત્યાજ્ય ।

એને (પ્રાપ્ત પ્રશ્ન) વિરોધિત છે તેથી. ... ૫૨૦

મુ. ૯ સામીપ્યાનુ તદ્વ્યવહેદાઃ ।

(કાર્યપ્રશ્ન કારણપ્રશ્નની) સમીપમાં છે તેથી (કારણને વિષે એ મુખ્ય પ્રશ્નવ્યવહેદ છે) તેઓ (કાર્યને વિષે) અપદેય છે—અપદેયથી પ્રયોગ છે. ... ૫૨૦-૫૨૧

મુ. ૧૦ કાર્યાત્યયે તદ્વ્યવહેદાઃ સહાતઃ પરમભિધાનાન્ ।

કાર્યને—કાર્યપ્રશ્નનો નાશ થયે તેના અધ્યયની—દ્વિતીયવર્ણની સાથે એ કાર્યપ્રશ્નથી પર પ્રશ્ન પ્રાપ્ત કરે છે, મુનિયાં અભિધાન છે તેથી. ... ૫૨૧

મુ. ૧૧ સ્મૃતેષાં ।

સ્મૃતિથી શબ્દ (પ્રશ્નકોષમાં અથવા કહે મુનિ પ્રાપ્ત કરે છે). ... ૫૨૧-૫૨૨

મૂ. ૧૩ સ્પષ્ટો હોકેયામ્ ।

કારણ કે કેટલાકની-કાણનોની (સાખામાં પરબ્રહ્મવેતાના પ્રાણોનો દેહથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિવેધ) સ્પષ્ટ (ઉપવચ્ચ માય છે, તેથી તેની ઉત્ક્રાન્તિ નથી, પણ એનેજ વિષે—પરમાત્માને વિષે લય છે) ... ૫૪૮-૫૫૦

મૂ. ૧૪ સ્મર્યતે ચ ।

અને સ્મૃતિ પણ છે. ... ૫૫૦-૫૫૧

૭ યાગાદિલયાધિકરણ

મૂ. ૧૫ તાનિ પરે તથા હ્યાહ ।

તે-પ્રાણાખ્ય ધ્વનિયો-પરબ્રહ્મમાં (લીન થાય છે); કેમકે શ્રુતિ એમ કહે છે. ૫૫૧-૫૫૨

૮ અધિભાગાધિકરણ

મૂ. ૧૬ અધિભાગો ઘચનાત્ ।

(વિદ્રાક્ષાઓનો બ્રહ્મ સાથે અલગ-અલગ) અવિભાગ્ય છે, વચન છે તેથી. ૫૫૨

૯ તદોક્તોપાધિકરણ

મૂ. ૧૭ તદોક્તોપગ્ધલનં તત્ત્વકાશિતદ્વાતે વિદ્યાસામર્પ્યાત્ તદ્દેવમ-
ત્યનુસ્મૃતિયોગાથ દ્વાદાનુગ્રહીતઃ શતાધિકયા ।

તેનો-વાક્ય આદિ સમુદાયની વૃત્તિ એને વિષે લીન થઈ છે એવા ઉત્ક્ર-
મણ કરનાર છવનો-આધાર બે હૃદય તેનું ઘોતન થાય છે, તે ઘોત-
નથી (વિદ્વાનને ને અવિદ્વાનને) કાર પ્રકાશિત થાય છે; (તેમાં અવિદ્વાન અન્ય સ્થાનોથી નિષ્ક્રમણ કરે છે, વિદ્વાન તો મૂર્ધસ્થાન-
થીજ) વિદ્વાના સામર્થ્યથી ને તે સમુલ્લ વિદ્યાની અંતર્યુત ગતિ-મૂર્ધ-
ન્યનાડીમાર્ગ-તેના ધ્યાનનું વિધાન છે તેથી, હૃદયસ્થ બ્રહ્મથી અનુગ્ર-
હીત થયતી એકસો ને એકમી નાડીથી (નિષ્ક્રમણ કરે છે). ... ૫૫૩-૫૫૪

૧૦ રદમ્યધિકરણ

મૂ. ૧૮ રદમ્યનુસારી ।

(દિવસે કે રાત્રે મરણ પામેલો) રશ્મિનો અનુસારી થાય છે. ... ૫૫૪

મૂ. ૧૯ નિશિ મેતિ ચેન્ન સંયન્ધસ્ય યાવદેહમાવિત્વાદ્દોષયતિ ચ ।

રાત્રે મરણ પામેલો (રશ્મિનો અનુસારી) થતો નથી એમ કહેશે તો તે મુજબ નથી; કેમકે સંયન્ધ દેહપર્યન્ત છે, ને શ્રુતિ દર્શાવે જતું છે. ૫૫૬-૫૫૭

૧૧ દક્ષિણાયનાધિકરણ

મૂ. ૨૦ મતશ્યાયનેડપિ દક્ષિણે ।

અને એ કારણથી દક્ષિણાયનમાં પણ (મરણ પામેલો વિદ્વાન વિદ્યાજ્ઞ પ્રાપ્ત કરે છેજ). ... ૫૫૭

મૂ. ૨૧ યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માતે ચૈતે ।

યોગી પ્રતિ (એ દિવસ આદિનો વિનિયોગ) સ્મૃતિમાં છે; ને એ યોગ ને સાંખ્ય સ્મૃતિવચન છે. ... ૫૫૮-૫૫૯

तृतीयपादः

१. माहितीसदधिकरण

सू० १ अर्न्वितादिना तत्प्रचित्तैः ।

(મલ્લોક પ્રાપ્ત કરવા હવેનાર સર્વ) આર્યસાહિત્યના (ભવ છે), તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી, ... ૫૭૦-૫૭૩

३. पाठ्यपद्धति

२०२ पापमन्दादयिनेषयिनेषाभ्याम् ।

સંપત્તરની પછી ને આદિત્યની પડેલાં વાળુને માત્ર કહે છે, અવિગેષથી
ને વિશેષથી. ૫૧૩-૫૧૫

२. तद्विद्वत्पिबतण

५०. ३ तद्विस्तोऽधियत्तः संवन्धान् ।

વિપ્રોક્તથી ઉપર જરૂર (સજ્જ થાય છે) (જરૂરનો જથ્થો) વિદ્યુત
સાથે) સંબંધ છે તેથી. ૧૧૫

५ भागियाहिस्तधिरुप

१०५ अतियादिपालादिहान् ।

(તે અધિવાસી) અન્નચર્યાને પદોચ્છેદનારા છે, તેનું ક્ષિય છે તેથી. ૧૧૧-૫૧૭

५० ५ उभयध्यामोदान् नमिद्वेः ।

ખનેના-માર્ગે ને માર્ગમાં જનારાના-સ્વસ્થાવધી તે-નેનૃપ સિદ્ધ રાજા છે
 નેથી (સિદ્ધ ન્યાય સુખ છે).

२७. ६. ईदमेनैय ततस्त्वदमेः ।

શ્રી વિગ્નૂ મામ કમઃ પરી, તે વિદ્યુદ્દેઃકાં આપેલા અમાન્ય પુરુષ વૈષ
(નેમો વરદાદિ દેઃને વિષે દોરવાઈ પ્રકટોઃ ભવ ઉં), નેમી
કનિ ઉ નેમી. ૧૧૮-૧૧૯

५. वाद्योपकरण

सू. ७ कार्ये दारिद्र्यस्य नान्यदपत्तेः ।

૧૬ (સદા સુખી છે) એમ ભાવે (મને છે), ૩૨૩ (દિ
સંસ્કૃત) સુખી સુ. સુ. સુ. સુ. સુ. ૧૬-૧૭

५० ८ विद्वद्विषयः ।

ਸਤਿ (੨੪ ਸਤਿ) ਵਿਚੋਂ ੩ ਸਤਿ... ੪੩੦

५० १. सार्वभौमिकता का अर्थ है :-

[illegible]

५० ॥ चार्त्तदये लक्ष्मणेन सहानः दामनिधायकः ।

[illegible]

५० ११ अङ्गुली ।

1970 年 (1970 年 1 月 1 日) ... 1970-1972

મૂ. ૧૩ સ્પષ્ટો લોકેવામ્ ।

કારણ કે કેટલાકની-કાણેની (સાખામાં પરબ્રહ્મવેતાના પ્રાણોનો દેહથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ) સ્પષ્ટ (ઉપલબ્ધ થાય છે, તેથી તેની ઉત્ક્રાન્તિ નથી, પણ એનેજ વિશે—પરમાત્માને વિશે લય છે) ... ૫૪૮-૫૫૦

મૂ. ૧૪ સ્મર્યંતે ચ ।

અને સ્મૃતિ પણ છે. ... ૫૫૦-૫૫૧

૭ યાગાદિલયાધિકરણ

મૂ. ૧૫ તાનિ ધરે તથા દ્યાહ ।

તે-પ્રાણાખ્ય ધ્વનિદ્યો-પરબ્રહ્મમાં (લીન થાય છે); કેમકે શ્રુતિ એમ કહે છે. ૫૫૧-૫૫૨

૮ અધિમાગાધિકરણ

મૂ. ૧૬ અધિમાગો વચનાત્ ।

(વિદ્યુત્કલાઓનો બ્રહ્મ સાથે અલગ) અધિમાગજ છે, વચન છે તેથી. ૫૫૨

૯ તદોકોપ્રાધિકરણ

મૂ. ૧૭ તદોકોપ્રગ્વલનં તત્રપ્રકાશિતદ્વારે વિદ્યાસામર્પણાત્ તચ્છેદન-
ત્વનુસ્મૃતિયોગાથ દાર્દાનુગૃહીતઃ જ્ઞાતાધિકયા ।

તેનો-વાક આદિ સમુદાયની વૃત્તિ બેને વિશે લીન થઈ છે એવા ઉત્ક્ર-
મણ કરનાર છવનો-આધાર બે હૃદય તેનું ઘોતન થાય છે, તે ઘોત-
નથી (વિદ્યાને ને અવિદ્યાને) દ્વાર પ્રકાશિત થાય છે; (તેમાં
અવિદ્યાનું અન્ય સ્થાનોથી નિષ્ક્રમણ કરે છે, વિદ્યા તો મૂર્ધસ્થાન-
થીજ) વિદ્યાના સામર્થ્યથી ને તે સુગુણ વિદ્યાની અંગમૂલ ગતિ-મૂર્ધ-
ન્યનાડીમાર્ગે-તેના ધ્યાનનું વિધાન છે તેથી, હૃદયસ્થ બ્રહ્મથી અનુગૃ-
હીત થયેલો એકસો ને એકથી નાડીથી (નિષ્ક્રમણ કરે છે). ... ૫૫૩-૫૫૫

૧૦ રદમ્યધિકરણ

મૂ. ૧૮ રદમ્યનુસારી ।

(દિવસે કે રાત્રે મરણ પામેલો) રશ્મિનો અનુસારી થાય છે. ... ૫૫૫

મૂ. ૧૯ નિદિ નેતિ ઘેન સંવધસ્ય યાવદ્દેહમાવિત્યાદર્શયતિ ચ ।

રાત્રે મરણ પામેલો (રશ્મિનો અનુસારી) ઘેનો નથી એમ કહેશે તો
ને યુગ નથી; કેમકે સંવધ દેહપર્વંત છે, ને શ્રુતિ દર્શાવે પણ છે. ૫૫૬-૫૫૭

૧૧ દક્ષિણાયનાધિકરણ

મૂ. ૨૦ યત્રચાયનેડપિ દક્ષિણે ।

અને એ કારણથી દક્ષિણાયનમાં પણ (મરણ પામેલો વિદ્યાનું વિદ્યાકળ
પ્રાપ્ત કરે છે). ... ૫૫૭

મૂ. ૨૧ યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યંતે સ્માર્તે ચૈત ।

યોગી પ્રતિ (એ દિવસ આદિનો વિનિયોગ) સ્મૃતિમાં છે; ને એ યોગ ને
સાંજ સ્મૃતિવચન છે. ... ૫૫૮-૫૫૯

તૃતીયપાદ.

૧ અર્ચિરાષધિકરણ

સૂ. ૧ અર્ચિરાદિના તત્ત્વચિત્તેઃ ।

(પ્રથમલોક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સર્વ) અર્ચિરાદિથીજ (જાય છે), તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી. ... ૫૬૦-૫૬૩

૨ વાયુપધિકરણ

સૂ. ૨ વાયુમન્દાદિવિદોષધિવિદોષાભ્યામ્ ।

સંવત્સરની પછી ને આદિત્યની પહેલાં વાયુને પ્રાપ્ત કરે છે, અવિશેષથી ને વિશેષથી. ... ૫૬૩-૫૬૫

૩ તદ્વિદધિકરણ

સૂ. ૩ તદ્વિદોષધિવિદોષાભ્યામ્ ।

વિદુષ્ઠોકથી ઉપર વરુણ (સંબંધ થાય છે) (વરુણનો જલદારા વિદુત્ સાથે) સંબંધ છે તેથી. ... ૫૬૫

૪ આતિવાહિકાધિકરણ

સૂ. ૪ આતિવાહિકાસ્તદ્વિદ્યામ્ ।

(તે અર્ચિરાદિ) અન્તઃસ્થાને પદોચ્ચારના છે, તેનું ચિત્ત છે તેથી. ... ૫૬૬-૫૬૭

સૂ. ૫ ઉમદવ્યામોહાત્ તત્ત્વચિત્તેઃ ।

બંનેના-માર્ગ ને માર્ગમાં જનારાના-અજ્ઞાનથી તે-નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી (ચિત્ત ન્યાય કુજા છે). ... ૫૬૭

સૂ. ૬ વૈદ્યુતેનૈવ તત્ત્વચિત્તેઃ ।

લાંથી વિદુત્ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે વિદુષ્ઠોકમાં આવેલા અમાનવ પુરુષ વડેજ (તેઓ વરુણાદિ લોકને વિરે તોરવાઈ પ્રથમલોક જાય છે), તેની મુનિ છે તેથી. ... ૫૬૮-૫૬૯

૫ કાર્યાધિકરણ

સૂ. ૭ કાર્યં વાદરિરસ્ય ગત્યુપપન્નેઃ ।

કાર્યં (પ્રથમ અન્તઃસ્થ છે) એમ જાણિ (માને છે); કેમકે (એ કાર્યપ્રકાર) અન્તઃસ્થ થાય એ ઉપપન્ન છે. ... ૫૬૯-૫૭૦

સૂ. ૮ વિદોષિતત્વાદઃ ।

અને (પ્રાપ્ત પ્રકાર) વિદોષિત છે તેથી. ... ૫૭૦

સૂ. ૯ સાર્મીપ્યાનુ તદ્વિદ્યામ્ ।

(કાર્યપ્રકાર કરવુપ્રકારની) સમીપમાં છે તેથી (કરવુને વિરે એ મુખ્ય પ્રકારજ છે) તેનો (કાર્યને વિરે) અપદેય છે—લક્ષણથી પ્રવેશ છે. ... ૫૭૦-૫૭૧

સૂ. ૧૦ કાર્યાત્વયે તદ્વિદ્યામ્ સહાતઃ પરમમિધાનામ્ ।

કાર્યનો—કાર્યપ્રકારનો નાશ થયે તેના અભ્યક્તી—દિવ્યવર્તની સાથે એ કાર્યપ્રકારથી પર પ્રકાર પ્રાપ્ત કરે છે, મુનિમાં અભિધાન છે તેથી. ... ૫૭૧

સૂ. ૧૧ સ્મૃતેષાઃ ।

સ્મૃતિથી જલ્પ (પ્રથમલોકમાં ગયલા ક્રમે મુનિ પ્રાપ્ત કરે છે). ... ૫૭૧-૫૭૨

अ. १२ परं जैमिनिर्मथ्यत्यात् ।

(અમદાવાદ પુર) પર શ્રદ્ધામાંગ (શધી ભય છે) એમ ઠેમિનિ
(મને છે) તે મુખ્ય છે તેથી. ૫૭૨

२.१ १३ इन्द्रनाथ ।

અન્ય કાંઈ નો નોંધ. ... ૫૭૨-૫૭૩

२. १४ म न कार्ये प्रनिरस्यभिसंधिः ।

ક્ર. નં. અ. મિ. અ. નિ. કા. નં. અ. નિ. ... ૫૭૩-૫૮૩

१. अर्थ-प्रमाण-विज्ञान ।

५० १० भर्त्तृकामग्ननाशयतीति साधुरायण उभयथाऽद्वेषात् तत्कृतम् ।

(અવનવ પુરુષ) પ્રતિબંધ આવડત ન કરે નેવાઓને (અશ્વત્થીકર્મા) સર્થ જાય
 તે જિવ જ રમવાય (માને છે); જને પ્રકાર આવ છે એમ સ્વીકારવામાં
 કે નહીં નેહી, અને કાર્યનું ઉપાસન કરનાર (એનો હેતુ છે). ... ૫૮૩-૫૮૪

५० ११ विज्ञानं न हर्षयति ।

... 448-449

અનુચિતપાદ.

१. काव्यमूर्ति व श्रीमती सुन्दरका

५०. १. अतर्थादिर्भावः भोगशब्दान् ।

કવિ : શ્રી આતમભાઈ જાડગી (ને આતમભાઈ જાડગીને પિતાનું
 નામ 'જાડગી' છે), 'મંજી' એ મજા છે તેથી. ... ૫૮૧-૫૮૭

२५. ३. अर्थः प्रतिज्ञानाम् ।

‘નવ-સા. ભરે-અનર-નવનુસી’ મુજા મળે (૩૭ ઈ). પ્રતિજ્ઞાનું લેખી. ૧૮૭-૧૮૮

५० ई. अष्टमा प्रवृत्त्याम् ।

(4) 456-456

२. अभिहित

[illegible]

... ५८९-५९०

३. प्रारम्भिक चरण

५० ५ कान्तिना त्रिभिर्निगदयामासादिभ्यः ।

[illegible]

५. १ निर्विकल्पकं च सत्त्वात्मकं चैव हि तन्मिदं ।

... ५४१

३. वाचस्पति-संस्कृत-शब्द-कोश-प्रकाशक-संस्थान-वैदिक-विभाग-वाराणसी-१०।

၁။ အထွေထွေ အကျဉ်းချုပ် (၁)။ အထွေထွေ အကျဉ်းချုပ် (၁)။ ... ၁၆၃

૪ સંકલ્પાધિકરણ

સૂ. ૮ સંકલ્પાદેય તુ સચ્ચુતેઃ ।

સંકલ્પીત (એ વિદ્વાને પિત્રાદિવિમૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે) તેની કૃતિ છે તેથી. ૫૨૨-૫૨૪

સૂ. ૯ મત વ્ય પાનન્યાધિપતિઃ ।

એથીજ—એનો સંકલ્પ સત્ય છે તેથીજ—(વિદ્વાન) એનો અન્ય અધિપતિ નથી એવો છે. ... ૫૨૪

૫ અભાવાધિકરણ

સૂ. ૧૦ અભાવં શાદરિરાહ દોષમ્ ।

(શરીર ને દન્દિયોનો) અભાવ આદરિ અભાવ કહે છે; કેમકે એ પ્રમાણે અભાવને (અભાવ કહે છે). ... ૫૨૪-૫૨૫

સૂ. ૧૧ ભાવં કૌમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ।

કૌમિનિ (શરીર ને દન્દિયોનો) ભાવ (માને છે), કૃતિમાં વિકલ્પ છે તેથી. ૫૨૫

સૂ. ૧૨ દ્વાદશાદ્યદુભવવિધેં શાદરાવપ્નોઽતઃ ।

એથી—ને પ્રકારનાં વિવશાની કૃતિ છે તેથી—દ્વાદશાદ્યની પેઠે ભાદરાવલુ ઉભય પ્રકારને સાધુ માને છે. ... ૫૨૫-૫૨૬

સૂ. ૧૩ તત્ત્વમાયે સત્ત્વપદુપપત્તેઃ ।

(સેન્દિય) શરીરને અભાવકાને સ્વપ્નની પેઠે (ભ્રમ છે), એ પ્રમાણે ઉપપત્તિ છે તેથી. ... ૫૨૬

સૂ. ૧૪ માયે જામદગ્ધ્ ।

(શરીરના) ભાવમાં જ્ઞાનવશની પેઠે. ... ૫૨૬

૬ પ્રતીપાધિકરણ

સૂ. ૧૫ પ્રતીપયદાવેદાસ્તથાદિ દર્શયતિ ।

પ્રતીપની પેઠે (વિદ્વાનો દેહોમાં) પ્રવેશ છે; કેમકે (કૃતિ) દર્શાવે છે. ૫૨૭-૫૨૮

સૂ. ૧૬ સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોત્પત્તયતરપેદામાવિગ્ધતં દિ ।

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની કૃતિને) સુષુપ્તિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) છુટું થયું છે. ... ૫૨૮-૫૨૯

૭ જગત્પાપાધિકરણ

સૂ. ૧૭ જગત્પાપાપર્જ પ્રકરણાદસંનિહિતત્વાપ્ ।

જગત્પતિ આદિ અપાર સિત્ત (વિદ્વાનું) એકવર્ત છે તે સાતિસય છે; જગત્પાપાર તો ઉપરનો છે (તેનું) પ્રકરણ છે તેથી, અને (વિદ્વાન) અસંનિહિત છે તેથી. ... ૧૦૦

સૂ. ૧૮ પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ ચેવાધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ।

પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે તેથી (વિદ્વાનું) એકવર્ત નિરૂપ્ય છે; એમ એ કહેશે તો તે કુમ નથી, અધિકારિક (અવિત્ય આદિના) મંડળમાં રહે છે તેની હકિત છે તેથી. ... ૧૦૧

સૂ. ૧૯ ચિકારાયર્થો ચ તથાદિ સ્થિતિમાહ ।

વિદ્વાને વિષે ન રહેનાર એનું પણ (નિર્ણયસ્વરૂપ છે); કેમકે (કૃતિ નિર્ણય ને સત્ત્વ બંનેને વિષે પ્રકરણી) સ્થિતિ કહે છે. ... ૧૦૧-૧૦૨

૨૦ દર્શયતકૌવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ।

એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાન—શ્રુતિ ને સ્મૃતિ દર્શાવે છે.... ૧૦૨

૨૧ ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાચ્છ ।

(ઉપાસકનું ઉપાસ્ય દેવ સાથે) સંસોગમાત્રમાં શ્રુતિ સામ્ય કહે છે તે સ્થિતિથી. ૧૦૩

૨૨ અનાવૃત્તિઃ શાસ્ત્રાદનાવૃત્તિઃ શાસ્ત્રાત્ ।

(અર્થિરાદિ માર્ગે પ્રશ્નકોક પ્રશ્ન થયવાઓની) અનાવૃત્તિ છે, શ્રુતિથી,

અનાવૃત્તિ છે, શ્રુતિથી. ... ૧૦૩-૧૦૫

પરિશિષ્ટ ૧.

બ્રહ્મસૂત્રમાં આચાર્યોનાં નામ ... ૧૦૬

પરિશિષ્ટ ૨.

બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં ઉપનિષદાદિ ને અન્વયોમાંથી ઉત્તરેષ છે તેનાં નામો. ... ૧૦૬

પરિશિષ્ટ ૩.

શાંકરભાષ્ય અને ટીકામાં આવતા ન્યાયો... ૧૦૭-૧૦૮

પરિશિષ્ટ ૪.

આકરજ્ઞ-વાચારિના પૃષ્ઠટિપ્પત્તુમાં સમજાવેલા કેટલાક પારિવાચિક શબ્દો. ૧૦૮-૧૧૧

પરિશિષ્ટ ૫.

ભાદરાયણપ્રણીત બ્રહ્મસૂત્ર કે શારીરકસૂત્ર પર આધ્યો. ... ૧૧૧-૧૧૪

શ્રીમદ્ધંડરણ્યાયે પ્રણીત કરેલા એમ મનાતા અન્વયોની યાદી ... ૧૧૫-૧૧૬

શ્રીમદ્ધંડરસિદ્ધાન્ત વિષે મુરત-સંકરજયન્તીમાં વર્ણવેલો શેષ... ૧૨૦-૧૨૬

દ્વિતીયાધ્યાયઃ—તૃતીયપાદઃ

દ્વિતીયાધ્યાય—તૃતીયપાદ.

ન વિયદશ્રુતેઃ ॥ ૧ ॥

આકાશ (ઉત્પન્ન થતું) નથી, અધુતિથી ॥ ૧ ॥

વેદાન્તોમાં સ્થળે સ્થળે લિખિત પ્રસ્થાનવાળી ઉત્પત્તિશ્રુતિઓ ઉપસાગ્ય થાય છે. કેટલીક આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરે છે, અને કેટલીક તે પ્રમાણે કરતી નથી. કેટલીક વાયુની ઉત્પત્તિ સ્વયં કરાવે છે અને કેટલીક કરાવતી નથી. એ પ્રમાણે જ્વની અને પ્રાણની. એજ પ્રમાણે કમાદિદ્વાર પદ્ય વિરોધ અન્ય શ્રુતિઓમાં જમાય છે; અને વિરોધથી પર પક્ષે અનપેક્ષિત છે એમ સ્થાપન કર્યું છે, તેજ પ્રમાણે સ્વપક્ષ પદ્ય વિરોધથીજ અનપેક્ષિત છે એમ આશંકા થાય એટલા

જ્વની અનુત્પત્તિના પ્રસંગથી આકાશની પણ ઉત્પત્તિના અસમ્ભવની આશંકા કરી તેનો પરિહાર કરતો એકોક્ષિમન કહે છે—'ન વિયદશ્રુતેઃ'. આકાશપાદ અને પ્રાણપાદનો અર્થ સંક્ષેપમાં કહેતાં પૂર્વ પાદની સાથે સંગતિ કહે છે—'વેદાન્તોમાં' ઇત્યાદિ. પૂર્વે અન્ય પ્રમાણ સાથે શ્રુતિના વિરોધનું નિરાકરણ કર્યું. હવે શ્રુતિઓનાજ પરસ્પર વિરોધનું નિરાકરણ થાય છે. તેમાં આરંભમાં સ્પષ્ટિશ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ કહે છે. શ્રુતિઓ મિલન પ્રસ્થાનવાળી છે એમ પ્રકટ કરતાં પ્રથમ આકાશની ઉત્પત્તિ અને અનુત્પત્તિથી તત્તિરીય અને ઊન્નોભ્ય શ્રુતિઓનો વિરોધ કહે છે—'કેટલીક આકાશની ઉત્પત્તિ' ઇત્યાદિ. જ્વનોઅનુશ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધની સંક્રાન્તિ નિરાકરણ એ આકાશપાદનો અર્થ છે; અને સ્વિતરરીરશ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધની સંક્રાન્તિ નિરાકરણ એ પ્રાણપાદનો અર્થ છે. અને પાદમાં પ્રથમ બે શ્રુતિઓના વિરોધથી તેઓ અપ્રમાણ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, પછી એકોક્ષિમનથી વિરોધનો પરિહાર છે અને પછી સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો છે એવો ક્રમ છે. એમ પરસ્પર વિરોધ અને પૂર્વપર વિરોધને હીપે પર પક્ષે ઉપેક્ષા કરવા એવું છે, તેમ શ્રુતિપક્ષ પણ ઉપેક્ષાએવું છે એમ સંક્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવે તેને જાણના આરંભથી પૂર્વપાદ સાથે દૃશ્યનાની સંગતિ છે એવો સમુદયનો અર્થ છે. તત્તિરીયો આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ સ્વયં કરાવે છે; છત્રોએ સ્વયં કરાવના નથી. 'મર્ત્યં યત્ત આત્મનો યુક્તગમિત્' (એ સર્વે આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે) એમ આરંભિનો જ્વની ઉત્પત્તિ કહે છે. 'યત્તસ્માઞ્જાપને પ્રાણઃ' એમ આરંભિ શ્રુતિ સ્વયં કરાવે છે. વળી કશ્ચિન્ 'આકાશપૂર્વિકા સ્પષ્ટિ છે ને કશ્ચિન્ નેજાપૂર્વિકા છે એમ ક્રમનો વિરોધ છે. 'કમાદિદ્વારોમાં અપેક્ષાથી 'શ ઇર્માહ્વાજાનગૃહજન' (નેજા અહોરોને સર્વથા) એમ આશંકાનું નેમજ કશ્ચિન્ સત્ય પ્રશ્ન અને કશ્ચિન્ અડ એમ સં-

માટે સર્વવેદાન્તગત સૃષ્ટિશ્રુતિના અર્થના 'નિર્મલત્વ માટે હવે પછીના પ્રપંચ' આ
 લાય છે. તેના અર્થનિર્મલત્વને વિષે કૃષ્ણ કહ્યા પ્રમાણે શંકાની નિવૃત્તિજ છે. તે
 પ્રથમ તો આકાશને 'આશ્રયે વિચારાય છે કે એ આકાશને ઉત્પત્તિ છે કે નથી એ
 તેમાં પ્રથમ ન વિચદ્યુતે: એમ પ્રતિપત્ત થાય છે. ખરેખર, આકાશ ઉત્પત્ત
 નથી, શાથી? અશ્રુતિથી. ખરેખર, ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિષે એની શ્રુતિ નથી; કે
 છાન્દોગ્યમાં 'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્' [છાંદારા] (હું સોમ
 આ અગ્ને સતજ હું, એકજ, અદ્વિતીય), એમ સમ્યક્થી વાચ્ય બ્રહ્મ પ્ર
 કરી 'તદેક્ષત', 'તત્તેજોઽસૃજત' [છાંદારા] (તેણે વિચાર્યું, તેણે તેજ બ્રહ્મ
 એમ પાંચ મહાભૂતોમાં મધ્યમ તેજને આદર્શી તેજ, જગા અને અત્ર એમ ત્રણ
 ઉત્પત્તિ શ્રવણ કરાવાય છે; અને અતીન્દ્રિય અર્થના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શ્રુ
 અમને પ્રમાણ છે; અને આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નથી. તે
 માટે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ ॥ ૧ ॥

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

પણ (અન્ય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ) છે ॥ ૨ ॥

તુશબ્દ અન્ય પક્ષ મહણ કરવાના અર્થમાં છે. આકાશની ઉત્પત્તિ છાન્દોગ્યમ
 ન હો, પણ અન્ય શ્રુતિમાં છે. ખરેખર, તૈત્તિરીયકો 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (સત્ય
 જ્ઞાન, અનન્ત, બ્રહ્મ છે) એમ પ્રકૃત વિષય કરી 'તસ્માદ્વા યતત્સાદાત્મન માકાશ
 સંયૂતઃ' [તેં ૨.૧] (તે એમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) એમ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન

આકાશ વિરોધનું મહણ કરવાનું છે. 'પ્રપંચ' = જે પાદ. અહિ આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ
 અને અનુત્પત્તિશ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ એમ વાક્યભેદ અને એકવાક્યતાથી સંક
 થયે એ ઉત્પત્તિ હોય તો વાક્યભેદથી વિરોધને લીધે એ બે શ્રુતિઓ અપ્રમાણ છે એમ પૂર્વ
 પક્ષ કરવા ઇચ્છતાં પ્રથમ અનુત્પત્તિપક્ષનું એકદેશી મહણ કરે છે—'તેમાં પ્રથમ "ન વિચ
 દ્યુતે:"' ઇત્યાદિ. એ સિદ્ધાન્ત્યેકદેશીનું વચન છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—તૈત્તિરી
 યકમાં આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ છે, તોપણ અન્ય પ્રમાણ સાથે તેનો વિરોધ હોવાથી તે ગ્રોહ
 છે. તેથી આકાશ નિલ હોવાથી તેજઃપૂર્વિકાજ સૃષ્ટિ છે, તેથી શ્રુતિઓનો વિરોધ નથી. તેજ
 કયું છે કે—'પ્રથમ તો આકાશને આશ્રયે વિચારાય છે' ઇત્યાદિ. એ આકાશની ઉત્પત્તિ
 નથી, તો શ્રુતિવિરોધની શંકા નથી; બે છે તો શ્રુતિનો વિરોધ છે અને તેના પરિહાર માટે
 અન્ય પ્રયત્ન કરતો બોઈએ એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

હવે સૂતકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે—'અસ્તિ તુ'. સૂત્ર સ્પષ્ટ કરતાં પૂર્વપક્ષનું વિવરણ કરે
 છે—'તુશબ્દ' ઇત્યાદિ. અન્ય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે એમ બે કહ્યું ॥ તે સ્પષ્ટ કરે
 છે—'ખરેખર, તૈત્તિરીયકો' ઇત્યાદિ. તસ્માત્ એ સર્વનામનો અર્થ સમજાવવા પૂર્વવાક્ય

૧ આ વાક્યનો આજ અર્થ છે એમ નિર્ધારણવિષયત્વ તે આ સ્થલે નિર્મલત્વનો અર્થ સમજાવે.

૨ વિરુદ્ધ અન્ય; ત્રીજે ને ચોથા પાદ. ૩ ઉદેશી.

કરે છે. તેટલા માટે ક્વચિત્ તેજઃપ્રમુખા' મુદ્ધિ છે અને ક્વચિત્ 'આકાશપ્રમુખા' મુદ્ધિ છે એમ બે મુતિઓમાં વિરોધ છે. પણ એ બે મુતિઓની એકવાક્યતા યુક્ત છે. સત્ય છે, તે યુક્ત છે, પણ તે સમજની શક્ય નથી, શાથી ? 'તત્તેજોઽસુ-જત' [છાંદો દ્વાર] (તેલે તેજ સમર્થ) એમ એક વાર મુતિપ્રતિપાદિત સંધાનો 'તત્તેજોઽસુજત' (તેલે તેજ સમર્થ), 'તદાકાશમસુજત' (તેલે આકાશ સમર્થ) એમ બે 'સૂષ્ટવ્ય સાધે સંબન્ધ યુક્ત નથી. પણ એક વાર અવળ ક્રાંત્યકા પણ ક-ત્તિનો બે કર્તવ્ય સાધે સંબન્ધ દેખાય છે, જેમકે 'સૂપં પક્ત્યૌર્દનં પચતિ' ('સૂપ રાંધીને તે ઓંદન રાંધે છે) એમ. એ પ્રમાણે તેલે આકાશ સર્જને તેલે તેજ સમર્થ એમ યોજના કરીશ. એમ યુક્ત નથી; કેમકે છાંદોગ્યમાં તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સ-મજાય છે અને તૈત્તિરીયકમાં આકાશની; અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આથી બીજી મુતિના અક્ષરો સાધેના વિરોધ પણ વ્યાખ્યાત થયો—'તત્સાદ્વા પ-તત્સાદાન્મન આકાશઃ સંમૂતઃ' [તૈત્તિ રાં] (તે એ આત્માથી આકાશ ઉત્પત્ત થયું). એમાં પણ તિર્માંથી આકાશ ઉત્પત્ત થયું, 'તિર્માંથી તેજ ઉત્પત્ત થયું' એમ

'તત્ત્વં જ્ઞાતમ્' ઇત્યાદિ—અર્થ છે. બે મુતિઓ આકાશની ઉત્પત્તિ અને અનુ-પત્તિ બંને કહે છે તેથી ક્વચિત્ કહે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ. પણ એકવાક્યનાથી બે મુતિઓનું પ્રા-માણ્ય સંભવિત છે તો અપ્રામાણ્યની સંજ્ઞા શા માટે કરી છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—'પણ એ બે મુતિઓની' ઇત્યાદિ. એકવાક્યના સમવતી નથી તેથી અપ્રામાણ્ય યુક્ત છે એમ સંજ્ઞાનો પરિહાર કરે છે—'સત્ય છે' ઇત્યાદિ. તેલે આકાશ સર્જને તેજ સમર્થ એમ એકવાક્યના અવગુપી શક્ય છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—'શાથી ?' છાંદોગ્યને અનુસારે એકવાક્યના અવગુપ્ત છે એમ દર્શાવે છે—'તત્તેજો' ઇત્યાદિ. એકનો એકો વખતે બે કાલં સાધે અસમન્ધ છે તો-પણ ક્રમે સંબન્ધ સંભવે છે તેથી એકવાક્યના છે એમ વુચ્ચ સિદ્ધાંતની સંજ્ઞા કરે છે—'પણ એક વાર અવળ ક્રાંત્યકા' ઇત્યાદિ. અપ્રામાણ્યવાદી કૃત્ત્વ કહે છે—'એમ યુક્ત નથી' ઇત્યાદિ. કમ યુક્ત નથી; કેમકે આકાશ અને તેજ એ બંને પ્રથમ ઉત્પત્ત થયાં છે એમ તે બંનેની પ્રથમતા મુતિમાં છે તેમાં કમ કાલ છે એવો અર્થ છે. શું મૂકારે પાડની પેઠે સર્ગન-આપાર કમિક છે કે એક બીજામાંથી એકો વખત મૂલ્ય, અંકુરની ઉત્પત્તિની પેઠે ને સર્ગન-આપારમાં અક્રમ છે ? આપ પણ યુક્ત નથી; કેમકે બંને, તેજ અને આકાશ, પ્રથમ ઉત્પત્ત થયાં છે એમ પ્રતિપાદન કરતી મુતિઓનો વિરોધ કાલ છે એમ કહે છે—'કેમકે છાંદો-ગ્યમાં તેજની' ઇત્યાદિ. એક દ્વિત્વ બીજામાંથી બે દ્વ ઉત્પત્ત થાય છે તેમ આકાશ અને તેજ બંને પ્રથમ ઉત્પત્ત થયાં છે એ દ્વિત્વ પણ પણ યુક્ત નથી; કેમકે પાડકમને દ્વિપે કમિક સહિ દર છે એમ કહે છે—'અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી' કેમકે 'વાયોર્મિકા' (વાયુથી અગ્નિ) એમ કમમુતિનો કમ કાલ છે એવો દર્શ છે. છાંદોગ્ય-મુતિનો તિન્નિરે મુતિ સાધે વિરુદ્ધાં કહી તિન્નિરે મુતિનો તેની કાલે વિરુદ્ધાં કહે છે—'આથી', 'અ' કમને કાલં રકુટ કરે છે—'તત્સાદ્વા પતત્સાદ્વા' ઇત્યાદિ. છાંદો-ગ્યમાં પણ તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદિત છે તે કહે 'કુર્વન્ન છે એવો અર્થ છે. વતી

માટે અવરોધાનનન મુદ્ધિમુલિના અર્થના 'નિર્મલત્વ માટે હવે પછીનો પ્રયત્ન' અ
ભાગ છે. તેના અર્થનિર્મલત્વને વિશે કૃષ્ણ કહ્યા પ્રમાણે શંકાની નિવૃત્તિજ છે. તે
પ્રથમ એ આકારને 'આત્મને વિચારાય છે કે એ આકારને ઉત્પત્તિ છે કે નથી એ
તેઓ પ્રથમ મનિરૂપિતો: એમ પ્રતિપાત થાય છે. પરંપર, આકાર ઉત્પત્તિ
નથી. નથી? અવનિથી. પરંપર, ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિશે એની શ્રુતિ નથી; કે
દરેક જગ્યાં 'મયેક મોગેરમમ પ્રાગ્મીતેકમેગાઠિતીયમ્' [છાંદસ] (દે સોમ
અર્થ અર્થ અન્ય જગ્યાં, એકજ, અઠિતીય), એમ સમજાવતી વાચ્ય પ્રસ
કરે. 'તેજોગમ્' [છાંદસ] (તેજ વિચારું, તેજ તેજ સમજ
કેક સત્ત્વ મદાણોમાં મીયમ તેજને આરંભી તેજ, જ્યાં અને અત્ત એમ પ્રત્ય
કેવલે મદક કમપાય છે; અને અતીન્દ્રિય અર્થના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શ્રુ
અર્થ 'કેવલ' છે; અને આકારની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નથી, તે
જ્યાં જ્યાં 'તેજોગમ્' ઉત્પત્તિ નથી એમ ॥ ૧ ॥

अग्नि तु ॥ २ ॥

૧૭ (અન્ય મુનિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ) છે ॥ ૨ ॥

[illegible][illegible]

१. ...
 २. ...
 ३. ...
 ४. ...
 ५. ...
 ६. ...
 ७. ...
 ८. ...
 ९. ...
 १०. ...

દે ઉ. તેણા મારે કચવિન નેજાપ્રમુખા' મુદ્રિ છે અને કચવિન 'આણાપ્રમુખા
મુદ્રિ છે એમ બે મુનિઓમાં વિરોધ છે. પણ એ બે મુનિઓની એકવાણના મુદ્રા
ઉ. સન્ધ છે, તે મુદ્રા છે, પણ તે સમજતી શક્ય નથી. શાથી? 'તત્તેજોગ્ગ-
ગ્ર' [છાંદ ઘાઘાર] (તેણે તેજ સમર્થ) એમ એક વાર સુતિપ્રતિપાદિત મહાનો
'તત્તેજોગ્ગગ્ર' (તેણે તેજ સમર્થ), 'તદાકાદમગુગ્ર' (તેણે આણા મર્થ)
એમ બે 'સાધ્ય સાધે સંબન્ધ મુદ્રા નથી, પણ એક વાર અવગુ ક્રાંતિપદા પણ ક્રા-
ન્તિના બે ક્રાંત્ય સાધે સંબન્ધ દેખાય છે, જેમકે 'તુલ્યં વચ્ચૌદનં વચ્ચિ' ('મુદ્રા
સંધીને તે એકાદ સંધિ છે) એમ. એ પ્રમાણે તેણે આણા સદ્યને તેણે તેજ સમર્થ
એમ યોજના કરીશ. એમ મુદ્રા નથી; કેમકે છાંદાશ્યમાં તેજની પ્રથમ ઉપલિ મ-
મજાય છે અને તૈલિરીયામાં આણાસની; અને બંનેની પ્રથમ ઉપલિ સંબંધની નથી.
આથી બીજી મુનિના અક્ષરો સાધેના વિરોધ પણ વ્યાખ્યાન થયો—'તત્તેજોગ્ગ-
ગ્ર' [છાંદ ઘાઘાર] (તે એ આનાથી આણા ઉપલિ
થયું), એમાં પણ તિમાંથી આણા ઉપલિ થયું, 'તિમાંથી તેજ ઉપલિ થયું' એમ

'તત્તેજોગ્ગ' [છાંદ—અથે છે બે મુનિઓ બાકાસની ઉપલિ અને સનુપનિ અને
કદે ૩ તેથી રૂચિત કદે છે—તેણા મારે 'છાંદારે પણ એકવાણના બે મુનિઓનું ક્ર-
મણ્ય સમર્થિત છે તે બ્રમમાણની તાડા શા કદે કરી છે એમ દર્શા કરે છે—'પણ એ
બે મુનિઓની' છાંદારે. એકવચ્ચ સમર્થની નથી તેથી અગ્રમણ્ય મુદ્રા છે એમ છાંદારે
પરિહાર કરે છે—'સન્ધ છે' છાંદારે તેણે બાકાસ સદ્યને તેજ સમર્થ એમ એકવચ્ચના
મર્થથી રમ્ય છે એમ દર્શા કરે છે—'શાથી?' છાંદારે અને સનુપને એકવચ્ચના સનુપ
છે એમ છાંદારે છે—'તત્તેજો' છાંદારે. એકવચ્ચ એથી વચ્ચે બે ક્રાંતિ સદ્યે સમર્થ છે એ-
પણ કદે સમર્થ સમર્થ છે તેથી એકવચ્ચના છે એમ કુચ્ચ વિરોધની દર્શા કરે છે—'પણ
એક વાર અવગુ ક્રાંતિપદા' છાંદારે. અગ્રમણ્યની રૂચિત કરે છે—'એમ મુદ્રા નથી'
છાંદારે. કદે મુદ્રા નથી. કેમકે બાકાસ અને તેજ એ અને પ્રથમ ઉપલિ થયે છે એ
અનેથી પ્રથમના મુનિના છે તેમકા બદલ થયે છે એથી કદે છે કદે કદે કદે કદે કદે
અથવા કદે છે તે એ એકવચ્ચના એથી વચ્ચે મુદ્રા સનુપની ઉપલિ થયે છે તે સનુપ
અથવા બાકાસ છે. અગ્રમણ્ય મુદ્રા નથી. કેમકે તેજ અને બાકાસ, પ્રથમ ઉપલિ
થયે છે એમ ક્રાંતિપદા કરી મુનિઓને વિરોધ થયે છે એમ કદે છે—'કેમકે છાંદારે
અમાં તેજની' છાંદારે. એકવચ્ચ એકવચ્ચના બે કદે ઉપલિ થયે છે તેમ બાકાસ અને
તેજ એ પ્રથમ ઉપલિ થયે છે એ ક્રાંતિપદા પણ મુદ્રા નથી. કેમકે પ્રથમને કદે
કદે કદે કદે છે એમ કદે છે—'અને અનેથી પ્રથમ ઉપલિ સંબંધની નથી' કેમકે
'તત્તેજોગ્ગ' ('વચ્ચૌદનં વચ્ચિ') એમ ક્રાંતિપદા બદલ છે એમ કદે છે ક્રાંતિપદા
એકવચ્ચના મુદ્રા કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે કદે
'આથી', 'અ', ક્રાંતિપદા કદે કદે કરે છે—'તત્તેજોગ્ગ' છાંદારે છાંદારે
અથવા પણ તેજની પ્રથમ ઉપલિ ક્રાંતિપદા છે તેમકા ક્રાંતિપદા છે એથી કદે છે, વચ્ચે

માટે અર્ચેદાન્યગત મુદ્ધિમુનિના અર્ચના 'નિર્મલત્વ માટે હવે પછીના પ્રપંચ' આદ-
ભાય છે. તેના અર્ચનિર્મલત્વને વિશે કૃત્ય કથા પ્રમાણે શંકાની નિવૃત્તિજ છે. તેમાં
પ્રથમ તે આકાશને 'આશ્રયે વિચારાય છે કે એ આકાશને ઉત્પત્તિ છે કે નથી એમ.
તેમાં પ્રથમ જ વિચાર્યું: એમ પ્રતિપક્ષ થાય છે. ખરેખર, આકાશ ઉત્પન્ન થતું
નથી. યાથી? અમુનિથી. ખરેખર, ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિશે એની મુનિ નથી; કેમકે
છાન્દોગ્યમાં 'તદેવ ગોમ્હેરમય પ્રાગ્નિરેકમેવાઢિર્ગાયમ્' [છાં. શા. ૧] (હિ સોમ્ય,
આ અર્ચે મનજ હતું, એકજ, અઢિર્ગાય), એમ સમજાવ્યુંથી વાચ્ય પ્રશ્ન પ્રકૃત
કરી 'તત્પ્રાગ્', 'તત્પ્રોગ્મજન' [છાં. શા. ૩] (તેણે વિચાર્યું, તેણે તેજ સજાવું)
એમ પાંચ મદાભનેમાં અર્ચમ તેજને આદંભી તેજ, જ્યાં અને અત્ર એમ પ્રશ્નની
ગોત્રિન શરતુ કથાયા છે; અને અનીન્દ્રિય અર્ચના વિદ્યાનની ઉત્પત્તિમાં મુનિ
અમને પ્રમાણ છે; અને આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરનારી મુનિ નથી, તેવડા
ખરે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ ॥ ૧ ॥

અન્નિ તુ ॥ ૨ ॥

પણ (અન્ય મુનિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ) છે ॥ ૨ ॥

જુદાજ અન્ય પદ્ય મદાવ કરવાના અર્થમાં છે. આકાશની ઉત્પત્તિ છાન્દોગ્યમાં
ન હોય, પણ અન્ય મુનિમાં છે. ખરેખર, નૈનિરીયકો 'મયં જ્ઞાનમનન્તં વ્રજા' (મત્ય,
જ. ન. અનન્ત, પ્રશ્ન છે) એમ પ્રકૃત વિચાર કરી 'તસ્માજ્ઞા જ્ઞાનમાદ્યાગમ આકાશઃ
મદુન' [નૈ. ૨. ૧. ૨] (ને એમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થતું) એમ મુનિમાં પ્રતિપાદન

અહીં વિરોધનુ વદતું કરવાનું છે. 'પ્રપંચ' એ પાઠ. જ્યાં આકાશની ઉત્પત્તિમુનિ
અને અનુપનિવૃત્તિઓના પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ એમ વાજપેય અને અંકવામનાથી શંકાદ
કરે એ ઉત્પત્તિ એવ ને વાજપેયથી વિરોધને કીધે એ એ મુનિઓ અપ્રમાણ છે એમ પૂર્વ-
જ્ઞ કવચ હમણાં પ્રથમ અનુપનિવૃત્તનું અંકદેશી વદતું કરે છે—તેમાં પ્રથમ 'જ વિચ-
ર્યજ્ઞતે' ૧. ૧. ૧. ૧. એ દિવસવેદકેશીનું વચન છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—નૈનિરી-
યક. અહીં અહીં ઉત્પત્તિમુનિ છે. તેણે અન્ય પ્રમાણુ સુધે તેનો વિરોધ કોવાથી ને મૈત્રુ
છે. તેણે અહીં નિલ કેવળી તેજસ્વરિકજ સહિ છે. તેથી મુનિઓનો વિરોધ નથી. તેથી
કહુ કે કે—પ્રથમ તે આકાશને આશ્રયે વિચારાય છે. એવાદિ. એ આકાશની ઉત્પત્તિ
વાદ. તે મુનિઓની ટકા નથી, એ છે તે મુનિને વિરોધ છે અને તેના પરિહાર માટે
અન્ય પ્રમાણ કહેવું એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

તે મુનિ: ૨ મુદેવ કહે છે—'અન્નિ તુ'. મૂલ અર્થ કરનાં પૂર્વપદનું વિચાર્યું કરે
છે—'અન્નિ તુ' એવું. અન્ય મુનિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે એમ જો કહ્યું છે તે અર્થ કરે
છે—'અન્નિ તુ, નૈનિરીયકો' એવું જો તસ્માજ્ઞા ને અર્ચન, અને અર્ચે મદાભના: પૂર્વપદ

૧. ૧. ૧. ૧. એ દિવસવેદકેશીનું વચન છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—નૈનિરી-
યક. અહીં અહીં ઉત્પત્તિમુનિ છે. તેણે અન્ય પ્રમાણુ સુધે તેનો વિરોધ કોવાથી ને મૈત્રુ
છે. તેણે અહીં નિલ કેવળી તેજસ્વરિકજ સહિ છે. તેથી મુનિઓનો વિરોધ નથી. તેથી
કહુ કે કે—પ્રથમ તે આકાશને આશ્રયે વિચારાય છે. એવાદિ. એ આકાશની ઉત્પત્તિ
વાદ. તે મુનિઓની ટકા નથી, એ છે તે મુનિને વિરોધ છે અને તેના પરિહાર માટે
અન્ય પ્રમાણ કહેવું એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

રે છે. તેટલા માટે કવચિત્ તેજઃપ્રમુખા' મુદ્ધિ છે અને કવચિત્ 'આકાશપ્રમુખા મુદ્ધિ છે એમ બે મુનિઓમાં વિરોધ છે. પણ એ બે મુનિઓની એકવાક્યતા યુજા છે. સત્ય છે, તે યુજા છે, પણ તે સમજાવી શક્ય નથી. શાથી? 'તત્ત્વજોડગુ-જ્ઞત' [હાઠ દાયક] (તેણે તેજ સર્જ્યું) એમ એક વાર મુનિપ્રતિપાદિત સંજ્ઞાનો 'તત્ત્વજોડગુજ્ઞત' (તેણે તેજ સર્જ્યું), 'તદાકાત્તમગુજ્ઞત' (તેણે આકાશ સર્જ્યું) એમ બે 'સપ્તવ્ય સાધે સંખન્ધ યુજા નથી. પણ એક વાર અવળું કસાયતા પણ ક-ર્તાનો બે કર્તવ્ય સાધે સંખન્ધ રખાય છે, જેમકે 'શ્વં પક્ષ્પાદનં પચતિ' ('મૂષ્કાંધીને તે ઝોંદન શંધે છે) એમ. એ પ્રમાણે તેણે આકાશ સર્જીને તેણે તેજ સર્જ્યું એમ યોજના કરીશ. એમ યુજા નથી; કેમકે હાન્દોઅર્થમાં તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી છે અને તંત્રીરીયકમાં આકાશની; અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આથી બીજી મુતિના અક્ષરો સાધેનો વિરોધ પણ વ્યાખ્યાન ધયો—'તત્ત્વાદ્યા વ-તત્ત્વાદ્યામન માકાદાઃ તંમૂનઃ' [તૈત્તિ વાર] (તે એ આત્માથી આકાશ ઉત્પત્ત થયું). એમાં પણ તિમાંથી આકાશ ઉત્પત્ત થયું, 'તિમાંથી તેજ ઉત્પત્ત થયું' એમ

'તત્ત્વં જ્ઞાતમ્' હતાદિ—આરે છે. બે મુનિઓ આકાશની ઉત્પત્તિ અને અનુ-પત્તિ બંને કહે છે તેથી ક્વચિત્ કહે છે—'તેટલા માટે' હતાદિ. પણ એકવાક્યતાથી બે મુનિઓનું પ્રા-માણ્ય સંમવિત છે તો અપ્રામાણ્યની સજ્ઞા શા માટે કરી છે એમ સજ્ઞા કરે છે—'પણ એ બે મુનિઓની' હતાદિ. એકવાક્યતા સમવતી નથી તેથી અપ્રામાણ્ય યુજા છે એમ સજ્ઞાનો પરિહાર કરે છે—'સત્ય છે' હતાદિ. તેણે આકાશ સર્જીને તેજ સર્જ્યું એમ એકવાક્યતા ભણવી શક્ય છે એમ સજ્ઞા કરે છે—'શાથી?' હાન્દોઅર્થે અનુસારે એકવાક્યતા અનુજા છે એમ કસાયે છે—'તત્ત્વજો' હતાદિ. એકનો એકી વખતે તે કવં સર્ધે અસંખન્ધ છે તો-પણ કમ સંખન્ધ સમવે છે તેથી એકવાક્યતા છે એમ મુખ્ય સિદ્ધાન્તી સજ્ઞા કરે છે—'પણ એક વાર અવળું કસાયતા' હતાદિ. અપ્રામાણ્યવતી રૂપનું કહે છે—'એમ યુજા નથી' હતાદિ. કમ મુજા નથી; કેમકે આકાશ અને તેજ એ બંને પ્રથમ ઉત્પત્ત થયા છે એમ તે બંનેની પ્રથમતા મુનિમાં છે તેમાં કમ કાવ છે એવો અર્થ છે. શુ સૂચકિ પાત્રી પો સર્જન-આપર ક્વચિત્ છે કે એક બીજામાંથી એકી વખત મુદ્ધ, અંકુરની ઉત્પત્તિની પો તે સર્જન-આપરમાં કાકમ છે? આવ પણ યુજા નથી; કેમકે બંને, તેજ અને આકાશ, પ્રથમ ઉત્પત્ત થયા છે એમ પ્રતિપાદન કરતી મુનિઓનો વિરોધ કાવ છે એમ કહે છે—'કેમકે હાન્દો-અર્થમાં તેજની' હતાદિ. એક ક્વિદવ બીજામાંથી બે હવ ઉત્પત્ત થાય છે તેમ આકાશ અને તેજ બંને પ્રથમ ઉત્પત્ત થયા છે એ ક્વિદવ પણ પણ મુજા નથી; કેમકે પાકમને હવે ક્વચિત્ સર્ધે હવે છે એમ કહે છે—'અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી' કેમકે 'વાલોદ્ગમઃ' (વપુષી વાકિ) એમ કમકલિને બર કાવ છે એવો દેવ છે. હાન્દોઅર્થ-તિને તિતિરે મુનિ સર્ધે વિસ્દેશં કહી તિતિરે મુનિને તેવી સર્ધે વિસ્દેશં કહે છે—'આથી', 'અ', સંખન્ધે કવં મુદ્ધ કરે છે—'તત્ત્વાદ્યા વતત્ત્વાદ્યામ્' હતાદિ. હાન્દો-અર્થમાં પણ તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદિત છે તે બદે 'દુર્લભ છે એવો અર્થ છે. વતી

માટે સર્વવેદાન્તગત સૃષ્ટિશ્રુતિના અર્થના 'નિર્મલત્વ' માટે હવે પછીનો પ્રપંચ^૧ આરંભાય છે. તેના અર્થનિર્મલત્વને વિષે કૃષ્ણ કહ્યા પ્રમાણે શંકાની નિવૃત્તિજ છે. તેમાં પ્રથમ તો આકાશને આશ્રયે વિચારાય છે કે એ આકાશને ઉત્પત્તિ છે કે નથી એમ તેમાં પ્રથમ ન વિચદશ્રુતે: એમ પ્રતિપત્ત થાય છે. ખરેખર, આકાશ ઉત્પત્ત થતું નથી. શાથી? અશ્રુતિથી. ખરેખર, ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિષે એની શ્રુતિ નથી; કેમકે છાન્દોગ્યમાં 'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્' [છાન્દોગ્ય ૧.૧.૨] (હે સોમ્ય, આ અગ્રે સતજ હું, એકજ, અદિતીય), એમ સમ્યક્^૨થી વાચ્ય બ્રહ્મ પ્રકૃત કરી 'તદ્વેદત' , 'તત્તેજોઽસૃજત' [છાન્દોગ્ય ૧.૧.૩] (તેણે વિચાર્યું, તેણે તેજ અગ્રયું) એમ પાંચ મહાભૂતોમાં મધ્યમ તેજને આરંભી તેજ, જળ અને અગ્નિ એમ ત્રણની ઉત્પત્તિ અવલોકી કરાવાય છે; અને અતીન્દ્રિય અર્થના વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શ્રુતિ અમતે પ્રમાણ છે; અને આકાશની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ નથી. તેટલા માટે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી એમ ॥ ૧ ॥

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

પણ (અન્ય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ) છે ॥ ૨ ॥

તુરાશ્વ અન્ય પક્ષ મહણ કરવાના અર્થમાં છે. આકાશની ઉત્પત્તિ છાન્દોગ્યમાં ન હોય, પણ અન્ય શ્રુતિમાં છે. ખરેખર, તૈત્તિરીયકો 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત, બ્રહ્મ છે) એમ પ્રકૃત વિષય કરી 'તસ્માદ્વા પ્લત્સાદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ' [તૈત્તિરીય ૨.૧.૧] (તે એમાંથી આકાશ ઉત્પત્ત થયું) એમ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન

ખ્યાદારા વિરોધનું મહણ કરવાનું છે. 'પ્રપંચ' = બે પાદ. અહિં આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ અને અનુત્પત્તિશ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે કે નહિ એમ વાક્યસેદ અને એકવાક્યતાથી સંદેહ થયે એ ઉત્પત્તિ હોય તો વાક્યસેદથી વિરોધને લીધે એ બે શ્રુતિઓ અપ્રમાણ ॥ એમ પૂર્વપક્ષ કરવા ઇચ્છતાં પ્રથમ અનુત્પત્તિપક્ષનું એકદેશી મહણ કરે છે—'તેમાં પ્રથમ "ન વિચદશ્રુતેઃ" ' ઇલાદિ. એ સિદ્ધાન્ત્યેકદેશીનું વચન છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—તૈત્તિરીયકમાં આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ છે, તોપણ અન્ય પ્રમાણ સાથે તેનો વિરોધ હોવાથી તે ગૌણ છે. તેથી આકાશ નિલ હોવાથી તેજઃપ્રવિકાજ સૃષ્ટિ છે, તેથી શ્રુતિઓનો વિરોધ નથી. તેથી કહ્યું ॥ કે—'પ્રથમ તો આકાશને આશ્રયે વિચારાય છે' ઇલાદિ. એ આકાશની ઉત્પત્તિ નથી, તો શ્રુતિવિરોધની શંકા નથી; એ ॥ તો શ્રુતિનો વિરોધ છે અને તેના પરિહાર માટે અન્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષ કરે છે—'અસ્તિ તુ'. સૂત્ર સ્પષ્ટ કરતાં પૂર્વપક્ષનું વિવરણ કરે છે—'તુરાશ્વ' ઇલાદિ. અન્ય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ છે એમ બે કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે—'ખરેખર, તૈત્તિરીયકો' ઇલાદિ. તસ્માત્ એ સર્વનામનો અર્થ સમજાવવા પૂર્વવાક્ય

૧ આ વાક્યનો આજ અર્થ છે એમ નિર્ધારણવિષયક તે આ સ્વકે નિર્મલત્વનો અર્થ સમજાવે.

૨ વિરૂદ્ધ મન્ય; તોત્રે ને તોત્રે પાદ. ૩ ઉદેશી.

કરે છે. તેટલા માટે ક્વચિત્ તેજઃપ્રમુખા' મુદ્ધિ છે અને ક્વચિત્ 'આકાશ
સૃષ્ટિ છે એમ બે મુતિઓમાં વિરોધ છે. પણ એ બે મુતિઓની એકવાક્ય
છે. સત્ય છે, તે યુક્ત છે, પણ તે સમજવી શક્ય નથી. શાથી ? 'તત્ત્વ
જન' [ઇત્યં દારાચ] (તેલે તેજ સર્જ્યું) એમ એક વાર મુતિપ્રતિપાદિત
'તત્ત્વજોડસૂત્ર' (તેલે તેજ સર્જ્યું), 'તદાકાશમસૂત્ર' (તેલે આકાશ
એમ બે 'સૃષ્ટ્ય સાથે સંબન્ધ યુક્ત નથી. પણ એક વાર અવગુ કરાયતા
તાનો બે કર્તવ્ય સાથે સંબન્ધ રખાય છે, લેખકે 'સર્વં વર્તમાનં પચતિ' (સર્વ
સંપીને તે આંદન સંધે છે) એમ. એ પ્રમાણે તેલે આકાશ સર્જને તેલે તેજ
એમ યોજના કરીશ. એમ યુક્ત નથી; કેમકે છાન્દોગ્યમાં તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી ન
મળતી છે અને તૈત્તિરીયકમાં આકાશની; અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી ન
માથી બીજી મુતિના અક્ષરો સાથેનો વિરોધ પણ વ્યાખ્યાન થયો—'તત્સાદા
તત્સાદાગમન આકાશઃ સંમૂતઃ' [તૈત્તિરો દાર] (તે એ આતમાથી આકાશ ઉત્પ
થ્યું). એમાં પણ તિમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થ્યું, 'તિમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થ્યું' એ

'સર્વં જ્ઞાનમ્' હતાદિ—આપે છે. બે મુતિઓ આકાશની ઉત્પત્તિ અને અનુત્પત્તિ વ
કહે છે તેથી ફલિત કહે છે—'તેટલા માટે' હતાદિ. પણ એકવાક્યનાથી બે મુતિઓનું પ્ર
માણ્ય સંભવિત છે તો અગ્રામાણ્યની સંજ્ઞા સા માટે કરી છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—'પણ એ
બે મુતિઓની' હતાદિ. એકવાક્યના સમવતી નથી તેથી અગ્રામાણ્ય યુક્ત છે એમ સંજ્ઞાનો
પરિહાર કરે છે—'સત્ય છે' હતાદિ. તેલે આકાશ સર્જને તેજ સર્જ્યું એમ એકવાક્યના
બંધુથી શક્ય છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—'શાથી ?' છાન્દોગ્યને અનુસારે એકવાક્યના અનુક્ત
છે એમ દર્શાવે છે—'તત્ત્વજો' હતાદિ. એકનો એકો વખતે બે કાંચ સાથે અસંબન્ધ છે તો
પણ કેમ સંબન્ધ સમયે છે તેથી એકવાક્યના છે એમ યુક્ત્ય પિદાન્તી સંજ્ઞા કરે છે—'પણ
એક વાર અવગુ કરાયતા' હતાદિ. અગ્રામાણ્યવાદી દ્વણ્ કહે છે—'એમ યુક્ત નથી'
હતાદિ. કેમ યુક્ત નથી; કેમકે આકાશ અને તેજ એ બંને પ્રથમ ઉત્પન્ન થયાં છે એમ બે
બંનેની પ્રથમતા મુતિમાં છે તેમાં બન્ન થાય છે એવો ભય છે. શું સૂત્રપિ ઘડતી પેઠે સર્વન
આપાર કમિક છે કે એક બીજામાંથી એકો વખત મૂલ, વંકુરની ઉત્પત્તિની પેઠે ને સર્વન
આપારમાં બાકમ છે ? આવ પણ યુક્ત નથી; કેમકે બંને, તેજ અને આકાશ, પ્રથમ ઉત્પન્ન
થયાં છે એમ પ્રતિપાદન કરતી મુતિઓનો વિરોધ થાય છે એમ કહે છે—'કેમકે છાન્દો-
ગ્યમાં તેજની' હતાદિ. એક કિલ્લ બીજામાંથી ને દલ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આકાશ અને
તેજ બંને પ્રથમ ઉત્પન્ન થયાં છે એ કિનીય પણ યુક્ત નથી; કેમકે પાકમને લીધે
કમિક સદિ હા છે એમ કહે છે—'અને બંનેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી' કેમકે
'વાયોત્તમિ' (વાયુથી બનિ) એમ કેમકુતિનો ભય થાય છે એવો દાર છે. છાન્દોગ્યમુ-
નિનો નિર્મિતિ કુતિ સર્વ વિસ્તાર્યે કદી નિર્મિતિ કુતિનો નેની સર્વ વિસ્તાર્યે કહે છે—
'આથી' 'આ' સ્વજનો અર્થ સ્ફુટ કરે છે—'તત્સાદાગમન' હતાદિ. છાન્દો-
ગ્યમાં પણ તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદિત છે ને કહે 'પુરુષ' છે એવો ભય છે. વળી

૧. તેજ એવા આરંભમાં છે એટલે ૨. આપાર એવા આરંભમાં છે એટલે ૩. તેજ
હતાદિ. ૪. શબ્દ ૫. કદી સ્વજ નહિ બેદ.

એક વાર અવલુ કરાયલા અપાદાન અને સંભવનનો આકાશ અને તેજની સંબંધ એકી વખતે સંબન્ધ યુક્ત નથી. વળી 'વાયોરમ્નિઃ' [તૈત્તિ ૨૨] (વાયુમાં અગ્નિ) એમ લુપ્તી શ્રુતિ છે ॥ ૨ ॥

આ વિરોધને વિષે કહ્યું કહે છે—

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૩ ॥

(આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ) ગૌણી (થવી યુક્ત છે),

અસંભવથી ॥ ૩ ॥

આકાશની ઉત્પત્તિ નથી, 'અશ્રુતિથીજ. પણ જે બીજા આકાશની ઉત્પત્તિ કહેનારી શ્રુતિ કહી છે તે ગૌણી થવી યુક્ત છે. શાથી? અસંભવથી; કેમકે શ્રી

આથી પણ એકવાક્યતા નથી એમ કહે છે—“વળી 'વાયોરમ્નિઃ'” ઈત્યાદિ. સત્ય જે આત્મા છે તે તેજના ઉપાદાન તરીકે છાન્દોમ્યમાં નિર્દિષ્ટ છે, પણ તૈત્તિરીયમાં તો સત્ય જડવાચ્ય જે આત્મા તેથી અન્ય જે વાયુ તે તેજના ઉપાદાન તરીકે પ્રતિપાદિત છે એમ કવાક્યતા નથી એવું તાત્પર્ય છે. પૂર્વપક્ષસૂત્રનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—તૈત્તિરીયમાં સૃષ્ટિ કરણમાં કેવળ આકાશની પ્રથમ સૃષ્ટિ પ્રતિપાદન કરેલી છે. છાન્દોમ્યમાં કેવળ તેજની પ્રતિપાદન સૃષ્ટિ કહેલી છે. વળી અસહાય એવું જે પ્રાપ્ત છે તેની અન્ય શ્રુતિને અનુસારે સસહાય કહેવી યુક્ત નથી; કેમકે અસહાયત્વ જ્ઞાનને વિરોધ થાય છે. ખરેખર, શ્રુતની સિદ્ધિને અશ્રુત કહવાય છે, વિવાદને અર્થે કહવાનું નથી, અને અસહાયત્વ જે શ્રુત છે તેનો કડિ સસહાયત્વથી વિવાદ થાય છે. તેમજ પરસ્પર અનપેક્ષ વાક્યોનો મીઠિયવની પેઠે વિકલ્પ યુક્ત નથી; કેમકે અનુષ્ઠાનમાં વિકલ્પ થાય છે, વસ્તુમાં નહિ. ખરેખર કથાણુ છે કે પુણી છે એવો વિકલ્પ વસ્તુને વિષે પ્રતિષ્ઠિત થતો નથી. તેમજ 'સર્ગત્રેદયી' પણ વ્યવસ્થા ઉપર થતી નથી; કેમકે હાલની સૃષ્ટિની પેઠે પૂર્વે થયેલી પણ તેથીજ છે. ખરેખર, આ સૃષ્ટિ શીરથી દિધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને અન્ય સૃષ્ટિમાં દિધિથી શીર ઉત્પન્ન થાય છે એમ નોંધવા માટે સૃષ્ટિશ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી એ અર્થમાં તેઓ પ્રમાણુ થવા યુક્ત એવો પૂર્વપક્ષ ॥ ૨ ॥

આ પ્રમાણે જે શ્રુતિઓના વિરોધથી અપ્રામાણ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે તેજ આકાશની અનુત્પત્તિ કહેનાર પોતાને અને પ્રામાણ્ય કહે છે—“આ વિરોધને વિષે” સિદ્ધાન્ત કહેલી સૂત્રથી પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરે છે—“ગૌણ્યસંભવાત્” એ સૂત્રથી આરંભી ‘ત્રિ’ શ્રી અવિરોધ દર્શાવવા સિદ્ધાન્તવેકરેણોનો ચત્ત પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. ‘પ્રતિજ્ઞાદાનિ’ આદિ જે સૂત્ર તો પરમ સિદ્ધાન્ત સાથે અવિરોધનું સમર્થન કરવા માટે છે એમ સમજાવે એ પ્રમાણે અધ્યાયસમાપ્તિપર્યંત અધિકરણોમાં પ્રથમ વિરોધથી શ્રુતિનું અપ્રામાણ્ય એમ વંપશ્રુતિનું કળ છે, પછી એકરેણસિદ્ધાન્ત છે, અને પછી મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સાથે શ્રુતિએ

કલાદના અભિપ્રાયના અનુયાયીઓ છવતે છતે આકાશની ઉત્પત્તિ સંભાવની શક્ય નથી; કારણ કે તેઓ કારણસામગ્રીના અસંભવથી આકાશની ઉત્પત્તિને નિષેધ કરે છે. અરેખર, સર્વ ઉત્પત્ત થતું, સમવાયી, અસમવાયી અને નિમિત્ત કારણોથી સમુત્પન્ન થાય છે એમ તેઓ કહે છે અને એક જાતનાં અને અનેક દ્રવ્ય દ્રવ્યનું સમવાયી કારણ થાય છે. પણ એક જાતનાં અને અનેક દ્રવ્ય આકાશના આરંભક નથી કે જે સમવાયી કારણ થયે અને તેનો સંયોગ અસમવાયી કારણ થયે આકાશ ઉત્પન્ન થાય. તેના (તે કારણોના) અભાવથી નો તેના અનુમદથી પ્રવૃત્ત થતું આકાશનું નિમિત્ત કારણ 'દૂરપેતજ' છે. વળી ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રકાશ આદિ કાર્ય નહોતું અને ઉત્પત્તિ પછી થાય છે એમ ઉત્પત્તિવાળાં તેજ આદિના પૂર્વે અને ઉત્તર કાળમાં વિશેષ સંભાવ્ય છે, પણ પૂર્વ અને ઉત્તર કાળમાં આકાશનો વિશેષ સંભાવનો શક્ય નથી; કેમકે ઉત્પત્તિપૂર્વે અવકાશરહિત, સુષિરરહિત અને હિદ્રરહિત શું હતું

અવિરોધથી એકવાખનાથી પ્રશ્નને વિષે સમન્વય સિદ્ધ થાય છે એવું કળ અને કમ છે એમ સમજાવું. તેમાં બે ક્રુતિઓનો વિરોધ થયે અધ્યયનવિધિ માટે કહેલી ક્રુતિઓ અપ્રમાણ થાય એ અપુત્ર હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ અસંભવિત છે એ તર્કથી અનુશુદ્ધિત છાન્દોમ્ય ક્રુતિને મુખ્યત્વે લેવી અને બીજીને માંથી લેવી એમ અવિરોધ થયે એવા એકરોશિમતનું વિવરણ કરે છે—'આકાશની ઉત્પત્તિ નથી' હસાદિ. આકાશ ઉત્પત્ત થતું નથી, 'સામગ્રીશૂન્ય' છે તેથી, આત્માની પેઠે—એમ અનુમાનપ્રયોગ છે. અવિદ્યા અને પ્રજ્ઞ હોવાથી એ પ્રયોગમાં હેતુ અસિદ્ધ છે એમ યાક ન કરવી; કેમકે એ બે વિભીન્ય હોવાથી આરંભક થાય એ યુક્ત નથી તેમજ અસંયુક્ત છે અને સંયોગજ દ્રવ્યનું અસમવાયી કારણ છે. એથી સમવાયી અને અસમવાયી એ બે કારણે ન હોવાથી હેતુ અસિદ્ધ નથી એવો અર્થ છે. સમવાયી, અસમવાયી અને નિમિત્ત કારણોથી કાર્યની ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત છે અને તે કારણોને અભાવે તે ઉત્પત્તિ થવી યુક્ત નથી. તેમ અહિંને અભાવે કુમ ઉત્પત્ત થતો નથી તેમ. તેટલા માટે આકાશ સત્, અકારણ અને નિલ છે. પરમતમાં પ્રસિદ્ધિ દર્શાવવા 'અરેખર' શબ્દ છે અને તેમાં પોતાનો અસ્વીકાર દર્શાવવા 'તેઓ કહે છે' એ શબ્દો છે. વળી 'પ્રાયભાવશૂન્ય' હોવાથી આત્માની પેઠે આકાશ ઉત્પત્ત થતું નથી એમ કહે છે—'વળી ઉત્પત્તિપૂર્વે' હસાદિ. વળી જે ઉત્પત્ત થાય છે તેનો અનુભવ અને અર્થક્રિયા ઉત્પત્તિપૂર્વે ઉપલબ્ધ થતાં નથી, અને ઉત્પત્ત થયેલાનો અનુભવ અને અર્થક્રિયા ઉપલબ્ધ થાય છે એમ તેજ આદિ પદાર્થોનો; અને ઉત્પત્તિ અને અનુત્પત્તિમાં આકાશમાં તેવો વિશેષ નથી, તેટલા માટે આકાશ ઉત્પત્ત થતું નથી એવો અર્થ છે. 'પ્રકાશ' એટલે યાગ્ય અનુભવ. 'આદિ' પદથી તર્ગોપસ અને પાકનું મદણ કરવું. મૂર્ત દ્રવ્યનું અગ્રથત્વ એ આકાશનું કાર્ય છે, તે પ્રવચમાં યજ્ઞ છે; કેમકે પરમાત્મનું આશ્રય છે. તેથી પ્રાયભાવ નથી એવો અર્થ છે. પ્રાયભાવ નથી એમ સ્ફુટ કરે છે—'કેમકે ઉત્પત્તિપૂર્વે અવકાશરહિત' હસાદિ. સ્વયં આશ્રય, મહાદ્રવ્યનો આશ્રયવશોમ્ય દેશ, તે 'અવકાશ', સૂક્ષ્મ આશ્રય તે 'હિદ્ર' અને આત્મ આશ્રય તે 'સુષિર' એમ ભેદ છે. વળી આત્માની પેઠે આકાશ ઉત્પત્ત થતું નથી, વિશુ હોવાથી અને નિરવથવ અને સ્પર્શરહિત દ્રવ્ય હોવાથી

એમ નિર્દેશ કરવું શક્ય છે? વળી પૃથિવી આદિની સાથે 'વૈદર્ભ્યથી અને વિમુક્ત આદિ લક્ષણથી આકાશ જન્મરહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેટલા માટે એમ લોકમાં આકાશ કરો, આકાશ થયું એવી જાતનો ગૌણ પ્રયોગ થાય છે અને એમ ઘસાકાસ, કરકાકાસ, ચૂલકાકાસ એમ એક પણ આકાશનો એવી જાતનો 'બેદ-વ્યવસ્થા' ગૌણ થાય છે, અને તેટલાં પણ 'આરણ્યાનાકાશેવ્યાલમેત્' (અરણ્યના મીઠાને તેમજ આકાશમાં મૂકવા) એમ (ગૌણ થાય છે), એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ-મુનિ જનુ ગૌણી સમજવી ॥ ૩ ॥

શબ્દાન ॥ ૪ ॥

અને મુનિથી (આકાશની અનુત્પત્તિ છે) ॥ ૪ ॥

ખોખર, મુનિ આકાશ ઉત્પત્તિરહિત છે એમ કહે છે; કેમકે કહે છે કે 'વા-
યુષ્મન્નિષ્ઠા કૈનદગ્નમ્' [બુદ્ધ શાસ્ત્ર] (વાયુ અને અન્તરિક્ષ એ અમૃત છે)
અથ ખરેખર, અમૃતની ઉત્પત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી. 'આકાશયન્ સર્વગત્ત્વ નિત્યઃ'
(આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે) એમાં પણ આકાશની સાથે સર્વગતત્વ
અને નિત્યત્વ ધર્મથી જાણને મરખાપનો આકાશના પણ તે તે ધર્મો સૂચ્યે છે; અને
તેટલે ઉત્પત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી. 'જ યથાગતન્તોડ્યમાકાશ વ્યમનમ્ન માત્મા વેદિ-
મજ્જઃ' (એમ તે એ આકાશ અનન્ત છે એમ આત્મા અનન્ત જાણવો) એ ઉદા-
હરણ છે; અને 'આકાશગર્ભીયં ક્ષણ' [તત્ત્વ શાસ્ત્ર] (જ્યાં આકાશગર્ભીય છે),
ને 'આકાશ માત્મા' [તત્ત્વ શાસ્ત્ર] (આકાશ આત્મા છે) એ, ખરેખર, આ-
કાશ ઉત્પત્તિવાળું હોય તો જાણવું તે વિદ્યેયજી સંભવનું નથી, એમ નીચ ઉત્પત્તિનું
અંતર છે તેમ. તેટલા માટે નિત્યજ, આકાશની સાથે સાપાદન જાણ છે એમ
સમજવું છે ॥ ૪ ॥

એમ કહે છે—વળી પૃથિવી આદિની સાથે 'કલ્પકિ. તેટલા માટે ઉજ તરફના જગત્તી
આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી જનમથી તેજો અન્વય છે. કહેજિ નીચ હોવાને વિશે વૈદિક ઉદા-
હરણ કહે છે—'આરણ્યાન' કલ્પકિ. 'આકાશમાં' એવો બેદવ્યવસ્થા નીચ છે એવો
અર્થ છે ॥ ૪ ॥

કેવડ તરફથી આકાશની અનુત્પત્તિ છે એમ નહિ, મુનિથી પણ અનુત્પત્તિ છે એમ મૂલ-
કર કહે છે—'જાણજાણ' નિત્યત્વ અનુત્પત્તિ છે તેવી એવો જાણ છે 'માત્મા' એ સત્ત્વ
અને ઉત્પત્તિ છે એવો અન્વય છે. 'આકાશગર્ભીય'—આકાશ છે સારી જોતું એમ
જાણવેલું જાણ અને આકાશ વચ્ચે અન્વય સંભવનું જાણ થાય છે તેવી જાણની પેઠે આકાશ
અનુત્પત્તિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪ ॥

અસિદ્ધિપ્રાય થાય, પણ દંડ, ચક્ર આદિ નહોતાં એવો નદિ, તેમ અદ્વિતીય શ્રુતિ અન્ય અધિષ્ઠાતાનો નિષેધ કરે છે. જેમ ઘસાદિ પાત્રની પ્રકૃતિ મૃત્તિકાનો કુંભકાર અધિષ્ઠાતા કેભાય છે, તેમ જગત્ની પ્રકૃતિ બ્રહ્મનો અન્ય અધિષ્ઠાતા નથી. પણ આકાશરૂપ પણ દ્વિતીયથી બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે એમ પ્રસન્ન થતું નથી. ખરેખર, ભિન્ન લક્ષણથી નાનાત્વ થાય છે, પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે બ્રહ્મ અને આકાશ ભિન્ન લક્ષણવાળાં નથી, પણ ક્ષીર અને ઉદકની પેઠે સંસૃષ્ટ છે અને વ્યાપિત્વ, મૂર્તત્વ આદિ તેમાં સમાન ધર્મો છે. પણ સંસૃષ્ટિકાળમાં તો બ્રહ્મ જગત્ ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કરે છે અને ધીનું, એટલે આકાશ, નિશ્ચય રહે છે, તેથી બેઠ નિશ્ચિત થાય છે. તેમજ ‘આકાશશરીરં પ્રજ્ઞ’ [તૈત્તિર શાદાર] (આકાશશરીર બ્રહ્મ) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પણ બ્રહ્મ અને આકાશનો અભેદોપચાર સિદ્ધ થાય છે. એથીજ બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. વળી સર્વ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશથી અવ્યતિરિક્ત દેશકાળમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મથી અવ્યતિરિક્ત દેશકાળમાંજ આકાશ થાય છે, એથી બ્રહ્મ અને તેનું કાર્ય વિદિત થાય તેની સાથેજ આકાશ વિદિત થાય છે. જેમ દૂધથી ભરેલા ઘડામાં કેટલાંક જળખિન્દુઓ નાંખેલાં હોય તે દૂધનું મહત્ત્વ કંઈવાથી મહત્ત્વ કરાયલાંજ થાય છે, કેમકે દૂધ લેવાથી જળખિન્દુનું મહત્ત્વ બાકી રહેતું નથી, એ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યો આકાશથી અવ્યતિરિક્ત દેશકાળમાં હોવાથી બ્રહ્મના મહત્ત્વથી આકાશનું મહત્ત્વ થાય છેજ. તેટલા માટે આકાશની સંભવશ્રુતિ ગૌણ છે ॥ ૫ ॥

છે—‘અદ્વિતીય શ્રુતિ અન્ય અધિષ્ઠાતાનો નિષેધ કરે છે.’ આકાશનું દ્વિતીયત્વ સ્વીકારીને અદ્વિતીય આદિ પદનો સંકોચ કર્યો, તેજ નથી એમ કહે છે—‘પણ આકાશરૂપ પણ દ્વિતીયથી’ ઇત્યાદિ. બે આકાશ દ્વિતીય છે તો તેથી બ્રહ્મ સદ્વિતીય કેમ નથી એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે—‘ખરેખર, ભિન્ન લક્ષણથી’ ઇત્યાદિ. આકાશ શબ્દવત્ છે અને બ્રહ્મ શબ્દરહિત વચેરે છે એમ પ્રસ્તુતમાં પણ લક્ષણમાં ભેદ છે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે’ ઇત્યાદિ. ‘જગત્ની’ એવો શેષ સમજવો. અર્થાત્, જગત્ની ઉત્પત્તિપૂર્વે. ‘મૂર્તત્વ આદિ’—આદિ’ પદથી નિરવયવત્, અરૂપત્વ આદિનું સંમંદ છે. બ્રહ્મ અને આકાશને વિષે ધર્મની સમાનતા છે તો એ એનો ભેદ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—‘પણ સૃષ્ટિકાળમાં તો’ ઇત્યાદિ. ધર્મની સમાનતાને લીધે અદ્વિતીયત્વનો ઉપચાર છે એ અર્થ શ્રુતિ કહે છે—‘તેમજ “આકાશશરીરં”’ ઇત્યાદિ. બીજા અણેપનો પરિહાર કરે છે—‘એથીજ બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી’ ઇત્યાદિ. ‘એથી’=અભેદોપચારથીજ. વળી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મકાર્ય બે બ્રહ્મથી અભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે તે અને આકાશના દેશકાળ અવ્યતિરિક્ત છે તેથી દૂધના ઘડામાં નાખેલાં કેટલાંક જળખિન્દુની પેઠે બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યનું વિજ્ઞાન થયું એટલે આકાશનું વિજ્ઞાન થાય ॥ એમ કહે છે—‘વળી સર્વ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે’ ઇત્યાદિ ॥ ૫ ॥

એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિરવ્યતિરેકાચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પ્રતિજ્ઞાની અહાનિ (અથા વસ્તુસમૃદ્ધના અલ્પથી) અવ્યતિ-

રેકથી (થાય છે), શબ્દોથી ॥ ૬ ॥

‘વેદાધુનં ધુનં મપયમનં મનમવિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનમિતિ’ [છાન્દોગ્ય ધારા ૧] ‘વેદી
‘અમુન મુન થાય છે ‘અમન મન થાય છે, અને અવિજ્ઞાન વિજ્ઞાન થાય છે એમ),
‘આમનિ નાન્યરે દદે ધુને મંતે વિજ્ઞાન દદં સર્વં વિદિતમ્’ [બૃહદ્ ધારા ૬] (અરે-
અરે, આત્માનું જ્ઞાન, અપાન, મનન અને વિજ્ઞાન ધનું એટલે એ સર્વ વિદિત થાય
છે) એ, ‘અસ્મિન્ મગલો વિજ્ઞાને સર્વમિદં વિજ્ઞાનં મયતિ’ [મુન્દાક્ય શાસ્ત્ર ૩] (તે
અમન, શીનું વિજ્ઞાન થયે આ સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે) એ, અને ‘ન કાચન મદ્-
દિપાં વિદ્યાતિ’ (આથી બહાર કોઈ પણ વિદ્યા નથી) એવા સ્વરૂપની પ્રતિજ્ઞા
દેવે વેદાન્તમાં જણાવે છે. એ અખિલ વસ્તુસમૃદ્ધ વિજ્ઞેય બ્રહ્મથી અવ્યતિરેક
હોય તો તે પ્રતિજ્ઞાની એ રીતે અહાનિ—અપાપ થાય. એ વ્યતિરેક હોય તો
એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય છે એ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ થાય. તે અવ્યતિરેક આ
રીતે ઉપપન્ન થાય છે—એ અખિલ વસ્તુસમૃદ્ધ બ્રહ્મથી ઉપપન્ન થાય; અને શબ્દોથી
પ્રકૃતિ અને વિકાર અવ્યતિરેકાજ છે એ ન્યાયથીજ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ સમભવ્ય છે;

એ પ્રમાણે આકાશની અનુત્પત્તિને વિષે સર્વ કુનિચોનો અવિરોધ છે એમ એકોદેશિ-
ચિદાન્ત પ્રાપ્ત થયો તેને મુખ્ય સિદ્ધાન્તી કહિય કહે છે—‘પ્રતિજ્ઞાઽહાનિ’ ઇત્યાદિ. અ-
હાનિ = અપાપ. પ્રતિવાક્યમા કૃતિ (એ, એમ) શબ્દનું એકજુ છે તે સામન્ય, યનુષ્ઠ, અને
અર્થવંતુ એમ શાખાએ જણાવવા માટે છે. ‘ન કાચન’ ઇત્યાદિ—આત્માથી ભિન્ન કોઈ સ્થિત
નથી; મને અવિષય કરનારી—મને લગતી નહિ એવી—કોઈ પણ વિદ્યા—કોઈ પણ જ્ઞાન નથી એવો
અર્થ છે. પણ સર્વ બ્રહ્મથી અવ્યતિરેક છે એમ પ્રતિજ્ઞાની અહાનિ થાઓ, તોપણ હવ
આદિની પેઠે અનુત્પન્ન પણ આકાશ અદ્યને વિષે કહિય તરિકે અવ્યતિરેકિય થવાથી પ્રતિજ્ઞાની
સિદ્ધિ કેમ નહિ થાય, ઉત્પત્તિનું શું પ્રયોજન છે, એથી કહે છે—‘શબ્દોથી’ ઇત્યાદિ.
‘અવ્યતિરેકાજ છે’ અવ્યતિરેકજ ન્યાય છે તેથી એવો અર્થ છે. પ્રકૃતિથી વિકારોનો
અવ્યતિરેકજ ન્યાય છે તેથી એમ સમજવું. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—હવે તો આત્માજ
હોવાથી બ્રહ્મથી તેનો અવ્યતિરેક છે; અજ્ઞાન અને તેના સમ્બન્ધનો કહિય તરિકે બ્રહ્મથી
અવ્યતિરેક છે; કેમકે સ્વપ્નન અજ્ઞાન અમુક છે. પણ અજ્ઞાનથી અન્ય જડ દ્રવ્યનો તો

૧ એ આદેશ મરણ કરવાથી અમુક પણ અન્ય વસ્તુ અન્ય થાય છે, અર્થાત્ પણ તરિકે થાય
છે, અવિજ્ઞાન પણ વિજ્ઞાન થાય છે, દે જાગૃત, એ આદેશ કેવી રીતે થાય છે એમ અમુકના પૌત્ર
(આર્યેય) મેત્રોદયે પોતાના પિતા આર્યણને પૂછ્યું. ૨ નહિ સંજ્ઞેયું. ૩ નહિ વિચારેયું.
૪ મુંદાક્યપ્રતિજ્ઞામાં એવી આખ્યાયિકા છે કે જમ્બાવે બ્રહ્મવિદ્યા પોતાના ન્યેય પુત્ર અપર્વનને કહી, તેણે
અંધિરને કહી, અંધિરે બાહ્યાજ (બાહ્યાજ એવના) સત્ત્વવદને કહી, તેણે અંધિરને કહી પછી મદ્દા-
નુદસ્ય શીતા અંધિરજ આવારે પાસે વિધિવદ્ જઈ પડે છે કે દે અજગન, શીનું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વનું
વિજ્ઞાન થાય છે.

કેમકે 'યેનાશ્રુતં શ્રુતં મવતિ' (જેથી ન અવળ કરાયજું અવળ કરાયજું થાય છે) એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને, કાર્ય અને કારણ વચ્ચે અભેદ પ્રતિષ્ઠાપન કરનાર મૃતિકા આદિ દુષ્ટાન્તો વડે એ પ્રતિજ્ઞાનું સમર્થન કરાય છે; અને તે સિદ્ધ કરવા માટેજ ઉત્તર શબ્દો—'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્' (છાન્દોગ દ્વારા) (હે સોમ્ય, માત્ર એ સત્ અગ્નિ હતું, એકજ, અદ્વિતીય), 'તદેશન' (તેણે વિચાર કર્યો), 'તત્તેજોઽસૃજત' [છાન્દોગ દ્વારા] (તેણે તેજ સૃજ્યું) એ પ્રમાણે બ્રહ્મનો કાર્ય-સમૂહ દર્શાવી 'યેતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્' [છાન્દોગ દ્વારા] (એ આત્મસ્વરૂપ એ સર્વ છે) એમ આદર્ભી પ્રપાઠકની પરિસમાપ્તિપર્યન્ત અવ્યતિરેક દર્શાવે છે. તેટલા માટે જો આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય ન થાય તો બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન થયે આકાશનું વિજ્ઞાન ન થાય અને તેથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય; અને પ્રતિજ્ઞાની હાનિથી વેદનું અપ્રામાણ્ય કરવું યુક્ત નથી; કેમકે પ્રતિવેદાન્તમાં 'ઈદં સર્વં યદ્યમાત્મા' [બૃહદ ૨.૩.૬] (આ સર્વ, જે એ આત્મા છે), 'પ્રહૈયેદમમૃતં પુરસ્તાત્' [મુણ્ડ ૩.૨.૧૧] (જે અગ્નિ અપ-ભાસમાન છે તે અમૃત બ્રહ્મ છે) એવા તે તે શબ્દો તે તે દુષ્ટાન્તથી તેજ પ્રતિજ્ઞા

કાર્યત્વ તરીકેજ બ્રહ્મથી અવ્યતિરેક સિદ્ધ થાય છે; તેને અકાર્ય હોવાથી પ્રધાનની પેઠે સ્વતન્ત્ર હોવાથી અવ્યતિરેક યુક્ત થતો નથી; કેમકે ન્યાયવેત્તાઓ કહે છે કે નિલ દ્રવ્યો સ્વતન્ત્ર, મિત્ર અને અનામિત છે. તેટલા માટે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિને માટે આકાશનો કાર્ય તરીકેજ અવ્યતિરેક કહેવો જોઈએ એમ દુષ્ટાન્તસ્ટિ અને સર્વાત્મતા શબ્દો કહે છે—'કેમકે "યેનાશ્રુતમ્"?' ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—જગત્ બ્રહ્મનું વિવર્તસ્વરૂપ હોઈ તેનો વિકાર હોવાથી વસ્તુતઃ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે તેથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયે તેનું જ્ઞાન ઉપપન્ન થાય છે. ખરેખર, જગત્ તત્ત્વ બ્રહ્મથી અન્ય નથી. તેટલા માટે આકાશ પણ બ્રહ્મનો વિવર્ત હોવાથી તેનો વિકાર થઈ તેના જ્ઞાનથી જ્ઞાન થાય છે, બીજી રીતે નહિ. પણ જગત્ બ્રહ્મનો અવિકાર હોય તો તેથી અન્ય તત્ત્વ થવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેનું જ્ઞાન થશે નહિ. જે મિત્ર વસ્તુઓમાં લક્ષણભેદો બેદનો અભાવ હોય અને દેશકાલનો અભેદ હોય તોપણ એકના જ્ઞાનથી બીજાનું જ્ઞાન થતું નથી. ખરેખર, દૂધથી પૂરું કુંભમાં દૂધનું ચક્ર થયું એટલે જળબિંદુઓ હોય તોપણ વિજ્ઞાનમાં દૂધનું જળનત્વ પ્રતિ જ્ઞાતત્વ નથી, અર્થાત્, દૂધ અને જળનત્વ એ બેનું જ્ઞાન થતું નથી; તેથી દૂધનું જ્ઞાન થયે જળબિંદુઓનું જ્ઞાન થતું નથી એમ પ્રતિજ્ઞા અને દુષ્ટાન્તને બાધ ન આવે માટે આકાશની ઉત્પત્તિ 'આકામે સ્વીકારવી યુક્ત છે. સદેવ ઇત્યાદિ શબ્દો પ્રતિજ્ઞાવિ-પય નથી તેથી તેમાં પ્રતિજ્ઞાની વિવશ્વા નથી એવી આશંકા લાવી કહે છે—'તે સિદ્ધ કરવા માટેજ' ઇત્યાદિ. શબ્દો 'પ્રતિજ્ઞાપર છે તોપણ આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય શી રીતે છે એમ આશંકા કરી કહે છે—'તેટલા માટે જો આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય ન થાય' ઇત્યાદિ. પ્રતિજ્ઞાહાનિનું અનુમોદન કરનાર પ્રત્યે કહે છે—'અને પ્રતિજ્ઞાની હાનિથી' ઇત્યાદિ. વળી જો આ એકજ પ્રતિજ્ઞા હોત તો અવિવશ્ચિત છે એમ પણ કોઈક પ્રકારે શંકા લગાત; પરંતુ તે તો ઘણી અને યુક્તિસદિત છે એમ સમજાય છે, તેટલા માટે અવિવશ્ચિત છે એવી શંકા યુક્ત નથી એમ કહે છે—'કેમકે પ્રતિવેદાન્તમાં' ઇત્યાદિ. 'તે તે શબ્દો તે તે દુષ્ટાન્તથી'—કુન્દુમિ, સંખ, વીજુ, મૃતિકા આદિ દુષ્ટાન્તથી. ચતુષ્માં કુન્દુમિ આદિ દુષ્ટાન્તથી, આયર્વજુમાં

શીત્લોદરભાગુવાદ. અધ્યાય ૨. પાદ ૩. સૂત્ર ૧.

પાદ ૩. તેજસા મારે અગ્નિ આદિની પેઠેજ આકાશ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ-
 કા ઉત્પન્ન થતું નથી. અમુનિથી એમ લે હયું છે તે અયુજ છે; કેમકે આકાશની
 ઉત્પત્તિ વિશે જીજ્ઞાસુનિ દર્શાવી છે—'તસ્માદ્દા વત્સાદાગ્નિમ આકાશઃ સંમૂતઃ'
 [તેજિત્ત ચાર] (તે એ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) એ. દર્શાવી છે એ સત્ય
 છે, પણ 'તત્ત્વજોડરજ્ઞ' (તેજે તેજ સમ્યું) એ અન્ય મુનિ સાથે વિરુદ્ધ છે.
 ના; કેમકે સર્વ મુનિઓની એકવાચ્યતા છે. એકવાચ્યતા અવિરુદ્ધ (વાચ્યો)ની
 થાયો, અર્થાત્ તે વિરોધ કર્યો છે, બંને પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય એ અસંભવિત છે અને
 મુલ્ય સાથે સંબંધ અસંભવિત છે, એ દોષ નથી; કેમકે તૈત્તિરીયકમાં તેજની મુદ્ધિ તૃતીય
 વિરુદ્ધતા અસંભવ છે. એ દોષ નથી; કેમકે તૈત્તિરીયકમાં તેજની મુદ્ધિ તૃતીય
 છે એમ સ્વયં છે—'તસ્માદ્દા વત્સાદાગ્નિમ આકાશઃ સંમૂતઃ' । આકાશમાંથી
 પોત્તિ' [તેજિત્ત ચાર] (તે એ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી
 વાયુ અને વાયુમાંથી અગ્નિ) એમ. અરેબર, એ મુનિનો અન્યથા પરિણામ કર્યો
 અશક્ય છે. પણ જાનોએ મુનિનો પરિણામ કર્યો રાક્ય છે—તેજે આકાશ અને વાયુ
 ઉત્પન્ન થઈ દુશાન્તી એવો જામ છે. અયુજમાં પ્રતિહાસાયક જ્ઞં સર્વં એવા જાનો છે,
 આયર્જ્યમાં 'સર્વિયેદમ્' ઇત્યાદિ જાનો છે એવો જાવ છે. સ્વપ્નસાધક પ્રમાણ કહી જા-
 નોએ અયુજારે 'પરીજનો અનુવાદ કરે છે—'આકાશ ઉત્પન્ન થયું નથી' ઇત્યાદિ. તે.
 તિરીયક મુનિના અનુરોધે એ પરીજનો પરિહાર કરે છે—'તે અયુજ છે' ઇત્યાદિ. આ પ્ર-
 માણે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી એકરોશિમનું દુષ્ટુ કયું એટલે મુનિનું અપ્રમાણ્ય કહેનાર પૂર્વપક્ષી
 મુનિઓનો પરસ્પર વિરોધ સિદ્ધાન્તીય પદ્ધતિ કર્યો છે તે તેને સ્મરણ કરાવે છે—'દર્શાવી
 છે એ સત્ય છે, પણ' ઇત્યાદિ. વિરોધથી અપ્રમાણ્ય સ્વીકારવા કરતાં એકવાચ્યતાથી પ્રા-
 માણ્ય સ્વીકારવું યુજ છે એમ મુખ્ય સિદ્ધાન્તી કહે છે—'ના, કેમકે સર્વ મુનિઓની
 એકવાચ્યતા છે' । 'તત્ત્વજોડરજ્ઞ' (તેજે તેજ સમ્યું) એમ એક વાર સ્વયં કરાવ્યા
 છે; આકાશ સહજે તેજ સમ્યું એમ કહે સંબંધ કરવાથી તેજની પ્રથમતાનો ભ્રમ થવાનો
 પ્રસંગ આવે છે; વરુને વિશે વિરુદ્ધ સંભવિત નથી તેથી શાખાબદે તે એ (તેજ ને આકાશ)
 પ્રથમ સ્તર છે એમ અવરજા કરવી અયુજ છે; આ કારણેથી એકવાચ્યતા થતી નથી એમ
 પ્રત્યક્ષ મુખ્ય સિદ્ધાન્તીય દુષ્ટુ કહે છે—'એ દોષ નથી; કેમકે' ઇત્યાદિ. મુનિઓનું
 અપ્રમાણ્ય કહેવા કરતાં અપીર્યેય મુનિઓની એકવાચ્યતા કરી પ્રમાણ્ય કહેવુંજ વધારે
 સાધું છે; અને એ એકવાચ્યતા બલવત્ મુનિ વડે હુલંક મુનિની કહેવી યુજ છે. અત્ર ભલવ
 મુનિ નિતિરે છે; કેમકે 'તસ્માદ્દા વત્સાદાગ્નિમ આકાશઃ સંમૂતઃ' । આકાશમાંથી વ
 વાયોરમિઃ' [તેજિત્ત ચાર] (તે એ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશમાંથી વ
 અને વાયુમાંથી અગ્નિ) એમાં 'તસ્માદ્દા વત્સાદાગ્નિમ' ઇત્યાદિ પ્રત્યુત્પાદક પદ્યમયી પોત્તિ
 કમ મુનિપ્રતિપાદિત છે. જાનોએ મુનિ ('તત્ત્વજોડરજ્ઞ' [જાનોડા દારાઈ] તેજે
 સમ્યું) તો હુલંક છે; કેમકે એમાં તેજની પ્રથમતાનું સ્વયં નથી; માત્ર તેજની મુદ્ધિ
 સ્વયં છે, તેનો તૃતીય સ્તર છે એમ પરિણામ કર્યો એમ એકવાચ્યતા છે એવો અર્થ

સહજે 'તત્તેજોઽમૃતત' (તેણે તેજ સમ્યું) એમ. ખરેખર, એ શ્રુતિ તેજની ઉપપત્તિપર હેઠળ અન્ય શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવી આકાશની ઉત્પત્તિ વારવાને રાજ નથી; કેમકે એક વાક્યને બે વ્યાપારનો અસંભવ છે. સહજા તો એક છે તોપણ કેમ અનેક સમુદયને સહજ એમ એકવાક્યતાની કલ્પના સંભવતે છતે વિરુદ્ધ અર્થથી શ્રુતિની દ્વાનિ કરવી યુક્ત નથી. વળી એક વાર અવજ્ઞ કસાયતા સહજાનો બે સમુદય

અન્યથા ઉપપત્તિ થતી હોય અને અન્યથા ઉપપત્તિ ન થતી હોય એવી બે શ્રુતિઓમાં અન્યથા ઉપપત્તિ ન થતી હોય ને શ્રુતિ જવત્તર છે, માટે એવી તત્તિરીયક શ્રુતિ જવવાનું છે અને અન્યથા ઉપપત્તિમાન છાન્દોગ્ય શ્રુતિ દુર્ભંગ છે. છાન્દોગ્યથી સમઅવજ્ઞા તેજસહજા પ્રાથમ્યને અનુચરે એ આકાશ અને પવનની સૃષ્ટિજ નથી એમ કહે તો તેજનું તૃતીય સ્થાન અવગત છે તેને લા.પ અને અને આકાશ અને પવનની સૃષ્ટિશ્રુતિને બાધ આવે; અને એકને અનુચરે અનેકનો બાધ થજ નથી. વળી તેજનું સૃષ્ટિપ્રાથમ્ય છાન્દોગ્યમાં સાબ્દ નથી, પણ પ્રથમ પાડી બાધિ છે અને આર્થિક અર્થને અનુસારે સમુદાયપ્રાથમ્ય ન્યાય નથી. એકે-જ.એ એ એમ કહું છે કે છાન્દોગ્ય શ્રુતિથી આકાશની ઉત્પત્તિ અટકાવાય છે તેનું નિરસન કું વળી એ છાન્દોગ્ય શ્રુતિ શું તેજનો જન્મ પ્રતિપાદન કરે છે કે તેજનો જન્મ અને આકાશની અનુગામિ એમ બંને પ્રતિપાદન કરે છે? આજ પશ્ચમાં તેનું વારણ નથી એમ કહે છે—'ખરેખર, એ શ્રુતિ તેજની ઉત્પત્તિપર હેઠળ' હલ્લાદિ. અવિરોધથી એવો અર્થ છે દ્વિતીય પદ્ય પણ યુક્ત નથી, કેમકે જાણે પ્રતિપાદન કરે છે એમ કહ્યું યુક્ત નથી; કારણ કે અન્ય શ્રુતિ માટે વિરોધ થાય અને વાક્યબેદનો પ્રસંગ આવે એમ કહે છે—એક વાક્યને બે વ્યાપારનો અસંભવ છે' હલ્લાદિ. પણ એક સહજાના અનેક અર્થની સાથે સંજન્યની જે મિત્ર વાક્ય પણ અનેક અર્થ કેમ પ્રતિપાદન ન કરે એ સંક્રાન્ત નિરાકરણ કરવા કહે છે—સહજા તો એક છે તોપણ' હલ્લાદિ. એક કર્તાનો અનેક અર્થ સાથે સંજન્ય તો એક જ આવે છે; પણ સમુદાયપ્રાથમ્ય વૃદ્ધ પ્રવૃત્તિને અર્પીત છે, એક વાક્ય નાના પ્રકારના અર્થે પ્રતિપાદન કરે એ એવાના આવજું નથી, કેમકે નાના પ્રકારના અર્થમાં વાક્યનો પ્રવૃત્તિ હોવ તરે તો 'વજ્ર પ્રાણય' (૬૪ શ્લોક, ૪૪ શ્લોક) હલ્લાદિમાં આશ્રુતિથી વાક્યબેદન છે; કેમકે અનુવચનો જન અને કૃષ સાથે પૃથક્ સંજન્ય છે એવો અર્થ છે. સમુદાયપ્રાથમ્ય નક્કી કરવું એ વૃદ્ધ પ્રવૃત્તિને અર્પીત છે; અને આશ્રુતિરહિત સમુદાયનો અનેક અર્થમાં બાપાર એવામાં આવતો નથી; પણ એક પણ કર્તાના કેમ અને અકર્તા અનેક બાપાર એવામાં આવે છે એનું લા.પ છે. કિન્તુ કહે છે—એમ એકવાક્યતાની કલ્પના સંભવતે છતે' હલ્લાદિ. એક વાક્ય આશ્રુતિરહિત હોય તો અનેક વ્યાપારવાનું ન થાય એમ એ હોય તો 'તત્તેજોઽમૃતત' એ છાન્દોગ્ય વાક્યમાં આકાશની ઉત્પત્તિને કેવી રીતે ઉપસાર કરવો એમ આગકા કરી તેનું નિરસન એવી રીતે કરે છે કે એ અર્થમાં એક વાક્યનો વ્યાપાર નથી પણ નિજ વાક્યને બાધ છે એમ કહે છે. એક સમુદાય આશ્રુતિ વિના અનેક અર્થ નથી એમ હોય તો સમુદાય એ સમુદાય છાન્દોગ્યમાં ઉપસાર આપ્યો આ.દિ સાથે સંજન્યને માટે આશ્રુતિરહિત રહે તેનું કહે છે—વળી એક વાક્ય અવજ્ઞ કસાયતા સહજાનો' હલ્લાદિ. છાન્દોગ્યમાં કહેલી તેજની ઉત્પત્તિ આકાશની ઉત્પત્તિરૂપે છે, તેજની ઉત્પત્તિ છે નથી, નિર્નિશમાં કહેલી તેજની ઉત્પત્તિરૂપે—એવ આકાશની ઉત્પત્તિના ઉપસારમાં 'મહાકાશમૃતત' (તેજે આકાશ સમ્યું) એવ અન્ય વાક્યનીજ કલ્પનાથી આશ્રુતિરહિત નથી. એક શ્રુતિમાં

લોક સંબંધ અમને દષ્ટ નથી; કેમકે અન્ય સુતિના બળથી અન્ય સપ્રત્યયનો ઉપસં-
પ્રદ થાય છે. જેમ 'સર્વં વલ્લિદં પ્રહ્લ તદ્વલાન' [છાન્દોગ શ્રૌત્રાઃ] (ખરેખર,
એ સર્વ બ્રહ્મ છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિષે હવે પામે ॥ અને તેને વિષે
ચેષ્ટા કરે છે) એમાં સર્વ વસ્તુસમૂહની બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ સાક્ષાત્તઃ શ્રૂયમાણ છે,
તે અન્ય પ્રદેશમાં કહેલા, તેજ જેમાં પ્રથમ છે એવા ઉત્પત્તિક્રમને વારતી નથી;
એવી રીતે તેજની પણ બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ, જે શ્રૂયમાણ છે, તે અન્ય સુતિમાં કહેલા,
આકાશ જેમાં પ્રથમ છે એવા ઉત્પત્તિક્રમને વારવાને યોગ્ય નથી. પણ એ વાક્ય
શમવિધાનને અર્થ છે; કેમકે 'તજ્જલાનિતિ દ્રાન્ત ઉપાસીત' (તેમાંથી જન્મ પામે
છે, તેને વિષે હવે પામે છે અને તેને વિષે ચેષ્ટા કરે છે તેથી શાન્ત થઈ ઉપાસના
કરવી જોઈએ) એમ સુતિ છે; એ સૃષ્ટિવાક્ય નથી; તેથી અન્ય પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધ
ક્રમનો અનુરોધ કરવા યોગ્ય નથી. 'તત્તેજોઽચ્ચત' (તેણે તેજ સ્વભૂતું) એ સૃષ્ટિ-
વાક્ય છે, તેણે આટલે એમાં સુતિપ્રમાણે ક્રમ ગ્રહણ કરવો યુક્ત છે. ના, એમ ક-
હીએ છીએ; કેમકે તેજની પ્રથમતાના અનુરોધથી અન્ય સુતિમાં પ્રસિદ્ધ આકાશ
પદાર્થનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી; કેમકે ક્રમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે. વળી 'ત-
ત્તેજોઽચ્ચત' (તેણે તેજ સ્વભૂતું) એમાં ક્રમનો વાચક કોઈ શબ્દ નથી;

કહેલો ક્રમ અન્ય સુતિમાં ગ્રહણ કરવો એને માટે દૃશાન્ત કહે છે—'જેમ "સર્વં વલ્લિદમ્"',
હત્વાદિ. દૃશાન્તને વિષે વૈષમ્યની શકા કરે છે—'પણ એ વાક્ય શમવિધાનને અર્થ છે'
હત્વાદિ. શબ્દનું જે તાત્પર્ય છે તે તેનો અર્થ છે. અહિ શબ્દનું તાત્પર્ય સૃષ્ટિ નથી, પણ
સમ છે, તેથી પ્રસિદ્ધ ક્રમનો બાધ કરવા સમર્થ નથી એમ ક્ષિપ્ત કહે છે—'તેથી અન્ય
પ્રદેશમાં' હત્વાદિ. દર્શાવતીકને વિષે વૈષમ્ય કહે છે—'તત્તેજોઽચ્ચત' હત્વાદિ. સૃષ્ટિ
તેનું તાત્પર્ય છે તોપણ અન્ય સુતિમાં પ્રસિદ્ધ ક્રમનો અનુસાર થવો જોઈએ એમ આશય કરી
કહે છે—'તેણે આટલે એમાં' હત્વાદિ. તત્પરત્વ (સૃષ્ટિપરત્વ) અને આત્પરત્વ (સૃષ્ટિ-
પરત્વ નહિ તે) એમાં દૃશાન્ત અને દર્શાવતીકમાં વૈષમ્ય છે તોપણ 'તત્તેજોઽચ્ચત' એ અન્ય
સુતિમાં સિદ્ધક્રમનું નિવારક નથી એમ કહે છે—'ના, એમ કહીએ છીએ.' હત્વાદિ.
તેજની પ્રથમતા સ્વીકારવાથી ('તત્તેજોઽચ્ચત' એ છાન્દોગ વાક્યમાં તેણે પ્રથમ તેજ
સ્વભૂતું એમ સ્વીકારવાથી) આકાશની ઉત્પત્તિરૂપ ધર્મી અને તેનો ધર્મ પ્રથમતા એ બંને જે
શૂન છે ('તત્તમાદ્રા વત્તમાદ્રામન આકાશઃ સંમૂતઃ' એ તૈત્તિરીયક વાક્યમાં આકાશ
પ્રથમ સૃષ્ટ થયું એમ સુતિપ્રતિપાદિત છે) તે બેનો બાધ થાય છે એમ ધોરવ છે. પણ
આકાશની પ્રથમતા સ્વીકારવાથી તેજની ઉત્પત્તિની પ્રથમતા જે માત્ર આર્યક (શબ્દમય)
નથી, પણ અર્થથીજ પ્રાપ્ત છે) છે તેનો બાધ થાય છે એમ લાવવ છે એમ આનીને 'ના, એમ
કહીએ છીએ.' એ કહ્યું છે. વળી પ્રધાન ધર્મોના ત્યાગથી સુવૃન્ન તેજની પ્રથમતારૂપ ધર્મનો
ત્યાગ વધારે ચારો છે. પ્રાથમ્ય એ સૃષ્ટિનો ધર્મ છે અને સૃષ્ટિ એ પદ્ય છે, અને ધર્મનૂત પ્રાથમ્ય-
ત્મક ક્રમ પદ્યનૂત સૃષ્ટિનો બાધ કરે એ ન્યાય નથી એમ કહે છે—'કેમકે તેજની પ્રથમતાના
અનુરોધથી' હત્વાદિ. વળી સૃષ્ટિપરં ક્રમમાં સિદ્ધ છે તેથી તેજની પ્રથમતા સ્વીકારી છે કે પ્રથમ
સ્થાનમાં તેજની ઉત્પત્તિની સુતિ છે તેથી અર્થથી પ્રથમતાનું બાધ થાય છે તેથી તેજની પ્રથમતા સ્વી-
કારી છે! આપ જણ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'વળી "તત્તેજોઽચ્ચત"' હત્વાદિ. દ્વિતીય

પણ અર્થથી ક્રમ સમભવ છે, અને તે 'વાયોરગ્નિઃ' (વાયુથી અગ્નિ) એ અન્ય શ્રુતિના પ્રસિદ્ધ ક્રમથી અટકાવાય છે. આકાશ અને તેજ પ્રથમ ઉત્પન્ન છે એને વિષે વિકલ્પ અને સમુચ્ચય તો અસંભવ અને અસ્વીકારથી નિષિદ્ધ છે. તેટલા માટે એ શ્રુતિઓ વચ્ચે વિરોધ નથી. વળી છાન્દોગ્યમાં 'યેનાયુતં યુતં મવતિ' (જે વડે અશ્રુત શ્રુત થાય છે) એ પ્રતિજ્ઞા જેનું વાક્યના ઉપક્રમમાં થયલું છે તેનું સમર્થન કરવા માટે અશ્રુત પણ આકાશનું ઉત્પત્તિ વિષે 'ઉપસંખ્યાન કરવું યુક્ત છે તો તૈત્તિરીયકમાં શ્રુત એવા આકાશનો સંમહ કેમ ન થાય!! વળી જે એમ કહ્યું છે કે આકાશના દેશકાળ સર્વ સાથે અનન્ય હોવાથી બ્રહ્મ અને તેનાં કાર્યો સાથે તે વિદિતજ થાય છે એથી પ્રતિજ્ઞા હીન થતી નથી અને 'एकमेवाद्वितीयम्' (એકજ, અદ્વિતીય) એ શ્રુતિના વ્યાધ થતો નથી; કેમકે ક્ષીર અને ઉદકની જેઠ બ્રહ્મ અને આકાશનો અભેદ ઉપપન્ન થાય છે—એમ જે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ. ક્ષીરોદકન્યાયથી આ એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન લેવું યુક્ત નથી; કારણ કે શ્રુતિકા આદિ દૃષ્ટાન્તોના નિર્દેશ છે તેથી પ્રકૃતિવિકારન્યાયથીજ એ સર્વવિજ્ઞાન

પશ્ચનો અનુવાદ કરી તેને દર્શિત કરે છે—'પણ અર્થથી ક્રમ સમભવ છે' ઇત્યાદિ. સિદ્ધ વસ્તુને વિષે વિકલ્પનો અસંભવ હોવાથી બંનેનું—તેજ અને આકાશનું—પ્રાથમ્ય સાખાસેદથી બ્યવસ્થિત થતું નથી; તેમજ દ્વિત્વ અંકુરની જેઠ બનેની સમુચ્ચયે ઉત્પત્તિને ક્ષીધે બંનેનું પ્રાથમ્ય છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે 'વાયોરગ્નિઃ' (વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એ ક્રમને બાધ થવાનો પ્રસંગ આવે છે એમ જે કહ્યું છે તે હજી છે એમ કહે છે—'આકાશ અને તેજ પ્રથમ ઉત્પન્ન છે' ઇત્યાદિ. તૈત્તિરીય શ્રુતિને અનુરોધે છાન્દોગ્ય શ્રુતિનો પરિણામ કરવાનો છે તેથી તે બેમાં વિરોધ નથી એમ ઉપસંકાર કરે છે—'તેટલા માટે એ શ્રુતિઓ વચ્ચે' ઇત્યાદિ. કેવલ અવિરોધ છે એટલુંજ નહિ, પણ છાન્દોગ્યશ્રુતિને અનુરૂપજ તૈત્તિરીય શ્રુતિ છે એમ કહે છે—'વળી છાન્દોગ્યમાં' ઇત્યાદિ. આકાશની અનુત્પત્તિ કહેનારના કહેવાનો અનુવાદ કરી પ્રતિજ્ઞા અને અદ્વિતીય શ્રુતિ એ જેનું મુખ્યાર્થમાં તાત્પર્ય સમભવ છે તેથી ગોણાર્થના નથી એમ દર્શિત કરે છે—'વળી જે એમ કહ્યું છે કે' ઇત્યાદિ. 'પ્રતિજ્ઞા હીન થતી નથી'—અહિ 'આકાશની ઉત્પત્તિના અભાવમાં પણ' એટલું શેષ સમજવું. પ્રતિજ્ઞાની અન્યથા ઉપપત્તિનું દૃષ્ટ કરે છે—'તેને વિષે કહીએ છીએ'. ક્ષીરપૃથ્વિ ઘટમાંનાજેલા મીરબિન્દુઓ તેના મેદલુથીજ મેદલુ કરાય છે, પૃથ્વિ-મીરબિન્દુનું મેદલુ અવશિષ્ટ થતું નથી. તેમ સકાર્ય બ્રહ્મ જ્ઞાન થયે તેથી અસ્થિત જેના દેશકાળ છે જેનું આકાશ જ્ઞાતજ થાય છે—આ દૃષ્ટાન્તથી એ પ્રતિજ્ઞા ગોણું કરવી યુક્ત નથી; કેમકે દાર્શનિક દૃષ્ટાન્તને અનુસરે છે, અને દૃષ્ટાન્ત પ્રકૃતિવિકારરૂપ છે તેથી દાર્શનિકમાં પણ તેનુંજ યુક્ત છે. દાર્શનિક દૃષ્ટાન્તને અનુરૂપ છે તેથી દૃષ્ટાન્ત પ્રકૃતિવિકારરૂપ હોવાથી દાર્શનિક પણ તેનુંજ થાય એ યુક્ત છે. તેટલા માટે આકાશાદિ બ્રહ્મવિકાર હોઈ તેના પ્રકૃતિજ્ઞ બ્રહ્મથી અનન્ય છે એજ ન્યાયથી પ્રતિજ્ઞા સમજવી એવો અર્થ છે. તેટલા માટે ક્ષીરોદકદૃષ્ટાન્તથી એ સમજવું યુક્ત નથી એમ કહે છે—'ક્ષીરોદકન્યાયથી' ઇત્યાદિ. 'સમ્યગ્વિજ્ઞાન ન થાય'—ક્ષીર અને ઉદક એકતાં હોય તેમાં જે ક્ષીર એમ ક્ષીરત્વપ્રકારક જ્ઞાન છે ને ઉદકમાં બ્રહ્મ છે, કેમકે ઉદક ક્ષીરનું ઉપાદેય

લેવાનું છે એમ સમજાય છે. શીરોદકન્યાયથી સર્વવિજ્ઞાન કહાય તો તે સમ્યગ્વિજ્ઞાન ન થાય; કેમકે શીરજ્ઞાનથી મહત્ત્વ કહેતા ઉદકનું સમ્યગ્વિજ્ઞાનથી મહત્ત્વ નથી, અને પુરુષોનાની પેઠે વેદનો અર્ધનિશ્ચય માયાથી, મિથ્યાભાવજ્ઞથી, અને 'વંચના આદિથી ઉપપત્ત થતો નથી. 'एकमेवाद्वितीयम्' (એકજ, અદ્વિતીય) એ અવધારણાશ્રુતિ શીરોદકન્યાયથી ગૌણ થાય તો તેને બાધ આવે. વળી સર્વવિજ્ઞાન અને એકજ અદ્વિતીય એવો નિશ્ચય એ સ્વકાર્પની અપેક્ષાએ 'વસ્તુવેદકેશવિપયક છે એમ કહેવું ન્યાય નથી; કેમકે શ્રુતિના આદિને વિષે પણ ખરેખર તેનો સંભવ છે; અને 'શ્વેતકેતો યતુ સોમ્યેદં મહામના અનૂચાનમાની સ્તબ્ધોઽસ્યુત તમાદેશમગ્રાસ્યો યેનાશ્રુતં શ્રુતં મયતિ' [ઇન્દ્રો ૬૪૧] (હું ચેતકેતો, તું મહામન, આત્માને 'અનૂચાન માનનાર, અને 'સ્તબ્ધ છે, જે આદેશથી અશ્રુત શ્રુત થાય છે એ આદેશ તે આ-

નથી તેથી પરમાર્થ રીતે તેમાં શીરસ્વરૂપત્વનો અભાવ છે એ પ્રમાણે આકારા અને પ્રદ્ધ વચ્ચે ઉપાસન અને ઉપાદેયત્વનો અંગીકાર કર્યો વચરજ એ સદ્ગુણત્વમાત્ર (આકાર પ્રદ્ધમાં સંસૃષ્ટ છે એટલુંજ) સ્વીકારાય તો પ્રદ્ધાભાએ આકાર મહત્ત્વ પણ અસમ્યક્દર્શનજ થાય એવો અર્થ છે. 'પ્રત્યુત્પત્તિકારન્યાય' = તદનન્યાત્વન્યાય. ઉદક શીરસ્થ છે તોપણ શીરજ્ઞાનથી મહત્ત્વ કરાવું નથી; કેમકે શીર છે તેનો ભેદ છે એવો ભાવ છે. પણ શ્રુતિથી સમ્યગ્જ્ઞાન ન થાઓ, તે જ્ઞાન્તિમુષ જો એવો સભવ છે એમ આશંકા કરી શ્રુતિ અપોરુપેય છે તેથી એમ નથી એમ કહે છે—'અને પુરુષોનાની પેઠે વેદનો' દત્તાદિ. જ્ઞાન્તિરૂપ માયાથી, મિથ્યા-શ્રવણથી અને વચન એટલે અવધારણાન તેથી અપોરુપેય વેદનું અધોવધારણ ઉપપત્ત થતું નથી. ઐન્દ્રભલિક કૃત્ય તે 'માયા', કવિહૃત અસદ્ધર્મન તે 'અદ્વીક' અને ચૌરાદિકૃત્ય તે 'વંચન', પ્રતિજ્ઞાનું મુખ્યત્વ કહી અદ્વિતીય શ્રુતિની મુખ્યતા કહે છે—'एकमेवाद्वितीयम्' દત્તાદિ. સર્વદેવનો નિષેધ એ એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે એવો અર્થ છે. એ અદ્વિતીયપદ આંખચારિક હોય તો અવધારણા (શ્રવણથી) શી રીતે થાય? ખરેખર, માતૃવકને વિષે સિદ્ધત્વના ઉપચારથી સિદ્ધથી અન્ય માણવક નથી એવો પ્રયોગ નથી એવો અર્થ છે. ઉપચારથી વ્યક્ત્ય થતે સમન્વયાય, પણ અદ્વિતીયપદને વિષે અવધારણા તો ઉપપત્ત થતી નથીજ. ખરેખર, માણવકને વિષે સિદ્ધત્વનો ઉપચાર કરવાથી સિદ્ધથી અન્ય અદ્ય પણ માણવક નથી એમ લીકિડી કહેતા નથી. તેટલા માટે જગત્તનું પ્રજાત્વ ઐકાન્તિક શ્રુતિવિવક્ષિત છે, આંખચારિક નથી. વળી સ્વકાર્પની અપેક્ષાએ એ સવ ઉપપત્ત છે એમ જે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'વળી સર્વવિજ્ઞાન' દત્તાદિ. શ્રુતિના આદિને વિષે પણ તેનો સંભવ હોવાથી પ્રદ્ધને વિષે વ્યક્ત્ય, અદ્વિતીય એ વિશેષજ્ઞો અર્થ છે એમ શેષ પૂરવા માટે 'ખરેખર' શબ્દ વાપર્યો છે. શ્રુતિના આદિને વિષે પણ સ્વકાર્પની અપેક્ષાએ વસ્તુવેદકેશવિપયક સર્વવિજ્ઞાનને ઇન્દ્રનાર પ્રત્યે અન્ય હોય કહે છે—'અને "શ્વેતકેતો"' દત્તાદિ. અપૂર્વવદ્ ઉપન્યાસ શી રીતે છે તેને માટે 'શ્વેતકેતો' દત્તાદિ કહ્યું છે. તારા પદ્ધમાં એ પ્રતિજ્ઞા શી રીતે છે તેને

૧ ઉત્પત્તિ તે. ૨ વસ્તુના એકરૂપને વિષે છે. ૩ સંહાર છે મન જેનું, અન્યથી આત્માને અસમ માનનાર મન છે જેનું, અતિમાની. ૪ અનુવચનસમર્થ, વેદ, વેદાંત ષડન, પાઠન, અધ્યાપન ઇસવના સમર્થ. ૫ અજ્ઞાનરૂપમાત્ર, અવિગ્રીવ, કદન. ૬ લુપ્તો બાપ (સૂત્ર ૫).

આર્યને પૂછ્યો છે ?) ઇત્યાદિથી તેનો અપૂર્વવત્ ઉપન્યાસ યોગ્ય નથી. તેટલા માટે એ સર્વવિજ્ઞાન અશેષ વસ્તુને વિષેજ છે અને સર્વ બ્રહ્મકાર્ય છે એ અપેક્ષાએ એનો ઉપન્યાસ છે એમ સમજવું ॥ ૬ ॥

વળી જે એમ કહ્યું છે કે અસંભવને હીલે મગનની ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણી છે તેને વિષે અમે કહીએ છીએ—

યાવદિકારં તુ વિમાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

પણ તેટલા વિકાર છે તેટલા વિભાગ છે લોકની પેઠે ॥ ૭ ॥

નુશબ્દ અસંભવની આસંકા દૂર કરવા માટે છે. ખરેખર, આકાશની ઉત્પત્તિને વિષે અસંભવની આસંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે ઘટ, ઘટિકા, ઉદયન આદિ, કે 'કટક', 'કેપૂર', કુણ્ડલ આદિ, કે સોય, બાણ, ખડ્ગ આદિ જેટલો કોઈ વિકારસમુદ્ધટ્પાપ છે તેટલોજ 'લોક'માં વિભાગ ટ્પાપ છે. પણ અવિકાર પામેલું કંઈ કંઈથી વિભક્ત ઉપસંક્રમ થતું નથી; અને પૃથિવી આદિથી આકાશનો વિભાગ સમજાય છે. તેટલા માટે તે પણ વિકાર થવો યુક્ત છે. આથી દિશા, કાલ, મન, પરમાણુ આદિ કાર્ય છે એમ વ્યાખ્યાન થયું સમજવું. પણ આત્મા પણ આકાશ માટે કહે છે—'તેટલા માટે એ સર્વવિજ્ઞાન અશેષ વસ્તુને વિષેજ છે' ઇત્યાદિ. 'તેટલા માટે' એટલે સ્વકાર્યની અપેક્ષાએ વસ્તુવેકદેશવિવચક્ત્વનો અસંભવ છે તેથી. પ્રતિજ્ઞા અને અદ્વિતીય શ્રુતિ બંનેને ઝાંખુ લેવાથી અદ્ભુતવત્ ઉપન્યાસ (યેનાશ્રુતં શ્રુતં મચતિ ઇત્યાદિ) અને મૃતિકા આદિ દૃશ્ય-તોથી તેનું સાધન યુક્ત ન થાય એવો અર્થ છે. એકવિજ્ઞાનથી ચત્-કિચિદ્વિજ્ઞાન તો લોકસિદ્ધ છે, તેને માટે ઉપદેશની અપેક્ષા નથી, માટે આ અદ્ભુત-અપૂર્વવત્ ઉપન્યાસ છે તે વસ્તુવેકવિવચક નથી, પણ સર્વવિવચક છે એમ સમજવું. વળી 'યેનાશ્રુતં' ઇત્યાદિમાં અશ્રુત આદિ સંગ્રહે અને 'કસ્મિન્ન મગયો વિજ્ઞાતે સર્વમ્' ઇત્યાદિમાં સર્વપદ સંકુચિત થાય એમ ઉપસંકારને વિષે કહે છે એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

કાર્યજ વસ્તુવેકદેશ છે, આકાશ ઉત્પન્ન થતું નથી, સામગ્રીગુણ્ય છે તેથી એમાં આકાશ વિકાર છે, વિભક્ત છે તેથી ઘટાદિની પેઠે એ સત્પ્રતિપક્ષ કહે છે—'વળી જે એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિથી. જે વિભક્ત છે તે વિકાર છે એમ અન્વય કહી જે અવિકાર છે તે વિભક્ત નથી એમ આત્મા એ બનિરેકવ્યાપ્તિ કહે છે—'પણ અવિકાર પામેલું કંઈ' ઇત્યાદિ. દિશા આદિને વિષે બનિયારની આસંકા કરી પદ્યસમ હોવાથી એમ નથી એમ કહે છે—'એથી દિશા' ઇત્યાદિ. 'એથી' = વિભક્તવત્થી એવો અર્થ છે. આત્માને વિષે બનિયારની સંકા કરે છે—'પણ આત્મા પણ' ઇત્યાદિ. આત્મા આકાશાદિથી વિભક્ત છે કે નહિ? આવ પદ્યમાં વિભક્ત છે તોપણ વિકાર નથી એમ બનિયાર છે. દ્વિતીય પદ્યમાં તેથી અનિષ્ઠ હોવાથી તેની પેઠેજ તે પણ કાર્ય થાય છે એમ માની સંકા કરે છે એવો સંકાનો અભિપ્રાય છે. ધર્મોની સાથે જેની મત્તા સમાન છે એવા વિષાખને દેતુ શીલો છે તેથી પરમાર્થ આત્માને વિષે વિભાગ કલ્પિત હોવાથી તેની મત્તા બિલ છે તેથી બનિયાર નથી એમ કહે છે

આદિથી વિભક્ત છે તેથી ઘટાદિની પેઠે તેને પણ કાર્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ના; કેમકે આગમન આકારાઃ સંમૂતઃ ' [તૈત્તિ સ્મૃતિ] (આત્મામાંથી આકારા ઉત્પન્ન થયું) એવી મુતિ છે. અરેખર, એ આત્મા પણ ચિત્તર ધાય તે તેથી પર કુર્ષ્ પલ્લ મુતિમાં હું નથી તેથી આત્મા કાર્ય થયે આકારા આદિ સર્વ કાર્ય નિરાકરમક થાય; અને તેથી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવે. વળી આત્મા હોવાથી આત્માની નિરાકરણસંકા અનુપપન્ન છે; કેમકે આત્મા કેદનો પણ આગમનુક નથી; કેમકે તે સ્વયંસિદ્ધ છે. અરેખર, આત્મા પાતાના પ્રમાણની અપેક્ષા સખી સિદ્ધ થતો નથી. તેનાં પ્રત્યક્ષાદિ

— 'ના, કેમકે' હત્વાદિ. અર્થ—'જે વિભક્ત છે તે વિકાર છે એમાં જ્ઞાતાથી અન્ય કંઈ એનું વિશેષજ્ઞ હેનું તેથી અજ્ઞાન અને તેના સમન્ધ અર્થને વિશે અભિચાર નથી. પણ આત્મા કાર્ય છે, વિભક્ત છે તેથી કે વસ્તુ છે તેથી, ઘટની પેઠે એ આભાસના હેનું એ આકારને વિકાર સિદ્ધ કરનાર અનુમાન છે એમ યોગ કરી સમાધાન કરે છે કે આત્મા પરમકારણ તરીકે મુતિપ્રતિષ્ઠાપિત છે તેથી તેને કાર્યત્વ હોવામાં શંકાનાનો પ્રસંગ આવે છે એનું શાધક હોવાથી એ અનુમાન આભાસરૂપ છે. અર્થ આકારાનુમાનમાં તો કંઈ શાધક નથી, કેમકે આકારને આકાર્ય અણુવામાં નિવ અનેક દ્રવ્યકલ્પના અને મુતિની પ્રતિજ્ઞાની દાનિ આદિ શાધકો છે; માટે આકારાનુમાનને આભાસનુમાન નથી, આત્માનુમાનની પેઠે ને આભાસ નથી એમ કહે છે—'આત્મા કાર્ય થયે' હત્વાદિ. 'નિરાકરમક' = નિરૂપાદાન, જેને આગમ અને અપાદ નથી એવા ઉપાદાનથી રહિત. પ્રથમ પણ કાર્ય થયે તેને નાશનો સમ્ભવ હોવાથી મુલ્યપરિણેય શાય છે એ ન્યાય. 'જે વિભક્ત છે તે વિકાર છે' એ ઉત્સર્ગનો આધક છે. શૂન્યવાદને સ્વીકારી આત્માનું શૂન્યત્વ સ્વીકારનાર પ્રત્યે અર્થાનું પ્રસંગ હજ છે એમ કહેનાર પ્રત્યે અનુમાન કહે છે કે આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, આત્મા છે તેથી, સ્વપ્રકાશ છે તેથી, અભિ-રૂંકે ઘટની પેઠે—'વળી આત્મા હોવાથી' હત્વાદિ. આત્માનો અભાવ કોઈથી જણાય છે કે નહિ! આજ પદ્યમાં જે ગાતા છે તે પરિસિદ્ધ રહે છે એટલે શંકા નથી. દ્વિતીય પદ્યમાં પણ શંકા નથી, પ્રમાણના અભાવથી એવો અર્થ છે. એ કાર્ય ઉપાદાનકારણસંકલિત છે તો આત્માજ ઉપાદાન છે; કેમકે મુતિ તેનેજ ઉપાદાન કહે છે તેથી અન્ય ઉપાદાનની કલ્પના અનુપપન્ન છે. પણ આત્મા ક્ષણ જમતું ઉપાદાન થાતો, તેનું અન્ય ઉપાદાન અનુપપન્ન છે તોપણ અન્ય થશે તેથી કહે છે—'આત્મા કેદનો પણ આગમનુક નથી', 'આગમનુક'—અન્ય ઉપાદાનનો ઉપાદેય. સખી નથી? 'સ્વયંસિદ્ધ છે' નેથી. જે કાર્ય છે તેને સત્તા અને રૂપિતિ માટે અન્યની અપેક્ષા છે અને તે નિરાકરણ્યોગ્ય છે; આત્મા તો નિરપેક્ષ હોવાથી—સત્તા અને પ્રકાશ માટે તેને અન્યની અપેક્ષા નથી તેથી—અકાર્ય છે, અમાન્યુક છે તેથી તે ભાવયોગ્ય નથી એમ કહે છે. 'કેદનો' એટલે કોઈ પણ કારણનો. 'આગમનુક' = કાર્ય-આત્મા કોઈ પણ કારણનું કાર્ય નથી; કેમકે સત્તા અને રૂપિતિને વિશે તે અનન્યાયતા—સ્વતન્ત્ર છે એવો અપ્રસાર્ય છે. તેમાં રૂપિતિને વિશે અનન્યાયતા સ્પષ્ટ કરે છે—'અરેખર, આત્મા પાતાના પ્રમાણની અપેક્ષા' હત્વાદિ. અરેખરશબ્દ કહ્યું છે કે પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણિ તેના પ્રસાદથી સિદ્ધ થાય છે તેની સિદ્ધિ માટે એની અપેક્ષા રહે. મુતિ પણ કહે છે કે 'પુરુષા સ્વયંજ્યોતિઃ' (પુરુષ—આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે), અને 'તસ્ય મામા સર્વમિદં વિ-

સંભાવના કરવી પણ શક્ય નથી. એ પ્રમાણે લેવું પ્રત્યાખ્યાન ન થાય એવા સ્વભાવવાળો હોવાથી આત્મા અકાર્ય છે અને આકારા કાર્ય છે. સમાનજાતીય અનેક કારણદ્રવ્ય આકારાને નથી એમ લે કહું છે તેનું નિરાકરણ કરાય છે—સમાનજાતીયજ 'આદંભક થાય છે, ભિન્નજાતીય થતું નથી એવો નિયમ નથી; કેમકે તન્મુએ અને તેના સંયોગો સમાનજાતીય નથી, તેમનો દ્રવ્ય અને શુદ્ધ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે તેથી. વળી 'તુરી, 'વેમ આદિ નિમિત્તકારણો પણ સમાનજાતીય છે એવો નિયમ નથી. પણ અત્ર શંકા છે કે સમાનજાતીયત્વનો સ્વીકાર સમવાયિકારણને વિશેષ છે, અન્ય કારણોને વિષે નથી. તે પણ અનૈકાન્તિક છે; કેમકે અનેક જાનનાં મૂલ અને ગોદેશથી એક રક્તુ ઉત્પન્ન થતી દેખાય છે. તેમ મૂલો અને ઊન આદિથી વિચિત્ર કાંબગાઓ (સોડા) વિસ્તારે છે. સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષાએ એ સમાનજાતીયત્વની કલ્પના કરાય તો નિયમ અનર્થક થાય છે; કેમકે સર્વ સર્વની સાથે સમાનજાતીય છે. તેમજ અનેકજ આદંભક થાય છે. એક નહિ એવો નિયમ નથી; કેમકે અણુ અને મન આપ કર્મને 'આદંભે છે એવો સ્વીકાર

છે એમ કહે છે—'એ પ્રમાણે લેવું પ્રત્યાખ્યાન ન થાય' હવાડિ. આર્થ આત્માની સિદ્ધિને વિષે અવિદ્યાસરિત આત્મા ઉપાદાન છે અને અનુદાદિ નિમિત્ત છે તેથી અને અકારાની અનુપત્તિનો દેવુ છે સામયોગત્વનું કાર્ય છે તે સ્વાપસિદ્ધ છે અને તેને અગાઉ કહેલા અનુપત્તિનો બાધ છે તેથી આકારા કાર્ય છે એ 'નિરવદ છે એમ કહે છે—'આકારા કાર્ય છે.' આત્મા અને અવિદ્યા વિભતીય દેવથી આકારાના અરબક થતા નથી એમ લે કહું છે તેનો અનુવદ કરી નિરસન કરે છે—'સમાનજાતીય, અનેક કારણદ્રવ્ય' હવાડિ. શુ કારણમાત્રને કહે સજ્જીવત્વનો નિયમ છે કે સમવાયી કારણને માટે 'તેમાં આદ ૧૫નું નિરસન કરી દ્વિતીયની શકા કરે છે—'પણ અત્ર શંકા છે કે' હવાડિ. શુ સજ્જીવત્વ સમવાયી કારણના અવરોધક ધર્મ—અપરબ્રહ્મથી છે કે અપરબ્રહ્મથી છે? આદ ૧૫ કુલ નાં એમ કહે છે—'તે પણ અનૈકાન્તિક છે'. અત્ર કોલી શકા ન કરવી કે રક્તુ અગિ સૂત્ર એકેશ અદિનો સમુદાયમાત્ર છે, અન્ય દ્રવ્ય નથી. કેમકે એમ દેવથી ૧૫કે ૧૫ અન્ય દ્રવ્ય ન દેવાનો પ્રયત્ન અવધી અને અવધિસમુદાયમાત્રના અપ કારણનો પ્રયત્ન અવધી. દ્વિતીય ૧૫ તો અરુને કહે છે, કેમકે અત્રા અને અવિદ્યા એમાં વસ્તુએ સમજાતીયતા છે એમ કહે છે—'સત્ત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષા' હવાડિ. અર્થત્વ, દ્વિતીય ૧૫માં સમજાતીય વિશેષ વર્ણ છે. કેમકે અદ્રવ્ય અને અવિદ્યામાત્ર વસ્તુ અનારભક દેવથી મર્મ સમાનજાતીય દેવનો સમજ દેવ છે. આ પ્રમાણે સમાનજાતીય અરબક દેવ છે એ નિષ્કર્મનું નિરકરણ કરી અનેક અરબક દેવ છે એ નિષ્કર્મનું નિરકરણ કરે છે—'ઉપાદાન સજ્જીવ એ' એવું એ નિષ્કર્મનું નિરસન કરી અદિતીય, અસમ ૧૫ સદાત્મા ઉપાદાન છે એ સિદ્ધ કરવા કહે અનુલ અનેક દ્રવ્ય અરબક દેવ છે એ નિષ્કર્મનું નિરસન કરે છે—'તેમજ અનેકજ આદંભક થાય છે' હવાડિ. શુ એ નિયમ અરબકાદ્યને છે કે દ્રવ્યના અરબકને છે? અદ ૧૫ કુલ નાં એમ કહે છે—'અક અને મન' હવાડિ. અર્થત્વ અને નાનું અરબકની કલ્પ છે સ્વોદે તેનું અન્ય અદ કહે છે એ અનુદાદ ૧૫ અરબકની કલ્પ છે અનુલ દેવકાં અનુ અને મન અદ કહેનાં અરબક છે, તેપણ કહેનું

છે; કારણ કે એકેક પરમાણુ અને મન આપ કર્મને આરંભે છે, અન્ય દ્રવ્ય સાથે એકઠા થઈને નહિ એમ સ્વીકારેલું છે. દ્રવ્યના આરંભમાંજ અનેક આરંભકત્વનો નિયમ છે એમ જો કહેશો તો તે પણ યુક્ત નથી; કેમકે પરિણામનો સ્વીકાર છે. જો સંયોગસહિત દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યનું આરંભક સ્વીકારાય તો એ નિયમ થાય; પણ તેજ દ્રવ્ય વિશેષવાળી અન્ય અવસ્થામાં જતું કાર્યનામે સ્વીકારાય છે; અને તે ક્વચિત્ શ્રુતિકા, ણીજ આદિ અનેક અંકુરાદિસ્વરૂપે પરિણામ પામે છે અને ક્વચિત્ ક્ષીરાદિ એક દ્રાવ્ય આદિ ભાવે પરિણામ પામે છે. એકજ કારણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે એવું ઇન્દિયરશાસન નથી. એટલા માટે શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી એક બ્રહ્મથી આકાશાદિ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિના ક્રમે જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે એમ નિશ્ચય કરાય છે; અને તેમ ‘ઉપસંહારવદાન્ત્રેતિ ચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ’ [અઽ સૂઝ ચારાર૩] (ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે તેથી {બ્રહ્મ જગતનું કારણ} નથી એમ કહેશો તો નહિ; કેમકે ક્ષીરની પેઠે {ઉપપન્ન થયે}) એમાં કહ્યું છે. વળી જે કહ્યું છે કે આકાશની ઉત્પત્તિને વિષે પૂર્વ અને ઉત્તર કાળમાં વિશેષની સંભાવના કરવી શક્ય નથી તે અયુક્ત છે; કેમકે જે વિશેષથીજ પૃથિવી આદિથી વ્યતિરિક્ત થયું આકાશ સ્વરૂપ-

સમવાયી કારણ એક હોવાથી અનેકત્વનિયમનો ભગ છે એમ કહે છે—‘કારણ કે એકેક પરમાણુ’ હતાદિ. ‘અન્ય દ્રવ્ય સાથે’=એટલે અન્ય સમવાયી સાથે એવો અર્થ છે. દ્વિતીય પદ્યને જોમો કરી આરંભવાદના અસ્વીકારથી તેને હરિત કરે છે—‘દ્રવ્યના આરંભમાંજ’ હતાદિ. ‘આરંભક સ્વીકારાય’—પણ સ્વીકારતું નથી, માટે એ નિયમ નથી એવો રોષ છે. તે સ્વીકારતું નથી તો કાર્યની ઉત્પત્તિ થી રીતે થાય છે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘તેજ દ્રવ્ય વિશેષવાળી’ હતાદિ. પરિણામપક્ષમાં પણ આરંભવાદની પેઠે અનેક કારણ થાય છે—અનેકનું કારણત્વ તુલ્ય છે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘અને તે ક્વચિત્’ હતાદિ. જ્યાં ક્ષીર દધિભાવે પરિણામ પામે છે ત્યાં અનેક અવયવો ઉપાદાન નથી; કેમકે અવિભક્તજ્ઞ ક્ષીર દધિભાવે પરિણામ પામતું ઉપવચ્ચ થાય છે. જ્યાં ક્ષીર દધિભાવે પરિણામ પામે છે ત્યાં અનેક અવયવો ઉપાદાન છે એમ સ્વીકારવાનું નથી; પણ ઉપાદાનરૂપ એકજ ક્ષીર ઉપાદેય દધિભાવે પરિણામ પામે છે, જેમ નિરવયવપરમાણુવાદીઓને મને ક્ષીરપરમાણુ દધિપરમાણુભાવે પરિણામ પામે છે તેમ. બને પક્ષમાં અનેકજ કારણ થાય ■ એ નિયમને વિષે કારણ નથી એમ કહે છે—‘એકજ કારણ’ હતાદિ. વળી ક્ષીરપરમાણુઓમાં અન્ય રમ ઉત્પન્ન થઈ તે પરમાણુઓજ દધિને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે ક્ષીરનાશને માટે પ્રમાણનો અભાવ છે, રસની પેઠે દહિ પણ એક દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે અને દ્રવ્યગુણસંકેત જે યોગ્ય છે તે શ્રુતિના અર્થના નિર્ણય કરવામાં હેતુ નથી એમ સમજવું. લોકમાં કર્પાને સકાલ જોવામાં આવે છે તો અસકાલ બ્રહ્મથી સૃષ્ટિ થી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે કહે છે—‘અને તેમ “ઉપસંહાર”’ હતાદિ. આ પ્રમાણે કારણત્વત્વને ક્ષીણે આત્માની પેઠે આકાશ ઉત્પત્તિરક્તિ છે એવું નિરસન થયું. હવે પ્રાગભાવત્વત્વ-રૂપ જે આકાશની અનુત્પત્તિને માટે હેતુ કહ્યો છે તે અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—‘વળી જે કહ્યું છે કે’ હતાદિ. ‘જે વિશેષથી’—સમ્બંધવત્ત્વ એ વિશેષ છે. સમ્બંધિમાન આકાશ પ્રવ-

હાસ નિશ્ચિત થાય છે તેજ વિશેષ ઉત્પત્તિપૂર્વે નહેતો એમ સમજાય છે; અને સ્થૂણાદિ પૃથિવી આદિના સ્વભાવોથી બ્રહ્મ સ્વભાવવાળું નથી; કેમકે 'મ-
ત્તમત્તમ' [બ્રૂં શાલટ] (સ્થૂણ નદિ એવું, અલ્પ નદિ એવું) હત્યાદિ મુતિઓ
એ પ્રમાણે આકાશસ્વભાવથી પણ બ્રહ્મ સ્વભાવવાળું નથી એમ 'મનાકાશમ્'
[બ્રૂં શાલટ] (આકાશરહિત) એ મુતિથી 'અવગમન થાય છે. તેટલા માટે આ-
કાશની ઉત્પત્તિપૂર્વે બ્રહ્મ અનાકાશ હતું એવી સ્થિતિ છે. વળી પૃથિવી આદિથી
આકાશને વૈષમ્ય હોવાથી તે ઉત્પત્તિરહિત છે એમ લે કહ્યું છે તે પણ ખોટું છે; કેમકે
તેથી ચિરદ્વ હોઈ ઉત્પત્તિના અસંભવનું અનુમાન આભાસ છે એમ ઉપપત્ત થાય
ઉત્પત્તિનું અનુમાન તો દર્શાવ્યું છે; આકાશ અનિત્ય છે, અનિત્ય ગુણનો આશ્રય
તેથી, યદાદિની પેઠે હત્યાદિ પ્રયોગનો સંભવ છે. આત્માને વિષે (હેતુ) અનૈ-
નિત્ય છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે 'ઔપનિષદ પ્રત્યે તે અનિત્ય ગુ-
ણનો આશ્રય છે એ અસિદ્ધ છે; અને વિશુદ્ધ આદિ ગુણો આકાશના ઉત્પત્તિવાદી
નો આશ્રય છે એ અસિદ્ધ છે. 'શબ્દાદ્ય' [બ્રૂં મૂં ચાશ] (શબ્દથી પણ) એમ લે એ કહ્યું

માં નથી; કેમકે 'નાર્મદ્રજો નો ઘ્યોમ' (૨૯ નહેતી, આકાશ નહેતુ) એવી મુતિ
પણ આકાશને અભાવે કાઠિન્ય દાવ એવી રાગ કરવી યુક્ત નથી. એવી શંકા કરનારને
શબ્દનું જ્ઞાન નથી. આકાશનો અભાવ કે તેનો ધર્મ કઈ કાઠિન્ય નથી; પણ કાઠિન્ય તો મૂર્ત-
અવિશેષ કે તેનો સંયોગવિશેષ છે અને તે પ્રવચને વિષે નથી એવો ભાવ છે. 'માકાશ-
તીરં પ્રજ્ઞ' (પ્રજ્ઞ આકાશચરીર છે) એવી મુતિ છે તેથી ઉપ્પન્ના એમ સ્થિતિનો સ્વભાવ
તેમ આકાશ પ્રવચનો સ્વભાવ હોવાથી પ્રજ્ઞ વિવચન દ્વેષ ભાવે આકાશનો અભાવ થી
તેને તેને માટે કહે છે—'એમ સ્થૂણાદિ પૃથિવી આદિના' હત્યાદિ 'માકાશતીરં
પ્રજ્ઞ' એ મુતિનો અર્થ એવો છે કે વિશુ હોવાથી પ્રજ્ઞ આકાશગુણ છે. વિશુત્વ, અસ્પર્શ-
અધ્યત્વ, નિરવયવદ્રવ્યત્વ, આકાશના એ ગુણરૂપ ક્રિયોને વિવચનત્વાદિ વિવસડિત મુતિનો ભાષ
છે એમ કહે છે—'વળી પૃથિવી આદિથી' હત્યાદિ. ન્યાયગ્રન્થમુતિ અનુમાનનો
ભાષ કરવા અસમર્થ છે એમ જાણા કરી કહે છે—'ઉત્પત્તિનું અનુમાન' હ-
ત્યાદિ. વળી આથી આકાશ નિત્ય નથી એમ કહે છે—'આકાશ અનિત્ય છે' હત્યાદિ.
'અનેત્ય ગુણનો આશ્રય છે તેથી' એ હેતુમાં 'ધર્મોના વિચારને અભાવે ગુણનો નાશ ન થાય'
એ તર્કને માટે અનિયત છે. 'ગુણમયત્વ-ગુણનો આશ્રય છે તેથી' એમ હેતુ છે. આકાશ
ઉત્પત્તિ દયકું છે, મહાત્મા છે તેથી કે આત્મા અને એવા સ્ત્રીચત્રી ભારેન્દ્રિયથી ભ્રમ ગુણનો
આશ્રય છે તેથી, પૃથિવી આદિની પેઠે—એ અનુમાન 'હત્યાદિ પ્રયોગનો' માં 'આદિ'
શબ્દનો અર્થ છે. હેતુની સ્વરૂપાસિદ્ધિ પણ કહે છે—'વિશુદ્ધ આદિ ગુણો' હત્યાદિ.
સર્વ મૂર્તદ્રવ્ય સાથે સંયોગ કે પરિણામવિશેષ એ વિશુદ્ધ તે નિર્ગુણ સ્વરૂપ દૃશાન્તને વિષે
નથી, અને સંયોગ એ નિયમે 'સાવચત્ત છે તે' અજત્વરૂપ સાધ્યથી ચિરદ્વ છે. વળી સ્વસ્-
પના ઉપચયરૂપ વિશુદ્ધ આત્મા અને આકાશમાં સરખું નથી; કેમકે 'જ્યાયાનાકાશાન્'
(આકાશથી વધારે મોટો) એવી મુતિ છે. કવચિન્ પ્રજ્ઞનું 'આકાશસામ્ય તો 'યત્કિંચિદ્

છે તેમાં અમૃતત્વશ્રુતિ તો આકાશને વિષે દેવો અમૃત છે એની પેઠે સમજતી; કેમકે ઉત્પત્તિ અને પ્રકાય ઉપપન્ન કર્યો છે. 'આકાશવત્ સર્વગતશ્ચ નિત્યઃ' (આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે) એ પણ પ્રસિદ્ધ મહત્ત્વને લીધે નિરતિશય મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે આકાશને ઉપમાન કર્યું છે, આકાશની સાથે સમત્વ કરવા માટે નહિ; જેમ 'આત્મની પેઠે સૂર્ય દાડ છે' એ ક્ષિપ્ર ગતિ માટે કહેવાય છે, આત્મતુલ્ય ગતિ માટે નહિ, તેમ, આથી અનન્તત્વને વિષે જેમાં ઉપમાન છે એ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન થઈ, 'જ્યાયાનાકાશાન્' (આકાશથી પ્રાપ્તું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી અક્ષથી આકાશ ઓછા પદ્ધિમાનુયાયું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ' [તેનાં છાંદસ] (તેની પ્રતિમા નથી) એ અક્ષને ઉપમાન નથી એમ દર્શાવે છે. 'અતોડ્યદાતમ્' [જુદાં ગદા] (એથી અન્ય અનિત્ય છે) એ અક્ષથી અન્ય આકાશાદિ અનિત્ય છે એમ દર્શાવે છે. તપને વિષે અક્ષશબ્દની પેઠે આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ ઓછા છે એના આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ અને અનુમાનથી પરિહાર કર્યો છે. તેટલા માટે આકાશ અક્ષનું કાર્ય છે એ સિદ્ધ થયું ॥ ૭ ॥

પરંતુ મનુષ્યે કહેવાય છે કે અક્ષ છે તેથી કહેવાય છે પચીકરણથી અરસાઈવ પણ એ કહેને વિશે અનિદ્ધ છે. વળી કાયદબ્ધ છે તેથી નિરવવત્ત્વ પણ અસિદ્ધ છે અને દ્રવ્યત્વ જાતે અનન્તને વિશે અનિદ્ધ છે એવો અર્થ છે નિત્ય એ અક્ષમાં સામ્યની વિવક્ષા નથી. પણ 'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ' (જેમ ને એ આકાશ અનન્ત છે તેમ અનન્ત, અનન્ત છે) એ કૃતિ નિત્યત્વથીજ આત્મા અને આકાશ વચ્ચે સામ્ય કહે છે. એ દશ વૃક્ષ નથી એમ કહે છે—આથી અનન્તત્વને વિષે 'ઇત્યાદિ. આકાશ કાર્ય જોવાથી અનિત્ય છે એવો અર્થ છે શ્રુતિ તો અતોડિક અનન્તતાથી મુખ્ય અનન્તતાનો જોધ કરે છે એવો બંધ છે વળી ન્યૂન જોવાથી આકાશ મુખ્ય ઉપમાન નથી એમ કહે છે—'જ્યાયાનાકાશાન્'. મુખ્ય ઉપમાન હોય નહિ તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ'—તેટલા માટે આ કા ઉપમાન કૌતુહલ નિત્ય વસ્તુ નથી એવો જાણ છે. અનિત્ય જોવાથી અમત્તું છે તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'અતોડ્યદાતમ્'. એકજ 'મનુષ્ય' સમ્બંધી અને મુખ્ય છે એમ જો કર્યું છે તે વૃક્ષ નથી, કેમકે અક્ષને વિશે પરંતુ તેના મુખ્યત્વનો સંભવ છે એમ કહે છે—'તપને વિષે' એટલે, અક્ષનું નિત્યત્વે શ્રુતિથી અતોડ્યશ્રુતિ નીત્ય થાય છે તેથી એકવાક્યતા થવાથી અક્ષ પ્રતિમાને વિશે સમન્વય છે એમ ઉપપદ્યાર કહે છે—તેટલા માટે 'ઇત્યાદિ ॥ ૭ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

એથી વાયુ વ્યાખ્યાત થયો ॥ ૮ ॥

એ અતિરેશ છે. એથી એટલે આકાશના વ્યાખ્યાનથી માતરિશ્વા પણ—
આકાશ તેનું આશ્રયસ્થાન છે એવો વાયુ—વ્યાખ્યાન થયો. તેમાં પણ યથાયોગ આં
પણે રચવા. વાયુ ઉત્પન્ન થતો નથી; કેમકે છાન્દોગોના ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં એની
અતિ નથી—એ એક પક્ષ છે. પણ તૈત્તિરીયોના ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં ‘આકાશાદાયુઃ’ [તે-
જિત શ્રી] (આકાશથી વાયુ) એમ અવલ છે એવો બીજો પક્ષ છે તેથી એ શુ-
નિઓનો વિદેશ થયે વાયુની ઉત્પત્તિશુનિ ગોલી છે, અસંભવથી એવો અન્ય અ-
ભિપ્રાય છે. અસંભવ તો ‘સિદ્ધાન્તસમિતિ’ દેવતા યજ્ઞાયુઃ [બૃહદ ૧.૧૨૨] (એ
એ વાયુ છે તે અસ્ત ન પામતો કેવ છે) એમ અસ્ત પામવાનો પ્રતિપેદ છે અને

અતિરેશ દોષથી પૃથક્ સમતિ આદિની અપેક્ષા નથી. ‘તત્ત્વજોડ્જગત’ (તેનું તેમ
સમ્યુ) એ શુનિનો ‘આકાશાદાયુઃ’ (આકાશથી વાયુ) એ શુનિ એક વિરોધ છે કે નહિ
એમ એકવાચના છે કે નહિ એમ સશય થયે ગૌડપક્ષ. પૂર્વપક્ષ અને મિદ્ધાનપક્ષોનો અતિ-
રેશ કદે છે—‘તેમાં પણ’ દલાદિથી. છાન્દોગ્યમાં ‘તત્ત્વજોડ્જગત’ (તેનું તેમ સમ્યુ)
એમ તેમની પ્રથમ ઉત્પત્તિનું અવલ છે તેથી અને તૈત્તિરીયકમાં ‘આકાશાદાયુઃ વાયોરજિત’
(આકાશથી વાયુ અને વાયુથી અગ્નિ) એમ વાયુ તેમથી પૂર્વ ઉત્પન્ન છે એમ અવલ છે તેથી
એમ વિરોધથી શુનિનું અપ્રમાણ્ય થવાથી આકાશગરા વાયુના કારણરૂપ પ્રકરને વિષે સમન્વય
અસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. તેમ આકાશની પછી ઉત્પન્ન થયું છે એનું તૈત્તિરીયકમાં સ્થાપિત
કયું છે, તેમાં વાયુ અને તેમ અનેનું ‘જગત્તત્ત્વ સમાન દેવ નો’ ‘વાયોરજિત’ (વાયુથી અગ્નિ)
એમ ક્રમશુતિને બાધ આવે છે અને પોર્ણપર્વ દોષથી તેમ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયું છે એમ ને
છાન્દોગ્યમાં કયું છે તેનો બગ થાય છે એમ એકવાચના થતી નથી એમ પૂર્વપક્ષ થયે ગૌડ-
વાદીનો અભિપ્રાય કદે છે—‘તેથી એ શુનિઓનો વિદેશ થયે’ દલાદિ. અસ્તમયનો પ્ર-
તિપેદ એ મુખ્ય ઉત્પત્તિના અઠલવળું ક્ષિત છે. ‘વાયુધ્યાન્તરિશં ચૈતદમૃતમ’ (વાયુ અને
અન્તરિશ્વ એ અમૃત છે) એ એમ ક્ષિતનો ‘અધ્યાસ છે. ‘વાયુરેષ વ્યષ્ટિઃ સમષ્ટિઃ’
(વાયુન વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ છે) એમ વાયુ સર્વોત્થ છે એનું અન્ય ક્ષિત એ ‘અમૃતત્વ
આદિની શુનિ છે’ માં ‘આદિ’ પદનો ભય છે. તેમજ સંવર્ગવિદ્યામાં ‘વાયુરોચેતાન
સર્વાનંદ્યારીન્ સંદરશિ’ (વાયુન, ખરેખર, એ સર્વ અગ્નિ આદિઓનો સંહાર કરે છે)
એમ મત્તમાત્રથી સૈશ્યર્થઅવળુને પણ અન્ય ક્ષિત તરીકે સ્વીકારનું. એ વિશેષી વાયુ અનાદિ
અને અનન્ત છે એમ પ્રતીતિ થવાથી ઉત્પત્તિ માંગી છે એમ ને શુનિઓ વચ્ચે અતિરોધ છે.
એમ પ્રમા થયે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કદે છે કે પ્રતિષ્ઠાન કરવા છંદોલી પ્રતિષ્ઠાશુનિ વધારે બળ
વાન દોષથી, તેમાં સાધક વાયુની ઉત્પત્તિ કદેનારાં વાક્યો ભ્યાં ભ્યાં દર્શાં દોષથી, અને કદેક
‘વિમજાત્વ આદિ ક્ષિતોનો અનુચક કરવાથી વાયુની ઉત્પત્તિ મુખ્યત્વે છે; તેથી ‘આકાશં વાયુ-
ચ રજ્જુ તંજોડ્જગત’ (આકાશ અને વાયુને સંકેતે તેમને સમ્યુ) એમ ને શુનિઓ
એકવાચતાથી પ્રકરને વિષે સમન્વય છે. વિશેષ તો ઉપાસ્ય વાયુના ‘સ્તાવક દોષથી આપેલ

છે તેમાં અમૃતત્વશ્રુતિ તો આકાશને વિષે દેવો અમૃત છે એની પેઠે સમજથી; કેમકે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ઉપપન્ન ક્યાં છે. 'આકાશવત્ સર્વગતશ્ચ નિત્યઃ' (આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે) એ પણ પ્રસિદ્ધ મહાત્મને લીધે નિશ્ચિતશય મદત્વ દર્શાવવા માટે આકાશને ઉપમાન કર્યું છે, આકાશની સાથે સમત્વ કરવા માટે નહિ; એમ 'આત્મની પેઠે સૂર્ય હાટે છે' એ ક્ષિપ્ર ગતિ માટે કહેવાય છે, આત્મનુદય ગતિ માટે નહિ. તેમ. આથી અનન્તત્વને વિષે જેમાં ઉપમાન છે એ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન થઈ. 'જ્યાયાનાકાશાન્' (આકાશથી મોટું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મથી આકાશ એના પદ્ધિમાનુયાયું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ' [તેનાં કારણ] (તેની પ્રતિમા નથી) એ બ્રહ્મને ઉપમાન નથી એમ દર્શાવે છે. 'અતોડન્યદાતૃન્' [જુઠું પાત્ર] (એથી અન્ય અનિત્ય છે) એ બ્રહ્મથી અન્ય આકાશાદિ અનિત્ય છે એમ દર્શાવે છે. તપને વિષે બ્રહ્મશબ્દની પેઠે આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણ છે એના આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ અને અનુમાનથી પરિહાર ક્યાં છે. તેટલા માટે આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એ સિદ્ધ થયું ॥ ૭ ॥

પરંતુ મનુષ્યથી કરેલા છે કે અગમ છે તેથી કરેલા છે પચીકરણથી અસ્પર્શન પણ એ કાટને વિષે અભિદ્ધ છે. વળી કાવચ છે તેથી નિરવચન પણ અભિદ્ધ છે અને દ્રવ્યત્વ અને અગમને વિષે અભિદ્ધ છે એવો ભાવ છે. નિત્ય એ અગમમાં સામ્યની વિવશા નથી. પણ 'જ્યાયાનાકાશાન્' (જેમ તે એ આકાશ અનન્ત છે તેમ અન્ય અનન્ત છે) એ શ્રુતિ નિત્યવચીજ આત્મા અને આકાશ વચ્ચે સામ્ય કહે છે. એ દર્શાવવા નથી એમ કહે છે—'આથી અનન્તત્વને વિષે' ઇત્યાદિ. આકાશ કાર્ય દેવથી અનિત્ય છે એવો ભાવ છે. શ્રુતિ તો અપેક્ષિત અનન્તતાથી મુખ્ય અનન્તતાનો શોધ કરે છે એવો ભાવ છે. વળી ન્યૂન દેવોની આકાશ મુખ્ય ઉપમાન નથી એમ કહે છે—'જ્યાયાનાકાશાન્'. મુખ્ય ઉપમાન હેતુ નહિ તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ'—તેટલા માટે એ મુખ્ય ઉપમાન હેતુ નિત્ય શ્રુતિ નથી એવો ભાવ છે. અને ન દેવથી અમત્ છે તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'અતોડન્યદાતૃન્'. એકજ 'મનુષ્ય' શબ્દ નોંધ અને મુખ્ય છે એમ જોઈ શકાય છે તે દર્શાવે છે. કેમકે આકાશને વિષે પણ તેના મુખ્યત્વનો ભાવ છે એમ કહે છે—'તપને વિષે' ઇત્યાદિ. મહત્ત્વ નિશ્ચિત શ્રુતિથી અનન્તત્વની નોંધ થાય છે તેથી એકવાક્યતા થવાથી જગદાત્મકતાને વિષે અનન્તત્વ છે એમ ઉપમાન કરે છે—તેટલા માટે' ઇત્યાદિ ॥ ૭ ॥

છે તેમાં અમૃતત્વશ્રુતિ તો આકાશને વિષે દેવો અમૃત છે એની પેઠે સમજવી; કેમકે ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ઉપપન્ન ક્યાં છે. 'આકાશયન્ સર્વગતઞ્ચ નિત્યઃ' (આકાશની પેઠે સર્વગત અને નિત્ય છે) એ પણ પ્રસિદ્ધ મહત્ત્વને લીધે નિરતિશય મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે આકાશને ઉપમાન કર્યું છે, આકાશની સાથે સમત્વ કરવા માટે નદિઃ લેખ 'બાલુની પેઠે સૂર્ય દોડે છે' એ દ્વિત્ર ગતિ માટે કહેવાય છે, બાવુનુલ્લ મનિ માટે નદિઃ, તેમ. આથી અનન્તત્વને વિષે જેમાં ઉપમાન છે એ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન થઈ, 'જ્યાયાનાકાશાત્' (આકાશથી મોટું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મથી આકાશ ઓછા પરિભાણુવાળું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ' [ચેનાઠ છાં૧] (તેની પ્રતિમા નથી) એ બ્રહ્મને ઉપમાન નથી એમ દર્શાવે છે. 'અતોડ્યવદાત્મં' [બૃ૦ શક્ષર] (એથી અન્ય અનિત્ય છે) એ બ્રહ્મથી અન્ય આકાશાદિ અનિત્ય છે એમ દર્શાવે છે. તપને વિષે બ્રહ્મશબ્દની પેઠે આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણ છે એનો આકાશની ઉત્પત્તિશ્રુતિ અને અનુમાનથી પરિહાર કર્યો છે. તેટલા માટે આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એ સિદ્ધ થયું ॥ ૭ ॥

ધર્મના સમંધથી કહેવાય છે કે અસજ છે નેથી કહેવાય છે. પંચીકરણથી અસ્પર્શત્વ પણ આકાશને વિષે અસિદ્ધ છે; વળી કાર્વક્ય છે તેથી નિરવયવત્વ પણ અસિદ્ધ છે અને દ્રવ્યત્વ વળિ આત્માને વિષે અસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. નિત્ય એ અસમાં સામ્યની વિવક્ષા નથી. પણ 'સ યથાડનન્તોડ્યમાકાશ યથમનન્ત આત્મા' (જેમ ને એ આકાશ અનન્ત છે તેમ આત્મા અનન્ત છે) એ શ્રુતિ નિત્યત્વથીજ આત્મા અને આકાશ વચ્ચે સામ્ય કહે છે. એ સંકા યુક્ત નથી એમ કહે છે—'આથી અનન્તત્વને વિષે' ઇત્યાદિ. આકાશ કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે એવો અર્થ છે. શ્રુતિ તો આયેકિક અનન્તતાથી મુખ્ય અનન્તતાનો બોધ કરે છે એવો ભાવ છે. વળી ન્યૂન હોવાથી આકાશ મુખ્ય ઉપમાન નથી એમ કહે છે—'જ્યાયાનાકાશાત્'. મુખ્ય ઉપમાન છેજ નહિ તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ'—તેટલા માટે આકાશ ઉપમાન થવાથીજ નિત્ય થવું નથી એવો ભાવ છે. અનિત્ય હોવાથી અસત્ છે તેને માટે શ્રુતિ કહે છે—'અતોડ્યવદાત્મં'. એકજ 'સંમૂત' સજ્ઞ મૌલુ અને મુખ્ય છે એમ ને કર્યું છે તે યુક્ત નથી; કેમકે આકાશને વિષે યત્નુ તેના મુખ્યત્વનો સંભવ છે એમ કહે છે—'તપને વિષે' ઇત્યાદિ. ભવન્ નિતિરે શ્રુતિથી ઇન્દ્રિયશ્રુતિ મૌલુ થાય છે તેથી એકવાચ્યતા થવાથી સજ્ઞ બ્રહ્મત્માને વિષે સમન્વય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ ॥ ૭ ॥

અસંભવસ્તુ સતોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧ ॥

પણ સદાત્મક (બ્રહ્મનો) અસંભવ છે, અનુપપત્તિથી ॥ ૯ ॥

આકારા અને પવન, જેમની ઉત્પત્તિ અસંભાવ્યમાન છે, તેની પણ ઉત્પત્તિ અવગ્ન કરી બ્રહ્મની પણ કુદૃષ્ટી ઉત્પત્તિ થાય એમ કોઈકેની મતિ થાય. તેમજ આકારાદિ વિકારોથીજ ઉત્તર વિકારોની ઉત્પત્તિ અવગ્ન કરી આકારાની પણ વિકારજ બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ છે એમ કોઈકે માને. તે આરાંક્ષા દૂર કરવા ‘મતંમવસ્તુ સતોઽનુપપત્તેઃ’ એ સૂત્ર છે. ખરેખર, બ્રહ્મ સદાત્મક છે, તેનો કોઈ અન્યથી સંભવ—ઉત્પત્તિ છે એમ આરાંક્ષા કરવી યુક્ત નથી. શાથી? અનુપપત્તિથી; કેમકે બ્રહ્મ

તે પૂર્વનાં અપિગ્રહ્યેભાં પ્રથમ આકારા અને પવનનું કારણ છે એમ કહ્યું છે. ઉપે જેમ ભક્ષિત ‘વિસ્ફુલ્લિગ્નય, ભક્ષિયો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ‘પ્રદાન્તરમાંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાયો એમ આદેશ કરી કહે છે—‘અતંમવસ્તુ’ ઇત્યાદિ. ‘મનાગ્નન્તં મદતાઃ પરં ધ્રુવમ્’ (તે બનાવિ, અનન્ન, નદ્ધી મદનતત્ત્વથી પર છે). ‘ન શાસ્ત્ર્ય કશ્ચિજ્જનિતા’ (એનો કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી) ઇત્યાદિ મુતિઓ જે પ્રથમ બનાવિત્વ કહે છે તે મુતિઓને ‘સ્વં જ્ઞાતો મપસિ વિ-પ્રયતોમુક્તા’ (તું ‘અવંતોમુખ ઉત્પન્ન થયો છે) એ ઉત્પત્તિમુતિ સાથે વિરોધ છે કે નહિ એમ એકવાચ્યતા છે કે નહિ એવો ચંદ્રેદ થયે વિરોધ છે એવો પૂર્વપક્ષ થયે જેમ વાયુ આદિનું અનુપન્ન આદિ, ઉત્પત્તિમુતિના બળથી આપેશિક ચપ્તું છે તેમ પ્રથમ બનાવિત્વ પણ આપેશિક છે એમ દૃશાન્તની સમતિથી એકરેશીનો પક્ષ લાવે છે—‘આકારા અને પવન’ ઇત્યાદિ. પ્રથમ કુદૃષ્ટી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ છે તેથી, આકારાની પોંડે એમ અનુમાનના અનુમદથી જન્મમુતિ વધારે જળવાનું છે એમ કહે છે—‘તેમજ આકારાદિ વિકારોથીજ’ ઇત્યાદિ. બનાવિને કારણનો અગ્રજ છે, તેને કારણ છે એમ લેવાથી અનવસ્થા થશે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે બીજાકુદૃષ્ટી પોંડે અનવસ્થાની ઉત્પત્તિ થશે. તેથી એક રીપથી જેમ અન્ય રીપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ એક પ્રકારથી અન્ય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે ઉત્પત્તિમુ-નિથી બનાવિત્વમુતિને ઝોલું કરી સમન્વયી એમ અનવસ્થિ અને અનન્ન પ્રથમો સમન્વય કશ્ચિદ્ છે એમ પ્રાપ્ત થયે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘તે આરાંક્ષા દૂર કરવા’ ઇત્યાદિ. પ્રથમ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણકે તે તેથી, નરવિષ્ણુની પોંડે, અને અવિરંકે ઘટની પોંડે, એમ અનુમા-નના અનુમદથી અને વિપ્રશ્નમાં કારણકે અવંચાદનો પ્રયત્ન આવે તેથી પ્રથમે બનાવિ કહે-નારી મુતિઓ વધારે જળવાનું છે, માટે કારણવશિષ્ટતા બાપથી જન્મમુતિનું કાવેના અમે-શી—પ્રથમ સ્વકારંથી અતિથ છે એમ—અનન્નતા કરતું, એ પ્રમાણે બનાવિ અને અનન્ન પ્રથમો સમન્વય નિદ છે એવું સિદ્ધાન્તગ્રંથ છે. વળી તેનું અતિથ છે એવી પણ કહા ન કરવી; કેમકે કારણનું નિષ્કર્ષ કશ્ચિદ્ નથી કારણ કે મુ સમન્વય પ્રથમ સમન્વય સા-મન્વય કારણ છે કે અકિરેષ કરણ છે કે અસદ્ કરણ છે ॥ ૩૧ ॥ નથી એમ કહે છે—‘ખરેખર, બ્રહ્મ સદાત્મક છે’ ઇત્યાદિ સરિગ્મવચ્ચ—સદ્ એટલે અનન્ન છે એમ—પ્રથમ છે એવી મુતિ છે; તેને બાકાને અનન્ન અનન્ન. કારણ કહા નથી વિરોધી સત્ત્વ તરીકે અનુદ્યત્ત થાય છે એવું કહેલું વચન થયે પરી નિદાસ પદ્મના રેખા છે એમ વિશ્વના

અમૃતત્વ આદિની શ્રુતિ છે. પ્રતિજ્ઞાને ઉપરોક્ત ન થાય તેથી અને જોડલા વિકાર છે તેટલા વિભાગ છે એવો સ્વીકાર છે તેથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. અસ્ત પામવાનો પ્રતિષેધ અપર વિદ્યા વિષે છે અને આપેક્ષિક છે; કેમકે અગ્નિ આદિઓની પેઠે વાયુને 'અસ્તમયનો' અભાવ છે. અમૃતત્વ આદિ શ્રુતિનું પ્રતિવિધાન કર્યું છે. પણ ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિષે વાયુ અને આકાશ બંનેનું શ્રવણ અને અશ્રવણ તુલ્ય છે તો બંને વિષે એકજ અધિકરણ થાયો, 'વિશેષ નથી તો અતિદેશનું શું પ્રયોજન છે? કહીએ છીએ—એ સત્યજ છે; તોપણ મન્દ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને શબ્દમાત્રથી આશંકા થાય તેની નિવૃત્તિને અર્થે એ અતિદેશ કર્યો છે; કેમકે 'સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં ઉપાસ્ય તરીકે વાયુ મહાપ્રભાવવાળો છે એવી શ્રુતિ છે અને અસ્તમયના પ્રતિષેધ આદિથી તે નિત્ય છે એવી આશંકા કોઈને ન થાય એમ ॥ ૮ ॥

તરીકે સમજવા—એમ કહે છે—'પ્રતિજ્ઞાને ઉપરોક્ત ન થાય' ઇત્યાદિ. પ્રતિજ્ઞાશ્રુતિથી અને અનુમાનથી પવનની ઉત્પત્તિ આવશ્યક છે તેથી શ્રુતિઓની એકવાક્યતાથી વિરોધ નથી તેથી આકાશકારા વાયુના કારણે પ્રજ્ઞાને વિષે સમન્વય સિદ્ધ થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. વાયુને અસ્તમયનો પ્રતિષેધ છે તેથી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે એમ કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'અસ્ત પામવાનો પ્રતિષેધ' ઇત્યાદિ. ત્યારે અમૃતત્વ આદિનું શ્રવણ કેમ છે તેને વિષે કહે છે—'અમૃતત્વ આદિ શ્રુતિનું' ઇત્યાદિ. 'પ્રતિવિધાન કર્યું છે'—આપેક્ષિક છે એમ સમાધાન કર્યું છે. પ્રતિજ્ઞાવાક્યનો અર્થ પ્રધાન હોવાથી અને તેના ઉપપાદક વાયુની ઉત્પત્તિ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો બહુ હોવાથી, એમ મુખ્ય અને બહુ હોવાથી વધારે બળવાન હોવાથી અમૃતત્વ અને અસ્તમયના પ્રતિષેધ આપેક્ષિક સમગ્ર ગોણ ગણવા. અભ્યાસ તો ઉપાસ્યના આદરને અર્થે છે, તે કંઈ વાયુનું આલેખનિક અમૃતત્વનું અવગમન કરાવતો નથી; કેમકે 'અપ પુનર્મૃત્યું જયતિ' એમ અપમૃત્યુશ્ચયનુંજ વાક્યરોપમાં શ્રવણ છે એનું તાત્પર્ય છે. અધિકરણના આરમ્ભનો આરોપ કરી કહેતી અધિક સંકા કહે છે—'પણ ઉત્પત્તિપ્રકરણને વિષે' ઇત્યાદિ. 'વાયુરોચિતાત્ સર્વાન્ સંવૃદ્ધે' (વાયુજ, ખરેખર, એ સર્વેનું સંવરણ કરે છે) ઇત્યાદિ શબ્દમાત્ર શક્યનું મૂળ છે, અર્થ નથી એમ સૂચવવા માટે 'શબ્દમાત્રથી આશંકા થાય' એમાં 'શબ્દમાત્ર'માં 'માત્ર' પદ છે. તેજ સંકા કહે છે—'સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં' ઇત્યાદિ. બ્યક્તિ ને સમરિની ઉપાસના અને 'સ યો વાયું દિશાં વત્સં વેદ' (તે જે વાયુને દિશાઓનો વત્સ બોલે છે) એ ઉપાસના પણ 'સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં' 'આદિ' પદનો અર્થ છે. પ્રતિજ્ઞાનરોપ આદિથી વાયુ નિત્ય છે એ અનુપપન્ન છે એમ કહ્યું છે તેથી તેના કારણે પ્રજ્ઞાને વિષે સમન્વય સિદ્ધ થાય છે એમ ઉપસંહાર કરવાને માટે 'એમ' શબ્દ છેવટે વાપર્યો છે ॥૮॥

અસંભવસ્તુ સતોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧ ॥

પણ સદાત્મક (બ્રહ્મનો) અસંભવ છે, અનુપપત્તિથી ॥ ૯ ॥

આકાશ અને પવન, જેમની ઉત્પત્તિ અસંભાવ્યમાન છે, તેની પણ ઉત્પત્તિ અવળ કરી બ્રહ્મની પણ કંઈથી ઉત્પત્તિ થાય એમ કોઈકની મતિ થાય. તેમજ આકાશાદિ વિકારોથીજ ઉત્તર વિકારોની ઉત્પત્તિ અવળ કરી આકાશની પણ વિકારજ બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ છે એમ કોઈક માને. તે આશંકા દૂર કરવા 'અસંભવસ્તુ સતોઽનુપપત્તેઃ' એ મુત્ત છે. અરેખર, બ્રહ્મ સદાત્મક છે, તેનો કોઈ અન્યથી સંભવ—ઉત્પત્તિ છે એમ આશંકા કરવી યુક્ત નથી. રાથી? અનુપપત્તિથી; કેમકે બ્રહ્મ

ને પૂર્વનાં અપેક્ષરોમાં પ્રજ્ઞ આકાશ અને પવનનું કારણ છે એમ કહ્યું છે. હવે જેમ જાણિય 'વિદ્યુદ્દિગ્દ્યુત્ત્વ, અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ 'પ્રજ્ઞાન્તરમાંથી પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થાયો એમ જાણેલા કરી કહે છે—'અસંભવસ્તુ' ઇત્યાદિ. 'અનાયનન્તં મહત્તઃ પરં પ્રુષમ્' (ને અનાદિ, અનન્ત, નહીં મહત્તત્ત્વથી પર છે), 'ન ચાસ્ય કથિષ્ઠનિતા' (જેનો કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી) ઇત્યાદિ કૃતિઓ જે પ્રજ્ઞનું અનાદિત્વ કહે છે તે કૃતિઓને 'ત્વં જાતો મયસિ વિ-
શ્વતોમુક્તા' (તું 'સર્વનોમુખ ઉત્પન્ન થયો છે) એ ઉત્પત્તિમતિ સાથે વિરોધ છે કે નહિ એમ એકવાચ્યતા છે કે નહિ એવો સંદેહ થયે વિરોધ છે એવો પૂર્વપક્ષ થયે જેમ વાયુ આદિનું અમૂલ્ય આદિ, ઉત્પત્તિશુનિતા જગથી આપેલિક નામું છે તેમ પ્રજ્ઞનું અનાદિત્વ પણ આપેલિક છે એમ દુઃશાન્તી સમતિથી એકોપીનો પક્ષ લાવે છે—'આકાશ અને પવન' ઇત્યાદિ. પ્રજ્ઞ કંઈથી ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ છે તેથી, આકાશની પેઠે એમ અનુમાનના અનુમદથી જન્મશુનિ વધારે જગવાનું છે એમ કહે છે—'તેમજ આકાશાદિ વિકારોથીજ' ઇત્યાદિ. અનાદિને કારણનો અભાવ છે, તેને કારણ છે એમ લેવાથી અનવરથ થયે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે ભીષ્મકુરની પેઠે જનનિત્વની ઉપપત્તિ થયે. તેથી એક દીપથી જેમ અન્ય દીપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ એક પ્રજ્ઞથી અન્ય પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે ઉત્પત્તિશુ-
તિથી અનાદિત્વશુનિને કૈંસ કરી સમજાવવી એમ અનાદિ અને અનન્ત પ્રજ્ઞનો સમન્વય અસિદ્ધ છે એમ પ્રાપ્ત થયે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કહે છે—'તે આશંકા દૂર કરવા' ઇત્યાદિ. પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણજન્ય છે તેથી, નરવિષ્ણુની પેઠે, અને અનિરંકે ષટ્ની પેઠે, એમ અનુમા-
નના અનુમદથી અને વિપ્રજ્ઞમાં કારણજન્ય કારણશબ્દનો પ્રસન્ન લાવે તેથી પ્રજ્ઞને અનાદિ કહે-
નારી કૃતિઓ વધારે જગવાનું છે, માટે કારણ-વચ્ચિત્તના જાણથી જન્મશુનિનું કારણના અસં-
દ્ધી—પ્રજ્ઞ સ્વકાર્ણથી અગ્નિય છે એમ—જાણ્યમાન કરતું, એ પ્રમાણે અનાદિ અને અનન્ત પ્રજ્ઞનો સમન્વય સિદ્ધ છે એવું સિદ્ધાન્તજ્ઞ છે. વળી તેનું અસિદ્ધ છે એવી પણ શંકા ન કરવી; કેમકે કારણનું નિરુપજ્ઞ વર્ણન થતું નથી; કારણ કે શું સન્માજ પ્રજ્ઞનું સન્માજજ સા-
માન્ય કારણ છે કે સદિયેવ કારણ છે કે અસત્ કારણ છે? ત્રણે પ્રકારે નથી એમ કહે છે—'અરેખર, બ્રહ્મ સદાત્મક છે' ઇત્યાદિ. સંદેહસ્વરૂપ—જન્મ જેવો સ્વભાવ છે એવુંજ—
પ્રજ્ઞ છે એવી કૃતિ છે; તેને જાણકને અભાવે અન્યથા કરવી યુક્ત નથી. વિકારો સત્ત્વ તરીકે અનુમૂળ થાય છે તોપણ કેટલોકે જગત્ત્વ થયા પછી વિન.સ પામતા દેખાય છે એમ ત્રિશવના

સન્માત્ર છે. તેની સન્માત્રથીજ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; કેમકે અતિશય ન હોવાથી પ્રકૃતિવિકારભાવ અનુપપન્ન છે; તેમજ સદ્વિશેષથી પણ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; કેમકે જે જોવામાં આવે છે તેથી તે વિપરીત થાય; કારણ કે સામાન્યથી વિશેષ ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે, જેમકે મૃતિકા આદિથી ઘટાદિઓ, પણ વિશેષથી સામાન્ય ઉત્પન્ન થતું દેખાતું નથી. તેમજ અસત્થી પણ ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી; કેમકે તે નિરાત્મક છે, અને ‘કયમસતઃ સજ્ઞાયેત’ [છાન્દોગ ટાજા] (અસત્થી સર્વ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય) એવા આદેશનું અવશ્ય છે. વળી ‘સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય કચ્છિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ’ [શ્વેતાં ૬૫] (તે કારણ છે, ઇન્દ્રિયોના અધિપોનો, એટલે જીવોનો અધિપ છે, અને એનો કંઈ જનિતા કે અધિપ નથી) એ શ્રુતિ બ્રહ્મના ઉત્પન્ન કરનારનો નિષેધ કરે છે. પણ આકાશ અને પવનની ઉત્પત્તિ તો પ્રદર્શાવેલી છે, પણ તે બ્રહ્મની નથી એમ વૈષમ્ય છે. વળી વિકારોથી અન્ય વિકારની ઉત્પત્તિ દેખાય છે તેથી બ્રહ્મ પણ વિકાર થાય એ યુક્ત નથી, એમ મૂલ્ય પ્રકૃતિ ન સ્વીકારવાથી અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે તેથી, જે મૂલ્ય પ્રકૃતિ સ્વીકારાય છે તેજ અભાદે બ્રહ્મ છે એમ અવિરોધ છે ॥ ૯ ॥

તેજોજ્વલસ્તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

તેજ એથી (પવનથી ઉત્પન્ન થયું છે); કેમકે (શ્રુતિ) કહે છે ॥ ૧૦ ॥

છાન્દોગ્યમાં તેજસ્વું મૂળ સત્ છે એમ અવશ્ય કરાવ્યું છે અને તૈત્તિરીયકમાં તો વાયુ

અવિચ્છિન્ન કહી શકાય એવા નથી. આત્મા કંઈ તેવો નથી; કેમકે શ્રુતિથી કે અનુભવથી તે વર્તમાન એકજ જેનો સ્વભાવ છે એવો પ્રસિદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે સ્વભાવથી નિચ્છિન્ન થાય છે તે અનિર્વચનીયનું નિર્વચનીય ઉપાદાન છે એ યુક્ત છે, પણ એથી વિપરીતનું નહિ; જેમકે રત્નનું સર્પનું ઉપાદાન છે, સર્પ રત્નનું ઉપાદાન નથી, પણ જે જે પદાર્થો સ્વભાવથી બ્રહ્મ થતા નથી તે જે નિર્વચનીય વસ્તુ ઉપાદાનભાવ અને ઉપાદેયભાવ નથી, જેમકે રત્નનું અને યુક્તિ. દીપ અન્ય દીપને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહી જે દીપનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તે અનુદાહરણ છે; કેમકે દીપ તો અન્ય દીપને વિષે નિમિત્ત છે. આકાશ અને પવન એ નિમિત્ત છે અને તેને કારણ છે. બ્રહ્મ તો અવિમિત્ત છે અને તેને કારણ નથી એમ વૈષમ્ય છે. તર્કથી પશુ ભાષ કહે છે—‘વળી વિકારોથી’ ઇત્યાદિ. કારણનો અસ્વીકાર કરવાથી મૃદુષાવાદનો પ્રસંગ છે, અનાદિકારણનો અસ્વીકાર કરવાથી અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે છે. પ્રજ્ઞવાદનો પ્રસંગ છે, કેમકે પ્રજ્ઞાનાદિ અન્ય કારણનું નિરસન કર્યું છે એવો ભાવ છે ॥ ૯ ॥

‘અધસ્ત અગ્નિઃ’ થાય એ યુક્ત નથી તેથી બ્રહ્મનો કંઈથી પણ જન્મ નથી એમ કહ્યું છે. હવે વાયુ પશુ કાંઈ હોવાથી અધસ્ત છે તેથી વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ અનુપપન્ન છે. મારે તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથીજ છે એમ પ્રત્યવસ્થાન કરનાર પ્રતિ કહે છે—‘તેજોજ્વલસ્તથા

છે એમ. તેમાં તેજના ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રત્યે શ્રુતિમાં 'વિપ્રતિષ્ઠિતિ યથે બ્રહ્મ તેજનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? કેમકે 'સદેવ' (સત્ માત્ર) એમ ઉપક્રમ કરી 'તત્તેજોઽચ્ચુજત' (તેલે તેજ સન્ન્યું) એમ ઉપદેશ છે, સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રહ્મ હોય તેજ સર્વવિજ્ઞાનપ્રતિજ્ઞાનો સંસર્વ છે, 'તત્ત્વજ્ઞાન' (તેમાંથી જન્મે છે, તેને વિષે લીન થાય છે અને તેને વિષે ચિદ્રા કરે છે) એમ 'અવિશેષ શ્રુતિ છે, 'યત્સાઙ્ગાયતે પ્રાણ' (એમાંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે) એમ ઉપક્રમ કરી અન્ય શ્રુતિમાં સર્વ 'અવિશેષે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એવો ઉપદેશ છે, અને તૈત્તિરીયક્રમાં 'સ તપસ્તત્ત્વા દદં સર્વમચ્ચુજત યદિદં કિં ચ' (તેલે તપ તપી એ સર્વ સન્ન્યું, જે એ કંઈ છે તે) એમ વિશેષરહિતની શ્રુતિ છે. તેના મારે 'વાયોરક્તિઃ' એ ક્રમોપદેશ સમજવા, વાયુની પછી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—તેજ એથી—વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ. શાથી? કેમકે વાયોરક્તિઃ એમ કહે છે તેથી; કારણ કે તેજની બ્રહ્મથી વ્યવધાન-રહિત ઉત્પત્તિ હોય અને વાયુથી ઉત્પત્તિ ન હોય તે વાયોરક્તિઃ (વાયુથી અગ્નિ) એ શ્રુતિ 'કદાર્થિન થાય. પણ એ ક્રમવાચક થશે એમ કહ્યું છે. અગ્ને કહીએ છીએ કે ના; કેમકે 'તસ્માદ્વા યત્સમાવાત્મન માકાદ્વા સંમૂતઃ' (તે એ આત્માથી આ-

વાદ'. 'તત્તેજોઽચ્ચુજત' (તેલે તેજ સન્ન્યું) અને 'વાયોરક્તિઃ' (વાયુથી અગ્નિ) એ બે શ્રુતિઓનો વિરોધ છે કે નહિ એમ સંદેહ થયે સામાન્યથી સામાન્યની ઉત્પત્તિનો અસંસર્વ છે તોપણ બ્રહ્મ અને વાયુ એ બંને સામાન્ય તેલોરૂપ વિશેષનું ઉપાદાન સંભવે છે તેથી શ્રુતિઓ મુખ્યત્વે દ્વેવાથી વિરોધ છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ છે. અધ્યાયસમાપ્તિપર્યંત સર્વમ એકવાક્યતાનો સભવ અને અસંભવ એ સંભવનું બીજ છે. તેમાં પૂર્વપક્ષમાં શ્રુતિઓ વિરુદ્ધ દ્વેવાથી તેમનું અપ્રામાણ્ય એ ફળ છે અને સિદ્ધાન્તમાં પ્રામાણ્ય ફળ છે એમ કહ્યું છે તે વીસરવું નહિ. આ રીતે પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે પ્રથમ એકદેશિસિદ્ધાન્ત લાવે છે કે કાર્યમાત્ર વિષય દ્વેવાથી કલિપત વાયુ તેજઃકલ્પનાનું અધિષ્ઠાન થાય એ મુક્ત નથી, તેથી બ્રહ્મ તેજનું ઉપાદાન છે અને સર્વ કાર્યોનું બ્રહ્મ ઉપાદાન છે એ અર્થમાં બહુ શ્રુતિઓ છે તેથી તેને અનુસારે વાયોઃ એ 'ક્રમાર્થ પંચમી છે એમ અવિરોધ છે એમ કહે છે—'બ્રહ્મ તેજનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે' કલાદિ. શ્રુતિઓનો વિરોધમાત્ર ઉપન્યાસ કરી પૂર્વપક્ષ છે; અપસિદ્ધાન્તથી અવિરોધ છે એવો એકદેશિપક્ષ છે એમ સમજવું. તે બંનેનો મુખ્ય સિદ્ધાન્તની અપેક્ષાએ પૂર્વપક્ષ તર્કિ બળદાર છે. સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ' કલાદિ. 'કદાર્થિન'—લાપિતાયં, પીડિત, એમ સમજવું. વાયુ એ તેજની 'પ્રકૃતિ છે એમ પંચમીશ્રુતિથી—પંચમીવિજ્ઞાનના શ્રવણથી—નિર્ધારિત થાય છે. વગી કલિપન એ ઉપાદાન થાય એ સમવિત નથી એમ શંકા કરવી મુક્ત નથી; કેમકે કલિપન એ અધિષ્ઠાન થાય એ સંભવિત નથી, તોપણ શ્રુતિના અધિનિ પેડે પરિવાચી થાય એ સંભવિત છે. ઊપન્યાસમાં સ્વનાઃ પ્રજ્ઞા સજ્ઞા છે એમ શ્રવણ છે, ઉપાદાન છે એમ શ્રવણ નથી. વગી 'યદુ સ્વામ' (બહુ યાદ) એમ દ્વન્વયો કાર્યથી અસેદ છે તેથી ક્ષુદ્રેતરથી બ્રહ્મ ઉપાદાન છે એમ શંકા કરવી મુક્ત નથી; કેમકે ચિત્રથી શ્રુતિ વધારે જગજ્ઞાન દ્વેવાથી અતિ સાથે વિરોધ ન થાય

કાશ ઉત્પન્ન થયું) એમ પૂર્વે સંભવક્રિયાના અપાદાન આગમનનો પંચમીથી નિર્દેશ છે, તેજ સંભવક્રિયાનો આદિ અધિકાર છે અને પછી પણ તેના અધિકારમાં 'વૃ-યિચ્યા ઔપચયઃ' (વૃથિવીથી ઔપચિઓ) એમાં અપાદાનપંચમીનો નિર્દેશ છે, તેથી 'વાયોરસિઃ' એ અપાદાનપંચમીજ છે એમ સમજાય છે. વળી 'વાયોરુચ્ય-મસિઃ સંમૂતઃ' (વાયુની પછી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમ ઉપપદના અર્થનો યોગ કદપેલો પડે છે, પણ 'વાયોરસિઃ સંમૂતઃ' (વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમાં કારકના અર્થનો યોગ કદપેલો છે. તેટલા માટે એ શ્રુતિ તેજની. વાયુથી ઉત્પત્તિ અવગમન કરાવે છે. પણ 'તત્તેજોઽવ્યજત' (તેલે તેજ સર્જ્યું) એ બીજી જગ શ્રુતિ તેજ શ્રદ્ધથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અવગમન કરાવે છે. ના. એ શ્રુતિનો પારમ્પર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અર્થ લેવાથી પણ વિરોધ નથી; કેમકે બેકે આ-કાશ અને વાયુને સ્પર્શને વાયુભાવ પ્રાપ્ત થયલા શ્રદ્ધે તેજને સ્પર્શ્યું એમ કદપાય તોપણ તેજ શ્રદ્ધથી ઉત્પન્ન થાય છે એને વિરોધ આવતો નથી, જેમ તેનું-માયનું ઉદ્ભવેલું હૃદય, તેનું દહિં અને તેની આભિશ્યા. વળી 'તદાત્માનં સ્વયમકુલ્લ' [તૈત્તિ સગર] (તેલે આત્માને બાળે ક્યો) એમ શ્રુતિ શ્રદ્ધની વિકારાભાવે અવસ્થિતિ દર્શાવે છે. તેમજ ઈશ્વરસ્મૃતિ પણ છે—'બુદ્ધિર્જ્ઞાનમમંમોહઃ' [ભગ્ગી ૧૦૪] (બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ) ઇત્યાદિથી અનુક્રમ કરી 'મયન્તિ માયા મૃતાતાં

એવી રીતે ક્રિયાને ઝીલુ કરવું યુગ છે. એ ઝીલના આ પ્રમાણે કરવી—વાયુ શ્રદ્ધથી અનન્ન હોવાને લીધે વાયુથી ઉત્પન્ન થયલા પણ તેજની શ્રદ્ધ પ્રકૃતિ થાય તેમાં વિરોધ નથી એવો સિદ્ધાન્તચંચનો આશય છે. 'આદિ અધિકાર છે'—'વાયોરસિઃ સંમૂતઃ' (વા-યુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એ વાક્યમાં સંગ્રન્ધ છે તેથી એવો અર્થ છે. 'તેના અધિકારમાં' = સંભવક્રિયાના અધિકારમાં. 'નિરપેક્ષ' કારકવિભક્તિ 'સપેક્ષ' ઉપપદવિભક્તિ કરતાં વધારે ભગવાન હોવાથી ક્રમાંય પંચમી નથી એમ કહે છે—'વળી "વાયોરુચ્યમ્" ઇત્યાદિ. રુચ્યમ્ = અનન્ન, પછી રુચ્યમ્ કે મનન્નરમ્ એવા ઉપપદ વિના પંચમીભાવથી કમ જ-લુનો નથી, માટે ઉપપદના અર્થનો યોગ કદપેલો પડે છે. પણ પ્રકૃતિસંગત અપાદાનકારક તો નિરપેક્ષપંચમીનું દેખાય છે. વિશેષે કરી આદિ પ્રકરણથી પંચમીનો અપાદાન અર્થ કદપેલો છે અને કલુપ-કદપેલા સંગ્રન્ધથી વિરોધ હોય તો કદપ્ય—કદપવાનો સંગ્રન્ધ બાધ્ય છે. એવી સ્થિતિ છે એવો અર્થ છે. પારમ્પર્યથી ઉત્પત્તિજ કહે છે—'કેમકે બેકે આકાશ' ઇત્યાદિ. તેનું—માયનું ઉદ્ભવેલું હૃદય એ સાક્ષાત્ કાંઈ છે, અને દહિં આદિ પરમ્પરાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એવો અર્થ છે. દહિં સ.થે સસ્ટક કહિને લીર ને અભિશ્યા. દ્રવ્ય વાયુભાવ પામે છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'વળી "તદાત્માનમ્" ઇત્યાદિ. તેથી નહિ પણ પરમ્પરાથી ઉ-ત્પન્ન થયેલાને જગ તેથી ઉત્પન્ન થયલા તરિકે વ્યપદેશ થાય છે તેને માટે સ્મૃતિ કહે છે—'તેમજ ઈશ્વરસ્મૃતિ પણ છે' ઇત્યાદિ. અનાકરત્વ આદિથી ઉત્પન્ન થયલા બુદ્ધિ આદિ બ.તેનું 'મારશીજ' ઉત્પન્ન થાય છે એમ અવધારણ સી રીતે એમ આશય કરી કહે છે—

૧ પારમ્પરાસંગ્રન્ધ. ૨ કારકોના અને તેના હૃદયમાં દહિંના યોગથી એ વિકાર થાય તે. ૩ અને ૪ને અપાદાન સંગ્રન્ધી એવો નથી ને. ૫ ક્રિયાને લેને થયેલી વિભક્તિ. ૬ એને અપાદાન પદની અરેષા છે એ. ૭ કદપવાને-અનન્નને લેને થયેલી વિભક્તિ.

મત્ત ઇવ પૂર્વવિધાઃ' [ભા. ગી. ૧૦૧] (મારાથીજ ભૂતોના જુદી તરેહના ભાવો થાય છે) એમ. જોકે બુદ્ધિ આદિ સ્વકાર્ત્વોથી પ્રત્યક્ષ થતાં રૂપાય છે, તોપણ સર્વ ભાવસમૂહ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી ઉચિતથી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અકુને સૃષ્ટિ કહેનારી સ્તિએ વ્યાખ્યાન થકી, કેમકે તેઓની સર્વ પ્રકારે ઉપપત્તિ છે; પણ કમવત્ સૃષ્ટિ કહેનારી સ્તિએ તો અન્યથા અનુપપન્ન છે. પ્રતિજ્ઞા પણ સત્થી ઉત્પત્તિમાત્રની અપેક્ષા રાખે છે, અન્યથાહિત ઉત્પત્તિની નહિ એમ અવિરોધ છે ॥૨૦॥

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

પાણી (એથી-તેજથી ઉત્પન્ન થયું છે, કેમકે શ્રુતિ કહે છે).

'અતસ્તપા દાદ' (એથી; કેમકે શ્રુતિ કહે છે) એની અનુવૃત્તિ છે. પાણી એથી-તેજથી ઉત્પન્ન થયું છે. રાશી? કેમકે શ્રુતિ કહે છે—'તદ્વપોઽષ્ટજત' (તેલું પાણી રાશયું) એમ અને 'મગ્ગેરાપઃ' (અગ્નિથી પાણી) એમ. વચન હોવાથી

'જોકે બુદ્ધિ આદિ' હતાદિ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી સર્વ ભાવો ઉચિતથી ઉત્પન્ન થાય છે, 'તેથી અન્ય પરમ કારણનું નિરસન કરવા માટે અવધારણ મુકા છે' એવોરોષ છે. 'એથી' માં 'એ' પદનો અર્થ કહે છે—'તેઓની' હતાદિ. 'તજ્જલાન્' હતાદિ કહેથી સ્તિએ ભાવો સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે એથીજ ઉપપન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. બલવાન કમશ્રુતિઓને અનુસારે 'અકમ શ્રુતિઓની એકવાક્યતા થવાથી આકાશ અને વાયુદ્વારા તેજના કારણ કારણમાં સમન્વય છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૧૦ ॥

'આપઃ'—એ અનિરોધ છે. કેમકે આશ્વર્જ્યમાં સુપૃષ્ઠમ-યમાં 'અતસ્તાજ્ઞાપતે પ્રાણો મતઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ' ॥ ૧૦ વાયુજ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥' (પ્રાણ, મન, સર્વે હિન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી એમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે) એ મન્ત્રમાં પાણી પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે એથી શ્રુતિ છે: 'મગ્ગેરાપઃ' (અગ્નિથી પાણી) એ શ્રુતિ સાથે તેનો વિરોધ છે કે નહિ એમ સુરેદ થયે તુલ્ય હોવાથી વિરોધ છે એવો પૂરંપક્ષ થયે પાણી અગ્નિથી ઘટ્ટ છે તેથી વિરુદ્ધ છે અને અગ્નિથી તેની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે તેથી પચમી (મગ્ગે-એ પચમી મગ્ગેરાપઃ માં છે તે) ક્રમાંથ છે એમ અવિરોધ છે એમ અધિક આશય થયે કહેડો તેજને વિષેનો ન્યાય અનિરોધથી સમન્વય છે—'અતસ્તપા દાદ' હતાદિ. પ્રત્યક્ષવિરોધ છે તો પાણી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ નિર્દૂવ શી રીતે થાય છે તેને માટે કહે છે—'વચન હોવાથી' હતાદિ. 'નિરૂન્ કહેડા પાણી અને તેજનો વિરોધ છે તો પશુ' મગ્ગેરાપઃ' એ વચનથી અગ્નિન્દ્રિય પાણી અને તેજનો વિરોધ નથી એમ નિર્દૂવ થાય છે

૧ કમવત્ નહિ એ. ૨* સાક્ષાત્ વિદ્યુત્ વિદ્યુત્કેન્દ્રેકાં કરણાન્નિ સેવં દેવતેજાનિયો દેવતા અનેદેવ ઝંવેનામનાતુન્નરિય મામરપે વ્યાકરોન્* ઇતિ ॥ ૭૧૨૩૪૨૩૦ તે તેજ, ૭૧ અને ૫૧૫ એ તન્ન દેવનામાંના એકેના તન્ન તન્ન ભાવ ૧૨ (પ્રવચને ભાવ કરી તેમાંના એક ભાવને એ ભાવ કરવા એમ તન્ન ભાવ કરવા કે તેથી ફરક દેવતાનું પ્રધાન્ય રહે અને બીજા દેવે તન્નભાવ થાય).

કાશ ઉત્પન્ન થયું) એમ પૂર્વે સંલવક્રિયાના અપાદાન આગમનનો પંચમીથી નિર્દેશ છે, તેજ સંલવક્રિયાનો અર્હિ અધિકાર છે અને પછી પણ તેના અધિકારમાં 'વાયોરગ્નિઃ' (પૃથિવીથી વાયુધિઓ) એમાં અપાદાનપંચમીનો નિર્દેશ છે, તેથી 'વાયોરગ્નિઃ' એ અપાદાનપંચમીજ છે એમ સમજાય છે. વળી 'વાયોરુષ્યમગ્નિઃ સંમૂતઃ' (વાયુની પછી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમ ઉપપદના અર્થનો યોગ કદપેલો પડે છે, પણ 'વાયોરગ્નિઃ સંમૂતઃ' (વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમાં કારકના અર્થનો યોગ કદપેલો છે. તેટલા માટે એ શ્રુતિ તેજની. વાયુથી ઉત્પત્તિ અવગમન કરાવે છે. પણ 'તત્તેજોઽષ્ટજત' (તેણે તેજ સર્જ્યું) એ બીજી પણ શ્રુતિ તેજ અક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અવગમન કરાવે છે. ના. એ શ્રુતિને પારમ્પર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અર્થ લેવાથી પણ વિરોધ નથી; કેમકે જોકે આકાશ અને વાયુને સજીને વાયુલાવ પ્રાપ્ત થયલા અક્ષે તેજને સર્જ્યું એમ કદપાય તોપણ તેજ અક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે એને વિરોધ આવતો નથી, જેમ તેનું-ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ, તેનું દહિં અને તેની આમિશા. વળી 'તદાત્માનં સ્વયમકુલ્ત' [તૈત્તિ સ રાજા] (તેણે આત્માને બલે કર્યો) એમ શ્રુતિ અક્ષની વિકારાત્માએ અવસ્થિતિ દર્શાવે છે. તેમજ ઈન્દ્રિયરસ્મૃતિ પણ છે—'બુદ્ધિર્જાનમસંમોહઃ' [ભગ્ગી ૨૦૧૪] (બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ) ઇત્યાદિથી અનુક્રમ કરી 'મયન્તિ માયા મૃતાનાં

એવી રીતે ક્રિયાને ગોળ કરવું મુજબ છે. એ ગોળના આ પ્રભાવે કરવી—વાયુ અક્ષથી અનન્ય હોવાને લીધે વાયુથી ઉત્પન્ન થયલા પણ તેજની જાણ પ્રકૃતિ થાય તેમાં વિરોધ નથી એવો સિદ્ધાન્તમન્યનો આશય છે. 'અર્હિ અધિકાર છે'—'વાયોરગ્નિઃ સંમૂતઃ' (વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એ વાક્યમાં સંબંધ છે તેથી એવો અર્થ છે. 'તેના અધિકારમાં' = સંલવક્રિયાના અધિકારમાં. 'નિરપેક્ષ' કારકવિભક્તિ 'સાપેક્ષ' ઉપપદવિભક્તિ કરતાં વધારે ભળવાનું હોવાથી ક્રમાર્થ પંચમી નથી એમ કહે છે—'વળી "વાયોરુષ્યમ્" ઇત્યાદિ. રુષ્યમ્ = અનન્તર, પછી. રુષ્યમ્ કે અનન્તરમ્ એવા ઉપપદ વિના પંચમીમાત્રથી કેમ જાણીએ નથી, માટે ઉપપદના અર્થનો યોગ કદપેલો પડે છે. પણ પ્રકૃતિસંસક અપાદાનકારક તો નિરપેક્ષપંચમીનું દેખાય છે. વિશેષે કરી અર્હિ પ્રકરણથી પંચમીનો અપાદાન અર્થ કદપેલો છે અને કલુષ-કદપેલા સંબંધથી વિરોધ હોય તો કદપ્ય—કદપવાનો સંબંધ બાધ્ય છે. એવી સ્થિતિ છે એવો અર્થ છે. પારમ્પર્યથી ઉત્પત્તિજ કહે છે—'કેમકે જોકે આકાશ' ઇત્યાદિ. તેનું—ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ એ સાક્ષાન્ કાર્ય છે, અને દહિં આદિ પરમ્પરાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એવો અર્થ છે. દહિં સાથે સસ્ટક કડિન ક્ષીર તે આમિશા. જાણ વાયુમાત્ર પામે છે તેને માટે પ્રમાણ કહે છે—'વળી "તદાત્માનમ્" ઇત્યાદિ. તેથી નહિ પણ પરમ્પરાથી ઉત્પન્ન થયેલાનો પણ તેથી ઉત્પન્ન થયેલા તરીકે વ્યપદેશ થાય છે તેને માટે સ્મૃતિ કહે છે—'તેમજ ઈન્દ્રિયરસ્મૃતિ પણ છે' ઇત્યાદિ. અન્તઃકરણ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિ આદિ આત્મનું 'માત્રથીજ' ઉત્પન્ન થાય છે એમ અવધારણ રી રીને એમ આસંકા કરી કહે છે—

૧ પરમ્પરાસંબંધ. ૨ ઉકાળેલા અને તેના દૂધમાં દહિંના યોગથી એ વિકાર થાય તે. ૩ તેને દહિં અધ્યાત્મ સન્નદી અપેક્ષા નથી એટલે. ૪ ક્રિયાને યોગે થયેલી વિભક્તિ. ૫ તેને અપાદાન પદની અપેક્ષા છે એટલે. ૬ ઉપપદને-અન્યથાને યોગે થયેલી વિભક્તિ.

મત્ત ઇવ પૂર્ણમિદમ્' [ભગ્વીન ગીતા ૨૦૧] (માત્રથીજ ભૂતેના જુદી તરેદના ભાવો થાય છે) એમ. એકે જુદી આદિ સ્વકાર્યોથી પ્રત્યક્ષ થતાં દેખાય છે, તેપણ સર્વ ભાવરૂપનું આમાત્ર કે પરંપરાથી ઉદ્ભવથી ઉત્પન્ન થાય છે. એથી અકરને સૃષ્ટિ કહેનારી અનિચ્છા વ્યાખ્યાન થઈ; કેમકે તેઓની સર્વ પ્રકારે ઉપપત્તિ છે; પણ કમવત્ સૃષ્ટિ કહેનારી અનિચ્છા તે અન્યથા અનુપપન્ન છે. પ્રતિજ્ઞા પણ સર્વથી ઉત્પત્તિમાત્રની અપેક્ષા રાખે છે, અવ્યવહાર ઉત્પત્તિની નહિ એમ અવિરોધ છે જગત્

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

પાણી (એથી-તેજથી ઉત્પન્ન થયું છે, કેમકે શ્રુતિ કહે છે).

'અતસ્તથા જ્ઞાત્' (એથી; કેમકે શ્રુતિ કહે છે) એની અનુવૃત્તિ છે. પાણી એથી-તેજથી ઉત્પન્ન થયું છે. માથી ? કેમકે શ્રુતિ કહે છે—'તદ્વર્ષોઽષ્ટવ્રત' (તેણે પાણી ઋષ્યું) એમ અને 'અંગેરાયઃ' (અગ્નિથી પાણી) એમ. વચન દ્વારથી

'એકે જુદી આદિ' ક્ષત્રિયે આમાત્ર કે પરંપરાથી સર્વ વ્યયો ઉદ્ભવથી ઉત્પન્ન થાય છે, 'તેથી અન્ય પરમ કારણનું નિરૂપણ કરવા માટે અવધારણ થયું છે' એવોરોધ છે. 'એથી' માં 'એ' પાત્રો અર્થ કહે છે—'તેઓની' ક્ષત્રિયે. 'તજ્જલાત્' ક્ષત્રિયે કહેલી શ્રુતિએ આમાત્ર કે પરંપરાથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે એવીજ ઉપપત્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. ભગવાન કમકૃતિએને અનુસાર 'અકમ કૃતિએની એકવાક્યતા થવાથી આપાદ અને વાતુકાર્ય તેજના કારણ ક્ષત્રમાં સમન્વય છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૧૦ ॥

'આપઃ'—એ અનિરોધ છે. કેમકે આશ્વર્જમાં સુણઃકલ્પના 'અતસ્તાજ્ઞાપને પ્રાપો મતઃ સર્વોન્નિપાતિ જ્ઞ' । સં ધાયુર્લોનિપાપઃ કૃષિર્વી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥' (પ્રાણ, મન, સર્વ ઉદ્ભવો, આકાશ, વાયુ, તેજ, પાત્રી અને વિશ્વને પારણ કરનારી પૃથ્વી એમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે) એ મતમાં પાત્રી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે એવી શ્રુતિ છે; 'અંગેરાયઃ' (અગ્નિથી પાત્રી) એ શ્રુતિ આથી તેઓ વિરોધ છે કે નહિ એમ સંદેહ થશે તુલ્ય હોવાથી વિરોધ છે એવી પૂરંપણ થશે પાત્રી અગ્નિથી દ્રવ્ય છે તેથી વિરોધ છે અને અગ્નિથી તેની ઉત્પત્તિને અસંભવ છે તેથી પદમી (અંગે-એ પદમી અંગેરાયઃ માં છે ને) કમકાર્ય છે એમ અવિરોધ છે એમ અધિક આશયઃ થશે કહેશે તેમને વિરોધ ન્યાય અનિરોધથી સમજાવે છે—'અતસ્તથા જ્ઞાત્' ક્ષત્રિયે. પ્રત્યક્ષરોધ છે તે પાત્રી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ નિરૂપણથી રીતે થાય છે તેને માટે કહે છે—'વચન દ્વારથી' ક્ષત્રિયે. 'વિદ્યુત્ કહેલા પાત્રી અને તેજનો વિરોધ છે તે પણ 'અંગેરાયઃ' એ વચનથી અતીન્દ્રિય પાત્રી અને તેજનો વિરોધ નથી એમ નિરૂપણ થાય છે

૧ કમકાર્યઃ નહિ એવી ૨ 'કર્તાં વિદ્યુત્ વિદ્યુત્તેકેકાં કરવાર્થેનિ મેઘં દેવતેજાન્વિયો દેવતા મનેન્દેવ ઈવિતામવાનુદવિરય માત્સ્વરે વ્યાકરોત્' ઇતિ ॥ ૩૪ ॥ ૩૪૧૩૦ તે તેજઃ, જળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ દેવતાઓના મેઘોના ત્રણ ત્રણ ભાગ ૩૪ (પ્રથમે બાદ કરી તેમણે એક ભાગના બે ભાગ કરતા એમ ત્રણ ભાગ કરવા કે તેથી દરેક દેવતાનું પ્રાપ્તિ થશે અને બીજા બેય કમકાર્ય થશે).

કાગ ઉત્પન્ન થયું) એમ પૂર્વે સંભવક્રિયાના અપાદાન આત્મવર્તનો પંચમીથી નિર્દેશ છે, તેજ સંભવક્રિયાનો અર્થ અધિકાર છે અને પછી પણ તેના અધિકારમાં 'વૃ-
ત્તિન્ના મીરજાઃ' (વૃત્તિનીથી ઔપચિઓ) એમાં અપાદાનપંચમીનો નિર્દેશ છે,
તેથી 'વાયોરશ્મિઃ' એ અપાદાનપંચમીજ છે એમ સમજાય છે. વળી 'વાયોરશ્મિઃ-
સ્મિઃ સંમૂતાઃ' (વાયુની પછી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમ ઉપપદના અર્થનો યોગ
કરવો પડે છે, પણ 'વાયોરશ્મિઃ સંમૂતાઃ' (વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એમાં
કાગના અર્થનો યોગ કરવો પડે છે. નેરજા માટે એ મુતિ તેજની. વાયુથી ઉત્પન્ન
અવગમન કરાવે છે. પણ 'તત્તોજોઽગૃજત' (તેણે તેજ સજ્યું) એ બીજી પણ
મુતિ તેજ જાણી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અવગમન કરાવે છે. ના. એ મુતિનો 'પા-
રશ્વરથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અર્થ લેવાથી પણ વિરોધ નથી; કેમકે જોકે આ-
કાગ અને વાયુને માણને લગુભાવ પ્રાપ્ત થયેલા 'અક્ષો તેજને રસજ્યું એમ કરવાય
તેજના તેજ જાણી ઉત્પન્ન થાય છે એને વિરોધ આવતો નથી, એમ તેનું-ગાયનું
ઉદાહરણ કર્યું, તેનું શબ્દ અને તેની 'આભિપ્રાય. વળી 'તદાત્માનં સ્વગમકુલત'
[તેનિત મઃપ્રત્] (તેનું આત્માને અને ક્યો) એમ મુતિ જાણની વિચારનાએ
અવરોધન કરાવે છે. તેમજ મધ્યરસમુત્પન્ન પણ છે - 'તુલ્લિત્ત્વમમમોદા' [અગ્નીઃ
રસઃ] (તુલિ, માન, અનંભાદ) હવાવિથી અનુક્રમ કરી 'મયમિત્ત માયા મુગતાં

એવો રીતે રિતને નં. ૧ કરી મુત છે. એ મુલના આ પ્રમાણે કરવી—વાયુ જાણી અનન્વ
કેવને રીતે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ તેજની જાણ પ્રકૃતિ થાય તેમાં વિરોધ નથી એવો
રિતિ-અવગમન અવગમ છે. 'અર્થ અધિકાર છે' 'વાયોરશ્મિઃ સંમૂતાઃ' (વ-
ાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો) એ વાક્યમાં સમજાય છે તેથી એવો અર્થ છે. 'તેના અધિકારમાં'
રસજ્યું અર્થનો નિર્દેશ. નિરોધે 'પરશ્વરશ્મિ' સાથે 'ઉપપાદવિમજ્જિ કરતાં વધારે
કરવાય કેવળી કાગ પંચમી નથી એમ કહે છે—'વળી "વાયોરશ્મિઃ" ઇત્યાદિ.
કર્ણમ્ = અનન્વ, પછી કર્ણમ્ કે અનન્વમ્ એવા ઉપપાદ વિના પંચમીમાત્રથી કમ જ-
વાવે નહીં, માટે ઉપપાદના અર્થનો યોગ કરવો પડે છે. પણ પ્રકૃતિમયક અપાદનકારક
તે નિરોધવતીનું કેવળ છે. વિરોધ કરી અર્થ પ્રકરવૃત્તી પંચમીનો અપાદાન અર્થ કરવો
છે અને કરવા-કરવે. મુગતાંથી વિરોધ કોઈ નો કરાવ્ય—કરવાનો સંબંધ બાધ્ય છે એવી
રિતિ છે એવો કહે છે. પરશ્વરથી ઉત્પન્ન કરે છે—'કેમકે જોકે આકાશ' ઇત્યાદિ.
તેનું—વળી ઉદાહરણ કર્યું એ સજ્યું કર્યું છે. અને રીત અર્થ પરશ્વરથી ઉત્પન્ન થયું
છે એવો કહે છે. રીત મુલે સ્વરૂપ કાગ હોર ને અનિપ્રાય. જાણ વાયુભાવ પામે છે તેને
માટે કરવા કરે છે—'વળી "તદાત્માનમ્" ઇત્યાદિ. તેથી નહીં પણ પરશ્વરથી ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પણ તેણે ઉત્પન્ન થયેલા તરીકે અપાદેશ થાય છે તેને માટે રમુતિ પડે છે—
'તેજજ દિગ્ગમુત્પન્ન પણ છે' ઇત્યાદિ. અનન્વકરક અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલા મુતિ અર્થ
માટેનું 'અનન્વ' ઉત્પન્ન થયે છે એમ અવગમન કરી રીતે એમ અવગમન કરી કહે છે—

• અનન્વકરક અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલા મુતિ અર્થમાં ને રીતે એ વિચાર થાય છે. કેમકે
રીતે કરવા-કરવે. મુગતાંથી વિરોધ કોઈ નો કરાવ્ય—કરવાનો સંબંધ બાધ્ય છે એવી
રિતિ છે એવો કહે છે. પરશ્વરથી ઉત્પન્ન કરે છે—'કેમકે જોકે આકાશ' ઇત્યાદિ.

પ્રતિ કહે છે; કેમકે વૃદ્ધિ થયે ત્રીદિયવાદિજ બહુ થાય છે, પૃથિવી બહુ થતી
એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ કે અત્રશબ્દથી પાણીથી ઉત્પન્ન
એ પૃથિવીજ વિવક્ષિત છે. શાથી? અધિકારથી, રૂપથી અને અન્ય શબ્દોથી.
આધિકાર 'તત્ત્વજોડસૂત્ર' (તેણે તેજ સૂત્ર); 'તદ્વપોડસૂત્ર' (તેણે
સૂત્ર) એમ મહાભૂતો વિશે છે. તેમાં કુમપ્રાપ્ત પૃથિવીરૂપ મહાભૂતનો
કરી આરંભાત્રીદિ આદિના પરિભ્રમ ન્યાય નથી. 'તેમજ' વત્તુ કલ્પ
સ્વ' (લે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અત્રનું છે) એ વાચ્યરૂપમાં રૂપ પણ પૃથિવીને
કુમુદ રૂપાય છે; કેમકે ઓદનાદિ ભક્ષ્યનું રૂપ કૃષ્ણ છે એવો નિયમ નથી, અને
આદિનું પણ કૃષ્ણ છે એવો નિયમ નથી. પણ પૃથિવીનું પણ રૂપ કૃષ્ણ છે
નિયમ નથીજ; કેમકે રૂપ જેવું પાંડુર અને અંગારા જેવું લાલ રોચ લેવામાં
છે. એ રાપ નથી; કેમકે 'બાહ્યસ્થની અપેક્ષા છે: કારણ કે પૃથિવીનું ભૂમિષ્ઠ
કૃષ્ણ છે, ધીન કે રૂપ નથી. પૌરાણિકો પણ પૃથિવીની ઊપાતો સર્વરી તરીકે
કહે છે, અને તે કૃષ્ણ આભાસવાળી છે તેથી પૃથિવીનું રૂપ કૃષ્ણ છે એમ
છે, વળી એજ અધિકારમાં અન્ય મુનિ પણ 'અદ્ય: પૃથિવી' (પાણીથી

છે એમ આશય કરી કહે છે—'કેમકે વૃદ્ધિ થયે' ઉત્પાદિ. મુનિ અને વિવક્ષી અપ્ર-
ત્યક્તો પ્રસિદ્ધ અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી 'તા અપ્રમસૂત્ર' (તેણે-પણીએ જન્મ સભ્યું)
મુનિને 'અદ્ય પૃથિવી' (પાણીથી પૃથિવી) એ મુનિસાથે વિરોધ છે એમ પૂર્વપદનો ઉપસદાર
માટે 'એમ' સંબંધનો અર્થ છે. પૂર્વપદનો અર્થ અથવા પ્રમાણ છે—અપ્રત્યક્ત વ્યુ-
ત્પાદિ 'એમ' સંબંધનો અર્થ છે. પૂર્વપદનો અર્થ અથવા પ્રમાણ છે—અપ્રત્યક્ત વ્યુ-
ત્પાદિ અને પ્રસિદ્ધિથી ત્રીદિયવાદિને વિશે અને તેના વિચાર ઓદને વિશે પ્રવર્તે છે. વળી
તે પ્રકરણથી વિરોધ જગવાત્ર છે. તે વળી 'યજ્ઞ કવચ વર્ણન' એ વાચ્યરૂપથી ઉત્પન્ન
તેટલા માટે ત્રીદિયવાદિ ભક્ષ્યજન્મ જન્મ પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી વિવક્ષા છે. કૃષ્ણતા
તેટલા ભક્ષ્યની સભવે છે, પૃથિવી પણ કૃષ્ણ છે એમ કહેવું સુખ નથી. કેમકે રાગરૂપ
તેટલા ભક્ષ્યની સભવે છે, પૃથિવી એવામાં આવે છે. તેથી 'અદ્ય: પૃથિવી પૃથિવ્યા યોગ્યઃ'
તેથી એવી પણ પૃથિવી એવામાં આવે છે. તેથી 'અદ્ય: પૃથિવી પૃથિવ્યા યોગ્યઃ'
પાણીથી પૃથિવી અને પૃથિવીથી ઓદવર્તિત) એમ અન્ય મુનિ સર્વ વિરોધ છે એવો પૂર્વપદ
પાણીથી પૃથિવી અને પૃથિવીથી ઓદવર્તિત) એમ અન્ય મુનિ સર્વ વિરોધ છે એવો પૂર્વપદ
પૂર્વપદનો અનુવાદ કરી સિદ્ધાન્તમૂલને ઉત્તરી પ્રતિજ્ઞામૂલને અનુવાદ કરે છે—'એમ
પ્રાપ્ત થયે' ઉત્પાદિ. મુનિ અને વિવક્ષી અપ્રત્યક્ત ત્રીદિ વાદિને વિશે છે એમ રાંભું છે
પૃથિવીને વિશે છે એમ લેતુ દેવતા અર્થથી અનુજા છે એવી રાજા કરે છે—'શાથી?'
અપ્રત્યક્ત પૃથિવીને વિશે છે અને માટે સુખમાં કહેવા તત્ત્વ દેવતા વિવક્ષ કરી ઉત્તરી છે—
આધિકારથી, રૂપથી અને અન્ય શબ્દોથી. 'અધિકાર' = પ્રકાર. 'રૂપ' એ કિંદ્ર
પાંડુર = રોચ. 'અન્ય શબ્દ' કો કહેતુ રસાન્તર સમજાવે છે—'વળી એજ અધિ-
કારમાં અન્ય મુનિ પણ' ઉત્પાદિ. જગથી અનન્તર પૃથિવીનું રસાન્તર અન્ય મુનિમાં સિદ્ધ
છે તેથી પણ અપ્રત્યક્ત પૃથિવીવાચક છે એવો અર્થ છે. 'તત્ત્વ' = તત્ત્વ નેમ. સરિપ્રત્યક્ત. કાર-
ણે વળી વળી. 'તત્ત્વ' કહિત સરવ કલો સરિપ્રત્યક્ત છે પાણીને એવામૂલના
એવો વળીવળ અને તેજ કાણુ સરવ કલો અને તે પાણી કાણુ સરવ કલો એવો મુનિને
અર્થ છે. ત્રીદિ વાદિ જગથી સરિ કહે જગને છે—કેમકે છે તેની વિવક્ષા થયે કહે છે—

સંશય નથી. તેજની સૃષ્ટિનું વ્યાખ્યાન કરી અને પૃથિવીની સૃષ્ટિનું વ્યાખ્યાન કરતા પહેલાં પાણીની સૃષ્ટિ વચ્ચે લઈ તેથી 'આપઃ' એમ સૂત્ર કર્યું ॥ ૧૧ ॥

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

પૃથિવી (અન્નરાજ્યથી વિવક્ષિત છે), અધિકારથી, રૂપથી અને અન્ય રાજ્યોથી ॥ ૧૨ ॥

'તા આપ વેદાન્ત વહ્વ્યઃ સ્યામ પ્રજાયેમહીતિ તા અન્નમસૃજન્ત' [ઇન્દ્રોઽઽશ્વરશ્ચ] (તે પાણીએ વિચાર્યું, અમે બહુ થઈએ, પ્રકૃષ્ટ જન્મ પ્રાપ્ત કરીએ એમ, તેણે અન્ન સર્જ્યું) એવી શ્રુતિ છે તેમાં સંશય છે કે શું એ અન્નરાજ્ય વડે ત્રીહિ, ધવ આદિ ભક્ષ્ય ઉક્ત થાય છે કે ઓઢન આદિ કે પૃથિવી. તેમાં ત્રીહિયવાદિ કે ઓઢનાદિ પરિબ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે 'લોકમાં અન્ન-રાજ્ય તે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને 'તસ્માદન્ન ક ચ વર્ષતિ તદેવ ભૂયિષ્ઠમન્ન મયતિ' (તેટલા માટે જ્યાં કંઈ વર્ષે છે ત્યાંજ ભૂયિષ્ઠ અન્ન થાય છે) એ વાક્યરોપ પણ એજ

એવો અર્થ છે. માત્ર શ્રુતિનો અવિરોધ બહુવા માટે આ અતિદેશ નથી, પણ પંચભૂતના ઉત્પત્તિક્રમનો નિર્ણય કરવાને માટે પણ છે એમ કહે છે— 'તેજની સૃષ્ટિનું' ઇત્યાદિ. તેટલા માટે તેનેભાવ પ્રાપ્ત થયલા. બ્રહ્મને વિષે શ્રુતિનો સમન્વય છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૧૧ ॥

તેજના કાર્ય તરીકે કહેલા પાણીના કાર્ય તરીકે 'તા અન્નમસૃજન્ત' (તેણે-પાણીએ અન્ન સર્જ્યું) એમ શ્રુતિ હોવાથી અન્ન એ પૃથિવી છે એમ સાધે છે— 'પૃથિવ્યધિકાર' ઇત્યાદિ. અધિકરણનો વિષય કહે છે— 'તા આપ વેદાન્ત' ઇત્યાદિ. અન્નરાજ્યથી અને મહાભૂતના પ્રકરણથી દર્શિત શ્રુતિને વિષે વિચારપ્રયોગક સંદેહ કહે છે— 'તેમાં સંશય છે', ઇત્યાદિ. 'ભક્ષ્ય' = ભક્ષણને યોગ્ય. 'જલકાર્યવિરોધ'દ્વારા કારણસમન્વયને વિષે વિરોધ દર્શાવી પૂર્વપક્ષ કરે છે— 'તેમાં ત્રીહિયવાદિ' ઇત્યાદિ. 'તા અન્નમસૃજન્ત' (તેણે-પાણીએ અન્ન સર્જ્યું) એ શ્રુતિ અને 'અદ્ય્યઃ પૃથિવી' (પાણીથી પૃથિવી) એ શ્રુતિના વિરોધનું નિરાકરણ થયે તે નિરાકરણદ્વારા પરસ્પરાથી પૃથિવીકારણ બ્રહ્મને વિષે સમન્વયના પ્રતિપાદનથી અન્ન પાદાદિની સંગતિ સુવચ્ય છે એમ સમજવું. ઉક્ત શ્રુતિઓની એકવાચ્યતા નથી, તેથી વિરોધથી અપ્રામાણ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષમાં સમન્વય અસિદ્ધ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો એકવાચ્યતા છે તેથી વિરોધ નથી ને પ્રામાણ્ય છે તેથી સમન્વય સિદ્ધ છે. પ્રકરણ આદિથી અન્નરાજ્યનો અર્થ પૃથિવી છે એમ પ્રતીત થાય છે તો અન્નરાજ્યથી ત્રીહિ આદિનું ચકલ શી રીતે કરવું એમ આશંકા કરી શ્રુતિ પ્રકરણથી જવાબ છે તેથી એમ કહે છે— 'કેમકે લોકમાં' ઇત્યાદિ. અન્નરાજ્યથી ત્રીહિ આદિ સાધ્ય છે તેને માટે ચિત્ર પણ દર્શાવે છે— 'અને "તસ્માદન્ન"' ઇત્યાદિ. 'તસ્માત્' = પાણીથી અન્ન સૃષ્ટ છે તેથી. 'તદેવ' = ત્યાંજ એવો અર્થ છે. વર્ષણ યવાથી અન્ન જનુ થાય છે એવી શ્રુતિ છે એટલાથી અન્ન રાજ્ય પૃથિવીની આવૃત્તિ શી રીતે

૧ પ્રકરણથી ૨ લોકાન્વયદ્વારામાં ૩ પૃથિવી એ જન્મનું કાર્ય ॥ ને નથી એમ શ્રુતિઓના વિરોધ છે તેથી. ૪ દૂર કરવું. પૃથિવી એ અર્થનું નિરાકરણ.

અર્થ પુષ્ટ કરે છે; કેમકે વૃષ્ટિ થયે શ્રીહિયવાદિજ બહુ થાય છે, પૃથિવી બહુ થતી નથી એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ કે અત્રશબ્દથી પાણીથી ઉત્પન્ન થતી એ પૃથિવીજ વિવક્ષિત છે. શાથી? અધિકારથી, રૂપથી અને અન્ય શબ્દોથી. પ્રથમ આધાર 'તત્તેજોઽસ્તુત' (તેલે તેજ સ્વચ્ચું); 'તદવોઽસ્તુત' (તેલે પાણી સ્વચ્ચું) એમ મહાભૂતો વિષે છે. તેમાં ક્રમપ્રાપ્ત પૃથિવીરૂપ મહાભૂતનો ત્યાગ કરી અકરમાન શ્રીહિ આદિનો પરિમહ ન્યાય નથી. 'તેમજ 'યત્ કૃષ્ણં તદ્વત્સવ' (જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અતત્તું છે) એ વાક્યયોગમાં રૂપ પણ પૃથિવીને અનુગુણ રેખાય છે; કેમકે ઓદનાદિ ભક્ષ્યનું રૂપ કૃષ્ણ છે એવો નિયમ નથી, અને શ્રીહિ આદિનું પણ કૃષ્ણ છે એવો નિયમ નથી. પણ પૃથિવીનું પણ રૂપ કૃષ્ણ છે એવો નિયમ નથીજ; કેમકે હૂંબ જેવું પાંડુર^૧ અને અંગારા જેવું લાલ ક્ષેત્ર જોવામાં આવે છે, એ રાપ નથી; કેમકે 'બાહુલ્યની અપેક્ષા છે: કારણ કે પૃથિવીનું ભૂયિષ્ઠ રૂપ કૃષ્ણ છે, યેન કે રક્ત નથી. પૌરણિકો પણ પૃથિવીની છાયાનો સર્વરી તરીકે ઉપદેશ કરે છે, અને તે કૃષ્ણ આભાસવાળી છે તેથી પૃથિવીનું રૂપ કૃષ્ણ છે એમ કહે છે. વળી એજ અધિકારમાં અન્ય સ્મૃતિ પણ 'મદ્મ્યાઃ પૃથિવી' (પાણીથી

કરે છે એમ આશંકા કરી કહે છે—'કેમકે વૃષ્ટિ થયે' હજાદિ. સ્મૃતિ અને વિવક્ષી અત્ર-શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી 'તા અત્રમસ્તુજન્ત' (તેલે-પાણીએ અત્ર સત્ત્વું) એ સ્મૃતિને 'અત્રણ પૃથિવી' (પાણીથી પૃથિવી) એ સ્મૃતિ સાથે વિરોધ છે એમ પૂર્વપક્ષનો ઉપસંહાર કરવા માટે 'એમ' શબ્દનો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષનો આશય આ પ્રમાણે છે—અત્રશબ્દ બ્યુ-ત્પત્તિથી અને પ્રસિદ્ધિથી શ્રીહિયવાદિને વિષે અને નેના વિકાર ઓદનને વિષે પ્રવર્તે છે. વળી સ્મૃતિ પ્રકરણથી વિરોધ બળવાન છે. તે વળી 'યત્ર ક્ષયન વર્ષતિ' એ વાક્યયોગથી યોગિત છે, તેટલા માટે શ્રીહિયવાદિ ભક્ષ્યજ અત્ર પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી વિવક્ષા છે. કૃષ્ણતા પણ કેટલાક ભક્ષ્યની સંખ્યે છે; પૃથિવી પણ કૃષ્ણ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે રક્તરૂપ અને બીજાં જેવી પણ પૃથિવી જોવામાં આવે છે. તેથી "અત્રણ: પૃથિવી પૃથિવ્યા મોવયયા" (પાણીથી પૃથિવી અને પૃથિવીથી એવયિઓ); એમ અન્ય સ્મૃતિ સાથે વિરોધ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનો અનુવાદ કરી સિદ્ધાન્તસૂત્રને ઉગારી પ્રતિજ્ઞાબાજનું આજ્ઞાન કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે' હજાદિ. સ્મૃતિ અને વિવક્ષી અત્રશબ્દ શ્રીહિ આદિને વિષે છે એમ દર્શાવ્યું છે તેથી પૃથિવીને વિષે છે એમ જેવું હેતુના અભાવથી અયુક્ત છે એવી શંકા કરે છે—'શાથી?' અત્રશબ્દ પૃથિવીને વિષે છે એને માટે સૂત્રમાં કહેલા ત્રણ હેતુના વિચાર કરી ઉત્તર છે—'આધારથી, રૂપથી અને અન્ય શબ્દોથી'. 'અધિકાર' = પ્રકરણ. 'રૂપ' એ વિવ. 'પાંડુર' = રેત. 'અન્ય શબ્દ' થી કહેવું સ્થાનનાતર સમજાવે છે—'વળી એજ અધિ-કારમાં અન્ય સ્મૃતિ પણ' હજાદિ. જગત્તી અનન્તર પૃથિવીનું સ્થાન અન્ય સ્મૃતિમાં સિદ્ધ છે તેથી પણ અત્ર પૃથિવીવાચક છે એવો અર્થ છે. 'તત્' = તત્ત્વ તેમાં, સ્પટિકાગમાં દાર-મંડવન વનીમાવ. 'સમદમ્યત' કલિન સંરગ થયો. સ્પટિકાગમાં જે પાણીનો એસામજના જેવો વનીમાવ હતો તેજ કાણુ સંધાન થયો અને તે પાણીનું કાણુ પરિભ્રમ થયું એવો સ્મૃતિનો અર્થ છે. શ્રીહિ આદિ અવની સૃષ્ટિ કરે સ્થાને છે—યોમાંથી છે તેની વિવક્ષા થયે કહે છે—

પૃથિવી) એમ છે; અને ‘તદ્વર્ણાં શર આસીન્ તત્ સમહન્યત સા પૃથિવ્યમવત્’ [બૃહદ્ શસર] (તે સૃષ્ટિકાળમાં પાણીનું જે ફીણ હતું તેજ કઠિન સંઘાત થયો અને તે પૃથિવી થઈ) એવી પણ શ્રુતિ છે. પણ ‘પૃથિવ્યા ઓપચય ઓપચીમ્બોઽન્મ’ (પૃથિવીથી ઓપધીઓ અને ઓપધીથી અન્ન) એમ શ્રુતિ પૃથિવીથી ત્રીહ આદિની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. એ પ્રમાણે અધિકાર આદિ પૃથિવી એ અર્થના પ્રતિ-પાદક છે ત્યારે ત્રીહ આદિની પ્રતિપત્તિ શી રીતે થાય? પ્રસિદ્ધિના પણ અધિકાર આદિથીજ બાધ થાય છે. વાક્યરોષ પણ અન્નાદિ પાર્થિવ હોવાથી તે દ્વારે પૃથિવી-તુંજ પાણીથી ઉત્પન્ન થવું સૂચવે છે એમ સમજવું. તેટલા માટે અન્નશબ્દ એ પૃથિવીવાચક છે એમ ॥ ૧૨ ॥

‘પણ “પૃથિવ્યા”’ હતાદિ. ‘પૃથિવ્યાઃ’ એ પથમી છે. વૃષ્ટિભવન એ સિંગસદિત અ-નશ્રુતિનો પ્રકરણ. સિંગ અને સ્વાનથી બાધ શી રીતે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘વાક્યરોષ પણ’ હતાદિ. પ્રબળ અને દુર્બળ પ્રમાણોનાં ‘સંનિષાતમાં બદુ દુર્બળપ્રમાણોના અત્યન્ત બાધ કરતાં પ્રબળપ્રમાણનો અલ્પબાધ કરી તેને કથંચિત્ ગ્રીણ અર્થમાં લેવું એ વધારે સાફ છે એ ન્યાયથી શ્રુતિ અને સિંગ જે અજમાનનિષ છે તેનો બાધ કરી અત્યન્તક અને અનન્તક પૃથિવીનિષ્ઠવ લઈ ગોણ કરવાં મુજબ છે; કેમકે શ્રુતિ અને સિંગ એ બેથી અજમાનનું મદલ કરવાથી પ્રકરણાદિ જે પૃથિવીમાત્ર અર્થવાચક છે તેનો બાધ થવાનો પ્રસંગ આવે એવો બાવ છે. પ્રકરણાદિથી પૃથિવીનું પરિમદલ કરવાથી શ્રુતિ અને સિદ્ધાન્તો અત્યન્ત બાધ થતો નથી; કેમકે સ્વાર્થનો (અજનો) લાગ કયાં વગર તે આકારમાં પરિણામ પામેલી (અસાદિના આ-કારમાં પરિણામ પામેલી) પૃથિવીને વિષે પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થાય છે. પણ શ્રુતિ અને સિદ્ધાન્તો અજમાનનું પરિમદલ કરવાથી હેતુ, સિદ્ધ અને પ્રકરણ આદિનો અત્યન્ત બાધ થાય છે; કેમકે તેઓ પૃથિવીવિષયક છે તેથી પૃથિવીનું મદલ ન કરવાથી તેઓ નિરવકાશ થાય છે. ત્યારે જે પ્રમાણસમુદાયો વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ હોય તો બેમાંથી એકનો અત્યન્ત બાધ કરી તેને ગોણ અર્થમાં લેવા કરતાં બીજનો અલ્પ બાધ કરી તેને ગોણ અર્થમાં લેવો એ વધારે સાફ છે. તે-ટલા માટે શ્રુતિ અને સિદ્ધ જે અજમાનનિષ છે તેનો બાધ કરી પ્રકરણ આદિથી અજકારમાં પરિણામ પામેલી પૃથિવીનું મદલ કરવું મુજબ છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે.—જે શ્રુતિઓ વચ્ચે વિરોધ થયે વસ્તુને વિષે વિકલ્પ અનુપપન્ન ॥ તેથી બેમાંથી એકને અનુમુલ્ક થાય એવી રીતે બીજી ગોણ કરવી ત્યારે ‘અદ્વયઃ પૃથિવી’ એમાં પૃથિવી શબ્દ અજપર કરવો કે ‘અન્નમણ્વજત’ એમાં અન્ન શબ્દ પૃથિવીપર કરવો એમ સંશય થયે મહાશૂનનો અધિકાર છે તેને અનુસારે અને પ્રાચિત્ કૃષ્ણ રૂપને અનુસારે તેમજ ‘તદ્વર્ણાં શર આસીન્’ એ શ્રુતિને પણ અનુસારે તેમજ વાક્યરોષ અન્યથા પણ ઉપપન્ન થઈ શકે છે તેથી અન્નશબ્દ અજકારણ પૃથિવીને વિષે છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. અજ વૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થાય છે એ વચનદારા પૃથિવી ‘અજ્જન્ય’ ॥ એમ સૂચવાય છે. પૃથિવી અજ્જ છે, પૃથિવીત્વથી, અજતવી હોં એવું અનુમાન છે એવો અધ્યસર્થ છે. આ પ્રમાણે તિત્તિર શ્રુતિને અનુસારે છન્દોગ શ્રુતિ ગોણ કરવાથી ભૂતસંસ્થિવાચક શ્રુતિઓનો અન્નને વિષે સમન્વય અવિરુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૨ ॥

તદભિધ્યાનાદેવ તુ તલ્લિજ્ઞાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

તેના (ઈશ્વરના) અભિધ્યાનથીજ (જૂનોને વિષે શ્રુતિપ્રતિપાદિત ઈશ્વર
ઉપપન્ન થાય છે). તે (ઈશ્વર સાક્ષાત્ સર્વકર્તા છે),
તેના (અન્તર્યામિત્વ) લિંગથી ॥ ૧૩ ॥

ગું એ આકાશાદિ જૂનો પોતેજ પોતાના વિકારોને સજે છે કે પરમેશ્વરજ તે તે
આત્મા વડે અભિધ્યાન કરે તો તે તે વિકારને સજે છે એમ સરોદ થયે એ જૂનો
જાનેજ સજે છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? કેમકે 'આકાશાદ્યાયુર્વાયોરગ્નિઃ'
(આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ) ક્રમશઃ સ્વાનન્વયનું શરૂ થાય છે. પણ સ્વતન્ત્ર
અધ્યનનોની પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબેધ ક્યો છે. એ દાખ નથી; કેમકે 'તત્તેજ વેદ્યત તા માપ
દેશત્મ' [ધાન્ડોઁ દારદ] (તે તેજે વિચાર ક્યો; તે પાણીએ વિચાર ક્યો) એમ

પૂર્વ અધિકરણમાં મહામુનેશ્વર પૂર્વપૂર્વથી ઉત્તરોત્તરની રીતે ઉપદેશ કર્યો. હવે જૂનોનું
સ્વાત્મ્ય સ્વાનન્વયે તેવો તે જ પ્રસાર કરવું હવે છે એ સુતિ સાથે વિરોધ થાય એમ આ-
ગમ્ય કરી કહે છે—'તદભિધ્યાનાદેવ' ઇત્યાદિ. હવે જૂનોને આત્મ્ય સંસ્થા અને પૂર્વપ્રપ્ત
કરવે છે—'ગું એ આકાશાદિ જૂનો' ઇત્યાદિ પણ જાણે જૂનો સ્વતન્ત્ર ઉપાસન છે
એવી જાણ છે કે ક્યાં છે એવી જાણ છે? જાણ પણ કુજ નથી; કેમકે 'સ્વનાયુષ-
પક્તે' (જન્મ સુગ ચાર) ઇત્યાદિ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે એમ સમજ કરે છે—'પણ સ્વતન્ત્ર
અધ્યનનોની' ઇત્યાદિ. દ્વિતીય પણ કુજ નથી, અધ્યન છે તેથી એવો ભાવ છે. એમ 'મ-
નુષ્ય' જાણે સ્વત્ત્વથી તે તે દેહના અભિમાની જીવો વાચ્ય થાય છે, તેમ 'આકાશાદ્યાયુ-
ક્રમશઃ' જાણે સ્વત્ત્વથી તે તે જૂનોના અભિમાની દેવતાઓ વાચ્ય થાય છે. તેઓનું
ઇત્યાદિ સુતિમાં આકાશજાણે સ્વત્ત્વથી તે તે જૂનોના અભિમાની દેવતાઓ વાચ્ય થાય છે. તેઓનું
સ્વાત્મ્ય વાયુ જાણે વિષે ક્રમશઃ સમયે છે, તેથી નિરપેક્ષ નિમિત્તવાચક પંચમી છે (આકાશાદ્યાયુ-
ક્રમશઃ) એવો પંચમીનો અર્થ છે. એ પ્રમાણે 'તદભિધ્યાનં સ્વપ્નમકુરુત' (તેલે આત્માને ભવે ક્યો) એ
સુતિમાં 'સ્વપ્ન' એ વિદેશવું છે તેથી જ પ્રસાર અન્વયની અપેક્ષા વગર સર્વનો કર્યા છે એનું સંભવે છે,
તેથી જ પ્રસાર નિરપેક્ષ નિમિત્તવ્ય સુતિપ્રતિપાદિત છે. તેથી પરસ્પર નિરપેક્ષ એવી ઈશ્વરક્રમશઃ
સુતિ અને જૂનોનું સુતિનો વિરોધ છે એટલે પ્રસારે વિષે સમન્વય નથી એમ સ્પષ્ટ પૂર્વ-
પક્ષ છે એમ કહે છે—'એ દાખ નથી' ઇત્યાદિ. 'જૂનોની પણ ચેતનત્વસૂચક સુતિ
છે'—'જૂનોની' = તેના અભિમાની દેવતાઓની એવો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષને સ્પષ્ટતા આ પ્ર-
માણે છે—સુતિમાં વિષે જૂનોને અવિરોધ પૂર્વ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે. હવે
સ્પષ્ટતાથી જૂનોની અધિકારી દેવતાઓ સ્વાનન્વય ઉત્તરોત્તર જૂનોનું વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે
કે પરમેશ્વરથી અધિકારી પરન્ત્ર અર્થ પ્રવૃત્ત થાય છે? તેમાં 'આકાશાદ્યાયુર્વાયોરગ્નિઃ'
એમ સ્વચ્છાત્મ્ય નિરપેક્ષ જૂનોની સુતિ છે તેથી, તેમજ એને ચેતન કોઈ તેને અન્વય ચેતનની
અપેક્ષાને વિષે પ્રમાણ નથી તેથી, અને પરસ્પર અને વિવિધ તો પરસ્પરથી પણ મૂકીને જ પ્રસાર
દેવથી ઉપપન્ન થાય છે તેથી સ્વાનન્વય આકાશાદિ વાયુ આગનાં કરવું છે, માટે પ્રસાર
અન્વયનું કરવું છે એ સુતિનો આશય છે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ આકાશાદિજાણે

ભૂતોની પણ ચેતનત્વસૂચક શ્રુતિ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—તેજ પરમેશ્વર તે તે આત્માએ અવસ્થિત થતો અભિધ્યાન કરતો તે તે વિકારને મૂળે છે એમ. શાથી? તેના સિંગધી; કેમકે—‘યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ યઃ પૃથિવ્યા અન્તરોયં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ’ [બૃહ્દ ૩૭૩] (જે પૃથિવીને વિષે રહેતો, જે પૃથિવીના અભ્યન્તર છે, જેને પૃથિવી ઝાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અભ્યન્તરમાં રહી પૃથિવીને નિયમમાં મૂકે છે { તે તારો આત્મા, અન્તર્યામી, અમૃત છે }) એ પ્રકારનું શાસ્ત્ર અધ્યક્ષસહિતજ ભૂતોની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. તેમજ ‘સોઽકામયત યદુ સ્યાં પ્રજાયેય’ (તેણે ઇચ્છ્યું હું બહુ થાઉં, પ્રકૃષ્ટ જન્મ પામું) એમ પ્રસ્તવી ‘સુચ લચામયત્ ।’ ‘તદ્વાત્માનં સ્વયમકુરુત’ [તૈત્તિ ૨૬૨, ૨૭૨] (તે સત્-મૂર્ત અને ત્યત્-અમૂર્ત થયું. તેણે—સ-અછન્દયાધ્યે પોતેજ આત્માને કર્યો) એમ તેનોજ સર્વાત્મભાવ દર્શાવે છે. જગ અને તેજની જે દક્ષિણશ્રુતિ છે તે પરમેશ્વરના આવેશને અધીનજ સમજવી; કારણ કે, ‘તામ્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા’ [બૃહ્દ ૩૭૨૩] (એથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) એમ અન્ય

પ્રાપ્ત થયેનું બ્રહ્મ સર્વનું ઉપાદાન છે તેમ તેના અભિમાની દેવતાઓના અવસ્થાવ પ્રાપ્ત થયેનું બ્રહ્મ કર્તા છે એમ પરપરાથી, દ્વિતર કર્તા છે એમ કહેનારી શ્રુતિને અવિરોધ છે. ‘સ્વયમ્’ (તદ્વાત્માનં સ્વયમકુરુત ’ એમાં) એ વિશેષજ અન્ય દ્વિતરનું નિરાકરણ કરવા માટે છે. અવસ્થાવની અપેક્ષાનું નિરાકરણ કરવા માટે નથી એમ એકદેશિસિદ્ધાન્ત સમજવો. મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ’ હલાદિ. આકાશ આદિ શબ્દો દેવતા-લક્ષક નથી, કેમકે લક્ષણનું પ્રયોગન જે મુખ્યાર્થપ્રાપ્ત તે નથી. પંચમીએ પ્રકૃતિવાચક અર્થમાં છે; કેમકે તે અર્થમાં અતિશય રૂઢ છે. આ રીતે અચેતન ભૂતોનું કર્તૃત્વજ નથી તો દ્વિતરની અપેક્ષા વધરનું કર્તૃત્વ તો ક્યાંથીજ? એકે દેવતાઓનું કર્તૃત્વ સંભવે છે, તોપણ તેઓ દ્વિતરના નિયમ છે એવી શ્રુતિ છે તેથી ચેતનોનું પણ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી, તો અચેતન ભૂતોનું સ્વાતન્ત્ર્ય નથી એને વિષે તો કહેનુંજ શું એમ વિચારી કહે છે—‘તેના સિંગધી’ હલાદિ. તે તે અચેતન આત્માએ રહેનું બ્રહ્મ ઉપાદાન છે તોપણ અવધી બાવૃત દ્વિતરત્વ આકારથીજ સાક્ષાત્ સર્વનું કર્તા છે. અવ-વદ્વારા કર્તા નથી; કેમકે તે સર્વનું નિયામક છે એવું કિંમ છે એવો અર્થ છે. પ્રકરણથી પણ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ સર્વનો કર્તા છે એમ કહે છે—‘તેમજ “સોઽકામયત યદુ સ્યામ્” ’’ હલાદિ. પૂર્વે કહેવાનો અનુવાદ કરી તેનું નિરસન કરે છે—‘જગ અને તેજની જે દક્ષિણશ્રુતિ છે’ હલાદિ. પરમેશ્વરનો અન્તર્વાંમિત્તવાદે આવેશ એ સંજ્ઞા છે, તે સંજ્ઞાને અધીન ભૂતોને વિષે દ્વિતર અને શ્રવણ છે, એટલાથી કંઈ તેઓ ચેતન કે સ્વતન્ત્ર છે એમ નથી એવો અર્થ છે. અ.ધી ‘તદ્મિધ્યાનાત્’ એ પદનું બાજબાન શું સમજવું. સૂત્રની યોજના આ પ્રમાણે કરવી—તે દ્વિતર તે તે આત્માએ અવસ્થિત છે તોપણ સંજ્ઞાત્ સર્વનો કર્તા છે; તે અન્તર્વાંમિત્ત છે એવું કિંમ છે તેથી; અને અવ-વદ્વારા કર્તૃત્વ એ તો અવનુંજ કર્તૃત્વ એમ અન્તર્વાંમિત્તનું કર્તૃત્વ અગ્નિદ્વિતરથી અન્તર્વાંમિત્ત મુકા થવું નથી. તેથી તેના અમિધ્યાનથી—દ્વિતરના દક્ષિણથીજ ભૂતોને વિષે શ્રુતિપ્રતિષ્ઠિત દક્ષિણ ઉપપદ્ય છે તેથી ‘તત્તેજ લેશન’ (તે તેજે વિચરું) એમ શ્રુતિપ્રતિષ્ઠિત દક્ષિણ પરમાત્મા છે એને

હસિનનો પ્રતિષેધ છે; અને 'તદૈક્ષતં વદુ સ્વાં પ્રજાયેષ' (તેણે વિચાર્યું કે હું બહુ થાઉં, પ્રકૃષ્ટ વસ્ત્ર પામું) એમ સર્વ હસિના પ્રકૃત છે ॥ ૧૩ ॥

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોક્ત ઉપપદ્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

પણ ખાધી (પ્રસયનો) ક્રમ ઉલટી રીતે (યવો યુક્ત છે)

અને ઉપપન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

ભૂતોનો ઉત્પત્તિક્રમ વિચાર્યો. પછી હવે પ્રસયક્રમ વિચારાય છે. શું અનિયત-ક્રમથી પ્રસય છે કે ઉત્પત્તિક્રમથી કે તેથી વિપરીતક્રમથી એમ. ભૂતોનાં ત્રણ પક્ષ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રસયો, સુતિમાં પ્રશ્નને અધીન કર્યાં છે—'યતો યા ઇમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રવત્સ્યમિસંવિદન્તિ' [તૈત્તિ ૩.૧.૧] (એમાંથી એ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જે વડે ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, જે પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે અને તાદાત્મ્ય પામે છે) એમ. તેમાં અનિયમ છે, વિશેષ નથી એમ

માટે અન્વ્ય સુતિ અને પ્રકરણ કહે છે—'નાન્વોક્તોઽસ્તિ દ્વય' દત્તાદિ. તેટલા માટે હિંશરપદાર્થનો લોપ પ્રસજ થાય તેથી, હિંશરથી અન્વને સ્વાનન્વ નથી તેથી હિંશરકર્તૃત્વ સુતિને જૂતપુતિ સાથે વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું. સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે—'આકાશાદ્યાનુ' દત્તાદિ સુતિનો આકાશાદિ ઉપાદાન છે એમ કહે છે, સ્વતન્ત્ર અધિષ્ઠાતા છે એમ કહેતી નથી. વગી ચેતનો સ્વકાર્યને વિષે સ્વાનન્વ છે એ પણ બીજાનું નથી; કેમકે જણે જાણે તેમાં (ચેતનો) પરત્વનો પણ ઉપવન્ધ થાય છે, એમકે સેવક, શિષ્ય દત્તાદિ. તેટલા માટે દ્વિમ અને પ્રસ્તાવ 'સંમત્ય' થાય તેટલા માટે તે હિંશરજ ને તે આકાશાદિભાવે ઉપાદાનભાવે અવરિદ્ધ થતો યોને અધિષ્ઠાતારૂપે નિમિત્તાકારણ થઈ તે તે વાણુ આદિ વિકારોને જાણે છે એ મુદ્દા છે. નહિ તો દ્વિમ અને પ્રસ્તાવ 'કરોશિન-કદર્શિન યથે. પરમેશ્વરજ અન્તર્વામિભાવે અવિષ્ટ થયેલો હિંદ્રિતા છે, તેટલા માટે સર્વ કાર્યસંમૂલનો સાધાન પરમેશ્વરજ અધિષ્ઠાતા નિમિત્તાકારણ છે, સ્વકાર્યાદિભાવ પ્રાપ્ત થયેલો નહિ. આકાશાદિભાવ પ્રાપ્ત થયેલો હિંશર તો ઉપાદાનકારણ છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૪ ॥

સહિક્રમનું અભિધાન કરી લક્ષ્યક્રમનું અભિધાન કરે છે—'વિપર્યયેણ' દત્તાદિ. જોકે અદિ સુતિવિરોધનો અઘાત પરિહાર કરાનો નથી તોપણ ઉત્પત્તિક્રમનું નિરપણ થયું એટલે ભૂદિસ્ય લક્ષ્યક્રમનો વિચાર થાય છે એમ પ્રાસંગિકીય સમતિ છે એવા અભિપ્રાયથી કહે છે—'ભૂતોનો ઉત્પત્તિક્રમ' દત્તાદિ. અદિ ઉત્પત્તિક્રમથી પ્રવચનમ વિપરીત છે એવો નિર્ણય છે તેથી સિદ્ધાન્તમાં વિપરીતારૂપે લક્ષ્યક્રમપૂર્વક પ્રત્યક્ષરૂપે વિષે મનની સમ્પ્રાપ્તિ એ કળ છે. પૂર્વપક્ષમાં તો કારણનો નાશ થયે કાર્યનો નાશ છે એમ સર્વ લક્ષ્યનો આધાર પ્રશ્ન અસિદ્ધ છે તેથી ઉક્ત સમ્પ્રાપ્તિ અસિદ્ધ છે એમ ભેદ છે. મહાભૂતોનો લક્ષ્ય થયે ક્રમનો વિચાર થાય, પણ લક્ષ્ય નથી એમ કેટલાક માને છે, તેઓ પ્રત્યે કહે છે—'ભૂતોનાં ત્રણ પક્ષ' દત્તાદિ. 'અનિયમ છે'

નિષ્કાર: પ્રતીતને જ્યોતિર્વાર્ણા પ્રતીયતે' (તે દેવાર્ણ, જનની પ્રતિષ્ઠા, પૃથિવી જ-
લમાં પ્રતીત થાય છે, જગ તેજમાં પ્રત્યક્ષ પામે છે, તેજ વાયુમાં પ્રત્યક્ષ પામે છે)
દંત્યારિને વિષે, ઉપતિષ્ઠમ તો ઉપતિતને વિષે મુનિમાં કહ્યો છે તેથી પ્રત્યક્ષમાં થાય
એ શુદ્ધ નથી: અને એ અયોગ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષને એની આકાંક્ષા નથી; કેમકે
કાર્ણ અવસ્થિત હોય ત્યારે કારણને પ્રત્યક્ષ શુદ્ધ નથી: કારણ કે કારણને પ્રત્યક્ષ
થયે કાર્ણની અવસ્થિતિ અનુપપન્ન છે, કાર્ણને પ્રત્યક્ષ થયે તો કારણની અવસ્થિતિ
શુદ્ધ છે; કેમકે શ્રુતિ: આદિમાં એ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે ॥ ૧૪ ॥

(વાતુ આકાશને વિષે ક્ષીન કારણ છે, અને તે જગદ્ગતને વિષે પ્રતીત થાય છે; તે જગત,
અન્નમ નિરવશ્ય પુરુષને વિષે સંપ્રતીત થાય છે) એ વાતનું 'કલ્યાણિને વિષે'માં 'આદિ'
શબ્દથી સ્વરૂપ કરવું. એ સ્મૃતિયે 'આદિ' પાત્રો સર્વ છે એમ સમજવું. પણ સ્મૃતિના
ક્રમથી અને કૌટિય ન્યાયથી કુતિને ક્રમ વિશેષ સંનિર્દેશ છે તેથી આકાંક્ષા અને સંનિર્દેશી
તેજ સ્વરૂપ કરવા યોગ્ય છે એમ આકાંક્ષા કરી યોગ્યતાને અભાવ કાર નેથી એમ નથી
એમ કહે છે—'ઉપતિષ્ઠમ તો' કલ્યાણિ. વગી આકાંક્ષા પણ તેમાં નથી એમ કહે છે—
'અને એ અયોગ્ય હોવાથી' દંત્યારિ. 'યોગ્યતાર્ણા: સંવન્ધા' (યોગ્યતાને લાધીન સં-
વન્ધ છે) એ ન્યાયથી અયોગ્ય ક્રમને બાદ છે એમ સિદ્ધ થયું. સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણે
છે:—ઉપતિતને વિષે મહાત્માને ક્રમ મુનિમાં કહ્યો છે, પ્રત્યક્ષમાં કહ્યો છે, કેમકે પ્રત્યક્ષમાં
મુનિમાં કહ્યો છે. તેમાં નિવશ્યને સમજાવે તો અનિવશ્ય શુદ્ધ નથી. કેમકે અનિવશ્ય અવસ્થારહિત
છે; અને અવસ્થા હોય તો અનિવશ્ય શુદ્ધ નથી. હવે ક્રમને ક્રમની અપેક્ષાને વિષે કલ્યાણિને પ્રત્યક્ષમાં
એ કલ્યાણ છે તે મહાત્માને પ્રત્યક્ષમાં નિવાસ કરીને ક્રમ ઉપતિષ્ઠમ નિવાસ થાય એમ સમજાવ
કરે ક્રમને અન્ય ક્રમને 'અન્ય' છે, કેમકે સમાનમતીવ હોવાથી તેજ શુદ્ધિમાં સમીપ છે;
દુષ્ટક્રમ અન્યક્રમ નથી; કેમકે તે વિરુદ્ધભાવ છે. તેટલા માટે ક્રમને ઉપતિષ્ઠમ વડે પ્રત્યક્ષમાં
નિવાસ થાય છે. એથી પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત અર્થે છે કે પ્રત્યક્ષમાં ક્રમની અપેક્ષાને વિષે ઉપતિ-
ષ્ઠમ નિવાસ કરીને કલ્યાણિ; પણ પ્રત્યક્ષને ક્રમની અપેક્ષા નથી; કેમકે દુષ્ટક્રમની ઉપતિ-
શબ્દો ક્રમને કુતિને અનુસરતો એથી પણ એ પ્રત્યક્ષમાં તેનો લાભ કરે છે, કારણ કે પ્ર-
ત્યક્ષમાં હોય તો ઉપતિષ્ઠમ ઉપરમ કરે ઉપરેવ વિદ્યમાન છે એમ કારણ પણ તેમ નથી;
તેટલા માટે તેથી વિરુદ્ધ હોવામાં અન્ય ક્રમથી વિરુદ્ધ હોવાને કીધે અકાંક્ષા નથી; કેમકે
અન્યક્રમ પ્રત્યક્ષ તે અન્ય છે. તેટલા માટે સૂત્રારે 'ઉપતિષ્ઠમ તો' એમ કહ્યું છે; અન્યકારે
પણ કહ્યું છે કે 'અને એ અયોગ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષને એની આકાંક્ષા નથી.' તેટલા માટે
ઉપતિષ્ઠમથી વિપરીત છે એ ન્યાયમુલ સ્મૃતિ કરી છે ॥ ૧૪ ॥

ઉંચે જતો—અન્ય શરીરમાં જતો મરતો કહેવાય છે) એ શ્રુતિ. જન્મશબ્દ અને મરણશબ્દ શરીરસંયોગ અને શરીરવિયોગને લીધે છે એમ દર્શાવે છે. જાતકર્મ આદિ વિધાન પણ દેહપ્રાદુર્ભાવની અપેક્ષાએજ છે એમ સમજવું; કેમકે જીવપ્રાદુર્ભાવનો અભાવ છે. આકાશાદિની પેઠે પર આત્મામાંથી જીવની ઉત્પત્તિ કે નથી તે ઉત્તર સૂચવી કહેશે. પણ સ્થૂલ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય દેહને વિષે છે, જીવનમાં નથી એ આ સૂત્ર વડે કહ્યું ॥ ૧૬ ॥

નાત્માશ્રુતેર્નિત્યત્વાચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા (ઉત્પન્ન થતો) નથી, શ્રુતિ નથી તેથી અને નિત્ય છે તેથી, તેઓને (શ્રુતિઓને) લીધે ॥ ૧૭ ॥

* શરીર અને ઈન્દ્રિયોના પાંચરસના અધ્યક્ષ અને કર્મફળના સંબંધવાળો જીવ-સંજ્ઞક આત્મા છે. તે સું આકાશાદિની પેઠે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કે બ્રહ્મની પેઠેજ ઉત્પન્ન થતો નથી એમ શ્રુતિઓના વિરોધને લીધે સંશય છે. કેટલીક શ્રુતિઓને વિષે અગ્નિવિસ્ફુલ્ભિગ આદિ દૃષ્ટાન્તોથી જીવઆત્માની પરબ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ અવળું કરાય છે; અને કેટલીકમાં અનિકૃતજ પર બ્રહ્મ કાર્યમાં પ્રવેશ કરી જીવ થાય છે એમ સમજાય છે; પણ ઉત્પત્તિ અવળું કરાતી નથી એમ. તેમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? પ્રતિજ્ઞાને બાધ ન આવે તેથીજ. ‘एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्’ (એકતું જ્ઞાન થયે એ સર્વતું જ્ઞાન થાય છે)

પણ ઉત્તર સૂત્રમાં જીવના જન્માદિનું નિરસન કહે છે. આદિ પણ તેનું નિરસન કરવાથી પુનરુક્તિ થાય એમ આશંકા કરી કહે છે—‘આકાશાદિની પેઠે’ ઇત્યાદિ. તેટલા માટે એ પ્રમાણે જોનેષ્ટિ આદિ શાસ્ત્ર ઔપધિક જન્માદિ વિષે છે તેથી જીવ અજ છે એમ પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ સાથે વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૬ ॥

અગ્નિના વિસ્ફુલ્ભિની પેઠે એ પરઆત્મામાંથી સર્વે જીવો નીકળે છે ઇત્યાદિ જીવની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિઓનો અને ‘स एष इह प्रविष्ट आ नलाग्रेभ्यः’ (તે એ અહિં નખનાં અગ્નિપર્યંત પ્રવિષ્ટ છે), ‘अज आत्मा’ (આત્મા જન્મરહિત છે) ઇત્યાદિ જીવની અનુત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી સંશય થયે દેહને જન્મ અને નાશ થયે જીવને જન્મ અને નાશ ન થાઓ, કેમકે અન્ય દેહથી લોભ્ય સ્વર્ગાદિ જોનું નિમિત્ત છે એવો વિધિ અસંભવિત થાય છે, પણ કલ્પના આદિ અને અન્તર્માં આકાશને થાય છે તેમ જીવને ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કેમ ન થાય; કારણ કે તેનો સંભવ છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘તેમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે’ ઇત્યાદિ. શરીરની પેઠે જીવને ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો અભાવ છે, તોપણ કલ્પના આરંભમાં આકાશાદિની પેઠે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયને વિષે નાશ પામે ॥ એમ સ્વીકારવાનું છે; કેમકે ચોક્ષિતાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય છે એથી પોષિત જે જીવોત્પત્તિવાચ્ય તે પ્રજ્ઞ હોવાથી ‘न जायते’ ઇત્યાદિ વાક્યોને શરીરની પેઠે કલ્પની

એ પ્રતિજ્ઞાને સર્વ વસ્તુસમૂહ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયે બાધ ન આવે. પણ એ છવ્ર
અન્ય તત્ત્વ હોય તો એ પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે; અને અવિદ્યુત પરમાત્માજ છવ્ર છે
એવું વિજ્ઞાન યથા નથી; કેમકે લક્ષણમાં ભેદ છે; કારણ કે જેનાં પાપ નષ્ટ થયાં છે
એ અને એવા કર્મવાળો પરમાત્મા છે અને તેથી વિષરીત છવ્ર છે. વળી વિભા-
ગથી એ વિકાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આકાશાદિ લેટલાં પ્રવિભક્ત છે તે સર્વ
વિકાર છે અને તે આકાશાદિની ઉત્પત્તિ સમગ્રઈ છે. છવાત્મા પણ પુણ્ય અને
અપુણ્ય કર્મવાળો અને મુખ અને દુઃખથી લેગાયેલા પ્રતિશરીર પ્રવિભક્ત છે; તેથી
પ્રપંચની ઉત્પત્તિના અવસરમાં તેની પણ ઉત્પત્તિ થવી યુક્ત છે. વળી 'વપાત્રોઃ
શુદ્ધા પિરકુલિહા વ્યુદ્ગમ્વેવનેવામ્માદાન્મનઃ સર્વે પ્રાપાઃ' [બૃહદ ૩.૧૨.૨૦] (જેમ
અગ્નિમાંથી નાના તળીઆઓ ઉંચે ચડે છે, એજ પ્રમાણે આ આત્મામાંથી સર્વ
પ્રાણો નીકળે છે) એ પ્રમાણે પ્રાણાદિ બોજ્યસમૂહની સૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરી 'સર્વ
યન્ માન્માનો વ્યુદ્ગમ્તિ' (એ સર્વ આત્માઓ નીકળે) એમ બોખા આત્મા-
ઓની પૃથક્ સૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરે છે. 'વપા સુરીતાવ પાવકાદિરુલિહાઃ સહગ્રાઃ
પ્રમયન્તે તદ્રુપાઃ । તથાગ્રસત્કિરિપાઃ સોમ્ય માયાઃ સંજાયન્તે તત્ર વિપાપિવન્તિ' [શુદ્ધ
૩.૧૧] (જેમ 'સુરીત અગ્નિમાંથી હમરો 'સરખા તળીઆઓ ઉત્પત્ત થાય છે, તેમ
તે સોમ્ય, અવિનાશીમાંથી વિવિધ 'ભાવો પ્રકૃષ્ટ જન્મ પામે છે અને તેનેજ વિષે
લવ પામે છે) એમાં પણ છવાત્માનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ક્રમાં છે, સ્વરૂપ (સ-
રખા) ક્રમાં છે તેથી; કારણ કે છવાત્માઓ પરમાત્માના સરખા છે, ચૈતન્યનો શેગ
અવમાં ફરી ફરી જન્મ પામતો નથી એવા અર્થમાં દેવાથી ઉત્પત્તિ થાય છે. 'અવિનાશી
થા મંદ અપમાન્ના' (અરે, એ આત્મા અવિનાશી છે) હવાદિ વાયુનું પણ એમજ બધા
જવાન કરતું. એ પદ્ધતિ પરવંદિક સામ્રાજ્ય અનુપપન્ન થયે એમ ન સમજવું; કેમકે પ્રલય
વળે સુધી પરચોક્કમન થાય છે એમ સાબીત ફળનો કોય સમરે છે. પણ એ રીતે 'તત્ત્વ-
મતિ' (તે તું છે) એ અભેદપ્રતિષ્ઠાન અસત્ય થયે એમ આશય કરી એકરેશીને અને
એ વાયુનું સીકળ બાજવાન કરતું એમ કહે છે—'અને અવિદ્યુત પરમાત્માજ છવ્ર છે'
હવાદિ એકવિહાનથી સર્વવિહાનની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થયા મરે અવિદ્યુત પ્રકાશ બાદે પ્રવિષ્ટ
થવું છવ્ર છે, તત્ત્વનાર છવ્ર નથી એમ કહું એવી શક્યનો ઉત્તર કહે છે—'લક્ષણમાં ભેદ
છે'. લક્ષણમાં ભેદ છે ને સ્પષ્ટ છે—'જેનાં પાપ નષ્ટ થયાં છે' હવાદિ છવ્ર પરમાત્માથી
મિલ છે, વિરુદ્ધકર્મવાળો છે તેથી. હવે છવ્ર એ નિષ્ઠ તે અવિકાર હોવ તો પ્રતિજ્ઞાનો જથ
થાવ એ તરફી યુક્ત. વિષમજન વિષયો અનુરહીત એ 'ઉત્પત્તિશુનિ તે વિદેષ જગદાન્ દે-
વાથી 'પ્રવેદશુનિ' 'અવસ્થા વિહારાઓ તો ઉપર પ્રવિષ્ટ થશે' એમ સમજવથી એવો સમુ-
દાયનો ભય છે. 'વપા સુરીતાવ' હવાદિ દુદાન્દાનિ છે તેથી 'પ્રાપાઃ' એટલે છવ્રો
એવો નિષ્કલ થાય છે. પણ 'માન્મન આજાતાઃ સંજૂતાઃ' (જાનને મંદી આજાત ઉત્પન્ન
થતું) હવાદિને વિષે છવ્રની ઉત્પત્તિનું કલજ નથી તેથી છવ્રની અનુપત્તિ છે, તેને વિષે કહે

૧ શરીર થી પ્રવેશેલ વસ્તુ. ૨ અગ્નિના ભેગ. ૩ દેહ. ૪ છવ્ર. ૫ કારણ. ૬ અવિદ્યુત પ્રકાશ. ૭ અગ્નિ
એમાં અગ્નિ અને વિશુદ્ધિવત્ત્વ જાનડે તે તેજસ. ૮ વપા સુરીતાવ. ૯ હવાદિ કૃતિ. ૧૦ જગદાન્ દેવા
આ મલકોલ. ૧૧ સુધી શુનિ.

છે તેથી, વળી ક્વચિત્ અશ્વવજ્ઞ અન્યત્ર જેતું, અવજ્ઞ છે તેને આકાષે એ યુક્ત નથી; કેમકે અન્ય, શ્રુતિમાં રહેલો પણ જે અવિરુદ્ધ અધિક અર્થ તે સર્વત્ર ઉપસંહાર તરીકે લેવો યુક્ત છે. એમ થયે પ્રવેશશ્રુતિ પણ પર આત્મા વિકારભાવ પ્રાપ્ત કરે છે એમજ સમજવળી; 'તદ્વાત્માનં સ્વયમકુરુત' (તેણે આત્માને જાને કયો) ઇત્યાદિની પેઠે. તેટલા માટે છવ ઉત્પત્ત થાય છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ કે આત્મા-છવ ઉત્પત્ત થતો નથી. શાથી? શ્રુતિ નથી તેથી; કારણ કે ઘણા પ્રદેશમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં એની શ્રુતિ નથી, પણ ક્વચિત્ અશ્વવજ્ઞ, અન્યત્ર જેતું, અવજ્ઞ છે તેને આકાષે એ યુક્ત નથી એમ કહ્યું છે. ખરી વાત છે, કહ્યું છે. પણ એની ઉત્પત્તિજ સંભવતી નથી એમ અમે કહીએ છીએ, શાથી? અને નિત્ય છે તેથી, તેઓને (શ્રુતિઓને) છીધે. ચ (અને) રાજ છે તેથી અજ્ઞત્વ આદિ ધર્મોથી એમ સમજવું; કેમકે એતું નિત્યત્વ તેમજ અજ્ઞત્વ, અવિકારિત્વ અને અવિકૃતજ બ્રહ્મતું; છવાત્માએ અને બ્રહ્માત્માએ અવસ્થાન એ બહુ શ્રુતિઓથી સમજાય છે; અને એવું-જેતું, રૂપ છે તેની ઉત્પત્તિ ઉપપત્ત થતી નથી. તે કઈ શ્રુતિઓ છે? 'ન જીવોઃ ક્ષિપ્યતે' [છાન્દો ૬.૧૧.૩] (છવ મરણ પામતો નથી), 'સ વા એવ મહાનજ આત્મા ડહરોડમરોડમૃતોડમયો દ્રઘ' [બૃહ ૭.૪.૩૫] (તે એ મોટો અજ, આત્મા છે, પરિણામરહિત, અવિનાશી અમૃત અને અભય બ્રહ્મ છે), 'ન જાયતે ક્ષિપ્યતે વા વિપશ્ચિત્' [કઠ ૭.૨૧.૮] (વિદ્યાન આત્મા જન્મ પામતો નથી કે, મરણ પામતો નથી), 'અજો નિત્યા વાશ્વતોડયં પુરાણઃ' [કઠ ૭.૨૧.૮] (એ અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ છે), 'તત્ સૃષ્ટા તદેવાનુપ્રાવિતાત્' [તૈત્તિ ૨.૬.૧] (તેને સૃષ્ટ તેમાં અનુપ્રવેશ કર્યો), 'અતેન જીવેતાત્મનાનુપ્રવિદ્ય મામરૂપે વ્યાકરવાણિ' [છાન્દો ૬.૧૩.૨] (આ છવરૂપ આત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરી નામરૂપનો વ્યાકાર કરે), 'સ એવ રહ પ્રવિદ્યા નાત્માપ્રેમ્યઃ' [બૃહ ૭.૧.૩] (તે, એ આહિ નામાપ્રેમ્યતા પ્રવિદ્ય છે), 'તત્ત્વમસિ' [છાન્દો ૬.૮.૩] (તે તું છે), 'અહં દ્રઘાસ્મિ' [બૃહ ૭.૧.૧૦] (હું, બ્રહ્મ છું), 'અપમાત્મા દ્રઘ સર્વાનુમ્' [બૃહ ૭.૨.૧૨] (એ આત્મા, બ્રહ્મ, સર્વાત્માઓ સર્વનો અનુભવ કરનાર) એ અને એવી બીજી શ્રુતિઓ છવતું નિત્યત્વ વધી-તેની ઉત્પત્તિનો પ્રતિબંધ કરે છે. પણ છવ પ્રવિભક્ત હોવાથી વિકાર છે.

છ—'વળી ક્વચિત્ અશ્વવજ્ઞ' ઇત્યાદિ. એમ છવ વિકાર થયે વિકારપ્રવેશાત્મા વડે 'સ્વાત્માનમકુરુત' ('પોતાના આત્માને કયો') એની પેઠે વિકારછવાત્મા વડે પ્રવેશ છે એવો અર્થ છે. અજ્ઞત્વાદિ શ્રુતિ કલ્પમધ્યમાં છવની અનુત્પત્તિ આદિ વિષે છે, 'તત્ત્વમસિ' એ શ્રુતિ 'મૃદ ઘટઃ' (શ્રુતિકા ઘટ) એ અભેદવાક્યની પેઠે સમભવવી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. ધર્મોની પેઠે સત્ત્વ વિભાગ એ હેતુ છે કે

અને વિચાર હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. એને વિષે કહીએ છીએ—એના પ્રવિભાગ પોતાની મેળે નથી; કેમકે ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ [શ્લોક ૬૧૧] (એક દેવ, સર્વ ભૂતોને વિષે ગૂઢ; સર્વવ્યાપી, સર્વભૂતોનાં અંતરાત્મા) એવી સુતિ છે. પણ બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિને લીધે એ પ્રવિભાગ દેખાય છે; જેમ ઘડાદિસંબંધને લીધે આકાશ દેખાય છે તેમ; કેમકે ‘संघातमपमात्रा यत्न विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः’ [બુદ્ધ ૪૪૧૫] (તે એ આત્મા બ્રહ્મ છે, વિજ્ઞાનમય છે, મનોમય છે, પ્રાણમય, ચક્ષુર્મય અને શ્રોત્રમય છે) એ આદિ સાત્ત્વ બ્રહ્મજ જે અવિકૃત હોઈ એ એક છે તે અનેક બુદ્ધિયાં દિશ્ય છે એમ દર્શાવે છે. એ તત્ત્વમય છે એટલે વિવિક્ત સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત કરતું નથી, પણ તેથી એનું સ્વરૂપ ઉપરજ છે એમ સમજવું, જેમ સ્ત્રીમય (સ્ત્રીપરતન્ત્ર) જાદમ સમજાય છે તેમ. કવચિત્ એનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રણયની જે પણ સુતિ છે તે પણ એજ ઉપાધિસંબંધથી ગૌણ અર્થમાં સમજવી; ઉપાધિની ઉત્પત્તિથી એની ઉત્પત્તિ છે અને તેના પ્રણયથી પ્રણય છે એમ; કેમકે ‘प्रज्ञानघन एवैतन्मो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्मेवावु विनश्यति न प्रेत्य संशस्ति’ [બુદ્ધ ૪૪૧૩] (વિજ્ઞાનનેકસત્ત્વ એ ભૂતોમાંથી સમુત્પાદન કરી એનીજ પાછળ વિનાશ પામે છે, મરણ પછી જ્ઞાન નથી) એ સુતિ દર્શાવે છે. તેમજ એ ઉપાધિનેજ પ્રણય છે, આત્માના વિણય નથી એ પણ અહિંજ ‘मा भवयान् मोहान्तमापीपदं यं महिमं विजानामि न प्रेत्य संशस्ति’ (ભગવાને અને મોહમાંથી મૂકી છે, આનું મને વિજ્ઞાન નથી

ઓપાધિક વિશ્વમ્ દેવ છે! આપ પણ યુક્ત નથી, અસિદ્ધ છે તેથી એમ કહે છે—એને વિષે કહીએ છીએ—‘હતાદિ. દ્વિતીય પદ્ધતિ એવ સ્વતઃ વિચાર છે એમ સિદ્ધ નથી; કેમકે તે અપ્રયોજક છે. એમ કહે છે—‘બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિને લીધે’ હતાદિ. ઓપાધિક ભેદને વિષે પ્રમાણ કહે છે—‘કેમકે “સ યા ઘણમાત્મા”’ હતાદિ. ‘વિજ્ઞાનમય’ હતાદિમાં મયદ્ વિચારાર્થક છે એમ કહી કહી કહે છે—‘એ તત્ત્વમય છે એટલે’ હતાદિ. ‘સ્ત્રીમય જાદમ’ — ‘જાદમ’ = કામજડ; ‘સ્ત્રીમય’ = સ્ત્રીપરતન્ત્ર. કામજડ પુરુષ એને અધીન છે એવો અર્થ છે. એમાં ‘મયદ્’ પ્રત્ય વિચારાર્થક નથી, પ્રાપ્ત્યાર્થક છે. એ પ્રમાણે જીવને સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાથી બુદ્ધિ આદિને પરતન્ત્ર છે, તેથી ભેદકર્તૃત્વ આદિ તેમાં ભેદમાં આવે છે; એ રીતે પ્રાપ્ત્યાર્થમાં મયદ્ પ્રત્યયનો પ્રયોગ છે એવો અર્થ છે. ક્ષિત્તું નિરસન કરી તદ્દનુચ્છાદ સુતિની ખતિ કહે છે—‘કવચિત્ એનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રણયની’ હતાદિ. જીવને ઓપાધિક જન્મ અને નાશ છે તેને માટે સુતિ કહે છે—‘કેમકે “પ્રજ્ઞાનઘનમય”’ હતાદિ. આ દેહાત્માએ પરિણામ પામેલાં ભૂતોમાંથી સામ્યે ક્ષિત્તે—જીવત્વ અનુભવીને, જન્મ પામીને તે તત્ત્વ પામ્યા પછી વિનાશ પામે છે. પ્ર. ૧૦ બા. ૫૦ ૧૨૨ માં એ મેત્રેયી પ્રાણહનું વ્યખ્યાન છે તે એનું પ્રજ્ઞાનઘન = વિજ્ઞાનચાત્ર. ‘પ્રેત્ય’ = ઓપાધિક મરણ પછી. પણ ‘પ્રજ્ઞાનઘન’ અને ‘સંજ્ઞા નાસ્તિ’ એ વિરુદ્ધ છે. એથી કહે છે—‘તેમજ એ ઉપાધિનેજ પ્રણય છે’ હતાદિ. ઉપાધિના લયને લીધે વિરોધ જાનનો અસા-

કે મરણ પછી સંજ્ઞા નથી) એમ પ્રશ્નપૂર્વક શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે—‘ન વા ઋદ્ધે
હં મોહં પ્રવીમ્યવિનાશી વા ઋદ્ધ્યમાત્માડ્ઞુચ્છિત્તિષ્ઠર્મા માત્રાડ્ઞસંસર્ગસ્વસ્ય મવતિ’
[બૃહુ ૭ ધાન૧૪] (અરે, હું મોહકર વાક્ય કહેતો નથી, અરે, એ આત્મા અવિ-
નાશી છે, અપરિણામી છે, પણ વિષયો સાથે એનો સંસર્ગ નથી) એમ પ્રતિજ્ઞાનો
‘અનુપરોધ’ પણ અવિકૃત બ્રહ્મજીવભાવ પામે છે તેથી છે. એ એનો લક્ષણભેદ
પણ ઉપાધિને લીધેજ છે. ‘અતઃ કર્ણં વિમોક્ષાયૈવ મુદ્ધિ’ [બૃહુ ૭ ધાન૧૫] (એની
પછી વિમોક્ષનેજ માટે કહે) એ પણ પ્રકૃતજ વિજ્ઞાનમય આત્મા સર્વ સંસારધ-
ર્મના નિરાકરણથી પરમાત્મભાવ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી છે. તેટલા માટે આત્મા
ઉત્પત્ત થતો નથીજ અને પ્રવિણય પામતો નથીજ ॥ ૧૭ ॥

જોત્ત એવ ॥ ૧૮ ॥

(એ આત્મા) નિત્યચૈતન્ય છે, એથીજ ॥ ૧૮ ॥

તે (આત્મા) શું ‘દાણબુએના આત્માની પેઠે આગનુક ચૈતન્યવાળો, સ્વતઃ
અચૈતન છે, કે સાંખ્યોના આત્માની પેઠે નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપજ છે એમ વાદીઓમાં

વજ ‘સંજ્ઞામાય’ (‘સંજ્ઞા નાસ્તિ’)—સંજ્ઞાનો અભાવ છે, આત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાનનો અભા-
વ એ સંજ્ઞાનો અભાવ નથી એમ પછી શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે એવો અન્વય છે. આજ વિ-
જ્ઞાનવન આત્માને વિષે પ્રેત્ય સંજ્ઞા નાસ્તિ (મરણ પછી સંજ્ઞા નથી) એમ કશું છે તેથી અને
મોહમાં—આનિમાં નાખી છે. એ અર્થ નુ સમજતી નથી, અને તમારા વચનનો અર્થ કહ્યો
એવો મૈત્રેયીના પ્રશ્નનો અર્થ છે. મુનિ કહે છે—‘ન વા ઋદ્ધેહં’ ઇત્યાદિ. ‘મોહમ્’ = મોહ-
કારક વાક્ય. ઉચ્છિન્ન—પૂર્વાવસ્થાનો નાશ—છે ધર્મ જેનો તે ઉચ્છિન્નિષ્ઠર્મા = પરિણામી. તે
નુંકિ તે ‘ઞ્ઞુચ્છિન્નિષ્ઠર્મા’ = અપરિણામી; તેટલા માટે અવિનાશી એવો અર્થ છે. સારે
મરણ પછી સંજ્ઞા-જ્ઞાન નથી એમ કેમ કશું છે તેને વિષે કહે છે—‘માત્રાડ્ઞસંસર્ગસ્વસ્ય
મવતિ’ માત્રા એટલે વિષયો સાથે અસંસર્ગ છે તેથી એમ કશું છે એવો અર્થ છે.
લક્ષણભેદથી જીવ અને પરમાત્માનું ભેદ નથી એમ જે કશું છે તેને વિષે કહે
છે—‘એ એનો લક્ષણભેદ પણ’ ઇત્યાદિ. જિજ્ઞ અને પ્રતિજિજ્ઞની પેઠે ઔપાધિક ભેદ
છે, સ્વાત્મારિક નથી, વિરુદ્ધ ધર્મભેદ અધ્યસ્ત છે એને વિષે હેતુ કહે છે—‘અતઃ કર્ણં’
ઇત્યાદિ. જીવ વિગરી હોય તો મુક્તિનો ચોર થતો નથી તેથી ‘તત્ત્વમાસિ’ એ વાક્ય અર્થ-
કાર્ય છે એમ કહેવું ભેદજે. તેટલા માટે ફળવાળાં પ્રધાનવાક્યોથી અપેક્ષિત, જીવનું નિત્ય
કહેનાર શ્રુતિઓ બળવાન છે તેથી ઉત્પત્તિ આદિ કહેનારી શ્રુતિઓ ઉત્પત્તિ આદિ અધ્યસ્ત
છે એમ અનુવાદ કરે છે એમ અવિરોધ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૭ ॥

‘ધામૈવાસ્ય જ્યોતિઃ’ (આત્માજ એનો પ્રકાશ છે) ઇત્યાદિ આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશ
કરનાર શ્રુતિઓને ‘પદવ્યંચનુઃ શુષ્કવચ્છોષમ્’ (રહેન કરતો નેત્ર, જીવણ કરતો શ્રોત્ર,

૧ અભાવ. ૨ અજ્ઞાન-નેરેલિહસંનેનો ક્યાંના— અનુવાદીઓ. ૩ ક્ષાધિન—ક્ષાધિન માલમ
૪૨ મેંડ, નિત્ય જોડે તે.

વિપ્રતિપત્તિ હોવાથી સંશય થાય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? આત્માનું ચૈતન્ય આગનુક છે, આત્મા અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, અગ્નિ અને ઘટના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા રોહિત આદિ ગુણની પેઠે-એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે નિત્ય-ચૈતન્ય હોય તો મુમ મરિંછત અને મુદ્ધથી આવિષ્ટ થયલાએને ચૈતન્ય હોય, પણ તેમને પૂછે છે ત્યારે એને કંઈ જાણું નથી એમ બોલે છે. અને સ્વસ્થ હોય છે ત્યારે જાણતા દેખાય છે. એટલા માટે કદાચિન્ ચૈતન્ય દેખાય છે તેથી આત્મા આગનુક ચૈતન્યવાળો ॥ એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે-એ આત્મા જ્ઞાન-જ્ઞાનવાળો નિત્યચૈતન્ય છે; એથીજ-કારણ કે તે ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી પરજ અવિદ્યુત બ્રહ્મ ઉપાધિના સંબંધથી જીવભાવે રહે છે; કેમકે પર બ્રહ્મનું ચૈતન્યસ્વરૂપ 'વિજ્ઞાનમા-

નેત્ર એ દ્રશ અને શ્રોત એ શ્રોતા કહેવાય છે) હજારો અનિલજ્ઞાન દશંવતાર મુતિઓ સાથે વિરોધનું આદિ નિરાકરણ કરાય છે. આ લોકનું ચક્ષુઃ એ દ્રશ અને શ્રોત એ શ્રોતા છે એવો અર્થ છે. પૂર્વે કહેલા જીવની અનુત્પત્તિરૂપ હેતુને લઈને સ્વપ્રકાશતાત્વ સાધ્યું ॥ તેથી હેતુ-સામ્યભાવ એ સંમતિ છે; કેમકે અનુત્પત્તિને વિષે સ્વપ્રકાશ પ્રકાશ ઉપાધિયુક્ત થઈ જીવ થાય છે, એમ જીવની સ્વપ્રકાશના સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે એ અર્થ પૂર્વે કહેવાઈ ગયો છે તેથી મતાર્થતા છે એવી પણ શંકા ન કરવી; કેમકે અનુત્પન્ન પણ જીવ સ્વપ્રકાશ હોય તો જ્ઞાનસાધન વ્યર્થ થાય એવા તર્કસંહિત અનિલજ્ઞાનમુતિના જગથી સ્વપ્રકાશાવ મુતિનો ભાષ થવાથી જીવ પ્રકાશી અન્ય છે એવી શંકા થયે તેના સ્વપ્રકાશતા માટે સ્વપ્રકાશતાત્વ આદિ સાધન છે. આ રીતે પૂર્વપદ્ધતિમાં જીવની પ્રકાશ માટે અવ્યયતા છે અને સિદ્ધાન્તને વિષે તે માટે ચોખ્ખતા છે એમ પાદસમાપ્તિપર્યંત ફળ સમજાવું. હજારો મુતિનું નિરાકરણ કરે છે- 'પણ તેમને પૂછે છે ત્યારે' હજારો સાધનને અધીન જ્ઞાન હોવાને લીધે જીવ સ્વપ્રકાશ નથી, અતિરેકે દર્શનની પેઠે એમ કહે છે- 'એટલા માટે કદાચિન્ ચૈતન્ય દેખાય છે તેથી.' થથાશ્રુત ભાષ્યમાં 'કદાચિન્ ચૈતન્ય દેખાય છે તેથી આત્મા આગનુક ચૈતન્યવાળો છે' એમ હેતુ ને સામ્ય સમાન છે. એથી જીવની સ્વપ્રકાશતામુતિ ભાષ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કરે છે- 'એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે'. પૂર્વપદ્ધતિ આશય આ પ્રમાણે છે-જાનાતિ (જાણે છે) એ અર્થ કર્મથી-જેવથી વ્યાપ્ત છે ને તેને અભાવે થતો નથી, જેમ અગ્નિને અભાવે ધૂમ થતો નથી નેમ. હવે મુખ્યિ આદિ અવસ્થામાં જેવનો અભાવ હોવાથી તેવાથી વ્યાપ્ત જ્ઞાનનો અભાવ છે. તેટલા માટે આત્માનો સ્વભાવ ચૈતન્ય નથી; કેમકે સ્વભાવની અનુત્પત્તિને વિષે પણ ચૈતન્ય વ્યાવૃત્ત થાય છે. તેટલા માટે હૃદય આદિના ભાવ અને અભાવની સાથે જ્ઞાનના ભાવ અને અભાવનું અનુવિધાન છે તેથી હૃદય આદિના સનિકર્ષથી હેતુનું આધાન થાય છે એનું આગનુક ચૈતન્ય એનો ધર્મ છે, સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. એથીજ હૃદયઆદિનો પ્રયોગનવાળો છે; અન્યથા હૃદય આદિનો વ્યર્થ થાય. નિલચૈતન્યમુતિઓનું તો સંકિન્ના અસિદ્ધાવથી વ્યાખ્યાન કરવું; કેમકે જીવોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની ધોવાની શક્તિ છે; આકાશને જેમ હૃદયઆદિ સનિકર્ષ થાય તોપણ જ્ઞાન થતું નથી તેમ જીવને નથી. તેટલા માટે જીવો જડજ છે એમ પૂર્વપદ્ધ છે. સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:-જે આગનુકજ્ઞાન જડસ્વભાવ છે તે કદાચિન્ પરોક્ષ થાય, કદાચિન્ સંદિગ્ધ થાય, કદાચિન્ ત્રેપરંસ્ત થાય, જેમ જટારિ. પણ આત્મા

તત્ત્વં પ્રજ્ઞ' [બૃહ૦ ૩૧૫૨૮] (બ્રહ્મ વિજ્ઞાન, આનન્દસ્વરૂપ છે), 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં પ્રજ્ઞ', [તૈત્તિ૦ ૨૧૧૧૨] (બ્રહ્મ સત્ય અને અનન્ત છે), 'મનન્તરોડયાસઃ કુલ્લઃ પ્રજ્ઞાનઘન, યય' [બૃહ૦ ૬૧૧૧૩] (અન્તર અને બ્રહ્મ તગરતું, ફૂલ, વિજ્ઞાનૈકર-સજ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેજ પર બ્રહ્મ હવ છે, તેથી જીવનું પણ નિત્યચૈતન્યસ્વરૂપ, અગ્નિનાં ઉત્પત્તા અને પ્રકાશની પેઠે સમઘાય છે. યજુર્વેદ, વિજ્ઞાનમય પ્રકરણમાં 'મમુત્તઃ સુજ્ઞાનમિચાકરીતિ' [બૃહ૦ ૬૧૧૧૧] (અમુત્ત મમુત્તે શાયેને જુએ છે), 'અગ્રાયં પુરુષઃ સ્વયં જ્યોતિર્મયતિ' [બૃહ૦ ૬૧૧૧૨] (અગ્નિ એ આત્મા સ્વયમેવ જ્યોતિઃસ્વરૂપ થાય છે), 'ન હિ વિજ્ઞાનુર્વિજ્ઞાતેર્તર્ધવરિણોપો-વિ-ચ્ચતે' [બૃહ૦ ૬૧૧૩૦] (અરેઅર, વિજ્ઞાતાના વિજ્ઞાનનો વિનાશ નથી), એવા પ્ર-કારની શ્રુતિઓ છે. 'અથ યો વેદેદં જિગ્રાણીતિ સ માત્મા' [છાન્દો ૮૧૨૧૩] (યજુર્વેદે આ [મુગન્ધ કે દુર્ગન્ધ કેવી રીતે] સુંબું તે જાણે છે તે આત્મા છે) એમ સર્વ ઇન્દ્રિયો ભારકે તે આ જાણે છે, આ જાણે છે એમ વિજ્ઞાનની સાથે અ-નુસંધાન છે તેથી તદ્દૃષ્ય સિદ્ધ થાય છે, નિત્યસ્વરૂપચૈતન્ય હોય તો પ્રાણ આદિ અનર્થક થાય એમ કહેશો તો, નહિ; કેમકે ગન્ધાદિ 'વિષયવિશેષના પરિચ્છેદને

એવો નથી; કેમકે સર્વનો આત્મા અનુમાન કરે છે તોપણ અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ છે, સ્મરણ કરે છે તોપણ આનુભવિક છે, સંદેહ કરે છે, તોપણ અસંદિગ્ધ છે, વિપર્ણસ કરે છે, તોપણ અવિપરીત છે. એવો તેનો સ્વભાવ છે; અને એના સ્વભાવ, ચૈતન્યનો અભાવ નથી, કેમકે તે નિત્ય છે. તેટલા માટે ક્રિયારૂપ વૃત્તિઓ જે કર્મસંહિત છે તે સુષુપ્તિ આદિમાં કર્મને અભાવે નિવૃત્ત થાય છે, ચૈતન્ય જે આત્મ-સ્વભાવ છે તે નિવૃત્ત થતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે નિત્યચૈતન્ય કહેનારી શ્રુતિઓનું કર્મચિત્ત કહેશે બ્યાખ્યાન થતું નથી. ગન્ધાદિ વિષયવૃત્તિના ઉપજનને વિષે ઇન્દ્રિયો પ્રયોજન-વાળી છે, એમ સર્વ અનવચ-રોપરહિત છે. માત્ર સ્વપ્રકાશ પ્રકાશી હવ અભિન્ન છે તેથીજ તે સ્વપ્રકાશ છે એમ નથી, પણ શ્રુતિથી પણ એવો છે—શ્રુતિ પણ એને સ્વપ્રકાશ કહે છે એમ કહે છે—'યજુર્વેદ વિજ્ઞાનમય પ્રકરણમાં' ઇત્યાદિ. 'યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ' (જે એ વિજ્ઞાનમય છે) ઇત્યાદિ પ્રકરણમાં એવો અર્થ છે. 'અમુત્તઃ' = સ્વયં શાસમાનજ આત્મા, સુજ્ઞાન—જેનો વ્યાપાર જુમ મયો છે એવાં વાણી આદિને અભિજ્ઞાની ચાકરીતિ—જુએ છે. જુમ અર્થે જુએ છે એવો અર્થ છે. અગ્ર=સ્વપ્રમા. વિજ્ઞાનુઃ=શુદ્ધિસ્ત્વ જે સાક્ષી છે તેની વિજ્ઞાતે—વિજ્ઞાનશક્તિનો વિનાશ નથી એવો અર્થ છે. દ્રાણાદિજન્ય ગન્ધાદિજ્ઞાનના અનુસંધાનની સિદ્ધિને માટે આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવું જોઈએ એમ બીજી શ્રુતિથી કહે છે—'અથ યો વેદેદં' ઇત્યાદિ. આત્મા નિત્યચૈતન્યરૂપ છે તોપણ સ્વતઃ અસંગ ■ તેથી ગન્ધાદિ વિષય સાથે તેને સંજન્ય નથી, માટે તે સંજન્ય ઘટાવવારૂપ વૃત્તિઓને અર્થ જ્ઞાનસાધનો છે, જ્ઞાનસાધનો કંઈ વ્યર્થ નથી એમ કહે છે—'નહિ, કેમકે ગન્ધાદિ વિષયવિશેષના પરિચ્છેદને અર્થ છે', 'પરિચ્છેદઃ' = વૃત્તિ. 'ગન્ધાય' = ગન્ધવિષયક અન્તઃકરણવૃત્તિને માટે એવો અર્થ છે. પરિચ્છેદ એ વૃત્તિરૂપ જન્ય છે, તેમાં નેત્રાદિનો ઉપયોગ છે એવો અર્થ છે. સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓ વિષે આત્મા જે તોપણ ચૈતન્ય નથી તેથી આત્મા ચૈતન્યરૂપ નથી એમ જે કહ્યું

અર્થે છે; કેમકે 'ગત્પાય દ્રાણમ્' (ગન્ધને માટે દ્રાણ) હત્યાદિ દર્શાવે છે. મુખ્ય વચેરે જાણતા નથી એમ બે કથું છે તેનો મુખ્યને પ્રકૃત કરીને 'યદ્દ તમ્ પદ્યતિ પદ્યત્યં તમ્ પદ્યતિ ન હિ દ્રષ્ટદેવિપરિલોપો વિચિત્તદ્વિનાશિન્યાપ્ત નુતદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડ્યદ્વિમત્તં યન્ પદ્યત્' [બૃહદ્ ૭ પ્રકાર૩] ({ મુખ્ય દેવ છે } ત્યારે બે તે એનો નથી ને એનોજ એનો નથી; કેમકે દ્રાણની દૃષ્ટિનો 'વિપરિલોપ નથી, અ-વિનાશી છે તેથી, કેમકે તે બીજું { વિષયભૂત } નથી કે બેને તેથી { દ્રાણી } અન્ય, વિભક્ત છુએ) હત્યાદિ કૃતિએજ પરિહાર કથો છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિ-પયનો અભાવ છે તેથી એ ચેતના હોવાનો અભાવ છે, ચેતન્યના અભાવથી નહિ; એમ આકાશમાં રહેલા પ્રકાશની પ્રકાશના અભાવથી અનભિવ્યક્તિ છે, સ્વરૂપના અભાવથી નહિ તેમ. વૈશેષિકારિ તર્કે તો મુનિને વિશેષે આભાસ ધાય છે. તેટલા માટે નિત્યચેતન્યસ્વરૂપજ આત્મા છે એમ અમે નિશ્ચય કરીએ છીએ ॥ ૧૮ ॥

છે તેને કૃતિન કરે છે—'મુખ્ય વચેરે જાણતા નથી' હત્યાદિ. તન્ = તદા, ત્યારે-મુખ્ય દેવ છે ત્યારે. ન પદ્યતિ યદ્-એનો નથી એ. તન્ પદ્યયેય તમ્ પદ્યતિ—એનું જ્ઞાન હુમ્ કથું નથી એનો કથનિજ એનો નથી. તેને વિષે દેવ કહે છે—'ન હિ દ્રષ્ટુઃ' હત્યાદિ. નાશને અભોધ છે તેથી એનો અર્થ છે. શા માટે એનો નથી તેને માટે કહે છે—'ન મુ તદ્' હત્યાદિ. વૃત્તિ સાધનને અધીન છે એમ કથું છે તેથી સ્વરૂપજ્ઞાન સાધનને અધીન છે એ દેવ અસિદ્ધ છે એમ પ્રતિપાદન કથું છે, સાધનની અર્થનાનો તર્ક પણ નિરસ્ય કથો છે. 'શુદ્ધન્ ધોત્રમ્' (સાંભળતું શ્વેત) હત્યાદિ અનિવરતાનકૃતિ પણ વૃત્તિને લાગુ પડે છે એમ અપ્રવાન કથું છે. આત્મા જ્ઞાન નથી, કન્ધ છે તેથી હત્યાદિ તર્કે પણ મુનિથી નાપિત છે; કેમકે હજવાનું બે પ્રધાનવાક્ય તેનાથી અપેક્ષિત બે સ્વપ્રકાશનકૃતિ ને જનવાન છે. વત્તી નિરવરણ આત્માનો મન સાથે સંબંધ મુજ નથી તેથી અનિવર જાણથી તેનામાં કુલુ નથી, અને સમવાય નથી તેથી એનાની સાથે મનસકલંબની રહેલા જ્ઞાનથી વેદ કાંઈ એમ પણ નથી અને એમાં વત્તી ડર્મકર્તૃત્વવિરોધ કાંઈ છે તેથી પણ એમ નથી. તેમજ જનનને એક વૃત્તિ હેવામાં કાંઈક હોવાથી આત્મા જ્ઞાન છે અને 'જ્ઞાના સંકલ્પક' (કામ છે, સંકલ્પ છે) હત્યાદિ મનપરિવૃત્તિ અવિધાન કરનારી મુનિ પડે વૃત્તિ જડ હોવાથી અમરે જ્ઞાનને ને પ્રકારનું હેવનું રૂપે કથું નથી, મરે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે એ અનવરણ-રોગરહેત છે એ સિદ્ધ કથું ॥ ૧૮ ॥

ઉત્કાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

(હવના) ઉત્કમણ, ગમન અને આગમનનું (શ્રવણ છે તેથી
હવ પરિચ્છિન્ન છે) ॥ ૧૯ ॥

હવે હવ કેવા પરિભાણવાળો છે તે વિષે વિચારાય છે કે શું તે આત્મ પરિભા-
ણવાળો છે કે મધ્યમ પરિભાણવાળો છે કે વિશુ પરિભાણવાળો છે. પણ આત્મા
ઉત્પન્ન થતો નથી અને નિત્યચેતન્ય છે એમ કહ્યું છે; એથી હવ પર આત્માજ છે
એમ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પર આત્મા અનન્ત છે એમ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે; તેા હ-
વપરિભાણના વિચારનું 'અવનરણ કયાંથી? કહીએ છીએ—એ સત્ય છે; પણ
હવની 'ઉત્કાન્તિ, ગતિ અને આગતિની શ્રુતિ હવના 'પરિચ્છેદનું' અવગમન
કરાવે છે. વળી એ (હવ) આત્મ પરિભાણવાળો છે એમ ક્યથિત્ શ્રુતિ 'સ્વ-
શબ્દે કહે છે. તે સર્વને અનાકૂલ બાધરહિત કરવા માટે આ આદેશ છે. તેમાં
પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉત્કાન્તિ, ગતિ અને આગતિની શ્રુતિથી હવ પરિચ્છિન્ન
છે—આત્મ પરિભાણવાળો છે (એમ પ્રાપ્ત થાય છે). પ્રથમ 'ન વદ્વાસ્માચ્છરીરાદુ-
ત્વામતિ મર્દ્યૈર્તઃ સર્વેઽન્તકામતિ' [કૌપીન ૩૩] (તે બ્યારે આ શરીરમાંથી ઉ-
ત્કમણ કરે છે ત્યારે એ સર્વ { બુદ્ધિ આદિ } સાથેજ ઉત્કમણ કરે છે) એમ ઉ-
ત્કાન્તિ છે. 'વે ય કે વાસ્માલોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેય તે સર્વે ગચ્છન્તિ' [કૌપીન
૧૨] (અને જે કોઈ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વે ચન્દ્રમાંજ જાય છે) એમ

ગ્રન્થની સાથે આત્માના એક્યની યોગ્યતા માટે આત્મા સ્વપ્રકાશ છે એમ કહ્યું છે, હવે
તેના સ્વભાવિષ્ અણુ-વનું નિરાકરણ કરીને તેનું વસ્તુતઃ મહત્ત્વ, ચેતન્યથી ઉપદ્રવદિષ્ઠ પરિ-
ભાણ સાથે છે—'ઉત્કાન્તિ' ઇત્યાદિ. વિષય અને સમય હસાંવે છે—'હવે હવ' ઇત્યાદિ.
'નામ્નાડધુને' [ગ્રં. સૂં. ૩૧:૧૦] ઇત્યાદિથી આ અચિત્તરણ 'ગતાર્થ' છે એમ આશંકા
કરી, આત્માનું અણુ-વ કહેનારી શ્રુતિએ અને મહત્ત્વ કહેનારી શ્રુતિઓનો અવિરોધ પ્રતિપા-
દન કરવા માટે આ અચિત્તરણનો આદેશ છે એમ કહે છે—'પણ આત્મા' ઇત્યાદિ. 'માત્ર
શ્રુતિપ્રતિપાદિત ઉત્કાન્તિ આદિની 'અનુષપ્તિ થાય માટેજ આત્મા આત્મ છે એમ નથી, પરંતુ
'વસોઽનુગતમા' (એ આત્મા અણુ છે) એમ શ્રુતિથી પણ છે એમ કહે છે—'વળી એ
(હવ)' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં હવ આત્મ હોવાથી તેનું ગ્રન્થ સાથે એક્ય અસિદ્ધ છે, એમ
હવગ્રન્થના એક્યની અસિદ્ધિ છે; સિદ્ધાન્તમાં તે એક્યની સિદ્ધિ છે એમ વિચારી સૂત્રનું સ્વ-
દીકરણ કરતા પૂર્વપક્ષ કહે છે—'તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે' ઇત્યાદિ. શ્રુતે: અને મણુ
(શ્રુતિથી, અણુ છે) એમ એ પદો ઉત્તર સૂત્ર [નાગુત્તરવર્ણને] [ગ્રં. સૂં. ૩૧:૧૧]-
માંથી લઈ આ સૂત્ર પૂર્ણ કરે છે. 'એમ ઉત્કાન્તિ'—શ્રુતિમાં છે' એટલું શેષ સમ-

૧ શરીરમાંથી નીકળે છે. ૨ હવન-પરિચ્છેદ, અણુ પરિભાણવાળો. ૩ પર આત્મા એ પરમાત્મા-
તે. ૪ શરીરમાંથી નીકળે છે. ૫ અણુ છે. ૬ આત્મ છે. ૭ હવના-પરિચ્છેદન, નિયત પરિ-
ભાણ. ૮ હવમણુ છે. ૯ વાસ્માલોક કહે, અણુ અનાકૂલ. ૧૦ તેનો અર્થ અનાદિ આદિ વતો છે
એ. ૧૧ ચન્દ્રમાંજ સ્થળ. ૧૨ અણુ-વ કહે છે, અણુ-વ.

ગતિ પણ છે; અને 'તસ્માદ્લોકાત્ પુનરૈત્યર્મ્મ લોકાય કર્મણે' [બૃહ્દ ૦ ધાણ ૬] [તે લોકમાંથી ફરી આ લોકમાં કર્મ માટે આવે છે) એમ આગતિ પણ છે. એ ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ અને આગતિની ક્રુતિથી છત્ર પરિચ્છિન્ન છે એમ પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે વિષુભુને ગતિ સંબંધથી નથી. પરિચ્છેદ પ્રાપ્ત થયે, શરીરના પરિમાણ બેટસે છે એનું તો વ્યાહત મતની પરીક્ષાને વિષે નિરાકરણ કર્યું છે તેથી આત્મા અણુ છે એમ અવગમન થાય છે ॥ ૧૯ ॥

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

અને એ પાંચસાનો (ગતિ અને આગતિનો) પોતાના આત્મા
(કર્તા સાથે સંબંધથી છત્ર અણુ છે) ॥ ૨૦ ॥

ઉત્ક્રાન્તિ તો કદાચિત્ 'ચક્ષનરહિત' પણ આત્માને 'પ્રામસ્વાભિવની નિવૃત્તિની' જેટલે દેહસ્વાભિવની નિવૃત્તિથી કર્મનો કાય થયે સંભવે. પણ એ પાંચસાં, એટલે ગતિ અને આગતિ, તો ચક્ષનરહિત આત્માને સંભવતાં નથી; કેમકે તે બેનો સંબંધ

જવું. 'સ્તઃ' = મુખ્યુ છત્ર. 'ક્ષિત્' = જુદા આદિ સાથે. 'તસ્માદ્લોકાત્' — ને ચન્દ્રલો-
કથી આ લોકમાં કર્મ કરવા માટે આવે છે એવો અર્થ છે.

આ સૂત્રમાં 'થયણાત્' એ ૫૬ અને યજુઃ એ ૫૮નો અધ્યાહાર છે અને એ અધ્યા-
હાર માણુરત્તપુત્રોઃ' એ ઉત્તર સૂત્રનું પર્વાલેખન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મહત્ત્વશુ-
નિધી અણુત્તનો નિરેષ થાય છે, તે નિરેષ તારણ સંભવે કે ભો છોઈ ક્રુતિથી અણુત્ત પૂર્વે
'ક્યું' દોષ. તેમાં 'યજોઃપ્રણયત્મા ચેતસા યેદિતલ્પઃ' (એ આત્મા અણુ, વિશુદ્ધ જ્ઞાન વડે
અણુથી), 'સાક્ષીમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ' (અંશુદ્ધ બેવડે, રવિના બેવા સ્વરૂપવાળો), 'સ
યા ય મહાનજ્ઞ માત્મા' (તે એ ઓળે, અજ્ઞ, આત્મા) એમ વિરુદ્ધ પરિમાણ પ્રતિપાદન
કરનારી ક્રુતિઓ ઉપજન્ન થાય છે તેથી અપ્રામાણ્ય થાય છે, માટે પૂર્વપક્ષમાં મધ્યમ પરિ-
માણુવાળો આત્મા છે એમ સ્વીકારવાથી નેને અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવે તેથી, તેમજ આત્મા
વિશુદ્ધવાળો છે એમ સ્વીકારવાથી તેની ઉત્ક્રાન્તિ જાદિ અનુપપદ્ય થાય, માટે ઉત્ક્રાન્તિ આ-
દિનું અણુ છે તેથી છત્ર અણુ છે એમ સ્વીકારનું બેઈએ એનું એકરેશિમત પ્રતિપાદન કર-
નાર આ સૂત્ર છે ॥ ૧૯ ॥

ઉત્ક્રાન્તિ એટલે આત્માનો દેહથી નિર્ગમ' એવો અર્થ નથી કે બેથી આત્મા અણુ છે
એમ થાય, પણ ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ સ્વાભિવનિવૃત્તિ છે એમ કહેવાક કહે છે. નેનો અંતીકાર
કરીને પણ અણુત્ત જલ્પરૂપ છે એમ કહે છે—'સ્વાત્મના' ઉત્ક્રાન્તિ. ઉત્ક્રાન્તિની ઉત્તર—
પાલી કહેવાં મનિ અને આત્મનિનો સ્વાત્મા સાથે એટલે કર્તા સાથે સંબંધ દોષથી અણુત્ત છે
એમ સૂત્રની ચોક્કસ કરવી. પાકનો 'અનાકષ' છે તોપણ પક્ષા કહેવાય છે તેમ મનિનો

૧ ચલિરહિત. ૨ કામના સ્વાભિવનિવૃત્તિ. ૩ અર્થ, નીકળવું. ૪ આત્મક નદિ તે પાંચનો આત્મક તો
તણુવાદિ એ સંભવ છે તે છે, પક્ષા-સંબંધનાર કહે પાંચનો આત્મક નથી.

પાતાના 'આત્મા સાથે થાય છે; કારણ કે ગમ્ ધાતુ 'કર્તૃસ્થક્રિયાવાળો છે, વળી અમધ્યમ પરિભાષુવાગ્યાની ગતિ અને આગતિ અણુ પરિભાષુ હોય તોજ સંભવે છે, અને ગતિ અને આગતિ થઈ એટલે ઉત્ક્રાન્તિ પણ દેહધીજ 'અપસૃષ્ટિ છે એમ પ્રતીત થાય છે; કેમકે દેહધી અપસૃષ્ટ ન થયેલાને-બહાર ન નીકળેલાને-ગતિ અને આગતિ થતાં નથી; અને વળી ઉત્ક્રાન્તિને વિષે દેહપ્રદેશને અપાદાન તરીકે કહ્યા છે તેથી. 'અધુષો વા મૂષો વાન્યેમ્યો વા શરીરદેશેમ્યઃ' [બૃહ્દ ૭ ધાકાર] (નેત્રધી કે માયાધી કે શરીરના અન્ય પ્રદેશોથી) એમ. વળી 'સ પ્તાસ્તેજોમાત્રાઃ સમખ્યા-વદાનો હૃદયમેવાન્યથાગમતિ' [બૃહ્દ ૭ ધાકાર] (તે આત્મા એ તેજના અવયવોને-

અનામય હોય તે ગત્તા કેમ ન કહેવાય તેને માટે કહે છે—'ગમ્ ધાતુ' ઇલાદિ. 'ગમન-કર્તાને વિષે સંયોજ અને વિભાગરૂપ અતિસવનો હેતુ છે તેથી કર્તાને વિષે ગમનનું આશ્રિતત્વ લોકસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. છવ અણુ છે, અમધ્યમપરિભાષુવાળો દોઈ ગતિવાળો ॥ તેથી, પરિભાષુની પેઠે એમ કહે છે—'વળી અમધ્યમ પરિભાષુવાગ્યાની' ઇલાદિ. અંગીકારનો ત્યાગ કરે છે—'અને ગતિ અને આગતિ થઈ એટલે' ઇલાદિ. સ્વામિત્વનિવૃત્તિમાત્ર ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ નથી એમ સમજાવું. દેહધી નિર્ગમ એજ ઉત્ક્રાન્તિ છે એને વિષે અન્ય ક્ષિત્ર કહે છે—'અને વળી ઉત્ક્રાન્તિને વિષે' ઇલાદિ. અપાદાન = અવરિ. 'અન્યેમ્યાઃ' = મુખાદિથી. 'અથ ગ્રામ્યા નિષ્કામતિ' (એ આત્મા નીકળે છે) એટલો રોષ છે. વળી દેહને વિષે પણ છવની ગતિ અને આગતિનું શ્રવણ છે તેથી છવ અણુ છે એમ કહે છે—'સ પ્તાઃ' ઇલાદિ. ઇન્દ્રિયોનું મહત્ત્વ કરીને સ્વાય આદિને વિષે હૃદયમાં તે છવ ભવ્ય છે તે આત્મા તેજના માત્રાને-અવયવોને-સ્વપ્રકાશક હોવાથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને-સમ્યક્-નિર્દેષથી આશ્રિતરૂપે મહત્ત્વ કરતો-સંકાર કરતો હૃદયમાંજ-પુંડરીક આકાશમાંજ ભવ્ય છે—હૃદયમાંજ જેનું વિજ્ઞાન અભિવ્યક્ત છે એવો થાય છે. મરણકાલે તેજોમાત્રાને-ઇન્દ્રિયોને-મહત્ત્વ કરી હૃદયદેશને વિષે છવ પ્રવેશ કરે છે, એમ શરીરમાં-હૃદયદેશમાં ગતિનું શ્રવણ કરે છે. 'જુ-ક્તમ્'—શુક એટલે પ્રકાશક ઇન્દ્રિયમાત્રને લઈને પુનઃ ભરિત સ્થાનમાં આવે છે એવો અર્થ છે. સ્વપ્રકાશમાં ઇન્દ્રિયસમુદાયને લઈને નાભીમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છવ પુનઃ ભ્રમણસ્થાના આ-રંભમાં શુક-માસ્વર ઇન્દ્રિયમણ્ણને લઈ પુનઃ ચક્રુરાદિ ઔષ્ણકરૂપ સ્થાનમાં આવે છે, એમ શ-રીરમધ્યે આગતિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ઉત્ક્રમણશબ્દ મરણને વિષે નિરૂદ્ધ છે, તે તો, આત્મા શરીરમાંથી ન ભવ્ય તોપણ, ત્યાં રહ્યાં પણ તેને દેહસ્વામિત્વની નિવૃત્તિ થવાથી, ઉપપન્ન થાય, પણ ગતિ અને આગતિ ઉપપન્ન ન થાય; કારણ કે મરણને વિષે નિરૂદ્ધ એવા એ ગતિ અને આગતિ સજ્જો 'કર્તૃસ્થભાવવાચક છે તેથી એ દિશા ભ્રાજક-વિમુને વિષે સંભવની નથી, તેટલું માટે શરીરનુંજ મધ્યમ પરિભા-ષુ-મહત્ત્વ છે અને તેનું-મધ્યમ પરિભાષુનું-આરંભમત્તની પરીક્ષામાં નિરાકરણ કર્યું છે. વળી રતિ અને આગતિ પરમમહત્ત્વને વિષે સંભવતાં નથી; તેથી પરિણેત્રી છવ અણુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧ કાંદે ૨ કાંદે વિષે રહેથી દિશા ભ્રમણનાર, કર્તૃ, કર્તૃવાચક. ૩ બહાર નીકળવું તે. ૪ સમ-ભવ છે. ૫ ભવઃ ભવ છે તે સ્વયં હોયે જન્મારને કહેવાય અને ભવોથી ભવ છે ॥ ૬ વળી જન્મારને વિષે ૧ ૧૪ છે. ૭ મઃચ્છેદનશબ્દ. ૮ ભરતદિશા.

હિન્દ્રિયોને માથે લઈને-સંહાર કરીને હૃદયમાંજ-પુંહરીક આકાશમાં-જાય છે--હૃદયમાં અભિવ્યક્ત વિજ્ઞાનસ્વરૂપ થાય છે), 'દુષ્ક્રમાદાય પુનર્નૈતિ દયાતમ્' [બૃહ્દ ૦ ૫૧૧૧] (પ્રકારક હિન્દ્રિયસમૂહને લઈને આત્મા પાછા જગરિત સ્થાનમાં આવે છે) એમ શરીરમાં પણ 'શારીરની ગતિ અને આગતિ છે. તેથી પણ એવી આવડ છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૨૦ ॥

નાણરતચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

(છવ) અણુ નથી, તેવા નથી એવી શ્રુતિ છે તેથી, એમ (કહેશો)

તો (એ યુક્ત) નથી, ઇતર અધિકાર છે તેથી ॥ ૨૧ ॥

એમ છે તોપણ શંકા છે-એ આત્મા આણુ નથી. શાથી? તેવા નથી એવી શ્રુતિ છે તેથી; અર્થાત્, અણુત્વથી વિપરીત પરિભાષણની શ્રુતિ છે તેથી. 'સ પા વપ મહાનજ આત્મા યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ' [બૃહ્દ ૦ ૫૧૧૨] (તે એ મહાન, અજ, આત્મા છે, જે એ વિજ્ઞાનમય છે, અને પ્રાણથી વ્યતિરિજ છે), 'આકાશાયત્ સર્વગતઃ નિત્યઃ' (આકાશની જે સર્વગત અને નિત્ય છે), 'સર્વં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' [તૈત્તિ ૨/૧૧] (સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત, બ્રહ્મ), એ પ્રકારની શ્રુતિ આત્માના અણુત્વને વિષે વિરુદ્ધ થાય એમ કહેશો તો તે રોપ નથી. શાથી? ઇતર અધિકારથી; કારણ કે પર આત્માની પ્રક્રિયામાં એ અન્યપ્રમાણની શ્રુતિ છે; કેમકે પરજ આત્મા વેદાન્તોમાં પ્રાધાન્યે વેદિતવ્ય તરીકે પ્રકૃત છે; અને સ્ફોરહિત, આકાશથી પર, એવા પ્રકારનાં વચનથી પર આત્માનોજ ત્યાં ત્યાં વિશેષ અધિકાર છે. પણ

એકે ઉત્ક્રાન્તિ-ઉર્ધ્વગમનરૂપ ક્રિયા થયેલ ન કરનારને સંભવની નથી, તોપણ 'પ્રામા-દ્યમુત્ક્રાન્તાઃ' (ગ્રામથી-ગ્રામના અધિકારથી એ નીકળી ગયો છે) એ ગ્રામસ્થનેજ વિષે સ્વામ્યનિવૃત્તિમાત્રના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે તેથી સ્વામ્યનિવૃત્તિજ ઉત્ક્રાન્તિસાધનો અર્થ છે એમ કોઈક કહે. તેનો સ્વીકાર કરી અણુત્વ સાધવા માટે આ સૂચ છે. વસ્તુતઃ તો ઉત્ક્રાન્તિ એટલે ઉર્ધ્વગમન ક્રિયાજ છે. 'પ્રામાદ્યમુત્ક્રાન્તાઃ'—એ પ્રયોગ તો ગોણું છે એમ સમજવું ॥૨૦॥

'એમ છે તોપણ' = ઉજા દેતુઓથી આત્માનું અણુત્વ સમબંધ છે તોપણ. 'ઇતર અધિકારથી' = પ્રથમપ્રકરણથી. પણ મહત્ત્વશ્રુતિ પર આત્માના પ્રકરણમાં શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—'કેમકે પર આત્માની પ્રક્રિયામાં' ઇત્યાદિ. જે વેદાન્તશ્રુતિ છે તે 'પરપ્રકરણ' છે એવી ઉત્ક્રાન્તિ દોષથી તે મહત્ત્વશ્રુતિ પર આત્માના પ્રકરણમાં છે; અને આરંભથી પ્રણાલ્ય અપેક્ષન છે તેથી પણ તેમ છે. 'વિરજઃ' = દોષરહિત. વિજ્ઞાનમયશ્રુતિથી પ્રકરણ બાંધે છે એમ શંકા કરે છે—'પણ "યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ"' ઇત્યાદિ. શંકાનો અભિ-પ્રાય આવો છે. 'વિરજઃ પર આકાશાયત્'—એમાં પરમાત્મા પ્રસ્તુત છે તોપણ 'સ પા વપ મહાનજ આત્મા' એમાં પર આત્માનું મહત્ત્વ યુક્ત નથી; કેમકે 'સ પા વપ મહાનજ

‘યોગ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ’ [જુહૃઠ ધાત્ત્રા ૨૨] (જે એ વિજ્ઞાનમય છે, પ્રાણેષી વ્યનિરિજા છે) એમ શારીરોના મહત્ત્વના સંબન્ધી તરીકે પ્રતિનિર્દેશ છે, એ નિર્દેશ તો શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી વામદેવની પેઠે સમજવો. તેરડા માટે અન્ય પ્રમાણની શ્રુતિ ‘પ્રાણવિપયક છે તેથી છવના અણુત્વનો વિરોધ નથી ॥ ૨૧ ॥

સ્વશબ્દોન્માનામ્યાં ચ ॥ ૨૨ ॥

વળી સ્વશબ્દ અને ઉન્માનથી’ (છવ આણુ છે) ॥ ૨૨ ॥

વળી આથી આત્મા અણુ છે; કેમકે સાક્ષાત્તઃ એનું અણુત્વ કહેનાર શબ્દ મુનિમાં છે—‘યોગેણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યો યસ્મિન્ પ્રાણઃ પંચધા સંવિવેશ’ [મુઠ શાશ્વ.] (એ આણુ આત્મા કેવલ વિશુદ્ધ જ્ઞાન વડે વેદિતવ્ય છે, જે શારીરને વિષે વાયુ પાંચ પ્રકારે [પ્રાણ, અપાન આદિ બેદાસમ્યક્ પ્રવિષ્ટ છે તેજ શારીરને વિષે દ્વારપને વિષે જ્ઞાન વડે જોય છે]) એમ, વળી પ્રાણના સંબન્ધથી એ છવજ અણુ કહ્યો છે એમ સમજાય છે. તેમજ ઉન્માન પણ છવનું અણુત્વ સમજાય છે—‘વાતાપ્રસાદમાગમ્ય જ્ઞાનધા કલ્પિતસ્ય જ માગોર્જયઃ સ વિજ્ઞેયઃ’ [શ્વેતાશ્વ. ૫૧] (વાળના અપ્રભાગના સોમા ભાગના સો ભાગના કલ્પિતાનો ભાગ છવ છે તે વિજ્ઞેય છે)

શાસ્ત્રા યોગ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ’ એમ છવનીજ ત્યાં શ્રુતિ છે. સકાનો પરિકાર કરે છે—‘એ નિર્દેશ તો’ ક્ષત્વાદિ. પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી વામદેવની પેઠે એ નિર્દેશ છે. જેમ મન-રથજ વામદેવ છવે પરમાર્થદૃષ્ટિથી આત્માનું પ્રકૃત્ય પ્રાપ્ત કર્યું, એ રીતે વિકારોનો પ્રકૃતિથી વાસ્તવિક અભેદ છે તેથી પ્રકૃતિના પરિમાણથી વ્યપદેશ છે એવો અર્થ છે. અણુ છવનો પ્રકૃતિથી છવે ભેદભેદ સ્વીકાર્યો છે તેથી સાત્ત્વીય અભેદની દૃષ્ટિથી છવને મહત્ત્વ કર્યું છે, જેમ વામદેવની ‘હું મનુ હું’ એવી સર્વાત્મત્વ ભૂતિ છે તેમ, એમ અવિરોધ છે. જેમ મનરથ વામદેવનેજ ‘મહં મનુરમયં મૂર્ચશ’ (હું મનુ થયો અને મૂર્ચ થયો) એમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી વ્યપદેશ છે, તેમ છવને મહત્ત્વનો નિર્દેશ પરમાર્થ અભેદદૃષ્ટિથી છે; તેથી સ્વતઃ છવનું અણુત્વ અવિરોધ છે. અણુ છવ પ્રજ્ઞથી ભિન્ન અને અભિન્ન હોવાથી અલગ ભિન્ન નથી તેથી, અને તેનો ભેદ અધ્યક્ષ છે તેથી અભેદજ સાત્ત્વીય છે અને એ અભેદની અપેક્ષાએ છવને મહત્ત્વ કર્યું છે એમ સમજવું. ॥ ૨૧ ॥

અતઃ ઉત્ક્રાન્તિ અટ્ટીની અનુપપતિથી છવ અણુ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. આ સૂત્રથી સ્પષ્ટાન્ અણુત્વપ્રતિપદક શ્રુતિનો ઉપન્યાસ કરાય છે. પૂર્વે ઉત્ક્રાન્તિ આદિ મુનિથી છવનું અણુત્વ અનુભવ થયું છે; તેને વિષે શ્રુતિ જન્મ કરે છે—‘સ્વશબ્દો’ ક્ષત્વાદિ. ‘ઉન્માનમ્’= ભેદા અવશ્યીકાથી અણુ અવશ્યવને ભેદને પ્રમાણ કર્યું ને. ઉન્માન કરે છે—‘વાતાપ્ર’ ક્ષત્વાદિ. વાતનું અણુ ભાગથી ભેદિતો સોનો ભાગ, તેમાંથી જન્મ લીધેલો સોનો ભાગ છવ છે એમ કહેડ મનપ્રમાણ ને ઉન્માન, અલગ આપત એમ સમજવું. ‘માતાપ્રમાણઃ’=

એમ. 'મારાપ્રમાણે જ્યારેયોપિ દષ્ટઃ' [ચેતાઃ ૫૮] (આત્મા અથ ભાગ લેટ-
લોજ, અપરે પણ આત્મા જ્ઞાનાત્મા વડે અવગત છે.) એ અન્ય ઉન્માન છે ॥ ૨૨ ॥

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥ ૨૩ ॥

ચન્દનની પેઠે અવિરોધ છે ॥ ૨૩ ॥

એમ હૃદયિનનાભિનુ શરીરના એકદેશમાં સંબદ્ધ હોય છે તોપણ સકલ દેહમાં
વ્યાપે એવો આપણા કહે છે, એમ આત્મા પણ દેહના એકદેશમાં રહેલો સકલ
દેહમાં વ્યાપનારી ઉપસન્નિધિ કરી. વળી ત્વચાના સંબન્ધથી એનું સકલ શરીરમાં
રહેલું જ્ઞાન વિરુદ્ધ થતું નથી; કેમકે ત્વચા અને આત્માનો સંબન્ધ આખી ત્વચાને
વિષે છે; અને ત્વચા આખા શરીરમાં વ્યાપેલી છે ॥ ૨૩ ॥

પરંતુ એવું આશ્ચર્ય થયે એકદેશને વિષે રહેનાર એવો લે એવ તેની સકલ દેહને
વિષે રહેલી ઉપસન્નિધિ વિરુદ્ધ થાય; પણ જાણવી અને તત્ત્વાવમાં નિમગ્ન થયેલાએને
સર્વોગમાં યોગ્યની ઉપસન્નિધિ અને ઉચ્ચ ક્ષણમાં સકલ શરીરને પરિવ્રાપની ઉપસન્નિધિ
દેખાય છે. એથી ઉત્તર સુત્ર પડે છે:—

'જારના જરે જાત—અનુદમાં પરોવેલી લોકલક્ષણોને અવમાન તે મારાપ્ર. તેમાંથી લીધેલી
માયા-માન-પ્રમાણ છે એ જાણી ને મારાપ્રમાણ; અર્થે, જારના અથ માનના લે-
ટલો જાવ ॥ ૨૨ ॥

જન્ય સત્ત્વની અવગતિમાં વ્યાપક થાય કહે છે—'પરંતુ એવું આશ્ચર્ય થયે' હતા. આ
જાણ જાણ છે તેથી તે શરીરઆખી નથી, માટે સર્વાંગીનું જાણની ઉપસન્નિધિ ન થાય એવો
ભય છે. ઉપસન્નિધિ પણ સર્વદેહગત નથી પણ એકદેશગત છે એમ જાણના લાગી કહે છે—
'પણ જાણવી' હતા. ત્વચા અને જા-માનો સંબંધ સુખાદિને વિષે કારણ છે, અને તે
સંબંધ ત્વચાના જા-માન શરીરમાં છે તેથી કારણને અનુસાર સર્વદેશગત જા-માન ઉપપન્ન
થાય છે એમ સમજવું. જા-માન એવે સુખાદિને ત્વચા તે દેહઅધિસ્તરસંસ્થાનનું કારણ છે, તેના
મદિયા વડે જા-માન એકદેશગત છે તોપણ સર્વદેશગત આખી કહે કહે છે તે અવિરુદ્ધ છે.
'ત્વચા અને આત્માનો સંબન્ધ' હતા. સંબન્ધ ત્વચાની અવગતિમાં છે અને અવગતિ
એ છે તેથી જા-માનો સંબંધ જા-માન ત્વચામાં છે એવો ભય છે ॥ ૨૩ ॥

અવસ્થિતિવેશેષ્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપગમાદ્વદિ હિ ॥ ૨૪ ॥

(હરિચન્દનની) અવસ્થિતિવિશેષથી (દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક વચ્ચે વૈપમ્ય છે) એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, કેમકે આત્માની અવસ્થિતિવિશેષનો સ્વીકાર છે; કારણ કે હદ-યને વિષે (આત્માની સ્થિતિ વેદાન્તોમાં પઠાય છે) ॥ ૨૪ ॥

અર્થ કહે છે—ચન્દનની પેઠે અવિરોધ છે એમ જો કહ્યું છે તે અયુક્ત છે; કારણ કે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિકને વિષે તુલ્યતા નથી; કેમકે હેલુના એકદેશમાં આત્માની સ્થિતિ સિદ્ધ થયે ચન્દનદૃષ્ટાન્ત થાય; અને ચન્દનનો અવસ્થિતિવિશેષ એકદેશમાં અવસ્થિતિ અને સકલ હેલુને આલ્લાહ પમાડે એ પ્રત્યક્ષ છે; પણ આત્માની સકલ હેલુને વિષે ઉપસન્નિષ્ઠ માત્ર પ્રત્યક્ષ છે, એકદેશને વિષે અવસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નથી. તે તો અનુમેય છે એમ જો કહે તો એમાં અતુમાન સંભવતું નથી; કારણ કે જું આત્માની સકલશરીરગત ઉપસન્નિષ્ઠ ત્વગિન્દ્રિયની પેઠે આત્મા સકલ-હેલુઆપી છે તેથી છે કે તે આકાશની પેઠે વિભુ છે તેથી છે, કે ચન્દનગિન્દ્રિયની

‘સિદ્ધ થયે’ = પણ સિદ્ધ થઈ નથી તેથી તુલ્યતા નથી એવો અર્થ છે. ચન્દનગિન્દ્રિય અથવા જો એ પ્રત્યક્ષ છે તેથી ત્વચાની વ્યાપ્તિથી વ્યાપી એવું જો કાવં (સકલ હેલુને આલ્લાહ પમાડે તો) તે તે કહે છે એ કલ્પના યુક્ત છે; પણ જીવતા અણુત્વને વિષે સંકેત હોવાથી વ્યાપી કાવંની (સકલશરીરગત ઉપસન્નિષ્ઠની) દૃષ્ટિથી જીવનું વ્યાપિત્વ કલ્પનું જ યુક્ત છે; કેમકે વ્યાપી કાવંનો આશય વ્યાપી છે એવો ઉત્પન્ન છે એવો સૂત્રના શકાભાવનો અર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—ચન્દનગિન્દ્રિયના અવસ્થાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાથી કલ્પના યુક્ત થાય છે; પણ જેનું અણુત્વ સંકેત છે અને કાવં સર્વાંગીય છે એમ ઉપસન્નિષ્ઠ થાય છે તેના ઔચક્યિક વ્યાપિત્વનો ત્વમ કરી આ કલ્પના અવગ્રામ પ્રાપ્ત કરતી નથી એવો શકાનો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષ અથવા એવા ચન્દનગિન્દ્રિયનું ત્વચાને વ્યાપ કરીને રચ્યું છે તેથી, વ્યાપી કાવં યુક્ત છે; પણ જેનું અણુત્વ સંકેત છે અને કાવં સર્વાંગીય છે, તેના ઔચક્યિક વ્યાપિત્વનો ત્વમ કરી આ કલ્પના કરતી યુક્ત નથી એમ તત્ત્વરૂપ છે. આત્માનું હેલુના એકદેશમાં અવસ્થાન અપ્રત્યક્ષ છે તેથી ચન્દનગિન્દ્રિયના દૃષ્ટાન્તથી અને અણુત્વ દેનુથી અનુમેય છે એમ શકા કરે છે—‘તે તો અનુમેય છે’ એવાદિ. તે અનુમાન યુક્ત નથી; કેમકે પ્રતિદૃષ્ટાન્તના મંતવથી દેનુ અનેકાન્તિ છે. ‘આત્મા અથવા છે, વ્યાપી કાવં કરનાર છે તેથી, ચન્દનગિન્દ્રિય પેઠે’ એ અનુમાન અયુક્ત છે; કેમકે ત્વચાને વિષે વ્યભિચાર છે. તેથી એમ કહે છે—‘એમાં અનુમાન સંભવતું નથી.’ પરંતુ ક્રિતિઓથી જીવતા અણુત્વનો નિષ્કલ છે તેથી અને જીવ હેલુને રિરે રહે છે એમ પ્રતિજ્ઞાન કરનારી ક્રિતિઓથી એ એકદેશસ્થ છે એવો નિષ્કલ છે તેથી દૃષ્ટાન્ત વૈપમ્ય નથી એવો શકાનો પરિહાર કરનાર મૂલ્યાવનો અર્થ કહે છે—

પેઠે આણુ અને એકદશરથ છે તેથી છે એમ સંશય નિવૃત્ત થતો નથી. એને વિષે કહીએ છીએ—એ દાય નથી. શાથી? 'અવ્યુપગમથી. ચન્દનની પેઠે આત્માનું પણ દહના એકદશમાં રહેતું એ જે અવસ્થિતિવિશેષ તેના સ્વીકાર કર્યો છે. શી રીતે એમ કહેશે તો કહીએ છીએ. એ આત્મા દૃઢ્યને વિષે અવસ્થિત છે એમ પદાન્તોમાં 'દદિ સ્વ ભાત્મા' [પ્રશ્ન ૩૬] (ખરેખર, એ આત્મા દૃઢ્યમાં છે),

'એને વિષે કહીએ છીએ' હતાદિ. 'ક્તમ આત્મા' એ જનકનો પ્રથમ છે. કર્ણોમાંનો અન્વનમ છે કે બ્યનિરિજ છે એમ અવિરેક જનક ચાતવદ્યને પૂછે છે. 'યોડ્યં વિજ્ઞાનમય' હતાદિ ચાતવદ્યનું ઉત્તર છે. યોડ્યમ્ એમ આત્મા પ્રત્યક્ષ હોવાથી નિર્દેશ છે. વિજ્ઞાનમયઃ = વિજ્ઞાનપ્રાયઃ શુદ્ધિશ્ચ વિજ્ઞાન જે ઉપાધિસંપર્ક તેના અવિરેકથી વિજ્ઞાનમયઃ એમ કહ્યું છે. શુદ્ધિશ્ચ વિજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ ઉપવચ્ચ યાચ છે, જેમ શુદ્ધ ચન્દ્ર અને આદિત્યથી સંપૂર્ણ ઉપવચ્ચ યાચ છે તેમ. શુદ્ધિ સર્વ અર્થનું કરતું છે જેમ અપકારમાં પુરોવચિત પ્રતીપ છે તેમ; કેમકે મનન્મા દેવ પર્યતિ મનન્મા દુષ્ણોતિ (મન વડે જ ભુલે છે, મન વડે સ્તંભે છે) એમ કહ્યું છે. શુદ્ધિવિજ્ઞાનના આલોકથી વિશિષ્ટ સર્વ વિષયોના ઉપવચ્ચ યાચ છે, જેમ અપકારમાં પુરોવચિત પ્રતીપના આલોકથી વિશિષ્ટ ઉપવચ્ચ યાચ છે તેમ. અન્ય કરત્તે શુદ્ધિનાં દારમાત્ર છે, તેટલા માટે તેથીજ વિશિષ્ટ યાચ છે ને વિજ્ઞાનમય કહ્યું છે. પ્રાણેષુ એ બ્યનિરેકવાચક સ્પર્શી છે. જેમ કુરેષુ પાપાણઃ (વૃક્ષોની પાસે પાપાણ) એમાં સામી-ખલકા છે. પ્રાણને વિષે આત્માના બ્યનિરેક કે અન્યતિરેકનો સંદેહ છે. પ્રાણેષુ પ્રાણેષુ બ્યનિરિજાત્મક સ્પર્શઃ—પ્રાણેથી બ્યનિરિજ એનો અર્થ છે. જે એને વિષે હોય છે તે નેથી બ્યનિરિજાત્મક હોય છે, જેમ પાપાણેષુ વૃક્ષઃ (પાપાણને વિષે વૃક્ષ). દૃઢતાથી પુકરીકાર મક્ષિપિપ્પક વાચ્ય યાચ છે, અને તેમાં રહેલી જે શુદ્ધિ તે પણ તત્ત્વવદ્યજાતી હૃદ છે; તેને વિષે; અર્થાત્ દૃદિ = શુદ્ધિને વિષે. 'અન્તઃ'—અન્તઃ એ શુદ્ધિવૃત્તિથી બ્યનિરેક દર્શાવવા માટે છે. જ્યોતિઃ—આત્મા અવભાસાત્મક હોવાથી આત્માને જ્યોતિઃ કહ્યો છે; કેમકે અવભાસક આત્મક્યોતિ વડે આ કાર્યકરત્વપિપ્પક ચેનનાવાત્ હોય તેમ રહે છે, કાર્ય કરે છે; જેમ આદિત્યપ્રકાશમાં રહેલો યોગ. જેમ ક્ષીરાદિ દ્રવ્યમાં પરીક્ષા માટે પ્રશ્નિત કરેલો ધરડનાદિ મણિ તે ક્ષીરાદિ દ્રવ્યને આત્મચ્છાલક—જોવાના પ્રકાશવાળું કરે છે, તેમ એ આત્મક્યોતિ શુદ્ધિથી દૃઢ્યથી પણ સુદૃઢ હોઈ દૃઢ્યમાં અંદર રહેલો પણ હૃદવાદિક કાર્ય-કરત્વસંવાનને એક કરીને આત્મક્યોતિરજાલ—જોવાના પ્રકાશવાળું કરે છે; કેમકે પરમ્પરાથી સ્વચ્છસુદ્ધમાતરત્મકથી આત્મા સર્વને વિષે અન્તરનમ છે, વિષયથી માંડીને પ્રત્યક્ષાત્મા મુખી ઉત્તરોત્તર સુદ્ધમાતરત્મક છે અને આત્માથી માંડીને વિષયપર્વના સ્વચ્છમાતરત્મક છે તેથી પ્રત્યક્ષાત્મા સર્વથી અન્તરનમ હોવાથી ત્યાં ત્યાં સ્વાકારદેહુત્વ છે એવો અર્થ છે. પ્રથમ શુદ્ધિ સ્વચ્છ હોવાથી અને અન્તર હોવાથી આત્મનૈવન્યક્યોતિની પ્રતિષ્ઠા છે, તેથી વિરેક્યોને પણ તેમાં આત્માત્મિયનશુદ્ધિ પ્રથમ યાચ છે. પણ અન્તર હોવાથી મનને વિષે પણ ચેનનાવાચક યાચ છે, શુદ્ધિના સંપર્કથી. પછી હન્દિયોને વિષે આત્મશુદ્ધિ યાચ છે; મનના સંચોચથી. પછી શરીરને વિષે, હન્દિયોના સંપર્કથી. એ રીતે પદ્મપાથી જન્મ કાર્યકરત્વસંવા-

૧ સ્વીકાર. ૨ વિજ્ઞાનમયઃ (એ પેઠે વિજ્ઞાન યાચ તે) એમ જ્યુપ્તિ કરી, એટલે શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનું સામાન્યવિષયક થશે

અવસ્થિતિવૈશેષ્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપગમાદ્વદિ હિ ॥ ૨૪ ॥

(હરિયન્દનની) અવસ્થિતિવિશેષથી (દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક વચ્ચે
વૈપમ્ય છે) એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી, કેમકે આત્માની
અવસ્થિતિવિશેષનો સ્વીકાર છે; કારણ કે હૃદ-
યને વિષે (આત્માની સ્થિતિ વેદાન્તોમાં
પકાય છે) ॥ ૨૪ ॥

આદિ કહે છે—ચન્દનની પેઠે અવિરોધ છે એમ જો કહ્યું છે તે અયુક્ત છે; કારણ કે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિકને વિષે તુલ્યતા નથી; કેમકે હૃદય એકદશમાં આત્માની સ્થિતિ સિદ્ધ થયે ચન્દનદૃષ્ટાન્ત થાય; અને ચન્દનનો અવસ્થિતિવિશેષ એકદશમાં અવસ્થિતિ અને સકલ હૃદયને આહ્વાસ પમાડે એ પ્રત્યક્ષ છે; પણ આત્માની સકલ હૃદયને વિષે ઉપસન્નિધિ માત્ર પ્રત્યક્ષ છે, એકદશને વિષે અવસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નથી. તે તો અનુમેય છે એમ જો કહે તો એમાં અનુમાન સંભવતું નથી; કારણ કે મું આત્માની સકલશરીરગ ઉપસન્નિધિ ત્વગિન્દ્રિયની પેઠે આત્મા સકલ હૃદ્યાપી છે તેથી છે કે તે આકાશની પેઠે વિભુ છે તેથી છે, કે ચન્દનચિન્તુની

‘સિદ્ધ થયે’ = પણ સિદ્ધ થઈ નથી તેથી તુલ્યતા નથી એવો અર્થ છે. ચન્દનચિન્તુ અદ્ય છે એ પ્રત્યક્ષ છે તેથી ત્વયાની વ્યાપ્તિથી વ્યાપી એવું જો કાંઈ (સકલ હૃદયને આહ્વાસ પમાડે તે) તે તે કહે છે એ કલ્પના યુક્ત છે; પણ જીવના અતુલને વિષે સંકેત હોવાથી વ્યાપી કહેવી (સકલશરીરગ ઉપસન્નિધિની) દૃષ્ટિથી જીવનું વ્યાપિત્વ કલ્પવતું યુક્ત છે; કેમકે વ્યાપી કહેવો આશય વ્યાપી છે એવો ઉચ્ચાર છે એવો સૂચના સકામાચનો અર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—ચન્દનચિન્તુના અવધનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાથી કલ્પના યુક્ત થાય છે; પણ જોનું અતુલ સંદેશ છે અને કાંઈ સંપૂર્ણ છે એમ ઉપસન્ન થાય છે તેના ઔત્સાહિક વ્યાપિત્વનો ત્વા કરી આ કલ્પના અવગ્રાસ પ્રાપ્ત કરવી નથી એવો સંકાનો અર્થ છે. પ્રત્યક્ષ અદ્ય એવ. ચન્દનચિન્તુનું ત્વયાને વ્યાપ્ત કરીને રહ્યું છે તેથી, વ્યાપી કાંઈ યુક્ત છે; પણ જોનું અતુલ સંદેશ છે અને કાંઈ સંપૂર્ણ છે, તેના ઔત્સાહિક વ્યાપિત્વનો ત્વા કરી આ કલ્પના કરવી યુક્ત નથી એમ તાત્પર્ય છે. આત્માનું હૃદય એકદશમાં અવસ્થાન અપ્રત્યક્ષ છે તેપણ ચન્દનચિન્તુના દૃષ્ટાન્તથી અને અતુલ હેતુથી અનુમેય છે એમ સંકા કરે છે—‘તે તો અનુમેય છે’ ઇત્યાદિ. તે અનુમાન યુક્ત નથી; કેમકે પ્રતિદૃષ્ટાન્તના સંભવથી હેતુ અનેકાન્તિ છે. ‘આત્મા અદ્ય છે, વ્યાપી કાંઈ કરનાર છે તેથી, ચન્દનચિન્તુની પેઠે’ એ અનુમાન અયુક્ત છે; કેમકે ત્વચાદિને વિષે વ્યભિચાર છે. તેથી એમ કહે છે—‘એમાં અનુમાન સંભવતું નથી.’ પૂરેજા કુનિઓથી જીવના અતુલનો નિશ્ચય છે તેથી અને જીવ હૃદયને વિષે રહે છે એમ પ્રતિષ્ઠાન કરનારી કુનિઓથી એ એકદશસ્થ છે એવો નિશ્ચય છે તેથી દૃષ્ટાન્તનું સ્થાવર નથી એવો સંકાનો પરિહાર કરનાર મૂલ્યાચનો અર્થ કરે છે—

પેઠે અણુ અને એકદશસ્થ છે તેથી છે એમ સંશય નિવૃત્ત થતો નથી. એને વિષે કહીએ છીએ—એ દાય નથી. શાથી? 'અણુપમમયી. ચન્દનની પેઠે આત્માનું પણ દેહના એકદશમાં રહેતું એ જે અવસ્થિતિવિશેષ તેના સ્વીકાર કર્યો છે. શી રીતે એમ કહેશો તો કહીએ છીએ. એ આત્મા દૃઢ્યને વિષે અવસ્થિત છે એમ વેદાન્તોમાં 'હૃદિ સ્થેષાત્મા' [મંત્ર ૩૬] (અરેખર, એ આત્મા દૃઢ્યમાં છે),

'એને વિષે કહીએ છીએ' હતાં. 'ક્ષતમ આત્મા' એ જનકનો પ્રથમ છે. કર્ણોમાંનો અન્યત્ર છે કે ન્ધિરિજા છે એમ અવિરેકે જનક સાત્વકધર્મને પૂછે છે. 'યોડયં વિજ્ઞાનમય' હતાં. સાત્વકધર્મનું ઉત્તર છે. યોડયમ્ એમ આત્મા પ્રત્યક્ષ હોવાથી નિર્દેશ છે. વિજ્ઞાનમય = વિજ્ઞાનપ્રાય; શુદ્ધિરૂપ 'વિજ્ઞાન ને ઉપાધિસંપર્કે તેના અવિરેકથી વિજ્ઞાનમય એમ કહ્યું છે. શુદ્ધિરૂપ વિજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ ઉપવૃત્ત થાય છે, જેમ રાહુ ચન્દ્ર અને આદિત્યથી સંપૂર્ણ ઉપવૃત્ત થાય છે તેમ. શુદ્ધિ સર્વ અર્થનું કરણ છે એમ અન્યકારમાં પુરોવસ્થિત પ્રતીત છે તેમ; કેમકે મનસા સ્થેષ પદ્યતિ મનસા શુષ્કોતિ (મન વડેજ લુપ્ત છે, મન વડે સાંભળે છે) એમ કહ્યું છે. શુદ્ધિવિજ્ઞાનના આલોકથી વિસિદ્ધ સર્વ વિષયઅર્થ ઉપવૃત્ત થાય છે, જેમ અન્યકારમાં પુરોવસ્થિત પ્રતીતના આલોકથી વિસિદ્ધ ઉપવૃત્ત થાય છે તેમ. અન્ય કરણે શુદ્ધિના કારમાત્ર છે, તેટલા માટે તેથીજ વિસિદ્ધ થાય છે ને વિજ્ઞાનમય કહ્યું છે. પ્રાણેષુ એ ન્ધિરેકવાચક સમયી છે. જેમ કુદેષુ પાપાણા (વૃક્ષોની પાસે પાપાણુ) એમાં સામી-ખલપૂણા છે. પ્રાણને વિષે આત્માના ન્ધિરેક કે અન્યતિરેકનો સંદેહ છે. પ્રાણેષુ પ્રા-ણેભ્યો વ્યતિરિક્તઃ સ્વર્ગઃ—પ્રાણેથી ન્ધિરેક એવો અર્થ છે. એ એને વિષે હોય છે તે તેથી ન્ધિરેકજા હોય છે, જેમ પાપાણેષુ શુદ્ધઃ (પાપાણુને વિષે શુદ્ધ). હૃદયકંઠથી પુંક-રીકાકાર માંસપિપ્પડ વામ્થ થાય છે, અને તેમાં રહેલી જે શુદ્ધિ તે પણ તન્મયવસ્તુથી હૃદ છે; તેને વિષે; અર્થાત્ હૃદિ = શુદ્ધિને વિષે. 'મન્તાઃ'—મન્તાઃ એ શુદ્ધિવૃત્તિથી ન્ધિરેક રથંજવા માટે છે. જ્યોતિઃ—આત્મા અવસાસાત્મક હોવાથી આત્માને જ્યોતિઃ કહ્યો છે; કેમકે અવસાસક આત્મભ્યોતિ વડે આ કાર્વકરૂપિપ્પડ ચેતનાવાન્ હોય તેમ રહે છે, કાર્ય કરે છે; જેમ આદિત્યપ્રકાશમાં રહેલો વર્ય. જેમ હીરાદિ દ્રવ્યમાં પરીક્ષા માટે પ્રક્રિય કરેલી મરકતાદિ મણિ તે હીરાદિ દ્રવ્યને સ્પર્શસ્થાવલ—પોતાના પ્રકાશવાતુજ કરે છે, તેમ એ આત્મભ્યોતિ શુદ્ધિથી હૃદયથી પણ સુદૃઢ હોઈ હૃદયમાં અદર રહેલો પણ હૃદયાદિક કાર્વ-કરણસ્થાનને એક કરીને આત્મભ્યોતિસ્થાવ—પોતાના પ્રકાશવાતુજ કરે છે; કેમકે પરમપરાથી સ્વૃણસુદૃઢમાત્રત્વથી આત્મા સર્વને વિષે અન્યત્રત્વ છે, વિષયથી માંડીને પ્રત્યક્ષમા સુધી ઉત્તરોત્તર સુદૃઢમાત્રત્વ છે અને આત્માથી માંડીને વિષયવર્તન સુદૃઢમાત્રત્વ છે તેથી પ્ર-ત્યક્ષમા સર્વથી અન્યત્રત્વ હોવાથી ત્વાં ત્વાં સ્વાકારોદેવ્ય છે એવો અર્થ છે. પ્રથમ શુદ્ધિ સ્વરૂપ હોવાથી અને અન્યત્ર હોવાથી આત્મભ્યોતિનિ પ્રતિસ્થાવા છે, તેથી વિવેકીએને પણ તેમાં આત્માભિમાનશુદ્ધિ પ્રથમ થાય છે. પણ અન્યત્ર હોવાથી મનને વિષે પણ વૈત-ત્વપ્રકાશ થાય છે, શુદ્ધિના સંપર્કથી. પછી હિન્દિયોને વિષે અન્યત્ર શુદ્ધિ થાય છે; મનના સંબોધથી. પછી હૃદિને વિષે, હિન્દિયોના સંપર્કથી એ રીતે પરમપરાથી જન્મ કાર્વકરૂપસ્થા-

૧ સ્વીકાર. ૨ વિજ્ઞાનવર્તન (એ વડે વિજ્ઞાન થાય તે) એમ જ્યોતિઃ કાંઈ, એકે શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનું સમાપ્તિવર્તન થયે

‘સ યા ય્ય આત્મા હૃદિ’ [છાન્દોગ ટાકા ૩] (તે એ આત્મા હૃદયમાં છે), ‘જન માન્મેતિ ચોડ્યં વિમાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્ય્યોતિઃ પુરુષઃ’ [બૃહદ્ ટાકા ૩] (આ કયો છે એમ પ્રશ્ન થયે એ એ વિજ્ઞાનમય છે, પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત છે, હૃદયને વિષે જ્યોતિઃસ્વરૂપ, પૂર્ણ છે) ઇત્યાદિ ઉપદેશોથી પઠાય છે. તેટલા માટે દૃશ્ય અને શરૂઆતીને વિષે અવૈયવ્ય હોવાથી ચન્દનની પેઠે અવિરોધ છે એ શુદ્ધ છે ॥ ૨૪ ॥

ગુણાદા લોકવત્ ॥ ૨૫ ॥

અથવા ગુણથી લોકની પેઠે, (જીવનું કાર્ય વિરુદ્ધ નહિ થાય) ॥ ૨૫ ॥

અથવા ચૈતન્યગુણની વ્યાપ્તિથી અણુ એવો જે જીવ છે તેનું પણ સંકલ્પે બાપી કાર્ય વિરુદ્ધ થતું નથી. જેમ લોકમાં મહિ, પ્રદીપ આદિ, આરણ્યોમાં

તને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપજ્યોતિ વડે પ્રકાશ આપે છે. તેથી સર્વ લોકને કાર્યકરૂપકાર અને તેની વૃત્તિઓમાં અનિયત આત્માભિમાનશુદ્ધિ અવિવેકને અનુસારે થાય છે. બાપી શીતમાં કમું છે કે

‘યથા પ્રકાશાયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

શેયં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશાયતિ ભારત ॥’

(જેમ એક રવિ આ અખિત્ર લોકને પ્રકાશ પમાડે છે, તેમ હે ભારત, ક્ષેત્રી અખિત્ર ક્ષેત્રને પ્રકાશ પમાડે છે). વળી કાકડમાં પણ કમું છે કે ‘નિત્યોડનિત્યાનાં ચેતનક્રોધન મામ્’ (અખિત્રોનો નિત્ય અને ચેતનોનો ચેતન છે;) ‘તમેય માન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય માન્ત મર્યમિદં વિમાનિ’ (તેજ પ્રકાશ સ્વરૂપની પાછળ આ સર્વ તેના પ્રકાશ વડે પ્રકાશ છે) ‘યેન મર્યમ્ભયતિ નેત્રસેદઃ’ (જે તેજથી પ્રકાશિત થયશે સૂર્ય પ્રકાશ છે) એમ મનવ્ય છે. તેટલા માટે આત્મા ‘હૃદયન્તર્ય્યોતિઃ’ છે. પુરુષઃ—આકાશની પેઠે સર્વગ્ન હોવાથી છે. એનો સ્વયંપ્રકાશ નિરનિસય છે, કેમકે એ સર્વનો અવભાસક છે અને પોને અન્વયી અવભાસક નથી. તે એ પુરુષ સ્વયંજ્યોતિઃસ્વભાવ છે કે જેને વિષે ‘કતમ મામ્મા’ (અણુ કયો છે) એવો તે પ્રશ્ન કયો છે. ॥ ૨૫ ॥

જેઓ જેમ માને છે કે ચન્દનજિન્દુ સાવયવ હોવાથી તેના અણુના સંચારથી રૂપાદિ દૃશ્ય થાય છે, પણ આત્મા અવયવરહિત હોવાથી તેના અણુનો સંચાર સંભવનો નથી; તે દશ માટે વૈયવ્ય છે. આમ જેઓ માને છે તેઓ પ્રત્યે આ સૂત્ર છે. અણુ આ-માનું

૧ નાની પ્રતિ અને જુનો પ્રમાણ-એક પ્રસંગ વારવા માટે એક કાપને વિષે થતા પડે છે કેવલ ૧ ને છે તેની અણુ કાપને વિષે સખતીવ વત્પતિ પ્રતીવ થાય છે. તે સારેજ થાય છે તિનાની બાંહેને રજિદેજ હા દોષ તો. તેટલા માટે પ્રવરને વિષે વિનાય પામડ સર્વ રજિદેજ એ રિર તિહીન થાય છે ને આત્મા અણુપાવન્ત્ય છે, માટે અનિત્યોમાં નિત્ય એમ કમું છે. તદા માદિ પ્રાણોનો ચેતન છે. અનિત્ય વદકારિનું અતિનિમિત્ત હાદકાત છે તેમ અણુ પ્રાણોનો ચેતન અણુપાવન્ત્ય છે. તદાદિ સંભવેનું ચેતનવિરૂપ એ ચેતનવિનિમિત્ત છે તેમ અણુ પ્રાણોનો ચેતન અણુપાવન્ત્ય છે.

રસમાં હોય છે તોપણ તેમની પ્રભા ઓરડામાં વ્યાપી આખા ઓરડામાં કાર્ય કરે છે તેમ, ચન્દન 'સાચયવ હોવાથી' કદાચિત્, તેના મૂલ્યમવયવના દેહાનાથી પણ, સકલ દેહને વિષે તેનો આહુલાદ કરવાનો વ્યાપાર થાય, પણ અણુ જીવના અવયવો નથી કે જે થડ એ સકલ દેહને વિષે પ્રસરે એમ આશંકા કરી 'ગુણદ્વા લોકવત્' એમ કહ્યું છે ॥ ૨૪ ॥

પણ ગુણ ગુણીથી વ્યતિરિક્ત અન્યથ રીતે રહે ? ખરેખર, પદનો મુક્ત ગુણ પદથી વ્યતિરિક્ત અન્યથ વર્તમાન જોવામાં આવતો નથી. પ્રદીપની પ્રભાની જે થશે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેનો (પ્રદીપની પ્રભાનો) પણ દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકાર છે; કારણ કે જેના અવયવ નિખિલ છે એવું તેજોદ્રવ્ય પ્રદીપ છે અને જેના અવયવ પ્રવિરલ છે એવું તેજોદ્રવ્યજ પ્રભા છે. આથી ઉત્તર સૂત્ર પડે છે:—

વ્યતિરેકો ગન્ધવત્ ॥ ૨૬ ॥

(આણુ પણ જીવનો ચૈતન્ય ગુણથી) વ્યતિરેક ગન્ધની જે થશે ॥ ૨૬ ॥

જેમ ગન્ધ ગુણ છે તોપણ ગન્ધવત્ દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત તેની વૃત્તિ છે; કેમકે કુગુમ આદિ ગન્ધવત્ પદાર્થો આપણે હોય તોપણ કુગુમગન્ધ ઉપસંગ્રહ થાય છે; એ પ્રમાણે જીવ આણુ છે, તોપણ ચૈતન્યગુણનો વ્યતિરેક થશે. તેટલા માટે ગુણ હોવાથી રૂપાદિની જે આશ્રયથી તેનો વિરસેષ' અનુપપન્ન છે એ 'અનૈકાન્તિક છે; કેમકે ગન્ધ ગુણ છે તોપણ આશ્રયથી તેનો વિરસેષ દેખાય છે. પણ ગન્ધનો પણ આશ્રયની સાર્થક વિરસેષ છે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે જે મૂલ દ્રવ્યથી

તત્ત્વ સ્વભાવે અણુપરિમાણુ છે અને દેહતુલ્ય ઉપસંગ્રહિત આકરમાં પરિણમ પામે છે એમ કહ્યા પછી આ સૂત્રમાં અન્ય પક્ષ કહે છે. આત્માની જે તેનો ધર્મ જે જ્ઞાન તેનું અણુત્વ સ્વભાવ:સ્વભાવિક છે, દેહપરિમાણુત્વ તો કદાચિત્-કદાચિત્ દેખાય એવું-છે એમ કહ્યા પછી આત્માનું વ્યાપિત્વ સ્વભાવ: છે એમ અન્ય મત કહે છે—'ગુણદ્વા' ઇત્યાદિ. યાજ્ઞવલ્ક્યથી ચન્દનદેહાન્તને વિષે અપરિતોષ સૂચ્યો છે તે કહે છે—'ચન્દન સાચયવ હોવાથી' ઇત્યાદિ. પણ જ્ઞાનગુણની સર્વ સરીરને વિષે વ્યાપિથી સર્વાંગીણ ઉપસંગ્રહિત યુગ થાય છે, તોપણ મુખાદિનો સર્વાંગીણ સ્વીકાર થી રીને ? એ સંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—જેમ સિદ્ધાન્તમાં અન્તાંકરણ સંકીર્ણવિકાસથીજ મુખાદિપરિણામી સ્વીકારાય છે, એ પ્રમાણે આત્માને વિષે જ્ઞાનસંકટ ગુણ સંકીર્ણવિકાસથીજ મુખાદિપરિણામી સ્વીકારાય છે તેથી તેનું મુખાદિસ્વરૂપે સર્વાંગીણ વિકાસાદિ યુગ થાય છે ॥ ૨૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રથી જે સંકા આવતો છે-ફર કરવાની છે તે સંકા કહે છે—'પણ ગુણ ગુણીથી વ્યતિરિક્ત' ઇત્યાદિ. જ્ઞાન ગુણીથી વ્યતિરિક્ત રસમાં વ્યાપી રહેવું નથી, ગુણ છે તેથી, રૂપની જે. પ્રમાણે વિષે વ્યતિચાર છે એમ કહેવું યુક્ત નથી, કેમકે પ્રભા દ્રવ્ય ॥ એમ પ્રાપ્ત થયે ગન્ધને વિષે વ્યતિચાર કહે છે—'આથી ઉત્તર સૂત્ર પડે છે.' ગુણનો દ્રવ્યવ્યતિરેક એટલે ગુણનો તેના આશ્રયથી વિરસેષ. પણ વિરિચક અવયવો અદ્ય હોવાથી

૧ અવયવયુગ. ૨ આશ્રયથી-જીવથી વિરસેષ—પ્રકાશનું તે. ૩ પ્રક્ટ પાતું, વ્યતિરેક. ૪ અનિખિત.

વિરલેપ થાય છે તેનો દ્વય થવાનો પ્રસંગ આવે. પણ તે પૂર્વ અવસ્થાથી દ્વીજ ન થનુંજ અનુમિત થાય છે; નહિ તો તે પૂર્વ અવસ્થાના મુક્ત્ય આદિ ધર્મોથી દ્વીન થાય. પણ કેઈ શંકા કરે કે વિરલેપ અવયવો અદ્ય હોવાથી ગન્ધામયોનો વિરલેપ છે તોપણ તે રૂખાતો નથી; કેમકે મુદ્ધ ગન્ધપરમાણુઓ સર્વે વિરા તરફ દેશાયતા થઈ ગન્ધશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને નાસિકાગુદમાં અનુપ્રવેશ કરે છે—આવી જો કેઈ શંકા કરે તો એ શંકા મુક્ત નથી; કેમકે પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય છે અને નાગકેસર આદિને વિષે રૂક્ષ ગન્ધ ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી ગન્ધવત્ દ્રવ્ય મુખ્ય એવી લોકમાં પ્રતીતિ થતી નથી; પણ ગન્ધજ મુખ્યો એમ લોકિકોની પ્રતીતિ છે. રૂપાદિને વિષે આમયનો વ્યતિરેક ઉપલબ્ધ થતો નથી તેથી ગન્ધના પ થનો વ્યતિરેક અમુક્ત છે એમ કહેશો તો તે મુક્ત નથી; અનુમાન પ્રવૃત્ત થનું નથી. તેટલા માટે જો જેનું લોકમાં નિરૂપકોએ કહેયું, અન્ય પ્રકારે નહિ. રસમુખ્ય રૂપાદિ મુખ્ય પણ છદ્દાથીજ ઉપલબ્ધ થાય એમ

તથા ચ દર્શયતિ ॥ -

અને 'તેમ (શ્રુતિ પણ)'

આત્માનું દ્રવ્યને વિષે સ્થાન અને આત્મ પરિ
મા જણાવેલ્યું : ' [છાન્ડોગોપનિષદ] ('સોમપર્વેત
પરે સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપ્તિ કરાવે છે :

દ્રવ્યમુપ દેશાય
ઉત્પાદિ. પૂર્વે
વિરલેપ અવ
'દ્રવ્યગરપરમાણુ
અવયવપ્રવેશરૂપ નિ
દેનુ ગન્ધશુદ્ધિ છે
પણ મુક્ત નથી, કેમકે
એમ પરિહાર કરે છે—
મકેસર આદિને વિષે
માટે પુખ્ત દિમાં રહેલા
નુનથી વિરલેપ નથી,
ઉત્પાદિ વિરલેપ પ્રમથ

અને જે જે માટે
વે
જે
જેમ પણ
સ્વાત્મ્યો
છે.
રૂપ.

આત્મા નિવૃત્તનુભૂતિ
જ દર્શયતિ. તેનું વ્યાખ્યાન

પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પૃથક્ ઉપદેશધીઞ્ (આત્મા) ચૈતન્ય વદે શરીરઽપાથી છે
એમ સમજાય છે ॥ ૨૮ ॥

‘મતયા શરીરં મમાકાર’ [દીપીઽ ૩૬] (પ્રજ્ઞા વડે શરીરનું સમ્બન્ધ આરો-
હણ કરીને) એમ આત્મા અને પ્રજ્ઞાનો કર્તા અને કર્મજુ તરીકે પૃથક્ ઉપદેશ છે
તેથી ચૈતન્યયુક્ત વડેજ એ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે એમ સમજાય છે. ‘તદેવં
માનામાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય’ [બૃહદ્ ૨.૧.૭] (ત્યારે એ (વિજ્ઞાનમય પુરુષ)
દંદ્રિયોની શક્તિને વિજ્ઞાન વડે—ચૈતન્ય યુક્ત વડે ક્ષણે મુખે છે) એમ કર્તા શા-
રીરથી પૃથક્ વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તે એજ અભિપ્રાયને પુષ્ટ કરે છે; તેટલા માટે
આત્મા અલ્પ છે ॥ ૨૮ ॥

તદ્ગુણસાસ્ત્વાત્તુ તદ્વચપદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

પણ તેના (બુદ્ધિના) ગુણ જેનો સાર છે એવો હોવાથી, તેનો
(બુદ્ધિના જેવો) વ્યવપદેશ છે, પ્રાજ્ઞની પેઠે ॥ ૨૯ ॥

મુશબ્દ (‘પણ’ શબ્દ) પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. આત્મા અલ્પ છે એમ
નથી; કેમકે આત્માની ઉત્પત્તિની મુતિ નથી, અને પર બ્રહ્મના પ્રવેશની મુતિ છે
અને તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ છે તેથી પરજ બ્રહ્મ હવ છે એમ કહ્યું છે. જે હવ પર
બ્રહ્મજ હોય તો એટલું પર બ્રહ્મ હોય તેટલોજ હવ થવો યુક્ત છે; અને પર બ્રહ્મ
વિભુ છે એવું મુતિમાં છે, તેટલા માટે હવ વિભુ છે. તે રીતેજ ‘સ યા યમ મ-

તેનેજ માટે અન્ય મુતિ આપવા સૂત્ર છે—‘પૃથગુપદેશાત્’. વિજ્ઞાનમ્ = દંદ્રિયોની
જ્ઞાનશક્તિને વિજ્ઞાનેન = ચૈતન્યયુક્ત વડે. ‘ય યયોઽન્તર્દય માકાશસ્તસ્મિન્નંતે’ એવો
વાક્યયોગ છે. સ્વાપકાલ પ્રાત્ર થયે સ્વપ્રવેશમાં વિજ્ઞાનરૂપ સ્વપર્મથી દંદ્રિયોની વિજ્ઞાનશ-
ક્તિને લઈને—વિજ્ઞાન પરિણેયથીજ દંદ્રિયોની વૃત્તિઓનો લવ કરી બે આ લવને વિષે આ-
કાશ છે તેને વિષે મુખે છે. ‘એજ અભિપ્રાયને’—આ વાક્યથી આત્માનો જ્ઞાનસત્ત્વક કો-
ઈ ગુણ કસીંદ્રીય છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તે વડેજ સર્વ શરીરને વિષે આત્મ થવું
વગેરે સિદ્ધ થાય છે એમ અર્થાન્ પ્રાત્ર થાય છે એવો અર્થ છે ॥ ૨૯ ॥

તેમાં આત્માનું અનુ-વ અને વિમુક્ત દર્શાવનારી મુતિઓના વિરોધથી અપ્રામાણ્ય પ્રાત્ર
થવે હવનું અણુ-વ છે અને દંદ્રિયનું વિમુક્ત છે એમ અવિરોધ છે એવો એકદેશિપક્ષ દર્શાવ્યો.
તે એકદેશિપક્ષનું દ્વયનું ડેરા સિદ્ધાન્તસૂત્રનું આખ્યાન કરે છે—‘નુ શબ્દ’ હવાદિ. તેટલા માટે
બ્રહ્મથી અભિન હોવાથી હવ વિભુ છે બ્રહ્મની પેઠે એમ અનુમાનથી ‘અનુવેદ પામેડી મુતિ
અને રમ્ભિ, કહે છે—‘તે રીતેજ “સ યા યમ”’ હવાદિ. ‘નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુઃ’

છ એવો જીવ હોવાથી એનો અલ્પત્વ આદિ વ્યપદશ પ્રાપ્તની પેઠે છે. જેમ સમુદ્ર ઉપાસનાઓમાં જેમાં ઉપાધિના ગુણ પ્રધાન છે એવો પ્રાણ પરમાત્મા હોવાથી તેનો 'મનીષાન્ત મીહેર્વા યવાદ્વા' [છાન્દોઃ શરધાર] (ત્રીહિથી કે યવથી વિશેષ અલ્પ) 'મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ' [છાન્દોઃ શરધાર] (મનોમય, પ્રાણશરીર, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ) જેમ વિશેષ અલ્પ કત્યાદિ વ્યપદશ છે તે પ્રમાણે ॥ ૨૬ ॥

પણ જો બુદ્ધિના ગુણો જેમાં પ્રધાન છે એવો હોવાથી આત્મા સંસારી છે એમ કહાય તો બુદ્ધિ અને આત્મા જે ભિન્ન છે તેમના સંયોગનો અવસાન અવરય થશે તેથી બુદ્ધિનો વિયોગ થયે વિભક્ત થયેલો આત્મા અનાલક્ષ્ય હોવાથી તેનું અસત્ય કે અસંમાર્શિત પ્રસાદ થાય; મારે ઉત્તર સૂત્ર પડે છે—

યાવદાત્મભાવિત્વાદ્ય ન દોષસ્તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

(બુદ્ધિસંયોગ) જ્યાંમુખી આત્મા સંસારી છે ત્યાંમુખી હોવાથી

(એ) દોષ નથી; કેમકે તેનું (યાવદાત્મભાવી સંયો-

ગનું) શ્રુતિમાં દર્શન છે ॥ ૩૦ ॥

એ 'અનન્તર નિર્દિષ્ટ દોષમામિતી સંજ્ઞા કરવી મુજબ નથી. શાથી? બુદ્ધિસંયોગ યાવદાત્મભાવી છે તેથી. જ્યાંમુખી એ આત્મા સંસારી છે, જ્યાંમુખી સમ્ય-

છ—'જેમ સમુદ્ર ઉપાસનાઓમાં' કત્યાદિ. 'મનોમયઃ' કત્યાદિ. જે વડે વિચાર કરી શકે તે મન; તે સ્વરૂપિથી વિષયોને વિશે પ્રવૃત્ત થાય છે. મનોદ્વારા તદુપાધિપુરુષ વિષયપ્રવળ-વિષય તદ્દ પ્રવૃત્તિ કરતો-કાય છે. તે મનથી પુરુષ તન્મય-તત્પ્રાય-વર્ધ મન પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે જેને પત્તુ તેજ પ્રમ.ત્તુ પ્રવૃત્ત થતો ન હોય એવો દેખાય છે. તેમજ મન નિવૃત્ત થયે પત્તુ પત્તુ નિવૃત્ત થતો ન હોય એવો દેખાય છે. વસ્તુતઃ પુરુષ પ્રવૃત્ત પત્તુ થતો નથી ને નિવૃત્ત પત્તુ થતો નથી; ધ્યાયનીય (ભાવે ધ્યાન થયે છે) કત્યાદિ શ્રુતિ છે તેથી. મનોમય છે તેટલું પ્રવૃત્તરિ છે-પ્રવૃત્ત એટલે ચિત્તરત્ન, વિજ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બે શક્તિ એને વિશે મંત્રિત્વ કર્યું છે એવો, કેમકે 'યો વૈ પ્રાણઃ સ પ્રજા વા વા પ્રજા સ પ્રાણઃ' (જે પ્રજા છે તે પ્રજા છે, જે પ્રજા છે તે પ્રાણ છે) એવી શ્રુતિ છે. તે પ્રાણ જેનું શરીર છે એટલે 'સર્વમન્થ' કત્યાદિ—સર્વ મન્થ-મુખકર મન્થ-જેના છે એવો અને સર્વમન્થ-મુખકર મન્થ-જેના છે એવો. અપુરુષ મન્થ અને અપુરુષ રમ મધ્યમન્થનાં નિમિત્ત શ્રુતિમાં કર્યાં છે એટલે મુખકર મન્થ અને રમ મધ્યમન્થની દર્શનાં છે. સત્ય કામનાવાળો અને સત્યસંકલ્પવાળો એવો શ્રુતિમાં કર્યો છે. હવે દુષ્ટાન્તે અનુમારે છવ પત્તુ બુદ્ધિમુખમાર—જેમાં બુદ્ધિના મુખે પ્રધાન છે એવો-દેખાયો તેનો અલ્પત્વ આદિ વ્યપદશ છે એમ કહે છે—તે પ્રમાણે ॥ ૨૬ ॥

'અમન્થ' એ અપુરુષ છે, 'અનન્થ' એ અપુરુષ છે. જે સત્ય સત્-સ્વરૂપ છે તેનું અલ્પત્વ શી રીતે એ અમન્થ દૂર કરવા 'અનન્થાદિ' કર્યું છે. 'યાવદાત્મભાવી'

દર્શનથી એનું સંસારિત્વ નિવૃત્ત થવું નથી, ત્યાંમુથી બુદ્ધિ સાથે એનો સંયોગ શાન્ત થતો નથી. વળી ત્યાંમુથી બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ સાથે સંબન્ધ છે ત્યાંમુથી છવતું છવત્વ અને સંસારિત્વ છે. પરમાર્થ રીતે તો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સંબન્ધથી પરિકલ્પેલા સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત છવ છેજ નહિ; કેમકે નિત્ય, મુક્તસ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ, દંધિરૂપી અન્ય, બીજું ચેતનતત્ત્વ વેદાન્તના અર્થનું નિરૂપણ કરતાં ઉપલબ્ધ થવું નથી; કારણ કે 'નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રષ્ટા થોતા મન્તા વિજ્ઞાતા' [બૃહ્દ ૩.૪.૨૩] (એથી અન્ય દ્રષ્ટા, થોતા, મનનકર્તા કે વિજ્ઞાતા નથી), 'નાન્યદતોડસ્તિ દ્રષ્ટૃ થોટૃ મન્તૃ વિજ્ઞાતૃ' [છાન્દોગ ૬.૮.૭] (એથી અન્ય દ્રષ્ટૃ, થોટૃ, મનનકર્તૃ કે વિજ્ઞાતૃ નથી), 'તત્ત્વમસિ' [છાન્દોગ ૬.૧.૬] (તે તું છે), 'મહં પ્રજ્ઞાસિમ' [બૃહ્દ ૩.૧.૭] (હું જ્ઞાતા છું) કત્યાદિ સંકટો સુતિ છે. પણ બુદ્ધિસંયોગ યાવદાત્મભાષી છે એમ શાથી સમજાય છે? તેના દર્શનથી એમ કહે છે; કેમકે 'યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હ્યત્તજ્વોતિઃ સુરુપઃ સ સમાનઃ સપુર્મા લોકાવનુસંચરતિ પ્યાવર્તીય ઢેલાવર્તીય' [બૃહ્દ ૬.૧.૭] (જે એ વિજ્ઞાનમય છે, પ્રાણથી વ્યતિરિક્ત છે, બુદ્ધિને વિષે છે, તથોતિઃ સ્વરૂપ, પૂર્ણ છે, તે બુદ્ધિસમાન થઈ અને લોકમાં સંચરે છે, જાણે ધ્યાનવ્યાપાર કરે છે, જાણે અન્યર્થ ચક્ષન કરે છે) કત્યાદિ સાથે દર્શાયે છે. તેમાં વિજ્ઞાનમયઃ એ પાઠથી બુદ્ધિમય એ કહ્યું સમજવું; કેમકે અન્ય પ્રદેશમાં 'વિજ્ઞાનમયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃપુર્ણમયઃ શોષમયઃ' (વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય, ચતુર્મય, શોષમય) એમાં વિજ્ઞાનમયનો મન આદિની સાથે પાડ છે. બુદ્ધિમય એટલે બુદ્ધિના ગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવો એમ અભિપ્રાય છે. જેમ લોકમાં 'ગ્રીમય દેવદત્ત' એટલે ગ્રી-રાગ આદિ જેમાં પ્રધાન છે એવો એમ અભિપ્રાય થાય છે તે પ્રમાણે. 'સ સમાનઃ સપુર્મા લોકાવનુસંચરતિ' (તે બુદ્ધિસમાન થઈ અને લોકમાં સંચરે છે) એમ અન્યલોકમાં ગમન કરવામાં પણ બુદ્ધિ સાથે અવિરોધ દર્શાયે છે. કેાની સાથે સમાન, તેજ બુદ્ધિની સાથે એમ સમજાય છે, પાત્રે છે તેથી, અને તે 'પ્યાવર્તીય ઢેલાવર્તીય' (જાણે ધ્યાનવ્યાપાર કરે છે, જાણે અન્યર્થ ચક્ષન કરે છે) એ દર્શાયે છે. તાપર્ય આ છે—એ (આત્મા) સ્વતઃ ધ્યાનવ્યાપાર કરતો નથી, તેમજ ચક્ષન પણ કરતો નથી, બુદ્ધિ ધ્યાનવ્યાપાર કરે છે એટલે એ જાણે ધ્યાનવ્યાપાર કરે છે અને બુદ્ધિ ચક્ષન કરે છે એટલે એ જાણે ચક્ષન કરે છે. વળી આત્માનો બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ એરે એ સંબન્ધ મિથ્યાજ્ઞાન જેમાં પુરુષરે છે એવો છે; અને મિથ્યાજ્ઞાનની એટલે શાપસંસારાત્મભાષી એમ સમજવું. પણ આત્મા સ્વતઃ સચારી થાયે; બુદ્ધિરૂપ ઉપારિતું મું પ્રયોગન છે એ સંજો દર કરવા કરે છે—'વળી ત્યાંમુથી બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ સાથે સંબન્ધ છે' કત્યાદિ. 'સમાનઃ સર્વ' = બુદ્ધિ તથે તાત્ત્વમ-મનેર પ્રામ કદિ પણ 'વિજ્ઞાનમયઃ' એ કથં વિજ્ઞાન એટલે જ્ઞાન, તન્મય એટલે ચિત્તર, આજુ એરો કથં કેમ ન થાય તેને માટે કરે છે—'અન્ય પ્રદેશમાં' કત્યાદિ. 'વિજ્ઞાનમય' એટલે બુદ્ધિપ્રચુર એરો કથં છે. 'કેાની સાથે સમાન' જાણે 'એમ આકોંકા થયે' એટલે દેવ સમ-જનો કુતિજનોથી બુદ્ધિ સ્વ-વેસ-સંમત-વિન્દી—જ્યાંમુથી સચારી જાણના છે ત્યાંમુથી છે એવી—એ એમ કયું: દેવે મુલ દેવ તો કદનો વિરોધ સંમતનો નથી એવી કુતિજીથી પણ બુદ્ધિ સ્વ-વેસ-સંમત-વિન્દી છે એમ કરે છે—'વળી આત્માનો બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ એરે'

સમ્યજ્ઞાનથી અન્યત્ર નિવૃત્તિ નથી તેથી જ્યાંગુથી શ્રદ્ધાભવતાને અવગ્રાહ્ય નથી ત્યાંગુથી શુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ જેઠે એ સંજન્ય સમનો નથી. વળી 'યેદાદમંતં પુનઃ મહાન્તમાવિવ્યર્ણં તમસઃ પરસ્તાન્' તમેય વિવિધ્યાતિમુગ્ધુમંતિ નાભ્યઃ પથ્યા વિષ્ણુને ડગનાય ॥' [ક્રીતા ૩૮] (એ આત્મા જે મહાન્ પ્રકારરૂપ અને અજ્ઞાનથી પર છે તેને હું ત્યાંગુ જુ. તેનેજ અબ્ધીને મૃત્યુ ઓળંગે છે; પરમપદપ્રાપ્તિ માટે બીજો માર્ગ નથી) એ દર્શાવે છે ॥ ૩૦ ॥

પણ મુપુસિ અને પ્રસયમાં આત્માનો શુદ્ધિ સાધે સંજન્ય સ્વીકારવો નથી; કેમકે 'મતા તોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ સ્યમર્પીતો મયતિ' [હાન્દો ૬૪૬] (તે સમ્ય, જ્યારે પુરુષ સ્થિતિ-ઉપિ છે એમ કહેવાય છે) ત્યારે 'વાચ્ય દેવતા માધે અંકીભૂત ધાય છે; [મન આદિ સંસારથી થયેલા છવરૂપનો રિત્યાગ કરીને; સ્વ એરસે સદૃષ જે પરમાર્થ સત્ય છે તેમાં લીન ધાય છે] તસા માટે એને સ્થિતિ કહે છે; એવું વચન છે અને બધા વિકારના પ્રસયને સ્વીકાર છે, તે વાવદાત્મભાવી શુદ્ધિસંજન્ય શી રીતે તેને વિષે કહે છે:—

પુંસ્ત્યાદિવત્ત્વસ્ય સતોઽભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પણ પુંસ્ત્વ આદિની પેઠે વિષમાન છે એની (એ આત્મશુદ્ધિ-સંયોગની) અભિવ્યક્તિ યુક્ત છે ॥ ૩૧ ॥

જેમ સંક્રમાં પુંસ્ત્વ આદિ, બીજસ્વરૂપે વિષમાનજ, બાહ્ય આદિને વિષે અનુપસંજ્ય થતાં, અવિષમાન જેવાં હજાતાં, પોષન આદિને વિષે 'આવિર્ભૂત ધાય છે;— અવિષમાન ઉત્પન્ન થતાં નથી; કેમકે 'પુનઃ આદિને પણ તેની ઉત્પત્તિ પ્રસન્ન ધાય એવી રીતે આ શુદ્ધિસંજન્ય પણ, મુપુસિ અને પ્રસયમાં સંજિતસ્વરૂપે વિષમાનજ, પુનઃ પ્રગોષ્ય અને પ્રસયમાં આવિર્ભૂત ધાય છે; કારણ કે એ રીતે યુક્ત છે;

હવાદ સમ્યજ્ઞાનથીજ શુદ્ધિ આદિ બંધનો નાશ છે એને માટે મુનિ કહે છે—'વળી "યેદાદમંતં" ' હતાદિ. 'મુગ્ધુમયેતિ'—એમ અન્યથા કરવો. 'માદિવ્યર્ણઃ' = સ્વ-પ્રકાર. 'તમસઃ પરસ્તાન્' = અજ્ઞાનથી અરુપૃથ છે એનો અર્થ છે; અવિદ્યાથી પર. 'તેનેજ અબ્ધીને' = તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને. 'મુગ્ધુમયેતિ'—અવિદ્યાને ઓળંગે છે એમ સમજવું ॥ ૩૦ ॥

શુદ્ધિસંજન્ય વાવદાત્મભાવી છે એ અસિદ્ધ છે એમ સંકા કરે છે—'પણ મુપુસિ અને પ્રસયમાં' હતાદિ. મુપુસિમાં શુદ્ધિ હોય તો શ્રદ્ધાસંપતિ ન થાય અને પ્રસયમાં શુદ્ધિ હોય તો પ્રસયનો બાવદા ધાય એનો અર્થ છે. સ્વૂત અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે શુદ્ધિ-વાવદાત્મભાવિની છે એમ કહે છે—'પુંસ્ત્યાદિવત્' હતાદિ. 'પુંસ્ત્ય' = પ્રત્યે-પતિસામ્યં. 'આદિપદથી સમુ-મૂળ આદિનું મહત્ત્વ છે. મસ્ય = શુદ્ધિસંજન્યની એનો અર્થ છે. 'પે વિષમાન શુદ્ધિ આદિની પ્રગોષમાં અભિવ્યક્તિ થાય છે તેને માટે મુનિ

કેમકે કહેની પણ આકરિમક ઉપતિ સંભવતી નથી, અનિપ્રસંગ થાય તે
'સતિ સંપદ ન વિદુઃ સતિ સંપદામહા રતિ' 'તદ્દદ્યપો વા સિહો વા
દાપર-૩] ('આ સર્વ પ્રજા, તે સોમ્ય, દરેક') સમજવાન્ય કે
{ મુખમશાગમાં, મરણ અને પ્રલયમાં } એકીભાવ થઈ એમ સર્વ સાથે
થઈ હીએ એમ જાણતી નથી; { તેથી } તેઓ આ કોઈમાં વાપ
{ એ પૂરે હોય છે તે થાય છે }) હતાદિ વડે મુખમશાગી હોયું તે અમિ
મીઠસાંભાવથી કરાયું દર્શાવે છે. તેટલા માટે બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિ સાથે અ
સંભવ યાવદાનભાવો છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૧ ॥

નિત્યોપલક્ષ્યનુપલક્ષિપ્રસક્તોજ્યતરનિયમો વાજ્યયા ॥ ૩૨
અન્યથા (બુદ્ધિ ન સ્વીકારીએ તો) નિત્ય ઉપલક્ષિ કે અ-
નુપલક્ષિનો પ્રસંગ થાય. અથવા એ (આત્મા અને
બુદ્ધિ) માંથી એકનો નિયમ (શક્તિનો પ્રતિ-
બંધ) થાય ॥ ૩૨ ॥

આત્માનું ઉપાધિભૂત તે અન્તાકરણ^૧ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞા-
નિત એમ અનેક પ્રકારે કહેવાય છે. કચિત્ વૃત્તિના વિભાગથી સંસારાદિ બેન
વૃત્તિ છે તે મન, નિશ્ચયાદિ બેની વૃત્તિ છે તે બુદ્ધિ, એમ કહેવાય છે. તે એ પ્ર
કારનું અન્તાકરણ અવશ્ય છે એમ સ્વીકારવું યુગ છે; કેમકે અન્યથા-તે ન સ્વીકાર
કે છે—'વળી "સતિ સંપદ"' હતાદિ 'ન વિદુઃ' એ સંતોષી અવિદ્યામક જીવ-
સદ્ભાવ કહો છે. 'તે દ્યાપ્રાદયઃ પુનરાવિર્મયન્તિ'—તેઓ વ્યાપ્રાદિસ્વરૂપે પુનઃ આવિર્ભૂત
થાય છે એમ અભિવ્યક્તિનો નિર્દેશ છે ॥ ૩૧ ॥

ઉદ્ધિના 'સદ્ભાવને વિષે સુખકાર પ્રમાણ કહે છે—'નિત્યોપલક્ષ્યનુપલક્ષિપ્રસક્તઃ'
હતાદિ. 'મનસા રોગ પદયતિ' (મન વડેજ જુએ છે), 'બુદ્ધિઃ ન વિચેદતિ' (અને
ઉદ્ધિ વિવેક કરતી નથી), 'વિજ્ઞાનં યથાં તનુને' (વિજ્ઞાન વગર કહે છે), 'ચેતસા
યેદિતપ્પા' (ચેતસ વડે બધુએ યુગ છે), 'વિત્તં ચ ચેતવિતપ્પમ્' (અને ચિત્તને બધુનું
યુગ છે) હતાદિ તે તે પ્રદેશમાં મુનિમાં મન આદિ પદથી વાન્ય બુદ્ધિદાન્ય પ્રસિદ્ધ છે. પણ
એક અન્તાકરણની અનેક પ્રકારે હોયે શી રીતે થાય છે તેને માટે કહે છે—'વળી કચ-
ચેત વૃત્તિના વિભાગથી' હતાદિ. અર્પણનાથી કે જેમાં અભિમાન પ્રધાન છે એવો
પદકાર તે વિદ્યમ છે, અને ચિત્ કે સ્મૃતિ જેમાં પ્રધાન છે તે ચિત્ત એમ સમજવું. એક
હી આત્માને અન્તાકરણ પ્રલક્ષિદ્ધ છે અને મુનિ તેનો અનુચાર કરે છે તોપણ પ્રલક્ષ
ને મુનિને વિષે વિચાર કરનાર પ્રતિ તે સાધે છે—'તે એ પ્રકારનું અન્તાકરણ' હતાદિ.

સમ્યક્જ્ઞાનથી અન્યત્ર નિવૃત્તિ નથી તેથી જ્યાંગુધી જ્ઞાતાત્માનાં અવબોધ નથી ત્યાંગુધી બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ બોડ એ સંજ્ઞા સમનો નથી. વળી 'વેદાહમેતં પુણં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્' તમેય વિદિત્યાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતે-
 ડ્યનાય ॥' [એતાં ૩૮] (એ આત્મા જે મહાન પ્રકાશરૂપ અને અજ્ઞાનથી પર છે તેને હું જાણું છું. તેનેજ જાણીને મૃત્યુ ઓળંગે છે; પરમપદપ્રાપ્તિ માટે બીજો માર્ગ નથી) એ દર્શાવે છે ॥ ૩૦ ॥

પણ સુષુપ્તિ અને પ્રસવમાં આત્માનો બુદ્ધિ સાથે સંજ્ઞા સ્વીકારવો શક્ય નથી; કેમકે 'સતા સોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ સ્વમર્ષાતો મયતિ' [છાન્દોગ ૬.૮.૧] (હું સોમ્ય, { જ્યારે પુરુષ સ્વપિતિ-રૂપિ છે એમ કહેવાય છે } ત્યારે 'સમજ્ઞા-વામ્ય દેવતા સાથે એકીભૂત થાય છે; { મન આદિ સંસર્ગથી થયેલા છવરૂપનો પ-રિત્યાગ કરીને } સ્વ એટલે સદૃશ જે પરમાર્થ સત્ય છે તેમાં લીન થાય છે { તે-રહ્યા માટે એને સ્વપિતિ કહે છે } એવું વચન છે અને બધા વિકારના પ્રસવનો સ્વીકાર છે, તે વાવદાત્મભાવી બુદ્ધિસંજ્ઞા સી રીતે તેને વિષે કહે છે—

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સતોઽભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પણ પુંસ્ત્વ આદિની પેઠે વિધમાન છે એની (એ આત્મબુદ્ધિ-સંયોગની) અભિવ્યક્તિ યુક્ત છે ॥ ૩૧ ॥

જેમ લોકમાં પુંસ્ત્વ આદિ, બીજસ્વરૂપે વિધમાનજ, આત્મ આદિને વિષે અ-નુપસંજ્ઞા થતાં, અવિધમાન જેવાં ધ્વજાતાં, યૌવન આદિને વિષે 'આવિર્ભૂત થાય છે,— અવિધમાન ઉત્પન્ન થતાં નથી; કેમકે 'પણ આદિને પણ તેની ઉત્પત્તિ પ્રસન્ન થાય એવી રીતે આ બુદ્ધિસંજ્ઞા પણ, સુષુપ્તિ અને પ્રસવમાં શક્તિસ્વરૂપે વિધ-માનજ, પુનઃ પ્રબોધ અને પ્રસવમાં આવિર્ભૂત થાય છે; કારણ કે એ રીતે યુક્ત છે;

હવાદિ. સમ્યક્જ્ઞાનથીજ બુદ્ધિ આદિ અન્ધનો નાશ છે એને માટે શ્રુતિ કહે છે—'વળી "વેદાહમેતમ્" ॥' હવાદિ. 'મૃત્યુમત્યેતિ'—એમ અન્વય કરવો. 'આદિત્યવર્ણઃ' = સ્વ-પ્રકાશ. 'તમસઃ પરસ્તાત્' = અજ્ઞાનથી અસ્પૃહ છે એવો અર્થ છે; અવિદ્યાથી પર. 'તેનેજ જાણીને' = તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને. 'મૃત્યુમત્યેતિ'—અવિદ્યાને ઓળંગે છે એમ સમજવું ॥ ૩૦ ॥

બુદ્ધિસંજ્ઞા વાવદાત્મભાવી છે એ અસિદ્ધ છે એમ સંકટ કરે છે—'પણ સુષુપ્તિ અને પ્રસવમાં' ॥ હવાદિ. સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ હોય તો પ્રજ્ઞસંપતિ ૧ થાય અને પ્ર-વચમાં બુદ્ધિ હોય તો પ્રવચનો બાબત થાય એવો અર્થ છે. સ્વૃષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે બુદ્ધિ વાવદાત્મભાવિની છે એમ કહે છે—'પુંસ્ત્વાદિવત્' ॥ હવાદિ. 'પુંસ્ત્વ' = પ્રબોધપ્રતિસામર્થ્ય, વીર્ય. આદિપદથી રમણ-મુછ આદિનું મહત્ત્વ છે. અસ્ય = બુદ્ધિસંજ્ઞાની એવો અર્થ છે. સ્વાપમાં બીજસ્વરૂપે વિધમાન બુદ્ધિ આદિની પ્રબોધમાં અભિવ્યક્તિ થાય છે તેને માટે શ્રુતિ

કેમકે પૂર્વ અને ઉત્તર ક્ષણમાં જેની શક્તિ અપ્રતિબદ્ધ છે તેની શક્તિ અકરમાત્ પ્રતિબદ્ધ થાય નહિ. તેટલા માટે જેના અવધાન અને અનવધાનથી ઉપસંબિધ અને અનુપસંબિધ થાય છે તે મન છે. તેવીજ શ્રુતિ છે:—‘અન્યત્રમના અમૂયં નાદર્શ-મન્યત્રમના અમૂયં સાધૌષમ્’ [બૃહ્ ૦ ૧૫૩] (અન્યત્ર જેનું મન એવો હું હતો તેથી મેં જેનું નહિ: જેનું મન અન્યત્ર છે એવો હું હતો, તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ), ‘મનસા દોષ પરપતિ મનસા શૂનોતિ’ [બૃહ્ ૦ ૧૫૩] (કેમકે મન વડેજ ભુલે છે, મન વડે સાંભળે છે). વળી કામાદિ એની વૃત્તિઓ છે એમ ‘કામઃ સંકલ્પો વિ-ચ્ચિકિત્સા ધ્રુવાઽધ્રુવા વૃત્તિરવૃત્તિર્દૌર્ધર્મીર્મીરિત્યેતન્ સર્વં મન યય’ [બૃહ્ ૦ ૧૫૩] (કામ, સંકલ્પ, સંશયજ્ઞાન, આસ્તિત્વયથુદ્ધિ, અનાસ્તિત્વયથુદ્ધિ, ધર્મ, અધર્મ, લજ્જા, પ્રશ્ન, ભય એ સર્વ મનજ છે) [અન્તાઃકરણ જે મન તેનાં રૂપ છે] એ શ્રુતિ દર્શાવે છે. તેટલા માટે ‘તદ્ગુણભાવ્યાસદ્વ્યવદેશઃ’ [બ્રહ્મસૂત્ર ૨૩૨૨] એ શ્રુતિ ॥ ૩૨ ॥

હન્દ્રિયોનો પણ ધર્મ નથી; કારણ કે અન્ધ આદિ પુરુષોને એકેક હન્દ્રિયનો અભાવ હોય ॥ તોપણ તે હજી એવામાં આવે છે અને એ હજી આન્તર દોષથી એ બાબ હન્દ્રિયોનો ધર્મ થાય એ શુદ્ધ નથી તેથી પરિશેષથી જેનું અવધાન અને અનવધાન થાય છે તે અન્તાઃકરણ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે જેના અવધાન’ ઇત્યાદિ. અવધાન એટલે બીધ મેળવવાની ઇચ્છા. નથી ઇચ્છતો તેને પણ દુર્મન આદિની ઉપસંબિધ થાય છે તેથી બીધની ઇચ્છાની ઉપસંબિધ નિવામક નથી એમ કહેવું શુદ્ધ નથી; કારણ કે અનેક વિષયની સંનિધિને વિષે કવચિત્ત્વ તે નિવામક છે એવો સ્વીકાર છે. જેમના મતમાં ઇચ્છા આદિ આત્માના ધર્મ ॥ તેમને મનના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવું હુલ્લેખ છે એમ સમજવું; કેમકે હજી આદિ ધર્મો જેમને વિષે છે એવા ધર્મોજ આત્મા વડે બાસંધ ઉપપન્ન થાય છે. હવે બાસંધને માટે પ્રમાણ છે એમ બતાવવા શ્રુતિ કહે છે—‘તેવીજ શ્રુતિ છે’ ઇત્યાદિ. વિષય અને હન્દ્રિયોનો સંનિર્ગ્ય હોય તોપણ જ્ઞાન કાદાયિક કેજાય છે તેથી જેના સમવધાનના અભાવથી જ્ઞાન કાદાયિક છે તે મન છે એમ સ્વીકારનારને પણ એમજ કહેવું પડશે કે હન્દ્રિય અને મનના સંયોગનું કાદાયિક થવું અદૃશવિશેષને અધીન છે. ત્યારે જ્ઞાનનું કાદાયિક થવું પણ અદૃશવિ-શેષથીજ ઉપપન્ન થાય છે તો અર્શાદિક ક્રિયિત્ અન્તાઃકરણ કલ્પવાનું શું પ્રયોગન છે તેથી કહે છે કે શ્રુતિ પણ છે. જ્ઞાન કાદાયિક થાય છે તે અન્તાઃકરણના સમવધાન અને અસમ-ધાનથી થાય છે એમ શ્રુતિજ પ્રતિપાદન કરે છે એમાં કંઈ સંકા બાવવાનું રહેતું નથી એવું તાર્ક્ય છે. માત્ર બાસંધથીજ મન સિદ્ધ થતું નથી, પણ કામ આદિના આમ્રવથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—‘વળી કામાદિ એની વૃત્તિઓ છે’ ઇત્યાદિ. શુદ્ધ પ્રા-માણિક-પ્રમાણસિદ્ધ છે એ ઉચિત્તું કળ કહે છે—‘તેટલા માટે’ ઇત્યાદિ ॥ ૩૨ ॥

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

‘ઉપાદાનથી (હવ કર્તા છે) ॥ ૩૫ ॥

આથી પણ એ (આત્મા) કર્તા છે કે હવના પ્રકરણમાંજ (શ્રુતિ) હિન્દિયો ઉપાદાન કહે છે—‘તદેવાં પ્રાણાનાં વિમાનેન વિજ્ઞાનમાદાય’ [બૃહદ ૨.૧.૧૭] (ત્યારે પ્રાણના વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાનને અર્જને) એમ. આદિ તે ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે’ [તેનિ રા. ૧.] (વિજ્ઞાન યજ્ઞ કરે છે અને કર્મો પાત્ર કરે છે) એમ. પણ વિજ્ઞાનથી બુદ્ધિને વિષે સમજાય છે, આથી હવનું કર્તૃત્વ શી રીતે મુચવાય છે? ના એ કહીએ છીએ. એ હવનોજ નિર્દેશ છે, બુદ્ધિનો નથી. જો હવનો નિર્દેશ દાય તો નિર્દેશનો વિષય થાય. વિજ્ઞાનેન (વિજ્ઞાન વડે) એમ નિર્દેશ કરે તેમજે અન્ય રૂપો બુદ્ધિની વિવક્ષાને વિષે વિજ્ઞાનરાજ્ય કરણવિભક્તિનો નિર્દેશ થાય છે—‘તદેવાં પ્રાણાનાં વિમાનેન વિજ્ઞાનમાદાય’ [બૃહદ ૨.૧.૧૭] (ત્યારે પ્રાણના વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાનને અર્જને) એમ. આદિ તે ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે’ [તેનિ રા. ૧.] (વિજ્ઞાન યજ્ઞ કરે છે) એમ કર્તાના સામાનાધિકરણનો નિર્દેશ છે તે બુદ્ધિથી વિત્રજ આત્માનું કર્તૃત્વ મુચવાય છે એટલે દાય નથી ॥ ૩૫ ॥

વ્યપદેશાઞ્ચ ક્રિયાયાં ન ચૈત્તિર્દેશવિપર્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

અને ક્રિયાને વિષે વ્યપદેશ છે તેથી (હવ કર્તા છે), નહિ તો

નિર્દેશનો વિપર્યય થાય ॥ ૩૬ ॥

પણી આથી હવ કર્તા છે કે હૌકિકી અને ચૈત્તિકી ક્રિયાઓને વિષે શાસ્ત્ર કર્તા છે એવો વ્યપદેશ કરે છે—‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે કર્મણિ તનુતે’ [તેનિ રા. ૧.] (વિજ્ઞાન યજ્ઞ કરે છે અને કર્મો પાત્ર કરે છે) એમ. પણ વિજ્ઞાનથી બુદ્ધિને વિષે સમજાય છે, આથી હવનું કર્તૃત્વ શી રીતે મુચવાય છે? ના એ કહીએ છીએ. એ હવનોજ નિર્દેશ છે, બુદ્ધિનો નથી. જો હવનો નિર્દેશ દાય તો નિર્દેશનો વિષય થાય. વિજ્ઞાનેન (વિજ્ઞાન વડે) એમ નિર્દેશ કરે તેમજે અન્ય રૂપો બુદ્ધિની વિવક્ષાને વિષે વિજ્ઞાનરાજ્ય કરણવિભક્તિનો નિર્દેશ થાય છે—‘તદેવાં પ્રાણાનાં વિમાનેન વિજ્ઞાનમાદાય’ [બૃહદ ૨.૧.૧૭] (ત્યારે પ્રાણના વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાનને અર્જને) એમ. આદિ તે ‘વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે’ [તેનિ રા. ૧.] (વિજ્ઞાન યજ્ઞ કરે છે) એમ કર્તાના સામાનાધિકરણનો નિર્દેશ છે તે બુદ્ધિથી વિત્રજ આત્માનું કર્તૃત્વ મુચવાય છે એટલે દાય નથી ॥ ૩૬ ॥

‘તદેવાં’ હવ દિ—પ્રાણના-હિન્દિયોના વિજ્ઞાનથી-બુદ્ધિથી વિજ્ઞાનને-પ્રકરણમાંજે એવ તે પ્રથમ નિર્દેશથી વિપર્યય થાય—પ્રથમ વિભક્તિથી જે ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દનો નિર્દેશ તેવ ન થાય, તેથી વિપરીત થાય; કરણવાચક તુલીયથી નિર્દેશ થાય. તેટલા માટે ક્રિયાનાં તનુતે એ અર્થવા-ક્રિયા કર્તૃવાચક છે અને તેની માટે ‘વિજ્ઞાન’ પદના માત્રાધિકરણથી નિર્દેશથી ક્રિયાને વિષે આત્માનું કર્તૃત્વ મુચવાય છે એવો સૂત્ર અને ભાષ્ય આવે છે. વિજ્ઞાન એ કર્તા છે, ને યજ્ઞ કરે છે. સર્વેજ બુદ્ધિ કરણરૂપા ક્રિયાથી કરણ તેવો નિર્દેશ થાય છે, કર્તા તરિકે થઈ નથી. આદિ કર્તા તરિકે તેનો વ્યપદેશ છે તે ‘વિપર્યય થાય, તેટલા માટે અર્થવા-ક્રિયા વિજ્ઞાન તરિકે વ્યપદેશ છે તેથી ને કર્તા છે ॥ ૩૬ ॥

આહિ કહે છે—એ બુદ્ધિથી અન્ય છત્ર કર્તા હોય તો તે સ્વતન્ત્ર હોઈ પોતાનું પ્રિય અને હિત નિયમે સંપાદન કરે, વિપરીત નહિ; પણ વિપરીત પણ સંપાદન કરતો ઉપસંખ્ય થાય છે; અને સ્વતન્ત્ર આત્માની એવી પ્રવૃત્તિ અનિયમે ઉપપન્ન થતી નથી એમ. એથી ઉત્તર સૂત્ર પડે છે:—

ઉપલઙ્ઘિવદનિયમઃ ॥ ૩૭ ॥

ઉપસંખ્યની પેઠે અનિયમ છે ॥ ૩૭ ॥

એમ આ આત્મા ઉપસંખ્ય પ્રતિ સ્વતન્ત્ર છે, તેપણ અનિયમે હજી અને અનિયમ ઉપસંખ્ય કરે છે એમ અનિયમેજ હજી અને અનિયમ સંપાદન કરશે. ઉપસંખ્યને વિષે પણ આત્મા અસ્વતન્ત્ર છે, કેમકે ઉપસંખ્યના હેતુનું ઉપાદાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે એમ એ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે ઉપસંખ્યના હેતુનું પ્રયોજન વિપયપ્રકટપનાજ છે; ઉપસંખ્યને વિષે તો આત્માને અન્યની અપેક્ષા નથી; કેમકે જ્ઞાન્યનો યોગ છે. વળી અર્થક્રિયામાં પણ આત્મા અન્યન્ત સ્વતન્ત્ર નથી, કેમકે તેને દેશવિશેષ, કાલવિશેષ અને નિમિત્તવિશેષની અપેક્ષા છે. પણ જેને સાદાપની

અન્ય મૂળ ઉતારે છે—‘આહિ કહે છે’ હતાદિ. છત્ર એ સ્વતન્ત્ર હોય તો હજી કરે, અને અસ્વતન્ત્ર હોય તો કર્યા ન થાય. કેમકે ‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ (કર્તા સ્વતન્ત્ર છે) એવો ન્યાય છે એવો અર્થ છે. છત્ર સ્વતન્ત્ર છે તોપણ કારકની વિચિત્રતાથી તેની પ્રવૃત્તિ અનિયમ ॥ એમ સૂત્રથી પરિહાર કરે છે. પ્રજાવાન સ્વતન્ત્ર પોતાનું હજી સંપાદન કરે, અનિયમ નહિ, પણ આત્માની તો અનિયમપ્રવૃત્તિ પણ ઉપસંખ્ય થાય છે, તેટલા માટે તે સ્વતન્ત્ર નથી અને તેથી તે કર્યા પણ નથી. કેમકે કર્યા સ્વતન્ત્ર છે એવું કર્યાનું લક્ષણ છે. આનું ઉત્તર આ સૂત્ર છે—‘ઉપલઙ્ઘિવદનિયમઃ’. છત્ર સ્વતન્ત્ર છે તોપણ કારકની વિચિત્રતાથી તેની પ્રવૃત્તિ અનિયમ થાય એમ મૂળનું નાકરણ કરતા બાખ્યકાર શાંકરો પરિહાર કરે છે—‘એમ આ આત્મા’ હતાદિ દૃષ્ટાન્તને વિષે વિવાદ કરતો સપ્રતિપાત ન થવાથી શાંકર કરે છે—‘ઉપસંખ્યને વિષે’ હતાદિ ચક્રુરાદિનું પ્રયોજન જ્ઞાન્યનો વિષય સાથે સંબંધ થાય એજ છે તેથી પોતાના સ્વતન્ત્રની ઉપસંખ્યને વિષે આત્મા સ્વતન્ત્રસ્વભાવ હોવાથી સ્વતન્ત્ર છે તેથી દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધ છે એમ કહે છે—‘તે યુક્ત નથી; કેમકે’ હતાદિ પણ આત્મા વિષય એકે સંબંધ થવા માટે કરાવેલી અપેક્ષા રાખે છે તો તે સ્વતન્ત્ર થી રીતે છે એમ આશંકા કરી કહે છે—‘વળી અર્થક્રિયામાં પણ’ હતાદિ. સ્વાત્મ્યનો અર્થ પોતાની અન્યની અપેક્ષા ન કરવી એવો નથી; કેમકે હજારને પણ પ્રાણીના કર્મની અપેક્ષા છે તેથી તેને અસ્વાત્મ્યનો પ્રસવ આવે; પણ સ્વાત્મ્યનો અર્થ એવો છે કે પોતાની નિજ કારકનો દેશ કઈ કારકથી જેને દેશ થયે; તેથી સ્વતન્ત્ર પણ છત્ર હજી સ્વતન્ત્રની અનિયમી અનિયમ સંપન્ન પણ અનુદન કરે છે; આ રીતે આત્માની પ્રવૃત્તિ અનિયમ છે અને સ્વાત્મ્ય પણ છે, અનિયમ પ્રવૃત્તિ અને સ્વાત્મ્યને વિરોધ નથી એવો અર્થ છે. કર્તા કર્તાદિ અન્ય કારકોનો પ્રયોગ કરે છે, તે કારકોથી જેને કઈ દેશનો નથી એવોજ તેનું સ્વાત્મ્ય છે, કઈ અન્ય કારકની અપેક્ષા ન હોય એવું ન મ સ્વાત્મ્ય નથી. કેમકે એવા સ્વાત્મ્યનો તો કઈ પણ રહ્યો એવો નથી. તેથી આત્મા હજી પ્રાપ્ત કરવા હજીને અદ્યતન

અપેક્ષા છે એવા કર્તાનું કર્તૃત્વ નિવૃત્ત થતું નથી; કેમકે લોકજ્ઞ, પાણી આદિની અપેક્ષાવાળો પાકકર્તા પણ પાકકર્તા થાય છે. સદ્કારીના વિચિત્રપણાથી આત્માની અર્થક્રિયાને વિષે અનિયમ પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ થતી નથી ॥ ૩૭ ॥

શક્તિવિપર્યયાત્ ॥ ૩૮ ॥

શક્તિના વિપર્યયથી (જીવ કર્તા છે) ॥ ૩૮ ॥

વળી આથી વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત જીવ કર્તા થવો યુક્ત છે. જે વિજ્ઞાનશબ્દવાચ્ય બુદ્ધિજ કર્તા હોય તો શક્તિનો વિપર્યય થાય. બુદ્ધિની કર્ણશક્તિની હાનિ થાય અને કર્ણશક્તિનો પ્રસંગ આવે. વળી બુદ્ધિની કર્ણશક્તિ થયે તે બુદ્ધિજ 'અહમ્' ત્વયનો વિષય છે એવો સ્વીકાર કરવો પડે; કેમકે સર્વત્ર અહંકારપૂર્વકજ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે—'હું ભગિં છું', 'હું આત્મં છું', 'હું ખાગિં છું', 'હું પીગિં છું', એમ. વળી બુદ્ધિ કર્ણશક્તિયુક્ત થઈ એટલે તેનું સર્વ અર્થ કરનાર અન્ય કરણ કદપતું પડશે; કેમકે કર્તા શક્ત હોય તોપણ કરણનું ઉપાદાન કરી ક્રિયાઓને વિષે પ્રવર્તે તો દેખાય છે. તેથી સંજ્ઞામાત્રમાં વિવાદ થાય, કોઈ પણ વસ્તુબેદ થાય નહિ; કેમકે કરણથી વ્યતિરિક્ત કર્તા છે એવો સ્વીકાર છે ॥ ૩૮ ॥

હીંથે તે ઇષ્ટપ્રાપ્તિના ઉપાયને વિષે જ્ઞાન થવાથી જોથી અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય એવા અનિષ્ટદેવું બનુદાન કરતો અનિષ્ટ પ્રાપ્ત કરે એમ આત્માની અનિયત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે કર્તા છે એવો નિયમ પણ એવો અર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—કરણાદિ અન્ય કારકોને કર્તા પ્રયોજે છે, એ કંઈ અન્ય કારકોથી પ્રયોજતો નથી, એટલુંજ એનું સ્વાતન્ત્ર્ય છે; કંઈ કાર્ય કરવામાં અન્ય કારકની અપેક્ષા ન કરવી એનું સ્વાતન્ત્ર્ય સમજવાનું નથી; કારણ કે એનું સ્વાતન્ત્ર્ય તો ઈશ્વરને પણ નથી, તો એમ તો કર્તાની વાર્તાજ નહ થાય; માટે આત્મા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે તોપણ અદૃષ્ટપરિપાકને હીંથે તે ઇષ્ટપ્રાપ્તિના સાધનની જ્ઞાન્તિ થવાથી જોથી અનિષ્ટ થાય એવો ઉપાય વાપરે છે અને તેથી અનિષ્ટ પ્રાપ્ત કરે છે; આ રીતે આત્માનો પ્રવૃત્તિને વિષે અનિયમ અને કર્તૃત્વ જે બે વચ્ચે વિરોધ નથી. ઇન્દ્રિયોનું પ્રયોજન આત્માનો વિષય સાથે સંબંધ કરાવવો એટલુંજ છે, વિષયપ્રકરણનાભાવ કરણોનું પ્રયોજન છે. નિત્ય ચૈતન્યસ્વભાવ જે આત્મા તેના ઇન્દ્રિયાદિ કરણો પોતાના વિષય સાથે જોડાય છે તેથી વિષયાવચિત્તજ્ઞ ચૈતન્ય વૃત્તિ કે વિજ્ઞાન એમ કહેવાય છે અને તેને વિષે આત્માનું સ્વાતન્ત્ર્ય છે ॥૩૭॥

જીવ કર્તા છે તેને માટે અન્ય હેતુ જતાવનારું સૂત્ર છે—'શક્તિવિપર્યયાત્' બુદ્ધિની કર્ણશક્તિથી વિપરીત કર્તૃત્વશક્તિ થાય એવો અર્થ છે. તેથી શું તેને માટે કહે છે—'વળી બુદ્ધિની કર્ણશક્તિ થયે' ઇત્યાદિ. જે અહંપ્રત્યયમય છે—હું એવા જ્ઞાનથી જે સમન્વય છે—તે કર્તા છે; તેજ જીવ છે. તે જે કરણની અપેક્ષા કરે છે તે મન છે એટલે જીવ કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે એવો ભાવ છે. 'ન ચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ' [શ્રદ્ધામૂ. ૨-૨-૨૬] એમાં કારકવિભક્તિનો વિપર્યય કહ્યો છે. આ સૂત્રમાં કારકશક્તિનો વિપર્યય કહ્યો છે. એ પ્રમાણે પુનરુક્તિ નથી. વિપર્યય ન કરવો હોય તો અન્ય કરણ કદપતું બેઈએ અને એ રીતે માત્ર નામને વિષે વિસંવાદ થશે એનું તાત્પર્ય છે ॥ ૩૮ ॥

સમાધ્યમાવાચ ॥ ૩૯ ॥

‘સમાધિના અભાવથી પણ (હવે કર્તા છે) ॥ ૩૯ ॥

‘આત્મા યા ઋતે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ સોડ્યવેષ્ટવ્યઃ સ વિ-
જિજ્ઞાસિતવ્યઃ’ [બૃહદ ૨.૪.૫] (ઋતે [જિજ્ઞેષિ] આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય છે,
‘અવલુ કરવા યોગ્ય છે, ‘મનન કરવા યોગ્ય છે અને ‘નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે,
તે અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે, ‘વિવિજ્ઞાસ કરવા યોગ્ય છે), ‘મોક્ષિતેયં ધ્યાયય
માત્માત્મ’ [મુણ્ડ ૩.૨૨] (જોમ એવી રીતે તમે આત્માનું ધ્યાન કરો છો)
એ પ્રભાવે ઉપનિષદના કર્તાએ આત્માનું જ્ઞાન લેવું પ્રયોજન છે એવી સમાધિનો
વેદાન્તોમાં જે ઉપદેશ કર્યો છે તે એ સ્વરૂપનો ઉપદેશ પણ આત્મા કર્તા ન હોય
તો ઉપપત્ત થતો નથી. તેથી પણ એ કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩૯ ॥

સમાધિ એ સંવચનું ઉપલક્ષણ છે. ધારણ, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ સંવચપદ્ધતી
જોવા છે. કહે છે કે ‘ત્રયમેકત્વ સંવચઃ’ = એ ત્રણ એકત્વ હોય ત્યારે સંવચ થાય. આદિ
શ્રોતવ્યઃ અને મન્તવ્યઃ એ ધારણનો ઉપદેશ છે; નિદિધ્યાસિતવ્યઃ એ ધ્યાનનો ઉપદેશ છે
અને દ્રષ્ટવ્યઃ એ સમાધિનો ઉપદેશ છે. જ્ઞાનસાધનવિધિ અન્વયે જાનુપપન્ન થવાથી આત્માને
કર્તા કહેવો એકાદ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. મુક્તિરૂપની સીમાજ્ઞ તેનો ઉપાય જે સમાધિ
તેનો કર્તા થાય એ મુજબ છે, નહિ તો આત્મા અકર્તા હોય તો શુદ્ધિ જે જાણકારો છે તે પણ
કર્તા થાય એ મુજબ નથી તેથી સમાધિના અભાવનો પ્રસંગ આવે એવો અર્થ છે.

અત્ર સંકા છે કે ભાષ્યમાં સમાધિપદના અર્થ તરીકે અવલુ આદિ કર્તા છે, એ મુજબ
નથી; કેમકે પર્વજકિએ ધારણનો અર્થ ચિત્તનો દેશજન્મ કર્યો છે. નામિકકૃદ્વચપુરૂષરીક આદિ
દેશોમાં કે અન્વ રૂપને ચિત્તની એકાદગતને વિષે ઉપમુજા વિષયમાં ચિત્તનું સ્થાપન તે ધારણ.
તેમાં પ્રત્યક્ષની એકાદગતતા તે ધ્યાન. ધારણના વિષયમાં વિજ્ઞાતીય પ્રત્યક્ષની અવધાન ન થાય
એવી પ્રત્યક્ષની એકાદગતતા-એકધારા તે ધ્યાન એમ ધ્યાનનું લક્ષણ આપ્યું છે; અને તેજ ધ્યાન
જેમાં અર્થનોજ નિર્માસ થાય અને જાણે સ્વરૂપશબ્દ રહે તે સમાધિ; અર્થનું, એવું ધ્યાન કે
જેમાં ધ્યાન, ધ્યાન આદિ નિર્માસ અંતરને વિષે અસ્ફુટતા હોય અને ધ્યેય વસ્તુને વિષેજ
સ્ફુટતાથી નિર્માસ હોય તે ધ્યાનજ સમાધિ છે એમ પર્વજકિએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તો અ-
વલુદિક સમાધિ શી રીતે થાય ! એ સંકાતું મિરાકરણ જામ છે—પર્વજકિના કહેલા અર્થનો
સ્થાપ કરીને ચિત્તનું આત્માને વિષે સમ્યક્ આધાન તે સમાધિ એમ યોગિક અર્થનો સ્વીકાર
કરીને અવલુદિક પણ સમાધિશબ્દના અર્થ તરીકે કર્યા છે ॥ ૩૯ ॥

યથા ચ તક્ષોમયયા ॥ ૪૦ ॥

પણ જેમ 'તક્ષા' એ પ્રકારે ॥ ૪૦ ॥

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થવચ્ચ આદિ હેતુઓથી શારીર કર્તા છે એમ સમ્યક્ દર્શાવ્યું, પણ તે કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે કે ઉપાધિનિમિત્ત છે તેનો વિચાર કરાય છે. તેમાં શાસ્ત્રાર્થવચ્ચ વગેરે એજ હેતુઓથી કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે; કેમકે અપવાદનો હેતુ નથી. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ. આત્માનું સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ સંભવતું નથી; કેમકે અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે; કારણ કે આત્માનો કર્તૃત્વ એવો સ્વભાવ થયે આત્માનો કર્તૃત્વથી નિર્મોક્ષ સંભવતો નથી; જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણત્વથી નિર્મોક્ષ સંભવતો નથી તેમ; અને કર્તૃત્વમાંથી જે નિર્મુક્ત થતો નથી તેને પુરુષાર્થની

આત્માને કર્તૃત્વ કહ્યું છે તેને આધારે સંસાર અને પૂર્વપક્ષ કહે છે—'આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થવચ્ચ' ઇત્યાદિ. સાંખ્ય મતનું નિરસન કરી આત્મા કર્તા છે એમ સાધ્યું એટલે બાધકના અભાવને ક્ષીણે એ કર્તૃત્વ સત્ય છે એમ મીમાંસક આદિ પક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનું અસંગત્વ પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી સત્ય કર્તૃત્વને બાધ છે એમ ન કહેવું; કેમકે હું કર્તા છું એ અનુભવ સાથે કર્તૃત્વશ્રુતિના બળથી તે આગમ માત્ર અર્થવાદરૂપ-સ્તાવક છે એમ પ્રાપ્ત થયે સૂત્રથી બહાર સિદ્ધાન્ત કરે છે—'આત્માનું સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ સંભવતું નથી' ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—શાસ્ત્રાર્થવચ્ચ આદિ હેતુઓ આત્માનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, અને સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ સમયે ત્યારે અપવાદને અભાવે ઔપાધિક કર્તૃત્વ મુક્ત નથી; કેમકે અનિપ્રસંગ થાય. વળી મુજિના અભાવનો પ્રસંગ પણ એનો-સ્વાભાવિક કર્તૃત્વનો-અપવાદક નથી. જેમ જ્ઞાન જેનો સ્વભાવ છે તે જ્ઞેયને અભાવે પણ અજ્ઞ થતો નથી, એમ કર્તા જેનો સ્વભાવ છે તે પણ ક્રિયાના આવેશને અભાવે પણ અકર્તા થતો નથી. તેટલા માટે આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિકજ છે એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે કે નિત્ય, શુદ્ધ, ભુક્ષ અને મુક્તસ્વભાવ જ્ઞ છે એમ વારંવાર શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે; તો એનું ભુક્ષત્વ 'ભોક્ષ્યને અભાવે પણ મુક્ત છે, જેમ વદ્ધિનું દાઢ ન હોય તોપણ દાઢકત્વ મુક્ત છે તેમ; જેનો જેવો સ્વભાવ છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એ આત્માનું કર્તૃત્વ તો ક્રિયાના આવેશથી અવગમન કરવાનું છે; પણ નિત્ય ઉદાસીન, કૂટસ્થ નિત્ય એમ જેનું શ્રુતિ વારંવાર પ્રતિપાદન કરે છે એવા આત્માને કર્તૃત્વ સંભવતું નથી; અને તેને કદાચિન્ પણ અસંસર્ગ હોવાથી કર્તૃત્વશક્તિનો યોગ શી રીતે થાય; કેમકે 'નિર્વિવશ શક્તિનો અસંભવ છે. તેટલા માટે એ કર્તૃત્વશક્તિની સિદ્ધિને અર્થે તે શક્તિનો વિવશ ક્રિયાવેશ સ્વીકારાય તો તેમ થયે તે સ્વભાવવાળાના સ્વભાવનો ઉચ્છેદ ન થાય તેથી ક્રિયાના નાશનો પ્રસંગ આવે, કેમકે મુક્તને ક્રિયાયોગ નથી; કારણ કે ક્રિયા દુઃખરૂપ છે તેથી જેમાંથી સકલ દુઃખ જતાં રહ્યાં છે એવી પરમાનન્દ અવસ્થારૂપ મોક્ષ ન થાય એવો આશય છે. આત્માનું કર્તૃત્વ સાધ્યું એટલે બાધકના અભાવથી તે કર્તૃત્વ સત્ય છે એવો મીમાંસાદિનો મત છે એમ જે કહ્યું છે તેમાં 'બાધકના અભાવથી' એ અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'કેમકે અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવે.' પણ કર્તૃત્વ એટલે ક્રિયાશક્તિ તે મુજિને વિરે

૧ મુખ્યાર. ૨ બાધ મેલવવા વગેરે. ૩ જ્ઞેય સ્વો છે વિવશ જેમાંથી એવી આત્મા નિઃસંન દોષથી રક્તિને કંઈ કિષ્ટ નથી.

સ્વાભાવિક નથી. તેજ પ્રમાણે મુનિ છે 'વશયનીય સ્થેલાયનીય' [શુદ્ધ૦પ્રાશઃ] (જ્યેષ્ઠ ધ્યાન કરે છે, જ્યેષ્ઠ અન્યન્ત ચક્ષુષ કરે છે) એમ. 'ભાગ્યેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોક્ષેન્દ્રિયમનીનિયતઃ' [૩૩૦ ગ્રામ] (શરીર, હિન્દ્રિય અને મનથી યુક્ત આત્માને વિવેકીઆ બોધા મંચારી એમ કહે છે) એમ ઉપાધિથી સંપૂર્ણ થયેલા આત્માને બોધનુત્ય આદિ વિશેષ સાબ કરાવે છે; કેમકે વિવેકીઓને પરથી અન્ય છવ નામની કર્તા કે બોધા વિગ્રમાન નથી; કારણ કે 'નામ્યોડનોડસિ દ્રષ્ટા' [શુદ્ધ૦ ૪૧૩૩] (એથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) હતાદિ મુનિ છે. ત્યારે પરજ સંસારી, કર્તા અને બોધા છે એમ પ્રમજ થાય, તે પરથી અન્ય ચેતન્યયુક્ત છવ કર્તા થાય તો જુદા આદિ મયાતથી વ્યતિરિજ ન થાય. ત્યાં કારણ કે કર્તૃત્વ અને બોધનુત્ય એ અવિચારી ક્રિયા થયેલા છે. તેનીજ રીતે સામ્ર છે - 'યજ્ઞહિ દૈનમિય મયતિ

એ. અથ જ કર્તૃત્વ અપ્યન્ત છે તેને માંડ મુનિ કરે છે—'તેજ પ્રમાણે મુનિ છે' ૧૦૧. કર્તૃત્વ ૧૧૬ નવા અનુભવથી જાણેલ છે વિદ્યાનતા અનુભવથી સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ વિ-
કલ ન અથ કરે છે 'કેમકે વિવેકીઓને' હવાદા જુદા આદિ મયાતથી વ્યતિરિજ એ જાદ અન્ય બેતન ન થાય તો ૧૨જ મચારી જ એમ પ્રમજ થાય અને તે અનિષ્ઠ છે; કેમકે જ્યેષ્ઠ અન્ય ની તાલ મુજા જ અન જાત કરે જ રતો વ્યાપાત થાય એમ સંકા કરે છે—
'જ્યેષ્ઠ પુનજ નવારી' હતાદિ અથ આતા છે પર આત્મા એ સમારી કોય તો તેની અવેચન ૨૨૪ કરે જાગતા ૧૧૬ થાય મુજા થાય કમક કમ ૧૨૪ થાય નથી. તેથી મને સંસારના કુન્ડલને જનવ અથ એ પત્ની અન્ય નવારી કોય તો તે જુદા આદિનો મયાતજ કોય તો તેનેજ કુન્ડલ અને જનવ થાય જાગતા ૧૧૬ થાય મચારી ૧૧૬ કરે છે કે અમે મુદ્, ચિત્તચર, પર અવેચન ૨૨૪ કરે નથી, કર્તૃત્વ અવેચન જુદા આદિ ૧૧૬ થાય અવેચન એ તે અવિચારી નિષ્ઠ છે, અને એજ છવ ૧૨૪ કરે છે તે જાગતા અન મોક્ષ કરાવે શ્રીમે કર્તૃત્વ પલ કોકમાં નિષ્ઠ અને કેન્દ્રનમને જનવ અથ એ બોધાન એક આદિ છે અવે મચારી પવિદાર છે—'ના, કારણ કે' ૧૦૧. પરત્વ ને જુદા અને નવાન નથી, કેમકે તે જાગતા મુજા છે તેમજ જુદા આદિ-
ના મચારીને જાગ નથી, કેમકે તે અવેચન છે. જુદા અવિચારને ઉપચારિત કરેલા જુદા આ-
ત્મા, એક, નિષ્ઠ કોય ની તે તે જુદા અવિચાર મયાતનેથી ઉપાદત એવો આત્મા એક
તે તે જાગ અને નિષ્ઠ કોય તેજ, વિમુદ્ધ છે તેજાદ અને અવિમુદ્ધ કોય એવો છે, તેથી એજ જુદા અવિચારને જાગ નથી, તેજ છે તો અવે મુજા ન કોય એવો અને અન્ય મચારી
જાગ નથી કોય એવો છે, એવે જુદા અવિચારને ઉપચારિત એકથી એકજ મુજા આજ નિષ્ઠ
કોય તેજ, તેજ કોય તેજ, જુદા કોય તેજ, અન્ય કોય તેજ, મુદ્ધ કોય તેજ અન્યતઃ ઉપાદિ
૧૦૧ કરે તેને નિષ્ઠ અને જાગ કોય તેજ અન્ય ઉપાદિત કોય તેજ છે એમ એકની મુજાને
૧૦૧ મચારી મુજાને જાગ નથી, તેજાદ એકે પરત્વ ને જાગ અને મચારી નથી, તેમજ
જુદા અવિચાર મચારીને જાગ નથી; પરતુ જુદા અવિચાર ઉપાદિત અન્યતઃ અન્ય, એ જાગ
અથ ૨૨૪ કરે છે તેને છે એકે પરત્વ છે અવિચારી ઉપાદિત મચારી આત્માને વિવેચન
૨. મુદ્ધ અન્ય નિષ્ઠ નથી એકે કરે જુદા કરે છે—'તેનીજ રીતે સામ્ર છે' હવાદિ.
૧૦૧ કરે એકે જાગ અને અન્ય અને અવિચાર છે તેથી તેમજ મુનિની કર્તૃત્વ અન્ય

તદિતર હતરં પદ્યતિ ' [બૃહ્દ ૩૧૩૧૪] (કેમકે જ્યાં દ્વેત જેવું હોય છે ત્યાં અન્ય અન્યને લુએ છે) એમ અવિધાની સ્થિતિમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ દર્શાવીને 'યય ત્વસ્ય સર્વમાતૃમૈયામૃત્ત્વ ક્વેન કં પદ્યેત્' [બૃહ્દ ૩૧૩૧૪] (પણ જ્યાં એને સર્વ આત્માજ થાય છે ત્યાં શા વડે ગું લુએ) એમ વિધાની અવસ્થામાં તેજ કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું નિવારણ કરે છે. તે પ્રમાણે સ્વપ્ન અને જાગરિત સ્થિતિમાં આત્માનો ઉપાધિના સંજન્યે કરેલો શ્રમ, આકાશને વિષે ઊડતા રથેનના શ્રમની પેઠે, અવજ્ઞ કરાવીને મુષુમ્તિને વિષે પ્રાણ આત્મા સાથે સમ્યક્ સંયુક્ત થ-
પડાનો અભાસાવ અવજ્ઞ કરાવે છે—'તદ્વા ધસ્યેતદ્વાતકામમામકામકામકામ રૂપં શૌ-
કાન્તરમ્' [બૃહ્દ ૩૧૩૨૧] (તે એ આત્માનું એ રૂપ છે, જેને વિષે 'કામો પ્રાપ્ત થયેલા છે, જેને વિષે આત્માજ કામ છે, તેથીજ એ રૂપ અકામ-કામનારહિત છે, અને કામ્યવિષયના અભાવથી શૌક્યવર્તિત છે) એમ આદંલીને 'ઘણાવ્ય પરમા ત-
તિરેયાસ્ય પરમા સંપદેવોડસ્ય પરમો સ્લોક યયોઽસ્ય પરમ માનન્દઃ' [બૃહ્દ ૩૧૩૨૨]
(એ એની પરમ ગતિ છે, એ એની પરમ સંપદ છે, એ એનો પરમ સ્લોક છે, એ

ભાવિક નથી એમ કહે છે. ઉપાધિના ઉદ્ભવ અને અભિભવથી કર્તૃત્વનો ઉદ્ભવ અને અભિ-
ભવ મુખિમાં કહ્યો છે તેથી પણ તે કર્તૃત્વ આપાધિક છે એમ કહે છે—'તે પ્રમાણે સ્વપ્ન
અને જાગરિત સ્થિતિમાં' ઇત્યાદિ. 'આકાશને વિષે ઊડતા રથેનની પેઠે'—જહારણક
જ્યોતિર્ગ્રાંઘ્રલુમાં આ પ્રમાણે છે—'તદ્વાયાસ્મિન્ આકાશં દ્યૌનો યા સુપર્ણો યા વિપરિપ્લવ
શ્ચાન્તઃ મંદસ્ય પર્શા સહસ્રાય સર્માર્ચાત્તનીડાયંવ પ્રિયતે ઘ્યમેયાયં પુરુષ યતસ્મા શ્ચન્તાય
ધાવતિ યય સુતો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વમં પદ્યતીતિ તદ્વાયા પ્રિયયા
શ્ચિયા સંપરિપ્લવતો ન યાઈં કિંચન યેદ નાન્તરમેયમેયાયં પુરુષઃ પ્રાજ્ઞેતાત્મના સંપરિ-
પ્લવતો ન યાઈં કિંચન યેદ નાન્તરમિતિ ।' તેટલા માટે જેમ આ આકાશમાં રથેન કે
સુપર્ણ ઊડીને જાન્ત થયેલો, ધાંજે એકી કરીને શોમ્ય માળામાંજ લય છે, એમ આ
આત્મા આ દશા-મુષુમ્તિમાં લય છે, કે જેમાં મુક્ત થયેલો કઈ કામના હવછતો નથી, કઈ
સ્વપ્ન ભેતો નથી જેમ પ્રિય સ્ત્રીથી ભેડાયેલો કોઈ જાણ કે આન્તર પડાય લલતો નથી,
તેમજ આ જવાતમા પ્રાણ આત્મા સાથે ભેડાયેલો યઈ કઈ જાણ કે કઈ આન્તર જામતો
નથી. આત્માજ હવછાય છે, આનન્દસ્વરૂપ હોવાથી, તેથી 'આત્મકામમ્' કશું છે; સ્વથી
(આત્માથી) અતિરિજ કામ્યનો અભાવ છે તેથી 'અકામમ્' કશું છે; આત્મકામ
અને અકામ હોવાથી 'આત્મકામમ્'—જેની કામના સપૂર્ણ થઈ છે એમ
કશું છે; તેમજ સોકરહિન હોવાથી 'શૌકાન્તરમ્' દુઃખથી સ્વરૂપ કશું છે. તેજ
સંયુક્ત આત્મસ્વરૂપ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ કહે છે—'ઘણાવ્ય' ઇત્યાદિ. ઘણા =
મુષ્મિને વિષે જે પ્રાણ સ્વરૂપ છે તે પરમ-અર્ચિશદિમાર્ગોત્તમક મતિ છે. 'ગતિઃ'—
પ્રાપ્ત્ય, 'સંપદ' = નૈશ્વર્ય, પ્રાકૃતગોઠિ વિમુક્તિ. 'સ્લોકઃ'—શોમ્ય, મુખ. મુખ પણ એથી અન્ય
નથી એવો અર્થ છે. આત્મા સ્વતઃ અક્ષતો છે અને જુદી આદિ ઉપાધિથી તો ક્ષતો છે એમ
તે પ્રકારનો ભાવ કહ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યોતિર્ગ્રાંઘ્રમુક્ત વાક્યનો ઉપવાસ એવો છે કે
સ્વપ્ન અને જાગરિત અવસ્થામાં જુદી સાથે સંયુક્ત હોવાથી આત્માને સંસાર છે, પણ મુષ્મિમાં
તેના અભાવને લીધે સ્વભાવજૂત પરમાનન્દભાવનુંજ અવસ્થાન છે; તેટલા માટે આત્માનો સમ સ્વાભા-

૪૧.] (કર્તા, વિદ્યાત્સ્વભાવ, પુરુષ) એ પ્રકારનું પણ શાસ્ત્ર અનુવાદરૂપ હોવાથી
 યથાપ્રમાણ અવિધાએ કરેલા કર્તૃત્વનો અનુવાદ કર્યો. આથી વિદ્યાર અને ઉપા-
 દાનનો પરિહાર થયો; કેમકે તેઓ પણ અનુવાદરૂપ છે. પણ સ્વપ્રમાં હન્દ્રિયો પ્ર-
 મુખ હોય છે ત્યારે પાતાના શરીરમાં યથાકામ પરિવર્તન કરે છે એમ ઉપદેશ કરતો
 વિદ્યાર કેવલ આત્માનું કર્તૃત્વ લાવે છે. તેમ ઉપાદાનમાં પણ 'તદેવાં પ્રાણાનાં વિ-
 જ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય' (તેથી એ હન્દ્રિયોની વિજ્ઞાનશક્તિથી વિજ્ઞાનનું મદદગારીને)
 એમ કરવાને વિષે કર્મવિભક્તિ અને કર્મવિભક્તિ શ્રવણાણ છે તે કેવલ આત્માનું
 કર્તૃત્વ સ્થાય છે. એને વિષે કહીએ છીએ. સ્વપ્રમાં આત્માનાં કરવાનો અત્યંત
 વિરામ નથી; કેમકે 'નર્થી: સ્વપ્નો મૃત્યુર્મં લોકમતિક્રમતિ' [બૃહદ ૪૩૧૭] (જુ-
 દ્ધિશક્તિ, સ્વપ્ર થઈ આ લોકનું અતિક્રમણ કરે છે) એમાં પણ જુદી શાધિના
 સંબંધનું મવણ છે. તેમજ સ્મૃતિદારે કહે છે—'શન્દ્રિયાણામુપરમે મનોઽનુપરતં
 યદિ. નેવતે વિપયાનેષ તદ્વિષાન્ સ્વમદર્શનમ્ ॥' (હન્દ્રિયોના વિરામમાં મન લો
 વિરામ ન પામે અને વિષયોનેજ સેવે તો તેને સ્વમદર્શન સમજતું) એમ, 'કામા-
 વ્યવ્ર મનતો વૃત્તયઃ' (કામારિઓ મનની વૃત્તિઓ છે) એવી મુતિ છે; અને
 તે વૃત્તિઓ સ્વપ્રમાં રેખાય છે; તેટલા માટે મનમહિનજ આત્મા સ્વપ્રમાં વિદ્યાર
 કરે છે. વળી તે સ્થિતિનો વિદ્યાર પણ વાસનામયજ છે, પારમાર્થિક નથી; કેમકે
 મુતિ રૂપ [જાણે] આકારથી લેણપણજ સ્વપ્રમ્યાપાર વર્ણવે છે—'ડતેય સ્ત્રીભિઃ
 મદ મોદમાનો ઝસદુતેષાવિ મયાનિ પરવત્' [બૃહદ ૪૩૧૩] (જાણે સ્ત્રીઓ માપે
 આનન્દ પામતો, જાણે : મિત્રો સાથે) હસતો, જાણે : સિદ્ધાદિ ભયલેનુમાને
 લેતો) એમ. લોકિકો પણ તેવીજ રીતે સ્વપ્રને વર્ણવે છે—'જાણે મેં ગિરિના શિખર
 પર ચાવાને હમ્બુ, જાણે મેં વનપંક્તિ લેઈ' એમ. તેમજ ઉપાદાનમાં પણ લોકે
 કરવાને વિષે કર્મવિભક્તિ અને કર્મવિભક્તિનો નિર્દેશ છે, તોપણ તેથી સંપૂર્ણ
 આત્માજ કર્તા છે એમ સમજતું; કેમકે કેવલ આત્માને વિષે કર્તૃત્વનો અસંભવ
 કર્તૃત્વ સ્વામ.વિજ્ઞ છે એમ શાા કરે છે—'પણ સ્વપ્રમાં' દલ્લિ. આપણે કર્તૃત્વ
 ઉપરિ જતો રતા પછી સમવતું નથી. માટે સ્વામ.વિજ્ઞ કર્તૃત્વ જુજ છે એવી યોગ્ય ભવ
 છે. વળી જ્યાં પણ કર્તૃત્વ છે ત્યાં પણ કેવલ આત્માજ કર્તા તરીકે કુતિમાં છે. તેથી સ્વામ.
 વિજ્ઞ કર્તૃત્વ જુજ છે. કર્તૃત્વથી વિદિષ્ટ આત્મા કર્તા હોવાથી કર્તૃત્વને કર્તાને વિષે સ્વામ.વિ
 જ્ઞ.થી તેને વિષે પણ કર્તૃત્વ વિજ્ઞાનિ કાવ, પણ એમ નથી, તેથી કેવલ આત્માજ કર્તા છે
 એમ કહે છે—'તેમ ઉપાદાનમાં પણ' દલ્લિ. સ્વપ્ર અને વિદ્યારમાં ઉપરિનો અનાવ
 જાસિદ છે, અનાવગત્વ ઉપરિનું સ્વપ્રમાં પણ સ્વપ્રરૂપ છે તેથી એમ કહે છે—'સ્વ-
 પ્રમાં આત્માનાં કરવાનો' દલ્લિ. વિદ્યાર ચિત્તો દેવાથી તેનું કર્તૃત્વ પણ વિદ્યાર છે
 એમ કહે છે—'વળી તે સ્થિતિનો વિદ્યાર પણ' દલ્લિ. 'તેમજ ઉપાદાનમાં પણ'
 દલ્લિ. લોકે કર્તૃત્વ-વિજ્ઞ કેવલ કર્તાને વિષે દેવ છે તેપણ કર્તા અને કર્તૃત્વ ઉપરિ
 આત્માનું કર્તૃત્વ છે, કેવલ મુદ્દન નથી, પાણુમદ્દન છે. કર્તા કેવલ છેવા રતો નથી, —પણ
 રતો રતન કરનાર કર્તા કેવલ-પ્રમુદ્ધરતિ-રતન કરનાર નથી. વળી સ્વપ્રમાં કર્તૃત્વ ન છે તેથી
 વિદ્યાર પણ નથી. 'જાણે મુદ્દન રત' દલ્લિ. જોઈએ કર્તા દેવ એમ કર્તૃત્વવિજ્ઞ કર્તા
 દેવનો કર્તૃત્વને વિષે કર્તાની વિજ્ઞાનિ રત, કર્તૃત્વવિજ્ઞાન ન કાવ એમ, જે કર્તા છે તેનું નિરૂપણ

એવો પરમ આનન્દ છે) એમ ઉપસંહાર છે. તેથી આત્માર્થ આમ કહે છે કે 'યથા ન તસોમયથા' (યથા જેમ તથા એ પ્રકારે) એમ. એ ન (ને) તુ (પર) ના અર્થમાં પડેલો છે. જેમ અગ્નિની ઉષ્ણતા સ્વાભાવિક છે તેમ આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિકજ છે એમ ન માનવું. પણ જેમ તથા લોકમાં 'વાસિ આદિ સાધનક-સ્થામાં લઈ કર્તા કુખી થાય છે તેજ પોતાને ઘેર ગયલો, વાસિ આદિ કરણ જેલે છાતી દીધાં છે એવો, સ્વસ્થ, નિર્વૃત્ત, નિર્વ્યાપાર, મુખી થાય છે, એવી રીતે અ-વિવાર્તિત ઝોખા કહેલા દ્વેતથી જોડાયેલો આત્મા સ્વપ્ન અને જાગરિત અવસ્થામાં કર્તા થઈ કુખી થાય છે તે આત્મા તે સ્વપ્ન કરવા માટે પોતાના આત્મા પર જ્યક્ષમાં પ્રવેશ કરીને કાર્યકરણસંપાત્તામાંથી વિમુક્ત થયેલો. 'સંપ્રસાદની અવસ્થામાં અકર્તા થઈ મુખી થાય છે. તેમજ મુક્તિની અવસ્થામાં પણ અવિધારૂપી અન્ધકારને વિ-ધારૂપી પ્રતીપત્તિ દાંડી કાઢીને આત્માજ કેવલ નિર્વૃત્ત, મુખી થાય છે. વળી ત-થાને દુષ્ટાન્ત આપડે અંશે સમજવો; કરણ કે તથા વિશિષ્ટ 'તક્ષણ આદિ વ્યા-પારોમાં પામિ આદિ નિશ્ચિત કરણોની અપેક્ષા રાખીનેજ કર્તા થાય છે; પોતાના શરીરથી તો અકર્તાજ છે. એ પ્રમાણે આ આત્મા સર્વ વ્યાપારોમાં મન આદિ કર્મજાની અપેક્ષા રાખીનેજ કર્તા થાય છે; પોતાના સ્વરૂપે તો અકર્તાજ છે. પણ આત્માને તથાના જેવા અવયવો નથી કે જે વડે જેમ હસ્ત આદિ વડે તથા વર્તન આદિનું પ્રવૃત્ત કરે છે કે 'ન્યાસ કરે છે તેમ મન આદિ કરણોને આત્મા લે કે તથા. શાસ્ત્રાર્થવચ્ય આદિ દેહજાતી આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે એમ જે કહ્યું છે તે નુજા નથી. પ્રથમ તો વિધિશાસ્ત્ર યથાપ્રાપ્ત કર્તૃત્વને લઈને કર્તૃત્વવિનિ-યતો ઉપદેશ કરે છે, આત્માનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરતું નથી; અને એને સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ નથી, કેમકે જ્યક્ષાન્તવચનો ઉપદેશ છે એમ આમ કહ્યું છે. તેટલા માટે અવિ-ધાવિ કહેલા કર્તૃત્વને લઈને વિધિશાસ્ત્ર પ્રવર્તશે. 'કર્તા વિજાનાત્મા પુણ્યઃ' [પ્રશ્નોઃ ૧૧ નંબર, ૫૫ જેમ ભૂદિ ઉપરિ છે એવોજ છે એ] એ શાસ્ત્રજ્ઞાનનું પરંવમાન છે. એ અર્થમાં મૂલની જેમજા કરે છે—તેથી આત્માર્થ આમ કહે છે કે 'હવાદિ. 'સંપ્રસાદ-મુખિ. ૫૫ તથા નેત્યં ૬૪ વચનેથી વર્તિત આદિ પ્રેરવા સજા લેવાની કર્તા થાય છે, આત્મા તો નિરવયવ એ-ક પાંચ જન છે. એન દુષ્ટાન્તનું વૈરંભ છે; તથાને હાય વચેરે અવયવો છે, તે વડે એ વાસિ અગ્નિને વાસને દુ ને ૬૪, ૫૨મ તથા નો અવયવરૂપિત છે તો તે મન વચેરે કરણોને સાથી વાપરે એમ દુષ્ટાન્ત-વચનની અપેક્ષા કરીને અપેક્ષિક કર્તૃત્વનો સમ જે નિવચિત છે તેથી સામ્ય છે એમ કહે છે—વળી તથાને દુષ્ટાન્ત-વચનિ જેમ સ્વચરીરે ઉદાસીન તથા મુખી છે, ૫૫ વચને ૬૪ કર્તૃત્વને વાપરે છે નહીં દુખી છે, તેમ સ્વચરૂપે અજ્ઞા ઉદાસીન દોઈ મુખી છે, ૫૫ મન આદિ કર્તૃત્વને વાપરેને દુખી છે એટલુજ એનું સામ્ય છે, મરંયા નથી. એવ અજ્ઞાન-મન અવયવની અપેક્ષા વચરે એવાના સતીરને પ્રેરે છે, એમ મન આદિ અન્વ કર્તૃત્વને લે છે એવ પ્ર-વૃત્તિદ છે તેથી 'નિવેદન અને 'વર્વનુવેદ અનુપાપક છે. ૫૫ મન જેને અનુવૃત્તિ કહે છે એ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિકજ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'અને એને સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ નથી' હવાદિ. ઉપરિના અન્વચને કરી શ્રુતિમાં કરેઃ

ધાર] (કર્તા, વિજ્ઞાતૃસ્વભાવ, પુરુષ) એ પ્રકારનું પણ શાસ્ત્ર અનુવાદરૂપ હોવાથી
 યથામાત્ર અવિધાએ કરેલા કર્તૃત્વનો અનુવાદ કરશે. આથી વિહાર અને ઉપા-
 દાનનો પરિહાર થયો; કેમકે તેઓ પણ અનુવાદરૂપ છે. પણ સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયો પ્ર-
 ગુપ્ત હોય છે ત્યારે પોતાના શરીરમાં યથાકામ પરિવર્તન કરે છે એમ ઉપદેશ કરાતો
 વિહાર કેવલ આત્માનું કર્તૃત્વ લાવે છે. તેમ ઉપાદાનમાં પણ 'તદેષાં પ્રાણાનાં વિ-
 જ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય' (તેથી એ ઇન્દ્રિયોની વિજ્ઞાનશક્તિથી વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ કરીને)
 એમ કરણોને વિષે કર્મવિભક્તિ અને કરણવિભક્તિ સૂચમાણ છે તે કેવલ આત્માનું
 કર્તૃત્વ સૂચવે છે. એને વિષે કહીએ છીએ. સ્વપ્નમાં આત્માનાં કરણોને અત્યંત
 વિરામ નથી; કેમકે 'સર્પીઃ સ્વપ્નો મૂલેમં લોકમતિક્રમતિ' [બૃહુ ૬.૩.૭] (પુ-
 દ્ધિસહિત, સ્વપ્ન ધર્મ આ લોકનું અતિક્રમણ કરે છે) એમાં પણ પુદ્ધિ સાધના
 સંબંધનું મરણ છે. તેમજ સ્મૃતિકારે કહે છે—'ઈન્દ્રિયાણામુપરમે મનોઽનુપરતં
 યદિ. ભેદાતે વિષયાનેષ તદ્વિષાત્ સ્વપ્નદર્શનમ્' (ઇન્દ્રિયોના વિરામમાં મન લે
 વિરામ ન પામે અને વિષયોનેજ સેવે તો તેને સ્વપ્નદર્શન સમજવું) એમ. 'કામા-
 દયથ મનાતો વૃત્તયઃ' (કામાદિઓ મનની વૃત્તિઓ છે) એવી શ્રુતિ છે; અને
 તે વૃત્તિઓ સ્વપ્નમાં રૂપાય છે; તેટલા માટે મનસહિતજ આત્મા સ્વપ્નમાં વિહાર
 કરે છે. યજી તે સ્થિતિનો વિહાર પણ વાસનામયજ છે, પારમાર્થિક નથી; કેમકે
 શ્રુતિ જ્ઞ [બળે] આકારથી લોપયજોજ સ્વપ્નવ્યાપાર વર્ણવે છે—'તતેવ છ્રીમિઃ
 સદ મોદમાનો જસદુતેવાપિ મયાનિ પદ્યન્' [બૃહુ ૬.૩.૧૩] (બળે શ્રીઓ સાથે
 આનન્દ પામતો, બળે [મિત્રો સાથે] હસતો, બળે [સિદ્ધાદિ] ભયહૃતુઓને
 જોતો) એમ. લોકિકો પણ તેવીજ રીતે સ્વપ્નને વર્ણવે છે—'બળે મેં ગિરિના શિખર
 પર ચાવાને ઇચ્છ્યું, બળે મેં વનપંક્તિ જોઈ' એમ. તેમજ ઉપાદાનમાં પણ લોકે
 કરણોને વિષે કર્મવિભક્તિ અને કરણવિભક્તિનો નિર્દેશ છે, તોપણ તેથી સંપૂર્ણ
 આત્માજ કર્તા છે એમ સમજવું; કેમકે કેવલ આત્માને વિષે કર્તૃત્વનો અસંભવ
 કર્તૃત્વ સ્વાભાવિકજ છે એમ શંકા કરે છે—'પણ સ્વપ્નમાં' ઇત્યાદિ. આપાધિક કર્તૃત્વ
 ઉપાધિ જાતો રહ્યા પછી શકવનું નથી. માટે સ્વાભાવિકજ કર્તૃત્વ યુક્ત એવો શંકાનો અર્થ
 છે. વગી બધાં પણ કરણ છે ત્યાં પણ કેવલ આત્માજ કર્તા તરીકે શ્રુતિમાં છે. તેથી સ્વાભા-
 વિકજ કર્તૃત્વ યુક્ત છે. કરણોથી વિશિષ્ટ આત્મા કર્તા હોવાથી કરણોનો કર્તાને વિષે અન્તર્ગત
 યવાથી તેને વિષે પણ કર્તાની વિભક્તિ થાય, પણ એમ નથી, તેથી કેવલ આત્માજ કર્તા છે
 એમ કહે છે—'તેમ ઉપાદાનમાં પણ' ઇત્યાદિ. સ્વપ્ન અને વિહારમાં ઉપાધિનો અભાવ
 અસિદ્ધ છે, અન્તઃકરણરૂપ ઉપાધિનું સ્વપ્નમાં પણ અવસ્થાન છે તેથી એમ કહે છે—'સ્વ-
 પ્નમાં આત્માનાં કરણોનો' ઇત્યાદિ. વિહાર મિથ્યા હોવાથી તેનું કર્તૃત્વ પણ મિથ્યા છે
 એમ કહે છે—'વળી તે સ્થિતિનો વિહાર પણ' ઇત્યાદિ. 'તેમજ ઉપાદાનમાં પણ'
 ઇત્યાદિ. લોકે કર્તૃવિભક્તિ કેવલ કર્તાને વિષે હોય છે તોપણ કર્મ અને કરણના ઉપાધિથી
 આત્માનું કર્તૃત્વ છે, કેવલ શુદ્ધનું નથી, પરશુસદાવ છેતા કંઈ કેવલ છેતા થતો નથી,—પરશુ
 વડે હેઠન કરનાર કંઈ કેવલ—પરશુરુદિન—હેઠન કરનાર નથી. વગી સ્વપ્નમાં જેનું જ્ઞાન છે તેનો
 વિહાર પણ છે. 'જસન્ મુજ્ઞાન જ્ઞ' હસતો બળે જોજન કરતો હોય એમ કરણવિશિષ્ટ કર્તા
 હોય તો કરણને વિષે કર્તાની વિભક્તિ થાય, કરણવિભક્તિ ન થાય એમ, જે કંઈ છે તેનું વિરાટરણ

એનો પરમ આનન્દ છે) એમ ઉપસંહાર છે. તેથી આચાર્ય આમ કહે છે કે 'યથા
 ચ તત્ત્વોમયથા' (પણ જેમ તત્ત્વો એ પ્રકારે) એમ. એ જ (ને) તુ (પણ)
 ના અર્થમાં પડેલો છે. જેમ અગ્નિની ઉચ્છ્વાસ સ્વાભાવિક છે તેમ આત્માનું કર્તૃત્વ
 સ્વાભાવિકજ છે એમ ન માનવું. પણ જેમ તત્ત્વો લોકમાં 'વાસિ આદિ સાધનક-
 સ્તમાં લઈ કર્તા દુઃખી થાય છે તેજ પોતાને ઘેર ગયલો, વાસિ આદિ કરણ જેણે
 છોડી દીધાં છે એવો, સ્વસ્થ, નિર્વૃત્ત, નિર્વ્યાપાર, મુખી થાય છે, એવી રીતે અ-
 વિધાએ ઊભા કરેલા દ્વૈતથી જોડાયેલો આત્મા સ્વમ અને જગદિત અવસ્થામાં કર્તા
 થઈ દુઃખી થાય છે તે આત્મા તે શ્રમ દૂર કરવા માટે પોતાના આત્મા પર શ્રદ્ધામાં
 પ્રવેશ કરીને કાર્યકરણસંધાતમાંથી વિમુક્ત થયેલો 'સંપ્રસાદની અવસ્થામાં અકર્તા
 થઈ મુખી થાય છે. તેમજ મુક્તિની અવસ્થામાં પણ અવિધાથી અન્ધકારને વિ-
 ધાથી પ્રદીપથી હાંકી કાઢીને આત્માજ કેવલ નિર્વૃત્ત, મુખી થાય છે. વળી ત-
 ત્ત્વોનો દૃષ્ટાન્ત આપેલો અંશે સમજવો; કરણ કે તત્ત્વો વિશિષ્ટ તત્ત્વો આદિ વ્યા-
 પારોમાં વાસિ આદિ નિશ્ચિત કરેલોની અપેક્ષા રાખીનેજ કર્તા થાય છે; પોતાના
 શરીરથી તો અકર્તાજ છે. એ પ્રભાણે આ આત્મા સર્વ વ્યાપારોમાં મન આદિ
 કરેલોની અપેક્ષા રાખીનેજ કર્તા થાય છે; પોતાના સ્વરૂપે તો અકર્તાજ છે. પણ
 આત્માને તત્ત્વોના જેવા અવયવો નથી કે જે વડે જેમ હસ્ત આદિ વડે તત્ત્વો
 વાસિ આદિનું પ્રહણ કરે છે કે ન્યાસ કરે છે તેમ મન આદિ કરેલોને આત્મા લે
 કે તજે. શાસ્ત્રાર્થવચ્ચ આદિ હેતુઓથી આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે એમ જે
 કહ્યું છે તે યુક્ત નથી. પ્રથમ તો વિધિશાસ્ત્ર યથાપ્રાપ્ત કર્તૃત્વને લઈને કર્તૃત્વવિશે-
 પનો ઉપદેશ કરે છે, આત્માનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદન કરતું નથી; અને એને સ્વાભાવિક
 કર્તૃત્વ નથી, કેમકે શ્રદ્ધાભવનો ઉપદેશ છે એમ અમે કહ્યું છે. તેટલા માટે અવિ-
 ધાએ કરેલા કર્તૃત્વને લઈને વિધિશાસ્ત્ર પ્રવર્તશે. 'કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ' [પ્રશ્નોઃ
 વિક નથી, પણ જેમાં શુદ્ધિ ઉપાધિ છે એવોજ છે એનું એ શ્રાક્ષણવાચ્યનું પર્યવસાન છે. એ અર્થમાં
 સૂત્રની યોજના કરે છે—'તેથી આચાર્ય આમ કહે છે કે' હતાદિ. 'સંપ્રસાદ'—સુખસિ. પણ
 તત્ત્વો પોતાના હાથ વગેરેથી વાસિ આદિ પ્રેરવા શક્ત હોવાથી કર્તા થાય છે, આત્મા તો નિરવયવ હો-
 વાથી અશક્ત છે. એમ દૃષ્ટાન્તનું વૈષમ્ય છે; તત્ત્વોને હાથ વગેરે અવયવો છે, તે વડે એ વાસિ આદિને
 વાપરતો દુઃખી થાય, પરમાત્મા તો અવયવરહિત છે તો તે મન વગેરે કરણોને શાથી વાપરે એમ
 દૃષ્ટાન્ત-વૈષમ્યની આશંકા કરીને ઔપાધિક કર્તૃત્વનો અંશ જે વિવક્ષિત છે તેથી સામ્ય છે એમ
 કહે છે—'વળી તત્ત્વોનો દૃષ્ટાન્ત' હતાદિ. જેમ સ્વશરીરે ઉદાસીન તત્ત્વો મુખી છે, પણ
 વાસિ આદિ કરણોને વાપરે છે ત્યારે દુઃખી છે, તેમ સ્વસ્વરૂપે આત્મા ઉદાસીન હોઈ મુખી
 છે, પણ મન આદિ કરણોને વાપરતો દુઃખી છે એટલુંજ એનું સામ્ય છે, સર્વથા નથી. જેમ
 આત્મા, એવ અન્ય અવયવની અપેક્ષા વગર પોતાના શરીરને પ્રેરે છે, એમ મન આદિ અન્ય
 કારણોને પ્રેરે છે એમ પ્રમાણસિદ્ધ છે તેથી 'નિયોગ અને 'પર્યનુયોગ અનુપપન્ન છે. પણ
 શાસ્ત્ર જેનો અનુવાદ કરે છે એનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિકજ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—
 'અને એને સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ નથી' હતાદિ. ઉપાધિના અભાવને કારણે શ્રુતિમાં કહેયું

(જે યજ્ઞ છે તે એ વાણી અને ચિત્તનો ઉત્તરોત્તર 'ક્રમ છે) એમ અન્ય મુતિમાં વાણી અને બુદ્ધિથી યજ્ઞ સાધ્ય છે એમ અવધારણું કર્યું છે. વળી કર્ણોને કર્ણત્વ સ્વીકારવાથી બુદ્ધિની શક્તિનો વિપર્યય થતો નથી; કેમકે સર્વ કારકોનેજ પાતપાતાના વ્યાપારોમાં કર્ણત્વ અવરણબાવી છે. પણ એ કર્ણોનું કર્ણત્વ ઉપસન્નિધિની અપેક્ષાએજ છે અને એ ઉપસન્નિધિ આત્માની છે. તેને વિષે પણ એનું કર્ણત્વ છે એમ નથી; કેમકે એ નિત્ય ઉપસન્નિધિસ્વરૂપ છે. અહંકારપૂર્વક પણ કર્ણત્વ ઉપસન્નિધિનું યાવ એ યુજા નથી; કેમકે અહંકાર પણ ઉપસન્નિધિમાન છે. વળી એમ થયે અન્ય કર્ણની કલ્પનાનો પ્રસંગ આવશે એમ પણ કહેવું યુજા નથી; કેમકે બુદ્ધિને

વકુલા:—તંદુર રંધાય છે. જ્વલન્તિ કાષ્ઠાનિ—ઘાકાં બને છે, વિમલિં રુપાલી—થાળી બરાધ છે—એમ પોતપોતાના વ્યાપારમાં સર્વ કારકોનું કર્ણત્વ સ્વીકાર્યું છે એમ કહે છે—
'વળી કર્ણોને કર્ણત્વ સ્વીકારવાથી' હજારી. ત્યારે બુદ્ધિ આદિનું કર્ણત્વ થયે તેઓને વિષે કર્ણત્વ નહિ કહેવાય તેને માટે કહે છે—'પણ એ કર્ણોનું કર્ણત્વ' હજારી. એમ કાણ સ્વભાવમાં-પોતાની ક્રિયામાં કર્ણ છે તોપણ ધકતી અપેક્ષાએ કર્ણ છે તેમ સંકલ્પ, અભ્યવસાય આદિ ક્રિયાઓ બુદ્ધિ આદિ કર્ણ છે તોપણ ઉપસન્નિધિની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ આદિ કર્ણ છે એવો અર્થ છે. પણ ત્યારે ઉપસન્નિધિ કોનો વ્યાપાર છે તેને માટે કહે છે—'તેને વિષે પણ એનું કર્ણત્વ છે એમ નથી.' ઉપસન્નિધિ નિત્ય હોવાથી બુદ્ધિ આદિનું કર્ણત્વ શી રીતે કર્યું છે એવી શકાનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે:—અખડ સાક્ષિપ્રત્યક્ષ બુદ્ધિવૃત્તિથી નિત્ય દર્શિ વિષયથી અવચિષ્ઠ યાવ છે, તેથી વિષયથી અવચિષ્ઠ ચિત્તવ્યસતક ઉપસન્નિધિને વિષે બુદ્ધિ આદિ કર્ણ છે, વિષયથી ઉપરજા યાવ છે ત્યારે ઉપસન્નિધિ જન્ય છે અને તેને વિષે બુદ્ધિ આદિનું કર્ણત્વ સિદ્ધ છે; બુદ્ધિ આદિથી ઉપદેશ આત્મા કર્ણ છે, કેવલ આત્મા કર્ણ નથી. બુદ્ધિજ તેની કર્ણ નથી; કેમકે ચિત્તવ્ય જડનો વ્યાપાર યાવ એ યુજા નથી એવો માત્ર છે. વળી એમ જો કર્યું છે કે બુદ્ધિને કર્ણત્વ હોવાથી બુદ્ધિ તેજ અહંકારતત્ત્વમય જીવ છે, અને તે જીવને માટે અન્ય કર્ણ કર્ણનું પડશે: એમ નામમાત્રમાં વિવાદ છે, તેમાં કેવલ આત્માનું કર્ણત્વ કર્યું છે એવી સાક્ષિતનું નિરસન કરે છે—'અહંકારપૂર્વક પણ કર્ણત્વ' હજારી. સાંખ્યનું નિરાકરણ કરવા માટે બુદ્ધિની સાથે અભિત તરિકિ અભ્યાસ કરેલા ચિદાત્મક અહંકારમાં રહેલું જે કર્ણત્વ કર્યું છે તે અહંકારતત્ત્વમય બુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્માનુંજ છે, કેવલ સાક્ષિપ્રત્યક્ષ આત્માનું જે કર્ણત્વ યાવ એ યુજા નથી. કેમકે દૂરથી જો ધર્મ તે સાક્ષીનો સ્વભાવ દાવ એ યુજા નથી. એ પ્રમાણે બુદ્ધિવિશિષ્ટ આત્મા કર્ણ થયો એટલે વિશેષજીભૂત જો જડ બુદ્ધિ તેજ કર્ણ યાવ એ યુજા હોવાથી અન્ય કર્ણની કલ્પના કરવાનો પ્રસંગ નથી. અભ્યાસ વખત કેવલ બુદ્ધિ એ કર્ણ છે એમ કહેનારને અન્ય કર્ણનો પ્રસંગ 'દુર્બાર છે એવો અર્થ છે. અહંકારપૂર્વક કર્ણત્વ સત્ત્વ છે, તોપણ તે કર્ણત્વ ઉપસન્નિધિ સાક્ષીને નથી તેને વિષે દેવ કહે છે—'કેમકે અહંકાર પણ ઉપસન્નિધિમાન છે'. અહંકારની પેઠે અહંકારવિશિષ્ટ જોગન સાક્ષી કર્ણ તરિકિ ઉપસન્નિધિ યાવ છે, તેટલા માટે કેવલ આત્મા કર્ણ નથી; વિશિષ્ટ કર્ણ યાવ એટલે સાત્તા કર્ણ છે અને કર્ણજ બીજા છે એમ સિદ્ધ યાવ છે. 'એમ થયે' = બુદ્ધિ ઉપસન્નિધિ ન યાવ એટલે, બુદ્ધિ ઉપસન્નિધિ વિષે કર્ણ ન યાવ એટલે. ત્યારે શું ઉપ-

યુક્ત છે. પણ જીવનું કર્તૃત્વ પરાધીન થાય તો તેણે કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા (ઈશ્વરે) રાખવી ઉપપન્ન થતી નથી. એ દોષ નથી. જીવનું કર્તૃત્વ પરાધીન છે તોપણ જીવ કરે છેજ; કેમકે કર્તૃતા એવો જે જીવ તેને ઈશ્વર કરાવે છે. વળી પૂર્વ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખીને હુમખાં કરાવે છે, અને તેથી પૂર્વના પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખીને પૂર્વે કરાવ્યું; કેમકે સંસાર અનાદિ છે. એમ (સર્વ) 'અનવધ' છે. પણ કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો ઈશ્વર છે એમ શાથી સમજાય છે? (શાસ્ત્રે) વિહિત અને પ્રતિષિદ્ધ કરેલું વ્યર્થ ન થાય ઇત્યાદિથી એમ (સૂત્રકાર) કહે છે; કેમકે એ રીતે 'સ્વર્ગકામો વજેત' (સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો) એ પ્રકારનું શાસ્ત્રે વિહિત કરેલું અને 'બ્રાહ્મણો ન હન્તવ્યઃ' (બ્રાહ્મણને હણવા નહિ) એ પ્રકારનું શાસ્ત્રે પ્રતિષિદ્ધ કરેલું નિર્ઘર્ક થશે નહિ; નહિ તો તે અર્થરહિત થાય; ઈશ્વરજી વિધિ અને પ્રતિષેધને સ્થાને નિયુક્ત થાય, કેમકે જીવ અત્યંત પરતન્ત્ર છે. તેમજ શાસ્ત્રે વિહિત કરેલું કરનારને પણ અનર્થ સાથે જોડે અને પ્રતિષિદ્ધ કરેલું કરનારને અર્થ-હષ્ટ સાથે જોડે, અને તેથી વેદનું પ્રામાણ્ય અસ્ત થાય. ઈશ્વરને અત્યંત અનપેક્ષા હોય તો લૌકિક પણ પુરુષકારની વ્યર્થતા અને દેશ, કાલ અને નિમિત્તોની પણ વ્યર્થતા થાય અને પૂર્વોક્ત દોષનો પ્રસંગ આવે, એમ દોષસમૂહ આદિમહાપુથી (સૂત્રકાર) દર્શાવે છે ॥ ૪૨ ॥

પાઠન કરો છો કે ચક્રક દોષની આપત્તિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરો, છો? આપ પક્ષ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'એ દોષ નથી' ઇત્યાદિ. અધ્યાપકને અધીન એવો જે જદુ હોય તે પણ મુખ્ય અધ્યાપનનો કર્તા એવામાં આવે છે તેથી એવો આવ છે. ચક્રકનું નિરસન કરે છે—'વળી પૂર્વ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખીને' ઇત્યાદિ. 'અનવધ' = જીવનું કર્તૃત્વ અને ઈશ્વરનું કારણિત્વ એ અનવધ છે. ઈશ્વર અપેક્ષાવાળો છે તેને માટે પ્રમાણ આપે છે કે વિધિ આદિ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય અન્યથા ઉપપન્ન ન થાય—'પણ કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો ઈશ્વર છે' ઇત્યાદિ. એમ ઈશ્વર અપેક્ષાવાળો હોય તોજ વિધિ આદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ ન થાય, નહિ તો—અપેક્ષાવાળો ન હોય તો—વિધિ આદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય એમ વિવેચન કરે છે—'ઈશ્વરજી વિધિ અને પ્રતિષેધને સ્થાને' ઇત્યાદિ. વિધિ અને પ્રતિષેધને સ્થાને ઈશ્વરજી નિયુક્ત થાય—અભિષિન્ન થાય, તે બેનું કાર્ય તેજ કરે, વિધિ અને પ્રતિષેધનું જે ફળ છે તે વિધિ અને પ્રતિષેધ પ્રતિપાદિત કરેલા ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા વચરના ઈશ્વરજી કયું એટલે વિધિ અને પ્રતિષેધ અનર્થક થાય. જીવ નિરપેક્ષ ઈશ્વરને પરતન્ત્ર હોવાથી વિધિ આદિ શાસ્ત્ર અઉચિત્કર—અનર્થક થાય એવો અર્થ છે. 'પુરુષકાર' = પ્રયત્ન. સૂત્રમાં આદિ-શબ્દ છે તેનો અર્થ કહે છે—'અને દેશ, કાલ અને નિમિત્તોની પણ' ઇત્યાદિ. 'પૂર્વોક્ત દોષ'—અકૃતની—નહિ કરેલાની—પ્રાપ્તિ, કૃતનો—કરેલાનો નાશ, વગેરે. તેટલા માટે કર્મસાપેક્ષ ઈશ્વર કારણિતા હોવાથી 'યય હોય' ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિધિ આદિ શ્રુતિ સાથે વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થાય ॥

પરાયત્ત અધિકરણનો—૪૧ અને ૪૨ માં સૂત્રનો—આશય આ પ્રમાણે છે—જીવનું જે

ઓપાધિક^૧ હતું ન હોય, તેને વિષે રાગાદિ પ્રવર્તક છે, છતાં અન્યને-દશરને પ્રવર્તક કલ્પવો યુક્ત નથી; કેમકે એમ કરવાથી અતિપ્રસંગ થાય છે. દશર પલ્લુ જે દ્વેષ અને પક્ષપાતથી રહિત છે તે છવોને સાધુ અને અસાધુ કર્મને વિષે પ્રવર્ત્તાવશ યુક્ત નથી કે જેથી ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષાએ જગત્તું વૈચિત્ર્ય થાય; કેમકે દશર સ્વતન્ત્ર અને કારણિક છે તેથી ધર્મને વિષેજ જન્તુઓને પ્રવર્ત્તાવે, અધર્મને વિષે નહિ; તેથી તેના પ્રેરાયકા સર્વ જન્તુઓ ધાર્મિકજ એટલે સુખીજ થાય, દુઃખી ન થાય; સ્વતન્ત્ર હોય તો તો રાગાદિથી પ્રયુક્ત થઈ પ્રવર્તતા, ધર્મના અને અધર્મના પ્રચલવાળા વૈચિત્ર્ય અનુભવે એ યુક્ત છે, એવી રીતે વિધિ અને નિષેધ સાચક થાય છે, અન્યથા તો સર્વથા એ જ અસ્વતન્ત્ર હોવાથી દશરજ પ્રવર્ત્તાવે તો વિધિ અને નિષેધનું શું પ્રયોજન છે; કેમકે જગત્તું પવન, અને જગત્પરથી ખેંચાતા પુરુષ પ્રતિ ઉપદેશ સાચક થવો નથી; તેટલા માટે 'યજ્ઞ હોય ત્તાણુ કર્મ કારયતિ' (એજ સાધુ કર્મ કરાવે છે) ઇત્યાદિ કૃતિઓને સમસ્ત વિધિકૃતિ અને નિષેધકૃતિ સાથે વિરોધ થવાથી અને લોકવિરોધથી એ કૃતિઓનો ('યજ્ઞ હોય' ઇત્યાદિનો) લક્ષ્ય અર્થ લઈ દશરની પ્રસંસા પ્રતિપાદન કરે છે એમ સમજવું. આમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે કહે છે કે 'યજ્ઞ હોય ત્તાણુ કર્મ કારયતિ' ઇત્યાદિ કૃતિઓ સર્વ આપારોમાં જન્તુઓ દશરપરતન્ત્ર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પ્રતિગ્રન્થક ન હોવાથી એ કૃતિઓનો 'પ્રસંસા પ્રતિપાદન કરે છે' એવો અર્થ હોવો યુક્ત નથી. કૃતિસિદ્ધ અર્થની કલ્પના કરવી યુક્ત નથી કે જેથી રાગાદિ પ્રવર્તક હોવાથી તે કલ્પના ચિત્તરૂપ થાય; વગી દશરને પરતન્ત્ર હોવાથી જન્તુઓની ધર્મને વિષેજ પ્રવૃત્તિ થાય ને તેથી તેઓ સુખીજ થાય અને જગત્તુંવૈચિત્ર્ય ન થાય એમ કહેવું યુક્ત નથી. એકે એ દશર વીતરામ—રાગદ્વેષાદિરહિત—છે તોપણ જન્તુઓના પૂર્વપૂર્વ કર્મોની અપેક્ષાએ તેમને ધર્મ અને અધર્મમાં પ્રવર્ત્તાવે છે તેથી દ્વેષ અને પક્ષપાતથી વિરમ નથી કે નિર્મૂલુ પલ્લુ નથી. તેમજ કર્મપ્રચલને ક્ષાદિ નથી; કેમકે સંસાર અનાદિ છે. વગી એજ દશરપરતન્ત્ર છે તો વિવિધાક્ષરું અને નિષેધસાક્ષરું શું પ્રયોજન છે એમ કહેવું પલ્લુ યુક્ત નથી; કેમકે દશર અતિપ્રજ્ઞ પવનની પેઠે જન્તુઓને પ્રવર્ત્તાવતો નથી; પલ્લુ તેના વૈતન્ત્રને અનુસરતો, રાગાદિના ઉપકારદ્વારા પ્રવર્ત્તાવે છે. એ રીતે દશરની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટનો પરિહાર ઇચ્છતા જન્તુને વિધિ અને નિષેધ સાચક થાય છે. એવા ક્ષાદ્યથીજ ભાષ્યકારે કહ્યું છે કે 'એવતું હતું ન પરાધીન છે તોપણ એજ કરે છેજ.' તેટલા માટે વિવિધાક્ષર અને નિષેધસાક્ષરની સાથે વિરોધ નથી નેથી, તેમજ લોક સ્મૃત્તરો હોય તેથી, 'યજ્ઞ હોય ત્તાણુ કર્મ કારયતિ' ઇત્યાદિ કૃતિ છે તેથી, 'અજ્ઞો જન્તુરર્જાસો-દયમાર્મનઃ સુમદુઃસ્વયોઃ । દશરપ્રેરિતો મપ્તેન્ સ્વર્ગ યા અમ્નઃપ્રેય યા ॥' (અજ જન્તુ જે પોતાના મુખ અને દુઃખને વિષે સ્વતન્ત્ર નથી, તે દશરે પ્રેરેલો સ્વર્ગ ભય કે નરકજ ભય) એવી સ્મૃતિ છે તેથી, દશરપ્રેરિત જન્તુઓ કયાં છે, સ્વતન્ત્ર જન્તુઓ કયાં નથી એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૪૨ ॥

અંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતવાદિત્વમધી- યત એકે ॥ ૪૩ ॥

(જીવ ઇન્દ્રિયો) અંશ છે, લિન્ગ તરીકે વ્યપદેશ છે તેથી, અન્ય રીતે
પણ (વ્યપદેશ છે), એક શાખાવાળાઓ (બ્રહ્મણું) દાશત્વ,
કિતવત્વ આદિ રીતે અધ્યયન કરે છે ॥ ૪૩ ॥

જીવ અને ઇન્દ્રિયો 'ઉપકાર્યોપકારકભાવ' કહ્યો છે; અને તે ભાવ લોકમાં સંબંધ થયેલા બે પદાર્થ વચ્ચેજ જેવામાં આવે છે જેમ સ્વામી અને સેવક વચ્ચે કે અગ્નિ અને 'વિસ્ફુલ્લિગ' વચ્ચે. એમ જીવ અને ઇન્દ્રિય વચ્ચે પણ ઉપકાર્યોપકારક-ભાવ સ્વીકાર્યો છે તેથી શું તે બે વચ્ચે સ્વામી અને સેવકની જે સંબંધ છે કે અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિગની જે સંબંધ એ સંશય થયે અનિયમ પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્વામી અને સેવક જેવા વચ્ચેજ ઇશિતૃભાવ અને ઇશિતવ્યભાવ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તે પ્રકારનોજ સંબંધ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કહે છે—'અંશઃ' ઇત્યાદિ. જીવ ઇન્દ્રિયોના અંશ થવો યુક્ત છે, જેમ અગ્નિનો વિસ્ફુલ્લિગ છે. અંશના જેવો અંશ; કેમકે નિરવયવનો મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી. પણ જીવ નિરવયવ છે તો તે તેજ (પરમાત્માજ) કેમ થતો નથી ? લિન્ગ તરીકે વ્યપદેશ છે તેથી, 'સોડન્વેષ્ટવ્યાસ વિગિજ્ઞાસિતવ્યઃ' [છાન્દોગ ટાગર] (તે અન્વેષણ કરવા યોગ્ય છે, તે વિગિ-

'નિત્યઃ સ્વપ્રકાશોડનશુરકર્તા જીવઃ' (જીવ નિત્ય છે, સ્વપ્રકાશ છે, અનણ્ડ છે, અકર્તા છે) એમ સીધાં તત્ત્વ સ્વમ્ પદર્થ અદિ પ્રવૈકલ્યનું સાધન છે તેથી ભેદભેદશ્રુતિઓના વિરોધના સમાધાનથી પાદની સંગતિ છે. પૂર્વપક્ષમાં પ્રત્યક્ષી અભિન્ન બ્રહ્મ અસિદ્ધ છે, અને સિદ્ધાન્તમાં સિદ્ધ છે એમ ભેદ છે. પૂર્વે કહેલા ઉપકાર્યોપકારકભાવથી આશ્રિત થયેલા જીવ અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધ વિષે બે પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત દેખાય છે તેથી સંસય કહે છે—'તેથી જીવ અને ઇન્દ્રિય વચ્ચે પણ' ઇત્યાદિ. નિયામક ન હોવાથી પૂર્વપક્ષના આભાસનું મંદલ કરે છે—'અનિયમ', પ્રસિદ્ધ સ્વસ્વામિભાવસંબંધ સંભવે છે તેથી 'જે કોઈ સંબંધ છે' એમ અનિયમ યુક્ત નથી એમ અરુચિથી કહે છે—'કે સ્વામી અને સેવક જેવા' ઇત્યાદિ. એથી 'ય આત્મનિ તિષ્ઠન્' (જે આત્માને વિષે રહેતો) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ ભેદકોટિ દર્શાવી છે એ પ્રમાણે તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ ભેદકોટિ સમજાવી. તેથી ભેદભેદ શ્રુતિઓ સમજાવ હોવાથી તેમની વચ્ચે વિરોધ થયે સંબંધનો નિશ્ચય નથી તેથી સંબંધની અપેક્ષાએ રહેલો પૂર્વોક્ત ઉપકાર્યોપકારકભાવ અસિદ્ધ છે એમ આરોપથી સંગતિ છે. લોકસિદ્ધ અનયાત્મક ભેદની અનુવાદક હોવાથી ભેદશ્રુતિઓ દુર્બલ છે તેથી અજ્ઞાત ફલવાગી અભેદશ્રુતિને અનુસારે પ્રકટિપત ભેદને આધારે રહેલો અંશાભિભાવ સંબંધ છે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'એથી કહે છે 'અંશઃ' " ઇત્યાદિ. અગ્નિ અંશવાળો છે તોપણ નિરવયવ ઇન્દ્રિય થી રીતે અંશવાળો છે તેને માટે કહે છે—'અંશના જેવો અંશ', ભેદજ હોય તો સ્વસ્વામિભાવ

જાણ કરવા થાય છે), 'યતમેષ વિદિત્વા મુનિર્મયતિ' [બૃહદ ધાષાર ૨] (એ-
નેજ જાણીને મુની થાય છે), 'ય માન્યનિ તિષ્ઠાન્માનમન્તરો યમપતિ' [બૃહદ
શાગર ૩] (જે આત્મામાં રહી આત્માને અંદર રહેતો નિયમમાં રાખે છે) એ
પ્રકારનો બેદનિર્દેશ બેદ ન હોય તો યુક્ત થતો નથી. પણ એ લિખ તરીકે વ્ય-
પદેશ સ્વાભિસેવકતા સાદૃશ્યમાં વધારે સારી રીતે થટે છે એથી (એ શંકાનું નિ-
રાકરણ કરવા) કહે છે—'અન્ય રીતે પણ' એમ. આવ લિખ તરીકે વ્યપદેશ-
થીજ અંશત્વનું જ્ઞાન થતું નથી. ત્યારે શું? અન્ય રીતે પણ એ લિખ છે એમ
પ્રતિપાદન કરનાર, વ્યપદેશ છે. જેમકે એક સાખાવાગાઓ, આધર્વણિકો બ્રહ્મ-
હમાં બ્રહ્મનો દાસભાવ, 'કિતવભાવ, ઇત્યાદિ ભાવ પ્રતિપાદન કરે છે—'બ્રહ્મ
દાસા બ્રહ્મ દાસા પ્રલેયમે કિતવાઃ' (બ્રહ્મ દાસ છે, બ્રહ્મ દાસ છે, બ્રહ્મજ આ કિ-
તવ છે) ઇત્યાદિ વડે. 'દાસ' એટલે જે આ 'કૃષ્ણ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે અને જે
એ 'દાસ' છે, એટલે સ્વામી પ્રતિ આત્માનો ઉપજ્ઞય કરે છે, અને જે બીજા
'કિતવ' એટલે ધૂન રમનારા છે તે સર્વે બ્રહ્મજ છે એમ હીન જન્મુઓના ઉદાહર-
ણથી નામ અને રૂપે કહેલા કાર્યકરણસંઘાતમાં પ્રવિષ્ટ થયલા સર્વે જીવો બ્રહ્મ છે
એમ કહે છે. તેમ અન્યથ પણ બ્રહ્મપ્રકરણમાંજ એ અર્થ 'પ્રપંચથી કહેવાય છે—
'ત્વં હૃદી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત વા કુમારી । ત્વં જીર્ણો વજ્રેન વજ્રસિ ત્વં
જાતો મયસિ વિશ્વતોમુરઃ ॥' [ચેતા ૩ ધાર ૩] (તું ઓ છે, તું પુરુષ છે, તું કુમાર
છે, અથવા તું કુમારી છે, તું જીર્ણ હૃદ વડે ચાલે છે, તું સર્વતોમુખ ઉત્પન્ન થાય છે),
એમ, 'તર્વાણિ રૂપાણિ વિવિત્ય ધીરો નામાનિ જ્ઞવામિવદન યદાસ્તે' [તૈસિ
આ. શારા ૩] (સર્વ રૂપાનું નિર્માણ કરી, નામ પાડી ધીર અભિવાદ કરતો વર્તે
છે) [તેને જાણનાર અમૃત થાય છે] એમ. 'નામ્વોડતોડસિ દ્રષ્ટા' [બૃહદ
શાગર ૩] (એથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી) ઇત્યાદિ મુતિઓથી એજ અર્થ સિદ્ધ થાય
છે. અને જીવ અને ઇન્દ્રિયનું ચૈતન્ય અવિશિષ્ટ છે, જેમ અગ્નિ અને વિરુદ્ધિગની
ઉજ્જ્વલા અવિશિષ્ટ છે તેમ. આથી, બેદ અને અભેદનું જ્ઞાન છે તેથી જીવ અંશ છે
એનું જ્ઞાન થાય ॥ ૪૩ ॥

યુક્ત છે, અંશાભિભાવ યુક્ત નથી એમ શંકા કરે છે—'પણ એ લિખ તરીકે વ્યપદેશ'
ઇત્યાદિ. અભેદ પણ છે તેથી અંશાભિભાવ છે એમ કહે છે—'એથી કહે છે' ઇત્યાદિ.
'વજ્રસિ' = જીવ છે. જે નામરૂપનું નિર્માણ કરી તેમાં પ્રવેશ કરી જ્યવદાર કરતો વર્તે છે
તેને જાણનાર અમૃત થાય છે એવો કુતિનો અર્થ છે. મુતિસિદ્ધ અભેદને વિષે યુક્તિ કહે
છે—'અને જીવ અને ઇન્દ્રિયનું ચૈતન્ય' ઇત્યાદિ. જીવ બ્રહ્મજ છે, ચૈતન્ય છે તેથી, બ્રહ્મની
પરે એવો અર્થ છે.

તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—'તષ્ઠમસિ' (તે તું છે) 'મયમાત્મા બ્રહ્મ' (આ આત્મા
બ્રહ્મ છે), ઇત્યાદિ જીવ અને બ્રહ્મનું એકપ્રતિપાદક મુતિવાઓ અને 'ય માન્યનિ તિષ્ઠ-

વળી શાથી છવ અંશ છે એનું જ્ઞાન થાય છે?—

મન્ત્રવર્ણાચ ॥ ૪૪ ॥

વળી મન્ત્રવર્ણથી (છવ અંશ છે એમ સમજાય છે) ॥ ૪૪ ॥

‘તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાવાંશ પુરુષઃ । પાવોડસ્ય સર્વા મૂતાનિ ત્રિપાદસ્યા-
મૃતં દિવિ’ [છાન્દોઃ ૩૨૨૬] (તેટલો એ ગાયત્રીસંપ્રક શ્રવણો મહિમા છે એથી
પુરુષ મહત્તર છે, એનો પાદ સર્વ ભૂતો છે, જેના ત્રણ પાદ છે તે અમૃત ઘોળન-
વાનુ સ્વાત્માને વિશે રહેલો છે) એમ મન્ત્રવર્ણ પછી એ અર્થ ‘અવગમન કરાવે છે.
આદિ મૂતરાશ્વ વડે છવપ્રધાન સ્થાવરજંગમોનો નિર્દેશ કરે છે; કેમકે ‘મહિસન્
ત્રયમૂતાગ્ન્યપ્ર તીર્થેભ્યઃ’ [છાન્દોઃ ૨૧૧] (‘તીર્થથી અન્યત્ર સર્વ ભૂતોની અ-
દિમા કર્તો) એવો પ્રયોગ છે. અંશ, પાદ, ભાગ એ એકજ અર્થના શબ્દો છે.
તેથી જનુ અંશતઃ સમજાય છે ॥ ૪૪ ॥

‘જ્યામતોડ્ગતઃ’ (જે આત્માને વિશે રહેતો, આત્માને અંદર રહેલો { નિયમમાં મૂકે છે })
છાન્દોઃ નિયન્ત્રભાવ અને નિયન્ત્રવ્યભાવથી છવ અને શ્રવણો ભેદ પ્રતિપાદન કરનાર કૃતિ-
વાદ્યો વચ્ચે વિશેષ દેવાથી અપ્રામાણ્ય થવાથી એવો પૂર્વપક્ષ થાય છે કે અભેદપ્રતિપાદક
વચનેનો મુખ્યવર્ધ સર્વ ભેદપ્રતિપાદક વચનોને કહેશથી તમે તેમ ગૌત્યર્થમાં લેવા અને ‘નાદં
સર્વજઃ’ (દુ સર્વજ નથી) એમ પ્રત્યક્ષગ્રાધનો આશ્રય કરવો. એથી બંને વચનોના અનુ-
ભવ માટે અભેદપ્રતિપાદક વચનોનુંજ ‘ભાજ તરીકે વ્યાખ્યાન કરવું એમ એકદેશિભત પ્રાપ્ત
થને સિદ્ધાન્ત કરે છે પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ દુર્બલ છે, ને તે અભેદજ્ઞાનિને અન્યથા-ભાજ તરીકે સેવ-
નવશમાં સુમથ નથી. વળી નિયન્ત્રભાવ અને નિયન્ત્રવ્યભાવથી ભેદપ્રતિપાદક કૃતિઓ વ્યા-
વહારિક ભેદને આધારે રહેલી છે; કેમકે અદ્વૈતવિષય ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર છે અને તેને
એકરૂપ થતુ આદિ અનેક તાત્પર્યવિનયી નિશ્ચિત કરેલું નિર્વિશેષ એનું, પ્રત્યક્ષગ્રાધથી અગિય
જે શ્રદ્ધ તેના પ્રકરણમાં અત્યંત જે વ્યાવહારિક ભેદ તેને અવશંકીને એ ભેદપ્રતિપાદક કૃ-
તિઓ રહેલી છે. આ કારણથી એ ભેદપ્રતિપાદક કૃતિઓનું અદ્વૈતને અનુસારે વ્યાખ્યાન કરવું
એવો સિદ્ધાન્ત છે. અત્રિવિસ્તૃતિવની પેઠે એમ જણાવવા માટે વિજયપ્રતિબિંબ, મહાગાથ થકી
કાઠ દુર્જન્ય છે ॥ ૪૩ ॥

અંશતઃ સિદ્ધ કરવા માટે અન્ય દેતુ છે એમ અનન્તર સૂત્રની અવતરણિકા કરે છે—
‘વળી શાથી છવ અંશ છે’ દલાદિ. તે સૂત્ર કહે છે—‘મન્ત્રવર્ણાચ’. આ સદસતીર્થ
પુરુષનો નેટરો પ્રથમ-મદિમા-વિનુનિ છે; તે પ્રથમથી પુરુષ મહત્તર છે. પછી ‘પાવોડસ્ય
ત્રિપાદસ્યા મૂતાનિ’ એમાં મૂતરજંગમ્ય વ્યાપ્તિશ્રદ્ધિ શ્રવણો અંશ છે એમ સમજાય છે, એથી
છવ શ્રવણો અંશ છે એમ કેમ સમજાય છે તેથી કહે છે કે ‘આદિ મૂતરાશ્વ વડે’ છ-
લાદિ. મૂતાનિ = રેટીઓ, હવો. એને વિશે નિવામક કહે છે—‘મહિસન્ ત્રયમૂતાગ્ન્ય’
હવ.તિ. ‘તીર્થ’ ભેદકે દુર્બલ કહે, તેથી અન્યત્ર કોઈ જનુ પ્રાણીની પ્રિયા ન કરનાર
શ્રદ્ધેક પ્રપ કરે છે એવો અર્થ છે. અરે મૂતરજંગ પ્રાણીને વિશે પ્રવુજ છે તેથી મૂત્રોત
વચનમાં જનુ તેજ પ્રથમે છે એવો અર્થ છે. જુનો પાદ છે તેજનુ અશ સી રીને તેને વિશે
કહે છે—‘અંશ પાદ, ભાગ’ દલાદિ ॥ ૪૪ ॥

વળી જીવ અંશ છે એમ શાથી સમજાય છે ?

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

વળી સ્મૃતિ છે ॥ ૪૫ ॥

દૃષ્ટગીતામાં પણ જીવ દૃષ્ટનો અંશ છે એમ સ્મૃતિ છે—‘મર્મવાંતો જીવ-
લોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ’ [૧૫૭] (મારોજ અંશ જીવલોકમાં સનાતન જીવજન
છે) એમ. તેથી પણ અંશત્વ સમજાય છે. પણ જે એમ કહ્યું છે કે સ્વામિશેષ-
કારિસંબન્ધમાંજ દર્શિતૃત્વ અને દર્શિતવ્યભાવ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જોકે લોકમાં
એમ પ્રસિદ્ધ છે તોપણ આદિ તો શાસ્ત્રથી અંશાશિત્વ અને દર્શિતૃત્વ અને દર્શિ-
તવ્યભાવ નિશ્ચય કરાય છે. નિરતિરાય ઉપાધિથી સંપન્ન દૃષ્ટ, અત્યંત હીન ઉપા-
ધિથી સંપન્ન જીવોનું પ્રમાણન કરે છે એમ કહી વિરુદ્ધ નથી ॥ ૪૫ ॥

આદિ કહે છે—પણ જીવ દૃષ્ટનો અંશ છે એવા સ્વીકારમાં તેના મંસારદુઃ-
ખના ઉપભોગે કરીને ‘અંશી દૃષ્ટને પણ દુઃખિત્વ થાય. જેમ લોકમાં દાષ, પગ વગેરે એક અંગના દુઃખથી અંગી દેવદાનને દુઃખિત્વ થાય છે તેમ. તેથી તે

પુરુષમુદ્ધમત્વમાં જીવને બચવાનું બધા તરીકે કહ્યું છે તેને વિશે બચવદૃષ્ટીનું ઉદ-
દરણ સુચારુ આપે છે—‘અપિ ચ સ્મર્યતે’. અત્યંતનિમ્ન ‘દર્શિતૃભાવ અને દર્શિતવ્યભાવ
પ્રસિદ્ધ હોવાથી દર્શિતૃત્વ જે જીવ તે દૃષ્ટનો અંશ થી રીને એમ કલ્પના કરી કલિપા બે-
રથી પણ દર્શિતૃત્વ ઉપપન્ન થાય છે તેથી અનન્યથાસિદ્ધ એવું જે બનેદશાસ તેવા બીજી
જીવ દૃષ્ટનો બધા છે એમ કહે છે—‘પણ જે એમ કહ્યું છે’ ‘દૃષ્ટિથી પણ દૃષ્ટનું
નિબળત્વ આપણીકે એક તો જીવજ તેનો નિબળતા કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—‘નિર-
તિરાય ઉપાધિથી સંપન્ન’ હતાદિ. અત્યંત હીન કરીશાદિ ઉપાધિ છે. સંવરન આદિ
ઉત્કૃષ્ટ ઉપાધિઓ પરમાત્માના છે, ઉચિત્કલ્પ આદિ હીન ઉપાધિઓ જીવના છે, તેથી દર્શિ-
તવ્યભાવ અને દર્શિતૃભાવ ઉપપન્ન થાય છેજ. અજ્ઞાનજન્ય ઉપાધિના તરત્ત્વથી દર્શિત અને
દર્શિતવ્યની ભવરસા છે, વસ્તુજ નથી; સુરેશ્વરત્વ કહે છે કે દર્શિત ને દર્શિતવ્યનો સમન્ધ
મત્તકાત્માના અજ્ઞાનરૂપ દેહથી થાય છે, સમ્બન્ધ જ્ઞાન થયે, અજ્ઞાન નહ થયે દર્શિતનો પણ
દૃષ્ટ છે ॥ ૪૫ ॥

ઉપર સૂચી એવું નિર્ધારણ કરવાનું છે ને કહા કહે છે—‘આદિ કહે છે’ ‘તેને
'જીવ' એટલે જીવ અને દૃષ્ટના બંધન અને અસ્થિતિને વિશે ‘દુઃખિત્વ થાય’ અને
'તેથી બચવાનું થાય’ એવો દેવ સમજાવે. અંતરે દુઃખ થવાથી બાહ્યને પણ દુઃખ થાય
છે તેને જો દુઃખનું કહે છે—‘જેમ લોકમાં’ ‘દૃષ્ટિ’. ‘દૃષ્ટિ દેવતા અંતરે દુઃખથી
દુઃખી છે, બાહ્ય છે તેથી દેવતાની જે’ એવું બુદ્ધિમત્ત છે. દૃષ્ટિ દુઃખી થયે કાલ્ય દેવ
કહે છે—‘તેથી તે (જીવ) પ્રાપ્ત થયેશ્ચિત્તે’ ‘તેને’ ‘પ્રદાને પ્રાપ્ત થયેશ્ચિત્તે’ ‘તેને’

(અથ) પ્રાપ્ત થયલાઓને મહત્તર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય; આટે પૂર્વાવસ્થા, સંસારજ વધારે સારો છે તે યાઓ એમ સમ્યક્દર્શન અનર્થક થવાનો પ્રસંગ આવે છે એને વિષે કહે છે—

પ્રકાશાદિવન્નેવં પરઃ ॥ ૪૬ ॥

પર આત્મા એમ (જીવની પેટે સંસારદુઃખ અનુભવતો) નથી,
પ્રકાશાદિની પેટે ॥ ૪૬ ॥

જેમ જીવ સંસારદુઃખ અનુભવે છે એમ પર હંધર અનુભવતો નથી એમ પ્ર-
તિજ્ઞા કરીએ છીએ; કારણ કે જીવ અવિદ્યાના આવેશના બળથી 'હેહાદિના આ-
ત્મભાવને જાણે પામીને તેને થયેલા દુઃખથી હું દુઃખી છું એમ અવિદ્યાએ કરેલા
દુઃખના ઉપભોગનો અભિમાની થાય છે. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરને હેહાદિનો આ-
ત્મભાવ કે દુઃખાભિમાન નથી. જીવને પણ અવિદ્યાએ કરેલા નામરૂપથી 'નિર્ગુણ
થયેલા હેહ, હન્દ્રિય આદિ ઉપાધિના 'અવિવેકભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલાજ દુઃખાભિમાન
છે, પારમાર્થિક નથી. જેમ પોતાના હેહને પ્રાપ્ત થયેલા ફાલ, ઉદ આદિથી ઉત્પન્ન
થતું દુઃખ તે હેહના અભિમાનની જ્ઞાતિથી અનુભવે છે, તેમ પુત્ર, મિત્ર આદિ
વિષેનું પણ દુઃખ હુંજ પુત્ર છું, હુંજ મિત્ર છું એમ સ્નેહવશથી પુત્ર, મિત્ર આદિને
વિષે 'અભિનિવેશ રાખતો, તેના અભિમાનની જ્ઞાતિથીજ અનુભવે છે. તેથી
આ નિશ્ચિન મમજન્ય છે—કે મિથ્યાભિમાનનો ભ્રમજ દુઃખાનુભવનું નિમિત્ત છે એમ.
વળી બ્યનિરેક જોવામાં આવે છે તેથી પણ એમ સમજાય છે. જેમકે પુત્ર, મિત્ર
અદિવાળા તેના સંબંધના અભિમાની બહુ પુરુષો બેઠા દોષ અને અન્ય પણ
બેઠા દોષ અને પુત્ર મુઝા, મિત્ર મુઝા એમ ઉપાધિ કરવામાં આવે તો જેમને
પુત્ર, મિત્ર અદિવાળા દોવાનો અભિમાન છે તેમનેજ તત્ત્રિમિત્ત દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે,

દુઃખ પ્રમ થયે મોટા અપુરુષાર્થ થાય એમ કહે છે—'આટે પૂર્વાવસ્થા સંસારજ' ઇત્યાદિ.
જીવની સર્વદુઃખમયિની પ્રતિની બોધ્યાએ મમાર વધારે મારો છે; કેમકે તેમાં મુખદુઃ-
ખમયનો અનુભવ થાય છે એનો અર્થ છે મોટા અપુરુષાર્થ થયે સમ્યક્જ્ઞાનરૂપી સાધનનું
વિષય જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાન બધું થાય એમ કહે છે—'એમ સમ્યક્દર્શન' ઇત્યાદિ. સૂત્રની અવ-
તરણિમાં કહે છે—'એને વિષે કહે છે', 'ત્રયં વચઃ' એ સૂત્રભાગથી પ્રતિજ્ઞા કરે છે—
'જેમ જીવ' ઇત્યાદિ. પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ આવે છે—'કારણ કે જીવ અવિદ્યાના આવે-
શના બળથી' ઇત્યાદિ. હેહકલ્પના દુઃખાનનાં જ્ઞાતિરૂપ, કામરૂપ અને કર્મરૂપ દુઃખની
કલ્પણી હોવી એ ઉપર છે; હંધરને તેનો અભાવ છે તેથી હંધરને દુઃખિવની પ્રાપ્તિ નથી.
દુઃખ જ્ઞાતિનું છે એમ 'પ્રવચથી કહે છે—'જીવને પણ અવિદ્યાએ કરેલા' ઇત્યાદિ.
જ્ઞાતિ થયે દુઃખ થાય છે એમ અન્ય જીવ જ્ઞાતિને જાણે દુઃખનો અભાવ ॥ એમ બ-
નિરેક કહે છે—'વળી બ્યનિરેક જોવામાં આવે ॥ તેથી પણ' ઇત્યાદિ. બ્યનિરેકજ
જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાતિનું દુઃખ છે એમ નિષ્કલ્પ થાય છે. તે બ્યનિરેકનું વિચારનું કહે છે—'જેમકે
પુત્ર, મિત્ર' ઇત્યાદિ. 'અન્ય' = 'અભિમાનજન્ય' એનો અર્થ છે. સમ્યક્જ્ઞાન થયે જીવને
પણ દુઃખનો અવલોકનમાં આવે છે નો નિવ, સંવત્. હંધરને દુઃખનો અભાવ થાય એમ

૧ જેને દુઃખ છે એવ કલ્પવે. ૨ કલ્પત થયેલા. ૩ કલ્પવિષયી થયે અવિદ્યા છે એવ
જ્ઞાતિ. ૪ અ. મરિત. ૫ વિનિરેક.

અભિમાનથી હીન, પરિત્રાજક આદિને થતું નથી. એથી લૌકિક પુરુષને પણ સમ્યક્દર્શન સાર્થક દેખાય છે તેા વિષયશૂન્ય, આત્માથી અન્ય વસ્તુવત્તર ન જોનાર, નિત્ય ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપને તે સાર્થક થાય તેમાં કહેવુંજ શું? તેટલા માટે સમ્યક્દર્શન અનર્થક થવાનો પ્રસંગ નથી. પ્રકાશાદિની પેઠે એમ દુષ્ટાન્તનો ઉપન્યાસ છે. જેમ સૂર્યનો કે ચન્દ્રનો પ્રકાશ આકાશને વ્યાપીને રહેતો, આંગળી વગેરે ઉપાધિના સંગ્રહથી 'સુશુભાવ, વક્રભાવ આદિ પામે છે ત્યારે તેવો તેવો ભાવ પામતો, પણ પરમાર્થતા તેવો ભાવ પામતો નથી, અને જેમ આકાશ ધણદિ બાય ત્યારે જતું હોય એમ સમજાય છે તેપણ પરમાર્થતા જતું નથી, અને જેમ જલપાત્ર આદિના કંપથી તેમાં રહેલું સૂર્યપ્રતિબિમ્બ કંપમાન થાય છે તેપણ તે પ્રતિબિમ્બ જેવું છે એવો સૂર્ય કંપતો નથી, એમ અવિધાએ ઊભો કરેલો, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિવાળો જીવસંજ્ઞક અંશ દુઃખ પામે છે તેપણ તે અંશવાળો કંઈર દુઃખ પામતો નથી અને જીવને પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ અવિધાનિમિત્તજ છે એમ કહ્યું છે. તેમજ 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) કંત્યાદિ વેદાન્તો અવિધાનિમિત્ત જીવભાવનું નિરસન કરી જીવનો પ્રાપ્તિપાત્ર પ્રતિપાદન કરે છે. તેટલા માટે જીવના દુઃખથી પરમાત્માને દુઃખિત્વનો પ્રસંગ નથી ॥ ૪૬ ॥

શું કહેવું એમ કહે છે—'એથી લૌકિક પુરુષને પણ' હતાદિ. એ પ્રમાણે અસિત્વ દેવુ સૌપાર્થિક ॥ એમ કહીને જે અણી છે તે પોતાના અંશના ધર્મવાળો છે એ વ્યાપ્તિનો ત્રણ સ્વરૂપમાં અભિચાર કહે છે—'પ્રકાશાદિની પેઠે' હતાદિ. 'હંધર પોતાના ભાગવત દુઃખથી દુઃખી છે, અંધી છે તેથી, દેવદાત્તની પેઠે' એ અનુમાનમાં દેવુ સૌપાર્થિક છે, તત્ત્વિમિત્ત પ્રાપ્તિવત્ત્વ એ ઉપાધિ છે, આમ દેવુ પ્રાપ્તિવત્ત્વ છે એમ કહ્યું. હવે હંધરને વિષે તાત્ત્વિક દુઃખિત્વ સાધ્ય છે કે પ્રાપ્તિત્વ દુઃખિત્વ સાધ્ય છે એમ વિચાર કરી 'જે દુઃખ ભાગને આશ્રયે રહેલું છે તે વસ્તુના અંશને કાચ છે' એ વ્યાપ્તિને વિષે 'પ્રકાશાદિની પેઠે' હતાદેથી અભિચાર કહે છે. પ્રકાશના દુષ્ટાન્તનું આખ્યાન કરે છે—'જેમ સૂર્યનો કે ચન્દ્રનો પ્રકાશ' હતાદિ. આત્માને વિષે ઉપાધિથી દુઃખાદિની પ્રાપ્તિનિમિત્ત છે, વસ્તુના પ્રાપ્તિ નથી એને વિષે દુષ્ટાન્ત કહી લોકદ્રવ્યસંચાર પણ તેને વિષે પ્રાપ્તિનિમિત્તજ છે, વાસ્તવ નથી એને વિષે દુષ્ટાન્ત કહે છે—'અને જેમ આકાશ' હતાદિ. કિશોરમાત્રની સ્થાત્માને વિષે વસ્તુના પ્રાપ્તિ નથી એને વિષે દુષ્ટાન્ત કહે છે—'અને જેમ જલપાત્ર આદિના' હતાદિ. વસ્તુજ દુઃખિત્વ સાધ્ય હતા તેને વિષે અભિચાર કહી દેવદાત્તદુષ્ટાન્તને વિષે સાધ્યનું વૈકલ્ય પણ કહે છે—'જીવને પણ' હતાદિ. કલિપ્ત દુઃખિત્વ એ સાધ્ય હંધરને વિષે નથી; કેમકે કલિપ્ત દુઃખિત્વે ભાગવ છે એમ કહ્યું છે. વળી જીવને કે હંધરને વસ્તુના દુઃખિત્વનું અભિચાર નથી; કેમકે ભાગવતનો ભાગ કાચ છે. હંધરને વિષે પ્રાપ્તિત્વ દુઃખિત્વ સાધ્ય નથી તે ઉપર કહ્યું છે તેમાં જીવદાત્ત પરને વિષે પણ તેની પ્રાપ્તિ કહે છે તે ઉપર એમ માની જીવ કે હંધર જીવને વિષે વસ્તુના દુઃખિત્વ નથી; કેમકે જીવને વિષે કાચ છે એમ કહે છે—'તેમજ "તત્ત્વમસિ" (તે તું છે)' હતાદિ. તેમજ તેનો પ્રાપ્તિપાત્ર તરિક ઉપદેશ ન કાચ એવો અર્થ છે.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

અને સ્મૃતિઓ કહે છે ॥ ૪૭ ॥

વ્યાસ આદિઓ સ્મૃતિઓમાં કહે છે કે જીવના દુઃખથી પરમાત્મા દુઃખ પામી નથી—'તત્ર યઃ પરમાત્મા દિઃ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ । ન હિ વ્યયે કલેષાપિ

સૂત્રનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—જીવો શ્રદ્ધાના અણ ક્ષોભ તો જીવગત વેદના શ્રદ્ધાને કાંઈ જેમ પાશ્વરિગત વેદના દેવદાતાને કાંઈ છે તેમ. તેથી શ્રદ્ધાભાવ પ્રાપ્ત થયેલા જીવને સમસ્ત જીવગત વેદનાના અનુભવનો પ્રસંગ આવે અને જેમ યજ્ઞથી સંસાર મુક્તિ કરતાં બધારે સારી થાય, કેમકે મમારમાં સ્વયમવેદનામાત્રનો અનુભવ થાય છે, બહુના દુઃખનો અનુભવ થતો નથી, અને મુક્તને તો સર્વ જીવની વેદનાનો અનુભવ થાય જેમ બહુ અનર્થવાળી યજ્ઞથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થી પડેલાં થાય. તેમજ ભેદ અને અભેદ પરસ્પર વિરોધી ક્ષોભથી તેમનો એક જ સંભવ ન હોય તો જીવો ઉદ્ધારના અણ નથી. જગી શ્રદ્ધાજ સત્ અને જીવો અસત્ છે એમ કહેવું મુજબ નથી; કેમકે એથી મુખ, દુઃખ, મુક્તિ અને સંસાર એવી વ્યવસ્થાનો અભાવ પ્રસંગ થાય અને 'અનુભવ' અને 'પરમાત્મા' અભાવ પ્રસંગ થાય. તેટલા માટે જીવો પરમાર્થતઃ વિદ્યમાન છે, શ્રદ્ધા એક અદ્વય પરમાત્મા વિદ્યમાન નથી. અદ્વૈતશ્રુતિઓ તો ભૂતિ, દેશ, અને કાલના અભેદગિનિગત ઉપચારથી સ્વભાવથી. આમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—પ્રમાણો 'અનર્થ' ના અર્થના પ્રસંગ છે, તેમાં વિશેષતઃ શબ્દપ્રમાણ એવું છે. તેમાં ભેદ ક્ષોભસિદ્ધ છે તેથી તે શબ્દપ્રમાણથી પ્રતિપાદ્ય નથી, પણ અભેદ તો અનર્થગત ક્ષોભથી અભિગતવેદના અનુવાદથી તેનું નિર્ણય કરવું મુજબ છે. જગી જે વડે વાક્યનો ઉપક્રમ થાય છે, પ્રથમમાં તેનો પરમાર્થ કાંઈ છે અને અન્ય ઉપનિષદ કાંઈ છે તેનેજ વિશેષ વાક્યનું તાત્પર્ય છે; અને ઉપનિષદો અદ્વૈતનો ઉપક્રમ કરે છે, તેનો પરમાર્થ કરે છે અને તેનો ઉપનિષદ કરે છે તેથી ઉપનિષદો અદ્વૈતપર-અદ્વૈતપ્રતિપાદ્ય કરનાર-અદ્વૈતને વિશેષ એવું તાત્પર્ય રચ્યું છે એવાં-કાંઈ એ મુજબ છે, જેને વિશે તેનું નામ પડે છે તેને, અર્થતઃ, અદ્વૈતને, ઔપચારિક એવું મુજબ નથી; કેમકે અર્થનો અપ્રમાણ-સ્વરૂપ કલ્પના-સ્વરૂપી તે બદલ થાય છે. તેટલા માટે અદ્વૈત એજ તાર્કિક છે ને તે શ્રદ્ધાનો જીવગત અને જીવગતીય અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના ભેદથી થાય છે, જેમ એકજ જિજ્ઞાસા દર્પણ અર્થે ઉપાધિના ભેદથી પ્રતિબિંબભેદ થાય છે તેમ. એ રીતે લૌકિક અને વૈદિક અનુભવ, પડેલ, દુઃખ, દુઃખ મુક્તિ અને સમારની વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થશે. જગી મોક્ષ અનર્થથી બદલ છે—અદ્વૈત અનર્થથી છે—એમ કહેવું મુજબ નથી; કેમકે જેમ પ્રતિજિજ્ઞાસોત્તર સ્વામના, 'અવગત' અર્થે છે તેમ જીવોત્તર જ્ઞાના પ્રકારથી વેદનાનો અભિગત થયે છે, શ્રદ્ધાને તો જિજ્ઞાસાની રીતે તેનો અભિગત થયે નથી, અને જેમ દર્પણ દૂર કરવાથી જિજ્ઞાસાવર્માને પ્રતિબિંબ રહે છે મુખવત્ પ્રતિબિંબ પણ રહેવું નથી, તેમ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ દૂર થયે જીવને વિશે પ્રત્યક્ષ રહે છે, તેથી જીવ પ્રત્યક્ષ એવો છે, તેને અર્થીન છે તેથી, પણ પ્રત્યક્ષ નથી એમ નિર્ણય એવું તાત્પર્ય છે ॥ ૪૬ ॥

સ્મૃતિની પણ અનુભવ કાંઈ છે એમ કહે છે—'કર્માગ્નિ જ્ઞ' સૂત્રનું અર્થઘાન કરે છે—'વ્યાસ આદિઓ' કહે છે 'તત્ર'—જીવ અને પરમાત્મા એ તેમનાં 'કર્માગ્નિ' ૩

પદ્મપ્રતિવાગ્મસા ॥ કર્માત્મા ત્યપ્તો યોડસૌ મોક્ષવન્ધૃઃ જ મુચ્યતે । સ સમદ્રાકેતાપિ
સરિતા મુચ્યતે પુનઃ ॥' (તેમાં { જન અને પરમાત્મા એ બેમાં } જે પરમાત્મા
છે તેની ખરેખર નિત્ય, અને નિર્ગુણ તરીકે સ્મૃતિ છે, તે કૃત્રીથી પણ ક્ષિત થતો
નથી, જેમ કમળનું પાંદડું પાણીથી ક્ષિત થતું નથી તેમ. જે એ કર્માત્મા અન્ય
છે તે શ્રોત્ર અને બ્રહ્મથી લોચ્છયો છે, તે વળી સત્તર 'સારિથી પણ લોચ્છયો છે)
એમ (સ્મૃતિ છે). વરાહથી 'સમામનન્તિ ચ' (અને સ્તુતિએ કહે છે) એવો
વાક્યરોપ છે. 'તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદત્ત્વનમ્પ્રત્યો મનિવાકર્યાતિ' [પૈનાઠ ૪૬]
(તે બેમાંનો એક સ્વાદયુક્ત કૃષ્ણ ખાધ છે, બીજો ખાધા વગર માત્ર લુચ્છે છે)
એમ અને 'વક્ત્રુણા સર્વમૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃસન્ત ઘાતાઃ' [કાઠ ૫૧૧]
(તે પ્રભાણે, એક દોઈ સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા લોકદુઃખથી ક્ષિત થતો નથી,
બાહ્ય છે તેથી) એમ. આદિ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે—જે સર્વ ભૂતોનો એકજ અ-
ન્તરાત્મા હોય ત્યારે તો લૌકિક અને વૈદિક અનુષ્ઠા અને પરિહાર શી રીતે થાય ?
પણ જન હૃદયનો અંશ છે એમ કહ્યું છે; અને તેના (અંશના) સેવથી તેને આ-
મ્યે રહેલાં અનુષ્ઠા અને પરિહાર વ્યનિર્મીલ્ન થયા વગર ઉપપન્ન થશે, આદિ શા
ખરે શંકા કરે છે એમ (કહેવું યુક્ત નથી). કહીએ છીએ—જે એમ નથી, અભેદ
કેનારી મુનિએ જનનું અન્તરાત્મ પણ પ્રતિપાદન કરે છે—'તત્ત્વજ્ઞા તદ્દેવાનુમા-
વિદ્યાન્' [નતિઠ ૨૪૪] (તેને સર્વને તેમાંજ અનુપ્રવેશ કર્યો), 'તત્ત્વોડ્ગોક્તિ
દ્રષ્ટા' [બૃહ ૭ શઙ્કર ૨૩] (એથી અન્ય દ્રષ્ટા નથી), 'મુચ્યોઃ સ મુષુમાનોતિ ચ
જ્ઞાતેઃ પદ્મિ' [બૃહ ૭ ૪૪૧૯] (જે આદિ ક્ષિત લેવું લુચ્છે છે (નાના-
ત્વ-ભેદ નથી તોપણ અવિષાથી નાનાત્વનો અપારોપ કરે છે । તે મૃત્યુથી મૃત્યુ
પ્રાપ્ત કરે છે), 'તત્ત્વમતિ' [ઇન્દ્રો ૬ ૬૪૭] (તે તું છે), 'અદ્વૈત્તસાક્ષિ' [બૃહ ૭
૧૪૧૦] (હું જ્ઞાત હું) એ પ્રકારની મુનિએ પ્રતિપાદન કરે છે). પણ ભેદ
અને અભેદના અવગમથી અંશાત્મ સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું છે. જે બંને ભેદ
અને અભેદ પ્રતિપાદન કરતા કદ લોચ તે એમ થાય; પણ અભેદજ આદિ પ્રતિ-
પાદન કરવો કદ છે; કેમકે 'જ્ઞાત્રાત્મત્વના જ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. ભેદ તો

૧૫૧૪, ૮૯ ૧૪ ૧૬ ૧૭, ૧૮ ૧૯, ૨૦ અને ૨૧ જેમ સત્તર દાહિ એટલે ક્ષિત
કરિ. કુદિગિરો અને કુદિગિરો ત્વ એકજ, કુદિ અને મન, એ તે મુનિને પાત્રથી ક્ષિત છે
તે, (જે મેં જણાવ્યું છે અન્તરાત્મ સારિ છે), અને ૧૪ વિષયોએ સપાટા દાહિ છે એમ
આપત્તીકાર કરે તે, મુખજ્ઞાન મુનિસુત્રકરણ ॥ એમ કહે છે—'વરાહથી' ૧૫-
૧૬. એમ સારિત સર્વજ્ઞતા ॥ તે પ્રકારે પદ્મ-દોઈ ક્ષિત કરે નહીં તેમ એકો
કર્મ છે. ૧૭ ૧૮—૧૯ ૨૦—૨૧ ક્ષિત કરે નહીં. જ્ઞા સારિ દિવસે સિદ્ધિ-વિજ્ઞાન
તેનું નિર્મલ કરે. ૨૨ દિવસે અદ છે એમ જે સત્તર કદ કહ્યું છે તે દોઈ ઉપ-
રિત દોઈ છે એમ સુદ કદ એક સત્તર સ્વાત્મ જ્ઞાને અર્થે કરે છે—આદિ

૧ ૨૩, વિષયોએ એ સત્તર દાહિ છે ૧ ૨ ૩ ૪ ૫, વિષયો ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯

સ્વભાવપ્રાપ્ત છે તેનો અનુવાદ કરાય છે. વળી નિરવયવ ગ્રહણનો મુખ્ય અંશ છત્ર સંભવતો નથી એમ કહ્યું છે. તેટલા માટે પર આત્માજ એક સર્વ ભૂતોનો અન્ત-રાત્મા છત્રભાવે અવસ્થિત છે, એ કારણથી અનુજ્ઞા અને પરિહારની ઉપપત્તિ કહેવી એકાએક ॥ ૪૭ ॥

તે કહીએ છીએ—

અનુજ્ઞાપરિહારો દેહસંબન્ધાજ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અનુજ્ઞા અને પરિહાર દેહસંબન્ધથી (છે), જ્યોતિ આદિની પેઠે ॥ ૪૮ ॥

‘ક્રતૌ માયામુપેયાત્’ (ક્રતુને વિષે ભાષાનો સંગ કરવો) એ અનુજ્ઞા છે, ‘મુર્ધ્નગ્નાં નોપગચ્છેત્’ (ગુરુની સ્ત્રી સાથે સંગ ન કરવો) એ પરિહાર છે. તેમ ‘મર્મ્મણોર્મીયં પશુ સંત્રપયેત્’ (અગ્નિ અને સોમને અર્પણ કરેલા પશુનો વધ કરવો) એ અનુજ્ઞા છે અને ‘ન દિશ્યાત્ સર્ગાં મૃતાનિ’ (સર્વ ભૂતોની દિશા ન કરવી) એ પરિહાર છે. એમ ‘લોકામાં પજ્ઞ’ ‘મિત્રમુપસેવિતવ્યમ્’ (મિત્રનું ઉપસેવન કરવું) એ અનુજ્ઞા છે અને ‘જાનુઃ પરિહર્તવ્યઃ’ (શત્રુનો ત્યાગ કરવો) એ પરિહાર છે. એ પ્રકારનાં અનુજ્ઞા અને પરિહાર, આત્મા એક છે તોપણ તેના દેહસંબન્ધથી થાય. દેહોની સાથે સંબન્ધ તે દેહસંબન્ધ. પજ્ઞ દેહસંબન્ધ તે શું? દેહાદિ આ ‘સંધાન કુંજ ખું’ એમ આત્માને વિષે વિપરીત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય

(પૂર્વપક્ષી) કહે છે ‘દલાદિ. અવિદા એ ‘સ્વભાવ’ છે. વળી આથી પણ અસેદ્ય પ્રતિપાદ છે—‘વળી નિરવયવ’ દલાદિ’. નિરવયવ ગ્રહણનો મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે તેનું તાત્પર્ય એક નથી એમ કહેવાનું છે; અને એકને અભાવે અંશાસિત્વનો અભાવ છે તેથી અનુજ્ઞા આદિ ભેદબ્યવહાર અનુયય છે એમ આશેપનો અભિપ્રાય છે. સિદ્ધાન્તી ‘તે કહીએ છીએ’ દલાદિથી નીચેના સૂત્ર વડે સંક્રાન્ત સમાધાન કરે છે કે અમે નરજાત પેઠે ભેદનું અસત્ય કહેતા નથી; પણ મિથ્યાત્વ કહીએ છીએ. તેટલા માટે દેહ આદિ ઉપાધિના ભેદથી અશ લીધોનો ગ્રહણપર્યન્ત કલિપત ભેદ છે તેથી ભેદબ્યવહાર ઉપયમ થાય છે ॥ ૪૭ ॥

જાન મુકર થાય માટે વેદિક અનુજ્ઞા અને પરિહારનાં ઉદ્ભવસ્થાન આપે છે—‘ક્રતૌ’ દલાદિ. વેદિક અનુજ્ઞા અને પરિહાર હસાંવે છે—‘એમ લોકામાં પજ્ઞ’ દલાદિ. ‘પજ્ઞ દેહસંબન્ધ તે શું?’—પુરસ્થાનિત, અપરિવર્તી આત્માને દેહ સાથે સંયોગ, સમનાય કે અન્ય કોઈ સંબન્ધ નથી, કેમકે ને સકલ ધર્મથી અનિશ્ચિત છે એવો અભિસન્ધિ છે. ઉત્તર કહે છે—‘દેહાદિ આ સંધાન’ દલાદિ. આત્માનો દેહાદિ સાથે પારમાર્થિક કંઈ સંબન્ધ નથી એ ખરી વાત છે. પણ ‘કુંજ દેહાદિસંધાન ખું’ એવી વિપરીત વૃત્તિ શુદ્ધિ આદિથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં દેહાદિસંધાનને આત્માનાદરને કાલ્પ થાય છે એવો એ ઉપાધિનિત

છે. 'હું જાડો છું', 'હું આતું છું', 'હું અન્ય છું', 'હું અનંધ છું—અનંધ નથી', 'હું મૂઠું છું', 'હું અમૂઠું છું—મૂઠું નથી' એ પ્રકારની વિપરીત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણીઓમાં રૂપાય છે. ખરેખર, એનું નિવારક સમ્યગ્દર્શનથી અન્ય કંઈ નથી. પણ સમ્યગ્દર્શનની ખુંફ એ જ્ઞાન્તિ સર્વ જન્તુઓમાં સંતત છે. તેટલા માટે, એ રીતે અવિધાનિમિત્ત દેહાદિ ઉપાધિના સંબન્ધ કરેલા વિશેષને લીધે એકાત્મતાના સ્વીકારમાં પણ અનુજ્ઞા અને પરિહાર સંભવે છે. ત્યારે સમ્યગ્દર્શનને અનુજ્ઞા અને પરિહારનું આનર્થક્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ના; કેમકે તે કૃતાર્થ હોવાથી 'નિયોજ્ય થાય એ ઉપપત્તિ નથી; કારણ કે 'હ્ય અને 'ઉપાદયને વિષે નિયોજ્ય નિયોક્તવ્ય થાય, પણ આત્માથી અતિરિક્ત હ્ય કે ઉપાદય વસ્તુ જે જોતો નથી તે શી રીતે નિયુક્ત થાય? ખરેખર, આત્મા આત્માને વિષેજ નિયોજ્ય થઈ શકે નહિ. આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે એવા જ્ઞાનવાળોજ નિયોજ્ય થાય એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે આત્મા દેહાદિનો સંઘાત છે એવો અભિમાન છે. આત્મા દેહથી વ્યતિરિક્ત છે એવા જ્ઞાનવાળો નિયોજ્ય છે એ ખરું છે, તોપણ આકાશાદિની જે દેહાદિથી આત્મા અસંહત છે એમ જેને જ્ઞાન નથી તેનેજ નિયોજ્યત્વનો અભિમાન છે.

તદ્વત્ત્યવસ્તુ સંબન્ધ છે, પારમાર્થિક નથી એવો અર્થ છે. પણ જ્ઞાન્તિ યોગે કારણથી નિવૃત્ત થયે ભવહારનો વિચરેદ થાય તેથી કહે છે—'ખરેખર, એનું નિવારક' ઇત્યાદિ. 'વિશેષ' = ભેદ. જેનો અભિસંધિ-આશય યુક્ત છે તે સંગ કહે છે—'ત્યારે સમ્યગ્દર્શન' ઇત્યાદિ. પ્રકરણના અનિયોજ્ય છે—નિયોજ્યનો વિષય નથી તેથી જ્ઞાનનું આનર્થક્ય કદ છે એમ ઉત્તર કહે છે—'ના; કેમકે' ઇત્યાદિ. એ અવિધાને દર્શવેલો સ્વૂચસદ્મદેહાદિસંઘાત, એકજ, અદ્વિતીય હું પ્રજ્ઞા છું એમ સમ્યગ્દર્શન અભિમત હોય તો ખરેખર, તે દર્શનવાન પ્રતિ વિધિ અને નિરેષ અનર્થકજ છે. એજ સ્પષ્ટ કરે છે—'કારણ કે હ્ય અને ઉપાદયને વિષે' ઇત્યાદિ. સંગ્રહાર પોતાનો નિયુક્ત અભિસંધિ પ્રકટ કરે છે—'આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે' ઇત્યાદિ. પણ જેનો હેતુ 'આત્મિક કળ છે એવા કર્મને વિષે દેહભિન્ન આત્મા છે એવા વિવેક કરનારનોજ અધિકાર વાચ્ય છે, તેથી પ્રકરણના નિયોજ્ય છે, વિવેકી છે તેથી, કર્માધિકારીની જે એવી સંગ છે. દેહાદિથી પોતે અતિરિક્ત છે એવા જ્ઞાનવાળાને પણ દેહાદિસંઘાતનો અભિમાની હોવાથી નિયોજ્યત્વ યુક્ત છે તેથી અનુજ્ઞા આદિ સાર્થક છે એમ કહે છે—'તે યુક્ત નથી; કેમકે' ઇત્યાદિ. એનો વિભાગ કરે છે—'આત્મા દેહથી' ઇત્યાદિ. સમ્યગ્દર્શનો બે પ્રકારના છે—દેહથી અતિરિક્ત આત્મા છે એવા જ્ઞાનવાળા દેહાક છે, તેમનો કર્મને વિષે આધાર નિવારાતો નથી; બીજા તો ભસંગ પ્રજ્ઞા આત્મા છે એવા જ્ઞાનવાળા છે; તે તો સમ્યગ્દર્શનોનો કર્મને વિષે અધિકાર નથી એમ કહે છે. અંગીકાર કરેલો જ્ઞાન દર્શવે છે—'આત્મા દેહથી...એ ખરું છે'. ત્યારે દેહાદિયોજ નિવૃત્ત થયે અનુજ્ઞા આદિ અસિદ્ધ થાય તેને વિષે કહે છે—'તોપણ આકાશાદિની જે' ઇત્યાદિ. જેમ આકાશ દેહથી ભિન્ન છે તેમ હું એનું જેને જ્ઞાન નથી તેને, અર્થાત્, જ્ઞાન્તને, એવો ભય

અરેખર, દેહાદિથી આત્મા અસંહત છે એવા જ્ઞાનવાળા કોઈને પણ નિયોગ બે-
વામાં આવતો નથી, તો પછી એકાત્મતાના જ્ઞાનવાળાને નિયોગ ન હોય તેમાં કહે-
વુંજ શું? વળી નિયોગના અભાવથી સમ્યક્દર્શનિ યથેષ્ઠ ચેદાનો પ્રસંગ આવશે
એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે સર્વત્ર અભિમાનજ પ્રવર્તક છે અને સમ્યક્-
દર્શનિ અભિમાનનો અભાવ છે. તેટલા માટે દેહસંબન્ધીજ અનુસા અને પરિહાર
થાય છે, જ્યોતિ આદિની પેઠે. જેમ જ્યોતિ એક છે તોપણ 'કવ્યાદ્' અગ્નિને
પરિહાર થાય છે, અન્યનો થતો નથી, અને જેમ એક પણ આદિત્યનો પ્રકાશ અ-
પવિત્ર દેશ સાથે જોડાયેલો તત્ત્વ છે, અન્ય, પવિત્ર ભૂમિમાં શ્વેતો તત્ત્વો નથી,
તેમ 'વજ્ર', 'ચૈદ્ય' આદિ ભૂમિના પ્રદેશોનું ઉપાદાન થાય છે, અને નરકલેવર
આદિ પ્રદેશો ભૂમિના છે તોપણ તેનો પરિહાર થાય છે, તેમજ ગાયોનું મૃતર અને
છાણ પવિત્ર હોવાથી તેનો પરિહાર થાય છે અને અન્ય જાતિમાં તેજ મૃતર અને
છાણ પરિવર્જવામાં આવે છે તેમ ॥ ૪૮ ॥

છે. પ્રદ્યેવતા નિયોજ્ય નથી, અગ્રાન્ત છે તેથી, સુપુત્રની પેઠે એમ કહે છે—'અરેખર,
દેહાદિથી આત્મા અસંહત છે' ઇત્યાદિ. દેહાદિને વિષે આત્મા અસંહત છે એવા જ્ઞાન-
વાળાને, એટલે દેહાદિસંહત આત્મા છે એવા જ્ઞાનથી રહિતને, અર્થાત્, ભેદજ્ઞાનિરહિતને, સુપુત્રને.
અજાનું પણ જ્ઞાન્તિના અભાવને સમયે નિયોજ્યત્વ બેવામાં આવતું નથી તો આત્મવેદાને
નિયોજ્યત્વ ન હોય તેમાં 'પૂજ્યુંજ શું? બે ઉપપત્તિથી આત્માનો છ કોશવાળા દેહથી અનિરેક
ભણે છે, પણ સમસ્ત સુદ્યાદિસંઘાતથી વ્યતિરેક ભણતો નથી, તેને આમુખિક-ફળને વિષે
અધિકાર છે; પણ સમસ્ત સુદ્યાદિસંઘાતથી વ્યતિરેક ભણનાર, બે કર્મભોજા હું હું એવા
અભિમાનથી રહિત ॥ તેને કર્મને વિષે અધિકાર નથી. તેથી યથેષ્ઠ ચેદા પણ નથી; કેમકે
અભિમાનરહિતને ચેદાનો પણ અભાવ છે. અનિયોજ્યત્વ વિષે બાધકની શંકા કરી તેનો પરિહાર
કરે છે—'વળી નિયોગના અભાવથી' ઇત્યાદિ. જેનું ચિત્ત વિષયોને વિષે અભિનિવિદ્ધ
છે તેને જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી તેથી અવશ્ય સાધક અવસ્થામાંજ અભિનિવેશનો ત્યાગ થવો
જોઈએ. પણ તેને સમ્યક્જ્ઞાનનો ઉદય થયે પણ પૂર્વ વાસનાથી વિષયના અભિનિવેશનો અભાવ
છે તેથી તેની પ્રવૃત્તિ નિયત છે, યથેષ્ઠ ચેદા નથી એવો અર્થ છે. જ્ઞાનને માટે અક્રમસ્ત ક-
રેલા વિષયવૈરાગ્યની જ્ઞાનની પછી અનુવૃત્તિ થવાથી વિષયોને વિષે પ્રવર્તક રાગ નિવૃત્ત થવાથી
અતિપ્રસંગ થતો નથી એવો અર્થ છે; કેમકે ભગવાને કહ્યું છે કે 'સ્તોડપ્યસ્ય પરં દદ્યા
નિચર્તતે'—રસ પણ દૂરથી એને જોઈને નિવૃત્ત થાય છે. એ રીતે અનુસા આદિ પ્રસંગે વિદ્યાન
અનિયોજ્ય છે એમ કહી પ્રકૃતનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે દેહસંબન્ધીજ'
ઇત્યાદિ. એકને પણ ઉપાધિના ભેદથી અનુસા અને પરિહાર થાય છે તેને વિષે દુષાન્ત
કહે છે—'જ્યોતિ આદિની પેઠે', 'કવ્યાદ્'—કવ્ય એટલે માંસને બે ખાવ તે, રમરાન
આદિનો સંબન્ધી વદ્ધિ, રમરાનવદ્ધિ ॥ ૪૮ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

અને 'અસન્તતિથી (કર્મ અને ફળનો) 'વ્યતિકર નથી ॥ ૪૬ ॥

એક પણ આ-માને 'દેહવિશેષના યોગથી અનુગા અને પવિત્રતા યાય; પણ
 જે આ કર્મજનો સંખ્ય છે તે એકામાના સ્વીકારમાં 'વ્યતિરીર્ષ' ધાય. કેમકે
 સ્વામી એક છે, એમ કહેશે. તો તે એમ નથી; અસંખ્યતિથી; કારણ કે કર્તા અને
 જોડા આ-માનો સર્વ શરીરો સાથે 'સંગ સખ્ય નથી, ખરેખર, છત્ર ઉપાધિને
 અધીન છે એમ કહ્યું છે, અને ઉપાધિ અસત્ય છે તેથી છત્ર પણ સંગ નથી;
 તેથી કર્મનો કે જ્ઞાનો વ્યતિકર થયે નહિ ॥ ૪૮ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

અને (હવે પરમાત્માનો) આભાસજ છે ॥ ૫૦ ॥

વળી એ દુવને પર આભાનો આભાસજ સમજવો મુજબ છે, જ્યાંમાં પડેલા સર્વથિવ આદિની પેઠે. સાક્ષાત્ તેજ-પર આભાજ-નથી, તેમજ અન્ય વસ્તુ પણ

શાંકાના ઉત્તર તરફ સુમનુ વ્યાખ્યાન કરે છે—‘એક પુણ્ય આશાને’ (ભા.પિ. ભોલે સ્મૃતિ દેહના મનપથી ઉપકાન અને પરિવાર સાથે તોપત્ન એકે કરેલા કમનું ફળ બાળ પત્નિ ભોમને એમ કમંદળનો ભવિષ્યર ભ.વ. કમંદળ ગુરુવ.પણા સાથે કરામ્ કે દેહવિસિદ્ધિ આશાને સ્વકાંતિનો ભોમ કુળ નથી અને દેહાદિથી અવિશિષ્ટ, એકજ બાળ ભોળા છે. તેટલા મારે સ્વર્ગ અને નરકી એવી ભવસ્થા સિદ્ધિ થયા સાર આત્મસ્વરૂપ નિષ્ક મિષ્ટ છે એમ કહેતું ભોલે એવો શાકનો ભય છે. શાકનો પરિવાર આ પ્રભાવે છે—એ કપાલિરૂપ નાશ ભાષા ભોળા એક તો કમંદળનો ભવિષ્યર ભ.વ. પત્નિ તેમ નથી. કરામ્ કે ‘સત્કલ્પના’ ‘અપ્પા’ (અદ્ભુત દર્શાવે) એમાં એક પત્નિ સુદિશ ઉપાધિવન ન કરને મને છે એમ સ્મ.પન કહ્યું છે. તે કરામ્થી સુદિશી પર દેહ સાથે સગપ્ત ન હોવાથી. તેથી ઉપકાન મલ્લ-સુદિશ ઉપાધિવ.ગા—અવન. પર દેહ સાથે સગપ્ત નથી એમ સુદિશા ભોળી ભોળાનો મેઠ મળાથી કમંદળનો ભવિષ્યર નથી ॥ ૪૮ ॥

‘‘શંકો નાનાન્યપદેનામ્’’ ! પ્રકાશ. ૨૧૩/૪૩] ૬-૧૬ સુવચ ૬૮૨ સ એમ કાઢી દીધો
 કાઢી છે તેમ જાણ દેશરૂં જણ છે એમ જાણુ કાઢી. ‘‘કાશ્યપવેદોપરિચયે ૩૧ ઓ. ૩૧
 ૬૧૬૪૩૧ કાશ્યપોઽપ્યુત્તર કાશ્યપ સુવચ, ૭૪૫૧ સુવચ ૨૧ કાશ્યપ કાશ્યપોઽપ્યુત્તર કાશ્યપોઽપ્યુત્તર

[illegible]

નથી. એટલા માટે જેમ એક જલમૂર્ચક કમ્પે એટલે અન્ય જલમૂર્ચક કમ્પે નથી, એમ એક જલ કર્મકળનો સંબન્ધી થાય એટલે અન્ય જલનો તેની (કર્મકળની) સાથે સંબન્ધ નથી. એમ પણ કર્મ અને કળનો અવ્યતિકરણ છે; અને આત્માસ અવિદ્યાથી થયેલો હોવાથી તેને આશ્રય રહેલો સંસાર અવિદ્યાથી થયેલો ઉપપન્ન થાય છે અને તેથી તેના નાશથી પારમાર્થિક બ્રહ્માત્મભાવનો ઉપદેશ ઉપપન્ન થાય છે. પણ જેમના મનમાં આત્મા બહુ છે અને તે સર્વે સર્વગત છે તેમનેજ એ વ્યતિકર પ્રાપ્ત થાય છે. શી રીતે? આત્માઓ બહુ અને વિભુ છે, ચૈતન્યભાવસ્વરૂપ છે, નિર્ગુણ અને નિરતિશય છે અને તેમને માટે પ્રધાન સાધારણ છે અને તેને લીધે તેમના ભોગ અને અપવર્ગ સિદ્ધ છે એમ સાંખ્યો માને છે. આત્માઓ બહુ અને વિભુ હોઈ, ઘટ, કુડ્ય આદિના જેવા, દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ, પોતે અચેતન છે, અને તેનાં ઉપકરણો મન આણુ અને અચેતન છે; તેમાં આત્મદ્રવ્યો અને મનોદ્રવ્યોના સંયોગથી ઇચ્છા આદિ નય, વૈશેષિક આત્મગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ વ્યતિકર

મૂલ' (૩૫, ૩૫ પ્રતિ પ્રતિરૂપ થયો) ઇલાદિ શ્રુતિસિદ્ધ પ્રતિબિમ્બપદ્ધતો ઉપન્યાસ કરે છે— 'આત્માસ યવ ચ' એમ. પરમાત્માજ 'અનુપદિત જલ નથી; કેમકે ઉપાધિનો અનુભવ છે; તેમજ તેથી ભિન્ન પણ નથી; કેમકે 'સ યવ રૂઢ પ્રવિષ્ટ' (તે એ અદિ પ્રવિષ્ટ થયો) ઇલાદિ અભેદશ્રુતિ અને સ્મૃતિ સાથે વિરોધ થાય. તેટલા માટે અવિદ્યા અને તેનાં કાર્ય શુદ્ધિ આદિનો પ્રતિબિમ્બજ જલ છે. એ પદ્ધતમાં શુદ્ધિપ્રતિબિમ્બના ભેદથી સ્વર્ગી, નરકી, ઇલાદિ વ્યવસ્થા સુસ્થ છે, ઉપપન્ન થાય છે એમ કહે છે— 'એટલા માટે જેમ' ઇલાદિ. વળી એ પદ્ધતમાં બન્ધ અજ્ઞાનથી જ અને જ્ઞાનથી મુક્તિ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે— 'આત્માસ અવિદ્યાથી થયેલો હોવાથી', ઇલાદિ. એ પ્રમાણે સ્વમતમાં, આત્માના સ્વરૂપનું ઐક્ય છે તોપણ ઉપહિત જલના ભેદથી અસાંકર્ષ્ય કથું, હવે સૂત્રમાં જગદાર છે તેથી મુલવાયક પરમતમાં સાંકર્ષ્ય કહેવાનો ઉપદેશ કરે છે— 'પણ જેમના મતમાં' ઇલાદિ. ચૈતન્ય સ્વરૂપે એકજ છે, જલસ્વરૂપે અને ઇશ્વરસ્વરૂપે ઔપાધિક ભેદ છે અને તેને અવશ્યગીને ધર્મવ્યવસ્થા થાય છે. પણ આવો કલેશ શા માટે કરવો જોઈએ. વસ્તુગતિથીજ જલનું નાનાત્વ અને ઇશ્વરનો ભેદ શા માટે ન સ્વીકારવો? આ શંકા મુક્ત નથી; કારણ કે એમ જે સ્વીકારે છે તેમને પણ ધર્મવ્યવસ્થા કલેશજ છે એમ દર્શાવે છે. જલ આણુ છે એમ સ્વીકારનાર ભેદવાદીઓના મતમાં સર્વાંગીણ સુખાદિની અનુપપત્તિ કહી છેજ. સાંખ્ય અને કાણ્વાદો જલનું વિભુત્વ સ્વીકારીનેજ જલભેદ પારમાર્થિક છે એમ વર્ણવે છે. તેમના મતમાં હવે દોષ કહે છે. સાંખ્યમતમાં આત્માનો ભોગ અને અપવર્ગ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે— 'અને તેમને માટે પ્રધાન સાધારણ છે' ઇલાદિ. વૈશેષિક પ્રક્રિયા કહે છે— 'આત્માઓ બહુ અને વિભુ હોઈ' ઇલાદિ. 'ઘટ, કુડ્ય આદિના જેવા' એમ જે વટાદિસામ્ય કથું છે તેમ સ્પષ્ટ કરે છે— 'દ્રવ્યભાવસ્વરૂપ', 'માત્ર'થી વિવશ્ચિત અર્થ દર્શાવે છે— 'પોતે અચેતન છે'. ત્યારે તેમને વિષે ભોગ અને અપવર્ગ શી રીતે છે તેને વિષે કહે છે— 'તેનાં ઉપકરણો' ઇલાદિ. તોપણ બન્ધ અને મોક્ષ શી રીતે એમ આશંકા કરી બન્ધનું સ્વરૂપ કહે છે— 'તેમાં આત્મદ્રવ્યો' ઇલાદિ. 'નય વૈશેષિક આત્મગુણો'—શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને

વગર, પ્રત્યેક, આત્માઓ વિશે સમવાયસંબન્ધે રહે છે, તે સંસાર છે; અને તે નવ આત્મગુણોની અત્યંત અનુપપત્તિ તે મોક્ષ એમ કલ્પદાનુયાયીઓ માને છે. તેમાં પ્રથમ સાંખ્યોના મતમાં સર્વ આત્માઓ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી અને સંનિધાન આદિના અવિશેષથી એકનો મુખદુઃખ સાથે સંબન્ધ થયે સર્વેનો મુખદુઃખ સાથે સંબન્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ (સાંખ્ય શંકા કરે કે) પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પુરુષના કૈવલ્ય માટે હોવાથી વ્યવસ્થા થયે; કેમકે નહિ તો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પોતાની વિભૂતિ દર્શાવવા માટે થાય; અને તેથી અનિર્મોહ પ્રસન્ન થાય, એ યુક્ત નથી; કેમકે અભિસંપિ-

ભાવના એ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે. મુક્તિસ્વરૂપ કહે છે —તે નવ આત્મગુણોની' ઇલાદિ. સ્વાપ આદિની વ્યવૃત્તિને માટે 'અત્યંત' પદ કહ્યું છે. ને પછીનો અનુવાદ કરી સાંખ્ય-પંથમાં વ્યવસ્થાની અનુપપત્તિ કહે છે—'તેમાં પ્રથમ સાંખ્યોના મતમાં' ઇલાદિ. સાંખ્યના મતમાં મુખદુઃખાત્મક પ્રધાનપરિણામ સર્વ જીવને સાધારણ થાય; કેમકે વિશુ જીવો મુખદુઃખપરિણામપ્રદેશમાં સરખીજ રીતે સંનિહિત છે. તેમના સંનિધાનમાં કંઈ વિશેષ નથી. 'સંનિધાન આદિના અવિશેષથી' એમાં 'આદિ' પદથી ઓદાસીન્ધનું મહત્ત્વ કરવું. વિશુ જીવો મુખદુઃખપરિણામપ્રદેશમાં સરખીજ રીતે ઉદાસીન છે. જાદિ સાંખ્ય શંકા કરે છે—(પણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ' ઇલાદિ. પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પુરુષને અર્થ છે, એ પુરુષાર્થ જોતરૂપ અને મોક્ષ-રૂપ છે; તો ને જીવપ્રતિ જોત અસમાપ્ત છે તે પ્રતિ મુખાદિસ્વરૂપે પરિણામ પામશે, પણ ને જીવનો જોત સમાપ્ત છે તે પ્રતિ તેથી રીતે પરિણામ નહિ પામે; એ પ્રમાણે સર્વ જીવ સરખી રીતે સંનિહિત છે તોપણ પ્રવૃત્તિની વિચિત્રતાથી વ્યવસ્થા થશે એવી શંકા છે. શંકાનો આશય થઈ પ્રમાણે છે—પ્રધાન કંઈ પોતાની વિભૂતિ દર્શાવવા પ્રવૃત્ત થતું નથી; પરંતુ પુરુષને અર્થ પ્રવૃત્ત થાય છે; અને ને પુરુષ પ્રતિ એણે જોતરૂપ અને અપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થ સાધ્યા છે તે પ્રતિ, અધિકાર સમાપ્ત થવાથી નિવૃત્ત થાય છે, અને અન્વ પુરુષ પ્રતિ, અધિકાર અસમાપ્ત હોવાથી પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે યુક્ત અને સંસારીની વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થયે મુખ અને દુઃખની પણ વ્યવસ્થા થશે. પ્રકૃતિનુ-પ્રધાનનું સંનિધ્ય આદિ સર્વ પુરુષોને સમાન છે તોપણ પ્રકૃતિના પ્રતિપુરુષ માટે નિર્વમે જોતને અર્થે પ્રવર્તે છે, તે ઉદ્દેશ પુરુષાર્થને નિવૃત્ત પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે એટલે જોતાદિ વ્યવસ્થા થાય છે, નહિ તો નિવૃત્ત પ્રવૃત્તિ સ્વીકારીએ નહિ તો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ માત્ર પોતાનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા માટે થાય એટલે ઉદ્દેશનો વિષાદ થાય એવો અર્થ છે. શંકાનું નિરાકરણ કરે છે—'એ યુક્ત નથી' ઇલાદિ. સર્વ પુરુષો વિશુ છે અને પ્રધાન સાધારણ છે તેથી આ પુરુષ પ્રતિ એણે (પ્રધાને) અર્થ સાધ્યો એવું ઉત્તર નહિ; તેટલા માટે પ્રયોજનને વચ, દેતુ વિના વ્યવસ્થા હેવી પડે છે તે અયુક્ત છે; કેમકે દેતુનો અભાવ છે. પ્રધાનાદિનું પ્રતિવિચિત્ર મુખદુઃખાદિરૂપ છે, બીજું કંઈ ઉપપન્ન થતું નથી; અને તે મુખદુઃખાદિરૂપ સર્વ આત્માને સંનિહિત ॥ એટલે સ્વપ્રકાશ આત્માઓમાં કોઈકને બાકે છે અને કોઈકને બાકાતું નથી એમ નિર્મૂલ્ય વ્યવસ્થા હેવી શક્ય નથી. પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ મોક્ષને અર્થ છે તોપણ સર્વ આત્માઓને અક્રમેજ એક કેમ ન થાય; કેમકે કોઈકનો મોક્ષ અને કોઈકનો અન્વ એમ વ્યવસ્થામાં પ્રમાણ નથી એવું શંકાનું નિરાકરણ છે. તાત્કાલિક મતમાં જોતાદિનું સાંકડું

૧ એક, સમાનતા, સરખાપણું, જ્યાં આત્માને પ્રધાનનું સંનિધાન છે, કાંઈને વિશેષ નથી.
૨ મોક્ષ.

તની શિદ્ધિને આધારે વ્યવસ્થા જાણવી શક્ય નથી; પણ કોઈક ઉપપત્તિથી વ્યવસ્થા કરી શકાય. પરંતુ ઉપપત્તિ ન હોવાથી અભિલષિત પુરુષકેવલ્ય ન થાય, ઉલ્લંઘન વ્યવસ્થાનો હેતુ ન હોવાથી વ્યતિકર પ્રાપ્ત થાય છે. કાળાદોના મતમાં પણ જ્યારે એક આત્મા સાથે અને સંયોગ થાય છે, ત્યારે અન્ય આત્માઓ સાથે પણ 'નાન્તરીયક સંયોગ' થાય, સંનિધાન આદિનો અવિશેષ છે તેથી. તેટલા માટે હેતુમાં વિશેષ ન હોવાથી કૃષ્ણમાં વિશેષ ન થાય, એટલે એક આત્માનો મુખદુઃખ સાથે સંયોગ થયે સર્વ આત્માઓનું સરખું મુખદુઃખિત્ય પ્રસન્ન થાય ॥ ૫૦ ॥

પણ અદૃષ્ટને નિમિત્તે નિયમ થશે એવી શંકા છે. કહે છે કે ના, એ શંકા મુક્ત નથી—

અદૃશનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

‘અદૃષ્ટના અનિયમથી ॥ ૫૧ ॥

અત્રુ આત્માઓ આકાશની ધોડે સર્વગત છે, અને હરેક શરીરમાં, બાહ્ય અને અંતઃસ્થમાં, મહાત્મા રીતે સંનિધિત છે તે સ્થિતિમાં મન, વાણી અને શરીર ધર્મ-સાક્ષી અને અધર્મસાક્ષી અદૃષ્ટનું ઉપાર્જન કરે છે. હવે સાંખ્યોના મતમાં તે અદૃષ્ટ આત્મામાં મમત્વ નથી, પણ પ્રધાનમાં રહે છે અને પ્રધાન સાધારણ હોવાથી હરેક આત્મામાં તે (અદૃષ્ટ) મુખદુઃખના ઉપસોગનું નિયામક થાય એ ઉપપત્તિ

કહે છે—‘કાળાદોના મતમાં’ પૃથુ ઇત્યાદિ. ‘સંનિધાન આદિનો અવિશેષ છે’ એમાં ‘આદિ’ પદથી કાળાદો નહિ પણ સર્વને કહે છે. ‘હેતુમાં વિશેષ ન હોવાથી’—‘હેતુ’ = મન-સંયોગ. ‘કૃષ્ણમાં વિશેષ ન થાય’—‘કૃષ્ણ’ = મુખદિ. કાળાદોના મતમાં આત્મમન-સંયોગ મુખદિને વિશે અસમવયિકારણ છે; અને આત્માઓ વિષુ હોવાથી સર્વ આત્માઓનો પ્રત્યેક મન સર્વ સરીક અવર્જનીય છે, તેથી તત્કાલિન મુખદિક સર્વ આત્મામાં સમત્વ થાય એટલે વ્યવસ્થા ન થાય એવી કહે છે ॥ ૫૦ ॥

એકે મન-સંયોગ સર્વ આત્માને સારણું છે તેવું જો આત્માના અદૃષ્ટી જો મનમાં એવે આત્માને કેવલ તે મન-સંયોગ તેજ આત્માને મુખદિક કાય, અન્યને નહિ એવી શંકા છે, તેના પટેલને માટે ઉત્તર મૂવની અવગર્જનકા આવે છે—‘પણ અદૃષ્ટને નિમિત્તે’ હવે કે. સરખી પટેલ કહે છે—‘એ શંકા મુક્ત નથી’ ઇત્યાદિ. અનિયમ સમસ્યના માટે અને પદ્ધતિ સાધારણ અદૃષ્ટને જન્મપ્રકાર કહે છે—‘અત્રુ આત્માઓ’ ઇત્યાદિ. એમ અદૃષ્ટ ઉપપત્તિ થાય છે તેવું નિમિત્તિત વ્યવસ્થા કેમ ન થાય એવી કાંઈક કરી સાંખ્યો પ્રત્યે કહે છે—‘હવે સાંખ્યોના મતમાં’ હવે ઇ. અન્ય પદ્ધતિમાં પણ અદૃષ્ટને અનિયમ

યતું નથી. કાળારાના મનમાં પણ પૂર્વની પેઠે આત્મમનઃસંયોગ, જે સાધારણ છે, તેણે ઉપજાવેલું અદૃષ્ટ છે તેથી આજ આ-માનું આ અદૃષ્ટ છે એવા નિયમમાં હેતુનો અભાવ ॥ તેથી એજ દાવ છે ॥ ૫૧ ॥

પણ 'એ આ કૃત્ર પ્રાણ કહ્યું', 'આ મારે તજતું', 'આ રીતે મારે પ્રયત્ન કરવો', 'આ રીતે મારે કરવું' એ પ્રકારની અભિસંધિ વગેરે દરેક આત્મામાં પ્રવર્તમાન છે તે, અદૃષ્ટ અને આત્માઓનો સ્વસ્થાભિભાવ નિયમિત કરશે એવી શંકા છે, કહે છે કે એ શંકા યુક્ત નથી—

અભિસંધ્યાદિષ્વપિ ચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

'અભિસંધિ આદિને વિષે પણ એજ રીતે છે ॥ ૫૨ ॥

અભિસંધિ આદિને પણ સાધારણ આત્મમનઃસંયોગજ સર્વ આત્માની સંનિધિમાં કરે છે તેથી તેઓ પણ નિયમનો હેતુ થાય એ અવુપપન્ન હોવાથી ઉક્ત દાવનોજ અવુપપ્ન છે ॥ ૫૨ ॥

પ્રદેશાદિતિ ચૈન્નાન્તર્ભાવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રદેશથી (વ્યવસ્થા થશે) એમ (કહેશે) તો તે (યુક્ત) નથી, કેમકે (સર્વ આત્માઓનો સર્વ શરીરોને વિષે) અન્તર્ભાવ છે ॥ ૫૩ ॥

જો એમ કહેવાય (શંકા કરાય) કે આત્મા વિશુ છે તોપણ શરીરમાં રહેલા મન સાથે તેના સંયોગ 'શરીરવચ્ચિત્ત આત્મપ્રદેશમાંજ' થશે તેથી પ્રદેશ કરેલી

સમજાવે છે—'કાળારાના મનમાં પણ' હત્તાદિ. 'પૂર્વની પેઠે' = મનઃસંયોગની પેઠે અદૃષ્ટ પણ સર્વ આત્માને સાધારણ છે તેથી વ્યવસ્થા નથી એવો અર્થ છે. 'એજ દાવ છે'—અદૃષ્ટ નિયામક યતું નથી. અદૃષ્ટ એ કૃતિ આદિથી જન્મ છે, અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર આત્મમનઃસંયોગ સર્વ આત્માને સાધારણ છે તેથી એક આત્મા પ્રુણ કે પાપ કરે એટલે સર્વ આત્માને પ્રુણ કે પાપ કહ્યું એમ થાય; આ પ્રમાણે અદૃષ્ટ પણ નિયામક યતું નથી ॥૫૧॥

'અભિસંધિ' = કર્મોપયોગિજ્ઞાનવિગ્રીયાં. અભિસંધિ આદિને વિષે અદૃષ્ટ-વાયનો અતિદેશ કરવા માટે આ સૂત્ર છે. 'ઉક્ત દાવ' = અનિયમ ॥ ૫૨ ॥

શું મનની સાથે સંયુક્ત થયેલો આત્માજ આત્માનો પ્રદેશ છે કે કદિપત છે ? આજ પશુમાં સર્વ આત્માનો સર્વ દેહને વિષે અન્તર્ભાવ ॥ એમ વ્યવસ્થા છે. દ્વિતીય પદ્યને દ્વિતીય નિમાર, હજારો ૨ શરીરથી વિશ્વનિવ જએલા.

વ્યવસ્થા અભિસંધિ આદિની, અદૃષ્ટની અને સુખદુઃખની યજ્ઞો તો તે પણ ઉપપન્ન થતું નથી, શાથી ? અન્તર્ણવધી; કારણ કે વિભુત્વ સમાન હોવાથી સર્વે આત્માઓ સર્વ શરીરોમાં અન્તર્ણુત થશે, તેમાં વૈશેષિકોએ શરીરાવચ્છિન્ન પણ આત્માનો પ્રદેશ કદપણ શક્ય નથી. કદપાતો પણ, પ્રદેશરહિત આત્માનો એ પ્રદેશ કદપણિક હોવાથીજ પારમાર્થિક કાર્ય નિયમિત કરવાને શક્તિમાન નથી, શરીર પણ સર્વ આત્માઓની સંનિધિમાં ઉત્પન્ન થતું આજ આત્માનું છે, અન્ય આત્મા જોતું નથી એમ નિયમિત કરવું શક્ય નથી. પ્રદેશવિશેષ સ્વીકારવાથી પણ સમાન સુખદુઃખ ભોગવનાર એ આત્માઓનો ઉપભોગ કદાચિત્ એકજ શરીરથી સિદ્ધ થાય; કેમકે એ આત્માનું અદૃષ્ટ એકજ પ્રદેશમાં થાય એવો સંભવ છે, જેમકે એ પ્રદેશમાં દેવદત્તે સુખદુઃખનો અનુભવ કર્યો તે પ્રદેશમાંથી તેનું શરીર દૂર જાય અને યજ્ઞદત્તનું શરીર તે પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય તો તેને પણ જીવના (દેવદત્તના) સર-જોજ સુખદુઃખનો અનુભવ જોવામાં આવે છે; તે અનુભવ એ દેવદત્ત અને યજ્ઞ-દત્તનું અદૃષ્ટ સમાનપ્રદેશ ન હોય તો ન થાય. વળી પ્રદેશવાદીને સ્વર્ગાદિના અ-

કર છે—‘તેમાં વૈશેષિકોએ’ ઇત્યાદિ. સર્વ આત્માનું સંનિધ્ય છે તોપણ કોઈકનોજ પ્રદેશ કદપણો એ અશક્ય છે; કેમકે કોનો કદપણો તેને માટે નિવામકનો અભાવ છે એવો અર્થ છે. પ્રદેશકદપણ સ્વીકારીને કહે છે—‘કદપાતો પણ’ ઇત્યાદિ. ‘પારમાર્થિક કાર્ય’ = ‘કાર્ય’ = અભિસંધિ આદિ. જે આત્માનું જે શરીર છે તેને વિષે તેનોજ ભોગ છે એવી જવસ્થાની આશંકા કરીને કહે છે—‘શરીર પણ’ ઇત્યાદિ. પ્રદેશપક્ષે અન્ય રોપ કહે છે—‘પ્રદેશવિશેષ સ્વીકારવાથી’ ઇત્યાદિ. જે આત્મપ્રદેશમાં અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે તે શક્ય છે કે સિદ્ધ છે ? આપ પશ્ચ યુજા નથી; કેમકે અચક્ષુઃ અંશીને વિષે અંશના ચક્ષુ અને વિશ્રા-મનો અસંભવ છે અને આત્મા અણુ છે એવા વાદનો પ્રસંગ આવે. દ્વિતીય પક્ષમાં તેજ પ્રદેશમાં અન્યનો પણ ભોગ જોવામાં આવે છે તેથી અદૃષ્ટ છે એટલે એક શરીર એ આત્માનો ભોગ પ્રસન્ન થાય. જે આત્માના ભેદથી પ્રદેશનો ભેદ હોય તોપણ તે બેનો એક દેહમાં અન્તર્ભાવ છે તેથી ભોગનું સાંકડું તેનુંજ છે અને આત્મા સાવચવ જ એવા વાદનો પ્રસંગ આવે. વળી જે જે આત્મપ્રદેશમાં શરીરાદિસંયોગથી અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેજ અચક્ષુઃ પ્રદેશમાં રહ્યું છે તેથી સ્વર્ગાદિશરીરાવચ્છિન્ન આત્માને વિષે અદૃષ્ટ ન હોવાથી ભોગ ન થાય; એટલા માટે પ્રદેશનો ભેદ બ્યવસ્થાપક નથી. વળી અહિં ઉત્પન્ન થયેલું અદૃષ્ટ સ્વામ્યને વિષે ગમે ત્યાં ભોગનો હેતુ છે માટે સ્વર્ગાદિભોગ સિદ્ધ થાય છે એમ કહેવું યુજા નથી; કેમકે ભોગશરીરથી અદૃષ્ટ દૂર રહે તેને માટે પ્રમાણ નથી. કેટલાક જે એમ કહે જ કે મન એક છે તોપણ આત્માનો ભેદ થવાથી સંયોગવ્યજિઓનો ભેદ થાય છે તેથી કોઈક સંયોગવ્યજિથી કોઈકજ આત્માને વિષે અદૃષ્ટ આદિ થાય છે એટલે સાંકડું નથી (એમ જે કહે છે) તે યુજા નથી; કેમકે સંયોગવ્યજિઓ સખનીય હોવાથી સર્વજ વ્યજિઓ એક દેહની અંદર સર્વ આત્માને વિષે અદૃષ્ટનો હેતુ થાય એનો પ્રસંગ આવે, તેથી સર્વ આત્માને એકજ દેહમાં ભોગનૂત્વ દુર્વાર થાય. જહુ આત્માનું વિભુત્વ સ્વીકારી સાંકડું કહ્યું. હવે કહે જ કે કતાંઓનું વિભુત્વ

નુપભોગનો પ્રસંગ આવે; કેમકે જ્ઞાણજ્વાલિ શરીરપ્રદેશોમાં અદૃશ નિષ્પન્ન થાય છે અને સ્વર્ગાદિના ઉપભોગ અન્ય પ્રદેશમાં છે. વળી બહુ આત્માઓ સર્વગત છે એ અનુપપન્ન છે; કેમકે દૃશ્યતાનો અભાવ છે. તું કહે, બહુ હોય અને સમાનપ્રદેશ હોય એવા કયા પદાર્થો છે? રૂપાદિઓ છે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેઓ પણ ધર્મીના અંશ તરીકે અભિન્ન છે અને તેમનાં લક્ષણમાં ભેદ છે. પણ બહુ આત્માઓના લક્ષણમાં ભેદ નથી. અન્ય વિશેષને હીધે ભેદ ઉપપન્ન થશે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે ભેદની કલ્પના અને અન્ય વિશેષની કલ્પના વચ્ચે અન્યોન્યાશ્રય છે. આકાશાદિનું પણ વિસ્તૃત પ્રસંગવાદીને અસિદ્ધ છે;

અસિદ્ધ છે; કેમકે હું જાદિજા હું એમ અકલ્પત્વનો અનુભવ થાય છે, અને વિસ્તૃતને વિષે પ્રમાણનો અભાવ છે—‘વળી બહુ આત્માઓ સર્વગત છે’ ઇત્યાદિ. વળી બહુ આત્માઓ વિશુ કોય તો તેઓ સમાન દેશમાં છે એમ કહેવું ભેદીએ, પણ તે અયુક્ત છે; કેમકે એવામાં આવડું નથી એમ કહે છે—‘તું કહે’ ઇત્યાદિ. પણ રૂપ, રસ જાદિ એક વદમાં રહેલાં એવામાં આવ્યાં છે એમ કહેશો તો એ દૃશ્યતા જમને સંમત નથી; કેમકે રૂપ એ તેજમાત્ર છે, રસ જલમાત્ર છે અને મધ પૃથ્વીમાત્ર છે, એમ તે તે સુષુ યોગ્યોતાના ધર્મીના અંશ તરીકે ધર્મીથી અભિન્ન છે તેથી તેજ જાદિ ધર્મીથી મિલ થટનો અભાવ છે. વળી આત્મા બહુ છે એ પણ અસિદ્ધ છે; કેમકે આત્મતત્ત્વસ્વરૂપ લક્ષણ સરખું છે, તે લક્ષણમાં ભેદ નથી; તેથી દેવદત્તનો આત્મા યજ્ઞદત્તના આત્માથી મિલ નથી, આત્મા છે તેથી, યજ્ઞદત્તના આત્માની પેઠે. જાદિ વેરોચિક શાકા કરે છે—‘અન્ય વિશેષની કલ્પના’ ઇત્યાદિ. નિત્ય દ્રવ્યમાત્રમાં જેની વૃત્તિ છે તે વિશેષ છે, અને તે વિશેષ યોને યોનાના આશ્રયના આવર્તક છે તેથી તેમના યોનાના વ્યાવર્તકની તેમને અપેક્ષા નથી. આ કારણથી તેઓ અન્ય કહેવાય છે. તેથી વિશેષરૂપ લક્ષણભેદથી આત્માનો ભેદ છે એવો અર્થ છે. હવે આત્માનો અનાત્માથી ભેદ જાણવા માટે વિશેષની કલ્પના યુક્ત નથી; કેમકે તેઓ આત્મા છે તેથીજ આત્મતત્ત્વરૂપે અનાત્માથી તેઓ મિલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અત્તમાઓનો પરસ્પર ભેદ જાણવા માટે વિશેષની કલ્પના યુક્ત નથી; કેમકે આત્માનો ભેદ અઘણિ અસિદ્ધ છે. તેમજ વિશેષભેદની કલ્પનાથીજ આત્મભેદની કલ્પના યુક્ત નથી; કેમકે આત્મભેદના જ્ઞાનને માટે આત્માને વિષે વિશેષનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે અને તે વિશેષભેદ સિદ્ધ થયે આત્મભેદ સિદ્ધ થાય છે એમ અન્યોન્યાશ્રય થાય ■ એવો પરિહારનો અર્થ છે. વળી બહુ વિશુ થાય તેને માટે આકાશ, દિશ અને કાલનાં દૃશ્યતા અપાય તો તે પણ અસંમત છે એમ કહે છે—‘આકાશાદિનું પણ વિસ્તૃત’ ઇત્યાદિ. વિસ્તૃતની એકમાં વૃત્તિ થાય એમ લાગવ છે તેથી વિશુભેદ યુક્ત નથી. જેમ એકજ આકાશમાં ભેરી, વીણા જાદિના ભેદથી તાર, મન્દ, જાદિ સંબંધવચ્ચે થાય છે, તેમ એકજ આત્માને વિષે શુદ્ધિરૂપ ઉપાસિત્ર ભેદથી સુખાદિવચ્ચે ઉપપન્ન થાય છે તેથી, અને મિલ આત્મા હેવાથી પણ વ્યવસ્થા ઉપપન્ન થતી નથી એમ કહ્યું છે તેથી

કેમકે તે કાર્ણ ॥ એમ તે સ્વીકારે છે. તેટલા માટે એક આત્માના પદ્મમાંજ સર્વ
દેશનો અભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૫૩ ॥

इति धीमच्छद्गुरुमगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा
भाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

ધીમચ્છદ્ગુરુમગવત્પૂજ્યપાદકૃતૌ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરગિરાએ ભાષ્યા-
નુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો તૃતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

એવડાના બર્ણ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે’ ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે જૂનમોજી-
કુનેઓને વિગેય નથી તેથી અદ્રવ્ય વસ્તુને વિશે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૫૩ ॥

इति धीमच्छद्गुरुमगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रस्थानौ
गुर्जरगिरानुवादे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

ધીમચ્છદ્ગુરુમગવત્પૂજ્યપાદકૃતૌ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાપ્રસ્થાનો
અનુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો તૃતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

દ્વિતીયાધ્યાયઃ—ચતુર્થપાદઃ ॥

દ્વિતીયાધ્યાય—ચતુર્થપાદ.

તથા પ્રાણાઃ ॥ ૧ ॥

(તેમ આકાશાદિ પર બ્રહ્મના વિકાર છે) તેમ પ્રાણો (પર
બ્રહ્મના વિકાર છે) ॥ ૧ ॥

આકાશ આદિ વિષે મુનિના વિરોધનો તૃતીય પાદમાં પરિહાર કર્યો. હવે ચ-
તુર્થ પાદમાં પ્રાણ વિષે વિરોધનો પરિહાર કરાય છે. તેમાં પ્રથમ 'તત્તેજોઽણમત' [બ્રા-
[તેજો ૨૧૧૨] (તેજો તેજ સંબંધુ), 'તસ્યાઘ્રા પતસ્યાદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ'
[તેજો ૨૧૧૨] (અરેખર, તે એ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું) એ આદિ
ઉત્પત્તિપ્રકરણોમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિ મુતિમાં નથી; પણ કવચિત્ એ પ્રાણોની અ-
નુત્પત્તિય મુતિમાં છે. 'મત્સ્યાદાદમમ માતીન્' [તેજો ૨૧૧૨] (અરેખર, અમે
એ અસાધ્ય હતું), 'તદાહુઃ કિં તદમદાત્મીદિત્યુપયો વાય તેઽમેઽસદાત્મીન્' તદાહુઃ
કે તે જાણ્ય રહ્યાં. પ્રાણ વાયુ કવચઃ' [શાન્ત ૬૧, ૬૨, ૬૩] (તેઓ કહે છે તે
અસાધ્ય હતું તે શું? અરેખર, અમે જાણ્યો તે અસાધ્ય. તેઓ કહે છે, તે જાણ્યો
કોણ? અરેખર, પ્રાણો તે જાણ્યો) એમાં ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણોના 'સામાવર્તની
મુતિ છે. અન્ય રથે તે પ્રાણોની પણ ઉત્પત્તિ પાયા છે—'વયામેત્સર્વજના દ્યુદ્વા
વિષ્ણુઃ કિન્ના ધ્યુદ્વાસ્તેવમેવૈતસ્યાદાત્મનઃ મયે પ્રાણાઃ' [બુદ્ધ ૨૧૧૨૦] (એમ જ-
ણના આત્મિમાંથી દ્યુદ્વા વિરેકુલિયો હિંચે જાય છે. તેજ રીતે આ આત્મામાંથી સર્વ
પ્રાણો નીકળે છે), 'વતસ્યાજ્ઞાપતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ' [મુદ્ગ ૨૧૧૨૩]
(એમાંથી, પ્રાણ, મન અને સર્વેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે), 'મન પ્રાણા પ્રમથન્તિ
તસ્યાન્' [મુદ્ગ ૨૧૧૨૮] (તેમાંથી સાન પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે), 'સ પ્રાણમણ-

પૂર્વધારણમાં કરાવું સ્વાસ્થ્ય વિચારું છે, હવે તેના ઉપરજો-ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સર્વ
છે—'તથા પ્રાણાઃ'. મન અને જોનારો વિચાર પાત્રે નીચે પ્રાણને વિચાર છે એમ તે
પત્રે વચ્ચે દેવદેવદેવદેવદેવ સરતિ કહે છે—'આકાશ આદિ વિષે' કહાદિ તેજ વિ-
રોધ કહે છે—'તેમાં પ્રથમ' કહાદિ જોડે પ્રાણની અનુ-પત્તિ ઉપરથી કોઈવિદાનથી
સર્વવિદાનથી કોઈના અનુપપન્ન થાય છે તેથી વિવદાધારણાન્યથો પ્રાણોની ઉત્પત્તિ મિદ
કાય છે, તેપણ પ્રવચનમાં પ્રાણને સર્વજાય છે એથી કુલંતી રહી કહેવા મારે એ અધિકાર
છે એમ પુનઃકોમ નથી. જાદિ પ્રાણ વિષય છે, તે શું ઉત્પન્ન થાય છે કે નહીં એમ મુનિજોડે

જત પ્રાણાચ્છદ્ધાં છં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવીન્દ્રિયં મનોઽન્નમ્' [પ્રશ્નોઃ ૬૩] (તેણે પ્રાણ સન્ધ્યોં, પ્રાણધી-શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથિવી, ઇન્દ્રિય, મન અને અન્ન સન્ધ્યોં) ઇત્યાદિ પ્રદેશોભાં. ત્યાં ત્યાં શ્રુતિએના વિરોધથી અને તેમાંની એકને પણ નિર્ધારણ કરવાનું કારણ નિરૂપિત નથી તેથી 'અપ્રતિપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણોના સદ્ભાવની શ્રુતિ છે તેથી ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણી છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી આ ઉત્તર પડે છે—'તથા પ્રાણાઃ' એમ. પણ અહિં તથા એ અક્ષરોની યોગ્યતા શી રીતે છે; કેમકે પ્રકૃત ઉપમાનનો અભાવ છે. સર્વગત આત્મા બહુ છે એવા મતવાળાઓનું કૃપણ છેક પાછલા પાદને અન્તે પ્રકૃત છે, તે તો ઉપમાન સંભવતું નથી; કેમકે સાદૃશ્યનો અભાવ છે; કારણ કે સાદૃશ્ય હોય તો ઉપમાન થાય; જેવો સિદ્ધ તેવો બલવર્મા એમ. અદૃષ્ટ સાથે સામ્ય પ્રતિપાદન કરવા માટે છે, જેમ સર્વ આત્માની સંનિધિમાં ઉત્પન્ન થતું અદૃષ્ટ અનિયત છે તેમ પ્રાણો પણ સર્વ આત્મા પ્રતિ અનિયત છે એમ—એમ જો કહેશો તો તે પણ રહેના અનિયમથીજ ઉક્ત હોવાથી પુનરુક્ત થાય. તેમજ જીવની સાથે પ્રાણો સરખાવાય નહિ; કેમકે સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે; કારણ કે જીવની અનુત્પત્તિ કહી છે અને પ્રાણોની તો ઉત્પત્તિ કહેવી ઇષ્ટ છે. તેટલા માટે તથા એ અસંમત્ય બેનું લાભ છે. ના; કારણ કે ઉદાહરણમાં પ્રહણ કરેલા ઉપમાનથી પણ સંબન્ધ ઉપપન્ન થાય છે. અહિં પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે એવા મતવાળાઓનો વાક્યસમૂહ ઉદાહરણ છે—'ઈતસાદારમનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ મૃતાનિ વ્યુષ્ટરન્તિ' [બૃહદ્ ૨.૧.૨૦] (એ આત્મામાંથી, સર્વે પ્રાણો, સર્વે લોકો, સર્વે દેવો, સર્વ ભૂતો નીકળે છે) એ પ્રકારનો (વાક્યસમૂહ). તેમાં જેમ લોક આદિ પર બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રાણો પણ એવો અર્થ છે. તેમજ 'ઈતસાદારમનઃ પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । છં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ઘાટિણી ॥' [શુદ્ધોઃ ૨.૧.૧૩]

વિરોધ હોવાથી સસમ થયે, તેઓ સમાન બળવાળી હોવાથી નિર્બંધ થતો નથી તેથી શ્રુતિઓનું અપ્રામાણ્ય એ પૂર્વપક્ષનું ફળ છે. તેમાં 'ઔણવાદીનું સમાધાન કહે છે—'અથવા ઉત્પત્તિપૂર્વે' ઇત્યાદિ. પ્રાણોનો પ્રવચનમાં સદ્ભાવ છે એ શ્રુતિ નિરવકાશ હોવાથી વિરોધ બળવાન છે તેથી ઉત્પત્તિશ્રુતિ જીવોત્પત્તિશ્રુતિની પેઠે ગૌણ છે એમ અવિરોધ છે એવો અર્થ છે શ્રુતિઓનું અપ્રામાણ્ય છે એ પક્ષની પેઠે ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણી છે એ પણ પવ્ મુખ્ય સિદ્ધાન્તીને તો પૂર્વપક્ષજ છે એમ સમજવવા 'અથવા' એમ કહ્યું છે. મુખ્ય સિદ્ધાન્તી કહે છે—'એથી આ ઉત્તર પડે છે'. તથા શબ્દનો આશ્રેય કરે છે—'પણ અહિં તથા' ઇત્યાદિ. સામ્ય રચ્ય કરે છે—'જેમ સર્વ આત્માની સંનિધિમાં' ઇત્યાદિ. કૃપણ જેવા પ્રાણો એમ અન્વય થતો નથી. એકે અદૃષ્ટની પેઠે પ્રાણો પણ અનિયત છે એમ સૂત્રનો અન્વય થાય છે, તોપણ પુનરુક્ત છે. જીવની પેઠે પ્રાણો ઉત્પન્ન થતા નથી એમ મૂલ્ય હોવ તો અપસિદ્ધાન્ત થાય એવો આશ્રેયનો અર્થ છે. સમાધાન કરે છે—'ના; કારણ કે' ઇ-

૧ શ્રુતિએ વચ્ચે વિરોધ હોવાથી કોને વિરે નિર્બંધ મને
તેથી અપ્રતિપત્તિ-અમાન-અપ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત ૨ પ્રાણની

(એમાંથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જગ અને વિષ્ણુને પારણ
સ્નારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે) એ પ્રકારની મુનિઓમાં પણ આકાશ આદિની
પેઠે પ્રાણની ઉત્પત્તિ છે એમ સમજવાનું છે. અથવા ‘વાનગ્યાપથ તદ્વત્’ [જે-

ત્યાદિ. દુશાન્ત દાર્શનિકની સંનિહિત કહેવો એક એમ સંતોષાર કરીને એક વાક્યમાં હો-
વાથી સંનિધિ કયું છે: હવે એ નિયમ નથી: કેમકે બચવાનું લેમિનિએ જાહેર અને અ-
નાવડેના દુશાન્તનો આપણ ક્યો છે એમ કહે છે— અથવા ‘વાનગ્યાપથ તદ્વત્’ (ત્યાદિ.
લેમિનિના તૃતીય આશયમાં અથપ્રતિષેદને વિષે જણાવે છે. તેનું આ વિષયવાક્ય છે—
‘વાયનોડમ્યાન્ પ્રતિગૃહીયાન્ તાપનો વાલ્કાંઘનુષ્કપાલાન્ નિર્ણયેત્’ (તેટલા અથો
આપે તેટલા વસ્તુને અનુષ્કપ.એ હોય) એ ઉત્તરાર્થકરણમાં એ વાલ્કી દષ્ટિ દાનને કરવાની
છે કે પ્રતિગૃહીતાને એમ સંપ્રદાય થાય છે. તેમાં ‘પ્રતિગૃહીયાન્’ એમ મુતિ છે તેથી પ્ર-
તિગૃહીતાને કરવાની છે એમ સંપ્રદાય કરી ‘પ્રજાપતિર્વેદનાયાધ્યમનયન્’ (પ્રજાપતિએ વસ્તુ-
ણને અથ આપ્યો) એમ ઉપદેશમાં જાણ કર્યો છે એ વિષયો, અથદાતાનેજ તે દષ્ટિ કર-
વાની છે એમ થાય છે, તેથી ‘પ્રતિગૃહીયાન્’ એ પદનો અર્થ ‘મથ્યાન્ વા પ્રતિમાહ-
યેત્’ (અથોને જે પ્રતિષેદલુ કરાવે, આપે) એવો છે: અર્થાન્ ‘દયાત્’ (આપે) એવો
છે. ત્યારે જે અથદાતા છે તેણે વાલ્કી દષ્ટિ કરવી એવો વાક્યાર્થ થયે વિચાર થાય છે કે
અથદાનનિમિત્ત આ દષ્ટિ લૌકિક અથદાનમાં છે કે વૈદિક અથદાનમાં? લૌકિક અથપ્રતિષેદ
કયો અને વૈદિક અથપ્રતિષેદ કયો? હોડમાં અિષ્કમાલુ કે અનિષ્કમાલુ જ્યાં અથ મેળવે
ત્યાં લૌકિક અથપ્રતિષેદ છે. ‘વૈષ્ણવકીડમ્બસદ્વર્ણ દક્ષિણા ય્વોતિષ્ઠોમે ગૌઘામ્યાધ’
એમ વૈદિક અથપ્રતિષેદ છે. એમ સંદેહ થયે ‘લોગત્વિષ્ઠીલૌકિકે સ્વાપ્તદાત્યાદિ વૈદિકે
ન લોગ: સ્વાત્’ [શ્રાવર૮] એમ પૂર્વપથ સૂત્ર છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—લૌકિક
અથદાનમાં લોપના નાશને માટે પ્રકૃત દષ્ટિ કરવાની છે, તેમાંજ ‘ન કેસલરિણો વદાતિ’
(અથોને તે આપનો નથી) એ નિષેધના અનિષ્કમથી થયેલા લોપનો સંભવ છે. વૈદિક અથદા-
નમાં સામાન્ય નિષેધને અવગણ નથી તેથી તે નિષેધથી થતો લોપ ન થાય. ‘વૈષ્ણવકીડ-
મ્બસદ્વર્ણ દક્ષિણા’ (વૈષ્ણવકીડમાં હવે અથ દક્ષિણા છે) (ત્યાદિ વિશેષણાઅપી વૈદિક
અથદાન નિર્ણય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આનો પૂર્વપથસૂત્રનો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તસૂત્ર આ
પ્રમાણે છે—‘મર્થયાદોડુપપાતાત્ તસ્યાગ્રહે પ્રતીયતે’. [શ્રાવર૯] એ સૂત્રનો અર્થ
આ પ્રમાણે છે—‘વસ્તુ’ શબ્દ જ્યોત્સ્ના નામના રોગના અર્થમાં રૂઢ છે, લૌકિક અથદાનમાં
એ રોગ થતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે. લૌકિક અથદાનમાં જ્યોત્સ્ના વસ્તુરૂપરોગનો ઉપપાદ
થતો નથી: કેમકે પ્રમાણ નથી: આજ વાક્ય પ્રમાણ છે, આજ વાક્યથી વસ્તુરૂપ રોગ થાય
છે એ પ્રસિદ્ધ છે એમ સંપ્રદાય કરવી યુક્ત નથી: કેમકે અથદાનમાં જ્યોત્સ્ના નામનો રોગ થાય
છે: અને તેના નાશને માટે દષ્ટિ થાય છે એમ અર્થસેદ દવાથી વાક્યસેદ થાય છે. વગી
વસ્તુરૂપઃ શૃણોતિ એ વ્યુ-પતિથી નિષેધના અતિક્રમથી થયેલા લોપનો અનુવાદ છે એવી
સંપ્રદાય કરવી પણ યુક્ત નથી: કેમકે એનો અર્થ લેવાથી રૂઢિના આચરણ આપતિ આવે છે
અને તેનો ભાવ કરવાથી વૈદિક દાનમાં પણ અથસામન્ય કહેવાય ઉપા વ્યુ-પતિથી વસ્તુ-
રૂપમાંથી વાક્ય થાય: તેટલા માટે એ અર્થસેદ છે. જે વસ્તુથી (જ્યોત્સ્ના) યુક્ત હોય
તેને વસ્તુથી યુક્ત થતું એ કલ્યાણરૂપ છે. જ્યાંતુથી વસ્તુરૂપીતાને વસ્તુથી ઉ-નોયનમાં એવ
છે ત્યાંતુથી વસ્તુ એમ ઉપમાનથી એ સ્મૃતિ છે. જે એનો (અથનો) પ્રતિષેદ છે તે

મિઠ પૂર્વમીઠ રાષ્ટ્રાદર] (અને સોમપાન કરતાં જે વ્યાપત્-વમન થાય તો તેની પેઠે) ઇત્યાદિમાં વ્યવહિત ઉપમાન સાથે સંજન-ધનો વ્યાશ્રય કયો છે તેથી છેક છેડા પાદના આરંભમાં કહેલાં આકાશ આદિ જેમ પર બ્રહ્મના વિકાર છે, તેમ પ્રાણો પણ પર બ્રહ્મના વિકાર છે એમ યોજના કરવી. પણ પ્રાણો વિકાર છે એને માટે હેતુ શો છે? શ્રુતિજ. પણ કેટલાક પ્રદેશોમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ નથી એમ કહ્યું છે. તે અયુક્ત છે; કેમકે અન્ય પ્રદેશોમાં શ્રુતિ છે; કારણ કે કવચિત્ અમ્-વણ અન્યત્ર શ્રવણ કરેલાનું નિવારણ કરવા શક્તિમાન નથી. તેટલા માટે શ્રુતિ સમાન હોવાથી આકાશ આદિની પેઠે પ્રાણો પણ ઉત્પન્ન થાય છે એમ 'મુષુ કહ્યું છે ॥ ૧ ॥

વરુણચક્ર જેવો છે, જે ઇષ્ટિ છે તે વરુણથી મુક્ત કરનારી જેવી છે, જેમ વરુણથીને ઉન્મોચન અવશ્ય કરવું જોઈએ તેમ એ તેવું છે. તેટલા માટે યજ્ઞસંજન-ધી અશ્વદાનમાં વારુણી ઇષ્ટિ છે એમ સિધ્ધિ છે; અને કાતાને એ ઇષ્ટિ કરવાની છે, પ્રતિચક્રકર્તાને નહિ એમ ઉપર અવરચા કરેલી છે. એમ અવરચા થવાથી કહ્યું છે કે 'વાનવ્યાપચ્ચ તદ્દમ્'. અર્થે 'સૌ-મેન્દ્ર ચરં નિર્યવેષ્ટયામાકં ચરં સોમયામી' એવી શ્રુતિ છે. આદિ લોકિક સોમપાનના વમનમાં કે વૈદિક સોમપાનના વમનમાં સૌમેન્દ્ર ચરુ છે એમ સંદેહ થાય છે. લોકિક સોમપાન કયું અને વૈદિક સોમપાન કયું? યજ્ઞરાત્ર કે દશરાત્રમાં ધાતુસામ્ય માટે જે સોમપાન સેવવું તે લોકિક સોમપાન; અને જ્યોતિષોમમાં અને તેની વિધિઓમાં જે સોમપાન સેવવું તે વૈદિક સોમપાન. આમ લોકિક સોમપાનના કે વૈદિક સોમપાનના વમનમાં સૌમેન્દ્ર ચરુ છે એમ સંદેહ થયે અધ્યપ્રતિચક્રેષ્ટિ આદિ અધિકરણપૂર્વપક્ષ જે 'અદુરુપ-વ્યવહિત છે તેની પેઠે ધાતુ-સામ્ય માટે લોકિક સોમપાનમાં જે વ્યાપત્-વમન થાય તો તે લોકિક વમનમાં યાગનું વિધાન છે. 'ઈન્દ્રિયેણ ધીરેણ ધ્યુધ્યને ચઃ સોમં ઘમ્મતિ' (જે સોમ વમન કરે છે તે ઇન્દ્રિયથી વીર્યથી શુષ્ક થાય છે) એમ હોયથી વમનનિમિત્ત ઇન્દ્રિયશોષ દેખાય છે તેથી વરુણચક્રવળ અપ્રાપ્તિ નથી. વૈદિક સોમપાનમાં તો વમનમાં પક્ષ હોય નથી એમ પૂર્વપક્ષ થયે સિદ્ધાન્ત છે— 'દોવાણુ ધૈરિકે વ્યાદર્ષાદિ લૌકિકે ન દોષઃ સ્થાન્' એમ. લોકિક સોમપાનમાં વમનકૃત ઇન્દ્રિયશોષ ધાતુસામ્યકારક છે તેથી ગુણકારક છે, માટે હોય નથી. વૈદિક સોમપાનમાં તો 'મા મે યાદુ નામિમતિનાઃ' એમ મન્ત્રક્રિયથી વમનમાં કર્મવેગુણથી હોય પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે વૈદિક સોમવમનમાં સૌમેન્દ્ર ચરુ છે—વૈદિક વમનમાં યાગ છે એવો અર્થ છે. 'ઈ-ત્યાદિમાં વ્યવહિત ઉપમાન સાથે' ઇત્યાદિ. 'આદિ' પદથી 'તન્સર્વપ્રાવિરોવાન્' [રાષ્ટ્રાદર], 'સ્વામિનો વા તદર્થગ્વાન્' [રાષ્ટ્રાદર] એવાં પૂર્વપક્ષમૂળ અને ઉત્તરપક્ષમૂળો સર્વા. એ સૂત્રોમાં વ્યવહિત ઉપમાન સાથે સંજન-ધ નિદાનોને હજી છે તેથી આદિ પક્ષ વ્યવહિત ઉપમાન સાથે સંજન-ધ સંભવે છે એવો બ્રાહ્મણનો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

૧ બરોનદ ૨ અધ્યપ્રતિચક્રે દક્ષિતીન્વના અધિકરણમાં રાષ્ટ્રાદર-૨૨ સૂત્રો છે. પણ દાનુર્ગ-દક્ષિતીન્વિદાન છે—રાષ્ટ્રાદર-૨૩ સૂત્રો. પણ વાનવ્યાપચ્ચ તદ્દમ્ એ ૩-૪-૩૨ સૂત્ર છે. આમ અવધાન છે

પ્રતિવિકૃતિભાવ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'વિષદધિકરણમાં' 'ગોપ્યસંમવાત્' એ પૂર્વપક્ષસૂત્ર હોવાથી જન્મશ્રુતિ ગૌણી છે, અસંભવથી, એમ વ્યાખ્યાન કર્યું, અને પ્રતિજ્ઞાહાનિથી ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહ્યો; અહિં તો સિદ્ધાન્તસૂત્ર હોવાથી ગૌણી જન્મશ્રુતિનો અસંભવ છે તેથી એમ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પણ તેને અનુસારે અહિં પણ જન્મશ્રુતિ ગૌણી છે, અસંભવથી એમ વ્યાખ્યાન કરનારાઓથી પ્રતિજ્ઞાની હાનિની ઉપેક્ષા થાય છે ॥ ૨ ॥

તત્પ્રાકશ્રુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

અને તેની (જન્મવાચિપદની) પૂર્વે શ્રુતિ છે તેથી (પ્રાણોની પણ મુખ્યજ જન્મશ્રુતિ છે) ॥ ૩ ॥

પણી આથી આકાશ આદિની પેઠે પ્રાણોની પણ મુખ્યજ જન્મશ્રુતિ છે; કેમકે 'જાયતે' (જન્મ પામે છે) એવું એક જન્મવાચી પદ પ્રાણોને વિષે પૂર્વે શ્રુત થઈ 'ઉત્તર આકાશ આદિને વિષે અનુવૃત્ત થાય છે. 'एतस्माज्जायते प्राणः' [મુદ્ ૧૦ શા ૧૩] એમાં આકાશ આદિને વિષે મુખ્ય જન્મ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપન કરેલું તેના સાદૃશ્યથી પ્રાણોને વિષે પણ મુખ્યજ જન્મ થાય એ યુક્ત છે; કારણ કે એક પ્રકરણમાં અને એક વાક્યમાં એક વાર ઉચ્ચરેલો એક શબ્દ બહુ સાથે સંબન્ધ ધરાવતો હોય તો તે કવચિત્ મુખ્ય છે અને કવચિત્ ગૌણ છે એમ નિશ્ચિત કરવું શક્ય નથી; કેમકે 'વૈશ્વ પ્રસજ્ઞ થાય, તેમ 'સ પ્રાણમણ્વજત પ્રાણાન્નદ્યામ્' [પ્રશ્નો ૬૪૭]

'વિષદધિકરણમાં' ઇત્યાદિ. પ્રાણોની ઉત્પત્તિશ્રુતિ ગૌણી છે, ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે તેથી એવો અર્થ થેવો યુક્ત નથી; કેમકે તે વિકલ્પને-લેમાંથી એકે પક્ષને-બંધ લેસતો નથી; કેમકે પ્રાણો એવની પેઠે અવિકૃત પ્રણ છે તેથી તેની અનુત્પત્તિ છે કે પ્રણથી તત્વાન્તર છે તેથી? એવની પેઠે પ્રાણ અવિકૃત પ્રણસ્વરૂપ હોઈ શકે નહિ, જા ૩ તેથી; તેથી અન્ય તત્ત્વ તરીકે એની અનુત્પત્તિ થેવી પડશે. તેથી પ્રણના જ્ઞાનથી સર્વંતું જ્ઞાન થાય છે એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય છે અને સમસ્ત વેદાન્તનો આકોષ થાય છે એવો અર્થ છે ॥ ૨ ॥

પ્રાણોનો મુખ્ય જન્મ છે એને વિષે અન્ય દેવ કહે છે—'તત્પ્રાકશ્રુતેશ્ચ.' તેની, એટલે જાયતે એ જન્મવાચી પદ, જે આકાશ આદિને વિષે મુખ્ય છે તેની, પાણી અપેક્ષાએ પૂર્વે કહેલા પ્રાણોનો વિષે શ્રુતિ છે તેથી મુખ્ય જન્મ છે એવી સૂત્રની યોજના છે. 'તેના સાદૃશ્યથી' તે એટલે આકાશાદિજન્મ તે સાથે સાદૃશ્ય—એક શબ્દથી ઉદાત્ત-(અવમાનત્વ)

૧ અધ્યાય ૨ ના પાદ ૩ નું પ્રથમ અધિકરણ. એમાં ૧ શી ૭ સૂત્રો છે. 'ગોપ્યસંમવાત્' એ એ અધિકરણનું ૩ સૂત્ર છે. ૨ તેની ૫ળી આવૃત્ત ૩ વિષયના, સમાવર્તવાનો અધ્યાય; સરખાવે નહિ તે, વિષયવાદ.

એજ પ્રતિજ્ઞા યોગ્યી. પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણના સદ્ભાવની શ્રુતિ શી રીતે છે? એ મૂલપ્રકૃતિ વિષે નથી; કારણ કે ‘અપ્રાણો હામનાઃ શુષ્કો દાશરાત્ પરતઃ પરઃ’ [યુગ્મ ૨૧૧૨] (પ્રાણરહિત, મનરહિત, શુદ્ધ, અનંદર પરથી પર) એમ મૂલ પ્રકૃતિ પ્રાણાદિ સમસ્ત વિશેષથી રહિત છે એવું અવધારણુ છે. ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણના સદ્ભાવનું જે અવધારણુ છે તે અવાન્તર પ્રકૃતિ વિષે અને પોતાના વિકારની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું; કેમકે વ્યાકાર પામેલા વિષયોની પણ ઘણી અવસ્થાઓ

તેની શી ગતિ એમ પ્રશ્નપૂર્વક પૂછે છે—‘પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે’ ઇત્યાદિ. એ વાક્યનું પરમ કારણુ જે શક્તિ તે મહા પ્રલયમાં પ્રાણવત્ છે એવું તાત્પર્ય નથી, પણ અવાન્તર પ્રલયમાં હિરણ્યગર્ભસરૂપ અવાન્તર પ્રકૃતિ તેને પ્રાણના સદ્ભાવ કહેવાનું એ વાક્યનું તાત્પર્ય છે. શક્તિ જે મૂલ કારણુ તેને પ્રાણસદ્ભાવ છે એવું એ વાક્યનું તાત્પર્ય નથી, કેમકે શ્રુતિઓથી શક્તિ સર્વ વિશેષથી રહિત છે એમ સિદ્ધ છે; પરંતુ હિરણ્યગર્ભ અવાન્તર પ્રકૃતિ છે તેને પ્રાણસદ્ભાવ છે એમ એ વાક્યની યોગ્યતા છે; પણ હિરણ્યગર્ભ પણ વિકાર હોવાથી તેને વિકાર નથી એમ કહી પ્રાણ છે એવું અવધારણુ શી રીતે થાય છે તેને વિષે કહે છે—‘પોતાના વિકારની અપેક્ષાએ છે’ ઇત્યાદિ. અવાન્તર પ્રલયમાં હિરણ્યગર્ભના કાર્યસમુદાયનું અસત્ત્વ છે તેની અપેક્ષાએ તેને પ્રાણસ્તત્ત્વ છે એમ અવધારણુ કહ્યું છે. ‘યોને’ એટલે કાર્યશક્તિ તેનું જ સ્પૃશ્યકાર્ય-વિકાર તેની અપેક્ષાએ. ‘દત્તસાક્ષાયતે પ્રાણઃ’ ઇત્યાદિમાં શ્રુતિએજ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહી છે ‘તદાદુઃ કિં તદસદાસી’ [શત ૦ બ્રાહ્મ ૦ દાશ ૧૧૨] માં ઉત્પત્તિપૂર્વે તેમનું અવસ્થાન એ જગતના અભાવને વિષે સિંગ છે; તેમાં શ્રુતિથી ક્ષિપ્રતા બાધને વિષે એમાંથી એકનો અત્યંત બાધ કંપવા કરતાં ‘યદં પ્રવલ્લાનુતોધેન દુર્બલસ્ય વિપયઞ્ચયસ્યાકલ્પનમ્’ (પ્રભ-લ અનુસારે દુર્બલના વિષયની વ્યવસ્થા કંપવી વધારે સારી) એ ન્યાયે આકાશ આદિની સાથે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિની શ્રુતિ છે તેથી મહાપ્રલયને વિષે તેમની ઉત્પત્તિ અને અવાન્તર પ્રલયમાં અનુત્પત્તિ એમ શ્રુતિ અને ક્ષિપ્રતા વિષયની વ્યવસ્થા છે એવો ભાવ છે. પણ શક્તિ સર્વ પ્રકૃતિ છે તો અવાન્તરપ્રકૃતિને વિષે પ્રમાણુ નથી એમ આશંકા કરી કહે છે—‘વ્યાકાર પામેલા વિષયોની પણ’ ઇત્યાદિ. ‘હિરણ્યગર્ભઃ સમયર્તતામે’ (અર્થે હિરણ્યગર્ભ ધર્મો), ‘માદિકર્તા સમૂતાનામ્’ (તે જીવોને બાદ કરતાં) ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં વિકારરૂપ પણ મૂલ કારણના અવસ્થાવિશેષ શક્તિવિરાટ આદિ પ્રકૃતિવિકારભાવે પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વની અપેક્ષાએ વિકાર હોય તે પણ ઉત્તરની અપેક્ષાએ પ્રકૃતિ થાય એવો અર્થ છે. કેટલાક આકાશ અધિકરણને અનુસારે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે તેમને દૂષિત કરે છે—

૧ અવિધમાન છે, દિવાસગિરિતવાન ચલનાત્મક વાયુ એને વિષે, અવિધમાન છે, અને જ્ઞાન-રુદ્ધિરેવનુ, સંસારપાદમક મન એને વિષે; પ્રાણાદિવાયુએટા, કન્દેન્દ્રિયે, તેના વિષયો તેમજ કુદ્ધિ અને મન, કુદ્ધિગિરિષઃ અને તેના વિષયો પ્રતિબિદ્ધ વ્યવસ્થા સમજવા. પ્રતિબિદ્ધ ઉપાધિદ્વયવાયો દોવા-દો મુદ્ધ (કારણે એ અપર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેના કારણરૂપ વ્યવસ્થાન વચાપી, માવાનત્વ એ પર છે, તેને સ્વરૂપને કન્દેન્દ્ર ન દોવાથી અજ્ઞાત કહ્યું છે), સર્વ કાર્વેકાત્મજીવ તરીકે કલ્પવરમાણ એ પર તે પર એ અજ્ઞાત છે તેથી પર નિરુપાધિક પુરુષ છે એનો અર્થ છે. ૨ નિમિષ.

તેમાં લે એએનાં અજમયત્વ આદિ મુખ્યજ હોય તો તેથી તેઓનાં અજમયી ઉત્પત્તિ થયું છે; જે ગોણું હોય, તોપણ અજમ લેના કર્તા છે એવા નામરૂપના વ્યાકરણમાં અવધ્ય છે તેથી, 'યેનાયુતં શુતં મલતિ' [છાન્દોગ દ્વાદશ] (જે વડે અસુત મુત થાય છે) એવો ઉપદેશ હોવાથી, 'યેનદામ્પમિદં મર્વમ્' [છાન્દોગ દ્વાદશ] [આ લેના આત્મા છે એવું એ સર્વ છે] એવો ઉપસંહાર હોવાથી, અને અન્ય કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી અન આદિને અજમયત્વ આદિ ક્યાં છે તે તેઓ અજમય છે એમ વિસ્તારથી દર્શાવવા મારેજ છે એમ સમજાય છે. તેથી પણ પ્રાણી અજમના વિચાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૪ ॥

સત્ત્વ ગતેર્વિશેષિત્વાચ ॥ ૫ ॥

(પ્રાણ) સાત છે, (શ્રુતિથી એવી) અધિગતિ છે તેથી અને વિશેષણથી પણ ॥ ૫ ॥

ઉપત્તિ વિષે પ્રાણના અનિવિદ્યમાન પરિહાર ક્યાં; હવે સંખ્યા વિષે અનિવિદ્યમાન પરિહાર દર્શાય છે. તેમાં મુખ્ય પ્રાણ વિષે આગળ કહેયો, હાલ તો અન્ય

તે કે મૃતુ છે? પ્રથમ પણ પ્રતિ કહે છે—'તેમાં લે એએનાં અજમયત્વ' એવું 'કેમકે તેજ આદિ અજમી ઉત્પત્તિ કર્યા છે' એવો વાક્યરોધ છે. દ્વિતીય પક્ષનો અનુવર્ત કરી તેમાં પણ અજમયત્વ અવાચક છે એમ કહે છે—'જે ગોણું હોય તોપણ' એવું 'જે મર્યાદા પ્રત્યક્ષ વિચારના અર્થમાં મુખ્ય છે. એ પક્ષમાં પ્રાણી અજમય છેજ, કેમકે તેજ, જાણ અને જાણ અજમયિત છે. એ પ્રાણી એટલે જાણ જાણવિચાર કાચ તે કુલ નથી તેથી તેને અજમય વિધિમાન કહે છે એમ અવધ્ય પ્રત્યક્ષ કાજ હવે તેપણ મૃત્યુ વિચરત્વ. જનને અજમય વિધિમાન પ્રિય અવધ્યપ્રત્યક્ષ કહે. એટલે અજમય સિદ્ધ થયું. તત્ત્વમાં આ પ્રમાણ છે—એકે તેજ અજમીની સ્થિતિમાં પ્રાણની સ્થિતિ કહી નહીં. એજ તર્ક કહે છે. તેપણ કાજ કહીને એકે કહી છે; કેમકે એ પ્રાણમાં જરૂર પ્રાણ અને જનને કુલેકા તેજપ્રવૃત્તિ, જાણપ્રવૃત્તિ અને અજમયી કાજ છે (અજમયત્વ દિ. અજમયી), તે એ તેજોવિચારપ્રવૃત્તિ મુખ્ય હવે. તે તેજ, સદુદયથી સર્વ પ્રાણી સ્થિતિ કહી છે. એકે એ તેજપ્રવૃત્તિ અજમયી કહે છે તેમાં ઉપદેશ અને ઉપદેશનાં પદોરોધક પ્રવૃત્તિ અને અજમય કૃતિ સિદ્ધ છે તેથી પ્રાણને અજમય કહે ક્યાં છે તે તેમકે અજમય છે એ પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા, એટલે તેજ પણ પ્રવૃત્તિ કહી છેજ. 'જ્ઞ પ્રાણમયજ્ઞ' (તેજ પ્રાણ જાણ) એવું જ્ઞ પ્રાણ પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. તેજ, મરે પ્રાણી ઉપત્તિરૂપિતે અજમય કહે સર્વ વિદ્યમાન, તેજ ક્યાં પ્રવૃત્તિ વિષે અજમય છે એજ સિદ્ધ થયું ॥ ૪ ॥

જ્ઞ પ્રાણ તેજ અને જો એકે અજમય પ્રવૃત્તિ છે એવું પ્રાણી ઉપદેશ અને ઉપદેશપ્રવૃત્તિ અજમય કહેવામાં આવે કહીને સિદ્ધ થોવડું. અજમય કહે પ્રવૃત્તિ

(તેણે પ્રાણ સંન્યાસ, અને પ્રાણથી શ્રદ્ધા સર્જી) એમાં પણ પ્રાણોને વિષે 'શ્રુત સ્વ-
જતિ (સર્જન)' પછી આવના શ્રદ્ધા આદિને વિષે અનુપજ્ઞ થાય છે. જ્યાંપણ પા-
છળથી શ્રુત ઉત્પત્તિવાચક શબ્દનો પૂર્વ શબ્દો સાથે સંબન્ધ દોષ ત્યાંપણ એજ
ન્યાય છે. જેમ 'સર્વાણિ મૂતાનિ વ્યુચરન્તિ' (સર્વ ભૂતો નીકળે છે) એમાં અત્તે
પડેલા વ્યુચરન્તિ (નીકળે છે) શબ્દનો પૂર્વ પણ આવેલા પ્રાણ આદિ શબ્દો સાથે
સંબન્ધ થાય છે ॥ ૩ ॥

તત્પૂર્વકત્વાદાચઃ ॥ ૪ ॥

વાણી, (પ્રાણ અને મન) તત્પૂર્વક (તેજ, જળ અને અન્ન
પૂર્વે કહ્યાં છે જેની એવાં) હોવાથી (પ્રાણની ઉત્પ-
ત્તિનું અથવણુ અસિદ્ધ છે ॥ ૪ ॥

જોકે 'તત્તેજોઽચ્ચજત' [છાન્દોઃ દ્વારા] (તેણે તેજ સર્જ્યું) એમ એ પ્રક-
રણમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિ પડેલી નથી; કેમકે તેજ, જળ અને અન્ન એ ત્રણ ભૂતો-
નીજ ઉત્પત્તિનું અવણુ છે; તોપણ બ્રહ્મ પ્રકૃતિ છે એવાં તેજ, જળ અને અન્ન જેની
પૂર્વે કહ્યાં છે એવાં વાદ, પ્રાણ અને મનનું અભિધાન છે તેથી અને તેના સાદૃશ્યથી
સર્વ પ્રાણો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે એજ પ્રકરણમાં
વાદ, પ્રાણ અને મનની તેજ, જળ અને અન્ન જેની પૂર્વે છે એવી શ્રુતિ છે—
'અન્નમયં હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણસ્તેજોમયી વાક્' [છાન્દોઃ દ્વારા] (હિ
સોમ્ય, ખરેખર, અન્નમય મન છે, જલમય પ્રાણ છે અને તેજોમયી વાણી છે) એમ.

તેથી. એક વાક્યમાં એક શબ્દનું કવચિત્ સુખ્યત્વ થાય અને કવચિત્ ઔણત્વ થાય એમ વે-
દીય મુજ નથી એ ન્યાયનો અન્યત્ર અતિદેશ કરે છે—'જ્યાંપણ પાછળથી શ્રુત' ઇત્યાદિ ॥૩॥

છાન્દોગ્યમાં પણ પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું અવણુ નથી એમ જો કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—
'તત્પૂર્વકત્વાદાચઃ'. આ સૂત્રમાં વાચ્ય એ પદ પ્રાણ અને મનનું ઉપરશબ્દ છે. વાદ,
પ્રાણ અને મન, જેની પૂર્વે તેજ, જળ અને અન્ન છે એવાં કહ્યાં છે તેથી પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું
અથવણુ અસિદ્ધ છે એવી યોગ્યતા છે. તેજ આદિના સૃષ્ટિપરણમાં પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું શ-
વણુ નથી; કેમકે તેમનીજ સૃષ્ટિ કહી છે એમ આશંકાનો અનુવાદ કરે છે—'જોકે "તત્તે-
જોઽચ્ચજત" ઇત્યાદિ. સૂત્રના વ્યાખ્યાનથી ઉત્તર કહે છે—'તોપણ બ્રહ્મપ્રકૃતિ છે
એવાં' ઇત્યાદિ. વાદ આદિ ત્રણ 'પ્રનારીયી' બ્રહ્મપ્રકૃતિકત્વ છે તોપણ હસ્ત આદિ બ્રહ્મ-
કૃતિક શી રીતે એમ આશંકા કરી કહે છે—'તેના સાદૃશ્યથી'. તેની એટલે વાણી આદિ-
ઓની-સાથે ચતુરાદિનું સાદૃશ્ય—કરણત્વ, તેથી. ઉક્ત અર્થનોજ પ્રપંચ કરે છે—'જેમકે
એજ પ્રકરણમાં' ઇત્યાદિ. એઓ બ્રહ્મપ્રકૃતિક શી રીતે છે? એમનું અસાદિમયત્વ સુખ્ય

૧ શ્રુતિમાં આવેલો. ૨ તેજ આદિ મારફતે. ૩ બ્રહ્મ જેની પ્રકૃતિ છે એવું તે બ્રહ્મપ્રકૃતિ; બ્રહ્મ-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલો.

તેમાં જો એઓનું અજ્ઞમયત્વ આદિ મુખ્યજ હોય તો તેથી તેઓનું બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ પડું છેજ; જો ગૌણ હોય, તોપણ બ્રહ્મ જેનો કર્તા છે એવા નામરૂપના વ્યાકરણમાં અવજ છે તેથી, 'યેનાયુતં કુતં મવતિ' [છાન્દોગ દ્વાદશ] (જે વડે અયુત કુત થાય છે) એવો ઉપક્રમ હોવાથી, 'યેતદાત્મયમિદં સર્વમ્' [છાન્દોગ દ્વાદશ] [આ જેનો આત્મા છે એવું એ સર્વ છે] એવો ઉપસંહાર હોવાથી, અને અન્ય ક્ષતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી મન આદિને અજ્ઞમયત્વ આદિ કહ્યાં છે તે તેઓ બ્રહ્મકાર્ય છે એમ વિસ્તારથી દર્શાવવા મારેજ છે એમ સમજાય છે. તેથી પણ પ્રાણો બ્રહ્મના વિહાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૪ ॥

સત્ત્વ ગતેર્વિશેષિતત્વાच्च ॥ ૫ ॥

(પ્રાણ) સાત છે, (કૃતિથી એવી) અધિગતિ છે તેથી અને વિશેષણથી પણ ॥ ૫ ॥

ઉત્પત્તિ વિષે પ્રાણોના કૃતિવિશેષનો પરિહાર ક્યો; હવે સંખ્યા વિષે કૃતિવિશેષનો પરિહાર કરાય છે. તેમાં મુખ્ય પ્રાણ વિષે આગળ કહેયો. હાલ તો અન્ય

છે કે શું છે? પ્રથમ પણ પ્રતિ કહે છે—'તેમાં જો એઓનું અજ્ઞમયત્વ' ઇત્યાદિ. 'કેમકે તેજ આદિ બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ થતાં છે' એવો વાક્યયોગ છે. દ્વિતીય પણનો અનુવાદ કરી તેમાં પણ બ્રહ્મજત્વ અવાચક છે એમ કહે છે—'જો ગૌણ હોય તોપણ' ઇત્યાદિ અર્થે મયદ્-પ્રત્યય વિહારના અર્થમાં મુખ્ય છે. જે પણમાં પ્રાણે બ્રહ્મકાર્ય છેજ; કેમકે તેજ, જળ અને અન્ન બ્રહ્મવિહાર છે. જે પ્રાણ એટલે વાયુ જળવિહાર થાય તે યુજ નથી તેથી તેને અધીન સ્થિતિમાત્ર અર્થ છે એમ મયદ્ પ્રત્યય બ્રહ્મ હોય તોપણ પ્રાણેના વિહારત્વમા નતને અધીન સ્થિતિરૂપ ક્ષિપ્ત મયદ્ પ્રત્યયે કયું. એટલે બ્રહ્મકાર્ય સિદ્ધ થયું. તાત્પર્ય આ પ્રમયે છે—જોકે તેજ આદિની કૃતિમાં પ્રાણની કૃતિ કહી નથી એમ તમે કહો છો. તોપણ જામે કહીએ છીએ કે કહી છે; કેમકે જે પ્રકરણમાં ૧૧૨, પ્રાણ અને મનને કૃતિમાં નેજપૂર્વક, જળપૂર્વક અને અન્નપૂર્વક કહ્યાં છે (મદ્મદંદિ હવાદિયો), તે જો નેજેજનાજપૂર્વક મુખ્ય હોય તો તેના સંદરશથી સર્વ પ્રાણેની કૃતિ કહી છે; શું હોય તોપણ બ્રહ્મકાર્ય નામરૂપવાચરણ છે તેમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહારનું પર્વાદેયન કરવાથી અને અન્ન કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી પ્રાણાદિને જગમવતિ કહ્યાં છે તે તેઓ બ્રહ્મકાર્ય છે એ પ્રથમથી દર્શાવવાજ, એટલે તેમાં પણ પ્રાણકૃતિ કહી છેજ. 'સ પ્રાણમયજાત' (તેણે પ્રાણ સન્ન્યો) ઇત્યાદિ બીજી કૃતિમાં ૨૫૮ બ્રહ્મકાર્ય કયું છે. તેટલ; મારે પ્રાણેની ઉત્પત્તિરૂપિયોનો સદ્ભાવકૃતિ સર્વે વિશેષ નથી, તેથી કારણ બ્રહ્મને વિષે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૪ ॥

આ પ્રમાણે જન્મ વડે જેને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા પ્રાણેની ઉત્પત્તિ અને ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતિની સંખ્યા નહીં કરવા મારે કૃતિઓ વિરહ હોવાથી સંકલ્પ કરે પૂર્વપક્ષ

(ગૌડ) પ્રાણા કેરલા છે તે નક્કી કરે છે, અને મુતિવિરોધથી અહિં સંશય છે. કે-
 હંક સ્થળે સાન પ્રાણ કથા છે—‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્’ [યુદ્ધ ૨૧૧૮]
 (તેમાંથી માન પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે) એમ. કેહક સ્થળે આઠ પ્રાણ મહત્ત ગુણ
 વડે કથા છે—‘અર્ધો મહા મણાવતિમહાઃ’ [યુદ્ધ ૨૧૨૧] (આઠ મહ છે અને
 આઠ અનિમદ છે) એમ. કવચિન્, નવ કથા છે—‘સત્ત વૈ શીર્ષણ્યાઃ પ્રાણા દ્વાવ-
 ણાઙ્ગો’ [તૈત્તિ સંપા ૩૨૨૧] (ખરેખર, સાત શીર્ષમાં રહેલા પ્રાણ છે અને બે
 નીચેના છે) એમ. કવચિન્ દસ કથા છે—‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નામિર્દશમી’ [તૈત્તિ
 મંડ ૫૩૨૩] (ખરેખર, પુરુષમાં નવ પ્રાણ છે, અને દસમી નાભી છે) એમ.
 કવચિન્, અગ્નીઆર—‘દુરોમે પુરુષે પ્રાણા માત્મેઘાવશઃ’ [યુદ્ધ ૨૧૧૪] (પુરુષમાં
 બે દસ પ્રાણ છે અને આત્મા અગ્નીઆરમે છે) એમ. કવચિન્ આર—‘સર્વેયં સ્વ-
 ર્ગાતં સ્વર્ગકાયમન્’ [યુદ્ધ ૨૧૧૧] (સર્વે સ્વર્ગોતું ત્વયા એક સ્થાન છે) એમાં.
 કવચિન્ નેર—‘વયુષ્ય દ્રષ્ટવ્યં ચ’ [મશ્વો ૬૮] (નેત્ર અને દ્રષ્ટવ્ય) એમ. આ
 પ્રમાણે પ્રાણની ઇલાના પ્રતિ મુતિઓ વિપ્રતિપન્ન છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે?

કહે છે—‘જાત જાતે’ ઇત્યાદિ. આદિ હિન્દિયો વિષય છે. ‘કેહક સ્થળે સાત પ્રાણ
 કથા છે’—૫.૫. જુદીહિન્દિયો—નેત્ર, પ્રાણ, રસના, શ્રોત્ર અને ત્વક્—વાર અને મન એ
 સત્ત પ્રાણ છે. કવચિન્ આઠ પ્રાણ મહત્ત-અન્યન ગુણ વડે કથા છે. હસ સાથે અગ્નિ
 કેરલા સાન પ્રાણ મળી આઠ થાય છે. એ આઠ પ્રાણને ‘મહ’ કથા છે; કેમકે તે પુરુષને
 અન્યનમ. ન.ને છે. શુદ્ધિનિ વાપ્ત્તીનિ મહા દિગ્દિવાણિ-મહત્ત કરે, અન્યનમાં નાખે તે
 મહ, હિન્દિયો જેન વિષય આદિ મહત્તી આવિષ્ઠ મહત્તી પુરુષ કાર્ય કે અકાર્ય બન્નનો નથી
 તેમ હિન્દિયોથી આપ્ત્ત મહત્તી પુરુષ કાર્ય કે અકાર્ય સમજતો નથી, તેથી હિન્દિયોને મહસત્તા
 આપે છે. એ હિન્દિયો વિષયોને અપીન કોવાથી વિષયો ‘અનિમદ’—મહત્તી અનિહાન્ન છે.
 તેઓ રાત્ર કાપચ કરી હિન્દિયોને આકર્ષે છે તેથી મહત્તી અનિહાન્ન છે. રૂપ, રસ, ગન્ધ,
 સ્પર્શ, રસ, એ પાંચ જુદીહિન્દિયોના વિષયો, કર્મ (હસતનો વિષય), કામ (મનનો વિષય)
 અને ભય (વાત્તનો વિષય) એ સ્પષ્ટ અનિમદ છે. કવચિન્ નવ પ્રાણ મળ્યાં છે—ને
 કોત્ર, બે નેત્ર, બે નાસિકા (નસિકાં), અને વાત્તી એ સાન ‘શીર્ષણ્ય’—શીર્ષમાં રહેલા
 પ્રાણ છે, અને પન્, ઉપન્થ એ બે નીચેના પ્રાણ છે. અથવા જુદિ અને મન એ બે ની-
 ચેના પ્રાણ છે. ‘પુરુષે’—પુરુષમાં—ગણકર દેહમાં—મિત્ર, હસ આદિ જેને છે તેમાં—નવ
 પ્રાણ એ કથા છે ને અને દસમી નાભી મળીને દસ છે. ‘દુરોમે’ ઇત્યાદિ. જાનેન્દિય અને
 કેવેન્દિય એ દસ, પુરુષને—દેહમાં પ્રાણ છે અને આત્મા—અવિજાનથી એ વ્યાપ્ત થાય છે
 ને મન-એ અવિજાનથી છે. આ નિહાન્નગેરે કરી છે. ‘સર્વેયં સ્વર્ગકાયમન્’ ઇત્યાદિ.
 જેન સર્વે સ્વર્ગનું સ્વર્ગ એક સ્થાન છે, તેન સર્વે સ્વર્ગનું ત્વયા એક સ્થાન છે, ઇત્યાદિથી
 જુદો કેવો ન. ‘સર્વે વિષયોનું કાર્ય એક સ્થાન છે’ એમ હાવમહત્ત જુદિ સાને બાર
 પ્રાણ થાય છે. અહાર અને નેર થાય છે. ‘વયુષ્ય દ્રષ્ટવ્યં ચ’ એમાં પ્રમાણ ૪ પ્ર-
 ૮ માં અહાર અને નેર છે. ‘અર્ધો મહા મણાવતિમહા’ એમ. આ પ્રમાણે પ્રાણની ઇલાના-
 સમ્બંધિને મુતિઓ વિપ્રતિપન્ન-વિરોધ છે. હવે પ્રમાણ ૫ પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘ત્યારે શું
 પ્રાપ્ત થાય છે?’ હવે કે ‘અનિમદ’—અનનિમદ, ‘સત્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ’ એકિ મુ-

એને વિષે કહે છે—

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેષ્ટો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

પણ હસ્તાદિ (સાતથી વધારે પ્રાણ શ્રુતિમાં છે) અને (સાતથી વધારે) છે તેથી (સાતજ પ્રાણ છે) એમ નથી ॥ ૬ ॥

પણ હસ્તાદિ, અન્ય, સાતથી અતિરિક્ત પ્રાણ શ્રુતિમાં છે—‘હસ્તો વૈ પ્રહઃ સ કર્મણાતિગ્રહેણ ગૃહીતો હસ્તાભ્યાં હિ કર્મ કરોતિ’ [બૃહદ શાસત] (ખરેખર, હસ્ત મહ છે, તે કર્મરૂપ અતિમહત્તી મહણ કરાયેલો છે; કેમકે હાથો વડે કામ કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં. સાતથી વધારે છે એથી સ્થિતિ છે તેથી અન્તર્ભાવથી સમ-ત્વની સંભાવના કરવી શક્ય છે; કારણ કે ‘હીન અને અધિક સંખ્યાના વિરોધને વિષે અધિક સંખ્યા સંમહણ કરવા યુક્ત થાય છે, તેને વિષે હીનનો અન્તર્ભાવ થાય છે, હીનને વિષે અધિકનો અન્તર્ભાવ થતો નથી. એથી ઘાડી કલ્પનાને અનુસારે સાતજ પ્રાણ છે એમ ન માનવું, પણ ઉત્તર સંખ્યાના ‘અનુરોધથી અગીઆરજ તે પ્રાણ છે. તેમજ શ્રુતિ અગાઉ કહી છે—‘દશોમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ’ [બૃહદ શાસત] (પુરુષમાં એ દસ પ્રાણ છે અને આત્મા અગીઆરનો છે) એમ. મા-ત્મશબ્દ વડે અહિં અન્તઃકરણનું પરિમહણ કરવાનું છે; કેમકે ‘કરણનો અધિકાર છે. પણ અગીઆરથી પણ અધિક વાર અને તેર સંખ્યા કહી છે. ખરૂં છે, કહી છે; પણ અગીઆર કાર્યસમૂહથી આધિક કાર્યસમૂહ નથી કે જેને માટે અધિક કરણની કલ્પના થાય. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, જેના વિષય છે એવા પાંચ

સિદ્ધાન્તીને પણ એકાદશ સંખ્યામાં મનોવૃત્તિના એકથી નિશ્ચયાત્મકા શુદ્ધિ, મર્ત્યમક અર્હકાર, સ્મરણાત્મક ચિત્ત એમ દ્વાદશ આદિ સંખ્યાનો અન્તર્ભાવ કરવો પડશે; તેટલા માટે પ્રાયશ્ચિક સમ્પ્ર સંખ્યામાં અન્તર્ભાવ વધારે સારો છે, લાઘવથી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એને વિષે કહે છે’, તેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—‘હસ્તાદયસ્તુ’ ઇત્યાદિ. મુશબ્દ પછીને વ્યાવૃત્ત કરે છે. સાતજ છે એમ નહિ, પણ હસ્તાદિ પણ પ્રાણ છે; અન્ય પ્રમાણથી પ્રાણ એકાદશ છે એમ સ્થિતિ છે તેથી લાઘવથી અને પ્રાયશ્ચિકથી પ્રાણ સાત છે એવો અપરાધ છે. ‘કર્મણા’-આદાનકર્મથી ગૃહીત થયેલો, એટલે સંગ્રહ થયેલો. સંગ્રહ-ધર્મ કહે છે—‘હસ્તાભ્યામ્’. ‘એથી ઘાડી કલ્પનાને અનુસારે’ ઇત્યાદિ. અધિક સંખ્યા ન્યૂનને વિષે અન્તર્ભૂત થાય એ અયુક્ત હોવાથી સમજ પ્રાણ છે, લાઘવના અનુરોધથી એમ ન માનવું એવો અન્વય છે. ત્યારે પ્રાણો કેટલા છે, હન્દિયો કેટલી છે એ આકાંક્ષાને વિષે કહે છે—‘પણ ઉત્તરસંખ્યાના અનુરોધથી’ ઇત્યાદિ. ‘ધૃતીનાં મિષોવિરોધે સતિ માનાન્નરાનુગૃહીતા શ્રુતિર્ચલ્યાસી’ (શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ થયે અન્ય પ્રમાણથી અનુગૃહીત શ્રુતિ વધારે બદલાય છે) એ ન્યાયથી કાર્યસિદ્ધાન્તમાનથી અનુગૃહીત થયેલી એકાદશપ્રાણશ્રુતિને અનુસારે અન્ય શ્રુતિઓ ગોણ કરવી એવા આશયથી કહે છે—‘ખરૂં છે, કહી છે’ ઇત્યાદિ. એકાદશ કાર્યસિદ્ધિ કહે છે—‘શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ’ ઇત્યાદિ. આજ હન્દિયોનું આ પ્રમાણે અનુમાન થાય છે, તોપણ મનનું અનુ-

બુદ્ધિના બેદ છે અને તેને માટે પાંચ બુદ્ધીન્દ્રિયો છે; વચન, 'આદાન, વિદરણ, ઉત્સર્ગ' અને 'આનન્દ' એ પાંચ કર્મના બેદ છે અને તેને માટે પાંચ કર્મન્દ્રિયો છે; સર્વ અર્થ જેના વિષય છે, એવું ત્રિકાલવૃત્તિચાતુર્ય મન તો એક છે અને તેને અનેક વૃત્તિઓ છે. તેનોજ, વૃત્તિના બેદથી કવચિત્ લિખત તરીકે વ્યપરશ ધાય છે— 'મનો બુદ્ધિરહંકારાગ્રિયં ચ' (મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત) એમ. તેમજ મુનિ કામ આદિ નાના પ્રકારની વૃત્તિને અનુક્રમે વર્ણવી કહે છે કે 'વતન્ સર્વં મન વ્ય' [બુદ્ધ ૧૫૩] (એ સર્વ મનજ છે) એમ. વળી સાતજ શીર્ષવ્ય પ્રાણ છે એમ માનનારને ચારજ પ્રાણ અભિમન થયે; કેમકે સ્થાનના બેદથી એ ચાર દોઈ સાત ગણાય છે—'દે ઓદ્રે દે વ્યુત્તરી દે નામિકે વક્ષા વાક' (બે કાન, બે આંખ, બે નાસિકા, એક વાણી) એમ. ત્યારે અન્ય પ્રાણ તેટલાનાજ વૃત્તિબેદો છે એમ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે દરેક આદિની વૃત્તિઓ અત્યન્ત વિચિત્રીય છે. તેમજ 'નય વૈ પુરુષે પ્રાણા નામિરંદામી' (ખરેખર, પુરુષમાં નવ પ્રાણ છે અને નાભિ દશમી છે) એમાં પણ દેહના હિરબેદને અભિપ્રાયેજ દસ પ્રાણ કહ્યા છે, પ્રાણતત્ત્વના બેદને આભિપ્રાયે નહિ; કેમકે 'નામિરંદામી' (દશમી નાભિ છે) એવું વચન છે. ખરેખર, નાભિ નામનો કોઈ પ્રાણ પ્રસિદ્ધ નથી; પરંતુ મુખ્ય પ્રાણનું નાભિ પણ એક વિશેષ સ્થાન ધાય છે તેથી નાભિ દશમી છે એમ કહ્યું છે. કવચિત્ ઉપાસનાને માટે કેટલાક પ્રાણો ગણાય છે અને કવચિત્ પ્રદર્શનને માટે. આ પ્રમાણે પ્રા-

માન થી રીને તેને વિષે કહે છે—'સર્વ અર્થ જેના વિષય છે' હતાદિ. ત્રણ કાળ વિષે જેની વૃત્તિ છે એવું તે 'ત્રિકાલવૃત્તિચાતુર્ય'. અન્ય દન્દ્રિયો વર્તમાનમાત્રાથી હોવાથી અતીત આદિના જ્ઞાનને માટે મનનો અંગીકાર કરવો બેદએ એવો અર્થ છે. મન બે એકજ છે તો બોલેજી શી રીને છે તેને માટે કહે છે—'તેનોજ, વૃત્તિના બેદથી' હતાદિ. વૃત્તિના બેદથી એકનુંજ અનેકપાત્ર થી રીને છે! થઈબેદ થા માટે ન થાય એમ આસંગા કરી નિરાકરણ કરે છે કે નેથી ધર્મીનો અભેદ પ્રતિપાદન કરનારી મુનિનો વિરોધ થાય—'તેમજ મુનિ, કામ આદિ' હતાદિ. 'વિદોષિતત્વાત્' એમ બે કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી સાતજ શીર્ષવ્ય પ્રાણ છે' હતાદિ. ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને પ્રાણ એને બે શોષક હોવાથી પ્રત્યેકને દ્વિત્વ છે, સ્વભાવના નથી; કેમકે બંને શોષકનું કાર્ય એક છે. એકજ ચક્ષુરાદિક સાધયથ બે શોષકમાં વ્યાસક્રમ થયેલું છે, એટલાજ માટે કાલને, ચક્ષુરેન્દ્રિયહીન છે માટે, રૂપની સમ્પદ ઉપલબ્ધિ નથી, તેમજ લંચકાને સમ્પદ મમન નથી. 'દરેક આદિની વૃત્તિઓ' હતાદિ. અદ્યન આદિ, શ્રોત્રાદિથી અત્યન્ત વિચિત્રીય છે એવો અર્થ છે. એ આદ્યન આદિ શ્રોત્રાદિની વૃત્તિ હોય તો બધેર આદિથી આદ્યન આદિ ન થાય એવો ભાવ છે. ત્યારે હિરને વિષે પ્રાણચાતુર્ય થી રીને એમ આસંગા કરી લક્ષણથી એમ કહે છે—'પરંતુ મુખ્ય પ્રાણનું' હતાદિ. 'સમ પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ' હતાદિની મનિ કહે છે—'કવચિત્ ઉપાસના માટે' હતાદિ. 'મહો મહાઃ'. હતાદિની મનિ કહે છે—'કવચિત્ પ્રદર્શનને માટે'. મહો મહાઃ એ મુનિ ઉપવશ્યુ માટે છે; કેમકે પાણુ, ઉપસ્ય, પાદ એ પણ સરખાંજ લખ્ય છે, એમ કવચિત્ ઉપાસનાર્થે છે અને કવચિત્ ઉપવશ્યુર્થે છે એમ વિશેષ કરવો. પણ સૂત્રનું

એને વિષે કહે છે—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नेवम् ॥ ६ ॥

પણ હસ્તાદિ (સાતથી વધારે પ્રાણ શ્રુતિમાં છે) અને (સાતથી વધારે) છે તેથી (સાતજ પ્રાણ છે) એમ નથી ॥ ૬ ॥

પણ હસ્તાદિ, અન્ય, સાતથી અનિરિક્ષા પ્રાણી યુગ્મમાં છે—'હસ્તો વૈ પ્રજાઃ કર્મણામિવ્રજેણ ચુદ્ધાનો હસ્તામ્યાં હિ કર્મ કરોતિ' [બૃહદ શ્વાત] (ખરેખર, હસ્ત પ્રદ છે, તે કર્મરૂપ અનિમદથી મહાણુ કરાયેલો છે; કેમકે હાથો વડે કામ કરે છે) દંન્યાદિ મુનિઓમાં. સાતથી વધારે છે એવી સ્થિતિ છે તેથી અન્તર્ભાવથી સત્તા તનની અંબાવના કરવી શક્ય છે; મરણ કે 'હીન અને અધિક સંખ્યાના વિરોધ નિર્ણય અધિક સંખ્યા સંમહાણુ કરવા યુક્ત થાય છે, તેને વિષે હીનનો અન્તર્ભાવ થાય છે, હીનને વિષે અધિકનો અન્તર્ભાવ થતો નથી. એથી થાડી કલ્પનાને અનુભવ સાતજ પ્રાણી છે એમ ન માનવું, પણ 'ઉત્તર સંખ્યાના અનુરોધથી અગીઆર ને પ્રાણી છે, તેમજ મુનિ અમાડે કહી છે—'દશોમે પુરુષે પ્રાણા માતૈકાવશઃ' [બૃહદ શ્વાત] (પુરુષમાં એ દસ પ્રાણી છે અને આત્મા અગીઆરમો છે) એમ જ મગજના વડે અર્થ અન્તઃકરણનું પરિમહાણુ કરવાનું છે; કેમકે 'કરણનો અધિકાર' પણ અગીઆરથી પણ અધિક બાર અને તેર સંખ્યા કહી છે. ખરૂં છે, કહી પણ અગીઆર કાર્યસમૂહથી આધક કાર્યસમૂહ નથી કે જેને માટે અધિક કરણ કલ્પના થાય. ગાંધ, રૂપરા, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એના વિષય છે એવા પાંચ

સિદ્ધાન્તીને પણ એકાદશ સંખ્યામાં મનોવૃત્તિના એકથી નિષ્કલાન્નિષ્કા શુદ્ધિ, વર્ણન
અદ્વૈત, સ્વરૂપ-મત વિગત એમ ઠાઠસા અઘરિ સંખ્યાનો અન્નભાવ કરવો પડશે; તેમજ
પ્રેરણાના આ સંખ્યામાં અન્નભાવ વધારે સારો છે, સાધરણી એમ પ્રાપ્ત થવે સિદ્ધાન્ત
છે—એવે વિષે કહે છે, તેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—‘દ્વિતીયસ્તુ’ ઇતિ. મુદ્ધત્ત
અત્રુત કરે છે. મતજ છે એમ નહિ, પણ દ્વિતીય પણ પ્રાપ્ત છે; અન્વ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત
છે એન વિચિત્ર છે તેથી સાધરણી અને પ્રાધર્મ્યથી પ્રાપ્ત થવું છે એવો અર્થસંભવ છે. ‘દ્વિતીય
અદ્વૈતસ્તુ’ ઇતિ. વચ્ચે, એટલે સગદ્ વચ્ચે સંખ્યા-મત કરે છે—‘દ્વિતીયસ્તુ’ એ
પ્રાપ્તી કલ્પનાને અનુસારે’ ઇતિ. અર્થિક સંખ્યા ન્યૂનને વિષે અન્નભાવ થાય એ
સાધરણી સમજ પ્રાપ્ત છે, સાધરણ અનુભવથી એમ ન માનવું એવો અર્થ થયે. ત્યારે
કેટલું છે, દ્વિતીયો કેટલી છે એ અર્થજ્ઞાને વિષે કહે છે—‘પરંતુ ઉત્તરસંખ્યાના અનુભવ
છે. ‘ધર્મનાં નિર્ણયોવિશેષ સ્થિતિ માતાન્નરાતુદ્ધીના શુદ્ધિર્વર્તમાન’ (પ્રતિ
પ્રત્યક્ષ વિષય થવે અન્વ પ્રમાણથી અનુદ્વૈત શ્રુતિ વધારે અપ્રમાણ છે) એ અર્થ
સંદેહાનુભવથી અનુદ્વૈત વચ્ચે એકાદશપ્રાપ્ત્યુત્તિને અનુસારે અન્વ શ્રુતિઓ પ્રેરું કરી
અનુભવ કરે છે—‘અદ્વૈત છે, કલ્પી છે’ ઇતિ. એકાદશ કાંઈકેયે કરે છે—‘દ્વિ
તીયો કરે’ ઇતિ. પણ દ્વિતીયોનું આ પ્રમાણે અનુમાન થાય છે, તેજુ મન

મોક્ષવિન્યાસઃ' (સર્વે આજ્ઞાલેખે ભોજન કરાવવું) એમાં જે નિમન્ત્રેણ પ્રકૃત આ-
દ્યલેખો છે તેજ સર્વેશબ્દથી કહેવાય છે, અન્ય નહિ; એ પ્રમાણે આદિ પદ્ય જે પ્રકૃત
સાત પ્રાણ છે તેજ સર્વેશબ્દથી કહેવાય છે, અન્ય નહિ. પદ્ય આદિ આદ્યું વિજ્ઞાન
ગણાવ્યું છે. સાતજ ગણાવ્યાં છે એમ કેમ કહે છે? એ દોષ નથી; કેમકે મન અને
વિજ્ઞાન બિન્ન તરવ ન હોવાથી ભિન્ન વૃત્તિ છે તોપણ સમાવ ઉપપત્તિ થાય છે.
તેરસા માટે સાતજ પ્રાણ છે એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—પણ બીજા, હ-
સ્તાદિઓ, સાતથી અનિર્દિષ્ટ પ્રાણ પ્રતીત થાય છે—‘હસ્તો વૈ પ્રદઃ’ [બૃહ્ ૭ શરાર્ક]
(ખરેખર, હસ્ત મદ્ય છે) હત્યાદિ સુનિઓમાં. મદ્ય એટલે અન્ધનભાવ સમગ્રાય
છે, સ્ત્રવણ એ મદ્યસંસક અન્ધનથી અન્ધાય છે એમ. વળી તે સ્ત્રવણ એકજ શરી-
રમાં બંધાતો નથી; કેમકે અન્ય શરીરોમાં પણ અન્ધન તુલ્ય છે. તેરસા માટે એ
મદ્યસંસક અન્ધન અન્ય શરીરમાં સંચારી છે એમ અર્થાત્ કહ્યું છે. તેમજ સ્મૃતિ
છે—‘પુર્વદ્વકેન તિષ્ઠેન પ્રાણાતેન ન યુગ્યતે । તેન વદ્યમ્ વૈ વન્ધો મોહો મુક્તસ્ય તેમ
જ ॥ ’ (તે પ્રાણાદિ પુર્વદ્વક સિગથી જોડાય છે. ખરેખર, તેથી અન્ધાયજ્ઞાને અન્ધ

નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, વિજ્ઞાન પામતો નથી) એનું મદ્ય કરવાનું છે. આમ સાતજ વિ-
રોધિત છે એવો અર્થ છે. તોપણ સર્વેની સુનિથી સર્વપ્રાણના મનની આસંગા કરી પ્રકરણથી
તેનો સંગ્રીય કહે છે—‘સર્વેશબ્દ પ્રકૃતગામી છે’. પ્રકરણથી સુનિનો સંગ્રીય દુશાન્ત વડે
સ્પષ્ટ કરે છે—‘એમ “ સર્વે પ્રાણાઃ ”’ હત્યાદિ. ‘ ઈકીમવતિ ન વિજ્ઞાનાતીત્યાદુઃ ’
એમ શુદ્ધિનો પણ પાઠ છે તેથી સાતનું અનુક્રમણ સિદ્ધ છે એમ કહે છે—‘પણ આદિ
આદ્યું વિજ્ઞાન ગણાવ્યું છે’ હત્યાદિ. શુદ્ધિના અનુક્રમણથી સમત્વનો વિધાત થતો નથી
એમ કહે છે—‘એ દોષ નથી’ હત્યાદિ. પૂર્વપદ્યનો ઉપસહાર કરે છે—‘તેરસા માટે
સાતજ પ્રાણ છે’ હત્યાદિ. તેનો અનુવાદ કરી સિદ્ધાન્ત કરે છે—સાતનીજ જીવની સાથે
મતિ છે એ સિદ્ધ છે; કેમકે હસ્તાદિ પદ્ય મદ્ય છે એવી સુતિ છે તેથી તેમની પણ મતિ
પ્રતીત થાય છે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ હત્યાદિ.
અધ્યાર્થમાં વિશેષ નથી તોપણ તાત્પર્યમાં વિશેષ દર્શાવવા અધ્યાર્થ સહેજે કહે છે—‘પણ
બીજા, હસ્તાદિઓ’ હત્યાદિ. આત્મા પછી ઉત્ક્રમણ કરનાર, અનુયાયીઓજ હન્દ્રિયો છે
એમ જે કહ્યું છે તેનો અંગીકાર કરી કહે છે કે અંગીકાર પ્રાણ અનુયાયી છે—‘મદ્ય
એટલે અન્ધનભાવ સમગ્રાય છે’ હત્યાદિ. પદ્ય એટલાથી સર્વ દેહનું અનુયાયિત્વ શી રીતે
એમ આસંગા કરી જીવ સર્વ દેહમાં બદ્ધ છે એમ સિદ્ધ છે તેથી એવી શુદ્ધિ છે એમ કહે
છે—‘વળી તે સ્ત્રવણ’ હત્યાદિ. પણ જીવ સર્વ દેહમાં અન્ધનમાં છે તેથી મદ્યસંસક, હ-
સ્તાદિ અનુયાયી શી રીતે છે તેને વિષે કહે છે—‘તેરસા માટે એ મદ્યસંસક અન્ધન’
હત્યાદિ. દૃશ્યમદ્યસંસક હસ્તાદિઅન્ધ ઓશ્વપર્વન્ત આત્માનો અનુયાયી છે તેને વિષે સ્મૃતિ કહે
છે—સપ્ત વધારે હસ્તાદિ પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરનારા છે એમ સમત્વ છે; કેમકે હસ્તાદિ
મદ્ય છે ૧ છે; એ મદ્ય છે એવી સુતિ ત્યારેજ ઉપપત્તિ થાય કે એ તેઓ મુઞ્જિપ-
વન્ત આ- ૧ ન કરે, નહિ તો છ કોસવાળા શરીરની પેઠે એમનું મદ્ય સુતિ કહે
નહિ. એથી ૧ ન મુઞ્જિને એમના અવલી તરફ કહે છે—‘તેમજ સ્મૃતિ છે’ હ-
છે—‘પ્રાણાતેન’. પ્રાણાદિપંચક, જ્ઞાનમુકમપંચક, કૌન્દિન્દ્ર-

જુની 'ધ્યતાની શ્રુતિ વિચિત્ર છે તેથી, ક્યાં કદ્ય પરમ શ્રુતિ છે તેનો વિવેક કરવો
 જોઈએ. કાર્યસમૂહને લીધે તે પ્રાણ વિષે એકાદશત્વશ્રુતિ પ્રમાણ છે એવી સ્થિતિ
 છે. એ સૂત્રોની આ બીજી યોજના છે. પ્રાણ સાતજ છે; કેમકે સાતનીજ ગતિ
 શ્રુતિમાં છે-- 'તમુત્કામન્તં પ્રાણોઽનૂત્કામતિ પ્રાણમનૂત્કામન્તં સર્વે પ્રાણા અનૂત્કામન્તિ
 [બૃહ૦ ધાત્રાર] (તેના ઉત્કંભજ પછી પ્રાણ ઉત્કંભજ કરે છે, અને પ્રાણના ઉત્કં-
 ભજ પછી સર્વે પ્રાણા ઉત્કંભજ કરે છે) એમાં, પણ સર્વશબ્દ પણ અર્થિ પામે
 છે, સાતનીજ ગતિની શી રીતે પ્રતિજ્ઞા છે? વિશેષિત છે તેથી એમ કહે છે; મ-
 રુષ કે તેત્રાદિ ત્વક્પર્યન્ત સાતજ પ્રાણ વિશેષિત અર્થિ પ્રકૃત છે-- 'સ યદેવ વા-
 ધુયઃ પુરુષઃ પરાય પર્યાવર્તંતેઽધારૂપસો મયતિ' [બૃહ૦ ધાત્રાર] 'एकी मयति न त-
 द्यतीत्याहुः' [બૃહ૦ ધાત્રાર] (જે અવસ્થામાં તે એ નેત્રમાં રહેલો {અનુમાદક
 સૂર્યાસરૂપ; પુરુષ બહિર્દેશથી સ્વસ્થાન પ્રતિ જાય છે, ત્યારે જીવ અરૂપજ થાય
 છે, { હૃદયમાં; ચક્ષુ એક થાય છે, અને { પાસે ઊભેલાઓ } દેખતો નથી
 એમ કહે છે) હત્યાદિ અનુકંભજથી. સર્વશબ્દ પ્રકૃતગામી છે, જેમ 'સર્વે પ્રાણા'.

આ સાખ્યાન અસમન છે, પાચ જુદીન્દ્રિય, વાણી અને મન એમ સત્ત્વની અવગતિ અને
 શીર્ષય ચારજુ વિશેષિતત્વ એમ હેતુનું વૈયથિકરણ થાય છે અને ઉગ્ર પરિસંખ્યામાં લેવા
 આવે છે તેથી અરુચિથી અન્ય અર્થ કહે છે, એ અન્ય વર્ણક છે-- 'એ સૂત્રોની આ બીજી
 યોજના છે.' હન્દિયો કેટલી એમ સંદેહ થયે પૂર્વપ્રશ્નમતની યોજના કરે છે-- 'પ્રાણ
 સાતજ છે'. તે જવાબાની સાથે જે પ્રાણો ઉત્કંભજ કરે છે તેજ ભોગદેવ હોવાથી હન્દિયો છે
 એવો અર્થ છે જેનું સદમમન છે, નેજોજ અન્ય જન્મમાં ભોગના ઉપાય હોવાથી હન્દિયો
 છે; આંદ તો સાતનીજ ગતિની શ્રુતિ છે, માટે તેજ હન્દિયો છે એવો અર્થ છે. સત્ત્વ તત્ત્વ
 એટલાનું વ્યાખ્યાન કરી સકાના ઉત્તર તરફ અન્ય પદને લે છે-- 'પણ સર્વશબ્દ પણ
 હન્દિયો. એનું ઉત્તર કહે છે-- 'વિશેષિત છે તેથી એમ કહે છે'. ચક્ષુસાદિ ત્વક્પર્યન્ત
 ઉત્કંભજને વિશેષિત છે. 'અર્થિ પ્રકૃત છે'-- 'અર્થિ' = ઉત્કાન્તિપ્રકરણમાં. 'સ
 યદેવ વાધુયઃ' હન્દિયો. જે અવસ્થામાં નેત્રનો અધિષ્ઠાતા દેવતાંશ, તે એ પુરુષસંજિત
 બહિર્દેશથી સ્વસ્થાન પ્રતિ વ્યાપ્ત થાય છે, તે અવસ્થામાં જીવ અરૂપજ થાય છે, હૃદયમાં નેત્ર
 એક થાય છે અને પાસે ઊભેલા એ દેખતો નથી એમ કહે છે. અર્થ એવો છે કે વિષમ
 અવસ્થામાં આ નેત્રમાં રહેલો અનુમાદક સૂર્યાસરૂપ પુરુષ બહિર્દેશથી સ્વાંશી સર્વમાં પામે
 અર્થ છે ત્યારે એ 'મુમુર્સુ' અરૂપજ થાય છે; દેવતાંશ દેવમાં પ્રવિષ્ટ થયો એટલે વિષાંશ ચક્ષુ
 હૃદયમાં એક થાય છે, ત્યારે એ દેખતો નથી એમ પાશંસ્થ લોકો કહે છે. મુમુર્સુશમાં
 મુનુર્વિજિત જીવ પરમ-મુખતાથી હૃદયદેશમાં જાય છે, ત્યારે અરૂપજ થાય છે-- ચક્ષુસવિષમ
 નેત્ર-જીવ હૃદયપુંડ્રીકને વિશે અવચિત્ત મનન્ય જોડે એક થાય છે એમ કહે છે. ચક્ષુર-
 મનન્ય-પરિવેશ ચક્ષુશ્રુત પ્રતિવિમાન છે તોપણ સર્વે હન્દિયોના અનિમાનપરિવાશનું તે 'કેવ
 ચક્ષુ છે, એમ કેટલીક હન્દિયોનું લક્ષણ છે તે સર્વે હન્દિયોના ઉપશ્લેષ માટે છે. 'હ-
 ત્યાદિ અનુકંભજથી'-- 'અર્થિ' પામી 'ન જિઘ્રન્તિ ન વદન્તિ ન રમયન્તે ન શૃંગોન્તિ ન
 મનુન્તે ન કૃત્વાન્તિ' (નંવતો નથી, બોલતો નથી, રમતો નથી, સંસંગતો નથી, વિચારતો

૧ આ. ૨. ૬. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮૬. ૩૮૭. ૩૮૮. ૩૮૯. ૩૯૦. ૩૯૧. ૩૯૨. ૩૯૩. ૩૯૪. ૩૯૫. ૩૯૬. ૩૯૭. ૩૯૮. ૩૯૯. ૪૦૦. ૪૦૧. ૪૦૨. ૪૦૩. ૪૦૪. ૪૦૫. ૪૦૬. ૪૦૭. ૪૦૮. ૪૦૯. ૪૧૦. ૪૧૧. ૪૧૨. ૪૧૩. ૪૧૪. ૪૧૫. ૪૧૬. ૪૧૭. ૪૧૮. ૪૧૯. ૪૨૦. ૪૨૧. ૪૨૨. ૪૨૩. ૪૨૪. ૪૨૫. ૪૨૬. ૪૨૭. ૪૨૮. ૪૨૯. ૪૩૦. ૪૩૧. ૪૩૨. ૪૩૩. ૪૩૪. ૪૩૫. ૪૩૬. ૪૩૭. ૪૩૮. ૪૩૯. ૪૪૦. ૪૪૧. ૪૪૨. ૪૪૩. ૪૪૪. ૪૪૫. ૪૪૬. ૪૪૭. ૪૪૮. ૪૪૯. ૪૫૦. ૪૫૧. ૪૫૨. ૪૫૩. ૪૫૪. ૪૫૫. ૪૫૬. ૪૫૭. ૪૫૮. ૪૫૯. ૪૬૦. ૪૬૧. ૪૬૨. ૪૬૩. ૪૬૪. ૪૬૫. ૪૬૬. ૪૬૭. ૪૬૮. ૪૬૯. ૪૭૦. ૪૭૧. ૪૭૨. ૪૭૩. ૪૭૪. ૪૭૫. ૪૭૬. ૪૭૭. ૪૭૮. ૪૭૯. ૪૮૦. ૪૮૧. ૪૮૨. ૪૮૩. ૪૮૪. ૪૮૫. ૪૮૬. ૪૮૭. ૪૮૮. ૪૮૯. ૪૯૦. ૪૯૧. ૪૯૨. ૪૯૩. ૪૯૪. ૪૯૫. ૪૯૬. ૪૯૭. ૪૯૮. ૪૯૯. ૫૦૦. ૫૦૧. ૫૦૨. ૫૦૩. ૫૦૪. ૫૦૫. ૫૦૬. ૫૦૭. ૫૦૮. ૫૦૯. ૫૧૦. ૫૧૧. ૫૧૨. ૫૧૩. ૫૧૪. ૫૧૫. ૫૧૬. ૫૧૭. ૫૧૮. ૫૧૯. ૫૨૦. ૫૨૧. ૫૨૨. ૫૨૩. ૫૨૪. ૫૨૫. ૫૨૬. ૫૨૭. ૫૨૮. ૫૨૯. ૫૩૦. ૫૩૧. ૫૩૨. ૫૩૩. ૫૩૪. ૫૩૫. ૫૩૬. ૫૩૭. ૫૩૮. ૫૩૯. ૫૪૦. ૫૪૧. ૫૪૨. ૫૪૩. ૫૪૪. ૫૪૫. ૫૪૬. ૫૪૭. ૫૪૮. ૫૪૯. ૫૫૦. ૫૫૧. ૫૫૨. ૫૫૩. ૫૫૪. ૫૫૫. ૫૫૬. ૫૫૭. ૫૫૮. ૫૫૯. ૫૬૦. ૫૬૧. ૫૬૨. ૫૬૩. ૫૬૪. ૫૬૫. ૫૬૬. ૫૬૭. ૫૬૮. ૫૬૯. ૫૭૦. ૫૭૧. ૫૭૨. ૫૭૩. ૫૭૪. ૫૭૫. ૫૭૬. ૫૭૭. ૫૭૮. ૫૭૯. ૫૮૦. ૫૮૧. ૫૮૨. ૫૮૩. ૫૮૪. ૫૮૫. ૫૮૬. ૫૮૭. ૫૮૮. ૫૮૯. ૫૯૦. ૫૯૧. ૫૯૨. ૫૯૩. ૫૯૪. ૫૯૫. ૫૯૬. ૫૯૭. ૫૯૮. ૫૯૯. ૬૦૦. ૬૦૧. ૬૦૨. ૬૦૩. ૬૦૪. ૬૦૫. ૬૦૬. ૬૦૭. ૬૦૮. ૬૦૯. ૬૧૦. ૬૧૧. ૬૧૨. ૬૧૩. ૬૧૪. ૬૧૫. ૬૧૬. ૬૧૭. ૬૧૮. ૬૧૯. ૬૨૦. ૬૨૧. ૬૨૨. ૬૨૩. ૬૨૪. ૬૨૫. ૬૨૬. ૬૨૭. ૬૨૮. ૬૨૯. ૬૩૦. ૬૩૧. ૬૩૨. ૬૩૩. ૬૩૪. ૬૩૫. ૬૩૬. ૬૩૭. ૬૩૮. ૬૩૯. ૬૪૦. ૬૪૧. ૬૪૨. ૬૪૩. ૬૪૪. ૬૪૫. ૬૪૬. ૬૪૭. ૬૪૮. ૬૪૯. ૬૫૦. ૬૫૧. ૬૫૨. ૬૫૩. ૬૫૪. ૬૫૫. ૬૫૬. ૬૫૭. ૬૫૮. ૬૫૯. ૬૬૦. ૬૬૧. ૬૬૨. ૬૬૩. ૬૬૪. ૬૬૫. ૬૬૬. ૬૬૭. ૬૬૮. ૬૬૯. ૬૭૦. ૬૭૧. ૬૭૨. ૬૭૩. ૬૭૪. ૬૭૫. ૬૭૬. ૬૭૭. ૬૭૮. ૬૭૯. ૬૮૦. ૬૮૧. ૬૮૨. ૬૮૩. ૬૮૪. ૬૮૫. ૬૮૬. ૬૮૭. ૬૮૮. ૬૮૯. ૬૯૦. ૬૯૧. ૬૯૨. ૬૯૩. ૬૯૪. ૬૯૫. ૬૯૬. ૬૯૭. ૬૯૮. ૬૯૯. ૭૦૦. ૭૦૧. ૭૦૨. ૭૦૩. ૭૦૪. ૭૦૫. ૭૦૬. ૭૦૭. ૭૦૮. ૭૦૯. ૭૧૦. ૭૧૧. ૭૧૨. ૭૧૩. ૭૧૪. ૭૧૫. ૭૧૬. ૭૧૭. ૭૧૮. ૭૧૯. ૭૨૦. ૭૨૧. ૭૨૨. ૭૨૩. ૭૨૪. ૭૨૫. ૭૨૬. ૭૨૭. ૭૨૮. ૭૨૯. ૭૩૦. ૭૩૧. ૭૩૨. ૭૩૩. ૭૩૪. ૭૩૫. ૭૩૬. ૭૩૭. ૭૩૮. ૭૩૯. ૭૪૦. ૭૪૧. ૭૪૨. ૭૪૩. ૭૪૪. ૭૪૫. ૭૪૬. ૭૪૭. ૭૪૮. ૭૪૯. ૭૫૦. ૭૫૧. ૭૫૨. ૭૫૩. ૭૫૪. ૭૫૫. ૭૫૬. ૭૫૭. ૭૫૮. ૭૫૯. ૭૬૦. ૭૬૧. ૭૬૨. ૭૬૩. ૭૬૪. ૭૬૫. ૭૬૬. ૭૬૭. ૭૬૮. ૭૬૯. ૭૭૦. ૭૭૧. ૭૭૨. ૭૭૩. ૭૭૪. ૭૭૫. ૭૭૬. ૭૭૭. ૭૭૮. ૭૭૯. ૭૮૦. ૭૮૧. ૭૮૨. ૭૮૩. ૭૮૪. ૭૮૫. ૭૮૬. ૭૮૭. ૭૮૮. ૭૮૯. ૭૯૦. ૭૯૧. ૭૯૨. ૭૯૩. ૭૯૪. ૭૯૫. ૭૯૬. ૭૯૭. ૭૯૮. ૭૯૯. ૮૦૦. ૮૦૧. ૮૦૨. ૮૦૩. ૮૦૪. ૮૦૫. ૮૦૬. ૮૦૭. ૮૦૮. ૮૦૯. ૮૧૦. ૮૧૧. ૮૧૨. ૮૧૩. ૮૧૪. ૮૧૫. ૮૧૬. ૮૧૭. ૮૧૮. ૮૧૯. ૮૨૦. ૮૨૧. ૮૨૨. ૮૨૩. ૮૨૪. ૮૨૫. ૮૨૬. ૮૨૭. ૮૨૮. ૮૨૯. ૮૩૦. ૮૩૧. ૮૩૨. ૮૩૩. ૮૩૪. ૮૩૫. ૮૩૬. ૮૩૭. ૮૩૮. ૮૩૯. ૮૪૦. ૮૪૧. ૮૪૨. ૮૪૩. ૮૪૪. ૮૪૫. ૮૪૬. ૮૪૭. ૮૪૮. ૮૪૯. ૮૫૦. ૮૫૧. ૮૫૨. ૮૫૩. ૮૫૪. ૮૫૫. ૮૫૬. ૮૫૭. ૮૫૮. ૮૫૯. ૮૬૦. ૮૬૧. ૮૬૨. ૮૬૩. ૮૬૪. ૮૬૫. ૮૬૬. ૮૬૭. ૮૬૮. ૮૬૯. ૮૭૦. ૮૭૧. ૮૭૨. ૮૭૩. ૮૭૪. ૮૭૫. ૮૭૬. ૮૭૭. ૮૭૮. ૮૭૯. ૮૮૦. ૮૮૧. ૮૮૨. ૮૮૩. ૮૮૪. ૮૮૫. ૮૮૬. ૮૮૭. ૮૮૮. ૮૮૯. ૮૯૦. ૮૯૧. ૮૯૨. ૮૯૩. ૮૯૪. ૮૯૫. ૮૯૬. ૮૯૭. ૮૯૮. ૮૯૯. ૯૦૦. ૯૦૧. ૯૦૨. ૯૦૩. ૯૦૪. ૯૦૫. ૯૦૬. ૯૦૭. ૯૦૮. ૯૦૯. ૯૧૦. ૯૧૧. ૯૧૨. ૯૧૩. ૯૧૪. ૯૧૫. ૯૧૬. ૯૧૭. ૯૧૮. ૯૧૯. ૯૨૦. ૯૨૧. ૯૨૨. ૯૨૩. ૯૨૪. ૯૨૫. ૯૨૬. ૯૨૭. ૯૨૮. ૯૨૯. ૯૩૦. ૯૩૧. ૯૩૨. ૯૩૩. ૯૩૪. ૯૩૫. ૯૩૬. ૯૩૭. ૯૩૮. ૯૩૯. ૯૪૦. ૯૪૧. ૯૪૨. ૯૪૩. ૯૪૪. ૯૪૫. ૯૪૬. ૯૪૭. ૯૪૮. ૯૪૯. ૯૫૦. ૯૫૧. ૯૫૨. ૯૫૩. ૯૫૪. ૯૫૫. ૯૫૬. ૯૫૭. ૯૫૮. ૯૫૯. ૯૬૦. ૯૬૧. ૯૬૨. ૯૬૩. ૯૬૪. ૯૬૫. ૯૬૬. ૯૬૭. ૯૬૮. ૯૬૯. ૯૭૦. ૯૭૧. ૯૭૨. ૯૭૩. ૯૭૪. ૯૭૫. ૯૭૬. ૯૭૭. ૯૭૮. ૯૭૯. ૯૮૦. ૯૮૧. ૯૮૨. ૯૮૩. ૯૮૪. ૯૮૫. ૯૮૬. ૯૮૭. ૯૮૮. ૯૮૯. ૯૯૦. ૯૯૧. ૯૯૨. ૯૯૩. ૯૯૪. ૯૯૫. ૯૯૬. ૯૯૭. ૯૯૮. ૯૯૯. ૧૦૦. ૧૦૧. ૧૦૨. ૧૦૩. ૧૦૪. ૧૦૫. ૧૦૬. ૧૦૭. ૧૦૮. ૧૦૯. ૧૧૦. ૧૧૧. ૧૧૨. ૧૧૩. ૧૧૪. ૧૧૫. ૧૧૬. ૧૧૭. ૧૧૮. ૧૧૯. ૧૨૦. ૧૨૧. ૧૨૨. ૧૨૩. ૧૨૪. ૧૨૫. ૧૨૬. ૧૨૭. ૧૨૮. ૧૨૯. ૧૩૦. ૧૩૧. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪. ૧૩૫. ૧૩૬. ૧૩૭. ૧૩૮. ૧૩૯. ૧૪૦. ૧૪૧. ૧૪૨. ૧૪૩. ૧૪૪. ૧૪૫. ૧૪૬. ૧૪૭. ૧૪૮. ૧૪૯. ૧૫૦. ૧૫૧. ૧૫૨. ૧૫૩. ૧૫૪. ૧૫૫. ૧૫૬. ૧૫૭. ૧૫૮. ૧૫૯. ૧૬૦. ૧૬૧. ૧૬૨. ૧૬૩. ૧૬૪. ૧૬૫. ૧૬૬. ૧૬૭. ૧૬૮. ૧૬૯. ૧૭૦. ૧૭૧. ૧૭૨. ૧૭૩. ૧૭૪. ૧૭૫. ૧૭૬. ૧૭૭. ૧૭૮. ૧૭૯. ૧૮૦. ૧૮૧. ૧૮૨. ૧૮૩. ૧૮૪. ૧૮૫. ૧૮૬. ૧૮૭. ૧૮૮. ૧૮૯. ૧૯૦. ૧૯૧. ૧૯૨. ૧૯૩. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫. ૨૦૬. ૨૦૭. ૨૦૮. ૨૦૯. ૨૧૦. ૨૧૧. ૨૧૨. ૨૧૩. ૨૧૪. ૨૧૫. ૨૧૬. ૨૧૭. ૨૧૮. ૨૧૯. ૨૨૦. ૨૨૧. ૨૨૨. ૨૨૩. ૨૨૪. ૨૨૫. ૨૨૬. ૨૨૭. ૨૨૮. ૨૨૯. ૨૩૦. ૨૩૧. ૨૩૨. ૨૩૩. ૨૩૪. ૨૩૫. ૨૩૬. ૨૩૭. ૨૩૮. ૨૩૯. ૨૪૦. ૨૪૧. ૨૪૨. ૨૪૩. ૨૪૪. ૨૪૫. ૨૪૬. ૨૪૭. ૨૪૮. ૨૪૯. ૨૫૦. ૨૫૧. ૨૫૨. ૨૫૩. ૨૫૪. ૨૫૫. ૨૫૬. ૨૫૭. ૨૫૮. ૨૫૯. ૨૬૦. ૨૬૧. ૨૬૨. ૨૬૩. ૨૬૪. ૨૬૫. ૨૬૬. ૨૬૭. ૨૬૮. ૨૬૯. ૨૭૦. ૨૭૧. ૨૭૨. ૨૭૩. ૨૭૪. ૨૭૫. ૨૭૬. ૨૭૭. ૨૭૮. ૨૭૯. ૨૮૦. ૨૮૧. ૨૮૨. ૨૮૩. ૨૮૪. ૨૮૫. ૨૮૬. ૨૮૭. ૨૮૮. ૨૮૯. ૨૯૦. ૨૯૧. ૨૯૨. ૨૯૩. ૨૯૪. ૨૯૫. ૨૯૬. ૨૯૭. ૨૯૮. ૨૯૯. ૩૦૦. ૩૦૧. ૩૦૨. ૩૦૩. ૩૦૪. ૩૦૫. ૩૦૬. ૩૦૭. ૩૦૮. ૩૦૯. ૩૧૦. ૩૧૧. ૩૧૨. ૩૧૩. ૩૧૪. ૩૧૫. ૩૧૬. ૩૧૭. ૩૧૮. ૩૧૯. ૩૨૦. ૩૨૧. ૩૨૨. ૩૨૩. ૩૨૪. ૩૨૫. ૩૨૬. ૩૨૭. ૩૨૮. ૩૨૯. ૩૩૦. ૩૩૧. ૩૩૨. ૩૩૩. ૩૩૪. ૩૩૫. ૩૩૬. ૩૩૭. ૩૩૮. ૩૩૯. ૩૪૦. ૩૪૧. ૩૪૨. ૩૪૩. ૩૪૪. ૩૪૫. ૩૪૬. ૩૪૭. ૩૪૮. ૩૪૯. ૩૫૦. ૩૫૧. ૩૫૨. ૩૫૩. ૩૫૪. ૩૫૫. ૩૫૬. ૩૫૭. ૩૫૮. ૩૫૯. ૩૬૦. ૩૬૧. ૩૬૨. ૩૬૩. ૩૬૪. ૩૬૫. ૩૬૬. ૩૬૭. ૩૬૮. ૩૬૯. ૩૭૦. ૩૭૧. ૩૭૨. ૩૭૩. ૩૭૪. ૩૭૫. ૩૭૬. ૩૭૭. ૩૭૮. ૩૭૯. ૩૮૦. ૩૮૧. ૩૮૨. ૩૮૩. ૩૮૪. ૩૮૫. ૩૮૬. ૩૮૭. ૩૮૮. ૩૮૯. ૩૯૦. ૩૯૧. ૩૯૨. ૩૯૩. ૩૯૪. ૩૯૫. ૩૯૬. ૩૯૭. ૩૯૮. ૩૯૯. ૪૦૦. ૪૦૧. ૪૦૨. ૪૦૩. ૪૦૪. ૪૦૫. ૪૦૬. ૪૦૭. ૪૦૮. ૪૦

સર્વશબ્દની વૃત્તિ નિમગ્નિતમાત્રને વિષે લીધેલી છે. આદિ તો સર્વશબ્દના અર્થના સંકલ્પનને વિષે કહ્યું હતું નથી. તેણા માટે સર્વશબ્દ વડે આદિ અર્થના પ્રાણોના પરિમલ છે; અને પ્રદર્શનને માટે સાનુ અનુક્રમણ છે એમ અનવય છે. તેણા માટે શબ્દથી અને કાર્યથી અગ્રીઆરણ પ્રાણ છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૧ ॥

અળવશ્ચ ॥ ૭ ॥

અને (પ્રાણ) અણુ છે ॥ ૭ ॥

હવે પ્રાણોનાના અન્ય સ્વભાવ વર્ણવેલી કહે છે. એ પ્રકૃત પ્રાણો અણુ છે એમ સમજવું. એ અણુ છે એટલે સૂક્ષ્મ છે અને પરિચિત્ત છે, પરમાણુતુલ્ય નથી; કેમકે આમા શરીરમાં વ્યાપનાર કાર્વ અનુપપત્ત થવાનો પ્રસંગ આવે. એ પ્રાણો સૂક્ષ્મ છે; કેમકે જો સૂક્ષ્મ હોય તો મરણકાળે, મરણ પામનારના શરીરમાંથી નીકળે ત્યારે દરમાંથી નીકળના સર્પની પેઠે 'પાર્શ્વસ્થને ઉપલબ્ધ થાય. વળી એ પ્રાણ પરિચિત્ત છે; કેમકે સર્વગત હોય તો ઉત્ક્રાન્તિમુતિ, ગતિમુતિ અને આગતિમુતિનો વ્યાકોષ થાય અને છત તદ્દગુલસારી છે તે સિદ્ધ ન થાય. સર્વગત છે તોપણ શરીરશરિમાં વૃત્તિલાભ થાય એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે વૃત્તિમાત્ર

ના એમ કહે છે—'આદિ તો સર્વશબ્દના' હતાદિ. એને માટે ઉપપત્તિ નથી એવા સંકલ્પમાં પ્રાકરણિક સંજ્ઞાનિવમ યુક્ત છે, ઉત્ક્રાન્તિમાં તો અનુપપત્તિ નથી એટલે સંકલ્પ થી રીને એવો ભય છે. સંકલ્પને અભાવે ક્ષતિવ કહે છે—'તેણા માટે સર્વશબ્દ વડે' હતાદિ. ઉત્ક્રાન્તિનું મહત્ત્વ છે ત્યારે સાનુ અનુક્રમણ થી રીને છે તેને માટે કહે છે—'પ્રદર્શનને માટે' હતાદિ. સંજ્ઞાને વિષે નૃના અને આરિય અણુ છે એમ પ્રતિષ્ઠાન કરી પ્રકૃતને ઉપલબ્ધ કરે છે—'તેણા માટે શબ્દથી' હતાદિ સંજ્ઞામુતિઓનો અવિરોધ છે તેથી એકાદ્યેન્દ્રિયકારણ મળને વિષે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧ ॥

'ગ્રાણાઃ સર્વેન્નન્તાઃ' (સર્વ પ્રાણુ અનન્ત છે) એમ મુનિ છે તેવી હિન્દિયો વિમુ છે. માટે તેમની ઉત્ક્રાન્તિ અસિદ્ધ છે; જલુ તે તે દેહમાં નેમની અભિવ્યક્તિરૂપ પ્રારેચિતી વૃત્તિઓ છે, તેને ઉત્ક્રાન્તિ આદિ નથી એમ સાંજોનો અપેક્ષ છે, તેની સંમનિષી પ્રાણો કેવા પરિમાણુવાના છે એમ સંદેહ થવે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'હવે પ્રાણોનાના' હતાદિ. ઉપપત્તિ અને સંજ્ઞાનું નિરૂપણ કર્યા પછી પરિમણુનું નિરૂપણ થાય છે એવો ભય છે. અનુદ્ભૂત રૂપ અને સ્વરૂપ એને છે તે 'સૂક્ષ્મ'. 'પરિચિત્ત' = અવ્ય. જુદી જાદિ વિમુ હોય તો આત્માનું અણુત્વ ઉપરિને લીધે છે તે સિદ્ધ ન થાય એમ ઉક્ત ન્યાયનો વિરોધ કહે છે—'છત તદ્દગુલસારી છે'. ઉક્ત અપેક્ષાને અનુવાદ કરી તેનું નિરસન કરે છે—'સર્વગત છે તોપણ' હતાદિ. સારાંશ આ પ્રમાણે છે—એ હિન્દિયો સર્વગત હોય તો અવકિન અને વિપ્રકૃત વસ્તુઓનો ઉપલંભ થવાનો પ્રસંગ થવે. સર્વગત છે તોપણ દેહાવચિત્તમાન હિન્દિયો છે

અને મુદ્રા થયલાને મોક્ષ છે) એમ, મોક્ષપૂર્વે મહાસંસાર એ બંધનથી અવિયોગ દર્શાવે છે. વળી આધર્મ્યજ્ઞાનમાં વિષય અને હિન્દ્રિયના અનુક્રમણમાં 'ચત્તુષ્ચ દ્રવ્યં ચ' (નેત્ર અને દ્રવ્ય) એમાં સમાન રીતે હસ્તાદિ હિન્દ્રિયો વિષયસહિત ગણાવે છે—'હસ્તૌ ચાદાતવ્યં ચ ઉપવ્યથાનન્દયિતવ્યં ચ પાયુષ્ઠ વિસર્જયિતવ્યં ચ પાદૌ ચ ગન્તવ્યં ચ' [ખંડો ૪૮] (હાથ અને જોડું આદાન થાય તે, ઉપસ્થ અને જોડાન પામે તે, પાયુ અને જોડું વિસર્જન થાય તે, પાગ અને જોડું ગતિ કરે તે) એમ, તેમજ 'દશોમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશસ્તે યદાસાચ્છરીતાન્મર્ત્યાંદુત્ક્રામન્ત્યય મોદયન્તિ' [ખંડો ૩૫૪] (પુરુષમાં એ દસ પ્રાણ છે, આત્મા અગીઆરમો છે; તેઓ બધારે એ મર્ત્ય શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે { એના સખનીઓને } રોયડાવે છે { તેડાના માટે રુદ્ર કહેવાય છે }) એ અગીઆર પ્રાણોની ઉત્ક્રાન્તિ દર્શાવે છે. સર્વશબ્દ પણ પ્રાણશબ્દ સાથે સંબંધ રાખતો, અશેષ પ્રાણનું અભિધાન કરતો, પ્રકરણવશાત્ સાતનેજ વિષે અવસ્થાપિત કરવો શક્ય નથી; કેમકે પ્રકરણથી શબ્દ વિશેષ બળવાન છે. 'સર્વે પ્રાણા મોક્ષયિતવ્યાઃ' (સર્વે પ્રાણોને ભોજન કરાવવું) એમાં પણ પૃથિવીમાં રહેતા સર્વ પ્રાણોનુંજ મહત્ત્વ ન્યાય છે; સર્વશબ્દના સામર્થ્યથી. પણ સર્વના ભોજનને અસંભવ હોવાથી ત્યાં

પંચક, જાનેન્દ્રિયપંચક, 'મન આદિ અન્તઃકરણચતુષ્ક, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ એ પુર્વદક છે, એ પુર્વદકથી આત્મા અનુમેય થાય જ તેથી જિજ્ઞ છે. પ્રકૃતિને ઉપયોગી સ્મૃતિનું તાત્પર્ય દર્શાવે છે—'મોક્ષપૂર્વે મહાસંસાર એ બંધનથી' ઇત્યાદિ. સાધેન્દ્રિયપ્રસ્તાવમાં હસ્તાદિ સાધ્ય કલા જી તે. હસ્તાદિ હિન્દ્રિય જી અને દેહાન્તરસંચારી છે એ પ્રસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'વળી આધર્મ્યજ્ઞાનમાં' ઇત્યાદિ. વળી આથી પણ હસ્તાદિનું હિન્દ્રિયત્વ અને દેહાન્તરસંચારિત્વ છે એમ કહે છે—'તેમજ "દશોમે પુરુષે પ્રાણાઃ"' ઇત્યાદિ. સર્વશબ્દ પ્રકૃતગામી કલો જી તેને વિષે કહે છે—'સર્વશબ્દ પણ પ્રાણશબ્દ સાથે સંબંધ રાખતો' ઇત્યાદિ. અનુયાયીજ હિન્દ્રિય છે એમ કહેવાનું છે તેમાં 'પ્રાણમનૂત્ક્રામન્તમ્' [ખંડો ૪૮૨] એમાં સર્વશબ્દથી પ્રાકરણિક સત્ત પ્રાણની ઉજિ છે કે 'દશોમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશઃ' [ખંડો ૩૫૪] એ અન્ય શ્રુતિથી સિદ્ધ એકાદશ પ્રાણોની સર્વે પ્રાણાઃ એમ પ્રાણશ્રુતિમાં [ખંડો ૪૮૨] કહેવાની ઉજિ છે એમ સંદેહ થયે, પ્રાકરણિક સત્ત પ્રાણનું મહત્ત્વ કરવા કરતાં શ્રીત એકાદશનું મહત્ત્વ વધારે સ્પષ્ટ છે, સંનિકર્ષથી, પ્રકરણ કરતાં શ્રુતિ વિશેષ બળવાન છે તેથી એવો ભાવ છે. પરોક્ષ દૃશાન્તનું પણ ખંડન કરે છે—'સર્વે પ્રાણા મોક્ષયિતવ્યાઃ' ઇત્યાદિ. ત્યારે સંકોચ શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—'પણ સર્વના ભોજનને અસંભવ હોવાથી' ઇત્યાદિ. ઉત્ક્રાન્તિવાચકમાં પણ તેવી રીતે સંકોચ થાય

૧ એકજ અન્તઃકરણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અર્થકાર અને રમરણરૂપ કાર્વિભાગથી મન, બુદ્ધિ, અર્થકાર અને ચિત્ત કહેવાય છે. 'મનો બુદ્ધિરહંકારચિત્તં કરણમાન્તરમ્' । સંજયો નિશ્ચયો ગર્ભઃ સ્મરણં વિવેચના રમે ॥ રાગુચ્છદાર્થભેદાન્ ॥ ૧૧ ॥ 'યદા તુ સંકલ્પવિકલ્પપૂર્ણં તદા અવેતન્મન હત્યમિત્યમ્ । સ્વાહુદિ-સંસર્ગં ચ વદા તુ ચેષિ સુનિશ્ચિતં સંજયરૂપહીનમ્ ॥ અનુસંજયરૂપં તચ્ચિત્તં ચ પરિહીનિતમ્ । અર્થકાર-મનુષ્યા તુ તદહંકારતો ભવન્ ॥'

સર્વરાજની વૃત્તિ નિમન્નિતમાત્રને વિષે લીધેલી છે. આદિ તો સર્વરાજના અર્થના સંકોચનને વિષે કહી કારણ નથી. તેટલા માટે સર્વરાજ વડે આદિ અરોધ પ્રાણોના પરિવ્રજ છે; અને પ્રદર્શનને માટે સાતનું અનુક્રમણ છે એમ અનવય છે. તેટલા માટે રાજધી અને કાર્યધી અગ્નીઆદય પ્રાણ છે એમ સિદ્ધ છે ॥ ૬ ॥

અળવશ્ચ ॥ ૭ ॥

અને (પ્રાણ) અણુ છે ॥ ૭ ॥

હવે પ્રાણોનાજ અન્ય સ્વભાવ ચકારથી કહે છે. એ પ્રકૃત પ્રાણો અણુ છે એમ સમજવું. એ અણુ છે એટલે સૂક્ષ્મ છે અને પરિવ્રજ છે, પરમાણુતુલ્ય નથી; કેમકે આખા શરીરમાં વ્યાપનાર કાર્ય અનુપપત્તિ થવાનો પ્રસંગ આવે. એ પ્રાણો સૂક્ષ્મ છે; કેમકે એ સ્પર્શ હોય તો મરણકાળે, મરણ પામનારના શરીરમાંથી નીકળે ત્યારે દરમાંથી નીકળના સર્પની ધડે પાર્થસ્થને ઉપસાગ્ય થાય, વળી એ પ્રાણ પરિવ્રજ છે; કેમકે સર્વગત હોય તો ઉત્ક્રાન્તિમુતિ, ગતિમુતિ અને આગતિ-મુતિના વ્યાકોષ થાય અને જીવ તદ્દગુણસારી છે તે સિદ્ધ ન થાય. સર્વગત છે તોપણ શરીરરેશમાં વૃત્તિલાભ થાય એમ સંકો કરવી શુભ નથી; કેમકે વૃત્તિમાત્ર

ના એમ કહે છે—‘આદિ તો સર્વરાજના’ હતા. એને માટે ઉપપત્તિ નથી એવા સંકોચમાં પ્રાકરણિક સંજ્ઞાનિયમ મુજબ છે, ઉત્ક્રાન્તિમાં તો અનુપપત્તિ નથી એટલે સંકોચ થી રીને એવો અર્થ છે. સંકોચને અભાવે ક્ષિત કહે છે—‘તેટલા માટે સર્વરાજ વડે’ હતા. આદ્યનું મહત્ત્વ છે ત્યારે સાતનું અનુક્રમણ થી રીને છે તેને માટે કહે છે—‘પ્રદર્શનને માટે’ હતા. સંજ્ઞાને વિષે વ્યૂત્પન્ન અને અવિરૂદ્ધ અણુ છે એમ પ્રતિષ્ઠા કરી પ્રકૃતનો ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે રાજધી’ હતા. સંજ્ઞામુતિઓનો અવિરોધ છે તેથી એકાદ્યોન્નિવહારણ પ્રકારે વિષે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૬ ॥

‘પ્રાણા સર્વેન્નમતાઃ’ (સર્વ પ્રાણુ અનન્ત છે) એમ મુનિ છે તેથી હિન્દિયો વિષ્ણુ છે, માટે તેમની ઉત્ક્રાન્તિ અસિદ્ધ છે; પણ તે તે કેદમાં નેમની અભિવ્યક્તિરૂપ પ્રાદેશિકી વૃત્તિઓ છે, તેને ઉત્ક્રાન્તિ આદિ નથી એમ સાંજ્યોનો આશય છે, તેની સંવતિથી પ્રાણો કેવા પરિમાણવાળા છે એમ સંદેહ થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘હવે પ્રાણોનાજ’ હતા. ઉપપત્તિ અને સંજ્ઞાનું નિરપણ કયાં પછી પરિમાણનું નિરપણ થાય છે એવો અર્થ છે. અનુક્રમણ રૂપ અને સ્વયં એને જ તે ‘સૂક્ષ્મ’, ‘પરિવ્રજ’ = જલપ. જુદા આદિ વિષુ દોષ તો આત્માનું અણુત્વ ઉપાધિને લીધે છે તે સિદ્ધ ન થાય એમ ઉક્ત ન્યાયનો વિરોધ કહે છે—‘જીવ તદ્દગુણસારી છે’. ઉક્ત આશયનો અનુવાદ કરી તેનું નિરસન કરે છે—‘સર્વગત છે તોપણ’ હતા. સારાંશ આ પ્રમાણે છે—બે હિન્દિયો સર્વગત દોષ તો જલક્રિત અને વિપ્રકૃત વસ્તુઓનો ઉપસંઘ થવાનો પ્રસંગ આવે. સર્વગત છે તોપણ દેહાવક્રિયાજ હિન્દિયો જ

કરણ છે એ ઉપપત્ત છે; કારણ કે એ ઉપપત્તિધનું સાધન છે, વૃત્તિ કે અન્ય, તેજ અમારા મનમાં કરણ છે. સંજ્ઞામાત્રમાં વિવાદ છે એટલે કરણો વ્યાપી છે એવી ક-
લ્પના નિરર્થક છે. તેટલા માટે પ્રાણો સદૃશ અને પરિચ્છિન્ન છે એમ નહીં કહીએ
છીએ ॥ ૭ ॥

એઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

અને મુખ્ય પ્રાણ (અલ્પનો વિકાર છે) ॥ ૮ ॥

વળી મુખ્ય પ્રાણ અન્ય પ્રાણની પેઠે અલ્પનો વિકાર છે એમ અતિરેશ કરે
છે. ૧૫ તે અલ્પવિકારસ્વ સર્વ પ્રાણાનું વિશેષ વ્યવસ્થા કર્યું છે. 'एतस्माज्जायते प्रा-
णां सप्तः सपेन्द्रियाणि च' [મુળ:૭ શાશ્વત] (એમાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇ-
ન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે) એમાં ઇન્દ્રિયસંહિત મનથી વ્યતિરિક્ત પ્રાણની ઉત્પત્તિનું
અવગણ છે તેથી, અને 'न प्राणमगृह्यत' [મુળ:૭ શાશ્વત] (તેણે પ્રાણ સમર્પ્યો)
ત્યાદિ મુનિઓથી, તેા પુનઃ અતિરેશનું શું પ્રયોજન છે? અધિક આશંકા દૂર કરવા
માટે એ અતિરેશ છે; કારણ કે નાસદાસીય ('અસત્ નાદોત્પન્ન' એમ જેના આરં-
ભમાં છે એવા) અલ્પપ્રધાન મુખ્યમાં આવેા મન્ત્રવર્ણ છે—'न मृगुरासीदमृतं न तर्हि
न वाय्वा मद्भासीत् प्रकेतः । आनीदयान् स्वधया तदेकं तस्माज्जायत परः क्रिय-
माण' [મુળ: ૧૦ લાઝાશ્વત] (ત્યારે-પ્રલયકાળે-મૃત્યુ નાદોત્પન્ન કે અમૃત નાદોત્પન્ન, શરી-
રેથી અવવદન અને વિગ્રહુષ્ટ વસ્તુઓનો ઉપવ્રથ થવાનો પ્રયત્ન નથી એમ કહેશે તો અરેરે પ્રા-
ણ નહીં રહેશે શરીર વ્યતિરિક્ત તે કરણ-ઇન્દ્રિય છે, અર્થાત્, વ્યાપીનો ઇન્દ્રિયભાવ નથી—ઇન્દ્રિ-
યો એ જ નથી આ રીતે નામભાવમા વિગ્રહાદ છે, અર્થમાં નથી, અમે તેને ઇન્દ્રિયો કહીએ
છીએ તે નવે વૃત્તિઓ કહે છે એમ પ્રાણ અલ્પ છે એમ પ્રિદ્ધ થવું. આનન્દમુખિ ઉપાધ-
નર્થક છે તેથી ઉત્ક્રાન્તિ આદિ મુનિનો તેની રાત્રે વિશેષ નથી. ઉત્ક્રાન્તિ આદિ તે તે પ્ર-
દેશમાં અલ્પ. કૃતિના છે, અનન્દ તો કવચિદ્દશ છે; તે પશુ 'न यो हिताननगतामुत्तमो
लेन वल्लभोपपन्नः' એવની ઉપાસનાર્થક કલિપત છે એમ પ્રતીત થાય છે, એથી પ્રાણનું
સદૃશ નહીં, ૧૫ તે અલ્પ છે એમ પ્રિદ્ધ થવું ॥ ૮ ॥

કેવલ અન્ય પ્રાણ અલ્પવિકાર છે એમ નહીં, એક પ્રાણ પશુ અલ્પવિકાર છે એમ અતિરેશ
કરે છે—'એઠશ્ચ'. મુખ્ય પ્રાણ વિષય છે તેને જન્મ છે કે નહીં એમ મુનિવિપ્રતિપાદિથી
અલ્પ કરે અતિરેશ એક કરે છે—'વળી મુખ્ય પ્રાણ' હવાદિ. 'तथा प्राणाः' (૧૫)
અલ્પ. એ ઉપાધ્યયને અદિ અતિરેશ છે. ૧૫ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહીં એનો
અલ્પ ન હોય એ અતિરેશ મુજ નહીં એમ અલ્પ કરે છે—તેા પુનઃ અતિરેશનું શું
પ્રયોજન છે? નિશ્ચિત નહીં, અલ્પને વિષે પ્રાણમુદ્ધાવની મુતિ છે તેથી અધિક શંકા કરે છે—
'न मृगुरासीदमृतं न तर्हि न वाय्वा मद्भासीत् प्रकेतः । आनीदयान् स्वधया तदेकं तस्माज्जायत परः क्रिय-
माण' એવ કહેશે એટલે અલ્પ અલ્પ. 'तर्हि' = તરે, પ્રલયકાળમાં 'મૃત્યુ'
= મૃત્યુ, કે મૃત્યુવસ્તુ કેવલ 'અમૃતમ' = કેવલેન્દ્રિય રત્ન. 'પ્રકેત' = વિદ્યાર, ચન્દ, અને
વિવરેણે વિદ્યારૂપ રૂપ નહીં. 'સ્વધયા' = ન્વધની રૂપે એમ અન્યવ કરે, અલ્પ એ

વિવસના ચિદ્રૂપ ચંદ્રસૂર્ય નહોતા, સ્વધાની સાથે, તે એકજુ વાતવર્જિત (બ્રહ્મ)
 તેથી 'પર અન્ય કંઈ નહોતું'. જાનીત્ (ચેદા કરી) એમ પ્રાણકર્મનું મહત્ત્વ
 તેથી ઉત્પત્તિપૂર્વે બાલે વિદ્યમાન હોય એવા પ્રાણને સૂચવે છે. તેટલા માટે પ્રાણ
 અરહિત છે એમ કોઈકની મતિ થાય. તેને અતિદેશથી દૂર કરે છે. જાનીત્પ્રાણ
 ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણનો સંભાવ સૂચવતો નથી; કેમકે જવાતમ્ (વાતવર્જિત)
 એ વિશેષણ છે, અને 'મગ્નાણો દમનાઃ ગુપ્તઃ' (અરેખર, પ્રાણરહિત, મનોરહિત,
 ૪) એમ મુદ્ધપ્રતિ પ્રાણ વગેરે સમસ્ત વિશેષથી રહિત છે એમ દર્શાવ્યું છે.
 આ માટે કારણનો સંભાવ દર્શાવવા માટેજ એ જાનીત્પ્રાણ છે. 'એષઃ' એ
 પ્રાણ મુખ્ય પ્રાણનું અભિધાન કરે છે; કેમકે 'પ્રાણો વાવ જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠઃ' [જાનો
 ગૌર] (અરેખર, પ્રાણ જ્યેષ્ઠ છે, શ્રેષ્ઠ છે) એમ મુતિનો નિર્દેશ છે. પ્રાણ જ્યેષ્ઠ
 છે; કેમકે વીર્યના પ્રસેપકાગ્રથી તેની વૃત્તિનો લાભ છે; ભેતે વખતે તેની વૃત્તિનો
 લાભ ન હોય તો યોનિમાં પ્રક્ષિપ્ત વીર્ય સ્પૃશ થાય કે સંભવ પામે નહિ. મોત
 આદિ જ્યેષ્ઠ નથી; કેમકે કર્મશક્તિ આદિ સ્થાનવિભાગ નિબળ થવા પછી તેમની
 વૃત્તિનો લાભ થાય છે. વગ્રી પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેમાં ગુણનું આધિક્ય છે; કારણ
 કે 'ન પૈ દાસ્યામસ્વદત્તે જીવિતુમ્' [બૃહદ્ દારાર] (તારા વગર અમે જીવવા શા-
 કિમાન નથી) એવી મુનિ છે ॥ ૮ ॥

જાની પ્રાણ-જોવાની સ્થિતિથી: જોને કારણ કંઈથી મારા, તેથી. તેજ એકજુ વાતવર્જિત
 બ્રહ્મ હતું. 'જાનીત્' - હતું એમ પરમાર્થ છે: 'ચેદા કીધી' એવો પૂર્વપક્ષનો અર્થ છે. નાસકાસીય
 તે બ્રહ્મથી પર એટલે ઉત્પદ અને અન્ય કંઈ નહોતું એવો મન્વવર્ણનો અર્થ છે. નાસકાસીય
 બ્રહ્મસૂત્રમાં સરિની પૂર્વે જાનીત્ (ચેદા કીધી) એમ પ્રાણના બ્યાપારની મુનિ છે અને
 બ્યાપારવાદ ન હોય તો બ્યાપાર અનુપપન્ન છે તેથી પ્રાણકર્મભાવથી અને જ્યેષ્ઠ-વૃત્તિથી પ્રાણ
 બ્રહ્મવિજાર નથી અને બદ્ધકુતિનો વિરોધ છે તોપણ એ ને મુનિની મતિ નથી એવો પૂર્વપક્ષ
 છે. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે બદ્ધકુતિનો વિરોધ છે તેથીજ 'જાનીત્' એવો અર્થ 'ચેદા કીધી'
 એવો નથી અને એ મુનિ પ્રાણનો બ્યાપાર પ્રતિપાદન કરતી નથી, પરંતુ સિદ્ધાન્ત 'જાનીત્'
 સ્વરૂપ હતું, હતું એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે; તેથી એ મુનિ કારણને સંભવ પ્રતિપાદન
 કરે છે. જ્યેષ્ઠત્વ કશું છે ને જોય આદિની અવેશાએ કશું છે એમ સમજાડ. તેટલા માટે
 બદ્ધકુતિના અનુદેશથી મુખ્ય પર પ્રાણ બ્રહ્મવિજાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'સંભવ પામે
 નહિ' - તેનો અર્થ ન થાય એવો અર્થ છે. 'ગુણનું આધિક્ય' - જાનીત્ બાદેના જીવનનો
 દેવ પ્રાણ છે એ તેનો કુલ છે. આ પ્રમાણે જાનીત્ - એ મુનિના અવિરોધથી પ્રાણ-પ્રતિ-
 મુનિઓએ બ્રહ્મને વિરે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થઈ ॥ ૮ ॥

કરણ છે એ ઉપપન્ન છે; કારણ કે જે ઉપસન્નિધનું આધન છે, વૃત્તિ કે અન્ય, તેજ આમારા મતમાં કરણ છે. સંસારાત્મકમાં વિવાદ છે એટલે કરણો વ્યાપી છે એવી કલ્પના નિરર્થક છે. તેટલા માટે પ્રાણો સૂક્ષ્મ અને પરિચિત્ત છે એમ નક્કી કરીએ છીએ ॥ ૭ ॥

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

અને મુખ્ય પ્રાણ (બ્રહ્મનો વિકાર છે) ॥ ૮ ॥

વળી મુખ્ય પ્રાણ અન્ય પ્રાણની પેઠે બ્રહ્મનો વિકાર છે એમ અતિદેશ કરે છે. પણ તે બ્રહ્મવિકારત્વ સર્વ પ્રાણોનું વિશેષ વગરજ કદ્યું છે. 'વત્સાજ્ઞાપને પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ' [મુદ્ગલ ૨૧૧૩] (એમાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે) એમાં ઇન્દ્રિયસહિત મનથી વ્યતિરિક્ત પ્રાણની ઉત્પત્તિનું અવશ્ય છે તેથી, અને 'સ પ્રાણમસૃજત' [મશ્નો ૧૧૪] (તેણે પ્રાણ સર્જ્યા) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી, તો પુનઃ અતિદેશનું શું પ્રયોજન છે? અધિક આરાંકા દૂર કરવા માટે એ અતિદેશ છે; કારણ કે નાસદાસીય ('અસત્ નહોતું') એમ જેના આરાંકમાં છે એવા) બ્રહ્મપ્રધાન સૂક્તમાં આવેા મન્ત્રવર્ણ છે—'ન મૃત્યુરાસીદમૃતં ન તર્હિ ન રાજ્યા અહ આસીત્ પ્રકેતઃ । આનીદવાતં સ્વયયા તદેકં તસ્યાજ્ઞાન્યસ પરાઃ કિંચ માસ' [મુદ્ગલ સંઘ ૮૭૧૭] (ત્યારે-પ્રત્યયકાળે-મૃત્યુ નહોતું કે અમૃત નહોતું, રાજી તેથી વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુઓનો ઉપક્રમ થવાનો પ્રસંગ નથી એમ કહેશે તો અરે પ્રામાણ્યવિરોધે શરીરાવચ્છિન્નજ તે કરણ-ઇન્દ્રિય છે, અર્થાત્, વ્યાપીનો ઇન્દ્રિયભાવ નથી—ઇન્દ્રિયો વ્યાપી નથી. આ રીતે નામભાવમાં વિસંવાદ છે, અર્થમાં નથી, અમે તેને ઇન્દ્રિયો કહીએ છીએ ને તમે વૃત્તિઓ કહો છો એમ પ્રાણ અણ છે એમ સિદ્ધ થયું. આનન્ત્યશ્રુતિ ઉપાસનાર્થક છે તેથી ઉત્ક્રાન્તિ આદિ શ્રુતિનો તેની સાથે વિરોધ નથી. ઉત્ક્રાન્તિ આદિ તે તે પ્રદેશમાં બહુધા શ્રુતિમાં છે, આનન્ત્ય તો કવચિદ્જ છે; તે પણ 'સ યો હૈતામનન્તાનુપાલે' એમ વામ્પરોપપર્યાયોચનથી ઉપાસનાર્થક કલ્પન છે એમ પ્રતીત થાય છે, એથી પ્રાણોનું મહત્ત્વ નથી, પણ તે અણ છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૮ ॥

કેવલ અન્ય પ્રાણ બ્રહ્મવિકાર છે એમ નહિ, એજ પ્રાણ પણ બ્રહ્મવિકાર છે એમ અતિદેશ કરે છે—'એષ્ઠશ્ચ'. મુખ્ય પ્રાણ વિષય છે તેને જન્મ છે કે નહિ એમ શ્રુતિવિપ્રતિપત્તિથી સંસય થયે અતિદેશ સ્પષ્ટ કરે છે—'વળી મુખ્ય પ્રાણ' ઇત્યાદિ. 'તથા પ્રાણાઃ' (રાજા પ્રશ્ન ૨૦) એ ઉક્તિ વ્યાયનો આદિ અતિદેશ છે. પણ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ એવો સંસય ન હોવાથી અતિદેશ મુજબ નથી એમ આશ્ચર્ય કરે છે—'તો પુનઃ અતિદેશનું શું પ્રયોજન છે?' નિશ્ચિત મહાપ્રવચને વિષે પ્રાણસદ્ભાવની શ્રુતિ છે તેથી અધિક સંકો કહે છે—'નાસદાસીય બ્રહ્મપ્રધાન સૂક્તમાં' ઇત્યાદિ. 'ન અસત્ આસીત્' (નાસદાસીય, અસત્ નહોતું) એમ ઉદ્દેશી પ્રવૃત્ત થયેલા બ્રહ્મસૂક્તમાં. 'તર્હિ' = ત્યારે, પ્રત્યયકાળમાં. 'મૃત્યુઃ' = મારક, કે મૃત્યુમત્ કાળ. 'અમૃતમ્' = દેવશોભ. રાજીનો 'પ્રકેત' = ચિહ્નરૂપ, ચન્દ્ર, અને દિવસનો ચિહ્નરૂપ સૂર્ય નહોતાં; 'સ્વયયા' = સ્વધાની સાથે એમ અન્વય કરવો; અથવા પો-

કે વિવક્ષના ચિદ્રૂપ ચંદ્રસૂર્ય નહોતા, સ્વધાની સાથે, તે એકધું વાતવર્જિત { બ્રહ્મ }
 હતું; તેથી 'પર અન્ય કંઈ નહોતું'. આનીત્વ (વેદા કરી) એમ પ્રાણકર્મનું મહણ
 છે તેથી ઉત્પત્તિપૂર્વે બધું વિષમાન હોય એવા પ્રાણને સૂચવે છે. તેટલા માટે પ્રાણ
 જન્મરહિત છે એમ કેળકની અતિ ધાય. તેને અતિદેશથી દૂર કરે છે. આનીત્વરાજ
 પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણનો સંસાર સૂચવતો નથી; કેમકે જવાતમ્ (વાતવર્જિત)
 એમ વિશેષણ છે, અને 'મમાણો હામનાઃ શુભઃ' (ખરેખર, પ્રાણરહિત, મનોરહિત,
 શુદ્ધ) એમ મૂલપ્રકૃતિ પ્રાણ વગેરે સમસ્ત વિશેષથી રહિત છે એમ દર્શાવ્યું છે.
 તેટલા માટે કારણનો સંસાર દર્શાવવા માટેજ એ આનીત્વરાજ છે. 'યેષાઃ' એ
 રાજ સુખ્ય પ્રાણનું અભિધાન કરે છે; કેમકે 'માણો વાય જ્યેષ્ઠઃ યેષ્ઠઃ' [છાન્દો
 ૫૧૧] (ખરેખર, પ્રાણ જ્યેષ્ઠ છે, એષ છે) એમ મુતિના નિર્દેશ છે. પ્રાણ જ્યેષ્ઠ
 છે; કેમકે વીર્યના પ્રક્ષેપકાગ્રથી તેની વૃત્તિના લાભ છે; ભેતે વખતે તેની વૃત્તિના
 લાભ ન હોય તો યોનિમાં પ્રક્ષેપ વીર્ય પૂર્ય ધાય કે સંસાર પામે નહિ. શોચ
 આદિ જ્યેષ્ઠ નથી; કેમકે કર્મકાંક્ષા આદિ સ્થાનવિભાગ નિબળ ધયા પછી તેમની
 વૃત્તિના લાભ ધાય છે. વળી પ્રાણ એષ છે, કેમકે તેમાં શુભાનું આધિક્ય છે; કારણ
 કે 'ન વૈ દારવામસ્વદતે જીવિતુમ્' [બૃહદ્ ૬.૧૧.૨] (તારા વગર અમે જીવવા શા-
 જિમાન નથી) એવી મુનિ છે ॥ ૮ ॥

ભાગી ધારણા-યોગી સિધનિયો: એકે ધારણ કરેલી માયા, તેથી. તેજ એકધું વાતવર્જિત
 બ્રહ્મ હતું. 'આનીત્વ' હતું એમ પરમાર્થ છે; 'વેદા કીર્તી' એવો પૂર્વપક્ષનો અર્થ છે. નાસાસીવ
 તે બ્રહ્મથી પર એટલે ઉત્પદ અને અન્ય કંઈ નહોતું એવો મન્વલંબનો અર્થ છે. નાસાસીવ
 બ્રહ્મસૂત્રમાં સંદિગ્ધ પૂર્વે આનીત્વ (વેદા કીર્તી) એમ પ્રાણના આધારની મુનિ છે અને
 આધારવાન ન હોય તો આધાર અનુપપન્ન છે તેથી પ્રાણસંભાવથી અને જ્યેષ્ઠત્વકૃતિથી પ્રાણ
 બ્રહ્મરહિત નથી અને જડમુતિનો વિરોધ છે તેપણ એ મે મુનિની મનિ નથી એવો પૂર્વપક્ષ
 છે. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જડમુતિનો વિરોધ છે તેથીજ 'આનીત્વ' એવો અર્થ 'વેદા કીર્તી'
 એવો નથી અને એ અતિ પ્રાણનો આધાર પ્રતિષ્ઠાન કરતી નથી, પણ સંદિગ્ધ 'આનીત્વ'
 -હવે હતું, હતું એવો અર્થ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે; તેથી એ મુનિ કારણનો સંસાર પ્રતિષ્ઠાન
 કરે છે. જ્યેષ્ઠત્વ હતું છે તે શોચ ભાગી અવિદ્યાર્થે હતું છે એમ સમજવું; તેટલા માટે
 જડમુતિના અનુરોધથી સુખ્ય પણ પ્રાણ બ્રહ્મરહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'સંસાર પામે
 નહિ' -તેનો નર્મન થાય એવો અર્થ છે. 'શુભાનું આધિક્ય' -જો જડરોગ હવે નહોતો
 તેજ પ્રાણ છે એ તેનો સુખ છે. આ પ્રમાણે આનીત્વ -એ મુનિના અવિરોધથી પ્રાણ-પ્રતિ-
 મુતિએનો બ્રહ્મને વિષે સમન્વય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૮ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

(તે મુખ્ય પ્રાણ) વાયુ કે ક્રિયા નથી, પૃથક્ ઉપદેશ છે તેથી ॥૬॥

પણ તે બુદ્ધ્ય પ્રાણ કયા સ્વરૂપનો છે તેની હવે જિજ્ઞાસા થાય છે. તેમાં, પ્રથમ મુનિથી પ્રાપ્ત થાય છે કે પ્રાણ વાયુ છે; કેમકે આવી મુનિ છે—'યઃ પ્રાણઃ પ્રાણુઃ સઃ વય વાયુઃ પચ્ચવિધઃ પ્રાણોડપાનો વ્યાન ઉદાનઃ સમાનઃ' (જે પ્રાણ છે તે વાયુ છે, તે એ વાયુ પાંચ પ્રકારનો છે—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એમ. અથવા પ્રાણ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ છે એમ અન્ય તત્ત્વના અભિપ્રાય પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે અન્ય તત્ત્વગણાઓ આમ સમજાવે છે—ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ મામાન્ય છે, પ્રાણ આદિ વાયુઓ પાંચ છે એમ. અહિં કહીએ છીએ—પ્રાણ વાયુ નથી, તેમજ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નથી. સાચી? પૃથક્ ઉપદેશ છે તેથી. પ્રથમ પ્રાણનો વાયુથી પૃથક્ ઉપદેશ છે—'પ્રાણ વયઃ પ્રાણજીવ્યુર્યઃ પાદઃ સ વાયુના જો નિજા માનિ જ નમનિ જ' [જાન્દોઃ શરદાઃ] (પ્રાણજીવ્યુર્યનો શોધો પાદ છે, તે વાયુ નથીતિ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે અને તપે છે) એમ; કારણ કે પ્રાણ વાયુ નહિ નો વાયુથી તેનો પૃથક્ ઉપદેશ થાય નહિ. તેમજ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિથી પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે; કેમકે વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયોને અનુક્રમે ગણાવી ત્યાં તો પ્રાણને પૃથક્ ગણાવ્યો છે; અને વૃત્તિ અને 'વૃત્તિમાનનો' અર્થ છે. ખરેખર, પ્રાણ

મુખ્ય પ્રાણની ઉત્પત્તિનો વિચાર કર્યો પછી તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે—'નવાયુ
દિવે' હતા. મુખ્ય પ્રાણ શું વાયુમાત્ર છે કે હિન્દ્રિયોનો સાધારણ આધાર છે કે અન્ય
તત્ત્વ છે એમ વાયુ અને પ્રાણની ભેદજનિ અને અભેદજનિનો પરસ્પર વિરોધથી સંઘર્ષ થયો
પૂર્વપથ કહે છે—'તેમાં, પ્રથમ' હતા. બીજો સાંખ્ય પૂર્વપથ કહે છે—'અથવા પ્રાણ
અન્ય હિન્દ્રિયોની જનિ છે' હતા. પૂર્વપથનો આશય આ પ્રમાણે છે—'વા પ્રાણા સ
વાયુઃ' (જે પ્રાણ છે તે વાયુ છે) એ જનિથી પ્રાણ વાયુજ છે એમ જણાય છે. અથવા
'પ્રાણ વય પ્રજ્ઞાયાનુયઃ વાયુઃ' (પ્રાણજ પ્રજ્ઞાનો અનુયે વાયુ છે) હતા. જનિમાં પ્રાણ
વાયુથી તિથ તરિકિ આવજ છે તેથી પ્રાણનું સ્વરૂપ અન્ય તત્ત્વમાં—સાંખ્યતત્ત્વમાં—વર્ણનું છે તેનું
કેંદ્ર જન છે; ચિત્ત અવચાની જનિએને કીડક રીને મેજુ કરાયે એમ પ્રાણ સામાન્ય હિન્દ્રિ
વચ્ચે પડય છે એમ છે; અદિ વયુ હિન્દ્રિયોથી પૂર્વ પ્રાણનું અનુક્રમજ છે એ જનિનો વિરોધ
થયો, કેમકે વચ્ચે અને આધારવાયુ એ બે તિથ છે. આનો પૂર્વપથ છે. ચિદાત્મા તરિકિ
સ્વ સ્વચરે છે—'અદિ કહીએ જીએ' હતા. 'મનો પ્રત્યેયુગામીન' (મનની પ્રત્યે
તરિકિ ઉદયન કરવી) એમ ઉચકમ કરીને મનોપ્રજ્ઞના વાયુ, પ્રાણ, અણુ, અને મેષ એમ
ચાર વચ્ચે છે. કેમકે તત્ત્વ એમ પત્ર વડે મારેમાં આવે છે, તેમ વાયુ અદિ વડે મેષ
વિષયેન તત્ત્વ પ્રવો છે. તેનાં પ્રણજ મનોપ્રજ્ઞને વાયુ અદિની અવેશને અનુયે વાયુ
છે અને તે અદિવેચક વયુ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે અને અભિવ્યક્ત થઈ જોવાના આધારમાં
પ્રવો છે. કેમકે તત્ત્વ એમ પત્ર વડે મારેમાં આવે છે. અનુયેમાં ત્યાં ત્યાં પ્રાણ અને વાયુ અદિનો
પરસ્પર વચ્ચે વિરોધ છે અને પૂર્વ ઉત્પત્તિવ છે મટે હિન્દ્રિયો અને હિન્દ્રિયોથી અભિવ્યક્ત થઈ જોવી

હિન્દ્રિયોના વ્યાપાર હોય તો તેનો હિન્દ્રિયોથી પૃથક્ ઉપદેશ થાય નહિ. તેમ 'વત્-
સાજાવતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । નં વાયુઃ' [મુણ્ડ ૩૨૧] (એમાંથી
પ્રાણ, મન, અને સર્વ હિન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે) ઇત્યાદિ શુ-
ભિયો, જેમાં વાયુથી અને હિન્દ્રિયોથી પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે તેનો પણ અનુસાર
કરવો. વળી સમસ્ત હિન્દ્રિયોનો એક વ્યાપાર સંભવતો નથી; કેમકે પ્રત્યેક એકેક
વ્યાપાર છે અને સમુદાય કારક નથી. પણ પંચસ્થાવન-વ્યાપારથી એ થશે. જેમ
એક પાંજરામાં રહેલાં અગિયાર પક્ષીઓ, પ્રત્યેક પ્રતિનિયત વ્યાપારવાળાં છે તો-
પણ એકાં થઈ એક પાંજરું હલાવે છે; એ પ્રમાણે એક શરીરમાં રહેનારા અગિ-
યાર પ્રાણો પ્રત્યેક પ્રતિનિયત વ્યાપારવાળા છે તોપણ એકાં થઈ એક પ્રાણસંગક
વ્યાપાર પ્રાપ્ત કરશે એમ. ના, એમ કહીએ છીએ. પાંજરું હલાવવાને અત્યુ-
પજ, પ્રત્યેકમાં રહેલા, અવાન્તર વ્યાપારોથી યુક્ત પક્ષીઓ એકાં થઈ એક પાંજરું
હલાવે એ ત્યાં યુક્ત છે; કેમકે તેમ ભેવામાં આવે છે. અહિં તો મવણુ આદિ
અવાન્તર વ્યાપારોથી યુક્ત પ્રાણો એકાં થઈ પ્રાણનુવ્યાપાર કરે એ યુક્ત નથી; કે-
મકે પ્રમાણ નથી; અને મવણુ આદિથી પ્રાણનુ વ્યાપાર અત્યન્ત વિભતીય છે,
તેમજ પ્રાણ એક છે ઇત્યાદિ જે કંઈ છે અને વાદ આદિને તે પ્રતિ યુગ્મભાવની
પ્રાપ્તિ છે તે, પ્રાણ હિન્દ્રિયોના વ્યાપારમાત્ર હોય તો સંભવતું નથી. તેટલા માટે
પ્રાણ વાયુ અને ક્રિયાથી અન્ય છે. ત્યારે 'વા પ્રાણઃ સ વાયુઃ' (જે પ્રાણ છે તે
વાયુ છે) એ સ્મૃતિ શી રીતે? કહીએ છીએ—એ વાયુજ 'અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થઈ,

પણ મિશ્ર છે એમ કહે છે—તેમ "વત્સાજાવતે પ્રાણઃ" ઇત્યાદિ. પ્રાણ હિન્દ્રિયોની
જુતિ છે એનું સ્મૃતિથી નિરસન કરી યુક્તિથી પણ નિરસન કરે છે—'વળી સમસ્ત હિન્દ્રિયોનો'
ઇત્યાદિ. જે વ્યાપાર નેત્રેન્દ્રિયથી સાધ્ય છે તેમ વ્યાપાર શ્રોત્રાદિથી સાધ્ય નથી; કેમકે હિન્દ્રિ-
યોમાં પ્રત્યેક એકેક રૂપમદણુ આદિ વ્યાપારનો દેવ છે. વળી હિન્દ્રિયસમુદાયનો વ્યાપાર સં-
ભવતો નથી; કેમકે તે નથી એવો અર્થ છે. 'પ્રમાણ નથી'—શ્રોત્રાદિ હિન્દ્રિયોના, એક
પ્રાણનુસંગક વ્યાપારને અનુરૂપ પરિસ્થિતિમાં—ચક્ષુઆદિ વ્યાપારોમાં પ્રમાણનો અભાવ છે; કેમકે
મવણુ આદિ અપરિસ્પન્દરૂપ ભેદથી પ્રાણનથી વિભતીય છે, તેથી તે પ્રાણનરૂપ પ્રધાન વ્યા-
પારને અનુરૂપ ન ભેવાથી તેનો અવાન્તર વ્યાપાર નથી; આ પ્રમાણે પ્રાણ સમસ્ત હિન્દ્રિયોનો
વ્યાપાર નથી એવો અર્થ છે. વળી પ્રાણ વ્યાપાર થયે વાદ આદિનેય પ્રાધાન્ય કહેતું ભેદજો,
પણ તે નથી—તેમજ પ્રાણ એક છે' ઇત્યાદિ. જેમ મૃત્તિકાથી વદ અન્ય વસ્તુ નથી,
તેમજ મૃત્તિકામાત્ર પણ નથી; કેમકે તેનો વિકાર છે, તેમ વાયુનો વિકાર પ્રાણ છે એમ
અભેદસ્મૃતિની મતિ કહે છે—'કહીએ છીએ—એ વાયુજ' ઇત્યાદિ. દેહમાં પ્રાપ્ત થયેલો,
પાંચ અવસ્થાવાળો વિકારમાત્રે રહેલો વાયુજ પ્રાણ છે એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય
આ પ્રમાણે છે—પ્રાણ સામાન્ય હિન્દ્રિયવ્યાપાર નથી; કેમકે તે મિશ્રિત હિન્દ્રિયોનો વ્યાપાર થાય
કે પ્રત્યેકનો થાય. મિશ્રિત હિન્દ્રિયોનો તો નથી; કેમકે એક, ભે, જલ, ચાર હિન્દ્રિયોને અમાત્રે
તેના અભાવનો પ્રસંગ આવે. ખરેખર, મૂર્ત અને હરિદ્રાણ સંયોજથી ઉત્પન્ન થયેલો અરણ્ય

તેમની પ્રકૃતિની જે છવના કર્તૃત્વ અને બોક્તૃત્વ પ્રતિ ઉપકરણ છે, સ્વતન્ત્ર નથી; તેમ યુગ્મ્ય પણ પ્રાણ રાગના મન્ત્રીની જે છવના સર્વ અર્થ કરે છે તેથી ઉપકરણૂત્ત છે, સ્વતન્ત્ર નથી. શયી? તેની સાથે એવું શાસન છે ઇત્યાદિથી. તેની-ચમુ આદિની સાથેજ સંવાદ આદિને વિષે પ્રાણનું શાસન છે; અને લેમના ધર્મ સમાન છે તેમનું સાથે શાસન યુગ્મ છે, શ્રુદ્ધ અને રથન્તર આદિની જે. માદિરાખથી 'સંકુલત્વ, અધેતનત્વ આદિ પ્રાણના સ્વાતન્ત્ર્યનું નિરાકરણ કરનારા હેતુઓ દર્શાવે છે ॥ ૧૦ ॥

ખેડુ ચમુ આદિની જે પ્રાણનો છવ પ્રતિ હન્દ્રિયભાવ સ્વીકારાય તે રૂપાદિની જે અન્ય વિષય પ્રસક્ત થાય. રૂપાદિના આસોયનાદિ પાતપાતાની ધૃતિઓ વડે, ચમુરાદિ, છવ પ્રતિ હન્દ્રિયભાવ પામે છે. વળી રૂપનું આસોયન આદિ અગીઆરજ કાર્યસમૂહની પરિગણના થઈ છે, કે જેને મારે અગીઆર પ્રાણનું સંમહણ કર્યું છે; પણ બારમો બીજો કાર્યસમૂહ પ્રાપ્ત થતો નથી કે જેને મારે આ બારમા પ્રાણની પ્રતિજ્ઞા થાય. આથી ઉત્તર જે છે—

અકરણત્વાच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ૧૧ ॥

અને (પ્રાણ) 'અકરણ હોવાથી (અન્ય વિષય પ્રસક્ત થાય એ) દોષ નથી; કેમકે (શ્રુતિ) દર્શાવે છે ॥ ૧૧ ॥

અન્ય વિષય પ્રસક્ત થાય એ દોષ થતો નથી; કેમકે પ્રાણ અકરણ છે. ખ-

નથી, કોમનું ઉપકરણ છે તેથી, ચમુ આદિની જે 'એમ સુચાર્ય કહે છે—'તુરાખ' ઇત્યાદિથી. જેમ શ્રુદ્ધ અને રથન્તરનો સર્વત્ર સાથે પ્રયોગ છે તેથી નંને સામ હોવાથી સ-થન છે મારે તેમનો સાથે પાડ થાય છે; તેમ પ્રાણ ઉપકરણ હોવાથી હન્દ્રિયો સાથે તેનું સામ છે તેથી પ્રાણનો પાડ હન્દ્રિયો સાથે છે એમ હેતુ તસિદ્ધ નથી એવો ભય છે. વળી પ્રાણ કોષ્ટા નથી, સાવચળ છે, જડ છે અને બૌતિક છે તેથી, રહેતી જે. બોલે ચમુ આદિની સાથેજ પ્રાણ એક અને પ્રધાન છે, તોપણ સાવચળ છે, ભયન છે અને બૌતિક છે તેથી અને ચમુ આદિની સાથે એવું શાસન છે તેથી પુરુષાર્થની જે પુરુષ પ્રતિ શબ્દ, અસન આદિની જે પરન્ત્ર થાય. તેમજ જેમ મન્ત્રી અન્ય નિયુક્ત સેવકો પ્રતિ પ્રધાન છે તોપણ રાજા પ્રતિ અસ્વતન્ત્ર છે; એમ પ્રાણ પણ ચમુ આદિ પ્રતિ પ્રધાન છે તોપણ છવ પ્રતિ અસ્વતન્ત્ર છે ॥ ૧૦ ॥

પણ ચમુ આદિની સાથે પ્રાણનું શાસન હોવાથી એ તે કરણ થાય તો ચમુ આદિના રૂપ આદિ વિષય છે તેમ પ્રાણનો પણ અન્ય વિષય કહેવો બોઈજે; પણ તે કહી શકાય એમ નથી અને અગીઆર કરણની ગણના છે તેનો 'આસોય થાય એ હોવનો પરિહાર કરે છે—'અકરણત્વાચ્ચ' ઇત્યાદિ. એ કોમનું ઉપકરણ છે તે લોકમાં સવિષય લેખમાં આવે છે,

૧ પ્રમ. ૨ પ્રધાન, ૩ સામના પ્રકાર છે. ૪ સાવચળ; સરીર આદિની જે પરંપુર્યમાર્થત્વ. ૫ કરણ = હન્દ્રિય; આકરણ = હન્દ્રિય નહિ તે. ૬ વિરોધ.

તેટલા માટે પાતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાદિચિદ્દાનં તુ’ એમ, તુરાન્દથી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે. ન્યોતિ આદિથી—અગ્નિ આદિ અભિમાનની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પાતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય. એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુક્તં પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (અગ્નિ વાદ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિ એ વાદ થયું અને મુખમાં પેસ્યું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વને અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંબન્ધનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંબન્ધ દખાતો નથી, તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ થઈ નસકોરામાં પેડો) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી, તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાગેવ પ્રહણમ્પ્રત્યુચ્યઃ વાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ તપતિ ચ’ [છાન્દો ૩૧૮૮] (વાણીજ બ્રહ્મને યોધો પાદ છે, તે અગ્નિ ન્યોતિ વડે દીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ વચનથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દૃઢ કરે છે, ‘સ વૈ વાચમેવ પ્રથમમત્યપદત્ સા યદા જ્ઞત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરમયત્’ [ઔલૃ ૨૧૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્દાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો બધવાનું અન્ય પ્રમાણને લીધેજ લઈ શકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ’ આદિ અચેતન છે તે તથા આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ જોવામાં આવે છે તેથી ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા મુક્ત નથી; કેમકે અવજ્ઞ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરિકે વિદ્યમાન છે. વળી ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુક્તં પ્રાવિશત્’ (અગ્નિ વાદ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા. એમ સ્વીકારવું મુક્ત નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વીકારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય થાય એવા નિયમને માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વળી ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે તેજ જોત્રા. તેથી દેવતા જોત્રા મવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે અવ એ સ્વામી કે જોત્રા ન થાય; તેટલા માટે વાદ આદિને વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશત્ આદિ કોઈક નિમિત્તથી સમન્વયવો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વાદિત્યગ્નિર્મૃત્વા’ (અગ્નિ વાદ થઈને, આદિત્વ યજ્ઞ થઈને) એમ તદ્દશ્ય છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એવો સંબન્ધજ દર્શાવે છે, ઉપાદાન. એવો સંબન્ધ દર્શાવતા નથી; કેમકે દરસ્થ આદિત્વમંદવ આદિ મુખસ્થ યજુરાદિનું ઉપદાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ થયું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા થઈ નાસાપુટમાં પેડો એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા”’ ઇત્યાદિ ‘માતિ’ = દીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વપ્ન કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અ અને વાદ આદિ અધિષ્ઠેષ છે એ અર્થને વિષે અન્ય કિંમ કહે છે—‘સ વૈ વાચમેવ તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદ્દીયકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અનુનાદિ’

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ ઓળંગાવી લઈ ગયો. તે વાણી ન્યારે મૃત્યુથી અતિમુક્રા ધઈ ત્યારે તે અગ્નિ ધઈ) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોતન કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ વડે વાદ્ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસતિથી થાય છે. રમૂતિમાં પણ 'વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્ભાષણાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ । ઘત્તવ્યમધિભૂતં તુ વહ્નિ-સ્ત્રવાધિદેવતમ્ ॥' (તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણે વાણીને અધ્યાત્મ કહ્યું છે, ઘત્તવ્ય અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે વહ્નિ અધિદેવત છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સવિસ્તાર દર્શાવ્યું છે. પાતાની કાર્યશક્તિના યોગથી પાતાનાજ મહિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ બે કહ્યું છે તે અચુક છે; કેમકે 'શક્ટ આદિ શક્ત-છે તોપણ બળદ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ લેવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી બે એમ કહ્યું છે કે આધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓનેજ લોકતત્ત્વનો પ્રસંગ આવે છે, શારીર છવને નહિ તેનો પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શ્વદાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબન્ધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે તોપણ પ્રાણવાળા, કાર્યકરણસંધાતાના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબન્ધ શ્રુતિથી સમન્વય છે; એમકે 'ઘય યજ્ઞેતદા-ઝોળંગાવી લઈ ગયો, મૃત્યુથી મુક્રા કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે પ્રાણે વાદ્ બે પ્રથમ છે તેનું અનિવડન કયું. વાદ્ પ્રથમ કેમ? ઉદ્દીચકર્મને વિષે અન્ય કરણ કરતાં વાદ્ સાપકનમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. આમ બે પ્રધાન વાદ્ તેનું અતિવડન કયું. તેનું ન્યારે મૃત્યુથી મુક્રા થયા પછી વડન થયું ત્યારે કેવું સ્વરૂપ હતું? તે વાદ્ ન્યારે પાપી મૃત્યુમાંથી મુક્રા થઈ ત્યારે તે બંને અગ્નિ ધઈ. ને વાદ્ પૂર્વે પણ અ-ગ્નિજ હતી અને મૃત્યુનો વિયોગ થયે પણ અગ્નિજ ધઈ. વળી 'ઘમૃતત્ત્વાતિ યાગપેતિ ઘાતં પ્રાણઘજ્જુગદિત્યમ્' (અમૃતની વાદ્ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને ઘણુ આ-દિત્વને વિષે પ્રધાન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ અધિષ્ઠાતા અને અધિદેવનો સંબન્ધજ સૂચવે છે—એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ વડે' ઇત્યાદિ. પણ શક-ટાદિ બળદ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે નેમનામાં પ્રવૃત્તિ લેવામાં આવે છે; શીરાદિ તો અન-વિષ્ઠિત હોય છે તોપણ દષ્ટિ આદિમાં પ્રવૃત્ત થતાં લેવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉત્તરથા સંમત હોવાથી નિશ્ચય થી રીને તેને વિષે કહે છે—બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય રોષ બે કહ્યું છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂત્રને ઉતારે છે—'વળી બે એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર બે જોડા છે તેની સાથે એમ સમ-

તેટલા માટે પોતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાયધિષ્ઠાનં તુ’ એમ, તુજાબંધી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે. જ્યોતિ આદિથી-અગ્નિ આદિ અભિમાનિની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ્ આદિ ધન્દ્રિયસમૂહ પોતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડા) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું અને મુખમાં પેડાનું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વનો અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંબન્ધનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંબન્ધ દેખાતો નથી. તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા તાસિકે પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ થઈ નસકોરામાં પેડા) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી, તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાગેવ પ્રણયશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ તપતિ ચ’ [છાન્દો ૩૧૮૧૨] (વાણીજ બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે, તે અગ્નિ જ્યોતિ વડે દીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ વચનથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દુક કરે છે. ‘સ વૈ વાચમેવ પ્રથમામત્યવહત્ સા યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરમયત્’ [ખૂલ્લ ૧૩૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્દગાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો જણવાનું અન્ય પ્રમાણને લીધેજ થઈ શકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ આદિ અચેતન છે તે તથા આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ એવામાં આવે છે તેથી ધન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા યુક્ત નથી; કેમકે હવજ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરિકે વિષમ્ભાન છે. વગી ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડા) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું યુક્ત નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વીકારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય વાચ એવા નિયમને માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વગી ધન્દ્રિયોનો જો અધિષ્ઠાતા છે તેજ કોજા છે તેથી દેવતા કોજા થવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે હવ એ સ્વામી કે કોજા ન થાય; તેટલા માટે વાદ્ આદિને વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશત્વ આદિ કોઈક નિમિત્તથી સમત્તવનો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વાદિત્યશ્ચતુર્મૃત્વા’ (અગ્નિ વાદ્ થઈને, આદિત્ય ચતુર્થ થઈને) એમ તદ્દશાય છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એવો સંબન્ધજ દર્શાવે છે, ઉપાધાન છે એવો સંબન્ધ દર્શાવના નથી; કેમકે દુરસ્ય આદિત્યમંડલ આદિ મુળસ્ય ચતુરાદિનું ઉપાધાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા થઈ નાસપુટમાં પેડો એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા”’ ઇત્યાદિ. ‘માતિ’ = દીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વકાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા અને વાદ્ આદિ અધિષ્ઠેય છે એ અર્થને વિષે અન્ય ક્ષિત્ત કહે છે—‘સ વૈ વાચમેવ’ ઇત્યાદિ. તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદ્દીચકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અવૃત્તાદિ પાપ૩૫ મુલુ

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ ઓળંગાવી હઈ ગયો. તે વાણી જ્યારે મૃત્યુથી અતિમુક્ત થઈ ત્યારે તે અગ્નિ થઈ) ઇત્યાદિથી વાફ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોષણ કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ ૫૩ વાફ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસત્તિથી થાય છે, સ્મૃતિમાં પણ 'ધામધ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્ગ્રાહણાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ । વક્તવ્યમધિભૂતં તુ વહ્નિ-સ્ત્રાપ્તિદેવતમ્ ॥' (તત્ત્વદર્શી શ્રાદ્ધભ્રુવા વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, વક્તવ્ય અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે વહ્નિ અધિદેવત છે) ઇત્યાદિથી વાફ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. પાતાની કાર્યશક્તિના યોગથી પાતાનાજ મહિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ જે કહ્યું છે તે અગ્રુત છે; કેમકે 'શક્ત આદિ શક્ત છે તોપણ બળદ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી જે એમ કહ્યું છે કે આધ્યાત્મી દેવતાઓનેજ લોકતત્ત્વનો પ્રસંગ આવે છે, શારીર છવને નહિ તેનો પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબન્ધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ॥ તોપણ પ્રાણવાળા, કાર્યકરણસંધાતના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબન્ધ શ્રુતિથી સમજાય છે; જેમકે 'અથ યજ્ઞેતવા-ઓળંગાવી હઈ ગયો, મૃત્યુથી મુક્ત કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે પ્રાણે વાફ જે પ્રથમ છે તેનું અનિવહન કયું. વાફ પ્રથમ કેમ? ઉદ્ગીઘકર્મને વિષે અન્ય કરણ કરતાં વાફ સાધકતમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. આમ જે પ્રધાન વાફ તેનું અતિવહન કયું. તેનું જ્યારે મૃત્યુથી મુક્ત થયા પછી વહન થયું ત્યારે કેવું સ્વરૂપ હતું? તે વાફ જ્યારે પાપી મૃત્યુમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે તે જાને અગ્નિ થઈ. તે વાફ પૂર્વે પણ અ-ગ્નિજ હતી અને મૃત્યુનો વિયોગ થયે પછુ અગ્નિજ થઈ. વળી 'અમૃતસ્વાર્ગાં ધામધ્યેતિ ધાતં પ્રાણજ્ઞાનુરાદિત્યમ્' (અમૃતની વાફ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને ચતુ આ-દિત્વને વિષે પ્રદીપ્ત થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ પછુ અધિષ્ઠાતા અને અધિદેવનો સંબન્ધજ સૂચવે છે' એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ ૫૩' ઇત્યાદિ. પણ શક-તાદિ જળદ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; ક્ષીરાદિ તો અન-ધિષ્ઠિત હોય છે તોપણ દધિ આદિમાં પ્રવૃત્ત થતાં જોવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉપનયના સંમત હોવાથી નિશ્ચય થી રીતે તેને વિષે કહે છે—'બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય દોષ જે કહ્યો છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂત્રને ઉતારે છે—'વળી જે એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર જે સ્ત્રીજા ॥ તેની સાથે એમ સમ-

તેટલા માટે પોતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ’ એમ, તુજાદથી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે, જ્યોતિ આદિથી-અગ્નિ આદિ અભિમાનની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (અગ્નિ વાદ્ ધર્મ મુખમાં પેડે) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાદ્ થતું અને મુખમાં પેસતું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વને અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંબન્ધનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંબન્ધ દેખાતો નથી. તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ ધર્મ નસિકેશમાં પેડે) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી. તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાગેય પ્રહ્લણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ તપતિ ચ’ [છાન્દો ૩૨૮૩] (વાણીજ બ્રહ્મને ચોથો પાદ છે, તે અગ્નિ જ્યોતિ વડે દીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ વચનથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દૃઢ કરે છે. ‘સ વૈ વાચમેય પ્રથમામત્યવહત્ સા વદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરમયત્’ [બૃહ ૩૧૩૨] (તે પ્રાણ ઉડાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો ગણવાનું અન્ય પ્રમાણને લીધેજ થઈ શકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ આદિ અચેતન છે તે તદ્દશ આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ ભવામાં આવે છે તેથી ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા યુક્ત નથી; કેમકે હવજ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરીકે વિશ્રમાન છે. વળી ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ (અગ્નિ વાદ્ ધર્મ મુખમાં પેડે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું યુક્ત નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વીકારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય થાય એવા નિવર્તન માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વળી ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે તેજ ભોક્ષા છે તેથી દેવતા ભોક્ષા થવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે હવ એ સ્વામી કે ભોક્ષા ન થાય; તેટલા માટે વાદ્ આદિને વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશત્વ આદિ કોઈક નિમિત્તથી સમભવરો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વાદિત્યશ્ચમૃત્વા’ (અગ્નિ વાદ્ ધર્મને, આદિત્વ ચત્રુ ધર્મને) એમ તદ્દશાવ છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એવો સંબન્ધજ દર્શાવે છે, ઉપાદાન છે એવો સંબન્ધ દર્શાવતા નથી; કેમકે દૂરસ્થ આદિત્વમંડલ આદિ મુખસ્થ ચત્રુરાદિનું ઉપાદાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ્ થતું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા ધર્મ નાસાપુટમાં પેડે એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા”’ ઇત્યાદિ. ‘માતિ’ = દીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વકાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા છે અને વાદ્ આદિ અધિષ્ઠેય છે એ અર્થને વિષે અન્ય ક્ષિપ્ત કહે છે—‘સ વૈ વાચમેય’ ઇત્યાદિ. તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદ્દીપકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અનુતાદિ પાપરૂપ મૃત્યુ

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ ઓગળાવી લઈ ગયો. તે વાણી જ્યારે મૃત્યુથી અતિમુક્ત થઈ ત્યારે તે અગ્નિ થઈ' હતાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું દ્યોતન કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવતા વિભાગ વગેરે વાહ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસતિથી થાય છે. સમુત્પન્નમાં પણ 'વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્ભાસનાલ્પસ્વદર્શિનઃ । ઘનધ્વમધિભૂતં તુ ઘટ્ટિ-સ્ત્રવાધિદેવતમ્ ॥' (તત્ત્વવર્ણી પ્રાણભૂતો વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, વજ્રવ્ય અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે ઘટ્ટિ અધિદેવતા છે) હતાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. પાતાની કાર્યશક્તિના યોગથી પાતાનાજ મહિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ જે કહ્યું છે તે અચૂક છે; કેમકે 'શક્ત આદિ શક્ત છે તોપણ બળદ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી જે એમ કહ્યું છે કે આપણાની દેવતાઓનેજ લોકનુત્પત્તિના પ્રસંગ આવે છે, શારીર છવને નહિ તેના પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબંધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે તોપણ પ્રાણવાળા, કાર્યકરણસંધાતના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ શ્રુતિથી સમજાય છે; જેમકે 'મથ યજ્ઞતદ્વા-ઓગળાવી લઈ ગયો, મૃત્યુથી મુક્ત કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે પ્રાણે વાહ જે પ્રથમ છે તેનું અનિવહન કહ્યું. વાહ પ્રથમ કેમ? ઉદ્દીચકર્મને વિષે અન્ય કરણ કરતા વાહ સાધકનમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. આમ જે પ્રધાન વાહ તેનું અતિવહન કહ્યું. તેનું જ્યારે મૃત્યુથી મુક્ત થયા પછી વહન થયું ત્યારે કેવું સ્વરૂપ હતું? તે વાહ જ્યારે પાપી મૃત્યુમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે તે જને અગ્નિ થઈ. તે વાહ પૂર્વે પણ અ-ગ્નિજ હતી અને મૃત્યુનો વિયોગ થયે પણ અગ્નિજ થઈ. વળી 'અમૃતસ્વાર્ણા યાગયેતિ યાતં પ્રાણશ્ચકુરાદિત્યમ્' (અમૃતની વાહ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને ચમુ આ-દિલેને વિષે પ્રકીર્ણ થાય છે) હતાદિ શ્રુતિ પણ અધિષ્ઠાના અને અધિદેવતાનો સંબંધજ સૂચવે છે એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવતા વિભાગ વગેરે' હતાદિ. પણ શક-તાદિ જગદ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; શીરાદિ તો અન-ધિષ્ઠિત હોય છે તોપણ ક્ષિપ્ર અદિમાં પ્રવૃત્ત થતાં જોવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉત્તમથા સંતત્ત્વ હોવાથી નિશ્ચય શી રીતે તેને વિષે કહે છે—'બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' હતાદિ ॥૧૫॥

અન્ય દોષ જે કહ્યો છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂત્રને ઉતારે છે—'વળી જે એમ કહ્યું છે' હતાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર જે જોડા છે તેની સાથે એમ સમ-

તેટલા માટે પાતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાચ્ચિષ્ઠાનં તુ’ એમ, તુજાન્દથી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે, જ્યોતિ આદિથી-અગ્નિ આદિ અભિમાનિની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પાતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું અને મુખમાં પેસયું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વને અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંબન્ધનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંબન્ધ દેખાતો નથી, તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્’ [ઐતૃ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ થઈ નસકોરામાં પેડો) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી, તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાગેય મ્લેષણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા ભાતિ ચ તપતિ ચ’ [છાન્દોગ શ્રૌત ૩] (વાણીજ શ્લેષને યોધા પાદ છે, તે અગ્નિ જ્યોતિ વડે દીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ કથનથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દૃઢ કરે છે. ‘સ વૈ વાચમેય પ્રથમામત્યયહૃત્ સા યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરમયત્’ [ખૂલ્લ ૧૩૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્ગાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો બલવાન અન્ય પ્રમાણને લીધેજ લઈ શકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ’ આદિ અચેતન છે તે તથા આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ જોવામાં આવે છે તેથી ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા યુક્ત નથી; કેમકે જીવજ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરીકે વિષ્ણુભાન છે. વળી ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુલં પ્રાવિશત્’ (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું યુક્ત નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વીકારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય થાય એવા નિયમને માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વળી ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે તેજ જોખા છે તેથી દેવતા જોખા થવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે જીવ એ સ્વામી કે જોખા ન થાય; તેટલા માટે વાદ્ આદિને વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશત્વ આદિ કોઈક નિમિત્તથી સમભવનો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વાદિત્યગ્નિર્મૃત્વા’ (અગ્નિ વાદ્ થઈને, આદિત્ય ચક્રુ થઈને) એમ તદ્ભાવ છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એવો સંબન્ધજ દર્શાવે છે, ઉપાદાન છે એવો સંબન્ધ દર્શાવતા નથી; કેમકે દૂરસ્થ આદિત્યમંડલ આદિ મુખસ્થ ચક્રુરાદિનું ઉપાદાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા થઈ નાસાપુટમાં પેડો એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા”’ ઇત્યાદિ. ‘માતિ’ = દીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વકાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા છે અને વાદ્ આદિ અધિષ્ઠેય છે એ અર્થને વિષે અન્ય ક્ષિત્ત કહે છે—‘સ વૈ વાચમેય’ ઇત્યાદિ. તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદ્ગીચકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અનુતાદિ પાષ્પ મૃત્યુ

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ એજગ્રાવી લઈ ગયો. તે વાણી ન્યારે મૃત્યુથી અતિમુગ્ધ થઈ ત્યારે તે અગ્નિ ધઈ) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોષણ કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવન વિભાગ થઈ વાદ્ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસતિથી થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ 'વાગવ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્ગોષ્ણજાસત્ત્વદર્શિનઃ। વત્તવ્યમધિભૂતં તુ ઘણિ-સ્ત્રાપિદંવતમ્ ॥' (તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણે વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, વત્તવ્ય અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે વહ્નિ અધિદેવતા છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સન્નિસ્તર દર્શાવ્યું છે. પાતાની કાર્વશક્તિના યોગથી પાતાનાજ મદિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ લે કહ્યું છે તે અચૂત છે; કેમકે 'શક્ર આદિ શક્ર છે તોપણ બજાર વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી લે એમ કહ્યું છે કે આપણાથી દેવતાઓનેજ જોખનુત્વનો પ્રસંગ આવે છે, શારીર જીવને નહિ તેના પરિહાર કરે છે—

માણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબન્ધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે તોપણ પ્રાણવાળા, કાર્વકરણસંધાનના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબન્ધ શ્રુતિથી સમજાય છે; એમકે 'અથ વર્ષતદ્વા-જોગ્રાવી લઈ ગયો, મૃત્યુથી મુગ્ધ કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ શ્રી પ્રમાણે છે—તે પ્રકારે વદ્ લે પ્રથમ છે તેનું અનિવડન કહ્યું. વાદ્ પ્રથમ કેમ? ઉદ્દીષ્ટકર્મને વિષે અન્વ કરણ કરના. વાદ્ સંપાદનમ જોવાથી તે પ્રધાન છે. જ્યાં લે પ્રધાન વારે તેનું અનિવડન કહ્યું તેનું ન્યારે મૃત્યુથી મુગ્ધ થવા પછી વડન થયું ત્યારે કેવું સ્વરૂપ હતું? તે વાદ્ ન્યારે પાણી મૃત્યુથી મુગ્ધ થઈ ત્યારે તે જલે અગ્નિ ધઈ તે વાદ્ પછી પછી અ-ગ્નિન દેવી અને મૃત્યુને વિષેય કરે પણ અગ્નિન ધઈ વળી 'અમૃતત્ત્વર્ણાંશિ વાગવ્યેનિ વાતં પ્રાણમધુગદિત્ત્વમ્' (અમૃતની વાદ્ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને થયું અ-નિત્યને વિષે પ્રદીન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ થતું અગ્નિજાત અને અધિદેવનો સંબન્ધન સૂચવે છે એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવન વિભાગ થઈ' ઇત્યાદિ. પણ ઇત્યાદિ જગત વગેરેથી પ્રેરણ થઈ ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; હરિદિ તે જન-નિર્ગત હોય છે તોપણ કપિ અદિમાં પ્રવૃત્તિ થતાં જોવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉદવચન સંમત જોવાથી નિશ્ચય થઈ રીતેનેને વિષે કહે છે—અને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૫ ॥

અન્વ દેવ લે કહ્યું છે તેનું નિરુદ્ધન કરવા મટે સૂચને દર્શાવે છે—'વળી લે એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર લે જોખા છે તેથી સર્વ એમ સમ-

તેજસા માટે પીતાના અદિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાયધિષ્ઠાને તુ’ એમ, તુશબ્દથી પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ કરાય છે. ક્યોનિ આદિધી-અગ્નિ આદિ અભિમાનિની રેવતાએથી આપદિત વાર આદિ હન્દિયમમુદ પીતાના કાવોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામતનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિએ કહે છે—‘મગ્નિયાંમૂળા મુગં પ્રાવિશત્’ [એન૧ ૨૧૪] (અગ્નિ વાર ચર્ધ મુખમાં પેડો) હત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાર મનું અને મુખમાં પેડાનું એ રેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વનો અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે રેવતામંચનનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાળીમાં કે મુખમાં વિષે મંચન રજાનો નથી, તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂળા નાભિકે પ્રાવિશત્’ [એન૧ ૨૧૬] (વાયુ પ્રાણ ચર્ધ નસકોરામાં પેડો) હત્યાદિની પણ ચેતજ્ઞા કરેલી. તેમજ અન્ય ૧૧૩ ‘કાગેષ પ્રાણશ્ચતુર્થઃ પાદઃ શોડશિતા જ્યોતિષા માનિ ચ તપનિ ચ’ [અન૧ ૩૧૮૩] (વાળીજ પ્રાણનો ધોષો પાદ છે, તે અગ્નિ ક્યોનિ વડે હીપે છે અને જોડાયે કરે છે) હત્યાદિથી વાર આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે હત્યાદિ વચ- નથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દર્શ કરે છે. ‘સ વે વાયમેષ પ્રથમામન્યવહન્ સા યદા શુ- ત્વમન્યવમુદયન માંઃશિશ્વમન’ [અન૧ ૨૧૨૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્ગમનકર્મને વિષે પ્ર-

અન૧૧ ૮ અને ૧૧ નવવાનુ અન્ય પ્રમાણને લીધેજ ચર્ધ શકાય, પણ કોઈ એવી સંજ્ઞા કરે કે વર્ધે નહિ કહેવાય છે તે ‘તદા આદિધી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ અન૧૧. અન૧૧ ૮ થી અન૧૧ ૧૧ નેવું અન્યેતન કોવાળી નેના અધિષ્ઠાતા રેવતા છે એવી જાણના છે—અર્ધી કોઈ યજ્ઞ કરે તા ૧ યજ્ઞ પૂજા નથી, કેમકે છપ્પ જ્યેતન અધિષ્ઠાતા તરીકે વિવ- ર્થન છે. જગી ‘મગ્નિયાંમૂળા મુગં પ્રાવિશત્’ (અગ્નિ વાર ચર્ધ મુખમાં પેડો) હત્યાદિ શ્રુતિથી રેવતા પદ્મ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું પૂજા નથી, કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વી- કારવાય તેમને એક અધિષ્ઠાત્ર થાય એવા નિવર્થને માટે નિર્મિત ન કોવાળી વિગીખને લીધે કોઈ પદ્મ કવ કવ નહિ. જગી હન્દિયોનો એ અધિષ્ઠાતા છે તેજ કોજા છે તેથી રેવતા કોજા અન૧૧. અન૧૧. તેનું સ્વમિત્વ થાય છે એટલે છપ્પ એ સ્વામી કે કોજા ન થાય; તેટલે અન૧૧. અન૧૧ નિર્મિત વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશન આદિ કોઈક નિર્મિત થો સ્વમિત્વ, પદ્મ અગ્નિ આદિ રેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્મિત કરે છે—એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘હત્યાદિ. ‘મગ્નિયાંમૂ- લામુદિયમમુદ’ (અગ્નિ વાર ચર્ધ, અગ્નિય ચર્ધ) એમ તદ્દમાય છે તે અગ્નિ આદિ રેવતા અન૧૧. એ એવો સંખ્યાજ દર્શક છે, ઉપાસન છે એવો સંખ્યા જલેવા નથી, કેવો જલેવા અગ્નિયનહર અગ્નિ મુખ-ચ ચર્ધાદિનું ઉપાસન થાય એ અન્યથા છે એમ કહે છે—અને અગ્નિનું એ વાર ચર્ધ હત્યાદિ વધુ પ્રવૃત્તિ અધિષ્ઠાતા ચર્ધ નહિ- પૂજા પેડે એમ અન૧૧. અન૧૧ કહું એમ કહે છે—તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂળા’ [અન૧ ૨૧૬]. ‘મગ્નિ’ = અગ્નિ છે ‘તપનિ’ = સ્વરૂપે કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા છે અને વાર અગ્નિ અધિષ્ઠાતા છે એ અર્થને વિષે અન્ય દિવ કરે છે—‘સ વે વાયમેષ’ અન૧૧. તે પ્રાણ, વાયુ એ પ્રથમ એટલે જડીવડને વિષે પ્રથમ છે તેને અન્યથા ૨૧૨૧ મન

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ ઓગળાવી લઈ ગયો, તે વાણી જ્યારે મૃત્યુથી અનિમુક્ત થઈ ત્યારે તે અગ્નિ થઈ) હત્યાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોષણ કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ વડે વાહ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસતિથી થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ 'ધાગમ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્ગામ્યાસ્તત્તર્દીનઃ । યતઃપ્રમથિભૂતં તુ ઇદ્રિ-જ્ઞાપિદંદતમ્ ॥' (તત્ત્વદર્શી શ્રાદ્ધો વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, યજ્ઞત્વ અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે વહિ અધિદેવત છે) હત્યાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત ॥ એમ સંવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. પાનાની કાર્યસાક્ષિના યોગથી પાનાનાજ મદિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ લે કહ્યું છે તે અપુત્ર છે; કેમકે 'શક્ટ આદિ શક્ટ છે તોપણ બળદ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી લે એમ કહ્યું છે કે આપણાથી દેવતાઓનેજ બોક્તૃત્વનો પ્રસંગ આવે છે, શારીર જીવને નહિ તેનો પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શ્વદાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબન્ધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાથી દેવતાઓ છે તોપણ પ્રાણવાળા, કાર્યકરજીવધાનના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબન્ધ શ્રુતિથી સમગત્ય છે; કેમકે 'અથ યત્રેતદ્વા-ઓગળાવી લઈ ગયો, મૃત્યુથી મુક્ત કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે પ્રાણે વાહ લે પ્રથમ છે તેનું અતિવહન કહ્યું. વાહ પ્રથમ કેમ! ઉદ્દીમકર્મને વિષે અન્ય કરણ કરતા વાહ સાધકતમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. આમ લે પ્રધાન વાહ તેનું અતિવહન કહ્યું. તેનું જ્યારે મૃત્યુથી મુક્ત થયા પછી વહન થયું ત્યારે કેનું સ્વરૂપ હતું! તે વાહ જ્યારે પાણી મૃત્યુમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે તે બને અગ્નિ થઈ. તે વાહ પૂર્વે પણ અ-ગ્નિજ હતી અને મૃત્યુનો વિચોમ થયે પણ અગ્નિજ થઈ. વળી 'અમૃતસ્વાસિ ધાગમ્યેતિ ચાર્ત્વ પ્રાણમ્મરુદિત્યમ્' (અમૃતની વાહ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને થયું આ-દિત્વને વિષે પ્રદીન થાય છે) હત્યાદિ મુતિ પણ અધિષ્ઠાતા અને અધિદેવતો સંબન્ધજ સૂચવે છે એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ વડે' હત્યાદિ. પણ શા-દાદિ બળદ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; શારીર તો અન-ધિષ્ઠિત હોય છે તોપણ હથિ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત ચર્તા જોવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉત્તવથા સંમત હોવાથી નિશ્ચય શી રીતે તેને વિષે કહે છે—બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' હત્યાદિ ॥૧૫॥

અન્ય રીત લે કહ્યો છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂચને ઉતારે છે—'વળી લે એમ કહ્યું છે' હત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર જે જોખા છે તેની સાથે એમ સમ-

તેટલા માટે પોતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાયધિષ્ઠાનં તુ’ એમ. તુડાબદ્ધી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે. જ્યોતિ આદિથી-અગ્નિ આદિ અભિમાનની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાંમૂત્વા મુલં પ્રાવિદાત્’ [ઐતૃ ૨૪] (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું અને મુખમાં પેડાનું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વનો અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંખ્યનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિનો વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંખ્યનું દેખાતો નથી. તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિદાત્’ [ઐતૃ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ થઈ નસકેરમાં પેડો) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી, તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાયેવ પ્રલણઘ્નતુયઃ પાદઃ સોડગ્નિના જ્યોતિયા માતિ ચ તપતિ ચ’ [છાન્દો ૩૧૮૩] (વાણીજ બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે, તે અગ્નિ જ્યોતિ વડે દીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ વચનથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દૃઢ કરે છે. ‘સ વૈ વાચમેવ પ્રથમામત્યવદત્ સા યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોડગ્નિરમયન્’ [બૃહ ૩૧૩૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્ગાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો બ્રહ્માનું અન્ય પ્રમાણને લીધેજ થઈ શકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ આદિ અચેતન છે તે તથા આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ એવામાં આવે છે તેથી ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શક્ય મુજ્જ નથી; કેમકે હવજ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરીકે વિદ્યમાન છે. વગી ‘અગ્નિર્વાંમૂત્વા મુલં પ્રાવિદાત્’ (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું મુજ્જ નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વીકારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય થાય એવા નિયમને માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વગી ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા તેજ ક્રોધા છે તેથી દેવતા ક્રોધા થવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે હવ એ સ્વામી કે ક્રોધા ન થાય; તેટલા માટે વાદ્ આદિને વિષે અગ્નિ આદિનો ઉપચાર પ્રકાશત્વ આદિ કોઈક નિમિત્તથી સમજાવવો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાંમૂત્વાદિત્યદ્યધુર્મૂત્વા’ (અગ્નિ વાદ્ થઈને, આદિત્ય યજુ થઈને) એમ તદ્દભાવ છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એનો સંજ્ઞાન દર્શાવે છે, ઉપાદાન છે એવો સંજ્ઞાન દર્શાવવા નથી; કેમકે દુરસ્ય આદિત્યમંડલ આદિ મુખસ્ય ચક્રશરિનું ઉપાદાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ્ થયું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા થઈ નાસા-પુટમાં પેડો એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા”’ ઇત્યાદિ. ‘માતિ’ = દીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વકાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા છે અને વાદ્ આદિ અધિષ્ઠેય છે એ અર્થને વિષે અન્ય વિષ્ય કહે છે—‘સ વૈ વાચમેવ’ ઇત્યાદિ. તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદ્ગાનકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અટનાદિ પાપરૂપ મૃત્યુ

ધાનભૂત વાણીને મૃત્યુ ઓળંગાવી લઈ ગયો. તે વાણી જ્યારે મૃત્યુથી અતિમુગ્ધ થઈ ત્યારે તે અગ્નિ ધર્ષ) ઇત્યાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોષન કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવતા વિભાગ વડે વાહ આદિ અને અગ્નિ આદિનું અનુક્રમણ એજ પ્રત્યાસત્તિથી થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ 'વાગધ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્બોધનાસ્તત્ત્વર્ધિનઃ । ઘત્તવ્યમધિભૂતં તુ ઘણિ-સ્ત્વર્ધિદેવતમ્ ॥' (તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણ) વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, વજ્રવ્ય અધિ-ભૂત છે અને તેને વિષે ઘણિ અધિદેવતા છે) ઇત્યાદિથી વાહ આદિ અગ્નિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. પાતાની કાર્યશક્તિના યોગથી પાતાનાજ મહિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ જો કહ્યું છે તે અચૂક છે; કેમકે 'શક્ત આદિ શક્ત-ઉત્પાદક બળ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિતજ છે એમ 'આગમથી નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી જો એમ કહ્યું છે કે આધિષ્ઠાત્રી દેવતાએનેજ લોકતુલ્યને પ્રસંગ આવે છે, શારીર છવને નહિ તેના પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાળા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબંધ છે),
શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે તેપણ પ્રાણવાળા, કાર્યકરણસંધાતના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ શ્રુતિથી સમગ્રાય છે; જેમકે 'અથ યજ્ઞેતદ્વા-ઓળંગાવી લઈ ગયો, મૃત્યુથી મુગ્ધ કરી અગ્નિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—તે પ્રાણે વાહ જે પ્રથમ છે તેનું અનિવહન કયું. વાહ પ્રથમ કેમ? ઉદ્ભવકર્મને વિષે અન્ય કરણ કરતાં વાહ સાધકતમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. આમ જો પ્રધાન વાહ તેનું અનિવહન કયું. તેનું જ્યારે મૃત્યુથી મુગ્ધ થયા પછી વહન થયુ ત્યારે કેનું સ્વરૂપ હતું? તે વાહ જ્યારે પાપી મૃત્યુમાંથી મુગ્ધ થઈ ત્યારે તે અને અગ્નિ ધર્ષ. તે વાહ પૂર્વે પણ અ-ગ્નિજ હતી અને મૃત્યુનો વિયોગ થયે પણ અગ્નિજ ધર્ષ. વળી 'અમૃતત્ત્વાર્થિ યાગત્ત્વેતિ યાત્ પ્રાણશ્ચતુરાદિત્યમ્' (અમૃતની વાહ અગ્નિને વિષે, પ્રાણ વાયુને વિષે અને ચતુ આ-દિત્યને વિષે પ્રદીન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ યજ્ઞ અધિષ્ઠાતા અને અધિદેવનો સંબંધજ સૂચવે છે એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવતા વિભાગ વડે' ઇત્યાદિ. પણ શક-તાદિ જગત્ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે; હારિતિ તો અન-વિષ્ઠિત હોય છે તેપણ દધિ આદિમાં પ્રવૃત્ત થતાં જોવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉભયથા સંભવ હોવાથી નિશ્ચય થી રીતે તેને વિષે કહે છે—'બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' ઇત્યાદિ ॥૧૫॥

અન્ય રીત જો કહ્યો છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂચને ઉતારે છે—'વળી જો એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર જે જોડા છે તેની સાથે એમ સમ-

તેટલા માટે પોતાના મહિમાથીજ એ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ’ એમ. તુરાબ્દથી પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે. જ્યોતિ આદિથી-અગ્નિ આદિ અભિમાનિની દેવતાઓથી આધિષ્ઠિત વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ પોતાના કાર્યોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હેતુનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તદામનનાત્’ એમ; કેમકે શ્રુતિઓ કહે છે—‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુષ્કં પ્રાવિદાત્’ [એતદ્ ૨૪] (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ; અને અગ્નિનું એ વાદ્ થવું અને મુખમાં પેડવું એ દેવતાસ્વરૂપે અધિષ્ઠાતૃત્વને અંગીકાર કરી કહેવાય છે; કેમકે દેવતાસંબન્ધનું પ્રત્યાખ્યાન કરી અગ્નિને વાણીમાં કે મુખમાં વિશેષ સંબન્ધ દેખાનો નથી. તેમજ ‘વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાલિકે પ્રાવિદાત્’ [એતદ્ ૨૪] (વાયુ પ્રાણ થઈ નસકેરામાં પેડો) ઇત્યાદિની પણ યોજના કરવી. તેમજ અન્યત્ર પણ ‘વાગેવ પ્રલણઘનુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ તપતિ ચ’ [હાન્દોઽ ૩૧૮૩] (વાણીજ ઘસનો ચોથો પાદ છે, તે અગ્નિ જ્યોતિ વડે હીપે છે અને સ્વકાર્ય કરે છે) ઇત્યાદિથી વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિનું તેજ છે ઇત્યાદિ વચ- નથી એજ અર્થ (શ્રુતિ) દૃઢ કરે છે. ‘સ વૈ વાચમેવ પ્રથમામત્યવહત્ સા યદા મૃ- ત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિરમયન્’ [બૃહદ્ ૧૩૧૨] (તે પ્રાણ ઉદ્ગાનકર્મને વિષે પ્ર-

અધિષ્ઠાન છે એમ તો બ્રહ્માનું અન્ય પ્રમાણને લીધેજ લઈ સકાય. પણ કોઈ એવી શંકા કરે કે વાસિ’ આદિ અચેતન છે તે ‘તજ્ઞા આદિથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે કાર્ય કરે છે એમ એવામાં આવે છે તેથી ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા છે એવી કલ્પના છે—આવી કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા મુક્ત નથી; કેમકે અવજ ચેતન અધિષ્ઠાતા તરીકે વિષ- માન છે. વળી ‘અગ્નિર્વાગ્મૃત્વા મુષ્કં પ્રાવિદાત્’ (અગ્નિ વાદ્ થઈ મુખમાં પેડો) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી દેવતા પણ અધિષ્ઠાતા છે એમ સ્વીકારવું મુક્ત નથી; કેમકે અનેક અધિષ્ઠાતા સ્વી- કારવાથી તેમનો એક અભિપ્રાય થાય એવા નિયમને માટે નિમિત્ત ન હોવાથી વિરોધને લીધે કોઈ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. વળી ઇન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે તેજ ભોજા જ તેથી દેવતા ભોજા થવાથી શરીરમાં તેનું સ્વામિત્વ થાય છે એટલે અવ એ સ્વામી કે ભોજા ન વાય; તેટલા માટે વાદ્ આદિને વિષે અગ્નિ આદિને ઉપચાર પ્રકાશત્વ આદિ કોઈક નિમિત્ત- થી સમજાવવો, પણ અગ્નિ આદિ દેવતા સ્વરૂપે મુખાદિમાં પ્રવેશ કરતા નથી એવો પૂર્વપક્ષ નામ થાય છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે’ ઇત્યાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મૃ- ત્વાદિત્યદ્યમૃત્વા’ (અગ્નિ વાદ્ થઈને, આદિત્ય ચમુ થઈને) એમ તદ્ભાવ છે તે અગ્નિ આદિ દેવતા અધિષ્ઠાતા છે એવો સંત્રન્યજ દર્શાવે છે, ઉપાદાન છે એવો સંત્રન્ય દર્શાવતા નથી; કેમકે દુરસ્ય આદિલમંત્રવ આદિ મુષ્કસ્ય ચમુસાદિનું ઉપદાન થાય એ અસંભવ છે એમ કહે છે—‘અને અગ્નિનું એ વાદ્ થવું’ ઇત્યાદિ. વાયુ પ્રાણનો અધિષ્ઠાતા થઈ નાસ- પુટમાં પેડો એમ વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહે છે—‘તેમજ “વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા”’ ઇત્યાદિ. ‘માતિ’ = હીપે છે. ‘તપતિ’ = સ્વકાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ આદિ અધિષ્ઠાતા છે અને વાદ્ આદિ અધિષ્ઠેય છે એ અર્થને વિષે અન્ય ક્ષિત્ત કહે છે—‘સ વૈ વાચમેવ’ ઇત્યાદિ. તે પ્રાણ, વાણી જે પ્રથમ એટલે ઉદીચકર્મને વિષે પ્રધાન છે તેને અનુતાદિ પાપરૂપ મૃત્યુ

ધાનમૂળ વાણીને મુન્યુ એનાઈમાવી લઈ ગયો. ને વાણી બ્યારે મુન્યુથી અનિમુખ થઈ ત્યારે ને અમિ થઈ) હન્યાદિથી વાહ આદિ અમિ આદિ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીને એજ અર્થનું ઘોનન કરે છે; અને સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવન વિભાગ વડે વાહ આદિ અને અમિ આદિનું અનુક્રમનું એજ પ્રત્યાસતિથી થાય છે. સમુત્પન્નમાં પછી 'વાગ્ધ્યાત્મમિતિ પ્રાદુર્બોધપાત્તસ્તદર્શિનઃ । ધનઃશ્રમપિમૂળં તુ વક્ત્રિ-
ન્નત્રાપિદેવતમ્ ॥' (તત્ત્વર્સી પ્રાપ્તેષુ વાણીને અધ્યાત્મ કરે છે, વક્ત્રિય અધિ-
ભૂત છે અને તેને વિષે વક્ત્રિ અધિદેવન છે) ઇત્યાદિથી વાહ આદિ અમિ આદિ દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ સચિત્સર દર્શાવ્યું છે. પાનાની કાર્યશક્તિના યોગથી પાનાનાજ મહિમાથીજ પ્રાણ પ્રવર્તે એમ લે કહ્યું છે તે અચૂક છે; કેમકે 'રાહ આદિ રાજ છે તેપણ બગદ વગેરેથી અધિષ્ઠિત થાય ત્યારે તેમાં પ્રવૃત્તિ લેવામાં આવે છે; અને બંને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે દેવતાથી અધિષ્ઠિત છે એમ 'આમમયી નિઘય થાય છે ॥ ૧૪ ॥

વળી લે એમ કહ્યું છે કે આપણાં દેવતાઓનેજ ભોક્તૃત્વનો પ્રસંગ આવે છે, શારીર જીવને નહિ તેનો પરિહાર કરે છે—

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવાજા (શારીરનીજ) સાથે (પ્રાણોનો સંબન્ધ છે),

શ્રુતિથી ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણોની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ છે તેપણ પ્રાણવાજા, કાર્યકરસંધાનના સ્વામી શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબન્ધ શ્રુતિથી સમજાય છે; કેમકે 'અથ ધર્મનદ્યા-
એતન્મયી લઈ ગયો, મુન્યુથી મુખ કરી જાગ્રિદેવતાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવ્યું એવો અર્થ છે. શ્રુતિ-
નો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ને પ્રાણે વર લે પ્રથમ છે તેનું જાનેવડન કરું. વર પ્રથમ કેમ? ઉદ્દેશ્યાર્થને વિષે જાન્ય કરણ કરના વાહ સપક્રમ હોવાથી તે પ્રધાન છે. જાન્ય લે પ્રધાન વાહ તેનું જાગ્રિવડન કરું. તેનું જ્યારે મુન્યુથી મુખ થવા પછી વડન થયું ત્યારે તેનું સ્વરૂપ હજી તે વાહ જ્યારે પાણી મુન્યુમાંથી મુખ થઈ ત્યારે ને બને જાગ્રિ થઈ ને વર પૂર્વે પછી જાગ્રિ થઈ અને મુન્યુનો વિચાર થયે પછી જાગ્રિ થઈ. વળી 'અમૃતસ્યામિ વાગ્ધ્યેતિ થાત્ પ્રાણમ્મુખાદિત્યમ્' (અમૃતની વાહ જાગ્રિને વિષે, પ્રાણ વાગ્રિને વિષે અને થયું જા-
ગ્રિને વિષે પ્રલીન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ પછી અધિષ્ઠાત્રી અને અધિદેવનો સંબન્ધ સૂચવે છે એમ કહે છે—'સર્વત્ર અધ્યાત્મ અને અધિદેવત વિભાગ વડે' ઇત્યાદિ. પણ રાહ આદિ જગદ વગેરેથી પ્રેરાય છે ત્યારે તેમનામાં પ્રવૃત્તિ લેવામાં આવે છે; શ્રીરાદિ તો જન-
નિર્જિન હોય છે તેપણ કદિ જાદિમાં પ્રવૃત્ત થયાં લેવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે ઉત્તરણ સંમત હોવાથી નિઘય શ્રી રામને તેને વિષે કહે છે—'અને પ્રકારે ઉપપત્તિને વિષે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૫ ॥

અન્ન દોન લે કહ્યું છે તેનું નિરસન કરવા માટે સૂચને ઉતારે છે—'વળી લે એમ કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. 'શારીરનીજ સાથે' શારીર લે જોના છે તેની સાથે એમ સમ-

કાશમનુષિરગ્નં ષષ્ઠુઃ સ ચાચુરઃ પુરુષો વર્ણનાય ચચુરણ યો વેદેદં ક્રિષ્ણાનીતિ ન માત્મા
 રમ્યાય પ્રાણમ્' [હાન્દોઽ ટા ૧૨૪] (પટ્ટી-દેહમાં પ્રાણપ્રવેશ થયા પટ્ટી-ત્યાં આ
 { કૃષ્ણનારાથી ઉપસંગિત } દેહચિહ્ન ચચુરિન્દ્રિય અનુયક્ત છે ત્યાં ચચુરિન્દ્રિયને
 વિષે અભિમાની તે આત્મા ચાચુર છે, તેને રૂપની ઉપસંગિત થાય માટે ચચુરણ
 છે. દ્વ આ મુખં યં એમ જે જાહે તે આત્મા છે, તેને ગન્ધર્વ જ્ઞાન થયા માટે ના-
 મિકા છે) એ પ્રકારની મુનિ શારીરનીજ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ શ્રવણ કરાવે છે.
 પટ્ટી ૧૨૬ કરણમાં અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ અનેક હોવાથી તેમનું બોક્તૃત્વ આ શરી-
 રમાં સંભવતું નથી; કરણ કે આ શારીરમાં એકજ શારીર બોક્તા છે એમ પ્રતિગ-
 ન્યસ આદિના સંભવથી સમજાય છે ॥ ૧૫ ॥

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

અને તેના (શારીરના) નિત્યત્વથી ॥ ૧૬ ॥

વળી તે એકજ શારીર આ શારીરમાં બોક્તા તરીકે નિત્ય છે; કેમકે તેને પુણ્ય
 અને પાપના કાર્યોનો સંભવ છે અને મુખ અને દુષ્ણતા ઉપભોગનો સંભવ છે,
 દેહત્વે નિત્ય નથી; કારણ કે પર, અર્થથી પડને વિષે રહેતા તેઓ આ હીન શ-
 રીરને વિષે બોક્તૃત્વ મળવે એ મુજબ નથી. મુનિ પાત્ર છે—' પુણ્યમેવામું ગચ્છતિ
 ન હૃદયે દેવતા પાપ ગચ્છતિ' [બૃહદ ૧૧.૨૦] (એને તો પુણ્યજ પ્રાપ્ત થાય છે,
 ખરેખર, દેવતા પાપ પ્રાપ્ત થતું નથી) એમ. વળી શારીરની સાથેજ પ્રાણોનો
 નિત્ય સંબંધ છે, કારણ કે 'તમુત્કામસ્ય પ્રાણોઽનુત્કામસિ પ્રાણમનુત્કામસ્ય જ્ઞે પ્રાણ
 મનુત્કામસિ' [બૃહદ ૬.૨૨] (તે કેટકામ કહે છે પટ્ટી પ્રાણ કેટકામ કહે છે

અ. ૧. 'સંભવ' - સંભવનિષેધ. 'અથ ચર્ચનવાકાશ' = દેહમાં પ્રાણપ્રવેશ થયા પટ્ટી
 ૧૨૪ ને ૧૨૬ નું અર્થઘટન. આ વાત તેને આત્મા ચચુરથી ચાચુર છે, તેના જ્ઞાનને
 માટે કહે છે, એટલે નહીં ત્યાં જીવ ધણનો અર્થ મળે છે—એકે આત્મા દિગ્વિષ્ટોની
 અવેશ નથી કે તેમજ દેવ, દુષ્ણ અને નરકરે અદકારી જે જાહે છે તે આત્મા નિરૂપણ
 છે, કહે છે તે નરકરેની પ્રવૃત્તિ માટે બોક્તા છે, દેવતાને માટે નથી એવો મુનિનો અર્થ
 છે. વળી એ ને કેવ એક તેજ દુષ્ણ કે ૧૨ એમ પ્રતિગન્યસ થવાથી એક શારીર
 બોક્તા છે, જુદા દેવે બોક્તા નથી એમ કહે છે—વળી ૧૨૬ કરણમાં જણાવે ॥ ૧૫ ॥

કેવિન્દ્રિયે કૌ. ૨. ૪ અને કૌ. વિન્દ્રિય સ્થવ થવા એમ અનિવશ થ નો એવ અર્થ
 ૨. કૌ. ન્યસેદે ૨. ૪ કૌ. દેહને વિષે સ્થવ બોક્તા છે એવો નિવશ છે તેવી એવ અર્થ
 થવા નહીં એવ અર્થ ૧૨૬ કહે છે—'તસ્ય જ્ઞ' જ્ઞાન વિ. કેટકામ કૌ. અર્થે વિષે સ્થવ પ્રવૃત્તિ
 અવેશો નથી તેવી તેજ પ્રવૃત્તિ સ્થવ છે, દેવતાનો તો પરાધીન દેવતા આદર
 નો અર્થ અર્થ છે એવ અર્થ અર્થ ૧૨૬ કહે છે—વળી શારીરની સાથેજ
 એવ પ્રવૃત્તિ કહે કહે તેવી કૌ. ૨. ૪ અને કૌ. વિન્દ્રિય સ્થવ થવા એમ અનિવશ થ નો એવ અર્થ

અને પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે પછી સર્વે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ-
ઓથી ઉત્ક્રાન્તિ આદિને વિષે તેની અનુવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. તેટલા માટે ઇન્દ્રિ-
યોની નિયામક દેવતાઓ છે તેપણ શારીરનું ભોક્તૃત્વ જતું રહેતું નથી; કેમકે ક-
રણ પક્ષનીજ દેવતા છે, ભોક્તૃપક્ષની નથી ॥ ૧૬ ॥

ત ઇન્દ્રિયાણિ તદ્યપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥ ૧૭ ॥

તે (પ્રાણો) ઇન્દ્રિયો છે, તેના (લેદના) વ્યપદેશથી, શ્રેષ્ઠ
(પ્રાણ)થી અન્યત્ર ॥ ૧૭ ॥

વળી એક મુખ્ય પ્રાણ અને બીજા અગીઆર પ્રાણો ગણાવ્યા છે. તેમાં આ
બીજો સૌદૃઢ થાય છે કે અન્ય પ્રાણો મુખ્યજ પ્રાણની સિત્ત વૃત્તિઓ છે કે અન્ય
તરુઓ છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? અન્ય પ્રાણો મુખ્યનીજ સિત્ત વૃત્તિઓ છે એમ
પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? શ્રુતિથી; કારણ કે શ્રુતિ મુખ્ય અને અન્ય પ્રાણોને સંનિ-
ધિમાં મૂકી અન્ય પ્રાણો મુખ્યના આત્મા છે એમ કહે છે—‘હન્તાસ્યૈય સર્વે રૂપમ-
સામેનિ ત વનસ્યૈય સર્વે રૂપમમવન્’ [બૃહદ ૧.૧૨૧] (હવે એજ પ્રાણના અમે
સર્વે રૂપ થઈએ એમ નિશ્ચય કરી તેઓ સર્વે એનાજ રૂપ થયા) એમ. તેમજ પ્રાણ
એ એક રાજા હોવાથી એકત્વનો નિશ્ચય થાય છે; નહિ તો પ્રાણ રાજાનું અનેકાર્યત્વ
વે અન્યાય છે તે પ્રસન્ન થાય; અથવા એકજ મુખ્યજ અને અન્યજ લાક્ષણિકત્વ
પ્રસન્ન થાય. તેટલા માટે એમ પ્રાણ આદિ એકજ પ્રાણની પાંચ વૃત્તિઓ છે તેમ વાક
આદિ અગીઆર પણ (એકજ પ્રાણની સિત્ત વૃત્તિઓ છે). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે

જુના ઉપારાદક છે, જોડા નથી એવો અર્થ છે. અનુદારા એવ ઇન્દ્રિયોનો અધિકાર છે
તેથી રક્તસ્રાવોની જેઠ જોડા છે, દેવો તો પ્રજાદની જેઠ ઇન્દ્રિયોના ઉપારાદક છે તેથી સાર-
દિની જેઠ અધિકાર છે એમ સ્પષ્ટ થયે દેવ અન્યથાસિદ્ધ નથી. દેવો અધિકારના હોઈ આ દેહને
વિષે જોડા છે એ અનુમાનમાં તો ‘ન હૃદયૈ દેવાન્ વર્ણયન્તિ’ એ ઉક્ત મુનિનો ભાગ અર્થે
છે તેટલા માટે ‘અપુમ્મદિ રૂપાણિ વર્ણયન્તિ’ (નેત્ર જો, ખરેખર, રૂપે જુએ છે) એ
શ્રુતિ સાધનમાંથી જોઈ ડરે છે તેથી ‘અધિષ્ઠાન્મૂલકા’ ક્ત્વદિ અધિષ્ઠાતૃદેવતાપેક્ષાથીયક
શ્રુતિનો સાથે વિરુદ્ધ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૬ ॥

ઇન્દ્રિયો હોવ તો તેની અધિકારતા દેવતાનો વિચાર થાય, પણ ઇન્દ્રિયોજ પ્રાણવૃત્તિથી
નિષ્ઠ નથી એવા અ.ઉપેક્ષુ નિર્વાકરણ ડરે છે—‘ત ઇન્દ્રિયાણિ’ ઇત્યાદિ. પ્રાણથી ઇન્દ્રિયો
નિષ્ઠ છે અને અનિષ્ઠ છે એવી શ્રુતિઓને કીલ્બે સરખા રસની પૂર્વપક્ષ ડરે છે—‘વળી એક
મુખ્ય પ્રાણ’ ક્ત્વદિ. ‘હન્તાસ્યૈય’ ઇત્યાદિ. હવે એજ મુખ્ય પ્રાણના આપણે મધ્ય
સ્વરૂપ કહીએ એમ સંકલ્પ કરી તે વાક ક્ત્વદિ તેમાં કયાં એમ અભેદકાનિત્યે અર્થ છે. તે
પ્રાણથી અનિષ્ઠ છે, પ્રાણવૃત્તિ વચ્ચે છે તેથી, પ્રાણની જેઠ—એમ કહે છે—‘તેમજ પ્રાણ
એ એક રાજા હોવાથી’ ઇત્યાદિ. ‘તે’ એટલે પ્રાણે ‘અદ્યપદેશઃ’ એટલે એથી અન્ય

કહીએ છીએ— વાક્ આદિ પ્રાણથી અન્યજ તત્ત્વો છે એમ, શાથી? વ્યપદેશના બેદથી, એ વ્યપદેશનો બેદ શો છે? તે પ્રકૃત પ્રાણ, એકને વર્ણને જે અવશિષ્ટ છે તે, અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો છે એમ કહ્યું છે, કેમકે શ્રુતિમાં એવો વ્યપદેશ જોવામાં આવે છે. ખરેખર, ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ [મુ. ૭. ૨૧. ૧૩] (એમાંથી પ્રાણ, મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે) એવા પ્રકારના પ્રદેશોમાં પ્રાણનો પૃથક્ વ્યપદેશ ॥ અને ઇન્દ્રિયોનો પૃથક્ વ્યપદેશ છે. પણ એમ થયે પ્રાણની પેઠે મન પણ ઇન્દ્રિય તરીકે વર્ત્ય થાય; કેમકે ‘मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ (મન અને સર્વ ઇન્દ્રિયો) એમ પૃથક્ વ્યપદેશ જોવામાં આવે છે. એ ખરું છે. સ્મૃતિમાં તે ‘एकादशेन्द्रियाणि’ (અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો છે) એમ મનનું પણ એક આદિની પેઠે ઇન્દ્રિય તરીકે મહુલ્લ કહ્યું છે. પણ પ્રાણનું તો ઇન્દ્રિયત્વ શ્રુતિ કે સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેમજ આ વ્યપદેશનો બેદ સિદ્ધ તત્ત્વ છે એ પક્ષમાં ઉપપન્ન થાય છે. એક તરફ છે એ પક્ષમાં તો તે પ્રાણ એકજ થઈ ઇન્દ્રિય એવો વ્યપદેશ પ્રાપ્ત કરે અને ન કરે એમ વિપ્રતિપેદ થાય છે. તેટલા માટે બુદ્ધથી અન્ય પ્રાણ અન્ય તત્ત્વ છે ॥ ૧૭ ॥

એમ પ્રતિજ્ઞાના અર્થ તરીકે પણ પદનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘વાક્ આદિ પ્રાણથી અન્યજ તત્ત્વો છે’ હસાદિ. ‘तद्व्यपदेशात्’ એમાં તદ્ સજ્ઞ પ્રતિજ્ઞાતથી અન્યનો પરાપસં કરે છે. પ્રાણી ઇન્દ્રિયો છે એમ અપર્યાયસજ્ઞથી અન્યત્વ કયું છે એમ હેતુનું ઉપપાદન કરવાને માટે પાછાં તે શૂનપદોની યોજના કરે છે—‘એ વ્યપદેશનો બેદ શો છે?’ હસાદિ. સજ્ઞબેદથી વસ્તુબેદ સાધવામાં અતિપ્રસંગની સંકા કરે છે—‘પણ એમ થયે પ્રાણની પેઠે’ હસાદિ. પ્રાણની પેઠે મનનો પણ ઇન્દ્રિયોથી બેદ થાય એવો અર્થ છે. બેદવ્યપદેશ અન્ય તત્ત્વનો સાધક ॥ એવો ઉત્સર્ગ ॥ એમ અગ્નીઆર કરે છે—‘એ ખરું છે’ હસાદિ. ત્યારે મન ઇન્દ્રિય શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેને વિષે કહે છે—‘સ્મૃતિમાં તો’ હસાદિ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી અપવાદ હોવાથી બેદવ્યપદેશ ‘જોગકીર્તન-માયથી ઔપચારિક સમજવો. પ્રાણ પણ મનની પેઠે ઇન્દ્રિય કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—‘પણ પ્રાણનું તો ઇન્દ્રિયત્વ’ હસાદિ. વળી ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ એમ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો પૃથક્ જન્મવ્યપદેશ છે તેથી સ્વતન્ત્રવસ્તુબેદ છે એમ કહે છે—તેમજ આ વ્યપદેશનો બેદ’ હસાદિ. એકજ વાક્યમાં પ્રાણ માટે ઔપચારિક ઇન્દ્રિયસજ્ઞ વપરાય અને પુનરુક્તિમયથી ન વપરાય એમ ન્યાયાન થાય એવો અર્થ છે ॥ ૧૭ ॥

પણી પ્રાણો (મુખ્ય પ્રાણથી) અન્ય તત્ત્વ શી રીતે છે—

ભેદશ્રુતેઃ ॥ ૧૮ ॥

ભેદશ્રુતિથી ॥ ૧૮ ॥

મુનિમાં મર્યાદા પ્રાણનું વાદ આદિથી સિદ્ધ થયેલું છે—‘ તે હ વાચમૂયુઃ ’ [૧૫૬૦ ૧૧૧૨] (તે રેવોએ વાલીને કહ્યું) એમ ઉપક્રમ કરીને અમુરના પાપથી વિવેચન પ્રાપ્તિના વાદ આદિનો ઉપન્યાસ કરીને ‘ અથ દેમમાસન્યં પ્રાણમૂયુઃ ’ (પછી તેમણે મુખમાં રહેલા પ્રાણને કહ્યું) એમ વાદ આદિ પ્રકરણના ઉપસંહારમાં અમુરના વિવેચની મુખ્ય પ્રાણનું પૃથક્ ઉપક્રમ કર્યું છે તેથી. તેમજ ‘ મનો વાચં પ્રાણં તામ્યાત્મનેન્દુરત્ત ’ [૧૫૬૦ ૧૧૧૨] (મન, વાદ અને પ્રાણ એને પ્રત્યક્ષનિએ પોતાને માટે કર્યો) એવા પ્રકારની પણ ભેદશ્રુતિઓ ગણાવવી, તેણા માટે પણ અન્ય પ્રાણો મુખ્યથી સિદ્ધ તત્ત્વ છે ॥ ૧૮ ॥

પણી અન્ય તત્ત્વ શી રીતે છે?—

વૈલક્ષણ્યાચ ॥ ૧૯ ॥

વૈલક્ષણ્યથી ॥ ૧૯ ॥

મુખ્ય અને અન્ય પ્રાણોનું વૈલક્ષણ્ય પણ છે. વાદ આદિ મુખ્ય હોય છે ત્યારે એકસો મુખ્ય પ્રાણ જાણે છે અને તેજ એકસો ‘ શ્રુતમુથી આજ્ઞાન્ત યતો નથી, અન્ય

આ પ્રમાણે ભેદથી, અપર્યાયસંજ્ઞાઓથી ઉદ્ધિ છે તેથી અને પૃથક્જન્યની ઉદ્ધિ છે તેથી એમ ‘ તદ્વપવર્તતાત્ ’ એ દેવેનું આશ્વાન કર્યું. ‘ ભેદશ્રુતેઃ ’ એ સુવર્ણ પ્રકરણમેરૂપ દેવેનું છે એમ પુનરુદ્ધિ નથી. ‘ તે હ વાચમૂયુઃ ’—તે સાત્વીય કન્દિય મનોવૃત્તિ-રૂપ રેવોએ પાપવૃત્તિરૂપ અમુરોના જન્મને માટે ઉદ્ધીયકર્મને વિરે પ્રથમ ઉચ્ચત્ત યજ્ઞથી વાલીને કહ્યું કે અમુરના ન્યાયને માટે તું અમારે માટે ઉદ્ધમાન કર. ‘ તથાસ્તુ ’ એમ અમીકાર કરીને વાલીએ ઉદ્ધમાન કર્યું. પણ અમુરોએ તેનો અનુત્ક્રિય રોષ વડે વિખેચ કર્યો. એમ ક્રમે સર્વ કન્દિયો પાપવસ્ત યથે ‘ અથ દેમમાસન્યં પ્રાણમૂયુઃ ’ (અથ-પ્રકરણનો વિવેક જતાવે છે) પછી પ્રસિદ્ધ, મુખમાં રહેલા મુખ્ય પ્રાણને તેઓએ કહ્યું કે તું અમારે માટે ઉદ્ધમાન કર. તે પ્રમાણે ઉદ્ધમાન કર્યું અને તે પ્રાણ વિપવરદિન હોવાથી સંયતોપચન્ન હતો તેથી અમુરો તે વડે નદ યથા, એમ અમુરના વિવેચની તરીકે મુખ્ય પ્રાણને કહ્યો છે તેથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું છે. સિન્ધપ્રકરણે વાદ આદિનો ઉપસંગ કર્યો છે અને સ્તુતિપ્રકરણે પ્રાણનો ઉપસંગ કર્યો છે એમ પ્રકરણમેરૂ ૨૫૨ છે. ‘ તામ્યાત્મનેન્દુરત્ત ’—તે વજ્ર જન્મને પ્રત્યક્ષનિએ પોતાને માટે કર્યો એનો અર્થ છે ॥ ૧૮ ॥

વિરૂદ્ધ ધર્મચાળા દેવાથી પણ ભેદ છે એમ કહે છે—‘ વૈલક્ષણ્યાચ ’. ‘ સાનિ સ્તુતુઃ ધમો મૃત્વા ’ ૧૫૬૧. ચમુ આદિ મધ્યરૂપ શ્રુતમુથી આજ્ઞાન્ત થાય છે એમ કહી, મુખ્ય પ્રાણ

૧. તદ્વપવર્તતાત્ ૨ શ્રુતમુઃ = આજ્ઞાન્તરોષ.

પ્રાણો તો આકાન્ત થાય છે. તેજ સ્થિતિથી દેહધારણનો અને ઉત્કાન્તિથી દેહપ-
 તનનો હેતુ છે, ઇન્દ્રિયો નથી. તેથી એ પ્રાણો અન્ય તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.
 ‘ત ઇતસ્યૈવ સર્વે રૂપમમયન્’ [બૃહ્ ૦ ૧/૧૨૧] (તે સર્વે એનુંજ રૂપ થયા) એ
 શ્રુતિથી ઇન્દ્રિયો પ્રાણજ ■ એમ જે કહ્યું છે તે અયુક્ત છે; કેમકે તેમાં પણ પૂર્વા-
 પરસંબન્ધનું આસાધન કરવાથી ભેદ પ્રતીત થાય છે; કારણ કે—‘વદિષ્યામ્યેવાહ-
 મિતિ વાન્દ્રમે’ [બૃહ્ ૦ ૧/૧૨૧] (બોલીશજ—વદનરૂપ મારા વ્યાપારથી હું અ-
 નુપરતજ થઈશ—એમ વાણીએ પ્રતિધારણ કર્યું) એમ વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયોને અ-
 નુક્રમે કહી ‘તાનિ મૃત્યુઃ ધમો મૃત્યોપયમે તસ્યાચ્છામ્યત્યેવ વાક્’ [બૃહ્ ૦ ૧/૧૨૧]
 (તેઓનું મૃત્યુએ શ્રમ થઈ મદણ કર્યું, તેથી વાણી શ્રમ પામે છેજ) એમ શ્રમરૂપ
 મૃત્યુથી વાદ્ આદિ પ્રસ્ત થાય છે એમ કહી ‘અયમમેવ નામોદોડયં મધ્યમઃ પ્રાણઃ’
 [બૃહ્ ૦ ૧/૧૨૧] (પછી જે એ મધ્યમ પ્રાણ છે તેનેજ મૃત્યુએ આકાન્ત કયો
 નહિ) એમ પ્રાણને મૃત્યુથી અનલિભૂત થયલા તરીકે પૃથક્ અનુક્રમે કહે છે.
 ‘અયં વૈ નઃ ધેષ્ઠઃ’ [બૃહ્ ૦ ૧/૧૨૧] (ખરેખર, એ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છે) એમ એની
 શ્રેષ્ઠતાનું અવધારણ કરે છે. તેટલા માટે તેની સાથે વિરોધ ન થાય એવી રીતે, વાદ્
 આદિને વિષે ‘પરિસ્પન્દની પ્રાપ્તિ પ્રાણને અધીન છે એમ વાદ્ આદિના પ્રાણરૂપ થવાનો
 અર્થ સમજવો, તાદાત્મ્ય સમજવાનું નથી, એટલાજ માટે પ્રાણશબ્દ ઇન્દ્રિયોને
 વિષે લાક્ષણિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે ‘ત ઇતસ્યૈવ સર્વે રૂપમમયન્. તસ્યા-

મૃત્યુથી આકાન્ત થતો નથી એમ કહ્યું છે. તેમજ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે વિવાદ થાય છે
 કે આપણામાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે. એ વિવાદ થવા પછી એનું નિર્ધારણ થાય છે કે જેનું ઉત્ક્રમણ
 થયે શરીર શબ થાય છે તે શ્રેષ્ઠ છે, અથ્વા આદિ ઉત્કાન્ત થયે અન્ધત્વ આદિજ પ્રાપ્ત થાય છે,
 પ્રાણ ઉત્કાન્ત થયો નથી તેથી દેહ સજરૂપ થતું નથી. પરંતુ પ્રાણના ઉત્ક્રમણ થવાની તૈયારી
 થાય છે એટલે સર્વે ઇન્દ્રિયોની ઉત્કાન્તિ પ્રસન્ન થાય છે ને તેની સાથે દેહનું સજરૂપ પ્રસન્ન
 થાય છે એમ પ્રાણસંવાદમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. ‘તેટલા માટે તેની સાથે અવિરોધ ન થાય
 એવી રીતે’ ઇત્યાદિ. વાદ્ આદિને પ્રાણની વૃત્તિ લેવાથી પ્રાણે અને ઇન્દ્રિયોએ અન્યોન્ય
 સ્પર્ધા કરી એમ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો સ્પર્ધાથી ઉપક્રમ છે તે વિરુદ્ધ થાય; કારણ કે વૃત્તિ-
 ઓની પોતાના અગ્રથ સાથે સ્પર્ધા પ્રસન્ન થતી નથી; કેમકે વૃત્તિઓ પરત્વન સ્વભાવવાળી છે.
 તેમજ વાદ્ આદિ, વચન આદિ પૃથક્ કાર્ય કરે છે અને પ્રાણસંવાદમાં પ્રાણ શરીરમાં હોય છે
 તોપણ વાદ્ આદિ ઉત્કાન્ત થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે વિરુદ્ધ થાય. વૃત્તિઓને પણ
 કંઈ પૃથક્ વદનવૃત્તિ સંભવતી નથી, તેમજ અગ્રથની સ્થિતિ હોય ને વૃત્તિની ઉત્કાન્તિ સંભ-
 વતી નથી. એટલા માટે ઇન્દ્રિયોનું પ્રાણરૂપ થતું એ શોભે છે અને તદ્વત્તા આરોપિત થઈ
 એટલે ઇન્દ્રિયોનું પ્રાણશબ્દ પ્રાપ્ત કરતું પણ શોભેજ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે જલુ ભેદવિશે સાથે
 વિરોધ થાય માટે વાદ્ આદિનું પ્રાણરૂપ થતું એટલે પ્રાણને અધીન થતું એમ બ્યાખ્યાન કરતું.
 પ્રાણની સાથે એકરૂપ થતું એમ નહિ. એજ પ્રાણશબ્દનું ઇન્દ્રિયોને વિષે લક્ષણગ્રામીજ શ્રુતિમાં
 પરામૃદ્ધ થાય છે—‘તસ્યાદેત ઇતેનાસ્વાયન્તે’ એમ એ રીતે ભેદશ્રુતિ અને અભેદશ્રુતિનો

દેતે પતેતાસ્પાયન્તે પ્રાણાઃ' [બૃહ્ ૭ ૧૫૫૨૧] (તે સર્વે એનુંજ ૩૫ થયાં, તેટલા માટે એ વાદ્ય આદિ એ પ્રાણાભિધાનથી પ્રાણ એમ કહેવાય છે) એ સુતિ મુખ્ય પ્રાણવિષયક છે પ્રાણશબ્દ તેનીજ હિન્દ્રિયોને વિષે લાક્ષણિક વૃત્તિ દર્શાવે છે; તેટલા માટે હિન્દ્રિયો પ્રાણથી ભિન્ન તત્ત્વ છે ॥ ૧૬ ॥

સંજ્ઞામૂર્તિરૂપિસ્તુ ત્રિવૃત્કર્વત ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પણ નામ અને ૩૫ની વ્યાક્રિયા તો 'ત્રિવૃત્ કરનારની છે,
ઉપદેશથી ॥ ૨૦ ॥

સત્તા પ્રકરણમાં તેજ, જગ અને અગ્નની સૃષ્ટિ કહીને આવેા ઉપદેશ છે—
'સેયં દેવતૈસ્તત્ત્વ દત્તાહમિમાસ્તિસ્રો દેવતા યનેન જીવેનાનુપવિરૂપ નામરૂપે વ્યાકરપા-
નીતિ । તાસાં ત્રિવૃતં ત્રિવૃતમેવૈવતં કતપાનીતિ' [છાન્દોગ ૬ાશ્વર-૩] (તે એ પ્ર-

વિશેષ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ અધિકરણમાં પ્રથમ સૂત્રથી પ્રાણ અને હિન્દ્રિયોની પૃથક્ ઉત્પત્તિ કહી છે, દ્વિતીયથી ભિન્ન પ્રકરણ કહ્યું છે અને તૃતીયથી સુતિને વિષે પ્રાણ ભગવદ્ છે અને હિન્દ્રિયો વિશ્વની વૃત્તિવાળી છે એમ સ્વાતન્ત્ર્યને વિષે સ્વેચ્છાવચ્ચ દર્શાવ્યું છે. આ પ્રમાણે સૂત્રોની પુનરુક્તિ નથી. 'ન વાપુરુકિવે' એ અધિકરણમાં પ્રાણ હિન્દ્રિયની વૃત્તિ નથી એમ દર્શાવ્યું. આ અધિકરણમાં હિન્દ્રિયો પ્રાણની વૃત્તિ નથી એમ પ્રતિપાદન કયું છે એમ વિશ્લેષ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્પત્તિ (ઉત્પન્ન થવું તે) અને ઉત્પાદના (ઉત્પન્ન કરવું તે) એ બે અનુક્રમે કાર્ય અને કર્તાના વ્યાપાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં જ્યાં બે પાદમાં જગદુત્પત્તિ-સુતિઓના વિશેષનું નિરૂપણ કર્યું. દરે ઉત્પાદના વિષેની સુતિઓના વિશેષનું નિરૂપણ કરાય છે. તેમાં પશુ સૂક્ષ્મ જાતેનું ઉત્પાદન તો પરમેશ્વરજગજ, સુતિઓને વિષે અવિરૂદ્ધ છે. સ્વૃષ્ઠ જાતોના ઉત્પાદનને વિષે સુતિઓમાં વિશેષ છે તેના નિરૂપણને માટે કહે છે—'સંજ્ઞામૂર્તિરૂપિસ્તુ' ॥ ૨૦ ॥ હતાદિ. નામ અને ૩૫ના ભેદને ધીધે હિન્દ્રિયથી પ્રાણ ભિન્ન છે એમ કહ્યું છે, તેના પ્રકરણે સ્વૃષ્ઠ નામ અને ૩૫ની રચનાનો કર્તા કોણ છે એ વિષે વિચાર થાય છે. એમ અચાન્તર સંભવિ છે. અનુની પ્રતિષ્ઠામાં 'સતેજ્ઞ વેદાન' હતાદિ છેલ્લે વડે તેજ, જગ અને અગ્નની સૃષ્ટિ કહી ઉપરેય કર્યો છે કે 'સેયં દેવતૈસ્તત્ત્વ' હતાદિ. એનો ભર્થ સ્વ પ્રમાણે છે. પૂર્વોક્ત 'અનુભવન જે દૈશ્વણ્ય પ્રયોજન છે તે દૃષ્ટ પશુ સર્વથા નિષ્પન્ન થવું નથી તેથી પુનઃ વિચાર કર્યો—અનુભવન પ્રયોજનનેજ ઉદ્દેશીને વિચાર કર્યો કે કેવી રીતે દરે દુઃકા, વદોક્ત, તેજ આદિ પશુ દેવતામાં, પૂર્વ સૃષ્ટિમાં અનુભવ, હાથ રમરણથી 'સનેધાપિત, પ્રાણધારણ કર્યાં, જેવા દૃષ્ટાન્ત્રા વડે અનુભવેય કરીને, કુદ્ધિ આદિ જગમાગને વિષે, સ્વદેશમાં મુખ-

૧ અધ્યાય, પશુ આરણ્યકા ૬૫૫૨ પ્રથમ પૃષ્ઠ, જગ અને તેજ એ પશુ દેવતાના અનુભવ કાર્ય કરી તેમાંનાં કોઈ અથવા પાત્ર બે બે કાર્ય કરી તેમાંનાં કોઈને બે રત્નર આનેમાં નાખેા એ વિચારણા ૨ અનુ કરું તે. ૩ વિચારણું ૪ પાત્રે આનેવા.

હૃત સદાત્મક દેવતાએ વિચાર્યું કે હવે હું એ ત્રણ દેવતાઓમાં આ જવાતમા વડે અનુપ્રવેશ કરી નામ અને રૂપનો વ્યાકાર કરું એમ. તે ત્રણ દેવતાઓમાંની એકે કને ત્રણ ત્રણ ભાગવાળી કરું એમ. તેમાં સંશય થાય છે કે નામ અને રૂપનું એ વ્યાકરણ જાણે કર્યું છે કે પરમેશ્વરે કર્યું છે? તેમાં એનું પ્રાપ્ત થાય છે કે નામ અને રૂપનું એ વ્યાકરણ જાણે કર્યું છે. સાથી? કેમકે 'એનેન જીવેનાત્મના' (આ જવાતમા વડે) એનું વિશેષણ છે. જેમ લોકમાં 'ચાર વડે હું પર સૈન્યમાં અનુપ્રવેશ કરી 'સંકલના કરું' એવા પ્રકારના પ્રયોગમાં સૈન્યસંકલના ચારેજ કરી છે તોપણ પ્રયોજક કર્તા હોવાથી રાજા 'સંકલના કરું' એમ ઉત્તમ પુરુષના પ્રયોગ વડે પોતાને વિષે તેના અધ્યારોપ કરે છે; એ પ્રમાણે નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ જાણે કર્યું છે તોપણ પ્રયોજક કર્તા હોવાથી દેવતા 'વ્યાકરણાણિ' (વ્યાકાર કરું) એમ ઉત્તમ પુરુષના પ્રયોગ વડે તેના પોતાને વિષે અધ્યારોપ કરે છે. વળી કિત્ય, હવિત્ય આદિ નામોને વિષે અને ઘટ, શરણ આદિ રૂપોને વિષે જવજ વ્યાકાર કરનાર છે એમ જોવામાં આવે છે તેટલા માટે નામ અને રૂપનું એ વ્યાકરણ જાણે કરે છે એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—'સંજ્ઞામૂર્તિરુત્તિસ્તુ' એમ. તુરાજ વડે પદ્મનું વ્યાવર્તન કરે છે. સંજ્ઞામૂર્તિરુત્તિસ્તિ એટલે નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ. 'ત્રિવૃત્તકુર્વતઃ' એ પરમેશ્વરને સૂચવે છે; કેમકે ત્રિવૃત્તકરણમાં તેનોજ નિરપવાદ કર્તા તરીકે નિર્દેશ છે. અગ્નિ, આદિત્ય, ચન્દ્રમા, વિદ્યુત એમ જે નામનું વ્યાકરણ છે અને કુશ, કારા, પસારા આદિને વિષે તેમજ પદ્મ, મૃગ, મનુષ્ય આદિને વિષે દરેક આદૃતિમાં અને દરેક વ્ય-

જિનની પેઠે જળમાં ચન્દ્રના જિનની પેઠે, હાથમાત્રથી અનુપ્રવેશ કરીને, નામ અને રૂપનો વ્યાકાર કરે, આ એનું નામ અને આ એનું રૂપ એમ વિસ્પષ્ટ કરે અને એ ત્રણ દેવતાઓને, એકેકને, ત્રિવૃત્ત ત્રિવૃત્ત તેજ, જળ અને અજના સ્વરૂપથી આત્મક, આત્મક કરે. ત્રિવૃત્તકરણ આ પ્રમાણે છે—તેજ, જળ અને અજ એ પ્રત્યેકના ને વિશ્વાસ કરી, ને ભાગમાંના દરેકના પાછા ને ભાગ કરી એ રીતે થયલા તેજના ને ભાગને જળ અને અજમાં, જળના ને ભાગને તેજ અને અજમાં અને અજના ને ભાગને જળ અને તેજમાં નાખીને, એક એક જૂતને ત્રિતયસ્વરૂપ-આત્મકરૂપ કરેનું તે ત્રિવૃત્તકરણ. 'દેવતાઃ' સુકુમ દેવતા. તે ત્રણ દેવતાઓમાંની એકેક દેવતાને તેજ, જળ અને અજના આત્માથી આત્મક કરીશ—એ શ્રુતિ પશ્ચીકરણના ઉપવચ્છેદને અર્થે છે; કેમકે છાન્દોગ્યમાં પણ આકાશ અને વાયુ ઉપસંહારમાં કહ્યાં છે. એવી રીતે સ્થૂત કરેલાં જૂતોને વિષે પ્રાણીઓનો વ્યવહાર સિદ્ધ થશે એમ પર દેવતાનું તાત્પર્ય છે. 'જીવેન' એ પદના 'વ્યાકરણાણિ' એ પદ સાથે સંબંધના સંઘ અને અસંઘને સીધે સંશય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે' હત્યાદિ. પૂર્વપદમાં જવજ જૂતોનો સજા છે, તેથી ગ્રન્થ સર્વને સર્જનાર છે એ અસિદ્ધ છે; સિદ્ધાન્તમાં ગ્રન્થ સર્વને સર્જનાર છે એ સિદ્ધ છે. 'જીવેન' એનો 'વ્યાકરણાણિ' એ પ્રધાન ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ છે એમ પૂર્વપદ કહે છે—'તેમાં એનું પ્રાપ્ત થાય છે' હત્યાદિ. પરદેવતા કર્તા ન હોય તો ઉત્તમ પુરુષનો પ્રયોગ શી રીતે થાય એમ સંકા કરી પ્રયોજક જોવાથી પર દેવતાને વિષે કનુંવ ઉપવર્તિત છે એમ કહે છે—'જેમ લોકમાં' હત્યાદિ. સિદ્ધાન્ત કરે છે—'તુરાજ વડે' હત્યાદિ. 'દરેક આદૃતિમાં'—દરેક ભનિમાં. એવી સર્વ સ્વૃષ્ટી સૃષ્ટિ

જિભાં અનેક પ્રકારનું જે રૂપનું વ્યાકરણ છે તે તેજ, જળ અને અત્રના નિર્માતા પરમેશ્વરનીજ કૃતિ થાય એ યુક્ત છે. શાથી? ઉપરશાથી; કારણ કે 'સર્વં વેષતૈસત' (તે એ દેવતાએ વિચાર હ્યો) એમ ઉપક્રમ કરીને 'વ્યાકરણાણિ' (હું વ્યાકરણ કહું) એમ ઉત્તમ પુરુષના પ્રયોગ વડે પરબ્રહ્મ વ્યાકરણકર્તા છે એમ આદિ ઉપરશ હ્યો છે, પણ 'જીવેન' (જીવ વડે) એ વિશેષણથી વ્યાકરણકર્તા જીવ છે એમ નિશ્ચય હ્યો છે. એ એમ નથી. 'જીવેન' (જીવ વડે) એનો 'મનુમયિદય' (અનુપ્રવેશ કરીને) એની સાથે સંબન્ધ છે, એની પછી લાગયુંજ એ આવે છે તેથી, 'વ્યાકરણાણિ' (હું વ્યાકરણ કહું) એની સાથે સંબન્ધ નથી; કારણ કે તેની સાથે સંબન્ધ હોય તો 'વ્યાકરણાણિ' (હું વ્યાકરણ કહું) એ દેવતા વિષેનો ઉત્તમ પુરુષ ઔપચારિક છે એમ કલ્પના કરવી પડે. વળી ગિરિ, નદી, સમુદ્ર, આદિ નાના પ્રકારનાં નામ અને રૂપાં વ્યાકરણ કરવાનું સામર્થ્ય અનીતર એવો જે જીવ તેમાં નથી; અને જેઓને વિષે સામર્થ્ય છે તેમને વિષે પણ તે સામર્થ્ય પરમેશ્વરને અધીનજ છે. તેમજ જીવ કંઈ પરમેશ્વરથી અત્યંત ભિન્ન નથી એમ ચાર એ રામથી અત્યંત ભિન્ન છે તેમ; કેમકે 'માત્મના' (આત્મા વડે) એ વિશેષણ છે અને વળી (આત્માનો) જીવ-ભાવ ઉપાધિમાત્રને આધારે છે. તેથી તેણે (જીવે) કરેલું પણ નામનું અને રૂપનું વ્યાકરણ પરમેશ્વરે કરેલુંજ થાય છે, અને પરમેશ્વરજ નામ અને રૂપનો વ્યાકર્તા છે એમ સર્વે ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત છે—'માકાશો હિ નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા' [ઇન્દ્રોઽઽ લાર્હાર] (આકાશ એ અતિઓને વિષે પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, અને નામ અને રૂપનો વ્યાકરણકર્તા છે) ઇત્યાદિ સુતિઓથી. તેટલા મારે નામ અને રૂપનું વ્યાકરણ એ ત્રિષ્ટુપ કરનાર પરમેશ્વરનુંજ કામ છે. આ નામરૂપવ્યાકરણ આદિ ત્રિ-

કરવામાં જીવનું અસામર્થ્ય 'દ્યોતન કરેલું છે. ષડનો અન્ય પદાર્થની યોગ્યતાને અધીન છે તેથી જીવરૂપે પ્રવેશ કરી હુંજ-પરદેવતા-વ્યાકરણ કરીશ એવો અન્યથા છે. જીવ વડે વ્યાકરણ કરીશ એવો અન્યથા નથી. પણ એમ છે તો અનુપ્રવેશક્રિયા જીવકર્તૃક છે અને વ્યાકરણક્રિયા ઉપરકર્તૃક છે એમ કર્તાનો ભેદ હોવાથી કત્વા પ્રલય ('મનુમયિદય' માં જે કત્વા પ્રલયનો થયો છે તે) ન થાય. એ સંક્રાંતું ઉત્તર કહે છે—'તેમજ જીવ કંઈ પરમેશ્વરથી અત્યંત ભિન્ન નથી' ઇત્યાદિ. વસ્તુતઃ 'સર્વો જલે પ્રવિષ્ટા' (સર્વે જળમાં પેશી) એમ સર્વેના પ્રતિલિખિતભાવનો પ્રવેશ છે તોપણ સર્વેનોજ કર્તા તરીકે પ્રયોગ છે તેથી જીવતમા વડે પ્રવેશમાં પણ ઉપરજ કર્તા છે એમ કત્વાની સુતિ યુક્ત છે એમ સમજવું. પણ અલેક છે તો જીવજ વ્યાકર્તા કેમ ન થાય એમ વ્યાસકા કરી કલ્પનાથી ભિન્ન એવો જે જીવ તે અસાધ્ય છે તેથી તેમજ સુતિનો વિરોધ થાય છે તેથી એમ નહિ એમ કહે છે—'પરમેશ્વરજ નામ અને રૂપનો વ્યાકર્તા છે' ઇત્યાદિ. પ્રત્યેક મહામૂતની સૃષ્ટિ પૂર્વે કહી છે તેથી અહિં વ્યાકરણપ્રાપ્તમાં થતપૂર્વેક સ્થૂળ ભૌતિક સૃષ્ટિ કહી છે એમ ષાકલ્યણથી સૂત્રસૂચિત સુતિનો અર્થ કહે છે—'આ નામરૂપવ્યાકરણ' ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—અહિં મહામૂતની સૃષ્ટિ કહીને અથવા ત્રિવૃત્તરણ કહ્યું નથી, તેથી વ્યાકરણપ્રાપ્તમાં જે નિર્દિશ્યમાન ત્રિવૃત્તરણ છે તે મહામૂતવિષયકજ છે. ષાકલો જે વ્યભાસ છે તે તો સંકલ્પપ્રાપ્તમાં નામરૂપવ્યાકરણ ઉદેશ્ય છે તેથી એમ સમજવું. ઉદેશ્યનો સર્વવ

બાહ્ય પદાર્થોમાં ત્રિવૃત્ત કરેલી તે ત્રણ દેવતાઓનું બીજું 'આધ્યાત્મિક ત્રિવૃત્ત-
ત્રણ કહ્યું છે—'દમાસ્તિસો દેવતાઃ પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિવૃત્તિત્રવૃદ્ધૈકૈકા મયતિ' [છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬.૨.૧૦] (એ ત્રણ દેવતાઓ પુરુષને પ્રાપ્ત કરી એકેકે આત્મિક, આત્મિક થાય છે) એમ.
તે હવે આચાર્ય આશંકિત કોઈકે કાપ પરિહરવા ઇચ્છી સુત્યનુસારેજ દર્શાવે છે—

માંસાદિ ભોમં યથાશબ્દમિતરયોશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

માંસાદિકાર્ય ભૂમિનું શ્રુત્યનુસારે છે અને બીજા બેનું (જળ અને તેજનું) ॥ ૨૧ ॥

ત્રિવૃત્તકરેલી, પુરુષ વગેરે ઉપભોગ કરાતી ભૂમિનું માંસાદિ કાર્ય સુત્યનુસારે નિ-
શ્ચય થાય છે; કેમકે 'મદ્મદિત્તં વેદ્યા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્વવિદ્યો ધાતુસ્તાસુરીયં મય-
તિ યો મધ્યમસ્તન્માસં યોઽવિદ્યસ્તન્મનઃ' [છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬.૨.૧૦] (આધેસા અજ્ઞાના ત્રણ
પ્રકારે વિભાગ થાય છે, તેના જે સ્વૃણતમ ધાતુ' છે તે પુરીપ થાય છે, જે મધ્યમ
છે તે માંસ છે, જે સદુધી અણુ છે તે મન છે) એમ સૂતિ છે. એ ત્રિવૃત્ત ભૂ-
મિજ શ્રીહિ, યથ આદિ અજ્ઞાનમાં ખવાય છે એવો અભિપ્રાય છે. વળી તેનું સ્વ-
લગ્નમ રૂપ પુરીપ ભાવે બહાર નીકળે છે, મધ્યમ રૂપ અધ્યાત્મ માંસ વધારે છે
અને સદુધી અણુ રૂપ મનની વૃદ્ધિ કરે છે. એ પ્રમાણે બીજા બે, જળ અને તે-
જનું સુત્યનુસારે કાર્ય સમજવું. એ પ્રમાણે મૂય, રક્ત અને પ્રાણ એ જળનું કાર્ય
છે અને હાડકાં, મજ્જા અને વાણી એ તેજનું કાર્ય છે એમ (સમજવું) ॥ ૨૧ ॥

આદિ કહે છે—એ ભૂમ, ભૌતિક સર્વજ ત્રિવૃત્ત છે; કેમકે 'તાસાં ત્રિવૃત્તં
ત્રિવૃત્તમેકૈકામકતોલ' (તે દેવતાઓમાંની દરેકને આત્મિક આત્મિક કરી) એમ સુતિમાં
વિશેષ નથી, તે 'દદં તેજ દમા માપ દદમદમ' (આ તેજ, આ જળ અને આ
અજ્ઞ) એમ તેમજ 'મધ્યાત્મમિદમદમદમદિતસ્ય કાર્ય માંસાદિ' (દમનમાં પીતામાં
કાર્ય સ્પષ્ટિતારિ. દદં તેજસોઽદિતસ્ય કાર્યમસ્વ્યાદિ' (સરીરને વિષે માંસાદિ એ ભૂમ
અજ્ઞનું કાર્ય છે, સ્પષ્ટિતારિ, એ પીપેલાં પાણીનું કાર્ય છે, અને અસ્થિ આદિ એ ભૂમ
કરેલા તેજનું કાર્ય છે) એમ વિશેષ વ્યપદશ શાથી ક્યો છે? એને વિષે કહે છે—

બાહ્ય ત્રિવૃત્તરણ કહીને બીજા, આધ્યાત્મિક, બેનું વક્ષણ પૂર્વે કહ્યું છે એનું કહેવા ઉત્તર
સૂત્રની અવતરણિયા આપે છે—'બહાર ત્રિવૃત્તકરેલી તે ત્રણ દેવતાઓનું' હતાકિ. પુરુષ-
સરીરને પ્રાપ્ત કરીને એકેકે ત્રિવૃત્ત થાય છે—કાર્યવ્યાપક કાર્ય છે એવો અર્થ છે. ઉત્તર
સૂત્રમાં જેની રાંડા જાણવી છે એવા તેજનું નિરસન કરવા પ્રથમ સંક્રિય આધ્યાત્મિક ત્રિ-
વૃત્તરણ કહીને છે એવો ભાવનો અર્થ છે. માંસાદિ ભૂમિનું કાર્ય જો રીતે છે નેને માટે કહે
છે—'ત્રિવૃત્ત ભૂમિજ' હતાકિ. પ્રાણ એટલે વાયુ એ જળનું કાર્ય છે એમ કહ્યું છે
તે આપચારિક સમજવું ॥ ૨૧ ॥

વૈશેષ્યાણુ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

પણુ વિશેષ હોવાથી, વિશેષ વ્યપદેશ છે ॥ ૨૨ ॥

તુશબ્દ પડે શંકા કરેલા રાખનું નિરાકરણ કરે છે. વિશેષનો ભાવ તે વૈશેષ્ય-
અર્થાત, 'ભૂયસ્તય. ત્રિવૃત્તરણુ છે તોપણુ ક્યારેય કોઈક પાતુનું આધિક્ય
ઉપસબ્ધ થાય છે—'અગ્રેસ્તેજોભૂયસ્ત્યમુદકસ્યામ્ભૂયસ્ત્યં પૃથિવ્યા અગ્રભૂયસ્ત્યમ્' (અ-
ગ્રિમાં તેજનું આધિક્ય છે, ઉદકમાં જળનું અને પૃથિવીમાં અગ્રનું આધિક્ય છે)
એમ. વળી વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિને અર્થે એ ત્રિવૃત્તરણુ છે. 'ત્રિવૃત્તરેક્ષી રજ્જુની
થકે એકત્વનો પ્રસંગ હોય તો લોકમાં ત્રણ ભૂત સંબન્ધી એકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ ન
થાય. તેટલા માટે ત્રિવૃત્તરણુ છે તોપણુ ભૂતભૌતિક વિષે તેજ, જળ અને અગ્ર એમ
વિશેષવાદ વૈશેષ્યથીજ ઉપપન્ન થાય છે. તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ એમ પદની પુનરુક્તિ અ-
ધ્યાયની પરિસમાપ્તિ સૂચવે છે ॥ ૨૨ ॥

‘इति धीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा भाष्यानुવાदे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરગિરાએ

ભાષ્યાનુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

આ પ્રમાણે વિષય કહી રોપની શંકા કરે છે—‘અહિં કહે છે’ હસાદિ. સર્વ ભૂત-
ભૌતિક સમાન રીતે આત્મક એમ તો અમ આદિ શબ્દથી તેઓ શી રીતે નામ્ય થાય ॥ એ
શંકાનું નિરાકરણ કરે છે. બાક પદાર્થોમાં વિશેષ વ્યવહારનો અસંભવ બતાવી દેહને વિષે પણ
તેનો અસંભવ કહે છે—‘તેમજ “અધ્યાત્મમિદમ્”’ હસાદિ. ઉત્તર સૂત્ર ઉતારે છે—
‘એને વિષે કહે છે’ શંકાના ઉત્તર તરીકે સૂત્રનું આશ્વાન કરે છે—‘તુશબ્દ પડે’ હ-
સાદિ. પોતાના ભાગનું આધિક્ય એવું જો વૈશેષ્ય તે શા માટે કયું છે તેને માટે કહે છે—
‘વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિને અર્થે’ ત્રિવૃત્તરણુવિશેષમાં પણ જ્યાં જેનું આધિક્ય ॥ ત્યાં તે
વડે તેનો વ્યપદેશ છે એનો સૂચનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે જણને વિષે વેદાન્તતાત્પર્ય છે તેનો
સ્મૃતિ સાથે અને ન્યાયમતાન્તરે કૃતિઓ સાથે અવિરોધ છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૨૨ ॥

‘इति धीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाग्रन्थानां गुर्जरगि-
राणुवादे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાગ્રન્થોના ગુર્જરગિરાથી

અનુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો ચતુર્થપાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

પ્રથમઃ પાદઃ ।

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિપ્લવ્તઃ પ્રથનિરૂપણામ્યામ્ ॥ ૧ ॥

બીજા તેની (દેહની) પ્રાપ્તિને વિષે (જીવ ભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગો સાથે)

પરિવેદિત થયેલો જાય છે, પ્રથમ અને નિરૂપણથી ॥ ૧ ॥

દ્વિતીય અધ્યાયમાં વેદાન્તમાં કહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્મૃતિના અને ન્યાયના વિ-
રોધનો પરિહાર કર્યો. તેમજ પર પક્ષે અપેક્ષારહિત છે એમ વિસ્તારથી દર્શાવ્યું
અને સ્મૃતિઓના વિરોધનું નિરાકરણ કર્યું. વળી તેમાં જીવની વ્યતિરિક્ત તત્ત્વો જે
જીવનાં ઉપકરણ છે તે બ્રહ્મથી ઉપજી શકે છે એમ કહ્યું. હવે ઉપકરણની ઉપા-
ધિવાળા જીવની સંસારગતિનો પ્રકાર, તેની અન્ય અવસ્થાઓ, બ્રહ્મનું તત્ત્વ, વિ-
દ્યાનો સેદ અને અસેદ, શુદ્ધોનો ઉપસંહાર અને અનુપસંહાર, સમ્યક્જ્ઞાનથી પુરુ-
ષાર્થની સિદ્ધિ, સમ્યક્જ્ઞાનના ઉપાયના ભિન્ન વિધિઓ, અને મુક્તિદ્વયનો અનિ-
યમ—આદિ વિષયસમૂહ તૃતીય અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરાયો અને પ્રસંગથી આવે-
લું કુંકિ બીજું. તેમાં પ્રથમ પાદમાં પંચામિવિધાનો આશય કરી સંસારગતિનો પ્ર-

વૃત્તનો અનુવાદ કરીને તૃતીય અધ્યાયનો વિષય કહે છે—‘દ્વિતીય અધ્યાયમાં’ છતાંદિ.
સ્મૃતિ, ન્યાય અને સ્મૃતિના વિરોધનો પરિહાર કરવાથી ‘અનપ્યવસાયરૂપ જે અપ્રામાણ્ય તેનો
પરિહાર થયો, એટલે પ્રામાણ્ય નિષ્પન્ન થવાથી અનુર્થ વિચાર થાય છે, નહિ તો નિર્બોધ શો-
વાથી તે સિદ્ધ ન થાય. વેદાન્તાર્થ અવિરુદ્ધ સિદ્ધ થયો એટલે તેના જ્ઞાનના સાધનની ચિન્તા-
નો અવસર આવ્યો એમ બીજા અને ત્રીજા અધ્યાય વચ્ચે દેવુદેવમદ્ભાવ સંબંધ છે. વિદ્યો-
પાધિ—જીવનાં ઉપકરણો—સિદ્ધ થયો એટલે તે ઉપાધિવાળા જીવની સંસારગતિ કેવી છે તેનો
વિચાર થાય જ એમ ઉગ્રો પાદ અને આ પાદ વચ્ચે પણ દેવુદેવમદ્ભાવ સંબંધ છે. અહિ
પ્રથમ પાદમાં વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છે, બીજામાં સ્વપ્રાપ્તિ અવસ્થા કરીને ત્વં (તું) એ પદનો
અર્થ—બ્રહ્મતત્ત્વ કહ્યું છે, ત્રીજામાં વાક્યાર્થ અને તેને માટે ઉપાસનાનો વિચાર કર્યો છે. અનુર્થ
પાદનો અર્થ કહે છે—‘સમ્યક્જ્ઞાનથી’ છતાંદિ. ‘સમ્યક્જ્ઞાનના ઉપાય’ = સંન્યાસ આદિ.
‘મુક્તિદ્વયનો અનિયમ’—જે જન્મમાં જ્ઞાનસાધનનું અનુકૂળ થાય તેજ જન્મમાં જ્ઞાનનો
ઉદય થવાથી મુક્તિ થાય છે એવા નિયમનો અભાવ; કેમકે જન્મ જન્મનો સંસ્કાર પણ દેવુ
છે. અથવા મુક્તિરૂપ દ્વયનું સ્વર્ગની પેઠે તારતમ્યરૂપ જે નિયમ તેનો અભાવ, અર્થાત્ એક-
રૂપ શીનું તે ‘પ્રસંગથી આવેલું કુંકિ બીજું’—જેનું કે દેહાત્મકરૂપ. ‘પંચામિવિધા’—
સ્વર્ગ, પર્ગન્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચને વિરે અગ્નિ તરીકે જ્ઞાન તે ‘પંચામિ-
વિધા,’ કર્મેથી સંસારમાં અમન અને અચમનરૂપ અનર્થ થાય જ તેથી કર્મેદ્વયને વિરે જનુ-
કુપ્ત—વિરજિ કરવી એક એ એમ પંચામિવિધાના ઉપસંહારમાં સ્મૃતિ છે તેથી સંસારગતિનો

વૈશેષ્યાત્તુ તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

પણુ વિશેષ હોવાથી, વિશેષ વ્યપદેશ છે ॥ ૨૨ ॥

તુરાશ્વ વડે સંકા કરેલા હોવાનું નિરાકરણ કરે છે. વિશેષનો ભાવ તે વૈશેષ્ય-
અર્થાત્, 'ભૂયસ્ત્ય. ત્રિવૃત્તકરણ ઇ તોપણુ ક્વચિત્ કોઈક ધાતુનું આધિષ્ય
ઉપસાધ્ય થાય છે—'એસ્તેજોમૂયસ્ત્યમુદકસ્યામ્મૂયસ્ત્વં પૃથિવ્યા અન્નમૂયસ્ત્યમ્' (અ-
ગ્નિમાં તેજનું આધિષ્ય છે, ઉદકમાં જળનું અને પૃથિવીમાં અન્નનું આધિષ્ય છે)
એમ. વળી વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિને અર્થે એ ત્રિવૃત્તકરણ છે. 'ત્રિવૃત્તકરેલી રજ્જુની
પેઠે એકત્યનો પ્રસંગ હોય તો લોકમાં તણુ ભૂત સંબન્ધી લેહવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ ન
થાય. તેટલા માટે ત્રિવૃત્તકરણ છે તોપણુ ભૂતલૌકિક વિષે તેજ, જળ અને અન્ન એમ
વિશેષવાદ વૈશેષ્યથીજ ઉપપન્ન થાય છે. તદ્વાદસ્તદ્વાદઃ એમ પદની પુનરુક્તિ અ-
ધ્યાયની પરિસમાપ્તિ સૂચવે છે ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादहठौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा भाष्यानुवादे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદહૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરનિરાએ

ભાષ્યાનુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો ચતુર્થ પાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

આ પ્રમાણે વિષય કહી રોપની સંકા કરે છે—'અહિ કહે છે' ઇત્યાદિ. સર્વ ભૂત-
લૌકિક સમાન રીતે આત્મક એવ તો અજ આદિ શબ્દથી તેઓ સી રીતે નામક થાય છે એ
સંકાનું નિરાકરણ કરે છે. જાણ પડાયોમાં વિશેષ વ્યવહારનો અસંભવ બતાવી દેહને વિશેષજ
તેનો અસંભવ કહે છે—'તેમજ "અધ્યાત્મમિદમ્" ઇત્યાદિ. ઉત્તર સૂત્ર ઉતારે છે—
'એને વિષે કહે છે' સંકાના ઉત્તર તરીકે સૂત્રનું આજ્ઞાન કરે છે—'તુરાશ્વ વડે' ઇ-
ત્યાદિ. જેનાના ભાગનું આધિષ્ય એનું જ વૈશેષ્ય તે સા માટે કહ્યું છે તેને માટે કહે છે—
'વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિને અર્થે' ત્રિવૃત્તકરણવિશેષમાં પણ જ્યાં જેનું આધિષ્ય છે ત્યાં તે
વડે તેનો વ્યપદેશ છે એનો સૂત્રનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે જજ્ઞને વિષે વેદાન્તતાત્પર્ય છે તેનો
સ્મૃતિ સાથે અને ન્યાયભાગનારે સુનિષ્ઠે સાથે અવિરોધ જ એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादहठौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रचानां गुर्जरगि-
रानुवादे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદહૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાપ્રચોના ગુર્જરનિરાથી

અનુવાદમાં દ્વિતીય અધ્યાયનો ચતુર્થપાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

પ્રથમઃ પાઠઃ ।

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સંપરિષ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણામ્યામ્ ॥ ૧ ॥

બીજા તેની (દેહની) પ્રાપ્તિને વિષે (જવ બૃતોના સૂક્ષ્મ ભાગો સાથે) પરિવેષિત થયેલો જાય છે, પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી ॥ ૧ ॥

દ્વિતીય આધ્યાયમાં વેદાન્તમાં કહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્મૃતિના અને ન્યાયના વિ-
દાયનો પરિહાર કર્યો. તેમજ પર પડેલા અપેક્ષારહિત ઇ એમ વિસ્તારથી દર્શાવ્યું
અને કૃતિઓના વિદાયનું નિરાકરણ કર્યું. વળી તેમાં જવથી વ્યતિરિક્ત તત્ત્વો જે
જવનાં ઉપકરણ છે તે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું. હવે ઉપકરણની ઉપા-
ધિવાગા જવની સંસારગતિનો પ્રસાર, તેની અન્ય અવસ્થાઓ, બ્રહ્મનું તત્ત્વ, વિ-
દ્યાનો ભેદ અને અભેદ, શુભોનો ઉપસંહાર અને અનુપસંહાર, સમ્યક્જ્ઞાનથી પુરુ-
ષાર્થની સિદ્ધિ, સમ્યક્જ્ઞાનના ઉપાયના સિત્ત વિધિઓ, અને મુક્તિજ્ઞાનો અનિ-
વયમ—આદિ વિષયસમૂહ તૃતીય આધ્યાયમાં નિરૂપણ કરાયે અને પ્રસંગથી આવે-
લું કંઈ બીજું. તેમાં પ્રથમ પાઠમાં પંચાભિવિધાનો આશય કરી સંસારગતિના પ્ર-

વૃત્તનો જનુવાદ કરીને તૃતીય અધ્યાયનો વિષય કહે છે—‘દ્વિતીય આધ્યાયમાં’ હતાદિ.
સ્મૃતિ, ન્યાય અને કૃતિના વિરોધનો પરિહાર કરવાથી ‘અનધ્યવસ્યપરૂષ’ જે જગ્રામાણ્ય તેનો
પરિહાર થયો, એટલે પ્રાપ્ત્ય નિષ્કલ્પ થવાથી ચતુર્થ વિચાર થાય છે, નહિ તો નિર્જીવ છે.
વાર્થ તે સિદ્ધ ન થાય. વેદાન્તમાં અવિરુદ્ધ સિદ્ધ થયો એટલે તેના જ્ઞાનના સાધનની ચિન્તા
નો અવસર આવ્યો એમ બીજા અને ત્રીજા અધ્યાય વચ્ચે દેવુદેવુમદ્ભાવ સંબંધ છે. ત્રિતો-
પાધિ—જવનાં ઉપકરણો—સિદ્ધ થયો એટલે તે ઉપાધિવાગા જવની સંસારગતિ કેવી છે તેનો
વિચાર થાય છે એમ છેડો પાઠ અને આ પાઠ વચ્ચે પણ દેવુદેવુમદ્ભાવ સંબંધ છે. જાદિ
પ્રથમ પાઠમાં વેદાધ્યનું નિરૂપણ છે, ત્રીજામાં સ્વપ્નાદિ અવસ્થા કરીને ત્વં (તુ) જે પાદો
જર્થ-બ્રહ્મતત્ત્વ કહ્યું છે, ત્રીજામાં વાચ્યમાં અને તેને માટે ઉપસંહારનો વિચાર કર્યો છે. ચતુર્થ
પાદો જર્થ કહે છે—‘સમ્યક્જ્ઞાનથી’ હતાદિ. ‘સમ્યક્જ્ઞાનના ઉપાય’ = સમ્યક્ જ્ઞાન.
‘મુક્તિજ્ઞાનો અનિવયમ’—જે જગદ્ધા જગત્સાધનનું જનુજન થાય તેજ જગદ્ધા જ્ઞાનનો
ઉદય થવાથી મુક્તિ થાય ॥ એવા નિવયનો અભાવ કેમકે જગદ્ધા જગદ્ધાનો સંસાર પણ દેવુ
છે. અથવા મુક્તિપ્ર કહ્યું સ્વર્ગની જેડે તત્ત્વમ્ભરૂષ જે નિવય તેનો અભાવ, જર્થનું એક-
પ કહ્યું તે ‘પ્રસંગથી આવેલું કંઈ બીજું’—એડું કે દેહ-ચરણ. ‘પંચાભિવિધા’—
સ્વપ્ન, જગદ્ધા, જુદીની પ્રસ્થ અને સ્ત્રી જે પાદને વિષે અત્રિ તરિક્ત ખ્વન ને ‘પંચાભિ-
વિધા’ કર્યો સંસારમાં જમન અને જગદ્ધાનરૂપ જનનં થાય છે તેથી કર્મજનને વિષે જુ-
કુષ્ઠા—વિરજિ કરવી એકે એ જગદ્ધાવિવિધના ઉપસંહારમાં કૃતિ છે તેથી સંસારગતિનો

લેદ વૈરાગ્યને માટે પ્રદર્શવાય છે; કેમકે ‘તસ્યાજ્ઞુગુપ્તેષુ’ (તેમાંથી-કર્મમાંથી વિ
જન થવું) એમ અન્તે શ્રુતિ છે. મુખ્ય પ્રાણ સાથે, ઇન્દ્રિયો સહિત, અને મન
સાથે, અવિદ્યા, કર્મ અને જન્માન્તર સંસ્કારને સાથે લઈને જીવ પૂર્વ દેહનો ત્યાગ
કરીને અન્ય દેહ પ્રાપ્ત કરે છે એમ ‘અધૈનમેતે પ્રાણા અમિતમાયાન્તિ’ [બૃહ
ષાદ્ ૧] (મરણકાળે એ વાત આદિ ઇન્દ્રિયો દૃઢ્યમાં જીવની સાથે એક થાય છે
ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અને ‘અન્યદ્રવતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુર્યતે’ [બૃહ ૭ ષાદ્ ૫] (અન્ય
નયતર, કલ્યાણતર રૂપ-દેહાન્તર કરે છે) એમ સંસારપ્રકરણમાંની ઇત્થી શ્રુતિથી
તેમજ ધર્મ અને અધર્મના ફળના ઉપસોગનો સંભવ છે તેથી એમ સુમત્ય
તે જીવ શું દેહનાં બીજો, ભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગો સાથે અસંલગ્ન બન્યો છે કે સંલગ્ન તે
વિચાર થાય છે? શું પ્રાપ્ત થાય છે? અસંલગ્ન બન્યો છે એમ, શાથી? કારણ કે
ઇન્દ્રિયોનાં ઉપાદાનની પેઠે ભૂતોનાં ઉપાદાન શ્રુતિમાં નથી, ખરેખર, ‘સ યતાસ
જોમાત્તા સમમ્યાદદાતાઃ’ [બૃહ ૭ ષાદ્ ૧] (તે આત્મા આ, તેજના અવયવો

પ્રસેદ,—પુણ્યપાપફળની મતિનો પ્રકાર—વૈરાગ્યને અર્થે દર્શાવાય છે એમ અન્યથ છે. ‘વૈરા
ગ્યને માટે’—અનેક આશાસવાળું કર્મ કરવાથી પણ કોઈ પણ સ્થળે સ્નાતન્ય પ્રાપ્ત
નથી, તો કર્મ અને તેના ફળનું શું પ્રયોજન છે? કોઈ શંકા કરે કે પંચાગ્નિવિદ્યામાં પંચાગ્નિ
વિદ્યાની ઉપાસનાનું વિધાન છે, વૈરાગ્યને માટે સંસારગતિ છે એમ કહ્યું નથી તો તેનું નિરાકરણ
રજુ એ ■ કે કર્મફળરૂપ, અતિરૂપ અને આગતિરૂપ સંસાર અનર્થરૂપ છે તેથી કર્મફળને વિદ્યા
વિદ્યાને જીગૃષ્ણા-વિરક્તિ કરવી બોધાએ એમ પંચાગ્નિવિદ્યાના ઉપસંહારમાં શ્રુતિ છે તેથી આ
વૈરાગ્યને અર્થે સંસારગતિનું અભિધાન છે. એકે વિરક્તને અધિકાર છે એમ શાસ્ત્રના આરંભ
માં અધિકારીના વિશેષણ તરીકે વૈરાગ્ય કહ્યું છે—શાસ્ત્રના આદિ સૂત્રમાં નિભ્યનિભ્યવિવેકરૂ
વૈરાગ્ય કહ્યું છે—, તોપણ સંસારમાં મમન અને આમમનના કલેશની ભાવનાથી થયેલું વૈરાગ્ય
દૃઢત્વ અર્થે કહ્યું છે એટલે પુનરુક્તિ નથી. અધિકરણનો વિષય કહે છે—‘મુખ્ય પ્રાણ
સાથે’ ઇત્યાદિ. ‘અવિદ્યા, કર્મ’ ઇત્યાદિ. અવિદ્યા એ પ્રસિદ્ધ છે; અનાદિ, અનિર્વાચ્ય, વિ
ત્પ્રતિબિંબનું નિમિત્ત હોવાથી જીવત્વહેતુ તે અવિદ્યા. ‘વિદ્યા’ પાઠ હોય તો ઉપાસના અ
ર્થે. ‘કર્મ’ = અધર્મ અને ધર્મ સંસાર. ‘અધૈનમેતે’ ઇત્યાદિ. અન્ય=અન્યદેહ પ્રાપ્તિ
પ્રમુખ પછી. મરણકાળે પ્રાણો દૃઢ્યમાં જીવની સાથે એક થાય છે એવો અર્થ છે; જે
એક ગામથી બીજો ગામ જવા તૈયાર થયલા રાત્રની પાછળ સેવકો બન્યા છે તેમ મર
ણકાળે પ્રાણ થયલા મોહ પછી અન્ય લોકમાં જતા જીવની પાછળ પ્રાણો બન્યા છે એવો અર્થ
છે. ‘અન્યદ્રવતરં—રૂપમ્ = સરીર. દેહાન્તરપ્રાપ્તિ શ્રુતિથીજ સપત્તય છે એમ નહિ, શ્રુતિ
થી પણ તે સમત્ય છે એમ કહે છે—‘ધર્મ અને અધર્મના ફળના’ ઇત્યાદિ નિયત દે
શકાળમાં ફળમોઝ અન્યથા અનુષપ્ત છે તેથી દેહાન્તરસંચાર સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે
‘ભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગો’—પંચીકૃતભૂતોના ભાગો ઉત્તર દેહમાં પરિણામ પામે છે, માટે
‘જીવસૂક્ષ્મ’ છે. સર્વ અધિકરણમાં વેદાન્તનો અર્થ બે જ્ઞાન તેનાં સાધનનો વિચાર છે તેથી
શ્રુતિ, શાસ્ત્ર અને અધ્યાયોની સંમતિ છે, વૈરાગ્ય એનું ફળ છે તેથી આ પાદની સંમતિ છે
પૂર્વ અધિકરણમાં બ્યવહારને માટે પંચીકરણ કહ્યું છે, તે બ્યવહારનું અર્થ નિરૂપણ છે એમ

સાથે લેના) એમાં 'તૈજોમાત્રાઃ' શબ્દ વડે મુતિ કરવાનું ઉપાદાન છે; કેમકે વા-
ચ્યરોપમાં ચક્ષુ આદિનું સંકીર્તન છે. એવી રીતે ભૂતમાત્રાના ઉપાદાનનું સંકીર્તન નથી.
વળી ભૂતના અવયવો સર્વત્ર મુલભ છે. બધાં દેહ ઉત્પન્ન કરવાનો છે ત્યાંજ છે, તેથી તેમને
હૃદયે લેવા એ પ્રયોજનરહિત છે; તેટલા માટે જીવ અસંલગ્ન બધ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે
આચાર્ય ખેડે છે—'તદન્તર્યમિતિ પર્ણા રંહતિ સંપરિવચ્ચતઃ' એમ. બીજા તેની પ્રાપ્તિને
વિષે એટલે દહાન્તર પ્રાપ્તિને વિષે દહનાં બીજે, ભૂતોના મુદ્ધમ ભાગો સાથે સંલ-
ગ્ન થયેલો (જીવ) રંહતિ એટલે બધ છે એમ સમજવું. સાચી? પ્રશ્ન અને નિરૂ-
પણથી; કારણ કે 'વૈષ્ણવ યથા વક્ષ્યમામાદુતાવાપઃ પુરુષવચ્ચતો મવન્તિ' [છાન્દોગ
પાશ્વર] (પંચમી આદુતિ હોમાયે, (આદુતિનું સાધન) જળ પુરુષસંજ્ઞા પ્રાપ્ત
કરે છે એ તું જાણે છે?) એવો પ્રશ્ન છે. પ્રતિવચનમાં એવું નિરૂપણ છે કે સ્વર્ગ,
પર્વત્ય, પૃથિવી, પુરુષ, અને સ્ત્રી એ પાંચ અગ્નિઓમાં મદા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન
અને રેત એ પાંચ આદુતિ કરાવીને છે છે કે 'રિતિ નુ વક્ષ્યમામાદુતાવાપઃ પુરુષ-
વચ્ચતો મવન્તિ' [છાન્દોગ પાશ્વર] (એમ પાંચમી આદુતિ હોમાયે જળ પુરુષ-

'દૃષ્ટિશિખા' એ જગત્તર સંબંધિ છે પૂર્વપદ્ધતિ નિરામય પ્રાણને જનિ ન હોવાથી વૈરાગ્ય
નથી, સિદ્ધાન્તમાં જુદાજુદા પ્રાણને જનિ છે તેથી વૈરાગ્ય છે એમ કળનો મોઢ છે 'તૈજો-
માત્રાઃ'—ચક્ષુ આદિ હિન્દ્રી, કેમકે વરવન્તિ (જુદે છે). ત્રિપ્રતિ (મુષે છે) એવો વા-
ચ્યરોપ છે. 'વૈષ્ણવ યથા' હિન્દ્રિ—પાંચ અગ્નિને વિષે હોમાવસ્થુ જળ, પંચમી આદુતિ હોમા-
યે, એમ પુરુષસંજ્ઞાવાચ્ય શાવ છે. પુરુષામાંમાં પરિભ્રમ થાય છે તે તું શું જાણે છે
એમ ચેતનેનું પ્રતિ પ્રચલદ્વ રામનો પ્રશ્ન છે. તેના ઉત્તરનું અજ્ઞાન હોવાથી તેના પિતા પ્રતિ
રામને કહ્યું—'અસૌ વાચ દોષો ગૌતમાદિસ્તથ અજ્ઞાત્યા માપા આદુતિઃ પર્વત્યાપ્તો
સોમરૂપા રહ સત્વરિદોષે અજ્ઞાત્યા હતા દૃષ્ટાદિકરૂપા આપો યજમાનતંત્રાણા સર્ગ લોકઃ
પ્રાપ્ય સોમાણ્યદિવ્યદેહામના સ્થિતાઃ જ્યોત્સ્ને હુતાઃ પર્વત્યે હવન્તે તત્તો વૃદ્ધિકરૂપાઃ વૃ-
ધિર્ધર્મા અવકરૂપાઃ પુરુષે રેતોરૂપાઃ વૌષેતિ હુતા યાપઃ પુરુષરાગ્દ્યાવ્યાઃ પુમાત્મકા મવ-
ન્તિ' (દે સોમ, જળ હોડ અગ્નિ છે, તેમાં મદા નામનું જળ એ આદુતિ છે, પર્વત્યરૂપ
અગ્નિને વિષે આદુતિ સોમરૂપ છે, અડે અગ્નિહોમમાં મદાથી હોમાવસ્થુ, રૂપિ અગ્નિરૂપ જળ,
જળમાન સાથે સ્વરૂપે રૂપે સ્વર્ગે હોડ પ્રાપ્ત કરી સોમસંલગ્ન રિત દેહસ્વરૂપે રહેણું, કર્મને જા-
ને રૂપિદન રૂપ, પર્વત્યને વિષે હોમાવ છે, વાપ એ હોમાવસ્થુ જળ પૃથિવીને વિષે, વૃદ્ધિ-
રૂપ, પુરુષને વિષે, અજ્ઞાત્યા, સ્ત્રીને વિષે રેતેરૂપ, પુરુષસંજ્ઞાવાચ્ય પુમાત્મક શાવ છે) એમ
નિરૂપણ કહ્યું છે તદ્વચ્ચતઃ અવન્તે છે—'વૈષ્ણવ યથા વક્ષ્યમામાદુતા' હિન્દ્રિ ચેતનેનું અજ્ઞ-
ત્યેવને પ્રચલદ્વ જીવિતે જાણ્ય અને ચેતનેનું તેને ઉત્તર આપી રહેલો નડે. પુનઃ તેના પિ-
તાએ અજ્ઞાત્યે પ્રચલદ્વને પૂછ્યું ત્યારે તેણે તે પ્રતિ નિરૂપણ કહ્યું, તેમાં વૃ, પર્વત્ય, પૃથિવી,
પુરુષ અને સ્ત્રી એને પાંચ અગ્નિ રૂપા અને મદા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન અને રેત એને આ-
દુતિઓ રૂપાં. મદા અગ્નિથી વૃદ્ધિ અગ્નિને વિષે એ પ્રતિ છે તેને આદુતિ કહ્યું છે.
અને મદા અગ્નિ આદુતિમાં સોમાણ્ય, વૃદ્ધિ, અન્ન, રેત અને પર્વત્ય પરિભ્રમે પ્રતિ-
પદ્ય છે. અગ્નિ અગ્નિ સર્વિષુ અગ્નિ રૂપિ રૂપાં છે. ૧લી 'વક્ષ્યમામાદુતાવાપઃ પુ-
રુષવચ્ચતો મવન્તિ' એમ ઉપસંહાર કર્યો છે. તેથી એ અગ્નિ તાત્પર્ય પંચાગ્નિરૂપ પ્રતિ-

૧ એનું રૂપ છે તે રૂપ ૨ રૂપાંતરે એ રૂપ છે અને અવકાર એ રૂપ ૨.

સંજ્ઞા થાય છે) એમ. તેજા માટે જળથી સંજ્ઞા થયેલા છવ જાત છે એમ જાણ છે. પણ 'તથાપિ તુજ્જલાયુકા' [બૃહ્ ૦ ધાધાર] (તેમાં—દેહાન્તર સંજ્ઞા એમ તુજની જગો) એ અન્ય શ્રુતિ જગોની પેઠે જ્યાંમુખી અન્ય દેહમાં છવ નથી ત્યાંમુખી પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરતો નથી એમ દર્શાવે છે. તેમાં પણ આ પ્રમાણ જે છવ તેના કર્મથી ઉપસ્થાપિત, પ્રાપ્ત કરવાનો જે દેહ તેને વિશે નાના દીર્ઘ થવા સાથેજ 'જલુકાનું' સાદૃશ્ય કહ્યું છે એમ અવિરોધ છે. આ પ્રમાણ અન્ય દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રકાર શ્રુતિમાં કહ્યો છે તેથી પુરુષમતિથી ઉત્પત્ત થયેલો કલ્પનાઓ છે—હિન્દિયો અને આત્મા જે વ્યાપી છે તે અન્ય દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો કર્મવશથી તેમાં વૃત્તિસાક્ષ થાય છે, કે કેવળ આત્માનો તેમાં વૃત્તિસાક્ષ

પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ 'તથા હર્યં ચિત્તુઃ' (તેટલા માટે જેઓ આ પ્રમાણે બાળે છે તેજ વિદ્યનું અર્થિ આદિ ને પ્રજાપ્રાપ્તિરૂપ કળ કહે છે. અતઃ સંજ્ઞા કરે છે કે જે જાણી જાણી જાણી એવ તો જળથી પરિવેશિત થયતા છવની તે કલ્પી શકાય, પણ તેવી ગતિ પહેલુ જેમ તુજમાંની જગો અન્ય તુજનું ચકલ કરીને પૂર્વ તુજનો ત્યાગ કરે છે તેમ જનુ અન્ય દેહનું ચકલ કરીનેજ પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરે છે તેથી નિર્દેશનશ્રુતિ સાથે જાણી પરિવેશિત છવનું મમન નથી એવી સંજ્ઞા કરે છે—'પણ 'તથાપિ તુજ્જલાયુકા' હિન્દિયો સંજ્ઞાને અભિપ્રાય એવો છે કે આ દેહનો ત્યાગ કરી જન્મ સાથે મયજો છવ દેહાન્તર પ્રાપ્ત કરે છે એ અનુજા છે. જેમ તુજની જગો અન્ય તુજનું ચકલ કરી પૂર્વ નો ત્યાગ કરે છે તેમ છવ અન્ય દેહનું ચકલ કરી પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરે છે. નિર્દેશનશ્રુતિ અર્થ એવો છે કે આદિજ ક્રમાંપીન બાવી દેહનું 'દુ દેવ છે' હલાદિ બાવનાથી ચકલ પૂર્વ દેહનો ત્યાગ કરે છે. પૂર્વતુજના ત્યાગસમયેજ ઉપરતુજનું ચકલ છે એ અંશે દેહાન્તરપ્રાપ્તિની વિવક્ષા નથી, પણ જેમ જગો અન્ય તુજનું ચકલ કરતી વખતે દીર્ઘ મય તુજમાં સ્થાય થાય છે, તેમ છવ પણ પૂર્વ દેહના ત્યાગકાળે જનસૂકમના પરિણામપ્રાપ્ત દેહની બાવના સાથે સંયત્ત થયજો બાળે દીર્ઘ મયો ન હોવ એવો થાય છે એટલા સા વિવક્ષા છે. પરમાત્માને કઈ સંચરણ-સંચારમતિનો સમય નથી; કેમકે તે તો નિઃસ્વ, સુખ, સુખ એવો છે; છવેનુંજ સંચરણ છે. વળી ઉપાધિથી જેનો અવરોધ કલ્પિત છે પરમાત્માનેજ છવ કહ્યું છે. તેનો દેહેન્દ્રિય આદિ ઉપાધિ પ્રારેશિક હોવાથી તેને વિશે અન્ય દેહમાં ભવ એ સુખ નથી; તેટલા માટે સૂકમ દેહથી પરિવેશિત થયજો ભવ છે. વી ઉપસ્થાપિત જે પ્રાપ્ત્ય દેહ તેની બાવનાનું એટલે ઉત્પાદનનું જે દીર્ઘ થનું તેનીજ સ્વરૂપ સાથે ઉપમા છે. બાવનાનો દીર્ઘભાવ એટલે અવિરોધવિવક્ષા. મર્યાદાથી પેઠે ઉત્પન્ન છવ મુક્ત ઉપરિની મતિથી અન્ય હોકમાં ભવ છે એ પંચાતિશ્રુતિમાં કહેજો છે, તેથી તિક્ક અવ કલ્પનાઓનો અનાદર કરવો સુખ નથી એવો અનવય છે. સાંખ્ય ના કહે છે—'હિન્દિયો અને આત્મા જે વ્યાપી છે' હિન્દિયો કરજો આકાંક્ષિક છે અને અકાંક્ષક જન-મયુક્તિવ્યાપી છે તેથી કરજો પણ વ્યાપી છે. 'વૃત્તિસાક્ષ' = તેના રસોરતને અવરોધે કરજો જાન-દિધાર્થનાજ્ઞા. આત્મા વ્યાપક હોવાથી સરીરને વિશે રસિ દાઃ માટે નિર્દેશિત કરવો એટલે એવી સાંખ્યકલ્પના છે. મુક્તકલ્પના કહે છે—'આત્માને' હિન્દિયો નિર્દેશકજ્ઞાનમુક્તિનાજ્ઞા જે આત્મા તેનો દેહાન્તરમાં સ્થાય

ઉ, દિવ્યો તે રહની પટે નવી નવીજ ત્યાં ત્યાં ભોગસ્થાનને વિષે ઉત્પત્ત યાય છે અથવા કેવળ મન ભોગસ્થાન પ્રતિ ભવ છે, જ્યાર એક રહથી ફરીને અન્ય રહ પ્રાપ્ત કરે છે એમ શુક એક વૃક્ષથી ફરીને બીજા વૃક્ષ પર ભવ છે તેમ—એવા પ્રકારની સર્વ રહપનાનો અનાદર કરવો શુભ છે; કેમકે મુનિનો વિરોધ છે ॥ ૧ ॥

પણ નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રશ્ન અને પ્રતિચયનથી જીવ માત્ર જન્મ સાથે સંસાર થય-
સો ભવ છે; કેમકે જપ્ (જળ)શબ્દની મનિનું સામર્થ્ય છે, તે સર્વ ભૂતસૃષ્ટિ
સાથે સંસાર થયેલો ભવ છે એમ સામાન્ય પ્રતિજ્ઞા કેમ કરી છે? એથી ઉત્તર પટે છે—

ત્યાત્મકત્વાત્તુ મૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પણ (જળ) ત્યાત્મક હોવાથી (જીવ કેવલ જળથી સંસાર
નથી), બાહ્યથી (કેવળ જળનો નિર્દેશ છે) ॥ ૨ ॥

જુરાબ વડે કરેલી આરાંકનો ઉપદેશ કરે છે. ખરેખર, જળ ત્યાત્મક છે, કેમકે
ત્રિવૃત્તરંભની મુતિ છે. તે જળને (નવીન રહનું) ઉત્પાદક સ્વીકાર્યું છે તેથી બીજાં

વિરૂપકરણસંહત જુલિભાવ થાય છે એવો અર્થ છે. આશ્વવિજ્ઞાનસંતાનરૂપ આત્મા છે તેની જુલિઓ છ પ્રજુતિવિજ્ઞાન છે. પાંચ, ચક્રુભાદિ દિવ્યો તો નવી ઉત્પત્ત થાય છે. બી-
જોનો આશ્વ એવો છે કે આત્મા એ આશ્વવિજ્ઞાનસંતાન છે, તેની જુલિઓ તે શબ્દાદિજ્ઞાન તેનો જામ અન્ન શરીરમાં થાય છે. ‘કેવળ’શબ્દ આત્માને કરણેનું સાદિલ નથી એમ કહે છે. ભારે અન્ન રેહમાં કરણે થી રીને આવે છે તેને વિષે કહે છે કે ચક્રુ ભાદિ પાંચ દિવ્યો એકમાત્ર છે અને મન એ સમનન્તર પ્રલયમાય છે તેથી એ છે, અસિનવનોજ અન્ન શરીરમાં જન્મ થાય છે. ‘ભોગસ્થાનને વિષે’—ભોગાવતન, નવીન શરીરને વિષે એવો અર્થ છે. કાણુતોની કલ્પના કહે છે—‘અથવા કેવળ મન’ ઇત્યાદિ. અન્ન રેહ પ્રતિ માત્ર મન ભવ છે, દિવ્યો તો નૂનનમ આરંભ થાય છે. ‘કેવળ’ કરણ અને અપ્રમાથી રહિત. રેહાન્તરમાં કરણે નૂનનમ આરંભ થાય છે, આત્મા તો વિશુ હોવાથી કિયારહિત છે તોજુ તેને વિષે જુલિમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. રિત્તજોની કલ્પના કહે છે—‘જીવજ એક રહથી’ ઇત્યાદિ. ‘એવા પ્રકારની’=આથી ભોગાવતિની કલ્પનાનું સંબંધ થાય છે. તેઓ રેહાત્મવાદી છે તેથી આત્મા અસ્તીનૂત થાય છે, કંઈ પણ રેહાન્તરમાં જનું નથી એમ કહે છે. એ જાણી કલ્પનાનો આદર ન કરવાનો દેનું કહે છે ‘મુનિનો વિરોધ છે’ ॥ ૧ ॥

સાકા કરે છે—‘પણ નિર્દિષ્ટ કરેલા’ ઇત્યાદિ. સુવથી સંકાનું ઉત્તર કહે છે—‘ત્યાત્મ-
કત્વાત્તુ’ ઇત્યાદિ. ‘ત્રણેનું કાર્ય’—નેજનું કાર્ય, પાધિવા અને પાધિવાનો—આદારનો પરિ-
પાક, જળનું કાર્ય એક, સ્વેદ વધેરે, પૃથિવીનું કાર્ય મધ વધેરે. પણ પાક, સ્વેદ અને મધ એ ત્રણ કાર્ય ઉપજાવે થવાથી રેહ ત્યાત્મક છે એમ જો કહ્યું છે તે અશુભ છે; કેમકે પ્રાનુ અને અવગાદરૂપ કાર્ય પણ ઉપજાવે છે; કારણ કે રેહ એ પંચમૂલક છે. એમ અરુચિથી

પણ એ જૂનો અવશ્ય સ્વીકારવા યોગ્ય થાય છે. દેહ ત્યાત્મક છે; કેમકે તેજ, જ્ઞાન અને અન્ન એ ત્રણેનું કાર્ય તેમાં ઉપસાધ્ય થાય છે. વળી દેહ ત્યાત્મક છે; કેમકે વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મ એ ત્રણને લીધે તેમાં ત્રણ ધાતુ છે, અન્ય જૂનોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરી કેવલ જલથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. તેટલા માટે ‘જળ પુરુષાત્મક થાય છે’ એમ જે પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનમાં જળશબ્દ છે તેને કેવળ જળની અપેક્ષા નથી, પણ ભૂયસ્ત્વની અપેક્ષા છે. ખરેખર, સર્વ દેહોમાં રસ, લોહિત આદિ દ્રવદ્રવ્યત્વનું બાહુલ્ય દેખાય છે. પણ પૃથિવીરૂપ ધાતુ દેહોમાં ભૂયિષ્ઠ દેખાય છે એ હાથ નથી બીજાની અપેક્ષાથી પણ જળનું બાહુલ્ય થશે અને શુક્ર, ‘શોણિતયાગા’ દેહબીજમાં દ્રવનું બાહુલ્ય દેખાય છે. વળી અન્ય દેહની ઉત્પત્તિમાં કઈ નિમિત્તકારણ છે. અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો સોમ, આશ્વ, પથ આદિ દ્રવદ્રવ્યને આશ્રયે થાય છે અને કર્મમાં રહેલું જળ, જે ચદાશબ્દથી કહ્યું છે તે કર્મોની સાથે યુક્તોક્તસંક્રાંત અગ્નિને વિષે હોમાય છે એમ કહેશે. તેટલા માટે પણ જળનું બાહુલ્ય

અન્ય વ્યાખ્યા કહે છે—‘વળી દેહ ત્યાત્મક છે’ ઇત્યાદિ. વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મ ત્રણ દેહનું ધારણ કરે છે માટે ધાતુઓ છે. એ ત્રણ ધાતુ દેહમાં હોવાથી દેહ ત્યાત્મક છે તેથી અન્ય જૂનોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરી કેવલ જલથી શરીર ઉત્પન્ન કરવું શક્ય નથી; કેમકે શરીર કેવલ જલથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો વાત અને પિત્ત જે વાયવ્ય-વાયુજન્ય અને તૈલસ-તેજોજન્ય છે તે એમાં હોય નહિ. ત્યારે દેહમાં જલમહવનિયમ શી રીતે તેને માટે કારણ છે—‘તેટલા માટે “જળ પુરુષાત્મક થાય છે”’ ઇત્યાદિ. દ્રવ અંશ શરીરને વિષે કારણ છે તેથી જળનું મહત્ત્વ છે. પણ કહિને અસ-પાર્થિવ અંશ જળથી પણ શરીરને વિશેષ દેખાય છે તેથી જળનું મહત્ત્વ અણુજ છે એમ સંક્રા કરે છે—‘પણ પૃથિવીરૂપ ધાતુ’ ઇત્યાદિ. ત્યાત્મક દેહને વિષે પાર્થિવ અંશનું બાહુલ્ય છે તોપણ જળનું બાહુલ્ય અવિરુદ્ધ છે; કેમકે અન્ય જૂતની અપેક્ષાએ તેનો સંભવ છે. પૃથિવી ધાતુ સિવાય અન્ય તેજ આદિ ધાતુની અપેક્ષાએ શરીરરૂપ કાર્ય એમાં હોદિત આદિ દ્રવનું આશિષ્ય છે તેમ જળનું આશિષ્ય છે એમ કહ્યું છે. પૃથિવીથી નિમ્ન જૂનો કરતાં દેહમાં જળનું આશિષ્ય છે એમ તાત્પર્ય છે એમ કહે છે—‘એ હાથ નથી’ ઇત્યાદિ. દેહનાં ઉપાદાન રસ અને લોહિતમાં જળનું બાહુલ્ય છે તેથી જળથીજ અન્ય જૂનોનું ઉપવશ્ત્વ યુજ છે એમ કહે છે—‘અને શુક્ર, શોણિતયાગા દેહબીજમાં’ ઇત્યાદિ. દેહનિમિત્ત કર્મમાં જળનું બાહુલ્ય છે તેથી જળથી અન્ય જૂનોનું ઉપવશ્ત્વ છે એમ કહે છે—‘વળી અન્ય દેહની ઉત્પત્તિમાં’ ઇત્યાદિ. સોમાદિ અદિજ ભસ્મીભૂત થાય છે તેથી તેમાં રહેલું જળનું બાહુલ્ય અન્ય દેહની ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગી નથી એમ આસંક્રા કરી કહે છે—‘કર્મોની સાથે’ ઇત્યાદિ. જળ એ સ્વયં કર્મનું સાધન છે તેથી તેના સંબંધી, શુક્રમરૂપે પુરુષમાં અગ્નિ ચદાસંક્રાંત જળ, કર્મસંક્રારે સાથે યુક્તોક્તસંક્રાંત અગ્નિને વિષે હોમાયનું ચન્દ્રોક્તમાં દેહ ઉત્પન્ન કરે છે એમ આશય કહેવાશે તેથી જળ એ દેહની ઉત્પત્તિમાં ઉપયોગી છે એવો અર્થ છે. નિમિત્તત્વ પણ દ્રવબાહુલ્ય દેહદાનમાં ઉપયોગી છે એમ યજ્ઞથી જળથી અન્ય જૂનોનું ઉપવશ્ત્વ થાય છે યુજ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે પણ જળનું બાહુલ્ય’ ઇત્યાદિ. જળશબ્દ

પ્રસિદ્ધ છે, અને બાહ્ય છે તેથી મત્ત (જગ) શબ્દ વડે સર્વ દેહબીજ ભૂતમૂ-
દ્ધેભાનું પ્રદણ છે એમ નિરૂપણ છે ॥ ૨ ॥

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

અને પ્રાણની ગતિથી ॥ ૩ ॥

દેહાન્તર પ્રાપ્તિને વિષે પ્રાણોની ગતિ 'તમુગ્ધામન્ત પ્રાણોડ્ગુપ્તામતિ પ્રાણમન્-
ત્રામન્તં તદ્દે પ્રાણા મનુગ્ધામન્તિ' [બૃહ્ ૦ ધાષર] (ઉત્ક્રમણ કરતા તેની-અવની
પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે, અને ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રાણની પાછળ પ્રાણો ઉત્ક્રમણ
કરે છે) ઇત્યાદિ સ્તુતિઓ સંભળાવે છે; અને પ્રાણોની એ ગતિ આશ્ચર્ય વિના સં-
ભવતી નથી તેથી પ્રાણગતિથી પ્રયુક્ત, પ્રાણના આશ્ચર્યભૂત, અન્ય ભૂતો સાથે
સંબંધ થયેલા જગની પાણ ગતિ સમજાય છે; કારણ કે આશ્ચર્યરહિત પ્રાણો કંઈકિય
જતા કે રહેતા નથી; કેમકે અવતા દેહમાં એમ (આશ્ચર્યવાળા) રૂપાય છે ॥ ૩ ॥

અમ્યાદિગતિશ્રુતેરિતિ ચેન્ન માક્તત્વાત્ ॥ ૪ ॥

અગ્નિ આદિને વિષે (પ્રાણોની) ગતિ છે એવી શ્રુતિ છે તેથી
(પ્રાણો અવની સાથે જતા નથી) એમ કહેશો તો
તે યુક્ત નથી; કેમકે શ્રુતિ ગૌણ છે ॥ ૪ ॥

પણ અહિં શંકા છે. અન્ય દેહની પ્રાપ્તિને વિષે પ્રાણો અવની સાથે જતા
નથી; કેમકે અગ્નિ આદિમાં જાય છે એવી શ્રુતિ છે; કારણ કે 'વત્રાસ્ય પુષ્પસ્ય મુ-
ખ્યથી અન્ય ભૂતોનું ઉપગ્રસ્થલ મનું એટલે પંચભૂતના સદૃશ ભાગોથી પરિવેશિત અવની ગતિ
યુક્ત છે એમ કહે છે—'એમ નિરૂપણ છે' ॥ ૨ ॥

ઉત્ક્રમણને વિષે પ્રાણો દેહબીજ જે પંચભૂત તેમાં આશ્રિત છે, પ્રાણ છે તેથી, અવતા
દેહના પ્રાણની પેઠે એમ કહે છે—'પ્રાણગતેશ્ચ'. ભામતીકારની દીક્રા આ પ્રમાણે છે—
અવતા દેહમાં પ્રાણ સામય છે એમ સમજાય છે, અવનો દેહ ભય છે ત્યારે તેના અનુવિધા-
થી પ્રાણો પણ ભય છે એમ જોવામાં આવે છે. એથી છ કોણવાળા પ્રાણો, દેહથી ઉત્ક્રમણ
કરે છે ત્યારે કંઈક ઉત્ક્રમણ કરે છે તેની પાછળ ઉત્ક્રમણ કરે છે. એ કંઈક ભૂતેન્દ્રિયમય
સૂક્ષ્મ દેહ છે એમ સમજાય છે; કેમકે પ્રાણો કંઈક હૃન્દ્રિયમાનમાં આશ્રિત છે એમ દેખાતું
નથી કે જેથી હૃન્દ્રિયમાનમાં આશ્રિત પ્રાણની ગતિ ઉપપન્ન થાય ॥ ૩ ॥

પ્રાણ સામય છે તોપણ અવની સાથે તેની ગતિ અસિદ્ધ છે એમ આશંકા કરી તેનો
નિરૂપ કરે છે—'અમ્યાદિ' ઇત્યાદિ. 'લોભ અને કેશને વિષે તે જોવામાં આવતું

તસ્યામિ યાગ્યેતિ યાતં પ્રાણઃ' [બૃહુ ૩૨૨૧૩] (ત્યાં એ મૃત પુરુષની વાણી અગ્નિને વિષે પ્રદીન થાય છે અને પ્રાણ વાયુને વિષે પ્રદીન થાય છે) ઇત્યાદિથી મરણકાળે વાણી આદિ પ્રાણો અગ્નિ આદિ દેવોમાં જાય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે—એમ જો શંકા થાય તો તે યુક્ત નથી; કેમકે 'લોખાં છે. વાદ્ આદિનું અગ્નિ આદિને આપવું નથી. ખરેખર, 'ઓષધીલોમાનિ વનસ્પતીન્ કેશાઃ' [બૃહુ ૩૨૨૧૩] (લોખ ઓષધીમાં અને કેશ વનસ્પતિમાં પ્રદીન થાય છે) એવી ત્યાં શ્રુતિ છે. ખરેખર, લોખ અને કેશ કૃદીને ઓષધિ અને વનસ્પતિમાં જાય છે એમ સંભવતું નથી. તેમજ પ્રાણરૂપ ઉપાધતું પ્રત્યાખ્યાન કરીએ તો જીવનું ગમન સંભવતું નથી. વળી પ્રાણો વિના હૃદયન્તરમાં ઉપલોભ ઉપપન્ન થતો નથી; અને પ્રાણોનું જીવની સાથે ગમન શ્રુતિમાં અન્યત્ર વિરુદ્ધ સંભવાવું છે. એ કારણથી વાદ્ આદિની અધિષ્ઠાત્રી અગ્નિ આદિ દેવતાઓ વાદ્ આદિને ઉપકારક છે અને મરણકાળે તેમના ઉપકારની નિવૃત્તિમાત્રની અપેક્ષાએ વાદ્ આદિ અગ્નિ આદિને વિષે જાય છે એમ ઉપચાર કથો છે ॥ ૪ ॥

નથી'. 'તિ' = ઓષધિનું અને વનસ્પતિનું ગમન. 'ઓષધીલોમાનિ' 'ઇત્યાદિ. 'અવિચિત્' લીન થાય છે એવો શેષ છે. ત્યાં પણ મુખ્યજ્ઞ મતિ થાય એમ શંકા કરીને કહે છે—'ખરેખર, લોખ અને કેશ' ઇત્યાદિ. અગ્નિ આદિને વિષે મતિ કહેનારી શ્રુતિ અને 'તમુત્ક્રામન્તમ્' (ઉત્ક્રમણ કરતા જીવની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી અગ્નિ આદિને વિષે મતિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—તે કાળે આ પુરુષની વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયો અગ્નિ આદિ પ્રતિ જાય છે ત્યારે એ પુરુષ કોને ને કાળે આ પુરુષની વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયો અગ્નિ આદિ પ્રતિ જાય છે ત્યારે એ પુરુષ કોને આપારે પરલોક પ્રતિ જાય છે એવો યાત્રવસ્થા પ્રતિ અર્થભાગનો પ્રશ્ન છે. આ રીતે આ શ્રુતિથી વાદ્ આદિ પ્રાણોનું અગ્નિ આદિને વિષે ગમન પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તમુત્ક્રામન્તમ્ એ શ્રુતિથી જીવની સાથે ગમન પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી સ્વાર્થને વિષે તાત્પર્ય સંભવતું નથી તેથી શ્રુતિને અનુસારે જીવની ઉત્ક્રાન્તિ નિરૂપાઈ શકતી નથી એમ શંકાકારનું હૃદય છે. વિરોધ પ્રસન્ન થયે એ લક્ષણ આદિથી વિરોધનો પરિહાર કરી વિવક્ષિત અર્થ સંભવે તો અલગ અલગ વિવક્ષિત અર્થ હોવો ઉચિત નથી. ત્યારે લક્ષણોનો ક્યાં આશ્રય કરવો એમ આકાંક્ષા થયે 'વનસ્પતીન્ કેશાઃ' (વનસ્પતિને વિષે કેશ જાય છે) એમ દૃષ્ટ વિરોધ છે તેના પરિહારને માટે લક્ષણો અવશ્ય આશ્રય કરવી યુક્ત છે તેથી તેમાં પહેલું મર્તિ યાગ્યેતિ એજ લઘુશ્લોક થયે, તમુત્ક્રામન્તમ્ ઇત્યાદિ લઘુશ્લોક થયે નહિ એવો શંકાનો પરિહાર છે. એ રીતે અગ્નિ યાગ્યેતિ' ઇત્યાદિમાં વાદ્ આદિ પદ વાદ્ આદિને વિષે અવચિત્ત તે ને દેવતાના અંશનાં લક્ષ્ય છે. મરણકાળે વાદ્ આદિને વિષે અવચિત્ત દેવતાનાં નિરવચિત્ત અત્તવાદિસ્વરૂપમાં પ્રદીન થાય છે—ઉપાધિનું એકનો લાગ કરી કેના પામે છે એવો વાગ્યાય છે. પ્રાણોનો અગ્નિ આદિને વિષે લઘુ મુખ્યાર્થમાં હોવાથી જીવની અને જોગ અપૂજ્ય થાય છે. તેમજ સર્વે પ્રાણા અનૂત્ક્રામન્તિ એમ વિરુદ્ધ શ્રુતિ છે તેથી : હોમાદિનો ગૌણ લઘુ છે એવો પાઠ છે તેથી અત્તવાદિમતિશ્રુતિ ગૌણ છે એમ સમજવું ॥ ૪ ॥

પ્રથમેઽશ્રવણાદિતિ चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

પ્રથમને (અગ્નિને) વિષે (જળનું) અશ્રવણ છે એમ જો
કહેશે તો તે યુક્ત નથી, તેજ (જળ ત્યાં પણ અ-
ભિપ્રેત છે), ઉપપત્તિથી ॥ ૫ ॥

અત્ર શંકા છે. પણ ક્યાંમુઘી પ્રથમ અગ્નિમાં જળનું અવળ નથી ત્યાંમુઘી
'एवमुक्त्वा मादुतापापः पुनरपचक्षते मयन्ति' [છાન્દોગ પાશ્વર] (પાંચમી આદુતિ-
માં જળ પુરુષાત્મક થાય છે) એમ નિર્ધારણ કરવું શી રીતે શક્ય છે? ખરેખર,
અહિં યુક્તેઃ આદિ પાંચ અગ્નિઓનું પાંચ આદુતિના આધાર તરીકે અધ્યયન કરે-
લું છે. તેમાંના પ્રથમમાં 'मसौ पाप लोको गीतमाग्निः' [છાન્દોગ પાશ્વર] (ખરે-
ખર, ગૌતમ, આ લોક અગ્નિ છે) એમ ઉપન્યાસ કરી 'तस्मिन्नेतस्मिन्મસौ देवाः
मर्त्या जुहति' [છાન્દોગ પાશ્વર] (તે એ અગ્નિને વિષે દેવો મદાને હોમ છે)
એમ મદાને હોમવાના દ્રવ્ય તરીકે જણાવેલી છે. ત્યાં જળનું હોમવાના દ્રવ્ય ત-
રીકે મવળ નથી. જો પછીના, પરંત્ય આદિ ચાર અગ્નિઓને વિષે જળને હોમ-
વાનું દ્રવ્ય કદપી શકાય તો ભસે તે કદપના કરે; કેમકે તે અગ્નિઓને વિષે હોમવાને
માટે મદળ કરેલાં સોભાદિમાં જલખદુલત્વ ઉપપન્ન થાય છે. પણ પ્રથમ અગ્નિને વિષે
તો મવળ થયેલી મદાનો પરિત્યાગ કરી અમવળ થયેલા જળની પરિકદપના કરવી એ
સાદૃશ છે. વળી, ખરેખર, મદા એ 'प्रत्ययविशेष' છે, પ્રસિદ્ધિના સામર્થ્યથી. તેટલા
માટે પાંચમી આદુતિમાં જળનો પુરુષભાવ અયુક્ત છે. એમ જો કહેશે તો એ રાપ
નથી; કારણ કે ત્યાં પણ પ્રથમ અગ્નિને વિષે ઘટ્ટાશબ્દથી તેજ જળ અભિપ્રેત છે.

જન્ય જૂનો સાથે યુક્ત થયેલા જળની મતિ કહીને તે પુરુષાત્મક શી રીતે થાય છે તેનો
આશ્લેષ કરી સમાધાન કરે છે—'प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न' ઇત્યાદિ. 'અહિં' = પંચાગ્નિ-
વિષાપ્રકરણમાં. 'युक्तेः આદિ' = છુ. પર્વત્ય, પૃથિવી, પુરુષ અને આંને વિષે મદા, સોમ,
વૃદિ, જામ, અને રેત—એ પાંચ આદુતિઓ છે. તોપણ પ્રથમ અગ્નિને વિષે જળનું અમવળ
શી રીતે છે તેને માટે કહે છે—'तेभानां प्रथमभा' ઇત્યાદિ. પણ પ્રથમમાં અર્થ છે;
કેમકે પછીના અગ્નિઓને વિષે પણ જળનું મવળ નથી એમ આશય કરી કહે છે કે સોમ,
વૃદિ, જામ અને રેત એ ચાર આદુતિઓ જળરૂપ હોવાથી ઉત્તર અગ્નિઓમાં તો જળનું મવ-
ળ છે, પણ પ્રથમને વિષે નથી—'जे पछीना परंत्य आदि चार अग्निओने विषे'
ઇત્યાદિ. પાંચ અગ્નિને વિષે જળ આદુતિ છે એમ સિદ્ધ થશે જળ પાંચમી આદુતિમાં પુરુ-
ષાત્મક થાય; પણ તેજ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે પ્રથમ અગ્નિને વિષે જળની આદુતિ નથી
કેરો ઇંદાનો અર્થ છે. 'जे रीते' = ઘટ્ટાદિમાંથી જળનું મદળ કરે. પ્રથ. ઉત્તર અને
ઉપસંહાર એકાદે થવાથી એકવચનના ઉપપન્ન થાય છે; એ ઘટ્ટાદિમાંથી જળનું મદળ ન
થાય તો ચાર અગ્નિઓમાંજ જળ આદુતિરૂપ હોવાથી 'एवमुक्त्वा मादुता' (મનુકો આદુતિને

શાધી? ઉપપત્તિથી; કારણ કે એ રીતે આદિ, મધ્ય અને અવસાનને વિષે પ્રતિપત્તિ થવાથી એ બધું અનાકુલ એકવાક્ય ઉપપન્ન થાય છે. નહિ તો પાંચ આહુતિને વિષે જળ પુરુષાત્મક કેવે પ્રકારે થાય છે એમ પ્રશ્ન થયે પ્રતિવચન સંગે તે પ્રથમ આહુતિસ્થાનમાં જળ નહિ એવા, હોમવાના દ્રવ્ય તરીકે શ્રદ્ધા ઉતારે તો પ્રશ્ન એક પ્રકારનો અને પ્રતિવચન બીજા પ્રકારનું એમ એકવાક્યતા ન થાય. 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' (એમ પંચમી આહુતિમાં પુરુષાત્મક થાય છે) એમ ઉપસંહાર કરી એજ દર્શાવે છે. વળી અદ્વાનું કાર્ય સેવુષ્ટિ આદિ, જેમાં સ્થૂલ થતું જળ બહુ છે એવું દેખાય છે, અને એ અદ્વાને જેવામાં યુક્તિ છે; કેમકે કારણને અનુરૂપ કાર્ય હોય છે. તેમજ અદ્વા નામનો પ્રશ્ન થાતો કે જીવનો ધર્મ હોઈ ધર્મીથી જૈયાઈહોમને માટે મહુલ કરવો શક્ય ન જોમ પણ આદિથી દ્રવ્ય આદિ જૈયાઈ મહુલ કરાય છે તેમ; તેરજા માટે અદ્વા પદ જળવાચકજ થવો યુક્ત છે. વળી અદ્વાશબ્દ જળને વિષે ઉપપન્ન થાય છે; એમ કે 'અદ્વા વા આપઃ' (અદ્વા એ જળ છે) એવો વૈદિક પ્રયોગ જેવામાં આવે તેમજ જળ દેહુળીજલૂત થાય છે ત્યારે તતુત્વ પામી અદ્વાસદૃશ થાય છે તે અદ્વાશબ્દ તેને માટે પ્રયોગ્ય એ યુક્ત છે, જેમ સિંહના જેવા પરાક્રમવાળા માટે સિંહ શબ્દ પ્રયોગ્ય છે તેમ, અદ્વાપૂર્વક કર્મને વિષે જળનો સંબંધ છે તે પણ અદ્વાશબ્દ ઉપપન્ન થાય છે, જેમ પુરુષને વિષે અભ્યશબ્દ ઉપપન્ન થાય છે તે અદ્વાનો હેતુ હોવાથી પણ અદ્વાશબ્દ ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે 'આપો હાલે' (વિષે) એમ કહેવું યુક્ત થાય; માટે પ્રશ્ન અને ઉપસંહાર એ બંનેમાં 'પજ્ઞમ્યામાહુતૌ' (પંચમી આહુતિને વિષે) એવું અવલ છે તેથી પ્રથમ અગ્નિને વિષે પણ જળજ અદ્વા છે તે સમાધાનનો અર્થ છે. 'એજ દર્શાવે છે'—'એજ' = અદ્વાશબ્દનો જળ અર્થ છે એ 'ઉપપત્તૈઃ' એનો અન્ય અર્થ કહે છે—'વળી અદ્વાનું કાર્ય' ઇત્યાદિ. 'तस्याः अद्वौ सौमः संमवति' (તે અદ્વારૂપ આહુતિથી સોમ સંભવે છે) ઇત્યાદિથી અદ્વા, આદિ પૂર્વપૂર્વના પરિણામ ■ એવી શ્રુતિ છે તેથી દ્રવ પરિણામ હોવાથી અદ્વા જળ છે. પ્રસવાત્મક જે મુખ્યાર્થમાં અદ્વા છે તે આહુતિ થાય એ યુક્ત નથી એમ કહે છે—તેમજ નામનો પ્રત્યય' ઇત્યાદિ. 'ઉપપત્તૈઃ' એ બાતનું અન્ય પ્રકારે બાખ્યાન કરે છે—'વળી અદ્વાશબ્દ જળને વિષે ઉપપન્ન થાય છે' ઇત્યાદિ. વૃદ્ધ પ્રયોગને અભાવે વૈદિક પણ પ્રયોગ નથી થાય એમ આસંગી કરી અદ્વાશબ્દ ઔપચારિક છે એમ કહે છે—'તેમજ જળ દેહુળીજલૂત થાય છે' ઇત્યાદિ. સદ્મત્વગુણને લીધે અદ્વાશબ્દ જળના અર્થમાં ગોલુ છે માટે દૃશાન્ત કહે છે—'જેમ સિંહના જેવા' ઇત્યાદિ. અદ્વાશબ્દ જળના અર્થમાં ગોલુ એમ કહી લાઘ્યલિંગ છે એમ કહે છે—'અદ્વાપૂર્વક કર્મને વિષે' ઇત્યાદિ. જે કર્મ અદ્વાશબ્દ તેના ઉપાય તરીકે જળનો તેની સાથે યોગ થવાથી, પરંપરાથી જળનો અદ્વા સાથે સંબંધ તેથી અદ્વાશબ્દ જળને વિષે લાઘ્યલિંગ છે. લઘુભૂતનું નિમિત્ત-અન્ય સંબંધ-કહે છે. 'અદ્વાનો હેતુ હોવાથી પણ' ઇત્યાદિ. જળ અદ્વાનો હેતુ છે તેને માટે પ્રમાણ કહે

સંનમન્તે પુણ્યાય કર્મણે' (અરેખર, એને (યજ્ઞમાનને) વિષે પુણ્ય કર્મને અર્થે જજા મદ્દા ઉત્પન્ન કરે છે) એવી શ્રુતિ છે ॥ ૫ ॥

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતેઃ ॥ ૬ ॥

(જજા સાથે સંલગ્ન થયલા છવ ગમન કરે નહિ) શ્રુતિમાં નથી

તેથી એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે હરિ

આદિ કરનારાઓની પ્રતીતિ છે ॥ ૬ ॥

પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનને લીધે પંચમી આહુતિને વિષે મદ્દા આદિ કર્મે જજા પુરુષાકાર પ્રાપ્ત કરે; પણ તે જજાથી પરિવેષિત થયલા છવો ગમન કરે નહિ; કેમકે શ્રુતિમાં નથી. અરેખર, આદિ જજાની ઘેડે છવો ગમન કરાવનાર કોઈ શબ્દ નથી. તેટલા માટે છવ સંપરિવેષક થયેલા જાય છે એ યુક્ત નથી એમ કહેશો તો એ શાપ નથી. શાથી? 'ઈષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતેઃ'—કારણ કે હરિ આદિ કરનારાઓની પ્રતીતિ છે. 'અથ ય હમે પ્રાપ્ત ઇષ્ટપૂર્વે દક્ષનિયુગાસતે તે ધૂમમભિસંમયન્તિ' [છાન્દોગ ૫૧૦૩] (હવે, જે એ શુદ્ધસ્થા ગામમાં, ઈષ્ટ, પૂર્વ, ઈત્ત અને એ 'પ્રકારનાની ઉપાસના કરે છે તેઓ ધૂમની અભિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત કરે છે) એમ ઉપક્રમ કરીને હરિ આદિ કરનારાઓની ધૂમાદિ પિતૃમાર્ગથી ચન્દ્રપ્રાપ્તિ કહે છે—'માકા-દ્યાચન્દ્રમસમેય સોમો રાજા' [છાન્દોગ ૫૧૦૪] (તેઓ આકારાથી ચન્દ્રમાં જાય છે, એ સોમ રાજ) એમ. તેઓજ આદિ પણ પ્રતીત થાય છે; કેમકે 'તલ્લિજ્જેત-
'માપો દાસ' હજાદિ. 'અસ' = યજ્ઞમાનને, પુરુષ અધિકારીને. 'સંનમન્તે' = ઉત્પન્ન કરે છે. જાન આદિને અર્થે જજા મદ્દા ઉત્પન્ન કરે છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે ॥ ૫ ॥

જજાની શ્રુતિ સ્વીકારી જજાની સાથે છવોની મતિનો આરોપ કરી સમપ્રાધાન કરે છે—
'પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનને લીધે' હજાદિ. 'આદિ' = જે પ્રકરણમાં. 'અથ ય હમે' હજાદિ. 'અથ' શબ્દ કર્મજાળની ઉમિનો પ્રારંભ જનાવે છે. તુલ્યોત્તે એ અગ્નિને વિષે સદ્વાચ જા. હુતિથી સોમ રાજ થાય છે એમ કહી વાચ્યરોચમાં ધૂમાદિમાર્ગે ચક્રાચથી ચન્દ્રમામાં જે જાય છે તે હરિ આદિ કરનારાઓનેજ સોમ રાજ કલા છે. એથી 'સોમ રાજ' એ શબ્દ સમપ્રાધાન હોવાથી હરિ આદિ કરનારા છવોની મદ્દાચન્દ્રથી સૂર્યવાયવા જજાની સાથે મતિ આદિ મદ્દાહુતિ-વાચ્યમાં પ્રતીત થાય છે એવો અર્થ છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધૂમાદિવાચ્યમાં અને પંચાગ્નિવા-ચ્યમાં સોમરાજની પ્રાપ્તિનું અપલ્લ સરખું છે તેથી હરિ આદિ કરનારાઓ મદ્દાચન્દ્રિત જજાથી વેશિત થયલા તુલ્યોત્તમાં જાય ॥ એમ દેખાય છે. પણ આદિ રાજ છે કે જે તે શ્રુતિનો જલ્દ વિવક્ષ્ય છે. મદ્દાચન્દ્રિત જજાનો કવચિન્ તુલ્યોત્તમાં હોમ શ્રુતિ કહે છે, અને કવચિન્, હરિ

૧ અગ્નિદોનાગિરિ રેડિઃ કથે. ૨ વાપી. ૩૫, વડાચ. આરામ આદિ ભાંધવાં તે. ૩ વજ્ર જદાવ દોષ્ય ને વધારાગિ દ્રવ્ય આપ્યું તે. ૪ પરિવાલ—૩૩ વરેન્દ્રી સેવા, પરિવાલ ૧૨૨ે.

સ્ત્રિપત્રી દેવાઃ ધદ્વાં જુહતિ તમ્યા ઝાહુતિઃ સોમો રાજા સંમયતિ' [છાન્દોઃ પાઠાર] (તે એ અગ્નિમાં દેવો ઘદ્વા હોય છે, તે આહુતિથી સોમ રાજા સંભવે છે—ઉત્પત્ત થાય છે) એમ સમાન શ્રુતિ છે. વળી તેઓનાં અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કર્મોમાં સાધનરૂપ કૃષિ, પથ આદિ પ્રત્યક્ષ જગજ છે; કેમકે તેમાં દ્રવ્યદ્રવ્ય બાહુ છે. આદ્યનીયમાં હોયેલી તે મૂક્ય આહુતિઓ 'અપૂર્વરૂપ ધર્મ', તે હષ્ટિ આદિ કરનારાઓનો આશ્રય લે છે. પછી તેમના શરીરને મરણના વિધાનથી અન્ય અગ્નિને વિશે 'મમ્નો મ્યર્ગાય મોક્ષાય સ્વાહા' (એ સ્વર્ગ લોક પ્રાપ્ત કરે સ્વાહા) એમ કહી દેાય છે. પછી તે, મહાપૂર્વક કર્મ સાથે જોડાયેલું આહુતિનું બનેલું જગ અપૂર્વરૂપ ધર્મ તે હષ્ટિ આદિ કરનારાઓ જીવોને પરિવેષિત ધર્મ એ લોકમાં કૃષ આપવાને મારે સાધનરૂપ છે, એ જે લઈ જવું તેનું જુહોતિ (હોયે છે) રાજ વડે અભિધાન થાય છે—'મમ્નાં જુહતિ' (ઘદ્વાને હોયે છે) એમ. તેમજ અગ્નિહોત્રમાં ઇ પ્રશ્નોના નિર્વચનરૂપ વાક્યરૂપમાં 'તે વા વતે ઝાહુતી હુતે ઝત્કામતા' [શાત્ત્રુ બ્રાહ્મ ૧૧. ૪, ૨, ૩] (તે એ આહુતિઓ દોભાયલી ઉત્ક્રમણ કરે) ઇત્યાદિથી અગ્નિહોત્રની એ આહુતિઓ કૃષ ઉત્પત્ત કરવા મારે અન્ય લોક પ્રાપ્ત કરે છે એમ દર્શાવ્યું છે. તેમજ મારે આહુતિના બનેલા જગ સાથે પરિવેષિત થયેલા જીવો પાતાનાં કર્મકૃષના ઉપમાનને મારે જાય છે એ મુખ્ય છે ॥ ૬ ॥

એ જ કરનારાઓની ઇમાદિકર્મ આકાશપ્રાપ્તિ કરી છે અને તેઓની પાસે જગ નથી કે જેથી જગથી વેદિત થયેલાની મતિ થાય એ સંકાનું ઉત્તર કહે છે—વળી તેઓના અગ્નિહોત્ર, હન્વદિ હ્રી આદિ જગ આહુતીવતે વિશે દોભાયલું અને અદિત્ત અરમ થયેલું, તેની જીવની સાથે સંમતિ નથી એવી અવસ્થા કરી 'મૂક્ય આહુતિઓ'માં 'મૂક્ય' વિશેષજ્ઞ વાપર્યું છે. મૂક્ય, દ્રવ્યપૂર્વક, પંચીકૃત જગ સાથે સજય કરી તેમની મદમતિનું નિવારણ કરે છે. 'મરણના વિધાનથી' = મરણનિમિત્ત અન્ય હષ્ટિનું વિધાન. 'મમ્નો મ્યર્ગાય' હલાદિ. 'મમ્નો' = મરણન, 'મ્યર્ગાય મરણનુ'—સ્વર્ગમાં જીવો એવો મન્યનો અર્થ છે. સ્વાહાકાર મન્યનો અન્ય અર્થવચ મટે છે. તેમજ હષ્ટિ આદિ કરનારાઓની પરિવેષિત ધર્મ મતિ શી રીતે છે તેને મટે કહે છે—'પછી તે મહાપૂર્વક' ઇત્યાદિ. પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હ્રી આદિ વિશેષ કહેવા મટે 'આહુતિનું બનેલું' એમ કહ્યું છે. ક્રિયાથી વિશેષ કહે છે—'અપૂર્વરૂપ ધર્મ'. હો-અથર્વ દ્રવ્યરૂપ જગના મમનને વિશે અન્ય શ્રુતિ કહે છે—'તેમજ અગ્નિહોત્રમાં' હન્વદિ આદિ દેવગ્રહણનાં જગને વાચકરૂપને ઇ પ્રશ્ન ક્યાં છે કે આ સાંજ અને સવારની આહુતિઓની ઉત્ક્રમિ, મતિ, પ્રતિષ્ઠા, તૃપ્તિ, પુનરુત્પત્તિ, અને ઉત્પત્ત થતો લોક તમે ભગવાનના દાસ્યે તેનું નિર્વચન કર્યું છે કે તે એ દોભાયલી આહુતિઓ ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે અનિર્વચન આકાશમાં જાય છે, તે આહુતીય જે મુક્યકે તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરે છે, જુહોતને વૃત્ત કરે છે, તેની પછી કરે છે, પછી પૃથ્વીમાં પુનઃ કે સ્ત્રીમાં દોભાયલી પુનઃપારે ઉત્પત્ત કરે છે. તેવી અગ્નિદેવમાં સંજો અને સવારે કરેલી આહુતિઓ જે અપૂર્વરૂપ છે તેવી, અનુક્રમને કાર મટે તે અનુક્રમની મધ્યે મુક્યકરિ કરી છે ॥ ૬ ॥

૧. ૧. ૬. જગ-સ્વર્ગમાં જગ-ઉત્ક્રમણ, પ્રારબ્ધ કરે, એ દેહદિને આશ્રય આપવાને કે અને એવો દેવદિત્ત હજ છે. જાનથી નથી પ્રારબ્ધજી અગ્નિરૂપ કર્મજ જાનથી વાચ થાય છે, એમજ નહિ એવે વિશેષ છે

પણ હૃદિ આદિ કરનારાની, પાનાના કર્મક્રમના ઉપબોધને માટે, ગતિની પ્રતિજ્ઞા શી રીતે થાય છે; કેમકે પુનરુદ્ધના મોંઘે ચન્દ્રમાં અધિરૂઢ થયેલા એવા જે તેઓ તેમનેા અજભાવ મુનિ દર્શાવે છે—‘યય મોમો રાજા મદયાનામયં નં દેવા મમયન્તિ’ [છાન્દોઃ પારાઽદ] (એ સોમ રાજા છે, તે દેવાનું અજ છે, તે ચન્દ્રરૂપ અજનું દેવો ભક્ષણ કરે છે) એમ. ‘તે ચન્દ્રં પ્રાપ્યારં મયન્તિ સાંલય દેવા યથા મોમં રાજાનામપ્યાયસ્વા-પરીવચ્ચેયમેનોન્નય મમયન્તિ’ [ખૂદો દારારદ] (તેઓ ચન્દ્રને પ્રાપ્ત કરી અજ થાય છે, એમ [યજ્ઞમાં] પુનઃ પુનઃ વૃદ્ધિ અને કાય કરી સોમરાજનું [સ્થિતિ-એ] ભક્ષણ કરે છે, એમ આનું [હૃદિ આદિ કરનારાઓ, અજરૂપ છે તેમનું] ત્યાં દેવો ભક્ષણ કરે છે) એ અન્ય મુનિ એજ વિશે છે; અને વ્યાપ્ત આદિની પડે દેવાથી ભક્ષ્ય થાય તેમને ઉપબોધ સંભવનો નથી. એથી ઉતર પડે છે—

ભાક્તં વાનાત્મવિત્ત્વાત્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પણ (છવાંનું અજત્વ) ગોણું છે, આત્માને નથી લાગુના
તેથી, કેમકે (મુનિ) દર્શાવે છે ॥ ૭ ॥

વારાજ સંકિત રોપની વ્યાવૃત્તિને માટે છે. એમનું અજત્વ ગોણું છે, મુખ્ય નથી; કારણ કે અજત્વ મુખ્ય તોય તો ‘સ્વર્ગકામો વજ્રેત’ (સ્વર્ગની કામનાવા-ળાએ યજ્ઞ કરવો) એ પ્રકારની અધિકારમુનિને બાધ આવે. એ હૃદિ આદિ કર-નારાઓનો ચન્દ્રમંડળમાં ઉપબોધ ન થાય તો અધિકારીઓ જેમાં હૃદિ આદિ બહુ મમ ॥ એવું કર્મ શા માટે કરે? વળી અજરાજ ઉપબોધહેતુત્વ એ સામાન્ય ધર્મને હીપે અજરહિત વસ્તુને વિષે ઉપચરિત થતો દેખાય છે; એમ વિરથ રાજા-ઓનું અજ છે, પશુઓ વિરથાનું અજ છે. તોણા માટે હૃદિ સ્ત્રી. પુત્ર, મિત્ર આદિની પડે, ઉપારણબાધ પ્રાપ્ત થયેલા હૃદિ આદિ કરનારાઓ વડે એ, દેવાનું મુખરૂપ વિ-હારણ તેજ એમનું ભક્ષણ છે એવો અભિપ્રાય છે, થોડક આદિની પડે ‘યર્ચણ કે નિમગ્ન્ય નહિ. ‘ન જ ધ દેવો મમયન્તિ ન વિષમ્યેનદેવામૂન દદા સ્વપ્યન્તિ’ [છાન્દોઃ દારારદ] (ખરેખર, દેવો ખાતા નથી અને પીતા નથી, એજ [મોહિત રૂપ] અમુનને ઉપજગ્ય કરી [તર્ક કરેલાથી અનુભવી] તમ થાય છે) એ મુનિ દે-

વે ઉતર સુખાં એ દેવાનું નિરાશણ કરવાનું છે તે હજા કરે છે—‘પણ હૃદિ આદિ કરનારાની’ હવે એ સ્વેચ્છા ચન્દ્ર અજ છે એવ કહુ છે. હૃદિ આદિ કર-નારાઓ અજરૂપ ॥ એજ કહુ નથી એવીજ નિમ્ન નિરાશણ કરવા માટે અન્ય મુનિ કરે છે—‘તે ચન્દ્રમ્’ હવે એ ચન્દ્ર. ‘ચન્દ્રમ્ ચરેણ સ્વેચ્છાં, સ્થિતિયે વારવર હૃદિ કર્તે વને કય કર્તે કયકુ કરે છે. એજ હૃદિ આદિ કરનારા એવે એ અજરૂપ છે, તેમનું દેવો કયકુ કરે છે એવો ભવે છે. ‘અધિકાર’-વિષે કહે એ વડે પુનઃ સંકલ્પ થાય તે અધ-

વોનો ચર્ચા આદિ વ્યાપાર આકાને છે. વળી દેવો પ્રતિ ઉપકારરૂપ થયેલા, તે
 હિંદુ આદિ કરનારાઓનો પણ, સમજના ઉપજીવી પરિજનોની પેઠે, ઉપભોગ ઉપ-
 પન્ન થાય છે. તેમ આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી હિંદુ આદિ કરનારાઓ દેવોના ઉપ-
 ભોગરૂપ છે એ ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે આત્માનું જ્ઞાન નથી એવા દેવોના ઉપભો-
 ગ્ય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે—‘જથ ચોડ્ય્યાં દેવતામુપાસેન્ન્યોડસામગ્નોડહમસીતિ
 ન સ વેદ યથા વનુરેયં સ દેવાનામ્’ [બૃહદ ૨.૪.૨૦] (જે કોઈ {અગ્રજ્ઞવિદ્} આત્માથી અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે, એ અન્ય છે, હું અન્ય નું એમ, તે {તત્ત્વ} જાણતો નથી. જેમ પગ {ચાલન, દોલન આદિ ઉપકારોથી ઉપભુજ થાય છે} એમ તે દેવોનો {ઉપભુજ થાય છે}) એમ, આ લોકમાં પણ હિંદુ આદિ કર્મોથી દેવોને પ્રસન્ન કરેલા તે, પશુની પેઠે દેવોનો ઉપકારક થાય છે, પરં-
 લોકમાં પણ તેનો ઉપજીવી થઈ, તેણે ફરમાવેલું ફળ ઉપભુજ કરેલા, પશુની પેઠે દેવોનો ઉપકારક થાય છે એમ સમજાય છે. ‘અનાત્મવિત્ત્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ’ (આત્માને નથી જાણતા તેથી; કેમકે {શ્રુતિ} દર્શાવે છે) એની ખીજ વ્યાખ્યા—
 ખરેખર અનાત્મવેત્તા એટલે કેવલ કર્મ કરનારાઓ, હિંદુ આદિ કરનારાઓ, જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય કરતા નથી તે. પંચાગ્નિવિદ્યાનો, અહિં આત્મવિદ્યા તરીકે ઉપચાર કર્યો છે, પ્રકરણથી, પંચાગ્નિવિજ્ઞાનથી સ્થિત હોવાથી હિંદુ આદિ કરનારાઓને, પંચાગ્નિવિજ્ઞાનની પ્રશંસાને માટે મુલ્યવાદથી એ અગ્રરૂપ કહ્યા છે. ખરેખર, અહિં પંચાગ્નિવિદ્યા વિધાન કરેલી હજી હજી છે; કેમકે વાક્યનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે; કારણ કે અન્ય શ્રુતિ ચન્દ્રભંજનમાં ભોળોના સદ્ભાવ દર્શાવે છે—‘સ સો-

કાર, ફળકામના. શાસ્ત્રનું અનર્થકરવ અટકાવવા માટે અત્યંત મોલ્ય છે એવો અર્થ છે. ‘શ્રુતિ દર્શાવે છે.’ અનાત્મવેત્તાઓ, આત્મજ્ઞાનરહિત હોવાથી, પશુની પેઠે દેવોના ઉપભોગ્ય છે, અર્થહીન છે તેથી નહિ એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમ જળદ વગેરે ભોમ કરે છે તોપણ પોતાના ફળના સ્વામીના હજી વગેરે એથી ઉપકાર કરતા ભોમ્ય થાય છે, તેમ પરમ તત્ત્વને ન જાણનારાઓ, હિંદુ આદિ કરનારાઓ અહિં ફળ, પદ, પુરોક્ષ આદિ વડે અને પરલોકમાં પરિચારક થવાથી દેવોના ઉપભોગ્ય થાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે અગ્રશબ્દ અવિદ્યાધિકારનો આરંભ બતાવે છે. ઉપાસ્તિજ, જે ભેદરૂપિ છે તે સ્પષ્ટ કરે છે—‘અન્યોડસી’ (એ અન્ય છે). શ્રુતિનું તાત્પર્ય એનું છે કે જેમ પશુ ભોમ્ય છે તેમ અસ, ભેદભુક્ષિણો દેવોનો ભોમ્ય છે. આત્મશબ્દને મુખ્ય અર્થમાં લઈ સૂત્રના અંશનું વ્યાખ્યાન કરી પ્રકૃત પંચાગ્નિ સૂત્ર-કારે આત્મા તરીકે ઉપચરિત મૂલ્યા છે એમ અન્ય વ્યાખ્યા કહે છે—‘અનાત્મવિત્ત્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ’. પંચાગ્નિવિદ્યા પણ આહુતિ, જીવ-વિદે હોવાથી એવો ભાવ છે. આત્મવિદ્ એટલે પંચાગ્નિવિદ્યા જાણતો નથી તે. જે પંચાગ્નિવિદ્યા જાણતો નથી એટલે તેની શ્રુતિ કરવા માટે જે પુરુષને એમ સમજાય છે’ = ‘વેત્તા’ એટલે એને ‘જથ ચ પતાન્ પજ્ઞાતીન્’ એમ સમજાય છે, તેના મ કારક કરનારાઓને દેવના અત્ત તત્ત્વને પા

મલોકે વિમૂર્તિમનુભૂય પુનરાવર્તેતે' [પ્રશ્નો ૫૫૪] (તે સોમસોકમાં વિભૂતિ અનુભવી પુનરાવર્તન કરે છે) એમ. તેમજ 'અથ ચે શતં પિતૃણાં જિતલોકાનામાનન્દાઃ સ યત્કાઃ કર્મદેવાનામાનન્દો યે કર્મણા દેવત્વમસિતંપચન્તે' [શુદ્ધ ૪૩૩૩] (જેમણે અદ્વાદિ કર્મ વડે પિતૃઓને સંતોષ પમાડી લોકને જીત્યા છે તે પિતૃઓના જે સોમાનન્દ છે તે કર્મદેવોના અગ્નિહોત્ર આદિ શ્રૌત કર્મ વડે જેઓ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તે એક આનન્દ છે) એ બીજી પક્ષ શ્રુતિ, હૃદિ આદિ કરનારાઓ જેઓ દેવોની ક્ષાયે વસે છે તેમની સોમપ્રાપ્તિ દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે અત્તભાગ એ વચન ગૌણ હોવાથી હૃદિ આદિ કરનારા જોવા અર્હિ ગતિ કરે છે એમ પ્રતીત થાય છે; તેટલા માટે 'રંદતિ સંપરિવ્યક્તાઃ' (જન પરિવેષિત થયેલાં જન છે) એ મુદ્દાજ કહ્યું છે ॥ ૭ ॥

વિદ્યાની સ્તુતિ માટે છે એમ સમજાય છે. તેથી દેવો પ્રતિ ભૂલભાવે રદેનારા દેવજ કર્મ કરનારાઓ દેવશરૂપ છે એ ઉપચાર અવુજ નથી એવો ભાવ છે. વિદ્યાની સ્તુતિને માટે અજાત મુખ્ય નથી એને વિષે અન્ય શ્રુતિના અર્થનું સૂત્રયોગ તરીકે આખ્યાન કરે છે—'અન્ય શ્રુતિ અન્દ્રર્મદણમાં' હતાદિ. હૃદિ આદિ કરનારાઓનું સોમ માટે ચન્દ્ર પ્રતિ ગમન સંભાવિત થયું એટલે તેમનીજ પ્રમ્ન અને પ્રતિવચનમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી પ્રથમ સૂત્રમાં કહેધું મુજ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલાં માટે' હતાદિ. આ અધિકરણમાં 'તદન્તરમ્પ્રતિપક્ષા' [૩૧૧૧] એ સૂત્રથી અસંપરિવ્યક્તનું—અપરિવેષિતનુંજ રંદણ છે એવી શંકાનું નિરાકરણ કહ્યું છે તેથી શંકાકારના મતમાં સકલ બન્ધનું નિશાન જે દેહ તેનો મરણકાલેજ વિયોગ થવાથી વૈરાગ્યની જે સિધ્ધિવત્તા છે તેનું, આત્મજાનવિમુક્તને મોક્ષપર્યન્ત દેહ બન્ધનામાત્ર તરીકે અનુદૃષ્ટ છે એમ પ્રતિપાદન કરી, નિરાકરણ કહ્યું છે. 'ઘાત્યાદિગતિધુતેઃ' [૩૧૧૫] એ સૂત્રથી ઉત્ક્રાન્તિવિષયક શ્રુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી ઉત્ક્રાન્તિજ નથી ને સ્વર્ગ અને નરકને મળાવે પાપને વિષે વૈરાગ્ય નથી એવી શંકા છે તેનું શ્રુતિવિરોધના પરિહારથી ઉત્ક્રાન્તિનું સમર્થન કરી નિરાકરણ કહ્યું છે. 'અમ્યુત્ત્યાન્' [૩૧૧૬] એ સૂત્રથી રંદણ—અતિ કરનારા દેવના અભરૂપ નથી, પણ તેઓ પ્રતિ ચન્દ્રજ અભરૂપ છે માટે કામ્યકર્મને વિષે વૈરાગ્ય નથી એવી શંકા છે. રંદણ કરનારા ભૂતપદિષ્ટે દેવોના અભરૂપ છે તેથી કર્મ કરનારાઓ જ્યાં પણ કર્મકર્તા તરીકે દેવના પરતન્ત્ર છે અને પર લોકમાં પણ ભૂલ આદિ તરીકે દેવના પરતન્ત્ર છે એમ કર્મ કુઃખરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કહ્યું છે. આમ પ્રતિપાદન કરી શંકાનું નિરાકરણ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણનું પર્યવસાન વૈરાગ્યમાં છે ॥ ૭ ॥

વોનો ચર્ચણુ આદિ વ્યાપાર અરકાયે છે. વળી દેવો પ્રતિ ઉપકરણરૂપ થયલા, તે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓનો પણ, રાજના ઉપજીવી પરિવ્રજનોની પેડે, ઉપભોગ ઉપ-
પત્ર થાય છે. તેમ આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ દેવોના ઉપ-
ભોગરૂપ છે એ ઉપપત્ત થાય છે; કેમકે આત્માનું જ્ઞાન નથી એવા દેવોના ઉપભો-
ગ છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે—‘અથ ચોડ્યાં દેવતામુપાસંત્યોડસાવન્યોડહમસીતિ
ન ત વેદ યથા પચુરેવં સ દેવાનામ્’ [બૃહદ ૧.૫.૧૦] (જે કોઈ {અગ્નિદાવિદ્} આત્માથી અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે, એ અન્ય છે, હું અન્ય હું એમ, તે {તત્ત્વ} ભણતો નથી, જેમ પશુ {વાહન, દાહન આદિ ઉપકારથી ઉપભુક્ત થાય છે} એમ તે દેવોનો {ઉપભુક્ત થાય છે} એમ. આ લોકમાં પણ ઇષ્ટિ આદિ કર્મોથી દેવોને પ્રસન્ન કરે તો, પશુની પેડે દેવોનો ઉપકારક થાય છે, પર-
લોકમાં પણ તેનો ઉપજીવી થઈ, તેણે ફરમાવેલું ફળ ઉપભુક્ત કરે તો, પશુની પેડે દેવોનો ઉપકારક થાય છે એમ સમજાય છે. ‘અનાત્મવિસ્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ’ (આત્માને નથી ભણતો તેથી; કેમકે {શ્રુતિ} દર્શાવે છે) એની બીજી વ્યાખ્યા—
ખરેખર અનાત્મવેત્તા એટલે કેવલ કર્મ કરનારાઓ, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ, જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય કરના નથી તે. પંચામિવિદ્યાનો, અહિં આત્મવિદ્યા તરીકે ઉપચાર કર્યો છે, પ્રકરણથી. પંચામિવિજ્ઞાનથી સ્ફુટ હોવાથી ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓને, પંચામિવિજ્ઞાનની પ્રશંસાને માટે ગુણવાદથી એ અગતરૂપ કહ્યા છે. ખરેખર, અહિં પંચામિવિદ્યા વિધાન કરેલી હજી હજી છે; કેમકે વાક્યનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે; કારણ કે અન્ય શ્રુતિ અન્દ્રમંડળમાં ભોગનો સાર્વજનિક દર્શાવે છે—‘સ સો-
કાર, ફળકામના સાક્ષનું અનર્થકત્વ અટકાવવા માટે અજ્ઞત્વ ગોચર છે એવો અર્થ છે. ‘શ્રુતિ દર્શાવે છે,’ અનાત્મવેત્તાઓ, આત્મજ્ઞાનરહિત હોવાથીજ, પશુની પેડે દેવોના ઉપભોગ છે, ચર્ચણુ છે તેથી નહિ એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમ જગત્ વચેરે ભોમ કરે છે તોપણ પોતાના ફળના સ્વભાવના દળ વચેરે ખેંચી ઉપકાર કરતા ભોગ્ય થાય છે, તેમ પરમ તત્ત્વને ન ભ-
ણનારાઓ, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ અહિં હા, પશુ, પુરોગ્રસ આદિ વડે અને પરલોકમાં પરિ-
ચારક થવાથી દેવોના ઉપભોગ્ય થાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે અઘરાજ અવિદ્યાધિકારને અર્થભ જતાવે છે. ઉપસ્થિત, જે સેદગુણ છે ને સ્પષ્ટ કરે છે—‘અગ્યોડસી’ (એ અન્ય છે). શ્રુતિનું તાત્પર્ય એવું છે કે જેમ પશુ ભોગ્ય છે તેમ અજ, સેદગુણિવાળો દેવોનો ભોમ છે. આત્મજ્ઞને મુખ્ય અર્થમાં ઘડી સૂતના અંશનું વ્યાખ્યાન કરી પ્રદૂત પંચામિઓ સૂત-
કારે આત્મા તરીકે ઉપચરિત મળ્યા છે એમ અન્ય વ્યાખ્યા કરે છે—‘અનાત્મવિસ્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ’. પંચામિવિદ્યા પણ આહુતિપરિવેશિત જીવ-વિવે હોવાથી આત્મવિદ્યા છે એવો ભાવ છે. આત્મવિદ્ એટલે પંચામિવિદ્યા ભવન્યર. અનાત્મવિદ્ એટલે જે પંચામિવિદ્યા ભણતો નથી તે. જે પંચામિવિદ્યા ભણતો નથી તેનું દેવો ભણતું કરે છે એમ પંચામિવિદ્યા જે પ્રદૂત છે તેની સ્તુતિ કરવા માટે જે પુરુષને એવું જાન નથી તેની નિન્દા કરી છે. ‘વાક્યનું તાત્પર્ય એમ સમજાય છે’ = ‘વેદ્ય યથા પચ્યામાદુતાયાગઃ પુરુષયચ્ચયઃ’ એમ ઉપ-
ક્રમ છે તેથી અને ‘અથ ચ પતાન્ પચ્યાર્ત્તન વેદ’ એમ ઉપસંહાર છેનેથી આ આત્મ પંચામિવિદ્યારૂપ છે એમ સમજાય છે, તેના મધ્યમાં પણ વચ્ચા માર્ગે કવા છે ને પછી કેવલ કર્મ કરનારાઓને દેવના અજ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યો છે તે તેમની નિન્દાદારા પંચામિ-

મનોરે નિમ્નતિમનુષ્ય પુનરાવર્તેતે' [પ્રશ્ન ૭ પાઠ] (તે સોમસોડમાં નિમ્નતિ અનુ-
ભવી પુનરાવર્તન કરે છે) એમ, તેમજ 'મય યે જાતં પિતૃણાં જિતલોકાનામાત્મનાઃ
જા પક્તઃ જન્મદેવાનામાત્મનો યે જન્મ્યા દેવત્યમમિતંપચન્ને' [જૂદ્ધ ૪૩૧૩૨] (જેમ-
ણે મહાદિ કર્મ વડે પિતૃઓને સંતોષ પમાડી લોકોને છુટ્યા છે તે પિતૃઓના જે સો
આનન્દ છે તે કર્મદેવોનો અગ્નિદેવ ત્યાદિ મૌલ કર્મ વડે જેઓ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે
તે એક આનન્દ છે) એ બીજી પણ સુતિ, દષ્ટિ આદિ કરનારાઓ જેઓ દેવોની
શાપે વસે છે તેમની ભોગપ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અતભાવ એ વચન મૌલ
દેવાથી દષ્ટિ આદિ કરનારા છવે આદિ ગતિ કરે છે એમ પ્રતીત થાય છે; તેણા
માટે 'તંદતિ તંપરિવ્યક્તઃ' (છવ પરિવેદિત થયેલો ભાવ છે) એ યુગ્મજ કહ્યું છે ૥ ૭ ॥

વિદ્યાની સ્તુતિ માટે છે એમ સમજવું છે. તેથી દેવો પ્રતિ ભૂતશાવે રહેનારા કેવલ કર્મ કર-
નારાઓ દેવભર્ય છે એ ઉપચાર અનુભ નથી એવી ભાવ છે. વિદ્યાની સ્તુતિને માટે અ-
ભવ્ય મુખ્ય નથી એને વિષે અભવ્ય સુતિના અર્થનું સૂત્રયોગ તરીકે બાજબાન કરે છે—'અભ્ય
સુતિ ચન્દ્રભંજનમાં' હતાદિ. દષ્ટિ આદિ કરનારાઓનું કોય માટે ચન્દ્ર પ્રતિ ચમન સંમ-
વિત થયું એટલે તેમનીજ પ્રમ્ત અને પ્રતિવચનમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી પ્રથમ સૂત્રમાં કહેલું
યુગ્મ છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેરણા માટે' હતાદિ. આ અધિરરણમાં 'તદન્તરમ્પતિ-
વક્તા' [૩૧૧૧] એ સૂત્રથી અસંપરિવ્યક્તનું—અપરિવેદિતનુંજ રંદણ છે એવી સંજ્ઞાનું નિ-
રારણ કહ્યું છે તેથી સંજ્ઞાદારના મનમાં સકલ અભવનું નિદાન જે દેહ તેનો મરણકાલેજ
વિરોધ થવાથી વૈરાગ્યની જે સિદ્ધિવળા છે તેનું, અપરમણવિમુખને મોઢપર્વત દેહ અપ-
નાયાર તરીકે અનુદય છે એમ પ્રતિપાદન કરી, નિરારણ કહ્યું છે. 'શાસ્ત્રાદિગતિમુતેઃ'
[૩૧૧૪] એ સૂત્રથી ઉત્કાન્તિવિષયક સુતિઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી ઉત્કાન્તિજ નથી ને
સ્વર્ગ અને નરકને જાણવે પાપને વિષે વૈરાગ્ય નથી એવી સંજ્ઞા છે તેનું સુતિવિરોધના પરિ-
હારથી ઉત્કાન્તિનું સમર્થન કરી નિરારણ કહ્યું છે. 'અમ્યુતત્વાત્' [૩૧૧૬] એ સૂત્રથી
રંદણ—ગતિ કરનારા દેવના અભર્ય નથી, પણ તેઓ પ્રતિ ચન્દ્રજ અભર્ય છે માટે શામ્ભક-
ર્મને વિષે વૈરાગ્ય નથી કોયી સંજ્ઞા છે. રંદણ કરનારા ભૂતકાલિયે દેવોના અભર્ય છે તેથી કર્મ
કરનારાઓ અર્થે પણ કર્મકર્તા તરીકે દેવના પરત્યન છે અને પર સ્ત્રોકમાં પણ ભૂત આદિ
તરીકે દેવના પરત્યન જ એમ કર્મ કુઃખર્ય છે એમ પ્રતિપાદન કહ્યું છે. આમ પ્રતિપાદન કરી
સંજ્ઞાનું નિરારણ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે આ અધિરરણનું પર્વવચન વૈરાગ્યમાં છે ૥ ૭ ॥

કૃતાત્યયેન્નુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

કરેલાંનો (દૃષ્ટિ આદિ કર્મનો) કાય થયે અનુશયવાળો (છવ
અવરોહ કરે છે), શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી જેમ ગયો છે તેમ
અને એમ નહિ (તેથી વિપરીત રીતે) ॥ ૮ ॥

દૃષ્ટિ આદિ કરનારાઓ, ધર્માદિમાં ચન્દ્રમંડળમાં આંધરૂં થયેલા ભોગો ભોગ
ગવી રહે છે ત્યાંથી તેમનો 'પ્રત્યવરોહ શ્રુતિમાં કથો છે—'તસ્મિન્ યાવત્સંપાતમુ-
વિત્વાધેનમેવાધ્યાત્મં પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમ્' [છાન્દોગ પાદ૧૦૫] (તેમાં સંપાતપર્યન્ત
રહીને જેમ ગયા છે તેજ માર્ગે પુનઃ નિવૃત્ત થાય છે) એમ આરંભી 'યાવત્સંપાત-
મવરણા દ્રાક્ષણાદિયોનિમાપચન્તે કપૂયચરણાઃ શ્વાદિયોનિમ્' (જેમનું રીડ રીડ ચીસન
-પવિત્ર છે તે દ્રાક્ષણાદિયોનિ પ્રાપ્ત કરે છે અને જેમનું રીડ રીડ અશુભ છે તેઓ
શ્વાદિયોનિ પ્રાપ્ત કરે છે) એ પર્યન્ત. તેમાં આ વિચાર થાય છે કે અનુશયરહિત,
જેણે બધાં કર્મોનો ભોગ કયો છે એવા અવરોહણ કરે છે કે અનુશયરહિત? શું
પ્રાપ્ત થાય છે? અનુશયરહિત અવરોહણ કરે છે એમ. સાધી? 'યાવત્સંપાતમ્'
(સંપાતપર્યન્ત) એનું વિશેષણ છે તેથી. સંપાતસામ્યથી અહિં કર્મોનાય કથો છે;
કેમકે આ ભોગથી થેલા ભોગમાં ફળના ઉપભોગને માટે એથી (છવે) સંપાત
કરે છે—૫૩ છે. 'યાવત્સંપાતમુવિત્વા' (સંપાતપર્યન્ત રહીને) એથી તેનાં બધાં
કરેલાં કર્મ ત્યાંજ બુદ્ધ કરવાનાં છે એમ દર્શાવે છે. 'તેવાં યદા તત્ પર્યવેતિ' [બૃહદ

કર્મસમવાયી જગ પાંચમી આનુભામાં પુરુષરૂપ થાય છે એ દેવુને આશ્રયે પરિવેશિત
છવની મનિ કહી છે; હવે સ્વર્ગથી નીચે ઊતરતા છવોને કર્મજ નથી તો તેનું સમવાયી જગ
આંધી અને એ જગ પુરુષરૂપ આંધી થાય એમ આશંકા કરી કહે છે—'કૃતાત્યયે' છલા-
દિ. જેમનું પૂર્વ ચન્દ્રમંડળમાં આરોહણ કર્યું છે તેજ અવરોહ કરનારા આદિ વિષય છે એમ
કહેવાને માટે પ્રત્યવરોહવાચક કહે છે—'દૃષ્ટિ આદિ કરનારાઓ' છલાદિ. 'ત્યાંથી' =
ચન્દ્રમંડળમ.થી. 'તસ્મિન્' છલાદિ. 'તસ્મિન્' = તે ચન્દ્રમંડળમાં. 'અથ' = ભોગનાય કર્મ-
ની સમાપ્તિ પછી. 'યાવત્સંપાતમ્' = કૃત કર્મની સમાપ્તિપર્યન્ત સ્વર્ગલોકમાં રહીને. 'યાવ-
ત્સંપાતમ્' એ વિશેષણથી અને 'રમણીયચરણાઃ' 'રમણીયાં યોનિમ્' છલાદિ વાચ્યથી
રહાય કહે છે—'તેમાં આ વિચાર થાય છે' છલાદિ. 'તેમાં' = પ્રકૃત પ્રત્યવરોહ કર-
નારા છવોમાં. 'અનુશયરહિત' નો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે—'જેણે બધાં કર્મોનો ભોગ કયો
છે એવા'. 'અનુશય' = કર્મ. આદિ પૂર્વપદમાં કર્મનો અભાવ છે તેથી આત્મનિર્ભર અનિ-
શય છે અને તે કારણથી વેરાત્મનું રીકિરક છે. સિદ્ધાન્તમાં કર્મનો ભાવ છે તેથી આત્મનિર્ભર
નિશય છે અને તે કારણથી વેરાત્મની દૃઢતા છે. આમ ફળમાં ભેદ છે. ચન્દ્રમંડળમાં સર્વ
કર્મોને ઉત્તમોત્તમ થાય છે તેને માટે અન્ય શ્રુતિની સંમતિ કહે છે—'તેવાં યદા તત્ પર્યવે-
તિ'. તેમનું એકે કદિ આદિ કરનારાઓનું તે કર્મ જ્યારે વિપરીતરૂપ થાય છે ત્યારે છવો

દારાદૃ] (ન્યાયે તે કર્મ કરનારાઓનું તે {યજ્ઞદાનાદિલક્ષણ સોમલોકપ્રાપક કર્મ} જતું રહે છે-પરિક્ષીત્ત્વા યાય છે) એ બીજી કૃતિથી એજ અર્થ દર્શાવાય છે. અત્ર સંકા છે. ન્યાયમુખી આ લોકમાં ઉપભોગ કરવાનું કર્મ છે ત્યાંમુખી તેના ઉપભોગ કરે છે એમ હું કલ્પના કરીશ. એમ કલ્પનું શક્ય નથી; કેમકે 'યત્ કિં ચ' (જે કંઈ) એમ અન્યત્ર પરામર્શ છે; કારણ કે 'પ્રાપ્યાન્ત્ત્વં કર્મણસ્ય ચત્ કિં ચેદ્દ કારોત્યયમ્ । તસ્યાહોકાત્ પુનરેત્યસી લોકાય કર્મણે' ॥ [બૃહ્ ૭ ધાષાદ] (એ નર જે કંઈ આ લોકમાં કર્મ કરે છે તેના અન્ત-કૃત્ત્વા {પરલોકમાં} મેળવીને તે લોકથી પુનઃ આ લોકમાં કર્મને માટે આવે છે) એ બીજી કૃતિ 'યત્ કિં ચ' (જે કંઈ) એમ અવિરોધનો પરામર્શ કરીને આદિ કરેલાં અભિજ્ઞ કર્મનો ત્યાં ક્ષય થાય છે એમ દર્શાવે છે. વળી મરણ જેવું કૃત્ત્વા આરંભ થયેલું નથી એવા કર્મનું અભિવ્યક્ત છે; કારણ કે જેવું કૃત્ત્વા આરંભ થયેલું છે એવા કર્મથી પ્રતિબદ્ધ થયેલાની અભિવ્યક્તિ મરણ પહેલાં અનુપપત્ત છે, અને તે અવિરોધે જે કંઈ કર્મનું કૃત્ત્વા આરંભ થયું નથી તે સર્વનું અભિવ્યંજક છે, કારણ કે નિમિત્ત સાધારણ હોય તો નૈમિત્તિક અસાધારણ થાય એ યુક્ત નથી. ખરેખર, પ્રતીપના અવિરોધ સંનિધિમાં ઘટ અભિવ્યક્ત થાય છે, પરંતુ નથી એમ ઉપપત્ત થતું નથી. તેટલા માટે (છયો) અનુશયરહિત અવરોહણ કરે છે એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—'સ્તાલ્યેડનુ-શયણમ્' (કર્મનો ક્ષય થયે અનુશયવાળો) એમ. જે કર્મવૃન્ધથી કૃત્ત્વા ઉપભોગને માટે ચન્દ્રમાં આરૂઢ થયા છે તે કર્મનો, ઉપભોગથી ક્ષય થયે તેમનું જે જળમય

પાણ કરે છે એમ અન્ય કૃતિ પણ કૃત્ત્વા કર્મનો ચન્દ્રલોકમાં ભોગ થાય છે એમ કહે છે જેવો ભવે છે. 'વાયત્' શબ્દનો જન્મ ભવે છે એમ સંકા કરે છે—'અત્ર સંકા છે. ન્યાયમુખી આ લોકમાં' હતાદિ. વાયત્ત્વનો સંકોચ યુક્ત નથી; કેમકે અન્ય કૃતિ સાથે વિરોધ થાય છે એમ કહે છે—'એમ કલ્પનું શક્ય નથી' હતાદિ. તેટલો પ્રપચ કરે છે—'પ્રાપ્યાન્ત્ત્વમ્' હતાદિ. એ નર જે કંઈ આ લોકમાં કર્મ કરે છે તેનો અન્ત એટલે તેનું કૃત્ત્વા પરલોકમાં મેળવીને કર્મને માટે આ લોકમાં પુનરાગમન કરે છે જેવો કૃતિનો ભવે છે. યુક્ત; એ શબ્દ કૃતિમાં છે તેથી પૂર્વે થતું જાણ્યો છે એમ સમજાય છે; કેમકે સસાર અનાદિ છે. કર્મના અભાવને વિષે કૃતિ કહીને કુજિ કહે છે—'વળી મરણ' હતાદિ. 'અભિવ્યંજક' કૃતિ-મુખનામુદ્ધ. મરણથી અભિવ્યક્ત થયેલ સર્વ કર્મનો પરલોકમાં ભોગ અવશ્ય થયેલો છે તેથી કર્મનો અભાવ છે જેવો ભવે છે. ત્યારે મરણ પ્રણય કર્મનું અભિવ્યંજક થાઓ તેને માટે કહે છે—'અને તે અવિરોધે' હતાદિ. તેથી ઉપપત્તિ કહે છે—'કારણ કે નિમિત્ત સાધારણ હોય' હતાદિ. ઠગ ભવે દુઃખની સાથે છે—'ખરેખર, પ્રતીપના અવિરોધ સંનિધિમાં' હતાદિ. કૃતિ અને કુજિથી સર્વ કર્મનો ચન્દ્રલોકમાં ભોગ થાય છે તેથી તેનો ક્ષય થાય છે; આથી કૃતિ કહે છે—'તેટલા માટે (છયો) અનુશયરહિત અવરોહણ કરે છે' હતાદિ. પૂર્વપક્ષને અનુવદ કરી નિહાળ્યું કહે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' હતાદિ. ચરમસંકે સ્તોત્રમયથી અવરોહ થાય છે એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્તમનિહનું આજ્ઞાન કરે છે—'જે કર્મવૃન્ધથી' હતાદિ. 'સપ્ત દદ' હતાદિ.

અને ઇત્ર, પાદુકા આદિ માત્ર અવશેષ રહ્યાં હોય તે શાસ્ત્રક્રમમાં અવસ્થાન કરવા શક્ત નથી; એ પ્રમાણે અનુશાયમાત્ર જેનો પરિચય છે એવો જીવ ચન્દ્રમેંડળમાં અવસ્થાન કરવા શક્ત નથી. પણ એ યુક્ત જેવું નથી; કેમકે સ્વર્ગને માટે કરેલાં કર્મ જે ભુક્તરૂપ છે તેના અવશેષની અનુવૃત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી, કાર્યનું વિરોધી તેથી એમ કહ્યું છે. પણ એ પણ કહ્યું છે કે જેનું ફળ સ્વર્ગ છે એવું 'નખિત્ત કર્મ ભુક્તરૂપ થતું નથી. તે એ અયુક્ત છે, સ્વર્ગાર્થ કર્મ સ્વર્ગસ્થનેજ નિખિત્ત સ્વર્ગફળ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ સ્વર્ગમાંથી પડેલાને પણ કુર્ક કુલસેના ઉત્પન્ન કરે છે એ કલ્પના જેને શબ્દ પ્રમાણ છે તેને ઘટતી નથી. શ્રેદ્ધભાગમાં તો શ્રેદ્ધસેનાની અનુવૃત્તિ દેખાય છે તેથી ઉપપન્ન થાય છે. તેમજ સેવકના ઉપકરણસેનાની અનુવૃત્તિ પણ દેખાય છે, પણ તેથી રીતે અહિં જેનું ફળ સ્વર્ગ છે એવા કર્મની સેના પણ અનુવૃત્તિ દેખાતી નથી; તેમજ તે કલ્પવી પણ શક્ય નથી; કેમકે જે શાસ્ત્ર સ્વર્ગરૂપી ફળ કહે છે તેનો વિરોધ થાય; અને અવશ્ય એ એ રીતે સમજાવું જોઈએ. ઇદિ આદિ કર્મ જેનું ફળ સ્વર્ગ છે તેનો ભાગ્યનુસારી શ્રેદ્ધની પેઠે અનુવર્તમાન થતો એકદેશ તે અનુશાય એમ નથી; કારણ કે જો ઇદિ આદિ જે સુકૃત કર્મ વડે જીવોએ સ્વર્ગ અનુભવ્યો તેનોજ કોઈક એકદેશ અનુશાય છે એમ કલ્પાય તો તો એકલેા રમણીયજ અનુશાય થાય; વિપરીત નહિ. તેથી આ અનુશાયના વિભાગ દર્શાવનારી શ્રુતિને આધ આપે—'તથા રહ રમણીયચરણા અથ વ રહ કપૂયચરણા' [છાન્દોગ પાર્વોત] (તેમાં જેઓ અહિં પુણ્ય કર્મવાળા છે અને જેઓ અહિં પાપ કર્મવાળા છે) એમ. તેટલા માટે જેનું ફળ 'આમુખિક છે એવું કર્મવૃન્દ ઉપભુક્ત થયે અન્ય અવશિષ્ટ કર્મવૃન્દ જેનું ફળ 'ઐહિક છે તે અનુશાય ॥ અને તે અનુ-

ભાગ ને સેવકના દુશાન્તમાં દેખાય છે તેવી, મધોજ દુષ્ટમૂઢ સેવાતી છે. હવે એકદેશિમતનું રૂપણ કરે છે—'એ યુક્ત જેવું નથી.' ઇલાદિ. 'યુક્તજ નથી' એમ કહેવાને બદલે 'યુક્તજેવું નથી' એમ જે કહ્યું છે તે મધુર ઉમિને લીધે, ગુડનિહિતાથી એમ કહ્યું છે. અયુક્ત છે તેનો દેવ કહે છે—'કેમકે સ્વર્ગને માટે કરેલાં કર્મ' ઇલાદિ. સ્વર્ગાર્થ કર્મથી જો સ્વર્ગ આરંભ થયો છે તો તેનો શેષ નથી, જો તેથી સ્વર્ગ આરંભ ન થાય તો તે કર્મ અર્થવત્-ફળવાનું નથી. સ્વર્ગરૂપ ફળ આરંભ થયું છે તોપણ ફલ્લ ફળનો આરંભ નથી તેથી ઉક્ત રૂપણ નથી એમ સંકા કરે છે—'પણ એ પણ કહ્યું છે' ઇલાદિ. સ્વર્ગાર્થ પ્રેરિત કર્મનું સ્વર્ગાર્થવજ યુક્ત છે તેથી જો સંકા યુક્ત નથી એમ કહે છે—'તે એ અયુક્ત છે' ઇલાદિ. 'સ્વર્ગાર્થ કર્મ' ઇલાદિ. 'સ્વર્ગકામો યજ્ઞેત' ઇલાદિ શાસ્ત્રથી સ્વર્ગભોગને માટે પ્રેરેલા કર્મનો શેષ ભાગ મર્ત્યભોગનો દેવ થાય તો શાસ્ત્રવિરોધ થાય એવો અર્થ છે. વળી સ્વર્ગને અર્થ કરેલાં કર્મનો શેષ જે અનુશય તેથી અવરોહ થાય તો કપૂયબોનિને વિષે આપત્તિ થાય જો જે શ્રુતિ કહે છે તેનો વિરોધ થાય એમ કહે છે—'અને અવશ્ય એ એ રીતે સમજાવું જોઈએ' ઇલાદિ. તેજ સ્કૃત કરે છે—'કારણ કે જો ઇદિ આદિ' ઇલાદિ. પરમત અયુક્ત થયે સ્વમનનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે જેનું ફળ' ઇલાદિ. અહિં

શયસદિતિ ઇવો અવરોહ કારે ઇ એમ. 'યત્ કિં ચ' (એ ૬૬) એમ અવિશેષે પરામર્શ ॥ તેથી, આદિ કરેલાં સર્વ કર્મોના, ફળના ઉપભોગથી, અન્ત પ્રાપ્ત કરી અનુશયસદિતિ ઇવો અવરોહ કરે ઇ એમ એ કહ્યું છે તે એમ નથી; કેમકે અનુ-શયનો સામાન સમજાય છે. એ ૬૬ આદિ આયુષ્મિત ફળવાતું કર્મ કહ્યું છે તે સર્વ એનો ભોગ આરંભ થયો છે તેનો, ફળના ઉપભોગથી, શય કરીને એવો અર્થ સમજાય છે. વળી એ કહ્યું છે કે મરણ અવિશેષે. એનું ફળ આરંભાયું નથી એવા સર્વ કર્મોની અભિવ્યક્તિ કરે છે તેથી કેટલેક કર્મથી પર લોકમાં ફળ ઉપજ થાય છે અને કેટલેકથી આ લોકમાં એ વિશાળ સંભવતો નથી—એમ એ કહ્યું ॥ તેનું પણ અનુશયનો સામાન પ્રતિપાદન કયાં છે તેથીય નિરાશરણ થયું છે. તેમજ એનું ફળ આરંભ થયું નથી એવા કર્મનું મરણ અભિવ્યંજક છે એવી પ્રતિજ્ઞા શા હેતુથી કરી છે તે કહેવું એક એ, એનું ફળ આરંભ થયું છે તેવા કર્મથી 'પ્રતિજ્ઞા થયેલા અન્ય ફળના વ્યાપારનો ઉભય અનુપપત્તિ છે તેથી તે (પ્રતિજ્ઞા) સાન્ત થવાથી મરણ-

સ્વમિત્રમ અનુદય કારો છે. ૨૪મ પૂર્વપર્યવતિનો અનુદય કરે છે—'યત્ કિં ચ' દત્તિ. 'શય કરીને' પુનઃ વ્યક્તિ કરે છે, પણ શય છે એમ 'પ્રાપ્તાન્તં કર્મણસ્ય' [૭૬-૪૫૬] દત્તિ વાક્યથી સમજાય છે એવી ભોળા કરવી એકે યત્ કિં ચ અને વાયત્સંપા-તમ્ એ શબ્દો અન્તર્માં સર્વ કર્મોને એમ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી અનુદયના વાક્યને વિષે વિચાર છે—અનુદયનો સમાવ સુધારે છે, તેણે રક્ષણીયચરણા અને કપૂયચરણા એ શબ્દો વિદિતિ જાતેને ઉપજ કરનાર એટલે કર્મોને સફાવત મળાવે છે તેથી અદેશ્યોચિ-વદનું એ સામાન્ય વિષય (યત્ કિં ચ અને વાયત્સંપાતમ્ શબ્દો) તેનો, એકીકર્યસફાવત વિશે એ વિદેશ વિષય છે (રક્ષણીયચરણા અને કપૂયચરણા શબ્દો) તેથી, સક્રિય કરી આયુષ્મિત વિષય અર્થ દેવો. જન્મથી આરંભીને એમ ભોલામાં આવે છે એનું એ વિષય તેથી અનુદયીન થયેલી રક્ષણીયકપૂયચરણાનું એ એટલે અનુદયસંલગ્ન કર્મોનો પ્રતિપાદન કરે છે તે કૃતિ સર્વ વિદેશ થાય છે તેથી યત્ કિં જ અને વાયત્સંપાતમ્ એ સામાન્ય શબ્દોનો આયુષ્મિત વિષય તરિકે સક્રિય કરવો મુજબ છે એમ કહે છે—'તે એમ નથી; કેમકે અનુશયનો સામાન સમજાય છે' દત્તિ. એમ પૂર્વપર્યવતિનો અનુદય કરે છે—'વળી એ કહ્યું છે કે મરણ અવિશેષે' દત્તિ. મરણ ફળે કર્મનું અભિવ્યંજક છે એ અનુપ-પત્તિ છે; કારણ કે હજી રક્ષણીયચરણા દત્તિ અનુદયવ્યુત્પત્તિને વિદેશ થાય છે એમ કહે છે—'તેનું પણ અનુશયનો સામાન પ્રતિપાદન કયાં છે તેથીય' દત્તિ. મરણને સર્વ કર્મનું અભિવ્યંજક કહ્યું છે તે નથી; કેમકે મરણ અનુદય કર્મોને પ્રતિજ્ઞા છે એમ કહે છે—'તેમજ, એનું ફળ આરંભ થયું નથી' દત્તિ. મરણ સર્વ કર્મનું અભિવ્યંજક થય તેને મરે કારણ નથી એવો અર્થ છે. પૂર્વથી પ્રથમ મળી હેતુ કહે છે—'એનું ફળ આરંભ થયું છે' દત્તિ. આ જન્મમાં મુજ અને કુળ કહે મુજ થતાં દેખાય છે. એ એક નિવર્તન મરણ એકી વખતે મુખકુળકુળ ફળવાનાં કાર્ય અભિવ્યક્ત કરે તો તેનાં ફળ એકી-વખત મુજ થાય તેટલાં મરે ઉપરથીમાં કમ ભોલામાં અને છે તેથી મરણ કર્મથી ફળ-દાને અભિવ્યંજક થાય છે એમ કહેવું મુજબ છે. અનુદયકર્મથી મરે અનુદય પણ મરણ દેવ ને ફળકર્ય પ્રતિજ્ઞા થાય છે તેથી સર્વ કર્મ ફળદાને મરે અભિવ્યંજક થયું નથી એમ

ધાય તેમને વિષે અધિકારની અપ્રાપ્તિથી કર્મ અને અધર્મ અનુપપન્ન થવાથી ઉત્તર જન્મ ઉપપન્ન થાય નહિ; કારણ કે નિમિત્તનો અભાવ છે. વળી બ્રહ્મહત્યા આદિ એકેક કર્મ અનેક જન્મોનું નિમિત્ત છે એમ લે સ્મૃતિ કહે છે તેને બાધ આવે; અને કર્મ અને અધર્મનાં સ્વરૂપ, દુઃખ, સાધન આદિના જ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રથી અન્ય કારણની સંભાવના કરવી શક્ય નથી. વળી મરણ, 'કારીર્વાદિ કર્મ લેતું દુઃખ દેખાય છે તેનું અભિવ્યક્ત સંભરતું નથી, તેથી મરણ એ અભિવ્યક્ત છે એ કલ્પના વ્યાપક નથી. પ્રતીપના ઉપન્યાસનું પણ કર્મનું બળ અને અબળ દર્શાવું તેથીજ નિરાકરણ ક્યું છે. વળી સ્મૃત્ત અને સૂક્ષ્મ રૂપની અભિવ્યક્તિ અને અનભિવ્યક્તિની પૈ એ વિચારવું; કારણ કે જેમ સંનિધિ સરખો દોષ તોપણ પ્રતીપ સ્મૃત્તરૂપ અભિવ્યક્ત કરે છે, સૂક્ષ્મ નહિ; એ પ્રમાણે લે કર્મવૃત્તનું દુઃખ અનારબ્ધ છે એવા કર્મવૃત્તનો પ્રાપ્ત થયેલો અવસર સમાન છે તોપણ મરણ બલવત્ કર્મનો વ્યાપાર

જન છે. કૃત્ત્વ ઉર્મ્યો, એક દેવાદિજન્મમાં જોયે કરીને ક્ષય થવાથી જન્માન્તર થાય નહિ અને જ્ઞાનના અભાવથી મુક્તિ ન થાય એમ ભગવદેવની કૃત્ત્વ શરેલી અન્તરાધ દશા થાય એવો અર્થ છે. 'અનુકરણસોદ્ધાણાં મોડજાપિમુગ્ધાસિનામ્ । ચણ્ડાલપુષ્પસાનાં ચ પ્રક્ષ-
તા યોનિમુચ્ચતિ ॥' (પ્રક્ષલતા કરત્યર, કૃત્ત્વો, કુસર, ચંધિયે, હિંદ, ભગદ, પેદું, ભકું, મુન, પક્ષી, ચંડાલ, અને 'પુષ્પસની યોનિને પામે છે) હતાદિ સ્મૃતિ સાથે વિશેષ થવાથી સર્વે ઉર્મ એક જન્મ ઉત્પન્ન કરનાં નથી એમ કહે છે—'બ્રહ્મહત્યા આદિ એકેક કર્મ' હતાદિ. પણ એક કર્મ અનેકજન્મરૂપ રૂપનું ઉપાદાય થી રીને થાય છે. કેમકે ભેવામાં મરણનું નથી; મરણર એક કર્મ એક ફળવતું દેખાય છે અને લે ભેવામાં જાવે છે તેથી વિરુદ્ધ થયેન સામાન્ય રીતે પ્રમાણ નથી એમ અસંકા કરી કહે છે—'અને કર્મ અને અધર્મનાં' હતાદિ. વળી મરણને કર્મનું અભિવ્યક્ત દેવામાં થી તે સર્વ કર્મનું બળ છે એમ કહ્યો છે કે અભિવ્યક્તનું બળ છે એમ જ સાચ પણ વુજા નથી કારણ કે કારીર્વાદિ હિંદ લે મેલને માટે કર્મમાં જાવે છે તેનું દુઃખ અદિજ થાય છે તેથી મરણ તેનું બળ થવાને સંભવ નથી એમ કહે છે—'વળી મરણ, કારીર્વાદિ કર્મ' હતાદિ. કિંતીવ પશું નિરાસન કરનાં, પરીજા દુઃખનું નિરાકરણ કરે છે—પ્રતીપના ઉપન્યાસનું પણ' હતાદિ. લે પ્રતીપને દુઃખના છે તે પણ મરણ બળકે લેવ તો જગુરેન થવા; ભવારે મરણ બળકે નથી, પણ મરણ કર્મથી પ્રતિજ્ઞા હુંજે કર્મ દેખાય છે એમ દર્શાવું છે ત્યારે તે દર્શન-વાદીજ તે દુઃખનું નિરાકરણ ક્યું છે એવો અર્થ છે. રૂપને જેમ પ્રતિપ બળકે છે તેમ મરણ કોઈ પણ કર્મનું બળકે નથી; પરંતુ પ્રજ્ઞા કર્મનું પ્રતિજ્ઞાને અભાવે હુંજે કર્મ બળ થાય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે મરણને બળકે નહિ કલ્પ કરીને પ્રતીપના દુઃખનું નિ-રકન કરું; મરણને કલ્પિત કર્મને વિષે બળકે કલ્પ કરીને તોપણ પ્રતીપને દુઃખ અનુ-રૂપ છે એમ કહે છે—'વળી સ્મૃત્ત અને સૂક્ષ્મ રૂપની' હતાદિ. 'સૂક્ષ્મ' = લેતું રૂપ અનુરૂપ છે એનું. 'એમ' = મરણને વિષે સર્વ કર્મની અભિવ્યક્તિ અભિવ્યક્ત છે, સર્વ કર્મનું બળકેન અભિવ્યક્ત છે, કિંતીવ સર્વ બળકેન છે કારણ છે એવો દેવ સમજવાનો છે. જીવ પ્ર-માણે સર્વકર્મકેવ એક જન્મને ઉત્પન્ન છે એમ કર્મકેવ કીડવેલ છે એ કર્મનું નિરાકરણ

૧ ઉપાદાય ૨ હિંદ ભાવે કારીર્વાદનું રૂપ કલ્પથી સમજવ છે ૨ જાણે વિષ્ણુપદ્મનાથો
જન્મા અર્થે કુસર: ૫૮ ૧૦-૧૮ નિષાધી કદ્દ એનાં ઉત્પન્ન થયેલો તે કુસર

ઉપજ કરે છે, દુર્બલતા નહિ એમ. તેટલા માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાયના વિરોધથી, અગ્રેય કર્મની અભિવ્યક્તિનો આ સ્વીકાર અચૂક છે. શેષ કર્મના સદ્ભાવથી અનિર્મોક્તનો પ્રસંગ આવે એ પણ સંશ્ચમ અસ્થાને છે; કેમકે સમ્યક્દર્શનથી અગ્રેય કર્મનો ક્ષય થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. તેટલા માટે અનુશયસહિત જીવો અવરોહણ કરે છે એવી સ્થિતિ છે. વળી તેઓ અવરોહણ કરે ॥ તે જેમ ગયા તેમ અને એ રીતે અવરોહણ કરતા નથી. 'યચેતમ્' એટલે જેમ ગયા તેમ એવો અર્થ છે. 'અનેયમ્' એટલે તેથી ઉત્ક્રાંતી રીતે એવો અર્થ છે. પૂમ અને આકાશ જે પિતૃમાર્ગમાં રસ્તામાં કદાં છે તેનું અવરોહમાં સંકીર્તન છે તેથી અને યચેતમ્ શબ્દથી 'જેમ ગયા તેમ' એમ પ્રતીતિ થાય છે. રાત્રી આદિનું સંકીર્તન કશું નથી અને અગ્ર આદિનું ઉપસંખ્યાન છે તેથી વિપરીતની પણ પ્રતીતિ થાય છે ॥ ૮ ॥

ઉપસંહારમાં કરે છે—'તેટલા માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ' ઇત્યાદિ. ચરણશ્રુતિથી, 'તતઃ શ્રોતેન' ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી, અને 'મલ્લપ્રતિષ્ઠાપ્ત' (પ્રગલ્ભ પ્રતિબંધથી) એ ન્યાયથી અનિર્મોક્ત કર્મનો સદ્ભાવ છે તેથી એવો અર્થ છે. પણ એ સર્વ કર્મ એક મુખ્ય દેહને વિષે જુદા ન થાય, તો અવશિષ્ટ કર્મ અનન્ત હોવાથી કદાચિન્ પણ મુજિ ન થાય, એવી મુજિ અનુષંગ થાય તે અટકાવવાને મરજીથી વ્યજ મનુ સર્વ કર્મ એકદેહનું આરંભ છે એવી ઘોષ કરીને કહે છે—'શેષ કર્મના સદ્ભાવથી' ઇત્યાદિ. સૂત્રાવધવાના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ. સૂત્રોપનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'વળી તેઓ અવરોહણ કરે છે' ઇત્યાદિ. અવરોહમાં જાનોમ્ય શ્રુતિમાં ૫-૧૦-૫-૭ માં કહ્યો છે. તે ચન્દ્રમંડળમાં કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાંમુદી વસીને એજ વજ્રમાનુ મારે પાછા ફરે છે. જે મારે ગયા હતા તે મારે પાછા ફરે છે, પ્રથમ અગ્રાશમાં, આકાશથી વાયુમાં, વાયુ થઈ પૂમ થાય છે, પૂમ થઈ અગ્ર થાય છે, અગ્ર થઈ મેઘ થાય છે, મેઘ થઈ વૃષ્ટિ કરે છે, તે ત્રીકિ, મવ, ઓવરી, વનરપતિ, નિઘ, માર વગેરે થાય છે, એથી અનુશયીઓનું નિઃસરણ દુઃખર છે, જે જે અમ ખાય છે, જે રેતનો સેક કરે છે, તે તદામુનિ થાય છે, જે રમળીવચરણ હોય છે તે રમળીવયોનિ પામે છે અમ અવરોહણ છે. પૂમાદિ મારે જેમ જવો છે તેમ આવે છે; પણ એમાં પૂમાદિપિતૃમાર્ગરશ રજિ અદિ કશું નથી અને અગ્રાદિક અભિક કશું છે એમ માની સ્વભાવ કરે છે ૩ 'યચેતમનેયમ્' (જેમ જવો છે તેમ અને એમ નહિ). અવશિષ્ટ શ્રુતિનો અર્થ અ.ન. સુદ. ચરે ॥ ૮ ॥

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાયેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૧ ॥

ચરણુધી (અનુરાય સિદ્ધ થતો નથી) એમ કહેશે તો એ દોષ નથી;
(ચરણુમુતિ) ઉપલક્ષણાર્થ છે એમ કાર્ણાજિનિ માને છે ॥ ૬ ॥

પણ અત્ર શંકા છે. 'તત્ત્વ દ્વદ રમણીયચરણાઃ' [છાન્દોગ ૫.૧૦.૭] (તેમાં જેઓ અદ્વિતીય કર્મચાળા છે) એ જે સુતિ અનુરાયનો સદ્ભાવ પ્રતિપાદન કરવા માટે કહી છે તે ચરણુધી 'યોનિની આપત્તિ દર્શાવે છે, અનુરાયધી નહિ, ચરણુ છુટું છે અને અનુરાય છુટો છે. ચરણુ, આરિત્ર, આચાર, શીલ એ પર્વાય શબ્દો છે, અનુરાય તો જેનું ફળ ભોગપાત્રું છે એવા કર્મધી અતિરિક્ત કર્મ છે એવો અભિપ્રાય છે. વળી સુતિ કર્મ અને ચરણુ ભેદથી કહે છે—'યથાકારી યથાચારી તથા મયતિ' [બૃહદ ધાષા ૫] (જેમ કરવાનું અને જેમ આચરવાનું તેનું શીલ થાય છે તેવો થાય છે) એમ અને 'યત્ત્યનવચાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો દનરાણિ યામ્ય-લાકાન્નુચરિતાનિ તાનિ સ્વયોપાસ્યાનિ' [તૈત્તિ ૨.૧૧.૨] (જે અનિર્દિત કર્મો છે તે તારે કરવાં, અન્ય નહિ, જે અમાસં-આચાર્યોનાં મુચરિતો છે તેજ તારે નિયમે કરવાં) એમ, તેટલા માટે ચરણુધી યોનિની આપત્તિ કહેનારી મુતિધી અનુરાય સિદ્ધ થતો નથી એમ કહેશે તો, એ દોષ નથી; કેમકે એ ચરણુમુતિ અનુરાયના ઉપલક્ષણને અર્થેજ છે એમ કાર્ણાજિનિ આચાર્ય માને છે ॥ ૬ ॥

દ્વે સુતિરથ ચરણસમ્બન્ધનું સૂચકાર આશ્વેપૂર્વકે બજાવવાનું કરે છે—'ચરણાદિતિ ચેન્નો' ઉત્તારિ. 'પણુ'—સુતિધી અનુરાયનો સદ્ભાવ દર્શાવાયો છે તોપણ. 'અક્ષતોષાઃ સર્વ-ભૂતેષુ કર્મણા મનસા મિરા'। અનુમદદ્ય જ્ઞાને જ શીલમેતદ્વિપુર્વુપાઃ' (સર્વ ભૂતો વિષે, કર્મ, મન અને વાણી જે અક્રોધ, અનુવદ અને જ્ઞાન એને સુધી સીલ બહે છે) એમ સમુત્તિમાં અક્રોધ આદિ સામાર્થદાનરૂપ શીલને સર્વ કર્મનું બંધ હતું છે અને તેનું બેધક ચરણુ ૫૬ બંધી જે સૂતારિ કર્મ તેનું લક્ષક છે; કર્મનીજ ઉત્તર અવસ્થા ધર્મરૂપ અને અ-ધર્મરૂપ અપૂર્વ છે એમ કર્મલક્ષણીય તાલિય અપૂર્વ નામના અનુરાયની સિદ્ધિ છે એમ કાર્ણાજિનિનું મત છે. સંધ્યાવચનનાદિ, અને પાદપ્રકાશનાદિ આચાર છે; રમણીયચરણા ઇત્યારિનું પર્વાતોચન કરવાથી સુખ આચારથી સમીચીન થોને સમભવ છે અને વાપુચરણા એ વચનથી દુરાચારથી નહારી થોને સમભવ છે, તો વિષ, ઉદ્ગિહ, પ્રસદતા આદિ અનુરાય શી રીતે થાય એવો સંકાકરનો અભિપ્રાય છે. સૌંદરિનું ફળ કુનિએ પ્રાકૃત્વિરોધ પ્રવર્તવંસતિ કહ્યું છે, ચિત્તરિનું ફળ મનુષ્યલોભ પણ આદિ કહ્યું છે અને પ્રસદતા અરિનું ફળ કપુરલોભ કહ્યું છે તેથી કર્મ પણ સદ અને અસદ એનિરૂપ ફળ બંધે છે એ પ્રાચીન છે તેથી ચરણ ૫૬ કર્મનું પણ ઉપલક્ષક થઈ એવો ભાવ છે ॥ ૬ ॥

૧ અન્યનો પ્રસંગ.

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાયેતિ કાર્ણાજિનિઃ ।

૬.૧૦.૭, (છાન્દોગ)

ન્યાયથી પણ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે રમણીયચરણાઃ એટલે પ્રશસ્ત કર્મવાળા અને કપૂયચરણાઃ એટલે નિન્દિત કર્મવાળા એવો નિર્ણય છે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઇષ્ટિ આદિ નથી કરતા તેમનું પણ (ચન્દ્રમંડળગમન) શ્રુતિમાં કહ્યું છે ॥ ૧૨ ॥

ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ જે બીજાઓ, ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ છે, તેઓ પણ ચન્દ્રમાં જાય છે કે નથી જતા તે વિષે વિચારાય છે. તે વિષે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે કે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ જ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ નથી. શાથી? કારણ કે ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓના પણ ગન્તવ્ય તરીકે ચન્દ્રમંડળને શ્રુતિ કહે છે; કેમકે કૌપીતકિનો વિશેષ વગર શ્રવણ કરાવે છે કે 'યે ઘૈ કે ઘાસ્તાહ્લોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેય તે સર્વે ગચ્છન્તિ' [કૌપી. ૧૨] (ખરેખર, જે કોઈ આ લોકથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વે ચન્દ્રમાં જ જાય છે) એમ. વળી પુનર્જન્મ પામનારાઓની દેહોત્પત્તિ પણ ચન્દ્રમાસિવગર સંભવતી નથી; કેમકે 'વજ્રમ્યામાદુતૌ' (પાંચમી આદુતિમાં) એમ આદુતિની સંખ્યાનો નિયમ છે. તેટલા માટે સર્વે જ ચન્દ્રમાં જન્મ લેઈએ. ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ અને અન્યની સમાન ગતિ થાય એ યુક્ત નથી એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે અન્યને ચન્દ્રમંડળને વિષે ભોગનો અભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

'અસ્ત્રાકં તુચરિતાનિ' એ વિશેષ છે. પૂર્વપક્ષમાં અવરોહણ કરનારાને બંધક કર્મનો અભાવ છે તેથી વૈરાગ્યનું શીયિષ્ય એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો મોક્ષપર્યન્ત કર્મ અનુવૃત્ત છે તેથી અને દેવમુલત્વ આદિ૩૫ સુદ્ધ ફળવાળું પણ કર્મ સંભવાવન્દનાદિ અનેકકલેશયુગ્મ છે તેથી વૈરાગ્યનું દૃઢત્વ એ ફળ છે ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રમાણે પુણ્યક્રમાંઓની ગતિ અને આગતિના વિચારથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરી પાપીઓની ગતિ અને આગતિના વિચારથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે—'અનિષ્ટાદિકારિણામપિ' ઇત્યાદિ. 'યે ઘૈ કે ચ' [કૌપી. ૧૨] એમ અવિશેષ શ્રુતિ છે તેથી, 'ધિવસ્તંતં સંગમનં જનાનામ્' (યમરાજ, પાપી લોકોનું સંગમનસ્થાન) એમ શ્રુતિ છે તેથી, સંસાર થયે, પ્રથમ અધિકરણ સાથે સિદ્ધ નિયમનો આશેષ એ સંગતિથી પૂર્વપક્ષસૂત્રનું બ્યાખ્યાન કરે છે—'તે વિષે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં પુણ્યવાનની જ ચન્દ્ર ગતિ છે એમ નિયમ ન હોવાથી પુણ્યનું વ્યર્થત્વ છે અને પાપીઓને વૈરાગ્યનું અદૃઢત્વ એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં પાપીઓને ચન્દ્રલોકનું દર્શન પણ નથી એમ પુરૂષ અર્થવા છે અને વૈરાગ્યનું દૃઢત્વ એ ફળ છે. પાંચમા અગ્નિને વિષે દેહારમ્ભ છે એવો નિયમ છે તેથી પાપીઓને પણ પ્રથમ શુલ્બોગ્નિની પ્રાપ્તિ છે એમ કહેવું બોધએ એમ કહે છે—'વળી પુનર્જન્મ પામનારાઓની દેહોત્પત્તિ પણ' ઇત્યાદિ. પાપીઓને સ્વર્ગનો ભોગ નથી તોપણ અન્વ માથે નથી તેથી ચન્દ્રને વિષે ગતિ છે એવો ભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેષામારોહાવરોહૌ તદ્ગતિર્દર્શનાત્ ॥
 બીજાઓ તો યમાત્મકમાં (પોતાના દુષ્ટત્વોને અનુરૂપ યાત
 અનુભવે છે પણ તેમના આરોહ અને અવરોહ થાય
 છે. કેમકે તે મતિનું દર્શન છે ॥ ૧૩ ॥

કુરામ પદની વ્યવસ્થા કરે છે. સર્વ ચન્દ્રમાં બધા છે એમ નથી. એ
 શરણ કે ભોમને મારોહ ચન્દ્રમાં આરોહણ છે, નિપ્રયોજન નથી, કે પ્રત્યે
 મારોહ પણ નથી; જેમ કેટકે વૃક્ષ પર આરોહ કરે છે તે આરોહ પુષ્પ વ
 લારવાને મારોહ છે. નિપ્રયોજન નથી કે પાન મારોહ નથી. હાથિ આપે ક્ષેત્રના
 નાનાઓને ભોમ ચન્દ્રમાં નથી એમ કહ્યું છે. તેણે તો સંવમન-યમાત્મકમાં પ્રવેશ
 ચન્દ્રમાં આરોહ કરે છે. અન્ય નાદે. તેઓ તો સંવમન-યમાત્મકમાં પ્રવેશ
 પાંચનાં દુષ્ટત્વોને અનુરૂપ ચમની કાળા અનુભવીને આજ લોકમાં
 પ્રવેશરોહ કરે છે. એ પ્રકારના તેમના આરોહ અને અવરોહ થાય છે. શાયી
 મોતું દર્શન છે તેથી: શરણ કે ચમચન જેવી કૃતિ પ્રાપ્ત કરનારા, હાથિ
 ન કરનારાઓ ચમને અધીન છે એમ દર્શાવે છે—'ન સાંચરાયઃ મતિનાતિ વાત
 નાતર્કનં વિલનોરેમ મુદ્ધન'. મદં લોકો નાલિ વર શતિ માતી પુત્ર પુત્રવાનાવપતે
 [૧૦: ૨૫] અમ, વિલગમથી મુઃ, પ્રમાઃ કરંધર પ્રતિ પરોક્ષાન્ને ઉષ્ણ દેખ
 નથી. આ. સી, અમ, પદન આદિ વિસિષ્ટ લોક છે, પરલોક નથી એમ મનન
 થાનું જેનું શીલ છે તે પુનઃ પુનઃ મને વરા થાય છે) એમ. 'વૈચલ્લવં સંગમનં'

સિદ્ધ—સુવત્તુ વ્યવસ્થા કરે છે—'કુરામ' હતી સંવમનમાં—ચમરોહમાં. ચમરોહ
 ચમરોહ લોકોને લગતો છે. એમ જાહેર અને જાહેર કાલ છે એવી સુવત્તુ
 વરા સમજાવી શકુ જાહેર કાલ પરી ચમરોહને લોકમય કાલ છે, પરી જાહેર કાલ
 છે; તે સુવત્તુ જાહેર અને જાહેર કાલને ચમરોહ કાલ છે, પરી જાહેર કાલ
 છે એમ જાહેર: કી અમ.કાહે સુવત્તુ લેખના કરે છે—'તેઓ તો સંવમન' હતી.
 એ સુવત્તુ જાહેર, ચમરોહમાં જાહેર કરે પરી સંવમનમાં ચમરોહના અનુભવી જાહેર કરે
 છે એમ કી સામ.કાહે સુવત્તુ છે. એ કાલના જાહેર જાહેર જાહેર કરે
 છે એમ જાહેર જાહેર જાહેર જાહેર. 'ન સાંચરાયઃ' હતી સંવત્તુ જાહેર અને જાહેર કાલ
 ને 'સાંચરાયઃ' જાહેર કાલે અમ, નિવેશઃ વિલગમથી મુઃ કાલ, કાલે પ્રમાઃ કરંધર
 પ્રતિ જાહેરને કાલ—જાહેર પ્રતિને કાલે સુવત્તુ લેખ—દેખને નથી તે જાહેર, અવે
 કાલે છે. જાહેર નથી એમ પ્રત્યક્ષ અને ચમરોહ જાહેર છે. એમ સુવત્તુ નિવેશઃ
 કાલે જાહેર છે 'વૈચલ્લવં સંગમનં પ્રમાત્મ'—ચમરોહ જે શયી લોકો સંવમનને જાહેર
 તેને હવે જાહેર કરે એવી કૃતિને જાહેર છે. એ જાહેર સંવમન સંવમનને જાહેર કરે
 છે તેણે 'ન સાંચરાયઃ' એ જાહેરને લોકોને કાલે લેખના લોકોને વિશે છે એમ જાહેર
 કરે. જાહેર કરે જાહેર જાહેર એમ પ્રતિષ્ઠા કરે. વિશેષ કૃતિ અને રત્નના જાહેર
 'દેવે કો વાલ્લભોદામુ પ્રવલિ' [કી.૦: ૨૫] એ અવરોહ કૃતિ હાથિ જાહેર કરે
 એવું વિશે છે એમ એનું જાહેર કરે એવી જાહેર છે. આ સુવત્તુ ચન્દ્રમાં કી નથી

ન્યાયથી પણ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે રમણીયચરણાઃ એટલે પ્રશસ્ત કર્મચાળા અને કપૂયચરણાઃ એટલે નિન્દિત કર્મચાળા એવો નિર્ણય છે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

દષ્ટિ આદિ નથી કરતા તેમનું પણ (ચન્દ્રમંડળગમન)
શ્રુતિમાં કહ્યું છે ॥ ૧૨ ॥

દષ્ટિ આદિ કરનારાઓ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ જે બીજાઓ દષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ છે, તેઓ પણ ચન્દ્રમાં જાય છે કે નથી જતા તે વિશે વિચારાય છે. તે વિષે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે કે દષ્ટિ આદિ કરનારાઓજ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ નથી. સાચી? કારણ કે દષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓના પણ જન્મ તરીકે ચન્દ્રમંડળને શ્રુતિ કહે છે; કેમકે કૌપીતકિનો વિશેષ વગર સ્વપ્ન કરાવે છે કે ‘યે ઘે કે ચાસાહોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેય તે સર્વે મદ્છન્તિ’ [કૌપી ૦ ૧૨] (ખરેખર, જે કોઈ આ લોકથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વે ચન્દ્રમાંજ જાય છે) એમ. વળી પુનર્જન્મ પામનારાઓની દેહોત્પત્તિ પણ ચન્દ્રપ્રાપ્તિવગર સંભવતી નથી; કેમકે ‘પદ્મન્યામાદુતૌ’ (પાંચમી આદુતિમાં) એમ આદુતિની સંખ્યાનો નિયમ છે. તેટલા માટે સર્વેજ ચન્દ્રમાં જયા એઈએ. દષ્ટિ આદિ કરનારાઓ અને અન્યની સમાન ગતિ થાય એ શુદ્ધ નથી એમ કહેશો તો તે શુદ્ધ નથી; કેમકે અન્યને ચન્દ્રમંડળને વિષે ભોગનો અભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

‘અસ્માકં સુચરિતાનિ’ એ વિશેષ છે. પૂર્વપક્ષમાં અવરોહણ કરનારાને જન્મક કર્મનો અભાવ છે તેથી વૈરાગ્યનું શીર્ષિક્ષ એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો મોક્ષપર્યન્ત કર્મ અનુષ્ઠાન છે તેથી અને દેવમૂલત્વ આદિરૂપ ભુદ્ર ફળવાળું પણ કર્મ સંસ્થાવનનાદિ અનેકકરેણુજ છે તેથી વૈરાગ્યનું દૃઢત્વ એ ફળ છે ॥ ૧૧ ॥

આ પ્રમાણે પુણ્યાત્માઓની ગતિ અને આગતિના વિચારથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરી પાપીઓની ગતિ અને આગતિના વિચારથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરે છે—‘અનિષ્ટાદિકારિણામપિ’ દષ્ટાદિ. ‘યે ઘે કે ચ’ [કૌપી ૦ ૧૨] એમ અવિશેષ શ્રુતિ છે તેથી, ‘ઘેઘસ્તં સાંગમનં જનાનામ્’ (યમરાજ, પાપી લોકોનું સંગમનસ્થાન) એમ શ્રુતિ છે તેથી, સંસાર ઘણે, પ્રથમ અતીકરણ સાથે સિદ્ધ નિયમનો અદ્વેષ એ સંચિતી પૂર્વપક્ષસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તે વિષે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે’ દષ્ટાદિ. પૂર્વપક્ષમાં પુણ્યવાનનીજ ચન્દ્ર ગતિ છે એમ નિયમ ન હોવાથી પુણ્યનું વ્યર્થત્વ છે અને પાપીઓને વૈરાગ્યનું અદૃઢત્વ એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં પાપીઓને ચન્દ્રલોકનું દર્શન પણ નથી એમ પુણ્ય વ્યર્થત્વ છે અને વૈરાગ્યનું દૃઢત્વ એ ફળ છે. પાંચમા અગ્નિને વિષે દેહારમ્ભ છે એવો નિયમ છે તેથી પાપીઓને પણ પ્રથમ શુદ્ધોદ્ગમની પ્રાપ્તિ છે એમ કહેવું એઈએ એમ કહે છે—‘વળી પુનર્જન્મ પામનારાઓની દેહોત્પત્તિ પણ’ દષ્ટાદિ. પાપીઓને સ્વર્ગનો ક્ષોભ નથી તોપણ અન્ન માર્ગ નથી તેથી ચન્દ્રને વિષે ગતિ છે એવો ભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેપામારોહાવરોહૌ તદ્વતિર્દર્શનાત્ ॥ ૧૨ ॥

બીજાએ તો યમાસયમાં (પોતાના દુષ્ટત્વોને અનુરૂપ યાતના)

અનુભવે છે પછી તેમના આરોહ અને અવરોહ થાય

છે, કેમકે તે ગતિનું દર્શન છે ॥ ૧૨ ॥

નુરાબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સર્વ ચન્દ્રમાં જય છે એમ નથી. એ શાથી? કારણ કે એમને મારેજ ચન્દ્રમાં આરોહણ છે, નિમ્નપ્રયોજન નથી, કે પ્રત્યવરોહને મારેજ પણ નથી; જેમ કેઈકે વૃક્ષ પર આરોહ કરે છે તે આરોહ પુષ્પ અને ફળ લાવવાને મારેજ છે, નિમ્નપ્રયોજન નથી કે પતન મારેજ નથી. હાલિ આદિ ન કરનારાઓને એમ ચન્દ્રમાં નથી એમ કહ્યું છે. તેટલા માટે હાલિ આદિ કરનારાઓજ ચન્દ્રમાં આરોહ કરે છે, અન્ય નહિ. તેઓ તો સંયમન-યમાસયમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનાં દુષ્ટત્વોને અનુરૂપ યમની યાતના અનુભવીને આજ લોકમાં પાછા પ્રત્યવરોહ કરે છે. એ પ્રકારના તેમના આરોહ અને અવરોહ થાય છે. શાથી? તે ગતિનું દર્શન છે તેથી; કારણ કે યમવચન જેવી કૃતિ પ્રાપ્ત કરનારા, હાલિ આદિ ન કરનારાઓ યમને અધીન છે એમ દર્શાવે છે—‘જ સ્થાંપયણ પ્રતિમાનિ વાતં પ્રમાણમ્ વિષમોદેહ મૂદમ્ । અર્થ લોકો નાલિ પર દત્તિ માની પુનઃ પુનર્વંશમાપયતે મે ॥’ [કાં. ૨૬] અજ્ઞા, વિગરામથી મૂઢ, પ્રમાદ કરનાર પ્રતિ પરલોકને ઉપાસ રેખાને નથી. આ, ઝી, અજ્ઞ, પાત આદિ વિરોધ લોક છે, પરલોક નથી એમ મનન કરવાનું જેનું શીલ છે તે પુનઃ પુનઃ અને વરા થાય છે) એમ. ‘વિવલ્લતં સંગમનં જ-

સિદ્ધાન્તસુત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘નુરાબ્દ’ હતાદિ. સંયમનમાં—યમલોકમાં ચમત્ક્રમ યાતના અનુભવી અવરોહણ કરે છે, એમ આરોહ અને અવરોહ થાય છે એવી સૂત્રની કોણના સમજાવી. પણ આરોહ થયા પછી ચમત્ક્રમનાનો અનુભવ થાય છે, પછી અવરોહ થાય છે; તો સૂત્રમાં આરોહ અને અવરોહ બંનેનો ચમત્ક્રમનાનો અનુભવ પછી કેમ નિર્દેશ કર્યો છે એમ આશંકા કરી અધ્યાદારથી સૂત્રની કોણના કરે છે—‘તેઓ તો સંયમન’ હતાદિ. એ રીતે કહીથી, ચમત્ક્રમમાં આરોહ થયા પછી સંયમનમાં ચમત્ક્રમના અનુભવી અવરોહ કરે છે એમ એક સાધ્યાદાર સૂત્રવાક્ય છે. એ પ્રકારના બીજાઓના આરોહ અને અવરોહ થાય છે એમ પણ અન્ય વાક્ય સમજાવું. ‘જ સ્થાંપયણ’ હતાદિ. સંપ્રસાદ = પરલોક. તેનો ઉપાસ ને ‘સ્થાંપયણ.’ જાલ એટલે અજ્ઞ, વિરોધન. વિગરામથી મૂઢ થવલા, કોંઈથી પ્રમાદ કરના પ્રતિ પરલોકનો ઉપાસ—પરલોક પ્રતિને માટે સ.પનવિમ્બ—રેખાનો નથી તે વાત આ, એવિ. પાદિ લોક છે, પરલોક નથી એમ માનનાર અને—ચમને વસ થાય છે એમ મ.પ.નું નિર્દેશન પ્રતિ વચન છે ‘વિવલ્લતં સંગમનં જમામામ્’—ચમત્ક્રમ એ પાછો લે રીનું સંયમનરંજન છે તેને દરિ વડે પ્રસાદ કરે એવો કૃતિને અર્થ છે. એ વાચ્ય સાચાનવા. અર્થ વાચની વાચાતિ કરે છે તેપણ ‘જ સ્થાંપયણ’ એ વચનને અનુસારે પ્રથમ નરિતક આદિને વિષે છે એમ વાચન કરું પ.સી.એ વચને વસ છે એમ પ્રતિજ્ઞાન કરનારી વિરોધ કૃતિ અને ચમત્ક્રમ અનુભવી ‘મે ધે કે ચામાત્તોચામ્ પ્રવલિ’ [કાં. ૧૨] એ અવરોહ કૃતિ હાલિ આદિ કરના એનેજ વિષે છે એમ એનું અર્થવાન કરું એવો જાણ છે આ મુજબી ચન્દ્રમાં એમ નથી

ન્યાયથી પણ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે રમણીયચરણાઃ એટલે પ્રશસ્ત કર્મચાળા અને કન્યચરણાઃ એટલે નિન્દિત કર્મચાળા એવો નિર્ણય છે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઇષ્ટિ આદિ નથી કરતા તેમનું પણ (ચન્દ્રભંડળગમન)

શ્રુતિમાં કહ્યું છે ॥ ૧૨ ॥

ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ જે બીજાઓ ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ છે, તેઓ પણ ચન્દ્રમાં જાય છે કે નથી જતા તે વિશે વિચારાય છે. તે વિશે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે કે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓજ ચન્દ્રમાં જાય છે એમ નથી. શાથી? કારણ કે ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓના પણ મન્ત્રન્ય તરીકે ચન્દ્રભંડળને મુનિ કહે છે; કેમકે કૌપીતકિનો વિશેષ વગર મન્ત્ર કરો છે કે 'દે દે કે ચાસાત્તોકાત્ પ્રયગ્નિ ચન્દ્રમસમેય તે સર્વે મચ્છન્તિ' [કૌપી ૧૨] (અરેખર, જે કોઈ આ લોકથી પ્રયાણ કરે છે તે સર્વે ચન્દ્રમાંજ જાય છે) એમ. પછી પુનર્જન્મ પામનારાઓની રહેણપણિ પણ ચન્દ્રમાંસિવગર સંભવતી નથી; કેમકે 'વક્ષ્યામામૃતૌ' (પાંચમી આદુતિમાં) એમ આદુતિની સંખ્યાનો નિયમ છે. તેટલા માટે સર્વજ્ઞ ચન્દ્રમાં જ્યાં જઈએ, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ અને અન્ય ની સમાન ગતિ થાય એ મુખ્ય નથી એમ કહેશે તો તે મુખ્ય નથી; કેમકે અન્યને ચન્દ્રભંડળને વિષે યોગનો અભાવ છે ॥ ૧૨ ॥

'મક્ષાકં શુચિત્વાનિ' એ વિશેષ છે. પૂર્વપક્ષમાં અવશેષજ્ઞ કરનારાને જન્મના કર્મનો અભાવ છે તેથી વેરામ્યનું સંશય એ રજા છે; સિદ્ધાન્તમાં તો મોક્ષપર્વેના કર્મ અનુગ્રહ છે તેથી અને દેવનું-અન્ય આકર્ષણ શુદ્ધ રજાવાળું પણ કર્મ ચન્દ્રમાવનનાદિ અનેકકોશરૂપ છે તેથી વેરામ્યનું દૃઢત્વ એ રજા છે ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રમાણે પુણ્યાત્માઓની ગતિ અને આવૃત્તિના વિચારથી વેરામ્યનું નિરપણ ક્ષી પાપીઓની ગતિ અને આવૃત્તિના વિચારથી વેરામ્યનું નિરપણ કરે છે—'અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્' ૬૮.૧૨. 'દે દે કે જ' [કૌપી ૧૨] એમ અવિશેષ મુનિ છે તેથી, 'વિષ્ણવ મંગલને જ્ઞાતાન્મ' (વપરાશ, પાપી લોકોનું સમમનસ્થાન) એમ મુનિ છે તેથી, સ્વતઃ મંત્ર, પ્રથમ અંકીકરણ માટે નિદ નિયમનો અદ્યેષ એ સંચરિથી પૂર્વપક્ષમૂલનું અનુદન રો છે—તે વિશે પ્રથમ (પૂર્વપક્ષી) કહે છે '૬૮.૧૨. પૂર્વપક્ષમાં પુણ્યવતરીકે વળા મંત્ર છે એમ નિયમ તો દેવતાથી પુણ્યનું અવલંબ છે અને પાપીઓને વેરામ્યનું અનુદન એ રજા છે. નિદન્ય. પાપીઓને ચન્દ્રલોકનું જ્ઞેન પણ નથી એમ મુખ્ય અર્થરૂ છે અને તે વળાનું દૃઢત્વ એ રજા છે. પંચમા અક્ષિને વિશે દેહારમ્મ છે એનો નિયમ છે તેથી પૂર્વે એને પણ પ્રથમ કુલોડિતિની પ્રતિ છે એમ કરે; એટલે એમ કરે છે—'પછી પુનર્જન્મ પામનારાઓની રહેણપણિ પણ' ૬૮.૧૨. પાપીઓને સ્વર્ગનો કોય નથી એવું અને એવું નથી તેટલું અન્યને વિશે મંત્ર છે એનો અર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

નાનામ્' [નકર સં૦ ૧૦-૧૪-૧] (યમ, જનોનું સંગમનસ્થાન) એ પ્રકારનાં ઘણાં યમને અધીનતાની પ્રાપ્તિનાં સિંગ છે ॥ ૧૩ ॥

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સ્મૃતિઓ પણ એ કહે છે ॥ ૧૪ ॥

વળી મનુ, વ્યાસ આદિ શિષ્ટો, સંયમન પુરમાં નિન્દિત કર્મનું કૃત્ર યમને અધીન છે એમ નચિકેતસ આદિનાં ઉપાખ્યાનોમાં સ્મૃતિમાં કહે છે ॥ ૧૪ ॥

અપિ ચ સત્ ॥ ૧૫ ॥

વળી સાત (નરકો સ્મૃતિમાં છે) ॥ ૧૫ ॥

વળી શૈરવ આદિ સાત નરકોને દુષ્કૃત કૃત્રના ઉપભોગની ભૂમિ તરીકે પૌ-શણ્ડિકો સ્મરે છે, તેમને ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, તે ચન્દ્રને શી રીતે પ્રાપ્ત કરે એવો અભિપ્રાય છે ॥ ૧૫ ॥

પણ યમને અધીન યાતનાઓ પાપકર્મવાળાઓ અનુભવે છે એ વિરુદ્ધ છે; કેમકે ॥ શૈરવ આદિને વિષે અન્ય, ચિત્રગુપ્ત વગેરે જુદા અનુષ્ઠાતાઓ સ્મૃતિમાં કહ્યા છે, ના, એમ કહે છે—

તત્રાપિ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમાં પણ તેનો વ્યાપાર છે તેથી અવિરોધ છે ॥ ૧૬ ॥

તેમાં પણ સાત નરકોમાં તેનાજ-યમનોજ અધિષ્ઠાતા તરીકે વ્યાપાર છે તેથી

તેથી પાપીઓને ચન્દ્રમગન નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી તેમને ભોમને માટે યમપ્રા-પ્તિજ થાય છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૩ ॥

વળી 'યે યે કે' [કૌષી. ૧૨] ઇલાદિ વાઙ્મનો સંકોચ ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ વિષે છે તેનું આ પત્ર કારણ છે એમ કહે છે—'સ્મરન્તિ ચ' ॥ ૧૪ ॥

વળી આથી ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ ચન્દ્રને પામતા નથી એમ કહે છે—'અપિ ચ સત્.' સાત નરકો પાતાલમાં છે તેથી પાપીઓ ત્યાં ભવ તો ચમપુર શી રીતે પ્રાપ્ત કરે એવી સંકા ન કરવી. ચમસદનમાં જઇને યમની અનુજ્ઞાથીજ તેઓ પાતાલમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ સમજવાનું છે ॥ ૧૫ ॥

અ ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓ ચન્દ્રમંડળમાં ભોમના અભાવથી યમને વશ થાય ॥ એમ પાં. સ્મૃતિમાં સિદ્ધ છે તેથી તેમને ચન્દ્રમનિ નથી એમ કહ્યું છે. હવે તેઓ યમને અમાર્ગ ન એનો આરોપ કરે છે—'પણ યમને અધીન યાતનાઓ' ઇલાદિ. વિરુદ્ધ છે તેથી—

—'કેમકે તે શૈરવ આદિને વિષે' ઇલાદિ. સૂચવી આજ્ઞેપનો પરિહાર કરે છે—

અરિસેષ છે; કારણ કે તે ચિત્રગુપ્ત આદિ અધિષ્ઠાતાઓ અને પ્રેરેલાજ સ્મૃતિ-
કાંડ છે ॥ ૧૬ ॥

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પણ વિદ્યા અને કર્મના માર્ગમાં (જેઓ જતા નથી તેમને
તૃતીય સ્થાન છે) પ્રકૃત છે તેથી ॥ ૧૭ ॥

પંચાગ્નિવિદ્યામાં 'વેદ્ય વદાસી લોકો ન સંપૂર્ણ' [છાન્દોગ ૫૩૧૩] (આ
[પિતૃસંભન્ધી] શ્રેષ્ઠ [જેને પ્રાપ્ત કરી વણા પ્રવાણ કરનારા પાછા આવર્તન
કરે છે] એ કારણથી ભરતો નથી તે તું જાણે છે) એ પ્રશ્નના પ્રતિવચનના અવ-
સરમાં આવી સ્મૃતિ છે—'મર્યદાનો: વયોર્ન કનરેણચન તાનીમાનિ છુદ્ધાગ્નિસહસ્રાગ્ની-
વિ મૂનાનિ મર્યદાનિ । જાપસ્ય ક્ષિપ્રસંત્યેનચનાર્ગં જ્ઞાનં તેનસી લોકો ન સંપૂર્ણ' [છા-
ન્દોગ ૫૩૧૮] (પછી એ બે વિદ્યા અને કર્મના માર્ગના સાધનોમાંથી કેઈ એક
ફક્ત સાધનથી એ નરો મુક્તિ નથી તે એ છુદ્ધ ભૂતો [દેશ, મરણ, ક્રીડા આદિ]
અમુક્ત આવર્તન કરનારા વારંવાર જન્મમરણ પામે છે. તે એ ત્રીસું સ્થાન છે.
તેથી એ શ્રેષ્ઠ ભરતો નથી). તેમાં 'એ બે માર્ગના' એટલે વિદ્યા અને કર્મના
શાથી? પ્રકૃત છે તેથી; કારણ કે વિદ્યા અને કર્મ એ દેવધાન અને પિતૃધાણનાં પ્ર-
કૃત પ્રાપ્તિસાધન છે. 'તદ્દશ્યં વિકૃત્' [છાન્દોગ ૫૩૧૧] (તેમાં જેઓ એ પ્રકારે
ભરે છે) એટલે વિદ્યા કે લેથી પ્રાપ્તિ દેવધાનમાર્ગ કહ્યો છે. 'દશાપૂર્ણે દશમ્'
[છાન્દોગ ૫૩૧૨] (કેટલું પૂર્ણ અને દસ) એટલે કર્મ કે લેથી પ્રાપ્તિ
પિતૃધાણ માર્ગ કહ્યો છે તેના પ્રકરણમાં 'મર્યદાનો: વયોર્ન કનરેણચન' (પછી

'ન્યા. એમ કહે છે. 'તેના વિસ્તાર કરે છે—'તેમાં પણ સાત નરકોમાં' દત્ત ત્રિ. એક
તેનું અધિકારનું મુક્તિ નથી એવી જાણ કરી કહે છે—'તે ચિત્રગુપ્ત આદિ અધિષ્ઠાતા-
ઓ' દત્ત ત્રિ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ કરે નથી તેથી કદીકો પણ ચંદ્રમેજ્જ અથવા જેમ એ કહ્યું છે તે મુક્ત
નરક; કેમકે કદીકો દુર્લભ માર્ગ છે એમ કહે છે—'વિદ્યાકર્મણોરિતિ' દત્ત ત્રિ. 'વેદ્ય
વદાસી' દત્ત ત્રિ. આ સ્વર્ગોએ અલેથી જન્મરાજ્યોથી એ પ્રકારે પુરુષ નરકે તે તું જાણે
છે! એમ કહેતો પ્રતિ પ્રવાહણપ્રેમ પ્રક છે. તેને પ્રતિવચન ન કહ્યું તારે તેજ પ્રવાહણ કહે
છે—'મર્યદાનો:' દત્ત ત્રિ. નેમર્યં કમ. પછી જોએ મર્યં કહેવાનો પ્રારંભ થયે સ્વર્ગથી
સમજાવે છે. વિદ્યા અને કર્મથી પ્રાપ્તિ જ ને ઉપર અને કદીકું મર્યં તે બે માર્ગનાં સા-
ધનોમાંથી એક ફક્ત સાધનથી એ નરો મુક્તિ નથી તેઓ સર્વગોચર, જન્મમરણની અનુપિ-
ત્તિ એ દુર્લભ સર્વ ત્યાં રહેનારા કહેવાય છે: પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ કરે છે ('જાપસ્ય'
'ક્ષિપ્રસ' એમાં સોદ્ધ-જન્મને પ્રત્યક્ષ કિયાની અનુપિત્તિ દર્શાવે છે): તેથી ૧.૧૬.૧૮ની મ-૨.

મત્તામ્' [સુદ્ મં ૧૦-૧૫-૧] (યમ, જનોનું સંગમનસ્થાન) એ પ્રકારનાં યજ્ઞ
યમને અપીનતાની પ્રાપ્તિનાં સિગ છે ॥ ૧૩ ॥

સરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સ્મૃતિઓ પણ એ કહે છે ॥ ૧૪ ॥

૧૧ી મનુ. વ્યાગ આદિ શિષ્ટો, સંયમન પુરમાં નિબિલ કર્મનું કૃત્ર યમને અ-
ધીન છે એમ તગિતેનમ્ આદિનાં ઉપાખ્યાનોમાં સ્મૃતિમાં કહે છે ॥ ૧૪ ॥

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૫ ॥

૧૧ી સાત (નરકો સ્મૃતિમાં છે) ॥ ૧૫ ॥

૧૧ી નૈરવ આદિ સાત નરકોને કૃષ્ણ કૃત્રના ઉપભોગની ભૂમિ તરીકે પૌ-
રુષિકો સમજે છે. તેમને હિંદુ આદિ ન કરનારાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. તે ચન્દ્રને શી રીતે
પ્ર.પ કરે એના અભિપ્રાય છે ॥ ૧૫ ॥

૧૧૧ યમને અપીન યાગનાઓ પાપકર્મયાગાઓ અનુભવે છે એ વિરુદ્ધ છે;
કેમકે તે નૈરવ આદિને વિશે અન્ય, ચિત્તગુણ વગેરે લુપ્તા અનુષ્ઠાનાઓ સ્મૃતિમાં
કહે છે. ત્યાં કૌંસ કહે છે—

તત્રાપિ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

તેમાં પણ તેનો વ્યાપાર છે તેથી અવિરોધ છે ॥ ૧૬ ॥

તેમાં ૧૧ સાત નરકોમાં તેનોજ-યમનોજ અધિષ્ઠાતા તરીકે વ્યાપાર છે તેથી

તેથી ચન્દ્રને ચન્દ્રવતન નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તેમને કોનને માટે વધારા
નિર્ણય છે એવું કહે છે ॥ ૧૭ ॥

૧૧ી 'એ વૈ કે' [સુદ્ ૧૦-૧૨] હાદિ વાજનો સંકીર્ણ હિંદુ આદિ કરનારાઓ વિ-
શે તેનું નિર્ણય છે એમ કહે છે—'સમન્તિ ચ' ॥ ૧૮ ॥

હિંદુ આદિ ન કરનારો ચન્દ્રને યામના નથી એમ કહે છે—'અપિ ચ'

નૈરવ ૧૧૧માં છે તેથી પાપીઓ ત્યાં જવ તો વધુપુર શી રીતે પ્ર.પ કરે

તે કરથી વધુનરકમાં જવને વધુની અનુક્રમીજ તેઓ યાગનામાં પ્રવેશ કરે છે

૧૧૧૧ છે ॥ ૧૯ ॥

હિંદુ આદિ ન કરનારો ચન્દ્રવતનામાં કોનના અધાવથી વધુને વધુ થવ છે એ
વધુ સ્મૃતિમાં નિર્ણય છે તેથી તેમને ચન્દ્રવત નથી એમ કહ્યું છે. કહે તેઓ વધુને
કર્મ ન કરે એવું કહે છે—'૧૧૧ યમને અપીન યાગનાઓ' હાદિ. નિર્ણય છે તે
—કેમકે તે નૈરવ આદિને વિશે' હાદિ. મૂળથી અધેવનો પરિણામ કરે—

વળી દહલાભની ઉપપત્તિને માટે મરે ચન્દ્રમાં જાય એ યુક્ત છે; કેમકે પ-
શ્ચમ્યામાદુર્તા (પાંચમી આહુતિમાં) એમ આહુતિસંખ્યાનો નિયમ છે એમ જે
કદું છે તેનું નિરાકરણ કરે છે—

ન તૃતીયે તથોપલઙ્ઘેઃ ॥ ૧૮ ॥

તૃતીય સ્થાનમાં (પંચસંખ્યાનો નિયમ આદરવો યુક્ત) નથી;

કેમકે તેમ ઉપલઙ્ઘ થાય છે ॥ ૧૮ ॥

તૃતીય સ્થાનમાં દહલાભને માટે આહુતિની પંચસંખ્યાનો નિયમ આદરવો
યુક્ત નથી. શાથી? તેમ ઉપલઙ્ઘ થાય છે તેથી; કારણ કે આહુતિસંખ્યાના નિયમ
વિનાજ વર્ણે પ્રકારે તૃતીય સ્થાનની પ્રાપ્તિ ઉપલઙ્ઘ થાય છે—‘જાયસ ત્રિયસે-
લંતવૃત્તાયં જ્ઞાનમ્’ [છાન્દો ૫૧૦૮] (પુનઃ પુનઃ જન્મ અને મરણ એ તૃતીય
સ્થાન છે) એમ, વળી ‘પશ્ચમ્યામાદુર્તાપાપઃ પુરુષચસો ભવન્તિ’ [છાન્દો ૫૩૩]
(પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરુષસંસક થાય છે) એમ મનુષ્યશરીરના હેતુ તરીકે
આહુતિની સંખ્યા કહી છે, કીટપતંગાદિ શરીરના હેતુ તરીકે નહિ; કારણ કે પુરુષ-
શબ્દ મનુષ્યજાતિવાચક છે. તેમજ પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરુષસંસક થતું નથી
એમ ઉપદેશ કરાય છે, પાંચમી નહિ એવી આહુતિમાં જળ પુરુષસંસક થતું નથી
એમ પ્રતિષેધ કર્યો નથી; કેમકે વાક્ય દ્વયર્થ થવાને રૂપ આવે, તેમાં જેમના આ-
રોહ અને અપરોહ સંલેષ છે તેમના દહ પાંચમી આહુતિમાં ઉત્પત્ત થશે, અન્યો-
ના તો દહ આહુતિસંખ્યા વિનાજ અન્ય ભૂતો સાથે ઉપસૃષ્ટ થયલા જળથી ઉત્પ-
ત્ત થશે ॥ ૧૮ ॥

સર્મયતેઽપિ ચ લોકે ॥ ૧૯ ॥

વળી લોકમાં સ્મરણ છે ॥ ૧૯ ॥

વળી દ્રોણ, મૃદુમુક્ત આદિ, સીતા, દ્રોપદી આદિ ‘અયોનિજ’ છે એમ લોકમાં

એ પ્રમાણે ‘અવિશેષ સ્મૃતિથી’ અને ‘અન્ય માર્ગના અભાવથી’ એ બે પૂર્વપશ્ચીનનું
નિરસન કરી ત્રીજા ખીગનું નિરસન કરવા માટે સૂત્રની અવતરણિકા આપે છે—‘વળી દહ-
લાભની ઉપપત્તિને માટે’ ઇત્યાદિ. વિદ્યા અને કર્મથી ચન્દ્રનું કૃમિપ્રીટાદિભાવે પુનઃ પુનઃ
જન્મમરણ થાય છે એ સ્મૃતિથી નિરન્તર જન્મ અને મરણની ઉપલઙ્ઘિ ॥ તેથી આહુતિની
સંખ્યાને વિષે આદર નથી એવો અર્થ છે. પુરુષશબ્દથી પણ એમ છે એમ કહે છે—‘વળી
‘પશ્ચમ્યામાદુર્તા’” ઇત્યાદિ. મનુષ્યદેહને પણ આહુતિસંખ્યાનો નિયમ નથી એમ કહે છે—
‘તેમજ પાંચમી આહુતિમાં’ ઇત્યાદિ. વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ બે અર્થ લેવામાં વાક્યભેદ
થાય એવો અર્થ છે ॥ ૧૮ ॥

મનુષ્યદેહની ઉત્પત્તિ વિષે આહુતિની સંખ્યાના અભાવને માટે સ્મૃતિનો સંવાદ દર્શાવે

૧ એ માર્ગમાંથી કેઈ એક પણ માર્ગે) એમ સુતિ છે. તાત્પર્ય આ છે—જેઓ વિ-
 રાધાધન વડે દેવયાન માર્ગમાં અધિકૃત નથી, કે કર્મ વડે પિતૃયાજ્ઞમાં પણ અધિ-
 ત નથી તેમનોજ શુદ્ધજન્મુત્તર, જેમાં વારંવાર આવર્તન કરવું પડે છે, તે ત્રીજો
 માર્ગ થાય છે. તેટલા માટે પણ ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓથી ચન્દ્ર પ્રાપ્ત થતો નથી.
 પણ અત્ર શંકા છે કે તેઓ પણ ચન્દ્રમિત્રમાં આરૂઢ થઈ તેમાંથી અવરોહણ કરી
 કુદ જન્મુત્તર પ્રાપ્ત કરશે. તે પણ નથી; કેમકે આરોહ અનર્થક થાય. વળી સર્વ
 ભાષણ કરનારાઓ ચન્દ્રલોક પ્રાપ્ત કરે તો આ લોક પ્રાપ્ત કરનારાઓથી ભરાય
 ધી પ્રશ્નથી વિરુદ્ધ પ્રતિવચન પ્રસજ્ઞ થાય; કેમકે જે રીતે આ લોક ભરાય નહિ
 એમ પ્રતિવચન આપવાનું છે. અવરોહ સ્વીકારનાથી અસંપૂર્ણતા ઉપપન્ન થાય છે
 એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; સુતિમાં નથી તેથી. ખરી વાત છે કે અવરોહથી
 પણ અસંપૂર્ણ ઉપપન્ન થાય છે. પણ સુતિ તૃતીય સ્થાન કહીને અસંપૂર્ણ
 કરાવે છે—‘વત્ત્વ તૃતીયં સ્થાનં તેનાસૌ લોકો ન સંપૂર્ણતે’ [હન્દોઽ ૧૨૦૮] (એ
 ત્રીજું સ્થાન છે, તેથી એ લોક ભરાતો નથી) એમ. તેથી અનારોહથીજ અસંપૂ-
 ર્ણ છે એ યુક્ત છે; કારણ કે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ વિગે પણ અવરોહ અધિરિષ્ટ
 થવાથી તૃતીય સ્થાનની ઉક્તિ અનર્થક થવાનો પ્રસંગ આવે. મુશબ્દ તો અન્ય
 શાખાના વાક્યથી ઉત્પન્ન થતી બધાના ગમનની આરાધના ઉચ્છેદ કરે છે. એમ
 થયે અન્ય શાખાના વાક્યમાં સર્વ શબ્દ આધિકારીની અપેક્ષા રાખે છે કે જે કેઈ
 અધિકૃત થયેલા આ લોકથી પ્રાપ્ત કરે છે તે સર્વ ચન્દ્રમાં ભવ્ય છે એમ ॥ ૧૭ ॥

ગતિ નથી, માટે ચન્દ્રલોક પુરાતો નથી એવો સુતિનો અર્થ છે. વિદ્યા અને કર્મથી દીનનો શુ-
 દ્ધજન્મુભાવ નિર્દિષ્ટ છે. તૃતીય માર્ગ નથી એમ આસંગ કરી કહે છે—‘તાત્પર્ય આ છે’
 ઇલાદિ. એ માર્ગથી કાદ થયલા, ઇષ્ટિ આદિ ન કરનારાઓને માટે તૃતીય સ્થાન કહ્યું છે તેનું
 ફળ કહે છે—‘તેટલા માટે પણ’ ઇલાદિ. પણ જે તૃતીય સ્થાન કહ્યું છે તે કંઈ ચન્દ્રમાં
 જનું અંટકાવનું નથી; કેમકે જઈને પાછા આવવાથી પણ તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે એમ સંગ
 કરે છે—‘પણ અત્ર શંકા છે’ ઇલાદિ. પ્રમાણ અને ફળથી કલ્પના યુક્ત થાય છે, તે
 મેમાંથી એકે અહિં નથી, તેથી એ પ્રમાણે કલ્પના યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘તે પણ નથી’
 ઇલાદિ. પ્રતિવચન પ્રશ્ને જાનનુરૂપ થવાનો પ્રસંગ આવે છે તેથી પણ એ કલ્પના યુક્ત નથી
 એમ કહે છે—‘વળી સર્વ ભાષણ કરનારાઓ’ ઇલાદિ. ખાપીઓની ચન્દ્રગતિ થવાથી
 ચન્દ્રલોક ભરાય, ‘ગત્ત્વ ન સંપૂર્ણતે’ (જે પ્રકારે) ન ભરાય {તે પ્રકાર તમે ભણો
 છો} એનું પ્રતિવચન—આથી ભરાતો નથી એનું—વિરુદ્ધ પ્રસજ્ઞ થાય એમ અન્ય કરશે.
 અવરોહથી અસંપૂર્ણ સુતિમાં કહ્યું નથી તે કલ્પનું યુક્ત નથી; કેમકે સુતિની દાનિ પ્રસજ્ઞ
 થાય એમ કહે છે—‘તે યુક્ત નથી; સુતિમાં નથી તેથી.’ અવરોહજ તૃતીય સ્થાન
 સુતિએ કહ્યું છે એમ સંગ કરી કહે છે—‘ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ વિગે પણ’ ઇલાદિ.
 આ માર્ગે પાછા ફરે છે એમ ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ માટે અવરોહ કતો છે તેથી ઇષ્ટિ આદિ
 ન કરનારાઓને પણ અવરોહ અર્થસિદ્ધ છે તેથી તૃતીય સ્થાન તરિકે અવરોહની પુનરુક્તિ
 અર્થ થાય એનો અર્થ છે ॥ ૧૭ ॥

આકાશાદિતુલ્યતાપ્રાપ્તિથી લિપ્ત તેનો સંબન્ધ ઘટતો નથી, વળી
વર્મા લક્ષણનો આશય કરવો એ ન્યાય્ય છે. એટલા માટે અહિં
પ્રાપ્તિ એજ આકાશાદિલાવ છે એમ ઉપચાર છે ॥ ૨૨ ॥

નાતિચિરેણ વિરોપાત્ ॥ ૨૩ ॥

(આકાશાદિલાવે અવસ્થાન) અતિચિરકાળ થતું ન
વિરોપ છે તેથી ॥ ૨૩ ॥

તેમાં આકાશાદિની પ્રાપ્તિને વિષે શ્રીહિ આદિની પ્રાપ્તિપૂર્વે સંસ્કાર
શું રીર્ષ રીર્ષ કાળ લગણુ પૂર્વપૂર્વસદૃશ રહીને ઉત્તરોત્તરસાદૃશ્ય પામે
અદ્ય કાળ લગણુ એમ, તેમાં અનિયમ છે; કેમકે નિયમ કરનાર શાસ્ત્ર
પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે કે 'નાતિચિરેણ' અતિચિર કાળ નહિ. અદ્ય
આકાશાદિલાવે અવસ્થાન થઈ વૃદ્ધિપારાઓ સાથે આ પૃથ્વી પર પડે છે.
વિરોપનું દર્શન છે તેથી; કારણ કે શ્રીહિ આદિ ભાવની પ્રાપ્તિ પછી વિરો
કે 'અતો ઈશ્વરુર્નિષ્પત્તરમ્' [છાન્દોગ પાર્વાદ] (ખરેખર, એથી
વિરોપ કદાચક છે) એમ, એક તકાર છાન્દસ પ્રક્રિયામાં હ્રમ થયેલો.
નિષ્પત્તર એટલે નિષ્પત્તર-નિષ્પત્તર, એ શ્રીહિ આદિ ભાવથી

વિચારથી-પુરુષે પ્રવળ કરવો એમ ઉપસંહાર કરે છે—'એટલા માટે' હતાદિ.
દમાં વિવિધભૂતસાથે થાય છે એવા અનુસંધાનથી વેરામ્ય છે એવો ઉપસંહારનો
જનસૂક્ષ્મ આકાશાદિસ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે તેથી આકાશાદિની અભિમાની દેવ
પરે અવરોહણ કરનારા અનુસંધાનને આકાશાદિસીરૂપ સંપત્તિ થાય છે તેથી ભોમ
છે અને વેરામ્ય નથી એમ પૂર્વપક્ષ છે. એથી ઉલટું, અવરોહણ કરનારાઓના જનસૂ
આકાશાદિસ્વરૂપમાં પરિણામ થયો નથી તેથી અવરોહણ અનુસૂતિ થાય છે; આ રીતે
ક્રોધના ભોમને અન્ને પુનઃ અનેકકાલ અદ્ય અનુભવવાનું છે તેથી વેરામ્ય સિદ્ધ થાય છે
સિદ્ધાન્ત છે ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપૂર્વસદૃશ્ય પામેલા ઇષોની ઉત્તરોત્તરસાદૃશ્યપ્રાપ્તિ અવિરતને થાય છે એમ કહે
'નાતિચિરેણ', હતાદિ. વિષય અને સંસય દર્શાવે છે—'તેમાં આકાશાદિની પ્રાપ્તિ
વિષય' હતાદિ. 'તેમાં' = અવરોહ કરનારા ઇષો તત્સાદૃશ્ય પામ્યા છે તેમાં જન્તા મિ
દેવથી વિર અને અધિર મતિ એવામાં આવે છે તેથી તેજ સંસય ૨૫૪ કરે છે—
રીર્ષ રીર્ષ કાળ લગણુ' હતાદિ. 'અનિયમ છે'—અનિયમથી કદાચિત્ત વિવંચથી ન
-મપ્રસંગ થાય છે એમ પૂર્વપક્ષમાં કળ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો મોડિયવદિભાવમાંથી અનુસંધા
ઓનું વિવંચે નિર્મમન થાય છે એમ વિરોધ છે તેથી આકાશાદિસ્વરૂપથી જલદી નિર્મમન છે
એટલે અવિવંચે જન્મપ્રાપ્તિ છે એ અનુસંધાનથી વેરામ્યની કલ્યા ॥ એવો વિરોધ છે.
આકાશાદિને વિષે અનુસંધાનને સુખ અને મોડિયવદિને વિષે કુલ છે એ સ્પષ્ટ

સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અને પશુહિંસા આદિના યોગથી ઇષ્ટિ આદિ કર્મસમુદય અનિષ્ઠ ફળ દેનાર છે એમ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે અનુરાધીઓના શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યાર્થમાંજ છે, કુનરા વગેરે તરીકે જન્મની પેઠે. જેમ ધ્યો-
નિ કે મુકરણોનિ કે ચલગણોનિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું એટલે અનુરાધીઓના ધ્યા-
નિજન્મ મુખ્યજ છે અને તે તેના મુખ કે દુઃખથી યુક્ત થાય છે, તેમ શ્રીહિ આદિ
જન્મ પણ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—અન્ય જીવોથી અધિષ્ઠિત થયેલા
શ્રીહિ આદિમાં અનુરાધીઓ સંસારગ્રાસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેનાં મુખ કે દુઃખના ભા-
ગીઆ થના નથી. પૂર્વની પેઠે. જેમ અનુરાધીઓનું વાયુધૂમાદિ થતું તે તેની સાથે
સંરસેપમાય છે, એ રીતે શ્રીહિ આદિ થતું એ પણ એ સ્થાવર જાતિ સાથે સંરસેપ-
માય છે. એ શાથી? તેનીજ પેઠે આદિ પણ વ્યપેક્ષ છે તેથી. વ્યપેક્ષાનું તેની પેઠે
થતું શી રીતે છે? કર્મના વ્યાપાર વગર સંકીર્તન છે તે. જેમ આકાશથી આદંબી પ્ર-
વર્ણન મુખી સુતિ કેર્પ પણ કર્મવ્યાપારનો પરામર્શ કરતી નથી, તેમ શ્રીહિ આદિ
તરીકે જન્મમાં પણ. તેટલા માટે આદિ અનુરાધી જીવો મુખદુઃખના ભાગી નથીજ.
પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થતું એવો સુતિનો ઉદ્દેશ હોય છે ત્યાં કર્મવ્યાપારનો
પરામર્શ કરે છે, જેમકે ‘રમણીયચરણાઃ’ (શુભ શીલવાળા), અને ‘કપૂયચરણાઃ’
(નિનિવ શીલવાળા). વળી અનુરાધી જીવોના શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યા-
ર્થમાં હોય તો શ્રીહિ આદિ કપાય, જાનસંધી લુપ્ત થાય, કપાય કે ખવાય ત્યારે
તેના અભિમાની અનુરાધી જીવો પ્રવાસ કરે; કારણ કે જે જીવ જે શરીરનો અ-
ભિમાની હોય ■ તે તે શરીર પીડાય ત્યારે પ્રવાસ કરે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી

ઇત્યાદિ સુતિ છે: ‘શરીરજ્ઞઃ કર્મદોષર્ણાતિ સ્થાવરતાં મતઃ’ (શરીરથી થયેલા કર્મદોષોથી
નર સ્થાવરતા પામે છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ છે. પણ સ્વર્ગ પામેલાઓમાં પાપનો અભાવ છે તો
તેઓ સ્થાવરભાવ કેવી રીતે પામે તેને વિષે કહે છે—‘પશુહિંસા આદિના યોગથી’ ઇ-
ત્યાદિ. સોમાદિપાનના અવસરમાં પરસ્પર ક્ષિપ્ત બધાંજ. નેમજ મુશકેહ એનું ‘આદિ’
શબ્દથી મેહનું કરવાનું છે. વળતે માટે દિસાદિ કર્મો હોય તે પણ દિસાના સામાન્ય ધર્મથીજ
મટ્ટ થાય છે તેથી ‘ન હિંસ્યાત્’ (હિંસા ન કરવી) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા સ્વર-
પથી દિસા એ પાપરૂપ અપૂર્વકારીય છે એમ સાંખ્યો કહે છે. આદિ સુતિએ કહેલો અનુ-
રાધી જીવોનો શ્રીમાદિભાવ જન્મરૂપ નથી, કર્મવિશેષના પરામર્શ વિના કહ્યો છે તેથી, પૂર્વોક્ત
આકાશાદિભાવની જેમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’
ઇત્યાદિ. ‘પૂર્વવત્’ (પૂર્વની પેઠે) એ પદનું દુષાન્ત તરીકે અને દેવત્વ તરીકે વ્યાખ્યાન કર્યું
છે. આ પ્રકરણમાં કર્મવિશેષના પરામર્શપૂર્વક જે કહ્યું હોય તે જન્મ એમ અતિરેકદુષાન્તથી
પણ કહે છે—‘પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થતું’ ઇત્યાદિ. વળી ‘યો યો લપ્સમન્તિ
યો રેતઃ સ્તિર્ણો સિદ્ધિર્નિ તદ્વ્યય યથ મયન્તિ’ (જે જે અનુરાધીથી સંરિષ્ટ થયેલું જતન પાવ
છે, અને જાગૃત્તિ એની વિષે રેતઃસ્રોત કરે છે તે તદ્દાત્મિય થાય છે) એ વાક્યદેવમાં શ્રીહિ
આદિને વિષે પ્રવિષ્ટ થયેલા અનુરાધીઓનો અવગારા રેતઃસિદ્ધપુરુષયોગ કહ્યો છે તે અન્યથા
અનુપપન્ન થાય તેથી પણ જન્મસુતિ મુખ્ય નથી એમ કહે છે—‘વળી અનુરાધી જીવોનો’
ઇત્યાદિ. શ્રોત્રદિરૂપ દેહનો નાશ થયે દેહીની ઉત્થાન્તિ અવસ્ય થાય તેથી રેતઃસિદ્ધપુરુષયોગ

દુઃખનર છે એવો અર્થ છે. તે આહું દુઃખરાજું નિઃક્રમણ દર્શાવતો પૂર્વભાવોમાં મુખ્ય-
અકારક નિઃક્રમણ દર્શાવે છે વળી નિઃક્રમણમાં મુખ્ય અને દુઃખની સ્થિતિનો જે
વિશેષ છે તેનું નિમિત્ત કાલના અદ્યત્વ અને દીર્ઘત્વ છે; કારણ કે તે અવધિમાં
શરીર નિપત્ત થતું નથી તેથી ઉપબોગનો અસંભવ છે, તેટલા માટે શ્રીહિ આદિ-
ભાવની પ્રાપ્તિની પૂર્વે અદ્ય કાળમાંજ અવરોહ થાય છે એમ ॥ ૨૩ ॥

અન્યાધિકૃતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય હવેાથી અધિકૃત થયલાને (ત્રીહિ આદિને) વિધે
(અનુશયીઓ સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે) પૂર્વની
પેઠે, વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૨૪ ॥

તેજ અવરોહમાં પ્રવર્તણું પછી આમ પડાય છે—‘તદ્દત્ત ક્રીડિત્વતઃ પ્રોગણિત-
સ્તત્ત્વનિલમાત્રા રતિ જાગરને’ [છાન્દોગ ૫.૧૦.૬] (તેઓ આદિ ત્રીહિ અને વય,
આદ્યપિ અને વનસ્પતિ, તત્ત્વ અને આદ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે). તેમાં સંશય છે
કે આ અવધિમાં સ્થાવર જાતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશયીઓ સ્થાવરનું મુખ્ય અને
દુઃખ ભોગવનારાં થાય છે કે અન્ય આત્માથી અધિકૃત થયલાં સ્થાવરશરીરોમાં
સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? સ્થાવર જાતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશ-
યીઓ તેનાં મુખ્યદુઃખ ભોગવનારાં થાય છે એમ, એ શક્ય? કારણ કે એમ જન્-
નો મુખ્ય અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થાવરભાગ એ મુનિ અને સ્મૃતિમાં ઉપભોગ-

ગ્રંથ છે, ચિરકાલે કે અધિરકાલે નિર્વચન જણાતું નથી તેથી કહે છે—‘વળી નિઃક્રમ-
ણમાં’ ૧૦.૧૧ ‘અવધિ’ = ૩.૧૧ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ અવિરત્તમુખ્ય અનુશયી હવેના આકાશાદિથી તે વૃદ્ધિ સુધીમાંથી નિઃક્રમણને વિધે ત્રીહિથી
નિઃક્રમણ અનિવિરત્તે થાય છે એમ ત્રીહિ સિદ્ધાન્તમાં વિદેવ પ્રતિપાદન કર્યો છે. તેમ થયે આકા-
શાદિભવતઃ એટલે આકાશાદિસાદૃશપ્રાપ્તિથી થતું ત્રીહિસિદ્ધાન્તનો વિશેષ લઈ ત્રીહિસિદ્ધાન્ત એટલે
ત્રીહિસિદ્ધાન્તનિર્ણય, ત્રીહિસિદ્ધાન્તપ્રતિપાદન નહિ એમ દુશાન્તથી સંક્રાંતિ આ અધિરત્તમની
સંનતિ છે. ‘તદ્દત્ત ક્રીડિત્વતઃ’ છાન્દોગ એટલે જાતિ પર વૃદ્ધિપ્રાપ્તિ પોતા તે અનુશયી
સત્ત્વે ત્રીહિ અદિ સદૃશ સ્વરૂપ થાય છે એવો મુનિનો અર્થ છે. અદિ ‘જાગરને’ (જન્મ થયે
છે) એટલે જાતિ છે તેવી અને પૂર્વ અવિરત્તમુખ્ય આકાશાદિથી વૃદ્ધિપ્રવેશ સાદૃશ કદુ છે
તેવી સદૃશ થાય છે એમ કહે છે—‘તેમાં સંશય છે કે’ છાન્દોગ ‘આ અવધિમાં’ =
વૃદ્ધિસદૃશ પછી એવો અર્થ છે. ‘કુર્વિત્ત્વતઃ’ સ્મૃતિનો ચિરકાલ પછી નિર્વચન એ કાલ
અને તેવો મુખ્ય નહીં, કેમકે દુઃખથી નિર્વચન એ મુખ્ય અર્થનો સંભવ છે એમ અકેપની સંનતિથી
પૂર્વરૂપ કહે છે—‘ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે’ છાન્દોગ. પદ્ય દેવતી દત્તપતિથી સત્ત્વે જન્મ
૨૧ પેન્ટી મેને નહિ, અને ત્રીહિ અદિને દેહ નથી, નેહ કહે છે—‘સ્થાવરભાગ એ
મુનિ અને સ્મૃતિમાં’ ૧૦.૧૧ ‘અનુશયને’ ૨.૧૦.૧૧ (અને સ્થાવરભાગ થયે છે)

સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અને પશુહિંસા આદિના યોગથી કષ્ટિ આદિ કર્મસમુદ્ધ અનિષ્ટ ફળ દેનાર છે એમ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે અનુશાયીઓના શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યાર્થમાંજ છે, કુતરા વગેરે તરીકે જન્મની પેઠે. જેમ યુગો-નિ કે સૂક્ષ્મયોનિ કે ચણ્ણસયોનિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું એટલે અનુશાયીઓના યાદિજન્મ મુખ્યજ છે અને તે તેના મુખ કે દુઃખથી યુગ્મ થાય છે, તેમ શ્રીહિ આદિ જન્મ પણ. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—અન્ય જીવોથી અધિષ્ઠિત થયેલા શ્રીહિ આદિમાં અનુશાયીઓ સંસારગ્રાસ પ્રાપ્ત કરે છે, તેનાં મુખ કે દુઃખના ભાગીઆ થતા નથી. પૂર્વની પેઠે. જેમ અનુશાયીઓનું વાયુધૂમાદિ થવું તે તેની સાથે સંરસેયમાત્ર છે, એ રીતે શ્રીહિ આદિ થવું એ પણ એ સ્થાવર જાતિ સાથે સંરસેયમાત્ર છે. એ શાથી? તેનીજ પેઠે આદિ પણ વ્યપરશ છે તેથી. વ્યપરશનું તેની પેઠે થવું શી રીતે છે? કર્મના વ્યાપાર વગર સંકીર્ણન છે તે. જેમ આકાશથી આદર્ભી પ્રવર્ણ મુખી મુતિ કોઈ પણ કર્મવ્યાપારનો પરામર્શ કરતી નથી, તેમ શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મમાં પણ. તેટલા માટે આદિ અનુશાયી જીવો મુખદુઃખના ભાગી નથીજ. પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થવું એવા મુનિનો ઉદ્દેશ લેાય છે ત્યાં કર્મવ્યાપારનો પરામર્શ કરે છે, જેમકે ‘રક્ષણીવચરણા’ (શુભ શીલવાળા), અને ‘કનૂષચરણા’ (નિર્નિત શીલવાળા), વળી અનુશાયી જીવોના શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યાર્થમાં હોય તો શ્રીહિ આદિ કપાય, ઇતરસંધી જુદા થાય, રૂપાય કે ખવાય ત્યારે તેના અભિમાની અનુશાયી જીવો પ્રવાસ કરે; કારણ કે જે જીવ જે શરીરનો અભિમાની હોય છે તે તે શરીર પીડાય ત્યારે પ્રવાસ કરે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી

ઉપાદિ મુનિ છે; ‘દારીરક્ષાઃ કર્મદોષવ્યાપ્તિ સ્વાચરણાં મતા’ (દારીથી રક્ષણ કર્મદોષોથી નર રક્ષાવરણા પામે છે) ઉપાદિ સ્મૃતિ છે પણ સ્વર્ગ પામેલાઓમાં જાયતો અભાવ છે તો તેઓ રક્ષાવરણા કેવી રીતે પામે તેને વિષે કહે છે—‘પશુહિંસા આદિના યોગથી’ ઉપાદિ. સોમાદિપાનના અવસરમાં ૪૨૨૫૨ ઉચ્ચિત્ત ભક્ષણ, તેમજ મુશાકદ જેનું ‘આદિ’ શબ્દથી શ્રેયણ કરવાનું છે. ચક્રને માટે હિંસાદિ કર્મો હોય તે પણ હિંસાના સામાન્ય પરમર્શજ પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી ‘મ દિવ્યાન્’ (હિંસા ન કરવી). ઉપાદિ સાચે નિષિદ્ધ કર્મો સ્વરૂપથી હિંસા એ પાપરૂપ અપૂર્વકારીય છે એમ સાચવો કહે છે. આટલું મુનિએ કહેલું અનુશાયી જીવોનો લીલાદિભાવ જન્મરૂપ નથી, કર્મવિદેવના પરામર્શ વિના કર્મો છે તેથી, પૂર્વજ જ્ઞાતકાદિભાવની પેઠે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ’ ઉપાદિ. ‘વૃષ્ટવન્’ (પૂર્વની પેઠે) એ પણ દુરુલ્લભ તરીકે અને દેવતા તરીકે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ પ્રકારમાં કર્મવિદેવના પરામર્શરૂપે જે કહ્યું હોય તે જન્મ એમ અનિરૂદ્ધાન્તથી પણ કહે છે—‘પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થવું’ ઉપાદિ વગી ‘દો દો લક્ષ્મણી દો દો શિલાં વિશ્વતિ મદ્યુષ્ણ ભવનિ’ (જે જે અનુશાયીથી સંવિદ્ય થવું જાય તે તે, અને જાગુ કે એવે વિષે મેનુએ કહે છે તે ના મુનિજ દ્વારા છે) એ વડવાં જ્યાં મેનુએ જીવને વિષે કહિત થયેલા અનુશાયીએને અલકારા રેતજિરુપવદેય કહે છે તે અલકારા અનુશાય થાય તેથી પણ અનુશાયી કુચ્ચ નથી એમ કહે છે—‘વળી અનુશાયી જીવોના’ ઉપાદિ. મેનુવિદ્ય રેતે નામ કરે રેતે. કહેલું અવગમ થાય તેથી રેતજિરુપવદેય

દુઃખતર ઇ એવો અર્થ છે. તે આદિ દુઃખવાળું નિષ્કમલ દર્શાવતો પૂર્વભાવોમાં સુ-
ખકારક નિષ્કમલ દર્શાવે છે વળી નિષ્કમલમાં મુખ અને દુઃખની સ્થિતિનો જે
વિશેષ છે તેનું નિમિત્ત કાલના અદ્યત્વ અને દીર્ઘત્વ છે; કારણ કે તે અવધિમાં
શરીર નિષ્પન્ન થયું નથી તેથી ઉપભોગનો અસંભવ છે. તેટલા આદે ત્રીહિ આદિ-
ભાવની પ્રાપ્તિની પૂર્વે અદ્ય કાળમાંજ અવરોહ થાય છે એમ ॥ ૨૩ ॥

અન્યાધિષ્ટિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય લવોધી અધિષ્ટિત થયલાને (ત્રીહિ આદિને) વિષે
(અનુશયીઓ સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે) પૂર્વની
પેઠે, વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૨૪ ॥

તેજ અવરોહમાં પ્રવર્ણુ પછી આમ પડાય છે—‘તદ્દ દ્વિતીયવા ઓપધિવત-
સ્પત્યસ્તિલમાપા રતિ જાયન્તે’ [છાન્દોગ પાર્વત] (તેઓ આદિ ત્રીહિ અને યવ,
ઓપધિ અને વનસ્પતિ, તલ અને અહર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે). તેમાં સંસય છે
કે આ અવધિમાં સ્થાવર ભતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશયીઓ સ્થાવરનું મુખ અને
દુઃખ ભોગવનારાં થાય છે કે અન્ય આત્માથી અધિષ્ટિત થયલાં સ્થાવરશરીરોમાં
સંસેવમાત્ર પામે છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? સ્થાવર ભતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશ-
યીઓ તેનાં મુખદુઃખ ભોગવનારા થાય છે એમ, એ શાથી? કારણ કે એમ જન-
નો મુખ્ય અર્થ ઉપપન્ન થાય છે, સ્થાવરભાવ એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ઉપભોગ-

ણાય છે, ચિરકાલે કે અચિરકાલે નિર્ગમન જણાવું નથી તેથી કહે છે—‘વળી નિષ્કમ-
લમાં’ ઇત્યાદિ. ‘અવધિ’ = કાળ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ અધિકરણમાં અનુશયી લવોના આકાશાદિથી તે વૃદ્ધિમુખીમાંથી નિષ્કમલને વિષે ત્રીહિાદિથી
નિષ્કમલ અતિવિવંશ થાય છે એમ ત્રીહિાદિભાવમાં વિશેષ પ્રતિપાદન કર્યો છે. તેમ થયે આકા-
શાદિભાવથી એટલે આકાશાદિસાદૃશ્યપ્રાપ્તિથી પણ ત્રીહિાદિભાવનો વિશેષ લઈ ત્રીહિાદિભાવ એટલે
ત્રીહિાદિયોનિપ્રાપ્તિજ, ત્રીહિાદિસામ્યપ્રાપ્તિ નહિ એમ દૃઢાન્તથી સંકાકારો આ અધિકરણની
સંગતિ છે. ‘તદ્દ દ્વિતીયવાઃ’ ઇત્યાદિ. આદિ ભૂમિ પર વૃદ્ધિધારાદારા પડેલા તે અનુશયી
લવો ત્રીહિ આદિ સદૃશ ઘર્જન્ય પામે છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે. આદિ ‘જાયન્તે’ (જન્મ પામે
છે) એવી શ્રુતિ છે તેથી અને પૂર્વ અધિકરણમાં આકાશાદિથી વૃદ્ધિપર્યન્ત સાદૃશ્ય કર્યું છે
તેથી સંસય થાય ॥ એમ કહે છે—‘તેમાં સંસય છે કે’ ઇત્યાદિ. ‘આ અવધિમાં’ =
વૃદ્ધિસાદૃશ્ય પછી એવો અર્થ છે. ‘કુર્નિષ્પત્તર’ સબ્દનો ચિરકાળ પછી નિર્ગમન એ લક્ષ-
અર્થ લેવો મુદ્દ નથી; કેમકે દુઃખથી નિર્ગમન એ મુખ્ય અર્થનો સંભવ છે એમ આલેખની સંગતિથી
પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે’ ઇત્યાદિ. પણ દેહની ઉત્પત્તિથી લવોનો જન્મ
થાય, પોતાની મેળે નહિ, અને ત્રીહિ આદિને દેહ નથી, તેથી કહે છે—‘સ્થાવરભાવ એ
શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં’ ઇત્યાદિ. ‘જ્ઞાણમન્યેડનુમેયન્તિ’ (અન્યે સ્થાવરભાવ પામે છે)

સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અને પશુહિંસા આદિના યોગથી દષ્ટિ આદિ કર્મસમુદ્ધ
અનિષ્ટ ફળ દેનાર છે એમ ઉપપત્ત થાય છે. તેણા માટે અનુશયીઓના શ્રીહિ
આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યાર્થમાંજ છે, કૃતરા વગેરે તરીકે જન્મની પેઠે. જેમ યથો-
નિ કે મુદર્યોનિ કે ચણ્ણસ્યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહ્યું એટલે અનુશયીઓના ધ્યા-
નિજન્મ મુખ્યજ છે અને તે તેના મુખ કે દુઃખથી યુક્ત થાય છે, તેમ શ્રીહિ આદિ
જન્મ પણ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—અન્ય જીવોથી અવિશિત થયલા
શ્રીહિ આદિમાં અનુશયીઓ સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે, તેનાં મુખ કે દુઃખના ભા-
ગીઆ થતા નથી. પૂર્વેની પેઠે. જેમ અનુશયીઓનું વાયુધૂમાદિ થયું તે તેની સાથે
સંરહેવમાત્ર છે, એ રીતે શ્રીહિ આદિ થયું એ પણ એ સ્થાવર જાતિ સાથે સંરહેવ-
માત્ર છે. એ રાથી? તેનીજ પેઠે આદિ પણ વ્યપદેશ છે તેથી, વ્યપદેશનું તેની પેઠે
થયું શી રીતે છે? કર્મના વ્યાપાર વગર સંકીર્તન છે તે. જેમ આકારાથી આદંભી પ્ર-
વર્ણ મુખી મુનિ કેઈ પત્ર કર્મવ્યાપારનો પરામર્શ કરતી નથી, તેમ શ્રીહિ આદિ
તરીકે જન્મમાં પત્ર. તેણા માટે આદિ અનુશયી જીવો મુખદુઃખના ભાગી નથીજ.
પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થયું એવો મુક્તિનો ઉદ્દેશ હોય છે ત્યાં કર્મવ્યાપારનો
પરામર્શ કરે છે, જેમકે ‘રમનીવચરણા’ (શુભ શીલવાળા), અને ‘કપૂવચરણા’
(નિર્નિત શીલવાળા). વળી અનુશયી જીવોના શ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યા-
ર્થમાં હોય તો શ્રીહિ આદિ કષાય, ઇનસંધી ભુલા થાય, દંધાય કે ખવાય ત્યારે
તેના અભિમાની અનુશયી જીવો પ્રવાસ કરે; કારણ કે જે જીવ જે શરીરનો અ-
ભિમાની હોય છે તે તે શરીર થીગ્રહ ત્યારે પ્રવાસ કરે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી

હવાદિ મુનિ છે: ‘શરીરજૈઃ કર્મદોર્ગ્યાતિ વ્યાવરતાં નતઃ’ (શરીરથી થયલા કર્મોત્તેષોથી
નર સ્થાવરના પામે છે) હંતરિ રમ્ભિ છે. પણ સ્વર્ગ પાર્વત્યાઓમાં પાપનો જમાવ છે તો
તેઓ સ્થાવરમાત્ર કેવી રીતે પામે તેને વિષે કહે છે—‘પશુહિંસા આદિના યોગથી’ હ-
ત્વાદિ. સોમાદિપાનના અવસરમાં પરસ્પર ઉગ્રિષ્ટ ભક્ષણ, નેમજ મુરાચ્છ જેનું ‘આદિ’
દબથી ચઢવું કરવાનું છે. ચરને માટે દિસાદિ ડાહો હોય ને પણ દિસાના સામાન્ય પર્મથીજ
પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી ‘ન હિંમ્યાન્’ (દિસા ન કરવી) હંતારિ યાએ નિષિદ્ધ કરેલા સ્વરૂ-
પથી દિસા એ પાપરૂપ અપૂર્વકારીજ છે એમ સંજ્ઞોએ કહે છે. અદિ મુનિએ કહેશે અનુ-
શયી જીવોનો શ્રીમાદિમાત્ર જન્મરૂપ નથી, કર્મવિશેષના પરામર્શ વિના ડાહો છે તેથી, પૂર્વોક્ત
આકારાદિભાવની પેઠે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’
હંતારિ. ‘પૂર્વેવન્’ (પૂર્વેની પેઠે) એ પદનું દુષાન્ત તરીકે અને દેવત્વ તરીકે વ્યાખ્યાન કર્યું
છે. આ પ્રકરણમાં કર્મવિશેષના પરામર્શપૂર્વક એ કહ્યું હોય તે જન્મ એમ જનિરેડદુષાન્તથી
પણ કહે છે—‘પણ જ્યાં મુખદુઃખના ભાગી થયું’ હંતારિ. વળી ‘યો યો જ્ઞાતમન્તિ
યો રેતાઃ ક્વિયં સિચ્ચતિ નદ્યપ વપ્રયન્તિ’ (જે જે અનુશયીથી સંક્રિષ્ટ થયેલું અત્ર ખાય
છે, અને જાનુશવિ એને વિષે રેતજોડ કરે છે ને તણાવિજ શય છે) જે વાગરેવમાં મોકિ
જાડને વિષે પ્રવિષ્ટ થયલા અનુશયીઓનો અલકારા રેતસિરુપુરવોર ડાહો છે ને અન્યથા
અનુપપત્ત થાય તેથી પણ જન્મનું મુખ્ય નથી એમ કહે છે—‘વળી અનુશયી જીવોનો’
હંતારિ. શ્રીમાદિરૂપ દેહનો નસ થયે દેહીની ઉન્નતિ અવરૂપ થાય તેથી રેતસિરુપુરવોર

દુઃખનર છે એવો અર્થ છે. તે આદિ દુઃખવાળું નિઃકમલુ દર્શાવતો પૂર્વભાવોમાં મુખ્ય અકારક નિઃકમલુ દર્શાવે છે વળી નિઃકમલુમાં મુખ્ય અને દુઃખની સ્થિતિનો જે વિશેષ છે તેનું નિમિત્ત કાલના અદ્યત્વ અને દીર્ઘત્વ છે; કારણ કે તે અવધિમાં શરીર નિષ્પન્ન થયું નથી તેથી ઉપબોગનો અસંભવ છે. તેટલા માટે ત્રીહિ આદિ-ભાવની પ્રાપ્તિની પૂર્વે અદ્ય કાળમાંજ અવરોહ થાય છે એમ ॥ ૨૩ ॥

અન્યાધિષ્ટિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય લ્લોથી અધિષ્ટિત થયલાને (ત્રીહિ આદિને) વિશેષ (અનુશયોઓ સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે) પૂર્વની પેઠે, વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૨૪ ॥

તેજ અવરોહમાં પ્રવર્તણ પછી આમ પડાય છે—‘તદ્દ મીહિયવા મોગધિયા-જગત્ત્વનિજમાત્રાગ્નિ જાયન્તે’ [છાન્દોગ પાર્વતી] (તેઓ આદિ ત્રીહિ અને વયઃ આપધિ અને વનસ્પતિ, તલ અને આદિ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે). તેમાં સંસય છે કે આ અવધિમાં સ્થાવર જાતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશયોઓ સ્થાવરનું મુખ્ય અને દુઃખ ભોગવનારાં થાય છે કે અન્ય આત્માથી અધિષ્ટિત થયલાં સ્થાવરશરીરોમાં સંસર્ગમાત્ર પ્રાપ્ત છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? સ્થાવર જાતિ પ્રાપ્ત થયલા અનુશયોઓ તેનાં મુખ્યદુઃખ ભોગવનારાં થાય છે એમ, એ શાથી? કારણ કે એમ જરૂર નો મુખ્ય અર્થ ઉપપન્ન થાય છે, સ્થાવરભાવ એ કૃતિ અને સ્મૃતિમાં ઉપભોગ-

બળ છે, ચિરકાલે કે અચિરકાલે નિર્મમન જણાવું નથી તેથી કહે છે—‘વળી નિઃકમલુમાં’ હતાં ‘અવધિ’ = કાળ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ અધિકરણમાં અનુશયો લ્લોના આકાશાદિથી તે વૃદ્ધિમુદીમાંથી નિઃકમલુને વિશેષ ત્રીહિથી નિઃકમલુ અનિવિરત્તે થાય છે એમ ત્રીહિદિભાવમાં વિશેષ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમ થયે આદિ શરદિશવરી એટલે આકાશાદિસાદૃશ્યપ્રાપ્તિથી પણ ત્રીહિદિભાવનો વિશેષ ભર્ય ત્રીહિદિભાવ એટલે ત્રીહિદિરોત્તિપ્રાપ્તિ, ત્રીહિદિસામ્યપ્રાપ્તિ નહિ એમ દૃશ્યતાથી સંકેતારા આ અધિકરણની સંરતિ છે. ‘તદ્દ મીહિયવાઃ’ હતાં. આદિ જમિ પર વૃદ્ધિધારકારા પડેલા તે અનુશયો લ્લો એટલે આદિ સદૃશ્ય શરદિશવરી પ્રાપ્તિ છે એવો કૃતિનો અર્થ છે. અર્થ ‘જાયન્તે’ (જન્મ પડે છે) એવી કૃતિ છે તેથી અને પૂર્વ અધિકરણમાં આકાશાદિથી વૃદ્ધિપર્વત સાદૃશ્ય કહ્યું છે તેથી સંભવ થાય છે એમ કહે છે—‘તેમાં સંસય છે કે’ હતાં. ‘આ અવધિમાં’ = વૃદ્ધિસદૃશ્ય પછી એવો અર્થ છે. ‘કુર્નિવ્યવતર’ સ્વપ્નનો ચિરકાળ પછી નિર્મમન એ જન્મ અર્થ દેવો મુજ નથી; કેમકે દુઃખથી નિર્મમન એ મુખ્ય અર્થનો સંભવ છે એમ આપેલી સંરતિથી સંસર્ગ કરે છે—‘ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે’ હતાં. પણ દેહની ઉત્પત્તિથી લ્લોનો જન્મ શવ, પેત્યદિ એવો નહિ, અને ત્રીહિ આદિને દેહ નથી, તેથી કહે છે—‘સ્થાવરભાવ એ કૃતિ અને સ્મૃતિમાં’ હતાં. ‘જાગૃત્ત્વજ્ઞાનમયનિ’ (અને સ્થાવરમાત્ર પડે છે)

મોપં ઇન્દ્રમાલમેત' (અમિ અને સોમને માટે પશુનો વધ કરવો) એ અપવાદ છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિષય વ્યવસ્થિત છે. તેટલા માટે વૈદિક કર્મ વિશુદ્ધ છે; કારણ કે શિષ્યો તેનું અનુધ્યાન કરે છે અને તે નિન્દા કરવા યુક્ત નથી, તેથી સ્થાવર તરીકે જન્મ લે પ્રતિદૂળ છે તે તેનું દૂળ નથી. વળી ગ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ થાદિ તરીકે જન્મ લેવો થવા યુક્ત નથી; કારણ કે થાદિ તરીકે જન્મ કપૃથચરણ-વાળાને વિષે કહ્યો છે; એ પ્રમાણે અહિ—ગ્રીહિ આદિ તરીકે જન્મમાં—કોઈ વિ-શેષ અધિકાર નથી—કોઈ વિશિષ્ટને વિષે કહ્યો નથી. આથી ચન્દ્રમંડળથી પડેલા અનુશયી જીવોનો ગ્રીહાદિભાવ એટલે ગ્રીહાદિસંરસેષમાત્ર એમ ઉપચાર ॥ ૨૫ ॥

રેતઃસિગ્ધોગોચ ॥ ૨૬ ॥

પછી (અનુશયી જીવોનો) રેતનું સિંચન કરનાર સાથે
ચોમ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

વળી ગ્રીહાદિભાવ એટલે ગ્રીહાદિસંરસેષમાત્ર આ કારણથી છે; કેમકે ગ્રીહાદિ-ભાવ પછી મુનિમાં અનુશયી જીવોનો રેતઃસિગ્ધભાવ—જનનક્રિયાકરનારભાવ કહ્યો છે—‘યો યો હાત્રમત્તિ યો રેતઃ સિન્ચતિ તત્ત્વ યય મયતિ’ [છાન્દોગ પા.૧૦૬] (કેમકે જે જે અન્ન ખાય છે, જે જનન ક્રિયા કરે છે, તે આકારવાળોજ તે થાય છે) એમ. અહિ જનનક્રિયા કરનાર થતું એ મુખ્યાર્થમાં સંભવનું નથી; કેમકે ચિરકાળથી

ચોરત્ (રથેનવામ ન કરવો) એમાં નિષિદ્ધ કરેલો રથેનવામ જેમ પુરુષાર્થ માટે છે તેમ નિષિદ્ધ દિસાદિને પણ વહેના ઉપકારક થવામાં વિરોધ નથી એવી સંકાતું નિરાકરણ કરે છે—‘ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિષય વ્યવસ્થિત છે’ છતાંદિ. આવો અર્થ છે—કાર્ય કર્મ-માં સર્વત્ર ‘કરણના અંશમાં રાજથી પ્રવૃત્તિ છે અને અગ્રેમાં વિધિથી પ્રવૃત્તિ છે એવી સ્થિતિ છે. તેથી રથેનવામ કર્મને વિષે નિરોધ છે તોપણ રાજ પ્રલગ્ન હોવાથી પ્રવૃત્તિ થાય; કનુને અંગે લે દિસાદિ છે તેમાં તો વિધિથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહેવું બેઈએ અને તે વિધિ એ ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત થયલા અનર્થદેગુલનો ભાવ ન કરે તો તે વિધિ પ્રવર્તક ન થાય; કે પ્ર-વર્તક ધર્મ અનર્થક થાય; એ કારણથી વિધિ નિરવકાશ થવાથી સાવકાશ ઉત્સર્ગને ‘અવિદિત દિસા આદિને વિષે સ્થપે છે એમ સમજવું આ કશું છે તે દિસાત્વ આદિ સામાન્યથી—જ્યાં દિસામાં દિસાત્વ લે બનિ-સમાન ધર્મ-રહેલો છે તેથી—નિરોધશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે એમ અંગીકાર કરીને કહ્યું છે. વસ્તુતઃ નિરોધશાસ્ત્ર સમપ્રાપ્ત દિસાને વિષે છે, વિધિ પ્રમાણે દિસા થાય તેને વિષે નથી નેથી વૈદિક કર્મ અશુદ્ધ છે એવી સંકાતો અવસર નથી એમ સ-મજવું. ‘સ્થાવર તરીકે જન્મ’ છતાંદિ—સ્થાવર તરીકે જન્મ લે પ્રતિદૂળ—અનિદુ-નુ-મ-૩૫ છે તે તેનું દૂળ નથી ॥ ૨૫ ॥

ગ્રીહાદિભાવ પછી મુનિમાં રેતઃસિગ્ધભાવ કહ્યો છે. તેમાં અત્રસ્થ અનુશયી જીવ રેતઃસે-કર્તા થાય જે યુક્ત નથી તેથી ચોમમાત્ર કહ્યો છે—રેતઃસેકર્તા સાથે ચોમમાત્ર ર.

૧ વર્ષે મુનિનાર; જનનક્રિયા કરનાર. ૨ કરવાના અંશમાં. ૩ વિધિથી થયેલી નદિ જેવ

અનુશયી છવોનો 'ત્રીહિઆદિભાવથી 'ત્રેતસિભાવનો (શ્રુતિમાં કહ્યો છે તેનો) વ્ય-
 દેશ થાય નહિ. તેટલા માટે ત્રીહિ આદિ અન્યથી અધિષ્ઠિત થઈ અનુશયી છ-
 વોનો તેમાં સંસર્ગભાવ થાય છે. જન્ન થાતુને મુખ્યાર્થમાં લેવો તેમજ સ્થાવરભાવ
 ને ઉપભોગનું સ્થાન છે એનું નિરાકરણ એથી કરવું. વળી સ્થાવરભાવ એ ઉપ-
 ભોગનું સ્થાન છે એની અમે અવગણ કરતા નથી. અન્ય જન્તુઓ અપુણ્યના સામ-
 વ્યથી સ્થાવરભાવ પામ્યા હોય તેનું એ ઉપભોગસ્થાન થાયો; પણ ચન્દ્રથી અવ-
 હિષ્ટ કરતા અનુશયીઓ સ્થાવરભાવનો ઉપભોગ કરતા નથી એમ અમે કહીએ
 પ્રીએ ॥ ૨૪ ॥

અશુદ્ધમિતિ चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

(યજ્ઞકર્મ) અશુદ્ધ છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, શ્રુતિથી ॥ ૨૫ ॥

પશુહિંસા આદિના ધોગથી યજ્ઞકર્મ અશુદ્ધ છે, તેનું અનિષ્ટ પણ કળ સંભવે
 છે, તેથી અનુશયી છવોનો ત્રીહિ આદિ તરીકે જન્મ મુખ્યાર્થમાંજ થાયો, તેમાં
 ગૌણી કલ્પના અર્ધરહિત છે એમ જે કહ્યું છે તેનો પરિહાર કરાય છે. ના, એમ
 નથી; કારણ કે ધર્મ અને અધર્મના વિજ્ઞાનનો હેતુ શાસ્ત્ર છે. આ ધર્મ છે અને આ
 અધર્મ છે એના વિજ્ઞાનમાં શાસ્ત્રજ કારણ છે; કેમકે તે બે (ધર્મ અને અધર્મ)
 અતીન્દ્રિય છે, અને તેમના દેશ, કાલ અને નિમિત્ત અનિયત છે. જે દેશ, જે કાળ
 અને જે નિમિત્તમાં જે ધર્મનું અનુદાન થાય છે તેજ અન્ય દેશ, અન્ય કાળ અને
 અન્ય નિમિત્તમાં અધર્મ થાય છે. તેથી શાસ્ત્ર વિના ધર્મ અને અધર્મ વિષે વિજ્ઞાન
 કેઈને પણ થતું નથી. હિંસાનુમદ્ધ આદિ જેનું સ્વરૂપ છે એવો જ્યોતિષોમ ધર્મ
 તરીકે શાસ્ત્રથી નક્કી થયો છે, તે અશુદ્ધ છે એમ કેમ કહી શકાય? પણ 'ન દિ-
 વ્યાન્ત્ સર્વા ભૂતાનિ' (સર્વ ભૂતાની—કેઈની—હિંસા ન કરવી) એ શાસ્ત્રજ ભૂત
 વિષેની હિંસા અધર્મ છે એમ સમજાયે છે. સત્ય છે. એ તો ઉત્સર્ગ છે. 'મત્રીયો-

ન થાય એવો અર્થ છે. 'નિરાકરણ એથી કરવું'—'એથી' = ઉજ્જ અનુમાન અને અર્થ-
 પત્તિથી. જાયતે એ શ્રુતિનો મુખ્યાર્થ છે તેનું, અને અનુશયને વિષે ત્રીહિ આદિ ભોગસ્થાન છે
 તેનું નિરાકરણ કરવું એવો અર્થ છે. પણ ત્રીહિઆદિને ભોગસ્થાન ન સ્વીકારવાથી પૂર્ણજ શ્રુતિ,
 સ્મૃતિ અને પ્રસિદ્ધિનો બાધ થાય છે તેથી કહે છે—'વળી સ્થાવરભાવ' ઇત્યાદિ ॥ ૨૪ ॥

વૈદિક કર્મ અશુદ્ધ નથી, શાસ્ત્રવિદિત છે તેથી એમ સૂચનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવે
 છે—'આ ધર્મ છે અને આ અધર્મ છે' ઇત્યાદિ. પવિત્ર દેશમાં, પ્રાતઃકાલે કે સાંધ્યાકાલે
 જીવનાદિનિમિત્તે અગ્નિદોષ કયો હોય તો તે ધર્મ છે, તેજ અગ્નિદોષ અપવિત્ર દેશમાં, મધ્ય-
 રાત્રે, મરણાદિનિમિત્તે કયો હોય તો અધર્મ થાય છે એવો નિર્ણય એકલા શાસ્ત્રના સ્થાનથી
 કરી શકાય છે એવો અર્થ છે. તેથી શું તેને માટે કહે છે—'હિંસાનુમદ્ધ આદિ' ઇત્યાદિ.
 પણ જે હિંસા છે તે અધર્મ છે એ ઉત્સર્ગનો વિશેષવિધિથી બાધ આદિ યુક્ત નથી; નામિ-

મીયં પન્નુમાલભેત' (અભિ અને સોમને માટે પશુનો વધ કરવો) એ અપવાદ છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિષય વ્યવસ્થિત છે. તેટલા માટે વૈદિક કર્મ વિશુદ્ધ છે; કારણ કે શિષ્યો તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે અને તે નિન્દા કરવા યુક્ત નથી. તેથી સ્થાવર તરીકે જન્મ જે પ્રતિકૂળ છે તે તેનું કૂળ નથી. વળી મીહિ આદિ તરીકે જન્મ આદિ તરીકે જન્મ જેવો થવા યુક્ત નથી; કારણ કે આદિ તરીકે જન્મ કપૃથચરણ-વાજાને વિષે કહ્યો છે; એ પ્રમાણે આહિ-મીહિ આદિ તરીકે જન્મમાં—કોઈ વિ-શેષ અધિકાર નથી—કોઈ વિશિષ્ટને વિષે કહ્યો નથી. આથી અન્દ્રમાંગથી પડેલા અનુશયી છવોનો મીહાદિભાવ એટલે મીહાદિસંસ્તેષમાત્ર એમ ઉપચાર છે ॥ ૨૫ ॥

રેતઃસિગ્યોગોજ્ય ॥ ૨૬ ॥

પછી (અનુશયી છવોનો) રેતનું સિંચન કરનાર સાથે

યોગ થાય છે ॥ ૨૬ ॥

પછી મીહાદિભાવ એટલે મીહાદિસંસ્તેષમાત્ર આ કારણથી છે; કેમકે મીહાદિ-ભાવ પછી કૃતિમાં અનુશયી છવોનો રેતઃસિગ્યાવ-જનનક્રિયાકરનારભાવ કહ્યો છે—'યો યો હાપ્રમતિ યો રેતઃ સિચ્ચતિ તત્રય વધ ભવતિ' [છન્દોગ પા૧૦૧૬] (કેમકે જે જે અન્ન ખાય છે, જે જનન ક્રિયા કરે છે, તે આકારવાળોજ તે થાય છે) એમ. આહિ જનનક્રિયા કરનાર થયું એ મુખ્યાર્થમાં સંસવતું નથી; કેમકે ચિરકાળથી

ચોરત્ (ચેનવાગ ન કરવો) એમાં નિષિદ્ધ કરેલો ચેનવાગ જેમ પુરુષાર્થ માટે છે તેમ નિષિદ્ધ હિસાદિને પણ વધના ઉપકારક થવામાં વિરોધ નથી એવી સંકલ્પ નિરાકરણ કરે છે—'ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિષય વ્યવસ્થિત છે' ઇત્યાદિ. આવો અર્થ છે—કાર્ય કર્મ-માં સર્વત્ર 'કરણના અંશમાં રામથી પ્રવૃત્તિ છે અને અંગોમાં વિધિથી પ્રવૃત્તિ છે એવી સ્થિતિ છે. તેથી ચેનવાગ્ય કર્મને વિષે નિષેધ છે તોપણ રામ પ્રજાણ હોવાથી પ્રવૃત્તિ થાય; કહ્યું છે અને જે હિસાદિ છે તેમાં તો વિધિથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહેવું એઈએ, અને તે વિધિ જે ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત થયલા અનર્થદેહુત્ત્વનો ભાષ ન કરે તો તે વિધિ પ્રવર્તક ન થાય; કે પ્ર-વર્તક થઈ અનર્થક થાય; એ કારણથી વિધિ નિરવકાશ થવાથી સાવકાશ ઉત્સર્ગને અનિહિત હિસા આદિને વિષે સ્થાપે છે એમ સમજવું. આ કહ્યું છે તે હિસાત્વ આદિ સામાન્યથી—જ્યાં હિસામાં હિસાત્વ જે ભૂતિ-સમાન ધર્મ-રહેલો છે તેથી—નિષેધસાથે પ્રવૃત્ત થયું છે એમ અંગીકાર કરીને કહ્યું છે. વસ્તુતઃ નિષેધસાથે રામપ્રાપ્ત હિસાને વિષે છે, વિધિ પ્રમાણે હિસા થાય તેને વિષે નથી તેથી વૈદિક કર્મ અશુદ્ધ છે એવી સંકલ્પને અવસર નથી એમ સ-મજવું. 'સ્થાવર તરીકે જન્મ' ઇત્યાદિ—સ્થાવર તરીકે જન્મ જે પ્રતિકૂળ-અનિષ્ટ-દુઃખ-રૂપ છે તે તેનું કૂળ નથી ॥ ૨૫ ॥

મીહાદિભાવ પછી કૃતિમાં રેતઃસિગ્યાવ કહ્યો છે. તેમાં અલક્ષ્ય અનુશયી છવ રેતઃસે-કર્તા થાય એ યુક્ત નથી તેથી યોગમાત્ર કહ્યો છે—રેતઃસેકર્તા સાથે યોગમાત્ર સમજવાનો

૧ નીચે મુકનાર; જનનક્રિયા કરનાર. ૨ કરવાના અંશમાં. ૩ વિધિથી થયેલી નહિ એવી.

ઉત્પન્ન થયેલો, યોગન પ્રાપ્ત કર્યું હોય ત્યારે જનનક્રિયા કરનાર થાય છે, તે જ
 કાળ કરતા અત્રની સાથે અનુગત થયેલો અનુશયી હવ જનનક્રિયા કરનારનો બા
 ઉપચાર વગર શ્રી રીતે પામે? તેટલા માટે ત્યાં દેતઃસિદ્ધિભાવ—જનનક્રિયા કરના
 થવું ને—દેતઃસિદ્ધિભાવ—જનનક્રિયા કરનાર સાથે યોગ થયો તે—છે એમ અવરથ રચી
 કારવું જોઈએ, તે પ્રમાણે શ્રીશ્રાદ્ધિભાવ થવું શ્રીશ્રાદ્ધિયોગમ છે એમ અવિરોધ છે ॥૨૬॥

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

યોનિથી શરીર ॥ ૨૭ ॥

પછી જનનક્રિયા કરનાર સાથે યોગ થયા પછી યોનિને વિષે દેતઃસેક થયે અ
 નુશયી હયોનું અનુશયનું કૃત્ત્વ ભોગવવા માટે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે એમ શાસ્ત્ર
 કહે છે—‘તદ્દ દહ રમણીયચરણાઃ’ [છાન્દોગ પાદગાઁ] (તેમાં જેઓ આદિ શુભ
 શીલવાળા છે) પ્રત્યાદિ, તેથી પણ એમ સમજાય છે કે અવરોધમાં શ્રીશ્રાદ્ધિભાવ
 ને અવરોધે અનુશયી હવ શુભકૃત્ત્વપુત્ર શ્રીશ્રાદ્ધિશરીરજ થતો નથી, તેટલા માં
 અનુશયીઆનો શ્રીશ્રાદ્ધિજન્મ એટલે શ્રીશ્રાદ્ધિસંસ્કારમાત્ર છે એમ સિદ્ધ થવું ॥૨૭॥

इति श्रीमच्छङ्खस्मरणव्यूहपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये मुञ्जरेगिरा
 भाष्यानुવાદે तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

શ્રીમશ્વેકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં મુજ્જરેગિરાએ
 ભાષ્યાનુવાદમાં તૃતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

છે; ને પ્રમત્તે ઉપક્રમમાં થવું યોગનોજ આગ્રહ કરવાનો છે; નરિ નો ઉપક્રમ અને ઉપન
 દારમાં વિરોધ થાય એમ માની કહે છે—‘એમ અવિરોધ છે’ એમ ॥ ૨૬ ॥

યોનિથી શરીરની કૃતિ છે તેથી અનુગતી હશે બીજાદિશરીરજ પામતા નથી એવો
 મૂલ્યનો અર્થ છે, આ પ્રમાણે કર્મીઓનો—કર્મ કરનારાઓનો—મનિ અને અમનિરૂપ સમા
 દર્શક છે એવા અનુસંધાનથી કર્મજગતી વેરામ જે તત્ત્વજનનું માધન છે ને સિદ્ધ થા
 છે એમ પાડતા અર્થનો ઉપસંધાર કરે છે—‘એમ સિદ્ધ થવું’ એમ ॥ ૨૭ ॥

इति श्रीमच्छङ्खस्मरणव्यूहपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रख्यानां
 मुञ्जरेगिरानुवादे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

શ્રીમશ્વેકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાપ્રખ્યાના
 મુજી અનુવાદમાં તૃતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

કહે છે; કેમકે વેદમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે—‘સંધ્યં તૃતીયં સપ્રસ્થાનમ્’ [બૃહ
 ધાશ૨] (સંધ્ય એ તૃતીય સ્વપ્નસ્થાન છે) એમ, બે લોકસ્થાન અથવા પ્રયોગ
 સ્થાન અને સંપ્રસાદસ્થાનની સંધિમાં છે તેથી સંધ્ય કહેવાય છે તે સંધ્યસ્થા
 નમાં સત્યરૂપજ સૃષ્ટિ થવી શક્યા છે, શાથી? કારણ કે પ્રમાણભૂત શ્રુતિ એમ કહે
 છે—‘અથ રથાન્ રથયોગાન્ પયઃ સ્વજતે’ [બૃહ૦ ધાશ૨૦] (રથો, રથના અર્થ
 અને માર્ગો સર્જે છે) ઇત્યાદિ, ‘સ હિ કર્તા’ [બૃહ૦ ધાશ૨૦] (કેમકે તે કર્તા
 છે) એમ ઉપસંહાર છે તેથી એમજ છે એમ સમભય છે ॥ ૨ ॥

નિર્માતાં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

વળી એક (શાખાવાળાઓ આત્માને કામોનો) નિર્માતા

(કહે છે) અને પુત્રાદિ (કામ છે) ॥ ૨ ॥

વળી એક શાખાવાળાઓ એજ સંધ્યસ્થાનમાં આત્માને કામોનો નિર્માતા
 પ્રતિપાદન કરે છે—‘ય યપ સુતેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ’ [કંઠ૦રાષ્ટ્ર
 (સૂતાં હોય છે ત્યારે બે પુરુષ તે તે કામનું—ઇષ્ટ સી આદિ અર્થનું નિર્માણ કરતે

જ્યાને તિષ્ઠેતે ડમે જ્યાને પદયતિ इदं च परलोकस्थानं च’ (તે સંધ્ય સ્થાનમાં રહી
 બંને સ્થાન—આ લોકસ્થાન અને પરલોકસ્થાન—નુએ છે). પણ આવો સ્વપ્ન કાદાચિત્ક છે એ
 અરુચિથી કહે છે કે—‘અથવા પ્રભોધસ્થાન’ ઇત્યાદિ, નિત્ય સ્વપ્ન પ્રબોધ અને સંપ્રસા
 દના સંધિમાં છે તેથી સ્વપ્નને સંધ્ય કહ્યો છે. અન્ય ટીકાકારો નિત્યસ્વપ્નનેજ બે લોકના સંધિ
 માં આવેલો કહે છે, કેમકે મત્વં અક્ષુ આદિથી અગ્ન્ય રૂપાદિસાક્ષાત્કાર જેમાં છે તે પરલોક
 એનું પરલોકનું લક્ષણ છે; અને દેવ્યક્ષુ આદિથી અગ્ન્ય રૂપાદિસાક્ષાત્કાર જેમાં છે તે મત્વં
 લોકનું લક્ષણ છે; સ્વપ્નમાં એ બંને લક્ષણ છે તેથી લક્ષણથી નિત્યસ્વપ્ન બંને લોકનો સ્પર્શ કર
 છે માટે તે સંધ્ય છે, જેમ બે ગામની વચ્ચે રહેલો માર્ગ તેના સંધિમાં રહેલો કહેવાય
 તેમ. જેમ બે ગામના સંધિમાં ઉભેલો પુરુષ બંને ગામમાં આવેલા પદાર્થો નુએ છે, તે
 સ્વપ્નાવસ્થામાં કદાચિત્ આ લોકના પદાર્થો નુએ છે અને કદાચિત્ પરલોકના પદાર્થો નુ
 છે, એમ ઉભયત્ર વિષમ્ભાન પદાર્થને અનુદૃશ સ્થાન હોવાથી સ્વપ્નાવસ્થાને ઉપચારથી ઉભય
 સંધિસ્થાન કહ્યું છે. ‘કારણ કે પ્રમાણભૂત શ્રુતિ એમ કહે છે’—કેમકે સ્વજતે (સર્જ
 છે) એવા નિર્દેશનો લોકમાં પ્રયોગ સત્ત્વ ઘટાદિની ઉત્પત્તિને અનુદૃશ વ્યાપારમાંજ થાય છે
 ‘સ હિ કર્તા’ ઇત્યાદિ—કર્તૃત્વનો નિર્દેશ સત્ત્વ પદાર્થના સ્થાને વિષેજ થાય છે; શુનિરત્નત
 વિષે ‘રજત સર્નાયું’ એવો નિર્દેશ થતો નથી, કે જેને તેનો પ્રમ થાય છે તેનો ‘એ તે
 કર્તા છે’ એમ નિર્દેશ થતો નથી. તેથી ‘સ્વજતે’ અને ‘સ હિ કર્તા’ એ નિર્દેશથી સ્વપ્ન
 સૃષ્ટિ સત્યરૂપજ છે. માત્ર કૃતિથીજ નહિ, પણ તેને કર્તા છે તેથી પણ સ્વપ્નપદાર્થો વ્યાવક
 રિક સત્ત્વ છે એનો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

વળી સ્વપ્નના પદાર્થ સત્ત્વ છે, પ્રાણથી નિર્મિત થયા છે તેથી, આકાશાદિની પેઠે, એ
 સૂત્રાર્થ કહે છે—‘વળી એક શાખાવાળાઓ’ ઇત્યાદિ. ‘સુતેષુ’=કરણાદિ નિર્વ્યાપાર છે
 છે ત્યારે. ‘સત્ત્વયા વૃદ્ધ માત્મા’ (તે તે પહેલો આત્મા છે) એવો શેષ છે. કામસાધન

જાગે છે) એમ. તેમાં પુત્રાદિ કામ છે એવો અભિપ્રાય છે; કેમકે તેમની કામના સ્થાપ છે. પણ કામશબ્દનો અર્થ ઇચ્છાવિશેષજ થવો જોઈએ. ના; કારણ કે 'સન્તાપુષ્પઃ પુત્રપૌત્રાન્ કૃત્તીષ્વ' [૬૬૦ ૧૧૧૨૩] (સો વર્ષના આયુર્વાજા પુત્ર અને પૌત્રોને વર) એમ પ્રસ્તવી અન્તે 'કામાનાં ત્વા કામભાજં કરોમિ' [૬૬૦ ૧૧૧૨૪] (કામોનો-દિવ્ય અને માનુષ કામોને-તને કામ ભોગવનારો કરું છું) એમ પ્રકૃત પુત્રાદિને વિષે કામશબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; અને એ નિર્માતા પ્રાણ છે એમ પ્રકરણ અને વાક્યરોપથી સમજાય છે; કારણ કે એ પ્રાણનું પ્રકરણ છે—'અન્યથ ધર્માદ્યન્વાચર્માન્' [૬૬૦ ૧૧૧૧૪] (ધર્મથી-શાસ્ત્રીય ધર્માનુષ્ઠાન, તેનાં ફળ અને કારકરૂપથી અન્ય ■ અને અધર્મથી અન્ય છે) દત્યાદિ છે. વાક્યરોપ પણ તે વિષે છે—'તદેવ શુકં તદ્વાપ તદેવામૃતમુચ્યતે। તર્સિહોકાઃ ક્ષિતાઃ સર્વે તદુ નાલ્યેતિ કથ્યન્' [૬૬૦ ૨૦૫૮] (તેજ શુક, તેજ શ્વસ, તેજ અમૃત કહેવાય છે, તેને વિષે લોકો આમિત થયા છે, તેનું કોઈ પણ અતિક્રમણ કરતો નથી) એમ. પ્રાણ એનો કર્તા છે એવી ભ્રમરવસ્થાની સૃષ્ટિ સત્યરૂપ સમજાઈ છે તો સ્વપ્નને આશ્રયે રહેલી સૃષ્ટિ તેથીજ થાય એ યુક્ત છે; કેમકે 'અયો યત્યાદુર્ગમરિતદેશ યથાસ્થિયં ક્ષિતિ યાનિ હોય જામ્પરપતિ તાનિ મુમઃ' [બૃહુ ૬૩૧૪] (વળી બીજાએ કહે છે કે એનો એ {એ સ્વપ્ન છે તે} ભ્રમરિતદેશજ છે; કારણ કે ભયતો એ પદાર્થો જુએ છે તેજ સુતો જુએ છે) એમ સ્મૃતિ સ્વપ્ન અને ભ્રમરવસ્થાની સમાન રીત મળણ કરાવે છે. તેટલા માટે સ્વપ્નમાં સત્યરૂપજ સૃષ્ટિ છે ॥ ૨ ॥

૧.૧૬૬ જ્યં કહે છે—'તેમાં પુત્રાદિ કામ છે' હતાદિ. પણ 'સ્તિર્વિર્ગમપહરતિ' (૩૬ યોગનો અપહાર કરે છે) એવો ન્યાય છે તેથી યક્ષ કરે છે—'પણ કામશબ્દનો અર્થ' હતાદિ. પ્રકરણનો વિશેષ થાય તેથી અર્થે કહી નથી એમ સંકાનું નિરસન કરે છે—'ના; કારણ કે' હતાદિ. વગી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો કર્તા અન્ય હોય તોપણ તે સત્યરૂપ સૃષ્ટિ છે, સંપ્રતિપત્તિ ભ્રમરવસ્થાની પેઠે એમ કહે છે—'એ નિર્માતા પ્રાણ છે' હતાદિ. 'તદેવ શુકમ્' હતાદિ. સ્વપ્નમાં કરણ નિર્માણર હોય ત્યારે એ ભ્રમે છે તેજ શુક-સ્વપ્નપ્રાણ પ્રજ્ઞ છે એવો જ્યં છે—'અયો યત્યાદુઃ'—બીજાએ કહે છે કે એ જલનો જે એ સ્વપ્ન છે તે ભ્રમરિતદેશજ છે, સંખ્ય કઈ વા લોક કે પરલોકથી બિજા, સ્થાનાન્તર નથી; ત્યારે શું છે! સ્વપ્ન એ ભ્રમરિતદેશજ છે. ભ્રમરિતસૃષ્ટિ સુતિથી બાધ્ય છે તોપણ તત્ત્વનો સમ્પ્રતિપત્તિ થવા પડેલાં તેની અનુસ્મૃતિ છે તેથી તે સત્યરૂપી છે, તેમ સ્વપ્ન પણ સત્યરૂપ છે એમ કહે છે—'તેટલા માટે' હતાદિ ॥ ૨ ॥

કહે છે; કેમકે વેદમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે—‘સંધ્યં તૃતીયં સ્વપ્નસ્થાનમ્’ [બૃહદ્ ષાસ્ત્ર ૨] (સંધ્ય એ તૃતીય સ્વપ્નસ્થાન છે) એમ. જે લોકસ્થાન અથવા પ્રયોગ સ્થાન અને સંપ્રસારસ્થાનની સંધિમાં છે તેથી સંધ્ય કહેવાય છે તે સંધ્યસ્થાનમાં સત્યરૂપજ સૃષ્ટિ થતી યુક્ત છે. શાથી? કારણ કે પ્રમાણભૂત શ્રુતિ એમ કહે છે—‘મય રથ્યાન્ રથયોગાન્ પથઃ સૃજતે’ [બૃહદ્ ષાસ્ત્ર ૨૦] (રથો, રથના અર્થ અને માર્ગો સર્જે છે) ઇત્યાદિ, ‘સ દિ કર્તા’ [બૃહદ્ ષાસ્ત્ર ૨૦] (કેમકે તે કર્તા છે) એમ ઉપસંહાર છે તેથી એમજ છે એમ સમભય છે ॥ ૧ ॥

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

વળી એક (શાખાવાળાઓ આત્માને કામોનો) નિર્માતા (કહે છે) અને પુત્રાદિ (કામ છે) ॥ ૨ ॥

વળી એક શાખાવાળાઓ એજ સંધ્યસ્થાનમાં આત્માને કામોનો નિર્માતા પ્રતિપાદન કરે છે—‘ય एष सुप्तो जागर्नि कामं कामं पुत्रयो निर्ममाणः’ [ક્રીડાશાસ્ત્ર ૧૦] (મન્ય દેવા છે ત્યારે જો પુરુષ તે તે કામનું—પુત્ર સ્ત્રી આદિ અર્થનું નિર્માણ કરતો

જ્ઞાને નિદ્રાએને કહે જ્ઞાને પદ્યનિ રદં ચ પરલોકજ્ઞાનં ચ’ (તે સંધ્ય સ્થાનમાં રતી બને સ્થાન—આ લોકસ્થાન અને પરલોકસ્થાન—શુભ છે). પણ આનો સ્વપ્ન કાદાચિત્ક છે એ અસ્થિતી કહે છે કે—‘અથવા પ્રમાણસ્થાન’ ઇત્યાદિ. નિત્ય સ્વપ્ન પ્રયોગ અને સંપ્રસારના સંધિમાં છે તેથી સ્વપ્નને મધ્ય કહ્યો છે. અન્ય ટીકાકારો નિત્યસ્વપ્નનેજ એ લોકના સંધિમાં આવેલો કહે છે, કેમકે મન્ય અશુ આદિથી અજન્ય રૂપાદિસાધકાર જેમાં છે તે પરથી એજ પરલોકનું સ્વપ્ન છે; અને દેવયશુ આદિથી અજન્ય રૂપાદિસાધકાર જેમાં છે તે મન્ય લોકનું સ્વપ્ન છે, સ્વપ્નમાં એ બંને સમૂહ છે તેથી લગભગની નિત્યસ્વપ્ન બને લોકનો સ્પર્શ છે માટે તે સ્થલ છે, જેમ એ ગામની વચ્ચે રહેલો મન્ય તેના સંધિમાં રહેલો કહેવાય તેમ. જેમ એ ગામના સંધિમાં ઉભેલો પુરુષ બને ગામમાં આવેલા પદાર્થો જુએ છે, તે સ્વપ્નસ્થાનમાં કદાચિત્ આ લોકના પદાર્થો જુએ છે અને કદાચિત્ પરલોકના પદાર્થો જુએ છે. એમ ઉત્પત્તિ નિવૃત્તિ પદાર્થને અનુદેશ સ્થાન લોવાથી સ્વપ્નસ્થાનને ઉપચારથી ઉત્પત્તિસ્થાન કહ્યું છે. ‘કારણ કે પ્રમાણભૂત શ્રુતિ એમ કહે છે—‘કેમકે સૃજતે’ (કર્તા છે) એજ નિર્દેશને લોકમાં પ્રયોગ સ્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિને અનુદેશ આપારમાંજ થાય છે. ‘સ દિ કર્તા’ ઇત્યદિ—કર્તૃવત્તો નિર્દેશ સ્વ પદાર્થના સંધિને વિશેષ થાય છે; શુનિરવત્તો વિશે ‘રથત સર્જયુ’ એવો નિર્દેશ થતો નથી, કે જેને તેનો પ્રમ થાય છે તેને ‘એ તે કર્તા’ છે. એમ નિર્દેશ થતો નથી. તેથી ‘સૃજતે’ અને ‘સ દિ કર્તા’ એ નિર્દેશથી સ્વપ્ન સ્થલ સ્વરૂપજ છે. મન્ય કૃતિથીજ નહિ, પણ તેને કર્તા છે તેથી પણ સ્વપ્નપદાર્થો જુએ રીક સ્થલ છે એવે અર્થ છે ॥ ૧ ॥

વળી સ્વપ્નના પદાર્થ સ્થલ છે. ક્રમથી નિર્મિત થયા છે તેથી, આકાશગોળી પે, એ સૂર્યને કહે છે—‘વળી એક શાખાવાળાઓ’ ઇત્યદિ. ‘સુપ્તો જાગરુરિ નિર્મણરે’ છે એ. ‘સ ત્વયા વૃદ્ધ માત્રા’ (તે તે પુરુષો આત્મા છે) એવો દેવ છે. કામસ્થાન

કેમકે એવેસો જન્મુ શન યોગજનથી 'અવરહિત ધયસા દેશમાં' ક્ષાત્રમાત્રમાં જવા કે આપવા શક્તિમાન નથી. કવચિન્ (જાએસો પુરુષ) 'પ્રત્યાગમન વગરનો સ્વપ્ન (પાસે ડાબેસાએને) સંભળાવે છે કે હું આજે કુરુ દેશમાં એવેસો, નિદ્રાવશ થઈ સ્વપ્નમાં પંચાલદેશમાં ગયો અને એ દેશમાં જાગ્યો. એ દેહથી દૂર ગયો હોય તો પંચાલદેશમાં જાગે; કેમકે એ ત્યાં ગયો છે; પણ એ તો કુરુદેશમાં જાગે છે. વળી જે દેહ વડે એ પાનાને અન્ય દેશ વ્યાપ્ત કરતો માને છે તે દેહને અન્ય, પાસે રહેલાઓ, શયનદેશજ છે એમ દેખે છે; તેમજ એ જેવા દેશાન્તરે સ્વપ્નમાં જુએ છે તે તેવાજ હોવા નથી. એ દાહનો દાહનો (પદાર્થો) જુએ તો તે જાગતો હોય તેમ તે ઉત્પન્નરૂપ પદાર્થો છે એમ વિચારે. મુનિ પણ દેહની અંદરજ સ્વપ્ન દર્શાવે છે—'સ્વ યજ્ઞત્વ જાગ્યયા યજ્ઞતિ' [બૃહદ્ ૩.૧.૧૮] (આ—સ્વપ્ન જેમ ધાય તેમ જે કાળમાં તે-પ્રકૃત આત્મા-સ્વપ્નવૃત્તિથી વર્તે છે) એમ ઉપકૃમ કરીને 'જો દારીરે યજ્ઞાકામં પતિ-પતેત' [બૃહદ્ ૩.૧.૧૮] (ત્યારે પાનાના શરીરમાં જેમ ધડે છે તેમ ફરે છે) એમ. એટલા માટે મુનિ અને ઉપપત્તિને વિરોધ ધાય તેથી 'વહિન્નુગમ્ય' [બૃહદ્ ૩.૧.૧૨] (કુસાયથી-દેહથી-બહાર) એ મુનિનું ગોખી તરીકે વ્યાખ્યાન કરવું—જાણે દેહની બહાર અમૃત આત્મા ફરીને (ત્યાં હજી ધાય છે ત્યાં વિહાર કરે છે) એમ—ખરેખર, જે, શરીરમાં વસતો પણ તે વડે પ્રયોજન કરતો નથી તે શરીરમાંથી બ-

હાર ગયો હોય તેના પાછા ફરવાનો નિવશ નથી તેથી ત્યાજ પ્રજોપનો પ્રસન્ન આવે તેથી પણ સ્વપ્ન દેહબહાર નથી એમ કહે છે—'કવચિન્ (જાએસો પુરુષ)' હતાદિ. કહેવાજ અર્થને અતિરેકદારા સ્પષ્ટ કરે છે—'જો દેહથી દૂર ગયો હોય' હતાદિ વગી આથી પણ દેહની બહાર, દેશાન્તરમાં જાગેને સ્વપ્નવિચાર થતો નથી એમ કહે છે—'વળી જે દેહ વડે' હવારિ. સ્વપ્ન દેશાન્તરમાં ગયો, અર્થાત્, દેહની બહારના પ્રદેશમાં થતો નથી એવેજ વિષે અન્ય હેતુ કહે છે—'તેમજ એ જેવા દેશાન્તરે' હવારિ તેજ અતિરેકથી પ્રતિપાદન કરે છે—'જો દાહનો દાહનો' હતાદિ અર્થાત્, દેહથી બહારમાં જો સ્વપ્ન જુએ તો જાગ-હવેમાના જેવા ઉત્પન્નરૂપ પદાર્થો જુએ. 'દાહનો દાહનો' = એક દેહથી અન્ય દેહમાં જતો. માત્ર ઉપપત્તિયોજ સ્વપ્ન દેહની સદર ધાય છે એમ નહિ, મુનિ પણ એમજ કહે છે—'સ્વ યજ્ઞ' હતાદિ. 'જાગ્'—એ સ્વપ્નવાની ક્રિયાવિશેષજ છે. 'સ્વપ્નયા' એ વૃત્ત્યાનું વિશેષજ છે. જેમ સ્વપ્ન હોય તેમ જે કાળમાં સ્વપ્નવૃત્તિથી ફરે છે તે કાળે સ્વશરીરે યથેષ્ટ ફરે છે. પણ જો સ્વપ્ન શરીરનાજ પ્રદેશમાં ધાય તો બહિષ્કાયશ્રુતિનો સો અર્થ તેને વિષે કહે છે—'એટલા માટે મુનિ અને ઉપપત્તિને વિરોધ ધાય' હતાદિ. 'જાણે દેહની બહાર' હતાદિ. જાણે દેહની બહાર અમૃત આત્મા ફરીને યથેષ્ટ વિહાર કરે છે એવો અર્થ છે. પણ જે શરીરમાં વસે છે તેને 'જાણે દેહની બહાર' એમ શી રીતે કહ્યો છે એમ આશંકા કરીને ઉપચારને વિષે નિમિત્ત કહે છે—'ખરેખર, જે શરીરમાં વસતો પણ' હતાદિ. દેહસ્થ છે તોપણ દેહાભિમાનરહિત્ય એ કુલ વડે બહિષ્કા જેવો. બહારનો એમ કહ્યું છે એવો અર્થ છે. રિધનિ અને મનિની મિત્ર પ્રતીતિ થટે તેટલા માટે સ્વપ્ન બહિષ્કામાં ધાય છે એમ જે

એમ પ્રાપ્ત થયે નિરાકરણ કરે છે—

માયામાત્રં તુ કાર્ત્વ્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પણુ (સ્વમશુદ્ધિ) માયામાત્ર છે; સમસ્તતાથી (પરમાર્થવસ્તુધર્મથી)

નેનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થતું નથી તેથી ॥ ૩ ॥

તુભ્યમ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સંધ્યમાં-સ્વપ્નમાં- શુદ્ધિ પારમાર્થિક છે એમ કહે કરું છે તે નથી. સ્વમશુદ્ધિ માયાજ છે, તેમાં તાત્ત્વિકપણનો લેશ પણ નથી. માયી? મમસ્તનાથી તેનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થતું નથી તેથી; કારણ કે સ્વપ્ન એવો નથી કે જેનું સ્વરૂપ મમસ્ત પરમાર્થ વસ્તુના ધર્મથી અભિવ્યક્ત થાય છે. પણ આદિ મમસ્તનાનો શો અર્થ અભિપ્રેત છે? દેશ, કાલ, અને નિમિત્તની સંપત્તિ અને અભાવ. દેશ, કાલ, અને નિમિત્ત, તેમજ અભાવ, જે પારમાર્થિક વસ્તુના વિ-પર્યાય છે તે સ્વપ્નમાં સંભવતા નથી. સ્વપ્નમાં સ્થાદિનો ઉચિત દેશ સંભવતો નથી; કેમકે 'સંયુત દેહદેશમાં' સ્થાદિને અવકાશ મળે નહિ. પણ આદિ શંકા છે. દેહથી બનાવેલા વિપર્યાય સ્વપ્નમાં કેમથી; કેમકે જેમાં દેશનું વ્યવધાન છે એવાં દ્રવ્યોનું તેમાં (સ્વપ્નમાં) મદન થાય છે. શ્રુતિ પણ દેહથી બદારના વિપર્યાય વિશે સ્વપ્ન દર્શાવે છે. 'દશિષ્ઠકાયાદમૃતપ્રાપ્તિયા. ન ર્થતેન્મૃતો યત્ર કામમ્' [બૃહદ ષાષ્ટી ૨] (કે સાચથી દેહથી-બદાર અમૃત આત્મા ફરીને જ્યાં ઇચ્છા થાય છે ત્યાં વિદાર કરે છે) એમ ક્ષિપ્તિ અને ગતિની ભિન્ન પ્રતીતિ જન્ય બદાર નીકળે તો હોય તો ઘટની નથી એમ (મંત્રા છે). એમ કહીએ છીએ કે ના (એ મંત્રા યુક્ત નથી);

સ્વપ્નના અનુવદથી બિદ્યાનને સૂત્રમાં કહે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે' હવાતિ. સ્વપ્ન-ન દેશ-ન સ્વ-ન પદાર્થ પ્રતિભાસિક-પ્રતીતિવિષય છે, અવદરમાં દેખાતા સ્થાદિને વિશે કરોલી જ નહોતો પતા દેખાય છે તેથી, મુગિરજનાદિની પેઠે, એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'તુ-સ્વપ્ન' હવાતિ નહોતો અને અવિશમાં સિદ્ધ નથી એમ કરવાને માટે મત અને કામ્યમાં મતદાતા છે. સૂત્રના માત્રપદ છે તેથી, અવદરમાં પ્રમાણ અભાવ-અવધારિક સત્ છે તેમ સ્વપ્ન નથી. સ્વપ્નમાં મોં તે અભવ-અભિનિદ છે, એમ અભાવ-સ્વપ્નનો નિરમ કહે છે. 'જાગૃત્વ' કહેતે અવદરમાં જે કરોલી સાચથી હોય છે તત્ત્વ-વધર્મ, જાગૃત્વના પદ-અવદરિક સ્વપ્ન-વેતો ધર્મો ચોખ્ખો દેશ, કાલ, અને નિમિત્તનું સાદિય, સ્વપ્ન નો જાગૃત્વ-પરમ સ્વપ્ન-વેતો અભવ સ્વપ્ન કરે છે—'સ્વપ્નમાં' સ્થાદિનો ઉચિત દેશ' હવાતિ. પણ જ્યાં સ્વપ્ન દેશ છે તેમ સ્વપ્નનો ચોખ્ખો દેશ છે એમ જા-લો કરી તે દેશ મુ દેહથી બદાર છે કે બદાર છે એમ સિદ્ધિ કરી આપ પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે—'કેમકે સંયુત દેહદેશમાં' હવાતિ ક્ષિપ્તિ પથની શંકા કરે છે—'પણુ આદિ શંકા છે' હવાતિ તેમાં ઉપર્યત્ત કરે છે—'કેમકે જેમાં' દેશનું વ્યવધાન છે' હવાતિ તેનેજ વિશે કહે છે—'અતિ પણ દેહથી' હવાતિ દેશની બદાર સ્વપ્ન વિષય છે તેને વિશે અભવ યુક્ત કરે છે—'એમ ક્ષિપ્તિ અને ગતિની' હવાતિ. દેહની બદાર નહોતો તે જાગૃત્વ નો એમ કરે છે—'એમ કહીએ છીએ કે ના' હવાતિ. જ-

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

(સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો લેશ પણ નથી એમ નહિ) કેમકે (સ્વપ્ન) સૂચક છે, શ્રુતિથી, અને તે બાળનારાઓ કહે છે ॥ ૪ ॥

ત્યારે સ્વપ્ન માયામાત્ર હોવાથી તેમાં પરમાર્થનો કેટલું પણ લેશ નથી. ના, એમ કહીએ છીએ; કેમકે સ્વપ્ન ભવિષ્યના સાક્ષ અને નરસાનો સૂચક થાય છે; કારણ કે શ્રુતિ છે—‘યદા કામંતુ કામ્યેષુ નિવ્યં સ્વપ્નેષુ પશ્યતિ । સમૃદ્ધિ તત્ર જાર્જાયા-ન્ તસ્મિન્ તત્ત્વનિદરાંતે ॥’ [છાન્દોગ બ્રાહ્મ] (જ્યારે કામ્ય કર્મોમાં તે સ્વપ્નને વિષે શ્રી બુદ્ધિ છે ત્યારે તે સ્વપ્નદર્શનમાં તેણે સમૃદ્ધિ-ફળનિષ્પત્તિ બાળવી), તેમજ ‘કુર્યં જ્ઞાણં જ્ઞાણદન્તં પશ્યતિ તત્ત્વં દન્તિ’ (એ તે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ દન્તવાળા પુરુષને બુદ્ધિ છે તો તે જ્ઞાને હશે) ઇત્યાદિથી સ્વપ્ને કુંઠક અર્પિત નિવેદન કરે છે એમ અવગણ કરાયે છે. વળી સ્વપ્નના આધાર બાળનારાઓ કહે છે કે ‘કુબ્જપત્તોહનાદીનિ સ્વપ્નં ધમ્વાનિ જ્ઞાપનાદીન્યધમ્વાનિ’ (સ્વપ્નમાં હાથી પર આદોહદુણ કરવું ઇત્યાદિ ધન્ય છે, પણ ગધેશાનું વાહન આદિ અધન્ય છે) એમ; અને વિશિષ્ટ મન્ત્ર, દેવતા, અને દ્રવ્ય જેનાં નિમિત્ત છે એવા કેટલાક સ્વપ્નોમાં સત્ય અર્થનો લેશ હોય છે એમ માને છે. તેમાં પણ સૂચવાતી વસ્તુ સત્ય થાયે, સ્ત્રીદર્શન આદિ જે સૂચક છે તે તો અસત્યજ છે; કેમકે તેનો બાપ થાય છે, એવો અભિપ્રાય છે. તેટલા માટે સ્વપ્ન માયા-માત્ર છે એ ઉપપન્ન છે ‘આદિ હિ’ [બ્રહ્મસૂત્ર શારણ] (કેમકે સુતિ કહે છે) એમ જે કહ્યું છે તે એમ થયે જોણું છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું. જેમ ‘હજા બળદ વગેરેનું ઉદ્દ-હન કરે છે,’ એ નિમિત્તમાત્રને લીધે એમ કહેવાય છે, પણ હજા પ્રત્યક્ષ બળદ વગે-રેનું ઉદ્દહન કરતા નથી; તેમ નિમિત્તમાત્ર હોવાને લીધે ‘સૂતેયો રથાદિને સર્જે છે; ખરેખર, તે કર્તા છે’ એમ કહેવાય છે, પણ સૂતેયો રથાદિને પ્રત્યક્ષ સર્જતો નથી.

સ્વપ્ન જ્ઞાન્તિમાત્ર છે તેથી તેણે સૂચવેલી વસ્તુ પણ સત્ય ન થાય એ શક્યતા ઉપર તરીકે અન્ય સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘ત્યારે સ્વપ્ન માયામાત્ર હોવાથી’ ઇત્યાદિ. મન-થી, દેવતાના અનુચ્છેદથી કે જોષિના સેવનથી સ્વપ્ને સત્યસૂચક હોય તો સત્યરૂપ થાય તેથી કહે છે—‘તેમાં પણ સૂચવાતી વસ્તુ’ ઇત્યાદિ. ‘તેમાં’—સ્વપ્ન સત્યાર્થસૂચક છે તોપણ. ‘શુદ્ધિરજત સત્ત્વ ઉપેનો દેતુ છે તોપણ તેનું સત્ત્વ એવામાં આવતું નથી તેથી એનો બાપ છે. જેમ કૃષિદ્વારા હજા બળદ વગેરેના જીવનનું નિમિત્ત છે તેમ સ્વપ્નભોજા અદૃષ્ટદ્વારા સ્વ-પ્નરૂપિનું નિમિત્ત છે; જેમ કુંબકાર કુંબનો સાક્ષાત્ કર્તા છે તેમ સ્વપ્નભોજા સ્વપ્નનો સાક્ષાત્ કર્તા નથી; કેમકે તેમાં સામગ્રીનો અભાવ છે અને બાપ છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે એમ કહે છે—‘આદિ હિ’ ઇત્યાદિ. ‘તે’= સુપ્ત સદા છે ઇત્યાદિ વચન. ‘એમ થયે’= પૂર્વોક્ત વ્યાપ્તિ સ્વપ્ન માયામાત્ર થયે. સ્વપ્નમાં એવજા રથાદિનું સદૃશ જોણું છે એમ દૃશાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે—‘જેમ હજા બળદ વગેરેનું’ ઇત્યાદિ. તોપણ દાર્શનિકમાં સુપ્ત ચેતન ॥ તેથી સદા ચઈ યદે એમ શંકા કરી કહે છે—‘પણ સૂતેયો રથાદિને’ ઇત્યાદિ. જેમ ભ્રમ પુરુષ સદા છે તેમ સુપ્ત પુરુષ પણ છે એમ એ દૃષ્ટ હોય તો સૂદ અવજા રથાદિ બ્રહ્મદેવરથામાત્રથી ભાષ્ય ન

૧ જે શુભિને જામથી રખત જરીકે માની છે તે.

હાર જેવો થાય છે એમ, 'સ્થિતિ અને ગતિની લિંગ પ્રતીતિ પણ, એમ થયે, 'વિપ્રસંભજ' છે એમ સ્વીકારવું યુક્ત છે. સ્વપ્નમાં કાલવિરોધ પણ થાય છે; રાત્રીને વિષે સૂતેલો ભારત વર્ષમાં દિવસ છે એમ માને છે; તેમ મુહૂર્તમાત્ર રહેનારા સ્વપ્નમાં કદાચિત્ ખલુ વર્ષસમુદાય નિર્ગમન કરે છે. વળી સ્વપ્નમાં વિચાર કે કર્મને માટે યોગ્ય નિમિત્ત પણ હતાં નથી; કેમકે હન્દ્રિયોના ઉપસંહાર થાય છે તેથી સ્થાદિતું ગ્રહણ કરવા માટે એને અશુ આદિ નથી. તેમજ નિમેષમાત્રમાં સ્થાદિતું નિર્માણ કરવા કે તેને માટે લાકડું મેળવવા એનામાં સામર્થ્ય પણ ક્યાંથી? વળી સ્વપ્નમાં જ્ઞેયતા એ સ્થાદિ પદાર્થો જાગૃત્વસ્થામાં 'ખાધિત' થાય છે; અને એનો ખાધ સ્વપ્નમાંજ મુક્ત થાય છે; કેમકે સ્વપ્નના આદિ અને અન્તમાં વ્યભિચાર જ્ઞેયામાં આવે છે. ખરેખર, કદાચિત્, આ સ્થ છે એમ સ્વપ્નમાં નિર્ધારેલો પદાર્થ ક્ષણમાં મનુષ્ય થાય છે, અને આ મનુષ્ય છે એમ નિર્ધારેલો ક્ષણમાં વૃક્ષ થાય છે. શાસ્ત્ર પણ સ્વપ્નમાં સ્થાદિનો અભાવ સ્પષ્ટ સ્વણ કરાવે છે—'ન તત્ર યા ન રથ-યોગા ન પન્થાનો મયન્તિ' [બૃહુ ૪૩૨૦] (ત્યાં સ્થો નથી, સ્થના યોગ નથી, કે માર્ગો નથી) ઇત્યાદિ. તેટલા માટે સ્વપ્નદર્શન આપામાત્ર છે ॥ ૩ ॥

કશું છે તેને વિષે કહે છે—'સ્થિતિ અને ગતિની લિંગ પ્રતીતિ પણ' ઇત્યાદિ. 'એમ થયે'—શ્રુતિ અને યુક્તિથી દેહની અંદરનાજ પ્રદેશમાં સ્વપ્ન થયે એવો અર્થ છે. 'વિપ્રસંભજ' = વિશ્વમજ. સ્વપ્નને વિષે યોગ્ય દેશનો અભાવ કહી કાળનો અભાવ કહે છે—'સ્વપ્નમાં કાળવિરોધ' ઇત્યાદિ. અહિં રાત્રીસમય હોય તોપણ અન્ય વર્ષમાં, કેતુમાલ આદિમાં દિવસ હોય છે, માટે 'ભારત વર્ષમાં' એમ કહ્યું છે. અન્ય પ્રકારે કાળવિરોધ કહે છે—'તેમ મુહૂર્તમાત્ર' ઇત્યાદિ. યોગ્ય કાળનો અયોગ્ય કહીને યોગ્ય નિમિત્તનો અયોગ્ય કહે છે—'વળી સ્વપ્નમાં' ઇત્યાદિ. શુદ્ધિને અર્થે-યોગ્ય નિમિત્તનો અયોગ્ય સાધે છે—'કેમકે હન્દ્રિયોના' ઇત્યાદિ. 'એને' = સ્વપ્નદશાને. કર્મને અર્થે યોગ્ય નિમિત્તનો અયોગ્ય કહે છે—'તેમજ નિમેષમાત્રમાં' ઇત્યાદિ. અજાધનો અસંશય કહે છે—'વળી સ્વપ્નમાં જ્ઞેયતા' ઇત્યાદિ. માત્ર જાગૃત્વસ્થામાંજ ખાધ થાય છે એમ નહિ, સ્વપ્નમાં પણ થાય છે—'અને એનો ખાધ' ઇત્યાદિ. જાગૃત્વસ્થામાં પણ આદિ અને અન્તમાં વ્યભિચારશુદ્ધિ સ્વપ્નમાં જ તેવી છે એમ આસંકા કરી વિશેષ કહે છે—'ખરેખર, કદાચિત્,' ઇત્યાદિ. શ્રુતિથી પણ સ્થાદિ સ્વપ્નમાં જાધ્ય છે એમ કહે છે—'શાસ્ત્ર પણ' ઇત્યાદિ. યોગ્ય દેશ આદિના અભાવથી સિદ્ધ થયલા અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ ॥ ૩ ॥

તે સર્વનો હૃદયર હોવાથી સર્વ અવસ્થામાં અધિષ્ઠાના થાય એ યુક્ત છે. પણ સ્વપ્ન-
ને આશ્રયે રહેલી સૃષ્ટિ આકાશાદિની સૃષ્ટિની જે પારમાર્થિક નથી એટલું પ્રતિ-
પાદન કરીએ છીએ. આકાશાદિની સૃષ્ટિ પણ આત્મવર્તિક સત્ય નથી; કેમકે ‘તદ-
ન્યત્યમાત્મભવત્તદાદિભ્યઃ’ [અક્ષરં ચારાશ્રય] એમાં સમસ્ત પ્રપંચ માયામાત્ર
છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. બ્રહ્માત્મવત્તા જ્ઞાનની પૂર્વે આકાશાદિ પ્રપંચ વ્યવસ્થિત
રૂપવાળો રહે છે; પણ સ્વપ્નને આશ્રયે રહેલા ‘પ્રપંચનો દરરોજ બાધ થાય છે. આથી
સ્વપ્ન માયામય છે એમ વિશેષે કહ્યું છે ॥ ૪ ॥

પરાભિધ્યાનાદ્યુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય વન્ધવિપર્યયો ॥ ૫ ॥

પણ પર (આત્માના) અભિધ્યાનથી તિરોહિત થયેલી (જીવની
શક્તિ આવિર્ભૂત થાય છે); કારણ કે એના (જીવના) બન્ધ
અને મોક્ષ (હૃદયરથી) છે ॥ ૫ ॥

પણ અત્ર શંકા છે. પર આત્માનોજ અંશ જીવ છે, જેમ અગ્નિનો વિસ્ફુલ્લિગ
છે તેમ તેમાં એમ થયે જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિગની બાળવાની અને પ્રકાશ
કરવાની શક્તિ સમાન છે, એમ જીવ અને હૃદયરની પણ જ્ઞાનશક્તિ અને ઐશ્વર્ય-
શક્તિ સમાન છે. તેથી જીવના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યના બળથી સ્વપ્નમાં સ્થાવિરસૃષ્ટિ
સંકલ્પવત્ય થયે એમ (શંકા છે). એને વિષે કહીએ છીએ—જીવ અને હૃદયરનો
અંશાશિભાવ છે, તોપણ જીવ હૃદયરથી વિપરીત ધર્મવાળો છે એ પ્રત્યક્ષ છે. મું

વિચિત્ર કરી, બાધ પણ યુક્ત નથી; કેમકે અવદારક્રમમાં બાધ એવામાં આવે છે એમ કહે
છે—‘પણ સ્વપ્નને આશ્રયે રહેલી’ હતાકિ ‘પારમાર્થિક’ અવદારને વિષે બાધરહિત.
દ્વિતીય પદમાં દુષ્ટતા ‘સામ્પ્રવિષ્ટ છે એમ કહે છે—આકાશાદિની સૃષ્ટિ પણ’ હતાકિ.
આકાશાદિ સૃષ્ટિનું નિષ્કલ્પ અસિદ્ધ છે તેથી દુષ્ટતા સામ્પ્રવિષ્ટ થી રીતે થાય છે તેને માટે
કહે છે—‘કેમકે “તદન્યત્ય”’ હતાકિ. તારે સ્વપ્નને અવદારરહી થી વિરોધ છે કે એનું
નિષ્કલ્પ પૂરું કહેવાય છે તેને માટે કહે છે—‘બ્રહ્માત્મવત્તા જ્ઞાનની પૂર્વે’ હતાકિ.
અવદારમાં પણ સ્વપ્નનું નિષ્કલ્પ કહેવા માટે પૂરું ઉક્તિ છે એવો બાધ છે ॥ ૪ ॥

કાપેલી સમજી ન એવાથી સ્વપ્ન માયા છે એમ બતાવે કહ્યું છે. પણ ને બતાવે છે;
કેમકે સત્સંગપ્રમાણથી પણ સત્ સહિતો સમજ છે એમ સંજ્ઞા કરી પરિહાર તરફે સ્વપ્ન
બાધન કરે છે—‘પણ અત્ર શંકા છે’ હતાકિ. પરંતુ, એનો સંગ્રહ સત્ દેવ તેને
સંગ્રહથી સત્ સહિ રહ્યો; પણ જીવને તો સંગ્રહ ભક્ત છે એ પ્રવચ્ન છે એવો પરિહાર-
નો અર્થ છે. ‘તેમાં એમ થયે’—જીવ પર બાધને કારણે બાધ છે એમ કુતિ બને
રમુનિથી સિદ્ધ રહે તારે જીવ હૃદયરથી વિરોધ ધર્મવતો દેવરથી જીવ હૃદયર નથી એમ

એનું નિમિત્ત તો સ્થાદિના પ્રતિભાનથી થયલા હર્ષ, ત્રાસ આદિના દર્શનથી તેમ
નિમિત્તભૂત મુકૂત અને દુષ્ટતનો તે કર્તા છે—એ છે એમ કહેવું, વળી જમદગ્ન્ય-
માં વિષય અને ઈન્દ્રિયના સંયોગથી અને આદિત્ય આદિ જ્યોતિના 'વ્યતિકરથી
આત્માના સ્વયંપ્રકાશનો વિવેક દ્રષ્ટાને દુષ્કર છે, તેથી તેના વિવેકને મારે સ્વપ્ને
ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેમાં જો સ્થાદિની સૃષ્ટિનું વચન શ્રુતિમાં છે તે મુખ્યાર્થમાં કે-
વાય તો આત્માનું સ્વયંપ્રકાશત્વ નિર્ણીત ન થાય. તેટલા મારે સ્થાદિના અભાવનું
વચન શ્રુતિમાં છે તેમ મુખ્યાર્થમાં છે, પણ સ્થાદિની સૃષ્ટિનું વચન તો ઝોલુ છે એમ
વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, એથી નિર્માણશ્રુતિનું વ્યાખ્યાન થયું. 'પ્રાણમેવ નિર્માતા
મામનગ્નિ' (એ પ્રાણને સ્વપ્નેનો નિર્માતા તેઓ કહે છે) એમજે કહ્યું છે તે અ-
સત છે; કેમકે અન્ય શ્રુતિમાં 'સ્વયં વિહત્ય સ્વયં નિર્માય સ્વેન માસા સ્વેન જ્યોતિષા
મમ્યગ્નિ' [શ્લોક ૪૩૧.] (જાને જામદ દેહને નિશ્ચેષ્ટ કરીને, જાને વાસનામય
દેહનું નિર્માણ કરીને, પોતાના અન્તાઃકરણવૃત્તિપ્રકાશથી, અને સ્વરૂપચંદનથી
સ્વપ્ન અનુભવે છે) એમ જીવના વ્યાપારનું અર્થ છે. 'ય ય જ્ઞાતેનુ જામગ્નિ'
[૩૩૦ રાગદ] (કરુણાદિ નિર્વ્યાપાર દેહાય છે ત્યારે જે આત્મા જાતે છે) આદિ
પણ પ્રસિદ્ધનો અનુવાદ છે તેથી જીવનેજ એ કાર્યનો નિર્માતા કહ્યો છે; પણ 'ત-
દેવ મુકુત તદ્ વ્રત્ત' [૩૩૦ રાગદ] (તેજ મુકુત-સ્વપ્રકાશ છે, તેજ વ્રત્ત છે) એ
વાચ્યકાંડથી તેના જીવભાવની વ્યાવૃત્તિ કરી વ્રત્તભાવનો ઉપદેશ કરાય છે, 'ત-
જ્યમગ્નિ' [૩૩૦ રાગદ] (તે નું છે) સ્થાદિની પેઠે, આ રીતે વ્રત્તપ્રકરણનો
વિરોધ નથી. સ્વપ્નમાં પણ પ્રાણના વ્યવહારનો આમે પ્રતિબેધ કરતા નથી; કેમકે

૪૪ એવો અર્થ છે. પાનું અને અધમેજ નિમિત્ત સોવાળી સુખ સી રીતે નિમિત્ત છે એમ શકા
કરી ને ધનના અને અધમેના કૃષ્ણ તરીકે તેઓ કર્તા છે તેથી એમ કહે છે—'એનું નિમિત્ત
તો' હવે હિ. શ્રુતિપ્રાપ્તના વિરોધથી પણ સ્વપ્ન શબ્દ નથી એમ કહે છે—'વળી જમ-
દગ્ન્યમાં' હવે હિ. 'નિર્ણીત ન થાય'—કેમકે અન્યદગ્ન્યથી અન્યદગ્ન્યમાં કઈ વિરોધ
નથી એવો જાણ છે. ફરિત કહે છે—'તેટલા મારે' હવે હિ. 'એથી' જ મુકુત-વળી, સ્થા-
દિની સૃષ્ટિને લક્ષ્ય અર્થમાં પ્રમજ્જવાની છે એમ પ્રતિપાદન કયું છે તેથી. વળી કિર્તિય સુત-
કે સ્વપ્નનો કર્તા જે પ્રાણને કહે છે તે શ્રુતિનિદ છે કે પ્રાણ મરેપર છે તેથી નિદ છે!
અર પણ વ્રત્ત નથી એમ કહે છે—'પ્રાણમેવમ્' હવે હિ. 'જાણે વિહત્ય' હવે હિ. યો
વિહત્ય કરી, અવર દેહને નિશ્ચેષ્ટ કરી, જેને વસતાથી દેહનું નિર્માણ કરી, પોતાના પ્રકાશથી—જોના-
ની જુદિવનિરી, પોતાના જ્યોતિથી—અપચંદનથી સ્વપ્ન અનુભવે છે એવો કહે છે પ્રાણ
જ્ઞાતેનુ જામગ્નિ સ્વપ્ને સ્વપ્નનો કર્તા કહે છે એમ નથી, કાંઈકના પણ કહે છે એમ કહે છે—
'ય ય જ્ઞાતેનુ જામગ્નિ' હવે હિ. સ્વ કહે છે ને જ્ઞાતેનુ જામગ્નિ વિરોધ થાય એવી કહે છે—'પણ
—તદેવ મુકુત' હવે હિ. એમ સ્વપ્નનો કર્તા પ્રાણ છે એમ શ્રુતિનિદનનું નિમિત્ત કરી
જોના પદને—પ્રાણ સ્વપ્ન છે તેથી સ્વપ્નનો કર્તા છે એ નિદ છે એ પદનો—અતીકાર
કે છે—'સ્વપ્નમેવમ્' પણ' હવે હિ. ને પ્રાણનું જામગ્નિ દેહનું નિદ થશે. કેમકે જામગ્નિ અ-
દેહ છે એમ નથી કરી, એ સ્વપ્નનું સ્વપ્નનો પ્રાણ સ્વપ્ન છે કે પ્રાણનું જામગ્નિ એમ

તે સર્વનો હૃદય દેવાથી સર્વ અવસ્થામાં અધિષ્ઠાતા થાય એ યુક્ત છે. પણ સ્વપ્ન-
ને આમણે રહેલી સૃષ્ટિ આકાશાદિની સૃષ્ટિની પેઠે પારમાર્થિક નથી એટલું પ્રતિ-
પાદન કરીએ છીએ. આકાશાદિની સૃષ્ટિ પણ આત્મનિઃ સત્ય નથી; કેમકે 'તદ-
ન્યત્તમાત્મત્વમ્પરશ્વદિભ્યઃ' [બ્રહ્મસુત્ર ૨૧૧૧૪] એમાં સમસ્ત પ્રપંચ માયામાત્ર
છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. બ્રહ્માત્મત્વના જ્ઞાનની પૂર્વે આકાશાદિ પ્રપંચ વ્યવસ્થિત
રૂપવાળો રહે છે; પણ સ્વપ્નને આમણે રહેલા પ્રપંચનો દરરોજ બાધ થાય છે. આથી
સ્વપ્ન માયામય છે એમ વિશેષ કર્યું છે ॥ ૪ ॥

પરાભિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતો હ્યસ્ય વન્ધવિપર્યયો ॥ ૫ ॥

પણુ પર (આત્માના) અભિધ્યાનથી તિરોહિત થયેલી (જીવની
શક્તિ આવિર્ભૂત થાય છે); કારણ કે એના (જીવના) બન્ધ
અને મોક્ષ (હૃદયથી) છે ॥ ૫ ॥

પણુ અત્ર સંકેત છે. પર આત્માનોજ અંશ જીવ છે, જેમ અગ્નિનો વિરુદ્ધિગ
છે તેમ, તેમાં એમ થયે જેમ અગ્નિ અને વિરુદ્ધિગની બાજવાની અને પ્રકાર
કરવાની શક્તિ સમાન છે, એમ જીવ અને હૃદયની પણ જ્ઞાનશક્તિ અને ઐશ્વર્ય-
શક્તિ સમાન છે. તેથી જીવના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યના બળથી સ્વપ્નમાં રથાદિસૃષ્ટિ
સંકલ્પજન્ય થયે એમ (સંકેત છે). એને વિષે કહીએ છીએ—જીવ અને હૃદયનો
અંશારિભાવ છે, તેપણુ જીવ હૃદયથી વિપરીત ધર્મવાળો છે એ પ્રત્યક્ષ છે. શું

વિરુદ્ધ કરી, બાધ પણ યુક્ત નથી; કેમકે અવહારકાળમાં બાધ એવામાં આવે છે એમ કહે
છે—'પણુ સ્વપ્નને આમણે રહેલી' હતાદિ 'પારમાર્થિક'—અવહારને વિષે બાધરહિત.
દ્વિતીય પદ્ધતિમાં દૃશાન્ત સામ્યવિરુદ્ધ છે એમ કહે છે—'આકાશાદિની સૃષ્ટિ પણ' હતાદિ.
આકાશાદિ સૃષ્ટિનું મિથ્યાત્વ અસિદ્ધ છે તેથી દૃશાન્ત સામ્યવિરુદ્ધ શી રીતે થાય છે તેને માટે
કહે છે—'કેમકે "તદન્યત્ત્વ" ' હતાદિ. ભારે સ્વપ્નનો અવસ્થાથી શી વિરોધ છે કે એનું
મિથ્યાત્વ પૃથક્ કહેવાય છે તેને માટે કહે છે—'બ્રહ્માત્મત્વના જ્ઞાનની પૂર્વે' હતાદિ.
અવહારમાં પણ સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વ કહેવા માટે પૃથક્ ઉચિત છે એવો બાધ છે ॥ ૪ ॥

કયેલી સામગ્રી ન હોવાથી સ્વપ્ન માયા છે એમ જમાડે કર્યું છે. પણ તે અયુક્ત છે;
કેમકે સત્સંકલ્પમાત્રથી પણ સત્ સૃષ્ટિનો સમવ છે એમ સંકેત કરી પરિહાર તરીકે મતનું
બાધવાન કરે છે—'પણુ અત્ર સંકેત છે' હતાદિ. ખરેખર, એના સંકલ્પ સત્ હોવ તેને
સંકલ્પથી સત્ સૃષ્ટિ થાય; પણ જીવનો તો સંકલ્પ અસત્ય છે એ પ્રત્યક્ષ છે એવો પરિહાર-
નો અર્થ છે. 'તેમાં એમ થયે'—જીવ પર આત્માનો અંશ છે એમ કુતિ અને
સ્મૃતિથી સિદ્ધ થયે. ભારે જીવ હૃદયથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળો હોવાથી જીવ હૃદય નથી એમ

ત્યારે હંધરના સમાન ધર્મ હવને નથીજ? નથીજ એમ નહિ; સમાનધર્મત્વ વિ-
ધમાન છે તોપણ અવિદ્યા આદિના વ્યવધાનથી તે તિરોદ્ધિત થયું છે. પણ તે નિ-
રોદ્ધિત થયું છે તોપણ પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરનાર, યત્ન કરનાર જનુ જેના અંધકાર-
રોના નાશ થયો છે એવા સંસિદ્ધ થયેલા કેટલક જનુને તે તિરોદ્ધિત થયું પણ ક-
શ્વરપ્રસાદથી આધિર્ભૂત થાય છે, જેમ અન્ધકારથી તિરસ્કાર પામેલી જોવાની શક્તિ
ઓરમિના વીર્યથી કેટલક જનુને આધિર્ભૂત થાય છે તેમ; સ્વભાવથી સર્વ જનુને
આધિર્ભૂત થતી નથી. શાથી? કારણ કે તેથી-હંધરથી હવના અન્ધ અને મો-
ઘાય છે. હંધરસ્વરૂપના પરિજ્ઞાન ન થવાથી અન્ધ થાય છે, પણ તેના સ્વરૂપના
પરિજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે; કેમકે 'જાગ્યા વેયં સર્વયગ્યાપ્રાપ્તાનિ ક્ષીર્ણઃ ક્ષેત્રીર્જન્મમૃત્યુ-
મ્મહાનિઃ । તસ્યામિષ્યાનાત્મુર્નયં દેહમેદે વિશ્વેશ્વર્યં કેવલ આત્માકામઃ ॥' [ત્યેનાં ૧૧૨૨
(આ હું ખું એમ દેવના જ્ઞાનથી અવિદ્યારૂપ સર્વ પ્રાણોના કાય થાય છે, અવિદ્યાથી
કેસરા હસી જાયે જનનમરણાદિ દુઃખદેવુનો વિનાશ થાય છે; તે પરમેશ્વરના અભિ-
ધ્યાનથી શરીરપાત થયે તુલીય વિશ્વવિશ્વરૂપ જુગ થાય છે, તે અનુભવી તેને
ત્યાગ કરી કેવલ પૂર્ણાનંદાદિતીયપ્રકાર થાય છે) ઇત્યાદિ મુનિ છે ॥ ૫ ॥

મ. ૩૨ છે—'હું ત્યારે હંધરના સમાન ધર્મ' ઇત્યાદિ. હવને હંધરનું સમાનધર્મત્વ નથી
એમ નહિ, પણ તે આત્મા—દશાવતું છે; તે હંધરના પ્રચારથી કોઈનેજ અજ્ઞ થાય છે એમ
કહે છે—'નથીજ, એમ નહિ' ઇત્યાદિ. 'જેના અંધકારનો નાશ થયો છે'—જે નિવૃત્તિ
છે 'સંસિદ્ધ થયેલા' = અનિભાદિ નિદ્રિથી મુક્ત. 'જાગ્યા વેયમ્' ઇત્યાદિ. હું પ્રકાશ છું
એમ દેવને ભાવે—તેનો સંચાર કરીને સર્વ પ્રાણોની—અનિભાદિ કૃત્તેઓની અપદાનિ-અપ-
દા થાય છે. કૃત્તેઓ સ્ત્રીત્વ થયે તેનું જે કામ જનનમરણમક અન્ધ તેનો ખંડ થાય છે
એમ નિવૃત્તિવાનુ રૂગ કર્યું છે. સત્યુત્તિવાનુ રૂગ કહે છે—'તસ્યામિષ્યાનાત્મ' ઇત્યાદિ.
પર અત્માના અનિભ્યાનથી—અનિમુખ્ય અદ્યદથી—હું પર આત્મા છું જેવા ખ્યાનથી—અન્ધ-
વેશની અવેશ. એ કે અન્ધમાં કહેલી બે દાનિની—પ્રાણદાનિ અને જન્માદિપ્રકાશભિક્તિની—
અવેશ એ તોનું વિશ્વેશ્વર્ય એટલે નિરોદ્ધિત અંધત્વ, અનિભાદિરૂપ, પ્રાણ દેવનો પાત થયે,
પ્રિદ્ધ દેહ થયે, કાય છે; અને તેનો ઓત કયાં પડી નિનુંજુ જાનનો ઉદય થવાથી—અન્ધ-
કાર સ્વરૂપી કેવલ—કેવલ-અન્ધ, અમહાત્મા—સ્વયંભોતિરૂપ આનંદ જેને પ્રાણ કયાં છે એનો
સ્વરૂપ એમ કમકુતિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૫ ॥

દેહયોગાદ્રા સોગપિ ॥ ૬ ॥

અથવા દેહયોગથી તે પણ (જીવના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો
તિરોલાવ) થાય છે ॥ ૬ ॥

પણ જીવ પરમાત્માનો અંશ છે, તોપણ તેના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો શી રીતે તિરસ્કાર થાય છે? હવે જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો તિરસ્કાર ન થવો એ યુક્ત છે, જેમ વિરહુચિત્તના હૃદય અને પ્રકાશનો તિરસ્કાર થતો નથી તેમ, કહીએ છીએ. એ સત્યજ છે. પણ જીવના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો તિરોલાવ દેહયોગથી—દેહ, દંત્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષયોના આદિના યોગથી—થાય છે. એ વિષયમાં ઉપમા પણ છે, જેમ હૃદય અને પ્રકાશથી સંપન્ન છે તોપણ અગ્નિ અશ્લિષ્માં હોય છે ત્યારે તેના હૃદય અને પ્રકાશ તિરેદ્વિત થાય છે, અથવા જેમ ભરતથી કંઠાવડા અગ્નિના હૃદય-પ્રકાશ તિરેદ્વિત થાય છે, તેમ આવેશાએ ઊભાં કરેલાં નામરૂપથી થયેલા દેહ-દિ ઉપાધિના યોગથી તેના અવિવેકરૂપ બને કરેલાં જીવના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો તિરોલાવ થાય છે. વારાહ જીવ હૃદયથી અન્ય છે એવી રાંછા દૂર કરવા માટે છે. પણ જીવ હૃદયથી અન્ય થાઓ, કેમકે તેના જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનો તિરસ્કાર થાય છે; દેહયોગની કાવનાનું શું પ્રયોજન છે? ‘ના,’ એમ કહીએ છીએ. જીવનું હૃદયથી અન્યવ ઉપપન્ન થતું નથી; કેમકે ‘સેવં દેવતેજન’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (તે એ દેવતાએ વિચાર્યું) એમ ઉપાસ કરીને ‘ઋતેન ઝીર્વિનામનાનુમચિદય’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (એ જીવરૂપ આત્મા વડે અનુમતિ લેશે) એમ પરામર્થ છે. તેમજ ‘તત્ત્વત્વં સ માના તત્ત્વમસિ મ્યેનદેવો’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે સ્વેતોન્મેષ, તે તું છે) એમ જીવને તે હૃદયનું સ્વરૂપ છે એમ ઉપદેશ કરે છે. એથી હૃદયથી જીવ અનન્યજ થઈ, દેહયોગથી તેનાં જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય તિરેદ્વિત થાય છે. એથી સ્વપ્નમાં સ્થાવિસુષ્ટિ જીવની સાંકટિય થાય એ ધાનું નથી. એ સ્વપ્નમાં સ્થાવિસુષ્ટિ સંકલ્પજન્ય હોય નો કેઈ પણ અનિદ્ર સ્વપ્ન જુએ નહિ; કેમકે કેઈ પણ અનિદ્રને સંકલ્પ કન્ને નથી. વળી ભગવિતરેશધુનિ-સ્વપ્ન એ ભગવિતરેશ છે એવી શુનિ [જુદ્ધ શાસ્ત્ર] સ્વપ્ન સત્ય છે એમ સ્થાપન કરે છે એ

જીવના ઐશ્વર્યને જે તિરેદ્વિત કરે છે તેનાં દેહવિન્યાસ એ દેવ ॥ એમ કહેવને વડે સૂચ છે. સૂચ જે સંકલ્પ તિરસ્કર કરે છે તે સંકલ્પ કહે છે—‘પણ જીવ’ કહીએ છીએ. સત્ત્વ અત્યારે વધી એમ અંગેશ કરી કલિપત અત્યારે સૂચ છે—કહીએ છીએ. હવે તિરેદ્વિત જીવનું હૃદય સ્વેતોન્મેષ અત્યારે કાવના કરવા કરતાં જીવ હૃદયથી અન્ય છે એ કાવના વધારે સૂચ છે એમ અત્યારે ઉપાધિ શુનિદેવે તેનું તિરસ્કર કરે છે—પણ જીવ હૃદયથી અન્ય થાઓ’ કહીએ છીએ. સ્વપ્નમાં જીવ અત્યારે અગ્નિ સત્ત્વ જેવો તે અત્યારે સ્વપ્નમાં છે તેમ અત્યારે સ્વપ્નમાં અત્યારે સૂચ કરે છે—પણ જીવ હૃદયથી અન્ય થાઓ, હવે તિરેદ્વિત જીવનું હૃદય સ્વેતોન્મેષ અત્યારે કાવના કરવા કરતાં જીવ હૃદયથી અન્ય છે એ કાવના વધારે સૂચ છે એમ અત્યારે ઉપાધિ શુનિદેવે તેનું તિરસ્કર કરે છે—પણ જીવ હૃદયથી અન્ય થાઓ’ કહીએ છીએ.

જે કહ્યું છે તે સામ્યવચનનો અભિપ્રાય સત્યત્વ દર્શાવવાનો નથી; કેમકે આત્મા સ્વર્થપ્રકાશ છે એની સાથે વિરોધ થાય; અને શ્રુતિએજ સ્વપ્નમાં સ્થાદિનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. જાગૃત્વસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલી વાસના સ્વપ્નનું નિમિત્ત હોવાથી સ્વપ્નને તે જાગૃત્વસ્થાના જેવો ભાસ થાય છે એવો એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. તેટલો માટે સ્વપ્ન માયામય છે એ મુક્ત છે ॥ ૬ ॥

તદભાવો નાડીયુ તચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

નાડીઓમાં અને આત્મામાં તેનો (સ્વપ્નદર્શનનો) અભાવ છે; કેમકે તેની શ્રુતિ છે ॥ ૭ ॥

સ્વપ્નાવસ્થાની પરીક્ષા થઈ; હવે સુષુપ્તાવસ્થાની પરીક્ષા કરાય છે. તેમાં સુષુપ્ત વિષે આ શ્રુતિઓ છે. ક્વચિત્ આવી શ્રુતિ છે—‘તદગ્રૈતત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપ્ર-
સન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યાસુ તદા નાડીયુ ચ્ચતો મયતિ’ [છાન્દોગ ૮.૧૩] (એમ

ન્દ્રિય આદિ નથી તોપણ અર્થ જે અપરોક્ષ દેખાય છે તે આત્માના પ્રકાશથીજ છે એમ સ્ફુટ સિદ્ધ થાય છે. જાગૃત્વસ્થાની જે સ્વપ્નમાં પણ અર્થ અને હિન્દ્રિયો સત્ત્વ ક્ષેપ તો જાગૃત્વ-
સ્થામાં આત્માનો જે સ્વર્થપ્રકાશ સ્ફુટ થતો નથી તે સ્વપ્નમાં પણ સિદ્ધ ન થાય. તેટલા માટે જાગૃત્વ દેશને સ્વપ્નની તુલ્ય શ્રુતિમાં કહ્યો છે તેનો અભિપ્રાય જાગૃત્વસ્થાના જેવું સ્વપ્નમાં જાન
છે એવું દર્શાવવાનો છે એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે જાણ હિન્દ્રિયોના ઉપરમરૂપ સ્વપ્નનું, આત્માના સ્વર્થપ્રકાશ માટે નિરૂપણ
કરી, અન્તરિન્દ્રિયના ઉપરમરૂપ સુષુપ્તિનું, આત્મા જણ છે એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે
નિરૂપણ કરે છે. જાણ કરણોનો ઉપરમ થાય છે એટલે મનની વાસનાથી ઉદ્દીપિત થયેલી
અવિદ્યાનો વિદ્વાસ એજ સ્વપ્ન છે, તે સ્વપ્નનો, સાક્ષીભૂત આત્માના સ્વર્થપ્રકાશ માટે,
વિચાર કરીને સ્વપ્નાવસ્થામાં મનનો લય થાય છે ત્યારે સુષુપ્તિ થાય ॥ તે સુષુપ્તિનો વિચાર
કરે છે; એ બે વિચારો વચ્ચે ‘પ્રતિયોગિભાવ અને અનુયોગિભાવની સંગતિ છે. આ સુષુપ્તિનો
હવે વિચાર કરે છે—‘તદભાવો નાડીયુ’ ઇત્યાદિ. ‘તદગ્રૈતત્સુપ્તઃ’ ઇત્યાદિ. પૂર્વે પ્રશ્ન-
લોકમાર્ગભૂત નાડીઓનો આદિત્યકિરણસંપર્ક પ્રતિપાદન કર્યો છે. તેના પરામર્શને માટે તત્ત્વજ્ઞ
છે. તે આદિત્યકિરણથી સંપૃક્ત થયેજ નાડીઓનો એ અન્ય મહિમા છે કે તે સુષુપ્તિ સ્થાન
થાય ॥ એવું તાત્પર્ય છે. યજ્ઞ = જે કાળે. યતત્ એ સુષુપ્તિનું ક્રિયાવિશેષણ છે, યતત્સુપ્તઃ—

૧ યજ્ઞમાત્રઃ સ તત્ત્વ પ્રતિયોગી—એનો અભાવ દેખ તે તે અભાવનો પ્રતિયોગી છે અને અભાવ
નો અનુયોગી છે. યજ્ઞભાવમાં યજ્ઞ એ યજ્ઞભાવનો પ્રતિયોગી ॥ અને યજ્ઞભાવ એ અનુયોગી છે.
નો નાસિ’ હિતિ પ્રતીતિવિષયકમાત્રે યતવિદ્યપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતાનુયોગિતા’—૫૬ નથી એ પ્રતીતિ
... અભાવમાં અનુયોગિતા યજ્ઞમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાથી નિરૂપિત થયેલી છે. આ પ્રમાણે સુષુપ્તિ એ
સ્વપ્નને અભાવ છે, સ્વપ્ન એ સ્વપ્નાભાવનો—સુષુપ્તિનો પ્રતિયોગી છે અને સુષુપ્તિ ॥ અનુયોગી છે. સ્વપ્ના-
ભાવનું નિરૂપણ તેના પ્રતિયોગી સ્વપ્નને અધીન છે એમ હેતુદેગમતા સંબંધ—અર્થમાત્રભાવ સંબંધ છે.

હોવાથી—નારીસ્વરૂપ એવું હોવાથી—જે કાળે એ જીવ આમ મુતેડો, સર્વ ઇન્દ્રિય-
વૃત્તિ જેની ઉપસંહાર થાતી છે એવો, ને તે કારણથી { બાહ્ય વિષયના સંપર્કથી
ઉત્પન્ન થતું કાલુષ્ય ન હોવાથી } સમ્યક્ પ્રસન્ન, સ્વપ્નને { વિષયના આકારનો જેને
વિષે આભાસ છે એવી માનસિક સ્વપ્નપ્રતીતિને } જાણતો નથી—અનુભવતો
નથી, ત્યારે એ નારીઓમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે. અન્યત્ર તો નારીનોજ અનુક્રમે નિ-
ર્દેશ કરી શ્રુતિ કહે છે—‘તામિઃ પ્રત્યક્ષમૃષ્ય પુરીતતિ ક્રોતે’ [બૃહ્ ૦ ૨.૧.૧૯]
(તે નારીઓ વડે પ્રત્યક્ષસર્પણ કર્યા પછી પુરીતનમાં રહે છે—તમ હોદ્દાપિડમાં
અગ્નિ વ્યાપીને રહે છે તેમ પુરીતનમાં વ્યાપીને રહે છે). તેમજ અન્યત્ર
નારીનોજ અનુક્રમે નિર્દેશ કરી શ્રુતિ કહે છે—‘તાસુ તદા મયતિ યદ્વા તુમઃ સ્વપ્નં
ન કંચન પદમ્પય્યાસિત્વ પ્રાણ વયૈકયા મયતિ’ [કૌષી ૦ ૬.૧૯] (તે નારી-
ઓમાં ત્યારે હોય છે કે જ્યારે મુતેડો કંઈ સ્વપ્ન જોતો નથી, પછી એ પ્રાણમાંજ
તે એક થાય છે) એમ, તેમ અન્યત્ર ‘ય યયોઽન્તર્દૃશ્ય યાયાશસ્ત્રસિન્ધોતે’ [બૃહ્ ૦
૨.૧.૧૭] (જે એ દૃશ્યમાં આકાશ છે—પોતાનોજ પર આત્મા છે—તેમાં મુકે છે);
તેમજ અન્યત્ર ‘મતા નોમ્ય તદા સંપદ્યો મયતિ સ્વમર્ષતો મયતિ’ [છાન્દો ૦ ૬.૮.૧૬]
(હું સોમ્ય, તે કાળે સત્ સાથે—સમજાવવાનું પ્રકૃત દેવતા સાથે—સંગત—એકીભૂત
થાય છે, { મન આદિ સંસર્ગથી થયેલા જીવસ્વપ્નને પરિત્યાગ કરીને } સ્વમાં-સા-
દૃષ્ય જે પરમાર્થ સત્ય છે તેમાં પ્રલીન થાય છે) એમ, અને ‘પ્રાજ્ઞનાત્મના સંપરિ-
ણ્યતો ન યાદં કિંચન વેદ નાન્તરમ્’ [બૃહ્ ૦ ૬.૧૨.૨૧] (પ્રાજ્ઞ આત્મા સાથે સમ્યક્
પરિણ્યાસ થયેલા—એકીભૂત થયેલા કંઈ પણ બાહ્ય કે આન્તર જાણતો નથી) એમ,
તેમાં સંશય થાય છે કે શું એ નારી આદિ પરસ્પર નિરપેક્ષ થઈ મુખ્યિમાં ભિન્ન

એ સ્વાપ કરનાર. સમસ્તા = સમ્યક્ એટલે અન્તાકરણ આદિનો ત્યાગ કરીને પ્રાજ્ઞને વિષે
જ્ઞાન-ક્ષિપ્ત થાય છે; તેથીજ સંપ્રમયઃ = અન્તાકરણાદિ લીન થવાથી તેને ક્રીષેલા કાલુષ્ય-
નો અભાવ છે. આતુ = પૂર્વ ઉપકાન્ત નારીઓને વિષે. પુરીતતિ = હૃદયપરિવેષન ચર્મવિદ્યપને
વિષે. તેથી તે અવસ્થાઓમાં મુખ્યિનું નિરૂપણ થાય છે. જે અવસ્થામાં એ એટલે સ્વપ્ન
જોયેર થાય એમ મુખ યથા જીવની સર્વ વાસ ઇન્દ્રિયો સજ્જ થાય છે અને અન્તાકર-
ણના-મનના લવણી સમ્યક્ પ્રસન્ન થાય છે તેથી સ્વપ્ન અનુભવતો નથી, એ પૂર્વે કહેલી ના-
રીઓમાં બધ છે. મુખ્યિમાં જીવનું નારીસ્થાન છે એમ કહીને નારી અને પુરીતન એનું સ-
મ્યક્સંવાસ પડે છે, નારી અને પુરીતન—જેનાં જીવ મુખ્ય થાય છે એમ પડે છે—‘અન-
ન્યત્ર તો’ ઇત્યાદિ. નારી અને પરમાત્માનું સમ્યક્સંવાસ દર્શાવે છે—નારી અને પરમાત્મા
એ જોને મુખ્યિમાં જીવનું સ્થાન છે એવી ભાવિ કહે છે—‘તેમજ અન્યત્ર નારીનોજ’ ઇત્યાદિ.
પરમાત્માનેજ જાતુ પડતાં જન્મ વચ્ચે કહે છે—મુખ્યિમાં જીવ પરમાત્માના સ્થાન કરે છે
એમાં વાંચ પડે છે—‘તેમ અન્યત્ર “ય યયોઽન્તર્દૃશ્ય યાયાશસ્ત્ર”’ ઇત્યાદિ. નારી,
પુરીતન અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણે જીવોને વિષે સમગ્રીનું જીવન છે અને સમ્યક્ છે તેથી સંશય
કહે છે—‘તેમાં સંશય થાય છે કે’ ઇત્યાદિ. જાહે સ્વાપનિરૂપણને લીધે જીવ પ્રાણી અ-
ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી વાચકે મુદ્દિનો સંભવ હોવાથી પર આદિની મુખ્યિ છે.

સ્થાનો છે કે પરસ્પર અપેક્ષાથી એક સુપુત્રિસ્થાન છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? સિદ્ધ સ્થાનો ૩ એમ. શાથી? એકાર્થ છે તેથી; કારણ કે ત્રીહિ, યવ આદિ જે 'એકાર્થ' છે તે કવચિત્ પણ પરસ્પર અપેક્ષાવાળા દેખાતા નથી. નાડી આદિ તો એકાર્થ છે એમ સુપુત્રિમાં દેખાય છે; કેમકે 'નાડીપુ સ્તો મયતિ' [છાન્દોઃ ૮૫૩] (નાડીઓમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે), 'પુરીતતિ શેતે' [બૃહદ્ ૨૧.૧૧] (શરીરમાં સૂએ છે), એમ તે તે પ્રદેશમાં સપ્તમીના નિર્દેશ સમાન છે, પણ 'સત્ત્વે વિષે એ રીતે સપ્તમીનિર્દેશ' દેખાતો નથી—'સત્તા સોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ' [છાન્દોઃ ૬૮૧] (હે સોમ્ય, ત્યારે સત્ સાથે-શ્રદ્ધા સાથે જીવ એકીભૂત થાય છે) એમ, એ દોષ નથી; કારણ કે તેમાં પણ સપ્તમીનો અર્થ અમ્યમાન છે; કેમકે તેમાં વાક્યરોપ એમ કહે છે કે 'આયતન ઇન્ધનાર જીવ સત્ત્વે વિષે ઉપસર્પણ કરે છે—'અન્યત્રાયતનમલ્લઘ્વા પ્રાણમેયોપધયતે' [છાન્દોઃ ૬૮૨] (અન્યત્ર આયતન ન બેળવવાથી પ્રાણને વિષેજ આશ્રય લે છે) એમ પ્રાણશબ્દથી તેમાં પ્રકૃત સત્ત્વું મહણ છે તેથી, વળી

પૂર્વપક્ષમાં જીવનાં સુપુત્રિસ્થાનોનો વિકલ્પ હોવાથી પ્રલોક્યનો અનિર્ણય-અનિયમ એ ફળ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો નાડીદ્વારા પુરીતત્ત્વમાં જઈને હૃદયની અંદર પ્રક્ષમાંજ શયન કરે છે એમ સ્થાનસમુચ્ચય છે તેથી પ્રલોક્યનો નિર્ણય એ ફળ છે, એવો વિવેક છે. 'એ નાડી આદિ' એમાં 'આદિ' પદથી પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્ષનું મહણ કરવાનું છે. 'પરસ્પર અપેક્ષાથી' = નાડીઓનો માર્ગ તરીકે ઉપયોગ છે, પુરીતત્ત્વ એ પ્રકારને સ્થાને છે અને હૃદયમાં આકાશ-પ્રક્ષ છે તે પર્યંકસ્થાન છે એમ નાડી, પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્ષને પરસ્પર અપેક્ષા છે. 'એકાર્થ છે તેથી' = જેમ 'ત્રીહિર્મિર્ચજેત' (ત્રીહિ વડે યત કરવો), 'યયૈર્ચજેત' (યવો વડે યત કરવો) એમ તૃતીયાનો નિર્દેશ ઉભયન તુલ્ય હોવાથી યાગના સાધન તરીકે સમજાયલા ત્રીહિ અને યવનું યાગસંપાદનરૂપ એક પ્રયોજન છે, તેથી વિકલ્પ છે; એ પ્રમાણે 'નાડીપુ સ્તો મયતિ' (નાડીઓમાં પ્રવેશ કરે છે), 'પુરીતતિ શેતે' (પુરીતત્ત્વે વિષે શયન કરે છે), 'ય યપોડન્તર્હૃદય આકાશસ્તસ્મિન્ધેતે' (જે જ્યાં હૃદયની અંદર આકાશ-પ્રક્ષ છે તેમાં શયન કરે છે) એમ સપ્તમીનિર્દેશથી નાડી, પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્ષ એ જીવનાં તુલ્ય સ્વાપસ્થાન છે એમ એક પ્રયોજન હોવાથી વિકલ્પ મુક્ત છે. 'એકાર્થતા' એટલે નિરપેક્ષ સ્વાપનો આધાર. જેમ ત્રીહિ અને યવનું પુરોડાસ એ એક પ્રયોજન છે, તેમ નાડીઓ એક સ્વાપરૂપ પ્રયોજનને વિષે જીવનું નિરપેક્ષ સ્થાન છે. પણ 'અસિન્ પ્રાણ યૈકધા મયતિ' (એ પ્રાણમાંજ—પ્રક્ષમાંજ એકધા થાય છે) એ વાક્યમાં એ સપ્તમી આધારવાચક છે તો 'સત્તા સોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ' (હે સોમ્ય, સત્ સાથે ત્યારે જીવ એકીભૂત થાય છે) એમાં સત્ત્વે તૃતીયા કહી છે તો તે આધારવાચક નથી એમ શંકા કરે છે—'પણ સત્ત્વે વિષે એ રીતે' હત્યાદિ. સપ્તમીનો અભાવ છે તોપણ તેનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી સત્ત્વ પણ આધાર થાય છે. વાક્યરોપમાં આયતન શબ્દ છે તેથી આધારત્વ સમજાય છે એમ કહે છે—'એ દોષ નથી' હત્યાદિ. 'અન્યત્રાયતનમલ્લઘ્વા' હત્યાદિ. 'અન્યત્ર' બીજા જે અવસ્થામાં સ્વપ્ન અને ભગરિત્ત્વમાં. જ્ઞાન્ત જીવ સુપુત્રિમાં વિશ્રાન્તિસ્થાન, પ્રાણુષ્ય સત્ત્વમાં—પ્રક્ષમાં ભવ છે એવો અર્થ છે. સત્ત્વે વિષે સપ્તમીનિર્દેશ નથી એમ સ્વીકારીને કહ્યું. હવે તે સપ્તમી નિર્દેશનો

૧ એકને મારે; ત્રીહિ અને યવ બંનેના પુરોડાસ થાય છે, મારે બંને એકજ કામમાં આવે છે.
૨ પ્રક્ષને વિષે. ૩ આધાર, આશ્રય.

આધનન એ સમમીના અર્થ છે. તેમજ સમમીના નિર્દેશ પણ ત્યાં વાક્યસીરમાં દખાય છે—‘તત્તિ સંવત્ત મ યિદ્ધુ: સત્તિ સંવત્તમદે’ [છન્દોઃ દાખર] (સરને વિષે એકીબૂત થઈને તેઓ જાણના નથી કે અમે સત્તને વિષે એકીબૂત થઈએ છીએ) એમ. વળી વિશેષ વિજ્ઞાનના ઉપદેશરૂપ જે સુપ્રસ તે સર્વત્ર સમાન છે. તેટલા માટે નાદી આદિ ‘એકાદ્ય હોવાથી એવ વિકલ્પે કદાચિત્ કોઈક સ્થાનમાં ગુણ માટે જાય

જમાવ પણ નથી એમ કહે છે—‘તેમજ સમમીના નિર્દેશ પણ’ હત્યાદિ. વિશેષ જ્ઞાનનો ઉપદેશરૂપ સ્વાપ છે તે સ્વાપ નાદી અને પુરીનનને વિષે બુદ્ધ નથી તેથી તે ને સ્વાપ-સ્થાન નથી એમ જ્ઞાતેજા કરી શાસ—પ્રમાણરૂપનો આશય કરીને કહે છે—‘વળી વિશેષ વિજ્ઞાનના’ હત્યાદિ. નાદી આદિઓ એવનો આધાર થાય એમાં કંઈ અબુદ્ધ નથી; કેમકે શુદ્ધિ જેનો ઉપાધિ છે એવા એવનો આધાર થાય એમાં કંઈ વિરોધ નથી. વળી જ્ઞાતી સંગ કરવી પણ બુદ્ધ નથી કે વિકલ્પપદ્ધતિમાં અન્યનરનો જાથ થવાથી સમુચ્ચય બુદ્ધ છે; કેમકે સમુચ્ચય હોવાથી સમમીમુતિથી સિદ્ધ જે નિરપેક્ષ આધારત્વ તેને જલત્ત જાથ આવે. ‘તામિઃ પ્રત્યક્ષસ્ય’ (તિનાદીદ્વારા પ્રત્યક્ષસર્પણુ કર્યા પછી) હત્યાદિમાં તો કદાચિત્ નાદીઓજ એવનું સુમિસ્થાન છે; કદાચિત્ તે દ્વારા સંચાર કરના એવનું સુમિસ્થાન પુરીનન છે ને કદાચિત્ પ્રજ્ઞજ છે એમ સમજવું બુદ્ધ છે, નહિ તો નિરપેક્ષ એવી જે આધારત્વક્રુતિ છે તેનો જાથ થાય એમ પૂર્વપક્ષીનું તાત્પર્ય છે. પૂર્વપક્ષનો આશય આ પ્રમાણે છે—નાદી, પુરીનત્ અને પરમાત્મા એ સ્થાનોને વિષે, સુપ્રસ એવના નિમજ્જને માટે વિકલ્પ છે. જેમ વધુ મદેતો હોય એવો એક શબ્દ કદાચિત્ એકમાં શબ્દ કરે છે અને કદાચિત્ અન્યમાં; એ પ્રમાણે એક એવ કદાચિત્ નાદીઓને વિષે, કદાચિત્ પુરીનનને વિષે અને કદાચિત્ પ્રજ્ઞને વિષે શબ્દ કરે છે. જેમ નિરપેક્ષ શોદિ અને થવને કવનું જે સાધન પુરોગય તેની પ્રકૃતિ તરીકે ક્રુતિમાં કદા છે તે એકાદ્ય હોવાથી તેનો વિકલ્પ છે; એ પ્રમાણે સમમીમુતિથી કે એકાદ્યનક્રુતિથી એક, શબ્દ એજ જેનું પ્રયોગન છે એવી પરસ્પર નિરપેક્ષ નાદી આદિઓનો પણ વિકલ્પ બુદ્ધ છે. ‘નાદીદ્વારા પ્રત્યક્ષસર્પણુ કરીને એવ પુરીનનને વિષે શબ્દ કરે છે’ એમ નાદી અને પુરીતત્તના સમુચ્ચયની વ્યાપ્તિ મુતિ છે, તેમજ ‘નાદીઓમાં ત્યારેજ હોય છે કે ત્યારે મુક્ત થયેલો કંઈ પણ સ્વપ્ન ભેતો નથી, પછી આ પ્રાણમાં—પ્રજ્ઞમાંજ એકધા થાય છે’ એમ નાદી અને પ્રજ્ઞરૂપ આધારની સમુચ્ચયક્રુતિ છે; ત્યાં પણ ‘આત્મ તદ્વા નાર્દીપુ રુક્ષો મયનિ’ (આ નાદીઓમાં ત્યારે પ્રવિષ્ટ થાય છે) અને ‘વુરિત્તિત્તિ ક્ષેત્ર’ (પુરીનનમાં શબ્દ કરે છે) એમ નિરપેક્ષ નાદી અને પુરીતત્ત આધાર તરીકે નિર્દિષ્ટ છે તેથી નિરપેક્ષજ નાદી અને પુરીતત્ત એ ને આધાર છે. જાટલો વિરોધ છે. કદાચિત્ નાદીઓજ આધાર છે અને કદાચિત્ નાદીદ્વારા સચરતા એવને પુરીતત્ત આધાર છે. એમ નાદીદ્વારા સચરતા એવને કદાચિત્ પ્રજ્ઞજ આધાર છે. એમ આધારને વિષે નાદીઓ, પુરીતત્ત અને પરમાત્મા નિરપેક્ષ છે. તેટલા માટે શોદિ અને થવની પેઠે વિકલ્પ છે એમ પ્રાસ થાય છે. આ રીતે પૂર્વપક્ષનું તાત્પર્ય એવું છે કે સમમીમુતિથી નિરપેક્ષ આધારનું જ્ઞાન થાય છે તેથી વિકલ્પનો આશય કરવો. કદાચિત્, નાદી આદિનો સમુચ્ચય પણ એવનું સુપ્રસિસ્થાન છે; એમ સમુચ્ચયક્રુતિનો વિરોધ નથી એવો પૂર્વપક્ષનો ક્ષિપ્તાર્થ છે. પૂર્વપક્ષને અત્તે ‘એમ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો છે કે વિકલ્પ હોવાથી એવનું પ્રજ્ઞક્રમ અનિયત થાય

સ્થાનો છે કે પરસ્પર અપેક્ષાથી એક મુખ્યસ્થાન છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? વિભિન્ન સ્થાનો ॥ એમ. શાથી? એકાર્થ છે તેથી; કારણ કે ત્રીહિ, યવ આદિ જે 'એકાર્થ' છે તે કવચિત્ પણ પરસ્પર અપેક્ષાવાળા દેખાતા નથી. નાડી આદિ તો એકાર્થ છે એમ મુખ્યમાં દેખાય છે; કેમકે 'નાડીપુ સ્ત્વો મયતિ' [છાન્દોઃ ૮૧૬] (નાડીઓમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે), 'પુરીતતિ કોતે' [બૃહદ ૨.૧૧૨] (શરીરમાં સૂએ છે), એમ તે તે પ્રદેશમાં સમસીનો નિર્દેશ સમાન છે, પણ 'સત્ત્વે વિષે એ રીતે સમસીનિર્દેશ' દેખાતો નથી—'સત્તા સોમ્ય તદ્વા સંપન્નો મયતિ' [છાન્દોઃ ૮૧૬] (તે સોમ્ય, ત્યારે સત્ સાથે-અથવા સાથે જીવ એકીભૂત થાય છે) એમ, એ દાવ નથી; કારણ કે તેમાં પણ સમસીનો અર્થ ગર્યમાન છે; કેમકે તેમાં વાક્યયોગ એમ કહે છે કે 'આયતન પ્રજ્ઞનાર જીવ સત્ત્વે વિષે ઉપસર્ગજ કરે છે—'મન્યરાયતનમ-મજ્ઞા પ્રાણમેયોગમયતે' [છાન્દોઃ ૮૧૬] (અન્યત્ર આયતન ન મેળવવાથી પ્રાણને વિવિધ આશ્રય છે) એમ પ્રાણરાજ્યથી તેમાં પ્રકૃત સત્ત્વનું મદ્દલ છે તેથી. વળી

પૂર્વપદમાં જીવના મુખ્યસ્થાનોનો વિહંગ હોવાથી પ્રત્યેકવનો અનિર્ણય-અનિયમ એ ફળ છે. નિશાન્તમાં તો નાડીદ્વારા પુરીતત્ત્વમાં જઈને હૃદયની અંદર પ્રક્રમમાં શબન કરે છે એમ સ્થાનકમુખ્ય છે તેવી પ્રત્યેકવનો નિર્ણય એ ફળ છે, એવો વિરેક છે. 'એ નાડી આદિ' એમ, 'આદિ' પછી પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્રમનું મદ્દલ કરવાનું છે. 'પરસ્પર અપેક્ષાથી' = એમ, 'આદિ' પછી પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્રમનું મદ્દલ કરવાનું છે. 'પરસ્પર અપેક્ષાથી' = નાડીઓને માટે તરિક્કે ઉપયોગ છે, પુરીતત્ત્વ એ પ્રકારને સ્થાને છે અને હૃદયમાં આકાશ-પ્રક્રમ ॥ તે પરસ્પરસ્થાન છે એમ નાડી, પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્રમને પરસ્પર અપેક્ષા છે. 'એકાર્થ' છે તેથી = એમ 'ત્રીહિમિવ્યક્ત' (ત્રીહિ વડે થત કરવો), 'ચૈવ્યવ્યક્ત' (વડે વડે થત કરવો) એમ તૃતીયાનો નિર્દેશ ઉભયત્વ તુલ્ય હોવાથી વાગના સાધન તરિક્કે સમઅવધા ત્રીહિ અને થવનુ વાગમંપાદનરૂપ એક પ્રયોગન છે, તેથી વિહંગ છે; એ પ્રમાણે 'નાડીપુ સ્ત્વો મયતિ' (નાડીઓમાં પ્રવેશ કરે છે), 'પુરીતતિ કોતે' (પુરીતત્ત્વને વિષે શબન કરે છે), 'ય કનોઽન્નહૃદય પ્રાકાશમ્મિન્નંતે' (જે આ હૃદયની અંદર આકાશ-પ્રક્રમ છે તેમાં શબન કરે છે) એમ સમસીનિર્દેશથી નાડી, પુરીતત્ત્વ અને પ્રક્રમ એ જીવનાં તુલ્ય સ્વાપરશ્વાન છે એમ એક પ્રયોગન હોવાથી વિહંગ મુખ્ય છે. 'એકાર્થના' એટલે નિરપેક્ષ સ્વાપનો આ-પર એમ જોડિ અને થવનું પુરિગ્રાહ એ એક પ્રયોગન છે, તેમ નાડીઓ એક સ્વાપરૂપ પ્રયોગનને વિષે જીવનું નિરપેક્ષ સ્થાન છે. પણ 'અસિન્ પ્રાણ યૈવકપા મયતિ' (એ પ્રાણ-પ્રક્રમમાં-પ્રક્રમમાં એકપા થાય છે) એ વાક્યમાં એ સમસી આધારવાચક છે તો 'સત્તા સોમ્ય તદ્વા સંપન્નો મયતિ' (તે સોમ્ય, સત્ સાથે ત્યારે જીવ એકીભૂત થાય છે) એમ, જન્મને તૃતીયા કરી છે તો તે આધારવાચક નથી એમ સંકા કરે છે—'પણ જન્મને વિષે એ રીતે' હવાદિ સમસીનો અભાવ છે તોપણ તેનો અર્થ ચિદ્ર થાય છે તેથી જન્મ પણ અપર થત છે. વાક્યરૂપમાં આયતન શબ્દ છે તેવી આધારત્વ સમઅવ છે એમ કહે છે—'એ દેવ નથી' હવાદિ. 'મન્યરાયતનમમજ્ઞા' હવાદિ. 'મન્યરાય' ત્રીહિ એ અવસ્થામાં શબ્દ અને અવસ્થામાં અન્ય જીવ મુખ્યમાં વિભિન્નસ્થાન, પ્રાણરૂપ સત્ત્વમાં-પ્રક્રમમાં અવ છે એવો અર્થ છે. જન્મને વિષે સમસીનિર્દેશ નથી એમ સ્વીકારીને કહ્યું. અને તે સમસી નિર્દેશને

૧ એટલે ૪૨, ત્રીહિ અને વડે વડેનો પુરિગ્રાહ થાય છે, થારે અને નાજા કામમાં થારે છે
૨ પ્રક્રમે વિષે ૩ અપર ૨. નાજા

ઉપાધાન છે તેથી. વળી પ્રાણ એ બ્રહ્મ છે એમ 'પ્રાણસ્તાયાનુગમાત્' [બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૧.૨૮] (પ્રાણ {બ્રહ્મ છે}, કેમકે તેવી રીતે અનુગમ છે) એમાં સમગત્યું છે. 'આતુ તદા નાડીયુ શ્ચમૌ મયતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (ત્યારે એ નાડીઓમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે) એમ મુતિ નિરૂપણ હોય એમ નાડીઓને સુપ્તિસ્થાન તરીકે જ્યાં પણ અવલુ કરાવે છે, ત્યાં પણ અન્ય પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ નથી તેથી નાડીદ્વારાજ બ્રહ્મને વિષે {જીવ} અવસ્થિત થાય છે એમ સમગત્ય છે. વળી એમ પણ નાડીયુ (નાડીને વિષે) એ સપ્તમી વિરુદ્ધ થતી નથી; કેમકે નાડીદ્વારા પણ બ્રહ્મમાં પાસે જતો જીવ નાડીમાંજ પ્રવિષ્ટ થાય છે. ખરેખર, ગંગાદ્વારા સાગરમાં જો જાય છે તે ગંગામાંજ ગયેલો થાય છે. તેમજ આદિ રશ્મિસંતંબનાડીદ્વારજ બ્રહ્મસાક્ષાર્ગ વિવક્ષિત છે તેથી નાડીની સ્તુતિને માટે પ્રવેશ કર્યો છે. 'નાડીયુ શ્ચમૌ મયતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (નાડીને વિષે પ્રવિષ્ટ થાય છે) એમ કહીને 'તં ન ક-ચ્છન વાપ્સા સ્વૃણતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (તેને કોઈ પાપ સ્પર્શ કરતું નથી) એમ કહીને મુતિ નાડીની પ્રશંસા કરે છે; અને પાપસ્પર્શના અભાવને વિષે 'તેજસા હિ તદા સંપ્રસૌ મયતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (કેમકે ત્યારે તેજ સાથે એકીભૂત થાય છે) એમ હેતુ કરે છે. તેજ, એટલે નાડીગત પિત્તસંજ્ઞ તેજ વડે તેની હિન્દ્રિયો અભિવ્યક્ત થવાથી બ્રહ્મ વિષયોને તે એના નથી એવો અર્થ છે. અથવા 'તેજસા' (તેજ વડે) એમ બ્રહ્મનોજ નિર્દેશ છે; કારણ કે અન્ય મુનિમાં 'પ્રલૈય તેજ યય' [બૃહદ ૬.૫.૧૦] (બ્રહ્મ છે, તેજજ છે) એમ તેજસરૂપ બ્રહ્મને વિષે પ્રયુક્ત છે. ખરેખર, નાડીદ્વારા જીવ ત્યારે બ્રહ્મ સાથે એકીભૂત થાય છે. તેથી કોઈ પણ પાપ તેને સ્પર્શ કરતું નથી એવો અર્થ છે. વળી બ્રહ્મની સાથે એકતા એ 'નયં વાપ્સા-મોડતો નિવર્તન્તેડપરતવાપ્સા હૈય મ્મલ્લોકઃ' [છાન્દોગ ૮.૧૩] (સર્વે પાપો એમાં-

પ્રાણ એ જેનું એકાધ્યયી ઉપાધાન છે તેથી ખરેખર સમુચ્ચ છે એવો અર્થ છે. આપર-માત્ર સપ્તમીનો અર્થ છે, નિરૂપણ એ સપ્તમીનો અર્થ નથી. એથી સમુચ્ચનો સપ્તમીથી જાણ નથી એમ કહે છે—'વળી એમ પણ નાડીયુ (નાડીને વિષે)' હ-અર્થ. 'એમ પણ' સમુચ્ચમાં પણ નાડી બ-ડીને વિષે સપ્તમીનો સપ્તમીય અર્થ થઈને પ્રશ્નને વિષે અતિ-ક્રમ અર્થ છે તોપણ તેથી તેનો વિરોધ નથી એવો અર્થ છે. બ-ડે નાડીમુનિમાં નાડીઓને વિષે કોઈની સુપ્તિની વિવક્ષા નથી. કેમકે રશ્મિસંતંબનાડીરૂપમાર્ગની સ્તુતિ એમ જેનું પ્રયોજન છે એમ કહે છે—'તેમજ આદિ રશ્મિસંતંબનાડીદ્વારજ' હ-અર્થ. 'આદિ' નાડીપ્રારંભમાં કાર્યના ઉપરેત કરે ઉપયુક્ત નાડીઓની સ્તુતિને જ્યે નાડીનું સંચીનન છે એવો અર્થ છે. આપરેત માટે કહેલી નાડીઓની સ્તુતિને જ્યે સુપ્તિચીનન છે એને માટે અમર કહે છે—'નાડીયુ શ્ચમૌ મયતિ'. નાડીને વિષે ક્રમ ચલતને પણ સ્પર્શ કરતું નથી તેને માટે હેતુ કહે છે—'પાપસ્પર્શના અભાવને વિષે' હ-અર્થ. પિત્તથી જેની હિન્દ્રિયો અભિવ્યક્ત થઈ છે તેને જાણ વિષયોનું સ્પર્શ થતું નથી તેથી તદ્દત્તા સુખપ્રાપ્તિને અભ્યુ-હોવાથી તેના કરતા પણ સર્વે અસ્પર્શ થવાથી નાડીની સ્તુતિ છે. પિત્તને હોવે તોપણ કંઈક થતું નથી તેથી સુખપ્રાપ્તિને અભ્યુ-હોવાથી તેના હેતુ પણ કે અપરંપર હ-અર્થ નથી એવો અર્થ છે. અથવા એમાંથી જ-પરે નહીં થયે છે એવા પ્રશ્નની સંપત્તિ સ્પર્શ થયે નથી એમ કહે છે—'અથવા તેજસા (તેજ વડે)' હ-અર્થ. એ

ધી નિવૃત્ત થાય છે; કેમકે એ બ્રહ્મલોક જેમાં પાપનો નાશ થયો છે એના છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી પાપસ્પર્શના અભાવને વિષે હેતુ સમજાય છે. એમ થઈ અન્ય પ્રદેશમાં મુમુક્ષિસ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મની સાથે નાડીઓનો સમુચ્ચય આશ્રિત થાય છે. તેમજ પુરીતત્ત્વં પણ બ્રહ્મપ્રકરણમાં સંકીર્તન છે તેથી તેને પણ બ્રહ્મને અનુગુણજ મુમુક્ષિસ્થાન તરીકે સમજવાનું છે—‘ય ઘ્વોઽન્તઃકંદ્ય આકાશસ્તતિ ઝટેતે’ [બૃહ ૦ ૨૧૧૧૭] (જે આ દૃશ્યની અંદર આકાશ છે તેમાં સૂએ છે) એમ દૃશ્યાકાશને મુમુક્ષિસ્થાન તરીકે પ્રકૃત કરી ‘પુરીતતિ શેતે’ [બૃહ ૦ ૨૧૧૧૯] (પુરીતત્ત્વમાં શયન કરે છે) એમ કહ્યું છે. પુરીતત્ત્વ એમ દૃશ્યના પરિવેષનને કહ્યું છે. તેની અંદર રહેતા પણ દૃશ્યાકાશમાં શયન કરતો જીવ પુરીતત્ત્વમાં શયન કરે છે. એમ કહી શકાય. કોટથી ઘેરાયલા પણ રાહેરમાં રહેતો કોટમાં રહે છે એમ કહેવાય છે. દૃશ્યાકાશ બ્રહ્મ છે એમ ‘વહર ઉત્તેમ્યઃ’ [બ્રહ્મ સુ ૦ ૧૩૧૪૪] (૧૬ {આકાશ પરમેધરજ ૬}, ઉત્તર {હિતુઓથી}) એમાં સમજાયું છે. તેમજ નાડીઓ અને પુરીતત્ત્વનો સમુચ્ચય પણ ‘તામિઃ પ્રત્યયચુષ્ય પુરીતતિ શેતે’ [બૃહ ૦ ૨૧૧૧૯] (તે નાડીઓ વડે પ્રત્યયસર્પણ કર્યા પછી પુરીતત્ત્વમાં શયન કરે છે) એમ એકવચન કપતું પ્રહણ છે તેથી સમજાય છે. સત્ અને પ્રાણ એ બ્રહ્મ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. અપ્રમાણે એ શ્રુતિઓમાં ત્રણનેજ મુમુક્ષિસ્થાન કહ્યાં છે—નાડીઓ, પુરીતત્ત્વ અને બ્રહ્મને. તેમાં પણ નાડીઓ અને પુરીતત્ત્વ એ દ્વારમાત્ર છે, બ્રહ્મજ એકલું મુમુક્ષિસ્થાન છે. વળી નાડીઓ કે પુરીતત્ત્વ જીવના ઉપાધિનેજ આધાર છે, કેમકે તેમ

લાલ કહે છે—‘એમ થયે, અન્ય પ્રદેશમાં’ ઇત્યાદિ. ‘એમ થયે’=નાડીઓ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ દ્વાર થયે એનું તાત્પર્ય છે.—‘તામુ તદા મવત્યધાસિન્ પ્રાણ પવૈકધા મવતિ’ (ત્યારે નાડીઓમાં હોય છે, પછી એ પ્રાણ સાથેજ એકીભૂત થાય છે) એમ શ્રુતિએ પ્રતિપાદ કરેલી સમુચ્ચય આશ્રિત થાય છે એવો અર્થ છે. જેમ નાડી અને બ્રહ્મનો શ્રુતિને વિષે ગુણભાવે અને પ્રધાનભાવે સમુચ્ચય થાય છે તેમ પુરીતત્ત્વ અને બ્રહ્મનો પણ થાય છે એમ કહે છે—‘તેમજ પુરીતત્ત્વં પણ’ ઇત્યાદિ. આકાશમાં એટલે બ્રહ્મમાં શયન કરે છે એમ ઉપકરણ કરીને નાડીઓએ મગન કરી પુરીતત્ત્વને વિષે શયન કરે છે એમ કહ્યું છે, તેથી નાડીદ્વાર પુરીતત્ત્વમાં જઈને બ્રહ્મને વિષે શયન કરે છે એમ સમુચ્ચય સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે—‘તેમજ નાડી અને પુરીતત્ત્વનો સમુચ્ચય પણ’ ઇત્યાદિ. પણ ‘સત્તા સંપન્નો મવતિ’ (જીવ સત્ની સાથે એકીભૂત થાય છે), ‘પ્રાણેન સંપરિવ્યક્તઃ’ (પ્રાણથી બેઠાયેલો) એમ શ્રુતિમાં સત્ અને પ્રાણ પણ કહ્યા છે તેથી જીવનાં મુમુક્ષિસ્થાન પાંચ થાય છે એ સંગ દૂર કરવા કહે છે—‘સત્ અને પ્રાણ એ બ્રહ્મ છે એ પ્રસિદ્ધ છે’ ઇત્યાદિ વળી પ્રકૃત દર્શનસાધન જે પુરોગ્રહ તે સંપાદન કરવામાં નીકળે અને જ્યારે પરસ્પર અનિષેધ દેવાથી તેમનો વિકલ્પ મુકા છે; પણ નાડી આદિ તો બ્રહ્મથી નિરપેક્ષ રહી મુમુક્ષિસ્થાનનો આધાર થવા અસમર્થ છે તેથી તેમનો વિકલ્પ નથી એમ કહે છે—‘વળી નાડીઓ કે પુરીતત્ત્વ’ ઇત્યાદિ. ઉપાધિ વિગતના આશ્રય નાડી અને પુરીતત્ત્વ છે તે ઉપાધિવાળા જીવના આશ્રય પરંપરાથી થાય છે એમ કહેવાનું છે; એમ પરંપરાથી પણ નાડી અને પુરીતત્ત્વ મુમુક્ષિસ્થાન

એની હિન્દ્રિયો રહેલી છે; કારણ કે ઉપાધિસંભવ્ય વિના જીવનો કોઈ પણ આધાર એની મેળેજ સંભવનો નથી; કેમકે જીવ જ્ઞાત્રથી અવ્યતિરિક્ત પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. વળી મુખ્યિમાં જીવનો આધાર જ્ઞાત્ર છે એ પણ આધાર અને આધે-યની વચ્ચેના ભેદને અભિપ્રાયે કહ્યું નથી, પણ તાદાત્મ્યના અભિપ્રાયે કહ્યું છે; કેમકે મુતિ કહે છે કે 'સત્તા સોમ્ય તદા સંપન્નો મવતિ સ્વમપીતો મવતિ' [હા-૧૦ દાતાર] (હો સોમ્ય, ત્યારે સત્તાની સાથે જીવ એકીભૂત થાય છે, પોતાને વિષે પ્ર-લીન થાય તે) એમ, સ્વરાજ્ય વડે આત્મા કહ્યો છે, સુનેયો પોતાનું રૂપ પ્રાપ્ત કરેલો થાય છે એવો અર્થ છે. તેમજ જ્ઞાત્રની સાથે કદાચિત્ પણ જીવની 'સંપત્તિ નથી એમ નથી; કેમકે તેનું સ્વરૂપ અપાયશીલ નથી. સ્વપ્ન અને જાગરિતમાં તે ઉપાધિના સંપર્કને લીધે પરંપ્ર પ્રાપ્ત સ્ત્રોત ન હોય એવો છે તેથી તેની અપેક્ષાએ મુખ્યિમાં તે પ-રંપ્રપ્રાપ્તિનો ઉપરામ હોવાથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહેયો. આ કારણથી મુખ્ય અવ-સ્થામાં કદાચિત્ સત્તાની સાથે એકીભૂત થાય છે અને કદાચિત્ થતો નથી એ અ-શુદ્ધ છે. વળી સ્થાનનો વિરૂદ્ધ સ્વીકારાય તોપણ વિશેષ વિજ્ઞાનના ઉપરામરૂપ મુખ્યિને વિષે ક્વચિત્ પણ વિશેષ નથી.' તેમાં સત્તાને વિષે એકીભૂત થયેલો, એક

મિમાં જીવના આશ્રય થઈ શકતા નથી; કેમકે મુખ્યિમાં ઉપાધિનો લય થાય છે એવો અર્થ છે. નારીઓ કે પુરીનનું જીવના ઉપાધિ, જે હિન્દ્રિયો છે તેના આશ્રય છે; જીવ તો જ્ઞાત્રથી અવ્યતિરિક્ત જોવાથી પોતાના મહિમામાંજ રહેલો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાત્ર પણ જીવનું મુખ્ય સ્થાન નથી, કેમકે જીવ જ્ઞાત્રથી અભિષે છે એમ કહે છે—'વળી મુખ્યિમાં જીવનો આધાર જ્ઞાત્ર છે' હતાદિ. જીવ તો જ્ઞાત્ર સાથે એકજ છે; પણ નારી અને પુરીનનું તો જીવના ઉપાધિના આધાર જોવાથી પરંપ્રપ્રાપ્તિ જીવના આધાર છે, એમ અનુસ્થ અર્થ જોવાથી વિરૂદ્ધ નથી એમ કહ્યું; હવે વિરૂદ્ધ નથી તેને માટે અન્વ દેવું કહે છે.—જીવની જ્ઞાત્રને વિષે અસંદે અવસ્થિતિ છે, નારી અને પુરીનનું વિષે તો લીન ઉપાધિવાળા જીવની સ્થિતિજ સંભવતા નથી; માટે જીવનો જ્ઞાત્રજ તાદાત્મ્યે આધાર છે તેથી વિરૂદ્ધ નથી એવો અર્થ છે. મુખ્યિને વિષે જીવના ભેદ ઉપાધિનો લય થવાથી જીવનો કૌતર્યે જ્ઞાત્રથી અસંદે છે તેથી વિરૂદ્ધ શુદ્ધ નથી એમ કહે છે—'તેમજ જ્ઞાત્રની સાથે કદાચિત્ પણ' હતાદિ. જ્ઞાત્ર કે સ્વપ્ન-દશારૂપ અપવાદ ન હોય તો મુખ્ય અવસ્થામાં જીવનું કૌતર્યે જ્ઞાત્રસ્વરૂપ અન્વયા કરી શકાતું નથી એવો અર્થ છે. વળી જોયો સ્થાનવિરૂદ્ધનો આશ્રય કરે છે તેમજ પણ વિશેષ વિજ્ઞાનનો જેમાં ઉપરામ થાય છે એવી મુખ્યિની અવસ્થાનો અચીત્તર કરવો પડશે; અને જે મુખ્યિની અવસ્થા આત્માના તાદાત્મ્ય વિના, પરમાત્માથી અતિરિક્ત. નારી આદિ સ્થાનોમાં ઉપરામ થતી નથી; કેમકે તે નારી આદિમાં રહેલો જીવ આત્માથી પોને અતિરિક્ત છે એમ અભિમાની થઈ અવશ્ય વિશેષ વિજ્ઞાનવાળો થાય; તેથીજ મુતિ છે કે 'યત્ર યા અન્યદિય સ્યાત્ તત્રાત્મ્યોડન્યત્ પદયેત્' (કે જ્યાં અન્વ જેવું થાય ત્યારે અન્વ અન્વને જીવે); પણ જો જીવનું મુખ્યિસ્થાન અત્માજ થાય તો યોગ નથી, કેમકે મુતિ છે કે 'યત્ર ત્વસ્ય સર્વમા-ત્મ્યામૂત્ તત્ કેન કં પદયેદિજાનીયામ્' પણ જ્યાં એને સર્વ આત્માજ છે એમ યોગ થાય છે, ત્યાં કોના વડે શું જીવે કે જીવે), આથી પણ જીવનું મુખ્યિસ્થાન આત્માજ છે અને નારી આદિનો દ્વાર છે એમ કહે છે—'વળી સ્થાનનો વિરૂદ્ધ સ્વીકારાય તોપણ'

હોવાથી વિજ્ઞાન નથી પ્રગળતો એ યુક્ત છે, કેમકે ‘તત્ કેન કં વિજ્ઞાતીયાત્’ [બૃહદ્ રાશાશ્રય] (તો શા વડે શું જાણે) એમ શ્રુતિ છે. પણ નાડીઓમાં અને પુરીતનમાં શયન કરનાર જીવના અજ્ઞાનને વિષે કહ્યું પણ કારણ જણવું શક્ય નથી; કેમકે ભેદ તેનો વિષય છે, ‘યત્ર વા અન્યવિવ સ્યાત્ તથાન્યોડન્યત્ પદ્યેત્’ [બૃહદ્ રાશાશ્રય] (જ્યાં ભેદ જેવું હોય ત્યાં અન્ય અન્યને જુએ) એમ શ્રુતિ છે. તેથી, પણ ભિન્નમાન વિષયના પણ અવિજ્ઞાનને વિષે અતિદૂર આદિ કારણ હોય, સત્ય છે. જો જીવ સ્વતઃ પરિચ્છિન્ન છે એમ સ્વીકારાય—જેમ વિશ્વમિત્ર, પ્રવાસી હોય ત્યારે સ્વચ્છ જોતો નથી—તો એમ થાય, પણ જીવને તો ઉપાધિથી ભિન્ન પરિચ્છેદ નથી. ઉપાધિને વિષે રહેલુંજ અતિદૂર આદિ જીવના અવિજ્ઞાનને વિષે કારણ છે એમ જો કહો તોપણ ઉપાધિ ઉપશાન્ત થવાથી સત્ત્વની સાધેજ એકીભૂત થયેલો વિજ્ઞાન પ્રગળતો નથી એ યુક્ત છે. વળી અમે આદિ નાડી આદિના સમુચ્ચયને નુલ્લયની પેઠે પ્રતિપાદન કરતા નથી; કારણ કે નાડીઓ સુપ્તિસ્થાન છે કે પુરીતન છે એ વિજ્ઞાનનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ખરેખર, એ વિજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલું કંઈ કંઈ શ્રુતિ કહેતી નથી; તેમજ પ્રયોજનવાળા કંઈકના અંગ તરીકે પણ એ વિજ્ઞાનનો

ધ્વાદિ તાત્પર્ય એવું છે કે ભેદનો અભાવ એ ભેદજ્ઞાનના અભાવનો હેતુ છે; પણ નાડી અને પુરીતનમાં રહેલો જીવ તો ભેદાવસ્થામાં છે તેથી એ ભેદ ભેદના અવિજ્ઞાનનું કારણ નથી. નાડી આદિમાં રહેલો જીવ દેતાવસ્થામાં હોવાથી તેને ભેદનું અજ્ઞાન થાય તેને વિષે હેતુ નથી. દેતાવસ્થામાં જીવ હોય તો પણ દેતાના અજ્ઞાનને વિષે જીવે હેતુ હોય એમ સંકા કરે છે—‘પણ ભિન્નમાન વિષયના પણ’ ધ્વાદિ. દશા દુરથ પદાર્થથી દૂર હોય તો તે દુરની સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે કે ઔપાધિક છે? તેમાં આજ પદ્ધતિ સદુપાન્ત અનુવાદ કરે છે ને પછી તેનું નિરાકરણ કરે છે—‘સત્ય છે. જો જીવ સ્વતઃ પરિચ્છિન્ન છે’ ધ્વાદિ. જીવ સ્વતઃ પરિચ્છિન્ન નથી; કેમકે તે પ્રત્યક્ષરૂપ હોવાથી વિષય છે. દ્વિતીય પદ્ધતિ અનુવાદ કરી તેનું નિરાકરણ કરે છે—‘ઉપાધિને વિષે રહેલુંજ’ ધ્વાદિ. જીવનો પરિચ્છેદ ઔપાધિક ■ તેથી જ્યાં ઉપાધિ અસંનિદિત છે તેટલુંજ જ્ઞાન ન થાય. સર્વનું ન થાય એમ નહિ; ખરેખર, અસંનિદાનથી શ્રુતિરૂપે નહિ જાતો દેવતા સંનિદિત વસ્તુ પણ જાણીને નથી એમ નથી. તેટલા માટે સર્વ વિશેષ વિજ્ઞાનનો જેમાં ઉપશમ થાય છે તેવી યુગુપ્તિ સાધનારે તે સમયે સર્વ ઉપાધિનો ઉપસંહાર કરેલો હોઈએ; એટલે તે સમયે જીવનું પ્રજ્ઞાત્મત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઉપાધિથી સંમિશ્ર જીવનો નાડી આદિને વિષે સ્વાપ હોય તો કેટલાક સંનિદુષ્ટ પદાર્થના જ્ઞાનનો પ્રયંત્ર આવે તેથી યુગુપ્તિનો ન્યાવાન થાય; પણ ઉપાધિનો જીવ થયે જીવની અન્યથ સ્થિતિ અયુક્ત હોવાથી પ્રજ્ઞાનેજ વિષે સ્વાપ થેલો હોઈએ એવો અર્થ છે. મુપિદાશમાં જીવને ઉપાધિનો પરિચ્છેદ થાય છે એમ સ્વીકારીએ તો કનિપથ સંનિદિત અર્થના જ્ઞાનનો પ્રયંત્ર આવે તેથી અયોગ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવને માટે નિરુપાધિસ્વરૂપે જીવનું પ્રજ્ઞા-રૂપે અવસ્થાન હેતું હોઈએ એમ સમજવું. ઉપાધિનો ઉપશમ હોય તો નાડી આદિનો સમુચ્ચય સી રીતે ક્રમો છે તેને વિષે કહે છે—‘વળી અમે આદિ નાડી આદિના સમુચ્ચયને’ ધ્વાદિ. ‘આદિ’ સ્વાપસ્થાનમાં, ‘નુલ્લયની પેઠે’—નુલ્લયની નહિ, પણ કુલ્લ પ્રજ્ઞાવનને સમુચ્ચય ક્રમો છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું નિરાસન કરીને, નાડી અને પુરીતનને પ્રજ્ઞા રૂપે સમુચ્ચય નુલ્લય પણ નથી; કેમકે તેમાં કંઈ નથી, એમ તુલ્યત્વ સમુચ્ચયને

ઉપદેશ નથી. પરંતુ બ્રહ્મ અપાયરહિત સુમિસ્થાન છે એમ અમે પ્રતિપાદન કરીએ છીએ; અને તે વિજ્ઞાનનું તો પ્રયોગ્ય છે—બ્રહ્મ એ આત્મા છે એનું અવધારણું અને તે સ્વપ્ન અને જાગૃતિના વ્યવહારથી વ્યુત્પન્ન છે એનું અવધારણું. તેટલા માટે આત્માજ સુમિસ્થાન છે ॥ ૭ ॥

અતઃ પ્રવોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

એથી એમાંથી (આત્મામાંથી) પ્રવોધ (ઉપદેશ કર્યો છે) ॥ ૮ ॥

આત્માજ સુમિસ્થાન છે એજ કારણથી સ્વાપના પ્રકરણમાં ‘કુત વતદાગાત્’ [બૃહદ ૨.૧.૧૬] (એ ક્યાંથી આવ્યો) એ પ્રશ્નના પ્રતિવચનના અવસરમાં ‘યથાત્તે કુદ્રા વિસ્ફુલિન્ના વ્યુદયસ્તેવમેવૈતસ્યાદાત્મનઃ સર્વે પ્રાજ્ઞાઃ’ [બૃહદ ૨.૧.૨૦] (એમ આત્મામાંથી નાના તણખા નીકળે છે, એજ રીતે એ આત્મામાંથી સર્વે પ્રાજ્ઞા ઉત્પાદન કરે છે) ઇત્યાદિથી અને ‘સત માગમ્ય ન ચિદુઃ સત માગચ્છામહે રતિ’ [છાન્દોગ ૬.૧.૦૨] (સતમાંથી આવીને તેઓ જાણતા નથી કે અમે સતમાંથી આવીએ છીએ) એથી એ આત્મામાંથી પ્રવોધનો નિત્યની ષેઝ ઉપદેશ કરે છે. મુખ્યમિનાં સ્થાનોનો વિકલ્પ હોય તો તો કદાચિન્ નારીએ(માંથી), કદાચિત્ પુરીતત્-માંથી અને કદાચિન્ આત્મામાંથી છવનો પ્રતિવોધ થાય છે એમ ઉપદેશ કરત, તેટલા માટે પણ આત્માજ સુમિસ્થાન છે ॥ ૮ ॥

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૯ ॥

પણ તેજ (છવ ને બ્રહ્મ સાથે એકીભૂત થયો છે તે તેમાંથી પ્રતિ-બુદ્ધ થાય છે), કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિથી ॥ ૯ ॥

પણ તે બ્રહ્મૈક્યમાંથી પ્રતિબુદ્ધ થનો શું ને બ્રહ્મૈક્ય પામેલો છે તેજ પ્રતિબુદ્ધ થાય છે કે તે કે અન્ય એ વિષે વિચાર થાય છે. તેમાં અનિયમ છે એમ પ્રથમ ક્ષેપિત કરી, તુલ્યપ્રધાનભાવે સમુચ્ચય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે. બ્રહ્મ સ્વાપ સ્થાન છે એ જ્ઞાન ફળપત્ર થયે ક્ષેપિત કરે છે—‘તેટલા માટે આત્માજ સુમિસ્થાન છે’ ॥ ૭ ॥

૧લી પ્રકરમાંથી છવનું ઉત્પાદન થાય ॥ એવી ક્ષતિ છે તેથી પ્રકરજ મુખ્યમિસ્થાન છે એમ સૂતકાર કહે છે—‘અતઃ પ્રવોધઃ’ ઇત્યાદિ. કરી પણ નારીમાંથી કે પુરીતત્માંથી ઉત્પાદન થાય છે એમ ક્ષતિ કહેતી નથી તેથી તેઓ સુમિસ્થાન નથી એનો અર્થ છે. તેટલા માટે ઉપાધિનો લય થયે છવ પ્રકરથી જિજ્ઞાસુ નથી માટે એક ઔપાધિગ્જ ॥ એવા વિવેકથી વાક્યાર્થનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે એવી સ્થિતિ છે ॥ ૮ ॥

‘અતઃ પ્રવોધોઽસ્માત્’ એમાં સ્વાપની ૧લી પ્રકરની યાચેથી છવનો પ્રવોધ કહ્યો છે, તેથી પ્રકરસ્વરૂપેન મુખ વચ્ચે જોડે છે એમ કહ્યું છે. હવે પ્રકરજ મુખ્યમિસ્થાન છે એ અપુત્ર છે; કેમકે મુખથી અન્યનો પણ પ્રવોધ સંભવે છે તેથી મુખજ છવનું સુમિસ્થાન નારી આદિ

પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? ખરેખર, જ્યારે જલરાશિમાં કોઈક જલબિન્દુનો પ્રદોષ થાય છે ત્યારે તે જલરાશિજ થાય છે અને પુનઃ ઉદ્ભવ કરતી વખતે તેજ જલબિન્દુ આવે એમ કરવું અઘરું છે. તે પ્રભાણે મૂતેલો, પર સાથે એક્ય પામેલો જીવ સંપ્રસાદ પામે છે તેથી તેજ પાછો ઊઠે એ યોગ્ય નથી; તેટલા માટે તેજ ઈશ્વર કે અન્ય જીવ પ્રતિબુદ્ધ થાય છે એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—પણ તેજ જીવ, સૂતેલો, સ્વાસ્થ્ય પામેલો પાછો ઊઠે છે, બીજો નહિ. શાથી? કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શાન્તિ, અને વિનિધી. વિભાગ કરીને અમે હેતુને દર્શાવીશું. બાકી રહેલાં કામ કરતો દેખાય છે તેથી તેજ જીવ ઊઠે છે એ યોગ્ય છે, અન્ય નહિ; કારણ કે ગર્ભ કાસે કીધેલા કામનો બાકીનો ભાગ બીજે દિવસે કરતો દેખાય છે. એકે અર્ધા કરેલા કામનો શેષ કરવામાં બીજો પ્રવૃત્ત થાય એ યોગ્ય નથી; અતિપ્રસંગ થાય તેથી. તેટલા માટે કાસે ન આજે એકજ કામનો કરનાર એકજ છે એમ સમજાય છે. વળી તેજ જીવ પ્રભોધમાંથી ઊઠે છે; કેમકે ગર્ભ કાસે એ આ જોયું એમ પૂર્વે અનુભવેલાનું પાછળથી સ્મરણ અન્ય ઊઠતો હોય તો ઉપપન્ન થાય નહિ; કારણ કે એકે જોયેલાનું બીજો અનુસ્મરણ કરે એ યોગ્ય નથી. તેમજ ‘તે હું ખું’ એમ આત્માનું અનુસ્મરણ અન્ય આત્મા ઊઠતો હોય તો સંભવે નહિ. સ્મૃતિયાક્રમથી પણ તેજ આત્મા ઊઠે છે એમ સમજાય છે; કેમકે ‘પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોગ્યા દ્રવતિ બુદ્ધાન્તાયેવ’ [બૃહદા ૩.૩.૧૬] (પ્રતિનિયત ગમન જેમ ધાય તેમ યોનિ યોનિ પ્રતિ ભગવદ્ભાવે માટે જીવ આવે છે), ‘સર્વાઃ પ્રજા અહરહર્ગ્જ્જીવ્યં ઇતં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ’ [છાન્દોગ ૮.૩.૨] (આ અવિદ્યાવાળી) સર્વ પ્રજાઓ {દૃઢયાકાશ નામના} બ્રહ્મલોકમાં દરરોજ (સુષુપ્તિ કાળે) જાય છે તો પણ {હું આજ બ્રહ્મલોકભાવ પ્રાપ્ત થયો છું} એમ જાણતી નથી), ‘ત દદ વ્યાપ્રો યા સિંહો યા વૃકો યા ઘરાહો યા કીટો યા પતન્નો યા રંશો યા મચાકો યા વચ્ચદ્રવ્યન્તિ તદા મયતિ’ [છાન્દોગ ૬.૧૩.૩] આ લોકમાં તેઓ વ્યાપ્ર કે સિંહ, વર કે વરાહ, કીટ કે પતંગ, રંશ કે મચાક, જે જે જાતિ {પૂર્વે} પ્રાપ્ત થયા

છે એમ સંભવ છે એવી સંકાનું નિરાકરણ કરે છે—‘સ યતુ’ ઇત્યાદિ. સ્વાપસ્થાન પ્રવશી પ્રતિબોધ પામતા જીવને ઉદ્દેશીને ઉપાધિનો નાશ થવાથી અને કર્મ, અનુસ્મૃતિ આદિ જોવામાં આવે છે તેથી સંશય ઊઠે છે—‘પણ તે બ્રહ્મૈક્યમાંથી’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં જ્ઞાન અર્થ છે કેમકે સુષુપ્તિથીજ પુનરાગમનના અભાવરૂપ શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે; સિદ્ધાન્તમાં તો, બ્રહ્મનું જેને જ્ઞાન થયું નથી એવા સ્વરૂપે જીવ રહે છે તેથી અજ્ઞાનના જળથી પુનઃ તેનું ઉત્થાન અવરય થનાર છે, માટે અજ્ઞાનના નાશને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એવું કથ છે. ‘ઈશ્વર કે’ એટલું, અનિયમ દૃઢ કરવા કહ્યું છે. તે કે અન્ય એજ પૂર્વપક્ષ છે. જ્ઞાન વગર શુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનો અત્યન્ત નાશ થતો નથી તેથી જે શુદ્ધિથી ઉપહિત થઈ જીવ સુષુપ્તિમાં કારણસ્વરૂપે રહેલો છે તેજ, નાના કર્મના અનુભવના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિથી ઉપહિત થયેલો ઊઠે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘પણ તેજ જીવ, સૂતેલો’ ઇત્યાદિ. એકે અર્ધા કરેલા એકજ જ્યોતિશોમ આદિ યજ્ઞને અનેક યજ્ઞમાન થાય એ અતિપ્રસંગ થાય. સ્મૃતિ ઊઠીને ‘અનુસ્મૃતિ’માંના ‘અનુ’થી સૂચવાયલી પ્રત્યક્ષતા કહે છે—‘તેમજ ‘તે હું ખું’ ઇત્યાદિ. ‘પુનઃ પ્રતિન્યાયં’ ઇત્યાદિ—અયન—અમન એ આયનો અર્થ છે. ‘યોનિ’=તે તે ઇન્દ્રિયસ્થાન; નિયમે ગમન તે ‘ન્યાય’. જેમ પ્રતિનિયત ગમન થાય તેમ દરેક ઇન્દ્રિયસ્થાનમાં ભગવદ્ભાવે માટે આવે છે; પ્રતિનિયત ગમન થાય તેવી રીતે જીવ

હોય છે તે તે ત્યારે { પુનઃ આગમન કરી } થાય છે { સંસારી જન્મની પૂર્વની વારના નષ્ટ થતી નથી } હતાદિ સ્વાપ અને પ્રબોધના આધારમાં પોતાં સુતિવાક્યો અન્ય આત્માનું ઉત્થાન થયે બંધબેસનાં થનાં નથી. કર્મવિધિ અને વિધાવિધિથી પણ એમજ સમજાય છે; કેમકે અન્યથા કર્મવિધિ અને વિધાવિધિ અનર્થક થાય; કારણ કે અન્યનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષમાં સૂતેલાજ મુક્ત થાય છે એવા પ્રસંગ આવે; એમ થાય તો જેનું ક્ષણ કાળાન્તરે થાય એવા કર્મનું કે વિધાનું શું પ્રયોજન તે કહે. વળી અન્યનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષમાં એ અન્ય શરીરમાં વ્યવહાર કરતો જન હોતો તેમનો વ્યવહાર હુમે થવાનો પ્રસંગ આવે. એ તેમાં સૂતેલા હોતો તે કદપના અનર્થક થાય; કેમકે જે જે શરીરમાં સૂતેલા હોય તે તે શરીરમાં હોતો નથી; પણ એક શરીરમાં સુએ છે ને અન્ય શરીરમાં હોતો છે એ કદપનામાં શા લાભ થાય ?

સંપ્રસાદમાં એટલે મુખ્યિની અવસ્થામાં જનરણને માટે કોઈ હિન્દ્રવસ્થાનમાં આવે છે, જે અગ્રયોગિ મુખ્ય હોય છે તે જનનુ થાય છે ત્યારે વ્યાગ્રજ થાય છે, અન્ય ભતિ થતો નથી એવો મુનિનો ભય છે. સૂતેલા જનનુ જનરણને માટે હૃદયથી જે નિર્મયન તે ન્યાય; પ્રતિ-ન્યાય એટલે પ્રતિનિર્મયન; આદ્યવતિ-વ્યાય છે; પ્રતિયોગિ-તે તે હિન્દ્રવ્યોગ; જે હિન્દ્રવનું જે વ્યોગ છે તે પ્રતિ તે તે હિન્દ્રવની દ્વારા તેજ જવ આવે છે એવું તાત્પર્ય છે; અહિં 'સ વા વ્ય વનસિદ્ધ સંપ્રસાદે' એમ સૂતેલાને પ્રગટ કરીને યુક્તિઆયાદ્યવતિ—જનરણને માટે આવે છે એમ પ્રતિપાદન કરું છે તેથી સૂતેલાજ જનનું ઉત્થાન છે એમ સમજાય છે. પ્રજ્ઞલોકમ્—પ્રજ્ઞ એટલે હૃદય; પ્રજ્ઞ એજ લોક તે પ્રજ્ઞલોક એમ કર્મધારક સમાસ થેવો. અહિં અજ્ઞાન-દરોજ એમ વીધ્યાનું જન છે તેથી એજ જવનો જનક મુક્તિ સાથે સમંધ છે એમ સમજાય છે; તેથી જે સૂતેલા છે તેનુજ પુનરુત્થાન મુક્તિ સૂચવે છે. વ્યાગ્રથી આ-રંભી મહાપરંત નામે જે જે રૂપે જવો સૂતા પડેલાં હોય છે તેઓ પાછા હોં છે ત્યારે તે તે રૂપ થાય છે એમ સમજવું. 'સર્ગોઃ પ્રજ્ઞાઃ' હતાદિ એ સુતિમા ન પિન્દન્તિ એમ અજ્ઞાન છે તેથી સૂતેલાનો ઉત્થાનભિવમ કથો છે. અહિં પૂર્વ પ્રબોધમાં જે જવો છે તેજ ત્યારે ઉત્તર પ્રબો-ધમાં હોય છે એવો ભય છે. વિધેતુ આજ્ઞાન કરે છે—'કર્મવિધિ અને વિધાવિધિથી પણ' હતાદિ. 'એમજ સમજાય છે' એટલે તેજ જવ હોં છે એવો નિષ્ક થાય છે એવો ભય છે. વિધાનું અનર્થક સ્પષ્ટ કરે છે—'કારણ કે અન્યનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષમાં' હતાદિ કર્મનું વૈધ્ય કહે છે—'એમ જે થાય તો' હતાદિ. મુમમાત્ર જે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તો એવો ભય છે. કર્મનું જનુજન થાય છે ત્યારે ક્ષણ થતું નથી તેથી કર્મ અને જ્ઞાન જેનું પ્રકાન્તરે ક્ષણ થાય છે તે જ-વો-જ્ઞાનપક્ષમાં વ્યર્થ થાય એવો ભય છે. 'વિધા'નો ભય વધે જ્ઞાન છે. વળી આથી પણ જનનું ઉત્થાન નથી એમ કહે છે—'વળી અન્યનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષમાં' હતાદિ. અન્યનું ઉત્થાન હોય તો તે અન્ય જવ છે કે હિંદ્ર છે? જવ હોય તો તે જવ છે કે મુક્ત છે? જવ હોય તો તે પણ જન-રૂપમાં વ્યવહાર કરતો છે કે ત્યાં સૂતેલા છે એવા વિદ્યો કરી આવપક્ષનું જનુજાપરંક નિરૂપણ કરે છે—'અન્ય શરીરમાં વ્યવહાર કરતો જવ હોં' હતાદિ. જન-પક્ષનું જનુજાપરંક રૂપ કરે છે—'એ તેમાં સૂતેલા હોં તો' હતાદિ. નિષ્કળ જેનું જે કદપ-નાનું જીવન તે સ્પષ્ટ કરે છે—'કેમકે જે જે શરીરમાં સૂતેલા હોય' હતાદિ અન્ય કદપ-

જો મુક્ત થયેલો ઉઠે તો મોક્ષ અન્તવાન થવાનો પ્રસંગ આવે, પણ જેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ છે તેનું પુનરુત્થાન અનુપપન્ન છે. આથી ઈશ્વરનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષનું નિરાકરણ સમજવું; કેમકે તે નિત્ય, જેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ છે એવો છે વળી અન્યનું ઉત્થાન થાય છે એ પક્ષમાં અદૃતનો અભ્યાગમ અને કૃતનો નાશ દુર્નિવાર થશે. તેટલા મારે તેજ ઉઠે છે, અન્ય નહિ. વળી જે એમ કહ્યું છે એમ જલસાશિમાં નાખેલો જલખિન્દુ પાછો કાઢવો શક્ય નથી, એ પ્રમાણે બ્રહ્મ સાથે એક્ય પામેલો જીવ ઉત્થાન કરવા ચોખ્ખો નથી—એમ જે કહ્યું છે તેનો પરિહાર કરાય છે. વિવેકકારણના અભાવથી જલખિન્દુનું અનુદરણ મુક્ત છે, અર્થાત્ તેા વિવેકકારણ કર્મ અને અવિદ્યા છે એમ વૈયમ્ય છે. વળી ક્ષીર અને ઉદક એ સંમુદ્ર થયાં હોય છે તેનું આપણી જાતિનાથી વિવેચન કરવું હુકર છે, તેનું હંસથી વિવેચન થતું જોવામાં આવે છે. તેમજ જીવ કંઈ પરથી અન્ય નથી કે જે જલસાશિમાંથી જલખિન્દુની પેઠે વિવિક્ત થાય. બ્રહ્મજ ઉપાધિના સંપર્કથી જીવ તરીકે ઉપચરિત થાય છે એમ વારંવાર પ્રપંચ કરી દર્શાવ્યું છે. એમ હોવાથી જ્યાંમુખી એક ઉપાધિમાં રહેલી બન્ધની અનુવૃત્તિ છે ત્યાંમુખી એક જીવ તરીકે વ્યવહાર થાય પણ બન્ધની અનુવૃત્તિ અન્ય ઉપાધિમાં રહે તો અન્ય જીવ તરીકે વ્યવહાર થાય તેજ એ ઉપાધિ સ્વાપ અને પ્રભોધમાં બીજાંકુરન્યાયે છે તેથી તેજ જીવ પ્રતિયુક્ત થાય છે એ મુક્ત છે ॥ ૬ ॥

(જીવ મુક્ત છે એ કમ)નો અનુવાદ કરી નિરસન કરે છે—‘જો મુક્ત થયેલો ઉઠે તો ઇન્દ્રિય, મોક્ષ અન્તવાન થાય તો તેમાં શી લાગે છે તે કહે છે—‘પણ જેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ છે’ ઇત્યાદિ. જેના અભાવથી એમ સમજવું. મુક્તનું ઉત્થાન નથી એ ઉક્ત ન્યાયે અનુકરણ નિરાકરણ કરે છે—‘આથી ઈશ્વરનું ઉત્થાન થાય છે’ ઇત્યાદિ. તેના સ્વરૂપને અરોધથી દેવ કહે છે—‘કેમકે તે નિત્ય જેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ છે’ એવો છે. સંપ્રથમા પ્રયેક દોષ કરી સાધારણ દોષ કહે છે—‘એ પક્ષમાં અદૃતનો અભ્યાગમ ઇત્યાદિ. મનેશથી અન્યનું ઉત્થાન થાય તો પાછળના પ્રભોધકાળના મુખાદિ પૂર્વ કર્મનું કારણ થાય તેથી અદૃતનો અભ્યાગમ થાય—ન કરેલા કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય; અને કરેલું કર્મ મુજબ જીવને વિષે ફળ આપ્યા વિનાજ નાશ પામે એમ બે દોષ થાય એવો અર્થ છે મુખાદિ પૂર્વ કર્મનું કારણ થાય એમ અદૃત મુખાદિનો આગમ થાય, અને પૂર્વ મુજબ જીવ કરેલ કર્મનો નાશ થાય. પૂર્વપક્ષીએ કહેલા દૃષ્ટાન્તનું વૈયમ્યથી ફગવું કરે છે—‘વળી જે એમ કહ્યું છે કે’ ઇત્યાદિ. આપણા જીવથી અજ્ઞાન છે તોયજ ને વિવેચન પ્રાણીના અદૃત્ય અરોધા સખી ઈશ્વર કરે છે એમ માની દૃષ્ટાન્ત કહે છે—‘વળી ક્ષીર અને ઉદક ઇત્યાદિ. જીવ તો બ્રહ્મથી અવિદ્ય છે તેથી જલજલિથી વિષમ છે એમ કહે છે—‘તેમજ જીવ કંઈ પરથી અન્ય નથી’ ઇત્યાદિ. એ જીવ બ્રહ્મથી અવિદ્ય એવો તે જોઈ છે કે અન્ય જીવ છે એ વિચારને અવગણ નથી એમ આલંકાર કરી જુદાંકે કરીને જીવનો એક જો નેથી વિચાર છે એમ કહે છે—‘એમ હોવાથી જ્યાંમુખી’ ઇત્યાદિ. મુખાદિમાં જુદાંકે નામ મ.વ છે તેથી જરૂર જુદાંકે ઉપધિના બેદથી એક જીવનો વ્યવહાર ન થાય માટે કહે છે—‘તેજ એક ઉપાધિ’ ઇત્યાદિ. એકજ ઉપાધિ સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત સ્વરૂપે રહેશે છે એવો અર્થ છે; એમ અને અંકુરની પેઠે જાગ અને અવગત સ્વરૂપે એકજ ઉપાધિ રહેશે છે. ॥ ૬ ॥

મુગ્ધેર્ધસંપત્તિઃ પરિશેષથી ॥ ૧૦ ॥

મુગ્ધને વિષે ઈર્ધ સંપત્તિ છે, પરિશેષથી ॥ ૧૦ ॥

મુગ્ધ નામ છે જેને કોઈકે મુર્છિત કહે છે. તે કઈ અવસ્થામાં છે તેની પરીક્ષાને વિષે કહે છે. શરીરમાં રહેલા જીવની ત્રણ અવસ્થા પ્રસિદ્ધ છે, જાગરિત, સ્વપ્ન અને મુગ્ધતા. આથી, શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ છે. પણ જીવની પાંચમી કોઈ અવસ્થા મુનિ કે સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેટલા માટે ચાર અવસ્થામાંનીજ એક અવસ્થા મુર્છા છે એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—મુગ્ધ જાગરિત અવસ્થામાં હોય એ ચોક્કસ નથી; કેમકે એ દિવ્યોથી વિષયોનું ક્ષેપણ કરતો નથી. પણ અન સંકેષ છે કે મુગ્ધ હંપુકારને ન્યાયે થયો, જેમ હંપુકાર જાગતો હોય છે તેપણ હંપુને વિષે મન આસક્ત છે તેથી અન્ય વિષયો જોતો નથી, એમ ‘મુસસસંપાન આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખાનુભવથી મન વ્યથ થયું છે તેથી મુગ્ધ જાગે છે તેપણ તે અન્ય વિષયોને જોતો નથી એમ (સંકેષ છે). ના, ચેતનામાં નથી તેથી; કારણ કે હંપુકાર તો તેનું મન આસક્ત હોવાથી કહે છે કે હું એટલો વખત હંપુનીજ ઉપસન્નિ કરતો હતો. મુગ્ધ તો ચેતના પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કહે છે કે હું એટલો વખત અન્ય તમસમાં પ્ર-

વૃત્ત અવસ્થા કહીને મુર્છા નામની અન્ય અવસ્થા દર્શાવે છે—‘મુગ્ધેર્ધસંપત્તિઃ’ દલ્લાદિ. મુર્છા એ પ્રસિદ્ધ અવસ્થાઓની અન્તર્ગત છે કે પાંચમી અવસ્થા છે. ‘ચાર અવસ્થા સિદ્ધ છે અને મુગ્ધ એ તેનથી વિવક્ષ્ય અવસ્થા છે, માટે સ્પષ્ટ થયે જોવા પડી ‘તે હું હું’ એમ પ્રત્યક્ષિતને ક્ષીપે મુગ્ધિમાં જેમ ભેદવત્ વિશેષ જ્ઞાનો અભાવ છે તેમ મુર્છામાં જેવો અભાવ સમાન છે—એ કિયને ક્ષીપે મુર્છા એ મુગ્ધિજ છે જેમ પ્રત્યક્ષિતને ક્ષીપે—મુર્છા મુગ્ધિની અન્તર્ગત છે એવી દુશાન્તસત્તતિથી પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘શરીરમાં રહેલા જીવની ત્રણ અવસ્થા પ્રસિદ્ધ છે’ દલ્લાદિ. પૂર્વપક્ષનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—વિશેષ વિજ્ઞાનને મુર્છામાં અભાવ છે તેથી તે (મુર્છા) જ્યારે અને સ્વપ્ન અવસ્થાથી ભિન્ન છે, અને મુર્છામાં પુનસ્તથાન યાવ છે—જવ પાછો લીધે છે—તેથી મુર્છા મરણથી ભિન્ન છે. આ કારણથી મુર્છા એ મુગ્ધિજ છે; કેમકે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનો એમાં અવિરોધ છે—મુર્છા અને મુગ્ધિ બંનેમાં વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ સમાન છે. ચિરાનુસ્મૃતિ, વેપથુ વગેરે તો મુગ્ધિનાજ અવાન્તર પ્રવેશ છે, તેથી જેમ કોઈકે મુર્છિત જાવ કહે છે કે હું મુને સૂતો, મારું શરીર હવે યથું છે ને મારું મન પ્રસન્ન થયું છે, અને કોઈકે એમ કહે કે હું હું સૂતો, મારું શરીર બારે યથું છે અને મારું મન કોઈકે ન હોવાથી ભ્રમે છે, એટલાથી કઈ મુગ્ધિ ભિન્ન થતી નથી; તે પ્રમાણે અન્ય વિકારમાં પણ મુર્છા મુગ્ધિથી ભિન્ન નથી. તેટલા માટે કોઈપ્રસિદ્ધિનો અભાવ છે માટે મુર્છા એ પંચમી અવસ્થા નથી એમ પ્રાપ્ત યાવ છે પરિશેષ દર્શાવેને સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘મુગ્ધ જાગરિત અવસ્થામાં હોય એ ચોક્કસ નથી’ દલ્લાદિ. ‘જાગતો હોય છે તેપણ’—જ્યારે અવસ્થામાં હોય છે તેપણ દિવ્યોથી જે યથું અર્થજ્ઞાન અને રેહધારણ તેને—હંપુકારને છે, મુગ્ધને નથી એમ પૈરમ્બ કહીને સંકેષનું દૂષણ કરે છે—‘ના, ચેતનામાં નથી’ દલ્લાદિ. મુર્છાનો જ્યારથી ભેદ કહીને સ્વપ્ન અને મરણથી ભેદ કહે

૧ જાણુ જાગતો. ૨ જાણુ. ૩ પ્રસન્ન થયું ૪ ચાર અવસ્થામાં. ૫ સ્વપ્ન, મુગ્ધિ, અજાગ, અને મરણ.

ક્ષિપ્ત થયેલો હોય; એ કંઈ પણ જાણું નથી એમ, જામનું મન એક વિષયમાં આ-
સક્ત થાય છે, તોપણ તેના દેહ ઊભો રહે છે; પણ મુખ્યનો તે દેહ પૃથ્વી પર પડી
જાય છે. તેટલા માટે મુખ્ય જીવ જાગતો નથી, તેમજ તે સ્વપ્નો પણ જોતો નથી;
કેમકે તે ચેતના વગરનો છે; વળી મરેલો પણ નથી; કેમકે પ્રાણ અને ગરમી છે;
કારણ કે મુખ્ય જન્તુને વિષે એ મરી ગયેલો હશે કે નહિ એમ સંશય કરતા પુરુ-
ષો તેમાં ગરમી છે કે નહિ એમ નિશ્ચયને માટે દૃઢપદ્ધતિને સ્પર્શ કરે છે અને પ્રાણ
છે કે નહિ તેના નિશ્ચય માટે નાસિકાદિશ જુએ છે. જો પ્રાણ અને ગરમી છે એમ
જાણતા નથી તો એ મરી ગયો છે એમ નિશ્ચય કરી બાજવા માટે જંગલમાં લઈ
જાય છે, પણ જો પ્રાણ કે ગરમી છે એમ જ્ઞાન થાય છે તો એ મરી ગયો નથી
એમ નિશ્ચય કરી તેને ચેતના પ્રાપ્ત થાય માટે ડવા કરે છે. પુનરુત્થાન થાય છે તેથી
પણ તે મરણ પામ્યો નથી; કેમકે યમના રાજ્યમાંથી કોઈ પાતું આવતું નથી. ત્યારે
જીવ મુખ્ય છે એમ લો; કેમકે તેમાંથી ચેતના જતી રહી છે અને તે મરી ગયો
નથી. ના, વિલક્ષણતા છે તેથી. કદાચિત્ મુખ્ય ચિરકાંજી મુખી પણ ઉચ્છ્વાસ લેતો
નથી, તેના દેહ સકમ્પ થાય છે, વદન ભયાનક અને નેત્ર વિશેષ ફાટલી થાય છે.
પણ મુખ્યને તો પ્રસન્ન વદનવાળો છે, સરખે વખતે વારંવાર ઉચ્છ્વાસ લે છે અને એનાં
નેત્રો બંધ હોય છે. વળી એનો દેહ કંપતો નથી. તેમજ હાથ ફેરવવાથીજ (લોકો)
મુખ્યને ઉઠાડે છે, પણ મુખ્યને તો મોગરીના આઘાતથી પણ ઉઠાડી શકતા નથી.
વળી મોહ અને સ્વાપનાં નિમિત્ત ભિન્ન છે; કેમકે મુસલસંપાત આદિ મોહનું નિ-
મિત્ત છે, અને શ્રમ આદિ સ્વાપનું છે. મુખ્ય સૂતેલો છે એમ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ
નથી. પરિશયથી મુખ્યતા એ અર્થસંપત્તિ છે એમ અમે સમજીએ છીએ. ચેતના
જતી રહી છે તેથી તે સંપત્તિ અને ઇતરથી વિલક્ષણતા છે તેથી અસંપત્ત છે. પણ મુ-
ખ્યતા એટલે અર્થસંપત્તિ એમ શાથી કહેવું શક્ય છે? કેમકે મુક્ત પ્રતિ શ્રુતિએ
કહ્યું છે—'સતા સોમ્ય તદ્વા સંપન્નો મવતિ' [છાન્દોગ શાદાર] (હે સોમ્ય, ત્યારે તે
બ્રહ્મ સાથે સંપત્ત થાય છે) એમ, 'અગ્ર સ્તેનોડસ્તેનો મવતિ' [મૃહ્લં શાશરર]

છે—'તેમજ તે સ્વપ્નો પણ જોતો નથી' ઇત્યાદિ. મુપ્તિ અને મૂર્છાં એ બેમાં કંઈ
'સાદૃશ્ય છે તોપણ બહુ વિશિષ્ટતા છે તેથી ભેદ છે એમ કહે છે—'ના, વિલક્ષણતા છે
તેથી' ઇત્યાદિ. મુપ્તિ અને મૂર્છાં એ બેનાં લક્ષણમાં ભેદ કહીને નિમિત્તમાં ભેદ કહે છે—
'વળી મોહ અને સ્વાપનાં નિમિત્ત ભિન્ન છે' ઇત્યાદિ. પ્રત્યક્ષિજ્ઞા પણ અસિદ્ધ છે
એમ કહે છે—'મુખ્ય સૂતેલો છે એમ લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ નથી' ઇત્યાદિ. ઉપર કળા
પ્રમાણે સાદૃશ્ય અને વૈરૂપ્ય છે તેથી અર્થસંપત્તિ છે. મુપ્તિના સર્વ ધર્મો સાથે મુખ્ય 'અસંપત્ત
છે તેથી તે (મુખ્ય) મુપ્તિ નથી; તેમજ મરણાવસ્થાના સર્વ ધર્મો સાથે અસંપત્ત સોપાની મુખ્ય મૂળ
પણ નથી; પણ અન્ય અવસ્થામાં છે એવો સૂત્રાર્થ છે. પણ એ સૂત્રમાં જીવની બ્રહ્મ સાથે અર્થ-
સંપત્તિ કહી છે એમ બ્રાહ્મ સદા કરે છે—'પણ મુખ્યના એટલે અર્થસંપત્તિ' ઇત્યાદિ.
સંકાનો અર્થ એવો છે કે શ્રુતિમાં મુપ્તિને વિષે જીવની જે સંસંપત્તિ કહી છે તેનો અભિપ્રાય
ઉપાધિનો અભાવ જનાવવાનો છે, અને ઉપાધિનો અભાવ મુખ્યાવસ્થામાં પણ સરખો છે તેથી

(અર્થે 'સ્તેન અસ્તેન છે), 'કૈતં સેતુમહોરાષ્ટ્રે તરતો ન જરા ન મૃત્યુનં શોકો ન મુ-
દ્ધતં ન કુષ્ટતમ્' [હાન્દોઝ વાકાર] (એ સેતુને દહાડા ને રાત ઓળંગતા નથી,
જરા, મૃત્યુ, શોક, મુદ્ધત કે કુષ્ટત ઓળંગતાં નથી) ઇત્યાદિ; કારણ કે જીવમાં મુ-
ખિત્વ અને દુઃખિત્વની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થવાથી મુદ્ધત અને કુષ્ટત પ્રાપ્ત થાય છે;
અને મુખિત્વની પ્રતીતિ કે દુઃખિત્વની પ્રતીતિ મુખ્યમાં નથી, અને મુખ્યમાં પણ
તે પ્રતીતિ નથીજ. તેટલા મારે મુખ્યની પેઠે મુખ્યને વિષે પણ ઉપાધિની ઉપશા-
ન્નિથી 'કૃત્સ સંપત્તિજ યદી યુજ્ય છે, અર્થી નહિ. એને વિષે કહીએ છીએ—મુ-
ખ્યને વિષે જીવની બ્રહ્મ સાથે અર્ધ સંપત્તિ થાય છે એમ અમે કહેતા નથી. ત્યારે
શું? મુખ્યત્વ અર્થે મુખ્યપદમાં અને અર્થે અન્ય અવસ્થાના પદમાં થાય છે એમ
અમે કહીએ છીએ; અને સ્વાપ સાથે મોહનાં સામ્ય અને વૈષમ્ય દર્શાવ્યાં છે;
તેમજ એ મરણનું દ્વાર છે. ત્યારે એનું કર્મ 'સાવરીય હોય છે ત્યારે વાણી અને
મન બંધ છે; પણ ત્યારે કર્મ 'નિરવરીય થાય છે ત્યારે પ્રાણ અને ગરમી વ્યાપ્ત
બંધ છે, તેટલા મારે બ્રહ્મવેતાઓ અર્ધસંપત્તિ કહે છે. વળી પાંચમી કોષ્ટ અવસ્થા
પ્રસિદ્ધ નથી એમ બે કહ્યું છે તે જાણ નથી; એ અવસ્થા કદાચિત્ થાય છે તેથી
પ્રસિદ્ધ ન હોય, પણ એ લોકમાં ને આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે; વળી અર્ધસંપત્તિને
સ્વીકાર છે તેથી પાંચમી ગણાતી નથી એમ અનવય છે ॥ ૧૦ ॥

અર્ધસંપત્તિ નહિ, પણ 'કૃત્સસંપત્તિજ છે. કર્મનો સંબંધ બંધપર્વંત રહે છે, તેથી મુખ્ય કર્મ-
રહિત છે એ અસિદ્ધ છે એમ સંકા કરીને તેનું નિરાકરણ કરે છે કે કર્મનું બે કારણ, મુખ્યત્વ-
પ્રતીતિ તેથી રહિત હોવાથી તેમો દેહુ બે કર્મ તેથી રહિતત્વ કહ્યું—'જીવમાં મુખિત્વ
અને દુઃખિત્વની' ઇત્યાદિ. બ્રહ્મની સાથે જીવની કૃત્સ સંપત્તિને અંગીકાર કરીને પરિહાર
કરે છે—'મુખ્યને વિષે જીવની' ઇત્યાદિ. ખરેખર, 'નિઃસંસૃત્વ આદિ ધર્મ સાથે મુખ્યત્વને
સામ્ય હોવાથી મુખ્યના અર્ધ સાથે મુખ્યત્વ સંપન્ન થાય છે, અને કર્મ આદિ સામ્યથી મરણના
અર્ધ સાથે સંપન્ન થાય છે એમ અર્ધસંપત્તિ છે એવો અર્થ છે. વળી આથી પત્ર મુખ્યત્વ
મુખ્યિથી વિષમ ॥ એમ કહે છે—'તેમજ, એ મરણનું દ્વાર છે' ઇત્યાદિ. અપ્રસિદ્ધિનો
અંગીકાર કરીને આ કહ્યું; હવે પ્રસિદ્ધ પણ છે એમ કહે છે—'વળી એ લોકમાં ને આ-
યુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે,' 'આયુર્વેદ' = વૈદ્યસાત્ર. મુખ્યત્વ અવસ્થા પ્રસિદ્ધ છે તો તેને વિષે વિચાર
સા માટે છે એમ આશંકા કરીને, પાંચમી અવસ્થા તરિક્ત એ અપ્રસિદ્ધ છે તેથી એમ કહે
છે—'પણ અર્ધસંપત્તિને સ્વીકાર છે' ઇત્યાદિ. સુપ્તિ અને મરણના ધર્મો સાથે મુખ્ય-
ની અર્ધસંપત્તિ છે તેથી તેને વિષે મૂર્ખાનો અત્યાચાર છે એમ લોકોની શુદ્ધિ છે એવો અર્થ
છે. સિદ્ધાન્તનું કાર્ડ નીચે પ્રમાણે છે—એકે મોહ અને સુપ્તિ એ બંનેમાં વિશેષ વિજ્ઞાનનો
ઉપયોગ છે એમ સામ્ય છે તોપણ એ બે વચ્ચે બિંધ નથી; કારણ કે સ્વપ્ન અને જાગરમાં
વિશેષ વિજ્ઞાનના સદાવર્ણ સામ્ય છે, પણ તેટલાથીજ સ્વપ્ન અને જાગરનો તત્વેદ નથી; પણ
ભાગ દિવ્યોનો આપાર સ્વપ્નમાં નથી અને જાગરમાં છે તેથી તે બે વચ્ચે એક છે તો
સુપ્ત અને મોહ વચ્ચે પણ પ્રયોજનસેદથી, કારણસેદથી, અને લક્ષણ સેદથી સેદ છે; કારણ કે
મમને દૂર કરવા માટે બ્રહ્મ સાથે સંપત્તિ એ સુપ્ત છે, અને શરીરનો ત્યાગ કરવા માટે બ્રહ્મ

ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્યોભયલિઙ્ગં સર્વત્ર હિ ॥ ૧૧ ॥

‘સ્થાનથી પણ પર બ્રહ્મ બંને લિંગવાળું નથી; કારણ કે સર્વત્ર (વિશેષના ત્યાગસહિતજ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરાય છે) ॥ ૧૧ ॥

મુપુત્તિ આદિને વિષે ઉપાધિની ઉપશાન્તિથી જે બ્રહ્મ સાથે જીવ સંપત્તિ પામે છે તેનું સ્વરૂપ હવે શ્રુતિરશે નિર્ધારાય છે. બ્રહ્મ વિષે શ્રુતિઓ બે લિંગવાળી છે ‘સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ’ [છાન્દોગ શરધાર] (સર્વ, વિદ્ય, જેનું કર્મ છે, સર્વ દોષરહિત કામ જેના છે, સર્વ સુખકર ગન્ધ જેના છે, અને સર્વ સુખકર રસ જેના છે એવું) ધ્યાદિ શ્રુતિ સવિશેષ લિંગવાળી છે. ‘મસ્પૂત્તમનગ્વહસમદીર્ઘમ્’ [બૃહદ શતાદ] (સ્થૂલ નહિ, સૂક્ષ્મ નહિ, હ્રસ્વ નહિ, દીર્ઘ નહિ) ધ્યાદિ શ્રુતિ નિર્વિશેષ લિંગવાળી છે. આ શ્રુતિઓમાં શું બંને લિંગવાળું બ્રહ્મ સમજવું કે અન્યતર લિંગવાળું? જે અન્યતર લિંગવાળું સમજવાનું હોય તોપણ તે શું સવિશેષ

સાથે સંપત્તિ તે મોહ છે. ભેકે મોહ થાય છે તોપણ મરણ થતું નથી, તોપણ મોહ નથી થતો તો મરણ થતું નથી તેથી મોહ મરણને અર્થે છે. આમ સુપુત્ત અને મોહનાં પ્રયોજન ભિન્ન છે. કારણ પણ ભિન્ન છે. મોહનું નિમિત્ત મુસવસંપાત આદિ છે અને સુપુત્તનું નિમિત્ત શ્રમ આદિ છે. તેમજ લક્ષણમાં પણ ભેદ છે. મોહનું લક્ષણ મુજ, નેત્ર આદિનાં વિકાર છે, અને સુપુત્તનું લક્ષણ પ્રસન્ન વદન હોવું વગેરે છે. સુપુત્તના અચાન્તર ભેદ છે તોપણ નિમિત્ત, પ્રયોજન અને લક્ષણમાં ભેદ નથી તેથી એક છે. તેટલા માટે સુપુત્ત અને મોહ અવસ્થામાં બ્રહ્મ સાથે સંપત્તિ છે તોપણ સુપુત્તમાં બેટલી સંપત્તિ છે તેટલી મોહમાં નથી એ માટે અર્ધ-સંપત્તિ કહી છે; સામ્ય છે અને વૈષમ્ય છે તેથી અર્ધસંપત્તિ છે. મુગ્ધ અવસ્થામાં સુપુત્તિથી અર્ધી બ્રહ્મસંપત્તિ છે એવો મુગ્ધેર્ધસંપત્તિઃનો અર્થ વિવક્ષિત નથી. પણ મુગ્ધ સાથે મુગ્ધની અર્ધસંપત્તિ છે એવો અર્થ વિવક્ષિત છે; તેથી મુગ્ધનું મુગ્ધ સાથે નિઃસંસૃત્ય આદિ કંઈક સાદૃશ્ય છે એવો અર્થ પર્યવસિત થાય છે; બ્રહ્મસંપત્તિ તો મુક્તિ અને મૂર્છા બંનેમાં વૃદ્ધિ છે ॥૧૦॥

(તત્ત્વમસિ) ત્વમર્થ-નુંનો અર્થ, જીવ—સર્વ અવસ્થાઓથી અલિપ્ત ॥ એમ નિરૂપણ કરીને પાઠસમાપ્તિપર્યંત તત્પદાર્થનું—તે એ પદાર્થ, બ્રહ્મનું—નિરૂપણ કરવા હમ્લી સૂત્રકાર પ્રથમ તેનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે—‘ન સ્થાનતોઽપિ’ ઇત્યાદિ. સ્વપ્નાદિ અવસ્થા કહીને તેથી ન્યતિરિજ્ઞ, સ્વપ્રકાશ, બ્રહ્માત્મક, સદા એકરૂપ એવો જે ઉદ્દેશ્ય ત્વમર્થ (જીવ) તેનું પરિશોધન કર્યો પછી વિધેય જે તદ્દર્થ (બ્રહ્મ), તેનું પરિશોધન કરવા આરંભવાની હઝાથી પ્રથમ આ સૂત્રથી તેનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે. ઉદ્દેશ્ય ત્વમર્થની જિજ્ઞાસા શાન્ત થયા પછી તેનું જે સ્વરૂપ બ્રહ્મ તેના વિચારના અવસરની સંગતિ કહે છે—‘મુપુત્તિ આદિને વિષે ઉપાધિની ઉપશાન્તિથી’ ઇત્યાદિ. ઉમયલિઙ્ગમ્—નિર્વિશેષત્વ અને સવિશેષત્વ એ બંને જેનાથી સમઘર્ષ એવી શ્રુતિઓ તે ઉત્તમવિદ્ઞ શ્રુતિઓ સંસરનાં બીજ તરીકે છે એવો અર્થ છે. જેમ સુપુત્તિ અને મરણ જે વિરુદ્ધ છે તે બંનેના સ્વરૂપવાળું મુગ્ધત્વ છે, તેમ શ્રુતિપ્રામાણ્યથી બંને સ્વરૂપ

સમજતું કે નિર્વિરોધ એ વિચારાય છે. તેમાં બંને લિંગવાળી સુતિના અતુલ્યથી બંને લિંગવાળું જ શ્રદ્ધા સમજતું એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—૫૨ એટલે શ્રદ્ધા પાનાની શ્રેણે ઉભયલિંગ થાય એ ઉપપન્ન થતું નથી; કારણ કે એક જ વસ્તુ પાનાની શ્રેણે રૂપાદિ વિશેષથી યુક્ત થાય અને તેથી વિપરીત થાય એમ અવ-ધારણ કરતું શક્ય નથી, વિરોધ થાય તેથી. ત્યારે સ્થાનથી, એટલે પૃથિવી આદિ-ના ઉપાધિયોગથી, થાઓ. તે પણ ઉપપન્ન થતું નથી; કારણ કે ઉપાધિયોગથી પણ એક જાનની વસ્તુનો બીજા જાનો સ્વભાવ સંભવતો નથી, ખરેખર, સ્ફુટિક સ્વચ્છ દોડે 'અલ્પકલ્પ આદિ ઉપાધિના યોગથી અસ્વચ્છ થતો નથી, કેમકે અસ્વ-ચ્છાનો અભિનિવેશ શ્રમભાગ છે; અને ઉપાધિઓ અવિદ્યાએ ઊભા કરેલા છે. એટલા માટે અન્યતર લિંગનો પરિગ્રહ કરીએ તોપણ સમસ્ત વિશેષથી રહિત નિર્વિકલ્પજ શ્રદ્ધા સમજતું, તેથી વિપરીત નહિ; કેમકે શ્રદ્ધાસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર-નાર વાક્યો, જેમાં કે 'મદાદમસ્પર્શમરૂપમણ્યવમ્' [૬૩૦ શાશ્વત] (શાશ્વતરહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત. અધ્યય-નિત્ય). એવાં વાક્યોમાં સર્વત્ર સમસ્ત વિશેષનો જેમાંથી ત્યાગ થયો છે એવું શ્રદ્ધાજ ઉપદિષ્ટ છે ॥ ૧૧ ॥

ન મેદાદિતિ चेन्न प्रत्येकमतदचनात् ॥ १२ ॥

બેદથી (એમ) નથી એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, પ્રત્યેક (ઉપાધિ-બેદને) વિષે (શ્રદ્ધા) એવું નથી એવું વચન છે તેથી ॥ ૧૨ ॥

ભણે એમ થાઓ, પણ શ્રદ્ધા નિર્વિકલ્પ, એકલિંગજ છે, એને સ્વતઃ કે ઉપા-ધિથી ઉભયલિંગત્વ નથી એમ લે કણુ છે તે ઉપપન્ન થતું નથી. શાથી? બેદથી;

જાતું શ્રદ્ધા ખરે છે એમ દુરાભાસી પૂરવણું છે. નિરોધ. એક રૂપવાળું શ્રદ્ધા હોય છે એમ સિદ્ધાન્ત હરે છે—એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ' છતાં. શું ઉભયરૂપત્વ—શ્રદ્ધા બંને સ્વરૂપવાળું હોવાપણું—સ્વતઃ છે, કે સ્વતઃ લે નિયંત્ર શ્રદ્ધા તેનો સર્વત્ર-મત્ત જાદિ વિરોધ, ઉપાધિથી સત્ છે કે સ્વતઃ સવિરોધજ શ્રદ્ધા છે' તેમાં જાણ પશ્યું નિરસન, કરીને દ્વિતીય પક્ષનો જનુવદ કરી તેને દુષિત કરે છે—ત્યારે સ્થાનથી' છતાં. 'સ્થાન' = ઉપાધિ. શ્રદ્ધાને વિરે વિરોધ ડાખત છે, બેદાધિ છે તેથી, સ્ફુટિકની સ્વતઃની પેઠે એવો ભર્થ છે. ઉપાધિ સત્ હોય ॥ તોણ તેવે કોવિધુ મિથ્યા છે એમ લેવામાં આવે છે; તો શ્રદ્ધામાં તો ઉપાધિ મિથ્યા હોવાથી તેણે કોવિધે વિરોધ મિથ્યા થાય એમાં કહેવાય શું એમ કહે છે—અને ઉપાધિઓ અવિદ્યાએ ઊભા કરેલા છે', તૃતીય પક્ષું નિરસન કરે છે—એટલા માટે અન્યતર લિંગનો પરિગ્રહ કરીએ' છતાં. સર્વ વિરોધ ડાખત છે તેથીજ એમ સમજતું. નિરોધકુવિધો પણ એમજ છે એમ કહે છે—કેમકે શ્રદ્ધાસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર' છતાં ॥ ૧૨ ॥

મેદાદ્—'મેદ' = વિરોધ. નિરોધકમિતિ છે તોપણ વિરોધની પણ ક્ષતિ છે તેથી શ્રદ્ધા ઉભયરૂપ થાય એમ સંજાતું અજ્ઞાન કરે છે—'ભણે એમ થાઓ' છતાં. પૂર્વ કહેલા

કારણ કે દરેક વિદ્યામાં બ્રહ્મના આકારો ભિન્ન છે એમ ઉપદિષ્ટ છે. 'ચતુષ્પાદસ
[છાન્દોઽંચાર] (બ્રહ્મને ચાર પાદ છે), 'પોઢશકલં વ્રહ્મ' [પ્રશ્નોઽંચાર]
(બ્રહ્મને સોળ કળા છે), 'વામનીત્વાદિલક્ષણં વ્રહ્મ' [કઠો પાઠ] (બ્રહ્મ વામની-
ત્વ આદિ લક્ષણવાળું છે), 'ત્રૈલોક્યશરીરત્વેધ્યાનરદામ્નોદિતં વ્રહ્મ' [બૃહ્દશાર્ણ્ય
છાન્દોઽંચાર] (ત્રૈલોક્ય જેવું શરીર છે એવું બ્રહ્મ છે, અને એ વૈદ્યાનર રાજ-
ધી કહેવાય છે) એ પ્રકારના બ્રહ્મના આકારો ઉપદિષ્ટ છે. તેટલા માટે બ્રહ્મ સવિ-
શેષ છે એમ પણ સ્વીકારવું યુક્ત છે. પણ એમ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ ઉભય લિંગવાળું
છે એ સંભવનું નથી. એ પણ અવિરોધ છે; કારણ કે આકારભેદ ઉપાધિએ કીધેલો
છે; કેમકે અન્યથા ભેદશાસ્ત્ર નિર્વિપય થવાનો પ્રસંગ આવે. આમ (પૂર્વપક્ષી)
કહેશે તો તે (યુક્ત) નથી એમ અને કહીએ છીએ. શાધી? પ્રત્યેકને વિષે એવું
નથી એમ વચન છે તેથી. ખરેખર, પ્રત્યેક ઉપાધિભેદને વિષે 'ચદ્વાયમસ્યાં પૃથિવ્યાં
તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોચદ્વાયમધ્યાત્મં શારીરત્તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ યો-
ઽયમાત્મા' [બૃહ્દશાર્ણ્ય] (અને આ પૃથિવીને વિષે જે આ તેજોમય અને અમૃ-
તમય પુરુષ છે, અને શરીરને વિષે જે આ શારીર, તેજોમય અને અમૃતમય પુરુષ
છે, તે એજ છે કે જે આ આત્મા છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનો અભેદજ અવલોકી કહે
છે. એટલા માટે બ્રહ્મનો ભિન્ન આકાર સાથે યોગ શાસ્ત્રીય છે એમ કહેવું શક્ય
નથી; કેમકે ભેદ ઉપાસનાને અર્થ છે તેથી અભેદને વિષે તાત્પર્ય છે ॥ ૧૨ ॥

અપિ ચૈવમેકે ॥ ૧૩ ॥

વળી એક (શાખાવાળાઓ) એમ (અવલોકી કહે છે) ॥ ૧૩ ॥

વળી એમ એટલે ભેદદર્શની નિન્દા કરીને અભેદદર્શનનુંજ એક શાખાવા-
ળાઓ અવલોકી કહે છે—'મનસૈવેદમાત્રમ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમા-
પ્રોતિ ય દ્વદ માનેય વદ્યતિ ॥' [કઠો ધાર્ણ્ય] (મનથીજ એ-બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવું, આદિ
બ્રહ્મ સિવાય કંઈ ભિન્ન નથી; જે આદિ ભેદ જેવું જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે

વિરોધનું સ્મરણ કરાવે છે—'પણ એમ કહ્યું છે કે' ઇત્યાદિ. ભેદમુતિના—બ્રહ્મનું સવિશે-
ષરૂપ દર્શનવારી મુતિના—પ્રામાણ્યને અર્થે ઔપાધિકરૂપભેદ સ્વીકારવાથી વિરોધ નથી એવો
સમાધાનનો અર્થ છે. શું ઉપાધિમાં રહેલોજ રૂપભેદ બ્રહ્મને વિષે ધ્યાનને અર્થે ઉપચરિત
થાય છે કે ઉપાધિના ચોક્ષથી બ્રહ્મનું વિરૂદ્ધ રૂપ સત્ત્વ શાશ્વ છે ને તેથી એ ભેદ શાશ્વ છે?
આત્મ પદ્ધતિમાં અમારું દષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. દ્વિતીય પદ્ધતિનું અભેદમુતિથી રૂપજ કરે છે—'આમ
(પૂર્વપક્ષી) કહેશે તો તે (યુક્ત) નથી એમ અને કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ ॥ ૧૨ ॥

દેવતી નિન્દાપૂર્વક અદ્વૈત કહ્યું છે તેથી બ્રહ્મતત્ત્વ નિર્વિરોધજ છે એમ સૂત્રાર્થ કહે છે—

છે) એમ. તેમજ અન્ય શાખાવાળાઓ પણ ‘મોક્ષા મોક્ષ્યં પ્રેરિતારં ઘ મત્વા સર્વે મોક્ષં ત્રિવિધં પ્રાપ્ત મે સત્’ [ચેનાઠ ૧૧૨] (ભોક્ષા-છવ, ભોગ્ય-અન્ય સર્વ, પ્રેરિતા-અનર્થામી પરમેશ્વરનો વિચાર કરીને મને જે સર્વ કશું છે તે એ ત્રિવિધ બ્રહ્મજ છે) એમ સમસ્ત ભોગ્ય, ભોક્ષા અને નિવૃત્તાના સ્વરૂપમાં બધો પ્રપંચ બ્રહ્મજ જેનો સ્વભાવ છે એવો છે એમ અભ્યાસ કરે છે ॥ ૧૩ ॥

પણ આકારવાળાને ઉપદેશ કરનારી અને અનાકારનો ઉપદેશ કરનારી અન્ન-વિષેની મુતિઓ છે છતાં અનાકારજ અણનું શી રીતે અવધારણ થાય છે, વિપરીત કેમ થતું નથી? એથી ઉત્તર પડે છે.—

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

રૂપવગરનુંજ (બ્રહ્મ નક્કી કરવું); કેમકે (શ્રુતિવાક્યો) તે

(રૂપવગરનું બ્રહ્મ) જેમાં પ્રધાન છે એવાં છે ॥ ૧૪ ॥

રૂપાદિ આકાર વગરનાજ અણનું અવધારણ કરવું, રૂપાદિવાળાનું નહિ? શાથી? તે જેમાં પ્રધાન છે એવાં મુતિવાક્યો છે તેથી. ‘અસ્પૂલમનશ્વહસ્યમદીર્ઘમ્’ [બૃહદ ૩.૮.૮] (સ્પૂલ નથી, અણ નથી, હસ્ય નથી, દીર્ઘ નથી), ‘અશાષ્વમસ્પર્શમરૂપમચ્ચયમ્’ [કઠઠ ૩.૧૫] (જેને શબ્દ નથી, સ્પર્શ નથી, રૂપ નથી અને નાશ નથી એવું), ‘આકાશો ધૈ મામ નામરૂપયોનિર્વિદિતા તે યદન્તરા તદ્બ્રહ્મ’ [છાન્દોગ ૮.૧૫.૧] (આકાશ એ મુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ આત્મા છે, તે આકાશ નામ અને રૂપનું સ્પર્શીકરણ કરનાર છે, તે નામ અને રૂપ જેની અંદર છે તે બ્રહ્મ છે), ‘દિવ્યો હામૂર્ત્તઃ પુરુષઃ સવાણામ્યન્તરો હજઃ’ [શુભ્ર ૩.૨૧.૨] (સ્વયંપ્રકાશ, સર્વમૂર્તિ-‘વર્ણી એમ એટલે’ હતાદિ. મોક્ષા = છવ. મોક્ષ્ય = શબ્દાદિ. તે બેનો પ્રેરિતા એટલે ઉપર તેને વિચારીને મને કહેકું તે સર્વ ત્રિવિધ બ્રહ્મજ છે એમ બણું એવો અર્થ છે ॥૧૩॥

મને પ્રકારની મુતિઓ છે, તો નિર્વિશેષત્વને વિષે નિયામક શું છે એમ શંકા કરે છે. શંકાનું તાત્પર્ય એનું છે કે નિર્વિશેષ પ્રકરણમાં જે ગુણવિષયો છે તેમને બધે લાપ થાઓ; કેમકે નિષેધવાક્ય સાથે તેમની એકવાચ્યતા છે. તેમાં ઉપક્રમ આદિ વિશેષી નિષેધવાક્યો વિધિવાક્યોના અર્થનો લાપ કરે છે; કેમકે ઉત્સર્ગથી નિર્વિશેષત્વ એ તાત્પર્ય છે એમ અવધારણ થાય છે. પણ હરશાષ્ટિઃ આદિ વિધિવાક્યોમાં નિષેધનું શ્વબુદ્ધિ નથી. એથી તેઓનું તાત્પર્ય ગુણુવૈશિષ્ટ્ય દોવાથી બદ્ધ સચુણુ છે એમ પ્રસંગ થાય છે તે શંકાનું નિરાકરણ કરવા ઉત્તર સત્ ઉતારે છે—‘પણ આકારવાળાને ઉપદેશ કરનારી’ હતાદિ તત્પર અને અતત્પર એ તેના વિરોધમાં તત્પર વધારે બલવાન છે એ ન્યાય નિવામક છે એમ કહે છે—‘અરૂપવદેવ’ હતાદિ. એકે જે વાક્યોનું તાત્પર્ય ઉપાસના છે તેવાં વાક્યોમાં આકારને વિષે તાત્પર્ય નથી, તોપણ કેવતાના વિરોધની પેઠે આકાર થાય એ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે તેમ કરવાથી

વર્જિત, બાહ્ય અને અવ્યવસ્થાની સાથે, જન્મરહિત પુરુષ છે), 'તદેતદ્ભ્રમણી
 પર્મનન્તરમયાદ્યામયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુમૂઃ' [બૃહદ્ ૨/૧૨૯] (તે એ બ્રહ્મ, કા
 રહિત, કાર્યરહિત, જેને અન્તર નથી ને જેને બાહ્ય નથી, આ આત્મા બ્રહ્મ
 સર્વાભાવે સર્વનો અનુભવ કરે છે), ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિપ્રપ્રંય બ્રહ્માભવત્ય પ્ર
 ન છે, અન્ય અર્થ પ્રધાન નથી એમ 'તત્તુ સમન્વયાત્' [બ્રહ્મ સ્વ ૨/૧૪]
 [બ્રહ્મ] તો ([વેદાન્તથી સમખય છે] સમન્વયથી) એમાં પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું
 નેતડા મારે એ પ્રકારનું વાક્યોમાં યથાશ્રુત નિરાકારજ બ્રહ્મનું અવધારણ કર્યું. આ
 વાક્યો જે આકારવાળા બ્રહ્મ વિશે છે, તેમાં તે પ્રધાન નથી; કેમકે તેમાં ઉપાસ
 ૧૫૫ પ્રધાન છે. તેમાં વિરોધ ન હોય તો 'યથાશ્રુતનો આશ્રય કરવો; પણ વિ
 હોય તો જેમાં તે (નિર્વિરોધ બ્રહ્મ) પ્રધાન છે એવાં વાક્યો જેમાં તે પ્રધાન ન
 એવાં વાક્યોથી વિરોધ બજવાન છે. બંને પ્રકારની મુતિ છે તેપણુ અનાકારજ
 હનુ અવધારણ થાય છે, વિપરીતનું થનું નથી. વિરોધ હોય ત્યારે એજ 'વિનિગ
 નાને વિશે હેનું છે ॥ ૧૪ ॥

ત્યારે જે મુનિવાક્યો આકારવત્ બ્રહ્મ વિશે છે તેની શી ગતિ તેને મ
 ૧૬ છે—

પ્રકાશવગવેયર્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

અને પ્રકાશની પેટે (બ્રહ્મનો આકારોપદેશ વિરુદ્ધ નથી); કેમકે
 (આકાર પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યો) વ્યર્થ નથી ॥ ૧૫ ॥

એમ મૂર્તિનો કે અન્દ્રનો પ્રકાશ, આકાશને વ્યાપીને રહેલો, અંગુલિ આદિ
 પાત્રિત્વા સંબંધથી, તે અંગુલિ આદિ જાણીએ કે વક્રબાજ આદિ પ્રાપ્ત કરે છે

નિપ્રપ્રંયકૃતિ સાથે વિરોધ થાય માટે એમ થનું નથી—તેમાં વિરોધ ન હોય તો જ બ્રહ્મ
 ૧૬૦ દેવતાઓ વિશે ઉપર જે શકા કર્યો છે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે—દેવતાદિવાક્યો
 નામને બ્રહ્મ મુજબિત છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનું નથી, પણ જ્યારે મુજબિતિદ્દ દર્શાવ
 તેની ઉપરના કહેલી એમ પ્રતિપાદન કર્યું એ તત્ત્વય છે. આ પ્રમાણે વાજ્ઞાન્યવર કીર્ત
 ૧૬૧ બ્રહ્મને વિશે મુજબુ સમર્થન દેવતાદિરૂપવાચે કર્યું; એટલે દેવતાનો આકાર આપનાર
 ૧૬૨ છે તેમ બ્રહ્મને આકાર ઉપરના અર્થ છે એમ સમજ્યું. નેતડા મારે નિર્વિરોધ બ્રહ્મ
 ૧૬૩ નીપ્રપ્રંય કરનાર વાક્યો જેને વિરોધ થવાથી ઉપરના પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોથી બ્રહ્મને
 ૧૬૪ વિરોધ થવાથી મુજબિતિદ્દ નિરૂપ થતી નથી એવો બ.વ છે ॥ ૧૪ ॥

તે વિરોધ બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરનાર મુનિએ કલ્પિત દેવને વિશે સાચકાન છે તેથી હુનું
 છે એમ કહે છે—'પ્રકાશવગવેયર્યાત્' ઇત્યાદિ જનુ ઉપરિત્તે વિશે કલ્પિત સ્વરૂપના આદેશો
 ૧ એમ કૃતિના કેવલ ૧ બ્રહ્મવત્ પ્રકાશવત્ મુનિ જે દેવતા વિનિવરના

તેનો ભાવ બલે પ્રાપ્ત કરે છે; તેમ બ્રહ્મ પણ પૃથિવી આદિ ઉપાધિના સંબન્ધથી તેનો આકાર બલે પ્રાપ્ત કરે છે, તેને આધારે બ્રહ્મનો અમુક આકારનો ઉપદેશ છે તે ઉપાસનાને અર્થ છે. વિરુદ્ધ થતો નથી. એ પ્રમાણે આકારરત્ન બ્રહ્મ વિવેનાં વાક્યો પણ અર્થઘટ્ટ થશે—નિષ્પ્રયોજક થશે નહિ; કારણ કે વેદવાક્યોમાં કોઈકે અર્થવાચાં છે અને કોઈકે અર્થવગરનાં છે એમ બલવું યુક્ત નથી; કેમકે બંનેમાં પ્રમાણત્વ સમાન છે. પણ એમ પણ જેની પૂર્વ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે ઉપાધિના યોગથી પણ બ્રહ્મ ઉભયલિંગવાળું નથી તેનો વિરોધ થશે. અને કહીએ છીએ કે ના; કેમકે જેનું નિમિત્ત ઉપાધિ છે તે વસ્તુધર્મ યાવ એ યુક્ત નથી; કારણ કે ઉપાધિઓ અવિધાથી હિભા કરેલા છે. નૈસર્ગિક અવિધા હોય છે ત્યારેજ લૌકિક અને વૈદિક વ્યવહાર હિનરે છે એમ અમે ત્યાં ત્યાં કહ્યું છે ॥ ૧૫ ॥

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

અને (શ્રુતિ બ્રહ્મ) ચૈતન્યમાત્ર (છે એમ) કહે છે ॥ ૧૬ ॥

વળી મુનિ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાત્ર. વિશ્વકર્મ રૂપાન્તરથી સ્થિત, નિર્વિરોધ છે એમ કહે છે—‘સ યથા સંવ્યવયનોડનન્તરોડપાતઃ કૃત્ત્વો રસયન વર્ણવં વા મરેડ્યમાત્માન્તરોડપાતઃ કૃત્ત્વઃ પ્રજ્ઞાનયન વય’ [બૃહદ્ સપ્તમી] (જેમ તે સવજુષિઃ અંદર અને બહાર રસાન્તરરહિત છે, અને બધા સવજુષિઃસજ છે, એમ, હે મંત્રેષિ. આત્મા અન્તર અને બહાર પ્રજ્ઞાનાન્તરરહિત છે, સર્વ પ્રજ્ઞાનયનજ છે). તાપર્થ આ છે—એ આત્માને અંદર કે બહાર ચૈતન્યથી અન્ય રૂપ નથી, પણ ચૈતન્યજ એનું નિરન્તર સ્વરૂપ છે; જેમ સૈન્યવધિજનો અંદર અને બહાર સવજુષિઃસજ નિરન્તર છે, અન્ય રસ નથી તેમ ॥ ૧૬ ॥

આકારવાક્યો અર્થવાન છે એમ જા મારે વર્ણવો લે. એ વાક્યો અર્થ છે એમજ કહે તેને વિરે કહે છે—‘કારણ કે વેદવાક્યોમાં’ હતાકિ ‘પણ એમ પણ’ હતાકિ. હજી રીતે ઉત્તર રૂપનો અંગીકાર કરવાથી મુનિવાક્યો અવસ્થિત થાય છે તેપણ—તેનો અર્થ છે. પૂર્વે એમ કહ્યું છે કે ઉપાધિઓ કવિપત્ર હેવથી કાંપ. પિઠ રૂપ સત્ થય એ યુક્ત નથી, તેથી બ્રહ્મનું ઉભયરૂપત્વ સત્ત નથી. હાલ એમ કહે છે કે નિર્વિરોધત્વ સત્ત છે અને સવિરોધત્વ ત્રિધા છે એમ ઉભયરૂપનો અંગીકાર કરવામાં પણ પૂર્વર રિરોધ નથી એમ કહે છે—‘અમે કહીએ છીએ કે ના’ હતાકિ દેવ મિથ્યા હેવથી જાનથી તેનો અપ થાય છે તેથી ઉપાધિના વ્યવહાર નહિ થાય એમ જણા કરી કાલની પૂર્વે તે અવધાર છે એમ કહે છે—‘નૈસર્ગિક અવિધા હોય છે ત્યારેજ’ હતાકિ ॥ ૧૫ ॥

વળી મુનિ કહે છે કે આત્મા ચિન્માત્ર ॥ તેથી વિરોધ ત્રિધા છે જેનો મૂળનો અર્થ કહે છે—‘વળી મુનિ’ હતાકિ ‘સ યથા’ હતાકિ—જેમ હોયમાં સંધવનો વન એટલે મુનિવિરોધ-માત્ર જેનું કારણ સ્વરૂપ જાર અને બહાર મોડાત્વ છે અને સર્વ વર્ણવેકાર છે—આત્મા જેમાં એક સ્વરૂપ છે જેનો છે; એમ જા આત્મા જાર ને બહાર વિશ્વકર્મરહિત છે, અને સમસ્ત રૂપોસ્વરૂપ છે જેનો અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

દર્શયતિ ચાયો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

વળી (શ્રુતિ) દર્શાવે છે અને સ્મૃતિમાં પણ છે ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રુતિ પરંપરા પ્રતિષેધથીજ અક્ષર દર્શાવે છે, નિર્દિશેષ છે તેથી. 'અથાત્તે નેતિ નેતિ' [બૃહ્દ ૨૩૨૬] (પછી એ કાન્ત્યથી નથી, નથી એવો ઉપદેશ કરાય છે), 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ' [કેનાં ૧૩] (તે વિદિતથી અન્યજ છે, વળી અવિદિતથી પણ ઉપર-અન્યજ છે), 'યતો વાયો નિ-યન્તે વ્યાપ્ય મનસા મહ' [તેતિ ૨૩૨] (અ્યાંથી વાળી, મન સાથે, પહોંચ્યા વગર પાછી ફરે છે) એ શ્રુતિ. તેમજ વાક્યાનુસારે વાંચને પૂછ્યું ત્યારે અવચનથીજ અક્ષરવરૂપ કહી બતાવ્યું એવી શ્રુતિ છે—'સ હોયાચાર્યાહિ મો રતિ સ તૂર્ણી વમૂવ તં હ ઈતીયે યા તૂર્ણીયે યા વચન ડયાચ શૂમઃ મતુ ત્વં તુ ન વિજ્ઞાનાસિ । ઉપશાન્તો-યમામા' (તેણે કહ્યું, હે વાંચ, મને અક્ષરો ઉપદેશ કરે. તે સૂપ રહ્યા. બીજે કે ત્રીજે વચને તેમણે તેને કહ્યું, અમે તે ખરેખર કહ્યું, પણ તું તે અજ્ઞનો નથી, એ આત્મા ઉપશાન્ત છે) એમ. તેમજ સ્મૃતિઓમાં પણ અન્યના પ્રતિષેધથીજ ઉપ-દેશ કર્યો છે—'કેયં યસ્ય પ્રવચ્ચામિ યજ્ઞાન્વામૃતમશ્રુતે । મનાદિમન્ પરં બ્રહ્મ ન સસન્ના-મદુષ્ટયંતે ॥' [ભગ ૩૧ ૨૩૨૨] (જે જ્ઞેય છે તે હું યથાવત્ કહીશ કે જે અ-જ્ઞીને પુરુષ અમૃત-વનો ઉપભોગ કરે છે—પુનઃ મરણ પામતો નથી. પરંબ્રહ્મ અ-નાદિમન્ છે—જેને આદિ નથી એવું છે, તે સત્ નથી કહેવાતું તેમ અસત્ કહેવાતું નથી) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં. વળી વિધિરૂપ ધારણ કરનાર નારાયણે નાદને કહ્યું એમ સ્મૃતિ છે—'માયા હંયા મયા સૃષ્ટા યન્માં પદ્યમિ નારદ । સર્વમૂતયુગૈયુક્તં નૈયં

તેમજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, બંનેમાં પરના નિષેધથી અક્ષરો ઉપદેશ કર્યો છે તેથી અક્ષર નિષ્પ્રપંચ છે એમ કહે છે—'દર્શયતિ ચ' ઇત્યાદિ. 'અથાત્' ઇત્યાદિ. અથ = ને દેન કદા પછી, મૂર્તિમક અને અમૂર્તિમક, કૃત્રિમ પ્રપંચને પ્રથમ પ્રતિપાદન કરીને 'અથાત્ આ-દેશઃ' એમ તેનો નિષેધ કર્યો છે—'નેતિ નેતિ' એમ. નિષેધવાક્યનો અર્થ શ્રુતિ અનેજ કહે કહે છે—'મં હોતસ્માદિતિ નેત્યન્યત્તરમસ્તિ'. ઘનસ્માન્—એથી એટલે નેતિ નેત્યાદિશાન્ નથી, નથી એમ નિષેધરૂપે ઉપદિષ્ટ કર્યું છે તેથી, અન્યત્ પરં યતો માસિ યતો નેતીતિ—અન્ય, પર નથી તેથી 'નેતિ નેતિ' એમ ઉપદેશ કર્યો છે. નિષેધરૂપે ઉપદિષ્ટ અક્ષરથી અન્ય પર કદં નથી તેથી એવો નિષેધરૂપે ઉપદેશ છે. અક્ષરથી અન્ય તરીકે આસમાન, પર અન્ય વસ્તુઅન નથી તેથી નિષેધરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે એમ સમજવું. પછી એટલે દેન કદા પછી અક્ષરનનો હેતુ યેવથી 'નેતિ નેતિ'—'નથી, નથી' એમ ઉપદેશ કર્યો. 'અપિ' = અન્ય-મને ઉપદેશ કર્યો એમ પુનઃ પુનઃ આગ્રહ કરનારને, તેને બીજે કે ત્રીજે પ્રથે 'તૂર્ણી-અવ તદ્વેન કયં'. 'ઉપશાન્તઃ'—એમાંથી દેન જતું રહ્યું છે એવો એથી તેનો તૂર્ણીભાવન ઉત્તર છે. સૂત્રમાં 'મયો' અને 'તયા' ના અર્થમાં છે—'તેમજ', 'આદિમન્' એટલે જેને આદિ છે તે; અર્થ, બ્રહ્મ અનાદિમન્ છે, કાલં નથી 'મતુ'—અન્દિવેચ. 'અસન્'—પરોક્ષ-બ્રહ્મ પરોક્ષ પણ નથી; કેમકે તે સ્વરૂપાક્ષર છે. 'માયા' ઇત્યાદિ. સર્વમૂતયુગૈયુક્તં, દિવ્ય

માં જ્ઞાતુમાર્તિ ॥' (ખરેખર, મેં આ માયા સર્જી છે કે હું નારદ. તું મને સર્વજ્ઞ-
મુખેથી યુક્ત છુએ છે, મને એમ બાજુએ તને યુક્ત નથી) એમ ॥ ૧૭ ॥

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥ ૧૮ ॥

એથીજ સૂર્યપ્રતિબિંબ આદિની પેઠે એમ ઉપમા છે ॥ ૧૮ ॥

જે કારણથી આ આત્મા ચૈતન્યરૂપ, નિર્વિશેષ, વાચા અને મનથી અતીત,
અન્યના પ્રતિપેક્ષથી ઉપારય છે, તેજ કારણથી એના ઉપાધિભ્રમ, અપારમાર્થિક,
સવિશેષ રૂપને ઉદ્દેશીને ઘોષશાસ્ત્રોમાં જગમાં સૂર્યના પ્રતિબિંબની પેઠે અને બીજી
એવી ઉપમાનું પ્રદણ કરાય છે—'દયા દયં જ્યોતિષાન્તા દિવતાનસો મિથા વદુર્-
ણોઽનુગચ્છત્'. ઉપાધિના કિલ્લે મેદરુપો દેવઃ કોવેન્દ્રવનજોઽપમાન્તા ॥' (એમ આ
જ્યોતિસ્વરૂપ સૂર્ય, એક ॥ તોપતુ બિંબ જગમાં અનુગત થયો. બહુરૂપ કરાય
છે, એમ આ અખરદિગ્. સ્વપ્રકાર આત્મા ઉપાધિ વડે ક્ષેત્રોમાં અનુગત થયો સે-
દરૂપ કરાય છે) એમાં અને 'एक एव हि मृतान्ता भूते भूते व्यवस्थितः। एकया वदु-
षा वैष ददते जलचन्द्रवत्' [બ્રઃ બિઃ ૧૨] (ખરેખર, એકજ બ્રહ્માત્મા છુદાં
છુદાં ભૂતોમાં વ્યવસ્થિત થયેલો, જગમાંના ચન્દ્રપ્રતિબિંબની પેઠે એકધા અને
બહુધા દેખાય છે) એવાં બીજાં મુનિવાક્યોમાં ॥ ૧૮ ॥

અર્થિ શાંઠા ઊભી થાય છે—

અમ્બુવદગ્રહણાતુ ન તથાત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

પણ તે પ્રકારે દોષાપણું (ઉપમા) નથી; કેમકે જળની પેઠે

બ્રહ્મને વિષે પ્રદણ નથી ॥ ૧૯ ॥

આહુ જગમૂર્ધ વચેરે સાથે તુલ્યના ઉપપત્ત થતી નથી. તેની પેઠે પ્રદણ નથી

અર્થ આદિથી યુક્ત, મૂર્તિમાન અને ॥ છુએ છે એમ મ.વ. છે. એથીજ દેવસંકેત ભરવાન
છે એમ અને બહુધે તને યુક્ત નથી; કેમકે હું વસ્તુના દેવતાદિન છું એવો અર્થ છે ॥ ૧૭ ॥

વળી એમ સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને એવા બીજાના એક અને ચક્રન વચેરે થઈ જવ વચેરે
ઉપદ્રિષ્ટો ઊદિપત ॥ એથી રીતે આત્માએ છે એમ દુષ્ટતાકુલિથી પ્રભુ નિર્દોષ તત્ત્વ છે એ
ડટે છે—'મત एव चोदना' દલ.કિ. જગમાં રહેલા પ્રતિબિંબને આગરે સૂર્યને આત્મા
છે એમ સૂચવત; 'સૂર્યક'માં જગત્તત્ત્વ છે. એમ આ જ્યોતિર્મય સૂર્ય સ્વતઃ એક છે તો-
પણ જલોતને લીધે મિથ દેખાતા પદ્મમાં અનુગત થયો જલરૂપનો થય છે, એમ આ
આવ, સ્વપ્રકાર આત્મા એક છે તોપણ ઉપદ્રિષ્ટો—મ.વ.થી ક્ષેત્રેના અનુગત થયો સેદરૂપ
થય છે એમ મુનિવાક્યની એવળા કરવી. 'સેદરૂપ' = મિથ. 'એકધા' દેવરૂપ; અને
'બહુધા' સ્વરૂપ. 'ક્ષેત્રોમાં' = અવેશ આદિમાં ॥ ૧૮ ॥

અરે આત્માને વિષે હજી દુષ્ટતા વિષય છે એમ આ સમસ્ય છે—'અમ્બુવદગ્રહણા-

દર્શયતિ ત્રાયો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

વળી (શ્રુતિ) દર્શાવે છે અને સ્મૃતિમાં પણ છે ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રુતિ પરચૂપના પ્રતિરોધથીજ શ્રદ્ધા દર્શાવે છે, નિર્દિશ્ય ॥ તેથી. 'મ
શાન આદેશો જેનિ જેનિ' [જુનું ગાઠા.] (પછી એ કાણુથી નથી, નથી એવો
ઉપદેશ કરાય છે), 'સમ્યક્ષઃ નિર્દિશ્યાદયો મનિર્દિશ્યાદયિ' [કેનાં ૧૧૩] (ને
નિર્દિશથી અન્યજ છે, વળી અનિર્દિશથી પણ ઉપર અન્યજ છે), 'જનો વાગો નિ-
વર્તમે પ્રમાણ મન્યા મદ' [નેતિ ૨૪૧] (કયોંથી વાણી, મન માથે, પદોંધા
વગર પાછી કહે છે) એ શ્રુતિ. તેમજ વાક્યાંતએ વાંચને પૂછું ત્યારે અવગતથીજ
શ્રદ્ધાસ્વરૂપ કહી બનાવું એવી શ્રુતિ છે— 'ન દોશાગાર્યાદિ જો કિં ન તૂળી વતુ
નં ન કિંતિયં ના તૂળીયં ના વતન ઉપાજ મુમઃ નતુ મં નુ ન વિજ્ઞાતામિ । ઉપજાતોઃ
વમામા' (તેવું કહું, તે વાંચ, મને શ્રદ્ધાનો ઉપદેશ કરો. તે સુધ રહ્યા. બીજે કે
ત્રીજે વચને તેમજ તેને કહું, અમ તે ખરેખર કહું, પણ નું તે જાણુના નથી, એ
આત્મા ઉપજાત છે) એમ. તેમજ સ્મૃતિઓમાં પણ અન્યના પ્રતિરોધથીજ ઉપ-
દેશ કર્યો છે— 'જ્યં વત્સવ્યકયામિ વાજાયાગૃતમશુનં । મતાદિમન્ વં પ્રજ્ઞ ન મત્સા-
મદુચ્ચતે ॥' [બગા ગી ૧૩૧૨] (જે એવ છે ને હું વધાવતુ કહીશ કે જે જા-
ણીને પુરુષ અશુભત્વનો ઉપદેશ કરે છે—પુનઃ મરણ પામતો નથી. પર શ્રદ્ધા અ-
નાદિમત્ છે—જેને આદિ નથી એવું છે, તે સત્ નથી કહેવાનું તેમ અસત્ કહેવાનું
નથી) ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં. વળી વિશ્વરૂપ પારણ કરનાર નારાયણ નારાદને કહું
એમ સ્મૃતિ છે— 'માયા રાંધા મયા શુષ્ઠા વચ્ચો વચ્ચિ નામ્' । મયંમૂનયુગેયુંકં નેવં

તેમજ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, બનેમા પરના નિરોધથી શ્રદ્ધાનો ઉપદેશ કર્યો છે તેથી શ્રદ્ધા
નિષ્પ્રપંચ છે એમ કહે છે— 'દુર્જયતિ જ' ઇત્યાદિ. 'અચાત' ઇત્યાદિ. અચ = ને દેવ
કદા પછી, મૂર્ત્યમક અને અમૂર્ત્યમક, કૃત્ર પ્રપચને પ્રથમ પ્રતિષ્ઠાન કરીને 'અચાત આ-
વેદ્યાઃ' એમ તેનો નિરોધ કર્યો છે— 'મેતિ જેનિ' એમ. નિરોધવાક્યનો અર્થ શ્રુતિ બનેજ કહે
કહે છે— 'નં દોશમાદિનિ મેગ્યવ્યત્તમમ્મિ'. વત્સમાન્—એથી એટલે જેનિ મેગ્યાદિશાન,
નથી, નથી એમ નિરોધરૂપે ઉપદેશ કર્યું છે તેથી, અચાત્ વતં યતો મામ્મિ મતો નેર્નાનિ—
અન્ય, પર નથી તેથી 'મેતિ જેનિ' એમ ઉપદેશ કર્યો છે. નિરોધરૂપે ઉપદેશ શ્રદ્ધાથી અન્ય
પર કઈ નથી તેથી એવો નિરોધરૂપે ઉપદેશ છે. શ્રદ્ધાથી અન્ય તરિકિ બાધમાન, પર અન્ય
વસ્તુબળ નથી તેથી નિરોધરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે એમ સમજવું. પછી એટલે દેવ કદા પછી
શ્રદ્ધાજાનનો દેવ યોગથી 'મેતિ જેનિ'— નથી, નથી' એમ ઉપદેશ કર્યો. 'મયિ' = અન્ય
મને ઉપદેશ કરી એમ પુનઃ પુનઃ આશય કરનારને, તેને બીજે કે ત્રીજે પ્રથે 'તૂળીમાવ
તજને કહું. 'ઉપજાન્તાઃ'—એમાંથી દેવ જતું રહ્યું છે એવો. એથી તેનો તૂળીમાવજ ઉતર
છે. સૂત્રમાં 'અયો' શબ્દ 'તયા' ના અર્થમાં છે— 'તેમજ.' 'માદિમન્' એટલે જેને
આદિ છે તે; કારણ, શ્રદ્ધા અનાદિમત્ છે, કારણ નથી. 'નતુ'—અન્દિશ્યવેચ. 'મસન્'—પરોક્ષ.
શ્રદ્ધા પરોક્ષ પણ નથી; કેમકે તે સ્વયંપ્રકાશ છે. 'માયા' ઇત્યાદિ. સંવંધનયુક્તોથી, દિવ્ય

અનુભાવથી વૃદ્ધિ, કાય આદિ ઉપાધિ ક્રમાં બને છે. એમ બને, દૃશ્ય અને
દાર્શનિકના ઘટિતપણાથી અવિરોધ છે ॥ ૨૦ ॥

દર્શનાચ્છ ॥ ૨૧ ॥

અને (શ્રુતિના) દર્શનથી ॥ ૨૧ ॥

પછી પર બ્રહ્મનાજ દેહાદિ ઉપાધિને વિષે અનુપ્રવેશને શ્રુતિ દર્શાવે છે—
'પુરુષમે ક્ષિપદઃ પુરુષમે ચતુષ્પદઃ । પુરુ મ પશી મૂત્યા પુરઃ પુરુષ ધાવિશાત્ ॥' [મુઁ
શાંત્રી ૧૮] (તેણે—પરમેશ્વરે, એ પાદથી ઉપસક્તિન શરીરો—મનુષ્યશરીરો અને પક્ષિ-
શરીરો કયાં; તેમજ આર પાદથી ઉપસક્તિન શરીરો—પશુશરીરો કયાં; પ્રથમ તે પરમેશ્વર
પક્ષી-સિંગશરીર ધરને શરીરમાં દાખલ થયો, અર્થ પુરમાં-શરીરોમાં તે મુખે છે મારે
પુરુષ છે) એમ અને 'અનેત જીવેનાત્માનાનુગ્રવિદ્ય' [છાન્દોગ્ય ૬.૩.૨] (આ છ-
વાત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરીને) એમ. તેટલા મારે 'મત વ્ય ચોપમા મૂર્ધ્વાદિયત્'
[બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૩.૮] એ મુખ છે. તેટલા મારે નિર્વિશેષત્ એ એકજ સિંગવાળું બ્રહ્મ છે,
એ સિંગવાળું નથી કે વિપરીત સિંગવાળું નથી એમ સિદ્ધ થયું. અહિં કેટલાક એ આધ-
કરણ કહે છે. પાદેશું—બ્રહ્મ એક આકારવાળું છે, જેમાંથી અલેષ પ્રપંચ જતો રહ્યો છે
કે પ્રપંચની પહે અનેક આકારવાળું છે? બીજું—જેમાંથી પ્રપંચ જતો રહ્યો છે એવું

હત્યાદિ. આત્મા નિર્વિશેષ ॥ એ જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે. 'અવિરોધ છે' = વેપર્ય નથી એવો
અર્થ છે. આત્મા પ્રતિનિભ્યગ્ય છે, રૂપગ્ય દ્રવ્ય છે તેથી, વાયુની જેમ એ અનુમાનમાં આ-
કારમાં દેગુનો વ્યભિચાર થાય છે; કેમકે અલ્પ જળમાં વિહાર આકારાનુ પ્રતિનિભ્ય એવામાં
આવે છે; આમ ઉપાધિના રૂપમાં જેવું એની પજુ કવચિત્ અનપેક્ષા છે એવો ભાવ છે. ॥૨૦॥

પ્રવેશશ્રુતિને ઉજા અનુમાનનો ભાષ છે એમ સૂત્રકાર કહે છે—'દર્શનાચ્છ' એમ.
'પુરુષમે' હત્યાદિ—તેણે એ પગવાળાં શરીરો—એટલે મનુષ્ય આદિ શરીરો કયાં, આર પ-
ગવાળાં શરીરો—પશુઓને કરીને, પ્રથમ એટલે ચક્ષુ આદિ અભિવ્યક્ત થયા પહેલાં તે ઈશ્વર
પક્ષી એટલે સિંગશરીર ધરને ઉજા શરીરોમાં પ્રવેશ થયો. તે પ્રવેશ થયકો પજુ પુરુષ એટલે
પૂર્ણ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુનો અભાવ છે તેથી, એવો અર્થ છે. તૈત્તિરીયક્રમાં સિંગ શરીરને
પક્ષ આદિ તરફે કહ્યું છે. તેથી પછી એટલે સિંગશરીરો, ઈશ્વર. આ પ્રમાણે એવાદિ પ્રતિ-
નિભ્યવાયે કહિયત છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ પોતાના મતનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટ-
લા મારે નિર્વિશેષત્' હત્યાદિ. એકદેશીની વ્યાખ્યા ઉકાવે છે—'અહિં કેટલાક' હત્યાદિ.
'ન મ્યાનનોઽપિ' [બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૧] હત્યાદિ એક આધિકરણ છે; તેમાં બ્રહ્મ નિપ્રપંચ છે એમ
થયે, બ્રહ્મ કેવા લક્ષણવાળું છે એમ સિદ્ધ થયે 'પ્રકાશમય' [બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૫] હત્યાદિ બીજું
અધિકરણ પ્રવૃત્ત થયું છે. બ્રહ્મ સત્તારૂપજ નથી, પજુ પ્રકાશવત્-ચિદ્રૂપ પજુ છે, કાથી ?
'અવેયવ્યાત્'—'સત્યં જ્ઞાનં', 'સદેવ સોમ્ય' એમ ઉભયશ્રુતિ દ્વિરૂપબ્રહ્મલેખાથી અર્થવત્ થાય છે
તેથી એમ પૂરેપક્ષ થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'આહ ચ સન્માત્રમ્'—બ્રહ્મ સન્માત્ર છે એમ શ્રુતિ
કહે છે; કેમકે જ્ઞાન એ સત્તાથી વિભ નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. એ બીજા અધિકરણને દ્વિપિત

તેથી; કારણ કે મૂર્ત સૂર્યાદિથી પૃથગ્ભૂત; દૂર દેશમાં રહેલા મૂર્ત જળાનું મહત્ત્વ ક-
સાય છે, તેમાં સૂર્યાદિના પ્રતિબિંબનો ઉદય યુક્ત છે, પણ આત્મા મૂર્ત નથી અને
ઉપાધિઓ એનાથી પૃથગ્ભૂત અને દૂરદેશસ્થ નથી; કેમકે તે સર્વમાં રહેલા છે અને
સર્વથી અતન્ય છે. તેટલા માટે એ દૃષ્ટાન્ત અયુક્ત છે ॥ ૧૯ ॥

આદિ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે—

વૃદ્ધિદ્વાસમાકૃત્વમન્તર્માવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥ ૨૦ ॥

(ઉપાધિને વિષે) અન્તર્ભાવ છે તેથી (આત્મા તેના) વૃદ્ધિ અને
ક્ષયને ભજે છે; (દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ) બંનેના
ઘટિતપણાને લીધે એમ (અવિરોધ) છે ॥ ૨૦ ॥

પણ એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તજ છે; કેમકે એમાં વિવક્ષિત અંશનો સંભવ છે. ખરેખર,
દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ બેમાં, કવચિત્ કિંચિત્ વિવક્ષિત અંશ સિવાય, સર્વસા-
રૂપ્ય કોઈથી દર્શાવવું શક્ય નથી; કેમકે સર્વસારૂપ્ય હોય તો દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક-
ભાવનો ઉચ્છેદજ થાય. વળી આ જળમૂર્ચક આદિ દૃષ્ટાન્ત સ્વપ્નવૃદ્ધિથી આશ્ચર્ય
નથી. શાસ્ત્રે પ્રણીત કરેલા એ દૃષ્ટાન્તના પ્રયોજનમાત્રનો ઉપન્યાસ કયો છે. પણ
આદિ વિવક્ષિત સારૂપ્ય શું છે? તે કહીએ છીએ—વૃદ્ધિ અને ક્ષયને ભજવાં
તે. ખરેખર, જળમાં રહેલું સૂર્યપ્રતિબિંબ જળની વૃદ્ધિ થયે વૃદ્ધિ પામે છે, જળનો
ક્ષય થયે ક્ષય પામે છે, જળ ચલિત થયે, ચલિત થાય છે, અને જળ ભિન્ન થયે
ભિન્ન થાય છે, એવી રીતે જળધર્મને અનુસરતું થાય છે; પણ પરમાર્થનું સૂર્ય તેવો
નથી; એ રીતે બ્રહ્મ પરમાર્થથી અવિકૃત, એકરૂપ છે તોપણ કેહાદિ ઉપાધિના

જુ” ઇત્યાદિ. આત્મા રૂપરહિત છે તેથી અને દૂરસ્થ ઉપાધિ નથી તેથી મામા વડે વૃદ્ધિ આ-
દિને વિષે પ્રતિબિંબનો સેદ થાય એ યુક્ત નથી એવો અર્થ છે ॥ ૧૯ ॥

સમાધાનસૂત્ર કહે છે—‘વૃદ્ધિદ્વાસમાકૃત્વમ્’ ઇત્યાદિ. દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ બે
વચ્ચે વિવક્ષિત અવશી સામ્ય છે કે સર્વાત્મના સામ્ય છે? તેમાં આવ પશ્ચનો અંતરીકાર કરે
છે—‘પણ એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તજ છે’ ઇત્યાદિ. દ્વિતીય પશ્ચનું નિરાકરણ કરે છે—‘ખરેખર,
દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક’ ઇત્યાદિ. દૃષ્ટાન્તમાં ઉપાધિ ભિન્ન અને નિમ્નદેશસ્થ ભોવામાં આવે
છે, આદિ દાર્શનિકમાં તેવો અભાવ છે તેથી તેમજ જ્ઞાન રૂપસ્થન્ય હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ
કરવાનું યુક્ત નથી એમ આસંકા કરી કહે છે—‘વળી આ જળમૂર્ચક આદિ દૃષ્ટાન્ત’
ઇત્યાદિ. ત્રીજા દૃષ્ટાન્ત આખો છે તો ‘સૂર્યાદિવત્’ (૧૦ સૂ.) એમ સૂત્રથી ઉપન્યાસ
કરવાનું શું રજ એ સ્થાનું નિરાકરણ કરે છે—‘શાસ્ત્રે પ્રણીત કરેલા એ દૃષ્ટાન્તના’

અન્તર્ભાવથી વૃદ્ધિ, ક્ષય આદિ ઉપાધિ ધર્મો ભજે છેજ. એમ બંને, દૃષ્ટાન્ત અને હાઈન્ટિકના ઘટિતપણાથી અવિરોધ છે ॥ ૨૦ ॥

દર્શનાચ્છ ॥ ૨૧ ॥

અને (શ્રુતિના) દર્શનથી ॥ ૨૧ ॥

પણી પર બ્રહ્મનાજ દેહાદિ ઉપાધિને વિષે અનુપ્રવેશને શ્રુતિ દર્શાવે છે—
'પુરુષાક્રો દ્વિપદઃ પુરુષાક્રો ચતુષ્પદઃ । પુરઃ સ પશી મૂત્વા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ ॥' [બ્રૂ. ૨.૫.૧૮] (તેણે—પરમેશ્વરે, બે પાદથી ઉપલક્ષિત શરીરે—મનુષ્યશરીરે અને પક્ષિ-શરીરે કયાં; તેમજ ચાર પાદથી ઉપલક્ષિત શરીરે—પશુશરીરે કયાં; પ્રથમ તે પરમેશ્વર પક્ષી-નિગ્ગશરીર ધર્મને શરીરમાં દાખલ થયો, સર્વ પુરુષમાં-શરીરોમાં તે મુએ છે મારે પુરુષ છે) એમ અને 'અનેન જીવેનામનાનુગ્રવિચ' [છાન્દોગ્ય ૬.૩.૨] (આ છ-વાત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરીને) એમ. તેટલા મારે 'અત યય ચોપમા સૂર્યકાદિયત્' [બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૨.૧૮] એ શ્રુતિ છે, તેટલા મારે નિર્દિશેષત્વ એ એકજ નિગ્ગવાળું બ્રહ્મ છે, બે નિગ્ગવાળું નથી કે વિપરીત નિગ્ગવાળું નથી એમ સિદ્ધ થયું. અહિં કેટલાક બે આધ-કરણ કહ્યે છે. પહેલું—બ્રહ્મ એક આકારવાળું છે, જેમાંથી અણેષ પ્રપંચ જતો રહ્યો ॥ કે પ્રપંચની પેઠે અનેક આકારવાળું છે? બીજું—જેમાંથી પ્રપંચ જતો રહ્યો છે એવું

હત્તાદિ. આત્મા નિર્દિશેષ છે એ જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે. 'અવિરોધ છે' = વ્યવસ્થા નથી એવો અર્થ છે. આત્મા પ્રતિબિમ્બસ્વ છે, રૂપસ્વ દ્રવ્ય છે તેથી, વાયુની પેઠે એ અનુમાનમાં આ-કાશમાં દેવુનો અભિચાર થાય છે; કેમકે અદ્ય જળમાં વિદૂર આકાશનુ પ્રતિબિમ્બ એવામાં આવે છે; આમ ઉપાધિના રૂપમાં દેવું એની પવ્ કવચિત્ અનપેક્ષા છે એવો ભાવ છે. ॥૨૦॥

પ્રવેશશ્રુતિને ઉજા અનુમાનનો ભાષ છે એમ સૂચનાર કહે છે—'દર્શનાચ્છ' એમ. 'પુરુષાક્રો' હત્તાદિ—નેણે બે પગવાળા શરીરે—એટલે મનુષ્ય આદિ શરીરે કયાં, ચાર પ-ગવાળાં શરીરે—પશુઓને કરીને, પ્રથમ એટલે ચતુષ્ આદિ અભિમ્બજ થયા પહેલા તે ઉપર પક્ષી એટલે ત્રિપદશરીર ધર્મને ઉજા શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો. ને પ્રવિષ્ટ થયેલો પવ્ પુરુષ એટલે પૂર્વજ છે, તેવાથી અન્વ જનુનો અભાવ છે નેથી, એવો અર્થ છે. તેનિરીયકમા ક્ષિત શરીરને પક્ષ આદિ તરીકે કહ્યું છે. નેથી પક્ષી એટલે ત્રિપદશરીર, ઉપર. આ પ્રમાણે દેહાદિ પ્રતિ-બિમ્બાવે કલિપન છે નેથી બ્રહ્મ નિર્દિશેષ છે એમ યોનાના મનનો ઉપસંહાર કરે છે—તેટ-લા મારે નિર્દિશેષત્વ' હત્તાદિ એકરણની અભાવા ઉકાને છે—'અહિં કેટલાક' હત્તાદિ. 'ન સ્થાનતોઽપિ' [બ્રહ્મસૂ. ૨.૧] હત્તાદિ એક આધિરણ છે; તેમા બ્રહ્મ નિષ્પ્રપંચ છે એમ થયે, બ્રહ્મ કેવા સકલુવાળુ છે એમ સંદેહ થયે 'સકાદાવચ્છ' [બ્રહ્મસૂ. ૧.૫] હત્તાદિ બીજું અધિરણ પ્રવૃત્ત થયું છે. બ્રહ્મ સત્ત્વરૂપ નથી, પવ્ પ્રજ્ઞાસવત્-ચિદ્રૂપ પવ્ છે, શાથી 'અવેપવ્ત્વાત્'—'સત્ત્વ જ્ઞાન', 'સદૈવ સોમ્ય' એમ ઉત્તરુત્તર દ્વિરૂપબ્રહ્મતેવાથી અવેપવ્ત્વાત્ છે તેથી એમ પૂર્વપક્ષ થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'આદ્ય ચ સમ્યાગમ્'—બ્રહ્મ સમ્યાગ છે એમ ક્રુતિ કહે છે; કેમકે જ્ઞાન એ સમ્યાગી ક્ષિત નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. એ જીવ અધિરણને દર્શન

તેથી: કારણ કે મૂર્ત મર્યાદિથી પૃથગ્ભૂત, દૂર દેશમાં રહેલા મૂર્ત જગતું પ્રદણ ૧-
રાય છે. તેમાં મર્યાદિના પ્રતિબિંબનો ઉદય યુક્ત છે. પણ આત્મા મૂર્ત નથી અને
ઉપાધિઓ એનાથી પૃથગ્ભૂત અને દૂરદેશસ્થ નથી; કેમકે તે સર્વમાં રહેલો છે અને
મર્ત્યી અનન્ય છે. તેટલા માટે એ દૃષ્ટાન્ત અચુક છે ॥ ૧૬ ॥

આદ્ય શંકાનું નિરાકરણ કરે છે—

વૃદ્ધિદાસમાસ્ત્યમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥ ૨૦ ॥

(ઉપાધિને વિશે) અન્તર્ભાવ છે તેથી (આત્મા તેના) વૃદ્ધિ અને
ક્ષયને ભાજે છે; (દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ) બંનેના
યતિપાત્રાને લીધે એમ (અવિરોધ) છે ॥ ૨૦ ॥

પણ એ દૃષ્ટાન્ત વજાજ છે; કેમકે આમાં વિવક્ષિત અંશનો સંભવ છે. ખરેખર,
દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ બંનેમાં, કલ્પિત ક્ષિપિત વિવક્ષિત અંશ સિવાય, મર્ત્યમા-
રણ કેળવી દગાવણ શક્ય નથી; કેમકે મર્ત્યમારણ હોય તો દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક-
બંધનના ઉચ્છેદન થાય. વળી આ જગમૂર્ત આદિ દૃષ્ટાન્ત સ્વયુદ્ધિથી આવશે
નથી. મનને પ્રતીત કરેલા એ દૃષ્ટાન્તના પ્રયોજનમાત્રનો ઉપન્યાય કયો છે. ૧) આદ્ય વિવક્ષિત માટેના મું છે? તે કહીએ છીએ—વૃદ્ધિ અને ક્ષયને ભજ્યાં
તે. ખરેખર, જગમાં રહેલું મર્ત્યપ્રતિબિંબ જગતની વૃદ્ધિ થયે વૃદ્ધિ પામે છે, જગતે
ક્ષય થયે ક્ષય પામે છે, જગ ચલિત થયે, ચલિત થાય છે, અને જગ ભિન્ન થયે
ભિન્ન થાય છે. એવી રીતે જગપ્રત્યેક અનુગમનું થાય છે; પણ પરમાર્થના મૂર્ત તેમાં
નથી; એ રીતે જગ પદમાધથી અવિદ્યુત, અકરૂણ છે તેજસ્વ રેદાદિ ઉપાધિના

જગ દેવતા દેવતા રૂપરૂપિણ કે તેવી અને દુગ્ધ ઉપરની નથી તેવી માવા થો વૃદ્ધિ ભા-
વેને વિશે પ્રત્યક્ષબળને એક ક્ષણ એ વજા નથી એવો ભવે છે ॥ ૧૭ ॥

મર્ત્યપ્રત્યેક કરે કે—'વૃદ્ધિદાસમાસ્ત્યમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્' એવું દિ. દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ તે
સર્વ વિવક્ષિત ભાવ. જગતે કે મર્ત્યમારણ માટે જે તેમાં અત્યંત ધયતે બનીત કે
કે—પણ એ દૃષ્ટાન્ત વજાજ છે કે મર્ત્યમારણ દિ. ૧ પદનું નિરાકરણ કરે છે—ખરેખર,
દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક એ બંનેમાં, કલ્પિત ક્ષિપિત વિવક્ષિત અંશ સિવાય, મર્ત્યમા-
રણ કેળવી દગાવણ શક્ય નથી; કેમકે મર્ત્યમારણ હોય તો દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિક-
બંધનના ઉચ્છેદન થાય. વળી આ જગમૂર્ત આદિ દૃષ્ટાન્ત સ્વયુદ્ધિથી આવશે
નથી. મનને પ્રતીત કરેલા એ દૃષ્ટાન્તના પ્રયોજનમાત્રનો ઉપન્યાય કયો છે. ૧) આદ્ય વિવક્ષિત માટેના મું છે? તે કહીએ છીએ—વૃદ્ધિ અને ક્ષયને ભજ્યાં
તે. ખરેખર, જગમાં રહેલું મર્ત્યપ્રતિબિંબ જગતની વૃદ્ધિ થયે વૃદ્ધિ પામે છે, જગતે
ક્ષય થયે ક્ષય પામે છે, જગ ચલિત થયે, ચલિત થાય છે, અને જગ ભિન્ન થયે
ભિન્ન થાય છે. એવી રીતે જગપ્રત્યેક અનુગમનું થાય છે; પણ પરમાર્થના મૂર્ત તેમાં
નથી; એ રીતે જગ પદમાધથી અવિદ્યુત, અકરૂણ છે તેજસ્વ રેદાદિ ઉપાધિના

અનુભવથી વૃદ્ધિ, કષય આદિ ઉપાધિ ધર્મો ભરે છેજ. એમ બંને, દૃષ્ટાન્ત અને દર્શનાત્કના ધારિતપણાથી અવિરોધ છે ॥ ૨૦ ॥

દર્શનાત્ક ॥ ૨૧ ॥

અને (શ્રુતિના) દર્શનથી ॥ ૨૧ ॥

વળી ૫૨ બ્રહ્મનાત્ક દેહાદિ ઉપાધિને વિષે અનુપ્રવેશને શ્રુતિ દર્શાવે છે—
'પુત્રક્રમે દિપદા પુત્રક્રમે ચતુષ્પદા । પુત્ર સ પક્ષી મૃત્યા પુત્ર પુરુષ આયિશત્ ॥' [બ્રૂં
રાગાર૮] (તેણે—પરમેશ્વરે, એ પાદથી ઉપસક્તિન શરીરો—મનુષ્યશરીરો અને પક્ષિ-
શરીરો કયાં; તેમજ ચાર પાદથી ઉપસક્તિન શરીરો—પશુશરીરો કયાં; પ્રથમ તે પરમેશ્વર
પક્ષી-સિંગશરીર યદને શરીરમાં સામ્ય ધર્યે, સર્વ પુરુષો શરીરોમાં તે મુએ છે માટે
પુરુષ છે) એમ અને 'અને જીવેનાત્માનાનુભવિદ્ય' [હાન્દોઠ દાશર] (આ છ-
વાન્મા વડે અનુપ્રવેશ કરીને) એમ. તેટલા માટે 'મત વ્ય વોપમા સૂર્યકાદિપત્' [બ્રહ્મસુ
કારાર૮] એ શ્રુતિ છે. તેટલા માટે નિર્વિશેષત્વ એ એકજ સિંગવાળું બ્રહ્મ છે,
એ સિંગવાળું નથી કે વિપરીત સિંગવાળું નથી એમ સિદ્ધ થયું. આદિ કેટલાક એ આધ-
કરણ કહ્યે છે. પહેલું—બ્રહ્મ એક આકારવાળું છે, જેમાંથી અસંખ્ય પ્રપંચ જતો રહ્યો છે
કે પ્રપંચની પેઠે અનેક આકારવાળું છે? બીજું—જેમાંથી પ્રપંચ જતો રહ્યો છે એવું
હત્વાદિ. આત્મા નિર્વિશેષ ॥ એ જ્ઞાન એ પ્રયોજન છે 'અવિરોધ છે' = વૈવશ્ય નથી એવો
અર્થ છે. આત્મા પ્રતિબિમ્બસ્થ છે, રૂપસ્થ દ્રવ્ય છે તેથી, વાક્યની પેઠે એ અનુમાનમાં આ-
કારમાં હેતુનો વ્યભિચાર થાય છે; કેમકે અદ્રવ્ય જળમાં વિદ્યુર આકારાનુ પ્રતિબિમ્બ એવામાં
આવે છે; આમ ઉપાધિના રૂપમાં હેતુ એની પણ કવચિત્ અનપેક્ષા ॥ એવો ભાવ છે. ॥૨૦॥

પ્રવેશશ્રુતિને ઉઠા અનુમાનનો ભાવ છે એમ સૂત્રકાર કહે છે—'દર્શનાત્ક' એમ.
'પુત્રક્રમે' હત્વાદિ—તેણે ને પત્રવાના શરીરો—એટલે મનુષ્ય આદિશરીરો કયાં, ચાર પ-
દવર્ગી શરીરો—પશુઓને કરીને, પ્રથમ એટલે ચતુષ્પાદિ અભિવ્યક્ત થયા પડેલા તે ઉધિર
પક્ષી એટલે સિંગશરીર યદને ઉઠા શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો. તે પ્રવિષ્ટ થયેલો પણ પુરુષ એટલે
પૂર્ણ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુનો અભાવ છે તેથી, એવો અર્થ છે. તૈત્તિરીયક્રમા સિંગ શરીરને
પક્ષ આદિ તરીકે કહ્યું છે. તેથી પક્ષી એટલે સિંગશરીરો, ઉધિર. આ પ્રમાણે દેહાદિ પ્રતિ-
બિમ્બાવે કલ્પિત છે તેથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ પોતાના મનનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટ-
લા માટે નિર્વિશેષત્વ' હત્વાદિ એટલેથીની વ્યાખ્યા ઉઠાવે છે—'આદિ કેટલાક' હત્વાદિ.
'ન સ્થાનતોડિપિ' [બ્રહ્મસુ ૨૨] હત્વાદિ એક આધિરસુ છે; તેમાં બ્રહ્મ નિષ્પ્રપંચ છે એમ
થયે, બ્રહ્મ કેવા લક્ષણવાળું છે એમ સંદેહ થયે 'પ્રકાશવચ્' [બ્રહ્મસુ ૧૧] હત્વાદિ બીજું
અધિરસુ પ્રવૃત્ત થયું છે. બ્રહ્મ સત્ત્વરૂપ નથી, પણ પ્રગટવત્-વિદ્ય પલ્લ છે, શાથી ?
'અવેવર્ણ્યત્'—'સર્વ જ્ઞાન', 'સદેવ સોમ્ય' એમ ઉચ્ચશ્રુતિ દિગ્દશબલેવાથી અર્થવત્ થાય છે
તેથી એમ પૂરેપૂરું થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'આદ્ય ચ તન્માત્રમ્'—બ્રહ્મ સન્માત્ર ॥ એમ શ્રુતિ
કહે છે; કેમકે જ્ઞાન એ સત્તાથી સિદ્ધ નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. એ બીજા અધિરસુને દ્વિપિત

બ્રહ્મ છે એમ થયે શું તે સદ્રૂપ છે કે જ્ઞાનરૂપ છે કે ઉભયરૂપ છે? એને વિષે અમે કહીએ છીએ—સર્વથા અન્ય અધિકરણ આરંભનું અનર્થક છે. પરંતુ બ્રહ્મ અનેકસિંગ છે એનું નિરાકરણ કરવું છે એમ જો પ્રયાસ હોય તો એનું ‘ન મ્યાનતોઽપિ’ [બ્રહ્મસૂ ૧૧-૧૪] એ અધિકરણથીજ નિરાકરણ થયું છે તેથી પછીનું ‘પ્રકાશવચ્ચ’ [બ્રહ્મસૂ ૧૫] એ અધિકરણ વ્યર્થજ થાય. વળી બ્રહ્મ સદ્રૂપજ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી એમ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે ‘વિજ્ઞાનઘનઃ’ [બૃહદ ૨.૪.૧૨] (વિજ્ઞાનરૂપજ) ઇત્યાદિ શ્રુતિ વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે; વળી ચૈતન્યરહિત બ્રહ્મનો ચૈતન્ય જીવના આત્મા તરીકે શી રીતે ઉપદેશ કરાય? તેમજ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપજ છે, સદ્રૂપ નથી એમ કહેવું પણ શક્ય નથી; કેમકે ‘અસ્તીત્વયોગલઘ્વઘ્નઃ’ [કંઠ ૨.૧.૩] (‘છે’ એમજ એની ઉપસંહિત કરવી યુક્ત છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિ વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે. વળી જેમાં અસ્તિત્વ નથી એવું જ્ઞાન શી રીતે સ્વીકારાય? તેમજ બ્રહ્મ ઉભયરૂપજ છે એમ પણ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે પૂર્વે જેનો સ્વીકાર કર્યો છે તેની સાથે વિરોધ થવાનો પ્રસંગ આવે. સત્તાથી ભિન્ન જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનથી યુક્ત અને જ્ઞાનથી ભિન્ન જે સત્તા તે સત્તાથી યુક્ત બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરનારને પૂર્વ અધિકરણમાં જેનો પ્રતિપેદ કર્યો છે એવું પ્રત્યેકબ્રહ્મ બ્રહ્મ પ્રસન્ન થાય. પણ એ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તેથી દાપ નથી એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે જે એક છે તે અનેક સ્વભાવવાળું થાય તે યુક્ત નથી. સત્તાજ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનજ સત્તા છે અને એ એની પ-

કર છે—‘એને વિષે અમે કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. બીજા અધિકરણનું શું ફળ છે, શું બ્રહ્મના અનેક રૂપનું નિરસન કરવું એ ફળ છે, કે બ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપનું નિરસન કરવું એ છે કે સત્તારૂપનું નિરસન કરવું એ ફળ છે એમ વિરૂપ કરી સર્વથા ફળ નથી એમ પ્રત્યેકે દર્શાવવા આપ વિરૂપમાં મતાર્થના કહે છે—‘પરં બ્રહ્મ અનેક સિંગ છે’ ઇત્યાદિ. બીજો વિરૂપ પણ યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘વળી બ્રહ્મ સદ્રૂપજ છે’ ઇત્યાદિ. વળી બ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપનું નિરસન કરવાથી બ્રહ્મ જડ થવાથી જીવથી બ્રહ્મ અભિન્ન છે એ શ્રુતિને બાંધ આવે એમ કહે છે—‘વળી ચૈતન્યરહિત બ્રહ્મનો’ ઇત્યાદિ. તૃતીય પદ્ય પણ યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘તેમજ બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપજ છે’ ઇત્યાદિ. સત્તાનું નિરસન કરવાથી જ્ઞાન તુરંત થાય એમ કહે છે—‘વળી જેમાં અસ્તિત્વ નથી’ ઇત્યાદિ. અત્ર આવી યોગ કરવી યુક્ત નથી કે જ્ઞાન સત્તાથી અભિન્ન હોવાથી તુરંતજ નથી; કેમકે સત્ત્વ અને રોષ એ બે પદ એકજ અર્થના વાચક થાય તો એ બે પર્વાંશ થવાનો પ્રસંગ આવે. આ પ્રમાણે ફળનો અભાવ છે એમ સિદ્ધાન્તને દૃષ્ટિ કરી પૂર્વપદ્યને દૃષ્ટિ કરે છે—‘તેમજ બ્રહ્મ ઉભયરૂપજ છે’ ઇત્યાદિ. પ્રસન્નજ કહે છે—‘સત્તાથી ભિન્ન જે જ્ઞાન’ ઇત્યાદિ. બ્રહ્મ નિપ્રત્યય એકરૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત સથે વિરોધ થવાથી, ભિન્ન ઉભયરૂપ છે એ પૂર્વપદ્ય સિદ્ધો થઈ શકતો નથી એવો અર્થ છે. પણ બંને પ્રકારની શ્રુતિ છે તેના બન્નેથી પૂર્વપદ્ય ભી શક્ય એમ યોગ કરે છે—‘પણ એ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તેથી દાપ નથી’ ઇત્યાદિ. મેરુ અને વિન્ધ્યની પેઠે પરસ્પર ભિન્ન, સત્તા અને જ્ઞાન એ બંને એક બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એવી યોગ સંકેતે શ્રુતિથી પણ યુક્ત નથી એમ કહે છે. વિરુદ્ધ અર્થ શ્રુતિ પણ કહે નહિ, મારે તેને આધારે બ્રહ્મનું ઉભયસ્વરૂપ યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘તે યુક્ત નથી; કેમકે જે એકજ છે’ ઇત્યાદિ. સત્તા અને જ્ઞાનનો ભેદ છે કે નહિ? આપ પદ્યમાં શ્રુતિ પણ વિરુદ્ધ અર્થ કહે એ અનુપપન્ન છે તેથી પૂર્વપદ્ય સિદ્ધો થઈ શકતો નથી એમ કહ્યું છે.

રૂપરથી બિભતા નથી એમ એ કહે તોપણ મું જાણ સદૃષ છે, કે જ્ઞાનરૂપ છે કે ઉભયરૂપ એ વિરુદ્ધ નિરાધારજ થશે. મુઓને તો અમે એક અધિકરણમાં જ આપ્યાં છે. વળી સાક્ષર અને અનાક્ષર જાણ પ્રતિપાદન કરવાથી જાણવિષયક મુતિઓ વિરુદ્ધ હોવાથી, અનાક્ષર જાણનું પરિમિદ્ધણ કર્યું એટલે અન્ય મુતિઓની ગતિ અવરણ કહેવીજ લેઈએ; અને તે અર્થમાં 'પ્રકાશવચ્ચ' [જાણસગ ૧૫] હતાદિ મુત્ર વિશેષ અર્થવાનુ ધાય છે. આક્ષર કહેનારી પણ મુતિઓનો અર્થ પ્રપંચનો પ્ર-વિલય કહી અનાક્ષર પ્રતિપાદન કરવાનોજ છે, જુદો નથી એમ એ કહે છે તે પણ સમીચીન જણાવું નથી. કેવી રીતે? ખરેખર, પરવિધાના અધિકારમાં 'યુક્તા દાસ્ય' હરણ: શતા દ્વોત્તયં ચ હરણોડયં ચ દ્વિત્વ મદ્દ્યાનિ વહનિ જ્ઞાનભાનિ ચ' [બૃહદ ૨/૫૧૧] [૨૧મી સાથે યોગ્યોની પેઠે; એ આત્માને લેણપણી હિન્દિયો સો અને દસ છે, એ આત્માજ હિન્દિયો છે, એજ દસ. સદૃસ. બહુ અને અનન્ત છે) હતા-દિ એ કેરકાક પ્રપંચો કહ્યા છે તેનો અર્થ પ્રવિલય છે: કેમકે 'મદંતદ્વાપૂર્ણમનવા-મનન્તત્ત્વવાદમ્' [બૃહદ ૨/૫૧૧] (તે એ જાણ છે. જેને 'પૂર્વ નથી, 'પર નથી, હવે દ્વિતીય પક્ષની સજા કરે છે—'સત્તાજ્ઞાન છે' હતાદિ સત્ત્વ અને જ્ઞાન એ ને પાંચે વાચ્ય ભવં ત્રિષ્વ છે તોપણ હવે ભવં એક વાચ્ય એ ઉપપન્ન છે: અમણ: ભવં સ્વીકારવાથી એવો ભવં છે. અમણ: ભવં એ પૂર્વપક્ષ નવાય; કેમકે એ સિદ્ધાન્ત છે. વળી જાદિ સંતત્વ પણ અપૂર્ણ છે એમ કહે છે—'તોપણ મું જાણ સદૃષ છે કે જ્ઞાનરૂપ છે' હતાદિ. એક અધિકરણ છે એ પક્ષમાં મુઓ છી રીતે સમભવવા તેને વિષે કહે છે—મુઓને તો અમે' હતાદિ. જેવાના પક્ષમાં મુઓની પણ હોમના છે એમ કહે છે—'વળી સાક્ષર અને અનાક્ષર જાણ પ્રતિપાદન કરવાથી' હતાદિ પૂર્વ અધિકરણમાં અપેક્ષિત એ અન્ય દેગુ તે ઉત્તર મુઓ કહે છે તેથી ઉત્તર મુઓ તેના અવ છે. એથી સિદ્ધ અધિકાર-વૃત્તી કાપના મુજ નથી. કાપિયા આક્ષર એજ આક્ષરકુનિઓની યતિ છે એમ જેવાનું મન કહ્યું. પ્રપંચને પ્રવિલય થાય છે એમ કહેનારાઓ નો 'મનોમયા પ્રાવણારીરા મત્તદ્વામા: ' હતાદિ આક્ષરકુનિઓની યતિ તેથી અન્ય આક્ષરને પ્રવિલય માનવથી કરવી એમ કહે છે. 'મનોમયા' એનો સો ભવં' મનથી અન્ય ઉપવિધી રહિત એવો ભવં છે. એ પ્રપંચે 'પ્રાવણારીરા' એટલે પ્રપંચી અન્ય ઉપવિધી અન્ય એમ પ્રપંચી અન્ય ઉપવિધો વિશેષ હો-વાથી મનનો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે; એમ સર્વે સંખો અનાક્ષર જાણ પ્રતિપાદન કરે છે એવા પ્રપંચવિલય રીત મુઓ અનુગત કરીને તેને કાપિય કરે છે—આક્ષર કહેનારી પણ મુતિઓનો અર્થ' હતાદિ. મું જેવ અદ્યત્ત પ્રવણમા અભેદ: આક્ષરકુનિ વિષે-પર છે કે ઉપસનપ્રવણમાં અભેદ: સંખો? અવ પધનો અધિકાર કરે છે—ખરેખર, પર વિધાના અધિકારમાં' હતાદિ 'યુક્તા દાસ્ય' હતાદિ—સમભવને પ્રપંચ થવજા એવા એના એટલે વિરતા: દસ હરિન્દિયો છે. દાસ્ય કરે છે મટે હિન્દિયોને હરિ કહી તે. પ્રપંચોની અપેક્ષાથી સત્ત્વ અને મદ્દ્યાનિ હિન્દિયો છે એમ રથમાં હોઈએ એટલે છે તેમ એ સ્વપ્નને સુગત થવથી જેવા: વિષયને પ્રકાશ કરવા મટે દસ હિન્દિયો છે, પ્રપંચોને લીધે સત્ત્વ અને મદ્દ્યાનિ છે એમ કહાય છે તેથી આત્મા અને હિન્દિયોને એક છે એમ સજા થાય તેટી કહ્યું છે કે 'મદંતદ્વા હરણ: 'એજ આત્મા હિન્દિયો છે. હવે દિ-

અનતર નથી, બાહ્ય નથી) એમ ઉપસંહાર છે. પણ 'મનોમયઃ પ્રાણશરીરો મારૂપઃ' [છાન્દોગ શરદાર] (મનોમય, પ્રાણશરીર અને ચૈતન્યકથ છે) ઇત્યાદિ જે પ્રપંચે ઉપાસનાવિધાનના અધિકારમાં કહ્યા છે તેનો અર્થ પ્રવિણ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે 'સ કતું કુર્વાન' [છાન્દોગ શરદાર] (તેણે કંતુ—અધ્યવસાય કરવો) એ પ્રકારના પ્રકૃત ઉપાસનાવિધિ સાથે તે પ્રપંચોના સંબંધ છે. શ્રુતિથી એ પ્રકારના ગુણો ઉપાસનાર્થક છે એમ સંભવ છે તેથી લક્ષણા લઈ એનો પ્રવિણ અર્થ સંભવતો નથી. વળી સર્વ પ્રપંચોના પ્રવિણ એવો સાધારણ અર્થ થાય તો 'અરુણ્યદેવ દિ તત્ત્વપ્રાપ્તિવાત્' [બ્રહ્મસૂત્ર શરદાર] એમ જે વિનિગમનાનું કારણ કહ્યું છે તે અવકાશરહિત થાય. વળી એનું કૃણ પણ ઉપદેશને અનુસારે કવચિત્ પાપનો કાય, કવચિત્ એર્થવની પ્રાપ્તિ અને કવચિત્ કમમુક્તિ એમ સમગ્રપણે છે, તેથી ઉપાસનાવાક્યો અને બ્રહ્મવાક્યોની પૃથગર્થતાજ ન્યાય છે, એકવાક્યતા નહિ. વળી એ વાક્યોની એકવાક્યતા શી રીતે સંભવ છે તે કહેવું બેઠ્ઠિ. પ્રયાજ અને દર્શપૂર્ણમાસનાં વાક્યોની પેઠે એક નિયોગ પ્રતીત થાય છે તેથી એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે બ્રહ્મવાક્યોમાં નિયોગનો અભાવ છે. ખરેખર, બ્રહ્મવાક્યો વસ્તુભાવમાં પર્યવસાન પામે છે, નિયોગનો ઉપદેશ કરતાં નથી એમ 'તત્ત્વ સમન્વયાત્'

તીય પદને દ્રવિત કરે છે—“પણ 'મનોમયઃ પ્રાણશરીરો મારૂપઃ'” ઇત્યાદિ. મનોમય આદિ શબ્દો મુખ્ય અર્થમાં ગુણપર થવાનો સંભવ છે ત્યારે નિરેધલક્ષણ કરવી યુક્ત નથી. શ્રુતિનો ત્યાગ કરી લક્ષણા મુજબ નથી; કેમકે શ્રુતિ વધારે બળવાન છે એમ કહે છે—‘શ્રુતિથી એ પ્રકારના ગુણો’ ઇત્યાદિ. વળી આકારશ્રુતિ અને અનાકારશ્રુતિ એમ જે પ્રકારની શ્રુતિ છે તેમાં બ્રહ્મ અનાકારજ છે એવી ‘વિનિગમના કઈ છે એવી સંકા હિતવાથી મસ્તુ-લમ્’ [જૂદો ૧૧૮૮] ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનું નિરાકારતાપર્વ નિવામક છે એમ કહેવા માટે એ સૂત્ર અર્થવત્ થાય છે. પણ સર્વ શ્રુતિઓ નિરેધારક હોય તો સંકા હિતી નથી તેથી નિવામકસૂત્ર અર્થ સાથે એમ કહે છે—‘વળી સર્વ પ્રપંચોના’ ઇત્યાદિ. પણ ઉપાસના-વાક્યોને સ્વાર્થમાં ફળનો અભાવ છે તેથી તેઓ ફલમુજા નિરેધવાક્યોનાં અંત છે એમ આસંકા કરી તે દૂર કરવા કહે છે કે ફળ શ્રુતિમાં કશું છે તેથી એ વાક્યો અન્ય વાક્યોનાં અંત નથી—‘વળી એનું કૃણ પણ ઉપદેશને અનુસારે’ ઇત્યાદિ. એક અર્થ નથી તેથી એકવાક્યતા નથી એમ કહે છે—‘વળી એ વાક્યોની એકવાક્યતા’ ઇત્યાદિ. એક અર્થ છે એમ સંકા કરે છે—‘પ્રયાજ અને દર્શપૂર્ણમાસનાં વાક્યોની પેઠે’ ઇત્યાદિ. જેમ ફલવત્ પરમ અપૂર્વ એવો જે નિયોગ તે એક હોવાથી અનવાક્યો અને પ્રધાનવાક્યોની એકવાક્યતા છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને પ્રપંચના પ્રવિણ વિરોધે એક નિયોગરૂપ અર્થ છે તેથી આકારવાક્યો અને અનાકારવાક્યો એ સર્વેની એકવાક્યતા જ એવો અર્થ છે. પ્રયાજદર્શપૂર્ણમાસ વાક્યોમાં વિવચ અને અનુચ-નિચ છે તેથી નિયોગનો ભેદ છે તોપણ બંને સ્થળે અધિકારમુજા નિયોગ એકજ છે. પ્રયાજવાક્યમાં અધિકારીનું શ્વરૂ નથી તેથી તેની આકાર-ક્ષમાં દર્શપૂર્ણમાસવચ સાથે તેની એકવાક્યતા થાય છે; તેવી રીતે તત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને એક નિયોગ છે તેથી સર્વજ એકવાક્યતા છે એવો અર્થ છે. હવે એનું ખંડન કરે છે કે નિયોગ અસ્તિત્વ છે—‘તે યુક્ત નથી, કેમકે બ્રહ્મવાક્યોમાં’ ઇત્યાદિ. વિવચની સંક

[અક્ષમ્ ૧૧૧૫] (તે [અક્ષ] તે [વેદાન્તથી સમગ્રય છે] સમન્વયથી) એમાં વિ-
સ્તારથી પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું છે. વળી આદિ નિયોગ શા વિષે અભિપ્રેય છે તે કહેવું જોઈએ;
કારણ કે પુરુષ નિયુક્ત થાય છે ત્યારે 'કરો' એમ કોઈક પાતાના વ્યાપારમાં નિ-
યુક્ત કરાય છે. પણ (અથ શંકા છે) દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય એ નિયોગનો વિષય
ધરી; કારણ કે દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય નહિ કરાય ત્યાંમુખી અઘાતત્વનું જ્ઞાન નહિ
થાય. તેટલા માટે અઘાતત્વના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધક જે દ્વૈતપ્રપંચ તેનો પ્રવિસય
કરાવવો જોઈએ. જેમ સ્વર્ગ હાંપનારને શામનું અનુદાન કરવું એમ ઉપદેશ કરાય
છે એમ પ્રાણ હાંપનારને પ્રપંચના પ્રવિસયનો ઉપદેશ કરાય છે; અને જેમ અન્ધ-
કારમાં રહેલા ધરાદિતત્વને જાણવા હાંપનારથી તે તત્વના પ્રતિબંધક અન્ધકારનો
પ્રવિસય કરાય છે, તેમ અઘાતત્વને જાણવા હાંપનારથી તે તત્વના પ્રતિબંધક
પ્રપંચનો પ્રવિસય કરાવો જોઈએ; કારણ કે 'અક્ષ' જેનો સ્વભાવ છે એવો પ્રપંચ
છે, પ્રપંચ જેનો સ્વભાવ છે એવું અક્ષ નથી. (એમ શંકા છે). એને વિષે
અમે પૂછીએ છીએ—એ પ્રપંચનો પ્રવિસય એટલે શું? શું અભિપ્રાપના સંપર્કથી
મુતની ક્ષિતિતાનો પ્રવિસય થાય છે તેમ પ્રપંચનો પ્રવિસય કરવો જોઈએ કે
એક ચન્દ્રને વિષે નેત્રરૂપે કરેલા અનેક ચન્દ્રના પ્રપંચની ષડે અક્ષને વિષે અવિ-
ધાએ કરેલા નામરૂપપ્રપંચનો વિધા વડે પ્રવિસય કરાવવો જોઈએ એમ (અમે
પૂછીએ છીએ). તેમાં જો આ વિધમાન રહાદિસક્ષણ આત્માત્મિક પ્રપંચનો અને
પૃથિવી આદિ સક્ષણ આદ્ય પ્રપંચનો પ્રવિસય કરાવવો જોઈએ એમ કહેવાય તો
પુરુષમાત્રથી તેનો પ્રવિસય કરાવવો અશક્ય છે તેથી તેના પ્રવિસયનો ઉપદેશ અ-
શક્ય વિષયવાળોજ ધરી; વળી એક આદિ મુક્ત પુરુષ પૃથિવી આદિનો પ્રવિસય
હીપો એટલે હવે જગત્ પૃથિવી આદિથી રહિત ધરી. એક અક્ષને વિષે અવિ-
ધાથી અધ્યસ્ત થયેલા એ પ્રપંચનો વિધાથી વિપ્રસય કરાય છે એમ જી કહેશે.
તો અવિધાથી અધ્યસ્ત થયેલા પ્રપંચના નિરાકરણથી અક્ષજ જાણવા મુક્ત છે—

કહે છે—'પણ દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય' ઇત્યાદિ. પણ પ્રપંચનો લય થવાથી અક્ષનો પણ
લય થાય, અનેક છે તેથી એ શક્યને હીપે કહે છે—'અક્ષ જેનો સ્વભાવ છે' ઇત્યાદિ.
ખરેખર, કારણ કાર્યનું સ્વરૂપ છે, એથી કાર્યનો નાશ થાય છે તોપણ કારણનો લય થતો
નથી; કેમકે વટનો નાશ થાય છે તોપણ મૃતિગ્નિ એવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. સત્ત્વ કે
કલિપ્રપંચનું લયને વિષે વિધાન છે એમ નિર્કલ્પ કરી આવે પણને દ્વિવિત્ત કહે છે—'તેમાં
જો આ વિધમાન' ઇત્યાદિ. સત્ત્વ વસ્તુનો જ્ઞાનથી ભંડ થતો નથી તેથી અને બધા દે-
વતાનો મુસળી વગેરેથી ભંડ થઈ શકતો નથી તેથી આકાશનો માસ કરવાના વિષે જેવો એ
પ્રપંચભંડ અશક્ય છે એવો અર્થ છે. વળી શુક્ર આદિની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ થાય એવો
અર્થ છે. દ્વિતીય પદ્યનો અનુવાદ કરી દ્વિવિત્ત કહે છે—'એક અક્ષને વિષે' ઇત્યાદિ.
તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—શું વાસ્તવિક પ્રપંચનો પ્રવિસય છે જેમ અભિના સંયોગથી ઘીનો
પ્રવિસય થાય છે તેમ, કે સમારોપિત પ્રપંચનો, જેમ રત્નજ્વળા તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન થવાથી રત્નજ્વળે
વિષે સમારોપિત સર્વજ્ઞાનનો પ્રવિસય થાય છે તેમ? હવે સર્વસાધારણ, પૃથિવી આદિ પ્રપં-

‘એકમેવાદિતીયં બ્રહ્મ’ [છાન્દોગ દ્વારાર] (એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ) ‘તત્
સ આત્મા તત્ત્વમસિ’ [છાન્દોગ દ્વારાર] (તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું
એમ. તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવાય એટલે વિદ્યા જાતેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે
ધાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને પછી અવિદ્યાથી અધ્યસ્ત થયેલા આ
નામરૂપપ્રપંચનો સ્વપ્રપંચની પેઠે પ્રવિસય થાય છે. પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન
લાયું હોય ત્યારે ‘બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન કરો’, ‘પ્રપંચનો પ્રવિસય કરો’ એમ સંકેત
કર્યું હોય તોપણ બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન કે પ્રપંચનો પ્રવિસય થતો નથી. પણ (અર્થ
છે) બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવાય એટલે તેના વિજ્ઞાનને વિષે કે પ્રપંચના વિસયને
નિયોગ થાય. (અમે કહીએ છીએ કે) ના; કેમકે પ્રપંચરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપ
આવેદનથીજ બંને સિદ્ધ થાય છે. ખરેખર, સ્વચ્છુનું સ્વરૂપ પ્રકાર કરવા
તેના સ્વરૂપનું વિજ્ઞાન અને અવિદ્યાથી અધ્યસ્ત થયેલા સર્વ આદિ પ્રપંચનો પ્ર
લય થાય છે, અને જે કીધેલું હોય તે ફરી કરાતું નથી. વળી પ્રપંચની
સ્થામાં જે છવ નિયોજ્ય સમગ્ર છે તે પ્રપંચપક્ષનોજ છે કે બ્રહ્મપક્ષનો? જ
મ વિકલ્પમાં પ્રપંચરહિત બ્રહ્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન હોવાથી પૃથિવી આદિની
છવનો પણ પ્રવિસય કરાશે છે તેથી પ્રપંચના પ્રવિસયને વિષે કેના નિયોગ
હોવો કે નિયોગનિષ્ઠ થવાથી કેને ભાક્ષ પ્રાપ્તવ્ય છે એમ કહેવું? બીજા વિકલ્પ

અનો વાસ્તવિક પ્રવિસય પુરુષમાત્રથી થવો શક્ય નથી. પ્રહ્લાદ, શુક આદિ પુરુષોએ
પ્રપંચનું સમુન્મૂલન કર્યું છે તેથી જન્મત્ સત્ય થાય. વળી તત્ત્વજ્ઞાનથી વાસ્તવિક
સમુચ્છેદન થતું શક્ય નથી; કેમકે તત્ત્વજ્ઞાન એ આરોપિત રૂપનું વિરોધી છે. સમાધાન
પ્રપંચનું તો સમુચ્છેદન બ્રહ્મતત્ત્વ જણાવનાર વાક્યોથી બ્રહ્મતત્ત્વ જાણનારોએ કરતું શક્ય
એટલે એમાં વિધિનું પ્રયોગન નથી. ‘આત્મજ્ઞાનને વિષે પ્રવૃત્ત થાઓ’, ‘પ્રપંચનો પ્રવિ
કરો’ એવા સંકેતો વિવિધી પ્રવર્તિત થયેલો પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાન વગર પ્રપંચનો પ્રવિસય કરી
કતો નથી. ઉપદેશાન્ય જ્ઞાનથીજ અવિદ્યા અને તાલ્લભ્ય પ્રપંચનો લય સિદ્ધ થાય છે તે
નિયોગ નૃધાજ છે એવો અર્થ છે. વળી બ્રહ્મજ્ઞાન આદિને વિષે જે વિધિ કહે છે તે બ્રહ્મ
જ્ઞાન થવા પહેલાં કે જ્ઞાન થયે? આપ પશ્ચ ચુક નથી, અશક્ય છે તેથી એમ કહે છે
‘પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન કરાવાયું હોય ત્યારે’ ઇત્યાદિ. બીજા પક્ષની શંકા કરે છે
‘પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવાય એટલે’ ઇત્યાદિ. ઉપદેશથીજ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું એ
સાધ્યાર્થકાર અને દેવનો ભાષ સિદ્ધ થાય છે તેથી વિધિ વ્યર્થ છે; કેમકે જે સિદ્ધ થયું
તેને વિધિ કરે એ અવુજ છે એમ કહે છે—‘ના; કેમકે પ્રપંચરહિત’ ઇત્યાદિ. તેજ
જ્ઞાનથી સ્ફુટ કરે છે—‘ખરેખર, સ્વચ્છુનું સ્વરૂપ’ ઇત્યાદિ. એ રીતે વિવચના અભાવ
નિયોગનો અભાવ કહીને નિયોજ્યના અભાવથી તેનો અભાવ કહે છે—‘વળી પ્રપંચ
અવસ્થામાં જે છવ નિયોજ્ય સમગ્ર છે’ ઇત્યાદિ. ‘પ્રપંચપક્ષનોજ’ = પ્રપંચ
અનુભવ થયેલો બ્રહ્મ. આપે પશ્ચમાં નિયોજ્ય કોણ થાય, કેમકે છવ તો ઉચિત થાય છે
તે પ્રપંચપક્ષમાં એવાથી. છવનો નાશ થવાથી વિધિ અવુજ છે. દ્વિતીય પક્ષમાં નિયોજ્ય
અસિદ્ધ છે. બ્રહ્મતત્ત્વ નિપ્રપંચ છે એમ કહ્યું છે તેને વિષે કોઈ નિયોજ્ય સંભવનો નથી

[અક્ષયં શરાધ] (તે [અક્ષ] તે [વેદાન્તથી સમબધ છે] સમન્વયથી) એમાં વિ-
સ્તારથી પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું છે. વળી આહું નિયોગ શા વિષે અભિપ્રેત છે તે કહેવું લેઈએ;
કારણ કે પુરુષ નિયુક્ત થાય છે ત્યારે 'કરો' એમ કોઈક પાતાના વ્યાપારમાં નિ-
યુક્ત કરાય છે. પણ (અત્ર શંકા છે) દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય એ નિયોગનો વિષય
થયે; કારણ કે દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય નહિ કરાય ત્યાંમુખી બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન નહિ
થાય. તેટલા માટે બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાનનો પ્રતિબન્ધક જે દ્વૈતપ્રપંચ તેનો પ્રવિસય
કરાવવો લેઈએ. જેમ સ્વર્ગ ઇન્છનારને યાગનું અનુષ્ઠાન કરવું એમ ઉપદેશ કરાય
છે એમ મોક્ષ ઇન્છનારને પ્રપંચના પ્રવિસયનો ઉપદેશ કરાય છે; અને જેમ અન્ધ-
કારમાં રહેલા ધર્માદિતત્ત્વને જાણવા ઇન્છનારથી તે તત્ત્વના પ્રતિબન્ધક અન્ધકારનો
પ્રવિસય કરાય છે, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવા ઇન્છનારથી તે તત્ત્વના પ્રતિબન્ધક
પ્રપંચનો પ્રવિસય કરાવો લેઈએ; કારણ કે 'અક્ષ જેનો સ્વભાવ છે એવો પ્રપંચ
છે, પ્રપંચ જેનો સ્વભાવ છે એવું બ્રહ્મ નથી. (એમ શંકા છે). અને વિષે
અમે પૂછીએ છીએ—એ પ્રપંચનો પ્રવિસય એટલે શું? શું અભિપ્રત્યાપના સંપર્કથી
મુતની કઠિનતાનો પ્રવિસય થાય છે તેમ પ્રપંચનો પ્રવિસય કરવો લેઈએ કે
એક ચન્દ્રને વિષે નેત્રદ્વારે કરેલા અનેક ચન્દ્રના પ્રપંચની ષેડે બ્રહ્મને વિષે અવિ-
ધાએ કરેલા નામરૂપપ્રપંચનો વિષા વડે પ્રવિસય કરાવવો લેઈએ એમ (અમે
પૂછીએ છીએ). તેમાં જે આ વિષયમાન રહ્યાદિલક્ષણ આધ્યાત્મિક પ્રપંચનો અને
પૃથિવી આદિ લક્ષણ બાહ્ય પ્રપંચનો પ્રવિસય કરાવવો લેઈએ એમ કહેવાય તો
પુરુષમાત્રથી તેનો પ્રવિસય કરાવવો અશક્ય છે તેથી તેના પ્રવિસયનો ઉપદેશ અ-
શક્ય વિષયવાળોજ થયે; વળી એક આદિ મુખ પુરુષ પૃથિવી આદિના પ્રવિસય
હીયો એટલે હવે જગત્ પૃથિવી આદિથી રહિત થયે. એક બ્રહ્મને વિષે અવિ-
ધાથી અધિક્ષત થયેલા એ પ્રપંચનો વિધાથી વિપ્રસય કરાય છે એમ બે કહેશે
તો અવિધાથી અધિક્ષત થયેલા પ્રપંચના નિરાકરણથી બ્રહ્મજ્ઞ જાણવા મુખ્ય છે—

કે છે—'પણ દ્વૈતપ્રપંચનો પ્રવિસય' હતાદિ. પણ પ્રપંચનો લવ લવાથી જાણનો પણ
લવ લાય, અનેક છે તેથી એ જાણને હીંમે કહે છે—'બ્રહ્મ જેનો સ્વભાવ છે' હતાદિ.
જેમજ, કારણ કાર્યનું સ્વરૂપ છે, એથી કાર્યનો નાશ થાય છે તોપણ કારણનો લવ જનો
નથી; કેમકે લટનો નાશ થાય છે તોપણ મુનિના બેઠામાં આવે છે એવો અર્થ છે. એક કે
કલિયુગ પ્રપંચનું લવને વિષે વિધાન છે એમ ચિત્તરૂપ કરી જાણ પછને દિવિન કે છે—'તેમાં
જે આ વિષયમાન' હતાદિ. સત્ત્વ વસ્તુનો જગત્થી ભંડે જનો નથી તેથી અને બધા દે-
વનો કુષ્ટની વમેરેથી ભંડે થઈ જાણનો નથી તેથી આગળનો માત્ર કરવાના વિષિ જેવો એ
પ્રપંચભંડે અસાધ્ય છે એવો અર્થ છે. વળી મુખ અદિની મુનિથી સર્વની મુનિ થાય એવો
અર્થ છે. દ્વિતીય પછનો અનુવાદ કરી દિવિન કે છે—'એક બ્રહ્મને વિષે' હતાદિ.
તત્ત્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—શું ચારત્રિક પ્રપંચનો પ્રવિસય છે એમ અભિપ્રા સંલેખથી થીનો
પ્રવિસય થાય છે તેમ, કે સમારોપિત પ્રપંચનો, જેમ રજ્જુના તત્ત્વનું પરિણામ થવાથી રજ્જુને
વિષે સમારોપિત સર્પભાવનો પ્રવિસય થાય છે તેમ! હવે સર્વસાધારણ, પૃથિવી આદિ પ્રપં-

વાક્યોમાં તો અધિકારરૂપ અંશમાં અલેદ ॥ તેથી એકત્વ યુક્ત છે. પણ અહિં સમુલ્લ અને નિર્ગુણનાં વિધિવાક્યોમાં કેઈ એકત્વ પ્રતિપાદન કરનાર અધિકારરૂપ નથી; કારણ કે અનન્યરૂપત્વ આદિ ગુણો પ્રપંચનો પ્રવિલસ્ય કરવામાં ઉપકારી નથી, તેમજ પ્રપંચનો પ્રવિલસ્ય એનન્યરૂપત્વ આદિ ગુણનો ઉપકારી નથી; કારણ કે તેઓ પરસ્પર વિરોધી છે. અદેશર, સકલ પ્રપંચનો પ્રવિલસ્ય કરવો અને પ્રપંચના એક-રશની અપેક્ષા એનો એક ધર્માને વિષે સમાવેશ કરવો યુક્ત નથી. તેટલા માટે શાકાર અને અનાકાર ઉપરેશનો અમે કહેલોજ વિલામ યુક્તાર ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિપેષતિ તતો વ્રવીતિ ચ ભૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રકૃત એટલાપણાનો (પરિચ્છિન્ન પ્રક્ષ રૂપનો) (નેતિ નેતિ શ્રુતિ) પ્રતિ-
પેષ કરે છે અને તેથી વિશેષ કહે છે ॥ ૨૨ ॥

‘ દે વાપ પ્રક્ષણો રૂપે મૂર્તે વૈષામૂર્તે ચ મર્ત્યે વામૂર્તે ચ સ્વિતં ચ વચ્ચ સચ્ચ સ્વચ્ચ ’
[ભૂદ્ ૦ ૨૧૨] (પ્રક્ષનાં એજ રૂપ છે, મૂર્તજ અને અમૂર્તજ, મર્ત્ય અને અમૂર્ત,

એક અધિકાર છે તેથી એક નિયોમ થાય, એમ કહેતું યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘ પણ અહિં સમુલ્લ અને નિર્ગુણનાં વિધિવાક્યોમાં’ ઇત્યાદિ. મુખિના ને અકુચુદયના અર્થાઓ ભિન્ન છે તેથી અને પરસ્પર વિરુદ્ધાદિ એવી જે નિર્નુલ અને સમુલ્લવિદ્યા તેનો અત્રાનિભાવ અયુક્ત છે તેથી નિયોમ એક નથી. વળી નિર્નુલવિદ્યાનિયોમ એકજ છે, સમુલ્લવિદ્યાનો અનંગીકાર છે તેથી એમ પણ કહેતું યુક્ત નથી. અહો! તમારું પાશ્વિત્ય તો વિપરીત છે! કેમકે વિધિને અ-યોમ્ય એવી જે વિદ્યા તેને વિષે વિધિ કહો છો ને વિધિને યોમ્ય જે વિદ્યા તેને વિષે અવિધિ કહો છો! તેટલા માટે સાકાર વાગ્યોની, અકારણ્યકારા, નિર્નુલવાક્યો સાથે એકવાક્યતા કરવી એ મતિ તે અસદ્મતિજ છે; પણ તે વાગ્યોની કવિપત્ત આકાર એ મતિ છે; કેમકે તેની ઉપાસનાથી અકુચુદય સિદ્ધ થાય છે. નિર્નુલ વાગ્યો તો પરમાર્થનું આલબન કરે છે, માટે અમે કહેલો વિલામજ વિશેષયુક્ત છે એમ ઉપસંહાર કરે છે—‘ તેટલા માટે સાકાર’ ઇત્યાદિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રક્ષણું નિર્દેશ્ય ચિ-માત્ર સ્વરૂપ કહીને સર્વ નિવેધના અવધિ તરિકિ સદૃપત્વ કહે છે—
‘ પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં ’ ઇત્યાદિ. પૃથિવી, જળ અને તેજ એ ત્રણ જૂનો મૂર્ત છે, વાયુ અને આ-કાશ એ અમૂર્ત છે, એમ જે રશિ કહીને જે અમૂર્ત જૂનો સાર ‘ કરણાત્મા હિરણ્યગર્ભો ય યય ઇતલિન્ન સૂર્યમણ્ડલે પુરુષો યથાર્થ દક્ષિણેઽક્ષિણિ પુરુષઃ ’ (આ સૂર્યમંડળમાં જે આ હિન્દ્રિયસ્વરૂપ, હિરણ્યગર્ભ, પુરુષ છે અને દક્ષિણ નેત્રમાં જે આ પુરુષ છે) એમ જે પુરુષ તરિકિ કહો ॥ તે એ ને અમૂર્ત જૂનો સાર છે; તેનાં વાસનામય, વિવિધ સ્વમરૂપે ‘ તદયથા માહારજનં ઘાસો યથા પાણ્ડુવિકં યયેન્દ્રગોષઃ ’ એમ ઉપમાઓથી કહ્યાં છે. તેમાં માહારજન એટલે હરિદા—હળધર, તેનાથી ક્ષિત થયેલું વસ્ત્ર તે માહારજન. અવિ એટલે જકરી, તેનું તે આયિક—ઊર્ણ—ઊન વગેરે, તે એનું પાણ્ડુર-પવણ ક્ષેપ છે તેનું, ઘેનો કાંબળો વગેરે તે પાણ્ડુવિક. હન્દ્રગોષ—હન્દ્ર એનો રક્ષક છે, વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક પ્રકારનો રાનો જંતુ. હન્દ્રોપના જેવો અલગત રજ તે હન્દ્રગોષ. તાત્પર્ય આ થયેલું છે—પરમાર્થનું

રિચિત અને તેથી વિપરીત, પ્રત્યક્ષ અભિધાનને યોગ્ય અને પરોક્ષ અભિધાનને યોગ્ય) એમ ઉપક્રમ કરીને, પાંચ મહાભૂતોના બે સશિથી પ્રવિભાગ કરીને, પુનરાગ્રહથી ઉક્ત, અમૂર્તના સારનાં 'આદ્યારમ્ભ આદિ રૂપાં દર્શાવીને મુતિમાં પુનઃ કથું છે—' મય્યાત આદેશો નેતિ નેતિ ન હેતસ્માદિતિ મેત્યન્યત્પત્મસિ ' [બૃહદારણ્યક]

અરથ એનું બે પ્રકાર તેનાં બેજ અધ્યારોપિત રૂપ છે. પૃથિવી, જળ, અને તેજ એ ત્રણ પ્રકારનાં મૂર્ત રૂપ છે. મૂર્ત એટલે જેના અવયવો પરસ્પર પ્રવિષ્ટ છે એનું, ઉક્તિ. તેનાંજ અન્ય વિશેષણો કહે છે—મર્મ્યમ્—મરણ્યપ્રમંકઃ સ્થિતમ્—અચળી, અચલિત્વ; સત્—અચળી વિશિષ્ટમાત્ર, જાસાપારણ્ય ધર્મવાળું; મન્થ, ભેદ, અને ઉષ્ણતા એ અન્યોન્યથી વ્યવસ્થેક, જામ.પાણ્ય પ્રમો છે. તે એ પ્રકારરૂપ, તેજ, જળ અને અમ, જેનાં ચાર વિશેષણ છે (મૂર્ત, મર્મ્ય, સ્થિત, સત્) તેનો સાર, આ જે સવિના તપે છે તે છે. આમ મૂર્તરૂપના કાર્ય તરીકે આદિત્વમંડળનું નિરૂપણ થયું. બોલે આદિત્વમંડળ પંચીકૃત પંચભૂતનું કાર્ય છે, તોપણ ત્રણ ભૂતોના અનિરૂપણરૂપ સામ્ય છે તેથી ત્રણ ભૂતોના કાર્ય તરીકે તે દર્શાવ્યું છે. હવે પ્રશ્ન અર્થ રૂપ વાયુ અને અન્તરિક્ષ છે. તે ઉક્તિ નથી એટલે અમૂર્ત છે, તે અમૂર્ત છે, એટલે અમૂર્તપ્રમંક નથી, કારણ કે મૂર્ત રૂપ અન્ય મૂર્ત સાથે અથગાય તો તેના અવયવો વિરિષ્ટ-પુરાં વચળી તેનો નાશ થાય છે; પણ અમૂર્તની એવી રિચિત સંભવની નથી. યત્—આપી, જત્—પરિત્ર. એનું બે પ્રકાર, અમૂર્ત, અમૂર્ત, યત્ અને યત્ પ્રકારરૂપ તેનો સાર, સવિનૂમંડળમાં વુચ્ય છે તે. એમ બે જાનું અમૂર્ત રૂપ તરીકે પ્રતિપાદન કરીને તેના કાર્ય તરીકે આદિત્વમંડળના અન્તર્ગતી પુરુષનું નિરૂપણ કયું. બોલે આદિત્વમંડળાન્તર્ગતી પુરુષ ચેતન છે, સાક્ષાત્ જાતકાર નથી, તોપણ તેનું સરીર જાતકાર્ય કોણથી અરોગેપચારથી તેનું પણ જાતકાર્ય તરીકે નિરૂપણ કયું છે તેનું સરીર બોલે પચ જાનનું કાર્ય છે તોપણ અરોગપચારરૂપ સામ્યથી વાયુ અને આદ્યારમ્ભ કાર્ય તરીકે કથું છે. કરજ્યામક, કિરણ્યપ્રમંકપ્રાણમંક એનો સાર છે, અને નિરુપણ એ સામ્ય છે, એમ અભિવિત છે. એમ કહેવો, મૂર્તપ્રપંચ અને અમૂર્તપ્રપંચ અરોગપચાર છે—રેવતાઃસગમ્ની છે. હવે એમ મૂર્ત તે અધ્યાત્મ છે; પ્રાણ અને અન્તરાકાશથી એ અન્થ, જાતકાર, સરીરારમ્ભક છે તે, મન્થ, રિચિત અને સત્ છે, તે મૂર્ત, મન્થ, રિચિત, અને સત્ત્વ એ સાર છે, જે ચક્રુ છે તે. સરીરારમ્ભક, તેજોરૂપ, જળરૂપ અને અમરૂપ મૂર્ત અધ્યાત્મિક છે—સરીરારમ્ભક છે તેથી અધ્યાત્મિક છે ને તેના કાર્ય તરીકે ચક્રુમંકનું નિરૂપણ કયું છે. હવે અમૂર્ત, પ્રાણ અને અધ્યાત્મમાં બે આકાશ છે, તે અમૂર્ત, યત્ અને યત્ છે, અને તેનો સાર કદિવ્યવેશ્ય એ પુરુષ છે તે; કેમકે વિષય, કરજ્યામક, કિરણ્યપ્રમંકનું અભિધાન કદિવ્ય અર્થ છે એમ જાણી સમજાય છે. સરીર, વાયુ અને આકાશનું અમૂર્ત તરીકે નિરૂપણ કરીને તેના કાર્ય તરીકે વિવિધ સરીરનું નિરૂપણ કયું છે. આ પ્રમાણે અન્થકાર્ય, મૂર્ત અને અમૂર્ત, અધ્યાત્મિક અને અધિદેવિક રૂપ, યત્ અને યત્ સમીપી વચ્ચે રહેવો કાર્યકરૂપાથે વિચાર કરવો. હવે તે કરજ્યામક પુરુષ, વિષય રૂપ કદિવ્ય એકલિ, રિચિત રૂપાન્તરી નાનારૂપાથી એ વિવિધ સરીરનું નિરૂપણ કયું છે. મૂર્તમૂર્તવામનાવિતનમવ વિષય વિચિત રૂપ છે. આ પ્રમાણે નિરુપણ, અમૂર્તવાજ સમરૂપ કરીને મૂર્તનું મન્થ એ પ્રકાર કદિ છે તેના સ્વરૂપનું અવધારણ કરવા માટે આ કાર્યકરૂપ કહે છે—'મય્યાત આદેશો' એમ કદિ આદ્યારમ્ભક પ્રવચની ઉક્તિ પછી. મય્યાત = ઉક્તિ આદ્યારમ્ભ નિરૂપણે માટે 'નેતિ', 'નેતિ' એમ વિવિધ ઉપદેશ કરાય છે. 'નેતિ' એમ કદિ છે—'વ

(પછી સત્ય સ્વરૂપના નિર્દેશ પછી) એથી { જે સત્યનું સત્ય તેજ અવશિષ્ટ છે તેથી } નથી, નથી એમ જ્ઞાનો નિર્દેશ છે, એ આત્માથી અન્ય નથી, એથી અન્ય પર નથી) એમ. તેમાં એ પ્રતિષેધનો શો વિષય છે તે અમે જાણવા હ-
ચ્છીએ છીએ; કેમકે આદિ 'એ,' 'તે' એમ વિશેષ કંઈ પ્રતિષિદ્ધ કરવા યોગ્ય ઉપસંગ્રહ થતું નથી. 'હતિ' (એમ) શબ્દથી તો આદિ કંઈક પ્રતિષેધનો બોધ થાય છે; કેમકે 'નેતિ,' 'નેતિ' એમાં મજ્જ (ન)ના પ્રયોગ પછી હતિ શબ્દ છે; અને એ હતિશબ્દ, ઘણાશબ્દના જેવા વ્યાપારવાળો, સંનિહિતને (જે પાસે હોય તેને) આધારે પ્રયોગનો દેખાય છે—'હતિ હ સ્તોપાઘ્યાયઃ કયવતિ' (એમ ઉપા-
ધ્યાયે કથું) હયાદિમાં. અને આદિ સંનિહિત તો પ્રકરણના સામર્થ્યથી જ્ઞાનાં પ્રપંચયુક્ત એ રૂપ અને જેનાં એ જે રૂપ છે તે જ્ઞાન છે. તેમાં અમને સંશય ઉત્પન્ન થાય છે કે શું એ પ્રતિષેધ, એ રૂપ અને રૂપવત્ એ બંનેનો પ્રતિષેધ કરે છે કે એમાંથી એકનો? વળી એ એકનો કરે છે તોપણ શું જ્ઞાનો પ્રતિષેધ કરે છે અને એ રૂપને પરિશિષ્ટ રાખે છે કે એ રૂપનો પ્રતિષેધ કરે છે અને જ્ઞાને પરિશિષ્ટ રાખે છે? તેમાં બંને સરખાં પ્રકૃત છે તેથી બંનેનો પ્રતિષેધ કરે છે એમ અમે આ-
શંકા કરીએ છીએ. એ જે પ્રતિષેધ છે; કેમકે નેતિશબ્દનો એ વાર પ્રયોગ છે. તે એ શબ્દોમાં એકથી સમપંચ જ્ઞાનનું રૂપ પ્રતિષિદ્ધ થાય છે અને બીજાથી રૂપ-
વત્ જ્ઞાનો પ્રતિષેધ થાય છે એમ વિચાર થાય છે. અથવા રૂપવત્ જ્ઞાનોજ પ્રતિષેધ થાય છે; તે વાળી અને મનથી અતિક્રાન્ત હોવાથી, પ્રતિષેધને યોગ્ય છે; કેમકે તેના 'સામાય સંલવનો નથી. પણ રૂપપ્રપંચ, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણના વિષય હોવાથી પ્રતિષેધને યુક્ત નથી. 'અભ્યાસ તો આદરવાયક છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—બંનેનો પ્રતિષેધ ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે મુન્યવાનો પ્રસંગ આવે; કારણ કે કંઈક પરમાર્થને આધારે અપરમાર્થનો પ્રતિષેધ થાય છે,

જેનસ્તાન્' હતાદિ. એ આત્માથી અન્ય નથી એમ નેતિથી કરે છે એવો ભવં છે. યુન્યવાનો નિરાસ કરવા માટે 'વરં પ્રજ્ઞાસ્તિ'—પર જ્ઞાન છે એમ કથું છે એવો સિદ્ધાન્તરીતિથી મુ-
નિનો ભવં છે. ભટ્ટિ નિરેખ્યવિશેષ ઉપસંગ્રહ થતું નથી તેથી સંભવ કરે છે—તેમાં એ પ્રતિષેધનો શો વિષય છે? હતાદિ. મજ્જનો પ્રયોગ જે નહાર લે હતિસંગ્રહી ઉપસંગ્રહિત થતું નો નિરેષ છે તેથી એવો ભવં છે. હતિસંગ્રહ નિરેખ્યસામન્થનો બોધ કરે છે તેથી વિરોધની આશંકા કરે પ્રકરણથી રૂપદ્ધ અને રૂપી જ્ઞાન, બંને નિરેષ છે એમ જ્ઞાન થવાથી સંભવ કરીને પૂર્વજ નિર્દેષે જ્ઞાન નથી એમ જાણેથી સંમતિ હાંસી પૂરંપણ કરે છે—
'તેમાં બંને સરખાં પ્રકૃત છે તેથી' હતાદિ. નિરવિજ્ઞાન નિરેષ એવામાં જ્ઞાનનો નથી તેથી સર્વનિરેષ યુક્ત નથી એમ અરુચિથી પ્રપચને વિષે જ્ઞાનો નિરેષ છે એમ કરે છે—
'અથવા રૂપવત્ જ્ઞાનોજ પ્રતિષેધ થાય છે' હતાદિ. એ જ્ઞાનોજ નિરેષ હોવ તો નહાર લે છે તે પુનરુક્તિ છે તેથી કરે છે—'અભ્યાસ તો આદરવાયક છે' હતાદિ. મુ-
ન્યની જ્ઞાનજ પ્રથમ સિદ્ધાન્તનો ઉપાય કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' હતાદિ. યુન્યપસંગ્રહ છે એમ કરેનર પ્રતિ કરે છે—'કંઈક પરમાર્થને આધારે' હતાદિ.

સ્થિત અને તેથી વિપરીત, પ્રત્યક્ષ અભિધાનને યોગ્ય અને પરોક્ષ અભિધાનને યોગ્ય) એમ ઉપક્રમ કરીને, પાંચ મહાભૂતોના બે રાશિથી પ્રવિભાગ કરીને, પુરુષશબ્દથી ઉક્ત, અમૂર્તના સારનાં 'માહારજન આદિ રૂપો દર્શાવીને સુતિમાં પુનઃ કથું છે—' અથાત આદેશો નેતિ નેતિ ન હોતસ્માદિતિ નેત્યન્યત્પરમસ્તિ ' [બૃહ્દશરણ]

અરૂપ એવું જે પ્રજ્ઞ તેનાં બેજ અધ્યારોપિત રૂપ છે. પૃથ્વી, જળ, અને તેજ એ ત્રણ પ્રજ્ઞનાં મૂર્ત રૂપ છે. મૂર્ત એટલે જેના અવયવો પરસ્પર પ્રવિષ્ટ છે એવું, કહિન. તેનાંજ અન્ય વિશેષણો કહે છે—મર્ત્યમ્—મરણધર્મક; સ્થિતમ્—અવ્યાપી, અવચિન્ન; સત્—અન્યથી વિશિષ્ટભાણુ, અસાધારણ ધર્મવાળું; મન્દ, ભેદ, અને ઉચ્છ્વતા એ અન્યોન્યથી વ્યવચ્છેદક, અસાધારણ ધર્મો છે. તે એ પ્રજ્ઞરૂપ, તેજ, જળ અને અન્ન, જેનાં ચાર વિશેષણ છે (મૂર્ત, મર્ત્ય, સ્થિત, સત્) તેનો સાર, આ જે સવિતા તપે છે તે છે. આમ મૂર્તરૂપના કાર્ય તરીકે આદિત્યમંડળનું નિરૂપણ થયું. બેકે આદિત્યમંડળ પંચીકૃત પંચમૂર્તનું કાર્ય છે, તોપણ ત્રણ ભૂતોમાં અતિસ્પષ્ટત્વરૂપ સામ્ય છે તેથી ત્રણ ભૂતોના કાર્ય તરીકે તે દર્શાવ્યું છે. હવે પ્રજ્ઞનું અમૂર્ત રૂપ વાયુ અને અન્તરિક્ષ છે. તે કહિન નથી એટલે અમૂર્ત છે, તે અમૂર્ત છે, એટલે મરણધર્મક નથી; કારણ કે મૂર્ત રૂપ અન્ય મૂર્ત સાથે અધ્યાય તો તેના અવયવો વિરિષ્ટ-છૂટા થવાથી તેનો નાશ થાય છે; પણ અમૂર્તની એવી સ્થિતિ સંભવતી નથી. યત્—આપી, સ્વત્—પરોક્ષ. એવું જે અમૂર્ત, અમૂર્ત, યત્ અને સ્વત્ પ્રજ્ઞરૂપ તેનો સાર, સવિતૃમંડળમાં પુરુષ છે તે. એમ બે ભૂતનું અમૂર્ત રૂપ તરીકે પ્રતિષ્ઠાપન કરીને તેના કાર્ય તરીકે આદિત્યમંડળના અન્તર્વર્તી પુરુષનું નિરૂપણ કર્યું. બેકે આદિત્યમંડળાન્તર્વર્તી પુરુષ ચેતન છે, સાક્ષાત્ ભૂતકાર્ય નથી, તોપણ તેનું શરીર ભૂતકાર્ય બેવાથી અભેદોપચારથી તેનું પણ ભૂતકાર્ય તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે. તેનું શરીર બેકે પંચ ભૂતનું કાર્ય છે તોપણ અસ્પષ્ટત્વરૂપ સામ્યથી વાયુ અને આકાશના કાર્ય તરીકે કથ્યું છે. કરણાત્મક, હિરણ્યગર્ભપ્રાણસંસારક એનો સાર છે, અને નિલપરોક્ષના એ સામ્ય છે, એમ અધિદેવત છે. એમ કહેલો, મૂર્તપ્રપંચ અને અમૂર્તપ્રપંચ અધિદેવત છે—દેવતાસંજનથી છે. હવે એજ મૂર્ત તે અધ્યાત્મ છે; પ્રાણ અને અન્તરાકાશથી જે અન્ય, ભૂતત્રય, શરીરાશ્રયક છે તે, મર્ત્ય, સ્થિત અને સત્ છે, તે મૂર્ત, મર્ત્ય, સ્થિત, અને સત્નો એ સાર છે, જે ચક્ષુ છે તે. શરીરાશ્રયક, તેજરૂપ, જળરૂપ અને અન્નરૂપ મૂર્ત આધ્યાત્મિક છે—શરીરાન્તર્ગત છે તેથી આધ્યાત્મિક છે ને તેના કાર્ય તરીકે ચક્ષુર્મંડળનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે અમૂર્ત, પ્રાણ અને આત્મામાં જે આકાશ છે, તે અમૂર્ત, યત્ અને સત્ છે, અને તેનો સાર દશિણનેત્રમાં જે પુરુષ છે તે; કેમકે ચિત્તરૂપ, કરણાત્મક, હિરણ્યગર્ભનું અધિધાન દશિણ આંત્ર છે એમ સુતિથી સમજાય છે. શરીર, વાયુ અને આકાશનું અમૂર્ત તરીકે નિરૂપણ કરીને તેના કાર્ય તરીકે ચિત્ત શરીરનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાના આધારિક, મૂર્ત અને અમૂર્ત, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક રૂપ, સત્ અને તત્ સન્નોથી વાત્સ્ય રૂપોનો કાર્યકારણભાવે વિભાગ કર્યો. હવે તે કરણાત્મક પુરુષ, ચિત્તનું રૂપ કહેવું બેઠું. વિચિત્ર દૃશ્યન્નોથી નાનારૂપનાથી એ ચિત્ત શરીરનું નિરૂપણ કર્યું છે. મૂર્તામૂર્તવાસનાવિશાનમય ચિત્તનું વિચિત્ર રૂપ છે. આ પ્રમાણે નિરવશેષ, વાસનાયુક્ત સત્ત્વરૂપ કહીને સત્ત્વનું સત્ત્વ જે પ્રજ્ઞ કથ્યું છે તેના સ્વરૂપનું અવધારણ કરવા માટે આ આરંભ કરે છે—'અથાત આદેશઃ' ઇત્યાદિ. મય=સત્પદાત્મક પ્રપંચની ઉઝિ પછી. મતઃ=ઉઝ આરોપના નિરેધને માટે 'નેતિ', 'નેતિ' એમ નિરેધથી ઉપદેશ કરાય છે. 'નેતિ' શબ્દનો અર્થ કહે છે—'ત

એમ રજ્જુ આદિને વિષે સર્થ આદિનો; અને કોઈક ભાવ પરિશિષ્ટ રહેતો હોય તો તે સંભવે છે. પણ બંનેના પ્રતિવેધમાં તો કયો અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ રહે? અને અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ ન રહે એટલે જે અન્ય ભાવનો પ્રતિવેધ આદિભાવ છે, તેનો પ્રતિવેધ આશય હોવાથી, તેજ પરમાર્થ થવાનો પ્રસંગ આવવાથી પ્રતિવેધ અનુપપન્ન થાય છે. વળી જ્ઞાનનો પ્રતિવેધ પણ ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે 'બ્રહ્મ તે જ્ઞાતિ' [શુદ્ધ ૨૧૧] (હું તને જ્ઞાત કરું) ઇત્યાદિ ઉપક્રમનો વિરોધ છે, 'મમગ્રેષ્ઠ મ જ્ઞાતિ મમત્ત્વ મપેતિ વેદ મેત્' [તૈત્તિ ૨૧૧] (જો જ્ઞાત અવિધમાન િ એમ ને બહે છે તો તે પોતે અવિધમાનજ થાય છે) એમ નિવાનો વિરોધ છે, અને 'જ્ઞાતિનેશોત્તમમયઃ' [૩૩૦ ૨૧૧૩] ('જ્ઞાતિ' એમજ એની ઉપસન્ધિ કરવી

વજ્જન અગિજાન બાળીને આરોપવનું નિરસન કરનું યુક્ત છે તેને માટે દુશાન્ત કહે છે—'એમ રજ્જુ આદિને વિષે સર્થ આદિનો'. ત્યારે યન્ય એ વસ્તુ થાયો કે જેના જ્ઞાનથી જ્ઞાત થાય નિરોધ થાય. 'ના', એમ કહે છે—'અને કોઈક ભાવ પરિશિષ્ટ રહેતો હોય ને' હવારિ. 'તે સંભવે છે'—'તે' = પ્રતિવેધન એનો અર્થ છે. કોઈકિય પદાવેના અન્ય અને સોનવાથી વાડવાયે થાય છે એનો સ્વીકાર કોવાથી, જ એમજ નિવેધ એવામાં આવે નથી તેથી, 'ભાવમ્' (એ નથી), 'નૈવમિદ્' (એ અહિ નથી) એમ ધર્મો પ્રતિ- દેહી કટિનજ નિવેધ એવામાં આવે છે તેથી વિશેષભૂત અવશેષ આવશ્યક કોવાથી ય- ન્યથ યુક્ત નથી એનો અર્થ છે. અગિજાનનો અવશેષ ન હોવ તો તે પ્રમાણ દેવ ન કોવાથી નિરોધકાવે પ્રમા ન થાય, કેમકે 'દ્વયમય જ્ઞાતિ' (એ અહિ નથી) એમ કોઈમાં અ- દિતનુપપન્ન નિવેધની પ્રતિનિ એવામાં આવે છે એનો અર્થ છે. આશય આ પ્રમાણે છે— પૂરેથી અહિ જે ઉપદેશને છે તે અવિધાથી કટિપત છે; પણ કોણ, કઈ આદિ એમ અપ- ત્વય વિરોધ છે તેવ નથી. વળી ઉપાદેશ જોતો રહે એટલે ઉપદેશનો—ઉપાધિયુક્તનો અભાવ કે અપ્રતિનિ નથી. તેટલા માટે ઉપાદેશનો નિવેધ છે તોપણ ઉપદેશ કઈ સહવિધાવુના એનો નથી કે તેની અપ્રતિનિ નથી. તેમજ જ્ઞાતિ એમાં વિશિષ્ટનું સંનિધાન નથી તેથી સર્વ પ્રતિવેધ થય એ યુક્ત નથી; કેમકે ભાવનો આશય કયાં વચર પ્રતિવેધ ઉપપન્ન થતો નથી; કાણુ કે કંઈનો કલ્પિત રહેતો પ્રતિવેધ કરવામાં આવે છે; અદેશ, આજવાજિત પ્રતિવેધ મમજનો સંગ નથી. વળી કોઈના જ્ઞાન અગિજાનવાળો છે એમ ઉપદેશ થાય છે; તો તાત્ત્વિક અગિ- જાને અજ્ઞાત પ્રવચ દિલી નિદ્ધ એ દેવ તેજ તાત્ત્વિક થવાનો પ્રમદ આવે તેથી નિરોધ નિ- વચ્ચ થય એમ કહે છે—'અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ ન રહે એટલે' હવારિ. વળી કોઈ ભાવ થય છે—જે દેશવ છે તે સત્ છે એ ઉત્તરને અપવાદ છે તે એ છે કે જાન થતા અવેન અજ્ઞાતની અગિજાને વિષે પ્રતિનિ. એ પ્રતિનિથી પૂર્વ જાન જ્ઞાન છે એમ કિય થય છે તેથી અર્થના સ્વતંત્ર નિવેધ થાય છે. પણ એ અપવાદનો અગ્રીકાર ન કરીને તો કે જ્ઞાતી રૂપે જ્ઞાન થવતો રૂપવ અવે તેથી નિરોધ અનુપપન્ન છે એમ કહે છે અગિજ- વના જ્ઞાન વિન્ય જ્ઞાતિ કે નિવેધ અનુપ્પ છે તેથી અવચ્ચ યુક્ત નથી એમ કહીને પાંચ દેશ અન્ય પચને કુપિત કરે છે—વળી જ્ઞાનનો પ્રતિવેધ પણ' હવારિ. દેશવ વિન્ય- નથી કે કોઈક પ્રવચ્ચની રૂપ થવચ્ચ દેવતે નિરોધ યુક્ત છે, તેટલાથી પ્રતિનિ થવચ્ચ પ્રવચ્ચે નિરોધ યુક્ત નથી એનો અર્થ છે. વળી કહે મનની અગિજ કોઈની પ્રવચ્ચ નિરોધને એવ છે એમ

યુક્ત છે) એ 'અરપણ્ણનો વિરોધ છે; અને સર્વ વેદાન્તોના વિરોધનો છે. વળી બ્રહ્મ વાણી અને મનને અતિક્રાન્ત છે એ કહેવાનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ કહેવાનું નથી; કેમકે 'મહાવિદ્યામોનિ પરમ્' [તૈત્તિ ૨.૧.૧] (બ્રહ્મનો પરને પ્રાપ્ત કરે છે); 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં મહા' [તૈત્તિ ૨.૧.૨] (બ્રહ્મ સત્ય અને અનન્ત છે) ઇત્યાદિથી વેદાન્તોમાં મોટા પ્રયત્ન સ્થી બ્રહ્મનું પ્રતિપત્તિ તેનાજ પુત્ર; અભાવ કહે નહિ; કારણ કે 'મહાલક્ષ્મી વદ્મસ્ય દૂરાવસ્થા (ખરેખર, કાદવને ધોવા કરતાં દૂરથી અસ્પર્શ વધારે સારો છે) એવો 'વતો વાલો નિવર્તન્તે મમ્પ્રાપ્ય મનસા સહ' [તૈત્તિ ૨.૧.૩] (પ્રાપ્તિ બધાંથી મનની સાથે વાળી પાછી ફરે છે) એ તો (બ્રહ્મ) પ્રતિપાદન પ્રક્રિયા છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—બ્રહ્મ વાણી અને મનથી અતીત છે, અંદર આવેલું નથી, પ્રત્યક્ષાત્મરૂપ છે, અને નિત્ય શુદ્ધ, છુદ્ધ અને મુક્ત તેથી બ્રહ્મના રૂપપ્રધાનો પ્રતિષેધ કરે છે અને બ્રહ્મને પરિશિષ્ટ રાખે છે મજબૂત. તેટલા મોટે કહે છે કે 'મહર્તતાવત્યં દિ પ્રતિષેધતિ' એમ. પ્રકૃત તાવત એટલે ઇચ્છાથી પરિચિદ્ધ થયેલું, મૂર્તસક્ત અને અમૂર્તસક્ત તેનો એ મુનિ પ્રતિષેધ કરે છે; અને તે પ્રકૃતનો—અધિદેવત અને અધિદેવત પૂર્વ મન્યમાં પ્રધમ કહ્યો છે; અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલુંજ, વાસનાસક્ત છે એ અમૂર્તનું સારભૂત છે અને પુરુષસામ્યથી ઉક્ત છે, સિંગ આત્માને છે અને 'મહાર્જન આદિ ઉપમાઓથી દર્શાવેલું છે; કેમકે અમૂર્તનો સાર પુરુષ તેને ચક્રથી માઠો રૂપનો યોગ થાય એ અનુપપન્ન છે. તે એ સમ રૂપને સંનિહિતનું આર્થબન કરનાર દત્તિસામ્ય પ્રતિષેધક મમ્ (ન) પાસે એમ સમજાય છે. 'પૂર્વ મન્યમાં બ્રહ્મનો તો રૂપના વિશેષણ તરીકે પા

ને કહ્યું છે તેને વિશે કહે છે—'વળી બ્રહ્મ વાણી અને મનને અતિક્રાન્ત છે એ બ્રહ્મનું વાણી આદિથી જાણી કહેવું નિષેધને અર્થ ન હોય તો શેને અર્થ તેની તેને મોટે કહે છે—'વતો વાલો નિવર્તન્તે' ઇત્યાદિ. ઉગ્ર અર્થને વિશે સૂત્ર કરે છે—'તેટલા મોટે કહે છે કે' ઇત્યાદિ. 'દે વાચ મહાનો કવે' (ખરેખર એમ રૂપ છે) એમ ને રૂપજ પ્રાધાન્યે પ્રકૃત દોષથી નેતિ એમ નિષેધ છે એવે પણ 'આદિત્યમણ્ડલે પુરુષઃ' (આદિત્યમણમાં પુરુષ) એમ મહા પણ આ કહ્યું છે એમ આશંકા કરી. 'પુરુષ' એ વિદ્યામા છે; કેમકે અમૂર્તસત્યમુનિ જનિત છે એમ તેનું જ્ઞાન છે અને સ્વપ્રકૃત્યમુતિ છે એમ કહે છે—'ઉત્પન્ન થયેલુંજ' ઇત્યાદિ. રૂપ અને રૂપીનો અમેદ કહ્યો છે. પણ વાસનામય માં મોટે ઉપમા થાય છે, પ્રસિદ્ધ રૂપની કેમ થતી નથી તેને વિશે કહે છે—'સારભૂત જે પુરુષ' ઇત્યાદિ. બંને રૂપજ પ્રાધાન્યે પ્રકૃત રૂપે દૃષ્ટિ કહે છે સમપ્રધેય બ્રહ્મરૂપને' ઇત્યાદિ. 'પાસે આણે છે' = પ્રતિયોગી તરીકે બોધ એવો અર્થ છે. અર્થમાં જ્યાં પણ પ્રધાન દોષથી પ્રકારૂપની સમાન રીતે પ્રકૃત તે પણ નિષેધ છે એમ સંકા કરી કહે છે—'પૂર્વ મન્યમાં બ્રહ્મનો તો

લેખ રજતુ આદિને વિષે સૂર્ય આદિનો; અને કેટકે ભાવ' પરિશિષ્ટ રહેતો હોય તો તે સંભવે છે. પણ બંનેના પ્રતિષેધમાં તો કયો અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ રહે? અને અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ ન રહે એટલે જે અન્ય ભાવનો પ્રતિષેધ આદ્યભાવ છે, તેનો પ્રતિષેધ અશક્ય હોવાથી, તેજ પરમાર્થ થવાનો પ્રસંગ આવવાથી પ્રતિષેધ અનુપપન્ન થાય છે. વળી જ્યોત્સ્નાનો પ્રતિષેધ પણ ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે 'પ્રજ્ઞ તે પ્રવાતિ' [શૃદ્ધ૦ ચરાર] (હું તને જ્યોત્સ્ના કહું) ઇત્યાદિ ઉપક્રમનો વિરોધ છે, 'પ્રવર્તેત મ મયતિ યસદ્ પ્રણેતિ વદ ચેત્' [તૈત્તિ૦ ચરાર] (જો જ્યોત્સ્ના અવિધમાન છે એમ તે જાણે છે તો તે પોને અવિધમાનજ થાય છે) એમ નિન્દાનો વિરોધ છે, અને 'અસ્તીત્વેયોપલગ્ન્યઃ' [કદ૦ ચરાર૩] ('અસ્તિ' એમજ એની ઉપલગ્નિ કરી

વાસ્તવ અવિજ્ઞાન બળીને આરોપ્યું નિરસન કરવું યુક્ત છે તેને માટે દુશાન કહે છે—'લેખ રજતુ આદિને વિષે સૂર્ય આદિનો'. ત્યારે યન્ન એ વસ્તુ કાળો કે લેખા યાનથી હજી વસ્તુ નિષેધ થાય. 'ના', એમ કહે છે—'અને કેટકે ભાવ પરિશિષ્ટ રહેતો હોય તો' ઇત્યાદિ. 'તે સંભવે છે'—'તે' = પ્રતિષેધન એવો અર્થ છે. લોકમિદ્ધ પદાદ્ય અન્યથા અને યોગ્યતાથી વાડવાય થાય છે એવો સ્વીકાર હોવાથી, જ એમજ નિષેધ હોવામાં આવતો નથી તેથી, 'માયમ્' (એ નથી), 'નેદમિદ્' (એ અદિ નથી) એમ ધર્મો પ્રતિ-યોગીથી ઘટિતજ નિષેધ હોવામાં આવે છે તેથી વિશેષજુગપ અવશેષ આવરણ હોવાથી યન્નતા યુક્ત નથી એવો અર્થ છે. અવિજ્ઞાનનો અવશેષ ન હોય તો તે પ્રમાણ પેટુ ન હોય. નિષેધવાચ્યાર્થ પ્રમા ન થાય; કેમકે 'ઇદમજ માસ્તિ' (એ અદિ નથી) એમ લોકમાં અ-વિજ્ઞાનયુક્તજ નિષેધની પ્રમાણિ હોવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. આશય આ પ્રમાણે છે—પૃથિવી આદિ જે ઉપાધિઓ છે તે અવિજ્ઞાથી કલિપા છે; પણ સોજ, 'કંઈ અદિ લેખ અપ-ત્વના વિશેષ છે તેવા નથી. વળી ઉપાધિ જનો રહે એટલે ઉપક્રમનો—ઉપાધિયુક્તનો અભવ કે અપ્રતીતિ નથી. તેટલા માટે ઉપાધિનો નિષેધ છે તોપણ ઉપક્રમ કંઈ સ્થિતિવાળુજ એવો નથી કે તેની અપ્રતીતિ નથી. તેમજ જ્ઞાતિ એમાં વિશિષ્ટનું સંનિધાન નથી તેથી સર્વ પ્રતિષેધ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે ભાવનો આશય ક્યાં વચર પ્રતિષેધ ઉપપન્ન થતો નથી; કાલુ કે કંઈકનો કવચિત્ સ્થાને પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે; અરેખર, આશયરહિત પ્રતિષેધ સુખજનો શક્ય નથી. વળી લોકમાં જ્ઞમ અવિજ્ઞાનવાળો છે એમ ઉપગ્રંથ થાય છે; તો તાત્વિક અવિ-જ્ઞાનને અભાવે પ્રત્યક્ષાદિથી સિદ્ધ જે દેન તેજ તાત્વિક થવાનો પ્રસંગ આવે તેથી નિષેધ નિર-વકાશ થાય એમ કહે છે—'અન્ય ભાવ પરિશિષ્ટ ન રહે એટલે' ઇત્યાદિ. વળી જેનું જ્ઞાન થાય છે—જે દેખાય છે તે સત્ છે એ હિતસર્થને અપવાદ છે તે એ છે કે જ્ઞાન થયે અર્થના અભાવની અવિજ્ઞાનને વિષે પ્રમાણિ. એ પ્રમાણિથી પૂરે જાન જ્ઞમ છે એમ નિષેધ થાય છે તેથી અર્થના સત્ત્વનો નિષેધ થાય છે. પણ એ અપવાદનો અંગીકાર ન કરીએ તો હિતસર્થથી પ્રપચ સત્ત્વ થવાનો પ્રસંગ આવે તેથી નિષેધ અનુપપન્ન છે એમ કહે છે. અવિજ્ઞા-નના સત્ત્વ વિના જ્ઞાનિ કે નિષેધ અયુક્ત છે તેથી યન્નવાદ યુક્ત નથી એમ કહીને પૂર્વજ-દીના અન્ય પદને જ્ઞાતિ કહે છે—'વળી જ્યોત્સ્નાનો પ્રતિષેધ પણ' ઇત્યાદિ. દેહાત્મવિજ્ઞા-નની પેઠે લોકિક પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થયેલ દેહનો નિષેધ યુક્ત છે, વેદાન્તથી પ્રમાણ થયેલ પ્રમાણ નિષેધ યુક્ત નથી એવો જ્ઞાન છે. વળી અને મનથી અંગીત હોવાથી પ્રજ્ઞ નિષેધને જોમ છે એમ

તે સર્વ બ્રહ્મ નથી એવો અર્થ છે; કેમકે પરિગણિતનો પ્રતિષેધ કરાય ત્યારે તે બ્રહ્મ નથી, તે શું અન્ય બ્રહ્મ હશે એવી જિજ્ઞાસા થાય. પણ વીજ્ઞા હોય ત્યાં તો સમસ્ત વિષયસમૃદ્ધનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તેથી અવિષય, પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ છે એમ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થાય છે. તેટલા માટે બ્રહ્મને વિષે કદિપત ને પ્રપંચ તેનોજ પ્રતિષેધ કરે છે, અને બ્રહ્મને પરિશિષ્ટ રાખે છે એવો નિર્ણય છે. વળી આથી પણ એજ નિર્ણય છે; કેમકે તે પ્રતિષેધ પછી પાછું કહે છે—‘મન્યત્ પરમસ્તિ’. ખરેખર, અભાવમાંજ પર્યવસાન થાય એવો પ્રતિષેધ કરાય તો ‘મન્યત્ પરમસ્તિ’ એમ શા માટે કહે? તેમાં આ અક્ષરયોગ્યતા છે—‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરી તેજ નિર્દેશનું પુનઃ નિર્વચન કરે છે. ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એના શો અર્થ છે? એ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કંઈ નથી તેથી ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ કહે છે, પણ બ્રહ્મ જાતે નથીજ એવો અર્થ નથી; અને તે, અન્ય, પર, અપ્રતિષિદ્ધ બ્રહ્મ છે એમ કશાંવે છે. પણ જે અક્ષરોની આવી યોગ્યતા કરાય કે ન હોતસ્વાદિતિ નેતિ નેતિ (‘નથી’, ‘નથી’ એ નિર્દેશથી પર બ્રહ્મનો નિર્દેશ નથી)—પ્રપંચપ્રતિષેધરૂપ નિર્દેશથી અન્ય, પર, બ્રહ્મનો નિર્દેશ નથી, તો ‘તત્તો પ્રવીતિ સમૂપા’ એની યોગ્યતા નામધેયને વિષે કરવી. પછી નામ—‘સત્યસ્ય સત્યમિતિ પ્રાણા યૈ સત્યં તેષામેવ સત્યમ્’ [બુહૃદ્ ૧.૧.૨૦] (સત્યનું સત્ય એટલે પ્રાણે સત્ય છે અને તેમનું એ સત્ય છે) એમ કહે છે એમ; અને તે પ્રતિષેધનું બ્રહ્મને વિષે પર્યવસાન હોય તો ઉપપત્ત થાય છે; પણ અભાવને વિષે પ્રતિષેધનું પર્યવસાન હોય તો સત્યનું સત્ય શું કહેવાય? તેટલા માટે એ પ્રતિષેધનું બ્રહ્મને વિષે પર્યવસાન છે, અભાવને વિષે નથી એમ અમે નિશ્ચય કરીએ છીએ ॥ ૨૨ ॥

છે એવો વિશેષ છે એમ કહે છે—‘પરિગણિતનો પ્રતિષેધ કરાય ત્યારે’ હત્યાદિ. મૂળ નથી, અમૂળ નથી એમ વિશેષ કરી નિષેધ કરવાથી જિજ્ઞાસા શાન્ત થતી નથી એવો અર્થ છે. સૂત્રોચનુ આખ્યાન કરે છે—‘વળી આથી પણ એજ નિર્ણય ॥’ હત્યાદિ. પ્રતિષેધની અનુપપત્તિથી બ્રહ્મ છે એમ સમભયું છે, પુનઃ ‘પરમસ્તિ’ એમ શ્રુતિ બ્રહ્મ છે એમ સાધ્યાત્ પણ કહે છે એવો અર્થ છે. ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ નિષેધ દેવાથી પરમસ્તિ (પર બ્રહ્મ છે) એમ પ્રતિપાદન કરનાર શું છે એમ અપેક્ષા થયે આદેશનિર્વચનવાક્યજ્ઞ અક્ષર-યોગ્યતાથી કશાંવે છે—‘તેમાં આ અક્ષરયોગ્યતા છે’ હત્યાદિ. નિર્વચનપ્રકારજ્ઞ આકાશ-પૂર્વક કહે છે—‘એ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કંઈ નથી’ હત્યાદિ. કારણ કે ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ ઉપદિષ્ટ કરેલા બ્રહ્મથી અન્ય એટલે વ્યતિરિક્ત વસ્તુ નથી, બ્રહ્મજ પર છે, તેથી ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ કહ્યું છે, સર્વેએ અભાવ છે એ શુદ્ધિથી કહ્યું નથી એવો નિર્વચનનો અર્થ છે. આ પ્રકારનું એ નિર્વચન અનિષિદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે એમ કહે છે—‘અને તે અન્ય, પર’ હત્યાદિ. ‘અને તે’—‘તે’=અવશિષ્ટ બ્રહ્મ નિર્વચનજ્ઞ અનિષિદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે એમ શ્રુતિયોગ્યતાથી કહ્યું છે. હવે નામધેયજ્ઞ નિષેધથી અવશિષ્ટ બ્રહ્મ કહે છે એમ અન્ય પ્રકારે શ્રુતિયોગ્યતાથી કશાંવે છે—‘પણ જે અક્ષરોની આવી યોગ્યતા કરાય’ હત્યાદિ. તે નામધેય કહ્યું ॥ તે કહે છે—‘પછી નામ’ હત્યાદિ. પૂર્વ આખ્યાનમાં ‘નિર્વચનમ્’ ને પ્રવીતિ-તિજ્ઞ કતાં તરીકે લીધેલું છે અને પછીના આખ્યાનમાં સત્યસ્ય સત્યમ્ને કતાં તરીકે લીધેલું છે. એ પ્રકારે સૂત્રના અવધવાના આખ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે એ પ્રતિષેધનું’ હત્યાદિ ॥ ૨૨ ॥

દેશ છે, સ્વપ્રધાન તરીકે નિર્દેશ નથી, અને તેના બે રૂપનો પ્રપંચ થયે, રૂપરત્ના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થયે 'અઘાત આદેશોનેતિનેતિ' (પછી, એથી 'નથી', નથી એમ નિર્દેશ છે) એમ ઉપક્રમણ કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મના કલ્પિત રૂપનું પ્રત્યાખ્યાન કરી સ્વરૂપનું આ આવેદન છે એમ નિર્ણય થાય છે; કેમકે તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો 'નેતિ', 'નેતિ' એમ પ્રતિષેધ કર્યો છે; અને વાચારમ્મણ (વાણીમાંજ જેનો આવેદન છે) આદિ શબ્દોથી કાર્યનું અસત્ય યુક્ત છે તેથી તેનો પ્રતિષેધ યુક્ત છે; પણ બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ યુક્ત નથી; કેમકે તે સર્વ કલ્પનાનું મૂલ છે. વળી શાસ્ત્ર જાનેજ બ્રહ્મનાં બે રૂપ દર્શાવીને જાતેજ પાછું તેનો પ્રતિષેધ શી રીતે કરે; કેમકે 'પ્રજ્ઞાલનાદિ પદ્મસ્ય દૂરાદસ્પર્શનં વરમ્' (ખરેખર, કાદવને ઘોયા કરતાં દૂરથી અસ્પર્શ વધારે સારો છે) એવી શંકા અત્ર કરવી યુક્ત નથી; કારણ કે એ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનાં બે રૂપોનો પ્રતિપાદ તરીકે નિર્દેશ કરતું નથી; પણ લોકપ્રસિદ્ધ એવાં બે એ રૂપો બ્રહ્મને વિષે કલ્પિત છે તેનો, પ્રતિષેધ છે એમ દર્શાવવા અને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા, પરામર્શ કરે છે એમ નિરવધ છે. વળી એ બે પ્રતિષેધ 'યથાસંખ્યન્યાયથી' બે મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરે છે. અથવા પૂર્વ પ્રતિષેધ ભૂતરાશિનો પ્રતિષેધ કરે છે અને ઉત્તર પ્રતિષેધ વાસનારાશિનો પ્રતિષેધ કરે છે. અથવા 'નેતિ', 'નેતિ' એ વીખ્યા છે તેથી બે કંકની ઉત્પ્રેક્ષા કરી શકાય છે.

અર્થમાં બ્રહ્મને પ્રાધાન્ય છે તોપણ 'રાજનો પુરુષ' ઇલાહિમાં છે તેમ શબ્દથી પ્રધાન હોવાથી પ્રકૃત બ્રહ્મરૂપનોજ પ્રકૃતનો પરામર્શો દ્વિતિશબ્દ અનુવાદ કરી નિષેધ કરે છે. અર્થમાં પ્રાધાન્ય છે તેથી બ્રહ્મનો નિષેધ નથી; કેમકે 'રાજનો સેવક નથી' એમાં રાજનો નિષેધ થવાનો પ્રસંગ આવે. વળી અહિં બ્રહ્મ પ્રતિપાદ છે તેથી તેનો નિષેધ નથી એમ કહે છે—'તેનાં બે રૂપનો પ્રપંચ થયે' ઇલાહિ. પણ બ્રહ્મને વિષે નિષિદ્ધ થયું છે તોપણ અન્યત્ર તેની સ્થિતિનો સંભવ છે તેથી કલ્પિતત્વ શી રીતે તેને માટે કહે છે—'તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો' ઇલાહિ. ઉપાદાનમાં જેનો નિષેધ થયો છે તેની અન્યત્ર સ્થિતિ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતનો નિષેધ કરવામાં પ્રલક્ષ્યાદિનો વિરોધ થાય છે તેને વિષે કહે છે—'અને વાચારમ્મણ આદિ શબ્દોથી' ઇલાહિ. અર્થેજ અધિકરણમાં પ્રલક્ષ્યાદિનું ન્યાયદારિક પ્રામાણ્ય સ્થાપિત કર્યું છે, પણ તે તત્ત્વનું આવેદન કરનાર નથી, તેથી તત્ત્વતઃ નિષેધ કરવામાં વિરોધ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતની પેઠે બ્રહ્મ પણ વસ્તુ છે તેથી બ્રહ્મનો પણ નિષેધ થાઓ, એ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે ના—'પણ બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ યુક્ત નથી' ઇલાહિ. દ્વૈતભાવના અભાવનો સાક્ષી હોવાથી નિષેધ અશક્ય છે એવો અર્થ છે. આરોપનુ અધિગ્રાહન છે અને નિષેધના અવધિ તરીકે અવશિષ્ટ છે તેથી બ્રહ્મ નિષેધ્ય નથી એમ સમજવું. બે નિષેધોથી રૂપ અને રૂપી બ્રહ્મનો નિષેધ થાય છે એમ બે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'વળી એ બે પ્રતિષેધ યથાસંખ્યન્યાયથી' ઇલાહિ. ઉદ્દેશ અને વિધિ અર્થોની સંખ્યા સરખી હોય તો વયાક્રમ સંબંધ હોય એવો ન્યાય 'યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્' [૧૧૨૧૦] એ પાણિનિયત્રી સિદ્ધ છે, તેથી અહિં બે રૂપના ઉદ્દેશથી બે નિષેધનું વિધાન છે એવો અર્થ છે. વીખ્યાપદ્ધતિમાં—નેતિ નેતિ એને વીખ્યા હોવાના પદ્ધતિમાં સર્વ દૂરવનો નિષેધ થવાથી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય

૧ રોપાદિત. ૨ ન્યાં સમ સમ વસ્તુઓ વર્ણવેથી હોય ત્યાં તેઓ અનુક્રમે વાક્ય પડે છે એ ન્યાય.

તે સર્વ બ્રહ્મ નથી એવો અર્થ છે; કેમકે પરિગણિતનો પ્રતિષેધ કરાય ત્યારે તો બ્રહ્મ નથી, તો શું અન્ય બ્રહ્મ હશે એવી જિજ્ઞાસા થાય. પણ વીરસા હોય તો સમસ્ત વિષયસમૂહનો પ્રતિષેધ કર્યો નથી અવિષય, પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ છે એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થાય છે. તેટલા માટે બ્રહ્મને વિષે કહિપત જે પ્રપંચ તેનાજ પ્રતિષેધ કરે છે, અને બ્રહ્મને પરિશિષ્ટ રાખે છે એવો નિર્ણય છે. વળી આથી પણ એજ નિર્ણય છે; કેમકે તે પ્રતિષેધ પછી પાછું કહે છે—‘મન્યત્ પરમસ્તિ’. ખરેખર અભાવમાં પર્યવસાન થાય એવો પ્રતિષેધ કરાય તો ‘મન્યત્ પરમસ્તિ’ એમ શા માટે કહે? તેમાં આ અક્ષરયોગ્યતા છે—‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરી તેજ નિર્દેશનું પુનઃ નિર્વચન કરે છે. ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એનો શા અર્થ છે? એ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કંઈ નથી તેથી ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ કહે છે, પણ બ્રહ્મ બાતે નથીજ એવો અર્થ નથી; અને તે, અન્ય, પર, અપ્રતિષિદ્ધ બ્રહ્મ છે એમ દર્શાવે છે. પણ જે અક્ષરોની આવી યોગ્યતા કરાય કે ન દેવત્વાદિતિ નેતિ નેતિ (‘નથી’, ‘નથી’ એ નિર્દેશથી પર બ્રહ્મનો નિર્દેશ નથી)—પ્રપંચપ્રતિષેધરૂપ નિર્દેશથી અન્ય, પર, બ્રહ્મનો નિર્દેશ નથી, તો ‘તત્તો ધર્વીતિ ચ મૂયઃ’ એની યોગ્યતા નામધેયને વિષે કરવી. પછી નામ—‘સત્યસ્ય સત્યમિતિ પ્રાપ્તા વૈ સત્યં તેષામેવ સત્યમ્’ [બૃહદ્ ૨.૨.૨૦] (સત્યનું સત્ય એટલે પ્રાપ્તો સત્ય છે અને તેમનું એ સત્ય છે) એમ કહે છે એમ; અને તે પ્રતિષેધનું બ્રહ્મને વિષે પર્યવસાન હોય તો ઉપપન્ન થાય છે; પણ અભાવને વિષે પ્રતિષેધનું પર્યવસાન હોય તો સત્યનું સત્ય શું કહેવાય? તેટલા માટે એ પ્રતિષેધનું બ્રહ્મને વિષે પર્યવસાન છે, અભાવને વિષે નથી એમ અગ્રે નિશ્ચય કરીએ છીએ ॥ ૨૨ ॥

છે એવો વિશેષ છે એમ કહે છે—‘પરિગણિતનો પ્રતિષેધ કરાય ત્યારે’ હતાદિ. મૂળ નથી, અમૂળ નથી એમ વિશેષ કરી નિષેધ કરવાથી જિજ્ઞાસા શાન્ત થતી નથી એવો અર્થ છે. મૂળરૂપનું આખ્યાન કરે છે—‘વળી આથી પણ એજ નિર્ણય છે’ હતાદિ. પ્રતિષેધની અનુપપત્તિથી બ્રહ્મ છે એમ સમબલ્ય છે, પુનઃ ‘પરમસ્તિ’ એમ શ્રુતિ બ્રહ્મ છે એમ સાક્ષાત્ પણ કહે છે એવો અર્થ છે. ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ નિષેધ દેવાથી પરમસ્તિ (પર બ્રહ્મ છે) એમ પ્રતિષાદન કરનાર શું છે એમ અપેક્ષા થશે આદેશનિર્વચનવાક્યજ્ઞ અક્ષર-યોગ્યતાથી દર્શાવે છે—‘તેમાં આ અક્ષરયોગ્યતા છે’ હતાદિ. નિર્વચનપ્રકારજ્ઞ આડંબિ-પૂર્વક કહે છે—‘એ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કંઈ નથી’ હતાદિ. કારણ કે ‘નેતિ’, ‘નેતિ’ એમ ઉપરિષ્ટ કરેલા બ્રહ્મથી અન્ય એટલે વ્યતિરિક્ત વસ્તુ નથી, બ્રહ્મજ પર છે, તેથી ‘નેતિ’ એમ કહ્યું છે, સર્વનો અભાવ છે એ શુદ્ધિથી કહ્યું નથી એવો નિર્વચનનો અર્થ છે. આ પ્રકારનું એ નિર્વચન અનિષિદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે એમ કહે છે—‘અને તે અન્ય, પર’ હતાદિ. ‘અને તે’—‘તે’=અવસિષ્ટ બ્રહ્મ નિર્વચનજ્ઞ અનિષિદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે એમ શ્રુતિયોગ્યતાથી કહ્યું છે. હવે નામધેયજ્ઞ નિષેધથી અવસિષ્ટ બ્રહ્મ કહે છે એમ અન્ય પ્રકારે શ્રુતિયોગ્યતાથી દર્શાવે છે—‘પણ જે અક્ષરોની આવી યોગ્યતા કરાય’ હતાદિ. તે નામધેય કહ્યું છે તે કહે છે—‘પછી નામ’ હતાદિ. પૂર્વ આખ્યાનમાં ‘નિર્વચનમ્’ ને ધર્વીતિના કર્તા તરીકે લીધેલું છે અને પછીના આખ્યાનમાં સત્યસ્ય સત્યમૂને કર્તા તરીકે લીધેલું છે. ને પ્રકારે સૂત્રના અવધવાના આખ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે એ પ્રતિષેધનું’ હતાદિ ॥ ૨૨ ॥

દેશ છે, સ્વપ્રધાન તરીકે નિર્દેશ નથી, અને તેના બે રૂપનો પ્રપંચ થયે, રૂપવત્તા સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થયે 'અઘાત માદેશોનેતિ નેતિ' (પછી, એથી 'નથી', નથી એમ નિર્દેશ છે) એમ ઉપક્રમણ કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મના કદિપત રૂપનું પ્રત્યાખ્યાન કરી સ્વરૂપનું આ આવેદન છે એમ નિર્ણય થાય છે; કેમકે તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો 'નેતિ', 'નેતિ' એમ પ્રતિષેધ કર્યો છે; અને વાચારમ્મણ (વાણીમાંજ જેનો આરંભ છે) આદિ શબ્દોથી કાર્યનું અસત્ત્વ યુક્ત છે તેથી તેનો પ્રતિષેધ યુક્ત છે; પણ બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ યુક્ત નથી; કેમકે તે સર્વ કદપનાનું મૂલ છે. વળી શાસ્ત્ર અનેજ બ્રહ્મનાં બે રૂપ દર્શાવીને જાતેજ પાછું તેના પ્રતિષેધ રી રીતે કરે; કેમકે 'પ્રજ્ઞાલભાદિ પદ્મસ્ય દૂરાદસ્પર્શનં વરમ્' (ખરેખર, કદવને ધોયા કરતાં દૂરથી અસ્પર્શ વધારે સારો છે) એવી શંકા અત્ર કરવી યુક્ત નથી; કારણ કે એ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનાં બે રૂપોનો પ્રતિપાદ્ય તરીકે નિર્દેશ કરતું નથી; પણ લોકપ્રસિદ્ધ એવાં બે એ બે રૂપો બ્રહ્મને વિષે કદિપત છે તેનો, પ્રતિષેધ્ય છે એમ દર્શાવવા અને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવા, પરામર્શ કરે છે એમ નિરવધ છે. વળી એ બે પ્રતિષેધ 'યથાસંખ્યન્યાયથી' બે મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરે છે. અથવા પૂર્વ પ્રતિષેધ જૂતરાશિનો પ્રતિષેધ કરે છે અને ઉત્તર પ્રતિષેધ વાસનારાશિનો પ્રતિષેધ કરે છે. અથવા 'નેતિ', 'નેતિ' એ વીષ્ણુ છે તેથી બે કંઈની ઉત્પ્રેક્ષા કરી શકાય છે

અર્થમાં બ્રહ્મને પ્રાધાન્ય છે તોપણ 'રાત્રનો પુરુષ' ઇત્યાદિમાં છે તેમ શબ્દથી પ્રધાન હોવાથી પ્રકૃત બ્રહ્મરૂપનોજ પ્રકૃતનો પરામર્શી દ્વિતિશબ્દ અનુવાદ કરી નિષેધ કરે છે. અર્થમાં પ્રાધાન્ય છે તેથી બ્રહ્મનો નિષેધ નથી; કેમકે 'રાત્રનો સેવક નથી' એમાં રાત્રનો નિષેધ થવાનો પ્રસંગ આવે. વળી અહિં બ્રહ્મ પ્રતિપાદ્ય છે તેથી તેનો નિષેધ નથી એમ કહે છે—'તેનાં બે રૂપનો પ્રપંચ થયે' ઇત્યાદિ. પણ બ્રહ્મને વિષે નિષિદ્ધ થયું છે તોપણ અન્યત્ર તેની સ્થિતિનો સંભવ છે તેથી કદિપતત્વ રી રીતે તેને માટે કહે છે—'તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો' ઇત્યાદિ. ઉપાદાનમાં જેનો નિષેધ થયો છે તેની અન્યત્ર સ્થિતિ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતનો નિષેધ કરવામાં પ્રત્યક્ષાદિનો વિરોધ થાય છે તેને વિષે કહે છે—'અને વાચારમ્મણ આદિ શબ્દોથી' ઇત્યાદિ. આરંભ અધિકરણમાં પ્રત્યક્ષાદિનું વ્યાવહારિક પ્રમાણ્ય સ્થાપિત કર્યું છે, પણ તે તત્ત્વનું આવેદન કરનાર નથી, તેથી તત્ત્વતઃ નિષેધ કરવામાં વિરોધ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતની પેઠે બ્રહ્મ પણ વસ્તુ છે તેથી બ્રહ્મનો પણ નિષેધ થાઓ, એ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે કે ના—'પણ બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ યુક્ત નથી' ઇત્યાદિ. દ્વૈતભાવના અભાવનો સાક્ષી હોવાથી નિષેધ અશક્ય છે એવો અર્થ છે. આરોપનું અધિષ્ઠાન છે અને નિષેધના અવગતિ તરીકે અવસિદ્ધ છે તેથી બ્રહ્મ નિષેધ્ય નથી એમ સમજવું. બે નિષેધોથી રૂપ અને રૂપી બ્રહ્મનો નિષેધ થાય છે એમ બે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'વળી એ બે પ્રતિષેધ યથાસંખ્યન્યાયથી' ઇત્યાદિ. ઉદ્દેશ્ય અને વિધિય અર્થોની સંખ્યા સરખી હોય તો વધાક્રમ સંગ્રહ હોવો એવો ન્યાય 'યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્' [૧૧૩.૧૦] એ પાણિનિયમથી સિદ્ધ છે, તેથી આદિ બે રૂપના ઉદ્દેશથી બે નિષેધનું વિધાન છે એવો અર્થ છે. વીષ્ણુપદ્ધતિમાં—નેતિ નેતિ એને વીષ્ણુ હોવાના પદ્ધતિમાં સર્વ દુરવનો નિષેધ થવાથી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય

૧ રોપાદિત્વ ૨ ન્યાય સમ સમ વસ્તુઓ વર્ણવેલી હોય ત્યાં તેઓ અનુક્રમે લાગુ પડે છે એ ન્યાય

તે સર્વ જ્ઞાન નથી એવો અર્થ છે; કેમકે પરિચક્ષિતનો પ્રતિવેશ કસાય ત્યારે તે જ જ્ઞાન નથી. તો શું અન્ય જ્ઞાન હશે એવી વિગત સાધ્ય છે. પણ વીધ્યા હોય તો સમસ્ત વિષયસમૂહનો પ્રતિવેશ કસે છે તેથી અવિરલ, અન્યાયા જ્ઞાન છે વિગત સાધી નહીં થાય છે. તો જ્ઞાન માટે જ્ઞાનને વિષે કલ્પિત છે પ્રત્યક્ તેના જ વિરોધ કસે છે. અને જ્ઞાનને પરિચક્ષિત રાખે છે એવો નિર્ણય છે. પછી આથી એવો નિર્ણય છે: કેમકે તે પ્રતિવેશ પછી પાતું કહે છે—‘મત્યન્તરમતિ’ એમ અભાવમાંથી પરિચક્ષિત થાય એવો પ્રતિવેશ કસાય તો ‘મત્યન્તરમતિ’ એમ માટે કહે? તેમાં આ અપ્રત્યક્ષતા છે—‘જેતિ’, ‘જેતિ’ એમ જ્ઞાનને નિર્દેશ તે જ નિર્દેશનું પુનઃ નિર્વચન કરે છે. ‘જેતિ’, ‘જેતિ’ એવો શી અર્થ છે? જ્ઞાનથી અનિર્દેશ કસે નથી તેથી ‘જેતિ’, ‘જેતિ’ એમ કહે છે, પણ જ્ઞાન નથી જ એવો અર્થ નથી; અને તે. અન્ય. પર. અપ્રતિવેશ જ્ઞાન છે એમ કહે છે. પણ એ અપ્રત્યક્ષતા આવી શકેલા કસાય કે ન હોય ત્યાં વિનિર્ણય જેતિ જેતિ (‘ન’ નથી’ એ નિર્દેશથી પર જ્ઞાનને નિર્દેશ નથી)—પ્રત્યક્ષ પ્રતિવેશ નિર્દેશથી પર જ્ઞાનને નિર્દેશ નથી. તો ‘મત્યન્તરમતિ’ એવી શકેલા નામ વિષે કસી. પછી નામ—‘સતતસ સતતમિતિ કાયા વૈ સતં નેશાનં સતતમ્’ [‘સતતમ્’] (સતતનું સત્ત્વ એટલે પ્રાણ સત્ત્વ છે અને તેમનું એ સત્ત્વ છે) એમ છે એમ; અને તે પ્રતિવેશનું જ્ઞાનને વિષે પરિચક્ષિત હોય તો કેવળ થાય છે; અભાવને વિષે પ્રતિવેશનું પરિચક્ષિત હોય તો સત્ત્વનું સત્ત્વ શું કહેવન? તો જ્ઞાન એ પ્રતિવેશનું જ્ઞાનને વિષે પરિચક્ષિત છે, અભાવને વિષે નથી એમ અમે નિર્ણય કરીએ છીએ ૩ ૨૨ ૮

૩ જેતે વિરોધ છે એમ કહે છે—પરિચક્ષિતનો પ્રતિવેશ કસાય ત્યારે—‘સતતમ્’ નહીં, અન્ય. નહીં એમ વિરોધ કરી વિરોધ કસાય ત્યાં વિરોધ કસાય નહીં નહીં એવો અપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કસે છે—‘પછી આથી પણ એવો નિર્ણય છે’ કલ્પિત. પ્રતિવેશનું સત્ત્વનું જ્ઞાન છે એમ સમજવું છે. પુનઃ ‘સતતમતિ’ એમ કહે જ્ઞાન છે એમ કહે પણ કહે છે જેતે સત્ત્વ છે. ‘જેતિ’, ‘જેતિ’ એમ વિરોધ કસાય ત્યાં સતતમતિ જ્ઞાન છે. એમ પ્રતિવેશનું કસાય તું છે એમ સત્ત્વ: કસે એટલે નિર્વચનનું સત્ત્વનું સત્ત્વનું કસાય છે—‘તેમાં આ અપ્રત્યક્ષતા છે’ કલ્પિત. નિર્વચનનું સત્ત્વનું સત્ત્વનું કસાય કહે છે—‘એ જ્ઞાનથી અનિર્દેશ કસે નથી’ કલ્પિત. કાલ્પ ૩ ‘જેતિ’, ‘જેતિ’ એમ કલ્પિત કસાય જ્ઞાન એટલે અનિર્દેશ સત્ત્વનું જ્ઞાન. પ્રત્યક્ષ પર છે. તેથી ‘જેતિ’ એમ કહે છે. સત્ત્વનું જ્ઞાન છે એ કલ્પિત કહે છે પણ નહીં જેતે નિર્વચનનું સત્ત્વનું જ્ઞાનનું એ નિર્વચનનું સત્ત્વનું જ્ઞાન કહે છે એમ કહે છે—‘અને તે અન્ય. પર. અને તે’—‘તે’—‘અન્ય. પર. નિર્વચનનું સત્ત્વનું જ્ઞાન કહે છે એમ કલ્પિતનું કહે છે. કલ્પિત એ અપ્રત્યક્ષતા આવી શકેલા કસાય’ કલ્પિત. તે સત્ત્વનું સત્ત્વનું કહે છે—‘પછી નામ’ કલ્પિત. પૂર્વ જ્ઞાનનું ‘નિર્વચનનું’ ને જ્ઞાનનું કલ્પિત કહે છે અને કલ્પિત જ્ઞાનનું સત્ત્વનું સત્ત્વનું કલ્પિત કલ્પિત છે. એ જ સત્ત્વનું સત્ત્વનું જ્ઞાનનું કલ્પિત કહે છે—‘તો જ્ઞાન માટે એ પ્રતિવેશનું’ કલ્પિત ૩

દેશ છે, સ્વપ્રધાન તરીકે નિર્દેશ નથી, અને તેના બે રૂપનો પ્રપંચ થયે, રૂપરત્ન સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થયે 'અથાત આદેશોનેતિ નેતિ' (પછી, એથી 'નથી', નથી એમ નિર્દેશ છે) એમ ઉપક્રમણ કર્યું છે. તેમાં બ્રહ્મના કલ્પિત રૂપનું પ્રત્યાખ્યાન કરી સ્વરૂપનું આ આવેદન છે એમ નિર્ણય થાય છે; કેમકે તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો 'નેતિ', 'નેતિ' એમ પ્રતિવેદ્ય કર્યો છે; અને વાચારમ્મણ (વાણીમાંજ જેનો અર્થ છે) આદિ શબ્દોથી કાર્યનું અસત્ત્વ યુક્ત છે તેથી તેના પ્રતિવેદ્ય યુક્ત છે; પણ બ્રહ્મનો પ્રતિવેદ્ય યુક્ત નથી; કેમકે તે સર્વ કલ્પનાનું મૂલ છે. વળી શાસ્ત્ર અનેજ બ્રહ્મનાં બે રૂપ દર્શાવીને બાતેજ પાછું તેના પ્રતિવેદ્ય રીતે રીતે કરે; કેમકે 'મજ્જાનિમિત્તમ્ પદ્ધસ્ય દુરાદસ્પર્શનં ઘટમ્' (ખરેખર, કાઠવને ઘોયા કરતાં દૂરથી અસ્પર્શ વધારે સારો છે) એવી શંકા અત્ર કરવી યુક્ત નથી; કારણ કે એ શાસ્ત્ર બ્રહ્મનાં બે રૂપોનો પ્રતિપાદ્ય તરીકે નિર્દેશ કરતું નથી; પણ લોકપ્રસિદ્ધ એવાં બે એ બે રૂપો બ્રહ્મને વિષે કલ્પિત છે તેનો, પ્રતિવેદ્ય છે એમ દર્શાવવા અને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ રૂપનું પ્રતિપાદન કરવા, પરામર્શ કરે છે એમ નિરવધ છે. વળી એ બે પ્રતિવેદ્ય 'યથાસંખ્યન્યાયથી' બે ભૂત અને અભૂત રૂપનો પ્રતિવેદ્ય કરે છે. અથવા પૂર્વ પ્રતિવેદ્ય ભૂતરાશિનો પ્રતિવેદ્ય કરે છે અને ઉત્તર પ્રતિવેદ્ય વાસનારાશિનો પ્રતિવેદ્ય કરે છે. અથવા 'નેતિ', 'નેતિ' એ વીપ્સા છે તેથી બે કંઈની ઉત્પ્રેક્ષા કરી રાક્ષ્ય છે

અર્થમાં બ્રહ્મને પ્રાધાન્ય છે તોપણ 'રાત્નનો પુરુષ' ઇલાહિમાં છે તેમ શબ્દથી પ્રધાન હોવાથી પ્રકૃત બ્રહ્મરૂપનોજ પ્રકૃતનો પરામર્શો દ્વિતિશબ્દ અનુવાદ કરી નિવેદ્ય કરે છે. અર્થમાં પ્રાધાન્ય છે તેથી બ્રહ્મનો નિવેદ્ય નથી; કેમકે 'રાત્નનો સેવક નથી' એમાં રાત્નનો નિવેદ્ય થવાનો પ્રમુખ આવે. વળી અહિં બ્રહ્મ પ્રતિપાદ્ય છે તેથી તેનો નિવેદ્ય નથી એમ કહે છે—'તેનાં બે રૂપનો પ્રપંચ થયે' ઇલાહિ. પણ બ્રહ્મને વિષે નિષિદ્ધ થયું છે તોપણ અન્યત્ર તેની સ્થિતિનો સંભવ છે તેથી કસ્થિતત્વ રીતે તેને માટે કહે છે—'તદ્વિષયક આ સમસ્ત કાર્યનો' ઇલાહિ. ઉપાદાનમાં જેનો નિવેદ્ય થયો છે તેની અન્યત્ર સ્થિતિ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતનો નિવેદ્ય કરવામાં પ્રલક્ષ્યાદિનો વિરોધ થાય છે તેને વિષે કહે છે—'અને વાચારમ્મણ આદિ શબ્દોથી' ઇલાહિ. આરંભ અધિકરણમાં પ્રલક્ષ્યાદિનું આવહારિક પ્રામાણ્ય સ્થાપિત કર્યું છે, પણ તે તત્ત્વનું આવેદન કરનાર નથી, તેથી તત્ત્વતઃ નિવેદ્ય કરવામાં વિરોધ નથી એવો ભાવ છે. પણ દ્વૈતની પેઠે બ્રહ્મ પણ વસ્તુ છે તેથી બ્રહ્મનો પણ નિવેદ્ય થાઓ, એ સંકોચ નિરાકરણ કરે છે કે ના—'પણ બ્રહ્મનો પ્રતિવેદ્ય યુક્ત નથી' ઇલાહિ. દ્વૈતભાવના અભાવનો સાક્ષી હોવાથી નિવેદ્ય અસાધ્ય છે એવો અર્થ છે. આરોપનું અધિકારન છે અને નિવેદ્યના અવધિ તરીકે અવસિદ્ધ છે તેથી બ્રહ્મ નિરેખ્ય નથી એમ સમજાવું. બે નિવેદ્યોથી રૂપ અને રૂપી બ્રહ્મનો નિવેદ્ય થાય છે એમ બે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'વળી એ બે પ્રતિવેદ્ય 'યથાસંખ્યન્યાયથી' ઇલાહિ. ઉદ્દેશ્ય અને વિધિય અથોની સંખ્યા સરખી હોય તો વચાક્રમ સંબંધ હોવો એવો ન્યાય 'યથાસંખ્યમનુદેશઃ સમાનામ્' [૧૧૧૧૦] એ પાણિનિયમથી સિદ્ધ છે, તેથી અહિં બે રૂપના ઉદ્દેશથી બે નિવેદ્યનું વિધાન છે એવો અર્થ છે. વીપ્સાપદ્યમાં—નેતિ નેતિ એને વીપ્સા લેવાના પદ્યમાં સર્વ દૂરવનો નિવેદ્ય થવાથી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય

૧ ઇલાહિ. ૨ ન્યાં સમ સમ વસ્તુઓ વર્ણવેથી હોય ત્યાં તેઓ અનુક્રમે લાડ પડે છે એ ન્યાય.
૩ ઉદ્દેશ્ય.

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

તે અવ્યક્ત છે; કારણ કે (શ્રુતિ) કહે છે ॥ ૨૩ ॥

પ્રતિપિદ્ધ પ્રપંચસમુદયી અન્ય જે તે પર બ્રહ્મ છે તે એ વિધમાન છે તે શાથી બ્રહ્મ કરાતું નથી? કહીએ છીએ—તે અવ્યક્ત છે, ઇન્દ્રિયમાદ્ય નથી એવું છે; કેમકે સર્વ દુશ્ચયનું સાક્ષી છે. ખરેખર, શ્રુતિ એમ કહે છે—‘ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ ઘાત્યા નામ્યેર્દેવેસ્તપસા કર્મણા વા’ [મુણ્ડ ૩.૧૮] (નેત્રથી તે બ્રહ્મ કરાતું નથી, વાણીથી પણ નહિ. અન્ય દેવોથી-ઇન્દ્રિયોથી નહિ, તપથી કે કર્મથી નહિ), ‘સ ય મેતિ નેત્યાત્માડગૃહ્યો ન હિ ગૃહ્યતે’ [બૃહ્ ૩.૧૨૬] (તે એ ‘નથી’, નથી) { એમ મહુકાંડમાં નિર્દિષ્ટ કરેલો } એવો આત્મા અગૃહ્ય છે; કારણ કે તે બ્રહ્મ કરાતો નથી), ‘ચત્તદ્રેષ્યમપ્રાણમ્’ [મુણ્ડ ૩.૧૧૬] (જે તે અદૃશ્ય-સર્વ છુદ્ધીન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે, અપ્રાણ—કર્મેન્દ્રિયનો અવિષય છે),—‘વદા હૈવેવ પતસ્મિન્નદૃશ્યેડનાત્મ્યેડનિરુત્તેડનિલયને’ [તૈત્તિ ૨.૩૧] (બ્યારે એ સાધક અદૃશ્ય-અવિષયભૂત, અનાત્મ્ય-અશરીર, અનિરુક્ત—જેનું નિર્વચન ન થાય એવું, અવિકાર, અનિલયન—અનાધાર એવા એ બ્રહ્મને વિષે { આત્મભાવ પામે છે ત્યારે તે અભય પ્રાપ્ત કરે છે }) ઇત્યાદિ (શ્રુતિ એમ કહે છે). ‘અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકારોડયમુચ્યતે’ [ગી ૩.૨૨૫] (એ અવ્યક્ત કહેવાય છે, એ અચિન્ત્ય કહેવાય છે, એ અવિકાર્ય કહેવાય છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ (એમ કહે છે) ॥ ૨૩ ॥

અપિ ચ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

વળી સંરાધનસમયે (યોગીએ એ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે)

પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી (એમ સમજાય છે) ॥ ૨૪ ॥

વળી, જેમાંથી સમસ્ત પ્રપંચ જતો રહ્યો છે, અને અવ્યક્ત એવા એ આત્માને સંરાધનસમયે યોગીએ જુએ છે. સંરાધન એટલે ‘બક્તિ, ધ્યાન’, પ્રજ્ઞાપાન આદિનું અનુદાન. પણ સંરાધનસમયે જુએ છે એમ શાથી સમજાય છે? પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી, શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એવો અર્થ છે; કેમકે ‘પરાજિ જ્ઞાનિષ્યત્’ અથવા દેવાથી બ્રહ્મ નથી એ સંકાતું નિરસન કરવા સૂત્રનું બ્યાખ્યાન કરે છે—‘પ્રતિપિદ્ધ પ્રપંચસમુદયી’ ઇત્યાદિ. રૂપાદિના અભાવથી બ્રહ્મ અવ્યક્ત-ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય—એ, અસત્ત્વથી નહિ—તેનો અભાવ છે તેથી નહિ—એવો અર્થ છે ॥ ૨૩ ॥

જનો અર્થ તુ (પણ) જેવો છે. આત્મા ઇન્દ્રિયોથી ચઢણ કરાતો નથી, પણ સંરાધનથી—સાક્ષસંસ્કૃત મનથી ચઢણ કરાય છે એવો અર્થ છે. ‘પ્રજ્ઞાપાન’ = બક્તિ અને ધ્યાનથી પ્રત્યક્ષાત્માનું ચિત્તમાં પ્રકરણી નિધાન-સ્થાપન તે ‘આદિ’ થી જપ, નમસ્કાર વગેરેનું ચઢણ કરવું. ‘પરાજિ’ ઇત્યાદિ—સ્વયંજુ એટલે ઇષ્ટે ઇન્દ્રિયોને આત્માનું ચઢણ ન કરે

૧ માદ્વદ્વિધાનપૂર્વક સ્વેદાખ્ય અન્તઃકરણવૃત્તિવિશેષ. ૨ અવધાનથી પ્રત્યક્ષી આદિ-
૩ બક્તિ અને ધ્યાનથી પરમાત્મામાં ચિત્તનું પ્રજ્ઞાપાન-સ્થાપન.

પદ્મ સર્વભૂતસાત્ પરાહ્પશ્યતિનાત્મયન્તર। કથિદીતઃ પ્રત્યગાત્માનૈસરાકૃતચક્રુત-
મૃતત્ત્વમિચ્છત્ ॥ [૩૩૦ છાં.] (સ્વદંભુએ ઉદ્ગ્રોષકક્ષિત દન્દિયોને પદાન્-વિ-
પવપ્રસારાત મારે સમર્થ, આત્મમાદુક નહિ એવી-મરીને તેના નારા ક્યો, તેથી
[ઉપવચ્ચા] પદાન્-ભાષ્ય અર્થને જુએ છે. અન્તરાત્માને નહિ, કોઈક વિવેકી,
જેની મેત્રાદિ દન્દિયો વિપયોથી વ્યાકૃત થઈ છે તે. અમૃતત્વને—મરણાદિ સંસારના
અભાવથી ઉપકક્ષિત ૨૨૩૫, નિવસ્ત્રભાવનાને-કચ્છનો પ્રત્યગાત્માને જુએ છે),
'જ્ઞાનપ્રસાદેન વિગુહસત્ત્વસ્તવસ્તુ નં પ્રવર્તે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ' [મુણ્ડ ૩૧/૮]
(જ્ઞાનના 'પ્રસાદથી જેનું અન્તઃસ્વરૂપ વિગુહ થયું છે એવો ધાવ છે તેથી ધ્યાન કરતો
સર્વ અવવરભોદથી વર્ણિત આત્માને જુએ છે) અને એવી બીજી મુનિ છે; તેમજ
'સંવિતિદ્રા વિનખ્યામાઃ સંનુદાઃ સંવનેન્દ્રિયાઃ। જ્યોતિઃ પશ્યન્તિ યુજ્ઞાનાસ્તસૈ યો-
ગાન્તે નમાઃ ॥ યોગીત્ત્વસં પ્રવરવન્તિ મનવન્નં સનાતનમ્ ॥' (નિર્ગૂણ, કેમકે જે
મણે ધ્યાન કિયા છે એવા, સંનુદ, જેની દન્દિયો સંવમમાં છે એવા; ધ્યાન કરતા,
જે બ્યોગિને જુએ છે તે યોગવચ્ચ આત્માને નમસ્કાર. તે સનાતન ભગવાનને
યોગીઓ સમર્થ જુએ છે) એવા પ્રસારની સ્મૃતિ પણ છે ॥ ૨૪ ॥

એવી ઝરીને તેને નહિ ઝડે. અઠાઈ અર્થ મહત્ત્વ કરનાર તરીકે દન્દિયોને સહ તેજ તેનો
નહિ સમજીએ. 'તેથી' એટલે દન્દિયો એવી સમર્થ તેથી સર્વ લોક પરા-ગાદ્ય અર્થનેજ
જુએ છે, અન્તરાત્માને બેટા નથી. પણ કોઈક ધીર-ધીમાત્ દન્દિયોને વિવેકથી ફરવી—
અટકાવી મુક વિષને વિષે પ્રત્યક્ષમાને દાખાવાર જુએ છે, યોગથી છે તેથી એવો અર્થ
છે. દન્દિયો દાખાડે વિવેકોને પ્રકાશ કરવા મારે પદાન્-ભાષ્ય વિવેકો તરફ જાય છે. કો-
ઈકે એવો સ્વમય છે તેવજ નહીં એમ પ્રત્યક્ષમાથી વિરુદ્ધ થઈ છે તેમ કોઈક ધીર-ધી-
માત્-વિવેકી પ્રત્યક્ષમાને જુએ છે. પશ્યને તરેલ અત્યમગદ ૩૬ છે, અન્તે વિષે નહીં.
અન્ત, કોઈકે વિષે અન્તમગદે પ્રલેપ લે તદાસ્થના અભિમાનથી છે એમ સમજવું.
મધુ, એમ જાડે દન્દિયસમૂહ જેને વિવેકથી વ્યાકૃત થયો છે એવો તે 'માધુત્ત્વમુત્ત્વ',
જે પ્રમાણે સંસ્કૃત થઈને પ્રત્યક્ષમાને દાખાવાર કરે છે. પણ આ પ્રમાણે એટલા પ્રવચ્ચો
સ્વભવપ્રવૃત્તિને અટકાવી ધીર પ્રત્યક્ષમાને દાખાવે જુએ છે! 'મનુત્ત્વમિચ્છત્'—મ-
મરણપદ, જે અત્મની નિતરવમાન્ય તેને દન્દિયો એવો અર્થ છે. 'જ્ઞાનપ્રસાદેન' દાખાડે—
જો અત્મજી અવરોધન કરવા ઉપર છે તેવજ સર્વ પ્રવૃત્તિનું જન સ્વમને, જાત વિવેકો
મુનિ રાજાદિ દેવેથી ઉત્તુરિ-અપ્રસન્ન-અધુક થઈ, નિત સંનિધિન છે એવા પદ્મ જાતપદ્મજી
અવરોધન કરવું નથી, મઘથી બ્યામ અત્યંતી થો, વિવુચિત જગતી રાં. તે બ્યોદો દન્દિ-
યોત વિવેકસંકરથી ઉપજ થવજ. રાજાદિ મઘની ઉત્તુરિ ફર થવાથી અપદ, કથિવ જાડેની
રે પ્રકાશિત-સ્વજ-દાખા થય છે તારે જાનતે પ્રસન્ન થાય છે. તે જાતપ્રસાદથી જેનું
અન્તઃસ્વરૂપ વિગુહ થયું છે એવો પ્રવૃત્તિ જન મેનવવાને એમ થયો છે તેથી તે અત્મજી
દાખાવાર કરે છે. કેમકે! પ્રિયકરો-સર્વ અવવરભોદજીનને કોઈ રીતે! ખાન કરતો—
એટલે મઘથી વિનમ કરતો 'સંવિતિદ્રા' દાખાડે. એમની નિન્દા-અત્તન જાડું રમું છે
એવા તેને દેવ ઝડે છે—'વિનખ્યામાઃ' = પ્રમુદપ્રવેશ. 'યુજ્ઞાનાઃ' = ધ્યાન ગુપ્ત થઈ.
'યોગાન્તે' = લેવકમ્ અન્તઃ લેવકમ્ અન્તઃ ॥ ૨૪ ॥

પર અને અપર આત્માનો સંસાધકતાવ અને સંસાધકતાવ આદિ સેવાથી તે એ વિશે અન્યત્ર થાય. ના, એમ કહે છે—

પ્રકાશાદિવચાવેશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યમ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

પ્રકાશ આદિની પેઠે (પર અને અપર આત્માનો) અભેદ છે, અને પ્રકાશ એટલે વિદ્યાત્મા કર્મને વિષે (ક્યાનાદિ કર્મને-
ઉપાધિને વિષે ભેદ પામે છે), [વસ્તુતઃ એકત્વ છે]
(શ્રુતિની) પુનરુક્તિથી ॥ ૨૫ ॥

એમ પ્રકાશ, આકાશ, સવિતા વગેરે અંગુલિ, 'કરક, ઉકક વગેરે કર્મોમાં—
ઉપાધિભૂતોમાં વિશેષતામાં જેમાં ભામે છે, પણ પાતાનું સ્વાભાવિક અવિશિષ્ટ રૂપ
નષ્ટતાં નથી; એ પ્રમાણે એ આત્મભેદ ઉપાધિનિમિત્તજ છે, સ્વતઃ તો એકાત્મતાજ
છે; કાન્ત કે પેશાનોમાં અજ્ઞાનથી-વારંવાર છવ અને પ્રાપ્તો અભેદ પ્રતિપાદન
કર્તા છે ॥ ૨૫ ॥

અતોન્નન્તેન તથા દિ લિઙ્ગમ્ ॥ ૨૬ ॥

એથી અનન્તની સાથે (છવ એકતા પામે છે); કારણ
કે લિંગ છે ॥ ૨૬ ॥

યત્તી એથી અદલે અભેદ સ્વાભાવિક છે અને ભેદ અવિધાએ કીધેલો છે તેથી
વિદ્યાથી અવિધાનું વિનુનન કરી છવ, પર, અનન્ત, પ્રાપ્ત આત્મા સાથે એકતા
પામે છે; કાન્ત કે 'મયો મયે સત્ત્વમસ્ય પ્રાપ્ત મયે પ્રાપ્ત મયતિ' [મુનિઃ ૩૨૨૧]
(અદેવત, જે ને પરમ પ્રાપ્ત અલે છે ને પ્રાપ્ત થાય છે), 'પ્રાપ્ત મયે પ્રાપ્ત્યેતિ'
અદેવ કારણ] (પ્રાપ્ત મેલે પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત કરે છે) કારણ લિંગ છે ॥ ૨૬ ॥

એમ પ્રકાશદિ ઉપાધિભેદે વિશે વિષ છે, સ્વતઃ નિષ નથી, એમ પ્રકાશ એટલે વિ-
દ્યાના પણ અનન્તે કનક ઉપાધિને વિશે નિષ છે, સ્વતઃ તો ને અવિનિષ્-અનિષ, અ-
વનક છે, કેવલે 'મયમસ્ય' (ને ૧ છે) એમ શ્રુતિએ પુનરુક્તિથી કનુ છે. આ રીતે
સ્વતઃ કનક કરાવે, છવ અને પ્રાપ્ત એ ભેદે આપણિક, અનન્ત ભેદ સ્વીકારવાથી મર-
જનન-વરજન ઉપાધિ સ્વતઃ છે એ પ્રાપ્ત કરે કનક મારે આ સૂત્ર છે. 'પ્રકાશ'—આર્ય
વિદ્યા રૂપી અવનન. 'પ્રાપ્ત્યેતિ' = અદેવિત વિદેવ રૂપી પરમ-ધેન: અવન. 'પ્ર-
કાર' = ઉપાધિ પ્રકારદિને ઉપાધિને વિશે છે તેમ પ્રાપ્તો પણ આર્યવિદ્યા રૂપે પ્રકાશ અને
અદેવત કે ઉપાધિ સ્વતઃ છે, અને એ અવનન. 'મયમસ્ય' આદિન અવનનથી અવનન ॥ ૨૬ ॥

અનન્ત પ્રાપ્ત્યનન્તર એ કનુ કરાવે છે ને કનુકર વિદ્યાથી પણ ભેદ આપણિક છે
એમ સ્વતઃ કહે છે—'મયમસ્ય' કનુકર છે ॥ ૨૬ ॥

૧. ૩૨. ૨. 'મયમસ્ય' મુલ્ય સ્વતઃ કરાવે વિદ્યા રૂપી પરમ-ધેન: અવન. 'પ્ર-
કાર' એવન. ૧. ૩૨. ૩. ૨. ૩. ૩.

ઉભયવ્યપદેશાત્ત્વહિકુળલક્ષ્ણ ॥ ૨૭ ॥

પણ બંને વ્યપદેશ છે તેથી સર્પ અને કુંડલની પેઠે (જીવ
અને પરમાત્માનો સંબંધ છે) ॥ ૨૭ ॥

તેજ સંસારધસંસારધકલ્પાવને વિષે જ્ઞાતાના મતની વિશુદ્ધિને માટે અન્ય મતનો ઉપન્યાસ કરે છે. કવચિત્ જીવ અને પ્રાણના ભેદનો વ્યપદેશ છે—‘તતસ્તુ તં પ-
ચ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ’ [મુળ૦ ૩૧૮] (તેથી ધ્યાન કરતો સર્પ અવયવભેદથી
વર્જિત આત્માને જુએ ■) એમ ધ્યાતૃભાવ અને ધ્યાતવ્યભાવ તરીકે અને દ્રષ્ટૃત્વ
અને દ્રષ્ટવ્યત્વ તરીકે, ‘પરાત્પરં પુરુષમુપેતિ વિષ્યમ્’ [મુળ૦ ૩૧૮] (૫૨થી ૫૨
દિવ્ય પુરુષને પામે છે) એમ ગન્તાત્વ અને ગન્તાવ્યત્વ તરીકે, ‘યઃ સર્વાણિ ભૂતા-
ન્યન્તરો યમયતિ’ [બૃહ૦ ૩૦૧] (જે સર્વ ભૂતોને અવ્યન્તર રહીને નિયમમાં રાખે
છે) એમ નિયન્તાત્વ અને નિયન્તાવ્યત્વ તરીકે, પણ કવચિત્ તેમનાજ (જીવ અને
પ્રાણનાજ) અભેદનો વ્યપદેશ છે; જેમકે ‘તત્ત્વમસિ’ [છાન્દો ૬૮૮] (તે તું
છે), ‘મદં બ્રહ્મસિ’ [બૃહ૦ ૧૫૧૦] (હું બ્રહ્મ છું), ‘યત્ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ’
[બૃહ૦ ૩૦૧] (એ તારો આત્મા સર્વનો અવ્યન્તર છે), ‘યત્ ત આત્માન્તર્યામ્ય-
મૃતઃ’ [બૃહ૦ ૩૦૩] (એ તારો આત્મા, અન્તર્યામી, અમૃત છે). તેમાં એ રીતે
બંનેનો વ્યપદેશ છે તેથી, જે અભેદગુણ ‘એકાન્તાતઃ’ બ્રહ્મ કરાય તે ભેદનો વ્યપ-
દેશ નિરાધારજ થાય. એથી, બંનેનો વ્યપદેશ રૂપાય છે તેથી સર્પ અને કુંડલની
પેઠે આહિ તત્ત્વ થવું યુક્ત છે. જેમ સર્પ એમ અભેદ છે, પણ કુંડલાકાર, વક્ર આ-
કાર, દીર્ઘ દંડાકાર એમ ભેદ છે, એમ આહિ પણ છે એમ ॥ ૨૭ ॥

જીવ અને બ્રહ્મનું આત્મનિષ્ઠ એકમ રહીને ભેદભેદવાદને ઉઠાવે છે—‘ઉભયવ્યપદેશાત્’
ઇત્યાદિ. ભેદભેદપૂર્વપ્રજ્ઞના બે સૂત્રની સંગતિ કહે છે—‘તેજ સંસારધસંસારધકલ્પાવને (વિષે)
ઇત્યાદિ. જેમ કુંડળ વગેરે જુદા જુદા આકાર સર્પ કરે છે તેમાં સર્પત્વ તરીકે અભેદ છે,
પણ કુંડળસંસાર વિશિષ્ટ સર્પાવસ્થાનો કુંડળત્વ તરીકે ભેદ છે, તેમ જીવનો બ્રહ્મત્વ તરીકે અભેદ
છે, પણ જીવત્વ તરીકે ભેદ છે. અથવા સૂર્ય અને પ્રકાશ એ બેનો એકતેજસ્વત્વ ધર્મને અ-
વગણે ભેદભેદ છે, તેમ જીવ અને પરનો પણ એકજ આત્મત્વ ધર્મ ભેદભેદ કૃતિભગથી
સ્વીકારવો એવો બે સૂત્રોનો અર્થ છે. કુંડલત્વ એટલે વલ્લભાકારત્વ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે.
જીવ અને બ્રહ્મની ભેદભેદકૃતિઓનું ભેદ અને અભેદને પારમાર્થિક સ્વીકારીનેજ આખ્યાન કરવું.
જેમ એક સર્પનો સર્પત્વ તરીકે અભેદ છે; પણ તેજ સર્પ કુંડલાવસ્થામાં હોય ■ ત્યારે દીર્ઘ-
દંડાવસ્થામાં હોય છે તેનાથી તેનો ભેદ પારમાર્થિક છે, તેમ બ્રહ્મનો પણ ચેતન-વસ્તુને અભેદ છે,
અને જીવત્વ અને ઉદારત્વરૂપે ભેદ પારમાર્થિક છે એમ કેટલાક માને છે, તેમનું એ મત છે ॥ ૨૭ ॥

પણ પર અને અપર આત્માનો સંસાર્યભાવ અને સંસારકભાવ આદિ સેવાથી તે એ વિષે અન્યત્ર થાય. ના, એમ કહે છે—

પ્રકાશાદિવચાવેશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

પ્રકાશ આદિની પેઠે (પર અને અપર આત્માનો) અભેદ છે, અને પ્રકાશ એટલે વિદ્યાત્મા કર્મને વિષે (ધ્યાનાદિ કર્મને-ઉપાધિને વિષે ભેદ પામે છે), [વસ્તુતઃ એકત્વ છે] (શ્રુતિની) પુનરુક્તિથી ॥ ૨૫ ॥

એમ પ્રકાશ, આકાશ, સચિતા વગેરે અંશુસિ, 'કરક, ઉદક વગેરે કર્મોમાં-ઉપાધિભૂતોમાં (વશેષયાગમાં જેવાં બાસે છે, પણ ધોતાનું સ્વાભાવિક અવિશિષ્ટ રૂપ નજામાં નથી; એ પ્રમાણે એ આત્મભેદ ઉપાધિનિમિત્તજ છે, સ્વતઃ તો એકાત્મનાજ છે; કારણ કે વેદાન્તોમાં અભ્યાસથી-વારંવાર જીવ અને પ્રાણનો અભેદ પ્રતિપાત્ત થયો છે ॥ ૨૫ ॥

અતોઽનન્તેન તથા હિ લિઙ્ગમ્ ॥ ૨૬ ॥

એથી અનન્તની સાથે (જીવ એકતા પામે છે); કારણ કે લિંગ છે ॥ ૨૬ ॥

જગી એથી એટલે અભેદ સ્વાભાવિક છે અને ભેદ અવિધાએ કીધેલો છે તેથી વિધાથી અવિધાનું વિનિવૃત્ત કરી જીવ, પર, અનન્ત, પ્રાણ આત્મા સાથે એકતા પામે છે; કારણ કે 'મયો હ વૈ તત્ત્વમસ્ય જ્ઞાત વેદ જ્ઞાતૈવ મયતિ' [મુનઃ૭ શાંત.] (અરેખર, જે તે પરમ જ્ઞાત્ર બલે છે તે જ્ઞાત્રજ થાય છે), 'જ્ઞાતૈવ નન્ જ્ઞાતાન્વેનિ' [મુનઃ૭ શાંત.] (જ્ઞાત્રજ હોઈ જ્ઞાત્ર પ્રાપ્ત કરે છે) ઇત્યાદિ દિશ છે ॥ ૨૬ ॥

એમ પ્રકાશાદિ ઉપાધિભૂતોને વિષે લિંગ છે, સ્વતઃ લિંગ નથી, એમ પ્રકાશ એટલે વિદ્યાત્મા પાતું અનન્ત કનરૂપ ઉપાધિને વિષે લિંગ છે, સ્વતઃ તો તે અવિશિષ્ટ-અભિષ, એક રૂપજ છે. કેનકે 'તત્ત્વમસ્ય' (તે જ છે) એમ શ્રુતિએ પુનરુક્તિથી કયું છે. આ રીતે શૂન્યની સ્થાપના કરવી. જીવ અને જ્ઞાત્ર એ બેનો એકાધિક, અનન્ત ભેદ સ્વીકારવાની પ્રજા અનન્ત-વસ્તુભાવ ઉપપન્ન થાય છે એ ભ્રમ દૂર કરવા માટે આ મૂલ્ય છે. 'પ્રકાશ'—આર્યો વિત રૂપથી અવગત. 'જ્ઞાતૈવોપમ' = અર્થભિ વિશેષ રૂપનો પરમાર્થતઃ અભાવ. 'જ્ઞાતૈવ' = ઉપાધિ. પ્રકાશાદિને ઉપાધિને વિષે છે તેમ જ્ઞાતૈવે પણ આર્યોપિ રૂપે પ્રકાશ અને અર્યોપિ ઉપપન્ન થાય છે, અને એ અવગત 'તત્ત્વમસ્ય' આદિજ અભ્યાસથી મમજથી પ્રરપ્ત

જીવનું જ્ઞાતૈવ-વસ્તુતઃ એ શ્રુતિ દર્શવે છે તે શ્રુતિરૂપ દિશથી પણ ભેદ એકાધિક છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે—'જ્ઞાતૈવોપમેવ' ઇતિ ॥ ૨૬ ॥

૧૩૫.૨૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૨૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૩૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૪૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૫૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૬૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૭૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૮૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૧ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૨ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૩ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૪ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૫ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૬ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૭ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૮ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૯૯ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે. ૧૩૫.૧૦૦ "જ્ઞાતૈવોપમેવ" શ્રુતિરૂપે દર્શવે છે.

આધાર છે એવા દૈત્યને બેઠી વ્યપદેશ કરે છે—‘અથ ચ વયોઽન્તશિતિ પુત્રો
 દદ્યતે’ [છાન્દો ૧૩.૩૫] (હવે આંખની અંદર જે એ પુત્ર રખાય છે) એમ;
 અને એ અશિરસ પુત્રને તે આદિત્યરથ પુત્ર બોલે રૂપાદિને વિષે અતિરેશ કરે
 છે—‘તર્ક્કમય તદ્વેય રૂપં ચદમુષ્ય રૂપં ચાદમુષ્ય મેજ્ઞા મૌ મેજ્ઞા વદ્યામ તદ્યામ’
 [છાન્દો ૧૩.૩૫] (તે એ નેત્રરથ પુત્રનું તેજ રૂપ છે કે જે તે આદિત્યરથ પુત્ર-
 પનું રૂપ છે; જે તેના પર્વો છે તેજ એના છે. જે તેનું નામ છે તે એનું નામ છે.
 નળી બંનેનું દૈત્યત્વ અવધિવાળું છે એમ વ્યપદેશ કરે છે—‘યે જામુષ્માન્ પગ્ગો
 જોષાજોષો વેદે દેવજામાર્ગો જ’ [છાન્દો ૧૩.૩૬] (તેથી આદિત્યથી જે ઊંચું
 હોય છે તેમના પર અને દેવની કામનાઓ પર તે દૈત્યત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ
 એકનો અને ‘યે ર્જિત્ત્વાદ્યોઽંજો જોકાન્તેયો વેદે મનુષ્યજામાર્ગો જ’ [છાન્દો ૧૩.૩૬]
 (એથી જે નીચેના હોય છે તેમના પર અને મનુષ્યની કામનાઓ પર તે દૈત્યત્વ
 પ્રાપ્ત કરે છે) એમ બીજો (વ્યપદેશ કરે છે). જેમ આ મગધનું રાજ્ય છે, આ
 વેદહનું છે એમ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્યાનુ ॥ ૩૨ ॥

પણ સામાન્યથી (જ્ઞાનો એવો વ્યપદેશ છે) ॥ ૩૨ ॥

નુશબ્દ વડે, પ્રશંસિત પ્રાપ્તિનો અર્થકાવ કરે છે. જ્ઞાથી અન્ય કંઈ દ્વાર એ
 યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણનો અર્થકાવ છે; કારણ કે અન્યના અસ્તિત્વને વિષે કંઈ પ્ર-
 માણ અમને ઉપસાધ્ય થતું નથી. અરેખર, સર્વ, ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુસમૂહનો જન્મ
 વગેરે જ્ઞાથી થાય છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. વળી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એમ
 પણ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ જ્ઞાથી વ્યતિરિક્ત કંઈ પણ જન્મરહિત વસ્તુ સંભ-
 વતી નથી; કેમકે ‘સદૈવ જોમ્યેદમગ્ર આર્સદિકતેષાઠિતીયમ્’ [છાન્દો ૧૩.૩૧]
 (હું સોમ્ય, જન્મની ઉત્પત્તિપૂર્વે આ ‘સદૈવ હનું, એકજ, અદ્વિતીય) એમ અવ-
 વર્ણિતો પણ એક કહે છે—‘વળી બંનેનું દૈત્યત્વ અવધિવાળું છે’ હજારી. સેતુનપદેશના
 બળથી જ્ઞાની પેલી તરફ પ્રાપ્ત્ય, અન્ય તત્ત્વ છે એમ સૂચય છે; જ્ઞાને ચાર પાદ ॥
 હજારી વ્યપદેશ છે તે વ્યપદેશના બળથી એથી અધિક વસ્તુ કંઈક છે એમ સમભવ છે. એવ અને
 જ્ઞાના સંજ્ઞાનું જ્ઞાધાન છે તેથી જ્ઞાથી અન્ય હવસક્ત તત્ત્વ છે એમ અવગમન થાય
 છે; વળી અન્તરાદિત્ય વગેરે વાઙ્મનું પર્વાગ્રેયન કરવાથી જ્ઞાથી અન્ય, જેનો નેત્ર આધાર છે,
 હોતું તત્ત્વ છે એમ સમભવ છે. એટલા માટે જ્ઞાનત્વ અદ્વિતીય છે એ સિદ્ધાન્તની સમતિ
 નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાન્તસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘નુશબ્દ વડે’ હજારી જે અન્ય છે તે શું સા-
 ધનાદિવાળું છે કે તેથી ઉલટું, અસાધનાદિવાળું ॥ ? પ્રથમ પક્ષ યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણ
 નાથી અને કાર્યજ્ઞાથી અનન્ય છે એમ નિર્ણય કર્યો છે તેથી બીજો પક્ષ પણ યુક્ત નથી; કે-

૧ અસ્તિત્વામાત્ર વસ્તુ. સૂક્ષ્મ, નિર્લિપ્ત, સર્વજન, એક નિરંજન, નિરવયન વિજ્ઞાન જે સર્વેશ-
 ન્તોનો સમભવ છે તે.

કરનાર, માટી, લાકડું વગેરેના દગજાને વિષે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ સેતુશબ્દ આત્માને વિષે પ્રયુજા થયેલો છે, તેથી લૌકિક સેતુની પેઠે આત્મસેતુરૂપ અન્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ સમજાય છે. વળી 'સેતું સીત્વાં' [છાન્દોઃ લાઘર] (સેતુ તરીકે-ઓળંગીને) એમ તત્ત્વિ (તરતું એ) શબ્દના પ્રયોગથી, જેમ લૌકિક સેતુ તરીકે ઓળંગીને સેતુ નહિ એવું ભંગલ-સ્થળ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ આત્મરૂપ સેતુ તરીકે અનાત્મરૂપ આસેતુ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમજાય છે. વળી ઉન્માનનો પણ વ્યપદેશ છે—'તદેતદ્વક્ષ્ય ચતુષ્પાદપ્રાણાં પોદશકલમ્' (તે એ બ્રહ્મ, ચાર પાદવાળું, આઠ ખરીવાળું અને સોળ અવયવવાળું છે) એમ; અને લોકમાં જે ઉન્મિત છે—એ આરંભું છે એમ પરિચ્છિન્ન છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મના પણ ઉન્માનથી તેનાથી અન્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ એમ સમજાય છે, તેમજ સંખન્ધનો પણ વ્યપદેશ છે—'સત્તા સોમ્ય તદ્વા સંખન્ધો મયતિ' [છાન્દોઃ શ્લોક] (હું સોમ્ય, ત્યારે { જ્યારે મુએ છે ત્યારે } સત્તા સાથે એકીભૂત થાય છે) એમ; 'શરીર આત્મા' [તૈત્તિરો શાંકર] (શરીરમાં—અત્રભયમાં રહેલો આત્મા) અને 'પ્રાણેનાત્મના સંપરિવ્યક્તઃ' [ખુદ્ગો શાંકર] (પ્રાણ આત્મા સાથે સંમુદ્ર થયેલો) એમ; અને મિત-પરિચ્છિન્નનો મિત-પરિચ્છિન્ન જોડે સંખન્ધ જોવામાં આવે છે, જેમ નરેનો નગર જોડે; અને જીવોનો બ્રહ્મ જોડે મુખ્યિમાં સંખન્ધ શ્રુતિ કહે છે, એટલા માટે તેથી પર, અન્ય અમિત છે એમ સમજાય છે. બેદવ્યપદેશ પણ એજ અર્થની અવગતિ કરાવે છે; કેમકે 'અથ ચ પ્વોડ્મ્તરાવિત્ત્વે દિરખ્મયઃ પુરુષો દદ્યતે' [છાન્દોઃ શ્લોક] (હવે આદિત્યમધ્યે જે એ ગુવર્ણમય જેવો—જ્યોતિર્મય પુરુષ દેખાય છે) એમ આદિત્ય જેનો આધાર છે એવા ધૃતિરેનો વ્યપદેશ કરીને, પછી આંખ જેનો

બ્રહ્મ તેની સિદ્ધિ છે એમ વિવેક છે. બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે, સેતુ છે તેથી, લૌકિક સેતુની પેઠે. વળી તીણત્વશ્રુતિથી પણ એમ છે એમ કહે છે—'સેતું સીત્વાં'. 'જંગલ' = વાણપ્રચુર પ્રદેશ એવો વૈદકમાં અર્થ છે; અહિં તો દેશમાત્ર અર્થ છે. પ્રકાશવાન, અનન્તવાન, જ્યોતિષ્મત્, અને આયતનવાન એ ચાર બ્રહ્મપાદ છે. ચાર દિશાઓ-કલાઓ એ પ્રકાશવાન પાદ છે; પૃથિવી, અન્તરિશ્વ, દિવ, અને સમુદ્ર એ અનન્તવાન પાદ છે; અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, અને વિષ્ણુ એ જ્યોતિષ્માન પાદ છે; ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાક અને મન એ આયતનવાન પાદ છે. એમ બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ છે. પાદોના અર્થ એટલે આઠ એના શક છે; અને પાદોમાં ફરેકના ચાર અવયવ એટલે સોળ અવયવ છે. ગાય વગેરેના ચારે પગમાં ફરેકને આગળથી જે ને પાછળથી જે ખરી હોય છે, એમ સોળ અવયવ છે. જે ખરીને એકેક શકે મનુષ્યાથી આઠ શકે છે એમ કથું છે. સોળ પગથી પરિમિત થયેલું તાત્ર કાંઈપણસંજા મેળવે છે; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે, પરિમિત છે તેથી એવો અર્થ છે. વળી નગરની પેઠે સંખન્ધી છે તેથી પગ્ન ગ્રંથ સદ્વિતીય છે એમ કહે છે—'તેમજ સંખન્ધનો પણ વ્યપદેશ છે' ઇત્યાદિ. 'અમિત' = સપ્તમાપરિચ્છેદથી રહિત, અસંખ્યાત; કેમકે અન્યને સ્પર્શે અસ્તિત્વ જણાય તો મિતત્વ છે એવો નિયમ છે. વળી બેદથી ઉગ્નિ છે, ઘટની પેઠે તેથી પગ્ન બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે એમ કહે છે—'બેદવ્યપદેશ પણ' ઇત્યાદિ. આધારથી અને અનિદેશથી બેદ કડીને અ-

આધાર છે એવા કથિતનો સોદથી વ્યપરેશ કરે છે—‘મય ય ઘણેન્તરશિષિ પુરુષો દદ્યતે’ [છાન્દોઃ ૧૧.૩૫] (હવે આંખની અંદર લે એ પુરુષ દબાવ છે) એમ; અને એ અભિત્ય પુરુષનો તે આદિત્યસ્થ પુરુષ જોડે રૂપાદિને વિષે અતિરેશ કરે છે—‘તદ્યતસ્ત તદ્ય રૂપં યદમુખ્ય રૂપં યાવમુખ્ય ગેષ્ઠી તૌ ગેષ્ઠી યદામ તદામ’ [છાન્દોઃ ૧૧.૩૫] (તે એ નેત્રસ્થ પુરુષનું તેજ ૩૫ છે કે લે તે આદિત્યસ્થ પુરુષનું ૩૫ છે; લે તેના પર્વે છે તેજ એના છે; લે તેનું નામ છે તે એનું નામ છે, વળી બંનેનું કથિત-વ્ય અવધિવાજું છે એમ વ્યપરેશ કરે છે—‘યે ચામુખ્યાન્ પરાઘ્નો લોકાસ્મેનાં ચેદે દેવકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧૧.૩૬] (તેથી આદિત્યથી લે ઊર્ધ્વ સોડો છે તેમના પર અને દેવની કામનાઓ પર તે કથિત-વ્ય પ્રાપ્ત કરે છે) એમ એમના અને ‘યે લોકાસ્માદર્ષાઘ્નો લોકાસ્મેનાં ચેદે મનુષ્યકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧૧.૩૬] (એથી લે નીચેના સોડો છે તેમના પર અને મનુષ્યની કામનાઓ પર તે કથિત-વ્ય પ્રાપ્ત કરે છે) એમ બીજાનો (વ્યપરેશ કરે છે). જેમ આ મગધનું રાજ્ય છે, આ વૈદહનું છે એમ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્યાનુ ॥ ૩૨ ॥

પણ સામાન્યથી (બ્રહ્મનો એવો વ્યપરેશ છે) ॥ ૩૨ ॥

નુરાખ વડે, પ્રાર્થના પ્રાપ્તિનો આશય કરે છે. બ્રહ્મથી અન્ય કંઈ હોય એ યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણનો અભાવ છે; કારણ કે અન્યના અસ્તિત્વને વિષે કંઈ પ્રમાણ અમને ઉપલબ્ધ થતું નથી. અરેખર, સર્વ, ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુસમૂહનો જન્મ વધેરે બ્રહ્મથી થાય છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. વળી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એમ પણ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ બ્રહ્મથી વ્યનિરિખા કંઈ પણ જન્મરહિત વસ્તુ સંભવતી નથી; કેમકે ‘સદૈવ સોન્મેદનમ આત્મદેહનમેવાદિતીયમ્’ [છાન્દોઃ ૬.૧૨] (હે સોમ્ય, જગત્પત્તી ઉત્પત્તિપૂર્વે આ ‘સદૈવ હનું, એકજ, અદ્વિતીય) એમ અવધિવે પછી ભલે કહે છે—‘વળી બંનેનું કથિત-વ્ય અવધિવાજું છે’ તત્ત્વે સંતુષ્ટપરેશના જગથી ક્રમની રીતી તરફ પ્રવળ, અન્ય તરફ છે એમ સૂચવે છે; ક્રમને એ ૫.૧ છે તત્ત્વે વ્યપરેશ છે તે વ્યપરેશના જગથી એથી અધિક વસ્તુ કહે છે એમ સૂચવે છે. ઉપ જાને ક્રમના સંતુષ્ટનું અધિધન છે તેથી ક્રમથી અન્ય હવેસતઃ જન્મ છે એમ સૂચવેલ ક.૪ છે; વળી જગત્પત્તી વધેરે વસ્તુનું પદાંદેશન કરે થી ક્રમથી અન્ય, જેને નેત્ર વ્યપર છે, એનું જન્મ છે એમ સૂચવે છે. એટલે એ ક્રમજન્ય જાહેર છે તે સિદ્ધિ જાતી સરતે નથી એવો પૂર્વપ્રક છે ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાન્તનું વ્યવસ્થન કરે છે—‘નુરાખ વડે’ એટલે એ જન્મ છે તે હું સંપત્તિવાજું છે કે તેથી કંઈજ, અસંપત્તિવાજું છે’ પ્રથમ પદ જગત્પત્તી. કેમકે ક્રમજન્ય નથી અને કંઈક્રમથી અનન્ય તે એમ નિર્ણય કરે છે તેથી એકે ૫.૧ ૫.૨ જગત્પત્તી. કે-

૧ અતિરેશ, ૨.૫.૧ વસ્તુ, ૩.૫.૧, સિદ્ધિ, ૪.૫.૧, એકે ૫.૧, ૬.૧, ૭.૧, ૮.૧, ૯.૧, ૧૦.૧, ૧૧.૧, ૧૨.૧, ૧૩.૧, ૧૪.૧, ૧૫.૧, ૧૬.૧, ૧૭.૧, ૧૮.૧, ૧૯.૧, ૨૦.૧, ૨૧.૧, ૨૨.૧, ૨૩.૧, ૨૪.૧, ૨૫.૧, ૨૬.૧, ૨૭.૧, ૨૮.૧, ૨૯.૧, ૩૦.૧, ૩૧.૧, ૩૨.૧, ૩૩.૧, ૩૪.૧, ૩૫.૧, ૩૬.૧, ૩૭.૧, ૩૮.૧, ૩૯.૧, ૪૦.૧, ૪૧.૧, ૪૨.૧, ૪૩.૧, ૪૪.૧, ૪૫.૧, ૪૬.૧, ૪૭.૧, ૪૮.૧, ૪૯.૧, ૫૦.૧, ૫૧.૧, ૫૨.૧, ૫૩.૧, ૫૪.૧, ૫૫.૧, ૫૬.૧, ૫૭.૧, ૫૮.૧, ૫૯.૧, ૬૦.૧, ૬૧.૧, ૬૨.૧, ૬૩.૧, ૬૪.૧, ૬૫.૧, ૬૬.૧, ૬૭.૧, ૬૮.૧, ૬૯.૧, ૭૦.૧, ૭૧.૧, ૭૨.૧, ૭૩.૧, ૭૪.૧, ૭૫.૧, ૭૬.૧, ૭૭.૧, ૭૮.૧, ૭૯.૧, ૮૦.૧, ૮૧.૧, ૮૨.૧, ૮૩.૧, ૮૪.૧, ૮૫.૧, ૮૬.૧, ૮૭.૧, ૮૮.૧, ૮૯.૧, ૯૦.૧, ૯૧.૧, ૯૨.૧, ૯૩.૧, ૯૪.૧, ૯૫.૧, ૯૬.૧, ૯૭.૧, ૯૮.૧, ૯૯.૧, ૧૦૦.૧

કરનાર, માટી, લાકડું વગેરેના હગજાને વિષે પ્રસિદ્ધ છે. આદિ સેતુશબ્દ આત્માને વિષે પ્રયુક્ત થયેલો છે, તેથી લૌકિક સેતુની પેઠે આત્મસેતુરૂપ અન્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ સમજાવે છે. વળી 'સેતું તીર્થા' [છાન્દોગ લઘુર] (સેતુ તરીકેના જાંગીને) એમ તરતિ (તરવું એ) શબ્દના પ્રયોગથી. જેમ લૌકિક સેતુ તરીકેના જાંગીને સેતુ નહિ એવું જાંગલ—સ્થળ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ આત્મરૂપ સેતુ તરીકેના આત્મરૂપ અસેતુ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સમજાય છે. વળી ઉન્માનનો પત્ર વ્યપદેશ છે—'તદેતદ્વક્ષ્ય ચતુષ્પદપ્રાસાદં પોઢશકલમ્' (તે એ બ્રહ્મ, ચાર પાદવાળું, આઠ પરીવાળું અને સોળ અવયવવાળું છે) એમ; અને લોકમાં જે ઉન્મિત છે—એ આટલું છે એમ પરિચ્છિન્ન છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રમાણે બ્રહ્મના પણ ઉન્માનથી તેનાથી અન્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ એમ સમજાય છે. તેમજ સંબન્ધનો પણ વ્યપદેશ છે—'સત્તા સોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ' [છાન્દોગ શ્લોક ૧૬] (હું સોમ્ય, ત્યારે { જ્યારે મુએ છે ત્યારે } સત્ની સાથે એકીભૂત થાય છે) એમ, 'શરીર આત્મા' [તૈત્તિર શાકર] (શરીરમાં—અન્નમયમાં રહેલો આત્મા) અને 'પ્રાજ્ઞેનાત્મના સંપરિચ્ચક્તઃ' [ખૂલ્લો છાકર] (પ્રાજ્ઞ આત્મા સાથે સંમુદ્ધ થયેલો) એમ; અને મિત-પરિચ્છિન્નનો મિત-પરિચ્છિન્ન જોડે સંબન્ધ જોવામાં આવે છે, જેમ નરેના નગર જોડે; અને જીવોના બ્રહ્મ જોડે મુખ્યમિત્ત સંબન્ધ મુતિ કહે છે. એટલા માટે તેથી પર, અન્ય અમિત છે એમ સમજાય છે. બેદવ્યપદેશ પણ એજ અર્થની અવગતિ કરાવે છે; કેમકે 'અથ ચ વ્યોડન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષો દૃશ્યતે' [છાન્દોગ શ્લોક ૧૬] (હવે આદિત્યમંથ્રે જે એ મુવર્ણમય જેવો—અપોતિર્મય પુરુષ દેખાય છે) એમ આદિત્ય જેનો આધાર છે એવા ઈશ્વરનો વ્યપદેશ કરીને, પછી આંખ જેનો

બ્રહ્મ તેની સિદ્ધિ છે એમ વિવેક છે. બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે, સેતુ છે તેથી, લૌકિક સેતુની પેઠે. વળી તીર્થવશ્વતિથી પણ એમ છે એમ કહે છે—'સેતું તીર્થા'. 'જાંગલ' = વાયુપુર પ્રદેશ એવો વૈદકમાં અર્થ છે; આદિ તો દેશમાત્ર અર્થ છે. પ્રકાશવત્, અનન્તવત્, જ્યોતિર્ભવત્, અને આયતનવત્ એ ચાર બ્રહ્મપાદ છે. ચાર દિશાઓ—કલાઓ એ પ્રકાશવાન પાદ છે; પૃથિવી, અન્તરિક્ષ, દિવ, અને સમુદ્ર એ અનન્તવાન પાદ છે; અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, અને વિષ્ણુ એ જ્યોતિર્ભાવ પાદ છે; ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાંઝ અને મન એ આયતનવાન પાદ છે એમ બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ છે. પાદોના અર્થ એટલે આઠ એના શરૂ છે; અને પાદોમાં દરેકના ચાર અવયવ એટલે સોળ અવયવ છે. ગાય વગેરેના ચારે પગમાં દરેકને આગળથી બે ને પાછળથી બે ખરી હોય છે, એમ સોળ અવયવ છે. બે ખરીને એકેક શરૂ મળવાથી આઠ શરૂ છે એમ કહ્યું છે. સોળ પૃષ્ઠથી પરિમિત થયેલું તાત્ર કાયાંપત્રસંસાર મેળવે છે; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે, પરિમિત છે તેથી એનો અર્થ છે. વળી નગરની પેઠે સંબન્ધી છે તેથી પણ બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે એમ કહે છે—'તેમજ સંબન્ધનો પણ વ્યપદેશ છે' ઇત્યાદિ. 'અમિત' = સંખ્યાપરિચ્છેદથી રહિત, અસંખ્યાત; કેમકે અન્યને સ્પર્શે અદ્વય જલાવ તો મિતત્વ છે એવો નિયમ છે. વળી બેદથી ઉક્તિ છે, વટની પેઠે તેથી પણ બ્રહ્મ સદ્વિતીય છે એમ કહે છે—'બેદવ્યપદેશ પણ' ઇત્યાદિ. આધારથી અને અતિદેશથી બેદ કહીને અ-

આધાર છે એવા ઈશ્વરનો ભેદથી વ્યપદેશ કરે છે—‘અથ ય યોગ્યરક્ષિણિ પુરુષો દદ્યતે’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૫] (હવે આંખની ઝેદર જે એ પુરુષ દેખાય છે) એમ; અને એ અદિત્ય પુરુષનો તે આદિત્યસ્થ પુરુષ જોડે રૂપાદિને વિષે અતિદેશ કરે છે—‘તર્ણતમ્ય તદ્વં રૂપં યદમુખ્ય રૂપં યાવમુખ્ય ગેણી નૌ ગેણી યન્નામ તન્નામ’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૫] (તે એ નેત્રસ્થ પુરુષનું તેજ રૂપ છે કે જે તે આદિત્યસ્થ પુરુષનું રૂપ છે; જે તેના પર્વો છે તેજ એના છે, જે તેનું નામ છે તે એનું નામ છે. વળી બંનેનું ઈશ્વરત્વ અવાધવાળું છે એમ વ્યપદેશ કરે છે—‘યે ચામુખ્યાત્ પરાઞ્ચો લોકાસ્તેવાં ચેદે દેવકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૮] (તેથી આદિત્યથી જે ઊર્ધ્વ લોકો છે તેમના પર અને દેવની કામનાઓ પર તે ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ એકનો અને ‘યે ર્જતસ્પાર્દર્શાઞ્ચો લોકાસ્તેવાં ચેદે મનુષ્યકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૯] (એથી જે નીચેના લોકો છે તેમના પર અને મનુષ્યની કામનાઓ પર તે ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ બીજાનો (વ્યપદેશ કરે છે). જેમ આ મગધનું રાજ્ય છે, આ વૈદહનું છે એમ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પણ સામાન્યથી (બ્રહ્મનો એવો વ્યપદેશ છે) ॥ ૩૨ ॥

નુરાખ વડે, પ્રદર્શિત પ્રાપ્તિનો અટકાવ કરે છે. બ્રહ્મથી અન્ય કંઈ હોય એ યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણનો અભાવ છે; કારણ કે અન્યના અસ્તિત્વને વિષે કંઈ પ્રમાણ અમને ઉપલબ્ધ થતું નથી. અરેખર, સર્વ, ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુસમૂહનો જન્મ વગરે બ્રહ્મથી થાય છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. વળી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એમ પણ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત કંઈ પણ જન્મરહિત વસ્તુ સંભવતી નથી; કેમકે ‘સદેષ સૌમ્યેદમગ્ર ખાસીરંકમેવાદિતીયમ્’ [છાન્દોઃ ૬.૨.૧] (હે સૌમ્ય, જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વે આ ‘સદગ્ર દત્તં. એકગ્ર, અદિતીય’) એમ અથ-વર્ણથી પણ કોઈ કહે છે—‘વળી બંનેનું ઈશ્વરત્વ અવધિવાળું છે’ હતાદિ. સેતુવ્યપદેશના જગથી બ્રહ્મની પેલી તરફ પ્રાપ્ત્ય, અન્ય તરફ છે એમ સૂચવાય છે; બ્રહ્મને ચાર પાઠ છે હતાદિ વ્યપદેશ છે તે વ્યપદેશના જગથી એથી અધિક વસ્તુ કહી છે એમ સમજાય છે; હવે અને બ્રહ્મના સત્યત્વનું અભિધાન છે તેથી બ્રહ્મથી અન્ય હવેસરકે તરફ છે એમ સ્વયમંત્ર થાય છે; વળી અતારાદિલ વગેરે વાક્યનું પદાંશોચિત કરવાથી બ્રહ્મથી અન્ય, જેનો નેત્ર આધાર છે, એનું તત્ત્વ છે એમ સમજાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મત્વ આક્રિય છે એ સિદ્ધાન્તની સંમતિ નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાન્તસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—‘નુરાખ વડે’ હતાદિ જે અન્ય છે તે શું સાધનાદિવાળું છે કે તેથી ઉલ્લેખ. અસાધનાદિવાળું છે ! પ્રથમ પદ્ય યુક્ત નથી; કેમકે પ્રમાણ નથી અને કાર્યબ્રહ્મથી અનન્ય છે એમ નિર્ણય કર્યો છે તેથી. બીજો પદ્ય પણ યુક્ત નથી; કે-

૧ અસ્તિત્વામાત્ર જન્મ. સૂક્ષ્મ, વિવેચન, સર્વજન, એક નિરંજન, નિરવધન વિજ્ઞાન જે સર્વવેદાન્તોની સમજાય છે તે.

ઉભયવ્યપદેશાત્વહિકુળલવત્ ॥ ૨૭ ॥

પણ બંને વ્યપદેશ છે તેથી સર્પ અને કુંડલની પેટે (જીવ
અને પરમાત્માનો સંબંધ છે) ॥ ૨૭ ॥

તેજ સંરાધ્યસંરાધકલાવને ત્રિષે પાતાના મનની ત્રિગુણિને માટે અન્ય મતનો
પ્રત્યાસ કરે છે. કવચિત્ જીવ અને પ્રાણના ભેદનો વ્યપદેશ છે—‘તતસ્તુ તં પ-
ચને નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ’ [મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (તેથી ધ્યાન કરતો સર્વ અવયવભેદથી
તર્જિત આત્માને જુએ ॥) એમ ધ્યાનુભાવ અને ધ્યાનવ્યભાવ તરીકે અને દ્રશ્ય
અને દ્રશ્ય-વ તરીકે, ‘પરાત્પરં પુરુષમુપતિ દિવ્યમ્’ [મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (૫૨થી ૫૨
દેવ્ય પુરુષને પામ છે) એમ ગત્યત્વ અને ગત્યવ્યત્વ તરીકે, ‘યઃ સર્વાણિ મૃતા-
વન્તરો યમયતિ’ [મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (જે સર્વ જીવોને અવ્યવન્તર રહીને નિયમમાં રાખે
) એમ નિયત્યત્વ અને નિયત્યવ્યત્વ તરીકે. પણ કવચિત્ તેમનાજ (જીવ અને
પ્રાણનાજ) અભેદનો વ્યપદેશ છે: જેમકે ‘તત્ત્વમસિ’ [છાન્દો ૩ શ્લોક] (તે તું
), ‘અદં પ્રત્યાસિ’ [મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (હું અદં તું), ‘યત્ ત માત્મા સર્વાન્તર’
[મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (જે તારો આત્મા સર્વનો અવ્યવન્તર છે), ‘યત્ ત માત્માન્તર્યામ્ય-
દૃત્તા’ [મુદ્ ૩૦ શ્લોક] (જે તારો આત્મા, અન્તર્યામી, અમૃત છે). તેમાં એ રીતે
મતેનો વ્યપદેશ છે તેથી, જે અભેદનુંજ એકાન્તત્વ પ્રદણ કરાય તો ભેદનો વ્યપ-
દેશ નિરાધારજ થાય. એથી, બંનેનો વ્યપદેશ રખાય છે તેથી સર્પ અને કુંડલની
પેટે અદ્વિ તત્ત્વ થવું યુગ છે. જેમ સર્પ એમ અભેદ છે, પણ કુંડલાકાર, વક્ર આ-
કાર, દીર્ઘ દંડાકાર એમ ભેદ છે, એમ અદ્વિ પણ છે એમ ॥ ૨૭ ॥

જીવ અને પ્રાણનું આત્મનિક એકમ કહીને ભેદભેદવાદને ઘટાવે છે—‘ઉભયવ્યપદેશાત્’
‘હતાદિ. ભેદભેદપૂર્વપદ્ધત્યા ને સૂત્રની સંમતિ કરે છે—‘તેજ સંરાધ્યસંરાધકલાવને (વચે’
‘હતાદિ. એમ કુંડળ વચેરે જુદા જુદા આકાર સર્પ કરે છે તેમાં સર્પત્વ તરીકે અભેદ છે,
પણ કુંડળસંતા વિશિષ્ટ સર્પવસ્થાનો કુંડળત્વ તરીકે ભેદ છે, તેમ જીવનો પ્રાણત્વ તરીકે અભેદ
છે, પણ જીવત્વ તરીકે ભેદ છે. અથવા સૂર્ય અને પ્રકાશ જે ભેદો એકનેજસ્વ ધર્મને અ-
વગરે ભેદભેદ છે, તેમ જીવ અને પરનો પણ એકજ અવ્યવન્તર ધર્મ ભેદભેદ કૃતિજગથી
સ્વીકારશે એનો ને સૂત્રનો અર્થ છે. કુંડલત્વ એટલે વચ્ચાકારત્વ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે.
જીવ અને પ્રાણની ભેદભેદકૃતિઓનું ભેદ અને અભેદને પારમાર્થિક સ્વીકારીનેજ આત્માન કરવું.
જેમ એક સર્પનો સર્પત્વ તરીકે અભેદ છે; પણ તેજ સર્પ કુંડલાવસ્થામાં જીવ છે ત્યારે દીર્ઘ-
દંડવસ્થામાં જીવ ॥ તેનાથી તેનો ભેદ પારમાર્થિક છે, તેમ પ્રાણનો પણ ચેતનવસ્થે અભેદ છે,
અને જીવત્વ અને ઈશ્વરત્વરૂપે ભેદ પારમાર્થિક ॥ એમ કેટલાક માને છે, તેમનું એ મત છે ॥ ૨૭ ॥

પણ પર અને અપર આત્માનો સંરાધ્યભાવ અને સંરાધકભાવ આદિ સેવાથી તે બે વિશે અન્યત્ર થાય. ના, એમ કહે છે—

प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

પ્રકાશ આદિની પેઠે (પર અને અપર આત્માનો) અભેદ છે, અને પ્રકાશ એટલે ચિદાત્મા કર્મને વિષે (ધ્યાનાદિ કર્મને-ઉપાધિને વિષે ભેદ પામે છે), [વસ્તુતઃ એકત્વ છે] (શ્રુતિની) પુનરુક્તિથી ॥ ૨૫ ॥

જેમ પ્રકારા, આકારા, સવિતા વગેરે અંગુલિ, 'કરક, ઉકક વગેરે કપોમાં—
ઉપાધિભૂતોમાં વિશેષવાગાં જેવાં બાસે છે, પણ પોતાનું સ્વાભાવિક અવિરિણ ૧૫
તજતાં નથી; એ પ્રમાણે એ આત્મભેદ ઉપાધિનિમિત્તજ છે, સ્વતઃ તો એકાત્મવાજ
છે; કારણ કે વેદાન્તોમાં અભ્યાસથી-વાર્ષવાર જીવ અને પ્રાણનો અભેદ પ્રતિપાદન
કર્યો છે ॥ ૨૫ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

એથી અનન્તની સાથે (જીવ એકતા પામે છે); કારણ
કે જિંગ છે ॥ ૨૬ ॥

વળી એથી એટલે એલેક દવાભાવિક છે અને એક અવિધાએ કીધેલો છે તેથી વિધાથી અવિધાનું 'વિવૃત્તન કરી છત્ર, પર, અનન્ત, પ્રાણ આત્મા સાથે એના પામે છે; કારણ કે 'મયો હ યે તત્પરમં બ્રહ્મ એદ બ્રહ્મ ભવતિ' [મુખ્ય ૩૨૧] (પરેપર, જે તે પરમ બ્રહ્મ બાલે છે તે બ્રહ્મજ થાય છે), 'બ્રહ્મ સત્ત્વગુણેભિઃ' [મુખ્ય ૩૨૨] (બ્રહ્મજ તેથી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે) અત્યાદિ સિંગ છે ॥ ૨૬ ॥

તેમ પ્રકાશાદિ ઉપાધિઓને વિષે લિખ્ય છે, સ્વતઃ લિખ્ય નથી, એમ પ્રકાશ એકે કે વિદ્યામા પદ્ય ધ્યાનાદિ કર્મરૂપ ઉપાધિને વિષે લિખ્ય છે, સ્વતઃ તો તે અવિશિષ્ટ-અભિન્ન, એકરસ્ય છે; કેમકે 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એમ શ્રુતિએ પુનરુક્તિથી કહ્યું છે. આ રીતે સૂત્રની યોગ્યતા કરવી. એવ અને શબ્દ એ બેનો આપાધિક, અન્ય મેદ સ્વીકારવાથી સંસ્કૃત-અસરણ્યકાવ ઉપપન્ન થાય છે એ શકા દૂર કરવા માટે આ સૂત્ર છે. 'પ્રકાશ' - આરોપિત રૂપથી અવભાસ. 'મયૈવોપ્યમ્' = આરોપિત વિશેષ રૂપનો પરમાર્થઃ અભાવ. 'ઈમેન્' = ઉપાધિ. પ્રકાશાદિનો ઉપાધિને વિષે છે તેમ શબ્દનો પદ્ય આરોપિત રૂપે પ્રકાશ અને અરેન્ડ્ય ઉપપન્ન થાય છે, અને એ અવસ્થા 'તત્ત્વમસિ' આદિના અભ્યાસથી સમજવી પ્રરથા

અવગુ પ્રમાણભવજી જે કુનિ હસાંવે છે તે કુનિરૂપ શિવથી પણ ભેદ ઓપાડિય છે એમ મૂલ્યાર ૭૬ છે—'અનોગ્નનેન' ઇત્યાદિ ॥ ૨૬ ॥

આપાર છે એવા હૃદયનો બેઠથી વ્યપદેશ કરે છે—‘મય ય વયોઽન્તરસિગ્નિ પુન્યો
 દરયતે’ [છાન્દોઃ ૧૭.૧૮] (હવે આંખની અંદર લે એ પુરુષ દેખાય છે) એમ;
 અને એ આદિત્ય પુરુષનો તે આદિત્યસ્થ પુરુષ જોડે રૂપાદિને વિષે અતિદેશ કરે
 છે—‘તર્મ્યતમ્ય તદેય ક્ષપં ચદ્રમુષ્ય ક્ષપં યાવમુષ્ય ગૌર્ણી તૌ ગૌર્ણી વપ્રામ તપ્રામ’
 [છાન્દોઃ ૧૭.૧૯] (તે એ નેત્રસ્થ પુરુષનું તેજ રૂપ છે કે જે તે આદિત્યસ્થ પુરુ-
 પનું રૂપ છે; જે તેના પર્વો છે તેજ એના છે. જે તેનું નામ છે તે એનું નામ છે.
 વર્ણી બંનેનું હૃદયત્વ અવધિવાયું છે એમ વ્યપદેશ કરે છે—‘યે વામુષ્માત્ પપાઞ્ઞો
 લોકાસ્તેષાં ચેદે દેવકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧૮.૧૮] (તેથી આદિત્યથી જે ઊર્ધ્વ
 લોકો છે તેમના પર અને દેવની કામનાઓ પર તે હૃદયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ
 એકનો અને ‘યે રીતસ્તાદપાંઞો લોકાસ્તેષાં ચેદે મનુષ્યકામાનાં ચ’ [છાન્દોઃ ૧૭.૧૯]
 (એથી જે નીચના લોકો છે તેમના પર અને મનુષ્યની કામનાઓ પર તે હૃદયત્વ
 પ્રાપ્ત કરે છે) એમ બીજનો (વ્યપદેશ કરે છે). જેમ આ મમપનું રામ્ય છે. આ
 વૈદહનું છે એમ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પણ સામાન્યથી (બ્રહ્મનો એવો વ્યપદેશ છે) ॥ ૩૨ ॥

તુરામ વડે પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્તિનો આદેશ કરે છે. બ્રહ્મથી અન્ય કંઈ હોય એ
 યજ્ઞ નથી; કેમકે પ્રમાણનો આદેશ છે; કારણ કે અન્યના અસ્તિત્વને વિષે કંઈ પ્ર-
 માણ અમને ઉપલબ્ધ થતું નથી. ખરેખર, સર્વ, ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુસમૂહનો જન્મ
 વડે બ્રહ્મથી થાય છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. વળી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એમ
 પણ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ બ્રહ્મથી વ્યનિરિત્ત કંઈ પણ જન્મરહિત વસ્તુ સંભ-
 વતી નથી; કેમકે ‘તદેવ સોમ્યેદમગ્ર માસંદિકમેવાઙ્ગિર્તાયમ’ [છાન્દોઃ ૧૮.૧૮]
 (હું સોમ્ય, જગત્ની ઉત્પત્તિપૂર્વે આ ‘સાદ્ય હનું. એકજ, અદ્વિતીય) એમ અવ-
 વરેથી પણ સ્પષ્ટ કહે છે—‘વળી બંનેનું હૃદયત્વ અવધિવાયું છે’ હતા.કે સેતુમપરેશના
 જગથી બ્રહ્મની જેથી તરફ પ્રાપ્તિ, અન્ય તત્ત્વ છે એમ સૂચવાય છે; બ્રહ્મને સાર ૫.૬ છે
 હતા.કે અપરેશ છે તે અપરેશના જગથી જેથી અધિક વસ્તુ કહે છે એમ સમજાય છે. ડવ અને
 બ્રહ્મના સંબંધનું અભિધાન છે તેથી બ્રહ્મથી અન્ય હવસત્ક તત્ત્વ છે એમ અવમનન થાય
 છે; વળી અન્યરહિત વરે વામનું પર્વોદયન કરવાથી બ્રહ્મથી અન્ય, જેને નેવ અપર છે.
 એનું તત્ત્વ છે એમ સમજાય છે. એટલા માટે બ્રહ્મત્વ અદ્વિતીય છે એ સિદ્ધાન્તની સમજ
 નથી જેથી પૂર્વપક્ષ છે ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાન્તસૂત્રનું આશ્વાસન કરે છે—‘તુરામ વડે’ હતા.કે જે અન્ય છે તે કું સા-
 નાદિવાનું છે કે તેથી ઉત્કું, અસાધનાદિવાનું છે! પ્રથમ પક્ષ જુઝા નથી. કેમકે પ્રમાણ
 થી અને કાર્યબ્રહ્મથી અનન્ય છે એમ નિર્ણય કર્યો છે તેથી બીજો પક્ષ પણ જુઝા નથી. કે-
 ૧ અસ્તિત્વામાય જન્મ. સૂત્ર. નિર્ણય, સર્વજન, એક નિશ્ચય નિરવય વિદ્યા છે સર્વેશ.

આધાર ॥ એવા ઉદ્દેશનો બેઠથી વ્યપદેશ કરે છે—‘મથ ય યજ્ઞોઽન્વાસિષિ પુત્રો
 દરયતે’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૫] (હવે આંખની અંદર લે એ પુત્ર દેખાય છે) એમ;
 અને એ અદિત્યસ્થ પુત્રનો તે આદિત્યસ્થ પુત્ર લોકે રૂપાદિને વિષે અતિદેશ કરે
 છે—‘તર્મતમ્ય તદેય રૂપં યદમુષ્ય રૂપં તાં ગંણાં વસામ તપ્તમ’
 [છાન્દોઃ ૧.૩.૫] (તે એ નેત્રસ્થ પુત્રનું તેજ ૩૫ ॥ કે લે તે આદિત્યસ્થ પુત્ર-
 નું ૩૫ છે; લે તેના પર્વો છે તેજ એના છે, લે તેનું નામ છે તે એનું નામ છે,
 વળી બંનેનું ઉદ્દેશત્વ અપાધિવાયું છે એમ વ્યપદેશ કરે છે—‘યે જામુષ્માન્ તપ્તમ્
 જોષાન્તેષાં ચેષે દેવકામાનાં જ’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૬] (તેથી આદિત્યથી લે ઉદ્દેશ
 લોકો છે તેમના પર અને દેવની કામનાઓ પર તે ઉદ્દેશત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ
 એકનો અને ‘યે વિતસ્તાદર્પાંઘ્રો જોષાન્તેષાં ચેષે મનુષ્યકામાનાં જ’ [છાન્દોઃ ૧.૩.૬]
 (એથી લે નીચેના લોકો છે તેમના પર અને મનુષ્યની કામનાઓ પર તે ઉદ્દેશત્વ
 પ્રાપ્ત કરે છે) એમ બીજોનો (વ્યપદેશ કરે છે). લેખ આ મમથનું ગાત્ર્ય છે, આ
 વરેહનું છે એમ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પણ સામાન્યથી (અલ્પનો એવો વ્યપદેશ છે) ॥ ૩૨ ॥

જુશામ્ વરે, પ્રાર્થિત પ્રાપ્તિનો આદેશ કરે છે. અલ્પથી અન્ય કંઈ દેાય એ
 થકા નથી; કેમકે પ્રમાણનો અભાવ છે; કારણ કે અન્યના અસ્તિત્વને વિષે કંઈ પ્ર-
 માણ અમને ઉપલબ્ધ થતું નથી. અરેખરે, સર્વ, ઉત્પત્તિવાળા વસ્તુસમૂહનો જન્મ
 વગેરે અલ્પથી થાય છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. વળી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એમ
 પણ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ અલ્પથી વ્યપતિરિક્ત કંઈ પણ જન્મવંદિત વસ્તુ સંભ-
 વતી નથી; કેમકે ‘તદેય સોમ્યેદમમ પ્રાર્થિત્વમેવાદિતીયમ’ [છાન્દોઃ ૩.૨.૧]
 (તે સોમ્ય, જગત્ની ઉત્પત્તિપૂર્વે આ ‘સદશ હર્ગ, એકજ, અદિતીય) એમ અપ-
 વધિથી પણ બેઠ કરે છે—‘વળી બંનેનું ઉદ્દેશત્વ અપધિવાયું છે’ હવે તો સંતુલ્યપદેશના
 જગથી અલ્પની પેલી તરફ પ્રાપ્ત્ય, જન્ય તરફ છે એમ સૂચવાય છે. અલ્પને ૫૦ પદ છે
 હવાદિ વ્યપદેશ છે તે વ્યપદેશના જગથી એથી અધિક વસ્તુ કંઈ છે એમ મતઘટક છે. ૮૫ અને
 પ્રમાણ સમન્વયનું અભિધાન છે તેથી અલ્પથી જન્ય ઉપલબ્ધ તરફ છે એમ અવગણ ૬૬
 છે; વળી જન્યશક્તિ વગેરે વસ્તુનું પદાભિધાન કરેથી અલ્પથી જન્ય, એવો નેત્ર વ્યપદેશ છે,
 એનું તત્ત્વ છે એમ સૂચવ્યું છે. કે. હવાઃ મરિ અલ્પતર અદિતીય છે એ સિદ્ધાન્તની સમર્થ-
 નથી એવો પૂરવશ છે ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાન્તમુજનું આધારન કરે છે—‘જુશામ્ વરે’ હવે તો જન્ય છે તે મુંઝ-
 નાવિવાયું છે કે તેથી ઉલટું, અસાધન વિષે ॥ ૩૨ ॥ ૩૬મ પદ હકા નરે. કેમકે પ્રમાણ
 નથી અને કાર્યઅલ્પથી અનન્ય છે એમ નિર્ણય કર્યું છે તેથી જ એ ૫૩ પણ હકા નરે. કે-
 ૧ અસ્તિત્વાપાદ વસ્તુ સૂચક, નિરોધક, સર્વવળ, એક નિમજન, નિમજન વિગત છે એવેના
 નેથી સમઘટક છે તે

3

३३३

1

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્થાનવિશેષની અપેક્ષાથી (સંબન્ધવ્યપદેશ અને ભેદવ્યપદેશ
યુક્તા છે) પ્રકાશ આદિની પેઠે ॥ ૩૪ ॥

આ સૂત્રમાં સંબન્ધવ્યપદેશ અને ભેદવ્યપદેશ, બંનેનો પરિહાર કરાય છે. સંબન્ધવ્યપદેશથી અને ભેદવ્યપદેશથી, બ્રહ્મથી પર થાય એમ જે કહ્યું છે તે પણ અસત્ય છે; કારણ કે સ્થાનવિશેષની અપેક્ષાએ એકના પણ એ વ્યપદેશો ઉપપન્ન થાય છે. પ્રથમ, સંબન્ધવ્યપદેશમાં આ અર્થ છે. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિરૂપ સ્થાનવિશેષના યોગથી ઉદ્ભૂત થયેલું જે વિશેષ વિજ્ઞાન તેનો, ઉપાધિનો ઉપશમ થયે, જે ઉપશમ થાય ॥ તે, પરમાત્માની સાથે સંબન્ધ છે, એમ ઉપાધિની અપેક્ષાથી સંબન્ધનો ઉપચાર છે, બ્રહ્મ પરિમિત છે એ અપેક્ષાથી નથી. તેમજ બ્રહ્મનો ભેદવ્યપદેશ પણ ઉપાધિભેદની અપેક્ષાથી ઉપચરિત છે, સ્વરૂપભેદની અપેક્ષાથી નથી. પ્રકાશાદિવત્—પ્રકાશ આદિની પેઠે એમ ઉપમાનું મહત્ત્વ છે. જેમ મુરગના કે ચન્દ્રના એક પ્રકાશમાં ઉપાધિના યોગથી વિશેષ ઉત્પન્ન થયો છે તે પ્રકાશનો. ઉપાધિના ઉપશમથી સંબન્ધવ્યપદેશ થાય છે અને ઉપાધિના ભેદથી ભેદવ્યપદેશ થાય છે; અથવા શાયના નાકા, આકાશ વગેરેમાં ઉપાધિની અપેક્ષાથીજ એ સંબન્ધવ્યપદેશ અને ભેદવ્યપદેશ થાય છે, તેની પેઠે ॥ ૩૪ ॥

સંબન્ધ અને ભેદ કલ્પિત છે, સત્ત્વ, દ્વિતીયના સાધક નથી એમ કહે છે—‘સ્થાનવિશેષાત્’ દલ્યાદિ. ‘સ્થાન’ = ઉપાધિ, બુદ્ધિ વગેરે. એકજ વસ્તુ, ઉપાધિથી ભિન્ન રૂપોથી હોય તેનો, ઉપાધિ શાન્ત થયે, સંબન્ધ ઉપચરિત થાય છે; જેમ આદિત્યને, અંતુરિ આદિ ઉપાધિથી ભિન્ન થયું રૂપાય છે, તેનો, ઉપાધિવિયોગ થયે, મહાનેજ આદિ આત્મા સાથે સંબન્ધનો ઉપચાર થાય છે તેમ, તથા આદિત્ય અને અંતુર એ સ્થાનના ભેદથી દિવસમય અને પુરુષ એમ ભેદકરૂપના થાય છે એવો અર્થ છે. મુખિને વિષે ‘સત્તા મોમ્ય તદ્વા સંપક્ષો મવન્તિ’ એમ નિર્દિશ્યમાન સત્તાપત્તિ છે ને અત્રેદરૂપ છે, ભેદવરિતસંબન્ધરૂપ નથી, કે તેથી અનિરિજ્ઞ તત્ત્વના અસ્તિત્વની શંકા થાય. અભેદ સ્વાભાવિક છે તોપણ મુખિને વિષેજ વિશિષ્ટ નિર્દેશ છે તે તો ભેદરૂપ ઉપાધિ ને વળ્લને ઉપશાન્ત છે તેથી એમ કહે છે—‘પ્રથમ, સંબન્ધવ્યપદેશમાં આ અર્થ છે’ દલ્યાદિ. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિસ્થાનવિશેષના યોગથી ઉદ્ભૂત થયેલું, અત્યંત અને સ્વપ્ન અવસ્થાનું વિશેષ વિજ્ઞાનનું, ઉપાધિનો ઉપશમ એટલે અભિમત થયે, મુખિને વિષે અવસ્થાન થાય છે. ‘ય યૌગ્યોઽન્તરાદિત્યે ય યૌગ્યોઽશિષિ’ દલ્યાદિની જે ભેદ અવસ્થામાન છે ને પણ મંદ્રે આદિ ઉપાધિને કીર્તિત છે એમ કહે છે—‘તેમજ બ્રહ્મનો ભેદવ્યપદેશ પણ’ દલ્યાદિ. ભેદવ્યપદેશ પણ બ્રહ્મનાત્મક ઉપાધિભેદની અપેક્ષાએ પણ પ્રકાશનો છે; એમ મરેણના અવસ્થાનમાંથી આવતાં સૂર્યનાં કિરણ, અવસ્થાનરૂપ ઉપાધિના ભેદથી ભિન્ન રૂપાય છે; પણ ને ઉપાધિનો વિનય થયે, ને કિરણો સૂર્યમંડળની સાથે એકીનત થાય છે તેથી તેની સાથે તેમનો સંબન્ધ થાય છે, એમ આદિ પણ છે ॥ ૩૪ ॥

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

દારાદ્ર] (લેટું આ-સૌતિક આકાર છે, લેટું એ. દૃઢ્યને વિષે આકાર છે),
 'પ્રાકાશવત્ સર્વગતમ્ નિત્યઃ' (આકારની જે આત્મા સર્વગત અને નિત્ય છે),
 'જ્યાપાન્ દિષ્ઠઃ' [છાન્દોગ શરણ] (આત્મા દિવ્ધી વિશેષ મોટા છે), 'જ્યાપાન્-
 કાશાન્' [શાન્ત શ્રાન્ત ૧૦૬૩૨] (આત્મા આકારથી વિશેષ મોટા છે), 'નિત્યઃ
 સર્વગતઃ સ્વાયુરચલોડયં સનાતનઃ' [ભગ્વ ગીત શરણ] (એ નિત્ય, સર્વગત, અને
 સ્થાયી. અચલ, અને સનાતન છે) કત્યાદિ મુતિ, સ્મૃતિ, અને ન્યાય, આત્મા સર્વગત
 છે એમ અવગ્રાહ કરાવે છે ॥ ૩૭ ॥

ફલમત ઉપપત્તેઃ ॥ ૩૮ ॥

૬૫ એથી (હંશરથી થયું યુક્ત છે), ઉપપત્તિથી ॥ ૩૮ ॥

હંશિનુ અને હંશિન્ય એવી બે વ્યાવહારિક વિભાગાવસ્થા તેને વિષે તેજ
 પ્રજ્ઞનો આ અન્ય સ્વભાવ વર્ણવાય છે. હંશ, અનિષ્ટ, અને વ્યાભિષ્ટ એવું બે, સં-
 સારને આશ્રયે, મણ પ્રકારનું જન્મ્યોનું કર્મફળ પ્રસિદ્ધ છે, તે શું કર્મથી થાય છે

છે એમ અમે કહેતા નથી, પણ દ્વિતીય વસ્તુનું આરોપિતત્વ છે એમ કહીએ છીએ. તેથી પ્રજ્ઞ
 એ અધિષ્ઠાનનું પોતાને વિષે આરોપિત બે દેવસમૂહ તેની સાથે તાકાત્મક ઉપપત્તિ થાય છે
 માટે પ્રજ્ઞ સર્વગત છે એમ ઉપપત્તિ થાય છે એવું સૂત્ર અને ભાષ્યનું તાત્પર્ય છે. પ્રજ્ઞ અણુ
 હોય તો તે સર્વ વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ છે એ ઉપપત્તિ થતું નથી; પ્રજ્ઞ મધ્યમ પરિમાણ
 હોય તો તે સારથય છે એમ પ્રજ્ઞ કાય છે; માટે પરિણેયથી પ્રજ્ઞ સર્વગત છે એ સિદ્ધ
 થાય છે એવો ન્યાય છે ॥ ૩૭ ॥

આટલા પ્રમત્તથી બે તત્ત્વ ને ત્યમ્ ('તત્ત્વ ત્યમસિ' એમાં) પદાર્થોનો વિવેક દર્શાવ્યો
 છે તે સર્વત, સર્વસામિમાન. પરમ કારણિક પરમેશ્વરથીય કાય છે એમ પ્રતિપાદન કરવા
 માટે આ અધિકાર છે. જ્યા પૂર્વ અધિકારી સાથે આ અધિકારીની સમતિ સમજાવી. પણ
 નિર્વિશેષ એવી બે પરમાત્મા તે જગદાત્મા થી રીને કાય તેમ તેને ઉપયોગી સર્વતત્ત્વ આદિ
 કારણકુળોનો આકાર રી રીને કાય એમ અસંકલ્પ કરી કહે છે—'તેજ પ્રજ્ઞનો' હતાદિ.
 'અન્ય' = નિર્વિશેષત્વથી અન્ય, એટલે જગદેગુણ નામનો સ્વભાવ. પોતાની યજ્ઞિ માથના
 વિશ્વરૂપ અનન્ત કારણકુળોનો આકાર પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધાન્તમાં પણ સ્વીકારેલું છે.
 નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુખસ્વભાવ એવું બે પ્રજ્ઞ તે અવહારદશામાં હંશર અને જગદેગુ છે એમ
 સમજવાનું છે. એ પ્રજ્ઞનું પરમાર્થરૂપ એવું નથી; પણ સંભવદારકરૂપ એવું છે. 'હંશ' = સુખ,
 આદિને બે પ્રાપ્ત થાય છે તે; 'અનિષ્ટ' = દુઃખ, નરકચાલી, ધમ્મ આદિને બે પ્રાપ્ત થાય
 છે; 'વ્યાભિષ્ટ' = સુખ અને દુઃખ બેમાં સમત્તથી ઉપસુગ થાય છે તે, મનુષ્યોનું. હંશ-
 રી બેને અપેક્ષા નથી એવા કર્મથી જગ કાય છે કે કર્મથી અસાધિત થવના હંશરથી જગ

નથી. વળી તેના-અપૂર્વના અસ્તિત્વને વિષે પ્રમાણ નથી. અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે એ હોય તો તે યુક્ત નથી; કેમકે હૃદયસિદ્ધિથી અર્થાપત્તિનો કાય કાય છે ॥ ૩૮ ॥

શ્રુતત્વાચ ॥ ૩૯ ॥

શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તેથી પણ (હૃદયર ફલહેતુ છે) ॥ ૩૯ ॥
ઉપપત્તિથીજ હૃદયને અમે ફલહેતુ કલ્પતા નથી. ત્યારે શું? શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે તેથી પણ હૃદયનેજ અમે ફલહેતુ માનીએ છીએ; કેમકે 'સ વાણ્ય મહાનજ માત્માદ્યદો ઘસુદાનઃ' [બૃહદ ધાષ્ટરક] (તે એ મહાન, અજ, આત્મા છે, પ્રાણી-ઓને સર્વજ્ઞ અત્રનો આપનાર, અર્થાંઓને પુનઃ આપનાર છે.) એ પ્રકારની શ્રુતિ છે ॥ ૩૯ ॥

ધર્મં જૈમિનિરત એવ ॥ ૪૦ ॥

જૈમિનિ ધર્મને (ફલદાતા માને છે), એથીજ (ઉપપત્તિથી અને શ્રુતિથી) ॥ ૪૦ ॥

જૈમિનિ આચાર્ય તો ધર્મને ફળનો દાતા માને છે. એજ હેતુથી એટલે શ્રુતિથી અને ઉપપત્તિથી. પ્રથમ તો એ અર્થ 'સ્વર્ગકામો યજ્ઞેન' (સ્વર્ગ હાંચનારે યજ્ઞ ધાતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. પ્રોકવાદથી કહે છે કે અપૂર્વ નથી—તેના અપૂર્વના અસ્તિ-ત્વને વિષે? હૃદયસિદ્ધિ થાય ત્યાં શ્રુતિપ્રતિપાદિત સ્વર્ગકામો દેવ થાય એ અનુપપન્ન છે તેથી સ્થાયી એવું અપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે એમ સહા કરવી યુક્ત નથી.—યામ તો આશુનર-વિનાથી છે, પણ મતિમાં કાશાન્તરમાં થતા ફળનો તેને હેતુ કહ્યો છે, ને હેતુવ સ્થાયી વરતુ વચ્ચે અનુપપન્ન થઈ, અપૂર્વની કલ્પના કરાવે છે એમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ છે એવી રીતે યુક્ત નથી; કેમકે કર્મથી કારણિય હૃદય, જે સ્થાયી છે, તેથીજ ફળ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. કેવળ તાર્કીક કંઈ અપૂર્વ સિદ્ધ થતું નથી એવો બાવ છે ॥ ૩૯ ॥

'જ્ઞતાસ્વયંદુશાયવાન્' [જ્ઞ સં ૨૧૧૮] એમાં મળાવેલા 'ય જ્ઞ રમણીયજ્ઞ-રણાઃ' હૃદયસિદ્ધિ શ્રુતિવાક્યો અને સ્મૃતિવાક્યોથી એ અપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે તો તે વાક્યોથી હૃદયર પણ ફળદાતા છે એમ સ્વીકારતું એમ સૂત્રકાર કહે છે—'શ્રુતત્વાચ' : 'ઘસુદાનઃ' = સર્વ પ્રાણીઓને પુનઃ-કર્મ આપનાર, કર્મ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને ફળ આપનાર. કર્મ કે અપૂર્વ, બંને જડ હોવાથી ઉપકરણમાત્ર છે તેથી સ્વતંત્ર હૃદયર ફલદાતા છે એમ સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો છે ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાન્તથી ઉપક્રમ કરીને પૂર્વપણું ચડવું કરે છે—'ધર્મં જૈમિનિરત એવ' : 'વિધિ-ધર્મો' : હૃદયસિદ્ધિ—વિધિધર્મનો એટલે વિદ્યુનો વિધિ-પ્રેરણા એવો જે અર્થ છે તેનો, યામ એ વિષય છે, તે વિષયમાત્ર સમજવાથી યામ એ સ્વર્ગનું સાધન છે એમ સમજાય છે; કેમકે યામ એ પુરુષ હૃદયેલા સ્વર્ગનું સાધન ન હોય તો પ્રેરણા ઉપપન્ન થાય નહિ એવો અર્થ છે. તા-પયં આ પ્રમાણે છે—'જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજ્ઞેન' એનો અર્થ આવ્યો છે. જ્યોતિષોમે ના-

કરવો) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રુતિમાં છે. તેમાં વિધિશ્રુતિ એટલે વિધ્યર્થનો વિષયભાવ સમજવાથી યાગ સ્વર્ગનો ઉત્પાદક છે એમ અમ્ય થાય છે; કારણ કે એમ ન હોય તો જેનો અનુષ્ઠાતા નથી એવો યાગ થવાનો પ્રસંગ આવે, અને તેને વિષે એનો ઉપદેશ વ્યર્થ થાય. પણ અનુષ્ઠાણ વિનાશી એવું જે કર્મ તેનું ફળ ઉપપન્ન થતું નથી એમ એ પક્ષનો પરિવાગ કર્યો છે. એ હોય નથી; કેમકે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. જો શ્રુતિ પ્રમાણ હોય તો જેમ એ કર્મફળસંબન્ધ શ્રુતિમાં કહેલો ઉપપન્ન થાય તેમ કદપ્રવો યુક્ત છે; અને કંઈક અપૂર્વ ઉત્પન્ન કર્યા વગર, વિનાશ પામતું કર્મ 'કાલાન્તરિત ફળ આપવા શક્તિમાન ન થાય; એથી કર્મની કંઈક સૂક્ષ્મ ઉત્તરાવસ્થા કે ફળની પૂર્વ અવસ્થા, અપૂર્વ નામની છે એમ તર્ક થાય છે; અને એ અર્થ ઉઝ પ્રકારે ઉપપન્ન થાય છે. ઈશ્વર ફળ આપે છે એ તો અનુપપન્ન છે; કેમકે અવિચિત્ર એવું જે કારણ તેનું વિચિત્ર કાર્ય થાય એ અનુપપન્ન છે, વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો પ્રસંગ આવે છે, અને અનુષ્ઠાન વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેટલા માટે ધર્મથીજ ફળ છે એમ (જૈમિનિ માને છે) ॥ ૪૦ ॥

મનો યાગ જેમાં કરણ છે એવી જે ભાવના તે સ્વર્ગકામનાવાળાનું હૃદસાધન છે, હવે શિ- ('યજેત' માં વિધ્યર્થપ્રસય ॥ તે) થી ઉપસ્થાપિત થયેલું હૃદ શું છે એમ અપેક્ષા થયે સ્વર્ગકામ પદમાં જેનું વિશેષ મહત્ત્વ કર્યું છે તે સ્વર્ગનું હૃદયનો વિષય છે એમ સિદ્ધ થયે, યાગ જેનું કરણ છે એવો ભાવનામય વ્યાપાર સ્વર્ગનું સાધન છે એમ પર્યવસાન થાય છે. ભાવનાથી જે થાય છે તેમાં યાગ એ 'પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક હોવાથી ભાવના પ્રત્યે યાગ એ કરણ છે. એમ યાગ પણ સ્વર્ગજનક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ બધું શિ-પ્રતિપાદ્ય હૃદના સાધનનો શોધ થયેજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એમ કહ્યું છે કે 'વિધ્યર્થનો વિષયભાવ સમ-જવાથી' ઇત્યાદિ. વિધિશ્રુતિ એટલે શિ- તેનો વિષયભાવ એટલે તેથી અભિહિત જે આ-ખ્યાત તેથી પ્રતિપાદ્યત્વ. પણ પુરુષપ્રવૃત્તિ જે અર્થભાવના તેને ભાવની અપેક્ષા છે અને એકજ પદથી (યજેતથી) ઉપાત્ત તરીકે યાગ સંનિહિત છે તેથી યાગ એ ભાવ્ય છે, વિષય નથી એમ આસાડા કરીને કહે છે—'એમ ન હોય તો' ઇત્યાદિ. શોચના એ સંનિધિના કરતાં અન્તરંગ છે તેથી અને યાગ કલેશાત્મક હોવાથી ફળને અર્થે પ્રવૃત્ત થયેલાની ભાવનાનો તે (યાગ) ભાવ્ય થાય એ યુક્ત નથી તેથી, પુરુષના વિશેષણ તરીકે શ્રુતિપ્રતિપાદિત જે સ્વર્ગાદિ તેજ ભાવનાથી ઉદ્દેશ્યરૂપ ભાવ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે અપુરુષાર્થને વિષે પુરુષ પ્રવૃત્ત થતો ન હોવાથી સ્વર્ગાદિજ ભાવ્ય છે, યાગ તો કરણ તરીકે સાધ્ય છે એવો અર્થ છે. અપૂ-રુષકારા કહેથી ફક્ત ઉપપન્ન થાય છે એમ કહી સિદ્ધાન્તને (ઈશ્વરથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે એને) દૂષિત કરે છે—'ઈશ્વર ફળ આપે છે એ તો' ઇત્યાદિ. શું ઈશ્વર કહેની અપેક્ષા વગર ફળ આપે ॥ કે અપેક્ષાથી આપે છે? આપ પક્ષને વિષે કહે છે—'અવિચિત્ર એવું જે કારણ તેનું' ઇત્યાદિ. દ્વિતીય પક્ષમાં અપૂર્વથીજ ફળ સિદ્ધ થાય છે તો ઈશ્વરનું શું પ્રયોજન છે એવો ભાવ છે. આ પૂર્વપક્ષને વિષે અમે કહીએ છીએ કે ચન્દન, કંટક અદિ દદ સંપત્તિથીજ મુખાદિનો સંભવ છે તો ધર્મ અને અધર્મનું શું પ્રયોજન છે? પણ શ્રુતિના અને સ્મૃતિના જગથી જો ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા છે તો ઈશ્વરે શો અપરાધ કર્યો છે? માટે ઈશ્વરની અપેક્ષા વગરના કેવલ કર્મથી ફળ થાય એ અયુક્ત છે ॥ ૪૦ ॥

કારણ કે એક પ્રકારનો અર્થ અને અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાન એ અત્રાન્ત નથી. પણ એ એક બ્રહ્મને વિષે અન્ય અન્ય વેદાન્તોમાં બહુ વિજ્ઞાનો પ્રતિપાદન કર્યા હૃદયમાં છે, તો તેમાંનું એક 'અત્રાન્ત' છે, ને અન્ય 'ભાન્ત' છે, એમ વેદાન્તોમાં અવિદ્યાસનો પ્રસંગ આવે. તેટલા માટે પ્રતિવેદાન્તમાં બ્રહ્મવિજ્ઞાનનો ભેદ છે એમ આરાંક કરવી શક્ય નથી. તેમજ વેદાન્તોમાં જોડના આદિનો અવિશેષ છે, તેથી વિજ્ઞાનોનો અભેદ કહ્યો છે એમ પણ કહેવું મુશ્કેલી નથી; કારણ કે બ્રહ્મવિજ્ઞાન અજોડનારૂપ છે. પરંપર, જેમાં વિધિ પ્રધાન નથી અને વસ્તુને વિષે પર્યવસાન થાય છે એવાં બ્રહ્મવાક્યોથી બ્રહ્મવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ આચાર્યે 'તત્ત્વ સમ્યવ્યાજ' [બ્રહ્મ-સૂ. ૧.૧.૧૫] એમાં કહ્યું છે; તો આ ભેદભેદવિચાર શી રીતે આરંભાય છે? તેને વિષે કહીએ છીએ—વિજ્ઞાનના ભેદ અને અભેદનો આ વિચાર સત્કલ્પ બ્રહ્મ વિષે અને પ્રાણાદિ વિષે છે એટલે શક્ય નથી; કારણ કે આદિ કર્મની પછે ઉપાસનાઓના ભેદ અને અભેદ સંભવે છે; અને કર્મની પછે ઉપાસનાઓના 'વૃદ્ધિ અને 'અવૃદ્ધિ' કહેવાય છે; અને કેટલીક સમય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉત્પત્તિદારા, કર્મમુક્તિ જેવું કહ્યું છે એવી છે. તેઓને વિષે એ ચિન્તા સંભવે છે કે શું પ્રતિવિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનભેદ છે કે નહિ. તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષના હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરાય છે. તથોતિશદિમાં નામ એ ભેદવિજ્ઞાનનો હેતુ છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને અન્ય અન્ય

આદિના અભેદને લીધે જ્ઞાનાભેદ એ સિદ્ધાન્ત પણ અમુક છે એમ કહે છે—'તેમજ વેદાન્તોમાં જોડના આદિનો' હતાદિ. એમ પાડના આરંભમાં આરંભ કરી સમાધાન કરે છે—'તેને વિષે કહીએ છીએ' હતાદિ. સત્કલ્પવિદ્યાઓમાં ભેદભેદનો વિચાર કરાય છે, નિર્મુક્તિ-વામાં તો એમ સિદ્ધ છે એમ વાક્યાર્થનો નિર્ણય કરવા માટે વાચ્યાર્થરૂપના ગુણનો ઉપસંહારમાય કરાય છે એવો ભાવ છે. સારાંશ એ છે કે નિરુપાધિ બ્રહ્મના સ્વભાવે એક હોવાથી એમ સિદ્ધ છે તેથી ભેદભેદવિચારને અવકાશ નથી. પણ તેમાં લક્ષ્ય રાખ: વાક્યાર્થની સિદ્ધિને માટે વાચ્યાર્થ અને તેનાં વાચક પત્રોના ઉપસંહારરૂપ ગુણોપસંહાર છે તેથી ઉગ્ર વિચારના આરંભને અવકાશ છે. પૂર્વપક્ષનું મંદત્વ કરે છે—'તેમાં પ્રથમ પૂર્વપક્ષના હેતુઓનો ઉપન્યાસ કરાય છે' હતાદિ. પંચાક્રિયા, પ્રાણવિદ્યા, હૃદયવિદ્યા, શાષ્ઠિકલ્પવિદ્યા, વૈશાનર-વિદ્યા આદિ વિદ્યા પરસ્પર મિત્ર છે એમ 'માનાનામ્નાદિમેદત્ત' [બ્રહ્મસૂ. ૩.૩.૧૮] એ સ્વત્ત્વાં ઉદેશે. આદિ તો પરસ્પર મિત્ર એવી એ વિદ્યાઓ પ્રતિસાધના મિત્ર છે કે નહિ એમ, નામ આદિના ભેદને લીધે અને જોડના આદિ સમાન છે તેથી, સત્ત્વ થાય છે. પૂર્વપક્ષમાં વિદ્યાના ભેદથી ગુણનો અગ્રપસંહાર એ કલ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો વિદ્યાનો અભેદ છે તેથી ગુણનો ઉપસંહાર એમ મિત્ર કલ છે. પૂર્વતન્ત્રમાં—પૂર્વમીશાસ્ત્રમાં શાખાન્તર અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષસ્વ આ પ્રમાણે છે:—'નામરૂપધર્મવિશેષપુનરુત્કિન્નિન્દા-કર્મભેદ: સ્માત્ [૨.૧.૮] આ પૂર્વપક્ષસ્વથી પૂર્વપક્ષમાં—કર્મભેદમાં નામાદિ જે દેવગ્નો દર્શાવ્યા છે તે વિદ્યાભેદરૂપ પૂર્વપક્ષમાં ઉપલોચી હોવાને લીધે તેનો આદિ અનુવાદ કરાય છે એવો અર્થ છે. તેમાં નામ એ ભેદ દેવગ્ન ઉદાહરણ આવે છે—'તથોતિશદિમાં' હતાદિ. 'અથૈવ જ્યોતિરધૈવ વિ-

૧ અર્થ: ૧, જ્ઞાન-બ્રમ છે. ૨ જ્ઞાપક, ૩ જ્ઞાત, ૪ જ્ઞાત, ૫ જ્ઞાત, ૬ જ્ઞાત, ૭ જ્ઞાત, ૮ જ્ઞાત, ૯ જ્ઞાત, ૧૦ જ્ઞાત, ૧૧ જ્ઞાત, ૧૨ જ્ઞાત, ૧૩ જ્ઞાત, ૧૪ જ્ઞાત, ૧૫ જ્ઞાત, ૧૬ જ્ઞાત, ૧૭ જ્ઞાત, ૧૮ જ્ઞાત, ૧૯ જ્ઞાત, ૨૦ જ્ઞાત, ૨૧ જ્ઞાત, ૨૨ જ્ઞાત, ૨૩ જ્ઞાત, ૨૪ જ્ઞાત, ૨૫ જ્ઞાત, ૨૬ જ્ઞાત, ૨૭ જ્ઞાત, ૨૮ જ્ઞાત, ૨૯ જ્ઞાત, ૩૦ જ્ઞાત, ૩૧ જ્ઞાત, ૩૨ જ્ઞાત, ૩૩ જ્ઞાત, ૩૪ જ્ઞાત, ૩૫ જ્ઞાત, ૩૬ જ્ઞાત, ૩૭ જ્ઞાત, ૩૮ જ્ઞાત, ૩૯ જ્ઞાત, ૪૦ જ્ઞાત, ૪૧ જ્ઞાત, ૪૨ જ્ઞાત, ૪૩ જ્ઞાત, ૪૪ જ્ઞાત, ૪૫ જ્ઞાત, ૪૬ જ્ઞાત, ૪૭ જ્ઞાત, ૪૮ જ્ઞાત, ૪૯ જ્ઞાત, ૫૦ જ્ઞાત, ૫૧ જ્ઞાત, ૫૨ જ્ઞાત, ૫૩ જ્ઞાત, ૫૪ જ્ઞાત, ૫૫ જ્ઞાત, ૫૬ જ્ઞાત, ૫૭ જ્ઞાત, ૫૮ જ્ઞાત, ૫૯ જ્ઞાત, ૬૦ જ્ઞાત, ૬૧ જ્ઞાત, ૬૨ જ્ઞાત, ૬૩ જ્ઞાત, ૬૪ જ્ઞાત, ૬૫ જ્ઞાત, ૬૬ જ્ઞાત, ૬૭ જ્ઞાત, ૬૮ જ્ઞાત, ૬૯ જ્ઞાત, ૭૦ જ્ઞાત, ૭૧ જ્ઞાત, ૭૨ જ્ઞાત, ૭૩ જ્ઞાત, ૭૪ જ્ઞાત, ૭૫ જ્ઞાત, ૭૬ જ્ઞાત, ૭૭ જ્ઞાત, ૭૮ જ્ઞાત, ૭૯ જ્ઞાત, ૮૦ જ્ઞાત, ૮૧ જ્ઞાત, ૮૨ જ્ઞાત, ૮૩ જ્ઞાત, ૮૪ જ્ઞાત, ૮૫ જ્ઞાત, ૮૬ જ્ઞાત, ૮૭ જ્ઞાત, ૮૮ જ્ઞાત, ૮૯ જ્ઞાત, ૯૦ જ્ઞાત, ૯૧ જ્ઞાત, ૯૨ જ્ઞાત, ૯૩ જ્ઞાત, ૯૪ જ્ઞાત, ૯૫ જ્ઞાત, ૯૬ જ્ઞાત, ૯૭ જ્ઞાત, ૯૮ જ્ઞાત, ૯૯ જ્ઞાત, ૧૦૦ જ્ઞાત.

(વિદ્યાર્થોને આશિષા, વાજિદેવતાઓને વાલ્મીકીયમ) ઇત્યાદિમાં ૩૫બેદ પણ મ-
ર્મબેદ પ્રતિપાદન કરે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ અદિ (વેદાન્તવાદ્યોમાં) ૩૫બેદ
છે. તે આ પ્રમાણે—પંચામિવિદ્યામાં કેટલાક શાખાવાગ્યો અન્ય છૂટા અમિને
પ્રતિપાદન કરે છે; પણ બીજાઓ પાંચજ છે એમ પડે છે; તેમ પ્રાણચંદ્રાદિમાં કે-

અર્થનું વિધન કરે છે. (૨) વળી એક સ્થળે ('વસન્તે વસન્તે જ્યોતિષા' એ સ્થળે)
વાચ્યાં અનુપપન્ન દેવદી લક્ષણો ક્યોનિઃસ્રવ ક્યોનિઃસ્રવ્ય અર્થમાં પ્રવૃત્ત થશે તેથી
અન્ય સ્થળે વાચ્યાંની અનુપપત્તિ ન દેવ તોપણ તેને લક્ષણિક કરશે કુઝ નથી. 'ગજાર્યા
સોરઃ' ('મંત્રમાં આડીરું કુંપડુ'—એ વાચ્યાં અનુપપન્ન દેવદી બાદે વચ્ચે 'મયા-
ગિરે કુંપડુ' એવો છે) એમાં પ્રકાશ લક્ષણિક છે તેથી 'મીનો ગજાર્યામ' (અર્થમાં
મળવું) એમાં પણ પ્રકાશ લક્ષણિક થવું નથી. (૩) પ્રથમ અન્યસંતાપી એવો ઉપન
થશે દેવ તરીકે પણ યજ્ઞેત એ શબ્દ સારેનું સામાન્ય વિચારણ કરેનું ન. મળ કરવે છે. અન્ય
સંતાપી ઉપન થતા નેરવિચારને દૂર કરવા સમર્થ નથી. નેરવા થઈ (૪) અષ્ટાદશ એ
અપિશારદા છે ને અન્ય પ્રકરણનું ઘોળન કરે છે. અષ્ટાદશ અપિશિવમણને પરામર્થ કરે
છે એમ સત્તાનાથી કર્મબેદ છે. અર્થે ક્યોનિઃ એ પણ અન્ય કર્મનું નામ છે એમ સમજ
છે તેથી તેને લક્ષણ ક્યોનિઃસ્રવ કરશે એ કુઝ નથી. વળી અષ્ટપદથી પ્રકરણને પણ
વિષેદ થાય છે તેથી ક્યોનિઃસ્રવથી અન્ય કર્મ એ વિષેદ હકિત્વ જ છે તેનું વિધન થવ
છે એમ નામ કર્મબેદ છે એનું પૂર્વગમમાં કુઝ છે. 'વિષ્ણુસ્થામિતા' ૬૫-૨૨ 'તને
પરમિ દુષ્ટાનયતિ સા વિષ્ણુસ્થામિતા' એવી ભૂતિ છે. તેમાં હકિત્વ કર્મને લક્ષણ તમ
હીર તે 'આશિષા' અને તેમાં અષ્ટપદ ૬૫ તે 'વાલ્મીકી' એમ બેદ છે. આ કુતેમાં
૬૫ અને રેવતના સમ-પદી અનુમિત થવા વાચનું વિધન છે. ત્યાર પછી બીજી ભૂતિ છે—
'વાજિમ્યો વાજિમ્ય' બાદે એવો સરેદ છે કે પૂર્વ રેવતેવ અનિષ્કલ્પને વિષે વાજિમ્ય-
પદી વાજિનાન્વયુલ્લું વિધન છે. કેમકે 'વાજિમ્ય' એમ વિષેરેવને અનુવદ છે, કે અન્ય
૬૫ અને રેવતની વિષેદ અપૂર્વનું-અન્ય કર્મનું વિધન છે. તેમ પૂર્વપદ વાજિનુલ્લુવિદિ
છે. કર્મનારવિદિ નથી એવો છે, કેમકે વાજિ મેરેલે અથ, અનિષ્કલ્પે કુઝ એવ વાજિપદી
છે. સિદ્ધાન્ત આ કર્મ છે—વિષ્ણુસ્થામિતા (વિષેરેવેની અનિષ્કલ્પ) એમ વિષેરેવે
અનિષ્કલ્પ કરી ઉપકર્મન-કુર્મન છે તેથી ઉપ વિષેરેવેની અનિષ્કલ્પ) એમ વિષેરેવે
અનુવદ છે વિષેરેવે ઉપકર્મન દેવદી અનુવદ છે તેથી અનુવદ છે અને અનુવદ દેવદી
વાજિપદી તેને ૧૨ કર્મ થશે કુઝ નથી. વળી 'વિષેરેવે' એ ૧૨થી વિષેરેવે રેવતના
ઉપકર્મનના અનિષ્કલ્પ સમજ છે એમ સમજવું છે કેમકે અનિષ્કલ્પ 'વાજિમ્ય' છે તેથી
અનિષ્કલ્પની મેરેલે ન સમજવું છે. અન્ય ઉપકર્મનના અનિષ્કલ્પ સર્વે સમજ થવડ. કર્મના
વાજિમ્યના દેવ- છે એવ વાજિમ્યના કર્મના વિધન છે એવ અન્યોપકર્મના કર્મના
કર્મના છે એવે સિદ્ધાન્ત છે. 'કર્મકાંડીયાં ૩૫બેદ ૧૭' એમ 'કર્મકાંડીયાં ૨' (અર્થે)
૧૭ 'દેવદી દુષ્ટાનયતિ' એમ ૬૫બેદ બેદ ૨૨બેદ ૨૩બેદ એમ ૩૫બેદ ૩૬બેદ

૧. વાજિમ્યના કર્મના અનિષ્કલ્પ સમજ છે એમ સમજવું છે કેમકે અનિષ્કલ્પ 'વાજિમ્ય' છે તેથી
અનિષ્કલ્પની મેરેલે ન સમજવું છે. અન્ય ઉપકર્મનના અનિષ્કલ્પ સર્વે સમજ થવડ. કર્મના
વાજિમ્યના દેવ- છે એવ વાજિમ્યના કર્મના વિધન છે એવ અન્યોપકર્મના કર્મના
કર્મના છે એવે સિદ્ધાન્ત છે. 'કર્મકાંડીયાં ૩૫બેદ ૧૭' એમ 'કર્મકાંડીયાં ૨' (અર્થે)
૧૭ 'દેવદી દુષ્ટાનયતિ' એમ ૬૫બેદ બેદ ૨૨બેદ ૨૩બેદ એમ ૩૫બેદ ૩૬બેદ

ટલાક 'હિન વાકુ આદિ પ્રતિપાદન કરે છે, ને કેટલાક આધિક વાકુ આદિ પ્રતિપાદન કરે છે. વળી કારીરી આદિમાં ધર્મવિશેષ પણ કર્મવિશેષનો પ્રતિપાદક છે એમ આગ્રહ કરી છે; અને અહિં (વેદાન્તવાક્યોમાં) ધર્મવિશેષ છે, જેમ આયર્થશ્રુતિનાં શિરોમ્ત. એવી રીતે પુનરુક્તિ આદિ. પણ ભેદહેતુઓની યથાસંભવ અન્ય વેદાન્તોમાં યોગ્ય ને દેવતા છે, એ પ્રમાણે અહિં પણ વેદજ વિધાનું રૂપ છે, માટે વેદભેદથી વિદ્યભેદ છે. પાંચ અગ્નિ અને છ અગ્નિરૂપ ભેદથી વાજસનેયિન્ અને છન્દોમનો વિદ્યભેદ છે. એમ પ્રાણ-વિદ્યામાં પણ વાજસનેયિન્ અને છન્દોમના ચાર પ્રાણ સમાન છે—વાકુ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મન. પણ વાજસનેયકમાં રીતોરૂપ અધિક પ્રાણ કહ્યો છે. આમ છન્દોમમાં રીતોન્મય વાકુ આદિ પ્રાણ છે, અને વાજિન્માં રીતઃસહિત છે એમ પ્રાણવિદ્યભેદ છે. કારીરીવાક્યોનું અધ્યયન કરનારા તૈત્તિરીયો જૂમિ પર ભોજન કરે છે, અન્ય એમ કરતા નથી. તેમ અગ્નિનું અધ્યયન કરનારા કેટલાક, ઉપાધ્યાયનો જળકુંડ ભરી લાવે છે અને કેટલાક ભરી લાવતા નથી, તેમજ અશ્વમેધનું અધ્યયન કરનારા કેટલાક, અશ્વવાસ આણે છે ને કેટલાક નથી આણતા. આ ધર્મો અધ્યયનદ્વારા તે તે શાખામાં કહેલા ધર્મોના ઉપકારક થવામાં પર્યવસાન પામે છે. એમ થવે શાખાભેદને લીધે કર્મભેદજ સમજવો; નહિ તો એક કર્મમાં જૂમિભોજન આદિથી જન્ય ઉપકારની અપેક્ષા થાય ને અનપેક્ષા થાય એમ વિરુદ્ધ આપતિ થાય. આ પ્રમાણે ધર્મવિશેષથી શાખાન્તરમાં કર્મભેદ છે તેમ અહિં પણ મુદ્ડક અધ્યયનને વિષે કેટલાકજ માથા પર અંગારપાત્ર ધારણ કરવાનું જત કરે છે; બીજાઓ કરતા નથી. આયર્થશ્રુતિને માટે અશ્વરવિદ્યાને વિષે માથા પર અંગારપાત્રધારણ નામનું શિરોમ્ત શ્રુતિમાં કહ્યું છે; બીજાઓ માટે કહ્યું નથી. માટે શાખાભેદથી નિર્દિશેષ શ્રદ્ધા જેનો વિષય છે એવી અશ્વરવિદ્યાનો પણ ભેદ છે. 'એવી રીતે પુનરુક્તિ આદિ પણ' ઇલાહિ. 'પુનરુક્તિ' = અભ્યાસ. જેમ 'સ્મિપો યજતિ તન્નૂનપાતં યજતિ ઇડો યજતિ યર્હિર્યજતિ સ્વાહાકારં યજતિ' એમાં એવો સંદેહ થાય છે કે પાંચ વાક્યોથી એકજ કર્મનું વિધાન છે કે ભિન્ન ભિન્ન કર્મનું વિધાન છે. તેમાં યજતિના અભ્યાસથી પ્રયાજોનો ભેદ કહ્યો છે તેમ શાખાન્તરમાં અભ્યાસથી વિદ્યભેદ છે, એક શાખામાં કહેલી વિદ્યા બીજી શાખામાં કહેલી વિદ્યાથી ભિન્ન છે, પુનરુક્તિથી, એમ પુનરુક્તિથી વિદ્યભેદ છે. 'પુનરુક્તિ આદિ પણ' એમાં 'આદિ' પદથી નિન્દા વગેરે સમજવાં. 'માતઃ માતરન્નૂતં તે યદન્તિ પુરોદયાજ્ઞહુક્તિ ચેડમિહોત્રમ્ । વિદ્યા કીર્ત્યંમવિદ્યા કીર્તયન્તાઃ સૂર્યો જ્યોતિર્ન તદ્વા જ્યોતિરપામ્ ॥' (ઉદયપૂર્વે જેઓ અગ્નિહોત્રમાં હોમે ॥ તેઓ પ્રાતઃ પ્રાતઃ અસત્ય વદે છે. એઓ દિવસે સ્તુત્યની દિવસ નથી હોતો ત્યારે સ્તુતિ કરનારાઓ છે, તે સમયે સૂર્ય જ્યોતિ એમનો જ્યોતિ નથી) એમ અનુદિતહોમની નિન્દા છે; 'યદ્યાતિયથે પ્રદુતાયાર્ષં હરેયુસ્તાદકયદુદિતે જ્ઞહતિ' (જેમ નાસી જવલા અતિયિને અન્ન આપે તેના જેવું સૂર્ય જિથે તેઓ હોમ કરે છે તે છે) એમ ઉદિતહોમની નિન્દા છે. એમ નિન્દાશ્રુતિથી કર્મભેદ છે; કેમકે એકજ કર્મ સૂર્ય ઉદિત થયે અને ઉદય થયા પહેલાં કેમે થાય એ મુક્ત નથી. તેમજ ઉદિતહોમ અને અનુદિતહોમના અતિક્રમથી થયેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ અગ્નિહોત્રભેદની રાંડા છે. એ નિન્દા અને પ્રાયશ્ચિત્ત વેદાન્તવિદ્યામાં નથી તેથી તેનાં ઉદાહરણ આપ્યાં નથી. અશામિ પણ કર્મની પેઠે વિદ્યાનો ભેદ છે એમ સાધે છે. જેમ સર્વ શાખામાં વિદિત કર્મ એકે ભણતું કે કરવું અશક છે તેથી એ અશકથી કર્મભેદ છે; તેમ સર્વ વેદાન્તના અધ્યયન, જ્ઞાન, ઉપાસના આદિ એકથી ન થાય તેથી એ અશક્તિથી તે તે વેદાન્તની વિદ્યા ભિન્ન છે. તેમ સર્વ

જ્ઞા કરવી. તેહલા મારે પ્રતિવેદાન્તમાં વિજ્ઞાનભેદ છે એમ (પૂર્વપક્ષ છે). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—સર્વે વેદાન્તોમાં જેની પ્રતીતિ થાય છે એવાં વિજ્ઞાનો તે તે વેદાન્તોમાં તે તેજ થયાં યુક્ત છે. શાથી? ચોદના આદિનો અવિશેષ છે તેથી. આદિપદનું મહત્ત્વ કયું છે તેથી શાખાન્તર આપકરણમાં સિદ્ધાન્તમુત્તમાં કહેલા અભેદહેતુઓ અહિં આકર્ષાય છે. સંયોગ, રૂપ, ચોદના અને આખ્યાનું દેવેક શાખામાં વેલક્ષણ નથી તેથી એવો અર્થ છે. જેમ એક અગ્નિદોષને વિષે શાખાઓમાં એકરૂપ સમાપ્તિ કહી નથી; પરંતુ કોઈક શાખાની કોઈક કર્મને વિષે સમાપ્તિ છે; તેથી સમાપ્તિવચનના ભેદથી પ્રતિષ્ઠાખામાં કર્મભેદની સંજ્ઞા છે. તેમજ કોઈક વેદાન્તની જોડાર સર્વાંશ છે એમ કહેવામાં સમાપ્તિ છે, અને કોઈકની અન્ય સમાપ્તિ છે એમ વિવાદ છે. 'અન્યાર્થસંન' જેટલે અર્થવાદ. અર્થવાદરૂપ કર્મનું ભેદ છે; કેમકે સ્તુતિ અને નિન્દાનો એક સમવાચ થયો નથી. એમ વેદાન્તોમાં પણ તત્ત્વ તત્ત્વ નાનાવિધ અર્થવાદ એવામાં આવે છે તેથી વિવાદ છે. સંબન્ધાન્તરથી પણ કર્મભેદ થાય છે. જ્યોતિષોમમાં 'સોમેન યજેત', 'દક્ષિણાનિ જુહોતિ', 'દિવ્યમાત્રેવાય દદાતિ' એમાં યજ્ઞતિ, જુહોતિ, ને દદાતિ એ એક કર્મ કરે છે કે જુદાં જુદાં એમ સંદેહ થયે, સંદન-એકાદ્યથા એક અપૂર્વ કર્મનાં સાધક થાય તેમાં દ્યવત્ત છે એમ પૂર્વપક્ષ થયે, અન્ય સંબંધથી કર્મભેદ થાય છે; કેમકે સંબંધને લીધે ભાવાર્થ અનુમનનો ભેદ થાય છે તેથી ભાવનાભેદ થાય છે. યજ્ઞત, દદાતિ, ને જુહોતિ એમ પ્રતિસંબંધના ભેદથી ધાત્વર્થનો ભેદ સવાથી તે ધાત્વર્થને અવચિત્ત બે ભાવના તત્ત્વસંકટ કર્મનો ભેદ થાય છે. તેમજ અહિં પણ 'મત્તવિદામોતિ પરમ્', 'તરતિ શોક-મામયિત્' એમ સંબંધાન્તરથી જ્ઞાનભેદ થાય છે. સંખ્યા પણ કર્મભેદ દર્શાવે છે. 'સત્તદશ માત્રાપત્યાન્ પરાત્તાલમેત' એમાં સત્તદશ પચુથી એક વાચ કરવાનો છે કે સત્તદશ એમ સંસય થયે, 'એ બહુ કહે છે તે એક કહે છે' એમ ભાવવથી એક વાચ સત્તદશ પચુથી કરવાનો છે એવો પૂર્વપક્ષ થયે, પચુઓ પૂર્વક દોષ તો સત્તદશ સંખ્યા સમયે છે અને પચુઓનું પૂર્વક દોષનું વાચભેદને અધીન છે તેથી સત્તદશ વાચ છે, એક નથી એમ પૂર્વગત્તમાં સિદ્ધાન્ત કર્યો છે તેમજ અહિં પણ 'ત્તા વા પતી દ્વા (વાયુમાપી) સંવર્ગી' એમ દિવ્ય-સંખ્યાથી સંવર્ગવિવાદનો ભેદ છે. વગી પ્રકરણ પણ કર્મનું ભેદ છે. નિત્ત અગ્નિદોષ પ્રકરણમાં એવાથી કર્મોન્તર છે એમ પૂર્વગત્તમાં સિદ્ધાન્ત કર્યો છે. તેમજ મિત્ર વેદાન્તમાં મિત્ર પ્રકરણ થવાથી ઉપાસનાનો ભેદ છે. શ્વ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત થાય છે. હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' હતાદિ. 'સર્વે વેદાન્તોમાં જેની પ્રતીતિ થાય છે એવાં વિજ્ઞાનો'—સર્વ વેદાન્તોએ વિજ્ઞાન કરેલાં વિજ્ઞાનો. ઉત્ત નામ અહિં દેવુઓને લીધે અગ્નિદોષ આદિ કર્યો પ્રતિસાખ્યામાં મિત્ર છે એમ પ્રાપ્ત થયે શાખાન્તર અધિકરણનું શ્વ પ્રમાણે છે—સર્વ શાખાઓમાં અગ્નિદોષ આદિ કર્મ એકજ છે. તેનો દેવ કહે છે—'સંયોગ'. 'સંયોગ' જેટલે સ્વર્ગદેવસંય-ધ. 'રૂપ' જેટલે દમરેવાવપ્રકૃ. 'ચોદના' = ધાત્વર્થથી અવચિત્ત બે ભાવના તેને વિષેનો વિષય; વિધાયક સંજ્ઞા કે ચોદિન પ્રવળ, પુરુષપ્રવળ. 'આખ્યા' = અગ્નિદોષવાદિ નામ. એ ભાવનો દેવેક શાખામાં અવિશેષ છે—અર્થપ્રકૃષ્ટ છે તેથી—જા નહાં દેવેક શાખામાં સમાપ્ત છે; તેથી તેજ એ છે એમ પ્રત્યક્ષિત થાય છે. ચોદનાનો અવિશેષ શી રીતે છે તે કહે છે—'જેમ એક અગ્નિદોષને વિષે' હતાદિ. 'ચો.

ક્ષિત શાખામાં પણ તેવોજ પુરુષપ્રયત્ન પ્રેરાય છે, 'જુદુયાત્' (હોમ કરવો) એમ. એ પ્રમાણે 'યો હ વૈ જ્યેષ્ઠં ચ શ્રેષ્ઠં ચ વેદ' [ખૂહ૦ દારા૧, છાન્દા૦ પારા૧] (જે કોઈ જ્યેષ્ઠને ન શ્રેષ્ઠને બાળે છે) એમ વાજસનેયી અને છાન્દાગની તેવીજ—સરખીજ ચોદના છે. પ્રયોજનનો 'સંયોગ પણ સમાનજ છે, 'જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ સ્થાના મવતિ' [ખૂહ૦ દારા૧] (તે પાતાની જ્ઞાતિમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ થાય છે) એમ. બંને સ્થળે વિજ્ઞાનનું રૂપ પણ તેજ છે કે જે જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ આદિ વિશેષણથી યુજ પ્રાણુતત્ત્વ છે, વળી જેમ દ્રવ્ય અને દેવતા યોગનું રૂપ છે, તેમ વિજ્ઞેય એ વિજ્ઞાનનું રૂપ છે; કારણ કે તે તેનાથી નિરૂપાય છે. તેમજ સમાખ્યા પણ તેજ છે—પ્રાણુ-વિદ્યા એમ. તેટલા માટે સર્વ વેદાન્તોમાં જેની એક પ્રતીતિ છે એમાં વેદાન્તો છે. એ પ્રમાણે પંચામિવિદ્યા, વૈદ્યાનરવિદ્યા, શાણ્ડિલ્યવિદ્યા ઇત્યાદિને વિષે યોજના કરવી. જેનો નામ, રૂપ, આદિ ભેદહેતુ તરીકે આભાસ થાય છે તેનો તો પહેલાજ કાંડમાં 'ન નાસ્તા સ્વાદચોદનામિધાનત્યાત્' (નામથી ભેદ નથી, ચોદનામાં જે અભિધાન છે તે નથી તેથી) એમ આદેલીને પરિહાર કર્યો છે ॥ ૧ ॥

દના' એટલે પાત્વર્થવચ્છિન્ન પુરુષપ્રયત્ન. ચોદનાનું એકરૂપત્વ એટલે તુલ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદ થતું તે. ચોદના આદિના એકરૂપત્વથી સિદ્ધ જે પ્રત્યક્ષિતા તેના જળથી સર્વ શાખાઓને વિષે અત્રિહોત્ર આદિનું એકત્વ છે તેમ વિદ્યા પણ એક છે. પ્રતિષ્ઠાખામાં હોમાદ્યવચ્છિન્ન પ્રયત્ન એકરૂપ છે તેમ આદિ પણ ઉપાસનારૂપી યજ્ઞ એકરૂપ છે. જેમ જ્યેષ્ઠત્વ આદિ ગુણવાળી પ્રાણુવિદ્યા સર્વ શાખાઓમાં એક છે, તેમ પંચામિવિદ્યા પણ એકજ છે; કેમકે રૂપ, સંયોગ આદિ સમાન છે. તેમજ અન્ય વિદ્યા પણ અભિધ છે એમ કહે છે—'એ પ્રમાણે પંચામિવિદ્યા' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં દર્શાવેલા હેતુઓનું નિરાકરણ કરે છે—'જેનો નામ, રૂપ, આદિ' ઇત્યાદિ. કાંડક, કાલાપક ઇત્યાદિ નામભેદથી કર્મભેદ યુજ નથી; શાથી? ચોદનાનું અભિધાન નથી તેથી. કાંડક આદિ અન્યનામો છે, કર્મનામો નથી; તેથી ક્ષિત નામવાળી શાખાના અન્યનો ભેદ છે તોપણ તેમાં વિધાન કરેલું કર્મ તો એકજ છે. એમ અકપ રૂપભેદ પણ કર્મત્રયનો વિરોધી થતો નથી. અત્રિષોભીયનું કર્મ તો એકજ છે; પણ એકાદશ કપાશત્રવની પંડે દ્વાદશ કપાશત્રવરૂપ ભેદમાત્ર વાચનિક છે. તેમ અત્રિ આદિને વિષે રૂપભેદ છે, તોપણ વિધાનું એકત્વ છે. ધર્મવિશેષ તો અધ્યયનનું અંગ છે, કર્મનું અંગ નથી તેથી તે કર્મનો ભેદક થતો નથી. ક્ષિત ક્ષિત શાખાઓમાં પુનરુક્તિ અસિદ્ધ છે. એક અર્થે જદુ શાખાઓ કહે તે કંઈ પુનરુક્તિ નથી; એમ બે હોય તો એક વેદ પણ જદુથી કહેવાય એટલે પુનરુક્તિનો પ્રસંગ આવે. તેટલા માટે અધ્યયન કરનારના ભેદથી પુનરુક્તિનો અભાવ છે માટે કર્મ એકજ છે; એમ અદિ પણ પ્રતિષ્ઠાખામાં એકજ વિદ્યા સમજવી. નિન્દા અને અન્યાર્વદર્શન પણ ભેદક નથી; કેમકે તે તે વિચિના તે સ્તુતિમાત્ર છે. જદુ શાખાના અધ્યયનને વિષે અશક્તિ હોય તોપણ સ્વશાખામાં ન કહેવો જે વિશેષ, તે અપેક્ષિત હોય તો, તેનું ચદણ અન્ય શાખાથી સંભવે છે તેથી અશક્તિ પણ ભેદક નથી એક પણ કર્મમાં અંગલોપ આદિથી પ્રાયશ્ચિત સંભવે છે. એમ સમાપ્તિવચનભેદ પણ અપ્રયોજક છે. આ પ્રમાણે કર્મનો અભેદ દર્શાવનારાં પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે તેથી ભેદહેતુઓનો પરિહાર થયો એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

પત્ર થાય છે) એમ પાંચમાનું પણ શ્રવણ કરાવે છે. 'આવાપ અને ઉદ્ધાપના
દ્વિધી વેદનો ભેદ થાય છે અને વેદના ભેદથી વિદ્યાનો ભેદ થાય છે, જેમ દ્રવ્ય-
તાના ભેદથી યાગનો ભેદ થાય છે તેમ. એમ જો કહેશે તો અને કહીએ છીએ
એ હાય નથી; કેમકે એક વિદ્યામાં પણ એવી જાતનો શુભભેદ ઉપપન્ન થાય છે.
કે છૂટા અગ્નિનો ઉપસંહાર સંભવતો નથી, તોપણ હું આદિ પાંચ અગ્નિઓનું
તે સ્થળે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે તેથી વિદ્યાનો ભેદ થવો યુક્ત નથી. ખરેખર,
આદ્યશીના ગ્રહણ અને અગ્રહણને વિષે 'અતિરાત્ર સિત્ર થતો નથી. વળી છન્દોગો
તં પ્રેત વિષ્ણુમિતોઽસ્ય દય હરન્તિ' [છન્દોગ પા૨૨] (તે મૃત, આ ભોક્ષી પર
તે પ્રેત થયલાને જ્ઞાતિઓ અગ્નિનેજ માટે લઈ લય છે) એમ છૂટો અગ્નિ પડે
વાજસનેયીઓ તો 'સાંપાદિક, પાંચ અગ્નિઓને વિષે અનુવૃત્ત, સમિધ્, ધૂમ
આદિ કલ્પનાને નિવૃત્ત કરવા માટે 'તસ્યાગ્નિરેવાગ્નિર્મયતિ સમિત્ સમિત્' [બૃહદ
પા૨૨૪] (તે મૃત પુરુષને દાહને અર્થે પ્રસિદ્ધ અગ્નિજ અગ્નિ થાય છે, સમિધ્
સમિધ્ થાય છે) એમ શ્રવણ કરાવે છે તે નિત્ય અનુવાદ છે. જો એ વાદ ઉપાસના
માટે હોય તોપણ છન્દોગોએ પણ તે શુભનો ઉપસંહાર કરવો શક્ય છે. આદિ પાં-
ચની સંખ્યાના વિરોધની આશંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે એ પાંચની સંખ્યા સાં-

આવાપ કરે છે અને છન્દોગો ઉદ્ધાપ કરે છે તેથી શું, તેને માટે કહે છે—'આવાપ અને
ઉદ્ધાપના ભેદથી' ઇત્યાદિ. છન્દોગમાં છૂટા અગ્નિનો અસ્થાય સ્વીકારવાથી અર્થ રૂપભેદ
થાય છે તેથી એક વિદ્યામાં વિરોધ થતો નથી એમ સંકાતો પરિહાર કરે છે—'એ હાય
નથી' ઇત્યાદિ. અગીકારનો લાભ કરે છે—'વળી છન્દોગો' ઇત્યાદિ. 'તં પ્રેતમ્' ઇ-
ત્યાદિ—આ ભોક્ષી ભોક્ષાન્તર મયલાને જ્ઞાતિઓ અગ્નિને માટે લઈ લય છે એવો અર્થ છે.
પણ છન્દોગમાં અગ્નિમાત્રનું શ્રવણ છે, વાજસનેયીઓ તો સમિધ્ આદિ વિરોધ પડે છે એટલે
રૂપભેદ તેવોજ છે, તેને વિષે કહે છે—'વાજસનેયીઓ તો' ઇત્યાદિ. 'સાંપાદિક' = સંપદ =
આરોપ; તેથી કલ્પિત તે 'સાંપાદિક'. છૂટો અગ્નિ અને તેના વિરોધનો માત્ર અનુવાદ છે
તેથી તે અનુપાસ્ય છે; માટે ઉભયત્ર પાંચ અગ્નિજ ઉપાસ્ય છે, એટલે રૂપભેદ નથી એવો
અર્થ છે. તે ઉપાસક મૃત પુરુષના દાહને માટે અગ્નિજ અગ્નિ છે એમ પ્રસિદ્ધનો અનુવાદ
છે, ઉપાસનાનો વિધિ નથી. ઉપાસ્ય અગ્નિ તો ઉભયત્ર પાંચજ છે. પ્રસિદ્ધનો અનુવાદ
કલ્પનાની નિવૃત્તિ કરે છે તેથી ઉપયોગી છે. તેનો અગ્નિજ અગ્નિ (તસ્યાગ્નિરેવાગ્નિ)
ઇત્યાદિથી પ્રસિદ્ધ અગ્નિ આદિ છે તેનેજ અગ્નિ આદિ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યા છે. અને તેનું
પ્રયોજન ધુલોક આદિને વિષે તેમ અહિ ઉપાસનાને ઉપયુક્ત અગ્નિ આદિ નથી એમ ઘોષન
કરવાનું છે. એથી એ ઉપાસ્ય નથી એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. વળી વિરોધયુક્ત જે છૂટો
અગ્નિ તે ઉપાસ્ય હોય તોપણ રૂપભેદ નથી એમ કહે છે—'જો એ વાદ ઉપાસના માટે
હોય તોપણ' ઇત્યાદિ. ધુલોક આદિ જે પાંચ અગ્નિ છે તેના 'અગ્નિવસંપતિવિભિદ્યજ,
સંપત્તિકલ્પન અગ્નિઓ પાંચ છે એમ જે અર્થોત્ સિદ્ધ છે તેનો અનુવાદ છે; ક્ષય તરીકે તેનો
વિધિ નથી એવો અર્થ છે. છન્દોગોએ વાજસાખામાં રહેલા રેતોરૂપ પ્રાણનો ઉપસંહાર કરવો

૧ આનવન, નહું પદ લાવતું તે ૨ શ્રવણ પદનો પરિવાર. ૩ એક ક્રિયા છે. ૪ વક્ત્રું
નામ છે. ૫ કલ્પિત; એક તરીકે માનેલા, અનગ્નિને અગ્નિ માનેલા તે ૬ અગ્નિ તરીકે માનવાનો વિધિ,
અગ્નિ સાથે એક છે અને માનવાનો વિધિ 'સંપત્તિ' - એકય.

પ્રતિ અગ્નિને હિરેશીને, નિચ અનુચારક છે. એમાં વિધિનો સમવાય નથી એ-
રહે રાખ નથી. એમ પ્રાણસંચારમાં પણ અધિક ગુણનો અન્વય ઉપસંહાર વિરુદ્ધ
નથી. વળી આચાર ને દેહધના બેઠી વેષબેઠ છે ને વિધાબેઠ છે એમ શંકા કરવી
કુદ નથી; કેમકે કેહકે વેષ અંશના આચાર ને દેહધમાં પણ ઘણા વેષરાશિનો
અનો સમવાય છે. તેણા માટે વિધા એક છે ॥ ૨ ॥

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન હિ સમાચારેઽધિકારાચ સવચ્ચ
તન્નિયમઃ ॥ ૩ ॥

‘સ્વાધ્યાયનો (એ ધર્મ છે); કેમકે ‘સમાચારમાં ને પ્રકારે
(આધર્મલિંગોએ કહ્યું છે), અને અધિકાર છે અને સવની
પેટે તેનો નિયમ છે ॥ ૩ ॥

આધર્મલિંગોને વિધા માટે ‘સિરોમળ આદિની અપેક્ષા છે અને ત્રીજાઓને
તેની અપેક્ષા નથી તેથી વિધાબેઠ છે એમ એ કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ કરાય છે.
સ્વાધ્યાયનો એ ધર્મ છે, વિધાનો નથી. એ રી રીને સમજાય છે? કેમકે તે પ્રકારે
એણે સ્વાધ્યાયના ધર્મ તરીકે વેદાના ઉપદેશ કરનાર સમાચાર નામના મન્યમાં
આધર્મલિંગો, એ પણ વેદાન તરીકે સમજાવ્યું છે એમ, મરણ કરાવે છે. ‘જૈન-
દર્શનનોદર્શન’ [મુદ્રા: ૩૪૪૧] (એણે સિરોમળ આદ્ય નથી ને આ મન્યનું
અધ્યયન કર્યો નથી) એમ પ્રકૃતને વિષે વત્ક (આ) રાખ છે તેથી અને પ્રાપ્તવન
રાખથી પાપના ઉપનિષદનો આધ્યયનધર્મ એ છે એમ નિર્ધારણ કરાય છે. પણ
‘તેવાનેવૈતાં દ્રવ્યવિદ્યાં વૈતાં સિરોમળં વિધિવદૈતુ દર્શન’ [મુદ્રા: ૩૪૪૦] (એ-
કુદ છે એમ કહીને મહાપ્રસારમાં પણ વિદ્યોદ નથી એમ કહે છે— વળી આચાર ને
દેહધના બેઠી’ હતાકે મહુર અદમાં અનેકું પ્રત્યક્ષિત કર છે તેથી આચાર ન
અર્થ ને છે તેણે પ્રત્યક્ષિતને વિરોધ કર્યો નથી તેથી વિદ્યોદ નથી એવો અર્થ છે ॥ ૨ ॥

આ પ્રમ. ૨૧નો વિદ્યોદ નથી એમ કહી પરી ધર્મવિરોધ પણ નેક નથી એમ
કહે છે— ‘સ્વાધ્યાયસ્ય’ હતાકે. વેદાનથી જે અધ્યયનનું અર્થ તરીકે વિદ્યોદનું અર્થ-
વિધિનો સુરત: વિધા છે, વિદ્યાના અર્થ તરીકે નકે એવો અર્થ છે. ‘અધિકારાચ’
એવો અર્થ સમજાવે છે— ‘જૈનદર્શનવૈતાં’ હતાકે. અધિકારાચ એકે અધિકારી, પ્ર-
ત્યક્ષિત વત્કનું અને અર્થ છે એકે અર્થને એ અધ્યયનનું અર્થ. અર્થ એકે પ્રકૃત
કુદાનું, એણે વિદ્યોદનું અર્થનું કહ્યું નથી ને નર, અધ્યયન કર્યો નથી એમ કહી છે
તેથી વિદ્યોદનું અધ્યયનનું અર્થ છે એવો અર્થ છે પણ વિદ્યોદનું અર્થ તરીકે પણ
એ અર્થને કુદમાં કહ્યું છે એમ કહી કહે છે— પણ ‘તેવાનેવૈતાં’ હતાકે. એ સર્વ-
૧ નામક ૨ આધર્મલિંગો વેદાધ્યયનને અર્થનું અનેકું પ્રત્યક્ષિત કરનાર અર્થ કહેાય
૩૪૪૧ ૩૪૪૦ આચારના અર્થનું અર્થ.

આએ વિધિપ્રમાણે શિરોમન આચર્યું છે તેમનેજ એ બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી) એમ બ્રહ્મવિદ્યાના સંયોગનું અવજી છે તેથી સર્વત્ર બ્રહ્મવિદ્યા એકજ છે એટલે એ ધર્મનો પણ સર્વત્ર સંબંધ થાય. ના; કેમકે વત્તામ્—એ બ્રહ્મવિદ્યા—એમ પ્રકૃતનોજ પરામર્શ છે. બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકૃત છે એ અન્યવિશેષની અપેક્ષાએ છે એટલે એ ધર્મ અન્યવિશેષનોજ સંયોગી છે. સવની પેઠે તે નિયમ છે એમ નિર્દેશનો નિર્દેશ છે. જેમ સૌદિ આદિથી શતોદનપર્યંત સાત હોમનો અન્ય વેદાન્તમાં કહેલા ત્રેતાગ્નિ સાથે અભિસંબંધ નથી અને આયર્વણમાં કહેલા એકાગ્નિ સાથે અભિસંબંધ છે તેથી આયર્વણિકોનાજ છે એમ નિયમ કરાય છે, તેમજ આ પણ ધર્મનો સ્વાધ્યાયવિશેષ સાથે સંબંધ છે તેથી તેનેજ વિષે નિયમ કરાય છે, તેટલા મારે પણ વિદ્યાનું એકત્વ અનવધ છે ॥ ૩ ॥

દર્શયતિ ચ ॥ ૪ ॥

(વેદ) પણ (વિદ્યા એક છે એમ) દર્શાવે છે ॥ ૪ ॥

વેદ પણ વિદ્યા એક છે એમ દર્શાવે છે; કેમકે સર્વ વેદાન્તમાં વેદ એક છે એવો ઉપદેશ છે—‘નર્યે વેદા વાપદમામતન્તિ’ [૩૩૦ શા.૧.] (સર્વે ઉપનિષદોને

ખાઓમાં બ્રહ્મવિદ્યા એકજ હોય તો વિદ્યાસંયુક્ત જાનો પણ સર્વત્ર સંબંધ થાય. પણ સંબંધ થતો નથી તેથી વિદ્યાબેદ છે એવો અર્થ છે. સર્વત્ર બ્રહ્મવિદ્યા એકજ હોય તો તેની સાથે શિરોમનનો સંયોગ ક્ષવાથી ધર્મસંકર થાય; પણ એ ધર્મસંકર નથી તેથી વિદ્યાનો બેદ છે. વત્તામ્—એ બ્રહ્મવિદ્યાપ્રકાશક એમ એમ યોજાવું; નહિ તો પ્રકૃતવિષય વત્તામ્—એ વિશેષ થાય એમ કહે છે. બ્રહ્મવિદ્યાપ્રકાશકનો અર્થ બ્રહ્મપ્રકાશકમંથ છે; કેમકે વત્તામ્—એ અર્થ પ્રકૃત એમ થાય છે એમ કહે છે—‘ના; કેમકે વત્તામ્—એ બ્રહ્મવિદ્યા—’ હતાદિ. પણ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકૃત છે તો વત્તામ્થી બ્રહ્મવિદ્યાનોજ પરામર્શ કરી એમ આશંકા કરી તેને મારે કહે છે કે એ બ્રહ્મવિદ્યા સર્વત્ર એક હોવાથી અથર્વમાં કહેલીનોજ આદિ પરામર્શ કરવો મુજબ છે—‘બ્રહ્મવિદ્યા પ્રકૃત છે એ’ હતાદિ. મુગ્ધા ઉપનિષદના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થતી અથર્વવિદ્યા જેઓ સપાદન કરે છે, તેમનેજ શિરોમનની અપેક્ષા છે, બીજાઓને નથી એમ સંબંધ તેની અપેક્ષા નથી એટલે વિદ્યાબેદ નથી. ‘સવયજ્ઞ નસ્રિયમા’નો અર્થ સમજાવે છે તેનો એટલે શિરોમનનો મુગ્ધાધ્યયનને વિષે નિયમ છે, એમાં સવયજ્ઞ-દોમની પેઠે એ નિર્દેશનો નિર્દેશ છે. સવયજ્ઞમાં જાનો અર્થ એવો છે કે શિરોમનનો સંકર નથી. સવયજ્ઞ દોમ, જેમ આયર્વણે કહેલા સ્વયજ્ઞમાં એક અગ્નિ એક ઋષિસંપ્રદાય પ્રસિદ્ધ છે. તે અગ્નિને વિષે કાવોનો નિયમ થાય ॥ તેમ એવો અર્થ છે. આયર્વણિકોના ને દોમો એકજ આયર્વણિક અગ્નિને વિષે કરાય છે, ત્રેતાને વિષે નહિ. ‘તેટલા મારે’=નામ આદિની પેઠે ધર્મ-બેદ પણ બેદ થાય એ મુજબ નથી તેથી એવો અર્થ છે ॥ ૩ ॥

જગી વેદ એક હોવાથી નિર્મળ બ્રહ્મવિદ્યાનું એમ કુનિ દર્શાવે છે, તેના સંનિર્મિત સકુળવિદ્યાઓનો પાડ છે તેથી સકુળવિદ્યાઓ પણ સર્વ સાખામાં એક છે એમ સિદ્ધ થાય ॥ એમ મૂલપર કહે છે—‘દર્શયતિ ચ’. નર્યે વેદમા સકુળ વેદ પણ એકજ છે એમ કુનિ

દરે છે એમ કરે છે— "તર્ક" જેવ "હલ.કે. વળી એક સાખ.મા કરેલા પદવેનો
અન્ય દા.ખ.મા સિદ્ધવર પરામર્થ પત્ત એક વિદ્યા છે એમ દરે છે—તેમ "મદ્દવ" ॥
હલ.કે. 'વદા દોરેજ' ॥ હલ.કે.—અવિષ.વરકમાં એ નર ક્ષણ સર્વ વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ
કારણને વિષે અત્ય પત્ત એક બ્યારે જુએ છે ત્યારે તેને સસારમય થાય છેજા કેમકે એ
અતુનર-બેઠોત્તવ નરને તેજ પ્રદ્દ બચડર ક્ષણ છે, એ નર હું પ્રદ્દવ હું એમ વિચારવો નથી
તેને, એથી ભય છે. પ્રારેશમાત્રની ઉપાસના કરે છે એમ સિદ્ધવર ઉપાસન વૈષ.નરવિદ્યા એક
છે એમ દરે છે એમ કરે છે—તેમ વાજમનેયકમાં (વિચાર) પ્રારેશમાત્ર છે
હલ.કે. વળી સર્વ વેદાન્તોમાં ઉચ્ચ કા.કે પ્રતીતિવાન થાય છે એ દેવુથી એ સમજાય છે
કે એક કરેલા ઉપેત્ત અન્ય ઉપાસનાને મટે ઉપાદાન છે. તેટલા મટે તેની ઉપાસનાએ
પત્ત સર્વ વેદાન્તોમાં પ્રમ.ત્ત છે તેથી જાદુલ્લભનાથી એક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ
મિતુલ અને સત્ત્વ પ્રદ્દ સર્વ એક છે તેથી તેની વિદ્યા મિલ નથી, એકજ છે, તેમ ઉચ્ચ
બ.કે સર્વવેદાન્તોમાં પ્રતીતિ થાય છે તેથી એ સમજાય છે કે એક કરેલા ઉપેત્ત અન્ય
ઉપાસિને બચ મદ્દવ કયું છે. 'વેદમાં વિદ્યા એક છે એમ જરેજર એકમાં બ.વે છે, તેથી
બ.કે સત્ત્વપ્રદ્દવિદ્યાએક એકજ વેદમાં સદ્દર કયું નથી ત્યાં પત્ત તેના જેવી વિદ્યાએના
મ.દુલ્લભનાથી એકજ છે એથી ભય છે ॥ ૪ ॥

૧ પ્રારેશઉપાસનાવિધિ: પૃથિવીપાદાનપ્રત્યક્ષ મોવડે જાણત્ત દ્વિ પ્રારેશમાત્ર ॥ ૨ સાખ.કે.દ.
૩ ૩૫૧૧૧મા
૩૪

ઉપસંહારોડ્યર્થાભેદાદિધિશેષવત્ સમાને ચ ॥ ૫ ॥

વિદ્યા સમાન છે એવી સ્થિતિ થયે (વિજ્ઞાન ગુણોનો) ઉપસંહાર થાય છે; અર્થનો અભેદ છે તેથી, 'વિધિશેષની પેઠે. ॥ ૫ ॥

આ પ્રયોજનસૂત્ર છે. સર્વ વિજ્ઞાનો સર્વ વેદાન્તોથી પ્રતીત થાય છે એવી સ્થિતિ છે તેથી એક સ્થળે કહેલા વિજ્ઞાનગુણોનો, વિજ્ઞાન સમાન હોવાથી, અન્યત્ર ઉપસંહાર થાય છે; અર્થનો અભેદ છે તેથી. તે ગુણોનો એક સ્થળે જે અર્થ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનનો ઉપકારક છે તેજ અન્યત્ર પણ છે; કેમકે ઉભયત્ર પણ તેજ એક વિજ્ઞાન છે, તેટલા માટે ઉપસંહાર છે. વિધિશેષની પેઠે. જેમ વિધિશેષ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મોત્તું તેજ એક અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સર્વત્ર છે એમ અર્થના અભેદથી ઉપસંહાર છે, એમ અહિં પણ; કારણ કે જે વિજ્ઞાનભેદ થાય તો ગુણો અન્ય વિજ્ઞાનમાં નિષ્કલ્પ હોવાથી અને તેમની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ ન હોવાથી ઉપસંહાર ન થાય. પણ વિજ્ઞાન એક હોય તો એમ ન થાય. આજ પ્રયોજનસૂત્રનો પ્રપંચ 'સર્વને-વાત્' [બ્રહ્મસૂં ૩૩૧૦] થી આરંભીને થયે ॥ ૫ ॥

સર્વશાખાઓમાં એક વિજ્ઞાન છે એ વિચારનું કળ કહે છે—'ઉપસંહારોડ્યર્થાભેદાત્'. સમાન વિદ્યા છે ત્યારે જુદી જુદી શાખાઓમાં જે ગુણોનું શ્રવણ છે તે જેમાં જેનું શ્રવણ છે તેમાં મધ્યાશ્રુતિ બ્યવસ્થિત છે કે એક શાખામાં જે ગુણોનું શ્રવણ નથી તેનો ઉપસંહાર બીજી શાખામાંથી કરવાનો છે એમ સંદેહ થયે પૂર્વપક્ષ એવો છે કે એક વિદ્યા છે તોપણ જ્યાં જ્યાં ગુણો ઉદ્ભવે છે ત્યાં ત્યાંજ તેઓ ઉપકારક છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી બિન્ન બિન્ન શાખાઓમાં ગુણો બ્યવસ્થિત છે. એ પૂર્વપક્ષમાં પ્રકૃત એક વિદ્યાનો વિચાર નિષ્કળ છે એનું પ્રયોજન છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'સમાને ચ' એ વિજ્ઞાનનું વિવરણ કરે છે—'સર્વ વિજ્ઞાનો' ઇત્યાદિ. ગુણોનો ગુણી સાથે અવિનાશાવ છે તેથી—એક શાખામાં રહેલી વિદ્યા અન્ય શાખામાં રહેલી વિદ્યાના ગુણવાળી છે, તેનાથી અભિન્ન છે તેથી, તેમાંની વિદ્યાની પેઠે—એ અનુમાનથી વિદ્યા એક હોવાથી ગુણોનો ઉપસંહાર સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. પ્રધાન વસ્તુ એક હોય તો તેનાં ઉપકારક અંશોનો ઉપસંહાર થાય તેને માટે દૃશાન્ત કહે છે—'વિધિશેષની પેઠે'. જે કશું છે તેજ વ્યતિરેકે કહે છે—'કારણ કે જે વિજ્ઞાન એક થાય તો' ઇત્યાદિ. આશ્રય અને સૌંદર્ય કર્મ બિન્ન છે તોપણ આશ્રયમાંના ઇનિકર્તવ્યતાની સૌંદર્યમાં જેમ પ્રાપ્તિ છે તેમ એક વિદ્યામાં રહેલા ગુણની અન્ય વિદ્યામાં કેમ ન થાય તેથી કહે છે—'તેમની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ ન હોવાથી', પ્રકૃતિગુણોની વિકારમાં પ્રાપ્તિ યુગ છે, પણ વિદ્યાઓની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ અચિદ્ધ છે તેથી ગુણોની પ્રાપ્તિ નથી. 'એમ ન થાય' = ગુણોનો અનુપસંહાર નથી એવો અર્થ છે. ઉત્તરસૂત્રોની આ શ્રવણી પુનરુક્તિ નથી એમ કહે છે—'આજ પ્રયોજનસૂત્રનો' ઇત્યાદિ ॥ ૫ ॥

અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥
(વાજસનેયીઓની વિદ્યા છન્દોગોની વિદ્યાથી) ભિન્ન છે, શ્રુતિથી
એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી, અવિશેષ છે તેથી ॥ ૬ ॥

વાજસનેયકમાં 'તે હ દેવા ઋષિર્જનતામુગમ્ યસ ઉદ્ગ્રીયેનાત્યયામેતિ' [બૃહદ્
શાસ્ર] (તે દેવોએ-સાત્વિકવૃત્તિવાળા પ્રાણોએ-કર્ણ, હૃદય એ યજ્ઞને વિષે ઉદ્ગ્રીયથી
અમુરોને-સ્વાભાવિકવૃત્તિરૂપ પ્રાણોને-છતીને દેવત્વ પામીએ એમ) અને 'તે હ
વાયમૃગુરુત્વં ન ઉદ્ગ્રાય' [બૃહદ્ શાસ્ર] (તેઓએ એમ નિશ્ચય કરીને વાણીને
કર્ણ કે તું અમારું ઔદગામ્ય કર્મ કર) એમ પ્રક્રમ કરીને વાર્ આદિ પ્રાણો અ-
મુરપાપથી મસ્ત છે એમ તેમને નિન્દીને મુખ્ય પ્રાણનો પરિમલ પકે છે—'અય
દેમમાત્તન્વં પ્રાણમૃગુરુત્વં ન ઉદ્ગ્રાયેતિ તયંપિ વય પ્રાણ ઉદગાયત્' [બૃહદ્ શાસ્ર]
(પછી મુખની અંદર રહેલા પ્રાણને તેઓએ કર્ણ, તું અમારું ઔદગામ્ય કર્મ કર
એમ, 'હા' એમ કહી એ પ્રાણે તેમનું ઔદગામ્ય કર્મ કર્યું) એમ, તેમ છાન્દોગ્યમાં
પણ 'તદ્ દેવા ઉદ્ગ્રીયમાત્મજુલેનેતાનભિમવિપ્પામઃ' [છાન્દોગ શાસ્ર] (તે દેવા-
મુરના સંઘામમાં દેવોએ ઔદગામ્ય કર્મ કર્યું, એ કર્મથી એ અમુરોને આપણે અ-

ચોડના આદિનો વિશેષ નથી તેથી ઉત્સર્ગથી એકજ વિદ્યા છે એમ પૂરે કર્યું, તેનો અ-
ર્થ શબ્દો કહે છે—'અન્યથાત્વં શબ્દાત્'—આદિ વાલ્ક્યોનું ગુહ્યરૂપકમાં રહેલું ઉ-
દ્ગ્રીયપ્રાણજ્ઞ અને છન્દોગોનો છાન્દોગ્યમાં રહેલો ઉદ્ગ્રીય અધ્યાય વિષય છે એમ કહે છે—
'વાજસનેયકમાં' ઇત્યાદિ. 'તે હ દેવાઃ'—ઇત્યાદિ. જેની જન્માવસ્થા થઈ છે એવા
પ્રભવતિ, કર્મસ્થાનાધિકૃત પુરુષ, તેના અપલ તે પ્રાણપલ; તે પ્રભવતિના પ્રાણો—હૃદયો-
વાર આદિ. પ્રાણપલ એ પ્રકારના છે—દેવ અને અમુર. તેમાં દેવ એ કનીયન અને અ-
મુર એ જ્ઞાયાન છે. દેવ એટલે સાત્વિકવૃત્તિપ્રધાન ચકુરાદિ હૃદયો, સામ્યોદ્ભાસિત હૃદિ-
વૃત્તિ, સામ્યપુષ્ટી, સત્વાત્મક હૃદિવૃત્તિ, અને અમુર એટલે રાજસ અને તામસ વૃત્તિ
જેમાં પ્રધાન છે એવી હૃદિવૃત્તિ, દેવથી વિપરીત, ધોનાનાજ અમુરોમાં—છવનાપુરે પ્રાપ્તિ-
ઓમાં—રમે છે એવી સાત્ત્વની અપેક્ષા વગર સ્વભાવવશથી પ્રવર્તતી તમોમુલ્કાત્મક હૃદિવૃત્તિઓ.
સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં અનાદિકાકથી પ્રવૃત્ત થતો દેવામુરસંઘ—દેવી અને આમુરની વૃત્તિ વચ્ચે
આભિચારિક યજ્ઞમાં ઉદ્ગ્રીયથી એટલે સાત્વિક વૃત્તિરૂપ પ્રાણોએ અ-યોન્ય કર્યું કે આ
પરાજ્ય કરી દેવત્વ પામીએ. એ પ્રમાણે તેઓએ નિર્દોષ ઉદ્ગ્રીયકર્મ કર. વાણીએ અદત
નહી કરવા સલાહ કરી પ્રથમ વાણીની પરીક્ષા કરી કે તું અમારું ઉદ્ગ્રીયકર્મ કર. વાણીએ અદત
કર્યું. એવી રીતે પ્રાણ, અમુ, યોન, અને મનને પણ કામરૂપી અમુરપાપથી મસ્ત થવડાં બોધ,
તેઓને નિન્દી, મુખમાં રહેલો પ્રાણ—પ્રાણાભિમાનેની દેવતા—ઉપાસ્ય છે એમ નહીં કર્યું એવો
અર્થ છે. અર્થ = વાર્ આદિ પાચકરત હોવાથી અમુપાસ્ય છે એમ નિશ્ચય કર્યા પછી 'તદ્
દેવાઃ'—ઇત્યાદિ. તત્ = તદ્. અ-યોન્યનો જેમાં અનિશ્ચય થાય છે એનું ગુહ્ય પ્રટલ થયે-
લોને પૂર્વની પકે ઉદ્ગ્રીયકર્મ કર્યું કે એ ઉદ્ગ્રીયથી એ અમુરોને—સ્વાભાવિક હૃદિવૃત્તિને—અમે

મબય કરીશું એમ) એમ પ્રક્રમ કરીને અન્ય પ્રાણને, અમુરપાપથી મસ્ત હો-
 ાથી, નિન્દીને તેજ પ્રકારે મુખ્ય પ્રાણનો પરિમલ્લ પડે છે—‘અથ હથળ્યામં મુખ્યઃ
 તામ્નમુદ્રીયમુગ્ધામંત્રિકે’ [છાન્દોઃ ૧૧૨૭] (પછી જે આ પ્રસિદ્ધ મુખમાં
 દેસો પ્રાણ તેની ઉદ્ગીય તરીકે ઉપાસના કરી) એમ બંને સ્થળે પ્રાણની પ્રશંસા
 તેથી પ્રાણવિદ્યાનાં છે એમ નિર્ણય થાય છે. તેમાં સંશય થાય કે આદિ
 પેવાનો બેઠ છે કે વિયાનું એકત્વ છે? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? પૂર્વન્યાયે વિયાનું
 એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ વિયાનું એકત્વ યુક્ત નથી, પ્રક્રમનો બેઠ છે તેથી; કા-
 ણ કે વાજસનેયીઆ એક રીતે પ્રક્રમ કરે છે અને છાન્દોગો અન્ય રીતે પ્રક્રમ કરે
 છે. ‘ત્વ ન ઝગ્ગ’ [બુદ્ધ ૧૧૩૨] (તું આમારું ઔદગામ કર્મ કરે) એમ વાજ-
 સનેયીઆ પ્રાણનું ઉદ્ગીયના કર્મ તરીકે અવળ કરાવે છે; છાન્દોગો તો ‘તમુદ્રી-
 યમુગ્ધામંત્રિકે’ [છાન્દોઃ ૧૧૨૭] (તેની ઉદ્ગીય તરીકે ઉપાસના કરી) એમ
 પ્રાણનું ઉદ્ગીય તરીકે અવળ કરાવે છે. આમ વિયાનું એકત્વ રી રીતે થાય એમ
 નિર્ણય તો આ રીત નથી; કેમકે અરજા વિશેષથી વિયાનું એકત્વ જનું રહેતું
 નથી; કાણકે કે વિકેતકદિત્ત અનુતર ભાગ પ્રતીયમાન થાય છે. કેમકે દેવામુરમ-
 માત્રેના ઉપક્રમ, અનુરુપા પરાભયને માટે સંવાદ, ઉદ્ગીયનો ઉપન્યાસ, વાદ આ-

દિત્ત. ‘તેજ પ્રકારે’ એ ઉદ્ગીયપ્રાણના પદમાં છે નેમજ. પણ કૃતિમાં આભ્યાસિકા
 છે, વિદ્યાવિદ્યા નથી અને આસાદ કરી, પ્રાણનું અને અધ્યાયનો વિવક્ષિત અર્થ કહે છે—
 ‘અને નયતે’ એવું છે. તત્ત્વાત્માના રહસી ઉદ્ગીયવિદ્યાને વિષય તરીકે કરીને વિચારનું
 બીજા જે સુલભ ને કહે છે—‘તેમાં સંશય થાય છે’ હવાદિ. વિયાનો એક છે કે અમલ
 છે એમ મતલબ છે. અ. ૧૧. ૩૨૨ નીકાલન્યાયાવી ઉદ્ગીયપદમાં એમ એક મંત્રા કોવડી
 કેડ વિદ્ય. છે. નકે હિન્દુઓના અન્ય અનુપ્રાણવદાર એ રૂજ છે. મિદ્ધાન્તમાં તો મંત્રા એક
 છે તેમજ અન્યકે એવું છે તેથી તુલ્યનો અનુપ્રાણવદાર એ રૂજ છે એમ ભવાં પાં-
 ને રજાવ છે. આવાદિય નમન છે એમ નમનજ. પૂર્વપ્રકાર બદલુ કરે છે—‘વિ-
 યાનું એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે’. સુલભ. નકે વિદ્યાન્તીને મદામાન રજા કરે છે—‘પણ
 વિયાનું એકત્વ યુક્ત નથી’. અ. ૧૧. ૩૨૨ નીકાલન્યાયાવી ઉદ્ગીયપદમાં એ રૂજ, પ્રાણ તે વાજસનેયી
 ઉદ્ગીય છે કહે ‘ઝગ્ગ’ એ કનુવચક મળે છે. છાન્દોગો તો, ઉદ્ગીયપદ એ
 એકત્વ ને કહે છે—‘અન્ય એ એમ’ ‘ઓમિતેતદક્ષમુદ્રીયમુગ્ધામંત્રિકે’ [છાન્દોઃ ૧૧૨૭]
 ‘એ’ એ અધ્યક્ષ ઉદ્ગીય. કાલન્યા કરી. એ એ અધ્યક્ષ પરમામાન અભિપાત છે ને
 એ. ૧૧. ૩૨૨ નીકાલન્યાયાવી ઉદ્ગીયપદમાં એ રૂજ, પ્રાણ તે વાજસનેયી ઉદ્ગીય પ્રમલ થાય છે તેવ
 છે એમ કહેવું કેવળ કેવળ નમન થાય છે. ઉદ્ગીય અર્થનો અવલોક કરીને એ
 એકત્વ પ્રાપ્ત છે) એવું ઉદ્ગીય કરીને ‘તમુદ્રીયમુગ્ધામંત્રિકે’ [છાન્દોઃ ૧૧૨૭] (તેની
 ઉદ્ગીય તરીકે ઉપાસના કરી) એમ કહેવું મળે છે. વાજસનેયીનાં ઉદ્ગી-
 યપદમાં કાલન્યા કરી. એ એકત્વ પ્રાપ્ત છે એવું ઉદ્ગીય કરીને ઉદ્ગીય પ્રમલ થાય છે.
 એવું કહે, એવું કહે અન્ય નમન છે એમ કહે. ઉદ્ગીય છે ને અન્ય. કને ઉદ્ગીય
 છે એમ કહે, એવું કહે અન્ય નમન છે એમ કહે. ઉદ્ગીય પ્રમલ થાય છે. ‘ઉદ્ગીય તરીકે’
 એવું કહે, એવું કહે અન્ય નમન છે એમ કહે. ઉદ્ગીય પ્રમલ થાય છે. ‘ઉદ્ગીય તરીકે’
 એવું કહે, એવું કહે અન્ય નમન છે એમ કહે. ઉદ્ગીય પ્રમલ થાય છે. ‘ઉદ્ગીય તરીકે’

દિનું સંકીર્તન, તેની નિન્દાથી મુખ્ય પ્રાણનો આશય અને તેના વીર્યથી અરમભોજના દૃષ્ટાન્તથી અમુરનો વિધ્વસ—એમ બહુ અર્થો બને સ્થળે અવિશિષ્ટ છે એમ પ્રતીત થાય છે. વળી વાજસનેયકમાં પણ પ્રાણ અને ઉદ્ગીયનું સામાનાધિકરણ છે—‘एष उ वा उद्गीयः’ [બૃહ્દ ૧૧.૩.૨૩] (એ ખરેખર ઉદ્ગીય છે) એમ. તેટલા માટે છાન્દોગ્યમાં પણ કર્તૃત્વની લક્ષણ કરવાની છે. તેટલા માટે વિધાનું એકત્વ છે એમ ॥ ૬ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥
(વિધાનું એકત્વ ન્યાય્ય) નથીજ; પ્રકરણના ભેદથી, પરો-

વરીયસ્ત્વ આદિની પેઠે ॥ ૭ ॥

વિધાનું એકત્વ આદિ ન્યાય્ય નથીજ, વિધાનો ભેદજ આદિ ન્યાય્ય છે. શાથી? પ્રકરણના ભેદથી. પ્રક્રમના ભેદથી એવો અર્થ છે; કેમકે આદિ પ્રક્રમભંગ દેખાય છે. પ્રથમ છાન્દોગ્યમાં ‘મોમિત્વેતદ્દક્ષત્તુદ્રીયમુપાસીત’ [છાન્દોગ ૧૧.૧૨] (ૐ એ

‘અરમભોજના નિર્દર્શનથી’ = એમ પદ્યરને પ્રાપ્ત કરી શ્રુતિજ્ઞાનું બનેલું હોવાથી તેનું નામ પામે છે, તેમ પ્રાણનો થાગ કરવા આવેશ અમુરો તેના વીર્યથી ધોનેજ નામ પામ્યા એમ ઉભયત્વ-બંને સુતિમાં છે. અથ્થ રૂપનેલો અંગીકાર કરીને વિધાનું એકત્વ છે એમ કહ્યું; હવે અથ્થ રૂપમેદ પણ નથી એમ કહે છે—‘વળી વાજસનેયકમાં પણ’ હત્વાદિ. ઉદ્ગીય તરીકે પ્રાણને બંને સુતિમાં કાઠો છે તેથી એકત્વ કૃત કર્તૃત્વ ઉભયત્વ સમજાવું એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

બહુવિરુદ્ધરૂપના ભેદથી વિધાનું એકત્વ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘न वा प्रकरणभेदात्’ . વાજસનેયક અવધારણને અર્થ છે એમ સ્વીકારી પ્રતિપાદનો વિભાગ કરે છે—‘વિધાનું એકત્વ’ હત્વાદિ. ‘આદિ’ = પ્રક્રમ ને સાખામાં. બંને સ્થળે પ્રાણને ઉદ્ગીય બંને તેને કાઠો છે એમ ઉભયત્વ અવિરોધ છે તેથી વિધાનો બંને હોવાથી વિધાનો બંને સમયે છે તો ભેદની ઉભિ રી રીને એમ રાંડા કરે છે—‘શાથી’? સાખાભેદથીજ પ્રકરણને સિદ્ધ થાય છે તો પ્રકરણને વિદ્યારભેદમાં પ્રલોચન નથી એમ અગત્યા કરી અંગીકાર અથ્થ કહે છે—‘પ્રક્રમના ભેદથી એવો અર્થ છે’, બંને સાખામાં વિધાનેનું વિવરણ કરે છે—‘કેમકે આદિ પ્રક્રમભંગ દેખાય છે’ હત્વાદિ. ‘ઉદ્ગીયમ્’ = ઉદ્ગીયસ્વરૂપ. જ્ઞાન, જુદિયી. અથ્થ, એવરિ, પુરુષ, વાઙ, કાર. સામ ને ઉદ્ગીયમાં પૂરપૂરથી ઉત્તરોત્તર સારવર છે—વરાવર-જુનેનો જુદિયી રસ છે, એટલે ઉત્તરોત્તર, સિદ્ધિદેવ અને પ્રવચનના હોવાથી સારવર છે; જુદિયીનો અથ્થ રસ છે; કેમકે જળને વિષે જુદિયી એકત્વ છે; જળનો એવરિ રસ છે; કેમકે એવરિ જળનું પરીવ્રમ છે. એવરિને રસ પુરુષ છે; કેમકે પુરુષ અખપરિવ્રમ છે. તે પુરુષનો રસ અજ્ઞ છે; કેમકે પુરુષ વચનોમાં વાંચ સારવર છે; ને વાંચનો રસ કાર છે,

૧ જ્ઞાનિવિરોધ સાખાવચ ૨ વાણી વા અને વાણી વા એમ પરીવરીત્વ એટલે સાખાવચ ૩ એવરિ. તેનો કાવ ને પરીવરીત્વ

જ્યોત્સ્નક ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી) એમ ઉદ્ગીથનો અવયવ ઝંકાર ઉપાસ્ય છે એવી રીતે પ્રસ્તવન કરીને રસતમ આદિ ગુણનું ઉપવ્યાખ્યાન ત્યાં કરીને પછી 'સલ્વેતસ્યેવાક્ષરસ્યોપવ્યાખ્યાનં મયતિ' [છાન્દો ૧૧૧૨૦] (અરેખર, એજ પ્રકૃત ઉદ્ગીથાખ્ય અક્ષરનું ઉપવ્યાખ્યાન થાય છે) એમ ફરીથી પણ તેજ ઉદ્ગીથાવયવ ઝંકારની અનુવૃત્તિ કરીને દેવામુરની આખ્યાયિકાદ્વારા તેને 'પ્રાણમુદ્રીયમુપાસાંચકેરે' [છાન્દો ૧૧૨૨] (તે દેવોએ નાસિકામાં રહેલા એતનાવાન પ્રાણ પ્રાણ, ઉદ્ગીથતા, ઉદ્ગાતાને ઉદ્ગીથલક્ષિથી ઉપાસ્યો) એમ કહે છે. તેમાં જે ઉત્ત્રીયશબ્દથી સ્કન્દ લક્ષિ અભિપ્રેત હોય, અને તેનો કર્તા ઉદ્ગાતા ઋત્વિઃ (ઉપાસ્ય) હોય તે ઉપક્રમને આધ આપે ને લક્ષણ પ્રસક્ત થાય, અરેખર, એક વાક્યમાં ઉપક્રમને અનુસારે ઉપસંહાર હોયો જોઈએ. તેટલા માટે અહિં તે ઉદ્ગીથાવયવ ઝંકારને વિષે પ્રાણદૃષ્ટિનો ઉપદેશ છે. પણ વાજસનેયકમાં તે ઉત્ત્રીયશબ્દથી અવયવનું મહુણ કરવામાં કારણ નથી તેથી સ્કન્દ લક્ષિજ આવેદન કરી છે. 'ત્વં ન ઉત્ત્રાય' [ખુદ્ ૧૧૩૨] (તું અમારૂં ઔદ્ગાત્ર કર્મ કર) એમાં પણ તેનો કર્તા, ઉદ્ગાતા

અમુનો રસ સામ છે, અને તે સામનો પણ રસ ઉદ્ગીથ એટલે ઝંકાર છે, એમ ઝંકાર સા-
રતમ છે—એમ ઝંકારને રસતમ—સારતમ દર્શાવીને તેના આસિ, સમૃદ્ધિ એવા ગુણો કહીને
એ ગુણવાન ઝંકારને વિષે પ્રાણદૃષ્ટિનું વિધાન કરવા માટે આખ્યાયિકા પ્રસ્તુત થઈ છે એમ
કહે છે—'રસતમ આદિ ગુણનું' ઇલાદિ. પણ કોઈ શંકા કરે કે વાજિવામ્ સાથે છા-
ન્દોઅવાક્યની એકવાક્યતા કરવા સાડે છાન્દોઅના ઉપક્રમમાં રહેલું ઉદ્ગીથપદ સંપૂર્ણ સામ-
જિના અર્થમાં હો, 'પ્રાણમુદ્રીયમ્' [છાન્દો ૧૧૨૨] એમાં પણ ઉદ્ગીથકર્તા પ્રાણ ઉપાસ્ય
છે એમ આખ્યાન કરી આ રાગનું નિરાકરણ કરે છે—'તેમાં જે ઉત્ત્રીયશબ્દથી' ઇલાદિ.
ઝંકારની ઉપાસિત જે ઉપક્રમમાં કહી છે તે ઉપક્રમનો ભગ થાય છે ને ઉત્ત્રીયપદમાં કર્તૃવ-
શ્વણ થાય છે—ઉત્ત્રીયપદમાં શ્વણ કરી શક્ય અર્થ ઉદ્ગીથકર્તા લેવો પડે છે—એમ બે શેષ
થાય છે. પણ કોઈ શંકા કરે કે સિદ્ધાન્તમાં પણ ઉત્ત્રીયપદને વિષે ઉદ્ગીથાવયવ એ અર્થમાં
અવયવશ્વણ રચીકારથી પડે છે, તો અવયવશ્વણથી કર્તૃવશ્વણ વધારે સારી છે; કેમકે તેને
અન્ય શ્રુતિનો અનુવ્રદ છે; એમ ઉપસંકારમાં ઉદ્ગીથકર્તા પ્રાણની ઉપાસિત છે એમ નિશ્ચય
છે તેથી ઉપક્રમમાં પણ તેનો નિશ્ચય છે. એ શંકાનું નિરસન કરવા કહે છે—'અરેખર,
એક વાક્યમાં ઉપક્રમને અનુસારે' ઇલાદિ. સદિગ્ધ ઉપક્રમ શેષ તો તેનો વાક્યદેવથી
નિશ્ચય થાય છે, જેમ 'અન્તાઃ સંક્રાન્તાઃ' (સંક્રાન્તા વિષ્ણુ ક્રીડી) અહિં અંજનદ્રવ્યનો સંદેહ થયે
'સેત્રો છૂતમ્' એમ શેષ હોવાથી અંજનદ્રવ્યનો નિશ્ચય થાય છે. અહિં તો ઉપક્રમમાં પ્રસર
ઉપાસ્ય છે એ નિશ્ચિત છે, તે અન્તરનુ સમાનાધિકરણ ઉત્ત્રીયપદ છે, તેથી તેને વિષે અવ-
યવશ્વણ છે એમ પણ નિશ્ચિત છે તેથી 'પ્રાણમુદ્રીયમ્' એમ જે ઉપસંહાર છે તેને
ઉપક્રમની સાથે એકાવ થાય એમ વશ કરવો યુક્ત છે એનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે છાન્દો-
અમાં ઝંકાર ઉપાસ્ય કાંઈ છે, અન્વય તો પ્રાણ ઉપાસ્ય છે એમ કહ્યું છે એમ ઉપાસ્ય-
થી નિવર્તે છે એમ કહે છે—'પણ વાજસનેયકમાં તે' ઇલાદિ. 'ઉદ્ગીથતાવયવમ્'
એમાં અવયવશ્વણ માટે દેનું નથી તેથી એના ઉત્ત્રીયપદ સ્કન્દ સામજિ નિરેજ છે. વળી
જે એમ કહ્યું છે કે વાજસુતમ, પણ પ્રાણ ઉત્ત્રીયપદ છે એમ શ્રુતિ છે તેથી ઉપાસ્ય એ

સાથે જો સમાનાયકરણ છે તે પણ હિંમત તરીકે દર્શાવવા હજી પ્રાણ સર્વને આત્મા છે એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે એટલે વિધાનું એકત્વ આણતું નથી. વળી ત્યાં સહજ ભક્તિને જ વિષે ડઝીયશબ્દ છે એમ વૈચર્ય છે. તેમજ પ્રાણ હિંમત છે એનો અસંભવ તેનુથી પરિણામ કરાય છે એ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે હિંમતના પ્રાણવીર્યથીજ આત્માનું કર્મ કરે છે એટલે અસંભવ નથી. તેજ પ્રકારે હિંમતના પ્રાણવીર્યથીજ આત્માનું કર્મ કરે છે એટલે અસંભવ નથી. તેજ પ્રકારે ત્યાં અવજ્ઞ કરાયું છે કે 'વાયુ જ તો જ જ પ્રાણને જોડાણ' [ભુદ્ધ શાસ્ત્ર] (પ્રાણપ્રધાન વાતી વડે અને પાનાના આત્મભૂત પ્રાણ વડે તે અપાસ્ય, આકિરસ હિંમતનાએ હિંમતનું કર્યું). વળી વિવક્ષિત અર્થબદ્ધ અવગમ્યમાન છે ત્યારે વાક્ય-પ્રકાશના સાદરશમાયથી સમાન અર્થ છે એમ નિર્દય કરવો યુક્ત નથી; કારણ કે અવગમ્યવાક્યમાં અને પરમશબ્દવાક્યમાં 'પ્રેષા તજ્જુલાન વિમલેષે માયમાઃ સુસ્તા-

[illegible]

છે. તેજ અહિં ન્યાયનર છે; કેમકે તેમાં મુતિના અક્ષરોની અનુગતિ છે. પણ સંજ્ઞાનું એકત્વ તો મુત્યક્ષરથી બાદ છે; અને ઉદ્ગીયશબ્દમાત્રના પ્રયોગથી વ્યવહાર કરનારા લોકોએ તેનો ઉપચાર કરે છે. વળી પ્રસિદ્ધ ભેદવાળી, પરાવરીવસ્તુ આદિ ચુલ્લવાળી ઉપાસનાઓમાં 'ઉદ્ગીયવિધા' એમ એ સંજ્ઞાનું એકત્વ છે. જેમ એક જ કાંઈ મન્યમાં પોતા અભિહોત, દરો, પૂર્ણમાસ આદિ, જેમાં ભેદ પ્રસિદ્ધ છે, તેની એક જ કાંઈ સંજ્ઞા બેવામાં આવે છે, તેમ અહિં પણ ધરો. પણ જ્યાં એ પ્રકારનો કોઈ ભેદ હોય ન હોય ત્યાં સંજ્ઞાના એકત્વથી વિધાનું એકત્વ ધાઓ. જેમ સંવર્ગવિધા આદિમાં ॥ ૮ ॥

વ્યાસેષ્ય સમજસમ્ ॥ ૧ ॥

પણ (સર્વ વેદમાં ઓંકારની) વ્યાપ્તિ છે તેથી (ઉદ્ગીય એ વિરોપણ છે એ) 'નિરવધ છે ॥ ૬ ॥

'મોક્ષિત્વેનદસત્તુદ્રીયમુપાસીત' [જાન્યાર ૧૧૧૧] (જે એ અક્ષર ઉદ્ગીય શાવધવની ઉપાસના કરવી) અહિં 'અક્ષર' અને 'ઉદ્ગીય' એ શબ્દોનું સામાનાધિકરણ મુતિમાં જણાય છે તેમાં અધ્યાસ, અપવાદ, એકત્વ, અને વિરોપણ એ પક્ષોનો પ્રતિભાસ ધરાયે એમાંનો કયો પક્ષ ન્યાય ॥ એ વિચાર છે. તે માટે બે વસ્તુમાંની એક વસ્તુ તરીકેની 'બુદ્ધિ નિવૃત્ત ધર્મા વિનાજ બીજી વસ્તુ તરીકેની

છે. સંજ્ઞા તો પુરૂષે ભાવેથી હોવાથી કુળંચ છે એવો ભવં છે. ભેદ સ્વરૂપ સમજનો હોય તારે સંજ્ઞાનું એકત્વ જમણું સંપન્ન નથી; કેમકે એમ ધર્મે અનિયમ સ્થાવ. વળી મુલક્ષરના સમાલોચનથી ભેદપ્રત્યય અન્યથા અને અવેક્ષારહિત છે. પણ સંજ્ઞાનું એકત્વ તો મુનિથી ભક્ત હોવાથી નહિરમ ॥ અને 'દેવેવેવ હોવાથી સંવેષ છે. તેટલા માટે સંજ્ઞાનું એકત્વ ઉત્તર હોવાથી જાણે સાધવા સમર્થ નથી વળી સંજ્ઞાનું એકત્વ કર્મના એકત્વથી જાણવારી છે—કર્મને જાણે. મિથ મિથ કર્મમાં જન્મ એક સંજ્ઞા છે એમ કહે છે—'વળી પ્રસિદ્ધ ભેદવાળી' હતાં. તારે શું સંજ્ઞાનું એકત્વ સર્વ જાણ્યું છે ? કહે છે કે ના. એમ નથી—'પણ જ્યાં એ પ્રકારનો' હતાં. જાણે ન હોય તો સંજ્ઞાનું એકત્વ પણ પ્રમાણ છે, જેમ સંવર્ગવિધા એમ એક સંજ્ઞા સર્વ શાખાઓમાં તે વિધાનું એકત્વ છે. તેમજ પચાસિ આદિ વિધાનું એકત્વ છે એમ આજ સુધમાં દર્શાવું છે એવો ભવં છે ॥ ૮ ॥

મોક્ષ અને ઉદ્ગીય શબ્દોનું સામાન્યીકરણ એ અધિકરણનો વિષય છે એમ દર્શાવે છે—'મોક્ષિત્વેનદસત્તુદ્રીયમુપાસીત' હતાં. વિરોધનું અવધારણ ન થવાથી સંદેહ કહે છે—'અધ્યાસ, અપવાદ' હતાં. અધ્યાસ અહિં પદ્યોનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'તે માટે બે વસ્તુમાંની' હતાં. તે માટે એ ચારમાં, અધ્યાસ, અપવાદ, એકત્વ ને વિરોધ એ ચારમાં 'અધ્યાસ' એટલે શું તે કહે છે. 'અધ્યાસ' એટલે બુદ્ધિપૂર્વક અનેદોષ: 'અપવાદ

છે એમ નિશ્ચય કર્યો છે. તેમ આહિં પણ ઉપક્રમના ભેદથી વિધાનો ભેદ છે. શેવરીયસ્તવ આદિની પેઠે. જેમ પરમાત્મદૃષ્ટિનો અધ્યાસ સમાન છે તોપણ 'માકાશો દેવૈર્મયો જ્વાયાનાકાશઃ પરાયણમ્' [છાન્દો ૧૧૧૧] (કારણ કે આકાશ એ સર્વ ભૂતોથી મહત્તર છે, તેટલા માટે આકાશ સર્વ ભૂતોનું પરમસ્થાન છે) 'જા પણ પરોવરીયાનુદ્રીયઃ સ પ્પોડનન્તઃ' [છાન્દો ૧૧૧૨] (તે એ પરથી અને વરથી વર ઉદ્ભવી છે, તે એ અનન્ત છે) એમ પરોવરીયસ્તવગુણથી વિદિત ઉદ્ભવીતું ઉપાસન અદિત્યાદિગત દિરણ્યરમશ્રુત્ય આદિ ગુણથી વિશિષ્ટ ગીથના ઉપાસનથી ભિન્ન છે, અને એક શાખામાં પણ અન્યોન્ય ગુણનો ઉપસંપન્ન નથી, તેમ અન્ય શાખાઓમાં રહેલાં પણ એવાં ઉપાસનોમાં-એમ સમજવું ॥ ૫ ॥

સંજ્ઞાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિ તુ તદપિ ॥ ૮ ॥

સંજ્ઞાથી (વિધાનું ઐક્ય છે એમ) બે (કહેશે તો) તે (યુક્ત નથી),
તે કહ્યું છે, તે (સંજ્ઞાનું ઐક્ય) (પ્રસિદ્ધ ભેદવાળી
વિધામાં) પણ છે ॥ ૮ ॥

જો એમ કહેવાય કે સંજ્ઞાના એકત્વથી વિધાનું એકત્વ આહિં ન્યાય્ય કેમકે ઉભયત્ર ઉદ્ભવીતવિધા એવી એક સંજ્ઞા છે, તો તે પણ ઉપપન્ન થતું નહીં કેમકે એ 'ન વા પ્રકરણમેવાત્ પરોવરીયસ્ત્વાદિયત્' [બ્રહ્મસૂ ૩૩૩૭] એમાં ક

મછી વત્સને માતૃસ્થાનથી દૂર કરીને, ઓતોહન કરીને, પૂર્વની પેઠે દેવતાઓને હવિનો વિભાજી કરી, અન્ય દેવતાથી વિશિષ્ટ પશુકામેષ્ટિનું વિધાન છે તેથી આહિં પૂર્વકર્મ અનુવૃત્ત થવા અન્ય યાગનું વિધાન છે. અન્નપુદ્યવાગ્મ સાથે સાદૃશ્ય છે તોપણ અપૂર્વકર્મનું વિધાન તેમજ છાન્દોમ્ય અને વાજસનેયકમાં દેવામુરસમામ આદિ પ્રતિપાદનની તુલ્યતા છે તોપણ પાસ્યનું વૈશ્વદ્યુય છે તેથી વિદ્યાભેદજ સ્વીકારવો મુજબ છે. સૂત્રોક્ત દૃષ્ટાન્તનું ન્યાય્ય કરે છે—'પરોવરીયસ્તવ આદિની પેઠે.' 'પરત્' એ સકારાન્ત અન્યથ છે. પરથી અને વરથી વરીયાત તે 'પરોવરીયસ્' એ એકપદ છે; એટલે પરમાત્મરૂપસંપન્ન ઉદ્રીય 'અનન્તઃ' = આકાશાખ્ય, પરમાત્મા. પરમાત્માની દૃષ્ટિને આસંખીને ઉદ્રીયને તેવો કયો એવો અર્થ છે. આકાશ અને આદિત્ય આદિને વિષે પરમાત્મદૃષ્ટિના આરોપથી ઉદ્રીયની ઉપાસના સાથે સામ્ય છે તોપણ પરોવરીયસ્તવ આદિ ગુણવાળી ઉદ્રીયની ઉપાસ્તિ અન્ય છે અને દિરણ્યરમશ્રુત્ય આદિ ગુણવાળી ઉદ્રીયની ઉપાસ્તિ અન્ય છે, તેમ આદિ પણ એ અર્થ છે. પરમાત્માની દૃષ્ટિ ઉદ્રીયને વિષે ઉત્પન્ન કરાવવા 'માકાશો દેવૈર્મયો ભૂતૈર્મયો જ્વાયાન્' (આકાશ એ ભૂતોથી ઉત્પન્ન છે) એમ આકાશશબ્દથી પરમાત્માનો નિર્દેશ કરે છે ॥ ૭ ॥

સંજ્ઞાનું ઐક્ય-એ પૂર્વપક્ષનું બીજા-ઉકાલી દુષિત કરે છે—'સંજ્ઞાતશ્ચેત્' ઇત્યાદિ ઉપસ્થપ્ત ભેદથી વિદ્યા ભિન્ન છે એમ બે કહ્યું છે ને શ્રુત્યધરને અનુગત દોવાથી ભવત

૬. તેજ અહિં ન્યાયતર છે; કેમકે તેમાં મુતિના અક્ષરોની અનુગતિ છે. પણ સંસ્કૃત એકત્વ તો મુલ્યક્ષરથી બાહ્ય છે; અને ઉદ્ગીયશબ્દમાત્રના પ્રયોગથી વ્યવહારનારા લૌકિકો તેનો ઉપચાર કરે છે. વળી પ્રસિદ્ધ લેહવાળી, પરોવરીયસ્તવ આગુવાળી ઉપાસનાઓમાં 'ઉદ્ગીયવિદ્યા' એમ એ સંસ્કારનું એકત્વ છે. જેમ એક જ કાંઈક મનમાં પડેલા અમિહોત્ર, દર્શા, પૂર્ણમાસ આદિ, જેમાં લેહ પ્રસિદ્ધ છે તેની એક જ કાંઈક સંસ્કારોમાં આવે છે, તેમ અહિં પણ ઘરો, પણ જ્યાં એ પ્રકારનો કોઈ લેહ હોય ન હોય ત્યાં સંસ્કારના એકત્વથી વિદ્યાનું એકત્વ થાયો, જેમ સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં ॥ ૮ ॥

વ્યાપ્તેશ્ચ સમજસમ્ ॥ ૧ ॥

પણ (સર્વ વેદમાં ઓંકારની) વ્યાપ્તિ છે તેથી (ઉદ્ગીય એ વિશેષપણ છે એ) 'નિરવધ છે ॥ ૬ ॥

'ઓમિત્યેતદસત્ત્વમુદ્ગીયમુપાસીત' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (એ-એ અક્ષર ઉદ્ગીય-ધાવધવની ઉપાસના કરવી) અહિં 'અક્ષર' અને 'ઉદ્ગીય' એ શબ્દોનું સામાના-ધિકરણ મુતિમાં જણાય છે તેમાં અપાસ, અપવાદ, એકત્વ, અને વિશેષપણ એ પદોનો પ્રતિભાસ થવાથી એમાંનો કથો પક્ષ ન્યાય છે એ વિચાર છે. તે મધ્યે એ વસ્તુમાંની એક વસ્તુ તરીકેની 'બુદ્ધિ નિવૃત્ત થવા વિનાજ બીજી વસ્તુ તરીકેની

છે. સંસ્કાર તો પુરુષે આપેલી હોવાથી કુલંક છે એવો અર્થ છે. એ સ્ફુટગર સમજાનો હોય ત્યારે સંસ્કારનું એકત્વ જાહેરનું સાધન નથી; કેમકે એમ થયે અનિપ્રસન્ન થાય. વળી મુલ્યક્ષર-ના સમાયોજનથી લેહપ્રત્યય અન્તરમ અને અપેક્ષારહિત છે; પણ સંસ્કારનું એકત્વ તો મુનિથી બાહ્ય હોવાથી બહિરમ છે અને 'પરિપેક્ષ હોવાથી સાપેક્ષ છે; તેટલા માટે સંસ્કારનું એકત્વ કુલંક હોવાથી અલેહ સાધના સમર્થ નથી. વળી સંસ્કારનું એકત્વ કમંભા એકત્વથી અભિચારી છે—કર્મક્રયને અભાવે, મિત્ર મિત્ર કર્મમાં પણ એક સગા છે એમ કહે છે—'વળી પ્રસિદ્ધ લેહવાળી' હતાદિ. ત્યારે શું સંસ્કારનું એકત્વ સર્વમ અપ્રમાણ છે? કહે છે કે ના, હામ નથી—'પણ જ્યાં એ પ્રકારનો' હતાદિ. બાધક ન હોય તો સંસ્કારનું એકત્વ પણ પ્રમાણ છે, જેમ સંવર્ગવિદ્યા જેમ એક સંસ્કારથી સર્વ સામાજીમાં તે વિદ્યાનું એકત્વ છે, તેમજ પચા-ત્રિ આદિ વિદ્યાનું એકત્વ છે એમ આજ સૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે એવો અર્થ છે ॥ ૮ ॥

ઓમ અને ઉદ્ગીય શબ્દોનું સામાનારિકરણ એ અરિકરણનો વિષય છે એમ દર્શાવે છે—'ઓમિત્યેતદસત્ત્વમ્' હતાદિ. વિશેષનું અવધારણ ન થવાથી સંદેહ કહે છે—'અપાસ, અપવાદ' હતાદિ. અપાસ આદિ પદ્યોનું ન્યાયજન કરે છે—'તે મધ્યે એ વસ્તુ-માંની' હતાદિ. 'તે મધ્યે' એ ચારમાં, અપાસ, અપવાદ, એકત્વ ને વિશેષણ એ ચારમ-થે. 'અપાસ' એટલે શું તે કહે છે. 'અપવાસ' એટલે શુદ્ધિપૂર્વક અનિદાસોપ; 'અપવા-

બુદ્ધિનો આરોપ કરાય તે અધ્યાસ. જેને વિષે 'અન્યબુદ્ધિનો અધ્યાસ થાય છે તેને
 વિષે અન્યબુદ્ધિનો અધ્યાસ કર્યો છે તોપણ તે વસ્તુ તરીકેની બુદ્ધિ અનુવૃત્ત થાય
 છે. જેમ નામને વિષે બ્રહ્મબુદ્ધિનો અધ્યાસ કરાય છે ત્યારે પણ નામબુદ્ધિ અનુ-
 વૃત્ત થાય છે, બ્રહ્મબુદ્ધિથી તે નિવૃત્ત થતી નથી; અથવા તો જેમ પ્રતિમા આ-
 રોપને વિષે વિષ્ણુ આદિ બુદ્ધિનો અધ્યાસ થાય છે. એમ આદિ પણ અક્ષરને વિષે
 ઉદ્ગીથબુદ્ધિનો અધ્યાસ થાય કે ઉદ્ગીથને વિષે અક્ષરબુદ્ધિનો અધ્યાસ થાય એમ.
 જે કોઈક વસ્તુને વિષે પૂર્વ 'નિવિષ્ટ મિથ્યાબુદ્ધિનો નિશ્ચય થયે પાછળથી ઉત્પન્ન
 થતી યથાર્થબુદ્ધિ પૂર્વ નિવિષ્ટ મિથ્યાબુદ્ધિને નિવૃત્ત કરનારી થાય છે તેનું નામ અ-
 પવાદ. જેમ હલ ને ઇન્દ્રિયના સંઘાતને વિષે આત્મબુદ્ધિ પાછળથી થનારી 'તત્ત્વ-
 મસિ' [છાન્દોગ દાદાગ] (તે તું છે) એ આત્માને વિષેજ આત્મબુદ્ધિરૂપ યથાર્થ-
 બુદ્ધિથી નિવૃત્ત થાય છે. અથવા તો જેમ દિશાની ભ્રાન્તિબુદ્ધિ દિશાની યથાર્થબુ-
 દ્ધિથી નિવૃત્ત થાય છે. એમ આદિ પણ અક્ષરબુદ્ધિથી ઉદ્ગીથબુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે
 કે ઉદ્ગીથબુદ્ધિથી અક્ષરબુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે એમ. એકત્વ એટલે તો અક્ષર અને
 ઉદ્ગીથ શબ્દોનો સિદ્ધ અર્થ ન હોયો તે; જેમ 'દ્વિમેત્તમ', 'બ્રાહ્મણ', અને 'ભૂ-
 મિદેવ' એમ, સર્વવેદવ્યાપી 'ઓમ્' એ અક્ષરે પાતાના પ્રહુજપ્રસંગે ઉદ્ગાતાના
 કર્મવિશેષનો યોગ કરાવ્યો એનું નામ વિશેષણ; જેમ 'નીલ જે ઉત્પન્ન તે
 આણ', એમ આદિ પણ ઉદ્ગીથ જે મોંકાર તેની ઉપાસના કરવી. આ રીતે એ
 સામાનાધિકરણવાક્યનું વિભરણ કરતી વખતે આ પક્ષો રખાય છે, તેમાં એકનું
 પણ નિર્ધારણ કરવાના કારણનો અભાવ છે તેથી અનિર્ધારણ પ્રાપ્ત થયે આ કહે
 છે—'વ્યાપ્તેષ્ઠ સમજસમ્.' જરાબંદ તુરાબંદને સ્થાને રહેસો છે અને ત્રણે પક્ષ વ્યા-

૬ 'એટલે બાધ; 'એકત્વ' એટલે વાસ્તવિક અભેદ; અને 'વિશેષણ' એટલે વ્યાવર્તક
 એમ વિવેક છે. એમાંથી એક વસ્તુ તરીકેનો વિચાર નિવૃત્ત થયા વિના અન્ય વસ્તુ તરીકેનો
 વિચાર શી રીતે થાય તેને માટે કહે છે—'જેને વિષે અન્યબુદ્ધિનો' હતાદિ. 'અધ્યા-
 સ થાય એમ'—એમાં 'એમ' શબ્દ અધ્યાસપદ્યની સમાપ્તિ દર્શાવવા છે. અપવાદ-
 શબ્દની બુ-પત્તિ કહે છે—'જે કોઈક વસ્તુને વિષે' હતાદિ. 'નિવૃત્ત થાય છે એમ'—
 એમાં 'એમ' શબ્દ અપવાદપદ્યની સમાપ્તિ કહે છે. એકત્વપદ્ય દુષાન્તસહિત સ્પષ્ટ કરે છે—
 'એકત્વ એટલે તો' હતાદિ. 'ભૂમિદેવ એમ', 'એમ' શબ્દ એકત્વપદ્યની સમાપ્તિ
 કહે છે. વિશેષણપદ્ય પ્રકટ કરે છે—'સર્વવેદવ્યાપી 'ઓમ્' એ અક્ષરે' હતાદિ. 'પ્રહુજ-
 રીતે એ સામાનાધિકરણવાક્યનું' હતાદિ. પૂર્વ અધિકરણમાં, ઉદ્ગાતૃકમોંકાર જે ઉદ્ગીથ
 તેનો અવશ્ય મોંકાર છે એમ ઉદ્ગીથને ધ્યેય મોંકારના વિશેષણ તરીકે સિદ્ધિવત્ મળીને ધ્યે-
 વનેદથી વિશ્લેષ છે એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો; પણ એ સિદ્ધાન્ત વૃજા નથી એમાં આપેલની
 સાથે પૂર્વપદ્યની સરખા છે, એમ પૂર્વપદ્ય કહે છે—'તેમાં એકનું પણ નિર્ધારણ કરવાના'
 હતાદિ. આ પૂર્વપદ્યમાં પૂર્વેજ સિદ્ધાન્તની અસિદ્ધિ એ કળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તે સિદ્ધાન્તની
 સિદ્ધિ એ કળ છે એમ માનીને સિદ્ધાન્તનું વ્યવહાર કરે છે—'જરાબંદ તુરાબંદને સ્થાને

વૃત્ત કરવા એ એનું પ્રધાન્ય છે. તેટલા માટે આદિ યજ્ઞ પશ્યે દુષિત છે માટે તેનો 'પર્યુદાસ કર્યો છે, એકસો વિશેષણપદ્ધત્ત' અનવધ છે માટે તેનું 'ઉપાદાન કર્યું છે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાસમાં, જે બુદ્ધિનો અન્યત્ર અધ્યાસ છે તે શબ્દને લક્ષણવૃત્તિમાં લેવાનો પ્રસંગ આવે અને તેનું ક્ષણ કદપત્તું પડે. પણ 'માપયિતા હ વૈ કામાર્તા મ-
ષતિ' [હાન્દો ૧૧૧૭] ({ આસિ-સમૃદ્ધિ એ ગુણધી વિરિષ્ટ ઓંકારની જે ઉ-
પાસના કરે છે } તે ખરેખર { યજ્ઞમાનની } કામનાઓનો પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે) હતાદિ ક્ષણ ક્ષુતિમાં છેજ એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તે અન્યનું ક્ષણ છે, કારણ કે તે આસિ આદિ (તરીકે ઓંકારની) દૃષ્ટિનું ક્ષણ છે, ઉદ્ગીયથી અધ્યા-
સનું ક્ષણ નથી. અપવાદમાં પણ ક્ષણનો અભાવ સરખો છે. ત્રિધ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ
એ ક્ષણ છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેનો પુરુષાર્થરૂપ ઉપયોગ સમ-
જાતો નથી; કદી પણ ઓંકારથી ઓંકારબુદ્ધિ નિવૃત્ત થતી નથી કે ઉદ્ગીયથી ઉદ્ગીય-
બુદ્ધિ નિવૃત્ત થતી નથી. વળી એ વાક્યનું તાત્પર્ય વસ્તુતત્ત્વ પ્રતિપાદન કરવાનું
નથી; કેમકે ઉપાસનાવિધિ એ એનું તાત્પર્ય છે, એકત્વપદ્ધત્ત પણ બંધબેસતો નથી;

રહેશે છે' હતાદિ. યજ્ઞે પદ્ધત્ત દોષવાળો છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી અધ્યાસપદ્ધત્તમાં દોષ કહે છે—
'તેમાં પ્રથમ અધ્યાસમાં' હતાદિ. જે ઉદ્ગીયની બુદ્ધિ ઓંકારને વિષે આરોપાય છે તે
ઉદ્ગીય અર્થનો વાક્ય જે ઉદ્ગીયશબ્દ તેની ઓંકારને વિષે લક્ષણ થાય—તે ઉદ્ગીયશબ્દનો
લક્ષણવૃત્તિથી ઓંકાર એવો લક્ષ્ય અર્થ કરવો પડે; કેમકે ઉદ્ગીયબુદ્ધિવિષયક એ ગુણ પ્રતિ-
પાદન કરે છે; તેમજ સંબન્ધ પણ અસિદ્ધ હોવાથી કદપત્તું પડે અને પ્રતીકની ઉપાસનાનું
ક્ષણ પણ કદપત્તું પડે એમ ધારણ થાય એવો અર્થ છે. પણ ક્ષણ કદપત્તી જરૂર નથી એમ
સાંકે કરે છે—“પણ 'માપયિતા હ વૈ'” હતાદિ. 'તે આસિ આદિ { તરીકે ઓં-
કારની } દૃષ્ટિનું ક્ષણ છે'. ઓંકાર એ આસિ છે, સમૃદ્ધિ છે એમ તે ઉપાસના કરે છે
તે કામના પ્રાપ્ત કરે છે એમ જે ક્ષુતિમાં ક્ષણ કર્યું છે તે અધ્યાસનું નથી. અપવાદપદ્ધત્ત
નિરાકરણ કરે છે—“અપવાદમાં પણ” હતાદિ. ક્ષણમાત્ર અસિદ્ધ છે એમ સાંકે કરે છે—
'ત્રિધ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ ક્ષણ છે' હતાદિ. ત્રિધ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયે આત્માને વિષે
કર્તૃત્વ આદિ અનર્થની નિવૃત્તિ અને આનન્દની અભિભાજિ દેખાય છે; એ પ્રમાણે ઓંકાર-
બુદ્ધિથી ઉદ્ગીયબુદ્ધિનો કે ઉદ્ગીયબુદ્ધિથી ઓંકારબુદ્ધિનો ભંડ થયે કોઈ પુરુષાર્થ દેખાતો નથી.
તેટલા માટે એ ક્ષણ નથી એમ કહે છે—“તે યુક્ત નથી” હતાદિ. અપવાદનો અર્થોક્તાર
કરી વૈશ્વેશ્વર દોષ કહ્યો, હવે અંતોક્તારનો ભાગ કરે છે—અનવરણબુદ્ધિ એ જ્ઞાન્તિ ન હોવાથી
અપવાદ નથી એમ કહે છે—“કદી પણ ઓંકારથી” હતાદિ. જ્ઞાન્તિ હોય તો નિવૃત્ત થાય,
પણ નિવૃત્ત થતી નથી, તેથી જ્ઞાન્તિ છે એવો અર્થ છે. વળી તત્ત્વચોક્ષ વાક્યથી જ્ઞાન્તિ-
નો અપવાદ થાય છે; પણ એ વાક્ય તત્ત્વપર નથી એમ કહે છે—“વળી એ વાક્યનું તા-
ત્પર્ય” હતાદિ. 'ષટ' અને 'દુષ' શબ્દોની પેઠે 'ઓંકાર' અને 'ઉદ્ગીય' શબ્દો પર્ણક
થાય એ પર્ણકપદ્ધત્ત—એકત્વપદ્ધત્ત નિરાકરણ કરે છે—“એકત્વપદ્ધત્ત પણ બંધબેસતો નથી”
હતાદિ. જેમ 'પિતૃ' શબ્દનું 'ન્યુત્પાદન' 'કોકિલ' શબ્દથી યજ્ઞથી ક્ષણવત્-પ્રયોજનવાળું
થાય છે, તેમ 'ઉદ્ગીય' ને ઓંકાર' એ બેમાંથી એકનું અન્યથી ન્યુત્પાદન ક્ષણવત્ થાય એમ

યવોને વિષે પણ પ્રવૃત્ત થતા દેખાય છે. પરંતુ. સામ. આદિને વિષે, સામ. વ્યાપ્તિ હેતુથી 'ઓમ્ એ અદ્યત્ત' એનું 'ઉદગીય' એ વિશેષણ છે એ શંકા નિરવરણ છે એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

મર્વાભેદાદન્યત્રમે ॥ ૧૦ ॥

(કવચિત્ સ્થળે કહેલા) એ (ગુણ) અન્યત્ર (પણ અર્થ) સર્વત્ર અભેદ છે નેથી ॥ ૧૦ ॥

વાચ અને છન્દોગોના પ્રાણ્યસંવાદમાં શ્રેષ્ઠત્વ એ ગુણથી પણ પ્રાણ્ય છે એમ કહ્યું છે; અને તેમાં વાક આદિ પણ અભેદન્યત્ર આદિ ગુણથી પણ કહ્યું છે. વળી એ ગુણ પ્રાણ્યને વિષે પુનઃ 'પ્રત્યક્ષેત્ર યો ઓ - વદ્ય અદ્ય સિત્ત્વં તદ્વસિદ્ધોદસિ' [બૃહદ્ દાર્શનિક] (જે હું અભિનય પત્રવતી જુ તો હું અનિશય થતવાનું છે) કહ્યાદિથી. પણ કોપિતરી આદિ અન્ય પ્રાણ્યાવાચી 'અયાતો નિઃશ્રેયસ્માદાનમ્' : 'પતા હ વૈ દેવતા અહંશ્રેયસે વિચરમાતા' [દાર્શનિક] (હવે શ્રેષ્ઠતાનું નિર્ધારણ થાય છે; અરેખ્ય. આ દેવતાઓ પોતાના મારે વિવાદ કરતા) એવી અતના પ્રાણ્યસંવાદમાં પ્રાણ્ય શ્રેષ્ઠત્વ કહ્યું છે. પણ

સૂત્રપદનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં વિશેષણપદ નિરવરણ છે એમ ઉદગીય ૩-૩-૩-આ કીર્તિ વ્યાપ્તિ હેતુથી' કહ્યાદિ. આ રીતે સર્વવેદવ્યાપી ઔકરત્વ નેત્રને ઔકરત્વે નિર્દેશિત વિધાનને અર્થે વિશેષણ સમંજસ છે; કદપત્તુ કવચ ઉપર એમ સ્પષ્ટ થયું

ઉદગીયગુણવાળો ઔકાર ઉપાસ્ય છે એમ કહ્યું એટલે ને ને કહેલા ગુણગોષ્ઠી તે તે સ્થળે ઉપાસ્ય થાય એમ આશય કરી કહે છે—'સર્વાભેદાદન્યત્રમે' : વેદ્ય માટે 'અવિચીન-સંમત' અર્થ કહે છે—'વાચ અને છન્દોગોના પ્રાણ્યસંવાદમાં' બંને સાખામાં અન્ય સંમત અર્થ કહે છે—'અને તેમાં વાક આદિ પણ' એ વસિષ્ઠત્વગુણવાળી છે; કેમકે 'વાગ્મી લોકમાં મુખે વમે છે' એ પ્રવૃત્તિ ગુણ છે. ચમુખમનની પાદપ્રતિષ્ઠા ભેવામાં આવે છે; 'ત્રોત સપદ્મગુણ' છે. વળી કરવાથી સર્વ અર્થની સંપત્તિ થાય છે; મન 'અવતન-ગુણ' છે. સર્વ ક્રોધનો આશ્રય છે, વૃત્તિદ્વારા ભોમ પદાર્થોનું નિધાન નગન થાય છે. બંને સાખામાં છે. વળી પ્રાણ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ નક્કી કરી વાક આદિએ એ નક્કી કરેલાં છે એમ બંને સાખાનો સંમત અર્થ છે, અધિકરણનો વિષય કહે છે—'પાદ' : 'કીર્તિ આદિ અન્ય પ્રાણ્યાવાચીઓના' કહ્યાદિ. 'અયાતો નિઃશ્રેયસ્માદાનમ' : 'પતા હ વૈ દેવતા અહંશ્રેયસે' એ પોતાના શ્રેષ્ઠત્વને મારે વ્યવસ્થા કરવાનું નિર્ધારણ પ્રસ્તાવણ છે—આરંભાય છે એવો અર્થ છે. 'પતા હ વૈ દેવતા' : 'અદ્યત્ત' વાક આદિની અભિમાનિની દેવતાઓ. 'અહંશ્રેયસે' = પોતાના શ્રેષ્ઠત્વને મારે વ્યવસ્થા

૧ બંધનસંજ્ઞા. ૨ કૃષ્ણરૂપિતા. ૩ અવિસય વસ્તુમાન-દ્રવ્યવાન તે વસિક, અભિનય કરનાર તે 'વસિકત્વ'. ૪ આખા છે, દર્યાઓ છે. ૫ એમાં વિરોધ-મતભેદ નથી એવો. ૬ સર્વ પ્રાણ્યાવાચી ૭ પણ કરવા તે ૮ કહ્યું. ૯ આવતન = રચના.

શબ્દે વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં આવેલા ગુણસમુદાયને 'સંશબ્દિત કયો નથી, સં-
નિહિત નથી તેથી; તોપણ તેજ વિજ્ઞાનમાં વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં આવેલા વચ્ચે
(એમ) શબ્દે તે સંશબ્દિત કયું છે એટલે અન્ય શાખામાં રહેલો પણ, અભિન્ન
વિજ્ઞાન સાથે જોડાયેલો ગુણસમૂહ પોતાની શાખામાં રહેલા ગુણસમૂહથી વિશિષ્ટ-
ભિન્ન થતો નથી. વળી એમ થયે શ્રુતની હાનિ કે અશ્રુતની કલ્પના થતી નથી;
કારણ કે એક પણ શાખામાં શ્રવણ કરેલા ગુણો સર્વત્રજ શ્રવણ કરેલા થાય છે;
કેમકે ગુણવત્તમાં બેદનો અભાવ છે. ખરેખર, શૌર્યાદિ ગુણથી સ્વદેશમાં પ્રસિદ્ધ
થયેલો દેવદત્ત, દેશાન્તરમાં જાય ત્યારે તે તે દેશના વાસીઓથી તેના શૌર્યાદિ ગુણ
સમજાયા ન હોય તોપણ, તે ગુણ વિનાનો થતો નથી. વળી જેમ ત્યાં પરિચયતિ-
શેષથી દેશાન્તરમાં પણ દેવદત્તના ગુણો સમજાય છે; એ રીતે એક શાખામાં પણ
જે ગુણો ઉપાસ્ય છે તે ગુણો અભિયોગવિશેષથી અન્ય શાખામાં અર્પાય. તેટલા
માટે એક પ્રધાન સાથે સંબદ્ધ થયેલા ધર્મો, એકત્ર કહેવાય તોપણ, સર્વત્ર ઉપ-
સંહાર કરવા યુક્ત છે એમ ॥ ૧૦ ॥

છે; કેમકે બંને શ્રુતિ ને અર્થથી સરખા સંનિહિત છે, એ સંનિધાનમાં કંઈ વિશેષ નથી, એમ
કહે છે—'તોપણ તેજ વિજ્ઞાનમાં' ઇત્યાદિ. કૌંથીતકી શ્રુતિમાં કહેલો પ્રાણ વસિષ્ઠત્વ બાદિ
ગુણવાળો છે, એક પ્રાણ છે તેથી, વાજ શ્રુતિમાં કહેલા પ્રાણની પેઠે—એમ અશ્રુત ગુણનું
અનુમાન થવાથી શ્રુતની હાનિ નથી, અવિરોધ છે તેથી એ જ કહ્યું છે તે સ્પષ્ટ કરે છે—
'વળી એમ થયે શ્રુતની હાનિ' ઇત્યાદિ. ન જણાવેલા એવા પણ ગુણો શ્રુતજ છે એને
માટે વૃદ્ધાન્ત કહે છે—'ખરેખર, શૌર્યાદિ ગુણથી' ઇત્યાદિ. દ્વિતિ કહે છે—'તેટલા
માટે' ઇત્યાદિ. સિદ્ધાન્તનો સાર આ પ્રમાણે છે—જ્યારે સંનિહિતનો પરામર્શ કરે છે એ સત્ય
છે; પણ જે શબ્દથી ઉપાત છે—જેનું શબ્દથી મહણ થયું છે તેજ સંનિહિત છે એમ સમ-
જવાનું નથી; પણ શબ્દથી અનિહિત થયેલા અર્થની સાથે અવિનાશાવ સંબંધથી જે પ્રાપ્ત
થયેલું તે પણ શુદ્ધિને વિષે સંનિહિત હોવાથી સંનિહિતજ છે. જેમ 'વચ્ચ પર્ણમયી જુદ્ધર્મવ-
તિ' (જેનો પર્ણનો બનેલો સરવો શાય છે) એમાં જુદ્ધને કેવું સાથે અવ્યભિચરિત સમ-
ન્વય હોવાથી જુદ્ધ કેવું ઉપસ્થાપન કરે છે. તેટલા માટે ઉપાસ્ય ને ફળનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
થવાથી તેનાથી અવ્યભિચરિત જે પ્રકારભેદ તે બાદિ કહ્યો નથી તોપણ શુદ્ધિને વિષે તેનું
સંનિધાન છે તેથી પ્રકૃતની સાથે જેનો પરામર્શ થાય છે એવા જ્યારેથી તેનો પણ—શુદ્ધિમાં
જેનું સંનિધાન છે તેનો પણ—પરામર્શ યુક્ત છે ॥ ૧૦ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

આનન્દ આદિ પ્રધાનના (ધર્મો સર્વે સર્વત્ર સમજવાના છે) ॥ ૧૧ ॥

અમરું સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠાન કરવાના તાત્પર્યવાળી મુતિઓમાં આનન્દરૂપ, વિજ્ઞાનરૂપ, સર્વગત, સર્વાત્મ એવા પ્રકારના અજ્ઞાતા ધર્મોતું કવચિત્ કેટલાંક મંત્ર મંત્ર થાય છે. તેઓને વિષે સંશય છે—કે શું આનન્દ આદિ અજ્ઞાત ધર્મો કેટલાંક મંત્ર મંત્ર થાય છે તેવજાજ ત્યાં સમજવાના છે, કે શું સર્વ સર્વ સમજવાના છે એમ. તેમાં મુતિવિભાગ પ્રમાણે ધર્મની પ્રતિષ્ઠિત પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—આન-

સુલુવની ઉપાસનાનું વિધાન વાસ્તવ સુલુના વ્યાખ્યાનથી વિવિજ છે તે દર્શાવવા માટે આ અધિકરણ છે. પ્રશ્ન એ સ્વેચ્છ છે તેના અર્થ ને નિર્વિરોધત્વને લીધે સંશય કહે છે—‘તે એવાને વિષે સંશય છે’ હતાદિ. પ્રાણ સવિરોધ છે તેથી અન્ય શાખામાં કહેલા વસિષ્ઠત્વ આદિ ગુણોનો ઉપસંહાર ગુણ છે; પણ પ્રશ્ન તો નિર્વિરોધ છે તેથી પોતાની શાખામાં રહેલાં પતોશીજ પ્રમિતિ સિદ્ધિ થાય છે, તેથી અન્ય પદનો ઉપસંહાર અર્થ છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘આ કહે છે’ હતાદિ. આનન્દત્વ, સત્ત્વ, જ્ઞાનત્વ આદિ સામાન્ય પ્રશ્નને વિષે કલિપન ધર્મ છે, તે ધર્મોનો સર્વ સામાજીમાં ઉપસંહાર એટલે તે ધર્મવાચક આનન્દ આદિ પતોનો એકશાખાથી ઉચ્ચાર, ‘આનન્દ, સત્, જ્ઞાન, અનન્ત, પ્રશ્ન, શુદ્ધ, અદ્વય આત્મા’ એમ. તે સમાનાધિકરણ પતો વિત્ત્વ ધર્મના ત્યાગથી સર્વાધિગતશૂન એક અ-ખ્યાનિનો લક્ષણથી બોધ કરે છે. એકજ પદથી લક્ષ્યની સિદ્ધિ થાય છે માટે અન્ય પતો અર્થ છે એમ કહેવું ગુણ નથી; કેમકે એક પદમાં વિરોધના અભાવને લીધે લક્ષણરૂપિ જી-તરી સ્પષ્ટ નથી. બે પદમાં પણ લક્ષણ જીતરી શકે છે તોપણ ‘પ્રશ્ન આનન્દ છે’ એમ કહેવાથી કુઃખત્વ, ને જ્ઞાનિનો નિરાસ થાય છે તોપણ ‘પ્રશ્ન આનન્દ છે’ એમ નિરસન કરવા માટે ‘સત્, જ્ઞાન’ આદિ પતો પ્રયોગનાં ગુણ છે. જ્ય અનવર્તિ દેવાથી વાચ્ય અપરિસમાપ્ત થયે એવી સંજ્ઞા કરવી ગુણ નથી; કેમકે ‘સચ્ચિદાનન્દમય, સર્વધર્મશૂન, અદ્વય, અવિરૂપ પ્રશ્ન કું કું’ એમ વિરોધ જ્ઞાન થયે સર્વ જ્યમનું નિરસન થાય છે; અને એ વિરોધ જ્ઞાન ભેદલાં પતોથી થાય તેટલાં પતોનો ઉપસંહાર કરવો ગુણ છે એવો ભાવ છે. ‘સત્, ‘જ્ઞાન’ આદિ પરસ્પર વિરોધવિરોધશૂન પતો વિત્ત્વ અનુગ, જડ આદિની જ્ઞાનિને નિરૂપ કરે છે અને ‘સત્’ આદિ પતો પર સામાન્ય અને અપર સામાન્યની અ-ધ-રૂપ એક આનન્દઅગ્નિનાં લક્ષક થાય છે. એકજ પદથી એવું પ્રશ્ન સિદ્ધિ થઈ નથી; કેમકે એકજ પદનો પ્રયોગ થયે વિરોધનો અભાવ છે તેથી લક્ષણ લીધે થઈ નથી; તરે પદન-રનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે તો સમાધિન, સમસ્ત જ્ઞાનિનું નિરસન કરવાને સર્વ એકે પદ-સમૂહ પ્રયોગનો બોધ, તેથી આરોપિત જ્ઞાનિની નિરૂપિને માટે પદન-રને સર્વ એકે પદ-કરવો ગુણ છે એવો ભાવ છે. પૂર્વપક્ષનો ને સિદ્ધાન્તનો અ-દ્વય આ-પદનો છે. પૂર્વપક્ષ-પાણ્ડિની ઉપાસના સવિરોધ વિષે છે તેમાં સુલુને ઉપસંહાર નકે રહે, જનુ નિર્વિરો-ધવિધાને વિષે સુલુનો ઉપસંહાર સંભવનો નથી એટલે, પ્રશ્ન નિર્વિરો-ધ, અદ્વય, સત્-પ્રશ્નપ્રતિપાદ છે. તારૂં પ્રશ્નની અવરતિ એકજ પદની રચ છે; માટે એકજ સામાન્ય-પ્રશ્ન પદની અવરતિ નથી; તો અન્ય પદનો કહેવા સુલુને ઉપસંહાર તો કહેવો!

જ્ઞાની અપેક્ષાએ ઉપચિન્ત્ય અને અપચિન્ત્ય ઉપતન્ન થાય છે; અને ઉપચિન્ત્ય અને અપચિન્ત્ય બેદ હોય તો સંભવે છે; પણ જ્ઞાન તો ભેદરહિત છે, કેમકે 'एकमेवाद्वितीयम्' [અનૈક દ્વાર] (એકજ, અદ્વિતીય) ઇત્યાદિ ભુતિઓ છે, તેમજ પ્રિયશિરસ્ત્વ આદિ જ્ઞાનના ધર્મો નથી, એ તો કોરાના ધર્મો છે એનો અર્થ 'માનન્મયોઽમ્યાસાન્' [જ્ઞાનમુક શારાર] (આનન્દમય ; પરજ્ઞા છે) અન્યાસધી) એમાં ઉપદેશ કર્યો છે. વળી પર જ્ઞાને વિષે ચિત્ત ઉત્તારવાના ઉપાય તરીકે એ ધર્મો કદપાય છે, દશમ્ય તરીકે નહિ. એમ પણ પ્રિયશિરસ્ત્વ આદિની અન્યત્ર વિશેષ અપ્રાપ્તિ છે. પણ એને જ્ઞાનધર્મો ગણીને 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः' (પ્રિયશિરસ્ત્વ આદિ ધર્મોની અપ્રાપ્તિ છે) એમ આચાર્યે ન્યાયમાત્ર દર્શાવ્યો છે; અને એ ન્યાય, ઉપાસના માટે ઉપદિષ્ટ કરાયા, 'संयद्भामत्य, सत्यकामत्य आदि निश्चित ज्ञान-धर्मोने વિષે લાગુ પાડવાનો છે; કારણ કે તેઓમાં (તે ધર્મોમાં) ઉપાસ્ય જ્ઞાન એક છે તોપણ પ્રક્રમભેદ અને ઉપાસનાભેદ હોવાથી અન્યોન્ય ધર્મોની અન્યોન્ય પ્રાપ્તિ

ના ભેદથી પણ તેવા છે; કેમકે છત્રોને વિષે સુખાદિવિચિત્ર એવામાં આવે છે. એમ તાર-તત્ત્વવાળા, ધર્મો 'પ્રિય', 'મિત્ર', 'પ્રમોદ'—અદ્ય જેવને વિષે પ્રાપ્ત થતા નથી; કેમકે તે જ્ઞાનસ્વરૂપના એવા ભેદરહિત નથી, તેથી જ્ઞાનજાનને વિષે અનુપયોગી છે એવો ભાવ છે. 'ભેદ હોય તો સંભવે છે'—ભેદ = સમપચય, જ્ઞાન ઉપાસ્ય તરીકે સમપચય છે એમ વિવક્ષિત હોય ત્યારે. વળી તેઓ જ્ઞાનધર્મ છે એ પણ અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'તેમજ પ્રિયશિરસ્ત્વ આદિ' ઇત્યાદિ. ત્યારે જ્ઞાને વિષે ચિત્ત ઉત્તારવાના ઉપાય તરીકે સર્વ જ્ઞાન-વખોમાં એ ધર્મોની પ્રાપ્તિ શાય એમ આશંકા કરી કહે છે—'એમ પણ પ્રિયશિરસ્ત્વ આદિની' ઇત્યાદિ. એ ધર્મો અત્યેષ છે તેથી તેજ જ્ઞાને વિષે એની પ્રાપ્તિ નથી. જ્ઞાને વિષે ચિત્તાવગાર તો ત્યાં ત્યાં કહેલા ધર્મોથીજ સંભવે છે તેથી એ ધર્મોના ઉપસંહારની ચિ-તાવગાર માટે અપેક્ષા નથી એવો અર્થ છે. ત્યારે સૂચ્યું થું પ્રયોજન છે તેને માટે કહે છે—'પણ એને જ્ઞાનધર્મો ગણીને' ઇત્યાદિ. એવી મણુનાનું કળ કહે છે—'અને એ ન્યાય, ઉપાસના માટે' ઇત્યાદિ. જેવને વિષે જ્ઞાન ધર્મોનો અનુપયોગ છે તેથી તેની અપ્રાપ્તિ છે એ ન્યાયથી સવક્રામત્વ આદિની પણ અપ્રાપ્તિ છે એમ સૂચ્યું ન્યાયમાત્ર કર્યું એવો અર્થ છે. એ જ્ઞાન એક હોવાને લીધે અન્યોન્યવિદ્યાઓમાં પ્રાપ્તિ શાય એમ આશંકા કરી કહે છે—'કારણ કે તેઓમાં (તે ધર્મોમાં) ઉપાસ્ય જ્ઞાન એક છે તોપણ' ઇત્યાદિ. જ્ઞાનવિધિને અધીન ધર્મોની વિધિને અનુસારે વ્યવસ્થા છે એવો અર્થ છે. એ ધર્મો જ્ઞાનને અર્થ કર્યા છે તેથી તેથી વિધિને અધીન એવાથી જ્યાં એટલા યુગુષી વિષિષ્ટ ઉપાસનાનું વિષય છે ત્યાં તેટલા યુગુ-ષી રહે છે, જન્ય તુલ્યે નથી, માટે અન્યોન્ય સ્થળે ઉપસંહાર નથી એવો અર્થ છે. ઉપાસ્ય એક છે ત્યારે ઉપાસનાનો ભેદ ને ધર્મનો ભેદ શી રીતે શાય એમ આશંકા કરીને કહે છે—

१ एतत्संपन्नम् इत्याद्यज्ञानं एतच्छब्दं सर्वोक्तिं नामान्वयित्संवन्ति सर्वोक्त्येवं नामान्वयित्संवन्ति य
 वं वेद [अनैक शारार] (એ બહોળા પ્રકરને સંવદ્ધાત એમ કહે છે; કેમકે એને સર્વ વાત-વ-
 દેવ-સંતત્ત્વ-વિદ્યા-મન-પુણ્ય-મંત્ર-એ પ્રાપ્ત શાય છે, તેમજ એ એમ બધું છે તેને સર્વ દેવ પ્રાપ્ત શાય છે),
 એને વિષે દ્વિતીય ભેદ નથી એવા.

નથી-જેમ બે નારીઓ એક નૃપતિની ઉપાસના કરે છે, એક છત્રથી ને અન્ય ચા-
મરથી, તેમાં ઉપાસ્ય એક છે તેપણ ઉપાસનાનો બેઠ ને ધર્મની વ્યવસ્થા થાય છે,
એ રીતે આદિ પાત્ર એમ; કેમકે બેઠવ્યવહાર સગુણ બ્રહ્મ હોય ત્યારે ઉપચિત્તધર્મ
અને અપચિત્તધર્મ ઉપપન્ન થાય છે, નિર્ગુણ પર બ્રહ્મને વિશે ઉપપન્ન થતા નથી.
આ કારણથી સત્યકામત્વ આદિ ધર્મો જે કવચિત્ શ્રુતિમાં છે તેઓની સર્વત્ર પ્રાપ્તિ
નથી એવો અર્થ ॥ ૧૨ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

અન્ય પક્ષો તો (સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે), અર્થસામાન્યથી ॥ ૧૩ ॥

પણ અમરજીવનું પ્રતિપાદન કરવા મારેજ કહેવાતા આનન્દજી આદિ સર્વ
ધર્મોની, અર્થમામાન્યથી—પ્રતિપાદ્ય અતઃ ધર્મો એક હોવાને ક્ષીયે—સર્વત્ર પ્ર-
તીતિ થાય એમ વિશ્વસ્ય છે; કેમકે તેઓનું પ્રયોજન અક્ષની પ્રતિપત્તિમાત્ર કરવાનું
છે એમ ॥ ૧૩ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

(પુરુષજ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે) આધ્યાત્મને માટે (હિન્દ્રયથી પર અર્થ છે, અર્થથી પર મન છે એમ પ્રતિપાદન કરાનું નથી) પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી ॥ ૧૪ ॥

પાદન કરાવું નથી) પ્રયોજનની આભાવ છે તો પાદન ન કરાવે. (પરંતુ, કાલકાં પડે છે કે 'હિન્દિયેષ્યઃ' વગર હાથાં મર્ગેષ્યઃ વર્ગ મતઃ । મતગ-
મ્તુ વગ વુદ્ધિઃ' [કાંડ ૩૧૦] (પરંપર, હિન્દિયોથી પર અર્થો છે, અર્થોથી પર
મત છે, અને મતથી પર વુદ્ધિ છે) એમ આદંભીતે 'પુરુષાત્ત વર્ગ કિચિન્ મા
વાદ્યા મા વગ ગતિઃ' [કાંડ ૩૧૧] (પુરુષથી પર કંઈ નથી, તે પર્યવસાન છે, તે
વાદ્યા મા વગ ગતિઃ) એમ આદિ શર્હે તે નેથી પર

પ્રકૃષ્ટ ગણિ છે) એમ તેમાં નરોય થાય છે—કે એ એવું નથી
 'એમ એ નારીએ' હતા. વિરિને જાણીને થતાંને વિરે વિરિનું અનિકમળ કહી મુકોનો
 સર નથી એવું ઉપનંદર કરવા માટે એ રીતે આદિ થયું એમ 'મા' એમ' તરફ
 છે. સુમતીની જે નિર્મળના પત્ન પ્રજાવ ભમન છે તો ઉપનંદર ને અનુપમવારની વ્યવસ્થા
 કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—કેમકે એકવચનમાં સમૂહ રોય નાદે' હતા. કે.
 સુમતી અને નિર્મળને વચન કરાવે સૂચના છે. વિરિનું અર્થ છે ને કહી ઉપનંદર કરે છે—
 'મા' કારણથી સ્વયંકામ્ય આદિ થઈ' હતા. ૧૨ ૥

[illegible]

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial v^j} - p_j \right) = 0$

તરીકે છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે કે પુરુષને એ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે. તેમાં પ્રથમ એ સર્વેનું પર તરીકે પ્રતિપાદન છે એમ મતિ થાય છે; કારણ કે 'દમસ્યાત્ પરમિદમસ્યાત્ પરમ્' (આ એથી પર છે આ એથી પર છે એમ મુનિ છે. પણ બહુ અર્થોનું પર તરીકે પ્રતિપાદન કરવું હજી હોય તો વાક્ય-બેદ થાય. ના, એ દાખ નથી; કેમકે બહુ વાક્યો છે એમ ઉપપત્ત થાય છે; કારણ કે બહુ વિષયોને પરત્વયુક્તથી યુક્ત પ્રતિપાદન કરવા માટે બહુજ વાક્યો સમર્થ થાય છે. તેટલા માટે એઓમાં પ્રત્યેકનું પર તરીકે પ્રતિપાદન છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—ખરેખર, પુરુષને, એ સર્વથી પર છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે એ યુક્ત છે, એમાંનું પ્રત્યેકનું પરત્વ પ્રતિપાદન કરવું યુક્ત નથી. શાથી? પ્રયોજનને અભાવ છે તેથી; કેમકે (પુરુષથી) અન્ય પર તરીકે પ્રતિપાદન થવામાં કંઈ પ્રયોજન દેખાતું કે અવલુ કરાતું નથી; પણ હન્દિયો આદિથી પર, સર્વ અર્થસમૂહથી અતિક્રાન્ત પુરુષ છે એમ પ્રતિપત્ત થવામાં મોક્ષસિદ્ધિ એ પ્રયોજન દેખાય છે; કેમકે 'નિવાચ્ય તન્મૃત્યુમુચ્યાત્ પ્રમુચ્યતે' [૩૩૦ શરપ] (તે એ પ્રકારના પ્રજ્ઞાતમાને સમજીને મૃત્યુયુખમાંથી વિયુક્ત થાય છે) એવી મુતિ છે. વળી પરના પ્રતિવેદથી અને કાષ્ટાશબ્દથી પુરુષને વિષે આદર દર્શાવતાં, પુરુષની પ્રતિપત્તિને અર્થેજ 'પૂર્વાપરપ્રવાદની ઉજિ છે એમ દર્શાવે છે—આધ્યાનને માટે છે એમ. આ-એકાદી વિદ્યાની એકતા છે એમ બંનેમાં જગ છે. પૂર્વ અગ્રિયરણમાં આનન્દ આદિ જે પ્રજ્ઞસ્વભાવ ઉપસંહાર કરવા યુક્ત મુલ્ય છે તે પ્રજ્ઞાનરૂપી જગના ઉપાધ છે એમ કહ્યું છે. આ અગ્રિયરણમાં તો, અર્થાદિપરત્વ, જે અજ્ઞસ્વભાવ ને ઉપસંહાર કરવા અવુક્ત થયો છે તે પ્રજ્ઞાનરૂપી જગના ઉપાધ છે એમ કહે છે; એમ એકસ્વત્વ એ બંને અગ્રિયરણની સંગતિ છે. અર્થાદિ તે તેથી પર છે એમ અપૂર્વ પ્રતિપાદન છે તેથી વાક્યબેદમાં તોષ નથી એમ પૂર્વપક્ષ છે. સૂત્રની જગદાર સિદ્ધાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરીને સૂત્રમાં અપેક્ષા દેવતુ આધ્યાન કરે છે—ખરેખર, પુરુષને, એ સર્વથી પર છે' હતાદિ. જગત્તુ દોષ અપૂર્વ દોષથી પુરુષને પ્રાધાન્યે પ્રતિપાદ છે, અર્થાદિ જે ફલરહિત છે તેનું પરત્વ કહ્યું છે તે પુરુષનું અંતઃમૂળ છે એવો અર્થ છે. વળી 'પુરુષથી પર કંઈ નથી, તે પર્વસ્થાન છે' એમ વેદ પરના નિવેદનથી વિચરે તેમજ સર્વનો બાધ કરનાર એવુંજ અવર્ણિત કિંચ તેથી પુરુષને વિષે તત્ત્વર્થ દર્શાવી, પૂર્વ પૂર્વથી અન્ય અન્યને જે પર કંઈ છે તે પુરુષપ્રતિપત્તિને માટે છે એમ કહે છે—'વળી પરના પ્રતિવેદથી' હતાદિ. અર્થાદિની અડે ઉજિ આધ્યાનને અર્થ છે; એટલે તે તેથી પર છે એમ આધ્યાનપૂર્વક પુરુષદર્શનને અર્થેજ છે; કે સ્વતઃ કંઈ પ્રયોજન નથી એમ સૂત્રના પ્રમાણ છે—યું અડે સર્વ અર્થેજ પર છે એમ પ્રતિપાદન કરવા હજીયું છે કે પુરુષને પરત્વપ્રતિપાદન છે એમ મુતિ છે અને અવમાણ તે તેથી પરત્વ સંભવે છે, તેથી તે તેનો અતિક્રમ કરીને સર્વ એકથી પર છે એવો નિશ્ચય કરવો એ ન્યાય નથી. વળી પ્રયોજનથી માટે અસમવ છે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી; કેમકે સર્વમાં પ્રત્યેકને જે પર છે એમ તેનું આધ્યાન એ પ્રયોજન છે; કેમકે તે તેનું આધ્યાન એ પ્રયોજનવાળું છે એવી

ધ્યાનપૂર્વક સમ્યક્ દર્શનને માટે એવો અર્થ છે; કારણ કે સમ્યક્ દર્શનને માટે
ધ્યાનનો ઉપદેશ છે, પણ આધ્યાનજ સ્વપ્રધાન છે એમ ઉપદેશ નથી ॥ ૧૪

આત્મશબ્દાચ ॥ ૧૫ ॥

વળી આત્મશબ્દથી (પુરુષજ પ્રતિપાદ્ય છે) ॥ ૧૫ ॥

આથી પણ ઇન્દ્રિયાદિપ્રવાહની ઉક્તિ પુરુષપ્રતિપત્તિને અર્થેજ છે; કારણ
'एव सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते । दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः
[૬૬૦ શાર૨] (એ પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં ગૂઢ આત્મા છે, એ (આત્મા તરીકે
ને) પ્રકાશતો નથી; પણ એકામતાથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મદર્શીઓને
જ્ઞાન થાય છે) એમ પ્રકૃત પુરુષને આત્મા તરીકે કહે છે; એથી અન્ય અન્ય
તરીકે વિવક્ષિત છે એમ સમજાય છે; અને તેજ દુર્વિજ્ઞેય અને સંસ્કારી મા
ગમ્ય ॥ એમ દર્શાવે છે. વળી તેનાજ વિજ્ઞાનને માટે 'यच्छेद्ब्रह्मज्ञानमीमा
[૬૬૦ શાર૩] (પ્રાણે વિવેકીએ વાસ્તો મનને વિશે ઉપસંહાર કરવો) એમ

સ્મૃતિ છે; કારણ કે સ્મૃતિ કહે છે કે 'वश मय्यन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
निकास्तु शानं पूर्णं ब्रह्म त्वामिमानिहाः । वीक्षा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगमनया
पूर्णं शानसहस्रं तु तिष्ठमय्यन्तराचिन्तकाः । पुराणं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते
(ઇન્દ્રિયોનું ધ્યાન ધરનારાઓ દશ મન્વન્તર રહે છે, ભૂતોનું ધ્યાન ધરનારાઓ પૂર્ણ શાન
છે, મનના અભિમાનીઓ સદા મન્વન્તર રહે છે, બુદ્ધિના ઉપાસકો નવરરક્તિ સસ
બર મન્વન્તર રહે છે; અવ્યક્તા ચિન્તકો પૂર્ણ શાખ મન્વન્તર રહે છે; પણ નિર્ગુણ પુ
પ્રાપ્ત કરીને કાળની સંખ્યા નથી) એમ. પ્રાપ્તિજ વાક્યબેદ સ્વીકાર્ય છે તેથી અષોડિ પ્ર
પર ॥ એમ એ વાક્યો પ્રતિપાદન કરે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે
ઇન્દ્રિયોથી પર અર્થો છે, દંત્યાદિ સદર્શનું તાત્પર્ય વસ્તુત્વ પ્રતિપાદન કરવાનું છે, આત્મ
વિધાન કરવાનું નથી એમ પ્રતીતિ થાય છે; કેમકે આધ્યાનવિધિની શ્રુતિ નથી, ભારે
એ પ્રતીતિ સાધ્યાપ્રયોગનવાળી દેખાય છે તે પ્રતીતિ પ્રધાન છે, અને અન્ય પ્રતીતિઓ
અંતર્ભૂત છે. વળી વિત્ત્વના પરમ પરનું જ્ઞાન એ નિમિત્ત અનર્થરૂપ સમારનું કારણ છે
વિદ્યા તેની મુક્તિ કરનાર છે એમ જણાય છે; કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય એ વિષય-સ-
ના ઉપશમ કરનાર તર્કિકે ભ્યાં ભ્યાં એવામાં આવે છે; પણ ઇન્દ્રિયો અર્થદિપર ॥ એ પ્ર
તિનું કઈ પ્રયોજન નથી; અને દૃષ્ટો મુખ્ય હોય ભારે અદૃષ્ટી કલ્પના કરવી નવાંબ ન
તેમજ એ વાક્ય પરમ પુરુષાચ્છંબો દેવ પ્રતિપાદન કરે છે એમ સંભવે છે ભારે અવ-
પુરુષાચ્છંબો દેવ પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનવું લોભ્ય નથી; તેટલા માટે દૃષ્ટ પ્રયોજન એ
થી આ સદર્શનું તાત્પર્ય પુરુષપરત્વ પ્રતિપાદન કરવાનું છે એમ સમજાય છે ॥ ૧૪ ॥

અન્ય અદિ વિદેહી પણ પુરુષજ પ્રતિપાદ્ય છે એમ કરે છે—'मात्मशब्दाच्च
वर्णः 'न त्रिणोः परमं पदम्' (તે વિત્ત્વ પરમ પદ), 'पुराणं परं विविधं' (પુ
રણી પરં વિવિધ) એમ ઉપદેશ ને ઉપસંહાર એકરૂપ-સરળા છે તેથી મને વાસ્તેનું તત્ત્વ

ધ્યાનનું વિધાન કરે છે. તેનું 'આનુમાનિકમપ્યેકેવામ્' [અગ્રચુ ૧૭૧૧] એમ
 વ્યાખ્યાન કર્યું છે. એ પ્રમાણે મુતિનો અનેક પ્રકારનો અતિશય આશય પુરુષ
 વિષે રખાય છે, અન્યને વિષે નહિ. વળી 'સૌંદર્યનઃ પારમામૃતિતદ્વિષ્ણોઃ પરમ
 પદમ્' [કઠો ૩૧૧] (તે, માર્ગનો—સંસારગતિનો—પાર પામે છે, 'વિષ્ણુ' તે પરમ
 પદ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ કહ્યું છે તેથી માર્ગથી પાર, વિષ્ણુનું પરમ પદ કહ્યું તેની
 આકાંક્ષા થયે દન્દિય આદિના અનુક્રમથી પરમ પદની પ્રાપ્તિને અર્થેજ આ
 આપાસ છે એમ નિશ્ચય થાય છે ॥ ૧૫ ॥

આત્મગૃહીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥
 (અહિં પર) આત્માનું ગ્રહણ છે, અન્યનની પેઠે, ઉત્તર-
 (વિશેષણ) થી ॥ ૧૬ ॥

ઐતરેયકમાં મુતિ છે કે 'આત્મા યા દ્વમેક વપામ માતીમાન્યત્ કિંચન મિપત્
 સંસાર લોકાણુ રુદ્ધા રુતિ' [ઐતર ૧૧૧] (ખરેખર, આત્મા એ {સર્વ}
 આત્મા એકજ હતું, અન્ય કંઈ ચલાયમાન નહતું, તેણે વિચાર્યું હું લોકોને સર્વ
 એમ), 'સ ર્માલોકાનલુગ્નતામ્મો મરીચીર્મરમાપઃ' [ઐતર ૧૧૨] (તેણે એ લો-
 કોને સર્વથી, અંબ-સ્વર્ગ, અન્તરિક્ષલોક, મર્ત્યલોક, પાતાલલોક) ઇત્યાદિ. તેમાં
 સંસાર થાય છે કે જે અહિં આત્મશબ્દથી પરમ આત્માનું અભિધાન થાય છે કે
 એક પુરુષ પ્રતિપાદન કરવાનું છે. અને વરુણત્વ પ્રતિપાદન કરતું એ તેનું કૃત્રમ પ્રયોજન છે
 એમ એકવાચનનો નિશ્ચય થયે વાક્યનેડ ને ક્ષમેદની કલ્પના યુક્ત નથી; કેમકે ગૌરવ
 થાય એમ કહે છે—'વળી 'સૌંદર્યનઃ' ॥' ઇત્યાદિ. અર્થેજ ઉપક્રમ ને ઉપસહાર એક
 કૃપ હોવાથી, ક્ષવાનુ, સર્વથી પર પુરુષ પ્રતિપાદ છે તો અવાન્તરવાક્યોની તે વાક્ય સાથે
 એકવાક્યતા યુક્ત છે; કેમકે વાક્યનેડાદિ કલ્પવામાં ગૌરવ થાય ॥ ૧૫ ॥

'મિપત્' = અગ્ર. અગ્રાયમાન. લોકો ગણાય છે—'મરમઃ' ઇત્યાદિ. 'મરમઃ' = સ્વર્ગ.
 'મરીચી' = અન્તરિક્ષલોક. 'મરઃ' = મર્ત્યલોક. 'માપઃ' = પાતાલલોક. આત્મશબ્દનો પ્ર-
 ણને વિષે અને અપ્રમાણે વિષે પ્રયોગ છે તેથી સંસાર કહે છે—'તેમાં સંસાર થાય છે'
 ઇત્યાદિ. અહિં પૂર્વપક્ષમાં વાક્યનું તાત્પર્ય સૂચત્માની ઉપાસના છે તેથી આનન્દ આદિ પ્રદ-
 થમોગ્યો ઐતરેયકમાં અનુપસંહાર છે; સિદ્ધાન્તમાં તો વાક્યનું તાત્પર્ય પ્રશ્ન હોવાથી એ પર્થોનો
 ઉપસંહાર છે એમ કળ છે. એમ પૂર્વ અનિરુદ્ધમાં પુરુષવાક્યથી અર્થોદિવાક્યો સિદ્ધ થવા-
 નો પ્રસંગ આવે તેથી અર્થોદિવાક્યથી અર્થોદિપ્રતિપાદક નથી એમ કહ્યું છે. તેમ અહિં પત્તુ
 પર્થોનો રૂત રેતો છે' એ પૂર્વ પ્રત્યક્ષિતિવાક્યથી 'ખરેખર, અર્થજમાં એ (સર્વ) આત્મા
 એક હતું' ઇત્યાદિ વાક્ય સિદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવે તેથી એ વાક્ય પ્રશ્નપર નથી એમ
 અન્તસંપ્રતિષ્ઠિ પૂર્વપક્ષ કરે છે—'અહિં આત્મશબ્દથી પરમાત્માનું અભિધાન' ઇત્યાદિ.
 ૧ વ્યાપનરૂઠ, અમ, વાક્યોદવાચ્ય પરમાત્મા, માત્રવતિ મૂતાનિ સ્વસ્થિતિ માનુઃ । સ પાત્મી
 દીપ્યત્ત્વં રુતિ સ્વચક્ષાઃ ।

૧ પુરુષવિષયઃ' [બૃહદ્ ૧.૫.૧૧] (અર્થે એ પુરુષરૂપ આત્માજ હવું) એ
 ના નિશ્ચય પણ ઉત્પત્તિપૂર્વે પાતાના વિકારોની અવેક્ષાએ ઉપપત્તિ થાય છે.
 ચેતન છે એમ સ્વીકાર છે તેથી ક્ષણે પણ ઉપપત્તિ થાય છે, વળી 'તા
 માનવસામ્યોઽશ્વમાનવસામ્યઃ પુરુષમાનવસામ્યઃ' [ઐતર ૩.૧૨.૧૨]—
 તે પ્રજાઓ-પ્રતિ તે સપ્તએ, ગાયો, આણી તેઓ પ્રતિ તેણે અર્થ આણ્યો,
 તિ પુરુષ આણ્યો તેઓએ કહ્યું) એ જાતનો ઘણોજ વિશિષ્ટ વ્યાપાર, જે
 વિશેષવાળા આત્માઓમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનો અર્થ અનુગમ છે; તેટલા માટે
 જોજ કોઈ આત્મા અર્થે છે એમ, એમ પ્રાપ્ત થયે અર્થે કહીએ છીએ—
 પાત્રશબ્દથી પરજ આત્માનું મહત્ત્વ છે, અન્યની પેઠે, જેમ 'તસ્યાદ્વા
 ત્ત્વન માકાન્તાઃ સંયુતઃ' [તૈત્તિ ૨.૧.૧૨] (ખરેખર, તે એ આત્મામાંથી
 ઉત્પન્ન થયું) ઇત્યાદિ અન્ય સુદ્ધિમવલોમાં પર આત્માનું મહત્ત્વ છે, વળી
 ન્ય લૌકિક આત્મશબ્દના પ્રયોગમાં આત્મશબ્દથી મુખ્ય પ્રત્યગાત્માનુંજ
 ન્ય છે તેમ અર્થે પણ થયું યુક્ત છે. ક્યાં 'માતૈવેદમમ માસીદ્' [બૃહદ્
 (અર્થે એ આત્માજ હવું) ઇત્યાદિમાં 'પુરુષવિષયઃ' એવા પ્રકારના અન્ય
 ની મુતિ છે ત્યાં વિશેષયુક્ત આત્માનું મહત્ત્વ છે. પણ અર્થે તો પરમા-
 હણને અનુકૂળજ ઉત્તર વિશેષ પણ ઉપપન્ન થાય છે—'સ રસત્ત લો-
 જા રતિ' [ઐતર ૧.૧.૧૨] (તેણે વિચાર્યું કે હું લોકોને સર્જું), 'સ રમૌ-
 જત' [ઐતર ૧.૧.૧૨] (તેણે આ લોકોને સર્જ્યા) ઇત્યાદિ, તેટલા માટે
 હણ છે એ ન્યાય છે ॥ ૧૬ ॥

૨ લોકમદા પ્રભવતિ છે એ અનુમાનનું સિદ્ધિ છે એમ કહે છે. જૈતરેવકમાં એક
 જ્ઞાન છે કે દેવસદિત હિન્દિવો સદાએ સર્જે એટલે તેમણે સદાની પ્રતિજ્ઞા કરી
 ભોમસિદ્ધિને અર્થે અવતત આપે. સદાએ તે ઉપરથી આવ ને અર્થનું તરીક
 કે તેમણે તેનું પ્રલાખ્યાન કર્યું કે એ અમારા ભોમને માટે ભય નથી તેથી સદાએ
 આપ્યું, એટલે તેમણે તેનો અંતીકાર કર્યો ને કહ્યું કે એ અમારા ભોમને માટે
 એ ઉપાખ્યાન કહે છે—'વળી 'તામ્યો ગામાનવત્' ઇત્યાદિ. 'વિશેષ-
 ધરીરાદિવિશેષયુક્ત. અધરીર પરમાત્માને સદા તરીકે સ્વીકારીએ તો વ્યાપાર સં-
 જોવો અર્થ છે. હવે સિદ્ધાન્ત કરે છે કે આત્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ ચિદત્વ છે,
 હેવામાં ભાષક નથી અને ઉત્તર-પાછળથી આવતું ક્ષણે અર્થે અનુકૂળ છે તેથી
 માનુંજ મહત્ત્વ છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અર્થે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. મદા-
 નુંજ લોકોને સર્જ્યા એમ મુતિનું ન્યાયજ્ઞાન કરતું એવો ભાવ છે ॥ ૧૬ ॥

અન્વયાદિતિ ચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

(વાક્યના) અન્વયથી (પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી) એમ બે
કહેશે તો (એમ કહીએ છીએ કે તે યુક્ત) થશે,
અવધારણથી ॥ ૧૭ ॥

વાક્યનો અન્વય જોવાથી પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી એમ બે કહ્યું છે તેનો
વિહાર કરવો જોઈએ. એને વિષે કહીએ છીએ—થશે, અવધારણથી. પરમાત્મા
મદલ્ય યુક્ત થશે. શાથી? અવધારણથી; કારણ કે ઉત્પત્તિપૂર્વે આત્મા એકસો
હતો એ અવધારણ પરમાત્માનું ગ્રહણ કરેજી બંધબેસતું સંભવે છે; નહિ તો
સમજાસ-ન બંધબેસતું થાય. લોકસૃષ્ટિના વચનની તો, અન્ય કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ
મદાત્મનસૃષ્ટિથી અનન્તર છે એમ યોજના કરીશું; જેમ ‘તત્તેજોઽગ્રજાત’ [છાન્દો
શારાર] (તેણે તેજ સર્જ્યું) એ અન્ય કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ આકાશની ને વાયુની સૃષ્ટિ
સૃષ્ટિથી અનન્તર છે એમ યોજના કરી તેમ આદિ પાત્ર; કારણ કે એક કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ
મિદ્ધ વિરોધનો, સમાન વિષયવાળો હોય તો, અન્ય કૃતિમાં ઉપસંહાર કરવો યુક્ત
છે. ‘તેના પ્રતિ સપ્તાએ ગાયો આળી’ ઇત્યાદિ વ્યાપારવિશેષનો જે અનુગમન
તેનું પાત્ર, વિવક્ષિત અર્થના અવધારણને અનુકૂલ થાય એમજ મદલ્ય કરવું યુક્ત
છે; કારણ કે એ સકલ કથાપ્રમુખ વિવક્ષિત છે એમ કહી શકાશે નહિ; કેમકે તેની
પ્રતિપત્તિને વિષે પુરુષાર્થનો અભાવ છે. ખરેખર, આદિ તો બ્રહ્મ સર્વનો આત્મા
છે એજ વિવક્ષિત છે; કારણ કે અંભ આદિ સોડોની અને અગ્નિ આદિ સોડપા
સોડની સૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરીને, હન્દ્રિયોનો ને હન્દ્રિયોના ‘આયતન, શરીરનો ઉપદેશ
કરીને તેજ સપ્તાએ ‘કર્ણ નિર્વં મદતે ગ્યાન્’ [એતઃ ૩૧૧] (મારા વિના
શી રીતે થાય) એમ વિચારી એ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયો એમ ‘સ વનમેવ હીમાન્’

પૂર્વપદના બીજનો અનુવાદ કરીને તેને દૂધિત કરે છે—‘અન્વયાદિતિ ચેન્’ ઇત્યાદિ
લોકસૃષ્ટ્યવિશેષી અપરતું મદલ્ય છે—પર આત્માનું મદલ્ય નથી એમ બે કહ્યું છે તેને વિષે
કહે છે—‘લોકસૃષ્ટિના વચનની તો’ ઇત્યાદિ. ‘અન્ય કૃતિમાં’ = તેતિરીય આદિ કૃતિ
માં. તેને વિષે દુદાતા કરે છે—‘જેમ ‘તત્તેજોઽગ્રજાત’ ઇત્યાદિ. ‘મામા વા હરમેવ
ચ્યાન્ આર્માન્’ (ખરેખર, સૃષ્ટિપૂર્વે એ સર્વ એક આત્માજ હતો), ‘મજાન્ પ્રય’ (પ્રજા
જન્મ છે) એમ ઉપદેશમાં ને ઉપસંહારમાં આત્મકૃતિ ને પ્રજાકૃતિ છે તેની એકતાનું અવધારણ
થાય છે તે ઉપરથી તેમજ પ્રવેશ આદિ વિશેષી લોકસૃષ્ટ્ય આદિ વિષયો નાપ થયથી પ્રવેશ
પ્રકરણ મદલ્ય કરવાનું છે એનો અર્થ છે. વળી એક એ અર્થ છે તેને વિષે રેતનું પ્રાપ્ત
નથી અને પ્રજાને વાંચનુ નાપવ હેવામાં કૃત્યને સંભવ છે તેની તેજ વિવક્ષિત છે એમ કહે
છે—કારણ કે એ સકલ કથાપ્રમુખ વિવક્ષિત છે’ ઇત્યાદિ. તેમજ પૂર્વપરતું મદલ્ય
દેવત કરવા થી પત્ર ને મદલ્ય પ્રજાપરજ છે એમ કહે છે—‘કારણ કે અંભ આદિ સોડ
કેની’ ઇત્યાદિ. ‘સ વનમેવ હીમાન્’ ઇત્યાદિ—ને પરમેશ્વરે એજ મીમાન્-મ. વ. ન
દેવતેવના અવધારણા ઉદ કરીને એ પ્રજાવંદનમવા કાસ વિવિધિષ્ટ પ્રવેશ કરે.

વિદ્યાર્થતયા દ્વારા પ્રાપ્ત' [ઐતૃ ૩૧૧] (તે પરમેશ્વરે એજ સીમાને—માથા
 કેશવિભાગના અવસાનને—દેહીને એ [અક્ષર-અસંસક] દ્વારા શરીરમાં પ્રા
 થયો) એ મુતિ દર્શાવે છે. વળી 'યદિ યાચામિત્યાદત્તં યદિ પ્રાપ્તેનામિપ્રાપ્તિત્તમ્
 [ઐતૃ ૩૧૧] (જો યાચાએ બોલવાની ક્રિયા કરી, જો પ્રાપ્તે પ્રાપ્ત લેવાની ક્રિયા કરી,
 દંત્યાદિથી દંદિયોના વ્યાપારના વિવેચનપૂર્વક 'મય કોઠહમ્' [ઐતૃ ૩૧૧] (૫૯૧,
 હું કોણ) એમ વિચાર કરીને 'સ વનમેષ પુરુષં પ્રત્ય તતમમપરમ્' [ઐતૃ ૩૧૧] (૫૯૧,
 તેણે એજ પુરુષ અક્ષરને વ્યાપ્તગમ—અનિશય વ્યાપ્ત થયું—તેણે) એમ અક્ષર સ-
 વર્તે આત્મા છે એ દર્શનનું અવધારણ કરે છે. તેમજ. આગળ 'અથ પ્રવિષ્ટ દગ્ધા'
 [ઐતૃ ૫૩] (એ અક્ષર છે. એ દંદ છે) એમ સમસ્ત બેરસમૂહને મહાભૂતોની
 સાથે અનુક્રમે ગણાવી 'તર્થે તત્ પ્રજાનેયં પ્રજાને પ્રતિષ્ઠિતં પ્રજાનેયો લોકાઃ પ્રજા
 પ્રવિષ્ટા પ્રજાને પ્રત્ય' [ઐતૃ ૫૩] (તે સર્વ પ્રજાથી—ચિદાત્માથી નિષ્પન્ન છે, પ્ર-
 જાને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે, પ્રજાથી લોક નિષ્પન્ન છે, પ્રજા પ્રતિષ્ઠા છે, પ્રજાન અક્ષર
) એમ અક્ષર સર્વનો આત્મા છે એ દર્શનનું અવધારણ કરે છે. તેમજા મારે
 આદિ પરમાત્માનું મહત્ત્વ છે એ 'નિરૂપવા છે. બીજી યોગના—પરમાત્માનું મ-
 હત્ત્વ છે, અન્યમની ધેર, ઉત્તરથી. વાચસનેયકમાં 'કનમ માયમેતિ યોડ્યં વિજ્ઞાન-
 મયઃ પ્રાણેષુ દૃષ્યત્તત્ત્વોત્તિઃ પુરુષઃ' [બૃહ ૫૩૧] (આત્મા કયો છે, જે એ વિ-
 જ્ઞાનમય છે, પ્રાણેષી વ્યનિરિજા છે, બુદ્ધિથી વ્યનિરિજા છે, અર્થાતિ છે, [સર્વ-
 વ્યાપક દોષથી] પૂર્ણ છે) એમ આત્મશબ્દથી ઉપક્રમ કરીને તેજ સર્વ સંમથી
 વિનિર્મુક્ત છે એમ પ્રતિપાદન કરીને અક્ષર સર્વનો આત્મા છે એમ અવધારણ કરે
 છે; કેમકે 'સ વા અથ મદાનજ માત્માજરોડમરોડમુતોડમયો પ્રત્ય' [બૃહ ૫૩૧] (૫૯૨,
 'અથમર, તે એ મહાન, અથ છે, અજારદિત્ત, અવિનાશી, અભય,
 આત્મા અક્ષર છે) એમ ઉપસંહાર કરે છે. છાન્દોભમાં તે 'સર્વેષાં સોમ્યેદમમ મા-
 ત્માત્મા અક્ષર' [છાન્દો ૧૧૧] (હો સોમ્ય, અમે—જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વે-
 મારા વિના એ વારે કાદિ ઊત્પત્તિનો અવધાર કરે તો હું કોણ એમ ત્વપદવંતે વિચાર
 કરીને, ઊત્તર એજ કોઈન જાતમાને પ્રક-ગતમ-જાતગમ એવો. જાતગમ એ પ્રક નેરે
 એ જાતમાને એવો. તતમમ્ = તતતમમ્ = અનિશય તત-જાત. એજ તત-તત્ત્વે દોષ ભ-
 નક છે. વળી કદથી પણ વાચ પ્રકાર છે એમ કહે છે—તેમજ, આનન્દ' [અર્થ-
 એ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ કરવો પામેષર છે એજ પરમક છે. પરમ-મા. એમપ. પુરુષમા
 પણ એજ છે. 'પ્રજા' એલે વિદ્યમા. પ્રકરેનન્દ. 'નેર' એલે વો દોષપવ ને. નિર.મા.
 પ્રજા છે નેર-નિર.મા એનું છે પ્રજાનેર-વિદ્યાપ્રમેશ્વર. પ્રજાનેર-નેર કર્તેનન્દમા પ્રતિષ્ઠિત
 છે. કારણે દો. પણ પ્રજાનેર-વિદ્યાપ્રમેશ્વર છે; તેજ પ્રજા સર્વ દોષની પ્રતિષ્ઠા-કર્તેનન્દ
 અને તે પ્રજા પ્રક છે. એમ અવધારણનું બનેલ પ્રકરે જાણવ કરી પ્રજાને ઉપક-
 ર કરે છે—તેમજા મારે આદિ પરમાત્માનું મહત્ત્વ છે. [અર્થ-] દોષ અવધારણમાં
 ઉપસંહાર કરતુ બેરદો પાસરને કદી નથી એમ પ્રતિનિ કવ-જાણવ કરે છે—
 બીજી યોગના' [અર્થ-] 'સર્વ' એ દોષ જાતમાને કરવાં છે કે જાતગતમાને કરવાં

શામ્યસંપત્તિ છે એમ વિચારાય છે. તેમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—‘સદેવ સોમ
દમમ માસીવ’ [છાન્દોઃ દારા] (હે સોમ્ય, અગ્નિ એ સદગ હરું) એમાં છન્દ
ઓનું પણ પરમાત્મમહત્વ થતું યુક્ત છે, અન્યત્રની જે. જેમ ‘કતમ વ્રાત્મા
[બૃહદ ધારા] (આત્મા કયો છે) એમાં વાજસનેયીઓનું પરમાત્મમહત્વ છે તે
મજ. રાપી? આગળ આપતા તાદાત્મ્યના ઉપદેશથી. અન્યવધી (પરમાત્માનું મ-
હત્વ નથી) એમ બે કહેયો તે અગ્રે કહીએ છીએ કે (પરમાત્માનું મહત્વ) છે,
અન્યવધારણથી. ઉપક્રમના અન્યવધી અને ઉપક્રમમાં આત્મશબ્દનું અવલ નથી તેથી
પરમાત્માનું મહત્વ નથી એમ બે કહ્યું છે તેનો યો. પરિહાર છે એમ બે પૂછીશો તે
તે પરિહાર કહીએ છીએ—છે, અન્યવધારણથી. અહિં પરમાત્માનું મહત્વ યુક્ત થયો.
અન્યવધારણથી; કારણ કે ‘યેનાયુતં યુતં મલત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્’ [છાન્દોઃ
દારા] (બે આદેશ સાંભળવાથી ન સાંભળેતું પણ સાંભળેતું થાય છે, અતર્કિત પણ
તર્કિત થાય છે, અનિશ્ચિત પણ નિશ્ચિત થાય છે) હે ભગવન્, એ આદેશ કેવો
છે?) એમ એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનનું અન્યવધારણ કરીને તે સંપાદન કરવાની
દંઘાથી ‘સદેવ સોમ્ય’ [છાન્દોઃ દારા] (હે સોમ્ય, જગત્ની ઉત્પત્તિપૂર્વે એ
સત્સ્વરૂપ હરું) એમ કહે છે; અને તે પરમાત્માનું મહત્વ કરે સંપત્ત થાય છે;
કેમકે નહિ તે બે એ મુખ્ય આત્મા છે તે વિજ્ઞાત નથી એટલે સર્વવિજ્ઞાન સંપત્ત
નહિ થયો. તેમજ ઉત્પત્તિપૂર્વે એકત્વનું અન્યવધારણ, એવનો આત્મશબ્દથી પરા-
મર્શ, સ્વાપની અવસ્થામાં એવ સત્ની સાથે સંપત્ત થાય છે એનું વચન છે તે, અને
પરિચોદનાપૂર્વક વારંવાર ‘તત્ત્વમસિ’ [છાન્દોઃ દારા] (તે તું છે) એમ અન્ય-
ધારણ એ સર્વ તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરેજ સંભવે છે, તેની સંપત્તિમાં—આદેશ કરે-
વામાં સંભવતું નથી. વળી અહિં ઉપક્રમને અધીન ઉપન્યાસ ન્યાય નથી; કારણ
કે ઉપક્રમમાં આત્મત્વનું સંકીર્તન નથી કે અનાત્મત્વનું સંકીર્તન નથી; અને સા-
માન્ય ઉપક્રમ કંઈ વાચ્યયોગમાં રહેલા વિશેષથી વિરુદ્ધ થતો નથી; કેમકે સામા-
ન્ય ઉપક્રમને અધીન છે તેથી એનો ભલું છે. તે અન્યવધારણ સત્ત્વથી પરમાત્માનું મહત્વ કરેજ
યુક્ત થાય છે એમ કહે છે—‘અને તે પરમાત્માનું મહત્વ કરે સંપત્ત થાય છે’ દત્તાદિ.
‘તેમજ ઉત્પત્તિપૂર્વે’ દત્તાદિ. ‘સદેવમેવ’ (સર્વ એકજ છે) એમ અન્યવધારણ છે;
‘એને જીવેનાત્મના પ્રવિરય’ (આ સ્વરૂપી આત્માથી પ્રવેશ કરીને) એમ અન્યવધારણ છે;
એવનો અન્યવધારણ, અને જગત્ વારંવાર કયો એ પરિચોદના-વિજ્ઞાપના છે. ‘સર્વ’ એ પદથી
જગત્ પ્રલયના છે—એને છેડે કર્તૃવાચક સર્વ (ત્વ) પ્રલય છે. આ રીતે ઉપક્રમમાં સત્તાના
અર્થ સામાન્યની હિતિ છે માટે એ આત્મક કયો છે એમ આકાંક્ષા થયે એ આત્મક આત્મા
એવો વાચ્યયોગથી નિશ્ચય થાય છે એમ કહે છે—‘વળી અહિં ઉપક્રમને અધીન’
દત્તાદિ. ‘સર્વ’ એ શબ્દ અત્મા ને અન્યત્રના અર્થમાં સાધારણ છે એમ સ્વીકારીને આ
છે; પણ એ સાધારણના પણ નથી; કેમકે અન્યત્રની જે સર્વપદ અગિયારથી છે અને

એ 'સાત્ત્વરૂપજ હૃદય, એકજ, અદ્વિતીય) એ પછીજ આત્મશબ્દથી ઉપક્રમ કરીને ઉપસંહારમાં 'સ આત્મા તત્ત્વમસિ' [છાન્દોઃ દાઠા૭] (તે આત્મા છે, તે તું છે) એમ તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ કરે છે. તેમાં એવો સંશય થાય છે કે એ બે શ્રુતિઓ 'તુલ્યાર્થક છે કે અતુલ્યાર્થક? તેઓ અતુલ્યાર્થક છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે શ્રુતિઓ અતુલ્ય છે; કારણ કે શ્રુતિ વિષય હોવાથી અર્થની સમતા સમજાવી શકા નથી; કેમકે અર્થનું અહણ્ય શ્રુતિને અધીન છે. વાજસનેયકમાં આત્મશબ્દના ઉપક્રમથી આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ છે એમ સમજાય છે. છાન્દોગ્યમાં તો વિપરીત ઉપક્રમ છે તેથી વિપરીત ઉપદેશ છે. પણ અન્તે છાન્દોગ્યનો પણ તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ છે એમ કશું છે. ખરું છે, કશું છે. ઉપસંહાર ઉપક્રમને અધીન હોવાથી તે તા-

• છે તેનો નિર્ણય ન થવાથી બંને વાક્યમાં સંશય કહે છે—'તેમાં એવો સંશય થાય છે કે' હવારિ. પૂર્વપક્ષમાં વિદ્યાના ભેદથી યુજોનો અનુપસંહાર છે, સિદ્ધાન્તમાં તો તેનો (વિદ્યાનો) ભેદ છે તેથી યુજોનો ઉપસંહાર છે એમ ધારી અર્થભેદથી વિદ્યાનો ભેદ એ પૂર્વપક્ષ કહે છે—'તેઓ અતુલ્યાર્થક છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે' હવારિ. છાન્દોગ્યમાં પણ વાક્યરોપી આત્માર્થ-વ સિદ્ધ થાય છે તો શ્રુતિવાક્યોનું વૈષમ્ય શી રીતે, પછી અર્થભેદ શી રીતે બંને વિદ્યાનો ભેદ તો ભાગીજ એમ સજા કરે છે—'પણ અન્તે છાન્દોગ્યનો પણ તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ છે' હવારિ. 'સ આત્મા તત્ત્વમસિ' (તે આત્મા તું છે, તે તું છે) એ તાદાત્મ્યનો ઉપદેશનો અર્થોક્ત કરે છે—'ખરું છે, કશું છે' હવારિ. ત્યારે તેને અનુસાર ઉપક્રમનો પણ અર્થ કરી એમ આમજા કરી કહે છે—'ઉપસંહાર ઉપક્રમને અધીન હોવાથી' હવારિ. ઉપક્રમનો અર્થ સદૃશ્ય હોય તો ઉપસંહારને અનુસારે તેનો અર્થ થાય છે; પણ પ્રકૃતમાં તો ઉપક્રમનો અર્થ અસદૃશ્ય હોવાથી તેને અનુસરના ઉપસંહારમાં, પ્રતિમામાં વિષ્ણુદૃષ્ટિની પેઠે આત્માને વિશે શ્રદ્ધાદૃષ્ટિ કરવી એવો અર્થ છે. વાજસનેયીનું વાક્ય શ્રદ્ધાત્મવિદ્યાના અર્થમાં છે, છાન્દોગ્યવાક્ય તો આત્માને વિશે શ્રદ્ધાદૃષ્ટિને અર્થ છે એમ વિદ્યાભેદ છે એવો ઉપસંહાર કરે છે—'તે તાદાત્મ્યરૂપિણ છે એમ વિચારાય છે'. પૂર્વપક્ષનો આશય આવો છે—સત્ત્વજ્ઞ આત્મા ને અન્યત્ત્વના અર્થમાં સાધારણ હોવાથી સંશય કહ્યો છે. હવે પૂર્વપક્ષ એ છે કે પરી અનિવાર્ય છે એવો તેમનો સંજિવક છે—પરીની સંજિ અનિમાં માની છે તેથી સત્ત્વજ્ઞ જુ સત્ત્વઅનિવાર્ય છે એમ ઉપક્રમનો નિશ્ચિત અર્થ હોવાથી, જેને વિરોધી ઉત્પન્ન થયો નથી એવા ઉપક્રમના જગતી તાદાત્મ્યના ઉપદેશનો અર્થ તાદાત્મ્યની સપાતિ છે એમ કારણે આનો પૂર્વપક્ષનો નિર્ણય છે. પૂર્વ અગ્રીકરણમાં તો વાક્ય એક હોવાથી (ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરાશ્ચૈઃ દંઠિ વાક્ય એક છે) વાક્ય અર્થદિપર નથી એમ લીધું—વાક્યવતઃ અર્થદિપત્યત્વે ત્વત્ કર્ત્ત્વે—ને વિષાનું એકમ છે એમ કશું. આ અગ્રીકરણમાં તો 'સત્' અને 'અન્યત્' એ બે સ્ત્રોતો અનુક્રમે અનિવાર્ય ને અન્યત્ત્વ છે તેથી ઉપક્રમનો ભેદ છે, મારે વાક્યનો ભેદ છે ને વિદ્યાનો પણ ભેદ છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી ને અગ્રીકરણ વચ્ચે મળતો છે. જ્યાં આત્મતત્ત્વ અનિવાર્ય છે એ કહેતું વૃજા નથી; કારણ કે આત્મતત્ત્વ એક છે તેથી અન્યત્ત્વ અન્ય છે આત્મતત્ત્વ તો સંઘનારવત્ત્વને વાચક છે. કલિપદઅદિવાક્ય લઈએ તો પણ ઉપદેશને કહી શકાય છે, કેમકે સત્ત્વ ને અન્યત્ત્વનો ભેદ છે એમ સમજાવું. સિદ્ધાન્ત કરે

૧ અનિવાર્ય એ છે એક સત્ત્વ, નિર્વિદ્ય, સર્વજ્ઞ, નિઃશબ્દ, નિરાશય વિદ્યા, એક 'સત્' એ બંને સર્વ વેદાન્તોની સત્ત્વજ્ઞ છે ૨ સત્ત્વ અનિવાર્ય ૩ અન્યત્ત્વ અનિવાર્ય ત્વે ને

શાસ્ત્રસંપત્તિ છે એમ વિચારાય છે. તેમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—‘સદેવ સોમ્યે-
 દમમ માસીત્’ [છાન્દોઃ શારા] (હે સોમ્ય, અગ્ને એ સદેવ હતું) એમાં છન્દો-
 માનું પણ પરમાત્મમહત્ત્વ થતું યુક્ત છે, અન્યત્રની જે. જેમ ‘કતમ માત્મા’
 [બૃહદ્ ધારા] (આત્મા કયો છે) એમાં વાજસનેયીઓનું પરમાત્મમહત્ત્વ છે તે-
 મજ. શાધી? આગળ આવતા તાદાત્મ્યના ઉપદેશથી, અન્વયથી (પરમાત્માનું મ-
 હત્ત્વ નથી) એમ જો કહેયો તો અગ્ને કહીએ છીએ કે (પરમાત્માનું મહત્ત્વ) છે,
 અવધારણથી. ઉપક્રમના અન્વયથી અને ઉપક્રમમાં આત્મરાજ્યનું મવણ નથી તેથી
 પરમાત્માનું મહત્ત્વ નથી એમ જો કહ્યું છે તેનો યો. પરિહાર છે એમ જો પૂછ્યો તો
 તે પરિહાર કહીએ છીએ—છે, અવધારણથી. અહિં પરમાત્માનું મહત્ત્વ યુક્ત થયો,
 અવધારણથી; કારણ કે ‘યેનામૃતં મૃતં મયત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્’ [છાન્દોઃ
 શારા] (હે આદેશ સાંભળવાથી ન સાંભળેનું પણ સાંભળેનું થાય છે, અતર્કિત પણ
 તર્કિત થાય છે, અનિશ્ચિત પણ નિશ્ચિત થાય છે [હે ભગવન, એ આદેશ કેવો
 છે?]) એમ એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનનું અવધારણ કરીને તે સંપાદન કરવાની
 હયાથી ‘સદેવ સોમ્ય’ [છાન્દોઃ શારા] (હે સોમ્ય, જગત્ની ઉત્પત્તિપૂર્વે એ
 સત્સ્વરૂપનું હતું) એમ કહે છે; અને તે પરમાત્માનું મહત્ત્વ કરે સંપત્તિ થાય છે;
 કેમકે નહિ તો જે એ મુખ્ય આત્મા છે તે વિજ્ઞાત નથી એટલે સર્વવિજ્ઞાન સંપત્તિ
 નહિ થયો. તેમજ ઉત્પત્તિપૂર્વે એકત્વનું અવધારણ, એવો આત્મરાજ્યથી પરા-
 મર્શ, સ્વાપની અવસ્થામાં એવ સત્ની સાથે સંપત્તિ થાય છે એનું વચન છે તે, અને
 પરિચોદનાપૂર્વે વારંવાર ‘તદ્યમસિ’ [છાન્દોઃ શારા] (તે તું છે) એમ અવ-
 ધારણ એ સર્વ તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરેજ સંભવે છે, તેની સંપત્તિમાં-આદેશ કરે-
 વામાં સંભવનું નથી. વળી અહિં ઉપક્રમને અધીન ઉપન્યાસ ન્યાય નથી; કારણ
 કે ઉપક્રમમાં આત્મત્વનું સંકીર્તન નથી કે અનાત્મત્વનું સંકીર્તન નથી; અને સા-
 માન્ય ઉપક્રમ કંઈ વાત્સર્યમાં રહેલા વિશેષથી વિરુદ્ધ થતો નથી; કેમકે સામા-
 ન્ય ઉપક્રમને અધીન છે તેથી એવો અર્થ છે. હવાદિ. ‘ઉપક્રમના અન્વયથી’ = ઉપસદાર
 યુક્ત થાય છે એમ કહે છે—‘અને તે પરમાત્માનું મહત્ત્વ કરે સંપત્તિ થાય છે’ હવાદિ.
 તેમજ ઉત્પત્તિપૂર્વે’ હવાદિ. ‘સદેવમેવ’ (અ એક જ છે) એમ અવધારણ છે;
 અને જીવેનાત્મના પ્રવિરણ’ (આ એવરૂપી આત્માથી પ્રવેશ કરીને) એમ સદેવનારો
 એકો એવો આત્મસંકરે પરામર્શ છે, મુક્તિને વિશે એવ સત્ને વિશે સંપત્તિ થાય છે એનું
 વચન છે, અને ભગવાન વારંવાર કહ્યો એ પરિચોદના-વિજ્ઞાપના છે. ‘સત્’ એ પદથી
 પ્રત્યક્ષ છે—એને છેડે કર્તૃવાચક સત્ (ત્વ) પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે ઉપક્રમમાં સત્તાના
 વચ સામાન્યની હિમ્મિ છે માટે એ આત્મક કયો છે એમ આડંબા શરે એ આત્મક આત્મા
 એવો વાગ્યવેયથી નિશ્ચય થાય છે એમ કહે છે—‘વળી અહિં ઉપક્રમને અધીન’
 હવાદિ. ‘સત્’ એ શબ્દ આત્મા ને અન્યના અર્થમાં સાધારણ છે એમ સ્વીકારીને આ
 છે; પણ એ સાધારણતા પણ નથી; કેમકે આત્મપદની જે સર્વપદ વ્યવિધાથી છે અને

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

(આચમન વિધિય છે એમ ઉપપન્ન થતું નથી), કાર્ય તરીકે કહ્યું છે નેથી; [પણ] અપૂર્વ [જળનું] અનન્ન તરીકે જે ચિન્તન છે તેનુંજ વિધાન છે ॥ ૧૮ ॥

છન્દોગો અને વાજસનેયીઓ પ્રાણસંવાદમાં કૃતરાં વગેરે સુધી (સર્વ પ્રાણાથી ભુજ થતું જે અન્ન છે તેને) પ્રાણનું અન્ન કહીને તેજ પ્રાણનું, જળ એ વસ્તુ છે એમ કહે છે. પછી છન્દોગો કહે છે—‘તસ્યાદ્વા પતદશિપ્યન્તઃ પુરસ્તાયોપરિ-
ષ્ઠાણાન્નિઃ પરિવપતિ’ [છન્દોગ પારા ૨] (તેડલા માટે—જળ એ પ્રાણનું વસ્તુ છે માટે—ભોજન કરવાની તૈયારી કરતાં આ કરે છે—ભોજનની પૂર્વે ને પછી જળ વડે [પ્રાણનું] પરિધાન કરે છે) એમ. વાજસનેયીઓ પણ કહે છે—‘તદ્દિક્ષાંસઃ ધો-
ત્રિયા ધશિપ્યન્તઃ આચામન્યશિન્યાચામન્યનમેવ તદનમન્નાં કુર્યન્તો મન્યન્તે’ [બૃહદ શાશ્વત ૧૪] (તેડલા માટે—જળ એ પ્રાણનું વસ્તુ છે માટે—વિદ્વાન ઓત્રિયો ભોજન કરવાની તૈયારી કરતાં આચમન કરે છે, અને ભોજન કરીને આચમન કરે છે, એજ તે પ્રાણને તે આચમનથી અનન્ન કરે છે એમ તેઓ માને છે), ‘તસ્યાદેયંચિ-
વશિપ્યન્નાચામનદશિન્યા યાચામનદેતમેષ તદનમન્નાં કુર્યન્તે’ (તેડલા માટે એમ જાણનારે ભોજનની તૈયારી કરતાં આચમન કરવું, અને ભોજન કરીને આચમન કરવું,

પૂર્વે અપિરણુમાં લેખ સદિગ્ધ સદુપાસમનો શેષથી નિર્ણય કર્યો છે—ઉપક્રમમાં ‘સત્’ પદ જે સંદિગ્ધ હતું તેનો નિર્ણય વાઙવશેષથી કર્યો છે—તેમ ‘આચામન્તિ’ (આચમન કરે છે) એ વર્તમાનનિર્દેશનો વિધિ તરીકે સંદેહ થયે શેષથી—‘અશિપ્યન્નાચામેત્’ (ભોજન કરવાની તૈયારી કરતાં આચમન કરવું) એ વાઙવશેષથી—આચામન્તિ એ વિધિપર છે—વિધાન ‘મે કિમર્થં કિં વાસઃ’ (મારું શું અર્થ છે, શું વસ્તુ છે) એમ પ્રાણે પૂછવું ત્યારે વાઙ આદિ-
એ કહ્યું, ‘યદિદં કિં વાગ્મય આદિમિપ્યસ્તત્તદન્નામાપો વાસઃ’ (અશ્વપર્વન્ત ને કૃત્રિપર્વન્ત આ [પ્રસિદ્ધ] અન્ન છે તે તારું અન્ન છે, જળ વસ્તુ છે) એમ સર્વ પ્રાણી જે અન્ન ઉપાસકો વિચારવું એવો અર્થ છે. બંને શાખામાં સમાન મુનિ કહીને અવિશેષ મુનિ કહે છે—
પછી છન્દોગો કહે છે—‘હલ્વાદિ. ‘તેડલા માટે’ એટલે જળ પ્રાણનું વસ્તુ છે તેથી, જળ કરવાની તૈયારી કરતા ઓત્રિયો ‘એ’ કરે છે—‘એ’ એટલે શું? એટલે ભોજનની પૂર્વે જળ ઉપાસન છે એવો અર્થ છે. ભોજનની પૂર્વે ને ભોજન પછી આચમનસંબંધી જળને વિશે પૂર્વે ને પછી આચમન કરે છે ત્યારે એજ અનન્ન—પ્રાણને (અનન્ન પ્રાણનમનઃ પ્રાણઃ) આચમનથી (તત્) અનન્ન—આવછાદિત કરીને છાંએ એમ માને છે; તેડલા માટે એમ હાલના પણ ઉપાસકો એમ કરવું એવો વાગ્મિકુનિનો અર્થ છે. તેમાં આચમન અને

એજ તે પ્રાણને તે અનન્ન કરે છે) એમ, તેમાં આચમન અને પ્રાણનું અનન્ન તરીકે ચિન્તન પ્રતીત થાય છે તે શું બંનેનું વિધાન થાય છે કે આચમનનું કે અનન્નતાચિન્તનનું એ વિષે વિચારાય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? બંનેનું વિધાન થાય છે એમ. શાથી? બંને પ્રતીત કરાય છે તેથી; અને એ બંને અપૂર્વ છે તેથી વિધાનને યોગ્ય છે, અથવા આચમનનુંજ વિધાન થાય છે; કારણ કે તેને વિષે વિધાન પ્રત્યય સ્પષ્ટ છે—‘તસ્માદેવંવિદશિષ્યઞ્ચાચામેન્દશિષ્યા ચાચામેન્’ (તેણે મારે એમ જાણનારે, બોજન કરવાની તૈયારી કરતાં આચમન કરવું ને બોજન કરીને આચમન કરવું) એમ; અને તેનીજ સ્તુતિને મારે અનન્નતાનું સંકીર્તન છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમ્મે કહીએ છીએ—આચમન વિષેય છે એમ ઉપપન્ન થવું નથી, કાર્ય તરીકે કશું છે તેથી; કારણ કે એ આચમન જે કાર્ય તરીકે શુદ્ધિને અર્થે પ્રાપ્ત, સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ છે, તેનું અન્વાખ્યાન છે. પણ આ શ્રુતિ તે સ્મૃતિનું મૂળ થશે. ના. એમ કહીએ છીએ; કેમકે વિષયો સિદ્ધ છે; કારણ કે સ્મૃતિ સામાન્યવિષયવાળી છે ને શુદ્ધિને અર્થે પુરુષભાત્રસંબંધી આચમન પ્રાપ્ત કરાવે છે. શ્રુતિ નો પ્રાપ્તિ-

અનન્ન તરીકે ચિન્તન એ બંને અપૂર્વ હોવાથી સ્પષ્ટ કરે છે—‘તેમાં આચમન અને પ્રાણનું’ હત્યાદિ. ‘મન્યન્તે’ એટલે મનન-જ્ઞાન તેના ખ્યાનપર્યન્ત છે તેથી ચિન્તન એમ કહ્યું છે સંદિગ્ધ એવો જે સદુપક્રમ તેનો પૂર્વ અધિકરણમાં વાક્યરોપથી નિર્ણય કર્યો, તેની પેઠે ‘આચામન્તિ’ એ પદ વિધિવાચક છે કે નહિ એમ સંદેહ થયે ‘આચામેન્’ એ વાક્યરોપથી વિધિવાચક છે એમ નિર્ણય કરવો એમ દુશાન્નસમન્વિથી પૂર્વપથ કરે છે—‘ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે’ હત્યાદિ. જ્ઞાનસાધન ઉપાસનાનું અંગ જે વિધિ તેનો આદિ વિચાર છે, મારે પાદની સંગતિ છે એમ સમજવું. પ્રાણવિધાના અન્ન તરીકે અપૂર્વ આચમનનું વિધાન છે તેનો અન્વય ઉપસંહાર કરવો એ પૂર્વપથનું ફળ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો આચમન વિષેય નથી તેથી અન્ન તરીકે તેનો ઉપસંહાર કરવાનો નથી એમ પૂર્વપથ અને સિદ્ધાન્તનો વિવેક છે. આચમન અને અનન્ન તરીકે જળનું ચિન્તન એ બંનેનું વિધાન હોય તો વાક્યભેદ થાય તેથી અરુચિથી અન્ન પથ કરે છે—‘અથવા આચમનનુંજ વિધાન થાય છે’ હત્યાદિ. અનન્ન તરીકે ચિન્તનનું પ્રયોજન કરે છે—‘તેનીજ સ્તુતિને મારે અનન્નતાનું સંકીર્તન છે’ અરેખર, એ આચમન પ્રસન્ન છે; કેમકે એથી પ્રાણને અનન્ન માને છે એમ સ્તુતિ છે. પ્રસિદ્ધનો અનુવાદ કરીને અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરવું એ ન્યાયથી સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમ્મે કહીએ છીએ’ હત્યાદિ. સ્મૃતિ શુદ્ધિને અર્થે કાર્ય તરીકે આચમનનું વિધાન કરે છે એમ સકલ કર્મેના અન્ન તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા આચમનનો અનુવાદ કરીને અપૂર્વ એવું જે જળનું અનન્ન તરીકે ચિન્તન તેનુંજ વિધાન થાય છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. પણ સ્મૃતિમાં કહેલા આચમનનો શ્રુતિ અનુવાદ કરતી નથી; પણ આ શ્રુતિએ વિધાન કરેલા આચમનનો સ્મૃતિ અનુવાદ કરે છે એમ સંકા કરે છે—‘પણ આ શ્રુતિ તે સ્મૃતિનું મૂળ થશે’ હત્યાદિ. શ્રુતિ અને સ્મૃતિના વિષય ભિન્ન છે તેથી તેમનો વચ્ચે મુખ્યભિન્નતા નથી, એકનું મૂળ બીજાનું છે, એક મૂળ છે ને બીજાનું તેને આધાર છે એવો તે બે વચ્ચે સંબંધ નથી. જેના અર્થ તુલ્ય હોય તે બે વચ્ચે એવો સંબંધ થાય, અનુલબ્ધ હોય તે વચ્ચે થાય નહિ. આ રીતે મંત્રનો પરિહાર કરે છે—‘ના, એમ કહીએ છીએ’ હત્યાદિ. ‘વિજો નિત્યમુપગમ્યોન્’ (દિને દિન આચમન કરવું) હત્યાદિ સ્મૃતિ છે. અન્ન આચમનના વિધાનને સ્વીકારીને મુખ્યભિન્નનું નિ-

ધાના પ્રકરણમાં પડેલી છે. તેથી તે વિધા વિષે આચમનનું વિધાન કરતી વિધાન કરે; અને લિપ્ત વિધાવાળી મુતિ અને સ્મૃતિ વચ્ચે મૂલભાવ ને મૂલિભાવ સંભવતો નથી. તેમજ એ મુતિ પ્રાણવિધા સાથે લોકાયતા અપૂર્વ આચમનનું વિધાન કરશે એમ આશય કરવો શક્ય નથી; કેમકે પુરુષમાત્ર સાથે લોકાયતા પૂર્વનાજ આચમનનું આદિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. આજ કારણથી ઉભયનું વિધાન નથી. વળી ઉભયનું વિધાન હોય તો વાક્યભેદ થાય. તેટલા માટે જેઓ ભોજન કરવાની તૈયારી કરે છે ને જેઓએ ભોજન કર્યું છે તે બંનેને પ્રાત્ર ધ્યક્ષાજ આચમનનો અનુવાદ કરીને 'પતમેવ તદ્વનમનજ્ઞં કુર્વન્તો મન્યન્તે' [બૃહદ્ ૬.૧.૧૪] (એજ તે પ્રાણને તે આચમનથી અનન્ન કરે છે એમ તેઓ માને છે) એમ એ વાક્યથી આચમન કરતાં જળને વિષે પ્રાણને અનન્ન કરવાનો સંકલ્પ ને પ્રાણવિધા સાથે સંબદ્ધ છે ને અપૂર્વ છે તેનો ઉપદેશ કરાય છે. એ અનન્નતાવાદ આચમનની સ્તુતિને અર્થ છે એમ કહેવું ન્યાય નથી; કેમકે આચમન અવિધેય છે; અને અનન્નતાસંકલ્પ વિધેય છે એમ સ્વયં પ્રતીત થાય છે. વળી એમ થયે એક આચમનના અર્થ સ્વીકારેલા થશે—શુદ્ધિનો અર્થ અને પરિધાનનો અર્થ—એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે અન્ય ક્રિયાનો સ્વીકાર છે; કારણ કે એક ક્રિયા આચમન નામની પુરુષની શુદ્ધિને અર્થ છે એમ સ્વીકારાય છે, અને તેના પાછીને વિષે વચ્ચની સંકલ્પના નામની અન્ય ક્રિયા પ્રાણના પરિધાનને અર્થ છે એમ સ્વીકારાય છે માટે અનવધ છે. વળી 'યદિદં કિયામ્યય ક્ષા હમિમ્ય ક્ષા કીટપનજ્ઞમ્પલ્લસત્સંદ્રમ્' [બૃહદ્ ૬.૧.૧૪] (અર્થોઃ ક્ષામ, કીટ, અને પનજો પર્વત્ય જે એ કંઈ છે તે તાર્ક અન્ન છે) આદિ સર્વ અન્નનું લક્ષણ પ્રેરણ છે એમ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે તે મુતિથી પ્રતિપાદિત નથી અને શક્ય નથી. 'સર્વ રસન કર્તુ, હવે વિધાનજ અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'તેમજ એ મુતિ પ્રાણવિધા સાથે' હતા. 'આજ કારણથી'—આચમનવિધાનો અભાવ છે તેથીજ એનો અર્થ છે. જળને વિષે પ્રાણના પરિધાન તરીકે ધ્યાન કરતું એ ને સંકલ્પ ને સંકલ્પનું પ્રાણવિધાના અગત્ય રીકે વિધાન થાય છે એમ કહે છે—'તેટલા માટે જેઓ ભોજન કરવાની તૈયારી કરે છે' હતા. 'એ અનન્નતાવાદ આચમનની સ્તુતિને અર્થ છે એમ કહેવું ન્યાય નથી'—'અનન્નતાવાદ આચમન અન્ય પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત નથી કે ને વિધેય થય ને તેનું સ્તવન થાય, તેમજ આચમન અન્ય પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત નથી કે ને વિધેય થય ને તેનું સ્તવન થાય' કહે છે કે 'અનન્નતાસંકલ્પ વિધેય છે એમ સ્વયં પ્રતીત થાય છે.' 'સ્વયં'—પૂર્વ છે તેથી. પણ શુદ્ધિને અર્થ જેનો વિનયોજ કરે તે જન આચમનનું પ્રયોજન પ્રાપ્ત નથી' હતા. આચમનનું પ્રયોજન અન્ય જન છે એ અસિદ્ધ છે એનો અર્થ છે. વળી પૂર્વવાક્યમાં પ્રાણના અપ્રાપ્તિને અગત્ય તરીકે વિધાન છે તેમ અર્થ જળને વિષે વચ્ચના વિધાન છે; નહિ તો આચમનવિધીને વિષે પૂર્વજ ધ્યાનવિધી ને ઉપદેશ ક્રિયાવિધી એમ સ્તવ થાય એમ કહે છે—'વળી 'યદિદં કિ ચામ્યમ્યઃ'—'હતા. 'મહાયજ્ઞ'

પ્રયોજન. ૨ અર્થનાય.

પ્રાણનું અન્ન છે' એ અન્નદૃષ્ટિ પ્રેરાય છે, અને તેના સાદૃશ્યથી 'પાણી એ વસ્તુ છે' એમાં પણ જળનું આયમન પ્રેરાતું નથી, પણ પ્રસિદ્ધ, આયમનને યોગ્ય જળને વિષે વસ્તુદૃષ્ટિ પ્રેરાય છે એમ યુક્ત છે; કારણ કે અર્ધનાશ સંભવતો નથી. તેમજ 'આચામન્તિ' (આયમન કરે છે) એમ વર્તમાનનો અપદેશ કરે છે તેથી એ શબ્દવિધિને યોગ્ય નથી. પણ 'મન્યન્તે' (ધારે છે) એમાં પણ વર્તમાનનો અપદેશ સમાનજ છે. તે ખરું છે; પણ એમાંનું એક અવરથ વિધેય છે, તેથી જળનું વસ્તુ તરીકે કદપયું, જે અપૂર્વ છે, તેનું વિધાન છે; કારણ કે વસ્ત્રના કાર્ય તરીકે કદ્યું છે, આયમનનું વિધાન નથી; કેમકે તે પૂર્વવત્ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી આયમનને વિષે વિધિનો પ્રત્યય સ્પષ્ટ છે એમ જે કદ્યું છે તેનું પણ નિરસન કર્યું છે; કારણ કે આયમન પૂર્વવત્ છે. આજ કારણથી-આયમનનું વિધાન કરવું હચ્છ્યું નથી તેથી—'એજ તે પ્રાણને તે આયમનથી તેઓ અનન્ન કરે છે એમ તેઓ માને છે,' અર્થેજ કાણ્વો પર્થવસાન કરે છે અને 'તેટલા માટે એમ જાણનારે' હત્યાદિ અવલ્લ ક્ષણવતા નથી. તેટલા માટે માધ્યન્દિનોના પણ પાડમાં આયમનના અનુવાદથી એમ જાણનાર થવું એટલે પ્રકૃત પ્રાણને વસ્ત્ર જાણનાર થવું—એનુંજ વિધાન છે એમ સમજવું. વળી કવચિત્ આયમનનું વિધાન છે અને કવચિત્ વસ્ત્રવિજ્ઞાનનું વિધાન છે એ જે સ્વીકાર છે તે સાધુ નથી; કેમકે 'જળ વસ્તુ છે' હત્યાદિ વાચ્ય-પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર એકરૂપ છે. તેટલા માટે વસ્ત્રવિજ્ઞાનનુંજ અર્થિ વિધાન છે, આયમનનું નથી એ ન્યાય છે ॥ ૧૮ ॥

(જાણુ કરવું) એવો શબ્દ નથી તેથી અને કૃતરા વગેરેનું સર્વ અથ મનુષ્ય ઉપાસકથી ખાતું સકય નથી તેથી પૂર્વવાક્યમાં ક્રિયાવિધિ નથી એવો અર્થ છે. વળી આથી પણ આયમનનું અર્થિ વિધાન નથી એમ કહે છે—'તેમજ આચામન્તિ' (આયમન કરે છે) એમ' હત્યાદિ. ત્યારે 'અન્નમ્ મન્યન્તે' એમાં જળના વસ્ત્ર તરીકે ખ્યાનનું પણ વિધાન નથી; કેમકે એને સ્થળે હોય સમાન છે—વર્તમાનનો અપદેશ છે એમ કહે છે—'પણ 'મન્યન્તે' (ધારે છે) એમાં પણ' હત્યાદિ. અનેનો અનુવાદ વિક્ષેપ થાય તેથી અવરથ એકના અનુવાદે અન્યનું વિધાન કરવું યુક્ત છે ને ને વિધેય તે વસ્ત્ર તરીકે ખ્યાન ધરવું એજ છે; કેમકે વસ્ત્રનું કાર્ય જે અનન્ન કરવું-આશ્વાદિત કરવું-તે કદ્યું છે ને તે અપૂર્વ છે—પૂર્વે કદ્યું નથી—એવો સમાધાનનો અર્થ છે. 'પૂર્વવત્ છે' = સ્મૃતિથી પ્રાપ્ત છે એવો અર્થ છે. 'આચામેત્' એ વિધિ નથી, પણ 'વિષ્ણુરૂપાંશુ યષ્ટ્યઃ' (વિષ્ણુને એકાન્તમાં યજ કરવો) એની પેઠે અનુવાદ છે તેને વિષે ક્ષિત્ત કહે છે—'આજ કારણથી-આયમનનું વિધાન કરવું હચ્છ્યું નથી તેથી—' હત્યાદિ, 'તસ્માદેયંવિદશિષ્યન્નાચામેદશિષ્યા આચામેત્' (તેટલા માટે એમ જાણનારે જોજન કરની વખતે આયમન કરવું ને જોજન કરીને આયમન કરવું) એ વાક્યને કાણ્વોએ પશ્ય નથી એજ એ વાક્ય વિધાનવાચક નથી તેને વિષે ક્ષિત્ત છે એવો અર્થ છે. ત્યારે પાઠના બજારી માધ્યન્દિનમાં આયમનનું વિધાન છે અને કાણ્વમાં ખ્યાનનું વિધાન ॥ એમ કોઈકનું મત ॥ તેનું નિરાકરણ કરે છે—'વળી કવચિત્ આયમનનું વિધાન છે' હત્યાદિ ॥ ૧૮ ॥

સમાન एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

સમાન શાખામાં પણ એ પ્રમાણે છે (વિધાનું એક્ય છે);
ઉપાસ્યના અભેદથી ॥ ૧૯ ॥

વાજસનેથી શાખામાં અભિરુદ્ધમાં સાપ્તિસ્યનામથી 'અંકિત યયક્ષી વિદ્યા' વિધાન છે, અને તેમાં 'સ માન્માનમુપાસીત મનોમયં પ્રાણદારીતં માત્રપમ્' (તેણે આ-માની ઉપાસના કરવી જોઈએ, મનોમય, પ્રાણદારીર, પ્રકારાદિ) એમ એવા પ્રકારના ગુણોનું મવનુ ધાય છે. વળી તેજ શાખામાં બૃહદારણ્યકમાં પડે છે કે 'મનોમયોડયં પુરુષો માનસ્યસ્તસ્મિન્નહંદયે યથા પ્રીદિયો યવો વા સ યપ સર્વસ્યે-દાનઃ સર્વભ્યાર્પિતઃ સર્વમિદં પ્રજાસિતિ યદિદં કિંચ' [બૃહદ બધાર] (એ પુરુષ મનોમય-મનઃપ્રાય છે; કેમકે મનમાં ઉપસન્ન ધાય છે અને મનથી ઉપસન્ન ધાય છે, ભાસ્-પ્રકારાજ એનું સાત્ય એટલે સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ ભાસ્વર છે. [મન સર્વ અર્થનું અવભાસક છે અને આત્મા મનોમય છે તેથી ભાસ્વર છે], હૃદયનું જે મન સર્વ મનમાં છે, જેમ પ્રીદિ કે યવ-એવા પરિમાણવાળો પુરુષ અન્તર્હૃદયમાં યોગી-ઓથી રૂપાય છે. તે સર્વનો સ્વામી છે, સર્વનો અધિપતિ છે—સર્વનું અધિધાન કરી પાસન કરનાર છે, જે આ કઈ છે તેનું—સર્વ જગત્—તે પ્રજાસન કરે છે). તેમાં સંસાય ધાય છે કે અભિરુદ્ધ અને બૃહદારણ્યકમાં આ એક વિદ્યા છે અને ગુણોનો ઉપસંહાર છે કે એ બે વિદ્યા છે અને ગુણોનો અનુપસંહાર છે? ત્યારે શું પ્રામ ધાય છે? વિધાનો ભેદ છે અને ગુણોની વ્યવસ્થા છે એમ પ્રામ ધાય છે. સાધી? પુનરુક્તિનો પ્રસંગ ધાય તેથી. ખરેખર, સિદ્ધ શાખાઓમાં આવેલા અને વેદિતાના

પૂર્વ અધિકરણમાં પ્રામ આયમનના અનુવાદથી અનન્તવાચિન્નનનુ વિધાન છે એમ કહ્યું છે. પણ આ અધિકરણમાં બે વાક્યમા કહ્યું વિધિ છે ને કહ્યું અનુવાદ છે તેનો નિશ્ચય ન હો-વાથી બંને વાક્યો વિધાનું વિધાન કરે છે એમ આશંકા કરી કહે છે—'સમાન एवं चाभेदात्'. સાપ્તિસ્યે શાપ્તિસ્યવિદ્યા આં છે તે કહે છે—'વાજસનેથી શાખામાં અભિરુદ્ધમાં'. સાપ્તિસ્યે જોયક્ષી ને તેના નામથી અનુિત-ચિદિત, વિશેષિત યયક્ષી—વિદ્યા તે સાપ્તિસ્યવિદ્યા. 'અન્તર્હંદયે યથા પ્રીદિયો યવો વા'—હૃદયની અદર પ્રીદિ આદિની જે સૂરમ છે એનો અર્થ છે. અ-પ્રાસ અને પ્રલમિશા એ બેને ક્ષી સંસાય કહે છે—'તેમાં સંસાય ધાય છે કે', હતાદિ. ગુણોનો અનુપસંહાર એ પૂર્વપક્ષનું રૂળ છે ને ઉપસંહાર એ સિદ્ધાન્તનું રૂળ છે. પૂર્વ અધિક-ણમાં પ્રામ આયમનના અનુવાદથી અનન્તવાચિન્નનનુ વિધિ કહ્યો છે. જાદિ તો એક શાખામાં દર-વાક્યમાં એક વિધિવાક્ય અને બીજી અનુવાદ એમ નિશ્ચય ન થવાથી બંને વાક્યો વિધાન કરે છે એમ પ્રાપ્તકરણથી પૂર્વપક્ષ કહે છે—'ત્યારે શું પ્રામ ધાય છે?' એ પુનરુક્તિ છે તે અનવિદ્યા છે—'આવી કઈ વ્યાપ્તિ નથી; કેમકે પ્રાપ્તવાચિતિ આદિ શાખોમાં અનિવાર છે, એમ આશંકા કરીને મિથ શાખાઓમાં પુનરુક્તિ અસિદ્ધ છે એમ છે એમ કહે છે—'ખરેખર, સિદ્ધ શાખાઓમાં' હતાદિ. અધેતાના ભેદથી શા-પુનરુક્તિનો પરિહાર થાય છે, ને વેદિતાના ભેદથી અર્ચની પુનરુક્તિનો પરિહાર થાય છે.

૧ ચિદિત, આનવાવક્ષી. ૨ અપ્રસિદ્ધ, અજ્ઞાત.

સંવન્ધાદેવમન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

એમ અન્યત્ર પણ (થવું યુક્ત છે), (એક વિધાના)
સંબન્ધને લીધે ॥ ૨૦ ॥

બૃહદારણ્યકમાં ‘સત્યં બ્રહ્મ’ [બૃહદં પાપાર] (સત્ય બ્રહ્મ છે) એમ ઉપક્રમ કરીને ‘તદ્યત્તત્સરયમસૌ સ આદિત્યો ય ઇય ઇનસિન્ મણ્ડલે પુરુષો યદ્ધ્યાયં દક્ષિણેઽક્ષન્ પુરુષઃ’ [બૃહદં પાપાર] (તેમાં જે તે સત્ય બ્રહ્મ છે તે એ આદિત્ય, જે એ આદિત્યમંડળમાં અભિમાની પુરુષ છે અને જે આ દક્ષિણ નેત્રમાં પુરુષ છે) એમ તેજ સત્ય બ્રહ્મના અધિદેવત અને અધ્યાત્મ સ્થાનવિશેષનો ઉપદેશ કરીને અને ‘વ્યાહૃતિ તેનું શરીર છે એમ સંપાદન કરીને બે ઉપનિષદનો—રહસ્યનામનો—ઉપદેશ કરાય છે, ‘અહુર’ એ તેનું અધિદેવત ઉપનિષદ—રહસ્યનામ છે, અને ‘અહુમ્’ એ તેનું અધ્યાત્મ ઉપનિષદ છે. તેમાં સંશય થાય છે—શું અવિભાગેજ બંને ઉપનિષદોનું બંને સ્થળે અનુસન્ધાન કરવું યુક્ત છે કે વિભાગથી, એક અધિદેવ અને એક અધ્યાત્મ એમ? તેમાં સુત્રથીજ ઉપક્રમ કરે છે. જેમ વિભાગે અધ્યયન કરાયેલી પણ શાષ્ટિસ્થવિધામાં ગુણોનો ઉપસંહાર કહ્યો છે, એ પ્રમાણે એ જાનના વિષયમાં અન્યત્ર પણ થવું યુક્ત છે; કેમકે એક વિધાનો સંબન્ધ છે; કારણ કે અ-

વિધાના ઐક્યમાં ગુણોનો ઉપસંહાર કરીને વિધાના ઐક્યમાં પણ ગુણોના અનુપસંહારનું સ્થળ કહેતાં પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘સંવન્ધાદેવમન્યત્રાપિ.’ ‘આપ યદ્યેવમગ્ર આનુસ્તા પ્રાપઃ સત્યમર્જુજન્ત’ [બૃહદં પાપાર] (અથે આ જળજ હવું, તે જળે સત્ય સર્જ્યું) એમાં ‘સત્ય’ દ્વિરુપયગર્ભવાચક છે. સત્ એટલે પૃથિવી, જળ, ને તેજ એ ત્રણ જૂત; ત્યત્ એટલે વાયુ અને આકાશ. સત્ય એટલે પરોક્ષજૂતાત્મ, દ્વિરુપયગર્ભસંશક બ્રહ્મ. તેનો ઉપક્રમ કરીને ‘તદ્યત્તત્’ ઇત્યાદિ. તત્-તત્-પદ્યં સતિ-એમ થયે, જે તે સત્ય એટલે બ્રહ્મ તે એ અદિત્ય છે. શું આદિત્ય એટલે આદિત્યમંડળ ? ના, તે મંડળમાં ‘કરણાત્મક પુરુષ. તેજ પુરુષ અધ્યાત્મ નેત્રસ્થાનમાં છે એમ આદિત્યસ્થ અને નેત્રસ્થ પુરુષ એકજ સત્ત્વનાં-બ્રહ્મનાં સંસ્થાનવિશેષ છે, તેટલા માટે પરસ્પર-આદિત્ય આશુપને વિષે અને આશુષ આદિત્યને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે, રશ્મિથી-પ્રકાશથી અનુબદ્ધ કરતો આદિત્ય અધ્યાત્મ આશુપને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે, અને આશુષ પ્રાણે એ વળી આદિત્યનો અનુબદ્ધ કરતો અધિદેવ આદિત્યને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે. એમ ઉપદેશ કરીને ‘તમ્ય મૂરિતિ દિરો મુય ઇતિ વાહુઃ સ્વરિતિ પાદૌ’ (તેનું મૂર એ દિર છે, મુયઃ એ બાહુ છે, ને સ્વર એ પાદ છે) એમ બાહુતિરૂપ શરીર કરીને બે ઉપનિષદનો-રહસ્યદેવતાનામનો-ઉપદેશ કરે છે—તે પુરુષ, આદિત્યમંડળમા રહેવાનું ગ્રહર જેનું નામ છે, પ્રકાશક છે તેથી; અને નેત્રસ્થ તે પુરુષનું ગ્રહમ્ જેનું નામ છે, પ્રલપ્ત છે તેથી. આ બે નામ એ અનિકરણનો વિષય છે. તેમાં સત્ત્વસંશક બ્રહ્મ જેનાં એ બે નામ છે ને એક ■ ને તેના સ્થાનનો ભેદ કહ્યો છે તેથી સંશય કહે છે—‘તેમાં સંશય થાય છે’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં દરેક સ્થાનમાં બે નામનું અનુગ્રાહ છે; અને સિદ્ધાન્તમાં જે જે સ્થાનમાં જે જે નામ છે તેનું અનુગ્રાહ એ ફળ છે. દૃશાન્તની સંગનિથી આ પૂર્વપક્ષમૂત્રનું બાળ્બાન કરે છે—‘જેમ

‘ધિરેવ’ અને ‘અધ્યા-મ’ એકજ સાત્ત્વવિદ્યાનું અધ્યયન થયું છે; ઉપક્રમનો અભેદ છે તેથી અને પરસ્પર સંબંધ પાડ છે તેથી. એક વિદ્યાને વિષે કહેલો ધર્મ તેનેજ— તેજ વિદ્યાને વિષે કેમ ન થાય? કારણ કે આચાર્યને વિષે (શિષ્યનું) અનુગમન આદિ જે કોઈક આચારનું વિધાન છે તે, આચાર્ય પ્રામમાં લેાય કે અદ્યક્ષમાં લેાય તેપણ તુલ્યજ છે. તેજા માટે બંને ઉપનિષદોની બંને સ્થળે પ્રાપ્તિ છે ॥ ૨૦ ॥

એમ પ્રામ થયે પ્રતિવિધાન કરે છે—

ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

અથવા (બંને ઉપનિષદની બંને સ્થળે પ્રાપ્તિ) નથી, વિશેષ છે તેથી ॥ ૨૧ ॥

અથવા બંનેની બંને સ્થળે પ્રાપ્તિ નથી. શાથી? વિશેષથી. ઉપાસનાના સ્થાન-નિર્ણય સાથે સંબંધ છે તેથી. સ્થાનવિશેષ સાથે સંબંધ રી રીને છે તેને વિષે વિદ્યાને અધ્યયન કરાવેલી’ હંત્યાદિ. જેમ પૂર્વ અધિકરણમાં એક વિદ્યા હોવાથી ગુણોનો ઉપ-સંકાર કહ્યો છે, એમ અન્યથા પણ એક વિદ્યામાં ઉપસંકાર થવો મુશ્કેલ છે એવો અર્થ છે. (ઉ-પક્રમનો અભેદ છે) = ઉપક્રમમાં તપાસનો-પતિવિધિનો અભેદ છે. ‘સત્યં વ્રત’—એમ ઉપક્રમનો અભેદ છે. ‘પરસ્પર સંબંધ પાડ છે’ = ને એ આદિત્ય અને આદિત્યમંડળસ્થ પુરુષો પરસ્પર પ્રતિષ્ઠિત છે, આદિત્યરશ્મિ થકુને વિષે અને થકુ આદિત્યને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે નેથી. આદિત્યપુરુષ અને અગ્નિપુરુષને અનુક્રમે ધરીને, આદિત્યપુરુષધર્મોનું નિરૂપણ કરીને, પાછો અગ્નિપુરુષનો ઉપલેખ કરીને તેના ધર્મની કૃતિ છે તેથી પરસ્પર સંકીર્ણ તરીકે આદિત્ય-પુરુષ અને અગ્નિપુરુષની કૃતિ છે એમ સમજાય છે. બે અગ્નિપુરુષવિદ્યા આદિત્યપુરુષવિદ્યાથી વિધિનું સ્વરૂપ છે, અતિપ્રિય તરીકે નથી; તેમ જાડિ પત્ર વિદ્યાબેદની વિવક્ષા હોય તો થાન કેવો ભાવ છે. આ પ્રમાણે ઉપક્રમના અભેદથી અને વ્યાપિષ્ઠિ પાડ છે તેથી વિદ્યાનું અંશ્ય સિદ્ધ થયું. પણ વિદ્યાનું અંશ્ય છે તોપણ શું ભાવ નેને વિષે કહે છે—‘એક વિદ્યાને વિષે કહેલો ધર્મ’ હંત્યાદિ. વિદ્યાનું એકજ છે તોપણ સ્થાનભેદને કીધે બે ઉપનિષદોનો—૨૬સ્વ-પરિકાર કરે છે—‘કારણ કે આચાર્યને વિષે’ હંત્યાદિ. ‘તત્સોપનિષદ’ એમાં સર્વનામ પાનનો પરામર્શ કરાવે છે તેથી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનો ઉપનેષદ સાથે સગન્ધ કહે છે, સ્થાનનો પનિષદ સાથે સંજ-ધ કહેતો નથી, સ્થાન અપ્રધાન છે તેથી તત્સોપનિષદ એમાં પ્રકૃત સ-નો પરામર્શ થાય છે તેથી અને પ્રધાન, સત્ત્વ પ્રક્ર, અમિષ્ઠ છે તેથી, તેમજ સ્થાન તો વિશે-નો પરામર્શ જાણ છે તેથી, અને ગુરુ અને પ્રધાનમાં પ્રધાનને વિષે પ્રતીતિ થાય છે તેથી, જુઓનો ગુણી સાથે અવિનાશ્ય છે તેથી ગુણોનો ઉપસંકાર છે એવો અર્થ છે ॥ ૨૦ ॥

નામી (સત્ત્વ, ક્રમ જેનાં ‘અકર’ ને ‘અક્રમ’ ને નામ છે) એક હોવાથી નામોનો મુખ્ય છે; તેથી અગ્નિસ્થ પુરુષ ‘અકર’ એ નામવાળો છે, સત્ત્વ ક્રમ છે તેથી, આદિ-રેવના સંબંધી. ૨ સત્ત્વી સંબંધી. ૩ નિરાકર છે.

કહીએ છીએ—‘ય ય યતસ્મિન્ મણ્ડલે પુરુષઃ’ [બૃહદ્ ૫.૧૩] (જે એ આ મં-
 ળને વિષે પુરુષ છે) એમ આધિદૈવિક પુરુષને પ્રસ્તવીને તેનું ઉપનિષદ્ અહરૂં
 એમ શ્રવણ કરાવે છે. ‘યોડ્યં દક્ષિણેઽક્ષન્ પુરુષઃ’ [બૃહદ્ ૫.૧૪] (જે એ દક્ષિણ
 અક્ષિને વિષે પુરુષ છે) એમ આધ્યાત્મિક પુરુષને પ્રસ્તવીને તેનું ઉપનિષદ્ અહમ્
 છે એમ શ્રવણ કરાવે છે. ‘તસ્ય’ એ પાસેના શબ્દનું અવલંબન કરનાર સર્વનામ
 છે; તેટલા માટે સ્થાનવિશેષના સંગ્રન્ધથીજ એ બે ઉપનિષદ્નો ઉપદેશ કરાય છે.
 બંને ઉપનિષદ્દાની બંને સ્થળે પ્રાપ્તિ રી રીતે? પણ અધ્યાત્મ અને અધિદૈવ્ય એ-
 કજ પુરુષ છે; કેમકે એકજ સત્ય, બ્રહ્માનાં બે સ્થળ પ્રતિપાદન કર્યાં છે. હા, એ
 ખરૂંજ છે. પણ એકના પણ, અવસ્થાવિશેષ લઈનેજ, ઉપનિષદ્વિશેષનો ઉપદેશ
 છે તેથી તે અવસ્થામાં આવેલાનીજ તે ઉપનિષદ્ થાય એ યુક્ત છે. વળી આ
 દૃષ્ટાન્ત પણ છે; આચાર્યસ્વરૂપનો અપાય ન થયો હોય તોપણ બેટલા આચાર્યનું
 જે અનુવર્તન કર્યું હોય તે ઊભેલા આચાર્યનું થતું નથી; અને જે ઊભેલાનું કર્યું
 હોય તે બેટલાનું થતું નથી. પણ ગામમાં અને અરણ્યમાં તો આચાર્યસ્વરૂપનો
 અપાય થતો નથી તેથી અને તે સ્વરૂપ સાથે બેડાયલા ધર્મમાં ગામ અને અરણ્યથી
 વિશેષ થતો નથી તેથી બંને સ્થળે સરખા જેવો ભાવ છે એટલે એ અનુદાન્ત છે.
 તેટલા માટે એ બે ઉપનિષદ્દાની વ્યવસ્થા છે ॥ ૨૧ ॥

તસ્ય પુરુષની પેઠે—એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્તસૂત્રની યોજના કરે છે—‘ન વા વિશે-
 પાત્’ . ‘ઉપાસનાના સ્થાનવિશેષ સાથે’ હતાદિ. એ બે નામો જુદાં જુદાં ઉપાસના-
 સ્થાન સાથે સંગ્રન્ધ રાખે છે તેથી એવો અર્થ છે. જ્યાં ધર્મોનો સ્વરૂપમાત્ર સાથે સંગ્રન્ધ
 શ્રુતિમાં છે ત્યાં ગુણોનો સંકર છે; કેમકે સ્વરૂપની સર્વત્ર પ્રત્યક્ષિતા થાય છે, અને ધર્મોનો
 સ્વરૂપમાત્ર સાથે સંગ્રન્ધ છે. પણ જ્યાં પ્રધાન વિશેષણસહિત સમન્વય છે, ત્યાં વિશેષણ-
 સહિતજ પ્રધાન સાથે ધર્મનો સંગ્રન્ધ છે, નિર્વિશેષણ પ્રધાન સાથે નહિ, કે અન્યવિશેષણસહિત પ્ર-
 ધાન સાથે નહિ. ખરેખર, ‘દક્ષિણં પુરુષમાનય’ (૬૫ડી પુરુષને આજુ) એમ કહે સારૂ
 ૬૫ડરહિત, ૬૫ડડણુમાત્ર પુરુષ આજ્ઞાતો નથી. તેટલા માટે સત્યની અધિદૈવ ઉપનિષદ્ કહી
 છે તે અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ થવી યુક્ત નથી. એમ જતા આચાર્યનું અનુગમન વિધાન કર્યું હોય
 તે ઊભેલા આચાર્યનું થતું નથી; તેટલા માટે બે ઉપનિષદ્દોનો સંકર નથી, પણ વ્યવસ્થા છે.
 તાત્પર્ય આપમાણે છે—એકે સર્વનામ પ્રધાનનો પરામર્શ કરે છે, તોપણ જે રૂપે પ્રધાનનો
 પ્રસ્તાવ કર્યો હોય તે રૂપવાળા પ્રધાનનોજ પરામર્શ કરે છે. તેટલા માટે ‘તસ્યોપનિષદ્દહરિતિ’-
 આદિ આદિલભંગવિશિષ્ટ પ્રસ્તુત છે તેથી તેજાનોજ પરામર્શ કરી સ્થાનવિશેષ એ ઉપાધિ-
 વાળાનુંજ અહરૂં નામ નિર્દેશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ‘તસ્યોપનિષદ્દહમિતિ’—એમાં પણ
 વિશિષ્ટનોજ પરામર્શ છે તેથી સ્થાનવિશેષ એ ઉપાધિવાળાનુંજ અહમ્ એ નામ છે એમ સમ-
 જતું. એથીજ વ્યવસ્થિત તરિક્ક, તેનું નામ અહરૂં છે, તેનું નામ અહમ્ છે એમ નિર્દેશ
 બંધ બેસે છે. નહિ તો ‘તસ્યોપનિષદ્દહરહમ્’ (તેની ઉપનિષદ્ અહરૂં, અહમ્ છે) એમ
 નિર્દેશ કરત. એથી ઉપનિષદ્ની વ્યવસ્થા છે ॥ ૨૧ ॥

દિ રૂપાથી પ્રકાશી છે / 'તન્મ મામા સર્વમિદં વિમાતિ'—તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશી છે, એવી બીજી શ્રુતિ છે / તેથી સામન્ય-તેજને દેહરૂપે છે, માટે 'સામની' છે), 'યાવાન્ યા મયમાકાશલાવાનેરોઽન્તર્દેવ્ય આકાશ ઉમે અસ્તિત્વ ઘાયાપૃથિવી મન્તરેય સમાહિતે' [ધાન્દોઽ ટાશાર] (ખરેખર, હેવડું આ ભૌતિક આકાશ છે, તેવડું, હૃદયની અંદર, આ આકાશ-અગ્નિ છે. યુક્તેક ને પૃથિવી એ બંને એની અંદર રહેલાં છે) કલ્યાદિ વિભૂનિઓની શ્રુતિ છે. વળી સ્થાનવિરોધરહિત પણ અહિં બીજી 'પોઃશક્તિ આદિ અગ્નિવિધાઓ છે. એ ખૂંજ છે; તોપણ વિરોધ છે તે ભૂતિ આદિના અનુપસંહારનો હેતુ છે; કારણ કે સમાન યુક્તોની શ્રુતિથી ઉપ-ધાપિત થયેલી, દર દેશોમાં રહેલી પદ્મ વિધાઓમાં દર દેશવાળા યુક્તોનો ઉપ-દાર થાય એ યુક્ત છે. પદ્મ સંભૂતિ આદિ યુક્તો અને શાશ્વિત્વવાદિના વાક્યોમાં પદ્મતા મનોમયાવ આદિ યુક્તો પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપવાળા હોવાથી અન્ય પ્રદેશમાં રહેલી વિધા ઉપસ્થાપિત કરવા શક્તિમાન નથી. તેમજ અગ્નિસંબંધમાનથી અન્ય પ્રદેશમાં રહેલી વિધાનું ઉપસ્થાપન છે એમ કહેવાનું નથી; કેમકે ભિન્ન વિધામાં પદ્મ તે ઉપપત્ત થાય છે; કારણ કે એક પણ અગ્નિની, ભિન્ન વિભૂનિઓથી અનેક રીતે ઉપાસના કરાય છે એમ સ્થિતિ છે; 'પદ્માવરીવસ્ત્ર આદિની પદ્મ, એક એવામાં આવે છે તેથી. તેટલા માટે વીર્યસંભૂતિ આદિ યુક્તોનો શાશ્વિત્વવિધા આદિને વિષે અનુપસંહાર છે એમ ॥ ૨૩ ॥

ત્યાં મયમાકાશ'—એમ દહરવિધામાં એમ એક છે. અધ્યાય- અને અધિવિવર્તનો એ અનુપસંહાર હોય તો તે એક જગતની ઉપસનાઓમાં ઉપસંહાર થાય એમ કહે છે—'વળી સ્થાનવિરોધરહિત' કલ્યાદિ શાશ્વિત્વ સ્થાનરહિત્ય એ સામ્ય છે તેવા તે તે વિધાઓમાં થઈ છે એ સામ્ય છે અથવા અ.પ્રા.મિત્ત સ્થાનરહિત્ય એ સામ્ય છે તેવા તે તે વિધાઓમાં સંભૂતિ આદિની પ્રાપ્તિ છે. હવે યજ્ઞોનો પરિહાર કરે છે કે ઉપર કહેલા અને હેતુ પ્રાપ્ત કરાવના નથી; કેમકે શાશ્વિત્વવિધા, દહરવિધા અ.દિ અ.પ્રિદેવિક વિધાઓના અને વધુનહી-નવિધાઓના પરસ્પર યુક્તેનું સ.કર્મ કરવાનો પ્રસંગ આવે. તેટલા માટે કેટલક સનનનુપુષ્પી વિરિષ્ટ ઉપસંહારનું એમ એક વિધાનું ક.ન કરાવી દુનુપ્રાપ્તિનો હેતુ થાય છે અને દેવા ઉપારવરૂપના કીડવનો ભા.વ હોય તો યુક્તેની પ્રાપ્તિ નથી એમ યજ્ઞોનો પરિહાર કરે છે—એ ખૂંજ છે; તોપણ' કલ્યાદિ સ્થાનવિરિષ્ટ એકથી મહાર અને યજ્ઞમુખ્ય ભવરૂપા છે એ ને પ્રકરનો પરસ્પર એક હોવાથી રૂપના એકને હીષિ સનુતિ આદિને ઉપસંહાર નથી એમ એક પ્રકરનો પરિહાર કરે તેથી અ.દિ સનુતિ આદિની અ.પ્ર. નથી એમ એક ઉક્તિ પ્રકરમાં પદ્મ વિવરે ઉપપત્ત થાય છે તેથી પ્રકરની પ્રત્યક્ષતા ઉપરિન્નિત છે; તેમ એમ કહે છે—'પદ્માવરીવસ્ત્ર આદિની પદ્મ' કલ્યાદિ તેટલા કરે સંભૂતિ આદિ કે-વિરિષ્ટ અન્ય વિધાનો વિષે છે એમ સિદ્ધ થવું ॥ ૨૩ ॥

પુરુપવિદ્યાયામિવ ચેતરેપામનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પુરુપવિદ્યાને વિષે જેમ (એક શાખાવાળા પૈક્ષી અને તાણ્ડીની શ્રુતિ છે) તેમ અન્યની (તૈત્તિરીયોની) શ્રુતિ નથી તેથી (જે પુરુપવિદ્યા એક નથી) ॥ ૨૪ ॥

તાણ્ડી અને પૈક્ષીના રહસ્યબ્રાહ્મણમાં પુરુપવિદ્યા છે. તેમાં પુરુપ યજ્ઞ તરીકે કલ્પાયો છે, તેનું આયુષ્ય ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત થઈ ત્રણ સવન તરીકે કલ્પાયું છે અને ભોજનની ઇચ્છા આદિ દીક્ષા આદિ ભાવે કલ્પાયાં છે, વળી આશિષનો પ્રયોગ, મન્ત્રનો પ્રયોગ આદિ અન્ય ધર્મો પણ ત્યાં માસ્રમ પડે છે, તૈત્તિરીયકો પણ કોઈકે પુરુપયજ્ઞને કલ્પે છે—‘તસ્યૈવં વિદુષો યજ્ઞસ્વાત્મા યજ્ઞમાનાઃ મદ્વા પત્ની’ [નારા ૮૦] (એ જાણનાર તેના યજ્ઞનો આત્મા યજ્ઞમાન છે અને મદ્વા પત્ની છે) ઇત્યાદિ અનુવાક વડે. તેમાં સંશય થાય છે—શું જે અન્યત્ર પુરુપયજ્ઞના ધર્મો કહેલા છે તે તૈત્તિરીયકમાં ઉપસંહાર કરવા યુક્ત છે કે ઉપસંહાર કરવા યુક્ત નથી?

પુરુપવિદ્યાને વિષે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાંની વિદ્યા કહે છે—‘તાણ્ડી અને પૈક્ષીના રહસ્યબ્રાહ્મણમાં’ ઇત્યાદિ. ‘તેમાં’ = છાન્દોગ્યની ભિન્ન શાખાઓમાં. ‘પુરુષો વાય યજ્ઞસ્ય યાનિ ચતુર્ધિશતિ વર્ષાણિ તત્રપ્રાતઃસવનમથ યાનિ ચતુર્ધત્વારિંશદ્વર્ષાણિ તન્માપ્યન્દિત્વં સવનમથ યાન્યષ્ટાચત્વારિંશદ્વર્ષાણિ તત્ સૂતીયં સવનમ્’ (પરેખર, પુરુષ યજ્ઞ છે, તેના જે ચોવીસ વરસ છે તે પ્રાતઃસવન છે, જે યુગ્માણીસ વરસ છે તે માખનિનસવન છે અને જે ઊડતાગીસ વરસ છે તે ત્રીજું સવન છે) એમ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ સાથે સાદૃશ્ય માટે પુરુપના ત્રણ સવન કલ્પ્યાં છે. ‘સ યદ્દશિશિપતિ યત્પિપાસતિ યત્ત રમતે તા વીક્ષા મથ યદ્દક્ષાતિ યત્ પિપ્સતિ યદ્દમતે તા ઉપસદઃ મથ યજ્ઞસતિ યજ્ઞક્ષતિ યમૈધુનં ઘરતિ તાનિ સ્તુતશાસ્ત્રાણિ મથ યત્ તપોદાનાદિ સા દક્ષિણા મરણમેધાયમૃથઃ ઘસાવિત્તયા મે પ્રાણા હૃદં સવનમથ વાયદાયુરનુસંતનુતે’ (તે જે ખાવા ઇચ્છે છે, જે પીવા ઇચ્છે છે, જેમાં રમતો નથી, તે દીક્ષા છે; અને જે ખાય છે, જે પીએ છે, જેમાં રમે છે, તે ક્ષિપ છે, અને જે હસે છે, જે ખાય છે, જે મૈધુન આચરે છે, તે સ્તુત અને સ્તોત્ર છે; અને જે તપોદાન આદિ છે તે દક્ષિણા છે; મરણમથ અવમૃથજ્ઞાન છે; વમુ આકિરૂપ મારા પ્રાણ છે—આ ત્રણ સવન આયુષ્યવંત ને ચલાવે છે) એ આશિષ છે. ‘સોઽન્તથેલાયામેતત્ત્વં વ્યં નિપચેતાક્ષિતમસ્યચ્યુતમસિ પ્રાણસંશિતમસિ’ (તે અન્તસમયે આ ત્રણ પ્રાણ ડરે—નું ધવરૂપિત છે, નું ચ્યુનિરૂપિત છે, નું પ્રાણને વિષે સમ્યક્ નીદવ્—જમત્ છે) એમ મન્ત્રપ્રયોગ છે. એકમો ને સોગ વર્ષ છવનું એ ફળ છે એમ દર્શાવ્યું છે. સરાયને માટે અન્ય શાખાની પુરુપવિદ્યા કહે છે—‘તૈત્તિરીયકો પણ’ ઇત્યાદિ. આદિ વિદુષો યજ્ઞસ્વા એમાં એ જે વજ્રાન્ત પડનું સામાનાયિકરણ છે કે વેવચિકરણ છે તેનો નિઘય ન હોવાથી સંશય કહે છે—‘તેમાં સંશય થાય છે’ ઇત્યાદિ ઉપસંહાર અને અનુપમદ્વારજ ફળ છે. પૂર્વ અધિકરણમાં જ્ઞાનધારણા મુજૂથી પ્રત્યભિજ્ઞાન ન થવાથી વિદ્યાનો ભેદ કમો છે. પણ આદિ તો મરણવનુષંગમુજૂથી વિશિષ્ટ પુરુપયજ્ઞ એકનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તેથી વિદ્યાનું એકય છે એમ પ્રત્યુદ્ધરજૂથી પ્ર.મ થવે સદ્ધાન કહે છે—‘ઉપસંહાર કરવા યુક્ત નથી’.

પુરુષયજ્ઞત્વ રૂપ અવિશેષ છે તેથી ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ-
 કે ઉપસંહાર કરવા શુક્ર નથી. સાધી? તેના રૂપતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું નથી તેથી.
 તેણે આપ્યું છે—‘પુરુષવિધાયામિવ’ (પુરુષવિધાની જેમ, જેમ એક શાખાવાળાઓની—તાણ્ડી અને પૈંગીઓની પુરુષવિધામાં કૃતિ છે, એવી
 રીતે અન્યની તૈત્તિરીયોની કૃતિ નથી; કારણ કે અન્યથી વિજ્ઞાનજ્ઞ, તેમની યજ્ઞ-
 સંપત્તિ લોકમાં આવે છે. પત્ની, યજ્ઞમાન, વેદ, વેદિ, બાદિ, યુપ, આજ્ય, પશુ, મનિવદ્
 આદિની કેમે, ગણના છે તેથી. વળી જે સવનની સંપત્તિ છે તે પણ અન્યથી વિ-
 જ્ઞાનજ્ઞ છે—‘યત્ પ્રાતર્મયન્દિનં સાયં ચ તાનિ’ [નારાગ ૮૦] (જે પ્રાતઃ, મધ્ય-
 ન્દિન, ને સાયંકાલ છે તે સવનો છે) એમ. તેમજ મરણને અવભૂથ કદપતું ધત્યા-
 દિ જે કંઈ સામ્ય છે તે પણ ઘણું ઘણું તોવાથી, ઘણા વૈજ્ઞાન્યથી વિવશ થતું, પ્ર-
 ત્યક્ષજ્ઞાન કરાવવા શક્તિમાન નથી. તૈત્તિરીયકમાં પુરુષયજ્ઞ છે એવી કૃતિ નથી;
 કારણ કે ‘વિદુષો યજ્ઞસ્ય’ એ બે, ‘વિદ્વાન જે યજ્ઞ તેના’ એવા અર્થમાં, સમાના-
 ધિકરણ પછી નથી; કેમકે પુરુષનો સુખ્ય અર્થ યજ્ઞ નથી. પણ ‘વિદ્વાન-

‘તસ્યેવં વિદુષો યજ્ઞસ્તાન્મા યજ્ઞમાનઃ ધજ્ઞા પત્ની શતીરમિષ્મમુરો વેદિલોમાનિ ચર્હિવેદઃ
 શિતા દ્વયં યુપઃ કામ આજ્યં મન્યુઃ પશુસ્તપોઽગ્નિદંઃ શમયિતા દશિજા ધાગ્યોત્તા પ્રાણ
 ઉદ્રાતા ઘશુરવ્યુર્મનો પ્રજા’ (એમ જાતનાર તેના યજ્ઞનો આત્મા યજ્ઞમાન છે, મજ્ઞા પત્ની છે,
 શરીર ઘાકડાં છે, છાત્રી વેદિ, રવાં બાદિય છે, વેદ-કુસ-મુદિ એ શિખા છે, દ્વય યુપ છે, કામ ધી છે,
 મન્યુ-કોષ પશુ છે, તપઃશક્તિ છે, શમન કરનાર દમ એ દશિજા છે, ઘાણી હોવા છે, પ્રાણ ઉદ્રાતા છે,
 આંખ અવરું છે, મન પ્રજ્ઞા છે) એમ ઘણા ધર્મોનું વૈષમ્ય છે તેથી એકરૂપની પ્રત્યક્ષજ્ઞા નથી એવો
 અર્થ છે. વળી છાત્રોત્તરમાં પ્રિધા વિષમજા કોષિજા આગુપને વિષે સવનત્વની કદપતા છે. બાદિ તો
 સાયંકાલ આદિને વિષે સવનત્વકદપતા છે એમ વૈદ્ય કહે છે—‘વળી જે સવનની સંપત્તિ
 છે’ હતાદિ. ‘યજ્ઞમરણં તદવભૂયો યજ્ઞમતે તદુપમદઃ’ (જે મરણ છે તે અવભૂથમાન
 છે, જે રમે છે તે ક્રિયા છે) એમ નિશ્ચિત્કૃતિમાં ‘સારૂપ્ય પત્નિ જણાવ છે તેથી કહે છે—
 (તેમજ મરણને અવભૂથ કદપતું) હતાદિ. મજ્ઞ અને ‘ઉદ્ધને’ અગુપાત્વ એ જેટલું સામ્ય
 છે તે સામ્યની પેઠે એ સારૂપ્ય એકરૂપ પ્રયોજક નથી એવો અર્થ છે. વળી છાત્રોત્તરમાં
 પુરુષ અને યજ્ઞનું એક છે. બાદ તો મેદ છે એમ બીજું વૈદ્ય કહે છે—‘તૈત્તિરીયકમાં
 પુરુષ યજ્ઞ છે’ હતાદિ. એકે ‘યજ્ઞવા નિષાદમ્પતિ યાજ્ઞયન્’ એમા ‘નિષાદમ્પતિન્’-
 પછી સમાસ લેવો કે કર્મધારય એમ સહેલ થયે પૂર્વમીમાસામાં ‘અપતિર્નિષાદઃ સ્યાન્
 નિષાદમ્પતિન્’ [પૂર્વમીમાસા ૮.૧.૧૧] માં કર્મધારય સમાસ પ્રતિષ્ઠાન કર્યો છે. પછી-
 નિષાદ કરતાં સમાનાધિકરણ સમાસ જણવવર છે. નિષાદ એજ સ્થપતિ છે, નિષાદનો સ્થ-
 નાદિ; કેમકે નિષાદસાગ્ર મવતુથીજ નિષાદ અર્થને કહી શકે છે, અને નિષાદનો સ્થપ-
 નાદ એકલે વશત્રાથી કહે છે; અને કુનિ અને વશત્રામાં કુનિ ન્યાય છે, વશત્રા નદિ.
 પછીસમાસ કરતાં કર્મધારય સમાસ જણવવર છે એવો એ ન્યાયનો અર્થ છે. નિષાદસ-
 યાવે વિદુષો યજ્ઞસ્ય એ બે વળીનું સામાનાધિકરણ શુક્ર છે, તોપણ અપરિવિદ્વાન એ-
 કદપતા કરવામાં ઓરવ છે તેથી, યજ્ઞસ્ય માત્રા એમ બેઠી ઉઠી છે તેથી, એકનેજ

તેટલા માટે અન્ય શાખામાં અવિદ્યાન કહેલા આશીર્ભવાદિ પુરુષવિદ્યાપ્રભોનો
તત્તિરીયકમાં પ્રાપ્તિ નથી ॥ ૨૬ ॥

વેધાદ્યર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥
એ તેથી (એ મન્ત્રોનો ઉપસંહાર નથી) ॥ ૨૫ ॥

આદ્યર્થજિજ્ઞાસી ઉપનિષદના આરંભમાં મન્ત્રમુનિ છે—‘તર્થ પ્રવિષ્ણ દૃષ્યં પ્ર-

પરતન્તુ ઔઞ્ય અયુજા દોષાધી રજિત કહે છે—‘તેટલા માટે અન્ય શાખામાં’ હતાદિ.
પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—તાપ્તી અને પેદ્દીના રહસ્યસાક્ષીમાં તે-
મજ્જા રૂપનો અર્થ પુરુષવત્ત્વ અવિશિષ્ટ છે ‘વિદુષો યજ્ઞમ્’ એમાં સામાન્યિતરૂપનો
અસંભવ નથી; કેમકે ‘યજ્ઞમ્ આત્મા’ એમાં આત્માશબ્દ સ્વરૂપના અર્થમાં છે. વજ્રનું સ્વ-
રૂપ વજ્રમાન છે અને તે યોગન દોષાધી યજ્ઞમ્ વિદુષઃ એમ સામાન્યિતરૂપનો સમવ છે.
તેટલા માટે પુરુષવત્ત્વ સમાન દોષાધી તેમજ મરણને જનમાં એક છે એમ નિશ્ચય થયે ઉભવમ્ ઉભવધર્મોનો ઉપસંહાર
માન દોષાધી પુરુષવિદ્યા જનમાં એક છે એમ નિશ્ચય થયે ઉભવમ્ ઉભવધર્મોનો ઉપસંહાર
માન છે એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે—એથી તાપ્તી અને પેદ્દીની
પુરુષવત્ત્વસપતિ છે, તેનું અયુજ્ય એ મજ્જા પ્રકારે અવરિષ્ટ છે તેની જેમ મજ્જા સપત સાથે
સંપતિ છે, જોજનનેરૂપ આદિની જેમ રીક્ષા આદિ સાથે સપતિ છે. તેમ તત્તિરીયોની નથી.
તેઓની પ્રથમ તો પુરુષને વિષે વત્ત્વસપતિ નથી ખરેખર, ‘આત્મા યજ્ઞમાનઃ’ એમાં એ
આત્માશબ્દ સ્વરૂપના અર્થમાં નથી. કેમકે વત્ત્વસ્વરૂપ વજ્રમાન નથી, કળા અને કન્યોનો અનેક
નથી તેથી, યોગન અને અવેગનનું ઔઞ્ય અનુપપન્ન છે તેથી, વત્ત્વકર્મ અર્થેન છે અને વજ્રમાન
યોગન છે તેથી. આત્મા તો યોગન છે તેથી તે વજ્રમાન સમન્ધનો છે વત્ત્વ તેના સમન્ધી તરીકે
એટલે અર્થ આનો છે—એ પ્રમાણે અનુવાદ પુરુષના અને વિદ્યાન એ બે થાય એ યુગ્મ છે.
વજ્રમાન આત્મા છે. એમ વત્ત્વના મુખ્ય અર્થમાં આત્મા વજ્રમાન અને વિદ્યાસમન્ધી જન થાય
છે; અન્યથા આત્માશબ્દ સ્વરૂપના અર્થમાં દોષ તો ‘વિદુષો યજ્ઞમ્’ અને ‘યજ્ઞમાનો ય-
જ્ઞમ્’ એ બંને ઔઞ્ય થાય; અને મનિ-આત્મય દોષ તો ‘વિદુષો યજ્ઞમ્’ અને ‘યજ્ઞમાનો ય-
જ્ઞમ્’ની પુરુષવિદ્યાનું સામ્ય નથી. તેટલા માટે તત્તિરીયકમાં પુરુષવત્ત્વ નથી, તેથી તેની સાથે અન્ય
તેની છે તેથી પેદ્દી અને તાપ્તીઓની નથી. વગી પક્ષ, વજ્રમાન, વેદવિદ્યા આદિ સપતિ તત્તિરી-
યક પૂર્વપક્ષ દોષાધી યોગક સાધ્યથી વિદ્યાનું ઔઞ્ય થતું ઉચિત નથી, કેમકે એવ તો અનિપ્રસંગ
વગી ‘તર્થ્યં વિદુષઃ’ એમ અનુવાદનું દોષાધી અનેક અથવા વિદ્યાનમાં વત્ત્વસ્વરૂપ
પ્રસંગ થાય એવો અર્થ છે. વગી પેદ્દી અને તાપ્તીઓની પુરુષવત્ત્વવિદ્યા અન્ય રૂળથી યુગ્મ,
અને એમ પ્રતીત થાય છે; તત્તિરીયકોની તો ‘વર્થ્યં વિદુષઃ’ એમ મુનિ છે તેથી પૂર્વ-
પક્ષમાં છે અને તેના રૂપની મુનિ છે, માટે તત્તિરીયકની પુરુષવત્ત્વવિદ્યા પરતન્ત્ર છે;
સ્વતન્ત્ર અને પરતન્ત્ર વિદ્યાઓનું ઔઞ્ય ઉચિત નથી આનો સિદ્ધાન્તનો આશય છે. ॥૨૫॥

વિધ્ય ધમનીઃ પ્રવૃજ્ય શિરોઽમિપ્રવૃજ્ય ત્રિઘા વિષુક્તઃ' ({ હે દેવતે, મારા શત્રુનું સર્વ અંગ ફાડી નાંખ, હૃદયને ચીરી નાંખ, શિરાઓને તોડી નાંખ, માથાનો નાક કર, { એમ } ત્રણ પ્રકારે { મારે શત્રુ } વિરલિપ્ત-છિન્ન થાઓ) ઇત્યાદિ. તો છીડીઓના ઉપનિષદના આરંભમાં 'દેવ સવિતઃ પ્રસુવ યજ્ઞમ્' (હે દેવ, સવિતર યજ્ઞ અને યજ્ઞપતિ-યજ્ઞમાનને ઉત્પન્ન કર) ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે; શાસ્ત્રાયનીઓના ઉપનિષદના આરંભમાં 'એતાઓ હરિતનીલોઽસિ' (એ ત બેનો અર્થ છે એવો તું હરિતમણિ જેવો નીલ છે) ઇત્યાદિ છે; કંઠ અને તૈત્તિરીયોના ઉપનિષદારંભમાં 'નો મિત્રઃ શં વરુણઃ' [તૈત્તિર ૧.૧.૨] (મિત્ર-આદિત્ય અમેને મુખકર થાઓ વરુણ અમેને મુખકર થાઓ) ઇત્યાદિ છે. પણ વાજસનેયીઓના ઉપનિષદારંભમાં 'પ્રવર્ચ્ય નામના કર્મને વિષે બ્રાહ્મણમન્થ પદાય છે—'દૈવા હ વૈ સર્વ તિવેદુઃ' (ખરેખર, કોઈક પૂર્વકાલે દેવો સત્ર નિવૃત્ત કરવા બેઠા) ઇત્યાદિ. કૌષીતકીઓને પણ અમિષ્ટોમ વિષે બ્રાહ્મણમન્થ છે—'બ્રહ્મ વા અમિષ્ટોમો પ્રહૈય તદ્વર્ષલ્લેપ્ય તે પ્રહોપયન્તિ તેઽમૃતત્વમામુવન્તિ ય યતદ્વહરુપયન્તિ' (અમિષ્ટોમ બ્રહ્મજ છે, તે દિવ્ય બ્રહ્મજ, બ્રહ્મધીજ તે બ્રહ્મ પામે છે, જે એ દિવસે કરવાનું કામ કરે છે તે અમૃતપ્રાપ્ત કરે છે) એમ. શું એ સર્વ પ્રવિધ્ય આદિ મન્ત્રો અને પ્રવર્ચ્ય આદિ કર્મો વિદ્યાઓને વિષે ઉપસંહાર કરવા યુક્ત છે કે નહિ એ વિષે અમે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ અમને શું લાગે છે? એનો વિદ્યાઓમાં ઉપસંહારજ છે એમ લાગે છે.

દર્શાઓ. હવે પ્રવર્ચ્ય આદિ કર્મોને પણ વિદ્યાસનિધિ સરળો હોવાથી એ વિદ્યાનાં અંગ છે એમ આશંકાથી એ વિદ્યાને વિષે અનુપસંહારને માટે એમના અંગત્વનું નિરસન કરે છે—'દેવાધર્ચમેદાત્' . તે તે ઉપનિષદોના આરંભમાં તે તે મન્ત્રો ને તે તે કર્મો શ્રુતિમાં છે તે વિષય છે એમ કહેવાનો આરંભ કરે છે—'આધર્ચ્યછિકોની' ઇત્યાદિ. અભિચારદેવનાર્મ અભિચારકર્તા પ્રાર્થના કરે છે—'સર્વ પ્રવિધ્ય' ઇત્યાદિ. હે દેવતે, મારા શત્રુનું સર્વ અંગ વિહારણ કર, અને વિશેષે હૃદયને લાંગી નાંખ, શિરાઓને વિખજ કરી તોડી નાંખ, અને તેના માથાને બન્ને તરફથી ફાડી નાખ. એ પ્રમાણે મારા શત્રુ બહુધા વિરલિપ્ત-છિન્ન થાઓ એવો અર્થ છે. વિદ્યનો પ્રકાશક હોવાથી અને તેના પ્રસવોનો હેતુ હોવાથી આદિત્યને દેવ સવિતર એમ સંબોધે છે. હે દેવ, સવિત, યજ્ઞ અને તેના પતિને ઉત્પન્ન કર-એવો અર્થ છે. ઉચ્ચેમ શ્રવાઃ—એ ત અર્થ જેનો છે એવો ઇન્દ, તુ હરિતમણિના જેવો નીલ છે એવો અર્થ છે. મિત્ર-આદિત્ય અમારો મુખકર થાઓ, વરુણ અમારો મુખકર થાઓ એવો અર્થ છે. અમિષ્ટોમ બ્રહ્મજ છે, તે જે દિવસે કરાય છે તે પણ બ્રહ્મ છે; નેટલા માટે જેઓ એ દિવસે સાધ્યકર્મ કરે છે તેઓ બ્રહ્મરૂપ સાધન વડેજ બ્રહ્મ પામે છે; અને તેઓ કર્મે અમૃત-પ્રાપ્ત કરે છે એમ સોજના છે. મન્ત્ર આદિને તે તે ઉપનિષદ વિદ્યાના અમ મહત્વામાં પ્રમાણના લાવ-અસ્તિત્વ ને અભાવથી સંસ્પૃહ કરે છે—'શું એ પ્રવિધ્ય આદિ મન્ત્રો' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષ કહે છે—'એનો વિદ્યાઓમાં ઉપસંહારજ છે' ઇત્યાદિ. ખરેખર, સર્વ શ્રુતિમાં કહેલી વિદ્યા સફળ છે; અને વિદ્યાના સંલેપેમા મન્ત્ર, અને કન નમાજન—શ્રુતિપ્રતિષ્ઠાદિ 'કન્દચન્નેનિધાયકલં તદ્દમ્' (રૂચરૂપા સાનાંયમ રૂચરૂપ તુ અય છે) એ ન્યવર્તી કર્મો અને મન્ત્રો વિદ્યાનાં અંગ છે.

શાથી? વિદ્યા જેમાં પ્રધાન છે એવા ઉપનિષદમયોગી સમીપે પાડ છે તેથી. પણ વિદ્યાનાં પ્રયોજન તરીકે એનું વિધાન અમે ઉપજીવ્ય કરતા નથી, ખરું છે; ઉપજીવ્ય કરતા નથી, તોપણ અમે અનુમાન કરીએ છીએ; સંનિધતા સામર્થ્યથી; કારણ કે સંનિધિનું પ્રયોજનવત્ત્વ સંભવે છતાં અકરમાન એના અનામય કરવો શુભ નથી, એમ સમજાય છે. પણ મન અને કર્મ વિદ્યાનાં અંગ હોવાથી એક વિદ્યાનાં પ્રયોજન એક વિદ્યાનાં પ્રયોજન તરીકે એનું વિધાન અમે ઉપજીવ્ય કરતા નથી, ખરું છે; ઉપજીવ્ય કરતા નથી, તોપણ અમે અનુમાન કરીએ છીએ; સંનિધતા સામર્થ્યથી; કારણ કે સંનિધિનું પ્રયોજનવત્ત્વ સંભવે છતાં અકરમાન એના અનામય કરવો શુભ નથી, એમ સમજાય છે.

એમ સમજાય છે. પણ મન્ય અને કર્મ વિદ્યાનાં જન્મ થાય તેને વિશે પ્રમાણ નથી એમ શંકા કરે છે—'પણ વિદ્યાનાં પ્રયોજન તરીકે' કલ્યાણિ. આટું મુતિ, ક્ષિત્ર, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન, અને સમાધાનમાં વિનિયોજક પ્રમાણમાંનું એક પણ ઉપકરણ થતું નથી, તેમજ લેખકે અને પૂર્વમાસનો ભારંભ કરીને સમિધ્ આદિની મુતિ છે તેમ કોઈ વિદ્યાનો ભારંભ કરીને મન્ત્રો કે કર્મની શ્રુતિ નથી; ને સામાન્ય સંજ્ઞા ન હોય તોપણ સંજ્ઞાથી સાથે સંનિધિ-માત્રથી તારકનો સંભવ નથી; તેમ જ્યોત્ષી પરિપૂર્ણ એવી શ્રુતિપ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાને મન્ય અને કર્મની આકાંક્ષા નથી તેથી મન્ય અને કર્મ વિદ્યાના રોષ નથી એવો શંકાનો અભિપ્રાય છે. કર્મનું પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે—'અર્થ છે, ઉપકરણ કરતા નથી તોપણ' કલ્યાણિ. ફલગી અને પરિપૂર્ણ જન્મવાની વિદ્યાને આકાંક્ષા ન હોય; પણ મન્ત્રો તો 'સ્વાધ્યાયવિદ્યાથી પુરુષાર્થમાય પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રવર્ત્ત આદિ કર્મ સ્વવિરોધી પુરુષાર્થમાય પ્રાપ્ત કરે છે તેથી મન્ત્રો અને કર્મને પુરુષના અભિવ્યક્તી આકાંક્ષા છે અને એ મન્ત્રો અને કર્મનો વિદ્યા સાથે સંનિધિ છે તેથી એમાંથી એકની આકાંક્ષાને આધારે રજાપદ-ભાવથી સંજ્ઞા છે. તેમાં પણ વિદ્યા તો ફલગી હોવાથી ફલરહિત મન્ય અને કર્મનું તારક્ય છે. મન્ય અને કર્મ વિદ્યાર્થક છે—વિદ્યાના રોષ છે. વિદ્યા નિરાકાંક્ષ છે તોપણ મન્ત્રાદિ ફલવાન થાય તેને માટે ફલવાન નિયોમની તેને આકાંક્ષા છે, માટે ફલગી કલપના કરથી યુક્ત નથી; અને એમાંથી એકની આકાંક્ષા થઈ શકે વિદ્યાની આકાંક્ષા લઈને પ્રકરણ આદિનો અપેક્ષ કરવાથી મન્ત્રો અને કર્મ વિદ્યાના રોષ છે એવો સમાધાનનો આશય છે. નિરાકાંક્ષ એવી વિદ્યાના સનિધિમાં પણ આત્મન મન્ય અને કર્મ, સાકાંક્ષ પણ જ્ઞાનાકાંક્ષથી સંજ્ઞા પામવા સમર્થ ન હોવાથી, વિદ્યામાં પણ આકાંક્ષા ઉપજા કરે છે, અને આકાંક્ષા ઉપજા કરીને તેની સાથે એકવાક્યના પામે છે. વળી અસમર્થ ઉપારક થાય એ યુક્ત નથી, તેથી પ્રકરણ લેને છે એવી વિદ્યા પ્રતિ જોવાનું ઉપારકસામર્થ્ય કરે છે. અને સામર્થ્ય હોય તોપણ ત્યાં શ્રુતિથી અવિનિયુક્ત હોય તો સંજ્ઞા પામવા શોભ નથી, તેથી એ પરંપરાથી સનિધિ અર્થપતિથી શ્રુતિ કરે છે. સનિધિની સ્વર્ભાગ્ય વ્યવસ્થા કરે છે—કારણ કે સનિધિનું પ્રયોજનવરણ' કલ્યાણિ. એવિદ્યાન-કની રીતઃ ઉપરથી આશયવિતુમ્ અને અનાશયવિતુમ્ એવા બે પણ એમના અનુવાદમાં છે એમ સમજાય છે. એનો કહે છે કે આજ મન્ત્રો ફલગી વિદ્યાના રોષ છે એવો કહે કરવો એજ સનિધિનું પ્રયોજનવરણ છે; ને તેનો સજ્ઞા છે 'અકરમાન'—અર્થ-કર તરીકે, જ્યાં પ્રયોજન રહિત સનિધિનો આશય કરવો યુક્ત નથી. જમુવાના પદમાં—'અનાશયવિતુમ્' એ પદમાં (એ ઉપર અનાશયમાં હોય છે તેમાં)—'અકરમાન' એટલે કે નિયમ એ સનિધિનો અનુભવ કરવો યુક્ત નથી એવો ભવ છે. મન્ત્રો એ જનુલેખનો—જનુલેખન કરવા હોય છે તેનો-પ્રકરણ કરે છે અને વિદ્યસમર્થ અર્થનો પ્રકરણ કરવામાં તેમનું સામર્થ્ય નથી તેથી મન્ત્રો વિદ્યારોષ

ઉપનિષદમાં પડ્યા છે, તોપણ સંનિધિમાનથી તેઓ વિદ્યાના શેષ-અંગ થાય એ ઉપપત્તિ થતું નથી; કારણ કે 'શ્રુતિલિહ્વાસ્યપ્રકરણસ્થાનસમાધ્યાનાં સમવાચે વાર-દીર્ઘલ્યમર્થચિપ્રકર્ણાત્' [જેઠ મૂઠ શશારક] (શ્રુતિ, વિગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન, અને

તેને વિષે કહે છે—કારણ કે “શ્રુતિલિહ્” ” ઇત્યાદિ. સ્વાચ્છં કહેવાને માટે અન્વ પદની જેને અપેક્ષા નથી એનું પદ તે ‘શ્રુતિ’. શ્રુતઆવગતશક્તિ તે ‘વિગ’, એકમાં થઈ અર્થને કહેનાર પદોનો સમૂહ તે ‘વાક્ય’. પ્રધાનવાક્ય જે અંગની ઉદ્દિગ્ધિની આકાંક્ષાવાનું તે ‘પ્રકરણ’, સમાનદેશત્વ તે ‘સ્થાન’. યોગિક શબ્દ તે ‘સમાખ્યા’. શ્રુતિ ઇલાદિના ‘સમવાચમાં’—બન્નેનો સમાન વિષય હોવાથી વિરોધ થયે, પરંતુ દોર્લંક્ય છે; પૂર્વ પૂર્વથી પરસ્પર દુર્ગત છે. શાથી? અર્થવિપ્રકરણી—પોતાના અર્થની ઉદ્દિગ્ધિ માટે પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા હોવાથી ઉત્તર ઉત્તર વિસંબધી અર્થ કહે છે તેથી, પૂર્વના બ્યવધાનથી પર સ્વાર્થનો બોધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી, વિનિયોગાખ્ય અર્થનો પૂર્વના કરતાં ઉત્તરથી વિસંબે બોધ થાય છે તેથી, એવો અર્થ છે. તાત્પર્ય આપ્રમાણે છે—એકજ જેનો વિનિયોગ થયો છે તેનો, નિરાકાંક્ષ હોવાથી, અન્વય વિનિયોગ વિરુદ્ધ છે; પણ વિનિયોગ કરાવનાર જે પ્રમાણે સમાન બળવાગાં કોય તો ભેદમાં એકમાં વિનિયોગનો ત્યાગ અયુક્ત હોવાથી અમનિથી આકાંક્ષા ઉત્પત્ત કરીને વિનિયુક્તનો વિનિયોગ સ્વીકારાય છે; જેમ ‘સ્વાદિરો યૂપો મવતિ’ (ખદિરનો યૂપ થાય છે), ‘સ્વાદિરં ચૈર્ચકામસ્ય યૂપં કુર્યાત્’ (વીર્યે ઇન્દ્રનારનો યૂપ ખદિરનો કરવો) એ બે વાક્યોથી કુનું વિનિયુક્ત ખાદિરત્વનો વીર્યેજનને વિષે વિનિયોગ થાય છે. પણ જ્યાં બે પ્રમાણે તુલ્ય ન હોય, ત્યાં વિનિયુક્તનો વિનિયોગ સ્વીકારાતો નથી; કેમકે પ્રત્યક્ પ્રમાણથી દુર્ગતના વિનિયોગનો બાધ થાય છે. જેમ ‘કદાચન સ્તરીરસિ નેન્દ્ર સઘસિ દાનુયે’ (જો ઇન્દ્ર, તું કદાચિત્ પણ લાતક થતો નથી; પરંતુ આદુનિ આપનાર બજમાન પર પ્રસન્ન થાય છે) એ એન્દ્રી કન્યની ‘વેન્દ્યા ગાર્હપત્યમુપતિષ્ઠતે’ એન્દ્ર મન્ત્ર વડે તે ગાર્હપત્યનું ઉપસ્થાન કરે છે) એમાં વેન્દ્યા એ તૃતીયા વિમત્તિશ્રુતિ બાધક છે; કેમકે અન્વનિરપેક્ષ એવી તૃતીયાવિમત્તિશ્રુતિ, જે ગાર્હપત્યોપસ્થાનના શેષત્વનો બોધ કરે છે તે શ્રુતિ વડે, ઇન્દ્રનો પ્રકાશ કરવાનું જે સામર્થ્ય (કદાચન’ એ કન્યામાં) તે સામર્થ્યરૂપ સિંચથી પ્રાપ્ત થયે તું ઇન્દ્રશેષત્વ બાધિત થાય છે; કારણ કે સિંચ સાધ્યન્ શેષત્વનો બોધ કરતું નથી (શ્રુતિ જેમ કરે છે તેમ), પણ ઇન્દ્રપ્રકાશનમાન કરે છે. ને સિંચથી ‘આ મન્ત્ર વડે ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરતું’ એવી શ્રુતિ કલ્પવી અને તે શ્રુતિથી શેષત્વનો બોધ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિના બ્યવધાનથી શેષત્વબોધક સિંચ, સાધ્યન્ સ્વર્થરૂપક શ્રુતિથી બાધિત થાય છે. ‘વેન્દ્યા ગાર્હપત્યમુપતિષ્ઠતે’ આદિ સિંચથી ઇન્દ્રપ્રકાશનને ત્રી વિનિયોગ સમજવો કે શ્રુતિથી ગર્હપત્યને વિષે. તેમાં ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સિંચથી શ્રુતિ અનિષ્ઠ બળવાન હોવાથી ગર્હપત્યોપસ્થાનને વિષે પ્રત્યક્શ્રુતિથી મન્ત્રનો વિનિયોગ છે એવો અર્થ છે. સિંચથી વાક્યનો બાધ આ પ્રમાણે થાય છે—‘સ્વોતં તે સદનં કરોમિ પૂજન્ય પાર્વત્ય સુપેયં કલ્પયામિ’, ‘તમિન્ન સીદામૃતે પ્રનિતિષ્ઠ ધીર્દીપાં મેઘ મુમનજમાનાઃ’ (જો પુરોહિત, તારે સમીચીન—નુબસાધનમૂત્ર સ્થાન કરે હું, અને તે સ્થાન ધીની ધારાથી શુભ દેવતા વાક્ય-જરાતર રહેલા થાયક કલ્પુ હું. જો ત્રીદિસારમૂત્ર, તું સમાદિત મનવાનો થઈ તે સમીચીન સ્થાનને વિષે મેઘ, તેને વિષે સિંચર થા) એ બે મન્ત્રશ્રાવ્યોનો પ્રત્યેકનો સદનપ્રવૃત્તિ-સ્થાન કરવામાં ને પુરોહિતસાધન-પુરોહિતને નેસાદવામાં, તેનો પ્રકાશ કરવામાં સામર્થ્યરૂપ સિંચ વડે શ્રુતિદારા, વિનિયોગ થયે, પ્રતિનિ વગા એકવાક્યત્વનો બાધ થાય છે; કારણ કે જ્યાં મન્ત્રમાં સદનપ્રવૃત્તિ એ પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય અને પુરોહિતસાધન એ પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય

સંનિધિ દુર્બલ છે એમ પ્રથમ તન્ત્રમાં કહ્યું છે. તેમજ પ્રવર્ચ્ય આદિ કર્મો અન્યત્ર વિનિયુક્ત છે તે વિધાના રીત થાય એ યુક્ત નથી; કારણ કે એનો વિધાઓ સાથે કંઈ એક અર્થ નથી. વાજપેયમાં તો બૃહસ્પતિસૂત્રનો અન્ય વિનિયોગ સ્પષ્ટ છે— 'વાજપેયેનેદ્રા શ્વરૂપતિસ્યેવ યજેત' (વાજપેય યજ્ઞ કરીને, બૃહસ્પતિસૂત્ર કરવો) એમ. વળી આ એક પ્રવર્ચ્ય કર્મ એક વાર ઉત્પન્ન થયેલું વિશેષ બળવાન પ્રમાણથી એકત્ર વિનિયુક્ત થયું એટલે દુર્બલ પ્રમાણથી અન્યત્ર પણ તેનો વિનિયોગ યુક્ત નથી; કારણ કે એ પ્રમાણમાં વિશેષ સમભય નહિ તો એમ થાય; પણ બલવાન અને અબલવાન એવાં બે પ્રમાણમાં વિશેષ સમભય નહિ એમ સંભવતું નથી; કેમકે બલવત્ત્વ અને અબલવત્ત્વ એ વિશેષ છેજ. તેટલા માટે એ પ્રકારના મન્ત્રો કે કર્મો સંનિધિમાત્રથી વિધાના રીત થાય એમ આરાંકા કરવી યુક્ત નથી; અરુપને વિષે તેમનું અનુવચન આદિ સમાન ધર્મ હોવાથી સંનિધિમાં પણ છે એમ સંતોષ માનવો યુક્ત છે ॥ ૨૫ ॥

જાન સંનિધિ સંનામ્યસ્થળે કુક્ષ્ત છે. પૌરોહિતપાત્રસોધનના અનુજ્ઞાનનું સમાનદેશત્વ તો કલ્પનીય છે. વળી દુન્યષ્ઠ્યમ્ એ મન્ત્ર વિશેષે સંનામ્યસંજ્ઞા સોધનનું અંગ છે એમ સંનિધિ સમભય છે. સમાખ્યાથી તો કાવક પૌરોહિતિક કહેવાય છે એમ પ્રથમ સમભય છે, તે કાવકની અંદર આપવાથી મન્ત્રનું પૌરોહિતિકત્વ મન્ત્ર રીતે ઊતરે છે. એટલા માટે શીઘ્ર એની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવા સંનિધિથી પ્રથમ પરિક્ષિત થયલા વિનિયોગમાં મન્ત્રને પ્રયોગ નથી આકાંક્ષા જતી રહી છે, તેથી સમાખ્યા વિનિયોગક નથી. આ પ્રમાણે વિરોધ થયે ભુતિ ભાષિકાજ છે અને સમાખ્યા ભાષ્યજ છે. વચર્માના ચારમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ભાષ્યત્વ છે અને ઉત્તરોત્તરની અપેક્ષાએ ભાષકતા છે એમ ઉત્તરવાત છે. તેટલા માટે ક્ષિપ્રાદિથી અન્યત્ર વિનિયુક્ત થયલા મન્ત્રોનો દુર્બલ સંનિધિથી વિવાઓને વિષે વિનિયોગ નથી એમ સિદ્ધ થયું. મન્ત્રોનું વિવાશેષત્વ નિરસન કરીને પ્રવર્ચ્ય આદિ કર્મોનું વિવાશેષત્વ નિરસન કરે છે— 'તેમજ પ્રવર્ચ્ય આદિ કર્મો' ઇત્યાદિ. કર્મો વિવાઓનાં ઉપકારક થાય અને તે વિવાઓની સાથે એકત્ર થાય તેને માટે કંઈ પ્રમાણ નથી એવો અર્થ છે. પણ ત્યારે વેધ આદિ વાખ્યોનો ઉપનિવરો સાથે પણ છે તેની શી મતિ તે કહે છે— 'અરુપને વિષે તેમનું અનુવચન' ઇત્યાદિ. તેટલા માટે વેધાદિ મન્ત્ર અને કર્મોનો વિવાઓને વિષે અનુપસંદાર છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૨૫ ॥

એ અન્ય અર્થવાદની પ્રવૃત્તિ 'દક્ષિણે વા હતોડસાવારિત્ત' [અન્ટો: [૨:૧૦૫]
 આ હોશી એ આદિત્ય એકવીસમે છે) દંત્યાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે: કેમકે 'દ્વાદશ
 સા: વચ્ચેવલ્લપ રમે સોઠા કસાવારિત્ત દક્ષિણ:'. (જાર માસ. પાંચ સ્તુત્યો,
 ૧ ત્તુ હોશી, આ આદિત્ય એકવીસમે છે) એ અન્ય અર્થવાદની અપેક્ષા ન
 ૧ તો અદિ આદિત્ય એકવીસમે છે એમ શી રીતે કહેવાય? તેમજ 'વિદુર્મ
 ૧: સેન્દ્રિવત્ત' (એ વિદુસ્ સેન્દ્રિવત્ત માટે યાચ છે) દંત્યાદિ વાદોમાં 'દ-
 ૧: વિદુર્' (દન્દિવ, ખરેખર, વિદુસ્ છે) દંત્યાદિ અર્થવાદની અપેક્ષા રેખાય
 ૧: અથવા પ્રાપ્તિવા: પદાની સ્તુતિને અર્થ છે તેથી એકનાં સુકૃતકૃત બીજા-

મહુતની અવૃત્તિ માને છે. 'માને છે' એક સુચાર માને છે એમ સમજુ. પણ
 અર્થવાદો વિષે સારે સંમત પ્રસિદ્ધ છે, જન્મ અર્થે સારે નથી તેથી કહે છે—'વળી
 એક અર્થવાદની અપેક્ષાએ' દંત્યાદિ. 'જ્ઞાત' = જુલોડી, જુલોડીય લોડી. તેમાં પણ
 જન્મ અર્થવાદની શી રીતે અપેક્ષા છે તેને માટે કહે છે—'કેમકે 'દ્વાદશ માસા:'. 'દ-
 ૧: લોડી' દેખત અને દિશિરને એક ચલુકાથી પાંચ સ્તુત્યો છે. 'આર્થ' = પૂર્વજ અર્થ-
 ૧: વાદમાં કુનિમાં કુનું ન હોય તે પણ જન્મ મુતિને જલુસારે કાઢ છે એને વિષે જ્ઞાન્ત કહે
 છે—'તેમજ 'વિદુર્મી મવત:'. દંત્યાદિ. વલ્લી પુરુષાર કાપના છે તેને વિષે સેન્દ્રિ-
 ૧: વલ્લી માટે ને વિદુર્મ કાર છે એમ જલુકાકલુપમાં કુનું છે. તેમાં વિદુર્મ છ-તેમાન લો-
 ૧: વાળી તેથી દન્દિવત્ત તરીકે કાપના શી રીતે એમ અપેક્ષા કરે 'દન્દિવ' એ વિદુર્મ' એ
 ૧: વલુકાકલુ સંધા સ્વ છે જેનો જર્થ છે. પણ જન્મ કુનિમાં કહેવું પણ ઉપચય કાળને
 ૧: વિષે ઉપચાર કરવા કુમ નથી: કેમકે એમાં કુનું અને કુનુંનું જન્મ કલુ કુનું જાણ
 છે. તેને વિષે કહે છે—'તેમજ આ પ્રાપ્તિવા:'. દંત્યાદિ. એક એકું કુનું ને કુનું
 જન્મને પણ જાણે છે, એમકે પુત્રે કહેવું જાણ્યું પિતાને પુત્રિ વાપે છે, પિતાને કહેવી
 ૧: વિદ્યાર કહે પુત્રને પુત્રિ જાણે છે, અને નારીનું સુરાચન જાણે નરક કેળવે છે. તોજુ
 ૧: એનાં સુકૃતકૃત જીવમાં સાકાર સમવાન નથી એ જાણવથી સંક છે. જગથી પ્રાપ્તિથી
 ૧: સ્તુતિ છે જેનો સંકારો પરીકાર છે. અર્થનું કુલ અને પાપના ઉપાગમને જાણવ છે તેથી
 ૧: અવૃત્તકાર છે એવી સંક છે. કુનું અને કુનું વિદ્યાર કહે જાણવ છે તેથી
 ૧: પ્રાપ્તિ કરે છે, વિદ્યાના સામર્થ્યથી એમ 'ઉપચયિત' (ગ્રીષ્મકાપાચમાં ને સાચવનિવ:અર્થમાં
 ૧: છે તે) જાણે જર્થ છે. વિદ્યાના સામર્થ્યથી સુકૃતકૃતનાં જગને જન્મનું સંચાર કહે છે
 ૧: અને તેથી વિદ્યાની સ્તુતિ કહે છે માટે જાણત અભિનિરેષ માટે જાણવ નથી. સંક એવી
 ૧: છે કે જન્મનિષ્ઠ કાળો જન્મનું જલુકાર કેવી રીતે જાણવવથી એમ કહેવો તો તે પણ
 ૧: જાણ નથી: કેમકે 'કલ્પમુપચયિત' તેઓ જાણ કરે છે એવી મુનિ નથી. તેમજ પુન-
 ૧: ને જાણવે એ કાળને વિધાન છે તેનું તે જાણે છે એ જાણથી વિદુર્મની પુત્રિને ઉદ્યોને
 ૧: કાળે કહેવું છે તેનું જાણવવથી છે (કાળ અને જગનું અધિારણ-સ્થાન એક નથી, કાળ
 ૧: કાળે કહેવું જાણવવથી છે), તોજુ વિદ્યાને કાળમાં જાણે ઉદ્યોને કહેવું નહિ
 ૧: તેથી વિદ્યાને કાળે વિદ્યારણ જાણવવથી વિદ્યાનું સ્થાન એક નથી, કાળ
 ૧: તેથી વિદ્યાને કાળે વિદ્યારણ જાણવવથી વિદ્યાનું સ્થાન એક નથી, કાળ

વનરાજશપ્તવાત્' (અહણ્શાબ્દના શેષ છે તેથી) એમાં શાબ્દ શાબ્દ ઉચ્ચારી લા-
યકાર સૂચવે છે કે ત્યાગને વિષે અહણની અનુવૃત્તિ સ્તુતિને અર્થેજ છે; કારણ
કે ગુણના ઉપસંહારની વિવક્ષા હોય તો 'ઉપાયન એના અર્થનીજ' ત્યાગને વિષે
અનુવૃત્તિ કહેત. તેટલા માટે ગુણોપસંહારના વિચારને પ્રસંગે સ્તુતિના ઉપસંહારનું
વર્ણન કરવા માટે આ સૂત્ર છે. 'કુશાછન્દસ્તુત્યુપગાનવત્' (કુશા, છન્દ, સ્તુતિ,
અને ઉપગાનની પેઠે) એ ઉપમાનું અહણ છે. તે આ પ્રમાણે. 'કુશા વાનસ્પત્યા
ય તા મા પાત' (ભો કુશા, વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે તમે મારું રક્ષણ
કરો) આ લાક્ષણીઓના નિગમમાં કુશા અવિશેષે વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે
એવી શ્રુતિમાં, શાસ્ત્રાચાર્યનીઓનું 'ઔદુમ્બરાઃ' (ઉદુંબરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે) એનું
વિશેષ અવણ હોવાથી, ઔદુંબરી-ઉદુંબરમાંથી ઉત્પન્ન થતી કુશાઓના આશ્રય ક-
રવાય છે. વળી જેમ દેવચ્છન્દ અને અમુરચ્છન્દના અવિશેષે પૌર્વાર્પયપ્રસંગ થયે

અત્યન્ત અભિનિવેશ કરવો યુક્ત નથી'. વિદ્રવ્દેવથી અને વિદ્રવ્દેવથી વિદ્રવિષ્ણુપુણ-
પુણ અને વિદ્રવિષ્ણુપાપુણ પુણ અને પાપ, સેવક અને દ્રેષીમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઉત્પન્ન
થાય છે તેનો ફળથી સ્વીકાર તે ઉપાયન એમ પરિહાર સુલભ છે, માટે મિથ્યા તરૂનો અવકાશ
નથી. હવે ઉપાયન આદિ સ્તુતિ છે એને માટે ક્ષિત્ર કહે છે—'ઉપાયનશાબ્દશોપત્યાત્'.
પ્રત્યાદિ. 'ઉપાયન એના અર્થનીજ'—એ શબ્દથી સુકૃત આદિ ફળનું ઉપાયન સમ-
જનું; સુકૃત આદિ સ્વરૂપેજ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ ફળથી પ્રાપ્ત થાય છે; સુકૃત
આદિની ફળતઃ પ્રાપ્તિ ઇષ્ટ છે. ફળના ઉપસંહાર વિના અર્થનો ઉપસંહાર અશીલ્પ હોય
તો 'ઉપાયનશોપત્યાત્' એમ યાત; પણ સૂત્રકારે 'ઉપાયનશાબ્દશોપત્યાત્' એમ કહ્યું છે
તેથી સૂત્રકાર અર્થનો ઉપસંહાર ઇચ્છતા નથી. ઉપાયનનીજ વિવક્ષા હોત તો સૂત્રકાર ઉપ-
ાયનનોજ ઉપસંહાર કહેત; પણ ઉપાયનશાબ્દનો ઉપસંહાર કહે છે તેથી સ્તુતિ સૂચવે છે એવો
અર્થ છે. પણ વિદ્વાનો વિચાર જે પાઠમાં છે તેમાં સ્તુતિના વિચારની સમતિ કેવી રીતે
તેને માટે કહે છે—'તેટલા માટે ગુણોપસંહારના વિચારને પ્રસંગે' ઇત્યાદિ. વિદ્વાનુલ્લેપ-
સંહારને પ્રસંગે સ્તુતિગુણોપસંહાર વિચાર્યો છે. તેનું પ્રયોજન ઉપાસકને વિષે સૌહાર્દ આચરતું,
અસૌહાર્દ નહિ એ છે. એક શાખામાં રહેલો વિશેષ અન્ય શાખામાં પણ આપ છે એને માટે
દુશાન્ત કહે છે—'કુશાછન્દ' ઇત્યાદિ. 'કુશા' = સ્તોત્રની સંખ્યા મળુવા માટે ઉદ્ગાતા-
ઓની લાકડાની અનેથી શબ્દાકા. ભો કુશા, તમે વાનસ્પત્ય છો—વનસ્થ મહાવૃક્ષ તે વનસ્પતિ,
તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એવી તમે મારું રક્ષણ કરો એમ યજ્ઞમાન પ્રાર્થના કરે છે. એ મન્ત્રમાં
જ્ઞા એ સ્ત્રીલિંગનો નિર્દેશ છે તેથી, અને 'ઔદુમ્બરી' એમ લાપ્યકારનો પ્રયોગ છે તેથી
શબ્દાકાના અર્થમાં કુશાશબ્દ સ્ત્રીલિંગનો છે, ઈર્ભના અર્થમાં તો સ્ત્રીલિંગનો નથી; કેમકે 'મલ્લી
કુશાત્' (કુશા-એ શબ્દ સ્ત્રીલિંગનો નથી) એનું અનુશાસન છે. 'ઔદુમ્બરાઃ' એ મુનિથી
વત્તુ ઈર્ભના અર્થમાં 'કુશ' શબ્દ પુરુષિય છે. 'ઔદુમ્બરી' એનું ભાષ્ય છે તેથી સંકુના-
શબ્દાકાના અર્થમાં કુશાશબ્દ સ્ત્રીલિંગનો પણ છે. છતેનું દુશાન્ત કહે છે—'વળી જેમ દેવ-
ચ્છન્દ' ઇત્યાદિ. દેવચ્છન્દ અને અમુરચ્છન્દ એટલે દેવપ્રકારક મન્ત્રવિશેષ અને અમુરપ્રકાર-

૧ ઉપાયન એના અર્થનીજ = સુકૃત આદિના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ. જરેખાં સુકૃત આદિ પ્રાપ્ત થતું
જે, ફળથી પ્રાપ્ત કરતું એ નહિ.

અન્ય શ્રુતિમાં ન સ્વીકારનારને સર્વત્રજ વિકલ્પ થાય અને 'ઞતિ હોય તો—ચાલે એવું હોય ત્યાં—તે અન્યાથ્ય છે, તેટલા માટે દ્વાદશ અધ્યાયવાળી પૂર્વમીમાંસામાં કહ્યું છે કે 'અપિ તુ યાક્યશેષત્વાદિતરપર્યુદાસઃ સ્યાત્ પ્રતિવેધે વિકલ્પઃ સ્યાત્' [પૂર્વમીઃ ૧૦૮૧૫] ('દીક્ષિતો ન દદાતિ ન જુહોતિ ન પચતિ'—દીક્ષિત દાન કરતો નથી, હોમ કરતો નથી, સંક્રતો નથી—એમ જ્યોતિષોમમાં શ્રુતિ છે તેમાં 'મહર-હર્દયાત્'—દરરોજ તેણે દાન કરવું—એ વાક્યનો 'દીક્ષિતો ન દદાતિ' એ શેષ હોવાથી ઇતરનો પર્યુદાસ છે; કેમકે પર્યુદાસ ન હોય તો પ્રતિવેધમાં વિકલ્પ થાય તે

(૪) સ્વીકૃત અપ્રામાણ્યનો ત્યાગ થાય છે (૨ માં અપ્રામાણ્ય સ્વીકારાયું છે તે તમચ છે); આ પ્રમાણે એક યવવાક્યમાં ચાર હોયે આવે છે; એજ પ્રમાણે ત્રીદિવાક્યમાં પણ ચાર હોય આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તિલાય, અપ્રાપ્તિશ્રવણ, ત્યજસ્વીકાર, અને ઉપાત્તલાય એ ચાર રીત દરેક વાક્યમાં આવે છે; તોપણ અને વાક્યો તુલ્યજગવાર્થા છે, અને અન્ય મનિને અપત્ત છે તેથી, ત્રીદિવાક્ય અને યવવાક્યનો વિકલ્પ અંગીકાર્યો છે. આદિ તો મતિ છે, માટે વિજ્ઞપનો આશ્રય કરવો મુજબ નથી. એક વાક્યને અન્ય વાક્યના રોષ તરીકે લેવું એ અર્થ તો મતિ છે, માટે વિકલ્પ મુજબ નથી. એમ દુષ્ટ વિકલ્પના પરિહારને માટે વિજ્ઞ સામાઓની ને શ્રુતિઓ છે તેની પણ એકવાક્યતા જૈમિનિને સમત છે એમ કહે છે—'તેટલા માટે દ્વાદશ અધ્યાયવાળી પૂર્વમીમાંસામાં કહ્યું છે' ઇત્યાદિ. જ્યોતિષોમપ્રકરણમાં 'દીક્ષિતો ન જુહોતિ' (દીક્ષિત હોમ કરતો નથી) એવી શ્રુતિ છે; વળી 'યાવજીવમગ્નિહોર્ષં જુહવાન્' (જીવે ત્યાંપણ અગ્નિહોષ કરવું) એ બીજી શ્રુતિ છે. ત્યારે હવે એ 'દીક્ષિતો ન જુહોતિ' એ નદીશ્રિતવાચ્ય હોમપ્રતિવેધક થાય તો કલ્પચંક છે તેથી નિવેધ અનુક્રેય છે (દીક્ષિતો ન જુહોતિ એ નિવેધ કલ્પચંક છે ને), કે યાવજીવવિધિથી (યાવજીવમગ્નિહોર્ષં જુહવાન્—એ જીવનપર્યંત વિધિથી) હોમ અનુક્રેય થાય એમ વિકલ્પ થાય અને તે વિકલ્પ અન્યાથ્ય છે. પણ યાવજીવવાક્ય પ્રતિ નદીશ્રિતવાક્ય રોષ હોવાથી, જગાર ઇતરપર્યુદાસાર્થક છે (દીક્ષિત વિચય અન્વયે પર્યુદાસ નિવેધ કરે છે) તેથી જગાર દીક્ષિતથી અન્વયે લક્ષ્ય છે, હોમને પ્રતિવેધક નથી, તેટલા માટે મદીક્ષિતો યાવજીવં જુહવાન્ (મદીક્ષિતે યાવજીવ હોમ કરવો) એમ એકવાક્યતા છે એમ નદીશ્રિતાધિકરણમાંના સિદ્ધાન્તસૂત્રનો અર્થ છે. આદિ અન્વયમાં શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યપદે સૂત્રજ પડ્યું છે. કેટલાક દીક્ષારોએ તો પર્યુદાસાધિકરણમાં સિદ્ધાન્તસૂત્ર આ છે—'અપિ તુ યાક્યશેષઃ સ્યાદ્વ્યાવ્યવ્યાધિકલ્પાન્ન વિચીતામેકદેશઃ જ્ઞાન્' એ મત્તને આદિ ભાષ્યકારે અમથી પડ્યું છે એમ કહે છે. દીક્ષારોનું આ વચન ચિન્ત્ય છે. મૂલ્યે તો 'વેયજ્ઞામદે' એનો વજમાનમાં પ્રવેશ કરવો એવી શ્રુતિ છે. તેમજ 'જાનુયાજેનુ વેયજ્ઞામદે કરોતિ' (અનુવાજમાં વેયજ્ઞામદે પાતો નથી) એવી પણ શ્રુતિ છે. તેમાં જગાર નિવેધક છે તોપણ અનિગતમાં પોડીના મદ્ય ને અમદ્યની પેઠે અનુવાજેમાં પણ વજનને અવિરોધ છે તેથી તેમ: 'વેયજ્ઞામદે' એનો વજમાનમાં પ્રવેશ કરવાનો છે તેનો પ્રવેશ કરવો, અને 'જાનુયાજેનુ' ઇત્યાદિ નિવેધ છે તેથી તેનો પ્રવેશ ન કરવો એમ તિગ્રહ થાય; પણ પોડીનું મદ્ય અને અમદ્ય એ વિકલ્પ તો અચિન્તિત છે; પ્રકૃતમાં તો પર્યુદાસથી ઉપગતિ છે. તેટલા માટે વેયજ્ઞામદે વિવેચનોજ જાનુયાજ વજન એકદેશ થાય એ ન્યાય છે; અર્થે પર્યુદાસનીથી વિચિત્રાન્વયે નિવેદનજ દેવ છે. તેથી અનુવાજનિજ નામેમાં વેયજ્ઞામદે

અન્યારથ છે). અથવા એજ વિધૂનનમુતિઓમાં એ સૂત્રથી આ વિચારવું યુક્ત છે; કે શું એ વિધૂનનવચનથી સુદૃઢ અને દુધૃતતા ત્યાગવું અભિધાન થાય છે કે 'અન્ય અર્થનું; અને તેમાં આમ પ્રાપ્ત કરાવવું—પૂર્વપક્ષ કરાવવો. વિધૂનન ત્યાગવું અભિધાન કરવું નથી; કેમકે 'ધૂન કમ્પને' (ધૂન-ધૂધાવું કંપવાના અર્થમાં છે) એમ સ્મરણ છે; અને 'દોષ્યન્તે ઘ્યજાપ્રાપ્તિ' (દ્યજના અમ સાગે વારંવાર કંપે છે) એમ પ્રથમ વાયુથી સાદ્યમાન થાય ત્યારે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. તેટલા માટે વિધૂનન ચાલનનું અભિધાન કરે છે; અને સુદૃઢ અને દુધૃતનું ચાલન તો કેટલોક વખત ફળના પ્રતિબંધનથી. આમ પૂર્વપક્ષ કરાવી તેવું નિરાકરણ કરવું—કે એ વિધૂનનરાખડની વૃત્તિ ત્યાગને વિષેજ યુક્ત છે; કેમકે એ રાખડ મદલુરાખડનો રીપ છે; કારણ કે એકથી મદલુ થયતા સુદૃઢ અને દુધૃત, તત્કાળ વિનાનાં હોય એવાનું અન્યથી મદલુ સંભવતું નથી. જોકે એકના સુદૃઢ અને દુધૃતનું અન્યદુધૃત એ મદલુ સમીચીન સંભવતું નથી, તોપણ તે કશું છે તેથી, તેને અનુદુધૃત, વિધૂનનરાખડનો ત્યાગજ અર્થ છે એમ નિર્ણય કરવો રાખ્ય છે. વિધૂનનના સંનિધિમાં કવચિત્ત આ ઉપાયનની મુતિ છે, તેથી ક્રશા, ઇન્દ્ર, સ્તુતિ, અને ઉપમાનની ષેડ, એ ઉપાયન એનો પ્રયોગ કરવો એમ એવાકામના છે. અન્ય 'વર્ણક કહે છે—'અથવા એજ વિધૂન-નમુતિઓમાં' હતાકિ. પૂર્વજ વિધૂનન એટલે કમંતી દાનિ એમ સિદ્ધવત્ કરીને ઉપાયનનો ઉપસંહાર કર્યો. હવે એ કમંદાનિનેજ કાપી છે એમ ને વર્ણકોમાં—આખાનોમાં બેડ છે. અને અર્થમાં લક્ષણનું સામ્ય છે તેથી સંસય કહે છે—'શું એ વિધૂનનવચનથી' હતાકિ વિધૂન-નનાં અધરોમ આદિને વિષે ને ફળ જોવામાં આવે છે—'પૂર્વસ્થાવરથી ચુનિ અને ર અન્ય સંક્રાન્તિ. તેમાં સંક્રાન્તિરૂપ દાનિ એ લક્ષ્ય અર્થ વિધૂનનનો લેવો કે અન્ય લેવો એરો સંસયનો અર્થ છે. હવે વિધૂનનરાખડનો કમ્પન એ મુખ્ય અર્થ છે એ ને સ્વંનમય છે; અને તે કમ્પન, અમૂર્ત પુણ્ય અને પાપને સંભવતું નથી; એથી ને ભેનો જે સ્વંનવ ફલદાન વૃત્તિ છે તેમાંથી ચાલન, એટલે વિદાએ કરીને પ્રતિબંધ થવાથી ચુનિ, એ લક્ષ્ય અર્થ અન્યની કાવેક્ષા તો છે. આરો પૂર્વપક્ષનો અર્થ છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે—'વિધૂનનરાખડની વૃત્તિ' હતાકિ. એ ચુનિમાન લક્ષ્ય અર્થ હોય તો 'ઉપચક્ષિ' એ રાખડ અન.વ. ૫. ૫—સંનિધિમાં છે ત્યાં ધુનોતિનો લક્ષ્ય અર્થ લઈ 'દાનિ' અર્થ કરશે, કેવળ ધુનોતિસંબંધી નહિ, એને દાનિ એટલે વિદાનથી અન્ય, સેવક કાદિને વિષે વૃક્ષ કમંતી સંક્રાન્તિ એમ વચનનું એટલે અસમય નહિ કાવ—આ કહેતું યુક્ત નથી; કેમકે કેવળ ધુનોતિનો પણ મુખ્ય અર્થ સંભવનો નથી તેથી, લક્ષ્ય અર્થ લેવાની ભરૂ છે, માટે હુદિરૂપ દાનિના અર્થમાં લક્ષણ માનવી એજ યુક્ત છે એરો કાવ છે. ઉપાયનરાખડ પણ મુખ્ય અર્થમાં યુક્ત નથી તેથી લક્ષ્ય નરાખડ તેનો રીપ થી રીપ—કોઈ પણ રસને દાનિના અર્થમાં લક્ષણનું ભીન નથી એમ રાખડ કરી તેનો પરિહાર કરે છે કે પુણ્ય અને પાપ એ ભેને ફળથી સ્વીકારવાં એજ ઉપાયન અને એ ઉપાયન દાનિ વિના અનુપપન્ન કઈ લક્ષણનું નિર્ણયક થાય છે—'જોકે એકના સુદૃઢ અને ધૂનનું' હતાકિ. એમ અન્ય મુનિમાંનું અનુદુધૃતરૂપ અદિ દુઃકરિનિર્ણયક થાય છે, તેમ જ પાપન વિધૂનનનો દાન અર્થ લેવામાં નિષ્કારક છે એમ કહે છે—'વિધૂનનના સંનિધિમાં'

સાંપરાયે તર્તવ્યાભાવાત્તથા જ્ઞાન્યે ॥ ૨૭ ॥

દેહધી અપસર્પણસમયે (એ મુહૂતદુહૂતદાન થાય છે). તર્તવ્યનો-
પ્રામંયનો અભાવ છે તેથી: કાળથી કે તેજ પ્રમાણે અન્ય
શાખાવાળાઓ (ધ્રુવણ કરાવે છે) ॥ ૨૭ ॥

કૌપીનકીઓ પર્વકાશ્રમવિધામાં દેવધાનમાં પર્વકાશ્રમ તન્દ્ર નીકળેજાને
અર્પમાર્ગમાં મુહૂત અને દુહૂતના વિધોગતુ અવગત કરાવે છે— ' જ વળ દેવધાન પ-
શ્યાનમાસાપાતિલોકમાગચ્છતિ ' [કૌપીન ૧૧૩] (ને એ દેવધાનમાં પ્રાપ્ત કરીને
અભિસેકમાં આવે છે) એમ ઉપદેશ કરીને ' જ પ્રાગચ્છતિ ચિત્તજાં નદીં નાં મત-
સિવાલેતિ તત્તુ મુહૂતદુહૂતને વિષ્ણુનું ' [કૌપીન ૧૧૩] (ને વિગત નહીં પ્રાપ્ત કરે
છે, તેને મન વડેજ આગળે છે, તેથી મુહૂત અને દુહૂતને તરે છે) એમ, તેમાં,
મુનિમાં છે તેમ અર્પમાર્ગે વિધોગવચન સમજવું કે આદ્યમાં, દેહધી અપગ-
મન થાય ત્યારે એમ વિચાર થયે, મુનિના પ્રામાણ્યને કીધે મુનિપ્રમાણ પ્રાપ્તિને,
પ્રસંગ થયે, (મુવકાર) પડે છે— ' સાંપરાયે ' એમ, સાંપરાયવચને, અમનવચને,
દેહધી અપસર્પણસમયે, વિધાના સામર્થ્યથી એ મુહૂતદુહૂતન્યાય થાય છે એમ પ્ર-
તિજ્ઞા કરે છે, અને તેનો હેતુ કહે છે— ' તર્તવ્યાભાવાત્ ' કાળ કે મરણ પામેજા,
વિધાથી શ્રદ્ધ સંપ્રાપ્ત કરવા હચ્છતા વિદ્વાનને માનની વચમાં મુહૂત અને દુહૂતથી
કૃષ્ પ્રામંય નથી, કે જેને માટે કેસાક કાળ તે મુહૂતદુહૂત અહીંનું કાપાય, પણ
તેમનું (મુહૂતદુહૂતનું) ક્ષણ વિધાથી વિરુદ્ધ છે તેથી, વિધાના સામર્થ્યથી તેમનો

કર્મકલનો હેતુ વિદ્યા છે એમ સિદ્ધ માનીને તત્તુ ના, ના, કેવળનો ઉપસહાર
દર્શાવ્યો, પણ હવે તે વિદ્યા કર્મકલનો હેતુ છે એમ આગળ કહે કેન કે માનની વચમાં મુ-
નિમાં કર્મકલ કહો છે તેનો હેતુ વિદ્યા નથી એમ અગત, કહે છે— ' સાંપરાયે ' એ-
કવા દિનીવ વર્ણકમાં કહેજો વિષ્ણુનસાગરનો અર્થ એ હવે તે હવના કલ્પ એ અવકરણ
નિષ્પન્ન કરે છે, વિષ્ણુનનો અર્થ હવ છે એમ કરીને તે હવ મેરુ કહે છે એવવચમાં થાય
છે એમ મુનિમાં કહ્યું છે તેનો વિચાર કરવા વિચારવિવેક કરે છે— ' કૌપીનકીઓ પર્વકાશ્ર-
મવિધામાં ' ક્ષણિક, વિષ્ણુનનો અર્થ પૂરે હવ કહો છે તે હવને તર નહીં તથા પછી હવ
થાય છે એમ મુનિ છે તેથી અને દેહલાગથી પૂર્વ કરે હવ થાય છે એવી કહે છે તેથી
સચર કહે છે— ' તેમાં, મુનિમાં છે તેમ ' ક્ષણિકે પ્રકાશન નવીને વિગત નામની નથી
કેવર છે, તેથી મુહૂત ને દુહૂતનો ત્યાગ કરે છે એમ તત્તુ એમ તર્તવ્યાભાવાત્ મુનિ છે અને
તેનો તેન (તેથી) એવો અર્થ છે, તેથી સમિદેનદીતરનું કર્મકલને હેતુ કહો છે માટે
અર્પવચમાં કર્મકલ થાય છે એવો પૂર્વક છે, તેમાં વિદ્યા એ કર્મકલનો હેતુ છે એવી અ-
સિદ્ધિ એ પૂર્વકમાં ફગ છે ને સિદ્ધિ એ સિદ્ધાન્તમાં ફગ છે એમ માની સિદ્ધાન્ત કરે છે—
' સાંપરાયે ' એમ, મરણની પૂર્વ એવો અર્થ છે, કોયેક વળત કર્મ હોય નો ફગનો અભાવ થાય
અને દેવધાનમાં પ્રવેશ લગુમ થાય, માટે આદ્યમાં કર્મનો સ્વ થાય છે એવો અર્થ છે,
અને હેતુ જે વિદ્યા ને અર્પમાર્ગમાં નથી તેથી કહે છે— ' પણ તેમનું (મુહૂતદુહૂતનું) ક્ષણ '

ગીકાર કરીએ તો વિશેષ થાય. ‘પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુત્તિ’ [મુદ્.૩૦ શાશ્વ.] (તે વિદ્વાન પુણ્ય અને પાપનું—અન્ધનભૂત કર્મનું સમૂહ નિરસન કરી—બાળી નાંખી, નિર્લેપ-વિગતક્લેશ અર્થ પ્રકૃષ્ટ-નિરતિશય સામ્ય-અદ્વયવસ્થા સમતા પ્રાપ્ત કરે છે, દ્વૈતવિષય સામ્ય એથી નીચાજ પ્રકારનું છે, એ કારણથી અદ્વયલક્ષણ પરમસામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે) એ શ્રુતિમાં અન્ય દશ પ્રાપ્ત કરાવનારી ગતિ વિરુદ્ધ થાય; કેમકે નિર્લેપ પુરુષ જે ગમનકર્તા નથી તે અન્ય દશમાં કેવી રીતે જાય? વળી પરમ સામ્ય જે અન્તઃસ્ય છે તે અન્ય દશની પ્રાપ્તિને અધીન નથી. એટલા માટે અહિં અમે ગતિ અનર્થક છે એમજ માનીએ છીએ ॥ ૨૬ ॥

ઉપપન્નસ્તલ્પણાર્યોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥ ૩૦ ॥

(એ ઉભયથાભાવ) યુક્ત છે; કારણ કે ગતિકારણભૂત અર્થ

ઉપલબ્ધ થાય છે, લોકમાં હોય છે તેમ ॥ ૩૦ ॥

એ ઉભયથાભાવ-કથયિત્ ગતિ અર્થવતી છે ને કથયિત્ નથી એ-ઉપપન્ન છે; કારણ કે તેનું એટલે ગતિનું લક્ષણ—કારણ એવો અર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે; કેમકે ગતિ કારણભૂત અર્થ, પર્યંકવિધા આદિ સચુણ ઉપાસનાઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ખરેખર, તેમાં પર્યંકારોહણ, પર્યંકરણ બ્રહ્મ સાથે સંવાદ, અને વિશિષ્ટ ગન્ધ આદિની પ્રાપ્તિ એ આદિ બહુ ભિન્ન દશોની પ્રાપ્તિને અધીન ફળની શ્રુતિ છે; તેમાં ગતિ અર્થવતી છે. ખરેખર, સમ્યક્દર્શનમાં તેના કારણભૂત અર્થની ઉપલબ્ધિ નથી; કેમકે આત્માના એકત્વનું જેને દર્શન થયું છે, જેમના મનોરથ પરિપૂર્ણ થયા છે, અહિંજ જેનાં અરોધ ક્લેશભીજ બળી ગયાં છે, તેમને આરબ્ધના ભોગનો અને કર્મનો આશય જે શરીર તેના નાશથી વ્યતિરિક્ત કુર્ષ અપેક્ષા કરવા યુક્ત નથી, તેને વિષે ગતિ અનર્થક-પ્રયોજનરહિત છે; અને એ વિભાગ લોકની-લોકવ્યવહારની પેઠે સમજાયો. જેમ લોકમાં માત્રપ્રાપ્તિને વિષે અન્ય દશ પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગની અપેક્ષા છે, આરોમ્યપ્રાપ્તિને વિષે નથી, એમ અહિં પણ, ફરી એ વિભાગને યોગ્ય અધ્યાયમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે ઉપપત્તિથી દર્શાવીશું ॥ ૩૦ ॥

જ્ઞાન્ત છે. ‘નિરજ્જનઃ’-અસંગ. ‘સામ્યમ્’=બ્રહ્મ. અહિં સમસંબંધ સમકાલીમાં છે તેમ એમ કહે છે. એક તો છવનું બ્રહ્મ સાથે સુપુષિમાં પણ થાય છે, તેની આવૃત્તિ કરવા માટે ‘પરમ’ એવું વિશેષણ છે; કેમકે સુપુષિમાં અવિદ્યાની અનુવૃત્તિ ॥ તેથી પરમ એકત્વ નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ ત્યારે સચુણવિધામાં પણ માર્ગ વ્યર્થ છે એથી કહે છે—‘ઉપપન્નઃ’ ‘તેમાં ગતિ અર્થવતી છે’—‘તેમાં’=પર્યંકવિદ્યાની સચુણ ઉપાસનામાં. ‘અહિંજ’=છવદવશમાં અરોધ ક્લેશભીજ બળી ગયાં છે તો સઘ: દેવપાત થાય તેને માટે કહે છે—‘આરબ્ધના ભોગનો અને કર્મનો આશય.’ ‘તેને વિષે’=સમ્યક્દર્શનને વિષે. ‘અહિં’=અનુનિત્યવિધામાં.

અને પિતૃયાણુમાંજ એ લોકોનો અન્તર્ભાવ કરે છે. તેમાં પણ વિધાવિશેષથી એ-
મની દેવયાનપ્રાપ્તિ છે. સ્મૃતિ પણ—‘શુદ્ધરુષ્ણે ગતી દોતે જગતઃ શામ્યતે મતે ।
અથવા યાત્યનાશ્ચિત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ’ [ભગ૦ ગી૦ ૮૨૬] ({ જ્ઞાનપ્રકાશક હો-
વાથી, વિદ્યાપ્રાપ્ત્ય હોવાથી, અને અર્ચિરાદિ પ્રકાશથી ઉપક્રમિત હોવાથી } શુદ્ધ
દેવયાનામ્બ્ય ગતિ અને { જ્ઞાનપ્રકાશકત્વના અભાવથી, અવિદ્યાપ્રાપ્ત્ય હોવાથી, અને
ક્રમાદિ અપ્રકાશથી ઉપક્રમિત હોવાથી } કૃષ્ણપિતૃયાનામ્બ્ય ગતિ એ બે ગતિ
જગત્ની-જ્ઞાન અને કર્મમાં અધિકૃત થયતાની-સાર્થક છે { કેમકે સંસાર નિત્ય
છે }, તેમાં એકથી-શુદ્ધથી અનાવૃત્તિ-મોક્ષ પામે છે, અને અન્યથી-કૃષ્ણથી પુનઃ
પુનઃ સંસારમાં આવૃત્ત થાય છે) એમ કહે છે. દેવયાન માર્ગ ઉપક્રમસંવિધામાં અને
પૈયામિવિધામાં બે વાર ‘આજ્ઞાન’ છે તે બંને સ્થળે પણ અનુચિન્તનને માટે છે, તે-
ટકા માટે અનિયમ છે ॥ ૩૧ ॥

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિણામ્ ॥ ૩૨ ॥

અધિકારપર્યન્ત આધિકારિકોની અવસ્થિતિ છે ॥ ૩૨ ॥

વિદ્યાને વર્તમાન દેહ પાપા પછી અન્ય દેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ તેને
વિશે વિચારાય છે. પણ સાધનભૂત વિદ્યાની સંપત્તિ થયે કેવલ્ય નિષ્પન્ન થાય કે
નહિ એ વિચાર યુગ્ય થતો નથી; કેમકે પાપની સાધનસંપત્તિ થયે ઓદન થાય કે
નહિ એવો વિચાર સંભવતો નથી; તેમજ ભોજન કરનાર વસ્ત્ર થાય કે ન થાય
એનો પણ વિચાર થતો નથી. પણ આ વિચાર ઉપપન્ન છે; કેમકે કેટલાક પ્રકર-
ણોની પણ ઇતિહાસ અને પુરાણમાં અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ ભોવામાં આવે છે.

દીને ઉપસંહારસ્મૃતિથી તેમની પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ કહે છે—‘સ્મૃતિ પણ’ ઇત્યાદિ. ‘શુદ્ધા’—અ-
ર્ચિરાદિ; ‘કૃષ્ણા’—ધૂમાદિ; ‘જગતઃ’—વિદ્યામાં ને કર્મમાં અધિકૃતતા; ‘શામ્યતે’—
શુભમાં. તેમાં એક શુદ્ધરુષ્ણથી પુનરાવૃત્તિ ન થાય એવું પ્રજ્ઞ પામે છે; બીજીથી સ્વર્ગે જઈને
પુનઃ સંસારમાં આવે છે એવો અર્થ છે. પુનરુત્થિતોવર્તુ ઇવમ્ ભવાવે છે—‘દેવયાનમાર્ગ’
ઇત્યાદિ. ત્યાં ત્યાં માર્ગસ્થિતિ પ્રતિદિન અનુચિન્તનને અર્થ છે; કેમકે પ્રકરણથી માર્ગભાન વિ-
દ્યાનું અંત છે એમ સમભવ છે. જેમનો માર્ગ મુતિમાં નથી, તેઓ માર્ગભાન વિના પણ
વિદ્યાસામર્થ્યથી માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે એ સ્થાપન કરવા માટે પુનરુત્થિ છે એવો અર્થ છે. તેટલા
માટે સર્વ પ્રતીક્રમિત ઉપાસનાઓમાં અર્ચિરાદિની પ્રાપ્તિ છે એ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૧ ॥

નિર્ગુણવિદ્યામાં અતિ અર્થ છે; કેમકે એ વિદ્યાનું ફળ મુક્તિ છે; સત્પુણવિદ્યામાં અતિ સ-
ર્વ પ્રયોજનવાળી છે; કેમકે એ વિદ્યાનું ફળ પ્રજ્ઞાઓની પ્રાપ્તિ છે—આ પ્રયત્ને જે અવસ્થા
કરી છે તે યુગ્ય નથી; કેમકે ઇતિહાસ આદિને વિશે વસ્તુઓનીઓનો પણ પુનર્જન્મ ભોવામાં
આવે છે તેથી જ્ઞાનનું મુક્તિફલ થતું નથી એમ અણેપથી પૂર્વ અધિકારજી સાથે આ અધિકારજીની
સંજનિ છે. દાનીઓનું પુનર્જન્મદર્શન એ સંતવગીજ ભાષ્યમાં દર્શાવ્યું છે. પૂર્વપક્ષનું ફળ

૧ મુતિમાં કહેલું.

૪૪

આદિ અધિકારમાં નિયુક્ત થયા છે, તેમની સ્થિતિ અધિકારને અધીન છે. જેમ
આ ભગવાન સૂર્ય સદૃશ યુગ મુખી જગતના અધિકાર ચક્રાવીને તેને અન્તે ઉદય
અને અસ્તથી તદ્દિન કેવલ્ય અનુભવે છે; કેમકે 'અથ તત્ત્વ ઝર્ણ ઉદેત્ય નૈવોદિતા
માત્સ્મતૈકલ યય મય્યે જ્ઞાતા' [છાન્દો ૧૦ શારદા] (પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષય પછી,
ત્યાર પછી વિલક્ષ્ણ-કેવલ શ્રમસ્વરૂપ-ચર્ણ, દેહ ત્યાગ કરીને ફરી આદિત્ય નહિજ
ઉદય પામે કે અસ્ત પામે, પણ એકલોજ, મધ્યે-પ્રાતાને વિષે રહે છે) એવી સ્થિતિ
છે. વળી જેમ વર્તમાન શ્રમવેતાઓ આરબ્ધ કર્મના ભોગને ક્ષય થયે કેવલ્ય અ-
નુભવે છે, કેમકે 'તસ્ય તાવદેવ ચિત્તં યાવત્ત વિમોહ્યેઽય સંપત્યે' [છાન્દો ૧૦ શારદા]
(તેનો એટલે આચાર્યવાન પુરુષ જેનું અવિદ્યાથી બંધન દૂર પડે છે તેનો ત્યાંમુખીજ
સદાત્મસ્વરૂપસંપત્તિથી વિરંજન થાય છે કે ત્યાંમુખી તે દેહથી વિમુક્ત થતો નથી,
પછી શ્રમસંપત્તિ પામે છે) એવી સ્થિતિ છે. એ પ્રમાણે અપાન્તરતમસ આદિ પણ
હયરે, પરમેશ્વરે તે તે અધિકારોમાં નિયુક્ત થયલા ચર્ણ, કેવલ્યનો હેતુ જે સમ-
ર્થાન તે છે તેપણ, કર્મો ક્ષીણ થયાં નથી એવા, અધિકારપર્વન્ત રહે છે,
ને તેનો અવસાન થયે મુક્ત થાય છે એમ અવિરુદ્ધ છે; કારણ કે અધિકારનું ફળ
આપવાને માટે એક વાર પ્રવૃત્ત થયેલો કર્મારાધ સમાપ્ત કરતા, તેઓ એક ઘરથી

કોની અવસ્થિતિ છે; પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયે, પ્રતિજન્મકનો અભાવ છે તેથી વિદેહકૃત્ય પ્રાપ્ત
થાય છે એને વિષે પ્રમાણ કહે છે—'અથ તત્ત્વ ઝર્ણઃ' છતાંદિ. અથ = પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયા
પછી, 'તત્ત્વઃ' જન્મથી. ઝર્ણઃ = વિલક્ષણ, કેવલ શ્રમસ્વરૂપ ચર્ણ. ઉદેત્ય = દેહનો ત્યાગ
કરી. 'અકલ યય' = અદિત્ય. મય્યે = ઉદાત્તીન આત્મસ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે.
પણ જાનીને પણ અન્ય જન્મ હોય તો મુક્તિ થી રીતે તેને માટે કહે છે—'કારણ કે અ-
ધિકારનું ફળ આપવાને માટે' છતાંદિ. બે જાનીઓનો અન્ય જન્મ પ્રારબ્ધમાં મિલ
કર્મને અધીન હોય તો જાનથી મુક્તિનો અભાવ થાય; પણ નેમ નથી; પરંતુ જનુજન્મમાં ફળ
આપવાને માટે એક વાર ઉત્પન્ન થયેલું પ્રારબ્ધ તેઓ ક્ષીણ કરે છે. જન્મ મેલણ કરે છે
તોપણ જાનયોજના જળથી તેઓ ધોય કરવા નથી અને પ્રારબ્ધ સમાપ્ત થયે મુક્ત થાય છે
એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—'વિધાકર્મસ્યુપાનતોવિતેશ્વરજોદિ-
તમ્'। અધિકારં સમાપ્યેત પ્રવિદ્યામિતિ પરં પદમ્ ॥'—વિદ્યા અને કર્મને વિષે અનુશનથી તો-
વિન થયેલા હિંદુ પ્રેરેલા અધિકારને સમાપ્ત કરીને એ વિદ્યાનો પર પદને પ્રાપ્ત કરે છે. નિર્જુ-
લવિદ્યામાં અપવર્ગવક્ષણ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેનું. સુનિમાવને અર્થ છે એમ જ્ઞાનવાન કરે
હયિન નથી; કારણ કે પૌર્વાપર્વનું—પૂર્વાપરસંજન-ધનું પર્વાગ્રીયન કરતાં વલ્લી શ્રુતિઓનું એનેજ
વિષે—અપવર્ગનેજ વિષે તાત્પર્ય નાકી થાય છે; અને જ્ઞા તાત્પર્ય છે તે અન્યથા કરેલું પુણ
નથી. વળી અપાન્તરતમસ આદિ વિદ્યાનો તે તે દેહમાં સચાર થાય છે તેથી, પ્રમવિદ્યા છે
તોપણ મોક્ષ નથી તેથી પ્રમવિદ્યા મોક્ષદેવ નથી એમ કહેવું મુક્ત નથી; કારણ કે દેવ પણ પ્ર-
તિજન્મ હોય તેથી કાંઈ ઉત્પન્ન ન કરે, એથી એનો હેતુમાત્ર દૂર થતો નથી. જરેખર, રીયકું
અને ફળના સંયોજથી પ્રતિજન્મ થયેલું નુસ્ત્ર પતન ઉત્પન્ન કરેલું નથી, માટે કંઈ નુસ્ત્ર પતન
નહો હેતુ નથી એમ નથી; કેમકે પ્રતિજન્મ દૂર થયે પતન ઉત્પન્ન કરે છે. વળી સેતુ જેનો
પ્રતિજન્મ છે એનું પાણી નીચા પ્રદેશમાં વહેતું નથી તેથી સેતુનો ભેદ થયે કંઈ તે નીચા પ્ર-
દેશમાં નહિ વહે એમ નથી. તેમજ જાહે પણ વિદ્યા ને કર્મની આરાધનાથી પ્રસન્ન થયેલા

આદિ અધિકારમાં નિયુક્ત થયા છે, તેમની સ્થિતિ અધિકારને અધીન છે. જેમ
આ ભગવાન સૂર્ય સદૃશ યુગ મુખી જગતના અધિકાર ચક્રાવીને તેને અન્તે ઉદય
અને અસ્તાથી સંહિત કેવલ્ય અનુભવે છે; કેમકે 'મય તત્ત્વ ઝર્ય ઉદેત્ય નૈવોદિતા
માલમેતેકલ યય માયે સ્વાતા' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (પ્રારબ્ધ કર્મના કાય પછી,
ત્યાર પછી વિવશ્વ-કેવલ્ય પ્રસ્તરૂપ-ધર્મ, દેહ ત્યાગ કરીને ફરી આદિત્ય નહિજ
ઉદય પામે કે અસ્તા પામે, પણ એકલોજ, અધ્ય-પ્રાતાને વિષે રહે છે) એવી મુતિ
છે. વળી લેખ વર્તમાન પ્રજાપેતાઓ આરબ્ધ કર્મના ભોગનો કાય થયે કેવલ્ય અ-
નુભવે છે, કેમકે 'તસ્ય તાવદેવ ચિત્તં યાવજ વિમોહ્યેઽય સંપત્યે' [છાન્દોગ શાસ્ત્ર]
(તેના એરસે આચાર્યવાળા પુરુષ જેવું અવિદ્યાથી બન્ધન દૂર પડે છે તેના ત્યાંમુખીજ
સાત્ત્વસ્વરૂપસંપત્તિથી વિવંધ થાય છે કે ત્યાંમુખી તે દેહથી વિમુક્ત થતો નથી,
પછી પ્રજાસંપત્તિ પામે છે) એવી મુતિ છે. એ પ્રમાણે અપાન્તરતમસ આદિ પણ
દૃષ્ટે, પરમેશ્વરે તે તે અધિકારોમાં નિયુક્ત થયલા ધર્મ, કેવલ્યનો હેતુ જે સમ્ય-
જ્ઞાન તે છે તોપણ, ક્રમો ફીલ્લ થયાં નથી એવા, અધિકારપર્વત રહે છે,
ને તેના અવસાન થયે મુક્ત થાય છે એમ અવિરુદ્ધ છે; કારણ કે અધિકારનું ફળ
આપવાને માટે એક વાર પ્રજા થયેલા કર્માણ્ય સમાપ્ત કરતા, તેઓ એક ઘરથી

કોની અવસ્થિતિ છે; પ્રારબ્ધનો કાય થયે, પ્રતિબન્ધનો અસાધ્ય છે તેથી વિરેહકેવલ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે એને વિષે પ્રમાણ કહે છે—'મય તત્ત્વ ઝર્યઃ' ઉત્તરિ. મય = પ્રારબ્ધનો કાય થયા
પછી, 'તત્ત્વઃ' જનમૂલ્ય. ઝર્યઃ = વિવશ્વ, કેવલ્ય પ્રસ્તરૂપ ધર્મ. ઉદેત્ય = દેહનો ત્યાગ
કરી. 'એકલ યય' = અદિતીય. માયે = ઉદાસીન આત્મસ્વરૂપમાં રહે છે એનો અર્થ છે.
પણ જાનીને પણ અન્ય જનમ હોય તો મુક્તિ થી રીને તેને માટે કહે છે—'કારણ કે અ-
ધિકારનું ફળ આપવાને માટે' ઉત્તરિ. એ જાનીઓનો અન્ય જનમ પ્રારબ્ધથી મિત્ર
કર્મને અધીન હોય તો જાનથી મુક્તિનો અભાવ થાય; પણ નેમ નથી; પરંતુ જનુજનમાં ફળ
આપવાને માટે એક વાર ઉત્પન્ન થયે પ્રારબ્ધ નેઓ ફીલ્લ કરે છે. જનમ એકલ કરે છે
તોપણ જાનયોગના ભગથી તેઓ સીધ કરતા નથી અને પ્રારબ્ધ સમાપ્ત થયે મુક્ત થાય છે
એનો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—'વિદ્યાકર્મસનુષ્ઠાનતોવિતેષ્વરચોદિ-
તમ્ । અધિકારં સમાપ્યેતે પ્રવિદ્યાન્તિ પરં વદમ્ ॥'—વિદ્યા અને કર્મને વિષે અનુગ્રાનથી તો-
વિવશ્વમાં અપવર્ગશ્વર જે મુનિમાં કશું છે તેનું, સુનિમાનને અર્થ છે એમ જ્ઞાનવાન કરતું
ઉચિત નથી; કારણ કે પૌર્વાપર્વનું—પ્રત્યક્ષરસંબન્ધનું પર્વાગ્રીયન કરતાં શ્રેષ્ઠી મુતિઓનું એનેજ
વિષે—અપવર્ગનેજ વિષે તાત્પર્ય નક્કી થાય છે; અને જ્ઞા તાત્પર્ય છે તે અન્યથા કરતું મુક્ત
નથી. વળી અપાન્તરતમસ આદિ વિદ્વાનોનો તે તે દેહમાં સચાર થાય છે તેથી, પ્રજાવિદ્યા છે
તોપણ નોક નથી તેથી પ્રજાવિદ્યા એકદેવ નથી એમ કહેવું મુજબ નથી; કારણ કે દેવ પણ પ્ર-
તિબન્ધ હોય તેથી કાર્ય ઉત્પન્ન ન કરે, એથી એનો દેહમાથ દર થતો નથી. જરેખર, રીયકું
અને રૂળના સંયોગથી પ્રતિબન્ધ થયે તેનું ઉત્પન્ન થતી ઉત્પન્ન કરતું નથી, માટે કંઈ ઉત્પન્ન થા-
નો દેવ નથી એમ નથી; કેમકે પ્રતિબન્ધ દર થયે થતી ઉત્પન્ન કરે છે. વળી સેતુ જેને
પ્રતિબન્ધ છે એનું પાણી નીચા પ્રદેશમાં વહેતું નથી એટલે ને કંઈ નીચા પ્ર-
દેશમાં નદી વહે એમ નથી. તેમજ અદે પણ વિદ્યા ને કર્મની આરાધનાથી પ્રસન્ન થયા

કેમકે અપાન્તરતમસ નામના વેદાચાર્ય, પુરાણ ઋષિ, વિષ્ણુના નિયોગથી ક્ષિ
અને દ્વાપરના સંધિમાં કૃષ્ણદ્વિપાયન તરીકે જન્મ પામ્યા એમ સ્મૃતિકારો કહે છે.
વળી બ્રહ્માના માનસપુત્ર હોઈ વસિષ્ઠ, નિમિના શાપથી પૂર્વદેહનો ત્યાગ કરી,
કરી બ્રહ્માના આદેશથી, મિત્ર અને વરુણથી જન્મ પામ્યા. તેમજ બ્રહ્માના
માનસપુત્રો ભૃગુ આદિની પણ વરુણના યજ્ઞમાં પુનરુત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે, બ્રહ્મા
નાજ માનસપુત્ર સનતકુમાર પણ, રુદ્રને વરદાન આપ્યું હતું તેથી, પોને સન
તરીકે પ્રાદુર્ભૂત થયા. એજ પ્રમાણે દક્ષ, નારદ આદિની તે તે નિમિત્તે પાછી અન્ય
દેહની ઉત્પત્તિ સ્મૃતિમાં કહી છે, અને શ્રુતિમાં પણ મન્ત્ર અને અર્થવાદમાં અને
ભાગે ઉપસંગ્રહ થાય છે. તેઓ કેટલાક પૂર્વ દેહ પડે એટલે અન્ય દેહ મહુલ કરે
છે; પણ કેટલાક તો તે દેહ હોયનેજ યોગ અને ઐશ્વર્યના ભગથી અનેક દેહ મદન
કરવાના ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરે છે; અને એ સર્વે સકલ વેદાર્ય સમજ્યા હતા એમ
સ્મૃતિઓ કહે છે. તેટલા માટે એમના અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે
તેથી બ્રહ્મવિદ્યા મોક્ષનો પાશ્વિક હેતુ છે કે અહેતુ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી
ઉત્તર કહે છે. ના, અપાન્તરતમસ આદિ, તેઓ લોકસ્થિતિના હેતુ, વેદપ્રવર્તન

એનું છે કે જ્ઞાનથી મુક્તિ કહેનારી શ્રુતિઓ જ્ઞાનની સ્તુતિમાત્ર પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી જ્ઞાનથી
મુક્તિફળ ન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી બ્રહ્મજોડપ્રાપ્તિ એ ફળ અવિશિષ્ટ છે ને અર્થિરાદિમાર્ગનો ઉપ-
સંગ્રહ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો ઉપર કહેથી બ્યવસ્થાની સિદ્ધિ એ ફળ છે એનો પૂર્વપથ ને નિ-
દ્ધાન્તનો વિવેક છે. 'શ્રુતિમાં પણ' ઇત્યાદિ. 'મેઘાતિષેર્મેવ' એ મન્ત્રમાં ઇન્દ્રનો મે-
વથી જન્મ ઉપસંગ્રહ થાય છે. 'વસિષ્ઠ ઉવંશીપુત્રો જાતઃ' એવા અર્થનો ભદ્રચોનો અ-
ર્થવાદ છે. 'ઉપસંગ્રહ થાય છે' એટલે 'પુરોક્ત કથા' એનો અર્થિ થાય છે. 'પાશ્વિક'
હેતુ છે એ આપાતનઃ—ઉપર ઉપરથી—કયું છે; 'અહેતુ' છે એજ પૂર્વપથ છે. પૂર્વપથનો
આશય આ પ્રમાણે છે—નિર્મુલ્લવિદ્યામાં અપવર્ન—મોક્ષ એ ફળ થતું હુજ નથી; કેમકે શ્રુતિ,
સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, અને પુરાણમાં. અપાન્તરતમસ આદિ વિદ્યાનતે પણ તે તે દેહનો પરિત્રાસ
અને પરિત્યાગ અવલૂ થાય છે; અપવર્ન એ નિર્મુલ્લવિદ્યાનું ફળ હોય તો એ ઉપપન્ન થતું
નથી; કેમકે મુજા વ્યવસ્થાને દેહપરિત્રાસ કે દેહપરિત્યાગ ઉપપન્ન થતો નથી; અથવા ઉપપન્ન થાય
તો તેનું લક્ષણ હુજ થતું નથી; કેમકે અપુનરાવૃત્તિ એ મોક્ષનું લક્ષણ છે; તેથી વિદ્યા હોય
તોપણ અપુનરાવૃત્તિ એ અનુપપન્ન થાય તો મોક્ષ એ વિદ્યાનું ફળ થતું નથી; પણ તે ને
વિનૂનિયો તેનું ફળ છે. અપુનરાવૃત્તિશ્રુતિ એ તો તેની પ્રત્યક્ષાને અર્થ છે એમ પૂર્વપથી
માને છે. વળી 'તાવદેવામ્ય ચિરં વાયન્ત વિમોશયેડય સંપન્ન્યો' એ શ્રુતિથી વિદ્યાને
દેહપન્ન સુધી પ્રતીક્ષા કરવાની છે તેમ વસિષ્ઠ આદિને પણ પ્રારબ્ધકર્મફળના ઉપભોગપર્વન
પ્રતીક્ષા કરવાની છે એમ કહેતું હુજ નથી; કેમકે જો કર્મથી વસિષ્ઠ આદિનું શરીર અરબ્ધ
થતું છે તેની પ્રતીક્ષા થાય, તેથી અન્ય શરીર તેઓ લેવલૂ ન કરે. વળી 'તમ્ય તાવદેવ
વિન્તમ્' એ પણ અર્થવથી—મીથી રીને—લેતું નથી; કેમકે સમર્થદેહના સંનિષ્ઠિમાં હેપ-વિન્ત
હુજ નથી. તેટલા નેટ વિદ્યાની સ્તુતિથીજ સમજવવાનું છે. તેટલા માટે અપવર્ન એ વિવર્ન
ફળ નથી. અપવર્નના અર્થવથી પૂર્વપથ છે. હવે જ્ઞાન એ મુક્તિનો અહેતુ નથી એમ
નિદ્ધાન્ત કરે છે—ના, અપાન્તરતમસ આદિ' ઇત્યાદિ. લોકવ્યવસ્થામાં સ્થાનિત એનું

આદિ અધિકારમાં નિયુક્ત થયા છે, તેમની સ્થિતિ અધિકારને અધીન છે. જેમ
આ ભગવાન સૂર્ય સદૃશ શુભ મુખી જગત્તો અધિકાર ચલાવીને તેને અન્તે ઉદય
અને અસ્તથી રહિત કેવલ્ય અનુભવે છે; કેમકે 'અય તત્ત ઝર્ગ્યઃ' જડેત્વ નૈવોદિત
માત્રમેતૈકલ યય માયે જ્ઞાતા' [છાન્દો ૧૦ શાખા ૧૨] (પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષય પછી,
ત્યાર પછી વિગ્રહસ્વરૂપ અગ્રસ્વરૂપ-ધર્મ, દેહ ત્યાગ કરીને ફરી આદિત્ય નહિજ
ઉદય પામે કે અસ્ત પામે, પણ એકસીત, અયે-પાતાને વિષે રહે છે) એવી મુતિ
છે. વળી જેમ વર્તમાન અગ્રસ્વરૂપ આરબ્ધ કર્મના ભોગનો ક્ષય થયે કેવલ્ય અ-
નુભવે છે, કેમકે 'તસ્ય તાયદેય ચિત્તં વાયવ્ય વિમોહ્યેડય સંપત્તે' [છાન્દો ૧૦ શાખા ૧૨]
(તેનો ઝોરસે આચાર્યવાન પુરુષ જેનું અવિધારથી બંધન ધૂપું છે તેનો ત્યાંમુખીજ
સદાત્મસ્વરૂપસંપત્તિથી વિજંબ થાય છે કે ત્યાંમુખી તે દેહથી વિમુક્ત થતો નથી,
પછી અગ્રસંપત્તિ પામે છે) એવી મુતિ છે. એ પ્રમાણે અપાન્તરતમસ આદિ પણ
દૃષ્ટો, પરમેશ્વરે તે તે અધિકારોમાં નિયુક્ત થયેલા ધર્મ, કેવલ્યનો હેતુ જે સમય-
કર્યાન તે છે તેપણ, કર્મો ફીણ થયાં નથી એવા, અધિકારપર્યન્ત રહે છે,
ને તેનો અવસાન થયે મુક્ત થાય છે એમ અવિરોધ છે; કારણ કે અધિકારનું ફળ
આપવાને માટે એક વાર પ્રવૃત્ત થયેલા કર્માશય સમાપ્ત કરેલા, તેઓ એક ઘરથી

ડોની અવસ્થિતિ છે. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયે, પ્રતિજ-પદનો અભાવ છે તેથી વિરોધકેવલ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે એને વિષે પ્રમાણ કહે છે—'અય તત્ત ઝર્ગ્યઃ' ઇત્યાદિ. અય = પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયા
પછી, 'તત્તા' જનમૂલ્ય. ઝર્ગ્યઃ = વિગ્રહસ્વરૂપ. માયે = ઉદાસીન આત્મસ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે.
કરી. 'દેકલ યય' = અદિત્ય. માયે = ઉદાસીન આત્મસ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે.
પણ જ્ઞાનીને પણ જનમ જનમ એવ તો મુક્તિ થી રીને તેને માટે કહે છે—કારણ કે અ-
ધિકારનું ફળ આપવાને માટે' ઇત્યાદિ. એ જ્ઞાનીઓનો જનમ જનમ પ્રારબ્ધથી ભિન્ન
કર્મને અધીન ક્ષય તો જ્ઞાનથી મુક્તિનો અભાવ થાય; પણ નેમ નથી; પરતુ બહુજનમાં ફળ
આપવાને માટે એક વાર ઉત્પન્ન થયેલા પ્રારબ્ધ તેઓ ફીણ કરે છે. જનમ થકણ કહે છે
તોપણ જ્ઞાનબોધના જગથી તેઓ રોય કરતા નથી અને પ્રારબ્ધ સમાપ્ત થયે મુક્ત થાય છે
એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—'વિધાકર્મસ્વરૂપાનતોવિતેષ્વરજોદિ-
તમ્'। અધિકારકર્મ સમાપ્તિતે પ્રવિદ્યાન્તિ પરં પદમ્ ॥'—વિદ્યા અને કર્મને વિષે અનુભવથી તો-
વિન થયેલા હૃદયે પ્રેરેલા અધિકારને સમાપ્ત કરીને એ વિદ્યાનો પર પદને પ્રાપ્ત કરે છે. નિર્જ-
ણવિદ્યામાં અપવર્ગસ્વરૂપ જે જ્ઞાનમાં કદું છે તેનું સ્તુતિમાનને અર્થ છે એમ જ્ઞાનવાન કરતું
ઉચિત નથી; કારણ કે પૌર્ણપર્વનું—પૌર્ણપરસ્વજનમ પર્વાંકોચન કરતાં જણી મુતિઓનું એનેજ
વિરોધપવર્ગનેજ વિષે તાત્પર્ય નથી થાય છે; અને જ્ઞાન તાત્પર્ય છે તે જનમવા કરતું મુક્ત
નથી. વળી અપાન્તરતમસ આદિ વિદ્યાનોનો તે તે દેહમાં સચાર થાય છે તેથી, પ્રસ્રવિદ્યા છે
તોપણ મોક્ષ નથી તેથી પ્રસ્રવિદ્યા મોક્ષદેહ નથી એમ કહેતું મુક્ત નથી; કારણ કે દેહ પણ પ્ર-
તિજન ક્ષય તેથી કાંઈ ઉત્પન્ન ન કરે, એથી એનો દેહુમાન દૂર થતો નથી. અરેખર, રીયકું
અને ફળના સંશોધથી પ્રતિજન ક્ષયનું તુલ્ય પાન ઉત્પન્ન કરતું નથી, માટે કંઈ તુલ્ય પાન-
નો દેહ નથી એમ નથી; કેમકે પ્રતિજન દૂર થયે પાન ઉત્પન્ન કરે છે. વળી સેનુ જેનો
પ્રતિજન છે એનું પાણી નીચા પ્રદેશમાં વહેતું નથી તેથી સેનુનો જોડ થયે કંઈ તે નીચા પ્ર-
દેશમાં નહીં વહે એમ નથી. તેમજ અદિ પણ વિદ્યા ને કર્મની અદરાધનાથી પ્રસ્રવ થયેલા

ધયસા ઉપયુક્ત કર્મને વિષે, અન્ય દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ, અન્ય કર્મ આનિર્ભાવ
પામે, તો અન્ય ધર્મ, જેનું બીજ બગી ગયું નથી એવું કર્મનાર તેજ પ્રમાણે પ્ર-
સન્ન થાય તેથી પ્રસન્નિયા પ્રસન્નિયો થાય છે કે પ્રાપ્તો અહેતુ છે એમ આરાંક
ધાય, પણ એ આરાંક યુક્ત નથી; કેમકે જ્ઞાનથી કર્મબીજનો દાહ થાય છે એ મુતિ
અને સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે; જેમકે મુતિ—'મિષતે હૃદયમગ્નિરિષ્યન્તે સર્વસંગયા: ।
શીયન્તે સામ્ય કર્મોપિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥' [યુગ્મ ૧૦ શ્લોક] (દૃષ્ટની રાગાદિ
ગાંઠ—અવિધાવાસનાપ્રચય તૂટે છે અને સર્વ સંસારો દેહાય છે, પર—કારણરૂપ અને
અવર-કારણરૂપ તે દૃષ્ટ થયે એના-દૃષ્ટાના સર્વ કર્મ નાશ પામે છે [સંસારકારણનો
ઉન્નત ધર્માથી તે યુક્ત થાય છે] એમ; અને 'સ્મૃતિદમ્ભે સર્વમર્મ્યાનાં વિમ્મોક્તા'
[બંને ૧૦ પારદાર] (સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થયે છતાં સર્વ અવિધાકૃત અનર્થપ્રાપ્તિ, દૃષ્ટ-
ધર્મો રહેલી) રાગાદિ ગાંઠોના વિનાશ થાય છે) એ એવા પ્રકારની. સ્મૃતિ પછી
'યથેષોત્તિ સમિદ્વોદ્ગમિત્સત્તાત્ કુરતેડત્તન । જ્ઞાનાગ્નિ: સર્વકર્મોપિ મલ્લસાત્ કુરતે
તપા ॥' [ભગવત્ ગીતા ૪.૩] (જેમ બરાબર પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ કાષ્ટોને બાળી
નાખે છે, તેમ, હે અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિ—સમ્યગ્મર્મન, સર્વકર્મો નિર્મૂળ કરે છે [સં-
ચિત્ત કર્મોના જ્ઞાનાગ્નિ નાશ કરે છે. પ્રારંભ કર્મો—જે કર્મોથી શરીર આરંભ છે
તે તો પ્રવૃત્તિ છે—નેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત થયું છે—તેથી ઉપસોગથીજ શીલુ થાય છે;
પછી જે કર્મો અપ્રવૃત્તિ છે—જેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત થયું નથી, અર્થાત્ જે જ્ઞાનાત્પ-
તિની પૂર્વે કર્યા છે કે જ્ઞાનનાં સહભાવી છે અને અતીત અનેક જન્મમાં થયાં છે
તે સર્વ સંચિત્ત કર્મો જ્ઞાનાગ્નિ બાળી નાખે છે) એવી છે અને 'શ્રીજાન્યમુપ-
સંગાનિ ન રોહન્તિ યથા પુન: । જ્ઞાનદર્શનસા જ્ઞેયોનાંના સંપવતે પુન: ॥' (જેમ અ-
ગ્નિએ બાનેશાં બીએ પુન: લીગતાં નથી, તેમ જ્ઞાનથી બળેશા કલેશો સાથે આત્મા
પુન: સંપત્તિ-એકથ પામશે નથી) કલ્યાણિ પછી છે. તેમજ અવિધા આદિ કલેશોના
દાહ થયે સને, કલેશોનું બીજ જે કર્મશય તેના એકદેશનો દાહ થાય અને એકદે-
શનો પ્રદેહ થાય એ ઉપપન્ન થતું નથી. પણ જેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યું છે એવો
જ્ઞાન ધયસા' કલ્યાણિ 'એકવાર પ્રવૃત્ત ધયસા' એટલે જેનો વિષય પ્રારંભ થયો છે.
'અન્ય દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ, અન્ય કર્મ' = જેને વિષય પ્રારંભ થયો નથી એવું કર્મ.
પ્રારંભ કર્મથી અનિરિજ કર્મ. કુનિ અને સ્મૃતિથી જે અર્થ કલેશો તેને વિષે યુક્તિ પણ કહે
છે—'તેમજ અવિધા આદિ કલેશોના દાહ થયે સને' કલ્યાણિ. વિષયથી કલેશોના દાહ
થયે, તેનું જે કાર્ય કર્મ તેનો સ્વ થાય તો પ્રારંભ થી રીને રહે તેને માટે કહે છે—'પછી
જેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત થઈ ચૂક્યું છે' કલ્યાણિ. સદા આ પ્રમણ છે—વિનાશદેવ સમાન હોય તો
કોઈ કર્મનો વિનશ થાય ને કોઈનો ન થાય એમ કહેવું સમ્યક નથી. તો જેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત
થયું છે તે કર્મ પછી વિનાશ પામે, એટલે નસિષ્ઠ આદિ પિદાન દેહ પારણ ન કરે. સંકલ્પો
પરિહાર થાય છે—'તસ્ય તાવદેવ ચિત્તમ્' એ કુનિના પ્રમણથી, જેનું ક્ષણ અવ્યય નથી
એનું કર્મ શીલુ થાય, પણ જેનું ક્ષણ પ્રવૃત્ત થયું છે તે શીલુ ન થાય એમ સમજવું છે.
તેમ મુકેશ જ્ઞાનનો, જડવત્ પ્રતિજ્ઞાપકને જાણવે, મધ્યમાં સ્વ થયો નથી; તેમ જેનું ક્ષણ
પ્રવૃત્ત થયું છે એવા કર્મનો પછી માટે સ્વ નથી. દેહધાત સુધી એક થયો નથી એવી કુનિ
છે તેથી તેમજ જડવત્ જ્ઞાન થયું છે કે જ્ઞાન, અપરણ કરનાર અજ્ઞાન અંતર્નું નિર્વાક છે,

વને વિષે આરૂઢ થયું છે; કેમકે 'યન્ સાસાદપરોસાદ્વય' [બુદ્ધ ૩૧૫૧] (જે
અન્ન સાસાદ છે—કસાથી પણ વ્યવહાર નથી—, દેહને અપરોક્ષ છે તેથી અગૌણ
છે) એવી મુતિ છે, અને 'તત્ત્વમસિ' [જા-૨૦૩ ૬૮૮] (તે છે) એમ સિદ્ધ-
પર ઉપદેશ છે; કેમકે 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યનો અર્થ તે છે શ્રુત થયેલા એવો સા-
ધનો સાધ્ય નથી. વળી 'તદ્વેતત્ત્વમપિયમંદેવઃ પ્રતિવેદેદહં મનુરમયં સુવંશ' [બુદ્ધ ૩૧૫૧૦]
(અદેહર, તે એ અન્નને જોના કુપિ વામદેવે તે અન્ન પ્રાપ્ત કર્યું—
હું મનુ ધરા, અને સૂર્ય-૬૮૫૬ મન્મોનું, અન્નદર્શન થયે, તેને જ્ઞાન થયું) એ મુતિ
સાધ્ય-દર્શનના કાળમાંજ તેનું જે દેહ સર્વાત્મન-વ, તે દર્શાવે છે, તેદશ માટે વિદ્વા-
નની કૌવલ્યસિદ્ધિ અનેકાન્તિક છે ॥ ૩૨ ॥

અક્ષરધિયાં ત્વરોધઃ સામાન્યતદ્વાવામ્યમોપસદવત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરને વિષે દ્વૈતનિયેધબુદ્ધિ કરાવનારા શબ્દોનો ઉપસંહાર છે, સા-
માન્યથી (વિશેષ નિરાકરણરૂપ અલ્પપ્રતિપાદનપ્રકાર સર્વત્ર સમાન
છે તેથી) અને તદ્વાવધી (તેજ અલ્પની સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા
છે તેથી), ઔપસદ (ઉપસદને વિષે પુરંદારા દ્રવ્ય-
વાળા બાર દોઝ વિહિત છે તેના મંત્રો) ની
પેઠે, તે કહ્યું છે (પૂર્વમીમાંસામાં) ॥ ૩૩ ॥

વાજસનેયકમાં અવળ થાય છે કે 'વતદ્વં તદસરં ગાર્ગિ પ્રાણાગ્નિયદન્ત્યત્પૂ-
સ્તમનવદસ્તમર્દીર્યમલોરિતમચ્છેદમ્' [બુદ્ધ ૩૧૮૮] [{ યાસવદ્વય કહે છે, }
હે ગાર્ગિ જે તે મને પૂછ્યું છે કે હોને વિષે આકારા ઓળખો છે, તે એ છે, એટલે,
અક્ષર—જે ક્ષીણ થયું નથી તે છે એમ અક્ષરેલાઓ કહે છે { હું અવાચ્ય કહે
તો નથી કે તે હું નથી જાણતો એમ નથી } (તે અક્ષર શું છે, જે આકારો કહે
છે! તે કહેા, તેનું પ્રતિચયન કહે છે). તે અસ્પૃશ્ય, અનાણુ, અદરેવ, ને અદીર્ઘ
છે { આમ પરિમાણના પ્રતિવેધથી દ્રવ્યધર્મ પ્રતિવેદ થયો એટલે અક્ષર એ દ્રવ્ય
નથી એવો અર્થ છે }, { અગ્નિના ગુણ } લોહિતથી જિજ્ઞાસે, { જળના ગુણ }
શીત પરિતાપ સમારે છે એમ અનુભવથી અને ખુટી રીતે ગુમિની દેહવધી પણ સમ-
જાવ છે અને મુતિ પણ દર્શાવે છે. અનુભવથી વામદેવ અદિને એ સિદ્ધ છે. પણ તત્ત્વમસિ
એ વાક્ય અનુભવજી શી રીતે સૂચવે છે તેને વિષે કહે છે— "તત્ત્વમસિ" એ વાક્યનો
અર્થ "૬૮૫૬. વર્તમાન અપરોક્ષ છે તેનો ભવિષ્યનું અર્થ થવો અને મૃતઃ સંબંધો વામદાર
થવો અસાધ્ય છે એવો અર્થ છે. તેદશ માટે નિયંત્રવિદ્યામાં માર્ગનો અનુપસંહાર છે એ
સિદ્ધ થયું ॥ ૩૨ ॥

એમ શ્રીતારકાભિજ્ઞેને પ્રારંભ કર્યો છોધે જન્ય દેહનો વ્યારંભ સિદ્ધ થાય છે, અને
પ્રારંભથી અતિરિક્ત કર્યો એ દેહાન્તરની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત નથી એમ પૂર્વ અધિકરણમાં કર્યું

જોડથી પણ ભિન્ન છે) ઇત્યાદિ. તેમજ આચર્યજુમાં પણ ક્રુતિ છે—‘મય જ્ઞા
યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ચત્તવદ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમ્’ [યુગ્મ ૧૧૧૧] (હવે એ
પરા વિદ્યા કહેવાય છે કે જેથી તે અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે. { અક્ષર કેવું છે? }
અદૃશ્ય { સર્વ જુદીન્દ્રિયોને અગમ્ય }, અગ્રાહ્ય { સર્વ કર્મન્દ્રિયોને અવિચય },
મૂલરહિત, વર્ણથી એટલે સ્પૃશ્યત્વ, શુક્લત્વ આદિ દ્રવ્યધર્મોથી રહિત છે) ઇત્યાદિ.
તેજ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ વિશેષના નિરાકરણદ્વારા અક્ષર, પર બ્રહ્મની મુતિ કરાવ્ય
છે. તેમાં કવચિત્, કેટલાક અતિરિક્ત વિશેષોનો પ્રતિપેદ થાય છે. તે એ સર્વ
વિશેષપ્રતિપેદ્યજુદિની સર્વત્ર પ્રાપ્તિ છે કે વ્યવસ્થા છે એમ સંશય થયે મુતિવિશા
ગથી વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થયે કહે છે કે અક્ષર વિષે સર્વ વિશેષપ્રતિપેદ્યજુદિનો સર્વત્ર
ઉપસંહાર કરવો યુક્ત છે, સામાન્ય અને તદ્વાચને લીધે; કારણકે વિશેષ નિરાકર
બુદ્ધિ બ્રહ્મપ્રતિપાદનપ્રકાર સર્વત્ર સમાન છે; અને તેજ પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મની સર્વત્ર
અભિજ્ઞ તરીકે પ્રત્યક્ષિણા થાય છે. તેમાં એકત્ર કીધેલી જુદિ અન્યત્ર કેમ ન
થાય? તેવીજ રીતે ‘જ્ઞાનસ્વાદયઃ પ્રધાનમ્’ [બ્રહ્મ સૂત્ર ૩૩૩૧૧] (જ્ઞાનના અગ્રી
પ્રધાનતા { ધર્મો સર્વે સર્વત્ર સમજવાના છે }) એમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

છે. તે પ્રમાણે તે તે પ્રકરણમાં શીખેલા નિવેશીથીજ ઉપવચ્છજુથી સર્વ દેવનો નિવેષ થાય છે.
તેથી અન્ય શાખાના નિવેષો બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવવામાં હેતુ નથી એમ આશંકા કરી કહે છે—
‘અક્ષરધિયાં ત્યયગોચરઃ’ આ અધિકરણમાં અક્ષરબ્રહ્મની પ્રમાણિત કરાવનારા નિવેષજ્ઞનો
વિષય છે. તે મજ્ઞોમાં જ્યાં જોડવાનું થયજુ છે ત્યાં અશેષદેવનો નિવેષ કરવામાં સંભવ છે
કે નહિ એમ સંભવ અને અમત્રવથી સંભવ કહે છે—‘તે એ સર્વ વિશેષપ્રતિપેદ્યજુદિની’
ઇત્યાદિ. એમ નિર્નયવિષયામાં માર્ગ અનપેક્ષિત છે તેથી તેનો અનુપસંહાર છે, તેમ જુદિ
વેધો ઉપવચ્છજુથી સર્વ દેવનો નિવેષ થાય એવો સંભવ છે તેથી, અન્ય શાખાના નિવેષજ્ઞનો
અપેક્ષા નથી માટે તેનો અનુપસંહાર છે એમ દુશાન્તસમતિથી પૂર્વપથ છે. પૂર્વપથમાં ૬૨૧
એ ૬૨૭ છે. પરંતુ તિદ્ધાન્તમાં બે રોપનો અભાવ એ ૬૨૭ છે; કારણ કે એ જુદ નિવેષક
જોડેથી અક્ષર નિવેષો સ્વયં થાય તો સ્વયંવારોષ પ્રાપ્ત થાય, એ સ્વયં ન થાય તો સર્વ દેવનો
નિવેષ અસિદ્ધ થવાથી નિર્વિશેષની ‘પ્રમાણિતો અભાવ થાય એ રોષ થાય. આનો પૂર્વપ
અને તિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે. ‘અક્ષરધિયાં ત્યયગોચરઃ’ ઇત્યાદિ સૂત્રની યોજના આ પ્રકારે
કરવી—અક્ષર એ ધર્મને વિષે દેવનિવેષજુદિ ને બ્રહ્મધર્મી નેના હેતુ તે જગતો. અક્ષરને
વિશે દેવનિવેષજુદિના હેતુ એ જગતો નેનો ‘અવરોધ’ એટલે ઉપસંહાર છે. આરોપિત વિદે
વના નિરસનથી બ્રહ્મની રૂઝિ ને તે જ્ઞાનાઓના નવંત તુલ્ય છે, અને બ્રહ્મ એ પ્રતિપાદ્ય હેતુ
સ્વયં એકથી પ્રત્યક્ષિણા થાય છે; તેથી તેના યોજના મજ્ઞપ્રત્યયોનો ઉપસંહાર છે એવો
અર્થ છે પણ જુદિના કહેલા કેટલાક નિવેષજ્ઞોનીજ સર્વ નિવેષનું ઉપવચ્છજુ થાય, કેવળ
૬૨૭ જુદાન છે એમ સ્પષ્ટ કરી કહે છે—‘તેમાં એકત્ર કીધેલી જુદિ’ ઇત્યાદિ. ‘અ
ન્યત્ર’ = નિષ્ક સ. ન. મ. અનુપસંહાર થતો નો અક્ષર દેવનિવેષને માટે નાં ત્યાં કેવળ
નિવેષજ્ઞોનો સ્વયં; કેટલાક કે દેવનો એકત્ર જુદી રહે. તો દેવનિવેષનાથી જુદાજુદા
દેવજુદાનો એકત્ર જુદા એ વચ્ચે સ. રી એવો અર્થ છે. તેને વિશે અનુવાદો વ્યાખ્યાન કર્યો
છે—તેવીજ રીતે ‘જ્ઞાનસ્વાદયઃ’ = જ. ન. મ. અ. ર. પુનરુજિ થયે એમ અ. મ. મ. રી.

ટેકાણે પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેના સર્વત્ર અક્ષર સાથે અલિસંપ્રત્ય છે એવો અર્થ છે. તેટલા માટે પ્રથમ કાણમાં 'ગુણમુખ્યવ્યતિક્રમે તત્ત્વર્થવ્યાનુસૂત્રેણ વેદસંયોગઃ' [જેઠ સૂત્ર ૩૩૩૮] (ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ થયે, અત્યાત્મક વેદનો મુખ્ય, બલવત્તર, અર્થર્થ સાથે સંપ્રયોગ છે, ઉત્પત્તિ વિનિયોગને અર્થ છે તેથી) એમાં #૩૩૩

આધ્યાનને વિષે 'ય તથં વિદ્વાનગ્નિમાધતે' એવી શ્રુતિ છે તેના અંગ તરીકે 'ય યં વિદ્વાન્ ધારયન્તીયં ગાયતિ ય યં વિદ્વાન્ યજ્ઞાયત્રીયં ગાયતિ ય યં વિદ્વાન્ ધાર્યન્તીયં ગાયતિ' તેમાંજ સામગ્રાનું ગ્રણ્ય છે. તેમાં ધારયન્તીય આદિ સામવેદમાં ઉત્પન્ન થયા છે તેથી તેમાં ઉત્પન્ન થયેલે ઉચ્ચે સ્વરે આધાનને વિષે તેમનો પ્રયોગ કરવો કે જ્યાં તેને વિનિયોગ છે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલે ઉપાંશુ સ્વરે પ્રયોગ કરવો એમ સંદેહ થયે આ સૂત્ર પૂર્વે મીમાંસામાં કથ્યું છે. ઉત્પત્તિવિધિ એ ગુણ છે અને વિનિયોગવિધિ એ મુખ્ય છે તે બેને વિરોધ થયે ઉત્પત્તિવિધિનું આગ્રીયન કરવાથી સ્વરનું ઉચ્ચેસ્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિનિયોગ મતિગિનું આગ્રીયન કરવાથી સ્વરનું ઉપાંશુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો વિરોધ થયે મુખ્ય ને વિનિયુજ્યમાન રૂપ તે જો વારયન્તીય આદિ વેદનો સંયોગ મરજી કરવો, ઉત્પન્નમાન ગુણ જો નહિ, કેમકે ઉત્પન્નમાન એ વિનિયુજ્યમાનને અર્થ છે. એકે સામવેદમાં સામોનું વિધાન છે, તોજીને વાક્યો તેની ઉત્પત્તિમાત્ર બતાવે છે; વિનિયોગ તો વાચ્યવૈદિક વાક્યોથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે તેમાંથી સમીક્ષિત અર્થની પ્રાપ્તિ છે. આ કારણથી ઉત્પત્તિવાક્યો વિનિયોગવાક્યોને અર્થ છે. તેટલા માટે જો વાક્ય જો વિનિયોગ થાય છે તેનાજ સ્વરનું મરજી છે. અર્થાત્, વારયન્તીય આદિ સામો ઉચ્ચે સ્વરવાળા સામવેદમાં ઉત્પન્ન થવાથી આધાનના અંગ તરીકે ઉચ્ચેસ્વરનો પ્રયોગ છે; અને 'ય યં વિદ્વાન્ ધારયન્તીયં ગાયતિ યજ્ઞાયત્રીયં ગાયતિ ય યં વિદ્વાન્ ધાર્યન્તીયં ગાયતિ' એ આધાનમાં એ સામોનો, વાચ્ય વિનિયોગવિરોધી વાચ્યવેદના ઉપાંશુ સ્વરનો પ્રયોગ છે એમ ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ થયે, ઉત્પત્તિ એ વિનિયોગને અર્થ છે તેથી મુખ્ય વિનિયોગજગથી સાર્થનો વાચ્યસ્વરસંયોગ છે એમ વ્યાખ્યાન સમરભાષ્યમાં કહ્યું છે. ઉત્પત્તિ એ પ્રથમજાતી છે તેથી જાન્યોત્તરમાં ઉત્પન્ન થયેલા મન્ત્રોનો ઉદ્ગાતા કર્તા છે એમ પ્રવૃત્ત છે. સિદ્ધાન્તનો અનિવાર્ય એવો છે કે ગુણનુત્તર મન્ત્રો અને પ્રધાનનુત્તર ઉત્પન્ન વિરોધ થયે, ગુણ પ્રધાનને અર્થ છે તેથી પ્રધાનની સાથે વેદસંયોગ છે, પ્રધાનવેદસમન્તી કર્તા છે તેજ કર્તા મન્ત્રોના થયે. એકે ઉત્પત્તિ પ્રથમ થાય છે તોગણ તે પ્રયોગવિરોધે છે તેથી અને પ્રયોગ વાચ્યવેદમાં કર્તા છે તેથી વાચ્યવૈદિક કર્તાજ મન્ત્રોમાં છે. ઉદ્ગાતા ઉત્પન્ન થયેલા મન્ત્રોનો ઉદ્ગાતાથી પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયે, એ મન્ત્રો અખ્યુરથી જેનું પ્રધાન થાય છે એવા પુરુષકર્તા વિનિયુજ છે તેથી, પ્રધાનને અનુસારે અખ્યુરથીજ એ મન્ત્રોનો પ્રયોગ છે, ઉદ્ગાતાથી નહિ. સ્વરકરે અન્ય ઉદ્ગાતાજી આખું છે ને સમાન વાચને કીધું છે એ અર્થ છે ॥ ૩૩ ॥

ઇયદામનનાત્ ॥ ૩૪ ॥

ધયતાપરિચ્છિન્ન દ્વિત્યુક્ત વેવરૂપની શ્રુતિ છે તેથી
(વિધાનું એકત્વ છે) ॥ ૩૪ ॥

‘દા સુપર્ણા સયુજા સલાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસજાતે । તપોતન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્-
ત્વનમ્ન્યો અભિચાકરીતિ’ [મુ. ૫૦ ૩૧૧] (બે મુંદર પર્ણવાળા-નિયમ્યનિયા-
મકલાવવાળા, સર્વદા સાધેજ યુક્ત, સખા—સમાન અભિવ્યક્તિરહિતવાળા—સમાન
વૃક્ષમાં—સારીરમાં—આમય કરીને રહેલા છે; તેમાંનું એક-સેવડા સ્વાદયુક્ત ફળ—સુખ-
દુઃખકાળ કર્મનિષ્પન્ન ફળ—ખાય છે, બીજો—નિત્ય શુદ્ધયુક્તસ્વભાવ ધૃતિર-
ખાધા વગર જોયા કરે છે) એમ અધ્યાત્મના અધિકારમાં આધર્વણિકા અને ચેતા-
ચેતરો મન્ન પડે છે. તેમજ કહે કહે છે—‘ક્ષતં પિપ્પલો મુકુતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિ-
ર્ત્તિ’ [અવરથ ધનારા કર્મફળને ભોગવનારા, મુકુતના કાર્ય, રહેલો વિષે એક ક-
થમાં બે આમયરૂપ યુક્ત છે તેમાં પ્રવેશ પામેલા, હાથ અને આતપની પડે પર-
સ્પર વિરુદ્ધ, એવા બેને શ્રદ્ધાવેતાઓ, ‘પંચામિઓ, અને ત્રણવાર નાચિકેત અ-
મિતું જેમણે ચપન કર્યું છે તેઓ કહે છે) એમ, શું અર્થે વિધાનું એકત્વ છે કે નાનાત્વ
છે એમ સંશય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? વિધાનું નાનાત્વ છે એમ. શાથી?
વિશેષ જોવામાં આવે છે તેથી; કારણ કે ‘દા સુપર્ણા’ (બે મુંદર પર્ણવાળા) એમાં
એક બોજા અને અન્ય અભોજા રખાય છે. ‘ક્ષતં પિપ્પલો’ (અવરથ ધનારા કર્મ-
ફળને ભોગવનારા) એમાં બંને પણ બોજાજ રખાય છે. તેટલા મારે વેધનું સ્વરૂ-
પ સિત્ત ધનું વિધાને સિત્ત કરે એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે કે—વિધા એક છે. શાથી?
કારણ કે એ બંને મન્નોમાં ધયતાથી પરિચ્છિન્ન, દ્વિત્યુક્ત વેવરૂપ અભિજ્ઞ છે
એમ મુતિઓ કહે છે. પણ રૂપમેહ દર્શાવ્યા છે. અમે કહીએ છીએ કે ના. એ
બંને મન્નો છવદ્વિતીય હૃદયરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે, અન્ય અર્થનું નહિ. ‘દા સુપ-
ર્ણા’ (બે મુંદર પર્ણવાળા) એમાં ‘મનમ્ન્યો અભિચાકરીતિ’ (બીજો ખાધા વ-
ગર જોયા કરે છે) એમ બુબુક્ષા આદિથી અતીત પરમાત્માનું પ્રતિપાદન થાય છે;

બે મન્નોમાં પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રકાર સિત્ત છે અને સેવના એમનું જ્ઞાન થાય છે
તેથી સલાય કરે છે—‘શું અર્થે વિધાનું એકત્વ કે નાનાત્વ છે એમ સંશય છે.’
ક્ષતપાન વાક્યમાં (કંઠ ૩૧૧ માં) ‘ક્ષતરં ક્ષત યત્પરમ્’ (બે પરમ આમય અક્ષર
શ્રદ્ધા છે) એ તુલ્યેત્ત મવલ છે; અને સુપર્ણાઅમાં (મુ. ૫૦ ૩૧૧ માં) અવમત્વ-અનુ-
પમોત્ત અર્થે ધર્મો છે. એ ધર્મોનો પરસ્પર પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોનો એક અર્થ યથાથી ઉપસંહાર છે
નો ઉપસંહાર દેવાથી પ્રક્ષેપરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોનો એક અર્થ યથાથી ઉપસંહાર છે
એમ પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે. વેવ એક જોવાથી અપરણુદિ—અપરને—ક્ષતને વિષે
દેવતાવેદ્યરૂપિ કરનારા સમ્યક્નો ઉપસંહાર થાયો (પૂર્વ અધિકરણમાં); અર્થે તો વેધનો ભેદ

ટેકાણે પણ ઉત્પન્ન થયા છે, તેનો સર્વત્ર અક્ષર સાથે અભિસંબન્ધ છે એવે છે. તેટલા માટે પ્રથમ કાણ્ડમાં 'ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થન્યામુલ્યેન વેદસં [જે ૦ સૂ ૩૩૮] (ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ થયે, મન્ત્રાત્મક વેદનો ખસવત્તર, અધ્યર્થ સાથે સંપ્રયોગ છે, ઉત્પત્તિ વિનિયોગને અર્થ છે તેથી) એમ

સ્વાધ્યાનને વિષે 'ય ઇયં વિદ્વાન્ પ્રમાણ્યત્તે' એવી શ્રુતિ છે તેના અંત તરીકે 'ય ઇદં વારવન્તીયં ગાયતિ ય ઇયં વિદ્વાન્ યજ્ઞાયત્રીયં ગાયતિ ય ઇયં વિદ્વાન્ ગાયતિ' તેમાંજ સામગાનનું શ્રવણ છે. તેમાં વારવન્તીય આદિ સામવેદમાં ઉત્પન્ન થયે તેથી તેમાં ઉત્પન્ન થયેલે ઉચ્ચે સ્વરે આધાનને વિષે તેમનો પ્રયોગ કરવો કે નહિ વિનિયોગ છે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલે ઉપાંશુ સ્વરે પ્રયોગ કરવો એમ સંદેહ થયે આ સંબંધોમાંસામાં કહ્યું છે. ઉત્પત્તિવિધિ એ ગુણ છે અને વિનિયોગવિધિ એ મુખ્ય છે તે વિરોધ થયે ઉત્પત્તિવિધિનું આશ્રયન કરવાથી સ્વરનું ઉચ્ચસ્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને ગવિધિનું આશ્રયન કરવાથી સ્વરનું ઉપાંશુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો વિરોધ થયે મુખ્ય વિનિયુજ્યમાન રૂપ તે વડે વારવન્તીય આદિ વેદનો સંયોગ મેળવે કરવો, ઉત્પન્નમાન નહિ, કેમકે ઉત્પન્નમાન એ વિનિયુજ્યમાનને અર્થ છે. એકે સામવેદમાં સામોનું વિનિયોગ તોપણ તે વાક્યો તેની ઉત્પત્તિમાત્ર જતાવે છે; વિનિયોગ તો યાજુર્વેદિક વાક્યોથીજ પ્રાપ્ત છે, કેમકે તેમાંથી સમીક્ષિત અર્થની પ્રાપ્તિ છે. આ કારણથી ઉત્પત્તિવાક્યો વિનિયોગ અર્થજ છે. તેટલા માટે જે વાક્ય વડે વિનિયોગ થાય છે તેનાજ સ્વરનું મેળવે છે. વારવન્તીય આદિ સામો ઉચ્ચે સ્વરવાળા સામવેદમાં ઉત્પન્ન થવાથી આધાનના અર્થ ઉચ્ચેસ્વરનો પ્રયોગ છે; અને 'ય ઇયં વિદ્વાન્ વારવન્તીયં ગાયતિ યજ્ઞાયત્રીયં ગાયતિ ય ઇયં વિદ્વાન્ યામદૈત્યં ગાયતિ' એ આધાનમાં એ સામોનો, યાજુષ વિનિયોગવિધિથી યજુર્વેદના સ્વરનો પ્રયોગ છે એમ ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ થયે, ઉત્પત્તિ એ વિનિયોગને અર્થ છે મુખ્ય વિનિયોગજગથી સામોનો યજુર્વેદસ્વરસંયોગ છે એમ ન્યાયાધ્યાન સંજ્ઞાભાષ્યમાં ઉત્પત્તિ એ પ્રથમભાવી છે તેથી જ્ઞાન્તોમ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા મન્ત્રોનો ઉદ્ગાતા કર્તા છે પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગુણજૂત મન્ત્રો અને પ્રધાનજૂત ઉત્પત્તિ વિરોધ થયે, ગુણ પ્રધાનને અર્થ છે તેથી પ્રધાનની સાથે વેદસંયોગ છે, પ્રધાનવેદસંયોગ કર્તા છે તેજ કર્તા મન્ત્રોમા થશે. એકે ઉત્પત્તિ પ્રથમ થઈ તોપણ તે પ્રયોગવિધિ છે તેથી અને પ્રયોગ યજુર્વેદમાં કર્યો છે તેથી યાજુર્વેદિક કર્તાજ મન્ત્રોમાં છે. ઉદ્ગાતા ઉત્પન્ન થયેલા મન્ત્રોનો ઉદ્ગાતાથી પ્રયોગ પ્રાપ્ત થયે, એ મન્ત્રો અધ્વર્થથી જેનું પ્રધાન છે એવા પુરોહિતામાં વિનિયુજ છે તેથી, પ્રધાનને અનુસારે અધ્વર્થથીજ એ મન્ત્રોનો ઉદ્ગાતાથી નહિ. સૂત્રકારે અન્ય ઉદાહરણ આપ્યું છે તે સમાન ન્યાયને લીધે એ વિરોધ છે ॥ ૩૩ ॥

इयदामनुनात् ॥ ३४ ॥
 धयतापरिच्छिन्न द्वितयुक्त वेवश्पनी श्रुति छे तेथी
 (विधानुं એકત્વ છે) ॥ ૩૪ ॥

‘દા સુપર્ણા સયુજા સસાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપ્લવજાતે । તયોત્તમ્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્-
 રવનમ્પ્રવ્યો અભિચાકરીતિ’ [મુદ્ ૩૦ ૩૧૧] (એ મુંદર પર્ણવાળા-નિયમનિયા-
 મકલાવવાળા, સર્વે સાધેષુ યુક્ત. સખા—સમાન અભિવ્યક્તિકારણવાળા—સમાન
 વૃક્ષમાં—ચારીરમાં—આમથ કરીને રહેલા છે; તેમાંનું એક-દીનમ્ સ્વાદયુક્ત ફળ—સુખ-
 દુઃખસમુદ્ધર્મનિષ્પન્ન ફળ—આથ છે. બીજો—નિત્ય સુદૃઢયુક્તસ્વભાવ ઈશ્વર—
 ખાધા વગર જોયા કરે છે) એમ અધ્યાત્મના આધિકારમાં આધર્મિકો અને ધૈતા-
 ધર્મો મન્ત્ર પડે છે. તેમજ કહે કહે છે—‘અતં પિપ્પલ્લી મુદ્દતસ્ય લોકે મુદ્દાં પ્રવિ-
 દ્ધાં પત્તમે પરાયે । છાપાતપૌ પ્રભાવિદો વદન્તિ વજ્રામ્બો યે ચ મિનાચિકેતાઃ ॥’ [૩૧૦
 ૩૧] (અવરથ ધનારા કર્મફળને ભોગવનારા, મુદ્દતના કાર્ય, કેહને વિષે એક દે-
 ર્શમાં છે આકાશરૂપ શુદ્ધ છે તેમાં પ્રવેશ પામેલા, છાયા અને આતપની પડે પર-
 સ્પર વિરુદ્ધ, એવા બેને અપ્રવેતાઓ, ‘પંચામિઓ, અને તજ્જવાર નાચિકેત અ-
 મિયું એમણે ચપન કર્યું છે તેઓ કહે છે) એમ. શું આદિ વિધાનું એકત્વ છે કે નાનાત્વ
 છે એમ સંશય છે. ત્યારે શું પ્રામ થાય છે? વિધાનું નાનાત્વ છે એમ. શાથી?
 વિશેષ જોવામાં આવે છે તેથી; કારણ કે ‘દા સુપર્ણા’ (એ મુંદર પર્ણવાળા) એમાં
 એક જોખા અને અન્ય અમોખા દેખાય છે. ‘અતં પિપ્પલ્લી’ (અવરથ ધનારા કર્મ-
 ફળને ભોગવનારા) એમાં બંને પણ જોખાનું દેખાય છે. તેહલા માટે વેધનું સ્વરૂ-
 પ સિદ્ધ થતું વિધાને સિદ્ધ કરે એમ પ્રામ થયે કહે છે કે—વિધા એક છે, શાથી?
 કારણ કે એ બંને મન્ત્રોમાં ધયતાથી પરિચ્છિન્ન, દ્વિતયુક્ત વેધરૂપ અભિજ્ઞ છે
 એમ મુનિઓ કહે છે. પણ રૂપમેદ દર્શાવે છે. અમે કહીએ છીએ કે ના, એ
 બંને મન્ત્રો છપ્પત્રીય ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે, અન્ય અર્થનું નહિ. ‘દા સુપ-
 નાં’ (એ મુંદર પર્ણવાળા) એમાં ‘અનમ્પ્રવ્યો અભિચાકરીતિ’ (બીજો ખાધા વ-
 ગર જોયા કરે છે) એમ શુભુક્ષા આદિથી અતીત પરમાત્માનું પ્રતિપાદન થાય છે;

બંને મન્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રકાર સિદ્ધ છે અને જોવાની ઈચ્છાનું માન થાય છે
 તેથી સંશય કહે છે—‘શું આદિ વિધાનું એકત્વ કે નાનાત્વ છે એમ સંશય છે,
 અત્તપાન વાક્યમાં (૩૧૦ ૩૧૧) ‘અત્તરં પ્રભાવ યત્પરમ્’ (એ પરમ આમથ અમ્પર-
 પ્રભાવ અદિ થઈ શકે છે. અને સુપર્ણવાજ્ઞમાં (મુદ્ ૩૦ ૩૧૧ મા) અનમ્પ્રવ્ય-અનુ-
 નો ઉપસંહાર લેવાથી પ્રસન્નરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોનો એક અર્થ થવાથી ઉપસંહાર છે
 એમ પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે. વેદ એક હોવાથી અધરશુદ્ધિ—અધરને—પ્રશ્નને તિરે
 દેતનિરેષુદ્ધિ કરનારા સંબોધનો ઉપસંહાર થાયો (પૂર્વ અધિગ્રહમાં); અદિ તો વેદનો ભેદ

૧ ગાંધીજી, કલિજ્ઞાતિ, આદ્યપદ્ય, સંસ્કૃત, અને આવરુચ્ચ.

અને વાક્યરોપમાં પણ તેજ પ્રતિપાદન થતો જણાય છે—‘સુદં યદા પદ્યત્યંત્રમી-
 દમસ્ય મહિમાનમ્’ [મુદ્.૩૦ ૩૧૨] (જ્યારે { અનેકોથી યોગમર્ગે } સેવાયતા
 ઈશ-સમર્થ બીજાને-પરમાત્માને અને એના મહિમાને જાણે છે { ત્યારે શોકરહિત
 થાય છે }) એમ, ‘ઋતં પિવત્તી’ (અવરય થનારા કર્મકૃતને ભોગવનારા) એમાં
 તો જીવ પાન કરે છે ત્યારે જીજ્ઞુસા આદિથી અતીત, પરમાત્મા પણ સાદ્યર્થથી
 ઇત્રિન્યાયે પાન કરે છે એમ ઉપચાર થાય છે; કેમકે એ પરમાત્માનું પ્રકરણ છે;
 ‘અન્યથ ધર્માદન્યગ્રાધર્માત્’ [કઠ.૨૧૨] (શાસ્ત્રીય ધર્માનુષ્ઠાનથી, તેનાં કૃત્ર અને
 કારકોથી, ભિન્ન છે અને અધર્મથી ભિન્ન છે) એમ ઉપક્રમ છે તેથી. અહિં પણ
 વાક્યરોપ તેને લગતોજ છે, ‘યઃ સૈતુરીજ્ઞાનાનામક્ષરં વ્રહ્મ યત્પરમ્’ [કઠ.૩૨] (યમ
 કરનારાઓનો—કર્મવાળાઓનો જે સેતુ જેવો સેતુ છે, જે પરમ આશ્રય અક્ષર બ્રહ્મ છે)
 એમાં, ‘ગુહાં પ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ’ [બ્રહ્મસૂ.૧૧૨૧] (ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયલા { જીવ
 અને પરમાત્મા છે } કેમકે આત્માઓ છે) એમાં એનો ‘પ્રપંચ કથો’ છે. તેહના માટે
 વેદનો ભેદ નથી; અને તેથીજ વિદ્યાનું એકત્વ છે. વળી એ ત્રણે વેદાન્તોમાં પૂર્વ-
 પર સંબંધનું પર્યાલોચન કરતાં પરમાત્મવિદ્યાજ સમગ્રય છે, અને જીવનું મહત્ત્વ
 ‘તાદાત્મ્યવિવક્ષાથીજ’ છે, અન્ય અર્થની વિવક્ષાથી નથી. તેમજ પરમાત્મવિદ્યામાં
 ભેદ કે અભેદના વિચારનો અવતારજ નથી એમ કહ્યું છે. તેહના માટે આ યોગ
 પ્રપંચને અર્થેજ છે; અને તેહના માટે અધિક ધર્મોનો ઉપસંહાર છે ॥ ૩૪ ॥

હોવાથી—એક જ ભોજા અને અભોજા એ બે વેદ છે અને અન્ય બંને ભોજાજ વેદ છે
 એમ વેદ ભિન્ન હોવાથી—ઉપસંહાર નથી એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ બિન્નો થાય છે. પણ
 એ પૂર્વપક્ષ ગુહાધિકરણમાં (૧૧૧૧૧ માં) નિરસ્ત કયો છે એમ જો શકા કરે તો એ
 સત્ છે; પણ પિવત્તી (કઠ.૩૧) માં પિવત્ત પદનો મુખ્ય અર્થ સેવાય માટે અને
 સ્વતઃ કલ્પનાથી પાનકૃતના આશ્રય ભુક્તિ અને જીવને પાનકર્તા તરીકે મેવા, અને
 મુષ્ણાં (મુદ્.૩૦ ૩૧૧) એ તો જીવ અને ઈશ્વર છે એમ અધિક આશય થયે
 સિદ્ધાન્ત કહે છે—બંને મન્ત્રોમાં દ્વિત્વસંખ્યા હોવામાં આવે છે અને બંનેની તુલ્યતા
 વિના દ્વિત્વસંખ્યા અયુક્ત છે તેથી ચૈતન જીવનો પરમાત્માજ ચૈતન હોવાથી તુલ્ય છે
 એમ વિવત્તી એમાં લક્ષણા પ્રાપ્ત થાય છેજ. પ્રકરણથી પણ પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે;
 માટે જીવના અનુવાદથી અસંસારી બ્રહ્મને વિષે બંને મન્ત્રોનું તાત્પર્ય છે, માટે પ્રપંચને અર્થ
 આ સૂત્ર છે એવો ભાવ છે ॥ ૩૪ ॥

અન્તરા મૃતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

સ્વાત્મા સર્વાન્તર છે એમ શ્રુતિ છે તેથી, ભૂતસમૂહની પેઠે
(વિધાનો અભેદ છે) ॥ ૩૫ ॥

‘યત્ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્વાય માત્મા સર્વાન્તરઃ’ [બૃહ્દ ૩.૩.૧-૩.૩.૨] (જે
બ્રહ્મ સાક્ષાત્-અન્યવર્તિત છે; કોઈ પણ દ્રશ્યને અપરોક્ષ છે તેથી અગૌણ છે, જે
પ્રત્યગાત્મા છે તે સર્વને આશ્વન્તર છે) એમ વ્યવધાન વિના બે વાર ઉપસ્થાપને
હોવાના પ્રશ્નમાં વાચકનેથીઓ મરણ કરાવે છે. તેમાં સંસાર છે કે વિધાનું એ-
કત્વ છે કે નાનાત્વ? વિધાનું નાનાત્વ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; ‘અસ્વાસના સામ-
ર્થ્યથી; કેમકે એમ ન થાય તો અન્યન અનતિરિક્ત અર્થને વિષે બે વાર મતિ અ-
નર્થક થાય. તેટલા મારે જેમ અવ્યાસથી કર્મભેદ છે તેમ અસ્વાસથી વિધાનોદ-
ને એમ પ્રાપ્ત થયે નિરાકરણ કરે છે—આત્મા અન્તર છે એમ કહેવામાં બંને શ્રુતિમાં
વિરોધ નથી, તેથી વિધાનું એકત્વ છે; કારણ કે સર્વના આશ્વન્તર સ્વાત્માને વિષે
બંને સ્થળે અવિરોધ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન છે; કેમકે એક દેહને વિષે ‘સર્વાન્તર
બે આત્માઓ સંસવના નથી. ત્યારે તો એક વાસ્તવિક રીતે સર્વાન્તર થાય એ
સંભવે, બીજો તો ભૂતસમૂહની પેઠે સર્વાન્તર નહીં થાય. જેમ પંચભુતના સમૂહ
દેહમાં પૃથિવીથી જળે અન્તર છે, જળથી તેજ અન્તર છે, એમ અપેક્ષાએ અ-
ન્તરત્વ છે તેપણુ મુખ્ય સર્વાન્તરત્વ થતું નથી તેમ આદિ પણુ, એવો અર્થ છે.

તે મન્ત્રો એકજ અર્થ કહે છે એ ઉચિત પ્રશ્નથી—એમ પૂર્વ અધિકરણમાં કહ્યું તે
પ્રશ્નથી—તે પ્રશ્નને પૂરું પૂરક અર્થ કહે છે એમ આ અધિકરણમાં કહે છે—‘અન્તરા
મૃતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ’ ‘વદાદિ’ ચિદ્રિવ લોકાથી અપરોક્ષ છે; જ્ઞાન તો સાક્ષાત્ અવિવેક
લોકાથી અપરોક્ષ છે. ‘અપરોક્ષાત્’ એમાં પચમી એ પ્રમાણે પ્રથમાને અર્થ છે. વાદે
શ્રુતિમાં આત્માનો ધર્મ અપરોક્ષત્વ જ્ઞાને વિષે કહ્યું છે, અને જ્ઞાને ધર્મ, સર્વાન્તરત્વ, અ-
ત્માને વિષે કહ્યું છે, એથી આત્મા અને જ્ઞાન એ ભેદનું કોઈ દૃઢીકૃત કલ્પન સમજવું. ‘તન્મ
માણસ’ એમ રોષ છે. ઉપસ્થાપના પ્રતિવચનમાં વાસ્તવ્યને પ્રત્યક્ષીને દેરઝ અને દૃષ્ટિ
આદિનો સાક્ષી નહીં એવી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમજ ‘વદેષ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્વાય માત્મા
સર્વાન્તરત્વમે માણસ’ એમ કહેવાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ્ઞાન ‘અત્માના અદિથી અતીત
એમ અનવરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં અને જ્ઞાનેમાં પ્રશ્નથી, અન્યવચથી, અને
સર્વાન્તરત્વના પ્રત્યક્ષની વિધાના એમ અને અન્યવચન સંભવ થયે, પૂર્વ અધિકરણમાં મ-
ન્ત્રોમાં તો વેદ કોઈ લોકાથી વિદ્યનું એમ કહ્યું. પણ જાડે જ્ઞાનેમાં તો વેદ એક છે
તોપણુ અન્યવચ છે મારે વિદ્યાને કોઈ છે, વ્યક્તિના અન્યવચને કોઈ છે તેમ, જેમ
પ્રત્યુદાહરણથી પ્રત્યક્ષની સ્થિતિ છે. પ્રત્યક્ષમાં ૧૨૨૫૨ જ્ઞાને ભૂતપ્રસંગને એ કહ્યું છે;
સિદ્ધાન્તમાં એ જ્ઞાને ઉપવદાર એ કહ્યું છે એમ પ્રત્યક્ષ અને સિદ્ધાન્તને વિષે છે. પ્રથમ
તો તે ૧૨૨૫ સર્વાન્તર કાર એ ભૂતપ્રકાર છે તેથી અને જ્ઞાનેમાં ૧૨૨૫ પ્રતિપાદન કરે છે
એ સિદ્ધ થયું. તેથી વેદ એક લોકાથી નિર્મુલ્કવિદ્યઃ પણ એક છે એ સ્વિચ્છેદ છે. ૧૨૨૫૨ ને

અથવા 'ભૂતસમૂહની પેઠે' એમ અન્ય શ્રુતિનો નિર્દેશ કરે છે. જેમ 'एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' [યેતાં ૦ ૬૧૨] (અદ્વિતીય, ઘોતન-સ્વભાવ, સર્વ પ્રાણીમાં ગૂઢ, સર્વવ્યાપી, સર્વભૂતોનો અન્તરાત્મા—સ્વરૂપભૂત) એ મન્ત્રમાં સમસ્ત પ્રાણિસમૂહમાં એકજ સર્વાન્તર આત્માની શ્રુતિ છે; એ પ્રમાણે એ એ બ્રાહ્મણોમાં એવો અર્થ છે. તેટલા માટે વેદનું એકત્વ હોવાથી વિદ્યાનું એકત્વ છે ॥ ૩૫ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ૩૬ ॥

અન્યથા (વિદ્યાભેદ ન સ્વીકારાય તો) (શ્રુતિનો) ભેદ અનુપપન્ન છે એમ એ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, બીજા ઉપદેશની પેઠે ॥ ૩૬ ॥

વિદ્યાનો ભેદ ન સ્વીકારીએ તો શ્રુતિનો ભેદ અનુપપન્ન થાય છે એમ એ કંઈ

સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે—ઉપસ્ત અને કહોવના પ્રશ્નો જેની અન્યવહિત શ્રુતિ છે તેમાં કહેલી વિદ્યાઓમાં ભેદ છે કે નહિ તે વિશે વિચાર થાય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ભેદ છે. શાથી ? જોકે બંને બ્રાહ્મણોમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર એકજ છે એમ પ્રતીત થાય છે, તોપણ તેજ એક શ્રુતિની કંઈ પણ વિશેષ વચર પુનરુક્તિ અનર્થક થાય તેથી યજ્ઞતિના અભ્યાસની પેઠે ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. વગી જેમ તાણ્ડીઓનો એકજ ઉપદેશ નવવાર કથો છે તેમાં જેમ ભેદ નથી—'स गायमा वस्वमसि श्वेतकेतो' (તે આત્મા છે, તે તું છે, હે શ્વેતકેતુ) એમાં, તેમ આદિ પણ અભેદ થશે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે 'मूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' (ફરીથીજ ભગવાન મને કહો) એમ ત્યાં તો શ્રુતિ છે તેથી ત્યાં અભેદ યુક્ત છે; પણ આદિ બ્રાહ્મણોમાં તેમ નથી, તેથી જોકે આદિ વિદ્યાનો અભેદ સમન્વય છે, તોપણ એકજ તેજ જ્ઞાના અશનાયા આદિ માત્રના અલ્પસ્વરૂપ ઉપાસિની ઉપાસના છે અને અન્યત્ર કાંઈકરણવિરૂદ્ધરૂપ ઉપાસિની ઉપાસના છે તેથી વિદ્યાભેદ છે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કરે છે—એ બ્રાહ્મણો કાંઈ ઉપાસનાવિધાન પ્રતિપાદન કરતા નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે એમ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનના પર્વાશોચનથી સમન્વય છે. સાફ, એમ છે તેથી શું ? એથી આ થાય છે—વિધિનું તો અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવવી એ પ્રયોગન છે તેથી પ્રાપ્ત વસ્તુને વિશે વિધિ અનુપપન્ન છે. વસ્તુસ્વરૂપ તો પુનઃપુનઃ ઉચ્ચમાન હોય તોપણ દોષચાતુ થતું નથી; કેમકે આપ પુરુષે સૌનાર પણ પશ્વ-હિનકારક વચન વહે છે. વિશેષે તો એ પિતૃઓથી પણ અન્યર્થેન છે. વગી સર્વથા પુનરુક્તિજ નથી; કેમકે એકજ અશનાયા આદિનો અલ્પ કથો છે અને અન્યત્ર કાંઈકરણનો પ્રવિવચ કથો છે. તેટલા માટે વિદ્યા એકજ છે; પ્રવચિ-ગાન થાય છે તેથી. બંને વિદ્યાઓ નિઃ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે એમ એ પૂર્વપક્ષીઓની માને છે તેને સર્વાન્તર-વચનો વિરોધ હશ્ચંબો છે ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષીઓનો અનુવાદ કરી કલ્પિત કરે છે—'मय्यामेदा' ઇત્યાદિ. તેમાં અનુપ-
- ૨૫૮.૩૮૫ કરે છે—'વિદ્યાનો ભેદ ન સ્વીકારીએ તો' ઇત્યાદિ. પરિહાર ૭૮૨

તે તેના પરિહાર કરવો બોધ્યો. એને વિશે કહીએ છીએ. એ રાજ નથી. અન્ય ઉપદેશની જે ઉપપત્તિ થાય છે તેથી. લેખ તાણીઓના ઉપનિષદમાં છૂટા પ્રપાઠકમાં 'સ માત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો' [છાન્દોગ દાતૃગ] (તે આત્મા, તે તું છે, હે શ્વેતકેતુ) એમ નવવાર કરેલા પશુ ઉપદેશમાં વિધાનો ભેદ થતો નથી, તેમ આદિ પશુ થયો. પણ નવવાર કરેલા ઉપદેશમાં વિધાનો ભેદ રી રીતે થતો નથી? ઉપદેશક અને ઉપસંહારથી એક અર્થ સમજાય છે તેથી. 'મૂય ય્વ મા મગધાન્ વિતા-યનઃ પ્રતિપાદન કરાવવા કદ તરીકે ઉપસૃષ્ટ છે તેથી; અને અન્ય આસાંકાના નિરા-

છે—'એને વિશે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. વિધાનું એમ સ્વીકારવાથી અભ્યાસ અનુપપત્તિ છે એમ સંકા કરવી પુત્ર નથી; કેમકે જે અભ્યાસ નિરંક છે તેજ કર્મનો ભેદ બતાવે છે; આદિ તો ઉપસ્થાપનામાં કહેલા આત્માને વિશેજ અતનાવા આદિથી અતીત છે એમ વિશેષ કહેવું એ અભ્યાસનું પ્રયોજન છે તેથી અભ્યાસ અન્યથાસિદ્ધ છે ને વિધાનો ભેદક નથી એવો ભવ્ય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—સુપ્રતિ આદિને વિશે જે સદૃષ સાથે જીવ સંપન્ન-મૂય ય્વ મા મગધાન્ વિતાયનુ (ફરીજ અને જનવાન કહે) એમ પુનઃ પુનઃ ભૂતી સંકાપના પ્રકારે ઉતારાં છે, અને જે સંકાનો જે સંદર્ભોનું પર્વાચોચન કરવાથી સમજાય છે. કમજા તરીકે, 'એ સર્વ પ્રજાઓ સુપ્રતિને વિશે સર્વ-પ્રજા સાથે સંપત્તિ પામે છે—એક થાય છે, તો તેઓ તે જમ સર્ સાથે સંપત્તિ થયા હીએ એમ કેમ બહુતી નથી જાણી શકા પ્રથમ પ્રજામાં રહેલી છે, એમ ત્યારપછીના મુનિવાચથી સમજાય છે. ને મુનિવાચ્ય ભૂતી પ્રજામાંથી લાગેલા રસ વડે મધુકર જે મધ બનાવ્યું છે તેને પ્રસ્તાવીને કર્યું છે ને તે આ પ્રમાણે છે—'તે વધા તજ ન વિષેકઃ કમમ્નેડમુપ્પાહં વૃક્ષાન્ રસોડસ્ત્યમુપ્પાહં વૃ-શસ્ય રસોડસ્તીતેવમેષ વાનુ સોમ્યેમા સર્વોઃ પ્રજાઃ સતિ સંપત્તિ ન વિદુઃ સતિ સંપત્તા-મહાદતિ' [છાન્દોગ દાતૃગ] (ને પુષ્પરસો. મનુને વિશે એકતા પામેલા, મનુને વિશે વિવેક પામના નથી કે હું આ વૃક્ષનો-આમનો કે પનસનો—રસ પુ. જેમ લોકમાં બહુ વૈન-તે કે હું આનો પુત્ર છું. આનો પૌત્ર છું. અને વિવેક પ્રાપ્ત કરી તેઓ સંતોષ થા. નહીં, તેમ આદિ અનેક પ્રકારના વૃક્ષરસો,—મધુર, અમ્લ, તિષ્ઠ, અનેક—જે મધુ તરીકે એકતા પામ્યા તેઓ મધુર આદિ ભાવે પોતાનો વિવેક સમજવા નથી એવો અભિપ્રાય છે), એજ પ્રમાણે, મિથ, આ સર્વ પ્રજા દર રીજ પ્રજાને વિશે, સુપ્રતિમાં, મરણ ને પ્રજામાં, સંપત્તિ થાય તોપણ તે પ્રજા સાથે સંપત્તિ થયાં હીએ એમ બહુતી નથી ત્યારપછીના પ્રજાનો અભિપ્રાય આથી છે—'સર્વ સંપત્તિ સર્વમાં વિવેક નથી તેથી સુપ્રતિકાળે અને સર્વ સંપત્તિ થયાં હીએ એવું સ્વપ્ન ન થાયો, પણ સુપ્રતિમાંથી કોઈક મા ના અને સર્વ સંપત્તિ થયાં હીએ એવું સ્વપ્ન થાયો, અને પ્રજાનો આનો અભિપ્રાય નીચેના પાઠથી સમજાય છે. એ વાત જન-સંપ્રદાયના આગ્રહો, વૃદ્ધિને કૃમિ પર નામે છે ને જનથી તજવો થયો નહીં પ્રસ્તાવીને છે—'હમાઃ સોમ્ય મદાઃ પુરસ્તાન્ પ્રાચ્યઃ જન્મન્તે પદ્યાન્ પ્રતીપ્ત્વસ્તાઃ સમુદ્યાન્ જ-પાપિયન્તિ ત સમુદ પય પ્રવતિ ના વધા તજ ન વિદુઃમિત્તરમસીપનરમસીતિ।

કરણથી એકથી વધારે વાર ઉપદેશ ઉપપન્ન થાય છે તેથી, એમ આદિ પશુ પ્રશ્ન-સ્વરૂપમાં અભેદ છે તેથી, 'અતોડ્યવદાર્તમ્' [બૃહદ્ શાખા-૩/૧૨] (એ આત્માથી અન્ય કાર્ય છે—શરીર છે કે કરણાત્મક ફિંગ છે) એમ પરિણામમાં અવિશેષ છે તેથી, ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એકજ અર્થને વિષે છે એમ જણાય છે. 'યદેવ સા-ક્ષાદપરોક્ષાદ્વજ્જ' [બૃહદ્ શાખા-૩/૧૨] (જેજ બ્રહ્મ સાક્ષાત્-અવ્યવહિત છે, કોઈ પણ દ્રશ્યને અપરોક્ષ છે તેથી અગોષ્ઠ છે) એમ બીજા પ્રશ્નમાં વ્યવહાર (જકાર)નો પ્ર-યોગ કરી પૂર્વ પ્રશ્નમાંનાજ અર્થનો ઉત્તર પ્રશ્નમાં અનુકર્ષ થયો છે એમ બતાવે છે. પૂર્વ બ્રાહ્મણમાં કાર્યકરણથી વ્યતિરિક્ત આત્માનો સદ્ભાવ કહ્યો છે; પણ ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં તેો તેજ અશનાયા આદિ સંસારધર્મથી અતીત છે એમ કહ્યું છે. એમ એકાર્થતા ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે એક વિધા છે ॥ ૩૬ ॥

વ્યતિહારો વિશિષ્યન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

વ્યતિહાર (આધ્યાનને માટે છે) (કારણ કે શ્રુતિકારો) વિશેષ

કહે છે, અન્યત્રની પેઠે ॥ ૩૭—

જેમ 'તયોડહં સોડસૌ ચોડસૌ સોડમ્' [ઐતર ૩/૨૨/૩૬] (તેટલા માટે જે હું હું તે એ છે, જે એ છે તે હું હું) એમ આદિત્યપુરુષને પ્રસ્તવીને ઐતરેયીઓ

અથવા સ્વલુ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સત્ત આગમ્ય ન વિદુઃ સત્ત આગચ્છામહ ઈતિ ॥ [છાન્દોગ ૬/૧૦/૨-૨] (હે સોમ્ય, જેમ ગંગા આદિ આ નદીઓ પૂર્વે વહે છે, સિંધુ આદિ નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે, તે સમુદ્રમાંથી જળધર વડે આશ્લિષ્ઠ થઈ પુનઃ વૃદ્ધિરૂપે પડી, પુનઃ ગંગા આદિ નદીરૂપ પામી પુનઃ સમુદ્રમાંજ સ્ત્રીન થાય છે, તે સમુદ્રજ તે નદીઓ થાય છે; જેમ સમુદ્ર સાથે એકતા પામેલી તે નદીઓ બહુલી નથી કે હું ગંગા હું, હું સિંધુ હું, હું મહી હું; એજ પ્રમાણે, હે સોમ્ય, જે સત્ સાથે સંપન્ન થઈ પ્રભ બહુલી નથી કે અમે સત્ સાથે સંપન્ન થઈ છીએ, તે સત્માંથી આવીને પણ બહુલી નથી કે અમે સત્માંથી આવ્યાં છીએ). આજ પ્રમાણે પછીના પ્રશ્નોમાં શંકા સમાપ્ત થી છે તે, તે તે સંદર્ભનું પર્માચોચન કરવાથી સમભવ છે. આ રીતે જેમ છાન્દોગ્યમાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નવવાર 'તત્ત્વમસિ' એમ પ્રત્યક્ષનિજ પરમાત્માનો ઉપદેશ જુદી જુદી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે છે; એ પ્રમાણે આદિ બ્રાહ્મણમાં પણ ઉપસ્થિત બ્રાહ્મણમાં પ્રત્યક્ષી અભિજ્ઞ પરમાત્માનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે, તોપણ અશનાયા આદિવાળા જીવ સાથે પરમાત્માનું ઐક્ય શી રીતે એમ મનમાં વિચારી ઉપસ્થિત પૂછેલા અર્થનો, અવકારવાળા વાક્ય વડે કહોડે પ્રશ્ન કર્યો એટલે ચાતુર્યકરે તેનો અભિપ્રાય સમજી 'અથ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ' (આ તારો આત્મા સર્વાન્તર છે) એમ પૂર્વ કહેલા અર્થનો ઉપસેપ કરીને, વત્-પદથી નિર્દિષ્ટ થયેલાને 'યોડશનાયાવિપાસને શોકં મોહં જરં મૃત્યુમત્યેતિ' [બૃહદ્ શાખા-૩/૧૨] (જે અશનાયા, વિપાસા, શોક, મોહ, જરા, અને મૃત્યુને અતીત છે), અશનાયા આદિનો પરમાર્થજનિતી નિરૂપેદ દર્શાવે છે. આ કારણથી, પુનઃ શ્રુતિનું અન્ય પ્રયોગન છે તેથી આ નવકલમ્બક અભ્યાસનાય પ્રદૂનમાં પ્રવર્તનો નથી એમ સમજવું ॥ ૩૬ ॥

'તત્ત્વમસિ' એ એકત્વનો ઉપદેશ 'ઉપદેશાન્તરવત્' (અન્ય ઉપદેશની પેઠે) એ ૩૧ માં મુચના અવવચથી ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. તેથી એ પ્રસંગથી એકતા કહેનાર

કહે છે, તેમ બ્રાહ્મણો કહે છે 'ત્વં વા મહમસિ મગવો દેવતેઽહં યે ત્વમસિ' (હું ભગવન દેવતે, હું હું હું અને હું હું હું) એમ, તેમાં સંસાર થાય છે કે શું અર્થિ-
વ્યતિહારથી ઉભયરૂપ વિચાર કરવો કે એકરૂપજ. એકરૂપજ કરવો એમ
કહે છે; કારણ કે આત્માના હૃદય સાથે એકત્વ સિવાય અન્ય કંઈ પણ ચિન્તાન
કરવા યોગ્ય નથી. જો સંસારીનું હૃદયરૂપત્વ અને હૃદયનું સંસારિરૂપત્વ એવો, ચિ-
ન્તાન કરવા યોગ્ય વિશેષ પરિકલ્પાય, તો સંસારીનો હૃદયરૂપ કલ્પનામાં ઉત્કર્ષ થાય, ચિ-
ન્તાન કરવા યોગ્ય વિશેષ કલ્પનામાં નિકર્ષ થાય; તેટલા માટે એકરૂપજ વિચાર છે,
એ વ્યતિહાર આધ્યાનને માટે શ્રુતિમાં કહ્યો છે, અન્યની ઘેર, જેમ સર્વાત્મત્વ વગેરે
એ 'ત્વમહમસ્મયં વ ત્વમસિ' (હું હું હું, હું હું હું) એમ ઉભયનો નિર્દેશ કરી વિશેષ
કરે છે; અને તે ઉભયરૂપ વિચાર કરાય તોજ પ્રયોજનવાળો થાય; નહિ તો એ વિ-
શેષ ઉભયશ્રુતિ અનર્થક થાય; કેમકે એકથીજ પ્રયોજન થાય. પણ ઉભયશ્રુતિનો અર્થ-
વિશેષ પરિકલ્પાય તો દેવાને સંસારિસ્વરૂપ થવાનો પ્રસંગ આવવાથી નિકર્ષ પ્રસ-
ન્ન થાય એમ કહ્યું છે. ના, એ દોષ નથી; કેમકે એકસ્વરૂપનું એ પ્રકારે અનુચિ-

વશ્યોનું તાત્પર્ય કહે છે—'વ્યતિહારો વિદિગ્યન્તિ'. એનરેવાકાચ અને બ્રહ્મભાષ્ય કહે
છે—'તયોઽહમ્' ઇત્યાદિ. એવ અને ઇતિ એ બેનો પરસ્પર વિશેષભાવ તે વ્યતિ-
હાર એ બ્યનિહાર શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી, તેમજ ઉત્કૃષ્ટદૃષ્ટિ નિરૂદ્ધને વિશે કાષિલી
રૂગવાન થાય છે એ ન્યાયથી સંતપ્ત થયે, એવને વિશે હૃદયરૂપિ કરવી એજ કુઞ્ઞ છે, ઉઞ્ઞ
પેડે અન્યશાસિદ્ધ છે એમ દુશાન્તસત્યતિથી પૂર્વપક્ષ છે. જેમ ઉપરત અને કલેષના પ્રભોમાં
વિશા એક છે તોપણ ભારને અર્થ અભાસ છે તેમજ આ પણ છે એમ પૂર્વપક્ષીનું માનવું
છે. પૂર્વપક્ષમાં ભાવવ એ રૂગ છે અને સિદ્ધાન્તમાં તો મુલ્યનો અનુસાર થાય છે એ રૂગ
છે, એમ પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તનો વિવેક છે 'એ વ્યતિહાર આધ્યાનને માટે' ઇત્યાદિ.
કેમકે એકથીજ પ્રયોજન થાય. 'આધ્યાન' = ઉભયરૂપ વિચાર કરવો તે.
કર્તવ્યવિચાર એ એકજ એક તો 'ત્વમહમસિ' (હું હું હું) એ એકજ ઉચ્ચારવૃદ્ધી
પ્રકરવિચાર એ એકજ એક તો 'ત્વમહમસિ' એટલેથીજ સિદ્ધ થયે અને તે ઉચ્ચારવૃ-
દ્ધ થાય; તેટલા માટે તે ઉચ્ચારવૃદ્ધી અર્થતત્ત્વ અન્યથા અનુપપન્ન થાય માટે ઉભયરૂ-
પ વિચાર કરવો કુઞ્ઞ છે એવો અર્થ છે. ઉઞ્ઞ અર્થનું સ્મરણ કરાયે છે—'પણ ઉભય-
નો અર્થવિશેષ પરિકલ્પાય તો' ઇત્યાદિ. સદૃશ્ય ભરંધે વિશે ન્યાય એ સાવકા છે;
તો શ્રુતિ કહે છે તેથી અન્યોન્ન્યાયમત્ત ધ્યેય છે; પ્રકરને વિશે. મનોમત્ત અદ્વિતી
ના, એ દોષ નથી' ઇત્યાદિ. હૃદયને વિશે એવાઃસ્મય કહ્યું છે તે આરોપના ખા-
રે, આરોપને ઉપસ્થ કરવા માટે છે, તેથી હૃદયનો ઉત્કર્ષ નિરૂપ થયે નથી એવો

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥
(તે સત્યવિદ્યા) એકજ છે, (તેથી) સત્ય આદિ (ગુણોનો ઉપ-

સંહાર છે) ॥ ૩૮ ॥

‘સ યો હિતં મહર્ષયં પ્રથમજં વેદ સત્યં બ્રહ્મ’ [બૃહદાં બાપાર] (તે એ {કોઈ અધિકારી} એ મહત્વ, પૂજ્ય, સર્વ સંસારીથી અગ્રે ઉત્પન્ન થયેલાને સત્ય બ્રહ્મ એમ કહે છે {તે સૌક્યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરે છે. સત્-મૂર્ત અને ત્યત્-અમૂર્ત તે સત્ય})
હત્યાદિથી વાજસનેયકમાં નામાફરની ઉપાસના સાથે સત્યવિદ્યાનું વિધાન કરીને પછી ‘તત્પ્રસત્તત્યમસૌ સ આદિત્યો ય ય યતસ્મિન્ મળ્દલે પુરુષો યદ્યાયં દક્ષિણેઽક્ષત્ પુરુષઃ’ [બૃહદાં બાપાર] (હવે જે તે સત્ય છે તે એ આદિત્ય છે, જે એ આ મંડળમાં

‘તદ્દેવતેદેવ તદાસ સત્યમેવ સ યો હિતં મહર્ષયં પ્રથમજં વેદ સત્યં બ્રહ્મેતિ જ-
યતીમાર્ગોઽજિજ્ઞાસ્યસાવસ્ય યયમેતન્મહર્ષયં પ્રથમજં વેદ સત્યં બ્રહ્મેતિ સત્યપ્રયોગ
બ્રહ્મ’ [બૃહદાં બાપાર] (તેજ હૃદયજ્ઞ બ્રહ્મના સત્વ તરીકે ઉપસન્નનું વિધાન કરવા ધ્યયીને
આ કહ્યું છે. પહેલા તત્ત્વો હૃદયબ્રહ્મનો પરામર્શ કર્યો છે. પી એ સ્મરણાર્થ છે. તે જે હૃદ-
યબ્રહ્મ સ્મરણ છે એમ પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞનો અર્થ છે. તે એ હૃદયબ્રહ્મ વિશે અન્ય પ્રકારે કહે-
વાય છે એમ બીજા તત્ત્વ જ્ઞનો અર્થ છે. આ એમ પ્રકારાન્તર થો છે {તે જાણ છે, એમ યત્તત્-
શબ્દ સાથે બીજા તત્ત્વજ્ઞનો સંબંધ છે. એ પ્રકારાન્તર થો છે {તે જાણ છે, એમ યત્તત્-
છે—માત્ર થયું. જે એ હૃદય બ્રહ્મ તરીકે સ્મરણ છે તે વિશે અન્ય પ્રકારે કહીએ છીએ.
તે જાણ હતું. આ એટલે થું {તે સત્ત્વ હતું. સત્-મૂર્ત અને ત્યત્-અમૂર્ત એમ સત્ત્વ-
કોટલે બ્રહ્મ પદ્યમૂર્તામક. તે જે કોઈ સત્ત્વસ્વરૂપ એને, મહત્વ {મહત્ત્વ હોવાથી}, વધુ-
પૂજ્ય, પ્રથમજ-સર્વ સંસારીથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું—એજ બ્રહ્મ અગ્રે ઉત્પન્ન થયું હતું માટે
પ્રથમજ—જે કોઈ એવાને સત્ત્વ બ્રહ્મ તરીકે કહે છે તેનું આ ફળ કહે છે—એમ સત્ત્વ બ્રહ્મથી
આ લોમી છતાં છે, એ પ્રમાણે જે કોઈ સત્ત્વસ્વરૂપ બ્રહ્મ, મહત્વ, પૂજ્ય, પ્રથમજ છે
એવાને કહે છે તે આ લોમીને છોડે છે. વળી છતાંયથો-વચીકૃત {હવે = હયાત્} એ
પ્રમાણે એ {વિજેતવ્ય તરીકે બુદ્ધિમાં સંનિહિત થયુનો પરામર્શ કરે છે} અસત્ સાથ-
સ પામે. એ કોઈ ફળ છે તેને માટે પુનઃ નિગમન કરે છે—જે એ પ્રમાણે એ મહત્વ,
પૂજ્ય, પ્રથમજને સત્ત્વ બ્રહ્મ તરીકે કહે છે. નિવાનુરૂપ ફળ આથી કહ્યું છે; {આથી
કહે શાથી!} કારણ કે સત્ત્વ બ્રહ્મ છે. તેથી તેની ઉપાસનાથી ફળનો ઉત્પત્તિ થવું
છે. જે કોઈ અધિકારી મહત્વ—બાપક, વધુપૂજ્ય, ભૌતિકોમાં પ્રથમભત, એ સત્ત્વ
બ્રહ્મસ્વરૂપને કહે છે—ઉપાસે છે તેને લોકજ્ઞ એ ફળ સાથે છે એનો અર્થ છે.
‘યમિત્યેકમક્ષરં પ્રથમોક્તમે મક્ષરં સત્યં મખ્યતોઽનુતં તદેવદનુનમુખ્યતઃ સત્યેન
હિતં સત્યમૂપમેવ મવતિ નૈવં વિહારસમનુતપ્દિનલિ’ [બૃહદાં બાપાર] (‘સત્ત્વ’
નુતનપ નિર્દેશને અર્થે છે, મુખ્યસ્વારૂપને અર્થે છે. ય એ એક અક્ષર છે તીમાં દ્વિ-
તી એ બે અક્ષર એટલે સકાર ને યકાર સત્ત્વ છે; કેમકે તેઓ મુનુરૂપ નથી; મધ્ય

એમ પ્રકૃતનું આકર્ષણ છે તેથી પૂર્વવિધા સાથે સંબદ્ધ થયકુંજ સત્યનું ઉત્તરમ આકર્ષણ છે માટે એક વિધા છે એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ અન્ય દુગ્ધની મુતિ છે તેથી અન્ય વિધા છે એમ લે કહ્યું છે તેને વિષે કહીએ છીએ. તેનું રહસ્યનામ અદર અને અદમ એમ અન્ય અંગના ઉપદેશનું સ્વારક એ અન્ય દુગ્ધનું અવજ છે, માટે રાષ નથી. વળી અર્થવાદથીજ દુગ્ધ કલ્પવા યુક્ત થયે સતે, એક વિધામાં અવજવામાં અવજ કરવામાં બહુ પત્તુ દુગ્ધો અવજથીનીજ વિધામાં ઉપસંહાર કરવા યુક્ત છે. તેણા માટે, તેજ એ એક સત્યવિધા, તે તે વિરોધથી યુક્ત અવજ કરાય છે, તેથી સત્ય આદિ સર્વે ગુણો એક પ્રયોગમાં ઉપસંહાર કરવા યુક્ત છે. કેટલાક તો આ સૂત્રમાં, વાજસનેયનું આ આસિપુરુષ અને આદિત્યપુરુષ વિષેનું વાક્ય અને છાન્દોગ્યમાં 'મય ય વ્ષોઽસ્તિતિ હિરણ્મયઃ પુરુષો દદ્યતે' [છાન્દોગ્યપાદ ૧] (હવે આદિત્યમાં લે આ હિરણ્મય પુરુષ દેખાય છે) અને 'મય ય વ્ષોઽસ્તિતિ પુરુષો દદ્યતે' [છાન્દોગ્ય પાદ ૧] (હવે અસિને વિષે લે આ પુરુષ દેખાય છે) એમ ઉદાહરણ આપી અસિપુરુષ અને આદિત્યપુરુષ વિષેની વિધા બંને દેખાણે

‘એ’ = પ્રકૃતનું આકર્ષણ. ‘એમ’ = વિદ્યાના ઈશ્વરનું અભિચારી. ત્યાં વિદ્યાનો ભેદ હોય તોપણ ઉપાસ્યના ઈશ્વરનું જ્ઞાન થાય. જાહે તો ઉત્તરમ સંસાર હોવાથી—એટલે વિદ્યાનો ભેદ અને અતેષ એ બંનેથી ઉપપત્તિ હોવાથી વિદ્યાના ઈશ્વર અને નાનાવ્યવસ્થા સંસાર હોવાથી સત્યમ્ એ ઉપાસ્યપદના ઈશ્વરના કાલથી વિદ્યાના ઈશ્વરનો નિશ્ચય થાય છે એવો અકલ્પ્ય છે. અવજવામાં ન હોય તો દુગ્ધના ઈશ્વરથી વિદ્યાના ઈશ્વરનો ઉત્સર્ગ સિદ્ધ થાય છે. વળી દુગ્ધની અવજ થતો નથી; કેમકે બંનેને વિષે દુગ્ધની મુતિ હોવાથી મુતિ હોવાથી દુગ્ધનો અધિક છે એમ કહે છે—‘પણ અન્ય દુગ્ધની મુતિ છે તેથી’ દત્તકાદિ. ‘તત્સત્યમ્’ [બૃહદ્ પાદ ૧] એ એક વિધા છે; કેમકે પ્રકૃત સત્યને (સ યો દેતે) બૃહદ્ પાદ ૧ માં છે તેનો પ્રમાણ હોવાથી અનિષ્ઠ તત્ત્વ પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તેમજ દુગ્ધનો ભેદ પણ નથી; કેમકે ‘તત્ત્વોપનિવદદદદદ’ એમ તેનુંજ રહસ્યનમથી ઉપસંહાર લે અન્ય એમ છે તેની પ્રમાણ દુગ્ધનું અવજ હોય, ત્યાં પ્રમાણ દુગ્ધની અવજ થાય છે તેની પ્રમાણ દુગ્ધને વિષે દુગ્ધની મુતિ હોવાથી અધિક છે. જાહે તો ‘પ્રથમજ સત્યં પ્રતેતિ લેદ’ (પ્રથમ સત્યને પ્રતેતિ તત્ત્વે છે) એમ લોકાવશ દુગ્ધ પ્રમાણવિદ્યિનું છે એમ સ્વીકાર્યું છે. તેના અર્થમાં લે કહી દુગ્ધ મુતિમાં કહ્યું છે તે સર્વમાં મુત્યવ સમાન છે તેથી, સર્વે એકાદ એક પ્રમાણ દુગ્ધ તત્ત્વે કલ્પાય છે, માટે દુગ્ધને અધિક છે એમ છે—‘વળી અર્થવાદથીજ’ દત્તકાદિ. સૂત્રની દેખના કહે છે—‘તેણા માટે, તેજ એ સત્યવિધા’ દત્તકાદિ. જોરેથી અન્ય અધિક દુગ્ધ કહે છે—‘તેણા માટે, તેજ એ સત્યવિધા’ દત્તકાદિ. વાજસનેય પણ અસિપુરુષ ને આદિત્યપુરુષ વિષે છે, ને છાન્દોગ્ય પણ ઉપસંહાર છે એ અર્થમાં ‘તિય દિ સત્ત્વરદ’ એ સૂત્રનું અર્થજ્ઞાન કહ્યું. તેને દિવિ

એકજ છે એમ વિચારી વાજસનેયીઓમાંથી સત્ય આદિ ગુણો છન્દોગોને ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય છે એમ માને છે; તે સાધુ દેખાતું નથી; કારણ કે છાન્દોગ્યમાં જ્યોતિષોમ કર્મસંબંધી ઉદ્ગીયને આશ્રયે રહેલી વિદ્યા સમગ્રાય છે; કેમકે તેમાં આદિ, મધ્ય, અને અવસાનમાં કર્મસંબંધી ચિદ્વો છે. 'ઇયમેવર્ગમ્નિઃ સામ' [છાન્દોગ ૧૧૧] (આ પૃથ્વીજ ઋક્ છે, અગ્નિ, સામ છે) એમ ઉપક્રમમાં, 'તસ્યર્કું ચ સામ ચ નેજૌ તસ્યાદુદ્રીયઃ' [છાન્દોગ ૧૧૨] (ઋક્ અને સામ તેના પર્વ છે, તેટલા માટે તે ઉદ્ગીય છે) એમ મધ્યમાં, અને 'ય एवं વિદ્વાન્ સામ ગાયન્તિ' [છાન્દોગ ૧૧૩] (જે એ પ્રમાણે જાણી સામ ગાય છે) એમ ઉપસંહારમાં છે. એ પ્રમાણે વાજસનેયકમાં કુર્વ કર્મસંબંધી ચિદ્વ નથી. તેટલા માટે પ્રક્રમ સિત્ત હોવાથી વિદ્યા સિત્ત છે માટે ગુણોની વ્યવસ્થાજ યુક્ત છે એમ ॥ ૩૮ ॥

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

સત્યકામ આદિ જે અન્યત્ર (છાન્દોગ્યમાં ઉપસંહાર થાય છે તેનો) ત્યાં (વાજસનેયકમાં પણ સંબંધ કરવો), સ્થાન આદિ (સમાન છે) તેથી ॥ ૩૯ ॥

'જય યદિદમસિન્ પ્રણપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ દહરોઽસિન્નત્તરાકાશઃ' [છાન્દોગ ૮૧૧] (હવે જે આ-યજ્ઞમાળા અદ્ય પુણ્ડરીકસદૃશ વેદમના જેવું વેદમ આ જ્ઞપ્તપૂરને વિષે છે—અનેક પ્રકૃતિવાળું જેમ રાજનું પુર છે, તેમ અનેક હન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, જેઓ સ્વામીના અર્થ સાથે છે તેથી યુક્ત જ્ઞપ્તપૂર-સારીર છે, પુરમાં જેમ રાજનું વેદમ હોય છે તેમ આ જ્ઞપ્તપૂરમાં રહર-અદ્ય વેદમ છે એટલે જ્ઞપ્તપૂર

કરે છે—તે સાધુ દેખાતું નથી', 'કર્મસંબંધી ચિદ્વો'—કર્મ એટલે જ્યોતિષોમકર્મ. તેનું અવગન જે ઉદ્રીય તેને આશ્રયેજ વિદ્યા છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે—'તેમાં આદિ, મધ્ય, અને અવસાનમાં' હ.વ.દિ. છાન્દોગ્યમાં જ્યોતિષોમના અંતમન ઉદ્રીયને વિષે દિવ્યમવ-પુરવદિ છે તેનું ચિત્ત કહ્યું છે. 'ઇયમેવર્ગમ્નિઃ સામ' [છાન્દોગ ૧૧૧]—એ પૃથ્વીજ ઋક્ છે, એટલે ઋક્યને વિષે પૃથ્વીવદિ કરવી, તેમજ અગ્નિ, સામ છે, એટલે સામને વિષે અગ્નિવદિ કરવી. 'તસ્યર્કું ચ સામ ચ'—તેના ઋક્ અને સામ એ નેજ-પૃથ્વી આદિ જેવું દેવજ્ઞ કહ્યું છે એવાં પર્વ છે; કેમકે દેવ સર્વમા છે. ઋક્ અને સામ એ ને પર્વ પૃથ્વી સ્વરૂપ અને અગ્નિસ્વરૂપે એવાં, તસ્યાન્—નેવી, એટલે ઋક્ અને સામ પર્વ છે તેથી, પુનઃ ઉદ્રીય છે એવ જ્ઞપ્તપૂર, ઉદ્રીય કર્મકળસમૃદ્ધિથી સમર્થ છે એવો જ્ઞપ્તિનો અર્થ છે. સત્યવિદ્ય તો જન્ય અને તર્કિત અધિન નથી એમ કહે છે—એ પ્રમાણે વાજસનેયકમાં' હ.વ.દિ. અંતરિક્ષથી સ્વપ્નાવદિરણવતઃચિત્તઃ સિત્ત છે તેથી ગુણોને ઉપસંહાર નથી એવો અર્થ છે ૩૯।

મનુજિવર. અને નિર્ગુણિવાદા કહેવા સવકામ અગ્નિ અને વહિત્વ આદિ ગુણો અને નવમ દેવત્વદેવ કાવ્ય નવ છે કે નહીં એમ ઉપસંહારના ફળમાત્ર અને ફળમાત્રથી કહે

ઉપલબ્ધિસ્થાન છે, વિષ્ણુનું બોમ શાસ્ત્રમાં છે તેમ, એ અદ્ય વેરમને વિષે અ-
 દ્યવત્, આકાશાખ્ય શ્રદ્ધ છે) એમ પ્રસ્તવીને છંદોગો અધ્યયન કરે છે કે 'અ-
 માનાડપરતપાપા વિજયો વિમુચ્ચિંશોકો વિચિષ્ણત્તોડિપિપાસઃ સત્યકામાઃ સત્યસં-
 કલ્પઃ' [છંદોગ ત્રીજા] (એ આત્મા { જે તમારું સ્વરૂપ છે તેનું લક્ષણ સાં-
 ભળે!) જેનું પાપ-ધર્મ કે અધર્મ-નાશ થયું છે, જેની ભોજનેચ્છા જતી રહી છે, જેની પિપાસા
 મૃત્યુ, જનું રહ્યું છે, શોકરહિત, જેની ભોજનેચ્છા જતી રહી છે, જેની પિપાસા
 જતી રહી છે, જેના કામ સત્ય છે { સંસારીઓના અનોરથો અસત્ય છે, હથિરના
 તેથી વિપરીત છે }, જેના સંકલ્પો (કામના હેતુ { પણ સત્ય છે) હત્યાદિ.
 તેમજ વાચસનેથીઓ—'સ વા અપ મહાનજ્ઞ માત્મા યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ
 વ ઘ્નોડ્ઝાદંદય માકાશસ્તસ્મિન્મેતે સર્વસ વશી' [બૃહદ ધાષારર] (તે એ
 મહાન, અજ, આત્મા છે જે એ વિજ્ઞાનપ્રાય છે { બુદ્ધિરૂપી વિજ્ઞાન તે ઉપા-
 શિના સંપર્કરૂપ જે અવિરેક તેથી વિજ્ઞાનમય કદી છે; કેમકે બુદ્ધિવિજ્ઞાનથી
 સંપૃક્તજ આત્મા ઉપલબ્ધ થાય છે. અન્યદિવસેપૃક્ત રાહુની પેઠે }, પ્રાણોથી
 વ્યતિરિક્ત છે { સમગ્રી વ્યતિરેક રસાવે છે, 'જુલેપુ પાપાણઃ' [વૃક્ષોથી
 વ્યતિરિક્ત થાય છે તેમ }, તે એ દૃઢપુરુષરીકમાયે જે એ આકાશ
 છે—બુદ્ધિવિજ્ઞાનસંમય છે. તે આકાશમાં રાજન કરે છે, તે સર્વને વશ કરનાર
 છે) હત્યાદિ. તેમાં વિધાનું એકત્વ અને પરસ્પર ગુણોના યોગ છે કે નહિ તેના
 સંશય થયે વિધાનું એકત્વ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને વિષે આ કહે છે—'કા-
 માદિ' એમ. સંવકાશ આદિ એવા અર્થ છે, જેમ 'દેવતા', 'દત્ત' અને 'સ-
 ત્વભામા', 'ભામા' કહેવાય છે તેમ. છંદોગ્યમાં દૃઢપાકાશના સત્યકામત્વ આદિ
 જે ગુણસમૂહ ઉપલબ્ધ થાય છે તેના અન્યથ 'સ વા અપ મહાનજ્ઞ માત્મા' [બૃહદ
 ધાષારર] (તે એ મહાન, અજ, આત્મા છે) એ વાચસનેયકમાં સંમન્ય થાય;
 અને વાચસનેયકમાં વશિત્વ આદિ જે ઉપલબ્ધ થાય છે તેના પણ અન્યથ 'અપ
 માનાડપરતપાપા' [છંદોગ ત્રીજા] (એ આત્મા છે, જેનું પાપ નષ્ટ થયું છે)
 એ છંદોગ્યમાં સંમન્ય થાય. શાથી? સ્થાન આદિ સમાન છે તેથી; કેમકે ઉભ-
 એ સ્થાન સમાન છે, વેદ હથિર સમાન છે અને લોકના અસંભેદનું પ્ર-
 વર દૃષ્ટ એ સ્થાન સમાન છે, વેદ હથિર સમાન છે અને લોકના અસંભેદનું પ્ર-
 વર દૃષ્ટ એ સ્થાન સમાન છે, એમ બહુ સમાનતા દેખાય છે. પણ વાચ-
 સનેયકમાં વિધાનું એકત્વ છે તે પણ સમાન છે, એમ બહુ સમાનતા દેખાય છે. પણ વાચ-
 સનેયકમાં આકાશના આમય શ્રદ્ધને ગુણોના યોગ ના (એમ નથી); કેમકે 'દ-
 રુત્તત્તેમ્' [અત્યુ રાજાદિ] (દર { આકાશ પરમેશ્વર છે }, ઉત્તર
 { હેતુઓ } થી) એમાં, છંદોગ્યમાં પણ માકાશાખ્ય શ્રદ્ધ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપિત
 થયું છે. પણ અદિ આ વિશેષ છે; કેમકે છંદોગ્યમાં સગુણ શ્રદ્ધવિધાનો ઉપરશ
 મરે, સત્યવિદ્યા એ છે તેથી ગુણ સંગીલું છે તોયલુ. અહીં તો વિદ્યામાં સગુણ અને નિ-
 ગુણ એમ રૂપને દેવાથી વિદ્યાનો ભેદ છે તેથી અને નિર્ગુણવિદ્યામાં ગુણેષકંદારનું રૂપ
 નથી તેથી ગુણેનો અનુપસંહાર છે એમ નહારથીજ પ્રાપ્ત થયે ચિદાન્ત કરે છે—'તેને વિષે
 આ કહે છે' હત્યાદિ. એમ વિદ્યાભેદ સુટ દેવાથી ગુણેનો ઉપસંહાર થી રીતે ને

આદરાદલોપઃ ॥ ૪૦ ॥

(ભોજનનો લોપ હોય તોપણ પ્રાણાભિહોત્રનો) અલોપ
છે, આદરથી ॥ ૪૦ ॥

છાન્દોગ્યમાં વૈધાનરવિદ્યાના પ્રશ્નભાં મુતિ છે—'તથજ્ઞત્વં પ્રથમમાગલ્હેતજ્ઞો-
મીયં ન વાં પ્રથમામાદુતિં તુદ્વપાન્ તાં તુદ્વપાન્ પ્રાણાય સ્વાહા' [છાન્દોગ્ય પારશર] (તેણે આદરે છે 'ભજ પ્રથમ આવે તે હોળવ્ય છે, તે ભોજના છે પદેલી આદુતિ
દોમે તેણે પ્રાણાય સ્વાહા । પ્રાણને સ્વાહા । એ મન્ત્રથી તે આદુતિએ વિષે આગળ
હત્યાદિ. તેમાં પાંચ પ્રાણાદુતિનું વિધાન છે અને તે આદુતિએ વિષે આગળ
મમિહોત્રસંદ પ્રયોજ્યો છે—'ય વત્તદેવં વિદ્વાન્મિહોત્રમુપાસતે ॥' [છાન્દોગ્ય પારશર] (એમ
(એ એ પ્રમાણે બહી અભિદોત્રને લોમે છે) એમ અને 'તથેહ હુષિતા વાલા
માતરં વયુપાસતે । વયં સર્ગાણિ મૃતાન્યમિહોત્રમુપાસતે ॥' [છાન્દોગ્ય પારશર] (એમ
અદિ બહી બાળા માનું 'વયુપાસન કરે છે । કે ક્યારે માતા અમ્મ આપશે),
એમ સર્વ બૂનો અભિદોત્રની-ભોજનની ઉપાસના કરે છે । કે ક્યારે એ ખવાશે ।)
એમ. તેમાં આ વિચારાય છે—કે ભોજનનો લોપ હોય ત્યારે પ્રાણાભિહોત્રનો લોપ
છે કે અલોપ છે એમ. 'તથજ્ઞત્વમ્' એમાં મુતિ પ્રાણાભિહોત્રનો ભજના આગ-
મન સાથે સંયોગ દર્શિ છે અને ભજનું આગમન ભોજનને અર્થે છે તેથી ભોજનનો

પૂર્વ અધિદોત્રમાં એમ ઉપાસિના લોપમાં પણ (નિમ્બુવિદ્યામાં પણ) તુલ્યનો અલોપ
નુલવંક કસો છે. તેમ 'વૃષોઽનિષિઘ્નઃ' એ મુનિની ઉપપતિને માટે ભોજનલોપ લોપ તો-
ણ પ્રાણાભિહોત્રનો અલોપ છે એમ કસા કરે છે—'આદરાદલોપઃ' વૈધાનરવિદ્યામાંના પ્રા-
ભિહોત્રના વિષય તરીકે ઉપન્યાસ કરે છે—'છાન્દોગ્યમાં' હત્યાદિ. 'સઃ' એટલે વૈધાન-
રવિદ્યાનો અલુપાર. મુનિના તત્ત્વવંકો સંતેદ કરે છે—'તેમાં પાંચ પ્રાણાદુતિનું વિધાન છે',
હત્યાદિ. સંતેદાર્થ, અન્ય સંજ્ઞના પ્રયોગને પૂર્વપદ્ધતિ બીજ તરીકે કહે છે—'તે આદુતિ-
એને વિષે' હત્યાદિ. 'ય વત્તદેવં' હત્યાદિ—નેને કોઈ પણ પાપ સ્પર્શ કરતુ નથી એવો
સંભવ છે. પ્રાણાભિહોત્રને વિષે યત્સંદ અને મમિહોત્રસંદથી સંયત્ત કહે છે—'તેમાં
આ વિચારાય છે' હત્યાદિ. ઉપાસિતવિચારને પ્રસંગે ઉપાસકના પ્રથમ ભોજન (અતિવિધી
પૂર્વ ભોજન)માં અમિત રહેલા વિચારદાસ પાત્રાર્થહુદ્દિનો દેતુ જે વિચાર ને સંજ્ઞાન થયો
છે તેથી પાદ વાદિની સંજ્ઞા છે. પૂર્વપદ્ધતિમાં, ભોજનલોપ લોપ તોપણ અન્ય દવ્યે પ્રાણાભિ-
હોત્રનું અનુકાલ છે; અને સિદ્ધાન્તમાં તેનો લોપ છે એમ પૂર્વપદ્ધ અને સિદ્ધાન્ત વચ્ચે ભેદ
છે. પણ યજ્ઞત્વમ્ એમ યત્સંદને ભોજનરૂપિ ખજનો અનુવાદ કરીને તદ્દોર્મીયમ્ એમ
ભોમસંયોગનું વિધાન કર્યું છે તેથી વાસ્તવિક ભોજનનો લોપ થયે તેનું વાક્યિય જે ભજ તદ્દાભિન
દોમનો લોપ કાય છે એમ સિદ્ધાન્તી યંત્રા કરે છે—'તથજ્ઞત્વમ્' એમાં ॥' હત્યાદિ.
નિર્મુલ્કની ઉપાસિતનો લોપ છે તોપણ સ્તુતિને માટે તુલ્યની દૃઢતા છે તેમ ભોજનલોપમાં પણ
પ્રાણાભિહોત્રનો, આદરથી સ્તુતિના નિવંદને અર્થ, અલોપ છે એમ દૃઢતાથી પૂર્વપદ્ધત્વથી

ગુણનો લોપ થયે મુખ્યનો લોપ નથી એમ પ્રાપ્ત થયું. ભોજનનો લોપ થાય તો-
પણ જગ્યાથી કે અન્ય, અવિરુદ્ધ દ્રવ્યથી, પ્રતિનિધિન્યાયથી પ્રાણમિહોત્તરું અનુ-
દાન છે ॥ ૪૦ ॥

ઉપસ્થિતેજસલ્લદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥
(ભોજન) ઉપસ્થિત થયે એથી (ભોજનદ્રવ્યથી) (પ્રાણમિ-
હોત્તર કરવું), તેનું વચન છે તેથી ॥ ૪૧ ॥

ભોજન ઉપસ્થિત થયે એથી એટલે તેમ ભોજનદ્રવ્ય લે પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું છે
તેથી પ્રાણમિહોત્તર કરવું યુક્ત છે. સાથી? તેનું વચન છે તેથી; કેમકે 'તત્પ્રજ્ઞાનં

આકાંક્ષા થયે, હુદોત્તિ એ સાધના સાદૃશ્યથી તેમજ નૈવમિત્ત અગ્નિદેવસમાનજ અર્થે પણ
નામ છે તેથી, નિલ અગ્નિદેવના ધર્મો—પયોદમ્ય આદિ-ની—અતિરેશે પ્રાપ્તિ છે; તેમ આદિ પણ
પ્રાણાદુનિર્મા અગ્નિદેવસાન્નીયે પેટે પયોદમ્ય આદિ ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત થયે ભોજનાર્થ ભજા દ્રવ્યનો
વિધિ છે તેથી અપવાદ કયો છે; એટલા માટે ભજવિધિ અપવાદને અર્થ છે તેથી, ભોજન-
લોપ થયે જાણામ્ય ગુણ લે અંત તેનો લોપ થયે પણ મુખ્ય અગ્નિદેવનો લોપ નથી; કેમકે
અપવાદને અર્થે ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત પણ આદિથી અગ્નિદેવની નિષ્પત્તિનો સંભવ છે એમ પ્રાપ્ત
થાય છે એનો અર્થ છે. અગ્નિના આધાનનાં પવમાન દષ્ટિએ છે તેમાં 'મગ્નયે પવમાનાય
પુરોહારામદાકપાલં નિર્વપેત્' (પવમાન { ગાર્દપત્ય } અગ્નિને આકાંક્ષાવાળો પુરોહાર
આપવો) એમ નિર્વાપ સુતિમાં કહ્યો છે; તેના અંત તરીકે અગ્નિદેવકવણીમાં 'દનિ-નો નિર્વાપ
કારો એમ કથ્યપૂર્ણમાસ નામની પ્રકૃતિમાં વિધાન કરેલી અગ્નિદેવકવણી અતિરેશે પ્રાપ્ત થઈ;
પણ આધાનકાળે અગ્નિદેવનો કાળ ન હોવાથી અગ્નિદેવકવણી લે ગુણમત્ત છે તેનો લોપ થયે
પણ, મુખ્ય લે નિર્વાપ તેનો લોપ થતો નથી એનો અર્થ છે. અગ્નિદેવકવણી લે ગુણ આધા-
નને નિર્વાપ લે પ્રધાન છે; ગુણનો લોપ થયે પ્રધાનનો લોપ થતો હોય નથી. વળી આધા-
નકાળે સ્વરૂપેય અવિષમાન એવી લે અગ્નિદેવકવણી તે સાધન થાય લે દરજ છે; માટે
નિર્વાપ હુમ થતો નથી. ગુણલોપ થયે કઈ મુખ્ય સંભવનું નથી એમ નથી, તેટલા માટે નિ-
ર્વાપ કરશે; અગ્નિદેવકવણીસાધનતા નિર્વાપની સંભવની નથી માટે નિષ્કાંક્ષ થાય છે એમ સમ-
જવાનું છે. પ્રતિનિધિન્યાય—આરંભ નિત્યાદિ કર્મ અવરય અનુક્રમે છે તેથી હુત દ્રવ્ય
ન હોય તો પ્રતિનિધિરૂપ દ્રવ્યથી પણ કર્મ કરવું એ પ્રતિનિધિ-થાય છે ॥ ૪૦ ॥

અંતરો લોપ થયે પણ પ્રધાનનો લોપ થતો નથી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—
ઉપસ્થિતેજસલ્લદ્વચનાત્. ભોજનને અર્થે તત્પ્રજ્ઞાન દ્રવ્યને અર્થે પણ સ્વતન્ત્ર
જ ને પ્રાણમિહોત્તર કરવું એમ સંજા કરે છે—સાથી? સૂત્રમાં કહેલો હેતુ કહે છે—
તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમમાગલ્લેત્' એમ સંનિર્જિત ભોજનને માટેનું લે ભજા તેમ તત્પ્રજ્ઞાનથી
જન્યું યુક્ત છે, સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય પ્રયોજનું યુક્ત નથી, કેમકે તત્પ્રજ્ઞાન સાથે વિરોધ થાય.
૧ દરની—૭ આકાંક્ષા અગ્નિ સાધ્યો દોષ લે.

ગુણનો લોપ થયે મુખ્યનો લોપ નથી એમ પ્રાપ્ત થયું. ભોજનનો લોપ થાય તો-
પણ જગ્યાથી કે અન્ય, અવિરુદ્ધ દ્રવ્યથી, પ્રતિનિધિ-ન્યાયથી પ્રાણામિહોત્તરું અનુ-
દાન છે ॥ ૪૦ ॥

તપસ્યિતેષ્વત્સલદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥
(ભોજન) ઉપસ્થિત થયે એથી (ભોજનદ્રવ્યથી) (પ્રાણામિ-
હોત્તરું), તેનું વચન છે તેથી ॥ ૪૧ ॥

ભોજન ઉપસ્થિત થયે એથી એટલે તેજ ભોજનદ્રવ્ય લે પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું છે
તેથી પ્રાણામિહોત્તરું કરવું યુક્ત છે. શાથી? તેનું વચન છે તેથી; કેમકે 'તપઃશ્રુતં

આઝાંશા થયે, સુદોત્તિ એ સાધના સારૂરથથી તેમજ નૈવમિત્ત અગ્નિદેવસમાનજ અતિ પવુ
નામ છે તેથી. નિત અગ્નિદેવના ધર્મો—પરોદંબ આદિની—અનિદેશે પ્રાપ્તિ છે; તેમ અતિ પવુ
પ્રાણાદુતિમાં અગ્નિદેવશબ્દની જે પરોદંબ આદિ ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત થયે ભોજનાથે ભજા દ્રવ્યનો
વિધિ છે તેથી અપવાદ કહ્યો છે; એટલા માટે ભજવિધિ અપવાદને અર્થ છે તેથી, ભોજન-
લોપ થયે ભજાજય ગુણ લે અંત તેનો લોપ થયે પવુ મુખ્ય અગ્નિદેવનો લોપ નથી; કેમકે
અપવાદને અમારે ઉત્સર્ગથી પ્રાપ્ત પવ આદિથી અગ્નિદેવની નિષ્પત્તિનો સંમત છે એમ પ્રાપ્ત
થાય છે એનો અર્થ છે અગ્નિના સાધનાનાં પરમાન હિત્યો છે તેમાં 'મગ્નયે વયમાનાય
પુરોહિતમદાકપાલં નિર્યયે' (પરમાન / નાદંપત / અગ્નિને આઠ કપાવવાનો પુરોહિત
આપવો) એમ નિર્વાંપ મુનિમાં કહ્યો છે; તેના અંત તરીકે અગ્નિદેવદ્રવ્યથી દવિનો નિર્વાંપ
કરો એમ હંપુર્ણપ્રાપ્ત નામની પ્રવૃત્તિમાં વિધાન કરેલી અગ્નિદેવદ્રવ્યથી અનિદેશે પ્રાપ્ત થાય
પવુ. મુખ્ય લે નિર્વાંપ તેનો લોપ થયો નથી એનો અર્થ છે. અગ્નિદેવદ્રવ્યથી એ ગુણ છે
જાને નિર્વાંપ એ પ્રધાન છે; ગુણનો લોપ થયે પ્રધાનનો લોપ થયો એમ નથી. જગી આધા-
નમાં સ્વર્ણ અવિદમાન એથી લે અગ્નિદેવદ્રવ્યથી તે સાધન થાય એ કુરજ છે; માટે
નિર્વાંપ ગુણ થયો નથી. ગુણલોપ થયે હવે મુખ્ય સંમતનું નથી એમ નથી, તેટલા માટે નિ-
ર્વાંપ કરો; અગ્નિદેવદ્રવ્યથી સાધના નિર્વાંપની સંમતી નથી માટે નિરૂપ થાય છે એમ સમ-
જવનું છે પ્રતિનિધિ-ન્યાય—અરોધ નિર્વાહ ક્રમે અવરજ અનુદેવ છે તેથી મુન દ્રવ્ય
ન હોય તો પ્રતિનિધિ-ન્યાય દ્રવ્યથી પવુ ક્રમે કરવું એ પ્રતિનિધિ-ન્યાય છે ॥ ૪૦ ॥

અત્યંતે લોપ થયે પવુ પ્રધાનનો લોપ થયો નથી એમ પ્ર.પ થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—
ઉપસ્થિતેષ્વત્સલદ્વચનાત્. ભોજનને અમારે ન-પ્રવૃત્ત દ્રવ્યને અમારે પવુ સ્વતન્ત્ર
એ જે પ્રવૃત્તિને કરવું એમ સંજા કરે છે—શાથી? સ્વર્ણમાં કહેલો દેવ કહે છે—
તેનું વચન છે તેથી. તત્ત્વોનીજ્ઞ એમાં તત્ત્વલક્ષણને પ્રવૃત્તી આક્રમક છે, તેથી
જ્ઞાન દ્રવ્યમાનગણે' એમ સંનિદેવ ભોજનને કરેલું એ ભજા તેજ તત્ત્વલક્ષણથી
જ્ઞાન ગુણ છે, સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય પ્રવૃત્તિનું ગુણ નથી, કેમકે તત્ત્વલક્ષણ એ સંવિધ થયે.
દ્રવ્ય—એ પ્રાણમાં અતિ સાચું દોષ લે.

લોપ થવે પ્રાણામિદોષનો લોપ છે. એમ પ્રાપ્ત થવે પ્રાણામિદોષનો લોપ ન થાય એમ પ્રથમ કહે છે. શાથી? આદરથી; કારણ કે વૈદ્યાનરવિદ્યામાં જાણાણીની મુનિ છે—‘તૂર્ણોઽનિગિચ્છ્યોઽસ્તીયાન્’। યથા હ વૈ મ્યયમદુગ્યાઽમિહોત્રં પરમ્ય સુદુવાયેવંતર’ (તેનું અનિગિચ્છ્યાથી પૂર્વે બોજન કરવું, જેમ પાને અમિદોષ દોષ્યાવગર, અનર્વ અમિદોષ દોષે, એ પ્રમાણે તે છે [અનિગિચ્છ્યાને પ્રથમ બોજન કરાવે તે છે]) એ અનિગિચ્છ્યાજનનું પ્રાથમ્ય—પ્રથમ થવાનું—નિન્દીતે સ્વામિબોજનને પ્રથમ માનવી મુનિ પ્રાણામિદોષને વિશે આદર દર્શાવે છે; કેમકે જે મુનિ પ્રાથમ્યનો લોપ મદન કરતી નથી, તે પ્રાથમ્ય જેને છે એવા અમિદોષનો લોપ તો વિશેષ ન સદન હો એમ માને છે. પણ બોજનને અર્થે જે ભક્તનું આગમન થાય ■ તેનો પ્રાણામિદોષ માથે લંબાગ ■ તેથી, બોજનલોપ થવે, પ્રાણામિદોષનો લોપ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. ના; કેમકે દ્રવ્યવિશેષનું વિધાન કરવું એ તેનું પ્રયોજન છે; કારણ કે ‘પ્રાણુન અમિદોષમાં પણ આદિ દ્રવ્યો નિયત છે તેથી અર્ધિ પણ મિત્રોદરશાળથી સીંદણાળીના અવનની પેડે, તેના પર્થની પ્રાપ્તિ થવે અને, ભક્ત અતે દ્રવ્યની એ કનારથી મુદુવિશેષનું વિધાન કરવા માટે ‘મદ્યજ્ઞમ્’ એ વાક્ય છે. એટલા માટે

૪૧ નો પીઠાર કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થવે’ ઇત્યાદિ. ‘પ્રથમ કહે છે’ એમાં ‘પ્રથમ’ કાઢ, જે કહે છે તે નિદાન્ત છે એવી કોઈને સંકા થાય તેનું નિરસન કરવા માટે છે, અર્થાત્, જે કહે છે તે નિદાન્ત નથી, આ પૂર્વપ્રશ્ન છે, નિદાન્તસૂત્ર નથી. ‘કારણ કે વૈદ્યાનરવિદ્યામાં’ ઇત્યાદિ. જાણાણીની એવી મુનિ છે કે અનિગિચ્છ્યા પૂર્વે બોજન કરે। ‘મર્મીયાન્’ એ, પ્રાણામિદોષ જેમાં પ્રધાન છે એનું વચન છે. ‘યથા હિ શુમિતા વાલા’ [છાન્દોગ્ય બ્રહ્મસૂત્ર] એ વચનથી અમિદોષ એ અનિગિચ્છ્યા પ્રતિ ઉપજીય છે તેથી એ વચન સર્વે સંજ્ઞાકરના કમી અર્ધિ પણ ‘તૂર્ણોઽનિગિચ્છ્યોઽસ્તીયાન્’ એમાં પણ પ્રાણામિદોષ જેમાં પ્રધાન છે એવું જણવ અર્થ થેરાતો છે. એમ કોવાળી ‘યથા હ વૈ’ ઇત્યાદિ અનિગિચ્છ્યાજનનું પ્રાથમ્ય નિન્દીતે વચનિભોજન—આમીનું પ્રાણામિદોષ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરાવતી મુનિ પ્રાણામિદોષ પ્રતિ આદર દર્શાવે છે. કોઈ કહેશે કે એ મુનિ બન્ને પ્રાણામિદોષ પ્રતિ આદર દર્શાવે, પણ તે સદાનીના બોજનપદ્યમાં આદર દર્શાવે, અભોજનપદ્યમાં પણ નહિ—જે રાજા રૂર કરવા કહે છે—‘જે મુનિપ્રાથમ્યનો લોપ’ ઇત્યાદિ. પ્રાણામિદોષનો એવો આદર છે કે અનિગિચ્છ્યાજનની ઉત્તમ કમી સિદ્ધિ થવાનું સમયથી એવીને અનિગિચ્છ્યાજનની પૂર્વે પિડિત કહ્યું છે તે અર્થે અમિદોષ પર્થના પ્રાથમ્યપર્થનો લોપ પણ મુનિ મદન કરતી નથી, તો પર્થને (અમિદોષને) લોપ મદન ન કરે એમાં તો કહેજી શું? પર્થનોય મદન નથી તો પર્થનો મદન તે હર નિરન્તર છે એવો અર્થ છે, ‘જનં જન’ = પોને પ્રાણામિદોષ કાંઈવાર અનિગિચ્છ્યાને કહ્યું (અનિગિચ્છ્યાને બોજન કરાવું) એ છે એવો અર્થ છે. ઉત્તમ તરફ વચન કરતી તેને પીઠાર કરે છે—પણ બોજનને અર્થે’ ઇત્યાદિ. ‘અર્ધિ જન’ એમાં સંકેત. ‘સીંદણાળીના અવનની પેડે’—જેમ કુદરતવિશ્વમંત્રના માનસિકાવિદોષને, અજ્ઞાનના કાળે કે કે ‘માનસમિદોષં તુર્યોત્તમ’ નેમાં) અમિદોષ અન્ય પ્રાથમ્ય કરે તે નિમ્ન અમિદોષની નિમ્ન છે, અને દ્રવ્યવિશેષપદ્યમાં નિરન્તર દેવની રૂર

પ થયે મુખ્યનો લોપ નથી એમ પ્રાપ્ત થયું. બોજનનો લોપ થાય તો-
થી કે અન્ય. અવિરોધ દ્રવ્યથી, પ્રતિનિધિન્યાયથી પ્રાપ્તપ્રિયોત્તરનું અનુ-
પ ૪૦ ॥

ઉપસ્થિતેત્તસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

જન) ઉપસ્થિત થયે એથી (બોજનદ્રવ્યથી) (પ્રાણામિ-
દોષ કરવું), તેનું વચન છે તેથી ॥ ૪૧ ॥

જન ઉપસ્થિત થયે એથી એટલે તેજ બોજનદ્રવ્ય લે પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું છે
પ્રાપ્તિદોષ કરવું યુક્ત છે. સાથી? તેનું વચન છે તેથી; કેમકે 'તત્પ્રજ્ઞાનં

થયે, જુદોતિ એ સાધના સાદૃશ્યથી તેમજ નૈવમિત્ત અત્રિલેખસમાનજ અદ્ધે પત્ત
તેથી, નિલ અત્રિલેખના ધર્મો—પરોદબ્ધ આદિની—અનિરોધે પ્રાપ્તિ છે; તેમ અદ્ધે પત્ત
માં અત્રિલેખસાદૃશ્યની પેઠે પરોદબ્ધ આદિ ઉત્પન્નથી પ્રાપ્ત થયે જોજનાયં ભજ દ્રવ્યનો
તેથી અપવાદ કહ્યો છે; એટલા માટે ભજવિરિ અપવાદને અર્થ છે તેથી, જોજન-
અજાપ્ય ગુણ જે અંત તેનો લોપ થયે પત્ત મુખ્ય અત્રિલેખનો લોપ નથી; કેમકે
અમાયે ઉત્પન્નથી પ્રાપ્ત પથ આદિથી અત્રિલેખની નિષ્પત્તિનો સંભવ છે એમ પ્રાપ્ત
તેનો અર્થ છે. અત્રિના આધાનનાં પથમાન પ્રાપ્તિએ છે તેમાં 'મજ્જયે વયમાનાય
મણાકપાલં નિર્વપેત્' (૫૪માન { માર્દપલ } અમિને આઠ કપાચવાનો પુરોડાય
એમ નિર્વાપ કૃતિમાં કહ્યો છે; તેના અગ તરીકે અત્રિલેખદ્રવ્યનીમાં દલિયો નિર્વાપ
મંદપુર્ણમાસ નામની પ્રકૃતિમાં વિધાન કરેલી અત્રિલેખદ્રવ્યની અનિરોધે પ્રાપ્ત થઈ
નિરોધે અત્રિલેખનો કાગ ન હોવાથી અત્રિલેખદ્રવ્યની લે ગુણમા છે તેનો લોપ થયે
ય લે નિર્વાપ તેનો લોપ થનો નથી એવો અર્થ છે. અત્રિલેખદ્રવ્યની એ ગુણ છે
પ એ પ્રધાન છે; ગુણનો લોપ થયે પ્રધાનનો લોપ થવો સોમ્ય નથી. વળી આધા-
પ્રાપ્ત અવિષમાન એથી લે અત્રિલેખદ્રવ્યની તે સાધન થાય એ દૂરજ છે; માટે
મ થનો નથી. ગુણલોપ થયે કંઈ મુખ્ય સંભવનું નથી એમ નથી, તેટલા માટે નિ-
રોધ; અત્રિલેખદ્રવ્યની સાધનના નિર્વાપની સમવળી નથી માટે નિરૂપ થાય છે એમ સમ-
પ. પ્રતિનિધિન્યાય—આરોધ નિલાદિ કંઈ અવશ્ય અનુક્રેષ છે તેથી જુન દ્રવ્ય
પ્રતિનિધિરૂપ દ્રવ્યથી પત્ત કંઈ કરવું એ પ્રતિનિધિન્યાય છે ॥ ૪૦ ॥

નો લોપ થયે પત્ત પ્રધાનનો લોપ થતો નથી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—
તત્સત્ત્વદ્વચનાત્'. જોજનને અમાયે તત્પ્રયુક્ત દ્રવ્યને અમાયે પત્ત સ્વતન્ત્ર
પ્રાણામિલેખ કરવું એમ સંજા કરે છે—સાથી? સ્વમાં કહેવો દેનું કહે છે—
વચન છે તેથી'. તત્ત્વોર્માયમ્ એમાં તત્ત્વજ્ઞને પ્રકૃતની આકૃષ્ટિ છે, નેથી
પ્રથમમાગચ્છેત્' એમ સંનિર્દિત જોજનને મટેનું લે અર્થ તેજ તત્ત્વજ્ઞથી
યુક્ત છે, સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય પ્રયોજવું યુક્ત નથી, કેમકે તત્ત્વજ્ઞ સ.થે વિરોધ થાય-

વની—એ ખાડામાં અત્રિ રાખ્યા દોષ લે.

પ્રથમમાગલ્લેજ્ઞોર્મીયમ્' [છાન્દોઃ પારશર] (તેજસા માટે જે ભજન પ્રથમ આવે તે તેજાન્ય છે) એમ શ્રુતિ સિદ્ધવત્ ભજનું જે આગમન તેના (તત્ત્વશબ્દ ૧૩) પરામર્શથી પરાય-ભોજનાર્થ દ્રવ્ય (ભજન) થી પ્રાપ્તશ્રુતિ સાધ્ય છે એમ કહે છે. તે આદુતિએ અપ્રયોજક લક્ષણ પ્રાપ્ત થયેલી થઈ (ભોજનનું પ્રયોજક ભજનદ્રવ્ય છે, પ્રાપ્તશ્રુતિદોષ નથી તેથી) ભોજનરોપ થયે કેવી રીતે અન્યદ્રવ્યને પ્રતિનિધિ તરીકે મુકાવી શકે? વળી પ્રાપ્ત અગ્નિદોષના ધર્મની અદિ પ્રાપ્તિ નથી. ખરેખર, કુણ-પાપીના અયનને રિયે માસપર્વન અગ્નિદોષ હોય છે એ વિધિને ઉદેશીને અગ્નિ-દોષશબ્દ કહ્યો છે. તેથી તે પ્રાપ્ત અગ્નિદોષ જેવા ભાવનું વિધાન કરાયવા યોગ્ય છે, માટે તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ યુક્ત છે. પણ અદિ તે અર્થવાકમાં અગ્નિદોષ શબ્દ આવેલો છે તેથી તે પ્રાપ્ત અગ્નિદોષ જેવા ભાવનું વિધાન કરાયવા યોગ્ય નથી, અને તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ સ્વીકારાય તો અગ્નિનું ઉદ્દરણ આદિ પણ પ્રાપ્ત

તત્ત્વોર્મીયમ્ એમ તત્ત્વશબ્દથી ભોજનને માટે જે સિદ્ધ ભજન છે તેને આગ્રહે હોમનું વિધાન છે એવો અર્થ છે. સારાગ આ પ્રમાણે છે—પ્રાપ્તશ્રુતિદોષમા 'તદ્વજ્રકમ્ પ્રથમમાગલ્લેજ્ઞોર્મીયમ્' એ વાક્ય દ્રવ્યવિધાયક છે. અદિ 'તત્ત્વોર્મીયમ્' એના તત્ત્વપદને પૂર્વવાક્યના અર્થના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે; અને પૂર્વવાક્યમા તદ્વજ્રકમ્ એમ પ્રસિદ્ધ ભજનું આગમન પ્રતિ-પાદન કર્યું છે તેથી અને તે ભજન ભોજનને માટેજ પ્રસિદ્ધ છે તેથી 'ભોજનને માટે આવેલું ભજન હોમીય છે' એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. એમ 'દોષાન્ તિવદ્ધુન્ ગમયયતિ' (દોષ માંથી તિવદ્ધુન્ અગ્નિને માટે જડ કરે છે) એમાં કોના રોપમાથી એમ અપેક્ષા થયે, અગ્નિને અર્થ સ્પષ્ટિત પુરોહિતના રોપમાથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અગ્નિને માટે જે પુરોહિત-શબ્દ દેવ છે તે અગ્નિથી પ્રયુક્ત છે તેથી, અન્યપ્રયુક્ત દ્રવ્યના પર ઉપજીથી તિવદ્ધુન્ પ્રો પુરોહિતને પ્રયોજક ન હોવાથી, પુરોહિતરોપનો રોપ થયે તિવદ્ધુન્નો પદ્ય રોપ થાય છે. એ પ્રમાણે ભોજનપ્રયુક્ત દ્રવ્યના પર ઉપજીથી જે પ્રાપ્તશ્રુતિદોષ ને અને પ્રયોજક ન હોવાથી ભોજનનો રોપ થયે, ભોજનનું પ્રયોજક જે ભજનદ્રવ્ય તેનો અભાવ હોવાથી, પ્રાપ્તશ્રુતિદોષને રોપજ શક્ય છે. વળી 'વૃયોઽનિવિધિયોઽર્ધ્યાવાન્'—એમ ભોજનકાવચી પ્રાપ્તશ્રુતિદોષને પદ્ય છે તે ભોજનરોપ થયે તો પ્રાપ્તશ્રુતિદોષનો સી રીતે રોપ થાય એમ સહા કચી પુત્ર નથી; કેમકે ભોજનરોપ દ્રવ્યના પર ઉપજીથી જે પ્રાપ્તશ્રુતિદોષ તેનું ભોજનકાવચી અપાત્ત થવનું નથી; અર્ધ્યાવાન્ એનું ભોજનને વિવેક સ્વારસ્ય છે તેવી વચનને અનુસારે પેદાનના ઉપજીને અનિવિધી પૂરે ભોજન કરવામાં રોપ નથી, માટે ભોજનનોજ અપાત્ત છે. ભવતે ભોજનરોપ થયે પ્રાપ્તશ્રુતિદોષનો રોપજ છે. ભોજનને આગ્રહે જે આદુતિએનું વિધાન છે અગ્નિ અદુતિએનો, આગ્રહ જે ભોજન ને આગ્રહનો રોપ થયે રોપજ છે. અદુતિને અન્ય દ્રવ્યનો અગ્રેષ કાનગી નથી એમ કહિત કરે છે—તે આદુતિએ 'કાનગી. અગ્નિ-રોપજમાથી અન્ય દ્રવ્યની પ્રતિ છે એમ જે કહ્યું છે તેને રિયે કરે છે—વળી પ્રાપ્ત અગ્નિદોષશબ્દ' દલિ. વિધિને ઉદેશીને અગ્નિદોષશબ્દ પ્રયોજનો રોપ તે નહિવત્ છે—પ્રાપ્તશ્રુતિદોષને નિવેદિક અગ્નિદોષના ધર્મની પ્રતિ થાય છે; પણ અર્થવાક. અનેક અગ્નિદોષશબ્દને નહિવત્ નથી—એટલે પ્રિય અગ્નિદોષનું સ્પષ્ટરથ નથી; કેમકે અર્થવાક. ર. દેશે અગ્નિદોષશબ્દ નો ઉદેશ સ્પષ્ટરથ હોવાથી સ્વયંજ નહિ ઉપજાય થાય છે. અદિ તે

યાય; અને તેને માટે સંભવ નથી; કેમકે અગ્નિનું ઉદ્ભવ હોમના અધિકરણભાવને માટે છે, અને એ હોમ અગ્નિને વિષે નથી; કેમકે ભોજનને અર્થે છે એમ બે કથું છે તેનો વ્યાધાત થવાનો પ્રસંગ આવે, અને ભોજનને માટે આલેસા દ્રવ્યની સાથે સંબન્ધ હોવાથી મુખમાંજ એ હોમ છે. તેવીજ રીતે જાપાસમુતિ—‘પૂર્વોત્તિયિ-મ્પોડ્ધીયાન્’ (અતિયિથી પૂર્વે તેણે ભોજન કરવું) એમ, મુખ જેવું સ્થાન છે એવીજ હોમનિષ્પત્તિ દર્શાવે છે. તેથીજ આહિ પણ મુતિ સંપત્તિજન્યજ અગ્નિ-હોત્રાંગો દર્શાવે છે—‘અર યવ વેદિહોમાનિ વહિર્દ્યં ગાર્દપત્યો મનોઽન્વાહાર્યપચન આહ્યમાહર્ત્વનાયઃ’ [છાન્દોગ પારતર] (આ વૈદ્યાનર ભોજ્યાનું ઉત્સ્થાનજ વેદિ છે { આહાર સરખો છે તેથી }, લોમ દર્ભ છે { વેદિ પર દર્ભની પેઠે છાતી પર રૂપાં આસ્તીર્ણુ રેખાય છે }, દૃષ્ય એ ગાર્દપત્ય છે, મન એ અન્વાહાર્ય અગ્નિ છે { કેમકે દૃષ્યથી મન આશુ હોય તેમ અવ્યવહિત છે }, અને મુખ એ આહુવ-નીય અગ્નિ છે { જેને વિષે અગ્નિ હોમવામાં આવે છે તે } એ. આહિ વેદિની મુતિ ‘સ્થણિસમાત્રના ઉપલક્ષણને માટે છે એમ સમજવું; કેમકે મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં વેદિનો અભાવ છે, અને તેનાં અંગોની આહિ સંપત્તિ કરાવવા ઇચ્છેલી છે. જેનો કાગ નહી ક્યો છે એવા ભોજનની સાથે (પ્રાણાગ્નિહોત્રને) સંયોગ છે તેથી

અર્થવાદમાં—‘આહિ’ = પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં. ‘અગ્નિનું ઉદ્ભવ હોમના અધિકરણભા-વને માટે છે’ = અગ્નિ જેનો આધાર છે એવા હોમનો અભાવ છે તેથી પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં અગ્નિના ઉદ્ભવની સિદ્ધિ નથી એવો અર્થ છે. આદુનિનો અગ્નિ આધાર-અધિકરણ નથી તેને માટે અન્વ મુજિ કહે છે—‘ભોજનને માટે આલેસા’ ઇત્યાદિ. ત્યારે આદુતિનું અધિકરણ શું છે તેને માટે કહે છે—‘મુખમાંજ એ હોમ છે’ ઇત્યાદિ. પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં હોમનું અધિકરણ મુખજ છે તેને માટે અન્વ મુજિ કહે છે—‘તેવીજ રીતે જાપાસમુતિ’ ઇત્યાદિ. આદુનિનો આધાર મુખ થયે પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં અગ્નિરોચનથી નિત્ત અગ્નિહોત્રના ધર્મે પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી ‘તેથીજ’ = નિત્ત અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી તેથીજ. પ્રાપ્તિ હોય તો સંપાદન-સંપત્તિ વૃદ્ધા થાય એવો અર્થ છે. ધર્મપ્રાપ્તિ હોય તો મુખ્ય અંગનો સંભવ હોવાથી સાંપાદિક અંગો વૃદ્ધા થાય એવો ભાવ છે. મુખ્ય અગ્નિહોત્રનાં અંગેનું સંપાદન હોય તો તેનું અનંગ એવી બે વેદિ તેનું સંપાદન બાદિ શા માટે થાય છે તેને માટે કહે છે—‘આહિ વેદિની મુતિ’ ઇત્યાદિ. ‘આહિ’ = પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં અન્વ અગ્નિની રેડિ વેદિકરણ પણ સંપાદનને અર્થ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—‘મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં’ ઇત્યાદિ. મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં વેદિકરણનો અભાવ છે તોપણ પ્રકૃત પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં ધ્યાનને અર્થે વેદિ છે એમ કહે એવી આશંકા કરી કહે છે ‘તેનાં અંગોની આહિ’ ઇત્યાદિ. મુખ્ય અગ્નિહોત્રના અંગની જરૂર સંપત્તિ કરવી એ પ્રયોજન છે. મુખ્ય અગ્નિહોત્રના બધા ધર્મે પ્રાપ્ત થાય તો જેમ અગ્નિનું ઉદ્ભવ આદિ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે એમ કથું છે તેમ સંવેગાત અને પ્રાતઃકાલ એ ને ભોજનના કાગની પણ પ્રાપ્તિ નથી એમ કહે છે—‘જેનો કાગ નહી ક્યો છે’ ઇત્યાદિ. ઉપસ્થાન, પરસ્પ-

૧. યજ્ઞને માટે પરિપૂર્ણ રહેલી—પરિપૂર્ણ રહેલી રમકાના આકારવાળું કૃતિ ‘વેદિ’ કે ‘વેદી’ કહેવાય છે; યજ્ઞને માટે સંસ્કાર કરેલા અભાવ (અથવા આકાર વગરનો) ‘રવણિ-ક’ કે અવર-આવરો કહેવાય છે. રવણિ-ક = વજ્ર માટે રરખી કરેલી કૃતિ.

(મુખ્ય) અગ્નિદોષના કાળના અવરોધનો સંભવ નથી. એ પ્રમાણે ઉપસ્થાન આદિ ધીમ પશુ કેરણાક ધર્મો કયંચિત્ વિરુદ્ધ થાય છે. તેટલા માટે ભોજનપદ્ધતિમાં એ પાંચ હોય, મન્ત્ર, દ્રવ્ય, અને દેવતાના સંયોગથી કરવા યોગ્ય છે. આદરદર્શનનું જે વચન છે તે તો ભોજનપદ્ધતિમાં પ્રાથમ્યનું વિધાન કરવાને અર્થ છે. ખરેખર, વચનનું અનિર્ગોચ નથી. પણ એથી એની નિત્યતા દર્શાવી શકાતી નથી, તેટલા માટે ભોજનસેવ થયે પ્રાણાગ્નિદોષનો લોપજ છે એમ ॥ ૪૧ ॥

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દૃષ્ટેઃ પૃથગ્વ્યપ્રતિબંધઃ ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેનાં ; ઉદ્ભવીય આદિ કર્મનાં અંગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં ; ઉપાસનો ; તે તે કર્મોમાં ; નિત્ય પર્યામયીત્વ આદિની પેઠે ; નિયમિત થતાં નથી; કેમકે અનિયમ શ્રુતિમાં ; જોવામાં આવે છે; કેમકે પૃથક્ દળ-કર્મદળની સિદ્ધિનો અપ્રતિબંધ—; ઉપ-લબ્ધ થાય છે ; ॥ ૪૨ ॥

‘ પ્રોતિષ્ઠેતદશમુદ્રીયમુપાસીત ’ [જાન્દો ૧૧૧૧] (મોર એ વર્ણીતમક [પદ્ધતિ] માં માનું નિકર-અનિશય પ્રિયતમ અભિધાન છે, જેનો પ્રયોગ થયે તે પ્રસન્ન થાય તેનું આદિ પશુ અગ્નિના અભાવની પ્રાપ્ત થતાં નથી એમ કહે છે—‘ એ પ્રમાણે ઉપસ્થાન આદિ ’ ઇત્યાદિ. મુખ્ય અગ્નિદોષના ધર્મ પ્રાપ્ત થતા નથી, તેથી ભોજનપદ્ધતિમાં એમ છે એવો ઉપસાર છે. ‘ મન્ત્ર ’ = પ્રાણાયગ્રાહા ઇત્યાદિ મન્ત્રો. શ્રુતિ ધર્મલોપ પશુ મન દર્શી નથી તો ધર્મલોપ તો ક્યાંથીજ સકલ કરે એમ જે કશું છે તેનો અનુવાદ કરી કહી કહે છે—‘ આદરદર્શનનું જે વચન છે તે તો ’ ઇત્યાદિ. જે પદ્ધતિમાં ધર્મનો લોપ નથી તે પદ્ધતિમાં ધર્મનો પણ લોપ નથી; પશુ એટલાથી કંઈ ધર્મોની નિવળા સિદ્ધ થતી નથી. ધર્મ લોપના અભાવપદ્ધતિમાં ધર્મ પણ લુપ્ત થતો નથી એમ સમજવાનું છે. એટલાથી કંઈ ધર્મો નિવ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. પણ સ્વામીનો ભોજનપદ્ધતિ અનિયમના ભોજનપદ્ધતિ પડી છે એમ શ્રુતિ ને સ્મૃતિમાં સિદ્ધ છે, તે વચન ‘ પૂર્વોઽનિયમ્યોઽર્ચયાન્ ’ એ વચનથી શી રીતે અનિયમ થવ તેને વિષે કહે છે—‘ ખરેખર, વચનનું અનિર્ગોચ નથી ’. સ્વામિભોજનનું અનિયમિતભાવની ઉત્તર કલે વિધાન કવું છે તે પ્રાણાગ્નિદોષથી અનિર્ગોચ સ્વામિભોજન વિષે છે. ઉપસારથી અન્ન સ્વામીને ઉત્તરપ્રાણવિધાન લાગુ પડે છે એવો અર્થ છે. ‘ પશુ એથી એની નિવળા ’ ઇત્યાદિ. ‘ એથી ’ = પ્રાથમ્યના વિધાનથી. ‘ એની ’ = પ્રજા-પ્રિયતમની. પ્રજા પ્રિયતમની નિવળા વિના પ્રાથમ્યનિર્દિ કહી છે એવો ભાવ છે. પ્રજાના પદ્ધતિને ભોજન પ્રેમ થયે પ્રાથમ્યના અર્થમાં આદર લેવાથી આદર અન્નવાસિદ્ધિ થઈ પડે છે—‘ તેટલા માટે ભોજનસેવ થયે ’ ઇત્યાદિ ॥ ૪૨

પૂર્વે અનિર્ગોચનાં ભોજનનું પ્રવૃત્તિ અથવા પર ઉપસારથી પ્રજાપ્રિયેવ ઉપાસનમાં અનિયમ છે એમ કહ્યું છે તે જરૂર તેનું સ્વરૂપ. પશુ ઉદ્ભવને આધારે સેવકાં ઉપાસનો અન્નરૂપ

છે, પ્રિયનામ ગ્રહણથી લોક પ્રસન્ન થાય છે તેમ } ઉદ્ગ્રીયની (ઉદ્ગ્રીયભક્તિનો અ-
વયવ હોવાથી } ઉપાસના કરવી) હત્યાદિ કર્મોગને આધારે રહેલાં વિજ્ઞાનો છે.
તે વિજ્ઞાનો કર્મોને વિષે પર્યંમયીત્વની પેઠે નિત્યજ થાય કે 'ગોદાહન આદિની
પેઠે અનિત્ય થાય એને વિષે વિચાર કરીએ છીએ. પ્રથમ શું પ્રાપ્ત થાય છે?
નિત્ય થાય એમ. શાથી? પ્રયોગવચનમાં તેનો પરિગ્રહ છે તેથી; કેમકે કોઈ પણ
કર્મનો આરંભ કરીને એનું અધ્યયન થતું નથી એવાં (પ્રકરણને આરંભે નથી
એવાં) પણ એ વિજ્ઞાનોનો ઉદ્ગ્રીયાદિદ્વારા કંતુ સાથે સંગ્રન્ધ છે તેથી, કંતુપ્રયોગનાં
વચનની સાથેજ 'અન્ય અંગોની પેઠે સંસ્પૃષ્ટ થાય છે. સ્વવાક્યોમાં એ વિજ્ઞાનોનું
એ કૃત અવજ છે—' આપયિતા હ વૈ કામાનાં મવતિ ' [છાન્દોગ ૧.૧૧.૭] ({ જે
વિદ્વાન એ પ્રમાણે વર્ણાત્મક ઉદ્ગ્રીયની ઉપાસના કરે છે } તે { યજ્ઞમાનને }
કર્મોનો પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે) એમ, તે કૃતઅવજનો વર્તમાનકાળમાં નિર્દેશ કર્યો
છે તેથી, અર્ધવાદમાત્ર છે, અપાપરલોકની સ્થિતિ છે તે વગેરેની પેઠે; કૃતપ્રધાન
નથી, તેટલા માટે એમ 'વચ્ચ ઈર્ણમવી જુર્મવતિ ન મ પાપં ત્લોકં શૂનોતિ ' (જેની
પર્યંમયી લુહુ હોય છે તે પાપ રલોકનું અવજ કરતો નથી) હત્યાદિ, અમુક પ્રક-
રણમાં પતિત નથી તોપણ લુહુ આદિની મારફત, કંતુમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે તેથી,
પ્રકરણમાં પડેલાની પેઠે નિત્યજ છે; એ પ્રમાણે ઉદ્ગ્રીય આદિ ઉપાસનાનું પણ
(સમજવું). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ. તેનાં નિર્ધારણોનો અનિયમ છે
એમ, ઉદ્ગ્રીય આદિ કર્મગુણનું યથાવત્ સ્વરૂપ નિર્ધારણ કરનાર જે ઉપાસનો છે—

દશ્યના પર ઉપજીવી નથી તેથી કર્મનાં અંગ થઈ નિત્યજ છે એમ પ્રત્યવસ્થાપયી આ અધિ.
કરણની પૂર્વ અધિકરણ સાથે સંગતિ છે. એમ વેશાનર વિદ્યાની અંગમૂળ પ્રાણાદુતિ અનિત્ય
કહી છે તેમ તે પ્રસંગે કર્મોત્સંધી, જાનો પણ અનિત્ય છે એમ કહે છે—' તત્ત્રિધારણાનિયમઃ '
ઉત્તરથા દુશાન્ત લેવામાં આવે છે તેથી સંસ્ય કહે છે—' શું તે વિજ્ઞાનો કર્મોને વિષે '
હત્યાદિ. એમ પ્રકરણને આરંભી જેનું અધ્યયન નથી એનું પર્યંમયીત્વ જુદાકારા કંતુનું અંગ
થઈ કર્મોને વિષે નિત્ય પ્રયુજ થાય છે; નેમ અંગને આપમે રહેલો ઉપાસનો ઉદ્ગ્રીયાદિદ્વારા
અંગ થઈ નિત્ય છે, કે કંતુનું અંગ જે જગપ્રલયન તેને આપમે રહેલો ચોરોદનસંયોગ પશુક-
નાયક હોવાથી ('અમસેનાપઃ યજ્ઞયેદ્રોદોદોદનેન પશુકામમ્'—દસંપૂર્ણમાસમાં પશુની જેને
હવણ હોય તેને માટે જગપ્રલયન અમસ પાત્રમાં નક્કી, પણ ચોરોદનપાત્રમાં કરવું) અનિત્ય
તરીકે પ્રયુજ થાય છે, તેમ કર્મસમૃદ્ધિ આદિ ફળ હોવાથી ઉપાસનો, અંગત થઈ અનિત્ય છે
જેવો સંસ્યનો અર્થ છે. પૂર્વપદમાં ઉપાસનાઓ પ્રયોગને વિષે નિત્ય છે અને સિદ્ધાન્તમાં અ-
નિત્ય છે એમ પૂર્વપદ અને સિદ્ધાન્તના ફળને ભેદ છે. એમ અનિત્ય જોગને આધારે ર-
હેલો પ્રાણાદિયોગ અનિત્ય છે, નેમ નિત્ય કર્મનાં અંગમૂળ ઉપાસનો નિત્ય છે એમ પ્રત્યુદાર-
જુદાનાથી પૂર્વપદ કહે છે—' પ્રથમ શું પ્રાપ્ત થાય છે? ' ઉપાસનો કર્મનાં અંગ છે, અફળ
કર્મ કર્મના અંગને આશ્રિત છે તેથી, પર્યંમયીત્વની પેઠે—એનું અંગમાત્ર છે. આ પ્રમાણે
અંગ થઈ નિત્ય પ્રયોગવિધિથી પ્રયુજ થાય છે જેવો પૂર્વપદ છે. એમ પૂર્વપદ પ્રાપ્ત થયે સિ-
દ્ધાન્તસૂત્રનું અધ્યયન કરે છે—' ઉદ્ગ્રીય આદિ કર્મગુણનું ' હત્યાદિ. ઉદ્ગ્રીય આદિ કર્મ-

(મુખ્ય) અગ્નિદોષના કાળના અવરોધનો સંભવ નથી. એ પ્રમાણે ઉપસ્થાન આદિ ધીજ પણ કેટલાક ધર્મો કથંચિન્ વિરુદ્ધ થાય છે, તેટલા માટે ભોજનપદ્ધતિમાં એ પાંચ હોમો, મન્ત્ર, દ્રવ્ય, અને દેવતાના સંયોગથી કરવા યોગ્ય છે. આદરદર્શનનું જે વચન છે તે તો ભોજનપદ્ધતિમાં પ્રાથમ્યનું વિધાન કરવાને અર્થે છે. ખરેખર, વચનનું અતિગૌરવ નથી. પણ એથી એની નિત્યતા દર્શાવી શકાતી નથી, તેટલા માટે ભોજનસોપ થયે પ્રાણાગ્નિદોષનો લોપજ છે એમ ॥ ૪૧ ॥

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દૃષ્ટેઃ પૃથગ્ધ્યપ્રતિબન્ધઃ ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેનાં { ઉદ્ગીય આદિ કર્મનાં અંગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપનાં } ઉપાસનો { તે તે કર્મોમાં } નિત્ય પર્યુભયીત્વ આદિની પેઠે { નિયમિત થતાં નથી; કેમકે અનિયમ શ્રુતિમાં; જોવામાં આવે છે; કેમકે પૃથક્ કૃણ-કર્મકૃણની સિદ્ધિનો અપ્રતિબન્ધ—} ઉપ-લબ્ધ થાય છે ; ॥ ૪૨ ॥

‘ઓમિત્યેતદક્ષરમુગ્રીયમુપાસીત’ [છાન્દોગ ૧૧૧૧] (ઓમ્ એ વર્ણાત્મક { પર-ભાત્માનું નિકટ-અનિશય પ્રિયતમ અભિધાન છે, જેના પ્રયોગ થયે તે પ્રસન્ન થાય રજુ આદિ પણ અગ્નિના અભાવથી પ્રાપ્ત થતાં નથી એમ કહે છે—‘એ પ્રમાણે ઉપસ્થાન આદિ’ ઇલાદિ. મુખ્ય અગ્નિદોષના ધર્મ પ્રાપ્ત થતા નથી, તેથી ભોજનપદ્ધતિમાં હોમ છે એવો ઉપસહાર છે. ‘મન્ત્ર’ = પ્રાણાય સ્વાહા ઇલાદિ મન્ત્રો. શ્રુતિ ધર્મસોપ પણ સહન કરતી નથી તો ધર્મિસોપ તો ક્યાંથીજ સહન કરે એમ જે કહ્યું છે તેનો અનુવાદ કરી ક્વિન્ કહે છે—‘આદરદર્શનનું જે વચન છે તે તો’ ઇલાદિ. જે પદ્ધતિમાં ધર્મનો લોપ નથી તે પદ્ધતિમાં ધર્મનો પણ લોપ નથી; પણ એટલાથી કંઈ ધર્મની નિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. ધર્મિ-લોપના અભાવપદ્ધતિમાં ધર્મ પણ લુપ્ત થતો નથી એમ સમજવાનું છે, એટલાથી કંઈ ધર્મો નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. પણ સ્વામીનો ભોજનકાળ અતિથિના ભોજનકાળ પછી છે એમ શ્રુતિ ને સ્મૃતિમાં સિદ્ધ છે, તે વચન ‘પૂર્વોડનિયમ્યોડસીયાત્’ એ વચનથી શી રીતે બાધિત થાય તેને વિષે કહે છે—‘ખરેખર, વચનનું અતિગૌરવ નથી’. સ્વામિભોજનનું અતિથિભોજનથી ઉત્તર કાળે વિધાન કર્યું છે તે પ્રાણાગ્નિદોષથી અતિરિજ સ્વામિભોજન વિષે છે. ઉપાસકથી અન્ય સ્વામીને ઉત્તરકાલવિધાન લાગુ પડે છે એવો અર્થ છે. ‘પણ એથી એની નિત્યતા’ ઇલાદિ. ‘એથી’ = પ્રાથમ્યના વિધાનથી. ‘એની’ = પ્રાણાગ્નિદોષની. પ્રાણાગ્નિદોષની નિત્યતા વિના પ્રાથમ્યસિદ્ધિ કહી છે એવો ભાવ છે. પ્રાણના ઉપાસકને ભોજન પ્રાપ્ત થયે પ્રાથમ્યના અર્થમાં આદર હોવાથી આદર અન્યાસિદ્ધ છે માટે ક્વિન્ કહે છે—‘તેટલા માટે ભોજનસોપ થયે’ ઇલાદિ ॥ ૪૧

પૂર્વ અધિકરણમાં ભોજનાર્થ પ્રયુજ્ઞ અજ પર ઉપલબ્ધ પ્રાણાગ્નિદોષ ઉપાસનામાં અનિત્ય છે એમ કહ્યું છે. તે બંને તેમ જાઓ. પણ ઉદ્ગીયને આધારે રહેલાં ઉપાસનો અન્યપ્રયુજ્ઞ

છે, પ્રિયનામ પ્રદણથી લોક પ્રસન્ન થાય છે તેમ / ઉદ્ગ્રીધની (વયવ દોષાથી / ઉપાસના કરવી) હત્યાદિ કર્મોગને આપાદે મું ને વિજ્ઞાનો કર્મોને વિષે પર્તુમયીત્વની પેઠે નિત્યજ થાય છે / પેઠે અનિત્ય થાય એમ. શાથી? પ્રયોગવચનમાં તેનો પરિમલ છે તેથી; નિત્ય થાય એમ. કર્મોને એવું અવયવન થતું નથી એવાં (પ્રકરણને કર્મોનો આરંભ કરીને એવું અવયવન થતું નથી એવાં) પ્રકરણને એવાં) પણ એ વિજ્ઞાનોનો ઉદ્ગ્રીધાદિકાર કેવુ સાધ સંમત્ય છે તેથી વચનની માર્ગજ 'અન્ય અંગોની પેઠે 'સંસ્કૃત્થ થાય છે. સ્વવાક્યોમ છે કેલ અવગુ છે—'માવવિતા દર્શ કામામાં મયતિ' [ખાન્દો ૧૧૨ વિદ્યાન એ પ્રમાણે વર્ણાત્મક ઉદ્ગ્રીધની ઉપાસના કરે છે / તે / હાંમોનો પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે) એમ, તે કલ્પઅવગુનો વર્તમાનકાળમાં છે તેથી, અર્થવાદમાત્ર છે, અપાપરસોકની સ્તિ છે તે વધેરની પેઠે નથી, તેલસા માટે એમ 'યમ્ પર્ણમર્વા હર્મમ્પતિ ન ત્ત પાપં ત્વોકં શુણં પર્તુમયી છુદ્દ લેાય છે તે પાપ રસોકર્તું અવગુ કરતો નથી) હત્યાદિ, રણમાં પતિન નથી તોપણ છુદ્દ આદિની મારફત, કુટુમાં પ્રવિષ્ઠ થાય પ્રકરણમાં પોસાની પેઠે નિત્યજ છે; એ પ્રમાણે ઉદ્ગ્રીધ આદિ ઉપાસ (સમજતું). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ. તેનાં નિર્ધારણોનો અ એમ. ઉદ્ગ્રીધ આદિ કર્મયુક્તોતું યથાવત્ સ્વરૂપ નિર્ધારણ કરનાર છે ઉપા

દ્રવ્યના પર ઉપલબ્ધી નથી નેથી કર્મનાં અંત થઈ નિત્યજ છે એમ પ્રલવસ્થાનથી કરણની પૂર્વ અવિરત્થ સાથે સ્થપિત છે. એમ વેધાનર વિદ્યાની અમશ્રુત પ્રાણુક્તિ કહી છે તેમ તે પ્રવંને કર્મોત્સર્ગી, જાનો પણ અનિલ છે એમ કહે છે—'તત્ત્વિર્ધારણાનિ ઉભયથા દુશાન્ત દોષમાં આવે છે તેથી સંસાર કહે છે—'શું તે વિજ્ઞાનો કર્મોને હત્યાદિ. એમ પ્રકરણને આરમ્બી જેવું અધ્યયન નથી એવું પર્તુમયીત્વ છુદ્દકારા કટુ અર્થ કર્મોને વિષે નિલ પ્રયુજ થાય છે; તેમ અંગને આશ્રયે રહેજાં ઉપાસનો ઉદ્ગ્રીધ એમ થઈ નિલ છે, કે કટુર્ત્વ એમ છે જગપ્રવચન તેને આશ્રયે રહેલો જોદોદનસંયોગ વાર્ધક દોષાથી ('સમસંતપાઃ પ્રણયેદ્દોદોદનેન પનુકામણ'—દસપૂર્વમાસમાં પશુની હમજ દોષ તેને માટે જગપ્રવચન સમસ પાત્રમાં નહિ, પણ જોદોદનપાત્રમાં કરતુ) અ તરિક પ્રયુજ થાય છે, તેમ કર્મસમૃદ્ધિ આદિ ફળ દોષાથી ઉપાસનો, અનંત થઈ અનિલ એવો સંસારનો અર્થ છે. પૂર્વપથમાં ઉપાસનાઓ પ્રયોગને વિષે નિલ છે અને સિદ્ધાન્તમાં નિલ છે એમ પૂર્વપથ અને સિદ્ધાન્તના ફળનો જોડ છે. એમ અનિલ સ્ત્રોત્રને આશ્રયે :સો પ્રાણુક્તિદોષ અનિલ છે, તેમ નિલ કર્મનાં અંત્યૂત ઉપાસનો નિલ છે એમ પ્રત્યુદાલ :દુશાન્તથી પૂર્વપથ કહે છે—'પ્રથમ શું પ્રાપ્ત થાય છે?' ઉપાસનો કર્મનાં અંત છે, આ પ્રમા ઈ કર્મના અંગને આશ્રિત છે તેથી, પર્તુમયીત્વની પેઠે—એવું અનુમાન છે. આ પ્રમા મ થઈ નિલ પ્રયોગવિધિથી પ્રયુજ થાય છે એવો પૂર્વપથ છે. એમ પૂર્વપથ પ્રાપ્ત થયે મિ તારૂતનું આપવાન કરે છે—'ઉદ્ગ્રીધ આદિ કર્મયુક્તોતું' હત્યાદિ. ઉદ્ગ્રીધ આદિ કર્મ

પ્રમાણે વ્યાખ્યાત કરેલા અક્ષરને જે જાણે તે અને જે અક્ષરનું સાધાર્થ્ય જાણતો નથી પણ કર્મમાત્ર જાણે છે તે બંને કર્મ કરે છે, { બંનેને કર્મસામર્થ્યથીજ ક્ષણ થાય, અક્ષરસાધાર્થ્યજ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે, હરીતકી ભક્ષણ કરનાર, તેના રસ જાણનાર ને ન જાણનાર બંનેને, વિરેચન થાય છે, એ રોકા દૂર કરવા કહે ॥ કે } પણ વિદ્યા અને અવિદ્યા ભિન્ન છે { વલ્લિઃ અને શબર એ બંને પદ્મરાગ આદિ મહિનો વિક્રય કરે તેમાં વલ્લિઃને અધિક વિજ્ઞાનથી અધિક ક્ષણ થાય છે એમ બેવામાં આવે છે }, વિજ્ઞાનથી, શ્રદ્ધાથી અને ઉપનિષદથી—યોગથી યુક્ત થઈ જે કર્મ કરે છે તેજ, અવિદ્યાનના કર્મથી અધિક ક્ષણવાળું થાય છે) એમ, તેમાં નાના તુ (પણ ભિન્ન) એમ વિદ્યાન અને અવિદ્યાનના પ્રયોગને ભિન્ન કર્યા છે તેથી, અને 'વીર્ય-વચ્ચત્' (અધિક ક્ષણવાળું) એમાં (અધિકતાવાચક) તરૂપ્રત્યયનો પ્રયોગ છે તેથી, વિદ્યાવિહીન પણ કર્મ વીર્યવત્-ક્ષણવાળું થાય છે એમ સમજાય છે; અને તે વિદ્યા અનિત્ય હોય તો ઉપપન્ન થાય છે, કેમકે નિત્ય હોય તો તેથી (વિદ્યાથી) વિહીન કર્મ વીર્યવત્ છે એમ શી રીતે અનુસા કરાય? કારણ કે સર્વ અંગોના ઉપ-સંહાર થયે કર્મ વીર્યવત્ છે એવી સ્થિતિ છે. તેવી રીતે, લોકસામ આદિને વિષે કહેકે ઉપાસનામાં પ્રતિનિયત ક્ષણ ક્યાં છે—'વલ્પન્તે હાસં લોકાઃ કર્પ્યામ્યાવૃત્તાઃ' [છાન્દોગ વારાહ] { જે એ પ્રમાણે જાણી લોકોમાં પંચ પ્રકારનું સામ સાધુ છે એમ ઉપાસના કરે છે } તેને જૂમિથી હોર્વ અને અધસ્તન લોકો ઉપાસનક્ષણ માટે સ-અર્થ થાય છે) છત્યાદિ. વળી એ ફલશ્વરૂપને અર્થવાદમાત્ર તરીકે સમજવું યુક્ત નથી; કારણ કે ગુણવાદ પ્રસક્ત થશે; પણ ક્ષણના ઉપદેશમાં તો મુખ્યવાદ ઉપપન્ન

ઉપાસતો નથી તે બંને કર્મ કરે છેજ; તોપણ વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં નાના—ભિન્ન ફળ છે. ખરેખર, મહિનો વિક્રય કરવામાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી વલ્લિઃ અને શબરને વિષમ-ગુણાં ભુ-ક્તિ ફળ મળે છે એ અપણા બેવામાં છે; તેટલા માટે કર્મવિદ્યાથી—ઉદીયાદિની ઉપાસિ-થી, શ્રદ્ધાથી—આસ્તિપ્રશુદ્ધિથી, અને ઉપનિષદથી—રહસ્યદેવતાના ધ્યાનથી જે કરે છે તેજ કર્મ જતિશ્વર ફળવાળું છે એવો અર્થ છે. કર્મનું 'વીર્યવત્' એટલે ફલવત્. એ ફલવત્ વિ-દ્યાદીનને પણ અમ્બમાન છે તેથી વિદ્યા એ કર્મનું અનંત ॥ એને વિષે વિગત એ ફલવત્ વિગત છે એવો ભાવ છે. કર્મસમૃદ્ધિથી જતિરિજ પણ ફળ વિદ્યાનું મુતિમાં ॥ તેથી પણ વિદ્યા કર્મનું અંત નથી એમ કહે છે—સામને વિષે લોપદિદુષ્ટિય ઉપાસનોમાં કર્મસમૃદ્ધિથી અન્ય-લોકાદિ ફળ મુતિમાં કદ્યું છે તેથી પણ ઉપાસના એ કર્મનું અંત નથી એમ કહે છે—'તેવી રીતે, લોકસામ આદિને વિષે' છત્યાદિ. 'વલ્પન્તે હાસં'—'અસં' = વિદ્યા-નને. 'વલ્પન્તે' = જોતને માટે સમર્થ કારણ. જૂમિથી હોર્વ અને અધસ્તન—અધ-સ્તન લોક એ વિદ્યાને જોતને માટે સમર્થ કારણ છે એવો અર્થ છે. ફલમુનિ અર્થવાદમાત્ર હોય તો વિધેય જે ફળ તેના પ્રાપ્તસ્થના અર્થમાં લક્ષણ લેવામાં અત્યંત પરોષ વૃત્તિ કારણ; પણ ફલમુનિ માત્ર ફળનોજ લેષ કરનાર હોય તો વર્તમાનકાળમાં ફળનો નિર્દેશ છે તોપણ સાધાર્ણ ફળની પ્રતીતિ દવાથી મુખ્યવાદ સિદ્ધ કારણ અને મુખ્યવાદ સમજવો હોય તો લક્ષણ અનુપપન્ન ॥ એમ કહે છે—'કારણ કે ગુણવાદ પ્રસક્ત થશે' છત્યાદિ. તાપર્થ એવું છે કે ફલમુનિ અર્થવાદમાત્ર હોય તો સ્તુતિલક્ષણ કારણ, તે સ્તુતિ નથી; કેમકે મુખ્યવૃત્તિથી મુતિને

થાય છે. પ્રયાજ આદિમાં તો જેને 'ઇતિકર્તવ્યતાની આકાંક્ષા છે એવો કંતુ પ્રકૃત છે તેથી તેને માટે ('કંતુને માટે પ્રયાજ) હોવાથી ફલશ્રુતિ અર્થવાદ થાય એ મુજબ છે. તેમજ પ્રકરણને આરંભે જેનું અધ્યયન થતું નથી એવાં પર્યંમયીત્વ આદિને વિશે પણ. ખરેખર, પર્યંમયીત્વ આદિ, જે અક્રિયાત્મક છે, તેનો પણ આશ્રય વગર ફલસંબન્ધ સંભવતો નથી; કારણ કે ગોદાહન આદિમાં તો પ્રકૃત જલપ્રવૃત્તિ આશ્રયનો સાબ છે તેથી ફલવિધિ ઉપપન્ન છે. તેમજ બેદ્ય આદિમાં પણ પ્રકૃત વૃષ આદિ આશ્રયનો સાબ છે તેથી ફલવિધિ ઉપપન્ન છે. પણ પર્યંમયીત્વ આદિમાં એ પ્રકારનો કોઈ આશ્રય પ્રકૃત નથી. પણ વાક્યથીજ સ્પષ્ટ આદિને આશ્રય તરીકે કહેવા ઇચ્છીને ફળને વિશે પણ વિધાની વિવક્ષા કરનારને વાક્ય.

ફળનો જોય કરવાનો સમય છે અને મુખ્યવૃત્તિ ઉપપન્ન ક્ષેપ ત્યાં સફળતા થેલી મુજબ નથી. ત્યારે પ્રયાજ આદિમાં પણ ફલશ્રુતિ એ અર્થવાદ નથી એમ પ્રસન્ન થશે તેને માટે કહે છે— 'પ્રયાજ આદિમાં તો' ઇત્યાદિ. ફલપૂર્ણમાસ આદિ પ્રકરણમાં પ્રયાજ આદિ છે તેથી તેનાં અન છે માટે તેને પૂર્ણ ફળ નથી. આ પ્રકરણથી તેની ફલશ્રુતિ અર્થવાદ છે એવો અર્થ છે. પ્રયાજ, અનુવાજ કમોને તો પ્રકરણથી ફલ આદિનું અંતત્વ પ્રાપ્ત છે તેથી ફલશ્રુતિ અનિર્ણીત શ્રુતિવશ્ય છે એમ સમજાવું. ત્યારે પર્યંમયીત્વ આદિને વિશે પ્રકરણ ન હોવાથી પૂર્ણ ફળ નિક્ક થાય છે તેથી ફળશ્રુતિ અર્થવાદમાત્ર નથી તેને વિશે કહે છે— 'તેમજ પ્રકરણને આરંભે જેનું અધ્યયન થતું નથી' ઇત્યાદિ. એકે પર્યંમયીત્વ આદિને અંતગોચર પ્રકરણ નથી—કેવું કંતુના પ્રકરણમાં આવવાથી તે કંતુનાં અંત છે એમ નથી—તોપણ તેમાં ફલશ્રુતિ એ અર્થવાદ —શ્રુતિજ છે; કેમકે પર્યંમયીત્વ આદિ અક્રિયા હોવાથી કિવાના સંબન્ધ સિવાય કશુંકેય થાય એ મુજબ નથી. પર્યંમયીત્વ આદિ અક્રિયાત્મક હોવાથી કંતુદ્વારા વિના એકેય ક્રિયાનું તેને ફલપ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે ફળને માટે તેને કિવાની અવેક્ષા છે. હવે કંતુને શુદ્ધશ્રુતિ દ્વંચની આકાંક્ષા છે તેથી પર્યંમયીત્વ બુદ્ધ ઇત્યાદિ વાક્યજ, જે પ્રશુતિદ્વંચને બંધ કરે છે તે વાક્યથી શુદ્ધશ્રુતિ પર્યંમયીત્વ આદિ સંનિર્મિત કંતુનું અંત સિદ્ધ થાય છે માટે ફલશ્રુતિ એ અર્થવાદ થાય એ મુજબ છે. ચેતોહન આદિ પણ અક્રિયાત્મક છે તો તેની પણ ફલશ્રુતિ અર્થવાદ થશે તેને માટે કહે છે— 'ગોદાહન આદિમાં તો' ઇત્યાદિ. પ્રાણી કાચના દેવ તો જલપ્રવૃત્તિ ચેતોહનથી કરતું ને પ્રશ્નવંચની કામના ક્ષેપ તો કાંઈવાળથી જતું એમ ફલપ્રવૃત્તિ છે, અર્થવાદ નથી. ચેતોહન આદિની કંતુને આકાંક્ષા નથી તેથી તે કંતુ અન નથી, કેમકે નિગમક કિવાના સમન્વી હોવાથી સમન્વિત સ્વફળના માધ્યમ થવાનો સ્થાવર છે. તેન નિગમક કંતુ અન એ વૃષ તેનો આદિરત્વ તરિક્કે આશ્રય હોવાથી 'એમ પણ અર્થવાદ કાચનાજાને નહીં અને ખાદિર વૃષ વીંચની કામનાવાળાને માટે' એ ફલવેદિ સિદ્ધ છે. એકે પર્યંમયીત્વ આદિને વિશે પણ ફલવિધિ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે— 'પણ પર્યંમયીત્વ આદિમાં' ઇત્યાદિ. 'એ પ્રકારનો' એ વૃષકિ એવો, એટલે નિગમક કંતુ અન થાય એટલે તેને નહીં કહે છે— 'પણ વાક્યથીજ' ઇત્યાદિ. 'વજ્ર તરંગની સ્પર્શવૃત્તિ ન જ થાય ક્યોઈ શુદ્ધશ્રુતિ' એવા કંતુને પ્રશુતિદ્વંચની કોઈકેય કિવાની એમ પણ અપી કંતુના અન તરિક્કે શુદ્ધશ્રુતિદ્વંચ કાચે સમન્વિત નિર્ણય થાય છે; પછી નિગમક કંતુને અર્થવાદ પણ નહીં દ્વંચની ફલપ્રવૃત્તિ તરિક્કે થાય છે એમ વાક્યવેદિ થાય એટલે અર્થ છે. ૫

બેઠ ધાય. ઉપાસના તો ક્રિયાત્મક છે તેથી તેમનું વિશિષ્ટ વિધાન ઉપપન્ન થાય છે, મારે ઉદગીય આદિને આશ્રયે રહેલાં ઉપાસનાનું કૃત્ત્વને વિષે વિધાન વિરુદ્ધ થતું નથી. તેટલા મારે એમ કહીને આશ્રયે રહેલાં પણ ગોદાદત્ત આદિ કૃત્ત્વસંયોગથી અનિત્ય છે; એ પ્રમાણે ઉદગીય આદિ ઉપાસના પણ અનિત્ય છે એમ સમજાવું. એટલાજ મારે દૃષ્ટસૂત્રશ્રેયે એ પ્રકારનાં ઉપાસનાને ક્રતુઓમાં કદમ્યાં નથી જણા

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

(વાયુ ને પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે તેથી તેઓને પૃથક્કજ સમજવા)
પ્રદાનની પેઠે, તે (પૂર્વગ્રીમાંસામાં) કહ્યું છે ॥ ૪૩ ॥

વાજસનેયકમાં—‘વદિત્વાગ્વેવાદમિતિ વાગ્દયે’ [બૃહદ્ ૨.૧૪.૨૨] (બોલીશય-મારે વ્યાપાર જે બોલતું તેમાંથી અનુપરતજ યશિ—એમ વાણીએ પ્રત ધારણ કર્યું) એમાં આત્માને—શરીરને વિષે વાડ આદિમાં પ્રાણ એક છે અને દૈવતને-દેવાને વિષે અગ્નિ આદિમાં વાયુ એક છે એમ અવધારણ કર્યું છે. તેમજ છાન્દો-શ્યમાં—‘વાયુર્વાય સંવર્ગઃ’ [છાન્દો ૧૩.૩૨] (અરેખર, વાયુ સંવર્ગ છે—અધાનું સંવર્ગન એટલે સંપ્રદણ કરે છે કે સંપ્રસન કરે છે તેથી) એમાં દૈવત-દેવાને વિષે અગ્નિ આદિનું સંપ્રસન કરનાર તરીકે વાયુ છે એમ અવધારણ કર્યું છે, અને ‘પ્રાણો વાયુ સંવર્ગઃ’ [છાન્દો ૧૩.૩૩] (અરેખર, પ્રાણ-મુખ્ય પ્રાણ સંવર્ગ છે) એમ આત્માને-શરીરને વિષે વાડ આદિમાં પ્રાણ સંવર્ગ છે એમ અવધાર્યું છે. તેમાં સં-રાય ધાય છે કે એ વાયુ ને પ્રાણને પૃથક્કજ સમજવા કે અપૃથક્કજ એમ. અપૃથક્કજ સમજવા એમ પ્રાપ્તિ ધાય છે; કેમકે તત્ત્વનો અભેદ છે; કારણ કે અભિન્ન

હોવા આદિથી ઉપાસનાનું વૈવશ્યક કહે છે—‘ઉપાસના તો ક્રિયાત્મક છે’ હતાદિ. જોને ક્રિયાત્મક હોવાથી યાગાદિની પેઠે રૂઢવિશિષ્ટ તરીકે વિધાન ઉપપન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. ‘તેટલા મારે’ = અંગત જાણાવનાર પ્રમાણ ન હોવાથી. ‘એટલાજ મારે’ અનંત છે તે-થીજ. તેટલા મારે અંગતી ઉપાસનાને અશ્રયે પણ કર્યોનો અભિધાર છે એમ સિદ્ધ થયું ॥૪૨॥

વાયુ અને પ્રાણ એ બેનો ભેદ અને અભેદ બંને જાણવાનાં વાગ્યો છે તેથી સંશય કહે છે—‘તેમાં સંશય ધાય છે’ હતાદિ. પૂર્વ અધિકરણમાં કર્મનાં અંગેનો અને તેના સંબંધની ઉપાસનાઓનો નિલત્વરૂપ અને અનિલત્વરૂપ પ્રયોગભેદ યાગ્યો; કેમકે જાણ્યો ભેદ છે; પણ આ અધિકરણમાં તો વાયુ અને પ્રાણ એ બંને સ્વરૂપે મિલ નથી અને તેના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ જાણ પણ એક છે તેથી જ્ઞાનપ્રયોગ એકજ થાય એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘અપૃથક્કજ સમ-જવા’ હતાદિ. ‘અગ્નિર્વાગ્મત્વા’ (અગ્નિ વાડ થઈને) એમ આરંભીને ‘વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્’ (વાયુ પ્રાણ થઈ નાસિકામાં પેહો) એમ મુતિ વાયુ ને પ્રાણનો અભેદ દર્શાવે છે એવો અર્થ છે. ‘યતઃકોદેતિ સૂર્યસ્તં વદ’ (જેમાંથી સૂર્ય ઉદય પામે છે તે કહે) એ પ્રકારમાં સૂર્યત્મક વાયુ વાગ્ય છે, અને ‘પ્રાણાદ્વા વદેતિ’ (પ્રાણથી એ ઉદય પામે છે) એમાં વાયુને સ્થાને પ્રાણને કહેતી મુતિ વાયુ અને પ્રાણનું સ્મર દર્શાવે છે એમ

તત્ત્વને વિષે પૃથક્ છે. એમ અનુચિન્તન ન્યાય નથી. શ્રુતિ પણ 'અધ્યાત્મ એ અધિદેવત તત્ત્વનો અભેદ દર્શાવે છે—'અગ્નિર્વાગ્મન્યા મુલં પ્રાચિન્ન' [એ આરંભ રાષ્ટ્ર] (અગ્નિ—વાક્ ધ્વનિયનો અભિમાની દેવ—વાક્ થઈને—વાક્ ધ્વનિયમાં અન્તર્ભાવ પામીને મુખચિદ્રમાં પ્રવિષ્ટ થયો) એમ આરંભીને, તેમજ 'એતે સર્વેષામ સમાઃ સર્વેઽનન્તાઃ' [બૃહદ ૧૫૫૨૩] (તેએ—વાક્, મન, અને પ્રાણ સર્વેજ તુલ્ય છે. [અધ્યાત્મ અને અધિભૂત સર્વ જગત્ એ ત્રણથી વ્યાપ્ત એ ત્રણથી અતિરિક્ત કાર્યાત્મક કે કારણાત્મક કંઈ નથી], એ સર્વ અનન્ત { વાયવ્યસારભાષી છે } એ આધિદેવિક વિભૂતિ આધ્યાત્મિક પ્રાણોની અભૂત છે એમ દર્શાવે છે. તેમજ અન્યત્ર પણ અધ્યાત્મ અને અધિદેવત, બહુ તત્ત્વનો અભેદ જોવામાં આવે છે. વળી કવચિત્ 'યઃ પ્રાણઃ સ વાયુઃ' (જે પ્રાણ છે તે વાયુ છે) એમ સ્પષ્ટજ પ્રાણને અને વાયુને એક કરે છે. તેમજ, ઉદાહરણ કરેલા વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં પણ 'યતઃકોદેતિ સૂર્યઃ' [બૃહદ ૧૫૫૨૩] (એમાંથી—જે વાયુમાંથી સૂર્ય ઊગે છે) એમાં 'પ્રાણાદ્યાણ્ય ઉદેતિ પ્રાણેઽસ્તમેતિ' [બૃહદ ૧૫૫૨૩] (પ્રાણથી એ ઉદય પામે છે, પ્રાણમાં એ અસ્ત પામે છે) એ ઉપસંહાર સ્થાનમાં પ્રાણથીજ ઉપસંહાર કરી (પ્રાણ ને વાયુનું) એકત્વ દર્શાવે છે. 'તસ્માદેકમેવ મનં ચરેત્ પ્રાણ્યાયેવાપાન્યાચ' [બૃહદ ૧૫૫૨૩] (તેહલા મારે એજ મન ચરવું, પ્રાણન્યાપાર કરવો અને અપાનન્યાપાર કરવો) એમ એક પ્રાણન્યાપાર ઉપસંહાર કરી એનેજ દૃઢ કરે છે. તેમજ છાન્દોગ્યમાં પણ આગળ 'મહામનસા તુતે દેવ યત્કા કા જા જગાર મુયનત્ય ગોપાઃ' [છાન્દોગ્ય ૬.૩.૬] (તે જગાર્યારીએ કંઈ) ચાર { અગ્નિ, સૂર્ય, ઉદક, અને ચન્દ્ર; અને વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અને મન } મહામાઓનો એક દેવ પ્રજાપતિએ ગ્રાસ કર્યો, ભુવનનો રક્ષણ કરનાર દેવ) એ શ્રુતિ એજ સંવર્ગનું ગમન કરાવે છે; પણ એક, એક ચારનો, ને બીજા, બીજા ચારને

કહે છે—'તેમજ, ઉદાહરણ કરેલા વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં' ઇત્યાદિ. વળી વાયુ અને પ્રાણ એ બેનું પૃથક્ જ્ઞાન હોય તો જ્ઞાનના અંગનું જન પણ જિજ્ઞાસુ હોય, પણ જ્યાં નો પ્રાણ અને અપાનનો નિરોધ એ એજ જન શ્રુતિ કહે છે તેથી જ્ઞાન એજ છે એમ કહે છે—'તસ્માદેકમેવ મનં ચરેત્' ઇત્યાદિ. જતનું એક જ પ્રસન્ન છે તેથી એનો અર્થ છે. અગ્નિ પ્રાણ્યાત્ એમ પ્રજન પ્રાપ્ત થયે જપાન્યાત્ એમ અપાનન કર્યું છે, અને જપાન્યાત્ એમ અપાનન પ્રાપ્ત થયે પ્રાણ્યાત્ એમ પ્રજન કર્યું છે, તેથી પ્રાણાપાનનિરોધ કરવો એમ એજ જન દર્શાવે છે એનો અર્થ છે. તેમજ વાયુ અને પ્રાણ એ સંવર્ગ છે એમ વાયુ અને પ્રાણને બંને ઉપક્રમ કરીને પછી વાગ્ધ્યેયમાં સંવર્ગદેવ એજ છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેથી પ્રવેશન એજ એમ કહે છે—'તેમજ છાન્દોગ્યમાં પણ' ઇત્યાદિ. 'મહામનસા' મહામનસા ઇન્દ્રિયાનુ જડવચન છે. જાતુર—ચાર, અગ્નિ, સૂર્ય, ઉદક, અને ચન્દ્ર, અને બીજા ચાર, વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, અને મન. એ ચાર મહામાઓને એક દેવ કા એટલે પ્રજાપતિએ જગાર એટલે ઉપ

૧. અપાનને-મનુષ્યદીને કહેવને પ્રજન કરવું જ્ઞાન તે અપાનન જ્ઞાન. ૨. પ્રાણને કહેવને પ્રજન કરવું જ્ઞાન તે અધિદેવ જ્ઞાન.

સંવર્ગ છે એમ કહેતી નથી. તેથી માટે ઉપગમન અપૃથક્ છે એમ (પૂર્વપક્ષ છે). એમ પ્રાપ્ત થયે એમ કહીએ છીએ—વાયુ અને પ્રાણનું પૃથક્ષ્ણ ઉપગમન કરેતું યુક્ત છે. શાથી? પૃથક્ ઉપદેશ છે તેથી; કારણ કે અધ્યાત્મ અને અધિદેવ વિભાગોનો એ ઉપદેશ આધ્યાનને અર્થ છે; અને આધ્યાન પૃથક્ ન હોય તો એ ઉપદેશ અનર્થક થાય. પણ પૃથક્ અનુચિન્તાન નથી; કેમકે તત્ત્વનો અભેદ છે એમ કહ્યું છે. ના. એ દાખ નથી; કેમકે તત્ત્વનો અભેદ છે તોપણ અવસ્થાભેદથી ઉપદેશનો ભેદ થઈ અનુચિન્તાનનો ભેદ ઉપપન્ન થાય છે. વળી રચોદનો ઉપન્યાસ બે તત્ત્વના અભેદને અભિપ્રાયે ઉપપન્ન થાય છે, તે ઉપન્યાસમાં પૂર્વે કહેલા ધ્યેયભેદનું નિરાશરણ કરવાનું સામર્થ્ય નથી; કારણ કે 'સ ચયેષાં પ્રાણાનાં મધ્યમઃ પ્રાણ યયમેતાસાં દેવતાનાં વાયુઃ' [બૃહદ શખરર] (વાદ્ આદિ આ પ્રાણોને વિષે મધ્યમ પ્રાણ;

સંહાર કર્યો એવો અર્થ છે. 'એમ કહેતી નથી'—એમ ભેદ કહેતી નથી એવો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—તે તે સુતિના અર્થનું પશંદોચન કરવાથી વાયુ અને પ્રાણ એ બેના સ્વરૂપનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તે બે વિષેની ઉપાસનાનું નિરૂપણ તેના સ્વરૂપને અધીન હોવાથી તે ઉપાસના પણ અભિન્ન છે. અધ્યાત્મ અને અધિદેવ મુલોના ભેદથી ઉપાસનામાં ભેદ હો એમ કહેતું યુક્ત નથી; કેમકે ગુણનો ભેદ થયે ગુણવત્નો—ગુણીનો ભેદ થતો નથી; કેમકે 'અગ્નિરોષં જુરોતિ' એમાં ઉત્પન્ન અગ્નિદેવમાં હિમિ, તપ્તુષ્ણ વાદિ ગુણભેદથી ભેદ થતો નથી; કારણ કે ઉત્પન્નમાન કર્મની સાથે સંયુક્ત બે ગુણભેદ તેજ કર્મનો ભેદ થાય છે, ઉત્પન્ન કર્મની સાથે સંયુક્ત ગુણભેદ કર્મનો ભેદ થતો નથી. અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપદેશમાં ઉત્પન્ન ઉપાસના સાથે સંબોધ છે. નેમજ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારનું અલોચન કરવાથી વિદ્યાના ઐત્થ્યનો નિશ્ચય થાય છે તેથી એજ સમુદ્ભૂતિ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે એમ 'અગ્નિરોષં જુરોતિ'માં ઉત્પન્ન એજ અગ્નિદેવના હિમિ તપ્તુષ્ણાદિગુણભેદથી સાંકેતિક ને પ્રાગ્ગાથના ભેદથી પ્રલોચન છે, તેમ 'અપ્રાદો મયતિ ય યયં વેદ' (જે એમ બોલે છે તે અત્તનો ઉપલોચ કરનાર થાય છે) એમ ઉત્પન્ન સર્વવિદ્યા એક છે તોપણ ઉત્પન્નવિદિ વાયુ ને પ્રાણસહ ગુણનો ભેદ છે તેથી પ્રલોચનો ભેદ છે એમ સૂત્રની જઠાર સિદ્ધાન્ત કરે છે—'વાયુ અને પ્રાણનું પૃથક્ષ્ણ' ક્ષત્રાદિ 'તૌ વા યતૌ દ્વૌ સંવર્ગી' (તે એ બે સંવર્ગ છે—સંવરણ કરનાર છે) એ ઉપાસ્યભેદવચ્ચ પ્રલોચન ભાવે છે તેથી વાચકથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષીએ કહેલો અનુવાદ કરી તેનું નિરાશરણ કરે છે—'પણ પૃથક્ અનુચિન્તાન નથી' ક્ષત્રાદિ. પ્રધાનભૂત બે સર્વગુણુ તે ગુણી વિભિદ વાયુ અને પ્રાણ એ બે ધર્મોનો ઉપાસ્ય તરિકે મિષ છે તેથી સંવર્ગગુણવિદિ બે ઉપાસ્ય તેનો ભેદ જાગ્યનાર બે વચ્ચ (તૌ વા યતૌ દ્વૌ સંવર્ગી) તેની સાથે વિરોધ થાય માટે અનુપરબ બે વાયુત્ત્વ તેનું એમ જાગ્યનાર થાય (વા પ્રાણઃ સ વાયુઃ) ક્ષત્રાદિ પ્રલોચનું એજ પ્રાણ કરાવતું નથી એનું તાત્પર્ય છે. સંવર્ગગુણવિદિ વાયુ ને પ્રાણ મિષ છે એવા ભેદવિવેક વાચકથી અનુપસ્થાપના એમ વિરિનાં વાચ ભાષ્ય થાય ॥ એમ સમજવું. સૂત્રના દેહ ને અસ્તમય વાયુને અધીન છે તેથી, પ્રાણ એ વાયુથી અભિદ છે એ અભિપ્રાયે, પ્રાણી મૂર્ત્ય ઉદય ને અસ્તમય ક્રદા છે; માટે અધ્યાત્મ અને અધિદેવ એ અવસ્થાભેદથી કહેલા ધ્યેયભેદનું નિરાસન કરવા 'યત્તદ્યોદેતિ મૂર્તઃ' એ રચોદની ક્ષત્રાદિ નથી એમ કહે છે—'વળી રચોદનો ઉપન્યાસ' ક્ષત્રાદિ. અસ્તમયને માટે દિવ

{ મૃત્યુથી અનામે છે, પોતાના કર્મથી પ્રચ્ચાવિત નથી, પોતાના પ્રાણવ્રતમાં અસર છે } જેમ, તેમ આ અગ્નિ આદિ દેવતાઓમાં વાયુ પણ) એમ ઉપમાન અને ઉપમેય કર્યા છે. આથી વ્રતના ઉપદેશનું પણ વ્યાખ્યાન થયું સમજવું. ‘વક્ત્રમે વ્રતમ્’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] ({ તેણેના માટે { એકજ વ્રત { કરવું }) એમાં વચ્ચે (જકાર) વાદ્ આદિનું વ્રત નિવૃત્ત કરી પ્રાણવ્રતની પ્રતિપત્તિને અર્થે છે; કારણ કે વાદ્ આદિ ભ્રમવ્રત કહ્યાં છે, ‘તાનિ મૃત્યુઃ ધમો મૃત્યોયમે’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] (તે ઇન્દ્રિયોનું મૃત્યુએ ધ્રમરૂપી થઈ સંપ્રહણ કર્યું) એમ શ્રુતિ છે તેથી; પણ (એ વચ્ચે) વાયુવ્રતની નિવૃત્તિને અર્થે નથી; કેમકે ‘મયાતો વ્રતમીમાંસા’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] (હવે વ્રતની મીમાંસા—ઉપાસનકર્મનો વિચાર થાય છે) એમ પ્રત્નવીન વાયુ અને પ્રાણનું વ્રત તુલ્ય રીતે અભ્રમ છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ ‘વક્ત્રમે વ્રતમ્ વચો’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] (તેણે એકજ વ્રત ચરવું) એમ કહીને ‘તેનો વચનો દેવતાને વાયુમાં શાલોકતાં જવતિ’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] (તે વ્રત વડે એ પ્રાણોત્થાન સાથે એકાત્મતા અને એકરૂપાનત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ વાયુપ્રાપ્તિને કૃત્ત કહીને વાયુવ્રત નિવૃત્ત થયું નથી એમ દર્શાવે છે. દેવતા એ આહિ વાયુ છે; કેમકે આત્મ

કહે છે—‘સ વયેવામ્’ ઇત્યાદિ. રચોડના ઉપન્યાસની પેઠે સ્ત્રીકથનો ઉપન્યાસ પણ તત્ત્વોને એને ઉદ્દેશીને છે એમ કહે છે—‘આથી વ્રતના ઉપદેશનું પણ’ ઇત્યાદિ. પણ ‘વક્ત્રમે વ્રતમ્’ એમાં વચ્ચે (જ સંબંધી) વાયુવ્રત નિવૃત્ત થઈ પ્રાણજ એકરૂપી બોલ છે એમ જણાવે છે એમ કહે છે—‘વક્ત્રમે વ્રતમ્’ ઇત્યાદિ. વાદ્, ચમુ આદિનાં વચન, ઈશન આદિનાં સમરૂપ મૃત્યુથી ભ્રમ થાય છે એમ કહીને પ્રાણનું વ્રત અભ્રમ છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે. તેમજ અગ્નિ, આદિત્ય આદિનાં જ્વલન, વાષન આદિ નવો ભ્રમ થાય છે એમ કહીને વાયુનું વ્રત અભ્રમ છે એમ નિર્ધારણ કર્યું છે; કારણ કે ‘સ વયેવાં પ્રાણાનાં મયમયા પ્રાણ વચનો તામાં દેવતાનાં વાયુમર્ત્યોચ્ચિત્તિ હામ્યા દેવતા ન વાયુઃ સિવાડનસ્તમિતા દેવતા વચ્ચા’ [બૃહદ ૧૧૫૨૩] (જેમ અધ્યાત્મ વાદ્ આદિ એ પ્રાણોમાં તે મધ્યમ પ્રાણ મૃત્યુથી અનામે હોવા વચોત્તરના કર્મથી પ્રચ્ચાવિત થતો નથી અને પોતાનું પ્રાણવ્રત અભ્રમ રહે છે. તેમ આ અગ્નિ આદિ દેવોમાં વાયુ પણ એવો છે; કારણ કે અન્ય દેવતાઓ, અગ્નિ આદિ અનામે પામે છે—પોતાનાં કર્મથી ઉપરન થાય છે, અધ્યાત્મ વાદ્ આદિની પેઠે. પણ વાયુ અનામે પામે નથી, મધ્યમ પ્રાણની પેઠે. એ કારણથી એ જે વાયુ છે તે અસ્ત ન પામેથી દેવ છે. એ પ્રકારે અધ્યાત્મ ને અદેહવનો વિચાર કરી પ્રાણનું અને વાયુનું વ્રત અભ્રમ છે એમ નિર્ધારણ થયું છે) એવી શ્રુતિ છે. આ કારણથી ભ્રમ જનનું નિરાકરણ કરવા માટે વચ્ચાર છે, વાયુવ્રત નિવૃત્ત કરવા માટે નથી એવો અર્થ છે. એમ અર્થમાં શ્રિય કહે છે—‘તેમજ ‘વક્ત્રમે વ્રતમ્ વચો’” ઇત્યાદિ. ‘તેનો વચનો’ ઇત્યાદિ. તેમ + વચ = તેનો, એમાં ઉપર જકારના અર્થમાં છે. અગ્નિજ્વલના જેવા અર્થમાં ઉલ્લેખ છે, એ દેવતાનું સાધુત્વ—સંચારદેવતા અને સંચોડના—સમનસંચોડ પણ એવો અર્થ છે. તે જ વડે વાયુનું સાધુત્વ—સંચારદેવતા અને સંચોડના—એકરૂપાનત્વ સુને છે—પ્રત્ય કરે છે, એવો અર્થ છે પણ અદેહવનો પ્રાપ્તિ ક્રિયાને કહી નથી તેને વિશે કહે છે—‘દેવતા એ આહિ વાયુ છે’ ઇત્યાદિ. પણ અગ્નિ આદિનું સ્વરૂપ—સ્વરૂપ કરે છે, માટે અગ્નિ આદિ વાયુથી અનનિષ્ઠ છે. વાયુ તો અનામે અનનિષ્ઠ દેવતા છે; સંચારદેવતાએ વાયુ અનનિષ્ઠ દેવતા છે, તે દેવતા

અપરિચિન્ન ધાય એમ પ્રાપ્તિ કરવા હચ્છું છે; અને 'સૈવાજ્ઞસ્તમિતા દેવતા યદ્વાયુઃ
[જુહૃં ૧૫૫૨૨] (લે એ વાયુ છે તે એ અસ્ત ન પામે એવો દેવ છે) એમ
પાછળ પ્રયોગ છે. તેમજ 'તૌ વા યતૌ દ્વૌ સંવર્ગો વાયુરેવ દેવેષુ પ્રાજઃ પ્રાણેષુ'
[ઇન્દો ૭૪૩૪] (તે એ એ સંવર્ગ—સંવસન કરનાર છે; દેવોમાં વાયુજ અને વાદ્
આદિ પ્રાણોમાં મુખ્ય પ્રાણ) એમ ભેદ વ્યપદેશ કરે છે; અને 'તે વા યતે પચ્ચાન્યે
પચ્ચાન્યે દદા સન્તત્તત્ક્રતમ્' [ઇન્દો ૭૪૩૮] (લેનો પ્રાસ ધાય છે એવા અગ્નિ
આદિ ચાર અને તેનો પ્રાસ કરનાર વાયુ તે એ પાંચ, વાદ્ આદિથી અન્ય; અને
તેથી ભિન્ન લે પાંચ, અધ્યાત્મ, વાદ્ આદિ ચાર અને પ્રાણ તે સર્વ દશ યદ્ દૃત
ધાય છે) એમ ભેદજ ઉપસંહાર કરે છે. તેટલા માટે ઉપગમન પૃથક્કજ છે. પ્રદા-
નની પેઠે. જેમ 'હન્દ્ર રાજને, ઉદિયોના અધિરાજને, સ્વરાજને અગ્નીઆર કપા-
લવાળો પુરોગરા'—એ ત્રણ પુરોગરાવાળી ઇદિમાં 'સર્વ દેવોને આભિમુખ્યે પ્રાપ્તિ
કરાવી, અપર્યાયેજ પુરોગરાણું અવદાન કરે છે—તે તે ભાગોનું મહણ કરે છે, અ-
વ્યર્થત્વને માટે—અર્થ ન થાય માટે' એ વચનથી અને હન્દ્રનો અભેદ ૭ તેથી
સદ્વપ્રદાનની આરાંકા થયે, રાજ આદિ (રાજ, અધિરાજ, સ્વરાજ) ગુણભેદથી,

સ્વરૂપપ્રાપ્તિ ને લોકપ્રાપ્તિ અદિ દષ્ટ છે, માટે દેવતાપ્રાપ્તિ તે વાયુપ્રાપ્તિ છે એવો અર્થ છે.
તેટલા માટે તત્ત્વાત્તેની દૃષ્ટિથી એક મત કહ્યું છે એવી સ્થિતિ છે. હવે પૂર્વે કહેલા પૃથક્
ઉપદેશનું વિષયક કરે છે—'તેમજ 'તૌ વા યતૌ' ઇત્યાદિ. સૂત્રમાં આપેલા દૃષ્ટાન્તનું
આખ્યાન કરે છે—'પ્રદાનની પેઠે' ઇત્યાદિ. ત્રણ પુરોગરાવાળી ઇદિમાં સદ્વપ્રદાન દાજ છે
કે ભેદ પ્રદાન દષ્ટ છે એમ સંદેહ થયે પૂર્વપથ કહે છે—'સર્વ દેવોને આભિમુખ્યે પ્રાપ્તિ
કરાવી' ઇત્યાદિ. શાસ્ત્રી એ ઇદિમાં 'મુજપદજ અવદાન કરે છે, તેથી સર્વ દેવોને અભિ-
મન કરાવી—પ્રાપ્તિ કરાવી 'અપર્યાયેજ પુરોગરાણું અવદાન કરે છે—તે ભાગોનું મહણ કરે
છે તેને માટે દેવ કહે છે—'અવ્યર્થત્વને માટે'—એકને માટે અવત કરેલા—ભાગ કરેલા
હવિને વિષે શેષ થાજને જાઓજ થઈ જુલા ધાય એવો અર્થ છે. ક્યે અવદાન કહ્યું હોય તો
જે હવિનું અવદાન પૂર્વે કહ્યું હોય તેથી અતિરિક્ત હવિ બાકી રહેવાથી દેવતાને યોગ્ય ન
હોવાથી અર્થ થાય એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે સાથે અવદાનની કૃતિ છે તેથી, અને દેવો
એક ૭ તેથી પુરોગરાણો સદ્ પ્રણેષ પ્રાપ્ત થયે પૃથક્ પ્રણેષ ૭ એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—
'રાજ આદિ (રાજ, અધિરાજ, સ્વરાજ) ગુણભેદથી' ઇત્યાદિ. વિશિષ્ટ દેવતાના
ભેદથી એવો અર્થ છે. અર્થનું યજ્ઞ (યજ્ઞ કર) એમ ક્ષણ કરે એટલે જોતાથી પ્રવુજ ક-
રાતો મન્ત તે 'યાજ્ઞ્યા' અને 'મનુષ્યદિ' (મનુષ્ય કર) એમ ક્ષણ કરે એટલે જોતાજે
પ્રયોજેલો મન્ત તે 'મનુષ્યજ્ઞ્યા' એમ એ બે વચ્ચે ભેદ છે. ત્રણ પુરોગરાવાળી ઇદિમાં
પ્રથમપુરોગરાના પ્રદાનમાં જો જ્ઞાન્ય તરીકે કહેલી છે તે દ્વિતીયપ્રદાનમાં જનુવાજ્ઞ્યા અને જો
પૂર્વે જનુવાજ્ઞ્યા છે તે પાછળ જ્ઞાન્યા થાય છે એમ ભલામ કહે છે એમ કૃતિ વિધાન કરે
છે તેથી કૃતિને જનુસારે પૃથક્ પ્રણેષ છે. કૃતિનું વિધાન પ્રયોજ વિષ હોય તોજ વુજ્ઞ થાય
છે, કેમકે એક જનુ એક પ્રયોજમાં જ્ઞાન્યા અને જનુવાજ્ઞ્યા થાય એ વિરુદ્ધ છે એમ કહે

અને 'યાગ્યા અને અનુવાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે તેથી, ન્યાસને અનુસરીનેજ દેવતા પૃથક્ છે તેથી પ્રદાન પૃથક્ છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વથી (વાયુ ને પ્રાણ વચ્ચે) અભેદ છે તોપણ આધ્યેય અંશ પૃથક્ હોવાથી, આધ્યાન પૃથક્ છે એવો અર્થ છે. સંકર્ષકાણ્ડમાં કહ્યું છે—'નાના વા દેવતા ઘૃયગ્નાનાત્' (દેવતા સિદ્ધ છે, પૃથક્ જ્ઞાન છે તેથી). તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી યાગભેદ છે; એમ આદિ વિદ્યાભેદ નથી; કારણ કે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપદેશોમાં એક વિદ્યાનું વિધાન પ્રતીત થાય છે. પણ એક વિદ્યા છે તોપણ અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ભેદથી પ્રવૃત્તિના ભેદ છે; જેમ અગ્નિદોષમાં સાયંકાલ ને પ્રાતઃકાલમાં ભેદ છે તેમ, એટલા અભિપ્રાયથી 'પ્રદાનની પેઠે' એમ કહ્યું છે ॥ ૪૩ ॥

છે—'યાગ્યા અને અનુવાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે' ઇત્યાદિ. 'પ્રથમામનૂચ્ય મધ્યમયા યજેત્ મધ્યમામનૂચ્યોત્તમયા યજેતુસ્તમામનૂચ્ય પ્રથમયા યજેત્'—પ્રથમા ઋષીનો અનુવાદ કરી મધ્યમા ઋષી થરા કરવો, મધ્યમાનો અનુવાદ કરીને, ઉત્તમા ઋષી થરા કરવો, અને ઉત્તમાનો અનુવાદ કરીને પ્રથમા ઋષી થરા કરવો—એમ સર્વ ઋષ્ય અનુવાક્યા થાય છે અને સર્વ યાગ્યા થાય છે એમ યાગ્યા અને અનુવાક્યાની બલાસમુત્તિ છે. 'સંકર્ષકાણ્ડમાં'—કર્મકાણ્ડસ્થળ અવસિદ્ધ કર્મ સંક્ષેપે જેમાં કહેવાય છે તે 'સંકર્ષ' એટલે દેવતા-કાણ્ડ. 'દ્વાદશશક્ષણી'માં—આર અધ્યાયના ભૈમિનિદ્રુત ન્યાયદર્શનમાં નહિ કહેલા એવા મિથ વિષયનો ન્યાયવિચાર જેમાં ભૈમિનિદ્રે કર્યો છે એવો 'દ્વાદશશક્ષણી'નો પરિશિદ્ધ કાણ્ડ તે સંકર્ષકાણ્ડ કહેવાય છે. 'નાના વા દેવતા ઘૃયગ્નાનાત્' એમાં યાગબદ અવધારણવાચક છે. દેવતા પૃથક્કર્મ છે; કેમકે રાત્ર આદિ ગુણોના ભેદે ભેદ સમભવ છે, એવો સૂત્રનો અર્થ છે. દુષાન્તમાં દેવતાના ભેદથી કર્મનો ભેદ ॥ તેમ વિદ્યાભેદ થાય તેથી કહે છે—'તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી' ઇત્યાદિ. કર્મોત્પત્તિવાક્યમાં રહેલો દેવતાભેદ કર્મભેદને વિશે દેતુ થાય છે; આદિ તો 'અગ્નાદો મયતિ ચ ઘૃયં ચેદ્' એમ ઉત્પત્તિમાં એકજ છે એમ સમભવથી વિધાનો, પાછળથી શ્રુતિએ કહેલો વાયુપ્રાણભેદ ભેદક થતો નથી; જેમ અગ્નિદોષનો, હિદિ આદિ દ્રવ્યભેદ ભેદક થતો નથી તેમ, એવો અર્થ છે. ત્યારે કયે અંશે પ્રદાન એ દુષાન્ત થાય છે તેને વિશે કહે છે—'પણ એક વિદ્યા છે તોપણ' ઇત્યાદિ. અવસ્થાના ભેદથી દેવતાનો ભેદ છે અને પ્રયોગનો ભેદ છે એ અંશે એ દુષાન્ત છે એવો અર્થ છે. અગ્નિદોષમાં જેમ સાયંકાલે અગ્નિ અને પ્રત્યપતિ દેવતા છે, અને પ્રાતઃકાલે સૂર્ય અને પ્રત્યપતિ દેવતા છે, અને બન્ને કાળે અનુજ્ઞાનનો પણ ભેદ છે; તેમ આદિ પણ ધ્યાનભેદ સિદ્ધ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૩ ॥

૧ 'યજેત્' (યજ કર) એમ અર્થનું કુક્રમ કરે એટલે દોઢા જે મન્ત્ર પડે તે 'યાગ્યા'.

૨ યજુર્વેદી' (અનુવાદ કર) એમ અર્થનું તરફથી કુક્રમ થવે દોઢાથી પ્રયુક્ત કરાતો મન્ત્ર તે

'અનુવાક્યા'.

૩ કલ્પસુત્ર, વિષ્ણુસંહ.

લિङ્ગમૂયસ્વાત્તદ્ધિ ચલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

(મનથી 'સંપાદિત અગ્નિ સ્વતન્ત્ર. કેવલવિદ્યાત્મક છે), લિંગ ધણાંજ છે નેથી: કેમકે તે લિંગ (પ્રકરણથી) વધારે બળવાન છે, તે પણ (પૂર્વકાણ્ડમાં કહ્યું છે) ॥ ૪૪ ॥

વાજસનેયીઓ અગ્નિરહસ્યમાં 'નૈવ વા રદમગે સદાસીન્' (ઉત્પત્તિપૂર્વે એ સર્વ સન્ નહોતુંજ { તેમજ અસન્ પણ નહોતું }) એ બ્રાહ્મણમાં મનને વિષે અ-
વધન કરે છે—પરંતુ કે 'તત્ત્વદ્વિદ્યાનુસદધ્યાવ્યવદ્વાનનોડગ્રીતર્કાન્ મનોમયાન્
મનશ્ચિત્તઃ' (તે મને પોતાના અગ્નિઓ બોલા { કેવા અગ્નિઓ તે કહે છે }, પુરુ-
ષના આયુષ્યના સો વર્ષના છત્રીસ હજાર અદોરાત્ર, જે હિંદિયા તરીકે કહેવાયા છે
તે વડે મનેજ સંપાદિત કરેલા, પૂજ્ય, મનોવૃત્તિમાં કહેવાયા) હતાદિ. તેમજ 'વાહુ-
વિત્તઃ પ્રાણવિત્તમ્પ્રાણવિત્તઃ કર્મવિત્તોડગ્રીવિત્તઃ' (વાહુથી સંપાદન કરેલા,
પ્રાણથી સંપાદન કરેલા, અયુધથી સંપાદન કરેલા, મોતથી સંપાદન કરેલા, કર્મથી
સંપાદન કરેલા, અગ્નિથી સંપાદન કરેલા { પોતપોતાની વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓને વાહુ,
પ્રાણ આદિઓએ બોલા }) એમ છુદા છુદા સંપાદિત અગ્નિઓ કહે છે. તેમાં સં-
શય થાય છે કે મું એ મનથી સંપાદિત અગ્નિ આદિ ક્રિયામાં અનુપ્રવેશ કરનાર
છે અને તેના ચેષ્મણ છે. કે સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે? તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં

વાકુચિત્તઃ પછી 'સ.પાડિત અગ્નિવિદ્યાનો વિચાર ચારલો છે—'લિંગમૂયસ્વાત્તદ્ધિ'
હતાદિ. 'નૈવ વા' હતાદિ—ઉત્પત્તિની પૂર્વે એ સર્વ સત્સ્વરૂપે નહોતુંજ, તેમજ અસત્-
સ્વરૂપે પણ નહોતું એમ ઉપક્રમ કરીને મનથી સદિ કહીને તે મને પોતાને બોલું એમ હિંદુ-
પૂર્વક અગ્નિઓને બોલા એમ મનને ઉદેશીને પો છે એવો અર્થ છે. પુરુષના આયુષ્ તરીકે
કહેવાં સો વર્ષની અત્તરંગ છત્રીસ હજાર દિવસ ને રાત્રીથી મનોવૃત્તિઓ અવવિષ્ટ છે; તેઓ
અસખ્ય છે તોપણ તેને છત્રીસ હજાર ચતુર્થી છે: અને હિંદિયા તરીકે કહેવાથી એ મનોવૃત્તિઓ
વડે મનેજ સંપાદિત અગ્નિઓ તે મનશ્ચિત્ત અગ્નિઓ, બોલા પૂજ્ય અને મનોમય એટલે મનો-
વૃત્તિઓને વિષે સંપાદિત કરેલા અગ્નિઓને મને પોતાના સજન્મથી તરીકે બોલા; તેમજ વાહુ-
પ્રાણ આદિએ પણ, પોતપોતાની વૃત્તિરૂપ, અગ્નિઓને બોલા એમ કહે છે—'તેમજ 'વાહુ-
વિત્તઃ પ્રાણવિત્તઃ' " હતાદિ. 'પ્રાણવિત્તઃ'—પ્રાણથી એટલે પ્રાણેન્દ્રિયથી સંપાદિત યજ્ઞવાઃ
'કર્મવિત્તઃ'—કર્મવિદ્યા, હસ્ત આદિથી સંપાદિત યજ્ઞ. 'અગ્નિવિત્તઃ'—જ્ઞાપ્રકારથી સં-
પાદિત યજ્ઞ. અગ્નિયવનપ્રકારરૂ છે તેથી એ અગ્નિઓ કહેવાં છે કે પ્રાણ-અદ્યાપક જનુ સિ-
ચ્છિદિ હોવાને છીધે પુરુષાર્થ ॥ એમ સદય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે' હતાદિ.
'કેવલવિદ્યાત્મક' = ક્રિયાનું અંત દયા વિન્યા લાગનામય છે એવો અર્થ છે. વાયુ અને
પ્રત્યુને એક પ્રયોગ સંતત્વને નથી તેથી તેઓ મિશ્ર પ્રયોગે ધ્રુવ છે: પણ જાડે તો મનશ્ચિત્ત
અગ્નિ અગ્નિઓ પ્રકરણથી કર્મનાં અંત છે તેથી તેમનો એક પ્રયોગ જુજા છે એમ કહે છે—
'તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં અનુપ્રવેશ પ્રાપ્ત થયે' હતાદિ. પૂર્વકાણ્ડમાં ક્રિયાવંત અગ્નિઓનું

૧ ૩૫૫, ૨ ૩૫૫, ૩ ૩૫૫ = આરોધ, બોધ, સ્વરૂપી ડિપિવ તે સંપાદિત,
આરોધિત

અને 'વાચ્યા અને 'અનુવાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે તેથી, ન્યાસને અનુસરીને જ દેવતા પૃથક્ છે તેથી પ્રદાન પૃથક્ છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વથી (વાયુ ને પ્રાણ વચ્ચે) અભેદ છે તોપણ આધ્યેય અંશ પૃથક્ હોવાથી, આધ્યાન પૃથક્ છે એવો અર્થ છે. સંકર્ષકાણ્ડમાં કહ્યું છે—'નાના વા દેવતા વૃથગ્જાનાત્' (દેવતા ભિન્ન છે, પૃથક્ પ્રદાન છે તેથી). તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી યાગભેદ છે; એમ આદિ વિદ્યાભેદ નથી; કારણ કે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપદેશોમાં એક વિદ્યાનું વિધાન પ્રતીત થાય છે. પણ એક વિદ્યા છે તોપણ આધ્યાત્મ અને અધિદેવ ભેદથી પ્રવૃત્તિનો ભેદ છે; જેમ અગ્નિદોષમાં સાયંકાલ ને પ્રાતઃકાલમાં ભેદ છે તેમ. એટલા અભિપ્રાયથી 'પ્રદાનની ૧૩' એમ કહ્યું છે ॥ ૪૩ ॥

છે—'વાચ્યા અને અનુવાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે' હવાડિ. 'મયમમામનૂય મયમવા યજેન્ મયમમામનૂયોત્તમવા યજેન્નુત્તમામનૂય મયમવા યજેન્'—પ્રથમા ઋષીનો અનુવાદ કરી મધ્યમા ઋષી થત કરવો, મધ્યમાનો અનુવાદ કરીને, ઉત્તમા ઋષી થત કરવો, અને ઉત્તમાનો અનુવાદ કરીને પ્રથમા ઋષી થત કરવો—એમ સર્વ ઋષ્ય અનુવાક્યા થાય છે અને સર્વ વાચ્યા થાય છે એમ વાચ્યા અને અનુવાક્યાની અવ્યામગ્નિ છે. 'સંકર્ષકાણ્ડમાં'—કર્ત્ત્વકાણ્ડમાં અવસિદ્ધ કર્મ સંકેપે જેમાં કહેવાય છે તે 'સંકર્ષ' એટલે દેવતા કળક. 'કર્ત્ત્વકાણ્ડ'માં—ભાર અધ્યાયના યેમિનિરૂત ન્યાયકર્મનમા નમે કહેવા એવા નિષ્ક વિષયનો ન્યાયવિચાર જેમાં યેમિનિએ કર્યો છે એવો 'કર્ત્ત્વકાણ્ડ'નો પરિશિદ્ધ કળક તે કર્ત્ત્વકાણ્ડ કહેવાય છે. 'નાના વા દેવતા વૃથગ્જાનાત્' એમાં યાગભવ અવધરુણાય છે. દેવતા પૃથક્ છે; કેમકે રાત્ર આદિ યુગોના ભેદે ભેદ સમગ્રાય છે, એવો મૂલનો ભવ છે. દૃઢતામાં દેવતાના ભેદથી કર્મનો ભેદ છે તેમ વિદ્યાભેદ થાય તેથી કહે છે—'તેમાં નો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી' હવાડિ. કર્મોત્પત્તિવાક્યમાં રહેતો દેવતાભેદ કર્મનેને રિતે દેવ થાય છે; અર્થ નો 'મયમમામનૂય મયમવા યજેન્' એમ ઉપનિષદા ભેદથી છે એમ જ મયમથી વિદ્યાનો, પાતળથી શ્રુતિએ કહેલો વાયુપ્રાણભેદ ભેદક થતો નથી; જેમ આત્મદેવનો, દેવ આદિ દ્રવ્યભેદ ભેદક થતો નથી તેમ, એવો અર્થ છે. ભારે કરે અને પ્રથમ એ દૃઢતા થાય છે તેને રિતે કહે છે—'પણ એક વિદ્યા છે તોપણ' હવાડિ. અવરણના ભેદથી દેવતાનો ભેદ છે અને પ્રયોગનો ભેદ છે એ એવો એ દૃઢતા છે એવો અર્થ છે. અગ્નિદેવમાં એક દેવતાની અગ્નિ અને પ્રથમની દેવતા છે, અને પ્રયોગને સૂર્ય અને પ્રથમની દેવતા છે, અને એને કોઈ અનુદાનનો પદ્મ ભેદ છે; તેમ અર્થે પદ્મ પદ્માનન્દ નિદ્ધ છે એવો અર્થ છે ૩૪૩

૧ 'મય' (૪૩ ૨૨) એમ અર્થે કુલ ૩૨ ભેદો દે. ૩૩ એ મત્ત એ ને 'વાચ્યા'.

૨ 'મયમમામનૂય' (૪૩ ૨૨) એમ અર્થે ૧૪૫૫ કુલ ૩૦ દેવતાની પ્રમાણ ૩૨. મત્ત ૧

* અનુવાક્યા'.

૩ ૩૪૩-૪૪૪, વિષયક

અને 'વાચ્યા અને 'અનુવાકયાનો 'બ્યત્પાસ કર્યો છે તેથી, ન્યાસને અનુસરીનેય દેવતા પૃથક્ છે તેથી પ્રદાન પૃથક્ છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વથી (વાયુ ને પ્રાણ વચ્ચે) અમે; છે તેપણુ આશ્ચર્ય અંશ પૃથક્ હોવાથી, આધ્યાત્મ પૃથક્ છે એવો અર્થ છે. મંત્રપ્રાપ્તમાં કર્યું છે—'જાના વા દેવતા પૃથગ્જ્ઞાનાત્' (દેવતા ભિન્ન છે, પૃથક જ્ઞાન છે તેથી). તેમાં તેા દ્રવ્ય અને દેવતાના બેદથી યાગબેદ છે; એમ અર્થ વિવાદે; નથી; કારણ કે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપર જોવામાં એક વિધાનું વિધાન પ્રતીત થાય છે. પણ એક વિધા છે તેપણુ આધ્યાત્મ અને અધિદેવ બેદથી પ્રવૃત્તિનો બેદ છે; જેમ અમિદોષમાં સાયંકાલ ને પ્રાતાઃકાલમાં એક છે તેમ, એટલા અભિપ્રાયથી 'પ્રદાનની યેડ' એમ કર્યું છે ॥ ૪૩ ॥

કે—'વાચ્યા અને અનુવાકયાનો બ્યત્પાસ કર્યો છે' હવાડિ. 'પ્રથમામનૂલ્ય મળ્ય-મળ્ય મંત્રેન મધ્યમામનૂલ્યોત્તમયા યંત્રેનુલમામનૂલ્ય પ્રથમયા યંત્રેનુ'—પ્રથમા કાષ્ઠી અનુવાદ કરી નાંવમા કાષ્ઠી વચ કરવો, મધ્યમાનો અનુવાદ કરીને, ઉત્તમા કાષ્ઠી વચ કરવો, અને દેવતાનો અનુવાદ કરીને પ્રથમા કાષ્ઠી વચ કરવો—એમ સર્વે કાનુ અનુવાકયા થાય છે અને ત્યાં કાલ્યા થાય છે એમ વાચ્યા અને અનુવાકયાની બ્યત્પાસમૂર્તિ છે. 'સંક્રાંતિ મુદ્ધર્મ'—કર્મકાંડપ્રમુખ અવતિષ્ઠ કર્મ મર્મરો એમા કહેવાય છે ને 'સંક્રાંતિ' એટલે દેવતા કાંડ 'કાંડપ્રમુખ' મા—અ.ર અધ્યાત્મના યોગિનિપૂત ન્યાયદર્શનમા નહ કહેવા એક નિવૃત્તિપદ અ.વ.વ.વ. એનાં યોગિનિને કર્યા છે એવો 'કાંડમયજ્ઞાની'નો યોગિનિષ્ઠ પ્રમુખ ને વચ્ચેકાંડ કહેવાય છે. 'જાના વા દેવતા પૃથગ્જ્ઞાનાત્' એમા લાગભવ અર્થાત્પૃથક છે દેવતા પૃથક્ છે; કેમકે રજ્ઞ અ.દિ મુદ્ધર્મના બેદે બેદ સમઅર્થ છે, એવો મુદ્ધર્મો અર્થ છે. દુષ્ટભાવના દેવતાના બેદની કન્યે બેદ છે તેમ દિવ્યબેદ થાય તેથી કહે છે—'તેમાં તેા દુષ્ટ અને દેવતાના બેદથી' હવાડિ. કર્મયોગિનાડવમાં રહેતો દેવતાબેદ કન્યેદને સિંહેનુ થાય છે, અર્થે તે 'મજ્ઞાપો મળતિ ચ ભ્યં વેદ' એમ ઉપનિષદા મંત્ર છે એવ કા વાચ્યાથી કાંડ, રાજાની કનિભ કહેલે વાનુપ્રાપ્તબેદ બેદક મળે નથી, જેમ આત્મકેતો, ભેદ કાંડ કન્યેદ બેદક થયે નથી તેમ, એવો અર્થ છે. આરે કરે અર્થ પ્રથમ બે કાંડ બંધ છે તેને સિંહ કહે છે—'પણુ એક વિધા છે તેપણુ' હવાડિ. અવધ્યાત્મના બેદથી દેવતાના બેદ છે અને પ્રથમના બેદ છે એ કાંડ બે દુષ્ટભાવ છે એવો અર્થ છે અમિદેવના બેદ કે.મ.રે અર્થ અને પ્રથમને દેવતા છે, અને પ્રથમકે મુખ અને પ્રથમથી દેવતા છે, બીજો મળે છે, અનુવાકયા પૃથક બેદ છે. તેમ અર્થે પૃથક અવધ્યાત્મક નિવૃત્તિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૩ ॥

૧. '૪૩' / ૪૩ (૪) નેવ અ.વ.વ. દુષ્ટ રે બેદે દે. ૪૩ એ મળ્ય પે છે 'વાચ્યા'.

૨. 'મજ્ઞાપો' (અનુવાદ ૪૨) અને અનુવાદ ૪૩ની દુષ્ટ વચ દેવતાની કાંડ ૪૩ ને

'અનુવાકયા'.

૩. કાંડમુખ, યોગિનિ

લિङ્ગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

(મનથી 'સંપાદિત અગ્નિ સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે), લિંગ ધણાંજ છે તેથી: કેમકે તે લિંગ (પ્રકરણથી) વધારે બળવાન છે, તે પણ (પૂર્વકાણ્ડમાં કહ્યું છે) ॥ ૪૪ ॥

વાચસનેથીઓ અગ્નિરહસ્ત્યમાં 'નૈવ યા રદમગ્રે સદાસીત્' (ઉપતિપૂર્વે એ સર્વે સત્ નહોતુંજ { તેમજ અસત્ પણ નહોતું }) એ બ્રાહ્મણમાં મનને વિષે અ-ધ્યયન કરે છે—૫૬ ॥ કે 'તાવદ્ગ્રંથિદાત્સહસ્રાણ્યપદ્યદ્વાત્મનોગ્રીનકાન્ મનોમયાન્ મનચિત્તાઃ' (તે મને પોતાના અગ્નિઓ બોલા { કેવા અગ્નિઓ તે કહે છે }, પુર-પના આપુષ્પના સો વર્ષના છત્રીસ હબર અહોરાત્ર, એ દૈદિશ તરીકે કહેવાયા છે તે વડે મનેજ સંપાદિત કરેલા, પૂજ્ય, મનોવૃત્તિમાં કહેલા) કલ્યાણિ. તેમજ 'વાકુ-ચિત્તાઃ પ્રાણચિત્તાઃપ્રાણચિત્તાઃ કર્મચિત્તાઃ કર્મચિત્તાઃગ્રાણચિત્તાઃ' (વાક્યથી સંપાદન કરેલા, પ્રાણથી સંપાદન કરેલા, અધુથી સંપાદન કરેલા, મોનથી સંપાદન કરેલા, કર્મથી સંપાદન કરેલા, અગ્નિથી સંપાદન કરેલા { પોતપોતાની વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓને વાક્ય, પ્રાણ આદિઓએ બોલા }) એમ છુદા છુદા સંપાદિક અગ્નિઓ કહે છે. તેમાં સં-શય થાય છે કે શું એ મનથી સંપાદિત અગ્નિ આદિ ક્રિયામાં અનુપવેશ કરનાર છે અને તેના શેષભૂત છે. કે સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે? તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં

વાકુચિત્તા પછી 'સાધારિક અગ્નિતિદાનો વિચાર આવશે છે—'લિંગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ' કલ્યાણિ. 'નૈવ યા' કલ્યાણિ—ઉપતિની પૂર્વે એ સર્વે સત્સ્વરૂપે નહોતુંજ, તેમજ અસત્-સ્વરૂપે પણ નહોતું એમ ઉપક્રમ કરીને મનની સહિ કહીને તે મને પોતાને બોલું એમ દક્ષિણ-પૂર્વે અગ્નિઓને બોલા એમ મનને ઉદ્દેશીને ૫૬ છે એવો અર્થ છે. પુરુષના આકૃષ્ઠ તરીકે કહેવામાં સો વર્ષની અનાદ્ય છત્રીસ હબર દિવસ ને રાત્રિથી મનોવૃત્તિઓ અવનિષ્પન્ન છે; તેઓ અસંખ્ય છે તોપણ તેને છત્રીસ હબર ચમ્પેલી છે; અને દૈદિશ તરીકે કહેવાથી એ મનોવૃત્તિઓ વડે મનેજ સંપાદિત અગ્નિઓ તે મનચિત્ત અગ્નિઓ, એવા પૂજ્ય અને મનોમય એટલે મનો-વૃત્તિઓને વિષે સંપાદિત કરેલા અગ્નિઓને મને પોતાના સંમતી તરીકે બોલા; તેમજ વાક્ય, પ્રાણ આદિએ પણ, પોતપોતાની વૃત્તિરૂપ, અગ્નિઓને બોલા એમ કહે છે—'તેમજ 'વાકુ-ચિત્તાઃ પ્રાણચિત્તાઃ' ॥ કલ્યાણિ. 'પ્રાણચિત્તાઃ'—પ્રાણથી એટલે પ્રાણેન્દ્રિયથી સંપાદિત વચચા; 'કર્મચિત્તાઃ'—કર્મેન્દ્રિય, હસ્ત આદિથી સંપાદિત વચચા. 'અગ્નિચિત્તાઃ'—જાણીથી સં-પાદિત વચચા. અગ્નિચરણપ્રકરણ છે તેથી એ અગ્નિઓ કલ્યાણે ॥ કે પ્રધાન-વચચા મદ્ધિ-વાદિ હોવાને થીપે પુરુષાવ ॥ એમ સંશય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે' કલ્યાણિ. 'કેવલવિદ્યાત્મક' = ક્રિયાનું એજ કયા વિદ્ય બાવનામય છે એવો અર્થ છે. વાકુ અને પ્રાણને એક પ્રયોજ સંતવરે નથી તેથી તેઓ મિલ પ્રયોજે થાય છે; પણ જાહે તો મનચિત્ત આદિ અગ્નિઓ પ્રકરણથી કર્મનાં અંશ છે તેથી તેમને એક પ્રયોજ મુખ ॥ એમ કહે છે—'તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં અનુપવેશ પ્રાપ્ત થયે' કલ્યાણિ. પૂરવકામાં ક્રિયાવંક અગ્નિઓનું

૧ કાપેકું, એમ તરીકે માનેકું. ૨ કા. ૩ સંપદ્ધિ = આરોધ, એમ. સંપદ્ધિ અગ્નિવ તે સંપાદિત, આરોધિય.

અને 'વાજ્યા અને અનુવાકયાનો વ્યત્યાસ કયો છે તેથી, ન્યાસને અનુસરીતેજ દેવતા પૃથક્ છે તેથી પ્રદાન પૃથક્ છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વથી (વાયુ ને પ્રાણ વચ્ચે) અભેદ છે તોપણ આયોગ અંશ પૃથક્ હોવાથી, આધ્યાન પૃથક્ જ એવો અર્થ છે. સંકર્ષકાણમાં કહ્યું છે—'નાના વા દેવતા વૃષગ્જાનાત્' (દેવતા ભિન્ન છે, પૃથક જ્ઞાન છે તેથી). તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી યાગભેદ છે; એમ અર્થ વિચારે નથી; કારણ કે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી અધ્યાત્મ અને અપિદેવ ઉપદેશોમાં એક વિચારું વિધાન પ્રતીત થાય છે. પણ એક વિદ્યા છે તોપણ આયત્ન અને અપિદેવ એથી પ્રવૃત્તિનો ભેદ છે; જેમ અગ્નિદેવમાં સાધકાદિ ને પ્રાતાઃકાલમાં ભેદ છે તેમ, અગ્નિ આભિપ્રાયથી 'પ્રદાનની પેઠે' એમ કહ્યું છે ॥ ૪૩ ॥

ઠે—'વાજ્યા અને અનુવાકયાનો વ્યત્યાસ કયો છે' હવાદિ. 'પ્રથમામનૂજ્ય મજા મજા વજેન્ મજામનૂજ્યોત્તમવા વજેન્મજામનૂજ્ય પ્રથમયા વજેન્'—પ્રથમા કહ્યો અનુવાદ કરી મધ્યમા કહ્યો વજ કરવો, મધ્યમાનો અનુવાદ કરીને, ઉત્તમા કહ્યો વજ કરવો, અને તૃતીયાનો અનુવાદ કરીને પ્રથમા કહ્યો વજ કરવો—એમ સર્વે કયું અનુવાકમાં થાય છે અને અર્થ થાજ્યા થાય છે એમ થાજ્યા અને અનુવાકમાંથી અત્યાસમૃતિ છે. 'સંકર્ષકાણ વદ્યન્'—કર્મકાણ વદ્યન્ અવસિદ્ધ કર્મ સહેજે જેમાં કહેવાય છે ને 'સંકર્ષ' એટલે દેવતા-કર્મ. 'દદ્યન્વદ્યન્' મા—આર અધ્યાયના શ્રીમિનિપુન ન્યાયદર્શનમાં નહિ કહેવા એવા વિષય વિષયનો ન્યાયવિચાર જેમાં શ્રીમિનિએ કયો છે એવો 'દદ્યન્વદ્યન્' નો પરિશિદ્ધ અર્થ ને સંકર્ષકાણ કહેવાય છે. 'નાના વા દેવતા વૃષગ્જાનાત્' એમાં વામજ્ય અવધારણા થાય છે. દેવતા પૃથક્કાર છે; કેમકે રાજા આદિ મુલ્યોના ભેદે ભેદ સમભવ છે, એવો મુલ્યનો અર્થ છે. દુષ્ટાનામાં દેવતાના ભેદથી કર્મનો ભેદ છે તેમ વિચારેદ થાય તેથી કહે છે—તેમાં તે દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી' હવાદિ. કર્મોત્પતિવાક્યમાં રહેલો દેવતાભેદ કર્મને રીતે દેવ થાય છે; અર્થે તે 'મજાદો મજાતિ વ વજેન્ વજે' એમ ઉત્પતિમાં એક જ છે એમ જ મજાવદી વિધાનમાં, પાત્રણથી મૃતિએ કહેલો વાયુપ્રાણને ભેદક થતો નથી; જેમ અગ્નિદેવનો, દિવ અગ્નિ દ્રવ્યને ભેદક થતો નથી તેમ, એવો અર્થ છે. આરે કયે અંગે પ્રદાન ને દુષ્ટા થાય છે તેને રીતે કહે છે—પણ એક વિદ્યા છે તોપણ' હવાદિ. અધ્યાયના ભેદથી દેવતાને ભેદ છે અને પ્રત્યેકનો ભેદ છે એ અર્થ ને દુષ્ટાના છે એવો અર્થ છે. અગ્નિદેવમાં એવ ને વજેન્ અર્થ અને પ્રથમદિ દેવતા છે, અને પ્રત્યેક જે સૂર્ય અને પ્રજાપતિ દેવતા છે, અને એને કહે, અનુવાદનો થયું ભેદ છે; તેમ અર્થે પણ અધ્યાયને ભેદ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૩ ॥

૧. 'વાજ્યા' (૪૩ ૪૨) એવ અર્થે દુષ્ટાને કહેલો દેવતા ને મજા પડે તે 'વાજ્યા'.

૨. 'મજાવદી' (અનુવાદ ૪૨) એવ અર્થે વજેન્ દુષ્ટાને કહેલો પ્રદાન મજા પડે તે 'મજાવદી'.

૩. 'અનુવાકયા'.

૪. 'દદ્યન્વદ્યન્' વિષયે.

લિङ્ગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

(મનથી 'સંપાદિત અગ્નિ સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે), લિંગ ઘણાંજ છે નેથી; કેમકે તે લિંગ (પ્રકરણથી) વધારે બળવાન છે, તે પણ (પૂર્વકાણ્ડમાં કહ્યું છે) ॥ ૪૪ ॥

વાત્સનેયીઓ અગ્નિરહસ્ત્યમાં 'નૈય યા' શ્લોકમાં સદાસીત્' (ઉત્પત્તિપૂર્વે એ સર્વ સત્ નહોતુંજ / તેમજ અસત્ પણ નહોતું /) એ બ્રાહ્મણમાં મનને વિષે અધ્યયન કરે છે—પઠે છે કે 'તત્ત્વદર્શિશત્સહસ્રાણ્યપદ્યદ્વાત્મનોઽમ્નીનર્કાન્ મનોમયાન્ મનઃચિત્તઃ' (તે મને યોગના અગ્નિઓ એવા / કેવા અગ્નિઓ તે કહે છે / , પુરુષના આયુષ્યના સો વર્ષના છત્રીસ હજાર અહોરાત્ર, એ દૃષ્ટિકા તરીકે કહેવાયા છે તે વડે મનેજ સંપાદિત કરેલા, પૂન્ય, મનોવૃત્તિમાં કહેલા) ઇત્યાદિ. તેમજ 'વાક્-ચિત્તઃ પ્રાણચિત્તઃ પ્રાણચિત્તઃ ધોષચિત્તઃ કર્મચિત્તોઽગ્નિચિત્તઃ' (વાદ્ધી સંપાદન કરેલા, પ્રાણથી સંપાદન કરેલા, અધુથી સંપાદન કરેલા, યોગથી સંપાદન કરેલા, કર્મથી સંપાદન કરેલા, અગ્નિથી સંપાદન કરેલા / યોગયોગના વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓને વાદ્, પ્રાણ આદિઓએ એવા /) એમ છુટા છુટા સાંપાદિક અગ્નિઓ કહે છે. તેમાં સંશય થાય છે કે ગું એ મનથી સંપાદિત અગ્નિ આદિ ક્રિયામાં અનુપ્રવેશ કરનાર છે અને તેના શેષભૂત છે. કે સ્વતન્ત્ર, કેવલવિદ્યાત્મક છે? તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં

વાયુવિદ્યા પછી 'સાંપાદિક અગ્નિવિદ્યાનો વિચાર આરંભે છે—'લિંગભૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ' ઇત્યાદિ. 'નૈય યા' ઇત્યાદિ—ઉત્પત્તિની પૂર્વે એ સર્વ સત્સ્વરૂપે નહોતુંજ, તેમજ અસત્-સ્વરૂપે પણ નહોતું એમ ઉપક્રમ કરીને મનની સદિ કહીને તે મને યોગને એવું એમ દર્શિત-પૂર્વક અગ્નિઓને એવા એમ મનને ઉદ્દેશીને પઠે છે એનો અર્થ છે. પુરુષના આયુષ્ તરીકે કહેવાં સો વર્ષની અન્તર્ગત છત્રીસ હજાર દિવસ ને રાત્રિથી મનોવૃત્તિઓ અવગ્રિહ્ય છે; તેઓ અસંખ્ય છે તોપણ તેને છત્રીસ હજાર ગણેલી છે; અને દૃષ્ટિકા તરીકે કહેલી એ મનોવૃત્તિઓ વડે મનેજ સંપાદિત અગ્નિઓ તે મનચિત્ત અગ્નિઓ, એવા પૂન્ય અને મનોમય એટલે મનોવૃત્તિઓને વિષે સંપાદિત કરેલા અગ્નિઓને મને યોગના સંજનથી તરીકે એવા; તેમજ વાદ્, પ્રાણ આદિએ પણ, યોગયોગના વૃત્તિરૂપ, અગ્નિઓને એવા એમ કહે છે—'તેમજ 'વાક્-ચિત્તઃ પ્રાણચિત્તઃ' ઇત્યાદિ. 'પ્રાણચિત્તઃ'—પ્રાણથી એટલે પ્રાણેન્દ્રિયથી સંપાદિત થયેલા; 'કર્મચિત્તઃ'—કર્મેન્દ્રિય, દસ્ત આદિથી સંપાદિત થયેલા. 'અગ્નિચિત્તઃ'—જ્ઞાનાગ્નિથી સંપાદિત થયેલા. અગ્નિયયનપ્રકરણ છે તેથી એ અગ્નિઓ કલ્પયે છે કે આધાન-વ્યાપક બદ્ધ વિગાદિ હોવાને લીધે પુરુષાર્થ જ એમ સંશય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે' ઇત્યાદિ. 'કેવલવિદ્યાત્મક' = ક્રિયાતું એમ કયા નિવા બાવનામય છે એનો અર્થ છે. વાયુ અને પ્રાણને એક પ્રયોગ સંતત્વતો નથી તેથી તેઓ ભિન્ન પ્રયોગે ધ્યેય છે; પણ આદિ તો મનચિન્ આદિ અગ્નિઓ પ્રકરણથી કહેનાં એમ છે તેથી તેમને એક પ્રયોગ યુક્ત છે એમ કહે છે—'તેમાં પ્રકરણથી ક્રિયામાં અનુપ્રવેશ પ્રાપ્ત થયે' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં ક્રિયાવંક અગ્નિઓનું

૧ કહેવું, એમ તરીકે માનેવું. ૨ ઇ. ૩ સંપદ્ = આરોપ, એમ. સંપદ્થી ક્રિયવ તે સંપાદિત, આરોપિત.

અને 'યાજ્ઞ્યા અને 'અનુશાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે તેથી, ન્યાસને અનુસરીને જ દેવતા પૃથક્ છે તેથી પ્રદાન પૃથક્ છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વથી (વાયુ ને પ્રાણ વચ્ચે) અન્નેઃ છે તોપણ આધ્યેય અંશ પૃથક્ હોવાથી, આધ્યાન પૃથક્ છે એવો અર્થ છે. સંકર્ષકાણ્ડમાં કહ્યું છે—'માના વા દેવતા પૃથગ્માનાત્' (દેવતા ભિન્ન છે, પૃથક્ જ્ઞાન છે તેથી). તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી યાગભેદ છે; એમ અર્થ વિચારેલ નથી; કારણ કે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ઉપર દેવોમાં એક વિધાનું વિધાન પ્રતીત થાય છે. પણ એક વિધા છે તોપણ અધ્યાત્મ અને અધિદેવ ભેદથી પ્રવૃત્તિનો ભેદ છે; જેમ અગ્નિહોત્રમાં સાર્વકાસ ને પ્રાતઃકાસમાં ભેદ છે તેમ. એટલા અભિપ્રાયથી 'પ્રદાનની ધેડ' એમ કહ્યું છે ॥ ૪૩ ॥

૭—'યાજ્ઞ્યા અને અનુશાક્યાનો વ્યત્યાસ કર્યો છે' ઇત્યાદિ. 'પ્રથમામનૂવ્ય મયઃ યજેન્' પ્રથમામનૂવ્યોત્તમયા યજેન્નુત્તમામનૂવ્ય પ્રથમયા યજેન્'—પ્રથમા ઋષી અનુવાદ કરી મધ્યમા ઋષી થજ કરતો, મધ્યમાનો અનુવાદ કરીને, ઉત્તમા ઋષી થજ કરતો. અને ત્રીજાનો અનુવાદ કરીને પ્રથમા ઋષી થજ કરતો—એમ સર્વ ઋષ્ય અનુવાદક થજ કરીને અને ત્રણ યાજ્ઞ્યા થાય છે એમ યાજ્ઞ્યા અને અનુશાક્યાની વ્યત્યાસશ્રુતિ છે. 'સંકર્ષકાણ્ડમાં'—કનકપુરુષેષજ અવસિષ્ઠ કર્મ સંક્ષેપે જેમાં કહેવાય છે તે 'સંકર્ષ' એટલે દેવતાકાણ્ડ 'કલ્પવૃક્ષ'માં—ભાર અધ્યાયના યેનિનિપૂત ન્યાયકર્તાનમાં નહિ કહેવા એવા વિષય વિચરતો ન્યાયવિવાદ જેમાં યેનિનિએ કર્યો છે એવો 'કાલસાવધુષ્ટી'નો પરિસિદ્ધ કાણ્ડ તે અનુવાદ કહેવાય છે 'માના વા દેવતા પૃથગ્માનાત્' એમાં યાજ્ઞ્ય અપાસવૃત્તયઃ ઠીક 'યાજ્ઞ્ય દેવતા' છે. કેમકે રાજ્ય આદિ યુગોના ભેદે ભેદ સમભવ છે, એવો શૂન્યો ભવે છે દુરત્ત્વ દેવતાના ભેદથી કર્મનો ભેદ છે તેમ વિચારેલ થાય તેથી કહે છે—'તેમાં તો દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી' ઇત્યાદિ. કલ્પવૃક્ષકાણ્ડમાં રહેતો દેવતાભેદ કર્મને રીતે દેવતા ઠીક ભાવે છે 'મન્નાદો મયતિ ય ય્યં વેદ' એમ ઉપનિષદમાં એકજ છે એમ અવગણવાથી. રાજ્ય, રાજ્યથી શ્રુતિએ કહેતો વાયુપ્રાણભેદ ભેદક થતો નથી; જેમ અગ્નિદેવો, વાયુ ભેદક રાજ્યના ભેદક થતો નથી તમ, એવો અર્થ છે. ભારે કવે અંતે પ્રથમ એ દુરત્ત્વ દેવતા ઠીક 'યાજ્ઞ્ય દેવતા' છે—પણ એક વિધા છે તોપણ ઇત્યાદિ. અવશ્યાના ભેદથી દેવતા ઠીક ભવે છે અને રાજ્યના ભેદ છે એવો અર્થ છે. અગ્નિદેવમાં એમ અનુવાદ ભાવે અને રાજ્યના ભેદ દેવતા ઠીક, અને રાજ્યકે રૂપ અને પ્રમાણ દેવતા છે, અને રાજ્ય ભવે અને રાજ્યના ભેદ છે તેમ અર્થે પણ અનુવાદ મિલે છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૩ ॥

૧. 'યાજ્ઞ્ય' એમ નામ નથી પણ દુરત્ત્વ ને ભેદ દેવતા એમના રીતે તે 'યાજ્ઞ્ય'.

૨. 'અનુશાક્ય' એમ નામ નથી પણ દુરત્ત્વ ને ભેદ દેવતા એમના રીતે તે 'અનુશાક્ય'.

૩. અનુશાક્ય.

૪. રાજ્યના ભેદ.

છે, સ્વગત્ત નહિ. પણ પ્રકરણથી સિત્ત વધારે જગવાન છે. ખરું છે, એ એ પ્રમાણ છે, પણ આવી જાનનું સિત્ત પ્રકરણથી વધારે જગવાન થતું નથી: કેમકે એ અન્યાર્થદર્શન છે; કારણ કે સાંપારિક અગ્નિની પ્રત્યાશ્રય છે; અને અન્યાર્થદર્શન તે અન્યપ્રાપ્તિ ન હોય તેા ગુણવાદથી પણ ઉપપન્ન થાય છે તેથી પ્રકરણને બાધ કરવા સમર્થ નથી. તેરતા મારે સાંપારિક એવા પણ એ અગ્નિએ પ્રકરણને લીધે ક્રિયામાં અનુપવેશ કરનારજ થાય. માનસની પેઠે. જેમ દશાવતને દશમે, 'અવિવાદ્ય દિવસે, પૃથિવીપાત્ર વડે, સમુદ્રથી સોમ પ્રજાપતિરેવગાને વૃષભાત્મ છે તેનાં મદલુ, આચારન, હવન, આદુરણ, ઉપદાન, અને બક્ષણ માનસ' સુત્રિમાં કહ્યાં છે. તે માનસ મદુકલ્પ પણ ક્રિયાપ્રકરણને લીધે ક્રિયાગ્રપત્ત છે; એ પ્રમાણે એ અગ્નિકલ્પ પણ, એવો અર્થ છે ॥ ૪૫ ॥

અપ્રમથ નામનો પ્રકારભેદ ઉપરથી છે, ક્રિયાગ્નિની પેઠે સંકરિત જાત પણ બન છે એમ સમજવાનું છે. મુ વિશિષ્ટાભ્યસ્ય સિત્ત પ્રકરણથી વિરોધ જગવાન છે કે અર્થદારક સિત્ત ? આપ પછનો અગ્રીકાર કરે છે—'ખરું છે, એ એ પ્રમાણ છે'. દિગ્દીપ ૧૫ વૃત્ત નથી એમ કહે છે—'પણ આવી જાનનું સિત્ત' નહિ. 'આવી જાનનું'—'અર્થદારક'—'સાંપારિક મૂળાનિ ચિત્ત્યનિ' હલકિ અર્થદારક સિત્ત. માનસકિરિયિને અર્થ એ અર્થદારક નેમાં રહેલા વિશે અર્થદારક પ્રમાણ નથી મારે દુનૈય છે એવો અર્થ છે. એ સુધનપ્રકાર સિત્ત નથી. વિધિને ઉદ્દેશીને એ અર્થદારકપ્રકાર પ્રવૃત્ત થયુ છે, નેમાં રહેલુ સિત્ત છે, તેથી અવાન્યને પ્રમાણક નથી. પણ અનુનિશ્ચ છે. પણ સક્રિયાર્થ અગ્નિએ એ અવનમ્ય છે તે ક્રિયાનું અન સી દીપે થય તેને મારે કહે છે—'માનસની પેઠે' કલ્પના—અર વિવસ પળેએ એવા સોમવગના—પરેલા ને ઉગ્રા ને દિવસનો ત્યજ કરી વચલા દશાવતને દશમે દિવસે, અધાન, અગ્નિકારકે દિવસે માનસવેદનું સ્વરૂપ છે—'અવત્યા ત્વા વાગેત સમુદ્રં સ્વત્યા પ્રાજાપત્યં સમોદ્રં વૃદ્ધાનિ'—આ પૃથ્વીપાત્ર વડે, સમુદ્ર, અને એને અર્થદારક છે તેને, અનથી સોમરસ નહિ દશાવતે અર્થદારક કલ્પ કરે છે એવો અર્થ છે. એટલે, અનિયે ખાન કરનારા છે તેથી વિવિધવસ્તુનું ઉચ્ચારણ કરના નથી મારે વિવેચની અવિવક્ષ્ય એવી કાંતા પ્રપ કાર્તિકે 'મદલુ' = સોમવ પણ ઉપગત્ત—કેરુ ને; કલ્પ કરેલા પાવનુ પિત્તના સ્થાનમાં સ્થાપન ને 'આચારન'; એમને એમ ને 'હવન', દુનૈયનુ આચન—એમનેથી અગ્રી રહેલ સોમનુ કલ્પ ને 'આદુરણ'; દેવનુ અધનુ કરવ મારે અનિયે પાત્રપર બોલાવવ ને 'ઉપદાન'; પત્રી અધનુ એ સર્વ અવનમ્ય છે એટલે અર્થ છે એ માનસ દાદશાદથી અન્ય વિવસનુ અર્થ છે કે તેથી મારે રહેલ દશા વિવસનું અર છે એમ કલ્પક કરે દાદશાદ મજા સુધે વિરોધ થય તેથી અન્ય વિવસનું અર્થ નહિ, પણ પ્રાપ્તિ અર્થે થય વિવસનું અન છે એમ નિદાન કરે છે—'ને માનસ મદુકલ્પ પણ' હલકિ 'કલ્પ' એટલે કલ્પનપ્રકાર. એમ અનસવેદનુ વિવસરણનું સ્વરૂપ છે તેથી તે ક્રિયાનું સ્વરૂપ છે, તેમ અનસિત્ત સ્વરૂપ અગ્નિને પણ ક્રિયાપ્રકરણના અનર્થને છે તેથી અનર્થની પેઠે એ પણ ક્રિયાનું અર્થ છે ॥ ૪૫ ॥

૧૪૨૫ કલ્પાદ્યં અનિયમયં એટલે = વડે માનસ જેવે રીતે. એમ અનિયમ વિરોધ વારો. નહી તે, એમ અનિયમ કલ્પને અર્થ છે

અતિદેશાચ્છ ॥ ૪૬ ॥

અને અતિદેશથી ॥ ૪૬ ॥

વળી એ અગ્નિઓનો અતિદેશ ક્રિયાનુપ્રવેશને પોષે છે—‘વદ્વિંશત્સદ્ધર્મા
મયોઽર્કાસ્તેગમેકૈક એવ તાવાન યાવાનસૌ પૂર્વઃ’ (છત્રીસ હજાર પૂજ્ય અગ્નિ
તેઓઓનો એકેક તેવડાજ છે કે જેવડા પૂર્વ અગ્નિ છે) એમ; કારણ કે ‘સામા
હોય તો અતિદેશ પ્રવર્તે છે. તેથી પૂર્વ, ઇંદ્રથી ચતુષ્પત્તિ, ક્રિયાનુપ્રવેશી અગ્નિ
સાંપાદિત અગ્નિઓનો અતિદેશ કરી એનો ક્રિયાનુપ્રવેશજ સૂચવે છે ॥ ૪૬ ॥

વિદ્યેવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

પણ (એ મનશ્ચિન્ આદિ અગ્નિઓ) વિદ્યાત્મક છે, નિર્ધારણ છે તેથી ॥ ૪૭ ॥

તુ (પણ) શબ્દ પક્ષને વ્યાવૃત્ત કરે છે. એ મનશ્ચિન્ આદિ અગ્નિઓ વિદ્યા
ત્મક, સ્વતન્ત્ર છે; ક્રિયાના અંગભૂત નથી; કારણ કે ‘તે દેવે વિદ્યાચિત્ત એવ’
(એ વિદ્યાચિત્ત છે) એમ, અને ‘વિદ્યાયા હૃદયેત વ્યંચિદ્વિદ્યતા મયન્તિ’ (વિદ્યાથી
તેઓ એ પ્રમાણે જાતુનાર માટે સંપાદિત થાય છે) એમ ॥ ૪૭ ॥

દર્શનાચ્છ ॥ ૪૮ ॥

અને (મનશ્ચિન્ આદિ અગ્નિઓ સ્વતન્ત્ર છે તેને વિષે જિંગ) દેખાય છે તેથી ॥ ૪૮ ॥

વળી એ અગ્નિઓના સ્વાતન્ત્ર્યને વિષે જિંગ દેખાય છે, તે ‘લિઙ્ગમૂલસ્વાતન્ત્ર્ય’
[અગ્નિમૂળ શરણક] એમાં પાછળ દર્શાવ્યું છે ॥ ૪૮ ॥

મનશ્ચિન્ આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાનાં અંગ છે તેને વિષે પ્રકરણ ૩૬ને લિંગ કહે છે—
‘અતિદેશાચ્છ’. ક્રિયાનુપ્રવેશ સારસ્વથી અતિદેશ છે એનો અર્થ છે. સાંપાદિત અગ્નિને
... ચતુષ્પત્તિ; અગ્નિ સાથે ક્રિયાનુપ્રવેશ સિદ્ધાય બીજું કંઈ સારસ્વ નથી, તેટલા માટે
મનશ્ચિન્ આદિ અગ્નિઓ સ્વતન્ત્ર નથી ॥ ૪૬ ॥

નિદેશ કહે છે—‘વિદ્યેવ તુ’ ઇન્દ્રાદિ ‘વિદ્યાચિત્ત એવ’ એમાં એવ એમ
અવધારણ છે તે જગ સાધનનું અધારણ કરવાને અર્થ નથી; કેમકે વિદ્યાને જગ સધન
અર્થ નથી એ તો સ્વમાધર્મીજ સિદ્ધ છે. તેટલા માટે પરિણેષથી માનમયકની પો ક્રિયા
નુપ્રવેશની કાર્યનું અધારણ કરવાને અર્થ એ અવધારણ છે એમ સમજાવ્યું ॥ ૪૭ ॥

જિંગીજ પ્રકરણ જાણ નહીં, પણ જિદ્દથી પણ છે એમ કહે છે—‘દર્શનાચ્છ’ એ
... વિદ્ય, અને ૪૩૫ઈ પ્રકરણ જાણ છે એન જનુ નિદાનપ્રવેશો અર્થ છે ॥ ૪૮ ॥

પણ સિંગ પણ અન્યપ્રાપ્તિ ન હોય તો કેઈ પણ અર્થનું સાધક નથી, તેથી તો ત્યાગ કરી પ્રકરણના સામર્થ્યથી (મનશ્ચિત્ત અગ્નિનો) ક્રિયાશેષ છે એમ નક્કય દીધો છે, એથી ઉત્તર સુત્ર પડે છે—

શ્રુત્યાદિવર્તીયસ્ત્વાચ ન વાધઃ ॥ ૪૯ ॥

શ્રુત્યાદિ વિશેષ બળવાન છે તેથી (સ્વતન્ત્રપક્ષને) બાધ નથી ॥ ૪૯ ॥

આ પ્રમાણે પ્રકરણના સામર્થ્યથી મનાશ્વર આદિ અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ છે એમ કહી કરી સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષનો બાધ કરવો યુક્ત નથી; કારણ કે શ્રુતિ આદિ વિશેષ બળવાન છે; કેમકે પ્રકરણથી શ્રુતિ, સિંગ, અને વાક્ય વધારે બળવાન છે એમ શ્રુતિ-સિંગમુદમાં કહ્યું છે, અને તે આદિ સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષને સાધતાં દેખાય છે. શી રીતે? પ્રથમ ‘તે દેવે વિદ્યાચિત્ત યવ’ (તે એ અગ્નિઓ વિદ્યાચિત્ત છે) એ શ્રુતિ છે. ‘સર્વદા સર્વાણિ મૂતાનિ ચિન્વન્ત્યપિ સ્વપ્તે’ (સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓ મૂતાને ખાટે પડે એ અગ્નિઓ થયે છે) એ સિંગ છે. ‘વિદ્યા હૈવૈત યવંવિદ્યશ્ચિત્તા મવન્તિ’ (વિદ્યાથીજ એ અગ્નિઓ એવું બળનાર ખાટે સંપાદિત થાય છે) એ વાક્ય પણ છે. ખરેખર, ‘વિદ્યાચિત્ત યવ’ (વિદ્યાથી સંપાદિત થયેલા) એ અવધારણવાળી શ્રુતિ એ અગ્નિઓનો ક્રિયાનુપ્રવેશ સ્વીકારાય તો બાધિત થાય. પણ એ અવધારણનો અભિપ્રાય બાદ સાધનનો અભાવ દર્શાવવાનો થયો. અમે કહીએ છીએ કે ના; કેમકે તે અભિપ્રાય હોય તો વિદ્યાચિત્તઃ (વિદ્યાથી સંપાદિત થયેલા) એવો સ્વરૂપસંકીર્તનથીજ તે સમજાય છે, તેથી એ અવધારણ અનર્થક થાય; કારણ કે બાદ સાધનનો અભાવ એ એ અગ્નિઓનું સ્વરૂપ છે. પણ એને બાદ સાધનનો અભાવ છે તોપણ માનસમગ્ડની પો ક્રિયાનુપ્રવેશની રાંધા થયે તે નિવૃત્ત કરવી એ

ઉત્તર સુત્ર એનું નિરૂપણ કરશે એવી જરૂર સંજાનું જનુસ્પરણ કરાવે છે—પણ સિંગ પણ, અન્યપ્રાપ્તિ ન હોય તો—‘હલ્લિ તે ઉત્તર સુત્ર ઉત્તર છે—એથી ઉત્તર સુત્ર પડે છે’, ‘ન વાધઃ’ એ સુરમારનું બાજબી કરે છે—‘આ પ્રમાણે પ્રકરણના સામર્થ્યથી’ હલ્લિ. ‘દેવ ઉત્તરી તેનું બાજબી કરે છે’—કારણ કે શ્રુતિ આદિ વિશેષ બળવાન છે. શ્રુતિ જાડિ પ્રકરણથી વિશેષ બળવાન છે તેપણ પ્રમાણમાં તેથી થું થું તેને ખાટે કહે છે—‘અને તે આદિ સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષને’ હલ્લિ. સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષ શ્રુતિ જાડિ દરિયા પ્રકારના સુત્ર કરે છે—‘શી રીતે?’ હલ્લિ. તેમાં શ્રુતિનું વિવરણ કરે છે—‘ખરેખર, ‘વિદ્યાચિત્ત યવ’—’ હલ્લિ. અવધારણક્રુતિ અનર્થક છે એમ રાંધા કરે છે—‘પણ એ અવધારણનો અભિપ્રાય’ હલ્લિ. ‘વિદ્યાચિત્તઃ’ એ પાદીય જાડિ સધનનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી અવધારણ અર્થ છે એમ કહે છે—‘અમે કહીએ છીએ કે ના’ હલ્લિ. ‘તે સમજાય છે તેથી’—જાડિએ જાડિસધનના સમજાય છે તેથી સ્વરૂપસંકીર્તનથીજ તે શી રીતે સમજાય છે તે સુત્ર કરે છે—‘બાદ સાધનનો’ હલ્લિ. ત્વરે એ અવધારણ સર્વકે શી રીતે થાય છે તેને કહે કહે છે—‘પણ એને બાદ સાધનનો અભાવ છે તોપણ’ હલ્લિ. સંજા એવી છે કે વિદ્યાચિત્તથીજ જાડિ સધન બાજબી થાય છે તો

લેવું ક્ષણ છે એવું અવધારણુ સાર્થક થશે. તેમજ 'સ્વપતે જાગ્રતે ચૈવ્યવિદે સર્વ
 સર્વાણિ મૂતાન્યેતાનગ્રીક્ષિન્વન્તિ' (એમ જાગૃનાર, મૂતાને કે જાગતાને પણ મ
 સર્વેશ સર્વ ભૂતો એ અગ્નિઓ સંપાદિત કરે છે) એ 'સાતત્યદર્શન' એ અગ્નિઓ
 સ્વાતન્ત્ર્યમાંજ સંભવે છે. જેમ સાંપાદિક, વાદ્પ્રાણમય અગ્નિદેહમાં 'પ્રાણં ત
 યાન્તિ જુહોતિ—યાવં તદ્વા પ્રાણે જુહોતિ' [કૌષીઠ ૨૫૧] (ત્યારે {ધ્યાનકાળે
 પ્રાણને વાણીને વિષે હોય છે, ત્યારે {ધ્યાનકાળે : વાણીને પ્રાણને વિષે હો
 છે) એમ કહીને, આમ કહેવાય છે કે 'વને વનન્ને વમુને આદુતી જાગ્રથ સતત
 જુહોતિ' [કૌષીઠ ૨૫૧] (એ એ અનન્ત, અમૃત આદુતિઓ, તે જાગતો કે જીવને
 હર્ષણ હોય છે) તેની પડે. ક્રિયાનુપવેશમાં તો, ક્રિયાનો પ્રયોગ અદ્ય કાળ
 હોય છે તેથી, એ અગ્નિઓનો સતત પ્રયોગ સંભવે નહિ. વળી એ અર્થવાદમાં
 છે એમ ન્યાય નથી; કારણ કે જ્યાં વિરુપદ વિધાયક સિદ્ધિ આદિ ઉપસંગ્રહ થ
 છે, ત્યાં સંકીર્તનમાત્ર અર્થવાદ થાય એ યુક્ત છે. આદિ તો વિરુપદ, અન્ય વિ
 ઉપસંગ્રહ થતો નથી, તેથી સંકીર્તનથીજ એમનું વિજ્ઞાનવિધાન કદપયું; અને તે સ
 કીર્તનને અનુમરીનેજ કદપયું શક્ય છે તેથી સતત ક્રિયાનું દર્શન છે માટે તેનું જ
 હોય છે. તેથી સામર્થ્યથી એ અગ્નિઓ સ્વાતન્ત્ર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ
 'તથાન્ કિ જેમાનિ મૂતાનિ મનતા સંહત્તયમ્નિ તેષામેષ સા કૃતિઃ' (તેમાં આ ભૂત
 મન થકે જે કંઈ સંકલ્પ કરે છે તે અગ્નિઓનીજ તે કૃતિ છે) હતાદિનું વ્યાખ્યા
 થયું. તેમજ વાક્ય ૫૪ 'ચૈવ્યવિદે' (એમ જાગૃનારને માટે) એ અગ્નિઓનો પુર
 પવિત્રાય માથે સંગ્રહ કહેવું, કટુની સાથે સંગ્રહ સહન કરવું નથી. તેહકા મા
 સ્વાતન્ત્ર્યપક્ષજ વધારે સારો છે ॥ ૪૬ ॥

નમાશ મનમાં ૫૪ અવધારણુનો તો અર્થ છે ? હવે ક્ષિત્તે સ્પષ્ટ કરે છે—“તેમજ 'સ્વપતે જા
 ક્રતે'” હતાદિ. 'આત્મ્યદર્શન' 'સાતત્ય' એટલે સર્વકાળ અને સર્વ પુરુષને વ્યવ
 તે અગ્નિઓ સર્વકાલવ્યાપી હોવાથી ક્રિયાનું અંત નથી તેને વિષે દૃશ્યન કહે છે—જેમ
 સાંપાદિક, વાદ્પ્રાણમય અગ્નિદેહમાં' હતાદિ. 'તદ્વા' = ધ્યાનકાળે; સંપાદન અ
 ધ્યાનમાં. 'વનન્ને વમુને' આદુતિ 'વમુન' અમૃતરૂપાળી છે માટે 'વનન્ન' છે. એ
 ને આદુતિમાં ૫૪ ક્રિયાનું અંત થાય એવી મંથનું મિત્રારણુ કરે છે—'જાગ્રથ જાગ્રથ મ
 તત્ત્વ જુહોતિ'. એમમાં એમ સાતત્ય કદ્ય છે તેમ અગ્નિઓનું ૫૪ માત્રવાર્તન છે એમ અ
 ન્યથ છે. આત્મ્યદર્શન છે તેપણ અગ્નિઓ ક્રિયાનું અંત કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—
 'ક્રિયાનુપવેશમાં તો' હતાદિ. અર્થવાદથી ક્ષિત્ત પ્રકરણનું જાણક નથી એમ જે કદ્ય છે
 તેને લેવા કહે છે—વળી એ અર્થવાદમાત્ર છે' હતાદિ. અર્થવાદથી દેવતી ક્ષિત્ત કૃતિ
 છે ને કહેવું યુક્ત નથી. કેમકે મરંહા, મરંહુનો માટે માટે અગ્નિઓ સંપાદિત કરે છે એમ
 ખત ૫૪! એ એ અર્થે અર્થ દેવતી વિનિની કદપ્ય છે; આ રીતે વિનિ.કદપ્ય દેવતી
 તેમ પ્રકરણી વિનિ. જગત્ત છે એમ કહે છે—વળી એ અર્થવાદમાત્ર છે એ ન્યાય
 નથી. એથી 'તથાન્ કિ જેમાનિ મૂતાનિ'” હતાદિ. 'એથી' = વિનિ.કદ
 વાક્યનું વિનિ. કરે છે—તેમજ વાક્ય ૫૪' હતાદિ ॥ ૪૬ ॥

પ્રમાં પોલી 'અવિદિનો પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ જોવામાં આવે છે; કારણ કે ત્રણ વર્ણ સાથે એને સંબંધ છે અને રાજસૂય દ્વિવિધ છે. તેટલા માટે પ્રથમ કાણ્ડમાં કહ્યું છે—'ઋગ્વર્ણાયમિતિ ચેત્ત ધર્મત્રયસંયોગાત્' [જેમિઠ સુઠ ૧૧૫૧૯.] (કર્તવ્ય

'અનુષ્ઠાદિભ્યઃ પ્રમાન્તરપૃથક્કવચપત્' એટલા વિભાગની) વ્યાખ્યા સમાપ્ત થઈ એ દર્શાવવા 'એ પ્રમાણે એમ 'માં' 'એમ' શબ્દ છે. મનશિત્ આદિ સ્વનન્ત થવાથી ક્રિયાપ્રકરણથી ઉત્કર્ષ થયે એમ આશંકા કરી કહે છે કે ને દૃષ્ટ છે—'તેમજ રાજસૂયપ્રકરણમાં' દેવતાદિ. 'રાજા સ્વારાજ્યકામો રાજગૃયેન યજેત' (સ્વારાજ્યની-સ્વર્ગની કામનાવાળા રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવો) એમ આરંભ કરીને રાજસૂયપ્રકરણમાં અવેદિ નામની એક દૃષ્ટિનું મંત્ર છે—'આગ્નેયમણ્ડાકપાલં નિર્વેપેત્ હિરણ્યં દક્ષિણા । વેન્દ્રમેકાદ્વાકપાલમૃતમૌ દક્ષિણા । ધૃમ્વદેવ્યં ચરમ્ । વિદાહી પ્રહૌહી દક્ષિણા । મૈત્રાયણીમામિશામ્ । ઘરા દક્ષિણા । વાહસ્પત્યં ચરમ્ । શિતિપૃષ્ઠો દક્ષિણા' એમ. તેજ દૃષ્ટિમાં હવિના કમન્વલપનું મંત્ર છે—'યદિ વ્રાત્તણો યજેત વાહસ્પત્યં મધ્યે નિધાયડડહુતિમાદુતિ દુત્વા 'તમભિષ્વાર્યેત્ । યદિ રાજન્ય વેન્દ્રમ્ । યદિ વૈર્યો ધૃમ્વદેવમ્' । મધ્યે નિધાય = આગ્રેષ અને ઐન્દ્ર પુરોહિતોની વચ્ચે જુદરૂપિતા ચરુને મૂકીને એવો અર્ચ છે. તેમાં રાજસૂયમાં પ્રાપ્ત થયેલા વ્રાહ્મણાદિનું નિમિત્તાર્થ મંત્ર છે કે તેમનેજ વાનનું વિધાન છે એમ સંદેહ થયે પૂર્વપક્ષ આમ માય છે—રાજન્ય એટલે પ્રજનું પાલન, તેમના કપડાંનું ઉદ્ધરણ આદિ, એ રાજન્યનો કર્તા તે રાજા એમ આર્યોમાં પ્રસિદ્ધિ છે તેથી મધ્યે જરૂરને રાજ્યકર્તૃત્વ પ્રસિદ્ધ છે માટે રાજશબ્દ લાગુ પડી રાજસૂયના અધિકારી છે તેથી 'યદિ વ્રાત્તણો યજેત' વ્યાદિ કૃતિઓ નિમિત્તાર્થ છે અને અવેદિનો પ્રકરણથી ઉત્કર્ષ નથી એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે—'ગુણ-વચનવ્રાત્તણાદિભ્યઃ કર્મણિ' પાશ્વરૂપ એ પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે મુલ્કવાચક શુદ્ધ આદિ શબ્દોથી અને વ્રાહ્મણ આદિ શબ્દોથી કર્મના અર્થમાં વ્યવ્ર (ય) પ્રત્યય માય છે. આ પ્રમાણે રાજા કર્મ રાજ્યમ્—રાજનું કર્મ તે રાજન્ય. આમ રાજન્યશબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય છે. રાજન્યને આમ રાજકર્તાની યોગ છે એમ સમજાય છે તેથી રાજ કોણ એવી અપેક્ષા થયે આર્યોમાં તેની પ્રસિદ્ધિનો અભાવ છે તોપણ મેઘલોમાં દ્વિવિધભાગમાં રાજશબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી મેઘલ-પ્રસિદ્ધિથી રાજશબ્દના અર્થનો નિર્ણય થાય છે તેથી, પાણનાદિના કર્તા વ્રાહ્મણાદિને વિષે રાજશબ્દ જોડ્યું છે તેથી, દ્વિવિધનો રાજસૂયને વિષે અધિકાર છે તેથી, અને વ્રાહ્મણને વૈર્યને તે અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નથી તેથી, રાજસૂયપ્રકરણનો ત્યાગ કરી વ્રાહ્મણાદિ જેના કર્તા છે એવાં કર્મોનું વિધાન થાય છે એમ રાજસૂયપ્રકરણથી અવેદિનો ઉત્કર્ષ છે આવી સિદ્ધાન્ત પૂર્વમીમાંસાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં છે. તેમાં જેમ દ્વિવિધકર્તૃક રાજસૂયમાં વ્રાહ્મણાદિનો અધિકાર નથી તેથી રાજસૂયપ્રકરણથી અવેદિનો ઉત્કર્ષ છે, તેમ મનશિત્ આદિનો પણ ક્રિયાપ્રકરણથી ઉત્કર્ષ છે, વિદાહિને લીધે એવો ભાવ છે. અગ્નિઆરમા અધ્યાયમાં પણ એ વિષે વિચાર છે એમ કહે છે—'તેટલા માટે પ્રથમ કાણ્ડમાં કહ્યું છે' દેવતાદિ. રાજસૂયપ્રકરણમાં અવેદિ નામની દૃષ્ટિની કૃતિ છે—'આગ્નેયોઽણ્ડાકપાલો હિરણ્યં દક્ષિણા વાહસ્પત્યં ચરં શિતિપૃષ્ઠો દક્ષિણા' એમ. તેમાં અગ્નિ આદિના હવિમાં અંગેની મુખપદ પ્રયોગ છે કે અત્વ-તિથી એમ સંસય થયે પૂર્વપક્ષસૂત્ર છે—'અવેદો સ્વેકનન્થં સ્વાહિદ્વર્દનાત્'—તેમાં આગ્રેષ આદિ ચરુઓને વિષે અંગેનો મુખપદ પ્રયોગ છે; 'વાહસ્પત્યં મધ્યે નિધાય' એમ મધ્યેનિધાન

તેને વિષે આ નામનો અધ્યવસાય કરવો એમ શ્રુતિ કહેતી નથી, પણ છત્રીમ
દ્વાર મનોવૃત્તિભેદને લઈને તેમને વિષે અમિત્વ અને મદ્દ આદિ કહે છે, પુરુષ-
વજ્રની પેઠે; અને એ સંખ્યા પુરુષના આયુષ્યના નિવસોમાં હખાયલી થઈ તેના
સંગમ્યની મનોવૃત્તિઓમાં આરોપાય ■ એમ સમજવું. આ પ્રમાણે અનુભવથી
મનશિવ આદિ અમિત્વો સ્વતંત્ર છે. મૂળના આદિશબ્દથી અતિદેશ આપીને
મંત્રને તેમ યોજના કરવી. જેમકે 'તેવામેકૈવલ્ય યવાતવાતસૌ પૂર્વઃ' (ને અ-
મિત્વોમાંનો એકે તેવડાજ છે કે જેવડો એ પૂર્વ અમિત છે) એમ ક્રિયામય અમિત્વ
માદુરમ્યનો જ્ઞાનમય અમિત્વમાંના એકેકને વિષે અતિદેશ કરી ક્રિયાને વિષે અનાદર
ઈર્ગાને છે. તેમજ ક્રિયાસંખ્યના હોયજ તેા ઉત્તર અમિત્વોમાં (સાંપાદિક અમિત્વોનો)
પૂર્વ અમિત સાથે ચિકકણ છે એમ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે આદુવનીયધારણુ આદિ
જે વ્યાપાર વડે પૂર્વ અમિત ક્રિયામાં ઉપકારક થાય છે તે વ્યાપાર વડે ઉત્તર અમિત્વો
ઉપકારક થઈ શકના નથી. પુરુષપદમાં પણ અતિદેશ (ક્રિયાનુપ્રવેશનો) પાપક છે
એમ કહ્યું છે, કેમકે સામાન્ય હોય તેા અતિદેશ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ જે કહ્યું છે
તેનું નેમ અમારા પદમાં પણ અમિત્વરૂપ સામાન્યથી અતિદેશનો સંસય છે તેથી,
નિગદરણ થયું; કેમકે સાંપાદિક અમિત્વોમાં પણ અમિત્વ છે. શ્રુતિ આદિ પદ
શબ્દનું તરીકે ઈર્ગાવ્યાં છે, આ પ્રમાણે અનુભવ્ય આદિ કારણોને ક્ષીણે મનશિવ
આદિ અમિત્વો સ્વતંત્ર છે. અન્ય પ્રજ્ઞાઓ પૃથક્ છે તેની પેઠે. જેમ શાન્તિરૂપ-
વિદ્યા આદિ પ્રજ્ઞાઓ પાત્રપોતાના અનુભવ્યથી બેઝાયલી છે, તોપણ કર્મથી પૃથ-
કજ છે અને અન્ય પ્રજ્ઞાઓથી સ્વતંત્ર છે એ પ્રમાણે એમ. તેમજ શાન્તિરૂપપ્રાર-

કેવળું વજ્ર તરીકે જ્ઞાન ધરવું એની પેઠે સ્વતંત્ર છે એવો અર્થ છે મનોવૃત્તિના ભેદો એ
અમિત્વ આદિની રહેલ છે તેને વિષેને અમિત્વ કલપવામાં દુશાન્ત આપે છે—'પુરુષવજ્રની
પેઠે', મૂળના આદિશબ્દની યોજના કરે છે—'મૂળના આદિશબ્દથી' ઇત્યાદિ. તેમાં મન-
શિવ આદિને સ્વતંત્ર પ્રત્યે કમવનાર અતિદેશ સ્પષ્ટ કરે છે—'જેમકે 'તેવામેકૈવલ્ય યવાત-'
વાતસૌ પૂર્વઃ' નામ વડે કહે છે—'ક્રિયામય અમિત્વો માદુરમ્યનો' ઇત્યાદિ. પણ અતિ-
દેશ અનાદર વડે નથી, પણ ચિકકણવડે છે; પૂર્વ, દક્ષિણિય અતિથી મનશિવ આદિનો નિ-
કલ્પ થાય એનું કહ્યું છે, એટલે અતિદેશ ચિકકણવડે છે, અનાદરમાં નથી તેને માટે કહે છે—
'તેમજ ક્રિયાસંખ્યના હોયજ તેા' ઇત્યાદિ. શ્રીકૃષ્ણ વડે કહેવું કર્મ થાય છે તેવડુંજ વજ્ર
વડે પણ થાય છે, એટલે ચિકકણ વજ્ર છે; પ્રવૃત્તમાં મનશિવ આદિથી દક્ષિણિય અતિ એટલું
કર્મ થઈ નથી, એટલે મનશિવ આદિ અમિત્વોનો દક્ષિણિય અતિ સાથે ચિકકણ નથી એમ
કહે છે—'કેમકે આદુવનીયધારણુ આદિ જે વ્યાપાર વડે' ઇત્યાદિ. એ એકજ સ્થાન
એવ ને એ જાણવું કે, જોઈએ ચિકકણ થાય, જેમ જોઈએ અને વજ્રનો વજ્રકામાં; અને ને
ચિકકણનું સ્થાન નિષ્ક છે તેની ચિકકણ નથી એવો અર્થ છે. ચિત્તવજ્રપ આદુવનીય
નિષ્ક કે એનું હોયજનાં કહ્યું છે તેનું નિગદરણ કરે છે—'પુરુષપદમાં પણ અતિદેશ' ઇત્યાદિ
'અદુરમ્યવિદ્યા' એવ મૂળના અદુરમ્યનું કહ્યું છે તેનો અર્થ કહે છે—'અતિ આદિ પદ'
ઇત્યાદિ અનુભવ, અતિદેશ, શ્રુતિ, ચિત્ત, અને વજ્રથી એવો અર્થ છે. 'એ પ્રમાણે
એમ'—'ઇર્ગાવ્યાં' (એવો અર્થ છે) એટલે દેવ છે. એ પ્રમાણે જાણવું. મૂળના શિવ તરીકે

લબ્ધ થાય છે. ખરેખર, કોઈનું કોઈની સાથે કંઈક સાદૃશ્ય સંભવનું નથી એમ નથી. પણ તેરલાથી પાત્રાને અનુસરતું વૈષમ્ય નિવૃત્ત થતું નથી. શ્રુત્યની પડે. જેમ 'સ ઘા વપ વપ મૃત્યુર્વ વપ વતસ્તિ મણ્ડલે પુલ્કયઃ' [રાવઃ બ્રાહ્મ ૧૦૧૨૨૩] (જે આ મંડળને વિષે પુલ્કય છે તે એજ શ્રુત્ય છે) એમાં અને 'મમિર્વ મૃત્યુઃ' [બુદ્ધ ૩૨૨૧૦] (અગ્નિ એ. ખરેખર, શ્રુત્ય છે) એમાં અગ્નિ અને આદિત્યપુરુષને વિષે શ્રુત્ય રાખના પ્રયોગ સમાન છે તોપણ અત્યન્ત સમાનતા પ્રાપ્ત થતી નથી; અને જેમ 'મર્મો વાલ્લ લોકો ગૌતમગ્નિસ્તસ્યાદિત્ય વપ મમિર્' [હન્દો ૫૫૫૧] (તે ગૌતમ, ખરેખર, આ લોક અગ્નિ છે; અને ઘુણકાખર તે અગ્નિની આદિત્ય એજ સમિધ છે) એમાં સમિધ આદિ સાદૃશ્યથી લોક અગ્નિભાવ પ્રાપ્ત કરના નથી, તે પ્રમાણે ॥ ૫૧ ॥

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદિષ્યં ભૂયસ્વાત્તનુવન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

આગળના બ્રાહ્મણમાં તદ્વિધિત્વ—કેવલવિધાવિધિત્વ એ શ્રુતિનું (પ્રયોગન છે), અગ્નિના ઘણા અવયવોની વિધામાં સંપત્તિ છે તેથી, (વિધાનો અગ્નિ સાથે) અનુબન્ધ છે ॥ ૫૨ ॥

આગળ પણ 'મર્મ વાલ્લ લોક વલોગ્નિધિતઃ' (ખરેખર, આ અનુવચ્છે અગ્નિ એ આ લોક છે) એ ત્યારપછીના બ્રાહ્મણમાં મનિનું પ્રયોગન તદ્વિધિત્વ એવું કેવલવિધાવિધિત્વ દેખાય છે. શુદ્ધ કર્મનું અંગવિધિત્વ દેખાતું નથી; કેમકે તેમાં 'વિષયા તદ્વતોદ્દિનિ જ્ઞાન કામાઃ પરાગતાઃ । જ તજ્જ દક્ષિણા વગ્નિ નાવિજ્ઞાનમ્પરમિ-

તન્મ શી રીતે, અર્થનું, કિંવદેવ નથી એમ શી રીતે તેને વિષે કહે છે—'ખરેખર, કોઈનું કોઈની સાથે' હન્દો. સાદૃશ્ય એવ તોપણ કશું રવ—વસ્તુને અનુસરે વૈષમ્ય અનુભવ થતું નથી તેને વિષે દુષ્ટાન થઈ બ્રહ્મચર્ય કરે છે—'શ્રુત્યની પડે' હન્દો. અર્થનું, કિંવિનું સામ્ય જન્ય સામાન્ય કાંઈ કરાવતું નથી તેને કિં દુષ્ટાન છે. અગ્નિ અને મંડલમત પુરુષ તેમજ વમને મૃત્યુષઃ સમાન રીતે કહે છે, તોપણ જનસંસ્કારપદેનું વચ્ચ છે, એ ને—અગ્નિ અને અગ્નિચક્રદરશ પુરુષ—નથી જરૂરી બચવશ; પરને-પૂર્વપદને નહિ કશું જોયે કાંઈ છે 'જ દિ લોભાપ્તિઃ' એનું બ્રહ્મચર્ય કરે છે—અને જેમ 'મર્મો વાલ્' ॥ હન્દો ઉગ્ર દુષ્ટાને અનુસરે કાનકદંડ અને મનસિદ્ધિ જરૂરિયા કાવન મેવન સમન છે તોપણ પરાગત્ય અને સ્વગત્યનું સિદ્ધ કશું છે—મ વસદંડ કિંવદેવ છે અને મનસિદ્ધિ જરૂરિયા નથી એમ સિદ્ધ કશું છે ॥ ૫૨ ॥

જુલે અને ઉત્તર ક્રમક્રમે સિદ્ધિનું ક્રમનું એવામાં કહે છે તેની ને ને ક્રમક્રમેની વચ્ચે નેમાં પડતું નેનું ક્રમનું છે એમ કહે છે—'જોઈ જ' હન્દો. હરિત્યને નિર્દેશ વાવદેવદ કશું છે એ નેવદી સ્વગત્યનું રસદંડે કી વાવદેવનું અનુભવ કરે છે—આગળ પણ' હન્દો. ઉત્તર ક્રમક્રમે સિદ્ધિનું ક્રમનું એવામાં કહે છે એમ કહે છે—'કેમકે તેમાં' હન્દો.

અવેદિમાં અંગેનો તન્ત્રપ્રયોગ કેમ ન થાય એમ સંકા કરવી યુક્ત નથી. ૫૧
 દેવો સંયોગ છે તેથી) ॥ ૫૦ ॥

ન સામાન્યાદ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્ન હિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

માનસપ્રદસામાન્યથી પણ (મનચિત્ આદિ ક્રિયાશેષ) નથી કેમ
 (શ્રુતિ આદિ હેતુઓથી તેઓ કેવલ પુરુષને અર્થે છે એમ) કે-
 પક્ષખ્ય થાય છે; મૃત્યુની પેઠે; (સમિધ આદિ સાદૃશ્યથી)
 લોક એટલે યુક્તોક (અગ્નિભાવ) પ્રાપ્ત કરતો નથી ॥૫૧॥

માનસની પેઠે એમ જે કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ કરાય છે. માનસમાં કો
 સાદૃશ્ય છે તેપણ મનાચિત્ આદિ ક્રિયાશેષ છે એમ કહ્યુંનું યુક્ત નથી; કારણ
 પૂર્વોક્ત શ્રુતિ આદિ હેતુઓથી મનાચિત્ આદિ કેવલ પુરુષને અર્થે છે એમ ન

વિષય છે તેથી; કારણ પ્રયોગનો ભેદ હોય તો મધ્યે નિધાન યુક્ત થતું નથી; તેમજ 'તન્ત્ર
 ઉન્નાયકામં યાગયેત્' એમ એકવચન છે તેથી. વળી રાજસૂયકૃત્તુની વચ્ચે, મનાચિત્
 હૃત્વકૃત્તુ અવેદિમાં એ યુગપ્રયોગ સમજવાનો છે, રાજસૂયકૃત્તુની અન્તર્ગત
 નહિ. પણ એમાં નિયામક શું છે? કન્વકંક અવેદિમાં પણ યુગપ્રયોગ કેમ ન થાય? એ
 સંકા કરવી યુક્ત નથી. કામ્ય દૃષ્ટિને વિષે 'યદિ પ્રાપ્ત્યતઃ' દવાદિથી તત્ત્વ વૃદ્ધિને વગેરે
 તેથી અને તેમાં અત્ર ને તન્ત્રનું એક સાધનાર, મધ્યે નિધાનાદિ વિષય છે તેથી, તો
 એકવચનથી તન્ત્રનું એક મધ્યે, દિરુપચાદિક, એકથી એકજ દક્ષિણા આપવાની કે
 પ્રયોગનું એક યુક્ત થાય નહિ. પણ રાજમાત્રકૃત્તુ, રાજસૂયકૃત્તુની અન્તર્ગત હોય તો
 તત્ત્વ વર્ધનનો સંયોગ નથી, તેથી મધ્યે નિધાનાદિ વિષય નથી, માટે તન્ત્રનું એક ક્રિયા
 ન હોવાથી દક્ષિણના ભેદથી તન્ત્રનો ભેદ છે એમ અતોતી અનુમિત થઈ શકે તેથી
 મનાચિત્ છે. આદિ એક પ્રયોગવિષયનો કલ્પ છે દૃષ્ટિને વિષે અમુકવ અને ક્રમ
 સંભવ કહેતા એ સૂત્ર વડે 'કલ્પયોયામિતિ લેખ' (એ સૂત્ર વડે) એમ મનાચિત્
 દૃષ્ટિ કન્વકંક દક્ષિણી વિવક્ષતું છે તેથી તેનો કામ્ય દૃષ્ટિ પ્રારંભથી કૃત્તુને અન્તર્ગત
 યુગપ્રય છે; કેમકે રાજમાત્રકૃત્તુ રાજસૂયકૃત્તુમાં વર્તુલવકૃત્તુ દૃષ્ટિને અન્તર્ગત
 તેજ પ્રમાણે મનાચિત્ આદિનો પણ ક્રિયાપ્રકરણથી ઉત્પન્ન છે એમ અનુમાન
 એમ સમજતું ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષીને કહેવા ઉપરત્રત્તુનું નિરાકરણ કરે છે—'જ માનસપ્રદસામાન્ય' એ
 કહેવાનો અનુવાદ કરીને તેના ઉત્તર તરફ સૂત્રપ્રયોગને આધાર રાખીને
 એમ જે કહ્યું છે? દંત્વકંક. પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું છે કે અવિષય દૃષ્ટિને
 વેદ ભેદમાં આવે છે તેથી માનસપ્રદ સમાન હોયથી મનાચિત્ કહેવું
 અનુપવેશ છે. પૂર્વપક્ષીને આ કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ કરવા માટે સૂત્ર
 અનુમાન આદિનું અવગતમત્ત્વ દુષ્ટ છે તે કહી કહે છે

લખ્ય થાય છે. ખરેખર, કોઈનું કોઈની સાથે કડક સાદૃશ્ય સંભવતું નથી એમ નથી. પણ તેરસાથી થોડાને અનુસરતું વૈષમ્ય નિવૃત્ત થતું નથી. મૃત્યુની પેઠે. જેમ 'સ યા એવ એવ મૃત્યુર્વે એવ એવસિન્ન મળ્ડલે પુરુષઃ' [૨૧૦૦ બ્રાહ્મ ૧૦૫૨૩] (જે આ મંડળને વિષે પુરુષ છે તે એજ મૃત્યુ છે) એમાં અને 'અસ્તિર્વે મૃત્યુઃ' [બુદ્ધ ૩૨૧૦] (અસ્તિ એ. ખરેખર, મૃત્યુ છે) એમાં અસ્તિ અને આદિત્યપુરુષને વિષે મૃત્યુ શબ્દનો પ્રયોગ સમાન છે તોપણ અત્યંત સમાનતા પ્રાપ્ત થતી નથી; અને જેમ 'મસી યાઘ લોકો ગૌતમામ્મિસ્તસ્યાદિત્ય એવ સમિત્' [છાન્દો ૫૫૩૧] (હો ગૌતમ, ખરેખર, આ લોક અસ્તિ છે; અને ઘુણોકાખ્ય તે અસ્તિની આદિત્ય એજ સમિત્ છે) એમાં સમિત્ આદિ સાદૃશ્યથી લોક અસ્તિભાવ પ્રાપ્ત કરતો નથી, તે પ્રમાણે ॥ ૫૧ ॥

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદિધ્યં મૂયસ્વાત્ત્વનુવન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

આગળના બ્રાહ્મણમાં તદ્વિધિત્વ—કેવલવિધાવિધિત્વ એ શ્રુતિનું (પ્રયોજન છે), અસ્તિના ઘણા અવયવોની વિધામાં સંપત્તિ છે તેથી, (વિધાનો અસ્તિ સાથે) અનુબન્ધ છે ॥ ૫૨ ॥

આગળ પણ 'અયં યાઘ લોક એવોઽસ્તિધિતઃ' (ખરેખર, આ યજુષસો અસ્તિ એ આ લોક છે) એ ત્યારપછીના બ્રાહ્મણમાં શ્રુતિનું પ્રયોજન તદ્વિધિત્વ એટલે કેવલવિધાવિધિત્વ દેખાય છે, શુદ્ધ કર્મનું અંગવિધિત્વ દેખાતું નથી; કેમકે તેમાં વિષયા તદ્વાતોહન્તિ યજ્ઞ કામાઃ પરાગતાઃ । ન તજ્ઞ દક્ષિણા યન્તિ નાવિદ્વાંસલ્પલ્લિ-

ન્ન શી રીતે, અર્થાત્, કિશોર નથી એમ શી રીતે તેને વિષે કહે છે—'ખરેખર, કોઈ-કોઈની સાથે' ઇત્યાદિ. સાદૃશ્ય હોય તોપણ વધારવ—વસ્તુને અનુસારે વૈષમ્ય બાધૃત તું નથી તેને વિષે દૃષ્ટાન્ત લઈ બ્યાખ્યાન કરે છે—'મૃત્યુની પેઠે' ઇત્યાદિ. અર્થાત્, કિ-ત્ સામ્ય અન્વ સામાન્ય પ્રાપ્ત કરાવતું નથી તેનો એ દૃષ્ટાન્ત છે. અસ્તિ અને મંડલમન સ્વ તેમજ યમને મૃત્યુપદ સમાન રીતે લાગે છે, તોપણ જનસંકરણદેવ યમજ છે, એ જ અસ્તિ અને આદિત્યમંડલસ્ય પુરુષ—નથી આવી ભવસ્થા પરને—પૂર્વપક્ષીને નદિ યાવ એટલે વ છે. 'ન દિ લોકાપત્તિઃ' એનું બ્યાખ્યાન કરે છે—'અને જેમ 'મસી યાઘ' આદિ. ઉઝા દૃષ્ટાન્તને અનુસારે માનસબદ અને મનથિત્ આદિમાં ભાવનામદન દેખાતું છે. પણ પારતત્ત્વ અને સ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે—માનસબદ કિશોર છે અને સ્વભાવ અ-કિશોર નથી એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

પૂર્વ અને ઉત્તર બ્રાહ્મણોમાં વિધાનું પ્રાધાન્ય બેમાંમાં અત્યંત દેખાય છે. ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ તેનું પ્રાધાન્ય છે એમ કહે છે—'પરેણ ચ' ઇત્યાદિ. આ બે બ્રાહ્મણોમાં એ બ્યાખ્યાની સત્તાવધનું સ્પષ્ટીકરણ કરી કહે છે—'અસ્તિ' ઇત્યાદિ. ઉત્તર બ્રાહ્મણ વિધાપ્રાધાન્ય કહે છે કે જે સ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે.

નઃ ॥ '(વિદ્યા વડે તે સ્થાને આરોહણ કરે છે કે જ્યાં મનોરથો પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યાં કર્મકૃશણ પુરુષો જતા નથી અને અવિદ્વાનો તપસ્વી થતા નથી) એ શ્લોક વડે કેવલ કર્મની નિન્દા કરી, વિદ્યાની પ્રશંસા કરી એ સૂચવે છે. તેમજ પાછળ પણ 'યદેતન્મણ્ડલં તપતિ' [શત્ ૭ બ્રા ૧૦/પારા ૨૩] (જે આ મંડળ તપે છે) એ બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાપ્રધાનત્વજ દેખાય છે. 'સોઽમૃતો મવતિ મૃત્યુર્હંસ્યાત્મા મવતિ' (તે અમૃત થાય છે, એનો આત્મા મૃત્યુ થાય છે) એમ વિદ્યાદ્વંધીજ ઉપસંહાર છે તેથી કર્મપ્રધાનતા નથી. તેના સાદૃશ્યથી અહિં પણ તેવુંજ છે. પણ અગ્નિના ઘણા અવયવોની વિદ્યામાં સંપત્તિ કરવાની છે, એ કારણથી વિદ્યા અગ્નિ સાથે અનુબદ્ધ થાય છે; કર્મનાં અંગ છે એ કારણથી નહિ. તેટલા માટે મનશ્ચિન્ આદિ કેવલ વિદ્યાત્મક છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૫૨ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

કેટલાક, આત્માનો (અભાવ માને છે), શરીરને વિષે તે છે તેથી ॥ ૫૩ ॥

અહિં આત્માને બન્ધ અને મોક્ષનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માના સદ્ભાવનું સમર્થન થાય છે. ખરેખર, દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોય તો પરલોક જેવું કંઈ એવાં વિધિવાક્ય ઉપપન્ન ન થાય તેમજ કોનો આત્મા બ્રહ્મ છે એમ ઉપદેશ કરાય? પણ શાસ્ત્રના આદંભમાં (પૂર્વમીમાંસામાં)

દિ. બ્રાહ્મણનું એ વિદ્યાપ્રાધાન્ય છે એમ કશું છે. ઉપક્રમને અધીન ઉપસંહાર એક વાક્યમાં થવો જોઈએ એ ન્યાયથી જ્ઞકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા પૂર્વ બ્રાહ્મણનું પણ અનુસંધાન કરે છે—'તેમજ પાછળ પણ' ઇત્યાદિ. તેમાં વિદ્યાપ્રાધાન્ય ॥ તેને માટે ક્ષિપ્ર કહે છે—'સોઽમૃતઃ' ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ઉત્તરજ ચલાયલા અગ્નિમાં સ્વનન્ત્ર લોકદૃષ્ટિવિધાન સંમત્ય છે અને પૂર્વજ મંડલપુરુષની ઉપાસના સમત્ય છે, તેના સંનિષિધી વચમાં પણ માનસાગ્રિકો સ્વતન્ત્ર છે એવો અર્થ છે. પણ પૂર્વ અને ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાપ્રાધાન્ય છે તોપણ પ્રકૃત બ્રાહ્મણમાં કર્મપ્રાધાન્ય હોય તેમાં શી હાનિ? તેને વિષે કહે છે—'તેના સાદૃશ્યથી' ઇત્યાદિ. પણ જે વિદ્યા સ્વતન્ત્ર હોય તો તેનું કર્માધિકારમાં શ્રવણ શી રીતે એમ આશંકા કરીને 'મૃયસ્ત્યાત્' ઇત્યાદિનું બાખ્યાન કરે છે—'પણ અગ્નિના ઘણા અવયવોની' ઇત્યાદિ. કૃતિ, ક્ષિત્ર, આદિથી સિદ્ધ અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ ॥ ૫૨ ॥

મનશ્ચિન્ આદિ પુરુષને અર્થ છે એમ કશું છે તે અપુષ્ટ છે; કેમકે દેહથી અતિરિક્ત પુરુષ નથી એમ આશ્વેપ કરે છે—'एक आत्मनः शरीरे भावात्' સિદ્ધાન્તનું કંઈ કહે છે—'બન્ધ અને મોક્ષનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે'. પૂર્વપદ્યમાં તો પરલોકાર્થ કર્મને વિષે અને મોક્ષાર્થવિદ્યામાં અપ્રવૃત્તિ છે એમ વ્યતિરેકમુખે કંઈ કહે છે—'ખરેખર, દેહથી વ્યતિરિક્ત' ઇત્યાદિ. દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનો વિચાર પૂર્વજમાં ક્યાં છે તેથી પુનરુક્તિ છે એમ આશંકા કરીને કહે છે કે તેમાંના વિચારનું પણ આજ સૂત્ર મૂળ છે; કેમકે નૈમિનિનું સૂત્ર નથી, એથી પુનરુક્તિ ક્યાં છે—'પણ શાસ્ત્રના આદંભમાં' ઇત્યાદિ. 'यज्ञाय'

હિને વિષે ન દેખાયતું એવું પણ ચૈતન્ય શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલાં
માં થાય એમ તે ભૂતોમાંથી ચૈતન્યની સંભાવના કરતા, મદસાક્ષિના જેવું વિ-
ન છે અને ચૈતન્યવિશિષ્ટ કાય તે પુરુષ છે એમ કહે છે. સ્વર્ગમાં જવાને માટે
અપવર્ગ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્મા નથી, કે જેણે કરેલું
ન્ય દેહમાં થાય; પણ દેહજ ચૈતન છે અને આત્મા છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે;
૧ હેતુ કહે છે કે શરીરમાં છે તેથી; કારણ કે જે વિદ્યમાન હોય ત્યારે બીજું
પ્રમાણ હોય છે, અને જે અવિદ્યમાન હોય છે ત્યારે બીજું અવિદ્યમાન હોય છે,
૨ તે બીજાના ધર્મ તરીકે અધ્યવસાય થાય છે, જેમ અગ્નિના ધર્મ, ઉષ્ણતા અને
તાપ, પ્રાણ, ચેષ્ટા, ચૈતન્ય, સ્મૃતિ, આદિ, જે આત્મવાદીઓને આત્મધર્મ તરીકે
ભિન્નત છે તે પણ દેહની અંદરજ ઉપસંધ થાય છે અને દેહની બહાર અનુપ-

તોમાં ચૈતન્ય દેખાતું નથી; જેમકે તત્ત ઉદકકુંડમાં કંઈ જ્ઞાન ભેવામાં આવતું નથી; અને
સ્ત-બુદ્ધિ, મિશિત નહિ એવાં ભૂતોમાં તો ચૈતન્ય નથીજ, તોપણ દેહાત્મક ભૂતોને વિષે
તન્ય થશે, એમ તે ભૂતોથી ચૈતન્યની સંભાવના કરતા લોકાયતિષ્ઠો મદસાક્ષિની પેઠે વિજ્ઞાન
સંઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તદ્વિશિષ્ટ સંઘાત એ આત્મા છે એમ કહે છે. જેમ તાંજૂ
પત્ર આદિ માદક દ્રવ્યોમાં પ્રત્યેકમાં મદસાક્ષિ દેખાતી નથી, તોપણ તેના સંઘાતથી ઉત્પન્ન
ાય છે તેમ એકેક ભૂતમાં જ્ઞાન અદૃષ્ટ છે તો પણ દેહાકાર પરિણત ભૂતો 'સંઘત થાય છે
૧૧ તેમાં જ્ઞાન થાય છે એવી યોજના કરવી. દેહજ શોધ્યા હોય તો મૃત દેહ પણ શોધ્યા
૧૫ એવી આસંકાથી કહે છે—'ચૈતન્યવિશિષ્ટ કાય', અગ્નિસંનિધાનથી લોકપિંડમાં ઉષ્ણતા
૧૫ છે તેમ આત્મસંનિધિથી દેહમાં ચૈતન્ય થાય એમ અતિરિક્ત આત્મા જે સ્વર્ગ અને
અપવર્ગનો અન્વયી છે તેનો અભાવ છે તેથી દેહજ ચૈતન્યવિશિષ્ટ છે એમ આસંકા કરી કહે
૧—'સ્વર્ગમાં જવાને માટે' ઇત્યાદિ. સંક્રાંતિ આશય આ પ્રમાણે છે—દેહ અને ચૈતન નથી
૧૮ની પેઠે ભૌતિક છે તેથી, પણ ચૈતન કોઈક સ્વર્ગોદિશોજા છે તેના સાંનિધ્યથી દેહનો
નૈતન્યવિભ્રમ છે. એ સંક્રાંતિ દૂર કરવા માટે 'સ્વર્ગમાં જવા માટે' ઇત્યાદિ કહ્યું છે. ત્યારે
આત્મા કોણ છે તેની અપેક્ષા થયે કહે છે—'પણ દેહજ ચૈતન છે' ઇત્યાદિ. સૂત્રમાત્રથી
વિચારાત અર્થનો હેતુ જીતારી તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'જે વિદ્યમાન હોય ત્યારે' ઇત્યાદિ.
અન્વય અને વ્યતિરેકથી ચૈતન્ય એ દેહનોજ ધર્મ છે, માટે અતિરિક્ત આત્માની સિદ્ધિ નથી
એવો અર્થ છે. પ્રાણચેષ્ટા આદિ સામ્ય છે, કાય છે તેથી, સંમતની પેઠે—એ અનુમાનથી
પ્રાણાદિના સામ્ય, અતિરિક્ત આત્માની સિદ્ધિ થાય છે એમ આસંકા કરી કહે છે કે એમ
નથી; કારણ કે 'અનુમાનનું અપ્રમાણુય છે, અને પ્રમાણુય હોય તોપણ સિદ્ધસામ્ય છે—
'પ્રાણ, ચેષ્ટા' ઇત્યાદિ. 'ચેષ્ટા' = હિતની પ્રાપ્તિને અર્થ અને અહિતના પરિહારને અર્થ
વ્યાપાર. 'સ્મૃતિ, આદિ'—'આદિ' પદથી ઇચ્છા, દ્વેષ આદિ ક્રિયા છે. એ દેહધર્મ તરીકે

૧ એકાદિ. ૨ ચારીઠો પ્રવક્ત્રનેજ પ્રમાણ માને છે, અનુમાનને પ્રમાણ માનતા નથી તેથી;
તેથી અનુમાનને સિદ્ધસામ્ય મને છે, અર્થાત્, જે સામ્ય છે તે પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે એમ માને છે.

સમ્યક ધ્યાય છે તેથી દેહધ્વનિરિજા ધર્મી અસિદ્ધ હોવાથી દેહધર્મજ ધ્યાય એ યુક્ત છે. તેણે આરે દેહથી આત્મા અધ્વનિરિજા છે એમ ॥ ૫૩ ॥

એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ—

વ્યતિરેકસ્તદ્વાભાવિત્વાન્ તૂપલઙ્ઘિવત્ ॥ ૫૪ ॥

આત્મા (દેહથી) અવ્યતિરિજા નથી, પણ વ્યતિરિજાન છે, તે (દેહ) હોય છે ત્યાંમુધીન તે હોય છે એમ નથી, ઉપલઙ્ઘિની પેઠે ॥૫૪॥

એ નથી એટલે દેહથી આત્માનો અધ્વનિરેક છે એમ એ કહ્યું છે તે નથી. એનાં દેહથી ધ્વનિરેકજ થયો યુક્ત છે; તેને (દેહને) ભાવે તેનો (આત્માનો) ભાવ નથી તેથી. એ દેહના અસ્તિત્વમાં આત્માનું અસ્તિત્વ હોવાથી આત્મધર્મો એ દેહધર્મો છે એમ મનાય તો દેહના અસ્તિત્વમાં આત્માનું અનસ્તિત્વ પણ હોવાથી આત્મધર્મો દેહ નથી તેના પણ ધર્મો કેમ ન મનાય; કેમકે દેહધર્મથી તે વિલક્ષણ છે; કારણ કે રૂપ આદિ એ દેહધર્મો છે તે દેહ હોય છે ત્યાંમુધી હોય છે,

દેહના નથી તો દેહના ધર્મો થી રીતે એમ જાણ કરી રહે છે—‘દેહધ્વનિરિજા ધર્મી અસિદ્ધ હોવાથી’ કારણે પ્રવક્ષ પ્રમાણથી અતિરિજા અપામ દેહનો નથી તેથી અને અન્ય પ્રમાણ સંક્રમણ છે તેથી, ‘હું નથી હું’, ‘હું સ્વહું’ એમાં દેહના અપામ તરિકા અપામ—પ્રવક્ષ છે તેથી પ્રવક્ષાદિને પણ દેહના અપામ છે એવો સર્વ છે. દેહધર્મથી પ્રવક્ષાદિને ઉપલક્ષણ કરી છે—‘તેણે આરે’ કારણે ॥ ૫૩ ॥

શિદ્ધાન્તમુખે ઉત્તર છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે કહીએ છીએ’ ‘હું મનુષ્ય જન્મું છું’ એમ દેહમાં જન્મ પ્રવક્ષ છે તેથી, અપામધર્મ તરિકા અસિદ્ધ ધર્મ દેહના અન્ય ને અતિરેક રહેલ છે તેથી. તેથી મિથ અપામ પ્રવક્ષ નથી તેથી, અને અપ્રવક્ષ અપ્રમાણ છે તેથી દેહના અપામ છે એમ પ્રાપ્ત થયે સુચમાં રહેલ ‘મનુ’ એ પદેએ શિદ્ધાન્તની પ્રતિષ્ઠા કરી છે—‘એ નથી એટલે’ કારણે. અનુમનનુ પ્રમાણ નથી કારણે પણ તે સ્વીકારજ પ્રારંભ, નહીં ને અવગણ અસિદ્ધ થયો; કારણ કે અવગણ પણ અતિરેક રહેલ અપામ અનુમિતિ વિના પ્રમાણ સંભવતી નથી તેથી અનુરે દેહથી અતિરિજા અપ્રવક્ષાદિ છે, દેહના સંભવમાં પણ તેમજ અસત્ય છે તેથી. અતિરેક દેહધર્મની પેઠે એમ રહે છે—‘એને દેહથી ધ્વનિરેકજ થયો યુક્ત છે’. દેહ અવસ્થિત હોય છે તરે પણ રૂપરસગોષ્ઠા દેહ હોય છે, અન્ય અવસ્થિત હોય છે તેનું નથી એમ સ્વ દેહને નથી. દેહના અતિરેક હું હોય ને નિદેશજ હોય એમ સંભવ, રસજ, સ્પર્શજ અતિરેક હોય, સ્પર્શજ હું હોય ને નિદેશજ હોય એમ સંભવ, રસજ, સ્પર્શજ અતિરેક હોય છે, રૂપજ ને નિદેશજ હોય છે તે અતિરેક હોય ને અસિદ્ધિ હોય છે નામજ હોય છે, રૂપજ ને નિદેશજ હોય ને તે રૂપરસગોષ્ઠા હોય એમ સંભવ નથી. તેણે આરે મુદેશ રૂપરસ રૂપરસ રૂપરસમાં રૂપરસ છે તેથી ને નિદેશજ નથી એવી અવગણ, અતિરેક નિદેશજ નથી એમ સંભવ. તેમજ અતિરેકરૂપરસ નિદેશજ રૂપરસ સંભવ. રૂપ, રસ અતિરેકરૂપરસ છે તેથી દેહધર્મથી અવગણ થયે નથી; કેમકે એમ હોય તો મન અપામ

શિક્ષિત થઈ શેતાના અણા પર અધિરોહણ કરશે નહિ. ખરેખર, ચૈતન્ય ભૂત
ભૌતિકોના ધર્મ થયે સતે, તે (ચૈતન્ય) વડે ભૂત અને ભૌતિકો વિષય કરાય
કેમકે રૂપાદિથી સ્વરૂપ કે પરરૂપ વિષય કરાવું નથી. પણ બાહ્ય અને આધ્યાત્મિક
ભૂતભૌતિકો ચૈતન્ય વડે વિષય કરાય છે. એથી જેમ ભૂતભૌતિક વિષયની એ
લક્ષિયનો ભાવ સ્વીકારાય છે, એ પ્રમાણે તેઓથી એનો વ્યતિરેક પણ સ્વીક
યુક્ત છે; અને અમારે મતે આત્મા ઉપસન્નિતસ્વરૂપજ છે, માટે આત્મા દેહથી
તિરિક્ત છે. વળી ઉપસન્નિત નિત્ય છે, એકરૂપ છે તેથી; 'એ એ ભોણું' એમ
અવસ્થાના યોગમાં પણ ઉપસન્નિત તરીકે એનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે તેથી,
સ્મૃતિ આદિ ઉપપન્ન છે તેથી. શરીરને વિષે ભાવ-અસ્તિત્વ છે તેથી ઉપસ
શરીરધર્મ છે એમ એ કહ્યું છે તેનું વહેંચે પ્રકારે નિરાકરણ થયું. વળી પ્રદીપ
ઉપકરણો વિષયમાન હોય તો ઉપસન્નિત થાય છે, અને અવિષયમાન હોય તો
થતી, અને એકલાથી ઉપસન્નિત એ પ્રદીપ આદિનો ધર્મજ થતો નથી, એ
માણે દેહ વિષયમાન હોય તો ઉપસન્નિત થાય છે અને અવિષયમાન હોય તો
થતી તેથી તે દેહધર્મ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે ઉપકરણત્વમાત્રથી પણ
આદિની પેઠે દેહનો ઉપયોગ ઉપપન્ન થાય છે. વળી ઉપસન્નિતને વિષે દેહનો અ
ઉપયોગ કેખાતો નથી; કેમકે એ દેહ નિઃકેષ્ટ હોય છે ત્યારે પણ સ્વપ્નમાં નાના

દેહાત્મક ભૂતો ચૈતન્ય પ્રતિ વિષય છે તેથી કર્તા અને કર્મનો વિરોધ હોવાથી વિષય એ
માય એ યુક્ત નથી, માટે ભૂતો ચૈતન્યના કર્તા નથી એવો અર્થ છે. વળી જ્ઞાન ભૂતધર્મ
તો રૂપાદિની પેઠે ભજ્ય પ્રાપ્ત કરે તેથી તે તેનો ધર્મ નથી એમ કહે છે—'ખરેખર, ચૈ
દંત્યાદિ. રૂપિત સૂત્રપદ્યં કહે છે—'એથી જેમ ભૂતભૌતિક વિષયની' હત્યાદિ. એ
થી અતિરિક્ત, સદૃષ, ઉપસન્નિત છે તેજ આત્મા છે એમ એ કહે તો અનિત્ય થાય;
ઉપસન્નિત અનિત્ય છે તેથી કહે છે—'વળી ઉપસન્નિત નિત્ય છે' હત્યાદિ. 'યદ
છે', 'યદ સ્ફુરે છે' એમ સર્વત્ર સ્ફૂર્તિનો અભેદ છે તેથી ઉપસન્નિત નિત્ય છે; પણ
પરાયણ નાશ વગાથી ઉપસન્નિતના નાશનો જન્મ થાય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે
દેહથી ભિન્ન છે, ઉપસન્નિતરૂપ છે તેથી, ઉપસન્નિતની પેઠે એમ કહ્યું. વળી ભક્ત અને
પ્રભાં દેહભેદ છે તોપણ આત્માના એકત્વનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે તેથી, અને આત્મભેદ
તો એકથી અનુભૂત થયજાને વિષે બીજને દગ્ધા, સ્મૃતિ વગેરે અનુપપન્ન થાય, તેથી
સ્મૃતિ આદિવાળો આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ કહે છે—'એ એ ભોણું' હત્યાદિ. જે
શરૂરણ કહ્યું છે તેનો પણ, અસિક કહેવાની ઇચ્છાથી, અનુવાદ કરે છે—'શરીરને
હત્યાદિ. ઉપસન્નિતને દેહનો અન્યથ અને અનિરેક તે અન્યથાવ્યતિરેક ઉપસન્નિત
ધર્મ છે એમ સાધના નથી; કારણ કે તેના નિમિત્ત તેથી અન્યથાસિદ્ધ છે એમ
કહે છે—'વળી પ્રદીપ આદિ ઉપકરણો' હત્યાદિ. તેમજ ઉપસન્નિતમાત્રમાં દેહનું
તત્ત્વ પણ અસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'વળી ઉપસન્નિતને વિષે' હત્યાદિ. સ્વપ્નમાં
નિત્ય થાય છે તે દેહજન્ય નથી; કેમકે દેહના વ્યાપાર વિના પણ થાય છે, વૃક્ષની પેઠે;
શરીરને અમારે પણ સ્વપ્નની પેઠે યોગીને જોય થાય છે એમ સૂત્રકાર કહેશે. ભવવત્
ઉપસન્નિત દેહથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે 'અત્યન્ત' એમ કહ્યું છે. તેજા માટે ઉત્ત

[illegible]

ઉદીચાદિ કર્મોગ સાથે જોડાયેલી આવા પ્રકારની વિદ્યા પ્રતિવેદમાં લિખ શાખાઓમાં વિધાન કરેલી છે તે વિદ્યા તે તે શાખાઓમાંજ રહેલા ઉદીચાદિમાં છે કે સર્વ શાખામાં રહેલા એમ સંશય છે. ફરેક શાખામાં સ્વરાદિના બેદથી ઉદીચાદિ બેદોને લઈને આ ઉપન્યાસ છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? પાતાની શાખાઓમાં રહેલાજ ઉદીચાદિને વિષે વિદ્યા વિધાન કરેલી થાય એમ. શાથી? સંનિધાનથી. ‘અત્રીયમુપાસીત’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (તેણે ઉદીચની ઉપાસના કરવી) એમ સામાન્ય વિધાન કરેલી વિદ્યાઓને વિશેષની આહાંકા થયે, પાસેનાજ, પાતાની શાખામાં રહેલા વિશેષથી આહાંકા આદિ નિષ્કૃત થાય છે તેથી, તેનું અતિસંયન કરી અન્ય શાખામાં

હાર કરે છે. તે ઉચ્ચસ્વરૂપ એમ વક્ષ્યમાણ છે—એ આ પૃથિવી દેખાય છે તેજ તેનું રૂપ છે. પૃથિવીમાંથી આ સ્થાવરજંતુમયુષ્ય સર્વ જન્મતું થયું છે—ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલા માટે પૃથિવી ઉચ્ચ છે એ જુઝ છે. ઉચ્ચને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ કરવી એવો અર્થ છે. સ્વરાદિના બેદથી પ્રતિવેદમાં ઉદીચાદિ લિખ છે; અને તેની સાથે જોડાયેલી વિદ્યાનું પ્રતિશાખામાં બેદથી વિધાન કર્યું છે. તેમાં સંશય થાય છે કે એ શાખામાં ઉદીચાદિનું વિધાન છે તેજ શાખામાં વિદિત ઉદીચ આદિની તે વિદ્યા છે કે સર્વ શાખામાં વિદિત ઉદીચાદિની તે વિદ્યા છે. સાધારણ મુતિથી—ઉદીચાદિ મુતિ સર્વ શાખામાં સાધારણ છે તેથી—અને વિશેષ સંનિધિય સંશય થાય છે. પણ ઉદીચાદિ સર્વ શાખાઓમાં એક છે તેથી સર્વજ ઉપાસિત છે, ઉપાસિતની વ્યવસ્થાને વિષે સંશય નથી તો વિદ્યા એક છે એમ નિશ્ચય થયે સંશય શી રીતે છે, અર્થાત્, આ અત્રીયરૂપ અનારમ્ય છે એમ આસંગા કરી કહે છે—‘ફરેક શાખામાં સ્વરાદિના બેદથી’ હતાદિ. ઉદીચાદિ સર્વ શાખામાં એકરૂપ હોવાથી સંગા થાય છે. પૂર્વપક્ષમાં ‘જોમિત્યેતદ્દક્ષરમ્’ હતાદિ વાક્ય એ શાખામાં આત્મન્ત છે તે વાક્યથી વિશેષ ઉપાસનાને, તે શાખામાં જેવા સ્વરાદિથી જુઝ ઉદીચાદિ કર્મ સ્થાપ્ય છે તેનીજ સાથે મંબન્ધ છે, બીજા અના સ્વરથી જુઝ ઉદીચની સાથે સંગન્ધ નથી. સિદ્ધાન્તમાં તો એવો નિશ્ચય નથી એમ પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્તનું વિરમ્બ છે. એમ કહે ને આત્મન્ત બેદથી આત્મન્તમાં દેદને વિષે સત્ત્વના નથી, તેમ પ્રતિવેદમાં ઉદીચાદિ, નીચંદુ આદિ સ્વરના બેદથી અને અધ્વનધર્મના બેદથી, નિમ્બ છે તેથી એક વેદમાં વિદિત ઉદીચાદિની ઉપાસના અન્ય વેદમાં રહેલા ઉદીચ આદિને વિષે સંગત્તી નથી એમ દુશાન્તથી પૂર્વપક્ષ કરે છે—‘પાતાની શાખાઓમાં રહેલાજ’ હતાદિ. એક શાખામાં રહેલા ઉદીચધર્મોની લિખ શાખાના ઉદીચ આદિને વિષે પ્રાપ્તિ નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે. ઉદીચની ઉપાસના કરવી, એમાં ઉદીચકૃતિથી સર્વ ઉદીચોનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે. તેમાં સંનિધાનથી મુનિનો સંગોચ જુઝ નથી એમ મનમાં લાગી ‘શાથી’ એમ સંગા કરી છે. ‘સંનિધાનથી’ = તત્ત્વર્થ આપ્રમાણે છે—લોકમાં ‘ઘટમાનવ’ (ઘડે લાવ) હતાદિ વાક્યમાં ઘટપદથી સર્વ ઘટનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે, તોપણ સર્વનો ‘માનવ’ના કર્મ તરીકે અન્યથ થયો નથી. પણ સંનિધિય ઘટનોજ થાય છે; તેટલા માટે સંનિધાનને અનુચારે મુનિનો સંગોચ અનુષ્ઠાનિસિદ્ધ છે. ‘ઉદીચને ઉપાસવો’ એમ વિધિવ્યવસ્થા ઉદીચત્ત્વસામાન્યને અંગિની અપેક્ષા છે તેથી પોતાની શાખામાં રહેલી અંગિનો ચેદ છે એવો પૂર્વપક્ષનો અસર છે. પ્રકરણનું વિવરણ કરે છે—‘અત્રીયમુપાસીત’ હતાદિ. પ્રકરણથી અવરદા થઈ એટલે એ શાખામાં રહેલી બે ઉપાસના છે તે તે શાખાવાનાઓની

વિધાન કરેલા વિશેષનું મહત્ત્વ કરવામાં કારણ નથી. તેટલા માટે દરેક શાખામાં
વ્યવસ્થા ॥ એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—‘પણ અંગે સાથે જોડાયલા’ એમ.
તુ (પણ) શબ્દ પછીને વ્યાવૃત્ત કરે છે. એ વિદ્યાઓ દરેક વેદમાં પાતાની શાખા-
ઓમાંજ વ્યવસ્થિત રહે એ યુક્ત નથી; પણ સર્વ શાખાઓમાં અનુવૃત્ત થવી જો-
ઈએ. શાથી? ઉદ્દીય આદિ શ્રુતિમાં વિશેષ નથી તેથી; કારણ કે પાતાની શા-
ખામાં વ્યવસ્થા હોય તો ‘ઉદ્દીયની ઉપાસના કરવી’ એ સામાન્ય શ્રુતિ, વિશે-
ષને વિષે અપ્રવૃત્ત થઈ, સંનિધાનના બળથી વિશેષને વિષે વ્યવસ્થિત કરાતી પી-
ઞિત થાય; અને એ ન્યાય નથી; કારણ કે સંનિધાનથી શ્રુતિ વિશેષ બળવાન છે,
તેમજ સામાન્યને આશ્રયે વિદ્યા ઉત્પન્ન થતી નથી એમ પણ નથી. તેટલા માટે

જનુએ છે એમ ઉપસદાર કરે છે—‘તેટલા માટે દરેક શાખામાં વ્યવસ્થા છે’ ઇત્યાદિ.
પૂર્વપક્ષનો અનુવાદ કરી સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે’ ઇત્યાદિ. સૂત્રાશ્રયેની
જોખના કરે છે—‘તુ (પણ) શબ્દ’ ઇત્યાદિ. હિ શબ્દથી ઉપાત્ત હેતુને પ્રમથૂર્વક કરે છે—
‘શાથી’ ઇત્યાદિ. સામાન્યપ્રવૃત્ત શ્રુતિને વિશેષની આકાંક્ષા ક્ષેત્રથી પ્રકરણથી વિશેષને વિશે
શ્રુતિનો નિયમ યુક્ત છે; પ્રકૃતમાં તો ઉદ્દીયાદિ સામાન્યને વિષે ઉપાસિતનો સમ્ભવ છે તેથી વિશેષ
માટે આકાંક્ષા નથી, માટે ઔન સામાન્યથી પ્રાકરણિક વિશેષને વિષે નિયમનો બાધ થાય છે.
તેથી સર્વશાખાસ્ય પ્રધાનકર્મેના અંગ તરીકે વિનિયુક્ત ઉદ્દીયાદિ વિશેષમાં તેને આશ્રય રહેલી
વિદ્યાઓનો ઉપસદાર છે. સામાન્ય શ્રુતિનો સંનિધિનબલિમદ્વચ્ચી સંક્રીય ત્વાં કરતો યુક્ત છે.
ત્વાં અજિમાયદ્વક ઉપપન્ન થતો નથી. જેમ ‘શુક્ર માય આજુ’ એમાં શ્રુતિનો સંનિધિન
શુક્ર અજિને વિં તાત્પર્યે ક્ષેત્રથી સંક્રીય થાય છે; અદિ તો અનુપપત્તિ નથી તેથી અજિમાય
સ્વરે એને નુલ્લભ છે એવા સામાન્યની ઉપામના કરવી એ યુક્ત છે એમ સિદ્ધાન્ત છે. પીઞિ-
ષને વ્યવસ્થિત કરાતી પીઞિત થાય—‘તાત્પર્યે જાનું છે—લોકમાં ‘વદમાન’ એ
વક્ત્રમાં સર્વે વક્તૃ આત્મવત અગમ્ય છે; એથી વિશેષની અપેક્ષા થયે વક્તૃશ્રુતિનો સંનિધાનથી
મુક્તે સ્વીકાર્યો છે, તોપણ પ્રકૃતમાં અન્ય શાખામાં કહેલા ઉદ્દીયાદિને ઉપામનાનું કંઈ વ-
ચનાં બાધક નથી, તેથી સંનિધાનમાયથી શ્રુતિનો મંકીય સ્વીકારનો ન્યાય નથી. એમ પણ
એ સામાન્યવિવ પ્રત્યક્ષ અપર્યવચાન થાય તો વિશેષની આકાંક્ષા થો સંનિધાનથી મંકીય
કાલ થાય, પણ તે નથી એમ કહે છે—‘તેમજ સામાન્યને આશ્રયે’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપ-
ક્ષને નિહાળ્યો આશ્રય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—સ્વરાદિભેદથી પ્રતિવેદમાં ઉદ્દીય આદિ વિષ
છે. અને તે ઉદ્દીય આદિ માંજે અંગવચાં જાનો દરેક શાખામાં વિષ તરીકે વિધાન કરેલ
છે તેમાં કલ્પ થાય છે—કે એ વેદમાં ઉદ્દીય આદિનું વિધાન છે તેજ ઉદ્દીય આદિની તે
વેદમાં વિદિત કરેલી વિદ્યા છે, કે અન્ય વેદવિદિત ઉદ્દીય આદિની તે વિદ્યા છે! એ પ્ર-
થમ છે! ‘એ-એ વર્ણવક ઉદ્દીયની ઉપાસના કરવી’ એમ ઉદ્દીયના અનુવૃત્તિ ઉદ્દીય
સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે; પણ એવિદિત ઉદ્દીય અનુપપન્ન છે તેથી વિશેષની આકાંક્ષા થો
વેદની સામાન્ય વિદિત વિદિત સંનિધિન છે માટે તેથીજ આકાંક્ષા નિરૂપ થાય છે અને
એ પ્રવૃત્તિ અન્ય શાખાના અન્ય ઉદ્દીયની અપેક્ષા રહેતી નથી. નિહાળ્ય—ઉદ્દીય
સ્વરે એ-વતી વિદ્યાનો વિષ વિષ સામાન્યમાં દરેક વેદમાં અનુવૃત્ત થતી યુક્ત છે; પ્રતિ
સામાન્યને તેથી અનુવૃત્ત થતી યુક્ત નથી; કારણ કે ‘ઉદ્દીયન’ ઇત્યાદિ સામાન્ય શ્રુતિમાં
નિધેય નથી. તાત્પર્યે આ પ્રમાણે છે. ‘શુક્ર વદમાન’ (શુક્ર વક્તૃ અજુ) ઇત્યાદિમાં વદ

સ્વશક્તિના ભેદ છે તોપણ, ઉદ્ગ્રીયત્વ આદિ સમાન છે તેથી, સર્વ શાખામાં રહે-
લાજ ઉદ્ગ્રીય આદિને વિષે એ પ્રકારની વિધા છે ॥ ૫૫ ॥

મન્નાદિવદ્વાજવિરોધઃ ॥ ૫૬ ॥

અથવા મન્ન આદિની પેઠે અવિરોધ છે ॥ ૫૬ ॥

અથવા એક શાખામાં આવેલા ઉદ્ગ્રીયાદિને વિષે અન્ય શાખામાં વિધાન
કરેલી વિધા સી રીતે ધાય એમ આદિ વિરોધની રીત કસી યુક્ત નથી; કેમકે
મન્ન આદિની પેઠે અવિરોધ ઉપપન્ન ધાય છે; કારણ કે એક શાખામાં ઉત્પન્ન થ-
યેલા પક્ષ મન્ને, કર્મો, અને યુગોના અન્ય શાખામાં ઉપસંગ્રહ દેખાય છે; જેમકે
જે શાખાવાળાઓ 'કુટુરત્તિ' (ઉં કુટર છે) એમ 'અશ્મમાદાનમન્ન' મળવું ક-
રાવતા નથી તેમના પક્ષ આ વિનિયોગ દેખાય છે—'કુકુટોડ્ડતિ' (ઉં કુકર છે)
એમ કહી અશ્મનું આદાન કરે છે, અથવા 'કુટુરત્તિ' (ઉં કુટર છે) એમ ક-
હીને, તેમજ જે શાખાવાળાઓ સમિધ્ આદિ પ્રયાગે મળવું કરાવતા નથી તેઓમાં
'ક્ષતયો ધિ પ્રયાગાઃ સમાનત્ર હોતવ્યાઃ' (ખરેખર, યજુઓ પ્રયાગ છે, તેઓ સમાન
દેશમાં—તુલ્ય કર્મસ્થલમાં હોમવાના છે) એમ યજુર્વિધનું મળવું છે, તેજ પ્રમાણે
જે શાખાવાળાઓમાં 'મજોઝીયોમીયા' (અજ અગ્નિ અને સોમના છે) એમ

શુનિ અવિરોધે પ્રવૃત્ત છે તોપણ—સર્વ પદને લાગુ પડે છે તોપણ—સનિધાનથી શુદ્ધિ તો
પદશુનિતિને લાયક કરે છે એ યુક્ત છે; કેમકે પતિને વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતીત કરાવવા માટેજ સાથે
કર્મો છે; એમ ન હોય તો વિશિષ્ટ અર્થ જનુપપન્ન થાય. પણ આદિ તો ઉદ્ગ્રીયશુનિ અવિરોધે
વિશિષ્ટ અર્થ પ્રતીત કરાવે છે તેથી સંકોચને વિષે કઈ પ્રમાણ નથી, માટે ઉદ્ગ્રીયપ્રત્યયો સર્વ
ઉદ્ગ્રીયને લાગુ પડે છે ॥ ૫૫ ॥

પૂર્વ સૂત્રમાં એક શાખામાં વિધાન કરેલી જે ઉપાસનાઓ તેના અન્ય શાખામાં રહેલાં
અન્ય સાથે સંબંધને વિષે પ્રતીતિમાં વિરોધ થાય છે તેનો જગીઝાર કરી સંબંધ કર્યો છે. હવે કહે
છે કે વિરોધજ નથી; કેમકે એક શાખામાં વિધાન કરેલાં અંચોનો અન્ય શાખામાંના અંચો સાથે
સંબંધ જેમ ઉપપન્ન થાય છે તેમ એ સંબંધ ઉપપન્ન થાય છે એમ કહે છે—'અથવા
એક શાખામાં' ક્ષત્તિ. વશુર્વરીત્યોનો 'કુકુટોડ્ડતિ' (ઉં કુકર છે) એમ મન્ન છે,
'કુટુરત્તિ' (ઉં કુટર છે) એનો મન્ન નથી; તોપણ તંદુલ ખાંડયા માટે જરમના આદાનને
વિષે મંને મન્નેઓ વિરોધે વિનિયોગ છે તેથી કુટુરત્તિ એ મન્ન પણ પ્રાપ્ત થાય છે એનો
અર્થ છે. સૂત્રમાં કહેલા આદિપદથી કર્મનું રહસ્ય થાય છે તેનું ઉદાહરણ કહે છે—'તેમજ
જે શાખાવાળાઓ' ક્ષત્તિ. 'જે શાખાવાળાઓ' = યજુર્વશુઓ. દેમન્ત અને સિદ્ધિર
એ નેને એક જણી યજુઓ પાંચ છે; તેજ પ્રમાણે પ્રયાગે જણ પાંચ છે, તે તુલ્ય કર્મસ્થલમાં
દેમપાના છે એમ પંચત્વરણું વિધાન છે તેથી અન્ય શાખામાં વિધાન કરેલા યજુઓનો સંબંધ
થાય છે એવો લાયક છે. યજુર્વ ઉદાહરણ આપે છે—'તેજ પ્રમાણે જે શાખાવાળાઓમાં'

૧ લાંડુલ ખાંડયા માટે પચ્ચ. ૨ પચ્ચર સેલી જમતે ભોજનનો મન્ન ૩ તારી

પમન્યય કં ત્યમાત્માનમુપાસ્ત્વેતિ દિવમેય મગલો રાજપ્રિતિ હોવાચૈવ યે મુનેજા
ના વૈધ્યાનરો યં સ્વમાત્માનમુપાસ્ત્વે' [છાન્દોગ ૫૧૨૧] (ઔપમન્યય, કયા
મા વૈધ્યાનરને તું ઉપાસે છે? હે ભગવન, ધુણેકજ વૈધ્યાનરને હું ઉપાસું છું
તેણે કહ્યું. ખરેખર, એ સારા તેજવાળો આત્મા વૈધ્યાનર છે, જે આત્માને
ઉપાસે છે) કત્યાદિ વ્યસ્ત ઉપાસન છે. તેમજ 'તસ્ય દ વા પતસ્યામનો વૈ-
નતસ્ય મૂર્ધ્વ મુનેજામર્ચુર્ધ્વિમ્મરુપઃ પ્રાપ્તઃ પૃથગ્વર્તમાત્મા સંદેહો યદુલો ઘસિતેવ રયિઃ
વ્યલેય પાર્શ્વ' [છાન્દોગ ૫૧૮૨] (તે એ આત્મા વૈધ્યાનરનું આયુજ મુનેજ-
ાન તેજવાળું છે, યમ્મુ વિચરેષ છે, પ્રાણ પૃથગ્વર્તમા {લિપ્ત માર્ગવાળો} છે,
અથ શરીર બહુલ છે, અસ્તિજ ધન છે, અને પૃથિવીજ પાદ છે) કત્યાદિ સમ-
ન ઉપાસન પણ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે—આદિ વ્યસ્તનું અને સમસ્તનું એમ
અથવા ઉપાસન છે કે સમસ્તનુંજ છે? મું પ્રાપ્ત થાય છે? મુનેજસ આદિ
અથવા ઉપાસન છે કે સમસ્તનુંજ છે? એવા કિંપાપદનું મવળ છે, અને
કે અવધવમાં 'ઉપાસ્ત્વે' (તું ઉપાસે છે) એવા કિંપાપદનું મવળ છે, અને
તત્સાત્તય મુતં પ્રમુતમામુતં કુલે' [છાન્દોગ ૫૧૮૨] (તેથી—મુનેજસ વૈધ્યા-
નના ઉપાસનથી 'મુન પ્રમુન, અને 'આમુત તારા કુળમાં રેખાય છે, તારા
ગનાં માણસો ઘણાંજ કર્મો છે) કત્યાદિ કુળવેદની મુનિ છે તેથી ઉપાસના
વસ્ત છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહે છે—ભગવનું એસે પદાર્થોપચયાત્મક
સમસ્ત વૈધ્યાનરોપાસનનું બ્યાપસ્ત્વ એસે પ્રાપ્ત્ય આ વાક્યમાં વિવક્ષિત
પદું યુજા છે, પ્રત્યેક અવધવોપાસનનું પ્રાપ્ત્ય વિવક્ષિત થતું યુજા નથી.
મુનિ પે. એમ દર્શપૂર્વભાસ આદિ કુળોમાં સમસ્ત સાંપ્રધાનનો પ્રયોગજ

ઉપાસન અને સમસ્ત ઉપાસન નામ છે કે સમસ્ત ઉપાસનજ છે? મુનેજાદિને વિષે પ્રવેશની વૈધ્યાનર
તરિક ઉપાસના તે વસ્ત ઉપાસના અને તેના અવધવીની ઉપાસના ને સમસ્ત ઉપાસના એમ બે
છે. બે બંને ઉપાસનામાં વિશિ અને ફળની મુનિ છે તેથી અને એકવાચનાની ઉપપતિ છે
તેથી સંશય કહે છે—'તેમાં સંશય થાય છે કે' કત્યાદિ ઉદીચાદિ મુનિ સનિધિનો ભાષ
કરે છે તેથી ઉદીચાદિની ઉપાસનાનો સર્વ સાખ.એમાં ઉપસદાર કહે છે, તેની પેઠે બદિ
પણ વસ્ત ઉપાસનાના વિધિ અને ફળ બંનેની મુનિ છે તેથી સમસ્ત ઉપાસનાના સનિધિથી
પ્રાપ્ત થાય, વસ્ત ઉપાસનાનો જે સુલભ તેનો ભાષક વસ્ત ઉપાસનાનો વિધિજ છે—
'તત્સાત્તય મુતમ્' છે, એમ પૂર્વપદ કહે છે—'મુનેજસ આદિ રેકે અવધવમાં'
વસ્ત ઉપાસના વિધિવત્ છે, એમ પૂર્વપદ કહે છે—'મુનેજસ આદિ રેકે અવધવમાં'
કત્યાદિ. 'તત્સાત્તય મુતમ્' છે. મુન એટલે મુનિ તોમદ્વય તેનાજ પ્રમુન અને બદ-
મુન (સમન્તમુ મુન) એ અવસ્થાએ છે સોમવારની સપતિ તારા કુળમાં રેખાય છે એવો
ભાષ છે. આત્મા વૈધ્યાનરનું મૂર્ધ્વ મુનેજન છે એમ વાક્ય અને પ્રસંગથી વસ્ત ઉપાસ-
નાનો સમસ્ત ઉપાસનમાં અત્યંત કાચ છે તેથી પ્રચલ અને દર્શની પેઠે એક પ્રત્યેક સિદ્ધ
રેકે અવધવમાં પ્રધાનનાં અને તેનાં અવધવ ફળ છે તેનો એક પ્રધાનજ તરિક ઉપસદાર
છે, મારે વાક્યએક મુન નથી એવો સિદ્ધાન્તનો અટક છે. 'એમ' રજ સ્વપદનો ઉપ

૧ મુવધવ—૨૪૫ ૨ અવિષ્ટ ૩૪૩૩ ૩૦૫૨ ૪૦૬૮૫૨ ૫૦૬૮૫૨ ૬૦૬૮૫૨ ૭૦૬૮૫૨ ૮૦૬૮૫૨ ૯૦૬૮૫૨
નિપુત સાધક ૧૦૬૮૫ ૩ અવિષ્ટ ૪૦૬૮૫ ૫૦૬૮૫ ૬૦૬૮૫ ૭૦૬૮૫ ૮૦૬૮૫ ૯૦૬૮૫
તે આપુત

એકલો વિવક્ષિત છે, પ્રયાજ આદિ વ્યસ્તનો નહિ, તેમજ એકદશ અંગથી
યુક્ત પ્રધાનનો પણ નથી તેમ. પણ ભૂમન એજ પ્રધાન છે એમ શાથી?
કારણ કે શ્રુતિ ભૂમનનું પ્રાધાન્ય દર્શાવે છે, એકવાક્યતા સમગ્રય છે તેથી; કેમકે
પૌર્વાપર્યની પર્યાલોચના કરવાથી વૈધાનરવિદ્યા વિષે એ એક વાક્ય છે એમ પ્ર-
તીત થાય છે. જેમકે પ્રાચીનશાસ્ત્રથી માંડીને ઉદ્દાલક સુધી છ ઋષિઓએ વૈધાન-
રવિદ્યામાં પરિનિષ્ઠા પ્રાપ્ત ન કરી તેથી અધ્યપતિ કૈટ્ય રાજની પાસે ગયા એમ
ઉપક્રમ કરીને એકેક ઋષિએ યુલોક આદિ એકેકની ઉપાસના કરવી એમ શ્રવણ
કરાવીને 'મૂર્ધા ત્યેષ આત્મન રતિ હોવાચ' [છાન્દો ૧૧૨૨] (એ તો વૈધાનર
આત્માનું માયું છે એમ કહ્યું) ઇત્યાદિથી તે યુલોક આદિનું મૂર્ધા આદિ તરીકે વિ-
ધાન કરે છે. 'મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યન્માં નાગમિષ્યઃ' [છાન્દો ૧૧૨૨] (એ તું
મારી પાસે ન આવત તો { વિપરીતગ્રાહી જે તું તે } તારૂં માયું પડત) ઇત્યા-
દિથી વ્યસ્ત ઉપાસનાની નિન્દા કરી છે. ફરીથી વ્યસ્ત ઉપાસનાની વ્યાવૃત્તિ ક-
રીને અને સમસ્ત ઉપાસનાનીજ અનુવૃત્તિ કરીને 'સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મૃતેષુ
સર્વેષ્વાત્મસ્વપ્નમત્તિ' [છાન્દો ૧૧૨૨] (તે સર્વ લોકોમાં, સર્વ ભૂતોમાં, સર્વ
આત્માઓમાં અત્ત આવે છે) એમ ભૂમનને આશ્રયે રહેલુંજ ફળ દર્શાવે છે.
સુતેજસ આદિ પ્રત્યેકમાં જે સિત્ત ફળની શ્રુતિ છે તે એમ થયે અંગકો પ્રધાનને
વિષેજ સ્વીકારાયાં છે એમ સમજવું. તેમ ઉપાસ્તે (તું ઉપાસે છે) એ પણ ફરેક
અવયવમાં ક્રિયાપદનું શ્રવણ છે તે પણ બીજાના અભિપ્રાયનો અનુવાદ કરવા માટે
છે, વ્યસ્ત ઉપાસનાનું વિધાન કરવા માટે નથી. તેટલા માટે સમસ્ત ઉપાસનાનો
પક્ષજ વધારે સારો છે એમ, કેટલાક તો આદિ સમસ્ત ઉપાસનાનો પક્ષ જ્યાયાન-
વધારે સારો છે એમ પ્રતિષ્ઠા કરી જ્યાયાન કહ્યો છે તેથીજ વ્યસ્ત ઉપાસનાના
પક્ષ પણ સૂત્રકારને અનુમત છે એમ કહે છે, તે અયુક્ત છે; કારણ કે એકવાક્યતા
સમગ્રય છે તેમાં વાક્યસેદની કલ્પના અન્યાય છે, તેમજ 'મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યન્'
[છાન્દો ૧૧૨૨] (તારૂં માયું પડત) ઇત્યાદિ નિન્દા વચનનો વિરોધ થાય છે,
સમસ્ત ઉપાસનાની પ્રતીતિ ઉપસંહારમાં સ્પષ્ટ રહેલી છે ત્યારે તેનો અભાવ પૂ-
ર્વપક્ષમાં કહેવો શક્ય નથી, અને સૂત્રમાં જ્યાયસ્તવનું વચન છે તે પ્રમાણવત્ત ત-
રીકે અભિપ્રેત છે એમ પણ ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૫૭ ॥

સંહાર દર્શાવે છે. એકદશની જ્યાયાનો અનુવાદ કરી તેને દ્વિત કરે છે—કેટલાક તો
આદિ, ઇત્યાદિ. જે ઉલ્લેખા ઉપાસના સિદ્ધાન્ત છે તો વ્યસ્ત ઉપાસનાજ છે એમ પૂર્વપક્ષ
કહેવો એવું તે સંભવતો નથી એમ કહે છે—'સમસ્ત ઉપાસનાની પ્રતીતિ ઉપસંહારમાં
સ્પષ્ટ રહેલી છે' ત્યારે સૂત્રમાં જ્યાયસ્તવની ઉક્તિ સી રીતે તેને વિરોધ કહે છે—'સૂત્રમાં
જ્યાયસ્તવનું વચન છે' ઇત્યાદિ. વ્યસ્ત ઉપાસ્તિ અપ્રામાણિક છે એનું ઘોષન કરવાને અર્થ
તેની ઉક્તિ છે એવો ભાવ છે ॥ ૫૭ ॥

નાના શબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

(વિદ્યા) ભિન્ન છે, શબ્દ આદિના ભેદથી ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વ અધિકરણમાં, મુનેજમ આદિનાં ભિન્ન જ્ઞાની મુનિ છે તેપણ સમસ્ત ઉપાસનાનું પ્રાપ્ત્ય છે એમ કહ્યું છે. એથી. અન્ય પણ ભિન્ન મુનિમાંનાં ઉપાસનો સમસ્ત તરીકે ઉપશિષ્ટ છે એમ જુદી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વેદનો અભેદ હોય તે વિદ્યાનો ભેદ સમજવો શક્ય નથી; કારણ કે વેદ એ વિદ્યાનું રૂપ છે, જેમ દ્રવ્ય અને રૂપના એ યોગનું રૂપ છે તેમ. વેદ તે એકજ હૃદય. મુનિનો ભેદ છે તેપણ, અમત્ય છે—‘મનોમયા પ્રાણદારીણ’ [છાન્દોગ શરણાર] (મનોમય છે અને પ્રાણ-સિંઘાત્મા [વિજ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બેથી મંપિષિતના જેવું શરીર છે એવો છે], ‘કં પ્રાણ નં પ્રાણ’ [છાન્દોગ શરણાર] (કં-ગુપ્ત એ શ્રવણ છે, ખં—આકાશ એ શ્રવણ છે), ‘મત્સ્યમ્ના મત્સ્યનંજન્યા’ [છાન્દોગ દારણ] (મત્સ્ય છે કામ જેના—સંસારી-ના કામ અસત્ય છે, તેથી વિપરીત હૃદયના છે; તેમજ કામના તેનું સંકલ્પ પણ જેના મત્ય છે એવો) હત્યાદિ મુનિઓને વિષે; તેમજ પ્રાણ એકજ છે—‘પ્રાણો યાય મંવર્ગઃ’ [છાન્દોગ છાશર] (ખરેખર, પ્રાણ સંવર્ગ છે—સંકલ્પન કરનાર છે), ‘પ્રાણો યાય જ્યેષ્ઠઃ ક્ષેપ્ઠઃ’ [છાન્દોગ પારાર] (પ્રાણ, ખરેખર, ક્ષેપ્ઠ અને ક્ષેપ્ઠ છે—પ્રાણ વાદ આદિથી વધમાં ક્ષેપ્ઠ છે; કેમકે મર્મસ્થ પુરુષમાં પ્રાણની વૃત્તિ વાદ આદિથી પૂર્વે પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાણ સર્વ હન્દ્રિયોમાં ક્ષેપ્ઠ છે), ‘પ્રાણો દ પિતા પ્રાણો માતા’ [છાન્દોગ ઝારપાર] (પ્રાણ પિતા છે, પ્રાણ માતા છે) હત્યાદિ મુનિઓમાં, વેદ એક છે તેથી વિદ્યા જુદા એક છે. વળી મુનિનો ભેદ છે તે પણ એ પદ્ધતિમાં અન્ય ગુણ પ્રતિપાદન કરવાને અર્થે છે, ખરે અનર્થક નથી. તેટલા ખરે પાતાની અને અન્ય શાખાઓમાં વિધાન કરેલા એક વેદને આમણે રહેલા ગુણ-સમૂહનો ઉપસંહાર કરવો યુક્ત છે, વિદ્યાની ‘કૃત્સતાને ખરે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે પ્રતિપાદન કરે છે—‘નાના’ હત્યાદિ. વેદનો અભેદ છે તેપણ એવી જાગની વિદ્યા ભિન્ન થવી યુક્ત છે. શાથી? શબ્દ આદિના ભેદથી; કેમકે ‘વેદ’ (તે ભદ્ર છે), ‘વૃણાસીત’ (તેણે ઉપાસના કરવી), ‘સ કન્તુ કુર્વિત’ [છાન્દોગ શરણાર] (તેણે કંતુ કરવો) હત્યાદિ શબ્દભેદ છે; અને પૂર્વ કાંડમાં શબ્દભેદનો હેતુ સમ-જાયો છે—‘શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુબંધવ્યાત્’ [પૂર્વગ્રંથમાં શરણાર] (અપર્યાય

શબ્દિત્યાદિ પ્રક્રિયિયા એક છે કે ભિન્ન, અને સર્વથાદિ પ્રાણવિદ્યા એક છે કે ભિન્ન તેને વિષે એક રૂપના જાણ અને અમાવધી સ્થાય થયે દૃશ્ય-સંવૃત્તિથી પૂર્વપક્ષ હો છે—‘પૂર્વ અધિકરણમાં’ હત્યાદિ. એકરૂપથી એક વિદ્યા છે એમ હો છે—‘વળી વેદનો અ-ભેદ હોય તે’ હત્યાદિ. એક વિદ્યા હોય તે એક મુનિમાં હોથી વિદ્યાની અન્ય મુનિમાં હોથી વૃથા થાય તેને ખરે હો છે—‘વળી મુનિનો ભેદ છે તે પણ’ હત્યાદિ. પૂર્વપક્ષનું રૂપ હો છે—‘તેટલા ખરે પાતાની’ હત્યાદિ. સિદ્ધાન્તમાં ગુણનો અનુપસંહાર ॥ એમ ખાની સુત્રને યોગે છે—‘વેદનો અભેદ છે તેપણ’ હત્યાદિ. ‘શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ’

ધાતુભેદ હોય તો ક્રિયાનો-ભાવનાનો પણ ભેદ છે, સંજ્ઞાનંદ કયો છે તેથી—
ના અવસ્થામાં ભિન્ન ધાત્વર્થથી અવચ્છિન્ન હોવાથી વિવિધતા ભેદ છે તેથી)
(સૂત્રમાં) આદિતું મદલુ છે તેથી ગુણાદિની પણ જેમ સંભવે તેમ ભેદહેતુ
યોગના કરવી. પણ વેદ ધત્યાદિમાં શબ્દભેદજ સમભવ છે, યજતિ (દદાતિ
હોતિ) ધત્યાદિની પેઠે અર્થભેદ નથી; કેમકે એ સર્વના મનોવૃત્તિ એ અર્થ
અભેદ છે અને અન્ય અર્થનો અસંભવ છે; તો શબ્દભેદથી વિદ્યાભેદ શી
એમ, ના, એ દાખ નથી; કેમકે મનોવૃત્તિ એ અર્થનો અભેદ છે તોપણ 'અ

ધત્યાદિ. 'યજતિ દદાતિ જુહોતિ' ધત્યાદિ શ્રુતિ છે. દેવનાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો જે લા
યાગ. સ્વત્વની નિવૃત્તિપૂર્વક પરસ્વત્વ કરાવતું તે ઘન. પ્રત્યેક જેમાં અધિક છે તે યાગજ
છે. તેમાં યાગાદિથી અવચ્છિન્ન ભાવના જેનું બીજું નામ કર્મ છે, તે એકજ છે કે યાગ
ધાત્વર્થના ભેદથી ભિન્ન છે એમ સંભવ થાય છે. તેમાં પૂર્વપક્ષ આપ્રમાણે છે—અને
વના કકપવામાં ગૌરવ થાય તેથી સર્વ વાક્યનું આક્રોશન કરવાથી યાગાદિ અનેક ધાત
અવચ્છિન્ન ભાવના એકજ છે. પણ સિદ્ધાન્ત આવો છે—શબ્દાન્તર દ્વેષથી કર્મભેદ છે.
તિનિમિત્ત જેનું ભિન્ન છે એવો ધાતુ એ શબ્દ છે, તેનો ભેદ દ્વેષથી કર્મનો એટલે
નાનો ભેદ છે, કૃતસંજ્ઞ છે તેથી; કારણ કે યજતિ એમ કયું એટલે યાગવિશિષ્ટ અ
તાર્થની પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં ભાવનાના વિશેષણ તરીકે સમભવતા યાગથી પોતાની
અન્ય કરણ બ્યવચ્છિન્ન થાય છે; કેમકે તેમાં દાનાદિનો નિવેશ સંભવતો નથી, માટે
સામર્થ્યથી ઘનાદિથી અવચ્છિન્ન ભાવનાઓ ભિન્નજ સમભવ છે; એ કારણથી એ ભાવન
એકજ કકપતું ન્યામ્ય નથી. તાત્પર્ય આપ્રમાણે છે. ભિન્નભાવાર્થવાચક શબ્દ એટલે જેનો
વાર્થ ભિન્ન છે એવો શબ્દ તે શબ્દાન્તર, જેમ યજતિ, દદાતિ, ને જુહોતિ. એમ શબ્દ
દ્વેષથી કર્મભેદ છે, કૃતસંજ્ઞ છે તેથી. ધાત્વર્થના અવસ્થામાં ભિન્ન ધાત્વર્થથી અવ
ધવાથી વિવિધો ભેદ છે એવો અર્થ છે. શબ્દભેદ થયે કર્મશબ્દન વિધ્યર્થભાવનાનો ભેદ
જુગ છે; કેમકે એ ભાવના કૃતસંજ્ઞ છે, ભાવનાએ ભેદે પોતાનો વિષય સ્વીકાર્યો છે
અર્થાત્, ભાવાર્થનો ભેદ છે તેથી. પ્રકૃતમાં તો વેદ, ઉપાસીત ધત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ ને
સના તેનો યાગ, ઘન, અને દ્વેષની પેઠે, પોતાનાથી ભેદ નથી તેથી, તેમજ સિદ્ધ ગુણ
શબ્દ એક દ્વેષથી વિષયપરત્વે પણ ભેદ નથી તેથી, ઉપાસનાનો ભેદ શી રીતે છે એમ
કરે છે—'પણ વેદ ધત્યાદિમાં શબ્દભેદજ સમભવ છે' ધત્યાદિ. આદિ સૂત્રમાં શ
ભેદ અત્યુચ્ચયમાત્રે ડાઘો છે; વિદ્યાના ભેદને વિશે સમ્યક્ દેખીએ તો આદિપદથી ઉપ
સાદિત છે; કેમકે ગુણ સિદ્ધ દ્વેષ તોપણ તેનો કાર્ય સાથે અન્વય દ્વેષ તો તે ગુણ કાર્ય
જેમ આરુણ્ય આદિ ગુણોનો કષણ ભાવના સાથે અન્વય છે તેથી તે ગુણો કાર્ય છે. તે
માટે તે તે પ્રકરણમાં ઉપસ્થિતિ, ઉપાસનાભાવના સાથે અન્વય દ્વેષથી સાધ્ય, તે
ગુણથી વિશિષ્ટ દ્વેષથી ઉપાસના રૂપમાં ભેદ યવાથી ઉપાસનામાં ભેદ છે. જેમ છત્ર, ય
આદિ ગુણના ભેદથી સજ્જની ઉપસ્થિતમાં ભેદ છે, અથવા જેમ આભિપ્રા, વાગિન કે
ભેદથી યાગમાં ભેદ છે તેની પેઠે. તેમજ દરેક વિદ્યામાં ફળસંયોગનો ભેદ દ્વેષથી, કે
સાદિત્વ આદિ સમાચારનો ભેદ છે તેથી ભેદ છે એમ સમાધાન કરે છે—'ના, એ
નથી' ધત્યાદિ. શ્રુતિનો ભેદ અન્ય ગુણના વિધાને અર્થ છે એમ ને કયું છે તે નથી

ન્યના ભેદથી વેદનો ભેદ થયે વિદ્યાનો ભેદ ઉપપન્ન થાય છે. એક દીપ્તર ઉપાસ્ય છે તેના પક્ષ સિત્ત ગુણોનો દરેક પ્રકરણમાં ઉપદેશ છે; તેમજ એકજ પ્રાણ ત્યાં ત્યાં ઉપાસ્ય તરીકે અસિત્ત છે તોપણ, એક જાનના ગુણની એકજ ઉપાસના કરવાની છે, અને અન્ય જાનના ગુણની અન્યજ એમ અનુગમનના ભેદથી વેદનો ભેદ થઈ વિદ્યાનો ભેદ સમજાય છે. આહિ એક વિદ્યાવિધિ છે અને અન્ય ગુણવિધિ છે એમ કહેવું શક્ય નથી; કેમકે વિનિગમનાને વિષે—એકતર પક્ષપાતિની યુક્તિ વિષે—કેવું નથી; અને દરેક પ્રકરણમાં ગુણો અનેક ॥ તેથી પ્રાપ્ત વિદ્યાના અનુવાદથી ગુણોનું વિધાન અનુપપન્ન છે. તેમજ એ પક્ષમાં સમાન હોઈ સત્યકામ આદિ ગુણો અનેકવાર અવજ કરાવવા યુક્ત નથી. વળી દરેક પ્રકરણમાં આવી કામનાવાગાએ આની ઉપાસના કરવી અને આવી કામનાવાગાએ આની એમ નિરાકારતા સમજાય છે તેથી એકવાક્યના ઘટતી નથી. તેમજ વૈદ્યાનરવિદ્યાની ધેડે આહિ અન્ય સમસ્ત વિધિવાક્ય નથી, જેના બગથી દરેક પ્રકરણમાં આવેલી અવયવોપાસનાએ એકવાક્યતા પામે. વેદના એકવક્ષ્ય નિમિત્તથી સર્વે નિરંકુશ વિદ્યાનું એકત્વ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરાવ તો સમસ્ત ગુણોનો ઉપસંહાર એ અશક્ય છે તેની પ્રતિજ્ઞા કરાવ. તેણા ખરે ‘ત્રાતા શાન્તાદિભેદાત્’ એમ દીક કહ્યું છે. આ અધિકરણ અવસ્થિત થયું એટલે ‘સર્વવેદાન્તત્ત્વયમ્’ [અમ્ભુત ૩૩૧] કત્યાદિને વિષે વિચાર કરવો ॥ ૫૮ ॥

નથી એમ કહે છે—‘આહિ એક વિદ્યાવિધિ છે’ દત્તાદિ. વળી પ્રાપ્ત વિદ્યાના અનુવાદથી અપ્રાપ્ત અનેક ગુણોનું વિધાન કરવાથી શક્યભેદ થાય એમ કહે છે—‘દરેક પ્રકરણમાં ગુણો અનેક છે’ કત્યાદિ. વળી વિદ્યાના એકત્વપક્ષમાં ગુણોની પુનરુક્તિ વૃથા થાય; વળી પ્રતિસિદ્ધાન્તને અર્થે પણ એ નથી; કેમકે તે તો પ્રજ્ઞા એકમથીજ સિદ્ધ છે. પણ વિદ્યાના ભેદના પક્ષમાં તો ગુણે પ્રાપ્ત નથી તેથી તે પુનરુક્તિ પ્રાપ્તિને અર્થે છે એમ કહે છે—‘તેમજ એ પક્ષમાં’ દત્તાદિ. ફળમે ભેદ છે તેથી, ભેદના એક નથી તેથી, અને સર્વગુણોનું જ્ઞાન અશક્ય છે તેથી વિદ્યા સિત્ત છે એમ કહે છે—‘વળી દરેક પ્રકરણમાં’ દત્તાદિ. દરનું જ્ઞાન ધરનારને સર્વ લોભમાં કામચર થાય છે; વૈદ્યાનરનું જ્ઞાન ધરનાર સર્વજ્ઞ થાય છે દત્તાદિ ફળમે છે એવો અર્થ છે. પણ વિદ્યાનો ભેદ સિદ્ધ થયે દરદરેક વિદ્યા પ્રતિવેદનામાં એક છે કે અનેક છે એવી ચિન્તા ધરિત છે. તે ચિન્તા કારણમાં કેમ કરી છે તેને વિષે કહે છે—‘આ અધિકરણ અવસ્થિત થયું એટલે’ દત્તાદિ. વિદ્યાનન્યવર્તુ અધિકરણ પાદના અનંતમાંજ સંચય છે, જાડે પ્રાકૃતિક છે એવો અર્થ છે. ॥ ૫૮ ॥

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

(વિદ્યાઓનો) વિકલ્પ છે, સમાન ફળ છે તેથી ॥ ૫૯ ॥

વિદ્યાભેદ અવસ્થિત થયો એટલે એ વિદ્યાઓનો ઇચ્છાથી સમુચ્ચય છે કે વિકલ્પ છે, કે નિયમે વિકલ્પજ છે એ વિચારાય છે. તેમાં વિદ્યાભેદ અવસ્થિત હોવાથી સમુચ્ચયનિયમને વિષે કંઈ કારણ નથી. પણ અગ્નિદોષ, દર્શપૂર્ણમાસ આદિ ભિન્ન છે તોપણ તેમના સમુચ્ચયનો નિયમ દેખાય છે. ના, એ દાખ નથી; કારણ કે તેમાં નિઃયતાશ્રુતિ કારણ છે; પણ વિદ્યાઓની કોઈ એવી નિયતાશ્રુતિ નથી. તેટલા માટે સમુચ્ચયનો નિયમ નથી. તેમજ વિકલ્પનો પણ નિયમ નથી. કેમકે એક વિદ્યામાં અધિકાર પામેલાનો અન્ય વિદ્યામાં પ્રતિષેધ નથી. પરિણત્યથી, ઇચ્છાનો અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એમનાં (વિદ્યાનાં) ફળ 'અવિશિષ્ટ હોવાથી એમનો વિકલ્પજ ન્યાય છે; કેમકે 'મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ' [છાન્દોગ શ્રાવણ] (મનોમય, પ્રાણશરીર), 'કં વ્રત્ત સં વ્રત્ત' [છાન્દોગ શ્રાવણ] (મુખ બ્રહ્મ છે, આકાશ બ્રહ્મ છે), 'સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ' [છાન્દોગ શ્રાવણ] (જેની કામના સત્ય છે, જેના સંકલ્પ સત્ય છે) છતાંકિ શ્રુતિયાક્રયો નુલ્લ રીતે હૃદયપ્રાપ્તિ જેનું ફળ એવાં દેખાય છે. ના, એ દાખ નથી; કેમકે જેનું ફળ સમાન એવાં સ્વર્ગાદિના સાધન કર્મોમાં પણ 'વાયાકામ્ય જોવામાં આવે છે. તેટલા માટે વાયાકામ્ય પ્રાપ્ત થયે કહે છે—એનો વિદ્યાઓનો વિકલ્પજ થયો નુલ્લ છે, સમુચ્ચય નહિ શાથી? કેમકે તેમનાં ફળ અવિશિષ્ટ છે; કારણ કે એમનું ફળ ઉપાસ્યવિવચનો સાક્ષાત્કાર કર્યો એ અવિશિષ્ટ છે; અને એક ઉપાસનાથી હૃદયરાદિ ઉપાસ્ય વિવચનો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે બીજી ઉપાસના પ્રયોજનરહિત છે. વળી સમુચ્ચયપદમાં સાક્ષાત્કારનો અસંભવ છે, કેમકે તે વિત્તવિક્લેપનો હેતુ છે. તેમજ વિદ્યાનું ફળ

વિદ્યાનું સ્વરૂપ કદીને અનુષ્ઠાનના પ્રકારનું આદિ નિરૂપણ થાય છે એમ ઉપરના નહિ સંમતિ કહે છે—'વિદ્યાભેદ અવસ્થિત થયો એટલે' હવાદિ. વિદ્યા તનુ નકારની છે. અદ્વૈત (ઉપાસના સાક્ષાત્કારથી જેનું ફળ થાય છે એવી, જેમાં 'દૃ'નું જ્ઞાન છે બાહ્ય નિરૂપણ, અને અંતઃપ્રિય. તેમાં અદ્વૈત વિદ્યામાં વાયાકામ્ય અને વિકલ્પ એ બે બે નિરૂપણ ત્વ સુધિ સામ્ય હોવાથી સંગમ કહે છે—'એ વિદ્યાઓનો ઇચ્છાથી સમુચ્ચય છે કે વિકલ્પ છે' હવાદિ. પૂર્વપથમાં સ્વેચ્છા અનુષ્ઠાન છે એમ અનેવચ છે; અને મિદાન્તના વિદ્યાને અનુષ્ઠાન છે એમ નિવચ છે, એવો પૂર્વપથના ને મિદાન્તના ફળમાં ભેદ છે. તેના અનેવચ સુધિ છે—'તેમાં વિદ્યાભેદ અવસ્થિત હોવાથી' હવાદિ. જેમ એક પુરોહિત ફળ હોવાથી મંત્ર અને ચવનો વિકલ્પ છે. તેમ એ વિદ્યાઓનો વિકલ્પજ ન્યાય છે, કેમકે એમનું ફળ નુલ્લ છે. વળી જ્યાં ફળ હજીનારને કામ્ય કર્મને સમુચ્ચય પણ એવામાં આવે છે એમ સંકા કમ્પી નુલ્લ નથી; કેમકે હૃદયમાધ્યકારથી પર ફળને છે તેવજ એ અદ્વૈતોદયનનું સાક્ષાત્કારફળ ફળ નુલ્લ છે; અને વળી એ ફળ એક ઉપાસનાથી જ એટલે અન્ય ઉપાસનાનું કંઈ ફળ નથી. માત્ર વિવચનો વિષે કારણ

સાક્ષાત્કારથી સાખ છે એ મુનિઓ દર્શાવે છે—‘યસ્ય મ્યાદદ્વા ન વિવિકિત્સાલિ’ [છાન્દોગ શાખા] (એમ બાળનાર લેને નિશ્ચય થાય ને [મરણ પામી હું આવો થઈશ ને આવો નહિ થાઉં એમ] અંશય ન થાય), ‘દેવો મૃત્વા દેવાનપ્યેતિ’ [શ્વ-દ૦ છાંદઃ] (લે એમ બાળી એની ઉપાસના કરે છે તે દેવ થઈને શરીરનો પાત થયે દેવોમાં લય પામે છે) હત્યાદિ મુનિઓ; અને ‘સદા તજ્ઞાપમાયિતઃ’ [ભગ-દા] (તેને વિષે ભાવ તે તજ્ઞાવ, ભાવિન એટલે સ્મરવાળુ તરીકે અવ્યસ્ત ॥ તજ્ઞાવ લેખે તે, લે, લે ભાવનું—દેવનાવિધિનું સ્મરણ કરતો અન્તે કલેવરનો ત્યાગ કરે છે તે હવેરા તજ્ઞાવભાવિન થઈ, સ્મરણારૂઢ પદાર્થથી વાસિતવિત થઈ, વાસના-વાળો થઈ તે ભાવ પામે છે) હત્યાદિ સ્મૃતિઓ છે. તેટલા માટે લેવું ફળ અવિ-શિષ્ટ-સમાન છે તેવી વિદ્યામાંની એકને લઈને બધાંમુખી ઉપાસ્ય વિષયના સાક્ષા-ત્કારથી તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય ત્યાંમુખી તે વિદ્યામાં લીન રહેવું એમ ॥ ૫૮ ॥

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચીયેન્ ન વા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પણ કામ્યવિદ્યાઓ તો યથાકામ સમુચિત થાય કે નહિ;

પૂર્વ હેતુના અભાવથી ॥ ૬૦ ॥

સમાન ફળ છે તેથી—એનું આ પ્રત્યુદાદરણ છે. પણ ‘સ ય વ્યતમેયં વાયું વિદ્વાં યત્તં વેદ ન પુત્રતોદં દોદિતિ’ [છાન્દોગ શાખા] (તે જે કોઈ પુત્રનું દીર્ઘ જીવન હચ્છનાર એવો યજ્ઞાગ્રમુલ્ય વાયુને વિદ્યાઓના વત્સ તરીકે—અમૃત તરીકે બાળે છે તે પુત્રનિમિત્ત જોડન કરતો નથી—તેનો પુત્ર મરતો નથી), ‘સ યો નામ પ્રહોત્યુપા-સ્તે વાયવ્રાણો ગતં તથાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ’ [છાન્દોગ શાખા] (તે જે નામને

તેનો વિદ્યાત કરે છે, એવો સિદ્ધાન્તભાખ્યનો અર્થ છે. ‘યસ્ય મ્યાદદ્વા’ હત્યાદિ—જે પુરુષને હું હિંદ્ર પુ એમ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને હું હિંદ્ર હું કે નથી એમ વિવિકિત્સા નથી તે હિંદ્ર પ્રાપ્ત કરે છે; તેમ હું હું એમ અલગ-નિમાન થાય છે અને તેમ હું હું કે નાન્ય હું એમ સરાય થતો નથી તેજ ચળોગ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘દેવો મૃત્વા દેવાનપ્યેતિ’ લપતોમ ભાવનાથી દેવત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને એટલે સાક્ષાત્કારથી દેવભાવ અનુભવીને દેહપાત થયા પછી દેવોને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. અદંબદ ઉપાસનાઓના અનુશાનપ્રકારનો ઉપસંહાર કરે છે—‘તેટલા માટે’ હત્યાદિ. ॥ ૫૯ ॥

તટસ્થ ઉપાસિત—ત્રીકોપાસિત—એ આ અધિકરણનો વિષય છે;—અદંબદથી મિત, ઝમનાં અગ સાથે સખદ નહિ એનાં, ‘મનો પ્રહોત્યુપાસીત’ (મનો પ્રણ તરીકે ઉપાસવું) હત્યાદિ, અનુદય લેવું ફળ છે, એવાં ઉપાસનો આ અધિકરણનો વિષય છે. તે ઉપાસનામાં વિગદ છે કે કથાકામ અનુશાન છે એમ પૂર્વની પેઠે સંશય થયે, બનેમાં—અદંબદોપાસના અને તટસ્થોપાસનામાં—ઉપાસનાત્વ એ સમાન ધર્મ છે તેથી અદંબદોપાસનાની પેઠે વિગદ છે એમ પ્રાપ્ત થયે અપવાદને સિદ્ધાન્ત તરીકે કહે છે—‘સમાન ફળ છે તેથી તેનું’ હત્યાદિ. ‘સ યઃ’ હત્યાદિ—તે જે કોઈ એ વાયુને અવ્ય તરીકે કલિત વિદ્યાઓના વત્સ તરીકે

સમાહારાત્ ॥ ૬૨ ॥

‘સમાહાર છે તેથી ॥ ૬૩ ॥

‘હોતુપદનાદૈવાપિ પુરુષીયમનુસમાહરતિ’ [છાન્દોગ ૧૪.૧૧] (સ્વરાદિના પ્ર-
માદથી દુષ્ટ એવા પણ ઉદ્ગીયને ઉદ્ગાના સમ્યક્દૃષ્ટ, હોવાના સંસનથી નિર્દોષ
કરે છે) એ કૃતિરાદય, પ્રણવ અને ઉદ્ગીયના એકત્વવિજ્ઞાનના માહાત્મ્યથી ઉ-
દ્ગાના પાનાના કર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાષનું હોવાના કર્મથી પ્રતિસાધાન કરે છે
એમ કહેનું એક વેદાન્તમાં કહેલી ઉપાસનાનો અન્ય વેદાન્તમાં કહેલા પદાર્થ સાથે
સંબન્ધસામાન્ય છે તેથી સર્વ વેદામાં કહેલી ઉપાસનાનો ઉપસંહાર મુશ્કેલી છે એનું
સિદ્ધાંત છે ॥ ૬૩ ॥

સમુચ્ચયને વિષે કિંમ કહે છે—‘નમાહારાત્’ સમાહારથી-જનના સંધાનરૂપ સિદ્ધિ-પ્ર-
ત્યક્તિનો-ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સમબલ છે. નદુઓનો—અમેરીઓનો એ પ્રણવ છે તે
સામવેરીઓનો ઉદ્ગીય છે એમ છાન્દોગમાં પ્રણવ અને ઉદ્ગીયનો કૌમ્યધ્યાનવિષે છે, તેનો
‘હોતુપદનાત્’ ઉત્પાદિ કથાર્થવા છે. હોવાનું સદન એટલે સ્થાન, હોવા જ્યાં ભેદીને સંસન
કરે તે હોતુસદન; એ ઉપરથી હોતુસદનનો વર્ણવ અર્થ હોવાનું સસન, હોવાનું કર્મ. એ હોતુ-
કર્મ સમ્બંધ જનુહિન એવ તેમાંથી ઉદ્ગાએ એ સ્વરબંધનરૂપિપ્રમાદને ક્ષીપે દુષ્ટ ઉદ્ગાન કું
એવ તેનું, કૌમ્યવિજ્ઞાનથી, પ્રતિસાધાન કરે છે, એમ વેદ જનનું સમાધાન કરે છે તેમ સ્વ-
રાદિપ્રમાદથી દુષ્ટ એવા પણ ઉદ્ગીયને સમ્બંધ હૂન હોતુસદનથી ઉદ્ગાન નિર્દોષ કરે છે;
સંસ્થાન પ્રણવ સાથે હોવાનું ઉદ્ગીય એક છે એમ કૌમ્યધ્યાનવગથી નિર્દોષ કરે છે એવો
અર્થ છે. તેમાં મું તે કહે છે—‘એમ કહેનું’ ઉત્પાદિ સામવેદરૂપ ઉદ્ગીયધ્યાનનો કામ્યોદ્ધાર
કહેવા પ્રણવ સાથે એ સંબન્ધ દેખાવ છે તેજ સર્વવેદાન્તવિદિન ઉપાસનામાં અંગેના સમુચ્ચ-
યમાં કિંમ છે; કેમકે પ્રણવરૂપ પદાર્થ અને ઉપાસનાઓને તેઓ જાન્ય વેદમાં ઉદ્ગ છે એનું
સાદુરૂપ છે તેથી જાન્ય વેદમાં કહેલી અપસમન્ધ પણ સમાન છે એવો અર્થ છે. એ વેદમાં
એકાદશ પ્રણવ અને ઉદ્ગીયના કૌમ્યદાનનું જનુ હૂન કહેનો સર્વવેદરૂપ પ્રત્યક્તિ સર્વ ઉપ-
સંહાર—સમુચ્ચય મુશ્કેલી છે, કેમકે સર્વ ઉપાસનાઓમાં એક વેદમાં કહેલી ઉપાસનાનો જાન્ય
વેદમાં કહેવા પદાર્થ સાથે સંબન્ધ સમાન છે. ત્યાર્થે જા પ્રમાણે છે—‘ય પુરુષા જા પ્રણ-
વો વા પ્રણવા જા પુરુષાઃ’ (એ ઉદ્ગીય ॥ તે પ્રણવ છે, અને એ પ્રણવ છે તે ઉદ્ગીય છે),
‘હોતુપદનાત્’ ઉત્પાદિ—જા એ કૃતિઓ છે. એમાં ઉદ્ગીયવગપ્રણવ અને હોતુપ્રણવ એ
તેનું ઉદ્ગાએ કરેલા કલ્પેદાનુસંધાન વિષય છે. તેનું જન કહે છે. અરણ્યે જાદિયે દુષ્ટ
ઉદ્ગાનકર્તૃ સમ્બંધિત હોતુપદનથી—એ કામમાં હોતુ કર્મ તરિકે ભેદે છે તે હોતુકર્મથી સમા-
ધાન કરે છે. જોકે સામવેદમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ ઉપાસનાનો હોતુવેદમાં (અમેરીમાં) ઉત્પન્ન
થયેલા પ્રણવ સાથે સંબન્ધ નિષ્કર્ષ કહેવાનો છે. એમ જવે એક વેદમાં કહેવા પ્રણવ સાથે
જાન્ય વેદમાં કહેલી ઉપાસનાઓનો જાન્ય વેદમાં કહેનું હોતુ એ સમાન થઈ દેવદી, ને
ઉપાસનાની સર્વ નિષ્કર્ષ સંબન્ધ સિદ્ધ થાય છે. એ ઉપાસનાનો જાન્ય વેદમાં કહેલી ઉપાસ-
નાઓ સાથે નિર્દન સંબન્ધ તરીકે સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે સમુચ્ચયનિષ્કર્ષ થાય એમ એ
જાન્યાર્થ રહેન કિંમ છે ॥ ૬૩ ॥

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

અને ગુણસાધારણ છે એવી શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૬૪ ॥

‘તેનેય ત્રયી વિદ્યા વર્તત ઓમિત્યાધ્યાવયત્યોમિતિ શંસત્યોમિત્યુદ્ઘાયતિ’ [છાન્દોગ ૧.૧.૧૯] (તે પ્રકૃત અક્ષર વડે આ ઋગ્વેદાદિ ત્રણ વિદ્યામાં વિહિત કર્મ પ્રવર્તે છે, ઓમ્થી અન્વયુ અવળ કરાવે છે, ઓમ્થી હોતુ શંસન કરે છે, ઓમ્થી ઉદ્ઘાતા ઉદ્ઘાન કરે છે) એ શ્રુતિ વિદ્યાનો ગુણ, વિદ્યાનો આશ્રય છે એવો જ્ઞોકાર ત્રણ વેદમાં સાધારણ છે એમ અવળ કરાવે છે. તેથી આશ્રય-જ્ઞોકાર સાધારણ હોવાથી આશ્રિત-વિદ્યાઓ સાધારણ છે એમ ક્ષિગદર્શન છેજ. અથવા ‘ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ’ ઉદ્ઘીયાદિ એ સર્વ કર્મગુણો સર્વ પ્રયોગમાં સાધારણ ન હોય તો તેને આશ્રયે રહેલાં ઉપાસનોનો સહભાવ ન થાય, પણ તે ઉદ્ઘીયાદિ સર્વે સર્વ પ્રયોગમાં સાધારણ છે એમ સર્વોગ્રાહી પ્રયોગવચન અવળ કરાવે છે. તેટલા માટે આશ્રયનો સહભાવ છે તેથી પ્રત્યયોનો-ઉપાસનાઓનો સહભાવ છે એમ ॥૬૪॥

ન વા તત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

અથવા (આશ્રિત ઉપાસનો આશ્રયને અનુસરતાં) નથી, તેના સહભાવની શ્રુતિ નથી તેથી ॥ ૬૫ ॥

ન વા એ શબ્દો પક્ષ વ્યાપ્ત કરે છે. આશ્રિત ઉપાસનો આશ્રયને અનુસરતાં થાય એ યુક્ત નથી. શાથી? તેના સહભાવની શ્રુતિ નથી તેથી; કેમકે જેમ ત્રણ વેદમાં વિહિત, સ્તોત્ર આદિ અંગોનો સહભાવ ‘મહં વા ગૃહીત્વા યમસં યોગીય સ્તોત્રમુપાકરોતિ સ્તોત્રમનુસંસતિ પ્રસૂતોઃ સામ ગાય હોતેરેતચજ’ (મહનું મહણ કે-

જ્ઞોકાર, ઉપાસ્ય, સાધારણ છે તેથી ઉપાસના પણ સાધારણ છે એટલે સમુચ્ચયથી તેનું અનુષ્ઠાન છે એમ અન્ય દેતુ કહે છે—‘ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ’ ‘વિદ્યાનો ગુણ’ એની વ્યાખ્યા કરે છે ‘વિદ્યાનો આશ્રય છે એવો’. ‘વિદ્યા’ એટલે ઉદ્દીપનિદા. તેન = તે અક્ષરથી-જ્ઞોકારથી. ‘ત્રયી વિદ્યા’ = ત્રણ વેદમાં વિહિત કર્મ. અન્વયમુખે વ્યાખ્યાનો ઉપસદાર કરે છે—‘તેથી આશ્રય’ ઇત્યાદિ. આશ્રય સાધારણ હોય તો આશ્રિત સાધારણ છે એવો અન્વય છે, એ અન્વયને આશ્રય સાધારણ ન હોય તો આશ્રિત સાધારણ નથી એવા અનિરૂપણ રૂકનું વ્યાખ્યાન કરી દૃઢ કરવા સૂત્ર છે—‘અથવા “ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ” અનિરૂપણ સવની મોજના કરે છે—‘ઉદ્ઘીયાદિ’ ઇત્યાદિ. ત્યારે ઉદ્દીયાદિ પણ સાધારણ ન માઓ તેને માટે કહે છે—‘પણ તે ઉદ્ઘીયાદિ’ ઇત્યાદિ. યુગ્મની સાથેજ યુગ્મીનું-પ્રત્યયનું આગમન સૂચવાય છે એમ ફક્ત કહે છે—‘તેટલા માટે’ ઇત્યાદિ ॥ ૬૪ ॥

જે ઉપાસનમાં બેની અગિરુધિ છે તે તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે, અર્થ ઉપાસનોના સમુચ્ચયને વિષે પ્રમાણ નથી એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘ન વા તત્સહમાવાશ્રુતેઃ’ મરેખર, પ્રલોપવિદિ

રીને કે ચમમને હાથું દરીને તે સ્નોત્ર કહે છે. સ્નોત્ર કહ્યા પડી તે કહે છે કે તે પ્રસ્નોતા, સામ મા, તે દોના. એની થાજ્યા બોલ) હન્યાદિ મુનિ કહે છે; એ પ્રમાણે ઉપાસનોની સદુભાવમુનિ નથી. પણ પ્રયોગ કહેનારો વિવિજ એ ઉપાસનાઓનો સદુભાવ પ્રાપ્ત કરાવશે. અમે કહીએ છીએ કે ના; કેમકે ઉપાસનાઓ પુરુષને અર્થે છે. અરેખર. પ્રયોગવિધિ કન્વર્થક ઉદગીષાદિનો સદુભાવ પ્રાપ્ત કરાવે; અને ઉદગીષાદિ ઉપાસનો કન્વર્થને આશય છે તેપણુ ઘોરાદન આદિની ધેડે પુરુષાર્થક છે એમ 'ગુણાપ્તિવિષયઃ પાત્તમ્' [બ્રહ્મસૂત્ર શાશ્વર]માં અમે કહ્યું છે. ઉપરશને આધારે રહેલો આજ અંગો અને તેનાં આમિત્ર ઉપાસનોનો વિષય છે કે એક કન્વર્થક છે અને બીજાં પુરુષાર્થક છે. વળી બીજાં એ કિંમિ ઉપાસનાસદુભાવનું અકારણ છે; કેમકે મુનિ અને ન્યાયનો અભાવ છે. તેમજ દરેક પ્રયોગમાં બધા આશયોનો ઉપસંહાર છે તેથી આમિત્રોનું પણ તેવુંજ ભજવું શક્ય નથી; કેમકે ઉપાસનો તેનાથી પ્રયુજા થયાં નથી. અરેખર, આશયને આધારે રહેલાં ઉપાસનો આશયને અભાવે ન થાય. પણ આશયસદુભાવથી સદુભાવના નિષમને યોગ્ય નથી; તેના સદુભાવની મુનિ નથી તેથીજ. તેટલા મારે વધારામજ ઉપાસનોનું અનુશાન કરવું યુજા છે ॥ ૧૫ ॥

સાક્ષ્યપ્રધાનના અનુશાનનો નિવામ છે, પણ જગરદિનનો સમાદક નથી એમ કહે છે—'અમે કહીએ છીએ કે ના' હતાદિ. તિમત્ર ઉપાસનાઓ કુળને વિરે સમુચ્ચયે અનુકેવ નથી. મિત્ર કુળવળી છે તેથી, એતેદનની ધેડે એવો ભાવ છે. ઉજા અર્થનેજ બજા કરે છે—'અરેખર, પ્રયોગવિધિ' હતાદિ. 'સિદ્ધિ' [સૂ. ૧૨] એમ બે કહ્યું છે તેનું નિરસન કરે છે—'ઉપરશને આધારે રહેલો આજ' હતાદિ. 'સમાહારાન્' [સૂ. ૧૩] અને 'ગુણસાધારણ્યમુત્તેશ' [સૂ. ૧૪] એમાં બે બે કિંમિ કલાં છે તે પણ અન્વ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થયેલાનું મોત છે. એને સાપક નથી, અર્થસાદવાપ્રમાં રહેલાં છે તેથી, એમ કહે છે—'વળી બીજાં બે કિંમિ' હતાદિ. 'ગુણસાધારણ્યમુત્તેશ' એની બીજી વ્યાખ્યાને કવિત કરે છે—'તેમજ દરેક પ્રયોગમાં' હતાદિ. ઉપાસનો અંતરથી પ્રયુજા ન હોય તો અંતરને વિરે આમિત્ર શી રીતે તેને વિરે કહે છે—'અરેખર, આશયને' હતાદિ. અંતરને અભાવે ઉપાસનોનો અભાવ એજ ઉપાસનોનું અંત્રામિત્રત્વ છે, અંત્રનાપકત્વ કઈ અંત્રામિત્રત્વ નથી. ઉપાસનો અંતરને આમિત્ર છે એનો અર્થ એમ છે કે અંતરને અભાવે ઉપાસનોનો અભાવ છે, એનો નથી કે અંતરને ઉપાસનો વ્યાપક છે; અર્થનું બધાં બધાં અંત્ર છે ત્યાં ત્યાં ઉપાસનો છે એનો અર્થ નથી ॥ ૧૫ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

શ્રુતિ (ઉપાસનાનો અસહભાવ) દેખાડે છે તેથી ॥ ૬૬ ॥

વળી શ્રુતિ ઉપાસનાનો અસહભાવ દર્શાવે છે—‘एवंविद्ध वै ब्रह्मा यन्नं यजम
नं सर्वोच्चत्विजोऽमिरसति’ [છાન્ડોગ ધારજાર૦] (એમ જાણનાર બ્રહ્મા યજ્ઞ
યજ્ઞમાનતું, અને સર્વ ઋત્વિજોતું રક્ષણ કરે છે) એ શ્રુતિ ઉપાસનાઓનો અસહ
ભાવ દર્શાવે છે; કેમકે સર્વ ઉપાસનાઓનો ઉપસંહાર હોય તો સર્વ સર્વ જાણનાર
થાય તેથી વિજ્ઞાનવાળા બ્રહ્માથી અન્ય પરિપાક્ય છે એમ કહેવાય નહિ. તેથી
માટે ઉપાસનાઓનો યથાકામ સમુચ્ચય છે કે ચિકિત્સ છે ॥ ૬૬ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरि

भाष्यानुवादे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરગિરિએ

ભાષ્યાનુવાદમાં તૃતીય અધ્યાયનો તૃતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

વળી વિદ્વાન બ્રહ્મા વડે અન્ય ઋત્વિજો પળાય છે એવું વચન છે તેથી સર્વ ઉપાસના
ઓનો સાથે પ્રયોગ નથી એમ કહે છે — ‘दर्शनाच्च’. ઋગ્વેદદિવિહિત અંગસોપને વિષે બાહ્યતિ
હોમ, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ જાણવું એવો અર્થ ‘એમ જાણનાર’નો છે એમ સમજવું ॥ ૬૬ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रणयानां

गुर्जरगिरिानुवादे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાપ્રણયીના

અનુવાદમાં તૃતીય અધ્યાયનો તૃતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

તૃતીયોઽધ્યાયઃ । ચતુર્થઃ પાદઃ ।

તૃતીય અધ્યાયઃ—ચતુર્થ પાદ.

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ વાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

એથી (વેદાન્તવિહિત આત્મજ્ઞાનથી) પુરુષાર્થ છે, શ્રુતિથી
એમ બાદરાયણ (માને છે) ॥ ૧ ॥

હવે ઉપનિષદનું આત્મજ્ઞાન શું અપિઠારિદ્વારા કર્મને વિષેજ અનુપવેશ કરે છે કે સ્વતંત્ર્ય પુરુષાર્થસાધન થાય છે એમ મીમાંસા કરતા મુનઃકાર સિદ્ધાન્તથીજ ઉપક્રમ કરે છે—‘પુરુષાર્થોઽતઃ’ એમ, આથી એરૂં વેદાન્તવિહિત સ્વતંત્ર આત્મજ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. શાથી એ સમભય છે? શબ્દથી એમ કહે છે; કારણ કે ‘સતતિ શોકમાનસિત્’ [ઊન્દોઽ ૭૧૧૨] (આત્મવેદા ધોરને તરે છે), ‘સ યો દૃષ્ટિ સત્યત્વં પ્રત્ય વેદ પ્રત્યેવ મયતિ’ [મુન્દો ૨૩૪૧] (જે દેહો લોકમાં તે પરમ બ્રહ્મ બલે છે—સાધના હું હું એમ—તે અન્ય ગતિ પામતો નથી; બ્રહ્મજ થાય છે; બ્રહ્મ બલુનાર બ્રહ્મજ થાય છે), ‘પ્રત્ય-વિદ્યાનોતિ પરમ્’ [તૈત્તિ ૨૧૧૧] (બ્રહ્મ બલુનાર પર પ્રાપ્ત કરે છે), ‘માયાર્વવાન પુરુષો વેદ ત્વ્ય તાવદેવ ચિત્ તાવત્ત રિમોઽવેદ્ય સંયત્તે’ [ઊન્દોઽ ૧૧૧૨] (આચાર્યવાનો પુરુષ બલે છે, તે આચાર્યવાન પુરુષને તેલોજ વખત [સજાત્મસ્વ-રૂપસંપત્તિમાં : વિજ્ઞાન થાય છે કે બધાંમુથી તે વિમુક્ત થતો નથી (જે કર્મથી શરીર આરબ્ધ થયું છે તેનો ક્ષય ઉપભોગથીજ થાય છે, રહસ્ય થાય છે ત્યાંમુથી) પછી તરતજ સંપત્તિ પામે છે) એમ મુનિ છે. ‘સ મામાઽપરત્નમાન્મા’ [ઊન્દોઽ ૮૭૧૧] (તે આત્મા પાપરહિત છે) એમ ઉપક્રમ કરીને ‘તર્ણાઽઽ લોકમાનોતિ તર્ણાઽઽ જામાન્દ વસમાન્માનનનુવિષ્ટ વિજ્ઞાનાતિ’ [ઊન્દોઽ ૮૭૧૧] (સર્વ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને સર્વ જાનોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે તે આત્માને યાથીને બલે છે) એમ મુનિ કહે છે. ‘માન્મા યા મરે દ્રવ્યઃ’ [બૃહદ ૪૪૧૨] (અરે, ખરેખર,

કર્મરહિતવ્ય પ્રસંગથી દ્રવ્યરૂપ કર્મ છે એમ બાદરાયણ કરીને કહે છે—‘પુરુષાર્થો’ પુરુષાર્થમાં જાનિયા અને જાપાનિયાના પુરુષો ઉપસંહાર કરીને સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરું; બા પાપમાં તે વિદ્યાર્થી કર્મનો ભ્રમ નથી તેથી તેઓ પુરુષરૂપેજ છે તેનું નિરૂપણ થયે છે. પછી એકથી બાકીના થને વદારિ નિરૂપણ અને સમગ્રે બાકીનાનું નિરૂપણ કરાય છે, એમ અને પાપનો વિચાર એક વિદ્યા છે એમ કરાવે છે. તેમાં પ્રથમ દલ્લજનને વિષય કરીને વારીની વિશ્લેષણથી સંઘર્ષ કરે છે—‘હવે ઉપનિષદનું’ ક્ષણિક. પુરુષાર્થમાં રૂપ અને કર્મનો એકથી તરિકે સમુચ્ચય છે; સિદ્ધાન્તમાં સ્વતંત્ર્યથી મુખ્ય છે એમ કહેવો છે. ‘સ માન્મા’

આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય છે) એમ ઉપક્રમ કરીને 'एवावदरे सत्यमुत्तमम्' [બુદ્ધ
દર્શન] (અરેખર, એટલું અમૃતત્વ છે) એ પ્રકારની મુતિ કેવલ વિદ્યા પુરુષા-
ર્થદેવ છે એમ અવલોક કરાવે છે ॥ ૧ ॥

હવે એમાં 'અત્યવસ્થાન કરે છે—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

(આત્મા કિયાનો કર્તા નથીકે) શેષ છે તેથી પુરુષાર્થવાદ અર્થવાદ
છે, જેમ અન્ય કર્મોમાં છે તેમ એમ જૈમિનિ (માને છે) ॥ ૨ ॥

આત્મા કર્તા હોવાથી કર્મશેષ છે તેથી તેનું વિજ્ઞાન થયું શ્રીદ્વિપ્રોક્તમ્ આ-
ત્મિની પો વિવિધકારા કર્મસંબન્ધીજ છે. તેટલા માટે જેનું પ્રયોજન સમજાવું છે
એવા આત્મજ્ઞાનને વિશે જે ફલમુતિ છે તે અર્થવાદ છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને
છે. જેમ બીજાં દ્રવ્ય, સંસ્કાર, અને કર્મોમાં 'यस्य वर्णमयी सृष्टमेवति न स पार्श
वशोकं दृष्टोति । यदाङ्गे वक्षुरेव स्यात्पृष्ण मुक्तं । यत्प्रयातानुयाता इत्यग्रे वर्म वा
पृष्णमवति क्रियते वर्म यत्प्रमाणस्य स्यात्पृष्णमिमूले' (જેની પાજુંમથી જુદું હોય છે
તે પાજ રંગાક અવલોક કરેના નથી. અગરે અંગન કરે છે, ત્યારે સપુના નેત્રનો નારા

એવ પ્રવચનને કદેથી શ્રવણિયામાં લોકાદિક સપુખવિચારણ મોક્ષાનન્દને વિશે અન્યપાતના
અવિચારથી કમું છે એમ સમજાવું ॥ ૧ ॥

એવ નિદાનનો ઉપક્રમ કરીને પૂર્વપથ કરે છે—'शेषत्वात्' હત્વાદિ. શુભમાં સર્વ-
જગદ્ગતી અદ્યુતિ કરવાની છે. માનથી પુરુષાર્થ થાય છે એ વાદ અર્થવાદ છે એવો અર્થ
છે. જાન કરેનું અવ છે, આજી સ્વર્થ કરેનું અર્થ છે તેથી, પ્રોત્તજ્ઞપાજુંમવીવ આદિની
રંગ, કોરે અવ છે. તત્ત્વનો નિર્ણય કરવા માટે પુરુષતિષ્ઠ્યનો આ કથાવાક છે એ અવગણ
જૈમિનિનું હવલું છે. વેદ વેની શિષ્યાયા યવે તત્ત્વનિર્ણયને અર્થે પુરુષ અત્રણ શિષે સંગવાતિ-
પ્રતિવત્ત્વ દર્શવરો અને પુરુષે તેનું નિગદરણ કરી તત્ત્વનો આવિષ્કાર કરવો એમ નિદવાર
દર્શવરને મટે જૈમિનિનું હવલું છે. પ્રતિપથ તરિકે નથી, કેમકે તિષ્ઠ્યને ને અત્રણ છે
રંગ. એ અર્થ છે તેનું રંગ તેજ અવલુન આત્માનું રંગ છે, માટે આત્મા એ અવલવરોજન
છે, તેના અવલવ, તેના સંસ્કાર જાનને વિશે ફલમુતિ એ અર્થવાદ છે એને વિશે પૂજન કરે
છે—જેમ બીજાં દ્રવ્ય, સંસ્કાર, અને કર્મોમાં' હત્વાદિ. પાજુંમથી એ દ્રવ્ય છે. વધ-
અનનું અંગન એ સંસ્કાર છે, અને પ્રવચનિ કરે છે તેમાં એવો અર્થ છે 'वर्णमयी
सृष्टमेव पृष्णमवति क्रियते वर्म यत्प्रमाणस्य स्यात्पृष्णमिमूले' [પૂર્વની-કારાર] એ મુખમાં 'यस्य
वर्णमयी सृष्टमेवति' એ મુતિના પાજુંમથી દ્રવ્યને વિશે 'न स पार्श्व शोकं दृष्टोति'
એવ અવલવરોજનવલું એ ફલમુતિ નહીં, તેમજ અપુરુષત્વકર અન્દરને વિશે સપુષ્પુર્ણમ એ
પદુ રંગાક નથી, અને પ્રવચનિ કરેને વિશે વજમનવરોજનવલું એ પજુ રંગાક નહીં. કમું

કરે છે. જ્યારે પ્રધાન અને અનુધાન કરે છે. ત્યારે તે યજ્ઞનું વર્ષ કરે છે, શત્રુના અભિભવ માટે યજ્ઞમાનનું વર્ષ કરે છે) એ પ્રકારની દ્વલ્ભુતિ અર્થવાદ છે, તે પ્રમાણે. પણ એ આપમાન. એનું કોઈ પણ પ્રકારને વિષે આદેશ કર્યા વિના અધ્યયન કીધું છે, તેના પ્રકારને આદિમાંના કોઈ એક પણ હેતુ વિના કુટુમ્બાં પ્રવેશની રીત રીતે આશંકા કરાય? કનુંદારા વાક્યથી તે વિજ્ઞાનનો કુ સાધે સંમત્ય

કે રૂપ એ જાતી-ધના છે, તેથી તેનો વર્તમાનનિર્ણય—વર્તમાનકાળમાં નિર્ણય કુટુમ્બ નથી. જરૂરના જાતિ કનુંદારા છે તેથી કુટુમે ઉપકારક યદ્યપિ રૂપની જાણના નિવૃત્ત થાય છે એમ એ પૂર્વપ્રત્યક્ષરમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં જનન અને પ્રજાવૃદ્ધિ કર્મનાં એક છે એમ પ્રકારભૂતિનું સિદ્ધ થાય છે. જરૂરના તો અનારભ્યાસીન છે અર્થેનું એનું અધ્યયન પ્રકારને જાણને નથી, તેથી પ્રકારભૂતિ એ કુટુમ્બ એક છે એમ સિદ્ધ થઈ નથી, તોપણ જરૂરના વિદેશ છે તેનું નિવૃત્ત સમયે જ તેથી રૂપની જાણના થાય છે અને જુદાસ્વરૂપને વિષે રૂપત્વ ઉપપન્ન થઈ નથી, અને અભ્યસિચરિત કુટુમ્બનું જુદા કુટુમ્બ ઉપસ્થાપન કરે છે તેથી કુટુમ્બ વપર્સ સાધન એ સ્વરૂપ થાને જુદાને વિષે રૂપનો નિર્ણય કરાય છે. પછી જુદાપણને વિષે કુટુમ્બનું સમયથી વાક્યથી કુટુમ્બનું સિદ્ધ થાય છે. એકે પ્રોપ્તિ આદિની જેટલા અભ્યાસ કીધું પણ કુટુમે આદિથી જાણી નથી, એકે કુટુમ્બનું કુ સાધે અભ્યસિચરિત સમય નથી (કેમકે કુટુમ્બ વૈદિક કર્મમાં પણ દેખાય છે) કે એથી જરૂરના જાણની જેટલા અનારભ્યાસ જાણી છે, તોપણ કુટુ સાધે એને અભ્યસિચરિત સમય છે એવા જુદાદારા વાક્યથી કનુંદારા થાય: તોપણ જાણનો એવા અભ્યાસ-અભ્યુષિક સ્વરૂપ-રૂપભાષી, દેશ-નિર્ણયને-કર્તા તરિક પ્રતિપાદન કરે છે તેવા અભ્યાસને વૈદિક કર્મમાં ઉપયોગ નથી; કેમકે વૈદિક રૂપભાષા તે વૈદિક કર્મનો તો સરીરથી અનિર્ણય 'શાસ્ત્રનાદ્ય કર્તા પણ ઉપપન્ન થાય. પણ એનું રૂપ અભ્યુષિક છે એવાં વૈદિક કર્મનો તો અપરિચિત કર્તા વિના અસંભવ હોવાથી તેની જ સાધે સમય છે. એમ તે કર્તા સાધે અભ્યસિચર છે તેથી તે વૈદિક કર્મનું અનુસરણ કરાવતું જુદા જાણની જેટલા વાક્યથી તે જાણ જરૂરના જેટલા થાય છે એમ રૂપભૂતિ અર્થવાદ છે. એ પ્રમાણે અપરિચિત અભ્યાસનથી સરકત થયેથી કર્તા પરવૈદિક રૂપના ઉપભોગને લોભ પુન એમ વિદ્યાવાન, જ્ઞાનવાન, કુટુમ્બોયનો એક થાય છે, અભ્યાસ નહિ, એમ પ્રેક્ષિત વૈદિક કુટુમ્બ એક થાય છે તેમ. શ્રિવ જાણી સૂચિત—'જયા મટે સર્વસ્ય કામાય સર્વે પ્રિયં મયતિ આમનસ્તુ કામાય સર્વે પ્રિયં મયતિ' [૧૫૦ શાંતી-સંહારી જા:મા દ્રશ્ય જ એમ પ્રતિજ્ઞાને જણ:નું છે તેથી જાણનાપ્રમાણ આદિ તો તેનું અભ્યાસનું વિશેષજ્ઞ તેની સુનિર્ણય અર્થ છે; પણ ઉપનિષદો કુંદ તપસ નથી—તે આપમાનું પ્રતિપાદન કરતું એ ઉપનિષદોનું રહસ્ય નથી તેટલા માટે અભ્યાસન કુટુમ્બોયદારા કનુંદારા છે, પુરુષર્થક નથી એનું જા પૂર્વપ્રકારનું તપસ્ય છે. અભ્યાસન કર્મનું એક નથી, પ્રમાણ નથી તેથી એમ સિદ્ધાન્તી કા: કરે છે—'પણ એ આપમાન' હતાકિ. પૂર્વપણી કરે છે—'કનુંદારા વાક્યથી' હતાકિ. જરૂરના અનારભ્યાસ જાણી છે, કોઈ પણ પ્રકારને જાણને એનું અધ્યયન નથી, એ જરૂરના જુદાદારા વાક્યથી કુટુમે એકમાત્ર કુટુમ્બ છે: કેમકે જુદા એ કુટુમ્બ છે તેથી કુટુમે ઉપસ્થાપક છે. તે પ્રમાણે 'આત્મા દ્રશ્ય: એ જાણી જા:મતાનનો કુ સાધે સંમત્ય ઉપપન્ન થાને નથી; કેમકે જા:માને કુ સાધે અભ્યાસ

છે એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે વાક્યથી વિનિયોગ ઉપપન્ન થતો નથી. ખરેખર, કેઈ પણ પ્રકરણમાં આરંભ કર્યા વગર અધીત થયેલાનો વાક્યનિમિત્ત થઈ અવ્યભિચારી દ્વાર વડે કંતુસંબન્ધ સંભવે; પણ કર્તા તો વ્યભિચારી દ્વાર કેમકે લૌકિક અને વૈદિક કર્મમાં સાધારણ છે. તેટલા માટે તે દ્વારા આત્મજ્ઞાન કંતુસંબન્ધ સિદ્ધ થતો નથી એમ. ના; કેમકે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે. વિજ્ઞાનનો વૈદિક કર્મથી અન્યત્ર ઉપયોગ નથી; કારણ કે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે. એવું આત્મજ્ઞાન લૌકિક કર્મોમાં ઉપયુક્ત થતું નથી; કેમકે દૃષ્ટાર્થપ્રવૃત્તિ સર્વ ઉપપન્ન છે; પણ વૈદિક કર્મો, જેનું ક્ષણ દેહપાતને ઉત્તર કાળે છે તેમાં તો દેહ વ્યતિરિક્ત આત્મા છે એવા આત્મજ્ઞાન વિના પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી તે વ્યતિરેકવિજ્ઞાન ઉપપન્ન થાય છે. પણ અપહુતપામ્ભત્ય આદિ વિશેષણથી અસંસારી એવો જે આત્મા તેને વિષેનું ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિનું અંગ થઈ નહિ. ના; કેમકે પ્રિય આદિથી સંસૃચિત થયેલા સંસારીજ આત્માનો દ્રશ્ય તરીકે ઉપદેશ છે. અપહુતપામ્ભત્ય આદિ વિશેષણ તો સ્તુત્યર્થક થશે. પણ એથી અધિક અસંસારી બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, અને સંસારી આત્માનું તેજ પારમાર્થિક સ્વરૂપ ઉપનિષદમાં ઉપદિષ્ટ કરાય છે એમ તે તે પ્રદેશમાં ખરાબર સાધ્યું છે. હા ખરાબર સાધ્યું છે; પણ સ્થૂળાનિખનનની પેઠે દુકતાને માટે ફક્ત દ્વારા તેનાજ અક્ષેપ છે અને સમાધાન કરાય છે ॥ ૨ ॥

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

કર્મનો આચાર દેખાય છે તેથી ॥ ૩ ॥

‘जनको ह धैदेहो बहुदक्षिणेन यन्नेजे’ [ખૃહ ૦ શાશ ૧] (જનક નામના વિદેહના રાજાએ ખહુદક્ષિણવાળો યજ્ઞ કર્યો), ‘यस्यमाणो धै भगवन्तोऽहमस्मि’ [ઇન્દ્રો]

અભાવ છે એમ સિદ્ધાન્તી દ્વિવિત કરે છે—‘તે યુક્ત નથી; કેમકે વાક્યથી’ ઇલાદિ દેહથી ભિન્ન તરીકે જે આત્મા જ્ઞાત છે તે કંતુસંબન્ધ છે એમ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે—‘ના; કેમકે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે’ ઇલાદિ. ‘સર્વથા’ = દેહાત્મને પણ. દેહ ભિન્ન કર્તાનું જ્ઞાન અંગ છે તોપણ અકર્તું એવો જે બ્રહ્માત્મા તેનું જ્ઞાન અંગ નથી એમ સંકેત કરે છે—‘પણ અપહુતપામ્ભત્ય આદિ’ ઇલાદિ. જેને અર્થે અથવા આદિ પ્રિય ભોગ્ય છે તે આત્મા દ્રશ્ય ॥ એમ ભોગ્યવિગ્રથી સંચિત્સોઽનુભવ અકર્તુસ્વરૂપ નથી એવો સમાધાનને અર્થ છે. જન્મદિસૂત્રથી આરંભીને સાધ્યું સ્વરૂપ કેમ નથી એવી શંકા કરે છે—‘પણ એથી અધિક’ ઇલાદિ. સ્વરૂપજ્ઞાન એ વેદાન્તોનું ક્ષણ છે, તે કતવ્યક ॥ કે પ્રત્યક્ષ છે તેના વિચારથી દુઃક કરાય એમ કહે છે—‘હા, ખરાબર સાધ્યું છે’ ઇલાદિ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ કર્મ આચરતા દેખાય ॥ તે આચારદર્શન બ્રહ્મવિદ્યા કર્મનું અંગ છે તેને વિષે લિખ છે એમ કહે છે—‘આચારદર્શનાત્’ ‘बहुदक्षिणेन’ = એ નામ યજ્ઞ, અથવા બહુદક્ષિણાયુક્ત અર્થમેધ થત. ‘ईजे’ = યાજ કર્યો એવો અર્થ છે. ‘हे भगवन्तः’ એમ પ્રા-

પારશર્ય] (હે ભગવન્ત, હું યજ્ઞ કરનાર છું) ઇત્યાદિ, અન્યને અર્થેનાં વાક્યોમાં બ્રહ્મવેતાઓનો પણ કર્મસંબન્ધ દર્શાવે છે. તેમજ ઉદ્ધવેક આદિઓએ પણ પુત્રનું અનુશાસન આદિ કરેલું જણાય છે તેથી તેમનો ગાહસ્થ્ય સાથે સંબન્ધ સમજાય છે. તે કેવળ જ્ઞાનથી પુરુષાર્થસિદ્ધિ હોય તો તેઓએ અનેક આયાસયુક્ત કર્મો શા માટે કરવાં લેઈએ? ‘મઠે ચેન્મયુ વિષેત કિમર્થ પર્વતં પ્રજેત્’ (તે સમીપમાં મથ મેળવે તો પર્વતમાં શા માટે જનું) એવો ન્યાય છે તેથી ॥ ૩ ॥

તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪ ॥

તેની (વિદ્યા કર્મનું અંગ છે તેની) શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૪ ॥

‘તદેવ વિવિધા કારોતિ મદ્વ્યવોપનિવદા તદેવ વીર્યવત્તરં મયતિ’ [છાન્દોગ્ય ૧.૧૧.૧૦] (વિદ્યા, મદ્વા, અને ઉપનિષદયોગથી યુક્ત થઈ લે કર્મ કરે છે તેજ કર્મ વીર્યવત્તર થાય છે, અવિદ્યાનના કર્મ કરતાં અધિક ફળવાળું થાય છે) એમ વિદ્યાનું કર્મના શીય-અંગ તરીકે મવળું છે તેથી કેવળ વિદ્યા પુરુષાર્થનો હેતુ નથી ॥ ૪ ॥

સમન્વારમ્ભણાત્ ॥ ૫ ॥

સાથે અનુગમન છે તેથી ॥ ૫ ॥

‘તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે’ [બૃહદ્ ૬.૪.૨] (તેને—એ પર લોક જાય છે તેને વિદ્યા—સર્વ પ્રકારની, વિદિત, પ્રતિપિદ, અવિદિત, અપ્રતિપિદ, અને કર્મ—વિદિત, પ્રતિપિદ, અવિદિત, અપ્રતિપિદ. અનુગમન કરે છે) એમ વિદ્યા અને કર્મ ફળાદિભાં સહકારી રૂપાય છે તેથી વિદ્યાનું સ્વાતન્ત્ર્ય નથી ॥ ૫ ॥

ચીનસાગ્ર જ્યાં જ્યાં સંજોષીને મદ્વ્યવેતા કંકેશભ કહે છે કે હું વક્ષ્યમાણ—વાચ કરનાર છું. હે ભગવન્ત, તમે કેટલાક દિવસ અહીં રહો એવો અર્થ છે. ‘અન્યને અર્થેનાં’ = વિદ્યાવિરોધેનું તાત્પર્ય છે એવાં વાક્યો. જેમાં અલ્પ જ્ઞાવાસ છે એવો મુજિનો ઉપદેશ, જ્ઞાન મેળવીને બહુ જ્ઞાવાસવાળું કર્મ તેમણે કરતું ન લેઈએ તેને વિરોધ દર્શાવ કહે છે—‘મઠે ચેન્મયુ’ ઇત્યાદિ. મઠે = સમીપમાં એવો અર્થ છે. મઠે એ પાડમાં પણ એજ અર્થ છે. મઠસંગ સમીપવચન—સામીપ્યવચક છે ॥ ૩ ॥

મદ્વિદ્યા કર્મનું અંગ છે તેને વિરોધ તૂટીવાશ્વતિ પણ છે એમ કહે છે—‘તચ્છ્રુતેઃ’ ॥ ૪ ॥

અન્ય વિષય કહે છે—‘સમન્વારમ્ભણાત્’. પરમેશ્વરનાં જ્ઞાનનું વિદ્યા અને કર્મ અનુગમન કરે છે એવો અર્થ છે ॥ ૫ ॥

છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે વાક્યથી વિનિયોગ ઉપપન્ન થતો નથી. ખરેખર, કોઈ પણ પ્રકરણમાં આદેશ કર્યા વગર અધીત થયલાનો વાક્યનિમિત્ત કે-
ઈક અવ્યક્તિયારી દ્વાર વડે કૃતુસંબન્ધ સંભવે; પણ કર્તા તો વ્યક્તિયારી દ્વાર છે; કેમકે લૌકિક અને વૈદિક કર્મમાં આધારણ છે. તેટલા માટે તે દ્વારા આત્મજ્ઞાનનો કૃતુસંબન્ધ સિદ્ધ થતો નથી એમ. ના; કેમકે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે એ વિજ્ઞાનનો વૈદિક કર્મથી અન્યત્ર ઉપયોગ નથી; કારણ કે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે એનું આત્મજ્ઞાન લૌકિક કર્મોમાં ઉપયુક્ત થતું નથી; કેમકે દૃષ્ટાર્થપ્રવૃત્તિ સર્વથા ઉપપન્ન છે; પણ વૈદિક કર્મો, જેનું ફળ દેહપાતને ઉત્તર કાળે છે તેમાં તો દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્મા એવા આત્મજ્ઞાન વિના પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી તેથી વ્યતિરેકવિજ્ઞાન ઉપપન્ન થાય છે. પણ અપહુતપાર્મત્ય આદિ વિશેષણથી અસં-
સારી એવો જે આત્મા તેને વિષેનું ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિનું અંગ થયે નહિ. ના; કેમકે પ્રિય આદિથી સંસુચિત થયલા સંસારીજ આત્માનો દ્રષ્ય તરીકે ઉપદેશ છે. અપહુતપાર્મત્ય આદિ વિશેષણ તો સ્તુત્યર્થક થયે. પણ એથી અ-
ધિક અસંસારી બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, અને સંસારી આત્માનું તેજ પારમાર્થિક સ્વરૂપ ઉપનિષદમાં ઉપદિષ્ટ કરાય છે એમ તે તે પ્રદેશમાં ખરાબર સાધ્યું છે. હા ખરાબર સાધ્યું છે; પણ સ્થૂળાનિખનનની પેઠે દૃકતાને માટે દ્વિત્વદ્વારા તેનાજ આ-
દેશ અને સમાધાન કરાય છે ॥ ૨ ॥

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

કર્મનો આચાર દેખાય છે તેથી ॥ ૩ ॥

‘જનકો હ પિતૃહો યદુદક્ષિણેન યજ્ઞેન્નેજે’ [બૃહદ ૩.૧૧.૨] (જનક નામના વિ-
દ્વાના રાજાએ બૃહદક્ષિણવાળો યજ્ઞ કર્યો), ‘યદ્યમાણો વ મગયન્તોઽહમસિ’ [ઊનાં ૧.૧૦.૧]

અર્થાત્ છે એમ સિદ્ધાન્તી દ્વિતિ કરે છે— ‘તે યુક્ત નથી; કેમકે વાક્યથી’ હયાદિ. દેહથી મિત્ત તરીકે જે આત્મા જ્ઞાત છે તે કૃતુઆપ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે—
‘ના; કેમકે દેહથી આત્મા વ્યતિરિક્ત છે’ હયાદિ. ‘સર્વથા’ = દેહાત્મત્વે પણ. દેહ-
મિત્ત કર્તાનું જ્ઞાન અંગ છે તોપણ અકર્તુ એવો જે બ્રહ્માત્મા તેનું જ્ઞાન અંગ નથી એમ સંકા-
કરે છે— ‘પણ અપહુતપાર્મત્ય આદિ’ હયાદિ. જેને અર્થે બધા આદિ પ્રિય શ્રોત્ર્ય છે તે આત્મા દ્રષ્ય ॥ એમ લોચ્યવિષયી સચિનશ્લોકગુણિત અકર્તુસ્વરૂપ નથી એવો સમાધાનનો અર્થ છે. જન્માદિમુક્તથી આરંભીને સાર્થક સ્વરૂપ કેમ નથી એવી સંકા કરે છે— ‘પણ એથી અધિક’ હયાદિ. સ્વરૂપજ્ઞાન એ વેદાન્તોનું ફળ છે, તે કલ્પર્થક છે કે પુરુષાર્થક છે તેના વિચારથી દૃઢ કરાય એમ કહે છે— ‘હા, ખરાબર સાધ્યું છે’ હયાદિ ॥ ૨ ॥

અન્નવેત્તાએ કર્મ આચરતા દેખાય છે તે આચારદર્શન બ્રહ્મવિદ્યા કર્મનું અંગ છે તેને વિષે વિચાર ॥ એમ કહે છે— ‘આચારદર્શનાત્’ ‘યદુદક્ષિણેન’ = એ નામ યજ્ઞ, અથવા બૃહદક્ષિણાયુક્ત અપમેધ યજ્ઞ. ‘જ્ઞેન્નેજે’ = યાગ કર્યો એવો અર્થ છે. ‘દે મગયન્તઃ’ એમ પ્ર-

૫૧૧૧] (હે ભગવન્, હું કમ કસ્તાર છું) કલ્યાણિ, અન્વને અર્થનાં વાચ્યોમાં
અપ્રવેનાઓનો પણ કર્મસંબન્ધ દર્શાવે છે. તેમજ ઉદાહરણ આદિઓએ પણ પુનર્નું
અનુગમન આપે છે તેથી તેમનો ગાદુસ્ત્ય સાથે સંબન્ધ સમભવ છે.
એ કેવળ જ્ઞાનથી પુરુષાર્થસિદ્ધિ હોય તો તેઓએ અનેક આવાસકુળા કર્મો શા
માટે કરવાં હોય? 'મઠે લેન્નપુ તિવેન કિમયે પવંતં પ્રવેત્' (એ સમીપમાં
મધ્ય મેળવે તો પર્વતમાં શા માટે જવું) એવા ન્યાય છે તેથી ૩ ૩

તચ્છુતે ॥ ૪ ॥

તેની (વિષા કર્મનું અંગ છે તેની) ક્ષુતિ છે તેથી ॥ ૪ ॥

'પદેવ રિવિષા કરોતિ ધરુદોરનિરુદ્ધ તદેવ ચીર્ષવત્તરં મગતિ' [છાન્દોગ
૧૧.૧૦] (વિષા, મદ્ય અને ઉપનિષદોમાંથી કુળ થઈ જે કર્મ કરે છે તેજ કર્મ
ચીર્ષવતર થાય છે, અવિદ્યાના કર્મ કરનાં અધિક દુઃખાનું થાય છે) એમ વિષાનું
કર્મના યોગ-અંગ તરીકે મત્ત છે તેથી કેવલ વિષા પુરુષાર્થનો હેતુ નથી ૩ ૪

સમન્વારમ્મણાત્ ॥ ૫ ॥

સાથે અનુગમન છે તેથી ॥ ૫ ॥

'તં રિવિષાકર્મણી સમન્વારમેતે' [ભૂદગ પ્રાકર] (તેને—જે ૫૨ સોઃ ભવ છે
તેને વિષા—સર્વ પ્રકારની, વિદિત, પ્રતિષેદ, અવિદિત, અપ્રતિષેદ, અને કર્મ—
વિદિત, પ્રતિષેદ, અવિદિત, અપ્રતિષેદ, અનુગમન કરે છે) એમ વિષા અને
કર્મ દ્વારેભમાં સદાશરી રેખાય છે તેથી વિષાનું સ્વાતન્ત્ર્ય નથી ૩ ૫

સરસ્વતી અહિ પ્રવેશને સંબંધિતે પ્રવેશ કોઈપણ કહે છે કે હું સરસ્વતી—સર ૩૨
નાર પુ. હે ભગવન્, તમે કોઈક દિવસ અહિ રહો એવો અર્થ છે. 'અન્વને અર્થનાં'
અવિદ્યાર્થિ જેવું લખ્યું છે એમાં વાતે. એમાં અથ જલસ ૩ એવો મુખ્યત્વે ઉલ્લેખ
જન્ય મેળવેને જુદા અવસ્થાનું કર્મ તેમજે કરવું ન હોય એ તેને તિરે દર્શાવ કહે છે—
'મઠે લેન્નપુ' કલ્યાણિ. મઠે = સમીપમાં એવો અર્થ છે. મઠે એ ૫૧૧: જુદા એવ
અર્થ છે. મઠલગ સમીપવર—સમીપવર છે ૩ ૬

પ્રવેશ: કર્મનું અંગ છે તેને તિરે તુલ્યકરને જવું છે એવ કહે છે—'તચ્છુતે' પ્રાક

અન્વ તિર કહે છે—'સમન્વારમ્મણાત્'. ૫૧૨:૩માં અનુગમન વિષા અને કર્મ અનુગમન
કરે છે એવો અર્થ છે ૩ ૬

તદતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

વિજ્ઞાનવાનુને (કર્મનું) વિધાન છે તેથી ॥ ૬ ॥

‘આચાર્યકુલાદેદમઘીત્ય યથાવિધાનં શુરોઃ કર્માતિરોષેનામિસમાવૃત્ય કુટુમ્બે શુચી દેશે સ્વાધ્યાયમઘીયાનઃ’ [છાન્દો ૮૧/૧૧] (આચાર્યકુળમાંથી વેદનું અર્થ સાધે અધ્યયન કરીને, સ્મૃતિમાં કહેલા નિયમોને અનુસરી, શુરનું કર્તવ્ય કર્મ કરી, આકીના કાળમાં ધર્મજિજ્ઞાસા સમાપ્ત કરીને કુટુમ્બમાં —ગાર્હસ્થ્યમાં વિહિત કર્મમાં રહીને શુચિ પ્રદેશમાં યથાવત્ એસી સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો..... { દેહાને બ્રહ્મસોક પ્રાપ્ત કરે છે, શરીરમહાબુને માટે પુનઃ આવૃત્ત થતો નથી }) એ પ્રકારની સ્તુતિ સમસ્ત વેદાર્થના વિજ્ઞાનયુક્તને કર્મનો આધકાર દર્શાવે છે. તેટલા માટે પણ વિજ્ઞાન એ સ્વતન્ત્ર રીતે કળાહેતુ નથી. પણ અહિં ‘અઘીત્ય’ (અધ્યયન કરીને) એમ વેદના અધ્યયનમાત્રની સ્તુતિ છે, અર્થવિજ્ઞાનની નથી. એ દાવ નથી. દૃષ્ટાર્થ છે તેથી વેદાધ્યયન અર્થબોધપર્યન્ત છે એવી સ્થિતિ છે ॥ ૬ ॥

નિયમાન્ ॥ ૭ ॥

વળી નિયમથી ॥ ૭ ॥

‘કુર્યન્નેવેદ કર્માણિ ઝિજીવિષેચ્છતં સમાઃ । યયં ત્યયિ નામ્યયેનોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥’ [ઉશા ૨] (અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો અહિં કરતો સો વરસ-પુરુષનું પરમ આશુપ્ત નિરૂપિત કર્યું છે ત્યાં સુધી-જીવતા હજીવું. એ પ્રમાણે જીવતા હજીવતા, નર-માત્રાભિમાની તારે વિષે એથી એટલે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરે છે તેથી, વર્તમાન પ્રકારથી, અન્યથા એટલે અન્ય પ્રકાર નથી, જેથી અશુભ કર્મનો લેપ ન થાય,

‘આચાર્ય’ ઇલાદિ, શુરનું શુશ્રૂષારૂપ કર્મ કરીને અવશિષ્ટ કાળમાં યથાવિધાન વેદનું અધ્યયન કરીને, અનન્તર-પછી, આચાર્યના કુળમાંથી એટલે ઘરમાંથી, અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યથી અસિસમાવર્તન કરીને કુટુમ્બને વિષે—ગાર્હસ્થ્યને વિષે રહીને દર રોજ પવિત્ર પ્રદેશમાં સ્વાધ્યાય-અધ્યયન કરતો, અન્ય, નિલાદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતો બ્રહ્મસોકને પ્રાપ્ત કરે છે એવો સુનિયો અર્થ છે. જેમ ‘અવધાતવિધિ’ ‘પુષ્પવિધોકપર્યન્ત છે, એમ ‘અધ્યયનવિધિ’ અર્થબોધપર્યન્ત છે. અર્થબોધ નામનું દષ્ટ કળ સંભવે છે ત્યારે અધ્યયનને અદષ્ટાર્થ લેવું એ અયુક્ત છે એમ પૂર્વગત્યમાં છે. તેથી બ્રહ્મ પણ વેદાર્થ છે, માટે તેના અવબોધવાગાને કર્મનું વિધાન છે એવો અર્થ છે ॥ ૬ ॥

જીવનપર્યન્ત કર્મનિયમ એ પણ એને વિષે ક્ષિત છે એમ કહે છે—‘નિયમાણ’. આ દેહમાં કર્મો કરતાંજ શત વર્ષે જીવતા હજીવું. એ પ્રમાણે કર્મો તરીકે જીવતા તું નર વિષે કર્મ-પાપ ક્ષિત થતું નથી. એથી-કર્મથી અન્યથા નથી; કર્મ વિના એય નથી એવો અર્થ છે. આ દેહને વિષે સો વરસ જીવતા હજીવે તે કર્મ કરતોજ એવો નિયમવિધિ છે. એ પ્રમાણે તું નર રહેશે એટલે અશુભ કર્મ ક્ષિત નહિ થાય, તેથી તું ક્ષિત નહિ થાય એવો અર્થ છે.

૧ પુરુષના કે અન્ય પદાર્થ પરંતુ આંખાંના કે કૃત્વાને વિધિ. ૨ જાનમાં પ્રત્યં પાદવા, સુધી-પરંતુ તાંપુથી.

અગુણ કર્મ વડે તું કિમ ન થાય એવો જીવે પ્રકાર નથી), તેમજ ‘લગદે જા-
નતે સર્વં વદામિહોત્તરં કલ્પા વા દેવાલાન મુચ્યન્તે મૃત્યુનાથા’ [શાન્તોપાશ્વર્યપ્રકાશઃ]
(જે અગ્નિદેવ છે તે એ વડા અને મહત્ત્વ પર્વત પર્વોત્તમું સત્ છે; કેમકે વડાથી
કે મૃત્યુથી પુરત એમાંથી કુદા થાય છે) એ પ્રકારના નિવમથી પણ વિદ્યા કર્મ-
દેવજ છે એમ ॥ ૭ ॥

એમ પ્રાપ્ત થશે પ્રતિવિધન હશે તે—

अधिकोपदेशास्तु चादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

પણ અધિકનો ઉપદેશ હે તેથી બાહરાયણનું (મન અવસ્થિત હે)

એ પ્રભાષે (શ્રુતિમાં) તેનું ઈર્ગન છે તેથી ॥ ૮ ॥

નુયાતથી પણું વિવરિવર્ન થાય છે. 'સંગ્રહાદુરતાવંશઃ' [અમરુ-
૧૫૮૨] એમ છે કહ્યું છે તે ઉપજન થતું નથી. આથી! અહિં ઉપાસ છે તેથી.
તે સંસારીજ આ-મા, આરીર. કાં. બોધા. યરીરઆથી બનિશિલ વેાન્નેમાં
ઉપરિ હોય તે વહેંકે પ્રાપ્તિ હુમ્મન અર્થવા થાય. જતુ આરીર આ-માથી
અહિં. અસંસારી હૈર, કાં-વ આહિ સંસારી જનથી મુદિત અપદનથામ-વ
આહિ વિદિરજુવાનો. પમ્મઆ વેવ તરીકે વેાન્નેમાં ઉપાસ કહ્યું છે; અને તેનું
વિમાન કાંનું પ્રવર્તન થતું નથી, એથી કહ્યું ને કાંવેય કહેલ કહે છે એમ 'સ-
મ્મ' [અમરુ-૧૫૮૧] એમાં કહેલે. નોણા મારે 'પુરતાવંશઃ સંગ્રહ' [અમરુ-
૧૫૮૧] એ છે ભયવાન અપદનથામું થત છે ને તેમજ અવસ્થિત છે.

— 10 —

[illegible]

શેષત્વ આદિ હેતુવાત્સલ્યોપાધી તેને અસિત કરવું શક્ય નથી; કારણ કે શારીરથી અધિક તે ઈંધર આત્માને યુનિઓ દર્શાવે છે—‘યઃ સર્વજઃ સર્વચિત્ત’ [મુદ્. ૧૦ રા. ૧૨] (જે સર્વજ્ઞ, સર્વચેત્તા છે—સામાન્યે સર્વ જાણનાર ને વિશેષે સર્વ જાણનાર છે); ‘મીપાડ્સાઘાતઃ પથતે’ [તેત્તિ ૨૮૧.] (ભયથી એનાથી વાગુ કરે છે); ‘મહાન્નયં વસમુચતમ્’ [કઠ ૨૮૨.] (મોટું અને જેનાથી ભય થાય છે તે, ઊંચા કરેલા વજ્ર જેવું); ‘અત્યથા મહાત્મ્ય પ્રજ્ઞાસને ગામિ’ [બૃહ ૨૮૨.] (હિ ગામિ, એ અક્ષર બ્રહ્માના પ્રજ્ઞાસનમાં { સૂર્ય અને ચન્દ્ર વિગ્રહ ચયતા રહે છે }); ‘તદ્વત્તન વદુઃ સ્વાં પ્રજાયેયેતિ તત્સેજોડ્સજ્જન’ [છાન્દો ૧૦ દ્વારા ૩] (તે ‘સને ઈશાન કર્મ, બહુ થાઉં, પ્રકર્યથી ઉત્પન્ન થાઉં, તેજ તેજ સર્જું’) ઇત્યાદિ. ‘મામનન્તુ કામાય સર્વ પ્રિયં મયતિ । મામા વા ગરે દ્રુદ્ધ્યઃ’ [બૃહ ૨૮૩.] (આત્માના ‘કામને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે, અરે આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય છે); ‘યઃ પ્રાણેન પ્રાણિતિ સ ત મામા સર્વાન્તરઃ’ [બૃહ ૨૮૪.] (મુખનાસિકાસંચારી પ્રાણથી જે પ્રાણીયદ્રા કરે છે તે તારે। {કાર્યકરણસંધાન જે તું તે તારે।} આત્મા સર્વને અબ્યન્તર છે); ‘વ વ્યોઽક્ષિણિ પુરુષો દ્વયતે’ [છાન્દો ૮૦૫.] (જે એ નેત્રને વિશે પુરુષ રૂપાય છે {વિષયોપાધી જેની ઈન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ છે એવા સમાધિનિષ્ઠ, અન્તર્નિષ્ઠ યોગીઓથી જે રૂપાય છે}) એમ ઉપક્રમ કરીને ‘વનં સ્વયં તે મૂયોડ્નુચ્યાત્યાગ્યામિ’ [છાન્દો ૮૦૬.] (એજ આત્માનું તને, પૂર્વે વ્યાખ્યાન છે તેાપણ પુનઃ અનુવ્યાખ્યાન કરીશ) ઇત્યાદિમાં પ્રિય આદિથી સંમૂચિત સંસારીજ આત્માનું વેધ તરીકે અનુકરણ છે તે પછી ‘મમ મહતો મૂતમ્ નિઃશ્વમિતમેતવદ્યમેવઃ’ [બૃહ ૨૮૫.] (હિ મહેવિ, એ પ્રકૃત પરમાત્મા જે મહાન્-અનવચ્છિન્ન, ભૂત-પરમાર્થ છે તેનું નિઃશ્વસિત જેવું એ છે, જે ક્રમ્યેક છે તે); ‘યોઽજ્ઞનાયાપિપામે શોભં મોહં જરાં મૃત્યુમત્યેતિ’ [બૃહ ૨૮૬.] (જે ‘બુદ્ધિશ્ચ, પિપાસા, શોક, ખાદ્ય, જરા, અને મૃત્યુનાં અત્યય કરે છે); ‘વરં યોનિરવમંયવ એનં જ્ઞેનાનિનિષ્ણયને ન ઉત્તમઃ પુરુષઃ’ [છાન્દો ૮૦૭.] (તે એ સંપ્રસાદ હવ, આકાશમાંથી વાગુ આદિની પેઠે, આ શારીરથી સમુચાન કરીને—દેહાદિવેદસદાજ્ય પાનાનું રૂપ પામીને—) પર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને પાનાનું સ-

એ થી રીને, કેમકે અનેકને વિશે હવન્વનો વિશેષ છે એથી કહે છે—‘કારણ કે શારીરનું’ ઇત્યાદિ. જ્ઞાન કરેનું એક છે, અજ્ઞાન દોષકર્મણ્યને આગ્રહ છે તેથી એમાં દેનું કમો છે તે અધિક છે એવો ભાવ છે. પ્રિદ્ધાન્વનો સાર આ પ્રમાણે છે—શરીરાદિથી અનિરિત, કર્તા, જોડા આત્મા છે એકવાર્માજ ઉપનિષદો પર્વતસિત દોષ તો જ્ઞાન કરેનું એક માત્ર પત્ર તેમ નથી. તે ઉપનિષદોનું વાત્પર્વ તો એજ હવના અનુવાદથી તે હવ શુદ્ધ, શુદ્ધ, ૩-૧. સ્ત્રીન વ્રતરૂપ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનું છે એમ સ્થળે સ્થળે અસદૃશ અવેશન કરું છે અરેખર, અન્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયવાના અનુવાદથી અનિરિત અવેશો શોધ કરવામાં હમનું સ્વાસ્થ્ય છે. ને પ્રમાણે ઉપનિષદમાં કહેવું આ-મહાન જે કનુના અનુકાનનું વિશેષી છે તેને કનુ સર્વે અન્વયજ નથી; તો કનુથી તે જ્ઞાનનો અન્વયિચાર નથી અને જ્ઞાન કનુએ નથી

સ્વરૂપ પામે છે તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એ આદિ વાક્યશેષોથી, અધિક્ષા ઉપદેશ કરવાની હઠ્ઠા હોઈ, અત્યંત અબેદ મુચવવા માટે છે એમ અવિશેષ છે; કારણ કે શારીરત્વ પારમાર્થિક સ્વરૂપ પરમેશ્વરત્વ છે; શારીરત્વ તો ઉપાધિદૃત છે, 'તત્ત્વમસિ' [છાન્દોગ શાંખ્ય] (તે તું છે), 'નાન્યદતોઽસ્તિ દ્રષ્ટુ' [બૃહદ શાંખ્ય] (એથી અન્ય દ્રષ્ટુ નથી) છતાંદિ કૃતિઓથી. એ સર્વ વિસ્તારથી અમે પૂર્વે ત્યાં ત્યાં વર્ણવેલું છે ॥ ૮ ॥

તુલ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

દર્શન તો તુલ્ય છે ॥ ૯ ॥

આચાર્યે દેખાય છે તેથી વિદ્યા કર્મશેષ છે એમ જે કહ્યું છે એને વિષે કહીએ છીએ—વિદ્યા એ અકર્મશેષ છે એને વિષે પણ આચાર્યદર્શન તુલ્ય છે; કેમકે 'વત્તદ્દ સ્વ ધે તદ્વિદ્વાંસ ક્ષાદુક્લેષયઃ કાલપેવાઃ કિમર્થા ઘયમધ્વેષ્યામદે કિમર્થા ઘયં વક્ષ્યામદે । વત્તદ્દ સ્વ ધે તાપુર્થે વિદ્વાંસોઽગ્નિહોષે ન જુહવાંચગ્નિરે' (તે એ બહીને કવપના પુત્ર ઋષિઓએ કહ્યું, અમારે શા માટે અધ્યયન કરવું, અમારે શા માટે યજ્ઞ કરવો; ખરેખર, એ જાળનારા પૂર્વે ઋષિઓએ અગ્નિહોત્ર હોમ ક્યો નથી), 'વત્તં ધે ત-માત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણઃ કુશ્વેષણાયાઃ વિસેષણાયાઃ લોકેષણાયાઃ વ્યુત્થાયાઃ નિઃશાચર્યં ચરન્તિ' [બૃહદ શાંખ્ય] (તે એ આત્માને બહીને—આ હું પરબ્રહ્મ, સદા સર્વસંસારવિનિર્મુક્ત નિત્યત્ત્વ હું એમ બહીને—પુત્રાર્થે હઠ્ઠાથી—પુત્ર વડે આ લોકનો જ્ય મેળવું, લોકજન્મસાધન પુત્ર પ્રતિ હઠ્ઠાથી—વ્યુત્થાન કરીને, અર્થાત્ દારસંબદ્ધ ન કરીને; પિતાર્થે હઠ્ઠાથી વ્યુત્થાન કરીને—કર્મસાધન, માતૃપ વિત્ત ગવાહિતું ઉપાધાન, આ કર્મ કરીને પિતૃલોકનો જ્ય પ્રાપ્ત કરીશ એવી હઠ્ઠાનો ત્યાગ કરીને; અથવા દૈવ વિત્ત વિદ્યા { દ્વિસ્વયગર્ભાદિદેવતાવિષયજ વિદ્યા જે દેવલોકોલેષ્ટ છે તે અત્ર વિવક્ષિત છે, નિરુપાધિકપ્રજ્ઞાનઘનવિષયક બ્રહ્મવિદ્યા નહિ) તેથી સંયુક્ત કર્મ વડે કે કેવલ વિદ્યાથી દેવલોક જીતીશ; અને લોકાર્થે હઠ્ઠાથી વ્યુત્થાન કરીને—વિપરીત ઉત્થાન કરીને, ત્યાગ કરીને એ ત્રણ પ્રકારનાં અનાત્મ લોકપ્રાપ્તિસાધનને વિષે તૃપ્ત્યા ન કરીને—વિજ્ઞાન ચરે છે—કર્મ ને કર્મસાધન યજ્ઞોપવીતાદિનો ત્યાગ કરી પરમહંસ પરિબ્રાહ્મી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી વિજ્ઞા માટે ફરે

એમાં તો કહેવુંજ શું! તેથી અપવર્ગકૃત્વમ્નિ અર્થવાદમાત્ર નથી, પણ જગપરજ છે. એજ કારણથી પ્રિય આદિ સૂચિત સંસારી આત્માથી ઉપક્રમ કરીને તેજ આત્માના અલેક ઉપદેશ કરવાની હઠ્ઠા થયે પરમાત્માથી તેના અત્યંત અબેદનો ઉપદેશ કરાવ છે. જેમ સમારોપિત સર્વેનો રબજુરૂપથી અત્યંત અબેદ પ્રતિપાદન કરાવ છે—જે આ સર્વ છે તે રબજુ છે એમ ॥૮॥

બ્રહ્મવેતાઓમાં કર્મની પેઠે સંન્યાસ પણ એવામાં આવે છે તેથી તેમનું કર્મદર્શનાત્મક ત્રિમ લોકસંબંધીય દોષથી અન્યથાસિદ્ધ છે એમ કહે છે—'તુલ્યં તુ' દલાદિ. વગી જેને

ઉપનિષદથી થતું આત્મજ્ઞાન, સ્વતંત્ર રીતેજ પ્રયોજનવાળું છે એમ પ્રતીત થાય છે, તે કર્માધિકારનું કારણ થતું નથી એટલું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. જેમ એક કુતુના જ્ઞાનની બીજા કુતુના અધિકારને અપેક્ષા નથી, એ પ્રમાણે એ પણ સમજાવું ॥૧૨॥

‘નિયમાદ્ય’ [અક્ષયઃ શાસ્ત્રઃ] એમ જે કહ્યું છે એને વિષે કહે છે—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અવિશેષે (નિયમવિધાન છે તેથી) (વિદ્વાન્નો વિશેષ) નથી ॥ ૧૩ ॥

‘કુર્વન્નેવંદ કર્માણિ યિજીવિન્’ [ઈશાઠ ૨] (અગ્નિદોષાદિ કર્મો અહિં કરન્તે છપ્પા ઇશ્વરં) ઇત્યાદિ નિયમઅવલોકામાં વિદ્વાન્નો વિશેષ નથી; કેમકે વિશેષ વચર નિયમનું વિધાન છે ॥ ૧૩ ॥

સ્તુતયેન્નુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

અથવા (વિધાની) સ્તુતિને માટે (કર્મનું) અનુજ્ઞાન છે ॥ ૧૪ ॥

‘કુર્વન્નેવંદ કર્માણિ’ [ઈશાઠ ૨] (અહિં કર્મો કરેનાર) એમાં અન્ય વિશેષ કશો છે. અને અહિં પ્રકરણના સામર્થ્યથી વિદ્વાનજ કરેના એમ સંમત્ય કરવા તોપણ વિધાની સ્તુતિને માટે કર્મનું અનુજ્ઞાન એ સમજાવું; કેમકે ‘ન કલ્પે કિયન્તે જરે’ [ઈશાઠ ૨] (નરને વિષે કર્મ ક્ષિપ્ત થતું નથી એમ કહેશે. સારાંશ એ છે કે જન્મભવચક્ષુ કર્મ કરેના પણ વિદ્વાન પુરુષને વિષે કર્મ લેપ કરવા સમર્થ થતું નથી; વિધાના સામર્થ્યથી. તેટલા માટે એમ વિધાની સ્તુતિ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

નિપદના અભ્યવનવુજાને નથી. મારાજ બા પ્રમાણે છે. જે અભ્યવનનો અર્થાવતોપપર્વેન કરેના કૃપ્યોત છે, જેમ કર્મવિચિવાઓનો, તે અભ્યવનથી મુજ પુરુષનેજ કર્મને વિષે કલ્પિત છે, ઉપનિષદના અભ્યવનથી મુજ પુરુષને અધિકાર નથી; કેમકે એ અભ્યવનનો કર્મને વિષે કલ્પિત નથી. ઉપનિષદના અભ્યવનની અપેક્ષાને સાક્ષ્યમજાવું મદ્ય છે, અર્થબોધની આંતરે છે એ નથી ॥ ૧૨ ॥

‘કુર્વન્નેવંદ કર્માણિ’ એમાં ‘યિજીવિન્’ એમ વિશેષનું મદ્ય કયું નથી. તેમજ પૂર્વે અ જ ન ઇશ્વરવત્ત મન્વાનુસારે તે કલ્પ્યો પણ સમ્ય નથી; કેમકે વિધા એ કર્મવિષયી છે એમ સમજાય છે. એટલા માટે અવિદ્યતજ ‘કુર્વન્નેવંદ કર્માણિ’ એમાં સંમત્ય પાને છે એમ અર્થ છે ॥ ૧૩ ॥

તિવનમ્ભવ અત્ર વિદ છે એમ કહ્યું. હવે કહે છે કે વિદ્વાન્ના જાનની સ્તુતિને માટે છે—‘કલ્પ્યન્તે’. એ પ્રત્યે કલ્પ કરેના એમ પણ નરે વિદિવિષયકવ પ્રકરણની અનુસાર સંમત્ય નથી. અર્થે કર્મથી સંભવ નથી. કેમકે કર્મ વિષયનું નથી, પૂર્વેજાને કે કલ્પ નથી નથી એમ ‘ન કલ્પે કિયન્તે જરે’ [ઈશાઠ ૨] એ કલ્પ નથી એમ અર્થ છે ॥ ૧૪ ॥

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

વળી ધૃષ્ટાધી કેટલાક (અન્ય કૃણના સાધનો વિષે પ્રયોજનને
અભાવનો પરામર્શ કરે છે) ॥ ૧૫ ॥

વળી કેટલાક વિદ્વાનો લેખલે વિદ્યાકૃણ પ્રત્યક્ષ કાર્ય છે એવા થઈ, તેના
ધાર્મી અન્ય કૃણના સાધનોને વિષે પ્રયોજનનો અભાવ પરામર્શ કરે છે, ધૃષ્ટ
એમ. વાજસનેયીઓની મુતિ છે—'વનદ સર્વ તપૂર્વે વિદ્યાંસાઃ પ્રજાં ન કામ
કિં પ્રજયા કરિષ્યામો વેદાં નોડવમાન્માડયં લોકા' [બુદ્ધ ૭૩૪૨૨] (તે એ
સંન્યાસનું કારણ છે. પૂર્વ વિદ્વાનો—આત્મજ્ઞો પ્રજાને-કર્મને અને અપર બ્રહ્મવિદ
કૃષ્ણના નથી, પ્રત્યક્ષ સાધનથી શું પ્રયોજન, કૃણ સાધ્ય કરીશું? અમે પરમા
શ્રીઓ છીએ. અને અમારો અરાનાયા આદિથી વિનિર્મુખ આ આત્મા અને સા
એ અસાધ્યથી અવિકાર્ય આ લોક કૃણ તરીકે અભિપ્રેય છે). વળી વિદ્યાકૃણ અ
નુભવાદક છે. ક્રિયાકૃણની પોરે અન્ય કાળે થનાર નથી એમ અનેક વાર અમે કહ્યું
છે, એથી પણ વિદ્યા કર્મણ્ય નથી, તેમજ તે વિષેની કૃણમુનિ અવધાર્ય છે એમ
આશય લેવો સાધ્ય નથી ॥ ૧૫ ॥

ઉપમર્દં ચ ॥ ૧૬ ॥

વળી કર્મપિકારનો લેવ, ક્રિયાકૃણ, કારકકૃણ. અને ફલકૃણ સમસ્ત અધિધાતુન
પ્રપંચના સ્વરૂપનો વિધાના સામર્થ્યથી નારા મુનિશરો કરે છે—'યજ વા યજ્ય સ-
ર્વાર્થમામૃતમૃત ત્વં કેન કં વરેન્ત્વ ત્વં કેન કં તિરેન્ત્વ' [બુદ્ધ ૭૩૪૨૪] (જે વિધાવ-
સ્થામાં એ બ્રહ્મવેતાનું સર્વ-નામકૃપાદિ આત્માજ ધાય છે, તે અવસ્થાને વિષે સા
વડે શું લુએ તે અવસ્થામાં સા વડે શું મુખ? { સર્વત્ર ક્રિયા કારકસાધ્ય છે, કાર-
કભાવે ક્રિયાની અનુપપતિ છે ને ક્રિયાને અભાવે કૃણનો અભાવ છે. અધિધાવ-
સ્થામાંજ ક્રિયાકારકકૃણવ્યવહાર છે, બ્રહ્મવેતાને નથી.) ઇત્યાદિ. વેદાન્તમાં કહેલું
આત્મજ્ઞાન લેની પૂર્વે છે એવી કર્મપિકારસિદ્ધિની જે પ્રત્યક્ષ સાધ્ય છે તેને તો
કર્મપિકારનો ઉદ્દેશ્ય પ્રસન્ન થઈ. તેલ્લા માટે પણ વિધાનું સ્થાન-અર્થ છે ॥ ૧૬ ॥

સ્વેકાદી અને કર્મકાવનપ્રબલિયા ત્યારપર કિરથી વિદ્યા સ્થાન-વજનવાળી છે એમ કહે
છે—'કામકારેણ ચૈકે'. તે કે પ્રજા જે કામથી જ્યાં અપરોક્ષ અભા છે અને એ લોક—
મોક્ષસદા લોક—પુરુષાર્થ છે તે જ્યાં પ્રબલિયો શું કરીશ એમ જ્યાંએવા કરી કર્મને ત્યાર
કરો એવો ભર્ષ છે. પણ 'આ લોક' એમ જાનકાળની પ્રત્યક્ષ તરીકે ઉગિ જાણ છે, કર્મ-
જાની પોરે કારક લેવથી—જ્યાં રાજાનું નિરસન કરે છે—'વળી વિદ્યાકૃણ' કારક ॥ ૧૫ ॥
માર અનુપરોચરજીવ જાનકર્મનું અર્થ છે એમ નથી, પણ કર્મનું નાલ છે તેથી પણ
કર્મનું જાનક છે એમ કહે છે—'ઉપમર્દં ચ'. ॥ ૧૬ ॥

ઉપનિષદથી થતું આત્મજ્ઞાન, સ્વતંત્ર રીતેજ પ્રયોજનવાળું છે એમ પ્રતીત થાય છે, તે કર્માધિકારનું કારણ થતું નથી એટલું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. જેમ એક કુતુના જ્ઞાનની બીજા કુતુના અધિકારને અપેક્ષા નથી, એ પ્રમાણે એ પણ સમજવું ॥ ૧૨ ॥

‘નિયમાય’ [અક્ષરસૂત્ર રાત્રા૭] એમ જે કહ્યું છે એને વિષે કહે છે—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અવિશેષે (નિયમવિધાન છે તેથી) (વિદ્વાન્નો વિશેષ) નથી ॥ ૧૩ ॥

‘કુર્યંન્નેદ્દ કર્માણિ જિજીવિષેન્’ [ઈશા૭ ૨] (અગ્નિદેવતાદિ કર્મો અદિ કરને સ્થળના હજીવનું) ઇત્યાદિ નિયમશ્રવણોમાં વિદ્વાન્નો વિશેષ નથી; કેમકે વિશેષ વગર નિયમનું વિધાન છે ॥ ૧૩ ॥

સ્તુતયેન્નુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

અથવા (વિધાની) સ્તુતિને માટે (કર્મનું) અનુજ્ઞાન છે ॥ ૧૪ ॥

‘કુર્યંન્નેદ્દ કર્માણિ’ [ઈશા૭ ૨] (અદિ કર્મો કરનાજ) એમાં અન્ય વિશેષ કદ્યો છે. તંકે અદિ પ્રકરણના સામર્થ્યથી વિદ્વાન્નજ કરના એમ સંભવ્ય કરાય તોપણ વિધાની સ્તુતિને માટે કર્મનું અનુજ્ઞાન એ સમજવું; કેમકે ‘ન કર્મ તિયને મો’ [ઈશા૭ ૨] (નરને વિષે કર્મ સિત્ત થતું નથી એમ કહેશે. સારાંશ એ છે કે જાનમર્યાદા કર્મ કરના પણ વિદ્વાન્ પુરુષને વિષે કર્મ સેવ કરવા સમર્થ થતું નથી, વિધાના સામર્થ્યથી. તેટલા માટે એમ વિધાની સ્તુતિ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

નિષદના અધ્યવનયુજને નથી. મારાશ આ પ્રમાણે છે. જે અધ્યવનનો અર્થાવશોધપર્વના ૧ એવા ઉપલોદ છે, જેમ કર્મવિશિષ્ટાઓનો, તે અધ્યવનથી યુજા પુરુષનેજ કર્મને વિષે અધિકાર છે, ઉપનિષદના અધ્યવનથી યુજા પુરુષને અધિકાર નથી, કેમકે એ અધ્યવનનો કર્મને વિષે ઉપલોદ નથી. ઉપનિષદના અધ્યવનની અપેક્ષાને માત્રસાત્કર્ય મદ્ય છે, અર્થશોધની અપેક્ષા નથી ॥ ૧૨ ॥

‘કુર્યંન્નેદ્દ કર્માણિ’ એમાં ‘વિદ્વાન્’ એમ વિશેષનું મદ્ય કર્યું નથી. તેમજ જુદાં અક્ષરના ઉદ્ધાર સ્વભાવ મન્યનુભારે તે કાપવો પણ સમ્ભવ નથી. કેમકે વિદ્યા એ કર્મવિશેષી છે એવું વકીયમત્ય છે. એટલા માટે અવિદ્વાન્જ ‘કુર્યંન્નેદ્દ કર્માણિ’ એમાં સંભવ્ય પતે છે એવું કહે છે ॥ ૧૩ ॥

નિયમગ્રંથ અત્ર વિષે છે એમ કહ્યું. કહે કહે છે કે વિદ્વાન્ના જાનની સ્તુતિને માટે છે—‘જ્ઞાનયો’’. આ પ્રમાણે કર્મ કરના એવા પણ તારે વિશેષાત્ત્વ પ્રકરણથી જાનવશ સંભવ્ય નથી, અર્થાત્ કર્મથી સંભાર નથી; કેમકે કર્મ વિષય થતું નથી, પૂરેપૂરું છે ॥ ૧૩ ॥ સંભવ્ય નથી એકે ‘વર્ણ સ્તુતિ જાન્યયેનોદ્દિત્તિ ન કર્મ તિયને મો’ [ઈશા૭ ૨] એ જ વિશેષ અર્થ છે ॥ ૧૪ ॥

પરામર્શ જૈમિનિરચોદના ચાપવદતિ હિ ॥ ૧૮ ॥
 ઊર્ધ્વરેતસુ આદિ શબ્દોમાં) જૈમિનિ (અન્ય આશ્રમનો)
 પરામર્શ (માને છે); નેઓ ચોદનાશબ્દ નથી, કેમકે (શ્રુતિ
 અન્ય આશ્રમનો) અપવાદ કરે છે ॥ ૧૮ ॥

ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ ' [ઇન્દ્રો રારશાર] (ધર્મના ત્રણ સ્કન્ધ-પ્રવિભાગ છે,
 ૧. જે શબ્દો ઊર્ધ્વરેતસુ આશ્રમોના સંકલ્પને માટે કહ્યા છે તે તે પ્રતિપાદન
 સમર્થ નથી; કારણ કે એ શબ્દોમાં જૈમિનિ આચાર્ય અન્ય આશ્રમોના પરા-
 માને છે, વિધિ માનતો નથી. શાથી? કારણ કે સિદ્ધ આદિમાંનો એક પણ
 શબ્દ આદિ નથી; અને એમાં દરેકમાં અન્ય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય
 ન હોવાનું પ્રથમસ્તપ એવ દ્વિતીયો પ્રશ્નચાર્યકુલવાસી તૃતીયોડ્યત્તમાત્મા-
 નિદિઃ યજ્ઞ, અધ્યયન-સંનિવશ ઋગાદિનો અભ્યાસ (સ્વીકરણ, વિચાર, જપ,
 અને દાન, અને આશ્રુતિ એ પાંચ પ્રકારનો અભ્યાસ છે); વેદિબદ્ધાર ભિક્ષ-
 ને યથારાશ્નિ દુષ્યનો સંવિભાગ તે દાન એ પ્રથમ ધર્મસ્કન્ધ છે—યજ્ઞસ્થ-
 ન હોવાથી તત્તિર્વર્તક રહસ્થથી નિર્દિષ્ટ થાય છે; તપઃ દ્વિતીય છે—કૃષ્ણચા-

સન્ધાસ નથી એમ આરોપ કરે છે—' પરામર્શ જૈમિનિઃ ' ૧. ઊર્ધ્વરેતસુ એ સંતાપાનું
 નામ અનુકરણ છે કે નહિ તેનો પ્રમાણભૂત અને જ્ઞાતિભૂતથી સંદેહ થયે જ્ઞાતિભૂત છે
 અનુકરણ નથી એમ કહે છે—' ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ ' ઇત્યાદિ. ' ઊર્ધ્વરેતસુ આશ્ર-
 મો ' = અવાત્તર ભેદને લીધે બહુવચન છે; કેમકે કાન્યાવન રમણિનું અર્થથી અનુકરણ
 છે. ૨. ૧૪, પ્રાણ, પ્રાણપલ, અને જૃહ્ન એમ પ્રશ્નચારી ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં ઉપ-
 ન છે. જે વેદમહાસુપર્યન્તા પ્રશ્નચર્ય આચારે છે તે પ્રાણ. અનુકરણમાં સ્વકારમાંથી, નિલ
 જીરિમુખ તે પ્રાણપલ; અથવા સપત્તરપર્યન્તા વેદમન કરનાર કે જૃહ્ન તે પ્રાણપલ. મરણ-
 ના પુરુષવાસી નૈલિક તે જૃહ્ન કહેવાય છે. જૃહ્નના પણ ચાર પ્રકાર છે—વાતાક,
 ૧૧૪, શાકીન, અને કોરસન્ધિક. તેમાં કૃષિ, ઔરશ્વ આદિ વૈશ્યાદિશ્રુતિથી જીવન નિર્મ-
 કરનો, ઇત્યાદિ કિષાપર તે વાતાકશ્રુતિ. વાયાવર તો અશ્વચિત્તિ છે, વાજન, આવા-
 પ્રતિમહથી વિમુખ છે. શાકીન એટલે વદકંઠમાં નિરત, વાજનાદિશ્રુતિ. સંયવ કરનાર,
 આપી પવિત્ર કરેલા જળ વડે કાંઈ કરતો, પ્રતિદિન દાણા વીંછીને જીવન માળનાર, વા-
 પ્રતી કોરસન્ધિક કહેવાય છે; કેમકે તે દિસાથી વિમુખ છે. વાનપ્રસ્થના પત્ન ચાર પ્ર-
 છે—વૈજાનસ, કૌટુંબર, વાજામિત્ય, અને રૂપ. તેમાં અજૃહ્નપચ્ચ—એટલા વરની
 પ્રમાં પાત્રનાર, મામથી બહિષ્કૃત ઔરશ્વથી અભિક્ષેપ આદિ કરનાર વૈજાનસ કહેવાય છે.
 પ્રાતઃકાલે જીવેને જે દિસા જુએ છે તે દિસાન્ય કુંડલર, બઠારી, નીવાર, રવાખાડી કમ-
 ચાર છે તે કૌટુંબર. જે જટા ને વદકંઠ ધારણ કરે છે, ને આઠ માસ વૃષ્ટ્યુપાર્જન કરીને
 તૃમસ્થમાં સંયવ કરેલાનું જીવન કરે છે ને કાંતિપ્રીમાં સંપ્રદીત પુષ્પ ને ફળનો ત્યાગ કરે

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

‘ઊર્ધ્વરેતસ્ આશ્રમેભાં (વિદ્યાની શ્રુતિ છે); કેમકે શ્રુતિ
(ને આશ્રમેનું અવગમન છે) ॥ ૧૭ ॥

‘ઊર્ધ્વરેતસ્ આશ્રમેભાં વિદ્યાની શ્રુતિ છે; અને ત્યાં વિદ્યા કર્મનું એક
ઉપપત્ત થતું નથી; કર્મનો અભાવ છે તેથી; કારણ કે અગ્નિહોત્ર આદિ કે
તે આશ્રમેભાં નથી, પણ અત્ર શંકા છે કે ઊર્ધ્વરેતસ્ આશ્રમેની વેદમાં
એમ, તે પણ નથી; કેમકે વૈદિક શાસ્ત્રોમાં તેનું પણ અવગમન શાસ્ત્ર-
ધર્મસ્કન્ધાઃ’ [છાન્દોગ શરણાર] (ધર્મનાં ત્રણ સ્કન્ધ-પ્રવિભાગ છે), ‘
રણ્યે યદ્વા તપ ઇત્યુપાસતે’ [છાન્દોગ પારનાર] (જે એઓ અરણ્યમાં
તપને ઉપાસે), ‘તપઃશ્વદે વે સુપયસન્ત્યરણ્યે’ [યુજોગ શરણાર] (તે
યુક્ત વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ તપ અને મદ્ધાને અરણ્યમાં સેવે છે),
‘પ્રમાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રમજન્તિ’ [શૂલ્કો ધાધારર] (એજ આત્મીય
પ્રમાણ્યો સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કરે છે), ‘મલ્લચર્યાવેય પ્રમજેત્’ [મત્ર ૪] (સર્વધીજ
સંન્યસ્ત લેતું) ઇત્યાદિમાં, જેમણે શુદ્ધસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત કરેલો છે એ
મણે પ્રાપ્ત કર્યો નથી, જેમણે ત્રણ મલ્લો અપાકૃત કર્યા છે અને જેમણે
કર્યા નથી તેમનું ઊર્ધ્વરેતસ્ત્વ શ્રુતિમાં અને સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેટલા માટે
વિદ્યાનું સ્વાતન્ત્ર્ય છે ॥ ૧૭ ॥

વળી કર્મ અને તત્ત્વસાન અંગાગીભૂત નથી, બિલ અધિકારીઓમાં રહેલાં છે તે
શાસ્ત્રસૂત્ર અને બૃહસ્પતિસવની પેઠે, એમ કહે છે—‘ऊर्ध्वरेतःसु’ ઇત્યાદિ. તપ્ત ધર્મરેત્
કર્મપ્રધાન આશ્રમો છે, ચતુર્થ શ્રદ્ધસંસ્થ છે એવો અર્થ છે. શ્રદ્ધચર્ય વડે જાપિઓથી, વન
દેવોથી, અને પ્રમ વડે પિતૃઓથી જાણ્યુક્ત થઈ અનુભૂ થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે.
જાણ્યું અપાકૃત કરીને મન મોહને વિષે નિવિદ્ય કરવું; અપાકૃત કર્યા વિના એજ કેવળ
અધોગતિ પામે એવી સ્મૃતિ છે. જે ઉપરથી શુદ્ધસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને ત્રણ
નિરસ્ત કર્યા છે તેનેજ સંન્યસ્તનો અધિકાર છે એવી શંકા ન કરવી. પ્રમચર્યથીજ સંન્ય-
સેતું, દ્વિતીય આશ્રમ ઇચ્છ્યો ને સેવવો એમ વિધિશ્રુતિ, અને વિધિસ્મૃતિના વિરોધથી અર્થ-
શ્રુતિ અને અર્થવાદસ્મૃતિ અવિરક્તને વિષે છે એમ સમજવું છે એમ કહે છે—‘
શુદ્ધસ્થાશ્રમ’ ઇત્યાદિ. ‘તેટલા માટે’ = સંન્યાસનિષ્ઠ છે તેથી પણ ॥ ૧૭ ॥

૧ નેતુરેત સેવકં એવી ઉપરલિપ્ત પારિવાર્ય-સંન્યાસ.

તે તે બનાવેલીય થયે; કે અનધિકૃતને વિષેના થયે. પણ ગાર્હસ્થ્ય ઊર્ધ્વરે-
તસ આશ્રમે સાધેષ પરામૃષ્ટ છે. 'યજ્ઞ, અધ્યયન, અને દાન એ પ્રથમ છે' એમ.
ખરૂં છે, એમ છે; તોપણ ગૃહસ્થ પ્રતિષ્ઠા અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું વિધાન છે તેથી
તેનું અસ્તિત્વ મુતિપ્રસિદ્ધ છે. તેટલા માટે આ પરામર્શ સ્તુત્યર્થજ છે, ચોદનાર્થ નથી.
વળી અન્ય આશ્રમનો પ્રત્યક્ષ મુતિ અપવાદ કરે છે—'વીરહા વા યથ દેવાનાં યોગ્ગિ-
મુદ્રાસયતે' (લે અગ્નિનું ઉદ્ઘાસન કરે છે તે દેવોનો 'વીરહા—નણામિ થાય છે).
'આચાર્યાય મિયં ધનમાહત્વ પ્રજાતન્તુ મા ક્યવચ્છેન્તીઃ' [તૈત્તિ ૧૧૧૧] (આચાર્ય-
ને માટે હજુ ધન { વિધાનિષ્ઠયને અર્થે } આણીને—તેને આપીને { આચાર્યથી
અનુજ્ઞાન, અનુરૂપ દારાને લાવી } પ્રત્યસંતાનનો વ્યવચ્છેદ ન કરે { પુત્ર ન ઉત્પન્ન
થાય તોપણ પુત્રકામ્યાદિ કર્મથી તેની ઉત્પત્તિ માટે યત્ન કરવો }, 'નાપુલ્લ લોકોડ-
લીતિ તત્સર્વે પરાયો વિદુઃ' (અપુત્રને લોક પ્રાપ્ત થતો નથી એમ. તે સર્વ પશુઓ
અણે છે) ઇત્યાદિ. તેમજ 'યે ચેમેડરણ્યે ધજ્ઞા તપ ક્લુપામતે' [છાન્દો ૫૧૧૧]
(લે એઓ અરણ્યમાં, મહા, તપને ઉપાસે છે), 'તપઃધજ્ઞે યે ક્લુપયસત્ત્વરણ્યે'
[મુણ્ડ ૧૧૧૧] (લે { જ્ઞાનયુક્ત વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીઓ } તપ અને મહાનું
અરણ્યમાં રહી સેવન કરે છે { તેઓ સૂર્યોપસંક્રિત ઉત્તરાયણ માર્ગે પુણ્યપાપકર્મ
હીજી ધર્મ જાય છે }) એ દેવધાનનો ઉપદેશ છે, અન્ય આશ્રમનો ઉપદેશ નથી.
'તપ યથ દ્વિતીયઃ' [છાન્દો ૧૧૨૩] (તપજ દ્વિતીય છે) ઇત્યાદિને વિષે અન્ય
આશ્રમનું અભિધાન સંદિગ્ધ છે. તેમજ 'યતમેય પ્રજાગિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રમજન્તિ'
(એજ આત્મલોક ક્ષણતા પ્રજાલ્યો સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કરે છે) એ લોકની
સ્તુતિ છે, પારિત્રાજ્યનો વિધિ નથી. પણ 'મ્લચર્ચાર્થેય પ્રમજેત્' (અશ્વચર્ચથીજ

કહે છે—'પણ ગાર્હસ્થ્ય' ઇત્યાદિ. 'પ્રજાતન્તુમ્'—'તન્તુમ્—સંનિવિને. 'યે ચેમે'—
'તેઓ અર્ચરશિમાનિની દેવતાને પ્રાપ્ત કરે છે' એવો સેષ છે. સ્કન્ધપ્રકર આશ્રમને વિષે અસ્ત
છે તેથી પણ અર્થ આશ્રમવિશે નથી એમ કહે છે—'તપ યથ દ્વિતીયઃ' ઇત્યાદિ. ત્યારે
પ્રમજન્તિ એ આત્મવિશે છે એથી કહે છે—'તેમજ 'યતમેય'—'ઇત્યાદિ. આત્મલોક
વળે મોટો કે જેને માટે અશ્વ પ્રવચ્ચા પણ કરે છે એમ સ્તુતિ છે, વર્તમાનકાળમાં અપ-
દેય છે તેથી. હવે પૂર્વપક્ષનો આરોપ કરી એ મુતિ નથી એમ કૃત્યાચિન્તા છે એમ કહે છે—
'પણ 'અશ્વચર્ચથીજ' ઇત્યાદિ. સારાંશ આ પ્રમાણે છે—ઊર્ધ્વરેતત્ આશ્રમોમાં વિદ્યા
લેવામાં આવે છે તેથી કર્મચળા નથી એમ એ પૂર્વ અધિકરણને અને કહ્યું છે તેનો અહિં આ-
રોપ કરી સમાધાન કરે છે એમ સંમતિ છે. 'મત્યન્તમાત્માનમાચાર્યકુલેડવસાદયન્' એમ
નૈમિષ પ્રજ્ઞચારીના, આચાર્યકુળમાં શુભ્રાથી લખનપર્યન્ત વાસનું વિધાન છે. 'ત્રયો ધર્મસ્કા-
ન્ધ્યાઃ' એમ ધર્મસ્કન્ધ-પદ્યગ્રંથી પ્રજ્ઞચરં, ચાર્દસ્થ, અને વાનપ્રસ્થ નામના ત્રણ આશ્રમોનું
કે મેહસુ શાય છે, તોપણ મુનિનું તેમાં તાત્પર્ય નથી, પણ તેનો અનુવાદ કરી પુણ્યલોકપ્રા-
પ્તિ અર્થે જીવને લીધે મિત્રા કરી, પ્રજ્ઞસંસ્થાનું અમૃત જીવે તેથી સ્વપન કરે છે. સંન્યા-
સી તો તેમાં જન્મે પણ નથી. તેમાં પણ પ્રજ્ઞચરં અને વાનપ્રસ્થ, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં જન્-
મ, અન્ધ, પશુ આદિ વિષે હોયથી, સ્મૃતિ ને આચારમાં એ પ્રસિદ્ધ છે તેનેજ અનુવાદ

ન્દ્રાયણુ આદિ તથા કરનાર તાપસ કે પરિત્રાસ—બ્રહ્મચારી, આચાર્યકુટુંબ સ્થાન જેતું શીલ છે તે; તૃતીય ધર્મસ્કન્ધ જીવનપર્યન્ત નિયમોથી આચાર્યકુટુંબ ભેદે ક્ષીણ કરનાર એ છે—‘નૈષ્ઠિક’ છે. એ સર્વે ત્રણે પણ આશ્રમીઓ વધેલા કરે પુણ્ય લોક થાય છે) એમ પૂર્વે પરામર્શ કરીને આશ્રમોનું અનાત્યન્તિક ફળ કહી આત્યન્તિક ફળ આપનાર તરીકે બ્રહ્મસંસ્થતાનું સ્તવન કરે છે—‘બ્રહ્મસંસ્થતાનુ મેતિ’ [છાન્દોગ સારશર] (બ્રહ્મને વિષે જેણે સમ્યક્ સ્થિતિ કરી છે એણે પુણ્ય પુણ્યલોકથી વિલક્ષણ અમરણલાભ—આત્યન્તિકફળ પ્રાપ્ત કરે છે). પણ પરામર્શ પણ આશ્રમો ગમ્ય થાય છેજ. ખડું છે, ગમ્ય થાય છે. પણ સ્મૃતિ અને આચાર્ય તેઓ પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિથી નથી. એ કારણથી પ્રત્યક્ષ સ્મૃતિનો વિરોધ થો

છે તે વાલ્કખિલ્ય છે. ફળપો તો શીલું પછું અને ફળ પર વૃત્તિ કરે છે, ગમે ત્યાં જાય ને કર્મપર છે. તેમજ પારિવાજક ચાર પ્રકારના છે—કુટીચક, જડકક, હંસ, અને શાપક તેમાં પોતાના પુત્રના ઘરમાં ભિક્ષા કરનારા નિર્દયીઓ કુટીચક કહેવાય છે. જડકકો તો શિલ છે, ‘શિક્ષ્ય, જળ, પવિત્ર પાદુકા, આસન, શિખા, યજ્ઞોપવીત, કોપીન, અને કાચવસ્ત્ર ધાર કરીને તીર્થોમાં પર્યટન કરી ભિક્ષા કરે છે, ને આત્માની પ્રાર્થના કરે છે. જેઓ એકદી છે, શિક્ષા સિવાય યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, શિક્ષ્ય અને કમંડળ હાથમાં રાખે છે, ત્રાપમાં એ રાત વસે છે, અને કુચ્છચાન્દ્રાયણુ ત્રત આચરે છે તે હંસ કહેવાય છે. એક દંડ ધારણ નાર, મુષક, યજ્ઞોપવીત વિનાના, સર્વ કર્મનો જેમણે ત્યાગ કર્યો છે એવા આત્મનિષ્ઠ તે પરામર્શ નાર, કહેવાય છે. આદિ પૂર્વપક્ષમાં સંન્યાસનો અભાવ છે તેથી જ્ઞાનનું સ્વતંત્ર ફળ અસિદ્ધ છે, સિદ્ધાન્તમાં સંન્યાસ છે તેથી તે ફળની સિદ્ધિ છે એમ પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તના ફળમાં ભેદ છે. સ્કન્ધ = આશ્રમ. ‘અત્યન્તમાત્માનમાચાર્યકુલે કર્શયન્’—આત્માનુ આચાર્યના કુળમાં—ઘરમાં શરીરને કૃશ કરતો, નૈષ્ઠિક એવો અર્થ છે. સ્કન્ધશ્રુતિમાં જાણે વિધાન નથી, પણ બ્રહ્મસંસ્થતાની સ્તુતિને અર્થે તેનો અનુવાદ થાય છે એમ કથા પત્રી સંક કરે છે—‘પણ પરામર્શમાં પણ’ ઇત્યાદિ. અનુવાદની જેને અપેક્ષા છે એવા પુરોહિત પ્રતીતિ સ્વીકારે છે—‘ખડું છે, ગમ્ય થાય છે’ ઇત્યાદિ. પ્રત્યક્ષ સ્કન્ધશ્રુતિનેજ પુરોહિત લો, અનુવાદ નહિ તેથી કહે છે—‘પણ સ્મૃતિ અને આચાર્યથી’ ઇત્યાદિ. સ્મૃતિ અને આચાર્યનું પણ મૂળ એજ શ્રુતિને લો; કેમકે કુતૂહલ શ્રુતિને વિષે વિધિમાત્રની કલ્પના કરવા ગાયવ છે; પણ એને અનુવાદ ગણવામાં તો મૂળ તરીકે સામિક અનમિક આશ્રમશ્રુતિ અને વિષે વિધિ એમ બે કલ્પના કરવામાં ગૌરવ થયે તેથી કહે છે—‘એ કારણથી પ્રત્યક્ષ ન પામે વિરોધ થયે’ ઇત્યાદિ. આશ્રમો સ્માર્ત છે તેથી પ્રત્યક્ષ શ્રુતિના—વાચસ્પત્યકુટુંબ કર્યા છે. શ્રુતિ છે તેના—અવિરુદ્ધ આશ્રમોનુંજ મહણ કરવાનું છે. વિરુદ્ધ આશ્રમો—અતીતીય આશ્રમ પેટા કરવાની છે, અથવા કર્મને વિષે જેને અધિકાર નથી એવા અપત્રી અને અધવાદસ્મૃતિ એવો અર્થ છે. માવજીવ્ય શ્રુતિ સાથે વિરોધ થાય છે તેથી અપત્રી અને આશ્રમ’ ઇત્યાદિ. સ્કન્ધશ્રુતિને વિષે અનુવાદત્વ સમાન છે તેથી ગાદસ્વની પેઠે કારણ એમ આશંકા કરી કહે છે કે તે ઐત લેવાથી તેનું અનુકરણ છે, કારણ એટલા માટે બ્રહ્મસંસ્થતાની સ્તુતિ કરનારે એ સ્કન્ધપણ છે કારણ

સ્તંભ છે) ઇત્યાદિ. જેમ આદિ અન્ય મુતિમાં વિદિતજ ગાર્હસ્થ્યનો પરામર્શ થયે છે, એમ અન્ય આશ્રમનો પણ એમ સમજવું; અને જેમ ઉપવીતવિધિ જેવું તાત્પર્ય છે એવા વાક્યમાં નિષીત અને પ્રાચીનાવીતનો પરામર્શ છે, તેટલા માટે ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમનું અનુષ્ટેય સમાન છે, તેમ 'પતમેવ પ્રમાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ' [બુદ્ધ ૭ પાદ ૨૨] (એજ આત્મસૌક્ય ઇચ્છતા પ્રમાણએ સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કરે છે) એનો વેદના અનુવચન આદિ સાથે સમભિવ્યાહાર થયે છે, 'યે ચંમેડરણ્યે ધજ્ઞા તપશ્ચુપાસતે' [છાન્દોગ ૫.૧૦.૧] (જે એઓ અરણ્યમાં પ્રજ્ઞા તપને ઉપાસે છે) એનો પૈયાગ્રિવિધા સાથે, 'તપ યવ દ્વિતીયઃ' [છાન્દોગ ૫.૨.૩૨] (તપજ દ્વિતીય છે) ઇત્યાદિમાં અન્ય આશ્રમનું અભિધાન સંદિગ્ધ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ દોષ નથી; કેમકે નિશ્ચયનું કારણ છે; કેમકે 'ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ' [છાન્દોગ ૨.૨.૩૨] (ધર્મના ત્રણ સ્તંભ છે) એમાં ધર્મસ્તંભ ત્રણ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે; અને યજ્ઞાદિ ધણા ધર્મો, ઉત્પત્તિભિન્ન હોઈ, આશ્રમસંબંધથી અન્યત્ર, સ્કન્ધાઃ' એમાં ઉપરોક્ત આશ્રમો મુલનારપ્રસિદ્ધજ પરામુદ્ધ યાવ છે, એ વાક્યમાં પરામુદ્ધ છે તેથી, ગાર્હસ્થ્યની જે એવો અર્થ છે. પરામર્શ વિધિપૂર્વક છે તેને માટે દુષાન્ત કહે છે— 'જેમ ઉપવીતવિધિ જેવું તાત્પર્ય છે એવા વાક્યમાં' ઇત્યાદિ. 'નિષીતં મનુષ્યાણાં પ્રાચીનાવીતં વિરૂણામુપવીતં દેવાનામ્' ડાઝા ખમા પર રહેલું અને જમણા પાસાને બા- પેકું યજ્ઞસૂત્ર તે ઉપવીત; જમણા ખમા પર રહેલું અને ડાઝા પાસેને વ્યાપેલું તે પ્રાચીનાવીત; અને કંડલિગ તે નિષીત. એ વાક્યમાં દેવ કર્મને વિરે ઉપવીતનું વિધાન છે અને તેની સ્તુ- તિને માટે બીજા એનો અનુવાદ છે; કેમકે માનુષ ક્રિયાઓમાં સૌકર્યને અર્થે કંડલિગવસ્તુધા- રણ કે દેહધર્મ-ધનમાં નિષીત એ પ્રામ છે અને પ્રાચીનાવીત એ માનુષ અને પિત્ર્ય કર્મમાં અન્ય વિધિથી પ્રામ છે. અર્થાત્, નિષીત અને પ્રાચીનાવીત એ માનુષ અને પિત્ર્ય કર્મ સંજ્ઞાથી તરીકે અન્ય મુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ આદિ અનુવાદ છે, ઉપવીતવિધિ સાથે એકવાક્યના યાવ માટે. એ પ્રમાણે આદિ પણ અન્ય આશ્રમો શાસ્ત્રનારમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ અનુવાદ છે એમ સમજવું; કેમકે તેમની સાથે જેનો સમભિવ્યાહાર છે એવો ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમનો સંજ્ઞા તરીકે સ્વીકાર છે. 'ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ' ઇત્યાદિ પરામર્શમુતિમાં પણ ગાર્હસ્થ્યની જે અન્ય આશ્રમ પણ અન્યત્ર હિદિતનો પરામર્શ છે; તેને વિદિની અપેક્ષા છે તેથી એવો અર્થ છે. 'જયો ધર્મસ્કન્ધાઃ' માં ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમનો પણ પરામર્શ છે, ગાર્હસ્થ્ય સાથે અન્ય આશ્રમને એ કહે છે— 'તેમ 'પતમેવ પ્રમાજિનઃ' ઇત્યાદિ. 'એનો' = પારિત્યાગ્યનો. વિધિવે વેદાનુવચનાદિના સાદિલથી પારિત્યાગ્ય પણ વિધિવ છે એવો અર્થ છે. અન્ય વાક્યમાં પણ સામ્યમુતિ કહે છે— 'યે ચંમેડરણ્યે' ઇત્યાદિ. 'એનો' = વાનપ્રસ્થનો. વિધિવે પયાગ્રિ- વિધા સાથે વાનપ્રસ્થની ઉત્તિ છે તેથી તે પણ વિધિવ છે એવો અર્થ છે. નિશ્ચયકારણ કહે છે— 'કેમકે 'ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ' ઇત્યાદિ. સ્કન્ધચત્ત્વર સમુદયાયક હોય તોપણ ત્રિત્વ- પ્રતિજ્ઞા થયે એમ આસંજા કરી કહે છે— 'યજ્ઞાદિ ધણા ધર્મો' ઇત્યાદિ. 'યજેત', 'દ- યાત્' ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિવિધિથી જિજ્ઞ છે, તેથી જુદા ધર્મોનો આશ્રમસંજ્ઞા વિના ત્રિત્વમાં અ- ન્તર્ભાવ કરવો શક્ય નથી. સ્કન્ધચત્ત્વર આશ્રમચાચક ન હોય તો યજ્ઞાદિનું ત્રિત્વ ન યાવ; કેમકે તેઓ અવિદ્યુત છે. તેટલા માટે સ્કન્ધચત્ત્વરનો સમુદ અર્થ મુજા ન હોવાથી ત્રિત્વ- ધર્મજ સ્કન્ધચત્ત્વર આશ્રમચાચક છે એમ નિશ્ચય કરાવે છે. 'ઉત્પત્તિભિન્ન હોઈ' =

સ્કન્ધ છે) ઇત્યાદિ. જેમ આદિ અન્ય કૃતિમાં વિહિતજ ગાર્હસ્થ્યનો પરામર્શ થયો છે, એમ અન્ય આશ્રમનો પણ એમ સમજવું; અને જેમ ઉપવીતવિધિ જેનું તાત્પર્ય છે એવા વાક્યમાં નિવીત અને પ્રાચીનાવીતનો પરામર્શ છે, તેટલા માટે ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમનું અનુદેયત્વ સમાન છે. તેમ 'પતમેવ પ્રમાજિનો લો-કમિષ્ણન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ' [બ્રહ્મસુદ્ર ૪૨] (એજ આશ્રમલોક ઇચ્છતા પ્રયાજીએ) સર્વ કર્મનો સંન્યાસ કરે છે) એનો વેદના અનુવચન આદિ સાથે સમલિખ્યાદાર છે. 'યે લેમેડરણ્યે ધ્રુવા તપ ઇન્યુપાસતે' [બ્રહ્મસુદ્ર ૪૧] (જે એઓ અરણ્યમાં બ્રહ્મ તપને ઉપાસે છે) એનો પંચાગ્નિવિદ્યા સાથે, 'તપ યવ દ્વિતીયઃ' [બ્રહ્મસુદ્ર ૪૨] (તપજ દ્વિતીય છે) ઇત્યાદિમાં અન્ય આશ્રમનું અભિધાન સંદિગ્ધ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ દોષ નથી; કેમકે નિશ્ચયનું કારણ છે; કેમકે 'ત્રયો ધર્મેસ્કન્ધાઃ' [બ્રહ્મસુદ્ર ૪૨] (ધર્મના ત્રણ સ્કન્ધ છે) એમાં ધર્મસ્કન્ધ ત્રણ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે; અને યજ્ઞાદિ યજ્ઞા ધર્મો, ઉત્પત્તિભિન્ન હોઈ, આશ્રમસંશ્લેષધી અન્યત્ર, સ્કન્ધાઃ' એમાં જીવંદૈત્ય આશ્રમો મુલન્તરપ્રસિદ્ધજ પરામૃદ્ધ થાય છે, એ વાક્યમાં પરામૃદ્ધ છે તેથી, ગાર્હસ્થ્યની જેટલે અર્થ છે. પરામર્શ વિધિપૂર્વક છે તેને માટે દુશાન્ત કહે છે— 'જેમ ઉપવીતવિધિ જેનું તાત્પર્ય છે એવા વાક્યમાં' ઇત્યાદિ. 'નિવીતં મનુષ્યાણાં પ્રાચીનાવીતં પિતૃણામુપવીતં દેવાનામ્' ડાળા પત્તા પર રહેલું અને જમણા પાસાને બા-પેશું વચ્ચેનું તે ઉપવીત, જમણા પત્તા પર રહેલું અને ડાળા પાસેનું વ્યપેશું તે પ્રાચીનાવીત; અને કંડાલિત તે નિવીત. એ વાક્યમાં દૈવ કર્મને વિષે ઉપવીતનું વિધાન છે અને તેની સ્તુ-તિને માટે બીજા જેનો અનુવાદ છે, કેમકે માનુષ ક્રિયાઓમાં સૌકર્યને અર્થે કંડાલિતવસ્તુ-રણ કે કંડાલિતવસ્તુમાં નિવીત એ પ્રાપ્ત છે અને પ્રાચીનાવીત પિતૃ કર્મમાં અન્ય વિધિથી પ્રાપ્ત છે. અર્થાત્, નિવીત અને પ્રાચીનાવીત એ માનુષ અને પિતૃ કર્મ સંજ્ઞાથી તરીકે અન્ય કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ આદિ અનુવાદ છે, ઉપવીતવિધિ સાથે એકવાક્યતા થાય માટે. એ પ્રમાણે આદિ પણ અન્ય આશ્રમો શાસ્ત્રાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ અનુવાદ છે એમ સમજવું; કેમકે તેમની સાથે જેનો સમલિખ્યાદાર છે એવો ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમનો અંત તરીકે સ્વીકાર છે. 'ત્રયો ધર્મેસ્કન્ધાઃ' ઇત્યાદિ પરામર્શકૃતિમાં પણ ગાર્હસ્થ્યની જેટલે અન્ય આશ્રમ પણ અન્યત્ર વિહિતનો પરામર્શ છે; તેને વિધિની અપેક્ષા છે તેથી એવો અર્થ છે. 'ત્રયો ધર્મેસ્કન્ધાઃ' એમાં ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમનો પણ પરામર્શ છે, ગાર્હસ્થ્ય જાણે અન્ય આશ્રમને સામ્ય છે એ દર્શાવનારી મુતિ છે એમ કહ્યું છે, હવે પારિનાશ્યવાક્યમાં પણ સામ્યમુતિ છે એમ કહે છે— 'તેમ 'પતમેવ પ્રમાજિનોઃ' ઇત્યાદિ. 'એનો' = પારિનાશ્યનો. વિધેય એમાં ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમનો પણ પરામર્શ છે, ગાર્હસ્થ્ય જાણે અન્ય આશ્રમને સામ્ય છે એ દર્શાવનારી મુતિ છે એમ કહ્યું છે, હવે પારિનાશ્યવાક્યમાં પણ સામ્યમુતિ છે એમ કહે છે— 'યે લેમેડરણ્યે' ઇત્યાદિ. 'એનો' = વાનપ્રસ્થનો. વિધેય પંચાગ્નિ-વિદ્યા સાથે વાનપ્રસ્થની ઉગ્રિ છે તેથી તે પણ વિધેય છે એવો અર્થ છે. નિશ્ચયકારણ કહે છે— 'કેમકે 'ત્રયો ધર્મેસ્કન્ધાઃ' ઇત્યાદિ. સ્કન્ધશબ્દ સમૂહવાચક હોય તોપણ ત્રિત-વ્યવસ્થા કરવો શક્ય નથી. સ્કન્ધશબ્દ આશ્રમવાચક ન હોય તો વ્યવસ્થાનું ત્રિત ન થાય; કેમકે તેઓ અધિકૃત છે. તેટલા માટે સ્કન્ધશબ્દનો સમૂહ અર્થ મુકા ન હોવાથી ત્રિતસં-ખ્યાત સ્કન્ધશબ્દ આશ્રમવાચક એમ નિશ્ચય કરાવે છે. 'ઉત્પત્તિભિન્ન હોઈ' =

સંન્યસ્ત થવું) એમ જાણાણું એ વિસ્પષ્ટ, પ્રત્યક્ષ પારિતોષ્યવિધાન છે. ખરું છે, એ પ્રમાણે એ છે. પણ એ શ્રુતિની અપેક્ષા કર્યા વગર આ વિચાર છે એમ સમજવું ॥ ૧૮ ॥

અનુષ્ટયં વાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૯ ॥

(અન્ય આશ્રમ) અનુષ્ટય છે એમ બાદરાયણ (માને છે), સામ્યની શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૧૯ ॥

અન્ય આશ્રમ અનુષ્ટય છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. વેદમાં સ્પષ્ટ છે તેથી અને અમિદોષાદિ અવશ્ય અનુષ્ટય છે તેથી તેના વિરોધને ક્ષીણે અન્ય આશ્રમ અનધિકૃતથી અનુષ્ટય છે એ વિચારનું નિરાકરણ કરે છે, ગાર્હસ્થ્યની પોજ અન્ય આશ્રમ પણ ઇચ્છે તો ન હોય એવાએ લેવો એમ માનતો (નિરાકરણ કરે છે), શાથી? સામ્યશ્રુતિ છે તેથી; કારણ કે ગાર્હસ્થ્યની સાથે અન્ય આશ્રમની પરંપરાશ્રુતિ દેખાય છે, 'ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ' [છાન્દોગ સરસાર] (ધર્મના પ્રજ

છે. ગાર્હસ્થ્યનો તો 'કુટુમ્બે શુચી દેશે' ઇલાદિ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ અનુવાદ છે. બ્રહ્મચર્ય સમાપ કરીને, મુઠદશિતાદિ પ્રિય ધન આચાર્ય અર્થે આશીને ગાર્હસ્થ્યથી અન્ય આશ્રમ મંદળ કરીને પ્રત્યગ્નુને—તન્નુવત્ સન્તન્યમાન પ્રત્યને ન્યવિષ્ણ ન કર—ઇલાદિ શ્રુતિથી જોયેન છે તેથી ઇષ્વરેતમ વૈદિક છે એમ કહેવું સમ્ય નથી. 'યે ચેન્મેડરણ્યે' ઇલાદિ વાક્ય તો અનિક્ષેપથી સામ્ય કોવાળી દેવમાનની સ્તુતિ કરે છે. વળી 'તય વ્ય ધિત્રીયઃ' એમાં અન્ય આશ્રમનું સ્વસાદથી (આશ્રમવાચક સંકેતથી) મંદળ નથી, પણ તયોજિતથી અનુષ્ટય છે; અને તપનો તો 'યથાકથંચિત્ શુદ્ધસ્થમાં પશુ સખવ છે તેથી અન્ય આશ્રમનું મંદળ કરું સમ્ય નથી. એ પ્રમાણે 'મલ્યન્તમાન્માનમાચાર્યકુલેડવસાદયન્' એનું પણ ઉપકાર કરનાર વિષે, આત્મનિક શુશ્રૂષા વિષે બાળમાન કરવું શક્ય છે તેથી એમાં અન્ય આશ્રમનું મંદળ નિર્ધારવું સમ્ય નથી. એ રીતે 'યે ચેન્મેડરણ્યે' એ પણ યથા કથંચિત્ શુદ્ધસ્થ વિષેજ સમજવું; કેમકે મુરિદિરાદિની પેઠે નિમિત્તવિશેષે કરીને તેને પણ અરણ્યમાં તપનો સંભવ છે. 'યતમેવ પ્રવ્રજિતો લોકમિષ્ણન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ' એમાં પણ સંન્યાસવિધિ નથી; પણ કહેશામઃ કોનાને ક્ષીણે પ્રસિદ્ધ, સ્મૃતિ આદિને વિષે જે પારિતોષ્ય અનધિકારિવિષયક છે, તેનો અનુવાદ કરીને આત્મરૂપ લોકની સ્તુતિ છે કે એ લોક અનિક્ષેપસાધ્ય છે. એકે 'મલ્યવર્ણદેવ પ્રવ્રજેન્' ઇલાદિ સ્પષ્ટ આશ્રમાન્તરવિધિ છે, તોપણ ને નથી એમ કૃત્વાચિન્નાથી વૈદિક તરીકે સમજી પણ જે અર્થ તેની સાથે જોયો સમન્વિત્વાદાર છે એવું અન્ય પણ, બાપકને અમાને, વૈદિક તરીકે સમજવું અને અપૂર્વત્વ વિધિને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ સમન્વયના માટે આ તિવર પ્રવર્તે છે ॥ ૧૯ ॥

સંપ્રજ્ઞાને વિષે અન્ય આશ્રમો અન્યન્તરવિદિન અનુવાદ કરાય છે, એ વાતથી મનુષ્ય છે તેથી, ગાર્હસ્થ્યની પેઠે—એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'અનુષ્ટયમ્' ઇલાદિ. 'ત્રયો ધર્મ'

દેવેન્દ્રો ધારયતિ' (સરવામાં નામેડા દહિની નીચે સમિધને ધારણ કરના તેણે જનું; કારણ કે દહિની ઉપરના સમિધને તે દેવો માટે ધારણ કરે છે) એમાં નીચે ધારણ કરનારની સાથે (ઉપરિ ધારણને) એકવાક્યવાની પ્રતીતિ છે તોપણ ઉપરિ ધારણનું વિધાન છેજ, અપૂર્વ છે તેથી; એમકે યેવના લક્ષણમાં કહ્યું છે—'વિધિસ્તુ ધારણેન્દ્રવેન્દ્રવે' [પૂર્વેમીમાં શાકાગ્રાપ] (દૈવિક દહિને વિષે સુગંધની-સરવાની ઉપર સમિદ્ધારણ અપૂર્વે તેથી વિધિ છે) એમ. તે પ્રમાણે અર્થ પછી આશ્રમપરામર્શનું વિધિય છે એમ કલ્યાય છે. એકે અન્ય આશ્રમોના એ પરામર્શજ છે, તોપણ અગ્રસંસ્થના, સ્તુતિના સામર્થ્યથી અવરણ વિધેય તરીકે સ્વીકારવાની છે. એ સ્થિતિ ચાર આશ્રમોમાં ગમે તે કોઈની છે કે પરિવાજકનીજ છે તે વિવિધ કરતું એકેએ. એ અગ્રચારી પર્વન્ત આશ્રમોના પરામર્શ કરાય છે તેમાં પરિવાજક પછી પરામૃદ્ધ હોય તો ચારે આશ્રમો અવિશિષ્ટ રીતે પરામૃદ્ધ છે તેથી, અને (અગ્ર-સંસ્થનું) આશ્રમમાં ન હોતું એ અનુપપન્ન છે તેથી ચાર આશ્રમમાં ગમે તે કોઈ અગ્રસંસ્થ થયો. પણ એ પરિવાજક પરામૃદ્ધ ન હોય તો પરિશિષ્ટ રહેતો પરિવા-

સ્નાત્ સમિધં ધારયન્નુદ્રવેન્દ્રવે' (પિત્ર એમાં તે દહિની નીચે સમિધને ધારણ કરી તેણે જનું) એમ અધિધારણ નિહિત છે તેથી 'ઉપરિ દિ' ઇત્યાદિ તેના યેવના અનુચાર તરીકે તેની એકવાક્યતા સિદ્ધ થાય છે, તોપણ દેવેન્દ્રવેન્દ્રવે સમિદ્ધારણ અપૂર્વ હોવાથી વિધિય છે એમ વાક્યમેદ છે એનું તુતીય અધ્યાયમાં નૈમિત્તિ આશયે કહ્યું છે એવો અર્થ છે. સારાંશ આ પ્રમાણે છે—એકે આ સંસ્થ અગ્રસંસ્થની સ્તુતિ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી એમાં એકવાક્યતા છે, અને એકવાક્યતા સંભવે સારે વાક્યમેદ અન્યાય છે; તોપણ અન્ય આશ્રમોની પૂર્વેમિદ્ધિ નથી મટે પરામર્શ અનુપપન્ન છે અને અપરામર્શ થયે સ્તુતિ સંતવની નથી નિહિત એકવાક્યતા શું પ્રતિપાદન કરે છે? આમ એકવાક્યતાનું પ્રયોજન ન હોવાથી તેનો ભંગ કરી કહે છે કે અપૂર્વ હોવાથી વિધિય હેતુ વપારે સારો છે, ધારણની પેઠે. એમ 'અગ્ર-સ્નાત્ સમિધં ધારયન્નુદ્રવેન્દ્રવે' દિ દેવેન્દ્રો ધારયતિ' એમાં અધિધારણની સાથે ઉપ-રિધારણની એકવાક્યતા પ્રતીતિ થાય છે તોપણ અપૂર્વ છે તેથી ઉપરિધારણનું વિધાનજ થાય છે, તેમ જાહેર પછી આશ્રમાન્તરપરામર્શનું નિર્ણય છે એમ કલ્યાય છે. આ પ્રમાણે ચારે આશ્રમોનું વિધાન છે એમ પણ કહ્યો છે. હવે તલુ આશ્રમના અનુચારથી પારિવાજક એક-વાક્યજ વિધાન છે એમ અન્ય પણ કહે છે—'એકે અન્ય આશ્રમોના' ઇત્યાદિ. અગ્રસં-સ્થના વિધિને વિષે પારિવાજકવિધિ થી રીતે એમ આલેખ કરી વિચારે છે—'એ સ્થિતિ ચાર આશ્રમોમાં' ઇત્યાદિ. પણ 'જયો ઘર્મસંસ્થાઃ' એ વાક્યમાં આશ્રમઅનુદ્રવેન્દ્રવે અ-પ્રાપ્તિ તેથી આ વિચાર નિર્ણય છે એમ આલેખ કરી, તે વાક્યમાં પરિવાજક પરામૃદ્ધ છે કે નહિ એમ સંદેહ હાથી આવ પદ્યમાં પૂર્વપદ્યપ્રાપ્તિ કહે છે—'એ અગ્રચારી પર્વન્ત આશ્રમોના' ઇત્યાદિ. પણ અગ્રસંસ્થ એ આશ્રમમાં નહિ એવો, અર્થાત્ અનાશ્રમી કેમ ન થાય તેને મટે કહે છે—(અગ્રસંસ્થનું) આશ્રમમાં ન હોતું' ઇત્યાદિ. 'અનાથમો ન તિષ્ઠેત' (આશ્રમ વિના રહેતું નહિ) એવો વિધેય છે તેથી એવો ભાવ છે. બીજા પદ્યમાં સિદ્ધાન્તપ્રાપ્તિ કહે છે—'પણ એ પરિવાજક પરામૃદ્ધ ન હોય' ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે

ત્રિત્વમાં અન્તર્ભાવ કરાવવા શક્ય નથી. તેમાં યજ્ઞાદિતિંગ જુદાશ્રમ એ એક પ-
ર્મસ્કન્ધ નિર્દિષ્ટ છે, અને બ્રહ્મચારી એમ આશ્રમનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે, તો તપ એ
પણ તપઃપ્રધાન આશ્રમથી કયો બીજો ધર્મસ્કન્ધ સ્વીકારાય છે? 'યે ચેમેડત્ત્યે'
[છાન્દોગ પારોશ] (જે એઓ અરણ્યમાં) એમાં પણ અરણ્યતિંગથી શ્રદ્ધા અને
તપથી આશ્રમનું શરૂણ છે. તેટલા માટે પરામર્શ હોય તોપણ અન્ય આશ્રમ અ-
નુકુલ છે ॥ ૧૬ ॥

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

અથવા વિધિ છે, ધારણની પેઠે ॥ ૨૦ ॥

અથવા એ અન્ય આશ્રમનો વિધિ છે, માત્ર પરામર્શ નથી. પણ વિધિ છે
એમ સ્વીકારવાથી એકવાક્યતાની પ્રતીતિને બાધ આવે, અને આદિ એકવાક્યતા
પ્રતીત તો થાય છે કે ધર્મના ત્રણ સ્કન્ધ, પુણ્યલોક જેનું ફળ ॥ એવા છે, અને
'શ્રમસંસ્થતા અમૃતાત્વ જેનું ફળ છે એવી છે એમ. એ ખરું છે. પણ એકવાક્ય-
તાની પ્રતીતિ છે તેના પણ પરિત્યાગ કરીને વિધિનાજ સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ છે,
અપૂર્વ છે તેથી, અન્ય વિધિ જોવામાં આવતો નથી તેથી, અને અન્ય આશ્રમોની
પ્રતીતિ વિસ્પષ્ટ હોવાને લીધે મુમુક્ષુશ્રદ્ધાની કષ્ટપનાએ કરીને એકવાક્યતાની યોગ્યતા
અનુપપન્ન છે તેથી, ધારણની પેઠે. જેમ 'અઘસ્તાત્ સમિધં ધારણમનુદ્રવેદુવરિ દિ

જેત, અધ્યેતનયં, વચાન્ એમ પૃથક્ ઉત્પન્ન એવો અર્થ છે. તારે એ આશ્રમોના વિભાગ લી-
રેને છે તેને વિશે કહે છે—'તેમાં યજ્ઞાદિતિંગ જુદાશ્રમ' ઇત્યાદિ. અન્ય વાક્યમાં પણ
નિશ્ચાયક દર્શાવે છે—'યે ચેમે' ઇત્યાદિ. પરીજાનું નિરસન કરીને પોતાના મનનો ઉપશંકાર
કરે છે—'તેટલા માટે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૬ ॥

સ્કન્ધશ્રુતિ અનુવાદક છે એમ અંગીકાર કરી અન્ય વિશે કષ્ટપનામાં આશ્રમો અનુવેદ
નથી એમ કહ્યું છે. હવે કહે છે કે સ્કન્ધશ્રુતિજ વિધિ છે એમ કષ્ટપનું મુખ્ય છે; કેમકે એમાં
લાવવ છે—'વિધિર્વા ધારણવત્'. યાવજ્જીવાદિ શ્રુતિ અવિરજા વિશે છે તેથી લાવવને વા-
ધક નથી એવો ભાવ છે. ત્રણ આશ્રમ અકષ્ટ ફળવાળા છે તેથી તેની નિન્દા કરીને પ્રશંસ-
સ્થાપનાની સ્તુતિ પ્રતિપાદન કરનાર એ એક વાક્ય દેખાય છે. તેમાં ચાર આશ્રમનું વિધાન
અમુક છે એમ સંકા કહે છે—'પણ વિધિ છે એમ સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. આશ્રમેને
બીજા કોઈ વિધિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી અનુવાદ થવો મુશ્કેલ નથી. લઘુભાષી સ્તુતિનો અર્થ લ-
ખના દોષ કરતાં વિસ્પષ્ટ ભિન્ન આશ્રમવિશે કરવો એ વધારે સારું છે; કેમકે અપૂર્વ છે એમ
કહે છે—'એ ખરું છે' ઇત્યાદિ. એકવાક્યતા. પ્રતીતિ ભાવ છે તેને ભ્રમ કરીને ભિન્ન વાક્યો
કષ્ટપનાને વિશે દુશ્કાન્ત કહે છે—'ધારણની પેઠે' ઇત્યાદિ. મહાપિતૃવત્ત્વમાં અને પ્રેત-પિ-
તૃવત્ત્વમાં સરવાળામાં નામિત્તું હવિ આદવનીત્ય પ્રતિ બધારે લઈ જવાય છે તારે ને હવિનું 'અથ-

૧ અઘસ્તે વિધિ એવી સ્વ-પ્રતિજ્ઞા છે તે અશ્વમૃત્ય. અઘસ્તે વિધિ સચ્ચર રિત્ય તે વચ્ચેના
તેવડ વિધિ ને અશ્વમૃત્ય.

તેથી પરિવ્રાજ્ઞ પણ પરામૃદ્ધ થાય છે એમ કેરવાક કહે છે તે અપુષ્પ છે; કેમકે ગતિ હોય તો વાનપ્રસ્થના વિશેષભૂષી પરિવ્રાજ્ઞનું મદલ્લ થવું યુક્ત નથી. એમ અદ્વિત્વજ્ઞાનારી અને મૃદુભેષી પાત્રપાનાના અસાધારણ વિશેષભૂષી વિશેષિત થાય છે એમ બિમ્બ અને વૈષ્ણાનસ પણ એ યુક્ત છે. તથા એ વાનપ્રસ્થનો અસાધારણ ધર્મ છે; કેમકે કાયકૃષ્ણ એ એમાં પ્રધાન છે; કારણ કે તપસ્સાન્ન તેમાં રૂઢ છે. પણ દ્વિત્વસંપ્રમાદિરૂપ એ બિમ્બધર્મ તેનું તપસ્સાન્નથી અભિધાન થવું નથી. વળી ચાર તરીકે પ્રસિદ્ધ આમનેનો મળ્ય તરીકે પરામર્શ થાય એ અન્યાય છે. તેમજ અદ્વિત્વજ્ઞાનો વ્યવહાર છે, 'એ ત્રણ પુણ્યકૃતિ પામનારા છે અને એક અમૃતત્વ પામનાર છે' એમ; અને (વાનપ્રસ્થ અને પરિવ્રાજ્ઞ) પૃથક્ દોષ તો એ બેઃવ્યવહાર

શીવ જરિને નપથી ભિન્ન તરીકે કહે છે— 'સૌષ્ઠ્યસંતોગતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રતિષ્ઠાનામિ નિવમા' (સંયમ, ઇનોય, તપ, સ્વાધ્યાય, શિવપ્રતિષ્ઠા એ નિવમો છે) એમ. વળી સિદ્ધ સંખ્યા છે તેમાં જાન્ય સંખ્યાનું જાનિધાન પણ જરિરૂઢ છે. 'જય દયે' પુણ્યલોકમાન યત્નોઽમૃતત્વમાહ' એ મળ્યાં બિમ્બો પરામર્શ કાય છે કે બિમ્બ ગિવાય થવું છે. 'જયો ધર્મરક્ષણ્યા' એમાં જયા જો બિમ્બો સંદર્ભ કરી 'જય દયે' ક્ષતિમાં જયા માં તેનું વર્તન કરતુ રાગ નથી; કેમકે 'દયે' થી પ્રગટ સર્વને પરામર્શ કાય છે ને બિમ્બો સંદર્ભ કરવાથી તેને પ્રગટ હોય પ્રાપ્ત થતો નથી; કારણ કે બિમ્બ એ અદ્વત્વસંસ્થ નથી. તેથી અદ્વત્વસંસ્થ એવો એ તેને સદા પુણ્યલોકપ્રાપ્તિને અમૃત-વપ્રાપ્તિ કાય છે એ વિશેષ છે. વળી ત્રણ જાન્ય-મર્મા પ્રજ્ઞાસંસ્થાને વિશે વ્યક્તો સંખ્ય કરતો ને બિમ્બો વિશે જગદાનો સંખ્ય કરતો એ વૈષમ્ય છે. પ્રજ્ઞાસંસ્થાન દેખિત છે, પણ પ્રગટનો સંખ્ય હોય તો તેનું ઉત્તરન કરી અપ-ગુને વિશે વર્તે એ યુક્ત નથી, સમજ ન હોય ત્યારે તો પ્રથમપણ ન કાય કહે અપગુને વિશે વર્તે એ યુક્ત છે. અને કહિ અસંખ્ય નીચે કહેવો છે. એ અદ્વત્વસંસ્થાનપણ ધર્મ બિમ્બો અસાધારણ ધર્મ છે, અને જાન્ય જાન્યો તો અદ્વત્વસંસ્થ છે ને અદ્વત્વસંસ્થ છે, બિમ્બ તો અદ્વત્વસંસ્થ છે. અદ્વત્વસંસ્થ એ અસાધારણ પરિવ્રાજ્ઞધર્મ છે ને ને બુદ્ધિ દર્શક છે. સર્વસંસ્કારીતાય ને ન્યાસ ને ને અદ્વત્વ છે. અદ્વત્વ કહી સર્વભૂષીતાય ન્યાસ ને અદ્વત્વ એવું ન્યાસસંસ્થ અદ્વત્વસંસ્થ બિમ્બો અસાધારણ ધર્મ છે, જાન્ય અ-અધીર્ભાવો નથી. અદ્વત્વનો એ પરિવ્રાજ્ઞ-અક-કર તેણે અંત તરિકે પરિવ્રાજ્ઞનું વિધાન છે, જાન્યુત ગતિ નથી એવો વિદ્યાન છે. એ વિદ્યાન કહે છે— 'તે અપુષ્પ છે' હ-ત-તિ. તરે જુગ યુ છે ને કહે છે— 'એમ અદ્વિત્વજ્ઞાનારી અને મૃદુભેષી' હ-ત-તિ. તરે તપસ્સાન્નનો દો અર્થ છે તેને વિશે કહે છે— 'તથા એ વાનપ્રસ્થનો' હ-ત-તિ. વા-નપ્રસ્થ તપ-પ્રથમ છે તોપણ તપસ્સાન્ન વાનપ્રસ્થ ને બિમ્બ એ અનેમાં અસાધારણ ધર્મ ને ને કહે કહે છે— 'તપસ્સાન્ન તેમાં રૂઢ છે', તપસ્સાન્ન જુગ અદ્વિત્વે વિશે કહે છે અને અન્ય નથી તેથી વાનપ્રસ્થને જ પરામર્શ કાય છે એવો અર્થ છે તરે પરિવ્રાજ્ઞધર્મને વિશે પણ તપસ્સાન્નનો કોય થી રહે તેને વિશે કહે છે— 'પણ દ્વિત્વસંસ્થમાદિરૂપ એ બિ-મ્બધર્મ' હ-ત-તિ. ૧૪૧. વ્યવહાર છે તેથી પણ અદ્વત્વસંસ્થ જુગ અધીર્ભાવો પ્રગટ છે એમ કહે છે— 'તેમજ અદ્વિત્વજ્ઞાનો વ્યવહાર છે' હ-ત-તિ. અદ્વત્વસંસ્થ છે તેથી જ-ક-ત-વ થી રહે તેને કહે કહે છે— 'અને (વાનપ્રસ્થ અને પરિવ્રાજ્ઞ) પૃથક્ દોષ તો' હ-ત-તિ. 'જય દયે' પુણ્યલોકમા' એમાં બિમ્બો પણ પરામર્શ કાય છે ને અદ્વત્વસંસ્થ

અને ન્યાસજ તેનાથી અધિક છે), 'વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદયઃ
જુલસાયાઃ' [યુક્ત ૩૦ ચારાદ] (વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમનો પરમાત્મા એ વિગ્રેય
અર્થ મુનિશ્ચિત થયો છે, સર્વકર્મપરિત્યાગસંકલ્પ યોગથી, યજ્ઞશીલ, અને જેનું સર્વ
સંન્યાસયોગથી શુદ્ધ થયું છે એવા [પરિમુક્ત ધ્યાય છે]), ઇત્યાદિ કૃતિઓ છે. 'ત-
દુજયસ્તદાત્માનસ્તપિણાસ્તવરાવણાઃ' [ભગવગી ૫૧૭] (તેજ પર બ્રહ્મને વિષે જેની નિષ્ઠા-
જેની બુદ્ધિ છે, તેજ પર બ્રહ્મ જેનો આત્મા છે; તેજ બ્રહ્મને વિષે જેની નિષ્ઠા-
અભિનિવેશ છે, તેજ પરમ અવન-ગતિ જેમની છે તે [અપુનરાવૃત્તિ પામે છે]) ઇ-
ત્યાદિ સ્મૃતિઓ બ્રહ્મસંસ્થને કર્મનો અભાવ દર્શાવે છે. તેટલા માટે પરિમાજકને
આશ્રમભાગથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાન અનર્થક થવાનો પ્રસંગ આવે એ દોષ
ઊતરતો લાગતો નથી. તેટલા માટે અન્ય આશ્રમોનો એ રીતે પરામર્શ ॥ તોપણ
બ્રહ્મસંસ્થતારૂપ પારિમાજ્ય પ્રાપ્ત થયેજ. અન્ય આશ્રમનું વિધાન કરનારી બ્રાહ્મ-
લક્ષ્મિની અપેક્ષા કર્યા વગરજ આચાર્યે આ વિચાર પ્રવર્તાવ્યો છે. પણ અન્ય
આશ્રમના વિધાનની પ્રત્યક્ષ મુતિ છેજ. 'બ્રહ્મચર્યં પરિસમાપ્ય પૃથ્વી મયેદૃહી મૃત્વા
વની મયેદૃહી મૃત્વા પ્રમજેત્' ॥ ૫૧ ॥ (બ્રહ્મચર્ય પરિસમાપ્ય પૃથ્વી મયેદૃહી મૃત્વા
૫) (બ્રહ્મચર્ય પરિસમાપ્ત કરીને પૃથ્વી થયું, પૃથ્વી થઈને વની થયું, વની થઈ ૫-

નિને છે—'તાનિ' ॥ ૫૨ ॥ ઇત્યાદિ. પૂર્વોક્ત સત્યાદિ તપ 'સંન્યાસની અપેક્ષાએ અવર—'અપકૃત છે.
ન્યાસજ બ્રાહ્મને ઉત્કૃષ્ટ કર્યો છે. તેટલા માટે સંન્યાસજ જ્ઞાનદ્વારા મોયક દોષથી અધિક છે
જેવો અર્થ છે. 'તદુચ્ચયઃ' ॥ ૫૩ ॥ ઇત્યાદિ. બ્રહ્મને વિષે જેમનું ચિત્ત છે એવા, બ્રહ્મસ્વરૂપ, બ્રહ્મ-
મયજ્ઞાનિમાં નિરત, બ્રહ્મપ્રેમી, નિષ્કામ જેવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મસંસ્થાજ્ઞાન પ્રાપ્તિ
આશ્રમનો વાચક છે તેથી અમૃતત્વની કામન્યાયાગ્યોએ એ આશ્રમ સેવરો એમ વિધિ પારિમાજ
પામે ॥; એથી જ્ઞાન અનર્થક થવાનો દોષ નથી જેમ ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે પરિ-
માજકને' ॥ ૫૪ ॥ ઇત્યાદિ. જેમ જુદેજુદે સંન્યાસી પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ થયોજ અતિ-
દોષ આદિ કરવાથી, તેમજ પરિમાજક બ્રહ્મસંસ્થ છે તેને પણ વાગ્યસંસારદ્વારદ્વારાજ મુખ્ય
અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તો જ્ઞાન અનર્થક થી રીને થાય એમ સમજવાનું છે. આ રીને એક-
દેશિમતનું નિરસન કરી બ્રહ્મસંસ્થાજ્ઞાન પરિમાજકના અર્થમાં અવરિચત થયો એટલે સુનિ-
સામર્થ્યથી બ્રહ્મસંસ્થત્વ, પારિમાજ્ય, અન્યનો પરામર્શ થાય તોપણ વિવિધ છે એમ પરમ
મૂકતનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે અન્ય આશ્રમોનો' ॥ ૫૫ ॥ ઇત્યાદિ સિદ્ધજુદિનો વિ-
કાસ કરવા માટે પરામર્શનિનો આશ્રય લઈ કૃત્વાચિન્તાથી વિચાર કરી કૃત્વાચિન્તાને ઉભા
કરે છે—'અન્ય આશ્રમનું વિધાન કરનારી' ॥ ૫૬ ॥ ઇત્યાદિ. સિદ્ધજુદિરૂપને અર્થ રૂપક-
નિને લેને ચિન્તા કરી છે—વિચાર કર્યો છે જેવો અર્થ છે. 'બ્રહ્મચર્યં પરિસમાપ્ય' ॥ ૫૭ ॥
તેજ પૂર્વજુદિપરિમાજથી વેદાન્ત થાય તો—જેવો અર્થ છે. અર્થનું, જગદે પરામર્શ થાય
તારેજ સંન્યાસ લેવો, તેમાં આશ્રમક્રમની અપેક્ષા નથી. મુનિજ કરે છે કે 'પદ્ધતેરય વિ-
રજેતદ્દરેય પ્રમજેત્' (જે દિવસે નિરજા થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો). કંઈને વિષે

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચૈન્નાપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥
(ઉદ્ગીધાર્થક શ્રુતિવાક્યો અને એવાં) સ્તુત્યર્થકજ છે, (કર્મનાં
અંગ તરીકે તેમનું) ઉપાદાન છે તેથી એમ જો કહેશે તો
તે યુક્ત નથી: (વિધ્યર્થક લેવાથી) અપૂર્વ અર્થનું વિ-
ધાન થાય છે તેથી ॥ ૨૧ ॥

‘સ વચ રસાનાં રસતમઃ પરમઃ પરાવર્ણોડપનો યદુત્રીયઃ’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર]
(તે એ ઉદ્ગીધ નામનો ઓઝાર ભૂગર્ભ રસોમાં { ભૂગર્ભનો પૃથ્વી રસ-ઉત્પ-
તિસ્થાન, સ્થિતિસ્થાન ને પ્રત્યક્ષાન—૭, પૃથ્વીની, જગ એ રસ છે—કેમકે જ-
ગને વિષે પૃથ્વી જોગ્ય છે, જગનો જોગ્યો રસ છે—કેમકે જોગ્ય જ-
ગનું પરિણામ છે; જોગ્યનો, પુરુષ રસ છે—કેમકે પુરુષ અત્યંત પરિણામ છે; પુરુ-
ષનો વાણી રસ છે—કેમકે પુરુષના અવયવોમાં વાક સાંદ્રિષ છે; વાણીના સ્ફુર-
સારવર છે; સ્ફુરનો સામ રસ—સારવર છે; તે સામનો ઉદ્ગીધ-ઓઝાર રસ—સારવર
છે; આ પ્રમાણે સર્વ રસોમાં { રસગમ—અનિશ્ચય રસ—સાંદ્રિષ છે; પરમ છે { ૫-
રમામાનો પ્રતીક છે તેથી }, પૃથ્વી આદિ રસોની સંખ્યામાં જે એ ઉદ્ગીધ છે તે આપમે
ઉપસ્થ છે તેથી }, ‘અપ્તિ સામ છે—સામને વિષે અપ્તિદૃષ્ટિ કરવી’, ‘મયં વાચ
રસ છે’; ‘અપ્તિર્વાસિ સામ’ [છાન્દોગ શાસ્ત્ર] (એવ પૃથ્વી સ્ફુર—સ્ફુરને
વિષે પૃથ્વીદૃષ્ટિ કરવી, અપ્તિ સામ છે—સામને વિષે અપ્તિદૃષ્ટિ કરવી), ‘મયં વાચ
લોક વર્ણોડપિથિઃ’ [શાન્તિશાસ્ત્ર ૧૦/૧૨] (આ લોક, અરેખર, અણપથો એ
અપ્તિ છે), ‘તદિદમેવોડપિથિમેવ પૃથ્વી’ [જૈનશાસ્ત્ર ૧૦/૨૨] (તે ઉદ્ગી-

ધ વર્ણોડપિથિઃ, વેડો એવ. પી અનુક્રમે જે વર્ણોડપિથિ તેની સ.થે અન્ય અપ્તિ ઉપ-
તિ એમ પરમો વચ છે તેથી અન્ય અપ્તિ અનુક્રમે એવી વિધેય છે એમ કહ્યું છે; તો
‘અપ્તિર્વાસિ સામ’ સાથે સામ—અરેખર એવાથી ‘સ વચ રસાનાં રસતમઃ’ (તે એ ઉદ્ગીધ
સામ રસોમાં રસોમાં છે) તદિદમેવોડપિથિ છે એમ પ્રત્યક્ષાન થવાથી પૂર્વ વર્ણોડપિથિ સાથે
જ. અ.વર્ણોડપિથિ સમી છે ‘સ વચ રસાનાં રસતમઃ’—આ શ્રુતિમાં પૃથ્વી રસ—સા-
મ રસોમાં રસોમાં છે. પૃથ્વીમાં જગ રસ છે, કારણ છે તેથીજ, પુરુષમાં વાણી રસ છે,
રજા છે કારણ છે તેથી, જોગ્યમાં પુરુષ રસ છે, કારણ છે તેથીજ, (એમ કહી છે તેથી:
જે, પ્રથમ કારણ છે તેથી, જોગ્યમાં પુરુષ રસ છે, કારણ છે તેથીજ, પુરુષમાં વાણી રસ છે,
‘મયં વાચ લોક વર્ણોડપિથિઃ’ (વાણી વચના પુરુષનું કારણ છે તેથીજ, એમ કહી છે તેથી:
વાણી રસ છે, વાણીમાં પ્રત્યક્ષ છે તેથી, સ્ફુરમાં સામ રસ છે, કેમકે સ્ફુરને
ઓઝાર ઉપસ્થ છે એ ઉદ્ગીધ પૃથ્વી અ.પ્તિ રસોમાં ઉત્પન્ન રસ છે; પરમ છે—પરમામાનો
પ્રતીક તરીકે એનું પ્રતિપાદન કહ્યું છે તેથી ઉત્પન્ન છે; પરમ છે—પરમામાનો
સ્થાનને સોચ છે, પરમામાનો અપ્તિ તરીકે ઉપસ્થ છે, સામનામ વર્ણોડપિથિ

સ્વરૂપ આજ છે-એ આ પૃથિવી દેખાય છે તેજ ઉકથસ્વરૂપ છે) આ પ્રકારનાં મુનિ-
વાક્યો ઉદ્ગ્રીયાદિનાં સ્તુત્યર્થક છે કે ઉપાસનાવિધ્યર્થક છે એમ સંશય થયે સ્તુત્યર્થક
છે એમ યુક્ત છે; કેમકે ઉદ્ગ્રીયાદિ કર્મોગ્રાને લઈને એનું થવણું છે. જેમ 'સ્વમેવ
જુહરાદિત્યઃ કૂર્મઃ સ્વર્ગો લોક આદ્યનીયઃ' (જુહૂ આ પૃથિવીજ છે, ચયનસ્થ કૂર્મ
આદિત્ય છે, આદ્યનીય સ્વર્ગલોક છે { એમ સ્તુતિ છે }) ઇત્યાદિ જુહૂ આદિના
સ્તુત્યર્થક છે તે પ્રભાણે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી એમ (સૂત્રકાર) કહે છે.
ખરેખર, એ સ્તુતિવાક્યોનું પ્રયોજન સ્તુતિમાત્ર યુક્ત નથી; કેમકે પ્રયોજન અપૂર્વ
છે; કેમકે એ સ્તુતિઓ વિધ્યર્થક લેવાથી અપૂર્વ અર્થનું વિદ્વાન થાય છે; પણ સ્તુત્ય-
ર્થક હોય તો તેઓ અનર્થક થાય છે; કારણ કે વિધ્યર્થક શબ્દના વાક્યરોપમાત્ર
પામનાર સ્તુતિ ઉપયુક્ત થાય છે એમ 'વિધિના ત્યેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીના
સ્તુતિ' [પૂર્વમીમાં ૧૧૧૭] (વિધિવાક્યો સાથે વેદાન્તવાક્યોની એકવાક્યતાને
લીધે, વિધિવાક્યોની સ્તુતિ એ વેદાન્તવાક્યોનું પ્રયોજન હોવાથી તે સાર્થક છે)
એમાં કહ્યું છે. પણ એક પ્રદેશમાં વિદ્વાન કરેલાં ઉદ્ગ્રીય આદિની અન્ય પ્રદેશમાં
પોડેલી આ સ્તુતિ, વાક્યરોપમાત્ર ન પ્રાપ્ત કરતી અનર્થકજ છે. 'સ્વમેવ જુહૂ'
(જુહૂ આ પૃથિવીજ છે) ઇત્યાદિ તો વિધિના સંનિધિમાંજ કહ્યું છે એમ વૈરાગ્ય
છે. તેટલા માટે એ પ્રકારનાં સ્તુતિવાક્યો વિધ્યર્થકજ છે ॥ ૨૧ ॥

ઓમાં અંતરુ ઉપાદાન છે તેથી, તેમજ અપૂર્વોચક છે તેથી સરાય કહે છે—'આ પ્રકારનાં
સ્તુતિવાક્યો' ઇત્યાદિ. જેમ અનુભવ ચાર્લ્સ્ટનની સરખી મુનિથી પારિત્રાગ્ય પણ અનુભવ
છે એમ પૂર્વ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમ આ સ્તુતિઓને જુહૂ આદિ સ્તુતિમુનિ સાથે
સામ્ય ॥ તેથી એ સ્તુતિઓ પણ સ્તુત્યર્થક ॥ એમ પૂર્વપત્ર કરે છે—'સ્તુત્યર્થક છે એમ
યુક્ત છે'. જુહૂ એજ પૃથિવી છે એમ સ્તુતિ છે; ચયનસ્થ કૂર્મ એ આદિત્ય છે એમ સ્તુતિ
છે; આદ્યનીય સ્વર્ગલોક ॥ એમ સ્તુતિ છે. તેમજ ઉદ્ગ્રીયાદિની રસામત્ય આદિ મુદ્ગેષી
સ્તુતિ છે એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે કે સ્તુતિની લક્ષણ કરના વિધિની કપના વપાડે
સારી છે; કેમકે અનુગ્રાનફળનો લાભ થાય છે—ખરેખર, એ સ્તુતિવાક્યોનું' ઇત્યાદિ. પૂર્વ-
પશુમાં તો અનનુગ્રાન એ ફળ છે ને સિદ્ધાન્તમાં અનુગ્રાન ફળ છે એમ મમજાનું. એ સ્તુતિ-
વાક્યોને સ્તુત્યર્થક લેવાથી અર્થવાર્તા કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'વિધ્યર્થક શબ્દના'
ઇત્યાદિ, 'સ્વમેવ જુહૂ' ઇત્યાદિ સ્તુતિવાક્યો જુહૂ આદિ નિધિના પ્રકરણમાં ॥ તેથી સ્તુત-
્યર્થક થઈ અર્થવાર્તા થાય એ યુક્ત છે; પણ રસામત્ય આદિ સ્તુતિવાક્યો તો કન્વેન્શનલિયા પ્રા-
રણમાં નથી તેથી એ વાક્યો ફળવત્, અપૂર્વ એ ઉપાસના તેનાજ વિધાવક થાય તેજ યુક્ત
છે. કલ્પનાસ્તુતિની જેડ એવો ભાવ છે ॥ ૨૧ ॥

ભાવશબ્દાચ ॥ ૨૨ ॥

વિધિશબ્દ છે તેથી (ઉદ્ગીયાર્થક શ્રુતિવાક્યો વિધ્યર્થક છે) ॥ ૨૨ ॥

ઉદ્ગીયમુપાસીત' [ઇન્દ્રો ૧૧૧૧] (તેણે ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરવી), 'સામો-
ત' [ઇન્દ્રો ૧૧૧૧] (તેણે સામની ઉપાસના કરવી), 'મહમુન્યમસીતિ વિ-
[ઐતૃ ૧૦૨૫૧૦ ૧૧૧૧] (તે ઉદ્ય ઇત્કર્થતેણી રહુને ઉદ્ય કર્યો છે) શું શું
ધ્યાન કરવું) કારણ વિરુદ્ધ વિધિશબ્દોનું મળવું છે; અને તેઓનું સ્તુ-
ત્ર પ્રધાન હોય તો તેમનો વ્યાખ્યાન થાય. તેવીજ રીતે ન્યાયવેત્તાઓ સમર્થ
કુર્વાન્ ક્રિયેત કર્તવ્યં મયેત્ સ્વાદિતિ પશ્યમ્ ॥ ૧૧૧૧ સ્વાત્ સર્વવેદેષુ વિપત્તિં વિ-
ભક્તમ્ ॥' (કુર્વાન્-તેણે કરવું, ક્રિયેત-તે કરાય, કર્તવ્યમ્-તે કરાવવું ભેદિએ,
-તે થાય, ને પાંચમું સ્વાત્-તે હોય-સર્વ વેદોમાં એ નિશ્ચિત વિધિશબ્દો
એમ સિદ્ધિનો અર્થ વિધિ છે એમ માનના તેઓ એવી રીતે સમરણ કરે

જની જાહેર વિધિ ઉદ્ય છે એમ કૃત્વાયિન્દ્રો ૩૧૧૧ છે; પણ વસ્તુતઃ વિધિ ઉદ્ય નથી,
છે તેથી એમ કહે છે-'ભાવશબ્દાચ'. એમ રસતમ જાહેર મુનિઓ ઉપાસનાવિધિની
અર્થ છે-ઉપાસનાવિધિની સ્વાત્ છે એમ કહેવું મૂળ નથી; કેમકે વિધિ એ અવેશિત
છે તેથી કારણ તારે સ્તુતિવક્ષણ કરવી મૂળ નથી એવો ભાવ છે. પણ 'વેવો મદિદં
' (૨૧ માં ૧૨ ક્રી) એમ પ્રારંભના અર્થમાં પણ કિહ (કુર્વાન્)માં વિધિવાચક
છે તે) જાહેર પ્રલોચ છે તેથી 'ઉપાસીત' ઇતિ સ્તુતિ વિધિપર છે. એમ છી
નિર્દેશ થાય છે તેથી કહે છે-'તેવીજ રીતે ન્યાયવેત્તાઓ સમર્થ છે', 'વત્
= વત્ત્વ એટલે વિરુદ્ધિ, વેદોમાં ઉત્સર્ગ, નિર્દેશ હજારપત્ત નામના વિધિનું વ્યવ-
સ્થાપન-પ્રતિષ્ઠા છે. તારે નિમ્નવર્ણ જાહેરના અર્થમાં વિરુદ્ધિ છી રીતે કહા છે તેને
કહે છે કે ઉત્સર્ગ વેદમાં વિરુદ્ધિ વિધિપર છે, અવશ્યથી અન્ન અર્થમાં વપરાય છે.
જાહેર અર્થ હોય તો અન્નાર્થપર છે એમ સમજવું. તેથી કહે છે-'એમ સિદ્ધિ-
અર્થ વિધિ છે' ઇતિ. જની રજોમાં વચ્ચમ્ એક ક્રમ છે તેથી પંચ પત્રો
જાહેર છે ને ઉપાસીત જાહેર વિધિમાં જાહેર નથી એમ અભિપ્રાય થવાનું નથી. જા, મૂ,
જ એ ધનુષ્યોનું ઉદ્ગારણ કિશામન્નવાચક ધનુષ્યોનું ઉદ્ગારણ છે એમ સમજવાનું
છે સર્વ ધનુષ્યોમાં ઉપરના વિરુદ્ધિ છે તે વિધિવાચક છે એમ નિર્વચન છે; જા જાહેર
જ વચ્ચમ્ એ જ પદ છે તે ઉપરથી અવેશકથી રજો પૂરણ કરાય ખરે છે, 'ધનુ-
ને વચ્ચમ્' (૧૧૧૧ મૂળ ક્રી છે) એમાં છે તેમ. એક કુદ્યન્ વત્ત્વે (૧૧૧૧
જા. અર્થ. છે) એ ધનુષ્ય ઉદ્ગારણના જીવના નામની સામાન્ય કિશામન્ન છે, જોય
ધનુષ્યો નથી. કેમકે મૂ શત્તાવાચ (મૂ 'જુ')ને જન્મશ્રુતિ (જન્મ ક્રી) એમ એને
તે જન્મ અર્થના વાચક છે. તેથી કેવલ વિરુદ્ધિ પ્રલોચને ક્રી એમ નથી તેથી ક્રી
ધનુષ્યને પ્રલોચ કરવો એકે, ક્રી સર્વ ધનુષ્યના અર્થમાં અનુરૂપ એક જા, મૂ, ને જન્મવે
કહે છે. વત્ત્વ એટલે વત્ત્વ કરતી (૧૧ ક્રી છે). વત્ત્વવિષય મર્ચન કે અભિ-
કિશામન્ન છે કે છે) એ ક્રી જા, મૂ, ને જન્મવે અર્થ અર્થ અનુરૂપ છે, ક્રી
ધનુષ્યો કિશામન્નવાચક છે એવો અવગણ છે. તેમાં 'કુર્વાન્' એમાં પ્રતિષ્ઠા

૧૧૧૧-૧૧૧૧ એ ઉપરથી કરવાનું.

સ્વરૂપ આજ છે-એ આ પૃથિવી રૂપાય છે તેજ ઉકથસ્વરૂપ છે) આ પ્રકારનાં મુનિ-
વાક્યો ઉદ્ગ્રીયાદિનાં સ્તુત્યર્થક છે કે ઉપાસનાવિધ્યર્થક છે એમ સંશય થવે સુતરથી
છે એમ યુક્ત છે; કેમકે ઉદ્ગ્રીયાદિ કર્મોગ્રાને લક્ષને એનું શ્રવણ છે. જેમ 'સ્વમેવ
જહરાદિત્યઃ કૂર્મઃ સર્ગો લોક આહવનીયઃ' (ભુદ્ આ પૃથિવીજ છે, ચવનસ્થ દૂર્મ
આદિત્ય છે, આહવનીય સ્વર્ગલોક છે { એમ સ્તુતિ છે }) ઇત્યાદિ ભુદ્ આદિત્ય
સ્તુત્યર્થક છે તે પ્રમાણે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી એમ (સૂત્રકાર) કહે છે.
ખરેખર, એ શ્રુતિવાક્યોનું પ્રયોજન સ્તુતિમાત્ર યુક્ત નથી; કેમકે પ્રયોજન અર્થ
છે; કેમકે એ શ્રુતિઓ વિધ્યર્થક લેવાથી અપૂર્વ અર્થનું વિધાન થાય છે; પણ સ્તુત્ય-
ર્થક હોય તો તેઓ અનર્થક થાય છે; કારણ કે વિધ્યર્થક સંજ્ઞાના વાક્યરોપભાવ
પામનાર સ્તુતિ ઉપયુક્ત થાય છે એમ 'વિધિના ત્વેકવાક્યવ્યાપ્ત સ્તુત્યર્થેન વિધિ
સ્તુત્' [પૂર્વમીમાં ૧૧૧૭] (વિધિવાક્યો સાથે વેદાન્તવાક્યોની એકવાક્યત્વને
લીધે, વિધિવાક્યોની સ્તુતિ એ વેદાન્તવાક્યોનું પ્રયોજન હોવાથી તે સાર્થક છે)
એમાં કહ્યું છે. પણ એક પ્રદેશમાં વિધાન કરેલાં ઉદ્ગ્રીય આદિની અન્ય પ્રદેશમાં
પોક્ષી આ સ્તુતિ, વાક્યરોપભાવ ન પ્રાપ્ત કરતી અનર્થકજ છે. 'સ્વમેવ જહરાદિત્યઃ'
(ભુદ્ આ પૃથિવીજ છે) ઇત્યાદિ નો વિધાના સંનિધિમાંજ કહ્યું છે એમ વૈતથ્ય
છે. તેટલા માટે એ પ્રકારનાં શ્રુતિવાક્યો વિધ્યર્થકજ છે ॥ ૨૧ ॥

એમાં અમનુ ઉપાદાન છે તેથી, તેમજ અપૂર્વાર્થક છે તેથી સંશય કહે છે-આ પ્રકારનાં
શ્રુતિવાક્યો' ઇત્યાદિ. જેમ અનુષ્ઠેય ચાર્દસ્થની સરખી મુનિથી પારિમાત્ર્ય પણ અનુષ્ઠેય
છે એમ પૂર્વ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમ આ શ્રુતિઓને ભુદ્ આદિ સ્તુતિમુનિ સર
સામ્ય છે તેથી એ શ્રુતિઓ પણ સ્તુત્યર્થક છે એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે-સ્તુત્યર્થક છે એમ
યુક્ત છે'. ભુદ્ એજ પૃથિવી છે એમ સ્તુતિ છે; ચવનસ્થ દૂર્મ એ આદિત્ય છે એમ સ્તુતિ
છે; આહવનીય સ્વર્ગલોક છે એમ સ્તુતિ છે. તેમજ ઉદ્ગ્રીયાદિની રમતમત્વ આદિ મુદ્ગેઈ
સ્તુતિ છે એવો અર્થ છે. સિદ્ધાન્ત કરે છે કે સ્તુતિની લક્ષણ કરનાં વિધિની કમળના વપરે
મરી છે; કેમકે અનુપાનકળનો લાભ થાય છે-ખરેખર, એ શ્રુતિવાક્યોનું' ઇત્યાદિ. પૂર્વ-
પક્ષમાં તો અનુપાન એ ફળ છે ને સિદ્ધાન્તમાં અનુપાન ફળ છે એમ મમજનું. એ કહે
વાક્યોને સ્તુત્યર્થક લેવાથી અર્થવાળાં કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે-વિધ્યર્થક સંજ્ઞાના
ઇત્યાદિ, 'સ્વમેવ જહરાદિત્યઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો ભુદ્ આદિ વિનિના પ્રકરણમાં છે તેથી સ્તુત્ય-
ર્થક થઈ અર્થવાળાં થાય એ યુક્ત છે; પણ રમતમત્વ આદિ શ્રુતિવાક્યો નો કર્તવ્યવિધિ પ્રા-
પ્તમાં નથી તેથી એ વાક્યો ફળવન્, અપૂર્વ એ ઉપાસના નેનાજ વિધાવક થાય તેજ મુમ
છે, કલ્પનાશ્રુતિની જેડે એવો ભાવ છે ॥ ૨૧ ॥

ભાવશબ્દાન્ન ॥ ૨૨ ॥

અને વિધિશબ્દ છે તેથી (ઉદ્ગીથાર્થક શ્રુતિવાક્યો વિધ્યર્થક છે) ॥ ૨૨ ॥
 'કુર્યાન્મુપાસીત' [ઇન્દો ૨૧૧] (તેણે ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી), 'સામો-
 પાસીત' [ઇન્દો ૨૧૨] (તેણે સામની ઉપાસના કરવી), 'મહમુષ્યમસીતિ વિ-
 પાત્' [ઐતો ૨૧૩] (તે ઉકથ / ઉત્કર્ષહેતુથી રહેને ઉકથ કર્યો છે) હું હું
 એમ થાન કરું) ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ વિધિશબ્દોનું મરજ છે; અને તેઓનું સ્વ-
 નિમાન પ્રયોગન હોય તો તેમનો વ્યાખ્યાત થાય. તેવીજ રીતે ન્યાયવેત્તાઓ સમરે
 છે—'કુર્યાન્ કિયેત કર્તવ્યં મયેન્ સ્વાદિતિ પશ્ચમ્'। યતન્ સ્વાત્ સર્વવેદેષુ નિયતં વિ-
 પિલસાત્ ॥' (કુર્યાન્-તેણે કરું, કિયેત—તે કરાય, કર્તવ્યમ્—તે કરાવવું જોઈએ,
 મયેન્—તે થાય, ને પાંચથું સ્વાત્—તે હોય—સર્વ વેદોમાં એ નિશ્ચિત વિધિસક્ત
 છે) એમ સિદ્ધાન્તો અર્થ વિધિ છે એમ માનતા તેઓ એવી રીતે સમરજ કરે

વગી આદિ વિધિ કદપ્ય છે એમ કૃત્વાચિન્તાથી કહ્યું છે; પણ વસ્તુતઃ વિધિ કદપ્ય નથી,
 કદપ્ય છે તેથી એમ કહે છે—'ભાવશબ્દાન્ન'। એમ રસતમ આદિ શ્રુતિઓ ઉપાસનાવિધિની
 સ્તુતિને અર્થ છે—ઉપાસનાવિધિની સ્થાપક છે એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે વિધિ એ અપેક્ષિત
 વિષયનો જોખક થાય ત્યારે સ્તુતિસક્ત કરવી યુક્ત નથી એવો ભાવ છે. પણ 'વેદો મદિર્દ
 કુર્યાન્' (દેવ માં કદ કરે) એમ પ્રાર્થનાના અર્થમાં પણ કિહ (કુર્યાન્માં વિધિવાચક
 પ્રત્યય છે તે) આદિનો પ્રયોગ છે તેથી 'ઉપાસીત' ઇત્યાદિ શબ્દો વિધિપર છે. એમ શી
 રીતે નિશ્ચય થાય છે તેથી કહે છે—'તેવીજ રીતે ન્યાયવેત્તાઓ સમરે છે', 'યતન્
 સ્વાત્' = યતન્ એટલે સિદ્ધાન્તિ, વેતોમાં ઉત્સર્ગે, નિયમે ઇત્સાપનત્ નામના વિધિનું વક્તવ્ય
 એટલે શાપક-પ્રતિપાદક છે. ત્યારે નિમન્નત્ આદિના અર્થમાં સિદ્ધાન્તિ શી રીતે કહ્યા છે તેને
 માટે કહે છે કે ઉત્સર્ગે વેદમાં સિદ્ધાન્તિ વિધિપર છે, અપવાદથી અન્ય અર્થમાં વપરાય છે.
 ઉપપદ્ધ આદિ વાક્ય હોય તો અન્યાર્થપર છે એમ સમજવું. તેથી કહે છે—'એમ સિદ્ધા-
 ન્તો અર્થ વિધિ છે' ઇત્યાદિ. વગી રશોકમાં પશ્ચમમ્ એક કહ્યું છે તેથી પાંચ પતેજ
 વિધિનાં શાપક છે ને ઉપાસીત આદિ વિધિનાં શાપક નથી એમ અનિત વચ્ચાનું નથી. જા, મૂ,
 ને મત્ત એ ધાતુઓનું ઉદ્ગદરણ ક્રિયાસામાન્યવાચક ધાતુઓનું ઉદ્ગદરણ છે એમ સમજવાનું
 છે, તેથી સર્વ ધાતુઓમાં ઉપરજ સિદ્ધાન્તિ છે તે વિધિશાપક છે એમ નિવધા છે; આ કારણથી
 રશોકમાં પશ્ચમમ્ એ બે પદ છે તે ઉત્તમી અપેક્ષાથી રશોક પૂરણ કરવા માટે છે, 'મૃત્યુ-
 ધાંયતિ પશ્ચમઃ' (પાંચથું મૃત્યુ લેતે છે) એમાં છે તેમ. એકે કુહમ્ કરણે (રૂપાત
 કરવાના અર્થમાં છે) એ ધાતુજ 'કરણસન્નિત ભાવના નામની સામાન્ય ક્રિયાવાચક છે, જીમ
 એ ધાતુઓ અન્ય અર્થના વાચક છે; તોપણ કેવલ સિદ્ધાન્તિ પ્રયોગને માટે જોખ નથી તેથી કોઈ
 ધાતુઓ અન્ય અર્થના વાચક છે; તોપણ કેવલ સિદ્ધાન્તિ પ્રયોગને માટે જોખ નથી તેથી કોઈ
 પલ ધાતુનો પ્રયોગ કરવો હોઈએ, માટે સર્વ ધાતુના અર્થમાં અનુગત એવા જા, મૂ, ને મત્તનો
 પ્રયોગ કર્યો છે. પવતિ એટલે પાક કરતેતિ (પાક કરે છે), પાકક્રિયા મર્યતિ કે મત્તિ
 (પાકક્રિયા થાય છે કે છે) એ પ્રમાણે જા, મૂ, ને મત્તનો અર્થ સર્વ અનુગત છે, માટે
 એ મત્ત ધાતુઓ ક્રિયાસામાન્યવાચક છે એવો વ્યવહાર છે. તેમાં 'કુર્યાન્' એમાં પ્રકૃતિના

અર્થે ભાવનાનો આજ્ઞાતથી અનુવાદ થાય છે; જેમ 'હૈ' એ પ્રયોગમાં પ્રકૃતિના અર્થે ક્રિ-
ત્વનો પ્રત્યયથી અનુવાદ થાય છે. તે પ્રમાણે લિટ્ઝ એ ભાવનાના હૃદસાધનતા નામના વિ-
શિનો બોધ કરે છે; કર્તાનો તો ભાવના આશ્રેષ્ઠ કરે છે; એમ કુર્વાત્ એ, જેમાં કર્તા આશ્રિત
છે એવી ભાવનાનું ઉદાહરણ છે; તેમજ ક્રિયેત એમાં પણ પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયાર્થનું વ્યાખ્યાન
થયું સમજાવું. કર્મનો અર્થ પ્રાધાન્યે આશ્રેષ્ઠ છે એમ એ, જેમાં કર્મ આશ્રિત છે એવી ભાવ-
નાનું ઉદાહરણ છે. આજ્ઞાતોની શક્તિ કર્તુ આદિ કારકને વિશે નથી તેથી કર્તા ને કર્મનો આ-
શ્રેષ્ઠ છે એવું મીમાંસિકમન છે. 'કર્તવ્યમ્' એ ફલપ્રત્યયથી કર્મકારક ઉક્ત થાય છે, ને
તેના ઉપસર્ગન-ગોણ તરીકે પ્રકૃતિથી ભાવના ઉક્ત થાય છે, એમ ભેદ છે. અર્થાત્ 'કુર્વાત્'
એમાં કર્તા આશ્રિત છે એવી ભાવના છે; ક્રિયેત એમાં કર્મ આશ્રિત છે એવી ભાવના છે;
પણ કર્તવ્યમ્ એમાં તો કર્મમૂલ રૂપને ભાવના ગોણ છે—ભાવના ધાત્વર્થને ઉપસર્ગન-ગોણ
છે. એ પ્રમાણે 'દણ્ડી મયેત્,' 'દણ્ડિના મયેત,' 'દણ્ડિના મવિતવ્યમ્,' એમ
ઉદાહરણ આપવું; તેમજ જ્ઞાન્, મયેત, ને 'મવિતવ્યમ્' એ અર્થ ધાતુનાં ઉદાહરણ સ-
મજાવ્યાં, મૂળ ધાતુ 'જન્મતું' ના અર્થમાં છે; જેમ કુલાલવ્યાપારાદૃષ્ટો મયતિ (જ્ઞાન-
રના વ્યાપારથી થતો ઉત્પન્ન થાય છે), 'વીજાદ્દુરો મયતિ' (બીજથી અગ્ર ઉત્પન્ન
થાય છે) એમ લોકી પ્રયોગ કરે છે, પણ 'વીજાદ્દુરોડલિ' એમ પ્રયોગ કરતું નથી; તેથી
ખોટે જ્ઞાનધાતુ સત્યાવાચક છે, જન્મવાચક નથી. એમ એ બે ધાતુનો ફેર છે. આ ત્રણ ધા-
તુનો લિટ્ઝ આદિથી સર્વ ધરવર્ષની ભાવનામાં રહેલો હૃદસાધનનારૂપ એકજ વિધે ઉક્ત થાય
છે. ધાતુ, પ્રત્યયો, અને કર્તુ આદિ કારકોનો ભેદ છે, તોપણ વિધિનો ભેદ નથી એમ દર્શાવવા
ફરક ધાતુનાં ત્રણ ઉદાહરણ દર્શાવ્યાં છે એમ સર્વ હોષરદિન છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં સાર-
સર્જનો અર્થે વિધે છે એમ વ્યાખ્યાન કરી ચરણથી ફળ એમ સમજાવવું છે એમ વ્યાખ્યાન
કરે છે—'વર્ણી ફરક પ્રકરણમાં' હવાદિ. 'વર્ણ હોય' = એ તત્ત્વિય ઉપાસક યાત્રી
ફળ મેળવેલ કરવા સમર્થ છે એનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે અત્રાગિત વિધા પણ સ્વન-ત્રાગ-
વાળી છે, તો અનંત આત્મવિધા સ્વન-ત્રાગ છે એમાં તો કહેવુંજ શકી આત્મવિધાસ્વન-ત્રાગને
વિશે આ ચિન્તા પર્વવચ્ચાન ધાને ૭ નેથી પાદસમનિ સમજાવી ॥ ૨૨ ॥

પારિશ્વર્યાં ઇતિ ચેન્ન વિશેષિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥
(આખ્યાનશ્રુતિઓ) પારિશ્વરને અર્થે છે એમ કહેશે. તો તે યુક્ત

નથી; (કેટલાંક આખ્યાનોજ) વિશેષિત છે તેથી ॥ ૨૩ ॥

‘મય હ યાગયજ્ઞવલ્લભ્ય દે માયેં સમૂચતુર્મયેવી ચ કાત્યાયની ચ’ [બૃહ્દ ૬. ૪. ૫૧૧]
(યાગયજ્ઞવલ્લભ્યે એ સ્ત્રીઓ હતી, એટલી અને કાત્યાયની), ‘મતદન્તો હ વિ દેવોદાસિ-
ત્તિન્નસ્ય મિયં પામોપજમામ’ [કૌષી ૩. ૩૧] (દિવાદાસનો પુત્ર મનદન, ખરેખર,
હન્તને પ્રિય સ્થાને ગયો), ‘જાનશ્રુતિર્દં પૌત્રાવળઃ યજ્ઞદેવો વદુદાપી વદુપાવ્ય
માત’ [ખન્દો ૬. ૪. ૧૧૧] (જનશ્રુતિનાં વંશજ, તેના પુત્રનો પૌત્ર હતો એવું હતિ-
શ્રુત છે, તે બદાપુરઃસર આગ્રણાદિને દાન આપતો હતો, બહુ દાન આપવાનો તેનો
સ્વભાવ હતો, અને તેને ત્યાં દરરોજ બોજનાર્થેઓ માટે બહુ અત્ત દંધાનું હતું) —
કત્યાદિ વેદાન્તપદિન આખ્યાનોને વિષે સંસય છે—કે શું એ આખ્યાનો પારિશ્વરના
પ્રયોગને અર્થે છે કે સંનિહિત વિધાની પ્રતિપતિને અર્થે છે એમ. એ આખ્યાન-
શ્રુતિઓ પારિશ્વરને અર્થે છે; બીજાં આખ્યાનોની પેઠે આખ્યાન છે તેથી, અને
આખ્યાનોના પ્રયોગ પારિશ્વરને વિષે શાસ્ત્રપ્રેરિત છે તેથી; અને એ ઉપરથી વે-
દાન્તો વિધાપ્રધાન નથી, મન્ત્રોની પેઠે પ્રયોગશીલ છે તેથી. આમ શંકા કરવી યુક્ત
નથી. શાથી? વિશેષિત છે તેથી; કારણ કે ‘પારિશ્વરમાવશીત’ (તેણે પારિશ્વર

અશ્વમેધમાં પુત્રાદિથી પરિશ્વર સ્વચ્છા રાજને પારિશ્વર કહેવું એમ નાના પ્રકારનાં આ-
ખ્યાનોનું કથનરૂપ પારિશ્વરનો પ્રયોગ વિધાન કહ્યો છે. હવે વેદાન્તમાંની કથાઓ પણ એ
આખ્યાનોની પેઠે આખ્યાન છે, તેમજ તેઓ વિધાના સંનિધાનમાં છે, તેથી સંસય કહે છે—
‘શું એ આખ્યાનો’ હતાદિ. પૂર્વ અધિકરણમાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સ્તુતિ કરતાં
વિધિ ભવાવાન—વધારે સારી છે; કેમકે તેમાં અનુકાનનો ભાગ છે. તેમજ કથાઓ પણ વિ-
ધાની સ્તુતિને અર્થે નથી; કેમકે તેથી પારિશ્વર અનુકાનનો ભાગ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે.
પૂર્વપક્ષનું ફળ કહે છે—‘અને એ ઉપરથી વેદાન્તો વિધાપ્રધાન નથી’ હતા. કે. એમ
‘દેવસ્ય ત્યા સવિતુઃ’ હતાદિ મન્ત્રમાં કોઈક પણ પ્રયોગસમયેન દોરવી પ્રયોગયોગ છે
એમ સિદ્ધ થયે અન્વ પતો પણ તેની સાથે એકચામ્બાથી પ્રયોગયોગ છે; તે પ્રમાણે વેદાન્ત-
માંની કથાઓ પણ પ્રયોગયોગ છે, તેથી તેની સાથે એકચામ્બાથી પ્રયોગયોગ છે; તે પ્રમાણે વેદાન્ત-
યોગ છે, માટે વિધાનુ પ્રાધાન્ય નથી એવો અર્થ છે. કથાઓ તુલ્યસિમ્બના સમાચારનું પ્રદર્શન
કરે છે તેથી શ્રુતિનું સંકર્ષ કરે છે ને તે દ્વારા સંનિહિત વિધાની યોગ છે, સમર્થ્યકેમથી,
માટે વિધાનુ પ્રાધાન્ય છે એ ફળ માનીને સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘આમ શંકા કરવી યુક્ત
નથી’ હતાદિ. અશ્વમેધમાં પહેલે દિવસે મનુ, ત્રિવરવત્નો પુત્ર રાજ હતો હતાદિ કથા
કહેવી, બીજે દિવસે વમ, ત્રિવરવત્નો પુત્ર હતાદિ કથા કહેવી, અને ત્રીજે દિવસે, વરુણ,
અદિત્ય હતાદિની કથા કહેવી; એમ વાચયોરમાં કથાઓને વિશેરે કહી છે તેથી ઉપક્રમનો

૧ અશ્વમેધ વત્રમાં પુત્રારિપરિશ્વર રાજને નાનાવિધ કથાનું કથન. અશ્વમેધવાચમાં કુટુંબકદિત
રાજને ભેટાદિને તેની આગળ અર્ચનું વૈદિક આખ્યાનો કહે છે તે.

કહેવું) એમ પ્રસ્તવી 'મનુર્વૈવસતો રાજા' (મનુ, વિવસ્વતનો પુત્ર, રાજા) ઇત્યાદિ કેરલાંક આખ્યાનોજ શ્રુતિ વિશેષ કહે છે. એ આખ્યાનત્વ એ સમાનવર્મથી સર્વ આખ્યાનોનું મહત્ત્વ થાય તો એ વિશેષજ્ઞ અનર્થકજ થાય, તેટલા માટે એ આખ્યાનશ્રુતિઓ પારિષ્વરને અર્થેજ છે ॥ ૨૩ ॥

તથા ચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

તેમજ (આખ્યાનોની વિદ્યાઓ સાથે) એકવાક્યતાનો ઉપસં-
બન્ધ છે તેથી ॥ ૨૪ ॥

આખ્યાનો પારિષ્વરને અર્થે નથી એમ થયું એટલે સંનિહિત વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં તેઓ ઉપયોગી થાય એજ ન્યાય છે; કેમકે એકવાક્યતાનો ઉપસંબન્ધ છે; કારણ કે તે તે પ્રદેશમાં સંનિહિત વિદ્યાઓ સાથે (આખ્યાનોની) એકવાક્યતા દેખાય છે, 'પ્રદેશ્યત માટે તેમનો ઉપયોગ છે તેથી, અને 'પ્રતિપત્તિ શુકર કરવામાં તેમનો ઉપયોગ ॥ તેથી. 'ભૈરવી બ્રાહ્મણમાં 'આત્મા વા મરે દ્રવ્યઃ' [બ્રહ્મકાંડ ૫૫]

સંકોચ યુક્ત છે. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે—પૂર્વપક્ષ—એકે ઉપનિષદખ્યાનો વિદ્યાના સંનિધિમાં ક્યાં છે; તોપણ 'સર્વાણિ વાક્યાનાનિ પારિશ્વરે' (સર્વ આખ્યાનો પારિષ્વરને અર્થે છે) એમ સર્વશબ્દની શ્રુતિ છે તેથી નિઃશેષ આખ્યાનો શ્રેવાનાં છે, માટે સંનિધિ દુર્ભવ થઈ બાધિત થાય છે, તેથી આખ્યાનો પારિષ્વરને અર્થેજ છે. એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત આવો છે—એ આખ્યાનોનો પારિષ્વરને વિશે વિનિયોગ નથી; પણ 'પારિશ્વરમાચક્ષીત' ('પારિષ્વર કહેવું') એમ ઉપક્રમ કરીને એ આખ્યાનોની શ્રુતિમાં ક્યાં છે 'મનુર્વૈવસતો રાજા' (ઇત્યાદિ, તે આખ્યાનોનોજ તેમાં વિનિયોગ છે; કેમકે તેનેજ પારિષ્વરવતુ વિશેષજ્ઞ આપ્યું છે. નહિ તો 'પારિશ્વરે સર્વાણિ વાક્યાનાનિ' એટલાથીજ અર્થ કહેવાઈ નહો તો 'પારિશ્વરમાચક્ષીત' એ અનર્થક થાય; પણ 'પારિશ્વરમ્' ને આખ્યાનોનું વિશેષજ્ઞ શ્રેવાથી તે અર્થવતુ આવ છે. તેટલા માટે વિશેષજ્ઞના અનુશેષથી સર્વશબ્દ તેને અપેક્ષીને છે, અર્થેજ આખ્યાનોને કાણુ પડતો નથી; એમ 'સર્વે વાક્યાના મોક્ષવિન્યાયાઃ' (મર્ષ બ્રાહ્મણોને જોજન કણવતું) એમાં નિમન્વેશ બ્રાહ્મણોને અપેક્ષીને સર્વશબ્દ છે તેમ ॥ ૨૩ ॥

સારે ક્યાઓનો વિનિયોગ ક્યાં છે એમ આશંકા કરી, સંનિધાનથી વિદ્યાઓને કિંચિત્ વિનિયોગ છે એમ કહે છે—'તથા ચૈક' ઇત્યાદિ. વિદ્યાપ્રતિષ્ઠાક વાક્યો સાથે એકવાક્યતાનો એ આખ્યાનોને સંબન્ધ છે તેથી એ આખ્યાનો પારિષ્વરને અર્થે નથી એવો સૂચનો અર્થ છે. એ આખ્યાનપદોનો પારિષ્વરવતુ સંબન્ધ કરવામાં વિનિયોગ જોવ તો તેટલાથીજ પ્રવેશનથી આકાંક્ષા ઉપરન થવાથી, વિદ્યાનાં સ્વાતંત્ર્ય થઈ, વિદ્યાવિદિ સાથે આખ્યાનોની એકવાક્યતા ન થાય. 'પ્રદેશ્યત માટે તેમનો ઉપયોગ છે તેથી'—મહર્ષિ વાજપયસે અનિષ્ટિવ એવાથી અર્થને અસ્થવિદ્યા કરી. એ અસ્થવિદ્યા અવન્ત દિનમૂત છે તેથી એને સમજવામાં આ

(અરે મિત્રેષિ. આ-આ દર્શન કરવા યુક્ત છે), ઇત્યાદિ વિદ્યા સાથે (આખ્યાનની) એવાસ્થિતા દેખાય છે; પ્રાગર્થનમાં પત્ત 'પ્રાણોડ્વિ પ્રમાન્મા' [કૌશીભ્રાગ ૩૨] (હું પ્રાણ હું, પ્રમાન્મા હું) ઇત્યાદિ વિદ્યા સાથે એવાસ્થિતા દેખાય છે; અને 'જા-મધુનિઃ' (જાનમુનિ એ) આખ્યાનમાં પત્ત 'વાયુર્વાય સંવર્ગઃ' [હાન્દોગ ૩૩૨] (અરેખર, વાયુ સંવર્ગ છે) ઇત્યાદિ વિદ્યા સાથે એવાસ્થિતા દેખાય છે; જેમ 'સ-શાન્મનો ઘણામુદગિદ્મ' (તે પ્રજાપતિએ ધ્યાનની વધાનો લેખને માટે ઉદાર કર્યો) ઇત્યાદિ કર્મક્રમમાં આવેલાં આખ્યાનો સંનિહિત વિધિની સ્તુતિને અર્થે છે તેમ. તેરતા માટે એ આખ્યાનો પારિશ્વરને અર્થે નથી ॥ ૨૪ ॥

અત એવ ચામીન્ધનાઘનપેતા ॥ ૨૫ ॥
એધીજ 'અમીન્ધન આદિની અપેક્ષા નથી ॥ ૨૫ ॥

'પુરુષાર્થોડ્વતઃપ્રદાન્' [બ્રમસુત ૩૩૨] એ વ્યવહિત છે તેપણ સંભવને લીધે 'જ્ઞાઃ' એ પદથી એના પરામર્શ થાય છે. એધીજ, વિદ્યા પુરુષાર્થનો હેતુ છે તેથી. અમીન્ધન આદિ આમમર્શોની વિદ્યા સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે અપેક્ષા કરે એ યુક્ત નથી, ઇત્યાદિ એજ અધિકરણના ફળને, અધિક કહેવાની હઠાથી, ઉપસંહાર કરે છે ॥ ૨૫ ॥

આવિઝા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે એ ૨૫૪ છે. જગી ભાવ વિષયોને વિષે આસક્ત પુરુષોને આખ્યાવિઝા કહે ત્યારે તેમનું ચિત્ત ભાસ વિષયોથી વ્યારૂત થાય છે. પછી તેમનું ચિત્ત સમાદિત થાય એટલે ભાસ પુરુષો તેમને નિત ચત્ક્રિક અર્થનું જ્ઞાન આપે છે. આ પ્રમાણે વિરોધી વિષયોમાંથી ચિત્ત વ્યારૂત કરી આત્મવિદ્યાની પ્રતિપત્તિ આખ્યાનો યુક્ત કરે છે. એ રીતે વેદાન્તોમાં યોજવી એવો ભાવ છે ॥ ૨૪ ॥

આ પ્રમાણે આજ અધિકરણમાં એ પ્રમેય. વિદ્યાસ્થાન-અ, તેને વલુ અધિકરણોથી દૃઢ કરીને અવ્ય અધિકરણનું રંગ કહે છે—'જ્ઞાન વલુ' ઇત્યાદિ. પ્રભવિદ્યા સ્વરૂપ મોક્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં સહકારી તરીકે કમોની અપેક્ષા રાખે છે કે નહિ એમ વાદવિદ્યાથી સંઘર્ષ થયે તે-નિતિ પ્રભવિદ્યા પુણ્યવદ્ નૈજ્ઞસઃ' ઇત્યાદિ મુનિ જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહે છે તેથી પ્રભવિદ્યા સહકારી તરીકે કમોની અપેક્ષા રાખે છે એમ પ્રાપ્ત થયે. વિદ્યા એ મુજિનો દેવ છે તેથી અવિદ્યાનિવૃત્તિસંસ્કર મુજિને કમોની અપેક્ષા નથી એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'પુ-રુષ કરનાર, તેમજ-યુક્તસત્ત્વ પ્રભવિદ્ વદ' તે જ્ઞાનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે એમ મુનિનું આખ્યાન કરતું એવો ભાવ છે. મુજિને વિરજ કમોની. અસામર્થ્યને લીધે, અપેક્ષા નથી. વિદ્યાને વિષે ચિત્તયુદ્ધિદ્વારા કમોની અપેક્ષા છે એ અધિક કહેવાને માટે આ ઉપસંહાર છે એમ ઉપસંહારસૂત્રનું રંગ કહે છે—અધિક કહેવાની હઠાથી ॥ ૨૫ ॥

1. અતિ પ્રભવિદ્ય કરનારે તે.

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

વળી સર્વ આશ્રમકર્મોની (વિદ્યાને) અપેક્ષા છે; યજ્ઞાદિ-
શ્રુતિથી, અશ્વની પેઠે ॥ ૨૬ ॥

શું વિદ્યાને આશ્રમકર્મોની અત્યંત અનપેક્ષા છે કે કંઈક અપેક્ષા છે તે હવે વિચારાય છે. તેમાં એથીજ અગ્રીન્ધન આદિ આશ્રમકર્મોની વિદ્યાને સ્વાર્થસિદ્ધિને માટે અપેક્ષા નથી, એમ અત્યંત અનપેક્ષા પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—‘સર્વાપેક્ષા’ વળી સર્વ આશ્રમકર્મોની વિદ્યાને અપેક્ષા છે, અત્યંત અનપેક્ષાજ છે એમ નથી. પણ વિદ્યાને આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા છે અને અપેક્ષા નથી એ વિરુદ્ધ વચન છે. અમે કહીએ છીએ કે ના; કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યા કૃત્તિસિદ્ધિ પ્રતિ કંઈ બીજાની અપેક્ષા કરતી નથી, પણ ઉત્પત્તિ પ્રતિ તેા અપેક્ષા રાખે છે. શાથી? યજ્ઞાદિશ્રુતિથી; કેમકે ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાતેન તપસાઽન્નાદાકેન’ [શુદ્ધ ૭ બ્રાહ્મ ૨૨] (તે એવા ઔપનિષદ પુરુષને બ્રાહ્મણો—જિને મન્ય-

અંગિક કહેવાની ઇચ્છાથી એમ બે કહ્યું છે તે અલિંગ કહે છે—‘સર્વાપેક્ષા’ હતાદિ. એમ અવિદ્યાની નિગમિ એ પ્રમાણ-સમ્યક્દર્શનનું ફળ છે તે તેને માટે કર્મની અપેક્ષા નથી. તેમ વિદ્યા પણ પ્રમા છે અને પ્રમાના કર્મથી-સાધનમાત્રથી સાધ્ય છે તો તેને વિષે કર્મની અપેક્ષા નથી એમ પૂરવશ છે એ પૂરવશમાં વિદ્યાને અર્થે કર્મોપાનની અસિદ્ધિ એ ફળ છે, સિદ્ધાન્તને વિષે કર્મોપાનસિદ્ધિ એ ફળ છે, એમ પૂરવશના ને સિદ્ધાન્તના ફળમાં ભેદ છે. એમાં વિવિધિયામાં કે ‘દેવમાતૃ જ્ઞાનમાં યજ્ઞાદિ કર્મોના દેનુત્ત્વનું અપૂર્વ ક્ષેત્રથી વિધાન થાય છે; કેમકે પ્રમા પણ પોતાની ઉત્પત્તિના પ્રતિગન્ધક પાપોના ક્ષય નામની શુદ્ધિકારા કર્મમાધ્ય છે એવો સંભવ છે. પરંપરાભાવ લેવાથી તુટીયાશુનિનો વિરોધ થશે એવી શંકા કરવી વુજ નથી. કેમકે જ્ઞાત્રાદારા પરંપરાભાવથી પાક થાય છે, તોપણ કાઠિ: વચનિ (કદોથી રાધે છે) એવો પ્રયોગ થાય છે; માટે દાર એ વ્યવધાયક—વ્યવધાનરૂપ નથી. વળી શુદ્ધિ એ દાર છે એમ કહેવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે એવી શંકા કરવી વુજ નથી; કેમકે ‘જ્ઞાનમુત્પાદને પુર્વાં ધ્યાન્ય વાવમ્ય કર્મણઃ । કર્વાયે કર્મણિ: વદે તત્તો જ્ઞાતં પ્રવ-તેને ॥’ (પા.પના શ્રવણારા પુરુષને કર્મથી જ્ઞાન ઉત્પાદ થાય છે, કર્મોથી પાપ નષ્ટ થશે જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે) એવી સ્મૃતિ છે. તેમજ ‘અવિચર્યા મૃત્યું તૈત્તિયાં વિષયામૃતમશ્નુતે’ (અવિચારી—કર્મથી મૃત્યુને તર્કિને, વિચારી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) હતાદિ શ્રુતિ કર્મની પા.પ નિવૃત્ત થશે જ્ઞાનથી મુક્તિનું અભિધાન કરે છે એમ નિદાન્ય કરે છે—‘શું વિદ્યાને આશ્રમકર્મોની’ હતાદિ. પણ આદિ વિવિદિપન્તિ એમાં વિવિદિપા ઉત્પાદ કરવી એમ જ્ઞાન (દેવતાદયંક પ્રવચ)નો અર્થ દેવતાજ બાજ છે એમ દેખાવ છે, તે દેવતા વિવચનેન-વેદી થવન છે તેનું ઉદ્ધાર કરી વેદનને—જ્ઞાનને એ બાબ તરિકે કરે તો વેદનનું પડુ ક-હવન કરી, તેનું ફળ એ ક્ષેત્ર તેજ કર્મોથી બાજ છે એમ કેમ ન થવ? જગતિનો વિનિ-રિપ રાધે સ્વરોદ જગત્થ છે. એ વિવચલંદવંથી વચ્ચ એવી બે વિવિદિપા તેને વિરે અનવ અનુજ દેવથી દેવમાતૃ જ્ઞાનને વિરે અનવ સ્વીકારાય, તો જ્ઞાન પ્રમાણીત છે તેથી તેને

ના નિત્ય અધ્યયનથી, યજ્ઞથી, દાનથી, તપથી અને અનશનથી—મુદ્રા આ-
ભવવા ઉચ્છે (૭) એ મુનિ યજ્ઞાદિને વિધાના સાધન તરીકે દર્શાવે છે; અને
દિવા સાથે એ યજ્ઞાદિના સંયોગ છે તેથી એ ઉત્પત્તિનાં સાધન છે એમ નિ-
ર્ધાય છે. ‘અથ યદગ્ર દત્તાચક્ષતે પ્રલચયમથ તન્’ [હાન્દોઽઽ લાપાર] (હવે
શિષ્ટ પુરુષો જેને યજ્ઞ-પરમપુરુષાર્થસાધન—એમ કહે છે તે બ્રહ્મચર્ય છે—
જે દગ્ર છે તે બ્રહ્મચર્યવાન પ્રાપ્ત કરે છે) એમાં પણ વિધાનું સાધનભૂત જે
ર્ય તેની યજ્ઞાદિથી સ્તુતિ છે તેથી, યજ્ઞાદિ પરમ સાધનભૂત છે એમ સ્પષ્ટાય
છી ‘સર્વે વેદા યન્ પદમામનન્તિ તપાંસિ તપાંસિ ચ યદ્ પદન્તિ । યદિચ્છન્તો
યં યન્તિ તપે પદં સંપ્રદેણ પ્રવીમિ ॥’ [૬૧૦ ૨૧૫] (સર્વે વેદો-વેદકેશ, ઉ-
દો—જેને અપિભાગે—અવિપ્રતિષેધે, એક કણે—પદનીય-પ્રાપ્તવ્ય તરીકે પ્રતિ-
કરે છે, અને સર્વ તપો-કર્મો જેને કરે છે—જેની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે, જેને
બ્રહ્મચર્ય—ગુરુકુલવાસસત્ત્વ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય આચરે છે, તે પદ-પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ
કેવલે કહ્યું છે—મોમિત્વેનન્—તે મોમ છે) હત્યાદિ મુનિ આશ્રમકર્મો વિધાનાં
છે એમ મૂલ્ય છે. ‘કર્માવપત્તિઃ કર્મોણિ જ્ઞાનં નુ પરમા ગતિઃ । કર્માયે કર્મજિ-
ત્તો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥’ (કર્મો પાપનો નાશ-નાશસાધન છે. પણ જ્ઞાન પરમ ગતિ
જ્ઞાન-પ્રાપ્તસાધન છે. પાપનો કર્મોથી નાશ થયે, પણ જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે)
કે સ્મૃતિ પણ છે. ‘અચની પૃષ્ઠ’ એ યોગ્યતાનો દૃશ્ય છે. જેમ યોગ્યતાને
અચ દગ્ર અચયામાં નેહાને નથી, પણ રમચર્વામાં બેદાય છે; એ પ્રમાણે
કર્મોની વિધાને દગ્રસિદ્ધિને માટે અપેક્ષા નથી, ઉત્પત્તિને વિષે અપેક્ષા છે
॥ ૨૬ ॥

કર્મોનો અન્વય અસિદ્ધ છે માટે મુન્યો—જાન્યો ભાગ કરી, તેના દગ્ર મોક્ષને વિષે
ક સા માટે હવળા નથી? એને વિષે કહે છે—વિવિદિશ સાથે એ યજ્ઞાદિને
મ નેથી? હત્યાદિ. વિદ્યા એ હવમાણ છે તેથી સન્દર્શી (વિવિદિશઃસન્દર્શી) દગ્ર
એનુ બાન થાય છે, માટે અજુન એરો જે મોક્ષને દગ્ર નથી; નહિ તો ‘જાણે પચતિ’
તેથી પાડ કરે છે) એમાં પણ કાક એ, પાડનું દગ્ર એ તૂટિ, ને તૂટિન. દેગ્ર વપ.ને
અથ એમ કમજનું. વળી કમને મોક્ષને દેગ્ર કાવવ.થી ‘જાણવહનઃ જ્ઞાનં’
થી મોક્ષ નથી) હત્યાદિ મુનિ સથે વિદેશ વાગ; માટે ૫૧૫૨.થી ૫૩૩ દેગ્ર વેદાઃના ન.પ
તેથી શુદ્ધિશુદ્ધિદારા વિદ્યાની ઉત્પત્તિને વિવેક વદ.તિને અન્વય છે એરો અર્થ છે. કમ
જાણવહન છે અને વિષે કિચવ.કો કહે છે—‘અથ યદગ્ર દત્તાચક્ષતે’ હવ.તે. કેટલેક
જાણવહન કા.ક.૧ પ્રકારે ૫૧૩૩ અનિધન કરે છે, અને કેટલેક વેદાઃના જ્ઞાનને કવેદાઃના
અનિધન કરે છે એમ આપીને ‘સર્વે વેદાઃ’ સર્વ વેદાઓ એમ કહ્યું છે. અન્વય
છે ॥ ૨૬ ॥

શમદમાદ્યુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિધેસ્તદજ્ઞતયા તેષા-
મવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

(જોકે વિવિદિપન્તિ એમ વર્તમાન અપદેશથી વિધિ નથી) તે-
પણ (વિધાર્થીએ) શમદમાદિથી યુક્ત થવું જોઈએ; વિ-
ધાના અંગ તરીકે તેનું વિધાન છે તેથી તે અવશ્ય
અનુષ્ટેય છે ॥ ૨૭ ॥

જો કોઈ એમ ધારે કે યજ્ઞાદિ વિધાનાં સાધન થાય એ ન્યાય નથી, વિધિના
અભાવ છે તેથી; કારણ કે 'યજ્ઞેન વિવિદિપન્તિ' (યજ્ઞ વડે જાણવા ઇચ્છે છે)
એવી જાતની ક્ષતિ અનુવાદરૂપ છે, વિધાની સ્તુતિ કરવી એ તેનું તાત્પર્ય છે,
યજ્ઞાદિનું વિધાન કરવું એ નહિ; વિધા એવી પ્રતાપી છે કે યજ્ઞાદિથી એને પ્રાપ્ત
કરવા તેઓ ઇચ્છે છે; તેપણ વિધાર્થીએ શમદમાદિયુક્ત થવું જોઈએ; કારણ કે
'તસ્માદેવંવિચ્છાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિશુઃ સમાહિતો મૂલ્યારમ્ભેયારમાર્તં પદ્યતિ'
[બૃહ્ ૦ ષાષ્ટાદશ] (તેટલા માટે એમ જાણનાર શાન્ત—આદ્ય ઇન્દ્રિયના વ્યાપારમાંથી
ઉપશાન્ત, દાન્ત—અન્તઃકરણવૃદ્ધિથી નિવૃત્ત, ઉપરત—સર્વ એવળાથી વિનિર્મુક્ત, અ-
ર્થાત્ સંન્યાસી, તિતિશુ—દ્વન્દ્વસહિષ્ણુ, સમાહિત—ઇન્દ્રિય ને અંતઃકરણથી વ્યાવૃત્ત
થઈ એકાગ્રચેત્ સમાહિત થઈ આત્માને વિષેજ આત્માને જુએ છે) એમ શમદ-
માદિનું વિધાના સાધન તરીકે વિધાન કર્યું છે અને જેનું વિધાન છે તે અવશ્ય અ-
નુષ્ટેય છે. પણ આહિં પણ 'શમાદ્યુપેતો મૂલ્યા પદ્યતિ' (શમાદિથી યુક્ત થઈ જુએ
છે) એમ વર્તમાન અપદેશ ઉપસંબધ થાય છે, વિધિ ઉપસંબધ થતો નથી. અમે
કહીએ છીએ કે ના; કારણ કે તસ્માત્ (તેટલા માટે) એમ પ્રકૃતની પ્રશંસા કરી

એ પ્રમાણે વિધાની ઉત્પત્તિ વિષે જહિરંગ કમોં કહીને અન્તરંગ કહે છે—'શમદમા-
દ્યુપેતાઃ' પણ વિવિદિપુને 'તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્' (તેના વિજ્ઞાનને માટે તેણે
ગુરુનીજ પાસે જવું) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી આચાર્યશુશ્રૂષાપૂર્વકે શ્રવણાદિરૂપ અનેક વ્યાપારનું વિ-
ધાન છે, તો જ્ઞાન ને આભ્યન્તર ઇન્દ્રિયનિયંત્રરૂપ સમાદિનું શા માટે અનુષ્ઠાન કરવું કે અ-
ગ્રિહોત્યાદિ કર્મનું શા માટે અનુષ્ઠાન કરવું; તેટલા માટે 'તમેતં વેદાનુવચ્ચતેન' [બૃહ્ ૦
ષાષ્ટાદશ જુઓ સૂત્રભાષ્ય ૨૬] તેમજ 'તસ્માદેવંવિચ્છાન્તો દાન્ત' [બૃહ્ ૦ ષાષ્ટાદશ] ઇ-
ત્યાદિ વાક્ય વર્તમાન અપદેશથી વિધાનાં સ્તુત્યર્થકજ છે એમ સૂત્રવ્યાખ્ય સંકેત દર્શાવે છે—
'જે કોઈ એમ ધારે કે' ઇત્યાદિ. વિદ્યારસ્તુત્યર્થક લેવાથી એકવાક્યતાનો સંભવ છે તો
વર્તમાન ઉક્તિનો ભંગ કરી વિધિની કલ્પના અયુક્ત છે, વિધાવાક્યથી બેદનો પ્રસંગ જાય તેથી;
તેટલા માટે 'તત્ત્વમસિ' એ શબ્દમાત્રવચ્ચ વિદ્યા છે, એમ પર અભિપ્રાયનો અનુવાદ કરી
અંગીકાર કરે છે—'તેપણ વિધાર્થીએ શમદમાદિયુક્ત થવું જોઈએ', સમાદિ આવશ્યક
લેવાથી વિદ્યા શબ્દમાત્રવચ્ચ નથી એનો અર્થ છે. જે કારણથી એ પ્રમાણે આત્માને જાણ-
નાર પાપકર્મથી વિમ્ત થતો નથી, તેટલા માટેજ વિધાર્થીએ સમાદિયુક્ત થઈ વિચાર કરવો
એમ વિધિ સમજાય છે એમ કહે છે—'અમે કહીએ છીએ કે ના', વિધિને અશ્વાવે

થી વિધિ છે એમ પ્રતીત થાય છે. વળી માર્ધ્વદિનો 'વદ્યેત્' એમ વિસ્પષ્ટ મંત્ર અધ્યયન કરે છે. તેરસા માટે યજ્ઞાદિની અનપેક્ષા હોય તોપણ સમાદિની ના યુગ્મ છે. પણ યજ્ઞાદિની પણ અપેક્ષા યુગ્મજ છે, યજ્ઞાદિશ્રુતિથીજ. પણ કહ્યું છે કે 'યજ્ઞાદિથી ભજુના કચ્છ છે' એમાં વિધિ ઉપલબ્ધ થતો નથી. છે, કહ્યું છે; તોપણ સંયોગ અપૂર્વ હોવાથી વિધિ પરિકલ્પાય છે; કારણ કે યજ્ઞાદિ વિવિધિયા સાથે સંયોગ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયો નથી કે જેથી તેનો અનુવાદ કરાય. માત્ર પૂજા પ્રપિષ્ટમાગોઽન્તકો હિ' (તેરસા માટે પૂજા દેવતાને ઉદ્દેશીને સારી

પ્રસંસા વર્ધ થાય, માટે હજા વિરિ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. 'તસાત્' (તે-માટે) એમ પ્રકૃતની પ્રસંસા કરી છે—'પૂર્વવાક્યમાં 'તં ચિદિત્વા ન લિપ્યતે ના પાપકોત' (તેને ભલૂને, પાપી કર્મથી તે બિત્ત થતો નથી) એમ આત્મજ્ઞાનનું ફળ છે. તેનો અર્થ પ્રયોગનાયે પરામર્શ છે—આત્મજ્ઞાન મોટા ફળવાળું છે તેથી સમાદિ-રોથી આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું એમ. તેમાં જો વિધિની વિવધા ન હોય, તો પ્રયોગના જ થાય, અને આત્મજ્ઞાન અવિષેષ હોવાથી તેના અનુવાદથી અર્થ સમાદિકનુંજ વિધાન થતો જો વિધાનને ક્ષવણ અર્થિ વિદ્યાસાધનના અનુજ્ઞાન જોડે વિરોધ છે એવી શંકા ન; કેમકે તેથી (ક્ષવણથી) અતિરિજા આપારોથીજ ધ્વન્દ્વચિન્તક વિવશિત છે. કાણવ-માં વિધિ કહીને માર્ધ્વદિન પદ્યમાં વિધિના અભાવની શંકા પણ નથી એમ કહે છે—'તી માર્ધ્વદિનો' ઇત્યાદિ. વિધિનું ફળ કહે છે—'તેરસા માટે યજ્ઞાદિની અનપેક્ષા' ઇત્યાદિ. ચલાદિ અસાધન છે એવી શંકા આપાતતઃ સ્વીકારી અન્ય સાધનની અપેક્ષા છે; હવે ચલાદિ અસાધન છે એવી શંકા પણ યુગ્મ નથી એમ કહે છે. પૂર્વે ચલાદિ-સ્તુત્યર્થક છે એવો અંતીકાર આપાતતઃ યુગ્મિત્તિગ્રાન્થાયે' સમાદિનો સ્વીકાર કરવા કહ્યો તેનો હવે ત્યાગ કરે છે—'પણ યજ્ઞાદિની પણ અપેક્ષા' ઇત્યાદિ. ચલાદિનો વિદ્યા-નત્વરૂપ સંયોગ અપૂર્વ હોવાથી, અવાન્તરવાક્યમેદ કરી તિધિ સ્વીકારાય છે; અને પ્રજ્ઞ-વાક્ય સાથે મહાવાક્યની એકવાક્યતા પણ સ્વીકારાય છે એવો અર્થ છે. પરમપ્રકરણમાં ન્તરવિધિ થાય એને માટે પૂર્વનન્તની સંમતિ કહે છે—'તસાત્ પૂજા' ઇત્યાદિ. ફરં-સાસપ્રકરણમાં 'પૂજા પ્રપિષ્ટમાગઃ' એવી શ્રુતિ છે. તેમાં પૂજાનો પિષ્ટ દ્રવ્ય સાથે સં-સામાસિક છે; પણ તેમાં પૂજા દેવતા કે પિષ્ટ ભાગ દ્રવ્ય ફરં અને પૂર્ણમાસમાં નથી; તેની સાથે એકવાક્યતા યુગ્મ નથી; માટે સમાસથી પ્રતીત થયેલો, કાવચવાસ્પૃષ્ટ દ્રવ્યે-સંબન્ધ અવિનાશાયે યાગવિધિનો ઉપરવાપક હોવાથી પ્રયોગજ્ઞાનને અર્થે વિધિપદનો અ-કાર કરીને પ્રકરણથી ઉત્કૃષ્ટ કરી પૂજાને ઉદ્દેશી પિષ્ટ ભાગ કરવો એમ વિદ્યુતિને વિરે સં-એમ 'સૌર્ણ વેપર્ણ વિદ્યુતી પ્રતીયેતાત્તોદનાત્ પ્રકૃતી' [પૂર્વેથીમાં ૩૩૧૧૪] હિવેવાના સંબન્ધમાં પ્રતીયમાન પ્રદેવદ્રવ્યવેપલ્લનો પ્રકરણથી ઉત્કૃષ્ટ કરી વિદ્યુતિને વિરે પ્રતીતિ કરવી; કેમકે પ્રતિને વિરે—સંપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પૂજા દેવતાના કમના અવિ-ધિ પ્રકરણને વિરે તેનો નિવેશ યુગ્મ નથી) એમ સૂત્રમાં વિચારું છે એવો અર્થ છે. સા-

૧ ઉપરના વિચાર. ૨ એમ વિજ્ઞાની—કઠવાણની બીડથી ભાગ્ય દીમરો પીને નહિ તેની જમ જોવનો લેપ કરી માનવા તેને દીમરો પાવ છે એવી રીતે. એમ નિમ્નપાન કરવા માટે જિહ્વા કુદનો લેપ થાય છે, તેમ સમાદિના સ્વીકારને અર્થે ચલાદિ શ્રુતિના સ્તુત્યર્થત્વનો અંતીકાર છે ૩ અર્થ ૭.

પેટે પિષ્ટ ભાગ કરવો; કારણ કે તે દાનરહિત છે) ધત્વાદિ જેમાં વિધિનું અવગુનથી એવાં વાક્યોમાં, અપૂર્વ હોવાથી, વિધિની કલ્પના કરી પૂજાને માટે પેરણ વિગતિમાં કરવું એમ પ્રતીત થાય એવો વિચાર પ્રથમતઃવર્તમાં પ્રવર્તીયો છે. તેમજ 'વિધિયાં ઘારણયત્' [શ્રદ્ધાસૂત્ર ૩૫૨૦] એમાં કહ્યું છે. ભગવદ્ગીતા આદિ સ્મૃતિ-આમાં પણ કૃષ્ણના અનુસંધાન વિના અનુષ્ઠિત યજ્ઞાદિ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનાં સાધન થાય છે એમ પ્રપંચે^૧ કહ્યું છે. તેટલા માટે આશ્રમને અનુસારી યજ્ઞાદિ અને શાખાભાદિ, ભાષાંજ આશ્રમકર્મોની વિધાની ઉત્પત્તિ વિષે અપેક્ષા કરવી જોઈએ. તેમાં પણ 'યવંચિદ્' (એમ જાણનાર) એમ વિધાની સાથે સંયોગ હોવાથી શાખાદિ પ્રત્યાસત્ત વિધાસાધન છે, પણ 'વિવિદિયા' (જાણવાની ક્રમણ) સાથે સંયોગ હોવાથી યજ્ઞાદિ આશ્રમર સાધન છે એમ વિવેક કરવો ॥ ૨૭ ॥

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

અને સર્વ અધની અનુમતિ પ્રાણાત્યયને વિષેજ છે; (શ્રુતિમાં)
તેનું દર્શન છે તેથી ॥ ૨૮ ॥

પ્રાણસંવાદમાં હન્દોષોની શ્રુતિ છે—'ત દ વા યવંચિદિ કિંચિત્તાનં મયતિ'^૨ [હન્દોષ ૧૨૨] (યથોક્ત પ્રાણને જાણનારને—હું પ્રાણ ખું, સર્વભૂતસ્થ ખું, સર્વ અત્રનેા ખાનાર ખું એમ જાણનારને—કુંઈ પણ અનન્ત—સર્વ પ્રાણીથી આપ છે તે અનાય-યનું નથી, એમ જાણનારને સર્વ અત્ર થાય છે). તેમજ વાગ્સનેથીઓની

૨.૪ કંદો છે કે દર્શનપૂર્વકપ્રકરણના 'પૂજા પ્રવિદ્માતાઃ' એ શાખ છે. તે અર્થ હોવાથી પૂજાદેવતાના કર્મમાં પેરણનું વિધાન કરે છે. પુરોહિતમાં પેરણ પ્રાપ્ત છે તોપણ ચક્રને વિશે તે પ્ર.મ થતુ નથી; અને કથે તે પૂર્વપ્રસંગમાં પૂજા દેવતાના કર્મનો અભાવ છે તેથી જ વિદુરિઓમાં પૂજા દેવતા છે તેમાં તેનો ઉત્કર્ષ કરવો. અત્યંતરણક્રમને કડી મુકારે પણ વિધિનો સ્વીકાર કર્યો છે એમ કહે છે—તેમજ "વિધિયાં ઘારણયત્"^૩ ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અનુસારે પણ અત્યંતરણક્રમનો વિરોધ છે એમ કહેવું જોઈએ—'ભગવદ્ગીતા આદિ સ્મૃતિ-ક્રિયામાં પણ', 'અધર્મણા તમઃસ્વર્ણ્યે મિદિ વિન્દિ માનવઃ' ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ છે. કર્મો જ્ઞાનદેવ એવ તો સમાધિની પેટે જ્ઞાનનો પડવ થાય ત્યાંપણી તેની અનુમતિ થાય, તેથી સ્વ.સ્મૃતિ-કર્મવાચનો અભાવ થાય તેથી કહે છે—તેમાં પણ "યવંચિદ્" (એમ જાણનાર) ઇત્યાદિ "વિવિદિયા" સાથે સંયોગથી = વિવિદિયાની ઉત્પત્તિની પૂર્વજ કર્મો અનુસર છે તેથી અવગુણિત ગતિ કર્મની પ્રસંગિજ નથી એટલે વિરોધ નથી. સમ.દિ ૬૨ વિરોધી નિરૂપિત કરે છે તે ને કહરા જલચક્ર હોઈ તેની અનુમતિ છે; પણ કર્મ તો અનુસર. ૬. ૮. નયક છે તેથી તેની અનુમતિ નથી એવો અર્થ છે ॥ ૨૭ ॥

'સર્વાન્નાનુમતિઃ'—'યવંચિદિ' = પ્રજાનું અર્થ અમ છે એમ જ્ઞાન પરનારને એવો અર્થ છે. અનુસંદેવથી અને વિધિની શ્રુતિ નથી તેથી સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થ છે કે

મયતિ' (એમ જાણનારને કંઈ પણ અનદનીય થતું નથી) એમ કહ્યું છે; અને આ આદિ પર્યન્ત અત્ર માનુષ દેહે ઉપલુક્ત કરતું રાક્ષ્ય નથી. પણ એ સર્વ પ્રાણુનું અત્ર છે એમ વિચારતું રાક્ષ્ય છે. તેટલા માટે પ્રાણાત્રવિજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવાને માટે આ અર્થવાદ છે, સર્વાત્રની અનુજ્ઞાના વિધિ નથી. તે દર્શાવે છે—'સર્વાત્રાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્રવ્યે' એમ, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પ્રાણાત્રવ્યેજ, માટી આપત્તિમાં, સર્વ અત્રની અદનીય તરીકે અનુજ્ઞા છે, તેનું દર્શન છે તેથી; કારણ કે આકાશજ્ઞપિની કષ્ટ અવસ્થામાં અભક્ષ્યતા ભક્ષણમાં પ્રવૃત્તિ શ્રુતિ દર્શાવે છે—'મદ્વીહતેષુ કુરુ' [છાન્દો ૧૧૦૧] (પાપાણ્ડુદિધી કરુના સસ્યનો નાશ થયો ત્યારે) એ પ્રાણુમાં, ઇતિવૃત્ત એવું છે કે આપત્તિમાં આવેલા આકાશજ્ઞપિએ ઇન્દ્રિય-હર્ષિ-પાલકે અર્ધા આધેલા કુદમાય આધા; પણ તેના અનુપાનનું, ઉચ્છિદ્રોપથી, પ્રત્યાખ્યાન કર્યું; અને એને વિષે કારણ કહ્યું—'ન યા મજીવિવ્યમિમાનલાદન્' [છાન્દો ૧૧૦૪] (એ કુદમાયને ન ખાત તો હું જીવત નહિ) એમ અને 'કામો મ જ્ઞાનમ્' [છાન્દો ૧૧૦૪] (ઇચ્છાથી મને ઉદ્દેશપાન મળે છે) એમ. વળી બીજે દિવસે તેણે પાતાના અને બીજાના ઉચ્છિદ્ર, પર્યુપિત કુદમાય આધા એમ. તે એ ઉચ્છિદ્રોપથી, પર્યુપિતનું ભક્ષણ દર્શાવતી શ્રુતિના આશયાતિશય એવો રૂપાય છે

સેડન્મ' (આ પર્યન્ત, શકુનિ પર્યન્ત, ક્રીટ, પતંજ પર્યન્ત તે તાઈ અત્ર છે) એવી શ્રુતિ છે તેથી અશક્યવિષય વિધિ હોવાથી સંભવતો નથી એમ કહે છે—'અને આ આદિ પર્યન્ત' ઇત્યાદિ. ત્યારે એ વચન વ્યર્થ છે એમ સંકા કરી સર્વ પ્રાણુનું અત્ર છે એ ખ્યાનની સ્તુતિને, અર્થ છે એમ કહે છે—'પણ એ સર્વ પ્રાણુનું અત્ર છે' ઇત્યાદિ. સ્વસ્થ પ્રાણુવેતાને સર્વાત્રની અનુમતિ નથી એને વિષે શિંગ કહી સૂચ થોડે છે—'તે દર્શાવે છે' ઇત્યાદિ. 'મદ્વીહ-તેષુ કુરુ' = મદ્વીહ = પાપાણ્ડુદિ, અથવા રક્ત, શુદ્ર પક્ષીઓ; તેઓએ કુરુદેશસ્થ સસ્યનો નાશ કીધો એટલે, અર્થાત્ હર્ષિશ્ચ થયું એટલે, નાશા ભયા સાથે મુનિ દેશાન્તર જઈ, ઇન્દ્રિય-મર્મા રચા. ઇન્દ્રિય એટલે હર્ષિપાલક. તેણે અર્ધા આધેલા કુત્સિત માય તેની પાસે માખ્યા. પણ ઇન્દ્રિય 'પાણી હો' એમ કહ્યું ત્યારે 'માઈ પાન ઉચ્છિદ્ર માય' એમ પ્રતિવેદ કર્યો. 'ત્યારે શું માય ઉચ્છિદ્ર નહોતા' એમ ઇન્દ્રિયે કહ્યું એટલે માય ભક્ષણ કરવાનું ને જળ લાગ કરવાનું કારણ કહ્યું. 'અર્ધાશમાં મારે આપત્તિ છે; જળપાન તો સ્વેચ્છા પ્રમાણે તમામ આદિમાં પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કહી માય ખાઈ અવસિદ્ધ ભયાને આપ્યા. પણ તે આપત્તિમાં નહોતી ને પતિની આપત્તિ ભજૂતી હતી, તેથી, માયનું સંરક્ષણ કરી પ્રાતઃકાળે તેને આપ્યા. તેણે તે ખાધા અને રાત્રના ચઢમાં જઈ, પ્રસ્તોત્ આદિનો આરોપ કરી પ્રાણાદિ પ્રાસ્તાવાદિ દેવતા છે એમ ઉપદેશ કરી ધન પ્રાપ્ત કર્યું ને રચા એવો ભાવ છે. આદિ ઉચ્છિદ્રમશ્વર અને જલલાગ એ રૂપી સિદ્ધાચારનાં શ્રુતિમાં શિંગ છે નેથી વિદ્વાને પણ અમર્યનું ભક્ષણ અનાપત્તિમાં ન કરતું એમ સૂચવાય છે એવો ભાવ છે. પૂર્વપદ્ય ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપદ્ય—સર્વ ઇન્દ્રિયોના પ્રાણ સાથેના સંવાદમાં આવી શ્રુતિ છે. આ વિચારવિષય છે. સર્વ વાચાદિ ઇન્દ્રિયોને છત્રીને મુખ્ય પ્રાણે તેને કહ્યું કે માઈ અત્ર શું? તેમણે કહ્યું, જે આ હો.

૧ ઉમ. —ઉચ્છિદ્ર: તેને ધ્યાત્વ તે ઇન્દ્રિય = હૃદયર કે હરત્યારોદ (માવત). ૨ કુત્સિત માય (ખાઈ).
૩ પાણી. તાર.

કે પ્રાણાત્મ્યપ્રસંગે પ્રાણસંધારણને અર્થે અભક્ષ્ય પણ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય ॥ એમ; અને સ્વસ્થ અવસ્થામાં વિદ્યાવાને પણ તે કરવું યુક્ત નથી એમ અનુપાનના પ્રત્યાખ્યાનથી સમભય છે. તેટલા માટે 'ન હ વા પ્યંચિદિ' [છાન્દોગ પાસાર] ઇત્યાદિ અર્થવાદ છે ॥ ૨૮ ॥

અવાધાત્ ॥ ૨૯ ॥

(ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિભાગશાસ્ત્રને) બાધ ન થાય તેથી (અર્થવા-
દમાત્ર છે) ॥ ૨૯ ॥

વળી એ પ્રમાણે થયું એટલે આહારશુદ્ધિ થયે સત્ત્વશુદ્ધિ થાય એ આદિ ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિભાગશાસ્ત્ર અબાધિત થયે ॥ ૨૯ ॥

ક્રમાં સર્વ પ્રાણીનું અન્ન છે, અપૂર્વન્ત, સુનિપૂર્વન્ત, તે તારૂં છે. તેથી આ સંદર્ભથી પ્રાણુનું સર્વ અન્ન છે એમ અનુચિન્તન કરી શ્રુતિ કહે છે—'ન હ વા પ્યંચિદિ કિંચિદાનન્તં મયતિ' એમ. સર્વ, પ્રાણુનું અન્ન છે એમ નિરૂપિત છે, તેને કંઈ પણ અનન્ન થવું નથી. તેમાં આ સંશય છે કે યું આ સર્વાન્નામ્યનુપાનનું સમાદિની પેઠે આ વિદ્યાના અન્ન તરીકે વિધાન થાય છે કે સ્તુતિને અર્થે સંકીર્તન થાય છે. તેમાં ભેદ મળતો એ વર્તમાન અપદેશથી વિધિ પ્રતીત થતો નથી, તોપણ 'યદ્યપ્તર્જમયી જુદ્ધર્મયતિ' એમાં વર્તમાન અપદેશ છે તોપણ પચાશ. મયીત્વવિધિની પ્રતિપત્તિ સંચય લક્ષારની આપત્તિથી (લેહ્ વેદિક લક્ષાર, એ બિહિન્ના અર્થમાં વપરાય છે) થાય છે; તેમ આદિ પણ પ્રવૃત્તિવિશેષ કરનાર ઉપદેશ છે એમ લાભ થયે વિધિની પ્રતિપત્તિ થાય છે. સ્તુતિમાં તો અર્થવાદમાત્ર છે તેથી વિધિમાં ભેદનું વચન અર્થવાદ છે તેનું સ્તુતિમાં નથી. ભક્ષ્યાભક્ષ્યશાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયું છે તે આ વિશેષશાસ્ત્રથી બાધિત થાય છે; એમ મત્ત્વ અને અમત્ત્વનો વિવેક કરનાર શાસ્ત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્ત થયું છે તેનો, વામદેવવિદ્યાનું અંગમૂલ કોઈ પણ ભીનો પરિહાર ન કરવો એ શાસ્ત્ર ભેનો વિશેષ વિવચ્ય ॥ તેથી બાધ થાય છે. આમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—અપૂર્વન્ત અન્ન મનુષ્યજનિએ યુગપન્ કે પચાંચે ખાનું રાશ્ય નથી; કેમકે હમ, કરભક આદિનું જો અન્ન, સમી, કરીર, ક્ષુદ્રક, વદ, કાષ આદિ તેમાંથી એક પણ મનુષ્યે ભગ્નવૃ કરવું રાશ્ય નથી. અહિં બિહિન્ના ભેવી સ્ફુટતર વિધિપ્રતિપત્તિ નથી; તેમજ વિધિ કદપણ યુક્ત નથી; કેમકે અપૂર્વન્તનો અભાવ છે; સ્તુતિથી પણ તે ઉપપલ્લ થાય છે. વગી મતિ હોય તો સામાન્યતા: પ્રવૃત્ત મયવા શાસ્ત્રનો વિવચસંકોચ યુક્ત નથી. તેટલા માટે સર્વ, પ્રાણુનું અન્ન ॥ એ અનુચિન્તનવિધાન-સ્તુતિ ॥ એમ ભેનુંજ યુક્ત છે. રાશ્ય હોય તો પ્રવૃત્તિવિશેષ કરનાર ઉપદેશ છે એવો હોત ઉપયુક્ત થાય છે, પણ અસંચય વિધાનમાં ન થાય. 'પ્રાણાત્મ્ય' એ પદ અવધારણમૂલક છે—પ્રાણાત્મ્ય હોય ત્યારેજ સર્વાન્નત્વ છે; તેવી સ્થિતિમાંજ એમ ઉપાખ્યાનનું તાત્પર્ય છે ॥૨૯॥

'એ પ્રમાણે થયું એટલે' = સ્વસ્થ અવસ્થામાં ભક્ષ્ય ને અભક્ષ્યનો ભેદ થયો એટલે. ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિવેકશાસ્ત્રને બાધ ન આવે માટે એ અર્થવાદન છે; નહિ તો સામાન્યશાસ્ત્રને વિશેષપર કરવાથી બાધિત થાય એવો ભાવ છે ॥ ૨૯ ॥

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

વળી (આપત્કાળમાં સર્વાન્નલક્ષણની) સ્મૃતિ છે ॥ ૩૦ ॥

વળી આપત્તિમાં વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને અવિશેષે સર્વાન્નલક્ષણની સ્મૃતિ છે.
'જીવિતાલ્યયમાપન્નો યોડન્નમત્તિ યતસ્તતઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન પન્નપન્નમિયામ્નના ।
(હવિતનો નાશ પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે જ્યાંત્યાંથી અન્ન ખાય છે તે પાપથી ક્ષિપ્ત થતો નથી, કમળાનું પાંદડું જળથી લિપ્ત થતું નથી તેમ); તેમ 'મયં નિત્યં બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણે નિત્ય મધ { તજનું }), 'સુરાપસ્ય બ્રાહ્મણસ્યોન્નામાસિક્ષેયુઃ' (મુખીનાર બ્રાહ્મણને અતિતમ સુરા ગળામાં રેડવી), 'સુરાપાઃ કમયો મયસ્ત્વમસ્ય જ્ઞાતાઃ' (અભક્ષ્યનું લક્ષણ કરવાથી સુરા પીનારા કૃમિ થાય છે) એમ અનન્ન વર્જન સ્મૃતિમાં છે ॥ ૩૦ ॥

શબ્દશ્ચાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

અનન્નનો પ્રતિષેધક, યથેદ્મપ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ એ જેનું પ્રયોજન છે એ શબ્દ (સ્મૃતિ) કાઢકોની સંદિતામાં છે—'તસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ સુરાં ન પિબેન્' ('તેના માં બ્રાહ્મણે સુરા ન પીવી) એમ. એ નિવેધ પત્રુ 'ન હ વા વર્ગવિદિ' [હાનાગ વગર] એને અર્થવાદ લેવાથી ઉપપત્તનર થાય છે. તેના માટે એવા પ્રકારના અર્થવાદ વિધિ નથી ॥ ૩૧ ॥

સુરાપનથી પત્રુ હવન નિભાવાય એમ આસંકા કરી કરી પત્રુ તે ન કરું એમ છે—'તેમ 'મયં નિત્યં બ્રાહ્મણઃ' 'વર્ગવેન્' (વર્ગનું) એવો શેષ છે. 'સુરાપાઃ' જ્ઞાતામ્-અનિત્ય. 'સુગમ્' એવો શેષ છે. આથી પત્રુ સુરા પીવી મુખ નથી—'સુરાપાઃ' કહેલું ॥ ૩૦ ॥

ઉપદરજી લખેલી સ્મૃતિઓની મુજબનિ કહે છે—'શબ્દશ્ચાતોઽકામકારે'—
કામકાર-અપત્તિનું પ્રાપ્તિ ને જોયે પત્તર માવ છે. 'ન હ વા વર્ગવિદિ'
એ અર્થવાદ છે તેથી એ એ પત્રુ । વિદિત ૧૧.૬ પોતિય
પત્રુ ને અર્થવાદી પત્રુ ૨૨. ૧૩
કે એને સ્મર્યતે છે વિદ્ય. આવી વિદ્ય

વિહિતત્વાચ્છ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

આશ્રમકર્મ (અમુઅમુએ) પણ (અવશ્ય કરવું), વિહિત
છે તેથી ॥ ૩૨ ॥

‘સર્વોપેક્ષા ચ—’ [શ્રાવણ ૩. પાઠ ૪. સૂત્ર ૩૨] એમાં આશ્રમકર્મો વિધાનાં સાધન છે એમ નિશ્ચિન કર્યું છે. હવે તો, આશ્રમમાત્રનિષ્ઠ અમુઅમુ, જેને વિધાની કામના નથી તેને આશ્રમકર્મો અનુષ્ઠેષ છે કે નહિ તે વિચારાય છે. તેમાં ‘તમેતં વેદાનુષ-
ઘ્ણતેન પ્રાક્ષણા યિવિદિષન્તિ’ [બૃહદ્ પાઠ ૨૨] ‘(તે એવા ઉપનિષદગમ્ય પુરુષને પ્રાક્ષણ-
દ્વિએ મન્યપ્રાક્ષણના નિત્ય અધ્યયનથી જાણવા હચ્છે છે) હતાદિથી આ-
શ્રમકર્મો વિધાના સાધન તરીકે વિહિત છે, તેથી વિધાને ન હચ્છતા, અન્ય કશીની કામનાવાળાને નિત્ય કર્મ અનુષ્ઠેષ નથી. એ તેને પણ એ અનુષ્ઠેષ હોય તો એ વિધાનું સાધન ન થાય; કેમકે નિત્ય અને અનિત્યના સંયોગનો વિરોધ થાય, એમ પ્રાપ્ત થયે પડે છે—આશ્રમમાત્રનિષ્ઠ અમુઅમુને પણ નિત્ય કર્મો કર્તવ્યજ છે; કેમકે

સર્વજ્ઞાનુમતિવાચ્ય ભક્ત્યાભક્ત્યની અવશ્યકતા કરનાર સાત્ર સાથે વિરોધ થવે સ્તુતિ છે એમ પૂર્વ અધિકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે નિત્યપ્રતિષ્ઠાદઃ વચનની સાથે વિરોધ થવાથી કર્મો વિવિદિષાને અર્થ છે એ સંભવતું નથી એમ પ્રત્યવશ્યતાથી પૂર્વ અધિકરણ સાથે આ અ-
ધિકરણની સત્તિ છે. ‘નિત્ય અને અનિત્યના સંયોગનો વિરોધ થાય’—પૂર્વપક્ષીને અપાય આ પ્રમાણે છે—એ એકજ વચન નિત્યનોપધ છે તે વિવિદિષાર્થનોપધ છે એમ કહી તો એકજ વચન ને અર્થનો ભેદ કરે એ અશક્ય છે તેથી વિરોધ થાય, પણ વિરોધ નથી; કેમકે ‘વાયક્ષીવમપિદોષં સુદોષિ’ એ વાચ્યસદાદિ વાક્યથી વચ્ચે નિત્ય છે એનો ભેદ થાય છે. ‘યિવિદિષન્તિ’ એ વાચ્યથી વચ્ચે વિવિદિષાને અર્થ છે એનો ભેદ થાય છે; એથી વિરોધ નથી; કેમકે ને વચન હોય તો એકવસ્તુ ઉત્તરાર્થક થાય એમ અસંભવ છે; એમકે ‘આદિતે વનું વાગતિ આદિર્ વીર્યવામસ્ય’ એ વચનકલને અનુસરીને ખારિત્ય કરુને વિષે નિત્ય છે અને કાર્યાર્થક પણ છે—પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એમ એ કોઈ માને તો એ-
ટલાથી પ્રમાણના વિરોધનો પરિહાર થાય; કેમકે એક વચનને અર્થદ્વય સ્વીકારવું નથી, પણ પ્રત્યેકના વિરોધનો પરિહાર થતો નથી; કેમકે એકજ અર્થનું આપરણત્વ અને અનાપરણત્વ સંભવતું નથી. એમ પણ ખારિત્ય પણ ઉત્તરાર્થક છે એમ અક્રિય થાય છે. તેટલા મટે અર્થ વિરોધ થાય મટે વચનકલના પ્રાપ્ત્યને અસંભવ છે માટે વર્તમાન અપરેલવાનું વિવિદિ-
ષાવાચ્ય અર્થક છે એનો પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનું તત્ત્વપરં એવું છે કે વિદ્યાકામના અપરણક નથી, કાર્યાર્થકી કર્મ અપરણક છે, નિત્યથી અપરણક છે એમ એકનેલ વિષે અપરણકત્વ અને અનાપરણકત્વ એ વિરુદ્ધ છે; માટે કર્મ એ વિદ્યાના ઉપય છે એ દિગ્ધિ સ્તુતિજ છે. સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય આથી છે—એકજ પદાર્થના ઉપરિનિર્ણે અપરણકત્વ અને અનાપરણકત્વ એ એ પદો વિરુદ્ધ થતા નથી. તેટલા મટે અક્રિયકેવડે અપરણકત્વ તરીકે અપરણક છે અને વિવિદિષાના સંપન્નરૂપે અપરણક છે, તેમ અક્રિય અટકે પણ કનુના ઉપકારક છે તે તરીકે કરુને વિષે અપરણક છે, પણ કાર્યાર્થક છે તે તરીકે અપરણક છે. નિત્ય તરીકે એવું વિ-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

વળી (આપત્કાળમાં સર્વાન્નભક્ષણની) સ્મૃતિ છે ॥ ૩૦ ॥

વળી આપત્તિમાં વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને અવિશેષે સર્વાન્નભક્ષણની સ્મૃતિ છે—
'જીવિતાત્યયમાપન્નો યોડ્ઘમત્તિ યતસ્તતઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન પન્નપન્નમિવામ્મસા'
(જીવિતનો નાશ પ્રાપ્ત થયો છે એવો જે જ્યાંત્યાંથી અન્ન ખાય છે તે પાપથી ક્ષિપ્ત થતો નથી, કમળનું પાંદડું જળથી ક્ષિપ્ત થતું નથી તેમ); તેમ 'મદ્યં નિત્યં બ્રાહ્મણઃ'
(બ્રાહ્મણે નિત્ય મદ્ય { તજનું }), 'સુરાપસ્ય બ્રાહ્મણસ્યોષ્ણામાસિશ્વેયુઃ' (મુશ્ત પીનાર બ્રાહ્મણને અતિતમ સુરા ગળામાં રેડવી), 'સુરાપાઃ કૃમયો મયમ્લમત્સ્યન-ક્ષણાત્' (અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાથી સુરા પીનારા કૃમિ થાય છે) એમ અનન્નનું વર્જન સ્મૃતિમાં છે ॥ ૩૦ ॥

શબ્દશ્ચાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

અનન્નનો પ્રતિષેધ, યથેષ્ટપ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ એ જેનું પ્રયોગન છે એવો શબ્દ (સ્મૃતિ) કાઢકોની સંહિતામાં છે—'તસાદ્બ્રાહ્મણઃ સુરં ન વિષેત્' (તેણે મારે બ્રાહ્મણે સુરા ન પીવી) એમ, એ નિષેધ પછી 'ન હ વા યવંચિદિ' [છાન્દોગ્યારા.] એને અર્થવાદ સેવાથી ઉપપન્નતર થાય છે, તેણે મારે એવા પ્રકારના અર્થવાદો વિધિ નથી ॥ ૩૧ ॥

સુરાપાનથી પછી જીવન નિભાવાય એમ આશંકા કરી કરી પછી તે ન કર્યું એમ કહે છે—'તેમ 'મદ્યં નિત્યં બ્રાહ્મણઃ' "' 'વર્જયેત્' (વર્જનું) એવો શેષ છે. 'સુરાપસ્ય'—ઉષ્ણામ્-અતિતમ. 'સુરામ્' એવો શેષ છે. આથી પછી સુરા પીવી મુજ નથી—'સુરાપા' હતાદિ ॥ ૩૦ ॥

ઉદ્ઘટકરણ તરીકે આપેલી સ્મૃતિઓની મૂલ્યશુનિ કહે છે—'શબ્દશ્ચાતોઽકામકારે'—કામકાર-દૃષ્ટાનુસારે પ્રવૃત્તિ. તે નિષેધ પછી ઉપપન્નતર થાય છે. 'ન હ વા યવંચિદિ' એ અર્થવાદ છે તેથી. એ એ પછી વિધિ હોય તો વિદિત અને પ્રતિષિદ્ધ થવાથી યોગ્યરૂ-દળ ને અમરકળની પેઠે સુરાપાનને વિષે વિકલ્પ થાય તે સર્વ સ્મૃતિઓ ને સિદ્ધાન્તથી નિરૂદ્ધ છે એવો તાત્પર્ય છે ॥ ૩૧ ॥

વિહિતત્વાત્ત્રાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

આશ્રમકર્મે (અમુઅમુએ) પણ (અવશ્ય કરવું), વિહિત
છે તેથી ॥ ૩૨ ॥

‘સર્વોપેક્ષા ચ—’ [બ્રહ્મસૂત્ર ૩.૫.૨૬] એમાં આશ્રમકર્મો વિધાનાં સાધન છે એમ નિશ્ચિત કર્યું છે. હવે તો, આશ્રમભાત્રનિષ્ઠ અમુઅમુ, જેને વિધાની કામના નથી તેને આશ્રમકર્મો અનુષ્ઠેય છે કે નહિ તે વિચારાય છે. તેમાં ‘તમેતં વેદાનુષ્ઠાનેન પ્રાક્ષણા વિવિદિપન્તિ’ [બૃહ્દ ૬.૫.૨૨] ‘(તે એવા ઉપનિષદગ્રંથ પુરુષને પ્રાક્ષણ-દ્વિજે મન્વપ્રાક્ષણના નિત્ય અધ્યયનથી જાણુવા ઇચ્છે છે) કત્યાદિથી આશ્રમકર્મો વિધાના સાધન તરીકે વિહિત છે, તેથી વિધાને ન ઇચ્છતા, અન્ય કૃષ્ણની કામનાવાળાને નિત્ય કર્મ અનુષ્ઠેય નથી. જો તેને પણ એ અનુષ્ઠેય હોય તો એ વિધાનું સાધન ન થાય; કેમકે નિત્ય અને અનિત્યના સંયોગનો વિરોધ થાય, એમ પ્રાપ્ત થયે પડે છે—આશ્રમભાત્રનિષ્ઠ અમુઅમુને પણ નિત્ય કર્મો કર્તવ્યજ્ઞ છે; કેમકે

સર્વાણાનુમતિવાદ્ય ભક્ષ્યાભક્ષ્યની વ્યવસ્થા કરનાર શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ થયે સ્તુતિ છે એમ પૂર્વ અધિકરણમાં કર્યું છે. એ પ્રમાણે નિત્યવ્યવસ્થાપક વચનની સાથે વિરોધ થવાથી કર્મો વિવિદિપાને અર્થ છે એ સંભવતું નથી એમ પ્રત્યવસ્થાનથી પૂર્વ અધિકરણ સાથે આ અધિકરણની સંપ્રતિ છે. ‘નિત્ય અને અનિત્યના સંયોગનો વિરોધ થાય’—પૂર્વપક્ષીનો અપરાધ આ પ્રમાણે છે—જો એકજ વચન નિત્યતાબદ્ધ છે તે વિવિદિપાદ્ધિબદ્ધ છે એમ કહી તો એકજ વચન બે અર્થનો ભેદ કરે એ અશક્ય છે તેથી વિરોધ થાય; પણ વિરોધ નથી; કેમકે ‘વાયક્ષીયમ્નિહોત્તરં કુરોતિ’ એ વાચનભાવિ વાક્યથી વ્યક્તિ નિત્ય છે એવો ભેદ થાય છે. ‘વિવિદિપન્તિ’ એ વાક્યથી વ્યક્તિ વિવિદિપાને અર્થ છે એવો ભેદ થાય છે; એથી વિરોધ નથી; કેમકે બે વચન હોય તો એકવસ્તુ ઉત્તરાર્થક થાય એમ જણાવ્યું છે; એમકે ‘જાદિરે વનું વ્યક્તિ જાદિરં લીર્યકામસ્ય’ એ વચનદ્વયને અનુસરીને જાદિરતા કળને વિષે નિત્ય છે અને કામાર્થક પણ છે—પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એમ જો કોઈ માને તો એટલાથી પ્રમાણના વિરોધનો પરિહાર થાય; કેમકે એક વચનને અર્થદ્વયપર સ્વીકાર્યું નથી; પણ પ્રમેયના વિરોધનો પરિહાર થતો નથી; કેમકે એકજ અર્થનું આવરણત્વ અને અનાવરણત્વ સંભવતું નથી. એમ પણ જાદિરતા પણ ઉત્તરાર્થક છે એમ આશ્ચિન્ન થાય છે. તેટલા માટે અર્થ વિરોધ થાય માટે વચનદ્વયના પ્રમાણબદ્ધો અસંભવ છે માટે વર્તમાન અપરોક્ષાનું વિવિદિ-વાચામ્યજ્ઞ અર્થવાદ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પૂરેપક્ષનું તત્ત્વર્થ એવું છે કે વિદ્યાકામના આવરણ નથી, કામ્યતાથી કર્મો અવરણક છે, નિત્યતાથી આવરણક છે એમ એકનેજ વિષે આવરણત્વ અને અનાવરણત્વ એ વિરુદ્ધ છે; માટે કર્મો એ વિદ્યાના ઉપાય છે એ ઉચિત સ્તુતિજ છે. સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય આનો છે—એકજ પદાર્થના ઉપરિચેદે આવરણત્વ અને અનાવરણત્વ એ બે ધર્મો વિરુદ્ધ થતા નથી. તેટલા માટે અગ્નિદેવત્વિદિ ભવનાદિનિષિત તરીકે આવરણક છે અને વિવિદિપાના સાધનરૂપે અનાવરણક છે, તેમ જાદિરત્વ અદિ પણ કળના ઉપકારક છે તે તરીકે કળને વિષે આવરણક છે, પણ કામ્યાર્થક છે તે તરીકે અનાવરણક છે. નિત્ય તરીકે એવું વિ-

‘યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ’ (જીવનપર્યંત અગ્નિહોત્ર હોત્રે) ઇત્યાદિથી ત્રિહુત્ર છે, કારણ કે વચનનો કંઈ અતિસાર નથી ॥ ૩૨ ॥

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

અને સહકારી છે તેથી ॥ ૩૩ ॥

એ કર્મો વિધાનાં સહકારી છે, ત્રિહુત્ર છે તેથીજ—‘તમેતં વેદાનુવચનેન જા-
હ્વણા વિવિદિપન્તિ’ [બૃહદ્ ૭/૩૪૨૨] (તે એ ઔપનિષદ પુરુષને બ્રાહ્મણો-દિવે
મન્ત્રબ્રાહ્મણના નિત્ય અધ્યયનથી જાણવા ઇચ્છે છે) ઇત્યાદિથી. તે ‘સ્વર્ગેષ્ઠા વ
યજ્ઞાદિશ્રુતેરધ્યયત્’ [બૃહદ્ ૭/૩૪૨૬] એમાં કહ્યું છે. વળી આશ્રમકર્મો વિ-
ધાનાં સહકારી છે એ વચન, પ્રયાજાદિની પેઠે, વિધાના કૃણ વિષે છે એમ માનવું
નહિ; કેમકે વિદ્યા એ અવિધિરૂપ છે અને વિધાનું કૃણ અસાધ્ય છે; કારણ કે કૃ-
પૂર્ણમાસાદિ વિધિરૂપ સાધન સ્વર્ગકૃણ સાધવાની ઇચ્છાથી અન્ય સહકારી સાધનની
અપેક્ષા રાખે છે; પણ વિદ્યા એ પ્રમાણે નથી; અને તેજ પ્રમાણે ‘અતઃ પચ વાણી-
ન્યનામનપેક્ષા’ [બૃહદ્ ૭/૩૪૨૫] એમાં કહ્યું છે. તેટલા માટે (વિધાની) ઉ-
ત્પત્તિના સાધનત્વમાંજ કર્મો સહકારી છે એવી ‘વાચોયુક્તિ’ છે. વળી અહિં નિત્ય
અને અનિત્યના સંયોગના વિરોધની આશંકા કરવી મુક્ત નથી; કેમકે કર્મ અભિન્ન
હોય તોપણ સંયોગ ભિન્ન હોય. ખરેખર, યાવજ્જીવવાદિવાક્યથી કહેણે એક સં-
યોગ નિત્ય છે, તેનું કૃણ વિદ્યા નથી; પણ ‘તમેતં વેદાનુવચનેન’ [બૃહદ્ ૭/૩૪૨૨]
ઇત્યાદિ વાક્યથી કહેણે બીજો સંયોગ અનિત્ય છે; તેનું કૃણ વિદ્યા છે. જેમ એક
પણ ખાદિર નિત્ય સંયોગથી ક્ત્વર્થક છે, અને અનિત્ય સંયોગથી પુરુષાર્થક છે તેમ ॥ ૩૩ ॥

ધાન કયું છે તેનું વિવાચક તરીકે વિધાન અમુક છે, ગૌરવ થાય તેથી એમ આશંકા કરી
કહે છે—‘કારણ કે વચનનો’ ઇત્યાદિ ॥ ૩૨ ॥

સાથે મળીને શુદ્ધિકારા વિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે તે સહકારીકર્મો. વિદ્યાની સાથે કર્મો જન
પણ કરે છે એમ જે સહકારિપદથી પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નિરસન કરે છે—‘વળી આશ્રમ-
કર્મો’ ઇત્યાદિ. વિદ્યા અવિહિત છે તેથી તેને અંગની અપેક્ષા નથી; તેથી વિહિત કર્મો અ-
વિહિત વિધાનાં સહકારી અંગ નથી. તેમજ ઓછા અસાધ્ય હોવાથી ‘કર્મોને સહકારી વચનો
સંભવ નથી એવો અર્થ છે. સરખા જળવાળી બે શુતિથી પૃથક્ વિનિયોગ છે એમ સંયોગનો
બેદ છે તેથી વિરોધ નથી. કામના અનિત્ય છે તોપણ કર્મો અનિત્ય નથી. નિત્યવિધિથી પ્ર-
યોગ નિત્ય હોવાથી, કામના હોય ત્યારે, કામ્યપ્રયોગથીજ નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે એટલે કોઈ
પણ વિરોધ નથી. એ તો ‘एकस्य वृत्तयत्ये संयोगवृत्त्यस्य’ [પૂર્વમી ૧/૩૧૫] એ
સૂત્રમાં વિચાર્યું છે. ‘શાદિરો યૂષો મયતિ’ એમ શુતિ છે તેથી ખાદિરત્વ ક્ત્વર્થક છે; અને
‘શાદિરં, દીર્યંકામસ્ય યૂષં કુર્યતિ’ એ શુતિથી ખાદિરત્વ એ પુરુષાર્થક છે. એથી બે વાક્ય
વિનિયુક્તો વિનિયોગ વિરુદ્ધ થતો નથી એવો અર્થ છે ॥ ૩૩ ॥

એવ તોપણ વિનિયુક્ત

સર્વથાપિ ત ઇવોભયલિક્ષાત્ ॥ ૩૪ ॥

સર્વથા પથુ—નિત્ય તરીકે ને કામ્ય તરીકે પથુ—(અનુષ્ઠેય

યજ્ઞાદિઓ) તેજ છે—ભિન્ન નથી—ઉભય લિંગ છે—

શ્રુતિલિંગ ને સ્મૃતિલિંગ છે તેથી ॥ ૩૪ ॥

આશ્રમનાં કર્મ છે એ પક્ષમાં અને વિધાનાં સહકારી છે એ પક્ષમાં, સર્વથા પથુ તેજ અગ્નિદોષ આદિ પર્વો અનુષ્ઠેય છે. તેજ એમ અવધારણુ કરી આમાર્થ યોની નિવૃત્તિ કરે છે? કર્મભેદની શંકા નિવૃત્ત કરે છે એમ અમે કહીએ છીએ.

પથુ નિત્ય અગ્નિદોષ આદિથી ભિન્નજ અપૂર્વં યજ્ઞાદિઓનો વિવિધિવાને વિષે વિનિયોગ કરો, તેમ કરવાથી વિનિયુક્તનો વિનિયોગ ક્યાંથી થયો?—નહિ કલ્પ તેને વિષે કહે છે—'સર્વથાપિ'. સર્વથા એ નિત્યત્વે ને કામ્યત્વે. હુંકપાથીના અવનમાં 'માસમશિરોષં જુહતિ' એમ હુંકપાથીના અવનમત અગ્નિદોષ ભિન્ન પ્રકરણુ દોવાથી પ્રસિદ્ધ અગ્નિદોષથી અન્ય કર્મ છે. આખ્યાન સામ્યદોષવાચક દોવાથી તેનાજ અર્થનું અગ્નિદોષ પદ, ભવદિત્ત સિદ્ધ અગ્નિદોષનો પરામર્શ કરે એ અપુત્ર દોવાથી માસગુરુવિશિષ્ટ અન્યકર્મનું વિધાન છે, એ કુત્રા છે; પથુ અર્થે તો યજ્ઞેન ઇત્યાદિ શુભનો આખ્યાનની સ્વર્થે એકાર્થક નથી, તેથી સિદ્ધ, ભવદિત્ત કર્મના અનુવાક વાચ છે, તેથી તેજ કર્મો જ્ઞાનાર્થક છે એવો વિધિ છે એમ સમજવાનું છે. સૂત્રનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—'માસમશિરોષં જુહતિ' એમાં અન્ય પ્રકરણુ દોવાથી કર્મનો ભેદ છે; એ પ્રમાણે અર્થે પથુ 'સર્વેન યજ્ઞાનુવચનેન ક્ષાલણા વિવિદિષમિત્ત યજ્ઞેન' એમ કુત્રપ્રકરણનું અનિર્ભય કરી કૃતિ છે તેથી અન્ય પ્રકરણને હીપે તેજ કર્મ છે એ સુદ્ધિનો અવગણેલ કલ્પે અન્ય કર્મ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પૂર્વપક્ષ પ્રત્યે કહે છે—અન્ય પ્રકરણુ છે તોપણ તેજ કર્મ છે, કૃતિ અને સ્મૃતિથી સંયોગનો ભેદ છે એમ 'અગ્નિદોષં જુહવાન્ ભર્ગવામા' (સ્વર્ગની કામનવાણાએ અગ્નિદોષ દોમરું), 'વાવર્જાવમશિરોષં જુહવાન્' (ભવનપર્વત અગ્નિદોષ દોમરું), એમાં તેજ અગ્નિદોષ ઉત્તરવ સમુજા છે. કેમકે અન્ય પ્રકરણુ સાક્ષાત્ ભેદક નથી. પથુ અદાનનુ સાધન કરવામાં—અપૂર્વંત્વા, નભરૂપુ વણુવવ. મા—એનો સ્વરસ છે એવો વિધિ, એજ પ્રકરણુ દોષ તો, સુદ્ધત્વ પ્રવિનિશ્ચય અગ્નિ, સ્વરસનો ભાગ કરે. અન્ય પ્રકરણુ દોષ તો તો પ્રત્યક્ષિત્ત વિવદિત્ત દરથી વિધિ સ્વરસનો ભાગ કરતો નથી ને કર્મનો ભેદ કરે છે. અર્થે તો વિધિ સિદ્ધવત્ ઉપપદ્યુષ્ય યજ્ઞાદિઓ વિવિધિવામાં વિનિયોગ કરે છે, 'જુહતિ' ઇત્યાદિની જે એ યજ્ઞાદિનું અપૂર્વં રૂપ ઉપપદ્યુ કરે એ કુત્રા નથી. વગી ત્યાં જરૂર નેવધિક અગ્નિદોષમાં મસવિધિ છે. અપૂર્વં અગ્નિદોષથી ઉપવિત્ત નથી એમ કહેવું કુત્રા નથી. કેમકે દોષમાંજ સહત્વ વિધિની કૃતિ છે. કામ્ય તો અનુષ્ઠેય છે તેથી તે વિધિ નથી, કેમકે કામ્યમાં કર્મનું વિધાન દર છે. કર્મમાં કામ્યનું વિધાન કર્મ નથી એવો ઉક્ત્ય છે. અર્થે તો વિવિધિવામાં વિધિની કૃતિ છે, યજ્ઞાદિમાં નથી, તે યજ્ઞાદિઓ તો સિદ્ધ તત્ત્વજ અનુવાદ છે; અર્થે એક કર્મ દોવાથી સંયોગ રૂપે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વપક્ષનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—એમ હુંકપાથીના અવનનું અગ્નિદોષ પ્રસિદ્ધ અગ્નિદોષથી અન્ય કર્મ છે, ભિન્ન પ્રકરણુમાં છે તેથી, તેમ વિવિદિષમિત્ત એ વિવિધકુત્રા દોવાથી, વિદિત્ત કર્મો અન્ય પ્રકરણુમાં દોવાથી અન્ય કર્મ છે. સિદ્ધાન્તને અગ્નિદોષ—જુહવાન્ જુહતિ

‘યથાત્મા ન નદયતિ ચં પ્રહ્લચર્યેણાનુચિન્દતે’ [છાન્દોગ ટાપા૩] (જે આત્માને અપ્રચર્યથી મેળવે છે તે આત્મા નાશ પામતો નથી) ધૃત્યાદિથી. તેટલા માટે ય-
જ્ઞાદિ આશ્રમકર્મો છે ને વિધાના સહકારી પદ્ધતિ છે એ નિશ્ચિત છે ॥ ૩૫ ॥

અન્તરા ત્રાપિ લુ તદ્દૃષ્ટેઃ ॥ ૩૬ ॥

આશ્રમ વિના રહેનારાને પણ (વિધાને વિષે અધિકાર
છે શ્રુતિમાં) તે દેખાય છે તેથી ॥ ૩૬ ॥

વિષુર આદિ, દ્રવ્યાદિસંપદ્મહિન અને ગમે તે કોઈ આશ્રમની પ્રાપ્તિથી હીન,
અન્યરાસ સ્થિતિમાં આવેલાને ગું વિધામાં અધિકાર છે કે નહિ એમ સંશય થયે,
નથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે આશ્રમકર્મો વિધાના હેતુ છે એમ અવધારણ થાય
છે અને એમને આશ્રમકર્મનો અસંભવ છે, એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે આ કહે છે—
વચસ્વી સ્થિતિમાં પણ અનાશ્રમી તરીકે હોય તોપણ તેને વિધાને વિષે અધિકાર
છે. શાથી? તે દેખાય છે તેથી; દૈત્ય, વાચકનવી, આદિ એવાએ અહ્યવિત્ત્ય પ્રાપ્ત
હું એમ શ્રુતિમાં ઉપસંખ્ય થાય છે તેથી ॥ ૩૬ ॥

કર્મો કહેશ એછો કરે છે તેથી વિધાના ઉદ્ભવને વિષે હેતુ છે એને વિષે ક્ષિપ્ત કહે છે—
‘અતન્નિમર્ષં ચ દર્શયતિ’. ‘યથાત્મા’ એમાં આત્માને નાશ પ્રસંગ થતો નથી એમ
કહેવાથી આત્મશાનના નાશનો અભાવ વિવક્ષિત છે. ગમે તેમ ઉત્પન્ન થવકું પણ આત્મશાન
અશ્વર્ય આદિ નિવમથી રહિત હોય તેને સાધ્વાત્કારપર્યન્ત પ્રાપ્ત થતું નથી તેજ જ્ઞાનનાશ છે.
તેથી રાજાદિથી અભિજ્ઞ ન થાય તેને માટે અશ્વર્ય આદિ સાધનની જોય જ્ઞાનને અપેક્ષા
છે એમ કર્મોની પણ અપેક્ષા છે એનું તાત્પર્ય છે ॥ ૩૫ ॥

અન સમીચોને જપાદિ કર્મો છે તેથી અને નિર્ગિન છે તેથી સશય થયે, આશ્રમકર્મોજ
વિધાના હેતુ છે એમ શ્રુતિમાં છે તેથી અને અનાશ્રમની નિન્દા છે તેથી અનાશ્રમીને વિધાને
વિષે અધિકાર નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેમાં અનાશ્રમીનાં કર્મો વિધાના હેતુ નથી એમ સિદ્ધ
થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં હેતુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષમાં અનાશ્રમીનાં
કર્મો, જપાદિ, વિદ્યાસાધન તરીકે અસિદ્ધ છે, સિદ્ધાન્તમાં સિદ્ધ છે; પૂર્વપક્ષમાં વિદ્યાસાધનતા-
સિદ્ધિ એ ૩૭ ॥ ને સિદ્ધાન્તમાં વિદ્યાસાધનત્વસિદ્ધિ એ ૩૭ છે. ‘વિષુર’ = મૃતપત્રીક,
રશ્મિ. ‘વિષુર આદિ’ એમાં ‘આદિ’ પદથી અંધ, પરંતુ આદિ સપત્રીક. અશ્મિદોત્તરો
કર્મનો એને અનધિકાર છે એવા વિવક્ષિત છે. ‘ગમે તે કોઈ આશ્રમની પ્રાપ્તિથી હીન’ =
એટલે એણે અશ્વર્ય સમાપ્ત કર્યું છે, ને અરપરિચ્છ કર્યો નથી એવા અત્તરો વિવક્ષિત છે ૩૩૬ ॥

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

(સંવર્ત આદિનું યોગિત્વ) સ્મૃતિમાં પણ છે ॥ ૩૭ ॥

સંવર્ત આદિ, જેમણે નમ્રચર્યાના યોગથી આશ્રમકર્મની અપેક્ષા રાખી નથી તેઓ પણ મહાયોગી થયા એમ કતિહાસમાં સ્મરણ કરાય છે ॥ ૩૭ ॥

પણ સ્મૃતિમાં ને સ્મૃતિમાં જે જોવામાં આવે છે તે આ સિમ્બોલ ઉપન્યાસ ક્યાં છે; પણ પ્રાપ્તિ શી છે? તેનું અભિધાન કરે છે—

વિશેપાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

વળી (વિધુર આદિઓને) ધર્મવિશેષથી (વિધાનો)

અનુગ્રહ છે ॥ ૩૮ ॥

તે પણ વિધુર આદિઓને, અવિરુદ્ધ, પુરુષભાવસંબન્ધી, જપ, ઉપવાસ, દેવતારાધન આદિ ધર્મવિશેષોથી વિધાનો અનુગ્રહ સંભવે છે. તેવીજ રીતે ‘જપ્યે- નૈવ તુ સંતિષ્યેદ્રાહણો નામ્ર સંરાયઃ । કુર્યાદમ્પન્ન વા કુર્યાન્મૈત્રો દ્રાહણ ઉચ્યતે ॥’ (પણ જપથીજ બ્રાહ્મણ સંસિદ્ધ થાય છે, એમાં સંરાય નથી; અન્ય કર્મ કરે કે ન કરે, દયાવાન બ્રાહ્મણ કહેવાય છે) એ સ્મૃતિ આશ્રમકર્મને જેને અસંભવ છે તેને વિષે પણ જપનો અધિકાર દર્શાવે છે. વળી અન્ય જન્મમાં પણ કરેલાં આશ્રમ- કર્મોથી વિધાને વિષે અનુગ્રહ સંભવે છે. તેવીજ રીતે ‘અનેકજન્મસંસિદ્ધત્વો

શ્રોતી દૃષ્ટિનો ઉપદેશ કરી સ્મૃતિની દૃષ્ટિ પણ દર્શાવે છે—‘અપિ ચ સ્મર્યતે’ ॥ ૩૭ ॥

પણ અનાશ્રમીઓને વિધાના હેતુ કર્મનો અભાવ છે તેથી તેને વિષે અધિકાર નથી તેને માટે કહે છે—‘વિશેપાનુગ્રહશ્ચ’—અનાશ્રમી રૈકવ આદિને, જપ, ઉપવાસ, દેવતારાધન આદિ કર્મવિશેષ જે જ્ઞાનના હેતુ છે તેણે કરીને વિધાને વિષે અનુગ્રહ છે એવો અર્થ છે. અન્ય જન્મમાં ક્રીડિત્વાં કર્મોથી રૈકવ આદિને વિષે વિધા સંભવે છે. તેથી વર્ણોપાધિને વિષે ઉક્ત કર્મથી વિધા છે એમાં સ્મૃતિ ને સ્મૃતિ અનિયામક હોવાથી અન્ય નિયામક કહેવું જોઈએ એવો અર્થ છે. આશ્રમધર્મને અભાવે પણ વર્ણધર્મવિશેષથી અનુગ્રહીત થયેલી વિધા ઉદ્ભવે પામશે એમ સૂત્રથી સમાધાન કરે છે. ‘અવિરુદ્ધ’ = અનાશ્રમિત્વ સાથે જેને વિરોધ નથી એવાં; તેથીજ ‘પુરુષભાવસંબન્ધી’ એમ કહ્યું છે, એટલે વર્ણભાવને જે ધર્મો પ્રાપ્ત છે તે આશ્રમધર્મથી શૂન્ય પુરુષોને જપાદિને વિષે શુદ્ધાદિની પેઠે અધિકાર નથી એમ આશંકા કરીને કહે છે—‘તેવીજ રીતે ‘જપ્યેનૈવ તુ’ ॥’ હતાદિ. ‘મૈત્રઃ’—સંવંશુતનો અડિમક, દયાવાનો. ‘અન્યજન્મમાં પણ કરેલાં આશ્રમકર્મોથી’ = વિધાકાર્યને વિષે કર્મની અપેક્ષા નથી, માત્ર વિધાની ઉત્પત્તિને વિષેજ કર્મની અપેક્ષા છે. કર્મો વિવિધિના ઉત્પન્ન કરી વિધા ઉત્પન્ન કરે છે, અને જેમને વિષે વિવિધિના ઉત્પન્ન થઈ છે એવા વિધુર સંવર્ત આદિ પુરુષ-ધોરેયને કર્મનું શું પ્રયોજન છે? જોકે આ જન્મમાં કર્મો ક્યાં નથી, તોપણ અનિશ્ચય વિવિ-

ગતિ પરાં ગતિમ્' [ભગવદગીતા ૬૫૪] (અનેક જન્મના સંસ્કારના ઉપચયથી સં-
સિદ્ધ થઈ, તેથી—સંચિતસંસ્કારસમુદાયથી, સમયઘર્ષણ પ્રાપ્ત કરી સંન્યાસી પ્રકૃષ્ઠ
ગતિ પામે છે) એ સ્મૃતિ અન્ય જન્મોમાં સંચિત કરેલા પશુ સંસ્કારવિશેષાને વિ-
ધાને વિષે અનુબદ્ધ કરનારા તરીકે દર્શાવે છે. જેનું પ્રયોજન દુષ્ટ છે એવી વિધા,
પ્રતિષેધના અભાવથીજ અર્થાને અવગાદિને વિષે અધિકૃત કરે છે. તેટલા માટે
વિધુર આદિના પશુ વિધાને વિષે અધિકાર વિરુદ્ધ નથી ॥ ૩૮ ॥

અતસ્તિવતરજ્જ્યાયો લિજ્ઞાન્ ॥ ૩૯ ॥

પશુ એથી બીજું વધારે સાફ છે, સિંગથી ॥ ૩૯ ॥

પશુ એથી, એટલે અન્તરાશમાં રહેવાથી, અન્ય એટલે આશ્રમમાં રહેવું વધારે
સાફ વિધાનું સાધન છે; કેમકે મુતિ અને સ્મૃતિમાં દેખાય છે; કારણ કે 'તેનૈતિ પ્ર-
હયિન્ પુણ્યદત્તૈઃ સૈજ્ઞસઃ' [બૃહદા ૬૫૪] (પુણ્યદત્ત, શુદ્ધચરત્ર અપ્રવેશા તે માઈ
બધ છે, પ્રહ્ન પ્રાપ્ત કરે છે) એનું મુતિસિંગ છે, અને 'અતઃપ્રમાણે નિષ્પેત દિનમંચા-

રિયા એવામાં આવે છે તેથી પૂર્વ જન્મમાં કર્યા છે એમ સમજાય છે. પશુ જનાશ્રમીઓનું કર્મ
વિધાને તેનું બંધે થાય, તોપણ તેમને ક્ષવણ આદિને વિષે અધિકાર નથી, કેમકે સંન્યાસીનો
અભાવ છે તેથી કહે છે—'જેનું પ્રયોજન દુષ્ટ છે એવી વિધા' દત્તારી તથાનો આશ્રય
જેનો છે કે એમ આ જન્મમાં જેને વેદાધ્યયન કર્યું છે તે પરંપરાસાધને વિષે અધિકારી છે,
તેમ આ જન્મનેજ વિષે આશ્રમધર્મોથી જેને વિવિધિયા કૃત્યપદ્ય છે તે વિધાને વિષે અધિકારી
કારી છે. શકાનું સમાધાન કરે છે—અવિદ્યાની નિરૂપિ એ વિધાનું પ્રયોજન દેખાય છે.
અન્યક—પ્રતિષેધપૂર્વ એનું જે અગામ તેનો નહીં એનું ફળ છે એવી વિધાની કામનાવગાને
અવગાને વિષે અધિકાર છે; પ્રતિષેધના અભાવમાત્રથી પુરુષની પ્રજ્ઞા થાય છે એવો ભય છે.
અન્યક પશુ કદાચિત્ કરેલો દાનને વિષે ઉપકારક થાય છે, ક્ષવણ પ્રતિ જન્મ નથી એવો
ભાવ છે ॥ ૩૯ ॥

હારે આશ્રમિત્વ દુષ્ટ છે તેથી કહે છે—'અતસ્તિવતર' એ અન્તરાશ્રમીઓનો પશુ વિ-
ધામાં અધિકાર છે તો એના જનુ કાચ સ કરેલો પડે એવા આશ્રમીનું શું પ્રયોજન એવી
આત્યાચુ નિરાકરણ કરવા આ મુદ્દા છે. સ્વચરત્ર પુરુષે આશ્રમી થવું. પશુ વિષયેને પત્ની
આદિનો વિચાર થવે અનશ્રમી થાય તો વિધાને વિષે અધિકાર છે એમ કુનિસંસ્મૃતિગ્રંથો
'વિવિધિવર્ણિ યજ્ઞેત' દત્તારીથી અન્યકરત્વ સમજાય છે તેથી કુનિસિંચ અને સ્મૃતિસિંચથી
સમજાય છે. 'અન્યકરત્વ' એટલે સંપન્નના ઉપચયથી અધિકારીમાં આશ્રમિત્વ વિધાને
તેનું કાચ છે એ એનું અન્યકરત્વ-અધીનતાપત્ત છે. કુનિમાં પુરુષકૃત્વવિદેવપુરુષ થિત છે
તેથી આશ્રમિત્વ તેમ છે એમ કહે છે—'કુનિસિંચ છે કે, 'તેનૈતિ' દત્તારી=તે જન્મને
પ્રદાવેના બધ છે—પ્રદા ૩૫ કરે છે; તે પુરુષ, અશ્રમીએ કર્મ કરે છે તેથી પુરુષકૃત્વ-
કાર છે. તેજનને વિષે એટલે પરમાત્મેને વિષે આશ્રમીને જન્મ છે કહે 'તેનૈતિ' છે. તેમાં
પુરુષકૃત્વવિદેવપુરુષ આશ્રમિત્વ પ્રદાશ્રમિત્વ તેનું તરીકે તેમ છે એમ સિદ્ધ છે. પુરુષકૃત્વ-

મતિ દ્વિજઃ । મંચત્સરમનાશ્રમી સ્થિત્વા કુચ્છમેકં ચરેત્ ॥' (દ્વિજે એક પજુ વિષમ અનાશ્રમી રહેવું નહિ, સંવત્સર અનાશ્રમી રહીને તેણે એક કુચ્છ આચરવું) એવું સ્મૃતિલિંગ છે ॥ ૩૬ ॥

તદ્વૃત્તસ્ય તુ નાતદ્વાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્વાપ-
માવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પણ તદ્વૃત્તને—જેણે તે સ્થિતિ એટલે ઊર્ધ્વરેતોભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને—
અતદ્વાવ થતો નથી—તેમાંથી પ્રચ્યુતિ થતી નથી—જૈમિ-
નિની પાખ (એમાં સંભતિ છે), નિયમથી, અતદ્વૃત્તથી—
પ્રત્યવરોદ્ધોષકશ્રુતિના અભાવથી—ને અભા-
વથી—શિષ્ટાચારના અભાવથી ॥ ૪૦ ॥

'ઊર્ધ્વરેતમને આશ્રમો છે એમ સ્થાપિત કર્યું છે. પણ તે આશ્રમોને પ્રાપ્ત થવડાની કેઈ પણ કારણથી તેમાંથી 'પ્રચ્યુતિ' છે કે નહિ એમ સંશય છે. પૂર્વ કર્મોમાં અનુક્રાંત કરવાની ઉચ્છાદી કે શામાદિને વશ થઈ પ્રચ્યુત પણ થાય; કેમકે

વિવધી આશ્રમિત્વ જ્ઞાપ્યાન્વધારે માફ—છે; કેમકે પુણ્યનો ઉપયોગ થવે વિવાનો જામ બધી થાય છે, અને અનાશ્રમ નિર્નિહ છે તેથી એનો ભાવ છે. આશ્રમિત્વ એક છે તેને વિવિધ નિયમો વિવિધ પણ અનુક્રાંત છે એમ કહે છે—'અનાશ્રમી' ઉપાદિ ॥ ૩૬ ॥

'તદ્વૃત્તસ્ય તુ' એવું કહે. ઉપનવ આશ્રમથી પૂર્વ આશ્રમમાં પ્રાપ્ત થવડા પ્રચ્યુત પુનઃ પજુ કન વિવરો હેતુ થઈને અનાશ્રમીના કર્મની પેઠે એમ પૂર્વ અધિકરણ માટે આ અધિકરણની નવનિ છે, કુચ્છવત્તવતી. ઊર્ધ્વરેતમને આગેદની પેઠે પ્રવર્તવેક પણ કારણ થાય એમ જ્ઞાન પુરુષની આશ્રમનું નિયમનું કરવા માટે આ અધિકરણ છે. પૂર્વ અધિકરણ એક વિવર આદિનાં કર્મોનાં વિચિત્રે વિવેક ઉપયોગ કર્યો છે, એ કર્મો વિવાનો સાધન છે એવું કહે છે. તે ઊર્ધ્વરેતમને પ્રાપ્ત કરી કરી જુદસલાશ્રમમાં નવા એવ નેમકે કર્મો આશ્રમકર્મો વિવરો ઉપયોગ માટે થાય એનાં તે કહેવા મું! એ તો કેનુનિક ન્યાયથી વિદ્યે થાય છે એમ પ્રવર્તવેકમાટે પૂર્વ અધિકરણ માટે આ અધિકરણની નવનિ છે. ઉપનવ આશ્રમને પૂર્વે આશ્રમન. પ્રાપ્ત થવડાનું કર્મ થિયે તેનું છે કે નહિ તેનો મોડ થઈ વિવરેત છે એવું કહે છે. વિવરેતનાં તે ઉપનવ આશ્રમની જાત થવડાનું કર્મ વિવરેત નથી એવું કહે છે. એવું પ્રવર્ત છે તેથી, નેવજ પ્રચ્યુતને વિવેક છે તેથી, પ્રચ્યુતિ પ્રાપ્તિ છે કે નહિ તેનો નવર છે. 'કેઈ પજુ કાન્નુથી' = રત્નદિન 'કેઈકથી' પૂર્વપ્ર કહે છે—'કેઈકથી' એવું કહે છે. કુચ્છવત્ત કહેલો વાન વિવરેત નુજે અનુક્રાંત કર્યો થાય છે. નેમકે કુચ્છવત્ત કહેલો. કેવડેતને પણ થઈ પ્રવર્તવેક પણ પ્રવર્તવેક છે, તેથી એમ અનાશ્રમી

વિરોધનો અભાવ છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—તદ્ભૂતને એટલે જેણે કોઈવે-
તોભાવ પ્રાપ્ત કયો છે તેને કોઈ પણ પ્રકારે અતક્રાવ થતો નથી એટલે તેમાંથી પ્ર-
ત્યુતિ થતી નથી. શાથી? નિયમથી, અનુપથી, ને અભાવથી: કારણ કે ‘અત્ય-
ન્તમાન્માનમાધાર્યકુલેષ્યસાદયન્’ [છાન્દો ૧૦ ચરકાર] (ઋગ્નયારી આચાર્યના કુ-
ળમાં વસવાતું જેવું રીસ છે એવો) થાવજ્જન આત્માને—દેહને નિયમોથી આચાર્ય-
કુળમાં ફીણ કરતો—એ ત્રીએ ધર્મસ્તંભ છે, નૈષ્ઠિક ઋગ્નયારી એમ ગમ્ય થાય
છે), ‘મરણમિવાદિતિ પદં તતો ન પુનરેવાદિત્યુપનિવડ્’ (અરણ્ય એટલે પારિ-
ગ્રાહ્ય પ્રાપ્ત કરતું એ પદ—સાક્ષ્યમાર્ગ છે. તે પારિગ્રાહ્યથી પાછા ન ફરતું—પ્રત્યુત ન
થતું—એ ઉપનિવડ—રહસ્ય છે), ‘આચાર્યેભાગ્યનુસાતઘનુભામિકમાધમમ્ । યાવિમો-
ક્ષાજીવિત્ય સોઘુનિતિષ્ટેષાપિષિ ॥’ (આચાર્ય અસ્થનુસા આપી એટલે તેણે શ-
રીરના વિમોક્ષપર્યન્ત ચારમાંનો એક આશ્રમ યથાવિધિ પાળવો) એ પ્રકારનો નિ-
યમ પ્રત્યુતિનો અભાવ દર્શાવે છે. વળી જેમ ‘બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ય ગૃહી મંવેત્’ [ભગ
૪] (અગ્નયર્થ સમાપ્ત કરી તેણે ગૃહી—ગૃહસ્થાશ્રમચાળાથતું), ‘બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્’
[ભગ ૪] (તેણે અગ્નયર્થથીજ સંન્યસ્ત લેતું) એવી જાનાં આરોહરૂપ વચનો
ઉપજાવ્ય થાય છે, તેમ પ્રત્યવરોહરૂપ વચનો ઉપજાવ્ય થતાં નથી. વળી એવા
શિષ્ટ આચારો પણ નથી. પૂર્વ કર્મોને વિષે અનુદાન કરવાની હજ્જાથી પ્રત્યવરો-
હણ થાય છે એમ લે કહ્યું છે તે અસત્ છે; કેમકે ‘ઘેવાન્ સ્વપ્નો વિગુણાઃ પૃથ-
માંન્ સનુષ્ઠિનાત્’ [ભગગી ૧૦ શરૂ] (બરોબર અનુદાન કરેલા પર ધર્મથી
સ્વપ્નીય ધર્મ, પ્રસરણાર છે, વિશુદ્ધ હોય તોપણ, એમ સ્મૃતિ છે, અને ન્યાય પણ
છે: કારણ કે જેવું લે પ્રતિ વિદ્યાન કરેલું છે તે તેનો ધર્મ છે; પણ લે લેનાથી બ-
રોબર અનુદાન કરવા શક્ય હોય તે નહિ; કારણ કે ચોડના એ ધર્મનું લક્ષણ છે.

કર્મ નિર્નિત છે તોપણ વિદ્યાસાધન છે એમ કહ્યું છે, તેમ લેણે પ્રત્યવરોહ કયો ॥ તેનું કર્મ
પણ વિદ્યાનુ સાધન છે. સિદ્ધાન્તસૂત્રને ઉતારી તેનું આકરણ—સ્વપ્નોકરણ કરે છે—‘એમ
પ્રાપ્ત થયે કહે છે’ હજ્જાતે ઉતાર આશ્રમમાં પ્રાપ્ત થવડાને પૂર્વગમપ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ ઉ-
તેને મોટ પ્રકાપૂર્વક વચ્ચે દેવું કહે છે—‘શાથી? નિયમથી’ હજ્જાતે તેના નિયમનુ આ-
જ્ઞાન કરે છે—‘કારણ કે ‘અત્યન્તમાન્માન’”” હજ્જાતે. ‘અત્યન્તમ્’ એમ નૈષ્ઠિક-વનિ-
યમ છે ‘મરણમ્’—અરણ્ય એટલે એકાન્તથી ઉપજાવિત કોઈવેનસ્ત—પરિગ્રાહ્ય-
પ્રાપ્ત કરતું એ પદ એટલે સાક્ષ્યમાર્ગ છે; અરણ્ય એ લે પદ છે એટલે વાનપ્રસ્થ આશ્રમરૂપ
લે પદ છે તેમથી એટલે તે માર્ગમાંથી પુનઃ આશ્રમન ન કરતું, પાછા ન ફરતું, પ્રત્યવરોહ ન
કરો, એમ ઉપનિવડ એટલે રહસ્ય છે. અનુપ એટલે પ્રત્યુતિને વિષે પ્રમાણના અપ્રાપ્તનું
આજ્ઞાન કરે છે—‘વળી જેમ ‘બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ય’”” હજ્જાતે. વિદ્યાચારનો અભાવ કહે
છે—‘વળી એવા શિષ્ટ આચારો પણ નથી’. પતિતેનું કર્મ નિષ્ફળ છે જેથી જાત છે.
પરોક્ષ અનુદાનનો અનુદાન કરીને સ્મૃતિ સાથે વિરોધ હોવાથી તે કુચિત છે એમ પ્રતિપાદન
કરે છે—‘પૂર્વકર્મોને વિષે અનુદાન કરવાની હજ્જાથી’ હજ્જાતે. વળી આથી પણ અ-
નુદાન અકુલ છે એમ કહે છે—‘અને ન્યાય પણ છે’ હજ્જાતે. સચાંતે વચ થવાથી

નૈષ્ઠિકને ધનું યુક્ત નથી. શું કારણ છે? 'મારુદો નૈષ્ઠિક કર્મ યસ્તુ પ્રચરયતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં ન પદયામિ યેન ધુષ્યેત્ સ આત્મહા ॥' (નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈ જે પાછો તેમાંથી બ્રહ્મ થાય છે, તે આત્મહાતી જે વડે શુદ્ધ થાય તે પ્રાયશ્ચિત્ત હું જેનો નથી) એમ સ્મૃતિમાં એવું પતન કહ્યું છે કે જેનું પ્રતિસાધાન નથી તેથી માણું કપાયું હોય તેની પેઠે પ્રતિક્રિયા અનુપપન્ન છે. ઉપકૃર્વાણું એવું પતન સ્મૃતિ કહેતી નથી તેથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૪૧ ॥

ઉપપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

પણ કેટલાક (આચાર્યો) એને ઉપપદપૂર્વક પાતક—ઉપપાતક—(માને છે), (એથી ઉપકૃર્વાણી પેઠે નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો)

ભાવ (ઇચ્છે છે), 'અશનની પેઠે, ને કહ્યું

છે (પ્રમાણસક્ષણમાં) ॥ ૪૨ ॥

પણ કેટલાક આચાર્યો એ ઉપપાતકજ છે એમ માને છે. ગુરુપત્રીથી અન્યત્ર નૈષ્ઠિકનું શ્રદ્ધાયર્થ નષ્ટ થાય તે મહાપાતક નથી; કેમકે 'ગુરુનદ્ય આદિ મહાપાતન-અભિચારી નૈષ્ઠિકને—નથીજ; શુભી ? પતનનું અનુમાન છે તેથી; 'મારુદો નૈષ્ઠિક કર્મ' એમ જેમાંથી પાછા વળાય નહિ જેનો ઉપાધ યાય નહિ એવા પતિત્વમુક્તિનું અનુમાન કરાવનારી એ સ્મૃતિ છે, તેથી તે અભિચારી નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્ત અયુક્ત છે એવો પૂર્વપક્ષસૂત્રનો અર્થ છે. પ્રશ્નચારી અવધીર્જ્ઞ અભિચારી—એવે પશુદોષને અર્થ આપાન કરવું કે ભૌતિક અગ્નિને વિષે પશુદોષ કરવો એમ સંદેહ થયે પૂર્વાધિપરણમાં 'યદાહવનીયે જુહોતિ તેન સર્વો-ડહ્યામીદઃ પ્રીતો મવતિ' (જે આહવનીયમાં દોષે છે તેથી સૂર્ય એનો અગ્નીદઃ, પ્રિય થાય છે) એમ આહવનીય સર્વદોષાર્થક દોષથી આહવનીયમાં ઉપનવનદોષ કરવા એમ પૂર્વપક્ષ થયે, 'જાતપુત્રોડર્શનાદર્પીત' (જેને પુત્ર જન્મ્યો છે તેવે અગ્નિનું આપાન કરવું) એમ એવું કારસમ્બંધ કર્યો છે તેને અગ્નિઆપાનનું વિધાન કયું છે અને ઉપનવનકાળમાં કારસમ્બંધ નથી તેથી આપાન અપ્રાપ્તકાળ છે, માટે આહવનીય નથી. આ કારણથી ભૌતિક અગ્નિને વિષે ઉપનવનદોષ કરવો એમ સિક્ષાન્ત કર્યો છે. પ્રશ્નચારી જે આથી અવધીર્જ્ઞ—અભિચારી થાય છે તેજ તેની બાંધો થયો તેથી તેને અગ્નિઆપાન વિહિન થયો એવી અત્યંત આસક્તિ નિરાકરણ કરવા અતિદેશ અધિપરણ—અયકીર્ણિપરણ—એ છે. એમ ઉપનવનકાળે ભૌતિક અગ્નિને વિષે દોષ છે, તેમ અવધીર્જ્ઞનો—અભિચારીનો પશુ નેમાંજ—ભૌતિક અગ્નિમાં દોષવો; કારણ કે આપાન એ પત્રીપરિચ્છે પત્રીના કાગળમાં વિદિત છે તેથી તે કાગળી પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ નથી; અને પત્રી સિવાયની બીજી સેત્રી પરપરિચ્છે દોષથી તેને બાંધો કરાવી આપાન કરવામાં પ્રમાણ નથી એવો અર્થ છે ॥ ૪૨ ॥

'ઉપપૂર્વમ્'—ઉપ એ પદ છે પૂર્વ જે પાતક ને તે, અર્થાત્, ઉપપાતક. 'પ્રાય-શ્ચિત્તં ન પદયામિ' એ પ્રાયશ્ચિત્તનો દર્શન-આવ પ્રતિષ્ઠાન કરનારી સ્મૃતિ પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ

ત્રીય પ્રતિપત્તિજ અધિક બળવાન છે; કેમકે ધર્માદિજ્ઞાન શાસ્ત્રનિમિત્ત છે) એમ, એમ થયે પ્રાપ્તિત્તનો અભાવ કહેનારી સ્મૃતિનું તો (નૈષ્ઠિકને વિષે) યત્નગૌરવ ઉત્પન્ન કરવાને અર્થે છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે 'વાનપ્રસ્થો દીક્ષામેદે કૃત્વં દ્વાદશરાત્રં ચરિત્વા મહાકર્મં વર્ધયેત્' (વાનપ્રસ્થે મતનો લોપ થયે દ્વાદશ રાત્રી પ્રાપ્તપત્ય આચરીને બહુ વૃણ ને કાષ્ટવાગા પ્રદેશની જગદાન આદિથી વૃદ્ધિ કરવી), 'ભિશુર્વાનપ્રમ્પત્ત્ સોમવહ્નીયર્જ સપ્તાહસંસ્કારઃ' (ભિશુએ વાનપ્રસ્થની પેઠે સોમવ્રતાને વર્ણને બહુ વૃણ ને કાષ્ટવાગા પ્રદેશની જગદાન આદિથી વૃદ્ધિ કરવી; અને સ્વરાશાસવિદિત સંસ્કાર-ધ્યાન, પ્રાણાયામ આદિ પણ કરવા) એ આદિ ભિશુ અને વૈષ્ણાનસને વિષે પ્રાપ્તિત્તની સ્મૃતિનું અનુસ્મરણ કરવું ॥ ૪૨ ॥

દે શાસ્ત્રસ્થ શાન્તોની પ્રસિદ્ધિજ પ્રવળ છે; કેમકે શબ્દાર્થનત્વરક્ષણું કારણ શાસ્ત્રસ્થ પુરુષજ છે એમ પૂર્વભીમાંશમાં સિદ્ધાન્ત ક્યો છે. સ્મૃતિની ગતિ કહે છે—'એમ થયે પ્રાપ્તિ-ત્તનો અભાવ કહેનારી' ઇત્યાદિ. જ્ઞાનચર્ચની રચાને અર્થે અધિક વળ કરવો એમ જાપન કરવા પ્રાપ્તિત્ત સ્પષ્ટ છે પણ હું જોતો નથી એમ બળવાન અવિરોધે કયું છે એવો અર્થ છે. 'એમ થયે' = સામાન્યપ્રતિષ્ઠી પ્રાપ્તિત્તસત્ત્વ નિશ્ચિત થયે મને. એ કોઈકે નૈષ્ઠિકનું જ્ઞાન ચર્ચ હુમ દા.વ તો પ્રાપ્તિત્ત દેખાતું નથી. તેથી નૈષ્ઠિકે જ્ઞાનચર્ચને વિષે વળવાન થવું એમ તેણે અપ્રમદે સર્વદા વળ કરવો એમ વળને વિષે ગૌરવ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રાપ્તિત્તપ્રાપ્ત-સ્મૃતિ છે નૈષ્ઠિકની પેઠે જનિ ને વાનપ્રસ્થને પણ પ્રમાદથી જ્ઞાનચર્ચનો ભ્રમ થયે પ્રાપ્તિત્ત છે એમ કહે છે—'એ પ્રમાણે 'વાનપ્રસ્થો' ઇત્યાદિ. 'કૃત્વં' = પ્રાપ્તપત્ય. 'મહા-કર્મ'—બહુ વૃણકાષ્ટ પ્રદેશ, તેની જગદાન આદિથી વૃદ્ધિ કરવી. મૂંઝવે કેટું આચરવું તે કહે છે—'દ્વાદશરાત્રમ્' = ત્રણ દિવસ એકવાર ભોજન કરવું, ત્રણ દિવસ રાત્રીભોજન કરવું, ત્રણ દિવસ અધ્યાયન ભોજન કરવું. અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવો. જતિએ તો સોમવ્રતા વર્ણને બહુ વૃણકાષ્ટ પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી. 'સર્વપાપમ્પત્તકોઽપિ ધ્યાપમિમિષમચ્યુતમ્ । મૃત્યુસ્તપસ્વી મયતિ પશ્ચિપાવન યય ચ ॥ મનોયાદ્યકાયજાનં દોષાનં જ્ઞાનોત્પાંશં પ્રમા-દજાનં । સર્વાનં વહતિ યોગાભિન્નુલ્લાસાદિમિથાનલઃ ॥ ઉપપાતકસંહેષુ પાતકેષુ મહત્ક્રુ-ષ ॥ મિથિદ્ય રક્તનીપાદં દ્રશ્યધ્યાનં સમાચરેત્ ॥ નિત્યમેય તુ કુર્ષોત પ્રાણાયામાંસ્તુ યોદજા । અપિ મૂળહનં માતાન્ પુનત્યદદરહઃ કુતઃ ॥' (સર્વ પાપમાં પ્રસજ થયો હોય તોપણ તપસ્વી નિમિષમાત્ર અચ્યુતનુ ધ્યાન થરે તો પાટી પશ્ચિપાવન થાય છેજ. મન, વાલી, ને કાયાથી ઉત્પન્ન દુઃખ દોષો, અને જ્ઞાન ને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન યથશ્ચ સર્વ દોષોને યોગાદિ ભાગી નાખે છે, એમ જાતિ તુલ્યરસિને ભરેયસ્યાનું કરે છે તેમ. ઉપપાતકોમાં ને મોટાં પાતકોમાં રત્નનીયો સ્ત્રીયો જાત્ર પ્રમથ્યાન સમાચરવું. નિત્ય સોજ પ્રભુધ્યામ કરવા. દરરોજ કરેલા પ્રભુધ્યામ માસમાં 'નૃકૃદલા કરનરને પન્ પાવન કરે છે) ઇત્યાદિ સ્વશાસ્ત્રવિદિત—ચતિધર્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં વિદિત કરેલો ધ્યાન, પ્રભુધ્યામ આદિ સંસ્કાર પણ ત્રિમુખે કર-વો એવો અર્થ છે ॥ ૪૨ ॥

વહિસ્ત્રમયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૩ ॥

(ઊર્ધ્વરેતસની આશ્રમથી પ્રચ્યુતિ મહાપાતક થાયો કે ઉપ-
પાતક થાયો) પણ બંને રીતે પણ (તેમણે પ્રાય-
શ્ચિત્ત કર્યું હોય તોપણ તેઓ શિષ્ટોથી બહિષ્કાર-
્ય છે, સ્મૃતિથી અને આચારથી ॥ ૪૩ ॥

જો ઊર્ધ્વરેતસની પાનાના આશ્રમમાંથી પ્રચ્યુતિ મહાપાતક હોય કે ઉપપાતક
હોય, પણ બંને પ્રકારે પણ શિષ્ટોએ તેમને બહિષ્કાર કરવા યુક્ત છે; કેમકે 'પ્રાય-
શ્ચિત્ત નૈષ્ઠિક ધર્મે યસ્તુ પ્રત્યયતે પુનઃ । પ્રાયશ્ચિત્તં ન પદવામિ યેન શુષ્યેત્ સ પ્રાપ્તમહા ॥'
(જે નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈ પુનઃ શ્રષ્ટ થાય છે, તે આશ્રમમાંથી પુરુષ જે વડે
શુદ્ધ થાય એવું પ્રાયશ્ચિત્ત હું જોતો નથી), 'આરૂઢપતિતં વિમં મણ્ડલાય નિતિ-
શતમ્ । ઉદ્યમં કમિવદં ચ મૃદ્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥' (આશ્રમમાં આરૂઢ થઈ જે
તેમાંથી પતિત થયો હોય એવાને કે મંડળમાંથી નીકળી ગયેલાને, 'ઉદ્યમન ધીર-
સાને કે કૃમિએ જેને દંશ કર્યો છે એવા વિપ્રને સ્પર્શ કરીને ચાન્દ્રાયણ આચરતું)

જેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તેમની સાથે કરેલું શ્રવણ આદિ જ્ઞાનસાધન ॥ કે નહીં
એમ સંદેહ થયે તેઓ શુદ્ધ થયા છે, માટે જ્ઞાનસાધન છે એમ પ્રાપ્ત થયે, પ્રાયશ્ચિત્તથી
તેઓ પરલોકમાં શુદ્ધ થયા છે તોપણ આદિ તેમની શુદ્ધિ નથી તેથી તેમની સાથે કરેલું જ્ઞા-
ન આદિ જ્ઞાનસાધન નથી એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—'જો ઊર્ધ્વરેતસની' હતાદિ. નિષેધ
કર્મના અનુષ્ઠાનથી જન્મ થયેલું પાપ બંને લોકમાં અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલાંક પાપથી
થયેલી અશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી બંને લોકમાં દૂર થાય છે; ને કેટલાંક પાપથી થયેલી
પરલોકમાંનીજ અશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે દૂર થાય છે, આ લોકની તો અશુદ્ધિ દૂર થતી નથીજ,
જેમ એવાનીની ને ભાવજાનીની પારલોકિક અશુદ્ધિ દૂર થાય છે, પણ એકેક અશુદ્ધિ
દૂર થતી નથી. કહ્યું છે કે—'વાલગ્રાંધ્ય કનગ્રાંધ્ય વિનુસાનનિ ધર્મતઃ । શરણાગતદ્વન્દ્વ
સ્વીહન્નુંધ ન સંયદમ્ ॥' (ભાવજાની ને કૃતગ્રો, ધર્મથી વિશુદ્ધ થયા હોય તોપણ તેમની
સુધે ને શરણાગતના વાલગ્રો ને એવાનગ્રો સાથે સંવાદ ન કરવો) એવી સ્મૃતિ છે. તેમજ
અર્થે 'વાલગ્રો નૈષ્ઠિક ધર્મતઃ' હતાદિ સ્મૃતિવિધિથી અને આચારથી, પારલોકિક અશુદ્ધિ
દૂર થઈ હોય તોપણ, તે અવ્યવહાર છે એમ સમજવું છે તેથી તેમની જોડે અવ્યવહાર
આચાર વિરાગતું થતું નથી. સિદ્ધાન્તનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે—પાપેની ને સજિ છે; એ
આ લોકમાં અશુદ્ધિ કરનારી ને ઐશ્વર્ય પરલોકમાં અશુદ્ધિ કરનારી તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તથી પરલોક
કની અશુદ્ધિ નિવૃત્ત થશે નરકલોકમાં રહી નથી. પણ એકેક અશુદ્ધિ નિવૃત્ત થશે તો જિ-
ત્તે સુધે સ્વચ્છદાર થાય છે. તેમાં 'આરૂઢપતિતમ્' હતાદિ વચન છે તેથી તેમજ
'નૈષ્ઠિકાત્તં ધર્મજાતં વર્તમાનં ચાવકર્ત્તિનામ્ । ગુહ્યાતમાવિ શોકેઽર્મિત્વ પ્રવ્યર્ત્તિતર્તે વિ-
વરે ॥' (નૈષ્ઠિક, જન્મપ્રવેશ, અને વર્તમાન અવિચારી થયા હોય ને શુદ્ધ થયા હોય તેવું)

હત્યાદિ અતિશય નિન્દા કરનારી સ્મૃતિઓ છે, અને શિષ્ટોનો આચાર છે; કારણ કે શિષ્ટો તેઓ સાથે યજ્ઞ, અધ્યયન, વિવાહ આદિ આચરતા નથી ॥ ૪૩ ॥

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

સ્વામીને ફળની શ્રુતિ છે (ઉપાસનાનું કર્તૃત્વ છે) એમ
આત્રેય (માને છે) ॥ ૪૪ ॥

અંગોને વિષે ઉપાસનામાં સંશય છે કે શું તે યજ્ઞમાનનાં કર્મો ॥ કે ઋત્વિ-
ક્ર્મનાં કર્મો છે એમ, ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? યજ્ઞમાનનાં કર્મો છે એમ, સાધી?
ફળની શ્રુતિ છે તેથી; કારણ કે 'યર્ચંતિ હાસં યર્ચંતિ હા જ પતદેયં વિદ્વાન વૃષ્ટી પ-
શ્વપિષં સામોપાસ્તે' [હન્દોઽ રશશર] (જે એ એ પ્રમાણે બહીને વૃષ્ટિને વિષે ધંચવિધ
સામની ઉપાસના કરે છે એને મારે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ષે છે અને વૃષ્ટિ ન હોય તોએ

આ લોકમાં તેમની પ્રભાવિત નથી) એ વચનથી ભૈદિક અશુદ્ધિ નિવૃત્ત થતી નથી એમ
સમજાય છે. તેને અનુસારે 'પ્રાયશ્ચિત્તં ન પર્યામિ' એ વચનનું પણ ભૈદિક શુદ્ધિ કરનાર
પ્રાવચિત નથી એનું તાત્પર્ય છે એમ સમજવું ॥ ૪૩ ॥

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેઃ—અંગમિત્ર ઉપાસનાઓના યજ્ઞમાન ને ઋત્વિ એ બંને કર્મો
હોવાનો સમય છે તેથી સંશય થાય છે. તેણે પ્રાવચિત કીધું છે તે સમ્યક્દાર્ય છે એ ઉત્સર્ગનો,
'આરુદ્યપતિતં વિમ્મ' ૯૯૯૬ અનિશય નિન્દા પ્રતિપાદન કરનારી સ્મૃતિથી, નૈષ્ઠિક આ-
દિને વિષે લાધ છે. તે પ્રમાણે જે બંન્ન ઉપાસનાઓનો કર્મો છે ને અંગમિત્ર ઉપાસના
ઓનો કર્મો ॥ એ ઉત્સર્ગનો, કર્મને ફળની શ્રુતિ છે તેથી, લાધ છે એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે—
'ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે' ૯૯૯૬. કર્તૃત્વ ને શ્રોતૃત્વ એકત્રેય છે એનું પૂર્વપક્ષનું ફળ
છે: સિદ્ધાન્તમાં તો એનું ફળ છે કે અંગમિત્ર, ઋત્વિકર્તૃક પણ ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાનમિ-
ત્રસ્વન્ય ફળવાળી છે, તો સ્વનિષ્ઠ પ્રદ્યુવિધાનું તો સ્વન્ય ફળ છે એમાં કહેવું શુ! એમ
ફળનો વિવેક કરવો, એટલે પાકની સંચયિ પણ છે. 'યર્ચંતિ હાસં' = દિકાર, પ્રસ્તાવ,
ઉદ્દેશ, પ્રતિહાર, ને નિધન એ ધંચ પ્રકારનું સામ છે. વૃષ્ટિને વિષે ધંચ પ્રકારના સામની
ઉપાસના કરવી: તેમાં પુરોવાત—વૃષ્ટિ પૂર્વે જે વાત આવે છે ને—દિકાર છે. કેમકે પુરોવા-
તથી ઉદ્દેશદ્યુવર્ધન વૃષ્ટિ છે: એમ સામ દિકાર આદિથી નિધનવર્ધન છે. આ પ્રમાણે
પુરોવાત વૃષ્ટિમાં પ્રથમ હોવાથી સામમાં પ્રથમ દિકાર છે તે તરિકિ તેનું પ્વાન ધરવું. એવ
ઉપમ થાય ॥ એ પ્રસ્તાવ છે. શ્રોતાસામાં એવ ઉપમ કરવામાં વૃષ્ટિનો પ્રસ્તાવ છે એમ
પ્રસિદ્ધ છે. વર્ષે છે એ ઉદ્દેશ છે, એટલે તેથી: વીજની થાય છે, ચર્ચના થાય છે ને પ્રતિ-
હાર છે: કેમકે તે વિપ્રકીર્ણ થાય છે: જન હિંતું લઈ લે છે—વરસતો બંધ થઈ જાય છે એ
નિધન છે. એમ ૧.૨ પ્રકારના સામને વિષે વૃદ્ધિધાનને વૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ એ ફળ થાય છે
એમ શ્રુતિનો અર્થ છે. આ શ્રુતિનું ફળ ઋત્વિકર્મથી કેમ ન થાય તેને મારે કહે છે—

વરસાવે છે) ઈત્યાદિ ફળ શ્રુતિમાં છે. તે ફળ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે; કેમકે તેનો સાંગ પ્રયોગમાં આધિકાર છે; અને એ જ્ઞાની ઉપાસના અધિકૃતનો આધિકાર છે. વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે શ્રુતિ ફળ કહે છે—‘વર્ણમંય ઉપાસને’ (જે ઉપાસે છે તેને માટે વરસે છે) ઇત્યાદિ. પણ ઋત્વિકું પણ ફળ દેખાય છે—‘આત્મને વા યજમાનાય વા યં કામં કામયને તમામાયતિ’ [બૃહદ્ ૨.૩.૨૮] (પોતાને માટે કે યજમાનને માટે જે કામની—મનોરથની તે ઉદ્ગતા કંઈ કરે છે તે આગાનથી સાધે છે) એમ. ના; કેમકે તે વાચનિક છે. તેટલા માટે ફળવાળી ઉપાસનાઓમાં સ્વામીજી કર્તા છે એમ આત્રેય માને છે ॥ ૪૮ ॥

આર્તિવ્યમિત્યૌહલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિક્રીયતે ॥ ૪૫ ॥

(ઉપાસના એ) ઋત્વિકર્મ છે એમ ઔદ્ગોમિ (માને છે); કેમકે તે સાંગ કર્મને માટે (યજમાનથી ઋત્વિકું) પરિક્રયણ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

ઉપાસનાઓ સ્વામીનાં કર્મ છે એમ નથી. એ ઋત્વિકનાં કર્મ છે એમ ઔદ્ગોમિ આચાર્ય માને છે. ગું કારણ છે? કારણ કે તે સાંગ કર્મને માટે યજમાને ઋત્વિકું પરિક્રયણ કર્યું છે; અને ઉદ્ગોમિની ઉપાસનાઓ તેના પ્રયોગની અંશ આવે છે; કારણ કે તે અધિકૃતનો અધિકાર છે. તેટલા માટે ગોદાહન આદિ નિવંધની પેઠેજ ઋત્વિકે તે કરવી જોઈએ. તેવીજ રીતે ‘તં હ યતો દાસ્યો વિદ્યાંચકાર

‘તે ફળ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે’. જેમ સાંગ કૃતને વિષે અધિકૃતને અધિકાર હોવાથી જોરોડનું ફળ કૃતના અધિકારીને મળે છે; તેમ અંગોપાસનાનું ફળ તેનેજ જ્ઞાનનેજ છે એવો અર્થ છે. જલે તેનું ફળ તેને મળે; પાત્ર કર્તા અન્ય કેમ ન થાય તેને વિષે કહે છે—‘વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે’ ઇત્યાદિ. યજમાનગામી ફળ છે એમ જે કહ્યું તેના અપવાદની શકા કરે છે—‘પણ ઋત્વિકું ફળ દેખાય છે’, ‘આમાયતિ’ = ઉદ્ગાનથી સાધે છે એવો અર્થ છે. યજમાનને ફળ મળે છે એ ઉત્સર્ગ, બાધકચર ન અસાવે, સિદ્ધ છે એવો સમાધાનનો અર્થ છે. ‘તેટલા માટે’ ફળનો જોડા છે માટે ॥ ૪૪ ॥

અંગોપાસનાનો કર્તા યજમાન છે, માટે તેનું ફળ સ્વતન્ત્ર નથી એમ પ્રાપ્ત થવે સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘આર્તિવ્યમિત્યૌહલોમિ:’. ‘તે સાંગ કર્મને માટે’ ઇત્યાદિ. યજમાને સ્વગામી ફળને માટે—પોતાને ફળ મળે માટે દક્ષિણાદાનથી ઋત્વિકું પરિક્રયણ કર્યું છે. પણ સાંગ કર્મને માટે પરિક્રયણ કર્યું છે તોપણ ધ્યાનને માટે પરિક્રયણ કર્યું નથી તો ઉપાસના એ ઋત્વિકું કર્મ શી રીતે એ વિષે કહે છે—‘ઉદ્ગોમિ આદિની ઉપાસનાઓ’ ઇત્યાદિ. ‘તં હ યતો’ ઇત્યાદિ. તે ઉદ્ગોમિ પ્રવૃત્તિનું પ્રાણદૃષ્ટિથી ધ્યાન થયું અને ધ્યાન ધરીને ને મિથિય સત્તીઓનો ઉદ્ગાતા થવો એવો અર્થ છે. યજમાને સ્વગામી ફળવાળો સાંગ પ્રયોગ કરવા માટે ઋત્વિકું પરિક્રયણ કર્યું છે તેથી ઋત્વિકે કર્તા છે તોપણ ફળજોડા નથી; કેમકે ઉત્સર્ગને બાધક નથી એમ કહ્યું છે. ક્રયણદ્વારા કર્તૃત્વ ને જોકૃતૃત્વ યજમાનને મળે છે

॥ ૧ મિમિર્સ્યાનામુદ્રાના યમ્યુચ્ચ ॥ [છાન્દો ૧૩૪૨૨] (તેને—ઉદ્ગીરનામના પ્રભુને—
અઃ નામના દદમના પુત્રે જાણ્યો અને જાણીને નૈમિશીય સચીઓને તે ઉદ્ગાતા
થયો) એમ મુનિ વિજ્ઞાનનો ઉદ્ગાતા કર્તા છે એમ દર્શાવે છે. કર્તાને આશ્ચર્યે રહેતું
દેખી મુનિ કહે છે એમ છે કહ્યું છે તે એ રાજ નથી; કારણ કે વચનથી અન્યથા—
દેખીની સાથે કલ્પિતનો સમન્વય અનુપપન્ન છે; કેમકે તે-કલ્પિત-પદને-યજ્ઞમાનને—
અર્થ છે ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતેષ્ઠ ॥ ૪૬ ॥

અને શ્રુતિથી ॥ ૪૬ ॥

‘યાં ધં કાંચન યજ્ઞ ક્રત્વિજ્ઞ આશિવમાજ્ઞાસનં હતિ યજ્ઞમાનાર્થેય નામાજ્ઞામત્ત હતિ
તોષાચ્ચ’ [શાન્ત ૩૨૭ ૧૩૪૨૬] (યજ્ઞમાં જે કેઈ આશિવ ક્રત્વિએ પ્રાર્થે છે તે
યજ્ઞમાનને મારેજ પ્રાર્થે છે એમ તે કહે છે); ‘તસ્માદુ દેવંવિદુઃક્રાતા મૃણાત્ કંતે
કામમાગાવાનિ’ [છાન્દો ૧૩૪૮૯] (તેણા મારે એ પ્રમાણે જાણનાર ઉદ્ગાતાએ
યજ્ઞમાનને કહેતું કે કયા તારા હજી કામનું ઉદ્ગાન કર્યું) એ કલ્પિતકર્તૃક વિજ્ઞાન-
નું દેખી યજ્ઞમાનમાથી છે એમ દર્શાવે છે. તેણા મારે અંગ્રાપાસના એ કલ્પિતનું
કર્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૪૬ ॥

સહકાર્યન્તરવિધિઃ પક્ષેણ તૃતીયં તદતો વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્ય સહકારીનો વિધિ છે—વિધાના સહકારી મૌનનો બાધ્ય ને પાંદિત્યની
પેઠે વિધિ છે. (અવણ ને મનનની અપેક્ષાએ) એ મૌન તૃતીય છે,
તદ્વાન્નું—વિધાવાનનું એ મૌન છે, બેદર્શનપ્રાપ્તિ છે તે પક્ષે,
વિધ્યાદિની—પ્રધાન વિધિની પેઠે ॥ ૪૭ ॥

‘તસ્માદ્દાત્તવઃ પાષ્ટિત્વં નિર્વિષ્ય પાલ્યેન તિષ્ઠાસેદ્દાત્ત્વં ચ પાષ્ટિત્વં ચ નિર્વિષ્યાથ
ગુનિર્મ્મનં ચ ક્ષાંતં ચ નિર્વિષ્યાથ દ્રાક્ષણઃ’ [બૃહદ ૩૫૪] (તેણા મારે {હાલ
એમ કટુ ન ન કોટુલનું સામાન્યકરણ ઉપપન્ન થાય છે, એમ જ્વલકટુ કુદ્ધ હોય છે
તોપણ રાજ પૂઠ કરે છે ને છને છે એમ કહેવાય છે તેમ. પૂરેપૂરના બીજનો અનુવાદ
કરે છે—‘કર્તાને આશ્ચર્યે રહેતું દેખી મુનિ કહે છે’ હતાદિ. ઉ-સમે દેખી યજ્ઞમાનમાથી
છે તોપણ વચનના અપવાદ છે. કયા એમ નથી, ત્યાં ઉત્સર્ગની રીતિ છે એમ કહ્યું છે
એમ કહે છે—‘તે એ રાજ નથી’ હતાદિ.

વગી ઉપાસનાઓનો કર્તા કલ્પિત છે ને દેખી યજ્ઞમાનમાથી છે એ આથી પણ સિદ્ધ
થાય છે—‘શ્રુતેષ્ઠ’.

પૂર્વે સ્ત્રીઅરજુમા એમ ‘યાં ધં કાંચન યજ્ઞ’ હતાદિ વાક્યસેવથી ઉદ્ગીષાદિના ઉપાસન-
નો કલ્પિત કર્તા છે એમ નિર્ણય થી તે પ્રમાણે ‘અથ દ્રાક્ષણઃ’ હતાદિ વિધિવિધુર વા-

વરસાથે છે) ઇત્યાદિ કૃણ શ્રુતિમાં છે, તે કૃણ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે; કેમકે તેના સાંગ પ્રયોગમાં આધિકાર છે; અને એ જ્ઞાની ઉપાસના અધિકૃતનો આધિકાર છે. વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે શ્રુતિ કૃણ કહે છે—‘વર્ષતસ્ય વ ઉપાસ્તે’ (જે ઉપાસે છે તેને માટે વરસે છે) ઇત્યાદિ. પણ ઋત્વિક્તું પણ કૃણ દેખાય છે—‘આત્મને વા યજમાનાય વા યં કામં કામયતે તમાગાયતિ’ [બૃહૃત ૧૩.૨૮] (પોતાને માટે કે યજમાનને માટે જે કામની—મનોરથની તે ઉદ્ગતા ઇચ્છા કરે છે તે આગામથી સાથે છે) એમ. ના; કેમકે તે વાચનિક છે. તેટલા માટે કૃણાથી ઉપાસનાઓમાં સ્વામીજી કર્તા છે એમ આત્રેય માને છે ॥ ૪૮ ॥

આર્તિવિજ્યમિત્યૌહુલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિક્રીયતે ॥ ૪૫ ॥

(ઉપાસના એ) ઋત્વિક્કર્મ છે એમ ઔહુલોમિ (માને છે); કેમકે તે સાંગ કર્મને માટે (યજમાનથી ઋત્વિક્તું) પરિક્રયણ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

ઉપાસનાઓ સ્વામીનાં કર્મ છે એમ નથી. એ ઋત્વિક્તનાં કર્મ છે એમ ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે. શું કારણ છે? કારણ કે તે સાંગ કર્મને માટે યજમાને ઋત્વિક્તું પરિક્રયણ કર્યું છે; અને ઉદ્ગીયાદિની ઉપાસનાઓ તેના પ્રયોગની અંદર આવે છે; કારણ કે તે અધિકૃતનો અધિકાર છે. તેટલા માટે ઐદોહુલ આદિ નિયમની પેઠેજ ઋત્વિકે તે કરવી જોઈએ. તેવીજ રીતે ‘તં હ યકો વાલમ્યો વિદાંચકાર

‘તે કૃણ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે’. જેમ સાંગ કૃતને વિષે અધિકૃતને અધિકાર હોવાથી ઐદોહુલનું કૃણ કૃતના અધિકારીને મળે છે; તેમ અંગોપાસનાનું કૃણ તેનેજ-યજમાનનેજ છે એવો અર્થ છે. એવે તેનું કૃણ તેને મળે; પણ કર્તા અન્ય કેમ ન થાય તેને વિષે કહે છે—‘વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે’ ઇત્યાદિ. યજમાનગામી કૃણ છે એમ જે કહ્યું તેના અપવાદની શકા કરે છે—‘પણ ઋત્વિક્તું કૃણ દેખાય છે’, ‘આગામયતિ’ = ઉદ્ગામથી સાથે છે એવો અર્થ છે. યજમાનને કૃણ મળે છે એ ઉત્સર્ગ, બાધકથન ને અસાથે, સિદ્ધ છે એવો સમાધાનનો અર્થ છે. ‘તેટલા માટે’ કૃણનો જોડા છે માટે ॥ ૪૫ ॥

અંગોપાસનાનો કર્તા યજમાન છે, માટે તેનું કૃણ સ્વતન્ત્ર નથી એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘આર્તિવિજ્યમિત્યૌહુલોમિ:’. ‘તે સાંગ કર્મને માટે’ ઇત્યાદિ. યજમાને સ્વગામી કૃણને માટે-પોતાને કૃણ મળે માટે દશિણાદાનથી ઋત્વિક્તું પરિક્રયણ કર્યું છે. પણ સાંગ કર્મને માટે પરિક્રયણ કર્યું છે તોપણ ધ્યાનને માટે પરિક્રયણ કર્યું નથી તો ઉપાસના એ ઋત્વિક્તું કર્મ શી રીતે એ વિષે કહે છે—‘ઉદ્ગીથ આદિની ઉપાસનાઓ’ ઇત્યાદિ. ‘તં હ યકો’ ઇત્યાદિ. તે ઉદ્ગીથાખ્ય પ્રજુવનું ગ્રાણુદૃષ્ટિથી ધ્યાન થયું અને ધ્યાન ધરીને ને મિશ્રીય સત્રીઓનો ઉદ્ગાતા થયો એવો અર્થ છે. યજમાને સ્વગામી કૃણાનો સાંગ પ્રયોગ કરવા માટે ઋત્વિક્તેનું પરિક્રયણ કર્યું છે તેથી ઋત્વિકે કર્તા છે તોપણ કૃણજોડા નથી; કેમકે ઉત્સર્ગને બાધક નથી એમ કહ્યું છે. કયણુદ્વારા ઉત્પન્ન ને જોડાત્વ યજમાનને મળે છે

વરસાથે છે) ઇત્યાદિ ફળ શ્રુતિમાં છે. તે ફળ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે; કેમકે તેના સાંગ પ્રયોગમાં આધિકાર છે; અને એ જાનની ઉપાસના અધિકૃતને આધિકાર છે. વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે શ્રુતિ ફળ કહે છે—‘વર્ણભય ઉપાસને’ (જે ઉપાસે છે તેને માટે વરસે છે) ઇત્યાદિ. પણ ઋત્વિકૃતું પણ ફળ દેખાય છે—‘આત્મને વા યજમાનાય વા યં કામં કામયતે તમાગાયતિ’ [બૃહુ. ૧.૧૨.૬] (પોતાને માટે કે યજમાનને માટે જે કામની—મનોરથની તે ઉદ્ગાતા ઇચ્છા કરે છે તે આગામી સાથે છે) એમ. ના; કેમકે તે વાચનિક છે. તેટલા માટે ફળવાળી ઉપાસનાઓમાં સ્વામીજી કર્તા છે એમ આશ્રેય માને છે ॥ ૪૪ ॥

આર્તિવ્યમિત્યૌહલોમિસ્તસ્મે હિ પરિક્રીયતે ॥ ૪૫ ॥

(ઉપાસના એ) ઋત્વિકર્મ છે એમ ઔહલોમિ (માને છે); કેમકે તે સાંગ કર્મને માટે (યજમાનથી ઋત્વિકૃતું) પરિક્રયણ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

ઉપાસનાઓ સ્વામીનાં કર્મ છે એમ નથી. એ ઋત્વિકૃતાં કર્મ છે એમ ઔહલોમિ આચાર્ય માને છે. શું કારણ છે? કારણ કે તે સાંગ કર્મને માટે યજમાને ઋત્વિકૃતું પરિક્રયણ કર્યું છે; અને ઉદ્ગાતાદિની ઉપાસનાઓ તેના પ્રયોગની સાથે આવે છે; કારણ કે તે અધિકૃતને આધિકાર છે. તેટલા માટે મોહાદન આદિ નિયમની ધોજી ઋત્વિકે તે કરવી જોઈએ. તેવીજ રીતે ‘તં હ વક્તો દાલ્લવો વિરોધવાત

‘તે ફળ સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય એ ન્યાય છે’, એમ સાંગ કર્મને વિશે ઋત્વિકૃતને આધિકાર દેવાથી મોહાદનનું ફળ કર્મના અધિકારીને મળે છે; તેમ અનોપામનાનું ફળ મેરજન-વજમાનનેજ છે એવો અર્થ છે. અત્રે તેનું ફળ તેને મળે; પણ કર્તા અન્ય કેમ ન થાય તેને વિશે કહે છે—‘વળી ઉપાસનાના કરનારને વિષે’ ઇત્યાદિ. યજમાનમાંથી ફળ ॥ એવં જે કર્યું તેના અપામની ઇચ્છા કરે છે—‘પણ ઋત્વિકૃતું ફળ દેખાય છે’, ‘જાગા યતિ’ = ઉદ્ગાતાથી આવે છે એવો અર્થ છે. યજમાનને ફળ મળે છે એ ઉત્તરને, આપકરણને અર્થને, સિદ્ધ છે એવો યજમાનનો અર્થ છે. ‘તેટલા માટે’ ફળને જોખા છે માટે ॥ ૪૪ ॥

અનોપાસનાને કર્તા યજમાન છે, માટે તેનું ફળ સ્વતંત્ર નથી એમ પ્રશ્ન થો નિર્દાન કહે છે—‘આર્તિવ્યમિત્યૌહલોમિ:’. ‘તે સાંગ કર્મને માટે’ એવું છે. વજ્રને સ્વામી ફળને માટે-પોતાને ફળ મળે માટે ઋત્વિકૃતના ઋત્વિકૃતું પરિક્રયણ કર્યું છે. તેનું કર્મને માટે પરિક્રયણ કર્યું છે તેવું જ્ઞાનને માટે પરિક્રયણ કર્યું નથી તેવું ઉપાસના એ ઋત્વિકૃતું કર્મ જી રીતે એ વિશે કહે છે—‘ઉદ્ગાતા આદિની ઉપાસનાઓ’ ૧૨.૬ ‘તં હ વક્તો’ ઇત્યાદિ. તે ઉદ્ગાતાજ પ્રવૃત્તનું પ્રવૃત્તિથી જ્ઞાન થયું અને જ્ઞાન પરિણામ વિશેષ સ્વરૂપે ઉદ્ગાતા થયો એવો અર્થ છે. યજમાને સ્વામી ફળવાળો મોહ પ્રાપ્ત કરતા માટે ઋત્વિકૃતું પરિક્રયણ કર્યું છે તેવી ઋત્વિકૃત કર્તા છે તેવું ફળજોખા નથી. કેમકે ઉદ્ગાતાને જ્ઞાન નથી એમ કહ્યું છે. કવનુદય કર્તૃત્વ ને જોખવા યજમાનને માટે છે

છે; અપૂર્વ છે તેથી. પણ પાણ્ડિત્ય શબ્દથીજ 'મૌન' અવગત છે એમ કહ્યું છે. ના, એ હોય નથી; કેમકે મુનિ શબ્દનો અતિશયજ્ઞાન એ અર્થ છે; અને મનનથી મુનિ એમ વ્યુત્પત્તિનો સંભવ છે, અને 'મુનીનામવ્યર્હં વ્યાસઃ' [ભગવ ગીતા ૧૦૩૭] (મુનિઓમાં પણ હું વ્યાસ છું) એમ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પણ મુનિશબ્દ ઉત્તમાશ્રમવાચક પણ સ્તુતિમાં છે—'ગાર્હસ્થ્યમાચાર્યકુલં મૌનં વાનપ્રસ્થમ્' (ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન, વાનપ્રસ્થ) એમાં. ના; કેમકે 'વાલ્મીકિર્મુનિપુરુષઃ' (વાલ્મીકિ, મુનિમાં એક) કથાદિમાં વ્યવહાર દેખાય છે. પણ અન્ય આશ્રમોના સંનિધાનમાં છે તેથી, પરિશેષથી ત્યાં ઉત્તમ આશ્રમનું મહત્ત્વ છે; કેમકે ઉત્તમ આશ્રમમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. તેટલા માટે બાહ્ય ને પાણ્ડિત્યની અપેક્ષાએ એ ત્રીજા જ્ઞાનાનિશયરૂપ મૌનનું વિધાન છે. પણ બાહ્યમાંજ વિધિની સમાપ્તિ છે એમ જો કહ્યું છે, તે વિષે તોપણ મુનિત્વ અપૂર્વ હોવાથી તેના વિધાનનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. 'મુનિઃ સ્યાન્' (મુનિ થવું) એમ. મૌનનો નિર્વેદનીય તરીકે નિર્દેશ છે તેથી. પણ વાલ્ય ને પાણ્ડિત્યની પેઠે મૌનનું વિધિયત્વ લેવાનું છે. તદ્વાન્—મૌનવાન્ એટલે વિધાવાન્ સંન્યાસીનું. વિધાવાન્ સંન્યાસીનું એમ શ્રી રીને સમજાય છે? 'બ્રાહ્મણં વિદિત્વા પુત્રાદ્યેષણાઞ્ચો યુન્યાવાય મિત્રાચર્યં ચરન્તિ' (આત્માને જાણીને, પુત્રાદિ એપણાનો ત્યાગ કરીને, પછી ભિક્ષાચર્ય આચરે છે) એમ તેનો અધિકાર છે તેથી. પણ વિધાવત્ત્વ હોય એટલે તેમાં અનિશય પ્રાપ્ત થાય છેજ. મૌનવિધિનું મું પ્રયોજન છે, એથી કહે છે—'પરોષ' એમ. સાર આ છે—જે પક્ષમાં એદર્શન પ્રમથ હોવાથી (વિધાનિશય) પ્રાપ્ત થાય નહિ તે પક્ષમાં એ વિધિ છે એમ. વિધાદિની પેઠે. જેમ 'દર્શપૂર્વનાસામ્યાં સ્વર્ગકામો યજ્ઞેન' (સ્વર્ગની કામનાવાળા પુરુષે

ચાર્યકુલં મૌનં વાનપ્રસ્થમ્ એની) એમ કહે છે—'પણ અન્ય આશ્રમોના' કથાદિ. વળી 'અમૌનં ચ મૌનં ચ તિર્થિયં' એમ કવલુ ને મનનની પેઠે મૌન અનુષ્ઠેષ છે એમ કહ્યું છે તેથી તે (મૌન) વિષય છે એમ કહે છે—'મૌનનો નિર્વેદનીય તરીકે નિર્દેશ છે' કથાદિ. વળી જણનું વિધાન કરવાથી વાલ્યનો ભેદ થશે એ હોય થશે એમ કહેવું મુજબ નથી; કેમકે તે વાલ્યભેદ 'ઉપરિધારણી પેઠે કહ્યું છે એવો ભાવ છે. કોના એ ખ્યાનનું વિધાન છે તે કહે છે—'તદ્વાન્—મૌનવાન્ એટલે વિધાવાન્ સંન્યાસીનું'. 'બ્રાહ્મણં વિદિત્વા' (આત્માને જાણીને) એમ પરીક્ષા લાલચનો સંન્યાસી પ્રકૃત છે એવો અર્થ છે. સુદનાથના સાધનાશરના સાધન તરીકે ખ્યાનદિની વર્ત્તમાં લોકથી પ્રાપ્તિની સજ્ઞા કરીને નિવર્ત્તવિત્તે કહે છે—'વિચાર્યં વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે સાધન તરીકે વિચાર તો લોકાધ્યવદારથીજ પ્રથમ છે. એ કંઈ અપૂર્વ નથી; વર્ત્તદિના નિર્ણયને અર્થે લક્ષ્યસાધક સાધનવંશાશ્ર દિને વિષે લોકાધ્યવદારથીજ—સાધવિના—પ્રવૃત્તિ દેખાય છે એવી સજ્ઞા કરીને નિવર્ત્તવિત્તે કહે છે—'પણ વિધાવત્ત્વ હોય એટલે' કથાદિ. પણ 'પ્રજ્ઞાવિધાપર વાલ્યમા લાન એ શ્રી રીને અર્થ છે એમ જો કહેશે તો સુલક્ષણુપર વાલ્યમાં અવિધિની પેઠે એ છે એમ કહે છે—'વિધાદિની પેઠે'. પ્રધનથી અર્ચન સંવર્ધન વિધિ છે. 'અદિ' = મુખ્ય, પ્રધન; વિધિનો અર્થ ને 'વિધાદિ' એટલે હંસપૂર્વમ્ સવિત્તે. પ્રધનજનુ એ વિધાદિ છે તેથીજ અન-સમિદિત્ત્યે વિધન છે. જેમ હંસપૂર્વમાસદિ પ્રધન પ્રકરણમાં અવનતરવિત્તેથી અરોનુ વિધન છે, તેમ

૧. અપચાર્ય સત્તિયં પારવજનુદ્વેદુરતે દિ દેવેસો પારવજિ—મુને: રાશાર૦.

૨ એનું લક્ષણે અવિધા પ્રવિધાન કરવનું છે તેવું.

પણ } અક્ષયેતાએ પંડિતભાવ આત્મવિજ્ઞાનને નિરોધ જાણીને. જ્ઞાનમત્સભાવે રહેવા ઇચ્છતું, બાહ્ય ને પાણ્ડિત્યને નિરોધ જાણી, પછી મુનિ-મનનથી યોગી થતું. અમોન ને મોનને નિરોધ જાણીને પછી અક્ષયેતા કૃતકૃત્ય થાય છે) એમ બૃહદ-સ્થકમાં શ્રુતિ છે. તેમાં સંશય થાય છે કે મોનનું વિધાન છે કે નહિ. વિધાન નથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે 'વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્' (જ્ઞાનમત્સભાવે રહેવા ઇચ્છતું) અ-લિંગ વિધિ સમાપ્ત થાય છે; કારણ કે 'અથ મુનિઃ' (પછી મુનિ) એમાં વિધિ પ્રતિપ્રાદન કરનાર 'વિભક્તિ ઉપસન્ન' થતી નથી. તેટલા માટે એ અનુવાદ ઘાય એ યુક્ત છે. ક્યાંથી પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેયો તો, મુનિ ને પણ્ડિત શબ્દ જ્ઞાનાર્થક હો-વાથી 'પાણ્ડિત્યં નિર્વિંચ' (પાણ્ડિત્યને નિરોધ જાણીને) એમાંજ મોન પ્રાપ્ત છે. વળી 'અમોનં ચ મોનં ચ નિર્વિંચાય દ્રાક્ષણઃ' (અમોન ને મોનને નિરોધ જાણીને પછી અક્ષયેતા કૃતકૃત્ય થાય છે) એમાં આક્ષણત્વનું વિધાન નથી; કેમકે તે પૂર્વપ્ર-પ્રાપ્ત છે. તેટલા માટે 'અથ દ્રાક્ષણઃ' (પછી આક્ષણ) એ પ્રશંસાવાદજ છે. તેજ પ્રમાણે 'અથ મુનિઃ' (પછી મુનિ) એ પણ થતું યુક્ત છે, સમાન નિર્દેશ છે તેથી. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—સહકાર્યંતરવિધિઃ (અન્ય સહકારીના વિધિ છે) એમ. વિધાના સહકારી મોનનો બાહ્ય ને પાણ્ડિત્યની પેઠે વિધિજ લેવા યુક્ત

અરોધથી મોન અવિધેય છે એમ નિશ્ચય છે એમ દૃષ્ટાન્તસમતિથી આ કહે છે—'સહકાર્ય-ંતરવિધિઃ' હતાદિ. 'તત્સાદ્રાક્ષણઃ' ઇત્યાદિ. એ કારણથી પૂર્વ દ્રાક્ષણો આત્માને જાણીને સન્યાસ કરી બિશ્વાચય આચરે છે, તેટલા માટે અવનન દ્રાક્ષણ પણ પાણ્ડિત્ય (પંડા એટલે અક્ષયબુદ્ધિ, સામ્રાધ્યવિચારને ઉપયોગી બુદ્ધિ, જેને થઈ છે તે પંડિત, તેનું કર્મ તે પાણ્ડિત્ય, એટલે પંડાન્તવિચાર, અવજ્ઞ) એટલે અવજ્ઞ તેને નિશ્ચયે પ્રાપ્ત કરીને બાહ્ય વડે—અવજ્ઞાન-જ્ઞાનના બળભાવ વડે અચાનું મનન વડે રહેવા ઇચ્છતુ, અવજ્ઞ અને મનન કરીને પછી મુને—નિદિધ્યાસન કરનાર થતુ; એમ અમોન—મોનથી અન્ય, બાહ્ય ને પાણ્ડિત્ય—ને મોન-નિર્-ધ્યાસન પ્રાપ્ત કરીને પુષ્કળ જ્ઞાનમામથી થયા પછી 'દુ પ્રજ્ઞ છું' એમ સાધ્યાકારવ-જો-દ્રાક્ષણ થાય છે એવો અર્થ છે. હવે મોનશબ્દનો સિદ્ધાંત પારિભાષ્યમાં ને અનુષ્ઠેય જ્ઞાનમાં પ્રયોજ છે. તેથી સમય થાય છે. જેમ 'તં હ વક્તો દાન્ત્યઃ' ઇત્યાદિ વાક્યરોપથી ઉદીર-દિના ઉપાસનનો મતિવજ્ઞ કતાં છે એમ નિર્દેશ છે, તેમ 'અથ દ્રાક્ષણઃ' એમ વિધિની વ-અરોધથી મોન પણ અવિધેય છે એમ નિશ્ચય થાય છે એવો પૂર્વપ્રક કહે છે—'વિધાન નથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે'. પૂર્વપ્રકમાં જ્ઞાનનું અનુપ્રાપ્ત એ રજ છે ને સિદ્ધાન્તમાં અનુ-પ્રાપ્ત એ રજ છે. એ મોનનો અર્થ પરિભાષ્ય હોવ તો અન્ય વાક્યથી પ્રાપ્ત થયેલો બાહ્ય-વિધિની રતુનિને અર્થ અનુવાદ થાય છે. એ મોનનો અર્થ જ્ઞાન હોવ તો પાણ્ડિત્યશબ્દથી પ્રત્ય-થાય છે એમ પૂર્વપ્રક અન્યનો અર્થ છે. હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે—મોનશબ્દથી અનિષ્ટ સિદ્ધ-નની પ્રતિનિ થાય છે; અને જ્ઞાનમાત્રસયક પાણ્ડિત્યશબ્દથી એ વિજ્ઞાનાનિમગ્નની પ્રતિનિ થાય છે. તેમજ મુનિશબ્દ પરિભાષ્યાયક પણ નથી; કેમકે વાક્યમીઠિ આદિને વિરે તેનો પ્રયોજ છે. તેટલે માટે અપ્રાપ્ત થયેલું મોન અપૂર્ણ હોવાથી વિધિની કલ્પના કરાને છે એમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' હતાદિ. આપસ્તમ્બ પ્રયોગની (માર્દસ્તમા-

છે; અપૂર્વ છે તેથી. પણ પાણ્ડિત્ય શબ્દથીજ 'મૌન' અવગત છે એમ કહ્યું છે. ના, એ હોય નથી; કેમકે મુનિ શબ્દનો અતિશયજ્ઞાન એ અર્થ છે; અને મનનથી મુનિ એમ વ્યુત્પત્તિનો સંભવ છે, અને 'મુનીનામવ્યહં વ્યાસઃ' [ભગવાદ ગીતા ૧૦૨૭] (મુનિઓમાં પણ હું વ્યાસ છું) એમ પ્રયોગ બેવામાં આવે છે. પણ મુનિશબ્દ ઉત્તમાશ્રમવાચક પણ શ્રુતિમાં છે—'ગાર્હસ્થ્યમાચાર્યકુલં મૌનં વાનપ્રસન્નમ્' (ગાર્હસ્થ્ય, આચાર્યકુલ, મૌન, વાનપ્રસ્થ) એમાં, ના; કેમકે 'વાલ્મીકિર્મુનિપુત્રઃ' (વાલ્મીકિ, મુનિમાં શ્રેષ્ઠ) ઇત્યાદિમાં વ્યસિચાર દેખાય છે. પણ અન્ય આશ્રમોના સંનિધાનમાં છે તેથી, પરિશેષથી ત્યાં ઉત્તમ આશ્રમનું મહત્ત્વ છે; કેમકે ઉત્તમ આશ્રમમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. તેરજા માટે બાહ્ય ને પાણ્ડિત્યની અપેક્ષાએ એ ત્રીજા જ્ઞાનાતિશયરૂપ મૌનનું વિધાન છે. પણ બાહ્યમાંજ વિધિની સમાપ્તિ છે એમ જો કહ્યું છે, તે વિષે તોપણ મુનિત્વ અપૂર્વ હોવાથી તેના વિધાનનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. 'મુનિઃ સ્યાત્' (મુનિ થવું) એમ, મૌનનો નિર્વેદનીય તરીકે નિર્દેશ છે તેથી. પણ શાલ્ય ને પાણ્ડિત્યની પેઠે મૌનનું વિધેયત્વ હોવાનું છે. તદ્વાન—મૌનવાન એટલે વિદ્યાવાન સંન્યાસીનું. વિદ્યાવાન સંન્યાસીનું એમ શી રીતે સમજાય છે? 'આત્માનં વિદિત્વા પુત્રાદોષણામ્યો ધ્યુન્યાવાય મિશ્તાચર્યં ચરન્તિ' (આત્માને જાણીને, પુત્રાદિ એવજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને, પછી શિક્ષાચર્ય આચરે છે) એમ તેનો અધિકાર છે તેથી. પણ વિદ્યાવત્ત્વ હોય એટલે તેમાં અતિશય પ્રાપ્ત થાય છેજ, મૌનવિધિનું શું પ્રયોજન છે. એથી કહે છે—'પરોક્ષ' એમ, સાર આ છે—જો પક્ષમાં બેદર્શન પ્રમળ હોવાથી (વિદ્યાનિશય) પ્રાપ્ત થાય નહિ તે પક્ષમાં એ વિધિ છે એમ, વિધ્યાદિની પેઠે. જેમ 'દર્શાપૂર્ણમાસામ્યાં સ્વર્ગકામો યત્નેત્' (સ્વર્ગની કામનાવાળા પુરુષે

ચાર્યકુલં મૌનં વાનપ્રસન્નમ્ એની) એમ કહે છે—'પણ અન્ય આશ્રમોના' ઇત્યાદિ. વગી 'અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિષ' એમ શ્રવણ ને મનનની પેઠે મૌન અનુક્રેય છે એમ કહ્યું છે તેથી તે (મૌન) વિધેય છે એમ કહે છે—'મૌનનો નિર્વેદનીય તરીકે નિર્દેશ છે' ઇત્યાદિ. વગી જાણું વિધાન કરવાથી વાહ્યનો બેદ થશે એ હોય થશે એમ કહેવું મુકા નથી; કેમકે તે વાહ્યબેદ 'ઉપરિધારણી પેઠે હટ છે એવો ભાવ છે. કોના એ ધ્યાનનું વિધાન છે તે કહે છે—'તદ્વાન—મૌનવાન એટલે વિદ્યાવાન સંન્યાસીનું'. 'આત્માનં વિદિત્વા' (આત્માને જાણીને) એમ પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો સંન્યાસી પ્રકૃત છે એવો અર્થ છે. સુદમાંયના સાસાન્ધારના સાધન તરીકે વિધ્યાદિની વડબદિમાં લોકથી પ્રાપ્તિની સંક્રા કરીને નિષ્કમવિધિ કહે છે—વિચાર્ય વસ્તુનો નિર્ણય કરવા માટે સાધન તરીકે વિચાર તો લોકવ્યવહારથીજ પ્રાપ્ત છે; એ કદ અપૂર્વ નથી. વડબદિના નિર્ણયને અર્થે તદ્વિચારાદમક અન્ધર્વસાઆદિને વિષે લોકવ્યવહારથીજ—સાસવિના—પ્રવૃત્તિ દેખાય છે એવી સંક્રા કરીને નિષ્કમવિધિ કહે છે—'પણ વિદ્યાવત્ત્વ હોય એટલે' ઇત્યાદિ. પણ 'બ્રહ્મવિદ્યાપર વાહ્યમાં જ્ઞાન એ શી રીતે અંત છે એમ જો કહેશે તો સરસક્રમ પર વાહ્યમાં અંતવિધિની પેઠે એ છે એમ કહે છે—'વિધ્યાદિની પેઠે'. પ્રધાનથી આરમ્ભી અત્યપ્યન્ત વિધિ છે. 'આદિ' = મુખ્ય, પ્રધાન; વિધિનો આદિ તે 'વિધ્યાદિ' એટલે દર્શપૂર્ણમાસવિધિ. પ્રધાનક્રમ એ વિધ્યાદિ છે તેથીજ અંત—સમિત્તાદિ—એ વિધ્યન્ત છે. જેમ દર્શપૂર્ણમાસાદિ પ્રધાન પ્રકરણમાં અવાન્તરવિધિથી અર્ચેનું વિધાન છે, તેમ

૧. અપ્યન્ત્ય સમિતિં પારવજનુદવેદુરદિ દિ દેવેન્દ્રો પારવતિ—નુનો રામાર.

૨. એનું દર્શપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદન કરવાનું છે તેવલ.

દર્શ ને પૂર્ણભાસ યાગો કરવા) એ પ્રકારના વિધ્યાદિમાં સહકારી તરીકે, અગ્નિનું અન્વાધાન આદિ અંગસમૂહનું વિધાન થાય છે; એ પ્રમાણે અનિધિ જેમાં પ્રવેશ છે એવા પણ આ વિદ્યાવાક્યમાં મૌનવિધિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૭ ॥

બ્રહ્મપ્રકરણમાં પણ તેના જ્ઞાનના ઉપાય તરીકે અવાન્તરવાક્યો અવગાદિનાં વિધાયક થયે એવો અભિપ્રાય છે. સમિદાદિ એ વિધ્યન્તા છે; કેમકે ને પ્રધાનવિધિની પછી છે; તેમાં વિધિ અશ્રૂયમાણ હોય તોપણ અપૂર્વ હોવાથી વિધિ લેવાનો છે એવો અર્થ છે. આ મુત્તાશ્વનો ભાવન સમજનારાઓ સંન્યાસાશ્રમધર્મ અવગાદિને વિષે વિધિ નથી એમ કહે છે. વિધિને વિષે અપ્રાપ્તિમાત્રની અપેક્ષા છે અને તે બેદરશન પ્રવળ હોવાથી દર્શાવી છે એમ સંપ્રદાયવેત્તાઓ કહે છે. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—ન્યાં વિધિવિશિષ્ટનું શ્રવણ છે તે વિધેય છે. ‘વાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્’ એમાં વિશિષ્ટનું શ્રવણ છે, મૌનમાં વિશિષ્ટનું શ્રવણ નથી. તેટલા માટે જેમ ‘અથ દ્રાહ્મણઃ’ એમાં વિધિનું શ્રવણ નથી માટે એ અવિધેય છે, તેમ મૌન પણ અવિધેય છે. મૌન અપૂર્ણ છે તેથી વિધેય છે એમ કહી કરવી યુક્ત નથી; કેમકે ‘તસ્માદ્દ્રાહ્મણઃ પાણ્ડિત્યં નિર્વિધય’ એમ પાણ્ડિત્યવિધાનથીજ મૌન સિદ્ધ થાય છે તેથી પાણ્ડિત્યજ મૌન છે. અથવા એ મુનિશબ્દ ત્રિશુભાયક છે; કેમકે એ અર્થમાં ‘ગા-ર્હસ્થ્યમાચાર્યકુલં મૌનં ધાનમ્સમ્મ’ એમાં એનો પ્રયોગ દેખાય છે. અન્યત્ર એનું વિધાન છે તેનો એ અનુવાદ છે. તેટલા માટે બાહ્યનુજ આદિ વિધાન છે, મૌન તો પ્રાપ્ત છે તેનો પ્રશ્ન સાને અર્થ અનુવાદ છે એ યુક્ત છે. એવો પૂર્વપક્ષ છે. પંડિતપદની પેઠે મુનિપદ પણ સામ્ય-ર્થવિચારકુશળપરજ છે એમ પૂર્વપક્ષીનો અભિપ્રાય છે. અનુવાદ અર્થ નથી; કેમકે તે બાહ્યની સ્તુતિપર છે. બાહ્યથી પૂર્વે પાંડિત્ય વિષમભાવ હોય તોપણ તે પ્રશસ્ત નથી; પણ બાહ્યની પછી હોય તોજ પ્રશસ્ત છે એમ ‘વાલ્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિધાય મુનિઃ’ એ વાક્યથી પ્રતિપાદન થવાનો સંભવ છે. સિદ્ધાન્ત—એ મુનિશબ્દ પંડિતપદમાં હોય—મુનિશબ્દનો અર્થ પંડિતના જેવો થતો હોય તો એમ થાય. પણ પાંડિત્ય એટલે જ્ઞાનમાત્ર છે, મૌનનો તો અર્થ જ્ઞાનાતિશયસંપત્તિ—અતિશય જ્ઞાનની સંપત્તિ છે; કેમકે એજ અર્થમાં મૌન પ્રસિદ્ધ છે. આ-શ્રમબેદના અર્થમાં મૌનશબ્દની પ્રવૃત્તિ તો માર્હસ્થ્ય આદિ પદના સંનિધાનથી છે; તેટલા માટે મૌન એ અપૂર્વ છે. બાહ્ય ને પાંડિત્યની અપેક્ષાએ એ જ્ઞાનાતિશયરૂપ મૌન ત્રીજું છે તેનું વિધાન છે. વળી વિધાન લેવાથીજ ‘મૌનં નિર્વિધય’ એમ મૌનનું નિર્વેદનીયત્વ યુક્ત થાય છે. હવે વિદ્યાસહકારી તરીકે કોનું એ મૌન વિધેય છે? વિદ્યાવાન સંન્યાસીનું, ત્રિશુભું; કેમકે ત્રિ-શુભો તેને વિષે અધિકાર છે; ‘આત્માનં વિદિત્વા’ એ શ્રુતિમાં તે દર્શાવ્યું છે. પણ વિદ્યા-વસ્તુ હોય તો તેને વિષે અતિશય પણ પ્રાપ્ત થાય છેજ, મૌનવિધિનું શું પ્રયોગન છે? ‘વિ-દ્યાવાન’ એટલે વિદ્યાનો અતિશય બેને હોય એવો એવી વિવક્ષા નથી; પણ વિદ્યાના ઉદયને માટે અત્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયેલો એવો અર્થ છે; જેનામાં અતિશય વિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે એવો અર્થ નથી. તેથી એ પક્ષમાં કદાચિત્ બેદરશનથી સંભવ ॥ એવો અર્થ છે. લોકસિદ્ધ કારણ-તાને અનુસારે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના સાધન તરીકે ધ્યાન, વિધિ વિના પણ પ્રાપ્ત છે, તોપણ ધ્યા-નને ઉદ્દેશીને આસનાદિ નિયમનું વિધાન છે તેથી તે તે કાળેજ—આસનાદિ કર્યું હોય ત્યારેજ-ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શુધ્ધા, તૃષ્ણા આદિથી પીડાયેલો, ને સમાધિથી ઠીકરોને તે કાળે :આત્માને વિષે ચિત્તસ્થાપન પ્રાપ્ત થતું નથી; કેમકે આસનાદિનિયમાનુશાનનો તે કાળે સંભવ ૧. પણ ત્રિશાટનાદિકાળે, સંભવે તે પ્રમાણે પરમાત્માને વિષે ચિત્ત સ્થાપનું એમ લેખ રતું એ વાક્ય સાર્યક થાય છે એવો ભાવ છે ॥ ૪૭ ॥

આ પ્રમાણે આદ્યાદિવિશિષ્ટ સ્મૃતિપ્રતિપાદિત 'કૈવલ્યાશ્રમ છે ત્યારે છાન્દોગ્યમાં 'અભિસમાપ્ત્ય કુટુમ્બે' (છાન્દો ૮.૧૫૧) (પર્વજિજ્ઞાસા સમાપ્ત કરીને કુટુમ્બને વિષે રહીને—ગાર્હસ્થ્યને વિષે રહીને) એમાં ગૃહીથી શી રીતે ઉપસંહાર છે? કેમકે તેનાથી ઉપસંહાર કરી તેને વિષે આદર દર્શાવે છે. એથી ઉત્તર પડે છે—

કૃત્સ્નભાવાચુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

(યજ્ઞાદિ કે અન્ય આશ્રમમાં વિહિત શમાદિનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં) કૃત્સ્નભાવે સંભવ છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે (સંન્યાસનો

અભાવ છે માટે નહિ) ॥ ૪૮ ॥

મુશબ્દ વિશેષલ્પાર્થક છે. એનો કૃત્સ્નભાવ વિશિષ્ટ થાય છે; કેમકે બહુ આશ્રમકર્મો યજ્ઞાદિ બહુ આધ્યાસવાળાં છે તે તેના પ્રતિ કર્તવ્ય તરીકે ઉપરિષ્ટ છે; અને અહિંસા, ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ, અન્ય આશ્રમનાં કર્મો જેમ સંભવે તેમ તેને કરવાનાં છે. તેટલા માટે ગૃહમેધીથી ઉપસંહાર વિરુદ્ધ નથી ॥ ૪૮ ॥

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

મૌનની પેઠે અન્ય (બ્રહ્મચારીને વાનપ્રસ્થ)નો પણ ઉપદેશ છે તેથી ॥ ૪૯ ॥

જેમ 'મૌન અને ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમો સ્મૃતિપ્રતિપાદિત છે, એમ વાનપ્રસ્થ અને ગુરુકુલવાસ એ બે પણ છે; કેમકે 'તપ યત્વ દ્વિતીયો બ્રહ્મચાર્યર્ચાર્યકુલયાત્મી તૃતીયઃ' [છાન્દો ૨.૨૨૨] (તપજ્ઞ બીજો છે—તાપસ કે પરિગ્રાજ્ઞ બીજો ધર્મ. રકન્થ છે, બ્રહ્મચારી, આચાર્યકુળમાં વસવાનું જેનું શીલ છે—અત્યન્ત, જીવનપર્યન્ત, નિયમેથી આચાર્યકુળમાં વસી રહેને શીલ કરનાર—નૈષ્ઠિક—એ તૃતીય ધર્મ. રકન્થ છે) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પાછળ દર્શાવી છે. તેટલા માટે ચારે આશ્રમોનો 'અવિ-

સમાવર્તન પછી કુટુંબમાં રહી બ્રહ્મચોક પ્રાપ્ત કરે છે ને પુનઃ સસારમાં આવતો નથી જેમ છાન્દોગ્યમાં ઉપસંહાર છે તેથી સંન્યાસ નથી એવો સંગ્રહો અર્થ છે. સમાપાન જેનું જ કે આધ્યાસવિશિષ્ટ થવાં કર્મો ગૃહસ્થાશ્રમમાં છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર કર્યો છે, સંન્યાસનો અભાવ જ તેથી નહિ ॥ ૪૯ ॥

અહિં સૂત્રકારે સંન્યાસ ને ગાર્હસ્થ્ય એમ બે આશ્રમો કહ્યા તેથી બીજા બે આશ્રમો નથી એમ કોઈને જામ માય તેનું નિરસન કરે છે—'મૌનવત્' અર્થાત્ બંને આશ્રમની પેઠે. 'ઇતરયોઃ' કહેવાને બદલે 'ઇતરેણમ્' એમ બહુવચન કહ્યું છે તે અવાન્તર ભેદને લીધે કે અનુષ્ઠાવાના ભેદને લીધે. 'બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થશ્ચ વાનપ્રસ્થશ્ચ મિશ્રુકઃ' ચત્યાર આશ્રમાઃ પ્રોક્તા ઈકેકસ્તુ ચતુર્વિધઃ ॥ (બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, ને મિશ્રુક એમ ચાર આશ્રમો

દર્શ ને પૂર્વમાસ યાગો કરવા) એ પ્રકારના વિધ્યાદિમાં મહાકારી તરીકે, અગ્નિનું અન્વાધાન આદિ અંગસમૂહનું વિધાન થાય છે; એ પ્રમાણે અવિધિ જેમાં પ્રધાન છે એવા પત્તુ આ વિધાનાધ્યમાં મૌનવિધિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૭ ॥

પ્રથમપ્રકરણમાં પત્તુ તેના જ્ઞાનના ઉપાય તરીકે અત્યંતરવાણ્યો શ્રવણાદિનાં વિધાયક થયે એવો અનિપ્રાય છે મમિદાદિ એ વિધ્યન્ત છે: કેમકે તે પ્રધાનવિધિની પછી છે: તેમાં વિધિ અનુચિત હોય તોપણ અપૂર્વ હોવાથી વિધિ હેવાનો છે એવો અર્થ છે. આ મુતમાધ્યનો આવન સમજનારાઓ સંન્યાસાશ્રમધર્મ શ્રવણાદિને વિશે વિધિ નથી એમ કહે છે. વિધિને વિશે અપ્રાપ્તિમત્રની અપેક્ષા છે અને તે બેદરશન પ્રત્યક્ષ હોવાથી દર્શાવી છે એમ સંપ્રદાયવેદાઓ કહે છે પૂર્વપક્ષ ને મિદાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—ત્યાં વિધિવિમર્શનું ગણન છે તે વિશેષ છે. 'વાલ્યેન નિષ્ણાસેત્' એમાં વિમર્શનું શ્રવણ છે, મૌનમાં વિમર્શનું ગણન નથી. તેટલા માટે જેમ 'અથ દ્રાક્ષણ:' એમાં વિધિનું શ્રવણ નથી માટે એ અવિધિય છે, તેમ મૌન પણ અવિધિય છે. મૌન અપૂર્વ છે તેથી વિશેષ છે એમ કંષા કરી કુલ નથી કેમકે 'તત્સાઙ્ગાદ્યજ્ઞાનઃ પાણિડ્યં નિર્વિધ્ય' એમ પાણિડ્યવિધાનનીજ મૌનમિદ્ર દર્શ છે તેથી પાણિડ્યજ મૌન છે. અથવા એ મુનિશબ્દ મિથુવાચક છે: કેમકે એ અર્થમાં 'જ્ઞાનિષ્ઠમાધ્યાયકુલં મૌનં પાનગ્રણ્યમ્' એમાં એનો પ્રયોગ દેખાય છે. અન્યથા એનું વિધાન છે તેનો એ અનુવાદ છે. તેટલા માટે જાત્યનુંજ આદિ વિધાન છે, મૌન તો પ્રાપ્ત છે તેનો પ્રાપ્ત માને અર્થ અનુવાદ છે એ યુક્ત છે. એવો પૂર્વપક્ષ છે. પંડિતપદની પેઠે મુનેપદ પણ મત્સ્ય દંવિચારકુશળપરજ છે એમ પૂર્વપક્ષીનો અનિપ્રાય છે. અનુવાદ અર્થ નથી: કેમકે તે બાકી સ્તુતિપર છે. જાત્યથી પૂર્વ પાણિડ્ય વિષમાન હોય તોપણ તે પ્રસસ્ત નથી: પણ જાત્યની પછી હોય તોજ પ્રસસ્ત છે એમ 'વાલ્યં ચ પાણિડ્યં ચ નિર્વિધાય મુનિ:' એ વાક્યથી પ્રતિપાદન થવાનો સમ્ભવ છે. નિદાન્ત—એ મુનિશબ્દ પંડિતપદવાં હોય—મુનિશબ્દનો અર્થ પંડિતના જેવો થતો હોય તો એમ થાય. પણ પાણિડ્ય એટલે જ્ઞાનમાત્ર છે, મૌનનો તો જ્ઞાન જન નિશ્ચયશયિ—અનિશ્ચય જ્ઞાનની સંપત્તિ છે: કેમકે એજ અર્થમાં મૌન પ્રતિબ છે. અનનેદના અર્થમાં મૌનશબ્દની પ્રવૃત્તિ તો ચર્મસ્થ આદિ પદના સનેધાનથી છે: તેટલ પ્રકે મૌન એ અપૂર્વ છે. જાત્ય ને પાણિડ્યની અપેક્ષાએ એ જ્ઞાનાનિશ્ચય મૌન મીઠું છે તેજ વિધાન છે. બીજી વિધાન રેવદીજ 'મૌનં નિર્વિધ્ય' એમ મૌનનું નિર્વેદનીવન કુલ દર્શ છે. હવે વિદ્યારૂપકારી તરીકે કીનું એ મૌન નિર્વિધ્ય છે? વિધાનાનુ સંચાળીનું, નિર્મુલ: કેમકે નિર્મુલે તેને વિશે અધિકાર છે: 'આત્માનં મિદિત્વા' એ શ્રુતિમાં તે દર્શાયું છે. પણ વિદ્યારૂપકારી એટલે વિદ્યારૂપ અનિશ્ચય એને હોય એવો એવી વિવક્ષા નથી: પણ વિદ્યારૂપકારી એટલે આત્માત્માનાં પ્રવૃત્ત થવાથી એવો અર્થ છે: જેનામાં અનિશ્ચય વિદ્યા ઉપપન્ન થઈ છે એવો અર્થ નથી. તેથી એ પક્ષમાં કદાચિત્ ભેદદર્શનથી સંભવ છે એવો અર્થ છે. દોનિદ દર્શાવે અને અન્યકે પ્રકટશબ્દના આધન તરીકે જ્ઞાન, વિદ્યે વિદ્યા: પણ પ્રાપ્ત છે, તેજ જ્ઞાનને રૂદેશને અમરતિ જિવમનું વિધાન છે તેથી તે ને રૂદેશ—અમરતિ રૂં હોય અમરતિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મુલ, તુલ્ય અધિકારી પોદ્યથી, ને સમવિધી દોરને તે રૂદેશ જ્ઞાનને રૂદેશ વિદ્યારૂપકારી પ્રાપ્ત થઈ નથી: કેમકે આત્માત્માનિશ્ચયપદનો તે રૂદેશ મરતિ નથી. પણ વિદ્યારૂપકારીને સંભવે તે પ્રમાણે પરમાત્માને વિશે વિદ્યારૂપકારી એવો દર્શાવે તે જ્ઞાન રૂદેશ દર્શ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪૭ ॥

રોપની પ્રાપ્તિ થયે તેથી કામચારતા આદિ લેવું યુક્ત નથી. ના, વિધવાના સંન્યા-
સીનો, વચનસામર્થ્યથી, રોપ નિવૃત્ત થાય છે, પશુદંડિસા આદિમાં થાય છે તેમ.
એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—ના, એ વચનની અન્ય ગતિ સંભવે છે તેથી; કારણ કે
બાહ્યરાખનો અન્ય, અવિરોધ અર્થ સ્પષ્ટમાત્ર છે ત્યારે અન્ય વિધિનો વ્યાપાન થાય
એવી કલ્પના યુક્ત નથી. વળી પ્રધાનના ઉપકારને મારે અંગનું વિધાન થાય છે
અને જ્ઞાનાભ્યાસ એ આદિ ચત્તિઓનું પ્રધાન અનુષ્ઠેય છે; અને સકલ બાહ્યચર્ચાનો
અંગીકાર કરીએ તો જ્ઞાનાભ્યાસ તેથી સંભવિત થયો નથી. તેણા મારે હન્દિષાદિ
લેખાં પ્રશ્ન થયાં નથી એવો બાહ્યનો આન્તર ભાવવિશેષ એ બાહ્ય આદિ લેવાનું
છે. તેથી કહે છે—‘ઘનાચિત્કુર્વેત્’ એમ. જ્ઞાન, અવિષયન, પાર્થિવ્ય આદિથી
આત્માનું વિખ્યાપન ન કરી તેણે કલ્પ. હવે આદિથી સંતિત થયું; એમ હન્દિષ્ય પ્રશ્ન
ન થવાથી અન્યની આગળ તે આત્માને પ્રકટ કરવા હચ્છો નથી તેમ; કારણ કે
એ પ્રમાણે એ વાત્સની પ્રધાનને ઉપકારક અર્થપ્રાપ્તિ ઉપપન્ન થાય છે. તેવીજ રીતે
સ્મૃતિશરોએ કહ્યું છે—‘યં જ જાત્ત્વં ન જાત્ત્વં જાતુર્ન ન વદુષુન્મ । જ જુષ્ઠં ન જુ-
ષ્ઠં વદ જાધુન્મ જાત્ત્વમ્ । ગૃહ્યર્થોદિતો વિજ્ઞાનજ્ઞાનચરિત્તં ચરેન્મ । મગ્ધવજ્રદય-
દ્યાપિ મુદ્ધવજ્ર મહી ચરેન્મ ॥’ (એને કોઈ સન્ કે અસન્, અમન કે બદુમન, મુદ્ધન
કે દુર્ધન જાણ્યો નથી તે બ્રાહ્મણ છે. શુદ્ધ ધર્મ પાળના તે ચિદાને પોતાનું ચરિત્ત

અવિરોધાભી જવિરોધ બાહ્યગૃહ્યક્રમ જાત્ત્વના વિધિનો સમવ છે તેથી અવિરોધાભી નથી
એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે’ હવે.તે. વિદ્યાને વરોદ દેશ વિધિ
નથી, કેમકે જાત્ત્વ કલ્પનો વિધેય કલ્પ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરે છે—‘ના,’ હવે.તે. સામા-
ન્યકલ્પનો ‘જાત્ત્વેન વિદ્યામેન્’ એ વચનથી સંકોચ કલ્પો છે એમ જણાવ કરીને કહે છે—
‘એ વચનની’ હવે.તે. સામાન્યપ્રજ્ઞા વિધિદાઓ અવિરોધ અર્થ સમયે તારે તેથી વિરોધ
જાતી કલ્પના કરવી યુક્ત નથી, તેથી કામચારતા વિશેષ નથી એમ કહે કહ્યું છે તેમ કલ્પ
કરે છે—‘બાહ્યરાખનો અન્ય અવિરોધ અર્થ’ હવે.તે. વળી જાણી જાણી કામચાર
જાતિ વિધિ નથી—વળી પ્રધાનના ઉપકારને મારે’ હવે.તે. તે પ્રધાન કહ્યું છે કે
જોના જાત નહીં જાત્ત્વેનું વિધન કલ્પ છે તે કહે છે—‘જ્ઞાનાભ્યાસ એ આદિ’ હવે.તે.
એ પ્રધાનને કામચારતા ઉપકારી નથી તેથી તે વિધિ નથી એમ કહ્યું છે. વળી તેમ વિધિથી
કેવાથી જાણ તે અવિરોધ છે એમ કહે છે—‘સકલ બાહ્યચર્ચાનો અંગીકાર કરીએ તો’
હવે.તે. તારે વિધિ જાત્ત્વ કહ્યું છે તે કહે છે—‘તેણા મારે હન્દિષાદિ’ હવે.તે.
‘આદિ’ જાત્ત્વ જાત્ત્વ. હવે.તે. જાત્ત્વ મુદ્ધને કલ્પે છે—‘તેથી કહે છે—‘ઘના-
ચિત્કુર્વેત્’ હવે.તે. ‘ઘન્યાપન્’ એ જાણી કલ્પ કરે છે—‘કારણ કે એ પ્ર-
માણે એ વાત્સની’ હવે.તે. એથી હન્દિષ્યે અપ્રશ્ન છે એથી વિધિ વરોદે જાત્ત્વે,
તદ્વચ જાત પ્રધાનનું ઉપકારી કલ્પ છે તેને વિધે પ્રશ્ન કરે છે—‘તેવીજ રીતે’ હવે.તે.,
જુલેન્મકલ્પને ‘સાત્ત્વ’; તેથી વિધિનાને ‘અસાત્ત્વ’; જાત્ત્વેન્મકલ્પને ‘અધુ-
તાત્ત્વ’; તેથી વિધિનાને ‘અધુતાત્ત્વ’; જાત્ત્વેન્મકલ્પને ‘અધુતાત્ત્વ’; જાત્ત્વેન્મકલ્પને
‘દુર્ધન’; એમ કહે છે. તારે જુલેન્મકલ્પને ‘અધુતાત્ત્વ’; જાત્ત્વેન્મકલ્પને ‘અધુતાત્ત્વ’
કહે છે—‘ગૃહ્યર્થોદિતો’ હવે.તે. સ્મૃતિશરોને કલ્પને કલ્પને કલ્પને કલ્પને કલ્પને
(અન્યની જે) એમ કહ્યું છે. રમનની જે કલ્પને કલ્પને કલ્પને કલ્પને કલ્પને

શિષ્ટ ઉપદેશ છે તેથી વિકલ્પ અને સમુચ્ચય વડે તેમની તુલ્યતા પ્રતિપત્તિ
'દત્તેયમ્' (બીજાઓના) એમ બે આશ્રમને માટે બહુવચન વૃત્તિભેદને લીધે
કે અનુષ્ઠાતાના ભેદને લીધે છે એમ સમજવું ॥ ૪૬ ॥

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

(પોતાના ગુણોથી) આવિષ્કાર ન કરતા તેણે (ભાવશુદ્ધ રહેવું)
(જ્ઞાનાભ્યાસને વિષે તેનો) અન્વય છે તેથી ॥ ૫૦ ॥

'સસાદ્રાણ્યઃ પાણ્ડિત્યં નિર્વિઘ્ન યાત્ર્યેન તિષ્ઠાસેત્' [બૃહદ્ ૩/૪૧] (તેમને
માટે બ્રાહ્મણે—બ્રહ્મવેત્તાએ પાણ્ડિત્યને—આત્મવિજ્ઞાનને નિઃશય જાણીને બાધે-
જ્ઞાનબલભાવે રહેવા ઇચ્છવું) એમાં બાધ્યનું અનુષ્ઠેય તરીકે કયળું છે, તેમાં બાધ
લેના ભાવ કે કર્મ તે બાધ્ય એમ તદ્દિત પ્રત્યય થયે બાલભાવ એટલે વધોવિશેષ
ઇચ્છાથી સંપાદન કરવી અશક્ય હોવાથી, જેમાં મૂત્ર, પુરીય આદિ નિયમચર્ચા
છે એવું બાલચરિત કે અન્તર્ગત ભાવવિશુદ્ધિ, જેમાં ઇન્દ્રિયો પ્રવૃદ્ધ થઈ નથી, તે
દંભ, હર્ષ આદિથી રહિત છે એવું બાધ્ય થાય એમ સંસાર છે. શું પ્રાપ્ત થાય છે
કામચાર—ઇચ્છાનુસાર વર્તન—વંદન, ભક્તજી, યથાસંભવ મૂત્ર, પુરીપાદિ જેમાં થાય
છે એવું બાધ્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધતર છે તેનું મહત્ત્વ કરવું શક્ય છે. પણ પતિતત્વ આ

કશા છે; તેમાંનો એકેક ચાર પ્રકારનો છે). એ ચારચાર ભેદો પૂર્વે દર્શાવ્યા છે^૧ એમ પ્રકાર
ભેદના સદ્ભાવથી બહુવચનનો નિર્દેશ છે ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વ અધિકારમાં મૌનશબ્દ જ્ઞાનાતિશય, નિદિધ્યાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી નિદિધ્યાસન વિ-
ષેય છે એમ કહ્યું. તે પ્રમાણે બાદ્યશબ્દ કામચાર આદિને વિષે પ્રસિદ્ધ છે તેથી તે વિષે
છે એમ દુષ્ટાન્તસંગતિથી કહે છે—'અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્'. તેમાં બાધ્ય એ શબ્દમાં તદ્દિ-
તનો ભાવાર્થત્વ સંભવતો નથી તેથી કર્માર્થત્વ વર્ધને બેમાં બેમાં મૂત્ર, પુરીય આદિ કરવું એ
તેમજ જેની ઇન્દ્રિયો પ્રવૃદ્ધ થઈ નથી એવી ભાવશુદ્ધિ એ બંને સમાન બાલકર્મ હોવાથી સંભવ
થાય છે તે કહે છે—'તેમાં બાલનો ભાવ કે કર્મ' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં કામચારાદિનું
વિષાદાન અંગ તરીકે અનુષ્ઠાન એ ફળ છે ને ભાવશુદ્ધિનું વિષાદાન અંગ તરીકે અનુષ્ઠાન એ સિ-
દ્ધાન્તમાં ફળ છે એ ફળમાં ભેદ છે. પૂર્વપક્ષમાં વિષાદાન તરીકે કામચારાદિનું અનુષ્ઠાન ને
સિદ્ધાન્તમાં ભાવશુદ્ધિનું અનુષ્ઠાન ફળ છે એમ સમજવું. પૂર્વે મૌનશબ્દ જ્ઞાનાતિશય બ્રહ્મ-
નને વિષે પ્રસિદ્ધ હોવાથી ધ્યાન વિષેય છે એમ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે બાદ્યશબ્દ કામચાર
આદિને વિષે પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેના વિધિનું મહત્ત્વ છે એમ પૂર્વપક્ષ કરે છે—'શું પ્રાપ્ત થાય
છે?' 'યથાસંભવ'—ગમે ત્યાં બાધ્યવિધિના જળને લીધે પાતિત્યશાસ્ત્ર અન્યવિષયક છે એવો
ભાવ છે. સિદ્ધાન્ત કહે છે—'યસ્ત્વચિજ્ઞાનવાન્ મયસ્યમનસ્કઃ સદાડ્ઞુચિઃ । ન સ ત-
ત્પદમામોતિ સંસારં ચાધિગચ્છતિ ॥' (જે વિજ્ઞાન ને મન વગરનો, હમેશા અશુચિ હોય
છે તે તે પદ પ્રાપ્ત કરતો નથી અને સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રીય, બિજ્ઞા આદિ નિવ-

હિંકજ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—પ્રસ્તુતપ્રતિબંધ ન હોય તો વિ-
ધાનંત્ર એહિક થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે પ્રકાંત વિદ્યાસાધનને, જેનું પરિ-
ણામ પાસે હોય એવા અન્ય કર્મથી પ્રતિબંધ ન કરાય ત્યારે વિદ્યા અહિંક ફળે
છે; પણ જ્યારે તેનો પ્રતિબંધ કરાય છે, ત્યારે અન્ય જન્મમાં ફળે છે એમ, કર્મનો
વિષાક ઉપસ્થિત થવો એ દેશ, કાળ, ને નિમિત્તના ઉપનિષાતથી થાય છે. વળી
જે દેશ, કાળ, ને નિમિત્ત એક કર્મનો વિષાક ઉત્પન્ન કરનારાં છે તેજ અન્યનાં છે
એમ નિયમ કરવો શક્ય નથી; કેમકે કર્મો વિરુદ્ધ ફળવાગાં પણ હોય છે. શાસ્ત્ર
પણ આ કર્મનું આ ફળ થાય છે, એટલામાં પર્વવચિત થાય છે ને વિશિષ્ટ દેશ,
કાળ, ને નિમિત્તનું સંકીર્તન કરતું નથી; પણ સાધનવીર્યવિશેષથી કોઈકની અતી-
ન્દ્રિય શક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે; અને અન્યની તેથી પ્રતિબંધ થયેલી રહે છે. વળી
વિદ્યાને વિષે અવિશેષે અભિસંપિ ઉત્પન્ન થતી નથી એમ નથી; કારણ કે આ
લોકમાં કે પરલોકમાં અને વિદ્યા ઉત્પન્ન થાએ એવો અભિસંપિ નિર્દેશ છે. અવ-
ણાદિકારા પણ ઉત્પન્ન થતી વિદ્યા પ્રતિબંધના ક્ષયની અપેક્ષાએજ ઉત્પન્ન થાય છે.
તેવીજ રીતે મુનિ આત્મા હુબોધ છે એમ દર્શાવે છે—‘ઘવળાયાપિ યદુમિયો ન
સમ્યઃ જ્ઞાનસ્તોડપિ યદ્યો વં ન વિયુઃ । માધ્યયો યલા કુદાલોડસ્ય સમ્યાધ્યયો જ્ઞાતા
કુદાલાનુદિષઃ’ [કાંડ ૧૨૨૭] (અવળુને માટે પણ જે આત્મા બહુને સરખ નથી,
બહુ અવળુ કરે છે તોપણ જે આત્માને બાળના નથી, એના વજા પણ આશ્ચર્ય
છે—અનેકોમાં કોઈકજ હોય છે; તેમજ અવળુ કરીને પણ એ આત્માને નિપુણ
લખ્યા કોઈકજ હોય છે, કારણ કે એના જ્ઞાના આશ્ચર્ય છે, કુશલ આચાર્યથી અ-

નથી એવો સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. પણ પ્રાર-
બ્ધકર્મવિશેષથી અવણાદિના ફળનો પ્રતિબંધ શા માટે કરો છો. અવણાદિથીજ કર્મવિષાકનો
પ્રતિબંધ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—‘કર્મનો વિષાક ઉપસ્થિત થવો’ ઇત્યાદિ.
દેશાદિના મદિમાથી કર્મનો વિષાક થાય છે એવો અર્થ છે. તે દેશાદિએ અવણાદિકનોજ કેમ
વિષાક કરતા નથી તેને વિષે કહે છે—‘વળી જે દેશ, કાળ’ ઇત્યાદિ. ‘વિષાક ઉ-
ત્પન્ન કરનારાં’—‘વિષાક’=ફલોન્મુખતા ત્યારે અવણાદિવિષાક દેશાદિ કેવાં છે તેને વિષે
કહે છે—‘શાસ્ત્ર પણ’ ઇત્યાદિ. ફળના બળથી દેશાદિકનું જ્ઞાન થાય છે એવો ભાવ છે.
તોપણ કર્મથીજ અવણાદિનો પ્રતિબંધ થાય છે, વૈપરીત્ય થતું નથી એને વિષે જો દેવ છે તે
કહે છે—‘સાધનવીર્યવિશેષથી’ ઇત્યાદિ. પ્રતિબંધકત્વશક્તિ પણ ફળબળથીજ સમજવી
એવો ભાવ છે. પ્રતિબંધના અસ્તિત્વ માટે મુનિ ને સ્મૃતિનું સ્થિત કહે છે—‘તેવીજ રીતે
મુનિ’ ઇત્યાદિ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પ્રતિબંધકીજૂર પાછો ને પ્રકારનાં છે, ૧ પ્રારબ્ધફળ
(જેનું ફળ પ્રારબ્ધ થયું છે તે) ને ૨ અપ્રારબ્ધફળ (જેનું ફળ પ્રારબ્ધ નથી તે) ને તેમાં વિવિધિયાના
પ્રતિબંધક જે પાછો છે તે અપ્રારબ્ધફળ છે, વિવિધિયાને ઉદેશીને કરેલાં કર્મોથી તે પાછો નષ્ટ થાય
છે. પણ પ્રારબ્ધફળ પાછો તો એકલા જોયથીજ નાશ થઈ શકે એવાં છે. જોયથય વિના વિવિધિયાજ
હવે પામતી નથી, તેથી કહે છે—‘ઘવળાયાપિ યદુમિયો ન સમ્યઃ’ કેમકે પ્રતિબંધક વિષ-
માન હોય એટલે અવણાદિમાંથી નિષ્પન્ન થતી નથી. એ પ્રમાણે વિવિધિયાની ઉત્પત્તિ પછી
પણ તે પ્રારબ્ધફળ પ્રતિબંધક સંભારિત હોય તોપણ જ્ઞાનમુખી જોયથી ક્ષય ન થાય ત્યાં-

નુગિટ થવડો કેડકિજ છે) એમ. વળી ગર્ભમાં રહેલોજ વામદેવ બ્રહ્માવાય પામ્યો
એમ કહેલી મુતિ અન્ય જન્મમાં સંચિત સાધનથી અન્ય જન્મમાં વિગાની ઉત્પત્તિ
કર્મને છે; કેમકે ગર્ભમાં રહેલાનુંજ કુર્મ બૈદિક સાધન સંભવતું નથી. સ્મૃતિમાં
પ્રજ્ઞ 'મગ્ધાય યોગમંગિરિ કો યતિ કૃષ્ણ મચ્છતિ' [ભગવગીતા૩૨૩] (યોગની
સંમિદિ—યોગકૃત્ત મગ્ધમર્શન—પ્રાપ્ત કર્યા વગર, તે કૃષ્ણ, શ્રી મતિ પામે છે) એમ
અર્થને જેને પૂછ્યું એવા ભગવાન વામુદેને 'ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદુર્ગતિ તાત ત-
ચ્છતિ' [ભગવગીતા ૩૫૦] (કારણ કે કલ્યાણ—શુભકર્મ કરનાર કેઈ પ્રજ્ઞ, તે
કશ્ચિત્ કિય (પુનરુત્થા). કુશિલ મતિ પામતો નથી) એમ કહીને પૂનઃ તેની પુત્ર-
વૈકલ્યપ્રાપ્તિ અને માતૃ કૃપામાં જન્મ કહીને પછી 'તત્ત્વ મં નુંદિત્તમંગલં લભતે વૈવિદે-
રિકાર' [ગીતા ૩૫૩] (તેમાં—યોગીઓના કૃપામાં—પુત્ર કેદમાં થવડો 'મુનિરસિયો
આપ કહે છે) પત્યારિથી, 'મયેકત્તમમંગલિત્તમાનો યાતિ તર્મ તતિમ્' [ગીતા ૩૫૫]

નો અર્થ કે દુષ્ટાજ છે. મિતિદિવાની ઉત્પત્તિ પાત્ર નિવસાત, અવગુના પ્રતિબન્ધક અપા-
રવરત ૧ તમે નો જાનોદને કરેલાં કમોળી નાસ થાય છે; કેમકે 'જ્ઞાતમુખ્યમને પુર્વો જ્ઞ-
વાનુ તત્ત્વજ્ઞ કર્મજ્ઞઃ । કલ્યાણવત્તિઃ કર્મોણિ—'પાપ કર્મના ક્ષવથી પુર્વપાત્રે જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય છે. જ્ઞાન પાત્રો નામ કરવાના સાધન છે. પત્યાદિ વચનનું પર્વાપેયન કરવાથી કમો
જ્ઞાનમય જ્ઞાનનેક પાત્ર છે એમ બનઅવ છે. અવગુહિને વિષે પ્રવૃત્ત ક્ષેપ તેને પવ્ય પ્રારબ્ધકૃત્ત ને
અવગુહિને કામે નિદેવાનત્તો પરિયાક પાપ લાંગુળી પ્રતિબન્ધક છે એમ સંપ્રાપ્તિ
કેવલ દેવ. પવ્ય પ્રારબ્ધ પાત્રોને જોતથીજ નામ છે, અપ્રારબ્ધનો અવગુહિનિયમના અનુપાનથી
તે છે. કહે છે—'શુભમ્નોઽપિ વદયો યં ન રિદુઃ' 'અવગુહિવિ વદુનિયો ન રદુઃ' 'એને
વિષે રિદુ કહે છે—'આશયો જન્તા'—આશયે દુર્વેત છે, મિતિદિવા ઉત્પન્ન થઈ ક્ષેપ
તેવડ વદુરદ અવગુહિનિયુ વિપયથુ છે. 'શુભમ્નોઽપિ વદયો ન ન રિદુઃ' અને
વિષે રિદુ કહે છે—'જ્ઞાતમ્નોઽપિ રદુઃ'—એનો બેદરે આપાત્રો જ્ઞાપા બેદરે સામાજિક
અપાર કુદરજ છે કે જે આપત્ત અપાર અનુષ્ઠન કરે છે, જેને અવગુ કનું છે તેને પવ્ય
જે અવગુહિનિયુક પાપ પ્રવૃત્ત થાય છે તે બેદરથ—એને કરી તેનો ક્ષવન્ધાય છે ત્વન્ધ-
એ અવગુહિનિયુક સ્ત્રી નથી તેથી આપા દુર્વેત છે એનો આર છે. અવુ કહેવાનું મું
અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક એવ ત્વેત્તુ અવગુહિનિયુક આદિથી સાત્ત્વ જ્ઞાન પાત્ર ઉત્પન્ન થઈ
અવગુહિનિયુક છે—'આશયો જન્તા જ્ઞાતમ્નોઽપિ'—જ્ઞાપા આપાત્રોથી જોતિ ક્ષેપ તો
પવ્ય જ્ઞાન આપાત્રોથી છે તેથી એને અવગુહિનિયુક સાત્ત્વ જ્ઞાન ત્વન્ધી પ્રારબ્ધ પ્રતિબન્ધક
જ્ઞાન ત્વેત્તુ એવ અવગુહિનિયુક રિદુઃ રિદુઃ થાય છે, અવગુહિને જ્ઞાપાત્રો આપાત્રો અવગુહિ-
નિયુક અવગુહિનિયુક એવ છે તેવડ જ્ઞાપાત્રો રિદુઃ રિદુઃ થાય છે જેને અવ છે. પોત્તય
જે રિદુઃ અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક છે. પુર્વક—અવગુહિનિયુક આ અવગુહિનિયુક રિદુઃ
અવગુહિનિયુક છે. અવગુહિને અવગુહિનિયુક છે તે જ્ઞાપા અવગુહિનિયુક એમ અવગુહિનિયુક છે એ
રિદુઃ એને અવગુહિનિયુક છે અને રિદુઃ ઉત્પન્ન કરવાને તે જ્ઞાપા કેદથી રિદુઃ
અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક છે, તેવડ રિદુઃ અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક થઈ એવ
તેને 'અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક' (અવગુહિનિયુક ઉત્પન્ન થાય
અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક છે. અવગુહિનિયુક છે તેથી અવગુહિનિયુક છે તેથી અવગુહિનિયુક
અવગુહિનિયુક અવગુહિનિયુક છે એવ રિદુઃ અવગુહિનિયુક છે તેવડ અવગુહિનિયુક છે. પ્રારબ્ધ નથી

અનેક જન્મમાં ઉપચિત્ત થયેલા સંસ્કારથી સંસિદ્ધ-સમ્યક્તાની ધર્મ એક ગતિ પામે
) હત્યન્ત વડે એવ દર્શાવે છે. તેટલા માટે પ્રતિજન્યના ક્ષત્રી અપેક્ષાએ વિ-
જયન્ત આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ધાય છે એવી સ્થિતિ છે ॥ ૫૨ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावष्टतेस्तदवस्थावष्टतेः ॥ ५२ ॥
એ પ્રમાણે મુક્તિફળને વિષે નિયમ નથી; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત
થઈ છે; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત થઈ છે ॥ ૫૨ ॥

એમ વિધાસાધનનું અવસંખન કરનાર મુમુક્ષુને સાધનના વીર્વચિયેયથી વિધા-
નનું ફળને વિષે ઐદિક ફલત્વ અને આમુખિક ફલત્વ એમ વિશેષ પ્રતિનિયમ
ને સ્વભૂતિ પ્રમાણ છે તેથી સ્વભૂતિજ સાધન વિધાનાં સાધન છે. વદતિ તો, સાધનની
દ્વિ કરીને કે વિધાના ઉપાદેશ સ્વભૂતિજ પ્રમાણ તેને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય તેમાં એ
પ્રો ભવે તેને ઉપશમ કરીને વિધાના સાધન થાય. સ્વભૂતિ તો ક્રોધની પણ અપેક્ષા
ના વિધાના ઉપાદેશ છે. વળી પ્રમાણને વિષે પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રમાણનો ઐદિક પણ ચિરંતની
નારી પ્રમાણ ઉપતિ ઉચ્છન્ના નથી; પરંતુ ત-કાએ સ્વભૂતિ પ્રમાણ ઉપતિ હતો છે; પાત્ર-
ક પ્રત્યેયતિની તો પૂર્વજ. ખરેખર, હુંભને એવા ઉચ્છન્નાર કાળાંતરીય—જન્મ કાળના—
અના હોયને માટે કાંબો ઉદાગ્યો નથી; પણ તે કાળના કુળના હોયને માટે; તેટલા માટે
વિધાની ઉપતિ ઐદિક છે; તેનો કાલ અનિવન નથી. કુને અને સ્મૃતિ વિધાની ઉપતિ
સ્વૈદિક કહે ॥ ને સ્મૃતિથી કહે છે. ખરેખર, સ્વભૂતિ એવાં કાવરવક ફળવ ન છે
જન્મ કાળમાં પણ ફળ ઉપતિ કહે છે એમ સ્મૃતિને કાંઈ કહે છે. આથી પૂર્વજ છે.
સંક્રાન્ત—સ્વભૂતિથી વિધાની ઉપતિ કરવામાં વદતિના, સ્વભૂતિદ્વારા કે વિદ્યેયકમક ય
પયોજ એ કારણથી છે, તેમ કારણથી ને વદતિ, જન્મ કાળના પ્રતિનિયમ કે અપ્રતિનિયમથી
નિવન ફળવાળાં—આ જન્મમાં કે જન્મ જન્મમાં ફળ કાવરનાર—વદતિ નેની અપેક્ષાએ
સ્વભૂતિ પણ અનિવન ફળવાળા કાલ એ ન્યાય છે, કેમકે એમ થી વિદ્યોત ન થયે નથી
તેમાં સ્વભૂતિ કાળ-પદ છે. કે પુરુષનુ અવિદ્યુદ સત્ત્વ હોવ થી ને પ્રતિ સ્વભૂતિ કાળ-
પદ છે. તેટલા માટે ને સ્વભૂતિને વદતિની અપેક્ષા છે અને વદતિ અનિવન ફળવાળા
તો સ્વભૂતિ પણ અનિવન ફળવાળા કાલ એવ કુલ છે. એ પ્રમ તે કુતિનો ને સ્મૃતિનો
નિયમ સ્મૃતિમાત્ર તરિકે અન્વેષ કરી નહિ. અને વિદ્યાર્થી પુરુષ પણ સંપન્ન મર્દને
પુરુષર તેને કાળ-પદ કાળના કરશે. તેથી અભિનંદિ નિદ્રુકા ઉન્નિયમ કુલ છે ॥ ૫૨ ॥

કાળ-પદ-પદ પ્રતિનિયમ ન હોવ તો સ્વભૂતિથી જ જન્મ-મ જ વિદ્યોત હોવ કાવ છે
એ સચિત ૫૫૫૫ પ્રતિનિયમ વદતિથી ભરત્ત કાવ છે પણ કાળ-પદ-પદ પ્રતિનિયમ
પદ તો તો ભરત્ત તેનું નિરત્ત કાવ છે તેથી જન્મ જન્મ વિદ્યોત હોવ કાવ છે, એમ
વદતિ ઐદિક ને અપ્રતિનિયમ વિદ્યોત નિયમ કહે છે તે પ્રમાણે વિદ્યોત ફળ કોષને વિર-
ત્ત કોષ ઉપતિ કાલ વિદ્યોત કાલ એવી રજા માટે કહે છે—“एवं मुक्तिफलानियमः”
નહિ કુલિ વિવ છે; તેને વિષે વિદ્યોત પો વિદ્યોત નિયમ છે કે નહિ એમ ફળને ઉપદેશ
સંપ હોવ થી સંકલ કરે પૂર્વજ કહે છે—“एवं विधासाधनं अवसंखनं કરનાર મુ-
મુક્ષુને” તત્ત. કુલિ સ્વિદ્યોત છે, ફળ છે તેટ, વિદ્યોત પો; એટી ક-સકલ કુલિ

અનેક જન્મમાં ઉપચિત ધયલા સંસ્કારથી સંસિદ્ધ-સમ્યક્તાની ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગતિ પામે
) ઇત્યન્ત વડે એજ દર્શાવે છે. તેટલા માટે પ્રતિજન્યના ક્ષયની અપેક્ષાએ વિ-
જન્મ આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં થાય છે એવી સ્થિતિ છે ॥ ૫૧ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावष्टतेस्तदवस्थावष्टतेः ॥ ५२ ॥
એ પ્રમાણે મુક્તિફળને વિષે નિયમ નથી; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત
થઈ છે; કેમકે તેની અવસ્થા નિશ્ચિત થઈ છે ॥ ૫૨ ॥

જેમ વિદ્યાસાધનનું અવસંજન કરનાર મુમુક્ષુને સાધનના વીર્યવિશેષથી વિદ્યા-
ફળ ફળને વિષે ઐહિક ફલત્વ અને આમુખિક ફલત્વ એમ વિશેષ પ્રતિનિયમ
ને અવલોકાદિ પ્રમાણ છે તેથી અવલોકાદિજ સાક્ષાત્ વિદ્યાનાં સાધન છે. યજ્ઞાદિ તો, સત્ત્વની
હિ કરીને કે વિદ્યાના ઉત્પાદક અવલોકાદિવશ્વ પ્રમાણ તેને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય તેમાં જે
વેળા આવે તેનો ઉપશમ કરીને વિદ્યાના સાધન થાય. અવલોકાદિ તો કોઈની પણ અપેક્ષા
વેળા વિદ્યાના ઉત્પાદક છે. વળી પ્રમાણને વિષે પ્રવૃત્તિ કરનાર પ્રમાતાઓ ઐહિક પણ ચિરકાળે
નારી પ્રમાની ઉત્પત્તિ ઇચ્છતા નથી; પરંતુ તત્કાલે યનારીજ પ્રમાની ઉત્પત્તિ ઇચ્છે છે; પારલો-
કિક પ્રત્યોપત્તિની તો પૂર્વજ. ખરેખર, હુંએને એવા ઇચ્છનાર કાળાંતરીય—અન્ય કાળના—
અના ઇર્ષાને માટે આખો ઉષાકાલો નથી; પણ તે કાળના હુંઅના ઇર્ષાને માટે; તેટલા માટે
વેળાની ઉત્પત્તિ ઐહિકજ છે; તેનો કાલ અનિયમ નથી. ક્ષતિ અને સ્મૃતિ વિદ્યાની ઉત્પત્તિ
પારલોકિક કહે ॥ ને સ્તુતિથી કહે છે. ખરેખર, અવલોકાદિ એવાં આવરવક ફળવાળાં છે
જે અન્ય કાળમાં પણ ફળ ઉત્પત્તિ કરે છે એમ સ્તુતિને અર્થે કહે છે. આપો પૂર્વપક્ષ છે.
સિદ્ધાન્ત—અવલોકાદિથી વિદ્યાની ઉત્પત્તિ કરવામાં યજ્ઞાદિના, સત્ત્વશુદ્ધિકારા કે વિશ્વોપશમદ્વારા
ઉપયોગ જે કારણથી છે, તેજ કારણથી ને યજ્ઞાદિ, અન્ય કર્મના પ્રતિજન્ય કે અપ્રતિજન્યથી
અનિયમ ફળવાળાં—આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ફળ આપનારાં—યજ્ઞાથી તેની અપેક્ષાએ
અવલોકાદિ પણ અનિયમ ફળવાળાં થાય એ ન્યાય છે; કેમકે જેમાંથી વિશ્વોનો નાશ થયો નથી
એવાં અવલોકાદિ અનુત્પાદક છે; કે પુરુષનું અવિશુદ્ધ સત્ત્વ હોવાથી તે પ્રતિ અવલોકાદિ અનુ-
ત્પાદક છે. તેટલા માટે તે અવલોકાદિને યજ્ઞાદિની અપેક્ષા છે અને યજ્ઞાદિ અનિયમ ફળવાળાં
છે તો અવલોકાદિ પણ અનિયમ ફળવાળાં થાય એજ મુજબ છે. એ પ્રમાણે સ્તુતિનો ને સ્મૃતિનો
પ્રતિજન્ય સ્તુતિમાત્ર તરીકે વ્યાખ્યેય થયે નહિ; અને વિદ્યાર્થી પુરુષો પણ સાધનસામર્થ્યને
અનુસારે તેને અનુરૂપજ કામના કરશે. તેથી ‘અભિસંધિ નિરંકુશ છે’ એમ કહું છે ॥ ૫૧ ॥

પ્રારબ્ધકર્મરૂપ પ્રતિજન્ય ન હોય તો અવલોકાદિથી આ જન્મમાંજ વિદ્યાનો ઉદય થાય છે
કેમકે સચિત પાપરૂપ પ્રતિજન્યક યજ્ઞાદિથી નિરસ થાય છે. પણ પ્રારબ્ધકર્મરૂપ પ્રતિજન્ય
હોય તો તો બોજથી તેનું નિરસન થાય ॥ નેથી અન્ય જન્મમાં વિદ્યાનો ઉદય થાય છે, એમ
વિદ્યાનો ઐહિકત્વ ને આમુખિકત્વ વિશેષ નિયમ કહ્યો છે ને પ્રમાણે વિદ્યાના ફળ યોગને વિરે
પણ કોઈક ઉત્કર્ષ આદિ વિશેષ થાય એવી સંક્રા માટે કહે છે—‘एवं मुक्तिफलानियमः’.
આદિ મુખિ વિષય છે; તેને વિષે વિદ્યાની જે વિશેષ નિયમ છે કે નહિ એમ ફળનો ઉત્તરવા
સંપ્રત્ય હોવાથી સંક્રમ થયે પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘જેમ વિદ્યાસાધનનું અવસંજન કરનાર મુ-
મુક્ષુને’ ઇત્યાદિ. મુખિ સંવિશેષ છે, ફળ ॥ તેથી, વિદ્યાની જે; એથી કર્મસાધ્ય મુખિ

જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે મુક્તિસંપાદનને વિષે પણ ઉત્કર્ષે ને અપકર્ષે કોઈક એ પ્રકારનો વિશેષ પ્રતિનિયમ થાય એમ આશંકા કરી કહે છે—મુક્તિનિયમઃ—મુક્તિદ્વજને વિષે નિયમ નથી એમ. ખરેખર, મુક્તિદ્વજને વિષે એ પ્રકારના વિશેષ પ્રતિનિયમની આશંકા કરવી મુજબ નથી. શાથી? તેનું સ્થા અવધૂત થઈ છે તેથી? ખરેખર મુક્તિની અવસ્થા સર્વ વેદાતોમાં એક છે એમ અવધારણું કર્યું છે; કેમકે બ્રહ્મજ મુક્તિની અવસ્થા છે અને બ્રહ્મજ આકારનો યોગ નથી; કારણ કે તેનું એકજ સિંગ-સ્વરૂપ છે એમ અવધારણું છે—‘અસ્થૂલમનણુ’ [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૮] (સ્થૂલ નહિ, અણુ નહિ), ‘સ નેત્યાત્મા’ [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૨૬] (તે એ આત્મા, જે મધુકાણ્ડમાં ‘આવો’ ‘આવો નથી’ એમ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે), ‘યન્ નાન્યત્ પદ્યતિ’ [છાન્દોગ ૩.૧૨] (જે ભૂમન તત્ત્વને વિષે અન્યત્ દ્રવ્ય અન્ય કરણથી અન્ય દ્રવ્ય દૃશ્ય નથી), ‘પ્રલેયેદમમૃતં પુરસ્તાત્’ [મુન્ડા ૩.૨૨] (એ ઉત્તિસંપાદન અમૃત અગ્ને છે), ‘દ્વં સર્વં વદ્યમાત્મા’ [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૨૬] (એ સર્વ બ્રહ્મજ છે આત્મા દ્રવ્ય છે, ઓતવ્ય છે એમ પ્રકૃત છે), ‘સ યા યમ મહાનજ મામ મૃતોઽમરોઽમયો પ્રલ’ [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૨૬] (તે એ મહાન, અજ આત્મા છે—છૂટી થતો નથી, વિપરિણામ પામતો નથી—, તેથીજ અમૃત છે, અવિનશ્ય તેથીજ અભય છે—અવિધાકાર્યથી વર્જિત છે), ‘યન્ ત્વસ્ય સર્વમામૈયામ કેન કં પદ્યેત્’ [બૃહ્ ૦ શ્લોક ૨૬] (જ્યાં સર્વ એનો આત્માજ થાય છે, તે શા વડે વ્યુત્પન્ન—ઇત્યાદિ મુતિઓથી. વળી વિદ્યાનું સાધન પોતાના વીર્ય પોતાના દ્વજ વિધાને વિષેજ કોઈક અતિશય આસક્ત કરે, વિદ્યાના દ્વજ વિષે નહિ; કારણ કે તે મુક્તિદ્વજ તો અસાધ્ય છે, નિત્ય સિદ્ધસ્વભાવજ

છે એમ પૂર્વપશ્યનું દ્વજ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો મુક્તિ નિર્વિશેષ છે એમ અવધારણું કરનાર અનુમાન બાધિત છે, તેથી એકલા જ્ઞાનથીજ મુક્તિ વ્યવ્યક થાય છે એનું દ્વજ છે. વ્યુત્પન્નતાતત્ત્વથી વિદ્યાને વિષે કોઈક અતિશયનો અંગીકાર કરીને વિદ્યાવશ્ય મુક્તિ અનિશ્ચય નથી એમ કહે છે—‘વર્ણી વિદ્યાનું સાધન’ ઇત્યાદિ. પણ બ્રહ્મ એ નિશ્ચય છે, અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ એ અન્ય છે તેથી દ્વેત આપણ થશે; અને અવિદ્યાની પ્રકાશી અનન્ય લેશે તો અસાધ્ય થશે ને તેમ થવાથી વિદ્યાનું દ્વજ શું એ શંકાનું કરવા કહે છે—‘કારણ કે તે મુક્તિદ્વજનો અસાધ્ય છે’ ઇત્યાદિ. વિદ્યાથી અનિશ્ચય પ્રજ્ઞાનન્દજ મુખ્ય દ્વજ છે. અવિધ્યાજ એટલે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ, આનન્દસ્વાપરૂપ નિમન્દકના અભાવથી વિદ્યાથી સાધ્ય થાય છે; તે અનિર્વાચ્ય છે એટલે દ્વેત આપણ થશે. વિદ્યાનો તો અવિદ્યાનિવૃત્તિને પ્રકાશી અનન્ય માને છે. એમ થવાથી અવિદ્યાના અનુપપન્ન થશે ને તેથી વિદ્યા વ્યવ્યક થશે એવી શંકા ન કરવી; કેમકે જેને જેનો અભાવ છે તે તેનાથી સાધ્ય છે એ જ્ઞાનથી સર્વ શોક પ્રવર્તે છે. તે પ્રમાણે વિદ્યા અને પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ મુક્તિનો અભાવ અનર્થસ્વ અવિદ્યાજ છે. એ અવિદ્યાનીજ મુક્તિ નથી અવધારણાસ્વરૂપ મુક્તિનો અભાવ છે. તેટલા માટે વિદ્યા વિન્ય મુક્તિ નથી એનો

વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરાય છે એમ અમે અનેકવાર કહ્યું છે. તેને વિષે પણ ઉત્કર્ષાત્મક કે નિઃકર્ષાત્મક કેઈ અતિશય ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે નિઃકર્ષ વિદ્યા નથી, કારણ કે ઉત્કર્ષજ વિદ્યા છે. તેટલા માટે તેને—વિદ્યાને વિષે ચિરકાળે કે અચિરકાળે ઉત્પન્નિત્રપ અતિશય થતો થાય, પણ મુજિને વિષે કેઈ પણ અતિશયનો સંભવ નથી. વળી વિદ્યાના બેદને અભાવ ન તેથી પણ તેના કળને વિષે બેદનિયમનો અભાવ છે; કર્મનાં કળની પહે. ખરેખર, મુજિના સાધનભૂત વિદ્યામાં કર્મોના બેવો બેદ નથી. પણ 'મનોમયા પ્રાણશરીરઃ' [હાન્ડા શરીર] (મનોમય છે, પ્રાણશરીર છે) હતાદિ સમુદ્ધવિદ્યામાં મુજિના આચાર ને ઉદ્ભાવને લીધે બેદ ઉપપન્ન થાય છે, તેથી તે બેદને અનુસારે કળમાં બેદનિયમ થાય છે, કર્મનાં કળમાં થાય છે તેમ. તેથીજ રીતે 'તં યથા યથોપાસતે તદેવ મયતિ' (તેને જે જે પ્રકારે ઉપાસે છે તેજ થાય છે) એમ સિદ્ધર્શન છે. તેમજ સ્મૃતિ પણ છે—'ન દિ મતિરપિકાસ્તિ કામ્યજિજ્ઞસતિ દિ શુભે પ્રવદન્ત્યનુલ્પતામ્' (કેઈની પણ અધિક ગતિ નથી; કારણ કે શુભ હોય તોજ તેઓ અનુલ્પના કરે છે), 'તદવભ્યાસપૃત્તે', 'તદવભ્યાસપૃત્તે' એમ ૫૬ની પુનરુક્તિ આધ્યાયની સમાપ્તિનું ઘોષન કરે છે ॥ ૫૨ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादहठौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरलिखित भाष्यानुवादे
तृतीयोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

શ્રીમદ્શંકરભગવત્પૂજ્યપાદહઠૌ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરલિખિત ભાષ્યાનુવાદ-
૬માં તૃતીય અધ્યાયનો અનુવં ૫૬ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

હોવાથી વિદ્યાનું મહત્ત્વ કહે છે; અને વિદ્યાનો ઉદય થયે સ્વતઃસિદ્ધ, નિત્ય, નિરૂપાનય, સ્વ-
પ્રકાશ, પ્રજ્ઞાનસ્વરૂપે અવસ્થિત થાય છે એમ સર્વ અનવય-તોષરહિત છે. હવે વિદ્યાને
વિષે સ્વીકારેલા અતિશયનો ત્યાગ કરે છે—'તેને વિષે પણ ઉત્કર્ષાત્મક' હતાદિ. એકરૂપ
વિષયપ્રમાણે વિષે તારતમ્ય અનુપપન્ન ॥ એવો અર્થ છે. ત્યારે પૂર્વ અધિકારણમાં વિદ્યાનો
વિશેષ શા માટે કર્યો છે તેને વિષે કહે છે—'તેટલા માટે તેને—વિદ્યાને વિષે' હતાદિ.
સામગ્રી હોય તોપણ જ્ઞાનને વિષે વિવંજ કર્યો છે, તારતમ્ય કહ્યું નથી એવો અર્થ છે. ત્યારે
જ્ઞાન હોય તોપણ મુજિને વિષે વિવંજ કેમ ન થાય તેને માટે કહે છે—'પણ મુજિને વિષે
કેઈ પણ અતિશયનો' હતાદિ. વાપુ આદિના પ્રતિજન્યથી દીપની ઉત્પત્તિમાં વિવંજ પણ
ઉત્પત્ત થાય છે; પણ અન્યકારની નિરૂત્તિમાં વિવંજ દેખાતો નથી તેથી જ્ઞાન વિષયમાન થયે

અસાનની નિવૃત્તિમાં વિવંશ નથી એવો ભાવ છે. વળી કર્મો અને ઉપાસનાઓમાં
બેદ કરીને તારતમ્ય છે તેથી ફળનું તારતમ્ય યુક્ત છે. પણ નિર્જુવવિદ્યા તો
તેથી તેનું ફળ એકરૂપ છે એમ કહે છે—‘વળી વિદ્યાના બેદનો અભાવ છે તે
ધ્યાદિ. ‘કસ્યચિત્’ = નિર્જુવવેવાને એવો અર્થ છે. તેટલા માટે વિભાસમકારો
છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ‘ગતિઃ’ = ગ્રામ્ય ફળ. નિર્વિશેષને વિષે કોઈકને અધિક
ને કોઈકને ન્યૂન ગ્રામ્ય ફળ એમ નથી; કેમકે ગુણ ઉપારથ હોય તો તેમાં તારતમ્ય
ફળને વિષે વિદ્વાનો અતુલ્યતા કહે છે એવો અર્થ છે ॥ ૫૨ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रणया
शुर्जरगिरिपुत्रादे सृतीपाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति सृतीयोऽध्यायः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકામંદીના શુર્જર
ગિરાથી અનુવાદમાં ચતુર્થ પાદ સમાપ્ત ॥ ૪ ॥

સૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત ॥

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

પ્રથમ પાદ ।

આવૃત્તિસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

(પ્રત્યયની) આવૃત્તિ (કરવી જોઈએ), અસકૃત્ ઉપદેશ છે તેથી ॥૧॥

તૃતીય અધ્યાયમાં ૫૨ વિદ્યા અને અપર વિદ્યા વિષે સાધનસંબંધી વિચાર મુખ્યત્વે થયા; હવે આ ચતુર્થ અધ્યાયમાં ફલસંબંધી વિચાર આવશે; અને પ્રસંગે આવેલા, બીજા પદ્મ કરાનેા વિચાર થશે. પ્રથમ તો કેટલાંક અધિકરણોથી સાધન-સંબંધી અવશિષ્ટ વિચારનેજ અનુસરીએ છીએ. ‘આત્મા યા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ધ્યોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યામિતવ્યઃ’ [બૃહ્દ ૭ ધાપાદ] (અરે મૈત્રેયિ, આત્મા દર્શન, અવલુ, મનન, ને નિદિષાસન કરવા યોગ્ય છે), ‘તમેષ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાત’ [બૃહ્દ ૭ ધાપાર્શ્વ] (તેજ એવા આત્માને ધીમાન્ પુરુષે ઉપદેશ ને શાસ્ત્રથી જાણીને, શાસ્ત્રે ને આચાર્યે જે ઉપદિષ્ટ કર્યું હોય તે વિષે વિજ્ઞાસા પરિચયામ કરે એવી પ્રજ્ઞા કરવી), ‘સોઽન્વેષ્યઃ જી વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ’ [છાન્દો ૭ ટાગર] (તે અન્વેષણ કરવાને વિજિજ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે), અને એવાં વચનોમાં અવલુને વિષે સંસય થાય છે—કે સકૃત્ પ્રત્યય કરવા કે આવૃત્તિથી એમ. શું પ્રાપ્ત થાય છે? સકૃત્ પ્રત્યય

સાધનનું નિષ્પત્ત્વ તૃતીય અધ્યાયમાં કરીને હવે ફળનું નિષ્પત્ત્વ ચતુર્થ અધ્યાયમાં કરે છે. એમ ને અધ્યાયો વચ્ચે દેવુદેવુમજ્ઞાવની સંમતિ છે એમ કહે છે—‘તૃતીય અધ્યાયમાં’ દલાદિ. ફળને પ્રસંગે, ઉત્કાન્તિ ને અર્થિરાદિમાર્ગનો વિચાર થશે એમ કહે છે—‘પ્રસંગે આ-વેશા, બીજા પદ્મ કરાનેા વિચાર થશે’. પૂર્વે સાક્ષાત્ ભુતિમાં કહેલા સંન્યાસાદિ સાધનોનો વિચાર કર્યો; હવે ફલાર્થપતિથી મમ્મ આવૃત્તિ આદિનું અધારણેષ અધિકરણની પૂર્વે ચિન્તન શાય છે, પછી જનમુકિત્વ. દ્વિતીય પાદમાં ઉત્કાન્તિનું; તૃતીય પાદમાં અર્થિરાદિ મન્તવ્ય માર્ગના નિર્ણયનું; ને ચતુર્થ પાદમાં જ્ઞાન ને ઉપાસનાના ફળના નિર્ણયનું ચિન્તન શાય છે એમ પાતોના અર્થનો વિવેક છે. આજ અધિકરણના અવસાદિ સાધન એ વિવેકનો અનુવાદ કરીને ને રીતે અનુજ્ઞાન જોવામાં આવે છે તેથી સંસય કહે છે—‘આત્મા યા’ દલાદિ. પૂર્વે અધિ-કરણમાં નોંધને વિષે વિશેષનો અભાવ કહ્યો છે—મોદ્યમાં વિશેષ નથી એમ કહ્યું છે; ત્રિ પ્ર-માણે અવજ્ઞાદિને વિષે આવૃત્તિનો વિશેષ નથી એમ દૃઢાન્તસંત્રનિથી પૂર્વપદ્મ કહે છે—‘શું પ્રાપ્ત થાય છે?’ વિપ્રાસાધનમ્ન અવજ્ઞાદિ સકૃત્ કરવાં કે ફલપર્વન્ત આવૃત્તિ કરી કરવાં એમ સંસય થશે આ પૂર્વપદ્મ છે. એમજ સવિશેષોપાસના પદ્મ પ્રાવલુપર્વન્ત આવૃત્તિ કરી કરવી

કરવો, પ્રયાગદિની ષેડે; કેમકે તેટલેથી શાસ્ત્ર કૃતાર્થ થાય છે; અરેબર, શ્રુતિમાં જણાતી નથી એવી આવૃત્તિ કરાય તો અશાસ્ત્રાર્થ કરેલો થાય. પણ 'શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યઃ' (અવજ્ઞ, મનન, ને નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે) ઇત્યાદિ અસંકૃત ઉપદેશ કહ્યા છે. એમ પણ શ્રુતિને અનુસારેજ આવૃત્તિ કરવી, સંકૃત અવજ્ઞ કરવું, સંકૃત મનન કરવું, સંકૃત નિદિધ્યાસન કરવું, એથી અતિરિક્ત નહિ. સંકૃત ઉપદેશોમાં તો 'વેદ' (તે જાણે છે), 'ઉપાસીત' (તેણે ઉપાસના કરવી) ઇત્યાદિમાં અનાવૃત્તિ છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી યુક્ત છે. શાથી? અસંકૃત ઉપદેશ છે તેથી; કારણ કે 'શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યઃ' (અવજ્ઞ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે) એ પ્રકારનો અસંકૃત ઉપદેશ પ્રત્યયની આવૃત્તિ સૂચવે છે. પણ એમ કહ્યું છે કે શ્રુતિને અનુસારેજ આવૃત્તિ કરવી, અધિકનીજ નહિ. ના, કેમકે દર્શન એ એ પ્રત્યયોનું પર્યવસાન છે; કારણ કે અવજ્ઞાદિની આવૃત્તિ થયે દર્શન તેનું પર્યવસાન થાય ત્યારે તે 'વેદ'.

૩ એકજ વાર એમ સશય છે. 'પ્રયાગદિની ષેડે'—એમ પ્રયાગદિ સંકૃત અનુષ્ઠિત થઈ જનને પૂર્વપ્રાસના ફળને વિષે ઉપકારક થાય છે, તેમ અવજ્ઞાદિ પ્રત્યય પણ સંકૃત અનુષ્ઠિત થઈ સમ્ભવમંત્રનો દેવ થાય છે. અહિં પૂર્વપદ્યમાં અવજ્ઞાદિ પ્રયાગની ષેડે અદુષ્ટાએ દેવાથી સંકૃત અનુષ્ઠાન એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો અવવાતની ષેડે અવજ્ઞાદિ દુષ્ટાર્થ છે તેથી ફળ-પર્યંત આવૃત્તિ કરવી, એમ જાનેનાં ફળમાં ભેદ છે. પણ અસંકૃત ઉપદેશ, અન્યથા અનુષ્ઠાન થાય તેથી સાધનની આવૃત્તિને વિષે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે એમ શંકા કરે છે—“પણ 'શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિષ્યાસિતવ્યઃ'” ઇત્યાદિ. અવજ્ઞાદિના સમુચ્ચયની સિદ્ધિને અર્થે અસંકૃત ઉક્તિ છે એમ એ અસંકૃત ઉક્તિ અન્યથા ઉપપલ્લભ્યથી આવૃત્તિને વિષે તાત્પર્ય નથી એમ કહે છે—“એમ પણ શ્રુતિને અનુસારેજ” ઇત્યાદિ. સંયુક્તસાધ્યકારનાં સાધનોમાં પણ અનાવૃત્તિ કહે છે—‘સંકૃત ઉપદેશોમાં તો’ ઇત્યાદિ. પૂર્વપદ્યની સામા શંકા એવી છે કે ‘મીર્દાનયદગ્નિ’ ડાયેરને અવધાન કરે છે—ખાંડે છે, એમાં અવધાનમાત્રનું અવજ્ઞ છે તો-પણ જ્યાંયુધી વિગુપીભાવ થાય—અનિરમાથી તુલ (છોડા) જતાં રહે—સામ્યુધી અવધાનની આવૃત્તિ કરવાની છે; તેમ અવજ્ઞાદિની પણ આવૃત્તિ કેમ ન થાય? પૂર્વપદ્યી સમાધાન કરે છે કે ન થાય; કારણ કે અવધાનનું તો વિગુપીભાવ એ દુષ્ટ ફળ છે. તેટલા માટે તેની સિદ્ધિને માટે અશ્રુત એવી પણ આવૃત્તિનો અહિં આશ્ચર્ય થાય છે. પણ અવજ્ઞાદિ તો સાધ્યકારને ઉદ્દેશીને વિદિત કરેલાં છે, તેનું સાધ્યકાર એ દુષ્ટ ફળ નથી. અદુષ્ટકારાજ અવજ્ઞાદિ સાધ્યકારનો દેવ છે, માટે અવધાનમાં થાય છે તેમ અગ્નિ આવૃત્તિનો અ.સેષ નથી. સંયુક્તસાધ્યકારનાં પણ પ્રત્યયોકની પ્રાપ્તિ આદિ અદુષ્ટકારાજ થાય છે, માટે ત્યાં પણ આવૃત્તિનો અ.સેષ નથી એમ પૂર્વપદ્યનું હકલ છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે—એકે અસંકૃત ઉપદેશ આવૃત્તિ ને સમુચ્ચય એમાંથી એકનો સૂચક છે તેથી અન્યથા સિદ્ધ છે; તોપણ દુષ્ટ સમયે તો અદુષ્ટમાત્રની કાવચ અનુષ્ઠાન દેવાથી, અવજ્ઞાદિની આવૃત્તિદ્વારા વદજ્ઞ આદિને વિષે સાધ્યકારરૂપ ફળ દેખાય છે તેથી અસંકૃત ઉક્તિ આવૃત્તિ સૂચવે છે, દુષ્ટાર્થ છે એ ન્યાયના અનુમદથી એમ કહે છે—‘ના, કેમકે દર્શન એ એ પ્રત્યયોનું પર્યવસાન છે’ ઇત્યાદિ. જ્ઞાનની આવૃત્તિ તો ‘વેદ’.

થાય છે, જેમ અવધાનપાદિનું પર્વતસાન તપ્તુજની નિષ્પત્તિ થાય છે ત્યારે તે દૃષ્ટાર્થ થાય છે, તેની પહે. વળી, ઉપાસન, નિદિધાસન એમાં જેની અંદર આવૃત્તિ ગુણ છે એવી ક્રિયાનુંજ અભિધાન થાય છે: જેમકે લોકમાં 'ગુહ્યમુપાસ્તે' (ગુરુને ઉપાસે છે), 'રાજાનમુપાગ્ને' (રાજાને ઉપાસે છે) એમ જે તાત્પર્યે ગુરુ આદિનું અનુવર્તન કરે છે તેનેજ વિષે એમ કહેવાય છે. તેમ 'ધ્યાયતિ પ્રોષિતનાથા પતિમ્' (જેના નાથ પ્રવાસ ગયો છે એવી સ્ત્રી પતિનું ધ્યાન કરે છે) એમ જે પતિનું નિ-રન્તર સ્મરણ કરે છે તે પતિ પ્રતિ ઉત્ક્રાવાળી હોય છે તેને વિષે એમ કહેવાય છે. વિદ્ ને ઉપાસ્ત ધાનુનો વેદાન્તોમાં અભ્યસિરેકે પ્રયોગ દર્શાય છે. કવચિન્ વિદ્ ધા-તુથી ઉપક્રમ કરીને ઉપાસ્યથી ઉપસંહાર કરે છે; જેમકે 'યસ્તદ્દેવ વત્સ વેદ સ મ-ધ્યમુક્તઃ' [છાન્દોગ ૩૧૧૪] (જે તે દેવ જ ભલે છે તે જે ભલે છે તે મેં એમ કહેલા દેવ જેવો થાય છે) એમાં 'તુ મ યતાં મગયો દેવતાં જ્ઞાપિ યાં દેવતામુપા-સ્તે' [છાન્દોગ ૩૧૨૨] (હે ભગવન્, દેવ, જે દેવતાને તમે ઉપાસે છે તે દેવતાનું મને અનુરૂપાસન કરો) એમ. કવચિન્ ઉપાસ્યથી ઉપક્રમ કરી વિદ્યથી ઉપ-સંહાર કરે છે; જેમકે 'મનો પ્રભોરયુપાસીત' [છાન્દોગ ૩૧૮૧] (મનને-જે વડે મ-

'ઉપાસીત' એ શબ્દમાં ક્રિયામાં છે તેથી તે આવૃત્તિ કેવલ આર્થિક નથી એમ કહે છે—'વળી, ઉપાસન, નિદિધાસન એમાં' ઇત્યાદિ. ઉપાસિતશબ્દ આવૃત્તિવાચક છે; પણ વેદ એ શાન્તોત્ત વેદાન્તે વિષે-એટલે અહમહને વિષે શી રીતે આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે તેને માટે કહે છે—'વિદ્ ને ઉપાસ્ત ધાનુનો' ઇત્યાદિ. એ ને શાન્તે એકાંક છે એમ ઉપકરણ આપે છે—'કવચિન્ વિદ્ ધાનુથી' ઇત્યાદિ. 'યસ્તદ્દેવ' ઇત્યાદિ. એમાં પૂર્વવાક્યમાં દેવ પ્રસ્તુત છે. તે દેવ જે ભલે છે, તે દેવવેદ, અન્વ પણ જે કોઈ ભલે છે, તેના પણ ખર્મમાં સર્વ ક્રોડના ખર્મો અન્તર્ગત થાય છે એ પૂર્વવાક્યથી અનુવક્ત થાય છે. તે દેવ એ પ્રમાણે મહિમાવાળી મેં એવો કહ્યો છે એમ હંસનું અન્વ હંસ પ્રતિ વચન છે. એ પ્રમાણે દેવની પેઠે અન્વ પણ જે દેવવેદ ભલે છે તેને પણ સર્વ સાધુ જગની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેવ જે પ્રાણુત્ત ભલે છે તે દેવથી અન્વ જે કોઈ ભલે છે તેના જગમાં સર્વ અન્તર્ગત થાય છે એ મેં કહ્યું તેમાં મેં એ રીતે દેવને ઉત્ક્રાવ તરીકે કહ્યો છે એમ હંસ પ્રતિ અન્વ હંસ કહે છે. તે સાંભળીને અનુક્રિયાએ દેવની પાસે જઈ કહ્યું. હે ભગવન્ દેવ, જે દેવ-તાને મું ઉપાસે છે તે દેવતાનો મને ઉપદેશ કર. આમાં ઉપક્રમ ને ઉપસંહારમાં એકરૂપતાની સિદ્ધિને માટે વિદ્ ને ઉપાસ્ત એકાંક છે એમ કહેતું ભેદિ. ઉપાસ્યથી ઉપક્રમ કરી વિદ્યથી ઉપસંહાર છે એવો દૃષ્ટાન્ત કહે છે—'જેમકે 'મનો પ્રભોરયુપાસીત' ઇત્યાદિ. એ પ્રમા-ણે સત્ત્વસાધકાર ને નિર્મલસાધકારના સાધનની આવૃત્તિ સોની છે તેમજ અર્થસિદ્ધ છે, દૃષ્ટાર્થ છે તેથી. અવલ ને મનની તો આવૃત્તિ અસકૃત્ ઉપદેશથી અર્થસિદ્ધ છે એમ વિશેષ છે. પર્વપદ્ય ને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપદ્ય—સુઝિરૂપ જગ અલગત પરીક્ષ હોવાથી તેને માટે સાસ્યવિહિત સાધનો, ફરેન, અવલ, મનન, ને નિદિધાસન અદૃષ્ટાર્થ છે તેથી ન્યાંમુધી વિધાન છે લાંમુધીજ તે અનુભવ છે, તેથી અધિક તેમની આવૃત્તિ કરવી કુશ નથી; પ્રમાણ નથી તેથી. પણ ન્યાં ઉપાસીત કલ્યાણમાં સકૃન્ ઉપદેશ છે લાંજ સકૃ-

એની તું પ્રથમ્ આવૃત્તિ કર) એમ બહુ શરિભના વિજ્ઞાનનું બહુપ્રવચનિ માટે વિધાન કરતી એતિ પ્રત્યયોની આવૃત્તિને સિદ્ધવત્ દર્શાવે છે. તેટલા માટે તેની સાથે સમાનતા હોવાને ક્ષીયે સર્વ પ્રત્યયોમાં આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. અર્થિ કહે છે—એનું ક્ષય સાધ્ય છે એવા પ્રત્યયોમાં આવૃત્તિ થાઓ; કેમકે તેમાં આવૃત્તિથી સાધ્ય અનિશય સંભવે છે. પણ પર બ્રહ્મ વિષે જે પ્રત્યય છે તે નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત એવા સ્વભાવવાળાજ આત્મભૂત પર બ્રહ્મને યોગ કરાવે છે, તેમાં આવૃત્તિનું શું પ્રયોજન છે એમ. સદૃશ મુનિ હોય તો બ્રહ્માત્મત્વપ્રતીતિ અનુપપન્ન થાય, માટે આવૃત્તિ સ્વીકારી છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે આવૃત્તિ થયે પણ તે અનુપપન્ન છે. અરેઅર, જો ‘તત્ત્વમસિ’ [છાન્દોગ શ્લોક] (તે તું છે) એ જાતનું વાક્ય સદૃશ મૃયમાણ ધર્મ બ્રહ્માત્મત્વપ્રતીતિ ઉત્પન્ન નહિ કરે તો તેજ, આવૃત્તિ કરાવે, એ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરશે એને વિષે શી પ્રત્યાશા થાય? જો એમ કહેવાય કે કેવલ વાક્ય કોઈ અર્થને સાક્ષાત્કાર કરાવવા સક્તિમાન નથી; એથી યુજિની અપેક્ષાવાળું વાક્ય બ્રહ્માત્મતાને અનુભવ કરાવશે, તોપણ આવૃત્તિ અનર્થકજ છે; કેમકે તે પણ યુજિ સદૃશ પ્રવૃત્ત થયલીજ પાતાના અર્થને અનુભવ કરાવશે. વળી એમ શંકા કરે કે યુજિથી અને વાક્યથી સામાન્ય વિષયનુંજ વિજ્ઞાન કરાય છે, વિશેષ વિષયનું નહિ, જેમ ‘મારા દૃષ્યમાં શૂન છે’ એ વાક્યથી અને ગાત્રકંપ અર્થિ સિંગથી શૂનસદ્ભાવ એનુંજ અન્યને જ્ઞાન થાય છે, ‘તેજ શૂલી છે’ એવો વિશેષ અનુભવ તેને થતો નથી, અને વિશેષ અનુભવ એ અવિધાનો નિવર્તક છે, તેથી તેને માટે આવૃત્તિ છે એમ શંકા કરે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે તેટલુંજ અસદૃશ કરાય તોપણ વિશેષ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી; કારણ કે સદૃશ પ્રયુક્ત યાગ્રથી ને યુજિથી ન સમગ્રાયશે વિશેષ, સો વાર પણ પ્રયુક્ત જ્ઞાન

છે, તેમાં સચુલ્લા ખ્યાનાદિની આવૃત્તિનો અંગીકાર કરીને નિર્જુલના શ્રવણાદિને વિષે આવૃત્તિનો આક્ષેપ કરે છે—‘અર્થિ કહે છે’ ઇત્યાદિ. નિર્જુલનો સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરવા વાક્ય સમર્થ છે કે નહિ? જો સમર્થ હોય તો સદૃશ શુદ્ધ વાક્યથી સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થવાથી આવૃત્તિ વૃથા થાય છે એમ કહીને દ્વિતીય પક્ષની—વાક્ય સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી એ પક્ષની શંકા કરે છે—‘સદૃશ મુનિ હોય તો’ ઇત્યાદિ. સજ્ઞાનો એવો આશય છે કે બ્રહ્મ નિત્ય અપરોક્ષ છે તોપણ તેટલાથી અવિધાનો નાશ થતો નથી તેથી તે નાશને માટે શ્રવણાદિની આવૃત્તિથી સાધ્ય થતો આગમ્યુક સાક્ષાત્કાર છે. ‘બ્રહ્માત્મત્વપ્રતીતિ’ = બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર. પણ જેને નિર્જુલનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા વાક્ય સમર્થ નથી તેને આવૃત્તિ થયે પણ કળની અનુપપત્તિ છે એમ કહે છે—‘આવૃત્તિ થયે પણ તે અનુપપન્ન છે’, ‘તોપણ આવૃત્તિ અનર્થકજ છે’—‘તોપણ’ = સ્વતઃ અસાધ્ય હોય ને યુજિસાદિલથી સક્તિ થાય તોપણ એવો અર્થ છે. વાક્ય ને યુજિથી પરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ અપરોક્ષ જ્ઞાનને માટે આવૃત્તિ છે એમ શંકા કરે છે—‘વળી એમ શંકા કરે કે યુજિથી અને વાક્યથી’ ઇત્યાદિ. વાક્ય ને યુજિ એ પરોક્ષ જ્ઞાનના હેતુ છે એવો તેમનો સ્વભાવ છે તેથી આવૃત્તિ થયે પણ સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ શંકાનો પરિહાર કરે છે—‘તે યુક્ત નથી, કેમકે તેટલુંજ અસદૃશ કરાય તોપણ’ ઇત્યાદિ. જો વાક્ય ને યુજિ સાક્ષાત્કાર કરાવવા સમર્થ હોય કે પરોક્ષ

અર્થી ને યુક્તિથી સમજવો શક્ય નથી. તેટલા માટે જો શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી શેષનું પ્રતિપાદન કરાય છે કે સામાન્યનુંજ, તોપણ બંને પ્રકારે પણ સકૃત પ્રયુક્ત યસાંજ તે (શાસ્ત્ર ને યુક્તિ) સ્વકાર્ય કરે છે, મારે આવૃત્તિનો ઉપયોગ નથી. વળી સકૃત પ્રયુક્ત શાસ્ત્ર ને યુક્તિ કોઈને પણ અનુભવ ઉત્પન્ન કરતાં નથી એમ નિયંત્રણ કરવો શક્ય નથી; કેમકે પ્રહણ કરનારાઓ વિચિત્ર બુદ્ધિવાળા હોય છે. તેમ અનેક અંશથી યુક્ત લૌકિક સામાન્ય ને વિશેષવાળા પદાર્થને વિષે, એક અવધાન નથી એક અંશનું ને બીજા અવધાનથી બીજા અંશનું અવધારણ કરનારને વિષે અભ્યાસનો ઉપયોગ થાય પણ ખરો, જેમકે દીર્ઘ 'પ્રપાકના પ્રહણ આદિને વિષે પણ સામાન્યવિશેષરહિત, ચૈતન્યમાનસ્વરૂપ, નિર્વિશેષ બ્રહ્મને વિષે પ્રમા ઉત્પન્ન કરવામાં અભ્યાસની અપેક્ષા યુક્ત નથી એમ (પૂર્વપક્ષ છે). એને વિષે કહીએ છીએ—તે પ્રતિ આવૃત્તિ અનર્થક થાય, કે જે 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એમ એ વાર કહેલી બ્રહ્માભતાને અનુભવવાને શક્તિમાન છે. પણ જે શક્તિમાન નથી તે પ્રતિ આવૃત્તિ ઉપયુક્ત છેજ; કેમકે છાન્દોગ્યમાં 'તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો' [છાન્દોગ્ય ૬.૨.૭] (હું ચૈતકેતો, તે તું છે) એમ ઉપદેશ કરીને 'મૂય ય વ મા ભગવાન વિશ્વાપયતુ' [છાન્દોગ્ય ૬.૨.૭] (ફરીથીજ અને ભગવાન સમજવો) એમ પુનઃ પુનઃ પ્રેરિત થતો, તે તે આશંકાના કારણનું નિરાકરણ કરીને 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એમ અનેક વાર ઉપદેશ કરે છે. તેવીજ રીતે 'ઓતપ્પો મગ્ગપ્પો નિદિપ્પા સિત્તપ્પા' [બુદ્ધ ૭.૫૫૬] (અવણુ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે) ઇત્યાદિમાં દર્શાવ્યું છે. પણ એમ કહ્યું છે કે 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એ વાક્ય સકૃત અવણુ કરાયતું પોતાનો અર્થ અનુભવવાવા શક્તિમાન નથી, તો આવૃત્તિ કરાતું પણ નહિજ શક્તિમાન થાય. ના, એ દોષ નથી; કેમકે દુષ્ટ થયે અનુપપન્ન નથીજ. ખરેખર, સકૃત શ્રુત વાક્યથી મન્દ સમજણવાળા વાક્યાર્થને, આવૃત્તિ કરીને તેને જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ હોય તો, ઉભયથા પણ આવૃત્તિની અનપેક્ષા જો એમ કહે છે—'તેટલા માટે જો શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી' ઇત્યાદિ. પ્રમાણમાં વેચિગ્ય-ભિન્નતા હોય છે તેથી પણ આવૃત્તિનો અનિયમ છે એમ કહે છે—'વળી સકૃત પ્રયુક્ત શાસ્ત્ર ને યુક્તિ' ઇત્યાદિ. પ્રમેય, જે બ્રહ્મ તે અંતરહિત હોવાથી પણ તેમ છે—આવૃત્તિનો અનિયમ જો એમ કહે છે—'તેમજ અનેક અંશથી યુક્ત' ઇત્યાદિ. ખરેખર, અધિકારી જે પ્રકારના છે; કેટલાક, અન્ય જન્મના અભ્યાસથી સમસ્ત અસંસાવના આદિ પ્રતિબંધનું નિરસન કર્યું હોય છે એવા હોય છે ને કેટલાક એવા પ્રતિબંધવાળા હોય છે. તેમાં પદેવા પ્રતિ આવૃત્તિ અનર્થક જો એ કહે છે, બીજાને તો પ્રતિબંધનું નિરસન કરવા તેની અપેક્ષા છે એમ સમાધાન કરે છે—'એને વિષે કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ. આવૃત્તિ એ પ્રતિબંધનું નિરસન કરે છે તેને માટે જો એ કહે છે—'કેમકે છાન્દોગ્યમાં' ઇત્યાદિ. જેમ વજ્ર આદિ સ્વરભેદના સાક્ષાત્કારને માટે એવ સજ છે તોપણ તેને અભ્યાસની અપેક્ષા છે, તેમ બ્રહ્માભસાક્ષાત્કાર કરાવવા વાક્ય સજ જો તોપણ તેને અભ્યાસની અપેક્ષા છે એ અનુભવનો આગ્રહ લઈ કહે છે—'કેમકે દુષ્ટ થયે અનુપપન્ન નથીજ' ઇત્યાદિ. તત્ત્વપદ ને સ્વંપદથી લક્ષ્ય અર્થે દુર્બોધ હોવાથી અજ્ઞાનને લીધે પ્રયુક્ત થયેલા સંસય આદિ પ્રતિબંધનો સંભવ છે, માટે તેના નાશને સાક્ષ આવૃત્તિ ઇત્યાદિ

આભાસનું નિરસન કરીને સમ્યક્ સમજતા દેખાય છે. વળી 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એ વાક્ય ત્વપદાર્થનો તત્ત્વપદાર્થભાવ દર્શાવે છે; અને તત્ત્વપદાર્થી પ્રકૃત થતા, હંદ્રિય કરનાર, જગતના જન્માદિકારણ, બ્રહ્મનું અભિધાન થાય છે—'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' [તૈત્તિ ૨.૧૧.૧] (સત્ય—જે રૂપે જે નિશ્ચિત છે તેનો કેવું પણ વ્યક્તિયાર ન કરે એવું—બ્રહ્મ છે, જ્ઞાન બ્રહ્મ છે, અનન્ત બ્રહ્મ છે { લૌકિક જ્ઞાન અનન્તવત્ છે, માટે અનન્ત કહ્યું છે }, 'વિજ્ઞાનમાનન્તં બ્રહ્મ' [બૃહ ૩.૧૨.૮] (વિજ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, { વિષયવિજ્ઞાનની પેઠે દુઃખવ્યાસ નથી, પણ } આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે), 'અદૃશં દૃષ્ટ' [બૃહ ૩.૮.૧૧] (બ્રહ્મ કેહી દૃષ્ટ નથી { અવિષય છે તેથી }, પોતે દ્રશ્ય છે { દૃશ્યસ્વરૂપ છે તેથી }, 'અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાત' [બૃહ ૩.૮.૧૧] (બ્રહ્મ અવિજ્ઞાન છે { બુદ્ધિનો વિષય નથી તેથી }, પોતે વિજ્ઞાતા છે { વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેથી }, 'અજમજરમમરત્' (બ્રહ્મ અજ છે, અમર છે—વિપરિણામ પામતું નથી—તેથી અમર છે—અવિનાશી છે), 'અસ્પૃલમનળ્લહસમરીર્ષમ્' [બૃહ ૩.૮.૮] (બ્રહ્મ સ્પૃહથી અન્ય છે, અસ્પૃહથી અન્ય છે, હ્રસ્વથી અન્ય છે, રીર્યથી અન્ય છે—એમ પરિભાષના પ્રતિષેધથી દ્રવ્યધર્મ પ્રતિષિદ્ધ કર્યો છે, તે દ્રવ્ય નથી—અક્ષર છે એવો અર્થ છે) કલ્યાણ શાસ્ત્રોમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તે. તેમાં મજ્જાદિ શાસ્ત્રોથી જન્માદિ ભાવવિકારો નિવૃત્ત કર્યા છે. અસ્પૃલઆદિ શાસ્ત્રોથી સ્પૃહાદિ દ્રવ્યધર્મો નિવૃત્ત કર્યા છે. વિજ્ઞાનઆદિ શાસ્ત્રોથી બ્રહ્મ જૈન-વપ્રકારાત્મક છે એમ કહ્યું છે. એ બ્રહ્મ-સંજ્ઞા, તત્ત્વપદોનો અર્થ, જેમાંથી સર્વ સંસારધર્મો વ્યાવૃત્ત થયા છે અને જે અતુલવાત્મક છે, તે, વેદાન્તોમાં અભિયુક્ત ધ્યેયને પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ ત્વપદાર્થ પણ પ્રત્યક્ આત્મા, શોભા, દેહથી આદંભી પ્રત્યક્ આત્મા તરીકે સંભાવ્યમાન છે; જૈનતંત્ર્યપર્યન્ત જેતું અવધારણ કહ્યું છે તે છે. તેમાં જેમને એ જે પદના અર્થ, અજ્ઞાન, સંસાર, કે વિપર્યયને દીપે 'પ્રતિબદ્ધ થયા છે, તેમને 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્ય સ્વાર્થને વિષે પ્રમા ઉત્પન્ન કરવા શક્તિમાન નથી; કેમકે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાનની પછી થાય છે; તેટલા માટે તેઓ પ્રતિ પદોના અર્થોને વિચિત્ર કરનાર, શાસ્ત્રનો ને બુદ્ધિનો અભ્યાસ હજીવા યુક્ત છે. એકે જોય આત્મા નિર્દશ છે, તેપણ દેહ, હંદ્રિય મન, બુદ્ધિ, વિષયજ્ઞાન આદિ સ્વરૂપ બહુ અંશતઃ જે તેને વિષે આધારોપિત ॥ તેમાં એક અવધાનથી એક અંશનો નિષેધ કરે છે અને અન્ય અવધાનથી અન્ય અંશનો એમ તેને વિષે ક્રમવાનું જ્ઞાન યુક્ત છે. તે તો આત્મજ્ઞાનથી પૂર્વેજ છે.

હવે એ એમ વાચ્ય ને હૃદયના સિદ્ધિપૂર્વક કહે છે—'વળી 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છે) એ વાક્ય ॥' હજી. પણ પ્રવેશ બ્રહ્મ અંશરહિત છે તેથી અદૃશિત અનર્થક છે એમ જે કહ્યું છે તેને માટે કહે છે—'એકે જોય આત્મા નિર્દશ છે' હજી. આરોપિત અંશનું નિરસન કરવા માટે માટે દેહ નથી, હંદ્રિય નથી એમ અભ્યાસ યુક્ત છે એનો અર્થ છે. વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવે અભ્યાસનો નિયમ શી રીતે છે ? કેમકે પ્રમાણના સ્થાને અભ્યાસ યુક્ત નથી અને જ્ઞાનીને અવલોકિતેષમ અયુક્ત છે, તેથી કહે છે—'તે તો આત્મજ્ઞાનથી પૂર્વેજ

પણ નિપુણ મતિવાળા જેમને અજ્ઞાન, સંસાર, કે વિપર્યયરૂપ, પદોના અર્થ વિષે પ્રતિબંધ નથી તેઓ એકવારજ કહેલો 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યનો અર્થ અનુભવવા શક્તિમાન થાય છે એટલે તેઓ પ્રતિ આવૃત્તિ અનર્થક છે એ ઇષ્ટજ છે. ખરેખર, સકૃત ઉત્પન્ન થયેલુંજ આત્મજ્ઞાન અવિદ્યા નિવૃત્ત કરે છે તેથી એને વિષે કોઈ પણ ક્રમ સ્વીકારાતો નથી. ખરૂં છે, જો કોઈને પણ એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય તો એ યુક્ત થાય; ખરેખર, આત્માનું દુઃખિત્વ આદિ જ્ઞાન બલવાન છે, તેથી દુઃખિત્વના અભાવનું કોઈને જ્ઞાન થતું નથી એમ જો સંકા કર્યો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે આત્માને વિષે દેહાદિના અભિમાનની પેઠે દુઃખિત્વ આદિનું અભિમાન મિથ્યા અભિમાન છે એમ ઉપપન્ન થાય છે. ખરેખર, દેહ ઉદય ■ કે બળે છે ત્યારે હું દેહાઉ છું, હું બળું છું એમ મિથ્યા અભિમાન પ્રવક્ષ્ય જોવામાં આવે છે; તેમજ દેહથી વિશેષ બાહ્ય એવા પણ પુત્ર, મિત્ર, આદિ સંતત્ત્વ થાય છે ત્યારે હુંજ સંતત્ત્વ થાઉં છું એમ અધ્યારોપ જોવામાં આવે છે. તેમજ દુઃખિત્વ આદિ અભિમાન પણ થાય; કેમકે દેહાદિની પેઠેજ દુઃખિત્વ આદિ ચૈતન્યસ્વરૂપથી અન્ય સ્વરૂપ ઉપસંબધ થાય છે કે સુષુપ્તિ આદિને વિષે અનુવૃત્ત થતાં નથી. પણ ચૈતન્યની તો અનુવૃત્તિ સુષુપ્તિમાં પણ 'યદે તન્ન પદ્યતિ પદ્યત્યે તન્ન પદ્યતિ' [બૃહ્દ ૭.૩.૨૩] (સુષુપ્તિમાં તે જો જોતો નથી તે જોતોજ જોતો નથી) ઇત્યાદિથી સ્મૃતિકારે કહે છે. તેટલા માટે સર્વ દુઃખથી વિનિર્મુક્ત એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ હું છું એ આત્માનુભવ છે; અને એમ આત્માને અનુભવનારને કુર્ષ્ય અન્ય કૃત્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી. તેવીજ રીતે 'કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષાં નોઽયમાતમાયં લોકાઃ' [બૃહ્દ ૭.૩.૨૨] (પરમાર્થદર્શી જે અમે તે અમને અશનાયાદિવિનિર્મુક્ત એ આત્મા સાધુ ને અસાધુથી અવિકાર્ય આ લોક ફક્ત અભિપ્રેત છે તેઓને પ્રભાનું શું પ્રધાનન છે?) એમ શ્રુતિ આત્મવેત્તાને કર્તવ્યનો અભાવ દર્શાવે છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે 'યસ્માત્મ-રતિરેવ સ્યાદાત્મવૃત્તઃ માનયઃ । આત્મન્યેવ ■ સંતુષ્ટાસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે' [ભગવદ્ગીતા

૭.] જ્ઞાનની પૂર્વજ શ્રવણાદિ આપારનો નિયમ કરાય છે એવો અર્થ છે. વળી અતીક સંકા કરવા માટે ઉક્તનો અનુવાદ કરે છે—'ખરૂં છે; જો કોઈને પણ' ઇત્યાદિ. દુઃખિત્વ આદિ પ્રત્યક્ષ આત્માને વિષે સર્વને સર્વદ ઉત્પન્ન થાય છે માટે અભાષિત હોવાથી સમીચીન છે એમ બળવાન હોવાથી તેનું અપનયન કરવું શક્ય નથી એવો અર્થ છે. એમ દુઃખિત્વના પ્રત્યક્ષ વિરોધથી તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાંથી તત્ત્વે ત્વમ્ પદાર્થ વચ્ચે એકચ્છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી એવો અર્થ છે. પણ પ્રત્યક્ષ જો થાય છે તે જ્ઞાન્તિ છે, માટે અવિરોધ ■ એમ કહે છે—'તે યુક્ત નથી; કેમકે આત્માને વિષે' ઇત્યાદિ. દુઃખાદિ આત્મધર્મ નથી, દુસ્થ છે તેથી, દેહાદિની પેઠે; તેમજ દુઃખાદિ આત્મસ્વરૂપ પણ નથી. આત્મા છે તોપણ અનુવૃત્તિ થતી નથી તેથી, ન્યતિરેકે ચૈતન્યની પેઠે. નિર્દુઃખ ચિદ્રાત્માને વિષે દુઃખાદિ શુદ્ધિ અભિન્ન છે, તેથી 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યમાંનો અનુભવ વિરુદ્ધ થતો નથી એમ કહે છે—'તેટલા માટે સર્વદુઃખથી વિનિર્મુક્ત' ઇત્યાદિ. અનુભવ થયે સને પણ આવૃત્તિ આદિનું અનુશ્રવન ન થાય તેથી કહે છે—'એમ આત્માને અનુભવનારને' ઇત્યાદિ. 'યસ્માત્મરતિઃ' ઇત્યાદિ. રતિ એટલે કામ, આત્મકામનાને લીધે વૃત્તિ છે—વિવશતૃપ્ત્યનો શ્રવ છે, તેથી સં-

૩૧૭] (પણ જેમને આત્માનેજ વિષે રતિ છે, વિષયને વિષે નથી, જે આત્મા-
થીજ તમ છે, અતરસાદિથી નથી, જેને આત્માને વિષેજ સંતોષ છે, બાહ્ય અર્થ-
લાભથી નથી તે માનવને કંઈ કરણીય નથી) એમ. પણ જેને એ અનુભવે જ-
સરી ઉત્પન્ન થતો નથી તે પ્રતિ અનુભવને અર્થે આવૃત્તિનો સ્વીકાર છે. તેમાં
પણ તેને 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યાર્થમાંથી પ્રચ્યુત કરીને આવૃત્તિને વિષે પ્રવૃત્ત ન
કરવો; કેમકે વસ્તુ ઘાનને અર્થે કન્યાને પરણાવતા નથી. એને વિષે અધિકૃત ધ-
યસો હું કર્તા છું, મારે એ કર્તવ્ય છે એમ, નિયુજા ધયસાને બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિપરીત
જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જે જાતેજ મન્દમતિ છે ને પ્રતિજ્ઞાન ન થયાથી તે વા-
ક્યાર્થ તજવાની તૈયારીમાં છે તેને તેજ વાક્યાર્થને વિષે, આવૃત્તિ આદિ વાથોપ-
ગ્રીથી, સ્થિર કરવાનું સ્વીકારાય છે. તેટલા માટે પર બ્રહ્મ વિષેના જ્ઞાનમાં પણ
તેના ઉપાયના ઉપદેશોમાં આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨ ॥

તોય શરે આત્માનન્દને અનુભવ થાય છે એમ સેદ છે. રતિ એટલે આસન્નિ; તેનું ફળ તે
જ્ઞાતિ, ને તેનું જે ફળ તે સંતોષ એવો સેદ છે. પરંતુ સાધકારની પૂર્વે આવૃત્તિ અર્થવતી
છે—પ્રયોજનવાળી છે એમ જે કશું છે તેનું અધિક વિવેચન નિમગ્ન કરે છે—'પણ જેને
એ અનુભવ' હતાદિ. પણ અનુભવને અર્થેજ આવૃત્તિનો સ્વીકાર છે એમ સા માટે
કહો છો; કેમકે દ્રષ્ટવ્ય, ઘોષવ્ય હતાદિથી 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યવિષયથી અન્ય વિષેજ
આવૃત્તિનું વિધાન થાય છે તેથી કહે છે—'તેમાં પણ તેને' હતાદિ. 'જામા યા મરે
દ્રષ્ટવ્યઃ' એમ આત્મા વિષે જ્ઞાનનું વિધાન છે; જાને 'તત્ત્વમસિ' એ વાક્યવિષયથી અન્ય
આત્મજ્ઞાન ભુતિમાં આત્મા નથી; કેમકે જેથી ઉપક્રમ થાય છે ને જેથી ઉપસંહાર થાય છે
એ વાક્યાર્થ છે. 'સદૈવ સૌમ્યેદમ્' એમ ઉપક્રમ કરીને 'તત્ત્વમસિ' એમ ઉપસંહાર
કરો ॥ તેથીજ તેજ વાક્યાર્થ છે. તેથી જેમાંથી પ્રચ્યુત કરી અન્ય અતરસિ કરનાર પ્રધા-
નનો અંતથી વિધાન કરે છે. જરૂર, જરૂર એ કંઈથી-તિવાદ કંઈથી અભિપ્રેયભણુ ટોચથી-
ઉચ્ચાતો ટોચથી સપ્રવન છે, પ્રધાન છે, તેનો, ઉદ્ઘાટકર્મ જે અવશ્ય છે તેથી વિધાન કરતા
નથી. સંજ્ઞા એવી છે કે આવૃત્તિને વિષે નિરોધની પ્રવૃત્તિ કંઈથી એટલે, તેથી નિયુજા શરો
ટોચ તેની આત્મા જડતાં છે એવી જુદી ન થાય. સંજ્ઞાનું સમાધાન એવું છે કે આવૃત્તિનો
સ્વીકાર છે તેપણુ 'હું જાતું છું' એવા અનુભવથી પ્રચ્યુત કરી તુરંજે કે જાન્યે તેને નિરો-
ધથી પ્રવૃત્ત ન કરવો. ત્યારે પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરવી તે કહે છે—'પણ જે જાતેજ મન્દ-
મતિ છે' હતાદિ. 'પ્રતિજ્ઞાન ન થયાથી' = અસંભાવના અદિથી એવો અર્થ છે. સિ-
ન્ધુદિને અનુસરીને ઘોષવ્ય આદિ જવનેથી પ્રધાનની સિદ્ધિને અર્થે આવૃત્તિ આદિને વિષે
પ્રવૃત્ત કરવો એવો અર્થ ॥ ૨ ॥

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહયતિ ॥ ૩ ॥

(પરમેશ્વર) આત્મા છે એમ (જાણાણો) સ્વીકારે છે, અને (વેદાન્ત-વાક્યો) હંશ્વરનું આત્મા તરીકે) મદલું કરાવે છે ॥ ૩ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલાં વિશેષગુણો જે પરમાત્મા છે તેનું શું 'હું' એમ મદલું કરવું મુજબ છે કે 'મારાથી અન્ય' એમ મદલું કરવું મુજબ છે તેનો વિચાર કરે છે. પણ પ્રત્યક્ષ આત્માને સાચું પડતો સામ્યરાજ્ય મુખ્યમાણ છે તો સંશય શી રીતે છે? કહીએ છીએ—જીવ અને હંશ્વરનો અભેદસંભવ હોય ત્યારે એ સામ્યરાજ્ય મુખ્ય છે એમ સ્વીકારવો સમ્યક છે, નહિ તો ગોણું છે એમ સ્વીકારવો મુજબ છે એમ માને છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? 'હું નથી' એમ મદલું કરવો મુજબ છે એ; કેમ કે પામ્યતા આદિ ગુણો જેના નાશ થયા છે તેનું વિપરીત ગુણગણો હોય એમ મદલું કરવું સમ્યક નથી, તેમજ જેના વિપરીત ગુણ હોય તેનું પામ્યતા આદિ ગુણો જેના નાશ થયા છે એવા તરીકે મદલું કરવું સમ્યક નથી. જેના પામ્યતા આદિ ગુણો નાશ થયા છે તે પરમેશ્વર છે, નેનાથી વિપરીત ગુણગણો તો શારીર છે; અને હંશ્વર સંમારીનો આત્મા થાય તો હંશ્વરના અભાવનો પ્રસંગ આવે અને તેથી શાસ્ત્ર અનર્થક થાય. તેમજ સંમારી પણ હંશ્વરનો આત્મા થાય તો અધિકારીના અભાવથી શાસ્ત્ર અનર્થક થાય; અને પ્રત્યક્ષ આદિનો વિશેષ થાય. અન્ય છે તેમજ શાસ્ત્રથી તાદાત્મ્યદર્શન કરવું, જેમ પ્રતિમા આદિમાં વિષ્ણુ આદિનું દર્શન

પૂર્વે કરીકરણમાં જવાદાદિની આત્મિત્વ કદી છે તેને આપારે કંઈક વિચારાય છે એમ કપટ-ઓપજીવકથાવ્યવસ્થાનિથી કહે છે—'આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ' પૂર્વે અધિકારણમાં ખ્યાનાદિની આત્મિત્વ કદી છે તેને આપારે નિવૃત્તિનને માટે ખ્યાનની આત્મિત્વને સમને 'હું બ્રહ્મ હું' એમ કથન થતું છે 'મ.રી સ્વામી હંશ્વર છે' એમ એક ને એક બંનેનાં પ્રમાણ હોવાથી સમ્યક કહે છે—'શા-સ્ત્રમાં કહેલાં વિશેષગુણો' હતાદિ. 'શાસ્ત્રાદેવ પ્રમિત્તઃ' [શ્રમ્યૂ. ૧૩૨૪] હતાદિમાં આ આત્મા બ્રહ્મ છે એમ અભેદમુનિઓથી એકબીજાને નિર્ણય કર્યો છે તો સમ્યક શી રીતે એમ સમજવો અર્થક કરે છે—'પણ પ્રત્યક્ષ આત્માને સાચું પડતો' હતાદિ. સામ્યરાજ્યને મુખ્યત્વેનાં જેવાથી અભેદ નિદ્ર થાય છે ને અભેદ નિદ્ર થવે સામ્યરાજ્યનો મુખ્યત્વે છે એમ નિદ્ર થાય છે એમ અભેદગ્રાહવને કીધી, અને અન્ય પ્રમાણના વિરોધને કીધી સામ્યરાજ્યને મુખ્ય અર્થ નિદ્ર નથી માટે તેને અભેદગ્રાહને સંભવનો અધિક મુજબ નથી અને એ રીતે અધિકારણ અરમ્ભ છે એમ કહે છે—'કહીએ છીએ' હતાદિ. પૂર્વપથમાં અભેદમુનિ સેનુર્થક છે ને નિદ્રાગતમાં મુખ્યત્વે છે એમ કથનમાં એક છે. પ્રત્યક્ષ આદિના વિરોધના પરિણામી સમિતિ દ્વિતીય અધ્યવસાય છે, તેમજ એકમુનિનો વિરોધ નથી એ નિશ્ચય સમાધિને વિશે અનર્થક હોવાથી અધિકારણ છે. પૂર્વપથ કહે છે કે વિષ્ણુની બોધવૃદ્ધિ અધિક છે—'હું નથી' એમ મદલું કરવો મુજબ છે—'હતાદિ' નથી હંશ્વર સ્વમય છે એમ એક છે કે સ્વ હંશ્વરમય છે એમ—એવી રીતે નિરૂપણ કરી અનુકરન કૃતિ કરે છે—'હંશ્વર સંમારીનો આત્મા થાય તે' હતાદિ. અભેદમુનિનું પ્રામણ્ય સમજાય માટે એકવચન કરું એમ સંકેત કરે છે—'અન્ય છે તેમજ શાસ્ત્રથી તાદાત્મ્યદર્શન કરવું' હતાદિ. અભેદગ્રાહન અર્થને કદમ છે. પણ એકમ નથી એમ

કરાય છે તેમ. એમ જે કહેશે તો ભલે એમ થાઓ પણ સંસારીનો મુખ્ય આત્મા
ઈંદ્રિય છે એમ અમને પ્રાપ્ત કરાવતું યુક્ત નથી. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ
છીએ—આત્મા તરીકેજ પરમેશ્વરનું મહત્ત્વ કરવું યુક્ત છે; કારણ કે પરમેશ્વરના
પ્રકરણમાં જાણાયો આત્મા તરીકેજ એનો સ્વીકાર કરે છે—‘ત્વં વા મહમસિ મા-
યો દેષતેડદં પિ સ્વમસિ દેષતે’ (હે ભગવતિ દેવતે, તુંજ હું છું અને હું જ તું છે)
એમ. તેમ ‘અદં પ્રજ્ઞાસિ’ [બૃહં ૧૫૧૦] (હું જાણું છું) ઇત્યાદિ અન્ય પણ
આત્મસ્વીકાર દ્રષ્ટવ્ય છે. વળી વેદાન્તવાક્યો ઈંદ્રિયનું આત્મા તરીકેજ મહત્ત્વ
કરાવે છે—‘एष त आत्मा सर्वोन्मत्तः’ [બૃહં ૩૫૧] (એ તારો આત્મા સર્વનો
અવ્યવસ્થિત છે), ‘एष त आत्माऽन्तर्वाग्यमृतः’ [બૃહં ૩૫૩] (એ તારો આત્મા
અન્તર્યામી છે, અમૃત છે), ‘तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि’ [છાન્દોગ ૬૮૮] (તે
સત્યસ્વરૂપ છે, તે આત્મા છે, તે તું છે) ઇત્યાદિ. વિશ્વપ્રતિભાન્યાયથી એ
પ્રતીકર્શનો થયો એમ જે કહ્યું છે તે અચૂત છે; કેમકે જોણવનો પ્રસંગ આવશે
અને વાક્ય વિરૂપ થશે; કેમકે જ્યાં પ્રતીકરૂપિ અભિપ્રેત છે ત્યાં એકજ વાર
વચન છે, જેમકે ‘मनो ब्रह्म’ [છાન્દોગ ૩૧૮] (મન એ બ્રહ્મ છે), ‘आदित्यो
ब्रह्म’ [છાન્દોગ ૩૧૯] (આદિત્ય એ બ્રહ્મ છે) ઇત્યાદિ. પણ આદિ તો તું હું
છું અને હું તું છે એમ કહે છે; એથી પ્રતીકરૂપિથી વિરૂપ હોવાથી અભેદની પ્ર-
તિપત્તિ છે. વળી ભેદરૂપિનો નિષેધ છે તેથી પણ એમ છે; જેમકે ‘मय वोऽन्यां दे-
वतामुपास्तेऽन्योऽसाधन्योऽहमसीति न स वेद’ [બૃહં ૧૫૧૦] (હવે જે કોઈ
અબ્રહ્મવેતા આત્માથી ભિન્ન દેવતાનું ઉપાસન કરે છે, એ દેવતા અન્ય છે, હું અન્ય
છું, એમ ધારીને, તે તારવ જાણતો નથી), ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यति’ [બૃહં ૫૫૧૯ કે ૬૬૦ ૫૧૦] (જે આદિ ભિન્ન કરીને જેનું કરે છે—
અધિધાને લીધે નાનાત્વનો અધ્યારોધ કરે છે—તે મરણથી મરણ પ્રાપ્ત કરે છે),
‘सर्वं तं पपादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद’ [બૃહં ૫૫૫૭] (જે આત્માથી અન્યત્ર
સર્વ જાણે છે તેનું સર્વ પરાકરણ કરે છે—એવોમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે) ઇત્યાદિ ઘણી
મુતિ ભેદકર્શનનો નિષેધ કરે છે. વિરુદ્ધ શુભવાગ્યાઓ અન્યોન્યાત્મક શાય એ સંભ-
વતું નથી એમ જે કહ્યું છે તે એ સાચ નથી; કેમકે વિરુદ્ધશુભતા નિશ્ચય છે એમ
ઉપપન્ન થાય છે. વળી ઈંદ્રિયના અભાવનો પ્રસંગ આવશે એમ જે કહ્યું છે તે અ-
સત્ છે; શાસના પ્રાપ્તિથી અને સ્વીકાર નથી તેથી, ખરેખર, ઈંદ્રિય સંસારીનો

કહે છે—‘એણે એમ થાઓ’ ઇત્યાદિ. સિદ્ધાન્ત કહે છે કે અભેદમુતિનું, સ્વભાવ અપૂર્વ
અર્થ એ તાત્પર્ય છે તેથી એ મુતિ જોણ શાય એ યુક્ત નથી, અને ભેદમુતિઓ કલ્પિત ભેદ-
નો અનુવાદ કરે છે તેથી તેમજ પ્રત્યક્ષાદિ પણ તેને વિષે છે તેથી અને વિરુદ્ધ ધર્મો ભિન્ન ને
પ્રતિભિન્નની યોગ મિથ્યા છે તેથી એમ મુખ્ય જ એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે
અમે કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. ઈંદ્રિયનું જીવત્વ પ્રતિપાદ નથી—ઈંદ્રિય જીવ છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરવાનું નથી—કે એથી ઈંદ્રિયનો અભાવ થાય; પણ જીવતું ઈંદ્રિયત્વ પ્રતિપાદ છે. વળી
એમ અધિધારીનો અભાવ થશે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી; કારણ કે એકત્વ છે એમ પ્રયોગ
થયા પહેલાં અધિધારીનો ભેદ સ્વીકાર્યો છે એમ કહે છે—‘વળી ઈંદ્રિયના અભાવનો

સ્વી એ અધ્યાત્મદર્શન-આત્મવિષયક દર્શન છે; હવે દેવતા વિષે, આકાશ બ્રહ્મ છે એમ ઉપાસના કરવી), તેમજ 'આદિત્યો મહોત્સવેશ્વરઃ' [જાન્દો ૩૨૧૧] (આદિત્ય બ્રહ્મ છે એમ ઉપદેશ છે), 'સ યો નામ મહોત્સુપાસ્તે' [જાન્દો ૭૨૧૧] (તે જે નામને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે) ઇત્યાદિ પ્રતીક ઉપાસનાઓમાં સંશય થાય છે કે શું તેઓમાં પણ આત્માનું મહત્ત્વ કરવું યુક્ત છે કે નહિ? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? તેમાં પણ આત્માનું મહત્ત્વ કરવું એજ યુક્ત છે. શાધી? કેમકે મુતિઓમાં બ્રહ્મ આત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, પ્રતીકો પણ બ્રહ્મના વિકાર હોવાથી બ્રહ્મ થયે આત્મા થાય એ યુક્ત છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—પ્રતીકોને વિષે આત્મા તરીકે છુદ્ધિ કરવી નહિ; કારણ કે તે એટલે ઉપાસક વ્યસ્ત પ્રતીકોને આત્મા તરીકે ધારણે નહિ. બ્રહ્મના વિકાર હોવાથી પ્રતીકો બ્રહ્મ છે ને તેથી આત્મા છે એમ જે કહ્યું છે તે ખોટું છે; કેમકે પ્રતીકના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે; કારણ કે વિકારસ્વરૂપનો નાશ થયેજ નામાદિસમૂહ બ્રહ્મ છે એમ આશ્રિત છે; અને સ્વરૂપનો નાશ થયે નામાદિ પ્રતીક ક્યાંથી કે આત્મા તરીકે તેનું મહત્ત્વ ક્યાંથી? વળી બ્રહ્મ આત્મા હોવાથી બ્રહ્મદૃષ્ટિના ઉપદેશોમાં આત્મદૃષ્ટિ કદપચી યુક્ત નથી; કેમકે કર્તૃત્વ આદિનું નિરાકરણ થતું નથી. ખરેખર, કર્તૃત્વ આદિ સર્વ સંસારધર્મનું નિરાકરણ થયે બ્રહ્મ આત્મા છે આમ ઉપદેશ છે; અને તેના અનિરાકરણને લીધે ઉપાસનાનું વિધાન છે. એટલા માટે ઉપાસક પ્રતીકોના સમાન હોવાથી પ્રતીકોને વિષે આત્માનું મહત્ત્વ ઉપપન્ન થતું નથી. ખરેખર, 'સ્વયં અને સ્વસ્તિક એ અન્યોન્યાત્મક નથી; અને જેમ એ બંને મુવર્જાત્મક હોવાથી એક છે

એમ પ્રતીકોને વિષે પણ બ્રહ્મનો વિકાર હોવાથી જીવથી અભિન્ન જે બ્રહ્મ તેથી અભિન્ન હોઈ જીવથી અભિન્ન છે માટે અહંમદ કરવો એમ દૃષ્ટાન્તસંમતિથી પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષમાં પ્રતીકોપાસનાનો અહંમદોપાસનાથી કંઈ વિશેષ નથી; સિદ્ધાન્તમાં વિશેષ સિદ્ધિ એમ બેનાં ફળમાં વિશેષ છે. પ્રતીકોમાં એ આત્મા એમ અનુભવના જળથી અહંમદ થાય છે કે વસ્તુતઃ જીવથી પ્રતીક અભિન્ન છે માટે અહંમદ થાય છે? આવ પક્ષ યુક્ત નથી એમ કહે છે—'કારણ કે તે એટલે ઉપાસક' ઇત્યાદિ. બીજા પક્ષને પણ અસિદ્ધિથી દૂષિત કરે છે—'બ્રહ્મના વિકાર હોવાથી' ઇત્યાદિ. વિકારનું બ્રહ્મની સાથે સ્વરૂપે એક અયુક્ત છે. વસ્તુતઃ વિકારરૂપે નામાદિ બ્રહ્મ થાય એ યુક્ત નથી તેથી જેમ જીવત્વના જીવથી અર્થ છે. વસ્તુતઃ વિકારરૂપે નામાદિ બ્રહ્મ થાય એ યુક્ત નથી તેથી જેમ જીવત્વના જીવથી અર્થ છે. આ રીતે આર્ચનનો અભાવ થવાથી ઉપાસ્તિવિધિ નહિ થાય એવો ભાવ છે. વળી કહે છે; આ રીતે આર્ચનનો અભાવ થવાથી ઉપાસ્તિવિધિને વિષે પ્રવૃત્તિ કહેવી જોઈએ; બાધ થયે તો તે જીવ આદિનો બાધ થવા વગર ઉપાસ્તિવિધિને વિષે પ્રવૃત્તિ કહેવી જોઈએ; બાધ થયે તો તે અયુક્ત છે. આ રીતે બાધમૂલક જલૈકચક્ષાને દ્વાર કરી પ્રતીકોને વિષે અહંમદોપાસના કદપચી યુક્ત નથી; કેમકે બાધની સાથે વિરોધ થાય છે એમ કહે છે—'વળી બ્રહ્મ આત્મા હોવાથી' ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે જીવ ને પ્રતીક એ બેનો સ્વરૂપે અભેદ છે તેથી અને અહંમદને વિષે વિધિની મુતિ નથી તેથી અહંમદ નથી એમ ક્ષેપિત કહે છે—'એટલા માટે ઉપાસક'

૧ સોનાનું એક બાજુ ધરેલું; ૨ સોનાની આનિરિરોધ.

તેમ પ્રતીક ને ઉપાસક બ્રહ્માત્મક હોવાથી એક છે તેથી પ્રતીકના અભાવનો પ્રસંગ આવશે એમ અમે કહ્યું છે. એટલા માટે પ્રતીકોને વિષે આત્મદૃષ્ટિ કરાતી નથી જાણ

બ્રહ્મદષ્ટિસ્તર્કર્પાત્ ॥ ૫ ॥

(આદિત્ય આદિને વિષે) બ્રહ્મદષ્ટિ છે, ઉત્કર્ષથી ॥ ૫ ॥

તેજ ઉદાહરણોમાં અન્ય સંસાર થાય છે કે શું આદિત્ય આદિ દૃષ્ટિનો બ્રહ્મને વિષે આધાર કરવો કે બ્રહ્મદૃષ્ટિનો આદિત્ય આદિને વિષે? સાચી સંસાર થાય છે? કેમકે સામાનાધિકરણ હોવાથી કારણનું અવધારણ થતું નથી. ખરેખર, આદિ બ્રહ્મ-શબ્દનું આદિત્ય આદિ શબ્દો સાથે સામાનાધિકરણ ઉપસાધ્ય થાય છે; કેમકે 'આદિત્યો બ્રહ્મ' (આદિત્ય બ્રહ્મ છે), 'પ્રાણો બ્રહ્મ' (પ્રાણ બ્રહ્મ છે), 'વિષ્ણુબ્રહ્મ' (વિષ્ણુ બ્રહ્મ છે) એમ સમાન વિભક્તિ લેવામાં આવે છે. વળી આદિ તા-રિયક સામાનાધિકરણ સંભવતું નથી; કેમકે બ્રહ્મ ને આદિત્યશબ્દો જુદા જુદા અર્થના વાચક છે. ખરેખર, 'ગૌરમ્' (ગાય અર્થ છે) એમ સામાનાધિકરણ થતું નથી. પણ મૃદ અને શરાવ આદિની પેઠે બ્રહ્મ અને આદિત્ય આદિને વિષે પ્રકૃતિવિકારભાવથી સામાનાધિકરણ થશે. અમે કહીએ છીએ કે ના; કારણ કે એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ સાથે સામાનાધિકરણથી વિકારનો પ્રવિણ થાય, અને તેથી પ્રતીકના અભાવનો પ્રસંગ થાય એમ અમે કહ્યું છે. વળી ત્યારે એ પરમાત્માને લાગુ પાડું વાચક થાય અને તેવી ઉપાસનાનો અધિકાર બાધિત થાય. પરિમિત વિકારનું મહત્ત્વ પણ વ્યર્થ છે. તેટલા માટે 'બ્રહ્મણોઽમિયંચા-

ધ્વાદિ. એમ ક્યક અને સ્વસ્તિક સુવર્ણાત્માએ એક છે તોપણ પરસ્પર એક નથી, તેમ જલ અને પ્રતીક બ્રહ્માત્માએ એક છે તોપણ તેમનો ભેદ સમાન છે. એ ધર્મથી મિત્ર તેમનો અભાવ છે એમ નિષ્કલ થયે વસ્તુનું ભેદ છે તો ઉપાસનાનો ઉત્કર્ષ કરો ॥ એવો અર્થ છે. એકે ઉપાસક, જલના બ્રહ્મવિકાર નથી, મન વચેરે પ્રતીકો તો બ્રહ્મવિકાર છે, તોપણ અવ-રિષ્ઠ્ય લેવાથી જલનાત્માનું પ્રતીક સાથે સામ્ય છે એમ સમજવું ॥ ૪ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રતીકોપાસના વિષે કહ્યું જન્ય વિચારાય છે એમ બંને અધિકરણો વચ્ચે એક વિષયની સંપત્તિ છે. પૂર્વ અધિકરણમાં કહ્યું છે કે અહમલોપાસનામાં છે તેમ પ્રતીકોપાસનામાં અહમલોપાસના અનુષ્ઠાન નથી. આ અધિકરણમાં, પ્રતીકોપાસનાને વિષે જોને વિષે કોની દૃષ્ટિ કરવી એને વિષે જોને સંદેહ છે તેના પ્રતિ કહે છે—'બ્રહ્મદષ્ટિસ્તર્કર્પાત્'. પ્રથમપૂર્વક સંસાર-નું જાણ કહે છે—'સાચી સંસાર થાય છે?' બ્રહ્મ અને આદિત્યાદિ વચ્ચે 'આદિત્યો બ્રહ્મ' ઇલાદિમાં જે મુનિમાં સામાનાધિકરણ છે તે મુખ્ય નથી; કેમકે બ્રહ્મ ને વિદ્યાર એ લેની વચ્ચે અભેદ અનુષ્ઠા છે, જેમ જાણ ને અથની વચ્ચે અભેદ અનુષ્ઠા છે તેમ. તેમજ પ્રકૃતિવિરૂદ્ધિભાવને આધારે એ સામાનાધિકરણ છે એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ નથી; કેમકે વિદ્યારનો લાભ થઈ વાચક બ્રહ્મપર થાય. એ દષ્ટિ આપત્તિ છે એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ નથી; કેમકે 'નામ બ્રહ્મેત્યુપાસીત' એમ વિવિધક્રિયાનો વિરોધ થાય; અને પરિમિત જે નામ તેનું મહત્ત્વ

નરઃ' (બ્રાહ્મણ વૈશ્યાનર અગ્નિ છે) ઇત્યાદિની પેઠે અન્યત્ર અન્યદૃષ્ટિના અર્થ થયો એટલે ક્યાં ક્યાં દૃષ્ટિના અધ્યાસ કરવો એમ સંશય થાય છે. તેમાં નિયમ ન કેમકે નિયમકારક શાસ્ત્રના અભાવ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા આદિત્યાદિદૃષ્ટિ જ બ્રહ્મને વિષે કરવી એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે એ રીતે આદિત્યાદિદૃષ્ટિ બ્રહ્મ ઉપાસિત થાય છે અને બ્રહ્મની ઉપાસના પ્રયોગનવાળી થાય છે એમ શાસ્ત્ર મર્યાદા છે. તેટલા માટે આદિત્યાદિને વિષે બ્રહ્મદૃષ્ટિ નથી એમ. એમ પ્રાપ્ત થાય છે. કહીએ છીએ—આદિત્યાદિને વિષે બ્રહ્મદૃષ્ટિ જ એમ. શાથી? ઉત્કર્ષ એ રીતે આદિત્યાદિ ઉત્કર્ષે વિચારાયલા થાય છે; કેમકે તેમને વિષે ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિ અધ્યાસ છે. એ રીતે લૌકિક ન્યાય અનુમત થાય છે; કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિના નિષ્કૃષ્ટ વિષે અધ્યાસ કરવો એવો લૌકિક ન્યાય છે; જેમકે સારથિને વિષે 'રાજદૃષ્ટિ' લૌકિક ન્યાય અનુસરવો યુક્ત છે; કેમકે વિપર્યયને વિષે પ્રત્યવાયનો પ્રસંગ આવે ખરેખર, સારથિદૃષ્ટિથી જેનો પરિમહ ક્યો છે એવો 'રાજ' નિષ્કૃષ્ટ કરાતો, કલ્પ કરતો નથી. પણ શાસ્ત્રપ્રમાણ્યને લીધે આદિ પ્રત્યવાયના પ્રસંગની રોકા કર નહિ, અને લૌકિક ન્યાયથી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિના નિયમ કરવો યુક્ત નથી. એને વિ કહીએ છીએ—શાસ્ત્રાર્થ નિર્ધારિત હોય તો એ એ પ્રમાણે થાય. પણ તે સંકેત હોય તો તેના નિર્ણય પ્રતિ લૌકિક પણ ન્યાય આશ્રય કરાતો વિરુદ્ધ થતો નથી તેથી ઉત્કૃષ્ટદૃષ્ટિના અધ્યાસ એ શાસ્ત્રનો અર્થ છે એમ અવધારણ થાય છે એટલે નિષ્કૃષ્ટ દૃષ્ટિના અધ્યાસ કરનાર પ્રત્યવાય પામે છે એમ ઘટતું થાય છે. વળી શાસ્ત્ર આદિ શબ્દો પ્રથમ નિર્દિષ્ટ છે તેથી તેઓ મુખ્યાર્થમાં છે એમ મહત્ત્વ કરવું યુક્ત છે, કેમકે તેમાં વિરોધ નથી. સ્વાર્થમાં—મુખ્યાર્થમાં જેની વૃત્તિ છે એવા તે શબ્દો જ્યુદ્ધિ અવરુદ્ધ થઈ—રોકાઈ એટલે તે જ્યુદ્ધિમાં પાછળથી ઊતરતા મહત્ત્વશબ્દને મુખ્ય વૃત્તિથી—મુખ્ય અર્થમાં—સામાનાધિકરણ ન હોવાથી બ્રહ્મદૃષ્ટિનું વિધાન કરવું યુક્ત.

અનર્થક થવાનો પ્રસંગ આવે; કેમકે બ્રહ્મપરત્વ હોય તો સર્વે મહત્ત્વ એમ વક્તવ્ય છે. એટલા માટે પરિશેષથી અધ્યાસજ્ઞ સામાનાધિકરણનું કારણ છે; અને અધ્યાસને વિષે નિયમક નથી સંશય થાય છે એવો અર્થ છે. ઉત્કૃષ્ટ ને નિષ્કૃષ્ટમાં નિષ્કૃષ્ટ ઉપાસ્ય છે, ક્ષવત્ છે તે એ ન્યાય નિયામક છે એમ અભિરુચિથી કહે છે—'અથવા આદિત્યાદિદૃષ્ટિ જ બ્રહ્મને વિષે કરવી' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષમાં વિકારદૃષ્ટિથી બ્રહ્મની ઉપાસિતની સિદ્ધિ એ ફળ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો વિકારદૃષ્ટિથી બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે તેથી નિકર્ષપ્રાપ્તિ થવાથી ક્ષવત્ત્વ સિદ્ધ થતું નથી માટે વિકારજ્ઞ ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી ઉપાસ્ય છે એ ફળ છે. વળી લૌકિક ન્યાયથી અવિરોધ અર્થનો સંભવ છે તો વિરુદ્ધ અર્થ બ્રહ્મ નથી; પ્રત્યવાયનો પ્રસંગ આવે તેથી. વળી 'આદિત્ય મહત્ત્વ' ઇત્યાદિમાં આદિત્યજ્ઞાદિ પ્રથમ શ્રુત છે તેને વિરોધી ઉત્પત્ત મયકો ન હોવાથી તે મુખ્ય અર્થમાં હોવાજ ન્યાય છે; અને મહત્ત્વશબ્દમાં દૃષ્ટિવશત્વા લેવી ન્યાય છે; એટલે આદિત્યાદિ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી ઉપાસ્ય છે એવોજ વાસ્તવિક છે એમ કહે છે—'વળી આદિત્ય આદિ શબ્દો પ્રથમ નિર્દિષ્ટ છે' ઇત્યાદિ. મહત્ત્વશબ્દજ્ઞ બ્રહ્મદૃષ્ટિના અર્થમાં છે એને માટે અન્ય

અર્થેન અવરિચ્ય ધાય ઉ. વળી પ્રણશબ્દની પડી દત્તિશબ્દ ॥ તેથી પણ પ્રણ-
શબ્દનો એવો અર્થ ન્યાય ઉ. એમકે 'પ્રણેષાદેશઃ' (અર્થ તરીકે ઉપદેશ ॥),
'પ્રણેયુગ્મણિ' (અર્થ તરીકે ઉપામના કરવી), 'પ્રણેયુગ્મણે' (અર્થ તરીકે
ઉપામો ॥) એમ અર્થે દત્તિશબ્દ પ્રણશબ્દ ઉપારે ઉ—પ્રણશબ્દથી ૫૨ દત્તિશબ્દ
કરે ઉ, અને આદિત્યઆદિ શબ્દોને મુદ્' ઉપારે ઉ. નેતા આરે એમ 'મુદિત્વા
જ્ઞાનમિતિ પ્રણેયિ' (હીપને દત્ત તરીકે પ્રતીત કરે ઉ) એમાં મુદિત્વાશબ્દ મુ-
નિવાય ઉ, પણ જ્ઞાનશબ્દનો જ્ઞાનપ્રતીનિરૂપ અર્થ ઉ; કેમકે એ દત્ત ઉ એમ
માત્ર ને પ્રતીનિરૂપ કરે ઉ, તેમાં કૃદ્' દત્ત નથી; એ પ્રમાણ આદિત્યારિને પ્રણ
તરીકે પ્રતીત કરવા એમ સમજાય ઉ, વાસ્તવે ૫૭ દ્વિતીયાના નિર્દેશથી ઉપા-
મિત્વિવાથી આદિત્યારિ વ્યાખ્યાન ધાય ॥ એમ દર્શાવે ઉ—'જ વ વળમંચ વિગ્-
નાદિત્ય પ્રણેયુગ્મણે' [છાન્દોગ શાખા ૩] (ને જે કૃદ્' એ એવા થયાના મદિમા-
વાજાને જાણીને આદિત્યને પ્રણ તરીકે ઉપારે ઉ | તે તદ્વાચ પ્રાપ્ત કરે ઉ |) અને
'જઃ જ્ઞાનત્ય પ્રણેયુગ્મણે' [છાન્દોગ ઉપાશ ૩] (જે સંકલ્પને પ્રણમુદિત્વિ ઉપારે ઉ)
એમ. આદિ પ્રણેયુગ્મણાનો આદર કરવો એક એ દત્તવત્તને આરે એમ જે કૃદ્
ઉ ને અનુજ ઉ; કેમકે ઉજ ન્યાયથી આદિત્યારિ ઉપારે ઉ એમ સમજાય ઉ,
જ્ઞા તે અનિધિ આદિના ઉપાસનમાં ॥ તેમ આદિત્ય આદિના ઉપાસનમાં પ્રણજ
આપણે, ચર્ચાપણ ઉ તેથી; અને એ 'વલ્લભાનુપ્રભા' [પ્રણમૂગ્મણાશ્વર ૮] એમાં
વર્ણવેલું ઉ, આદિ એવું પ્રણનું ઉપાસ્ત્રવ ઉકે પ્રતીકોમાં તેની દૃષ્ટિનું અપારોપણ
ઉ. એમ પ્રતિમા આદિમાં વિષ્ણુ આદિનું ઉ ॥ ૫ ॥

તેનું કહે ઉ—'વળી પ્રણશબ્દની પડી દત્તિશબ્દ ઉ' હતાકે એની પડી દત્તિશબ્દ
શબ્દો એવો એવો શબ્દ સમજાનાકાર કરેલી કિલ્લો લખ્યો ધાય ઉ એમ લોકમા પ્રસિદ્ધ
ઉ એવો અર્થ ઉ. વળી દ્વિતીયા વિભક્તિની કૃતિ ઉ તેથી પણ આદિત્ય આદિ ઉપાસિના
કરે ઉ એમ કહે ઉ—'વાસ્તવે ૫૭ દ્વિતીયાના નિર્દેશથી' હતાકે, ઉત્પદ્ય ઉપારે
ઉ એ ઉજ ન્યાયનો અનુવદ કરે ઉ—'આદિ પ્રણેયુગ્મણાનો આદર કરવો એક એ'
હતાકે. દ્વિતીયાકૃતિ, હિત્તુનિ, ને લૈકિક ન્યાયથી ઉજ ન્યાયનો લાય છે એમ કહે ઉ—
'ને અનુજ ઉ' હતાકે. પ્રણ એ અનુવદ્ય છે તો જ્ઞાનાના શી રીતે છે તેને વિષે કહે
ઉ—'જ્ઞા તે અનિધિ આદિના ઉપાસનમાં' હતાકે. વળી એની દૃષ્ટિથી વિગ્નાને
ઉત્તર ધાય ઉ તે પ્રણ વિષે ૫૭ ઉપારે ઉ એમ કહે ઉ—'આદિ એવું પ્રણનું
ઉપાસ્ત્રવ ઉ' હતાકે ॥ ૫ ॥

આદિત્યાદિમતયશ્ચાક્ષ ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

(ઉદ્ગ્રીયાદિને વિષે) આદિત્યાદિ બુદ્ધિ કરવી; અંગને વિષે

(કર્મસમૃદ્ધિ) ઉપપન્ન થાય છે તેથી ॥ ૬ ॥

‘ય વ્યાગ્રી તપતિ તમુદ્ગ્રીયમુપાસીત’ [છાન્દોગ ૧૩૩૧] (એ એ આદિત્ય તપે છે તેની ઉદ્ગ્રીય તરીકે ઉપાસના કરવી), ‘લોકેષુ પઞ્ચવિધં સામોપાસીત’ [છાન્દોગ ૨૨૨૧] (લોકમાં-પૃથિવી આદિમાં-પંચભક્તિબેદથી પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી), ‘વાચિ સામવિધં સામોપાસીત’ [છાન્દોગ ૨૮૮૧] (વાણીને વિષે સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી), ‘ઇયમેયર્ગેન્નિ સામ’ [છાન્દોગ ૧૪૬૧] (એ પૃથિવીના ત્રણ છે, તેમજ અગ્નિ સામ છે) ઇત્યાદિ અંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનામાં સંશય થાય છે કે ગું આદિત્યાદિને વિષે ઉદ્ગ્રીયાદિદુષ્ટિનું વિધાન છે કે ઉદ્ગ્રીયાદિને વિષે આદિત્યાદિદુષ્ટિનું એમ. તેમાં નિયમ નથી, નિયમનું કારણ નથી તેથી, એમ પ્રમાણ થાય છે; કારણ કે આદિ બ્રહ્મની જે કેઈને ઉત્કર્ષ અવધારણા નથી. ખરેખર, બ્રહ્મ સમસ્ત જગતનું કારણ છે તેથી તેમજ અવધુનપારમત્વ આદિ મુદ્દાનો ધ્યાન છે તેથી આદિત્ય આદિથી ઉત્કૃષ્ટ છે એમ અવધારણા કરવું રાખ્ય છે. પણ આદિત્ય, ઉદ્ગ્રીય આદિમાં, ‘એ બધામાં વિકારત્વનો અવિશેષ છે તેથી, ઉત્કર્ષવિશેષનું અવધારણા કરવા માટે કંઈ કારણ નથી. અથવા ઉદ્ગ્રીયાદિબુદ્ધિનો આદિત્યાદિને વિષે નિયમ આરોપ કરવો જોઈએ. સાથી? કારણ કે ઉદ્ગ્રીયાદિ કર્માત્મક છે, અને કર્મથી ફલપ્રાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ઉદ્ગ્રીયાદિબુદ્ધિથી ઉપાસના કરાના આદિત્યાદિ કર્માત્મક થઈ ફળના લેણુ થશે. તેમજ ‘ઇયમેયર્ગેન્નિ સામ’ [છાન્દોગ

પૃથિવી, અગ્નિ, અન્તરેશ્વ, આદિત્ય, ને યુ એ નામના લોકોને વિષે વિધાર, પ્રભાવ, ઉદ્ગ્રીય, પ્રતીકાર, અને નિધન એ અંશોથી વ્યાપ્તિ સામ છે. એ પાંચ ભેદની સાથે અગ્નિ ને ઉપદ્રવ એ બે સામભક્તિ સાથે સાત પ્રકારનું સામ છે એવો ભેદ છે. લોકોપદ્રિષ્ટિ પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી. સાત પ્રકારનું સામ વાણીને વિષે ઉપારવ છે; વાણીવિષ્ટિ સ્વયં ઉપારવ છે એવો અર્થ છે. અનાગ્નિન ઉપાસનોને કહી વિશેષ ઉપવચ્ચ થશે નથી તેથી સ્વયં કહે છે—અગ્નિ માથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓમાં’ ઇત્યાદિ. પૂર્વે અગ્નિના કહી જે ઉત્કર્ષનું અવધારણા થતુ નથી તેથી અનિવચ્ય છે એમ પ્રત્યુદાહરણથી પૂર્વપક્ષ કહે છે—તેમાં નિયમ નથી’ ઇત્યાદિ. વિદ્યાર્થ આદિત્યાદિથી કર્મરૂપ ઉદ્ગ્રીયાદિને ફળનો અનિવાર્ય છે તેથી ઉદ્ગ્રીયાદિને આદિત્યાદિથી ઉત્કર્ષ છે એમ ઉત્કર્ષભાવ સ્વીકારી મુખ્ય પૂર્વપક્ષ કહે છે—અથવા ઉદ્ગ્રીયાદિ બુદ્ધિનો’ ઇત્યાદિ. ને ને પશુની ચિદ્રિજ પૂર્વપક્ષ ને ઉત્કર્ષરૂપ ફળ સંવચનું. વળી અનન આદિત્યાદિને વિષે અવદૃષ્ટિ કરવી એને વિશે અંગરથક પદનો પ્રયોગ એ વિન છે—પૃથિવી ને અગ્નિને વિષે ત્રણ ને સામ સમનો પ્રયોગ એ વિન છે એવ કહે છે—તેમજ ‘ઇયમેયર્ગેન્નિ સામ’ ઇત્યાદિ. ‘તદ્વેદદેવજ્ઞા’ એ ને એ અગ્નિ-ત્રણ ને એ પૃથિવી-૫ ત્રણને વિષે સ્વચ્છૂદ-ઉપર રહેવું છે. ત્રણને વિષે સામની જે

રાદાર] (એ પૃથિવીજ ઋક્ષ છે, તેમજ અગ્નિ સામ છે) એમાં 'તદેતદેતસ્યામુચ્ય-
ધ્યુદં સામ' [છાન્દોઃ રાદાર] (તે એ અગ્નિ નામનું સામ એ પૃથિવી ઋક્ષને વિષે
ઉપર રહેલું છે) એના ઋક્ષરાજ્યથી પૃથિવીનો નિર્દેશ કરે છે, અને સામન શ-
બ્દથી અગ્નિનો નિર્દેશ કરે છે; અને તે, પૃથિવી ને અગ્નિને વિષે ઋક્ષદૃષ્ટિ ને સામ-
દૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છામાં સંભવે છે, ઋક્ષ ને સામને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ ને અગ્નિદૃષ્ટિ
કરવાની ઇચ્છામાં સંભવતું નથી. અરેખર, સારથિને વિષે રાજદૃષ્ટિ કરવાથી સાર-
થિના અર્થમાં રાજરાજ્ય ગૌણ થાય છે, રાજાના અર્થમાં સારથિરાજ્ય ગૌણ થતો
નથી. વળી 'લોકેષુ પઞ્ચવિધં સામોપાસીત' [છાન્દોઃ રારાર] (લોકમાં—પૃથિવી
આદિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી) એમ અધિકરણનો નિર્દેશ છે
તેથી થોડને વિષે સામનો અધ્યાસ કરવો યુક્ત છે એમ પ્રતીત થાય છે. 'एतद्वा-
यमं ब्राह्मेण प्रोक्तम्' [છાન્દોઃ રારાર] (એ ગાયત્ર સામ બ્રાહ્મણે વિષે પ્રોત છે)
એ શ્રુતિ એજ દર્શાવે છે. વળી 'मादित्यो ब्रह्मेत्यादेयः' [છાન્દોઃ રારાર] (આ-
દિત્ય બ્રહ્મ છે એમ ઉપદેશ છે) ઇત્યાદિમાં પ્રથમ નિર્દિષ્ટ આદિત્ય આદિને વિષે
ચરમનિર્દિષ્ટ બ્રહ્મનો અધ્યાસ કર્યો છે; અને 'पृथिवी हिंकारः' [છાન્દોઃ રારાર]
(પૃથિવી હિંકાર છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પૃથિવી આદિ પ્રથમ નિર્દિષ્ટ છે અને
હિંકાર આદિ ચરમનિર્દિષ્ટ છે. એટલા માટે અનંત આદિત્યાદિને વિષે અક્ષુદ્ધિનો
નિર્દેશ છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અગ્ને કહીએ છીએ—ઉગ્રીયાદિ અંગાને વિષે
આદિત્યાદિશુદ્ધિ કરવી યુક્ત છે. શાથી? ઉપપતિ છે તેથી; કારણ કે એ પ્રમાણે
અપૂર્વ સંનિકર્ષથી આદિત્યાદિશુદ્ધિથી સંસ્કાર કરાતા ઉગ્રીયાદિને વિષે કર્મની સ-
મૃદ્ધિ ઉપપન્ન થાય છે. 'तदेव विषया करोति ब्रह्मोपनिषदा तदेव धीर्यपसतं
भवति' [છાન્દોઃ રારાર] (વિજ્ઞાનથી યુક્ત થઈ, બ્રહ્મા રાખી, ઉપનિષદથી-

પૃથિવીને વિષે અગ્નિ દેખાય છે; એથી સામથી પૃથિવીજ ઋક્ષ છે, અગ્નિજ સામ છે એમ
ધ્યાન વિહિત છે. તેમાં એ ઋક્ષસામાયક કર્મને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ ને અગ્નિદૃષ્ટિ ન થાય તો
પૃથિવી ને અગ્નિને વિષે ઋક્ષદ ને સામપદનો પ્રયોગ ન થાય એને વિષે દુશાન્ત કહે છે—
'अरेखर, सारथिने विषे राजदृष्टि करवायी' ઇત્યાદિ. ઋક્ષને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ ને સા-
મને વિષે અગ્નિદૃષ્ટિ ઇષ્ટ હોય તો વિપરીત પ્રયોગ થાય; તેટલા માટે પૃથિવીને ને અગ્નિને વિષે
ઋક્ષરાજ્યને ને સામરાજ્યને પ્રયોગ અન્યથા અનુપપન્ન છે માટે પૃથિવીને ને અગ્નિને વિષે
કર્મના અંતરજાત ઋક્ષને ને સામનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. વિષયસમ્પ્રતીતી
પણ એમ જ એમ કહે છે—'वणी 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत'' ઇત્યાદિ. ગાય-
ત્રસંગક સામ છે. વળી પૂર્વ અચેતરણમાં સિદ્ધાન્તમાં દર્શાવેલ અભાવી પણ એમ જ એમ
કહે છે—'वणी 'मादित्यो ब्रह्मेत्यादेयः'' ઇત્યાદિ. ગાય પૂર્વપથ દ્વયે સિદ્ધાન્ત કરે
છે કે અનંતશુદ્ધિથી અંગે ઉપસ્થ છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અગ્ને કહીએ છીએ' ઇત્યાદિ.
ઉપાસનાનું કર્મસમૃદ્ધિ એ કૃત શ્રુતિ કહે છે અને એ કર્મસમૃદ્ધિ ઉપાસનાથી અંગેનો સંસ્કાર
થાય સારે ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે અંગે સમૃદ્ધિને અનુદાન. પ્રદાન કર્મનું અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે
છે એવો અર્થ છે. એમ ગ્રેયણુ શુદ્ધિથી શીદિ આદિ સંસ્કૃત થઈ તેને વિષે કર્મનું અપૂર્વ

યોગથી યુક્ત થઈ બે કર્મ કરે છે તેજ કર્મ અવિદ્યાના કર્મ કરતાં અધિક ફળવાળું થાય છે) એમ વિદ્યા કર્મસમૃદ્ધિના હેતુ છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. પણ કર્મસમૃદ્ધિ એ જેનું ફળ છે એવાં ઉપાસનામાં એમ થાયો, પણ 'જ્યેષ્ઠત્વે વિદ્વાંલોકેષુ પચ્ચ-વિધં સામોપાસ્તે' [છાન્દોગ ૨૧૨૨] (બે એ એ પ્રમાણે જાણી લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે છે તેને { ઊર્ધ્વ ને આવૃત્ત લોકો—ગતિ ને આગતિના લોકો સ્થાન તરીકે વ્યવસ્થિત થાય છે }) ઇત્યાદિ સ્વતન્ત્ર ફળવાળી ઉપાસનાઓમાં કેમ ? તેમાં પણ અધિકૃતનો અધિકાર છે તેથી પ્રકૃત અપૂર્વના સંનિર્કર્ષથીજ ફળની કલ્પના યુક્ત છે, ગોદાહન આદિમાં નિયમ છે તેની પેઠે. વળી આદિત્યાદિ દ્વિતીય કલ્પના છે તેથી, કર્માત્મક ઉદ્રીયાદિથી તેઓ ઉત્પદ્ય છે એમ ઉપપન્ન છે; કારણ કે શ્રુતિઓમાં આદિત્યાદિની પ્રાપ્તિ એ કર્મનું ફળ છે એમ ઉપદેશ છે. વળી 'મોમિત્યેતદક્ષરમુદ્રીયમુપાસીત' [છાન્દોગ ૨૧૨૨] (મોમ એ વર્ણાત્મક ઉદ્રીયની ઉપાસના કરવી), 'સલ્લેતસ્યૈવાસરસ્યોપચ્યાલ્યાનં મયતિ' [છાન્દોગ ૨૧૨૧૦] (એજ સ્નાન કરવી), 'સલ્લેતસ્યૈવાસરસ્યોપચ્યાલ્યાનં મયતિ' [છાન્દોગ ૨૧૨૧૦] (એજ ઉદ્રીયસંસક અક્ષરનું ઉપવ્યાખ્યાન છે) એમ ઉદ્રીયનોજ ઉપાસ્ય તરીકે ઉપક્રમ કરીને આદિત્યાદિબુદ્ધિનું વિધાન કરે છે. ઉદ્રીયાદિબુદ્ધિથી ઉપાસન કરાતા આદિત્યાદિ કર્માત્મક થઈ ફળ કરશે એમ બે કહ્યું છે તે અચુક્ત છે; કેમકે ઉપાસના જાતેજ કર્મ હોઈ ફળ ઉત્પન્ન કરે એ યુક્ત છે; તેમજ આદિત્યાદિભાવથી વિચારાતા

ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ પ્રકૃત કર્મના અપૂર્વના સંનિધાનને લીધે ઉદ્રીયાદિ આદિભાવિબુદ્ધિથી સંસ્કાર પામી ઉદ્રીયાદિની કર્મસમૃદ્ધિ ઉપપન્ન થાય છે. તેટલા માટે કર્મસમૃદ્ધિરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય માટે અંગોને વિષે અનંગબુદ્ધિ કરવાની છે એવો અર્થ છે. હવે સંકેત કરે છે કે જ્યાં કર્મસમૃદ્ધિરૂપ ફળ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે અંગોમાં અનંગબુદ્ધિ થાયો; કેમકે આદિત્યાદિ-શ્રુતિથી સંસ્કૃત થયલાં અંગો કર્માતિસયના હેતુ છે. પણ સ્વતન્ત્ર ફળવાળી ઉપાસનાઓમાં શ્રી રીતે શ્રુતિ કરવી એનો વિવેક નથી. જ્યાં ઉપાસનાઓનું ફળ પ્રકૃતકર્મના અપૂર્વ, સંનિ-કૃષ્ટ અંગદ્વારાની અપેક્ષાએ શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં ફળની ઉપપત્તિને માટે અંગો ઉપાસ્ય થાયો; પણ તેથી અપેક્ષા વગર લોકો ઉપાસનાઓમાં ઉપાસ્યનો વિવેક થી રીતે એવી પેઠા કરે છે—'પણ કર્મસમૃદ્ધિ એ જેનું ફળ છે' ઇત્યાદિ. જેમ સ્વતન્ત્ર, પશુફળ-સંકેત કરે છે—'પણ કર્મસમૃદ્ધિ એ જેનું ફળ છે' ઇત્યાદિ. તેમ લોકો ઉપાસનાઓમાં ફળ છે વાળા ગોરોહનનું અંગદ્વારાની અપેક્ષાએજ ફળ હઈ છે, તેમ લોકો ઉપાસનાઓમાં ફળ છે તેવાં ઉપાસનોમાં પણ કર્મના અપૂર્વ અંગદ્વારાજ ફળની કલ્પના યુક્ત છે; કેમકે કર્મને વિષે અનિષ્ટ થયલાનોજ અમાત્રિન ઉપાસનાઓમાં અધિકાર છે; તેટલા માટે અંગોજ ઉપાસ્ય છે એમ સમાધાન કરે છે—'તેમાં પણ અધિકૃતનો અધિકાર છે તેથી' ઇત્યાદિ. ઉત્કર્ષનું અવધારણું થતું નથી, માટે અનિયમ છે એમ બે કહ્યું છે તેનું નિરસન કરે છે—'વળી આદિત્ય આદિ દ્વિતીય કલ્પના છે તેથી' ઇત્યાદિ. તેમજ ઉપક્રમના વગરથી પણ અંગ ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે—'વળી 'મોમિત્યેતદક્ષરમ' ઇત્યાદિ. દ્વિતીય પૂર્વપક્ષની ઉપપત્તિને કારણે દ્વિતીય કલ્પના કરે છે—'ઉદ્રીયાદિબુદ્ધિથી ઉપાસન કરાતા' ઇત્યાદિ. સિદ્ધ આદિત્યાદિ-સ્વરૂપે કર્મોની દૃષ્ટિને વિષે કર્મત્વની દાનિ થશે એવી સંકેતનું નિરાકરણ કરે છે—'તેમજ આદિત્યાદિભાવથી વિચારાતા' ઇત્યાદિ. માત્રવકને વિષે અનિષ્ટિની પેઠે ઉદ્રીયાદિને વિષે આદિત્યાદિબુદ્ધિ જોવાથી કર્મત્વનો અભિભવ થશે નથી, માટે અંગોને વિષે અનંગ-બુદ્ધિ અવિરુદ્ધ છે એવો આશય છે. પ્રયોગની અનુપપત્તિ કહી છે તેનું નિરસન કરે છે—

ઉઝીધારિકામાં આ છે તે કર્માન્ત દોષાપણનો અપાઘ થયો નથી. 'તદેતદેતન્મા-
મુષ્ણમૂદં સામ' [છાન્દો ૧૧૧૧] (ને એ અગ્નિ નામનું સામ એ પૃથિવી જ-
હને વિષે ઉપર રહેલું છે) એ તો પૃથિવી ને અગ્નિને વિષે જ્ઞાન ને સામ રાજનો
પ્રયોગ સારવિશિષ્ટ છે. લક્ષણ તો જેમ સંભવે તેમ સંનિષ્ટ કે વિપ્રકૃષ્ટ સ્વાર્થની
સાધે સંજન્યથી પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં ભેડે જ્ઞ ને સામને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ ને
અગ્નિદૃષ્ટિ કરવાની રચના છે. તોપણ પ્રસિદ્ધ જ્ઞ ને સામનું બેઠાંથી અનુદીર્ઘન છે
તેથી ને પૃથિવી અને અગ્નિનું સંનિધાન છે તેથી જ્ઞ ને સામ રાજનો એ પ્રયોગ
પૃથિવી ને અગ્નિને વિષે છે જ્ઞ ને સામની સાધે સંજન્ય છે તેથી એમ નિશ્ચય
થાય છે; કારણ કે સારવિશિષ્ટને પણ કોઈક કારણથી ઉપચારથી રાજનો અર્થ ન
હોતાં અધ્યાત્મી રાજાથી નહિ. 'દ્યમેવર્જ્' [છાન્દો ૧૧૧૧] (આજ જ્ઞ છે)
એ, અગ્નિના ન્યાસ પ્રમાણે જ્ઞ એજ પૃથિવી છે એમ અવધારણ કરે છે; કારણ
કે પૃથિવી જ્ઞ છે એમ અવધારણ કરાવતું હોય તો એ જ્ઞજ છે એમ અગ્નિ-
દેવો ન્યાસ થાય. 'વણં વિદ્વાન્ સામ ગણતિ' [છાન્દો ૧૧૧૩] (જે એ પ્ર-
માણે જાણી સામનું ગણ કરે છે) એ અંશામિત વિજ્ઞાનનોજ ઉપસંહાર કરે છે,
પૃથિવ્યાદિને આમિત વિજ્ઞાનનો નહિ. તેમજ 'લોકેષુ વજ્રવિષં સામોપાસીત'

'તદેતદેતન્મામુષ્ણમૂદં સામ' દલ. ૩. લક્ષણ. બીજા જે સમન્થ તે કરે છે—લક્ષણ
તો જેમ સંભવે તેમ' દલ. ૩. 'ગજાયાં યોગ' (ચરામાં બાડીયું ઝુંપું) એમાં સંનિ-
ષ્ટસંયોગપણ સમન્થથી તીરના અર્થમાં લક્ષણ છે; 'અગ્નિર્મોલવક' (મલુવક અગ્નિ છે)
એમાં અગ્નિના રહેલા દુષિન્વદિ કુતુબસ્થપ પરપરાસમન્થથી લક્ષણ એવામાં આવે છે. તેમજ
જ્ઞ ને સામને વિષે પૃથિવીદૃષ્ટિ ને અગ્નિદૃષ્ટિના વધમાં પણ જ્ઞપદથી ને સામ-
પદથી પેદાના વચ્ચેના કલ્પનાનામના પરપરાસમન્થથી પૃથિવીના અર્થમાં ને અગ્નિના અ-
ર્થમાં લક્ષણ મુખ છે એવો અર્થ છે. પણ પ્રતીકાવચ પદની પેલના અર્થમાં લક્ષણ મુખ
નથી; કેમકે સારવિશિષ્ટ રાજના અર્થમાં પ્રવૃત્ત થયો નથી એમ સજા કરે છે—'તેમાં ભેડે
જ્ઞ ને સામને વિષે' દલ. ૩. તોપણ જ્ઞ ને સામના સમન્થથી પૃથિવી ને અગ્નિને
વિષે, 'જ્ઞ જ્ઞને વિષે સામ અર્થ છે' એમ એ જ્ઞસામપદનો પ્રયોગ જેવો અન્યથ
છે. પણ કુચ્ચર્ચક કેમ દેવ નથી એ સંજન્ય નિરાકરણ કરે છે—'પ્રસિદ્ધ જ્ઞ ને સામનું'
દલ. ૩. 'તન્મામુષ્ણમૂદં સામ' (તેટલા માટે જ્ઞને વિષે સામ ઉપર વિરા છે) એમાં
જ્ઞ ને સામ બન્નેની કુચ્ચ અર્થમાં પૃથ્વી દૃષ્ટિ છે તેથી 'તદેતત્સામ' એમાં પણ એ તેનું
કુચ્ચ અર્થમાં પણ કરવાથી કુનરજિ થાય. એટલા માટે પ્રતીકાનેદૃષ્ટિથી પૃથિવી ને અગ્નિ
એ પ્રતીકાના સનિધાનમાં છે તેથી તેનેજ વિષે પ્રતીકાપદનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેનો અર્થ દેવ
કરવા માટે એવો અર્થ છે. ભારે સારવિશિષ્ટ પણ રાજના અર્થમાં થયો તેને માટે કરે છે—
'સારવિશિષ્ટને પણ કોઈક કારણથી' દલ. ૩. જેને પ્રયોગ હોય તેનું કંઈક પણ નિમિત્ત
કહેવું મુખ છે; પણ નિમિત્ત છે માટે પ્રયોગ ઉપજવો મુખ નથી એવો ભાવ છે. સારવિશિષ્ટ
કર્મ રમયમાં જાડી ભારે રાજજ કરે છે ભારે સારવિશિષ્ટ રાજને વિષે પણ વપરાય
છે એવો વ્યકરણ છે. જ્ઞ જ્ઞને વિષે પૃથિવ્યાદિદૃષ્ટિ છે તેને માટે અન્ય દેવ કરે છે—
'દ્યમેવર્જ્' દલ. ૩. સજ્ઞથી હોયે ઉપરજ જેમ જે કર્યું છે તેનું નિરસન કરે છે—
'તેમજ 'લોકેષુ' દલ. ૩. સામનાએ—સામ તરીકે હોયેની ઉપસના કરવી એમ

આ પ્રાયણાત્ તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘પ્રાયણપર્યન્ત (પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી); કારણ કે તેમાં
પણ (શ્રુતિ) જોવામાં આવે છે ॥ ૧૨ ॥

આથ અધિકરણમાં એવું અવસ્થિત થયું છે કે સર્વ ઉપાસનાઓમાં આવૃત્તિ આદરવી, તેમાં જે ઉપાસનાઓ સમ્યગ્દર્શનને અર્થે છે તેઓ અવધાત આરંભ પેઠે કાર્યમાં પર્યવસાન પામે છે તે ઉપાસનાઓની આવૃત્તિનું પરિમાણ જાણવું છે; કેમકે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય નિષ્પન્ન થયું એટલે કોઈ પણ અન્ય યતનું શરૂ કરવું શક્ય નથી; કારણ કે અનિયોજ્ય બ્રહ્મને વિષે આત્મા તરીકે જેની પ્રતિષ્ઠા છે તે શાસ્ત્રનો અવિષય છે. પણ જે ઉપાસનાઓનું ફળ અસ્થુલ્ય છે તેને વિષે વિચાર થાય છે કે શું કેટલોક વખત પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરી અરકયું કે જીવન પર્યન્ત આવૃત્તિ કરવી એમ. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? કેટલોક કાળ પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરી તેનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે આવૃત્તિવિરિણ ઉપાસનશબ્દાર્થ એથી શરૂ થઈ શકે છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—પ્રાયણપર્યન્તજ પ્રત્યયની આવૃત્તિ કરવી; કારણ કે અન્ત્ય પ્રત્યયને લીધે અદૃષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરેખર, અજ્ઞાનમાં ઉપસોગ્ય ફળને ઉત્પન્ન કરતાં કમો તેને અતુરૂપ ભાવનાવિજ્ઞાનનો આદર કરે છે—‘સવિજ્ઞાનો મયતિ સવિજ્ઞાનમેવાન્વયક્રામતિ’ [બ્રહ્મ ૭ ધાધાર] (ભાવનામય વિજ્ઞાન-ફળની સ્ફુરણ, તે વિજ્ઞાનવાળો થાય છે, વિજ્ઞાનસહિત ફળનું અનુભવન કરે છે), ‘યચિત્તસ્તેભ્ય પ્રાણમાયાતિ પ્રાણસ્તેજસા યુક્તઃ । સહાડડત્મના યદ્યપિ સંકલ્પિતં લોકં નયતિ ॥’ [મશ્નો ૩૧૦] (મરણકાળે જે ચિત્તવાળો થાય છે તે

પૂર્વ અધિકરણમાં જેમ દિશાદિના નિયમની શ્રુતિ નથી, તેથી તેનો અભાવ કમો તેમ જીવનપર્યન્ત ઉપાસનાની આવૃત્તિ કરવી એવી શ્રુતિ નથી તેથી તેનો અભાવ છે એ દૃષ્ટાન્તસંગતિ પૂર્વપક્ષમાં છે. અવધિત સંગ્રહ કહે છે—‘આથ અધિકરણમાં’ ઇત્યાદિ. ‘તે શાસ્ત્રનો અવિષય છે’ = શાસ્ત્રાર્થને વિષે તેનો અધિકાર નથી. અર્કચક્ષુઓપાસનાઓ અનુદાન ઉભયથા દેખાય છે તેથી સંશય કહે છે—‘પણ જે ઉપાસનાઓનું ફળ અસ્થુલ્ય છે’ ઇત્યાદિ. જેમ દિશાદિનિયમનું અવિધાન હોવાથી તેને વિષે અનાદર છે, તેમ મરણપર્યન્ત ઉપાસનાની આવૃત્તિનું વિધાન નથી તેથી અનિયમ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. મરણપર્યન્ત આવૃત્તિ છે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ ઇત્યાદિ. ઉપાસનાઓ અને કમો અન્ત્ય કાળે પ્રાપ્ત્ય ફળની સ્ફૂર્તિદ્વારા ફળના દેવ છે તેને વિષે માણ કહે છે—‘સવિજ્ઞાનો મયતિ’ . ભાવનામય વિજ્ઞાન, ફળનું સ્ફુરણ તે સહિત તે વિજ્ઞાન. વિજ્ઞાનસ્ફુરણનું ફળ તે વિજ્ઞાન એવો અર્થ છે. ‘યચિત્તઃ’ જે લોકને વિષે ચિત્ત એટલે સંકલ્પ છે જેનો તે યચિત્તઃ—જે લોકને વિષે સંકલ્પવાળો તે સંકલ્પિત લોક કની સાથે ફળસ્ફૂર્તિની પછી મન પ્રાણને વિષે લીન થાય છે એવો અર્થ છે. ‘પ્રાણસ્તેજસા યુક્તઃ’ = ઉદાન; આગ્મા = જીવ. વળી જ્ઞોકાદૃષ્ટાન્તશ્રુતિથી પણ ભાવિજ્ઞાની સ્ફૂર્તિ એ અર્થ છે. એ દૃષ્ટાન્ત જુદાગરણ્યકોપનિષદમાં છે. (મશ્નો). દેહાન્તરસંચારનું એ દૃષ્ટાન્ત

ચિત્તથી—સંકલ્પથી હિન્દ્રિયો સાથે મુખ્ય પ્રાણવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે [મરણકાળે હિન્દ્રિયવૃત્તિ હીજ થઈ મુખ્ય પ્રાણવૃત્તિથીજ રહે છે, ત્યારે બન્ધુઓ કહે છે કે તે ઉચ્ચાસ છે, હવે છે], તે પ્રાણ તેજ વડે—તેજથી અનુશુદીત ઉદાનવૃત્તિથી યુક્ત થઈ આત્મા, બોધા સાથે, તે બોધાને પ્રવૃથ્તપાપકર્મને લીધે સંકલ્પિત—ધારેલા લોકમાં લઈ જાય છે) કન્યાદિ અતિઓથી, અને તુલ્યજ્ઞકાના દુષ્ટાન્તથી પણ એ પ્રત્યયો તો સ્વરૂપની અનુવૃત્તિ વિના પ્રાયજ્ઞકાગમાં થનાર કયા બીજા ભાવનાવિજ્ઞાનની અપેક્ષા કરે? નેરસા માટે પ્રાપ્ત કરવાના કૃત્રની ભાવનારૂપ જે પ્રત્યયો છે તેને વિષે પ્રાયજ્ઞપર્યન્ત આવૃત્તિ છે. તેમજ 'સયાવજ્ઞતુરપમસાહોક્ત્વ મિતિ' [રાત્રી ૧૦ રાત્રીશર] (તે બેયા સંકલ્પવિશેષવાળો આ લોકથી પ્રયાજ્ઞ કરે છે) એ મુતિ પણ પ્રાયજ્ઞકાળે પણ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ દર્શાવે છે. સ્મૃતિ પણ 'યં યં ઘાડવિ સ્વસ્માયં સ્વસ્ત્યત્તે કલેયરમ્ । સં તમેયંતિ કૌન્તેય સદા તદ્વાવમાવિત્તા ॥ ' [ભગવગ્ગી ૦ ૮૬] (જે જે ભાવને—વાસનાને—દેવતાવિશેષને સ્મરતો. અન્તે-પ્રાણવિયોગકાળે હસેવરતો પરિત્યાગ કરે છે, હું કૌન્તેય, તે તેજ દેવતાવિશેષને તે પ્રાપ્ત કરે છે, સર્વતા તેને વિષે જે ભાવ તે ભાવિત—સ્મર્યમાણ તરીકે અસ્થસ્ત-છ જેલે એવો; તે ભાવના, વાસના ભાવિત—સંપાદિત છે જેલે એવો; સ્મરણારૂક તે ભાવથી વાસનાવાળું જેનું ચિત્ત થયું છે એવો), 'પ્રયાણકાલે મનસાડચલેન' [ભગવગ્ગી ૦ ૮૧૦] (મરણકાળે અથગ મન વડે) એમ. 'સોડન્તવેલાયામેતત્ત્વ જયં પ્રતિપષેત' [ઇન્દ્રો ૧૦ ૩૧૭૬] (તેલે-ઉપાસકે અન્તવેશાએ એ તણનું સ્મરણ કરવું) એમ મુતિ મરણકાળે પણ કર્તવ્યરોપનું મવણ કરાવે છે ॥ ૧૨ ॥

એમ તુલ્યજ્ઞકા—તુલ્યમાંની જાળો—તુલ્યને છેડેથી અન્ન તુલ્યમાં જઈ આત્માના પૂર્વ અવયવની અન્ન અવયવને સ્થાને ઉપસંકાર કરે છે; એજ પ્રમાણે આત્મા આ પૂર્વોપાત શરીરનો નાશ કરી, અવિષા પ્રાપ્ત કરાવી-અચેતન કરી, અન્ન શરીરનું ચલણ કરી પ્રસારિત વાસનાથી આત્માનો ઉપસંકાર કરે છે. તા-પૂર્વ એનું છે કે એમ તુલ્યજ્ઞકા એક તુલ્યથી બીજા તુલ્યમાં જાય છે, એટલે ઉચ્ચતુલ્યસંગદ્ધ થાય છે; એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિકાળે હવ આ શરીર સાથે સંગદ્ધ ચલણેજ અન્ન પ્રલયથી બાવી શરીરને વિષય તરીકે સ્પર્શે કરે છે. પણ એ અન્ન-ફળવિજ્ઞાન, કર્મોનું છે તેમ, અદૃશદ્વારા ઉપાસ્તિનું થાઓ, તેથી મરણપર્યન્ત પ્રલયોની આવૃત્તિ શી રીતે તેને માટે કહે છે—'એ પ્રત્યયો તો સ્વરૂપની અનુવૃત્તિ' ઇત્યાદિ. 'એ પ્રત્યયો' = ઉપાસનારૂપ પ્રલયો. 'ભાવના' = દૃઢસંસ્કાર. પ્રાયજ્ઞકાગમાં થનાર ભાવના-દૃઢસંસ્કાર—તન્નન્ન વિજ્ઞાન તે 'ભાવનાવિજ્ઞાન'. ઉપાસનાપ્રલયો ધારાવાહિક છે તેથી સ્વરૂપની અનિવૃત્તિજ અન્ન વિજ્ઞાન છે, પણ અદૃશદ્વારક કંઈ બીજું અપેક્ષિત નથી. ભાવનાએને પોતાની અચાન્તર ભવિષ્યગી ભાવનાની અપેક્ષા નથી તેથી ભાવનાત્મક ઉપાસનાને પણ અન્ન ભાવનાની અપેક્ષા નથી, સ્વરૂપસંનિધાનથીજ અદૃશદ્ધ થાય છે. કયો તો દૃશદ્વારા અન્ન પ્રલયરૂપી ફળ ઉત્પન્ન કરે એ અનુપપદ્ય છે તેથી અદૃશદ્વારની કલ્પના છે એવો ભાવ છે. 'સયાવજ્ઞ ક્રતુઃ' ક્રતુઃ = ધ્યાન, સંકલ્પવિશેષ. 'અક્ષિતમસિ' (તું અક્ષીતુ છે), 'અચ્યુતમસિ' (તું સ્વરૂપથી અપ્રચ્યુત છે), 'પ્રાણસંશિતમસિ' (તું પ્રાણને સમ્યક્ તનુકૃત-સંક્રમ તત્ત્વ છે) એમ ત્રણ અન્ન મરણકાળે પણ સ્મરણ કરવા એવો અર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશો તદ્યપદેશાત્ ॥૧૩॥

તેનું-શ્રદ્ધાનું જ્ઞાન થયે ઉત્તર પાપનો અશ્લેષ ને પૂર્વનો વિ-
નાશ થાય છે, તેનો વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૧૩ ॥

તૃતીય અધ્યાયનો ચોથા પૂરો થયો. હવે શ્રદ્ધાવિધાના ફક્ત પ્રતિ વિચાર ફેરવા
છે. શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થયે તેથી વિપરીત ફળવાળું પાપ ફીળી ધાય છે કે નહિ તે વિશે
મંત્રણ છે. ત્યારે મું પ્રાપ્ત થાય છે? કર્મનું ફળ એ પ્રયોજન હોવાથી ફળ આપ્યા
વિના તેનો ક્ષય સંભવતો નથી; કેમકે ફળ આપનારી એની શક્તિ મુક્તિ વડે સં-
ભવ્ય છે. એ ફળના ઉપભોગ વિના નાશ પામે તો મુનિ 'કર્મધિન ધાય. વળી
સ્મૃતિધારો પાત્ર કહે છે—'ન દિ કર્મ ક્ષીયતે' (અરેખર, કર્મ ફીળી થતું નથી)
એમ, પાત્ર એમ થયે પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ અનર્થક થાય. ના, એ જાણ નથી; કે-

એમ ઉપાસતોને ઇવનપર્યંત કર્મવ્ય છે, તેમ આત્મવેતાઓને નથી એમ કર્મધવચ્ચક
ઇવનમુજિ કહે છે—'તદધિગમ ઉત્તર'. એમ ઉપાસનામા અન્તકાળે કર્મવ્ય છે તેમ શ્રદ્ધા
વિધામાં કર્મ પાત્ર કર્મવ્ય નથી, કેમકે તેની ઉત્પત્તિમાત્રથી અશ્લેષ પાપનો ક્ષય થાય છે એમ
કહે છે. સાધનના અનુપાનમાં વળ અધિક થાય તેને માટે ફલાધ્યાયમાં પાત્ર સાધનમંત્રક
અનુપાનક્રમનો વિચાર કર્યો, જાણના સાધનોમાં વળ અધિક કરવાથી અધિક ફળ થાય તેને
માટે ફલાધ્યાયમાં પાત્ર સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે ફલાધ્યાયમાં રહેલી ફળની વિન્યા
કરી છે એમ કહે છે—'તૃતીય અધ્યાયનો ચોથા પૂરો થયો'. કર્મનો અન્ત ફળથી—
એવો છે એવું જાણ છે તેમજ કર્મ જાણથી નાશ છે એવું પાત્ર જાણ છે તેથી સંભવ થાય
છે. પૂર્વશ્રદ્ધાં જ્ઞાનીને પાત્ર મયિત પાપના જોશ પડી મુજિ એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો
જન થાય તેમ જાણે પાપનો નાશ થાય છે તેથી ઇવનમુજિ એ ફળ છે. 'ન દિવાન્' (જિમ: ન કરી), 'પ્રાપ્ત્યો ન હ્યમયઃ' (પ્રાપ્ત્યુ હ્યુવા વુજ નથી), 'ન કલત્રે પ્ર-
ચયન્' (કવજનું બચનું ન કરું) ઇત્યાદિ નિર્વચન છે તેથી પાપનું અનિષ્ઠ ફળ છે એ
નિષ્ક છે. પદાદૃશમાં દુઃખ દેનારી શક્તિ છે; 'માધુનં ક્ષીયતે કર્મ' (સાધનમાં વધરનું કર્મ
ફીળી થતું નથી) એમ સ્મૃતિધારો કહે છે. એટલા માટે ફવપર્યંતજ પાપ છે—ફળથીજ
તેનો અન્ત થાય છે, મધ્યે નાશ થતો નથી એવો પૂર્વપથ છે. પાત્ર ત્યારે તેના નાશને માટે
પ્રવચિત્તરિત્ર ન થાય એમ સંકા કરી વુજ નથી. એમ આદિનામિને શુદ્ધાકાર નિમિત્ત
થો 'અગ્રયે ક્ષાયતે વુગેકાન્તમચકવાલં નિર્વચન્' (અમિને અગ્ર કવવપળી પુર્વકાર
હોવો) એમ ક્ષાયતી ઇતિ જિજ્ઞાસ છે, તે પ્રમત્યે રોષ એ નિમિત્તમાત્ર થો પ્રવચિત્તરિત્ર
છે તેવી દોષને નક્ક એ તેનું પ્રયોજન છે એમ નિષ્ક થતું નથી. પાત્ર આ ઉપલક્ષ્ય નિમિત્ત
છે. શુદ્ધ નિષ્ક છે અને ફલ તરીકે અલેષ છે તેવી કદિ અફળ એ નિમિત્ત ન થાય
તે વુજ છે, પાત્ર 'દોષવાન્ પ્રાયશ્ચિત્તં પુર્વાન્' (દોષવાળાને પ્રવચિત્ત કરું) એમાં એ
'નદિવા ક્ષાયન્' (નદિને નદાઈ) એવી દોષવાળા નિર્મિત્તર: ફળાર છે એવો જ
થાય છે તેવી તેમજ 'નદિવા પ્રાયશ્ચિત્તં યોગ્યમ્' (એ અધર્મવાળા વન કો છે
તે પ્રકરણ નો છે) એમ પ્રવચિત્તર પાપની નિર્મિત્ત કહેતી વુજ છે તેવી પ્રવચિત્ત

મટે પ્રાયશ્ચિત્ત નૈમિત્તિક છે એમ ઉપપન્ન થાય છે, શુદ્ધહૃદ્દ કષ્ટિ આદિની પેઠે. વળી પ્રાયશ્ચિત્તોનું રાપને સંયોજિ વિધાન છે તેથી રાપ નાશ કરવા એ તેમનું પ્રયોજ્ય થાય; પણ બ્રહ્મવિધામાં એ પ્રમાણે વિધાન નથી. પણ બ્રહ્મવેતાનાં કર્મોના ક્ષય થાય છે એમ સ્વીકારીએ નહિ તો તેનું ક્ષય અવશ્ય લોભાવ્ય હોવાથી ભોક્ષ નહિ થાય. ના, એમ કહે છે. દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો ભોક્ષ કર્મના ક્ષયની પેઠે થયે. તેરસા મારે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયે પાપની નિવૃત્તિ નથી એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—તેનો અવિગમ થયે એટલે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયે. ઉત્તરપૂર્વ પાપોના અરણ્યવિનાશ થાય છે, ઉત્તર પાપનો અરણ્ય ને પૂર્વ પાપનો વિનાશ થાય છે. સાચી? તેનો વ્યપરશ છે તેથી; કારણ કે બ્રહ્મવિધાના પ્રકરણમાં, જેનો સંબન્ધ સંબંધે છે એવા આગામી પાપનો વિદ્વાન્ સાધે સંબન્ધ નથી એમ સુતિ કહે છે—‘વયા વુત્તરપલ્લાદા માયો ન વિગ્મ્યન્ વયમેવંચિદિ પાપં કર્મ ન વિગ્મ્યતે’ [છાન્દોગ ૬૨૬૩] (જેમ કમળના પાંદડાને જળ વગળાનું નથી, એમ—એ પ્રમાણે જાણનારને પાપ કમ રિણ્ન થતું નથી); તેમજ પૂર્વ ઉપચિત્ત થયેલા પાપનો વિનાશ પણ સુતિ કહે છે—‘તદયોયીકામૂલમગ્ની મોતં પ્રદ્યૈતૈયં હામ્ સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે’ [છાન્દોગ ૫૨૬૩] (તેરસા મારે જેમ કાંપીકાનો-મુંગ-મધ્યવર્તી તુલનો અમ બાગ અગ્નિમાં પ્રક્ષિપ્ત થયે બળી જાય, એ પ્રમાણે એ વિદ્વાનનાં સર્વ પાપો બળી જાય) એમ. આ બીજી કર્મક્ષયનો વ્યપરશ છે—‘મિષતે દ્વદ્યમગ્નિદિષ્યન્તે સર્વેસંતાવાઃ । સ્તીયન્તે યાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાપરે’ [મુણ્ડા ૨૨૨૮] (તે સર્વજ્ઞ, અસંસારી, પર (કારણસ્વરૂપ) ને અવર (કાર્યસ્વરૂપ) તું દર્શન થયે [સાક્ષાત્ હું હું એમ જ્ઞાન થયે] એના દૃશ્યની ગાંઠ ભાંગે છે—અવિધાવાસનાપ્રયથ—બુદ્ધિમાં આમિત્ત કામ વિનાશ પામે છે; સર્વ સંસારો ઊત્ત થાય છે, અને [જેના સંસારો ઊત્ત થયા છે. અવિધા નિવૃત્ત થઈ છે તેનાં વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની પૂર્વતાં, જન્માભ્યન્તરમાં જેનું ક્ષય પ્રવૃત્ત થયું નથી તે અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની સાધનાં] કષ્ટો ક્ષીણ થાય છે). એમ કહ્યું છે કે જેનું ક્ષય ઉપશુદ્ધ થયું નથી એવા કર્મના ક્ષયની કલ્પના કરવાથી સામ્ર કલ્પિત થાય. ના એ રાપ

નૈમિત્તિક છે એ અશુદ્ધ છે એ સમજું નિરાકરણ કરવા કહે છે—‘વળી પ્રાયશ્ચિત્તોનું રાપને સંયોજિ વિધાન છે’ હતાકિ રાપ હોવાના નહને અર્થ છે એમ તેનું વિધાન નથી; ક્રમો ‘સ્તીયન્તે યાસ્ય કર્માણિ’ (જેનાં કર્મો નાશ પામે છે) હતાકિ જ્ઞાનનાં સ્તુતિમાત્ર છે એવો અર્થ છે. ઉપના એવ પછી અન્વ દેસમાં કે અન્વ કાળમાં એક થયે, દામનું પ્રામણ્ય છે તેથી એમ કહે છે—‘દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો’ હતાકિ જ્ઞાનથી ઉપને કર એ અપૂર્વ છે તેથી અને અન્વ પ્રમણ્યથી અનિરુદ્ધ છે તેથી એ વ્યપરશનાં મનો વાસોરે સ્વરૂપ હોવાં એ શુદ્ધ નથી મારે ઉપશુદ્ધનું અસ્તિત્વ છે એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ હતાકિ. વ્યપરશથી અપૂર્વથી અનુપત્તિ એ ‘અરણ્ય’. સત્કલ્પકલિદને વિષે સુતિએ વ્યપરશ કહીને નિરૂપ્તને વિષે કહે છે—‘આ બીજી કર્મક્ષયનો વ્યપરશ છે’ હતાકિ. પરા કહેવને કાળ કરે છે—એમ કહ્યું છે કે’ હતાકિ. વિદ્યોત્પત્તિ ‘વામુન્ સ્તીયન્તે’ હતાકિ છે; અને સ્તુતિમાંથી જ્ઞાન

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશૌ તદ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

તેનું-બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયે ઉત્તર પાપનો અશ્લેષ ને પૂર્વનો વિ-
નાશ થાય છે, તેનો વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૧૩ ॥

તૃતીય અધ્યાયનો શેષ પૂરો થયો. હવે બ્રહ્મવિદ્યાના ફક્ત પ્રતિ વિચાર દેવાય છે. બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થયે તેથી વિપરીત ફળલાભું પાપ ક્ષીણ થાય છે કે નહિ તે વિષે સંશય છે. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે ? કર્મનું ફળ એ પ્રયોજન હોવાથી ફળ આપ્યા વિના તેનો ક્ષય સંભવતો નથી; કેમકે ફળ આપનારી એની શક્તિ શ્રુતિ વડે સંભવ્ય છે. એ ફળના ઉપસોગ વિના નાશ પામે તો શ્રુતિ 'કર્મકથિત થાય. વળી સ્મૃતિકારો પણ કહે છે—'ન હિ કર્મ ક્ષીયતે' (ખરેખર, કર્મ ક્ષીણ થતું નથી) એમ, પણ એમ થયે પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપદેશ અનર્થક થાય. ના, એ દોષ નથી; કે-

જેમ ઉપાસકોને જીવનપર્યંત કર્તવ્ય છે, તેમ આત્મવેતાઓને નથી એમ કર્મક્ષયવશજ જીવન્મુક્તિ કહે છે—'તદધિગમ ઉત્તર'. જેમ ઉપાસનામાં અન્તકાળે કર્તવ્ય છે તેમ બ્રહ્મ-વિદ્યામાં કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, કેમકે તેની ઉત્પત્તિમાત્રથી અશેષ પાપનો ક્ષય થાય છે એમ કહે છે. સાધનના અનુષ્ઠાનમાં વલ અધિક થાય તેને માટે શ્વાધ્યાયમાં પણ સાધનસંગ્રહ અનુષ્ઠાનક્રમનો વિચાર કર્યો, જ્ઞાનના સાધનોમાં વલ અધિક કરવાથી અધિક ફળ થાય તેને માટે શ્વાધ્યાયમાં પણ સાધનનો વિચાર કર્યો. હવે શ્વાધ્યાયમાં રહેલી ફળની ચિન્તા કરે છે એમ કહે છે—'તૃતીય અધ્યાયનો શેષ પૂરો થયો'. કર્મનો અન્ત ફળથી—ભોગથી જ એવું શાસ્ત્ર છે તેમજ કર્મ જ્ઞાનથી નાશ્ય છે એવું પણ શાસ્ત્ર છે તેથી સંશય થાય છે. પૂર્વપક્ષમાં જ્ઞાનીને પણ સંચિત પાપના ભોગ પછી મુક્તિ એ ફળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો જ્ઞાન થાય તેજ કાળે પાપનો નાશ થાય છે તેથી જીવન્મુક્તિ એ ફળ છે. 'ન હિત્યાત્' (હિંસા ન કરવી), 'બ્રાહ્મણો ન હસ્તવ્યઃ' (બ્રાહ્મણ દબાવા મુક્ત નથી), 'ન કલ્હર્જ મ-શ્વેત્' (કર્મજનું ભક્ષણ ન કરવું) ઇત્યાદિ નિવેધશ્રુતિ છે તેથી પાપનું અનિષ્ઠ ફળ છે એ સિદ્ધ છે. પાપાદૃષ્ટમાં દુઃખ દેનારી શક્તિ છે; 'નામુક્તં ક્ષીયતે કર્મ' (ભોગબ્યા વગરનું કર્મ ક્ષીણ થતું નથી) એમ સ્મૃતિકારો કહે છે. એટલા માટે શ્વપર્યંતજ પાપ છે—ફળથીજ તેનો અન્ત થાય છે, મધ્યે નાશ થતો નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે. પણ ત્યારે તેના નાશને માટે પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ ન થાય એમ સંકા કરવી મુક્ત નથી. જેમ આહિતાગ્નિને શુદ્ધાકર્ય નિમિત્ત થયે 'અગ્નયે જ્ઞામયતે પુરોહાગ્નમણકપાલં નિર્વપેત્' (અગ્નિને આક કપાવવાનો પુરોહાગ્ન એમવો) એમ જ્ઞામવની ઇચ્છિતું વિધાન છે, તે પ્રમાણે શેષ એ નિમિત્તમાત્ર થયે પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ છે તેથી શેષનો નાશ એ તેનું પ્રયોજન છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. પણ આ ઉપવાસ નિવ્રમ છે. શુદ્ધાકર સિદ્ધ છે અને ફળ તરીકે અયોગ્ય છે તેથી ઇષ્ટિ અફળ શ્રેષ્ઠ નિમિત્તમાત્ર થાય છે. મુક્ત છે; પણ 'દોષવાન્ પ્રાયશ્ચિત્તં કુર્યાત્' (દોષવાળાએ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું) એમાં તો 'મલિનઃ સ્નાયાત્' (મેલાએ નહાવું) એની પેઠે દોષપદ નિવૃત્તિદારા ફળપર છે એવો સંભવ છે તેથી તેમજ 'તરતિ વ્રહ્મહત્યાં યોઽશ્વમેધેન યજતે' (જે અશ્વમેધ માત્ર કરે છે તે વ્રહ્મહત્યા તરે છે) એમ પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપની નિવૃત્તિ કહેનારી શ્રુતિ છે તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત

અમ્મ હું, એથી પૂર્વે પણ કર્તા કે બોધા હું નહોતો, હમણા પણ નથી, તેમજ ભવિષ્ય કાળમાં પણ નથી એમ અમ્મવેત્તા જાણે છે. એવીજ રીતે મોક્ષ ઉપપત્તિ થાય છે; કેમકે નહિ તો અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત યથાર્થ કર્મોના ક્ષયના અભાવ થયે

કયે પણ. અરિ મુખદુઃખના ઉપશોભની પૂર્વે મું ભવિષ્ય પામવા યોગ્ય નથી? કારણ કે તેને-કર્મને-ને અપૂર્વ વિનાશદેવ છે તે અપૂર્વને અમારે કર્મ સી રીતે વિનાશ પામે? કેમકે તેને વ્યાપ્તિમાં યથાનો પ્રસન્ન અથવા ને દાસ્યને આક્રોષ થાય. એ રૂઝ આખા વિના કર્મનું અપૂર્વ વિનાશ પામે તો કર્મજ રૂઝ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે એમ શોધ કરનાર સાથે અપ્રમાણ થાય. જાતી પ્રાવક્ષિતની જે પ્રવક્ષિત, એવું રૂઝ આખું નથી એવાં પણ કર્મો પૂર્વોનો ક્ષય કરી એ કુળ નથી; કેમકે પ્રાવક્ષિત પણ તેના નાશનો દેવ નથી; કારણ કે પ્રાવક્ષિતનું વિધાન. યપકુળ નર એ નેનો અગ્રિયારી છે તેની પ્રાપ્તિમાત્રથી ઉપપત્તિ થાય છે એટલે ઉપપત્તિ 'હૃદયનું નિર્મલત્વ એ રૂઝનો અક્ષેપ કરવો શુભ નથી. એવીજ સ્મૃતિગારો કહે છે— 'નામુકં કર્મ સ્વીયતે' (કર્મ ઉપદુષ્ટ થવા વિના ક્ષીણ થતું નથી) એમ. પણ ઉપાધની એને અપેક્ષા છે એવો પ્રાવક્ષિતવિધિ નિવૃત્તિવિરોધને પ્રાપ્ત કરીનેજ સંતુષ્ટ ન થાય એટલે અપેક્ષિતની અપેક્ષા થયે પ્રાવક્ષિતવિરોધનું યોગ્ય સંયોગમાં સ્વયં છે તેથી તેનું નિર્મલત્વ કરતું એ એનું રૂઝ છે એમ કહાય, તોપણ પ્રવક્ષિતનું તેના સંયોગમાં સ્વયં નથી તેથી હૃદયનું નિર્મલત્વ કરવામાં તેનું સામર્થ્ય છે એને વિષે પ્રમાણ નથી; કેમકે મોક્ષની જે તે પણ સ્વચ્છે રૂઝવના દેસ, કાળ, ને નિર્મિતની અપેક્ષાથી ઉપપત્તિ થાય છે. સામાન્યપણથી એવી અવસ્થા સમયે કે જ્યાં ઉપશોભથી સમસ્ત કર્મનો ક્ષય થયે પ્રવક્ષિત મોક્ષને ઉત્પન્ન કરવો કે કોમલપણથી વ્યાક્રમમાં, પૃથ્વીમાં, કે અનારિષ્ટમાં જદુ યારીરેન્દ્રિયોનું નિર્મલત્વ કરીને રૂઝનો ઉપશોભ કરીને કોમલપણથી યોગ્ય કર્મનો નાશ કરી મોક્ષવાળો થયો. આમ અવસ્થિત છે તેથી અવસ્થાથી 'યથા પુષ્કરપલાતા માપઃ' [ઇન્દ્રિયો ૧૪૧૧] કહાડિ અપેક્ષાનું સામર્થ્ય પ્રવક્ષિતની સ્તુતિ છે એમ એનું અવધાન કરતું શુભ છે. આનો પૂર્વ-પશ્ચિમો અવધાન છે સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે—એ કર્મવિધિનો વિરોધ હોય તો એ અવધેશનું એનું અવધાન થાય. પણ એ વિરોધ નથી; કારણ કે કર્મો રૂઝ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ એમ કર્મનું સામર્થ્ય અવધાન કરાવે છે; પણ કોઈક અવધાન નિમિત્ત, પ્રાવક્ષિત આદિથી સામર્થ્યનો અપ્રતિજ્ઞા પણ છે એમ અવધાન કરાવતું નથી; કેમકે તેમાં તે ઉદ્દેશીન છે. એ દાસ્યોચિત રૂઝ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય અવધાન કોઈક કર્મથી અપ્રતિજ્ઞા હોય તો તે રૂઝને ઉત્પન્ન કરી તેજ એટલે દાસ્યને અવધાન થયો નથી. 'નામુકં કર્મ સ્વીયતે' એ સ્મૃતિ એનું સામર્થ્ય અપ્રતિજ્ઞા છે એવા કર્મને ઉદ્દેશીને છે. કોમલપણને ઉદ્દેશીને અપર વિદ્યાનું પ્રાવક્ષિતની જે વિધાન છે; કેમકે નિર્મલપ્રતિ એ રૂઝને પણ ઉત્તમનો (પ્રાવક્ષિત ને અપરવિદ્યાનો) સંયોગ સમાન છે. એ નિર્મલ પરાધિયામાં કોમલને ઉદ્દેશ નથી, ત્યાંપણ તેના સ્વચ્છવના જાતોઅપરનો કોમલનો નાશ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નિમિત્ત થાય છે; કારણ કે તત્ત્વમત્તિ એ વ્યાક્રમ-વર્તની પરિભ્રમણથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રવક્ષિતની, નિમિત્ત કર્મનું, કોટીનું જાદુ વિશ્વ એનો નિર્મલ થયો છે એવો અપર રૂઝનો ઉપશોભ સ્વયં બોધાતો નથી. અરેબર, રજાનું વિષે મુજબનો સમારોપ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ, કપ આદિ, રજાનું સ્વયં સ્વયં રહેલ સમર્થ નથી, પણ સંસ્કાર-રેખાને કીધે કોઈક વખત અનુભવ થઈને પણ નિર્મલ થાય તેજ. એજ અર્થનો અનુભવ કરવ,

મોક્ષનો અભાવ થાય. કર્મફળની પેઠે દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે તે અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવે; અને જ્ઞાનનું ફળ પેદાશ થાય એ અનુપપન્ન છે. તેટલા માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયે પાપનો ક્ષય થાય એ એમ અવસ્થિત છે ॥ ૧૩ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

અન્યનો—પુણ્યકર્મનો પણ એ પ્રમાણે—પાપની પેઠે અશ્લેષ
(ને વિનાશ) છે; (વિદ્વાન્ને શરીરનો) પાત થયે
(મુક્તિ) જ (છે) ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ આધિકરણમાં અન્યના હેતુ, સ્વાભાવિક પાપના જ્ઞાનથી થતા અશ્લેષ અને વિનાશનું સામ્યવ્યવહેરાથી નિરૂપણ કર્યું. ધર્મ તો સામ્રીય હોવાથી સામ્રીય 'યથા પુષ્કરપલ્લાદાસપઃ' ઇત્યાદિ વ્યવહેરો અર્થવાળા થાય છે તેથી સ્તુતિમાત્ર છે એવું તેનું કથંચિદ્ વ્યાખ્યાન કરવું યુક્ત નથી. પણ અજ એવી સંકા છે કે અત્રાક કશું છે કે ભવાત્માની તે અવસ્થા સંબંધે કે જેમાં પર્વાયે—ક્રમે ઉપભોગથી કે યોગસંપત્તિના પ્રભાવથી એવી વખતે અનેક પ્રકારનું શરીર નિર્માણ કરીને અપર્વાયે—ક્રમ વિના ઉપભોગથી પ્રાપ્તી કર્મોનો નાશ કરી મોક્ષયુક્ત સંપન્ન થયે—એવી કરીને ભાખ્યામાં કહ્યું છે કે 'એવીજ રીતે મોક્ષ ઉપપન્ન થાય છે'. ખરેખર, અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થયેલા અનિયમિત કાળમાં જેનો વિપાક છે એવા કર્મોસયો ક્રમવાળા ભોગથી ક્ષીણ થવા અશક્ય છે; કેમકે ઉપભોગ કરનાર, ખરેખર, બીજા પણ કર્મોસયોનો સંચય કરે છે. તેમજ અપર્વાયે ઉપભોગમાં આસક્ત થયેલો અન્ય કર્મોનો સંચય નહિ કરી કર્મોનો ક્ષય કરશે એ પણ યુક્ત નથી; સંકેતે કદપ્ સુધી ક્રમ કાળે ભોમ્ય કર્મોનો સાંપ્રત કાળમાં ભોગ કરવાનું તેનું સામ્ય નથી. વગી રીતે કાળ જેનું ફળ છે એવાં કર્મો એક વખતે શી રીતે ક્ષીણ થશે. તેટલા માટે અન્યથા મોક્ષસંભવ નથી. વગી સંકા કરે છે કે બીજું કર્મોસય હશે તોપણ મોક્ષનો જો હેતુ છે એવા કર્મના સામ્યથી મોક્ષનો અનુભવ કરી કર્મોન્તરંગીનો પાછળથી ઉપભોગ કરશે, તેથી ભાખ્યામાં કહ્યું છે કે 'કર્મફળની પેઠે દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ થાય એ યુક્ત નથી'. ખરેખર, કાલે થઈ મોક્ષ મોક્ષ થશે યુક્ત નથી; કેમકે મોક્ષ તો બ્રહ્મભાવ છે. ખરેખર, બ્રહ્મ કંઈ ઉત્પન્ન કરાતું નથી; કેમકે તે નિત્ય છે. વગી જ્ઞાનફળ પરોક્ષ છે એ પણ અનુપપન્ન છે. જ્ઞાનફળ તે મોક્ષ એમ સ્વીકારેલું છે. જ્ઞાનનું, અનન્તરભાવી જ્ઞેયની અભિવ્યક્તિ એજ ફળ છે. તેજ અનિવ્યક્તિ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ કરતી બ્રહ્મસ્વભાવસ્વરૂપે અવસ્થાનવશજ મોક્ષ માટે સમર્થ થાય છે. એમજ જ્ઞાન દૃષ્ટ્ય—જેનું પ્રયોગન દૃષ્ટ છે એનું થાય. અપૂર્વાકાલની પરે-પરાથી જ્ઞાનનું મોક્ષફળ કદપીએ તો જ્ઞાન પરોક્ષ ફળવાનું ને અદૃષ્ટ અર્થવાનું થાય; અને દૃષ્ટ સંભવે તારે અદૃષ્ટની કદપના યુક્ત નથી. તેટલા માટે બ્રહ્મજ્ઞાન થયે અદ્વૈત સિદ્ધ થયે દુરિત-ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૩ ॥

જ્ઞાનથી પાપનિવૃત્તિ કરીને તેથીજ પુણ્યની નિવૃત્તિનો અનિવેશ કરે છે—'इतरस्याप्येव' અનિવેશ છે એટલે સંજનિ આદિની અપેક્ષા નથી. જ્ઞાનથી પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે કે નહિ એમ પૂર્વજ્ઞ સંદેહ થયે, જ્ઞાન તો પુણ્યનું નાશક નથી, સામ્રીય છે તેથી, પુણ્યની પેઠે એમ અ-વિદ્ય સદા કરીને અનિવેશનું વ્યવહાર કરે છે—'ધર્મ તો સામ્રીય હોવાથી' ઇત્યાદિ જ્ઞાન

જ્ઞાન સાથે તેનો અવિરોધ છે એમ આશંકા કરી તેનું નિરાકરણ કરવા સારૂ પૂર્વ અધિકરણના ન્યાયનો અનિરેશ કરે છે. બીજા પછી પુણ્ય કર્મનો એ પ્રમાણે પાપની પેઠે જ્ઞાનવાનને અરણ્ય ને વિનાશ થાય છે. શાથી? કેમકે તે પછી પોતાનાં ફળના હેતુ હોઈ જ્ઞાનફળના પ્રતિબંધક થવાનો પ્રસંગ આવે. 'અમે ડ હૈયેય યતે તરતિ' [જુદો ૪૩૨૨] (એ જાણેતાએ બંને પુણ્યકક્ષણ ને પાપકક્ષણ કમોને તરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દુષ્ટતાની પેઠે મુકૂતનો પણ પ્રણાશ કર્યો છે, આત્મા અકર્તા છે એવા બોધથી થતો કર્મકષય મુકૂત ને દુષ્ટતામાં સમાન છે, અને 'શીયન્તે વામ્ય કર્માણિ' [મુદો ૨૨૨૮] (એનાં કર્મો શીલ થાય છે) એવી અવિરોધ શ્રુતિ છે. જ્યાં પછી કેવલ પામશબ્દ દેખાય છે ત્યાંપણ તેથીજ પુણ્યનું પણ મહત્ત્વ થયું છે એમ સમજવું; કેમકે જ્ઞાનના ફળથી પુણ્યનું ફળ નિષ્ફળ છે. શ્રુતિમાં પુણ્યને વિષે પણ પામશબ્દ છે; કેમકે 'નૈનં તેનુમહોરાત્ર તરતઃ' [ઇન્દો ૮૪૫૧] (હોડોડા ને શત એ રોતુને તરતા નથી) એમાં દુષ્ટતાની સાથે મુકૂતને પણ કહી 'સર્વે વાપ્માનૌતો નિયતંતે' (એ આત્મરૂપ રોતુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે) એમ અવિરોધેજ પ્રકૃત પુણ્યને વિષે પામશબ્દનો પ્રયોગ છે. 'વાતે મુ' એમાં મુશબ્દ અવ-

પુણ્યનું નાશક છે, સમગ્ર અવિદ્યાનું વાતક છે તેથી એ ન્યાયવજ્ઞ આગમથી અનુમાન બાધિત છે એવો બાવ છે. પણ 'શીયન્તે વામ્ય કર્માણિ' એ અવિરોધ શ્રુતિ પાપ વિષે છે; કેમકે 'સર્વે વાપ્માનૌતો તરતિ' એવી વિરોધ શ્રુતિ છે તેથી એ શક્તિનું નિરસન કરવા કહે છે— 'જ્યાં પછી કેવલ પામશબ્દ દેખાય છે' ઇત્યાદિ. પાપકષય ને પુણ્યકષય એ આ ને પા- ઉદા અધિકરણનું તાત્પર્ય છે તેનું ફળ કહે છે— 'વાતે મુ' એમાં મુશબ્દ—' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પૂર્વપક્ષ—અધમ એ સ્વાભાવિક દોષથી ને શા- અદિથી ઉત્પન્ન થયેલી દોષથી શાસ્ત્રીય પ્રજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિબંધ થુજા છે; પણ ધર્મ ને જ્ઞાન તો શાસ્ત્રીય છે તેથી જ્યોતિષોમ ને હંસપૂર્ણમાસની પેઠે વિરોધ ન દોષથી ધર્મ ને જ્ઞાનની વચ્ચે ઉચ્છેદોચ્છેદભાવ થુજા નથી. તેમજ પાપ એ પ્રજ્ઞાનથી ઉચ્છેદ છે એમ વિરોધે શ્રુતિ છે તેથી ધર્મ એ પ્રજ્ઞાનથી ઉચ્છેદ નથી; કેમકે વિરોધવિધાન રોપનો પ્રતિરોધ અવરજ કરે છે એ હોડમાં સિદ્ધ છે; એમકે 'દેવદત્ત જમણી આંખે બુએ છે' એમ કહ્યું હોડેલે 'હા- બીએ હોતો નથી' એમ સમજાય છે. 'અમે ડ હૈયેય તરતિ' [જુદો ૪૩૨૨] એમાં વશા- સંભવ પ્રજ્ઞાનથી દુષ્ટતાને તરી જાય છે ને જોગથી મુકૂતને તરી જાય છે એમ સમજવાનું છે. 'શીયન્તે વામ્ય કર્માણિ' એ સામાન્યવચનનો 'સર્વે વાપ્માનૌતો' એવી વિરોધ શ્રુતિ દોષથી, પાપકર્મો એમ વિરોધને વિષે ઉપસદાર કરવો થુજા છે. તેટલા માટે પ્રજ્ઞાનથી દુ- ષ્ટનુજોજ કાય થાય છે, મુકૂતનો થયો નથી. સિદ્ધાન્ત—આમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થશે પૂર્વાધિકર-ણના સિદ્ધાન્તનો અનિરેશ કર્યો છે. અરેબર, પ્રજ્ઞાન કઈ હોઈ અદુરદારા દુષ્ટતાનું અપન- થન કરવું નથી; પણ જોગ, જોગવ્ય, જોગ અદિના દુષ્ટપ્રવિવેકદારાજ અપનથન કરે છે ને તે મુકૂતને વિષે પણ ગુલ્ય છે તો મુકૂતનો ઉચ્છેદ પ્રજ્ઞાન કેમ ન કરે? વળી એમ થશે જાને (ધર્મ ને પ્રજ્ઞાન) શાસ્ત્રીય છે નેટપુજા આગ્રહ અવિરોધનો દેવ નથી—નેટવાજ સા- મ્યથી ધર્મ ને પ્રજ્ઞાન વચ્ચે અવિરોધ થયો નથી; કેમકે જલ અને અનલ બાદે પ્રત્યક્ષ છે તેથી કુઈ તેઓ વચ્ચે અવિરોધ નથી. તેમજ મુકૂતતાએ સ્વનર્થક નથી, કેમકે એ પ્રજ્ઞાનના નથી તેના પ્રત્યે તેનું વિધાન સાર્થક છે. એવી રીતે દોષથી પામશબ્દની પુણ્યનું પણ મહત્ત્વ

જ્ઞાન સાધે તેનો અવિરોધ છે એમ આરાંક કરી તેનું નિરાકરણ કરવા સાથે પૂર્વ અધિકરણના ન્યાયનો અનિર્દેશ કરે છે. બીજા પણ પુણ્ય કર્મનો એ પ્રમાણે પાપની પેઠે જ્ઞાનવાનને અરોધ ને વિનાશ થાય છે. શાથી? કેમકે તે પણ પાતાનાં ફળના હેતુ હોઈ જ્ઞાનફળના પ્રતિબંધક થવાનો પ્રસંગ આવે. 'એકે ઉદ્ધૃત્ય યતે તરતિ' [ભૂદ૦ ઇશ્વર ૨૨] (એ જાગ્રવેત્તાએ બંને પુણ્યકક્ષણ ને પાપકક્ષણ કર્મોને તરે છે) કલ્યાણિ મુતિઓમાં દુષ્ટનની પેઠે મુદ્દનનો પણ પ્રભારા કણો છે, આત્મા અકર્તા છે એવા બોધથી યનો કર્મક્રમ મુદ્દન ને દુષ્ટનમાં સમાન છે, અને 'શ્વેતકેશ્વર કર્માણિ' [મુદ્દ૦ ઇશ્વર ૨૨] (એનાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે) એવી અવિરોધ મુતિ છે. જ્યાં પણ કેવલ પાપભરાજ દેખાય છે ત્યાંપણ તેથીજ પુણ્યનું પણ મદલ થયું છે એમ સમજવું; કેમકે જ્ઞાનના ફળથી પુણ્યનું ફળ નિષ્કૃષ્ટ છે. મુનિમાં પુણ્યને વિષે પણ પાપભરાજ છે; કેમકે 'જૈનં મેનુમહોરણં તરતા' [ઇન્દ્રો ૧૦ ઇશ્વર ૨૨] (દહાડા ને જ્ઞાન એ સેનુને તરતા નથી) એમાં દુષ્ટનની સાથે મુદ્દનને પણ કહી 'સર્વે વાપ્તા-જોડતો તિર્થંગ્મે' (એ આત્મરૂપ સેનુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે) એમ અવિરોધક પ્રદૂન પુણ્યને વિષે પાપભરાજનો પ્રયોગ છે. 'વાતે જુ' એમાં જુરાજ અવ-

પુણ્યનું નાશ છે, સમજ અવિદ્યાનું શાશ્વત છે તેથી એ ન્યાયજ્ઞાન જાગ્રમથી અનુમાન જાગ્રિય છે એવી જાણ છે. પણ 'શ્વેતકેશ્વર કર્માણિ' એ અવિરોધ મુતિ પણ વિરોધ છે; કેમકે 'સર્વે વાપ્તાજોડતો તરતિ' એવી વિરોધ મુતિ છે તેથી એ સંક્રાંતિ નિરસન કરવા કહે છે—'જ્યાં પણ કેવલ પાપભરાજ દેખાય છે' કલ્યાણિ. પાપક્રમ ને પુણ્યક્રમ એ જા ને પા-છલા અવિરોધનું તત્ત્વ છે તેનું જ્ઞાન કહે છે—'વાતે જુ' એમાં જુરાજ' કલ્યાણિ. પુણ્યક્રમ ને સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ જા પ્રમાણે છે.—પુણ્યક્રમ—અર્થ એ સ્વાભાવિક હોવાથી ને શ-સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કાલક્રમ પ્રકારનાથી તેનો પ્રતિબંધ જુગ છે; પણ ધર્મ ને જ્ઞાન તો કાલક્રમ છે તેથી કલ્પનિયોગ ને કલ્પજુગનાથી પેઠે વિરોધ ન હોવાથી ધર્મ ને જ્ઞાનની વચ્ચે ઉચ્છેદનકારક જુગ નથી. તેમજ પાપ એ પ્રકારનાથી ઉચ્છેદ છે એમ વિરોધ મુતિ છે તેથી ધર્મ એ પ્રકારનાથી ઉચ્છેદ નથી; કેમકે વિરોધવેદન સેવનો પ્રતિરોધ અવરજ કરે છે એ હોમાં સિદ્ધ છે; એમકે 'દેવજન જમણું જામે જુગે છે' એમ જુનું જોડે' કલ-પાણિ એવો નથી' એમ સમજવ છે. 'એકે ઉદ્ધૃત્ય યતે તરતિ' [ભૂદ૦ ઇશ્વર ૨૨] એમાં વધા-સંજવ પ્રકારનાથી દુષ્ટનને તરી જવ છે ને શ્વેતકેશ્વર મુદ્દનને તરી જવ છે એમ સમજવનું છે. 'શ્વેતકેશ્વર કર્માણિ' એ કાલ-સ્વરૂપનો 'સર્વે વાપ્તાજોડ' એવી વિરોધ મુતિ હોવાથી, પાપમાં એમ વિરોધને વિરોધ ઉપકરણ કરશે જુગ છે. તેટલા કરે પ્રકારનાથી દુ-ષ્ટનનેજ જાવ જાવ છે, મુદ્દનને જાવે નથી. સિદ્ધાન્ત—જાણે પુણ્યક્રમ વચ્ચે પુણ્યક્ર-મના સિદ્ધાન્તનો અનિરોધ કહે છે. જરૂર, પ્રકારના કલ્પિત અનુદરશા દુષ્ટનનું અપવ-રન કરવું નથી; પણ જોના, જોનાજ, જોર જોડના દુષ્ટનવિવેચનાર અપવરન કરે છે ને તે મુદ્દનને વિરોધ જનુ ઉપર છે તે મુદ્દનને ઉચ્છેદ પ્રકારના કેમ ન કરે? જાની એમ કરે જાને (ધર્મ ને પ્રકારના) કાલક્રમ છે તેટલુંજ કાલક્રમ અવિરોધને હેતુ નથી—તેટલાજ કા-લક્રમથી ધર્મ ને પ્રકારના વચ્ચે અવિરોધ જાવે નથી. કેમકે જાવ જાવે અવર જાવે પ્રવર છે તેથી કલ્પિતેથી વચ્ચે અવિરોધ નથી. તેમજ મુદ્દનનાજ અવરજ નથી. કેમકે એ પ્રકારના નથી તેના પ્રવે તેનું સિદ્ધ થઈ રહે છે. એવી વિરોધ હોવાથી પાપક્રમનો પુણ્યનું પણ મદલ

મોક્ષનો અભાવ થાય. કર્મફળની પેઠે દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ થાય એ યુક્ત નથી; કેમકે તે અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવે; અને જ્ઞાનનું ફળ પદોક્ષ થાય એ અનુપપન્ન છે. તેટલા માટે શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થયે પાપનો ક્ષય થાય છે એમ અવસ્થિત છે ॥ ૧૩ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

અન્યનો—પુણ્યકર્મનો પણ એ પ્રમાણે—પાપની પેઠે અશ્લેષ
(ને વિનાશ) છે; (વિદ્વાન્ને શરીરનો) પાત થયે
(મુક્તિ) જ (છે) ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વે આધિકરણમાં જન્યના હેતુ, સ્વાભાવિક પાપના જ્ઞાનથી થતા અશ્લેષ અને વિનાશનું શાસ્ત્રવ્યપદેશથી નિરૂપણ કર્યું. ધર્મ તો સાસ્ત્રીય હોવાથી સામ્રીય 'યથા પુષ્કરપલાશ આપઃ' ઇત્યાદિ વ્યપદેશો અર્થવાળા થાય છે તેથી સ્તુતિમાત્ર છે એવું તેનું કથંચિદ્ વ્યાખ્યાન કરવું યુક્ત નથી. પણ અત્ર એવી સંકા છે કે અગાઉ કર્યું છે કે છ વાતમાની તે અવસ્થા સંભવરો કે જેમાં પર્વાયે—ક્રમે ઉપભોગથી કે યોગસંપત્તિના પ્રભાવથી એક વખતે અનેક પ્રકારનું શરીર નિર્માણ કરીને અપર્વાયે—ક્રમ વિના ઉપભોગથી પ્રાપ્ત કર્મોને નાશ કરી મોક્ષયુક્ત સંપન્ન થયે—એવી કરીને લાભમાં કર્યું છે કે 'એવીજ રીતે મોક્ષ ઉપપન્ન થાય છે'. ખરેખર, અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થયેલા અનિયમિત કાળમાં જેનો વિપાક છે એવા કર્મોશયો ક્રમવાળા ભોગથી ક્ષીણ થવા અસક્ય છે; કેમકે ઉપભોગ કરનાર ખરેખર, બીલ પણ કર્મોશયોનો સંચય કરે છે. તેમજ અપર્વાયે ઉપભોગમાં આસક્ત થયેલો અન્ય કર્મોનો સંચય નહિ કરી કર્મોનો ક્ષય કરશે એ પણ યુક્ત નથી; સંક્રો કદપ સુધી ક્રમ કાળે ભોગ્ય કર્મોનો સંપ્રત કાળમાં ભોગ કરવાનું તેનું સામર્થ્ય નથી. વળી હીયં કાળ જેનું ફળ છે એવાં કર્મો એકી વખતે શી રીતે ક્ષીણ થશે. તેટલા માટે અન્યથા મોક્ષસંભવ નથી. વળી સંકા કરે છે કે બીજું કર્મોશય હશે તોપણ મોક્ષનો જે હેતુ છે એવા કર્મના સામર્થ્યથી મોક્ષનો અનુભવ કરી કર્મોન્તરફળોનો પાછળથી ઉપભોગ કરશે, તેથી લાભમાં કર્યું છે કે 'કર્મફળની પેઠે દેશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ થાય એ યુક્ત નથી'. ખરેખર, કાર્ય થઈ મોક્ષ મોક્ષ થવો યુક્ત નથી; કેમકે મોક્ષ તો શ્રદ્ધાભાવ છે. ખરેખર, પ્રપ્ત કર્મ ઉત્પન્ન કરાવું નથી; કેમકે તે નિત્ય છે. વળી જ્ઞાનફળ પરોક્ષ છે એ પણ અનુપપન્ન છે. જ્ઞાનફળ તે મોક્ષ એમ સ્વીકારેલું છે. જ્ઞાનનું, અનન્તરભાવી જ્ઞેયની અભિવ્યક્તિ એજ ફળ છે. તેજ અભિવ્યક્તિ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ કરતી શ્રદ્ધાસ્વભાવસ્વરૂપે અવસ્થાનત્વશુ મોક્ષ માટે સમર્થ થાય છે. એમજ જ્ઞાન દુષ્ટાર્ય—જેનું પ્રયોજન દુષ્ટ છે એનું થાય. અપૂર્વાજ્ઞાનની પરંપરાથી જ્ઞાનનું મોક્ષફળ કંઠીએ તો જ્ઞાન પરોક્ષ ફળવાળું ને અદુષ્ટ અર્થવાળું થાય; જ્ઞાને દુષ્ટ સંતતે ત્યારે અદુષ્ટની કલ્પના યુક્ત નથી. તેટલા માટે શ્રદ્ધાજ્ઞાન થયે અદ્વૈત સિદ્ધ થયે દુરિત-ક્ષય થાય ॥ એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૩ ॥

જ્ઞાનથી પાપનિવૃત્તિ કરીને તેથીજ પુણ્યની નિવૃત્તિનો અતિદેશ કરે છે—'इतरस्याप्येव'. અતિદેશ છે એટલે સંયમિ આદિની અપેક્ષા નથી. જ્ઞાનથી પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે કે નહિ એમ પરંપરનું સંદેહ થયે, જ્ઞાન તો પુણ્યનું નાશક નથી, સાસ્ત્રીય છે તેથી, પુણ્યની પેઠે એમ અવિદ્ય સંકા કરીને અતિદેશનું વ્યાખ્યાન કરે છે—'ધર્મ તો સાસ્ત્રીય હોવાથી' ઇત્યાદિ. ૭૧

જ્ઞાન સાધે તેનો અવિરોધ છે એમ આશંકા કરી તેનું નિરાકરણ કરવા સારૂ પૂર્વે અપિકરણના ન્યાયનો અનિરોધ કરે છે. બીજા પલ્લ પુણ્ય કર્મનો એ પ્રમાણે પાપની પેઠે જ્ઞાનવાનને અરોધ ને વિનાશ થાય છે. શાથી? કેમકે તે પલ્લ પાપનાં ફળના તેનું તેાજ્ઞ જ્ઞાનફળના પ્રતિબંધક થવાનો પ્રસંગ આવે. 'ઉમે ડ હૈયૈય પતે તરતિ' [જુદો ૪૫૨૨] (એ જાહેરતાએ બંને પુણ્યકર્મનું ને પાપકર્મનું કર્મોને તરે છે) દત્તાદિ મુતિઓમાં દુષ્ટતાની પેઠે મુક્તનો પણ પ્રણાશ કર્યો છે, આત્મા અકર્તા છે એવા બોધથી થતો કમંકસ્ય મુક્ત ને દુષ્ટતામાં સમાન છે, અને 'શીવન્તે ચાલ્ય કર્માણિ' [મુદો ૨૨૮] (એનાં કર્મો ફીલ થાય છે) એવી અવિરોધ મુતિ છે. જ્યાં પણ કેવલ પાપશબ્દ દેખાય છે ત્યાંપણ તેથીજ પુણ્યનું પણ પ્રદુષ્ક થયું છે એમ સમજવું; કેમકે જ્ઞાનના ફળથી પુણ્યનું ફળ નિષ્કૃષ્ટ છે. મુતિમાં પુણ્યને વિષે પણ પાપશબ્દ છે; કેમકે 'મૈનં સેનુમદોત્તરે તરતઃ' [ઇન્દો ૮૫૧] (હોડોડા ને રાત એ સેનુને તરતા નથી) એમાં દુષ્ટતાની સાથે મુક્તને પણ કહી 'સર્વે વાપ્માનોડતો નિર્વર્તન્તે' (એ આત્મરૂપ સેનુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે) એમ અવિરોધેજ પ્રદુષ્ક પુણ્યને વિષે પાપશબ્દનો પ્રયોગ છે. 'વાતે તુ' એમાં તુરાબ્દ અવ-

પુણ્યનું નાશ છે, સમજ અવિદ્યાનું ચાતક છે તેથી એ ન્યાયયુક્ત આમથી અનુમાન લાગિત છે એવો ભાવ છે. પણ 'શીવન્તે ચાલ્ય કર્માણિ' એ અવિરોધ મુતિ પાપ વિષે છે; કેમકે 'સર્વે વાપ્માને તરતિ' એવી વિશેષ મુતિ છે તેથી એ શંકાનું નિરસન કરવા કહે છે— 'જ્યાં પણ કેવલ પાપશબ્દ દેખાય છે' દત્તાદિ. પાપક્રમ ને પુણ્યક્રમ એ આ ને પા-છલા અવિકરણનું તાત્પર્ય છે તેનું ફળ કહે છે— 'વાતે તુ' એમાં તુરાબ્દ—'' દત્તાદિ. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે.—પૂર્વપક્ષ—અધર્મ એ સ્વાભાવિક હોવાથી ને શા-માદિથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી શાસ્ત્રીય પ્રકારાનથી તેનો પ્રતિબંધ યુક્ત છે; પણ ધર્મ ને જ્ઞાન તો શાસ્ત્રીય છે તેથી જ્યોતિષોમ ને હંસપૂર્ણમાસની પેઠે વિરોધ ન હોવાથી ધર્મ ને જ્ઞાનની વચ્ચે ઉત્પેદ્યોત્પેદ્યભાવ યુક્ત નથી. તેમજ પાપ એ પ્રકારાનથી ઉત્પેદ્ય છે એમ વિરોધે મુતિ છે તેથી ધર્મ એ પ્રકારાનથી ઉત્પેદ્ય નથી; કેમકે વિરોધવિધાન રોપનો પ્રતિષેધ અવરજ કરે છે એ હોડમાં સિદ્ધ છે; એમકે 'દેવદત્ત જમણી આંખે જુએ છે' એમ કહ્યું એટલે 'કા-બીએ એતો નથી' એમ સમજાય છે. 'ઉમે ડ હૈયૈય તરતિ' [જુદો ૪૫૨૨] એમાં વશા-સંભવ પ્રકારાનથી દુષ્ટતાને તરી જાય છે ને જોગથી મુક્તને તરી જાય છે એમ સમજવાનું છે. 'શીવન્તે ચાલ્ય કર્માણિ' એ સામાન્યવચનનો 'સર્વે વાપ્માનઃ' એવી વિરોધ મુતિ હોવાથી, પાપકર્મો એમ વિરોધને વિષે ઉપસંહાર કરવો યુક્ત છે. તેટલા માટે પ્રકારાનથી દુ-ષ્ટતાનોજ ક્ષય થાય છે, મુક્તનો થતો નથી. સિદ્ધાન્ત—આમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે પૂર્વાધિકર-ણના સિદ્ધાન્તનો અનિરોધ કર્યો છે. જરેખર, પ્રકારાન કંઈ કોઈ અટકદારા દુષ્ટતાનું અપન-ચન કરવું નથી; પણ જોડા, જોડાવ્ય, જોડા આદિના દુષ્ટપ્રવિચારદારાજ અપનચન કરે છે ને તે મુક્તને વિષે પણ તુલ્ય છે તો મુક્તનો ઉત્પેદ્ય પ્રકારાન કેમ ન કરે! વળી એમ થયે બંને (ધર્મ ને પ્રકારાન) શાસ્ત્રીય છે તેટલુંજ સામ્ય અવિરોધનો હેતુ નથી—તેટલાજ સા-મ્યથી ધર્મ ને પ્રકારાન વચ્ચે અવિરોધ થતો નથી; કેમકે જલ અને જનક આદિ પ્રત્યક્ષ છે તેથી કંઈ તેઓ વચ્ચે અવિરોધ નથી. તેમજ મુક્તશાસ્ત્ર અનર્થક નથી, કેમકે જે પ્રકારેતા નથી તેના પ્રત્યે તેનું વિધાન સાર્થક છે. એવી સિત્તિ હોવાથી પાપમુતિથી પુણ્યનું પણ મદલ્

મોક્ષનો અભ્યાસ થાય. કર્મફળની ધેડે દશ, કાળ, ને નિમિત્તની અપેક્ષાઓ મોક્ષ
જાત એ ગુપ્ત નથી; કેમકે તે અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવે; અને જ્ઞાનર્જી ફળ પ-
મેક્ષ થાય એ અનુપપન્ન છે. તેટલા માટે શ્રદ્ધની પ્રાપ્તિ થયે પાપનો ક્ષય થાય છે
એમ અવશિષ્ટ છે ॥ ૧૩ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

અન્યનો—પુણ્યકર્મનો પણ એ પ્રમાણે—પાપની પેઠે અરક્ષ્ય
(ને વિનાશ) છે; (વિદ્વાન્ને શરીરનો) પાત થયે
(મુક્તિ) જ (છે) ॥ ૧૪ ॥

[illegible][illegible]

જ્ઞાન સાધે તેનો અવિરોધ છે એમ આરાંક કરી તેનું નિરાકરણ કરવા સારૂ પૂર્વ અધિકરણના ન્યાયનો અનિરોધ કરે છે. બીજા પણ પુણ્ય કર્મનો એ પ્રમાણે પાપની પેઠે જ્ઞાનવાનને અરોધ ને વિનાશ થાય છે. શાથી? કેમકે તે પણ પાતાનાં દુષ્ટતા હેતુ હેતુ જ્ઞાનદુષ્ટતા પ્રતિગ્રન્થ થવાનો પ્રસંગ આવે. 'એકે ઉદયેષ્યતે તરતિ' [ભૂદ૦ ધારા૨૨] (એ શ્રદ્ધાવેતાએ બંને પુણ્યવક્ષણ ને પાપવક્ષણ કર્મોને તરે છે) દત્ત્યાદિ મુતિઓમાં દુષ્ટતાની પેઠે મુદ્દતાનો પણ પ્રભાસ કહ્યો છે, આત્મા અકર્તા છે એવા બોધથી થતો કર્મકષય મુદ્દત ને દુષ્ટતામાં સમાન છે, અને 'શીવન્તે જ્ઞામ્ય કર્માણિ' [મુદ૦ ધારા૮] (એનાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે) એવી અવિરોધ મુતિ છે. જ્યાં પણ કેવલ પાપમશાબ દેખાય છે ત્યાંપણ તેથીજ પુણ્યનું પણ મદ્દલ થાય છે એમ સમજવું; કેમકે જ્ઞાનના દુષ્ટતા પુણ્યનું દુષ્ટ નિવૃત્ત છે. મુતિમાં પુણ્યને વિષે પણ પાપમશાબ છે; કેમકે 'જનં મનુમહોરણં તરતઃ' [હન૦ ધારા૧] (દહાડાને રાત્ર એ સેતુને તરતા નથી) એમાં દુષ્ટતાની સાથે મુદ્દતાને પણ કહી 'નર્વે વાપ્તાન્તો નિવર્તન્તે' (એ આત્મરૂપ સેતુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે) એમ અવિરોધ પ્રદૂત પુણ્યને વિષે પાપમશાબનો પ્રયોગ છે. 'વાતે જુ' એમાં મુશાબ અવ-

પુણ્યનું નાશક છે, સમજ અવિદ્યાનું લાગક છે તેથી એ ન્યાયજન્ય ભાગ્યથી અનુમાન લાગે છે એવી જાણ છે. પણ 'શીવન્તે જ્ઞામ્ય કર્માણિ' એ અવિરોધ મુતિ પણ વિષે છે; કેમકે 'નર્વે વાપ્તાન્તો તરતિ' એવી વિરોધ મુતિ છે તેથી એ સંજનું નિરસન કરવા કહે છે— 'જ્યાં પણ કેવલ પાપમશાબ દેખાય છે' દત્ત્યાદિ. પાપકષય ને પુણ્યકષય એ જા ને પા-છલા અધિકરણનું તાત્પર્ય છે તેનું જવાબ કહે છે— 'વાતે જુ' એમાં મુશાબ 'દત્ત્યાદિ. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય જા પ્રમાણે છે. —પૂર્વપક્ષ—સપત્ત એ સ્વાભાવિક હોવાથી ને રા-ત્રાદિથી ઉપજ સ્વભાવે હોવાથી શાસ્ત્રીય પ્રજ્ઞાનથી તેનો પ્રતિગ્રન્થ જુગ છે; પણ પત્ત ને જ્ઞાન તો શાસ્ત્રીય છે તેથી અનિરોધ ને હંતપૂર્ણમાસની પેઠે વિરોધ ન હોવાથી પત્ત ને જ્ઞાનની વચ્ચે ઉત્તરોત્તરોક્તિ જુગ નથી. તેમજ પાપ એ પ્રજ્ઞાનથી ઉત્તર છે એમ વિરોધ મુતિ છે તેથી પત્ત એ પ્રજ્ઞાનથી ઉત્તર નથી, કેમકે વિરોધવિધાન સેવનો પ્રતિષેધ અવરજ કરે છે એ હોકમાં સિદ્ધ છે; એમકે 'દેવદત્ત જમણી આંખે જુએ છે' એમ કહ્યું હોદાં 'દા-બીએ હોતો નથી' એમ સમજાય છે. 'એકે ઉદયેષ્યતે તરતિ' [ભૂદ૦ ધારા૨૨] એમાં વધા-સંજન પ્રજ્ઞાનથી દુષ્ટતાને તરી જાય છે ને એમથી મુદ્દતાને તરી જાય છે એમ સમજવાનું છે. 'શીવન્તે જ્ઞામ્ય કર્માણિ' એ સપત્ત-વચનનો 'નર્વે વાપ્તાન્તો' એવી વિરોધ મુતિ હોવાથી, પાપમાં એમ વિરોધને વિષે ઉપસદાર કરવો જુગ છે. તેટલે મરે પ્રજ્ઞાનથી દુ-ષ્ટતાને જાણ થાય છે, મુદ્દતાને જાણ નથી. સિદ્ધાન્ત—જમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે પૂર્વપક્ષ-જ્ઞાના સિદ્ધાન્તનો અનિરોધ કરે છે. મરેમર, પ્રજ્ઞાન કહી દે. અદ્વૈતવાદ દુષ્ટતાનું અપન-વન કરવું નથી; જતુ હોજા, હોજાવ, હોવ અદિના દુષ્ટતાવિવેચનના અપનવન કરે છે ને તે મુદ્દતાને વિષે પણ દુષ્ટ છે તો મુદ્દતાને ઉત્તર પ્રજ્ઞાન કેમ ન કરે? જાણી એમ કહે જાને (પત્ત ને પ્રજ્ઞાન) દત્ત્યાદિ ને દુષ્ટતા સમ અવિરોધને તેનું નથી—તેટલા સ-મજથી પત્ત ને પ્રજ્ઞાન વચ્ચે અવિરોધ થતો નથી; કેમકે જાણે જાણે અતિ પ્રવચ છે તેથી ઉત્તરોક્તિ વચ્ચે અવિરોધ નથી. તેમજ મુદ્દતાએ અનરોધ નથી, કેમકે એ પ્રજ્ઞાન નથી તેના પ્રત્યે તેનું વિરોધ સર્જક છે. એવી વિરોધ હોવાથી પાપમશાબ પુણ્યનું પણ મદ્દલ

પારજુના અર્થમાં છે. આ પ્રમાણે વિદ્યાના સામર્થ્યથી જન્મના દેનું પર્મ અને અ-
પર્મના અરણ્ય ને વિનાશ સિદ્ધ છે તેથી વિદ્યાનને, શરીરનો નાશ થયે, મુક્તિ અ-
વરણ થાય છે એમ અવપારજુ કરે છે ॥ ૧૪ ॥

અનારબ્ધકાર્યે एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ ૧૫ ॥

જેનું કૃત્ર ઉત્પન્ન થયું નથી એવાંજ પૂર્વ (મુક્ત ને દુષ્ટન જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિથી ક્ષીણ થાય છે) દેહપાતની અવધિ (શ્રુતિમાં
છે) તેથી ॥ ૧૫ ॥

જે પાઠમાં અધિકરણમાં જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો મુક્ત ને દુષ્ટનનો વિનાશ નિ-
શ્ચિત્ત કયો; તે વિનાશ મું અવિદ્યો-સમાન રીતે આરબ્ધકાર્ય અને અનારબ્ધકાર્ય
માં થાય છે કે વિદ્યો અનારબ્ધકાર્યમાંજ થાય છે તે વિચારણ છે. તેમાં 'કોઝ
દેવેત જને જરતિ' [અનુદા ધાધારર] (એ અશ્વેતા એ બંને-પુણ્યસક્ષણ ને પાપસક્ષણ
કર્મોને—તરે છે) હંત્યાદિ મુક્તિમાં અવિદ્યો અશ્વત્ છે, માટે અવિદ્યોજ કાર્ય છે
એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે નિરાકરણ કરે છે—પણ 'અનારબ્ધકાર્યમાં' એમ, પૂર્વ
જન્મમાં નિચિત્ત કરેલાં અને આ જન્મમાં પશુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિપૂર્વે સંચિત્ત કરેલાં,
જેનું કૃત્ર પ્રવૃત્ત થયું નથી એવાં પૂર્વ મુક્ત ને દુષ્ટન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી ક્ષીણ થાય
છે; પણ આરબ્ધકાર્ય જેનું કૃત્ર અર્થ ઉપભૂજ થયું છે અને જેથી આ અશ્વજ્ઞાનની
પ્રાપ્તિ જેમાં થાય છે એનું આ જન્મ નિચિત્ત થયું છે તે ક્ષીણ થયું નથી. એ માથી!
'મજ્જ માયદેવ વિમં માયજ વિમોઘેઘ સંગમો' [છાન્દોઝ ધારધાર] (તે આચાર્ય

કરુણ છે. પ્રજ્ઞાનના કળની અપેક્ષાએ પુણ્યનું કૃત્ર નિષ્ફ છે તેથી જ્ઞાનનું કૃત્ર અવધિ
સ્વયં જુ છે. પણ એવું એવું નથી; કેવડ ને નિર્ણય છે ને નિચ છે. પછી પાપમજ્જ
વેદના પુણ્ય ને પાપ જનેને વિર પ્રવૃત્ત છે એમ જ્ઞાન છે. પુણ્ય ને પાપને નવાની 'મર્તે
વાચ્ચાનોઝો નિચનેઝે' એમ. તેવડ માટે અવિદ્યો પુણ્ય ને પાપના અગ્રોજ ને વિનાશ
છે એમ નિદ છે ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનજ્ઞાનથી સુત્ર કહેલો અર્થ, તેવડે સ્વયં કર્યો. હવે આરબ્ધ કરેલો વિદે તેની અવધિ
કહેલ છે—'અનારબ્ધકાર્યે ઘર્ષ' જ્ઞાનને કળીને અરબ્ધજ્ઞાનને વિષય કરે છે—એ પાઠમાં
અવિદ્યોજ્ઞાનમાં' કહેલ છે. જ્ઞાનને અર્થિત કરેલવ વિરે 'કર્મજ્ઞે જ્ઞાન કર્મોજિ' એવ
અર્થને જ્ઞાન છે તેવી તેવડ 'મજ્જ માયદેવ વિમં' એમ મુક્તિ છે તેવી સમજ કરે છે—
'તે વિદ્યાન મું અવિદ્યો—સમાન રીતે' કહેલ છે. પુણ્યજ્ઞાન અવધિની અવધિ એ
કળ છે. અવધિન. તેવી વિદ્યો એ કળ છે. પૂર્વ અર્થજ્ઞાન અવધિ પુણ્ય જ્ઞાન કરે
જ્ઞાન છે—તેવડે કરેલો પ્રાપ્તવધિ નિચ કરેલો વિર છે એમ અવધિને વિદ્યાન નિચ કરે
છે—એવડે કરેલો નિચકરણ કરે છે' કહેલ છે. 'મજ્જ માયદેવ વિમં' એવડે
કહેલો અવધિ જ્ઞાન કરેલો નથી અવધિ નિચ છે. તેવડે જ્ઞાન કરે પ્રજ્ઞાન સ્વ

વાન પુરુષને તેરસાજ વખત [સદામસ્તૃપસંપત્તિમાં] વિદ્યંત થાય છે કે જ્યાં-
મુખી તે વિમુક્ત થયો નથી [જે કર્મથી શરીર આરબ્ધ થયું છે તેનો દાપ ઉપબો-
ગથીજ થાય છે, દેહપાન થાય છે ત્યાંમુખી] પછી તરતજ સંપત્તિ પામે છે) એમ
કૌમપ્રાપ્તિનો શરીરપાન એ અવધિ ક્યાં છે નથી; કારણ કે એમ ન હોય તો જ્ઞા-
નથી અધોષ કર્મનો દાપ થયે હતો, સ્થિતિનો હેતુ ન હોવાને લીધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ
કે સામસા તરતજ કૌમનો ઉપબોગ કરે, તેને વિષે શરીરપાનની વાત જોવાની રહે
નહિ. પણ આત્મા અર્જુન છે એવો એ બાપ વસ્તુસામર્થ્યથીજ કર્મનો નારા કરે
છે તો તે દેરજાંક કર્મનોજ નારા કરે ને દેરજાંકની ઉપેક્ષા કરે એમ શી રીતે થાય?
ખરેખર, અસિ ને બીજોનો સંપર્ક સમાન હોય તો દેરજાંકની બીજશક્તિ શીજ
થાય ને દેરજાંકની ન થાય એમ અંગીકાર કરવો રાજ્ય નથી એમ. કહીએ છીએ—
આરબ્ધકાર્ય, કર્મામયનો આમય ક્યાં વિના જ્ઞાનની ઉપપત્તિ ઉપપન્ન થતી નથી;

છે એનો અર્થ છે એટલાથી જ્ઞાન વડે અનારબ્ધ કર્મનોજ નારા થાય છે એમ શી રીતે સિદ્ધ
થાય છે તેને વિષે કહે છે—‘કારણ કે એમ ન હોય તો’ હતાદિ. જ્ઞાનને સમ કાલેજ
સર્વકર્મનો ધ્રુવ થયે એટલે પ્રાપ્ત થાય તો જ્ઞાનજ કૌમપ્રાપ્તિનો અવધિ થાય ને મુતિ દેહપાતને
તેના અવધિ તરીકે કહે નહિ. ‘તસ્ય ભાવરેષ ચિરમ્’—એ મુતિ વિદ્યાનને દેહપાતનો અવધિ
કરવામાં શિવ છે તેથી, શાસ્ત્રવદ્ય, ઉદાઘક આદિ તત્ત્વવેત્તાઓનું દેહધારણ પ્રતિષ્ઠાન કરનાર
મુતિ ને રમુતિરૂપ શિવ છે તેથી, અને પ્રારબ્ધ કર્મ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ હેતુ તરીકે ઉપલબ્ધ જો-
વાથી તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પ્રજ્ઞ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, માટે પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રતિષ્ઠા થયું તત્ત્વ-
જ્ઞાન પોતાની સિદ્ધિને માટે ‘વિશ્લેષશક્તિ નામના અવિધાના અસને બેસી રહીને આવરકનામના
અવિધાના અસનો નાથ કરે છે એમ કહે છે—‘કહીએ છીએ—આરબ્ધકાર્ય’ હતાદિ.
‘સંસ્કારને લીધે’—વિશ્લેષક અવિધાનો લેસ એજ સંસ્કાર છે. સિધ્ધો પ્રતિ લવન્મુજિને
વિષે સ્થાનુમય કહે છે—‘વળી બ્રહ્મવેત્તા યોગીક વખત’ હતાદિ. પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધા-
ન્તનો આરાધ્ય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—એ જદ્રેત જ્ઞાનના સ્વભાવની આશોચનાથી ઉત્તર ને
પૂર્વ, સુખ ને દુઃખનો અરથેષ ને વિનાસ થાય છે, તો આરબ્ધ અને અનારબ્ધ કાર્યનો અ-
વિશેષ—સમાન રીતે વિનાસ થાય; કેમકે કર્મ, કર્મ આદિનો પ્રવિવચ ઉભવત સમાન છે અને
વિનાસ તે પ્રવિવચથીજ થાય છે. સંસ્કારરોષને લીધે હુમારના યાત્રાજમભૂની પેઠે અનુવૃત્તિ

૧ અજ્ઞાનની અવસ્થા ને વિશ્લેષ નામની બે શક્તિ છે એમ અરૂપ પણ મેષ અનેક યોગ્ય મુખી
વિસ્તીર્ણ આદિભંજનને, અરજાકન કરનારો દુષ્ટિભાવે દાંબીને, બંને દાંબી દે છે, અર્થાત્ દાંબી દે છે
એમ ઉપચાર કરાય છે, તેમ પરિશિષ્ટ પણ અજ્ઞાન પ્રમાતૃપુરુષની પ્રવૃત્તિમાત્રનું આચારન કરી બંને
આત્માનું આચારન કરે છે, આત્માનું આચારન કરે છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. એજ આપરણ-
શક્તિ આત્મામાં એટલુદિ ઉપજ કરી સંસારનેા હેતુ છે. એ આપરણશક્તિથી અવિષ્ઠિત આત્મામાં કર્તૃત્વ,
કોષ્ટત્વ, સુખદુઃખમેહાદામા દુઃખ સંસારમાત્રના થાય છે, એમ સ્વ અજ્ઞાનથી આરત રન્નુને વિષે
સર્વત્રથી સંસારના થાય ॥ તેમ. એમ રન્નુવિષયક અજ્ઞાન એ અજ્ઞાનથી આરત રન્નુને વિષે પો-
તાની શક્તિથી સર્વશક્તિની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ આત્મવિષયક અજ્ઞાન પણ પોતાથી આરત થ-
વના આત્માને વિષે વિશ્લેષશક્તિના પ્રભાવથી આશાદિપ્રત્યેક ઉત્પન્ન કરે છે એવું વિશ્લેષશક્તિનું સામર્થ્ય
છે. સમ્યજ્ઞાનવરવરણનું આપરણ કરે છે, માટે આપરણશક્તિ કહેવાય છે. અજ્ઞાદિ સ્થાવરાન્ત જગત્ત્વલ-
લુપ્તપુણ નામરૂપાત્મનો વિશ્લેષ કરે છે—સજે છે, માટે વિશ્લેષશક્તિ કહેવાય છે.

અને તેનો આશ્રય કયો એટલે કુલારના ચક્રની પેઠે, જેનો વેગ પ્રવૃત્ત થયો છે તેનો વચમાં પ્રતિબન્ધ સંભવતો નથી તેથી વેગનો કાય થાય ત્યાંચુધી રાહ જોવાની છે. ખરેખર, આત્મા અકર્તા છે એમ આત્મબોધ પણ મિથ્યાજ્ઞાનનો બાધ કરી કમોતો ઉચ્છેદ કરે છે. બાધિત થયેલું પણ મિથ્યાજ્ઞાન બે ચન્દ્રના જ્ઞાનની પેઠે સંસ્કાર

યશે એમ શંકા કરવી યુક્ત નથી; કેમકે વસ્તુની અનુવૃત્તિ થાય છે. માયાવાદીને તો પુણ્ય ને પાપ માયામાત્રવિનિમિત્ત હોવાથી, માયા નિવૃત્ત થયે, પુણ્ય ને અપુણ્ય કે તેનો સંસ્કાર ક્રિય વસ્તુ નથી તો અનુવૃત્તિ કોની યશે? વળી રજ્જુને વિષે સર્પાંડિવિષ્ણુમયી ઉત્પન્ન થયલા ભય, ક્રમ્પ આદિ, વિષ્ણુ નિવૃત્ત થયે પણ, જેમ અનુવૃત્તિ થાય છે, તેમ અહિં પણ એમ કહેવું કુખ નથી. ત્યાં પણ સર્પ નથી હોતો તોપણ તેનું જ્ઞાન હોવાથી તેથી ઉત્પન્ન થયલા ભય, ક્રમ્પ આદિ ને તેના સંસ્કાર વસ્તુરૂપ હોઈ, વિષ્ણુ નિવૃત્ત થયે પણ નિવૃત્ત થતા નથી. અહિં તો માયા નથી, તેથી ઉત્પન્ન થતો સંસ્કાર નથી, કે તેનો વિષય નથી તો શું અનુવૃત્તિ થાય? સંસ્કાર શેષ નથી ને કર્મ નથી એટલે અવિશેષે આરબ્ધ અને અનારબ્ધ કાર્યોની નિવૃત્તિ છે. તેમજ "તત્ત્વ તાત્પર્યે ચિરં ચાયન્ન વિમોચયે" એ શ્રુતિ છે તેથી આરબ્ધકાર્યોને દેહધાતુની રહ જોવી યુક્ત છે એમ પણ શંકા ન કરવી; કેમકે એ શ્રુતિ અવધિના બેદનું વિધાન કરતી નથી, પણ શ્રિપ્રત્યા પ્રતિપાદન કરે છે. જેમ બ્યવહારમાં 'પતાપન્મે ચિરં યન્ ક્ષાતો મુક્તાય' (દૃઢ જ્ઞાન કરે ને ખાજ એટલો ખારે વિવંચ છે) એમાં જ્ઞાન ને ભોજનનું અપરિ તરીકે વિધાન નથી, પણ અહિં શ્રિપ્રત્યર કાર્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરાય છે, બંનેનું વિધાન કરવાથી ચાક્ર્યનેદ સાવ—અવધિનેદ ને ચિરતા. એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે—એકે અઠેનજ્ઞાનત્વસાક્ષ્યકાર અનાદિ અવિદ્યાએ દર્શાવેલા પ્રપંચમાત્રનો વિરોધી હોવાથી તેની અંતર આવેલાં સર્વ કર્મોનો વિરોધી છે; તોપણ જેનું પરિણામ આરબ્ધ થયું નથી એવા અનારબ્ધ કર્મનો જલદીગ સમુચ્છેદ કરે છે; પણ જેનું પરિણામ આરબ્ધ થયું છે એના કર્મનો નહિ. ને કર્મ ચાલતા વ્યાપારને લીધે અનારબ્ધ કર્મ જેનો વ્યાપાર પ્રમુખ છે તેના કરતાં વિશેષ બળવાન છે; નહિ તો દિરગ્ધર્મનં, મનુ, ઉદાકક આદિ દેવર્ષિઓ, જેમનાં સર્વ કૃતિભવરૂપ અવરત્ત વિમજ્જિત થયલાં હોવાથી શુદ્ધિસરવ સર્વતા પ્રધોતમાન છે તેમનું ઉચ્છલન થાય નહિ. પણ કૃતિ, રમુતિ, દાનિદાસ, ને પુરાણોમાં એમની તત્ત્વજ્ઞતા તેમજ મહાકાવ્ય, કાવ્ય, મન્વન્તર અદિ પર્વનં જીવન કહેવું છે. તેમજ એ મહાશુદ્ધિવાળા જ્ઞાપેતા નયોના, પણ અપ પુણ્ય ને શુદ્ધિવાળા મનુષ્ય હતા એમ કહેવું યુક્ત નથી. તેટલા માટે આખરને અનુગ્રાહ જ્ઞાન સંસ્કારકાર હોય તોપણ આરબ્ધ કર્મના જીવને માટે તેના સમસ્ત ફળનો ઉપયોગ થાય ત્યાંચુધી પ્રતીક્ષા કરવાની છે. 'તાત્પર્યે ચિત્તમ્' એ શ્રુતિવાચ્યથી ચિરતાનું વિધાન થતું નથી, પણ અન્વ શ્રુતિથી સિદ્ધ ચિરતાનો અનુવાદ કરીને દેહધાતુના અવધિમાત્રનું વિધાન છે. ને એના અવધિસંધાનથી જનવાન અન્વકારે અવિભક્તીજ આમ કહ્યું છે કે 'આરબ્ધ કાર્ય ક્રમ્પ મરનેદ આશ્રય કર્યા વિના'. વળી વિરોધીના સમવાચમાં અન્વ વિરોધી અનુગ્રાહ કે પણ થતું નથી એમ નથી એમ કહે છે—'અદેખર, આત્મા અકર્તા છે એમ આશ્રય બોધ થતું'. અવરે બ્યવહારમાં પણ બે વિરોધીઓની સદાનુગ્નિ કેરોડ વખત ઉપરબ્ધ થય છે, તે અહિં અવમત્રયથી દીર્ઘકાળ પણ થાય છે એટલે તેનું નિષારત્વ કરું સમજવી. કેમકે પ્રમત્તનિદ વચ્ચેને નિવેશ ને પર્વનુચે અનુગ્રાહ છે. તેટલા માટે એ શિવે મનવાનો

લીધે ધોડાક વખત અનુવૃત્ત થાય છેજ. વળી બ્રહ્મવેત્તા ધોડાક વખત શરીર ધારણ કરે છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો યુક્ત નથીજ; કેમકે એક પુરુષને પોતાના દૃશ્યમાં પ્રતીતિ થાય એવું બ્રહ્મજ્ઞાન થાય ને તેહ ધારણ કરે તેના અન્ય પુરુષ પ્રતિક્ષેપ શી રીતે કરી શકે? મુતિમાં ને સ્મૃતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણના નિર્દેશથી એજ કહ્યું છે. તેટલા માટે અનાસ્ત્વકાર્ય, સુદૃત ને દુઃદૃત, તેનાજ વિદ્યાસામર્થ્યથી ક્ષય છે એમ નિર્ણય છે ॥ ૧૫ ॥

અમિહોત્રાદિ લુ તત્કાર્યાયૈવ તદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પણ અમિહોત્રાદિ તેનાજ-જ્ઞાનનાજ-કાર્યને માટે—મુક્તિને માટે છે; શ્રુતિમાં તે તે જ્ઞાનહેતુ છે એમ દેખાય છે તેથી ॥ ૧૬ ॥

પુરુષના પણ અસ્તિત્વ ને વિનાશને વિષે પાપના ન્યાયના અતિદેશ કયો છે, તે અતિદેશ સર્વે પુરુષને લાગુ પડે છે એમ આરાંકા કરીને નિરાકરણ કરે છે—‘અમિહોત્રાદિ લુ’ એમ. તુરાન્ત આરાંકાને દૂર કરે છે. જે વૈદિક અમિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ છે તે તે કાર્યને મારેજ થાય છે, જ્ઞાનનું જે કાર્ય છે તેજ એનું કાર્ય છે એવો અર્થ છે. શાથી? ‘તમેતં વેદાનુપચ્ચનેન પ્રાપ્તવા પિયિદિપ્તિમ્નિ યજ્ઞેન વાનેન’ [ખુદ્ ૦ ધાધાર ૨] (તે એ ઉપનિષદગ્રંથ પુરુષને બ્રાહ્મણે મન્ત્રબ્રાહ્મણના અધ્યયનથી, યજ્ઞથી, અને દાનથી બાંધવા હન્તે છે) હત્યાદિ શ્રુતિમાં દેખાય છે તેથી. પણ જ્ઞાન અને કર્મનાં કાર્ય વિલક્ષણ છે તેથી તેમનું એક કાર્ય થાય એ અનુપપન્ન છે, ના, એ દોષ નથી; કારણ કે જરા ને મરણ એનાં કાર્ય છે એવાં હિંસા ને વિષ પણ જોગ

પ્રતિ પ્રતિપાદન કરીને જેઓ ભાષ્યકારને જ્ઞાત માને છે તેઓ પ્રતિ કહે છે—‘વળી બ્રહ્મવેત્તા ધોડાક વખત શરીર ધારણ કરે છે કે નહિ તેને વિષે વિચાર કરવો યુક્ત નથી.’ સ્થિતપ્રજ્ઞ સાધક નથી; કેમકે તેના ઉપરોક્તર પચાનોત્કર્ષથી પૂર્વ પ્રલય રહેતો નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ તો નિરનિશ્ચય છે. ને તો સિદ્ધજ છે. વળી, ભવ, ક્રમ્પ આદિ જ્ઞાનનાં કાર્ય નથી; કેમકે જ્ઞાનમાત્રથી તેઓ ઉત્પન્ન થતા નથી. સર્વનો અવસ્થાઉદય, ખરેખર, તેના ભવ, ક્રમ્પનો હેતુ છે; તે તો ન દોષદ અનિર્વચનીય છે તો વિષમાન વસ્તુમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે? વળી ભવ, ક્રમ્પ આદિ કાર્ય પણ ખરેખરી વસ્તુ નથી; કેમકે તે પણ વિચારાસદ્દ્વેષથી અનિર્વાચ્ય છે. અનિર્વાચ્યથી અનિર્વાચ્યની ઉત્પત્તિમાં કંઈ અનુપપત્તિ નથી, કેમકે જેવો વજ્ર તેવો ભક્તિ એમ સર્વ અવદાન છે ॥ ૧૫ ॥

નિત્ય ને નૈમિત્તિક કર્મ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે કે નહિ એમ સંદેહ થયે ‘જને પુરુષવાપે તત્તતિ’ (જને પુરુષ ને પાપને નરે છે) એમ અવિદેહ શ્રુતિ છે તેથી નાશ પામે છે એમ આરાંકા કરી ‘દત્તત્તમાપિ’ [પ્રશ્નમુ. ગા ૧૧૨] એ ઉક્ત અનિદેશ નિત્યાદિથી અનિરિક્ત કર્મ પુરુષને લાગુ પડે છે તેથી બદ્ધ અપવાદને સિદ્ધાન્ત તરીકે કહે છે—‘પુરુષના પણ અસ્તિત્વ ને વિનાશ છે’ દત્તાર્થ. આદિ પૂર્વપ્રમાં જ્ઞાનને અર્થે નિત્યકર્મના અનુપપન્ન

પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ—પરંપરાથી પ્રાપ્તિ કરવું છે એમ ઉપચાર કરાય છે. એટલા માટે આ એક કાર્યનું અભિધાન અતિક્રાન્ત કર્યોને વિષે છે. અરેખર, અક્ષરેત્યાને આગામી અભિહોત્રાદિ સંભવતું નથી; કારણ કે અનિયોજ્ય એવું જે અક્ષર તે આત્મા છે એવું જ્ઞાન શાસ્ત્રને વિષય નથી. સચુલ્લવિદ્યામાં તો કર્તૃત્વ જતું રહેતું નથી તેથી આગામી પણ અભિહોત્રાદિ સંભવે છે. તેને પણ અભિસંધિ વિના કંઈ હોય તોળીતું કાર્ય નથી તેથી વિદ્યાની સંગતિ ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૧૬ ॥

ત્યારે અરસેય ને વિનાશનું એ વચન શેને વિષે ॥ તેમજ દેહસાક શાખા-વાગામ્યોનું 'તસ્ય પુત્રા દાયમુપવન્તિ સુદૃઢઃ સાધુચર્યાં દ્રિપન્તઃ વાપરુત્વામ્' (તેના પુત્રો દાય પાત્રે છે, મિત્રો સાધુકૃત્યો ને શત્રુઓ પાપકૃત્યો) એ વિનિયોગવચન શેને વિષે છે? એથી ઉત્તર પડે છે—

વિરોધ દ્વેષાદી તેઓ સાથે સંભવતા નથી. પણ ક્રમો વિદ્યાનાં ઉત્પાદક તરીકે આરાદ્યપકારક ઘર્ષ મોક્ષને વિષે ઉપયુજ થાય છે. જગી વિદ્યાથી વિરુદ્ધ થતાં ક્રમોવિદ્યાનું કારણ નથી એમ કહેવું યુક્ત નથી; કેમકે પોતાના કારણથી વિરોધી કાર્યો થયે બાકે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેટલા માટે વિદ્યાલક્ષણ કાર્યના ઉપાય તરીકે કાર્યવિનાશ્ય એવાં પણ ક્રમોનું સદૃશ સાધક છે; કેમકે તેને અભાવે તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન ન થવાથી મોક્ષનો અસંભવ થશે. એ પ્રમાણે 'વિવિદિવન્તિ વક્ષેન' એમાં થઈ વિદ્યાનું સાધન છે એમ અપૂર્વ અર્થ પ્રાપ્ત કરાવતો પંચમ લકાર અત્યંત પરીક્ષણ થતીએ સ્થાનનો સ્તુલ્યર્થ છે એમ કલ્પિત ન્યાયવાન કરતું યુક્ત નથી. એ અભિસંધિથી ભાષ્યમાં 'જ્ઞાન-નુંજ પ્રાપ્ત ઘર્ષ ક્રમ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિ—પરંપરાથી પ્રાપ્તિ કરવું છે એમ ઉપચાર કરાય છે' એમ કહ્યું છે. વિદ્યાના ઉદયસમયે ક્રમ નથી, તેમજ વિદ્યાના ઉદય થયા પછી પણ નથી, પણ વિદ્યાની પૂર્વજ છે, તેથીજ વિદ્યા ને ક્રમનું એક કાર્ય છે એ અભિધાન અતિક્રાન્ત કર્યો—વિદ્યાના પહેલાનાં ક્રમો વિષે છે. એમ સ્પષ્ટ કરવા કહે છે—'અરેખર, અક્ષરેત્યાને આગામી અભિહોત્રાદિ સંભવતું નથી'. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કાશ્મીરથી અત્રિ વિરુદ્ધ છે તોપણ તેની કાશ્મીર ઉત્પત્તિ એવામાં ભાવે છે, માટે પ્રમાણ દ્વેષ તો વિરોધી એવી પણ વિદ્યાની ક્રમથી ઉત્પત્તિને વિષે કંઈ અનુપપત્તિ નથી. તેમજ 'સમેતં વેદાનુચ્ચનેન' ઉત્પાદિ વાચ્ય અર્થવત્ સભવે છે તો તેને અનુચ્ચવદ્ય કલ્પવત્ ન્યાય નથી. તેટલા માટે વિદ્યાને ઉદયોને કરતાં વ્યક્તિદ્વેષ આદિ ક્રમો પરંપરાથી વિદ્યાકાર્યને—મોક્ષને વિષે ઉપયોગી છે તેથી ઉત્તર કર્યો પડે તે વિદ્યાવિનાશ્ય થાય એ સમજવું નથી. સવિરોધવિદ્યામાં પણ ક્રમનો અનુપયોગ છે એમ નથી. 'સ યો દૃષ્ટિ સદ્ગત્યન્તમોઽપ્યનિષ્પાર્વતઃ મહારહ્યાં વ્યવિત્ત્વં સર્ગ લોકમેતિ આત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપ્રતિષ્ઠાપ્ય ન સત્ત્વેયં વર્ત-યન્ વાપદાનુષે પ્રહસોઽમનિર્ગંધપતેત્તે જ સુનયપતેત્તે' એ વાચ્ય 'આત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપ્રતિષ્ઠાપ્ય' (આત્માને વિષે સર્વે હિન્દ્રિયો રક્ષાપીને) એ સમન્વિષ્વાહારને અનુસરે પ્રહસોઽમનિસાર અપુનરાત્તિ પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે તેથી વિદ્યા સર્વે ક્રમોના અનુપ્રાપ્તિ એવું ઉત્પન્ન છે એમ સમજાય છે ॥ ૧૬ ॥

અતોઽન્યાપિ હ્યેકેપાસુમયોઃ ॥ ૧૭ ॥

એથી—અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મથી અન્ય પણ (કામ્યક્ષણે સાધુકૃત્યા ને પાપકૃત્યા) કેટલાક શાખીઓમાં છે. (કામ્ય કર્મ ને નિષિદ્ધ કર્મ વિદ્યા પ્રતિ અનંગ છે એમાં) બંનેની-જૈમિનિ ને બાદરાયણની (સંમતિ છે) ॥ ૧૭ ॥

એથી—અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મથી અન્ય પણ સાધુ કૃત્ય છે, જે ફળને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કૃત્યનો આ વિનિયોગ કેટલાક શાખીઓએ કહ્યો છે—‘સુદ્ધઃ સાધુ-કૃત્યામુપયન્તિ’ (એના મિત્રો એનાં સાધુ કૃત્યો પામે છે). તેનું આ પાપની પેડે અરક્ષેય ને વિનાશ ॥ એમ નિરૂપણ છે ‘હતસ્થાપ્યત્તેજઃ’ [બ્રહ્મસૂત્ર ૪.૧.૧૪] એમાં, એથી જાતના કામ્ય કર્મ વિદ્યા પ્રતિ અનુપકારક છે એમાં જૈમિનિ ને બાદરાયણ બંને આચાર્યોની સંમતિ છે ॥ ૧૭ ॥

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

કારણ કે ‘યદેવ વિદ્યયા’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ (કેવલ-વિદ્યાથી અસંયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વીર્યવત્ છે એમ સમજાવે છે) ॥ ૧૮ ॥

મુમુક્ષુએ મોક્ષને ઉદ્દેશીને કરેલું નિત્ય, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, પ્રાપ્ત થયેલાં પાપના ક્ષયનો હેતુ થઈ તે દ્વારા સત્ત્વશુદ્ધિનું કારણ બની મોક્ષપ્રયોજન જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ તેના નિમિત્ત તરીકે, બ્રહ્મવિદ્યાની સાથે એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરનારૂં થાય છે એમ પાછલા અધિકરણમાં જાણ્યું છે. તેમાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ અંગ સાથે જોડાયેલી વિદ્યા સાથે સંયુક્ત છે ને કેવલ-અસંયુક્ત છે. ‘ય યં વિદ્વાન યજતિ’ (જે એ પ્રમાણે જાણી યાગ કરે છે), ‘ય યં વિદ્વાનુહોતિ’ (જે એ પ્રમાણે જાણી હોમ કરે છે), ‘ય યં વિદ્વાન ગાયતિ’ (જે એ પ્રમાણે જાણી પાઠ કરે છે), ‘તસ્માદેવંચિદમેવ વ્રજ્યાર્ણં કુર્વાતિ માનેયંચિદમ્’ [હાન્ડેઝ ૪.૧.૭૧૦]

ઉત્તર સૂત્રના અર્થનું સ્પષ્ટ કરે છે—‘ત્યારે અરક્ષેય’ ઇત્યાદિ. પ્રારંભથી જે અન્ય કામ્ય પુણ્ય ને પાપ છે તેજ વિદ્યાના મુદ્દ ને દિવસે રિતે ચેતાના જેવું કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે ને જેને જાનથી નાશ પામે છે. જે પુણ્ય ને પાપના અરક્ષેય ને વિનાશ ॥ તેજ મુદ્દ દ્વારા ને દિવસનાં સંક્રમણ કરે છે, અપેક્ષાને અનુસારે એમ ‘દાનો વૃણાયનશાપ્તસોમવાર્ષ’ [બ્રહ્મસૂત્ર ૧.૧.૧૧] એમાં નિરૂપણ કર્યું છે. એથી ઘણકૃષ્ણાંથી આ વિશિષ્ટ છે—એમ વિદ્યા તરીકે અનુપજોત્ય રહેલા કામ્યને અન્ય ઉપજોત્ય કરે છે; એમ વિદ્યાના માહત્ત્વથી વિદ્યાની અનુપજોત્ય પુણ્યનો ને પાપનો તેના મુદ્દ ને દિવસ જોત્ય કરે છે. સંક્રમણમાં કઈ ઉત્પન્ન થાય નથી, એટલે અનુપવર્તિ નથી ॥ ૧૭ ॥

‘યદેવ વિદ્યયેતિ હિ’ હામ નિત્ય અદિ વિષયને આધારે સત્ત્વ સંતત કરીને પ્રાપ્ત

(તેણાં મારે એ પ્રમાણે જાણનારનેજ બ્રાહ્મણ કહેવા, એ પ્રમાણે ન જાણનારને નહિ); 'તેનોમી કુત્તો યદ્યેતદ્યં વેદ યસ્ય ન વેદ' [હાન્દો ૧૧૧૦] (તેથી બંને કર્મ કરે છે, જે એ એ પ્રમાણે જાણે છે ને જે નથી જાણતો) કલ્યાણિ વચનોથી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વિધાસંયુક્ત છે ને કેવલ પશુ છે. તેમાં આ વિચારણા છે કે શું વિધાસંયુક્તજ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ મુખ્યમુને વિધાના હેતુ તરીકે વિધા સાથે એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. કેવલ (અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ) નહિ, કે વિધાસંયુક્ત (કર્મ) ને કેવલ (કર્મ) 'અવિશેષ- વિધા સાથે એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. શાથી સંશય થાય છે? 'તમેતમામાનં યજ્ઞેન વિવિદિવન્તિ' [બૃહ્દ ૪૫૪૨૨] (તે એ ઉપનિષદગમ્ય આત્માને તેઓ યજ્ઞ વડે જાણવા કહે છે) એમ યજ્ઞ આદિને 'અવિશેષે આત્મજ્ઞાનના અંગ તરીકે મુતિમાં કલાં છે તેથી અને વિધાસંયુક્ત અગ્નિહોત્ર આદિ 'વિશિષ્ટ છે એમ અવગમન થાય છે તેથી. ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? વિધાસંયુક્તજ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મવિધાનું અંગ થાય છે, વિધાહીન થતું નથી એમ; કેમકે વિધાથી યજ્ઞ કર્મ વિધાથી રહિત કર્મ કરતાં 'વિશિષ્ટ છે એમ અવગમન થાય છે, 'યદ્દેવેય જુહોતિ તદ્દહ: પુનર્મૃત્યુમવગમ્યત્યેવં વિદ્વાન્' [બૃહ્દ ૧૫૫૨] (એમ જાણનાર જે દિવસેજ હોમ કરે છે તેજ દિવસે મૃત્યુને છોડે છે) કલ્યાણિ મુતિથી, 'કુલ્લયા યુક્તો યથા પાઠ્યં કર્મવચ્ચં પ્રહાસ્યતિ' [ભગ્ગી ૨૪૩૯] (જે યોગવિષય બુદ્ધિથી યજ્ઞ થઈ, હે અર્જુન, તું કર્મરૂપી જન્મનો ત્યાગ કરશે), 'દૂરેણ દાયકં કર્મ કુલ્લયોગાદ્જનંજય' [ભગ્ગી ૨૪૪૯] (કર્મની સિદ્ધિ ને અસિદ્ધિમાં સમાવબુદ્ધિથી યજ્ઞ, કંઈરની આરાધનાઈ કરેલા કર્મથી કુલ્લયોગે કરેલું કર્મ અત્યન્ત 'અપકૃષ્ટ છે) કલ્યાણિ સ્મૃતિવચનોથી. એમ પ્રાપ્ત થયે ઉત્તર આપે છે— 'યદેવ વિષયંતિ દિ' એ અર્થ છે. વિધાસંયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ વિધાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિ કર્મથી 'વિશિષ્ટ છે, જેમ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ વિધાવિહીન બ્રાહ્મણથી 'વિશિષ્ટ છે તેમ. તોપણ વિધાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિ અત્યન્ત અનપેક્ષિત નથી. શાથી? 'તમેતમામાનં યજ્ઞેન વિવિદિવન્તિ' (તે એ ઉપનિષદગમ્ય આત્માને યજ્ઞ વડે જાણવા કહે છે) એમ અવિશેષે અગ્નિહોત્રાદિને વિધાના હેતુ મુતિમાં કલાં છે તેથી. પણ વિધાસંયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ વિધાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિથી 'વિશિષ્ટ છે એમ મુતિથી અવગમન થાય છે તેથી વિધાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિ આત્મવિધાના હેતુ ત-
કહે છે— 'વિધાસંયુક્તજ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મવિધાનું અંગ થાય છે' કલ્યાણિ. આદિ પૂર્વપદ્ધમાં કેવલ નિત્યાદિ જ્ઞાનનો હેતુ નથી, કર્મોત્તરી ઉપાસનાદીન કર્મ જ્ઞાનાઈ નથી, તેની જ્ઞાનહેતુત્ત્વસિદ્ધિ એ પૂર્વપદ્ધતું ને તેની જ્ઞાનહેતુત્ત્વસિદ્ધિ એ સિદ્ધાન્તતું કળ છે. વિધાવિશિષ્ટ કર્મમાં જ્ઞાન પ્રતિ શીરઝારિત્વ નામનો કોઈક અનિશ્ચય વિવાદામયથી ભડે છે; એટલાથી કેવલ કર્મ વચ્ચે થતું નથી; કેમકે એમ થાય તો સિદ્ધિપામુનિને વિરોધ થાય તે મુતિમાં યજ્ઞ આદિ રાગો વિષયુક્તકર્મવાચક છે એમ તેમનો સંકોચ યુક્ત નથી; કારણ કે 'યદેવ વિષય' એ મુતિ કેવલ કર્મ પદ્ધતીર્થવાન છે એમ સમજવે છે એવો સિદ્ધાન્ત-જન્મનો અર્થ છે. પૂર્વપદ્ધ ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપદ્ધ— 'ય યથં વિદ્વાન્ યજ્ઞેતે' કલ્યાણિ મુતિપ્રતિષ્ઠિત વિધાસંયુક્ત વચ્ચે ૥ ને કેવલ-અસંયુક્ત વચ્ચે પણ છે.

રીકે અનપેક્ષજ છે એ યુક્ત છે. ના, એ એમ નથી. વિદ્યાસહિત અગ્નિહોત્રાદિનો, વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા અતિશય સામર્થ્યને લીધે, આત્મજ્ઞાન પ્રતિ કુંડક કારણ તરીકે 'અતિશય થશે, વિદ્યાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિનો તેવો અતિશય થશે નહિ એમ કહ્યું યુક્ત છે, પણ 'યથેન વિવિદિપન્તિ' (યજ્ઞ વડે જેઓ જાણવા ઇચ્છે છે) એમાં અવિશેષ આત્મજ્ઞાનના અંગ તરીકે કહેલા અગ્નિહોત્રાદિ વિદ્યાનાં અનંગ છે એમ સ્વીકારવું શક્ય નથી; કારણ કે 'યદેવ વિચયા કરોતિ ચદ્યયોપનિષદા તદેવ વીર્ય-વત્તરં ભવતિ' [છાન્દોગ ૧.૧.૧૦] (વિદ્યાથી યુક્ત થઈ, શ્રદ્ધાથી ને યોગથી યુક્ત થઈ જે કર્મ કરે છે તેજ વીર્યવત્તર-અવિદ્યાના કર્મ કરતાં વધારે ફળવાળું થાય છે) એ શ્રુતિ વિદ્યાસંયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ અધિક વીર્યવાળું છે એમ કહીને સ્વકાર્ય પ્રતિ એ કર્મનો કોઈક અતિશય કહી, વિદ્યાવિહીન તેજ કર્મ તે પ્રયોજન પ્રતિ વીર્યવાળું છે એમ દર્શાવે છે; અને કર્મનું વીર્યવત્તર એટલે પાતાનું પ્રયોજન સાધવાની શક્તિ. તેટલા માટે વિદ્યાસંયુક્ત, નિત્ય, અગ્નિહોત્રાદિ અને વિદ્યાવિહીન, બંને, મુમુક્ષુએ શ્રોક્ષણી પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને આ જન્મમાં ને જન્માન્તરમાં જ્ઞાનાત્પત્તિની પૂર્વે કરેલાં, પાતાના સામર્થ્યને અનુસરી બ્રહ્મજ્ઞાનનાં પ્રતિબંધકારણ ઉપાત્ત દુરિતના ક્ષયના હેતુદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનના કારણ થઈ, અવલુ, મનન, અદ્વા, તાત્પર્ય આદિ અન્તરંગ કારણની અપેક્ષાએ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥૧૮॥

ભોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પણ આરબ્ધકાર્યનાં પુણ્ય ને પાપ ભોગથી ક્ષીણ કરી તે બ્રહ્મ-
સંપન્ન થાય છે ॥ ૧૯ ॥

અનારબ્ધકાર્ય, પુણ્ય ને પાપનો વિદ્યાસામર્થ્યથી ક્ષય કહ્યો. અન્ય, આરબ્ધ-
કાર્ય, પુણ્ય ને પાપ, ઉપભોગથી ક્ષીણ કરીને પુરુષ બ્રહ્મસંપન્ન થાય છે—'તસ્ય તા-
તેમાં જેમ 'બ્રાહ્મણાય હિરણ્યં દયાત્' (બ્રાહ્મણને હિરણ્ય આપવું) એમ કન્યુ એટલે વિ-
દ્યાનુ બ્રાહ્મણને આપવું, મૂર્ખને નહિ એમ વિશેષ સમજાય છે તે સાચી? કેમકે એમાં અતિ-
શય છે. એ પ્રમાણે વિદ્યારહિત યજ્ઞાદિથી વિદ્યામહિત અતિસવવાળું છે, તેથી તેજ ઉપાત્ત-
રિતશ્રુત્યદ્વારા, પર વિદ્યાનું સાધન છે, ઇતર નથી. તેટલા માટે 'વિવિદિપન્તિ યથેન' એમ
અવિશેષ શ્રુતિનો પણ વિદ્યાસહિત યજ્ઞાદિને વિષે ઉપસંહાર કરવો યુક્ત છે. સિદ્ધાન્ત—'ય-
દેવ વિચયા કરોતિ તદેવાસ્ય વીર્યવત્તરમ્' એમાં તરત્ અર્થની (આધિપ્રત્યા અર્થની)
શ્રુતિ છે તેથી વિદ્યારહિત વીર્યવત્તર છે, વીર્યવત્તર નથી એટલુંજ સમજાય છે; ને સર્વથા અર્થ-
ચિત્કરને વીર્યવત્તર ઉપપન્ન થવું નથી. એટલા માટે વિદ્યારહિત કર્મનો પણ કેટલેક અંશે પર-
વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ છે; માટે વિદ્યારહિત યજ્ઞાદિનું પણ પરવિદ્યાના અર્થાએ અ-
નુષ્ઠાન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૮ ॥

તત્ત્વવેદના આ અગ્નિકરણનો વિવેચ છે, તે શું આરબ્ધના ક્ષયની પછી સંસારમાં રહે છે
કે નહિ તેનો, નિમિત્તના ભાવથી ને અભાવથી સંસાર થયે સિદ્ધાન્તનો ઉપક્રમ કરે છે—
'અનારબ્ધકાર્ય' ઇત્યાદિ. અનારબ્ધ કર્મનો ક્ષય કહ્યો છે તેમાં આરબ્ધનો ક્ષય કેવી રીતે

યદ્યપિ ચિરં વાવસ વિમોક્ષ્યેડય સંપન્સ્યે' [હાન્દોઽઽ દારધાર] (તે આચાર્યવાન પુરુ-
ષને તેટલોજ કાળ { સદાત્મસ્વરૂપસંપત્તિમાં } વિસંચ થાય છે, કે ત્યાંમુધી તે
બ્રોક્ષ પામતો નથી—તેના દેહપાત થતો નથી. દેહપાત થાય કે તરતજ સત્સ્વરૂપ
સંપત્ત થાય છે), ' પ્રસંપ સન્ પ્રસાપ્યેતિ ' [બૃહ્હઽ ધાધાદ] (બ્રહ્મજ હેઈ બ્રહ્મમાં
લીન થાય છે) દત્યાદિ સુતિઓથી, પણ સમ્યક્દર્શન થયે પણ જેમ દેહપાતની
પૂર્વે ભેદનું દર્શન દ્વિચન્દ્રદર્શનન્યાયથી—એ ચન્દ્ર દેખાય છે તેવી રીતે—અનુવૃત્તજ
છે, એ પ્રમાણે પાછગથી પણ અનુવૃત્ત થયે. ના. કેમકે નિમિત્તનેા અભાવ છે.
ઉપભોગયેષનો ક્ષય કરવો એ તેમાં અનુવૃત્તિનું નિમિત્ત છે, તેનું આદિ કંઈ નથી.
પણ અન્ય કર્મશાય નવા ઉપભોગને ઉત્પન્ન કર્યે. ના; કેમકે તેનું બીજ બળી
ગયું છે. મિથ્યાજ્ઞાનના આધારવાળું અન્ય કર્મ દેહપાતે અન્ય ઉપભોગ ઉત્પન્ન કરે
છે; ને તે મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાનથી બળી ગયું છે તેથી આરબ્ય કાર્યને ક્ષય થયે
વિદ્વાનને કેવલ્ય અવશ્ય થાય છે એ સમીચીન છે ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा
भाष्यानुपादे चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

શ્રીમન્શંકરભગવ-પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યાં ગુર્જરગિરાએ ભાષ્યા-
નુપાદમાં ચતુર્થે અધ્યાયનો પ્રથમ પાઠ સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

યાવ એમ જ્ઞાત્રાંકા ઉત્પન્ન થયે જા અધિકરણ ક્ષેત્ર થયુ છે એમ એની સમતિ છે. પૂર્વપદ્ધમાં
વેદવેદવેદની અસિદ્ધિ એ ફળ છે ને સિદ્ધાન્તમાં તેની સિદ્ધિ એ ફળ છે, એમ ફળમાં ભેદ
છે. દેહપાતની પછી પણ તત્ત્વવેત્તા સંસારમાં છે. સંસારને ચોમ્બ છે તેથી. જેમ દેહપાતની
પૂર્વે સંસારમાં છે તેમ, જેમ જનારબ્ધ અધિકરણના દુશાનથી પૂર્વપદ્ધ કહે છે—' પણ સ-
મ્યક્દર્શન થયે પણ જેમ ' દત્યાદિ. જોત્તનિમિત્ત કર્મનો અભાવ છે તેથી તેનું અસિદ્ધ છે.
જે સંચિત કર્મનર છે તે ફળનું નિમિત્ત નથી. કેમકે તે રમ્બમુદ છે. કારણ કે અવિદ્યા આદિ
કહેલો કર્મ ને તેના ફળનું મૂળ છે. ચોત્તજામાં કયું છે કે ' જ્ઞેરામૂલઃ કર્મોત્પાદઃ સત્તિ
મૂલો વદિપાકઃ ' (કર્મશયનું મૂળ કહેલ છે, મૂળ હોય તો તેનો વિપાક થાય છે). ને મૂળ
જાનાચિયો બની ગયું છે એટલે ફરી સંસાર આવેલી ! તેટલા માટે દેહપાતે કેવલ્ય છે એમ
સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीका-
प्रणयानां गुर्जरगिराजनुपादे चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

શ્રીમન્શંકરભગવ-પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યાં ટીકાવ-ચોના ગુર્જરગિરાએ
અનુવાદમાં ચતુર્થે અધ્યાયનો પ્રથમ પાઠ સમાપ્ત ॥ ૧ ॥

ચતુર્થાધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ ।

વાદ્મનસિ દર્શનાચ્છન્દાચ્છ ॥ ૧ ॥

વાણીની વૃત્તિ મનને વિષે (લય પામે છે), દેખાય છે તેથી,
અને શબ્દથી ॥ ૧ ॥

હવે અપર વિધાને વિષે કૃત્યપ્રાપ્તિને માટે દેવધાન માર્ગને ઉતારવાને હમી પ્રથમ શાસ્ત્રાનુસારે ઉત્કાન્તિનો ક્રમ કહે છે; કારણ કે વિદ્વાન્ની ને અવિદ્વાન્ની ઉત્કાન્તિ સરખી છે એમ કહેશે. પ્રાણુ વિષે 'મન્ય સોમ્ય પુરુષમ્ પ્રયતો યાદ મ-
ર્તિગ મંદગ્દને મનઃ પ્રાણે પ્રાણભેજમિ તેજઃ પરમ્યાં દેવતાયામ્' [હાન્દા૦ શ્લોક૧] (હે મૌમ્ય, ત્રિયમાણુ પુરુષની વાણી મનને વિષે ઉપસંહાર પામે છે, મન પ્રાણને વિષે, પ્રાણ તેજને વિષે, તેજ પર દેવતાને વિષે) એવી શ્રુતિ છે. શું અદ્વિ
ત્વનિવાળી વાણીનીજ મનને વિષે 'સંપત્તિ કહે છે કે વાણીની વૃત્તિની, એ વિષય
છે. તેમાં વાણીજ મનને વિષે 'સંપન્ન થાય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે એ

માનવ કૃત્ય કદા પછી ઉપાસનાનું કૃત્ય ચક્ષુરોદમાં રહેતું કહેતું જોઈએ, તે આદિશક્તિ-
મંદેવી પ્રાપ્ત છે ને તે માર્ગપ્રાપ્તિ ઉત્કાન્તિથી સાધ્ય છે; તેટલા માટે ઉપાસનાકૃત્યથી આશ્રિય
એ ઉત્કાન્તિ તેના પાકને અપમાયની સાથે સ્થતિ છે. તેમજ આ પાદ પૂર્વપાદની પછી આવે
એ પણ વુજા છે; કેમકે માનકૃત્યની ઉક્તિની પછી વજ્રાભ્ય ઉપાન્નિશ્વરથી એ આશ્રિય છે. પૂર્વ
પાદના છેડા અધિકરણમાં મિતુંજ્વલ્યસંપત્તિ કહી છે; હવે સત્ત્વજ્વલ્યસંપત્તિનું નિરૂપણ કરવા
હમી ઉત્કાન્તિને વિશે ભાષ આદિનો મનને વિષે વૃત્તિવચ્છ દર્શાવે છે—'વાદ્મ મનસિ' 'દેવે'જ
મિતુંજ્વલિયાનું કૃત્ય કદા પછી. માનીની પેઠે ઉપાસકની પણ ઉત્કાન્તિ નથી તેથી આશંકા કહે
છે—'વિદ્વાન્ની ને અવિદ્વાન્ની ઉત્કાન્તિ સરખી છે'. 'વિદ્વાન્' = જ્ઞાણક, અપર-
જ્ઞાત્રેવ. ઉપસંહારની અનુચ્છકની પેઠે ઉત્કાન્તિ છે, અતઃ છે તેથી એમ કહેમે એવો અર્થ
છે. 'પ્રયતઃ' = ત્રિયમાણુને, મગ્ધાનો એવો અર્થ છે. વાદ્મપદની ફરજીયુ-પતિ (જે નરે ભોત્રે
છે તે) ને અનુચ્છક-પતિ (વાણીને આપાર) એ એ અનુ-પતિને ધીરે કરણ ને વૃત્તિના જવનું
માન ચરણી સ્તવ્ય થાય છે. 'મન્ય સોમ્ય' નો અર્થ આપનાર છે—દે સોમ્ય, ત્રિયમાણુ
પુરુષની વાણી મનને વિષે ઉપસંહાર પામે છે. આરે અંધરો કહે છે કે 'એ ભોવનો નથી.'
પરેપર, અનુચ્છકાર મનપૂર્વક છે; કેમકે 'યદ્વે મનસા યથાવતિ તદાવા યદ્વતિ' (જે મન
વડે વિચારે છે તે વાણી વડે ભેજે છે) એવી શ્રુતિ છે. વાણી મનને વિષે ઉપસંહાર પછી
એટલે કેવલ મનનબદ્ધપરે રહે છે. અન્યારે મન પણ ઉપસંહાર પામે છે આરે મન પ્રાણને વિષે
નિરૂપ થાય છે, હૃદયકરને થાય છે તેમ. આરે પાદે રહેલ અંધરો કહે છે કે 'તેને જાન નહીં'.
આરે-અનિરૂપની અવસ્થામાં—પ્રજ્ઞા કૃત્વ ઉચ્છ્રામવતિ થઈ, હિતને વિશે ભાષ કહિરહે

રીતે મુતિ અનુગૃહીત થાય છે; નહિ તો લક્ષણ થાય, અને મુતિ ને લક્ષણ બેને વિષે સંશય હોય તો મુતિ ન્યાય છે, લક્ષણ નહિ. તેટલા માટે વાણીનાજ મનને વિષે પ્રવિણ છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—કે વાણીની વૃત્તિ મનને વિષે સંપન્ન થાય છે એમ. પણ બ્યારે આચાર્ય ‘વાજ્ઞ મનસિ’ (વાણી મનની અંદર) એમ પડે છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિ એમ શી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે? એ ખરી વાત છે; પણ આગળ ‘અવિમાગો ઘચનાત્’ [બ્રહ્મસૂત્ર ધારા ૧૬] એમ કહેશે. તેટલા માટે અહિં વૃત્તિના ઉપશમમાત્રની વિવક્ષા છે એમ સમજાય છે; કેમકે એ તત્ત્વના પ્રણયની વિવક્ષા હોય તો સર્વજ્ઞ અવિલામ સરખો હોવાથી અવિલામ છે એમ પરમજ્ઞ શા માટે વિશેષ કહે. તેટલા માટે અહિં વૃત્તિના ઉપસંહારની વિવક્ષાને વિષે વાણીની વૃત્તિ પ્રથમ, મનોવૃત્તિ અવસ્થિત હોય છે ત્યારે ઉપસંહાર પામે છે એવો અર્થ છે. શાથી? કર્શન છે તેથી; કારણ કે મનોવૃત્તિ વિધમાન હોય છે તેમાં વાણીની વૃત્તિના પ્રથમ ઉપસંહાર એવામાં આવે છે; પણ વૃત્તિવાળી વાણીનાજ મનને વિષે ઉપસંહાર કોઈએ પણ એવો શક્ય નથી. પણ મુતિના સામર્થ્યથી વાણીનાજ મનને વિષે એ પ્રણય યુક્ત છે એમ કહ્યું છે. કહે છે કે ના; કેમકે તે (મન) તેની (વાણીની) પ્રકૃતિ નથી. ખરેખર, એની એમાંથી ઉત્પત્તિ છે તેના તેને વિષે લય ન્યાય છે, શરાવનો મુતિપ્રાપ્ત છે તેમ; અને મનથી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે એવું કંઈ પ્રમાણ નથી. વૃત્તિના ઉદ્ભવ ને અભિલેખ તો અપ્રકૃતિમાં સમામિત થયલા પણ દેખાય છે; કારણ કે પાર્થિવ અન્યનમાંથી તૈજસ્ય અગ્નિની વૃત્તિ ઉદ્ભવ પામે છે, ને જગને વિષે ઉપશાન્ત થાય છે. ત્યારે એ પક્ષમાં

ઉપસંહાર કરી, સ્વર્ગવિદ્યામાં દેખાય છે તેથી, હસ્ત, પાદ આદિનો વિરોધ કરી, મર્મસ્થાનોને ભણે છેકતો ક્ષેપ તેમ ઉત્સર્જનક્રમે તેજને વિષે ઉપસંહાર પામેલો સંપન્ન થાય છે. ત્યારે જ્ઞાતિજનને દાહતો નથી, એટલે મરી ગયો છે કે જલે છે તેને વિષે સંશય થવાથી ચરીર તપાસી, જરમ લાગવાથી તેજો કહે છે કે ‘દેહ ઉષ્ણ છે, જલે છે’. બ્યારે તે ઉષ્ણાગ્નિ તેજ પણ ઉપસંહાર પામે છે, ત્યારે તે તેજ પર દેવતામાં પ્રણય છે એવો મુતિનો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષમાં હન્દ્રિયોના સ્વરૂપનો લય થવાથી મૃતમાનવી મુક્તિ એ જણ છે. સિદ્ધાન્તમાં સંસારસિદ્ધિ એ જણ છે; કારણ કે મન એ વાણીનું ઉપાધાનકારણ નથી તેને વિષે વાજ્ઞ તત્ત્વનો લય અયુક્ત છે, માટે વાણીના વ્યાપારમાત્રનો ઉપશમ છે. એવો પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તના જણનો વિરોધ છે. સૂત્રમાં વૃત્તિપદનો અભાવ હાર શી રીતે એમ સંકા કરે છે—“પણ બ્યારે આચાર્ય ‘વાજ્ઞ મનસિ’” કહ્યાં. કારણ કે આગળ સૂત્રકાર, તત્ત્વવેત્તાની હન્દ્રિયોનો સ્વરૂપ લય કહેશે તેના જગથી અહિં અભાવ મુક્તિ છે; કેમકે જાહનો પણ હન્દ્રિયવચ થાય એમ સામ્ય થયે વસ્તુમણ્ડલ વિશેષ ઉક્તિ અયુક્ત થાય એવો શક્યતા સમાધાનનો અર્થ છે. ‘અવિમાગો ઘચનાત્’ એ સ્વે ઉત્તર વિશેષ રીતે નિર્દિશેષવેત્તાઓની વાણી અહિં સ્વરૂપનો લય પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેથી અન્ય સ્વરૂપવચ નથી એમ સમજાય છે. પ્રકૃતિને વિરોધ વિહાર લય છે એ ન્યાયી વિરુદ્ધ અર્થ મુતિ પણ કહેતી નથી એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘કેમકે તે (મન) તેની (વાણીની) પ્રકૃતિ નથી’. ન્યાય નિરવકાશ છે તેથી જગવાન છે;

વાણી મનને વિષે સંપન્ન થાય છે એ શ્રુતિ કેવી રીતે? એથી કહે છે કે ‘અને શબ્દથી’. શબ્દ પણ એ પક્ષમાં સંભવે છે; કેમકે વૃત્તિ ને વૃત્તિમત્ વચ્ચે અભેદનો ઉપચાર છે એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

અત એવ સર્વાણ્યનુ ॥ ૨ ॥

એથીજ સર્વ (ઇન્દ્રિયો) (મનની) પાછળ જાય છે (જય પામે છે) ॥ ૨ ॥

‘તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ પુનર્મયમિન્દ્રિયૈર્મનસિ સંપચમાતેઃ’ [પ્રશ્નો ૦ ૦૧૨૯] (ઉત્ક્રમણની પછી, જેનું સ્વાભાવિક તેજ ઉપશાન્ત થયું છે તે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત કરે છે, મનની અંકર પ્રવેશ કરતી ઇન્દ્રિયો સાથે) એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની અવિશેષ મનમાં સંપત્તિનું અવશ્ય છે. ત્યાં પણ એથીજ, આવૃત્તિસહિત મન અવસ્થિત છે ત્યારે વાણીની પેઠે ચક્ષુ આદિની પણ વૃત્તિનો લોપ એવામાં આવે છે તેથી, તત્ત્વના પ્રલયનો અસંભવ છે તેથી અને શબ્દની ઉપપત્તિ છે તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયો વૃત્તિદ્વારાજ મનની પાછળ જાય છે—મનમાં જય પામે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના મનને વિષે અવિશેષ ઉપસંહાર થયે વાણીનું પૃથક્ પ્રહણ ‘વાહ્મનસિ સંપચતે’ (વાણી મનને વિષે જય પામે છે) એ ઉદાહરણને અનુસારે છે ॥ ૨ ॥

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

તે મન પ્રાણને વિષે (જય પામે છે), ઉત્તરવાક્યથી (સમજાય) છે ॥ ૩ ॥

‘વાહ્મનસિ સંપચતે’ [છાન્દો ૦ ૬૮૮] (વાણીનો વ્યાપાર મનમાં જય પામે છે) એમાં વૃત્તિસંપત્તિની વિવક્ષા છે એમ જણ્યું. હવે જે પછીનું વાક્ય છે—

શબ્દ તો ‘વાહ્’ એટલે ઉડિ એમ ભાવવ્યુત્પત્તિથી કે લક્ષણથી સાવકાશ છે એ સૂચવવા ‘વાહ્વાય’ એમ કહ્યું છે. એટલે શબ્દની ઉપપત્તિથી પણ એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

વાણીને વિષે કહેલા ન્યાયનો ચક્ષુ આદિને વિષે અતિદેશ કરે છે—‘અત ઇય’ ‘તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ’=જેની દેહની ઉષ્ણતા શાન્ત થઈ છે તે ઉત્ક્રમણની પછી—પુનર્મય પ્રાપ્ત કરે છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે. ઇન્દ્રિયશબ્દ શ્રુતિમાં છે તેની, વૃત્તિના અર્થમાં લેવાથી, ઉપપત્તિ થાય છે તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લય એ કહ્યું છે તો ‘વાહ્મનસિ’ (વાણીનો વ્યાપાર મનને વિષે જય પામે છે) એમ પૃથક્ સૂત્ર શા માટે કહ્યું છે તેને માટે કહે છે—‘સર્વ ઇન્દ્રિયોનાઃ’ ઇત્યાદિ ॥ ૨ ॥

‘તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરત્વાત્’. વાક્યક્રમથી ને અર્થક્રમથી અવિકરણનો ક્રમ છે. શ્રુતિ ને ન્યાયથી સંશય થાય છે. પૂર્વે પ્રજળ ન્યાયના વિરોધને લીધે ‘વાહ્’ એ શ્રુતિનો લાભ કર્યો. અહિં તો જલદાયક પ્રાણ એ અનાદ્ય મનની પ્રકૃતિ છે તેથી પ્રકૃતિને વિષે વિકારનો

‘મનઃપ્રાણે’ [છાન્દોઃ દાદાદ] (મન પ્રાણમાં લીન થાય છે) એ, શું એમાં પણ વૃત્તિસંપત્તિનીજ વિવક્ષા છે કે વૃત્તિવાળાની સંપત્તિની એમ સંશય થયે વૃત્તિવાળાનીજ અહિં સંપત્તિ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, મુતિનો અનુગ્રહ છે તેથી અને તે પ્રાણ મનની પ્રકૃતિ છે એમ ઉપપન્ન થાય છે તેથી; કેમકે ‘અષ્ટમયં હિ સોમ્ય મનઃ પ્રાણોમયઃ પ્રાણઃ’ [છાન્દોઃ દાદાપ] (હે સોમ્ય, મન અષ્ટનું બનેલું છે, પ્રાણ જળનો બનેલો છે). એમ મનને અષ્ટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને પ્રાણને જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અવજ્ઞ કરાવે છે. ‘આપચ્છાષ્ટમવૃજન્ત’ [છાન્દોઃ દારાદ] (જળે અષ્ટ અજન્તું) એવી મુતિ છે. એ કારણથી મન પ્રાણને વિષે જે લય પામે છે તે અષ્ટજ જળને વિષે લય પામે છે; કારણ કે મન એ અષ્ટ છે અને પ્રાણ એ જળ છે, પ્રકૃતિ ને વિકારનો ભેદ નથી તેથી. એમ પ્રાપ્ત થયે અષ્ટે કહીએ છીએ—તે પણ, બાહ્ય ઇન્દ્રિયવૃત્તિનું મહત્ત્વ કરીનેજ મન વૃત્તિદ્વારા પ્રાણને વિષે પ્રસય પામે છે એમ ઉત્તર વાક્યથી સમજાવું; કેમકે મુશુમિ અને મરણને ઉન્મુખ પુરુષની પરિસ્પન્નાતમક પ્રાણવૃત્તિ રહે છે ત્યારે મનની વૃત્તિઓના ઉપશમ ક્રમાય છે. વળી મનનો સ્વરૂપનો પ્રસય પ્રાણને વિષે સંભવનો નથી; કેમકે તે-પ્રાણ મનની પ્રકૃતિ નથી. પણ પ્રાણ એ મનની પ્રકૃતિ છે એમ દર્શાવું. એ સારસ્વ નથી; કેમકે એવી પ્રણાલિકાથી પ્રાણ એ મનની પ્રકૃતિ થઈ મન પ્રાણને વિષે સંપન્ન થવા—લય પામવા યોગ્ય નથી; કારણ કે એમ પણ અષ્ટને વિષે મન સંપન્ન થાય, જળને વિષે અષ્ટ, અને જળનેજ વિષે પ્રાણ. એ પદમાં પણ પ્રાણભાવમાં પરિણામ પામેલાં જળથી મન ઉત્પન્ન થાય છે એને વિષે ક્ષેપ પ્રમાણ નથી. તેટલા માટે મનનો પ્રા-

લય થાય છે એ ન્યાયના અનુગ્રહને લીધે મનઃમુતિ બાધ નથી એમ પૂર્વપક્ષનું ફળ પૂર્વની પેઠે છે. સિદ્ધાન્ત તો એવો છે કે જળ ને અષ્ટ એ લે વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ છે, તોપણ તેના વિકાર પ્રાણ ને મનની વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ નથી; કેમકે એમ લઈએ તો હિમ ને જલની વચ્ચે પણ પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે. એટલા માટે ન્યાયની સાથે વિરોધ થાય છે તેથી પૂર્વની પેઠે મુતિ બાધ છે એવો વિવેક છે. ‘બાહ્ય ઇન્દ્રિયવૃત્તિનું મહત્ત્વ કરીનેજ’ = બાહ્ય ઇન્દ્રિયવૃત્તિનું જેલે મહત્ત્વ કર્યું છે એનું અર્થાત્ જેને વિષે ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ લીન થઈ છે એનું મન પણ વૃત્તિના લયથીજ પ્રાણને વિષે લય પામે છે એવો અર્થ છે. ‘એમ પણ’ = પ્રાણ એ જળનો વિકાર છે એ પદમાં પણ. પ્રણાલિકાથી-પરંપરાથી કાવંદારણભાવ સ્વીકારીએ તોપણ જે જેનો સાક્ષાત્ વિકાર છે તેનેજ વિષે તેનો લય યુગ્મ છે, એ રીતે ‘આ-વોડષ્ટમવૃજન્ત’ (જળે અષ્ટ અજન્તું) એ મુતિથી અષ્ટનો જળને વિષે લય યુગ્મ છે, પણ જળના વિકાર પ્રાણમાં અષ્ટના વિકાર મનનો લય યુગ્મ નથી. ‘તેટલા માટે’ = પ્રાણ સાક્ષાત્ મનની પ્રકૃતિ નથી તેથી મનસસાબદ લક્ષણથી મનોવૃત્તિના અર્થમાં છે એવો બાવ છે. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—એ પોતાની પ્રકૃતિમાં વિકારનો લય હોય તો ‘મનઃપ્રાણે સંપચતે’ (મન પ્રાણને વિષે લય પામે છે) એમાં મનનું સ્વરૂપજ પ્રાણને વિષે લીન થાય છે એમ અર્થ થયો બેઠેલો; કેમકે મનઃ એનું ઉપચારે વ્યાખ્યાન કરવું—લક્ષણ લઈ મનોવૃત્તિ અર્થે કરવો યુગ્મ નથી; કેમકે પ્રાણ ને મનનો પ્રકૃતિવિકાર સંભવે

છુને વિષે સ્વરૂપપ્રસય નથી. વૃત્તિના પ્રસયમાં તો શબ્દ સમર્થ છે, વૃત્તિ ને વૃત્તિ-
મત્તેના અભેદાપચાર છે તેથી એમ દર્શાવ્યું છે ॥ ૩ ॥

સોઽધ્યક્ષે તદુપગમાદિમ્યઃ ॥ ૪ ॥

તે એટલે પ્રાણ અધ્યક્ષને વિષે-જીવને વિષે લય પામે છે, તેનું—
પ્રાણનું તેને વિષે ઉપગમનાદિ થાય છે તેથી ॥ ૪ ॥

જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ નથી, તેનો તેને વિષે વૃત્તિપ્રસય છે, સ્વરૂપપ્રસય નથી
એમ અવસ્થિત થયું. હવે ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ (પ્રાણ તેજને વિષે લય પામે છે)
એને વિષે આ વિચારાય છે કે યથાશ્રુતિ પ્રાણનો તેજને વિષેજ વૃત્તિપ્રસય ॥ કે
દેહ ને ઇન્દ્રિયના પંજરના અધ્યક્ષ જીવને વિષે એમ. તેમાં શ્રુતિ અતિશંકા કરવા
યુક્ત ન હોવાથી પ્રાણનો તેજને વિષેજ લય થાય, કેમકે શ્રુતિમાં નથી તેની કલ્પના
અન્યાથ્ય ॥ એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—‘સોઽધ્યક્ષે’. તે પ્રકૃત પ્રાણ અધ્ય-
ક્ષને વિષે, અવિદ્યા, કર્મ, ને પૂર્વ પ્રજ્ઞા એ ઉપાધિવાળા વિજ્ઞાનાત્માને વિષે અવ-
સ્થિત થાય છે. તે એટલે અધ્યક્ષ જેનો પ્રધાન છે એવી પ્રાણવૃત્તિ થાય છે એવો
અર્થ છે. શાથી? પ્રાણનું તેના પ્રતિ ઉપગમન આદિ થાય છે તેથી. ‘પ્રથમેવે-
મમાત્માનમન્તકાલે સર્વે પ્રાણા અભિસમાયન્તિ યથૈતદુષ્ણોઽચ્છાસી મયતિ’[બૃહદ્બ્રાહ્મણ ૩.૮]

છે. ખરેખર ‘અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ’ એમાં મન અન્નાત્મક છે એમ શ્રુતિ કહે છે, ને
‘આપોમયઃ પ્રાણઃ’ એમાં પ્રાણ જળાત્મક છે એમ શ્રુતિ કહે છે; કારણ કે પ્રકૃતિ ને વિકાર
વચ્ચે તાદાત્મ્યભાવ છે. તેટલા માટે પ્રાણ મનની પ્રકૃતિ છે એટલે વૃત્તિમત્ મનનો પ્રાણને
વિષે લય છે. સિદ્ધાન્ત—ખરી વાત છે, ‘આપોઽન્નમસૃજન્ત’ (જળે અન્નને સર્જ્યું) એ
શ્રુતિથી જળ ને અન્ન વચ્ચે પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ સમભવ છે; પણ તેના વિકાર પ્રાણ ને મનની
વચ્ચે પ્રાણિવિકૃતિભાવ નથી; કારણ કે પોતાના કારણની પ્રણાવિકાથી પરસ્પર વિકારોમાં પણ
પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ સ્વીકારવાથી સંકર થઈ અતિપ્રસંગ થાય. તેટલા માટે જે જેનો સાક્ષાત્
વિકાર ॥ તેનો તેને વિષે લય છે. એ રીતે અન્નનો જળને વિષે લય છે, પણ અન્નના વિ-
કાર મનનો જળના વિકાર પ્રાણને વિષે લય નથી. તેમજ આદિ પણ મનોવૃત્તિનો વૃત્તિમાન
પ્રાણને વિષે લય છે, પણ વૃત્તિમત્ મનનો પ્રાણને વિષે લય નથી એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩ ॥

પૂર્વ અધિકરણમાં પ્રાણને વિષે મનનો વૃત્તિપ્રસય કહ્યો છે. તે પ્રમાણે તેજને વિષે પ્રાણનો
વૃત્તિપ્રસય થાઓ, ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ એવી શ્રુતિ છે તેથી એમ દૃશાન્તસંગતિ છે. આદિ પૂર્વપ-
ક્ષમાં તેજસ્સાબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. સિદ્ધાન્તમાં તો જ્યોત્ષ્ણિતજીવ એ વક્ષ્ય અર્થ ॥ એમ
ફળમાં બેઠે છે. ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ એ ઉત્તરવાક્યમાં શું પ્રાણનો લય તેજમાં થાય ॥ કે જી-
વમાં એમ સંદેહ થયે તેજમાં થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષમાં તેજસ્સાબ્દ મુખ્ય અ-
ર્થમાં છે. સિદ્ધાન્તમાં જ્યોત્ષ્ણિત જીવનો વક્ષ્ય છે એમ વિચારી સૂત્રની યોજના કરે છે—
‘તે પ્રકૃત પ્રાણ અધ્યક્ષને વિષે’ ઇત્યાદિ. અજ્ઞાન, કર્મ, ને વાસનાના ઉપાધિવાળામાં એવો
અર્થ છે. ‘પ્રાણનું તેના પ્રતિ ઉપગમન આદિ થાય છે તેથી’ = તે જીવ પ્રતિ પ્રા-
ણનો ઉપગમ, અનુગમન, ને અવસ્થાન શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી. ‘પ્રથમેવેમમાત્માનમન્તકાલે

(એજ પ્રમાણે અન્તકાળે સર્વે પ્રાણો—વાયુ આદિ—એ આત્માની અભિમુખ બન્યા છે, જ્યારે તે હૃદય ઉચ્છ્વાસી થાય છે ત્યારે) એ બીજી સુતિ અવિશેષે સર્વ પ્રાણો અધ્યક્ષ તરફ ઉપગમન કરે છે એમ દર્શાવે છે. વળી ‘તમુક્કામન્તં પ્રાણોઽનુક્કામન્તિ’ [બૃહ્દ ૭ ધાષ્ટાર] (તે વિજ્ઞાનાત્મા ઉત્ક્રમણ કરે છે—પર લોક પ્રતિ પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે પ્રાણ તેની પાછળ ઉત્ક્રમણ કરે છે) એમાં પાંચ વૃત્તિવાળો પ્રાણ અધ્યક્ષનો અનુગામી થાય છે એમ વિશેષે સુતિ દર્શાવે છે; અને ‘પ્રાણમનુક્કામન્તં સર્વે પ્રાણા અનુક્કામન્તિ’ [બૃહ્દ ૭ ધાષ્ટાર] (પ્રાણ વિજ્ઞાનાત્માની પાછળ ઉત્ક્રમણ કરે છે તે પ્રાણની પાછળ સર્વ પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે) એમ અન્ય પ્રાણો તે પ્રાણની અનુવૃત્તિ કરે છે એમ દર્શાવે છે. ‘સવિજ્ઞાનો મયતિ’ [બૃહ્દ ૭ ધાષ્ટાર] (ત્યારે એ આત્મા વિજ્ઞાનવાળો થાય છે) એમ અધ્યક્ષ અન્તર્વિજ્ઞાનવાળો. એમ દર્શાવીને જેમાં હન્દ્રિયસમૂહ હીન થયો છે એવા પ્રાણનું તેમાં અવસ્થાન સૂચવે છે. પણ ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ (પ્રાણ તેજને વિષે લય પામે છે) એવી સુતિ છે, ત્યારે પ્રાણ અધ્યક્ષને વિષે હીન થાય છે એમ અધિકનું મહત્ત્વ રાખી મોટે કરો છો? ના, એ રાખ નથી; કારણ કે ઉત્ક્રમણ આદિ વ્યવહારમાં અધ્યક્ષ પ્રધાન છે અને અન્ય સુતિમાં રહેલા વિશેષની પણ અપેક્ષા રાખવી યુક્ત છે ॥ ૪ ॥

ત્યારે ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ (પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે) એ સુતિ કેમ તેને માટે કહે છે—

મૃતેષુ તચ્છુતેઃ ॥ ૫ ॥

(પ્રાણસહિત જીવ) (તેજસહિત, ઉત્તર દેહ આરંભક) પંચભૂતોમાં લય થાય છે; તેની શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૫ ॥

તે પ્રાણસહિત અધ્યક્ષ તેજની સાથે રહેલા, રહેના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં અવસ્થિત થાય છે એમ સમજાવું; કેમકે ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ (પ્રાણ તેજમાં લય પામે સર્વે પ્રાણા અમિતમાયન્તિ’ એ ઉપગમનશ્રુતિ છે: ‘તમુક્કામન્તં પ્રાણોઽનુક્કામન્તિ’ એ અનુગમનશ્રુતિ છે: ‘સવિજ્ઞાનો મયતિ’ એ અવસ્થાનશ્રુતિ છે. જેમ શારીરિક હચ્છાવાળા રાત્રનું સેવકો ઉપગમન કરે છે, એમજ પરલોક જ્યાં હચ્છાના જીવ પ્રતિ સર્વ પ્રાણો અભિમુખ થાય છે એમ સુતિમાં ઉપગમ છે. ‘તમુક્કામન્તં’ એમાં અનુગમન કર્યું છે અને ‘સવિજ્ઞાનો મયતિ’ એમાં જીવને વિષે પ્રાણનું અવસ્થાન કર્યું છે. વિજ્ઞાપતે યત્નેતેતિ વિજ્ઞાનમ્—એ વડે વિજ્ઞાન થાય તે વિજ્ઞાન એટલે કર્મક્રમણ, તેની સાથે એટલે પંચવૃત્તિપ્રાણસહિત એ હન્દ્રિયસમૂહ તેની સાથે અવસ્થિત થાય છે. જીવ પ્રાણ કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત કરે માટે વિજ્ઞાનસાહિત દર્શનવાદી ‘સવિજ્ઞાનો મયતિ’ એ સુતિથી મુખ્ય પ્રાણસહિત હન્દ્રિયોની જીવને વિષે સ્થિતિ છે એવો અર્થ છે ॥ ૪ ॥

જો પ્રાણનો તેજને વિષે અવસ્થાન વચર લય સુતિમાં કહ્યો છે, તોપણ બંને સુતિના અનુચ્છેદને માટે પ્રાણ જીવને વિષે લય પામે છે, અને અવસ્થાન તેના ઉપરથી તેજ આદિ ભૂતોમાં લય પામે છે એ સુતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્ર કહે છે—‘ત્યારે ‘પ્રાણસ્તેજસિ’ ॥

પુરુષવચ્ચત્તા: ' [બ્રહ્મો ૧૦ પાદ ૩] (જળ પુરુષરૂપત્વવાચ્ય ધ્યાય છે) એમાં પ્રશ્ન ને પ્રતિવચન એ અર્થે દર્શાવે છે અને 'દશામ્યકત્યાણુ મૂયમ્વાત્' [અદ્વૈત્યુ ૩૧૧૨] એમાં એનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સુતિ ને રમુતિ પણ એ અર્થે દર્શાવે છે. 'પુ-
રુષીમય ધાપોમયો વાયુમય માકાન્મયસ્તેજોમય: ' [બૃહ્મ ૬ પાદ ૧] (પૃથ્વીમય, જ-
ળમય, વાયુમય, આકાશમય, તેજોમય) હત્યાદિ સુતિ છે. 'મણ્યો માત્રાડયિના-
શિવ્યો દનાર્પોમાં નુ યા: રમુતા: । તામિઃ વાર્ધમિદં તર્થ સંમયત્વેય પૂર્વદા: ॥ ' [મનુ ૭
૧૨૭] (પંચભૂતોના સૂક્ષ્મ, પ્રાણપૂર્વે અવિનાશી, ભાગો જે છે તેની સાથે આ
સર્વ ક્રમે ઉત્પત્ત થાય છે), પણ અન્ય શરીર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વખને વાક
આદિ હિન્દ્રિયો આત્મામાં ઉપસંહાર પામે છે ત્યારે 'જાયં તદા પુરુષો મયતિ ' [બૃહ્મ ૬
૩૧૧૨] (ત્યારે એ પુરુષ ત્યાં છે—કેને આશ્રયે રહે છે) એમ ઉપક્રમ કરીને
'તૌ હ વદુચ્ચત્તા: કર્મ દં વ તદુચ્ચત્તા: હ વન્ પ્રદાસંતુ: કર્મ દં વ તન્ પ્રદાસંતુ: '
[બૃહ્મ ૬ ૩૧૧૨] (તે યાગવદ્વ્ય ને આત્માએ વિચાર કરીને—સર્વ પૂર્વપક્ષીનો
ઊદાપાદ કરીને જે કર્યું તે સાંભળો; કર્મનેજ પુનઃપુનઃ કાર્યકારણના ઉપાદાનહેતુ
તરીકે તેઓએ કર્યું, જેની તેઓએ પ્રશંસા કરી તે સાંભળો, કર્મનીજ તેઓએ
પ્રશંસા કરી) એમ અન્ય સુતિ કર્મનુંજ આત્માના આશ્રય તરીકે નિરૂપણ કરે છે.
એને વિષે કહીએ છીએ—તેમાં કર્મપ્રયુક્ત, મદ્દ ને અતિમદ્દ નામના હિન્દ્રિય ને
વિષયરૂપ બંધનની પ્રવૃત્તિ છે તેથી કર્મને આશ્રય તરીકે કર્યું છે. અહિં તેા ભૂત-
રૂપી ઉપાદાનથી અન્ય રહની ઉત્પત્તિ છે માટે ભૂતને આશ્રય તરીકે કહ્યાં છે.
પ્રશંસાશબ્દથી પણ ત્યાં કર્મનું પ્રાધાન્યમાત્ર પ્રદર્શનરૂપ છે, અન્ય આશ્રયનું નિવા-
રણ કર્યું નથી. તેટલા માટે અવિરોધ છે ॥ ૬ ॥

પિત કર્યું છે. એટલા માટે મરણકાળે અન્ય ભૂતોનો સપર્ક આવશ્યક હોવાથી તેજસ્વ ૫૬
ભૂતપચ્ચાત્મકશરીરનું વચ્ચક છે. 'દર્શયતા: ' એ દિવચનનું પ્રશ્ન ને પ્રતિવચન દર્શાવે છે એમ
વ્યાખ્યાન કરી સુતિ ને રમુતિ દર્શાવે છે એવા અભિપ્રાયથી વ્યાખ્યાન કરે છે—'સુતિ ને
રમુતિ પણ એ અર્થે દર્શાવે છે'. 'મણ્યો માત્રા: '—મણ્ય: = સૂક્ષ્મ. 'માત્રા: '
જે મપાય તે, પરિમિત, 'અવિનાશિવ્ય: ' = ચોક્ષની પૂર્વે અવિનાશી. 'દશાર્પીનામ્'—
પંચભૂતોના. પંચભૂતોના સૂક્ષ્મ ભાગે એનો અર્થ છે. ભવનો આશ્રય ભૂતો છે એ ભવનો
આશ્રય કર્મ છે એ સુતિથી ચિત્ત છે એમ આશંકા કરી, કર્મ નિમિત્ત તરીકે આશ્રય છે,
અને ભૂતો તો રહેના ઉપાદાન તરીકે આશ્રય છે એમ ઉચ્ચ અવિરુદ્ધ છે એમ કહે છે—
'પણ અન્ય શરીર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને વખને ' હત્યાદિ. 'તૌ હ વદુચ્ચત્તા: '—
તે ને વચ્ચવદ્વ્ય ને આત્માએ ભવના આધાર તરીકે જેને કર્યું તે કર્મ ॥ એમ સુતિનું વચન
છે. 'મદ્દ ને અતિમદ્દ નામના'—'સુદન્તિ પુરુષવચ્ચત્તા: ચમન્તિ રતિ પ્રદા: '—પુરુષવચ્ચુને
જે વાંધે ॥ તે એ—હિન્દ્રિયો. હિન્દ્રિયવૃત્તિ પણ વિષયોને અપીન છે. માટે વિષયો 'અતિ-
મદ્દ' છે. પ્રશંસાશબ્દ પણ કર્મપ્રયોજક હોવાથી ભવનો પ્રકૃષ્ટ આશ્રય છે એમ કહે છે;
તે પ્રકૃષ્ટ આશ્રયત્વ નિરૂપ આશ્રયત્વ હોય તોજ ઉપપત્ત થાય છે એમ કહે છે—'પ્રશંસા-
શબ્દથી પણ ત્યાં 'હત્યાદિ ॥ ૬ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

(દેવયાન) માર્ગના આરંભની પૂર્વે (વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને ઉત્ક્રાન્તિ સમાન છે) (અવિદ્વાદ્ગ્રી ક્ષેરાસમૂહને) બાળ્યા વિના (વિદ્વાન્નું એ આપેક્ષિક) અમૃતત્વ (છે) ॥ ૭ ॥

તે એ ઉત્કાન્તિ શું વિદ્યાને ન અવિદ્યાને સમાન છે કે વિશેષવાળી છે—એ ઉત્કાન્તિમાં કંઈ વિશેષ છે એમ સંસાર ધરાવનારાઓને વિશેષવાળી છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે એ ભૂતોના આશ્રયથી વિશિષ્ટ છે. પુનર્ભવને માટે ભૂતોને આશ્રય થાય છે અને વિદ્યાને પુનર્ભવ સંભવનો નથી. 'અમૃતત્વં हि विद्वानमृतं' (અરેખર, વિદ્યાને અમૃતત્વ પામે છે) એવી સ્થિતિ છે. તેટલા માટે અવિદ્યાને નેજા એ ઉત્કાન્તિ છે. પણ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એનું શ્રવણ છે માટે એ વિદ્યાનીજ હોવી જોઈએ. ના, સ્વાપ આદિની ષોડશો જાગ્રત્ થાય તેમ અનુકીર્તન છે તેથી જેમકે 'યજ્ઞેતત્પુરુષા સ્વપિતિ નામ' [છાન્દોઃ શાકાર] (અરેખર, જે કાળે એ પુરુષ સ્વાપ કરે છે), 'અદિશિપિતિ નામ' [છાન્દોઃ શાકાર] ({ જ્યારે તે } અરેખર, જોગજનની ઇચ્છા કરે છે), 'પિપાસિતિ નામ' [છાન્દોઃ શાકાર] ({ જ્યારે તે } અરેખર, પાન કરવા ઇચ્છે છે) એમ વિદ્યાપ્રકરણમાં પણ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છેલી વસ્તુને અનુશુભ થાય એવી રીતે સર્વ પ્રાણીને સાધારણ સ્વાપ આદિનું અનુકીર્તન થાય છે; વિદ્યાને વિશેષ હોય તેમ તેનું વિધાન કરવા ઇચ્છાતું નથી. એ પ્રમાણે જે પર દેવતામાં પ્રયાણ કરનાર પુરુષનું તેજ સંપન્ન થાય છે તે આત્મા છે, તે ઉપર એ પ્રતિપાદન કરવા માટે મહાજનમાં રહેલીજ વિદ્યાને અવિદ્યાને સાધારણ ઉત્કાન્તિનું અનુકીર્તન છે, અને 'તત્ત્વ પ્રાણા ઉત્કાન્તિ' [ખુદ્ધ શાકાર] (તેના પ્રાણ ઉત્કાન્તિ કરતા નથી) એમ વિદ્યાને એના પ્રતિપેદ છે. તેટલા માટે

[illegible]

વિદ્યાનનીય એ ઉત્પન્ન છે. એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ—‘વાદ્યનતિ’ [છાન્દોઃ શાખર] (વાદ્ય મનને વિષે સંપન્ન થાય છે) કલ્પાદિ એ ઉત્પન્નિ માર્ગના ઉપક્રમ મુધી વિદ્યાન ને અવિદ્યાને સમાન થવી ચોજ્ય છે; કેમકે વિશેષનું સ્વરૂપ નથી. અવિદ્યાન દેહનાં બીજરૂપ ભુત્ક્રમ્યોનો આશ્રય કરીને કર્મથી પ્રવૃત્ત થયેલો દેહકાંત્ર અનુભવવા સંસારમાં આવે છે. વિદ્યાન તો ક્ષણથી પ્રકાશિત થયેલો મોક્ષનારીકારનો આશ્રય કરે છે. તેણા ખરે ‘માર્ગના આદ્ય મુધી’ એમ કહ્યું છે. પણ વિદ્યાનને તો અમૃત-વ પ્રાપ્ત કરવાનું છે, ને તે અન્વ રૂપને અધીન નથી; તો ભુતોનો આશ્રય કે માર્ગનો ઉપક્રમ ક્યાંથી ? એને વિષે કહીએ છીએ. એ બાળ્યા વચર છે. અવિદ્યા આદિ કલ્પોને અત્યંત બાળ્યા વિના અપર વિદ્યાના સામર્થ્યથી એ આપેલિ અમૃત-વ પ્રાપ્ત કરવા કન્ધે છે તેને માર્ગનો ઉપક્રમ ને ભુતોનો આશ્રય સંભવે છે; કેમકે આશ્રયરહિત પ્રાણી યદિ ઉપપન્ન થવી નથી. તેણા ખરે જાણ નથી ॥ ૭ ॥

તદાગ્મીતેઃ સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

ને તેજ મોક્ષપર્યન્ત અવસ્થિત રહે છે. સંસારનો વ્યપદેશ છે તેથી ॥ ૮ ॥

‘તેજઃ વસ્ત્વાં દેવતાગન્’ [છાન્દોઃ શાખર] (તેજ પર દેવતામાં સંપન્ન થાય છે—જવ પાવે છે) એમાં પ્રત્યક્ષના સામર્થ્યથી તે એકે પ્રવાસ કરનાર પુરુષનું એ

છે એમ વિદ્યાન કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અને કહીએ છીએ’ [છા. ૩. સુક્તિઃ એકે મનં, તેને ઉપક્રમ એકે અવિદ્યાને તેની પૂર્વે વિદ્યાનને ને અવિદ્યાને ઉત્પન્નિ તુલ્ય છે. જહી ઉપસા મુલ્ક નાદિકાઃ અવિદ્યા એકે પ્રમ કરે છે, અન્વ નહિ એમ વિશેષ છે. અદ્ય નાદી અવિદ્યાન વિદ્યાનાં કે અન્વ લોકમાં વિદ્યા કરને અનુસારે જવ છે. વિદ્યાન તો મુલ્ક નાદી પ્રકરેક કરે છે એમ ને એમાં વિશેષ છે એવો ભવે છે. હરના ઉપસાનું એ અમૃત-વ કુદિમે કહ્યું છે તે અવિદ્યા છે, કુલ્ક નહીં; કેમકે ‘વં જામં જાન-વને સોદસ્ય સંવત્સારેષ સમુત્પિદ્યતિ’ (એ પ્રાણી તે પ્રપન્ન કરે છે ને એના સંવત્સરેક ઉપસા રૂપ છે) એમ અવિદ્યા કુદિ છે, અવિદ્યાકર્યમનથી દેવિદ્યને કુદિએક પ્રતિ-પાત્ત કરે છે, ને દિવિદ્યો આશ્રય વિદ્યાની દેવ તે વસ્ત કરી દીઁ નહિ તેવી તેના આશ્રય એ કુદિ તેના જવ આશ્રય ઉપરની રતિ સમજાવી છે. અપર વિદ્યામાં અમૃત-વ અવિદ્યા છે; કુદિએ એ રતિ રતિ છે તેવી અવિદ્યાને અપર વિદ્યાના વેગને-ઉપસાને જા અમૃત-વ છે. અમૃત-વ અવિદ્યા કહ્યું એકે તેને વિષે ઉત્પન્નિને અન્વ કુલ્ક છે એમ ઉપસાર કરે છે—‘તેણા ખરે જાણ નથી’ ॥ ૭ ॥

સંજ્ઞાન એમાં અવિદ્યા છે એવી પરમત્તને વિષે સંજ્ઞાને સિદ્ધ મનને વિદ્યાન ને અવિદ્યાનની ઉત્પન્નિનું સમર્થન કર્યું. એજ પરમત્તને વિષે સંજ્ઞાને હવે વિવર પ્રાપ્ત છે કે અવિદ્યાને વિષે તેજ એકે ભુત્ક્રમ્યોને તત્ત્વવિદ્યારૂપ સંજ્ઞા રૂપ છે કે સંજ્ઞાન

સમાના ચાસૃત્યુપક્રમાદમૃતત્વં ચાનુપોષ્ય ॥ ૭ ॥

(દેવયાન) માર્ગના આરંભની પૂર્વે (વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને ઉત્કાન્તિ
સમાન છે) (અવિદ્વારૂપી કલેશસમૂહને) બાળ્યા વિના
(વિદ્વાન્નું એ આપેક્ષિક) અમૃતત્વ (છે) ॥ ૭ ॥

તે એ ઉત્કાન્તિ શું વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને સમાન છે કે વિશેષવાળી કે
ઉત્કાન્તિમાં કંઈ વિશેષ છે એમ સંશય ધરાવનારાઓને વિશેષવાળી છે એ
પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે એ ભૂતોના આશ્રયથી વિશિષ્ટ છે. પુનર્ભવને માટે ભૂતો
આશ્રય થાય છે અને વિદ્વાન્ને પુનર્ભવ સંભવનો નથી. ' અમૃતત્વં हि विद्वान्
(ખરેખર, વિદ્વાન્ અમૃતત્વ પામે છે) એવી સ્થિતિ છે. તેટલા માટે અવિદ્વા
નેજ એ ઉત્કાન્તિ છે. પણ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એનું શ્રવણ છે માટે એ વિદ્વાન્
હોવી લેઈએ. ના, સ્વાપ આદિની પેઠે એમ પ્રાપ્ત થાય તેમ અનુકીર્તન છે તે
લેખકે ' યયૈત્યુપક્રમઃ સ્વપિતિ નામ ' [છાન્દોઃ શાદાર] (ખરેખર, જે કાળે એ પુર
સ્વાપ કરે છે), ' અશિશિયતિ નામ ' [છાન્દોઃ શાદાર] ({ બ્યારે તે } ખરેખર
બોજાનની ઇચ્છા કરે છે), ' વિપાસતિ નામ ' [છાન્દોઃ શાદાર] ({ બ્યારે તે }
ખરેખર, પાન કરવા ઇચ્છે છે) એમ વિદ્યાપ્રકરણમાં પણ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છે
વસ્તુને અનુગુણ થાય એવી રીતે સર્વ પ્રાણીને સાધારણ સ્વાપ આદિનું અનુકીર્તન
થાય છે; વિદ્વાન્ને વિશેષ હોય તેમ તેનું વિધાન કરવા ઇચ્છાનું નથી. એ પ્રકરણ
જે પર દેવતામાં પ્રયાણ કરનાર પુરુષનું તેજ સંપન્ન થાય છે તે આત્મા છે, તે
છે એ પ્રતિપાદન કરવા માટે મહાજનમાં રહેલીજ વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને સમાન
બુદ્ધ ઉત્કાન્તિનું અનુકીર્તન છે, અને ' ન તમ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ' [બુદ્ધ પ્રાણા
(તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરના નથી) એમ વિદ્વાન્ને એના પ્રતિષેધ છે. તેટલા માટે

આ પ્રમાણે બાલક હિન્દીયોનો પ્રથમ ધનને વિષે શ્રુતિશ્રવ થાય છે, પછી પ્રવેશ
પ્રાણમાં ભવ થાય છે ને પ્રાણશ્રુતિને બુદ્ધોના ઉપાધિવાળા ભવમાં ભવ થાય છે એમ ઉત્કાન્તિ
સ્વપરથા કહી છે; ને ઉત્કાન્તિ સર્વ પ્રાણીને નુશ્વ છે એમ કહે છે—'સમાના ચાસૃત્યુપક્રમાદમૃતત્વં
ચાનુપોષ્ય' એમ અવિશેષ શ્રુતિ છે—વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને સમાન છે
અને ' વિદ્યાયામૃતમરણુતે ' એમ શ્રુતિ છે તેથી સંભવ કહે છે—'તે એ ઉત્કાન્તિ શું
વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને સમાન છે' હવે હવે. પૂર્વપક્ષમાં સત્ત્વ પ્રકરણ તત્ત્વના
નિત્ય અમૃતત્વ છે એવો વિશેષ સમ્બંધ છે. તેથી ઉત્કાન્તિ ન થયે એ ઉપલક્ષ્ય કહે
કરે છે એનું જ્ઞાન છે; વિદ્વાન્માં તે ઉત્કાન્તિ થયે એ પ્રકરણ પામે છે એમ જ્ઞાન છે.
પૂર્વપક્ષમાં દેહમાં ઉત્કાન્તિ થવા વિના વિદ્વાન્ને એકાદિ થાય છે; વિદ્વાન્માં તે દેહ
અવિદ્વાન્ની પેઠે દેહમાંથી ઉત્કાન્તિ થાય છે. પૂર્વપક્ષનો અપ્રેય કરી સમાપત્ત કરે છે
' પણ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એનું શ્રવણ છે ' હવે હવે. ' વિદ્યાયામૃતમરણુતે ' એ
તે દેહનું વિવેચન કરે છે. ' ન તમ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ' (તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ
નથી) એ પ્રતિષેધ પણ નેત્રજ માટે છે. તેટલા માટે સત્ત્વવેશને પણ અવિદ્વાન્ની પેઠે

પ્રકૃત તેજ છે તે 'અધ્યક્ષ સહિત, પ્રાણો સહિત, ઇન્દ્રિયસમૂહની સાથે, અન્ય ભૂત સાથે પર દેવતામાં લીન થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ એ કેવી સંપત્તિ થાય વિશે વિચાર કરાય છે. તેમાં આત્મનિત્ય સ્વરૂપપ્રવિણ છે એમ પ્રાપ્ત થાય કેમકે તે (પર દેવતા) તેની પ્રકૃતિ છે એમ ઉપપત્તિ છે. અરેબર, પર દેવતા સર્વ જન્મવાળા વસ્તુસમૂહની પ્રકૃતિ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું છે. તેટલા માટે અવિભાગની જે પ્રાપ્તિ છે તે આત્મનિત્ય છે એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ ભૂતોનો. તે તેજ આદિ સૂક્ષ્મ અંશ, જે ઓગાદિ ઇન્દ્રિયોત્તુ આશ્રય છે તે સમય જેનું કારણ છે એવા સંસારભોક્ષપર્વત અવસ્થિત થાય છે; કેમકે 'યોનિમયો વચ્ચે દારીરવ્યાય વેદિનઃ । ધ્યાનમયેન્નુસંયમિન યથાકર્મ યથાધુતમ્ ॥' [૩૩૦ ૫] (અન્ય—અવિધાવાળા મૂઠા, શરીર પ્રદલ કરવા માટે દેહવાળા થઈ યોનિમાં વેશ કરે છે; બીજા, અત્યંત અધમ, મરણ પછી કર્મને ને જ્ઞાનને અનુસરીને— કર્મ આ જન્મમાં કર્યું હોય તે પ્રમાણે ને જેનું વિજ્ઞાન ઉપાર્જન કર્યું હોય અનુરૂપ વૃત્તાવસ્થાવરભાવ પામે છે) ઇત્યાદિમાં સંસારનો વ્યપદશ છે. નહિ મર્વ પ્રાયત્નસમયેજ ઉપાધિનો અસ્ત થવાથી અત્યંત ગ્રમ સંપન્ન થાય. તેમ વિધિશાસ્ત્ર ને વિધ શાસ્ત્ર અનર્થક થાય. વળી મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યાજ્ઞાન વગર તૂટવો યુક્ત નથી. તેટલા માટે તે (પર દેવતા) પ્રકૃતિ છે તે ગુણમિમાં થાય છે તેમ બીજાભાવ જેમાં અવશેષ રહે છે એવીજ આ સત્તે સંપત્તિ છે એમ ॥ ૮ ॥

જેમાં અવશેષ રહે છે એવી મપત્તિ થાય છે? એ પ્રથમ પદ્મ હોય તો ઉત્કાન્તિ થવી ન એ ઉત્તર પદ્મ હોય તો ઉત્કાન્તિ થાય છે. તેમાં અપ્રકૃતિને વિશે વિચારતોનો પ્રવેશ થતો નથી, જેમ મનને વિશે વાક્ય આદિનો થતો નથી તેમ. વળી પર દેવતા એજ જન્મવાળા પદાર્થની પ્રકૃતિ છે, નેટલા માટે તેજ આદિને આત્મનિત્ય તત્ત્વપ્રવચન થતો એ એમ પૂર્વ પદ્મ પ્રાપ્ત થયે પ્રિદાન કરે છે—'યોનિમયો પ્રવચન' ઇત્યાદિ શ્રુતિ અવિદ્યાને સંકાર પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે; ને શ્રુતિ આત્મનિત્ય તત્ત્વપ્રવચન દેવતાની થય થાય નહિ. વળી પ્રાવત્ત્વેજ એ મદિમા વિદ્યાને કે અવિદ્યાને પ્રતિ છે એમ કહેવું યુક્ત નથી એમ કહે છે—'નદિ તો સર્વ પ્રાયત્નસમયેજ' ઇત્યાદિ. વિધિશાસ્ત્ર અને દર્શનને વિશેનું અનર્થક થાય; કેમકે પ્રાવત્ત્વેજ આત્મનિત્ય થય થયે પુનર્જનનો અર્થ થાય અને દેવતાએ પણ અનર્થક થાય; કારણ કે પ્રાવત્ત્વેજ જન્મમરણને એક પ્રાપ્ત થાય છે એમ અનર્થક થાય છે એમ નથી; પણ પ્રાવત્ત્વમાત્રથી એક પણ અવુજ છે એમ કહે છે—'વળી મિથ્યાજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જન્મ' ઇત્યાદિ. અનર્થક મરણ એ અસ્ત ને નહિ થય વિદ્ય જન્મને નાશ થાય એ યુક્ત નથી એવો અર્થ છે. પૂર્વપદ્મમાં મરણ કુદિતે મિદિ છે; નિદિમાં તો કન્યા જન્મથી ને વિદ્યાના જન્મથી જેમાં જન્મમાત્ર મરણ રહે છે એવા થવની મિદિ છે એવો વિવેક છે ॥ ૮ ॥

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતઃ તથોપલબ્ધે ॥ ૯ ॥

(ઉક્ત તેજ) પ્રમાણમાં (ને સ્વરૂપમાં) સૂક્ષ્મ છે, તેવી રીતે

ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી ॥ ૯ ॥

આ શરીરમાં પ્રવાસે જતા જીવનું આશ્રયભૂત અન્યભૂતસહિત તે તેજ સ્વરૂપમાં ને પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ થાય એ યુક્ત છે; કેમકે નાડીમાં એનું નિષ્ક્રમણ પ્રતિ-
પાદન કરનારી મુતિ આદિથી એનું સૌક્ષ્મ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં એ તત્ત્વ હો-
વાથી એના સંચાર ઉપપન્ન થાય છે, અને સ્વચ્છ હોવાથી એને પ્રતિધાત ધરતો નથી
એ ઉપપન્ન થાય છે. એરજાજ ખાદે દેહમાંથી નીકળતું પાસે રહેલાઓથી ઉપ-
લબ્ધ થતું નથી ॥ ૯ ॥

નોપમર્દનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

એથી-સૂક્ષ્મ છે તેથી—(શરીરના) ઉપમર્દથી (તેનું ઉપમર્દન

થતું નથી) ॥ ૧૦ ॥

એથીજ—સૂક્ષ્મ છે તેથી, એ સ્પૃશ્ય શરીરના દાહ આદિ કારણથી ઉપમર્દન
થવે અન્યનું—સૂક્ષ્મ શરીરનું ઉપમર્દન થતું નથી ॥ ૧૦ ॥

અન્યભૂતસહિત તેજ એ જીવનું આશ્રય છે તે દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરતું કે અન્ય દેહમાં
સંચાર કરતું આપણાથી કેમ દેખાતું નથી ? કેમકે તે મહત્ત્વ એવાથી કે અનેક દ્રવ્યવાનું એવાથી
રૂપવાનું હોઈ ઉપલબ્ધ થતું હોઈએ, વળી અન્ય મૂર્ત પદાર્થો તેનો પ્રતિધાત કેમ કરતા નથી
તે સંગે દૂર કરવા આ સત્ છે—‘સૂક્ષ્મં પ્રમાણતઃ’ : જગત્ સિદ્ધકર્ત્રે લેવાનો છે. માત્ર
ઓપર્વત્ત તે અવસ્થિત કાર છે એમ નથી. તે સ્વરૂપે ને પરિભાલે સૂક્ષ્મ છે. તેનું સ્વ-
રૂપજ તેનું અદૃશ્ય છે; જેમ માનુષ તેજ મહત્ત્વ છે તોપણ તેનું સ્વરૂપ અદૃશ્ય છે તેમ. અ-
દૃશ્યે લીધે તે અનુદૃશ્યત્વ ને સ્પર્શવાનું છે. પરિભાલે પણ તે સૂક્ષ્મ છે તેથી ઉપલબ્ધ
થતું નથી, જેમ તસરેણુએ બદલસંચરણથી અન્ય પરિમાણમાં ઉપલબ્ધ થતા નથી તેમ.
‘તથોપલબ્ધે’ : એનું અભ્યાસ કરે છે—‘કેમકે નાડીમાં’ : હતાઃ. ‘મુતિ આદિથી’ :
‘આદિ’ : મહત્ત્વથી જાંખથી, કે માયામાંથી, કે અન્ય શરીરપ્રવેશમાંથી એમ સંચલણ કરતું.
અપ્રતિધાતને વિરે હેતુ કરે છે—‘સ્વચ્છ હોવાથી’ : એનું પણ સૂક્ષ્મવર્ણન મહત્ત્વ થતું છે.
જેમ કાચ કે જાડ સ્વચ્છ સ્વચ્ચાવરણ તેજનું પ્રતિધાત થતું નથી, એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ-
સમૂહ એનું પ્રતિધાત થતું નથી ॥ ૧૦ ॥

સૂક્ષ્મતાથી વચગે અન્ય કાચ કરે છે—‘નોપમર્દનાતઃ’ : તેનું નિવરણ કરે છે—
‘એથીજ’ : હતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેષુ કૃષ્ણા ॥ ૧૧ ॥

અને એ ગરમી એ સૂક્ષ્મ તેજનોજ ધર્મ છે, ઉપપત્તિથી ॥ ૧૧ ॥

એજ સૂક્ષ્મ શરીરની એ ગરમી છે કે જે ગરમીને એ શરીરને વિષે સંસ્પર્શથી જાણે છે; કારણ કે મૃત અવસ્થાને વિષે દેહ અવસ્થિત છે તોપણ તે દેહના શુભો રૂપાદિ વિષમાન ॥ તોપણ ગરમી ઉપલબ્ધ થતી નથી, જીવદવસ્થામાંજ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેથી એ ગરમી પ્રસિદ્ધ શરીરથી અન્યમાંજ આશ્રિત છે એમ ઉપપત્તિ થાય છે. તેવીજ શ્રુતિ છે:—‘ઉષ્ણ યવ જીવિષ્યન્દ્રીતો મરિષ્યન્’ (જીવવાના હોય તોજ ગરમ છે, મરવાની તૈયારીમાં હોય તો ઠંડો ॥) ॥ ૧૧ ॥

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શરીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

(નિર્ગુણ બ્રહ્મ જાણનારને ઉત્કાન્તિ નથી), પ્રતિષેધ છે તેથી

એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; કેમકે જીવથી (પ્રાણી

ઉત્કાન્તિનો પ્રતિષેધ છે) ॥ ૧૨ ॥

‘અમૃતત્વં જ્ઞાનુપોષ્ય’ (અભિસંકલેશસમહ બાળ્યા વિના આપેક્ષિક અમૃતત્વ છે) એ વિશેષણથી આત્મનિક્ષ અમૃતત્વને વિષે ગતિ ને ઉત્કાન્તિનો અભાવ સ્વીકારાયો છે. તેમાં પણ કોઈકે કારણથી ઉત્કાન્તિની આરંભ કરી પ્રતિષેધ કરે છે—‘અઘાકામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામ આત્મકામ આત્મકામો ભવતિ ન તસ્ય પ્રાણા વત્કામન્તિ મૃક્ષ્ય સન્મદ્યાપ્યેતિ’ [બૃહ્દ ૦ બ્રાહ્મ ૬] ({ કામજ સંસારનું મૂળ, કામનાવાળોજ સંસાર પામે ॥ } તેથી જેને કામના નથી તે { સંસાર પામતો નથી })

સૂક્ષ્મ દેહના સદ્ભાવને વિષે ઉચ્ચતા જેમાં ક્ષિત છે એનું અનુમાન પ્રમાણ છે એમ કહે છે—‘અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેષુ કૃષ્ણા’. સૂત્રનું વિવરણ કરી અનુમાન દર્શાવે છે—‘એજ સૂક્ષ્મ શરીરની’ ઇત્યાદિ. ઔષ્ણ્યનો સૂક્ષ્મ દેહમાં અભિચાર છે એવી આરંભ કરી ‘ઉપપત્તેઃ’ એની યોજના કરે છે—‘કારણ કે મૃત અવસ્થાને વિષે’ ઇત્યાદિ. અન્યથા ને વ્યતિરેકથી સ્થૂળ શરીરથી બિન્ન સ્વાશ્રય છે એમ જિજ્ઞાસા એ ક્ષિત સમખલ્લે છે એમ કહ્યું. હવે આગમ પણ સૂચવે છે કે એ જિજ્ઞાસા સૂક્ષ્મ દેહનોજ ધર્મ છે—‘તેવીજ શ્રુતિ છે’ ઇત્યાદિ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વે ‘અનુપોષ્ય’ [બ્રહ્મસૂ. ૪૨૨૭] એ પદથી જેના અર્થે કલેશ બળી ગયા ॥ એવા નિર્ગુણ જ્ઞાનીને ઉત્કાન્તિ આદિનો અભાવ સૂચ્યો છે, તેનું આર્થ આરંભપૂર્વક અભાધાન કરે છે એમ અવધાનથી આ અધિકરણની સંગતિ છે—વ્યવહિત અધિકરણ સાથે સંગતિ છે એમ કહે છે—‘અમૃતત્વં જ્ઞાનુપોષ્ય’. કામનાવાળાને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યા પછી નિષ્કામને મુક્તિ થાય છે એમ મુક્તિપ્રકરણને માટે ‘અઘાકામયમાનો’માં અઘશબ્દ છે. આત્માજ તેની કામના હોવાથી. પૂર્ણાનંદ આત્મસ્વરૂપનો તે વેત્તા હોવાથી આત્મા છે, અર્થાત્, જેને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે એવો છે, ને તેથી નિષ્કામ છે, એટલે અભિવ્યક્ત ન થયેલી આન્તર વાસનારૂપ કામથી શુન્ય છે. તેટલા માટે અકામ છે—વ્યજ બદ્ધિકામથી

{ તે કામના કરતો એવો શી રીતે થાય છે? } એ કામરહિત છે { તે કામના કરતો નથી એવો થાય છે }. { કામરહિત શી રીતે? }, એ નિષ્કામ છે તે—જેના કામ નિર્ગત થયા છે તે, { નિષ્કામ શી રીતે? }, તેવું કામ પ્રાપ્ત કર્યા છે તેથી, { પ્રાપ્ત શી રીતે કર્યા છે? }, તે આત્મકામ છે, આત્માજ તેની કામના છે, { અન્ય કામનાનો પદાર્થ છેજ નહિ }, તે કામના વગરના પુરુષના ચાર આદિ પ્રાણ-ઇન્દ્રિયો રહથી ઊર્ધ્વ ઉન્નમણ કરતા નથી, આદિજ બ્રહ્મજ દોડ તે બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે, શરીરપાત થયા પછી નહિ } એમ. મારે પર વિદ્યા વિષે પ્રતિવેષ દોષથી પર બ્રહ્મના વેત્તાને રહથી પ્રાણોની ઉત્કાન્તિ નથી એમ હતોગ્રા નો અર્થ કરીએ છીએ કે ના; કારણ કે શરીર આત્માથી પ્રાણોનો એ ઉત્કાન્તિપ્રતિવેષ છે, શરીરથી નથી, શી રીતે સમજાય છે? 'જ તસ્ય પ્રાણા ડગ્ધામણિ' (તેમાંથી પ્રાણો ઉન્નમણ કરતા નથી) એમ અન્ય શાખામાં પંચમીનો પ્રવેશ છે તેથી; કેમકે સામાન્ય સંજ્ઞાન્ય બતાવનારી પછી અન્ય શાખામાં આવેલી પંચમીથી વિરૂદ્ધ સંજ્ઞાન્યમાં વ્યવસ્થાપિત થાય છે, 'તસ્માન્' (તેમાંથી) એની સાથે પ્રાપ્તિને અનુસર ને નિઃશ્વેસને વિષે અધિકારી રહીનો સંજ્ઞાન્ય છે, રહનો નથી. તે, ઉન્નમણ કરવા હતોગ્રા છવમાંથી પ્રાણો જતા રહેતા નથી, તેની સાથેજ રહે છે એવો અર્થ છે ॥૧૨॥

રહિત છે. એવો જે કામવશન-કામના ન કરનારો છે તેના કાણુ ઉન્નમણ કરતા નથી એવો અન્ય છે. બાકી વિષયની નુપસારીતે તે 'અકામ' છે. આત્મા કામવશન રહિત તે 'નિષ્કામ', જેને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે 'આત્મકામ' ને સર્વ કામના એ છે એમ જેને જ્ઞાન થયું છે તે 'આત્મકામ'. જ્ઞાનને ઉત્કાન્તિ છે કે નહિ તેને પરચીકૃતિ ને પરીકૃતિથી ('જ તસ્યાન્ પ્રાણા ડગ્ધામણિ' 'જ તસ્યાન્' પરચીકૃતિ છે, ને 'જ તસ્ય પ્રાણા ડગ્ધામણિ' 'જ તસ્ય' એ પરચીકૃતિ છે) સહેલ કરે સિદ્ધાન્તની દોષાનું નિરૂપન કરી પૂરવશ કરે છે—'મારે પર વિદ્યા વિષે પ્રતિવેષ દોષથી' હતોગ્રા 'સામાન્ય સંજ્ઞાન્ય બતાવનારી પછી' હતોગ્રા એમ 'જ તસ્ય પ્રાણા ડગ્ધામણિ' એમ જ તસ્ય એ સંજ્ઞાન્યની ક્રિયાનું અપાદાન છે તેપણ સંજ્ઞાન્યમાંથી વિવક્ષી થયે છે, તેમ 'જ તસ્ય પ્રાણા ડગ્ધામણિ' એમાં પણ અપાદાન છે તેનેજ સંજ્ઞાન્યમાંથી વિવક્ષી થઈ કરે એવો અર્થ છે. પૂરવશીને અટક એવો છે કે એ પ્રતિવેષરહિત સુધિક દર્શિતા સ્વચ્છાન્તી સ્વદેહ દર્શિતી ઉત્કાન્તિએ કૃતિ પ્રતિવેષ કરે તે સિદ્ધાન્તની કદા કરને પાત્રકલેષને દેહી કરે તેની ઉત્કાન્તિ નથી એમ કહ્યું. પણ એમ નહીં. કેમકે 'જ તસ્યાન્ પ્રાણા ડગ્ધામણિ' એમાં તદ્દ એ સંજ્ઞાન્ય એ પ્રવેશને પરચીકૃતિ કરે છે તે જો અનુસર ને નિઃશ્વેસને અનુસરી દોષ પ્રવેશને પરચીકૃતિ કરે છે તેમ કરે એવો દેહીકર્ત-સ્વચ્છાન્તી પ્રવેશ દર્શિતા દોષકલેષ કરતા નથી. પણ તેની સર્વ કેવલકા કરચી કરે છે એવું સ્વચ્છાન્તી કદા કરચીકૃતિ દોષકલેષરહિત અનુસર કરે તે સિદ્ધાન્ત સ્વચ્છાન્તી પ્રવેશ દર્શિતા દોષકલેષ કરે તેમ કરે પર કેવલકા વેગને જનુ ઉત્કાન્તિ છે, એવો દર્શિતા કરચીકૃતિ છે, ને કરચીકૃતિ પરચીકૃતિ દોષકલેષરહિત અનુસર કરચીકૃતિ કરે તે સિદ્ધાન્ત છે ૬૧૨ ૬

પ્રાણસહિત પ્રવાસ કરનાર દેહીની દેહથી ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે એમ પ્રાપ્ત થયે તેનું નિરાકરણ કરે છે—

સ્પષ્ટો હ્યેકેપામ્ ॥ ૧૩ ॥

કારણ કે કેટલાકની-કાણ્વોની (શાખામાં પરબ્રહ્મવેતાના પ્રાણોનો દેહથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ) સ્પષ્ટ (ઉપસન્ધ થાય છે, તેથી તેની ઉત્ક્રાન્તિ નથી, પણ એનેજ વિષે—પરમાત્માને વિષે લય છે) ॥ ૧૩ ॥

પર બ્રહ્મના વેતાને પણ દેહથી ઉત્ક્રાન્તિ છે; કેમકે ઉત્ક્રાન્તિના પ્રતિષેધમાં દેહી એ અપાદાન છે એ જો કશું તે યુક્ત નથી; કારણ કે કેટલાક શાખીઓનો ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ દેહ જોમાં અપાદાન છે એવો સ્પષ્ટ ઉપસન્ધ થાય છે; કેમકે 'યત્રાપં પુરુષો પ્રિયત્વ ઉત્સાન્ પ્રાણાઃ કામગત્યાહો નેતિ' [બૃહદ શારદા] ({ પરમાત્માશરણથી જો એ યુક્ત વિદ્વાન છે } તે એ પુરુષ જો કાળે મરણ પામે છે, ત્યારે એ બ્રહ્મવેતાના પ્રાણો હિમ્ન જાય છે કે નથી જતા એમ) એમ આર્તભાગનો પ્રશ્ન થયે 'નેતિ જો-વાચ યાજ્ઞવલ્કયઃ' [બૃહદ શારદા] (યાજ્ઞવલ્કયે કશું કે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી) એમ અનુત્ક્રાન્તિપક્ષનું પરિમહણ કરી ત્યારે પ્રાણો અનુત્ક્રાન્ત થયે શું એ મન્ત્રે નથી એમ આશંકા થયે 'મત્રેય સમયનીયત્વે' [બૃહદ શારદા] (એનેજ વિષે પર આત્મા સાથે અવિભાગ પામે છે) એમ પ્રાણોના પ્રવિસયની પ્રતિજ્ઞા કરી તેની સિદ્ધિને મારે 'સ ઉચ્છૃવત્યાપ્માવત્યાપ્માતો મૃતઃ શેતે' [બૃહદ શારદા] ({ ત્યારે શું એ મરણ નથી પામ્યો? ના, ના, મરણ પામ્યો છે; કારણ કે } તે રૂઢે છે, બાકી વાયુથી પુરાય છે, મરણ પામેગો મૃતો છે, નિકોટ છે) એમાં 'સા' (તે) એ શબ્દથી પરામર્શ જોના થયો છે એવો જો પ્રયુક્ત તેની ઉત્ક્રાન્તિના 'અવ-ચિનું ઉચ્છૃવન-રૂપત્વં વમેરે મૃતિ કલ્પે છે. એ ઉચ્છૃવન આદિ રહુને થાય છે, દેહીને નહિ. તેની સાથે સામાન્ય છે તેથી—ઉક્ત મૃતિ સાથે એકાચક છે તેથી 'ન સમાન'

કાણ્વકૃતિમાં 'સજ પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ' [બૃહદ શારદા] એમાં સજ એ સર્વનામથી પ્રયુક્ત જ્ઞાનને પરામર્શ કરીને સામાન્ય સંબંધ કલ્પો છે. તેમાં 'ન સમાન' પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ' એન મત્તંડિન શાખામાં 'સમાન' એમ અપાદાનત્વરૂપ વિશેષ સંબંધ કલ્પો છે તે નકલ કર્યો; તેથી સ્વથી પ્રાણની ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ કહેવો સમબળ છે. ૧૪થી નહિ; કેમકે સ્વરૂપથી કંઈ દેહ ઉક્ત નથી; તેટલા મારે જ્ઞાનીને પણ ઉત્ક્રાન્તિ છે એમ જ્ઞાન જ્ઞે સ્વ છે એવો પૂર્વપથ છે. વિદ્વાનમાં તો જ્ઞાન સર્વક છે એમ કહે છે—'જાતો જોદેવાન્' એકે પુરુષસ્વરૂપ દેહનેજ ઉત્ક્રાન્તિના અવધી નહીં કલ્પો છે; કેમકે સ્વરૂપથી ૧૪મુદ્દે 'સ ઉચ્છૃવત્યાપ્માવત્યાપ્માતો મૃતઃ શેતે' [બૃહદ શારદા] એમાં) પ્રયુક્ત પુરુષ, જોને ઉચ્છૃવન-રૂપત્વં આદિ જ્ઞે તે સ્વ સ્વ એ અવુક્ત છે. 'ઉચ્છૃવન્તિ'—એટલે નકલ ૧૫ મરણથી રૂઢે છે. 'આપ્માવન્તિ'—આર્તે જોની પો જ્ઞે કરે છે. જોમને પંચમી ૧૬ છે તેને જો દેહનું પ્રાણ છે તેજ્ઞ દેહ ને દેહીને જોએ જો સમાનથી દેહને

પ્રાપ્તા ઉત્ક્રામન્યદેવ સમવતીન્યંતે' (તેમાંથી પ્રાણે ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, એનેજ વિષે પર આત્મા સાથે અવિભાગ પામે છે) એમાં પણ અભેદાપચારથી દેહ જેમાં અપાદાન છે એવાજ ઉત્ક્રમણનો પ્રતિષેધ છે; એકે જેમનો પંચમી વિભક્તિ એ પાડ છે તેમને દેહી પ્રાધાન્ય છે તેપણુ એમ વ્યાખ્યા કરવાની છે. પણ જેમનો પછી વિભક્તિવાળો પાડ છે તેમને વિદ્વસંજની ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ છે એમ એ વાક્યનો અર્થ પ્રાપ્ત થયેલી ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ છે, તેથી દેહ જેમાં અપાદાન છે એવીજ તે ઉત્ક્રાંતિ પ્રતિષિદ્ધ થાય છે; કેમકે દેહથી ઉત્ક્રાંતિ પ્રાપ્ત છે, દેહીથી નહિ. વળી 'અમુદો વા મૂર્ઘો વાડન્યેમ્યો વા શરીરદેહોમ્યસ્તુત્ક્રામન્તે' પ્રાપ્તોડનુત્ક્રામતિ પ્રાપ્તમનુત્ક્રામન્તે સર્વે પ્રાપ્તા મનુત્ક્રામન્તિ' [બૃહ્દં શાશ્વર] (આમાંથી કે માથાથી કે અન્ય શરીરભાગોથી વિજ્ઞાનાત્મા બ્યારે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે પ્રાણ તેની પાછળ ઉત્ક્રમણ કરે છે, પ્રાણ અનુત્ક્રમણ કરે છે તેની પાછળ સર્વ પ્રાણે-કન્દિયો ઉત્ક્રમણ કરે છે) એમ અવિદ્વાનને વિષે સપ્રપંચ ઉત્ક્રમણ ને સંસારમયન દર્શાવીને 'ઈતિ તુ કામવમાનઃ' [બૃહ્દં શાશ્વર] (એ પ્રમાણે કામનાવાળો સંસાર પામે છે) એમ અવિદ્વાનની કથાનો ઉપસંહાર કરીને 'મયાકામવમાનઃ' [બૃહ્દં શાશ્વર] (હવે કામના જેને નથી એવો) એમ વિદ્વાનનો વ્યવહાર કરીને એ તેને વિષે પણ ઉત્ક્રા-

પરામર્થ કરી દેહ જેમાં અપાદાન છે એવો ઉત્ક્રાંતિપ્રતિષેધ છે એમ વ્યાખ્યાન કરું; કારણ કે તેની સાથે સામાન્ય છે, એટલે ઉગ્ર મુતિ સાથે એ પાડ એક સર્વવાનો છે—આમ વાક્યની શોધના કરવી હવે કાવ્ય પાડ થી રીને અનુગ્રહ છે તે કહે છે—'પણુ જેમનો પછી વિભક્તિવાળો પાડ છે' કલ્પતિ. સંજ-ધર્મિયોની આકાંક્ષા થયે શોધા, પ્રાણનો શોધેપ-કરણવિરેષ અર્થે 'પ્રાણમયા મનોમયા' એમ પૂર્વ મુનિમાં કહેલો શબ્દ છે; અન્ય શા-ખામાંજ અપાદાન શરૂ નથી; કેમકે જીવમાંથી ઉત્ક્રાંતિ એ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેનો પ્રતિષેધ અપૂર્ણ છે. એથી વિદ્વસંજની પ્રાણેની ઉત્ક્રાંતિજ અપાદાન કહું તેની અપેક્ષા થયે 'અમુદો વા મૂર્ઘો વા' એમાં કહેલ દેહપ્રેરેટોનું મહત્વ કરું. એટલે અર્થ થાય છે:—તેના—વિદ્વાનના શોધેપકરણક પ્રાણ દેહપ્રેરેટમાંથી ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ એ સર્વ વાક્યનો છે એમ સર્વ અનવશ છે. આ સિદ્ધાન્તસૂત્રનો સાર આ પ્રમાણે છે:—જ્યા દેહી અપાદાનનો પ્રતિષેધ નથી; પણ દેહ અપાદાનનો પ્રતિષેધ છે; કેમકે અર્જનામયના પ્રથમ ને ઉત્તરમાં એક પછમાં સંસારીજ જીવમાંથી અનુક્રાંતિ જ એમ પરિવહણ કરી 'મ તર્હ્યે મૃતઃ પ્રાપ્તાનામનુત્ક્રામન્તે'—ત્યારે એ મુલ્યે નથી; કેમકે પ્રાણે ઉત્ક્રાંતિ થયા નથી—એમ એને અપ્રાપ્ત કરી પ્રાણેના પ્રતિવચની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેની સિદ્ધિને અર્થ ઉત્ક્રાંતિનો અવરિ કહે છે, વાથી ભરાય જ એમ કહે છે તેથી જેનું કૂચું ને વાથી ભરાવું થાય છે તે તેનો અવરિ છે એમ કહે છે ને તરીતનું કૂચું ને વાથી ભરાવું થાય છે, માટે સરી-રના ઉત્ક્રાંતિનું અપાદાન છે એમ સમજાય છે. પણ અવરિ કહેલું કહે જાહે એમ અવિ-દ્વાન સંસારીને શબ્દ, વિદ્વાનને એમાં શું, તેથી કહે છે કે 'તેની સાથે સામાન્ય જ તેથી', પણ તત્ સર્વનામથી પ્રથમનાએ દેહીને પરામર્થ થાય છે તો દેહની અવરિ થી રીને તેને માટે કહે છે કે 'અભેદાપચારથી'—દેહ ને દેહીના અભેદાપચારથી દેહીના પરામર્થ કરવાર સર્વનામથી દેહના પરામર્થ થાય જ એમ વ્યાખ્યાન કરું. પછીપાઠમાં કંઈ ઉપચાર નથી. વળી પ્રાણપૂર્વક પ્રતિષેધ થાય છે, અપાદાનનો પ્રતિષેધ થયે નથી. અવિદ્વાનનું દેહથી

નિત્ય પ્રાપ્ત કરાવે તો એ વ્યપદેશ અસમંજસ-અયુક્તજ થાય. તેટલા માટે અ-
વિદ્યાનને વિષે પ્રાપ્ત થયેલી ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિનો વિદ્યાનને વિષે પ્રતિવેધ છે એમજ,
વ્યપદેશ સાર્થક થાય માટે, વ્યાખ્યાન કરવું યુક્ત છે. તેમજ જે બ્રહ્મવેતા છે, સર્વ-
ગત બ્રહ્મ જેનો આત્મા છે, જેના કામ ને કર્મો પ્રદીપ્ત થયાં છે તેને ઉત્ક્રાન્તિ કે
ગતિ ઉપપન્ન થતી નથી; કેમકે નિમિત્ત નથી. વળી 'અથ બ્રહ્મ સમસ્તુતે' [બુદ્ધ
ધાત્તાઃ] (અહિં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે) એવા પ્રકારની શ્રુતિઓ ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિનો
અભાવ સૂચવે છે ॥ ૧૩ ॥

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અને સ્મૃતિ પણ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી મહાભારતમાં ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિના અભાવની સ્મૃતિ છે—'સર્વભૂતાન્મ-
મૂળમ્ સમ્યગ્મૂતાનિ પદ્યતઃ । દેવા અપિ માર્ગે મુક્ત્યત્યપદસ્ય પદેવિનાઃ ॥' (સર્વ ભૂ-
તોનો જે આત્મરૂપ છે ને જુનોતું જેને સમ્યક્ એટલે આત્મભાવે જ્ઞાન છે, તેને
પ્રાપ્ય સ્થાન નથી, એવા પ્રાપ્ય પદરહિતનું પદ સોધનારા દેવો પણ માર્ગમાં પ્રાપ્ત
પામે છે—માર્ગ અજ્ઞાતા નથી) એમ. પણ સર્વગત બ્રહ્મ એજ જેનો આત્મા છે
એવા બ્રહ્મવેતાની ગતિ પણ સ્મૃતિમાં છે—'શુકઃ કિલ વૈવાલ્કિમુંમુદુતાદિત્યમ-
જહલમનિવ્રતસ્ય પિત્રા આનુગમ્યાદ્યતો મો દતિ પ્રતિગુધાય' (કહે છે કે વ્યાસનો પુત્ર,
શુક, મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છી, આદિત્યમંથન તરફ ગયો અને તેની પાછળ જઈ પિતાએ
તેને બોલાવ્યો ત્યારે 'ઓ' એમ જવાબ દીધો). ના, યોગબળથી સશરીરજ
વિશિષ્ટ રૂપ પ્રાપ્ત કરી શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેનો એ શરીરત્યાગ ॥ એમ સમ-

ઉત્ક્રમણ એવામાં આવે છે, માટે વિદ્યાનને પણ તેની સાથે સામાન્યતા—વિદ્યાપ્રકરણ
એ સામાન્ય છે તેથી—દેહથી ઉત્ક્રમણ પ્રાપ્ત થવે પ્રતિવેધ ઉપપન્ન થાય છે; પણ પ્રાણેનું
જીવ અવિયમિથી કવચિત્ પણ ઉત્ક્રમણ એવામાં આવતું નથી કે તેનો નિવેધ થાય. વળી
અદૈત્યની પરિતાપના કરનાર સમ્યગ્જ્ઞાનથી જેનો નિમિત્ત પ્રત્યાવશ્યાસ પોષાઈ ગયો છે તેને
કઈ વચનમ્ સ્વજ છેજ નહિ તેથીજ ગતિ નથી એમ કહે છે—'તેમજ જે બ્રહ્મ-
વેતા છે' ઇત્યાદિ ॥ ૧૩ ॥

'નૌત્ક્રામન્તિ મુનેઃ પ્રાજ્ઞા વ્યાપી મર્ગગતો હિ સઃ । તેન વ્યાપ્તમિદં મર્ગે જુન ઝ
મ્મય વાચનિ ॥' (મુનેશ પ્રાણે ઉત્ક્રમણ કરતા નથી; કેમકે તે વ્યાપી, મર્ગગત છે; ને
તે એ સર્વ જ્ઞાત છે; છતાં ઉત્ક્રમણ કરી જાય?) એ સ્મૃતિથી પણ બ્રહ્મવેતાને ઉત્ક્રાન્તિ
કે નહિ નથી એમ કહે છે—'અર્થંતે ચ' . 'સર્વભૂતાન્મમૂળમ્'—અર્થ-આત્મમર્મ. મ-
નેને જોનારને અપદથી-પ્રાપ્યપદથી રહિતનું પદ-સ્થાન સોધનારા દેવો પણ માર્ગમાં દેહ પામે
છે—પદ અજ્ઞાતા નથી, તેઓ અભાવ છે તેથી એવી સ્મૃતિની લોચના છે. અન્ય સ્મૃતિના
વિરોધની શરૂ કરે છે—'પણ સર્વગત બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ. મનુષ્યવિષયના જગતી એ નહિ છે
એમ કહેવાને પરિહાર કરે છે—'યોગબળથી સશરીરજ' ઇત્યાદિ. પણ ત્યારે 'મર્ગગતો-

જનું; કેમકે તે સર્વ પ્રાણીથી દુરથ હતો એવો ઉપન્યાસ છે; કારણ કે શરીરરહિત જનો હોય તેને સર્વ બૂતો એવા શક્તિમાન નથી. તેમ ત્યાંજ ઉપસંહાર કર્યો છે— 'નુજમ્નુ મારુતાર્ણવો ગતિ જ્ઞત્વાડન્તરિક્ષગઃ । દર્શયિત્વા પ્રમાવં સ્વે સર્વમૂતગતોડમ-
ચન્ ॥' (શુકે તો અન્તરિક્ષમાં જઈ પવનથી વિશેષ ત્વરિત ગતિ કરી, પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી, સર્વ બૂતોને ગમ્ય થયો). તેટલા માટે પરબ્રહ્મવેત્તાને ગતિ ને ઉ-
ત્ક્રાન્તિનો અભાવ છે. ગતિ દર્શાવનાર મુતિના વિષયનું તો આગળ વ્યાખ્યાન કરીશું ॥ ૧૬ ॥

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥ ૧૫ ॥

તે—પ્રાણાખ્ય ઇન્દ્રિયો—પર બ્રહ્મમાં (લીન થાય છે); કેમકે
મુતિ (એમ) કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પરબ્રહ્મવેતાની તેથી—પ્રાણશબ્દથી કહેલી ઇન્દ્રિયો ને બૂતો તે પર આત્માને
વિષે પ્રસવ પામે છે. શાથી? કારણ કે મુતિ કહે છે કે 'વયમેવાસ્થ વત્સિદ્ધમિમાઃ
વોદ્ધ્વા કલાઃ પુરુષાવસાઃ પુરુષં પ્રાપ્ત્વાસ્તં ગચ્છન્તિ' [પ્રશ્ન ૬૫] ({ એમ લો-
કમાં આ નદીઓ વહેતી, સમુદ્ર, જેની ગતિ છે એવી થઈ, સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરી અસ્ત
પામે છે—નામરૂપનો તિરસ્કાર પામે છે, તે અસ્ત પામેલીઓનાં નામરૂપ નાશ
પામે છે, ને નામરૂપના નાશ પછી પરિશિષ્ટ ઉદકરૂપ વસ્તુ સમુદ્ર એમજ કહેવાય
છે } તેમજ સમન્તાત્ સ્વરૂપભૂતના દર્શન કરનાર, જેમ સર્વ સ્વાત્મપ્રકારનો કર્તા
છે તેમ, એ પ્રકૃત પુરુષની એ સોજ કળાઓ—પ્રાણ આદિ, પુરુષ જેતું અયન-
પ્રાપ્ય સ્થાન છે એવી થાય છે, પુરુષને પ્રાપ્ત કરી-પુરુષાત્મભાવ પામી તેમાંજ
અસ્ત પામે છે). પણ 'ગતાઃ કલાઃ વજ્રદન્ત પ્રતિષ્ઠાઃ' [મુદ્ગલ ૩૪૭] (મોક્ષ-
કાળે જે પ્રાણાદિ દેહદર્શક પંદર કળા છે તે પાનપોતાના કારણમાં બળ છે) એમ
વિદ્વાનને વિષે બીજી મુતિ પર આત્માથી અન્યત્ર પણ કળાનો પ્રસવ કહે છે. ના.

માયમમૃતત્યમેતિ', 'જ વયંતાન્ પ્રથમ ગમયતિ' કલાદિ મુતિઓની શી મતિ તેને માટે
કહે છે—'ગતિ દર્શાવનાર મુતિના વિષયનું' કલાદિ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વજ મતિનો નિરેષ કહી વિદ્વાનની કલાઓનો—પ્રાણાદિનો જેનેજ વિષે (પરમાત્માને
નિરેષ) લય કર્યો. તેને આધારે તે લય શું તે તે કલ્પની પ્રકૃતિ પૃથિવી આદિમાં થાય કે
પરમાત્મામાં એ નિરે જે મુતિ દેખાય છે તેથી સંલગ્ન કરવો. તેમાં સાક્ષાત્ પ્રકૃતિને વિષે વિ-
કારનો લય થાય છે એ ન્યાયથી અનુગૃહીત થયેલી 'ગતાઃ કલાઃ' એ મુતિથી પૂર્વપક્ષ પા-
છળથી કહેવા પામી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—'પરબ્રહ્મવેતાની તે' કલાદિ. જેમ નદીઓ
સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈ તેમાં લય પામે છે, એજ પ્રમાણે એ સર્વે પ્રસવદશની આપણુ, મદ્દા વ્યાદિ
કળાઓ પુરુષમાં કડિપત થઈ પુરુષજ હેવને પ્રાપ્ત કરી તેમાં લય પામે છે એવો અર્થ છે.
મન ને પ્રાણને એક કરી પંદર કળા કહી છે. 'પ્રતિષ્ઠાઃ' એ દ્વિતીયત્વ બદલવન છે.

નિત્ય પ્રાપ્ત કરાવે તો એ વ્યપદશ અસમંજસ-અયુક્તજ થાય. તેટલા માટે અ-
વિદ્વાનને વિષે પ્રાપ્ત થયેલી ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિનો વિદ્વાનને વિષે પ્રતિવેદ છે એમજ,
વ્યપદશ સાર્થક થાય માટે, વ્યાખ્યાન કરવું યુક્ત છે. તેમજ જે બ્રહ્મવેત્તા છે, સર્વ-
ગત બ્રહ્મ જેનો આત્મા છે, જેના કામ ને કર્મો પ્રક્રીણ થયાં છે તેને ઉત્ક્રાન્તિ કે
ગતિ ઉપપન્ન થતી નથી; કેમકે નિમિત્ત નથી. વળી ‘અન્ન વ્રહ્મ સમસ્તુતે’ [બૃહ-
દ્વાદશી] (આહિંસા બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે) એવા પ્રકારની શ્રુતિઓ ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિનો
અભાવ સૂચવે છે ॥ ૧૩ ॥

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

અને સ્મૃતિ પણ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી મહાભારતમાં ગતિ ને ઉત્ક્રાન્તિના અભાવની સ્મૃતિ છે—‘સર્વમૂતાત્મ-
મૂતસ્ય સમ્યગ્મૂતાત્મિ પદ્યતાઃ । દેવા અપિ માર્ગે મુહાન્વપદસ્ય પદૈવિણા ॥’ (સર્વ ભૂ-
તોનો જે આત્મરૂપ છે ને ભૂતોનું જેને સમ્યક્ એટલે આત્મભાવે જ્ઞાન છે, તેને
પ્રાપ્ત્ય સ્થાન નથી, એવા પ્રાપ્ત્ય પદરહિતનું પદ યોધનારા દેવો પણ માર્ગમાં મોડ
પામે છે—માર્ગ જાણતા નથી) એમ. પણ સર્વગત બ્રહ્મ એજ જેનો આત્મા છે
એવા બ્રહ્મવેત્તાની ગતિ પણ સ્મૃતિમાં છે—‘શુકઃ કિલ વૈયાસકિર્મુમુહુત્તરવિલમ-
વદ્ભ્રમમિપ્રતસ્યે પિત્રા ચાનુગમ્યાદ્રૂતો મો રૂતિ પ્રતિશુધાય’ (કહે છે કે વ્યાસનો પુત્ર,
શુક, મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છી, આદિત્યમંડળ તરફ ગયો અને તેની પાછળ જઈ પિતાએ
તેને બોલાવ્યો ત્યારે ‘ઓ’ એમ જવાબ દીધો). ના, યોગબળથી સશરીરજ
વિશિષ્ટ દેશ પ્રાપ્ત કરી શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેનો એ શરીરત્યાગ છે એમ સમ-

ઉત્ક્રમણ બેવામાં આવે છે, ‘માટે વિદ્વાનને પણ તેની સાથે સામાન્યથી—વિદ્યાપ્રકરણ
એ સામાન્ય છે તેથી—દેહથી ઉત્ક્રમણ પ્રાપ્ત થયે પ્રતિવેદ ઉપપન્ન થાય છે; પણ પ્રાણેર્ણ
જીવ અવધિમાંથી ક્ષયિત્ પણ ઉત્ક્રમણ બેવામાં આવતું નથી કે તેનો નિરોધ થાય. વળી
અદ્વૈતની પરિભાવના કરનાર સમ્યક્જ્ઞાનથી જેનો નિમિત્ત પ્રપંચાવસ્થાસ યોગ્ય મયો છે તેને
કંઈ ગત-અથવા સ્થળ છેજ નહિ તેથીજ ગતિ નથી એમ કહે છે—‘તેમજ જે બ્રહ્મ-
વેત્તા છે’ ઇત્યાદિ ॥ ૧૩ ॥

‘નોત્ક્રામન્તિ મુનેઃ પ્રાણા વ્યાપી સર્વગતો હિ સઃ । તેન વ્યાપ્તમિદં સર્વં કુલ્ત ડ-
ત્કમ્ય યાસ્યતિ ॥’ (મુનિના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી; કેમકે તે વ્યાપી, સર્વગત છે; તે
વડે એ સર્વે વ્યાપ્ત છે; સાથી ઉત્ક્રમણ કરી જશે?) એ સ્મૃતિથી પણ બ્રહ્મવેત્તાને ઉત્ક્રાન્તિ
કે ગતિ નથી એમ કહે છે—‘સ્મર્યતે ચ’. ‘સર્વમૂતાત્મમૂતસ્ય’—સમ્યક્-આત્મભાવે જ-
તોને બેનારને અપદથી-પ્રાપ્ત્યપદથી રહિતનું પદ-સ્થાન યોધનારા દેવો પણ માર્ગમાં મોડ પામે
છે—માર્ગ જાણતા નથી, તેનો અભાવ છે તેથી એવી સ્મૃતિની યોજના છે. અન્ય સ્મૃતિના
વિરોધની સંકા કરે છે—‘પણ સર્વગત બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ. સત્સુવિધાના જળથી એ ગતિ છે
એમ સંકાનો પેરિહાર કરે છે—‘યોગબળથી સશરીરજ’ ઇત્યાદિ. પણ ત્યારે ‘તયોર્ધ્ય-

જનું; કેમકે તે સર્વ પ્રાણીથી દુરૂપ હોયો એવો ઉપન્યાસ છે; કારણ કે શરીરરહિત
જનો હોય તેને સર્વ જૂનો એવો શક્તિમાન નથી. તેમ ત્યાંજ ઉપસંહાર કયો છે—
'નુપાન્તુ માનતાઘ્નીમાં ગતિ કૃત્યાન્તરિક્ષમઃ । દર્શયિત્વા પ્રમાણં સ્વં સર્વમૂતગતોડમ-
ચન્ ॥' (શુકે તો અન્તરિક્ષમાં જઈ પવનથી વિશેષ ત્વરિત ગતિ કરી, પોતાનો
પ્રભાવ દર્શાવી, મર્ય જૂતાને ગમેય થયો). તેટલા માટે પરબ્રહ્મવેત્તાને ગતિ ને ઉ-
ત્કાન્તિનો અભાવ છે. ગતિ દર્શાવનાર શ્રુતિના વિષયનું તો આગળ વ્યાખ્યાન
કરીશું ॥ ૧૬ ॥

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥ ૧૫ ॥

તે—પ્રાણાખ્ય ઇન્દ્રિયો—પર બ્રહ્મમાં (લીન થાય છે); કેમકે
શ્રુતિ (એમ) કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પરબ્રહ્મવેતાની તેથી—પ્રાણશબ્દથી કહેલી ઇન્દ્રિયો ને જૂતા તે પર આત્માને
વિષે પ્રસય પામે છે. શાથી? કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે 'एवमेवास्व पदिष्टुमिमां
योद्धा कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' [પ્રશ્ન ૬૫] ({ એમ સો-
કમાં આ નદીઓ વહેતી, સમુદ્ર, જેની ગતિ છે એવી થઈ, સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરી અસ્ત
પામે છે—નામરૂપનો તિરસ્કાર પામે છે, તે અસ્ત પામેલીઓનાં નામરૂપ નાશ
પામે છે, ને નામરૂપના નાશ પછી પરિશિષ્ટ ઉદકરૂપ વસ્તુ સમુદ્ર એમજ કહેવાય
}) તેમજ સમન્તાન્ સ્વરૂપભૂતના દર્શન કરનાર, જેમ સૂર્ય સ્વાત્મપ્રકાશનો કર્તા
છે તેમ, એ પ્રકૃત પુરુષની એ સોજ કળાઓ—પ્રાણ આદિ, પુરુષ જેતું અયન-
પ્રાપ્ય સ્થાન છે એવી થાય છે, પુરુષને પ્રાપ્ત કરી-પુરુષાત્મભાવ પામી તેમાંજ
અસ્ત પામે છે). પણ 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः' [મુણ્ડ ૩૪૭] (મોક્ષ-
કાળે જે પ્રાણાદિ દેહદાઈક પંદર કળા છે તે પોતપોતાના કારણમાં ભાય છે) એમ
વિદ્વાનને વિષે બીજી શ્રુતિ પર આત્માથી અન્યત્ર પણ કળાનો પ્રસય કહે છે. ના.

मायस्मृतत्वमेति', 'स एवेतान् ब्रह्म गमयति' હતાદિ શ્રુતિઓની શી ગતિ તેને માટે
કહે છે—'ગતિ દર્શાવનાર શ્રુતિના વિષયનું' હતાદિ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વજ ગતિનો નિરેષ કહી વિદ્વાનની કલાઓનો—પ્રાણાદિનો એનેજ વિષે (પરમાત્માને
નિરેજ) લય કહ્યો. તેને આધારે તે લય શું તે તે કલાની પ્રકૃતિ પૃથિવી આદિમાં થાય કે
પરમાત્મામાં એ વિષે ને શ્રુતિ દેખાય છે તેથી સંભવ કર્યો. તેમાં સાફજ પ્રકૃતિને વિષે વિ-
કારનો લય થાય છે એ ન્યાયથી અનુદીત થયેલી 'गताः कलाः' એ શ્રુતિથી પૂર્વપક્ષ પા-
છળથી કહેવા મારી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—'પરબ્રહ્મવેતાની તે' હતાદિ. જેમ નદીઓ
સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈ તેમાંજ લય પામે છે, એમ પ્રમાણે એ સર્વે બ્રહ્મરૂપની આપણ, મદ્દા આદિ
કળાઓ પુરુષમાં ઉચિત થઈ પુરુષજ રૂપને પ્રાપ્ત કરી તેમાં લય પામે છે એવો અર્થ છે.
મન ને પ્રાણને એક કરી પંદર કળા કહી છે. 'प्रतिष्ठाः' એ દ્વિતીયર્થ જલુપચય છે.

તે અવદારની અવેશાઓ છે, પાર્થિવ આદિ કળાઓ પૃથિવી આદિ પાતાની પ્રજા-
નિર્માણ થાય પામે છે એમ. ત્રીજી મુલિને તો વિદ્યપ્રતિપત્તિની—વિદ્યદૃશ્યની અવેશા
છે—પરમશરણેતાનો સંપૂર્ણ કલ્યાણમુદ્ધ અવશ્ય સંપન્ન થાય છે એમ. તેવડા આરે રાખ
નથી ॥ ૧૫ ॥

અવિભાગો વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

(વિદ્યકલ્યાણોનો પ્રાપ્ત સાધે અત્યન્ત) અવિભાગજ છે, વ-
ચન છે તેથી ॥ ૧૬ ॥

પણ વિદ્યાનનો તે કલ્યાણપ્રાપ્ત અન્યોનો છે તેમ સાપક્ષેય થાય છે કે નિરપક્ષેય ?
તેમાં પ્રત્યક્ષ સામાન્યથી રાજિનેા અપક્ષેય રહે છે એમ પ્રસન્ન થયે કરે છે કે
અવિભાગજ પ્રાપ્ત થાય છે. સાચી ? વચનથી; કેમકે મનિ કલ્યાણપ્રાપ્ત કરીને કરે
છે—‘ મિત્રોતે તારાં જામકરે પુરુષ રમેષ્વ પ્રોચયતે જ તવોદ્દર્શોડમુતો મપતિ ’ [મિત્રોતે
૧૪૬] (એ કલ્યાણનાં નામ ને રૂપ તારા પામે છે, જે તત્ત્વ નવું થતું નથી તે અ-
ન્ય તરફને પ્રસરેલાંના પુરુષ કરે છે; ને એ કલ્યાણરહિત, અપ્રજન છે) એમ. અ-
વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલી કળાઓ વિશાનિમિત્ત પ્રત્યક્ષમાં સાપક્ષેય રહે એ ઉપપાત્ત નથી.
તેવડા આરે અવિભાગજ છે ॥ ૧૬ ॥

પોતાની પ્રજાઓ, પૃથિવી આદિ જેનો અર્થ છે, વસ્તુવર્ણિથી એકતે વિદ્યદૃશ્યથી પરમતત્ત્વને
જિં કળાઓ થય છે તોજે કોઈપ્રકારથી પ્રતિષ્ઠાને વિષે લયની તત્ત્વ અનિરૂપ છે. તેથી
કળાઓ પોતાની પ્રજાઓમાં—ઉપકારાનોમાં થય પામી તો પ્રજાઓ—ઉપકારાનો સાધે પુરુષમાં
હીન થાય છે એજ મેં જુદાં નામવે છે ॥ ૧૫ ॥

ઉપ જલને આપારે જલ ને પ્રકારે દેખાય છે તેથી સંભવ કરે છે—‘ પુરુષ વિદ્યાનનો ને
કલ્યાણપ્રાપ્ત ’ હવે કે. ‘ સાપક્ષેય ’, ‘ નિરપક્ષેય ’—‘ અપક્ષેય ’ ‘ અપક્ષેય ’ કાળમાં સંજ્ઞાઓ
નિરૂપિત; પુરુષતત્ત્વની સ્વભાવ. વિષય કલ્યાણ સાપક્ષેય છે, કલ્યાણપ્રાપ્તને સંધિ, પુરુષમાં છે
તેમ—એ પુરુષ છે. વિષય કલ્યાણ નિરપક્ષેય છે; વિષયુત છે તેથી, રત્નત્ત્વને વિષે વિ-
ષયી સંવચનની જે એમ મુજિથી વૃક્ષ કૃતિથી વિદ્યાન કરે છે—‘ કરે છે કે અવિભા-
ગજ પ્રાપ્ત થાય છે ’ હવે કે. ‘ મિત્રોતે તારાં જામકરે ’—‘ જામકરે ’ સંજ્ઞા છે તે જ
તત્ત્વ થાય છે. એવો અર્થ છે. પુરુષપ્રાપ્ત અનિરૂપ રહે છે. તે વિદ્યાન અપક્ષેય છે—રૂપ
રહેત જઈ અપક્ષેય છે—રૂપરહે રહે છે એવો અર્થ છે. મિત્રિયને તારા જો નેત્રિયને તારા
અનિરૂપ જલ જલ છે અનિરૂપિત વિષય છે, તે વિષયથી અનિરૂપ ને સપક્ષેય તત્ત્વ થયે,
અપક્ષેય રહે એ જુદા નથી. તોજે પ્રતિષ્ઠાના સામાન્યથી સાપક્ષેયથી અનિરૂપ સામાન્ય
કલ્યાણને આપુ છે ॥ ૧૬ ॥

તદોકોગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્ તચ્છેપગત્યનુ-
સ્મૃતિયોગાચ્છ હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકૃયા ॥ ૧૭ ॥

તેનો—વાદ આદિ સમુદાયની વૃત્તિ જેને વિષે લીન થઈ છે એવા ઉત્ક-
મણ કરનાર છવનો—આધાર જે હૃદય તેનું ઘોતન થાય છે, તે
ઘોતનથી (વિદ્વાન્ને ને અવિદ્વાન્ને) દ્વાર પ્રકાશિત થાય છે;
(તેમાં અવિદ્વાન્ અન્ય સ્થાનોથી નિષ્ક્રમણ કરે છે,
વિદ્વાન્ તો મૂર્ધસ્થાનથીજ) વિદ્યાના સામર્થ્યથી,
ને તે સગુણવિદ્યાની અંગભૂત ગતિ—મૂર્ધન્ય-
નાડીમાર્ગ—તેના ધ્યાનનું વિધાન છે
તેથી, હૃદયસ્થ પ્રલયી અનુગૃહીત
થયલો એકસો ને એકમી નાડીથી
(નિષ્ક્રમણ કરે છે) ॥ ૧૭ ॥

પ્રાસંગિક ૫૨ વિદ્યા વિષે વિચાર સમાપ્ત થયા. હવે અપર વિદ્યા વિષે વિ-
ચાર પાછા ચલાવે છે. માર્ગના ઉપક્રમ મુખી વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ની ઉત્ક્રાન્તિ
સમાપ્ત છે એમ કહ્યું છે, માર્ગના તે ઉપક્રમને હવે દર્શાવે છે. તેનું—વાદ આદિ
સમૂહ જેનો ઉપસંહાર પામ્યો છે એવા ઉત્ક્રમણ કરવા હચ્છા વિદ્યાનાભાનું—
એક એક સ્થાન, દૃષ્ટ છે, 'સ યત્કાલેકોમાયાઃ સમમ્યાદદાનો દૃષ્ટમેવાન્વયકા-
મતિ' [બૃહદ ઇશ્વર] (તે આત્મા એ તેજના અવયવો-અમુરારિ હિન્દ્રિયોને લેનો-
ઉપસંહાર કરેનો દૃષ્ટમાંજ બધ છે) એ મુતિથી. તે દૃષ્ટના અમન્ય પ્રવચન-
પૂર્વક અમુરારિ સ્થાન જેનો અવધિ છે તેથી ઉત્ક્રાન્તિ મુનિમાં છે—'તન્ન દૃત્ય
દૃષ્ટમ્યામં પ્રવૃત્તે તેન પ્રવૃત્તેનૈવ આત્મા નિષ્પ્રામતિ અમુરો વા મૂર્ધો વામ્યમ્યો વા
દારીરદોમ્યઃ' [બૃહદ ઇશ્વર] (તે એ પ્રવૃત્ત દૃષ્ટમિહત્વં અમ—નાડીમુખ, નિ-
ર્ગમનદ્વાર પ્રકાશી છે, તે આત્મકથેનિ પ્રધોન વડે આત્મા નિષ્ક્રમણ કરે છે—કયે
માર્ગ? અમુરથી, મૂર્ધથી, કે અન્ય રારીરપ્રયોથી) એમ. તે ઉત્ક્રાન્તિ મું અ-
નિષ્ક્રમણ વિદ્વાન્ ને અવિદ્વાન્ને થાય છે કે વિદ્વાન્ને કઈ વિશેષ નિષ્ક્રમ છે એમ

હવે એટલે માર્ગને ઉપાધ—નાડીપ્રવેશનિયમ કહેવા માટે સુતભાવની ન્યાયપદારા અ-
સિદ્ધિને વિષય કહે છે—'તેનું—વાદ આદિ સમૂહ જેનો ઉપસંહાર પામ્યો છે એવા
ઉત્ક્રમણ કરવા હચ્છા વિદ્યાનાભાનું' ઇત્યાદિ. 'સ યત્કાલેકોમાયાઃ' 'સ' = મુ-
ખ્ય. 'તેકોમાયાઃ' = હિન્દ્રિયો. તે દૃષ્ટનું અર—નાડીમુખ તેનું વ્યવહાર એટલે અસિદ્ધિ
મુરુષ પ્રવેશ નામનું. 'અમુરો વા' એમ ઉત્ક્રમણને અનિયમ કહેનરી કૃતિ છે તેટલે ને
'તદોર્પમાદર્' એમ સિદ્ધિ કહેનરી કૃતિ છે તેટલે સ્વલ્પ દૃષ્ટ છે કે સં ઉપક્રમ, અમુર-
અની પડે એ તે કારે મિલન કરે છે કે મૂર્ધન્ય નાડીથી. એમાં પૂર્વકમાં નિદાએ

તે બ્યવહારની અપેક્ષાએ છે, પાર્થિવ આદિ કળાઓ પૃથિવી આદિ પાતાની પ્રકૃતિમાં લય પામે છે એમ. બીજી શ્રુતિને તો વિદ્વત્પ્રતિષ્ઠિતિની—વિદ્વદ્દષ્ટિની અપેક્ષા છે—પરબ્રહ્મવેત્તાનો સંપૂર્ણ કલાસમૂહ બ્રહ્મજ સંપન્ન થાય છે એમ. તેટલા માટે રાગ નથી ॥ ૧૫ ॥

અવિભાગો વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

(વિદ્વત્કલાઓનો બ્રહ્મ સાથે અત્યન્ત) અવિભાગજ છે, વચન છે તેથી ॥ ૧૬ ॥

પશુ વિદ્યાનનો તે કલાપ્રસય અન્યોનો છે તેમ સાવશેષ થાય છે કે નિરવશેષ! તેમાં પ્રસયના સામાન્યથી શક્તિનો અવશેષ રહે છે એમ પ્રસક્ત થયે કહે છે એ અવિભાગજ પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? વચનથી; કેમકે શ્રુતિ કલાપ્રસય કહીને કહે છે—‘ મિયેને તાસાં તામરને પુદય રલ્યેયં પ્રોચ્યને સ વ્યોડકલોડમૂનો મયતિ ’ [પ્રશ્નો ૧૧૧] (એ કલાઓનાં નામ ને રૂપ નાશ પામે છે, જે તત્ત્વ નષ્ટ થતું નથી તે અનષ્ટ તત્ત્વને બ્રહ્મવેત્તાઓ પુરુષ કહે છે; તે એ કલારહિત, અમૃત છે) એમ, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી કળાઓ વિદ્યાનિમિત્ત પ્રસયમાં સાવશેષ રહે એ ઉપપત્ત નથી. તેટલા માટે અવિભાગજ છે ॥ ૧૬ ॥

પેતાની પ્રકૃતિઓ, પૃથિવી આદિ એનો અર્થ છે. વસ્તુપ્રતિષ્ઠિ એટલે વિદ્વદ્દષ્ટિથી પરમાત્મને વિરે કળાનો લય છે તોપણ લોકદૃષ્ટિથી પ્રતિષ્ઠાને વિરે લયની ઉક્તિ અવિરલ છે. તેથી કળાઓ પેતાની પ્રકૃતિઓમાં—ઉપાદાનોમાં લય પામી તો પ્રકૃતિઓ—ઉપાદાનો સાથે પુરુષમાં લીન થાય છે એનું બે શુનિતું તાત્પર્ય છે ॥ ૧૫ ॥

ઉક્ત લયને અધારે લય બે પ્રકારે દેખાય છે તેથી સંસય કહે છે—‘ પશુ વિદ્યાનનો તે કલાપ્રસય ’ ઇત્યાદિ. ‘ સાવશેષ ’, ‘ નિરવશેષ ’—‘ અવશેષ ’=પશુ કારણમાં કમિયે નિહતિ; પુનર્ગન્ધની યોગ્યતા વિમત કલાવચ માવશેષ છે, કલાવચનને લીધે, મુગુનિર્મા જે નેન—એ પૂર્વપક્ષ છે. વિમત કલાવચ નિરવશેષ છે; વિદ્યામૃત છે નેથી, રમ્યમૃતને વિરે નિહતી અવશેષની પેટ એન શુનિયથી વૃત્ત શ્રુતિથી સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘ કહે છે કે અવિભાગજ પ્રાપ્ત થાય છે ’ ઇત્યાદિ. ‘ મિયેને તાસાં તામરને ’—પ્રાપ્ત્ય શક્તિપ્રાપ્ત છે તે જ નષ્ટ થયે છે. એવો અર્થ છે. પુરુષમાત્રજ અર્થઘટ્ટ રહે છે, તે વિદ્યાન અપ્રસય છે—પ્રસય રહેત કાલ અમૃત છે—પૂર્વરૂપે રહે છે એવો અર્થ છે. નિમિત્તનો નાશ થયે નેનિનિત્તને કાલનિત્તજ નષ્ટ થાય છે. અવિદ્યાનિમિત્ત વિભાવ છે, ને વિદ્યાથી અવિદ્યાનો અવશેષ નષ્ટ થો. અવશેષ રહે એ વૃત્ત નથી. તેપણુ પ્રવિવચના સામાન્યથી સાવશેષતાની અનિવચન કંઈક કંઈકને આ મુજબ છે ॥ ૧૬ ॥

ગઈ છે, તે વડે હોયે જતો અમૃતભાવ પામે છે, સર્વ જુદા જુદા પ્રકારની ગતિ-
વાળી અન્ય નારીઓ ઉત્ક્રમણને વિષે છે; પણ તે માટે જનાર અમૃતત્વ પામતો
નથી) એમ ॥ ૧૭ ॥

રસમનુસારી ॥ ૧૮ ॥

(દિવસે કે રાત્રે મરણ પામેલો) રશિમનો અનુસારી થાય છે ॥૧૮॥

‘મય યદિદમસિન્ પ્રસપુરે દહતં પુણ્ડરીકં વેદમ્’ [છાન્દોઽ ૮૧૧૨] (હવે આ
બ્રહ્મપુરમાં, { રામને જેમ અનેક પ્રતિવાજું પુર છે તેમ બ્રહ્મને અનેક હૃદય,
મન, જીવિ આદિથી યુક્ત છે મારે બ્રહ્મપુર કહું છે }) જે એ વક્ત્રમાણ, અદ્ય,
પુણ્ડરીકસદૃશ, વેરમના જેવું છે { દ્વારપાલ આદિ છે તેથી } એમ ઉપક્રમ કરી
વિધાન કરેલી દર્શવિધા છે. તેના પ્રકરણમાં ‘મય યા વતા દૃદ્યમ્ય નાલ્પઃ’
[છાન્દોઽ ૮૧૧૨] (હવે દૃઢપની-પુંડરીકાદાર બ્રહ્મોપાસનસ્થાનની—જે આ વક્ત્ર-
માણ નારીઓ છે) એમ ઉપક્રમ કરી નારીને રશિમનો સંબન્ધ સપ્રપંચ કહીને
કહું છે—‘મય યદેતદ્વાનુષ્ટીતપુરુષામસ્વર્ગતરેષુ રશિમિત્તર્યમાક્રમતે’ [છાન્દોઽ
૮૧૧૩] (હવે બ્યારે આ શરીરમાંથી એમ ઉત્ક્રમણ કરે છે, ત્યારે એજ યથોક્ત
રશિમઓથી હોર્વ જાય છે) એમ. વળી કહું છે—‘તયોર્ગમાવપ્રનુતત્યમેતિ’
[છાન્દોઽ ૮૧૧૪] ({ દૃઢપની એકસો એક નારી છે, તેમાંની એક મૂર્ધસ્થાનમાંથી
જાય છે } તે વડે હોર્વ નિષ્ક્રમણ કરતો અમૃતભાવ પામે છે) એમ. તેણા મારે
એકસો ને એકમી નારીથી નિષ્ક્રમણ કરતો રશિમને અનુસારે નિષ્ક્રમણ કરે છે
એમ સમજાય છે. તેણા મારે મું વિશેષ વિનાશ—સમાન રીતે દિવસ કે રાત્રે
મરણ પામનાર રશિમનો અનુસારી થાય છે કે દિવસે મરણ પામનારજ એમ સં-
શય થયે અવિશેષ મુનિ ॥ તેથી અવિશેષજ રશિમનો અનુસારી થાય છે એમ
પ્રતિજ્ઞા કરાય છે ॥ ૧૮ ॥

સારે એક કઈ, જીવિત્ત્વમાંમાં જનુપવેશ કરે છે. તેનું જનુથીજન કરનારનું તેજ મારે
જન્યાદે નિર્મન થાય છે ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણોપનિષદ ઉપસાં રશિમને અનુસારી છે એ વિષય કહે છે—‘મય યદિદમ્’
છાન્દોઽ. ‘મય યદેતદ્વાનુષ્ટીતપુરુષામસ્વર્ગતરેષુ રશિમિત્તર્યમાક્રમતે’ [છાન્દોઽ ૮૧૧૩]
સાર તરે એજ નારીસંબન્ધ રશિમઓથી ઉત્ક્રમણ કરે છે એવો જાહેર છે. હવે નારી ને રશિમનો
સંબંધને કાવિશેષ જનિમાં કહો નથી તેથી ને સારીને વિષે રશિમ નથી તેથી સંદર્ભ કહે છે—
‘તેણા મારે મું વિશેષ વિનાશ’ છાન્દોઽ. પૂર્વેજ નારીઓ સર્વે સંપન્ન રશિમનો જ
જનિરણમાં ઉપલબ્ધ છે તેથી પૂર્વે જનિરણ સર્વે આ જનિરણને સંપન્ન છે. પૂર્વેજમાં
રાત્રીએ મરણ પડેલાને રશિમ પ્રત્ય કરવા મારે સુવેદ્યની પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે. સિદ્ધાન્તમાં
નથી એમ વિચારી સિદ્ધાન્તની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—‘અવિશેષ મુનિ છે તેથી’ છાન્દોઽ ૧૮ ॥

સંશય થયે શ્રુતિનો વિશેષ નથી તેથી અનિયમ પ્રાપ્ત થયે કહે છે—વિદ્વાનને અનિ-
દ્વાનનું દૃઢ્યના નાદીમુખનું પ્રદોતન અને તેથી પ્રકાશિત થયેલું દ્વાર સમાન છે તે-
પણ વિદ્વાન મૂર્ધસ્થાનમાંથીજ નિષ્ક્રમણ કરે છે, અને ધીમત્તો અન્ય સ્થાનોમાંથી
કરે છે. સાચી? વિદ્યાના સામર્થ્યથી. જો વિદ્વાન પણ અન્યની પેઠે ગમે તે રીતે
પ્રદેશથી ઉત્ક્રમણ કરે તો તે ઉત્કૃષ્ટ લોક પ્રાપ્ત કરે નહિ. તેમ થયે વિદ્યા અનર્થક
થાય, તેની—સગુણવિદ્યાની શેષભૂત જે ગતિ તેના ધ્યાનનું વિધાન છે તેથી. વિ-
દ્યાની અંગભૂત મૂર્ધન્યનાદી સાથે જોડાયેલી ગતિનું અનુશીલન કરવું એમ વિદ્યા-
વિશેષોમાં વિધાન છે, તે ગતિનો અભ્યાસ કરવો તેથીજ પ્રસ્થાન કરે છે એ યુક્ત
છે, તેટલા માટે દૃઢ્યમાં જેનું સ્થાન છે એવા, બરાબર ઉપાસિત કરેલા શ્રદ્ધા વડે
અનુશીલિત થયેલા તદ્વાવ પામેલા વિદ્વાન મૂર્ધસ્થાનમાં રહેલીજ શતથી અધિક,
શતથી અતિરિક્ત, એક સો ને એકમી નાદીથી નિર્ગમન કરે છે, અને અન્ય નાદી-
ઓથી અન્ય નિર્ગમન કરે છે; કેમકે હાર્દવિદ્યાના પ્રકરણમાં કહે છે—‘શત્તૈષા
ચ દૃઢ્યસ્ય નાઙ્મતાસાં મૂર્ધાનમમિનિઃસૃતૈકા । તયોર્ધ્વમાયત્નમૃતત્યમેતિ વિષ્ણુહૃન્વા ક-
ત્ક્રમણે મયન્તિ ॥’ [છાન્દોગ્ય બ્રાહ્મણ] (દૃઢ્ય જે માંસપિંડભૂત છે તેની એક સો ને
એક મુખ્ય નાદીઓ છે, કેમકે રહેલી નાદી અનન્ત છે. તેમાંની એક મૂર્ધસ્થાનમાં

કરેલી અતિશય અસિદ્ધ છે, સિદ્ધાન્તમાં સિદ્ધ છે એવો પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનો વિરોધ છે.
વચનથી અવિભાગની પેઠે અનિયમ છે એમ પ્રાપ્ત થયે સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘અનિયમ પ્રાપ્ત
થયે કહે છે’ ઇત્યાદિ. ગમે તે માટે નિર્ગમન કરનારને શ્રદ્ધાઓની પ્રાપ્તિ થાય તો સિદ્ધા-
નોય તરીકે માર્ગનું અનુસ્મરણ વિધાન કર્યું છે તે અદૃશ્ય—જેનું પ્રયોગન રૂપાતું નથી જેનું-
થાય; એટલા માટે કરોજ સ્મૃત માર્ગેજ ગમન યુક્ત છે એવો ભાવ છે. ‘હાર્દવિદ્યાના’
શ્રદ્ધાવિદ્યાના. ‘વિષ્ણુ’ = નાના પ્રકારની અન્ય નાદીઓ અન્યને માટે છે એવો અર્થ છે.
સુષુપ્તના નામની નાદી દૃઢ્યથી નીકળી, જમણી આંખ, તાળુનું ને કંઠની નીચે નાસિકામ-
સિત્તિદ્વારા શ્રદ્ધાસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થઈ સર્વકરણો સાથે એક થઈ ઉપાસકનો શ્રદ્ધાસ્થાનમાં આવ-
તો એમ અવસ્થિત છે. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. અપરવિદ્યાના રી-
તે અવિદ્યાની ગતિ કહી, તેમાં વિદ્વાન ને અવિદ્વાન બંને અવિરોધે—સમાન રીતે મૂર્ધ-
સ્થાનથી ઉત્ક્રમણ કરે છે કે વિદ્વાન મૂર્ધસ્થાનથીજ ને અન્ય અન્ય સ્થાનોથી? આમાં વિદ્વાન
સામર્થ્ય જે બોલો નથી તેનો પૂર્વપક્ષ છે. તેનું એટલે વાર આદિ સમૂહ જેનો ઉપસંહાર
પામેલો છે એવા, ઉત્ક્રમણ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાનાત્માનું જોડ, આશ્રયન દૃઢ્ય છે, તેના અ-
ભાગનું જે જ્વલન તેથી જેનો નિષ્ક્રમણમાર્ગ પ્રકાશિત થયો છે એવો વિદ્વાન મૂર્ધસ્થાનથીજ
નિષ્ક્રમણ કરે છે, અન્ય, અધુરાદિ સ્થાનોથી નહિ. સાચી? વિદ્યાના સામર્થ્યથી એટલે હાર્દ-
વિદ્યાના સામર્થ્યથી; કારણ કે હાર્દવિદ્યાનો ઉપદેશ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે છે; ને
મૂર્ધસ્થાનથી નિષ્ક્રમણ ન કરે તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ અન્ય સ્થાનોથી પણ નિ-
ષ્ક્રમણ કરે તો ઉત્કૃષ્ટ લોક કેમ પ્રાપ્ત ન કરે તેથી કહે છે કે ‘તેની—સગુણવિદ્યાની
શેષભૂત’ ઇત્યાદિ. હાર્દવિદ્યાની અંગભૂત મૂર્ધન્ય નાદી ગતિને માટે ઉપદેશ છે. તેના અ-
નુશીલનથી, ખરેખર, એ જીવ, હાર્દ-દૃઢ્યસ્થ, સુષુ ઉપાસિત શ્રદ્ધાથી અનુશીલિત થઈ, તેનું
અનુસ્મરણ કરી તે ભાવ પામેલો મૂર્ધન્ય નાદી જે એક સો ને એકમી છે તેથી. નિષ્ક્રમણ
કરે છે. દૃઢ્યથી ઉદ્ભવ થયેલી આશ્રય શ્રદ્ધાથી તાલુમૂળને બેઠી મૂર્ધસ્થાનમાં જઈ, રતિઓ

ગઈ છે, તે વડે ઊંચે જતો અમૃતભાવ પામે છે, સર્વ લુહા લુહા પ્રકારની ગતિ-
વાળી અન્ય નાડીઓ ઉત્ક્રમણને વિષે છે; પણ તે માટે જનાર અમૃતભાવ પામતો
નથી) એમ ॥ ૧૭ ॥

રસ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

(દિવસે કે રાત્રે મરણ પામેલો) રશિમનો અનુસારી થાય છે ॥૧૮॥

‘અથ યદિદમસિન્દ્ર ઘણપુરે વહનં પુણ્ડરીકં વેદમ્’ [ઇન્દ્રો ૧૦ ૮૧૧] (હવે આ
ઘણપુરમાં, { રાત્રને જેમ અનેક પ્રતિવાળું પુર છે તેમ ઘણને અનેક ઇન્દ્રિય,
મન, બુદ્ધિ આદિથી યુક્ત છે માટે ઘણપુર કહ્યું છે }) જે એ વક્ત્ર્યમાણ, અદ્ય,
પુણ્ડરીકસદૃશ, વેરમના જેવું છે { દ્વારપાલ આદિ છે તેથી } એમ ઉપક્રમ કરી
વિધાન કરેલી હાર્દવિધા છે. તેના પ્રકરણમાં ‘અથ વા યતા હૃદયસ્ય નાભ્યઃ’
[ઇન્દ્રો ૧૦ ૮૧૧] (હવે હૃદયની-પુંડરીકાકાર ઘણોપાસનસ્થાનની—જે આ વક્ત્ર્ય-
માણ નાડીઓ છે) એમ ઉપક્રમ કરી નાડીને રશિમનો સંબન્ધ સપ્રપંચ કહીને
કહ્યું છે—‘અથ યત્રેતદ્વાણ્ડરીતપુરુષામત્વર્ણતેરેષ્વ રશિમનિર્ઘર્વમાક્રમતે’ [ઇન્દ્રો ૧૦
૮૧૫] (હવે બ્યારે આ શરીરમાંથી એમ ઉત્ક્રમણ કરે છે, ત્યારે એજ યથોક્ત
રશિમનોથી ઊર્ધ્વ ભવ્ય છે) એમ. વળી કહ્યું છે—‘તથોર્ધ્વમાપદ્મમૃતત્વમેતિ’
[ઇન્દ્રો ૧૦ ૮૧૬] ({ હૃદયની એકસો એક નાડી છે, તેમાંની એક મૂર્ધસ્થાનમાંથી
ભવ્ય છે } તે વડે ઊર્ધ્વ નિષ્ક્રમણ કરતો અમૃતભાવ પામે છે) એમ. તેટલા માટે
એકસો ને એકમી નાડીથી નિષ્ક્રમણ કરતો રશિમને અનુસારે નિષ્ક્રમણ કરે છે
એમ સમજાય છે. તેટલા માટે ગું વિશેષ વિનાશ—સમાન રીતે દિવસ કે રાત્રે
મરણ પામનાર રશિમનો અનુસારી થાય છે કે દિવસે મરણ પામનારજ એમ સં-
શય થયે અવિશેષ સુતિ છે તેથી અવિશેષજ રશિમનો અનુસારી થાય છે એમ
પ્રતિજ્ઞા કરાય ॥ ૧૮ ॥

સાથે એક ચર્ષ, અડિલમંડળમાં જનુધવેશ કરે છે. તેનું જનુથીજન કરનારનું તેજ માટે
જનતાકાંદે નિર્મન થાય ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણસંધનપૂર્વક ઉપાસક રશિમનો જનુસારી છે એ વિષય કહે છે—‘અથ યદિદમ્’
હસાદિ. ‘અથ યત્રેતદ્વાણ્ડરીતપુરુષામત્વર્ણતેરેષ્વ રશિમનિર્ઘર્વમાક્રમતે’
થાય ત્યારે એજ નાડીસંબન્ધ રશિમનોથી ઉત્ક્રમણ કરે છે એવો અર્થ છે. હવે નાડી ને રશિમનો
સંબંધનો કાલવિશેષ સુતિમાં કહ્યો નથી તેથી ને રાત્રને વિષે રશિમ નથી તેથી સંદેશ કહે છે—
‘તેટલા માટે ગું વિશેષ વિનાશ’ હસાદિ. પૂર્વોક્ત નાડીઓ સાથે સંબંધ રશિમનો આ
જીરકરણમાં ઉપલબ્ધ છે તેથી પૂર્વે જીરકરણ સાથે આ જીરકરણને સંગતિ છે. પૂર્વપદ્ધમાં
રાત્રીને મરણ પમેલાને રશિમ પ્રત્ય કરવા માટે સુતોદયની પ્રતીક્ષા કરવાની છે. સિદ્ધાન્તમાં
નથી એમ વિચારી સિદ્ધાન્તની પ્રતિજ્ઞા કરે છે—‘અવિશેષ સુતિ છે તેથી’ હસાદિ ૫ ૧૮ ॥

નિશિ નેતિ ચેન્ન સંબન્ધસ્ય યાવદેહમાવિત્વાદર્શયતિ ચ ॥ ૧૧ ॥

રાત્રે ભરણ પામેલો (રશિમનો અનુસારી) થતો નથી એમ કહેશે
તો તે યુક્ત નથી; કેમકે સંબન્ધ દેહપર્યન્ત છે, ને શ્રુતિ
દર્શાવે પણ છે ॥ ૧૬

દિવસે નાડી ને રશિમનો સંબન્ધ છે તેથી દિવસે ભરણ પામેલો રશિમનો અનુસારી થાય; પણ રાત્રે ભરણ પામેલો થાય નહિ, કેમકે નાડી ને રશિમનો સંબન્ધ વિચ્છિન્ન થાય છે એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કેમકે નાડી ને રશિમનો સંબન્ધ જ્યાંગુધી રહ છે ત્યાંગુધી છે. ખરેખર, શિરા ને કિરણનો સંપર્ક દેહપર્યન્ત રહે છે; અને એ અર્થ શ્રુતિ દર્શાવે છે—‘અમુષ્માદાદિત્યાત્ પ્રતાયન્તે તા માતુ નાડીં છતા મામ્યો નાડીમ્યઃ પ્રતાયન્તે તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે છતાઃ’ [છાન્ડોગો ૮ાશ્વર] (રશિમનો પેલા આદિત્યમંડળમાંથી ફેલાય છે, અને આ નાડીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, એ નાડીઓમાંથી ફેલાય છે તે પેલા આદિત્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે) એમ. ઊનાળાના સમયમાં રાત્રીને વિષે પણ કિરણોની અનુવૃત્તિ ઉપસંખ્ય થાય છે; કેમકે ‘પ્રતાપ આદિ કાર્ય જોવામાં આવે છે, અન્ય ઋતુઓની રાત્રીઓમાં કિરણોની થોડી અનુવૃત્તિ થવાથી તેઓ દુર્લભ છે, જેમ શિશિર ઋતુના ‘દુર્લભોમાં, ‘ઋદ્ધેષૈતદ્રાત્રી દષાતિ’ (સવિતા દિવસનેજ રાત્રીને વિષે મૂકે છે) એ પણ એજ દર્શાવે છે. જો રાત્રે ભરણ પામેલો રશિમનો અનુસાર વિનાજ ઊર્ધ્વ આક્રમણ કરે તો રશિમનો અનુસાર અનર્થક થાય. આ કુંપ વિશેષે અભિધાન થતું નથી કે જે દિવસે ભરણ પામે છે તે રશિમને આધારે ઊર્ધ્વ આક્રમણ કરે છે; પણ જે રાત્રીએ ભરણ પામે છે તે આધાર વગરજ આક્રમણ કરે છે. વળી વિદ્વાન પણ રાત્રીને વિષે થયેલા પ્રાયણના અપરાધથીજ ઊર્ધ્વ આક્રમણ ન કરે તો વિદ્યા પાક્ષિક ફળવાળી થાય એટલે તેને વિષે અપ્રવૃત્તિજ થાય; કેમકે મૃત્યુના કાળનો નિયમ નથી. તેમજ જે રાત્રીએ ભરણ પામેલો દિવસ થવાની પ્રતીક્ષા કરે તો દિવસનો અગમ થયે પણ કદાચિત્ એનું શરીર રશિમઓના સંબન્ધ માટે અયોગ્ય થાય, અત્રિ

પૂર્વપક્ષના બીજનો ઉપન્યાસ કરી દર્શિત કરે છે—‘નિશિ નેતિ ચેન્ન’’. ‘શિરા’ = નાડી. ‘અમુષ્માદાદિત્યાત્ પ્રતાયન્તે’—‘પ્રતાયન્તે’ = વિસ્તૃત થાય છે. ‘છતાઃ’ = જલ્દ. શ્રુતિ જે સંબન્ધ રાત્રીને વિષે છે એમ દર્શાવે છે તેને માટે યુક્તિ કહે છે—‘ઊનાળાના સમયમાં’ ઇત્યાદિ. ત્યારે હેમન્ત આદિ ઋતુની રાત્રીમાં ઉષ્ણતાની ઉપસંખ્ય થાય તેથી કહે છે—‘અન્ય ઋતુઓની’ ઇત્યાદિ. સવિતા રાત્રીને વિષે પણ દિવસને ધારણ કરે છે. રાત્રીને વિષે જે તાપ દેખાય છે તે, દિવસનેજ રાત્રીને વિષે સવિતા ધારણ કરે છે તે છે એમ ધારણ કહ્યું છે તે ચોડા કિરણોની અનુવૃત્તિ દર્શાવવા માટે છે એવો અર્થ છે. ‘પાક્ષિક ફળવાળી થાય’—નિલવત્ ફળના સંબન્ધથી વિધાન કરેલી વિદ્યા પાક્ષિક ફળવાળી થાય એ યુક્ત નથી. વળી જે રાત્રે ભરણ પામેલાની રશિમયોજ વિના ઊર્ધ્વગતિ થાય તો રશિમશ્રુતિનો

આદિના સંપર્કને લીધે. 'તત્ત્વાવત્તિષ્ઠ્યેન્મનસ્તાવદ્વાદિત્વં ગચ્છતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૬] (તે જોડાણ વખતમાં મનને પ્રેરે છે તેટલાજ વખતમાં આદિત્વને પહોંચે છે) એ ક્રુતિ અપ્રતીક્ષા દર્શાવે છે. તેટલા આરે અવિશેષજ આ રાત્રી ને દિવસે રશિમના અનુસાર છે ॥ ૧૯ ॥

અતશ્ચાયનેઽપિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

અને એ કારણથી દક્ષિણાયનમાં પણ (મરણ પામેલો વિદ્વાન્
વિદ્યાકળ પ્રાપ્ત કરે છેજ) ॥ ૨૦ ॥

એજ કારણથી, એટલે પ્રતીક્ષા અનુપપન્ન છે તેથી, વિદ્યાનું ફળ અપાકિત છે, તેથી, અને મૃત્યુનો કાળ અનિશ્ચિત છે તેથી દક્ષિણાયનમાં પણ મરણ પામેલો વિદ્વાન્ વિદ્યાનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છેજ. ઉત્તરાયણમાં મરણનું પ્રશસ્તપણું પ્રસિદ્ધ ॥ તેથી, બીજી પ્રતીક્ષા કરેલી જોવામાં આવે છે તેથી, અને 'માપૂર્વમાણપક્ષાણ્યદ્વદશ-કેતિ માસાંસ્તાન્' [છાન્દોગ ૪.૫૫] (ચુકત પક્ષથી જે છ માસ સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં જાય છે તે માસને તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે) એ ક્રુતિને ઉત્તરાયણની અપેક્ષા છે એ આશંકા આ મૃત્યુથી દૂર કરે છે. પ્રશસ્તપણની પ્રસિદ્ધિ અવિદ્વાનને વિશે છે. બીજી પ્રતીક્ષા આચારનું પ્રતિપાલન કરવા આરે છે અને પિતાના પ્રસાદથી સ્વ-ચ્છન્દ પ્રમાણે મૃત્યુ હતું તે દર્શાવવા આરે છે. ક્રુતિનો અર્થ તો 'આતિવાદિકાલ-સિદ્ધાન્ત' [બ્રહ્મસૂત્ર ૪.૩૪] એમાં કહેયે ॥ ૨૦ ॥

કિંવંચે મરણ પામેલાને લાગુ પડે છે એમ સંકેત થાય ને ઊર્ધ્વ મતિને અશાને વિદ્યાને વિશે અપ્રવૃત્તિ થાય. વળી પ્રતીક્ષા કરીને ઊર્ધ્વ મતિ થાય એમ પણ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમકે રશિમના ઉદયની પહેલાં રહેલો કાલ થયે આદિત્વની પ્રતીક્ષા અર્થે થાય અને વળી અપ્રતીક્ષા-ક્રુતિનો વિરોધ થાય. તેટલા આરે મને લાગે મરણ પામેલાને રશિમપ્રાપ્તિથી જલદી પ્રશ્નચોક્ષ-પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૯ ॥

આ પ્રમાણે દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલો વિદ્વાન્ વિદ્યાકળ પ્રાપ્ત કરે છે કે નહિ એને વિશે વિદ્યાનું નિલવત્ ફળ ક્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી તેમજ ઉત્તરાયણમાં મરણનું પ્રશસ્તપણું બ-તાવનારું શાસ્ત્ર છે તેથી સંદેહ થયે પૂર્વે કહેલા હેતુઓનો અતિરેક કરે છે—'અતશ્ચાયનેઽપિ દક્ષિણે'. પૂર્વપક્ષની આશંકા કરી તેનું નિરસન કરે છે—'ઉત્તરાયણમાં મરણનું પ્રશસ્ત-પણું પ્રસિદ્ધ છે તેથી' ઇત્યાદિ. અર્થેનું એ દેવથી ઉત્તરાયણમાં મરણ થાય તો તે પ્રશસ્ત છે એમ વિદ્વદ્વચનરૂપ આચાર પાળવા આરે બીજી પ્રતીક્ષા છે. ધર્મમાસાન્ એ ક્રુતિ તો ઉત્તરાયણદેવતા આરે છે એ કહેયે. તેટલા આરે દેવતા સદા જોવાથી વિદ્યાથી દક્ષિણાયન કાળમાં પણ તેની પ્રાપ્તિ અવિરુદ્ધ છે એવો ભાવ છે ॥ ૨૦ ॥

પણ 'યત્ર કાલે સ્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિ ચૈવ યોગિનઃ । પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યમિ મરતર્થમ ॥' [ભગવદ્ગીતા ૮:૨૩] (જે કાળે મરણ પામેલા યોગીઓ અનાવૃત્તિ-અપુનર્જન્મ ને આવૃત્તિ-પુનર્જન્મ પામે છે તે કાળ, કે અર્જુન, તને હું કહીશ) એમ કાલને પ્રધાન ગણી ઉપક્રમ કરી દિવસ આદિ કાલવિશેષ પુનર્જન્મને માટે નિશ્ચિત કર્યો છે તો રાત્રીને વિષે કે દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલા અનાવૃત્તિ શી રીતે પામે ? એને વિષે કહે છે—

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

યોગી પ્રતિ (એ દિવસ આદિનો વિનિયોગ) સ્મૃતિમાં છે; ને

એ યોગ ને સાંખ્ય સ્મૃતિવચન છે ॥ ૨૧ ॥

યોગી પ્રતિ દિવસ આદિ કાળનો એ વિનિયોગ અનાવૃત્તિ માટે સ્મૃતિમાં કહ્યો છે; ને યોગ ને સાંખ્ય સ્મૃતિવચન છે, સ્મૃતિવચન નથી. આ કારણથી વિપથનો ભેદ છે તેથી અને પ્રભાજનો વિશેષ છે તેથી એ સ્મૃતિનો કાલવિનિયોગ શુભતાના વિજ્ઞાનોમાં ઊતરતો નથી. પણ 'અગ્નિર્ઘોષિતરહઃ શુક્લઃ વર્ણમાસા ઉત્તપયણમ્' 'ધૂમો દ્યોતિસ્તથા દુષ્ણઃ વર્ણમાસા દક્ષિણાયનમ્' [ભગવદ્ગીતા ૮:૨૪-૨૫] (અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ, ઇમાસ-ઉત્તરાયણ; ધૂમ, રાત્રી, દુષ્ણ પક્ષ, ઇમાસ-દક્ષિણાયન) એમ સ્મૃતિમાં પણ શુભતાના દેવધાનની ને પિતૃધાનની પ્રત્યક્ષિણા થાય છે. કહીએ છીએ—'તં કાલં વક્ષ્યમિ' [ભગવદ્ગીતા ૮:૨૩] (તે કાળ કહીશ) એમ સ્મૃતિમાં કાળની પ્રતિજ્ઞા થઈ છે તેથી વિરોધની આશંકા કરી પરિહાર કર્યો છે.

સ્મૃતિના જગથી કાળ પ્રધાન છે એમ સંજ્ઞા કરે છે—'પણ 'યત્ર કાલે' ॥' ઇત્યાદિ. શુભિમાં કહેલા હરદિના ઉપાસકને કાળની અપેક્ષા નથી એમ કહ્યું છે; સ્મૃતિમાં કહેલા યોગીને તો કાળની અપેક્ષા સ્મૃતિમાં કરી છે એમ અવિરોધ છે એમ કહે છે—'યોગી પ્રતિ' ઇત્યાદિ. સ્મૃતિમાં કહેલો યોગી એટલે હરદિનો ઉપાસકજન કેમ ન થાય એવી કહે છે—'યોગ ને સાંખ્ય સ્મૃતિવચન છે', ભગવાનને આરાધન કરવાની પુદ્ગિથી કરેલું કર્મ તે યોગ; કેમકે 'જનાધિતઃ કર્મકલં કાર્યં કર્મં કારોતિ યઃ । સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ' (કર્મના રૂળ પર આશ્રય રાખ્યા વગર જે કરવાનું કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી છે, ને યોગી છે) એવી સ્મૃતિ છે. ધારણપૂર્વક અકર્તૃત્વનો અનુભવ તે સાંખ્ય; કારણ કે 'ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાયેનુ વર્તેન્ન રતિ ધારણમ્' (ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં પ્રવર્તે છે એમ ધારણ કરી) એવી સ્મૃતિ છે. પણ શુભિ ને સ્મૃતિ મિત્ર અર્થવાળી થાય એ અવગણ્ય છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ દાનો વિરોધ થાય એમ સંજ્ઞા કરે છે—'પણ 'અગ્નિર્ઘોષિત' ॥' ઇત્યાદિ. કાળને એને આશંકા છે તે પ્રતિ શુભિ ને સ્મૃતિ મિત્ર અર્થવાળી છે એમ કહ્યું છે. પણ એ શુભિના જગના પ્રત્યક્ષિણાને લીધે કાલસંજ્ઞા સ્મૃતિમાં દેવધાન દેવધાન તો એકસંજ્ઞા છે એમ સંજ્ઞા

પણ સ્મૃતિમાં પણ આમિ આદિ દેવતાનું વહન કરનાર—દોરનાર તરીકે મહુણ ક-
રાય ॥ ત્યારે કેઈ પણ વિદેશ નથી એમ ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा
भाष्यानुपादे क्षતुर्घोष्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ગુર્જરગિરાએ ભાષ્યાનુવાદમાં
ક્ષતુર્ઘોષ્યાયનો દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૨ ॥

સમાપ્ત છે. તેટલા યાદે વિદ્યાના સામર્થ્યથી જમે તે સમયે મૃત્યુ પામેલા ઉપાસકને ફળની
પ્રાપ્તિ થાય છે એ સિદ્ધ છે, દક્ષિણાવનમાં મરણ પામેલા વિકાનને પણ વિદ્યાનું ફળ અવશ્ય
પ્રાપ્ત થાય ॥ એમ ઉપસંહાર કરવા યાદે 'એમ' એમ ઉત્તરે કનું છે ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रयोगार्था
गुर्जरगिरायादे क्षतुर्घोष्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

શ્રીમચ્છંકરભગવત્પૂજ્યપાદકૃતિ શારીરકમીમાંસાભાષ્યમાં ટીકાપ્રયોગાર્થે
ક્ષતુર્ઘાદમાં ક્ષતુર્ઘોષ્યાયનો દ્વિતીય પાદ સમાપ્ત ॥ ૨ ॥

ચતુર્થાધ્યાયે તૃતીય:પાદ: ॥

અર્ચિરાદિના તત્ત્વપ્રથિતે: ॥ ૧ ॥

(બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સર્વ) અર્ચિરાદિથીજ (જાત્ય છે),
તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી ॥ ૧ ॥

માર્ગના ઉપક્રમ મુધી ઉત્ક્રાન્તિ સમાન છે એમ કહ્યું છે. પણ માર્ગ તો ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિઓમાં અનેક રીતે કહ્યા છે. નાડી ને રશ્મિના સંબંધથી એક કહ્યો છે—‘અયૈતૈરેય રશ્મિમિરુપ્યં આક્રમતે’ [છાન્દોઃ ૮.૧૫] (ત્યારે એ રશ્મિઓથીજ હોધ્ય આક્રમણ કરે છે) એમ. ‘તેઽર્ચિપ્રમભિસંમયમ્ભવિયોઽહઃ’ [બૃહદ્ ૬.૧૫] ({ જેઓ પંચાગ્નિવિદ્યા બાણે છે અને જેઓ વાનપ્રસ્થ પરિવ્રાજકો મંદાગ્ર યુક્ત થઈ સત્ય, હિરણ્યગર્ભસ્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે } તેઓ અર્ચિલોક પ્રાપ્ત કરે છે અને અર્ચિથી અહુર્દેવતા પ્રાપ્ત કરે છે.) એમ અર્ચિરાદિ દર્શાવનારી બીજી શ્રુતિ છે. ‘સ ઘર્તં દેવયાનં પન્થાનમાસાદ્યામિલોકમાગચ્છતિ’ [કૌશીઃ ૧૩] (તે એ દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરી અમિલોકમાં આવે છે) એમ બીજી શ્રુતિ છે. ‘યદા ધૈ પુણ્યોઽસ્માલ્લોકાત્ પ્રીતિ સ પાયુમાગચ્છતિ’ [બૃહદ્ ૫.૧૦૧] (ત્યારે વિદ્વાન પુરુષ આ લોકમાંથી શરીરનો પરિત્યાગ કરે ત્યારે તે વાયુમાં જાય છે) એમ બીજી છે. ‘સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ’ [મુણ્ડ ૬.૧૧] ({ જે જ્ઞાનયુક્ત વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસીઓ તપ-સ્વાશ્રમવિહિત કર્મ ને મંદા—હિરણ્યગર્ભાદિ વિષેની વિદ્યા—એ યોગે અરણ્યમાં સેવે છે } તેઓ, જેમનાં પુણ્ય ને પાપ કર્મો હીજ થયાં છે તેઓ સૂર્યોપસંપન્ન ઉત્તરાયણ માર્ગે પ્રયાણ કરે છે) એમ બીજી છે. તેમાં સંશય થાય છે કે—શું એ માર્ગો પરસ્પર ભિન્ન છે કે એકજ માર્ગ છે ને તે અનેક વિશેષજ્ઞથી યુક્ત છે, તેમાં એ માર્ગો ભિન્ન છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે તે ભિન્ન પ્રકરણોમાં છે ને ભિન્ન ઉપાસનાનાં અંગ છે. વળી ‘અયૈતૈરેય રશ્મિમિ:’ [છાન્દોઃ

આ પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિનું નિરૂપણ કરીને તેથી સાધ્ય માર્ગ ને મન્તાન્વ રક્ષણનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પાદ આરંભે છે—‘અર્ચિરાદિના તત્ત્વપ્રથિતે:’. જ્ઞાનના અનુવાદપૂર્વક અર્ચ અર્ચિરૂપણનો વિષય માર્ગ કહે છે—‘માર્ગના ઉપક્રમ મુધી’ ઇત્યાદિ. ‘સૂર્યદ્વારેણ’—‘વિરજાઃ’ = રસેરહિત, નિષ્પાપ એવો અર્થ છે. શ્રુતિઓમાં વિપ્રતિપતિ ભેદમાં આવે છે તેથી સંશય થાય છે. પૂર્વ અર્ચિરૂપણમાં ત્રણે ત્યારે મરણ પામેલાને પણ ફળની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે પ્રમાણે ત્રણે તે માર્ગે ગતિ છે એમ પૂર્વપશ્યનું ફળ માર્ગનો વિકાસ છે; સિદ્ધાન્તમાં તે માર્ગનું કૌશલ છે એમ પૂર્વપશ્ય ને સિદ્ધાન્તના ફળનો વિરોધ છે. ઉપાસના ભિન્ન દેશથી તેજ માર્ગનું કૌશલ છે એમ પૂર્વપશ્ય ને સિદ્ધાન્તના ફળનો વિરોધ છે. વળી વચ્ચારથી—વચ્ચને (નિઃસંસાર ધ્યેય માર્ગે પણ ચિત્ત છે એમ પૂર્વપશ્ય કહે છે. વળી વચ્ચારથી—વચ્ચને (નિઃસંસાર ધ્યેય માર્ગે પણ ચિત્ત છે એમ પૂર્વપશ્ય કહે છે. તેમજ ભિન્ન માર્ગે દેવ થો

તાદૃશ્ય) (ત્યારે એ શરિભગવાદીજ) એ અવધાન્યને અર્ચિરાત્રિની અપેક્ષા થયે
બાપ આવે; તેમજ 'જ વાચન્ ક્ષિપ્યેન્મનમ્માયદાદિત્યં ગચ્છતિ' [છાન્દોગ ૮.૧૬.૧]
(તે જેનું મન પ્રેરે છે કે આદિત્યમાં જાય છે) એ ત્વરાવચનને બાપ આવે. તેડા
માટે એ માર્ગો અન્યોન્યથી ભિન્નજ છેએમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—
'સર્વિરાદિના' એમ. બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સર્વ અર્ચિરાદિ માર્ગજ જાય છે
એમ પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. શાથી? તેની પ્રસિદ્ધિથી; કેમકે એ માર્ગ સર્વ વિ-
દ્યાનેત્રે પ્રસિદ્ધ છે; કારણ કે પંચામિત્રિયાપ્રકરણમાં 'યે વ્યામી મરણ્યે ધર્ષાં મત્યુ-
ત્તમતે' [બૃહદ ૬.૨.૧૫] (જેઓ પંચામિત્રિયા જાય છે અને જેઓ વાનપ્રસ્થ
પરિવ્રાજકો મહાગુપ્ત થઈ મત્ય, દિરૂપચર્મસ્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે) એમ
અન્ય વિદ્યા જેમનું શીલ છે તેમને પણ અર્ચિરાદિ માર્ગ મરણ્ય કરાવે છે. પણ
અત્ર સંકા ૪ કે જે વિદ્યાઓમાં કોઈ ગતિ કહી નથી તે વિદ્યાઓમાં આ અર્ચિ-
રાદિ માર્ગ ઉપસ્થિત થાઓ, પણ જે વિદ્યાઓમાં બીજી ગતિનું મરણ્ય કરાવાય છે
તે વિદ્યાઓમાં અર્ચિરાદિના આમય શા માટે કરવો? એને વિષે કહીએ છીએ—
એ એ માર્ગો અન્યત્ર ભિન્નજ હોય તો એમ થાય. પણ એ તો બ્રહ્મસાક્ષી પ્રાપ્ત
રાવનારો અનેક વિશેષજ્ઞવાળો એકજ માર્ગ છે ને તે કચિન્ કોઈક વિશેષજ્ઞથી
ઉપસંહિત છે એમ અમે કહીએ છીએ; કારણ કે સર્વત્ર એક કરાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન
થાય છે તેથી અન્યોન્ય વિશેષજ્ઞવિશેષજ્ઞલાવ ઉપપન્ન થાય છે. પ્રકરણનો ભેદ હોય
તોપણ વિદ્યા એક હોય તો અન્યોન્યના વિશેષજ્ઞોના ઉપસંહારની ષેડ ગતિનાં વિ-
શેષજ્ઞોના પણ ઉપસંહાર થાય છે. વિદ્યા ભિન્ન હોય તોપણ ગતિના એકકરણનું પ્ર-
ત્યભિજ્ઞાન થવાથી અને ગત્યવ્યનો ભેદ નથી તેથી ગતિનો અભેદજ છે; કેમકે
'તે તેષુ પ્રહ્લલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ' [બૃહદ ૬.૨.૧૫] (તે માનસ પુરુ-
ષથી-બ્રહ્મે મન વડે સરજેલા પુરુષથી-કારાવણા) તેઓ તે બ્રહ્મસાક્ષીમાં દિરૂપચ-

આથી આ માર્ગ ત્વરાથી થઈ જનારો છે—અન્ય એક નયર પ્રતિવાંકા માર્ગ કરતાં સીધો
માર્ગ જલદી જવાય એવો છે—એમ યુગ્મ થાય, એક માર્ગ હોય તો ન થાય એવો અર્થ છે.
અમ પૂર્વપક્ષ થયે તેનું નિરાકરણ કરે છે—ઉપાસનાનો ભેદ છે તોપણ ઉપાસ્ય પ્રકર એક
છે તેથી માર્ગની એકતા અવિરુદ્ધ છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ' છતાં.
'સત્પ્રધિતો' તેની-માર્ગની પ્રસિદ્ધિથી—માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે તેથી એવો દેવુનો અર્થ છે. પણ
'યે વ્યામી મરણ્યે' છતાં અવિરોધ સ્મૃતિ જે વિદ્યાઓની સ્મૃતિમાં મતિ કહી નથી તેનેજ
કાનુ પડે છે, સર્વને નહિ એમ માર્ગ ભિન્ન છે એવી સંકા કરે છે—'પણ અત્ર સંકા છે કે
જે વિદ્યાઓમાં' છતાં. એક માર્ગ હોય તોપણ તે અનેક પર્વથી યુગ્મ હોય, માટે ભિન્ન
માર્ગો નથી; કેમકે ભિન્ન માર્ગો લેવાથી મોરચ થાય. એકજ માર્ગના અગ્નિ આદિ અનેક વિશેષજ્ઞો
જેમ કહેવાથી લાવચ થાય, એમ માર્ગનો ભેદ નથી; વગી એકજ માર્ગનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય
છે તેથી પણ માર્ગ ભિન્ન નથી. એવો પૂર્વપક્ષકારની સંકાની સમાધિનો અર્થ છે. એકજ અ-
ન્ય છે એમ વિવરણ કરે છે—'કેમકે 'તે તેષુ પ્રહ્લલોકેષુ' છતાં. 'પરાવતઃ' =
દીર્ઘ આકૃષ્ટવાળા દિરૂપચર્મના, પ્રસંસાના અર્થમાં મતુર્ણ થયો છે; પ્રસસ્તસંવત્સરશાસ્ત્રી દી-
ર્ઘજીવો એવો અર્થ છે. 'પરાઃ' = દીર્ઘ. 'સમાઃ' = સંવત્સરો. દિરૂપચર્મના દીર્ઘ સંવત્સરો

ચતુર્થાધ્યાયે તૃતીય:પાદ: ॥

અર્ચિરાદિના તત્પ્રચિતે: ॥ ૧ ॥

(બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સર્વ) અર્ચિરાદિથીજ (જાય છે)
તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી ॥ ૧ ॥

માર્ગના ઉપક્રમ મુધી ઉત્ક્રાન્તિ સમાન છે એમ કહ્યું છે. પણ માર્ગ તો ભિન્ન ભિન્ન શ્રુતિઓમાં અનેક રીતે કહ્યા છે. નાડી ને રશ્મિના સંબંધથી એક કહ્યો છે—‘અર્ધેતેરેય રશ્મિમિશ્રિત્યં માક્રમતે’ [છાન્દોઃ ૮.૧૬.૫] (ત્યારે એ રશ્મિઓથીજ હોર્ધ આક્રમણ કરે છે) એમ. ‘તેઽર્ચિપમમિસંમયત્ત્યર્ચિયોઽહઃ’ [બૃહદ શારણ્ય ૧૫] ({ જેઓ પંચાગ્નિવિદ્યા જાણે છે અને જેઓ વાનપ્રસ્થ પરિવ્રાજકો મદ્ય પુશ્પ ધર્મ સત્ય, દ્વિરણ્યગર્ભસ્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે } તેઓ અર્ચિલોક પ્રાપ્ત કરે છે અને અર્ચિથી અહર્લેવતા પ્રાપ્ત કરે છે.) એમ અર્ચિરાદિ કર્મવિનાશી બીજી શ્રુતિ છે. ‘સ યતં દેવયાનં પન્થાનમાસાચામિલોકમાગચ્છતિ’ [કૌશીઃ ૧૩] (તે એ દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરી અમિલોકમાં આવે છે) એમ બીજી શ્રુતિ છે. ‘યત્ત યે પુરુષોઽસ્લાહોકાત્ પ્રેતિ સ વાયુમાગચ્છતિ’ [બૃહદ ૫.૧૦.૧] (ત્યારે વિદ્વાન પુરુષ આ લોકમાંથી શરીરનો પરિત્યાગ કરે છે ત્યારે તે વાયુમાં જાય છે) એમ બીજી છે. ‘સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ’ [મુણ્ડ ૮.૧૩.૧૧] ({ જે જ્ઞાનપુત્ર વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસીઓ તપ-સ્વાશ્રમવિહિત કર્મ ને મદ્ય—દ્વિરણ્યગર્ભારિ વિષેની વિદ્યા—એ બેને અરણ્યમાં સેવે છે } તેઓ, જેમનાં પુણ્ય ને પાપ કર્મો ક્ષીણ થયાં છે તેઓ સૂર્યોપસક્તિ ઉત્તરાયણ માર્ગ પ્રયાણ કરે છે) એમ બીજી છે. તેમાં સંશય થાય છે કે—શું એ માર્ગો પરસ્પર ભિન્ન છે કે એકજ માર્ગ છે ને તે અનેક વિશેષજ્ઞથી પુત્ર છે, તેમાં એ માર્ગો ભિન્ન છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે તે ભિન્ન પ્રકરણોમાં છે ને ભિન્ન ઉપાસનાનાં એમ છે. વળી ‘અર્ધેતેરેય રશ્મિમિ:’ [છાન્દોઃ

આ પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિનું નિરૂપણ કરીને તેથી સાધ્ય માર્ગ ને મનુષ્ય સ્વર્ગનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પાઠ આરંભે છે—‘અર્ચિરાદિના તત્પ્રચિતે:’. વૃત્તના અનુવાદપૂર્વે અર્ધ અર્ચિરણ્યનો નિરૂપણ માર્ગ કહે છે—‘માર્ગના ઉપક્રમ મુધી’ ઇત્યાદિ. ‘સૂર્યદ્વારેણ’—‘વિરજાઃ’ = રમેરહિત, નિષ્પાપ એવો અર્થ છે. શ્રુતિઓમાં વિપ્રતિપતિ ભેદમાં આવે છે તેથી સંશય થાય છે. પૂર્વ અર્ચિરણ્યમાં મને ત્યારે મરણ પામેલાને પણ ફળની પ્રાપ્તિ કહી છે, તે પ્રમાણે મને તે માર્ગે ગતિ છે એમ પૂર્વપશ્યનું ફળ માર્ગનો વિકલ્પ છે; સિદ્ધાન્તમાં તે માર્ગનું એમ જ એમ પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તના ફળનો વિવેક છે. ઉપાસના ભિન્ન દેવથી તેમ અંતર્યમી દેવ માર્ગો પણ સિદ્ધ છે એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. વળી વ્યકારથી—વ્યવે (નિઃશ્વર:પ્રાપ્ત્યન્તે) પ્રલોભ છે તેથી—પણ શ્વેષ માર્ગો સિદ્ધ છે. તેમજ સિદ્ધ માર્ગ દેવ તે

ગર્ભના પ્રકૃષ્ટ સંવત્સરો વસે છે—બ્રહ્મના અનેક કલ્પો વસે છે—આ સંસારમાં પુનઃ
રાગમન નથી), 'તસ્મિન્ વસન્તિ શાશ્વતોઃ સમાઃ' [બૃહદ ૫૧૦૧૧] (તે પ્રજા
પતિ લોકને વિષે નિત્ય સંવત્સરો—બ્રહ્મના બહુ કલ્પો વસે છે), 'સા યા વ્રહ્મણો
જિતિયાં વ્યુષ્ટિસાં જિતિં જયતિ તાં વ્યુષ્ટિં વ્યક્તુતે' [કૌષી ૧૪૭] (તે જે બ્રહ્મણો-
હિરણ્યગર્ભનો સર્વત્ર જય છે ને જે વ્યાપ્તિ છે તે જયને ને તે વ્યાપ્તિને પ્રાપ્ત કરે
છે), 'તથ યૈવંતં વ્રહ્મલોકં વ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દતિ' [છાન્દો ૮૫૩] (તેમાં જેઓ
બ્રહ્મચર્યથી એ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત કરે છે) એમ ત્યાં ત્યાં તેજ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિરૂપ એ
કૃત્ય પ્રદર્શાયા છે. આર્ચિરાદિનો આશય હોય તો 'યૈવંતેય' (એજ રશિઓ વગેરે)
એમ અવધારણ ન થાય એમ જે કહ્યું છે (તેને વિષે કહીએ છીએ કે) તે શા
નથી; કેમકે એ શબ્દ રશિમની પ્રાપ્તિ બતાવે છે; કારણ કે એક ઘણાજ રશિમની
પ્રાપ્તિ કરાવે ને આર્ચિરાદિની વ્યાવૃત્તિ કરાવે એ યોગ્ય નથી, તેટલા માટે એ રશિ
સંખ્યનજ અવધારિત થાય છે એમ સમજવું. ત્વરાના વચનનો તો આર્ચિરાદિની
અપેક્ષામાં પણ અન્ય ગત્યવ્ય કરતાં ક્ષિપ્રતા બતાવવાનો અર્થ છે તેથી તેને બાંધ
આવનો નથી એમ 'નિમિષમાત્રમાં આદિ આવે છે' એમ, તેમજ 'અર્ધનયોઃ
યોગે કતરેણચન' [છાન્દો ૫૧૦૧૮] (; જ્યારે વિદ્યા કે ઇષ્ટાદિ કર્મ) એમાંથી એ

વસે છે; જ્યાંસુધી બ્રહ્મનું આયુષ્ય છે ત્યાંસુધી ત્યાં વસે છે, 'તસ્મિન્' = બ્રહ્મલોકમાં. 'સા
યા વ્રહ્મણો જિતિઃ' — કાર્યબ્રહ્મનો—હિરણ્યગર્ભનો જે સર્વલોકજય છે ને વ્યાપ્તિ છે તે પ્રજા
કરે છે, સમાન દેહ પ્રાપ્ત કરીને એવો અર્થ છે. એવું એ કૃત્ય છે તે કહે છે—'તથ યૈવંતં'
તેમાં અધિકાર પામેલાઓમાં જે કેટલાક બ્રહ્મચર્ય આદિ સાધનથી બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે ને
એ બ્રહ્મલોક—બ્રહ્મથી અધિષ્ઠિત લોક પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ગત્ય એ
છે એવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનથી માર્ગ એક છે એમ નિશ્ચય થાય છે તેથી પ્રકરણનેક અપ્રયોગ્ય છે
એમ કહ્યું. હવે ઘણકારના વચનની ને ત્વરાવચનની ગતિ કહે છે—'આર્ચિરાદિનો આશય
હોય તો' હતાદિ. રાત્રીને વિષે સ્પષ્ટ રશિમ નથી તેથી વિદ્યાને રશિમનો અયોગ પ્રાપ્ત કરે
તેનો નિરાસ કરવા માટે ઘણકાર છે, અન્યની વ્યાવૃત્તિ માટે નથી. અર્થ એવો છે કે રાત્રે
સ્પષ્ટ રશિમ એવામાં આવતાં નથી તેથી વિદ્યાનુ મરણ પામેલાને રશિમના અનુસારનો અભાવ
પ્રાપ્ત થયે, તે વિદ્યાનુ રાત્રે મરણ પામેલો પણ એજ રશિમથી જય છે એમ તેના અયોગ્ય
અવસ્થાએ અવધારણને માટે ઘણકાર છે, અન્ય યોગના અવસ્થાને માટે નથી. એને વિષે—
રશિમને વિષે અન્યની અપેક્ષા નથી એમ ઘણકાર અવધારણ કરે છે. અન્ય યોગનો અવ-
સ્થા પત્ર કેમ ન કરે એમ આશંકા કરી કહે છે—'કારણ કે એક ઘણકાર' હતાદિ.
એકજ વાક્ય અપ્રાપ્ત માર્ગનું પ્રાપ્ત થાય ને ને રશિમ નિરપેક્ષ છે એમ પ્રતિપાદન કરે એ
અવગત છે, વાક્યનેકનો પ્રસંગ આવે તેથી વિધિના મામથ્યથી પ્રાપ્ત થવાના અવસ્થા
અવસ્થાને ઘણકાર અનુવાદ કરે છે એવો અર્થ છે. ત્વરાવચનને પીઠા થાય એ
જે કહ્યું છે તેને વિષે કહે છે—'ત્વરાના વચનનો તો' હતાદિ. આર્ચિરાદિ માર્ગ એક છે
તોપણ કેવું પણ બીજા ગત્યવ્ય-વચનના સ્થાન કરતાં સુવલોકમાં આ આર્ચિરાદિ માર્ગ અવગત
થાય છે, એમ નિશ્ચય અન્યની અપેક્ષાએ એ વચન વુજ છે. વૈદિક માર્ગમાં વિવેક થાય છે
તેમ આર્ચિરાદિને વિષે નથી એમ ત્વરાવચન ઉપપન્ન થાય છે એવો અર્થ છે. એકજ ગત્યવ્ય
એવ તોજ નિશ્ચય માર્ગની અપેક્ષાએ ત્વરા સંભવે છે—એકજ ગત્યવ્ય એવ તોજ એક માર્ગ

સેવના નથી, ત્યારે અર્ચિર્માર્ગ ને મુખમાર્ગ બેમાંથી કોઈ પણ માર્ગે જતા નથી) એમ બે માર્ગમાંથી બ્રહ્મ થયલાને કહ્યું. તૃતીય સ્થાન કહેતી મુનિ પિતૃયાજુષી અન્ય એકજ દેવધાન માર્ગ બેમાં અર્ચિરાદિ પર્વ છે એવાને પ્રસિદ્ધ કહે છે. અર્ચિ-રાદિ મુનિને વિષે થતા માર્ગપર્વો છે, અને અન્યત્ર યોગ્ય છે અને થતાને અતુલ્ય યોગ્ય એવી રીતે યોગ્યતા અર્થે જઈ જવો એ ન્યાય છે એથી પણ અર્ચિરાદિથી, તે પ્રસિદ્ધ છે તેથી એમ કહ્યું છે ॥ ૧ ॥

વાયુમન્દાદવિશેષવિશેષામ્યામ્ ॥ ૨ ॥

સંવત્સરની પછી ને આદિત્યની પહેલાં વાયુને પ્રાપ્ત કરે છે, અ-
વિશેષથી ને વિશેષથી ॥ ૨ ॥

પરંતુ ક્યા વિશિષ્ટ મુનિવેશ પ્રમાણે મનિવિશેષણના અન્યોન્ય વિશેષણવિશે-
ષભાવ ॥ એમ આચાર્ય મિત્ર થઈ પ્રસિદ્ધ કરે છે. 'મ જનં દેવધાનં પન્થાનમા-
પદામ્નિલોકમાગચ્છતિ ॥ વાયુલોકં સ વરુણલોકં મ રુદ્રલોકં સ પ્રજાપતિલોકં સ
મૃત્યુલોકમ્ [કૌષી ૧૩૧] (આ દેવધાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરીને, તે અમિષોક્તમાં જાય
છે, તે વાયુલોકમાં જાય છે, તે વરુણલોકમાં જાય છે, તે રુદ્રલોકમાં જાય છે, તે
પ્રજાપતિલોકમાં જાય છે, તે મૃત્યુલોકમાં જાય છે) એમ કૌષીનીકીએ દેવધાન માર્ગ
પર છે. તેમાં અર્ચિ ને અમ્નિલોક એ બે શબ્દ એકજ અર્થના છે; કેમકે તેઓ
જવણનવાચક છે, તેણે માટે એમાં મુનિવેશના કોઈ પણ ક્રમ સંધવાનો નથી. પણ
અર્ચિરાદિ માર્ગમાં વાયુની મુનિ નથી તેના ક્યા સ્થાનમાં નિવેશ કરવો યુક્ત છે ?
કહીએ છીએ—'સેડર્ચિરમેવામિસંમથન્ત્યર્ચિણોઽહરહ વાપૂર્ધમાણપક્ષમાપૂર્ધમાણપક્ષા-
વાન્ પશુદરકેતિ માસાંતાન્ । માસેભ્યઃ સંવત્સરં મેવત્સપ્તપદાદિત્યમ્' [છાન્દોગો

૩૨૧. જ્યાંએ જરાથી જગ્યાએ જો એમ જગ સંભવે છે—એમ નથી; પરંતુ મનુષ્ય નિષ
કેવ. તે પણ જરા ઉપપદ્ય થાય છે; એમ 'હૃદમીરેન્નો મપુરં મિત્રે યાનિ ચૈન્નઃ'—૩૨મી-
૧૩૧ કૌ- મહુરમા ચૈવ વરેણે પદેયેતે તેમ જાહેર પત્રુ જાન્ય મનુષ્ય ૩૨મી આ ઉપાયે
મૃત્યુલોકમાં જઈ જાય છે એવો અર્થ છે. દેવધાન માર્ગે એકજ છે એને વિષે જાન્ય હેતુ
કહે છે—'તેમજ 'મર્થતયોઃ વર્ણોન જનરેવચન' ૨' દત્ત.કે. મુખ માર્ગે જુદુ એક તો
'તુદિવત્તન એમ કહીને થાય નહીં એવો અર્થ છે. પિતૃયાજુષી નિષ એકજ માર્ગ છે તો
'અર્ચિરાદિના'—'અર્ચિરાદિથી' એમ વિશેષણ દા. માટે છે એવી આશય: કરી કહે છે—
'અર્ચિરાદિ મુનિને વિષે' દત્ત.કે. ॥ ૧ ॥

જન્ય એકજ છે એમ કહ્યું તેને આપારે પર્વનો ક્રમ કહે છે—'વાયુમન્દાન્'. અર્ચિ-
રાદિને વિષે આથી આ પછી છે એમ કહે વિશેષણવિશેષભાવ કહે છે એમ અર્ચિરાદિનું
તત્ત્વને કહી વિશ્વ કહે છે—'સ જનં દેવધાનં'. અર્ચિ અર્ચિની પછી પડેલો વાયુ વિશ્વ
છે. તે મું અર્ચિસ્વરૂપ અર્ચિની પછી છે કે સંવત્સરની પછી છે એમ યાદથી ને વફરમાણ
વિશેષ મુનિથી સંભવ થવે સિદ્ધાન્તનોજ ઉપક્રમ કરે છે—'કહીએ છીએ'—દત્ત.કે. 'યદા

૫૧૦૧-૨] (તેઓ અગ્નિ—અગ્નિરવિભાનિની રેવતા પ્રાપ્ત કરે છે. આગ્નીથી વિ-
વસ, દિવસથી મુક્ત પદ્મ, મુક્ત પદ્મથી જે છે મારા સૂર્ય ઉત્તરમાં જાય છે તે
માસ, માગથી સંવત્સર, સંવત્સરથી આદિત્ય) એમાં સંવત્સરની પછી ને આ-
દિત્યની પદ્મમાં વાયુને પ્રાપ્ત કરે છે. શાથી? અવિશેષથી ને વિશેષથી; કેમકે 'સ
વાયુલોકમ્' [કૌષીઠ ૧૩] (તે વાયુલોકમાં જાય છે) એમાં અવિશેષ ઉપર
કરેલા વાયુનો અન્ય શ્રુતિમાં વિશેષ ઉપદેશ દેખાય છે—'યદા ધૈ પુરુષોઽસ્માકોઽગ્નિ-
પ્રેતિ સ વાયુમાગચ્છતિ તસૈ સ તત્ર વિજિહીતે યદા રથગચ્છતિ સં તેન સ ઋષ્યમ-
મતે સ આદિત્યમાગચ્છતિ' [બૃહદ ૫૧૦૧] (જ્યારે વિદ્વાન આ લોકમાંથી જાય
છે—રાત્રીરેના પરિત્યાગ કરે છે ત્યારે તે વાયુમાં જાય છે, તે વાયુ તેમાં—સ્વાભાવે
તેને મારે—તે પ્રાપ્ત થયલા વિદ્વાનને મારે છિદ્ર કરે છે, જેમ રથચક્રનું છિદ્ર છે તેમ
તે છિદ્રથી તે વિદ્વાન ઊર્ધ્વ જાય છે, તે આદિત્યમાં જાય છે) એમ. આમાં આ-
દિત્યથી વાયુ પદ્મમાં દેખાય છે એ વિશેષથી સંવત્સર ને આદિત્યની વચ્ચે વાયુનો
નિવેશ કરવો મુક્ત છે. પણ અગ્નિથી વાયુ પર-પછી દેખાય છે એ વિશેષથી અ-
ગ્નિની પછી વાયુનો નિવેશ કેમ કરતા નથી? એ વિશેષ નથી એમ એમ કહીએ
છીએ. પણ 'સ યત્તં દેવયાનં પન્થાનમાપચામિલોકમાગચ્છતિ સ વાયુલોકં સ ર-
થલોકમ્' [કૌષીઠ ૧૩] (આ દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરીને તે અગ્નિલોકમાં જાય
છે, તે વાયુલોકમાં જાય છે; તે વરુણલોકમાં જાય છે) એ શ્રુતિનું ઉદાહરણ
છે. કહીએ છીએ—એમાં 'પૌર્વાપર્યથી અવસ્થિત પાડજ કેવલ છે, ક્રમવાચક કોઈ
શબ્દ નથી. આદિ પદાર્થનું ઉપદર્શનમાત્ર કરાય છે, એમાં જાય છે, એમાં જાય છે
એમ. અન્ય શ્રુતિમાં તો વાયુએ આપેલા રથચક્ર જેવડા છિદ્ર વડે ઊર્ધ્વ આગ-
મણ કરી આદિત્યમાં જાય છે એમ ક્રમ સમજાય છે. તેરલા મારે અવિશેષથી ને
વિશેષથી એ બરાબર કહ્યું છે. વાજસનેયીએ તો 'માસેભ્યો દેવલોકં દેવલોક-
આદિત્યમ્' [બૃહદ ૬૧૦૧૫] (માસોથી દેવલોકમાં ને દેવલોકથી આદિત્યમાં) એમ
કહે છે. તેમાં આદિત્યના આનન્તર્યને મારે દેવલોકથી વાયુમાં પ્રાપ્ત થાય એ મુક્ત

ધૈ પુરુષો'—પુરુષ-ઉપાસક આ લોકથી—દેહથી નિર્ગમન કરે છે; તે પ્રાપ્ત થયલા પુરુષને
માટે તે વાયુ છિદ્ર કરે છે, વાયુએ આપેલા, રથચક્રના છિદ્રતુલ્ય તે દ્વારથી તે ઊર્ધ્વ-આદિ-
ત્યમાં જાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ છે હવે પૂર્વપક્ષ કહે છે—'પણ અગ્નિથી વાયુ પર-
પછી દેખાય છે' ઇત્યાદિ. પાડના બળથી અગ્નિની પછી વાયુ એવો અર્થ છે. પાડકમથી
અગ્નિની પછી વાયુનું નિવેશન કરવું મુક્ત છે એવો અર્થ છે. કૌષીઠક્રીઓનો પાડમાત્ર છે;
ક્રમવિશેષવાચક કોઈ પણ શબ્દ નથી. કાણોનો તો તેન ને ઋષ્યમ્ એ એ શબ્દોથી ક્રમનો
નિશ્ચય થાય છે તેથી પાડનો જાણ છે એવો સિદ્ધાન્તનો અર્થ છે. છાન્દોગ્યમાં આપેલા અ-
ગ્નિરાદિ માર્ગમાં સંવત્સરનો પાડ છે તેથી વાયુ અઠ્ઠથી પર ચાઓ, વાછઓની શ્રુતિમાં-
અગ્નિરાદિ માર્ગમાં તો સંવત્સરનું શ્રવણ નથી તો અઠ્ઠથી પર વાયુ શી રીતે તેથી કહે છે—
'વાજસનેયીએ તો' ઇત્યાદિ. ત્યારે તો 'દેવલોકાદ્વાયુમ્' (દેવલોકથી વાયુમાં) એમ

૧ એક પદ્મનું ને બીજું પછી પદ્મનું છે એવો માત્ર પાડ છે, પણ કયું પદ્મનું ને કયું પછી એ જ
ખતાવનાર શબ્દ નથી.

આતિવાહિકાસ્તિજ્ઞાત્ર ॥ ૪ ॥

(તે અર્થિરાદિ) ગન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાડનારા છે, તેનું
લિંગ છે તેથી ॥ ૪ ॥

તે અર્થિરાદિને વિષે સંશય થાય છે—કે શું એ માર્ગચિહ્ન છે, કે બોગભૂમિ છે, કે જનારાઓના નેતા છે. તેમાં અર્થિરાદિ માર્ગના ચિહ્નરૂપ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે ઉપદેશ તે સ્વરૂપનો છે. જેમ લોકમાં ગામ કે નગરમાં પ્રસ્થાન કરવા જતા કોઈકને એવો ઉપદેશ કરાય છે કે તું અદિથી પેલા પર્વત તરફ જ, ત્યાંથી ન્યમોથ વૃક્ષ તરફ, ત્યાંથી નદી તરફ, ત્યાંથી ગામ કે નગર જઈશ એમ અદિ પદ અર્થિથી વિવર ને વિવરથી ગુક્ત પક્ષ ઇત્યાદિ કહે છે. અથવા એ બોગભૂમિ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે 'લોક' શબ્દ અગ્નિ આદિ સાથે જોડે છે—'મશ્નિલોક-માગચ્છતિ' [કૌપીઠ ૧૩] (અગ્નિલોકમાં આવે છે) ઇત્યાદિ. વળી લોકરાજ પ્રાણીઓનાં બોગસ્થળને વિષે કહેવાય છે—'મનુષ્યલોકઃ પિતૃલોકો વેપલોકઃ' [પૃથ્વ ૧૧૧૬] (મનુષ્યલોક, પિતૃલોક, વેપલોક) એમ. તેમજ આશ્વળ પદ્ય છે—'મહો-રાત્રેષુ તે લોકેષુ સઘ્નન્તે' [શાન્ત ૩૧૦ ૧૦૧૬૮] (વિવર ને રાત્રી આદિ, લોક-કરાજ જે ઉદ્ગ છે એવાં બોગસ્થળોમાં તે કર્મી ને જ્ઞાનીઓ બોગ અનુભવે છે) એમ. નેરસા મારે અર્થિરાદિ 'આતિવાહિક-ગન્તવ્ય લગળ પહોંચાડનારાં નથી. વળી એ અચેતન છે તેથી પણ એ આતિવાહિક થાય એ અનુપપન્ન છે; કારણ કે લોકમાં રાજાએ નીમેલા ચેતન પુરુષો દુર્ગ માર્ગોમાં જનારાઓને દોરવે છે એમ (પૃથ્વ ૫૬૬ છે). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—એ આતિવાહિક થાય એજ યુક્ત છે. શાથી? તેનું લિંગ છે તેથી; કેમકે 'ચન્દ્રમસો વિયુતં તત્પુરુષોઽમાનવઃ ત-પ્તાન્ પ્રજ્ઞામયન્તિ' [છાન્દોગ ૬૧૫૫૩] (ચન્દ્રમાંથી વિયુતમાં તેઓ જાય છે, તો રહેલા તેમને જ્ઞાતિમાંથી આવેલો, માનવી સૃષ્ટિમાં ન થયેલો એવો અમાનવ પુ-રુષ સત્યલોકસ્થ જ્ઞાતિમાં પહોંચાડે છે) એ મુતિ દોરવતું સિદ્ધ હોય એવું દર્શાવે છે. તે વચન તેના વિષયમાંજ ઉપશીલ્પ થાય છે એમ કહેશે તો અમે કહીએ છીએ કે ના; કારણ કે પ્રાપ્ત થયેલા માનવત્વને નિવૃત્ત કરવું એ (મામાનવઃ) વિ-

એ પ્રમાણે અર્થિર દિના કમનું નિરૂપણ કરીને સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—'આતિવાહિક-કામ્નલિજ્ઞાત્ર'. ચિદ્રનિર્દેશના સામ્યથી, લોકશબ્દથી, ને નેતૃ-વર્ણનથી સંશય થાય છે પરંતુ એ પક્ષે પૂર્વપક્ષ છે. અર્થિરાદિ વિગુહ્ય એવન દોરવનાર છે, કેમકે અમાનવરૂપ તેજ સર્વ રોગ છે એમ ચિદ્રજ્ઞાન કરે છે—'એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ'—'અદિ-એમ જ્ઞાતિમાં પડવું છે તેમ અમાનવ પુરુષજ નેતા થાવો, અર્થિરાદિ નદિ એમ રાંધા કરે છે—'તે વચન તેના વિષયમાંજ'—'અદિ. પુરુષ એ અમાનવ અને નેતા છે એમ પુરુષ-રૂપ દેવતવચર—દેવતવામાં એનું તત્ત્વરૂપ છે એવો-લેવાથી વાચ્યનેદ થાય તેથી અર્થિરાદિરોગી નેત્રજ માનવ પ્રકૃત છે—અર્થિરાદિ પતે માનવ નેત્રના પ્રતિષાદક છે એમ સમજવાનું છે;

૧ માનવીના નેત્રે સ્ત્રીન-વિરોધમાં રહેલા શબ્દવિગુહ્ય પુરુષ જનારાઓને પાતાની સ્ત્રીમાંથી અન-વરોધમાં રૂંદે એવું એવું અર્થિરાદિ કહેવાય છે.

શેષભૂતં તાત્પર્યં છે. એ અર્થિરાદિને વિષે દોરવનારા પ્રાપ્ત થયા હોય ને તે માન
દોષ તો તેની નિવૃત્તિને માટે યમાનવઃ એ વિશેષભૂત યુક્ત છે ॥ ૪ ॥

પણ તે જિગ્મયા અગમક છે. ન્યાય નથી તેથી. ના, એ દોષ નથી.

ઉભયવ્યામોહાત્ તત્તિદ્ધેઃ ॥ ૫ ॥

અંનેના—માર્ગ ને માર્ગમાં જનારાના—અજ્ઞાનથી તે—નેતૃત્વ
સિદ્ધ થાય છે નેથી (જિગ્મ ન્યાયયુક્ત છે) ॥ ૫ ॥

એઓ અર્થિરાદિ માં બધા છે તેઓને દેહના વિશેષથી તેમની હિન્દ્રિયોને
સમૂહ સંપિન્ન થઈ ગયો છે તેથી તેઓ અસ્વનન્ત છે, અને અર્થિરાદિ પણ અ-
ધિન છે તેથી તેઓ પણ અસ્વનન્ત છે તેથી અર્થિરાદિના અભિમાની, યેન
દેવતાવિશેષ અનિષાત્રામાં નિયુક્ત છે એમ સમજાય છે; કારણ કે જોડમાં પણ મત,
મૂર્ધિન, વગેરે જેમની હિન્દ્રિયો સંપિન્ન થઈ છે, તેઓ અન્યથી પ્રયુક્ત થયેલા,
માર્ગે બધા છે. અર્થિરાદિ અનવસ્થિત છે તેથી પણ અર્થિરાદિ માર્ગના ચિદ્ધ થાય
એ ઉપપત્ત નથી; કેમકે રાત્રીને વિષે મરણ પામેલો દિવસનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે
એ ઉપપત્ત થતું નથી; તેમજ પ્રતીક્ષા થતી નથી—તેઓ દિવસની રાહ જોતા
નથી—એ પૂર્વે કહ્યું છે. દેવતાસ્વરૂપ તો મુવ હોવાથી એ દોષ થતો નથી. અર્થિરા-

પ્રારભુના ભગથી વિરુદ્ધની પછી માનવ નેમ પ્રાપ્ત કરે પ્રારભુપ્રાપ્ત નેતૃત્વનો અનુવાદ છે ને
જોડું અમાનવત્વ પ્રતિષ્ઠાન કરાય છે એમ કહેતું યુક્ત છે એમ કહે છે—અમે કહીએ
હીએ કે ના? હજારી. નેતાના પ્રારભુનો અંતીકાર ન કરીએ તો અમાનવ પુરુષ દોરવે છે
એમ વાડવને કાલ; કેમકે અમાનવત્વની જે નેતૃત્વ પણ અપ્રાપ્ત છે તેથી (નેતાના
પ્રારભુનો અંતીકાર કર્યો નથી તેથી) એવો ભાવ છે. તત્પુરુષોડમાનવઃ સ યતાન્ પ્રક્ષ ગમ-
યતિ' એ વાક્યથી એ એમ સમજાય કે વિરુદ્ધોડપર્યન્ત ઉપસક્તો હોવાની ક્ષેત્રે બધા છે,
પછી અનિષાદિથી દોરવાયા બધા છે—આવો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો 'પુરુષ યતાન્ પ્રક્ષ
ગમયતિ' એમજ કહ્યો; કેમકે એકવાચીજ અર્થે સિદ્ધ થાય છે. અમાનવઃ એમ પુરુષનું
વિશેષભૂત સ્થાપન નહિ. પણ એ વિશેષભૂતી એવો અર્થ કાલ છે કે પૂર્વે પણ પુરુષો દોરવ
નારા છે, પણ તે માનવ પુરુષો છે, ને વિરુદ્ધોડની પછી અમાનવ પુરુષ છે ॥ ૪ ॥

નેતૃત્વનો અનુવાદ છે એ વિષયો અનુવાદક ન્યાય દર્શનના સુવ કહે છે—પણ
તે જિગ્મયા અગમક છે? હજારી. એ અર્થિરાદિ અન્યા છે ને અધિન છે તો માર્ગને
તે માર્ગમાં જનારા બંનેના અનોડથી—અન્યથી ઉપચયિત થયો નહિ; તેથી 'એને પ્રવણત્વ પુરુષ
અન્ય યેનથી દોરવતો યુક્ત છે' એ લૅગિક ન્યાયના અનુસરથી તે સિદ્ધ થાય છે—નેતૃત્વ
સિદ્ધ થાય છે તેથી ઉક્ત વિષ ન્યાયયુક્ત છે એવો સૂચનો અર્થ છે. બંને પૂર્વેકનો દોષ કહે
છે—અર્થિરાદિ અનવસ્થિત છે તેથી પણ? હજારી. જાણે, દિવસ જાણે અસ્થિર હો-
વાથી, તેમજ રાત્રી જાણે સિવ મરણ પામેલો દિવસની પ્રતીક્ષા કરતો નથી એમ કહ્યું છે

આતિવાહિકાસ્તલિજ્ઞાત્ ॥ ૪ ॥

(તે અર્થિરાદિ) ગન્તવ્ય સ્થાને પહોંચ્યાનારા છે, તેનું
જિંગ છે તેથી ॥ ૪ ॥

તે અર્થિરાદિને વિષે સંશય થાય છે—કે ગું એ માર્ગચિહ્ન છે, કે બોગભૂમિ છે, કે જનારાઓના નેતા છે. તેમાં અર્થિરાદિ માર્ગના ચિહ્નરૂપ છે એમ પ્રાપ્ત થયે છે; કેમકે ઉપદેશ તે સ્વરૂપનો છે. જેમ લોકમાં ગામ કે નગરમાં પ્રસ્થાન કરતે જતા કોઈકને એવો ઉપદેશ કરાય છે કે તું અદિથી પેલા પર્વત તરફ જ, ત્યાંથી ન્યઓધ વૃક્ષ તરફ, ત્યાંથી નદી તરફ, ત્યાંથી ગામ કે નગર જઈશ એમ અર્થિરૂપ અર્થિથી દિવસ ને દિવસથી શુકલ પક્ષ ઇત્યાદિ કહે છે. અથવા એ બોગભૂમિ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે ‘લોક’ શબ્દ અગ્નિ આદિ સાથે જોડે છે—‘અગ્નિલોક-માગચ્છતિ’ [કૌષીઠ ૧૧૩] (અગ્નિલોકમાં આવે છે) ઇત્યાદિ. વળી લોકશબ્દ પ્રાણીઓનાં બોગસ્થળને વિષે કહેવાય છે—‘મનુષ્યલોકઃ પિતૃલોકો દેવલોકઃ’ [બૃહદ્ ૧૫૧૧૬] (મનુષ્યલોક, પિતૃલોક, દેવલોક) એમ. તેમજ બ્રાહ્મણ પણ છે—‘મહો-રાત્રેષુ તે લોકેષુ સજ્જન્તે’ [શાન્ ૭ બ્રા ૧૦૨૧૮] (દિવસ ને રાત્રી આદિ, બ્ર-હ્મણ જે ઉક્ત છે એવાં બોગસ્થળોમાં તે કર્મી ને જ્ઞાનીઓ ભોગ અનુભવે છે) એમ. તેટલા માટે અર્થિરાદિ ‘આતિવાહિકા-ગન્તવ્ય લગણ પહોંચ્યાનારાં નથી’ એમ અર્થેતન છે તેથી પણ એ આતિવાહિકા થાય એ અનુપપન્ન છે; કારણ કે લોકમાં રાત્રિએ નીમેલા ચેતન પુરુષો દુર્ગ માર્ગોમાં જનારાઓને દારવે છે એમ (પૂર્વપક્ષ છે). એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—એ આતિવાહિકા થાય એવું યુક્ત છે. શાથી? તેનું જિંગ છે તેથી; કેમકે ‘ચન્દ્રમસો વિદ્યુત્ તાપુર્યોઽમાનવઃ સ પ્તાન્ દ્રશ્ય ગમયતિ’ [છાન્દો ૭ ૪૧૫૪] (ચન્દ્રમાંથી વિદ્યુતમાં તેઓ ગમ્ય છે, તાં રહેલા તેમને દ્રશ્યલોકથી આવેલા, માનવી સૃષ્ટિમાં ન થયેલા એવો અમાનવ પુ-રુષ સત્યલોકસ્થ બ્રહ્મમાં પહોંચાડે છે) એ અતિ દારવનું સિદ્ધ હોય એવું દર્શાવે છે. તે વચન તેના વિષયમાંજ ઉપક્ષીય થાય છે એમ કહેશો તો અમે કહીએ છીએ કે ના; કારણ કે પ્રાપ્ત થયેલા માનવત્વને નિવૃત્ત કરવું એ (અમાનવઃ) વિ-

એ પ્રમાણે અર્થિરાદિના કર્મનું નિરૂપણ કરીને સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—‘આતિવાહિકાસ્તલિજ્ઞાત્’. ચિહ્નનિર્દેશના સામ્યથી, લોકશબ્દથી, ને નેતૃત્વચિહ્નથી સંશય થાય છે. પહેલા ને પક્ષો પૂર્વપક્ષ છે. અર્થિરાદિ વિનુદન્ત ચેતન દોરવાનર છે, કેમકે અમાનવરૂપ નેત્ર સાથે પોંઝા ॥ એમ સિદ્ધાન્ત કરે છે—‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ ॥ હવે દિ-લેમ શ્રુતિમાં પડ્યું છે તેમ અમાનવ પુરુષજ નેતા થાઓ, અર્થિરાદિ નહિ એમ શકા કરે છે—‘તે વચન તેના વિષયમાંજ’ ॥ ઇત્યાદિ. પુરુષ એ અમાનવ અને નેતા છે એમ પુરુષ-શબ્દ ઉભયપર—ઉભયમાં લેવું તાત્પર્ય છે એવો—એવાથી વાક્યસેદ થાય તેથી અર્થિરાદિપદોથી નેતાજ માનવ પ્રકૃત છે—અર્થિરાદિ પદો માનવ નેતાના પ્રતિપાદક છે એમ સમજવાનું છે;

૧ માર્ગોમાં એટલે સીમાચિહ્નોમાં રહેલા રાત્રિચુક્ર પુરુષો જનારાઓને પોતાની સીમાથી અન-
૧ સીમામાં હઈ નવ છે તે આતિવાહિકા કહેવાય છે.

સીયલનું તાત્પર્ય છે. એ અર્ચિરાદિને વિષે દોરવાનારા પ્રાપ્ત થયા હોય ને તે માનવ હોય નો તેની વિગતને માટે અમાનવઃ એ વિશેષણ યુક્ત છે ॥ ૪ ॥

પણ તે સિંગમાય અગમક છે. ન્યાય નથી તેથી. ના, એ દોષ નથી. **અભયવ્યામોહાત્ તત્તિદ્ધેઃ ॥ ૫ ॥**

અંનેના—માર્ગ ને માર્ગમાં જનારાના—અજ્ઞાનથી તે—નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી (સિંગ ન્યાયયુક્ત છે) ॥ ૫ ॥

એઓ અર્ચિરાદિ માર્ગે જાય છે તેઓને દેહના વિયોગથી તેમની હિન્દિયાનો સમૂહ સંપિગિત થઈ ગયો છે તેથી તેઓ અસ્વનન્ત્ર છે, અને અર્ચિરાદિ પણ અ-ધ્યન છે તેથી તેઓ પણ અસ્વનન્ત્ર છે તેથી અર્ચિરાદિના અભિમાની, યેન દેવતાવિરોધ અનિવાર્યમાં નિયુક્ત છે એમ સમજાય છે; કારણ કે લોકમાં પણ મત, મૂર્ધિન, વગેરે જેમની હિન્દિયા સંપિગિત થઈ છે, તેઓ અન્યથી પ્રયુક્ત થયેલા; માર્ગે જાય છે. અર્ચિરાદિ 'અનવસ્થિત' છે તેથી પણ અર્ચિરાદિ માર્ગના ચિદ્ર થાય એ ઉપપત્તિ નથી; કેમકે રાત્રીને વિષે મરણ પામેલો દિવસનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે એ ઉપપત્તિ ધર્મ નથી; તેમજ પ્રતીક્ષા ધર્મી નથી—તેઓ દિવસની રાહ જોતા નથી—એ પૂર્વે કહ્યું છે. દેવતાસ્વરૂપ તો ધ્રુવ હોવાથી એ દોષ થતો નથી. અર્ચિરા-

પ્રકરણના જગત્થી વિગતની પછી માનવ નેના પ્રાપ્ત થયે પ્રકરણપ્રાપ્ત નેતૃત્વનો અનુવાદ છે ને એક જમાનવ-વજ પ્રતિષ્ઠાન કરાય છે એમ કહેવું યુક્ત છે એમ કહે છે—'અને કહીએ છીએ કે ના' દલાદિ. નેનાના પ્રકરણનો અંતીકાર ન કરીએ તો અમાનવ પુરુષ દોરવે છે એમ જાણવો થાય; કેમકે અમાનવ-વની પછે નેતૃત્વ પણ અપ્રાપ્ત છે તેથી (નેનાના પ્રકરણનો અંતીકાર કર્યો નથી તેથી) એવો જાય છે. 'તત્પુરુષોડમાનવઃ સ્વ દતાન્ પ્રાપ્ત ગમ-યતિ' એ વાક્યથી એ એમ સમજાય કે વિગતોડપદના ઉપાસકો પોતાની યેનેજ જાય છે, પછી અનિવાદિથી દોરવાયલા જાય છે—જાવો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો 'પુરુષ દતાન્ પ્રાપ્ત ગમ-યતિ' એમજ કહ્યું; કેમકે એટલાથીજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, અમાનવઃ એમ પુરુષનું વિદેરણુ વ્યાપન નહિ. પણ એ વિશેષણથી એવો અર્થ થાય છે કે પૂર્વે પણ પુરુષો દોરવ-નારા છે, પણ તે માનવ પુરુષો છે, ને વિગતોડની પછી અમાનવ પુરુષ છે ॥ ૪ ॥

નેતૃત્વનો અનુવાદ છે એ વિગતો અનુવાદક ન્યાય દર્શવનારે સૂત્ર કહે છે—'પણ તે સિંગમાય અગમક છે' દલાદિ. એ અર્ચિરાદિ અનેના છે ને અચેતન છે તો માર્ગને તે માર્ગમાં જનારા જાનેના આયોડથી—અજ્ઞાનથી અધ્યવસિત થયે નહિ; તેથી 'એને પ્રવજયન્ પુરુષ જન્મ દેનથી દોરવાનો યુક્ત છે' એ લાંબિક ન્યાયના અનુરૂપથી તે સિદ્ધ થાય છે—નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી જ સિંગ ન્યાયયુક્ત છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. જને પૂર્વેપદનો દોષ કહે છે—'અર્ચિરાદિ અનવસ્થિત છે તેથી પણ' દલાદિ. અર્ચ, દિવસ આદિ અસ્થિર હો-વારી, તેમજ રાત્રી આદિને વિષે મરણ પામેલો દિવસની પ્રતીક્ષા કરતો નથી એમ કહ્યું છે

૧ સર્વતા અવસ્થિત-વિદ્યમાન નથી, રાત્રે નથી તેથી.

રોષજનનં નાપર્ય ઇ. ને અન્વિરાદિને વિષે રોષનાથ પ્રાપ્ત થવા દોષ ને ને માનવ દોષ નો તેની નિવૃત્તિને માટે સમાનયઃ એ વિશેષજ્ઞ ગુણ છે ॥ ૪ ॥

પણ ને સિંગમાત્ર અગમક છે. ન્યાય નથી નેથી. ના, એ રોષ નથી.

અભયવ્યામોહાત્ તત્સિદ્ધેઃ ॥ ૫ ॥

અંનેના—માર્ગ ને માર્ગમાં જનારાના—અજ્ઞાનથી તે—નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે નેથી (સિંગ ન્યાયગુણ છે) ॥ ૫ ॥

લેખા અર્થિરાદિ માટે જાણ છે તેઓને દેહના વિષયથી તેમની હિન્દ્રિયોના મધુર સંપર્કિત થઈ ગયો છે તેથી તેઓ અસ્વચ્છ છે, અને અર્થિરાદિ પણ અચેતન છે તેથી તેઓ પણ અસ્વચ્છ છે તેથી અર્થિરાદિના અભિમાની, ચેતન રેવનાવિશેષ અભિયાત્રામાં નિયુજ છે એમ સમજાય છે; કારણ કે જ્ઞાતમાં પણ મત્ત, મુદ્ધિયન, વગેરે લેખની હિન્દ્રિયો સંપર્કિત થઈ છે, તેઓ અન્યથી પ્રયુજ થયેલા. માટે જાણ છે. અર્થિરાદિ અનવસ્થિત છે તેથી પણ અર્થિરાદિ માર્ગના ચિદ્ર થાય એ ઉપપત્ત નથી; કેમકે શાસ્ત્રીને વિષે મધુર પામેયો દિવસનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે એ ઉપપત્ત થતું નથી; તેમજ પ્રતીક્ષા થતી નથી—તેઓ દિવસની રાહ જોતા નથી—એ પૂર્વ કરું છે. રેવનાસ્વરૂપ તો પ્રુષ દોષાથી એ રોષ થતો નથી. અર્થિરા-

પ્રકરણના જગથી વિવુત્તની પછી માનવ નેના પ્રાપ્ત થયે પ્રકરણપ્રાપ્ત નેતૃત્વનો અનુવાદ છે ને એક જ અમાનવજન પ્રતિષ્ઠાન કરાય છે એમ કહેતું ગુણ છે એમ કહે છે—‘અર્થે કહીએ છીએ કે ના’ હતાદિ. નેનાના પ્રકરણનો અંગીકાર ન કરીએ તો અમાનવ પુરુષ દોષ છે એમ વાક્યમેદ થાય. કેમકે અમાનવત્વની પેઠે નેતૃત્વ પણ અપ્રાપ્ત છે તેથી (નેનાના પ્રકરણનો અંગીકાર કર્યો નથી તેથી) એવો જાણ છે. ‘તત્પુરુષોડમાનયઃ સ યતાન્ પ્રત્ય ગમ્યન્તિ’ એ વાક્યથી જો એમ સમજાય કે વિવુત્તોડપર્યન્ત ઉપાસકો પોતાની મેળે જ જાણ છે, પછી અનિવારિતથી દોરવાયલા જાય છે—જાણે અર્થ વિચારિત દોષ તો ‘પુરુષ યતાન્ પ્રત્ય ગમ્યન્તિ’ એમજ કહત. કેમકે એટલાથીજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. અમાનયઃ એમ પુરુષનું વિશેષજ્ઞ જાણ નહિ. પણ એ વિશેષજ્ઞથી એવો અર્થ થાય છે કે પૂર્વજ પણ પુરુષો દોરવા નારા છે, પણ ને માનવ પુરુષો છે, ને વિવુત્તોડની પછી અમાનવ પુરુષ છે ॥ ૪ ॥

નેતૃત્વનો અનુવાદ છે એ વિષયનો અનુવાદક ન્યાય હસાવનારે સૂત્ર કહે છે—‘પણ તે સિંગમાત્ર અગમક છે’ હતાદિ. એ અર્થિરાદિ અનૈત્ત છે ને અચેતન છે તો માર્ગને તે માર્ગમાં જનારા વનેના આમોદથી—અજ્ઞાનથી ઊર્ધ્વમતિ થયે નહિ; તેથી ‘પોને પ્રવત્તયન્ પુરુષ અન્ય ચેતનથી દોરવાનો ગુણ છે’ એ લોકિક ન્યાયના અનુચ્છથી તે સિદ્ધ થાય છે—નેતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી ઉગ્ર જિજ્ઞાસુજ્ઞ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. જો પૂર્વપદ્યનો રોષ કહે છે—‘અર્થિરાદિ અનવસ્થિત છે તેથી પણ’ હતાદિ. અર્થ, દિવસ આદિ અસ્થિર દોષથી, તેમજ રાત્રી આદિને વિષે મધુર પામેયો દિવસની પ્રતીક્ષા કરતો નથી એમ કરું છે

૧ સર્વેજ અવસ્થિત-વિવમાન નથી, રાત્રે નથી તેથી.

તેના અભિમાનથી એમને વિષે—અર્થિરાદિ દેવતાને વિષે અર્થિરાદિ શબ્દ ઉપ-
ાત થાય છે. ‘અર્ચિયોઽહઃ’ [છાન્દોઽ ધાર્પાપ, પારવાર] (અર્ચિથી દિવસ પ્રાપ્ત
રે છે) આ નિર્દેશ તો અર્થિરાદિ આતિવાહિક થાય તોપણ વિરુદ્ધ થતો નથી.
અર્થિ હેતુ વડે તેઓ દિવસ પ્રાપ્ત કરે છે; દિવસ હેતુ વડે ગુહ્ય પક્ષ પ્રાપ્ત
રે છે એમ. તેમજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ આતિવાહિકોને વિષે પણ એ પ્રકારનો ઉપદેશ
તેવામાં આવે છે. તું આહુથી બલવર્મન પાસે જા, તેની પાસેથી જયસિંહ પાસે,
તેની પાસેથી કૃષ્ણગુપ્ત પાસે એમ. વળી ‘તેઽર્ચિરમિત્સંમવન્તિ’ (તેઓ અર્થિ
પ્રાપ્ત કરે છે) એ ઉપક્રમમાં સંબન્ધમાત્ર કહ્યો છે; કેહ સંબન્ધવિશેષ કહ્યો નથી.
ઉપસંહારમાં તો ‘સ ઇતાન્ ઘ્નઃ ગમયતિ’ (તે એમને બ્રહ્મ પહોંચાડે છે) એમાં
અતિવાહિક ને અતિવાહિકનો સંબન્ધવિશેષ કહ્યો છે; તેથી ઉપક્રમમાં પણ તેજ છે
એમ નક્કી થાય છે. તેમજ જનારાઓની ઇન્દ્રિયો સંપિંકિત છે તેથીજ ત્યાં ઉપભો-
ગનો સંભવ નથી. જનારાઓ ઉપભોગ કરતા ન હોય તોપણ લોકશબ્દ તો સમ-
જની શકાય છે; કેમકે તે લોકમાં રહેનારા અન્યની તે લોગભૂમિ છે, એટલા માટે
જેના સ્વામી અગ્નિ છે એવા લોક પ્રાપ્ત થયલાને અગ્નિ દારવે છે, વાયુ સ્વામી-
વાળા લોકમાં પ્રાપ્ત થયલાને વાયુ દારવે છે એમ યોજના કરવી યુક્ત છે ॥ ૫ ॥

પણ અર્થિરાદિ આતિવાહિક છે એ પક્ષમાં વરુણાદિને વિષે તેનો સંભવ શી
રીતે? કારણ કે વિદ્યુતની ઉપર વરુણાદિનો સંનિવેશ છે, પણ વિદ્યુતની પછી બ્ર-
હ્મપ્રાપ્તિપર્યન્ત અમાનવ પુરુષજ નેતા છે એમ સ્મૃતિમાં છે. એથી ઉત્તર પડે છે,—

વૈદ્યુતૈનૈવ તતસ્તચ્ચુતેઃ ॥ ૬ ॥

ત્યાંથી—વિદ્યુત્ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તે વિદ્યુત્ લોકમાં આવેલા અમાનવ
પુરુષ વડેજ (તેઓ વરુણાદિ લોકને વિષે દારવાઈ બ્રહ્મલોક
જાય છે) તેની શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૬ ॥

ત્યાંથી—વિદ્યુત્પ્રાપ્તિથી ઊર્ધ્વ વિદ્યુતની પાસેજ રહેલા અમાનવ પુરુષ વડેજ
વરુણલોક આદિને વિષે દારવાતા તેઓ બ્રહ્મલોક જાય છે એમ સમજવું; કેમકે
તેથી, અર્થિરાદિ માર્ગચિહ્નો નથી કે ભોમ્ય ભૂમિ નથી; દેવતા જેવાથી તો અસ્થિરત્વ રોપ નથી
એવો અર્થ છે. વળી ઉપદેશના સ્વરૂપથી અર્થિરાદિ માર્ગચિહ્ન રૂપાય છે એમ જ કહ્યું છે
તેને વિષે કહે છે—‘અર્ચિયોઽહઃ’ [છાન્દોઽ ધાર્પાપ, પારવાર] (અર્ચિથી દિવસ
પ્રાપ્ત કરે છે) આ નિર્દેશ તો ઇત્યાદિ. અર્થિરાદિ ચિહ્ન છે કે નેતા છે એમ સમજ થયે
વાક્યરેખથી નિર્ભય થાય છે એમ કહે છે—વળી ‘તેઽર્ચિરમિત્સંમવન્તિ’ ઇત્યાદિ.
લોકશબ્દને લીધે અર્થિરાદિ ભોગભૂમિ છે એમ જ કહ્યું છે તે નથી એમ કહે છે—‘તેમજ
જનારાઓની ઇન્દ્રિયો’ ઇત્યાદિ. ॥ ૫ ॥

અન્ય સૂત્રનું સદણુ કરે છે—‘પણ અર્થિરાદિ આતિવાહિક છે’ ઇત્યાદિ. અમાનવ, વિદ્યુ-

‘તાન્ વૈષ્ણતાત્ પુરુષોડમાનચઃ સ પત્ય બ્રહ્મલોકં ગમયતિ’ [બૃહ્દ ૬.૨.૧૫] (‘વિ-
ષ્ણુદેવતામાં પ્રાપ્ત થયલા’ તેમને તે અમાનવ પુરુષ આવીને વિષ્ણુલોકથી બ્રહ્મલો-
કમાં લઈ જાય છે) એ શ્રુતિ તે અમાનવ પુરુષજ નેતા છે એમ કહે છે. વરુણ
આદિ તો તેના ‘અપ્રતિબંધક’ છે કે કોઈક પ્રકારની સહાયતા કરે છે તેથી તેના
અનુમાહક છે એમ સમજવું. તેટલા માટે અચિરાદિ આતિવાહિક કેવતારૂપ છે એમ
અરાબર કહ્યું છે ॥ ૬ ॥

कार्य वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

કાર્ય (બ્રહ્મ ગન્તાવ્ય છે) એમ બાદરિ (માને છે); કેમકે (એ કાર્ય
બ્રહ્મ) ગન્તાવ્ય થાય એ ઉપપન્ન છે ॥ ૭ ॥

‘સ પતાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ’ [છાન્દોગ ૬.૨.૫૧] (તે અમાનવ પુરુષ એમને
સત્યલોકરૂપ બ્રહ્મમાં લઈ જાય છે) એમાં સંશય થાય છે કે મું કાર્ય એટલે અપર
બ્રહ્મમાં લઈ જાય છે, કે પરજ, અવિદ્ય, મુખ્ય બ્રહ્મમાં એમ. શાથી સંશય થાય
છે? બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી ને ગતિની શ્રુતિ છે તેથી. તેમાં તેમને અમાનવ
પુરુષ કાર્ય, એટલે અપર, સમુદ્ધ બ્રહ્મમાંજ લઈ જાય છે એમ બાદરિ આચાર્ય
માને છે. શાથી? એને ગતિની-ગન્તાવ્યની ઉપપત્તિ છે તેથી; કારણ કે એ કાર્ય

લોકમાં આવેલો તે વૈષ્ણ ને વડે. તદ્ગુણે—તેનીજ—તે અમાનવ પુરુષની તો નેના છે એવી
શ્રુતિ છે તેથી. શ્રુતિમાં વૈષ્ણતાત્ છે તેનો અર્થ વિષ્ણુલોકમાંથી છે. શ્રુતિ વરુણાદિને નેતા કહે-
તી નથી તોપણ અનુમાદક તરીકે તેમનો માર્ગને વિષે અન્તર્ભાવ છે એવો ભાવ છે. અમાનવ
પુરુષ જાને લોકા-કર્તા જનાર છે. વરુણાદિ તો તેને સહાય કરનાર છે તેથી લોકા છે એમ
વૈશ્વંસ છે, વરુણાદિ લોકા નથી ને અમાનવ પુરુષ લોકા છે એમ વૈશ્વંસ નથી. આ પ્રમાણે
સર્વ અનવચ્છ ॥ ૬ ॥

એ પ્રમાણે માર્ગનું નિરૂપણ કરીને ગન્તાવ્ય-પ્રાપ્ત સ્થાન વિષે વિચાર કરે છે—‘કાર્ય
વાદરિ’^૧. પરબ્રહ્મ ગન્તાવ્ય છે એ પૂર્વપક્ષમાં માર્ગ મુક્ત્યર્થક છે; કાર્યબ્રહ્મ ગન્તાવ્ય છે એ
સિદ્ધાન્તમાં માર્ગ લોભ્યર્થક છે એમ વિચારી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત કહે છે—‘તેમાં તેમને અ-
માનવ પુરુષ’^૨ હંતઃકિ. આઝાસ સર્વગત છે તોપણ અન્વ પ્રદેશથી વિશિષ્ટ હોવાથી તે ગ-
ન્તાવ્ય છે એમ એવામાં આવે છે; બ્રહ્મ તો પ્રત્યક્ષ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારે ગન્તાવ્ય નથી
એવો અર્થ છે. અવેશા, કર્મની વાસના અદિ ઉપાધિના અવગણને લીધે છવપ્રમા વસ્તુનાઃ
અનવચિત્ત છે તોપણ આપમાને અવચિત્ત છે અને છે, લોભ્યથી અનિષ્ઠ ॥ તોપણ આપમાને
મિથ માને છે તેથી સ્વરૂપથી અન્વ, અચિરાદિ લોક એ પ્રાપ્ત કર્યા નથી તે મનિ વડે પ્રાપ્ત
કરે છે એ મુક્ત છે. પણ એને અદિત પ્રજ્ઞાત્ત્વનો સંપ્રકાર થયો છે, ન એનો નિષિષ્ઠ

બ્રહ્મને ગન્તવ્યત્વ ઉપપન્ન થાય છે; પ્રદેશ છે તેથી; પણ પરબ્રહ્મમાં ગન્તવ્ય, ગન્તવ્ય-
ત્વ, કે ગતિ કંઈ સંભવતું નથી; કેમકે તે સર્વગત છે ને ગન્તાનો પ્રત્યક્ આત્મા છે ॥

વિશેષિતત્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

અને (પ્રાપ્ય બ્રહ્મ) વિશેષિત છે તેથી ॥ ૮ ॥

‘બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ’ [બૃહદ્ગદાચાર્ય]
({ તે અમાનવ પુરુષ તેમને } બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે, તેઓ તે બ્રહ્મલોકમાં
હિરણ્યગર્ભના પ્રકૃષ્ટ સંવત્સરો વસે છે) એમ અન્ય શ્રુતિમાં વિશેષિત છે તેથી કાર્ય-
બ્રહ્મને વિશેષ ગતિ છે એમ સમજાય છે; કારણ કે પર બ્રહ્મને વિષે બહુવચનથી
વિશેષણ સંભવતું નથી. કાર્યબ્રહ્મમાં તો અવસ્થાનો બેદ ઉપપન્ન થાય છે તેથી
બહુવચન સંભવે છે. લોક એ શ્રુતિ પણ વિકારવિષય, સંનિવેશવિશિષ્ટ ભોગ-
ભૂમિને વિષે ઘટે છે, અન્યત્ર ‘બ્રહ્મલોકેષુ સપ્ત સમ્રાટ્’ [બૃહદ્ગદાચાર્ય] (હું સમ્રા-
ટ્, એ બ્રહ્મજ લોક છે) ઇત્યાદિમાં તો ગૌણી છે. અધિકરણ ને ‘અધિકર્તૃવ્યનો
નિર્દેશ પણ પર બ્રહ્મને વિષે યુક્ત નથી. તેટલા માટે કાર્યબ્રહ્મને વિશેષ એ નયનથી ॥

પણ કાર્યબ્રહ્મને વિષે પણ બ્રહ્મશબ્દ ઉપપન્ન થતો નથી; કેમકે સમન્વયમાં
સમસ્ત જગતનું જન્માદિકારણ બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યું છે. એને વિષે કહે છે—

સામીપ્યાતુ તદ્વચપદેશઃ ॥ ૯ ॥

(કાર્યબ્રહ્મ કારણબ્રહ્મની) સમીપમાં છે તેથી (કારણને વિષે
જે મુખ્ય બ્રહ્મશબ્દ છે) તેનો (કાર્યને વિષે) વ્યપદેશ

છે—સમીપાથી પ્રયોગ છે ॥ ૯ ॥

તુરાબ્દ આરાંકાની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટે છે. અપર બ્રહ્મ પર બ્રહ્મની સમી-
પમાં છે તેથી તેને વિષે પણ બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ વિરુદ્ધ થતો નથી; કારણ કે પરબ્ર-
હ્મ, વિરુદ્ધ ઉપાધિના સંજ્ઞાથી ક્વચિત્ કેટલાક વિકારધર્મો મનોમયત્વ વગરેથી
ઉપાસના માટે ઉપદેશ કરાવું અપર થાય છે એવી સ્થિતિ છે ॥ ૯ ॥

પ્રપંચનો અવભાસતિશ્રમ જતો રહ્યો છે તેને ગન્તવ્ય નથી, ગતિ નથી, ને મમન કરાવના
પણ નથી એટલે કોણ કોને પ્રાપ્ત કરે ? ॥ ૭ ॥

‘બ્રહ્મલોકેષુ’ એમાં બહુવચન, લોકશબ્દને આધારસમીપીની શ્રુતિ છે તેથી ને ગન્ત-
વ્ય પરથી જિજ્ઞાસે તેથી પરબ્રહ્મ ગન્તવ્ય નથી એમ કહે છે—‘વિશેષિતત્વાચ્ચ’ પરબ્રહ્મને વિ-
શેષિતવનો ઉપચાર છે તેથી લોકશ્રુતિ ગૌણી છે એનો અર્થ ॥ ૮ ॥

‘વિરુદ્ધ ઉપાધિના સંજ્ઞાથી’—સાત્ત્વિક ઉપાધિથી નિષિષ્ટ બ્રહ્મ ॥ ૯ ॥

૧. અધિકરણમાં જે રહે તે. ૨. મત્સ્ય પાત્રવાને લઈ જાય તે.

પણ કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોય તો 'અનાવૃત્તિની શ્રુતિ ઘટતી નથી; કેમકે પરબ્રહ્મથી અન્યત્ર કોઈ પણ દેહાલે તેઓ નિત્યતાની સંભારના કરના નથી; અને દેવ-યાન માર્ગે પ્રસ્થિત થયેલાની અનાવૃત્તિ શ્રુતિ દર્શાવે છે—' एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमायतनं नायतंतस्ते ' [છાન્દોગ્ય શાખા ૫૧] (એ દેવપદ્યથી—અર્ચિરાદિ નેત્ર-દેવથી ઉપસક્તિન માર્ગથી—બ્રહ્મલોક જનારા આ માનવ આરતમાં—એમાં જન્મ-મરણ ઘટીય-નની પેઠે પુનઃ પુનઃ થયા કરે છે તે સંસારમાં—પાછા આવના નથી), એમ તેમનું આદિ પુનઃ આગમન નથી, ' तयोर्ध्वमायद्यमृतमत्यमेति ' [છાન્દોગ્ય ૮૬૬, ૩૬૦ શાખા] (તે માથામાંથી નીકળેલી નાડી વડે ઊર્ધ્વ જતો અમૃતભાવ પામે છે), એમ એ કહેશે તો એને વિષે અમે કહીએ છીએ—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ૧૦ ॥

કાર્યનો—કાર્યબ્રહ્મનો નાશ થયે તેના અધ્યક્ષની—હિરણ્યગર્ભની સાથે એ કાર્યબ્રહ્મથી પર બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે, શ્રુતિમાં અભિધાન છે તેથી ॥ ૧૦ ॥

કાર્યબ્રહ્મલોકનો પ્રસવ પામે આવે છે ત્યારે તેમાંજ એને સમ્યક્દર્શન ઉત્પન્ન થયું છે એવા ધર્મ હોવા તેના-કાર્યબ્રહ્મના 'અધ્યક્ષ હિરણ્યગર્ભની સાથે એમાંથી પર-પરિશુદ્ધ વિષ્ણુનું પરમ પદ પ્રાપ્ત કરે છે એમ. એમ ક્રમશઃક્રિત, અનાવૃત્તિ આદિ શ્રુતિમાં અભિધાન ॥ તેથી, સ્વીકારવી; કેમકે પર બ્રહ્મની સાક્ષાત્તજ—લાગલીજ ગતિપૂર્વક પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી એમ અમે ઉપપત્તિથી દર્શાવ્યું છે ॥ ૧૦ ॥

સ્મૃતેષ્વ ॥ ૧૧ ॥

સ્મૃતિથી પણ (બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા ક્રમે શુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે) ॥ ૧૧ ॥

સ્મૃતિ પણ એ અર્થની અનુજ્ઞા કરે છે—' ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्परान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ ' (મહાપ્રસવ પ્રાપ્ત થયે, પરનો—

અનાવૃત્તિશ્રુતિનો અતિપ્રાય ક્રમશઃક્રિત દર્શાવવાનો છે એમ શક્યનું સમાધાન સૂચવી કરે છે—' એને વિષે અમે કહીએ છીએ '. સાક્ષાત્તજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ને અનાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે તો પરપરાનો આશ્રય સા મારે કરવો તેને મારે કહે છે—' કેમકે પર બ્રહ્મની સાક્ષાત્તજ—લાગલીજ ગતિપૂર્વક પ્રાપ્તિ ' હતાદિ ॥ ૧૦ ॥

ક્રમશઃક્રિતે વિષે સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપે છે—' સ્મૃતેષ્વ '. ' ब्रह्मणा सह 'હતાદિ. પ્રતિ-સંચર એટલે મહાપ્રસવ પ્રાપ્ત થયે પરનો-હિરણ્યગર્ભનો અન્ત એટલે અધિષ્ઠાત્રનો અન્ત પ્રાપ્ત થયે, સમશિલ્પિનશરીરરૂપ નિષ્કારનો અન્ત પ્રાપ્ત થયે, બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરનારાઓ, શુદ્ધ

અગ્નને ગન્તાવ્યત્વ ઉપપન્ન થાય છે; પ્રદેશ છે તેથી; પણ પરબ્રહ્મમાં ગન્તાવ્ય, ગન્તાવ્ય-
ત્વ, કે ગતિ કેઈ સંભવતું નથી; કેમકે તે સર્વગત છે ને ગન્તાનો પ્રત્યક્ આત્મા છે ॥

વિશેષિતત્વાચ ॥ ૮ ॥

અને (પ્રાપ્ય બ્રહ્મ) વિશેષિત છે તેથી ॥ ૮ ॥

'બ્રહ્મલોકાન્તરમમયન્તિ તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાયનો વસન્તિ' [બૃહદ્ગીતા ૫]
(તે આત્માના પુરુષ તેમને) બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે, તેઓ તે બ્રહ્મલોકમાં
દિગ્દશમર્શના પ્રકૃષ્ટ મંદાસરો વસે છે) એમ અન્ય શ્રુતિમાં વિશેષિત છે તેથી કાર્ય-
બ્રહ્મને વિશેષ ગાત છે એમ સમજાય છે; કારણ કે પર બ્રહ્મને વિશે બ્રહ્મવ્યતી
વિશેષણ મંદાસરો નથી. કાર્યબ્રહ્મમાં તે આસ્થાનો બેડ ઉપપન્ન થાય છે તેથી
બ્રહ્મવ્યતી મંદાસરો છે. લોક એ શ્રુતિ પણ વિકારવિગ્રહ, સંનિવેશવિશિષ્ટ બ્રહ્મ-
જ્ઞાને વિશે થયે છે, અન્યથા 'બ્રહ્મલોક એ મમ્માદ્' [બૃહદ્ ગીતા ૫] (હું સમ્મા-
ન એ બ્રહ્મજ લોક છે) કથાદિમાં તે ગોળી છે. અધિકારણુ ને 'અધિકર્તા'વ્યતી
નિર્ગમ પુત્ર પર બ્રહ્મને વિશે ગુણ નથી. તેટલા માટે કાર્યબ્રહ્મને વિશેષ 'એ નયનગૌરવ

પણ કાર્યબ્રહ્મને વિશે પણ બ્રહ્મગાન્ધ ઉપપન્ન થયો નથી; કેમકે સમન્વયમાં
સમન્વય જનરણુ જન્માદિકારણુ બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિષ્ઠાપિત કર્યું છે. એને વિશે કહે છે—

મામીપ્યાનુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

(કાર્યબ્રહ્મ કારણુબ્રહ્મની) સમીપમાં છે તેથી (કારણુને વિશે
જે મુખ્ય બ્રહ્મગાન્ધ છે) તેનો (કાર્યને વિશે) વ્યપદેશ
છે—સસાનાથી પ્રયોગ છે ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મગાન્ધ આત્માની વ્યાપ્તિ કર્યા માટે છે. અપર બ્રહ્મ પર બ્રહ્મની મમી-
પમાં છે તેથી તેને વિશે પણ બ્રહ્મગાન્ધનો પ્રયોગ વિરૂદ્ધ થયો નથી; કારણ કે પાંચ
બ્રહ્મ વિગ્રહ કેવલિયા નંબાવેથી કવચિત્ કેટલાક વિકારરૂપો મનામયત્વ વતેરેથી,
કેવલિયા માટે કેવલિયા કરાવું આપડ થાય છે એવી નિયતિ છે ॥ ૯ ॥

પ્રત્યક્ અપર કેવલિયા જાણે છે તેને નમ્મત્વ નથી, વતિ નથી, એ વમન કાવચર
પણ નથી એટલે કે જે કેવલ પ્રય કરે ॥ ૯ ॥

'બ્રહ્મલોકેષુ' એમાં બ્રહ્મવ્યતી, કેવલબ્રહ્મને આપડ મમ્માદેની શ્રુતિ છે તેથી તે નમ્મ-
ત્વ વગર નમ્મત્વ છે તેથી કેવલબ્રહ્મ નમ્મત્વ નથી એવ કહે છે—'વિશેષિતત્વાચ' પર બ્રહ્મને વિશે
કેવલબ્રહ્મને કેવલ છે તેથી કેવલબ્રહ્મને તેથી છે એટલે જાણે છે ॥ ૯ ॥

'વિગ્રહ કેવલિયા નંબાવેથી'—નમ્મત્વ કેવલ કેવલિયા બ્રહ્મ ॥ ૯ ॥

૧. બ્રહ્મલોકમાં છે કહે છે. ૨. પણ બ્રહ્મલોકે કઈ જાય તે.

વર્ણીમાં પોડી છે; કેમકે તેમાં અન્ય વિધાનો 'પ્રક્રમ નથી; કારણ કે 'અન્યથા ધર્મા-
દન્યથા ધર્માત્' [૩૧૦ ચાર્] (ધર્મથી-સાસ્ત્રીય ધર્માનુષ્ઠાન. તેના કૃત્રી ને તેનાં કારકો-
થી-પૃથગ્ભૂત અને અધર્મથી પૃથગ્ભૂત । જે તું. તે ભગવત, લુએ છે તે તું મને
હું)) એમ પર અગ્રજ પ્રકાશ છે ॥ ૧૩ ॥

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યભિસંધિઃ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાપ્તિનો અભિસંધિ કાર્યશ્રવને વિષે નથી ॥ ૧૪ ॥

વર્ણી 'પ્રજ્ઞાપત્તે સર્વો વેદમ પ્રપચે' [છાન્દોઃ લાર્ષાર] (હું પ્રજ્ઞાપતિની સભા-
ધરમાં બાંધી છું) એ પ્રાપ્તિનો અભિસંધિ કાર્યશ્રવને વિષે નથી; કેમકે 'નામરૂપયો-
નિર્વિહિતા સે વદન્તરા મદ્વદ્' [છાન્દોઃ લાર્ષાર] (। આકાશ મુનિને વિષે પ્રસિદ્ધ
આત્મા છે ।, તે આકાશ પોતાને વિષે સંતુષ્ટાં જગદ્ગીઝભૂત નામ અને રૂપનું
વ્યાકર્તા છે. તે નામ ને રૂપ જે શ્રવણી અંતર છે અથવા તે નામ ને રૂપની મધ્યે
જે નામરૂપથી અસ્પૃશ્ય છે તે. નામરૂપથી વિષયકાત્રુ અગ્ર છે) એમ કાર્યશ્રવણી વિ-
લક્ષણ પર અગ્રજ પ્રકૃત છે. 'યસોઽહં મયામિ પ્રાપ્તવાનામ્' [છાન્દોઃ લાર્ષાર]
(હું પ્રાપ્તિનો ધરા-આત્મા ધાડી છું) એમ મર્ચના આત્મા તરીકે ઉપક્રમક છે;
કેમકે 'ન ત્વમ્ પ્રતિમા મલિ યમ્ નામ મદ્વદ્વાઃ' [યેનાઃ છાર્.] (તેની-હૃદય-
રૂપી પ્રતિમા નથી, જેનું-જે હૃદયનું નામ મદ્વદ્-દિશા આદિથી અનવચિત્ત, સ-
ર્વત્ર પરિપૂર્ણ-ધરા છે) એમ પર અગ્રજ પ્રકૃત ધરા એ નામ પ્રસિદ્ધ છે. વર્ણી એ
વેદમપ્રાપ્તિ મનિપૂર્વક છે એમ હાર્દવિધામાં કહી છે—'તદ્વત્તાજિતા પૂર્વજ્ઞાન પ્રમુ-

એમ અ.સા. ૩રી, પ્રકરણ.અર્થથી એમ જણ્ય છે એમ કહે છે—'કેમકે તેમાં અન્ય
વિધાનો પ્રક્રમ નથી' ॥ ૧૩ ॥

આ પ્રમાણે અગ્રજુનિ ને અમુન્ય કિયથી ને પ્રકરણી પરને વિષે કનિ છે એમ કહ્યું
છે. હવે 'પ્રજ્ઞાપતિની સભા.ધરમાં હું બાંધી છું' એમ મરણકાકે ઉપક્રમકો અર્થપ્રક્રમિનો
સંકલ્પ કનિમાં છે તેથી પર અન્યથા નહીં એ સંકલ્પ નિરસન કરે છે—'ન ચ કાર્યે પ્રતિ-
પત્યભિસંધિઃ' ૧૨ પ્રક્રમ પ્રકૃત છે ને ૧૪ એ ૧૨ પરમજ્ઞાના નામ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેથી
'યસોઽહં મયામિ પ્રાપ્તવાનામ્' એમ યસાઃ ૧૪વી જાતની કનિ છે. ૧૪ એટલે અત્મા
પ્રકરણેનો હું કહું છું, તેમજ કનિએ કન, વિદિએ ૧૪, એમ સર્વ-અત્મા કિયથી ૧૨
પ્રકરણી પ્રતિદેવ એ સંકલ્પ છે એથી અર્થ છે ૭કે વેદમપ્રાપ્તિ હવેના ૧૨ પ્રકરણે વિષે
કે, તેમજ તે સનિપૂર્વક ગી રીતે ૨૪ નેથી કહે છે—'વર્ણી એ વેદમપ્રાપ્તિ મનિપૂર્વક
છે' ૧૪વી. 'તદ્વત્તાજિતા'—ને પ્રકરણમાં કોઈ ૧૪ પ્રકરણની કનિ પરમિત ન
૨૪વી એથી અપર વિન નરની એ કિરણમને પ્રકરણી છે, તેમ કિરણમને પ્રકરણે નિર્મલ છે,
ને કિરણમ વેદમ છે તેને વિદ્ય-પ્રક્રમ કરે છે એમ હાર્દવિદ્યામાં સનિપૂર્વક વેદમપ્રાપ્તિ કહી
છે; નેથી ૧૨ પ્રકરણે વિષે ૧૪ વેદમપ્રાપ્તિપ્રતિજ્ઞા સમન છે ૨૪ નેથી ૧૪ કનિ સનિપૂર્વક

વિમિતં દિરણ્મયમ્' [છાન્દોઽ ટાપાર] (તે અપરાજિત નામની બ્રહ્મની પુરી છે, પ્રભુએ વિશેષે નિર્મિત, મુવર્ણમય છે) એમાં. પદ્ધતુ પદ્મ ગત્યર્થક છે તેથી તેને માર્ગની અપેક્ષા છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેટલા માટે ગતિની શ્રુતિઓ પર બ્રહ્મ વિષે છે એમ પશ્ચાન્તર છે. તે એ બંને પક્ષો આચાર્યે સુચોધી દર્શાવ્યા છે, એક ગતિની ઉપપત્તિ આદિથી ને બીજો મુખ્યત્વ આદિથી. તેમાં ગતિની ઉપ પત્તિ આદિ મુખ્યત્વ આદિને આભાસ તરીકે પ્રતિપાદન કરવા શક્તિમાન છે, પણ મુખ્યત્વ આદિ ગતિની ઉપપત્તિ આદિને આભાસ તરીકે પ્રતિપાદન કરવા શક્તિ માન નથી; તેટલા માટે આધનેજ સિદ્ધાન્ત કહ્યો છે ને બીજાને પૂર્વપક્ષ; કેમકે સંભવ ન હોય તોપણ મુખ્યજ અર્થનું ગ્રહણ કરવું એમ કોઈ આજ્ઞા કરનાર વિષ્ણુ માન નથી. પરવિધાના પ્રકરણમાં પણ અન્ય વિધાને આશ્રયે રહેવું બ્રહ્મમાં ગતિનું કીર્તન છે તે પરવિધાની સ્તુતિને અર્થે છે. 'વિષ્ણુજન્યા ઉત્ક્રમણે મયન્તિ' [છાન્દોઽ ટાપાર] (લિપ્ત લિપ્ત ગતિવાળી અન્ય નાડી ઉત્ક્રાન્તિ માટે છે) એની ધે. 'મજ્ઞાપતેઃ સર્માં વેદમ પ્રપચે' [છાન્દોઽ ટાપાર] (હું પ્રજાપતિની સલા-ધરમાં જાઉં છું) એમાં તો પૂર્વ વાક્યથી વિચ્છેદ કરીને કાર્યબ્રહ્મને વિષે પણ પ્રાપ્તિનો અભિસંધિ વિરુદ્ધ થતો નથી. સચુણ બ્રહ્મને વિષે પણ તે સર્વનો આત્મા છે એમ સંકીર્તન 'સર્વકર્મા સર્વકામઃ' [છાન્દોઽ શારધાર] (સર્વ વિદ્ય જેવું કર્મ છે સર્વ

છે એમ સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. તેમજ પદ્મ ગતી ('પદ્મ'-જનું) એમ ધાતુપાઠ છે. વાચી 'વેદમ પ્રપચે' એમાં માર્ગની અપેક્ષા જણાય છે—'પદ્ધતુ પદ્મ ગત્યર્થક છે તેથી' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષનો ઉપસંહાર કરે છે—'તેટલા માટે ગતિની શ્રુતિઓ' ઇત્યાદિ. આજ્ઞા સિદ્ધાન્તપક્ષ છે એમ દૃઢ કરવા ઉપક્રમ કરે છે—'તે એ બંને પક્ષો' ઇત્યાદિ. બ્રહ્મશબ્દનો મુખ્ય અર્થ આદિ હેતુઓ કહ્યા છે તે આભાસ છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે—'કેમકે સંભવ ન હોય તોપણ' ઇત્યાદિ. મન્ત્રઆત્મનો પર બ્રહ્મને વિષે અસંભવ છે તેથી, 'મજ્ઞાલોકે' એ જહુવચન આદિનો પણ પર બ્રહ્મને વિષે અસંભવ છે, ને સકલપૃથીજ મન્થાદિ દિવ્ય જોત પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિનો પર બ્રહ્મને વિષે અસંભવ છે તેથી મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ છે એવો અર્થ છે. એકે 'વતઃ્વે સત્યકામ વરં ચાપરં ચ મજ્ઞ' [મજ્ઞ ૦ પાર] ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મશબ્દનો પર ને અપર બંનેના અર્થમાં સમાન પ્રયોગ છે તેથી બ્રહ્મશબ્દ ઉપવચન ૨૬ હોવાથી બંને અર્થમાં મુખ્યજ છે, તોપણ પૂર્વ પર બ્રહ્મને વિષે અવશ્યાર્થ જે નિરનિશય મહત્ત્વ તેને લાગ છે માટે અપર બ્રહ્મને વિષે બ્રહ્મશબ્દ અનુખ્ય છે એવો અગ્રીકાર છે એમ વિચારવાનું છે. એમ જે કશું છે કે કલ્પક્રીમા પ્રકરણના બળથી મનિ પરને વિષે છે તેને વિષે કહે છે—'પરવિધાના પ્રકરણમાં પણ' ઇત્યાદિ. જેમ વિદ્યા સાથે સજ્ઞ મુખ્યમાની સ્તુતિ મટે તેની સાથે સંત્ર-મ વિદ્યાની અન્ય નાડીઓનું કીર્તન છે, તેમ પરવિધાની સ્તુતિને માટે તેના પ્રકરણમાં પણ અપરવિધાને આશ્રયે રહેલી મનિનું કીર્તન મુજ્ઞ છે; મનિ વિના પણ પરવિદ્યા તો નિરનિશય જગવાળી છે, તેમાં તો અપરવિધાનું જગ જે મનિસાપ્ત છે તેનો અન્યથા થાય છે એમ સ્તુતિનો લાભ છે એવો અર્થ છે. જેમ બ્રહ્મનાડીની પ્રકરણને અર્થે અન્ય નાડીઓ, વિદ્યાસંમર્તજન્ય છે તોપણ તેનું બ્રહ્મનાડીના પ્રકરણમાં અનુકીર્તન છે; તેમ દરર-વિધાને આશ્રયે રહેલી મનિથી થતા જગનું અનુકીર્તન પરવિધાના અર્થકારમાં પણ મુજ્ઞ છે; કેમકે પરવિદ્યા નિરરિદિત છે તોપણ મનિપૂર્વક જગ પરવિધાથીજ પ્રિદ્ધ થાય છે એમ એ વિદ્ય

વિષય તે હૃદયે કશું છે તેથી), સર્વ રાગરહિત કામ બેના છે તે) કત્યાદિની પેઠે સં-
ભવે છે. તેરજા માટે ગતિની સુતિઓ અપર જગતને વિષેજ છે. પણ કેટલાક તો
પૂર્વ મુત્રો પૂર્વપક્ષમુત્રો છે ને ઉત્તર મુત્રો સિદ્ધાન્તમુત્રો છે એ વ્યવસ્થાને અનુ-
સરના થઈ ગતિની સુતિઓ પર જગતને વિષે છે એમ પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે—તે અનુપ-
પાત છે; કેમકે જગત ગત્યવ્ય થાય એ અનુપપાત છે. જે પર જગત સર્વગત, સર્વની
અંદર રહેલું, સર્વાન્ન છે. ‘આકાશવત્ સર્વગતઃ ક્વચિત્’ (આકાશની પેઠે સર્વગત
ને નિત્ય છે) ‘યત્ સાક્ષાદપરોક્ષાદ્ દ્રશ્યં [બુદ્ધઃ શરણ] (જે જગત સાક્ષાત્-અવ્ય-
વહિત છે, કેઈ પણ દ્રશ્યથી અપરોક્ષ હોવાથી અગ્રીય છે), ‘ય માત્મા સર્વાન્તર’
[બુદ્ધઃ શરણ] (જે આત્મા સર્વનો અસ્થન્તર છે), ‘માતૃવેદં સર્વમ્’ [છન્દોઃ
શરણ] (આત્મા એ સર્વ છે), ‘મૃદૃવેદં વિશ્વમિદં કરિષ્મ’ [બુદ્ધઃ શરણ]
(એ સર્વ જગત છે. એ એક જગત છે) કત્યાદિ સુતિઓથી જે જગતના વિશેષ
નિર્ધારિત છે તે જગત ગત્યવ્ય થાય એ કશાચિત્ પણ ઉપપાત થતું નથી; કારણ કે
જે પ્રાપ્ત છે તે તરફ કેઈ જતું નથી. ખરેખર, કેઈ પણ પુરુષ પાતાથી અન્ય
તરફ જાય છે એમ ‘લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. પણ લોકમાં જે પ્રાપ્ત થયું છે તે પણ અન્ય
દશથી વિશિષ્ટ થકને ગત્યવ્ય છે એમ લોકમાં આવે છે. જેમ પૃથિવીમાં રહે-
લો અન્ય દશના દ્વારથી પૃથિવીમાં જાય છે; તેમજ બાળ અન્ય છે તેપણ અન્ય
કાળથી વિશિષ્ટ, સ્વામભૂતજ—પાતાનાજ વાંચ્યમાં તે જાય છે એમ દેખાય છે; તે
પ્રમાણે જગત પણ સર્વ રાગિથી યુક્ત હોવાથી કેઈ પણ પ્રકારે ગત્યવ્ય થાય એમ

મોટી છે, નિરનિશ્ચય નિર્બંધો એ હેતુ છે તેથી એવી રીતે સુતિપ્રકરણો સંભવ છે એવો અર્થ
છે. પ્રસિદ્ધો અભિષેક—સાચ પક્ષ પ્રકૃત પર જગતને વિષે છે એમ જે કશું છે તે યુક્ત નથી
એમ કહે છે—‘મજ્ઞાપત્તેઃ સર્વાં યદન પ્રપત્તે’ દલાદિ. પ્રથમનિ, સત્તા, ને વેરમ એ ત્રણ
રુદ્ધભુતિથી તેના સજાગરૂપ વાંચ્યથી પ્રકરણ જામ્ય છે, ‘યદ્વોદ્દમ્’ એમ સર્વાન્નતા તો
ઉપસન્નને અર્થે અપર જગતને વિષે ઉપયુક્ત થાય છે એવો અર્થ છે. સ્વપક્ષ કહીને પર-
પક્ષનાં કપલો કહે છે—‘પક્ષ કેટલાક તો પૂર્વમુત્રો’ દલાદિ. જગત સર્વગત ને સ્વપક્ષમૂત્ર
છે તેપણ સંસારદેશથી અન્યદેશવિશિષ્ટ થઈ અને સજાગરૂપથી અન્યકાળવિશિષ્ટ થઈ ગત્યવ્ય
થાય એમ પૃથિવી ને વચનાં દુષ્ટાન્તો બાપી સંગ કરે છે—‘જત્ સૌકમાં જે પ્રાપ્ત થયું છે’ દલાદિ.
‘અન્ય છે તેપણ’—જગત વૃદ્ધાવસ્થા થત વિનાજ પ્રપ કરે છે, માટે તે અવસ્થામાં
ને અન્ય છે એમ કહ્યું છે. ‘સ્વામભૂતજ’ = અવસ્થા ને અવસ્થાવાન્ એ બેની વચ્ચે
અનેક હોવાથી એમ કહ્યું છે. પણ પૃથ્વી એને જ જ એ બને પ્રાપ્ત છે તેપણ દેશાન્તરવિશિષ્ટ
થકને કાળાન્તરવિશિષ્ટ થઈ ગત્યવ્ય થાય એ યુક્ત છે, કેમકે તેમાં ગતતા ગત્યવ્યથી સિદ્ધ
છે; પણ જગત તો ગત્યથી અભિષેક છે તો તે ગતતા છી રીતે થાય તેને વિષે કહે છે—
‘જગત પણ સર્વ રાગિથી યુક્ત હોવાથી’ દલાદિ. જે પ્રાપ્ત પૃથિવી છે તે ગત્યવ્ય નથી
ને જે ગત્યવ્ય દેશાન્તર છે ને તો અપ્રપ છે એટલે જે પ્રાપ્ત છે તે ગત્યવ્ય છી રીતે છે ?
જરૂર પણ અન્ય કાળમાં અનિત્યપ્રમાણ છે, ગત્યવ્ય નથી એમ વસ્તુવતિ છે. વિશિષ્ટ પૃથિવીને
વચની ગત્યવ્યપ્રત્યે અંતરિયાર કહીને, પર જગતને દેશ ને કાળની વિશિષ્ટતા નથી તેથી તે કોઈ

શ્રીયનિરાકારમુતિઓનું તાત્પર્ય નિરાકાર છે; કેમકે આત્મા એક, નિત્ય, શુદ્ધ હ-
ત્યાદિ છે એમ જ્ઞાન થયે. પછી કુંડ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતી નથી; કારણ કે પુરુષાર્થ
સમાપ્ત થયે. એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે—‘તથા કો મોહઃ કઃ શોકઃ શોકત્વમનુષ-
યતઃ’ [ઈશા ૭] (એકત્વ જોનારને તે કાળે શોદ શો છે ને શોક શો ?),
‘અમયં વૈ જનકઃ પ્રામોદસિ’ [બુદ્ધ ૪૨૪] (તે જનક, તું અભય—જન્મભરણા-
દિથી થતા અયથી મૃત્યુનાને—પ્રાપ્ત થયો છે [એમ શામરણે કહ્યું]), ‘વિદ્વાન્
જ વિદ્યેતિ કુનઙ્ગન’ । વતં દ વાય જ મપતિ કિમહં સાધુ નાકરવં કિમહં પાપમકરણમ્’
[તૈત્તિ ૨૧૧] (વિદ્વાન્ કરાથી બીજો નથી—અયનિમિત્તનોજ આ અદ્વૈતને વિષે
પ્રતિરોધ કર્યો છે. મેં સાધુ કર્મ કેમ ન કર્યું, પાપ કર્મ મેં કેમ કર્યું એમ એવા પુ-
રુષને સંતાપનું નથી) હત્યાદિ મુતિઓથી. તેમજ વિદ્વાનોને તુલિતો અનુભવ આદિ
લેવામાં આવે છે તેથી. અને વિદ્વાનોના અસત્ય અભિસન્ધિને મુતિ નિન્દે છે—
‘મૃત્યોઃ જ મૃત્યુમામોતિ જ દદ નાનેવ પરવતિ’ [કાં ૨૪૧૦] (આદિ—આ જ્ઞાન
જે અદ્વૈત છે તેને વિષે પરથી કુંડ અન્ય પું, મારાથી અન્ય પર જ્ઞાન છે એમ ભિન્ન
લેવું વિચારે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ-પુનર્જન્મભરણાવ પ્રાપ્ત કરે છે) એમ. એટલા
માટે વિશેષનિરાકારમુતિઓ અન્ય મુતિની શેષભૂત છે એમ સમજવું શક્ય
નથી. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ આદિ કહેનારી મુતિઓનું નિરાકારજ્ઞાનો અર્થ પ્રતિપાદન
કરવાનું સામર્થ્ય નથી; પણ તેમનો અન્ય અર્થ છે—તેઓ શેષભૂત છે, એમ પ્રત્યક્ષ
સામર્થ્ય છે; કેમકે ‘તત્રૈતચ્છુદ્ધમુપતિતં સોમ્ય વિજાનીહિ જૈદમમૂલં મયિષ્યતિ’
[છાન્દો ૬૮૮] (એમ થયે—જ્ઞાન એ અશિનનો—જે ખાણું છે તેનો રસાદિભાવ
કરે છે તેથી—[નિષ્પાદિત થયેલું આ શરીર વશબિકામાં બાળે એકર ઉત્પન્ન થયે
હોય એવું છે; તે એ શરીરનામના શુદ્ધને વશદિશુદ્ધની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલું બાળ, હે
સોમ્ય, શુદ્ધવત્ કાર્ય હોવાથી શરીર મૂલરહિત નહિ થાય [એમ શેતકેતુ કહે છે])
એમ ઉપન્યાસ કરીને અન્તે સત્ એક જગત્નું મૂલ વિશેષ છે એમ દર્શાવે છે—
‘વતો વા દમાતિ મૂતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્રવત્પત્તિસંવિદાન્તિ ।
તદ્વિદિજ્ઞાસત્ય । તદ્ પ્રજ્ઞ’ [તૈત્તિ ૨૧૧] (લેખાંથી આ, જ્ઞાનાદિ સ્તબ્ધપર્યન્ત
ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જે વડે ઉત્પન્ન થયેલાં હવે છે—પ્રાણ કારણ કરે છે, વધે છે,
ને [વિનાશકાળે] લેખાં પ્રયાણ કરે છે, પ્રવેશ કરે છે—તાદાત્મ્ય પામે છે તેને

વિનાશી લેખથી નિરંખવિશેષનો ભોધ કરાવવાના કારણે શેષભૂત છે; કેમકે હવેવત્ના સંનિ-
ધિમાં આગ તેનું અંત થાય છે એવો ન્યાય છે એમ કહે છે—‘કદીએ લીએ; કારણ કે
વિશેષનિરાકારમુતિઓનું તાત્પર્ય’ હત્યાદિ. માત્ર ન્યાયથીજ સવિશેષમુતિ નિર્વિશેષમુતિનું
અંત છે એમ નહિ, પણ મુતિથી પણ એમ છે એમ કહે છે—‘પણ તેમનો અન્ય અર્થ
છે’ હત્યાદિ. ‘તત્રૈતચ્છુદ્ધ’—તેમાં—મૂલકારણ પ્રજ્ઞમાં, આ શું, જગદાત્મક કાર્ય ઉત્પન્ન
થયું ? એમ ઉપદ્રમ કરીને તે શું વડે સત્નું મૂલ સોધ એમ ઉપસંકારમાં સત્ત્વેજ
છાન્તોમમાં રેર કહ્યું છે. તેમજ તૈત્તિરીયકમાં પણ જગદાત્મક આદિના અનુચારથી પ્રજ્ઞ
રેર છે એમ દર્શાવ્યું છે; જે કારણથી સદિશુદ્ધિએ નિર્વિશેષમુતિનું અંત છે એમ મુતિથીજ
જણાય છે એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ નિર્વિશેષ લેખથી સત્ત્વ નથી એમ દર્શિત કહે

સ્વાત્ત્વ ને અવયવતાનથી અનન્ય હોવાથી દાપ નથી એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, મુખ્ય અર્થમાં એકત્વ અનુપપન્ન છે તેથી. એ સર્વ પક્ષોમાં અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવશે; કેમકે સંસારી સ્વરૂપ નિવૃત્ત થશે નહિ; અથવા નિવૃત્ત થાય તો સ્વરૂપના નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે; અને બ્રહ્મ એ આત્મા છે એવો સ્વીકાર નથી. કેટલાક પ્રસપ્ત કરે છે કે—નિત્ય ને નૈમિત્તિક ક્રમો પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન ન થાય માટે કરાય છે; કામ્ય ને પ્રતિષિદ્ધ ક્રમો, સ્વર્ગ અને નરક પ્રાપ્ત ન થાય માટે તજાય છે; અને સાંપ્રત દેહમાં ઉપભોગ્ય ક્રમો ઉપભોગ્ય વડેજ હીલુ કરાય છે; એ કારણથી વર્તમાન દેહ પડ્યા પછી અન્ય દેહના પ્રતિસંધાનનું કારણ નથી તેથી એવા થયેલા પુરુષને બ્રહ્મ ત્વતા વિના પણ સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ કૈવલ્ય સિદ્ધ થશે. તે ખોટું છે; પ્રમાણ નથી તેથી; કારણ કે ભાક્ષાર્થોએ એ પ્રકારે આચરવું એમ કોઈ શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કર્યું નથી. સંસાર કર્મનિમિત્ત છે તેથી, નિમિત્તને અભાવે રહેશે નહિ એમ સ્વયુદ્ધિએ તર્ક કર્યો છે. વળી એમ તર્ક કરવો પણ શક્ય નથી; કેમકે નિમિત્તનો અભાવ દુર્લભ છે. ખરેખર, એકેક પ્રાણીનાં, અન્ય જન્મમાં 'સંચિત થયેલાં, હજી ને અનિષ્ટ વિપાકવાળાં બહુ ક્રમો થયે' હતાં. જે જિજ્ઞાસુઓનો એમજ મુખ્ય અર્થમાં યુક્ત નથી, કેમકે વિરોધ થાય. એમ પરિહાર કરે છે—'તે યુક્ત નથી, મુખ્ય અર્થમાં' હતાં. વળી ત્રણે પક્ષ અયુક્ત છે; કેમકે તાત્ત્વિક સ્વભાવ જે સંસારિત્વ તેનો નાશ થશે તાત્ત્વિક સ્વસ્વરૂપનો નાશ પ્રસપ્ત થશે, અને અમારી પેઠે તમે બ્રહ્માત્મ્ય એવું સ્વનું તાત્ત્વિકરૂપ સ્વીકાર્યું નથી કે એનો, સંસારનાશ થશે પણ, નાશ ન થાય—સ્વ બ્રહ્મનો અવયવ છે, પરિણામ-વિહાર છે, કે સ્વ બ્રહ્મથી અલગ જિજ્ઞાસુ છે એ ત્રણે પક્ષોમાં સ્વની સંસારિતા તાત્ત્વિક છે એટલે યુક્તિને વિષે સ્વભાવનો ત્યાગ થવાથી સ્વનો વિનાશ પ્રસપ્ત થાય; પણ સ્વ બ્રહ્મનો વિવર્તન છે એ પક્ષમાં તો બ્રહ્મજ સ્વનો સ્વભાવ છે; પ્રતિજિજ્ઞાસુનો જિજ્ઞાસુ સ્વભાવ છે નેમ, અને તે સ્વભાવ અવિનાશી છે એટલે સ્વનો વિનાશ થશે નથી એમ કહે છે—'એ સર્વ પક્ષોમાં' હતાં. પણ બ્રહ્મનું શું પ્રયોજન છે? સંસારનો અભાવ એજ ભોક્ષ છે ને તે ભોક્ષ કર્મના અભાવમાવથી સિદ્ધ થશે એમ કર્મજ્યેનું મત કહી તેનું નિરસન કરે છે—'કેટલાક પ્રસપ્ત કરે છે કે' હતાં. 'નિત્ય ને નૈમિત્તિક ક્રમો'—એમ 'કર્મનિમિત્ત ભર, 'ઉપાત્ત કર્મો, 'વિશોધનુ બાદથી, પ્રકૃષ્ઠ થશે અને અન્ય કઈ ઉત્પન્ન કરવાના નિમિત્તનું. દષ્ટિ સ્થાપનું. વર્તન થવાથી, પ્રશાન્ત થયે પછી પુનઃ ઉત્પન્ન થશે નથી; એ પ્રમાણે કર્મનિમિત્ત બંધ ઉત્પાત્ત કર્મોનો, ઉપભોગથી પ્રકૃષ્ઠ થશે, પ્રશાન્ત થાય છે; અને બંધના દેહુ અન્ય કર્મોના અનુદાનથી, કારણને ભાવે કાર્ય અનુપપન્ન છે તેથી, બંધને અજ્ઞાને ભોક્ષ સ્વસ્થાસિદ્ધ છે, આરોગ્યની પેઠે. ઉપાત્ત દુરિતનો નાશ કરવા માટે નિત્ય ને નૈમિત્તિક કર્મોના અનુદાનથી દુરિતનિમિત્ત પ્રત્યવાય થશે નથી; અને પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન ન થાય એટલે સ્વસ્થ સ્વાનુદાનથી દુરિત નિવિદ્ધ આચરશે નહીં. તે મતનું નિરસન કરે છે—'તે ખોટું છે; પ્રમાણ નથી તેથી' હતાં. જાને વિષે—આનો આચાર ભોક્ષનો દેહુ છે એને વિષે—પ્રમાણ નથી એવો ભાવ છે. ભોક્ષને વિષે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે તે મુમુક્ષુને આત્મજાનનેજ ઉપદેશ કરે છે, આચારનો ઉપદેશ કરવું નથી. તર્કજ પ્રમાણ છે તેને માટે કહે છે—'એમ તર્ક કરવો પણ શક્ય નથી' હતાં. પણ તારો પત્ત એ

૧ ક્રમે ત્રણ પ્રાપ્તિ છે—સંચિત, વિષયાદિ, ને પ્રારબ્ધ તેમાં અવિરોધનું આરબા ક્રમે તે સંચિત, વર્તમાન દેહી નિર્વેર્ય તે વિષયાદિ. ને વર્તમાન દેહનું આરબા તે પ્રારબ્ધ. ૨ ક્રમી ઉત્પન્ન થયેલ ૩ થયેલા ૪ મુખ્ય અર્થો છે

સંભવે છે. વિરુદ્ધ ફળવાળાં તે કર્મોનો એકી વખત ઉપભોગ સંભવતો નથી તેથી, કેટલાંક જેમને અવસર મળે છે તે આ જન્મ નિર્મિત કરે છે; કેટલાંક તો દશ, ઠાળ, ને નિમિત્તની પ્રતીક્ષા કરતાં રહે છે, તેથી તે અવશિષ્ટ કર્મોને સાંપ્રત ઉપભોગથી કાય પમાડવાનો સંભવ ન હોવાથી, જેનું ચરિત વર્ણવ્યા પ્રમાણે છે તેને પણ વર્તમાન દહનો પાત થયે અન્ય દહના નિમિત્તનો અભાવ નક્કી કરવો શક્ય નથી. શેષ કર્મનો સદ્ભાવ તો 'તત્ત્વ રૂપ રમણીયચરણાઃ' [છાન્દોગ ૫.૨૦.૭] (તેટલા મોં જેઓ અદ્વિતીય આચરણવાળા છે), 'તત્ત્વ રોપેણ' (પછી શેષથી) ઇત્યાદિ મુનિ ને સ્મૃતિઓથી સિદ્ધ થયો છે. પણ અત્ર શંકા છે કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો તેનાં 'ક્ષેપક થશે એમ. તે યુક્ત નથી; કેમકે વિરોધ નથી; કારણ કે વિરોધ હોય તો 'ક્ષેપક્ષેપકભાવ થાય છે અને અન્ય જન્મમાં સંચિત કરેલાં મુકૂતોને નિત્ય ને નૈમિત્તિક સાથે વિરોધ નથી; યંનેમાં શુદ્ધિરૂપત્વ સમાન છે. 'દુરિતો તો અશુદ્ધિરૂપ છે તેથી વિરોધ હોય તો ક્ષેપણ થાય; પણ તેટલાથી અન્ય દહના નિમિત્તનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી; કેમકે મુકૂત એ નિમિત્ત થાય એવી ઉપપત્તિ છે, અને દુરિતરૂપ પણ અસેવનો નાશ થયો છે એમ જાણવામાં નથી. તેમજ નિત્ય ને નૈમિત્તિકના અનુદાનથી પ્રત્યવાયની અનુત્પત્તિમાત્ર થાય છે, અન્ય ફળની ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ કંઈ પ્રમાણ નથી; કેમકે કર્મોના આચાર થયે તેની પછી અન્ય ફળ પણ ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવ છે. તેથીજ રીતે આપસ્તમ્બની પણ સ્મૃતિ છે. તે આ પ્રમાણે—'માઘે કલ્યાણે નિર્મિતે છાયાગન્ધાવનૂપદ્યોતે યં ધર્મ વર્માણમયો અનુપદ્યન્તે' (આમ્રવૃક્ષ ફળને માટે નિર્મિત કરાય એટલે છાયા ને ગન્ધ તેની પછી ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રમાણે ધર્મ આચરાય તેની પાછળ અર્થો ઉત્પન્ન થાય છે) એમ. વળી સમ્યક્દર્શન થયા વિના જન્મ ને પ્રાયણની વચ્ચે સર્વ પ્રકારે કામ્ય ને પ્રતિષિદ્ધ કર્મો વર્જવાની કેહાં પણ પ્રતિજ્ઞા લેવી શક્ય નથી; કેમકે

તર્કમાત્ર છે કે એક જન્મમાં અનેક વિરુદ્ધ ફળવાળાં કર્મોનો લોગ અયુક્ત છે તેથી અવશિષ્ટ કર્મ છે તે જન્માન્તરનું નિમિત્ત છે—એવી અપેક્ષા કરીને એ તર્કમાત્ર નથી, એને માટે પ્રમત્ત છે ને કહે છે—'શેષ કર્મનો સદ્ભાવ તો' ઇત્યાદિ. અનારંભફળ-જેનાં ફળ ઉત્પન્ન થયાં નથી એવાં-પણ પુણ્ય ને પાપ કર્મોનો નિત્યાદિના અનુદાનથી ક્ષય થશે એટલે અન્ય જન્મ નહિ થાય એમ યક્ષા કરે છે—'પણ અત્ર શંકા છે કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો' ઇત્યાદિ. પુણ્યથી પુણ્યનો નાશ થતો નથી, એની વચ્ચે અવિરોધ છે તેથી, અન્યથા અનિપ્રમત્ત થાય. પાપને પણ સર્વ રીતે પુણ્યથીજ નાશ થાય એને માટે પ્રમાણ નથી, એ રીતે સંચિત પુણ્ય ને પાપથી અન્ય જન્મ દુષ્કાર છે એમ કહે છે—'તે યુક્ત નથી; કેમકે વિરોધ નથી' ઇત્યાદિ. કિંવમાણ નિત્યાદિ કર્મથી પણ જન્મ થશે; કેમકે 'કર્મણા વિમુક્તોઃ' એમ અવિરોધ મુનિ છે, સ્મૃતિથી પણ એમ છે એમ કહે છે—'તેમજ નિત્ય ને નૈમિત્તિકના અનુદાનથી' ઇત્યાદિ. પ્રત્યવાયને ફર કરવા માટે નિત્યાદિ કર્મોનો આચાર કરે. પછી ફળનાર ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે દુષ્ટાન્ત કહે છે—'માઘે કલ્યાણે નિર્મિતે'

મુનિપુત્રોનો પણ મૂઠમ અપરાધ જોવામાં આવે છે. પણ એ સંશય કરવા યુક્ત છે, તોપણ નિમિત્તનો અભાવ દુર્લભ છે. તેમજ જ્ઞાનથી ગમ્ય અજ્ઞાતમત્વ ન સ્વીકારાય તો કર્તૃત્વ ને બોક્તૃત્વ બેનો સ્વભાવ છે એવો આત્મા કેવલ્યની આ-કાંક્ષા કરે એ પણ શક્ય નથી; કેમકે અગ્નિની ઉષ્ણતાની ધેડે સ્વભાવનો પરિહાર હવે શક્ય નથી. અત્ર સંક્રાંત છે—કર્તૃત્વબોક્તૃત્વકાર્ય અનર્થ છે. તેની શક્તિ અનર્થ નથી, તેથી શક્તિની અવસ્થિતિ હોય તોપણ કાર્યના પરિહારથી મોક્ષ ઉપ-પન્ન થશે. એ યુક્ત નથી; કેમકે શક્તિ હોય તો કાર્યનો પ્રસવ દુર્નિવાર છે. વળી એમ મંત્રા થાય—કે કેવળ શક્તિ અન્ય નિમિત્તોની અધિક્ષા કર્યા વગર કાર્ય ઉપપન્ન કરતી નથી. તેથી તે એકલી હોય તોપણ અપરાધ કરતી નથી. તે પણ યુક્ત નથી; કેમકે નિમિત્તો પણ શક્તિરૂપ સંત્રન્યે નિત્ય સંત્રદ છે તેટલા માટે. આત્માનો સ્વભાવ કર્તૃત્વ ને બોક્તૃત્વ હોવાથી વિષામમ્ય અજ્ઞાતમત્વ ન હોય તો કોઈ પણ પ્રકારે મોક્ષ પ્રતિ આશા ન થાય. મુનિ પણ—‘નાન્દ્યઃ પન્થા વિષતેડ્યનાથ’ [ચૈત્યો ૩૮] (આત્મ-જ્ઞાનથી અન્ય માર્ગ પરમપદપ્રાપ્તિ માટે નથી) એમ જ્ઞાનથી અન્ય મોક્ષમાર્ગને વારે છે. પણ છત્ર પર આત્માથી અનન્ય હોય તો સર્વ વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ આવે. કેમકે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પ્રકૃત થયાં નથી એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી; કારણ કે પ્રમાણની પૂર્વે સ્વપ્રત્યવહાર થાય છે તેમ તે ઉપપન્ન થશે; અને શાસ્ત્ર ‘યજ્ઞ હિ દૈતમિષ્ઠ મયતિ તદિતર હતરં પ્રવયતિ’ [બૃહ્દ ૨.૪.૧૪-૪.૧૫] (જે અવિષાદિપન વિશેષ આત્માને વિષે ભિન્ન બેનું—આત્માથી અન્ય વસ્તુ બેનું થાય છે ત્યાં અન્ય અન્યને લુએ છે) કલ્પાદિથી અપ્રભુદને વિષે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર કહીને ધુનઃ પ્રભુદને વિષે ‘યજ્ઞ સ્વસ્ત સર્વમાર્ગમામૂર્ત તત્ કેન કં પરયેત્’ [બૃહ્દ ૨.૪.૧૪-૪.૧૫] (પણ ક્યાં એને સર્વ આત્માજ થાય છે ત્યાં શા વડે શું લુએ) કલ્પાદિથી તેનો અભાવ દર્શાવે છે. તેટલા માટે પર અજ્ઞાના વેત્તાને મન્તાવ્ય આદિ વિજ્ઞાન બાધિન—અપ્રમાણ હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારે ગતિ ઉપપાદન કરવી શક્ય

હત્તાદિ. તોપણ કાંઈકે કમની સત્તાનો નિશ્ચય નથી તેથી કહે છે—‘પણ એ સંશય કરવા યુક્ત છે, તોપણ’ હત્તાદિ. રાજ વિના રોકપાને મોક્ષ્ય છે એમ નિશ્ચય નથી તેથી તારા પદ્ધતિમાં કનિ છે એવો ભાવ છે. વળી પ્રશ્નથી કિંમ છત્ર, બેનો કર્તૃત્વ આદિ સ્વભાવ છે, તેને મોક્ષની જાણ પણ યુક્ત નથી એમ કહે છે—‘તેમજ જ્ઞાનથી ગમ્ય અજ્ઞાતમત્વ’ હત્તાદિ. કર્તૃત્વવિરૂપ કાર્ય એ છત્રનો સ્વભાવ નથી, પણ તેની શક્તિ એ સ્વભાવ છે એવી શકા કરે છે—‘અત્ર સંક્રાંત છે—કર્તૃત્વબોક્તૃત્વકાર્ય’ હત્તાદિ. કાર્યની ઉપપત્તિ ન હોય તો, કાર્યથી ગમ્ય થતી શક્તિનું સત્ત્વ, અયુક્ત છે; એથી શક્તિનું સત્ત્વ હોય તારે તેના વિરુદ્ધ, કાર્યનો, અને અદૃષ્ટ, દેહ, કાચ આદિ નિમિત્તોનો આત્મા સાથે શક્તિકારા નિત્ય સંત્રન્ય થવાથી મોક્ષ નહિ થાય એમ પરિહાર કરે છે—‘એ યુક્ત નથી; કેમકે શક્તિ હોય તો’ હત્તાદિ. મોક્ષસિદ્ધિને માટે છત્ર પ્રશ્ન છે એમ જાણીકાર કરવામાં સંસાર અનુપપન્ન છે એમ અપસંકા કરી અજ્ઞાનથી ઉપપન્ન થાય છે એમ અનેક વાર કહ્યું છે તે સ્મરણ કરાવે છે—‘પણ છત્ર પર આત્માથી અનન્ય હોય તો’ હત્તાદિ. પ્રાસંગિક પરિહાર કરી પરમ પ્રકૃતનો ઉપસં-હાર કરે છે—‘તેટલા માટે પર અજ્ઞાના વેત્તાને’ હત્તાદિ. પણ પર વિષામાં પણ માત્રોતિ

નથી. પણ ત્યારે ગતિશ્રુતિ શા વિષે છે? કહીએ છીએ—સગુણવિદ્યા વિષે એ શ્રુતિ થશે; કેમકે કવચિત્ પંચાભિવિધાના પ્રકરણમાં ગતિ કહેવાય છે, કવચિત્ પંચેકવિધાના, ને કવચિત્ વૈશ્વાનરવિધાના. જ્યાં પણ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં ગતિ કહેવાય છે, જેમ ‘પ્રાણો વ્રહ્મ કં વ્રહ્મ સં વ્રહ્મ’ [છાન્દોગ્ય ૪.૧૦.૧૨] (પ્રાણ બ્રહ્મ છે; કં બ્રહ્મ છે, ખં બ્રહ્મ છે), ‘અથ યદિદમસિન્ વ્રહ્મપુરે દહરં પુષ્કરીકં વેદમ્’ [છાન્દોગ્ય ૮.૧૨.૧] (હવે આ બ્રહ્મપુરને-શરીરને વિષે જે અદ્ય પુષ્કરીક વેદમ છે) એને વિષે, ત્યાં પણ વામનીત્ય આદિ ને સત્યકામત્ય આદિ ગુણો વડે સગુણજ ઉપાસ્ય હોવાથી ગતિ સંભવે છે. કવચિત્ પણ પરબ્રહ્મ વિષે ગતિ શ્રવણ કરાવાતી નથી, જેમ ગતિનો પ્રતિવેધ કરાવાય છે તેમ—‘ન સસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ’ [બૃહદ્ ૬.૩.૬] (તેના પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી) એમ. ‘વ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્’ [તૈત્તિ ૨.૧.૧૨] (બ્રહ્મવેદતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે) ઇત્યાદિમાં તો, માત્ર ધાતુ ગત્યર્થક છે તોપણ વર્ણવેલી રીતે અન્ય દેશની પ્રાપ્તિનો અસંભવ હોવાથી અવિદ્યાથી અધ્યારોપિત નામરૂપના પ્રવિન્ન-યની અપેક્ષાએ સ્વરૂપપ્રાપ્તિનુંજ અભિધાન છે, ‘વ્રહ્મૈવ સન્ વ્રહ્માયેતિ’ [બૃહદ્ ૬.૩.૬] (બ્રહ્મજ હોઈ તે બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એની પેડે, એમ સમજવું. વળી પરને વિષે ગતિ છે એમ વ્યાખ્યાન કરાય તે પ્રરોચનને માટે કે અનુચિન્તનને માટે થાય. તેમાં બ્રહ્મવેદતાને પ્રરોચન તો ગતિની ઉક્તિથી કરાવું નથી; કેમકે પૌનાથી સંવેધ એવા ને સાક્ષાત્ વિદ્યાએ સમર્પણ સ્વાસ્થ્યથી તે સિદ્ધ થાય છે. તેમજ નિત્યસિદ્ધ નિઃશ્રેયસનું જેમાં નિવેદન છે એવા અને સાધ્ય જેનું કળ નથી એવા વિજ્ઞાનને ગતિના અનુચિન્તનમાં કંઈ પણ અપેક્ષા ઉપપન્ન થતી નથી. તેટલા માટે ગતિ એ અપર વિદ્યાને વિષે છે. તેમાં પર ને અપર બ્રહ્મના વિવેકના અનવધારણને લીધે અપર બ્રહ્મને વિષેની ગતિશ્રુતિઓ પર બ્રહ્મને વિષે આરોપાય છે. શું બ્રહ્મ છે, પર ને અપર એમ? સત્ય છે, બ્રહ્મ છે, ‘વતઃ સત્યકામ પરં ચાપરં ચ વ્રહ્મ યદોક્તા’ [મુન્દાક ૧.૨.૧] (હું સત્યકામ, જે ઓંકાર છે તે પર બ્રહ્મ ને અપર બ્રહ્મ છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં દેખાય છે તેથી. પણ પર બ્રહ્મ તે શું ને અપર બ્રહ્મ તે શું? કહીએ છીએ. જેમાં અવિદ્યાએ કરેલા નામરૂપ આદિ વિશેષના પ્રતિવેધ કરી મત્સ્યલ્પ આદિ શબ્દોથી બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરાય છે તે પર બ્રહ્મ છે. તેજ નામરૂપાદિ કોઈક વિશેષથી વિશિષ્ટ જ્યાં ઉપાસના માટે ઉપદેશ કરાય છે, ‘મનોમયઃ પ્રાણદાતૃરો માનરૂપઃ’ [છાન્દોગ્ય ૪.૧૦.૧૨] (મનઃપ્રાય, સિંગાત્મા જેનું શરીર છે, હીમિ જેનું ચૈત-

એ પદથી ગતિનું શ્રવણ ■ તેથી કહે છે—‘વ્રહ્મવિદામોતિ પરમ્’ ઇત્યાદિ. ગતિ એ વિશેષ છે માટે પણ તે પર બ્રહ્મને વિષે નથી એમ કહે છે—‘વળી પરને વિષે ગતિ છે’ ઇત્યાદિ. અનુચિન્તનપદ્યનું નિરાકરણ કરે છે—‘તેમજ નિત્યસિદ્ધ નિઃશ્રેયસનું જેમાં નિવેદન ■’ ઇત્યાદિ. ભારે કેટલાકોએ ગતિ પરને વિષે છે એમ કેમ કહ્યું છે એમ આશંકા કરી પ્રાપ્તિથી એમ કહ્યું છે એમ કહે છે—‘તેમાં પર ને અપર બ્રહ્મના વિવેકના’ ઇત્યાદિ. પ્રશ્નપૂર્વક પર ને અપર એ બ્રહ્મના વિવાદો કહીને અપર બ્રહ્મને વિષે ગતિ અર્થવાન છે એમ કહે છે—‘શું બ્રહ્મ છે, પર ને અપર’ ઇત્યાદિ. બાપી જી. છે તેની ગતિ-શી રીતે તેને

ન્યસક્તઃ ૧૫ ॥ એવો) કલ્યાણી રાજ્યો વડે, તે અપર બ્રહ્મ છે. પણ એમ બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે એમ પ્રતિપાદન કરનારી મુનિને બાધ આવશે. ના, અવિદ્યાએ કરેલા નામ ને રૂપના ઉપાધિથી તેનો પરિહાર થાય છે; અને તે અપર બ્રહ્મની ઉપાસનાનું, તેના મેનિપિમાં મુનિએ કહેલું. 'સ વદિ પિતૃલોકકામો મયતિ' [છાન્દોગો ૮.૨.૧] (તે બ્યારે પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે) કલ્યાણી, જગદૈશ્વર્ય૧૫. સંસારવિચય-કર્તા હતા છે; કેમકે અવિદ્યા નિવૃત્ત થઈ નથી; ને તે દરાવિશેષ સાથે સંબદ્ધ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિને માટે ગમન અવિરુદ્ધ છે. આત્મા સર્વગત છે તેપણ આકાશનું ઘસારિને વિષે ગમન પ્રસિદ્ધ છે તેમ આત્માનું જુદા આદિ ઉપાધિને વિષે ગમન પ્રસિદ્ધ છે એમ 'મહત્તાત્મિયાન્' [બ્રહ્મસુત્ર ૪.૩.૨૯] એમાં અમે કહ્યું છે. તેટલા માટે 'જાલે વાદતિ' [બ્રહ્મસુત્ર ૪.૩.૩૦] (એજ પદ્મ અવસ્થિત રહ્યો). 'પરં ક્રમિતિઃ' [બ્રહ્મસુત્ર ૪.૩.૩૧] એ તો પદ્માન્તરના પ્રતિપાદનમાત્રનું પ્રદર્શન પ્રમાણો વિશિષ્ટ કરવા માટે છે એમ સમજવું ॥ ૧૪ ॥

અપ્રતીકાલમ્બનાન્નયતીતિ વાદરાયણ ઉભયયાદ્દોષાત્ તત્કલુચ્ચારપ્તા
(અમાનવ પુરુષ) પ્રતીકત્વં આલંબન ન કરે તેવાઓને (બ્રહ્મલોકમાં)
લઈ લય છે એમ બાદરાયણ (માને છે), અને પ્રકારે થાય
છે એમ સ્વીકારવામાં દોષ નથી તેથી, અને તે કાર્યનું
ઉપાસન કરનાર (એનો હેતુ છે) ॥ ૧૫ ॥

કાર્ણવ્રજને વિષે ગતિ છે. પર બ્રહ્મને વિષે નથી એમ સિદ્ધ થયું. હવે આ સંકેદ છે કે વિહારને આલંબન કરનારા સર્વેને અવિશેષે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં લઈ લય છે કે કેટલાકનેજ? ત્યારે શું પ્રાપ્ત થાય છે? એ સર્વ પર બ્રહ્મથી અન્વયના—કાર્ણવ્રજના વિદ્વાનોને ગતિ છે એમ; કેમકે 'મનિષ્યમઃ સર્વાંભામ્' [બ્રહ્મસુત્ર ૩.૩.૩૧] એમાં અવિશેષે એ ગતિ અન્વ વિષાઓમાં પણ ઉનારેલી છે. એમ પ્રાપ્ત થયે નિરાકરણ કરે છે—'અપ્રતીકાલમ્બનાન્' (પ્રતીકત્વં આલંબન માટે કહે છે—'આત્મા સર્વગત છે તેપણ' કલ.કે ॥ ૧૪ ॥

એ પ્રમાણે મન્દમ્બનું નિરૂપણ કરીને મન્દમ્બે વિષે નિર્ધારણ કરે છે—'અપ્રતીકાલમ્બનાન્' કલ.કે. 'સ વદિતાન્ મહા ગમયતિ' (તેજ અમાનવ પુરુષ એમને બ્રહ્મ પદોચ્ચિત છે) એમ અવિદ્યેજ મુનિ છે નથી અને તત્કલુચ્ચારપ્તો—એ એની ઉપાસના કરે ॥ તે તે પ્રાપ્ત કરે છે એનો ન્યાય છે તેથી—સંકેદ કહે છે—'હવે આ સંકેદ ॥ કે' કલ.કે. અનિવર્ય અનિરૂપણમાં તત્કલુચ્ચારથી અન્વય સર્વ ઉપાસકોને માર્ગેને ઉપસંકાર કહે છે; હવે અપ્રતીકાલમ્બના ઉપાસકોનેજ માર્ગ છે, સર્વ વિહારના ઉપાસકોને નથી એમ ઉત્તરવાદાત્મક કહેવાથી પૂરે કહ્યું તેની સાથે વિશેષ કાચા તેટલા માટે ઉપસંકારને ઉત્તર માર્ગની સિદ્ધિ છે

ન કરે એવાઓને) એમ. પ્રતીકનું આર્સંબન કરે એવાઓને વર્ણને અન્ય સર્વ, વિકારોને આર્સંબન કરનારાઓને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે એમ બાદશાયણ આચાર્ય માને છે; કારણ કે એ પ્રમાણે બંને પ્રકારે થાય છે એમ સ્વીકારવામાં કેઈ રીત નથી; કેમકે પ્રતીકથી અન્ય ઉપાસનોમાં અનિયમની રીત ઉપપન્ન થાય છે. એ ઉભયધારાવાળા 'તત્કતુઃ' (તે કાર્ય બ્રહ્મનું ઉપાસન કરનાર) એને સમર્થક હેતુ સમજાવેા, ખરેખર, જે બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે તે બ્રહ્મનું ઐર્થિક પ્રાપ્તિ કરે એ લે 'તે યથા યથોપાસતે તદેવ મયન્તિ' (તેને જે જે પ્રકારે ઉપાસે છે તે તે તેઓ થાય છે) એવી મુતિ છે. પણ પ્રતીકોને વિષે બ્રહ્મની ઉપાસનાનો ભાવ નથી; કેમકે તે ઉપાસનામાં પ્રતીક પ્રધાન છે. પણ જે બ્રહ્મનો ઉપાસક નથી તે પણ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ છે એવી મુતિ છે, જેમ પંચામિવિદ્યામાં 'સ વનાન વ્રજ ગમયતિ' (તે અમાનવ પુરુષ એમને બ્રહ્મ લઈ જાય છે) છે એમ. ત્યાં એમ પ્રત્યક્ષવાદ ઉપસંબંધ થાય છે ત્યાં એમ થાયો; તેના અભાવમાં તો 'ઔત્સર્ગિક તત્કતુન્યાયથી બ્રહ્મના ઉપાસકોજ તે પ્રાપ્તિ કરે છે, અન્ય નહિ એમ સમજાય છે ॥ ૧૫ ॥

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

અને (શ્રુતિ) વિશેષ દર્શાવે છે ॥ ૧૬ ॥

નામાદિ પ્રતીકોપાસનોમાં પૂર્વ પૂર્વ ઉપાસનાથી ઉત્તરોત્તર ઉપાસનામાં વિશેષ ફગ દર્શાવે છે—'વાયનાગ્રો ગર્ગં યથાકામચારો મયન્તિ' [જાન્નાઃ ૭૧૫] (જે નામને બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસે છે તેને; નામનો જેટલો વિષય છે તેને વિશે પોતાની મરણ પ્રમાણે પ્રચાર થાય છે {રાજાને સ્વરાજ્યમાં થાય છે તેમ}), 'વાયનાગ્રો

એનું પૂર્વપશ્યતું ફગ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો ઉભયધારાવાળાસિદ્ધિ એ ફગ છે એવો વિવેક છે. 'મરિચમ્' એમ મૂલમાં પદચ્છેદ કરવાનો છે; વિશેષ નથી તેથી એવો અર્થ છે. 'મરિચમ્' એ મૂલમાં મરિચોનો અર્થ પ્રતીકોપાસકથી અન્ય છે એવો ભાવ છે. પ્રતીકના ઉપાસકોને એકે પિતૃયાજુ ને તૃતીય સ્થાનમાં અપ્રવેશ છે તેથી અદિરાદિ માને કરેલાનો તોપણ તેમનું વિષ્ણુપવનજ મન થાયો, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નથી; કેમકે તેઓ બ્રહ્મના ઉપાસક નથી જે એનું ખ્યાન કરે છે—ઉપાસે છે ને તે પ્રાપ્ત કરે છે એવો તત્કતુન્યાય મુતિમાં કહે છે. પ્રતીકોમાં નામાદિ ધ્યેય છે તેમાં બ્રહ્મ યુગ્મ છે તેથી બ્રહ્મની ઉપાસના નથી. એ ન્યાય પંચમિવિદ્યામાં અદલવાદથી—પ્રલયવચનથી ભાવ દટ છે એમ મૂલ ને ભાષ્યનો અર્થ ને પ્રતીકોપાસકોમાં 'મામ વ્રજ' દનાદિમાં બ્રહ્મ એ પ્રતીક પ્રતિ વિશેષજ્ઞ દેશથી પ્રતીક પ્રધાન છે એટલે તેના ઉપાસકોને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નથી. પંચામિન્યા ઉપાસકો તો અપ્રકોપસર તેમજ મુનિજનથી તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે એવો વિવેક છે ॥ ૧૬ ॥

જની પ્રતીકના તરતરથી ફગનું તારતમ્ય મુતિમાં કયું છે તેથી પ્રતીકોપાસકોને

૧૬૦૧ એ ૬૪૬૫૫ કરે તેલે પ્રાપ્ત કરે એ કાલંદે

માલો મૂવસી' [છાન્દોઃ ડાશર] (વાદ નામથી વધારે મોટી છે), 'વાયદાનો ગતં તથાસ્ય વયાગ્રામચારો મયતિ' [છાન્દોઃ ડાશર] (તે જે વાણીને બ્રહ્મ તરીકે ઓપાસે છે તેને) વાણીનો જેટલો વિષય છે તેને વિષે પાતાની મરજી પ્રમાણે પ્રચાર થાય છે). 'મનો વાય વાનો મૂયઃ' [છાન્દોઃ ડાશર] (મન વાણીથી મોટું છે) કત્યાદિથી. આ ક્ષત્રવિશેષ ઓપાસના પ્રતીકને અધીન હોવાથી ઓપપત્ર ધાય છે; બ્રહ્મને અધીન હોય તો તો બ્રહ્મ અવિશિષ્ટ હોવાથી ક્ષત્રવિશેષ શી રીતે ધાય? તેટલા માટે પ્રતીકને આલંબીને રહેલાં ઓપાસનાનું કૃત્ય અન્ય ઓપાસનાનાં કૃત્યની બરાબર નથી ॥ ૧૬ ॥

इति धीमच्छंकरमगजपूज्यपादकृतां शारीरकमीमांसाभाष्ये गुर्जरगिरा
भाष्यानुવાदे चतुર્थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૪. પાઠ ૩. સુત ૧૬. માં
ચતુર્થ અધ્યાયનો તૃતીય પાઠ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

આમિ કહી નથી એમ કહે છે—'વિદોયં ચ દર્શયતિ'. તેટલા માટે વચન ન હોય તો બ્રહ્મના ઓપાસને બ્રહ્મ જનારા છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૧૬ ॥

इति धीमच्छंकरमगजपूज्यपादकृतां शारीरकमीमांसाभाष्ये टीकाप्रव्यानां
गुर्जरगिरावतुવાदे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અધ્યાય ૪. પાઠ ૩. સુત ૧૬. માં
ચતુર્થ અધ્યાયનો તૃતીય પાઠ સમાપ્ત ॥ ૩ ॥

चतुर्थाध्याये—चतुर्थः पादः ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

તેવપ્રકાર આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને (તે આત્મમાત્રે કરીને
નિદ્રાનનો આધિર્ભાવ થાય છે), 'સ્યંન' એ શબ્દ છે તેથી ॥ ૧ ॥

નિદાનનો આપેલા થાય છે), સ્વેન

[illegible]

વિભાવના થાય. નેરજા મારે કેઈકે વિશેષથી અભિનિષ્પત્ત થાય છે એમ. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—દેવસ આત્મસ્વરૂપે અવિર્ભાવ પામે છે, અન્ય ખમે નહિ. માથી? ‘એન ક્વેનામિનિષ્પત્તે’ (પાનાને રૂપે અભિનિષ્પત્ત થાય છે) એમાં જ (પાનાને) શબ્દ છે તેથી; કેમકે અન્યથા ‘એન’ એ વિશેષત્વ અમંભાવિત થાય. પણ ‘આત્મીય’ એ અભિપ્રાયવાનો સ્વશબ્દ થયે. ના; તે કહેવા યોગ્ય નથી તેથી; કારણ કે જે કેઈ રૂપે અભિનિષ્પત્ત થાય છે તેજ આત્મીય છે એમ ઉપપત્ત થાય છે. તેથી એન એ વિશેષત્વ અનર્થક થયે; પણ ‘આત્મરૂપે’ એ અર્થવાળું થયે. દેવસ આત્મરૂપે અભિનિષ્પત્ત થયે, કેઈ અન્ય આત્મનુકે રૂપે નહિ એમ ॥ ૧ ॥

પણ સ્વરૂપનો અનપાય સરખો હોવાથી પૂર્વ અવસ્થાઓમાં ને આ અવસ્થામાં શા વિશેષ છે? તેથી કહે છે—

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

(સંસારના સર્વ અનર્થસમૂહથી) મુક્ત થયેલો (રહે છે);

પ્રતિજ્ઞાન છે તેથી ॥ ૨ ॥

જે અહિં અભિનિષ્પત્ત થાય છે એમ કહ્યો છે તે સર્વ અન્યથી વિનિર્મુક્ત થયેલો મુક્ત આત્મા વડે અવસ્થિત થાય છે. પૂર્વ તો ‘મયો મયતિ’ [છાન્દોગ ટાપ્પા] (| સ્વપ્નાવસ્થામાં બ્રહ્મેન્દ્રિયનો વ્યાપાર નથી તેથી | તે અન્ય થાય છે), ‘અપિ મોદતીષ’ [છાન્દોગ ટાપ્પા] (| ભ્રમવસ્થા દુઃખયોગાદિ સ્વરૂપ છે મારે | ભલે રૂપે છે), ‘વિનાશનેવાર્ણાનો મયતિ’ [છાન્દોગ ટાપ્પા-૨] (ભલે વિનાશમાં હીન થાય છે) એમ ત્રણ અવસ્થાથી ક્ષુધિત થયેલા આત્મા વડે અવસ્થિત થાય છે એવો વિશેષ છે. પણ હવે એ મુક્ત થાય છે એમ શાથી સમજાય છે? પ્રતિજ્ઞાનથી એમ કહે છે; કેમકે ‘વતં સ્વયં તે મૂયોઽનુષ્ણાસ્વાસ્થામિ’ [છાન્દોગ ટાપ્પા-૨ ટાપ્પા-૨] (હું તને એજ આત્મા વિષે ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ) એમ ત્રણ અવસ્થાના રોપથી વિહીન આત્માનું વ્યાખ્યાન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરીને, ‘મશરીર્ત

‘એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ’ દલ.દિ. એકને ફગ તરીકે એ આત્મનુકલ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નિરસન કરવા મટે સ્વશબ્દ છે એમ મુક્ત છે; ‘સ્વીય’ એવા અર્થમાં અનર્થક અનુવાદ થ.વ એવો અર્થ છે ॥ ૧ ॥

અન્ય સૂત્ર હોય છે—‘પણ સ્વરૂપનો અનપાય’ દલ.દિ. બરડેન અવસ્થામાં અનપાત્ર અહિં દેહધર્મવાનો થાય છે, પુત્રાદિને વિષે ‘દુઃ’, ‘મઃ’ એવા અતિમાનથી અન્યની જે પરવશ થાય છે. સ્વપ્નામાં કોઈથી હજુલો લેવ તેમ, તેમજ પુત્રાદિનાસથી બહે સન કરે છે; પુત્રાદિના નાશના ફાલથી થસવાનવ રોડનાદિ અનુભવે છે; મુકુતિમાં લે વિ-

વાય સન્તં ન પ્રિયામિયે સ્પૃશતઃ' [છાન્દો ૮૧૨૧૨] (ખરેખર, અશરીર થયતા તે આત્માને પ્રિય ને અપ્રિય સ્પર્શ કરતા નથી) એમ ઉપન્યાસ કરીને, 'સેન રૂ-
પેનામિનિષ્પચતે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ' [છાન્દો ૮૧૨૧૩] (આત્મરૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે-આવિર્ભાવ પામે છે. તે ઉત્તમ પુરુષ છે) એમ ઉપસંહાર કરે છે. તેમજ આખ્યાયિકાના ઉપક્રમમાં પણ 'ય આત્માડપહતપાપ્મા' [છાન્દો ૮૧૩૧૨] (એ આત્મા, પાપ જેવું હુણાણું છે એવો છે-પાપરહિત છે) ઇત્યાદિ મુક્ત આત્માને વિ-
ષેજ પ્રતિજ્ઞાન છે. વળી શોક્ષ કૃષ્ણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એને પણ બન્ધની નિવૃત્તિ માત્રની અપેક્ષા છે, અપૂર્વ ઉપજનન-વૃદ્ધની અપેક્ષા નથી. તેમજ 'અમિનિષ્પચતે' એ ઉત્પત્તિનો પર્યાયશબ્દ છે એમ જો કશું છે તેને પણ પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષા છે, જેમ રોગની નિવૃત્તિ થયે અરોગ અભિનિષ્પન્ન થાય છે તેમ. તેટલા માટે રોગ નથી ॥ ૨ ॥

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

(જ્યોતિ એ) આત્મા છે; પ્રકરણથી ॥ ૩ ॥

પણ 'પરં જ્યોતિરુપસંપદ' [છાન્દો ૮૧૨૧૩] (પર જ્યોતિનો-પર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને) એમ કાર્વવિષયકજ એ છે એમ શ્રુતિ કહે છે તો મુક્ત છે એમ કેમ કહે છે? કારણ કે જ્યોતિરાશબ્દ ભૌતિક જ્યોતિને વિષે રૂઢ છે; અને વિકાર-
વિષયમાંથી બહાર ન ગયેલા કોઈ મુક્ત થવા મુક્ત નથી; કેમકે વિકાર એ પ્રીતિ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે એમ. ના, એ દોષ નથી; કેમકે આહું જ્યોતિરાશબ્દથી આત્મા-
નુંજ આવેદન થાય છે, પ્રકરણથી. 'ય આત્માડપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ' [છાન્દો ૮૧૩૧૨] (જે આત્મા પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત છે) એમ પ્રકૃત પર આ-
ત્માને વિષે અકરમાત્ર ભૌતિક જ્યોતિનું મહણ કરવું શક્ય નથી; કેમકે એમ કરે-
વાથી પ્રકૃતની હાનિ ને અપ્રકૃતની પ્રાકૃત્યનો પ્રસંગ આવે. જ્યોતિરાશબ્દ તે

રોષનું અજ્ઞાન છે તેથી બધું વિનષ્ટ હોય એવો છે. આ પ્રમાણે બન્ધની દશમાં કુપિત આત્માએ રહે છે; શોક્ષમાં તો અખિન્ન દુઃખ નિરશિષ્ઠ થવાથી, સર્વતઃ પ્રલોભાન, પૂર્ણ આ-
નન્દ્યત્વાએ અર્વાચયત થાય છે એમ શોધા વિશેષ છે એવો અર્થ છે ॥ ૨ ॥

પણ 'જ્યોતિરુપસંપદ સેન રૂપેનામિનિષ્પચતે' એમ પોતાંપર્વે દર્શાવનાર શ્રુતિ છે તેથી સ્વરૂપનિર્ધારણથી જ્યોતિરુપસંપદા અન્ય છે, તેટલા માટે જ્યોતિને ભૌતિક જ્યોતિ કે-
વાથી પણ શોક્ષનો આવાત થતો નથી એ સંકાનું પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે કે એ 'જ્યો-
તિરુપસંપદ તન્ પરિત્યજેન્' (જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરી તેનો પરિત્યાગ કરવો) એવી શ્રુતિ છે તો એમ કાલ. તેનો (તન્ પરિત્યજેન્) અધ્યાકાર લેવાથી પણ તે પ્રાપ્તપાદન કરવું જ-
છે, ને તેનો અપરિત્યાગ હોય તો 'જ્યોતિરપિય સેન રૂપેજ'—જ્યોતિરૂપજ પોતાને રૂપે એ સમન્વય છે; અને જ્યોતિ એ જૂન હોવાથી વિકાર છે ને તે મરણપદ્મ છે એ પ્રસિદ્ધ છે માં-
અનુજિ છે એમ પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થયે તેનું નિરાકરણ કરે છે—લોકે જ્યોતિરાશબ્દનો મુખ્ય અ-

આત્માને વિષે પણ દેખાય છે—‘તદેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ’ [બૃહ્ ૦ ધાટા૧૬] (તેને દેવો જ્યોતિના-આદિત્યાદિના પણ જ્યોતિ { અવભાસક હોવાથી } તરીકે ઉપાસે છે) એમ. એને ‘જ્યોતિર્દર્શનાત્’ [બ્રહ્મસૂ ૧૩૧૭૦] એમાં પ્રપંચે સમજાવ્યું છે ॥ ૩ ॥

અવિભાગેન દૃષ્ટ્વાત્ ॥ ૪ ॥

(મુક્ત પરમાત્મા સાથે) અવિભાગેન નિરતિશયાન-દબ્ધહાત્મા-એન-અવસ્થિત છે, (શ્રુતિને વિષે) દેખાય છે તેથી ॥ ૪ ॥

જે પર જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વરૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે તે પર આત્માથી પૃથગ્ જ છે કે અવિભાગે રહે છે એવા વિચારમાં ‘સ તત્ર પવેતિ’ [છાન્દોગા૧૨૩] (તે ત્યાં-સ્વાત્માને વિષે પરિગમન કરે છે) એમાં ‘અધિકરણ ને ‘આધર્ત્તવ્યનો નિર્દેશ છે તેથી, ને ‘જ્યોતિષપસંપદ’ [છાન્દોગ ૮૧૨૩] (જ્યોતિ પ્રાપ્ત કરીને) એમાં કર્તા ને કર્મનો નિર્દેશ છે તેથી, પર આત્માથી ભેદજ છવનું અવસ્થાન છે એમ જેનો વિચાર છે તેને સમજાવે છે કે મુક્ત, પર આત્માથી અવિભાગજ રહે છે. શાથી? દેખાય ॥ તેથી; કેમકે ‘તત્ત્વમસિ’ [છાન્દોગ ૩૧૮૭] (તે તું છે), ‘મહં પ્રજ્ઞાસિ’ [બૃહ્ ૦ ૧૧૧૦] (હું પ્રજ્ઞા છું), ‘યત્ર નાન્યત્ પદયતિ’ [છાન્દોગ ૭૨૪૧] (જેમાં અન્ય જોતો નથી), ‘ન તુ તદ્ દ્વિતીયમસિ તતોઽપ્યગ્નિમકં યત્ પદયેત્’ [બૃહ્ ૦ ધાટા૨૩] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી-ને દ્વિતીયો અન્ય તરીકે વિભાજા એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસંખ્ય કરે) કત્યાદિ પ્રકારનાં વાક્યો અવિભાગેન પરમાત્માને દર્શાવે છે; અને દેશને અનુસરતું કૃષ્ણ ગુણ છે, તત્કુન્યાયથી, ‘વષોદકં શુદ્ધં શુદ્ધમાસિકં તાદૃગેષ મયતિ । યયં મુનેર્ધિજાનત આત્મા મયતિ માતમ’ [કો ૦ ધા૧૫] (જેમ શુદ્ધ ઉદક શુદ્ધ ઉદકને વિષ પ્રક્ષિપ્ત થયવું તેવુંજ-એકરસ થાય છે; એ પ્રમાણે હે ગૌતમ, વિજ્ઞાનવાળા મુનિનો આત્મા થાય છે) એ ને એવાં વાક્યો જેનું તાત્પર્ય મુક્તનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવાનું છે તે અવિભાગજ દર્શાવે છે. તેમજ નદી-

ભૌતિક છે; તોપણ પ્રકરણથી આત્માને વિષેજ તે જાહેર ગુણ છે; કેમકે પરં જ્યોતિઃ એમ જ્યોતિઃશબ્દ સાથે પરબ્રહ્મનો સ્મરણિત્વાદાર છે, ને પર જેને જોવા નથી તે દ્રશ્યને વિષેજ પ્રવૃત્ત છે; ને જ્યોતિ જે અપર છે તેને વિષે કોઈની અપેક્ષાએ પર છે એમ જોવા હોવાથી પરં જ્યોતિઃ એ વાક્યથી આત્માજ સમજાવે છે. પ્રકરણ તો કહ્યું છે. ‘સંપદ નિષ્પદને’ એમ જે કહ્યું છે તે ‘મુક્ત વ્યાપ્તય સાદિનિ’ (મુક્તને ઉપદાને તુલ્ય છે) એના જેવો પ્રયોગ છે; તેટલા માટે જ્યોતિરૂપસંપદ મુક્ત છે એમ જાહેર કહ્યું છે ॥ ૩ ॥

લોકે સ્વરૂપ દ્રશ્યો નિષ્પ નથી એમ ને ને પ્રલેપમાં ઉપપન્નિત્વક દર્શાવ્યું છે, તોપણ ‘સ તત્ર પવેતિ’ (તે તેમાં પરિગમન કરે છે) એમાં અધિકરણવ્યવસ્થાને અપરોક્ત છે તેના

મમુઃ આદિ દુષ્ટાન્તો યત્ (અવિભાગજ દર્શાવે છે). ભેદનો નિર્દેશ તો અભે-
દને વિષે ઉપચારથી કરાય છે—'સ મગવઃ કમિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ શ્વે મહિષ્તિ' [જા-
નંદોઃ ગરગાર] (તે ભગવત્, એવા લક્ષ્યવાળો ભૂમન-પ્રદ કોને વિષે પ્રતિષ્ઠિત
છે? પાનાના મદિમાને વિષે । એમ નારદને સનતકુમારે કહ્યું) એમ, અને 'પ્રા-
મ્પતિગમ્પતિઃ' [જાનંદોઃ ગરગાર] (આત્માને વિષે જેનું રમણ છે, આત્માને
વિષે જ જેની કીડા છે) કત્યાદિમાં દેખાય છે તેથી ॥ ૪ ॥

ब्राह्मेण जेमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

અવના રૂપથી (આત્મા આવિર્ભાવ પામે છે) એમ જીમિનિ (માને છે), ઉપન્યાસ આદિથી ॥ ૫ ॥

‘કોવ જંગલ’ [હાન્ડાડ ટાગર] (આત્મરૂપે { અવસ્થિત થાય છે }) એમ
અન્યમાનરૂપે આવીઆવ પામે છે, આગળનુંક અપર રૂપથી નહિ એમ મિત્ર પાં
કે. હવે તે તેના વિદેશ મનુષ્યાની ઇચ્છા થયે કહે છે કે એનું પાતાનું રૂપ આપ-
જાણનું રૂપ છે, જેમાં અપાદ્યપામત્વ પાપરહિતત્વ આદિ તે મત્યમંકરણ અને
કે, તેમજ મરણત્વ મરેદેનત્વ મનુ છે. તે પાતાને રૂપે આવીઆવ પામે છે એમ
કેવલિ આચાર્ય માને છે. શાથી? ઉપન્યાસ આદિથી તે પ્રમાણ મમત્વ છે તેથી;
કેવલે ‘ય યાત્રામણમનગામા’ [હાન્ડાડ ટાગર] (જે પાપરહિત છે) ઉપાદિશી તે
‘મનુષ્યાનઃ મનુસંકલ્પઃ’, [હાન્ડાડ ટાગર] (મત્યકામ, મત્યમંકરણ) ઉપન્યાસ ઉપ-
ન્યાસથી આત્મા એવા સ્વરૂપનો છે એમ આપ કહે છે. તેમજ ‘મ ત્વ ત્વોત્તમ
મત્વ જીવન મમતાનઃ’ [હાન્ડાડ ટાગર] (તે મંપ્રમાદ સ્વ તેમાં-પાતાના અ-
ત્મામાં પવિત્રમત્વ કહે છે. કચવિત્ અક્ષત્વ કન્ટો. કચવિત્ કીડા કરનો, કચવિત્
તેનો) એવંત્વ એવરૂપે આવીઆવ કહે છે, અને ‘ત્વ ત્વોત્તમ કામવાનો મર્ત્ય

[illegible]

[છાન્દોઃ ઉત્પન્ન] (મર્ચ લોકોમાં તેનો કામચાર છે) એ. 'સર્વજ્ઞઃ સર્વોચ્ચરઃ' (સર્વજ્ઞ, સર્વોચ્ચર) ક્રત્યાદિ વ્યપરશો એ પ્રમાણે ઉપપન્ન થયો એમ ॥ ૫ ॥

ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યોદુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપેણ (મુખ્યા આવિર્ભાવ પામે છે), તે તેનું સ્વરૂપ છે તેથી એમ ઔદુલોમિ માને છે ॥ ૬ ॥

લોકે અપદ્મપાર્શ્વન્ય આદિ ધર્મોના ખેદથીજ નિર્દેશ છે, તેપણ એ ધર્મો શબ્દના ચિકિત્સપદ્ધીજ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમકે તેમાં પાપાદિની નિવૃત્તિમાત્ર સમ-ભવ્ય છે. પણ ચૈતન્યજ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે એટલે તેજ સ્વરૂપે આવિર્ભાવ યુક્ત છે. તેજ દીને 'યથા વા શરેડ્યમાન્માડનનસોચ્ચારઃ કુચ્છઃ પ્રજાનવત્ત વપ્પ' [બુદ્ધો ધાપારશ] (એ પ્રમાણે, અરે એ આત્માને [એમ લવણપિંડને અંદર ને બહાર નથી—અંદર ને બહાર સમાનરસદિન છે, સર્વ લવણકરસજ-ખારો છે તેમ] અંદર નથી ને બહાર નથી, સર્વ જ્ઞાનેકરસજ છે) એ પ્રકારની મુનિ અનુદૃષ્ટીત થશે. લોકે સત્યકામત્વ આદિ વસ્તુસ્વરૂપેણ ધર્મ કહેવાય છે—સત્ય છે કામ એના એમ, તેપણ તેઓ ઉપાધિસંબન્ધને અધીન છે તેથી તેઓ ચૈતન્યની પેઠે સ્વરૂપ થાય એમ સંભવ નથી; કેમકે અનેક આકારવાળા સ્વરૂપનો પ્રતિષેધ છે; કારણ કે 'ન સ્થાનતોડપિ વસ્ત્વોમયલિદ્ધમ્' [બ્રહ્મસૂત્ર ૩૨૨૨] એમાં બ્રહ્મ અનેક આકારવાળું છે એનો પ્રતિષેધ ક્યાં છે. એટલાજ માટે જક્ષણ આદિ સંકીર્તનનો અભિપ્રાય પણ દુઃખાભાવમાત્ર કહેવાનો છે, ને તે સ્તુત્યર્થક છે, આમરતિ આદિની પેઠે; કેમકે રતિ, ક્રીડા, મિથુન આદિ નિમિત્તો મુખ્ય અર્થમાંજ આત્માને વિષે વર્ણવવાં શક્ય નથી; કારણ કે દ્વિતીય આત્માથી અન્ય એ તેનો વિષય છે. તેટલા માટે જેમાંથી અરોધ પ્રપંથ જતો રહ્યો ॥ એવા, પ્રસન્ન, જેનો વ્યપરદેશ કરી ન શકાય એવા બોધસ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે એમ ઔદુલોમિ આચાર્ય માને છે ॥ ૬ ॥

ચૈતિ. " 'સર્વજ્ઞઃ સર્વોચ્ચરઃ' ક્રત્યાદિ તો વ્યપરદેશ છે, ઉદ્દેશ નથી; કેમકે અદિ વિધિ નથી; તેમજ એ વિધિ પણ નથી; સિદ્ધી પેઠે નિર્દેશ છે તેથી એવો અર્થ છે ॥ ૫ ॥

અન્ય પૂર્વપક્ષ કહે છે—'ચિતિ તન્માત્રેણ'. સતત્વ આદિ ધર્મોના સતત્વને દૂષિત કરી અત્યન્ત અસત્વપક્ષ એ સૂત્ર વડે કહે છે. ચિતિ = ચૈતન્ય. 'શબ્દના ચિકિત્સપદ્ધીજ ઉત્પન્ન થાય છે' = શબ્દજાનથી જે ચિકિત્સ છે—અસત્ત્વલય છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અત્યન્ત અવિચ્છેદમાનરૂપ છે. અભાવધર્મો અસત્ માત્રો, આવધર્મો તો સત્-વિચ્છેદમાન છે એમ આસંગી કરી તેઓ પત્તુ ઔપારીક છે તેથી અવિચ્છેદમાન છે એમ કહે છે—'લોકે સત્યકામત્વ આદિ' 'ઉત્પાદિ. મુખ્યા ચિન્માત્-ચૈતન્યસ્વરૂપજ હોય તો જક્ષણ આદિ પ્રતિપાદન કરનારી મુનિનું જ, તેને માટે કહે છે—'એટલાજ માટે જક્ષણ આદિ સંકીર્તનનો' 'ઉત્પાદિ. 'એટલાજ માટે' = સર્વધર્મના નિષેધથીજ ॥ ૬ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

એમ પણ (પૂર્વોક્ત ઉપન્યાસ આદિથી) પૂર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપના (સર્વજ્ઞતા આદિના) ભાવથી અવિરોધ છે એમ બાદરાયણ (માને છે) ॥ ૭ ॥

એમ પણ—પારમાર્થિક ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપના સ્વીકારમાં પણ—વ્યવહારની અપેક્ષાએ ઉપન્યાસાદિથી સમભયતા પૂર્વે એટલે બ્રહ્મના એકધર્મસ્વરૂપનું પ્રત્યાખ્યાન નથી, તેથી અવિરોધ છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે ॥ ૭ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

સંકલ્પથીજ (એ વિદ્વાનને પિત્રાદિવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે)
તેની શ્રુતિ છે તેથી ॥ ૮ ॥

હાઈવિદ્યામાં શ્રુતિ છે—‘ સ યદિ પિતૃલોકકામો મયતિ સંકલ્પાદેવાય પિતૃ સમુત્પિષ્ઠન્તિ ’ [છન્દોઃ ટાકાર] (તે જો પિતૃલોકને વિષે કામનાવાળો થાય છે—પિતૃઓનેજ મુખહેતુ હોવાથી ભોગ્ય છે માટે લોક કહ્યા છે, પિતૃઓ સાથે સંબંધની તેને ઇચ્છા થાય—તો સંકલ્પથીજ એના પિતૃઓ હોઈ છે—આત્મસંબંધી થાય છે) ઇત્યાદિ. તેમાં સંસય થાય છે કે કેવલ સંકલ્પજ પિતૃ આદિના સમુત્પાનન હેતુ છે કે અન્ય નિમિત્ત સાથે સંકલ્પ હેતુ છે? તેમાં સંકલ્પથીજ પિતૃઓ હોઈ છે એમ શ્રુતિ છે તોપણ લોકની પેઠે અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા યુક્ત છે. જેમ લોકમાં આપણા ને બીજાના સંકલ્પથી અને ગમન આદિ હેતુઓથી પિતૃ આદિની

ધર્મોનું સત્ત્વ ને અસત્ત્વ અસત્ત્વ એ બે પૂર્વપક્ષ અયુક્ત છે; કેમકે અદ્વૈત કૃતિએ ને સર્વજ્ઞતા આદિ શ્રુતિ ને વ્યવહારને બાધ આવે છે; માટે તૃતીય પક્ષ એવાનું છે એમ સિદ્ધ કરે છે—‘ एवमपि ’ ઇત્યાદિ. ‘ વ્યવહારની અપેક્ષાએ ’—તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—તાત્ત્વિકાનન્દચૈતન્યમાત્ર આત્મા છે એ ખરી વાત છે; અપદ્ધતપામત્વ, સત્ત્વકામત્વ આદિ ભૌતિકાદિક હોવાથી અતાત્મિક છે, તોપણ બાવહારિક પ્રમાણે એ ધર્મો આપણા છે, માટે એ લોકસિદ્ધ છે, ને અસત્ત્વ અવિષ્ણમાન નથી કે જેથી તેના સગ્ગે ‘ રાતુનું સિર ’ એવી અવાસ્તવિક થાય એવો અર્થ છે ॥ ૭ ॥

એ પ્રમાણે પર વિદ્યાનું ફળ કશું; હવે અપરવિદ્યાના ફળને પ્રશ્ન કરે છે—‘ સંકલ્પાદેવ તુ તच्छ्रुते: ’. અપર અયોગના અર્થમાં દોષ કે અન્યયોગનો વ્યવચ્છેદ કરવાના અર્થમાં દોષ તેથી સંસય થાય છે. બ્રહ્મલોકમાં ગયલા ઉપાસકનો સંકલ્પ અન્ય યજ્ઞની અપેક્ષા રહી છે, ભોગસામગ્રીનો સંકલ્પ છે તેથી; આપણા ને બીજાના સંકલ્પની પેઠે. વળી અપરને વિરોધ નથી; કેમકે સામગ્રી આદિના અયોગનો વ્યવચ્છેદ કરે છે તેથી અર્થ સ્વચ્છ કર્યો એ એનું તાત્પર્ય છે; યજ્ઞનો અંગીકાર ન કરીએ ત્યારે તો ભોગપ્રાપ્તિ અસિદ્ધ થાય એવો પ્રશ્ન

સંપત્તિ' થાય છે, એ પ્રમાણે મુક્તને પણ થશે એટલે દુષ્ટથી વિપરીત કલ્પેતું નહિ થાય. 'સંકલ્પથીજ' એ તો સંકલ્પિત અર્થની સિદ્ધિ કરનારી અન્ય સાધનની મુલમ સામગ્રી રાજની હોય છે તેવીને અપેક્ષીને-ધારીને કહ્યું છે. વળી સંકલ્પ-માત્રથી જેમનું સમુત્થાન થયું છે એવા પિતૃ આદિ મનોરથના આવિર્ભાવની જેડે ચંચળ' હોવાથી પુષ્કળ ભોગ સમર્પવા શક્તિમાન નહિ થાય. એમ પ્રાપ્ત થયે અમે કહીએ છીએ—કેવલ સંકલ્પથીજ પિતૃ આદિનું સમુત્થાન છે. શાથી? તેની સ્મૃતિ છે તેથી. 'સદ્ગુણાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ', [છાન્દોગ તારા] (સંકલ્પથીજ એના પિતૃઓ હોંડે છે—આત્મસંજનથી થાય છે) એ સ્મૃતિને અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા હોય તો બાધ આવે. વળી અન્ય નિમિત્ત પણ જો સંકલ્પને અનુસરતું થાય તો તે ભલે થાય, પણ અન્ય પ્રયત્નથી સંપાદ્ય બીજા નિમિત્તની ઇચ્છા નથી; કેમકે તેની સંપત્તિ પહેલાં સંકલ્પ વાન્ય થવાનો પ્રસંગ આવે. તેમજ સ્મૃતિગમ્ય અર્થમાં 'શિ-કની જેડે' એમ સામાન્ય રીતે જે જોયું હોય તે સમર્થ થતું નથી. એમના સંકલ્પ-

અર્થ છે. આ પૂર્વપક્ષમાં લોકવૃત્તનું અનુચરણ એ રૂળ છે; સિદ્ધાન્તમાં તો વિદ્યાભળથી સં-કલ્પજ ભોગપ્રાપ્તિ કરે એવી સિદ્ધિ છે. જે ભોગસંકલ્પની પછી પણ ચલાતારસાધ્ય નિમિ-ત્તની અપેક્ષા હોય તો નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતા પહેલાં જે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો હોય તે સંકલ્પ વાન્ય થાય; કેમકે ભોગમાં વિવંજ થાય; માટે સત્ત્વસંકલ્પની સ્મૃતિને, અન્ય ચલાતાર અપેક્ષા નથી એમ કહે છે—'વળી અન્ય નિમિત્ત પણ જો' ઇત્યાદિ. પૂર્વપક્ષ ને સિદ્ધાન્તનો આશય આ પ્રમાણે છે. પૂર્વપક્ષ—અવધારમાં કઈ કામ કરવા ઇચ્છનારને ચલ કરવો પડે છે, ચલ કરતો મેદા કરે છે, ને મેદા કરનારો મનોરથ પ્રાપ્ત કરે છે એવો કામ ભોવામાં આવે છે. પણ ઇચ્છા કરે કે તરતજ ઇચ્છા કરનારને તે જે વસ્તુ ઇચ્છે છે તે ઉપરિચ્છ થતી નથી. તેથી લોકવૃત્તને અનુચરની સ્મૃતિથી પણ વિદ્યાને એવાજ કામની અનુમતિ થવી જોઈએ, સંકલ્પથીજ એમ જે અવધારણું છે તેનો એવો અર્થ છે કે લોકીને સામાન્ય રીતે વજા ચલો કરવા પડે છે તેને ભલે વિદ્યાના પ્રભવથી વિદ્યાને યોગ ચલ કરવા પડે છે. જે હવે ચલ છે તે ન થયો એવો છે. પણ અત્ર સંપ્ર છે કે મનોરથમાત્રમાં ઉપરિચ્છ થયેલી સ્ત્રી સ્ત્રી પુરુષોના ધાનુપ્રસવનો દેતુ થાય છે, તે પ્રમાણે પિતૃ આદિ પણ સંકલ્પમાત્રમાં ઉ-પરિચ્છિત થયેલા સ્વકાર્ય કરશે તેથી કહે છે—'સંકલ્પમાત્રથી જેમનું સમુત્થાન થયું છે એવા' ઇત્યાદિ. ખરેખર, કેટલાંક કાર્ય વસ્તુસ્વરૂપથી સાધ્ય હોય છે, જેમ ભગ્યપ્રાપ્ત, મહિ-માલા આદિ સ્ત્રીવસ્તુસાધ્ય ■ ને કેટલાંક કાર્ય જ્ઞાનસાધ્ય હોય છે, જેમ ધાનુપ્રસવ, 'શેમ-હવે' ઇત્યાદિ. તેમાં મનોરથમાત્રથી પિતૃ આદિ ઉપરિચ્છ થયે જ્ઞાનમાત્રસાધ્ય કાર્ય ભલે થાઓ, પણ પિતૃસાધ્ય કાર્યો-વસ્તુસ્વરૂપસાધ્ય કાર્યો થવાં મુશ્કેલ નથી, તેટલા માટે 'પુષ્કળ ભોગ સમર્પવા' એમ કહ્યું છે. આનો પૂર્વપક્ષ છે. સિદ્ધાન્ત—પિતૃ આદિનું સમુત્થાન સં-કલ્પથીજ થાય છે, સ્મૃતિ છે તેથી. અનુમાનથી કુનિનો ભાધ નથી; કેમકે કુનિજ અનુમાનનો ભાધ કરે છે; કેમકે કુનિ, જેને અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષા નથી એમ સ્વાર્થ સમજાયે છે તેનો અન્ય પ્રમાણથી ભાધ કરવો શક્ય નથી. અનુમાનજ યોગની ઉત્પત્તિ માટે પદ્યપર્યાય આદિની જેડે અન્ય પ્રમાણથી જેનો વિવેક ભારિત થયો નથી એવા અજ્ઞપિત્તવિવેચનની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી

અગ્રથીજ જ્યાંમુઘી પ્રયોજન હોય ત્યાંમુઘી સ્થૈર્ય ઉપપન્ન થાય છે; કેમકે પ્રાપ્ત કે સ્થેના સંકલ્પથી મુક્તનો સંકલ્પ વિલક્ષણ છે ॥ ૮ ॥

અત એવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૯ ॥

એથીજ—એનો સંકલ્પ સત્ય છે તેથીજ (વિદ્વાન્) જેનો અન્ય અધિપતિ નથી એવો છે ॥ ૯ ॥

એથીજ—અવન્ય સંકલ્પ છે તેથીજ—વિદ્વાન્ અનન્યાધિપતિ—જેનો અન્ય અધિપતિ નથી એવો—થાય છે એવો અર્થ છે, ખરેખર, પ્રાપ્ત પુરુષ પણ સંકલ્પ કરેનો, મનિ હોય તો, પાતાને અન્ય સ્વામી હોય એવી સ્થિતિનો સંકલ્પ કરેનો નથી. શુનિ પણ એ કરાવે છે—‘મથ ય દ્વાત્મામાનમનુવિષ્વ મજગ્મ્યેનાંશ્ચ સત્યાત્મા માંસેનાં શર્ષેનુ લોકેનુ કામચારો મયતિ’ [છાન્દોગ ટાસર] (તેમાં આ લોકમાં જેઓ આત્માને ઉપદેશ પ્રમાણે જાળીને જાય છે—આ રહુથી પ્રયાણ કરે છે, જે જેઓ એ સત્ય કામોને—સત્યસંકલ્પકારી જાળીને જાય છે તેમને સર્વ લોકોમાં માર્ગ માર થાય છે, [સાર્વભૌમ રાજાને આ લોકમાં થાય છે તેમ]) ॥ ૯ ॥

અભાવં વાદરિરાહ સ્ત્રેયમ્ ॥ ૧૦ ॥

(શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો) અભાવ, બાદરિ આચાર્ય કહે છે; કેમકે એ પ્રમાણે (અભાવને) આપ્તાય કહે છે ॥ ૧૦ ॥

‘સંકલ્પાદેવાણામિતિ સમુત્પન્નિ’ [છાન્દોગ ટાસર] (સંકલ્પથીજ એ પિતૃત્વા હોય છે) હત્યાર્થિ શુનિ છે તેથી સંકલ્પસાધનવાળું મન છે એમ સિદ્ધ થાય છે એથી સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા વિદ્વાનને શરીર ને ઇન્દ્રિયો કહે નહિ તે વિચાર થાય છે. તેમાં સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત કરેલા વિદ્વાનને શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ

જેનાથી વિરુદ્ધ શુનિ છે તેની સામગ્રીનું ખડન કરે છે તે મુનિથી તે જાપિત થાય છે. તે મટે વિદ્યાના પ્રશ્નથી વિદ્વાનોને સંકલ્પમાત્રથીજ પિતૃ આદિનું ઉપસ્થાન થાય છે એ કહે. તેથીજ રીતે અન્યતેનાઓ કહે છે—‘લોકપ્રભાવ વિના કોણ અપસ્ત્યની પોં સમુદ્ર છે તેની પોં દરકાર ન કરે ? તેટલા મટે સર્વ અનવય છે ॥ ૮ ॥

પરં ઇન્દ્રિયોન્ વિદ્વાનને સંકલ્પમાત્રથી જોતનિહિ જેવી રીતે થાય છે તેને રીતે છે—‘મથ જ્ઞાન કામચારો મયતિઃ’ ઇન્દ્રિયવર્ગજ વિદ્વાનને રીતે જાણિતું થાય છે એટલે સંવચન થતું નથી એટલે અવ છે ૧ ૬ ॥

જ્ઞાનથી રીતે જ્ઞાનના એવ સિદ્ધિપત્તુ ॥ તેથી અન્ય જોતને અવચ્છેદ મરતી ? તેને અવચ છે એવ ખરેખર કરે છે—‘મથ જ્ઞાન કામચારો મયતિઃ’ ૧૦. ૫૫. સત્ત્વિન સિદ્ધિ

એમ બાદરિ આચાર્ય માને છે. શાથી? કેમકે મુનિ આ પ્રમાણે છે—‘મનસૈતાન્
જામાન્ વદન્ રમતે’ [છાન્દોગ ૮૧૨૪૧] (મન વડે એ મનોરથોને ભેતો રમે છે),
‘ય યતે દ્રાક્ષલોકે’ [છાન્દોગ ૮૧૨૪૬] (બ્રહ્મલોકને વિશે જે એ સંકલ્પમાત્ર લક્ષ્ય
છે) એમ. જો મન, શરીર, ને ઇન્દ્રિયોથી વિદ્યાર કરે તો મનસા (મન વડે) એમ
વિશેષણ ન થાય. તેટલા માટે બ્રાહ્મમાં શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે ॥ ૧૦ ॥

ભાવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

જૈમિનિ (શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો) ભાવ (માને છે); શ્રુતિમાં
વિકલ્પ છે તેથી ॥ ૧૧ ॥

જૈમિનિ આચાર્ય તો મનની પેઠે શરીરનો ને ઇન્દ્રિયોનો ભાવ મુક્ત પ્રતિ
માને છે; કારણ કે ‘સ વક્ષ્યા મયતિ ત્રિષા મયતિ’ [છાન્દોગ ૭૨૨૩૨] (તે એક-
ધા થાય છે, ત્રિષા થાય છે) ઇત્યાદિથી અનેકધાભાવનો વિકલ્પ મુતિકારો કહે
છે; કેમકે શરીરના ભેદ વિના અનેકવિધ થતું ઘટતું નથી. ભેદે નિર્ગુણ ભૂમવિ-
દ્યામાં આ અનેકધાભાવનો વિકલ્પ પડાય છે તોપણ સચુજ્જવિદ્યામાં વિદ્યામાન ઐ-
શ્વર્યનું ભૂમવિદ્યાની સ્થિતિને માટે સંકીર્તન છે; તેથી સચુજ્જવિદ્યાના ક્ષણ તરીકે
ઉપસ્થિત થાય છે એમ ॥ ૧૧ ॥

કહે છે—

દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોક્તઃ ॥ ૧૨ ॥

એથી—બે પ્રકારનાં સિંગવાળી શ્રુતિ છે તેથી—દ્વાદશાહની પેઠે બાદ-
રાયણ ઉભય પ્રકારને સાધુ માને છે ॥ ૧૨ ॥

પણ બાદરાયણ આચાર્ય એથીજ એટલે ઉભય સિંગની શ્રુતિ દેખાય છે તેથી
ઉભય પ્રકારને સાધુ માને છે. બ્યારે સશરીરતાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે સશરીર
થાય છે, પણ બ્યારે અશરીરતાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે અશરીર થાય છે; કેમકે
શબ છે. તેમાં દેહાદિ નથીજ, ને સદા છેજ એમ ને પશ્ચે પૂર્વપક્ષ છે. કાચસેટ છત્તા
પ્રમાણે છે ને નથી એનો સિદ્ધાન્તપક્ષ સમજવાનો છે ॥ ૧૦ ॥

અન્ય પૂર્વપક્ષ કહે છે—‘ભાવં જૈમિનિ’ ॥ ૧૧ ॥

‘દ્વાદશાહની પેઠે’—‘આસીરન્’, ‘ઉપેયુઃ’ એ ને ચોદના ને જહુ વચ્ચે દેવ
એ સત્ત્વું લક્ષણ છે. ‘યજ્ઞતિ’ એ ચોદના ને જહુ વચ્ચેમાન દેવતાના નિવસને સ્થાન છે.
અહીનનું લક્ષણ છે. ‘ય યત્વં વિદ્વાંસઃ સત્ત્વમુપવન્તિ’ એમાં ‘ઉપવન્તિ’ એ સ્થાન
તે શ્રુતિ છે તેથી દ્વાદશાહ સત્ત્વ છે; કેમકે ‘આસીર’, ‘ઉપવન્તિ’ એ સ્થાન સત્ત્વ

તેનો સંકલ્પ સત્ય છે; ને સંકલ્પ વિચિત્ર છે દ્વાદશાહની પેડે, જેમ દ્વાદશાહ સત્ર ને અહીંન છે તેમ, ઉભય સિંગવાળી શ્રુતિ દેખાય છે તેથી એ પણ એ પ્રમાણે છે એમ ॥ ૧૨ ॥

તન્વભાવે સન્ધ્યવદુપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

(સેન્દ્રિય) શરીરને અભાવકાળે સ્વપ્નની પેડે (ભોગ છે) એ પ્રમાણે ઉપપત્તિ છે તેથી ॥ ૧૩ ॥

ન્યારે તનુનો—સેન્દ્રિય શરીરનો અભાવ છે ત્યારે જેમ સ્વપ્નની સ્થિતિમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, ને વિષયો અવિદ્યમાન છે તોપણ પિતૃ આદિ કામો ઉપસન્નિધિમાત્ર છે, એમ ભોક્ષમાં પણ છે; કેમકે એ પ્રમાણે એ ઉપપન્ન થાય ॥ ૧૩ ॥

ભાવે જાગ્રદત્ ॥ ૧૪ ॥

(શરીરના) ભાવમાં જાગ્રદવસ્થાની પેડે ॥ ૧૪ ॥

પણ શરીર હોય ત્યારે જાગ્રદવસ્થામાં વિદ્યમાનજ પિતૃ આદિના કામો હોય છે, એમ મુક્તને પણ ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૧૪ ॥

લક્ષણ છે. તેમજ ‘દ્વાદશાહેન પ્રજાકામં યાજયેત્’ એમ યજ્ઞતિની ઓહના દેખાય છે ને નિયત કર્તા સમભય ॥ તેથી દ્વિરાત્ર આદિની પેડે અહીંન પણ છે. જેમ દ્વાદશાહ ઘણા જ જમાન હોવાથી ને આસન ને ઉપાચનના ઉપદેશથી સત્ર છે, ને યજ્ઞતિ એ ઓહનાના ઈશન-થી ને નિયત કર્તાનો અવગમ છે તેથી દ્વિરાત્રની પેડે અહીંન છે; તેમ વિદ્વાન્નું સશરીરત્વ ને અશરીરત્વ દ્વિવિધવ્રતિથી સિદ્ધ ને વિચિત્ર સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતું અવિરુદ્ધ છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

શરીર ને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ ॥ તોપણ મનોભાવથી વિદ્વાન્ને સ્વપ્નની પેડે સૂક્ષ્મ ભોગ થયો. શાથી? ઉપપત્તિથી; ‘મનસૈતાન્ કામાન્ વચ્ચન્ રમતે’ [છાન્દોગ ૬.૧.૧૫] એ સુતિથી. જે સુષુપ્ત અવસ્થાની પેડે અભોગ હોય તો એ શ્રુતિ ઉપપન્ન થાય નહિ. ન્યારે શરીરરાહિલ હોય છે ત્યારે જેમ સ્વપ્નદશામાં વાસનાપરિણામરૂપ પિતૃ આદિ ભોગ્ય ॥ તેમ મુક્તને પણ વાસના પરિણામરૂપ પિતૃ આદિ ભોગ્ય છે ॥ ૧૪ ॥

દેહાદિ હોય તે કાળે જેમ જાગ્રદવસ્થાનો ભોગ સ્વપ્નભોગથી વિવક્ષ્ય હોય છે તેમ એવો અર્થ છે. સ્વૃષ્ટ શરીરનો પણ ભાવ-અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જેમ જાગ્રદવસ્થામાં ભોગ્ય ભોગ્ય હોય છે, એમ મુક્તને પણ પિતૃ આદિ કામો ભોગ્ય ॥ ૧૪ ॥

મદીપવદાવેશન્યાદિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

મદીપની પો (વિદ્યાનનો દેદામાં) પ્રવેશ છે; કેમકે (કુનિ)

દર્શાવે છે ॥ ૧૫ ॥

‘શાયં લેલિતિનિજગ્ગમનગા’ [બ્રહ્મુ- ૫૪૧૧] એમાં મુખ મગદીર છે એમ કહ્યું છે. તેમાં ત્રિપાભાવ આદિ અનેક મદીરની મુદિમાં શું આત્મરહિત મદીરો દાખલગની પો મર્જ્ય છે કે આપણા ને આપણા દેવો જીભનાં મદીરની પો આત્મરહિત મદીરો સર્જ્ય છે એને વિષે વિચાર થાય છે. તેમાં આત્મા ને ખનનો એકવિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી એક મદીર આપે તેમનો યોગ છે મારે અન્ય મદીરો નિરાત્મ છે એમ પ્રાપ્ત થયે પ્રચુનર આપે છે—‘મદીપવદાવેશ’ એમ. જેમ એક મદીર વિચાર પામવાની શક્તિના યોગથી અનેક મદીરભાવ પામે છે; એ પ્રમાણે વિદ્યાન એક દેવો એકવર્તના યોગથી અનેક ભાવ પ્રાપ્ત મદીર મદીરોમાં પ્રવેશ કરે છે. શાથી? કેમકે ‘સ વક્ષ્યા મયતિ ત્રિષા મયતિ વક્ષ્યા ત્વયા’ [છાન્દો- ૭૪૬૨] (ને એકધા થાય છે, ત્રિષા થાય છે, પંચધા, ને સત્ત-

૫૭ ‘સ વક્ષ્યા મયતિ ત્રિષા મયતિ’ [છાન્દો- ૭૪૬૨] એમ વિદ્યાપ્રકૃતિના વિવેચી વિદ્યાનને અનેક મદીર છે એમ કહ્યું છે ને સ્વયં છે. કેમકે ને નિરાત્મક મદીરોને વિષે કોય જયુજ છે એમ અકેપસત્તનિધી કહે છે—‘મદીપવદાવેશ’. જાડે પૂર્વપક્ષમાં એકજ દેદને વિષે કોય છે ને વિદ્યાનમાં સર્વ દેદને વિષે કોય છે એમ કહ્યુંમાં ભેદ છે. શું વિદ્યાનથી સર્જના મદીરો દાખલગની પો નિરાત્મક છે કે અમરો ને જગદા દેવો બીજનાં મદીરોની પો સાત્મક છે એમ સદેહ થયે નિરાત્મક છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. અનાદિ વિવેચીરને એકજ મદીરમાં જાવ-જનિત-વ છે તેથી નિર્નિત અનેક દેદોમાં કોયની જસિદ્ધિ થી એવું પૂર્વપક્ષનું કળ છે. વિદ્યાનમાં તો કોયસિદ્ધિ એ કળ છે એમ મદીર સુખનું આખ્યાન કરે છે—‘જેમ એક મદીર વિચાર પામવાની શક્તિના યોગથી’ ઉત્પાદિ. વિદ્યાનથી સર્જનાં અનેક મદીરોમાં વિદ્યાનને આપેલ-અજિભ્વજિ વિદ્યાસામર્થ્યથી ઉપપન્ન થાય છે, મદીપની પો. જેમ મદીર એક છે તોપણ અનેક વર્તીઓમાં પ્રવેશ કરે છે; તે પ્રમાણે વિદ્યાન અનેક અન્તાઃકલ્પદારા દેદોમાં પ્રવેશ કરે છે. ‘સ વક્ષ્યા મયતિ ત્રિષા વક્ષ્યા’ એ કુનિથી વિદ્યાનનેજ અનેકધામાવ કહ્યો છે. વિદ્યાન કઈ દેદ નથી કે વિન્માત્ર પણ નથી; પણ વિવેચીરના ઉપાધિવાનો આત્મા છે; ને તેને વિવેચીરના ભેદ વિદ્યા અનેકવ સભવનું નથી. તેટલા મારે કુનિના જગથી એકજ અનાદિ વિવેચીરનો અનેક દેદને વિષે પ્રવેશથી ભેદ છે એમ કહ્યુંવાનું છે. એકે મૂલમદીપનો અને અન્ય વર્તીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા મદીરોનો અલગ ભેદ છે; વિવેચીરને પણ દેદના ભેદથી ભેદ છે, સ્વતઃ ભેદ નથી; કેમકે સ્વતઃ વિવેચીરનો ભેદ એવ તો તે ઉપાધિવાના અવનો ભેદ થવાથી અનુસંધાન અનુપપન્ન થાય, ને આત્મનુક અનેક વિવેચીર સદિ થયે અસત્કાર્યવાદ પ્રસન્ન થાય—જ્યામ છે તોપણ મદીપત્વજ્ઞતિ એક છે મારે મદીર અજિભ્વને વિષે એકતાનો આરોપ કરી દુષ્ણતાદર્શનિતાની સમતા સમજવી. તેથી જેમ મદીર અનેક વર્તીઓને વિષે પ્રવેશ કરે છે; એ પ્રમાણે વિદ્યાદોરના જગથી વિદ્યાન-

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દારૂપન્થની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય જીવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ બે કહ્યું છે તે એ દાવ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જશે અને તે સર્જના એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અવિ-ધાતાપણું યોગશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એક પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિશ્ચ એર્થર્થ શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તદ્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્ ૦ ધારા૧૫] (તેટલા માટે શા વડે શું જાણે), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડ્યદ્વિમકં ચદ્વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્ ૦ ધારા૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસાધ્ય કરે), 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાડ્ઢેતો મયતિ' [બૃહ્ ૦ ધારા૩૨] (સલિ-લના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, એટલે છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અ-રૂપાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) સુપુમિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે સુપુમિ; કેમકે 'સ્વમપીતો મયતિ તસાદેનં સ્વપિતીત્વાય-સતે' [છાન્દોગ્યો ઘોટાર] (પાતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં હીન થાય છે, તેથી નું વિગતશરીર બાપી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે યુગપત્ પ્રવેશ ॥ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકધાત્વ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા ઘટતું નથી એમ કહે છે—'એ દારૂપ-ન્થની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સાત્ત્વ-કે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકદેહસ્થ છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકદેહસ્થ અનાદિ મનથી નિયમ્ય છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સંગ્રહિ કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિ-સમેકમનેકેષામ્' એમ બચવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાનથી નિર્માણચિત્તે નિર્માણદેહોમાં થાય છે, તેમનું નિવાસક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્તનું અનેક શ-રીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા'—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાનિપદિકથી ઉપમાનવાચક સંબંધથી આચારના અર્થમાં કિર્ણ થયો છે ને પછી પચાપચ

લોકિકો એને 'સ્વપિતિ' મુખ્ય છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કૈવલ્ય, 'બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ' [બૃહદ ધાષાદ] (બ્રહ્મજ હોઈ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. કવચિત્ મુપુસિની અપેક્ષાએ કહે છે ને કવચિત્ કૈવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમન્વય છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'પતેમ્યો મૃતેમ્યઃ સમુત્પાય તાન્યેવાનુચિનશ્ચતિ ન પ્રેલ્ય સંપ્રાપ્તીતિ' [બૃહદ રાષા૧૨] (એ ભૂતોમાંથી હોડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યજ્ઞસ્ય સર્વમાત્મૈવામૃત્' [બૃહદ ધાષા૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યજ્ઞ મુતો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વર્ગં પદયતિ' [બૃહદ ધાષા૧૯] (જેને વિષે મુતેસો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન જેતો નથી) ઇત્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુલ્લવિધાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે દાખ નથી ॥ ૧૬ ॥

થયે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્યપણુ દ્રશ્ય સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ કવચિત્ મુપુસિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કેન કમ્' ઇત્યાદિ, ને કવચિત્ મુખિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન મુપુસિ ને મુખિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુલ્લવિધાના ઉપાસકને શ્રેય કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિથ વિષય છે તેથી એમ કહે છે—''સ્વાધ્યય' એટલે મુપુસિ'' ઇત્યાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' ઇત્યાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જગથી તેના અધિકારને લીધે—મુપુસિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉત્પન્ન થયે—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરતાં મુતિવચનો મુપુસિ કે મુખિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ ખુલું છે, કે સ્વતઃ સમન્વય છે એવો અર્થ છે. આમાં 'પતેમ્યો મૃતેમ્યઃ સમુત્પાય' ઇત્યાદિ સમુત્પાયાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે ને 'યજ્ઞ મુતો ન કંચન કામં કામયતે' ઇત્યાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે એવો વિભાજ છે. સહા એવી છે કે વયોજ ઐશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિરેધ કરનાર એ મુતિઓ છે—'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન જ્ઞાતૃદિર્તીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. શેડાનું સમાધાન જેનું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુપુસિ કે મુખિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ ખુલું સમન્વય છે. મુપુસિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તતોડ્યન્યદ્ વિમલકં' છે, ને પરમમુખિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કેન' ઇત્યાદિ છે. તેટલા માટે સમુલ્લવેતાને સરીર અંગીકાર કરવામાં કંઈ જાપક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુપુસિ ને મુખિ બેમાંથી એકને અભિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી ઐશ્વર્યવચન સમુલ્લવિધા વિષે છે તેથી તેને વિષય નિમ્ન શ્રેવાથી વિશેષની સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' ઇત્યાદિ. સમુલ્લવિધાના ફળમાં મુખિસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ આશંકા કરી સંધ્યામાં એમ દિવાસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રત્યાસતિમાનથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે દાખ નથી' ॥ ૧૬ ॥

મા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દારૂપનની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય જીવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જ કહ્યું છે તે એ ઠાવ નથી. એક મનને અનુમરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જો અને તે સર્જના એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિ-જ્ઞાપનું યોગ્ય. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુખનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ એર્થર્થ શી રીતે રચીકાર્ય છે; કેમકે 'તત્ કલ કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બુદ્ધ ૪૩:૧૫] (તેટલા માટે શા વડે શું બન્યું), 'મ ત્ તદ્વિનીયમસ્મિ તતોડગ્યદ્વિમનં યદિજ્ઞાનીયાત્' [બુદ્ધ ૪૩:૩૦] ('પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસાધ્ય કરે), 'સન્નિલ્લ ય્વો દ્રષ્ટાદ્વિતો મયતિ' [બુદ્ધ ૪૩:૩૨] (સન્નિલ્લ એવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, અદ્વિત છે) એ પ્રકારની બુદ્ધિ વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થે છે, એથી દ્વિતર પડે છે—

स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુખ્યિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલું થયું છે ॥ ૧૧ ॥

અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે તો જ
'સ્વાધ્યય' એટલે મુખ્યમિ; કેમકે 'સ્વમણીનો મયલિ તણાવેને' સ્વપિનીત્યાય-
સને' [ધન્વેન્દ્ર ચંદ્ર] (પાપના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં સ્ત્રીન થાય છે, તેથી

સને' [અને ૧૦ ઘાટો.] (ધાનપા સદૃષ, પરમાય સત્વરે પાતા પાછા ફરે છે.)
 નુ કિયકારીર જ્યાથી સેવાથી તેનો અનેક દેવને વિશે કુચપાત્ર પ્રવેશ છે એવો સૂચનો કર્યો છે. પિદ્ધનું અનેકવચન કુનિ કરે છે તે અન્યથા વલગ નથી એમ કહે છે—'એ શરેવ
 ન્યની ઉપમા સ્વીકાર્યાથી' હવાદિ. વગી આથી પણ વિદ્યાનથી સાર્વજનિક સંસ્થા
 છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરપેક્ષ શરીરોની' હવાદિ. જો અનાદિ મન એકદેશ્ય છે
 તેને અનુસરનાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—આત્મા
 મન એકદેશ્ય અનાદિ મનથી નિવચ્ચ છે એવો સંભવ છે. એને વિશે ચોક્કસથી કહી
 કરે છે—'ચોક્કસપણે' હવાદિ. 'નિર્માણવિનાશ્યક્ષિત્તામાત્રાન્ પ્રવૃત્તિભેદે પ્રગોષ્ઠકે વિ
 જ્ઞાનેષ્વનેષ્વનામ્' એમ અવગત્ પામવિનું સૂચ છે. ચોક્કસ અનિમાનમાત્રાની નિર્મલવિન
 નિર્મલવિદેશમાં થાય છે, તેમનું નિવચ્ચ અનાદિ વિન છે એવો અર્થ છે ૫૧ ॥

[illegible]

હાકિંકા એને 'સ્વચિન્તિ' મુખ્ય છે-એમ કહે ॥) એવી મુનિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'પ્રત્યેય સત્ પ્રાપ્ત્યેતિ' [બૃહદ્ ૭ ધાષા ૬] (બ્રહ્મજ દોડ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુનિથી. ને એમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અ-ભાવરૂપ મુનિનું વચન છે. ક્વચિત્ મુખ્યમિની અપેક્ષાએ કહે છે ને ક્વચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમભવ છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'યતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્વેવાનુ વિગદયતિ ન પ્રત્ય લેક્ષ્યાડતીતિ' [બૃહદ્ ૭ ધાષા ૧૨] (એ બેતામાંથી ઊડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત રવસ્ય સર્વમાર્મવામ્' [બૃહદ્ ૭ ધાષા ૧૫] (પણ બેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત સુતો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદયતિ' [બૃહદ્ ૭ ધાષા ૧૯] (એને વિષે મુનેસા કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન ભેતો નથી) કલ્યાણિ મુનિઓ છે તેથી. પણ બેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય ॥ તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુલ્લવિધાનું પરિણમસ્થાન છે, તેટલા માટે કોણ નથી ॥ ૧૬ ॥

શ્વે ૨૫ થયું છે. એમ સમુદમાં પ્રશ્નિત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દશા પણ બ્રહ્મ સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ ક્વચિત્ મુખ્યમિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કૈન કમ્' કલાદિ, ને ક્વચિત્ મુખ્યમિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખ્યમિ ને મુખ્યિ ભેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુલ્લવિધાના ઉપાસકને કોમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો નિત વિષય છે તેથી એમ કહે છે—'સ્વાધ્યય' એટલે મુખ્યમિ' કલાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' કલાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જગથી તેના અધિકારને લીધે—મુખ્યમિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉજા વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરનાં મુતિવચનો મુખ્યમિ કે મુખ્યિ ભેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ ખુલું છે, કે સ્વતઃ સમભવ છે એવો અર્થ છે. આમાં 'યતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય' કલાદિ સમુત્પાદનાદિ વાક્ય મુખ્યિ વિષે છે ને 'યત્ત સુતો ન કંચન કામં કામયતે' કલાદિ વાક્ય મુખ્યિ વિષે છે એવો વિભાજ છે. ત્યાં એવી છે કે ધર્મોજા એશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિવેધ કરનાર જે મુનિઓ છે—'તત્ કૈન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ તદ્ દ્વિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંજ્ઞાનું સમાધાન એનું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુખ્યમિ કે મુખ્યિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ જુગ સમભવ છે. મુખ્યમિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્તોડ્યન્વદ્ વિમત્કં' છે, ને પરમમુખ્યમિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કૈન' કલાદિ છે. તેટલા માટે સમુલ્લવેતાને સરીર અંત્રીકાર કરવામાં કોઈ ભાષક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખ્યમિ ને મુખ્યિ ભેમાંથી એકને અભિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી એશ્વર્યવચન સમુલ્લવિધા વિષે છે તેથી તેનો વિષય નિત દેવાથી વિશેષની સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે—'પણ બેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' કલાદિ. સમુલ્લવિધાના રૂગમાં મુખ્યમિની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ આસંગા કરી સંખ્યામાં એમ દિવાસની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રત્યાસતિમાનથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે કોણ નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકભાવ દર્શાવે છે. એ હાર્યન્ત્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ બે કહ્યું છે તે એ હાય નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જશે અને તે સર્જતા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અપ્રિ-ક્રિયાપણું યોગશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુકાનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐશ્વર્ય શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે ‘તત્ કૈન કં વિજાનીયાત્’ [બૃહ્ ૭ ધારા ૧૫] (તેણા મટે શા વડે શું જાણે), ‘ન જ્ઞ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડન્યદ્વિમકં યદ્વિજાનીયાત્’ [બૃહ્ ૭ ધારા ૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપલબ્ધ કરે), ‘સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાડ્ઢૈતો મવતિ’ [બૃહ્ ૭ ધારા ૩૨] (સરિ-લના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, અદ્વૈત છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અ-કાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) સુપુષ્તિ ને મુક્તિ એમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

‘સ્વાપ્યય’ એટલે સુપુષ્તિ; કેમકે ‘સ્વમપીતો મવતિ તત્સાદેનં સ્વપીતીત્યાવ-સતે’ [છાન્દોગ ધારા ૧] (પીતાના સદ્રૂપ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં હીન થાય છે, તેથી

નું ક્ષિતશરીર વ્યાપી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે મુખપત્ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનું અનેકભાવ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા ઘટતું નથી એમ કહે છે—‘એ હાર્ય-ન્ત્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી’ ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્વતાં શરીરો સાત્મક છે એમ કહે છે—‘તેમજ નિરાત્મક શરીરોની’ ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકરૂઢરૂપ છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ-અનેક મન એકરૂઢરૂપ અનાદિ મનથી નિયમ્ય છે એનો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સમી-કહે છે—‘યોગશાસ્ત્રોમાં’ ઇત્યાદિ. ‘નિર્માણવિષ્ણુસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિ-સમેકમનેકેયામ્’ એમ જયવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનપ્રાપ્તિ નિર્મલુચિત નિર્મલુદોષમાં થાય છે, તેમનું નિશ્ચયક અનાદિ ચિત્ત છે એનો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—‘પણ મુકાનું અનેક શ-રીરોમાં’ ઇત્યાદિ. ‘સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા’—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિ-એ પ્રાણિપદિકથી ઉપમાનવાચક સજ્જથી આચારના અર્થમાં કિપ્ત થયો છે ને પછી પવાપ

હાકિડે એને 'સ્વપિતિ' મુખે છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'પ્રત્યેય શત્ત્વ પ્રાપ્ત્યેતિ' [બૃહદ ૪.૩.૬] (બ્રહ્મ જ દોષ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી, તે એમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અ-ભાવરૂપ મુનિર્નુ વચન છે. ક્વચિત્ સુષુપ્તિની અપેક્ષાએ કહે છે ને ક્વચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. કી રીતે સમજાય છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'પતેમ્યો મૃતેભ્યઃ સમુત્પાદય તાન્યેવાનુ વિનરયતિ ન પ્રેત્ય શંકાઽસ્તીતિ' [બૃહદ ૨.૩.૧૨] (એ બૃહોમાંથી ઊડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે: તેને વિષે અરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત્વમ્ શર્પમાર્મવામૂત્' [બૃહદ ૪.૩.૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત્વમ્ શુભો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન ક્વમં વરયતિ' [બૃહદ ૪.૩.૧૬] (જેને વિષે શુનેસો કોઈ મનોરથની કામના કર્તો નથી, કોઈ સ્વપ્ન જોતો નથી) કલ્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણુવાય છે તે સ્વાર્ગાદિની પેડે, અન્ય અવસ્થા છે ને સગુણવિધાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે કાય નથી ॥ ૧૬ ॥

ક્યે અપ ક્યું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્રિત જલ તેની સાથે એકત્રાય પામે છે: તેમ દ્રશ્યપણુ દ્રશ્ય સાથે એકત્રાય પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ ક્વચિત્ સુષુપ્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કેન કામ' હલાદિ, ને ક્વચિત્ મુજિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ તેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સગુણ-વિધાના ઉપાસકને જોમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી: તેનો તિલ વિષય છે તેથી એમ કહે છે—
 ॥ 'સ્વાધ્યય' એટલે મુષુપ્તિ ॥' હલાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' હલાદિ. મુતિમાંજ અ-ધિકારના જળથી તેના અધિકારને લીધે—મુષુપ્તિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉજ વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરતાં મુતિવચનો સુષુપ્તિ કે મુજિ તેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ ક્યું છે, કે સ્વતા: સમજાય છે એવો અર્થ છે. આમાં 'પતેમ્યો મૃતેભ્યઃ સમુત્પાદય' હલાદિ સમુ-ત્પાદનાદિ વાક્ય મુજિ વિષે છે ને 'યત્ત્વમ્ શુભો ન કંચન કામં કામયતે' હલાદિ વાક્ય મુજિ વિષે છે એવો વિમાન છે. તાજ એવી છે કે વધેજ ઐશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિષેધ કરનાર જે મુતિઓ છે—'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ તદ્વદ્વિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંજ્ઞાનું સમાધાન એવું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ સુષુપ્તિ કે મુજિને વિષે છે: કેમકે પ્રકરણથી એમ જુગુ સમજાય છે. સુષુપ્તિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તતોડમ્યદ્ વિમત્તં' છે, ને પરમમુજિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કેન' હલાદિ છે. તેટલા માટે સગુણવેત્તાને શરીર અંગીકાર કરવામાં કંઈ જાપક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ તે-માંથી એકને અભિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી ઐશ્વર્યવચન સગુણવિદ્યા વિષે છે તેથી તેને વિ-ષય તિલ દોષથી વિરોધની શકા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણુવાય છે' હલાદિ. સગુણવિધાના જગમાં મુજિશબ્દની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ આશંકા કરી સંધ્યામાં જેમ દિવાલબ્દની પ્રવૃત્તિ ॥ તેમ પ્રલાસતિમાવથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે કાય નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ સામ્ય એકનો અનેકભાવ દર્શાવે છે. એ હાર્યન્ત્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય જીવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ ઠાપ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જક અને તે સર્જ્યા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિષ્ઠાતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐત્થર્ય શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્દ ધાપાર્ષ] (તેણા મન શા વડે હું જાણું), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડ્યદ્વિમકં યદ્વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્દ ધાશંકર] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસન્ન કરે), 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાદ્વિતો મયતિ' [બૃહ્દ ધાશંકર] (સલિલના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, એટલે છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થાત્ છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) સુપ્રતિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે સુપ્રતિ; કેમકે 'સ્વમર્ષીતો મયતિ તત્સાદેનં સ્વપિતીત્યાવશતે' [છાન્દોગ શ્લોક] (પોતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં લીન થાય છે, તેથી

નું કિમશરીર બાપી હોવાથી તેનો અનેક રહેને વિષે યુગપત્ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિજ્ઞાનનું અનેકભાવ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા વદતું નથી એમ કહે છે—'એ હાર્યન્ત્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સામ્ય છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકરહેર્ય છે તેને અનુસરતાં, રહેાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ-અનેક મન એકરહેર્ય અનાદિ મનથી નિયમ્ય છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સંપ્રતિષ્ઠા કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોગકં વિષમેષ્મનેકેયામ્' એમ બચવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાત્રથી નિર્મળવિષ્ણુ સમેષ્મનેકેયામ્ થાય છે, તેમનું નિવામક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા'—સલિલની પડે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાણિપદિકથી ઉપમાનવાચક સજ્જથી આચારના અર્થમાં કિદ્દુ થયો છે ને પછી પવાવ

લૌકિકો એને 'સ્વપિતિ' મુખે છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'મલ્લૈવ સન્ પ્રણાપ્યેતિ' [બૃહ્દ ૭. ૩. ૧૬] (બ્રહ્મજ હોઈ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. કવચિત્ મુખુષિની અપેક્ષાએ કહે છે ને કવચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમભવ છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલ્લું છે. 'યતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્વેવાનુ પિનસ્યતિ ન પ્રેત્ય સંઘાડસ્ટીતિ' [બૃહ્દ ૭. ૩. ૧૨] (એ ભૂતામાંથી ઊડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ થામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યજ સ્વમ્ય સર્વમાત્મૈવામૃત્' [બૃહ્દ ૭. ૩. ૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યજ સુત્તો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદ્યતિ' [બૃહ્દ ૭. ૩. ૧૯] (જેને વિષે મુતેસો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન એતો નથી) ઇત્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐતર્ય વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગોદિની પેડે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુજ્જવિદ્યાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે કાય નથી ॥ ૧૬ ॥

થયે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિત જળ તેની સાથે એકતાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્ય પણ બ્રહ્મ સાથે એકતાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ કવચિત્ મુખુષિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કેન કમ્' ઇત્યાદિ, ને કવચિત્ મુખિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખુષિ ને મુખિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુજ્જવિદ્યાના ઉપાસકને ભ્રમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિત્ર વિષય છે તેથી એમ કહે છે—''સ્વાધ્યય' એટલે મુખુષિ'' ઇત્યાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' ઇત્યાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જળથી તેના અધિકારને લીધે—મુખુષિ ત્યાદિ પ્રકરણને લીધે ઉદ્ભવ થયે—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરનાં મુતિવચનો મુખુષિ કે મુખિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ ખુલ્લું છે, કે સ્વપ્ન: સમભવ છે એવો અર્થ છે. આમાં 'યતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય' ઇત્યાદિ સમુત્પાદ્યાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે ને 'યજ સુત્તો ન કંચન કામં કામયતે' ઇત્યાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે એવો વિભાગ છે. પણ એવી છે કે વ્યોજ્ય એથર્થ વિશેષજ્ઞાનનો નિરેષ કરનાર જે મુતિઓ છે—'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ સદ્વિર્તોપમત્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંકલ્પ સમાધાન એવું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુખુષિ કે મુખિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ મુખુ સમભવ છે. મુખુષિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્તોડમ્યદ્ વિમલં' છે, ને પરમમુખિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કેન' ઇત્યાદિ છે. તેટલા માટે સમુજ્જવેત્તને સરીર અંગીકાર કરવામાં કોઈ જાપક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખુષિ ને મુખિ બેમાંથી એકને અગ્રિયાએ છે એમ કહ્યા પછી એથર્થવચન સમુજ્જવિદ્યા વિષે છે તેથી તેને વિષય મિત્ર દેવાથી વિરોધની સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐતર્ય વર્ણવાય છે' ઇત્યાદિ. સમુજ્જવિદ્યાના જ્ઞાનમાં મુખિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થી રીને એમ જ્ઞાનના કરી સંખ્યામાં જેમ દિવ્યજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રત્યાસતિમાયથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે કાય નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકભાવ દર્શાવે છે. એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ ઠાપ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જશે અને તે સર્જ્યા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અવિષ્ટતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐર્થિક શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેન કં વિજાનીયાત્' [બૃહ્દ ૪.૫.૧૫] (તેટલા માટે શા વડે શું જાણે), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડન્યદ્વિમકં યદ્વિજાનીયાત્' [બૃહ્દ ૪.૫.૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસાધ્ય કરે), 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાદ્દેતો મયતિ' [બૃહ્દ ૪.૫.૩૨] (સચ્ચિદાના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, એટલે તે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અટકાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) સુપ્રસિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે સુપ્રસિ; કેમકે 'સ્વમપીતો મયતિ તસ્માદેનં સ્વપિતીત્યાજ્યમ્' [છાન્દોગ ૬.૮.૧] (પીતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં હીન થાય છે, તેથી

નું સ્વિગશરીર બધાથી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે મુખપત્ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકધાત્વ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા થઈતું નથી એમ કહે છે—'એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સાથે છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકદેહસ્થ છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકદેહસ્થ અનાદિ મનથી નિઃસ્થ છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સમીક્ષા કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિશ્વમેદમનેકેવામ્' એમ ભગવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાત્રથી નિર્મલચિત્ત નિર્મલોદ્દેહમાં થાય છે, તેમનું નિશ્ચયક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા'—સચ્ચિદની જેડે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાનિષદિકથી ઉપમાનવાચક સબ્દથી આચારના અર્થમાં ક્ષિપ્ત થયો છે ને પછી પવાપ

હોમિકા એને 'સ્વપિતિ' મુખે છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'પ્રત્યેય સત્ પ્રત્યાપ્યેતિ' [બૃહદ ઇશ્વાર] (બ્રહ્મજ હોઈ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે એમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. ક્વચિત્ સુષુપ્તિની અપેક્ષાએ કહે છે ને ક્વચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શ્રી રીને સમન્વય છે! કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'પતેમ્યો ભૂતેમ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુ પિતરપતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તીતિ' [બૃહદ રાધા૧૨] (એ ભૂતોમાંથી ઊડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે અરણ્ય પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત ત્વત્ત સર્વમામૈયામૃત્' [બૃહદ ઇશ્વાર૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત સુષો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદ્યતિ' [બૃહદ ઇશ્વાર૧૬] (જેને વિષે મુતેસો કોઈ અનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન જોતો નથી) ઇત્યાદિ મુનિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુલ્લવિધાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે દાખ નથી ॥ ૧૬ ॥

થયે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્ય પણ બ્રહ્મ સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ ક્વચિત્ સુષુપ્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કેન કામ' ઇત્યાદિ, ને ક્વચિત્ મુજિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ એમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુલ્લવિધાના ઉપાસકને જોમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો જિજ્ઞ વિષય છે તેથી એમ કહે છે—
"સ્વાધ્યય" એટલે મુષુપ્તિ" ઇત્યાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' ઇત્યાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના ભગથી તેના અધિકારને લીધે—મુષુપ્તિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉજ વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરતાં મુતિવચનો સુષુપ્તિ કે મુજિ એમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ જુગું છે, કે સ્વતઃ સમન્વય છે એવો અર્થ છે. આમાં 'પતેમ્યો ભૂતેમ્યઃ સમુત્થાય' ઇત્યાદિ સમુત્થાનાદિ વાક્ય મુજિ વિષે છે ને 'યત્ત સુષો ન કંચન કામં કામયતે' ઇત્યાદિ વાક્ય મુજિ વિષે છે એવો વિભાગ છે. તથા એવી છે કે વયોજ એશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિષેધ કરનાર જે મુતિઓ છે—'તત્ કેન કં વિજાનીયાત્', 'ન તુ તદ્વદિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંકાનું સમાધાન એનું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ સુષુપ્તિ કે મુજિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ જુગું સમન્વય છે. સુષુપ્તિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તતોડન્યદ્ વિમકં' છે, ને પરમમુજિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કેન' ઇત્યાદિ છે. તેટલા માટે સમુલ્લવેતાને શરીર અંગીકાર કરવામાં કંઈ ભાધક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ એમાંથી એકને અભિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી ઐશ્વર્યવચન સમુલ્લવિધા વિષે છે તેથી તેને વિષય જિજ્ઞ દોવાથી વિરોધની સંકા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' ઇત્યાદિ. સમુલ્લવિધાના જગમાં મુજિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ શ્રી રીને એમ આસંકા કરી સંધ્યામાં જેમ દિવાજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રત્યાસતિમાનથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે દાખ નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ બે કહ્યું છે તે એ કાય નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જશે અને તે સર્જકો એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિષ્ઠાતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્યતું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐર્થિક રી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેત કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્દ ૬.૫.૧૫] (તેટલા મન શા વડે મળે), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તતોડન્યદ્વિમકં યદ્વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્દ ૬.૫.૧૭] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભાજ્ય એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસાધ્ય કરે), 'સલિલ વકો દ્રષ્ટાડ્ઢૈતો મયતિ' [બૃહ્દ ૬.૫.૧૮] (સલિલના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, એટલે છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થકાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુખ્યત્વે ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે મુખ્યત્વે; કેમકે 'સ્વમયીતો મયતિ તસ્યાદેનં સ્વપિતીલાય-સતે' [છાન્દોગ ૬.૮.૧] (પોતાના સદૃષ્ટ, પરમાર્થ સામ્યરૂપમાં લીન થાય છે, તેથી

નું કિમશરીર વ્યાપી હોવાથી તેનો અનેક રહેને વિષે મુગ્ધત્વ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકલાવ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા ઘટતું નથી એમ કહે છે—'એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સામ્ય છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકરહેશ્ય છે તેને અનુસરતાં, રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકરહેશ્ય અનાદિ મનથી નિવચ્ચ છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સમજ કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રકૃતિમેદે પ્રયોજકં વિ-સમેકમતેકેવામ્' એમ ભગવત્ પતંગવિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનભાવથી નિર્માણચિત્ત નિર્માણરહેશ્યમાં થાય છે, તેમનું નિરાત્મક અનાદિ ચિત્ત જો એવો અર્થ ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્યતું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ વકો દ્રષ્ટા'—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાનિપદિકથી ઉપમાનવાચક શબ્દથી આધારના અર્થમાં કિર્ બધો છે ને પછી પચાવ

લૌકિકો એને 'સ્વપિતિ' મુખે છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કૈવલ્ય, 'પ્રત્યેય સત્ પ્રત્યાપ્યેતિ' [બૃહદ ૪.૪.૧૬] (અગ્રજ હોઈ અગ્રમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. કવચિત્ સુષુપ્તિની અપેક્ષાએ કહે ॥ ને કવચિત્ કૈવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમભવ છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'એતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્યેવાનુ પિનદયતિ ન પ્રેલ્ય સંજ્ઞાઽસ્તીતિ' [બૃહદ ૨.૪.૧૨] (એ ભૂતામાંથી લીડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત સ્વભ્ય સર્વમાત્રમૈવામૃત્' [બૃહદ ૪.૪.૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત સુમો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદયતિ' [બૃહદ ૪.૪.૧૬] (જેને વિષે મુતેકો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન બોતો નથી) કત્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય ॥ તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુદ્ભવિયાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે દાખ નથી ॥ ૧૬ ॥

થશે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્રિય જળ તેની સાથે એકત્રાય પામે છે; તેમ દશા પત્તુ પ્રક્રિય સાથે એકત્રાય પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ કવચિત્ સુષુપ્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કંઠં કમ્' ॥ ૧૬ ॥ ને કવચિત્ મુક્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું ॥ તેથી તે સમુદ્ભવિયાના ઉપાસકને ક્ષોભ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિત્ર વિષય છે તેથી એમ કહે છે—
"સ્વાખ્ય" એટલે સુષુપ્તિ ॥ ૧૬ ॥ 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' ॥ ૧૬ ॥ કુતિમાંજ અધિકારના જગથી તેના અધિકારને લીધે—સુષુપ્તિ ભાદિ પ્રકરણને લીધે ઉત્પન્ન થયે—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરનાં મુતિવચનો સુષુપ્તિ કે મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ કહ્યું છે, કે સ્વપ્ન: સમભવ છે એવો ભરે છે. બામાં 'એતેભ્યો મૂતેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય' ॥ ૧૬ ॥ કત્યાદિ સમુત્પાદ્યનાં વાક્ય મુક્તિ વિષે છે ને 'યત્ત સુમો ન કંચન કામં કામયતે' ॥ ૧૬ ॥ વાક્ય મુક્તિ વિષે છે એવો વિચાર છે. કહ્યા એવી છે કે થયેલા ઐશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિરેષ કરનાર જે મુતિઓ છે—'તત્ કંઠં કં વિજ્ઞાનીયાન્' ॥ ૧૬ ॥ ન તુ તદ્વિજ્ઞાનીયમતિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. કોણનું સમાધાન એવું ॥ કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ સુષુપ્તિ કે મુક્તિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ કહ્યું સમભવ છે. સુષુપ્તિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'મનોમ્યદ્ વિમળં' ॥ ૧૬ ॥ છે, ને પરમમુક્તિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કંઠં' ॥ ૧૬ ॥ કત્યાદિ છે. તેટલા માટે સમુદ્ભવેલાને સરીર સંકેતાર કરવામાં કંઈ બાધ નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકને અધિકારે છે એમ કહ્યા થઈ ઐશ્વર્યવચન સમુદ્ભવિયા વિષે છે તેથી તેને વિષય મિત્ર કોવાથી વિશેષની સજ્ઞા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' ॥ ૧૬ ॥ સમુદ્ભવિયાના કવચ મુક્તિવચનો પ્રક્રિય શી રીતે એમ જાણ્યા કરી કંબોમાં જેમ દિવસની પ્રક્રિય છે તેમ પ્રત્યક્ષતિમાંથી છે એમ કહ્યું કહે છે—'તેટલા માટે દાખ નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ બે કહ્યું છે તે એ દાવ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જશે અને તે સર્જયા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અવિ-હાતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુકાનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐત્થર્ય શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેન કં વિજાનીયાત્' [બૃહ્દ ઇપા ૧૫] (તેટલા માટે શા વડે શું જાણે), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તત્તોડન્યદ્વિમલં યદ્વિજાનીયાત્' [બૃહ્દ ઇપા ૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસંગ્રહ કરે), 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાડ્ઢેતો મવતિ' [બૃહ્દ ઇપા ૩૨] (સલિ-લના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, એટલે છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અ-રકાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) સુપ્રસિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલ્લું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે સુપ્રસિ; કેમકે 'સ્વમર્ષીતો મયતિ તસ્યાદેનં સ્વપિતીત્યાષ-સતે' [છાન્દોઃ શાંતર] (પોતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં લીન થાય છે, તેથી

નું ચિત્તશરીર બ્યાપી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે મુગ્ધપત્ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્યાનું અનેકધાત્વ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા થટતું નથી એમ કહે છે—'એ દારૂચ-ન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વળી આથી પણ વિદ્યાનથી સર્ગતાં શરીરો સાત્ત્વ-જન્ય છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકરૂદશ્ય છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકરૂદશ્ય અનાદિ મનથી નિયમ્ય છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સંજ્ઞા કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોગકં વિ-સમેદમનેકેવામ્' એમ જગત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનભાવથી નિર્માણચિત્ત નિર્માણરૂદેશમાં થાય છે, તેમનું નિયામક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં એવું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુકાનું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા'—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાનિષદિકથી ઉપમાનવાચક શબ્દથી આચારના અર્થમાં કિપ્ થયો છે ને પછી પવાપ

લૌકિકો એને 'સ્વપિતિ'—મુએ છે—એમ કહે છે) એવી મુતિ છે, 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'દ્રઘ્યેય સન્ દ્રઘાપ્યેતિ' [બૃહ્દ ૪૪૪૬] (બ્રહ્મજ હોઈ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષાને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. કવચિત્ મુપુસિની અપેક્ષાએ કહે છે ને કવચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. સી રીતે સમબલ છે? કારણ કે તેમાંજ—મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે—પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'એતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્વેવાતુ પિનરપતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તીતિ' [બૃહ્દ ૨૪૪૨] (એ ભૂતોમાંથી ભીડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે ખરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત ત્વલ્ય સર્વમાત્મૈયામૂલ' [બૃહ્દ ૪૪૪૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત સુતો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદ્યતિ' [બૃહ્દ ૪૪૪૧] (જેને વિષે મુતેલો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન ભેતો નથી) કહ્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગોદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સચુલુવિદ્યાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે કાય નથી ॥ ૧૬ ॥

થયે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિત જળ તેની સાથે એકતાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્યપણ પ્રજ્ઞ સાથે એકતાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ કવચિત્ મુપુસિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કેન કમ્' કહ્યાદિ, ને કવચિત્ મુખિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન મુપુસિ ને મુખિ નેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સચુલુવિદ્યાના ઉપાસકને ભ્રમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિત્ર વિષય છે તેથી એમ કહે છે—
 ॥ 'સ્વાધ્યય' એટલે મુપુસિ ॥ કહ્યાદિ. 'તેમાંજ—મુતિમાંજ' કહ્યાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જગથી તેના અધિકારને લીધે—મુપુસિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉપા વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરતાં મુતિવચનો મુપુસિ કે મુખિ નેમાંથી એકની અપેક્ષાએ ॥ એમ જુલું છે, કે સ્વતઃ સમબલ છે એવો અર્થ છે. આમાં 'એતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય' કહ્યાદિ સમુત્પાદ્યાદિ વાક્ય મુખિ વિને ॥ ને 'યત્ત સુતો ન કંચન કામં કામયતે' કહ્યાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે એવો વિસાગ છે. સજા એવી છે કે થયોજ એશ્વર્ય વિશેષજ્ઞાનનો નિરેધ કરનાર એ મુતિઓ છે—'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંકાનું સમાધાન એનું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુપુસિ કે મુખિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ જુલું સમબલ છે. મુપુસિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તતોડ્યવદ્ વિમલં' છે, ને પરમમુખિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કેન' કહ્યાદિ છે. તેટલા માટે સચુલુવેદ્યાને સરીર અંચીકાર કરવામાં કંઈ બાધક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુપુસિ ને મુખિ નેમાંથી એકને અગ્રિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી ઐશ્વર્યવચન સચુલુવિદ્યા વિષે છે તેથી તેને વિષય મિત્ર દેવાથી વિરોધની સજા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' કહ્યાદિ. સચુલુવિદ્યાના રૂપમાં મુખિસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ સી રીતે એમ અસંજા કરી સંધ્યામાં જેમ દિવસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રજ્ઞાસપિમાવથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે કાય નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકભાવ દર્શાવે છે. એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય જીવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ દાખ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જક અને તે સર્જ્યા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિષ્ઠાતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐર્થિક શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે ‘તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્’ [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૧૫] (તેટલા મારે શા વડે શું જાણું), ‘ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તતોડ્યવદ્વિમલકં યદ્વિજ્ઞાનીયાત્’ [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસંગ્રહ કરે), ‘સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાડ્ઢિતો મયતિ’ [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૩૨] (સલિલના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, અદ્વૈત છે) એ પ્રકારની કૃતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થાય છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુખ્યિ ને મુક્તિ એમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

‘સ્વાપ્યય’ એટલે મુખ્યિ; કેમકે ‘સ્વમયીતો મયતિ તસાદેનં સ્વપિતીત્થાવ’ સ્તોત્રે [છાન્દો ૦ દાદાર] (પોતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં સ્તીન થાય છે, તેથી

નું સ્વિત્તરીર બાપી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે યુગપત્ પ્રવેશ ॥ એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકભાવ શ્રુતિ કહે ॥ તે અન્યથા વટવું નથી એમ કહે છે—‘એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી’ ઇત્યાદિ. વળી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સાત્ત્વ છે એમ કહે છે—‘તેમજ નિરાત્મક શરીરોની’ ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકદેહસ્થ છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકદેહસ્થ અનાદિ મનથી નિઃસ્થ છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સચ્ચ કહે છે—‘યોગશાસ્ત્રોમાં’ ઇત્યાદિ. ‘નિર્માણવિજ્ઞાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિષ્ણુમનનેકેવામ્’ એમ ભગવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાત્રથી નિર્મલુચિતે નિર્મલુદેહમાં થાય છે, તેમનું નિશ્ચયક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંગ્રહ કહે છે—‘પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં’ ઇત્યાદિ. ‘સલિલ ઇકો દ્રષ્ટા’—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાણિકદેહથી ઉપમાનવાચક સંજ્ઞાથી આચારના અર્થમાં ક્ષિપ્ત થયો છે ને પછી પવાવ

હોદ્દિકો એને 'સ્વપિતિ' મુજબ છે એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કૈવલ્ય, 'મલ્લૈવ સત્ પ્રજાપ્યેતિ' [બૃહદ્ર ૪.૪.૬] (બ્રહ્મજ હોઈ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે) એ મુતિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવરૂપ મુતિનું વચન છે. કવચિત્ સુષુપ્તિની અપેક્ષાએ કહે છે ને કવચિત્ કૈવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમજાય છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'એતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદય તાન્યેવાનુ પિનત્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તીતિ' [બૃહદ્ર ૨.૪.૧૨] (એ બેમાંથી હોડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત ત્વલ્ય સર્વમાતમૈવામૃત્' [બૃહદ્ર ૪.૪.૧૫] (પણ બેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત સુત્તો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદ્યતિ' [બૃહદ્ર ૪.૪.૧૯] (બેને વિષે મુતેકો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન બોલતો નથી) કત્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ બેમાં એ ઐર્થર્થ વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગાદિની પેડે, અન્ય અવસ્થા છે ને સગુણવિદ્યાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે હોય નથી ॥ ૧૬ ॥

થશે રૂપ થયું છે. એમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્યપણુ દ્રશ્ય સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ કવચિત્ સુષુપ્તિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કંચન કામ' દત્તાદિ, ને કવચિત્ મુજિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ નેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સગુણવિદ્યાના ઉપાસકને એમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિત્ર વિષય છે તેથી એમ કહે છે—
 "સ્વાધ્યય" એટલે મુષુપ્તિ "તેમાંજ-મુતિમાંજ" દત્તાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જગથી તેના અધિકારને લીધે—મુષુપ્તિ ત્યાદિ પ્રકરણને લીધે ઉજ વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરનાં મુતિવચનો મુષુપ્તિ કે મુજિ નેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ જુવું છે, કે સ્વના સમજાય છે એવો ભાવ છે. આમાં 'એતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદય' દત્તાદિ સમુત્પાદય વાક્ય મુજિ વિષે છે ને 'યત્ત સુત્તો ન કંચન કામં કામયતે' દત્તાદિ વાક્ય મુજિ વિષે છે એવો વિભાગ છે. યાગ એવી છે કે થયોજ એથર્થ વિશેષજ્ઞાનનો નિવેશ કરનાર જે મુતિઓ છે—'તત્ કંચન કં વિજ્ઞાનીયમાન', 'ન તુ તદ્દ્વિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંજ્ઞાનું સમાધાન એવું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુષુપ્તિ કે મુજિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ જુવું સમજાય છે. મુષુપ્તિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તતોદમ્યદ્ વિમલં' છે, ને પરમમુજિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કંચન' દત્તાદિ છે. તેટલા માટે સમુત્પેદ્યને સરીર અંતરીકર કરવામાં કંઈ બાધક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન સુષુપ્તિ ને મુજિ નેમાંથી એકને અગ્રિયાર છે એમ કહ્યા પછી એથર્થવચન સગુણવિદ્યા વિષે છે તેથી તેને વિષય મિત્ર હોવાથી વિશેષની સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે—'પણ બેમાં એ ઐર્થર્થ વર્ણવાય છે' દત્તાદિ. સગુણવિદ્યાના ફળમાં મુજિસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ જાણ્યા કરી સંધ્યામાં એમ દિવસજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રજ્ઞાસતિમાયથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે હોય નથી' ॥ ૧૧ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય જીવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ ઠાપ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જક અને તે સર્જ્યા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિષ્ઠાતાપણું યોગરો. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐર્થિક શી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૧૫] (તેટલા મારે શા વડે શું જાણું), 'ન તુ તદ્વિતીયમસ્તિ તતોડન્યદ્વિમકં યદ્વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૩૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસંગ્રહ કરે), 'સલિલ ઇતો દ્રષ્ટાડ્ઢેતો મયતિ' [બૃહ્ ૦ ધાર્ ૩૨] (સલિલના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, અદ્વૈત છે) એ પ્રકારની શ્રુતિ વિશેષ વિજ્ઞાન અર્થાત્ છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુખ્યિ ને મુક્તિ એમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે મુખ્યિ; કેમકે 'સ્વમરીતો મયતિ તસાદેનં સ્વપિતીત્વાય' હતે' [છાન્દો ૦ દાદાર] (પોતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં સ્તીન થાય છે, તેથી

તું સ્વિતશરીર બધાથી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિષે યુગપત્ પ્રવેશ છે એવો સૂત્રનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકધાત્વ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા થટું નથી એમ કહે છે—'એ દારૂચન્દ્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વળી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સાથે છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકદેહસ્થ છે તેને અનુસરતાં, દેહાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ-અનેક મન એકદેહસ્થ અનાદિ મનથી નિયમ્ય છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની સંગતિ કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણવિજ્ઞાન્યસિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિષ્ણુમનેકેયમ્' એમ ભગવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાત્રથી નિર્માણવિષ્ણુ સનેકમનેકેયમ્' એમ ભગવત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનમાત્રથી નિર્માણવિષ્ણુ નિર્માણરોમાં થાય છે, તેમનું નિશ્ચયક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ ઇતો દ્રષ્ટા'—સલિલની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિલ એ પ્રાનિપદિકથી ઉપમાનવાચક સંજ્ઞાથી આચારના અર્થમાં ક્રિયુ થયો છે ને પછી પવાવન

હોંડિકો એને 'સ્વપિતિ' મુખ્યે છે-એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કેવલ્ય, 'દ્વિતીય સ્વપિતિ' [બૃહદ્ ૪.૪.૧૬] (બ્રહ્મજ દ્વિતીય બ્રહ્મમાં હીન થાય છે) એ મુનિથી. તે બેમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવે મુતિનું વચન છે. ક્વચિત્ મુખ્યિની અપેક્ષાએ કહે છે ને ક્વચિત્ કેવલ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. કી રીતે સમજાય છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને હીધે-પ્રકરણને હીધે ખુલું છે. 'પતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્યેવાનુ વિનર્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તીતિ' [બૃહદ્ ૪.૪.૧૨] (એ બેમાંથી હીડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે અરણ્ય પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત્વચ્ચ નર્યમામૈવામૈત્' [બૃહદ્ ૪.૪.૧૫] (પણ બેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત્વ મુતો ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન સ્વપ્નં પદ્યતિ' [બૃહદ્ ૪.૪.૧૯] (બેને વિષે મુતેસો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન બોતો નથી) કત્યાદિ મુનિઓ છે તેથી. પણ બેમાં એ ઐર્થર્થ વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુલ્લવિધાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે કહે નથી ॥ ૧૬ ॥

શ્વે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્યપદ્ય બ્રહ્મ સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ ક્વચિત્ મુખ્યિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ત્વ કેન કામ' હતાદિ, ને ક્વચિત્ મુખ્યિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખ્યિ ને મુખ્યિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુલ્લવિધાના ઉપાસકને જોઈ કહો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો જિજ્ઞ વિષય છે તેથી એમ કહે છે—'સ્વાધ્યય' એટલે મુખ્યિ" હતાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' હતાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના બગથી તેના અધિકારને હીધે—મુખ્યિ આદિ પ્રકરણને હીધે ઉજા વચનો—વિશેષ જ્ઞાનનું નારણ કરતાં મુતિવચનો મુખ્યિ કે મુખ્યિ બેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ કહ્યું છે, કે સ્વતાઃ સમજાય છે એવો અર્થ છે. આમાં 'પતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય' હતાદિ સમુત્પાદ્યાદિ વાક્ય મુખ્યિ વિષે છે ને 'યત્ત્વ મુતો ન કંચન કામં કામયતે' હતાદિ વાક્ય મુખ્યિ વિષે છે એવો વિભાવ છે. શક્ય એવી છે કે યથોજ એથર્થ વિશેષજ્ઞાનનો નિવેધ કરનાર બે મુનિઓ છે—'તત્ત્વ કેન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ તદ્વિક્ષીતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. સંકાનું સમાધાન એવું છે કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુખ્યિ કે મુખ્યિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ કુતુ સમજાય છે. મુખ્યિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્તોડન્યદ્ વિમત્તં' છે, ને પરમમુખ્યિના પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ત્વ કેન' હતાદિ છે. તેટલા માટે સમુલ્લવેત્ત્વને શરીર અંતરીકાર કરવામાં કંઈ વ્યથક નથી. વિશેષજ્ઞાનના અભાવનું વચન મુખ્યિ ને મુખ્યિ બેમાંથી એકને અભિપ્રાયે છે એમ કહ્યા પછી એથર્થવચન સમુલ્લવિધા વિષે છે તેથી તેને વિષય જિજ્ઞ દોષથી વિરોધની શક્ય નથી એમ કહે છે—'પણ બેમાં એ ઐર્થર્થ વર્ણવાય છે' હતાદિ. સમુલ્લવિધાના ફગમાં મુખ્યિશબ્દની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ આશંકા કરી સંધ્યામાં એમ દિવાસબંધની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રત્યાસતિમાનથી છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે કહે નથી' ॥ ૧૬ ॥

પા થાય છે) હંતાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ શાસ્ત્રન્યની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રતુનિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના બેડ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ જે કહ્યું છે તે એ સાચું નથી. એક મનને અનુસરનાં મનવાગાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્વો અને તે સર્વોમાં એકલે ઉપાધિના બેડથી આત્માના પણ બેડથી અપિ-જ્ઞાનનાં યોગથી. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એક પ્રતિષ્ઠા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુખનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આકર્ષણ એવર્થ રી રીને સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કેન કં વિજ્ઞાતીયાત્' [બૃહદ ધારા૧૧] (તેટલા મોટા થઈ શકે શું બળે), 'તત્ તુ તદ્વિનીગમ્યન્તિ તતોડગ્યદિમત્તં વદિજ્ઞાતીયાત્' [બૃહદ ધારા૨૦] (પણ તેથી વિનીગમ્ય નથી—ને દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું ક્ષિતીય નથી કે જે તે ઉપાધિમાં કરે), 'સમિદ્દ વકો દ્રષ્ટાડ્ઠિતો મયતિ' [બૃહદ ધારા૩૨] (સમિ-લેતા એવો સ્વચ્છ એક દ્રષ્ટા છે, અદ્વિત છે) એ પ્રકારની મુક્તિ વિશેષ વિજ્ઞાન અ-ધારે છે, એથી દિગ્ગર પડે છે—

સ્વામ્યયમંપર્યોન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુખ્યિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુમું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વામ્યયમ' એટલે મુખ્યિ; કેમકે 'સ્વમીતો મયતિ તત્માદેનં જ્ઞપ્તિનીલાવ-જ્ઞને' [અત્રોઽ દાદાર] (પાતાના સદૃષ, પરમાર્થ સમ્યક્ષમાં સ્તીન થાય છે, તેથી નુ વિમરિત બાળી હોવાથી તેનો અનેક દેહને વિશે મુખ્યપ્ર પ્રવેશ છે એવો સુવનો બં-હે. વિદ્યુત્તું અનેકલાવ પ્રતિ કરે છે તે અન્યથા વદતુ નથી એમ કહે છે—'એ શાસ્ત્ર-ન્યની ઉપમા સ્વીકારવાથી' હંતાદિ. વગી આથી પણ વિજ્ઞાનથી મર્જનાં શરીરો સાચા છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' હંતાદિ. જે અનાદિ મન એકલેશ્ય છે તેને અનુસરનાં, દેહાનુસરનાં રહેનાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થાનાં તેઓ-ઓરે મન એકલેશ્ય અનુદિ મનથી નિવચ્છ છે એવો સંભવ છે. એને વિશે ચોક્કસથી કહી કહે છે—'ચોક્કસપણે' હંતાદિ. 'નિર્માણવિજ્ઞાનમ્પિત્તામાત્રાન્ પ્રતુનિમેદે પ્રતોજ્ઞં વિ-જ્ઞેષ્ઠમનેદેશમ્' એમ અત્યંત પત્તવિનું સૂચ છે. ચોક્કસને અનિમાનપત્તવી નિર્માણ-વિજ્ઞેષ્ઠમનેદેશમ્ કહ્યું છે. તેમનું નિદામક અનુદિ વિજ છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

૧-૨ સૂત્રમાં એવું એ કહ્યું કરવાનું છે તે સંકટ કરે છે—પણ મુખનું અનેક શરીરો સાથે એકલે 'સમિદ્દ વકો દ્રષ્ટા'—મનથી જે સ્વચ્છ તેથી બં-હે તે નિર્માણ-વિજ્ઞેષ્ઠમનેદેશમ્ કહ્યું છે. અનુદિ અનુદિ વિજ છે એવો અર્થ છે તે પરી વળતો

હોમિતે એને 'સ્વપિતિ' મુખે છે એમ કહે છે) એવી મુતિ છે. 'સંપત્તિ' એટલે કૌંસ્ય. 'દ્રમ્યેય સત્ પ્રાપ્ત્યેતિ' [બૃહદ ૪.૪.૧૬] (અદ્વજ દોઈ અદ્વજમાં લીન થાય છે) એ મુનિથી. તે એમાંની એક અવસ્થાને અપેક્ષીને એ વિશેષ જ્ઞાનના અભારણ મુતિનું વચન છે. ક્વચિત્ મુખસિની અપેક્ષાએ કહે છે ને ક્વચિત્ કૌંસ્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ. શી રીતે સમભવ છે? કારણ કે તેમાંજ-મુતિમાંજ તેના અધિકારને લીધે-પ્રકરણને લીધે ખુલું છે. 'પતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્યેવાનુ વિનર્યપિ ન પ્રેત્ય સંહાડસીતિ' [બૃહદ ૪.૪.૧૨] (એ ભૂતોમાંથી ઊડીને તેનેજ વિષે તેની પછી વિનાશ પામે છે; તેને વિષે મરણ પામી વિશેષ સંજ્ઞા નથી), 'યત્ત્વમ્ સર્વમાત્મવામ્' [બૃહદ ૪.૪.૧૫] (પણ જેમાં એને સર્વ આત્માજ છે), 'યત્ત્વમ્ ન કંચન કામં કામયતે ન કંચન દ્યમં પદયતિ' [બૃહદ ૪.૪.૧૬] (જેને વિષે મુનેસો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી, કોઈ સ્વપ્ન જોતો નથી) કત્યાદિ મુતિઓ છે તેથી. પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે તે સ્વર્ગાદિની પેઠે, અન્ય અવસ્થા છે ને સમુલ્લવિધાનું પરિણામસ્થાન છે, તેટલા માટે દાખ નથી ॥ ૧૬ ॥

કયે રૂપ થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં પ્રક્ષિપ્ત જળ તેની સાથે એકભાવ પામે છે; તેમ દ્રશ્યપણ્ય સાથે એકભાવ પામે છે. પણ તેથી દ્વિતીય નથી એમ ક્વચિત્ મુખસિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે—'તત્ કૈન કમ્' હતાદિ, ને ક્વચિત્ મુખસિના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. એ પ્રમાણે વિરોધતાનના અભાવનું વચન મુખસિ ને મુખિ ભેમાંથી એકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તેથી તે સમુલ્લવિધાના ઉપાસકને જોમ કહ્યો છે તેમાં વિરુદ્ધ નથી; તેનો મિત્ર વિષય છે તેથી એમ કહે છે—'સ્વાધ્યય' એટલે મુખસિ" હતાદિ. 'તેમાંજ-મુતિમાંજ' હતાદિ. મુતિમાંજ અધિકારના જળથી તેના અધિકારને લીધે—મુખસિ આદિ પ્રકરણને લીધે ઉદ્ભવ્યો—વિશેષ જ્ઞાનનું વારણ કરતાં મુતિવચનો મુખસિ કે મુખિ ભેમાંથી એકની અપેક્ષાએ છે એમ કહ્યું છે, કે સ્વતાઃ સમભવ છે એવો અર્થ છે. આમાં 'પતેમ્યો મૂતેમ્યઃ સમુત્પાદ્ય' હતાદિ સમુત્પાદ્યવાદિ વાક્ય મુખિ વિષે ॥ ને 'યત્ત્વમ્ ન કંચન કામં કામયતે' હતાદિ વાક્ય મુખિ વિષે છે એવો વિભાવ છે. રાક્ષા એવી છે કે યજ્ઞોજ્ઞ એશ્વર્ય વિરોધતાનનો નિષેધ કરનાર જે મુનિઓ છે—'તત્ કૈન કં વિજ્ઞાનીયાત્', 'ન તુ તદ્વદિતીયમસ્તિ'—તેથી વિરુદ્ધ છે. રાક્ષાનું સમાધાન એવું ॥ કે એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની મુતિ મુખસિ કે મુખિને વિષે છે; કેમકે પ્રકરણથી એમ મુખ સમભવ છે. મુખસિ પ્રકરણની અપેક્ષાએ 'તત્ કૈન' હતાદિ છે, તેટલા માટે સમુલ્લવેતાને સરીર અંગીકાર કરવામાં કંઈ બાધક નથી. વિરોધતાનના અભાવનું વચન મુખસિ ને મુખિ ભેમાંથી એકને અભિપ્રાય છે એમ કહ્યા પછી એશ્વર્યવચન સમુલ્લવિધા વિષે છે તેથી તેને વિષય મિત્ર દોષથી વિરોધની રાક્ષા નથી એમ કહે છે—'પણ જેમાં એ ઐશ્વર્ય વર્ણવાય છે' હતાદિ. સમુલ્લવિધાના ફળમાં મુખિસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ શી રીતે એમ આરંભ કરી સંખ્યામાં જેમ દિવાસંજ્ઞાની પ્રવૃત્તિ છે તેમ પ્રતાપસંજ્ઞાની છે એમ માની કહે છે—'તેટલા માટે દાખ નથી' ॥ ૧૬ ॥

ધા થાય છે) ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર એકનો અનેકલાવ દર્શાવે છે. એ દાર્શન્યની ઉપમા સ્વીકારવાથી કે અન્ય છવોના પ્રવેશથી સંભવતું નથી. તેમજ નિરાત્મક શરીરોની પ્રવૃત્તિ પણ સંભવતી નથી. આત્મા ને મનના ભેદ-વિભાગ અનુપપન્ન છે તેથી અનેક શરીર સાથે તેમના યોગનો અસંભવ છે એમ બે કહ્યું છે તે એ હાથ નથી. એક મનને અનુસરતાં મનવાળાંજ અન્ય શરીરો સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તે સર્જી અને તે સર્જ્યા એટલે ઉપાધિના ભેદથી આત્માના પણ ભેદથી અધિષ્ઠાતાપણું યોગ્યશે. યોગશાસ્ત્રોમાં યોગીઓને અનેક શરીર સાથે યોગની એજ પ્રક્રિયા છે ॥ ૧૫ ॥

પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐર્થિક રી રીતે સ્વીકારાય છે; કેમકે 'તત્ કૈન કં વિજ્ઞાનીયાત્' [બૃહ્ ૭ ધાપા૧૫] (તેજા માટે શા વડે શું જાણે), 'ન તુ સદ્વિતીયમસ્તિ તતોડન્યદ્વિમકં વદ્વિજાનીયાત્' [બૃહ્ ૭ ધાશર૦] (પણ તેથી દ્વિતીય નથી—તે દ્રષ્ટાથી અન્ય તરીકે વિભક્ત એવું દ્વિતીય નથી કે જે તે ઉપસંગ્રહ કરે), 'સલિલ યકો દ્રણાડદૈતો મયતિ' [બૃહ્ ૭ ધાશર૨] (સહિ-લના જેવો સ્વચ્છ એક દ્રણ છે, અદ્વૈત છે) એ પ્રકારની મુક્તિ વિશેષ વિજ્ઞાન અ-રકાવે છે, એથી ઉત્તર પડે છે—

સ્વાપ્યયસંપત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

(એ વિશેષ જ્ઞાનના અભાવની શ્રુતિને) મુપુક્તિ ને મુક્તિ બેમાંથી એકની અપેક્ષા છે; કેમકે (પ્રકરણથી એમ) ખુલું થયું છે ॥ ૧૬ ॥

'સ્વાપ્યય' એટલે મુપુક્તિ; કેમકે 'સ્વમપીતો મયતિ તસાદેનં સ્વપિતીલાય-સતે' [છાન્દોગ દાદ૧] (પોતાના સદૃષ, પરમાર્થ સત્યરૂપમાં લીન થાય છે, તેથી

નું સ્વિમશરીર ન્યાયી હોવાથી તેનો અનેક રહેને વિષે મુગપત્ પ્રવેશ છે એવો મૂલનો અર્થ છે. વિદ્વાનનું અનેકધાત્વ શ્રુતિ કહે છે તે અન્યથા વર્ણવું નથી એમ કહે છે—'એ દાર્શન્યની ઉપમા સ્વીકારવાથી' ઇત્યાદિ. વગી આથી પણ વિદ્વાનથી સર્જતાં શરીરો સત્ય છે એમ કહે છે—'તેમજ નિરાત્મક શરીરોની' ઇત્યાદિ. જે અનાદિ મન એકરૂદશ છે તેને અનુસરતાં, રહેાન્તરમાં રહેતાં અનેક મન થાય છે; કેમકે તે અવસ્થામાં તેઓ—અનેક મન એકરૂદશ અનાદિ મનથી નિષ્કમ્મ છે એવો સંભવ છે. એને વિષે યોગશાસ્ત્રની મર્યાદા કહે છે—'યોગશાસ્ત્રોમાં' ઇત્યાદિ. 'નિર્માણચિત્તાન્યસ્થિતામાત્રાત્ પ્રવૃત્તિમેદે પ્રયોજકં વિ-જ્ઞમેક્ષમેનેકેવામ્' એમ અવગત્ પતંજલિનું સૂત્ર છે. યોગીને અભિમાનભ્રમથી નિર્મળુચિત્તે નિર્મલુદેહોમાં થાય છે, તેમનું નિશ્ચયક અનાદિ ચિત્ત છે એવો અર્થ છે ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર સૂત્રમાં જેનું નિરાકરણ કરવાનું છે તે સંકા કહે છે—'પણ મુક્તનું અનેક શરીરોમાં' ઇત્યાદિ. 'સલિલ યકો દ્રણ'—સહિવની પેઠે સ્વચ્છ એવો અર્થ છે. સલિ-એ પ્રાનિપદિકથી ઉપમાનવાચક શબ્દથી આમારના અર્થમાં કિપ્ થયો છે ને પછી પવાપ

ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાચ ॥ ૨૧ ॥

(ઉપાસકનું ઉપાસ્ય દેવતા સાથે) સંભોગમાત્રમાં શ્રુતિ સામ્ય
કહે છે તે લિંગથી ॥ ૨૧ ॥

વિકારને અધીન છવોનું આથી પણ નિરૂપણ એથીયે નથી; કેમકે એમનેા
ભોગમાત્ર અનાદિ સિદ્ધ ઉત્થર સાથે સમાન છે એમ શ્રુતિ કહે છે—‘તમાદાપો યે
જાતુ મીયન્તે લોપોડર્સી’ [કૌષીઠ ૧૭] (તે ઉપાસકને દિશ્વયગર્ભ કહે છે, મારાથી
આ અમૃતરૂપ જળ બુકા કરાય છે, । તારો પણ એ અમૃતોદકરૂપ લોક છે)
‘સ યથૈતાં દેવતાં સર્વાણિ ભૂતાન્યવસ્થેયં હિંચિદં સર્વાણિ ભૂતાન્યવન્તિ’ [બૃહ
૧.૧૨૦] (જેમ એ દિશ્વયગર્ભ દેવતાને સર્વ ભૂતો પૂજે છે એમ એ પ્રભાલે
જાતુનારને સર્વ ભૂતો પૂજે છે). ‘તેનો વ્યવસ્થા દેવતાયે સામુજ્યં સલોકતાં જયતિ’
[બૃહ ૧.૧૨૧] (તે એ પ્રાજ્ઞાત્મપ્રતિપતિરૂપ મતથી, એજ પ્રાજ્ઞ દેવતાનું
સામુજ્ય—એકાત્મતા ને સમાનલોકતા—એકસ્થાનત્વ પ્રાપ્ત કરે છે) છતાંદિ ભેદના
વ્યવસ્થાના લિંગો છે તેથી ॥ ૨૧ ॥

પણ એમ થયે એથીયે સાતિસાથ થયે અન્તરવત્ થયે તેથી એમની આવૃત્તિ
પ્રસન્ન થશે, એથી ભગવાન બાદરાયણ આચાર્ય ઉત્તર પડે છે—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

(અર્ચિરાદિ માર્ગે બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થયલાઓની) અનાવૃત્તિ છે,
શ્રુતિથી, અનાવૃત્તિ છે, શ્રુતિથી ॥ ૨૨ ॥

નારીરશિમયુક્ત અર્ચિરાદિ પર્યવાળે દેવતાન માર્ગે જે શાસ્ત્રમાં કહેલા વિશેષજ્ઞ-
વાળા બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, જેને વિષે ‘અરઘ્ય હ ધ વ્યધ્યાર્ણવી બ્રહ્મલોકે તૃતીયસ્થા-

‘તમાદાપો’—ને ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં ગયલો તેને દિશ્વયગર્ભ કહ્યું, મારા વડે, ખરે-
ખર, અમૃતરૂપ જળ બુકા થાય છે, તારો પણ એ અમૃતજળરૂપ લોક છે એવો અર્થ છે.
અન્ય શ્રુતિ કહે છે—‘સ યથૈતાં’ છતાંદિ. ભોમસામ્યને વિષે તે દૃશાન્ત છે. ‘તેનો’ માં ‘જ’
શબ્દ અપિના અર્થમાં છે. ‘સલોકતામપિ’ એમ અન્વય કરવો. ‘સામુજ્યમ્’ = સમાન-
દેહત્વ કે ઇમમુજિ ॥ ૨૧ ॥

શાસ્ત્રની સમાપ્તિ સૂચવી સૂત્રકારને પૂજે છે—‘ભગવાન બાદરાયણ આચાર્ય,’ ‘ભ-
ગવાન’ = સર્વજ્ઞ. સૂત્રકારા સિપ્થોને આચાર્યમાં રથાપે છે માટે ‘આચાર્ય’. ‘બાદરાયણ’
શબ્દ વડે બદરિકામનવાસની ઉગ્રિથી નિલ સર્વજ્ઞ, પરમગુરુ, નારાયણનો પ્રસાદ સૂચવી તેને

પરિશિષ્ટ ૧.

અક્ષરમુદ્રમાં આવતાં આચાર્યોનાં નામ,

આત્રેય ૨-૪૭૫
 આર્યમુદ્ર ૧-૨૩૮; ૧-૪૧૪
 ઔદુલ્લોભિ ૧-૪૧૫; ૨-૪૭૬; ૨-૫૬૧
 કાલ્યાણિનિ ૨-૧૭૫
 કાશકૃત્ત ૧-૪૧૬
 કૈતરથ ૧-૩૪૨
 લૈમિનિ ૧-૨ ૮; ૧-૨૪૧; ૧-૩૨૫; ૧-૪૦૮
 ૨-૨૫૬; ૨-૪૨૦; ૨-૪૩૩; ૨-૪૬૮; ૨-૫૭૨
 ૨-૫૮૦ ૨-૫૯૫
 ભાદરાયણ ૧-૩૦૦; ૧-૩૨૬.
 ૨-૨૬૧; ૨-૪૧૬; ૨-૪૨૫; ૨-૪૩૬; ૨-૫૮૩;
 ૨-૫૮૨;
 ભાદરિ ૧-૨૪૦
 ૨-૧૭૭; ૨-૫૬૬; ૨-૫૯૪;
 વામદેવ ૧-૧૭૫.

પરિશિષ્ટ ૨.

અક્ષરમુદ્રાખ્યમાં ઉપનિષદાદિ જે ગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખ તેનાં નામો.

આપસ્તમ્બમુદ્ર.	આયમુદ્ર.
આર્ચેયબ્રાહ્મણ.	બૃહદારણ્યકોપનિષદ.
ઈશોપનિષદ.	ચંચદશી.
જમ્બેદસંહિતા.	પાલ્લિનિ.
કૈતરથવારપુષક.	પ્રકો.પનિષદ.
કૈતરથબ્રાહ્મણ.	ભગવદ્ગીતા.
કઠોપનિષદ.	મનુસ્મૃતિ.
કેનોપનિષદ.	મહાભારત.
કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદ.	મુકુટોપનિષદ.
ગોડપાદકારિકા.	મૈત્રાયણીયસંહિતા.
છાન્દોગ્યોપનિષદ.	મૈત્રાયણીયોપનિષદ.
જબાલોપનિષદ.	યોગમુદ્ર.
જૈમિનિપૂર્વમીમાંસામુદ્ર.	વાલ્મીકીયસંહિતા.
તાંડ્યમહાબ્રાહ્મણ.	વૈરોચિકમુદ્ર.
તૈત્તિરીયારપુષક.	શતપથબ્રાહ્મણ.
તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ.	શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ.
તૈત્તિરીયસંહિતા.	શર્વશિશ્રુબ્રાહ્મણ.
તૈત્તિરીયોપનિષદ.	સાંખ્યકારિકા.
નિરુક્ત.	સાંખ્યમુદ્ર.

परिशिष्ट ३.

शांकरभाष्य अने टीकां व्याख्या न्यायो.

अके चेन्मपु विद्येत विमर्श पर्वतं मजेत् । १. ४२३

अध्यासोपाध्याय १. ८

अध्यासोपनिषद् १. ११२

अध्यासोपनिषद् १. १२१

अध्यासोपनिषद् १. १०

अध्यासोपनिषद् १. १८२

आध्यासोपनिषद् १. ५००

अध्यासोपनिषद् २. २१७

उत्तराष्ट्रदिनिर्णये कृता फलपत्नी । २. ३११

उत्तराष्ट्रदिनिर्णयोनिर्णयमायुष्यं फलपत्नी । २. ५१०

उत्तराष्ट्रदिनिर्णयम् २. ५०७

उपपत्तयश्चेन्मोपसंहारोपनिषद् वाच्ये मयितम् १. ३६१

कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा । १. ४५५

कपिलोपनिषद् २. ४१८

क्षीरोपनिषद् २. १४

कुशलोपनिषद् १. १२३; २. ४५५

कुशलोपनिषद् २. १४२

कुशलोपनिषद् २. ३५१

के निरवयव उ ते परिश्रमी उ १. ५०५

तन्मपुपनिषद् १. ५५६

साध्यातत्पर्यादिनेषे साध्यां फलपत्नी । २. २२३

(त पर ने अन्वयाना विरोधम्. त पर ५५६ ने अन्वयाना उ)

साध्यातत्पर्यादिनेषे २. २५५

न हि दृष्टानुपपत्तिः । १. ४१५

निमित्ताभावे निमित्तिज्ञानात् । २. ३०८

निमित्तिज्ञानात् २. ५४

निमित्तेष्वेव साध्यादिषु साध्याम् । २. २७२

निमित्तेष्वेव साध्यादिषु २. २७१

पञ्चमपुपनिषद् २. ५२८

पञ्चमपुपनिषद् २. १३१

पञ्चमपुपनिषद् २. २८४

परमममनिर्णयमनुमत्तं मयति । २. १३५

परमममनिर्णयमनुमत्तं मयति । १. ३५

परमममनिर्णयमनुमत्तं मयति । २. १४

परमममनिर्णयमनुमत्तं मयति । २. ५२८

परमममनिर्णयमनुमत्तं मयति । २. ३३१

परिशिष्ट ३.

शांकरभाष्य अने टीकाभां आवता न्यायो.

सके चेन्मधु विद्येत किमर्थं पर्वतं यजेत् । १. ४२३

अध्वरोपाध्वान्याय १. ८

अध्वरोपुत्रान्याय १. ११२

अध्वरोपरात्रान्याय १. १२१

अध्वरोपान्याय १. १०

अध्वरोपनीध्वान्याय १. १६२

आडाशपटाडाशान्याय १. ५००

इषुडाशान्याय २. २१७

उत्तरुष्टरिर्निर्हृष्टे कृता फलवती । २. ३११

उत्तरुष्टरिर्हृष्टोर्निर्हृष्टमयुपास्यं फलवत्त्वात् । २. ५६०

उत्तरुष्टमयोपास्यम् २. ५०७

उपक्रमतश्चेन्नोरसंदारेणैकस्मिन् धाक्ये भक्षितव्यम् । २. ३६६

कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो मेनि का प्रमा । १. ४५६

कैमुनिशान्याय २. ४१८

क्षीरोक्षान्याय २. १४

कुडमिहिशान्याय १. १२३; २. ४५५

कोलवीषान्याय २. १४२

छनिशान्याय २. ३५६

वे निरवयव उ ते परिबुधो उ १. ५०५

तन्नुपदान्याय १. ५५६

तत्परातत्परवितोषे तत्परं बलवत् । २. २२३

(तत्पर ने अनापरना विरोधभा तत्पर वधारे नगवान् उ)

नमनमन्याय २. २५५

न हि दृष्टंनुपपत्तिः । १. ४१५

निमित्ताभाये नैमित्तिकामाद्यः । २. ३६८

निधिशान्याय २. ५४

निरपेक्षेन तत्सापेक्षं बाध्यम् । २. २७२

निषादस्थानिन्याय २. २७६

पंडुशान्याय २. ५२८

पंगवशान्याय २. १३१

पटन्याय १. ४८४

परमतमप्रतिपिद्धमनुमतं भवति । २. १३५

पिण्डमुत्पद्य करं छेदि । १. ३५

प्रकृतितान्याय २. १४

प्रसालनादि षडस्य दृष्टदृष्टयोर्न बलम् । २. ५२८

प्रतिनिधिन्याय २. ३७१

પરિશિષ્ટ ૧.

બ્રહ્મસૂત્રમાં આવતાં આવ્યાર્થોનાં નામ,^૧

આત્રેય ૨-૪૭૫
આશ્મરદય ૧-૨૩૮; ૧-૪૧૪
ઔદુલોભિ ૧-૪૧૫; ૨-૪૭૬; ૨-૫૬૧
કાષ્ઠાગ્નિ ૨-૧૭૫
કાશકૃત્ત ૧-૪૧૬
ચેતરથ ૧-૩૪૨
જૈમિનિ ૧-૨ ૮; ૧-૨૪૧; ૧-૩૨૫; ૧-૪૦૮
૨-૨૫૬; ૨-૪૨૦; ૨-૪૩૩; ૨-૪૬૮; ૨-૫૭૨
૨-૫૮૦ ૨-૫૬૫
બાહરામલુ ૧-૩૦૦; ૧-૩૨૬.
૨-૨૬૧; ૨-૪૧૬; ૨-૪૨૫; ૨-૪૩૬; ૨-૫૮૩;
૨-૫૬૨;
બાહરિ ૧-૨૪૦
૨-૧૭૭; ૨-૫૬૬; ૨-૫૬૪;
વામદેવ ૧-૧૭૫.

પરિશિષ્ટ ૨.

બ્રહ્મસૂત્રસાખ્યમાં ઉપનિષદાદિ જે ય-ધોમાંથી ઉલ્લેખ છે તેનાં નામો.

આપસ્તમ્બધર્મસૂત્ર.	ન્યાયસૂત્ર.
આર્ષેયબ્રાહ્મણ.	જૂઢહારણ્યકોપનિષદ.
ઈશોપનિષદ.	પેચદશી.
ઋગ્વેદસંહિતા.	પાણિનિ.
ઐતરેયારણ્યક.	પ્રથોપનિષદ.
ઐતરેયબ્રાહ્મણ.	ભગવદ્ગીતા.
કઠોપનિષદ.	મનુસ્મૃતિ.
કેનોપનિષદ.	મહાભારત.
કૌષીતકિબ્રાહ્મણોપનિષદ.	મુંડકોપનિષદ.
ગૌડપાદકારિકા.	મૈત્રાયણીવસંહિતા.
છાન્દોગ્યોપનિષદ.	મૈત્રાયણીયોપનિષદ.
જાનાલોપનિષદ.	યોમસૂત્ર.
જૈમિનિપૂર્વમીમાંસાસૂત્ર.	વાજસનેયીસંહિતા.
તાંત્રમહાવ્રાહ્મણ.	વેરોવિક્રમસૂત્ર.
તૈત્તિરીયારણ્યક.	શતપથબ્રાહ્મણ.
તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણ.	શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ.
તૈત્તિરીયસંહિતા.	વર્ણવિશ્વવ્રાહ્મણ.
તૈત્તિરીયોપનિષદ.	સાંખ્યકારિકા.
નિરુક્ત.	સાંખ્યસૂત્ર.

૧ જાગરણેષ આંકડો અંકને મટિ છે, ને ગ્રન્થસતી આંકડો પ્રક મટિ છે.

अनुमान	१. ४-४
अनेकान्तवाद	१. ६२४
अन्तरंग	१. १६६
अन्तोन्यास	१. १८
अन्तर्बुद्धि	२. ७०
अन्तःश्रुत्युपपत्ति	२. १२६
अनुवासा	२. ३८४
अपसिद्धान्त	१. १०७
अपह्नव	१. १०
अपूर्व	२. ११२
असिद्धिनाम्नववाद ने अन्विताभिधानवाद	१. ८६
अमृततद्भाव	१. १२
अधुनासिद्ध ने सुप्तसिद्ध	१. ४८६, १. ५७३
अर्धवाद	१. ४६
अर्धचरणीय-भाव	१. १६२
अर्धवैनासिद्ध	१. ५७६
अवच्छेदक	१. १४
अविद्या	२. ३८७
अप्रमाण के स्वाभाव	१. ४१
अपराधुपपत्ति	२. ५२८
आद्यवैदिक ने प्रवृत्तिविद्वान्	१. ५८५
आवरणवृत्ति ने विक्षेपवृत्ति	२. ५२५
आद्यवर्णीय ने अन्य अग्नि	१. ६३
हतापत्ति	१. ४६; १. १७७
ह्रीयप्रस्ताव	१. १५२
हृद्युक्तं	२. ४७०
हृद्युक्तं	१. २०, २. १२४
हृद्युक्तं	१. २५; १. ५०
हृद्युक्तं	१. ११
हृद्युक्तं	१. १२
वैश्वानरा ने देवा अक्षर	१. ५७
वैदिक	१. ५२३
वैदिक	१. ५८१
वैदिकविद्वान्	१. २१
वैदिक	१. १६; १. २२७
वैदिक ने देवा अक्षर	१. १५
वैदिकविद्वान्	२. ४५५
वैदिक	२. ८७

प्रधानमग्ननिर्गल्लु-न्याय	१. ४०७
प्रायश्चित्त-न्याय	२. २७३
फलवत्संनिधायफलं तदङ्गम् ।	१. ३६६; २. ३२२
आहुत्य-न्याय	२. २७३
प्राज्ञानपरिज्ञान-न्याय	१. ४०७, ४६२
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः ।	१. ६०
यथासंभ-न्याय	२. २४२ २. १७७
यत्र गुणभूयस्त्वं तत्र प्रधानं यत्र गुणानामल्पत्वं तत्र न प्रधानम् ।	२. ३११
यद्योमयोः समो दोषः ।	१. ५१०
यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः ।	२. ५२७
योग्यताधीनः संबन्धः ।	२. ३७
रक्षापट-न्याय	२. ३२३
रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राज्ञानं दैवतं शुद्धम् ।	१. २२५
रुद्धिर्योगमपहरति ।	१. २६३; १. ३८२; २. १६५
दीनान्याय	१. ५४
परं प्रयत्नानुरोधेन दुर्बलस्य विषयव्यवस्थाप्रकल्पनम् ।	२. ११६
विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ।	१. ४३५
श्रुतीनां मिथोविरोधे सति मानान्तरानुगृहीता श्रुतिर्यत्नीयसी ।	२. १२२
सति पुष्कलहेतो न कार्यविलम्बः ।	२. ३४४
संदिग्धस्य निर्णयो वाक्यशेषात् ।	२. ३६५
संदिग्धे तु वाक्यशेषात् ।	१. २२२
संनिहितादपि व्यवहितं साकारं बलीयः ।	१. २६०
सामान्यविशेष-न्याय	२. १४२
स्थूलानिजनन-न्याय	२. ३६७

पारिशिष्ट ४.

ध्याकरलु-न्यायोदिना पृष्ठटिप्पण्यभां सभभवेसा डेटासक पारिभाषिक शाब्दिक	
अनङ्गुलसंविज्ञानगुह्यीहि ने तदङ्गुलं	१. ४१; १. ४३
अतिदेश ने तेना अकार	१. ४६
अतिप्रसंग	२. ७०
अधिउरलु	१. ४
अधिकारी	१. २
अधिदेव	१. २१४
अधिदोष	१. २१४
अभ्यास	१. २१४
अनवस्था	१. २१७
अनुग्रह	१. १६६
अनुपपत्ति	१. ३०२; १. ५२६

અનુમાન	૧. ૪-૫
અનેકાન્તાવાદ	૧. ૬૨૫
અન્તરેત્ર	૧. ૧૯૯
અન્યોન્યાશ્રય	૧. ૧૮
અન્તર્ગદુ	૨. ૭૦
અન્તઃકરસુચતુષ્ક	૨. ૧૨૬
અનુવાચ્યા	૨. ૩૮૪
અપસિદ્ધાન્ત	૧. ૧૦૭
અપદ્મવ	૧. ૧૦
અપૂર્વ	૨. ૧૬૨
અભિહિતાન્વયવાદ ને અન્વિતામિધાનવાદ	૧. ૮૬
અમૂલતદ્ધાવ	૧. ૧૨
અયુતસિદ્ધ ને યુતસિદ્ધ	૧. ૪૮૯, ૧. ૫૭૩
અર્થવાદ	૧. ૫૯
અર્ધજરતીયન્યાય	૧. ૧૯૨
અર્ધવૈનાસિક	૧. ૫૭૬
અવચ્છેદક	૧. ૧૪
અવિવાદ્ય	૨. ૩૮૭
આત્માશ્રય કે સ્વાશ્રય	૧. ૪૬
આરાદુપકારક	૨. ૫૨૮
આશયવિજ્ઞાન ને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન	૧. ૫૮૫
આવરણશક્તિ ને વિણેપશક્તિ	૨. ૫૨૫
આદ્યવર્તીય ને અન્ય જાતિ	૧. ૧૩
હાપતિ	૧. ૪૬; ૧. ૧૭૭
ઉદ્ગીયપ્રસ્તાવ	૧. ૧૫૨
ઉપકુર્વાણુ	૨. ૪૭૦
ઉપલક્ષણુ	૧. ૨૦, ૨. ૧૨૪
ઉપસંહાર	૧. ૨૫; ૧. ૫૦
ઉપાદાનકારણુ	૧. ૧૧
ઉપાધિ	૧. ૬૨
એકવાક્યતા ને તેના પ્રકાર	૧. ૫૭
ઐદંપ્યં	૧. ૫૨૩
કલ્પ	૧. ૫૮૬
કારકવિભાજિ	૧. ૨૧
કૂટરથ	૧. ૬૯; ૧. ૨૨૭
જ્ઞાતિ ને તેના પ્રકાર	૧. ૧૫
ગુણિદ્ધિશાન્વાદ	૨. ૪૫૫
ચક્ર	૨. ૮૭

ભતિ ને તેના પ્રકાર-ઉત્કર્ષસમા ને અપકર્ષસમા રૂ. ૬૩૯

ત્રિપુ-કરણ ૨. ૨૯

નિગમન ૧. ૧૨૧

નિદિધાસન ૧. ૧૬

નિયોજ્ય ૧. ૧૬

નૈષ્ઠિક ૨. ૪૭૦

પરિવામ ૧. ૬૯

પરંનુયોગ ૧. ૫૧૬

પાતનિકા ૧. ૫૨

પારિપ્પવ ૨. ૪૪૩

પારિમાંડલ ૧. ૫૫૨

પ્રતિયોગી ને અનુયોગી ૧. ૬૦૧; ૨. ૨૦૪

પ્રત્યક્ષ ૧. ૪

પ્રત્યક્ષિકા ૧. ૬૯

પ્રત્યક્ષ ૧. ૫૮૫

પ્રત્યક્ષપ્રતિયોગ ને ધર્મુદાસ ૧. ૯૧

પ્રોદિયાક ૧. ૩૨૩

જોડ ને તેના જોડ ૧. ૧૬

જીવ-પ્રિક્ષિ ૧. ૫૩૦

જીવ્ય ૧. ૪

મનુષ્યપ્રતિયોગી અનુદૃષ્ટિ ૧. ૩૬૮

મરુત ૧. ૪૦૨

મરુત ને તેના પ્રકાર—નદસ્થ ને સ્વરૂપ ૧. ૧૩, ૧. ૪૩

મરુત ને તેના પ્રકાર ૧. ૫-૬

મિત્ર ૧. ૧૩૧

દ્યોત-વનિક ૧. ૩૯; ૧. ૪૫; ૧. ૫૩૪

વરુક ૧. ૨૩

વિદ્ય ને તેના પ્રકાર ૧. ૧; ૨. ૩૫૩

વિવર્તનક ને પદ્ધતિ-મથક ૧. ૧૮૨

વિદ્યેષ ૧. ૫૩૨

વેદક ૧. ૧

અતિરેક ૧. ૧૨૦

અતિરેક ને અન્વય ૧. ૨૦૬

અતિરેક ૧. ૩૬૦

અતિરેક મદુરોદિ ૧. ૪૬

અતિ ને તેના પ્રકાર ૧. ૧૬

અતિરેક ૧. ૧૫૨

પરિશિષ્ટ	૧. ૩
સંયત્	૧. ૨૨; ૧. ૫૭
સત્યાર્થવાદ ને અસત્યાર્થવાદ	૧. ૪૬૨; ૧. ૫૭૦-૭૧
સત્યપ્રતિષ્ઠા	૧. ૫૬૪
સમવાચ	૧. ૪૮૯; ૧. ૫૬૨-૬૩
સમષ્ટિ ને વ્યષ્ટિ	૧. ૨૧૧
સંવદ્ધામતા	૧. ૨૧૦
સાંખ્યમત	૧. ૪૩
સામાનાધિકરણ	૧. ૧૦
સામાન્ય ને તેના પ્રકાર	૧. ૪૮૯
સામાન્યવિરોધન્યાય	૧. ૪૦૬
સિદ્ધસાધનતા	૧. ૫૩૦; ૧. ૫૭૪
સિદ્ધિ	૧. ૨૧૫
સૂત્ર	૧. ૪
સ્વરૂપાનિબંધનન્યાય	૧. ૫૧૬; ૨. ૩૬૭
સ્મૃતિ	૧. ૧૪

પરિશિષ્ટ ૫.

બાહ્યરાવણપ્રણીત શ્રદ્ધામૂલ કે શારીરકમૂલ પર ભાષ્યો.

- ટી. અદ્વૈતવૃત્તિ.
- ટી. દિગ્દર્શિની.
- ટી. સમંજસાવૃત્તિ (અનુપનારાવણપ્રણીત).
- ટી. મિત્રાકર (ભગવદ્).
- ટી. શારીરકસામ્યર્થ (શ્રીમદ્વેદંતરશારીરકભાષ્યનો સંગ્રેહ, અમરકાન્દ).
- ટી. આનંદતીર્થરચિત.

આનંદતીર્થરચિત ભાષ્ય પર ટીકાઓ.

- ટીટી. તત્ત્વપ્રકાશિકા (ભગવદ્).
- ટીટીટી. તત્ત્વપ્રકાશિકાભાવગ્રોહ (રણમથન).
- ટીટીટી. તત્ત્વપ્રકાશિકામત-ન્યાયવિવરણ (રણમથન).
- ટીટીટી. ભાવરીષ કે ભાવરૂપ (રાધેન્દ્ર).
- ટીટીટી. તત્ત્વરીપિકા (રાધેન્દ્ર).
- ટીટીટી. તાત્પર્યચન્દ્રિકા (જાસ-તીર્થ).
- ટીટીટીટી. તાત્પર્યચન્દ્રિકાપ્રકાશ (કેસવચન).
- ટીટીટીટી. સુરરાજની ટીકા.
- ટીટીટીટી. તાત્પર્યચન્દ્રિકાન્યાયવિવરણ (ત્રિશંકરચાર્ય).
- ટીટીટીટી. તાત્પર્યચન્દ્રિકોદ્ઘાટન-ન્યાયવિવરણ (વિજયેન્દ્રચન).
- ટીટીટી. શ્રીનિવાસની ટીકા.
- ટીટીટી. અભિનવચન્દ્રિકા (સત્યનાથચન).

- ડી. વેદાન્તકૌસ્તુભપ્રભા (નિમ્બાર્કમત, કેશવબદ્ધ).
 ડી. શારીરકસૂત્રસારાર્થચન્દ્રિકા કે સુષોધિની (જંગાધર).
 ડી. શ્રદ્ધસૂત્રાર્થપ્રકાશિકા (જ્ઞાનેન્દ્રસ્વામી).
 ડી. ધર્મબદ્ધરચિત.
 ડી. શ્રદ્ધસૂત્રેન્દુશેખર (નાગેશ).
 ડી. વેદાન્તપારિભાષાસૌરભ (નિગાર્ક, અને ટીકા વેદાન્તકૌસ્તુભ {શ્રીનિવાસ}).
 ડી. નીલકંઠશિવાચાર્યપ્રણીત (ચૈવમત).
 ડી. ડી. સિવાદિલભણ્ડીટીપિકા (અપ્પમ્મટીક્ષિત).
 ડી. વેદાન્તન્યાયરભાવદી શ્રદ્ધાદ્વૈતામૃતપ્રકાશિકા (પુરુષોત્તમાનન્દતીર્થ).
 ડી. શારીરકમીમાંસાન્યાયસંગ્રહ (પ્રકાશાનન્દ).
 ડી. બોધાયનપ્રણીત (બોધાયનવૃત્તિન્યાયા) ('સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં 'મતીન્દ્રમતતીર્થ'માં 'કા'ને રામાનુજના 'શ્રીમાધ્ય'માં એના ઉલ્લેખ છે).
 ડી. વેદાન્તસૂત્રમુક્તાવલી (શ્રદ્ધાનન્દસરસ્વતી).
 ડી. ભવદેવની ટીકા (કૃષ્ણદેવનો પુત્ર).
 ડી. વિવરણપ્રમેયસંગ્રહ (ભારતીતીર્થવિદ્યારણ્ય).
 ડી. ભાસ્કરાચાર્ય (નિમ્બાર્કમતના).
 ડી. શ્રદ્ધસૂત્રતાત્પર્ય (ભૈરવદીક્ષિતતિલક).
 ડી. સુષુપ્તિ (મધુરાનાથ).
 ડી. માર્તણ્ડતિલકસ્વામીની.
 ડી. મુકુન્દની.
 ડી. મુક્તાનન્દની.
 ડી. વિદ્વજ્ઞાનમનોહરા (રંગનાથ).
 ડી. તન્મદીપિકા (રામચન્દ્ર).
 ડી. શારીરકસૂત્રાર્થસંગ્રહ (રાધારમણદાસ, બોવધનલાલનો પુત્ર).
 ડી. શ્રદ્ધામૃતવર્ણી (રામાનન્દસરસ્વતી).
 ડી. વેદાન્તસૂત્રરત્ન (રામાનન્દતીર્થ).

- ડી. શ્રીમાધ્ય (રામાનુજ).
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યવૃત્તપુષ્પન્યાસ.
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યવિનૃત્તિ.
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યાન્દ્રદીપ.
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યસંગ્રહ.
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યનયપ્રકાશ (ચેષનાદાર).
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યોપન્યાસ (મહાચાર્ય).
 ડી. ડી. સુન્દરરામદીક્ષિતની.
 ડી. ડી. શ્રીમાધ્યવિષયવાક્યાર્થ.

- ટીટી. શ્રીશાખ્યાધિકરણભાવા (શ્રીનિવાસાચાર્યના સિખ્ય).
 ટીટી. નયપ્રકાશિકા (લક્ષ્મણાચાર્ય).
 ટીટી. સુતપ્રકાશિકા (સુદર્શનાચાર્ય, શ્રીનિવાસપ્રસન્ને 'યતીન્દ્રમતદીપિકા'માં ઉલ્લેખ કર્યો છે).
 ટીટીટી. તાત્પર્યદીપિકા.
 ટીટીટી. ભાવપ્રકાશિકા (વરદવિધ્યસુરિ).
 ટીટીટી. વૃત્તિકા (ભાષ્યકશીનિવાસાચાર્ય).
 ટી. વેદાન્તદીપ કે વેદાન્તાપ્રદીપ (શ્રીશાખ્યનો સંક્ષેપ).
 ટી. વેદાન્તસાર (રામાનુજ).

- ટી. રામાધમની વૃત્તિ.
 ટી. શ્રદ્ધાસૂત્રોપન્યાસવૃત્તિ (રામેશ્વરસ્વતી).
 ટી. શ્રદ્ધાસૂત્રચન્દ્રિકા (રામેશ્વરસ્વતી).
 ટી. પ્રિતાશ્વરા (વાશ્કીયણ).
 ટી. શ્રદ્ધાસૂત્ર-જાળુઆખ્યા કે વિજ્ઞાનામૃત (વિજ્ઞાનસિદ્ધિ).
 ટી. વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય (રામાવલ્લભમતવિશ્વનાથસિદ્ધદેવની).
 ટી. મરીચિકા (મળનાથભટ્ટ).
 ટી. સિદ્ધલેખા (વિજ્ઞાનાચાર્ય).

- ટી. શારીરકભીર્માસાભાષ્ય (શ્રીમન્નંકરાચાર્ય).
 ટીટી. શ્રદ્ધાવિદ્યાધરણ (અદ્વૈતાનન્દ, રામાનન્દતીર્થના સિખ્ય).
 ટીટી. શારીરકભાષ્યરક્ષામણિ (અખ્યયદીપ્તિ).
 ટીટી. શારીરકભાષ્યન્યાયનિર્ણય (આનન્દતીર્થ).
 ટીટી. ભાષ્યરત્નપ્રભા (એવિન્દાનન્દ).
 ટીટી. શ્રદ્ધાસૂત્રભાષ્યદીપિકા (જયચાચવતિ).
 ટીટી. શારીરકભાષ્યવાત્તિક કે નારાયણવાત્તિક (નારાયણસરસ્વતી, એવિન્દાચાર્યસરસ્વતી-નો સિખ્ય. ૧૫૮૨માં રચેલી).
 ટીટી. પંચપાડિકા (પદ્મપાદ, 'સંક્ષેપશંકરજય'માં એનો ઉલ્લેખ છે).
 ટીટી. શ્રદ્ધાસૂત્રભાષ્યસાર (ભારતકરભટ્ટ સમર્પન).
 ટીટી. રામચન્દ્રાચાર્યની.
 ટીટી. ભાષ્યરત્નપ્રભા (રામાનન્દસરસ્વતી).
 ટીટી. વિવરણોપન્યાસ (રામાનન્દસરસ્વતી).
 ટીટી. ભામતી કે શારીરકભાષ્યવિભાગ (યચસ્વતિમિત્ર).
 ટીટી. વિશ્વદેવની.
 ટીટી. શ્રદ્ધાસૂત્રભાષ્યવાત્તિક (સુરેશ્વર) (તેના પર ટીકા વિવરણતત્ત્વદીપન, અખંડાનન્દની).
 ટીટી. સિદ્ધાન્તવિવેક.
 ટી. સિરોમણિની.
 ટી. શ્રદ્ધાસૂત્રતાત્પર્યપ્રકાશ (સદાનન્દ).

દત્તાત્રેયસ્તવરાજ.
 દશરતવિધાન.
 દેશરથોકી (ચિદાનન્દસ્તવરાજ જુઓ).
 (સિદ્ધાન્તનિહસદિત).
 દશાવનારમૂર્તિસ્તોત્ર.
 દુઃસ્વપ્નપ્રકરણ.
 દેવીપંચરત્ન.
 દેવીપંચસ્તવી.
 દેવીમુચ્ચંમ.
 દેવીમાનસપૂજન.
 દેવીમાનસપૂજનવિધિ.
 દેવીસ્તુતિ.
 દેવપ્રશાધક્ષમાપનસ્તોત્ર.
 દેવશ્રિભક્તિયા માનસિકપૂજસ્તોત્ર.
 દેવામાનસિકપૂજ.
 દ્વાદશપંચરિકાસ્તોત્ર.
 દ્વાદશમંજરી.
 દ્વાદશમહાવાક્યવિવરણ.
 દ્વાદશમહાવાક્યસિદ્ધાન્તનિરૂપણ.
 દ્વાદશચિત્રસ્તોત્ર.
 દ્ધ્યાનસ્તોત્ર.
 નર્મદાદેક.
 નવરત્નમાસિકા.
 નારાયણસ્તોત્ર.
 નારાયણોપનિવહ્લાખ્ય.
 નિલ્લનન્દાનુમૂતિપ્રકરણ.
 નિર્મળનાદક.
 નિર્વાણુદશક.
 નિર્વાણુષ્ટક.
 નૃસિંહતાપનીયોપનિવહ્લાખ્ય.
 નૃસિંહપંચરત્નમાલા.
 નૃસિંહજીવનસ્તોત્ર.
 પંચચામરસ્તોત્ર.
 પંચપ્રકરણી ને ટીકા.
 પંચમાસમવિધિ.
 પંચરત્ન.

પચ્ચવદ્વલુખ.
 પંચવદ્વસ્તોત્ર.
 પંચાધ્યાયોપદેશ.
 પંચીકરણપ્રક્રિયા ને ટીકા.
 પંચીકરણમહાવાક્યાર્થ.
 પદકારિકારત્નમાલા (!)
 પદ્મપુષ્પાંજલિસ્તોત્ર.
 પરમહસોપનિવહ્લુદય.
 પરા પૂજ.
 પાંદુરંગાદેક.
 પાપજીવનપ્રયોગટિકા.
 પૂર્વતાપનીયોપનિવહ્લાખ્ય.
 પ્રપંચસાર.
 પ્રભોધમુધાકર.
 પ્રભોત્તરમાસિકા ને પ્રભોત્તરરત્નમાલા.
 પ્રભોપનિવહ્લાખ્ય.
 ભાવકૃષ્ણાદેક.
 ભાવજોષસંચલ.
 ભાવજોષિની.
 ભાવપંચરત્ન.
 ભાવાષોત્તરશતનામ.
 બૃહદારવ્યકોપનિવહ્લાખ્ય.
 સ્વચ્છત્રીતાટીકા.
 સ્વચ્છચિન્તનિકા.
 સ્વચ્છજ્ઞાન.
 સ્વચ્છમાવધી.
 સ્વચ્છમાવસ્તોત્ર.
 સ્વચ્છસૂત્રમાખ્ય કે ચારીરકમીમાંસામાખ્ય.
 સ્વજ્ઞાનન્દસ્તવ.
 સ્વકૌકપ્રકરણ.
 જમવદ્વીનાનાખ્ય.
 જમવ-માનસપૂજ.
 જટિકાન્વેટીકા.
 જવાનીશુચંમ.
 જવાન્યદેક.

૧ભાવનોપનિષદ્.	રાજરાજેશ્વરીમાનસપૂજ.
બુન્નગપ્રયાત.	રામબુન્નગ.
બૃગુવલ્લ્યુપનિષદ્ભાષ્ય.	રામસમરભ.
બેરવાદક.	રામાદક.
બ્રમરાન્નાદક.	સદ્ભીનૃસિદ્ધસ્તોત્ર.
મહાભાયાદિવિચાર.	લલુવાકપરતિ ને ટીકા.
મલ્લિકર્જ્જિકાદક સ્તોત્ર.	લલિતાત્રિશતીભાષ્ય.
મલ્લિરત્નમાલા.	લલિતાસહસ્રનામભાષ્ય.
મનીષાપંચક.	લલિતાસ્તવરત્ન.
મસ્કરીય.	લિંગાદક.
મહાકારણપ્રકરણ.	વૈરમૂચ્યુપનિષદ્ ને ટીકા.
મહાકાલિકાસ્તોત્ર.	વરદમલ્લેશસ્તોત્ર.
મહાપુરુષસ્તોત્ર.	૧વાક્યવૃત્તિ.
મહાવાક્યપંચીકરણ.	વાક્યમુદા.
મહાવાક્યવિપરણ.	વિજ્ઞાનનોકા.
મહાવાક્યવિવેક (?)	૨વિવેકચૂપ્રમશ્લિ કે વેદાન્તવિવેકચૂપ્રમશ્લિ.
મહાવાક્યમસિદ્ધાન્ત.	વિશ્વનાથનમ્રીસ્તોત્ર.
મહાવાક્યધર્મ.	વિષ્ણુનામસ્તોત્ર.
મહાવેદાન્તપદક.	વિષ્ણુપાદાદિકૈશાન્તસ્તુતિ.
મુંડકોપનિષદ્ભાષ્ય.	વિષ્ણુબુન્નગ.
માનસપૂજાવિધિ.	વિષ્ણુપદપદી.
માનસિકપૂજ.	૩વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્ય.
મીનાક્ષીસ્તોત્ર.	વિષ્ણુસ્તોત્ર.
મુકુન્દચતુર્દશ.	૪૬શ્રાદ્ધલોપનિષદ્ભાષ્ય.
મુંડકોપનિષદ્ભાષ્ય.	વેદસાર શિવસહસ્રનામ.
મૈત્રાયણીયોપનિષદ્ભાષ્ય.	વેદસાર શિવસ્તવ.
મોહમુદર.	વેદાન્તતત્ત્વશોધ.
મતિસ્વધર્મભિજ્ઞાવિધિ.	વેદાન્તપ્રક્રિયા.
યમુનાદક.	વેદાન્તમન્નવિશ્રામ.
૧યોગતારાવલી.	વેદાન્તશાસ્ત્ર.
રાગદ્વેષપ્રકરણ.	વેદાન્તસાત્ત્વસંક્ષિપ્તપ્રક્રિયા.
રાષવાદક.	વેદાન્તસાર.
રાજ્યોગ.	વેદાન્તસિદ્ધાન્તાદીપિકા.

૧ માઇસોર સંસ્કૃત મન્થાવલી, નં. ૨૨, ઇ. સ. ૧૮૭૬.

૨ માઇસોર સંસ્કૃત મન્થાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૧૧, ઇ. સ. ૧૮૮૬.

૩ માઇસોર સંસ્કૃત મન્થાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૨, ઇ. સ. ૧૮૮૬.

૪ માઇસોર સંસ્કૃત મન્થાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૨, ઇ. સ. ૧૮૮૬.

૫ માઇસોર સંસ્કૃત મન્થાવલી, નં. ૧૬ માં ૧૮૮૮ માં છપાયું છે.

વૈરાગ્યશાતક.	સમિચ્છાનન્દાનુભવદીપિકા પંચપદીપ્રકરણુદીપક.
શંકરપાવનીસ્તોત્ર.	સત્યસૂત્ર.
શનરગોડી ને દીકા.	સદાચારપ્રકરણુ.
શરભદ્રદય.	શનત્યુજ્જ્વલીયવિવરણુ.
શાકટાયનોપનિષદ્ભાષ્ય. (૧)	સંન્યાસાભ્ય.
શાસેદપંચ.	સંન્યાસક્રમં.
શિશુપાત્રક.	સંન્યાસમહત્વપદ્ધતિ.
શિવકેશદિપાદાન્તવર્ણનસ્તોત્ર.	સમમહામાવદશામાભિધાન.
શિવમીતાબ્યાખ્યા.	સમમહામાવિકા.
શિવદશક.	સમસૂત્ર.
શિવનામાવલી.	સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંમહ.
શિવપંચરત્નસ્તોત્ર.	સંભવદીપિકા.
શિવપંચવદનસ્તોત્ર.	સહભટક.
શિવપંચાશ્વરસ્તોત્ર.	સાધનપંચક.
શિવપાદાદિકેશાન્તવર્ણનસ્તોત્ર.	સિદ્ધાન્તપંચર.
શિવભજાનન્દકારિકા.	સિદ્ધાન્તભિન્દુ (૧)
શિવભુજંત્ર કે શિવભુજંત્રપ્રવાનસ્તોત્ર.	સુખબોધિની.
શિવભુજંત્રાષ્ટક.	સૂતસંહિતાભાષ્ય (સાયણુનું !)
શિવસદાનીલકંઠસ્તોત્ર.	સોપાનપંચક.
શિવસ્તુતિ.	સૌન્દર્યલહરી.
શિવાનન્દલહરી.	સ્તોત્રપાક.
શિવવટક.	સ્વરૂપનિરૂપણુ.
શિવસ્તોત્ર.	સ્વરૂપનિર્ણય.
સિંધુશિખા.	સ્વાત્મનિરૂપણુ કે સ્વાત્માનન્દમહાકાશ.
સ્વામચાનવરભ.	સ્વાત્મપૂજ.
સ્વામામાનસાર્થન.	સ્વાત્મપ્રબોધ.
શ્રીયકાષ્ટક.	સ્વાચાન્ન્યસિદ્ધિ.
શ્રોતાશ્વતરોપનિષદ્ભાષ્ય.	હરિનામમાલા.
ષટ્પદીસ્તોત્ર.	હરિમીડસ્તોત્ર કે હરિસ્તોત્ર.
ષડ્ગુરસ્તોત્ર.	હરિસ્તુતિ.
સંયમિનામમાલિકા.	હરિહરસ્તોત્ર.
સનુલુવતી.	હસ્તામલકસ્તોત્ર કે હસ્તામલકસંવાદ ને દીકા.
સંક્ષેપશારીરકભાષ્ય.	હાથસ્વાષ્ટક.

૧ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૦, ૧૮૯૮.

૨ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૧૯, ૧૮૯૮.

૩ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૨, ઇ. સ. ૧૮૯૯.

૪ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૧૧, ઇ. સ. ૧૮૯૧.

૫ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૨, ઇ. સ. ૧૮૯૯.

૬ માહસોર સંસ્કૃત મન્યાવલીમાં છપાયું છે. નં. ૨૦, ઇ. સ. ૧૮૯૮.

શ્રીમચ્છંકરસિદ્ધાન્ત વિષે મુરત-શંકરજયન્તીમાં વાંચેલો લેખ.^૧

ૐ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યા વિજયન્તે ॥

આજના શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના ઉત્સવપ્રસંગે એમના કેવલાદ્વૈતસિદ્ધાન્ત વિષે મારે ઈંક બે-લનું એવી કેટલાક બાઈઓની ઇચ્છાથી હું આપ સર્વસમક્ષે એ સિદ્ધાન્ત વિષે તેમજ આજના પ્રસંગ જેવે પ્રસંગે એ સિદ્ધાન્ત પરથી જે આપણે સર્વેએ બોધ લેવો મોઘ લાગે છે તે વિષે થોડુંક બોધવાની રત્ન લઈ છું.

આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે પ્રાણિમાત્રને મુખ પ્રાપ્ત કરવાની અને દુઃખનો પરિહાર કરવાની ઇચ્છા હોય છે. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાના ઉપાય શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલા અર્થના પૂર્વાચાર્યોએ કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, અને જ્ઞાનકાંડ એવા ભાગ કર્યા છે. મન્ત્રભાગમાં કર્મનું નિરૂપણ છે, અને એ કર્મની ઇતિહાસિકતા-કરવાની રીત-બ્રાહ્મણમાં જણાવી છે, તેથી બ્રાહ્મણ એ મન્ત્રના રોપ—અંગ કહેવાય છે. ઉપાસના ને જ્ઞાનનું નિરૂપણ ઉપનિષદમાં છે. હવે ભેંકે ‘જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત’ (સ્વર્ગની કામનાવાળાએ જ્યોતિષોમ યજ કરવો), ‘રાજા રાજસ્યેન સ્વારાજ્યકામો યજેત’ (સ્વારાજ્યની-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા યજ કરવો), ‘રાજા રાજસ્યેન સ્વારાજ્યકામો યજેત’ (સ્વારાજ્યની-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા રાજાએ રાજસૂય યાગ કરવો), ‘અપામ સોમમમૃતા અમૂમ’ (અમે સોમ પીધો ને અમૃત થયા) ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો કર્મનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, તોપણ કર્મથી મોક્ષ નથી એમ થયા) ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યો કર્મનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરે છે, તોપણ કર્મથી મોક્ષ નથી એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિવાક્યો આ પ્રમાણે છે—‘તદયદ્ધ કર્મ-ચિત્તો લોકઃ ક્ષીયત યમમુખ્ય પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે’ (તેટલા માટે જેમ આ લોકમાં કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલો લોક-સરવાળો ક્ષીણ થાય છે, એમ પરલોકમાં પુણ્યથી પ્રાપ્ત કરેલો લોક ક્ષય પામે છે), ‘પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિવૈદમાયાદ્યાસ્ત્વકૃતઃ કૃતકેન’ (કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા લોકોની પરીક્ષા કરીને-અનિત્ય છે એમ નિશ્ચય કરીને-બ્રાહ્મણે નિવૈદ્ય પામવો, કર્મથી મોક્ષ નથી) ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે ‘તે તં મુક્ત્યા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશાન્તિ’ (તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકનો ઉપભોગ કરીને પુણ્ય ક્ષીણ થયે મૃત્યુલોકમાં પ્રવેશ કરે છે). ‘યત્કૃતકં તદનિત્યમ્’ (જે કર્મ છે તે અનિત્ય છે) એનો ન્યાય છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને અનુમાનથી કર્મમાર્ગ મોક્ષદાયક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ઉપાસનાકાંડ ને જ્ઞાનકાંડ એ ઉપનિષદમાં છે. ઉપનિષદનો અર્થ શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય મુદ્ગલોપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યા સમજાવ્યો છે. ‘વદ્વલ્લ વિશરણગત્યવસાદનેષુ’ એમ સર્વ ધાતુના અર્થ છે. એ ધાતુ પરથી ઉપનિષદ શબ્દ ન્યુત્પન્ન થયો છે. મુમુક્ષુઓ વિષયોથી વિ

૧ આ લેખમાં નિરૂપણ કરેલા વિષયનું બોત્તમોદ્ધાને સમજાય ને રસિક થાય એવી રીતે આખર ન કરવામાં આવ્યું હતું; માત્ર લેખ વાંચી જવામાં આવેલા હતા એમ નહિ. એમ કરવાથી વિષય સર્વને રસિક થયો હોય એમ જણાઈ હતું. વાચકવર્ગને વિષય સમજાવો કરાવું ન પડે માટે કાનિ રાખેલા અર્થ તેમજ કેટલોક સ્થળે કેટલાક વિષયોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પૃષ્ઠની નીચેના ટિપ્પણમાં મુકેલું છે.

- ૨ ત્યાગ.
- ૩ ધાસ થજેરે, એટલે વાવેલો પાક.
- ૪ નાસવન્ત, નશ્વર; નિત્ય એટલે અનશ્વર; નિત્ય નહિ તે અનિત્ય.
- ૫ વિશક્ત યતું, સંસારમાંથી મન છડાવી લેવું.
- ૬ સદ્ ધાતુના ત્રણ અર્થ છે, ૧ ઇતિહાસ કરવું, ૨ જીવું, ૩ નાસ કરવો.

એમ વળી અન્ય મત છે. વેદબાહ્ય લોકાયત મતના આવા ભેદો છે 'યોગાચાર બૌદ્ધ મત છે કે વિજ્ઞાનમાત્ર આત્મા છે ને તે ક્ષણિક છે. બાહ્ય પદાર્થ છેજ નહિ, તે આકારરૂપ છે, માત્ર આત્મર વિજ્ઞાન છે, તેજ આત્મા છે ને તે ક્ષણિક છે એવું વિજ્ઞાન માનવું છે. માધ્યમિક બૌદ્ધો કહે છે કે આત્મર કે બાહ્ય પદાર્થ છેજ નહિ, સર્વ આત્મા પણ યત્ન છે. તાર્કિકો આત્માને કેદાદિથી ભિન્ન, સંસારી, કર્તા, ને ભોજા

અનય (અગ્નિ), ને અનિય (વાયુ)—એના સમુદાયમાત્ર ને શરીર તે ચેતન્ય ઉત્પન્ન કરે હોય, તથા વેદ, ત્રિંદસ, અસ્મગ્નુકન એ બુદ્ધિલીન ને પૌરુષલીનની કલિકા છે—એમ લેતોને બુદ્ધિલીન ને પૌરુષલીન લોકો કલ્પનનો નિર્વાહ કરે છે એમ બુદ્ધસ્પતિ કહે છે. કંઠકાદિજન નાક છે, વિષયોપભોગજન્ય સુખજ પુરુષાર્થ છે, લેખસિદ્ધ શબ્દજ પરમેશ્વર છે, કેદોષ્ઠેશ્વર એમ નાસ્તિકધિરોભણિ ચાલાકનું મત છે. ચાર્વાકકેદશીએ એવું માને છે કે હિન્દિયન 'કામોઃકં', 'અહં જામિમિ'—હું કાણો છું, હું બલ્ય છું, એમ જ્ઞાનાભિકરણ્ય છે તેથી તે પ્રમદલામાં શરીર છે તેજણ બુદ્ધસાદિનો ઉપરમ વચાથી—આપાર બંધ વચાથી મશાદિની (જ્ઞાન) વળી નથી, મરિ હિન્દિયજ આત્મા છે.

અપર ચાર્વાકો મનને આત્મા માને છે. સ્વપ્નમાં બુદ્ધસાદિ હિન્દિયોનો ઉપરમ થાય છે, તે નનો અવદાર જ્ઞેવામાં આવે છે, તેથી મનજ આત્મા છે.

૧ બુદ્ધના માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌવાન્તિક, ને વૈશ્વચિક એ નામના ચાર શિષ્ય હ બૌદ્ધ પ્રથમ એમો પ્રતિ 'સર્વ યત્ન છે' એવો ઉપદેશ કર્યો તે માધ્યમિક. શુક્રે એવું કહ્યું હાથી તેમોએ મદ્દલ્ય કહ્યું તેથી તેમો અપમુદ—કનિક નહિ, તેમજ પાતાની બુદ્ધિ વાપરી શો તેથી કટુક—કેષ પળ નહિ, એમ તેમો માધ્યમિક કહેવાવા શિષ્યોએ યોગ ને આચાર જ નેહિએ. ન આવડતું હોય તે સીધવા મરિ પૂછવું તે યજ. યેત્ર એ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માટે પદ પૂછા—પૂછવું તે છે. શુક્રનું કહેવું સ્વીકારવું તે આચાર. શુક્રનું કહેવું અગીકરણ્ય કહ્યું તેથી પર્વેનુયોગ ન કર્યો મરિ અધમ, આથી માધ્યમિક એવી તેમની ખ્યાતિ થઈ. માધ્યમિકો સર્વયત્ન છે. મુપુતિમાંથી ડાક્યા પછી તરતજ—અત્યવહિત ઉત્તર કાલુમાં—'મુપુત્તવર્હં કામમ્' (મુક નદોનો) એવો અનુભવ થાય છે તેથી સૂન્યજ આત્મા છે, તેથી આ સર્વ યત્ન છે, નિષ્કા માધ્યમિકોનું મત છે.

અન્ય શિષ્યોએ શુક્રે સર્વ યત્ન છે એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે જ્ઞાનથી અન્ય સર્વ યત્ન જ કલ્પુ કામ એમ શુક્રની કલ્પિ, જેને બૌદ્ધો પરિભાષામાં યોમ કહે છે તે સ્વીકારી; પણ જ્ઞાન તર હંમવર્ડ નથી; કેમકે તેમ વચાથી જનનમાં અન્યતરને પ્રવેશ આરે એમ બુદ્ધમતમાં આકે બિહારી પરિભાષામાં 'આચાર' કહે છે તે કર્યો, મરિ વિજ્ઞાનાસ્તિત્વવાદી બૌદ્ધો યોગાચાર કે એ કલ્પિવિજ્ઞાનવાદી છે. એમના મતમાં કલ્પિક વિજ્ઞાનજ આત્મા છે.

અન્ય શિષ્યોએ કહ્યું કે પ્રતીતિતિદ્ધ—એથી પ્રતીતિ થાય છે એવા પદાર્થ યત્ન છે એમ ૧ દાવા; તેલકા માટે જ્ઞાનની પેઠે બાજ પદાર્થ પણ સત્ય છે. જુદે કહ્યું કે રીત, પણ તે મત પ્રવણ નથી, એમ શિષ્યની મનિને અનુમતીને ઉપદેશ કર્યો. તેમણે સુરનો અન્ન (૨૨૨૫) માટે તેમો સૌવાન્તિક કહેવાવા આ પ્રમાણે સૌવાન્તિકો સંચારિતવચારી છે, પણ તેમો જાં જેને પ્રવણ નહિ, પણ અનુભવ માને છે.

૨૩ અન્ન ઠિળો એમ માને છે કે પ્રતીતિજથી આપણને પદાર્થ પ્રતીતિ થાય છે તેવું અર્થ (બદલાવા પદાર્થો)નું અસ્તિત્વ સ્વીકારાય છે, તેા એ પ્રતીતિ અપરોક્ષ—પ્રવણ હોવાનું અર્થ થી રીતે પોષક છે આવા અર્થ પ્રવણ નથી (અનુભવ છે) એ બાજા રિત્તરે અન્નેષ મનથી તેમો વૈશ્વચિક કહેવાવા આ પ્રમાણે વૈશ્વચિકો પણ સૌવાન્તિકની પેઠે સત્યવાદી છે, પણ બાજ પદાર્થને તેમો પ્રવણ માને છે, સૌવાન્તિકની પેઠે પોષક માનવા નહિ.

‘સાંખ્યોનું એવું મત છે કે આત્મા સ્વોપાન્ન છે, કર્તા નથી. આત્મા ઈશ્વરથી ભિન્ન છે એમ ‘લોમમત છે. વેદાન્તમત તો એવો છે કે સ્વોપાન્ન એટલે એ જીવ કર્તા નથી, માત્ર સાક્ષિરૂપ છે, તેનું પરમાત્મા સ્વરૂપ છે. આ જીવે આત્મા અનેક વિવેકપતિઓ છે. આ જીવમાં મનો-સમ્યક્સંનના ‘પ્રતિપક્ષરૂપ છે અને મુખ્ય જનને ‘આમોક ઉપચરે છે; તેથી અસલ મતનું નિરાકરણ ને સલ મતનું સ્થાપન કરવા તેમજ ‘તં ત્વોપનિવર્તનં પૃષ્ઠામિ’ એમ ઉપનિવર્તનમ્ આત્માનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા અત્યંત જાદરાયણે પ્રશ્નસૂત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે; તે પર શ્રીમદ્ગોપરાસિકા ‘શારીરકમીમાંસા’ નામનું આત્મ્ય રચ્યું છે. શરીર તેજ શરીરક. કૃત્સિત-નિન્દિતાના અર્થમાં ‘શરીર’ શબ્દને ક પ્રત્યય લાગી શરીરક શબ્દ થયો છે. ૫૪ી ‘સોડસ્ય નિવાસઃ’ એ અર્થમાં શરીરક છે નિવાસ એનો તે શારીરક એટલે જીવ, એમ જણૂ પ્રત્યય લાગી, આદિવૃદ્ધિ યદિ, શારીરક શબ્દ બુદ્ધિપ્રત્યય થયો છે. જીવની મીમાંસા, એટલે જીવ પ્રશ્ન છે એવો વિચાર, જે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યો છે તે શારીરકમીમાંસા. શ્રીમદ્ગોપરાસિકા ગીતા પર તેમજ ઉપનિષદો પર આધારી, ‘ઉપદેશસાદસી’ આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમાં આ ગ્રંથ જડનમંડલાત્મક દોષથી એમનો કેવલદૈવસિકાન્ત પ્રતિપાદન કરવામાં ઉત્તમ યજ્ઞાય છે. સમગ્ર ગ્રંથમાં જેવ પદાર્થ પ્રશ્ન છે. એના સમન્વય, અવિરોધ, સાધન, ને વાલ એ ચાર અધ્યાય છે ને દરેક અધ્યાયના ચાર પાદ છે. કુતિમાત્ર’ પ્રશ્ન-ધ્વનું પ્રતિપાદન કરે છે, જે ઉપનિષદવાચ્યોમાં પ્રશ્નરૂપે ૨૫૮ ને જેમાં અસ્પષ્ટ છે તે જામાં વાચ્યોનો તેમજ દરેક પદનો સમન્વય પ્રશ્નરૂપે વિષે છે એમ સમન્વયાધ્યાયમાં કહ્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે સ્વપ્નમાં સુતિ, સ્મૃતિ, કે ન્યાયનો વિરોધ

૧ મૂલપ્રકૃતિરવિહૃતિર્મંદાપાઃ પ્રકૃતિરવિહૃતિઃ સહ ।

જોડાકણુ ચિત્તો ન પ્રકૃતિર્ન વિહૃતિઃ પુરુષઃ ॥

આમાં સાંખ્યોમાં જમ્પીસ જીવો ગણાયાં છે. પ્રુતિ એ જગત્પત્રી કર્તા—પેલા કરનારી છે, તે જડ—અવેતન છે, પુરુષ—આત્મા તો પ્રુતિ જે કરે છે ને જોયે છે તેનો સાક્ષિમાત્ર છે; તે પુરુષ-પ્રકાશનું નિર્દિષ્ટ છે એટલે એમ કમળના પાંદડાને જીવ ૨૫૪માં કહ્યું નથી, તેમ પુરુષને કહ્યુંતેનો કે જોડાકણુનો દોષ જોયો નથી આત્મા કર્તા નથી, તેમજ જોડા પદ્ધતિ નથી, માત્ર સાક્ષિરૂપ છે. મૂલપ્રકૃતિ એ જગત્પત્રી કરનારી છે. તે નિલ છે ને અવેતન છે; નિલ છે, મારે ચિત્તી નથી, કારણ જીવ, કાર્ય નથી. મૂલપ્રકૃતિ એ આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધિ છે, વિચાર નથી. કયાનું કાર્ય નથી, કારણ જીવ. મદનુ વત્ત એ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, એનેજ પ્રુદ્ધિ કે અન્તઃકાલુ કહે છે. અર્દકાર-કું કું જીવો છે. કું કું જીવો છે એ અનિમાન—મદનુ વત્તનું કાર્ય છે; અને વન્માન—જીવ, ૨૫૪, ૨૫, ૨૬, ને ગ્રંથ—એ અર્દકારનાં કાર્ય છે; આ પ્રમાણે મદનુ, અર્દકાર ને પાંચ વન્માન એ સાત પ્રકૃતિ ને ચિત્તિ ને છે, કારણ કે તેમજ કાર્ય જીવ છે; પાંચ જાનેન્દ્રિયા (આંખ, કાન, નાસ, જીભ, ત્વચા), પાંચ ક્રિયન્દ્રિયા (દાઘ, પગ, ચાલી, પાણુ, ને ઉપસથ), પાંચ ભૂતા (પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, ને આ-કાશ). ને મન એ સાત વિચાર છે, પુરુષ એ પ્રકૃતિને નથી કે ચિત્તિને નથી, કારણ નથી ને કાર્ય જીવ નથી; માત્ર સાક્ષિરૂપ છે. પ્રકૃતિ સર્વ કરે છે, પ્રકૃતિ સંસ્કરણી આત્મામાં ‘કું કરે કું’ એવું અનિમાન કલ્પન થાય છે; એજ આત્માનો જીવ છે અને એમાંથી નિષ્ક્રિય એ આત્માનો જોડા છે.

૨ આત્મા ચૈતન્ય છે. જોડા એટલે ચિત્તિરૂપનો નિરોધ, અર્થાત્, ચિત્તને બાહ્ય વિષયમાંથી નિજા કરી અન્તરમાં અનિર્મિત કરે તે જય, નિવય, આસન, પ્રાણાશય, પ્રલાદાસ, ધારણ, ધ્યાન, ને સમાધિ એ ચૈતન્યનાં આઠ અંગ છે. એ અંગસદિત ચૈતન્યથી ચિત્તમય જ્યોતિનું અવરોધન થાય છે, એ સમાધિરૂપિ કહેવાય છે. ૩ વિરોધ, અગમાં નિવરતા ૪ સત્યજ્ઞાન. ૫ રાગમદ. ૬ બાહ્ય-ક્રિયા, જ્ઞાન કરે છે.

૭ આ સર્વ પ્રકાર છે, જડ સિવાય બીજું કંઈ નથી એ જાણીય પ્રતિપાદન કરે છે.

નથી ને પર પક્ષોમાં ન્યાયાભાસ છે, એમ સ્વપક્ષનું સ્થાપન ને પર પક્ષોનું નિરસન એ અવિ-
રોધાધ્યાયમાં કરેલું છે. એ વળે અગત્યનો અધ્યાય છે. એમાં સાંખ્ય, યોગ, તાર્કિક, ન્યાય,
બૌદ્ધ, જૈન, માદેશ્વર, ભાગવત આદિ મતોનું નિરાકરણ કર્યું છે. વેદાન્તાયં અવિરુદ્ધ ત્રિક
થયો એટલે જ્ઞાનના સાધનનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આમ ત્રીજો અધ્યાય સાધન-
ધ્યાય છે. શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય આદિ ઉપકરણરૂપ ઉપાધિ એ શુદ્ધિ છે તેની સંસારમતિ કેવી છે
તેનો તેમજ વિદ્યાનો ભેદ ને અભેદ, ગુણોનો ઉપસંહાર ને અનુપસંહાર એ વિચાર ત્રીજ
અધ્યાયમાં છે. ઉપાસનાવાક્યો સગુણજ્ઞાન ને અપરવિદ્યાને લગતાં છે તે વિષે એમાં વિચાર છે.
ચોથા અધ્યાયમાં ક્ષણિક-મોક્ષ સંબંધી વિચાર છે, માટે તે ક્ષણિકાધ્યાય કહેવાય છે.

વેદાન્તના નિર્ણય કરવાનાં સાત ક્ષિત્ર છે—‘ઉપનિષદોપસંહારાયગ્યાસોપૂર્વતા કલમ્’
અર્થવાદોપપત્તી ચ લિઙ્ગ તાત્પર્યનિર્ણયે ॥’ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફળ,
અર્થવાદ, ને ઉપપત્તિ એ સાત તાત્પર્ય નક્કી કરે છે. એ ક્ષિત્રો વડે વેદાન્તોનો અદ્વિતીય પ્ર-
કારને વિષે નિર્ણય થાય છે. ‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ એમ છાન્દોગ્યના ૬ શ્લોક અર્થ-
માં ૨ જા પાદનું ઉપક્રમવાક્ય છે. ઉદાહરક પુનઃ કહે છે કે હે સોમ્ય, જગત્ ઉત્પત્તિપૂર્વ
સત્સ્વરૂપજ હંતું. અસ્તિત્વ જેને છે એવી વસ્તુ, નિર્વિરોધ, નિરંજન, નિરવયવ, વિજ્ઞાનસ્વરૂપ,
બ્રહ્મજ સમગ્રજવાત્મ્ય છે. ઘણ એ નિઃકલ્પવાચક છે, તેથી જગત્ની પૃથક્ સત્તાનો નિષેધ છે.
‘અકલમેવાદ્વિતીયમ્’ એમાં અદ્વિતીય પદથી સત્થી ભિન્ન સત્ત્વું સહકારિકારણ નથી એમ
સમજવાનું છે. આમ બ્રહ્મનો ઉપક્રમ કરીને ‘વેતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્’ એ સર્વ એ આત્મસ્વ-
રૂપ છે—એવો ઉપસંહાર છે. ઉપક્રમ ને ઉપસંહાર એક છે એમ તાત્પર્યલિંગ છે તેમજ
‘તત્ત્વમસિ’ તે બ્રહ્મ તું છે—એવો નવ વાર અભ્યાસ—પુનરુક્તિ છે. એ અભ્યાસથી પણ
એ વાક્યસંદર્ભનું તાત્પર્ય બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવાનું છે એમ સમજાય છે. બ્રહ્મ મુતિથી જન્ય
પ્રમાણને યોગ્ય નથી એ અપૂર્વતા ‘અગ્ર વાય કિલ સત્ સોમ્ય ન નિમાલયસે’ એમાં કહી
છે. જેમ ઉદકમાં મિશ્ર કરેલું લવણ દર્શન કે સ્પર્શથી જણાતું નથી, શબ્દથી જણાય
છે, તેમ હે સોમ્ય, ‘સંપાતમાં રહેલું પ્રલય બ્રહ્મ તુ જણતો નથી એવું એ મુતિનું તાત્પર્ય છે.
‘તસ્ય તાવદેવ ચિરં વાયન્ન વિમોક્ષ્યે અથ સંપત્સ્યે’—જેનું અવિદ્યારૂપી બંધન છડતું છે
એવા આમાર્થવાન પુરુષને તેટલોજ ચિરકાળ વિલંબ થાય છે—‘સહાત્મસ્વરૂપસંપત્તિ’ થતી
નથી કે જેટલો કાળ મોક્ષ પામતો નથી. પછી તેજ સમયે એટલે મોક્ષસમયે સત્સ્વરૂપ થશે—
જ્યાંસુધી દેહ પડતો નથી ત્યાંસુધી વિદ્વાનને વિલંબ છે. દેહપાત પછી વિદ્વાન બ્રહ્મ થશે—
વિદેહકૈવલ્યશક્તિનો અનુભવ કરશે એવું બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ કહ્યું છે. અનેન ઝીવેનાત્મનાત્મ
વિદ્ય’ એ અદ્વિતીયજ્ઞાનાયં અર્થવાદ છે; અને ‘યયા સોમ્યેકેન મૃત્પિપ્પ્લેન સર્વં મૃત્મયં
વિશ્વાતં સ્યાદ્વાચારમ્મણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ (હે સોમ્ય, જેમ એ
મૃત્પિપ્પ્લના જ્ઞાનથી સર્વ મૃત્તિકાવિકારનું જ્ઞાન થાય છે, નામરૂપ વિકાર વાણીનેજ આલંબીને છે
મૃત્તિકા એજ સત્ય છે) એ ઉપપત્તિ છે. આમ સાત પ્રકારનાં તાત્પર્યલિંગ, ‘અસ્ત કે સમ-
સ્ત, દરેક વેદાન્તમાં દેખાય છે. કોઈ પણ અન્યનું તાત્પર્ય જણાવું હોય, કે તેનું ખંડન કર-
વું હોય તો સમજ વાક્યસંદર્ભનું પર્થાગોચન કરવું, ઉપક્રમમાં શું કહ્યું છે, ઉપસંહાર કેવી રીતે

છોં છે, ફળ શું છે, અર્થવાદ એટલે સ્તુતિવાદ્ય કેવા છે, ઉપપત્તિ એટલે યુક્તિથી શું પ્રાપ્ત થાય છે, પુનરુત્પત્તિ એની કડી છે, અપૂર્વતા એટલે અન્ય પ્રમાણથી અન્ય નહિ એવું શું છે—એ જાણનો જાણનાર વિચાર કરવાથીજ તાત્પર્ય સમજાય છે. આજા અન્યમાંથી અમુક વાક્યને પૂર્વપરસંગ-બંધથી વિચિત્ર કરી, અન્યકારનો આશય સ્પષ્ટ હોય કે ન હોય તોપણ તે તરફ વિમુખજ રહી, દીકા કરવાનો પ્રચાર શિષ્ટ નથીજ એ આ ઉપરથી સમજાયે. વળાએ વાદ-માં આવી રહેલી પ્રયોજે છે ને ઉપવચીલા વાચકોને છેનરે છે, તેથી શિષ્ટ સપ્રદાયનું આદિ દર્શન કરાવ્યું છે. આ રીતે એનાં વેદાન્તો પ્રશ્નપ્રતિષ્ઠાન કરે છે એમ શ્રીમદ્ગોપાલકાન્ધિયો રચેલો રચેલો દર્શાવ્યું છે.

જીવાત્મા ને પરમાત્મા—જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે વિચાર વાક્ય-અર્થપરિવર્તનમાં કર્યો છે. મૈત્રેયીબ્રાહ્મણમાં એવી આખવાવિકા છે કે વાનવશ્રમ્ય ભવરે 'શાક્ટ્યથી ઉત્તર અસમમાં જવા દરજ્જા હતા ત્યારે નેમણે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કાલાશની સાથે દ્રવ્ય સંવિમળ કરવા કર્યું. મૈત્રેયીને અમૃતત્વની દરજ્જા હતી તેથી તેણે શા-ક્ટ્યથી પતિને પૂછ્યું કે આ સર્વ વિભાગી પૂરું પૃથ્વી માટી થાય તેથી હું અમૃત થાઉં કે નહિ? શાક્ટ્યએ કર્યું કે વળાં સાધનોથી જુદા પુરુષનું અવિન એવું થાય તેજુ તારા થાય, વિભાગી કંઈ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થયે નહિ. અમૃતત્વ જ્ઞાનસાધ્ય છે, કશુંકામ નથી. મૈત્રેયી કહે, હો વડે હું અમૃત ન થાઉં તેજુ મારે શું પ્રયોજન છે? અમૃતત્વનું સંપાદન ભજના હો તો કહો. હવે અમૃતત્વનાં સાધનનું જ્ઞાન આપવા વૈરાગ્ય સ્વચરણક હોવાથી પતિ, ભલા થાડે રાત્રિપરોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે શાક્ટ્યએ 'ન વા અરે વયુઃ કામાય' હતાડે વા-ક્યસંકલ્પ કર્યો. પતિ, ભલા થાડે સર્વ વસ્તુનું પ્રિયત્વ અન્યપ્રાપ્તિ છે, આત્માને લીધેજ એ વસ્તુ પ્રિય છે, સાધન પ્રિય નથી; મારે એ વસ્તુમાંથી નિરાશી એમાં આજ્ઞા પ્રિયત્વ છે એ જાણનાં ચિન્તન કર્યું—'ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિયં મયિ આમનશ્ચુ કામાય સર્વ પ્રિયં મયિ આમ્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ ક્રોધવ્યો મન્તવ્યો ચિદિષ્ટામિતન્યો મૈત્રેય્યા ત્મનો વા અરે દુરોનેન અવપેન મન્યા વિજ્ઞાનેનેદં સર્વ ચિદિતમ્' (જારે મૈત્રેયિ, સર્વ વસ્તુની દરજ્જા મારે સર્વ પ્રિય થતું નથી. આત્માની દરજ્જાને મારે સર્વ પ્રિય થાય છે. અરે, આત્માજ દર્શન, સ્વચર, મનન, અને નિરિક્ષણન કરવા હોય છે. અરે મૈત્રેયિ, આત્માજ દર્શન, સ્વચર, મનન, અને વિજ્ઞાનથી એ સર્વ ચિદિત થાય છે). આમ પરમ-માત્રો ઉપરેલ છે એમ જાણના અન્યથી—પૂર્વપરસંગ-બંધી નથી થય છે. નામરૂપ-અક જગત્તું પરમ વેક ૧૫ આત્માજ છે, એમ અગ્રેષ્ઠ કૌશલ સર્વનું તત્ત્વજ્ઞ ૧૫ રજ્જુ છે. તેણે મારે આત્મા ચિદિત થયો એટલે આ સર્વ જગત્તુજ ચિદિત થાય છે. એમ જગત્તુ જ્ઞાન થતું એટલે સમગ્ર-વિન સર્વનું તત્ત્વ સમજાય છે. આ કરવથી આત્માજ્ઞ દર્શન કરવનું છે. અરે પૂર્વશ્રુ એવો છે કે પ્રિયથી 'સમુચિત થયેલા આત્માજ ઉપરમ કરીને તેના દર્શન-રૂપે ઉપરેલ કર્યો છે, મારે વિજ્ઞાન-કાન્તેજ આ ઉપરેલ છે. એ પૂર્વશ્રુનું નિવારણ કરવા અવગત જારે વડે જગત્તુ મૂલ્યે આત્મા છે ને તેમાં જીવાત્મા ને પરમાત્માના સંબંધ વિષે નિષ્કર દર્શન-રૂપે ૧૨૩ રૂપ 'પ્રતિજ્ઞાતિદોષિકમનમત્તવ્યઃ' એ છે. 'આત્માજ વિજ્ઞાને સર્વચિદં વિજ્ઞાનં મયિ' (આત્માનું વિજ્ઞાન થવે આ સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે), 'ઈદં સર્વં વદન્મામા' (એ સર્વ હો એ આત્મા છે ને), આ પ્રતિજ્ઞાતિદોષ કરવા મારે વિજ્ઞાન-રૂપ ને પરમાત્માને

સાંસ્કૃતિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસના અંગ્રેજી નામ અને તેના અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ પાના પર વિવિધ અંગ્રેજી શબ્દો અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. આ પાના પર આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

સાંસ્કૃતિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસના અંગ્રેજી નામ અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. આ પાના પર આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

સાંસ્કૃતિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસના અંગ્રેજી નામ અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. આ પાના પર આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

સાંસ્કૃતિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસના અંગ્રેજી નામ અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. આ પાના પર આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો અને તેના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

૧૩૪

1. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。

મન મતમાં હાથ ફેટલો ફેરફાર થયો છે તે જણાયે તો તેમાં સુધારો કરવાનું સ્વાભાવિક રીતેજ મન થયે. જ્ઞાન વચ્ચે કોઈ પણ બતાવે સુધારો થઈ શકતો નથી, માટે જ્ઞાન તો સર્વ પદ્ધતિઓને આધારવત્ છે. આ ઉપરથી કોઈ જેવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવે કે આટલું જનું જ્ઞાન કંઈ પણ માણસોમાં હોય નહિ, ત્યારે શું સાધારણ માણસોએ ટીકા કરવીજ નહિ! ટીકા કરવાની કોઈને મના નથી; પરંતુ પ્રમાણ વિના તેમજ અનિશ્ચિત શબ્દોમાં માત્ર વાત્સંયરથી ટીકા કરવી નહિ. વળી એટલું પણ સ્પષ્ટજ છે કે લેખ યોગ્યતા વધારે તેમ તે ટીકાકારની પ્રતિષ્ઠા પણ વધારે; માટે લેખ જાને તેમ જ્ઞાનમાં વધારો કરવો ને ટીકા કરતી વખતે જ્ઞાનના પ્રમાણમાં મર્યાદામાં રહીનેજ કામ કરવું કે લેખી અપણા કહેવાનું વળન પડે.

ધર્મવિચારમાં ઉદારવૃત્તિ—માત્ર નમ મત પ્રમાણે તો અન્ય વિષયની પેઠે ધર્મસં-જ્ઞાની વિષયમાં પણ ઉદારવૃત્તિ રાખવી આવશ્યક છે. હોકો સિદ્ધ સ્વિયગા છે; તેમજ તેમની યોગ્યતા ને કાઠકસાજિ પણ સિદ્ધ છે. કોઈને કર્મમાર્ગ રહે છે, તો કોઈને ઉપાસના-માર્ગ કે કાજિમાર્ગ રહે છે, વળી કોઈને જ્ઞાનમાર્ગ પણ રહે છે. આ પ્રધાનમાર્ગો દર્શાવ્યા, જ્ઞાનાત્મકમાં તો જાનેક છે ને તેની પણ સ્વિય હોકોમાં હોયજ. એ સિદ્ધ સિદ્ધ માર્ગોમાં પણ નીચેની પ્રતિષ્ઠા જાળવાય તો તેટલે અંશે તે માર્ગો અવલંબજ છે. ‘યદીનાં યૈચિત્ત્યા-દ્વત્તુકુદિલનાનાપયત્તુવાં નુત્તામેકો ગમ્યસ્વમસિ પવસામર્જય દ્યુ’—કેટલાક જાણુ-સરજ માર્ગે જાય છે, કેટલાક કુદિલ—પડે માર્ગે જાય છે, જેમ સિદ્ધ સિદ્ધ માર્ગો હોકો સેવે છે, પણ લેખ જનું જાન સમુદમાં જાય છે, જ્યાં જાનનું એક જમ્ય સ્થાન સમુદ છે, તેમ સિદ્ધ માર્ગે જાનારા હોકોને પણ તે સિદ્ધ, તે ઉપર, તું એકજ જમ્ય છે. આમ જુદે જુદે માર્ગે જાનારોને પણ જમ્યસ્થાન એક હોય તો તેમાં કંઈ ઘણું નથી. ઉદારવૃત્તિના પુરુષો જેમાં કંઈ દ્વિત્વ જોવાજ નથી. માત્ર એટલુંજ વિચારવાનું છે કે જનીનિ સર્વથા સાત્ત્વ છે, ને ધર્મના પવિત્ર નામને કાંઈક ઘમ્પાડે તોયે તે માર્ગે વલ્લ ને નિવડજ છે.

પરિસ્થિતિની ધર્મ પર અસર—જ્ઞાસપાસની પરિસ્થિતિને તેમજ તે સમયના હો-કોની યોગ્યતાને લક્ષમાં રાખીનેજ દરેક દેશમાં ને કાળમાં આચાર્યો નવીન માર્ગો પ્રવર્તવે છે. જેમ ન દેશ ને તેઓ દેશનાં કાર્યમાં સજન થાયજ નહિ. કાજિમાર્ગ કે કર્મમાર્ગ કરનાં જ્ઞાનમાર્ગે એ જાણે છે એ તો નિર્વેદ છે. જાતેજ જાનિ પણ એમજ કહે છે—‘જેનોમી કુદતો યદ્યેતદેવં યદ્ય યદ્ય જ યદ્ય’। જાના નુ વિદ્યા વાપિદ્યા ય। યદ્ય વિદ્યા વાપિદ્યા યદ્ય વાપિદ્યા ઉપનિવદ્યા તદ્યેવ યદ્યેવવત્તરં મયતિ’ (એ આ આ પ્રમાણે બધું છે ને એ બધું જો નથી તે જાને કહે છે, વિદ્યા ને જ્ઞાન પ્રકારની છે તેમજ અવિદ્યા પણ જ્ઞાન પ્રકારની છે. એ વિદ્યાથી, મહાથી, ને જ નથી કહે છે તેજ જાનિતક વીરવંતુ થાય છે). આમ જાનેક રીતે ‘આત્મા દ્રુષ્ટાન્ત ધ્યોતન્તો મન્તન્તો નિદિધ્યાસિતન્તઃ’ જેમાં પણ મન ને નિદિધ્યાસને દેશ ને સ્થળની પણ મૂળેને જાનનેજ કુનિમે સ્થળ જણુ છે. તેમાં પણ કેવલદેશમાર્ગે એ જાણમાં જનું પચઈક છે. કુદિની જેમ, પરિતોમાં છે. જેન. સિદ્ધાન્તો સામાન્ય હૃદિને જમ્ય નહિ, પણ તેટલું કંઈ જેની યોગ્યતા જેની થઈ નથી ઉપનિવદ્યાની જેમજાત કરવી હોય તો કોમન્ડરમાર્ગને કાલવાદ સ્વીકારવો પડે એમ જ જાણ વિદ્યાને પણ મનનું છે. હાલના પદ્યજ રજ.વનુદ એએએ જણુ એ અવિદ્યાજ છે એ નિદાન્ત જોડે પડ્ય છે. એ જાણે પણ વિદ્યાજ સર્વ હોય તેએ ‘સિદ્ધર’ એટલે પ્રાપ્ત પર જાણ્યા છે. એ સર્વજ્ઞ પ્રવેશ વિદ્યાનેએ અપૂર્વ કુદિલવરી પ્રવેશન કહું છે ને જાને જાણ હાલના પદ્યજ વિદ્યાને સંદેશનવદિતિએ જાણ્યા છે. પ્રવેશ જાણેની કુદિને જાણે વિદ્યા યી

જેલે કૃત્તાની વાણીની જવુના કરી છે, વ્યાસની વાણીનો જે પારંગત થયો છે, તન્ન-
 વિવામાં જે રચ્યો છે, પાંચગ્રંથિની (શેષનામનો અવતાર-કોર્મવાન્) સર્વોડ્દમ્ । કુપ મનો
 રેફઃ । ત્વયા મશિતઃ । ચોનંદં દેશમાં-સિંધમાં તપ કરતા ઋષિના અગ્રજિમાં સર્વ પડવાથી
 ઋષિ ને સર્વ વચ્ચેનો આ હાસ્યકારક સંવાદ છે. ઋષિએ કોર્મવાન્માં રહ્યાર નકામો વાપરી
 અશુદ્ધ રૂપ વાપર્યું ત્યારે સર્વે તે રહ્યાર ખર્ચ જઈ સર્વોડ્દમ્ કહેવાને જાણે સર્વોડ્દમ્
 કહ્યું. ને રેફ ક્યાં મયો તેનું સમાધાન કયું કે તમે ખર્ચ ગયા-આવી એક આખ્યાયિકા આપ
 છે) વાણીના મુકમાં-રચનામાં જે જ્યેષ્ઠ રચ્યો છે, મોતમની વાણીના રકસ્યની જેલો આકરના
 કરી છે અને લોકમાં વિદ્વાનોમાં સૌજન્ય-સુજનતાથી ઉત્પન્ન થતું યશ જેનું આદિભૂત
 છે, અર્થાત્ મહિનાય જેનું સૌજન્ય એમ વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે—આમ મહિનાયે પોતાને
 વિશે દરેક મહાકાવ્યની દીકાના આરંભમાં કહ્યું છે તે અશ્વરસઃ સત્ત્વ છે એમ હાલ માલમ
 પડ્યું છે. કેમકે મહિનાયે મહાકાવ્યની દીકા ઉપરાંત બીજા મન્થો પત્તુ રચ્યા છે. દ્વકારણી
 (વિદ્યાપરબ્રજીત) 'કાવ્યપ્રકાશ'ની શૈલી પર લખેલો મન્થ છે ને તેની મહિનાયે કરેલી
 'તત્ત્વ' નામની દીકામાંથી એમ માલમ પડે છે કે મહિનાયે વૈશેષિક સૂત્ર પરના 'પ્રશસ્ત
 પાઠમાધ્ય' પર પત્તુ દીકા કરી છે, વરહરાજની 'તાર્કિકરશ્મિ' પર પત્તુ 'નિષ્કંટિકા' નામ
 ની દીકા કરી છે, પૂર્વભીમાંસાના 'તન્નવાર્તિક' પર પત્તુ 'સિદ્ધાંત' નામની દીકા કરી છે
 તેમજ 'સ્વરમગરીપરિમલ' નામનો પત્તુ મન્થ રચ્યો છે, જે 'સ્વરમગરી' પર દીકા કો
 એમ લાગે છે. આમાની 'નિષ્કંટિકા' ઉપવગ્ધ થઈ છે ને તે કાશીમાં છપાઈ પડ્યું છે. અન્
 મન્થે હાલ ઉપવગ્ધ નથી. કદાચ કોઈક છત્તું પુસ્તકાલયમાંથી કોઈક સંશોધકને ઉપવગ્ધ
 થયે, જેમ કહેજા અને મારા મિત્ર ત. જગૃપતિશાસ્ત્રી જેઓ ત્રિવાન્દ્રમમાં રાજ્યના આચાર્ય
 મન્થોધનનું કામ કરે છે તેમના પત્તુ પરથી એક અમલના સંશોધનની ખબર પડી. તેઓ કા
 છે કે બાંસ કવિ જેમને વિષે બાલકવિ કહે છે કે 'માસો હાસઃ કવિફુલ્લમુદઃ કાલિદ
 સો પિલામઃ', એ કવિનાં રચેલાં નીચેનાં દસ નાટકો ઉપવગ્ધ થયાં છે:-

સ્વમવામવદસા
 પ્રતિજ્ઞાર્યમ્બરાયણમ્
 પથરાવ્રમ્
 દરિદ્રિચારુદસમ્
 દૂતપદોન્કચમ્

અવિમારકમ્
 ચાલચરિતમ્
 મધ્યમચ્ચાયોગઃ
 કર્ણભારમ્
 ક્રુરમહમ્

આમ જરૂર પુસ્તકાલયોમાં કોઈક અમલનાં પુસ્તકો પડી રહ્યાં છે તેનું મન્થોધન
 મહિન રચના 'સિદ્ધાંત' 'પ્રશસ્તપદમાખ્યદીકા' વગેરે મન્થો પત્તુ ઉપવગ્ધ થયે.
 વિચાર કરો કે અમલના દીકાકારી કેવા વિદ્વાન હતા. તેઓ અનિશ્ચિત થયેલો કુશલ રના
 હતા, તેમજ અનન્ય પત્તુ કહેવા નહોતા. 'નમુનં દિવ્યવતે કિચિપ્રાતર્મસિતમુદ્ધ
 એ મન્થોધનનું કહેલું મન્થને અશ્વરે અશ્વર પાત્રનું છે. માટે કોઈક પત્તુ મનના પર મન્થો
 પડેલું ને મન્થના પ્રવગ્ધ અમલના મન્થોનો સર્વ અમલ કર્યો જરૂરનો છે. નેમ કા
 ને ને પથના અમલનીને પત્તુ પ્રતિષ્ઠાઓના જેટલીજ જરૂર છે; કેમકે એના અમ

કેમકે એના અમલનાં પત્તુ અનુદાનરિપિત પુસ્તક પત્તુ આનું છે એમ તમારો હિત
 મન્થો સમાવેશમાં તમારો દિવાળી વિગતમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના માટે જમુક રકમ છે તે વાતનું ન આવે તો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને તેને એ રકમ આપવી પડે છે. ચિદમ્બરમાં સિવનું સ્થાનિક ચિત્ર છે તે એને માટે એમ કહેવાય ॥ કે કાશીના વિશ્વેશ્વર કરતાં એક તલપૂર એનું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. તે સ્થળે દર રોજ પંચમઘ્વથી સિવની પૂજા મન્ત્રાનુસારે થાય છે, પ્રાણજ્ઞે શુદ્ધ મન્ત્રોચાર કરે છે તે તેમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન પણ સાફ જણાય છે. એવે સ્થળે આત્મસા કે શિશિલ આસ્થાવાળા પુરોમાં પણ આસ્થા હિતજ થાય છે ને દૃઢીભૂત થાય છે. દક્ષિણના દેશી રાજાઓ, મદીયાર ને જાવણીયોના રાજાઓ, તેમજ સરકાર તરફથી પણ મદાસ ને તાંબેરમાં સંસ્કૃત પુસ્તકાલયો છે ને રાજાઓ વગેરે કાજના રાજાઓ કરતાં સંસ્કૃત વિદ્યાને વિશેષ ઉત્તેજન ને આશ્રય આપે છે. મદીયાર તરફથી 'તેનિરીય સંદિના' તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની 'ઉપદેશસાદસી', 'અમૃત શકરી', 'નીતામાધ્ય' તથા પરચુરણ જન્મે જન્મે ઘણા મનો પ્રસિદ્ધ થાય છે ને તે વિદ્વાનોને મૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે. મારી પાસે પણ એ બધા મનોની એકેક નકલ આવી છે.

આપણા હંડાકાનાં દેશી રાજાઓ ને સરકાર—જાઓ રાજ્ય તરફની આશ્રય આપતું દેશી રાજ્યમાં નથી પ્રિય રાજ્ય તો આપણા હંડાકામાં પણ 'ભોમને સંસ્કૃત સીરીઝ' ના મની પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાળા વિદ્યાઓને આશ્રય આપીને તૈયાર કરાવે છે. એમાં પ્રાચીન મનોજ્ઞાનને જુદે જુદે સ્થળેથી મેળવેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે સંશોધન કરવામાં આવે છે. એ પુસ્તકમાળામાં મેં 'સંપદીન યીઝ (મહિનાયુત) સંકલિત ભટ્ટિગ્ન', 'સમારજ્યનાથવિરચિત રેખામણિ', મહિનાયુતી યીઝ તરલસંકલિત 'મેઝાવણી', એના પુત્ર હુમારજ્યનાથવિરચિત રત્ના પલ્લીકાસમેત વિદ્યાનાથમણિ 'પ્રતાપરસદયોમૂલ્ય' તેમજ 'વૈષ્ણવમૂલ્ય' નામોનું સંશોધન કર્યું છે. આ ઉપરથી સ્વાનુભવ પરથી નું કર્યું હું કે અંગ્રેજ સરકાર, વિદેશીય છતાં, સંસ્કૃત વિદ્યાને આશ્રય આપે છે તેવો આપણી તરફનાં દેશી રાજાઓ તરફથી આશ્રય આપાનો નથી જોઈરા રાજ્યમાં પાટણમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો એવો જાય છે. પણ નેમાંથી એક પણ પુસ્તક મેળવતું હોય તો ઘણી દુરુશ પડે છે; પણ દક્ષિણમાં પ્રમ.લુમ્બ નકલો મળી શકે એવી સર્વ સંમદરજ્યોમાં વ્યવસ્થા હોય છે. આ પ્રમાણે દક્ષિણની એકદર સિધ્ધિ સારી છે, થોડો વધારો છે, શાંતિવર્મ જોયે ને માનનીય છે.

ઉપસંહાર; પ્રભુપ્રાર્થના—આપણા દેશમાં પણ સંસ્કૃત વિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય ને આપણે ઉચ્ચમંડલો એવી વૃદ્ધિ કરવાની આપણે માં સરલુદિ પ્રેરે કે તેથી આ ઉચ્ચ ઉચ્ચ સાર્થક થાય એવી મારી સાર પ્રતિ પ્રાર્થના છે. ઉપરે આપણામાંથી રામદેવ જાદુ ઉદ્ભવતી પ્રેરણ ને સીધ જો એવી સરલુદિ જાહેરે એનું મુનિચાત્ર પરી મ.રો નમ કેમ પરિસમાપ્ત કરું છું:—
સુદ યોગ્યનુ સુદ મીં સુવચનુ સુદ મીં કરવાઈ કે સુદિય જાગર્થનમનુ જા વિંદિયાઈ ॥ જો
જામિ: જામિ: જામિ: ॥

કસોટી થાય? અહીં જીવનકાળમાં પણ શ્રીમદ્વંકરસાચે અતિગહન, ગંભીર, ને પ્રોઠ રચ્યા તથા અદ્ભુત દેવસાક્ષી પોતાનો મત આર્થવર્તમાં પ્રવર્તાવી શુદ્ધધર્મને તેની બિમાર્થી બદિષ્કાર કર્યો, એ શ્રીમદ્વંકરસાચનો ઉત્સવ ઉગવવા આજે આપણે એક ઈએ, તે પ્રસંગે આપણી પૂર્વ સ્થિતિની સ્તુતિ કરવામાંજ આપણો ધર્મ પરિસમાપ્ત થયો એ પૂર્વ સ્થિતિની સાથે આપણી આધુનિક અજ્ઞાનની દશા સરખાવવી જોઈએ. જે દેશમાં એટલી બધી કેળવણી કે તે 'સંસ્કૃત'—સંસ્કાર પામેલી—અપ્રગટ બાળામાં કડીએ તો રવાળી' (તેના જોશવાળા 'સકાર' નથી વગેરે સ્થળે આપણે 'સકાર' શબ્દ પ્રાપ્ત કરીએ), સીધાંજ કે વૈષ્ણી બાપા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ (હંડી કવિ 'કાવ્યાદસ'માં કહે છે 'સંસ્કૃત' નામ વૈષ્ણી વાગવ્યાલ્યાતા મહર્ષિજિ: મહર્ષિઓ સંસ્કૃતને દેવી વાળી એમ પ્રસિદ્ધ છે), જેમાં પાશ્વિનિ જેવા વૈષ્ણકરમે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ જેનાં વખાણે છે એવું 'અષ્ટાધ્યાયી' નામનું ઉત્તમ આકરણ રચ્યું, જેના પર પર્તગલિ જેવા મહાભાષ્ય 'મહાભાષ્ય' જેવો આકર ગ્રન્થ રચ્યો, જેના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું વિવરણ ભરૂંદરિ રાએ 'વાક્યપદીય' નામના દુષપ્રાપ્ય ગ્રન્થમાં પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું છે, જેમાં વાક્યભીકિ ને જે જેવા યુનિઓએ 'રામાયણ', 'મહાભારત' આદિ જ્ઞાનના સાગરગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તેમજ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને મદ્રાસમાં એક દિવસ કર્યું કે મને એક તરફ આખી દુર્ગ રાત્રી આપે ને બીજી તરફ 'રામાયણ' ને 'મહાભારત' તો હું 'રામાયણ' ને 'મહાભારત' વધારે પસંદ કરું, જેમાં કપિલ, મોનમ, કળાદ, ભૈમિનિ, ને બાદરાયણે વર્ણવેલ રચી છે તેમાં પ્રવર્તાવ્યા, જેમાં પરાપૂર્વથી પણ અગ્રજ્ઞાન વગરનું વેદાધ્યયન નિર્મિત થયું છે, પણ કહે છે કે 'સ્વાનુદયં મારયાદઃ કિલ્લામૃત્ મર્ધાલ્ય વેદં ન વિજાનાતિ ચોડર્પમ્ ડર્પણં રત્ન સ્વકલં મદ્રમશુતે નાકમેતિ જ્ઞાનવિપ્રૂતપાશ્મા' (વેદનું અધ્યયન કરી જે થઈનું વિજ્ઞાન નથી—જે અર્થ બરીબર બળતો નથી—જાનાતિ નહિ પણ વિજાનાતિ કર્યું છે તે સમજમાં હોવા જેવું છે—તે બાર વઢન કરનાર માંમજા જેવો છે; જે અર્થ બળે છે તે સમજ કદાચ ગયે છે, સ્વર્ગ પામે છે, ને જ્ઞાનથી તેના સર્વ પાપનો નાશ થાય છે), જેમાં બાપાશુદ્ધિનું એટ માહાત્મ્ય સ્વીકારાયું છે કે 'ધ્વાઃ જ્ઞાન્દઃ સ્વયંજ્ઞાતઃ સુપ્રયુક્તઃ સ્વર્ગે લોકે ચ કામયુગ્મ' (એક શબ્દનું સાદું જ્ઞાન ને પ્રયોગ સ્વર્ગમાં ને બી લોકમાં પ્રમત્ય પરિપૂર્ણ કરે છે) એમ છે, જેમાં શ્રીમદ્વંકરસાચે જેવા અપૂર્વ ને દેવી આધ્યાત્મિક શક્તિવાળા આચાર્યશ્રીએ ગહન માયાવાદ પ્રતિષ્ઠાપન કર્યો.....ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ—જેવા આ આપણા દેશમાં હાલમ દાણો કેવી અજ દશામાં છે! બરેબર, એ દશા તો સોચનીયજ છે. ધર્મ પ્રવર્તાવનાર તેનું રક્ષણ કરનારા જાદાજોગ હોય છે. તે જાદાજોગમાંથી કનેજ ઝાંડું થાય તો ધર્મ સિધ્ધિ થાયજ. હાલ ધર્મ પર જળી અનાસ્થા જેવામાં આવે છે તેનું એક કારણ જોની આ અવદશા છે. બુદ્ધ કે બુદ્ધરની માનનીય સંજ્ઞાને હાલના કેટલા જાદાજોગ છે! સાધારણ સંકલ્પ કરાવતો હોય તો તે જલ્દી શુદ્ધ બાપામાં કરાવી શકે એવા મળવા દુર્લભ થઈ પડ્યા છે. સાક્ષિવર્ગ હુમ થતો બધ છે.

એક દિગ્ગજમાં જાદાજોગ; અદ્ધા ને જ્ઞાન—ગુજરાતની દશા આવી સોચનીય છે. દેશના જન્ય બાપમાં પણ જનુધા આવી દુર્દશા છે; તોપણ હજી આર્યભિમાર્થી પ્રાપ્ત નહ થયું નથી. ગમે વર્ષે આ સમયે હું રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયો હતો તેમાં માર્ગમાં જ જુમ, કાંચી, ચિદંબરમ્ આદિ સ્થળે તેમજ રામેશ્વરમાં વેદશાળા ને શાસ્ત્રશાળા દેવા હોય છે કે તેની સાથે જોશવાળી હોય છે એમ મેં જોયું. રામેશ્વરમાં દરેક યાત્રા

શેર એ સંસ્કૃતશાસ્ત્રના માટે જમુક રકમ લે છે ને શાસ્ત્ર ન વાપે તો શેરને જો મને નેમંથી તેને એ રકમ આપવી પડે છે. વિદ્યારમ્યમાં શિવનું સ્પૃશ્ઠિક ચિત્ર છે ને એને માટે એમ કહેવાય છે કે કાશીના વિશ્વેશ્વર કરતાં એક તલપૂર એનું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. તે સ્થળે દર-રોજ પંચરત્નથી સિવની પૂજા મન્નાનુસારે થાય છે, કાશીજી ગુદ મન્ન્યાર કરે છે ને તેમનું સંસ્કૃત રાત્ર પશુ સાઈ જણાય છે. એવે સ્થળે જનારના કે સિધ્ધિ આસ્થાવાના પુ-સ્ત્રોમાં પણ આસ્થા ઉત્પન્ન થાય છે ને દુહીનૂત થાય છે. દક્ષિણ દેશી રાજ્યો, મહીયાર ને જાવહરના રાજ્યો, તેમજ સરકાર તરફથી પણ મદાસ ને તાંબેરમાં સંસ્કૃત પુસ્તકાલયો છે ને રાજ્યો જન્ય ભારના રાજ્યો કરતાં સંસ્કૃત વિદ્યાને વિશેષ ઉત્તેજન ને આશ્રય આપે છે. મહીયાર તરફથી 'તૈત્તીરીય સંહિતા' તથા શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યની 'ઉપદેશસાહસી,' 'જમૂત-લક્ષી,' 'શ્રીતામ્રાખ' તથા પરમુરુષુ જન્યો જયેરે જણા જન્યો પ્રસિદ્ધ થાય છે ને તે વિદ્વાનોને મૂલ્ય મેળવવામાં આવે છે. મારી પાસે પણ એ જથ્થા જન્યોની એકેક નકલ આવી છે.

આપણા હજારોનાં દેશી રાજ્યો ને સરકાર—આવો રાજ્ય તરફનો આશ્રય આપણા દેશી રાજ્યમાં નથી. બ્રિટિશ રાજ્ય તો આપણા હજારોમાં પણ 'બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ' ના-મની પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાળા વિદ્વાનોને આશ્રય આપીને તૈયાર કરાવે છે. એમાં પ્રાચીન જન્યોનું જુદે જુદે સ્વરોધી મેળવેલાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને આધારે સંશોધન કરવામાં આવે છે. એ પુસ્તકમાળામાં મે 'સર્વપથોન ટીકા (મરિનદમૂત) સહિત લઘિકાન્થ,' 'સત્તાત્મજનાથવિરચિત રેખાનલિપિ,' મહિનાવની ટીકા તરજસહિત 'એકાવલી,' એના પુન જુમારસ્વામિવિરચિત રત્ના-પણીકાસમેન વિદ્યાનંદપ્રમુદીન 'પ્રતાપસદ્રવસોમૂલ્ય' તેમજ 'વૈશાકરણમૂલ્ય' જન્યોનું સંશોધન કર્યું છે. આ ઉપરથી સ્વાનુમત્ય પરથી હું કરું છું કે જાંમિજ સરકાર, વિદેશીય છતાં, સંસ્કૃત વિદ્યાને આશ્રય આપે છે તેથી આપણી તરફનાં દેશી રાજ્યો તરફથી આશ્રય જપાતો નથી. જદેશ રાજ્યમાં પાટણમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનો મોટો જથ્થો છે, પણ તેમાંથી એક પણ પુસ્તક મેળવવું હોય તો લઘી હરકત પડે છે; પણ દક્ષિણમાં પ્રમાણુત્ર નકલો મળી શકે એવી સર્વ સંશોધકોમાં જન્યસ્થા હોય છે. આ પ્રમાણુ દક્ષિણની એકદર સ્થિતિ સારી છે, થોડો જા-વિક છે, શાસ્ત્રવર્ધ મોટો ને માનનીય છે.

ઉપસંહાર: પ્રભુપ્રાર્થના—આપણા દેશમાં પણ સંસ્કૃત વિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય ને આપણા ઉત્સવપ્રસંગે એવી વૃદ્ધિ કરવાની આપણામાં સરજુદ્ધિ પ્રેરે કે તેથી આ ઉત્સવે ઉજવ્યા સાર્યક થાય એવી મારી સંકર પ્રતિ પ્રાર્થના છે. છેવટે આપણામાંથી રાજદ્રેષ થઈ ઉદારવૃત્તિ પ્રેરશ ને જીવ્ય વધે એવી સરજુદ્ધિ જાણે જેનું જુનિવાસ પડી મારો નમ લેખ પરિસમાપ્ત કરું છું:—
મુદ માંવજનુ મુદ મીં મુવજનુ મુદ જીવં કરવાવદે નેત્રલિ જાણીતમલુ મા વિંદિતપર્વે ॥ ઓં
શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

શુદ્ધિપત્ર.

પૃ.	લી.	અચુક	શુદ્ધ
		પુરૂષ, 'પુર', 'નિરૂપ' વગેરેમાં 'ર' ને બદલે 'રૂ', 'હિર' ને 'હીરું' ને બદલે 'હીએ' ને 'હીરું', 'લક્ષ્મી' વગેરેમાં 'લ' ને બદલે 'લિ', 'કષાન્ત' ને બદલે 'કુષાન્ત', ને 'વિષે', 'વો' શબ્દો પાછળ શબ્દો સાથે બોડાવતા કોઈ લાંબા સમય થયા.	
૧	૧૧	સદચાર્ય	સાદચર્ય
"	૨૫	જે જે ધૂમ	જે ધૂમ
૧	૨૭	જે કોઈ પશ્ચી	જે કોઈ
૮	૩૪	પ્રપચ	નિપ્રપચ
૧૨	૧૬	મહમત્ત	મહમત્ત
"	૨૭	સસત	સંસત
૨૧	૧૩	દેમ	દેલ
૨૪	૧૬	ઝીવજુ	ઝીવજુ
"	૩૬	અમાન	અમાન
૨૬	૧	અનાવીયુ	અનાવીયુ
"	"	શારીરક મીમાંસા	શારીરકમીમાંસા
૨૬	૪૪	અનિવ	નિવ
૩૪	૮	અનમમામત	અનામમામત
૩૬	૨૭	દિવન	દિવન
૪૧	૧	૧ લી લીટી પદોમાં 'પલ' ને દિવજનુ પ્રથમ છે એમ સંકેત થયે અન્ય વાનુ સૂત્રકાર કરે છે' એટલું ઉમેરો.	
૪૬	૨૮	સૂત્રકાર	સૂત્રકાર
૫૨	૧૬	વાદની	વાદની
૫૩	૪	પ્રતિબંધિતી	પ્રતિબંધિતી
૫૮	૨૬	અવર્તન આક્રિય	અવર્તન આક્રિય
૫૩	૨૨-૨૩	અવર્તનમતિ	અવર્તનમતિ
૫૬	૧૬	અવર્તનમતિ	અવર્તનમતિ
૬૪	૬	કર્તવ્ય	કર્તવ્ય
૬૫	૨૫	'અન નિહાન કરે છે' એટલે કેવી લીટી મારેલ છે	
૬૮	૬૫	અવર્તન	અવર્તન
૬૩	૪૩-૪૪	અવર્તનમતિ	અવર્તનમતિ
૭૦	૭	દુષ્ટન	દુષ્ટન

૪૦	૬૧૦	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦	૨૦	એથી	આથી
"	૨૬-૩૦	કુનિચોનું	કુનિચોનું
૭૩	૭	અસંકાપુઝા	અસંકા પુઝા
૭૮	૧	વેદના	વેદના
"	૨૫-૨૬	'કિયાથી' નો સંબંધ 'આસિ માત્રો' સાથે લેવો.	
૮૦	૧૨	સ્વાદિષ્ટ	સ્વાદિષ્ટ
"	૨૬	સત્વ	સત્વ
"	૩૪	અસુખ	અસુખ
૮૨	૧૧	જે વિપક્ષને વિરો	વિપક્ષને વિરો
૮૬	૧૮,૩૪	હથી	હયિ
૮૭	૮	કરતાં	કરતાં
"	૧૪	કરેલાં	કરેલા
૯૪	૧૨	એક રથ	એકરથ
૧૦૦	"	કાર્વકારણવાળા	કાર્વકારણવાળા
૧૦૩	૨૬	કાર્વ	કારણ
"	૩૦	"	"
૧૧૪	૧૭	સાદુરૂપ તેથી	સાદુરૂપ છે તેથી
૧૧૭	૧૬,૨૨	'નામમાત્ર વિકાર છે'—એનો અર્થ 'વિકાર નામમાત્ર છે' એનો સમજવો.	અર્થ 'વિકાર નામમાત્ર છે' એનો
૧૧૬	૫	અદાનાપ	અદાનાપા
"	૨૫	અસનાપ	અસનાપા
૧૨૪	૬	કલ	કલા
૧૪૪	૬	યે	યે
"	૩૩	અર્થ	અર્થ
૧૫૧	૧૭	ઉદ્ધવને	ઉદ્ધીવને
૧૫૬	૨૬	કુલોકથી	કુલોકથી
૧૬૨	૨૬	મન કે	કે મન
૧૬૮	૧૫	હાઈના	હાઈના
૧૭૧	૨૮	દ્વિતીય	દ્વિતીય
૧૮૩	૨૨	ઉપરના	ઉપરના
૨૦૩	૩૫	એવેલા	એવલા
૨૦૪	૧	"	"
૨૧૭	૧૫	તથા	તથા
૨૨૩	૨૬	ઉચ્ચમાન	ઉચ્ચમાન
૨૨૫	૧૫	વિરોધવૃત્તિ	વિરોધવૃત્તિ ને
૨૫૮	૩૧	ઉપરિષ્ટ છે, તેથી	ઉપરિષ્ટ છે તેથી,

શુદ્ધિપત્ર.

પૃ૦	લી૦	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
		પુરૂષ', 'ગુરૂ', 'નિરૂપ' વગેરેમાં 'રૂ' ને બદલે 'ર'; 'છિયે' ને 'બૂદું' ને બદલે 'હીએ' ને 'બૂદું', 'અહા' વગેરેમાં 'હ' ને બદલે 'જિ', 'દશાન્ત' ને બદલે 'દુશાન્ત', ને 'વિયે', 'વડે' શબ્દો પાછલા શબ્દો સાથે જોડાયલા હોય ત્યાં છૂટા સમજાશેવા.	
૫	૧૧	સહચાર્ય	સાહચર્ય
"	૨૫	જે જે ધૂમ	જે ધૂમ
૬	૨૭	જે કોઈ પક્ષી	જે કોઈ
૮	૩૪	પ્રપંચ	નિપ્રપંચ
૧૨	૧૬	અહમસઃ	અહમસઃ
"	૨૭	સંસર્ગ	સંસર્ગ
૨૧	૧૩	દેશ	દેહ
૨૪	૧૬	જીવજુ	જીવજુ
"	૩૬	અજ્ઞાન	અજ્ઞાત
૨૬	૧	બનાવીશું	બતાવીશું
"	"	શારીરક મીમાંસા	શારીરકમીમાંસા
૩૩	૩૪	અનિત્ય	નિત્ય
૩૪	૮	અનાતમામાત્ર	અનાતમામાત્ર
૩૬	૨૭	દૃષ્ટતમ	દૃષ્ટતમ
૪૧	૧ લી	લીટી પદેમાં 'પણ તે કિંમતજુ પ્રશ્ન છે એમ શંકા થયે ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે' એટલું ઉમેરો.	
૪૬	૨૮	શ્રુતિકાર	સૂત્રકાર
૫૨	૧૬	વાદની	વાદની
૫૩	૪	પ્રાણિ-માદિથી	પ્રાણિ-માદિથી
૫૪	૨૬	અથર્વન, આદિરસ	અથર્વન આદિરસ
૫૫	૨૨-૨૩	જમન-જમનાદિ	જમનજમનાદિ
૫૬	૧૬	અપ્રમાણ્યનો	અપ્રમાણ્યનો
૬૪	૬	કાર્યવાચિ	કાર્યવાચી
૬૬	૨૫	'આમ સિદ્ધાન્ત કરે છે' ઇત્યાદિ ઉપલી લીટી સાથેના લેખ	
૬૮	૩૫	અસરીરિ	અસરીરી
૬૯	૩૩-૩૪	સામ્યાદિમક	સામ્યાદિમક
૭૦	૭	દુશાન્ત	દશાન્ત

૫૦	લી૦	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૦	૨૦	એથી	આથી
"	૨૬-૩૦	કુનિચોનું	કુનિચોનું
૭૩	૭	આદંતપ્રગ્ન	આદંત પ્રગ્ન
૭૮	૧	ચેરના	ચેરના
"	૨૫-૨૬	'કિયાથી' નો સંબન્ધ 'આપિ કાઓ' કરે છે.	
૮૦	૧૨	સ્વાદિદ	સ્વાદિદ
"	૨૬	ધત્વ	ધત્વ
"	૩૪	અટલ	અટલ
૮૨	૧૧	એ વિવચને વિરે	વિવચને વિરે
૮૬	૧૮,૩૪	દી	દી
૮૭	૮	કરત	કરત
"	૧૪	કરેલા	કરેલા
૮૪	૧૨	એક રથ	એકરથ
૧૦૦	૬	કારકારજવાળા	કારકારજવાળા
૧૦૩	૨૬	કાર	કારજ
"	૩૦	"	"
૧૧૫	૧૭	સાદુરથ તેથી	સાદુરથ છે તેથી
૧૧૭	૧૬,૨૨	'નામમાય વિહાર છે'—એનો અર્થ 'વિહાર નામમાય છે' એનો સમજાવો.	
૧૧૮	૫	મરાનાય	મરાનાય
"	૨૫	અણનાય	અણનાય
૧૨૩	૬	કથ	કથા
૧૨૪	૬	કે	કે
"	૩૩	અર્થ	અર્થ
૧૫૧	૧૭	ઉદીચને	ઉદીચને
૧૫૬	૨૬	ઉલોકથી	ઉલોકથી
૧૬૨	૨૬	મન કે	કે મન
૧૬૮	૧૫	હારના	હારના
૧૭૧	૨૮	હિસાદિ	હિસાદિ
૧૮૩	૨૨	ઈશ્વરના	ઈશ્વરના
૨૦૩	૩૫	એએલા	એએલા
૨૦૪	૧	"	"
૨૧૭	૧૫	તથા	તથા
૨૨૩	૨૬	ઉચ્ચમાન	ઉચ્ચમાન
૨૨૫	૧૫	વિશેષણને	વિશેષણ ને
૨૫૮	૩૧	ઉપદિષ્ટ છે, તેથી	ઉપદિષ્ટ છે તેથી.

પૃ૦	લી૦	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬૪	૧૮-૨૦	આ ત્રણ લીટીઓ ૧૧ મા સૂત્રની અવતરણિકા તરીકે બાખ્યકારની છે, માટે ૨ છ લીટી પછી વાંચવી.	અવતરણિકા તરીકે બાખ્યકારની
૨૮૫	૧૭	મનની	મનની
૨૯૮	૧	પરિણામોપદેશ	પરિણામોપદેશ
૩૦૪	૧૮	એકે	એકે
૩૦૯	૨૫	ઘ્યાહરત્	ઘ્યાહરત્
"	૨૮	આઘ	અઘ
૩૧૩	૩૫	વાચિક	અવાચિક
"	૩૬	તેમને	તેમને વિષે
૩૨૬	૨૧	સોમવેદ*	સામવેદ*
૩૩૭	૧૩	જ્ઞાતસ્તોમ*	જ્ઞાતસ્તોમ*
૩૪૪	૭	પરામશ	પરામશ
૩૬૦	૬	સર્વસ્યેશાને:	સર્વસ્યેશાને:
૩૭૯	૬	દુર્દશ	દુર્દશ
૩૮૩	૨૩	જણે	જેણે
૪૦૨	૨-૩	અમુને જોતો	જોતો, અમુ: સાંમજતો, જોતા;
		ધણાદિ	મનન કરતો, મન.
૪૦૫	૧૪	ધમ્મતે	ધમ્મજોતો
૪૧૩	૨૮-૨૯	વગાડાતી	વગાડાતો
૪૧૪	૩૨-૩૩	અવાતમા વડે	અવાતમાનો
૪૧૯	૧૮	તાતપય	તાતપય
૪૨૫	૨૨	અનુમાનિક	અનુમાનિક
૪૩૫	૩૭	કલ્પવાની અનુમતિ	કલ્પવાની, અનુમિત
૪૩૯	૨૭	હોવાથી	હોવાથી
૪૪૯	૩૫	ઉદ્વિષ્ટ	ઉદ્વિષ્ટ
૪૫૮	૨૪	ઉપાદાનભોગ્ય	ઉપાદાન ભોગ્ય
૪૬૦	૧૮-૧૯	અપ્રતિષ્ઠિતપણું	અપ્રતિષ્ઠિતપણું.
"	૨૬	અપ્રતિષ્ઠાનથી	અપ્રતિષ્ઠા નથી
૪૬૩	૧૪	સ્વકાર	સ્વીકાર
"	૩૩	તે મહાપરિમાણ	તે મહાપરિમાણવત્
૫૨૬	૨૨	*દ્વિશ્વરૂપસ્ય	*દ્વિશ્વરૂપસ્ય
૫૩૧	૧૧	એને	એકને
૫૪૪	૧૯	સંગ	ભંગ
૫૫૪	૫	પરિણામોને	પરિણામોને
૫૬૦	૧૪	સાથે સાથે	સાથે
૫૮૧	૨૩	તાડિક	તાડિકથી
૫૮૩	૨૦	શાય છે	ન શાય
૫૮૬	૨૫	આત્મન્ટિક	આત્મન્ટિક

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૧	૧૭	દેવાથી	દેવાથી
"	૩૧	અસિદ્ધિ છે, અન્વયકૃતિ નથી, 'તે પણ ભેઈ નથી' ને જાણે.	
૧૨૭	૨૪	અનુભવ	અનુ-ભવ
દ્વિતીય ભાગ.			
૩૬	૧૮	ભોષક	ભાષક
૪૭	૧૨	સ્વપ્રકાશત્વ	સ્વપ્રકાશત્વ
૬૪	૨૨-૨૩	કૃત્રિય અનિત્ય	કૃત્રિય નિત્ય
૭૨	૪	યજ્ઞેત્	યજ્ઞેત
૯૪	૨૭	મન્વરપર્ણથ	મન્વરપર્ણથ
૧૨૨	પૃષ્ઠિપ્પલ્લભા	૨-૩	૩-૨
૧૫૧	૧૭	અનુયં	નૃતીય
૧૫૮	૩૫	કરવો ભેઈએ	કરવો ભેઈએ! 'કર્મવશથી'
૧૮૧	૧૩	અસકૃત	અસકૃત્
"	ટિપ્પલ્લભા	પૃષ્ઠ છુઓ	પૃષ્ઠ ૧૧૧ છુઓ.
૧૮૧	૩૪	અવૈશ્ય	વૈશ્ય
૧૯૨	૧૪	'મીમાંસામાખ્યે	'મીમાંસામાખ્યે
૧૮૪	૩૪	તે તે	તે તે
૧૯૫	૫	કામોને	કામોનો
૨૦૮	૩૦	પ્રસાદનું	પ્રાસાદનું
૨૬૨	૨૯	આદિ	આદિથી
૨૬૩	૩૧	આયં	આયં
૨૬૫	૨૯	કે	કેમકે
૩૦૧	૧	પરમેશ્વરે	પરમેશ્વર
"	૩૫	અનાતમાના	અનાતમાના
૩૦૪	૧૫	પણ 'તત્ત્વમસિ' એમ.	પણ 'તત્ત્વમસિ' એમ.
૩૧૭	૧૩	વિષામાં	વિષામાં
૩૨૮	૨૧	નિવાપ	નિર્વાપ
૩૩૬	૨૬	ટીકાકારીએ	ટીકાકારી
૩૬૨	૧૪	પૂર્વ	પૂર્વપક્ષ
૩૧૭	૧૩	અન્દા	અન્દા
૩૧૯	૧૦	'તથેહ	'તથેહ
૪૨૯	૧૮	અધ્યયનમાત્રમતઃ	અધ્યયનમાત્રમતઃ
૪૪૨	૫	ગ્રહસંસ્થ	પણ ગ્રહસંસ્થ
૪૧૭	૩૩	પુણ્યકૃત્વ	પુણ્યકૃત્વ
૪૭૩	૧૬	કૃત્વ	કૃત્વ
૫૨૫	૧૧	કર્મશયનો	કર્મશયનો
૫૨૮	૫	પશુશાવન-વાશથી	પશુશાવન-વાશથી

